

FOREWARD:

Few will deny that the system of Ayurvedic Medicine is not only the oldest, but the only source of almost all the medical sciences, ancient and modern. A few dissenting voices, such as Haas' theory have been silenced by eminent Scholars like E. Pococke, Mrs. Manning, and others, and practically, there is little opposition in the field against the glaring proofs of the antiquity of Ayurveda. There is no room here to quote the various passages from the oldest literature of the world—the beginningless Vedas, that illustrate how early the Aryans had attained proficiency in high class surgery and therapy.

But antiquity alone is no proof of the superiority of a science, it is the great accuracy and perfection with which the drugs and instruments were handled that moved the great scholars of the Western Medicine like Sir Pardey Lukis to admit, "There is no doubt whatever that their ancestors knew ages ago many things which are now a days being brought forward as new discoveries." There is no wonder that the Scholars of Ayurveda are so much in raptures over the superiority of the system over other medical sciences. It had attained in surgery at a very early period that would defy the latest advancements of the Western Medicine. This fact has not been challenged as yet, on the other hand many of the Western scholars have candidly admitted it. Prof. Wilson, for example, states, "The ancient Hindus attained as thorough a proficiency in medicine and surgery as any whose acquisitions are recorded." Weber says, "In this department (surgery) European nations might, perhaps, even at the present day, still learn something from them (the Indians) as indeed they have already borrowed from them the operation of rhinoplasty." Thus, it is almost unanimously accepted that Ayurveda is the oldest and most perfect of all the medical sciences.

But is the Ayurvedic System as perfect and faultless to day as it was in the wake of the Aryan civilisation? Certainly we cant reply in the affirmative. Undoubtedly it is not even the tenth part of what it was. But there is yet another question: taking it as it is in its present mutilated condition, can it be more beneficial to us, if it were to be adopted instead of the prevailing allopathic system? This point invites controversy on both the sides.

It is not long ago, when the present rulers of this country were taking steps to eradicate the indigenous system of medicine altogether, as (they said) it was practised by quacks and was based on unscientific and empirical principles. It is the same government that is now making grants in various provinces for the resuscitation of the same 'Unscientific' and 'Empirical' science. That these grants are laughable and ridiculous in certain cases is a different question altogether, but it must be owned that the system has succeeded in crawling slowly to the strictly guarded coffers of the Government. Why the old attitude

of the Government has changed towards Ayurveda is an easy explanation. The chief cause of the misunderstanding between the rulers and the Ayurvedists was the want of a language to understand each other. Forty years ago, there were practically no Aurvedic physicians who could explain the principles of Ayurveda to the English knowing Government. Naturally, adventurous Englishmen, under the concieted satisfaction of being research scholars would steer into the field, translate 'Vayu' as wind and do some other such tricks, and thus win the laurels for themselves and shame for Ayurveda. Nothing has caused greater harm to our science of medicine than these misinterpreted translations. If we were to translate the iris of the eye as the rainbow, for it means both, I wonder if we would succeed in ridiculing them as the translators of Vayu, Pitta, & Capha, as wind, bile and phlegm succeeded ! But a new day has dawned, bringing forth Ayurvedic physicians of unquestionable excellence not only proficient in their own system of medicine, but fully able to argue face to face with the most advanced scholars of the western system of Medicine, and press them to get grants made for the reorganisation of a system that if fully adopted would cost their manufacturing country a loss of crores of rupees every year. But the glaring facts cannot be suppressed, and the public has begun to see the difference between the indigenous and the foreign systems. The cry of the Ayurvedic physicians is no longer a cry in the wilderness. The chief cause of the promising success is mostly the knowledge of the English language in certain classes of Ayurvedists. Among the best I may name Mahamahopadhyaya Syt. Gananath Sen of Calcutta, who has so beautifully explained some of the most contested points in the light of the Western System. Thus through the knowledge of the language of the rulers, the Ayurvedic physicians are in a position to carry on controversies with their opponents and prove that the flickering flame of Aurveda still sheds a most brilliant light than the rival systems and if well tended it can again become as steady as it was in its glorious past. Even when it is supposed that Ayurveda has degenerated to a lamentable extent, its superiority has been acclaimed by the foremost western physicians. Mr. W. E. Coleman of San Fransisco states, "There is much in it (Charaka Samhita) both of interest and value to the western mind, occidental medical science and therapeutics-American and European medical science has much to learn." It was about this very book that Dr. Clarke of Philadelphia said that if the treatment offered by Charka were to be substituted, most of the chronic and epidemic diseases of the world would disappear and the work for the undertakers would be lessened considerably. These opinions have been won by the lamentable present, not the glorious past of the Ayurvedic medicine. If we only accept it as it is (for though it is not what it was, it is still better than others) we can again raise it to the same height from which it has fallen.

By rejuvenating Ayurveda we do our duty to the country. Chill penury glares into the face of our country while the Allopathy is emptying

the coffers of India by costing the country two crores of rupees a year. What would Ayurveda cost instead? Collection and nothing more. Collection of drugs which given in there pure and fresh conditions are far more efficacious than those that have lost their vigour by undergoing long laboratory processes, and then lying for a considerable period in the stores of proprietors, sole agents, wholesale and retail dealers and so on to an endless series. In his presidential speech at the Punjab Provincial Ayurvedic Conference, Vaidya Ratna Pandit Ram Prasad of Patiala gave startling examples of the simplicity of Ayurvedic treatment amongst which was the treatment of a host of diseases by the different parts of a single banyan tree. All these treatments are thoroughly well conducted, and no ghost of empiricism hovers over them. When the Indians know that the substitution of the indigenous system means health as well as wealth for India, why don't they rise unanimously to greet their ancient benefactor, now that the conditions are favourable, and instead of destroyers of the Mahmood Ghaznavi & Aurangzeb type the rulers are such that if reasonably approached, will not be totally indifferent to the proposal, even if they were to make such funny grants as Rs. 9000/- per year for the Ayurvedic Institutions in the Panjab! Compare it to the colossal sums advanced in the interests of the western system: and compare the clinical results of the two systems. The ultimate fact is that the government is not to be blamed. Every one must love his own country, and if the removal of Allopathy from India means beneficial to the interests of this country, it may not prove the same to the home, whence thousands and thousands of instruments India imports. It is this fear that is responsible for the Government's shirking from making early enquiries into the subject, it is this fear that prompts authorities to show free films at the public fairs depicting the heavy ignorance on the part of the Aurvedic physicians and the consequent disastrous effects for the patients. These are causes that repress the growth of Ayurveda considerably. But apart from these, as I have already mentioned, one of the active causes is also the presence of irresponsible translations. Passing through the various vicissitudes of ages, most of the Ayurvedic works have been changed in readings here and there and it requires the pen of the foremost scholars and lovers of truth only to say anything on the subject. On the other hand the public has been besieged with legions and legions of translations and commentaries gushing out of the press to no purpose.

Suitable translations and commentaries are no doubt a very necessary factor in the reorganisation of an antique science. It was to this purpose that the present commentary on 'Vagbhata' was written and better hands could not have been employed.

There are three old and authoritative commentaries extant on the work, of which the Sarvang Sundara (सर्वज्ञ सुन्दरा) on sutrasthan only was available from the press, but the other two, the Padartha Chandrika (पदार्थ चन्द्रिका) and the Hemadri (हेमद्री) were very difficult to get. The proprietors of

(4)

Shri Venkateshwar Press obtained them from the well known scholar of Ayurveda, Sriman Yadavji Tricumji, Ayurvedacharya, and sent all the commentaries to my reverend father to rearrange the misplaced comments, replace or explain the obscure readings, and give the whole a systematic appearance. Accordingly the commentaries have been arranged with the original, and he has added his own notes and explanations whenever the old commentaries differ or the difficult text is left out. This has added to the ease in following the purport of the writer of the original. I think a better combination of authoritative and really useful commentaries could not be hoped for especially after the touch that has been imparted to them by the additional comments and explanations given by my reverend father. The work will undoubtedly prove very useful for the teachers as well as the students of Ayurveda.

SHARMA LODGE
PATIALA.
The 6th. May 1928.

}

SHIV SHARMA.

भूमिका ।

अथि महाभागः,

सुविदितमेवैतद् भवतां यदायुर्वेद एव सर्वमुखप्रद ऐहलौकिकपारलौकिककल्याणहेतुश्च । यथा किल रावणरणहुङ्कारपूर्विते लङ्कासङ्ग्रामाङ्गणे सर्वनाशमिवापस्वमायमानोऽनुजविभोगविहङ्गो दासपतिः प्राणानिव लक्ष्मणनेत्रोन्मीलनेन पुनरासाद्य सीतामिव त्रैलोक्यविजयलक्ष्मीं तमे, यामनुशास्याग्निनीकुमारी अगजव्रज-वपुषे च्यवनाय महर्षये समुद्दिश्यौवनां सुकुमारां कुमारास्तामन्वगृह्णीताम् । यत्कृपया ताभ्यां यज्ञस्य शिरः सहितम्, प्रातश्च यज्ञभागः । यथा हि सहर्षिशापपावकच्छुष्टं परीक्षितं रक्षितुमुपक्रममाणो भिषगाचार्यः सर्वप्रकारभस्मी-कृतं वृक्षं पुरुषं च जीवयन् सर्पदर्पं तिरश्चकार । यामाराध्यार्जुन इव नागार्जुनोऽनुपतन्तं कालमपि भस्मयामास । यत्कृपया ब्रह्मानन्दमिव पारदरसमास्वाद्य, शूलपाणिनिव गोरक्षनाथोऽव्याहतां व्योमचारितां ययी । यथा च भगवान् भवन्तरिरिमं लोकं युगपदेव जियत्सितुमाकामतो मृत्योरगृह्णासं शिथिलीचकार । मैत्रेये सर्वोवनी वैद्यविद्या क्रियदुपकरोति लोकस्येति समर्थयितुं न वचांस्यपेक्षन्ते ।

परं दौर्भाग्येणाऽस्माकमुभयलोककल्याणकारी सर्वमुखैकहेतुरप्ययमायुर्वेदो भारतीनाऽप्यमुजानां सहैव सामयिकाद्यतैरभिहृत्यमानोऽवनतिपथेनाऽभिगम्यमानो दृष्टिपथमवतरति । इदमतीव कष्टम्, यदन्वविश्वा-प्रचारार्थं महाविद्यालया यादृशा विद्यन्ते राजकीया नाऽऽयुर्वेदस्य तादृशा राजकीयविद्यालयाः क्वचिदप्युपलभ्यन्ते । अयमेव हेतुर्वेदीदानीमायुर्वेदोऽहर्निशं क्षीणामेव दशानुपयमानोऽवलोक्यते । आयुर्वेदावननेन्यदपि कारणमिदं वर्तते यत् प्रायः आङ्ग्लभाषाऽभिज्ञा एव प्रभूतधनशालिनोऽधिकारवन्तः सर्वं कर्तुमर्हन्ति वा समर्थाः सन्ति । आयुर्वेदशास्त्रस्य चात्यन्तगहनत्वान्नासम्यगपरिशीलितसंस्कृतशास्त्रा एतस्य सारमवगन्तुं क्षमन्ते । यैश्चाप्यधीते संस्कृतशास्त्रं विधिपूर्वकं तेऽप्याङ्ग्लभाषाऽनभिज्ञतयाऽऽयुर्वेदस्योपयोगित्वं महत्त्वं चाधिकारिणा-मग्रे निवेदयितुं न पारयन्ते । एष एव हेतुर्वैरु संस्कृताऽनभिज्ञाऽधिकारिवर्गस्य नाऽवलोक्यते प्रवृत्तिरायुर्वेदहित-साधनेऽव्यावधि । आधुनिकशैलीमनुसरन्तः स्वधर्मविमुखा देशद्रोहिणश्चाऽपि धूर्ता मिथ्यादोषारोपणं बहुभिः प्रकारैर्यतन्तेऽधिकारिवर्गमायुर्वेदविमुखीकर्तुम् । अन्योऽपि हेतुर्वैरुसर्वहितकरोऽप्येव आयुर्वेदोऽधिकारिवर्ग-दृशि स्वगुणाऽनुत्कर्ष स्थानं नाऽऽप्नोति । संस्कृतज्ञाः हि यदि बुद्धमदृशाऽवलोकयेयुः तर्थायुर्वेदस्योपयोगिता सुविदिता भवेदेतदपि सुज्ञातं भवेद् यदायुर्वेदप्रचारायत्तमेव सर्वस्य जगतः सुखम् ।

आयुर्वेदे हि चरकसुश्रुतसंहिताभ्यामनन्तरं वाग्भटप्रणीतस्याऽष्टाङ्गहृदयस्यैव महानादरो द्रमो-चरीभवति । श्रीमद्वाग्भटाचार्यप्रणीतं ग्रन्थान्तरमष्टाङ्गसंग्रहोऽप्युपलभ्यते । अयमष्टाङ्गहृदयग्रन्थ आचार्यै-स्तत्र तत्र विद्यमानानि स्थलानि वर्जयित्वा महत्सु कृत्रिप्रणीतग्रन्थेषु यद्विस्तरेणाऽनेकविधपागां वर्णनं कृतमस्ति तत्सारं निष्कास्य निर्मितोऽस्ति, उक्तं च—

“तेभ्योऽपि विप्रकीर्णैः प्रायः सारतरोच्चयः । क्रियतेऽष्टाङ्गहृदयं नाऽतिसंक्षेपविस्तरम् ॥ ” अष्टाङ्गसंग्रह-ग्रन्थोऽपीन्द्रुटीकासनाथो मुद्रित उपलभ्यते ।

(६)

भूमिका ।

अष्टाङ्गहृदयस्य टीकात्रयमुपलभ्यते, श्रीमद्गुणदत्तकृता सर्वाङ्गसुन्दरा, श्रीमच्चन्द्रनन्दनप्रणीता पदार्थचन्द्रिका श्रीहिमाद्रिविरचिताऽऽयुर्वेदरसायनटीका च । ये चाऽपि चरकसुश्रुताऽनुशीलनरताः सन्ति विद्वांसस्तेऽप्यस्याऽष्टाङ्गहृदयस्य सूत्रस्थानं विशेषतः प्रशंसन्ति । सर्वेषु विद्यालयेष्वपीदमेव सूत्रस्थानं विशेषेण पाठ्यमानं दृग्गोचरीभवति । अतो मयाऽध्यापकानामप्येवृणां च हितमिच्छताऽस्मिन् सूत्रस्थाने पूर्वोक्त-टीकात्रये क्रमशः संयोज्य, श्लोकाङ्कासुपेक्ष्य विषयाऽनुसारमेव मूलं विभज्य, गहनेषु विषमेषु च स्थलेषु स्वमतिगत्यनुसारं टिप्पण्या अपि सन्निवेशः कृतोऽस्ति ।

पुस्तकस्याऽस्य मुद्रणाऽवसरे, चिकित्सासम्बन्धिकार्थ्यलभो यदाऽहमासम्, तदा व्याकरणाचार्यकाण्व-श्रीमत्कृष्णशास्त्रिभिर्विपुलं साहाय्यमदायि अतस्तेऽतीव धन्यवादाहोः ।

सम्प्रति वयमाशास्महे यदध्यापकाः पर्थ्यालोचका अध्येतारश्चास्य ग्रन्थस्य समयेऽस्मिन् विपद्बहुले रागद्वेषौ दूरादेव परित्यज्यायुर्वेदहितसाधने दत्तकामा भूत्वा पुण्यभ्राजो भूवासुरिति ।

अस्य ग्रन्थस्य निर्माणसमये टीकात्रयमिदं श्रीवेङ्कटेश्वरमुद्रणालयाधिपतिसकाशादेवोपलब्धमासीदतः पुनर्मुद्रणादिसर्वाधिकारं तेभ्य एव समर्पये हति ।

विनीतो-

रामप्रसादशर्मा.

अष्टाङ्गहृदयस्य सूत्रस्थानीय-विषयानुक्रमणिका ।

विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
मङ्गलाचरणम् ...	१	देशद्विविध्यम् ...	२८	अभ्यङ्गापवादः ...	४५
अथात आयुष्कासीया- ध्यायः प्रथमः ॥ १ ॥		भूदेशत्रैविध्यम् ...	२९	व्यायामः ...	४६
आयुर्वेदोत्पत्तिः ...	५	भेषजकालः ...	३०	व्यायामनिषेधः ...	४६
आयमशुद्धिः ...	११	द्विप्रकारकमौषधम् ...	३०	व्यायामकालः ...	४६
आयुर्वेदोपदेशाः ...	६	परमौषधम् ...	३१	देहमर्दनम् ...	४६
पृथक्कृतत्राणि ...	११	मनोदोषौषधम् ...	३१	अतिव्यायामनिषेधः ...	४६
अष्टाङ्गहृदयम् ...	७	पादचतुष्टयस्वरूपम् ...	३१	अतिव्यायामादिना व्यापदः	४७
अष्टाङ्गानि ...	८	भिषक्चतुर्गुणाः ...	३१	उद्वर्तनगुणाः ...	४७
दोषादयः ...	९	औषधस्य चातुर्विध्यम् ...	३२	स्नानगुणाः ...	४७
तेषां मारकत्वम् ...	११	उपस्थातुश्चतुर्गुणाः ...	३२	उष्णाम्बुना परिषेकः ...	४८
तेषां स्थानानि ...	११	रोग्यपि चतुर्विधः ...	३३	स्नानेऽप्योग्याः ...	४८
तेषां नियतकालः ...	१२	सुखसाध्यव्याधिलक्षणम् ...	३३	जीर्णं हितमोजनम् ...	४८
अग्निस्वरूपम् ...	१३	कुच्छसाध्यो व्याधिः ...	३५	धर्मप्राधान्यम् ...	४९
कोष्ठचातुर्विध्यम् ...	१३	याध्यो व्याधिः ...	३५	भिन्नाऽभिन्नाणां स्वीकार-	
प्रकृतिस्वरूपम् ...	१४	प्रत्याख्येयो व्याधिः ...	३६	परि० ...	४९
त्रिदोषगुणाः ...	१५	अनुपक्रमणीयातुरस्य लक्ष-		हिंसादिस्वाभाः ...	४९
संसर्गः सक्षिपातश्च	१६	णम् ...	३७	शक्तितोऽङ्गस्याद्यवतुर्तनम्	५०
धातवः ...	१७	सूत्रस्थानान्तर्गताध्यायाः	३७	कीटादिप्यासवद्दर्शनम्	५०
मलाः ...	१७	शारीरस्थानाध्यायाः ...	३८	देवाद्यर्चनम् ...	५०
देहपरिपालनोपायः ...	१७	निदानस्थानाध्यायाः ...	३९	अर्थिनोऽप्रत्याख्यानम् ...	५०
रसाः ...	२०	चिकित्सितस्थानाध्यायाः	३९	उपकारस्थ प्राधान्यम् ...	५०
रसानां गुणाः ...	२०	कल्पस्थानाध्यायाः ...	४०	संप्रदादौः समचित्तता ...	५१
रसाश्रयद्रव्यस्य त्रिप्रकार-		उत्तरतन्त्राध्यायाः ...	४०	वचनं हितादिरूपम् ...	५१
त्वम् ...	२१	अथातो दिनचर्याध्यायो		वर्तनप्रकारः ...	५१
वीर्यद्विविध्यम् ...	२२	द्वितीयः ॥ २ ॥		शतुल्वादिप्रकाशनम् ...	५२
द्रव्यविपाकः ...	२२	ब्राह्मे सुहृत् उत्थानम् ...	४१	लोकप्रकृत्यनुसारेण	
द्रव्यस्य गुणाः ...	२३	स्वस्थवृत्तं दन्तधावनं च	४१	वर्तनम् ...	५२
रोगकारणम् ...	२४	अजीर्ण्यादिनो भक्षणनिषेधः	४२	इन्द्रियाणां लालनपीडननिषेधः	५२
रोगारोगतयोः स्वरूपम्	२५	सौवीराज्ञानम् ...	४३	विवर्गशून्यकर्मनारम्भः	५२
रोगद्विविध्यम् ...	२५	रसाज्ञानम् ...	४३	सर्वधर्मेभ्यः सध्यममारांनुवर्त०	५२
रोगाधिष्ठानद्विविध्यम् ...	२५	नावनादिसिधनम् ...	४४	दीर्घलोमादिधारणनिषेधः	५३
मनसो द्वौ दोषौ ...	२६	केषांश्चिन्तामूलनिषेधः ...	४४	स्नानशीलादिः ...	५३
रोगिपरीक्षणम् ...	२६	अभ्यङ्गः ...	४५	संचारप्रकारः ...	५३
रोगविशेषाधिगमोपायः	२७	शिरआदौ विशेषेण शील-		निधि विशेषः ...	५३
		नम् ...	४५		

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
विशिष्टदेवताधिष्ठानाद्यन- तिक्रमः ... ५४		मध्याह्ने गमनादित्यागः ६९		वाततोष्ये विकारे स्नेहादिविधिः ८४	
बाहुभ्यां नदीतरणनिषेधादि ॥		गुरुशीतादित्यागः ... ७०		शक्नोती रोधे पिण्डिकोद्वेष्टादयः ॥	
क्षुत्यादिकरणप्रकारः ... ॥		ग्रीष्मचर्या ... ॥		मूत्रस्य रोधादंगमादयः ॥	
नासादिकोषणनिषेधादि ५५		पट्टादित्यागः ... ७१		वातादिरोधजनानामपिषधम् ८५	
श्रमात्प्राग्देहवाक्चेष्टाः ... ॥		मधुरास्नादिसेवनम् ... ॥		पुरीषरोधजेष्वापिषधम् ॥	
रात्र्यादी चत्वरादिसेवन- निषेधः ... ॥		सकुशकैरादिलेहः ... ॥		मूत्रजेष्वापिषधम् ... ॥	
उद्यदादित्यदर्शननिषेधादि ५६		मद्यपानापानप्रकारः ... ॥		उद्गारस्य रोधादरुच्यादयः ८६	
मद्यविक्रयादिनिषेधः ... ॥		उक्तविष्यतिक्रमे दोषः ७२		क्षुते रोधाच्छिरोऽर्थादयः ॥	
पुरोवातादित्यागादि ... ॥		मांसैः सह शुक्लशालिमक्षणम् ॥		अप्रवर्तमानक्षुतेः प्रवृत्तौ कारणम् ॥	
सर्वचेष्टासु लोकोपदेष्टव्यम् ५७		नातिघनरसादेः पानम् ॥		तृष्णानिरोधाच्छोषादयः ८७	
सङ्कतस्वरूपम् ... ५८		सुरभीकृतजलपानम् ... ७३		क्षुषो रोधादंगमादयः ॥	
कालस्मृतिविशिष्टत्वम् ... ॥		रात्रौ माहियक्षीरपानम् ॥		निद्रारोधान्मोहादयः ॥	
एषमाचारे कृते फलम् ॥		स्वापप्रकारः ... ॥		कासरोधात्तद्वृद्धिः ... ॥	
अथात ऋतुचर्याध्याय- सूत्राः ॥ ३ ॥		वेष्वादिनिर्मितग्रहे स्वापः ७४		श्रमश्वासरोधाद्गुल्मादयः ८८	
पद् ऋतवः ... ६०		शयनीयप्रकारः ... ॥		जंभाया रोधात्तुतिवद्वेगाः ॥	
बलादाने युक्तिः ... ६२		निशासु सौषपृष्ठे स्थितिः ॥		अश्लुषो निरोधात्पीनसादयः ॥	
उत्तरायणम् ... ॥		तालवृन्तसेवनप्रकारः ... ७५		वमेर्निरोधे विषयोदयः ॥	
दक्षिणायनं बलविसर्गः ॥		वर्षाचर्या ... ७६		तत्र गङ्गादयः शस्ताः ॥	
बलविसर्गो युक्तिः ... ६३		वर्षासु दोषाणां दुष्टत्वम् ॥		शुक्ररोधाच्छुक्रस्रवणम् ... ८९	
शीतादी नृणां बलविचारः ॥		अन्योऽन्यदूषिषु वातादिषु ७७		तत्र ताम्रचूडादिकसेवनम् ॥	
हेमन्तेऽनलस्य प्राबल्यम् ॥		साधारणमास्थापनादि ... ७७		वेगरोधिनो न चिकित्स्याः ॥	
हेमन्तः हिमचर्या ... ॥		पुरुषवर्तनप्रकारः ... ७८		वेगोदीरणधारणैः सर्वेऽपि रोगाः ॥	
स्वाद्रम्लादिसेवनम् ... ६४		नदीजलादिपञ्चत्यागः ... ॥		तत्र साधनम् ... ॥	
मुशुतिस्तस्य प्रातरेव भोजनम् ... ॥		शरच्चर्या ... ॥		लोभादिवेगधारणमेव ... ९०	
वातघ्नैतलाभ्यङ्गादि ... ६५		क्षुधितस्य तिकादिगुणयुतं ७९		वातादीनां यथाकालशोधनम् ॥	
क्षानादि ... ॥		उदकसेवनप्रकारः ... ॥		दोषकोपकारणम् ... ९१	
मांसादिसेवनम् ... ६६		चन्दनादिसेवनम् ... ८०		यैद्येन रसायनप्रयोगः कर्तव्यः ॥	
विलासिनीनां शीतहरत्वम् ॥		तुषारादिदशपरित्यागः ८१		मेघजक्षपिते आर्हाद्वृहणादि ९२	
शीतजनितदोषनाशः ... ६७		समासेन ऋतुचर्या ... ॥		एवंकृते पुरुषस्य फलम् ॥	
शिशिरः शिशिरचर्या ... ॥		ऋतुविशेषेऽन्नपानादि ... ॥		आगंतुरोगनिर्देशः ... ९३	
शिशिरेऽपि पूर्वोक्तविधिः ॥		उपादिद्विहारस्यापवादः ॥		एषां चिकित्सा ... ॥	
वसन्तचर्या ... ६८		ऋतुविषये सेवनीयप्रकारः ८२		मलानां शोधनकालाः ... ९४	
श्लेष्मजयप्रकारादि ... ॥		सहसा त्यागे रोगाः ... ॥		हिताहारविहारसेवनम् ९५	
शृण्विचयितजलपानादि ६९		अथातो रोगानुत्पादनीया- ध्यायश्चतुर्थः ॥ ४ ॥		अथातो द्रवद्रव्यविज्ञानी- याध्यायः ॥ ५ ॥	
		वातादिवेगधारणनिषेधः ८३		गंगाजलगुणाः ... ९६	
		वातरोधिन गुल्मादिरोगो- त्पत्तिः ... ८४		गंगाजललक्षणम् ... ९७	
				सामुद्रजलपाननिषेधः ॥	

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
आंतरिक्षं जलं गांगम्...	९८	यांत्रिकरसस्य त्वन्यगुणाः	११५	धान्याम्लकाजिकगुणाः	१२८
पानायोग्यं जलम् ...	११	पौष्टिकरसस्य श्रेष्ठयम्...	११६	गोऽजादिमूत्रगुणाः ...	१२९
आंतरिक्षमपि पानेऽप्योग्यम्	९९	शातपर्वकादीनां गुणाः	११	द्रव्यैकदेशोदाहरणम् ...	१३
नदीनिरूपणम् ...	१००	फाणितगुणाः	११७	अथातोऽन्नस्वरूपविज्ञानी-	
नद्यः पथ्यापथ्याः ...	११	निर्मलगुडगुणाः	११	याध्यायः पष्ठः ॥६॥	
हिमवन्मलयोद्भूताः पथ्या-		पुराणनवगुडगुणाः	११	हितकारिधान्यानि ...	१३०
पथ्याश्च ...	११	मत्स्यंष्टिकादिगुणाः	११	रक्तशालिगुणाः ...	१३१
वर्षा नद्यः ...	११	यवासशर्करागुणाः	११	महाशाल्यादीनां श्रेष्ठत्वम्	१३
कूपतडागायुक्तमम् ...	१०१	सर्वशर्करागुणाः	११८	यवकादीनां पूर्वस्य पूर्वस्य	
कषाण्विजलपाननिषेधः	१०२	शर्कराफाणितयोर्वैरावरत्वम्	११	निंदितत्वम् ...	१३२
भोजनेऽनुपानप्रकारः ...	११	मधुगुणाः	११	पष्टिकस्य श्रेष्ठयम् ...	१३
शीतजलगुणाः ...	११	उष्णमगुधुणाः	११९	पष्टिकान्महामीक्षादयो गुणः	१३३
उष्णांबुगुणाः ...	१०३	उष्णमधुन उपयोगः	११	पष्टिकादिभ्योऽन्यव्रीहिस्वरुः	१३३
कथितशीतलगुणाः ...	११	तैलगुणाः	१२०	कम्वादि तृणधान्यानि ...	१३
कथितशीतलोपयोगः ...	११	तैलस्य बृंहणादिकरत्वम्	१२१	प्रियंगोभूमसंधानकरत्वम्	१३
नालिकेरोदकगुणाः ...	१०४	एरंडतैलगुणाः	११	करदूदगुणाः ...	१३४
वर्षाजलं पथ्यम् ...	११	रक्षैरण्डतैलगुणाः	१२२	यवगुणाः...	१३
पयसो गुणाः ...	१०५	सर्पपतैलगुणाः	११	अन्ययवस्वरूपम् ...	१३
गव्यं पयो जीवनीयम्	१०६	आर्क्षतैलगुणाः	११	वंशोद्भवयवस्वरूपम् ...	१३
माहिषक्षीरोपयोगः ...	१०७	निंबोद्भवतैलगुणाः	११	गोभ्रमस्वरूपम् ...	१३
आजक्षीरगुणाः ...	१०८	उमाकुसुमजगुणाः	११	नदीमुखी पथ्या ...	१३
औष्ट्रक्षीरगुणाः ...	११	वसगुणाः	११	शिवीधान्यानि ...	१३५
मानुषक्षीरगुणाः ...	११	मद्यगुणाः	१२३	सुदगुणाः...	१३
आविकक्षीरगुणाः ...	११	नवजीर्णमद्यगुणाः	१२४	कुल्लयानां गुणाः ...	१३६
हस्तिनीक्षीरगुणाः ...	१०९	उष्णोपचारेण मद्यपाननिषेधः	११	निष्पादगुणाः ...	१३
वडवादीनां क्षीरगुणाः...	११	सुरागुणाः	१२५	माषगुणाः ...	१३
अकथितक्षीरगुणाः ...	११	वैभीतकीगुणाः	११	काकोडोलासमगुणाफलगुणाः	१३
अतिशूतोष्णगुणाः ...	११	अरिष्टगुणाः	१२६	तिलगुणाः ...	१३
दधिगुणाः ...	११०	द्राक्षारसोद्भवगुणाः	११	अतंसिगुणाः ...	१३७
तक्रगुणाः ...	११२	खार्जूरमद्यगुणाः	११	कुसुमक्षीजगुणाः ...	१३
मस्तुगुणाः ...	११	शार्करमद्यगुणाः	११	माषयवयोन्मूलत्वम्...	१३
नवनीतगुणाः ...	११३	गुडमद्यगुणाः	११	नवधान्यगुणाः ...	१३
क्षीरोद्भवघृतगुणाः ...	११	सौधुगुणाः	११	मंडादीनां यथापूर्वं लाघवम्	१३८
घृतगुणाः ...	११	पकरसगुणाः	१२७	मंडगुणाः ...	१३
बहुकालस्थितघृतगुणाः	११४	मध्वासवगुणाः	११	पेयागुणाः ...	१३९
किलायादिरुणाः ...	११	शुक्रगुणाः	११	विलेया गुणाः ...	१३९
क्षीरघृतयोः श्रेष्ठत्वनिर्दिष्टत्वे	११	गुडादीनां यथोत्तरं लघुत्वम्	१२८	ओदनलक्षणम् ...	१३
इक्षुरसगुणाः ...	११५	कंदारिददासुतगुणाः	११	एवं सर्वपेयादिकम् ...	१४०
इक्ष्वभ्रभागगुणाः ...	११	अन्यासुतगुणाः	११	मंसरसलक्षणम् ...	१४१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
मौहूरसलक्षणम् ...	१४१	वराहगुणाः ...	१५२	चिरिविलोकरुगुणाः ...	१६३
कौलस्थरसलक्षणम् ...	१४२	मत्स्यगुणाः ...	१५३	शतावर्षकुरगुणाः ...	१६४
शिलविकल्पादिरुगुणाः ...	११	चिलिचिमिमत्स्यगुणाः ...	११	वंशकरीरगुणाः ...	११
रसालाया लक्षणम् ...	११	लावादयः ...	११	पत्तरगुणाः ...	११
पानकलक्षणम् ...	१४३	सद्योहतमांसस्य शुद्धत्वम् ...	११	कासमर्दगुणाः ...	११
श्याजलक्षणम् ...	११	मृतमांसदित्यागः ...	११	कुसुंभशाकगुणाः ...	११
पृथ्वरुगुणाः ...	११	पुंस्त्रियोमांसप्रकारः ...	१५४	सर्पपशाकगुणाः ...	११
धानालक्षणम् ...	११	शाकवर्गः ...	१५५	वालमूलकगुणाः ...	११
सक्तुलक्षणम् ...	११	पाठादिजशाकगुणाः ...	११	महामूलकगुणाः ...	१६५
विष्याकलक्षणम् ...	१४४	सुमिषण्णगुणाः ...	११	स्निग्धसिद्धगुणाः ...	११
वेतवारलक्षणम् ...	११	राजक्षवगुणाः ...	११	शुष्कमूलकगुणाः ...	११
मुद्गादिजवेतवारलक्षणम् ...	११	वास्तुकगुणाः ...	१५६	आममूलकगुणाः ...	१६६
कुक्कुटदिपक्वानां यथोत्तरं ल० ...	१४५	काकमांसगुणाः ...	११	पिंडालुगुणाः ...	११
हरिणादयो दश मृगाः ...	१४६	चांगेरीगुणाः ...	११	कुडेरुदिरुगुणाः ...	११
लावादय एकविंशतिर्विष्टिकाः ...	११	पटोलादीनां गुणाः ...	११	सुरसगुणाः ...	१६७
जीवंजीवकादयो दश प्रतदाः ...	११	पटोलविशेषगुणाः ...	१५७	सुसुखगुणाः ...	११
भेकादयश्चत्वरो विलेखायाः ...	१४७	बृहतीद्वयगुणाः ...	११	आद्रिकागुणाः ...	११
गवादयः प्रसहाः ...	११	वृषगुणाः ...	११	लघुनगुणाः ...	११
वराहादयो महामृगाः ...	११	कारकेल्लगुणाः ...	१५८	पलाङ्गुगुणाः ...	१६८
हंसादयोऽर्धचरसंज्ञाः ...	१४८	वातोकगुणाः ...	११	गुजनकगुणाः ...	११
रोहितकादयो मत्स्याः ...	११	करीरगुणाः ...	११	खरगुणाः ...	११
इष्यष्टथा मांसम् ...	११	कोशातकावल्लुजकयोगगुणाः ...	११	भृक्षदगुणाः ...	११
व्यामिश्रादयः ...	११	तंडुलीवगुणाः ...	१५९	पत्रादीनां यथोत्तरं गुरुत्वम् ...	११
जंगाल्यादिशब्दवाच्याः ...	१४९	मुंजातगुणाः ...	११	शाकेडु जीवंत्या वरत्वम् ...	१६९
जंगलानां लक्षणम् ...	११	पालक्यगुणाः ...	११	वर्षपाणामवरत्वम् ...	११
शशगुणाः ...	११	उपोदकागुणाः ...	१६०	फलवर्गः ...	११
तित्तिरिगुणाः ...	१५०	चंचुगुणाः ...	११	द्राक्षागुणाः ...	११
दित्तिरिगुणाः ...	११	विद्वारीगुणाः ...	११	दाडिसगुणाः ...	११
कुक्कुटगुणाः ...	११	जीवेतीगुणाः ...	११	मोचादिरुगुणाः ...	१७०
ग्राभ्यकुक्कुटः ...	११	कूर्मांडादिरुगुणाः ...	११	तालफलादिरुगुणाः ...	११
ककरोपचक्रकाः ...	११	कूर्मांडविशेषगुणाः ...	१६१	पक्वित्वगुणाः ...	१७१
काणकयोतः ...	११	वृषसुगुणाः ...	११	कफित्वगुणाः ...	११
चटकाः ...	११	तुंगफलगुणाः ...	११	जोवकगुणाः ...	१७२
विलेखायादीनां यथोत्तरमपि ...	१५१	शीर्णवृत्तगुणाः ...	११	आम्रगुणाः ...	११
महाभृगुगुणाः ...	११	मृणालादिरुगुणाः ...	११	वृक्षाभ्यगुणाः ...	११
अजमांसगुणाः ...	११	कलंबादिरुगुणाः ...	१६२	शमीफलगुणाः ...	११
आविकमांसगुणाः ...	१५२	लघुपत्रागुणाः ...	१६३	पीलुगुणाः ...	११
मोमांसगुणाः ...	११	तर्क्यादिरुगुणाः ...	११	मातुलंगगुणाः ...	१७३
मदिरुगुणाः ...	११	पुनर्नवादिरुगुणाः ...	११		

विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
भङ्गातकमांसदिगुणाः	१७४	संग्रहश्लोकः ...	१८८	शरीरस्याभिर्स्फूर्तिर्विकृद्धाहारे	
पालेवतगुणाः	१७५	अथातोऽन्नरक्षाध्यायः		प्रशस्ता	२०६
पक्षपालेवतगुणाः	१७५	सप्तमः ॥ ७ ॥		व्यायामादिकारिणो विरोध्यपि	
द्राक्षापरुषकोदिगुणाः	१७५	राजनिकटे वैद्यास्थितिः	१८९	भोजनम्	११
करमर्दकगुणाः	१७५	वैशेन राजा रक्ष्यः	१९०	पथ्यापथ्यमोज्यत्यागप्रकारः	२०७
कोलादिगुणाः	१७५	विषदुष्टभक्तलक्षणम्	१९१	हितनिषेधम्	११
अम्ब्लीकाफलादिगुणाः	१७५	व्यंजनानां परीक्षा	१९१	पथ्यगुणानां स्थिरत्वम्	२०९
फलानां मध्ये लङ्कुचमवरम्	१७५	विषदूषितरसादिवर्णः	१९२	अपथ्यत्यागपथ्यस्वीकारा-	
फलशार्कसंपादनकारणम्	१७५	विषदातुल्लक्षणम्	१९२	भ्यां गुणाः	११
लवणलक्षणम्	१७६	सविषस्यान्नादेः परीक्षा	१९३	अहिताहारत्यागाः	११
लवणविशेषलक्षणम्	१७७	पक्षिमुरैरपि परीक्षाः	१९४	आहारादिभिः शरीरधारणम्	२१०
सौवचैल्लक्षणम्	१७७	सविषेऽपि भक्षिते कंठ्ठादयः	१९५	शयननम्रश्चर्चवैविधिः	११
विडल्लक्षणम्	१७७	वक्त्रगो विषे लालादयः	१९५	तत्राहारो वर्णितः	११
सामुद्रलक्षणम्	१७७	आमाशयप्राप्ते स्वेदादयः	१९५	दुष्टनिद्रानिर्देशः	११
औद्भिदलक्षणम्	१७७	शुक्तविषस्यैषधम्	१९६	जागरणस्य गुणाः	२११
कृष्णलवणलक्षणम्	१७८	हेमपाने विषवाधाऽभावः	१९६	दिवास्वापस्य गुणदोषकरत्वम्	११
रोमकलवणलक्षणम्	१७८	विकृद्धाहारस्य विषगरोपमः	२००	पुरुषविशेषस्य ग्रीष्मे दिवा-	
लवणप्रयोगे सैधवप्रयोगः	१७८	विकृद्धभोजनलक्षणम्	२००	स्वापनिषेधः	२१२
यथक्षारलक्षणम्	१७८	पयसाऽभ्युद्विग्लोपः	२०१	विषातकण्ठरोगिणोर्नक्तं	
सर्जिकाक्षारादिगुणाः	१७९	पयसा कुलस्थादेर्विरोधः	२०१	स्वापनिषेधः	२१३
हिंरुगुणाः	१७९	हरितकादिभक्षणे पयस्त्यागः	२०१	अकालाशयान्मोहादयः	११
हरीतकीगुणाः	१८०	तेषामासेन वराहादिमांसाऽभ-		तत्र चिकित्सा	११
आमलकगुणाः	१८०	क्षणम्	२०२	निद्रानाशजन्यविकाराः	२१४
अक्षगुणाः	१८१	पिप्पलीविशेषस्य त्यागः	२०३	यथाकालं रात्रौ निद्रा...	११
त्रिफालगुणाः	१८१	शूल्यो मासो विरुद्धः	२०३	मंदनिद्रस्य क्षीरादिसेवनम्	११
त्रिजातकगुणाः	१८१	कपिल्लस्तक्रसाधितो विरुद्धः	२०३	मैथुनस्य स्वीकारत्यागप्रकारः	११
कटुकमरिचगुणाः	१८१	एकत्र पायससुराक्रूरत्यागाः	२०३	कृत्तुविशेषे निषुवननियमः	२१६
पिप्पलीगुणाः	१८१	तुल्यप्रमाणमध्वादिर्मिथो विरोधः	२०४	अन्यप्रकारेण स्त्रीगमने भ्रमादयः	११
नागारगुणाः	१८२	भिन्नांशेऽपि मध्वाज्येऽनुपाने		युक्तनिषुवनरतस्य स्मृत्यादयः	२१७
आर्द्रकगुणाः	१८२	विरुद्धे	२०४	रतान्ते स्नानादिसेवनम्	११
चविकागुणाः	१८२	तिलकहृत्कसाधितोपादकवा-		रात्रौ वैद्यो निकटे स्थाप्यः	११
चित्रकगुणाः	१८३	उत्तीसारः	२०५	अथातो मात्राशित्याध्यायो-	
पंचकोलगुणाः	१८३	बलाकावारण्यादिना सह वि०	२०५	ऽष्टमः ॥ ८ ॥	
पंचमूलगुणाः	१८३	तित्तिर्यादय एरंडाग्निना सिद्धा		परिमितभक्षणम्	२२०
ह्रस्वपंचमूलगुणाः	१८३	जीवितहराः	२०५	गुरुणां लघूनां च मात्राकथ०	२२१
मध्यपंचमूलगुणाः	१८३	हारीतमांसस्य योगविशेषेण		हीनमात्रभोजननिषेधः	११
जीवनाख्यपंचमूलगुणाः	१८४	नाशकत्वम्	११	अतिमात्रे दोषप्रकोपः	२२२
तृणसंज्ञकपंचमूलगुणाः	१८४	तदेव समाक्षिप्तं विरुद्धम्	११	दोषप्रकोपे विद्वच्चिकीर्षवः	११
		विरुद्धस्य व्यापि लक्षणम्	११	एतस्मैव विस्तारणं कथनम्	११

विषयः	पृष्ठाङ्काः
विद्वच्चिकानिर्वचनम् ...	२२३
वाताद्याधिक्याच्छूलायुद्धयः	"
कफाधिक्याच्छ्वायुद्धयः	"
अलससंज्ञो रोगः ...	"
दंष्ट्रकालसकलक्षणम् ...	"
आमविषनिर्देशः ...	२२४
अलसकोपक्रमनिर्देशः	"
विस्फूर्त्या विक्रितवदुपचारः	२२५
अजीर्णिनो वमनादि ...	"
जीर्णोऽशन औषधयोजनम्	२२६
औषधप्रकारः ...	२२७
एतस्यैव विवरणम् ...	"
अन्यव्याधिचिकित्सा ...	"
हेतुव्याधिपरिपूर्योरेव चिकित्सा-	
यामुपयोगः ...	२२८
अजीर्णलक्षणम् ...	"
अनिलदजीर्णम् ...	२२९
पित्तादजीर्णम् ...	"
अजीर्णे लंघनादि ...	"
प्रभूताजीर्णादिल्लिखिका ...	"
आहारसाररसाजीर्णलक्षणम्	२३०
सामान्यमजीर्णलक्षणम्	२३१
अजीर्णस्यान्यकारणानि	"
समशानविषमाशानाऽप्यशन-	
लक्षणम् ...	२३२
इष्टैः सहेष्टभोजनम् ...	२३३
तृणादिदुष्टभोजनत्यागः	२३४
चिकित्सादिशीलननिषेधः	"
शाल्मादिशीलनम् ...	"
रोगोच्छेदकरस्य सेवनम्	२३५
भक्षणव्यवस्था ...	"
भोजनस्य परिमाणम् ...	"
यवगाभूमादिभक्षणे शीत-	
जलादिपानम् ...	२३६
भक्तवटकादे रुक्षस्निग्धस्य	
वैपरीत्येनातुपानम्	२३७
अतुपानस्य भनःप्रधादिकरत्वम्	"
क्वथ्वज्जुगदादौ नातुपानम्	"
हादीनां पानत्वागः	"

विषयः	पृष्ठाङ्काः
पानभोजनोत्तरं पुरुषेण भा-	
ध्यादित्यागः कर्तव्यः ...	२३८
भोजनस्य कालः ...	"
अथातो द्रव्यादिविज्ञानीया-	
ध्यायो नवमः ॥ ९ ॥	
रसादीनां द्रव्यमेव श्रेष्ठम्	२४१
द्रव्यादेः पंचभूतात्मकत्वम्	"
पंचमहाभूतैर्द्रव्योत्पत्तिप्र-	
कारः ...	२४३
द्रव्यमनेकरसम् ...	"
ज्वरादीनामनेकदोषत्वम्	२४४
द्रव्ये गुर्वादयो गुणाः	२४५
रसे उपचारतो गुणाः	"
पार्थिवद्रव्यस्य गुर्वादिरुणो-	
त्कटत्वम् ...	२४६
आप्यस्य द्रवादिगुणोत्पत्तयः	"
आभेयस्य रुक्षादिगुणोत्पत्तयः	"
वायव्यस्य रौक्ष्यादिगुणत्वम्	"
नाभसस्य सूक्ष्मादिगुणत्व-	
णत्वम् ...	"
सर्वं द्रव्यमौषधम् ...	२४७
अग्निपवनोऽकटं द्रव्यमूर्ध्वगम्	"
भूमितोयगुणाधिकमधोगामि	"
वीर्यस्य चर्चाप्रस्तावः	२४८
सर्वं चरकमते वीर्यवदेव	"
गुर्वादिष्वेवाष्टसु वीर्याख्या	२४९
रसादीनां वीर्यत्वाभावः	२५०
द्विवैव वीर्यप्रकारः	"
तत्र युक्तिः ...	"
उष्णं भ्रमादिकर्तुं ...	२५१
शीतमाह्लादनादिकर्तुं	"
विपाकस्य लक्षणम् ...	"
गुणादीनां मधुरादिरूपेण रसः	"
द्रव्यस्य रसेन विपाकेन वा	
क्षुमाशुभकर्तृत्वम्	२५४
रसादीनां कार्यकरणे कार-	
णत्वम् ...	२५५
विरुद्धगुणसंयोगे भूयसा-	
त्पजयः ...	"

विषयः	पृष्ठाङ्काः
रसादीनां साम्ये कार्यकार-	
णत्वविचारः ...	२५५
प्रभावस्य कर्मकथनम्	२५६
एतस्मिन् दृष्टांतः ...	"
द्रव्यभेदेन कर्मणो भेदः ...	२५७
उदाहरणार्थं ग्रन्थकृद्वचः	२५८
अथातो रसभेदीयाध्यायो	
दशमः ॥ १० ॥	
षड्विंशद्वयः ...	२६०
रंसलक्षणम् ...	"
मधुरगुणाः ...	"
अम्लगुणाः ...	"
लवणगुणाः ...	२६१
तिक्तगुणाः ...	"
कटुगुणाः ...	"
कषायगुणाः ...	"
रसस्य कर्मकथनम्	"
मधुररसकर्म	"
अम्लरसकर्म	२६२
लवणरसकर्म	"
तिक्तरसकर्म	२६३
कटुरसकर्म	"
कषायरसस्य कर्म	"
मधुरादिरसकन्धः ...	२६४
अम्लरसकन्धः ...	"
लवणरसकन्धः ...	२६५
तिक्तरसकन्धः ...	"
कटुरसकन्धः ...	"
कषायरसकन्धः ...	"
मधुरस्य स्लेष्मकरत्वापवादः	२६६
अम्लस्य पित्तकरत्वापवादः	"
तिक्तस्य वातलवापवादः	"
कटो रसस्यापवादः	"
कटुम्ललवणगानामुत्तरोत्तरं	
वीर्याणाम्ना	"
तिक्तादीनामुत्तरोत्तरे रुक्षतादि	२६७
पट्टवादीनामुत्तरोत्तरे गुरुत्वम्	"
पट्टवादीनां शिथिलता	"

विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
अमलादीनामुत्तरोत्तरं लघुत्वम् २६७		दोषादीनामाश्रयाश्रयिभावः २८०		श्लेष्मा पञ्चविधः ... २९३	
रसानां संयोगकल्पनाविभागः ॥		लघनबृंहणैर्विकारसाधनम् २८१		श्लेष्मणोऽलंबकत्वम् ... ॥	
रससंयोगानां व्याख्यानम् २६८		रक्तवृद्धपुंस्थादीनां रक्तस्रुति-		स आमाशये क्लेदकः ... २९४	
रसभेदानां संक्षेपेण कथनम् २७१		विरचनादिभिरुपक्रमः २८२		जिह्वास्थो दोषकः ... ॥	
रसादीनामुपयोगः ... ॥		धातोर्वृद्धिक्षयकरणप्रकारः ॥		शिरस्स्थस्तर्पकः ... ॥	
अथाऽतो दोषादिविज्ञानीया-		रसरक्तयोर्धात्वौर्वृद्धिक्षयक-		सन्निवृद्धः श्लेष्मकः ... ॥	
ध्याय एकादशः ॥ ११ ॥		रणप्रकारः ... २८३		दोषोपसंहरणम् ... ॥	
देहस्य मूलं दोषादयः ... २७३		प्रकृतिबुद्धदोषाणां धातुदोष-		चयकोपसंहरणं बुद्धिनिदानम् ॥	
रसादीनां क्रमेण श्रेष्ठकर्माणि ॥		करत्वादि ... ॥		पित्तचयः ... २९५	
मलानां कर्माणि ... २७४		ओजसो निरूपणम् ... २८४		श्लेष्मचयः ... ॥	
बुद्धवायोः कर्म ... ॥		ओजसः क्षयादि ... २८५		चयादीनां लक्षणानि ... २९६	
बुद्धपित्तस्य कर्म ... २७५		तत्र भेषजम् ... ॥		कोपस्य लिङ्गम् ... ॥	
बुद्धश्लेष्मणः कर्म ... ॥		ओजोविबुद्धौ देहस्य		वातादेश्वयप्रकोपशमाः ... २९७	
बुद्धरसपित्तयोः कर्म ... ॥		बुद्ध्यादिः ... २८६		अस्मिन्पर्यनुयोगः ... ॥	
बुद्धमांसस्य कर्म ... २७६		संक्षेपेण बुद्धिक्षयभेषज-		वातादेः कोपाभावः ... २९८	
बुद्धमेदसः कर्म ... ॥		कथनम्, इष्टभक्षणे		कालादाहारदीनां प्राधान्यम् ॥	
बुद्धास्थः कर्म ... ॥		दोषाणां बुद्धिक्षयजयः ॥		दोषाणां व्याप्तिनिवृत्तिवैचित्र्यं	
बुद्धमण्डजाकर्म ... ॥		वातादीनां विपरीतसमानयो		कोपजम् ... ॥	
बुद्धशुक्रस्य कर्म ... ॥		रुचिकरत्वम् ... २८७		विकारस्य हेत्वादिकं सामा-	
बुद्धशकृतः कर्म ... २७७		दोषबुद्धयादान्वयोऽपि		न्येन ... २९९	
बुद्धमूत्रस्य कर्म ... ॥		लक्षणप्रकारः ... ॥		अत्रैव हेतुन्तरम् ... ॥	
बुद्धस्वेदस्य कर्म ... ॥		क्षीणा अपि नोपेक्ष्याः ... ॥		तेषां कोपे इन्द्रियाणां शब्दादि-	
एवं दूषिकादयो मलाः ॥		अथाऽतो दोषभेदीयाध्यायो		संयोगादिकारणम् ... ३००	
क्षीणानिलस्य कर्म ... ॥		द्वादशः ॥ १२ ॥		हीनमित्थयित्तयोगनिर्देशः ॥	
क्षीणपित्तस्य कर्म ... ॥		वातस्य स्थानम् ... २८८		कालस्य त्रैविध्यम् ... ३०१	
क्षीणकफस्य कर्म ... २७८		पित्तस्य स्थानम् ... २८९		कर्मणोऽपि त्रैविध्यम् ... ३०२	
क्षीणरक्तस्य कर्म ... ॥		कफस्य स्थानम् ... ॥		दोषाणां निदानम् ... ३०३	
क्षीणरक्तस्य कर्म ... ॥		वायोः पञ्चात्मत्वम् ... ॥		बाह्यरोगाणां रक्तध्वनि	
क्षीणमांसस्य कर्म ... ॥		प्राणस्य गत्यादिप्रकारः २९०		स्थानानि ... ॥	
क्षीणमेदसः कर्म ... ॥		उदानस्य गत्यादिप्रकारः ॥		आन्तरो रोमामार्गः ... ३०४	
क्षीणस्यास्थः कर्म ... ॥		व्यानस्य गत्यादिप्रकारः ॥		मध्यमरोगमार्गः ... ॥	
क्षीणमण्डजायाः कर्म ... ॥		समानस्य गत्यादिप्रकारः २९१		वायोः कर्माणि ... ॥	
क्षीणस्य शुक्रस्य कर्म ... ॥		अपानस्य गत्यादिप्रकारः ॥		पित्तस्य कर्माणि ... ३०५	
क्षीणपुरीषस्य कर्म ... २७९		पित्तभेदाः पञ्च ... ॥		श्लेष्मणः कर्माणि ... ३०६	
क्षीणमूत्रस्य कर्म ... ॥		पित्तस्य रजकसंज्ञा ... २९२		पुनः पुनश्चाधितदर्शनम् ३०८	
क्षीणस्वेदस्य कर्म ... ॥		हृत्तं पित्तं साधकमुच्यते ॥		व्याधिप्रकारकः ... ॥	
घाणादिमलानां क्षयलिङ्गम् ॥		दृष्टिस्थं पित्तमालोचकम् ॥		त्रिप्रकारव्याधिलक्षणाद्यैः ३०९	
दोषधातुमलानां समासतो		त्वक्स्थं भ्राजकम् ... ॥		त्रिविधव्याधेः त्रिविधस्य	
बुद्धिस्यौ २८०					

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
व्याधीनां द्विविध्यम् ... ३०९		उपक्रमस्य कालः ... ३२५		अथाऽतो द्विविधोपक्रमणीया-	
तयोरेकस्य लक्षणम् ... "		तत्र कारणम् ... ३२६		ध्यायश्चतुर्दशः ॥ १४ ॥	
परतन्त्रस्यापि द्विविध्यम् ३१०		दोषाणां कोष्ठादिसन्धिषु गमन-		उपक्रमस्य द्विविध्यम् ३३७	
स्यतन्त्रस्य लक्षणम् ... "		प्रकारः ... "		द्विविधनिरूपणम् ... ३३८	
परतन्त्रकथनम् ... "		वात्वादिभ्यो दोषाणां कोष्ठगम-		लङ्घनवृंहणोदाहरणम् ... "	
मत्वानां स्वतन्त्रपरतन्त्रता ... "		नप्रकारः ... "		चतुर्णां द्वयोरेवातमवि-	
भिषजा तै लक्ष्याः ... "		तै किलम्बेन रोगोत्पादकाः ३२७		कथनम् ... "	
परतन्त्राणां प्रशमोपायः ३११		तेषां कालविलम्बेन रोगोत्पाद-		प्रत्येकं तयोर्भेदाः ... ३३९	
प्रकोपे परतन्त्रस्यादौ चि-		कत्वम् ... "		शोधनस्य लक्षणं प्रमेदश्च ... "	
कित्सा ... .. "		परस्थानगतानां दोषाणां विक-		तस्य पंचविधत्वम् ... "	
वाल्मेऽनुक्तस्य स्वयम्भूः ३१२		ल्पेन चिकित्सोपदेशः ... "		शमनाख्यस्य लक्षणं प्रमेदश्च ... "	
अशेषरोगाणां नामतो स्थितिर्न?		अन्याभिमात्रेषु चिकित्सा ३२८		वाते वातपित्ते च वृंहणं शम-	
तत्र कारणम् ... "		आगन्तुदोषशमनम् ... "		नमेव ... ३४०	
विकारप्रकृत्याद्युपक्रमः ... "		तिर्यग्भातदोषेषु कर्तव्यता ... "		वृंहणकथनम् ... "	
विचारैः कृते वैद्यस्य स्वलनं		तेषामुपक्रमः कार्यः ... ३२९		वृंहणोपायाः ... ३४१	
न ३१३		तेषां वमनीवरेचनादिना नि-		मेहादीनां लघनम् ... "	
अवहितस्य यथार्थज्ञानम्		ष्ठासनम् ... "		शोधनविषयनिरूपणम् ... "	
अल्पशामिपङ्क्तिर्नन्दा ... ३१४		सामसलङ्घनम् ... "		लघनीयमेहादीनां वृंहण-	
अल्पश्वैद्यस्यायथार्थभेषजम्		आमसम्भवः ... "		निषेधः ... ३४२	
चिकित्साविषये देहनाशः ३१५		अन्यमते आमसम्भवः ... "		वृंहणलघनयोः संशये कर्तव्यता,	
अत आलोचनपूर्वकं भेषज्यम्		सामा रोगा उच्यन्ते ३३०		वृंहितस्य लक्षणम् ... "	
दोषवातादिकथनम् ... "		केषां चत्सामानानिर्हरणम् ... "		लघितस्य लक्षणम् ... "	
तेषां भेदाः ... "		ईदृशे दोषे कर्तव्यता ... ३३१		तयोरेकपेशितमात्रादिसेवनम्	
सन्निपातस्य दोषवातरतम्बेन		तस्य मार्गः ... "		अतिवृंहितलघितयोर्लक्षणम् ... "	
भेदाः ... .. "		आमानां स्तम्भनैर्भौरणं		अतिस्थोत्सादिर्निर्देशः ... "	
पूर्वप्रकारेण पञ्चविंशतिभेदाः ३१७		न कार्यम् ... "		स्थौल्यादीनामुपक्रमः ३४४	
क्षीणदोषभेदज्ञानम् ... ३१८		तेषु कर्तव्यप्रकारः ... ३३२		तेष्वपिधम् ... .. "	
विषष्टिनिर्दिष्टाः ... ३१९		तेषां शोधनकालः ... "		व्योपादियोगकथनम् ... "	
निषेधः स्वास्थ्यकारणम् ३२०		ग्रीष्मादौ शोधनमात्रे		अतिवृंहितलघितयोर्लक्षणम् ३४५	
दोषभेदानां रसादिभेदा-		कारणम् ... .. "		स्थौल्यापेक्षया कार्यं वरम् ... "	
दान्त्वम् ... .. "		अधिके व्याधौ तदनुचारेण		तत्र कारणम् ... ३४६	
अथाऽतो दोषोपक्रमणीया-		शोधनकालः ... ३३३		द्वितीयं कारणम् ... .. "	
ध्यायश्चतुर्दशः ॥ १४ ॥		हेमन्तादौ व्याधिशोधनम् ३३४		कृशे भेषजम् ... ३४७	
पूर्वं वातस्योपक्रमः ... ३२१		औषधकालनिर्देशः ... .. "		कृशे परमेषधम् ... .. "	
पित्तस्योपक्रमः ... ३२२		कफोद्रेके निरसमेषधम् ३३४		मांसमक्षणेन स्थौल्यम् ... .. "	
श्लेष्मण उपक्रमः ... ३२३		कम्पादिषु सासुर्न प्रशस्तम्		स्थूलकृशयोः समसिक्तोप ३४८	
संशर्गोपक्रमः ... ३२४		ऊर्ध्वजघनुविकारे स्वनकाले		स्थूलकृशयोर्वयवोर्धुनं हितम् ... "	
संसर्गं भूयोऽप्युपक्रमः ... ३२५		औषधम् ... .. "		उपक्रमातिरेकेऽपि द्वित्वानं ३४९	

विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
अथातः शोधनादिगणसंग्रहा- ऽध्यायः पञ्चदशः ॥ १५ ॥		एषां पानादिप्रकारेण रोग- नाशकत्वम् ... ३६३		अमात्रसर्पिरादेः शोफादि-	
वसन करणि ... ३५०		अथाऽतः स्नेहाध्यायः		करत्वम् ... ३५	
विरचनकरणि ... ३५१		षोडशः ॥ १६ ॥		स्नेहविभ्रंशे क्षुत्तृष्णानिभ-	
निरुद्धशोधनानि ... ३५१		स्नेहनविरक्षणयोः स्वरूपम् ३६५		ह्लादि ... ३५	
उत्तमाङ्गशोधकानि ... ३५२		स्नेहेषु सर्पिरादीनामुत्तमत्वम् ३६६		विरक्षणस्य सम्यक्कृताति-	
वायुनाशकानि ... ३५२		सर्पिरादीनि पित्तप्रानि ३६६		कृतलक्षणम् ... ३७८	
पित्तनाशकानि ... ३५२		घृतापेक्षया तैलादीनामुत्त-		क्षिप्तस्य समनन्तरमेव स्वेदः ३७९	
श्लेष्मनाशकानि ... ३५२		घृतापेक्षया तैलादीनामुत्त-		मांसलक्षणायां लक्षणम् ३७९	
जीवनीयाख्यो गणः ... ३५३		रौतं गुल्मम् ... ३६७		स्नेहेन मलप्रेरणम् ... ३८०	
विदायादिरागः ... ३५५		यस्य स्नेहादीनां निरूपणम् ३६७		वाल्लुङ्गादिषु सद्यःस्नेहकरणम् ३८०	
दाहादिनाशकानि ... ३५५		स्नेहानिरूपणम् ... ३६७		तेषां कथनम् ... ३८०	
स्तन्यहेतवो वातादिनाशकाश्च ३५५		स्नेहनाऽयोधः ... ३६८		सद्यःस्नेहे कारणम् ... ३८०	
तृडामयादिनाशकानि ... ३५६		स्नेहानां हितकारित्वम् ३६८		कुष्ठादिषु स्नेहार्थं द्रव्यविशे-	
विषादिनाशकानि ... ३५६		ध्रंश्यादिरोगेषु तैलं हितम् ३६८		धमिषेधः ... ३८०	
कफादिनाशकानि ... ३५६		वातादिषु वसामज्जानी		तेषां स्नेहप्रकारः ... ३८०	
पित्तादिनाशकानि ... ३५६		शस्येते ... ३८०		आमयक्षीणानां स्नेहप्रकारः ३८१	
छर्द्यादिनाशकानि ... ३५७		वसाया विशेषांतरम् ... ३८०		पुनःपुनः स्नेहे फलम् ... ३८१	
क्षित्रादिनाशकानि ... ३५७		कालविशेषे स्नेहविशेषोपयोगः ३८१		अथाऽतः स्वेदविध्यध्यायः	
कफादिनाशकानि ... ३५७		घर्मेऽपि च निक्षि घृतोपयोगः ३८०		सप्तदशः ॥ १७ ॥	
मूत्रकृन्त्रादिनाशकानि ३५८		अन्यथा विपर्ययः ... ३८१		स्वेदस्य चातुर्विध्यम् ... ३८१	
वातज्ज्वररोगनाशकानि ... ३५८		स्नेहापयोगाप्रकारः ... ३८१		तापादीनां लक्षणम् ... ३८१	
कफयोनिदोषादिनाशकानि ३५८		स्नेहस्य चतुःषष्टिविचारणाः ३८१		उपनाहस्वेदः ... ३८२	
कफादिनाशकानि गण-		अच्छपेयः स्नेहः केवलः ३८२		स्नेहापायभूताः पट्टादयः ३८३	
शोधकानि च ... ३५९		तस्य श्रेष्ठ्यम् ... ३८२		ऊष्माख्यः स्वेदः ... ३८३	
श्लेष्मादिनाशको व्रणशोध-		स्नेहस्य त्रिविधमात्रालक्षणम् ३८२		द्रवस्वेदः ... ३८४	
नश्च सुरसादिरागः ३५९		तस्य कालमात्रालक्षणम् ३८३		अवगाहस्वेदः ... ३८५	
गुल्मादिनाशकानि ... ३६०		जातबुधुक्षस्य स्नेहोपयोगः ३८३		स्वेदे देशः ... ३८५	
चलादिनाशकानि ... ३६०		रसादिसहभावेन स्नेहोपयोगः ३८४		व्याख्यापेक्षया स्वेदप्रकारः ३८६	
अतीवारादिनाशकानि गणौ ३६१		तस्य हितकारित्वम् ... ३८४		कफप्रसृतस्य स्वेदाचरणम् ३८६	
पकातीवारादिनाशकौ ३६१		उपयुक्तस्य फलम् ... ३८४		आमाशयगतं वाते स्वेदः ३८७	
योन्माद्यामयशः ... ३६१		उपयुक्तस्य स्नेहोत्तरमुण-		संक्षणादावल्पस्नेहादियोजना ३८७	
भेदःपित्तास्त्रादिनिर्बह्णो		वारिपानम् ... ३८५		शीतशूलक्षयादौ स्निग्धेन	
न्यग्रोधादिरागः ... ३६२		तदुत्तरं भोजयितव्यस्यान्न-		भायम् ... ३८७	
वातादिक्लृप्तादिनाशकः ३६२		प्रकारः ... ३८७		अतियोगलक्षणम् ... ३८७	
गुल्मादिनाशकः ... ३६२		स्नेह उपयुक्ते विरिक्तवदुप-		गुर्वादिद्रव्येण स्वेदप्रभवः ३८८	
उक्तवर्गालभे तत्तुल्ययोज-		चारः ... ३८६		द्रव्यादिगुणयुक्तं द्रव्यं स्वेद-	
नम् ... ३६३		पाने दिनपरिमाणम् ३८६		नादि भवति ... ३८८	
		सम्यक्क्षिप्वादीनां लक्षणम् ३८७		रसतः स्तंभनानिर्देशः ... ३८८	

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
स्तमितस्य लक्षणम् ...	३८८	प्रभूतमावृतकोष्ठस्य विरेकः ४००		निरुहोद्योग्यकथनम् ...	४०७
अतिस्मितलक्षणम् ...	"	पित्तादी कषायादिभिर्विरेच० "		आस्थायाः एवानुमास्याः "	"
अतिस्पृष्टादीनां स्वेदनिषेधः "	"	किंकाप्रभृतादुष्णानुपानम् "		अनास्थाप्या नानुमास्याः ४०८	
श्लाघादिमस्तु स्वेदः ...	३८९	अल्पे उत्थाने पुनर्विरेचनादि "		निरुहान्वासनयोर्वैषम्यस्य	
स्थलविशेषे अनामेयः स्वेदः "	"	अट्टकौहकोष्ठस्य दशाहा- हृष्ये विरेकादि ... ४०१		लक्षणम् ...	४०९
अनामेयस्वेदलक्षणम् ...	"	अयोगलक्षणम् ...	"	यंत्रस्य प्रमाणम् ...	"
शुद्धिभिर्दोषनिर्हरणम् ...	३९०	तद्वैषम्ये योगलक्षणम् "		नेत्रप्रमाणाभिमुखिः ...	"
अथाऽतो वमनविरेचनविधि-		अतिशिरक्तस्य जलादिस्त्रावः "		अङ्गुष्ठमूलयन्त्रमूलम् ...	४१०
रहस्यायोऽष्टादशः ॥ १८ ॥		सम्भ्रग्विरक्तस्य धूमवर्धन- नोपपादनम् ...		विन्दुद्वारेण नेत्रस्थौल्यप्रमा- णमधिकं वरितपुटयोज- नार्थं कर्णिकाकरणम् "	
कफपित्तयोर्वैमनविरेचने ३९०		ततो रक्तशाल्यादिभोजनादि ४०२		कर्णिकाद्वयेऽजादीनां वरित- योजना ... ४११	
नवचर्यादीनां वमनम् ... ३९१		पीतभेषजस्य लघनम् ...		बस्त्रोपमावे छागाद्यवयवादि-	
गर्भिण्यादीनां वमननिषेधः "		लघितस्य गुणाः ...		विन्यासः ... ४१२	
विषाद्यभ्यवहारे तु वमनम् ३९२		अग्निमांशापेयादिक्रमः "		निरुहौपधमात्रा ...	"
केचिद्वर्मातैः कर्मभिर्वर्ण्याः "		सुतालपित्तस्तेष्मादिः पेया- निषेधादि ...		अनुवासेन मात्रा ...	"
गुल्माद्या विरेक्या वम्याश्च		वमनस्य पाकप्रतीक्षायां कारणम् ... ४०३		निरुहान्पूर्वमनुवासानं तस्य कारणा-	
नवचरिणो विरेचननिषेधः ३९३		कारणविशेषेण भेदनीय- भोज्यैर्याजनम् ...		आतुरस्य नेत्रप्रपीडनप्रकारः ४१३	
श्रावणादी वमनौषधस्य मात्रा- पानम् ...	"	दुर्बलस्य मृदुद्रव्यैर्दोषज्यः "		सावशेषवरितकौहकारणम् ... ४१४	
पीतस्य प्रतीक्षणम् ... ३९४		अल्पदोषसंशमनम् ... ४०४		तस्य स्थिजोर्हैननम् ...	"
ततो वमनम् ... ३९५		मंदान्म्यादिः शोथनम् "		तस्यां गस्य हननादि ...	"
वमतः पार्श्वदिधारणम् ...	"	रुक्षादीनां भैषज्यपरिणामादि		लघुमात्रया भोजनम् ... ४१५	
कफादी तीक्ष्णादिद्रव्यैर्वमनम् "		विरेकेण मलनिर्हारः ...		ततः परमहोरात्रमुपेक्षा	
हीनवेगस्य पुनःपुनर्वमनम् "		विषायास्तु विरेचनम् "		ततः छुंटीधान्यांशुपानम्	
अयोगेन निष्ठीवनादयः ३९६		तेषां कौहविरेकैः शोथनम् ४०५		तृतीयादी दिनेऽनुवासनम्	
सम्प्रयोगे कफादीनां प्रवृत्तिः "		वमनादीनां मध्ये मध्ये कौह- स्वेदप्रयोगः ...		ततो निरुहशोथनप्रयोगः	
अतियोगे फेनादिबद्धमनम् "		एवविधाने कारणम् ...		ततो वरितप्रकल्पना ...	
सम्प्रयोगेन वमिते धूम- पानम् ...	"	कौहस्वेदान्म्यासे दोषः		निरुहकल्पनाप्रकारः ... ४१६	
तदूर्ध्वं सायमादी शुद्धानस्य पेयादिक्रमः ... ३९७		संशुद्धेः फलम् ...		ततो वातादी कौहप्रकल्पनाः "	
पेयादिक्रमरूपम् ...	"	अथातो वस्तिविधिर्ध्याय एकोनविंशः ॥ १९ ॥		औषधस्य गुदे प्रणयनम् ... ४१७	
पेयादिक्रमस्य फलम् ... ३९८		वातोत्थणपु वस्तिः ... ४०६		अत्रान्यमतम् ...	"
वमने विरेके च वेगानां संख्याः "		तस्य वैविध्यम् ...		निरुहाणां संयोजनविधिः ४१८	
पित्ताद्यंत वमनादि ... ३९९		निरुहेण गुल्मादीनां साधनम् ४०७		निरुहे रोगिणः स्थितिप्रकारः "	
वेनापनयनादि ...	"			तत्र वस्तिपीडनादि ...	"
वामितस्य पुनर्विरेचनम् "				सम्यक्निरुहस्वरूपयंतं वस्ति-	
बहुपित्तकोष्ठस्य क्षीरेणपि विरेकः ... ४००				विधानम् ...	"
				सम्यक्निरुहलिङ्गानि ... ४२०	

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
निरुहस्य सम्यग्योगे भोजनम् ४२०	
कण्ठसालिलेन खानम्...	"
वातादित्तत्त्वानुवासनम्	"
धनुवासनस्य सम्यग्योगादयः	"
अन्यदनुवासनस्य सम्यग्यो-	
गलक्षणम्	४२१
श्लेष्मविकारादौ श्लेष्मास्तित-	
मानम्	४२१
श्लेष्मपित्तपचनेषु सूषादि-	
भोजनम्	४२१
अनिले वस्तिप्रकारः	४२२
पित्ते वस्तिः	४२२
कफविषये वस्तिप्रकारः	"
संनिपाते वस्तिप्रणयम्	"
वस्तिनियमः	"
अन्यमतम्	"
तत्र कर्तव्यम्	"
दोषादिसाम्पात्तसर्वस्य प्रामा०	"
पूर्वमतानुग्राह्यमतम्	"
कर्मकालयोगाख्यवस्तिविधिः ४२३	
वस्ति कर्म त्रिदोषवृत्तिः ४२४	
मात्रावस्तिक्षणम्	"
मात्रावस्तिबालादीनां हितः	"
उत्तरवस्तिः	"
नेत्रस्य परिमाणम्	४२५
नेत्रस्य वस्तिर्दृष्टादि	"
अस्य रोगिणः श्लेष्मप्रणयनादि	"
विचटुरा वा वस्तयः	४२६
क्षीणासुत्तरवस्तिविधानम्	"
नेत्रस्य प्रमाणम्	"
क्षीयालानां वस्ती विशेषः ४२७	
क्षीया-उत्तरवस्ताववस्थानम्	"
शिदिनपर्यन्तं विलम्ब्य पुनर्विधा०	"
शुद्धे वस्तिरे विरेकादि...	"
वस्तेर्दोषस्यैव निर्हरणे दृष्टातः ४२८	
रोगाणामुत्पत्तौ वायुर्हृत्	"
वायोः कारणत्वे कारणम्	"
तस्य श्रमाय वस्तिरेव श्रेयजम्	"

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
तस्माद्वस्तिचिकित्सा ..	४२९
अथाऽतो नस्यविधिर-	
ध्यायो विशः ॥ २० ॥	
ऊर्ध्वजनुविकारेषु नस्यम्	४३०
नस्ये कारणम्	"
नस्यस्य वैविध्यम्	"
विरेचनाख्यस्योपयोगः	"
बृंहणस्वोपयोगः	४३१
शामनस्योपयोगः	"
विरेचनाख्यस्योपपात्तिः...	"
बृंहणशामनयोस्तत्त्वः...	"
नस्यविशेषाः शिरोविरेचनाख्यं	"
नस्यम्	४३२
शामनसंज्ञं विरेचनम्	"
तस्य नासायां ध्मापनम्	"
मर्शश्लेहस्य परिमाणादि	"
नस्येऽयोग्याः	४३३
नस्ये कालदोषौ	४३४
ऋतुभेदेन पूर्वाह्णादौ योजना	"
नस्ये कालनियमः	"
यस्य देयं तस्य प्रकारः ४३५	
पर्यायेण नासापुटनियेचनम्	"
नस्ये दत्ते पादादीनां मर्दनम्	"
मर्दनानंतरं पार्श्वयोर्मिथी वनम्	"
आमेषजक्षयवाद् द्विर्बिर्वा नस्यम्	"
नस्ये संजातमूत्रायां प्रती-	
कारः	४३६
नस्यावसाने स्थितिप्रकारः	"
ततः श्लेष्मदुष्णकवलधारणम्	"
सम्यक्क्षिप्त्वे शिरसि सुखो-	
च्छ्वासादयः	४३७
रुक्षेऽश्लिस्तवृत्तादयः...	"
अतिक्षिप्त्वे कंठवायव्यः	"
सम्यक्क्षिप्त्वेऽश्लिखुतादयः	"
दुर्गिरिजादौ गदगदिकादयः	"
प्रतिमर्शस्य विषयः	"
दुष्टपीनसादौ प्रतिमर्शनिषेधः	"
तस्य योजनानिषेधप्रकारः ४३८	
प्रतिमर्शस्य प्रयोगे कालः	"

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
पुरुषविधेर्गुणजादीनां नियमः ४३८	
प्रतिमर्शो हितकरः ...	४३९
नस्यार्थे तैले शस्तम्	"
मर्शप्रतिमर्शमेवादि	"
अणुतैलनिर्देशः	४४०
नस्यशीलिनः फलम्	४४१
अथाऽतो धूमपानविधिरध्याय	
एकविंशः ॥ २१ ॥	
रोगानुत्पत्त्यै उत्पन्ननाशनायै	
धूमपानम्	४४१
धूमस्य वैविध्यम्	"
रक्तापित्ताद्यादिषु धूमपान-	
निषेधः	४४२
अतिधूमपानं रक्तादिकृत्	"
रक्तापित्तादौ वीतो विधिः	"
त्रयाणां धूमानां पृथक्कालः	"
नेत्रस्वरूपम्	४४३
विधिधूमनेत्रस्य दैर्घ्येण	
प्रमाणम्	"
धूमपानकर्तुः स्थितिः	"
नासादिगतो दोषे पानप्रकारः ४४४	
धूमोत्सर्गः	"
आदानविसर्गधूमपानम्	"
क्षिग्धादिधूमपानम्	"
मृदुधूमविषये द्रव्याणि	"
शमनधूमे द्रव्याणि	४४५
तीक्ष्णधूमे द्रव्याणि	"
धूमवर्तिविधानम्	"
अपरो धूमप्रकारः	४४६
धूमये कासादीनामनुत्पत्तिः	"
अथाऽतो गण्डुवादिविधि-	
रध्यायो द्वाविंशः ॥ २२ ॥	
गण्डुवृक्षतुर्विधः	४४७
तेषां योजना	"
तेषां लक्षणम्	"
क्षिग्धगण्डुवोत्पत्तिः	"
शमनगण्डुयः	"
शोथनगण्डुयः	"

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
रोपणनञ्चुवः ...	४४७	शिरोवस्तोर्विधानम् ...	४५२	रात्रावपत्तिशीते नेत्रे अंजन-	
गण्डूषेषु केहादिकः		ततः कोष्णक्षेहेन सेचनम्	४५३	वर्जनम् ...	४५९
प्रयोगः ...	४४८	क्षेहधारणकालपरिमाणम्	"	भीतादीनां नांजनम् ...	४६०
दन्तहर्षादी तिलकल्लोदकं		संख्यापरिमाणम् ...	"	अतितीक्ष्णाद्यांजनस्य न प्रयोगः	"
हितम् ...	"	अपनीताशिरोवस्तोः स्कंधा-		नेत्रेऽजितेऽजनस्य व्यापनादि-	"
गण्डूषधारणे तैलादि हितम्	"	दिमर्दनम् ...	४५४	प्रकारः ...	"
ऊषादाह्नास्वितपाकादौ		सप्ताहं क्षेहवस्तिसेवनम्	"	निर्वृते नयने क्षालनम्	"
गण्डूषे सर्पिः पयो वा	"	कर्णपरुषधारणादि ...	"	शोधने प्रकारः ...	४६१
माशिकगण्डूषधारणगुणाः	"	मात्राप्रमाणम् ...	"	शोधने कारणम् ...	"
धान्यास्त्रुगण्डूषधारणगुणाः	"	मूर्ध्नि तैलफलम् ...	"	कंडूदौ तीक्ष्णांजनम् ...	"
अलवणस्य तस्य गण्डूष-		अथाऽत आश्रोतनांजनविधि-		ततः पूर्णमंजनम् ...	"
गुणाः ...	४४९	रध्यायस्त्रुगोर्विंशः ॥ २३ ॥		अथाऽतस्तर्पणपुटपाकविधिर-	
क्षारांशुगण्डूषस्य गुणाः...	"	नयनामायानां परिषेको हितः ४५५		ध्यायश्चतुर्विंशः ॥ २४ ॥	
कोष्णपानीयगण्डूषगुणाः	"	मरुदादावाश्रोतनक्षणादि	"	तर्पणयोजनम् ...	४६१
गण्डूषधारणप्रकारः ...	"	आश्रोतनस्य विधिः	"	नेत्रे पक्ववृत्तनिक्षेपप्रकारः	४६२
गण्डूषधारणकालः ...	"	अस्युष्णाश्रोतनाद्रोगादि	४५६	राष्ट्रमृधादिषु वसावापादि	"
गन्धयोगादीनां चिकित्सा	४५०	नेत्रौषधप्रयोगे युक्तिः	"	अनंतरं मात्राविगणनादि	४६३
प्रतिसारणस्य त्रैविध्यम्	"	अंजनप्रयोगः ...	"	अनंतरमर्पणदेशे द्वारकरणादि	"
तस्य कफरोगेषु योजना	"	अंजनस्य त्रैविध्यम् ...	४५७	इत्थं पचनादौ प्रत्यहं तर्पणम्	"
मुखलेपस्य त्रैविध्यम्	"	लेखनांजनस्य शुक्रामादिषु		तृप्तस्य लक्षणम् ...	४६४
वातकफादाशुष्णादिस्तस्य		प्रयोगः ...	"	तर्पणानंतरं पुटपाकप्रयोगः	"
योजना ...	"	तिक्तकद्रव्यै रोपणांजनम्	"	वातादौ क्षेहनादिर्हितः ...	"
स त्रिप्रमाणः ...	"	स्वादुशीतद्रव्यैः प्रसादनम्	"	क्षेहनापुटपाकानां कल्पना	"
मुखालेपस्य स्थित्यादि...	४५१	अंजने शूलाकाप्रकारः	"	लेखनपुटपाककल्पना ...	४६५
मुखालेपिनो दिवास्वापादि-		अंजनकल्पनात्रैविध्यादि	"	प्रसादनपुटपाककल्पना	"
निषेधः ...	"	तीक्ष्णचूर्णादी शूलाकाद्वै-		पुटपाककरणप्रकारः ...	"
पानसादौ मुखालेपो न	"	गुण्यादि ...	४५८	लेखनादिषु शूलाकावादि-	"
तस्याकालपल्लितादिनाश-		मृदौ शूलाकात्रैगुण्यम् ...	"	धारणम् ...	"
कल्पम् ...	"	निशादावेजननिषेधविधि-		क्षेहनादौ कोष्णादित्वम्	"
कोलमज्जादयः पण्डुला लेपा		प्रकारः ...	"	आयचोरंते धूमपानम्...	४६६
हेमन्तादिषु योग्याः	"	अन्याचार्यमतम् ...	"	तत्र तृप्तिवर्जयोगाः ...	"
मुखालेपप्रयोजनम् ...	४५२	एतन्मतस्य दुष्णम् ...	"	नस्यान्तर्हं तर्पणादिनिषेधः	"
शिरशि तैलस्य चातुर्विध्यम्	"	तीक्ष्णस्य रात्रिप्रयोगे युक्तिः	"	तर्पणादिपर्यंतं हितसेवित्वम्	"
तेपुत्तरोत्तरस्य बहुगुणत्वम्	"	एतन्मतस्य दुष्णम् ...	"	कृततर्पणादेः स्थितिप्रकारः	"
रीक्ष्यादिष्वन्यगः ...	"	अत्युत्क्रिक्तकफादावेजन-		नेत्रबलस्य नस्यादिभिर्नयः	"
अरुणिकदिषु परिषेकः	"	प्रयोगे दृष्ट्युपधातः	४५९	अथाऽतो यन्त्रविधिरध्यायः	
केशशतादिषु पिबुः ...	"	उपधाते युक्तिः ...	"	पंचविंशः ॥ २५ ॥	
प्रमुत्तयादौ वस्तिः ...	"			यन्त्रप्रकारः ...	४६७

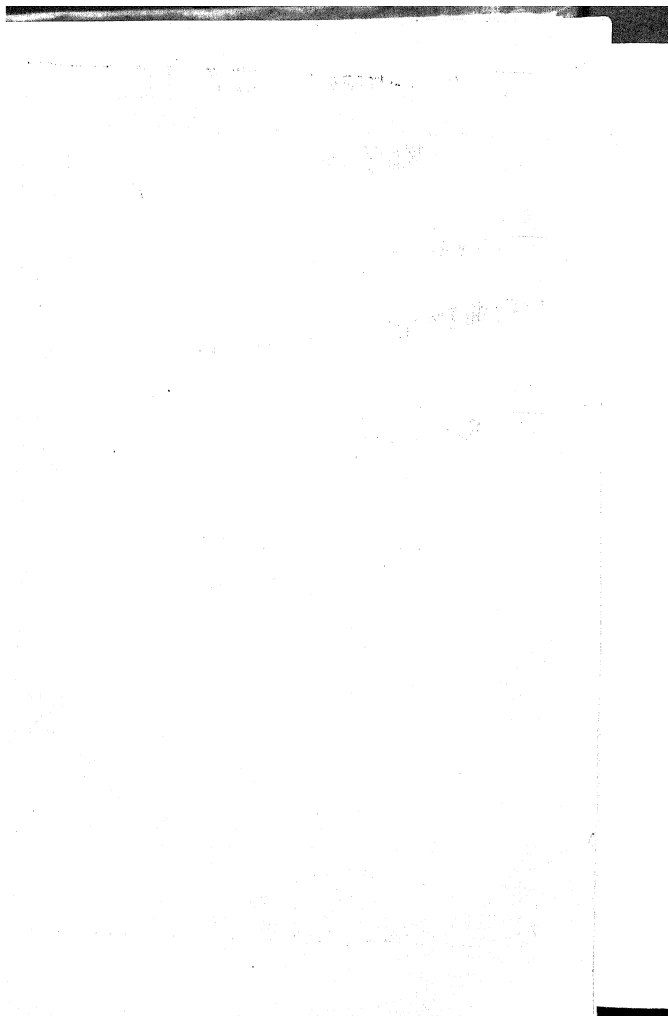
विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
यंत्राणां रूपादि ...	४६७	अनुयंत्रणान्येकोनविंशतिः ...	४७६	शुद्धा जलोद्भवा निर्मिताः ...	४८५
कंकादीनां मुखैस्तुल्यानि	...	यंत्राणां कर्माणि ...	४७७	तासामपि रक्तमत्तानां त्यागः ...	४८५
यंत्राणां मुखानि ...	४६८	कङ्कमुखस्य प्राधान्यम् ...	४७७	परीक्षात इतरासां	...
पङ्कगुले संदेशम् ...	४६८	अथाऽतश्चास्त्वितिर्व्यायः	...	लागनम् ...	४८६
संदर्शी षोडशांगुली ...	४६९	षड्विंशः ॥ २६ ॥	...	तासां दुष्टरक्तस्यैव ग्रहणे	...
मुचुंडीसङ्गस्योपयोगादि	४६९	शस्त्राणि पङ्कगुल्यानि बाहुल्येन	४७७	दृष्टतः ...	४८६
दे तालयंत्रे ...	४७०	सङ्कलायं नाम शस्त्रम् ...	४७८	पंशस्य मोक्षणम् ...	४८६
नाडीयंत्राणि ...	४७०	दृष्टिपत्रनामकं शस्त्रम् ...	४७८	वमनविधानम् ...	४८६
नाडीप्रमाणम् ...	४७०	उत्पलाय्यधंधाराख्ये द्वे ...	४७८	पुनः सप्ताहं तासां योज-	...
पंचमुखकिष्कद्राद्युपयोगः	४७०	सर्पवक्रनामकम् ...	४७८	नाभावः ...	४८७
शल्यदर्शनार्थमन्या नाड्यः	४७०	एविणीशस्त्रम् ...	४७९	सम्यक्तां तासां पटुतादि	४८७
मूत्रपुच्छनाडीप्रमाणादि	४७०	शरायांस्यं शस्त्रम् ...	४७९	अतिशान्ते ह्रगमुत्थू ...	४८७
अर्धोपयंत्रनिर्देशः	४७१	कुशाटाशस्त्रम् ...	४७९	दुर्वाते स्तम्भतादयः ...	४८७
शमीसंज्ञं यंत्रम् ...	४७१	अंतर्मुखं नाम शस्त्रम्	४७९	जलीकसां पालनविधिः	४८७
भगेंद्रयंत्रम् ...	४७१	अर्धचंद्राननं शस्त्रम् ...	४७९	देशास्त्रादि	४८७
एकचिह्नं नाडी ...	४७१	गोद्विषकं शस्त्रम् ...	४७९	अंतर्गतं पिच्छादीनां योजनम्	४८७
अंगुलित्राणकसंज्ञम् ...	४७१	कुटाराशस्त्रम् ...	४७९	दुष्टरक्तपगमाद्रोगादिशामाः	४८७
योनिमेघक्षणकं यंत्रम् ...	४७२	ताम्रमयी शलाका ...	४८०	अशुद्धरक्तस्य पुनः स्नायः	४८८
दे पङ्कगुले येने ...	४७२	अङ्गुलिशस्त्रकम् ...	४८०	रक्ते दूषितेऽल्युषटिकोपयोगः	४८८
उदकोदरे नलिकादि	४७२	यष्टिशः शस्त्रम् ...	४८०	कफादिना दुष्टे योजनम्	४८८
धूमादियंत्राणि ...	४७२	करपत्रं शस्त्रम् ...	४८०	कफदुष्टरक्तस्य दूषेर्नाकर्षणम्	४८८
न्यङ्गुलास्यं शूङ्गम् ...	४७२	कर्तरीशस्त्रम् ...	४८१	वातापित्तदुष्टस्य दूषेण निहोरः	४८८
अलाङ्गुल्यंत्रमाणादि ...	४७३	नखशस्त्रम् ...	४८१	ग्रन्थानप्रकारः ...	४८८
तद्वद्वटी ...	४७३	देतलेखन शस्त्रम् ...	४८१	पिंडिते रक्ते जलीकसः	४८९
शलाकाख्यानि यंत्राणि	४७३	सूचीशस्त्रम् ...	४८१	अवगाढे रक्ते जलीकसः	४८९
गंडूपदमुखे द्वे ...	४७३	गुच्छलक्षणम् ...	४८२	त्वक्स्थे रक्तेऽलाब्धादीनि	४८९
मसूरदलवक्त्रे द्वे ...	४७३	खजलक्षणम् ...	४८२	सर्वशरीरव्यापके रक्ते सिरि-	४८९
शंकवः षट् ...	४७४	शूथिकानामशस्त्रम् ...	४८२	वातादिस्थानस्थितरक्तस्य	४८९
तेषामुपयोगः परिमाणादि	४७४	अर्धगुल्लवृत्तास्य ...	४८२	सुगंधिभिर्निर्हारः ...	४८९
शरपुंलास्यौ द्वौ ...	४७४	सूची ...	४८२	स्मृतरक्तस्य शोफं सर्विषोणेन	४८९
वडिशकृती द्वौ ...	४७४	जलीकः मधुतन्मनुशस्त्राणि	४८३	सेचनम् ...	४८९
गर्भशंकुः ...	४७४	षड्विंशतिशस्त्राणां कर्माणि	४८३	अथातः सिराव्यघविधिरध्यायः	४८९
सर्पफलाख्यं यंत्रम् ...	४७४	शस्त्रदोषाः ...	४८३	सप्तविंशः ॥ २७ ॥	४८९
शरपुंलसुखाख्यम् ...	४७४	शस्त्रग्रहणविधिः ...	४८३	शुद्धलोहितस्वरूपकथनम्	४९०
षट् शलाकाः ...	४७४	शस्त्रकोशस्यास्थानम् ...	४८४	रक्तदोषः ...	४९०
कणशोधनाख्यं यंत्रम् ...	४७५	जलीकसां योजनम् ...	४८४	रक्तदोषेण व्यापयः ...	४९१
शलाकादीनामुपयोगाः	४७५	सविषजलीकसां लक्षणम्	४८५	रक्तावायुं सिराव्यघः	४९१
मेहादिपूकानि यंत्राणि	४७६	तामिः कण्डवाद्यः ...	४८५	सिराव्यघनिषेधः ...	४९१

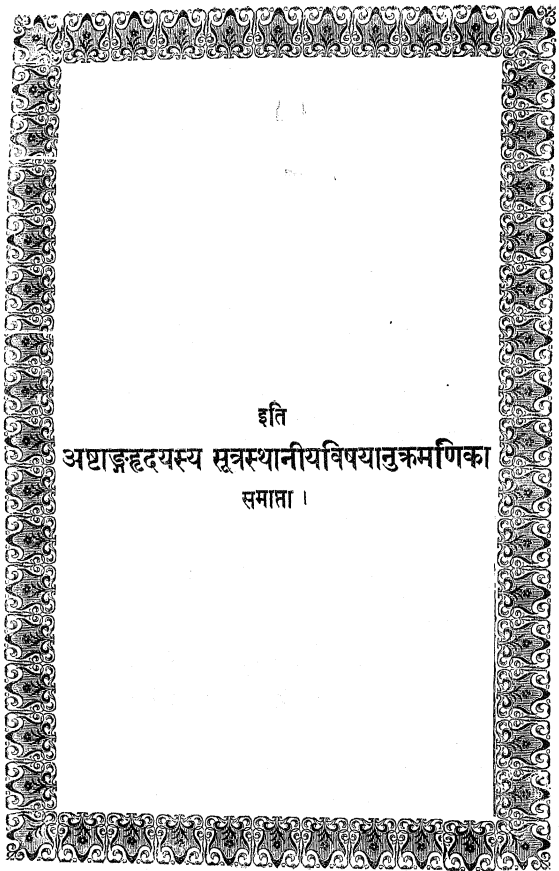
विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
रोगविशेषेषु सिराविशेषव्ययः ४९१		अनुक्तैष्वपि कल्पनाप्रकारः ४९७		त्वगादिगतशल्यस्य लक्षणम् ५०३	
कर्णरोगेषु कर्णजाया व्ययः ४९२		मांसले देहे व्रीहिमुखशल्य-		त्वग्गतं शल्ये शोफस्य विवर्णं ५०४	
नासासुरोगेषु नासाग्रस्थितायाः ५०१		निक्षेपप्रकारः ... ५०५		मांसगते चोषादि ... ५०६	
पीनसे नासाललाटयोः स्थितायाः ... ५०२		सम्यग्बद्धादीं खावादि ... ५०७		पेशीमध्यगतस्य लक्षणम् ५०८	
मुखरोगेषु जिह्वादिगानाम् ५०३		अल्पविद्धायां सिरावहनप्रकारः ५०८		स्नायुगतशल्यस्य लक्षणम् ५०९	
उन्मादे उरआदिस्थितानाम् ५०४		भीमूर्छादयो रक्तस्यास्त्रावहेतवः ५०९		शिराश्रितशल्यस्य लक्षणम् ५१०	
अपस्मारे हनुसंस्थितायाः ५०५		असम्यक्कुलावे शिरालेपनम् ५१०		क्षोतोगतशल्यस्य लक्षणम् ५११	
विद्रग्ध्यादीं पाक्षादिस्थायाः ५०६		सम्यग्प्रवृत्ते रक्ते तैलादिलेपः ५११		धर्मनिश्चयशल्यस्य लक्षणम् ५१२	
तृतीयके ज्वरे असंम- ५०७		दुष्टादुष्टरक्तात्पुर्णे पीतिकास्त्राव- ५१२		अस्थिसंधिप्राप्तस्य लक्षणम् ५१३	
व्यस्थायाः ... ५०८		शुद्धस्य न खावः ... ५१३		संधिगतशल्यस्य लक्षणम् ५१४	
चतुर्थके ज्वरे रक्तघस्याधो- ५०९		मूर्छायां यंत्रविमोचनादि ५१४		कोष्ठसंश्रितशल्यस्य लक्षणम् ५१५	
गतायाः ... ५१०		वाताच्छयावादिलक्षणं रक्तम् ५१५		त्वगादिस्थस्य लक्षणम् ५१६	
प्रवाहिकायां सिराविशेषव्ययः ५११		पित्तात्पीतादिलक्षणमसम् ५१६		शल्यस्य रोहादि ... ५१७	
शुक्रमेढानाम्ये सिराव्ययः ५१२		कफारिक्तायादिलक्षणम् ५१७		शल्यस्य भूयो बाधकत्वादि ५१८	
गलगण्डयोरुक्तगत्या व्ययः ५१३		संसर्गीतसंशुद्धलक्षणम् ५१८		त्वगादिनिहे शल्ये स्थानपरीक्षा ५१९	
यष्टस्यां जानुसमीपस्थितायाः ५१४		अशुद्धास्थस्य स्त्रावपरिमाणम् ५१९		मांसप्रनष्टस्य लक्षणम् ५२०	
अपचरीरोगे सिराव्ययः ५१५		रक्तातिश्रुताभ्यंगादीनि ये- ५२०		पेश्यादिषु प्रनष्टस्य तद्वदेव ५२१	
सक्थ्यतौ सिराव्ययः ... ५१६		पञ्चम् ... ५२१		अस्थिषु नष्टस्य परीक्षा ५२२	
ऊर्ध्वगवातरोगे सिराव्ययः ५१७		रक्ते स्त्रुते बंधनादि ... ५२२		स्नाय्वादेषु नष्टस्य लक्षणम् ५२३	
पाददाहादिषु सिराव्ययः ५१८		अशुद्धे रक्ते पुनः स्त्रावः ५२३		गर्भनष्टस्योपायानुचौ हेतुः ५२४	
विश्वाच्यां सिराव्ययः ... ५१९		कौष्टोपकृतदेहस्य पुनः स्त्रावादि ५२४		नष्टशल्यस्य सामान्यलक्षणम् ५२५	
यथोक्तसिराऽदृशेन व्यय- ५२०		किंचिद्बुद्धरक्तशेषेन क्षुतिः ५२५		हृदयशल्यस्य लक्षणम् ५२६	
प्रकारः ... ५२१		शृंगादिभिः शोषस्य हरणम् ५२६		प्राणमाकर्षणोपायः ... ५२७	
सिराव्ययोत्तरं कर्तव्यानि ५२२		शोतोपचारादिना वातस्य ५२७		शल्यविशेषस्याहरणनिषेधः ५२८	
सिराव्ययत्रणम् ... ५२३		प्रसादनम् ... ५२८		करप्राप्यस्य करेणाहरणम् ५२९	
ततस्ताडनम् ... ५२४		स्तंभनीक्रियाचरणम् ... ५२९		इतरस्य यंत्रैराहरणम् ५३०	
सिरामोक्षणम् ... ५२५		स्तंभनाविधेयः ... ५३०		संदंशान्मांस्व त्वगादिस्थस्यहरणम् ५३१	
व्रीहिमुखेन पुनर्व्ययः ... ५२६		पुनस्तस्या एव सिराया व्ययः ५३१		त्वगादिस्थस्य तात्काल्यं हरणम् ५३२	
उपनासिकास्थव्ययः ... ५२७		अथवा सिरामुलस्य दाहः ५३२		सुधिरस्थस्य नाडीयंत्रैः ५३३	
उपजिह्वास्थस्यसिराव्ययः ५२८		स्वास्थ्यपर्यंतं हिताहारविहारी ५३३		शेषैर्यंत्रैः शोषस्य ... ५३४	
ग्रीवाश्रितसिराव्यये वाससा ५२९		रक्ते स्त्रावितेऽत्युष्णाहारादि ५३४		शस्त्रेण वा विशिष्टनादि ५३५	
वेधनम् ... ५३०		वर्ज्यम् ... ५३५		सिरादिस्थस्य चालनेननिर्हरणम् ५३६	
शुजसिराणां वेधनम् ... ५३१		रोगाणां स्वस्थानप्रतिपत्तौ ५३६		हृदयस्थस्य निर्हरणोपायः ५३७	
हस्तासिराव्ययः ... ५३२		लक्षणादि ... ५३७		दुराकर्षस्यापि हरणम् ५३८	
पार्श्वसिरावेधप्रकारः ... ५३३		अथाऽतः शल्याहरणविधिर- ५३८		अस्थिहृत्स्थस्य कर्षणप्रकारः ५३९	
स्तब्धवेधेऽसिराव्ययः ... ५३४		ध्यायोऽष्टाविंशः ॥२८॥ ५३९		ततोऽवशक्यस्य कर्षणप्रकारः ५४०	
जघासिराव्ययः ... ५३५		शल्यानां पञ्चधा गतिः ५४०		एवं वृक्षशाखायां वा कल्पनम् ५४१	
पादसिराव्ययः ... ५३६		शल्यस्य वेदनप्रकारः ५४१		दुर्बलस्य हरणप्रकारः ५४२	

विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
शोफमुत्पीड्य हरणादि	५१०	शोफस्यातिवृत्ते पाके सु-		व्रणांतःप्रवेशयोग्यवर्तिका-	
नाड्यया निर्घायाहरणम्	"	थिरत्वादि ...	५१६	दिनिषेधः ...	५२४
अमार्गोत्तुडितशल्याहरणम्	५११	रक्तपाकस्य लक्षणम् ...	५१७	स्नेहहृल्लेदः ...	"
मल्लालिना शल्यनिर्हरणम्	"	क्षययौ दारणादि ...	"	अतिरूक्षत्वादातिव्यादि	"
अयस्कान्तेन शल्यनिर्हरणम्	"	शोफस्य छेदे सिरादिव्या-		वेदिकाया व्रणे स्थापनम्	५२५
विरिकेण निर्हरणम्	"	पदादि ...	५१८	पक्वापक्वाविज्ञानात्पाटेते	
चूषणैर्निर्हरणम्	...	अन्तःस्थितपुयस्य सिरादि-		व्रण उपायः ...	"
कंठगते शल्ये कंठे सूत्रप्रवे-		दाहकत्वम् ...	"	विस्तीर्णसुलानां संविनम्	"
शादि ...	"	आमच्छेदकदिनिर्न्दा ...	"	वक्षणादिस्थितानां निषेधः	"
कण्ठस्रोतःप्रविष्टस्य हरणम्	"	शस्त्रकर्मणः प्रागातुरस्थेष्टांशं		शीघ्रनात्पूर्वं करणप्रकारः	५२६
दावैष्णवादिमयस्य हरणम्	५१२	देयम्, अन्नसंयोगान्ना-		आर्तकांत्वनपूर्वकं पुंश्वदंधादि	"
कंठस्रोतस्थितकण्ठाक्षेपः	"	तस्य शस्त्रावोधनम्	"	पुनः शीघ्रनप्रकारः	"
प्रमादपीतस्य हरणम्	"	मूर्धगर्भादिरोगं विनेष्टुगोज-		देशादीन्वीक्ष्य बन्धनयोगः	५२७
येन केनचिदुपायिन तस्य		नमद्यपानादि ...	"	बन्धनानां स्वरूपम्, व्रणे	
कोष्ठे नयनम् ...	"	शस्त्रनिक्षेपप्रकारादि ...	५१९	ताम्रादीनां लेखनाथ	
म्रासशल्यप्रवेशोपायः ...	"	पाके पाटनादि ...	"	योजनम् ...	"
अक्षिज्जणशल्यानां निर्हर-		व्रणस्य प्रदेशः ...	"	बन्धप्रकारनिर्देशः ...	"
णोपायः ...	५१३	वैद्यस्य शस्त्रकर्मणि शौर्यादि		बन्धानां गाढस्थित्यल्लादि,	
नद्यादिप्रतिप्रविष्टस्य जलस्य		शस्तम् ...	५२०	ऊर्वादिषु गाढबन्धनम्	५२८
निर्हरणम् ...	"	ललाटादिदेशेषु छेदः...	"	शास्त्रावधनादिषु समबन्धनम्	"
अंबुना पूर्णं कर्णे तैलादिप्रक्षेपः		अन्यत्र छेदे व्यापत्तिः	"	नेत्रादिषु श्लथबन्धनम्	"
कर्णगते क्रीटे लवणांबुना पूर-		शस्त्रे न्यस्त आश्वासनादि	"	वातश्लेष्मोद्भवयोगाद्बन्धनम्	५२९
णम्	"	व्रणांतरे वर्तिकाप्रवेशः	५२१	शीतादी मोक्षणप्रकारः	"
जातुपादिशल्यस्य देहजोष्म-		घृताक्तसज्जुभिश्चाच्छादनम्	"	पित्तरक्तोरथयोः समबन्धः	"
णा प्रायो विलयः	"	व्रणस्य बंधनादि ...	"	पूर्वोक्तयोः सायंप्रातर्मोक्षणम्	"
मृद्वेष्वादीनां न विलयः विपा-		व्रणे पट्टादिर्हितः ...	"	अबद्धव्रणस्य दंशादिपीडा	"
णादिशल्यस्य विल-	"	व्रणे रक्षणकरणम् ...	५२२	बन्धनगुणाः ...	"
यामावादि ...	"	सदा मूर्धनिषिधवारणम्	"	व्रणस्य समविषमत्वादि	"
मांसवागादशल्यस्य हरण-		तत उष्णादकोपचारादि	"	स्थिरव्रणादीनामौषधादी	
प्रकारः ...	५१४	दिवा स्वप्ने व्रणे कंठ्यादि	"	विशेषः ...	५३०
शल्यादीनां ज्ञानपूर्वकं निर्ह-		स्त्रीस्मरणादि वर्ज्यम्	"	कुष्ठादित्रणानां बन्धनम्	"
रणम् ...	"	व्रणिनो व्रणापोहे भोजनादि	"	सङ्क्रमणीयां व्रणानां चिकित्सा	५३१
अथाऽतः शस्त्रकर्मविधिरध्याय		पथ्यस्य हितकरत्वम्	५२३	तत्र सुखादिप्रयोगः ...	"
एकोनत्रिंशः ॥ २९ ॥		दोषकरनवधान्यादित्यागः	"	व्रणस्य त्वराया नोपरोहणम्	"
क्षयथूपक्रमादि ...	५१५	व्रणे सद्यस्य दोषगुणत्वादि	"	रुद्धेऽपि अजीर्णादिवर्जनम्	५३२
शोफस्य तिक्तोऽवस्थाः	"	व्रणे बालोक्षीरैर्वर्जनादि	५२४	अनिर्दिष्टस्वरूपादिषु चिकि-	
पच्यमानशोफादिर्विषण्यत्वादि		तृतीयदिवसे पुनः क्षालना-		त्सप्रकारः ...	"
पक्वेऽप्यवेगतादिः ...	५१६	दि । द्वितीयदिवसे प्रक्षा-			
अनीलादिकं विना शूलय-		लननिषेधः, व्रणसंरोहणम्	"		
संभवः ...	"				

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
अथाऽतः क्षाराभिकर्मविधि- रध्यायस्त्रिंशः ॥ ३० ॥		पञ्चाक्षारमार्जनादि ...	५३९	क्षारवारितानां दाहो न	५४२
क्षारस्य श्रेष्ठ्यम्, श्रेष्ठये		तत्र भोज्यानि ...	५४	सुदग्धशानोत्तरं लेपनादि	५४३
कारणम् ...	५३२	तत्र आलेपप्रकारः ...	५४	सुदग्धस्थानस्य लिङ्गम्	५४४
क्षारस्य पेयलेपविषयविमाणाः ५३३		अणुरोपणरितलकटकः ...	५४	दुर्दग्धादेर्लक्षणम्	५४५
मषादिषु क्षारयोजना ...	५४	सम्यग्दग्धस्थानस्य वेदनम्	५४	प्रमाददग्धस्य चातुर्विध्यम्	५४६
पित्तादौ क्षारो वर्ज्यः ...	५४	विपर्यये ताप्रादिभिर्दुर्दग्धवे- दनम् ...	५४७	तुल्यदग्धरस्य लक्षणम् ...	५४७
क्षारक्रिया ...	५३४	तस्य पुनर्दाहादि ...	५४८	दुर्दग्धस्य लक्षणम्	५४८
मृदुक्षारे सुधानिर्वापादि ५३५		अतिदग्धे रक्तहावादि	५४९	अतिदाहान्मांसलवनादयः	५४९
तीक्ष्णे क्षारे प्रतिवापनिर्वापः	५३६	गुयेऽतिदग्धे विष्मृज्योः परोधः	५५०	अतुर्विधस्यास्य चिकित्सितं,	
विषयनिर्देशः अनिलादौ तीक्ष्णः ५३७		नासायां क्षारदग्धायां नासाधे- वास्य दण्डकुञ्चनादि	५५०	तुल्यस्याग्निप्रवतनादि,	
मध्यमेषु मध्यमः ...	५३७	श्रोत्रादिकेषु तद्वत् ...	५५०	अग्निप्रतापने कारणम्	५५०
पित्तादिष्वर्धः सु मृदुः ...	५३८	अतिक्षारदग्धे कांजिकादिभिः सेकः ...	५५१	दुर्दग्धे आपधे शीतादि	५५१
क्षारे वल्लधानार्थं जलम्	५३८	कांजिकादिभिर्निर्वापादि	५५१	सम्यग्दग्धे लेपः ...	५५१
क्षारगुणाः ...	५३९	क्षारादप्यग्निः श्रेष्ठः ...	५५२	अतिदग्धे पित्तविस्फवत्	५५२
अंतराशुभवद्वारेण क्षारगुणाः ५३९		त्वगादिष्वभिदाहो योज्यः	५५२	स्नेहदग्धे रुक्षस्य योजना	५५२
अर्शः सु क्षारनिक्षेपादि	५४०	मषादिषु वस्त्यादिभिस्त्वग्दाहः	५५२	अष्टाङ्गहृदयस्थानसमाप्तिः	५५२
वर्त्मरेणेषु क्षारनिक्षेपादि	५४०	अर्शः प्रश्रुतिषु मांसदाहः	५५२	अस्य स्थानस्य रहस्यवस्त्वे	
लेपदानप्रकारः ...	५३९	श्लिष्टवर्त्मादिषु सिरादाहः	५४२	कारणम् ...	५४४
कणार्शः सु विचोषः ...	५४०				

इति

अष्टाङ्गहृदयस्य सूत्रस्थानीयविषयानुक्रमणिका

समाप्ता ।

श्रीः ।

अष्टाङ्गहृदयम् ।

टीकात्रयसंवलितं सटिप्पणीकं च ।

सूत्रस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

स०—श्रीमहागणपतये नमः। श्रीआनन्दिनीमठाय नमः। दीप्त्या यस्येन्द्रनीलोत्पलशकलरजोनीलया नीलितामां लक्ष्मीमुत्तमास्वत्कनकरुचिमपि स्पर्शरोमाञ्जिताङ्गीम् । कालीत्याशङ्कमानः स्फुरदधरपुटश्चक्रपाणिः किलाभू-
द्भर्ता लोकस्य शश्वत् भवतु भवतां भूतये पद्मनामः॥ १॥ को मस्तरिणि लोकेऽस्मिन्विद्वान्किञ्चिच्चिकीर्षति । किंतु कश्चिद्भवेत्साधुस्ततोऽयं मत्परिश्रमः॥ २॥ श्रीमन्मृ-
गाङ्कतनयटीकामष्टाङ्गहृदयस्य । श्रीमानरुणः कुर्वते सम्यग्द्रष्टुः पदार्थबोधाय ॥ ३ ॥

इह हि शास्त्रारम्भे शास्त्रपरिसमाप्तये सर्व एव सभाभूषणभूता निखिलजनजनितप्रमोदसंदोहा रुचिररु-
चिरचितवचनचन्दनचचितप्रबन्धाः प्रबन्धविरचनप्रवरा इष्टदेवतानमस्कारं तन्त्रकारा विदधुः । तदयमपि तन्त्र-
कारोऽमीष्टदेवतानमस्कारपुरुःसरं तन्त्रमारिरिःसुरिदमाह-

रागोदिरोगान् सततानुपक्ता-
नशेषकायप्रसृतानशेषान् ।
औत्सुक्यमोहारतिदाञ्जधान-
योऽपूर्ववैद्याय नमोऽस्तु तस्मै ॥ १ ॥

शिवं प्रणम्य संशोध्य, बाष्पमयस्य च टिप्पणी ।
वैद्यरामप्रसादेन क्रियते विषमस्थले ॥ १ ॥

१ इह खलु द्रुकृतदुरितनिदान-सुखदुःखमोक्षनि-
दान-निखिलकलमुल्लवपरमानन्दमयमोक्षसुखप्रयोजनसाधन-
राजसतामसमानससकलमूल-विशोधनविधिहितकर्माचरणमू-
लकथयाभीष्टधनधर्मनामादीनां सिद्धौ परमसाधनम् आश-
य विहितमागुपदेहद्वाराणमेव तदीयदीर्घायुमूलकमिति मनसि

राग आदिर्येषां ते रागादयः । आदिशब्देन द्वेष-
लोभादिपरिग्रहः । रुजन्तीति रोगा देहमनसी संता-
पयन्तीत्यर्थः । ननु मनःस्थितत्वात्मन एव ते रुजन्तीति
वक्तुं युक्तम् । मैवम् । देहमनोलक्षणयोर्वस्तुनोपधारा-
धेयमावेन स्थितवाद्वायोरपि संतापो युक्तः । यथाधेये-
नायोगोलकेन संततेन तदाधारस्य कटाहादेः संतापः ।
आधारेण च कटाहादिना संततेनाधेयस्य वृतादेः संतापः ।
तदेवं रागादयो द्वयं रुजन्तीति न्याय्यमेतत् । तथा
सततानुपक्ताः सर्वकालं प्रसृताः सहजा इत्यर्थः । अशे-
षकायप्रसृताः । अशेषकास्तौ कायश्चाशेषकायः । तत्र
प्रसृता अनुगताः । यद्वा-अशेषाश्च ते कायाश्चाशेष-
कायाः । सर्वोक्ति शरीराणि गजतुंगोसादिस्मन्धी-
नि तानि प्रकर्षेण सूता गताः । तथा न विद्यते शेषो
येषां तेऽशेषाः सर्वे समूलाः । सबीजा इत्यर्थः । तथौ-
त्सुक्यमोहारतिदाः । औत्सुक्यं विषयेकण्ठा ततोऽ-
मिषावः । मोहः कार्याकार्यानभिज्ञत्वम् । अरतिरनव-
स्थितिः स्थानासनादिषु । औत्सुक्यं च मोहश्चारतिश्च

निचायात्रेयादिप्रणीतायुर्वैदतन्त्राण्यवलोकाष्टाङ्गसंग्रहनामक-
बृहत्संग्रहं कृतवान् श्रीवाग्भटाचार्यः । तत्राभ्यति-
विस्तृता रुचिरपदयोजनां दृष्ट्वा पाण्डित्यमेतिसमसाऽप-
न्तायुर्वैदहृदयमिवाष्टाङ्गहृदयाख्यकाव्यग्रन्थं रचयितुमुद्यतः
प्रथममेव ग्रन्थसन्दर्भाभिरं तदसमापनकारणविधिनिर्वाह-
नपरमासाऽऽचार्यपरिग्रासेष्टदेवताप्रणामात्मकमङ्गलाचरं कृत-
वान् रागादीत्यादिछोकेन । तच्च शिष्याशिक्षाये लिखि-
तवान् ग्रन्थाद्विधिति ।

ता ददति ये रागादयस्त एवम् । तानेवंविधान् यो भगवान् जघान तस्मै तथाभूतायापूर्ववैद्याय नमोऽस्तु तं पूजयामीत्यर्थः । अत एवासौ पूर्व आश्चर्यभूतो वैद्योऽप्यो हि यो वैद्यः स अवरादीन्यचिरोत्थितान् रोगान्ते-द्विशेषणैरपरामृष्टान् तथा हर्तुं समर्थः । किमुत रागादीनसाध्यलक्षणलक्षितान् । तथा चासाध्यलक्षणम्-“अनुपक्रम एव स्यात् स्थितोऽस्त्यन्तविपर्यये । औत्सुक्य-मोहारतिष्ठद्” इति । यदि वा न विद्यते पूर्वं यस्मादसाव-पूर्वः । पूर्वभ्यः प्रथम इत्यर्थः । अपूर्वश्चासौ वैद्योऽपूर्व-वैद्य इत्यर्थः । एवंविधं चाभिमतनमस्कारलोकं विरचयन् ग्रन्थकृद् ग्रन्थस्य रोगोपशान्तिः प्रयोजनमिति प्रतिपाद-यति । तथा चाह चरकमुनिः-“धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम्” इति । एवं च धातुसाम्येन प्रयोजनेन प्रयोजनविदं तन्त्रम् । तथा तत्पाठाददर्था-वबोधात्तद्विध्युपशान्त्यारोग्याख्यस्योपेयस्य तथाभिमत-स्यायुक्तः परस्य पुरुषार्थस्य मोक्षाख्यस्य च परमार्थत इदमेव तन्त्रमुपायः । अस्माद्योपायोपेयलक्षणसम्बन्धाच्च हेतुलिङ्गौ-पथ्याख्यस्तन्त्रप्रमस्याभिधेयं तेनाभिधेयेनाभिधेयवत्-न्त्रम् । एवं च ग्रन्थकृतात्र प्रयोजनसम्बन्धाभिधेया युक्त्यै-वोक्ताः । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्राविरचितत्वादुपजातिवृत्तम् । “अनन्तरापादितलक्ष्मशोभौ पादौ भवेतां विविधैर्विक-लैः । यासांमिमावन्म्यतिप्रपञ्चौ स्मृताः स्मृतिज्ञैरुपजात-यस्ताः ॥” सर्वत्रैव चात्र तन्नेऽनुष्टुभां समानीप्रमाणीवि-तानादिभेदभिन्नतया विरचने यस्तुनखसरान्तरे वृत्तान्तर-विरचननिह तत्सलक्षणं व्यञ्जयिष्यामः ॥ १ ॥

प०-श्रीरोगशाय नमः । प्रणम्य देवदेवेशं हरिं वाङ्मनिधिमक्षरम् । पदार्थचन्द्रिकां टीकां शुभ्रां सर्व-हितावहाम् ॥ १ ॥ श्रीमच्छङ्कुनदेवेन प्रेरितो हृदये स्फुटम् । बुद्ध्या करिष्यामि गुरोः संस्पृश्य चर-णाम्बुजम् ॥ १ ॥ जातकल्याणदुःखाब्धौ विद्यागाधप-यस्विनि । अर्वाधदाहशमनो यथेन्द्रश्चन्द्रन-न्दनः ॥ ३ ॥

शास्त्रादन्तरासमारम्भेऽस्मीदृशदेवतानमस्कारार्थमय-माद्यः श्लोकोऽभिहितः यो रागादिरोगान् जघान-अनीनशन् तस्मै नमोऽस्तु । अत्र रागादयो रागद्वेषा-दयः राग आदिष्वपि तै रागादयः, रागादय एव

रोगाः; रुजन्ति पीडयन्तीति रोगाः; देहमनसौ सन्तापयन्तीति । अथोद्देशिनो पीडाकरस्ताञ्ज-धान । किम्भूतास्ताम् ? सततानुपेयकान् नित्यमनु-ल्लान् सर्वकालयुक्तानित्यर्थः । न कदाचित्तैवै-युक्तः संसारी भवति । अशेषकायप्रसृतानिति । जशेषाश्च ते कायाश्च अशेषकायाः सकलशरीराणि पुरुषपशुहस्त्यश्वगोवयकीटपिपिलिकादिमन्बन्धीनि तान् कायान्; प्रकर्षेण सूतागता व्याप्य स्थितास्तां-स्तथाविधान् अशेषानिति न विद्यते शेषो येषां तेऽशे-पास्तानशेषान् समूलानित्यर्थः । औत्सुक्यमोहारति-द्वानिति । औत्सुक्यं च मोहश्च अरतिश्च ता ददति ये औत्सुक्यं विषयोत्कण्ठागतोऽभिलाषः, मोहः कार्याकार्यान्तभिन्नता अज्ञानम्, अरतिं कुत्रचिदव-स्थितिश्चेतसः, ता ददति प्रयच्छन्ति ये तांस्तथाभू-तान्, यो जघान अनीनशन् हववान् तस्मै तथाभू-तायापूर्ववैद्याय नमोऽस्तु । अपूर्वं आश्चर्यरूपोऽदु-तरूपो वैद्यः तस्य पूजा भवतु । अत एवासौ पूर्ववैद्यः यतः सहजरूपान्नित्यल्लान् व्याप्य स्थितान् समू-लान् साध्यरोगतुल्याहतीन् विनाशितवान् । अन्यो हि वैद्यो ज्वरादीनप्यातङ्कान् मनागप्येतैश्चिह्नैः परा-सृष्टान् हर्तुं न शक्तः । अथवा न विद्यते पूर्वं यस्मात् सोऽयमपूर्वः तेनेतदुक्तं भवति यत् स एवा-दिः सर्वेभ्यः । अथेष्टदेवतानमस्कारपूर्विका हि सर्वा-रम्भाणां प्रवृत्तयः सफला भवन्त्यचिरं निर्निवृ-त्तयाऽस्तस्तामिषेष्टदेवतां नमस्कृत्यानन्तरं तन्त्रकारः सूत्रमारब्धुं प्रवृत्तः सर्वस्वोपकारार्थम् । अत्र च सम्बन्धाद्विचतुष्टयं वक्तव्यं क्रमप्रवृत्तत्वात् । वाचो युगपदुच्चारणभेषां न शक्यते इति सम्बन्धतावद्वया-ख्यायते, यथाचाहुः-“सिद्धिः श्रोत्रप्रवृत्तीनां सम्ब-न्धकथने सति । तस्मात्सर्वेषु शास्त्रेषु सम्बन्धः पूर्व-मुच्यते ॥ १ ॥” तथा प्रयोजनानपि-“सर्वदैवैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वाऽपि कथ्यचित् । यावत्प्रयोजनं नोक्तं तावत्तत्केन गृह्यते ॥” इति । सम्बन्धोऽत्र चोपायोपेयलक्षणः उपेयस्य रोगशमनस्योपाय आयु-र्वेदः । अभिधेयं हेतुलिङ्गैरपवज्ञानम् । प्रयोजनं धातु-साम्यम् । चरके तथाचोक्तं-“धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम्” इति, यथोक्तकामा अपि पञ्चपद्मिदमादिदृष्टम् ॥ १ ॥

हे०-श्रीगणेशाय नमः । पृष्ठं कूर्मतया चतुर्भुजतया
दोर्मण्डले मन्दरं दृष्ट्वा श्रीरसमुद्रमोक्षधिभूतं निर्मथ्य
निष्पादितः । आनीतैरुभौर्मथिकमतया योषितया
पायितैर्देवानां सज्जामरत्वमकरोत्तन्मै नमो विष्णवे ॥१॥
हेमाद्रिणा चतुर्वर्गचिन्तामणिविधायिना । तदुक्तप्रत-
दानादिसिद्धयङ्गारोग्यसिद्धये ॥ २ ॥ क्रियतेऽष्टाङ्गह-
ृदयस्यायुर्वेदस्य सुग्रहा । टीका चरकहारीतसुश्रुता-
दिमताऽनुगा ॥ ३ ॥ चरके हरिचन्द्राद्यैः सुश्रुते जैज-
दादिभिः । टीकाकारैर्न निर्णीतमिह हेमाद्रिणोदितम् ॥ ४ ॥
देशघ्नशमयाद्रिकास्य लयिनः कोरैः प्रतापैः परं विद्राव्य
प्रसूतान् प्रवेश्य परितो दुर्गोदरं द्राक्षतः । ऊर्ध्वाधोग-
तिभिर्गम्य मदनैर्देव्यादिभिर्विद्विषो दोधानद्राटि-
रामराज्यमगदकारेण हेमाद्रिणा ॥ ५ ॥ हिमाद्रिर्नाम
रामस्य राज्ञः श्रीकणेश्वरि । नन्मौ भगवन्नि-
द्रापाङ्गुल्यकरणेष्वाधि ॥ ६ ॥ सर्वेषां द्वीपवर्षाणां येरु-
त्तरतः स्थितः । तदस्तु सर्वोत्तरता हेमाद्री इत्यते यतः
॥ ७ ॥ सेव्या हेमाद्रिटीकेयमायुर्वेदरसायनम् ।
आयुर्वेदास्मना पुंसि निर्दोषत्वं हि नान्यथा ॥ ८ ॥
अष्टाङ्गहृदयं मुख्यमनुकेऽष्टाङ्गसंग्रहः । तन्मान्तराणि
त्रैवर्ष्यं सर्वानि विवृतानि च ॥ ९ ॥

आयुर्वेदं व्याचिख्यासुः श्रीभाग्यहृत्चार्यः प्रथमश्लोक-
नेष्टेदेवतां नमस्करोति-रागादिर्गंगानिति । स चापूर्व-
वैद्यः ‘अपूर्वत्वं च’ अद्वैतशक्तिवत्, एतच्च ज्वरादि-
विलक्षणानां रोगाणां धातेन; ते च रागादयः-‘शुद्धस्य
चतसो रजस्तमोभ्यां रजस्तं रागः’ तदादयस्तन्मूलाः काम-
क्रोधादयः । ज्वरादिविलक्षणमगद-सततानुषकान् सर्व-
कालमात्मना संवहान् । ननु ज्वरादयोऽपि कुलाद्भवोः
एवमित्यत आह-अशेषकायप्रसूतान् यावन्मयात्मनः
शरीराणि तानि सर्वाण्यभिव्याप्य स्थितान्, ननु कुलो-
द्भवो अपि कुलाशोभेहाद्या अनन्तशक्तिभेदेनैवमित्यत
आह-अशेषान् सर्वानेव युगायत्मातिदेहं स्थितान् । ननु
सकार्यवादिनां मते ज्वरादयोऽपि सूक्ष्मरूपेणैवमित्यत
आह-औत्सुक्यमोहादितेनान् औत्सुक्यम् अविचार्यकार्य-
प्रवृत्तिः, मोहो-निचाराऽऽपत्तिः, अराटिः-असतोषः ता
दृष्ट्यात्मनः समर्पयन्तीति । तथा-औत्सुक्यादीनि स्व-
कार्याण्युद्भूतानि समर्पयन्तः सर्वे सर्वदेहेषु सर्वदा
आत्मानं क्लेशयन्तीति ज्वरादिविलक्षणा एव रागादि-
रोगाः जघानेति मोक्षशास्त्रप्रणयनेन वधोपायं दक्षित-
वान् ननु स्वयं दत्तवान् तथाह्यनुना कामाद्यद्वयं
स्थात् ॥ १ ॥

इदानीमिष्टदेवतां नमस्कृत्य शास्त्रकारस्तन्मार्ग-
रिपुरिदमाह ।

अर्थात् आयुष्कामीयमध्यायं व्याख्यास्यामः १

स०-अथेति । अथशब्दोऽस्मिन्मङ्गलविकारानन्तर्ये
द्रष्टव्यः । मङ्गलादीनां हि शास्त्राणां तद्व्येतृणां निष्प्रति-
बन्धा प्रवृत्तिरभिप्रेतार्थसाधनाय जायते । अथशब्दश्चायं
मङ्गलार्थः । तथा चोक्तम् “अकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ
ब्रह्मणः पुरा । कथं भिच्चां विनिर्यातौ तेनेमौ मङ्गलौ
स्मृतौ ॥” इति । अतोऽपिकारे । आयुष्कामीयं शास्त्र-
मधिक्रियते यावदत ऊर्ध्वं प्रतन्यते आतन्परिसमाप्ते-
स्तत्सर्वमायुष्कामीयं वेदितव्यम् । अत आनन्तर्यं च ।
नमस्कारादनन्तरमायुष्कामहितं व्याख्यास्यामः इति ।
कथं पुनोक्तस्यैव तन्त्रकास्य व्याख्यास्यामः इति बहु-
वचनं युज्यते । ब्रूमः । “अस्मदो द्वयोश्च” इत्येकत्वेऽपि
बहुवचनविधानादभिलषन्ति युक्तमेव त्रैकस्मिन्नापि बहु-
वचनम् । तथा च सुनिः । आयुः । “शरीरन्द्वयसत्त्वा-
त्मस्येष्टाधारे जीवितम् । नित्यगन्धानुबन्धश्च पर्या-
यैरायुरुच्यते ॥” एतीत्यायुः । संततं यातित्यर्थः । एवं-
विधं गत्वस्वभावमपि हिताहारविहारसेवादिभिरहित-
वर्जनेन च कथमेतत् स्थिरीभवेदित्येवं कामयन्ते ये ते
आयुष्कामाः । तेभ्यो हित आयुष्कामीयः । स पुनरा-
युर्वेदागमादिप्रकरणसमुदाय आयुष्कामयमानेनेत्या-
दिकः । आयुष्कामीय इति “इसुतोः सामर्थ्ये” इति
पादशः । “तस्मै हितम्” इति छः । आयुष्कामीय-
शब्दोऽप्ययविशेषणार्थो नीलोत्पलदलवत् । बहुवच-
नेषु सत्सु कतममध्यायं व्याख्यास्याम आयुष्कामीय-
मिति । अधिकृतोऽप्ययनायेत्यव्याप्यतं व्याख्यास्यामः ।
विविधप्रकारेण विरोधेण वा कथयिष्यामः । आयुष्का-
मैः पूर्वं दृष्टत्वादस्याव्यायस्यायुष्काम इति संज्ञा ।
अर्थगतिमधिकृतोऽप्याय इति नाम । तथा चोक्तम्-
“अधिकृत्येयमध्यायनामसंज्ञा प्रतिष्ठितः” इति । तत्र
पदसमुदायो वाक्यं, वाक्यसमुदायः प्रकरणं, प्रकरण-
समुदायो यः सोऽप्ययोऽप्यायसमुदायः स्थानं, स्थान-
समुदायस्तन्त्रमिति । विशब्दो नानार्थः । आडभिविधौ ।
उत्तराख्यश्चायमलंकारः तस्य हि लक्षणम्-“उत्तरवचन-

श्रवणादुन्नयनं यत्र पूर्ववचनानाम् । कियते तदुत्तरं स्यात्”
इत्यादि । ततोऽनेन वाक्येन शिष्यवचनमीदृशमुन्नी-
यते । संसारेऽस्मिन्ममी प्राणिनो नानारोगानीकामि-
भूतास्त्रातारमलममानास्त्रिधाद् भ्रश्यन्ते । तत्को नु भग-
वन्नोपायः स्यादिति कृतप्रश्नो गुरुः प्रतिजज्ञे । अथ
शिष्यवचनानन्तरमतो हेतोर्यस्मादयं शिष्यः श्रुतकुल-
शीलादिस्पन्दनो धीमेधागुणभूषणभूतो विविधैः प्रका-
रैराशिष्यबोधोत्पत्तेरायुष्कामीयमभ्यासं व्याख्यास्यामो
वर्णयिष्यामः । ननु कीदृशं तद्विविधप्रकारमाख्यायाम् ।
ब्रूमः । पदतत्पर्यतः प्रयोजनतश्चोक्तः परिहारतः
संबन्धामिधेयतश्च । पदतो यथायुरितीदं पदम् । तद-
र्थतो यथैतीत्यायुः । प्रयोजनतो यथाऽत्रैव धर्मार्थ-
सुखसाधनम् । चोक्तो यथा ननु कथमेतत्केवलं
धर्मार्थसुखसाधनमिति वक्तुं पार्यते । यतोऽस्यायुषः
कर्मैव केवलं धर्मसाधनमिति वक्तुं नो पार्यते । यतोऽ-
स्यायुषः परिपालनार्थं विशस्ताः काकगृध्रभासादयो
राजपक्ष्मचिकित्सिते भोज्या इत्युक्तम् । अमभ्यासैते ।
श्रुतिस्मृत्युपदेश्यत्वेनोक्तत्वात् । एवममभ्यासमक्षणाद्धि-
सया च पापयोगास्तद्योगाद्वाधर्मसाधनं न धर्मसाधन-
मिति । परिहारतो यथैवं परिहारो यज्ञाधिकारिशरीर-
निमित्तं काकादीनां विशसनं भक्षणं विधीयमानं नाध-
र्माय । इतरथा क्रीडाव्यं क्रियमाणमवधर्मवैव । तथा च
काकादयोऽपि तत्साधनोपयोगाद्भ्रमं तत्फलं संबध्यन्ते
यज्ञिया इव पशवस्तदेवमायुषो धर्मसाधनत्वं स्थितम् ।
संबन्धामिधेयौ तूक्तवैव । ननु सन्त्येवान्यान्यपि मह-
र्षिप्रणीतान्यायुर्वेदतन्त्राणि किमनेन तन्त्रेण कृतेनेति ।
अत्र ब्रूमः । अपरतन्त्राणां सावयत्वादितदुच्यते ।
अन्यानि हि तन्त्राणि सदोषाणि । तथा हि । यदेत-
त्तावद्भगवता चरकमुनिना प्रणीतं तन्त्रं रत्नाकर इव
गाम्भीर्णीतिशययोगाद्बुद्धोर्ध्वं तस्यापि सदोषतां प्रकट-
यन्ति वाचाटाः । तथा ह्यदौ तत्सूत्रम् । अथातो
दीर्घजीवितमभ्यासं व्याख्यास्यामः इति । अत्र दीर्घ-
जीवितेय इति शास्त्रादावयुक्तम् । यतो दीर्घजीवित-
मन्विच्छन्निवस्यत्युत्कर्षणं दीर्घजीवितमिति । सोऽस्मिन्
अभ्यासेऽस्तीति छः । तस्याभ्यासायुवाकयोर्लुङ्गि सति दीर्घ-

जीवितमिति प्राप्नोति । तदिदमविदितपरमार्थशब्द
स्वरूपाणां वचनम् । तथाहि । अथायानुवाकयोर्
त्यादौ सूत्रे विकल्पेन चायं लुङ्गिष्यत इति जगा
जयादिलः । तेन लुङ्गः पाक्षिकात्वादत्र लुक् न भ-
तीत्येवं युक्तमुक्तमिदम् । दीर्घशब्देन गुणोऽभिधीय
जीवितशब्देनाऽपि गुण एव । तस्माद्वयोरपि गुणात्वाद
धाराधेयभावो न युक्तो यतो गुणाश्रयो गुणो नोक्त इति
तथा च वैशेषिकाः । निर्गुणा गुणा इति । अ
कालशब्दं लुप्तस्वरूपं निर्दिश्य दीर्घजीवितेयशब्द
निर्दिश्यते तदा युक्तमैवैतत् । इन्द्रियोपक्रमणीयेऽप्या
छप्रत्ययोपपत्तिः कथमेवं विधीयतां यतोऽस्मिन्नप्या
इन्द्रियोपक्रमणशब्दो नास्त्येव । एवमपामार्गितण्डुलीये
पामार्गितण्डुलशब्दस्याभावाच्छप्रत्ययोपपत्तिर्दुर्लभा । त-
दिव्याम्भसो गाङ्गसमुद्रभेदः परीक्षा च नोक्ता । प्रायु
तत्र पठ्यते । “जलमेकविधं सर्वं पतत्येन्द्रं नमस्त
लात् । तप्तं तत्पतितं चैव देशकालावपेक्षते ॥
इति । तथा नालिकेरोदकस्य गुणा नोक्ताः । तथा
पक्वकथितक्षीरस्य स्वरूपविशेषो नोक्तः । तथा कथ
कियदीर्घं किमवशेषं कथनीयमित्यादि च नोक्तम्
मिश्रके स्नेह एवमभ्यासादसौ । “चिह्नां त्रिफलां दन
दशमूलं पलोन्मिदम् । चतुर्गुणं जलं दत्त्वा” इत्यादि
तदेधामौषधानां कियन्मादनमपि सलिलेनैतावता कीदृ
किमुत काथनिर्यासाविति । तथा कथितशीततोषम
कियता पाकेन पथं भवतीति नोक्तम् । मुद्गो ग्राही
च नोक्तम् । तथा च तत्पाठः । “कषायमधुरो रूक्ष
शीतः पाके कटुलेघुः । विशदः श्लेष्मपित्तघ्नो मुद्गस्
क्तोक्तमोक्षतः ॥” इति । तथा वास्तुकादीनां लघु
नोक्तम् । तथाच तत्पाठः । “पाठासुषासटीशा
वास्तुकं सुनिवण्णकम् । विद्याद् ग्राहिं शिदोपघ्नं मिश्रवर्णं
वास्तुकम् ॥” इति । तथा इक्षुवर्गे-“शल्यात्प्रसादान्म
पुर्यात्पौण्ड्रकाद्वांशिको वरः” इत्यसामवधात् । पौण्ड्रक
वांशिकाद्वर इति सुप्रसिद्धमेतत् । अत्र मतिवैभवाद्
हारकहरिश्चन्द्रौ व्याख्याविशेषमवोचताम् । य-
पौण्ड्रकाद्वांशिकोऽवर इति । एवं चैतदुपपन्नमेव । तं
वमात्रेयस्यापि तन्त्रे यतो बहवो दोषा उद्भाव्यन्ते तत्

का गणना तन्त्रान्तराणाम् । तथा वेदोत्पत्तिरिति संज्ञा तन्त्रेऽस्मिन्नेदोषत्वात् कृता । तथा हि । आयुषो वेद आयुर्वेदस्तस्योत्पत्तिरायुर्वेदोत्पत्तिरिति भवितव्यम् । अत्र केचिदाहुः—आयुःशब्दलोपं कुल्येह निर्देशः कृतः । एवमपि सति लोपस्तावदमङ्गलः । सोऽप्यायुषः स च शास्त्रादावित्यन्यायैवेया संज्ञा । किंच वेदोत्पत्तिरित्येतदपि तावद्वक्तुं न युज्यते । नित्यत्वादस्य वेदस्य । नित्यो ब्रह्ममायुर्वेदः । संतानादिनित्यत्वात् । तथा ब्रह्मायुःसंतानः सर्वप्राणिन्येव्यशरीरापरशरीराणो मनःप्रबन्धनित्यतया नित्यः । अस्य नित्यत्वादायुर्वेदोऽपि नित्यः । नित्यत्वाच्चास्योत्पत्तिमत्तं वक्तुमयुक्तम् । नन्ववबोधोपदेशाम्युत्पत्तिरस्योपलभ्यते । अतः प्रागुपदेशान्नासावुपलभ्यते । अत उपदेशानन्तरमुपदेशद्वारेणोपलभ्यते । तस्मादवबोधोपदेशावस्योत्पत्तिकारणत्वेन कस्यपिच्छोत्पत्तिमत्त्वमस्योच्यते इति कैश्चिदूचं । नैतद्युक्तम् । यतः सतो बोधोपदेशौ स्तो नास्ततः । तथा चाचष्टे लोकः । अनुना गुरुणा छात्रायोपदिष्टं शास्त्रमिदमिति । सत एवोपदेशावबोधौ स्तः । तस्मान्नावबोधोपदेशावस्योत्पत्तिकारणमित्यतोऽपि हेतोर्वेदोत्पत्तिसंबन्धित्युक्ता । इति संज्ञानां सावयवं निरूप्य निरवयवायुष्कामीयसंबन्धे तन्त्रे कृता । ययोद्धारितमात्रयैवाऽशेषस्तन्त्रार्थः प्रकाश्यते । प्रतिस्थानं च योऽप्यायः प्रथमस्तत्संज्ञया स्थानार्थः । अन्ये च योऽप्यायस्तन्त्रेऽस्मिन्स्तसंज्ञाभिर्न्यासास्तन्त्रमर्थजतं प्रकाशयन्त इति ॥ १ ॥

प०—अथशब्दस्त्विदमङ्गलाधिकारानन्तर्याथोऽधिकृतः । “अथो अथ च प्रदेनेऽपि मङ्गलारम्भयोरपि । आनन्तर्यं च कास्तर्यं च अथशब्दं प्रचक्षते ॥ अकारश्चाथशब्दश्च द्विवैतो ब्रह्मणः पुरा । गण्डं भित्त्वा विनिर्गतां तेनेनी मङ्गलौ स्मृतौ ॥” इति । मङ्गलादीनां हि शास्त्राणां तद्व्येतृणां च निष्प्रतिबन्धा प्रवृत्तिरभिधेयार्थसाधनाय जायते । अधिकारः, आयुष्कामीयं शास्त्रमधिक्रियते यावद्वत् ऊर्ध्वं प्रक्रम्यते, आतन्त्रपरिसमाप्तिस्तत्सर्वमायुष्कामीभ्यो हितं वेदितव्यम् । अतःशब्दोऽज्ञानन्तर्येऽधिकृतः, देवतान्तस्कारानन्तरमायुष्कामीभ्यो हितं व्याख्यास्यामः प्रथयिष्यामो वर्णयिष्याम इति यावत् । इद-

मिदानीं प्रच्छल्यते तन्त्रकारः, यदस्मिन्तन्त्रे किंचिदुच्यते भवद्विस्तत् स्वबुद्धिपरिकल्पितमुत नेत्याह ॥ १ ॥

हे०—आयुष्कामीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-अथेति । अथ इदं देवतान्तरस्कारादनन्तरम् अतो हेतोर्न्याय्येयः यतोऽयमायुर्वेदो व्याधिप्रतीकारव्याख्यानाम् । आयुर्वैरूपो हि व्याधयः । व्याख्या च सामान्यव्यतिशेधाम्नां संक्षेपविस्तराभ्यां च कृता सुब्रह्म भवति । तत्रादौ व्याधिप्रतीकारस्य सामान्यसंक्षेपव्याख्यायमयमध्यायः । आयुष्कामीयत्वाच्च आयुष्कामीयः । नन्वेवं सर्वेऽपि आयुष्कामीयाः सत्यं, किंतु प्रथमोऽयमध्यायो मङ्गला चयं संज्ञा मङ्गलादीनि च शास्त्राणि प्राधान्यात् इत्यस्यैव संज्ञा कृता । अन्येषां तु व्याख्येयार्थानुरूपा दिनचर्यादि संज्ञाः करिष्यति ॥ १ ॥

इदमिदानीं प्रच्छल्यते तन्त्रकारः । यदस्मिन्तन्त्रे किंचिदुच्यते स्म भवद्विस्तत्स्वबुद्धिपरिकल्पितमुत नेत्याह—

इति ह स्माहुरात्रेयाद्यो महर्षयः ॥ २ ॥

स०—इतिशब्द एवमर्थे । यथा इति ह स्म तानाह । हशब्दोऽनुकम्पयाम् । वृथातोः स्म उपपदे भूतानघतनपरोक्षे ‘लट् स्मे’ इति लट् आह्लादेशः । अत्रैरपलमात्रेयः । ‘इतश्चानिजः’ इति ढक् । आत्रेय आदिर्पथं धन्वन्तरि-प्रमृतीनां त एव महातथ ते ऋषयश्च महर्षयः । महत्त्वं तज्ज्ञानातिशयोक्त्यात् । तेनायमर्थोऽनेन कारणेनानुकम्पया न तु फलाकांक्षया । भावन्त आत्रेयाद्यो महर्षयोऽनुवन् नाम्नाभिः स्वमतिपरिकल्पितं किंचिदप्यत्रोक्तम् । केवलं दूतसंदेशवचनन्यायेन युगानुरूपः क्रममात्रोऽप्यथा कृत इत्यर्थः । तथा चास्यैव सप्रहे—“न मात्रामात्रमप्यत्र किंचिदागमवर्जितम् । तेऽर्थाः स ग्रंथसंदर्भः संक्षेपाय क्रमोऽप्यथा” इति । तदेवमागमप्राप्त्यस्य तन्त्रस्येत्युक्तं भवति ॥ २ ॥

प०—इतिशब्द एवमर्थे, ह शब्दोऽवधारणे, स्म-शब्दोऽतिक्रान्तकालाभिधानी । आहुरिति वर्तमानकालाभिधाचिपदम्; तद्विद् स्मशब्दसन्निधानादतीतकालाभिधावयवयति अवोचम् अनुवन्मिति यावत् । आत्रेयाद्यो महर्षय इति । अत्रैरपलमात्रेयः, अनेन वंश-

विशुद्धिः प्रदर्शिता भवति । तथा-आगमप्रामाण्यसत्या-
युर्वेदशास्त्रस्य; आत्रेय आदिर्येषां ते आत्रेयादयः ।
महान्तरश्चेत ऋषयश्च महर्षयः अनेन पौरुषेयत्वं
निरस्तम् न वयं स्वमनीषया किञ्चिद्भक्तं शक्नुमः ॥२॥

हे०—आत्मकृतिं प्रमाणयति—इति हेति । प्रामाण्यं चाप्त-
वाक्यत्वात् । आताश्चात्रेयादयो महर्षयः ते चेति ह एवमाहुः
स्म उक्तवन्तः । यथा वयं वक्ष्यामस्तेन वयमाप्ताः ॥२॥

आयुः कामयमानेन धर्मार्थसुखसाधनम् ।

आयुर्वेदोपदेशेषु विधेयः परमादरः ॥ ३ ॥

स०—आयुर्वेदयति ज्ञापयति प्रकृतिज्ञानरसायन-
दूतारिष्टाद्युपदेशादित्यायुर्वेदः । तस्योपदेश आयुर्वेदोप-
देशाः । उपदिश्यन्त आयुर्वेदार्था उपपत्तिभिरित्युपदेशा
आयुर्वेदतन्त्राणि । तेषु परमादरः पाठावबोधानुष्ठानरूप
उक्तष्टो यत्नः कार्यः । आयुर्वेदोपदेशेष्विति बहुवचन-
निर्देशादयमर्थो बोध्यते । बहुष्वायुर्वेदतन्त्रेषु यत्नः
कार्योऽनेकायुर्वेदावलोकनाच्चिकित्सायां वैद्यस्य न मना-
गपि संदेहो जायते । किं कुर्वता पुरुषेण—आयुः काम-
यमानेन जीवितमभिलषता । किंभूतमायुः । धर्मार्थे-
त्यादि । प्रियते लोकोऽनेनेति धर्मः । अर्थते याच्यत
इत्यर्थः । सुखं द्विविधम् । तादात्विकमात्यंतिकं च ।
तादात्विकं कियत्कालांतरास्थितित्वात्सुखावभासं न पर-
मार्थतः सुखम् । तथा चोक्तम्—‘तादात्वसुखसंज्ञे
मावेष्टव्योऽनुरज्यते ।’ इति । तदेतत्संज्ञामात्रेण सुखं न
त्वत्यंतमिति प्रदर्शयितुं सुखसंज्ञेष्विति मुनिनोक्तम् ।
आत्यंतिकं सुखं मोक्षारूपं यत्र न दुःखानां छेपः ।
तेषां साधनमुपायो धर्मार्थसुखसाधनम् ॥ ३ ॥

प०—धर्मार्थसुखसाधनमायुरिच्छता पुरुषेण
आयुर्वेदोपदेशेषु परमादरो विधेयः स्वर्थं परतो वा
ज्ञात्वेति । तत्र—‘शरीरेन्द्रियसत्त्वार्थसंयोगाधारि
जीवितम् । नित्यं चानुबद्धं च पर्यायैरायुरुच्यते ॥’
तदायुर्वेदयतीत्यायुर्वेदः कथं शिवाहिततः सुखासुखतः
प्रमाणाप्रमाणतः, तथा चागमः—‘हिताहितं सुखं दुःख-
मायुस्तत्त्व ह्यतिहितम्; मानं च तत्र यत्रोक्तमायुर्वेदः स
उच्यते ॥’ अथवायुर्वेदं यस्मिन् वा विद्यते स
आयुर्वेदः, विद्यते ज्ञायते लभ्यते इति विचार्यते इति
व । तस्योपदेश आयुर्वेदोपदेश आयुर्वेदशास्त्राणि ।

यैरायुर्वेदार्था उपदिश्यन्ते तेषुपदेशेषु परमत्यर्थ-
मादरो विधेयः कर्तव्यः । आदरो यत्नो बोद्धुमिति
वाक्यशेषः । तथायुर्वेदार्थासाधनम् । प्रियन्ते लोका
अनेनेति धर्मः । अर्थन्ते याच्यन्ते अभिलष्यन्त
इत्यर्थाः । सुखं दुःखाभावः तेषां साधनमुपायः ।
साध्यतेऽनेनेति साधनं साध्यतीति वा साधनं
शास्त्रस्य पारम्पर्यमुच्यते ॥ ३ ॥

हे०—प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं प्रयोजनाधिकारिणौ दर्शयति—
आयुष्कामेति—प्रयोजनं चायुः तस्य प्रयोजनत्वं धर्मा-
र्थसुखसाधनत्वात् । सुखं कामो मोक्षश्च अत एव यः आयुः
कामयते सोऽत्र अधिकारी, तेन च आयुर्वेदोपदेशेष्वस्म-
द्वाक्येषु परमत्यर्थमादरो विधेयः । पाठावबोधानुष्ठानैर्धैर्य-
तव्यम् ॥ ३ ॥

अथास्यायुर्वेदस्य गौरवोत्पादनायागमशुद्धिं दर्शयति—

ब्रह्मा स्मृत्यायुषो वेदं प्रजापतिमजिग्रहत् ।

सोऽश्विनौ तौ सहस्राक्षं सोऽत्रिपुत्रादिकान्मुनीन् ।
तेऽग्निवेशादिकांस्ते तु पृथक् तन्त्राणि तेनिरे ॥४॥

स०—ब्रह्मेत्यादि । ब्रह्माऽऽयुषो वेदं स्मृत्वा प्रजापतिं
दक्षमजिग्रहत् अवबोधयत् । स्मृत्येयमेतत्तद्वमयति ब्रह्मणः
स्मर्तृत्वमेवात्र न कर्तव्यम् । नित्यत्वादायुर्वेदस्य नित्यत्वं
चास्य प्राक् प्रत्यपादिग्रहेर्न्यन्तस्यात्र बुद्धयर्थत्वात् प्रजाप-
तिशब्दस्य गतिबुद्धीत्यादिना कर्मसंज्ञा । स प्रजापतिर-
श्विनावजिग्रहत् । तौ सहस्राक्षमिन्द्रमजिग्रहतामिति वच-
नविपरिणामेन संबन्धः । शक्रोऽत्रिपुत्रादिकान् मुनीन्
बोधयामास । अत्रिपुत्र आत्रेय आदिर्येषां धन्वतरिनिमि-
काश्चपादीनां त एव ते चात्रेयादयोऽग्निवेशादिकानजि-
ग्रहन् । ते त्वग्निवेशादयः पदं पृथक् प्रत्येकं तन्त्राणि
शास्त्राण्यग्निवेशमेडजातुर्कृणपरशरहारीतक्षीरपाणिनामा-
भिधेयानि तन्त्राणि तेनिरे विस्तारितवन्तश्चक्रुः । तन्त्र्यते
धार्थन्त आयुर्वेदार्था एभिरिति तन्त्राणि ॥ ४ ॥

प०—ब्रह्मा पितामह आयुर्वेदं स्मृत्वा स्मरणं
कृत्वा नित्यत्वादायुर्वेदस्य प्रजापतिं दक्षनामानं
अजिग्रहत् ब्राह्मयामास । सोऽश्विनाविति । स प्रजा-
पतिः अश्विनौ देवभिषजावजिग्रहत् । तौ सहस्राक्ष-
मिति । तावथिनौ सहस्राक्षमिन्द्रमजिग्रहताम् ।

सोऽत्रिपुत्रादिकान् मुनीनि वि । सहस्राक्षोऽत्रिपुत्रा-
दिकान् मुनीनजिग्रहत् । अत्रिपुत्रः पुनर्वसुः ।
आदिग्रहणात् धन्वन्तरिभरद्वाजकश्यपादयो गृह्यन्ते
तेऽभिवेशादिकान् मुनीन् अभिवेशभेदपराशरक्षीर-
पाण्यन्तानजिग्रहत् ते तु पृथक् तन्त्राणि तेनिरे
इति । ते पुनरभिवेशादयः पृथक् पृथक् ग्रन्थान्
तेनिरे चक्रिरे कृतवन्तः विस्तारितवन्तः । तन्मयन्ते
धार्यन्त एभिरायुर्वेदपदार्था इति तन्त्राणि । यथेवं
महामुनिप्रणीतेषु तन्त्रेषु सत्सु किमर्थमिदमारभ्यते
तन्त्रं श्रमाय केवलमारम्भोऽत्र ॥ ४ ॥

हे०—आयुर्वेदस्य शब्दान्तरानभिधयेत्वाङ्गां
निराकर्तुं पुरावृत्तं दर्शयति—ब्रह्मा स्मृत्वेति । ब्रह्मा
आयुर्वेदं स्मृत्वा प्रजापतिं दक्षमजिग्रहत् ग्राहित-
वान् अभ्यापितवानित्यर्थः । आयुषो वेदमित्यसमास-
करणमायुर्वेदलक्षणशपनार्थम् । आयुषां संबन्धी वेद
आयुर्वेद इति संबन्धश्च पाल्यपालनलक्षणः । उक्तं हि
संग्रहे—“आयुषः पालनं वेदमुपवेदमयर्चणः” इति
स प्रजापतिरश्विनावायुर्वेदमजिग्रहत्, तावद्विना सहस्रा-
क्षमजिग्रहत्, स इन्द्रोऽत्रिपुत्रादिकान् मुनीनजिग्रहत्,
तेऽत्रिपुत्रादयोऽभिवेशादिकान् मुनीनजिग्रहत्, ते पुनर-
भिवेशादयः पृथक् प्रत्येकं तन्त्राणि शास्त्राणि तेनिरे
विरचयान्नाहः । संक्षेपार्थमायुर्वेदं शब्दान्तरैरभिदधु-
रित्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु यदि तैस्तन्त्राणि पुनर्युगानुरूपसंदर्भैः संगृही-
तानि तत्किमिदानीमनेन शास्त्रेण कृतेनेत्याह ।

तेभ्योऽतिविप्रकीर्णैः प्रायः सारतरोच्चयः।
क्रियतेऽष्टाङ्गहृदयं नातिसंक्षेपविस्तरम् ॥५॥

स०—तेभ्य इति तेभ्यो ग्रंथेभ्योऽतिविप्रकीर्णयो विक्षि-
तेभ्य उच्चावचोक्तार्थतयैवेतश्च गतेभ्योऽत एव कश्चि-
देवार्थः कस्मादेव तन्त्रान्तराज्जायते । यथा शल्यचिकित्सा
सुश्रुतप्रणीतात्तन्त्रादेवावगम्यते न तथाशिवेशादिकात् ।
ऊर्ध्वाङ्गचिकित्सा च जनकप्रणीतात्तन्त्राद्यथावगम्यते न
तथा सुश्रुतप्रणीतात् । अतः प्रायो बाहुल्येन सारत-
रोच्चयः क्रियते । उच्चयन्ते संगृह्यन्ते विक्षिताः पदार्था
अनेनेत्युच्यः । यथा या यवादीनां बहुक्षेत्रजातानामेक-

स्मिन् स्थान उच्चयो विधीयते राशिकृत्य स्थानं
तथेह सारतराणामुच्चयः । सारतरग्रहणेनैतद् व्योतयति
संग्रहेणैव साराणामुच्चयः कृतः । अनेन तथा सार-
तराणां प्रदेशानामुच्चयः क्रियत इति । किं नाम । अष्टा-
ङ्गहृदयमेतच्च सान्वयार्थमस्य नाम । यथा शरीरस्य
सर्वावयवेभ्यः प्रधानदेशो हि हृदयं तथेदमष्टाङ्गायुर्वे-
दस्य प्रधानभूतत्वादधृदयमिव हृदयम् । तथा च तन्त्राते
वक्ष्यति । हृदयमिव हृदयमेतदित्यादि । अष्टौ च
तान्यगान्यष्टांगानि तेषां प्रत्येकं हृदयं सारतरसंग्रह-
णात् । कीदृशमष्टांगहृदयम् । नातिसंक्षेपविस्तरम् ।
संक्षेपश्च विस्तरश्च संक्षेपविस्तरौ अतिशयेन संक्षेप-
विस्तरौ यत्र न तन्त्रातिसंक्षेपविस्तरम् । अतिशब्दस्यात्र
प्रत्येकं संबन्धः । अतिसंक्षेपं किञ्चित्त्रं यथा सिद्धसा-
रादि किञ्चित्तातिविस्तरं यथा संग्रहादि । इदं तु तन्त्रं
नातिसंक्षेपविस्तरम् । अतिसंक्षेपोक्तं स्वल्पविद्यां नोप-
कृतये । तेषां हि यथोक्तगममात्रं श्रेयो न तु वाक्यार्थ-
पर्यालोचनादधिकः परामर्शः । अतिविस्तीर्णं तु पाठा-
वबोधानुष्ठानैस्तेषां दुःशक्यं स्यात् । तस्मादल्पमध्योल्क-
ष्टुद्विशिष्यहिताय तन्त्रमेतदुद्दिष्टम् ॥ ५ ॥

प०—तेभ्यस्तन्त्रेभ्योऽतिविप्रकीर्णैःभ्योऽतिविक्षि-
तेभ्यश्चोच्चावचोक्तार्थतयैवेतश्च ततश्च गतेभ्यः प्रायः
भूयिष्ठं कृत्वा सारतरोच्चयोऽष्टाङ्गहृदयं नातिसंक्षिप्तं
मया क्रियते । तच्च नातिसंक्षिप्तविस्तरम् । उच्चयन्ते
सङ्गृह्यन्ते विप्रकीर्णाः पदार्था अनेनेति उच्यते ।
सारतरोच्चयमुच्चयः सारतरोच्चयः । अन्यतन्त्रे सारो-
च्चयो विद्यते अयं पुनः सारतरोच्चयः । अष्टाना-
मङ्गानां हृदयमष्टाङ्गहृदयम् हृदयमिव हृदयं हृदय-
शब्दः सारवचनं सारभूतं प्रधानमिति यावत् ।
नातिसंक्षिप्तविस्तरमिति । संक्षिप्तं स्वल्पग्रन्थविर-
चितम् । विस्तरं भूरिग्रन्थविरचितमिति । अतिसं-
क्षिप्तमल्पत्वात् मन्दबुद्धीनां नोपकाराय तेषामेव
च विस्तारोक्तपाठावबोधानुष्ठानेषु दुःशक्यम् । अतो
मन्दोत्कृष्टबुद्धिशिष्यहिताय तन्त्रं कृतम् ॥ ५ ॥

हे०—अभिवेशादिशास्त्रेषु सत्सुपि स्वशास्त्रस्योपयोगं
दर्शयति—तेभ्य इति । सारतरोच्चयः क्रियते मया सारत-
राणां बहुपयोगानामर्थानामुच्चयः उच्चयन्ते एकत्र

क्रियन्ते व्यस्ता अर्था अस्मिन्नित्युच्यते । ननु पूर्वशास्त्रा-
प्यपि महाकवायसंग्रहादिषु प्रदेशेष्वेवमित्यत आह—
अष्टाङ्गहृदयमष्टाङ्गशाल्ययुर्वेदस्य हृदयं सर्वाधीषिष्ठानं संज्ञा
नेयमस्य शास्त्रस्य । वक्ष्यति हि हृदयमेतत्सर्वायुर्वेदाङ्ग-
मययोषेरिति सर्वेषु प्रदेशेषु सारतरोच्य इत्यर्थः । ननु
पूर्वशास्त्राप्यपि क्वचित्क्लेशेन क्वचित्कार्त्स्न्येनेति सर्वत्र
सारतरोच्यरूपाणीत्यत आह—नातिसंक्षिप्तविस्तृतमिति-
संक्षेपातिविस्तररहितं सर्वत्र संपूर्णं, ननु न्यूनपूर्णस्य
निर्मूलत्वादप्रामाण्यमित्यत आह—तेभ्योऽभिवेशादि-
शास्त्रेभ्य एवोच्यते । कियते नन्वेवं चेत्किमनेनेत्यत आह-
अतिविप्रकीर्णैभ्यः यत्र प्रकरणार्थाः विशिष्टा विशिष्टा
सर्वत्र कीर्यन्ते तानि विप्रकीर्णानि यत्र वाक्यार्था-
स्ताम्यतिविप्रकीर्णानीति एतदुक्तं भवति सति परं पूर्व-
शास्त्रेषु सर्व एवार्थाः किंवातिविप्रकीर्णस्यात् दुर्ग्रहाः ।
इह तु रचनाविशेषेण सुग्रहा इत्यस्योपयोगः । उक्तं च
संग्रहे—“न मात्रामात्रमप्यत्र किंचिदागमवर्जितम् ।
तेऽर्थाः सग्रन्थवन्वक्ष्य संक्षेपाय क्रमेऽप्यथा॥” इति॥५॥

कानि पुनस्तान्यष्टांगानीत्याह—

कायबालग्रहोर्ध्वागशल्यदंष्ट्राजरावृषान् ।

अष्टावंगानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संश्रिताः ॥६॥

(१) शल्यं, शालाक्यं, कायचिकित्सा, भूतविद्या,
कौमारश्लेष्म, अगदतन्त्रं, रसायनतन्त्रं, बाजीकरणतन्त्रमिति ।

(१) तत्र शल्यं नाम—विधिवदुत्तुणकाष्टपाषाणपांशुलोह-
लोष्टास्थिबालन्त्रपुशालावदुत्तुणान्तर्यर्भशाल्वोद्धरणार्थं, यन्त्र-
शस्त्रक्षाराम्निप्रणिधानत्रणविनिश्चयार्थं च ।

(२) शालाक्यं नाम—ऊर्ध्वं जनुगतानां श्रवणनयनवदन-
प्राणादिर्षंश्रितानां व्याधीनामुपशमनार्थम् ।

(३) कायचिकित्सा नाम—सर्वाङ्गसंश्रितानां व्याधीनां
ज्वररूपपित्तशोषोन्मादापसारकुष्ठमेहातिसारादीनामुपशम-
नार्थम् ।

(४) भूतविद्या नाम—देवासुरगन्धर्वयक्षरक्षःपितृपिशाच-
नागप्रह्नुषुष्टचेतसां शान्तिकर्म बलिहरणादि-ग्रहोपश-
मनार्थम् ।

(५) कौमारश्लेष्मं नाम—कुमारभरणवाघ्रीक्षीरबोषसंशो-
धनार्थं, दुष्टस्तन्त्रग्रहसमुच्चानां च व्याधीनामुपशमनार्थम् ।

(६) अगदतन्त्रं नाम—सर्पकल्लतामृथिकादिदृष्टविष-
व्यञ्जनार्थं, विविधविषसंयोगोपशमनार्थं च ।

(७) रसायनतन्त्रं नाम—वयःस्थापनमायुर्मेधाबलकरं
रोगापहरणसामर्थ्यं च ।

(८) बाजीकरणतन्त्रं नाम—अल्पदुष्टक्षीणविशुद्धक्रेतसा-
माप्यायनप्रसादोपचयजननमित्तं ग्रहर्षजननार्थं च । ६ ॥

सू०—कायेति । कायश्च बालश्च ग्रहशोर्ध्वाङ्गं च शल्यं
च दंष्ट्रा च जरा च वृषश्चेतीतरेतरद्वन्द्वः । न सर्वस्याधि-
कित्सायाः कायाश्रितत्वात् कायशब्दोऽर्थादाक्षित एव
तत्किमर्थं कायशब्द उपादीयते । ब्रूमः । प्रकर्षे यथाभिरू-
पाय कन्या देयेत्यत्राभिरूपग्रहणादभिरूपतमायेति प्रति-
पाद्यते तथेहाऽपि प्रकृष्टो यः कायः सम्पूर्णधातुः प्रकृष्टा च
यावस्था तथा पुस्तस्तत्प्रहार्यः कायशब्द उपात्तः । तथा
“चिन् चयने” इत्यस्माद्धातोर्लुप्यादितः कायशब्दः । चीयते
प्रशस्तदोषधातुमलैरिति कायः । तदेवं सर्वशरीरोपातप-
कानामामपकाशयस्थानोद्भवानां ज्वररक्तपित्तातिसारा-
दीनां रोगाणां यत्रोपशमयोगो निगद्यते तत्कायचिकि-
त्सानामागम् । बालस्य त्वसंपूर्णधातुत्वाद् यौवनावस्था-
कायस्य प्रथमनिर्देशः । बालदेहेऽसंपूर्णबलधातुत्वादप्र-
कृष्टवयोऽवस्थाप्रभावात् तच्चिकित्सां पृथङ्निर्दिष्टम् ।
तथा बालोपयिककमेषजं धात्रीदुग्धलक्षणं दुग्धोद्भवव्या-
धिप्रशमादिनिर्देशाच्च । नन्वेवं वृद्धस्य प्रकृष्टवयोऽवस्थाया
अभावात्तदेहे कायचिकित्सेति कथं व्यपदेशः स्यात् ।
अत्र ब्रूमः । भूतपूर्वगत्या वृद्धदेहेन हि प्रकृष्टतयावस्था
पूर्वमनुभूता । अतो भूतपूर्वगत्या तत्र कायचिकित्सा-
पदेशो युक्तः । एवं ग्रहचिकित्सा नाम—यत्र देवादिग्रह-
गृहीतानां प्राणिनां शान्तिकर्म विधीयते । यत्रोर्ध्वजनुग-
तानां रोगाणां नेत्रकर्णप्राणादिसंश्रितानामाश्रोतनशाला-
कादिनोपशमो वर्ण्यते तदूर्ध्वाङ्गचिकित्सानामागम् ।
अत्र च जन्मनः प्रमृति विचारोपदेशाद्बालचिकित्सैव
प्राप्तं युक्तं । किंतु कायचिकित्सा प्राधान्याद्यापुप्यन्-
स्ता । ततोऽनन्तरं बालचिकित्सा । बालस्य च ग्रहसं-
बन्धाद् ग्रहचिकित्सा । ततः शरीरस्य मूलरक्षार्थमूर्ध्वाङ्ग-
चिकित्सा शालाक्यं नाम । ततः शस्त्रसाधनसामान्येन
शल्यचिकित्सा । पीडाकरणसमानत्वात् दंष्ट्राचिकित्सा ।
दंष्ट्राविषामिका । विषेणाशु च मरणे संभाव्यमाने
रसायनोपयोगो युक्त इति रसायनचिकित्सा । अथवा
विषस्य रसायनजेयत्वाद्रसायनकथनप्रस्तावः । ततोऽनन्तरं
बाजीकरणस्य भरणेन प्रस्तावः । तथा चाधीति
ग्रंथकृत् “बाजीकरणमन्विच्छेत्सततं विषयी पुमान्” इति ।

रसायनस्य पश्चादित्यर्थः । यत्राल्पदुष्टरेतसां तदा-
प्यायनप्रसादोपजननरूपा चिकित्सा क्रियते तद्वाजी-
करणम् । एवमेतानि कायादीनि तस्यायुर्वेदस्याष्टावंगा-
न्याहुर्वेदति । ब्रह्माऽऽत्रेयाय इति शेषः । येषु काया-
दिषु चिकित्सा संश्रिता व्यवस्थिता । चतुर्णां भिषगा-
दीनां शस्तानां धातुवैकृते । प्रवृत्तिर्धातुसाम्यार्था चिकि-
त्सेत्यभिधीयते । इति मुनिप्रोक्तलक्षणं नेह तत्रकृद्भवत् ।
चिकित्साशब्दादित्यर्थस्य लब्धत्वात् । तथा च निर्देष्टु-
माह । निंदाक्षमाभ्याधिप्रतीकारविचारणामु सा निष्प-
द्यत इति । क्तिधर्तव्याधिप्रतीकार एवास्य व्युत्पा-
दितत्वात् ॥ ६ ॥

प०—कानि पुनस्तान्यष्टाङ्गानीत्याह—तस्यायुर्वेदा-
ख्यस्य तन्त्रस्याष्टावङ्गानि सांहुः कथयन्ति मुनयः ।
येष्वङ्गेषु चिकित्सा संश्रिता अवस्थिता । चिकि-
त्सा रोगापनयनं व्याधिप्रतीकारः धातुसाम्या-
र्थः क्रिया । तथा चागमः—“ चतुर्णां भिषगादीनां
शस्तानां धातुवैकृते । प्रवृत्तिर्धातुसाम्यार्था चिकि-
त्सेत्यभिधीयते ॥ ” तत्र कायचिकित्सा सर्वाङ्गसंश्रि-
तानां व्याधीनां ज्वरातीसाररक्तपित्तप्रमेहादीनामुप-
शमकरणार्थम् । बालचिकित्सा कुमारभरणवात्रीक्षी-
रदोषसंशोधनार्थं, दुष्टतन्त्रस्यमुत्थव्याधीनामुपशम-
करणार्थम् । ग्रहचिकित्सा देवासुरयक्षगन्धर्वैराक्षस-
पितृपिशाचानागादिग्रहोपसृष्टचेतसां शान्तिकर्म बलि-
हरणादिग्रहोपशमार्थम् । ऊर्ध्वङ्गचिकित्सा ऊर्ध्व-
जटुगतानां विकाराणां श्रवणयनयनवदनत्राणादिसं-
श्रितानामुपशमकरणार्थम् । शल्यचिकित्सा विविध-
वृणकाष्ठपाषाणपाण्डुलोष्टादिस्थवालनखपूयासावदुष्ट-
व्रणान्तर्गमेशूलयोद्धरणार्थम् । दंष्ट्राचिकित्सा सपर्व-
दंष्ट्राकीटादिदुष्टव्यखनार्थं, विविधसंयोगविषोपहतोप-
शमनार्थं च । जराचिकित्सा वयःस्थापनमायुर्मेधा-
वलकरं, रोगोपशमनार्थम् । वृष्यचिकित्सा अल्पदुष्ट-
क्षीणशुष्करेतसां शुक्राप्यायनप्रसादोपजनननिमित्तं
प्रहर्षजननार्थम् । एवमेतान्यष्टावङ्गान्युक्तानि ॥ ६ ॥

हे०—आयुर्वेदाङ्गान्याह—तानि च कायादीनि अष्टावाहुः—तत्र
कायशब्देन सर्वावस्थां सर्वावयवं च शरीरं गृह्यते, बालादिभिः
शब्दैस्तस्यैवावस्थाविशेषा लक्ष्यन्ते । ऊर्ध्वङ्गं श्ववयविशेषः,
शल्यं प्रथमं वयः, ग्रहोपहातित्वम्, ऊर्ध्वङ्गं शिरः, शल्यं व्रणा-

तैलं, दंष्ट्रा विषातैलं, शल्यं दंष्ट्राशब्दौ व्रणविषमात्रोपलक्षणौ ।
जरा पश्चिमं वयः, वृष्यः क्षीप्रसंज्ञित्वम् । एषां च कायादीनां
चिकित्साश्रितानामेवाङ्गत्वमित्यत आह—चिकित्सा
येषु संश्रिता इति—चिकित्सा व्याधिप्रतीकारः अतएव
कायचिकित्सा, बालचिकित्सेत्यादी अङ्गानां संज्ञा विवक्षित-
विवेकात् चिकित्साया एव ह्यङ्गत्वम् । अङ्गान्यवयवाः तथा-
वस्थामात्राश्रयाणां बालादिव्यातिरिक्तावस्थाविशेषाश्रयाणांम-
वयवमात्राश्रयाणामूर्ध्वङ्गव्यतिरिक्तावयवविशेषाश्रयाणां च
व्याधीनां कायचिकित्सेति प्रतीकारः, बालचिकित्सादिषु
तद्विशेषैकनिष्ठानाम् इति साङ्गार्थव्यतिरिक्तव्यति । अथ प्रमे-
शानार्थं व्याधिप्रतीकारं व्याचष्टे स तु त्रेधा—हेतुलक्षणमौषधं
चेति । हेतुर्द्विधा अन्तरङ्गो बाह्यरङ्गश्चेति । अन्तरङ्गो द्विधा
दोषो द्रव्यश्चेति ॥ ६ ॥

कायस्य दोषधातुमलसमुदायव्यतिराजं दोषादीन्
निर्दिदिशुराह—वायुरिति ।

वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषाः समासतः ७

(१) वायुः पित्तं कफश्चोक्तः शरीरो दोषसंग्रह इति चक्रकः २
अत्र गङ्गाधरः—वायुः—शरीरारम्भकश्च पञ्च भूतेषु यद्
द्वितीयं भूतं तत् परिणामविशेषः । पित्तं—तृतीयं भूतं
शरीरारम्भकतेजः, प्रधानपञ्चभूतविकारारम्भकं तेजःस्वरूपमपि-
संगम । कफः—चतुर्थं भूतमापः, शरीरारम्भकसमप्रधान-
पञ्चभूतविकारविशेषः । व्याधिप्रक्रमाद्विषमत्वेनैवात्रैषां
ग्रहणम् । विकारो धातुवैषम्यभिर्युक्तोः । तथा च—विषमो
वायुः, पित्तं च विषमं, विषमः कफ इति त्रिविधः शरीरो
दोषसंग्रहः । शरीरद्रव्यशीलव्याच्छारीरदोष एष संग्रहेण
उद्दिष्टः । पञ्चमा हि वायुः, पञ्चमकं पित्तं, पञ्चमा कफ
इति बहुल्येऽपि वायुपित्तकफसामान्यात् संग्रह इति । शरीरं
तु चेतनाधिष्ठानभूतं पञ्चमहाभूतविकारसमुदायत्वकम्, तत्र
सेन्द्रियं, निरिन्द्रियञ्च द्विविधमपि वेदाधिकरणत्वात् सेन्द्रियमत्र
ग्राह्यम् । एतेन यतो विषमा वायु-पित्त-कफा धातु-पित्त-कफ-
त्वग्—सं—रक्त—मांस—मेदोऽस्थि—मज्जयुक्तवसाढलीकीचोरजः—
स्तन्यमूत्रपुरीषादयो वायव्यतो धातवः सन्ति शरीरे तावदाहुः-
द्रव्यका भवन्ति नतु समास्तस्याच्छारीरदोषसंग्रहाः ।

चक्रपाणिस्त्वत्र लिखति—प्रधानत्वात्प्रे वायुरूपकः, प्राधा-
न्यबाहुभूतिरासुरोगकर्तृत्वात्, वचनं हि—“ आशुकारी
सुदुश्चारी ” तथा “ अशीतिं वातजान् विकारान्, चत्वारिं-
शत् पित्तविकारान्, विंशतिं च कफजान् ” । वक्ष्यति हि
महारीगाभ्यां “ वातमनु पित्तं प्रधानं शरीरमूलभूताग्नि-
हेतुव्यात्यका कफाधिकविकारकारित्वात्तथा कफापेक्षया बाहु-
कास्तिवत् ” । असमासकरणं तु प्रथमं वाय्वादीनां रोग-
कर्तृत्वोपदर्शनार्थम् । शरीर इति मानसदोषव्यवच्छेदायम् ।
संग्रह इति “ द्रव्यलणकेल्लोचः पट् स्फुहीनमव्यादिकैश्च पट् । ”

स०-चः समुच्चये। कफो दोगमये समुच्चयितो। इत्यनेन प्रकारेण समासतः संक्षेपात् त्रयो दोषाः । ननु प्रस्तु-
त्वादिह धातुसंज्ञया वातादयो निर्दिष्टु म्याया न दोष-
संज्ञया । अस्त्येवेतत् किंतु रसादिदूषणपूर्वकमेकां विकार-
करणे सामर्थ्यमिति प्रदर्शनार्थं दोषसंज्ञया ते निर्दिष्टा

इत्यादिवक्ष्यमाणप्रपञ्चस्य संक्षेपः । ननु शोणितस्यापि दोषत्वा-
नाम संयहः साधुः, यतो रक्तस्यापि वातादिवद्विशिष्टहेतुलक्षण-
विकारविकिरित्तानिर्देशः कृतः । तत्र हेतुनिर्देशो यथा—
“काले भानवसेचनादा” इत्यादि । लक्षणं यथा—“तपनोत्थेन्द्र-
गोषामं पद्माऽलककसभिभम्” इत्यादि । रक्तविकाराद्य
रक्तशोःप्रदरक्तपित्तादय उक्ताः । उपक्रमश्च “लावणं शोणि-
तस्य तु” इत्यादिशोकाः । तथा दोषसंज्ञा च चरके कृता ।
यदुक्तं “कफे वाते जितमात्रे पित्तं शोणितमेव वा । यदि
कुप्यति वातस्य किमपि शोणितं चिकित्सते । यषोत्वस्य दोषस्य
तत्र कार्यं भिषजितम्” इति । तथाच तन्मान्तरैऽपि शाल्ये
शोणितं दोषत्वेनोक्तं, “तेरैः शोणितचतुर्थैः” इति वचनात् ।
नैवं, दोषो हि स्वतन्त्रदूषणात्मक उच्यते । यतो न वाता-
दयो ब्रह्माः किंचिदपेक्ष्य दूषयन्ति किन्तु स्वत एव, शोणितं तु दुष्ट-
वातादिसंसर्गमेपेक्ष्यैव दूषकं भवति । नहि शोणितं विकृतवा-
तादिसम्बन्धमन्तरं विकृतं स्यात्सर्वदा वातादिजनकैरेव
शोणितदुष्टैः । तथा सर्वदा वातादिलक्षणयुक्तस्यैव शोणितस्य
दुष्टत्वात् । यथ हेवादिविशेष उक्तः स वातादियुक्तस्यैव
शोणितस्य स्यात् । एतेन वातादय एव तत्रापि दूषणात्मकाः ।
शोणितं तु स्वप्रमाणातिरिक्तमपि दूष्यमेव, न च दूष्यस्य
हेत्वादयो विशिष्टा न भवन्ति । यतो मांसदीनानामपि हेत्वादि-
विशेषोऽस्ति, मांसदुष्टी “मांसवाहीनि दुष्यन्ति भुक्त्वा च
स्वपतो दिवा” इत्यादि वक्ष्यति । मांसदुष्टिलक्षणं “शृणु मांस-
प्रदोषजान्” इत्यादिना विधिवाशितपीतोपे वक्ष्यति यान्
विकारस्ते हेत्वाः । नृते एतानेव मांसदोषविकारान् खोतो-
विमाने मांसदुष्टिलक्षणत्वेनातिदेशादभिधास्यति । दुष्टमांसवि-
काराश्चमांसादुदय उक्ताः । उपक्रमश्च “मांसजानां तु
संयुधिः शङ्कसाराभिकर्म च” इत्युक्तः । तस्माद्दूष्याधिकारे
दोषकृते कार्ये दूष्येन व्यवदेशः, रक्तजोऽयं मांसजोऽयमि-
त्यादि । यथा—स्नेहाधारणं वजिना दग्धे स्नेहदग्ध इति
व्यवदेशः । दोषसंज्ञा तु पीडाकार्कलसामान्याददोषैऽपि
स्थाप्या—“स्वयं प्रहृतं ते दोषमपेक्षतं हितायनेः” ।
इत्यंशं पुरीषमेव दोषत्वेनोक्तम् । सधुते तु शोणितस्य दोष-
सम्बन्धं, त्रणेषु प्रायः शोणितदुष्टिदर्शनादुपचरितमेवोक्तम् । यतः
प्रदेशान्तरं ब्रणमश्रे वातादयश्चैव एव तत्राप्युक्ताः “वातपि-
त्तछेष्माण एव देहसंभवहेतवो भवन्ति” इत्यादिना ।
किंच यदि शोणितं दोषः स्यात्तदा वातादिवज्जल्यारम्भक
स्यात् । नचरामते । तस्माच्च एव दोषा इति सिद्धम् ।

न धातुसंज्ञया । नक्षेते धातुरूपा जातु विरुद्धत्वं कुर्वते
देहधारणवर्धकत्वात् । एते मुनिनापि चरकेण पूर्व
दोषसंज्ञयैव निर्दिष्टाः । तथा च तदर्थः । वायुः
पित्तं कफश्चेत्तः शरीरं दोषसंग्रह इति । वात-
पित्तकफा दोषाश्च एव समासत इत्येवं निर्देशे
कृत्ये यदेवं पृथग्विभक्त्या निर्देशः कृतः स प्रधान-
त्वस्यापनार्थः । बहुवचनादेव त्रिवे लब्धे त्रिरहणं
नियमार्थम् । त्रय एव दोषा न चतुर्थोऽस्तीति । तत्रांत-
रीया हि चतुर्थं दोषमीहते । तेषां ह्यममिप्रायः । यथा
दोषाणां स्थानलक्षणकार्यविकारचिकित्सायुपदेशस्तथा
रक्तस्यापि । तत्र स्थानं सर्वदेहव्यापित्वेऽपि ष्ठीहय-
कृती । लक्षणं च पंथेद्रगोपहेमादीत्यादि । कार्यं देह-
स्पोषणतिस्थिती । विकारो विसर्पच्छीहादि । चिकित्सा
सिराव्यधादिकं कर्मेति । तदेतदसारम् । वातादयो
हास्य दूष्यस्य सतः कथं दोषत्वं कर्तुं पारयंति । यतः
प्राधान्यादन्वर्थनमात्वाच्च वातादीनामेव दोषत्वं न
रसादीनाम् । वातादयो हि स्वातंत्र्याग्रधानाः । दूष-
यन्तीति दोषा इति तेषामेव चातुगताथी संज्ञा प्रवृत्ता ।
रसायास्तु पारतंत्र्यादग्रधानाः । ते च वातादिभिर्दू-
ष्यते इति दूष्याः । तस्माद्रक्तस्य दूष्यत्वं न
दोष्यम् । यथेवं वातादीनामन्योऽदूषणाद्दूष्यत्वं
स्यात् । पित्तेन हि श्लेष्मा दूष्यत इति दृश्यते ।
यथा पांडुरोगनिदाने । पित्तप्रधाना इत्यारभ्य यावत्
श्लेष्मप्रक्तमांसानि प्रदूष्येयादि । तदत्र श्लेष्मा पित्तेन
दूष्यते तथा श्लेष्मप्रदक्तस्याऽपि दोषत्वप्रसंग इति यो
मन्येत तं प्रति ब्रूमः । विषम उपन्यासः । वातादयो हि
सर्वदैव रसादीन् दूषयन्ति नतु रसादयः कदाचिदपि
वातादीन् दूषयन्ति । वातादीनां तु मध्याद्यदि कश्चिद्दूष्यति
स तेषामन्यतमेन । तथा च प्रकृतिलक्षणे वातप्रकृतेः
पित्तप्रकृतेश्च यथा लक्षणं दृश्यते नैवं रक्तप्रकृतेः ।
तथा च तत्रकारेण उच्यते वातादिविशेषणविशिष्टा
एवोक्ताः । यथा वातज्वरोऽयं पित्तज्वरोऽयं श्लेष्मज्व-
रोऽयम् । न तु रक्तज्वरोऽयमिति निर्दिष्टः । येऽपि
रक्तजा विकारा विना पीदयस्तेष्वपि धृतदधन्यायेन
व्यपदेशो ब्रूय्यः । यथा धृतस्यातर्हि तेनाग्निना दग्धो

वृतादध इत्युच्यते तद्वद्रक्तस्थैर्वातादिभिर्दोषैर्जातो रक्तजोऽयमित्युच्यते । यत्र कश्चिद्रक्तस्य दोषसंज्ञा कुष्ठचिकित्सादादौ दृश्यते सा संज्ञामात्रेणैव नास्त्यनुतात्थार्था । तस्य दूष्यत्वेनैव प्रवृत्तिः । तथा चैवं पुरीषादीनामपि संज्ञामात्रेण व्यवहारो दृश्यते । यथा न घृतं बहुदोषाय देयं यत्र विरेचनं तेन दोषायेत्यादि । अत्र पुरीषस्य दोषत्वमुक्तम् । तथोदरचिकित्सिते चरकस्य त्वरचिकित्सिते वा अस्य । दोषेण भस्मेनैवाग्नौ छन्नेऽन्नं विपच्यते तस्माददोषपचनाञ्जरीतानुपवासयेदिति । इदं वातादयस्त्रय एव दोषा न रक्तमिति स्थिरमेतस्मात्ततो विस्तरस्तु संसर्गसन्निपातक्षयसमतादिभेदमिनास्तास्तम्यपरिकल्पनया च कल्प्यमाना आनन्त्यं णि ॥ ७ ॥

प०—यदर्थं चिकित्सा तान् दोषानाह—तत्र तयोः प्रागुपादाने कारणं वक्ष्यति “विभुत्वा-
शुकारित्वाद्विस्त्रित्वादन्यकोपनात् । स्वातन्त्र्याद्बहु-
गुणित्वाद्दोषाणां प्रबलौऽनिलः ॥” तदनन्तरं प्रायेणैरेव हेतुभिः पित्तस्य परिग्रहः । तथा कफस्य त्रिणशक्तिरुत्पादयत्युपरोक्तत्वाद्गन्ते निर्विशः । चशब्दो
गोपान्तरास्तत्त्वसूचनार्थम् । दोषान्तरं रजस्तमसी-
क्तमपि च केषांचित् । इतिशब्दः परसमातिवचनम् ।
जावन्त एवादौ वक्तव्यतया परिसमाप्ताः । त्रय
ति ग्रहणं नियमार्थम् । त्रय एव दोषा न चतुर्थोऽ-
तीति यथाऽन्यतश्चोक्तादिति नियमयति । यतो
याधिजनने केवलस्य तस्य सामर्थ्यं न दृष्टम् ।
।था चाहुः—“पारतन्त्र्यान् दोषत्वं शोणितस्यान्न-
दोषवत् । तैलदाहवदस्यायं व्यपदेशो गदः कृतः ॥”
।था संप्रहृष्टयुक्तम्—“रसादिस्थेषु दोषेषु व्याधयः
सम्भवन्ति ये । तज्जानित्युपचारेण तानाहुर्धृतदाह-
त् ॥” रस आदिर्येषां ते रसादयः सप्तधातवः ।
।थाहि—रसासङ्ख्यांसेवोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धा-
तवः । तेषु तिष्ठन्ति । रसादिषु रसा-
दिस्थेषु दोषेषु ये व्याधयः सम्भवन्ति उत्पद्यन्ते
।तानाहुः कथयन्ति । तन् जानन्ति तज्ज्ञाः आनुर्वेद-
वेदोऽस इत्येवंप्रकारं वक्ष्यमाणम् उपचारेण उपा-
धेकगुणाः किञ्चित् धृतदाहवत् । धृतेन दाहो धृत-
।हः धृतदाह इव धृतं नैसर्गिकं गुणैः शीतलं तदे-

वाग्निना सन्तप्तम् अग्निरिव दहति तद्वत् । रसाद्या
धातवः स्वभावेनाविकारिणस्तेऽपि वातादिदोषदु-
षिता रोगान् जनयन्तीत्यर्थः । दूषणात्मकत्वादोषाः
समासतः संक्षेपतः, विस्तरतः संसर्गसन्निपातक्षय-
समताद्युद्भिस्तथा तारतम्यपरिकल्पनया विकल्प-
माना वातादय आनन्त्यं भजन्ते ॥ ७ ॥

हे०—दोषभेदानाह—वायुः पित्तं कफश्चेति—चकाराद्रक्त-
मपि दोषान्तरं सूचयति तेऽत्र त्रयः त्रित्वं च समासतः संक्षे-
पेण । विस्तरतस्तु प्राणादिपाचकाद्यवलम्बकाद्यवान्तरभेदप्र-
भेदैरानन्त्यं समासत इति । अध्यापारिसमाप्तेः प्रतिवाक्यं
संबन्धनीयम् ॥ ७ ॥

विकृताऽविकृता देहं प्रति ते वर्तयन्ति च ८

स०—विकृताः स्वभावप्रच्युता देहं प्रति । देहपदमत्र
जीवितोपलक्षणार्थम् । जीवितेन विना कुर्वतीत्यर्थः ।
अविकृता पुनर्देहं वर्तयन्ति प्रापयन्ति । विकृतानां दोषाणां
प्रागुपन्यासस्तेषां प्रकृत्यवस्थाने नित्यं मिषजा यन्वता
भाव्यमिति सूचनार्थम् । अन्यथा महान्प्रत्यवायः
स्यात् ॥ ८ ॥

प०—ते वातादयो विकृता अविकृता घनन्ति वर्त-
यन्ति च । विकृताः स्वरूपात् प्रच्युताः शरीरं
घनन्ति नाशयन्ति पीडयन्ति । अविकृताः स्वरूप-
स्थिताः समत्वेनावस्थिताः शरीरं वर्तयन्ति स्था-
पयन्ति ॥ ८ ॥

हे०—दोषावस्थाद्वयमाह—विकृताविकृतोवेति—तन्च विकृत-
त्वमविकृतत्वं चेति । तत्र विकृता देहं प्रति, अविकृता देहं
वर्तयन्ति क्रमादिति वक्ष्यमाणं पदं वाक्यत्रयशेषत्वेन व्या-
ख्यानादिए संबध्यते ॥ ८ ॥

इदानीमेषां व्यापिनामपि निशिष्टस्थानं विवक्षुराह—

ते व्यापिनोऽपि हन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः ९

स०—अथश्च मध्यक्षोर्ध्वं चाधोमध्योर्ध्वानि तानि संश्रय
आश्रयो येषां तेऽधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः । हन् नाभिश्च हन्नाभी

१ वातपित्तश्लेष्माश्च एव देहसम्भवहेतवस्तैरीवाव्यापनै-
रधोमध्योर्ध्वसन्निविष्टैः शरीरमिदं धार्यतेऽगारमिव स्थूणाभित-
क्ष त्रिस्थूणमाहुरेके । त एव च व्यापनाः प्रलयहेतवः इति
सुश्रुतेनोक्तम् अणप्रस्थाऽप्याये ।

तयोद्भ्रान्त्योस्ते वातादयो व्यापिनोऽपि सर्वशरीरचरा अपि ह्रन्नाभ्योरोधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः। विशेषेणैति वाक्यशेषः। किमिदं वाक्यशेषत्वं नाम । उच्यते । यस्मिन् खलु पदे-
ऽनुच्चार्यमाणोऽर्थगतिं पर्येत्याचार्यास्तच्छेषमित्युच्चारण-
काले तेन विनाऽभिधेयसिद्धेर्व्याख्याकाले तु मंदबुद्धि-
व्युत्पत्तये व्याचक्षते । तत्र नामरोधो वायोः स्थानम् ।
ह्रन्नाभ्योर्मध्ये पित्तस्य । हृदयादूर्ध्वं कफस्य । ननु
ह्रन्नाभ्योरिति कथं निर्देशो यावता प्राण्यगत्वादेकवद्भावे
सन्नुपसकमिति नुपसक्तये ह्रन्नाभि इति प्राप्नोति । अत्र
ब्रूमः । प्राण्यगमानां समाहार एव द्वंद्व इत्यस्य प्रायिक-
त्वान्नैकवद्भावस्तदभावाच्च तदार्थं नुपसक्तत्वं न भवति ।
तथा चोक्तम् । सर्वत्र द्वंद्वो विभाषयैकवद्भवतीति ।
दृश्यते चाऽन्यत्रापि । यथा च रुद्रभट्टः । कौटिल्यं
कचनिचये करचरणधरदलेषु रागस्ते इत्यादि ।
तथाऽस्यैव ग्रंथकृतः शिरःपृष्ठोरसां भूमिरिति ।
तथा जानुजेषोक्तदृष्टसहस्तपादागंसंविष्टि । तथा वायुः
संध्यस्थिमज्जस्त्रिव्यादि । तस्माद्भ्रान्त्योरिति प्रयोगो
न्याय एव ॥ ९ ॥

प०—ते दोषा वातादयो व्यापिनोऽपि सकल-
शरीरगोचरा अपि सन्तो नियतदेशस्था विज्ञेयाः ।
ह्रन्नाभ्यां ह्रन्नाभि तयोः ह्रन्नाभ्योः अधश्च
मध्यं च ऊर्ध्वं च एतानि संश्रयो येषां ते तथोक्ताः ।
अस्यायमर्थः । ह्रन्नाभ्योरोधो वायोः स्थानम् । तयो-
र्मध्ये पित्तस्य । तयोर्ऊर्ध्वं कफस्य स्थानम् ॥ ९ ॥

हे०—दोषस्थानान्वाहने व्यापिन इति । तानि च-त्रीणि
ह्रन्नाभ्योरोधो वायोः स्थानं, मध्ये पित्तस्य, ऊर्ध्वं कफस्य ।
सर्वदेहव्यापित्वेऽपि यो यस्मिन्नितरामाधिक्येन वर्तते तत्तस्य
स्थानं, ह्रन्नाभिश्चोर्ध्वं तदुभयावधिः प्रदेशो लक्ष्यते
अन्यथा ह्रदोऽप्यधोवायुर्नाभिरूर्ध्वं कफस्तिष्ठेत् ॥ ९ ॥

अप्येषां सकलकालव्यापिनामपि नियतकालत्वं
दर्शयन्नाह—

वयोऽहोरात्रिभुक्तानां तंतमध्यादिगाः क्रमात् १०

स०—वयश्चाऽहश्च रात्रिश्च भुक्तं च वयोऽहोरात्रिभुक्तानि
तेषां क्रमाद्यथासंख्यं ते वातादयोऽन्तमध्यादिगा भवन्ति ।
अंतश्च मध्यश्चादित्तमध्यादयस्तेषु गच्छन्तीत्यंतमध्या-

दिगाः । अन्यत्रापि दृश्यत इति डः । तेनायमर्थो वयसः
मनुष्यायुषोऽन्तः पश्चिमो भागो वायोः कोपकालः ।
मध्यो भागः पित्तस्य । आचो भागः कफस्यैवमहो रात्रेश्च
योज्यम् । भुक्तमाहारस्तस्याते जठराग्निं संयोगवशाद्भसानां
जर्णिप्रायावस्था वायोः कोपकालः । मध्यो विदाहावस्था
पित्तस्य । आद्यावस्था तु यस्यां मधुरीभाव आहारस्य
तत्र कफस्य कोपकालः । यद्यपि चाहारस्य जठराग्नि-
संयोगवशाद्बहुवयोऽपि सूक्ष्मा अवस्थाः संभाव्यते तथा-
प्येतासामेव सुतरामुपयोगित्वादित् निर्देशः । तथा हि।
एता एव तिस्रोऽवस्थाः स्वर्कम दर्शयन्ति । वक्ष्यति हि ।
आदौ षड्समप्यन्नं मधुरीभूतमीयेत् । फेनीभूतं कफं
यातं विदाहादम्लतां ततः । पित्तमासाशयात्कुर्वा-
च्यवमानं च्युतं पुनः । अग्निना शोषितं पक्वं पिंडितं
कटुमारुतमिति ॥ १० ॥

प०—ते दोषा वयःआदीनां अन्तमध्यादिगा वृद्धि-
भाजो भवन्ति क्रमात् परिपाटया न व्युत्क्रमतः।काल-
कृता शरीरस्यावस्था यौवनादिवर्धयः। अहर्दिनं रात्रि-
र्यामिनी । भुक्तमशितम् । वयश्चाहश्च रात्रिश्च भुक्तं
च एतानि तेषाम् अन्तश्च मध्यं च आदिश्च तेषु
गच्छन्तीति अन्तमध्यादिगाः । तेनैतदुक्तं भवति ।
वयसोऽन्ते वृद्धावस्थायां वायोवृद्धिः । मध्ये पित्त-
स्य यौवनावस्थायां वृद्धिः । आदौ बाल्यावस्थायां
कफस्य वृद्धिः । तथा—अहोऽवसाने वायोवृद्धिः
अहो मध्ये पित्तस्य वृद्धिः अहः पूर्वभागे कफस्य ।
रात्रेरवसाने वायोवृद्धिः रात्रिमध्ये पित्तस्य रात्र्यादौ
कफस्य वृद्धिः । भुक्तावस्थायां वायोवृद्धिः भुक्तमध्येऽ-
म्लावस्थायां पित्तस्य भुक्तस्यादौ मधुरावस्थायां
कफस्य वृद्धिः ॥ १० ॥

हे०—दोषकालान्वाह—वय इति।तत्र वयः शरीरपरिणामः
तस्यान्तः वृद्धत्वावस्था वायोः कालः। मध्यः यौवनावस्था
पित्तस्य । आदिरौल्यावस्था कफस्य । अहोऽन्तः अपराहः
वायोः । मध्यो मध्याह्नः पित्तस्य । आदिः पूर्वाह्नः कफस्य ।
रात्रेरन्तोऽपररात्रः वायोः । मध्यो मध्यरात्रः पित्तस्य ।
आदिः पूर्वात्रः कफस्य । भुक्तं निर्गर्णमन्नं तस्यान्तः
पक्वावस्था वायोः । मध्यो विदग्धावस्था पित्तस्य ।
आदिरामावस्था कफस्य । व्यापिनोऽपीत्यनुवैतं कालविशेष-
पक्षु स्थानविशेषवत् ॥ १० ॥

अधुनाऽग्निस्वरूपं प्रस्तौति—

तैर्भवेद्विषमस्तीक्ष्णो मंदश्चाग्निः समैः समः ११

स०-तैश्च वातादिभिः पुंसो यथाक्रमेणाग्निर्विषमस्तीक्ष्णो मंदश्च भवेत् । वातादयश्च समुदिता एव शरीरजनने समर्थे इत्यवश्यं सर्वैरेव भवितव्यम् । इह तु य एकस्य व्यपदेशस्तत्रोत्कर्षे द्रष्टव्यः । वातोत्कर्षेण विषमः पित्तोत्कर्षेण तीक्ष्णः कफोत्कर्षेण मंद इति।समैर्हान्युत्कर्षैर्वर्जितैः समः । लक्षणमेषामंगविभागे शारीरे वक्ष्यति । यः पचेत्सम्यगेवान्नमित्यारभ्य यावच्चिरात्पचेदिति । यत्र तु द्वयोर्दोषयोरुत्कर्षेत्वं तत्र सदैवेन स्वधिया कल्प्यम् । यथा वातपित्तयोरुत्कर्षे वायोर्वैगवाहिव्वा-तीक्ष्णः । एवं वातकफयोरुत्कर्षे मंदः । कफपित्तयो-

१ अभिपु तु शारीरेषु चतुर्विधो विशेषो बलभेदेन भवति । तद्यथा-तीक्ष्णो मन्दः । समो विषम इति । तत्र तीक्ष्णोऽग्निः सर्वापचारसहस्रद्विपरितलक्षणस्तु मंदः । समस्तु-खल्पपचारतः विकृतिमापद्यते, अनपचारतस्तु प्रकृताववतिष्ठते । समलक्षणविपरीतलक्षणस्तु विषम इत्येते चतुर्विधा भवन्त्यत्रयश्च चतुर्विधानामेव पुरुषाणाम् । तत्र समवातपित्तश्लेष्मणां प्रकृतिस्थानां समा भवन्त्यत्रयः । पित्तलानां तु पित्ताभिभूते श्लग्न्यधिष्ठाने तीक्ष्णा भवन्त्यत्रयः । श्लेष्माभिभूते श्लग्न्यधिष्ठाने मन्दा भवन्त्यत्रय इति रोगानीकविमाने चरकः ।

शारीरेष्विति सामान्यवचनेन सर्वशरीरगतान्मीनं ग्राहयति, विवरणे तु ऊठराग्निरेव “ तीक्ष्णः सर्वापचारसहः ” इत्यादिना यच्चातुर्विध्यमुक्तम्, तज्ऊठराग्नितीक्ष्णतादिमूलत्वगग्न्यादितीक्ष्णत्वादिरेवेति हेतुम् । वचनं हि—“तन्मूलास्ते हि तद्वद्वि-श्रयश्चक्षुश्चक्षुःश्रवणमकाः” इति । यद्यपि समोऽग्निः शस्तत्वेनाग्ने-ऽभिधातुं युज्यते, तथापि समतश्च तीक्ष्णस्यैव प्राधान्योपदर्श-नार्थमिहाग्नेऽभिधानम् । समस्य हि प्राधान्यं निर्विकारवैभवं पुंस्थितम्, तीक्ष्णः सर्वापचारसहत्वेन प्रधानम् । तेन, तद्वी-तलक्षणं सिध्यति,—खल्पापचारमपि यो न सहते,स मन्द इत्यर्थः । समलक्षणविपरीतलक्षण इति । कदाचिद्विषमोऽपचारद-पि न विक्रियते । कदाचिद्विक्रियते । समवातपित्तश्लेष्मणमि-युक्तेऽपि ‘ प्रकृतिस्थानम् ’ इति पदम्, उद्धानां समवातपित्तश्ले-ष्मणां प्रतिषेधार्थम् । ‘ प्रकृति ’ शब्दस्य कारणाद्यनेकार्थतात्प-दासार्थं समवातपित्तश्लेष्मणमिति कृतम् । वाताभिभूतेऽन्य-धिष्ठान इति वचनेन वातलानामपि यदेवाग्न्यधिष्ठानोपधातो-ज्ञातेन क्रियते, तदेव वैषम्यं भवति । एवं पित्ताभिभूत इत्या-दावपि व्याख्येयमिति चक्रपाणिः ।

स्तूकर्ष आहारविशेषवशाकदाचित्तीक्ष्णः कदाचि-मन्द इति ॥ ११ ॥

प०-तैर्वातादिभिः क्रमादत्रयो विषमादयश्चत्वारो भवन्ति । विषमोऽग्निर्वातेन तीक्ष्णोऽग्निः पित्तेन मन्दोऽग्निः कफेन समोऽग्निः समैस्त्रिभिर्दोषैर्हान्युत्कर्षैर्वर्जितैः । यः सम्यक् भुक्तमन्नं चिरात्पचति कदाचिदसम्यगप्यभ्यवहृतम् आश्वेन पचति स विषमः । यः सर्वेदान्नमसम्यगुपयुक्तं शीघ्रे पचति स तीक्ष्णः । यः सर्वेदान्नमसम्यगेवोपयुक्तं चिरा-त्पचति स मन्दः । अन्नवृक्षानाटोपादीन् कुर्वन् यस्यग्निः सम्यगन्नमुपयुक्तं शोभनं कृत्वा पचति स समः ॥ ११ ॥

हे०-अग्न्यवस्थाविशेषाख्यं दोषकार्यमाह-तत्र वातेना-ग्निर्विषमो भवेत् तीक्ष्णः पित्तेन मन्दः कफेन क्रमादित्युक्त-तेन समैस्तु त्रिभिः समः पारिशेष्याद्विषममादयल्लयो विषमैः । वैषम्यं च वृद्धिरेव क्षीणानामीदृकार्यादर्शनात् । अनि-यतपाको विषमः, आद्युपाकस्तीक्ष्णः, चिरपाको मन्दः शेषः समः । उक्तं हि संग्रहे--“यामैश्चतुर्भिर्दोषाभ्यां च भोज्य-वैषम्ययोः समैः । पाकोऽग्नी युक्तयोर्द्वौ तीक्ष्णे मन्दे पुनश्चिरात् ॥” इति युक्तयोर्वचितयोः संसर्गसन्नि-पातजावस्थानिदर्शनं तन्मुक्त्या ऋतवदवगतव्यम् । यथा वातकफजे ज्वरे शीते, वातपित्तजे दाहः वायोर्वैगवाहिव्वात् । पित्तकफजे सन्निपातजे च प्रयायेण दाहशीते मिथो विरुद्धत्वेन युगपदसम्भवाच्च चोभयो-रभावः विरुद्धकार्याणामप्यारम्भकत्वदर्शनात् । उक्तं च संग्रहे--“आरम्भकं विरोधेऽपि मिथो यद्वद्गुणवयम् । विश्वस्य दृष्टं युगपद्व्याधेर्दोषत्रयं तथा ॥” इति । तद्वदि-हापि वातपित्ताभ्यां तीक्ष्णत्वं, वातकफाभ्यां मन्दत्वं, पित्तकफाभ्यां सन्निपाताच्च पर्यायेण तीक्ष्णत्वमन्दत्वे । नचैवं रूक्षहानिः अव्यवस्थिततीक्ष्णमन्दत्वस्य वैषम्ये अन्त-र्भावात् ॥ ११ ॥

अग्निचातुर्विध्यमुक्त्वा तदाश्रयस्य कोष्ठस्य चातुर्वि-ध्यं विवक्षुराह—

कोष्ठः क्रूरो सुदुर्मध्यो मध्यः स्यात्तैः समैरेपि १२

स०-तैर्वातादिभिर्मध्यधाक्रमं क्रूरसुदुर्मध्यलक्षणः कोष्ठो भवति । वातोत्कर्षेण क्रूरः । पित्तोत्कर्षेण सुदुः । कफोत्कर्षेण मध्यः । समैः पुनरैर्हान्युत्कर्षैर्वर्जितै-

मध्य एव कोष्ठः । क्रूरादीनां तु लक्षणं वमन-
विरचनविधौ वक्ष्यति । ननु समैर्वातादिभिः कथं
मध्यकोष्ठता स्यादिति । ब्रूमः । समानां वातादीनां
मध्ये द्वयोर्वातपित्तयोः स्वं स्वं क्रूरकोष्ठत्वमदुकोष्ठत्वल-
क्षणार्थं च विरुद्धं कर्म युगपत्कर्तुं न घटते । तृतीयस्तु
सम एव कफः सोऽनयोर्मध्ये मध्यमां वृत्तिमाश्रित्य
स्थितो नैकेनापि सह विरुध्यते । अतएव तत्कार्यं
मध्यकोष्ठतालक्षणं ते वातपित्ते निषेद्धं नैव घटते । एवं
च तेनावस्यमात्मीयं मध्यकोष्ठतालक्षणं कर्म कर्तव्यं
यतो वातकर्षणः क्रूरकोष्ठतालक्षणस्य पित्तकर्षणो
मृदुकोष्ठतालक्षणस्य च विरुद्धत्वात् । अतो मध्यकोष्ठ-
तैव समैर्वातादिभिर्न्याया । श्यास्तु विशेषः । पूर्वो यो
मध्यकोष्ठः सोऽवश्यं प्रमाणाधिकेन कफेन जन्यते ।
मध्यः स्यात्तैः समेरपीति समग्रहणलिंगात् । इतरस्तु
मध्यकोष्ठः समदोषमध्यस्थितेन समैर्नैव स्वप्रमाणस्थि-
तेन श्लेष्मणा भवतीत्यनया रीत्या हेतुभेदादन्यत्वम् ।
तथा मध्यकोष्ठयोर्लक्षणभेदोऽपि दृश्यते । यथा ।
श्लेष्माधिकरुद्धयते हि दुःखं विरिध्यते मंदकफस्तु
सम्यगिति । तदयमर्थः । श्लेष्माधिके मध्यकोष्ठे न
सम्यग् विरेचित्वं समकफे तु मध्यकोष्ठे सुविरेचित्व-
मिति ॥ १२ ॥

प०—तैश्च वातादिभिः कोष्ठश्चतुर्विधो भवति ।
वातोत्कर्षेण क्रूरः कोष्ठो भवति । श्यामादिभि-
र्दुर्विरेच्यः । पित्तोत्कर्षेण मृदुः कोष्ठो भवति । मस्तु-
क्षीरादिभिः सुविरेच्यः । कफोत्कर्षेण मध्यः कोष्ठ
आरग्वधादिभिर्विरेच्यते । समैश्चिभिर्दोषैर्मध्य एव
न कृते न मृदुः ॥ १२

हे०—कोष्ठावस्थाविशेषार्थं दोषकार्यमाह—कोष्ठ
इति । तत्र वातेन क्रूरः कोष्ठः स्यात्, पित्तेन मृदुः, कफेन
मध्यः, श्लेष्मिभिः समैरपि मध्यः । अत्रापि पारिशेष्यं पूर्ववद्वा-
ख्येयम् । यथा-पारिशेष्यात् क्रूरादयस्त्रयो विषमैः । वैषम्यं
च बुद्धिरेव क्षीणानां च ईदृक्षायादर्शनात् । मध्यमेन दोष-
नेन हीनयोगी क्रूरः, अतियोगी मृदुः, सम्यग्योगी मध्यः
संसर्गसन्निपातजास्तेषामवस्थाः पूर्ववत् योगवाहित्वं तत्र
कफस्य यदाह-खारणादिः—“वातोत्पन्ना स्याद्ब्रह्मणी क्रूर-
कोष्ठस्य देहिनः । पित्तला मृदुकोष्ठस्य योगवाही तयोः

कफः ॥” इति तेन वातकफाभ्यां क्रूरः, वातपित्ताभ्यां कफ-
पित्ताभ्यां सन्निपाताच्च मृदुः । ननु “बहुवातश्लेष्मभ्यां क्रूरः”
इति सुश्रुतेन बहुकफस्य क्रूरत्वमुक्तम् । इह तु मध्यमत्वम् ।
इति विरोधः, मैवं सुश्रुतवाक्यस्य संसर्गपरत्वात् ॥ १२ ॥

इदानीं प्रकृतिस्वरूपं प्रस्तौति—

शुक्रार्तवस्थैर्जन्मादौ विषेणो विषक्रिमेः ।
तैश्च तिस्रैः प्रकृतयो हीनमध्येऽत्तमाः पृथक् ।
समधातुः समस्तासु श्रेष्ठा निंदा द्विदोषजाः १३

स०—तैश्च वातादिभिस्तिस्रः प्रकृतयः पृथग्भवेत्तुर्हीन-
मध्योत्तमाः । प्रकृतिः शरीरस्वरूपम् । शुक्रार्तवस्थैरिति
शुक्रं पितुर्द्विर्निबिन्दुकावस्थं रेतः । ऋतौ भवमार्तवं
मातुर्द्विर्निबिन्दुकावस्थं शोणितम् । शुक्रं चार्तवं च तत्र
तिष्ठतीति शुक्रार्तवस्थास्तैस्तथाविधैर्जन्मादौ गर्भाधान-
काले जन्मप्रारंभे गर्भादावित्यर्थः । ननु च यदा वा-
तादयोऽपिकाः शुक्रार्तवे तिष्ठति तदा कुतः शरीरस्य
निष्पत्तिर्भवतीति । ततश्च यो दोषाणां अधिको
भावः सैव विकृतिः । तत्कथं दोषा आधिक्यं प्राप्ताः
प्रकृतेः कारणतामुत्सहते । विकृतत्वान्न हि विकृतिः
कदाचित्प्रकृतेः कारणमिति वक्तुं युज्यते । कारणस-
दृशेन च कार्येण भवितव्यमित्याशङ्क्य सपरिहारं दृष्टा-
तमाह । विषेणो विषक्रिमेरिति । यथा विषेण जीवि-
तनाशहेतुनास्य विषक्रिमेर्जन्म प्रकृतिर्भवति दृश्यते ।
तथा एतैर्दूषणस्वभावैरपि हि प्रमाणाधिकैर्दोषैः शुक्रा-
र्तवस्थैरेव जन्मादौ शरीरस्य निष्पत्तिर्भवतीति ।

१ न समवातपित्तश्लेष्माणो जन्तवः सन्ति विषमाहारो-
पयोगिवान्मनुष्याणाम्, तस्माच्च वातप्रकृतयः केचित्, केचित्
पित्तप्रकृतयः, केचित् पुनः श्लेष्मप्रकृतयो भवन्तीति । तेषां
नुपपन्नम् कस्मात् कारणतः, समवातपित्तश्लेष्माणं ह्यारोगमिच्छन्ति
मिषजः, यतः प्रकृतिश्चारोग्यम्, आरोग्यार्थां च भेषजप्रवृत्तिः,
सा चेष्टस्या । तस्माद्भवन्ति समवातपित्तश्लेष्माणः । न तु
खलु सन्ति वातप्रकृतयः, पित्तप्रकृतयः, श्लेष्मप्रकृतयो वा ।
तस्य तस्य किल दोषस्य हि आधिक्यमावासा सा दोषप्रक-
तिरुच्यते मनुष्याणाम् । न च विकृतेषु दोषेषु प्रकृतिस्थत्वा-
मुपपद्यते । तस्मात्तैसाः प्रकृतयः सन्ति । सन्ति खलु वातलाः,
पित्तलाः, श्लेष्मलाश्चाप्रकृतिस्थास्तु ते हेत्वा इति रोगानाक-
विमाने चरकः ।

वातोत्कर्षेण हीना । पित्तोत्कर्षेण मध्या । कफोत्कर्षेणोत्तमा । सर्वासु प्रकृतिषु मध्ये या समधातुः प्रकृतिः सा समा श्रेष्ठोत्तमा चतुर्थी । समा धातवो यस्याः । धातुशब्दो दोषपर्यायः । धारणाद्भातव इति वचनात् । या मिश्रदोषजास्तिष्ठः प्रकृतयस्ता निम्बा गहणीयाः अनारोग्यास्पदत्वात् । वातपित्तजा वातश्लेष्मजा पित्तश्लेष्मजा इति ॥ १३ ॥

प०-तैश्च वातादिभिस्तिष्ठः प्रकृतयः पृथक् भवेयुः हानमध्येोत्तमाः । प्रकृतिः शरीरस्वरूपम् । शुक्रार्तवस्थैरिति । शुक्रं रेतः ऋतोर्भवमार्तवं रक्तं शुक्रं चार्तवं च तत् शुक्रार्तवम् । तत्र तिष्ठन्तीति शुक्रार्तवस्थास्तैस्तथाविधैर्जन्मादौ गर्भाधानकाले जन्मारम्भे गर्भादावित्यर्थः । ननु च यदा वातादयोऽधिकाः शुक्रार्तवे तिष्ठन्ति तदा कुतः शरीरस्य निष्पत्तिर्भवतीति । ततश्च यो दोषाणामधिकभावः सैव विकृतिस्तया दोषा आधिक्यं प्राप्नोति प्रकृतेः कारणतामुत्सहन्ते । विकृतत्वाद्वा हि विकृतिः कदाचित् प्रकृतेः कारणमिति वक्तुं शक्यते । कारणसदृशेन कार्येण भवितव्यमित्याशङ्क्य परिहारं दृष्टान्ताह-विषेणेव विषाक्रिमिति । यथा-विषेण जीवितनाशहेतुना अस्य विषाक्रिमेः जन्मप्रकृतिसम्भवो दृश्यते तथैवैतैर्दूषणस्वभावैरपि स्वप्रमाणाधिकदोषैः शुक्रार्तवस्थैरेव जन्मादौ शरीरस्य निष्पत्तिर्भवतीति । वातोत्कर्षेण हीना प्रकृतिर्भवति, पित्तोत्कर्षेण मध्या, कफोत्कर्षेणोत्तमा । सर्वासु प्रकृतिषु मध्ये या समधातुः प्रकृतिः सा श्रेष्ठा । ज्येष्ठोत्तमतमा चतुर्थी समधातवो यस्याः । धातुशब्दो दोषपर्यायः, धारणाद्भातव इति वचनात् । या मिश्रदोषजास्तिष्ठः प्रकृतयः ता निम्बा गहणीयाः । अनारोग्यास्पदत्वात् । वातपित्तजा वातश्लेष्मजाः पित्तश्लेष्मजा इति ॥ १३ ॥

हे०-देहजन्माख्यं दोषकार्यमाह-तच्च शुक्रार्तवस्थैर्दोषैर्भवेत् शुक्लेण शुक्रमार्तवं शुक्रार्तवं तत्र तिष्ठन्तीति तत्स्याः शुक्रं पुरेतः स्त्रीरेतसो जन्माहेतुत्वात् । उक्तं हि संप्रहे-“योपितोऽपि खल्वन्येव शुक्रं पुंसः समागमे । गर्भस्य तु न तत्किंचित्करोतीति न चित्यते ॥” इति । आर्तवं स्त्रीरजः कदा आदौ जीवसंक्रमणसमये उत्तरकालजैस्तु दोषैरविकृतैः स्थितिः, विकृतैर्नाशः तदुक्तं “विकृताविकृता देहं प्रति ते कर्तयन्ति च” इति । यत्त्वादी

शुक्रार्तवस्थास्तैर्विकृतैरपि जन्म भवति किंचित्करोतीति विकृतशरीरत्वं, विकृतैर्विकृतशरीरमिति विशेषः । कथयति हि “वियोनिकृताकारा जायन्ते विकृतैर्मर्षैः” इति । ननु विकृतैर्नाशहेतुभिः कथं जन्मस्य आह-“विशेष विषाक्रिमैर्येति । विषात्मकस्य क्रिमेर्नाशहेतुनापि विषेण जन्म यथा तथा दोषात्मकस्य शरीरस्य नाशहेतुमिरपि दोषैरित्यावरोधः । प्रहर्तिविशेषाख्यं दोषकार्यमाह-तैश्चेति । तैर्जन्महेतुमिर्दोषजाः प्रकृतयश्च स्युः । ताश्च सतः । तत्र पृथग्भूतैर्दोषैस्तिष्ठः वातेन हीना, विलेने मध्या, कफेनोत्तमा । समधातुश्चतुर्थी । समधातुः समन्तात् श्रेष्ठा गुणैः पूर्णा सत्त्वगुणप्रधाना उत्तमाभूत्वा । धातवो दोषाः द्विदोषजास्तिष्ठः समस्तासु निम्बाः हीनास्य अपि हीनाः । तत्र पित्तकफजा हीना, ततो वातकफजा, ततो क्षणित्तजैर्युक्तम् । यद्यपि वातकफयोः परस्परयोगादित्यं तथापि वातकार्यं भवतीति वचनात् । तदुक्तं-“वत्सिवादाशुकारित्वाद्विभुत्वादन्वकोपनात् । स्वातन्त्र्याद्दुर्गोपनात् । रोगाणां प्रबलोऽनिलः ॥” वा द्विदोषजा निम्बाः विस्त्रोचकमन्वाद्युपदेशाच्च उपदेशस्तत्तिदेशस्य बाधकः । ननु बाधोर्योगादित्वात् वातपित्तज्यातश्लेष्मजप्रकृतयोः सम्प्रमातव्यत्वे प्राप्ते कथं निन्द्यत्वम् उच्यते योगवर्गाह्येऽपि प्रकृतीं स्वकार्यकारित्वमुपदेशयत्कथयति । तथा च सुश्रुतः-“मत्त-प्रकृतयो भवति दोषैः प्रशुश्रिताः समस्तैश्च ॥” “तथा-द्वयोर्वा तिसृणां वापि प्रकृतीनां स्वलक्षणैः । श्रुत्वा संमर्गजा वैवः प्रकृतीरिति निर्दिशेत्” तथाच वक्ष्यत्ये-“प्रकृतीर्द्वय-सर्वोत्था द्वद्वसर्वगुणोदये । शीचास्तिक्यादिमिश्रं गुणैर्गुणमयीं वदेत्” अत्र पारिषेष्ट्यात् एकैकस्याधिकत्वेनात्मकत्वं त्रयाणां साम्येन तत्त्वाधिकत्वेनोपक्रमात् । सुश्रुतः-“शुक्रशोणितसंयोगो यो भवेद्दोष उक्तः । प्रकृतिर्जायते तेन तस्या मे लक्षणं श्रुत्वा” तथा-“शुक्रासृग्गामिणीभोज्यच्छेदागर्भाशयवुषु । यस्या दोगोऽधिकस्तेन प्रकृतः सप्तधोदितात्” इति । यद्वा-“समैर्वा जायते विभिः समधातुः” इति ततो वातपित्तजे तृक्षे । तत्र श्रेष्ठा गुणैः पूर्णा उत्तमा-दयस्तु क्रमात्, न्यूनदोषवैभवावारिरोप्यश्च ॥ १३ ॥

तत्र रक्तो लघुः शीतः खरः सूक्ष्मश्रलोऽनिलः १४

१ रक्त इत्यादि । भूरिदारुणविकारकणाद् वातादीनां पूर्वपूर्वाभिधानम् । रक्षाहीनाश्च प्रसूततमैरेव प्रागभिधानं, तेन दारुणत्वाद्ययोऽपि गुणं बोध्याः । रक्तत्वं, शीतत्वं, लघुत्वं, सूक्ष्मत्वं, वैशद्यं, खरत्वमपदिष्टं गुणव्याख्यानेन । चलत्वं तु आस्थिरत्वं ततो दारुणत्ववेगयोर्नाभिधानम् । अत्र बायोः

स०—तत्रेति निर्धारणे । तत्र तेषु दोषेषु मध्येऽनिलो वायु रूक्षो लघुः शीतः खरो मृदुः सूक्ष्मः स्रोतः प्रचारित्वात् । चलो गमनशीलो नैकत्र तिष्ठतीति । नन्वनुष्णाशीतो वायुः काणादैः पठितः । इह योगवाहानुष्णानादनुष्णाशीत एवेष्यत इति । योगवाहः परं वायुः संयोगादुभयार्थकृत् । दाहकृतेजसा युक्तः शीतकृत्सोमसंश्रयादिति । तथा । पवने योगवाहित्वाच्छीतं श्लेष्मयुते भवेत् । दाहः पित्तयुत इति । उच्यते । सत्यमेतदनुष्णाशीत एव वायुः । तस्य योगवाहित्वेऽपि तावन्मात्राद्दाहोदयात्क्षैर्यं स्वाभाविकं न विनश्यति । शीतगुणव्यावर्णने चेदं प्रयोजनमुष्णेनायमुपशाम्यतीति प्रतिपत्त्यर्थम् ॥ १४ ॥

प०—तत्रेति निर्धारणे । तत्र तेषु दोषेषु मध्ये अनिलो वायुः रूक्षः लघुः शीतः खरः अमृदुः सूक्ष्मः स्रोतः प्रवेशितत्वात् । चलो गमनशीलः नैकत्र तिष्ठतीति । नन्वनुष्णाशीतो वायुः काणादैः पठितः । इहापि योगवाहानुष्णानादनुष्णाशीत एवेष्यत इति । तथाच वक्ष्यति । योगवाही परं वायुः संयोगात्मकः । दाहकृतेजसा युक्तः शीतकृच्छ्लेष्मसंश्रयादिति । तथा पवने योगवाहित्वाच्छीतश्लेष्मयुते भवेत् । दाहः पित्तयुत इति उच्यते । सत्यमेतत् । अनुष्णाशीत एव वायुः । तस्य योगवाहित्वेऽपि तावन्मात्राद्दाहोदयात् शैत्यं स्वाभाविकं न विनश्यति । शीतगुणव्यावर्णने चेदं प्रयोजनमुष्णेनायमुपशाम्यतीति प्रतिपत्त्यर्थम् ॥ १४ ॥

हे०—वायोर्गुणानाह—तत्र रूक्ष इति । ते च रूक्षादयः षट् ॥ १४ ॥

पित्तं सस्नेहतीक्ष्णोष्णं लघु विस्त्रं सरं द्रवम् १५

स०—सस्नेहमीपस्निग्धम् । सशब्द ईषदर्थे । यथा । सतिक्ता यासशर्करा । एवमीपस्नेहो यस्य तत्सस्नेहम् ।

शीतत्वं पूर्वभूतागुणवेशेन न महतो वायोरभिप्रायेणोक्तं, महतो वायोरनुष्णाशीतसंश्लेषः । तत् केवलस्पर्शतन्मात्रवायव्यभिप्रायेण बोध्यमिति । शीतेन वायोर्द्विद्विरुद्धेन शीतशान्तिर्हि दृश्यते, दृश्यते च केवलवातारुच्यव्याधौ शीतमिति गंगाधरः ।

यद्यपि वैशेषिकेऽनुष्णाशीतो वायुस्तथापिह शीतेन हृदिदर्शनात् उष्णेन प्रशमदर्शनाच्च शीत एव वायुः, तथा केवलवातारुचे रोगे शीतदर्शनाच्चेति चक्रपाणिः ।

तीक्ष्णं शीघ्रकारि मंदविपरीतं सूचीव भिनत्ति । उष्णं लघु । विस्त्रं दुर्गन्धि मत्स्यामगन्धि । सरं व्याप्तिशीलं सरणशीलमूर्ध्वाधः प्रवर्तते न स्थिरमास्ते शकृद्विस्त्रं । द्रवं च ॥ १५ ॥

प०—सस्नेहमीपत् स्निग्धम् । स ईषदर्थे । यथा सतिक्ता यासशर्करा । एवमीपत् स्नेहो यस्य तत् सस्नेहम् । तीक्ष्णं शीतकारि मन्दविपरीतं सूचीव भिनत्ति । उष्णं, लघु, विस्त्रं, दुर्गन्धि मत्स्यामगन्धि । सरं व्याप्तिशीलम् । सरणशीलमूर्ध्वाधः प्रवर्तते न स्थिरमास्ते । शकृत् विस्त्रं वा द्रवं च ॥ १५ ॥

हे०—पित्तगुणानाह—ते च स्नेहादयः सप्त । सस्नेहमीपं स्निग्धं सहशब्द ईषदर्थे । विस्त्रं दुर्गन्धि ॥ १५ ॥

स्निग्धः शीतो गुरुर्मंदः रूक्षो मृत्स्नः स्थिरः कफः

स०—स्निग्धगुणयोगास्निग्धः शीतोऽनुष्णो गुरुर्लघुर्न भवति । मन्दश्चिरकारी तीक्ष्णविपरीतः । रूक्षोऽपरुषः । मृत्स्नो मृद्यमानोऽङ्गुलिप्राही पिच्छिलगुणयुक्तः चकचकायमानः । स्थिरो व्याप्तिशीलः । एवं तद्गुणयोगात् गुणगुणिनोर्भेदोपचाराद्वातादयो गुणतो निर्दिष्टाः ॥ १६ ॥

प०—स्निग्धगुणयोगात् स्निग्धः शीतोऽनुष्णः गुरुर्लघुर्न भवति । मन्दश्चिरकारी तीक्ष्णविपरीतः । रूक्षोऽपरुषः । मृत्स्नो मृद्यमानोऽङ्गुलिप्राही पिच्छिलगुणयुक्तः चकचकायमानः (चकचकायमानः) । स्थिरो व्याप्तिशीलः । एवं तद्गुणयोगाद्गुणगुणिनोर्भेदोपचारात् । वातादयो गुणिनो निर्दिष्टाः ॥ १६ ॥

हे०—कफगुणानाह—स्निग्ध इति । ते च स्निग्धादयः सप्त । मृत्स्नः पिच्छिलः ॥ १६ ॥

एषां च मिश्रीभूतानां तत्रव्यवहारार्थं संज्ञाद्वयमाह ।

संसर्गः सन्निपातश्च तद्विभिक्षयकोपतः । १७ ॥
(तौ षोढा दशधा चोक्तावुत्कर्षादिविकल्पनात्)

स०—एतदुक्तं भवति । द्वयोः स्वप्रमाणाधिकयोः क्षीणयोर्वा संयोगः संसर्गः । त्रयाणां दोषाणां दृढानां क्षीणानां वा संयोगः सन्निपातः ॥ १७ ॥

प०-एषां च मिश्रीभूतानां तत्र व्यवहारार्थं संज्ञा-
द्वयमाह-एकः संयोगः प्रकारः संसर्गसंज्ञः । द्वितीयः
संनिपातसंज्ञः । द्वौ च त्रयश्च द्वित्रयः । क्षयश्च कोपश्च
क्षयकोपम् । द्वित्रयाणां क्षयकोपं तेषां द्वित्रिक्षयकोपं,
तत् द्वित्रयक्षयकोपं तस्मात् द्वित्रिक्षयकोपात् तत्
द्वित्रिक्षयकोपतः तदुक्तं भवति । द्वयोः क्रुद्धयोः स्व-
प्रमाणाधिकयोः क्षीणयोर्वा संयोगः संसर्गः ।
त्रयाणां दोषाणां वृद्धानां क्षोणानां वा संयोगः
सन्निपातः ॥ १७ ॥

हे०-अवस्थाविशिष्टसंयोगनिमित्तं दोषसंज्ञाद्वयमाह-तच्च
दोषसंज्ञाद्वयं संसर्गः । संनिपातश्चेति । तत्र द्वयोर्दोषयोः
क्षीणयोः कुपितयोर्वा यः संयोगः स संसर्गः । त्रयाणां संनि-
पातः । द्वित्वत्रित्वयोः संसर्गसंनिपाताभ्यां यथासंख्यं ननु
क्षयकोपाभ्यां, यतो दोषभेदीयेऽपि संसर्गस्यापि वृद्धिभेदात्
संनिपातस्यापि क्षयभेदात् वक्ष्यति । इति दोषव्याख्या १७ ॥

दोषानुक्त्वा धातव उच्यन्ते-

रसासृङ्गमांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः ।
सप्त दूष्याः ॥ १८ ॥

स०-रसादयः सप्त धातुसंज्ञाः शरीरधारणाद्भातवस्ते
च दूष्याः । वातादिभिर्दूष्यन्ते इति दूष्याः । यस्मा-
द्वातादीनां दूषणस्वभावत्वाद्वा दोषसंज्ञा सान्वर्ध-
संज्ञा । दूषयतीति दोषाः । अतोऽवश्यं ते दूष्य-
मपेक्षन्ते । कर्म विना कर्तुः क्रियाया असंभवात् ।
कर्तारं विना कर्मणो न कर्मत्वम् । एवं दोषैर्विना
रसादीनां दूष्यनाम न पतति । तैर्विनाऽपि वातादीनां
दोषनाम न । तस्मात्परस्परपेक्षत्वादनयोर्दूष्यदोषयोर्दू-
ष्यत्वेन च संज्ञालाभः ॥ १८ ॥

प०-दोषानुक्त्वा धातव उच्यन्ते । सप्त दूष्या
रसादयः सप्तधातुसंज्ञाः शरीरधारणाद्भातवः । ते च
दूष्या वातादिभिः दूष्यन्ते इति दूष्याः । यस्मात्
वातादीनां दूषणस्वभावत्वात् वा दोषसंज्ञा सा-
ऽन्वर्थसंज्ञा । दूषयन्तीति दोषाः । अतो-
ऽवश्यं दूष्यमपेक्षन्ते । कर्म विना कर्तुः क्रियाऽस-
म्भवात् । यथा कर्तारं विना कर्मणो न कर्मत्वम् ।
एवं दोषैर्विना रसादीनां दूष्यनाम न घटते । तैर्वि-

नापि वातादीनां दोषनाम । तस्मान् परम्परपेक्षि-
त्वादनयोर्दूष्यदोषयोर्दूष्यत्वेन च संज्ञालाभः ॥ १८ ॥

हे०-दूष्यान् परनामधेयान् धातुनाह-रसामुगिति ।
रसादयो ये सप्त धातवः ते दूष्याः ॥ १८ ॥

मला मूत्रशकृत्स्वेदादयोऽपि च ॥ १९ ॥

स०-मूत्रशकृदादयो मला उच्यन्ते । अपिचैतान्मात्राद्वा
दूष्याश्चेति । न केवलं रसादय एव दूष्या यावन्मलास्ते-
ऽपि धात्वादिभिर्दूष्यन्ते इति । एवं च रसादीनां दूष्य-
संज्ञा धातुसंज्ञा च । तथा विण्मूत्रादीनां मलसंज्ञा
दूष्यसंज्ञा चेति दोषधातुमलनिर्देशनं देहो व्याख्या-
तः । तथा चोत्तरार्धे दोषधातुमला मूलं सदा देह-
स्येति ॥ १९ ॥

प०-मलाः मूत्रशकृत्स्वेदादयोऽपि च । शकृदादयो
मला उच्यन्ते । अपिचेतिशब्दाद्दूष्याश्चेति । न केवलं
रसादय एव दूष्याः यावन्मलाः तेऽपि वातादिभिर्दू-
ष्यन्ते । इत्येव रसादीनां दूष्यसंज्ञा, धातुसंज्ञा च ।
तथाच-विण्मूत्रादीनां मलसंज्ञा, दूष्यसंज्ञा च । इति
दोषधातुमलनिर्देशनं देहो व्याख्यातः । तथा चोत्तर-
ग्रन्थो दोषधातुमलमूलं सदा देहस्येति ॥ १९ ॥

हे०-मूत्रादयो ये सप्त मलास्तेऽपि च दूष्याः । मूत्रशकृती
अन्नमूली, स्वेदो मेदोमलः आदिशब्दात् मांसादिभ्यश्च
मलाः । अत्र सप्तमो मलश्चिन्त्यः । वक्ष्यति हि-कफः पित्तं
मलाः स्त्रेणु प्रस्वेदो नखरोम च । केहोऽक्षित्वग्विशा-
माजो धातुनां क्रमश्चो मलाः ॥ ॥ इति कफपित्तयोर्दोषाश्च
दूष्यत्वम् (संग्रहे तु-“रसादिस्त्रेणु दोषेषु व्यापयः संभवन्ति
ये । तज्जानित्युपचारिण तानाहर्षतदाहवद् ॥ ॥ इति
दूष्यव्याख्या इत्येतर्गो रोगहेतुः ॥ १९ ॥

तस्य च देहस्य यथा संततं केनचिदुपायेन परिपारकं
निष्पद्यते तमुपायं दर्शयितुमाह ।

वृद्धिः समानैः सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः ॥ २० ॥

(१)

अत्र चरकः-

सर्वदा सर्वभावानां सामान्यं वृद्धिकारणम् ।

हासहेतुर्विशेषश्च प्रवृत्तिरभ्यस्त तु ॥ ४३ ॥

चक्रपाणिः-सर्वदेहादि । सर्वदा सर्वस्मिन्काले निर्यये
चावस्थिके च । सर्वभावानामित्यत्र सर्ववशः कृत्स्नवाची ।

स०—सर्वेषां दोषधातुमलादीनां शरीराश्रितानां सामानैस्तुल्यसद्भावैर्बुद्धिः स्वप्रमाणाधिक्यम् विपरीतैर्विशि-

भवन्ति सत्त्वमनुभवन्ति इति भावा गुणद्रव्यकर्माणीत्यर्थः । ननु भवन्त उपपन्न इति भावाः । तथा सति पृथिव्यादिपरम-
गूणां नित्यानां सामान्यस्य पार्थिवद्वयशुद्धिः दृढं कार्यमसं-
गृहीतं स्यात् । सामान्यं च (सामान्यमेकत्वकरम्) इत्या-
दिना वक्ष्यमाणलक्षणम् । बुद्धिराधिक्यं तत्कारणं बुद्धिकारणम् ।
एतच्च सामान्यं सामान्यवतो मांसद्रव्यादेर्बुद्धिकारणस्य
लक्षणत्वेन बुद्धिकारणमित्युक्तम् । यतो न सामान्यं मांसत्वादि
जातरूपं दृढी कारणं भवति । तथाहि सति सामान्यं मांस-
त्वरूपं यथा-वर्षके भोज्यरूपे मांसं सति तथा शरीरधातु-
रूपे वर्षनीयेत्यस्ति । ततश्च नित्यं मांसत्वसंबन्धादमांसा-
दानामपि मांसेन बधितव्यम् । तस्माद् बुद्धिकारणलक्षणत्वेन
सामान्यं बुद्धिकारणमित्युक्तम् । अत एव वैशेषिकेऽप्युक्तम्—
“त्रयाणामकार्यत्वकारणत्वं च” इति अत्र त्रयाणामिति सामा-
न्यविशेषसमवायानाम् । ये तु समानमेव सामान्यमिति कृत्वा
द्रव्याद्येव सामान्यसम्बन्धात्वेन प्रकरणस्य स्यात् । एतच्च
बुद्धिकारणत्वं सामान्यलक्षणं न भवति, किं तद्व्याजुर्वेदोपयो-
गिना धर्मेण निर्देशः । लक्षणं तु “सामान्यमेकत्वकरम्”
इति करिष्यति । एवं द्रव्यादावपि चोद्देशानन्तरं निर्देशं करि-
ष्यति “खादीन्यात्मा” इत्यादिना । ततो लक्षणं “यथा-
प्रिताः कर्मगुणा” इत्यादिना करिष्यति । सामान्यस्य च
बुद्धिकारणत्वं ह्यसति विरोधिकारणे बोद्धव्यम् । तेनामल-
कादिगतानाममूलत्वादीनां चित्तगतयमल्लावर्धकत्वमामलक-
गतशिराश्वप्रभावविरोधित्वादुपपन्नम् । एवमन्यत्रापि विदो-
षहृद्रव्ये बोद्धव्यम् । इह च सामान्यस्य बुद्धिकारणत्वमित्यु-
च्यते, ननु सामान्यमेव बुद्धिकारणमित्युच्यते, तेनासमाना-
दपि धृतामेवधाय या च बह्वेव बुद्धिः प्रभावादेशोपपन्ना, यत्तु
“धृतमभिमेधे करोति” । तथा चिन्तया वातबुद्धिस्तथा
संकल्पाद्बुध्यपाद्युपलेपाच्च शुक्लबुद्धिरित्यादिप्रभावादुपपन्नम् ।
सामान्यं चेद् बुद्धिकारणमित्युच्यमाने समानस्येति गम्यते ।
नहि शोणितं एतं मांसं सामान्यं, किन्तु व्यावृत्तबुद्धि-
जनकात्वादिशेषः प्रतः ।

अथ वैशेषिकोक्तानामन्यविशेषाणामिह शास्त्रे चिकित्सा-
यामनुपयुक्तत्वाद्विशेषधर्मव्यवर्तकत्वायोगात्सामान्यविशेषा-
नेव हासकारणत्वेनादी—हासहेतुरित्यादि । अत्रापि सर्वदा
सर्वभावानामिति योजनीयम् । हासोऽपचयः । विशिष्यते
व्यावर्तते इति विशेषः सामान्यमेव गवेऽप्युक्तं मांसादीन् प्रति
विशेषः । गवेऽप्युक्तं हि गवेऽप्युक्तं गवेऽप्युक्त्यन्तरापेक्षया
समानः । मांसापेक्षया व्यावृत्तत्वाद्विशेषः । नहि मांसं गवे-

ष्टतयाऽप्यवस्थितैर्विपर्ययः क्षयः । अयनमयोगातिर्विप-
रीता गतिर्विपर्ययोऽपचयः । सामान्यविशेषैर्द्रव्यगुण-
कर्मभेदेन त्रिप्रकारोऽपि गच्छति । तथा चाहुः ।
सर्वेषां सर्वदा बुद्धिस्तुल्यद्रव्यगुणत्रिवैः । भावैर्विवति
भावानां विपरीतैर्विपर्ययः । द्रव्यतो यद्योक्तं रक्तमाप-
यते रक्तेन मांसं मांसेन पार्थिवम् । तथा सल्लिख-
त्माकं पयस्तदत्माकमेव छेप्माणमभिवर्धयति । तद्व-
त्क्षीरजातं घृतं शुक्रं तथा जीवन्तीकाकोल्यादयः

शुक्रत्वमस्ति। एवं मांसत्वं मांसान्तरापेक्षया तु गतत्वात् सामान्यं,
शोणितत्वात्पेक्षया तु मांसानां व्यावृत्तत्वाद्विशेष एव ।
अत्रापि हासहेतुत्वं हासहेतुद्रव्यादिलक्षणत्वेन सामान्यव-
ज्ज्ञेयम् । तथा हासहेतुत्वमप्यसति विरोधके सामान्योक्त्या-
येन ज्ञेयम् । तेन मन्दनिकुवादीनां वातादिविरुद्धानामपि
स्निग्धत्वादीनां वाताशयमकरत्वं द्रव्यस्याप्यर्थत्वं प्रभावादेव
ज्ञेयम् । विशेषश्चेद् विरुद्धत्वविशेषोऽभिप्रेतः । तेनोत्तरत्र
विरुद्धविशेषमेव हासहेतुतया तत्र तत्रोपदेयति । यथा
“बुद्धिः समानैः सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः” इति । तथा—
“विपरीतगुणैर्द्रव्यमात्राकलोपपादितैः” इत्यादि । तथा—
“विपरीतगुणैर्द्रव्यैर्महितः संप्रसाध्यति” इत्यादि । तथा जनु-
कर्णेऽप्युक्तं—“समानैः सर्वभावानां बुद्धिर्हानिर्विपर्ययात्”
इति। अविरुद्धविशेषस्तु यद्यपि हासं दृढी वाय्वकारणम् । यथा—
पृथिव्या अणुणां शीतत्वं वातस्य शैत्यं न वर्धयति, नापि
हासयति तथाप्यभिसंश्लिषमाणानां धातूनाम् असमानत्वेनाञ्चन-
कत्वाद्भासकारणमिव भवति । यतोऽसमानद्रव्योपयोगे सति
हासो विनश्वरानां भावानाम् आपूरकहेत्वभावादुपलभ्यत एव ।
यथा—बहुतो जलस्य पूर्वदेशेऽनुतोत्तरपरो जलस्य हासः ।
एवंभूतं चाविरुद्धविशेषोपयोगेऽपि हासं पश्यताऽऽचार्येण
सामान्येनैव इहोक्तम्—“हासहेतुविशेषः” इति । वचनद्वयः सर्व-
भावानामिति समुचित्वेनोक्तिः ।

अथ किम् असंबन्धावपि सामान्यविशेषो बुद्धिहास-
कारणम् । नेत्याहुः—प्रवृत्तिरुभयस्य त्विति । कारणमिति शेषः ।
उभयस्य सामान्यस्य विशेषस्य च । प्रवृत्तिः प्रवर्तनं शरी-
रेणाभिसम्बन्ध इति यावत् । एवभूता प्रवृत्तिः धातुसामान्य-
विशेषयोर्बुद्धिहासे कारणमित्यर्थः । तुशब्दोऽप्युपगच्छति ।
तेन नासम्बन्धौ सामान्यविशेषौ स्वकार्यं कुरुत इति दर्शयति ।
किंवा प्रवृत्तिरुचित्वा धातुप्रवृत्तिर्धातुसाम्यमिति यावत् । सा
उभयस्य सामान्यस्य विशेषस्य च कार्येति शेषः । तेन केवल-
समानोपयोगाद्धानुबुद्ध्या धातुवैषम्यं केवलविशेषोपयोगाच्च
धातुक्षयाद्धानुबुद्ध्या धातुवैषम्यं युगपत्समानविशिष्टद्रव्योपयोगात्
प्रवृत्तिर्धातुसाम्यरूपा भवतीत्युक्तं भवति । तुशब्दः पूर्वपक्षा-
देकद्रव्योपयोगलक्षणरूपाद्भाववर्तयति ॥ २० ॥

सोमात्मानो द्रव्यविशेषाः सौम्यधात्वैककारणानि स्नेह-
बलपुंस्त्वौजांसि मरीचपंचकोलमल्लातकादयो बुद्धिमेधा-
न्यादीन् संवर्धयन्ति । गुणतश्चोचमोचखर्जूरानि पार्थि-
वानि द्रव्यतो निर्दिष्टान्यपि श्लेष्माणमुदकात्मक-
मभिवर्धयन्ति । स्निग्धगुरुशीतादिगुणसामान्यात् । तत्र
कायिकाणि श्वनलघनप्लवनादीनि चलत्वसा-
मान्याद्गोर्द्विद्वये । वाचिकानि भाष्याध्ययनगेषा-
दीनि । मानसं मनोव्यापारश्चिताकामशोकभयानि ।
तान्यपि मनसः क्षोभणहेतुल्लाघोर्द्विकिराणि । तथा
संतापकृच्चसामान्याक्तोद्येर्थादि पित्तस्य । स्वप्नालस्यश-
य्यासुखादीनि स्थैर्यसामान्याकफस्येति । विपर्ययस्तु
क्षयाय । यथाह । द्रव्यतो गवेषुकान्नं कर्शनीयानां
तत्र वातात्मिकया गवेषुकया पार्थिवानां मांसादीनां
क्रशिता क्रियते । तथा तैजसेन क्षारेण श्लेष्मणः ।
गुणतो यथा । आरनालमौदकं श्लेष्माणं तद्विपरीतैर्ल-
घुरुक्षोष्णतौक्ष्णविशदगुणैः क्षपयति । कर्मतो निद्राल-
स्यसौमनस्यानि सपरिस्पंदं वातमपरिस्पंदस्वभावत-
याऽपचिन्वति । तथा परिस्पंदरूपाश्चित्ताव्यवयव्या-
यामा मंदपरिस्पंदवैपरीत्यात्कफमिति ॥ २० ॥

प०—तस्य देहस्य यथा—सततं केनचिदुपायेन
परिपाल्यं निष्पद्यते तमुपायं दर्शयन्नाह—सर्वेषां
दोषधातुमलादीनां शरीराश्रयाणां समानैः द्रव्य-
गुणक्रियाभिस्तुल्यस्वभावैर्वस्तुभिः स्वप्रमाणाधिक्य-
म् । विपरीतैः विशिष्टतया व्यवस्थितैर्विपर्ययः
क्षयः । अयनं अयः गतिः । विपरीता गतिर्विपर्य-
योऽपचयः । सामान्यविशेषैः द्रव्यगुणकर्मभेदेन
त्रिप्रकारानधिगच्छन्ति । तथा चाहुः—“सर्वेषां सर्वदा
वृद्धिस्तुल्यद्रव्यगुणक्रियैः । भावैर्विवति भावानां
विपरीतैर्विपर्ययः ॥” दृष्टान्तो यथोक्तम् । रक्तमप्या-
चयेन रक्तेन मांसं, मांसेन मेदो, मेदसा अस्थि,
अस्थना मज्जा, मज्जया शुक्रं तथा शुक्रं शुक्रेण, गर्भ
आमगमं । रक्तेन रक्तमित्युभयमप्यौदकम् ।
मांसं मांसेनेति पार्थिवम् । तथा सलिलात्मकं पयः ।
तथात्मकमेव श्लेष्माणमभिवर्धयति । तद्वत् क्षीरं
धृतं शुक्रम् । तथा जीवन्तीकाकोल्यादयः सोमा-

त्मानो द्रव्यविशेषाः सौम्यधात्वैककारणानि स्नेह-
बलपुंस्त्वौजांसि । मरीचपंचकोलमल्लातकादयो
बुद्धिमेधान्यादीन् संवर्धयन्ति । गुणतश्चोचमोचखर्ज-
ूरानि पार्थिवानि द्रव्यतो निर्दिष्टान्यपि श्लेष्माणमु-
दकात्मकमभिवर्धयन्ति । स्निग्धगुरुशीतादिगुणसा-
मान्यात् । कर्माणि त्रिविधं कायवाङ्मनोव्यापा-
रात्मकम् । तत्र कायिकं—धावनलङ्घनप्लवनादीनि
चलत्वसामान्याद्वायोर्द्विद्वये । वाचिकानि—भाष्या-
ध्ययनगेषादीनि । मानसं—मनोव्यापारश्चिताका-
मशोकभयादीनि । तान्यपि मनसः क्षोभहेतुत्वात्
वायोर्द्विद्विकिराणि । तथा संतापकृच्चसामान्यात् क्रोधे-
र्प्यादि पित्तस्य । स्वप्नालस्यशय्यासुखादीनि स्थैर्य-
सामान्यात् कफस्येति । विशेषस्तु क्षयाय । यथाह—
द्रव्यतो गवेषुकानां कर्षणीयानाम् । तत्र वाय्वा-
त्मिकया गवेषुकया पार्थिवानां मांसादीनां क्रशिता
क्रियते । तथा तैजसेन क्षारेण श्लेष्मणः । गुणतो यथा
आरनालमौदकं श्लेष्माणम् । तद्विपरीतैर्लघुरुक्षो-
ष्णतौक्ष्णविशदगुणैः क्षपयति । कर्मतो निद्राल-
स्यसौमनस्यानि सपरिस्पंदं वातमपरिस्पन्दस्वभावतया-
ऽपचिन्वति । तथा परिस्पन्दरूपाश्चित्ताव्यवयव्या-
यामा मन्दपरिस्पन्दवैपरीत्यात् कफमिति वर्णि-
तम् । वृद्धिः समानैः क्षयो विपरीतैरिति । तौ तु
वृद्धिक्षयौ यतो वाय्वादीनां भवतः ॥ २० ॥

हे०—अथ बहिरंगं व्याचष्टे—दोषद्रव्यविकृत्युत्पादनाद्वारेण
यो व्याधीनां कारणं स बहिरंगः । स च द्वेष-वृद्धिहेतुः
क्षयहेतुश्च । तत्र वृद्धिहेतुमाह—वृद्धिरिति । सर्वेषां दोषद्र-
व्याणां समानैस्तुल्यधर्मकैर्वैद्यैर्वृद्धिर्भवेत् । यथा रक्षादिगुण-
स्य वायोः तद्गुणं इमामाकादिवर्द्धनम् । उल्ले-
हादिगुणस्य पित्तस्य तैलादिक्रियादिगुणस्य कफस्य
क्षीरादि । दूष्येषु स्वेदरक्तयोः पित्तवत् वृद्धिहेतुः
शेषाणां श्लेष्मवत् । वक्ष्यति हि—“तत्रास्थीनि स्थितौ
वायुः पित्तं तु स्वेदरक्तयोः । श्लेष्मा शेषेषु, तेनै-
वामाश्रयाश्रयिणां मिथः ॥ यदेकस्य तदन्यस्य वर्द्धनं
क्षपणीयम् ॥ अस्थिमास्तयोर्नैवम् ॥” इति क्षयहेतुमाह—
सर्वेषां दोषद्रव्याणां विपरीतैर्विद्वधर्मकैर्वृद्धैर्विपर्ययः क्षयो
भवेत् । यथा बायोगोर्ध्मादिक्षपणम् । पित्तस्य यवादि ।
कफस्य कुलत्थादि । दूष्येषु स्वेदरक्तयोः क्षयहेतुः पित्तवत् ।
शेषाणां श्लेष्मवत् पूर्ववत् ॥ २० ॥

वर्णितमेव वृद्धिः समानैः क्षयो विपरीतैरिति ।
तौ तु वृद्धिक्षयो यतो वाय्वादीनां भवतस्तत्प्रत्यया-
न्माथमाह-

रसाः स्वाद्मल्लवणतक्तोषणकषायकाः ।

पङ्च द्रव्यमाश्रितास्ते तु यथापूर्वं बलावहाः २१

स०-स्वादादयः षड् रसा रसनेन्द्रियप्राप्तत्वाद् रसास्ते च
रसा द्रव्यं पंचभूतात्मकमाश्रिता यथापूर्वं च बलावहाः ।
यो यः पूर्वं यथापूर्वं बलावहा बलप्रापकाः । बलमावहंति
प्रापयतीति यावत् । तस्मात्सर्वेभ्यो मधुरो रसः प्रकर्षण
देहिनां बलकरः कषाययत्तु सर्वेभ्यो जघन्यबलावहः । तत्र
स्वादुर्मधुरो घृतगुडादिः । अम्लोऽम्लिकामातुलुङ्गादिः ।
लवणः सैन्धवादिः । तिक्तो मूनिम्बादिः । ऊषणः कटुको
मरीचादिः । कषायो हरीतक्यादिः । स्वादुर्मधुरपर्यायः ।
ऊषणः कटुपर्यायः । यथा त्र्यूषणं त्रिकटुकमुच्यते ।
कषाय एव कषायकः यथा कटुरेव कटुकः । षडिति
षडेव न न्यूना अधिको वा । यद्यपि ते रसा गुणाः
स्वादादिभेदतस्तथा संसर्गतस्तथाऽतुरसतस्तारतम्यपरि-
कल्पनावशतोऽपि मिथयानुरूपा अपि षट्त्वं नाति-
वर्तते ॥ २१ ॥

प०-तद्वधापारार्थमाह-स्वादादयः षड् रसाः रसने-
न्द्रियप्राप्तत्वाद् रसाः । रसा द्रव्यं पञ्चभूतात्मकमा-

१ 'क्षरणक्षारो नासौ रसः, द्रव्यं तदनेकरससमुत्प-
न्नमेकरसं कटुलवणभूयिष्ठमनेकद्रव्यार्थसमन्वितं करणमि-
निर्हेतम्' इति चरकः । क्षरणार्थो गमनक्रियायोगात्
क्षारो द्रव्यं नासौ रसः, तस्य हि निष्क्रियस्य क्रियाऽनुपपन्ने-
त्यर्थः, क्षरणं च क्षारस्य पानीययुक्तत्वाद्योगमनेन
वदन्ति हि लौकिकाः-‘क्षारं क्षावयामः’ इति, शार्बं च-
“क्षिप्वा क्षिप्वाऽऽध्वान्राक्षारः क्षारवात् क्षारव्यलभः” इति ।
हेत्वन्तरमाह-द्रव्यं तदनेकसोपपत्तिमिति, अनेकसेभ्यो मुक्क-
कापाभार्गादिभ्य उत्पन्नमनेकसोत्पन्नं, यत्तद्धानेकरससमुत्पन्न-
मतपयानेकरसं, कारणगुणावविधाधिरवात्कार्यगुणस्येति भावः ।
अनेकरसत्वं चाह-‘कटुकलवणभूयिष्ठम्’ इति । भूयिष्ठशब्देनाप-
धानरसात्तत्सर्वभ्योऽस्ति इति दर्शयति । हेत्वन्तरमाह-अनेके-
न्द्रियार्थसमन्वितमिति । क्षारो हि स्पर्शेन गन्धेन चान्वितः,
तेन द्रव्यं, रसे हि गुणे न स्पर्शो नापि गन्ध इति भावः ।
हेत्वन्तरमाह-करणमिनिर्हेतमिति । करणेन भस्मस्त्रावादिना-
ऽभिनिर्हेतं कृतमित्यर्थः । न रसोऽनेन प्रकारेण कियत् इति
भावः । इति चक्रदत्तटीकायाम् ।

श्रितास्ते तु यथापूर्वं बलावहा बलप्रापका बलमाव-
हन्ति । प्रापयन्तीति यावत् । तस्मात्सर्वेभ्यो रसेभ्यो
मधुरो रसः प्रकर्षणं देहिनां बलकरः । कषाययत्तु
सर्वेभ्यो जघन्यः बलपहः । तत्र स्वादुर्मधुरो घृत-
गुडादिः । अम्लोऽम्लिकामातुलुङ्गादिः । लवणः
सैन्धवादिः । तिक्तो निम्बादिः । ऊषणः कटुको मरी-
चादिः । कषायो हरीतक्यादिः । स्वादुर्मधुरपर्यायः ।
ऊषणः कटुपर्यायः । यथा त्र्यूषणं त्रिकटुकमुच्यते ।
कषाय एव कषायकः । यथा कटुरेव कटुकः । षडिति
षडेव न न्यूनाः समधिका वा । यद्यपि ते रसगुणाः
स्वादादिभेदतस्तथा संसर्गतः तथानुरसतः तारतम्य-
परिकल्पनावशतोऽपि मिथयमानास्तथापि षट्त्वं
नातिवर्तन्ते ॥ २१ ॥

हे०-अथ साधर्म्यवैधर्म्यज्ञानार्थं द्रव्यधर्मानाह-ते च
रसप्रभाववीर्यविषाकगुणभेदात्पन्नं । तत्र रसनाप्राप्तो रसः
ज्ञेयो गुणः कायाभिप्राकजो विशिष्टो रसो विषाकः । तथैवो-
त्सन्नो गुणो वीर्यं द्रव्यस्यात्मा प्रभावः । तत्र रसभेदानाह-
रसा इति । ते च स्वादादयः षट् । स्वादुर्मधुरः, ऊषणः
कटुकः । न च द्रव्यमाश्रिता द्रव्यधर्मा इत्यर्थः । क्षारस्य
द्रव्यविशेषणवाचित्वाद् रसविशेषणवाचित्वेऽपि लवणवाचित्वात्
सप्तमरसत्वं बलावहाख्यं मुख्यं कर्माह-ते च रसा यथा-
पूर्वं बलावहाः यो यस्मात्पूर्वं स तस्मादधिकं बलमावह-
तीति कषायो बल्यतत उष्णततारितक इत्यादि ॥ २१ ॥

तत्राद्या मारुतं प्रीति प्रयस्तिकादयः कफम् ।
कषायतित्तमधुराः पित्तमन्ये तु कुर्वते ॥ २२ ॥

स०-तत्र तेभु रसेषु मध्य आद्याख्यः स्वाद्मल-
लवणामास्तं प्रीति शमयति । अन्ये तु तिक्तोषण-
कषायस्तमेव चानिलं कुर्वते कोपयति । तिकादयख्य-
यस्तिकोषणकषायाः कफं प्रीति प्रशमयति । अन्ये मधु-
रामल्लवणस्तमेव कफं कुर्वते । कषायतित्तमधुराः पित्तं
प्रीति । अन्ये त्वल्लवणकटुकास्तदेव पित्तं कुर्वते ।
तेनदमुक्तं भवति । मधुरो वातपित्तघ्नः श्लेष्मकरः ।
अम्लो वातं हंति कफपित्ते जनयति । लवणो मारुतं हंति
कफपित्ते तु कुर्वते । तिक्तः कफपित्ते नाशयति वातं तु
जनयति । ऊषणः कफं नाशयति वातपित्ते तु जनयति ।
कषायः कफपित्ते हंति वातं तु करोतीति ॥ २२ ॥

यत्कुपितान् दोषान् शमयति तच्छमनम् । यथा—तैलं घृतं, माक्षिकम् । तत्र तैलं—क्षोण्णगीययोगाद्वातविपरीत-गुणशमनम् । माधुर्यशैत्यमाद्यगुणयोगात्तद्विपरीतगुणं पित्तम् । मधु च रौक्ष्यतीक्ष्णकषाययोगात्तद्विपरीतगुणं कफम् । यद्वातादीन् दोषान् रसादीन् धातून् सूत्रादीन् मर्मांश्च कोषयति तत्कोषनम् । यथा—यवकपाटलमाषमस्त्या-ममूलकसर्पपमण्डकदधिकिलाटविरुद्धमस्त्यपयःप्रभृतिदोषादीनां मूलपर्यतानां स्वप्रमाणस्थितानां साम्यात्तु बृद्धि-हेतुर्ब्रह्मं तत्त्वस्थेभ्यो हितम् । तच्च स्वस्थानवृत्तिं करोति । कटुचर्याध्याये सेव्यत्वेनोक्तम् । तथा मात्राशित्येऽध्याये रक्तबालाश्लिकयवगोधूमजांगलमांसजीवन्तीशाकदिव्योद-कक्षीरादि । अन्ये तु शमनादीन् ब्रह्मभेदानाहुः । तत्तु न सम्यक् ब्रह्मभेदत्वे यदेव शमनं तदेव कोषनं तदेव स्वस्थ-हितमिति संकरो न उक्तः । धर्मभेदत्वे तु रसा-दिसंकरवस्तुक्तः । किंच ब्रह्मभेदाद्वेदमी तद्रसादिधर्म-भेदानां प्राक्पश्चाद्वा अभिवेद्याः न मध्ये तस्मात्प्रभावभेदा एव शमनादयः ॥ २३ ॥

तस्य वीर्यमाह—

उष्णशीतगुणोत्कर्षात्तत्र वीर्यं द्विधा स्मृतम् २४

स०—तत्र तस्मिन् ब्रह्मे वीर्यं द्विविधम् । विशतेर्गुणानां मध्याद्वातगुणशीतौ तदुत्कर्षाद्वीर्यमिति सर्वयुर्वेदप्र-सिद्धौ द्वावेव गुणौ शीतोष्णौ वीर्यकरणहेतू । वीर्यं शक्तिः । उष्णगुणोत्कर्षे उष्णगुणातिशय एव कश्चि-दुष्णवीर्याख्यां लभते । तथा शीतगुणोत्कर्षः शीत-गुणातिशय एव शीतवीर्याख्याम् । यद्यपि नानागुण-कमपि ब्रह्मं तथाप्यग्नीधोमात्मकत्वाज्जगतो द्विवैव वीर्यम् ॥ २४ ॥

प०—तस्य वीर्यमाह—तत्र तस्मिन् ब्रह्मे वीर्यं द्विवि-धम् । विशतिर्गुणानां मध्यात् द्वावगुणशीतौ तदु-त्कर्षाद्वीर्यमिति सर्वयुर्वेदप्रसिद्धौ । द्वावेव गुणौ शीतोष्णौ वीर्यकार्यकारणहेतू । वीर्यं शक्तिरुष्ण-गुणोत्कर्षे उष्णगुणातिशय एव । कश्चिदुष्णवीर्या-ख्यां लभते । तथा शीतगुणोत्कर्षः शीतगुणातिशय एव शीतख्याम् । यद्यपि नानात्मकमपि ब्रह्मं तथा-प्यग्नीधोमात्मकत्वाज्जगतो द्विवैव वीर्यम् ॥ २४ ॥

हे०—द्वैविध्यमाह—उष्णेति । तच्च उष्णं शीतं च । ननु गुरुलघुक्षिण्वरुणनंदतीक्ष्णानामपि वीर्यत्वात्कथं द्वे एवेत्यत

आह—उष्णशीतगुणोत्कर्षात् यद्यपि कायाम्पिकादद्वै गुणा जायन्ते तथाप्युष्णशीतगुणयोस्त्वर्षाद्वै द्वैविध्यम् । गुणान्त-रतिरस्कारे शक्तिरुत्कर्षः । शक्त्युत्कर्षे वीर्यशब्दो लोकेऽ-पि प्रसिद्धः । तत्र ब्रह्मे वीर्यमपि ब्रह्माश्रयं सित्वर्थः ॥ २४

ब्रह्मविपाकमाह—

त्रिधा विपाको ब्रह्मस्य स्वाद्मलकटुकाम्बकः २५

विपाकत्रिविधः सर्वद्रव्याणां परिणामकालभावी कार्यानुमेयो जाठराग्निबंधाद्रसस्य स्वरूपांतरप्रादुर्भावः । स त्रिवैव । रसपदत्वेऽपि न षोढा । तेन किञ्चित्स्वा-दुपाकं किञ्चिदम्लविपाकं किञ्चित्कटुविपाकं ब्रह्मम् । तत्र मधुरलवणयोर्मधुरो विपाकः । अम्लस्याम्लः । तिक्तकटुकषायाणां कटुकः । स च कार्यानुमेयः । तथा च वक्ष्यति—“जाठरेणाग्निना योगाद्यदुदेति रसान्तरं । रसानां परिणामांते स विपाक इति स्मृतः ॥” अत एव सोपसर्गः पाकशब्द उपातः । विशिष्टः पाको विपाको न पाकमात्रस्वरूपः । तथा च भट्टार-कचरकमुनी—“रसो विपाके ब्रह्मणा विपाकः कर्मनि-ष्ठया । वीर्यं यावदधीवासास्त्रिपाताच्चोपलभ्यते ।” एवं कर्मनिष्ठानुमत एकरूपावस्थो जाठराग्निसंयोगाद्यो रसा-नां रसान्तरोद्भवः स एव विपाको न यो जाठराग्नि-संयोगमात्राद्रसानामनेकावस्थः प्राङ्मधुरोऽन्तरं स एव पच्यमानोऽम्लस्ततो विपच्यमानः स एव कटु-विपाकः ॥ २५ ॥

प०—ब्रह्मे विपाकः—विपाकत्रिविधः । सर्वद्रव्याणां परिणामकालभावी कार्यानुमेयः जाठराग्निसम्ब-न्धाद् ब्रह्मस्य स्वरूपान्तरप्रादुर्भावः । स त्रिवैव रस-पदत्वेऽपि न षोढा । तेन किञ्चित् स्वादुविपाकं किञ्चि-दम्लविपाकं किञ्चित्कटुकविपाकं ब्रह्मम् । तत्र मधुर-लवणयोर्मधुरविपाकः । अम्लस्याम्लः । तिक्तकटु-कषायाणां कटुकः स च कार्यानुमेयः । तथा च वक्ष्यति—“जाठरेणाग्निना योगाद्यदुदेति रसान्तरम् । रसानां परिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः ॥” अत एव सोपसर्गः पाकशब्द उपातः । विशिष्टः पाको विपाको न पाकमात्रस्वरूपः । तथा च भट्टार-कचरकमुनी—“रसो विपाके ब्रह्मणा विपाकः कर्मनिष्ठया । वीर्यं यावदधीवासास्त्रिपाताच्चोपल-

भ्यते ॥” एवं कर्मनिष्ठानुमित एकरूपावस्थो जाठराभिसंयोगाद्यो रसानां रसात्तरोद्भवः स एव विपाकः । ननु यो जाठराभिसंयोगमात्रात् रसानामनेकावस्थः प्राद्व मधुरोऽनन्तरं स एव पच्यमानोऽस्मरूपो विपच्यमानः स एव कटुविपाकः ॥ २५ ॥

विपाकभेदानाह—ते च त्रयः, स्वादुरम्लः कटुक-
क्षेति ॥ २५ ॥

द्रव्यस्य गुणानाह—

गुरुमंदहिमस्निग्धस्त्वक्षणासंद्रमुदुस्थिराः ।

गुणाः समूक्षमविशदा विशतिः सविपर्ययाः २६

स०—तत्र द्रव्ये गुर्वादयो दश गुणाः सविपर्यया विश-
तिर्ज्ञेयाः । एषां क्रमाद्विपरीता लघुतीक्ष्णोष्णरूक्षखर-
द्रवकठिनसरस्थूलपिच्छलाः । गुरुस्तद्विपर्ययो लघुः ।
मंदस्तद्विपर्ययस्तीक्ष्णः । हिमस्तद्विपर्यय उष्णः । स्नि-
ग्धस्तद्विपर्ययो रूक्षः । श्लक्ष्णस्तद्विपर्ययः खरः । सां-
द्रस्तद्विपर्ययो द्रवः । मुदुस्तद्विपर्ययः कठिनः । स्थिर-
स्तद्विपर्ययः सरः । सूक्ष्मस्तद्विपर्ययः स्थूलः । विशदस्तद्वि-
पर्ययः पिच्छलः ॥ २६ ॥

प०—द्रव्यस्य गुणानाह—तत्र द्रव्येषु गुर्वादयो
दश गुणाः सविपर्यया विशतिर्ज्ञेयाः । एषां क्रमात्
विपरीता लघुतीक्ष्णोष्णरूक्षखरद्रव्यकठिनसरस्थूल-
पिच्छलाः । गुरुस्तद्विपर्ययो लघुः । मन्दस्तद्विपर्य-
यस्तीक्ष्णः । हिमस्तद्विपर्यय उष्णः । स्निग्धस्त-
द्विपर्ययो रूक्षः । श्लक्ष्णस्तद्विपर्ययः खरः । सान्द्र-
स्तद्विपर्ययो द्रवः । मुदुस्तद्विपर्ययः कठिनः । स्थिर-
स्तद्विपर्ययः सरः । सूक्ष्मस्तद्विपर्ययः स्थूलः । विश-
दस्तद्विपर्ययः पिच्छलः ॥ २६ ॥

हे०—गुणभेदानाह—गुरुमंदेति । तत्र गुर्वादयो दश, तद्वि-
पर्ययाश्च लघुतीक्ष्णोष्णरूक्षखरद्रवकठिनसरस्थूलपिच्छला
दश । द्रव्यस्य बृंहणे कर्मणि शक्तिगुणः, लघने लघुः,
शमने मंदः, शोधने तीक्ष्णः, स्तम्भने हिमः, स्वेदने
उष्णः, क्लेदने स्निग्धः, शोषणे रूक्षः, रोपणे श्लक्ष्णः,
लेखने खरः, प्रसादने सांद्रः, विलेदने द्रवः, शयने
मुदुः, दृढने कठिनः, धारणे स्थिरः, प्रेरणे चलः, विव-
रणे सूक्ष्मः, संवरणे स्थूलः, क्षालने विशदः, लेपने पिच्छल
इति । ननु व्यावयविकाव्यायुकारिप्रसन्नसुगंधादयः

सविपर्ययाश्चाव्येऽपि गुणा दृश्यन्ते । तद्यथा स्वयमेवाह—
“तीक्ष्णोष्णरूक्षसूक्ष्मास्त्वयवायुाद्युकरं लघु । विकाशि
विशदं मद्योजसोऽस्माद्विपर्ययः ॥” चरकः—“स्वादुशीत-
मुदुस्निग्धं बहुलं श्लक्ष्णोपिच्छलम् । गुरु मंदं प्रसन्नं च
गव्यं दशगुणं पयः ॥ तदेवैरुणमेवैतैः सामान्यादभिव-
र्धयेत् ॥” सुश्रुतः—“कषायं कफपित्तघ्नं किंचित्किं
रुचिप्रदम् । हृद्यं सुगन्धि विशदं लवलीफलमुच्यते ॥”
अयमेव—“पित्तं सस्नेहतीक्ष्णोष्णं लघु विलं सरं द्रवम् ॥”
चरकः—“शीतं शुचि शिवं मृधं विमलं लघु षड्गुणम् ।
प्रकृत्या दिव्यमुदकं भ्रष्टं पात्रमपेक्षते ॥” इत्यादि । तत्कर्त्त-
व्यं विरतिगुणा इति । अत्रोच्यते य एतेऽतिरिक्ता गुणा
दर्शिताः ते विशतावेवांतर्भूताः । तथाहि—व्यवायविका-
व्यायुकारिणस्तावन्मये पठ्यन्ते । प्रसन्नः क्षीरे । मद्यगुण-
विपरीता ओजसि । य एवौजसि त एव क्षीरोततश्च । तद्गुण-
परस्परविपर्ययपदालेचनया व्यावायी—द्वैत्रेऽतुतः । विका-
शी—खरे । आयुकारी—चले । प्रसन्नः—तृप्ते । ते हि परि-
शेष्यात् बहुलश्लक्ष्णस्थिरसूक्ष्माणं विपर्ययाः स्वादुशीतमं-
दस्निग्धपिच्छलगुणानां श्लक्ष्णोष्णतीक्ष्णरूक्षविशदलवणो
विपर्ययाः प्रसिद्धा एव । व्यावाय्यादि लक्षणं च द्रवादिष्वेव
संभवति । यदाह सुश्रुतः—“व्यावायी देहमखिलं व्याप्य
पाकाय कुर्यात् । विकाशी विक्रान्तं धातुन संविध्वन्यान्
विमुञ्चति ॥ आयुकारी तथाशुक्लात् द्वावर्त्यमेति तैल-
वत्” इति । प्रसन्नत्वं स्फुटत्वं तच्च स्थूल एव । तस्य स्फुटप्र-
त्यक्षत्वात् । सुगन्धदुर्गंधौ तु मन्दतीक्ष्णविशेषौ इन्द्रियप्रसाद-
नोद्देजनद्वारा शमनशोधनरूपत्वात् । यदाह सुश्रुतः—
“सुगन्धी रोचनो मुदुः दुर्गन्धी विपरीतोऽस्मात्” इति
शुचिविमलौ तु विशदविशेषौ । प्रदिग्धानां हि मलानां
क्षालने वाक्तिः । शुचित्वं दृष्टानां विमलत्वम् । शिवं परि-
णामे हितम् । मृधं जिह्वाभ्रियम् । ते च गुणकर्तृ गुणशब्द-
रूपचारात् । यथा—“शुद्धोपनो वसितविशोधनश्च प्राण-
प्रदः शोणितवर्धनश्च । ज्वरापहारी कफपित्तहन्ता वायुं
जयेदहगुणो हि मण्डः ॥” इत्यादी । यत्तु व्यावयवि-
काशि प्रस्तुतयोर्कं संग्रहे,—“सरतीक्ष्णप्रकर्षौ तु कश्चित्ती-
परिकरितौ” इति । तदेकौयमतत्वादनदरणीयं, तदा-
दरणे यत्तैले व्यापयिबद्धवित्कृत्यवोरभिधानं तद्विरुद्धं
स्यात् । यच्च मये तीक्ष्णविकाशिनोस्तत्पुनरुक्तं स्यात् ।
यत्तु—पित्तं तीक्ष्णविशयोरभिधानं तादृश्रियोद्देवकत्वे
सत्यपि प्राणोद्भ्रियस्योद्देवानातिशयार्थम् । संग्रहे तु—
“इन्द्रियार्थो व्यावायी च विकाशी चापरे गुणाः । सर्वे
रजस्तमश्चेति त्रयः प्रोक्ता महानुगाः ॥” इति ॥ २६ ॥

रोगकारणमाह—

कालार्थकर्मणां योगो हीनमिथ्यातिमात्रकाः ।
सम्यग्योगश्च विज्ञेयो रोगारोग्यैककारणम् २७

स०—कालः शीतोष्णवर्षलक्षणस्त्रिविधः । अर्थाः शब्दस्पर्शस्वरूपगन्धा महाभूतगुणाः । तथाचागमः । अर्थाः शब्दादयो ज्ञेया गोचरा विषया गुणाः । कर्म क्रिया कायवाङ्मनश्चेष्टा । कालश्चार्थश्च कर्म च तानि कालार्थकर्मणि तेषां योगाः संवेधाः । कालार्थकर्मणां योगाः । किंभूताः हीनमिथ्यातिमात्रकास्तथा सम्यग्योगश्चेति । ये कालादीनां योगा हीनमिथ्यातिमात्रकास्ते रोगैककारणम् । तेषामेव यः सम्यग्योगः स आरोग्यैककारणं प्रधानकारणमिति । एकशब्दः प्रधानवचनो यथैकः पार्थो धनुर्धरः । कालस्य हीनयोगः स्वरूपहानिः । अतियोगः स्वरूपातिशयः । मिथ्यायोगः स्वरूपाद्वैपरिण्यम् । यथा हीनशीलता हीनोष्णता हीनवर्षता हीनयोगे । यथाऽतिशैत्यमल्यौष्य-

(१) संकलयति कालयति वा भूतानीति कालः । सूत्रमां कालमपि न लीयते वेति कालः । तस्यादित्यगतिविशेषेण निमेषकाद्याकालसुहृत्तौहोरात्रपक्षमासत्वेत्यनसंबन्धस्युपप्रविभागा भवन्ति । तत्र लब्धक्षरोच्चारणमात्रोऽक्षिनिवेशः, पञ्चदशाक्षिनिमेषाः काष्ठा, त्रिंशत्काष्ठाः कला, विंशतिकला सुहृत्तः, त्रिंशत्सुहृत्तमहोरात्रम्, पञ्चदशाहोरात्राणि पक्षाः, स च शुक्लः कृष्णश्च, तौ मासः । इह तु भाद्रपदाद्येन द्विमासिकेन वर्षाशब्दहेमन्तवसन्त-ग्रीष्म-प्राष्ठ्यौ षड्वृत्तौ भवन्ति । त एते शीतोष्णा वर्षलक्षणादौषोपचयप्रकोपशमननिमित्तम् । तत्र चन्द्रादित्ययोः कालभागकरवात् द्वे अयने भवतः, दक्षिणसुतरश्च, तयोर्दक्षिणं वर्षा-शब्दहेमन्ताः । तेषु सोम आध्यायन्ते, अमलज्जगमजुराद्य रसा बलवन्तौ भवन्ति । प्राणिना-सुतरोत्तरं बलमभिवर्धते । उत्तरं च शिशिर-वसन्त-ग्रीष्माः । तेषु अर्कध्यागच्छते । तिफकषायकटुकाश्च रसा बलवन्तौ भवन्ति । उत्तरोत्तरं च प्राणिनां बलमपि हीयते । द्वे अयने खेवत्सरो भवति । ते पञ्च युगमिति । एष निमेषादियुगपर्यन्तः चक्रवत् परिवर्तमानः कालः । कालचक्रोच्यते ।

अर्थाः शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धा महाभूतगुणाः पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणां विषयाः । कर्म-क्रिया-वाङ्मनश्चेष्टाः कर्मेन्द्रियाणां विषयाः । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, एकं मनः । एतेभ्योऽकादशानां हीनमिथ्यातियोगाः कालस्य च सर्वाभयोत्पादका हेषाः ।

मतिवर्षणमतियोगे । यथा शीतकालावसरेऽप्यौष्ण्यकालावसरे शीतं वर्षाकालेऽवृष्टिमिथ्यायोगे । योगत्रयं रोगकारणम् । सम्यग्योगो यथास्वरूपसिंरारोग्यकारणम् । अर्थानां पुनः स्वेन स्वेनार्थेनेन्द्रिहीनः संयोगो हीनयोगः । अत्यंतसंयोगोऽतियोगो पुरुषानभिमतदिनार्थजातेनेन्द्रियस्य योगो मिथ्यायो एते त्रयो रोगकारणम् । यथास्वं सम्यग्योग आरोग्यकारणम् । कार्यादिकर्मणो हीनप्रवृत्तिर्हीनयोगः । ३ प्रवृत्तिरतियोगः । वेगोदीरणदिकं सामिसुक्तमादिकं रागद्वेषादिकं यथास्वमुत्तमं वक्ष्यमाणं मियोगः । सर्वेषां समा प्रवृत्तिः समयोगः । तेन हृदयो योगाल्लयो रोगकरणम् । सम्यग्योगस्त्वारोग्यरणम् ॥ २७ ॥

प०—रोगकारणमाह—कालः शीतोष्णवलक्षणस्त्रिविधः । अर्थाः शब्दस्पर्शस्वरूपरसगन्धा मभूतगुणाः । तथा चागमः—“अर्थाः शब्दादयो ज्ञेया गोचरा विषयास्तथा कर्म क्रिया कायवाङ्मनश्चेष्टा कालश्चार्थश्च कर्म च तानि कालार्थकर्मणां योगाः सम्बन्धः कालार्थकर्मणां योगः । किंभूतः । ३ मिथ्यातिमात्रकाः । तथा सम्यग्योगश्चेति । ये कालादियोगा हीनमिथ्यातिमात्रकाः ते रोगैककारणं तेषामेव यः सम्यग्योगः स आरोग्यैककारणं रोगारोग्ययोर्ध्यासंख्यज्ञापनार्थं सम्यग्योग इत्ये पृथक् निर्दिष्टम् । एकं च तत् कारणं एककारणं प्रधानकारणमिति । एकशब्दः प्रधानवचनोः यथा—‘एकः पार्थो धनुर्धरः । कालस्य हीनयोगः स्वरूपहानिः । अतियोगो स्वरूपातिशयः । मिथ्यायोगः स्वरूपाद्वैपरिण्यम् यथा—हीनशीलता हीनोष्णता हीनवर्षता हीनयोग यथा—शीतकालावसरेऽत्युष्णम् । उष्णकालावसरे शीतम् । वर्षाकालेऽवृष्टिः मिथ्यायोगः यथा—अतिशैत्यमल्युष्णमतिवर्षणमतियोगः एतद्योगत्रयं रोगकारणम् । समयोगो यथास्वरूपसिंरारोग्यकारणम् । अर्थानां पुनः स्वेन स्वेनार्थेनेन्द्रियस्य हीनः संयोगो हीनसंयोगः अत्यन्तं संयोगोऽतियोगः । पुरुषानभिमतदिनार्थजातेनेन्द्रियस्य योगो मिथ्यायोगः । मिथ्यायो

रोगकारणम् । यथास्वं समयोगः आरोग्यकारणम् । कालादिकर्मणो हीनप्रवृत्तिर्हीनयोगः । अतिप्रवृत्तिरतियोगः । वेगोदीरणदिकं सामिभुक्तभाषणदिकं रागद्वेषादिकं च यथास्वमुत्तरत्र वक्ष्यमाणं मिथ्यायोगः । सर्वेषां समा वृत्तिः समयोगः । तेन हीनादयो योगास्त्वयो रोगकारणम् । सम्यग्योगस्त्वारोग्यकारणम् ॥ २७ ॥

हे०—उक्तधर्मकाणां द्रव्याणां सदोपयोगात्सदैव दोषवैषम्ये प्राप्ते विशेषमाह—कालार्थेति । द्रव्याणि चरकोक्तानि “खादीन्यात्मा मनः कालो दिशश्च द्रव्यसंग्रहाः ।” इति । तत्र कालः साक्षादुच्यते । महाभूतानि त्वर्थद्वारेण । दिगात्ममनसि कर्मद्वारेण । कालो वर्षाशीतोष्णभेदात् त्रिधा । शब्दरूपशरीरसंग्रहभेदादर्थः पञ्चधा । कायिकवाचिकमानसिकभेदात्कर्म त्रिधा । तेषामसम्यग्योगो रोगकारणं, सम्यग्योगस्तत्वारोग्यकारणम् । तत्रास्तम्ययोगत्रिधा—हीनयोगो मिथ्यायोगोऽतियोगश्चेति । शीतादीनां काललक्षणानामल्पत्वं कालस्य हीनयोगः, विपरीतस्वलक्षणो मिथ्यायोगः, आधिक्यमतियोगः । इंद्रियैर्द्रियाथानां योऽयः संबंधः सोऽर्थस्य हीनयोगः, अनुचितो मिथ्यायोगः, अधिकोऽतियोगः । अल्पचेष्टा कर्मणां हीनयोगः, अनुचितो मिथ्यायोगः, अधिकोऽतियोगः । असम्यग्योगाद्विपरीतः, सर्वेषां सम्यग्योगः । एतदुक्तं भवति । यद्यपि सर्वदा द्रव्ययोगस्तथाप्य सम्यग्योगो यदा तदा दोषवैषम्यं, यदा सम्यग्योगस्तदा दोषसाम्यम् इति नहिर्गो रोगहेतुः ॥ २७ ॥

रोगारोग्ये कैरुच्येते इत्याह—

रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यमरोगता ॥२८॥

स०—दोषाणां वातादीनां स्वप्रमाणादेकस्य द्वयोः स्वरूपाणां वा वृद्धिः क्षयो वा रुजाकरत्वाद्भोग एव वैषम्यं विषमता स्वरूपाच्छावः ततः कार्यकारणयोरभेदेन पठितो रोग इति । दोषाणां साम्यं स्वरूपादप्रच्युतिः समभागोऽरोगताऽऽरोग्यं स्वास्थ्यमिति यावत् ॥ २८ ॥

प०—रोगारोग्ये कैरुच्येते इत्याह—दोषाणां वातादीनां स्वमानादेकस्य द्वयोः स्वरूपाणां वा वृद्धिः क्षयो वा रुजाकरत्वाद्भोग एव । वैषम्यं विषमता स्वरूपाच्छावः चालः । ततः कार्यकारणयोरभेदेन पठितो रोग इति दोषाणां साम्यं स्वरूपादप्रच्युतिः । समभावोऽरोगता आरोग्यं स्वास्थ्यमिति यावत् ॥ २८ ॥

हे०—अथ लक्षणं व्याचष्टे रोगं तत्रासीत्—रोगमिति । दोषद्रव्याणां वृद्धेभ्यं विकृतत्वं तद्वैषम्यं । येषामप्योऽन्तरं गेहेतुमोत्रापलक्षणः । प्रसंगादारोग्यं लभ्यति दोषद्रव्याणां यत्साम्यमविकृतत्वं तदारोग्यम् ॥ २८ ॥

निजागंतुविभागं तत्र रोगा द्विधा स्मृताः २९

स०—तत्र तयो रोगारोग्ययो रोगा द्विधा निजागंतुभेदेन । निजा वातादिदोषजन्यमानः । आगतवो बाह्यहेतवः । तथा चाचार्यवचनम् । निजाहिदोषोत्था बाह्यहेतुजास्वागतवः । अनयोनिदोषोत्थाः । निजे रोगे वातादयः पूर्वं वैषम्यं तस्या पश्चादधाममिति-वर्तयति । आगतवः पुनः पूर्वमेवोत्पद्यते अनन्तरं तत्र वातादयः कुप्यन्तीति । अनेनोभयस्य निजागंतुभेदभिन्नस्य व्याधेष्टेः संतापकत्वं बोद्धव्यम् ॥ २९ ॥

प०—तत्रतयो रोगारोग्ययो रोगा द्विविधा निजागंतुविभागेन । निजा वाय्वादिदोषजन्यमानः । आगतवो बाह्यहेतवः । तथाऽऽचार्यवचनम् । निजाहिदोषोत्थाः । बाह्यहेतुजास्वागतवः । अनयोनिदोषोत्थाः । निजे रोगे वातादयः पूर्वं वैषम्यं तस्या पश्चादधाममिति-वर्तयति । आगतवः पुनः पूर्वमेवोत्पद्यते अनन्तरं तत्र वातादयः कुप्यन्तीति । अनेनोभयस्य निजागंतुभेदभिन्नस्य व्याधेष्टेः संतापकत्वं बोद्धव्यम् ॥ २९ ॥

हे०—रागभेदानाह—द्विविधो रोगः निज आगतव्येति । तत्र यदोषवैषम्यं स्वयमुत्पाद्य त्वर्था निर्वर्तयति इति च स निजो रोगः । यस्तु बाह्यादिना हेत्वन्तरेणोत्पन्नः स आगतः ॥ २९ ॥

यत एवं देहमनसी रोगाधिष्ठानत्वेन स्थिते न केवलो देहो नापि केवलं मनस्तस्मादतोऽन्तरिदिमाह—

तेषां कायमनोभेदादधिष्ठानमपि द्विधा ॥३०॥

स०—तेषां निजागंतुकानां विकाराणां रोगाणां कायमनोभेदेन द्विविधमधिष्ठानं स्थानम् । अरासृपित्तकासादीनां कायो मदमूर्च्छासिंघासप्रहृष्टोन्मदापस्मार-रागद्वेषादीनां मनः । अधितिष्ठत्यस्मिन्नवधिष्ठानम् । कायः शरीरम् । मनश्चेतः ॥ ३० ॥

प०—यत एवं देहमनसी रोगाधिष्ठानत्वेन स्थिते न केवलो देहो नापि केवलं मनः । तस्मादतोऽन्तर्-रभिदमाह—तेषां निजागंतुकानां रोगाणां कायमनो-

भेदेन द्विविधमधिष्ठानम् । ज्वराक्षपित्तासादीनां
कायः । मधुमूर्च्छासंन्यासप्रहभूतोन्मादापसारराग-
द्वेषादीनां मनः । अधितिष्ठत्यस्मिन्नधिष्ठानम् । कायः
शरीरं । मनश्चेत ॥ ३० ॥

हे०—रोगाधिष्ठानम्—तेषामिति—तच्च द्विधा—शरीरं
मनश्च ॥ ३० ॥

ननु कायिकानां रोगाणामुपलौ हेतवो वातादयो
दोषाः प्रकुपिता उक्ताः मानसानां च रोगाणां को
हेतुस्तदर्थमाह—

रजस्तमश्च मनसो द्वौ च दोषाबुदाहृतौ ॥ ३१ ॥

स०—मनश्चेतस्तस्य रजस्तमसी दोषाबुपल्लवावविधा-
संभवौ । अत्र च प्राधान्यादादौ रजो निक्षिप्तम् । चशब्दः

१ मानसः पुनर्दोषसंग्रहो रजस्तमश्चैव, न तु सत्त्वं
शरीरत्वेन प्रसादिवत्, मनोदूषणशीलत्वात्मानसदोषः संग्रहेणोद्दिष्ट
इत्यर्थः । मनस्त्वाद्द्वह्वारिकविकृतसत्त्वगुणप्रधानत्रिगुणविकार-
समुदायात्मकं चेतनाधिष्ठानभूतमहद्द्वह्वाराश्रयः । एतेन सत्त्व-
रजस्तमसीति त्रयो गुणाः समविधमरूपेणाव्यक्तमहद्द्वह्वार-
मनसां प्रकृतिभूतधातवो मनसि वर्तन्ते तेषां दूषकौ यतो
रजस्तमोगुणौ विषयावेव भवतौ न तु, समौ तस्मान्मानसदोष-
संज्ञकौ, मनस आरम्भकौ ह्याह्वारिकौ रजस्तमोगुणौ मनसि
वर्तन्ते । यथा—शरीरस्य भूतान्वारम्भकाणि शरीरे वर्तन्ते ।
समत्वे तु विधानधारणोपेक्षेः शरीरमनसोः कमाह्वातुर्वीता-
दिव्य रजस्तमश्चेति गङ्गाधरः ।

आदौ रज उक्तं प्राधान्यात्, वचनं हि “नारजस्कं
तमः” इति चक्रपाणिः ।

मानसास्तु—“क्रोधशोकभयहर्षविषादेष्वैर्ब्याभ्यसूयादैन्यमास्त-
र्यकामलोभप्रतप्त इच्छाद्वेषभेदैर्भवन्ति” इति सुश्रुतः ।

मानसास्त्वित्यादि । क्रोधः—पराभिद्रोहलक्षणः, शोकः—
पुत्रादिविधेयो चित्तोद्वेगः, भयं—परास्वासाः, हर्ष—उत्सेकः,
निर्निमित्तमन्यस्व दोषोपादनेनात्मनः प्रीतिजननं वा हर्षः,
असिद्धिमयादिविषेधु कर्मणु सादोऽप्रतिष्ठेः विषादः, ईर्ष्या—
परसंपत्तावसाहित्यता, छिद्रान्नेषित्वा परगुणेषु दोषारोपण-
मसूया, दैन्यं—छिन्नविषयता, मात्सर्यं—परगुणेषु अभाव्यस्वम्,
क्रौर्यं वा । काम—इन्द्रियार्थेषु श्रमिकाङ्क्षा, लोभः—परस्वप्र-
हृष्टाभिलाषः, आविग्रहणात् मानसदम्पमादयः । इच्छाद्वेष-
भेदैर्भवन्तीति इच्छा—सातिशयोऽर्थभिलाषः, सा च नाना-
वस्तवबलमिनी नानाकामतव भिन्ना भवति, तत्र हर्षशोक-
दैन्यकामलोभादय इच्छाभेदेन । द्वेषः—अप्रीतिः, सोऽपि नाना-
वस्तवबलमिनी नानारूपो भवति, क्रोधभयविषादेष्वैर्ब्यासूयामास्त-
व्याणि द्वेषभेदेन । अन्ये तु मानसाः—“क्रोधशोकभयदैन्येभ्यो-
सूयामास्तर्वकामादयः” इति षष्ठतीति निबन्धसङ्ग्रहे ।

पवनादीनामभ्युपसंग्रहार्थः । यस्मात्तेऽपि मनः संश्रित्य
विकुर्वन्ते । समये हि षट्कुन्मादा भवन्ति वातपित्त-
कफसन्निपाताद्विविधनिमित्ता उदाहृता इत्युदाह-
रणमात्रमुद्देशमात्रं वचनमात्रमायुर्वेदशास्त्रे । रजस्त-
मसोर्न साकल्येन व्याकरणमनिलादीनामिव । ते खल्वत्र
स्वभावस्थानादिभिः प्रकारैरशेषमुक्ता न तु रजस्त-
मसी ॥ ३१ ॥

प०—ननु कायिकानां रोगाणामुपलौ हेतवो वाताद-
यो दोषाः प्रकुपिता उक्ताः । मानसानां च रोगाण-
को हेतुस्तदर्थमाह—रज इत्यादि । मनश्चेतस्तस्य रजस्त-
मसी दोषाबुपल्लवावविधासम्भवौ । अत्र च प्राधा-
न्यादादौ रजो निक्षिप्तम् । चशब्दः पवनादीनाम-
भ्युपसंग्रहार्थः । यस्मात्तेऽपि मनः संश्रित्य विकुर्वन्ते ।
समये हि षट् कुन्मादा भवन्ति वातपित्तकफसन्नि-
पाताद्विविधनिमित्ता उदाहृता इति उदाहरणमा-
त्रमुद्देशमात्रं वचनमात्रमायुर्वेदशास्त्रे । रजस्तमसोर्न
साकल्येन व्याकरणमनिलादीनामिव । ते खल्वत्र
स्वभावस्थानसंस्थानादिभिः प्रकारैरशेषमुक्ताः । न तु
रजस्तमसी ॥ ३१ ॥

हे०—दुष्टस्य मनसो रोगाधिष्ठानत्वाद्दुष्टिहेतुमाह—स च
द्विधा—रजस्तमश्च । द्वौ दोषौ द्वे दुष्टिकारेण इत्यर्थः । न
खनयोर्वातादिव्यदोषत्वं ततोऽनन्तरमनुकेदोषविज्ञानीयादिषु
चाग्रहणात् । कायोऽपि दुष्ट एव रोगाधिष्ठानं तस्य तु दोषा
एव दुष्टिकारणम् ॥ ३१ ॥

रोगोपहतशरीरज्ञानोपायमाह ।

दर्शनस्पर्शनप्रश्नेः परिक्षेताथ रोगिणम् ॥ ३२ ॥

स०—रोगोऽस्यास्तीति रोगी व्याधितः तं दर्शनादिभिः
परीक्षेत । दर्शनेन दृष्टया कासमेहाघातैर्ज्वरपीतशूलकल्मष-
संस्थानप्रमाणोपचयच्छायाविष्मृच्छर्द्धादादिकम् । स्पर्-
शनेन हस्तकायस्पर्शेन ज्वरगुल्मविश्रयाद्यादि । तथा
शितोष्णस्तम्बस्पर्शेन क्षण्यखरस्पर्शोदिकं च । प्रश्नेन
पृच्छया शूलारोचकच्छर्दिप्रददर्वं सुच्छेददुग्धेदं वृद्ध-
क्षरकोष्ठतां स्वप्रदर्शनमभिप्रायं जन्मामयप्रवृत्तिनिक्षत्रद्वि-
ष्टेष्टसुखदुःखानि केष्यातुसुखापरिक्षेति ॥ ३२ ॥

प०—रोगोपहतशरीरज्ञानोपायमाह—रोगोऽस्यास्तीति
रोगी व्याधितः तं दर्शनादिभिः परीक्षेत । दर्शनेन

दृष्टया कासमेहाद्यातेषु पीतशुक्लवर्णसंस्थानप्रमाणोपच-
यच्छायाविष्मूत्रछदितदिकम् । स्पर्शनेन हस्तका-
यस्पर्शनेन ज्वरगुल्मीविद्रव्याद्याताम् । तथा शीतोष्ण-
स्वच्छस्पन्दश्लेष्मखरस्पर्शदिकं च । प्रश्नेन पृच्छया
शूलारोचकमुच्छन्ददुःखन्दत्वं मृदुमृकोष्ठतां स्वप्न-
दर्शनमभिप्रायं जन्मामयप्रवृत्तिनक्षत्रद्विष्टसुख-
दुःखानि चेत्यातुरमुखात्परीक्षेत ॥ ३२ ॥

रोगित्त्वज्ञानोपायमाह—स च त्रिधा—दर्शने स्पर्शने
प्रश्नश्चेति । तत्र दर्शनेन वैवर्ण्यदिकं, स्पर्शनेन शैत्यादि,
प्रश्नेन शलादिकं निर्धार्य रोग्ययामिति निश्चयः ॥ ३२ ॥

रोगविशेषाधिगमोपायमाह—

रोगं निदानमाधूपलक्षणोपशयाप्तिभिः ॥ ३३ ॥

(१) निदानमित्यादि । एते पञ्च व्यक्ताः समस्ताश्च
व्याधिबोधकाः । न च समस्तपक्षे कृतकरणत्वं वाच्यं, प्रमाण-
संज्ञकस्यापि दृष्टत्वात् । (अनुमितिबद्धौ प्रत्यक्षोपमानशब्दाना-
मपि स्थितिसत्त्वात्, यतः प्रमातुः प्रमातव्य एकस्मिन्धे
चतुर्णां प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाद्व्यप्रमाणानां सङ्गत्वः=
समूहो—दृष्टः, अतः समस्तपक्षे कृतकरणत्वं न वाच्यम्) ।
न यो ह्यनुमानेन प्रतीतो बहिः स एव प्रत्यक्षज्ञानमाभ्यां नोप-
लभ्यते । (अत्र नञ्चयं प्रकृतमर्थं दृष्टयति, तथाचा—अनुमा-
नेन प्रतीतो यो बहिः स किं प्रत्यक्ष-शब्दाभ्यां नोपलभ्यते ।
इति नहि, अपि तु स ताभ्यामुपलभ्यत एवेत्यर्थः) । न वा
निदानादीनि प्रेक्षावन्तो ये नैवमालोचयेयुः । (अत्रापि
पूर्ववत्प्रकृतार्थबोधकं नञ्चयम्, यथा—अथवा ये प्रेक्षावन्तः ।
(समालोचकाः) ते निदानादीनि न सन्तीत्येवं कदाचिदा-
लोचयेयुः । इति न कदापि, किन्तु सन्ति निदानादीनीत्या-
लोचयेयुरिति सरलार्थः) एतेनैव प्रतिपादितो व्याधिरिति
वयमिहोदास्महे । (एतेषां निदानादीनां पक्षानां मध्ये
केनचिदेकेनैव प्रतिपादितो व्याधिरिति केषांचिन्मतं,
किन्तु वयमिहोदास्महे—न श्रद्दमहे न मन्या-
महे तदित्यर्थः) । किंच एकेन प्रतिपादितेऽपि व्याधावपरे-
ऽवयवमभिधातव्याः, निम्नप्रयोजनत्वात् । तथाहि—यदि निदानं
नोच्यते तदा तत्परिवर्जनं कथं लभ्येत । उक्तं हि सुश्रुते—
“संक्षेपतः क्रियायोगो निदानपरिखर्जनम्” इति (सु. उ.
तं. अ. १) । किंच यथा मृद्वक्षणात्पाण्डुरोगः, मक्षिकाम-
क्षणात् छर्दिदरसीयते, न च तथा निदानेन सर्वत्र नियतरो-
गात्त्ववसायः, ज्वरगुल्मादीनमेककारणत्वात् । यदाह
चरकः—“एको हेतुरनेकस्य तथैकस्यैक एव हि । व्याधेरैकस्य
बहुवो बहुन बहवस्तथा” इति (च. नि. स्था. अ. ८) ।
अपि च कदाचित्प्रत्यासन्नं निदानं बाधित्वा विप्रकृष्टनिदान-

सु०—रोगं निदानादिभिः पंचभिः परीक्षेत । निदानं
कारणं हेतुरित्यनर्थोत्तरम् । तच्चासन्नविप्रकृष्टभेदेन द्विधा ।

कृतो दोषसंचयो व्याधिं कुर्यात्, तस्मात्केवलाभिदानात्
व्याधिज्ञानं भवतीति पूर्वरूपादीनामुपादानमिति वाप्य-
न्द्रः । असति पूर्वरूपमिधाने तत्रोक्तः क्रियाविशेषो न संग-
च्छते । उक्तं हि चरके—“ज्वरस्य पूर्वरूपे लब्धशाननपत-
पेण वा” इति (च. नि. स्था. अ. १) । तथा च
सुश्रुते—वातिकज्वरपूर्वरूपे घृतपानमिति । तथाऽऽसाध्यत्वं
च नोपलभ्येत । उक्तं च चरके—पूर्वरूपाणि सर्वाणि ज्वरो-
क्तान्यतिमात्राया । यं विशन्ति विशलेनं मृदुज्वरपुरःसरः ॥
अन्यस्यापि च रोगस्य पूर्वरूपाणि यं नरम् । विशलेनेन
कक्षेन तस्यापि मरणं ध्रुवम्” इति (च. इ. स्था.
अ. ५) । तथा रक्तपित्तप्रमेहयोर्विशेषज्ञानं च न जायते ।
उक्तं च चरके—“हारिद्रवणं रुधिरं च मूत्रं विना प्रमेहस्य
हि पूर्वरूपः । यो मूत्रयेतत्र वदेममेहं रक्तस्य पित्तस्य हि स
प्रकोपः” इति (च. वि. स्था. अ. ६) । असति
रूपाभिधाने व्याधेरशेषेण स्वरूपमेव न व्यवच्छिद्यते; किंच
साध्यासाध्यत्वं च न ज्ञायते । तथा हि—मुखसाध्यलक्षणे
चरकः—“हेतवः पूर्वरूपाणि रूपाण्यस्यानि यस्य वै । न च
तुल्यगुणो दूष्यो न दोषः प्रकृतिर्नवेत्” इति (च. सू. स्था.
अ. १०) । कृष्टसाध्यलक्षणे चरकः—“निमित्त-पूर्वरूपाणां रूपाणां
मध्यमे बले” इति (च. सू. स्था. अ. १०) । तथा—
“सर्वसंपूर्णलक्षणः । सभिपातज्वरोऽसाध्यः” इति (च. वि.
स्था. अ. ३) । असत्पुण्याभिधाने संकीर्णलक्षणोऽनभि-
व्यक्तलक्षणे वा व्याधौ विशेषबोधो न स्यात् । तदुक्तं चरके
“गृहलिङ्गं व्याधिसुपशयाभ्याम्” (परीक्षेत) इति (च.
वि. स्था. अ. ४) । अस्तथा च संप्राप्तौ पूर्वरूपादिप्रती-
तस्यापि व्याधेर्बहिःस्तीतोपयोगिनांऽर्शावधिकरण्यो—बल—काला-
देरप्रतीतबिभेकसाविशेषो न स्यात् । तस्मात्प्रत्यापि निदाना-
दयो बक्तव्याः । पञ्चविषयमेतद्व्याध्याप्युपाति—इति—हेतुभूतं
निदानशब्देनोच्यते । यदाह सुश्रुतः—“हेतुलक्षणाविशेषा-
न्निदानानि” इति (सु. सू. स्था. अ. ३) । तत्रैव
निदानशब्दनिर्दिष्टः—“निर्दिश्यते व्याधिप्रेतेनेति निदा-
नम्” ; “दिशोः श्रृणोदरदिव्याधूपसिद्धिः”—इति गदाधरः ।
“निश्चिह्नं दीयते प्रतिपाद्यते व्याधिरनेनेति निदानम्” इति
जैजठः । भट्टारहरिचन्द्रेणापि तन्वृत्तया निदानादि-
विवरणप्रस्तावे एवैव निर्दिष्टरूपाः । निशब्दो निश्चये ।
तथा च चरकश्चक्षुषलक्षणम्—“नि निश्चयनिश्च-
धयोः” इति । लोकेऽपि “अथ ते निदानं कारिष्यामि”
इत्युक्ते निश्चयं करिष्यामीत्यवगम्यते । निदानमिति करणे
ल्युट्; तेन “व्याधिनिश्चयकरणं निदानम्” इति निदा-

आसन्नमपि द्विविधम् । आसन्नात्यासन्नभेदेन । आसन्नं रूक्षलघुशीतादिद्रव्योपयोगः । अत्यासन्नं तु यतः समन्तरमेव रोगोत्पत्तिः । यथा वातादयो दोषाः क्रुद्धाः । विप्रकृष्टं यदादिकाले अत्रादीनां तथा हविःप्राशादि मेहकुष्ठादीनाम् । तेनैवंविधमर्थजातमेवंविधस्य रोगस्य हेतुत्वेनोपदिष्टमेवंविधश्चोत्पन्नोऽतो निदानाज्ज्ञायते रोगः । प्राप्नून् पूर्वैरूपं भविष्यतो व्याघेरप्रकाशितदोषविशेषाधिहितस्य लक्षणमुदबुभूषुर्ज्वरादिरामयो वातादिदोषविशेषेणाधिगतिरूपाभासो येनावभास्यते यथायथमल्पत्वाद्यदव्यक्तमस्फुटं लिङ्गं तत्प्राप्नूयम् । लक्षणं पुनस्तदेव प्राप्नूपाद्विलक्षणम् । येन सकलदोषविशेषाधिगतिः स्पृष्टलिङ्गो व्याधिर्दृश्यते लक्ष्यते । उपशयः सुखानुबन्ध्याहारानुपयोगः । एवंविधेनाहारादिकेन हि तस्य पीडा नाभूदेवंविधेन चाभूदत उपशयाज्ज्ञायतेऽयं रोग इति । स व्याधिसात्म्यः स्वास्थ्यहेतुः सुखावहः । आतिनिवृत्तिः सम्प्राप्तिरागतिर्जातिरित्यनर्थातरम् । एवं दुष्टेनैवं स्थानस्थितेनैवमनुगतेनानया कल्पनैवैवमार्गेण दोषेणेति परिकल्पनमत आख्या ज्ञायतेऽयं रोग इति ॥ ३२ ॥

प०—रोगविशेषाधिगमोपायमाह—रोगं निदानादिभिः पंचभिः परीक्षितं । निदानं च कारणं हेतुरित्यनर्थान्तरम् । तच्चासन्नविप्रकृष्टभेदेन द्विधा । आसन्नमपि द्विविधम् । आसन्नात्यासन्नभेदेन । आसन्नं च रूक्षलघुशीतादिद्रव्योपयोगः । अत्यासन्नं यतः समनन्तरमेव रोगोत्पत्तिः । यथा वातादयो दोषाः क्रुद्धाः । विप्रकृष्टं यदादिकाले अत्रादीनाम् तथा हविःप्राशादि मेहकुष्ठादीनामातेनैवंविधमर्थजातमेवंविधस्य रोगस्य हेतुत्वेनोपदिष्टमेवंविधश्चोत्पन्नोऽतो निदानाज्ज्ञायते रोगः प्राप्नून् पूर्वैरूपं भविष्यतो व्याधेनाधिपक्षकसामान्यलक्षणम् । निदानशब्दोऽयं निदानविशेषे जातौ च वर्तते ; यथा—तृणशब्दः तृणविशेषे तृणजातौ च वर्तते । यत्तु, **भट्टारहसिचन्द्रेण निदानस्थाने**—“चा गौः सुदोहा भवति न तां निददीत”—इति व्यासप्रयोगमुपन्यस्य निबन्धार्थं निदानशब्दो व्याख्यातः । निदीयते निबध्यते हेत्वादिंसंबद्धो व्याधिरनेन” इति कृत्वा, तत्तु निदानस्थानरूपप्रत्याभिप्रायेण, नहि हेत्वाद्यो हेत्वादिंसंबद्धो व्याधिप्रतिपाद्यन्ति । इति मनुकोशव्याख्यायाम् ।

प्रकाशितदोषविशेषाधिहितस्य लक्षणम् । उदबुभूषुर्ज्वरादिरामयो वातादिदोषविशेषेणाधिगतिरूपाभासो येनावभास्यते । यथायथमल्पत्वाद्यदव्यक्तमस्फुटं लिङ्गं तत्प्राप्नूयम् । लक्षणं पुनस्तदेव प्राप्नूपाद्विलक्षणं येन सकलदोषविशेषाधिगतिरूपाभासो व्याधिर्दृश्यते लक्ष्यते । उपशयः सुखानुबन्ध्याहारानुपयोगः । एवंविधेनाहारादिकेन ह्यस्य पीडा नाभवदेवंविधेन । व्यथाऽभूत् अत उपशयाज्ज्ञायते अयं रोग इति स व्याधिसात्म्यः स्वास्थ्यहेतुः सुखावहः । आतिः निवृत्तिः सम्प्राप्तिरागतिर्जातिरित्यनर्थान्तरम् । एवं दृष्टान्तेन एवं स्थानस्थितेन एव मनुगतेन अनया कल्पनया एवं मार्गेण दोषेण विपरिकल्पनम् अत आख्या ज्ञायते अयं रोग इति ॥ ३३ ॥

हे०—रोगित्वे हि ज्ञाते कोऽपि रोग इति विशेषं जिज्ञासते रोगविशेषशानोपायमाह—स च पञ्चधा—निदानं प्राप्नून् लक्षणम् उपशयः आतिश्च । आतिः—संप्राप्तिः । निदानं—वहिरंगो हेतुः । प्राप्नून्—पूर्वोक्तो रोगः । रोगस्य हि राजवत् प्रकाशमानस्य परिवारभूता रोगाः केचित्पूर्वं प्रकाशन्ते, केचित्सहैव, केचित्पश्चात् । तत्र ये पूर्वं ते पूर्वैरूपं, ये सह ते रूपं, ये पश्चात्ते उपद्रवाः । ते चोभयेऽपि लक्षणपदेन संग्रहीताः । उपशयः—व्याधिसात्म्यम् । आतिरन्तरंगो हेतुः । इति रोगलक्षणम् ॥ ३३ ॥

उपशयादिप्रसंगे च देशकालावप्युपयुज्यते । अतः स्तावपि पठति ।

भूमिदेहप्रभेदेन देशमाहुरिह द्विधा ॥ ३४ ॥

स०—इहास्मिन्नायुर्वेदशास्त्रे आचार्या द्विविधं द्विप्रकारं देशमाहुः कथयन्ति । भूमिभेदेन देहभेदेन च ३४ ॥

प०—उपशयादिप्रसङ्गे च देशकालावप्युपयुज्यते—अतस्तावपि पठति—इहास्मिन् आयुर्वेदशास्त्रे आचार्या द्विधा द्विप्रकारं देशमाहुः कथयन्ति । भूमिभेदेन देहभेदेन च । देहदेशः शिरःपाण्यादिलक्षणः प्रसिद्धः ॥ ३४ ॥

हे०—अधीगणं व्याचष्टे तच्च देशकालावपेक्षतः इति प्रथमं तावद्देशः । तत्र देशे भेदद्वयमाह—भूमिदेहेति—तच्च भूमिदेहश्च । इहेत्यायुर्वेदशास्त्रे शास्त्रान्तरेण देशस्य देहस्य बहुराभावात् ॥ ३४ ॥

भूमिदेश उच्यते—

जांगलं वातभूयिष्ठमनूपं तु कफोल्वणम् ।
साधारणं सममलं त्रिधा भूदेशमादिशेत् ॥ ३५ ॥

स०—भूदेशं पुनस्त्रिधा त्रिप्रकारमादिशेत् । तत्र जाङ्गलो देशोऽल्पोदकतरुपर्वतत्वेन वक्ष्यमाणलक्षणो वातभूयिष्ठो वातप्रचुरः । तत्र जातौषधिखगपुरुषमृगादयो वातप्रधाना भवन्ति । प्रचुरोदकवृक्षो यो निर्वातो दुर्लभातपः सोऽनूप इति । स च कफप्रधानः । तज्जाश्रौषध्यादयः स्निग्धा भवन्ति । साधारणः पुनरुभयलक्षणो मध्यपतितो व्यामिश्ररूपः । स च सममलो वातादिसमदोषः । अत्र दोषा एव मलशब्देनोक्ताः । वक्ष्यति हि । देहस्य मलिनीकरणदाहारमलत्वाच्च मलाः ॥ ३५ ॥

प०—भूमिदेश उच्यते—तत्र जाङ्गलो देशोऽल्पोदकपर्वतत्वेन वक्ष्यमाणलक्षणो वातभूयिष्ठो वातप्रचुरः । तत्र जातौषधिखगपुरुषमृगादयो वातप्रधाना भवन्ति । प्रचुरोदकवृक्षो यो निर्वातो दुर्लभातपः सोऽनूप इति । स च कफप्रधानस्तज्जाश्रौषधादयः स्निग्धा भवन्ति । साधारणः पुनरुभयलक्षणो मध्यपतितो व्यामिश्ररूपः । स च सममलो वातादिसमदोषः । अत्र दोषा एव मलशब्देनोक्ताः । वक्ष्यति हि—देहस्य मलिनीकरणदाहारमलत्वाच्च मलाः ॥ ३५ ॥

हे०—भूदेशभेदानाह—ते च त्रयः—जांगलोऽनूपः साधारणश्च । तत्र वातभूयिष्ठो वातरोगबहुले जांगलः । कफोल्वणः कफरोगबहुलोऽनूपः । यः सममलः स समदोषत्वादारोग्यबहुलः ते साधारणमादिशेत् । देहभेदाद्युपक्रुतिभेदेकताः ॥ ३५ ॥

मेपजस्य सम्यग्योगहेतुं कालमाह—

क्षणादिव्याध्यवस्था च कालो मेपजयोगकृत् ३६

स०—कालो द्विविधः क्षणादिलक्षणो व्याध्यवस्थालक्षणश्च । मेपजस्यौषधस्य योगं करोति । तदर्थसम्पादनसामर्थ्यं करोतीत्यर्थः । मेपजस्य योगो मेपजयोगः तं करोति । क्षणादिः प्रसिद्धः । आदिग्रहणाद्धवृत्तिमुद्धर्तयामाहोरात्रपक्षमास्तर्वयनसंवत्सराणां परिग्रहः । क्षणादिकालस्योदाहरणम् । यथा—“पूर्वाह्णे वमनं देयं

मध्याह्णे तु विरेचनम् । मध्याह्णे किञ्चिदावृत्ते वर्तित दद्याद्विचक्षणः ॥” व्याध्यवस्था सामनिराममृदुमध्यतीक्ष्णत्वात्तयोषौषधिसृष्टिः । यथा—“लघ्वनं स्वेदनं कालो यवागृस्तिकको रसः । मलानां पाचनानि स्युर्यथावस्थं क्रमेण वा ॥” यथा—“उर्वरे पेयाः कषयाश्र सर्पिः क्षीरं विरेचनम् । ग्रहं वा षडहं युञ्ज्याद्वीक्ष्य दोषबलावलम् ॥” यथा—“मृदुर्वरे लघुर्वेदहश्चलिताश्च मला यदा । अचिरं जरितस्यापि भेषजे योजयेत्तदा ॥” अस्यामवस्थायां दत्तमौषधमारोग्याय भवति ॥ ३६ ॥

प०—मेपजस्य सम्यग्योगहेतुं कालमाह—कालो द्विविधः, क्षणादिलक्षणो व्याध्यवस्थालक्षणश्च । मेपजस्यौषधस्य योगं करोति । तदर्थसंपादनसामर्थ्यं करोतीत्यर्थः । मेपजस्य योगो मेपजयोगस्तं करोति । क्षणादिः प्रसिद्धः । आदिग्रहणाद्धवृत्तिमुद्धर्तयामाहोरात्रपक्षमास्तर्वयनसंवत्सराणां परिग्रहः । क्षणादिकालस्योदाहरणं यथा—“पूर्वाह्णे वमनं देयं मध्याह्णे तु विरेचनम् । मध्याह्णे किञ्चिदावृत्ते वर्तित दद्याद्विचक्षणः ॥” व्याध्यवस्था—सामनिराममृदुमध्यतीक्ष्णत्वेन तयोषौषधिसृष्टिः । यथा—“लघ्वनं स्वेदनं कालो यवागृस्तिकको रसः । मलानां पाचनानि स्युर्यथावस्थं क्रमेण वा ॥ उर्वरे पेयाः कषयाश्र सर्पिः क्षीरं विरेचनम् । ग्रहं वा षडहं युञ्ज्याद्वीक्ष्य दोषबलावलम् ॥” यथा—“मृदुर्वरे लघुर्वेदहश्चलिताश्च मला यदा । अचिरं जरितस्यापि भेषजे योजयेत्तदा ॥” अस्यामवस्थायां दत्तमौषधमारोग्याय भवति ॥ ३६ ॥

हे०—कालभेदत्रयमाह—तत्र क्षणादिरूपो व्याध्यवस्था रूपश्च । क्षणो मात्रा आदिशब्दात्काष्ठकालानाडिकासुहृत्तयामाहोरात्रपक्षमास्तर्वयनवर्गाणि । तत्राक्षिनिमेषो मात्रा, ताः पञ्चदश काष्ठा, तास्त्रिंशत्कला, ताः सप्तदश भागाः, तेषां विंशतिनाडिकाः, ते द्वे सुहृत्, ते तुल्यरात्रिदिवे राक्षिभागेन चत्वारः पादोना यामः, तैश्चतुर्भिर्हो रात्रिश्च ; पञ्चदशाहोरात्राः पक्षः, तौ द्वौ मासः, तौ द्वाष्टुः, ते त्रयोऽयनं, ते द्वे वर्षम् । व्याध्यवस्था आमस्यमानपक्कनवपुराणतीक्ष्णमृदुत्वादयः । देशकालयोगयोगमाह—देशकालवाक्ययोः दोषभूतोऽयं ग्रन्थः योऽनुक्तो देशः कालश्च । तदुभयं मेपजस्य योगं योग्यतां करोति । उक्तं हि संग्रहे—मेपजमवचारयन् प्रागेव तावदात्र परीक्षेत । कस्मिन्नय

देशे जात इत्यादि । तस्मिन्देशे मनुष्याणामिदमाहारजातं हितमिदमहितमिति। तथा-स्थलेऽतिक्रमो, दुर्बले दुष्टमांसं शोणितारुच्यं वायव्योऽप्याभिरुच्यं हारीऽन्वितः आहार-हितो व्याधिबलमेव तावदसमर्थः सङ्खुं किं पुनस्तथापि यो भेजययोगम् । तथा—कालश्च भेजजस्य योग्यतामापादयती-त्युपक्रम्य शीतोष्णवर्णालक्षणा ऋतुव्य इत्याद्युपक्रम्य औषध-श्रामस्थित्यादि तस्मात्साधारणेणैव तदन्तरालेषु वमनादीनि योजयेत् । तथा—अतुरावस्थासु तु कालाकालसंज्ञा यथा-ऽस्यामवस्थायामस्यौषधस्य कालोऽकालो वा नष्टप्राप्ताती-तकालमौषधं यौगिकम् ॥ ३६ ॥

तत्रौषधं द्विप्रकारमाह—

शोधनं शमनं चेति समासादौषधं द्विधा॥३७॥

स०—यत्किञ्चिज्जात्यौषधं सम्भवति तदनेकप्रकारं संभवदपि द्वैरूप्यान्तत्किमाच्छोधनशमनलक्षणात् समासात्संक्षेपतो द्वियेयुक्तम् । एकं शोधनरूपमपरं शमनरूपमिति । शोधनं यत् कुपितान् दोषान् बहिर्निःसार्य रोगोपशमनं करोति । शमनं यत् स्वस्थानस्थितानामेव साम्यहेतुः ॥ ३७ ॥

प०—तत्रौषधं द्विप्रकारमाह—समासात् संक्षेपतः यत्किञ्चित् जगत्त्र्यौषधं संभवति तदनेकप्रकारं संभवदपि द्वैरूप्यान्तत्किमात् शोधनशमनलक्षणाद्विधे-त्युक्तम् । एकं शोधनरूपमपरं शमनरूपमिति । शोधनं यत् कुपितान् दोषान् बहिर्निःसार्य रोगोप-शमनं करोति । शमनं यत् स्वस्थानस्थितानामेव साम्यहेतुः ॥ ३७ ॥

हे०—औषधमेदद्वयमाह—तच्च शोधनं शमनं च। समासतः इत्यनुवर्तमानेऽपि पुनः समासग्रहणमतिरिक्तं यथा सामान्यो-चया विशेषसंग्रहः संक्षेपः । लघ्वनबृंहणे सामान्ये विहाय लघ्वनविशेषयोः शोधनशमनयोरुक्तिरित्यतिरिक्तं संक्षेपः । स च बृंहणस्य शमनेऽन्तर्भावो मत्वा कृतः । वक्ष्यति हि—“बृंहणं शमनं त्वेव वायोः पित्तानिलस्य च । ” इति । शोधनम् अधिकं बहिर्निःसरणेन रोगसाम्यकरणं, शमनं त्वधिकक्षपणक्षीणवर्धनान्ध्याम् । अतएवाभ्याधिके दोषे शोधनमधिकक्षीणयोः शमनमिति विभागः सिद्धः ॥३७॥

औषधमुक्तं तस्य विषयमाह—

शरीरजानां दोषाणां क्रमेण परमौषधम् ।

वस्तिविरिंको वमनं तथा तैलं घृतं मधु ॥३८॥

स०—शरीरजानां वातादीनां क्रमेण यथासंस्कं परिपाठ्योद्देशनिर्देशेन परमौषधं प्रधानौषधं वस्तु दिवमनातं शोधनरूपं तैलादिमध्वतं शमनरूपम् तेन वातस्य वस्तिगुदप्रणिवेयस्नेहकाथादि परमौषधम् पित्तस्य विरेको मुखपीतं गुदमार्गेणातःस्थित निःसारणं परमौषधम् । कफस्य वमनं मुखेन पं तेनैव दोषस्य निःसारणं परमौषधमिति शोधनरूपं दोषाणामौषधम् तैलादि तु शमनस्वरूपेणौषधम् । तथे क्रमेणैव वातस्य तैलं पित्तस्य घृतं कफस्य माहि परमौषधम् । प्रधानमौषधमिति यावत् ॥ ३८ ॥

प०—औषधमुक्तं तस्य विषयमाह—शरीरजाः वातादीनां क्रमेण यथासंख्येन परिपाठयोद्देशनिर्देशे परमौषधं वस्त्यादिवमनान्तं शोधनरूपम् । तैलादि मध्वन्तं शमनरूपम् । तेन वातस्य वस्तिगुदप्रणि-धेयस्नेहकाथादि परमौषधम् । पित्तस्य विरे-मुखपीतं गुदमार्गेणान्तःस्थितस्य निःसारणं परमं पथम् कफस्य वमनं मुखेन पतं तेनैव दोषस्य निःसारणं परमौषधमिति शोधनरूपेण दोषाणामौ-षधम् । तैलादि तु शमनस्वरूपेणौषधम् । तथेति क्रो-णैव वातस्य तैलं, पित्तस्य घृतं, क्रेष्मणो मधु प-मौषधं प्रधानमौषधमिति यावत् ॥ ३८ ॥

हे०—शोधनशमनविशेषाणां विषयविभागमाह—त शोधनविशेषा वस्त्यादयः क्रमेण परमौषधम् । वातस्य वस्ति पित्तस्य विरेकः । तथा कफस्य वमनम् । तथा शमनविशे-पास्तैलादयः । वातस्य तैलं, पित्तस्य घृतं, कफस्य मधु किं सर्वेषां नेत्याह—शरीरजानां शरीरे जाताः द्विती-रोगाख्यं जन्म प्राप्ताः शरीरजाः शरीराश्रितास्तेषां कः परमतिशयेन । एतदुक्तं भवति सर्वेषां दोषाणां वातशरी-पधं विशेषाद्वातस्य । सर्वाणि शोधनानि वातशरीप-विशेषाद्वातस्तः । तथा पुनः शरीराश्रयाणां दोषाणां वस्तिशरी-विशेषाच्छरीराश्रयाणां । एवं विरेकादिषु वाच्यम् अमूर्तर शमनस्य ॥ ३८ ॥

कायादिदेशमाश्रित्य सर्वत्र सममेव शरीरजानां दोषाणां क्रमेण परमौषधमुक्तम् । अथ मानसयोर्दोषयो-क्तिरपरमौषधं स्यादिति तदर्थमाह—

धीर्धियात्मादिविज्ञानं मनोदोषौषधं परम् ॥३९॥

स०—मनोदोषयो रजस्तमसोः रोगविघ्नकारि धैर्या-
दिकं परमौषधम् । धीश्च धैर्यं चात्मादिविज्ञानं च तत्तथा-
विधम् । तत्र धीर्बुद्धिर्बाह्याभ्यात्मिकानां भावानां हिता-
हितपरिच्छेदविभागकारिणी । धैर्यं धृतिश्चेतसः स्थि-
रत्वमचापलम् । येन प्रतिषिद्धेषु न प्रवर्तते अहितेषु
च न सीदति । आत्मविज्ञानं योगाभ्याससमाधिना
परमात्मस्वरूपविज्ञानम् । आदिग्रहणाज्ज्ञानविज्ञानस्मृ-
तिदेशकालादीनां परिग्रहः । मनोदोषसमुत्थकामादि-
जरोगार्थः परशब्दो विशेषणत्वेन निर्दिष्टः ॥ ३९ ॥

प०—काला (या) दिदेशमाश्रित्य सर्वत्र सममेव श-
रीरजानां दोषाणां क्रमेण परमौषधमुक्तम् । अथ मान-
सयोर्दोषयोः किं तत् परमौषधं स्यादिति तदर्थमाह—
मनोदोषयो रजस्तमसोः रोगविघ्नकारि धैर्यादिकं
परमौषधं स्यादिति । धीश्च धैर्यं च आत्मादिवि-
ज्ञानं च तत्तथाविधम् । तत्र धीर्बुद्धिः बाह्याभ्यात्मि-
कानां भावानां हिताहितपरिच्छेदविभागकारिणी, धैर्यं
धृतिश्चेतसः स्थिरत्वमचापलम् । येन प्रतिषिद्धेषु न
प्रवर्तते । अहितेषु च न सीदति । आत्मविज्ञानं योगा-
भ्याससमाधिना परमात्मस्वरूपविज्ञानम् । आदि-
ग्रहणात् स्मृतिदेशकालादीनां परिग्रहः । मनोदो-
षसमुत्थकामादिजरोगार्थः । परशब्दो विशेषणत्वेन
निर्दिष्टः ॥ ३९ ॥

हे०—विशेषमाह—तच्च धीप्रभृति धीर्बुद्धिः यया हिता-
हितविवेकः । धैर्यं दुःखसहत्वं येन हितत्वेनमहित-
त्यागः । आत्मादिविज्ञानमात्मादयः आत्मदेशकालास्तेषां
विज्ञानमीदृशोऽमीदृशे काले व्यवहरामीति ज्ञानं, येन
हितमेव तस्याविच्छेदः । एतत्सर्वं मनोदोषौषधं हृदयाश्र-
याणां वातादीनामौषधं परं सर्वमेव मनोदोषाणामौषधं वि-
शेषादीप्रभृति । तथा मनःशरीराधिष्ठानानां दोषाणां धीप्रभृ-
त्यौषधं विशेषान्मनोविधिष्ठानानामित्यर्थः । इति रौगौषधम् ३९

एवं तावदनेन सकलचिकित्सितमुक्तं, तच्च पादच-
तुष्टययुक्तं कार्यकरं तदर्थमाह—

भिषक् द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् ।
चिकित्सितस्य निर्दिष्टं प्रत्येकं तच्चतुर्गुणम् ४०

स०—चिकित्सितस्य रोगोपशमलक्षणस्य पादचतुष्टय-
मंगचतुष्टयमुक्तं प्रत्येकं तच्चतुर्गुणमेवं षोडशगुणं चिकि-

तितं भेषजं भिषजो भाषन्ते । भिषवैद्यः । तस्य प्राधान्या
दग्रे निर्देशः । तथा चागमः—“योक्ता प्रयोक्ता शास्त्रा
च प्रधानो भिषगत्र तु ॥” तथा संग्रहेऽपि—“यद्वैद्ये
विगुणे पादा गुणवन्तोऽप्यनर्थकाः । सपादहीनानप्या-
तान् गुणवान्यश्च यापयेत् ॥ चिकित्सायास्तमेवातः
प्रधानं कारणं विदुः ।” द्रव्याण्यौषधानि । उपस्थाता
परिचारकः । रोगी आतुरः । एतत्पादचतुष्टयं निर्दि-
ष्टमाचार्येण ॥ ४० ॥

प०—एवं तावदनेन सकलं चिकित्सितमुक्तम् । तच्च
पादचतुष्टययुक्तं कार्यकरं तदर्थमाह—चिकित्सितस्य
रोगोपशमलक्षणस्य पादचतुष्टयमङ्गचतुष्टयमुक्तम् ।
प्रत्येकं तच्चतुर्गुणमेवं षोडशगुणं चिकित्सितं भेषजं
भिषजो भाषन्ते । भिषक् वैद्यस्तस्य प्राधान्यादग्रे
निर्देशः । तथा चागमः—“योक्ता प्रयोक्ता शास्त्रा च
प्रधानो भिषगत्र तु ॥” तथा संग्रहेऽपि—“यद्वैद्ये
विगुणे पादा गुणवन्तोऽप्यनर्थकाः । स पादहीना-
नप्यातान् गुणवान् यश्च यापयेत् ॥ चिकित्साया-
स्तमेवातः प्रधानं कारणं विदुः ।” द्रव्याण्यौष-
धानि । उपस्थाता—परिचारकः । रोगी—आतुरः ।
एतत्पादचतुष्टयं निर्दिष्टमाचार्येण ॥ ४० ॥

हे०—औषधपादानाह । भिषागीति—ते च चत्वारः
भिषग्द्रव्यमुपस्थाता रोगी चेति । उपस्थाता परिचारकः,
चिकित्सितस्यौषधस्य पादत्वं चैषां क्रियानिष्पादकावयव-
त्वात् । पादान्विशिनष्टि—तत्पादचतुष्टयं प्रत्येकं तच्चतुर्गुणं
ज्ञेयं, तदुपवतामेवैषां पादत्वमित्यर्थः ॥ ४० ॥

तेषां गुणानाह—

दशस्तीर्थात्तशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा शुचिर्भिषक् ४१

स०—दक्षः कर्मणि चतुरः । तीर्थोदुपाध्यायाद्विहि-
तागमादात्तो गृहीतः शास्त्रार्थो येन स तीर्थात्तशास्त्रार्थः ।
आगमप्राप्तशास्त्रस्वरूपः । बहुशो दृष्टं कर्म येन चिकि-
त्सालक्षणं स दृष्टकर्माऽप्यस्तकर्मा शतशश्विकित्सित-
रोगः । शुचिः कायवाङ्मनोव्यापारैर्मलीमसैरुपरामृ-
ष्टोऽपि सावानर्थोपजीविकाहेतोर्न करोति परं धर्मोपार्ज-
नेनेति शुचिः ॥ ४१ ॥

प०—तेषां गुणानाह—दक्षः कर्मणि चतुरः । तीर्था
दुपाध्यायाद्विहितागमात् आत्तो गृहीतः शास्त्रार्थो

येन स तीर्थात्तशास्त्रार्थः । आम्नायान् आगमात्
प्राप्तशास्त्रस्वरूपः । बहुशो दृष्टं कर्म येन चिकित्सा-
लक्षणं दृष्टकर्मा अभ्यस्तकर्मा शतशस्त्रिकित्सितरोगः ।
शुचिः कायवाङ्मनोव्यापारैर्मेलीमसैरपरामृष्टः अलि-
प्सावान् अर्थोपजीविकाहेतोर्न करोति परं धर्मोपा-
जनेनेति शुचिः ॥ ४१ ॥

हे०-मिषगुणानाह-दक्ष इति । दक्षः शीघ्रकारी, ती-
र्थात्तशास्त्रार्थो गुरोर्दहीतायुर्वेदार्थः । तीर्थं गुरुः । दृष्टकर्म-
बहुभाषाछितशास्त्रार्थः । शुचिर्मनोयाकायैः शुद्धः । संप्रहे-
तु-“अमेचोऽनुदतोऽस्तन्धः सूरतः म्रियदर्शनः । (सूरतः
काशणिकः) बहुश्रुतः कालवेदी जितप्रन्धोऽर्थकर्मोपि ॥
अनाथान् रोगिणो यश्च पुत्रवत्समुपाचरेत् । गुणना समनु-
ज्ञातः स मिषकृ शब्दमनुते ॥ यस्तु केवलशास्त्रज्ञः कर्म-
स्वपरिनिष्ठितः । स सुहृत्प्राप्तुं प्राप्य यथा भीरु-
बाह्वम् ॥ यः पुनः कुरुते कर्म भाट्याच्छास्त्रा-
र्थवर्जितः । स सत्तु गर्हामाप्नोति वधं चेच्छति राजतः ॥
हेतौ लिङ्गे प्रशमने रोगाणामपुनर्भवे । ज्ञानं चतुर्विधं
यस्य स राजाहो मिषन्वरः ॥ शास्त्रं शास्त्राणि सलिलं
गुणदोषप्रवृत्तये । पात्रोपकीर्णतः प्रहो बाहुभुलेन बृहेतुः ॥
प्रदीपभूतं शास्त्रं हि दर्शनं विपुला मतिः । तान्मो मनः-
सुयुक्तान्यां चिकित्सनापरायति ॥ आहूत एव यो याति-
सुवेशः सुनिमित्ततः । गात्वातुरार्थादित्यत्र न निधत्ते मनः
क्वचित् ॥ व्याधिं परीक्षते सम्यङ्निदानादिविशेषतः ।
गोपनीयां च तद्वार्ता न प्रकाशयते बहिः ॥ सहसा न च
तस्यापि क्रियाकालं न हापयन् । जानाति चोपचरितं स
वैद्यः सिद्धिमश्नुते ॥ नाददीतामिष स्त्रीभ्यस्तदव्यक्षे परा
कुसुमे । तामिषं रहति स्थानं परिहासं च बर्जयेत् ॥
जिजीविषुर्व्याधितोऽपि पूर्वोक्तगुणवर्जितवान् । क्रियाविक्रिययो
वैद्यान् मृत्योरग्रेसरा हि ते ॥ यद्वैद्ये विगुणे पादा गुणवन्तो-
ऽप्यनर्थाकाः । सपादहीनानप्यातान् गुणवान् यच्च यापयेत् ॥
चिकित्सायास्तमेवातः प्रधानं कारणं विदुः । व्याधिं पुरा
परीक्ष्यैवमारभेत ततः क्रियाम् ॥ स्वार्थविद्या यशोहानिस-
न्वया ध्रुवमाप्नुयात् । साध्ययोरपि संयोगो बली नो यात्य-
साध्यताम् ॥ विद्यादसाध्यमेवातः साध्यासाध्यसमागमम् ।
नासाध्यः साध्यतां याति साध्यो याति त्वसाध्यताम् ॥
पादापचाराद्बिबादा यात्यवस्थान्तरं गदः । वरमाद्वीविपवि-
धं दौष्टमग्निमयोऽपि वा ॥ उपशुद्धीत नत्वार्तादामिषं कृप-
णाञ्जनात् । पुरोभूतं दसाधर्मं इत्याक्षेपु मिषन्वरः ॥
वर्तते यस्तु सिद्धार्थः स सर्वमतवर्तते” इति ॥ ४१ ॥

औषधमपि चतुर्विधम्-

बहुकल्पं बहुगुणं संपन्नं योग्यमौषधं

स०-ब्रह्मः कल्पा यस्मिन् भवति स्वर-
धास्तद्बहुकल्पं व्याधीनां निवारणक्षमं न तु
कल्पम् । तद्वि सुखमुपयुज्यते । नानाशक्त्यो
बहवो गुणा यस्य गुरुमन्दादयोऽस्तद्बहुगुण-
यदनेकरोगविनाशनसमर्थम् । संपन्नं रं
विपन्नम् । प्रशस्तभूमिदेशजातम् । तथ
“धन्वलाधारणे देशे समे सन्धुक्तिके शुचौ
चैव्यायतनश्चभ्रवल्मीकवर्जितः । इति ।” प्रश-
जातादिगुणयुक्तम् । अथवा पाकसंस्कारा-
योग्यं दातुं यद्यत्रार्हति तत्र योग्यम् । व्य-
दोषदृष्यदेहवयोबलादीन् ज्ञात्वा युज्यते
तद्योग्यं रोगस्य रोगिणश्च ॥ ४२ ॥

प०-औषधमपि चतुर्विधम्-ब्रह्मः क-
सम्भवन्ति स्वरसत्ताथचूर्णाद्यास्तद्बहुकल्-
नां निवारणक्षमं न तु लवणवेदे
तद्वि सुखमुपयुज्यते । नानाशक्त्यो वि
बहवो गुणा यस्य गुरुमन्दादयोः
गम् । अथवा यदनेकरोगविनाशनसमर्थं
सम्पत्तियुक्तम् । अथवा पाकसंस्कारा-
योग्यं दातुं यद्यत्रार्हति तत्र योग्यम् ।
कालदोषरूपदेहवयोबलादीन् ज्ञात्वा यु-
इति तत् योग्यं रोगस्य रोगिणश्च ॥ ४२ ॥

हे०-द्रव्यगुणानाह-बहवः कल्पाः स्वरसाद-
हुकल्पं, बहवो गुणाः गुरुमन्दादयो यस्य तद्
दिसंपत्त्या यद्युक्तं तत्संपन्नं, देशकालाद्युचितः
धमत्र द्रव्यं चिकित्सितरूपस्यौषधसंयोगावयो

उपस्थातापि चतुर्विधः-

अनुरक्तः शुचिर्दक्षो बुद्धिमान् परि-

स०-अनुरक्तो दृढमत आतुरस्य । ज्ञा-
न्मनोव्यापारैर्दुष्टैरपरामृष्टः । दक्षः सर्वचेष्ट-
बुद्धिमान् विशिष्टया बुद्ध्या युक्तः । ।
यावत् ॥ ४३ ॥

प०-उपस्थातापि चतुर्विधः-अनुरक्तो-
तुस्य । शुचिः कायवाङ्मनोव्यापारैर्दुष्टैः

दक्षः सर्वचेष्टासु चतुरः । बुद्धिमान्-विशिष्टया बुद्ध्या युक्तः प्रवीण इति यावत् ॥ ४३ ॥

हे०—परिचारकुणानाह—अनुरक्त इति—अनुरक्तः
श्रेष्ठः । शुचिदक्षौ वैद्यवत् बुद्धिमान् प्राज्ञः ॥ ४३ ॥

रोगयि चतुर्विधः—

आढ्यो रोगी भिषग्वश्यो ज्ञापकः सत्त्ववानपि ४४

स०—आढ्यो धनवान् । भिषग्वश्यो वैद्यायस्तदु-
क्तकारी । ज्ञापको निदानादीनामावेदको वैद्य रोगाहार-
विहारादीनामन्वयव्यतिरेकं बोधयितुं समर्थः । सत्त्ववान्
धैर्ययुतो मोहवर्जितः । धैर्येण प्रायश्चित्तवृत्तिकृत्सां
करोति । अपिः संभावनार्थे ॥ ४४ ॥

प०—रोगयि चतुर्विधः—आढ्यो-धनवान् । भिषग्व-
श्यो-वैद्यायस्तः तदुक्तकारी । ज्ञापको निदानादीना-
मावेदकः । वैद्य रोगाहारविहारादीनामन्वयव्यति-
रेकं बोधयितुं समर्थः । सत्त्ववान्—धैर्ययुक्तो मोहव-
र्जितः धैर्येण प्रायश्चित्तवत् चिकित्सां करोति । अपिः
संभावनार्थे ॥ ४४ ॥

हे०—रोगिगुणानाह—आढ्यो धनवान्, भिषग्वश्यो
वैद्याधीनः । ज्ञापकः स्वातन्त्र्यमानरोगावस्थानिरूपणसमर्थः,
सत्त्ववान् रोगीषधक्षेयसहः । इति भिषगादिचतुष्टय-
सूक्तम् ॥ ४४ ॥

सुखसाध्यादिकस्य व्याधिचतुष्टयस्य लक्षणमुच्यते—

सर्वौषधक्षमे देहे यूनः पुंसो जितात्मनः ।

अमर्मगोऽल्पहृत्स्वरूपरूपोऽनुपद्रवः ॥

अतुल्यदृष्यदेशर्तुप्रकृतिः पादसंपदि ।

अंघ्र्यनुगुणेष्वेकदोषभागो नवः सुखः ॥ ४५ ॥

स०—सर्वौषधक्षमे देह उत्पन्नो व्याधिः सुखसाध्यः
सुखोपायः । तथा च ग्रंथः—‘सुखसाध्यः सुखोपायः
कालेनाल्पेन साध्यते ।’ सर्वौष्यौषधानि यः क्षमते
सहते तीक्ष्णमध्यमदुर्गुणाणि नानादेशजानि शमनानि
तथा शोथनरूपाणि तथा विषकारादीनि । यूनः कृ-
यस्य तरुणस्येत्यर्थः । पुंसो न स्त्रियाः । पुंमहणं
स्त्रीनिवृत्त्यर्थम् । यतस्तस्याः सर्वदा मीरुत्वमनुद्धिमत्त्वं
चातो यथोक्तानुरूपगुणभावः । सा तु यस्मात्तीक्ष्णगुणौ-

षधानि न सहते सौकुमार्यादियोगात् । जितात्मनोऽलो-
लुपस्य । जित आत्मा येन । विषयामिलापं परिहृतः ।
अमर्मगोऽमर्मस्थः मर्मणि शिरोहृदयवस्तिप्रभृतीनि तेषु
गच्छतीति मर्मगः न मर्मगोऽमर्मगो हृत्कंठादिपीडाक-
रणसमर्थः । अल्पहृत्स्वरूपरूप इति । हेतुश्चाप्ररूपं
च रूपं तानि हेत्वप्ररूपरूपाण्यल्पानि हेत्वप्ररूपरूपाणि
यस्य स तथाविधः । हेतुर्निदानम् । अग्ररूपं पूर्वरूपम् ।
रूपं लक्षणम् । एतान्यल्पानि यस्य । अनुपद्रव
इति । न विद्यते उपद्रवो यस्योत्पन्नस्य
व्याधेरनन्तरं जायते योऽप्यो व्याधिर्न तल्लक्षणभूतो-
ऽप्रधानो न यथास्वलक्षणस्तदुपक्रमनिरोधकः स
उपद्रवः । तथा चागमः—“व्याधेरुपरि यो व्याधिर्म-
वत्युत्तरकालजः । उपक्रमविधाती च स ह्युपद्रव
उच्यते ॥” अतुल्यदृष्यदेशर्तुप्रकृतिरिति । दृष्यश्च देशश्च
ऋतुश्च प्रकृतिश्च ता दृष्यदेशर्तुप्रकृतयः । अतुल्या
दृष्यदेशर्तुप्रकृतयो यस्य । अतुल्या न सदृशाः । यथा
दृष्ये मेदोमज्जादावनूपदेशे शीतार्तानुरो वातप्रकृति-
स्तस्य कुपितं पित्तं सुखसाध्यमिति । अतुल्य-
दृष्यो यथा श्लेष्मणा शीतेन रक्तमुष्णं दूषितम् ।
अतुल्यदेशो व्याधिर्यथा—अनूपदेशे पित्तसंभूतः ।
अतुल्यर्तुर्थथा—शरदि कफोद्भवः । अतुल्यप्रकृति-
र्थथा—पित्तप्रकृतेः श्लेष्मोद्भवो व्याधिः नन्वतु-
ल्यदृष्यदेशर्तुप्रकृतिर्त्वादसौ कुच्छसाध्यो यथा वा
याप्यो न सुखसाध्योऽनेकसुखोपक्रमसाध्यत्वात् ।
यतो दृष्यादीनामतुल्यत्वात्परस्परमन्य एवोपक्रमः ।
एकसुखोपक्रमः सुखसाध्यो व्याधिः । अत एव साध्य-
याप्यपरित्याज्या मेहाः श्लेष्मपित्तवातोत्थाः समासम-
क्रियतया महात्ययतयापि चेत्येवं निर्दिशति । अत्रो-
च्यते । तथा प्रभावत्वात्प्रमेहाख्यस्य व्याधेर्यदुत श्लेष्म-
प्रमेहः समक्रियत्वात्साध्यः । पित्तप्रमेहो विषमक्रियत्वा-
द्याप्यः । महात्ययत्वाच्च वातप्रमेहः प्रत्याख्येयः । किंचा-
तुल्यदृष्यदेशर्तुप्रकृतिर्विज्ञानमहंरभो निष्प्रत्यनीको व्याधि-
र्जायतेऽतोऽसौ न सुखसाध्यः । कुञ्चचिद्धाधौ तुल्य-
दृष्यादिरपि सुखसाध्यत्वेन ज्यायान् । तथा च ग्रंथः—
“ज्वरे तुल्यर्तुदोषस्य प्रमेहे तुल्यदृष्यता । रक्तगुल्मे ।

राणत्वं सुखसाध्यत्वहेतवः॥” पादसंपदि भिषगादीनां चतुर्णां पादानां संपत्समुद्भूतत्वात् सत्यामंगचतुष्टये परिपूर्णं सति । ग्रहेष्वनुगुणेष्विति । ग्रहाः सूर्यादयस्तेष्वनुगुणेष्वनुकूलराशिस्थितेषु शोभनस्थानगतेषु सन्तु । एकदोषमार्गं इति । दोषश्च मार्गश्च दोषमार्गम् । एकं दोषमार्गं यस्य स तथोक्तः । दोषो वातादिः । मार्गस्त्रिविधः शाखादिर्वक्ष्यमाणो बाह्याभ्यन्तरमध्यभेदेन । तेनैकेन वातादीनामन्यतमेन दोषेण यो जातो न द्वाभ्यां त्रिभिर्वा तथैकेनापि मार्गेण बाह्येन मध्येनाभ्यन्तरेण वा जातो नवो न जरठः । अचिरोत्पन्न इत्यर्थः । यस्माद्वत्सरातीता व्याधयोऽसाध्यः । स तथाविधो व्याधिः सुखेन साध्यते । तथा च ग्रन्थः—“सुखसाध्यः सुखोपायः कालेनाल्पेन साध्यते” ॥ ४५ ॥

प०—सुखसाध्यादिचतुष्टयलक्षणमुच्यते सर्वौषधक्षमे देहे उत्पन्नो व्याधिः सुखसाध्यः सुखोपायः कालेनाल्पेन साध्यते । सर्वौषधोषधानि यः क्षमेत सहते तीक्ष्णमध्यमुदुरूपाणि नानादेशजानि शमनानि तथा शोषनरूपाणि तथा विषक्षारादीनि च । यूनोः वयस्यस्य तरुणस्येत्यर्थः । पुंसः न स्त्रियाः । पुग्रहणं स्त्रीनिवृत्त्यर्थम् । यतस्तस्याः सर्वदा भीरुत्वमवुद्भूतम् । अतो यथोक्तानुगुणाभावः । सा तु यस्मात्तीक्ष्णान्यौषधानि न सहते सौकुमार्यादियोगात् । जितात्मनः—अलोऽप्यजित आत्मा येन विषयाभिलाषं परिहरतः । अमर्मगो—न मर्मस्थः । मर्माणि शिरोहृदयवस्तिप्रभृतीनि तेषु गच्छतीति । न मर्मगोऽमर्मगः हृत्कण्ठादिपीडाकरणासमर्थः । अप्यहेत्वग्रूपरूप इति, हेतुश्चाग्ररूपं च रूपं च तानि हेत्वग्ररूपरूपाणि । अस्यानि हेत्वग्ररूपरूपाणि यस्य स तथाविधः । हेतुनिदानम् । अग्ररूपं—पूर्वरूपम् । रूपं लक्षणम् । एतान्यल्पाणि यस्य । अनुपद्रव इति । न विद्यते उपद्रवो यस्य उत्पन्नस्य व्याधेरनन्तरं जायते योऽन्यो व्याधिनं तल्लक्षणभूतोऽप्रधानो न यथास्वलक्षणस्तदुपक्रमनिरोधकः स उपद्रवः । तथा च आगमः—“व्याधेरुपरि यो व्याधिर्भवत्युत्तरकालजः । उपक्रमविधाती च स ह्युपद्रव उच्यते ॥ ” अतुल्यदृष्यदेशतुप्रकृतिरिति—दृष्यं च देशश्च अतुल्य प्रकृतिश्च ताः दृष्यदेशचतुष्टयः । अतुल्या दृष्यदेशतुप्रकृ-

तयो यस्य । अतुल्या विसदृशी । यथा—दृष्ये भेदोमज्जादावनूपदेशे शीततौ आतुरो वातप्रकृतिस्तस्य कुपितं पित्तं सुखसाध्यमिति । अतुल्यदृष्यो यथा—न श्लेष्मणा शीतेन रक्तमुष्णं दूषितम् । अतुल्यदेशे व्याधिर्यथा—अनूपदेशे पित्तं संभूतम् । अतुल्यतुर्यथा—शरादि कफोद्भवः । अतुल्यप्रकृतिर्यथा—पित्तप्रकृतेः श्लेष्मोद्भवो व्याधिः । नन्वतुल्यदृष्यदेशतुप्रकृतित्वादसौ कृच्छ्रसाध्यो यथा वा याप्यो न सुखसाध्यः । अनेकमुखोपक्रमसाध्यत्वात् यतो दृष्यादीनामनुल्यत्वात् परस्परमन्य एवोपक्रमः । एकमुखोपक्रमः सुखसाध्यो व्याधिरत एव साध्ययाप्यपरित्याज्या मेहाः श्लेष्मपित्तबातोऽप्याः समासमक्रियतया महालयतयापि चेलेवं निर्दिशति । अत्रोच्यते । तथा प्रभावत्वात् प्रमेहाख्यस्य व्याधेर्यदुत श्लेष्मप्रमेहः समक्रियत्वात् साध्यः । पित्तप्रमेहो विषमक्रियत्वात् याप्यः । महालयत्वाच्च वातप्रमेहः प्रत्याख्येयः । किंच तुल्यदृष्यदेशतुप्रकृतित्वान्महारम्भो निष्प्रतीको व्याधिर्जायते । ततोऽसौ न सुखसाध्यः । कुत्रचिद्व्याधौ तुल्यदृष्यादिरपि सुखसाध्यत्वे व्यात्याज्यं । तथाच ग्रन्थः—“ज्वरे तुल्यतुदोषत्वं प्रमेहे तुल्यदृष्यता । रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यत्वहेतवः ॥” पादसंपदि भिषगादीनां चतुर्णां पादानां संपत् समृद्धिः तस्यां सत्यामङ्गचतुष्टये संपूर्णं सति । ग्रहेष्वनुगुणेष्विति ग्रहाः सूर्यादयः तेष्वनुगुणेष्वनुकूलराशिस्थितेषु शोभनस्थानगतेषु सन्तु । एकदोषमार्गं इति—दोषश्च मार्गश्च दोषमार्गम् । एकं दोषमार्गं यस्य स तथोक्तः । दोषो वातादिः । मार्गस्त्रिविधः शाखादिर्वक्ष्यमाणो बाह्याभ्यन्तरमध्यभेदेन । तेनैकेन वातादीनामन्यतमेन दोषेण यो जातो न द्वाभ्यां त्रिभिर्वा तथा नैकेनापि मार्गेण बाह्येन मध्येनाभ्यन्तरेण वा जातः नवो न जरठः अचिरोत्पन्न इत्यर्थः । यस्माद्वत्सरातीता व्याधयोऽसाध्यः । स तथाविधो व्याधिः सुखः सुखेन साध्यते । तथाच ग्रन्थः—“सुखसाध्यः सुखोपायः कालेनाल्पेन साध्यते” ॥ ४५ ॥

हे०—औषधमसाध्ये व्याधौ निरोद्धुं साध्ययाप्यासाध्यविवेकं करोति । तत्र साध्यो द्विविधः—सुखः कृच्छ्रात्तत्र सुखसाध्यलक्षणाति—सर्वौषधोति । सर्वौषधक्षमदेहाद्यधिकोनिर्वाति—

लक्षणो रोगः सुखसाध्यः । तानि च लक्षणानि विपर्यया-
त्यंतविपर्ययाभ्यां सह लिख्यन्ते—कृच्छ्रादिपूषयोगात् । सर्वौ-
षधक्षमदेहजत्वम्, औषधमात्राक्षमदेहजत्वं, युवजत्वं, बाल-
वृद्धजत्वं, अतिबालातिवृद्धजत्वं, स्त्रीनपुंसकजत्वं, गर्भिणी-
श्लतिका—स्त्रीलक्षणनपुंसकजत्वं, विषयानासक्तैन्द्रियजत्वं,
विषयासक्तैन्द्रियजत्वम्, असद्विषयासक्तैन्द्रियजत्वम्, अम-
र्मगत्वं, प्राणहरमर्मगत्वम्, अल्पनिदानत्वं, बहुनिदानत्वं,
यावदुक्तनिदानत्वम्, अल्पसंप्राप्तित्वं, बहुसंप्राप्तित्वं, यावदु-
क्तसंप्राप्तित्वम् । हेतुनिदानं, संप्राप्तिश्च, अल्पपूर्वरूपत्वं,
बहुपूर्वरूपत्वं, यावदुक्तपूर्वरूपत्वम्, अल्परूपत्वं,
बहुरूपत्वं, यावदुक्तरूपत्वम्, अनुपद्रवत्वं, सोपद्रवत्वं, याव-
दुक्तोपद्रवत्वम्, उत्पादकदोषापेक्षया विपरीतद्रूपत्वं
यथा—पित्तजे रसगतत्वम्, अतुल्यदृष्यत्वं यथा—पित्तजे
रक्तगतत्वं, तुल्यानेकद्रूपत्वं यथा—पित्तजे रक्तस्वेदगतत्वं,
विपरीतदेशत्वम् । यथा—कफजे जांगलत्वं, तुल्यदेशत्वं
यथा—कफजेऽनूपगतत्वं, तुल्यदेशजन्मत्वं यथा—कफजे जन्म-
प्रभृतिसेवितानूपगतत्वम्, अतुल्यतुल्यम् । यथा—वातजे शारदत्वं,
तुल्यतुल्यं यथा—वातजे ग्रीष्मत्वं, तुल्यप्रकोपतुल्यं यथा—वातजे
वार्षिकत्वं, विपरीतप्रकृतित्वम् । यथा—पित्तजे कफप्रकृतित्वं,
तुल्यप्रकृतित्वं यथा—पित्तजे पित्तप्रकृतित्वं तुल्यानि-
व्यप्रकृतित्वं यथा—पित्तजे वातपित्तप्रकृतित्वं, वातस्य
योगबाधित्वात् । पादसंपन्नावत्वं, पादविकृतत्वं, सर्वापाद-
विकृतत्वं, अनुकूलग्रहत्वं, प्रतिकूलग्रहत्वं, प्रतिकूलसर्वग्रह-
त्वम् । एकदोषत्वं, द्विदोषत्वं, सर्वदोषत्वम् । एकमार्गत्वम्,
अनेकमार्गत्वं, सर्वमार्गत्वम् । अनतिक्रान्तवत्सरत्वम्,
अतिक्रान्तवत्सरत्वं, बह्वतिक्रान्तवत्सरत्वम् ॥ ४५ ॥

कृच्छ्रसाध्यं व्याधिमाह—

शस्त्रादिसाधनः कृच्छ्रः संकरे च ततो गदः ॥ ४६ ॥

स० यो गदो रोगः शस्त्रादिसाधनः शस्त्रादिभिः
साध्यते स कृच्छ्रसाध्यः कृच्छ्रप्रतीकारो महद्भिरुपायैः
साध्यते तथा चिरेण । तथा च ग्रंथः—“कृच्छ्रैरुपायैः
कृच्छ्रैस्तु महद्भिरुपायैः चिरेण च ।” आदिग्रहणेन क्षाराग्नि-
कर्मविषलेपादयो गृह्यते । तथा संकरे च ततः पूर्वोक्ता-
त्साध्यलिङ्गासंकीर्णत्वे सति यो गद उत्पन्नः सोऽपि
कृच्छ्रसाध्यः । चशब्दः समुच्चये । ततस्तस्मादु-
क्तसाध्यलक्षणाद्यः संकरे द्वित्रिविपर्यये सति स्थितः ।
तथा च युवा आतुरः किंतु न विजितात्मा विजि-

तात्मा वा किंतु रोगो मर्मस्थानगः । सर्वौषधक्षमो देहे न
जातः किंतु वृद्धः । कदाचिद्युवा न सर्वौषधक्षमो
देहः । एवमनया दिशा सर्वमप्यूह्यम् ॥ ४६ ॥

प०—कृच्छ्रसाध्यं व्याधिमाह—यो गदो
रोगः शस्त्रादिसाधनः शस्त्रादिभिः साध्यते
स कृच्छ्रसाध्यः कृच्छ्रसाध्यप्रतीकारः मह-
द्भिरुपायैः साध्यते तथा चिरेण । तथा च ग्रंथः—
“कृच्छ्रैरुपायैः कृच्छ्रस्तु महद्भिरुपायैः चिरेण च ।”
आदिग्रहणेन क्षाराग्निकर्मविषलेपादयो गृह्यन्ते ।
तथा संकरे च । ततः पूर्वोक्तात् साध्यलिङ्गात् संकी-
र्णत्वे सति यो गद उत्पन्नः सोऽपि कृच्छ्रसाध्यः ।
च शब्दः समुच्चये । ततः तस्मादुक्तसाध्यलक्षणाद्यः
संकरे द्वित्रिविपर्यये सति स्थितः । तथा च युवा
आतुरः किन्त्वजितात्मा विजितात्मा वा किन्तु रोगो
मर्मस्थानगः । सर्वौषधक्षमो देहे न जातः किन्तु
वृद्धः । कदाचिद्युवा न सर्वौषधक्षमो देहः । एवम-
नया दिशा सर्वमप्यूह्यम् ॥ ४६ ॥

हे०—कृच्छ्रसाध्यं लक्षयति—शस्त्रादीति । यो गदः शस्त्रा-
दिसाधनः स कृच्छ्रः कृच्छ्रसाध्यः, यश्च गदस्ततस्तस्यः सुख-
साध्यलक्षणभेदो जाते संकरे स्थितः सोऽपि कृच्छ्रः । सुखसाध्य-
लक्षणविपर्ययेण सहैकत्रावस्थानं संकरः । यथा—युवजत्वस्य
स्त्रीजत्वम्, बालजत्वस्य वृद्धजत्वम् तु सहावस्थानात् संकरः ।
एवं सर्वत्र अस्य च संकरत्रैविध्यात्त्रैविध्यम् । अल्पविपर्यये
संकरे कृच्छ्रः, तुल्यविपर्यये कृच्छ्रतरः, बहुविपर्यये कृच्छ्रतमः ।
तथा—शस्त्रक्षाराग्निसाधनत्वात्त्रैविध्यम् । एतेषां संकरे
तारतम्यं स्वयमूह्यम् । यावत् लक्षयति—तत इत्यनुवर्तते । यो
गदः सुखसाध्यलक्षणविपर्यये स्थितः स वायः । नञी-
वधैर्निवर्तते चेत्साध्यत्वं नो चेदसाध्यत्वम् ॥ ४६ ॥

याप्योऽत उच्यते—

शेषत्वादायुषो याप्यः पथ्याभ्यासाद्विपर्ययं ४७

स०—बाहुल्येन विपर्यये साध्यलक्षणविपरीतत्वे
सत्यायुषो जीवितस्य शेषत्वादक्षीणत्वान्मा-
रयितुमसमर्थपथ्यैराहारविहारैर्याप्यो यापनीयो नासौ
प्रत्याख्येयः । एतावानेवास्य प्रत्याख्येयाद्याधेवि-
शेषो यदायुःशेषत्वं याप्यस्य व्याधेरायुःशेषमात्रं
वर्जयित्वा यदन्यत्तत्सर्वं समानं प्रायेणास्य च प्रत्याख्ये-
यस्य व्याधेः । कस्य विपर्यये सति । प्रकृतत्वात्सुख-

साध्यस्य । पथ्यैराहारविहारैरभ्यसनमभ्यासः पुनःपुनः करणं तस्माद्विहारविहारसेवनाद्याभ्यः । स च चिकित्सायामल्पं सुखं दत्त्वा पुनः सोऽल्पेनैव हेतुना प्रतीयते । तथा च ग्रन्थः—“दत्त्वाल्पं सुखमल्पेन हेतुना स प्रजायते । याति नाशेषतां रोगः कर्मजो नियतायुषः । प्रपतन्निव विष्कम्भैर्धार्थस्तत्रातुरो हितैः” ॥ ४७ ॥

प०—याप्य उच्यते—बाहुल्येन विपर्यये साध्यलक्षण-विपरीतत्वे सत्यायुषो जीवितस्य शेषत्वादक्षीणत्वा-न्मारयितुमसमर्थः पथ्यैराहारविहारैर्याप्यो यापनीयो नासी प्रत्याख्येयः । एतावानेवास्य प्रत्याख्ये-याद्व्याधौविशेषो यदायुःशेषत्वं याप्यस्य व्याधिरायुः शेषमात्रं वर्जयित्वा तदन्यत्सर्वं समानं प्रायेणास्य च प्रत्याख्येयस्य च व्याधेः कस्य विपर्यये सति प्रकृतत्वात्सुखसाध्यस्य पथ्यैराहारविहारैरभ्यसनमभ्यासः पुनः पुनः करणं तस्माद्विहारविहार-सेवातो याप्यः । स च चिकित्सायां तुल्यसुखं दत्त्वा पुनः सोऽल्पेनैव हेतुना प्रतन्यते । तथा च संग्रहे—“दत्त्वाल्पसुखमल्पेन हेतुना स प्रजायते । याति नाशेषतां रोगः कर्मजो नियतायुषः ॥ प्रपतन्निव विष्कम्भैर्धार्थस्तत्रातुरो हितैः” ॥ ४७ ॥

हे०—किमिदं तृतीयं याप्यत्वं नामेत्यत आह—पथ्याभ्या-सात् शेषत्वात् पथ्यस्यैव धार्यायां सो नित्यसेवनं तस्माच्छेषत्वं ततो याप्यः शिष्यते । निवर्तमानोऽपि कालस्येन न निवर्तत इति शेषः । स च निःशेषानि वर्तमाने साध्य एव किंचिन्निवर्तनाभा-साध्य एव किन्तु साध्यासाध्या याप्याख्यः स च कियन्तं कालं याप्य इत्याह—आ आयुषः यावदायुरस्ति तावद्याप्यः । उक्तं हि संग्रहे—“दत्त्वाल्पं सुखमल्पेन हेतुना स प्रतन्यते । याति नाशेषतां रोगः कर्मजो नियतायुषः ॥ प्रपतन्निव विष्कम्भैर्धार्थस्तत्रातुरो हितैः” इति ॥ ४७ ॥

प्रत्याख्येय उच्यते—

अनुपक्रम एव स्यात्स्थितोऽत्यंतविपर्यये ।
औत्सुक्यमोहारतिकृद्दृष्टरिष्टोऽक्षनाशनः ॥ ४८ ॥

स०—न विद्यत उपक्रमः प्रतीकारो यस्य सोऽनुपक्रमोऽचिकित्स्यः । प्रत्याख्येय इति यावत् । कोऽसावनुपक्रमो योज्यतविपर्यये स्थितः योऽर्थाद्याप्यलक्षणादवशिष्टायुःशेषरूपादत्यंतविपर्यये स्थितः सर्वक्रियापथाति-

क्रांतो मज्जाशुक्रादिगंभीरधातुगतो मर्मसंचिसमाश्रितः सोऽनुपक्रम एवाचिकित्स्यः । साधयितुमशक्यत्वात् । तथौत्सुक्यादिकृदपि । औत्सुक्यं च मोहश्चास्तिश्च ताः करोतीत्यौत्सुक्यमोहारतिकृत् । औत्सुक्यं गर्वादिविषयोत्कंठा । मोहो वैचित्र्यं चित्तनाशोऽज्ञानम् । अरतिरसुखं न कुत्रचिदवस्थितिः स्थानासनादिष्वनिवृत्तिश्चेतसः । एतावतो यः करोति सोऽनुपक्रमः । तथा दृष्टरिष्टोऽक्षनाशनः दृष्टे रिष्टे मरणरूपापकं चिह्नं यस्मिन् स दृष्टरिष्टः तथाऽक्षनाशन इति । अक्षाणीन्द्रियाण्युच्यन्ते । चक्षुरादीन्यपि नाशयति सोऽक्षनाशनः इन्द्रियोपरोधी रोगोऽनुपक्रमो यः शीघ्रमिन्द्रियविघातकृत् । एवं पुरा परीक्ष्य व्याधिविकित्सामारमेत । अन्यथाऽवश्यं स्वार्थादिहानिमाप्नुयाद्बैधः । तथा च ग्रन्थः—“व्याधिं पुरा परीक्ष्यैवमारमेत ततः क्रियाम् । स्वार्थविघातशोहानिमन्यथा ध्रुवमाप्नुयात्” ॥ ४८ ॥

हे०—प्रत्याख्येय उच्यते—न विद्यते उपक्रमः प्रतीकारो वस्यासावनुपक्रमः अचिकित्स्यः । प्रत्याख्येय इति यावत् । कोऽसावनुपक्रमोऽत्यंतविपर्यये स्थितः यो गदो याप्यलक्षणाद्विशिष्टादायुःशेषरूपादत्यन्तविपर्यये स्थितः सर्वक्रियापथातिक्रान्तो मज्जाशुक्रादिगंभीरधातुगतो मर्मसन्धिसमाश्रितः सोऽनुपक्रम एवाचिकित्स्यः साधयितुमशक्यत्वात्तथौत्सुक्यकृदपि औत्सुक्यं च मोहश्चास्तिश्च ताः करोतीत्यौत्सुक्यमोहारतिकृत् । औत्सुक्यं विषयोत्कंठा, मोहो वैचित्र्यं चित्तनाशोऽज्ञानम् । अरतिरसुखं न कुत्रचिदवस्थितिः स्थानासनादिष्वनिवृत्तिश्चेतसः । तावतो यः करोति सोऽनुपक्रमः । तथा दृष्टरिष्टोऽनुपक्रम एव प्रत्याख्येयः । दृष्टं रिष्टं मरणचिह्नं यस्मिन् स दृष्टरिष्टः । तथाऽक्षनाशन इति । अक्षाणीन्द्रियाण्युच्यन्ते चक्षुरादीनि तानि विनाशयति । सोऽक्षविनाशन इन्द्रियोपरोधी रोगोऽनुपक्रमः । यः शीघ्रमिन्द्रियविघातकृत् । एवं पुरा परीक्ष्य व्याधिविकित्सामारमेत । अन्यथाऽवश्यं स्वार्थादिहानिमाप्नुयात् वैधः । तथा च ग्रन्थः—“व्याधिं पुरा परीक्षेत चारमेत ततः क्रियाम् । स्वार्थविघातशोहानिमन्यथा ध्रुवमाप्नुयात् ॥ ४८ ॥

हे०-असाध्यं लक्षयति-अनुपक्रम इति । यो गदः सु-
खसाध्यलक्षणात्यन्तविरपयै स्थितः यश्च औत्सुक्यमोहारति-
कृत्, यश्च दृष्टारिष्टः दृष्टमरणचिह्नः, यश्च अक्षनाशनः सर्व-
त्रियविधाती, स चतुर्वैधोऽनुपक्रम एव स्यात् नास्त्युप-
क्रमः प्रतीकारोऽस्त्येवमुपक्रमः । एवञ्चब्दो वायव्युदासार्थं,
वाय्वोऽपि हीनः निःशेषाशिवर्तमानोऽनुपक्रमः किन्तु
किञ्चिजिवर्तनात्सोपक्रमोऽपि अयं त्वनुपक्रम एव । तस्मा-
त्तत्रौपधं कुर्यादित्यर्थादुक्तम् ॥ ४८ ॥

साध्यलक्षणयुक्तोऽप्यातुरो नोपक्रमणीय इति दर्श-
यति--

त्यजेदार्तं भिषग्भूपैर्द्विष्टं तेषां द्विषं द्विषम् ।
हीनोपकरणं व्यग्रमविधेयं गतायुषम् ।
चंडं शोकातुरं भीरुं कृतघ्नं वैद्यमानिनम् ॥ ४९ ॥

स०-एवंविधमार्तमातुरमुपक्रम्यमपि त्यजेत्परिहरेत् ।
भिषग्भूपैर्द्विष्टं भिषग्मिस्तथा भूपै राजमिद्विष्टम् । वैद्या
राजानश्च यं द्विषन्ति । तथा तेषां द्विषं शत्रुं भिषग्भूपान्यो
द्वेष्टि तमपि त्यजेत् । द्विषं शत्रुं चात्मनः । हीनोप-
करणमिति । उपकरणविकलं हीनचिकित्साङ्गम् । व्यग्रं
कार्यबहुलमन्यकार्योपेक्षिणं कार्यान्तरासक्तचेतसम् । अ-
विधेयं भिषजः तदाज्ञां यो न करोति तमपि त्यजेत् ।
गतायुषं परिक्षीणजीवितम् । चंडं सहसापकारकरण-
बुद्धिं क्रूरमार्गम् । शोकातुरं व्यादिविरहोत्थेन
शोकेन शुचार्तम् । भीरुं समयम् । कृतघ्नं यः कृतो-
पकारोऽप्यपकारं करोति । वैद्यमानिनम् अवैद्योऽपि यो
वैद्यमिवात्मानं मन्यते नैवौपधं करोति मूढस्तमपि
त्यजेत् ॥ ४९ ॥

प०-साध्यलक्षणयुक्तोऽप्यातुरो नोपक्रमणीय
इति दर्शयति-एवौविधमार्तमातुरमुपक्रम्यमपि त्यजेत्
परिहरेत् । भिषक भूपैः राजमिद्विष्टं वैद्या राजा-
नश्च यं द्विषन्ति । तथा तेषां द्विषं शत्रुं भिषग्भूपान्
यो द्वेष्टि तमपि त्यजेत् । द्विषं शत्रुं चात्मनः । हीनो-
पकरणमिति-उपकरणविकलं हीनचिकित्साङ्गम् ।
व्यग्रं-कार्यबहुलमन्यकार्योपेक्षिणं कार्यान्तरासक्त-
चेतसम् । अविधेयं-भिषजः तदाज्ञां यो न करोति
तमपि त्यजेत् । गतायुषं परिक्षीणजीवितम् ।

चण्डं-सहसापकारकरणबुद्धिं क्रूरकर्मणम् । शोका-
तुरं-स्व्यादिविरहोत्थेन शोकेन शुचा आतुरम् ।
भीरुं समयम् । कृतघ्नं-यः कृतोपकारोऽप्यपकारं
करोति । वैद्यमानिनम् । अवैद्योऽपि यो वैद्यमिवा-
त्मानं मन्यते स्वमतंनैवौपधं करोति मूढस्तमपि
त्यजेत् ॥ ४९ ॥

हे०-आतुरविशेषेऽप्यौपधं निषेधति-भिषग्भूपैर्द्विष्टं-
ष्टमार्ते रोगिणं त्यजेत् । भिषजश्च भूपाश्च भिषग्भूपाः तैर्द्विष्टं
ते यं द्विषन्ति तेषां द्विषं भिषग्भूपान् यो द्वेष्टि, द्विषमात्मानं
यो द्वेष्टि, हीनोपकरणम्-औपधमामग्रीरहितं, व्यग्रं कार्यान्तर-
व्याकुलम्, आविधेयं वैद्यस्यानर्थात्, गतायुषमुत्पन्नस्वःरिष्टम्,
चंडं कोपनं, शोकातुरमिष्टजनविशेषगजनिस्तशोकपीडितं,
भीरुं व्यापद्रव्यात् लक्ष्मीपथं, कृतघ्नमुपकारेऽप्यपकारिणं,
वैद्यमानिनम्-अवैद्योऽपि य आत्मानं वैद्यं मन्यते एवं सा-
ध्यानामप्यौपधं न कार्यमित्यर्थः । इति सुखसाध्यादिलक्षण-
म् । इत्येव व्याधिप्रतीकारः सामान्यसंक्षेपाभ्यां व्याख्यातः ४९

एवं च प्रथमेऽध्याये सकलतंत्राण्येव तात्पर्यं व्या-
ख्यातमनंतरं सुखस्मरणार्थमध्यायनामसंग्रह उच्यते--

तंत्रस्यास्य परं चातो वक्ष्यतेऽध्यायसंग्रहः ॥ ५० ॥

स०-तंत्रं धर्ते धार्यतेऽनेनायुर्वेदार्था इति तंत्रम् ।
अध्यायानां संग्रहः संक्षेप एकत्र राशीकरणमतोऽने-
तरं सुखस्मरणाय मया वक्ष्यते ॥ ५० ॥

प०-एवं प्रथमेऽध्याये सकलतंत्रस्य तात्पर्यमा-
ख्यातम् । अनन्तरं सुखस्मरणार्थमध्यायनामसंग्रह
उच्यते-तन्त्रयन्ते धार्यन्तेऽनेनायुर्वेदार्था इति तंत्रम् ।
अध्यायानां संग्रहः संक्षेपः एकत्र राशीकरणम् ।
अतोऽनन्तरं सुखस्मरणाय मया वक्ष्यते ॥ ५० ॥

हे०-एतावानेवार्थोऽस्मिन् शास्त्रे व्याख्येय इति ज्ञापना-
र्थम् । एवं हि ज्ञाते शास्त्रतात्पर्यं ज्ञायते शास्त्रे हि केचिदर्थ-
विधीयन्ते केचिदनृण्यन्ते केचित्प्रस्तुतसिध्यर्थम् । अप्रस्तुताः
अप्युच्यन्ते । शास्त्रतात्पर्यंरस्तु विधेयार्थान्निवाधिव्य शास्त्रार्थं
सुखेन गृह्णाति । अध्यायसंग्रहोऽपि सुखग्रहणोपायः तेना-
ध्यायसंग्रहव्याख्यां प्रतिजानीते ॥ ५० ॥

आयुष्कामदिनवर्तीहोरागतुत्पादनद्रवाः ।

अन्नज्ञानान्नसंरक्षामात्राद्व्यवसाराश्रयाः ॥

दोषादिज्ञानतद्देवताचिकित्साद्युपक्रमाः ।

शुद्ध्यादिस्नेहन्स्वेदरेकास्यापननावनम् ॥
धूमगंडूषट्कसेकतुषिपञ्चकशास्त्रकम् ।
सिराविधिः शल्यविधिः शस्त्रक्षाराग्रिकर्मकाः ।
सूत्रस्थानमिमेषध्यायास्त्रिंशत् शारीरमुच्यते ५१

स०—इमे पूर्वोक्तास्त्रिंशदध्यायाः सूत्रस्थानमुक्तम् । आयुष्कामश्च दिनत्वीह च रोगानुत्पादनं च द्रवश्चेति द्वंद्वः । ईहा चर्या चेष्टेत्येकोऽर्थः । तेन आयुष्कामीयो दिनचर्या ऋतुचर्या रोगानुत्पादनीयो द्रवद्रव्यविज्ञानीयोऽन्नस्वरूपविज्ञानीयोऽन्नसंरक्षणा मात्राशिलीयो द्रव्यादिविज्ञानीयो रसभेदीयो दोषादिविज्ञानीयो दोषभेदीयो दोषोपक्रमणीयो द्विविधोपक्रमणीयः शोधनादिगणसंग्रहः स्नेहविधिः स्वेदविधिर्वसनविवरेचनविधिर्वस्तिविधिर्नस्यविधिर्धूमविधिर्गण्डूषपादविधिः अन्नसंरक्षणविधिस्तर्पणपुटपाकविधिर्विषविधिः शस्त्रविधिः शिराव्यधविधिः शल्याहरणविधिः शस्त्रकर्मविधिः क्षाराग्रिकर्मविधिः । सूचनात्संचनान्नमुच्यतेऽनेन सकलस्तत्रार्थे इति सूत्रस्थानं सकलस्य तन्त्रस्य शिरःस्थानीयम् । अधुना शारीरमुच्यते । शारीरं शारीरस्थानमुच्यते । किंस्थानमध्यायसंग्रहः ॥ ५१ ॥

प०—इमे पूर्वोक्तास्त्रिंशदध्यायाः सूत्रस्थानमुक्तम् । आयुष्कामश्च दिनत्वीहा च रोगानुत्पादनं च द्रवश्चेति द्वन्द्वः । ईहा चर्या चेष्टेत्येकार्थः । तेनायुष्कामीयः, दिनचर्या, ऋतुचर्या, रोगानुत्पादनीयः, द्रवद्रव्यविज्ञानियः, अन्नस्य रूपविज्ञानीयः, अन्नसंरक्षणा, मात्राशिलीयः, द्रव्यादिविज्ञानीयः, रसभेदीयः, दोषादिविज्ञानीयः, दोषभेदीयः, दोषोपक्रमणीयः द्विविधोपक्रमणीयः, शोधनादिगणसंग्रहः, स्नेहविधिः, स्वेदविधिः, वसनविवरेचनविधिः, वस्तिविधिः, नस्यविधिः, धूमविधिः, गण्डूषपादविधिः, आश्रोतनाश्चनविधिः, तर्पणपुटपाकविधिः, यन्त्रविधिः, शस्त्रविधिः, सिराव्यधविधिः, शल्याहरणविधिः, शस्त्रकर्मविधिः, क्षाराग्रिकर्मविधिः । सूचनात् संचनान्नमुच्यतेऽनेन सकलस्तत्रार्थे इति सूत्रस्थानम् । सकलस्य तन्त्रस्य शिरःस्थानीयम् । अधुना शारीरमुच्यते । शारीरं शारीरस्थानमुच्यते । किंस्थानमध्यायसंग्रहः ॥ ५१ ॥

हे०—अतः परं संग्रहानंतरम् अध्यायान् संग्रहानि तत्र आयुष्कामादयस्त्रिंशदध्यायाः—सूत्रस्थानम् ॥ ५१ ॥

के पुनस्ते—

गर्भावक्रांतितद्व्यापदं गर्भमभिभागिकम् ।
विकृतिर्द्वैतजं षष्ठम् ॥ ५२ ॥

स०—तत्र गर्भावक्रांतिशारीरम् । तस्य व्यापत्तयेति गर्भपरामर्शः गर्भव्यापच्छारीरम् । अंगविभागं शारीरम् । ममेविभागं शारीरम् । विकृतिविज्ञानं शारीरम् । दूतविज्ञानीयं शारीरम् । एवमेते षडध्यायाः शारीरस्थानम् ॥ ५२ ॥

प०—के पुनस्ते—तत्र गर्भावक्रान्तिशारीरं, तस्य व्यापत्त तद्व्यापत्तौ तस्येति गर्भस्य परामर्शः गर्भव्यापच्छारीरम्, अङ्गविभागं शारीरं, ममेविभागं शारीरं, विकृतिविज्ञानीयं शारीरं, दूतविज्ञानीयं शारीरम् । एवमेते षडध्यायाः शारीरस्थानम् ॥ ५२ ॥

हे०—गर्भविक्रान्तादयः षट्-शारीरम् ॥ ५२ ॥
निदानमुच्यते—

निदानं सार्वरोगिकम् ।

ज्वरासृक्श्वासयक्ष्मादिमदाद्यशोऽतिसारिणां ।
मूत्राघातप्रमेहाणां विद्रव्याद्युदरस्य च ॥
पांडुकृष्णानिलातर्तानां वातास्रस्य च षोडश ५३ ॥

स०—सर्वरोगनिदानम् । ज्वरनिदानम् । रक्तपित्तकासनिदानम् । श्वासहिक्कानिदानम् । राज्यक्षमादिनिदानम् । मदात्ययादिनिदानम् । अशोऽनिदानम् । अतिसारग्रहणीदोषनिदानम् । मूत्राघातनिदानम् । प्रमेहनिदानम् । विद्रधिद्रुगुल्मनिदानम् । उदरनिदानम् । पांडुशोफविसर्पनिदानम् । कुष्ठधिक्कामिनिदानम् । वातव्याधिनिदानम् । वातशोणितनिदानम् । इत्येवं षोडशाध्याया निदानस्थानम् ॥ ५३ ॥

प०—निदानमुच्यते—सर्वरोगनिदानं, ज्वरनिदानम्, रक्तपित्तकासनिदानम्, श्वासहिक्कानिदानम्, राज्यक्षमादिनिदानम्, मदात्ययादिनिदानम्, अशोऽनिदानम्, अतिसारग्रहणीदोषनिदानम्, मूत्राघातनिदानम्, प्रमेहनिदानम्, विद्रधिद्रुगुल्मनिदानम्, उदरनिदानम्, पांडुशोफविसर्पनिदानम्, कुष्ठधि-

कृमिसिदानम्, वातव्याधिनिदानम्, वातशोणित-
दानम् । इत्येवं षोडशाध्यायनिदानम् ॥ ५३ ॥

हे०—सर्वरोगनिदानादयः षोडशनिदानम् ॥ ५३ ॥

चिकित्सितमुच्यते ।

किंस्तितं ज्वरे रक्ते कासे श्वासे च यक्ष्मणि ।
तै मदात्ययेऽङ्गैः मु विशि द्वौ द्वौ च मृत्रिते ॥
इधौ गुल्मजठरपाण्डुशोफविसर्पिषु ।

अथिन्नानिलव्याधिवातास्त्रेषु चिकित्सितम् ॥

वैशतिरिमेध्यायाः कल्पसिद्धिरतः परम् ५४

स०—चिकित्सितस्थानं द्वाविंशतिरध्यायाः । ज्वर-
के सितम्, रक्तपित्तचिकित्सितम्, कासचिकित्सितम् ।
हृदिक्वाचिकित्सितम् । राजयक्ष्मचिकित्सितम् ।
हृद्रोगतृष्णाचिकित्सितम् । मदात्ययचिकित्सितम् ।
थिचिकित्सितम् । अतीसारचिकित्सितम् । ग्रहणीचि-
त्सितम् । मूत्रावातचिकित्सितम् । प्रमेहचिकित्सित-
म् । विद्रधिद्विचिकित्सितम् । गुल्मचिकित्सितम् ।
चिकित्सितम् । पाण्डुरोगचिकित्सितम् । श्वयथुचि-
सितम् । विसर्पचिकित्सितम् । कुष्ठचिकित्सितम् ।
कृमिचिकित्सितम् । वातव्याधिचिकित्सितम् । वात-
तचिकित्सितम् । श्मे द्वाविंशतिरध्यायाश्चिकि-
स्थानम् अत ऊर्ध्वं कल्पस्थानम् ॥ ५४ ॥

१०—चिकित्सास्थानमुच्यते—द्वाविंशतिरध्याया
चिकित्सितम्, रक्तपित्तचिकित्सितम्, कासचिकि-
म्, श्वासचिकित्सितम्, हिक्काचिकित्सितम्,
क्ष्माचिकित्सितम्, छर्दिहृद्रोगतृष्णाचिकित्सि-
मदात्ययचिकित्सितम्, अर्शश्चिकित्सितम्,
रचिकित्सितम्, ग्रहणीरोगचिकित्सितम्,
तचिकित्सितम्, प्रमेहचिकित्सितम्, विद्रधि-
चिकित्सितम्, उद्वरचिकित्सितम्, पाण्डुरोग-
त्सितम्, श्वयथुचिकित्सितम्, विसर्पचिकित्सि-
कुष्ठचिकित्सितम्, कृमिचिकित्सितम्, वात-
चिकित्सितम्, वातशोणितचिकित्सितम्,
विंशतिरध्यायाः चिकित्सास्थानम् अत ऊर्ध्वं
अस्थिस्थानम् ॥ ५४ ॥

०—ज्वरचिकित्सादयो द्वाविंशतिचिकित्सितम् ॥ ५४ ॥

कल्पो वमेर्विरकस्य तात्सिद्धिर्वस्तिकल्पना ।
सिद्धिर्वैस्त्यापदां षष्ठो द्रव्यकल्पोऽत उत्तरम् ५५

स०—अत्र कल्पे वमनकल्पः विरेचनकल्पः वमन-
विरेचनव्यापसिद्धिः । वस्तिकल्पः वस्तिव्यापसिद्धिः ।
षष्ठो मेषजकल्पः । इत्येवं षडध्यायाः कल्पसिद्धिस्था-
नम् ॥ ५५ ॥

प०—तत्र कल्पे वमनकल्पः, विरेचनकल्पः, वमन-
विरेचनव्यापसिद्धिः, वस्तिकल्पः, वस्तिव्यापसि-
द्धिः, षष्ठो द्रव्यकल्पः । इत्येवं षडध्यायाः कल्पसिद्धि-
स्थानम् ॥ ५५ ॥

हे०—वमनकल्पादयः षट् कल्पस्थानम् ॥ ५५ ॥

अत उत्तरं अतोऽस्मात्कल्पसिद्धिस्थानादूर्ध्वमुत्त-
रतन्त्रम् ।

बालोपचारे तद्व्याधौ तद्गृहे द्वौ च भूतगौ ।
उन्मादस्थ स्युतिग्रंथे द्वौ द्वौ वर्त्मसु संधिषु ॥
हृत्तमोलिगनाशेषु त्रयो द्वौ द्वौ च सर्वगौ ।
कर्णनासासुखशिरोग्रंथे भग्ने भगंदरे ॥
ग्रंथ्यादौ क्षुद्ररोगेषु गुह्यरोगे पृथग्द्वयम् ।
विषे भुजंगे कीटेषु मूषकेषु रसायने ॥
चात्वारिंशोऽनपत्यानामध्यायो बीजपोषणः ५६ ।

स०—बालोपचरणीयः । बालामयप्रतिषेधः ।
बालग्रहप्रतिषेधः । भूतविज्ञानीयः । भूतप्रतिषेधः ।
उन्मादप्रतिषेधः । अपस्मारप्रतिषेधः । वर्त्मरोगविज्ञा-
नीयः । वर्त्मरोगप्रतिषेधः । संधिसितासितरोग-
विज्ञानीयः । संधिसितासितप्रतिषेधः । दृष्टिरोगविज्ञा-
नीयः । तिमिरप्रतिषेधः । लिङ्गनाशप्रतिषेधः । सर्वा-
क्षिरोगविज्ञानीयः । सर्वाक्षिरोगप्रतिषेधः । कर्णरोग-
विज्ञानीयः । कर्णरोगप्रतिषेधः । नासारोगवि० ।
नसारोगप्र० । मुखरोगवि० । मुखरोगप्र० । शिरोरो-
गविज्ञा० । शिरोरोगप्र० । ग्रन्थविज्ञानीयप्रति० । सद्यो-
ग्रणप्रति० । भगंप्रति० । भगंदरप्रति० । ग्रंथ्यर्धु-
दक्षीपदादिवि० । ग्रंथ्यर्धुदादिप्रति० । क्षुद्ररोगवि० ।
क्षुद्ररोगप्र० । गुह्यरोगवि० । गुह्यरोगप्रति० । विष-
प्रति० । सर्पविषप्र० । कीटद्वत्तादि विषप्र० । सूषि-

कालकविप्र० । रसायनाध्यायः । वाजीकरणाध्यायः । इति । एवमेते चत्वारिंशदध्याया उत्तरतन्त्रम् । तदिति बालस्य परामर्शः । द्वौ द्वाविति । वर्त्मनि द्वौ सधौ द्वौ यथासंख्येन । त्रय इति । दृक्तमोलिङ्गनाशेषु प्रत्येक-मेकैकः । ग्रन्थ्यादिक्षुद्ररोगगुह्यरोगेषु पृथग्द्वयं प्रत्येकं द्वौ द्वौ । अनपत्यानामप्रजातानां पुंसां चत्वारिंशोऽध्यायो वीजपोषणः शुक्रवृद्धिहेतुरिति ॥ १६ ॥

प०—अत उत्तरम् अतोऽस्मान् कल्पसिद्धिस्थाना-
दूर्ध्वमुत्तरमुत्तरतन्त्रम्—बालोपचरणीयः, बालामयप्र-
तिषेधः, बालग्रहप्रतिषेधः, भूतविज्ञानीयः, भूतप्रति-
षेधः, उन्मादप्रतिषेधः, अपस्मारप्रतिषेधः, वर्त्मरोग-
विज्ञानीयः, वर्त्मरोगप्रतिषेधः, संधिसितासितरोग-
विज्ञानीयः, संधिसितासितरोगप्रतिषेधः, दृष्टि-
रोगविज्ञानीयः, तिमिरप्रतिषेधः, लिङ्गनाश-
प्रतिषेधः, सर्वाक्षिरोगविज्ञानीयः, सर्वाक्षिरोगप्रति-
षेधः, कर्णरोगविज्ञानीयः, कर्णरोगप्रतिषेधः, ना-
सारोगविज्ञानीयः, नासारोगप्रतिषेधः, मुखरोग-
विज्ञानीयः, मुखरोगप्रतिषेधः, शिरोरोगविज्ञानीयः,
शिरोरोगप्रतिषेधः, व्रणप्रतिषेधः, सद्योव्रणप्रतिषेधः,
भङ्गप्रतिषेधः, भग्नरोगप्रतिषेधः, ग्रन्थ्यर्बुदक्षौ-
पदापचोनाडीप्रतिषेधः, ग्रन्थ्यर्बुदपचोनाडीवि-
ज्ञानीयः, क्षुद्ररोगविज्ञानीयः, क्षुद्ररोगप्रतिषेधः,
गुह्यरोगविज्ञानीयः, गुह्यरोगप्रतिषेधः, विषप्रतिषेधः,
सर्पप्रतिषेधः, कीटलूतादिप्रतिषेधः, मूषिकालर्क-
प्रतिषेधः, रसायनम्, वाजीकरणम् । इत्येवमेते
चत्वारिंशदध्याया उत्तरतन्त्रम् । तदिति
बालस्य परामर्शः । द्वौ द्वाविति वर्त्मनि द्वौ सधौ द्वौ
यथासंख्येन । त्रय इति । दृक्तमोलिङ्गनाशेषु प्रत्ये-
कमेकैकः । तमस्तिमिरलिङ्गनाशः । पटले द्वौ द्वाविति
सर्वाक्षिरोगात् प्रभृति व्रणपर्यन्तेषु विज्ञेयौ । भग्न-
भग्नरोगप्रतिषेधः । ग्रन्थ्यादिक्षुद्ररोगगुह्यरोगेषु पृथग्द्व-
यम् । प्रत्येकं द्वौ द्वौ । अनपत्यानामप्रजातानां पुंसां
चत्वारिंशोऽध्यायो वीजपोषणः शुक्रवृद्धि-
हेतुरिति ॥ १५ ॥

हे०—बालोपचरणीयादयश्चत्वारिंशदुत्तरमिति ॥ १६ ॥

इत्यध्यायशतं विशं षड्भिः स्थानैरुदीरितम् ॥

स०—इत्येवमनेन प्रकारेण सर्विंशमध्यायशतं षड्भिः
स्थानैः सूत्रशारीरनिदानचिकित्साकल्पसिद्धयुत्तरतन्त्रैरुदी-
रितमिति भवेत् ॥ १७ ॥

इति श्रीभृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायाम-
ष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सूत्रस्थान आयु-
ष्कामीयोऽध्यायः प्रथमः ॥ १ ॥

प०—इत्यनेन प्रकारेण विंशमध्यायशतं षड्भिः
स्थानैः सूत्रशारीरनिदानचिकित्साकल्पसिद्धयुत्तर-
तन्त्रे एभिरुदीरितमुक्तमिति भद्रम् ।

इति श्रीचन्द्रनन्दन विरचितायां पदार्थचान्द्रिका-
भिधानटीकायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने आयु-
ष्कामीयोऽध्यायः प्रथमः ॥ १ ॥

हे०—षड्भिः स्थानैर्विंशमध्यायशतमस्मिन् शास्त्रे उक्तम् ।
अत्रायुष्कामरोगानुत्पादनाविधयः—आयुष्कामीयोरोगा-
नुत्पादनीयद्रव्यविज्ञानीयादीनां लक्षणाः, दिनलक्षणा-
दिशब्दाः—दिनचर्यैर्बुधचर्यादि संज्ञानां वाचकाः, शुद्धपादयः—
शोधनादिद्रव्यगुणाः, दृक्सेक आश्रोतन क्षारात्मिकमयं
एकोऽध्यायः, मदादयो मदात्ययादयः, विशि विद्वेगयो-
रतीसारग्रहण्योः, भूषिते मूत्ररोगयोः, कृच्छ्रमेदयोः सू-
रगोभूतविज्ञानीयतत्प्रतिषेधयोः, वर्त्मसु वर्त्मरोगविज्ञान-
प्रतिषेधयोः, संधिषु संधिगतरोगविज्ञानप्रतिषेधयोः,
दृगादिषु ज्ञयः, न तु प्रत्येकं सर्वगादिषु षट्सु प्रत्येकं
द्वा विज्ञानप्रतिषेधमेदात्, द्वौ त्रणौ व्रणसद्योव्रणमेदात्,
सर्वगे सर्वाक्षिरोगे भंगे अस्थिमंगे, ग्रन्थ्यादिप्रभृतिषु विष-
पृथक्, द्वयं विज्ञानप्रतिषेधमेदात् । कीटे कीटलूताविषयप्रति-
षेधः, अनपत्यानां वीजपोषणो वाजीकरणं, विंशं विशालु-
त्तरम् ॥ इत्यध्यायसंग्रहः ॥ १७ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने अध्यायः आयु-
ष्कामीयः सामस्येन निरूपितः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो दिनचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०—अथेति सर्वेष्वध्यायेषु मंगलार्थः । मंगलिको
द्वाचार्यः । प्रत्यध्यायारम्भे मंगलार्थमथशब्दं प्रयुक्ते ।
दिने दिने चर्या दिनचर्या । दिनस्य वा चर्या दिन-
चर्या । चरणं चर्या । उमयलोकहितमाहारचर्येति प्रति-

दिने यत्कर्तव्यं तमध्यायं व्याख्यास्यामः । प्रस्तु-
तादायुष्कामीयादध्यायादनन्तरं कोऽस्य संबन्धः ।
उच्यते । यस्मादायुष्कामेण पुरुषेण यत्प्रधानमायुषं
तदासेवं प्रथमतस्तदन्वयानि यान्यायुष्काणि । अतः
प्रथमं तावदाचारप्रधानेन भवितव्यम् । यत आचारादा-
युर्लभ्यत इत्याचार्याः । यद्यप्यत्र रात्रिचर्याऽपि विहिता
तथाऽपि प्राधान्याद्दिनचर्याऽस्मिन्नध्याये निर्दिष्टा । अतो
दिनचर्याध्यायोऽयमुच्यते ॥ १ ॥

प०-अथेति सर्वेष्वध्यायेषु मङ्गलार्थः । तथा अथ
इत्यानन्तर्यं प्रस्तुताभिसम्बन्धे वा । अथेत्यादि शब्दा-
नां पूर्वोऽध्याये वर्णित एवावर्तः । मङ्गललोकौ ह्याचार्यः
प्रत्यध्यायारम्भे मङ्गलार्थमथशब्दं प्रयुङ्क्ते । दिने
दिने चर्या दिनस्य वा चर्या दिनचर्या । चरणं चर्या
उभयलोकहितमाहारविहारचष्टेति यावत् । प्रतिदिनं
यत्कर्तव्यं तमध्यायं व्याख्यास्यामः । प्रस्तुतादायुष्का-
मीयादध्यायादनन्तरं कोऽस्य सम्बन्धः । उच्यते ।
यस्मादायुष्कामेण पुरुषेण यत्प्रधानमायुष्यं तदा
सेव्यम् प्रथमतः तदन्वयानि यान्यायुष्काणि । अतः
प्रथमं तावदाचारप्रधानेन भवितव्यम् । यत
आचारादायुर्लभ्यत इत्याचार्याः । यद्यापि च रात्रि-
चर्यापि विहिता तथापि प्राधान्याद्दिनचर्याऽस्मिन्-
ध्याये निर्दिष्टा । अतो दिनचर्याध्यायोऽयमुच्यते ॥

हे०-दिनचर्याध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-अथातो
दिनचर्याध्यायं व्याख्यास्याम इति-यतः पूर्वोऽध्याये व्या-
धिप्रातःकारः सामान्यसंक्षेपाभ्यां व्याख्यातः स एवेदानीं
सामान्याविरतराभ्यां व्याख्येयः, स च हेत्वादिक्रमेण
तथादायं च बहुवक्तव्यत्वाद्वाहिरंगो हेतुः स द्वेधा-विहारः
आहारश्च । विहारो द्वेधा-नियतकालोऽनियतका-
लश्च । नियतो द्वेधा-दैनंदिनः आर्तवश्च । तत्र दैनंदिनो-
ऽस्मिन्नध्याये । अत एवायं दिनचर्याख्यः स च प्रबोधादिः १

अस्मिन्तन्त्रे आयुःपालनं प्रकृतम् । तद्विधिमम् ।
स्वस्थवृत्तमायुर्दत्तं च । तत्र मंगल्यत्वात् स्वल्पवक्तव्य-
वादातुरोपयोगित्वाच्च स्वस्थवृत्तमेवादायुच्यते ।
ब्रौह्मं मुहूर्तं उत्तिष्ठस्वस्थो रक्षार्थमायुषः ॥ २ ॥

१ "ब्राह्मे मुहूर्तं बुद्धयेत स्वस्थो रक्षार्थमायुषः । तत्र
सर्वावशान्त्यर्थं स्मरेच्च मञ्जुसूदनम् ॥" इति सुश्रुतः ।

रात्रेश्चतुर्दशो मुहूर्तौ ब्राह्मो मुहूर्तौ विषुवति समरा-
त्रिदिने काले द्विचटिकालक्षणः । मुहूर्तस्य चेह द्विचटि-
कोपलक्षणार्थत्वात्सर्वस्मिन् काले रात्रेश्चतुर्विंशतिदिनेषु
समुत्थानं कार्यमिति स्थितम् । स्वस्थो नीरोगः
कल्पः स आयुषो यद्योपचरितस्य जीवितस्य रक्षार्थं
ब्राह्मे मुहूर्तं उत्तिष्ठेदभ्युत्थानं कुर्यात् । मुहूर्तौ नाडिका-
द्वयम् । ब्रह्म ज्ञानं तदर्थमभ्युत्थानाद्यपि ब्रह्म तस्य योग्यो
मुहूर्तौ ब्राह्मः पार्श्वमयामस्य नाडिकाद्वयं तस्मिन् ब्राह्मे
मुहूर्तं उत्तिष्ठेत् । किंभूतः । स्वस्थोऽनातुरः । समदोषः
समाग्निश्च समधातुमलक्रियः । प्रसन्नार्त्तमिद्रियमनाः स्व-
स्थ इत्यभिधीयते । इति स्वस्थलक्षणम् । किमर्थमुत्ति-
ष्ठेत् । रक्षार्थमायुषो जीवितस्य । तदा बुत्तिष्ठतो व्या-
ध्यलक्ष्म्याद्यभाव एवायुषो रक्षा भवति । आतुरेण
धातुसाम्यार्थं स्वतव्यमेव ॥ २ ॥

प०-स्वस्थो नीरोगकल्पः स आयुषो यद्योपचरित-
स्य जीवितस्य रक्षार्थं ब्राह्मे मुहूर्तं उत्तिष्ठेदभ्युत्थानं
कुर्यात् । मुहूर्तौ नाडिकाद्वयं ब्रह्मज्ञानं तदर्थमभ्युत्थ-
नाद्यपि ब्रह्म तस्य योग्यो मुहूर्तौ ब्राह्मः पार्श्वमयामस्य
नाडिकाद्वयम् । स्वस्थवृत्ताधिकारश्चायं विज्ञेयः
अभ्युत्थानं कृत्वा किमासेव्यम् ॥ २ ॥

हे०-तत्र प्रबोधं विधत्ते-रात्रे वपान्यो मुहूर्तौ ब्राह्मः ।
उत्तिष्ठेत् प्रबुध्येत । स्वस्थो नीरोगः रोगिणस्त्वनियमः ।
शौचं विधत्ते-ततः प्रबोधानन्तरं कुतशीचाविधिर्भवेत् ।
स्मृत्युक्तविधिना मलोत्सर्गाद्याचमनपर्यंतं कुर्यात् ॥ २ ॥

शरीरचिंतो निर्वर्त्य कृतशौचविधिततः ॥

अर्कन्यग्रोधखदिरकरंजकटुमादिकम् ।

प्रातर्भुक्त्वा च मृदरं कषायकटुतिक्तकम् ॥

भक्षयेद्दंतर्ध्वनं दंतमांसांस्नायापयन् ॥ ३ ॥

१ "आयुष्यमुपति प्रोक्तं मलादानीं विसर्जनम् । तदन्वह-
जनाभ्यानोदरगौरवकारणम् ॥ गुदादिमलमार्गाणां शौचं कान्ति-
बलप्रदम् । पवित्रकस्मायुष्मलकस्माकलिपापहृत् । प्रक्षालनं मतं
पाण्योः पादयोः शुद्धिकारकम् । मलममहरं वृद्धं चक्षुष्यं ताप-
नाशनम् ॥" २ दस्तकाष्ठविधिः-“तत्रादीदन्तपक्वं द्वादशगुल-
मायतम् । कनिष्ठिकापरीणाहंमूत्रप्रथितमवगमं । अनुगमाग्रन्धि
वचापि प्रत्यमं शस्तभूमिजंमृगवेद्यन्तुं च दोषं च रक्तं वीर्यं च
योजयेत् ॥ कषायं मधुरं तिक्तं कटुकं प्रातस्तथितः । निम्बश्च

स०-शरीरस्य चिन्ता शरीरचिन्ता जीर्णार्जीनिरूपणादिका तां निर्वर्त्य ततो मूत्रपुरीषादेः कृतशौचविधानस्ततोऽनन्तरं दन्तधावनमर्कादिकं भक्षयेत् । संप्रहे-
ऽप्युक्तम्-“ब्राह्मे मुहूर्तं उत्तिष्ठेज्जीर्णार्जीनिरूपयन् ।”
इत्यादि । अर्कः सूर्याह्नः । न्यप्रोषो यक्षावासः । खदिरो
गायत्री । करंजश्चिरविल्वः । ककुभोऽर्जुनः । आदि-
ग्रहेण मालतीकरवीरादिग्रहः । कथं भक्षयेत् । दंतानां
मांसान्यबाधयन्नपीडयन् । प्रातः प्रत्युषसि भुक्त्वा दंत-
धावनकाष्ठरसं भक्षयित्वा । मृद्वग्रं कृचिताग्रम् । तथा
कषायकटुतिक्तकम् । रस्त्रयेण हनेन मुखवैशद्यारोच-
कश्लेष्मापनयाः सम्यक् संपद्यते । अर्काद्युपादानादेव
कषयादित्वे लब्धे कषयादिग्रहणं संप्रहादिगृहीतस्य
संप्रहार्थं स्पष्टार्थं च । अर्कादिग्रहणमुदाहरणार्थं ज्ञेयम् ।
सक्षेपविवक्षया न दंतधावनस्य गणसंप्रहः । द्वादशाद्यं-
गुलप्रमाणत्वं श्लेष्मातकाद्यानिष्टदन्तधावननिषेधश्च तत्रां-
तरोक्तमपि नेहोक्तम् । सुश्रुतेनोक्तम्-“अजग्धमुप-
क्षिष्टं षट्पद्मादंशुगुलम् । प्रदेशीमुखसमं मृदु
स्यादंतधावनम्” ॥ ३ ॥

सवर्धमाह—

प०-शरीरचिन्तां विनिवर्त्य मूत्रपुरीषोत्सर्गादि-
लक्षणामवश्यकार्यापरपर्यायामनन्तरकृतशौचविधिः
सन् दन्तपवनं दन्तकाष्ठं भक्षयेत् समानयेत् । प्रातः
प्रत्युषसि भुक्त्वा च भोजनं कृत्वा, तच्च मृद्वग्रं
कृचिताग्रं क्षुण्णमर्कवृक्षभवं, न्यप्रोषजं, करंजजं,
ककुभजं तथा कषायकटुतिक्तकम् । अन्यदप्येवं-

तिक्तके श्रेष्ठः कषाये खदिरोत्सहा ॥ मधुको मधुरे श्रेष्ठः करजः
कटुके तथा । क्षौद्रव्योषात्रिवर्गाकं सतैलं सैषवेन च ॥ चूर्णे-
न तेजोवस्याश्च दन्ताभिलं विशोषयेत् । एकैकं वर्षयेदंत-
मृदुना कृष्येकेन च ॥ दन्तशोधनचूर्णेन दन्तमांसान्यबाध-
यन् । तद्दौर्गन्ध्योपदेहौ तु श्लेष्माणं नापि कर्षति ॥ वैशद्य-
मन्नाभिरुचिं सौमनस्यं करोति च । न खादेद्रस्तालोष्ठजिह्वारो-
गसमुद्भवे ॥ तथास्वपाके श्वासे च कासहिक्कावमीशु च । दुर्ब-
ल्लोऽजीर्णमक्तश्च मूर्च्छातौ मदपीडितः ॥ शिरोरुगातैस्तृषितः
श्रान्तः पानह्रमान्वितः । अर्दितः कर्णश्लथी च दन्तरोगी
च मानवः ॥ जिह्वामलहरणं च “जिह्वानिलेखनं रीप्यं
सौवर्णं वाक्षमेव च । तन्मलापहरं शल्यं मृदु श्लक्ष्णं दंशयु-
लम् ॥ मुखवैरस्यदौर्गन्ध्योपजाडघट्टं सुखम् । दन्तदाड्य-
करं हृष्यं स्नेहगंधूषकाणम् ॥” इति सुश्रुतः ।

विधम् । आदिग्रहेण सर्जरीरेमोऽपामार्गमालत्या-
दिपरिग्रहः । तच्च दन्तमांसान्यबाधयन् अहिंसन्
भक्षयेत् । दन्तमांसदुःस्वापनात् तत्पाकोऽकस्मा-
ज्जायते ॥ ३ ॥

हे०-किं कृत्वा शरीरचिन्तां निर्वर्त्य निष्पाद्य क्रीडयां मे
शरीरं, किंच मया अंस्य हितमनुष्ठितं, किंच अथानुष्ठे-
यमित्यादिविमर्शः शरीरचिन्ता । वक्ष्यति हि-“नक्तं
दिनानि मे यान्ति कथंभूतस्य संप्रति । दुःखमात्रं भव-
त्येवं नित्यं संहितः स्मृतिः ॥” धर्मशास्त्रेऽपि-“ब्राह्मे
मुहूर्तं उत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम्” इति । तदा हि-
कृतो विमर्शो यथार्थो भवति मनसः प्रसन्नत्वात् । दन्त-
धावनं विधत्ते । अर्केति प्रातर्भुक्त्वा चेति द्विकालं दन्त-
पवनं भक्षयेत्, दन्ताः पूयन्ते शोथ्यन्तेऽनेनेति दन्तपवनं
दन्तकाष्ठं, तच्चाकर्मादिजम् । ककुभोऽर्जुनः । आदिग्रहाद-
सनादयः । तच्च मूलम् उक्तं हि संप्रहे “वटासनाकै-
खदिरकरजकरवीरजम् । सर्जरीरेमोऽपामार्गमालतीककु-
भोद्भवम् ॥ कषायतिक्तकटुकं मूलमन्यदपीदंशम् । वि-
शानवृषं क्षुण्णग्रं मृद्वग्रं च सुभूमिजम् ॥” इति ।
कनीन्यग्रसमस्तौष्यं कनिष्ठाङ्गुल्यग्रमगावस्तथूलं, प्रगुणम्-
कटुकषयादिरसमर्कादिभ्योऽन्यत्र न ब्राह्मम् अर्का-
द्यनभिव्यक्तकषयादिरसमपि ब्राह्ममित्युभयोर्ग्रहणं, भक्ष-
णेन भक्षणपूर्वकं दन्तवर्षणं लक्ष्यते दन्तमांसबाधन-
निषेधान्यथानुपपत्तेः । नहि भक्षणमात्रेण दन्तमांसानां
पीडा उक्तं च संप्रहे-“प्रातर्भुक्त्वा च यतवाग्भक्षये-
दन्तधावनम् । वाय्वत्रिवर्गत्रितयक्षीद्राक्तेन च वर्षयेत् ॥
इति वाप्यं-कुष्ठं, विषग्व्रितयं-त्रिफला, त्रिकटुकम् ।
विजातकं चाशनैस्तेन ततो दंतान् दंतमांसान्यबाधयति ।
वर्षणं चाधो दंतपूर्वकम् । उक्तं हि संप्रहे-“दन्तान् पूर्वमधो
वर्षेत्प्रातः सिद्धेच लोचने । तोयपूर्णमुखो ग्रीष्मशरदोः
शीतवारिणा” इति । ऋतून्तरे कोष्णवारिणा ॥ ३ ॥

(लिखेदनुसुखं जिह्वां जिव्हानिलेखनेन च ।
तथाऽऽपमलवैरस्यगन्धा जिह्वाऽऽस्पदन्तजाः ।
रुचिवैशद्यलघुता न भवन्ति भवन्ति च ॥)
नाद्यादजीर्णविमथुश्चासकासज्वरादिति ॥

तृष्णास्पपाकहन्नेत्राशिरःकर्णमयी च तत् ॥ ४ ॥

अजीर्णादीनां द्वेदः । एतानि विद्यते यस्मैति ‘अत
इनिठनौ’ इति इनिः । एवं तृष्णास्पेत्यादौ द्वेदादिनिश्च ।

१ अत्र कोष्ठकान्तर्गतः पाठः अधिको दृश्यते ।

तदंतधावनमजीर्णी न भक्षयेत् । एवं वमध्वादीनां
मत्वर्थीयांतांतां सम्बन्धो योज्यः ॥ ४ ॥

प०-तदनु दन्तकाष्ठभक्षणादनन्तरं जिह्वां लिखेत ।
तेन मुखस्थं मलवैरस्याद्यो दोषा न भवन्ति ।
रुच्यादयो गुणा भवन्ति । किं सर्वं तद्वक्ष्यन्त्याहो-
स्वित् केचित् तदर्थमाह-तदन्तपवनं नाद्यान्न भक्ष-
येत् । अजीर्णमपरिणतमन्नम् । वसधुः छर्दिः ।
श्वासादयो वक्ष्यमाणलक्षणाः । अजीर्णमस्यास्ती-
त्यजीर्णी । एवं सर्वत्र योज्यम् । अर्दितं वदन्तर्धं
वायुना वक्रम् । आसयशब्देन रोगपर्यायेण तृष्णा-
दीनां सम्बन्धः । तेन तृष्णामयी मुखपाकमयी हृदा-
मयी नेत्रात्रामयी शिराआमयी कर्णामयी च तदन्त-
काष्ठं वर्जयेत् ॥ ४ ॥

हे०-रोगविशेषे दंतधावनं निषेधति-नाद्यादिति । अजी-
र्णादिरोगी तदंतपवनं नाद्यान्न भक्षयेत् । अर्दितः एका-
यामः । संग्रहे तु-“नैव श्लेष्मातकारिद्विभीतधवधन्वान् ।
थिल्ववच्चूर्लीनगुडींशियुतिदुक्तिव्यक्तान् ॥ कोविदरशमीरी-
खुपिप्लेलेगुदगुग्गुलून् । पारिमद्रकमल्लीकारोरकयी शाल्म-
ल्या ॥ स्वाद्रमल्लवर्णं शुष्कं सुषिरं पृतिपिच्छलम् । पा-
लशमासनं दंतधावनं पादुके ल्यजेत् ॥” इति ॥ ४ ॥

सौवीरैर्मंजनं नित्यं हितमक्ष्णोस्ततो भजेत् ॥ ५ ॥

(लोचने भवतस्तेन सुस्निग्धे घनपक्ष्मणी ।
व्यक्तत्रिवर्णे विमले मनोज्ञे सूक्ष्मदर्शने ॥)

स०-ततो दन्तधावनभक्षणानंतरं सौवीराख्यमंजनं
भजत् । कस्मात् यतो हितमक्ष्णोः ॥ ५ ॥

प०-दन्तधावनादनन्तरमंजनं कार्यं तदर्थमाह-तेन
सौवीरांजनने नेत्रे स्निग्धादिगुणयुते भवतः ।
नित्यं सर्वकालं सततं प्रातः सायं चाक्ष्णोर्नेत्रयोः
सौवीरांजनं हितं पथ्यम् तस्माद्व्रजेत् शीलयेत् ॥ ५ ॥
हे०-अंजनं विषये-सौवीरमिति । ततो दंतधावनानंतरं सौ-
वीराख्यमंजनं भजेत् । अस्मादक्ष्णोर्नेत्रयोः सर्वदा हितं
पथ्यम् । अस्य च मृदुचूर्णमंजनं त्वाचिह्नः शलाकामानम्

१ मत्तं श्रोतोऽजनं श्रेष्ठं विशुद्धं सिन्धुसंभवम् । दाह-
कण्डूमलत्रं च दृष्टिद्वेदरुजापहम् ॥ अक्ष्णो रूपावर्धं चैव सहते
मास्तातपी । न नेत्ररोगा जायन्ते तस्मादजनमाचरेत् ॥ ”
सुश्रुतः ।

२ कोष्ठकान्तर्गतोऽधिकः पाठः ।

संग्रहे तु फलमुक्तं “लोचने तेन भवतो मनोज्ञे सूक्ष्मदर्-
शने । व्यक्तत्रिवर्णे विमले सुस्निग्धघनपक्ष्मणी ॥” इति ।
सुश्रुतस्तु श्रोतोऽजनमाह-“ मत्तं श्रोतोऽजनं श्रेष्ठं
विशुद्धं सिन्धुसंभवम् । दाहकण्डूमलत्रं च दृष्टेः केद्वेदरुजा-
पहम् ॥” इति । उभयोः प्रामाण्यादिकल्पः ॥ ५ ॥

चक्षुस्तेजोमयं तस्य विशेषात् श्लेष्मणो भयम् ।
योजयेत्सप्तरात्रेऽस्मात्त्रयणार्थं रसांजनम् ॥ ६ ॥

स०-अस्मात्कारणाल्पावर्णार्थं सप्तरात्रे सति रसांजेन
दार्वाकाथसमुद्भावाख्यं योजयेत् । चम्पाचक्षुस्तेजोमय-
माभेयम् । यद्यपि पंचमहाभूतात्मकं तन्मयं तथापि
बाहुल्येन व्यपदेशात्तेजोमयमुच्यते । अत एव तद्रूपा-
ण्यालोचयति । तथा च लोके कश्चिदाह-नरपतिरे-
तीति । न चासौ नराणामेव पतिः किंनरैर्नारीणा-
मपीति । तस्य चक्षुषो वातपित्ताभ्यामपि भयमस्ति
विशेषेण तु कफाद्वयं ततो रसांजेन योजयेत् ॥ ६ ॥

प०-किं सर्वकालं तदर्थमाह-यत्तद्वक्षुस्तेजोमय-
मभिरूपम् । व्यपदेशोऽत्र भूयस्मा, यतः पंचमहाभू-
तात्मकमिन्द्रियं तस्य च बानादिनां विशेषात् श्लेष्मतो
द्रवत्वाद्भयं विरुद्धत्वाद्गतोऽस्मात् कारणात् कफ-
स्य स्नावनिमित्तं कफनिर्हरणाय सप्तरात्रे सप्तरात्रे गते
सप्ताहान् सप्ताहादनन्तरं रसांजनं योजयेत् । ततो
नाबनादिकं कार्यम् । क्रमेण तदर्थमाह । तथा च
संग्रहे-“ अंजनात्क्लेशितं नश्यैः कवलैर्नोवनेरितम् ।
भूमेन कवलोलिष्टिं क्रमाद्वातकफापहम् ॥” इति ॥

हे०-सौवीरापवादेन रसांजनं विषये-योजयेदंतरार्थं सप्तमी
सप्तरात्रमंतरं कृत्वैत्यर्थः । किमर्थं-स्नावणार्थं श्लेष्मनिवर्ह-
णार्थं, यस्माच्चक्षुस्तेजोमयं तत्तत्तस्य श्लेष्मतः कफाज-
लापकाद्विशेषाद्वयं, वातपित्तयोस्तु विशेषभयमाभावाच्चित्या-
जनेन च प्रसादनेनोपशमापृथक् प्रतीकारमात्रम् । अस्य
च तीक्ष्णपिंडजनत्वाद्देहगुमात्रवत्, पिष्टवत् च दार्ढ्य-
व्याथजत्वात् । उक्तं हि-“ दार्ढ्यं किंवाधमजाक्षीरपादं
पक्वया यदा घनम् । तदा रसांजनाख्यं तत्रैत्रयोश्च
प्रयोजयेत् ॥” इति । ननु “ पञ्चसप्ताष्टरात्रे
वा स्नावणार्थं रसांजनम् ॥” इति चरकचचनम् । इह तु सप्त-
रात्र इति विरोधः, नैव पञ्चसप्ताष्टरात्राणां बहुमध्यालपक-
प्रविषयत्वात् । ननु “ निशायां भुवमंजनमिष्यते ॥” इति

१ पित्तमयमिति पाठान्तरम् ।

चरकेणानस्य रात्रिकाल उक्तः । इह तु दंतधावनानंतर-
मिति विरोधः, मैत्रं चरकवाक्यस्य ह्ययमर्थः । यदा
नित्याञ्जनं वाधिवा पूर्वाह्ने रसाञ्जनं प्रयुज्यते तदा ध्रुवं
नित्यसेव्यमञ्जनं निशामिष्यते, अन्यदा तु प्रातरेवैक्यवि-
रोधः । तथाच मनुः—“मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दंतधावन-
मञ्जनम् । पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानां तु पूजनम् ।”
इति । मैत्रं स्यादाधनम् ॥ ६ ॥

ततो नावनगण्डूषधूमतांबूलभोगभवेत् ॥ ७ ॥

स०—नावनादीनां नस्यादिविधिषु गुणा वक्ष्यमाण-
विधानं च । तांबूलस्य तु वैशद्यारचिहरत्वसौगंध्या-
दिगुणा प्रसिद्धा एव । नावनादीनां तांबूलांतानां
वृद्धः ततोऽञ्जनादनंतरं नावनगण्डूषधूमतांबूलानि भजते
यः स एवंविधो भवेत् । ‘भजो ण्विः’ इति ण्विः ॥ ७ ॥

प०—ततोऽञ्जानानन्तरं नरो नावनादिभाग् भवेत् ।
नावनं नस्यम् । गण्डूषो मुखपूर्णं काथादिभिः ।
धूमो वक्ष्यमाणः प्रायोगिकः । ताम्बूलं प्रसिद्धम् ॥ ७ ॥

हे०—नस्यादीन् विषत्ते—ततोऽञ्जानानन्तरं क्रमेण नाव-
नादीन् भवेत् । उक्तं हि संग्रहे—“अणुतैलं ततो नस्यं
ततो गण्डूषधारणम् । धनोन्नतप्रसन्नं स्वंध्रवीवास्यव-
क्षसः ॥ सुगन्धिवदनाः स्निग्धनिस्वना विमलेन्द्रियाः ।
निर्वलीपलितवर्णा भवेयुर्नस्थवीलिनः ॥ रुक्षस्फुटनपा-
रुष्ममुखसोऽद्विजामयाः । न स्तुः स्वरोपपाताश्च स्नेहग-
ण्डूषधारिणः ॥ खदिरक्षीरवृक्षारिमैदोऽमुकवलयग्रहाः ।
अरोचकास्यवैरस्यमलूतिप्रसेकजित् ॥ सुलोणोदकगण्डू-
षैर्जायते वक्त्रलाघवम् ॥” इति । प्रायोगिकं ततो धूमं

(१) “प्रभाते पूरमाधिकं मध्याह्ने खदिरं तथा । निशाहु
पूर्णमाधिकं ताम्बूलं भक्षयेत्सदा ॥ आतुरो यशो मूले लक्ष्मीमैष्ये
व्यवस्थिता । तस्मादथ तथा मूलं मर्च्यं पर्णस्य वर्जयेत् ॥
पर्णमूले भवेद्वशाधिः पर्णाग्ने पापसम्भवः । पर्णचूर्णं हरत्यातुः
क्षिरा बुद्धिविनाशिनी ॥ आद्यं विषोपमं पीतं द्वितीयं मेदि
तृतीयम् । तृतीयादि तु पातव्यं सुधातुल्यं रसायनम् ॥”

(भा. प्र.)

“कर्पूरा तिकंकोललवङ्गखदिराह्वयैः । सचूर्णपूरो
साहितं पत्रं ताम्बूलजं शुभम् ॥ मुखवैद्यद्यसौगन्धकान्ति-
सौष्ठवकारकम् । हृदुदन्तस्त्रमलविह्वलियविशोधनम् ॥
प्रसेकशमनं हृद्यं गलमयविनाशनम् । पथ्यं सुप्तोत्थिते भुक्ते
जाते वान्ते च मानवे ॥” (सुश्रुतः)

गंधमालयादि वाचरेत् । धूमपस्योर्ध्वजन्तूना न स्युर्वात-
फामयाः ॥ अञ्जनोत्कलेष्टितं नस्यैः कवलैर्नावनेरितम्
धूमेन कवलैर्यथं च क्रमाद्वातकफं जयेत् ॥ “ताम्बूलं तु जात-
फलदियुक्तम् उक्तं हि संग्रहे “वचिवैद्यद्यसौगंधमिच्छन्
क्त्रेण धारयेत् । जातीलवंगकपूरकंकोलकुडुगैः सह ॥ कटु-
लताकस्तुरिकाफलम् । तांबूलीनां कितलं हृद्यं पूगफल-
न्वितम् ॥” इति ॥ ७ ॥

येषां तु तांबूलमपथ्यं तानाह ।

तांबूलं क्षतपित्तास्ररूक्षोत्कुपितचक्षुषाम् ॥

विषमूर्च्छामिदार्तानामपथ्यं शोषिणामपि ॥ ८ ॥

स०—क्षतं विद्यते येषां ते क्षताः । अर्शमादिवाद्भु-
एवं पित्तास्राः । उत्कुपितमभियन्तं चक्षुरेकं द्वे वा ये
ते । ये च क्षताश्च पित्तास्राश्च रूक्षाश्चोत्कुपितचक्षुषः
तेषामपथ्यमहितम् । तथा विषार्तानां मूर्च्छांर्तानां मद-
र्तानां शोषिणां चेत्यपिशब्दस्यार्थः । शोषिणो राज-
यक्षिणः ॥ ८ ॥

प०—तत् किं सर्वैरासेव्यमुत कौक्षित्त्वादर्थमाह—क्षत-
रक्तपित्ताद्युपहतानां शोषिणां च ततांबूलमपथ्यम्
क्षतमुरःक्षतम् । पित्तास्रं रक्तपित्तम् । रूक्षो-
निमित्तेनोत्कुपितानि चक्षूषि येषां ते रूक्षोत्कुपि-
तचक्षुषस्तेषामथवा रूक्षाणामुत्कुपितचक्षुषां च
विषं शृङ्गीविषादि । मूर्च्छां मूर्च्छायाः । मदो मदस्यैव
वक्ष्यमाणः । शोषो राजयक्ष्मा तेषामपथ्यम् ॥ ८ ॥

हे०—क्षतादौ ताम्बूलं निषेधति—तांबूलमिति । क्षतं—क्षत-
कासः, पित्तास्रं—रक्तपित्तं, रूक्षो—निस्नेहांगः, उत्कुपितच-
क्षुः—अभियन्दाख्योऽक्षिरोगः, शोषो—मुखशोषो राजयक्ष्म
च उक्तं हि सुश्रुते—“रक्तपित्तक्षतक्षीणतृणामूर्च्छांपरीतिनाम्
रूक्षदुर्बलमत्तेभ्यो न हितं मुखशोषिणाम् ॥” इति ॥ ८ ॥

तदेतत्सर्वं विधाय भोजनासाले कालेऽभ्यां आच-

रणीय इत्याह—

अभ्यंगमाचरेन्नित्यं स जराश्रमवातहा ॥

दृष्टिप्रसादपुष्ट्यायुःस्वमसुखस्त्वदाढ्यं कृतम् ॥ ९ ॥

स०—अभ्यांगं नित्यं सततमाचरेत् । नित्यग्रहणं चोप-
लक्षणार्थम् । एकद्वित्रिदिनान्तरमपि यथोचितमाचर-
तोऽपि न दोषः । सोऽभ्यांग आचर्यमाणो जरा च
श्रमश्च वातश्च तान् हन्तीति किप् । तथा दृष्टीत्यादि ।

द्वेः प्रसादो वैमल्यं दृष्टिप्रसादः । शोभना चातौ त्वक्
तस्या भावः सुत्वक्त्वम् । दृढस्य भावो दाढर्षम् ।
द्विद्विष्यः षष् । दृष्टिप्रसादादीनां द्वेद्वेः । तानि
त्रोति योऽभ्यंगः स एवम् ॥ ९ ॥

प०—तस्यादि कृत्वाऽभ्यङ्गः कार्यस्तदर्थमाह—नित्यं
नवैकालमभ्यङ्गमाचरेत् । सोऽभ्यङ्गो जराश्रमवातान्
इन्तीति तथा द्वेद्वेः प्रसादं नैर्मल्यं करोति शरीरस्यैव
दृष्टि पोषमायुषोऽभिवाहं निद्रां सुत्वक्त्वं च ।
शोभना त्वक् सुत्वक् तस्या भावः सुत्वक्त्वम् ।
दाढर्षं दृढता कर्मणि सामर्थ्यम् ॥ ९ ॥

हे०—अभ्यङ्गं विधत्ते—स चोत्पन्नार्थां क्षुधि विधेयः, तथाहि
गुडलोतस्तथा रोमकूपैः केशो देहं व्याप्नोति, तं चोष्मा
रचति । उक्तं च संग्रहे—“अथ जातान्नपानेच्छो मातृदग्निः
तुगाग्निविभः । यथदुर्गसंपरीसुतैः तैलेभ्यङ्गमाचरेत् ॥ ”
इति । अभ्यंगफलमाह—सोऽभ्यंगो जरादीन् इति, दृष्टि-
प्रसादादींश्च करोति, सुत्वक्त्वं—निर्मलीकर्यं स्वचः, संग्रहे तु
“रथाश्चर्मघटवद्वत्त्वमभ्यङ्गतो गुणाः । स्पृशेत्तस्य-
धको वायुः स्पर्शानं च त्वगाश्रयम् ॥ त्वच्यश्च परमभ्यंगो
वस्माच्च शीलयेदतः ॥ ” इति ॥ ९ ॥

शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत् १० ॥

स०—तमभ्यंगं शिरःश्रवणपादेषु विशेषेणातिशयेन
शीलयेदभ्यसेदिति वचनाच्चावश्यं न तथा सर्वशरीरे-
ऽभ्यंगः कार्यो यथैतेषु शिरःश्रवणपादेषु । अत्र च
पूर्ववदेकत्वाभावः ॥ १० ॥

प०—तमभ्यङ्गं शिरःप्रभृतिषु विशेषेणात्यर्थं शीलयेत्

हे०—अभ्यंगभ्यासं विधत्ते—तमभ्यङ्गं शीलयेदभ्यसेत्-
पृथक्पृथक् विशेषान्मूर्ध्नि कर्णाक्षिपु एकस्मिन्नेव प्रयोगे पुनः
पुनः सेवनमभ्यासः, प्रत्यहं प्रयोगाभ्यासस्तु नित्यत्वेनोक्तः ।
संग्रहे तु—“सकेश्यः शीलितं मूर्ध्नि कपालेन्द्रियतर्पणः ।
इनुमन्याशिरःकर्णगुच्छं कर्णपूरणम् ॥ पादाम्यङ्गस्तु
तत्त्वैर्यनिद्रादृष्टिप्रसादकृतः । पादसुप्तिश्रमस्तंमर्शचरुदु-
नम्रणुत् ॥ ” इति ॥ १० ॥

अथैतदुपवादमाह—

वज्र्योऽभ्यङ्गः कफप्रस्तकृतसंशुद्धयजीर्णिभिः ११

स०—अभ्यंगो वज्र्यो वज्रनीपः । कफप्रस्तेन
कृतसंशुद्धिनाऽजीर्णना च ॥ ११ ॥

प०—सचाभ्यङ्गः कफप्रस्तादिभिः वज्र्यः न सेव्यः ॥
कफप्रस्तश्चेप्मरोपातः कफेनाकान्तः । प्रस्तप्रवृण-
मतिशयप्रतिपादनार्थम् । कृतसंशुद्धिर्वैमनादिना
चिरकालं निरुद्धदोषः तेन न सेव्यः । तथाऽजीर्णं
न सेव्यः ॥ ११ ॥

हे०—अभ्यंगो कफप्रस्तादीं निर्दिष्टान्कफप्रस्तान् इति वृद्ध-
श्रेयसा, कृतसंशुद्धेस्तदर्थेन निमित्तः । उक्तं च सुश्रुते-
“तदणवर्ज्यजीर्णं च नाभ्यङ्गद्वयः फलवान् । तथा वस्ती
विरिक्तश्च निरुद्धः पथ्य मानवः ॥ पूर्वपेयः कुष्ठो वसोदेवता-
ध्वत्वमथापि वा ॥ शेषाणां तदहः शीतो जलपानादहो
मदाः ॥ ” इति ॥ ११ ॥

लावणं कर्मसामर्थ्यं दीप्तोऽग्निमंदसः क्षयः ।
विभक्तघनगात्रत्वं व्यायोमादुपजायते ॥ १२ ॥

स०—शरीरायासजनने कर्म व्यायामः । तस्मात्वेच्छ
गुणाः लावणद्वयो निष्पद्यते । विभक्तानि विभागान्
स्थितानि घनानि गात्राणि स्युः स विभक्ततामात्मन्य
भावस्तत्त्वमिति ॥ १२ ॥

प०—शेषात्तेनाभ्यङ्गं कृत्वा व्यायाम आत्मनस्तदर्थ-
माह—शरीरायासजनने कर्म व्यायाम उच्यते । तस्मा-
द्व्यायामादुपसेविताह्लाषवादिमुपजायते । लावणं

१ “शरीरायासजनने कर्म व्यायामसंज्ञितम् । तत्कस्यानुमुखं देहं
विमूर्ध्नीयात्समन्ततः ॥ शरीरोपचयः कान्तिगोत्राणां सुविभक्तता ।
दीप्ताशिवसमालम्बं स्थिरत्वं लावणं मृत्ता ॥ धमहमपिपा-
सोष्णशीतादीनां सहिष्णुता । आरोग्यं चापि परमं व्यायामा-
दुपजायते ॥ तथास्ति सदृशं तेन किंचित्स्थैर्यापकर्षणम् । न च
व्यायामेन मर्त्यं मर्त्यैवब्रह्मो भवति ॥ न वैने सहसा-
ऽऽक्रम्य जरा समधिरोहति ॥ स्थिरीभवति गोमं च व्यायामा-
भिरतस्य च ॥ व्यायामक्षुण्णगात्रम् पट्टपासपुन्यश्ले-
नपि कुर्यात् सुदर्शनम् । व्यायामं कुर्वते नित्यं विरुद्धमपि
भोजनम् ॥ विदग्धमविदग्धं वा निर्दोषं परिपश्यते । व्यायामो
हि सदा पथ्यो बलिनं क्षिप्यभोजनम् ॥ स न शीते वसन्ते
च तेषां पथ्यतमः सुतः । सर्वेषुत्वह्वरहः पुनिरात्महित-
पिभिः ॥ बलस्यार्द्धेन कर्तव्यो व्यायामो हस्तयोतोऽवयवाः ।
हृदि स्थाने स्थितो वायुर्यदा वक्त्रं प्रपद्यते । व्यायामं कुर्वते
जन्तोस्तद्बलाहस्य लक्षणम् । वयोवल्शरीराणि देवाकाशाव-
नानि च ॥ समीक्ष्य कुर्याद्व्यायाममन्वया रोममनुयात ॥ ”
इति सुश्रुतः ।

देहलघुत्वम् । कर्मणि सामर्थ्य-शक्तता दृढता । दीप्तो-
ऽप्रिवृद्धिदीप्तता । मेदसो-धातोः क्षयः अल्पता ।
विभक्तानि-विभागस्थितानि, धनानि-निषिडानि
दृढानि, गात्राणि-शरीरावयवाः, यस्य स विभक्त-
वनगात्रः । तस्य भावस्तरबन्धिति ॥ ११ ॥

हे०-इष्टसाधनत्वकथनद्वारा व्यायामं विधत्ते ॥ १२ ॥

इदानीं येनासौ न कार्यस्तं दर्शयति-

वातपित्तामयी बालो वृद्धोऽजीर्णी च तं त्यजेत् ॥

स०-वातपित्तामयी बाल आपोऽश्राद्धार्द्धं वृद्धः
सतत्तैरुर्ध्वमजीर्णी च तं जहात् ॥ १३ ॥

प०-वातपित्तरोगातो बालो वृद्धश्च व्यायामं त्यजेत्
परिहरेत् । वातामयी-वातरोगी, पित्तामयी-पित्त-
रोगी । तथा पित्तरोगी वातपित्तामयी व्यस्तसमस्त-
त्वादिति ज्ञेयम् । बाल आपोऽश्राद्धार्धान्, सप्रतैरुर्ध्व
वृद्धः ॥ १३ ॥

हे०-वातरोगादौ व्यायामं निषेधति ॥ १३ ॥

अर्धशक्त्या निषेव्यस्तु बलिभिः स्निग्धभोजिभिः
शीतकाले वसन्ते च मंदमेवं ततोऽन्यदा ॥ १५ ॥

स०-तुरखधारणे । बलवद्भिः पुरुषैः स्निग्धभोजिभि-
रर्धशक्त्यैव निषेव्यो व्यायामः । प्राक् श्रमाद्यायामवर्जनं
कार्यमित्यर्थः । कदासौ विघातव्य- इत्याह-
हेमन्ते शिशिरे वर्जते च सेव्यः । शीतवसंताभ्या-
मन्यदा मंदमेव सेव्यः । मंदमिति क्रियाविशेषणम् ।
क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं नपुंसकलिङ्गता च वक्त-
व्येति ॥ १४ ॥ १५ ॥

प०-स च व्यायामो बलिभिः पुरुषैः शीतकाले
वसन्ते ह्रमन्तशिशिराख्ये च स्निग्धभोजिभिः
साद्विषयशक्त्या यावन्नातिश्रान्तस्तावन्निषेव्योऽभि-
षेवणीयः यावान् शक्यते । ततोऽर्धमिति । ततोऽ-
न्यस्मिन्तृतीयं शीतवर्षाशरदाख्ये मन्दमेव स्वल्प-
मेव ॥ १४ ॥ १५ ॥

हे०-तं व्यायामं व्यायाममात्रमाह-अर्धशक्त्या व्यायामो
निषेव्यः, किं सर्वैः नेत्याह-बलिभिः स्निग्धभोजिभिरिति
मिलितं विशेषणम् । किं सर्वदा नेत्याह-शीतकाले-हेम-

न्तशिशिरौ । अन्यदा तु ततोऽर्धशक्तेर्मंदमल्प-
निषेव्यः, अन्यदेत्यन्यस्यामवस्थायाम् अन्यस्मिन् च कदा
अन्यावस्था बलिवन्निषेव्यमोजित्वविपर्ययः । अन्य
ग्रीष्मादित्रयम् । एतश्चान्देन मंदत्वविपर्यये अर्धशक्त्येन
वेशः, अर्धशक्तिविषये तु मंदत्वप्रवेशोऽस्तीति श्रुतं
अर्धशक्तिलक्षणं सुश्रुतेनोक्तं-“ हृदिस्थानस्थितो व
यंदा बन्धं प्रपद्यते । व्यायामं कुर्वतो जंतोस्तद्व्याध-
लक्षणम् ” इति ॥ १४ ॥ १५ ॥

तं कृत्वाऽनुसुखं देहं मर्दयेच्च समंततः ॥ १६

स०-तं व्यायामं कृत्वा अनुसुखं यथा शरीरे व
न स्यात्तथा देहं मर्दयेत् । समंततः परितः ॥ १६

प०-तं च व्यायामं कृत्वा निर्वर्त्य यथासुखं
मर्दयेत् । समंततः सर्वमापादतलमस्तकं, पङ्क-
पीडयेत् ॥ १६ ॥

हे०-मर्दनं विधत्ते-अनुसुखं सुखानतिक्रमेण समं
सर्वगंधिवति अतिव्यायामदोषकथनात्पूर्वं मर्दनवि-
मर्दनस्य व्यायामांगत्वख्यापनार्थम् अंगत्वं चोक्तमेव
कृत्वेति वचनात् । अत एवोक्तं-सुश्रुतव्याख्यायां जज्ज
मर्दनमपि व्यायामांतः पात्येवेति तच्च विशेषाल्पद्रव्या
उक्तं हि सुश्रुते-“ व्यायामस्त्रिब्रह्मण्यत्र पञ्चव्यामुद्र
तस्य च ॥ व्याधयो नोपसर्पन्ति सिंहं ध्रुवमुगा इव
इति ॥ १६ ॥

तृष्णा क्षयः प्रथमको रक्तपित्तं श्रमः क्लम
अतिव्यायामतः कासो ज्वरश्छर्दिश्च जायते ।

स०-अतिव्यायामतस्तृष्णाद्यो भवन्ति । तृष्णाति पुः
पदम् । तेन तृष्णादीनां पदानामकृतसमास्तानां निदे
दोषदेशाद्यनुरोधेनैकस्य द्वयोस्त्रिचतुराणां बहुतर
सर्वेषां चातिव्यायामव्यापस्वयौतनाथैः ॥ १७ ॥

प०-यथोक्तप्रमाणातिक्रमात् अतिव्यायामादा
वितान् तृष्णादिजयिते । तृष्णा-पिपासाश्रयो-रा
यक्ष्मा । प्रथमकः-तमःप्रवेशः श्वासो वा । तथा र
पित्तं-शोणितपित्तम् । श्रमः-खेदः । क्लमो-क्लापि
ज्वरः छर्दिश्च वातोत्थौ ॥ १८ ॥

हे०-व्यायामप्रमाणातिक्रमे दोषमाह-क्षयो-राजयक्ष्म
प्रथमकः-श्वासभेदः, श्रमः-कर्मोद्विगानां स्वव्यापाराश्चम
क्लमोऽबुद्धिद्विगानम् ॥ १७ ॥

अतिव्यायामप्रसंगेनातिजागरादीनामपि व्यापदो दर्शयति—

व्यायामजागराध्वस्त्रीहास्यभाष्यादिसाहसम् ।
गजं सिंह इवाकर्षन् भजन्नातिविनश्यति ॥ १८ ॥

स०—व्यायामादीनां भाष्यातानां द्वेदः तान्यादिर्यस्य साहसस्य धनुराकर्षणादेस्तदेवम् । अथथाबलमारंभः साहसं तद्भजन्सेवमानो विनश्यति । क इव । सिंह इव गजमतिमहावर्ष्माणमाकर्षणाकाममन्यथा विनश्यति तथा-
ऽयथाबलमारंभेण व्यायामादिना नरो मर्यत इति ॥ १८ ॥

प०—प्रसङ्गेनाह—प्रतिषेधमन्यत्रापि—व्यायामा-
दीनां साहसमतिसेवां भजन् पुरुषो विनश्यति । यथा सिंहो विक्रमवानिति स्वल्पबलो महाबलं दन्तिनमाकर्षन् स्वयमेव नुटयति । यद्यपि सिंहो धैर्यवान् तथापि किं गजं स्थानान्तरं नेतुं शक्तः संगमाकर्षणेन प्राणान्स्थजेत् । एवं तनु धनुराकर्षणादिकं साहसं भजन् विनश्यति । जागर-
मस्वप्नः । अध्वा पन्थाः । स्त्रीसेवा । हारस्यं भाषणमेवमादिव्यायामादनन्तरं कपायद्रव्यैरुद्धतं कार्यम् ॥ १८ ॥

हे०—व्यायामप्रसङ्गाज्जागरादीनां यथोक्तप्रमाणातिक्रमे दोष-
माह—गजमाकर्षन् सिंह इव यतः साहसतः अथथाबल-
मारंभः—साहसं, नाहि व्यायामाद्यतिभजनपर्याप्तं पुंसं बल-
मस्ति । अथस्त्रीशब्दाभ्यां गमनसंभोगौ लक्ष्येते, आदिशब्देन
धनुराकर्षणादि ॥ १८ ॥

उद्धर्तनं कफहरं मेदसः प्रविलापनम् ॥

स्थिरीकरणमंगानां त्वक्प्रसादकरं परम् ॥ १९ ॥

स०—उद्धर्तनस्य कफहरादयस्त्वत्वारो गुणाः ॥ १९ ॥

प०—अतस्तद्वृणानाह—भवतीति वाक्यशेषः । उद्धर्तनं-
कफहरं कफघ्नं, मेदसो—धातोः, प्रविलापनं—विलीन-
विभ्रङ्कारि । तस्यापकर्षकम् । अङ्गानां—शिरः-
पाण्यादीनां स्थिरीकरणं दाढयोवहम् । तथा परम-
त्यर्थं त्वक्प्रसादकरम् । त्वक्चः प्रसादं नैर्मल्यं
करोति । कृते चोद्धर्तने स्नानं विधेयम् ॥ १९ ॥

हे०—इष्टसाधनकथनद्वारोद्धर्तनं विधेयं—उद्धर्तनं कफ-
हरणादिगुणम् । अतः कुर्यादित्यर्थसिद्धम् । प्रविला (प) यनं

द्रवीकरणं, द्रवीकृत्य मेदसः शोषणमित्यर्थः । उद्धर्तनं क-
पायादिचूर्णैर्गानोद्धर्णम् ॥ १९ ॥

दीपनं वृष्यमायुष्यं स्नानमूर्जाचलप्रदम् ॥
कंडूमलश्रमस्वेदतंद्रातृड्दाहपाम्पजित् ॥ २० ॥

स०—स्नानं दीपनं वृष्यमायुष्यं च भवति । ऊर्जा-
उत्साहः । बलं प्राणनम् । एते प्रददाति करोति यत्त-
देवम् । कंड्वियादि । कंडूादीनां द्वेदः । एतान् जयति
स्नानस्य प्रभावादायुष्यत्ववृष्यत्वदीपनत्वानि बोद्धव्यानि ।
अथवा स्नानेन प्रहर्षो भवति । हर्षणत्वाच्च वृष्यत्वम् ।
तथा च वक्ष्यति—“यकिंचिन्मधुरं क्षिभं बृंहणं बलवर्ध-
नम् । मनसो हर्षणं यच्च तत्सर्वं वृष्यमुच्यते ॥” इति ।
यथा स्नानं जाठराग्नेर्बहिर्निर्गतानि रोमकूपश्रितान्य-
र्चीषि रुद्ध्वाऽन्तर्नयति ततश्चाग्नेः प्रबलत्वं कुर्वेत् दीपने
संपद्यते । यथा शीतकाले शीतानिलस्पर्शसंरुद्ध-
जाठराग्नेः प्रबलत्वम् । बालादित्यस्तु व्याचक्षिष्ट ।
स्नानेन आजकार्णव्यं त्वगाश्रितं पित्तमेतः प्रविशद्भूमणं
संवर्धयति तेन तदीपनम् । अत एव परिपेकं जलमु-
ष्णमिष्यते । यस्माच्छीतं निर्वापयति तेजो न देह-
स्यातः प्रवेशयति । शीतकाले यच्छीतानिलस्पर्शसंरुद्ध-
स्याग्नेः प्रबलत्वं तत्काल एव तस्मिन् कालस्वाभाव्या-
दिति बोद्धव्यम् । तथा चान्यतः शीते सति मेदामि-
त्वमेव दृश्यते । यथा वर्षास्वप्नमांघ्र्यादेवातर्वाहिर्वहिसं-
क्षुण्णं भोजनं समुपदिष्टम् । तथा च मुनिः—“व्यक्ता-
म्लवणस्नेहं वातवर्षाकुलेऽहनि ।” विशेषश्रीति
इत्यादि ॥ २० ॥

प०—तदर्थमाह—स्नानं दीपनादिगुणयुक्तम्, कण्डूवा-
दिघ्नं, दीपनं स्नानमित्यभेदं वस्तुतत्त्वमाजाठराग्निम-
र्चीषि वर्चोरूपाणि रोमकूपेभ्यो निर्गच्छन्तीति तानि
शीतस्पर्शस्वभावं रोमकूपानपिघायान्तर्नीत्वा जाठ-
राग्निसुत्तेजयति । यथा हेमन्ते शीतानिलस्पर्शसंरुद्ध-
कायाग्निर्बहिर्निर्गमाद्विवृद्धः संपद्यते । वृष्यं—शुक्र-
वृद्धिकारि । आयुष्यमायुषं हितम् । ऊर्जस्तेजः
कान्तिमत्वम् । बलं—सामर्थ्यं, तद्वदाति । कण्डूवादि-
जिब । तन्द्रा—सुप्तयेव सुप्तता । तथा चागमः ।
“निद्रातस्य विषयग्रहणं तन्द्रा ।” पाप्मा-पापम्-
तानि जयति ॥ २० ॥

हे०—इष्टसाधनकथनद्वारा स्नानं विधत्ते-स्नानं-दीपनत्वा-
दिगुणम् अतः कुर्यादित्यर्थसिद्धिः, दीपनं प्रभावात् । केचिदत्र
युक्तिमाहुः—“वाह्योऽङ्गोऽङ्गैः शीताद्यैरुष्मान्तर्यामपीडितः ।
नरस्य स्नानमात्रस्य दीयते तेन पावकः ॥” इति । वृष्यं
वृषाय स्त्रीप्रसंगिने हितं शुक्रवर्धनमित्यर्थः । ऊर्जोत्साहः,
मलस्रवणुपलेपः, मनःकर्मैन्द्रियव्यापारे सति बुद्धीन्द्रियो-
परमस्तद्वा । दह्यमानवत् दुःखं दाहः, पाप्मा-पापम् ॥ २० ॥

**उष्णाम्बुनाऽधःकायस्य परिषेको बलावहः ॥
तेनैव चोत्तमाङ्गस्य बलहृत्केशचक्षुषाम् ॥ २१ ॥**

स०—उष्णाम्बुनाऽधःकायस्य परिषेको बलावहः
प्राणकृत् । तेनैवोष्णोदकेनैवोत्तमाङ्गस्य शिरसः परिषेको
विधीयमानः केशचक्षुषां बलहृत् । प्राण्यङ्गानां समा-
हार एव द्वेद इत्यस्य प्राथिकत्वात्केशचक्षुषामित्युपप-
न्नमेव ॥ २१ ॥

प०—कायस्याधोऽधरविभागे यः उष्णाम्बुना
परिषेकः, स बलावहो बलप्रापकः, प्रकृतत्वात्तस्यैवाधः-
कायस्य तेनैवोष्णाम्बुना परिषेकः स्नानमुत्तमाङ्गस्य-
शिरसः, केशचक्षुषां बलहृत् । केशाश्चक्षुषी च तेषां
बलमपहर्ति ॥ २१ ॥

हे०—उष्णशीतमेदमिन्नस्य स्नानस्य विषयमाह—उष्णाम्बुना
यः परिषेकः सौऽधःकायस्य बलावहः स एवोत्तमाङ्गस्यो-
र्ध्वकायस्य केशचक्षुषां बलहृत्, तस्मात्केशचक्षुषुर्बलार्थिभिः
शीतेन वारिणा स्नातव्यमितररुणनेत्यर्थसिद्धं न त्वेकस्मिन्
स्थाने शीतोष्णयोः प्रयोगः क्रियासंकरे दोषापत्तेः ।
संग्रहे तु—“नाऽनाण्डस्य शिरः स्नायात् न जलेऽप्येव न
शीतले ॥” इति ॥ २१ ॥

स्नानं येषामपथ्यं तान् दर्शयितुमाह—

**स्नानमर्दितनेत्रास्यकर्णरोगातिसारिषु ॥
आध्मानपीनसाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम् २२ ॥**

स०—नेत्रे चास्यं च कर्णौ च तत्र रोगाः । अर्दितं च
नेत्रास्यकर्णरोगाश्चातिसारश्च ते विद्यन्ते येषां त एवम् ।
तेषु गर्हितमर्दितम् । एवं शेषेषु योज्यम् । अर्दितादीनां
द्वेदस्ततो मनुष्यः । तेनार्दितादिमत्सु गर्हितमिति
योज्यम् । एवं शेषेष्वपि ॥ २२ ॥

प०—अर्दितादिवातातानां स्नानं गर्हितं निन्द्यम् ।
अर्दिता-वातव्याधिर्वक्ष्यमाणलक्षणः । नेत्ररोग-

श्चक्षुष्पीडा । आस्यरोगः आसिकाया
आस्यम् । अतिस्लेष्मावृत्तत्वात् कर्मण
आसिका । कर्णरोगः श्रवणपीडा । अतिसार
प्रतिहृत्तपूरीषव्याधिः । आध्मानं वायुना जठ-
पीनसो नासास्त्रावः । अजीर्णमामविष्टव्य
भेदेन त्रिविधम् । भुक्तवान्-कृताहारः ।
गर्हितं निन्दितमसेव्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥

हे०—अर्दितादी स्नानं निषेधाति-अर्दित—ए-
आध्मानमुदरापूरणं, भुक्तवान्—कृतभोजनः,
निषिद्धम् ॥ २२ ॥

**जीर्णं हितं मितं चाद्यान्न वेगानीरयेद्भ-
न वेगितोऽन्यकार्यः स्यान्नाजिस्वा साध्यः**

स०—जीर्णं सम्यक्परिणते पूर्वं आहारे अथा
किमयात् । हितं पथ्यम् । मितं मात्रया युक्तम् ।
ह्यतिमात्रं वा युक्तं दोषाय स्यादतो मितम् ।
दित्यादि । वातविण्मूत्रादीनां संवेदिनो वेगा
भूतानपि बलान्नेरयेन्न प्रवर्तयेत् । न वेगित
संजातवातविण्मूत्रवेगस्तमक्त्वा नान्यकार्यः
नान्यत्कार्यं कुर्यादित्यर्थः । नाजित्वेत्यादि ।
शक्यः साध्यस्तं रोगमजित्वा नान्यकार्यः
योज्यम् । स ह्युपेक्षितो दुःसाध्यो साध्यो वा
साध्यशब्दोपादानादसाध्यामयप्रतिपन्नो न ना-
श्चिकित्सानैष्कल्यादिति द्योतयति ॥ २३ ॥

प०—कृते स्नाने भोजनं भोक्तव्यमित्यत आ-
सम्यक्परिपाके ह्यस्तनेऽन्ने, हितं पथ्यं, मितं
तद्भोजनमथात्—मश्नयेत् । वेगान्-वार्ता
दीन्, बलात्प्रयत्नात् नोदीरयेत्-न प्रे-
वेगितः सन् जातवेगः प्रत्युपस्थितार्-
दिः सन् नान्यकार्यः स्यात् नान्यानि कार-
भेत । यस्माद्विगविधारणेन व्याधयो जा-
साध्यं-साधलक्षणयुक्तमामयं, नाजित्वा-तस्य
त्सामकृत्वा, नान्यकार्यकृत् स्यात् । यस्मा
व्याधिरुपेक्षितोऽसाध्यतां याति । वचनं चा
साध्यः साध्यतां याति साध्यो याति त्वसाध-
मिथ्योपचाराद्देवाद्वा यालवस्थान्तरं गदः” ॥

भोजनं विधत्ते-ह्यस्तने जीर्णंऽन्नेऽस्ययाद्भुज्जीतः ।
देशकालाद्युचितं, मितं—यथोक्तमात्रं, ननु विहारो

स्योक्तिरप्रस्तुता मैव, क्रियाप्राधान्याद्विहारत्वमाहारस्य । क्रियाप्राधानो हि विहारः, द्रव्यप्रधान आहारः, अयमेव विहाराहारयोर्मदः क्रियाद्रव्ययोरुभयत्र भावात् । **संग्रहे तु**—
“अन्नपानविधानेन भुञ्जीतां विनाऽप्ययात् । अभिनन्द्य प्रसन्नास्मा हुत्वा दृष्ट्वा च शक्तिः ॥ पक्वं सजलमेकांते यथासुखमिति ब्रुवन् । प्रयच्छेत्सर्वमुद्दिश्य पाचयेत्तान्मात्रमेतान् । नाश्रमयान्मुपैषां मृताणां दुःखजीविनाम् । स्त्रीजितह्री-
वपतितक्रूरदुष्कर्मकराणाम् ॥ गणारिगणिकासत्रभूतानां पणिनां न च । नोत्संगे भक्षयेद्भक्ष्यान् जलं नांजलिना पिबेत् ॥ सर्वं च तिलसंबंधं नाद्यादस्मिन्नेत रवौ ॥ न सुक्तमात्र आयस्त्रेव निषिद्धं भजेत्सुखम् ॥ ” इति । एवं प्रयोधादयो भोजनानां यद्धकमा विहारा उक्ताः । तांश्चा-
वश्यकर्तव्यान्मन्यमानेभु नरेषु वेगोदीरणवेगधारण-
व्याप्युपेक्षाः संभाव्येरन् अतस्तत्प्रातिपेक्षं करोति । तत्र वेगो-
दीरणं निषेधति—वेगाः वातविण्मूत्रादयः, किं प्रवर्तमानान-
नपि न प्रवर्तयेत् नेत्याह—बलादप्रवृत्तान् प्रवर्तयेदित्यर्थः ।
वेगधारणं निषेधति—वेगितः संजातवेगः सन्नन्यकार्यो न
स्वार्थगानेयोस्तुष्टेदित्यर्थः । व्याप्युपेक्षां निषेधति—आम-
यमजित्वाऽप्यकार्यो न स्वात्, आमयमेव जयेदित्यर्थः ।
किं सर्वमित्यत आह—साध्यम् । असाध्यस्तु प्रयत्नवैयर्थ्या-
दुपेक्ष्य एव इति बद्धकमविहारव्याख्या ॥ २३ ॥

**सुखार्थाः सर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः ।
सुखं च न विना धर्मात्तस्माद्धर्मपरो भवेत् २४**

स०—सर्वभूतानामशेषप्राणिनां यस्मात्सुखार्थाः
प्रवृत्तयः कर्माणि । मता अभिप्रेताः सुखं च शर्माख्यं
धर्माद्विना न भवति तस्मात्कारणाद्धर्मपरो धर्मप्राधानः
स्यात् । धर्मादिति पृथग्विनेति पंचमी ॥ २४ ॥

प०—सर्वभूतानां—सर्वप्राणिनां, सर्वाः प्रवृत्तयः—सर्वाः
क्रियाः, सुखार्थाः—सुखनिमित्ता, मता—अभिप्रेताः ।
सुखं—दुःखाभावः । धर्माद्विना—धर्मादन्यत्र धर्मं वर्ज-

१ तत्रालौकिकत्वाददृष्टात्वात्प्रवृत्तानां यद्वादीनां शास्त्रा-
त्प्रवर्तनं, लौकिकत्वाद्दृष्टार्थत्वाच्च प्रवृत्तेभ्यश्च सांसंभ-
णोद्वन्त्यः शास्त्रादेव निवारणं धर्मः । अथवा यतोऽभ्युदय-
निश्रेयससिद्धिः स धर्मः । धर्मः पुरुषगुणः कर्तुः प्रियहित-
करो मोक्षहेतुः, अतीन्द्रियोऽन्यसुखसंविज्ञानवरोधो, पुरुषास्तः
करणसंयोगविशुद्धाभिर्वांशजो वर्णाश्रमिणां प्रतिनियतसाधन-
निमित्तः ।

यित्वा, सुखं नोत्पद्यते । तस्माद्धेतोर्धर्मप्राधानो धर्म-
परः स्यात् । तेनैतदुक्तं भवति । या या क्रिया क्रियते
कायादिभिः सा सा धर्ममूला कार्येति ॥ २४ ॥

अथावद्वक्तव्यं विहारान् व्याचष्टे—ते च प्रयोगे धर्मरूपाः ।
तत्र धर्मस्यायुर्वेदाङ्गत्वेन हेतुमाह—सुखार्था इति।सुखमारो-
ग्यम् । उक्तं हि चरकैः—“सुखसंज्ञकमारोग्यं विकारो दुःख-
मेव च ” इति । यद्यपि षोडशात्मकाधिकित्सनाद्वारोग्यं
तथापि धर्मसहकृतादेवेति धर्मस्यायुर्वेदाङ्गत्वम् ॥ २४ ॥

भक्त्या कल्याणमित्राणि सेवेतेतरदूरगः ॥ २५ ॥

स०—कल्याणे शुभकर्मणि मित्राणि सहाया उपदे-
शादिना कल्याणमित्राणि तानि भक्त्या अर्द्धममतिः सन्
भजेत् । इतराणि कल्याणमित्रापेक्षयेतराणि पापमि-
त्राणि तेभ्यो दूरगस्तद्वर्जनपरः । सत्संगो हि दृष्टादृष्टा-
नर्थकरः । दूरा इत्यस्माद् दूरे स्थितः ॥ २५ ॥

प०—कल्याणमित्राणि—श्रेयःसुहृदाः, भक्त्या वाक्पाय-
भक्त्याभिः प्रहृतया—प्रयत्नेन, सेवेत । इतरदूरगः सन्
इतराणि—कल्याणमित्रापेक्षया पापकर्तृणि, तेषु
दूरगः । दूरे तिष्ठन् वञ्चयति इत्यर्थः । कल्याण-
मित्राणि यानि ज्ञानादिकमुपदिशन्ति लोकद्वय-
हितैवीणि वृद्धरुक्तास्त्राणादीनि ॥ २५ ॥

हे०—सन्निभसेवां विधत्ते—कल्याणानि कल्याणहेतुत्वात्,
इतराण्यकल्याणानि तेभ्यो दूरगः, सन्निभ्राणि कल्याणानि
मित्राणि, सेवेत। कया भक्त्या । यद्यपि भक्तिः सेवैव तथापि
फलायुसंधाननिवृत्त्यर्थमेव भुक्तम् एवं हि कृतं कर्म महाफलं
भवति । अतएव वक्ष्यमाणान्यपि कर्माणि अवश्यकर्तव्यमुक्त्वा
कर्तव्यानि न तु फलायुसंधानेन ॥ २५ ॥

**हिंसा स्तेयान्यथाकामं पैशुन्यं परपावृते ।
संमित्रालापव्यापादमभिध्यादग्नियपर्ययम् ॥
पाप कर्मेति दशधा कायवाङ्मानसैस्त्यजेत् २६ ॥**

स०—हिंसा प्राण्युपघातः । स्तेयं चौर्यम् । अन्यथा-
कामो निषिद्धकामसेवा पशुस्त्रीगमनादि । एतन्निविधं
कायिकं पापं कर्म । पैशुन्यं परेषां भेदकृद्बचनम् ।
परशमश्रुदुवचनम् । अतृप्तमसत्यवचनम् । संमित्राला-
पोऽसंबद्धप्रलपनम् । चतुर्विधमेतद्वाचिकम् । व्यापादः
प्राण्युपघातचिन्ता । अभिध्या परगुणासहिष्णुता ।
दग्निपर्ययं शास्त्रदृष्टिवैपरीत्यं नास्तिकत्वादत्रिविधमेत-

न्मानसम् । तदेतद्विज्ञादि दशधा पापं कर्म कायवा-
ङ्मानसैस्त्यजेत् कुर्यादित्यर्थः ॥ २९ ॥

प०—इत्येवं दशधा पापं कर्म कायवाङ्मानसोभिस्त्य-
जेत् । तत्र हिंसा-प्राण्युपघातो मारणम् । स्तेयं परद्रव्या-
पहारश्चौर्यम् । अन्यथाकामोऽग्न्यागमनं, परस्त्री-
गमनमेवं कायिकं त्रिविधम् । पैशुन्यं परदोषसूचनम् ।
परुषं-तीक्ष्णवचनम्, परमर्मस्पर्शनं वा । अनृतम-
सत्यवचनम् । संभिन्नालापं परेषां भेदजननम् ।
विपरीतभाषणमसंबद्धप्रलापः । एवं वाचिकं चतुर्धा ।
व्यापादः—सत्स्वावद्वेषः । अभिध्या अन्यायेन परद्रव्ये
स्पृहा । दृष्टिविपर्यया मिथ्यादृष्टिः । शास्त्रदृष्टि-
वैपरीत्यं नास्तिकत्वम् । नास्ति दत्तं नास्ति हुतं,
नास्ति इह लोके नास्ति परलोके एवं दृष्टिविपर्ययः ।
एवं मानसं त्रिविधमिति ॥ २६ ॥

हे०—पापं निवेदति—तद्दशविधम् । तत्र हिंसा-प्राणिवधः,
स्तेयं चौर्यम्, अन्यथाकामोऽग्न्यागमनं, पैशुन्यं—परस्य
प्रत्यक्षं तद्दोषकीर्तनं, प्रत्यक्षं तु परुषम्, अनृतमसत्यम्,
संभिन्नालोपोऽसत्प्रलापः, व्यापादः—परानिद्वेषिता, अभि-
ध्या—परस्त्वापहारेणोच्छा, दृष्टिविपर्ययः—आप्तवाक्येष्वप्रा-
माण्यद्वयः, दृष्टदशब्देनात्र दृष्टोऽर्थ उच्यते ॥ २६ ॥
अवृत्तिव्याधिशोकार्तानुवर्तत शक्तिः ॥ २७ ॥

स०—न विद्यते वृत्तिर्येषां तानवृत्तीन् । शक्या
यथासामर्थ्यमनुकूलं गच्छेत् । तथा व्याधिना शोकेन
चार्ताश्च ॥ २७ ॥

प०—अवृत्तिकान्-वर्तनोपायरहितान् । व्याधिभि-
रार्ताम् पीडितान् शोकेताननुवर्तत । दानचिकि-
त्साशोकापनोदनैः प्रतिकुर्वीत । शक्तिः यथाश-
क्तिः ॥ २७ ॥

हे०—आतुष्टुर्वाचं विधत्ते—अवृत्तिः—जीवनोपायमात्रः, शोक
इष्टवियोगजं दुःखम्, अनुवर्ततार्तिनिवारणे प्रयतेत ॥ २७ ॥
आत्मवस्तुतत् पश्येदपि कीटपिपीलिकम् २८ ॥

स०—कीटान् पिपीलिकांश्चात्मवत्पश्येत् । स्वशरीरतु-
ल्यानित्यर्थः । किमु सतोऽसाधून् । कीटपिपीलिकमप्या-
त्मवत्पश्येदित्यपिशब्दस्यार्थः । कीटपिपीलिकमिति
क्षुद्रजंतव इत्येकत्वम् ॥ २८ ॥

प०—कीटाः बुद्धिकादयः क्रमयः । पिपीलिकाः—सूक्ष्म-
प्राणिनः । एवमपि क्षुद्रजनन्तात्मवत् आत्मना तुल्यं

सततं नित्यकालं पश्येत् ईक्षेत् । यथात्मनि सुखदुः-
खादीनि जीवितप्रियत्वं च तथा ऽप्येतां सुखदुः-
खजीवितप्रियत्वादीनि । एवं तेषु हिंसादिकं न
कार्यमिति ॥ २८ ॥

हे०—सूतदयां विधत्ते—कीटपिपीलिकमप्यात्मवत्पश्येत्
किं पुनर्ब्रह्मिणादिकम् “आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न
समचारेत्” इति ॥ २८ ॥

अर्चयेद्देवगोविप्रवृद्धवैद्यनृपातिथीन् ॥ २९ ॥

स०—देवादीनां वृद्धः । देवादीनर्चयेत् । वृद्धः
ज्ञानवृद्धाः शीलतपोवृद्धाश्च । नृपो राजा । अतिथिरस-
मानप्राप्ति वैधर्मेति समुपदिशतः ॥ २९ ॥

प०—देवादीनर्चयेत्—पूजयेत् । विप्रा-ब्राह्मणाः ।
वृद्धाः—ज्ञानशीलतपोब्राह्मणचर्यव्रतादिषु सक्ताः । नृपा
भूपालाः । अतिथयः—आगन्तुका अभ्यागता
इति ॥ २९ ॥

हे०—पूज्यपूजां विधत्ते—पूज्या देवादयः बुद्धश्रुतादि-
भिरात्मनोऽधिकः ॥ २९ ॥

विमुखान्मार्थिनः कुर्यान्नाभ्यमन्येत नाक्षिपत् ३०

स०—अर्थिनो याचकाप्रत्याख्यानेन विमुखान्
कुर्यात् । नाभ्यमन्येत नावमानयेत् च परस्वचनादिना
क्षिपेत् परिभवेत् ॥ ३० ॥

प०—अर्थिनो-मनुष्यान् विमुखान्-हुतेऽप्यान् प्रत्या-
ख्यानावज्ञानजननपरुषवचनैर्न कुर्यात् । अवमानम-
पूजा । तिरस्कार-आक्षेपः । किं भवद्भिः पठितं श्रुतं
विज्ञातं वा वितण्डारूपो नो क्षेपणमिति ॥ ३० ॥

हे०—याचकद्वेषं निवेदति सा द्विधा विमुखीकरणमव-
ज्ञापसम्भाषणं चेति ॥ ३० ॥

उपकारप्रधानः स्यादपकारपरंऽप्यरौ ३१ ॥

स०—अरौ शत्रावपकारपरंऽपि सन्तुपकारप्रधानः
स्यात् । ननु रिपुपकारक एव तत्किमपकारपर इति
विशेषणेन । तथा च माघः । उपकर्त्रोरिणा सन्निवे
मित्रेणापकारिणा । उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षण-
मेतयोः । नहि सर्वदैवारिपकारं कर्तुं शक्यः स्यात् किं
तर्हि कदाचिदेव । हेत्वधीनत्वदपकारकारित्वस्य । वातां
दिदोषवत् । यथा वातादयो दोषा दूषणस्वभावा अपि

संतः कदाचिद्विकारकत्वे समर्था भवन्ति कदाचिन्मैव ।
दोषत्वं सर्वदैव तेषाम् । तस्मादपकारपर इति युक्तं
विशेषणम् । अपकारिण्युपकारकृत्यात् किं पुनरुपकार-
क इत्यपिशब्दार्थः ॥ ३१ ॥

प०—अरौ शत्रावपकारकरेऽप्युपकारिण्युपकार-
प्रधानस्तत्पर एव स्यात् । अरेयेदित्वं तत्सर्वदैवास्य
मनसि वर्तते किन्त्वपकारकारित्वं कदाचित्कं,
तस्यापकारं तस्यापकारकारित्वं न सर्वदेति । एवम-
पकारकरेऽपि शत्रौ उपकारप्रधानेन भवितव्यं,
किं पुनस्तमपकारमकुर्वति । अपकारशब्दो विशेष-
णार्थो बोद्धव्यः ॥ ३१ ॥

हे०—उपोपकारं विषये—किंपुनरुपकारपरे मिश्रादौ
अपकारसमर्थोऽप्यविरस्तीति न पौनरुक्त्यम् ॥ ३१ ॥

संपट्टिपत्वंकमना हेतावीर्ष्यत्फले न तु ॥ ३२ ॥

स०—संपलु विपलु चैकमनाः समचित्तः । संपलु
विषक्तेन विपलु विषादादिना न भाव्यमित्यर्थः । हेता-
वित्यादि । हेतौ कारणे ईर्ष्यत् । यथा । अयमेवं श्रुत-
त्यागादिगुणवान् कस्मादहमप्येवं न भवेयम् । फले
नतु परकीये शोभने फले वज्रालंकारादिके नेर्ष्यत् ३२

प०—संपदः समुद्धयः, विपदस्तामेव विघटनं,
तास्वेकमना आत्मनैव समचित्तः स्यान्न संपलुस्तिष्ठो
न विपलु विषादी । हेतावीर्ष्यत्—संपत्करे वस्तुनि
ईर्ष्यां कुर्यात्, न फले परसमुद्धिसद्वृत्तश्रुतत्यागादिके
परस्य गुणैर्जाते तन्निमित्त एव ईर्ष्येत नतु तत्प्राप्तौ ।
अयमेव गुणवान् तुल्येऽपि पुरुषत्वेऽहमप्येवं गुण-
विभूषितो न कथं भवेयमित्येवं हेतौ यत्नः कार्यो,
येनापूर्वं श्रुतादिकमुपजायेतेति ॥ ३२ ॥

हे०—निर्विकारत्वं विषक्ते-हर्षहेतुषु संपलु विषादहेतुषु
विपत्स्वेकमना हर्षविषादरहितचित्तो भवेत् । ईर्ष्यां
निषेधति—परोत्कर्षोसहनमीर्ष्या तां न कुर्यात् । यो हि
बुद्धिमान् स हेतावीर्ष्यत् फले । एतदुक्तं भवति एकं
फलमुद्दिश्य, तत्साधनमवतिष्ठद्भिः परस्परैर्यथाऽनुष्ठेयं
तथासमुद्दिष्टं सम्यग्वाच्यं निष्पद्यते । अथ दैवानुकल्यादे-
कस्य फले सिद्धे तत्रैतैरीर्ष्यां न कर्तव्या, सा हि न फलस्य
साधनं, प्रत्युत पापपरितापधोरिति ॥ ३२ ॥

काले हितं मितं ब्रूयादविस्वादि पेशलम् ३३ ॥

स०—काले प्रस्तावे । हितं पथ्यम् । मितं न बहु
अविस्वादि सत्यम् । पेशलं मनोज्ञं ब्रूयात् ॥ ३३ ॥

प०—वचो ब्रूयाद्भवेत्, काले योग्ये प्रस्तावे हितं
धर्म्यमित्यर्थं ध्रियं, पथ्यम् । मितं स्वल्पं, परिमितमवि-
स्वादि—तथ्यं, सत्यरूपम् । पेशलं श्रुतिसुखं, स्नि-
ग्धभाषितं मनोज्ञम् । रम्यमिति यावत् ॥ ३३ ॥

हे०—भाषणं विषक्ते—काले प्रस्तावे ब्रूयात् । तत्त्वं हिते—
पथ्यं, मितं—विविशितार्थप्रकाशनमात्रम्, अविस्वादि—सत्यं,
पेशलं—मधुरम् ॥ ३३ ॥

पूर्वाभिभाषी सुसुखः सुशीलः करुणामृदुः ।
नैकः सुखी न सर्वत्र विश्रब्धो न च शंकितः ३४ ॥

स०—पूर्वाभिभाषी पूर्वालोपी स्यात् । सुसुखो गतश्रु-
कुटिः । सुशीलः शोभनस्वभावः । तथा करुणया
मृदुराद्रसंतानो मातेव पुत्रे । एकोऽद्वितीयः समसुखी न
स्यात् । तथा च भगवान् व्यासः । माताचारे मायया
वर्तितव्यमिति । तथा सर्वत्र मित्रस्वजनादिष्वपि शक्ति-
तोऽविश्रब्धो न स्यात्तत्रा वैसुख्यदोषप्रसंग-
भयात् ॥ ३४ ॥

प०—करुणया मृदुः करुणामृदुः । पूर्वाभिभाषी—
प्रथमतःरालोपी । सुसुखः—शोभनवदनः, विगतश्रु-
कुटिः । सुशीलः—शोभनस्वभावः, अपरुषचेष्टः,
दयालुः, शुद्धसंतानः, आर्द्रचित्त इति । पुमान्नैकः
सुखी स्यात्, किं तर्हि ब्राह्मणज्ञातिमित्रभृत्यादिभिः
सह साधारणविभवेन भाव्यम् । न सर्वत्र न सर्व-
विषये, विश्रब्धो—विश्वासी स्यात् । नापि सर्वत्र
विश्रब्धेत् । तेषु स्वजनमित्रभृत्यादिविषु शङ्कितः सा-
शङ्कः स्यात् ॥ ३४ ॥

हे०—पूर्वाभिभाषित्वादिकं विषक्ते—पूर्वाभिभाषी यदृच्छासं-
ज्ञते सुहृदि तद्वचनात्पूर्वं कुशलप्रश्नादिकारी भवेत् तथा सुसु-
खः प्रसन्नवदनः, सुशीलः—शिष्टाणामतव्यवहारः, करुणामृदुः—
सत्येऽपि सामर्थ्यं कृपालुत्वात्परापकारसहिष्णुः । एकमुखि-
त्वादिकं निषेधति—एकः सुखी न भवेत् । ज्ञातिभृत्यादिभ्यो
यथाव्यथमविभवेन सुखसाधनं नोपसृज्यत तथा सर्वत्र न
विश्रब्धो न च शंकितो भवेत् । अविश्रब्धो न विषयसमर्था-
कनीयेषु च शंकां न कुर्यात् ॥ ३४ ॥

शत्रूणां च निषेधनम् । अवष्टमनमायुष्यं भयं दंड-
धारणमिति । मौली शिरोवैष्टनयुक्तः । अनेनोपरि
पततां पतंगकोटादिमृत्पृथ्वीपादीनां रक्षा । तथा
सहायवान् । अनेनापि चित्तावष्टमः । दंडशब्दादत-
इनिठनावितीतिः । मौलिशब्दाच्च ब्रीह्यादित्वात्स्य
ह्याकृतिगणत्वमिति केचित् । आत्ययिक इति ।
अत्ययः कृच्छ्रं तस्मिन् भवमित्यभ्यात्मादित्वा-
ड्वन् ॥ ४३ ॥

प०-निशि राज्ञी न विचरेत् । आत्ययिके तु प्रयो-
जनवशतो रात्रिविचरणसाध्ये कार्ये दण्डी, मौली,
सहायवान् विचरेत् । अर्थबलायुक्तमनात्ययिके नैव
विचरेन्निराशति । दण्डोऽस्यास्तीति दण्डी । दण्डशब्दो
दण्डः-सर्पादीनां तु त्रासनार्थं, स्वलिप्तप्रतिष्ठापार्थं,
शत्रुनिवारणार्थम् । मौली-वेष्टितशिराः । शिरसि
प्रावृत्तमुपरिष्ठाप्यतस्तं लुतापवङ्गकीटादीनामारक्षणा-
र्थम् । सहायवान्-चौरयक्षरक्षःपिशाचादिप्रतिभय-
निषेधार्थम् ॥ ४३ ॥

हे०-रात्रिपर्यटनं नियच्छति-यत्कार्यं कालप्रतीक्षां न
सहते तदाऽत्ययिकं, तस्मिन्साति दण्डादिदुक्तः सन् राज्ञी
विचरेत् । मौलिः शिरोवैष्टनम् ॥ ४३ ॥

चैत्यपूज्यध्वजाशस्तच्छाया भस्मतुषाशुचीन् ।
नाक्रामेच्छर्करालोष्टबलिस्नानमुवोऽपि च ४४ ॥

स०-चैत्यस्तु विशिष्टदेवताधिष्ठितो लोकप्रसिद्धो वृक्षवि-
शेषः । बुद्रालय इत्यन्तः । पूज्यो गुरुपुत्रादिः । ध्वज-
बिह्वम् । अशस्ताश्वण्डालदयः । एषां छायाः । तथा
भस्म भूतिः । तुषो धान्यादित्वम् । अशुचिर्विट् ।
यद्वा उच्छिष्टं वस्तु । तदेतन्नाक्रामेत् । शर्कराः यक्ष-
पाषाणाकृतिभिर्बुल्लङ्घिका । तथा लोष्टं मृत्पिण्डादिलिङः ।
बलिर्देवताघर्चनम् । स्नानं प्रसिद्धम् । बलिश्च स्नानं
च बलिस्नाने तयोर्मुनौ बलिस्नानमुनौ । शर्करा लोष्टं च
बलिस्नानमुवो च ता नाक्रामेत् ॥ ४४ ॥

प०-चैत्यः विशिष्टदेवताधिष्ठितो वृक्षविशेषो लोक-
प्रसिद्धः । यः प्रसिद्धः पूज्यो-गुर्वादिः । ध्वजो-
देवतागारभस्मके शूलचक्रादिस्मबद्धः पटेनोपलक्षितः ।
अशस्तममङ्गल्यवस्तुः एषां छायां नाक्रमेत् पादाभ्यां
न लङ्घयेत् । भस्म-दग्धानां गोमयादीनां सम्बन्धि ।

तुषो-धान्यच्छिदि । अशुचि-शङ्कन्मृत्त्रादि । शर्करा-
शिलाचूर्णः । लोष्टं-मृन्मयं पाषाणतुल्यम् । बलि-
भूमिभूतादीनामुपहारस्थानम् । स्नानभूयैत्र कश्चन
स्नातः तत्सर्वे पादाभ्यां नाक्रमेत् परिहरे-
दिति ॥ ४४ ॥

हे०-चैत्यादिच्छायास्वाक्रमणं निषेधति-चैत्यो-
यशधिष्ठितो वृक्षः, पूज्यो-देवादिः, ध्वजो-यूपादिः,
अशस्तश्वण्डालादिः तेषां छायां नाक्रमेत् । तथा भस्म
भूतिं, तुषं-धान्यत्वचम्, अशुचि विभूतोच्छिष्टादि ।
शर्करादिव्याप्तान् भूपदेशान् शर्करा-वालुका, लोष्टं-
मृत्पिण्डः, बलिः-पूजा, स्नानं स्नानोदकम् ॥ ४४ ॥

नदीं तरेन्न बाहुभ्यां नाग्निरक्षधमभिप्रजंत् ।
संदिग्धनावं वृक्षं च नारोहेद्दुष्टयानवत् ॥ ४५ ॥

स०-नदीं तरंगिणीं दोर्म्यीं न तरेत् । अग्नि-
रक्षधमभि अग्निराशेरभिमुखं न प्रजेत् । सन्दिग्धा
चासौ नौश्च तां नारोहेन्नोच्छेत् । संदिग्धायाः शि-
थिलबंधनत्वाज्जर्जरत्वादिभारान्नात्वात्पारगमनं प्रति
संदेहः । चेति समुच्चये । वृक्षं च नारोहेत् । कथम् ।
दुष्टयानवत् । यथा दुष्टयानमश्वदिकं नारोहेत् तथे-
ति । दुष्टयानारोहणमपि चोक्त्यानया निषिद्धम् ॥ ४५ ॥

प०-नदीं-सरितं, बाहुभ्यां-भुजाभ्यां, न तरेन्न लंघ-
येत्, मकरकर्मादिभिर्विघातभयान् । तथाऽग्निरक्षध-
महान्तमग्निराशिः, नाभिप्रजंत्-न संमुखो गच्छेदिति ।
सन्दिग्धां नावं-शिथिलबन्धनां, जर्जरितां, पारग-
मानसमर्थाम् । तथा सन्दिग्धवृक्षं-विषादिनिर्दिष्टं,
देवताधिष्ठितं वा भंगुरं वा नारोहेत्-तयोरुपरि
न तिष्ठेत् । कथं दुष्टयानवत् । यथा-दुष्टे याने-
ऽश्वदिके, एवं भङ्ग्या तस्याप्यारोहणं निषिद्धं
भवति ॥ ४५ ॥

हे०-बाहुभ्यां नदीतरणं निषेधति-नदीमिति । अग्नि-
रक्षधमभिमुखं गमनं निषेधति-अग्निरक्षधो महाग्निराशिः ।
संदिग्धनावाचारोहणं निषेधति-संदिग्धा-शङ्क्यमानम-
ज्जना । दुष्टे यानं शङ्क्यमानपतनमश्वदि तस्य दुष्टान्तत्वेनो-
पादानं तदारोहणस्य निषेधोपायत्वस्यापनार्थम् ॥ ४५ ॥

नांसंवृतमुखः कुर्यात्क्षुतिहासयिवृंभणम् ॥ ४६ ॥

स०-नांसंवृतास्यः क्षुत्यादिनृकृत्यां हस्तादिना मुखं

पिधाय कुर्यादित्यर्थः । क्षुतिश्चिका । हासं हसनम् ।

विजृम्भणं जुम्भिका । एषां समाहारद्वन्द्वः ॥ ४६ ॥

प०—असंवृतमुखो-नाच्छादितास्यो हतवस्त्रादिभिः, छतिः—छिका, हास्य—हसनं, विजृम्भणं—जुम्भां न कुर्यात् । आच्छाद्यास्यं पुनः जुम्भादिकं कार्यमित्युक्तं भवति ॥ ४६ ॥

हे०—अनाच्छादितमुखस्य क्षत्रव्यादिकं निषेधति ४६ ॥

नासिकां न विकुण्णीयान्नाकस्माद्विलिखेद्भुवम् ।

नागैश्चेत्ते विगुणं नासीतोत्कटकस्थितः ॥ ४७ ॥

नासां न विकर्षेत् । मलोत्सारणमार्गं तु कार्यमेवेति विशब्देन योषति । अकस्मात्कारणं विना भुवं पृथ्वीं न विलिखेन्नोत्कर्षेत् । अङ्गैर्हस्तपादादिभिर्विगुणमननुगुणं यथा भवति तथा न चेष्टेत न व्याप्रियेत । उत्कटकं स्थितमवस्थानं यस्य स एवभूतो नासीत् । चिरं न तिष्ठेदित्यर्थः । अशो-रोगाद्युत्पत्तेः ॥ ४७ ॥

प०—नासिकां-प्राणं, न विकुण्णीयान् न निष्कर्षेत् । अशोऽङ्गुदादिभयात् । भुवं भूमिमकस्मात्कारणं विना न विलिखेत्-निर्घर्षयेत् । अकारणमङ्गुल्यादिभिर्ल-खनं तस्या न कुर्यादित्यर्थः । अङ्गैर्हस्तपादादिभिर्विगुणमननुगुणं विस्पष्टं कृत्वा न चेष्टेत नेहेत्, तेन करचरणविकारान् वर्जयेदित्युक्तं भवति । शूलाङ्ग-अङ्गुलादिभयात् । तथोत्कटकः स्थितः सन्नासीत् । उत्कटकस्थानाच्चिरावस्थानेन गुदस्थाने अशोऽप्या उत्पन्नयेत् ॥ ४७ ॥

हे०—नासिकातिष्कर्षणं निषेधति-नासिकाच्छिद्रोपलक्ष-णम् । उक्तं हि सुश्रुते-“न बालकं नासोतोदशनाशि-विराण्यभिनिकुण्णीयात्” इति निष्कारणं भूमिलिलेखनं निषेधति-नाकस्मादिति विगुणासंगचेष्टां निषेधति-नागी-रिति विगुणमार्जनं, चिरकालमुक्तदासनं निषेधति-नासी-तेति ॥ ४७ ॥

देहवाक्चेतसां चेष्टाः प्राक् श्रमाद्विनिवर्तयेत् । नोर्ध्वजानुशिरं तिष्ठेन्नक्तं सेवेत न दुग्मम् ४८ ॥

स०—देहादीनां द्वन्द्वः । एषां सम्बन्धिनीचेष्टाः क्रियाः श्रमात्वेदात् । पूर्वं विनिवर्तयेत् । तावद्भुतुराकर्षादि कुर्याद्यावन्नातीव श्रमः स्यादित्यर्थः । तथा ऊर्ध्वं जा-

नुनी यस्य स ऊर्ध्वजानुशिरं नासीत् । नक्तं रात्रौ दुग्मं तर्हं न सेवेत । तदाश्रितकौटुम्भशब्दादिपात-रक्षार्थम् ॥ ४८ ॥

प०—देहश्च वाक् च चेतश्च तानि देहवाक्चेतांसि तेषां चेष्टाः क्रियाः, प्राक् श्रमात्-वेदात्पूर्वं, यावन्ना-तीव श्रमो भवेत्तावद्विनिवर्तयेत्-परिहरेत् । तेनैतदुक्तं भवति । तावद्देहवाक्चेतोभिर्गेमनाध्ययनचित्तन्ता-दिकर्म कार्यं, यावन्नातीव श्रमो भवेदिति । ऊर्ध्वं जानुनी यस्य स ऊर्ध्वजानुः । उत्तानः सन् जानुनी सङ्कोच्य न चिरं तिष्ठत् । तथा नक्तं रात्रौ, वृक्षं न सेवेत ॥ ४८ ॥

हे०—श्रोतोपत्तेः प्रागेव सर्वचेष्टोपरमं विषये-स्वायामस्व श्रमैकफलत्वाश्रित्युक्तिकालमिधानाच्च तद्यतिरेकोऽयं देह-चेष्टा ग्राह्या । चिरकालमूर्ध्वजानुस्थितिं निषे-धति-यो जङ्घे संकोच्योत्तानः शेते, यद्योर्ध्वं तिष्ठत्यूर्ध्व-जानुः । रात्रौ द्रुमादिष्वेवं निषेधति ॥ ४८ ॥

तथा चत्वरैश्चैत्यांश्चतुष्पथसुरालयात् ॥

मूनाटवीशून्यगृहश्मशानानि दिवापि न ॥ ४९ ॥

स०—चत्वरं त्रिपथम् । अन्ये त्वाहुः । यत्र प्रदेशे नगरनिवासिनो ग्राम्यः या समेत्य नानाविधाः कथाः कुर्वन्ति स चत्वर उच्यते । चत्वारैश्चैत्यसमाभिः । चतु-र्ष्वथं मार्गचतुष्टयसंगमः । सुरालयो देवगृहम् । एतांश्च नक्तं न सेवेत । इता वन्यस्थानम् । अटवी निर्जनो देशः । शून्यगृहमुज्जटमवनम् । श्मशानं पितृ-वनम् । तानि दिवाऽपि न सेवेत । अपिशब्देन रात्रौ नितरामसेवनमाह ॥ ४९ ॥

प०—तथा-चत्वरादीन् नक्तं न सेवेता चत्वरं-त्रिपथ-माहुः । चत्वरः-प्रदेशविशेषो नगरादग्रामाद्वाहिन-र्गस्य यो भवति यत्र नगरनिवासिनो ग्रामनिवासिनो वा स्वैरेणागल्य नानाविधाः कथास्तास्ताश्चिन्त-यन्ति स चत्वर इति । केचित्चैत्यान्तश्चैत्यसमाभिः, चतुष्पथं चत्वारो मार्गाः यत्रैकीभवन्ति । सुरा-लयो देवगृहम् । मूनादिकं दिवापि न सेवेत । सूता-यातनास्थानम् । अटवी-अरण्यम् । शून्यगृह-निर्जनमन्दिरम् । श्मशानं-शवदाहस्थानम् । एतादि दिवापि न सेवेत किमुत रात्रौ ॥ ४९ ॥

हे०—ग्रामाद्वह्निष्व ग्राम्याः सर्वे कथाः कुर्वते यश्च त्रयाणां पथां संक्रमः स चत्वरः, चैत्यातः—चैत्यसमीपे, चतुष्पथश्च—तुणां पथां संगमः, सुरालयो-देवकुलं, सुतादिसेवां निषेधति—सूना-नक्षत्रस्थानम्, अटव्यरण्यम् अपिशब्दाद्रात्रा-वपि न ॥ ४९ ॥

सर्वथेक्षेत नादित्यं न भारं शिरसा वहेत् ॥
नेक्षेत प्रततं सूक्ष्मदीप्तमेध्यामियाणि च ॥ ५० ॥

स०—आदित्यं सर्वथोद्यंतमस्तं यातं प्रतिमागतं ज-
लादशीदिषु प्रतिबिंबितमुपरक्तं राहुप्रस्तं वा नेक्षेत ।
तथा भारं शिरसा न च वहेत् नयेत् । प्रततम-
विरतं सूक्ष्मवस्तु नेक्षेत । दीप्तं चापेक्ष्य चाप्रियं चाति-
प्रततं नेक्षेत । ननु तर्हि सर्वथा नेक्षेत्यनेन कोऽर्थो
यतो रविरपि दीप्तो दीप्तग्रहणेनैवास्य दर्शननिषेधः
सिद्धः । अस्यैवैतत् किन्तु सर्वप्रकारमादित्यं नेक्षेत ।
दीप्तं त्वनवरतं नेक्षेतेति ॥ ५० ॥

प०—सर्वथा-सर्वप्रकारेण, आदित्यं नेक्षेत न
पश्येत् । “नोद्यंतमस्तमायान्तं तपन्तं प्रतिमागतम् ।
उपरक्तं च भास्वन्तं वाससा वा तिरोहितम् ।” तथा-
शिरसा-मुग्रां, भारं न वहेत्, स्थानात् स्थानान्तरे
न नयेत् । सूक्ष्मं-दुर्निरीक्षम् । प्रततं-संततमनवरतो,
नेक्षेत-न पश्येत् । तथा दीप्तं बह्वयाद्यन्यदप्यति-
जस्विरूपं, नेक्षेत । अमेध्यमशुचिविष्णूनादिकं,
विप्रियमनभिप्रेतं द्विष्टं नेक्षेत ॥ ५० ॥

हे०—आदित्यदर्शनं निषेधति-ननु “नोद्यंतमस्तमायांतं
तपंतं प्रतिमागतम् उपरक्तं च भास्वन्तं वाससा वा तिरो-
हितम् ॥” इति संग्रहे । इह तु “सर्वथा” इति विरोधः ।
मैवं, योऽष्टममेव दोषं जिहासुस्तं प्रत्युदया-
दिनिषेधः । यस्तु दृष्टमपि तं प्रति सर्वथाप्रकारमित्यवि-
रोधः । पुरस्ताद्दीप्तनिषेधादेव निषेधे सिद्धेऽशुद्धयाद्यद्दी-
प्तावस्थानु निषेधार्थमिदम् । शिरसा भारवाहनं निषेध-
ति न भारमिति । प्रततादिदर्शनं निषेधात्—प्रततं-विस्फा-
रितांश्च क्रियाविशेषणमिदं, सूक्ष्ममणु, दीप्तं तेजस्वि, अमे-
ध्यमशुचि, अप्रियं-द्विष्टम् ॥ ५० ॥

मद्यविक्रयसंधानदानादानानि नाचरेत् ॥ ५१ ॥

स०—विक्रयो विनिमयः । इत्यप्यमाणमनुदेवं दीयत
इति । संधीयते येन तत्सन्धानमनेकव्यसम्भारो येन

तन्मद्यं यथावत्प्रमाणेन सन्धीयते । दानं यथाश
स्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्वापादनम् । आदानं च यश्च
शास्त्रमेव परस्माद्ग्रहणम् । एतेषां द्वंद्वः । ततो म
शब्देन ण्टीसमासः । मद्यविक्रयादीनि नाचरेत् । द्वि
विषयं चैतद्वाक्यमिति बोध्यम् । सर्वस्य तु निषेध
क्रयादिव्यवहारोच्छेदः स्यात् ॥ ५१ ॥

प०—विक्रयो-विनिमयः, पण्यम् । सन्धीयतेऽ
नेति सन्धानम् । दानं-यथाशास्त्रं स्वत्वनिवृत्तिपर-
त्वापादनम् । आदानं च यथाशास्त्रमेव परस्माद् ग्र
णम् । मद्यविक्रयादिद्विजानिर्नाचरेत् न कुर्यात् ॥ ५१ ॥

हे०—मद्यस्य विक्रयादीनि निषेधति-विक्रयो मूलेन च
संधानमुत्पादनम्, आदानं प्रतिग्रहः, मद्यस्वीपथेषु वि
नात् क्रयपानयोरनिषेधः ॥ ५१ ॥

पुरोवातातपरजस्तुषारपरुषानिलात् ।
अनृजुः क्षवथून्नास्वमाभ्ययनचिन्तनम् ॥
कूलच्छायानृपद्विष्टव्यालदंष्ट्रविषाणिनः ।
हीनानार्यातिनिपुणसेवां विप्रहसुत्तमैः ॥
संध्यास्वभ्यवहारस्त्रीस्वमाध्ययनचिन्तनम् ॥
शत्रुसत्रगणाकीर्णगणिकापणिकाशनम् ॥
गात्रवक्रनर्वैवाद्यं हस्तकेशावधूतनम् ।
तोयाप्रिपूज्यमध्यं यानं धूमं शवाश्रयम् ॥
मद्यातिसर्कं विश्रंभस्वातं त्र्ये स्त्रीषु च त्यजेत् ॥

स०—त्यजेदिति क्रिया वक्ष्यमाणा । पुरःशब्द
वातातपान्यां प्रत्येकं सम्बन्धः । पुरोवातः पूर्वदिगात्
वातः । पुर आतपः पूर्वातपः । पुरोवातादीन्पञ्च त्यजे-
अनृजुर्विषमस्थितशरीरः । क्षवत्वादीन् षट् त्यजेत्
अनृज्विति क्रियाविशेषणमिति केचिद्याचक्षते । उ
मत्र शाल्यादि । कूलं वप्रस्तच्छायां त्यजेत् ।
हि तिष्ठतस्तत्पातादयं स्यात् । नृपद्विष्टं राज्ञोऽर्
त्यजेत् । व्यालो दुष्टहस्यादिः । दंष्ट्रिणः सर्पाद्या
विषाणिनो गवाद्यास्तांस्यजेत् । हीनाः कुलशील
त्तादिभिर्न्यूनाः । अनार्या असाधवः । अतिनि
अतिगणनापरास्तेषां सेवां त्यजेत् । उत्तमैरेति स
गम्यमाने तृतीया । उत्तमैः सह विग्रहं त्यजेत्
सन्ध्यास्वभ्यवहारादीन्पञ्च त्यजेत् । शत्रुसत्रेव्यादि

शत्र्वंशं त्यजेत् । सत्रं यज्ञस्तस्याशनं त्यजेत् । ऋत्वि-
गादीन् वर्जयित्वाऽन्यस्य हि तदशनं निषेधति ।
तथाहि । यज्ञाते तदुद्भूतपापोपशमनाय प्रायश्चित्तं
श्रूयते । गणाः कथकचारणादयस्तैराकीर्णं व्यातमशनं
त्यजेत् । गणिका वैश्या तस्याः संबंधशनं त्यजेत् ।
तदशनाद्धि तत्पापसंक्रमणं स्यात् । पणिकः पणोप-
जीवी । नौद्वयच इति ठन् । पणिको हि पापीया-
न्निदितवण्यादिविक्रीणानः प्रशंसतीत्यादिहेतोः ।
गात्रेत्यादि । गात्राप्यंगानि तैस्तथा वक्त्रेण नखैश्च
वायं त्यजेत् । हस्तावधूतनं केशावधूतनं च त्यजेत् ।
अवधूतनं कंफनम् । तोयेत्यादि । मध्यशब्दः प्रत्येकं
युज्यते । तोययोर्द्वयोर्मध्येन यानं त्यजेत् । न याया-
दित्यर्थः । एवमग्न्योर्मध्येन । तथा पूज्ययोर्मध्येन ।
समाप्सरणातोयान्गोस्तोयपूज्ययोरेशूपूज्ययोरपि मध्ये-
न न यायादिति बोद्धव्यम् । तथा धूमं शवाश्रयं शवो-
द्भूतं त्यजेत् । मधेऽस्यादि । मधेऽतिसक्तिरतिसेवा
तां त्यजेत् । छीष्टि योषासु विश्रमं विश्वातं स्वातंत्र्यं
च त्यजेत् ॥ ५२ ॥

प०-पुरोवातादीन् पुमान् त्यजेत् । पूर्वस्यां दिशि
आगतः आतपोऽर्कसन्तापः । रजो-धूलिः । तुषारं-
हिमम् । परुषानिलश्चण्डो वातः । अन्तुः-वक्त्रः सन्,
क्षवध्वादिकारस्यत्यजेत् । क्षवधुश्छिका । उद्गार-ऊर्ध्व
वातस्य प्रवृत्तिः । कसनं-कासः । स्वप्नो-निद्रा । अन्न-
माहारोपयोगः । मैथुनं-व्यवायः । कलच्छाया-
नदीसमीपे श्वभ्रच्छाया । नृपद्विष्टो-राजः शत्रुः ।
व्यालो-सिंहादयः । वृष्टिः-सर्पाः । विषाणिनो-महि-
षाद्याः । हीनादीनां सेवामाश्रयं त्यजे । हीनोऽ-
कुलीनः कुलाचारादिभिः । अनार्योऽसाधुः । अति-
निपुणः कुलाचारादीनामत्यन्तामदो यस्य दुराश्रय-
त्वात् । सन्ध्यास्वभ्यवहारादीन् त्यजेत् । अभ्यव-
हारो-भोजनम् । खो-योषिताः । स्वप्नो-निद्रा ।
अध्ययनं-ग्रन्थपाठः । चिन्तनं-श्रुतादौ भूयःस्मरणम् ।
शत्रुवृत्तं सत्रादीनामशनमन्नं त्यजेत् । शत्रुः-अरिः ।
यज्ञाशनमग्निष्टोमादियज्ञाशनम् । ऋत्विगादीन् वर्ज-
यित्वा । अन्यस्य तदशनान्तां पापं सङ्क्रमते । यतो
यज्ञान्ते तदुद्भूतपापक्षपणार्थं प्रायश्चित्तं श्रूयते ।
गणाकीर्णं-बहुगणाध्यापितम् । गणैः कथकचारणैर्वा

व्यातम् । गणिका-वैश्या, तत्सम्बन्धि यदशनं
तदपि नाद्यात्, पापसंक्रमणात् । पणिको-वणिक्,
तदशनं पापसंक्रमणात् त्यजेत् । तथा गात्रवक्त्रनखै-
रङ्गभुक्करजैर्वायं त्यजेत् । हस्तोक्तेशानां चावधूतनं
कम्पनं चालनं त्यजेत् । तोयान्निपूज्येषु सलिलवद्धि-
पूजनीयेषु मध्ये यानं गमनं त्यजेत् । पूज्या गुवादयः ।
धूमं शवाश्रयं मृतकशरीरजातं त्यजेत् । तथा मवादि-
सर्पिं मद्यद्युतस्त्रीविषयातिसर्पिः पुनः पुनरासेवं
त्यजेत् । तथा स्त्रीषु नारीषु विश्रमं स्यातन्व्यं विश्वा-
साधिक्यां त्यजेत् परिहरेदिति ॥ ५२ ॥

हे०-पुरोवातादीन् निषेधति-पुरोवातः-पूर्वदि-
ग्वायुः, आतपो-वर्मः, रजो-धूलिः, तुषारो-वज्रश्या-
यः, परुषानिलश्चण्डवातः । अनुचरिति । क्षवध्वा-
दिपट्कविषयं कर्तुंविशेषणम् । अन्नं भोजनं, कूल
रोषः-तस्य छाया, वृषद्विष्टो-राजद्वेषः, व्यालो-दुष्टगजादिः,
दंष्ट्री-सर्पादिः, विषाणी-महिषादिः । सन्ध्यास्वित्यभ्यवहारा-
दिपञ्चकविषयम् । अभ्यवहारो-भोजनं, स्त्रीशब्देन संभोगे
लक्ष्यते । चिन्तनमधीनपरामर्शः, श्वभ्रादीनामशनम् । शत्रुर्वैरी,
सत्रं-यज्ञः, गणा-बहुवो मिलित्वा दातारः, आकीर्णं-योग्या-
योग्यमविश्रित्यावदाता, गणिका-वैश्या, आपणिको-वणिक्,
गात्रादिभिर्वायं-गात्रशब्दानुकारः, वक्त्रेण वंशदिः नखेन
वीणादेवादिनं निषेद्धं पृथग्ग्रहणम् । अवधूतनं-कंफनम् ।
तोययोः, अग्न्योः, पूज्ययोः, तोयाग्न्योः, अग्निपूज्ययोश्च
मध्येन यानं त्यजेत्, शवाश्रयो धूमः-प्रेतधूमः मथातिस-
क्तिं-मध्यपानरातिं स्त्रीष्विति । विश्रमं भवतातन्व्यविषयं, विश्रमो-
विश्वासः ॥ ५२ ॥

आचार्यः सर्वचेष्टासु लोक एव हि धीमतः ॥

अनुकुर्यात्तमेवातो लौकिकेऽर्थे परीक्षकः ॥ ५३ ॥

स०-हि यस्माद्धीमतो बुद्धियुक्तस्य सर्वचेष्टासु निः-
शेषव्यापारेषु लोक एवाचार्य उपदेष्टाऽतोऽस्मादेतोस्त-
मेव लोकं लौकिकेऽर्थे परीक्षकः पुष्पोऽनुकुर्यात् ।
यथा लोको व्यवहरति तथा व्यवह्रिणादित्यर्थः ॥ ५३ ॥

प०-धीमतो बुद्धिमतः सर्वचेष्टासु सर्वक्रियासु
लोक एव विशिष्टलोक आचार्य उपदेष्टा । अतोऽस्मा-
त्कारणात्तमेव विशिष्टलोकमेवानुकुर्यात् । तत्सदृशमे-
वाचारं कुर्यात् । यो लौकिकेऽर्थे परीक्षकः परीक्षापूर्व-
कारी हेयोपदेयरूपं शोभनाशोभनं जानाति ॥ ५३ ॥

हे०-लोकादेवाचार्यशिक्षां विधत्ते हि यस्माद्धीमतः
पुष्पस्य सर्वत्र लोक एवाचार्यः शिक्षकः ।

अतोऽस्मात्तमेवानुक्रुयादिति । यथा लोकः आचरति तथा
आचरीदत्यर्थः । कथंभूतः लौकिकेऽर्थे परीक्षकः । को
लोकः, किमर्थः, किमाचरतीति परीक्षां कुर्वन् ॥ ५३ ॥

आर्द्रसंतानता त्यागः कायवाक्चेतसां दमः ॥
स्वार्थबुद्धिः परार्थेषु पर्याप्तमिति सद्गतम् ५४ ॥

स०—आर्द्रसंतानता सर्वसत्त्वेषु कृपालुत्वम् । त्यागो
दानम् । कायवाक्चेतसां त्रयाणां दम उपशमः ।
परार्थेषु परप्रयोजनेषु स्वार्थबुद्धिः । यथा यः परार्थः
अयमेव स्वार्थः इत्युभयलोकहितत्वम् इत्येवंप्रकारं
सद्गतं पर्याप्तम् । समाप्तमित्यर्थः । सत् शोभनं च
तद्गतं च सद्गतम् ॥ ५४ ॥

प०—आर्द्रसंतानता=सर्वसत्त्वेषु कृपालुत्वं, करुणा-
विशिष्टचेतस्त्वम् । तथा त्यागो यथाशक्ति यथाशास्त्रं
स्वत्वनिवृत्तिपरस्वत्वापादनम् । कायवाक्चेतसां
देहवचनचित्तानामुपशमः, परार्थेषु परप्रयोजनेषु पर-
कार्येषु स्वार्थबुद्धिः । अयमेव मे स्वार्थो यो परार्थेषु
बुद्धिरित्येव मन्यते । पर्याप्तं परिसमाप्तमित्येव सद्गतं
सतां साधूनां व्रतं सद्गतम् । अथवा—सच्च तद्गतं
च सद्गतं शोभनव्रतमित्यर्थः ॥ ५४ ॥

हे०—उक्तेषु व्यवहारेषु धर्म विचारयति—आर्द्रः—करुणामा-
वितत्वात् त्यक्ताकाठिन्यः, संतानश्चित्तवृत्तिपरंपरा यस्येति
आर्द्रसंतानः तस्य भावः आर्द्रसंतानता परमकारु-
णिकत्वम्, त्यागो—दानं, कायादीनां दमस्तच्चापल-
निग्रहः । स्वार्थबुद्धिः—परार्थेषु परकार्येषु स्वार्थवत्तात्प-
र्यम् इत्येतच्चतुष्टयं पयात । सद्गतं—संपूर्णो धर्मः सतां व्रतम-
वश्यं कर्तव्योऽर्थः ॥ ५४ ॥

नक्तंदिनानि मे याति कथंभूतस्य संप्रति ॥

दुःखभाङ् न भवत्येवं नित्यं सन्निहितस्मृतिः ५५

स०—नक्तंदिनानि रात्रिदिनानि संप्रतीदानीं कथं-
भूतस्य कीदृशस्य सतो मे मम याति । एवं नित्यं सन्नि-
हितस्मृतिः सन् पुमान् दुःखभाङ् न भवति ॥ ५५ ॥

प०—मे मम नक्तंदिनानि रात्रिदिनानि कथंभूतस्य
किंधर्मादिक्रियस्य च यान्ति गच्छन्ति, सम्प्रत्य-
धुना एवमनुचिन्तयन् नित्यस्मृतिः सर्वकालं
स्मृतिमान् दुःखभाजनं न भवति । परत्रेह च
मोदते ॥ ५५ ॥

हे०—पृष्ठसाधनकथनद्वारेणाचारान्वहितत्वं
किंदेशस्य किंकालस्य, किंवचनः, किमन-
मम संप्रति नक्तंदिनानि यातीत्येवं सन्निहित
इत्याचारः समासेन यं प्राप्नोति स
आयुरारोग्यमैश्वर्यं यशो लोकांश्च ३

स०—इति समाप्तौ । समासेन संक्षेपे
चारः पूर्वोक्तो यं समाचरन्नुतिष्ठन्नायुरारो-
गं तथा लोकान् भूमिवःस्वःप्रभृतीन् शा-
नन् शश्वतशब्दो न युक्तः । यतः
कालवाचित्वात् कालाद्वृत्तिरिति ठक् प्राप्-
त्ययानां च सायंप्रातिकाद्यर्थेषुपसंख्या
पश्च मानोनि । नैतदस्ति । नस्तद्धि-
स्तुक्तम् । शाश्वत इत्यादौ तु टिलं
कालादिति योगविभागाच्चागिति । तस्म
न्याय्य एवेति ॥ ५६ ॥

इति श्रीमृगाक्षदत्तपुत्रश्रीमदहणदत्तविर-
दयटीकायां सर्वगोसुंदराख्यायां द्वाद-
शोऽध्यायः समाप्तः ॥ २

प०—इतिशब्दः समाप्तिवचनः । आचा-
सेन संक्षेपेणोक्तः । यमाचारं पुरुषं स
आयुरादिकं प्राप्नोति । आयुर्जातिवत् ।
स्थयम् । ऐश्वर्यं—विभवः । यशः—कीर्तिः । श-
अक्षयस्थानं नित्यमविनाशे तत्समस्तं
इति श्रीनन्दचन्दनविरचितायां प-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां द्वि-
ध्यायो द्वितीयः ॥ २ ॥

हे०—स दुःखभाङ् न भवति अतः
भवितव्यमित्यर्थसिद्धम् । अध्यायार्थमुपसंहर-
यिष्टानुमतौ व्यवहारः, समासेनेति
नत्वायुर्वेदोतरापेक्षया न्यूनत्वदोषापत्तेः, विर-
आचारफलमाह—यमिति । ऐश्वर्यम्—आ-
शाश्वतान् लोकान् विष्णुलोकादीन् । संप्रह-
रसिद्धेत् जीर्णांजीर्णं निरूपयन् । रक्षाय-
जातवेगः समुत्सृजेत् ॥ उदङ्मुखो मूत्र-
खो निशि । वाचं निशम्य प्रयतः संवीतानो
प्रवर्तयेत्प्रचालत ननु यन्नाहुदीरयेत् । नामे

गोस्थानाकीर्णोमये ॥ पुरातिकाभिवल्मीकरस्योत्कृष्टाचि-
 त्तिदुमे । न नदीपूय्यगोर्द्वैन्दुवाद्याजमिजलं प्रति ॥ नचा-
 तिरसकृत्य महीं भयाश्चक्षयोस्तु कामतः । न वेगितोऽन्य-
 कार्यः स्वात्माजित्वा साध्यमामयम् ॥ निःशल्वादुष्टद्वि-
 ण्डीपरिमुष्टमलयनः । अश्वदुताभिः शुचिभिर्मन्त्रिरद्वि-
 योजयेत् ॥ लेपगन्धापहं शौचमनुपतितविन्दुभिः । सृष्ट्वा
 धातुमलानश्रुदशां केशानखान् च्युतान् ॥ स्वात्मा भोक्तुमना-
 भुक्त्वा सुपत्या क्षप्या सुरार्चिते । रथामाक्रम्य चाचामेदुपविष्ट
 उदङ्मुखः ॥ प्राङ्मुखो वा विचित्रस्थो न बहिर्जानुनाऽन्य-
 क् । अजल्पन्तरासंगी स्वच्छैरङ्गुष्ठमूलैः ॥ नोद्वृत्तैर्नानतो
 नोर्ध्वं नाभिपदैर्न पूतिभिः । न फेनबुद्बुदक्षानैकहस्ताभि-
 तैजलेः ॥ नार्द्रकपाणिनामिष्यहस्तापदी न शङ्खत् ॥ लिखे-
 दनुमुलं जिह्वां जिह्वानिलैल्लेन च ॥ तथारसमलवैरस्यगन्ध-
 जिह्वास्यदन्तजाः । रुचिवैशचलुता भवन्ति न भवन्ति च ॥
 श्रणस्य देवान्बुद्धं मङ्गलादृशतं शुभम् । शृण्वन् कांचन-
 विन्यस्तं तर्पिः पश्येद्वनतरम् ॥ ११ ॥ दधिघृतमधुलाजपुष्पाक्षवो-
 दुम्बराधत्थमुक्तामणिच्छत्रपूर्वाङ्कुरादंशकन्यापञ्चस्येदनाधा-
 पदाशुद्रपथीतरमद्रपीठानि सव्यानि । मत्स्याः, हवाः, हं-
 सचापी, वृजः, केसरैः, दक्षिणावर्तसोत्राञ्जसिद्धार्थका रोचना,
 स्वस्तिकस्तोरणं, कीचका वेणवः, वरुणमधुमदासिक्तनंढो
 राजस्तोत्रपल्लवोऽबुदः, पूर्णकुम्भोऽङ्गिरैः, फलान्यामसां, सि-
 त चामरं, गौः, सवत्साङ्गना पुष्पिणी, मातुषं बद्धमानं, सहस्रं
 नराणां, मयुकानि यानानि, धन्वंतरिर्वायमनौ, भूमिरश्वदुता,
 सिद्धमन्त्रं, बराहश्च तोयोत्थः, त्रिनयनमधुसूदनस्कंदपद्मासना,
 लोकपालाः, सुराः, खं, दिशोऽभिः, खरासि, खर्वेयः, समुद्राः,
 मग्नाः, मासतो, ज्योतिषं, धर्मशास्त्राणि, तीथानि, धर्माथे-
 काकामृतं, वालाक्षित्यादयो, वेदवाक्यं, निधिः, कौस्तुभः,
 कांचनं, मणिमयः, सुमेधः, प्रियंगुः, प्रदीपो, नचामोदको
 दितिरदितिरंधतीबुद्धिसिचिन्मृकाशंगाराक्षीदेवसेनाहु-
 धाशातिलश्मीसरस्यपयस्त्रयमस्तिशब्दाष्टाष्टकारञ्जोका-
 रपुष्पाहधर्माक्रियाश्चैतद्वैद्योत्तरं संगलानां शतम् । दर्शनात्स्य-
 र्ज्ञानत्कीर्तनाच्चाङ्गमानि व्यपेक्षाथीशिद्धिं दिशद्युत्तमाम् ।
 अष्टाष्टदं—धारिकलम्, अक्षः—पाशकः, वरुणमधुवासणी-
 सुराः । ॥ गन्धमाल्यादिकं वृष्यमलक्ष्मीं प्रसाधनम् ।
 वासो न धारयेज्जीर्णं मलिनं रक्तमुल्लगम् ॥ माल्यं न लब्धं
 न बहिर्नरक्तं जलजाहते । नैवं चाप्येन विधृतं वस्त्रं पुण्य-
 सुपातहै ॥ उत्तिष्ठत ततोऽन्यमर्थमर्थेष्वर्थानुबन्धिषु । निदि

दीर्घमन्यासुरसंनिहितसाधनम् । कृषिं वणिष्यं गोरक्षाम्-
 पायैर्गुणितं वृषम् । लोकद्वयाविरुद्धां च धनार्थं संश्रयेत्क्रिय-
 म् ॥ मुक्तवेगस्तु गमनस्वप्राहारसमाश्रित्यः । पाणिनालभ्य
 निष्कामेत् रत्नपुष्पावमङ्गलम् ॥ प्रावृष्य पर्यट्टेद्रात्रौ न
 प्रावृष्य शिरोऽहनि । मय्याह्ने संश्रयोरात्रावर्धरात्रे चतुष्यम् ॥
 न सेवेत न शयैव वृक्षचैस्थानतत्त्ववत् ॥ न ह्युक्तोच्छेद-
 पूजां प्रशस्तां मङ्गलानि च ॥ नापसव्यं परिक्रामेक्षेतराण्यनु-
 दक्षिणम् । चतुष्यं नमस्कुर्यात्प्रशस्तांश्च वनसतीन् ॥ न
 व्यालव्याधिताशस्तैर्नांशोत्प्लिपाशितैः । न च्छिन्नपुष्पैर्नै-
 कक्षिणींश्चातेन च न वजेत् ॥ नातिप्रगेऽतिसाधं वा न
 नभोमथ्यगे रवौ । नासंनिहितवानां यो नातिगुणं न संततम् ।
 न शत्रुणा नाविदितैर्नैको नाचार्यैर्नैकैः सह । दयाद्वर्त्मानै-
 वृद्धस्त्रीभारिचक्रिद्विजन्मने ॥ (चक्रि रथी) क्षानमोजन-
 पानानि बाह्येभ्यो नाचरेत्तुनः । क्षानोदकावतरणं स्वप्ने
 नमो न चाचरेत् ॥ पञ्चविंशजानुनदृत्य न क्षावतरवारिणि
 नात्मानमीक्षेत जले न तटस्थो जलशयम् ॥ न प्रतिस्था-
 ल्येदम्यु पाणिना चरणेन वा । कात्वा न मृद्याद्वाग्राणि
 सुनुवाज शिरोरहान् ॥ निवसीतार्द्र एवाशु सोष्णीरो धौत-
 वाससी । न त्वंवरं पुण्यं न च वैलस्ये सृष्टम् ॥ वा-
 सोऽन्यदन्यच्छयने निगमे देवतान्तेन । धर्मोत्तराभिरर्थ्याभिः
 कथामिच्छिगुणात्मभिः ॥ मय्यं दिनस्य गमयेद्विद्वशिष्टसहा-
 यवान् । न लोकभूपतिद्विष्टैः संगच्छेत न नास्तिकैः ॥ कलि-
 वैरुचिर्न स्थाद्विरसंपाद्विपात्तिषु । श्रुतादन्यत्र संतुह-
 स्तथैव च कुतुहली ॥ क्षातिमान्दक्षिणे दक्षः सुसमीक्षेत
 कार्यं कृतम् । ह्येमान् धीमान् महोत्साहः संविधानी भिया-
 निधिः । अनुद्रुष्टिर्गभीरः साधुराशितकरलः । विचित्रं वृ-
 वयोविद्यावृत्तिः पुण्या यथोत्तरम् । आत्मसुहृदममार्द्रं
 मृदमुष्कितसत्पथम् । सुतरामनुपेक्षेत नरकाभिर्मदिन्ध-
 नम् ॥ परस्य दण्डं नोद्यच्छेकुद्रो नैतं निपातयेत् । अ-
 न्यत्र पुष्पाच्छिष्याद्वा शासनाहोद्विताशयः ॥ नृत्यवादित्र-
 गीतादि नोत्पन्नं नाचरोक्त्याम् । ऊर्ध्वं नामोः शरीरस्य
 सृष्टेराधरवाससा ॥ न कुर्यान्मिथुनीभूय शौचं प्रतिवि-
 ल्यनम् । पाणिद्वयेन युगपत्कण्ठ्यान्नास्त्रानः शिरः ॥ पादे
 पादेन नाक्रामेक्ष कण्ठ्यैश्च शौचयेत् । न कांस्यभाजेन तौ
 च चोपविष्टः प्रसारयेत् ॥ त्रिः सप्तमिधसुपासीत हुताशं नै-
 व चाशुविः । नातुवातो न उद्वृत्तो न ह्लातो नान्मनामलः ॥
 धमेभास्येन न स्कन्देक्षाधः कुर्यान्न पादतः सवतं न वि-

रोक्षेत् चल्मूक्ष्माप्रियाणि च ॥ नाप्रशस्तं न विष्णुर्वं न द-
पणममाजितम् । नान्यदप्यतितेजरिव न कुक्षस्य गुरोर्मु-
खम् ॥ क्वां न लवतीं नोदक्यां न नम्रां नाम्यसंगाताम् ।
न पत्नीं भोजने स्वप्ने क्षुतिर्जृम्भासुखसत्ने ॥ शयीत
नैकशयने नचाक्षीयात्तया सह । तामनीर्ध्वश्च गोपा-
येत्स्वैरिणी नाशयेद्दृष्टम् ॥ नोच्छिष्टस्तारकाराहुतुहिर्ना-
शुद्रिवाकरान् । पश्येन्न यायात्र पटेन्न स्वप्यात्र स्पृशे-
च्छिरः ॥ वस्त्रं पाययतीं वा नान्यस्मै गां च निवे-
दयत् ॥ अर्केन्दुपरिवेष्टोल्काशतक्रतुधनुषि च ॥ नान्य-
द्देवाचने कुर्यात्कर्म धावेत् वर्षति । तिथिं पक्षस्य न ब्रूयात्-
क्षत्राणि न निर्दिशेत् ॥ नामनो जन्मलक्षणं धनसारं ग्रहे
मलम् । शशब्दमनिलं हस्तभूमेयोत्क्षेपणं त्यजेत् ॥ हीना-
नार्यातिनिपुणेषां विग्रहमुत्तमैः । आरोग्यजीवितैश्चर्य-
विद्यामुस्थितिमानिताम् ॥ नैकाहमप्यधिवसेद्वास्तुतच्छा-
स्त्रगार्हितम् । न देशं व्याधिवहुलं नवैरां नान्यनायकम् ॥
नाधर्मजनभृष्टं नोपवृद्धं न पर्वतम् । वसेत्प्राच्याम्भूमौप-
ज्वसमितुष्णवृण्णेन ॥ सुमिक्षेधर्मस्यांते पण्डितैर्मण्डिते
पुरे । नरामराणां सिद्धानां शास्त्राणां चाङ्गुष्पुकः ॥ आरा-
धकस्त्रिवर्गस्य यथायोगं जनस्य च । देशधर्मपथान् रक्षेत्
जक्त्वाभ्यन्तरानरीन् । परोपघातक्रियया वर्जयेदर्जनं शिवः ।
अर्थानां वक्षन्थानामदातापि ह्यसंभवात् ॥ स्वर्गापवर्ग-
विषया न पत्नेनापिदिशति । सार्यं शुक्त्वा लघु हितं समा-
हितननाः शुचिः ॥ शास्त्रारमनुसंसृल्य शर्व्यां चाप
संविशेत् । देशे शुचावनाकीर्णे द्वित्राप्तपरिचारकः ॥
युक्तोपधानं स्वास्तीर्णं विस्तीर्णाधिर्गमं सुखम् । जानुतुल्यं
मृदु धुमं सेवेत शयनासनम् ॥ प्राग्दक्षिणशिराः पादाव-
कुर्वीणो गुरुं प्रति । पूर्वापरनिशामागे धर्ममेवानुचिन्तयन् ॥
आदरीत सदा देहादिच्छन्मरामसारतः । विभेत्प्रतिक्षणं
मृत्वीरयथायथचेष्टितात् ॥ आरोग्यविभवप्रज्ञावयोधर्मक्रिया-
वतः । सुखमायुर्हितं चोक्तं विपरीतं विपर्यये ॥ सर्वतैजो-
निधानं हि नृप इत्युच्यते भुवि । अपूयधम्मनस्तस्मान्प्रति-
मस्तमुपाचरेत् ॥ पर्यस्तिकोपाश्रयकोपाह्लासविवादनिष्ठी-
वनजुम्भणानि । सर्वाः प्रकृत्यन्वधिकाश्च श्रेष्ठस्तत्संनिधाने
परिवर्जयेच्च ॥ सत्त्वाद्यवस्थाविधिवाश्च तास्ताः । सम्यक्
समीक्ष्याद्भितं विदध्यात् । अन्योऽपि यः कश्चिदिहास्ति
मार्गो हितोपदेशो भजेत तं च ॥ इति । इत्ययद्वक्रम
विहाराः ॥ ५६ ॥

शति हेमाद्रिटीकायाम् आयुर्वेदशासने दिनचर्या-
प्रकरणं सामस्येन निरूपितम् ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

दिनचर्याध्यायदन्तरमृतुचर्याया उपोद्घातः । पूर्वाऽ-
ध्याये सामान्येन दिनचर्योपदिष्टा । ऋतुविशेषवशाच्चा-
हारविहारसेवनप्रतिपादनार्थमृतुचर्याया आरम्भ इत्याह-
अथात ऋतुचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०—पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ १ ॥

प०—इह स्वस्थवृत्तं प्रकृतं, तच्च पूर्वस्मिन्नध्याये
ऋतुसामान्येनोक्तम् । ऋतुविषयप्रदर्शनार्थमध्याया-
रम्भः । तस्यैव न्याय्यत्वात् । यतो दिनं—सुहृत्त-
वयवं, चर्या च सुहृत्तपलक्षितैव निर्दिष्टा “त्राक्षेसुहृत्तैः”
इत्यादिना ग्रन्थेन दिनावयवश्च पक्षः, पक्षावयवश्च
मासः, मासावयवश्च ऋतुः, ऋत्वयवमयनमिति ।
ऋतौ ऋतौ चर्या । ऋतुचर्या । ऋतुः कालविभागः ।
अथेत्यादि पूर्ववदिति ॥ १ ॥

हे०—अथात ऋतुचर्याध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानोक्ते-
वतः पूर्वस्मिन्नध्याये दैनन्दिनो विहारः, इह त्वार्तवः अत-
एवायमृतुचर्याख्यः ॥ १ ॥

मंसौर्द्विसंख्यैर्माघाद्यैः क्रमात् षडृतवः स्मृताः ।
शिशिरोऽथ वसंतश्च श्रीष्मवर्षाशरद्धिमाः ॥
शिशिराद्यैस्त्रिभस्तिस्तु विद्याद्यनमुत्तरम् ।
आदानं च तदादत्ते नृणां प्रतिदिनं बलम् । २

१ तत्र पूर्वाह्णे वसन्तस्य श्लिगं, मन्वाह्णे श्रीष्मस्य
पराह्णे प्राशुषः, प्रदोषे वार्षिकं, शारदमर्द्धरात्रे, प्रत्युषाते हेम-
स्तसुपलक्षयेत् । एवमर्द्धरात्रमपि वर्षमिव शीतोष्णवर्षलक्ष्यं
दोषोपचयकोपोपशमनैर्जानीयात् । तत्राऽध्यायपञ्चतुर-
व्यापना औषधयो भवन्त्यापथ ता उपपुन्यमात्राः प्राणा
शुक्लवाय्वौजस्कफ्यौ भवन्ति । तेषां व्यापदोऽष्टष्टकारिता
शीतोष्णवातवर्षाणि खलु विपरीतान्यौषधीर्व्यापादसंन्यपः
तासासुपयोगात् विविधरोगप्रादुर्भावो मारको वा भवेदिति
तत्राऽध्यापनानामोषधीनामप्रां चोपयोगः । कदाचिद्व्यापने
षट्पु कृत्यापिशाचरक्षःकोषाऽधर्मैरुपस्थान्यन्ते जनपदाः
विषौषधिपुष्पगन्धेन वायुनोपनीतिनाऽऽकम्बते यो देशस्तः
दोषमकृत्यविशेषेण कास-धास-वमपु-प्रतिद्याव-शिरोरुग्मन्त्रं
रुपतप्यन्ते । ग्रहमक्षत्रचरितैर्वा ग्रहदास्यवनासनयानवाहनं
मणिरुनोपकरणगर्हितलक्षणनिमित्तप्रादुर्भावैर्वा । तत्र स्थान-
परित्यागशान्तिकर्ममात्राश्रितमहलजपहोमोपहारेज्याजलिनम्
स्कारतपोनिवमदवादानदीक्षाऽन्युपगमदेवताप्राणानुसर्ग-
वितथ्यमेवं साधु भवति ॥

स०—मासैरित्यादिना कालोपवर्णनमाह—ननु कालो-
पवर्णनं दिनचर्यायां कस्माल कृतम् उच्यते। ऋतुगौरवो-
द्धान्वयार्थम् । ऋतवो हि विशेषेणोपयोगिनो विप्रति-
पक्षे । यथैकं चातुर्मासिकमुतु कृत्वा शीतोष्णवृष्टि-
लक्षणान् हेमन्तग्रीष्मवर्षाख्यां क्रून् निच्छति । अपरे तु
हिमासिकान् शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्तलक्षणान्
षड्वृत्ति । द्वे संख्ये येषां ते द्विसंख्यासौ द्विसंख्यैः
माघ आद्यो येषां फाल्गुनादीनां त एवम् । तैर्द्विसं-
ख्यैर्माघाद्यैर्मतेः क्रमात्परिपाठ्या षडृतवः स्मृताः । के
त इत्याह—शिशिराद्याः शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धे-
मन्ताः । उपचारादेव षट्ख्ये लब्धे षड्ग्रहणं परमतक्षेपा-
र्थम् । तथा केचित् त्रय एव ऋतव इति मन्यन्ते । तैस्तु
ऋतुभिर्मिभिः शिशिरादिभिस्तरायणं विद्याजानीयात् ।
अयनमुत्तरं सवितुरुत्तरमार्गप्रतिपत्तिरुत्तरायणम् आदानं
तजानीयात् । आदानमिति चान्वर्थमिति प्रतिपाद-
यति । तदा तस्मिन् काले नृणां प्रतिदिनमन्वहं बल-
मादत्ते सारं गृह्णाति । कोऽसौ । प्रकृतत्वादादित्यः ॥

प०—द्विसंख्येः द्विसंख्यावच्छिन्नैर्मासैर्वा दशभिर्मा-
घादिभिः—माघफाल्गुनप्रभृतिभिः क्रमात् परिपाठ्या
न व्युत्क्रमतः । शिशिराद्याः शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षा-
शरद्धेमन्ताः—षड् ऋतवः कालविभागाः स्मृता
उक्ताः । तत्र माघफाल्गुनी—शिशिरः । चैत्रवैशाखौ—
वसन्तः । ज्येष्ठाषाढौ—ग्रीष्मः । श्रावणभाद्रपदौ—वर्षाः ।
आश्विजकार्तिकौ—शरत् । मार्गशीर्षपौषौ—हेमन्तः ।
अतोऽयनद्वयविभागः । तैस्त्रिभिः ऋतुभिः शिशिर-
वसन्तग्रीष्माख्यैरुत्तरायणं विद्याजानीयात् ।
सवितुरुत्तरदिक्प्रवृत्तेरुत्तरायणम् । तत्रोत्तरायणमा-
दानं जानीयात् । तस्मात्तदा तस्मिन् काले नृणां
पुंसाम् आदत्ते गृह्णाति प्रतिदिनं प्रतिदिवसं बलं सारं
कोऽसौ प्रकृतत्वात् सहस्रशरश्मिरश्मिभिः ॥ २ ॥

हे०—तत्र ऋतुविशेषान् लक्षयति—मासैरिति । द्विसं-
ख्यैरिति षट्कृत्य आवश्यकैः कर्तव्यः इति । तत्र माघ-
फाल्गुनी—शिशिरः, चैत्रवैशाखौ—वसन्तः, ज्येष्ठाषाढौ—
ग्रीष्मः, श्रावणभाद्रपदौ—वर्षाः, आश्विनकार्तिकौ—शरत्,
मार्गशीर्षपौषौ—हेमन्तः । ननु सूक्ष्मेन भाद्रपदाद्यैर्वैषाद्वय
ऋतव उक्ताः । तद्यथा—“भाद्रपदाश्विनी—वर्षाः,
कार्तिकमार्गशीर्षौ—शरत्, पौषमाघौ—हेमन्तः, फाल्गु-

नचैत्री—वसन्तः, वैशाखज्येष्ठौ—ग्रीष्मः, आषाढवर्षाणो—
प्रावृट्” इति । इह त्वन्यथेति विरोधः । मैत्रं, नहि फाल्गु-
नचैत्री वसन्तः, नापि चैत्रवैशाखौ । किं तर्हि मीनमेवौ
यदा तु फाल्गुनादौ मीनसंकातिस्तदा फाल्गुनचैत्री वसन्तः,
यदा तु फाल्गुनात् तदा चैत्रवैशाखौ, एवं तु वृषमिथुनी—
ग्रीष्मः, कर्कटसिंहौ वर्षाः, कन्यातुले—शरत्, वृश्चिक-
धनुषी—हेमन्तः, मकरकुम्भी—शिशिरः । उक्तं च
ज्योतिःशास्त्रे—“मृगादिराशिद्वयमानुनोमान् षड् चतयः
स्युः शिशिरो वसन्तः । ग्रीष्मश्च वर्षाश्च शरच्च
तद्वद्धेमन्तनामा कथितोऽत्र षडः ॥” वर्षापर्यन्तमुपपञ्च-
कमत्र सौरादिति च सौरश्च मासस्वैद्योक्तः । “दशौ-
वर्षा मासमुशन्ति चांद्र तौरं तथा मास्करराशिचारात् ।
त्रिंशद्दिनं सावनसंशमार्गं नाक्षत्रमिन्दोर्भोगप्रमात्तच ।”
इति । अवश्यं चैवमंगीकृतंभ्यम् अन्यथा अधिमासनिपाते
मासत्रयमृतुः स्यात् । संग्रहे तु—“मासरशिखरूपे-
ख्यमृतोर्यलक्षणत्रयम् । यथोत्तरं भजेचर्या तत्र तस्य ब-
लादिति” मासलक्षणाद्राशिलक्षणं कलवत् । अतो राशि-
लक्षणमेवांगीकृतं स्वरूपलक्षणस्य ऋतुविपर्ययवर्षव्यवसायानात् ।
उक्तं हि तथैव—“ऋतुवैविधियेनैव विधिः स्वास्थ्याय
वेदिनाम् । निर्दिश्यतेऽन्यरूपेण विवक्ष्यमानो विधिः ॥”
इति । तस्माच्छिशिरपट्क—प्रावृट्पट्कयोः संज्ञाभाषिणव
भेदः । संज्ञाभेदं च देशभेदेनाह काश्यपः—“भूयो वर्षति
पञ्चन्यो गङ्गाया दक्षिणे तटे । अतः प्रावृट् च वर्षाश्च ऋतु-
तत्र प्रकल्पितौ ॥ तस्या एषोचरे देशे हिमवद्विन्यसंकुले,
भूयः शीतमतस्तत्र हेमन्तशिशिरादुभौ ॥” इति दक्षि-
णदेशीयैर्द्विसंख्येनोर्द्वयोः प्रावृट्पट्कव्यवसायं कृत्वा परि-
शेषाच्छीतसंख्येनोः शरद्धेमन्ताख्यव्यवसायं कृतम् । उत्तर-
देशीयैस्तु शीतसंख्येनोर्द्वयोर्हेमन्तशिशिराख्यव्यवसायं कृत्वा
पारिशेष्याद् द्विसंख्येनोर्वर्षावारसंख्यं कृतमित्यर्थः ।
वृष्टिशीतवाहुल्येणान्वास्तसंज्ञात्पर्यवसायं, ननु संज्ञा-
संकरे लक्षणसंकरः, दोषाणां दोषाणामुल्लंघनात् ।
अन्ये पुनर्भेदं मनवाना अन्नसारान् बलं चाधिकृत्य, शिशिर-
पट्कं चयादीन् शोधनं चाधिकृत्य, प्रावृट्पट्कम् इति
व्यवस्थापयति तदसत् । चरके खारणादि—प्रभृतिभिः
शिशिरपट्कमेवाधिकृत्य । चयादीनामुक्तत्वात् । शोधनस्य
तु चैत्रश्रावणकार्तिकेषु विधानात् ननुत्प्रेक्षा, ऋतवप्रेक्षा-
यामपि साधारण्येन शिशिरपट्कंऽपि विद्यमानत्वात्
प्रावृट्पट्कप्रेक्षा । अन्ये तु दक्षिणे गङ्गायां तु वृष्टिवाहु-
ल्यात् प्रावृट्पट्कम्, उत्तरे शीतवाहुल्यात् शिशिरपट्कम्
इति व्यवस्थापयति, तदप्यसदुभयत्र चातुर्मासिकवृष्टिर्

तोपलम्भात् । आश्रिते दिव्योदकग्रहणस्वोभयदेशविषय-
त्वात् । भेदपक्षे ह्युत्तरदेशे तदनार्तव स्यात् । यत्-सुश्रुतस्य
“तापात्यये हिताभित्यम्” इत्यादिवर्षाचर्यायाः पृथक्
प्रावृत्तचर्याभिधानं तदतिवृद्धिर्नतिपर्व, तथाच चरकः—
“व्यक्तामूलवणकोहं वातवर्षाकुलेऽहानि । विशेषशीते
भोक्तव्यं वर्षास्वनिलशान्तये ॥” इति । अत एव सुश्रुते
तापात्ययशब्दः प्रयुक्तः । तापस्यार्कप्रकाशस्यात्ययोऽप्य-
न्तापगमः स चातिवृद्धिर्न एवोति सर्वसर्मजसं, तस्माद्वाग्भ-
ट्टाचार्याभिमतभेदपक्षमेवाश्रय्यमिति । प्रश्नमर्तुवयस्य
संशङ्क्यमाह—तैः शिशिरार्थैकभिस्तरायणमादानं च
विद्यात् । आदानसंशं निर्वर्ति-तच्छिशिरादित्रयं तृणां
प्रतिदिनं बलमादत्त इत्यत आदानम् अंगवलयिसर्गं प्रति
सौम्यत्वस्य हेतुत्वेनोपादानाद्बलमादानं प्रत्याग्रेयस्य हेतुत्वं
ज्ञेयम् ॥ २ ॥

कया युक्त्या बलमादत्त इत्याह—

तस्मिन् ह्यत्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षा मार्गस्वभावतः ।
आदित्यपवनाः सौम्यान् क्षपयन्ति गुणान् भुवः ।
तित्तः कषायः कटुको बलिनोऽत्र रसाः क्रमात् ३

आदित्यश्च पवनाश्चादित्यपवनास्ते तस्मिन् काले
यस्मात्सौम्यान् गुणान् भुवः संवधिन्ः क्षपयन्ति विना-
शयन्ति । कौटशास्ते अत्यर्थमतिशयेन तीक्ष्णाश्चोष्णाश्च
रूक्षाश्चात्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षाः । कस्मादेवंविधास्त इत्याह ।
मार्गस्वभावतो वर्त्मस्वाम्यात् । स च स्वभावः पर्यनुयो-
गमर्हति । मार्ग उष्णांशोत्तरदिग्गमनम् । यतश्चादि-
त्यपवना रूक्षास्तत्तित्कादयो रसा बलिनो भवन्ति ।
क्रमादित्यनेन यथासंख्यमत्र बोधयति । तेन तित्तः
शिशिरे वसन्ते कषायो ग्रीष्मे कटुको व्यवतिष्ठते न
सर्वे तित्कादय एकैकस्मिन्नुत्तिवति । तित्त इत्याद्यस-
मासकरणं ह्यापनार्थम् । तित्कादिरैकौ बली भवति ।
द्वौ तु स्वप्रमाणावस्थितौ । नैवर्तौ पृथग्भूय तित्कादेर्व-
लत्रत्वमित्यर्थः ॥ ३ ॥

प०—किं च—तस्मिन् काले यस्मात् तीक्ष्णोष्णरूक्षाः
अतिशयेन मार्गस्वभावात् आदित्यपवनाः सौम्यान्
गुणान् क्षपयन्ति अपचिन्वन्ति भुवो भूमेः सम्ब-
न्धिन्ः । यत एवंपरुषा आग्नेयो रूक्षः स्वभावादादा-
नाख्यः कालः तस्मिन् काले रूक्षा रसाः सम्भवन्ति ।
अत्रास्मिन् काले तित्कादयो रसाः बलिनो भवन्ति

क्रमाद्यथासंख्येन । शिशिरे तित्तो—रसो न
वसन्ते कषायः, ग्रीष्मे कटुक इति । बलग्रहणेन
द्रुमयति, न तदेते रसाः तित्कादयो रसा उत्प-
न्ति तर्हि स्वप्रत्ययौत्पन्ना एव तदानीं भवन्त्युत्कृ-
तयः संपद्यन्ते ॥ ३ ॥

हे०—आग्नेयत्वे हेतुमाह—हि यस्मात् तस्मिन्कालेः
सौम्यान् गुणानादित्यपवनाः क्षपयन्ति । नत्वादित्यपव-
नसर्वदा सन्तोऽपि तदैव कुतः क्षपयन्ति । इत्यत अ-
त्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षा मंदादिसौम्यगुणविपरीततीक्ष्णा
गुणोद्रेकादित्यर्थः । तदैव कुत इत्याह—मार्गस्वभा-
वस्वभावात्प्रत्ययक्षत्वात्कालस्य । उक्तं हि संग्रहे—“काल-
भावमार्गपरिगृहीतः” इति मार्गो मकरादिराशिपरिचि-
आकाशभागः यतश्चात्रास्मिन्काले तित्कादयो रसा बलि-
क्रमादिति । यथासंख्येनोत्तरोत्तराश्च तेन शिशिरे ति-
तली, ततोऽपि वसन्ते कषायः, ततोऽपि न
कटुक इति ॥ ३ ॥

तस्मादादानमाग्नेयम् ॥ ४

स०—यत एवं भूमेः सौम्यगुणहानिर्वर्धनं च रूक्षा
रसानां तस्मात्कारणादादानमाग्नेयम् ॥ ४ ॥

प०—तस्मादादानमाग्नेयम् । यत एवं भूमेः सौम्य-
णापचयो रूक्षरसाभिवृद्धिश्चादित्यस्तादृशो जगत्सत्त्वं
मादत्ते । वायुश्चधातुं शोषयति तस्मादाग्नेयमग्निदै-
काल आदानमिति ॥ ४ ॥

हे०—तस्मादिति—आग्नेयगुणैर्विपरीतानां सौम्यगुण
हानेस्तुल्यगुणानां च तित्कादीनां वृद्धेश्चादानमाग्नेयम् ॥

ऋतवो दक्षिणायनम्

वर्षादयो विसर्गश्च यद्गलं विस्जज्ययम् ॥

सौम्यत्वाद्वा त्र सोमो हि बलवान् हीयते रविः

स०—त्रयो वर्षादय ऋतवो दक्षिणायनं भगव-
दिवाकरस्य दक्षिणदिग्गमनमास च कालो विसर्गाख्य-
यद्यस्माद्बलमयं कालो विस्जजति ददाति दक्षिणायन-
ख्यस्तस्माद्विसर्गोऽन्वर्थसंज्ञः कालः । हि यस्माद-
विसर्गाख्ये काले सौम्यत्वात् सोमभूयिष्ठत्वात् सो-
बलवान् । तदाश्रितरात्रिवृद्धिदर्शनात् । हीयते रविस्त-
दाश्रितदिनहान्युपलब्धेर्हीनशक्तिः संपद्यते ॥ ५ ॥

प०—ऋतवो-वर्षादयः वर्षाशरद्धेमन्ताख्यात्रयः
दक्षिणायनं सूर्यस्य दक्षिणदिग्गमनम् । स च काले

विसर्गाख्यः, सौम्यश्च यस्मादादानकालगृहीतं क्ष-
पितं बलं सारं नृणां प्रतिदिनं भगवान् सहस्रदी-
धितिः दीधितिभिः पुनर्विसृजति वदात्यतो विसर्ज-
नाद्विसर्गोऽन्वर्थसंज्ञोऽसौ कालः सौम्यत्वात् काल-
स्य सौम्यरूपत्वाच्च विसर्गाख्ये काले यस्मात् सो-
मश्चन्द्रो बलवान् उत्कृष्टशक्तिर्हीयते रविः । तदानीं
हीनशक्तिर्भाजुः संपद्यते, हीनशक्तित्वं चास्य प्रवृद्धैः
सोमरश्मिभिः शीतस्वभाविः क्रियते मार्गस्वभा-
वाच्च ॥ ५ ॥

हे०—द्वितीयस्यसुत्रयस्य संज्ञाद्वयमाह—वर्षादियत्त्रयव-
त्तवो दक्षिणायनम् । विसर्गश्चोच्यते विसर्गसंज्ञां निर्दिष्ट-
यद्यस्मादयं कालः सौम्यत्वादेतोर्वलं विसृजति अतो
विसर्गाख्यः । सौम्यत्वे हेतुमाह—हि यस्माच्च
अरिभन् काले मार्गे च तद्वशात्सोमो बलवान् भवति ।
रविश्च हीयते—त्यज्यते प्रकृतत्वाद्विलेन, न केवलं
कालमार्गवशात् ॥ ५ ॥

मेघवृष्ट्यनिलैः शीतैः शान्तापे महीतले ।

स्निग्धाश्चेहमल्लवणमधुरा बलिनो रसाः ॥ ६

स०—कदा । महीतले भूपृष्ठे शान्तापे सति । कैर्म-
वृष्ट्यनिलैः । शीतैरित्युपलक्षणार्थम् । विसर्गकालत्वा-
नृदुभिः स्निग्धैरपीति । अत एव स्निग्धा रसा अल्ल-
वणमधुरा बलिनो भवन्ति । अत्रापि क्रमादित्यनुवर्तते ।
पूर्ववच्च व्याख्येयम् ॥ ६ ॥

प०—इहास्मिन् काले विसर्गाख्ये स्निग्धा रसाख-
योऽल्लवणमधुराः स्वप्रत्ययोत्पन्ना महाभूतानाम्-
नाधिकभावेन ते बलिनः संपद्यन्ते । कालस्य सौम्य-
त्वात्तथा मेघवृष्ट्याच्च वर्षणानिलैर्घृतिः शीतैः शी-
तलैः शान्ततापेऽपगतसंतापे महीतले भूदृशं सत्य-
त्रापि कर्मग्रहणमनुवर्तते । तेन वर्षास्वच्छो रसो
बली, शरदि—लवणो, हेमन्ते—मधुर इति ॥ ६ ॥

हे०—शीतैर्मैघवृष्ट्यनिलैश्च वृष्ट्या विनाऽपि छायाया एव
कारणत्वान्मेघानां प्रथमग्रहणं । तथा इहास्मिन् काले अल्ल-
वाः—स्निग्धरसा बलिनो भवन्ति । क्रमिन्सति तैरेव मेघाद्यैः
शान्ततापे महीतले सति आदाने ह्यादित्यपवनतापितायां
भुवि सौम्यगुणाक्षयाद्वा रसा बलिन आसन् विसर्गे पुनः
शान्ततापायां भुवि सौम्यगुणलाभात् स्निग्धारसा बलिन
इत्यर्थः । चकारेण क्रमादित्यनुवर्तते तेन वर्षास्वच्छो बली
ततोऽपि हेमन्ते मधुर इति सिद्धम् । सोमवृद्ध्या, सूर्य-

हान्या, क्षिप्रसंवाहितेन च विसर्गस्य सौम्यत्वमिति
वाक्यार्थः । कालमार्गयोः कारणत्वं संयतेऽनुक्तं—का-
लमार्गमेववातयार्गमाहृतमनरे यद्विषयसंज्ञोऽसौ शक्तिनि-
चाध्याहृतबले” इति । मार्गोऽपि फलदादिरागविरिच्छित्त
आकाशमार्गः, यैनेव च कारणं बलमुत्प्रेषति विषयवीज-
त इत्यत आह ॥ ६ ॥

शीतिऽग्र्यं वृष्टिर्मेघोऽप्येवं बलं मध्यं नु मेघयोः ७

स०—शीतस्वभावकाले हेमन्तशिशिरीसख्ये नृणांमध्य-
बलं भवति । वृष्टिश्च यमैश्च नमिन्मृगैरुपैते ननु शिमाख्ये
कालेऽत्यम् । तुरवधारणं । शेषयोः शरदस्तथा ज्येष्ठ-
मेघ बलम् । ननु वसंत आदानकालात्तद्वर्षाभीतिरगोष्ण-
रुक्षैरादित्यपवनैः शोष्यमायेद् बलवद्विषेनुद् भुवः
सौम्येषु गुणेषु कथं मध्यबल्यमिति । भूतः । वर्षादि-
ष्वनुपु बलमुपचितं क्रमेणैवापचिते । यथा कृष्णपक्षे
चन्द्रः । तस्माद्विर्वाकालानुवृत्तं वर्षं वसन्ते क्रमेणैवाप-
चीयते इति मध्यबल्यं युक्तम् । अनेनैव केनच शिशिरे-
ऽप्यबलावम् । यतः नक्षत्रेण शिशिरेण कालेन यदुपचि-
तमतिशयेन बलं तत् शिशिरे कालात्तदादानकालेऽपचि-
यमानमपि बलं न हीनं लक्षणे । यथा कृष्णपक्षादौ
चन्द्रः क्षीयमाण इति युक्तमुक्तं शीतिऽग्र्यं बलमिति ।
वसन्ते च मध्यं बलमित्यवदद्विह शास्त्रकृत् ॥ ७ ॥

प०—शीते—शीतस्वभावकाले हेमन्तशिशिरीसख्ये-
ऽग्र्यं श्रेष्ठं बलं भवति । अत्र शीतवायुप्रयोगाख्ये ह्राव-
येत्यौ हेमन्तशिशिरीं वृष्ट्यौ । वृष्टिर्मेघं वर्षाभीत्ये-
स्वरूपं बलं नृणां भवति । शेषयोः शरदस्तथा ज्येष्ठ-
मध्यं बलं भवति ॥ ७ ॥

हे०—शीते—हेमन्तशिशिरीसख्योरग्र्यं चतुर्मासेषु बलं, वृष्टिर्मे-
घावृष्ट्रीष्वयोः—भागद्वयोनं, मेघयोः—शरदस्तथा-
ज्येष्ठमेघभागोनं, वायुद्वलं विमर्गस्यानं दिने तापदादान-
स्याये, वायुद्विसर्गस्याये तापदादानस्यानं इति संयते वाक्यम् ।
इति क्रतुनिर्णयः ॥ ७ ॥

बलिनः शीतसंरोधाद्धिमंतं प्रबलोऽनलः ॥

भवत्यख्येधनं धातुन् स पचद्वापुनरिति ॥ ८

स०—किल विसर्गमित्यबलत्वापुनान् बली भवति ।
तस्य बलिनः पुनो हेमन्ते काले शीतसंरोधाद्धेतोरनलो-

ऽस्मिन्बली भवति । यतः सर्वतः श्रोतोरधोऽङ्गोऽस्मिन्तोरैव स्वैरर्चिर्भविष्यते । वर्धितश्चासौ मुक्तमाहारं सम्यक्पचति । एकाच्चाहाराद्बलमप्यधिकं जायते । हेमन्ते हेमन्तर्तौ । श्रोतयति अस्मिन्नेव काले शीत-संरोधान् । तथा ह्यन्यतुजेन शीतान्नासादो भवति । यथा वर्षासु । तत्र हि वृष्टिवाताभ्यां भवति शीतिं न चाग्निदीप्तिः । तथा चाष्टांगसंग्रहे । वृष्टिवाताकुले त्वङ्मि भोजनं क्रेदवातजित् । परिशुष्कं लघु क्षिम्भमुष्णा-म्ललवणं भजेदिति । इह पुनरनेकरूपगौरवयुक्तं भोजनं दास्यते । वक्ष्यति हि । अतो हिमेऽस्मिन्नि-त्यारम्य यावद्रसान् क्षिम्भान्प्ले पुष्टमित्यादि । तथो-क्तम् । ऊष्मा बहिः प्रतिहतो हिमशीतवातैरतःशरीर-विवरं प्रतिपद्यमानः । स्वस्थानपिडितवपुर्भवति प्रचंडः श्रुतिऽनिलानलहरो विधिरिण्यतेऽत इति । तथा यद्यपि तत्र सच्चशरीरित्यारम्य यावत्तथोर्जस्करयोगजमि-त्यादिना ग्रंथेनाहारो युक्तितयैकस्यैव बलस्य हेतुरि-त्युक्तो ग्रंथकृता । तथाऽपि युक्त्या निरूप्यमाणः सहजकालजयोरपि बलयोराहार एव हेतुत्वात्तथा ह्या-हारं विना शरीरमेव न स्यात् । तदनया युक्त्या त्रिविधमपि बलमाहारजमपि बोद्धव्यम् । ननु यदि प्रबलोऽनलो भवति ततः किमित्याह । अल्पेधन इत्यादि । अल्पमिधनमाहाराख्यं यस्य सोऽल्पेधनः सन् सोऽनलो धातुर्नसादीन्पचेत् । कीदृशः वायुने-रितः वातोदीपितः ॥ ८ ॥

प०—हेमन्ते तामृतचर्यामाह-बलिनः पुंसः हेमन्ते-ऽस्मिन्बलवान् भवति हेमन्ते । चिरकालसंभूतत्वान्गुणां बलं स्थिरीभूतं, प्रारब्धे मात्र आदौ कालोऽनासादि-तबलस्तद्वाधितुमसमर्थस्तस्माद्देमन्तेऽस्य बलं सिद्धम् । अतएव आदावेव बलिनः शीतसंरोधादित्यत्र बालिनः एवं करोति विसर्गकादिसबलत्वात्तदा बली पुमान् तस्य बलितः शीतसंरोधात्पक्ता बली भवति । अत्रैवं वस्तुतत्त्वम् । जाठराग्नेर्यान्यर्चाधि शरीरस्रो-तोभ्यो बहिर्निगच्छन्ति तानि तदा शीतस्पर्शः श्रोतःसंरोधं कृत्वाऽन्तर्नयन्त्यन्तःप्रविष्टैः स्वैरा-त्मीचैरर्चयिभिः स एव जाठरानलोऽभिबधते । बार्धितश्चासौ जाठरानलः किकरोत्यत आह—

वायुनेरितो ध्मातोदीपितोऽल्पेधनः किञ्चिदाहारैर्य-नरसादीन् धातून् पचतीत्यतो हेमन्ते काले सौहि-त्यमवश्यमेव कर्तव्यमभिरक्षणाधर्मः । तस्मिन् काले हि जाठरोऽग्निर्मात्राद्रव्यगुरुक्षमः । अन्यस्मिन् काले पुनरर्थसौहित्यत्रिभागसौहित्यं वा न तथा प्रत्यपाय-करम् । यथान्यस्मिन् काले एवं वायुनेरितः तदा जाठरोऽनलो बली भवति ॥ ८ ॥

हे०—अथ षट्त्रिणीयं षट्चतुर्चर्यामाह—तां च शिशिरा-द्युद्देशेऽपि हेमन्तादिक्रमेण शिशिरचर्याया हेमन्त-यांमूलवात् । तत्र शोषपचिं मधुरादिसवां विधत्ते—यतो हेमन्तेऽनलः प्रबलो भवति सचाल्पेधनो धातुना-चेत् अतो मधुरादीन् सेवेत । प्राबल्ये हेतुमाह—शीतसंरो-धात् रोमकूपानाद्युष्णता शीतेनार्चिषां बहिःप्रचारे चार्ग-पिण्डतोष्मत्वात् प्रबलः । नन्वेवं वर्षास्वप्यापयते इत्यन आह—बलिनः बलित्वे सति शीतसंरोधात् वर्षासु पुनर्वस-हानिः । ननु प्रबलक्षेत्रिकं क्षिम्भोष्णवीर्याम्ललवणान्मेवे-तेत्यत आह—वायुनेरितः शीतजनितवायुना संघुक्षितः स धातुन्यचेत् ॥ ८ ॥

अता हिमेऽस्मिन्सेवेत स्वाद्वम्ललवणात्रसान् ९

स०—अस्मादनंतरोक्ताद्देतोरल्पेधनत्वे सति धातुपाकः स्यात् । अतः अस्मिन् हिमे शीते स्वाद्वम्ललवणा-ख्यान् रसान् सेवेत । नान्यतुसंभवे हिम इत्यस्यार्थस्य द्योतनाय हिम इत्युक्तम् ॥ ९ ॥

प०—अतस्तद्विजयाधर्मतोऽस्मिन् काले हिमे हिम-काले हिमपाते रसान् स्वाद्वम्ललवणान् सेवेत ॥ ९ ॥

हे०—अम्ललवणौ च क्षिम्भोष्णवीर्याम्लल्लीतस्य त-ज्जनितवायोश्च विपरीतौ । अयं विधिः किं हेमन्तमाधे-नेत्याह—हिमे शीतयुक्ते हेमन्ते विशेषे सत्यप्यस्मिन्निति पदं हेमन्त एव हिमे अयं विधिर्नान्यदेति नियमाधर्मः । इदं चोपलक्षणं यस्यातोर्वल्लक्षणे तद्युक्त एव तस्मिन्नेव त-द्विधिरिति । सुष्ठुतस्तु तिककण्डकसेवामप्याह—“हेमन्ते लवणक्षारतिकाग्लकण्डकौलकटम् । सर्पपित्तैलमहिममशानं हितमुच्यते ॥” सायुधिता चीयमानकफप्रत्यनीकत्वात् । हेमन्ते हि वातकफी चीयेते । यदाह स्वारणादिः—पित्तं शाम्यति, तच्छैत्यादायुः श्लेष्मा च चीयत इति ॥ ९ ॥

दैर्घ्यानिशानामेतद्दिं प्रातरं बुभुक्षितः । अवश्यकार्यं संभाव्य यथोक्तं शीलयेदनु १० ॥

स०—एतर्हि एतस्मिन्काले बुभुक्षितः प्रातरेव प्रत्यु-
षसि नान्यकाले यत्किंचिदिनातिश्रांतौ सत्यामवयवं कार्यं
मूत्रोत्सर्गादिकं दिनचर्योक्तं च संभाव्य संपाद्य यथोक्तं
यथानिर्दिष्टमनु पश्चाद्वातव्रतैलाभ्यागादिकं शीलयेत् ।
यद्यपि बुभुक्षितोऽवश्यं कार्यं संभाव्य यथोक्तं शीलयेदि-
त्युक्तं तथापि बुभुक्षितेन न तथान्यत्कार्यं यथा भोज-
नम् तथा चोक्तम्—“आहारकाले संप्राप्ते यो न भुंक्ते
बुभुक्षितः । तस्य सीदति कायाग्निर्निर्विघ्न इवानलः॥”
इति । तस्मादौचित्याद्बुभुक्षितेनाहारः कार्य इति वेद्यम् ।
नन्वन्यस्मिन्नपि काले बुभुक्षितस्यैवाहारानुज्ञानाद्बुभुक्षि-
तग्रहणं न कार्यम् । युक्तमाह भगवान् । किंत्वस्मिन्काले
जाठराग्निरत्यप्रिच्छायानुकारी भवति । ततोऽस्य जा-
ठराग्नेरिवोपचरो युक्तः । यथा—“मुहुर्मुहुर्जीर्णेऽपि
भोजनान्यस्योपहारयेत् । निर्विघ्नोऽन्तरं लब्ध्वा यथैनं न
विपादयेत् ॥” इति अबुभुक्षितस्यैव भोजनाविकारित्व-
मिति आतिनिरासामेहं नुमुक्षितग्रहणम् । निशानां
दैर्घ्यादिति विशिष्टकालोपलक्षणार्थं कृतम् । यदात्र हेमंते
शर्वर्यां दीर्घा जायंते तदैव विधिः सर्वोऽनुष्ठेपो न प्रार-
म्भ्यमात्र एवास्मिन्निति । नन्वत्र सेवेत शीलयेद्ब्रूजेदि-
त्येकार्थमिधायीनि बहूनि क्रियापदानि किं निर्दिष्टान्ये-
केनैवार्थोपिगतेः । अत्र ब्रूमः । कार्यन्तरस्यचनार्थमेत-
त्पदत्रयम् । तथाहि । अतो हिमैऽस्मिन्सेवेतेत्यत्र यः
सेवेतशब्दः सः इदं श्रुतयति । स्वाह्न्यलक्षणरसाः
पवनविजयार्थमस्मिन् काले नितरामुपयोक्तव्याः । न
कादाचित्क एषामस्मिन्मृतानुपयोगो विधेय इति ।
अत एव वातव्रतैलाभ्यागादेः पृथग्गोषां रसानामुपन्यासः ।
यथोक्तं शीलयेदित्यत्र यः शीलयेदित्येष शब्दः स
वातव्रतैलादेः सर्वस्य तुल्यकक्षतां श्रुतयति । तथा
प्रावारजिनेत्यादौ यो भजेच्छब्दः स सकलस्याहार-
विहारशीलनस्य शयनविधेश्च तुल्यतां प्रथयति । तथा
च वक्ष्यति—“आहारशयनान्नक्षयैर्युक्त्या प्रयोजितैः ।
शरीरं धार्यते नित्यमागारमिव धारणैः ॥” इति १०

प०—निशानां राज्ञीणां दैर्घ्यात् दीर्घमावान् एतर्हि
अस्मिन्काले प्रातरेव प्रत्युपस्येव बुभुक्षितः सजात इव
भोक्तुमिच्छन् नरोऽवश्यं कार्यं मलोत्सर्गशौचविधिं

दन्तधावनगण्डपादिकम् । यथोक्तं दिनचर्याध्यापो-
क्तम् । सम्भाव्य निष्पाद्य कृत्वाऽनु पश्चात् ॥ १० ॥

हे०—दिनचर्याविहितस्याभ्यङ्गादेर्विशेषमाह—एतर्हि
एतस्मिन्काले अभ्यंगादि शीलयेत् । कदा प्रातः किमवश्य-
कार्यं बाधित्वा भेत्याह—यथोक्तमवश्यकार्यं शौचादिकं
संभाव्य सम्यक् कृत्वा किमजातावपानेच्छो भेत्याह—बुभु-
क्षित एव । ननु कथं प्रातर्बुभुक्षित इत्यत आह—निशाने
दैर्घ्यात् संभाव्येत्यनेन पश्चादर्थं सिद्धे । नैरतयार्थमनुग्रह-
णम् ॥ १० ॥

वातव्रतैलैरभ्यंगं युद्धिन् तैलं विमर्दनम् ।

नियुद्धं कुशलैः सार्धं पादाघातं च युक्तितः ११

स०—वातव्रतैलैरभ्यंगं शीलयेत् । तैलस्य सर्वस्यैव
वातव्रतवाढातव्रते विशेषणमतिशयप्रतिपादनार्थम् ।
तेन बलात्तैलादिमिरिति बोध्यम् । मूर्ध्नि तैलं शिरोऽभ्य-
गादि । विमर्दनं शरीरसंवाहनेतदौचित्यादभ्यक्तः
सन् शीलयेत् । कुशलैस्तद्विद्धिः सार्धं नियुद्धं बाहु-
युद्धं शीलयेत् । पादाघातं पादेन विमर्दनम् ।
युक्तित इत्यनेनार्थशक्त्यैव शीलनं श्रुतयति । बाहु-
युद्धपादाघातयोश्चानभ्यक्तस्यैव शीलनं युक्तम् ॥ ११ ॥

प०—वातघ्नतलैर्वातव्याधिचिकित्सानिर्दिष्टैरभ्यङ्ग-
भक्षणं शीलयेत् अभ्यस्यान् । तथा मूर्ध्नि शिरसि तैलं
शीलयेत् । विमर्दनं विशेषेणाङ्गस्य कराभ्यां पीडनम् ।
नियुद्धं बाहुयुद्धं कुशलैरभिहैः कृताभ्यासैः सार्धं सह
तथा पादाघातं पादाभ्यां मर्दनं युक्तितो युक्त्या यथा
त्वङ्मृदूषणं रोमाद्विषातो नोत्पद्यते ॥ ११ ॥

हे०—“अभ्यङ्गसेकपिचनो वस्तिश्रेति चतुर्विधम्”
मूर्द्धतैलमिति । अभ्यंगस्य पृथगुपादानमतिराम्य-
वार्थं, विमर्दनं—कराभ्यां पीडनम्, अभ्यङ्गमूर्द्धतैलवि-
विमर्दनानि वातव्रतैर्बलात्तैलादिभिः शीलयेत् ।
नियुद्धं बाहुयुद्धं, कुशलैर्मलैः पादाघातं—पादाभ्यां मर्दनं
युक्तितः मात्राचनतिक्रमेण ॥ ११ ॥

कषायापहृतव्रह्मस्ततः स्नातो यथाविधि ।

कुङ्कुमेन सदर्पणं प्रदिग्धोऽगुरुधूपितः ॥ १२ ॥

स०—कषायेण रोत्रादिनाऽपहृतोऽपनीतः स्नेहो यस्य
स एवम् । ततोऽनन्तरं यथाविधि शाब्जोदितेन विधा-
नेन स्नातः । कुङ्कुमेन काश्मरिणं प्रदिग्धोऽगुरुधूपितः ।
दर्पः कस्तूरिका तेन सह वर्तते यत्कुङ्कुमं तदेवम् ।
तथाऽगुरुणा जौगकेन धूपितः ॥ १२ ॥

प०-ततोऽनन्तरमभ्यङ्गादीन् कृत्वा कपायैर्मसूर-
प्रभृतिभिरपहृतो निवारितः स्नेहो यस्य त तथाविधः ।
अनन्तरं स्नातो यथाविधि विध्यनतिक्रमेणाङ्गान्धु-
नाथःकायस्थ परितेक इत्यादिना दिनचर्याध्याये-
नोक्तं विधिना अनन्तरं प्रदिग्ध उपलिप्तांगः
कुङ्कुमेन सदर्पणं सकस्तूरिकेण दर्पो नाभिश्च कस्तू-
रीति वचनात् । अगुरुणा धूपितोऽगुरुधूपितः
पुमान् ॥ १२ ॥

हे०-उद्धर्तनादर्विशेषमाह-कपायापहृतस्नेहादिको
भूत्वा रसादीन् भजेत् । कपायेणापहृतः स्नेहः
स्नेहापहरणमात्रमुद्धर्तितः न त्वन्याकालवदुत्पादित-
रीश्वरः यथाविधि स्नातः, विधिश्चात्र शीतकालोचित-
त्वात् तर्वाङ्गानामुणोदकेन स्नानम् । उक्तं च चरकाचार्येण
“अभ्यङ्गोत्सादने मूर्ध्नि तैलं जेतकमातपम्” जेतकं सर्वा-
णोणोदकस्नानमिति बाष्पचन्द्रः । सदर्पणं सकस्तूरिकेण
प्रदिग्धोऽनुलिप्तः ॥ १२ ॥

रसान् स्निग्धान् पलं पुष्टं गौडमच्छसुरां सुरासं
गोधूमपिष्टमापेषुक्षीरोत्यविकृतीः शुभाः ॥
नवमन्त्रः वसां तैलं शौचकार्ये सुखोदकम् ।
प्रावारजिनकौशेयप्रवेणीकौचवास्तुतम् ॥
उष्णस्वभावैल्लघुभिः प्रावृतः शयनं भजेत् ।
युक्त्यार्ककिरणान् स्वेदं पादत्राणं च सर्वदा १३ ॥

स०-रसान्मांसरसान् स्निग्धान् भजेत् । मांसरसानां
स्निग्धत्वेऽपि स्निग्धानिति विशेषणमतिशयद्योतनार्थम् ।
पलं मांसं पुष्टं मेढुरं भजेत् । तथा गुडस्येदं गौडं
तन्मधम् । तथाऽच्छसुरां सुरामेदं मदिरां च
भजेत् । अन्तेन कपायद्रव्यं वा क्रियते सा
सुरा भण्यते । ननु द्विवैव सुरा सेव्यत्वेनेहामीष्टा त-
त्सुराशब्द एव निर्दिष्टं न्यायः । तस्मिन् हि सामान्य-
पदे निर्दिष्टं द्विवैव सुरा निर्दिष्टा भवति । सत्यमेतत् ।
किंत्वच्छसुरां नितरां भजेन्न तथा सुरामिति ज्ञापनार्थं
द्रव्योत्पादानम् । अत एवाच्छसुरामिति पूर्वं निर्दिष्टम् ।
गोधूमेत्यादि । गोधूमश्च पिष्टं च मापश्च इक्षुश्च
क्षीरं च तान्येवम् । गोधूमपिष्टमापेषुक्षीरेभ्य उत्थानं
यामां विकृतीनां ता एवम् । उल्लूनीतिष्ठतेः सुपीति
योगविभागाद्भावे कः उदः स्थास्तोभोः पूर्वस्येति सत्य

तकारः । गोधूमपिष्टमापेषुक्षीरोत्थाश्च ता विष्ट
यश्च ताः शुभा रम्या भजेत् । तथा नवमपुरा
मन्नं तथा वसां भजेत् । शुद्धमांसस्य यः स्नेहः
वसा परिकीर्तिता । तथा तैलं भजेद्भक्षयेत् । अ-
गस्तु प्रागनुज्ञात एव । शौचकार्ये शौचक्रिय
सुखोदकमुणोदकं भजेत् । प्रावारः कापर्सो रोमन्
घनः पटस्तूपटकादिः । अजिनं सुखस्पर्शरोमर्चा
कौशेयं पङ्कवसनम् । प्रवेणी सूचीवाणाख्यो वर
विशेषः । कौचवं रांकवस्त्रभेदः । तवरक इ-
न्ये । एतैरास्तुतं दत्तप्रतिच्छदपटं शयनं भजेत्
कीटम् शयनं भजेत् । उष्णस्वभावै रोमशिक
ल्लिकाप्रार्थैः प्रावृतः प्रकर्षेणाच्छादितः । तथा अ-
किरणान्भजेत् । कथम् । युक्त्या सम्यग्गोमलक्षणय
अतिसेविता हि ग्लान्यादीन्कुर्युः । तथा स्वेदं भजेत्
युक्त्यैवेत्यत्रापि योज्यम् । अतिसेवितो हि स्वे-
ग्लान्यादीन् जनयेत् । पादत्राणं च पादुकादि
सर्वदा भजेत् ॥ १३ ॥

प०-मांसरसान् स्निग्धान् घृतादिसंयुतान् ।
मांसं पुष्टं भृशं शीलयेत् तथा गौडं गुडकृतं ससम् अक्ष-
सुरां सुरामपरं घनां शीलयेत् । तथा गोधूमविकृती मो-
काद्याश्च शीलयेत् । शुभा हृद्याः पिष्टविकृतीः शाल्ति
ष्टविकृतीः, मूलिकाद्या मापविकृतीर्भक्षकशरादिका
इक्षुविकृतीः-पानकगुडाद्याः, क्षीरविकृतीः-किलाटा
धिकूर्चकाद्यास्ताः सर्वाः शीलयेत् । तथा-नवमन्त्रं
वर्षापितम् । वसां-शुद्धमांसस्यामेदुरस्य पङ्कवस्योप-
यो दृश्यते स्नेहः स वसाशब्दवाच्यः । तथा
आगमः-“शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसा परिक-
र्तिता ।” तां शीलयेत् । तैलं तिलोद्भवम् । यथा-शौच-
कार्ये स्नानादिके सुखोदकं सुखोष्णं पानी
शीलयेत् । प्रावारजिनकौशेयप्रवेणीकौचवास्तुतम्-वर्ण-
कम्बलम् । अजिनं-चर्म । काशेयं-पट्टवस्त्रम् । प्रवेणीः
सूचीधानम् । कौचवो-राङ्गवः । उष्णप्रार्थैः-रोमसि
कास्वभावैल्लघुभिः तनुभिः प्रावरणैः प्रावृतः प्रकर्षे
छादितः पुमान् शयनं भजेत् । तथा युक्त्या प्रयोगो
भ्रमादिं परिहरन् अर्ककिरणानादित्यरश्मीन् भजेत्
तथा स्वेदं तापादिभेदेन यथायोग्यं चतुर्विधमपि
भजेत् । पादत्राणं-पादत्रं सर्वस्मिन् कालेऽस्मिन्मूर्तं
भजेत् इति ॥ १३ ॥

हे०—रसान्-सांस्वरसान्, स्निग्धान्-घृतादिस्त्रुक्तान्, पलं-सांसं, पुष्टं-मेदुरं, गौडं-गुडकृतं मद्यम्, अच्छसुरां-सुरामण्डं, सुरां-वनसुराम्, अच्छसुरायाः पृथग्ग्रहणमतिशयमजनार्थं गोधूमाद्युक्त्या गोधूमादिकृता मोदकायाः । पिष्टं-शालिपिष्टं, शुभा-द्वयाः, नवमनीतक्रांत-वत्सरम्, अर्धं-धान्यं, वसां-सांसखेहं, रसादितैलांतं भोजनोपयोगि । सुखोदकं—कवोष्णमुदकं तच्च शौचकार्ये पाने तु शीतमेव । प्रावारः—कार्पातरोमवान् वनः पटः, अजिनं-चर्म, कौशेयं-कृमिकोशोत्थं, प्रवेणी-सूचीवाणाख्यं कर्णं, कुथकः-कंसलः । उष्णस्वभाविर्लघुभिर्बलैः प्रावृतः अकिरणान् स्वदेवं च युक्त्या सम्यग्योगेन भजेत् । पादत्राणं सर्वदा बहिष्करणे विनापि बहिष्करणे तु दिनचर्यावाहुक्तमेव ॥ १३ ॥

**पीवारोऽस्तनश्रोण्यः समदाः प्रमदाः प्रियाः ।
हरति शीतमुष्णांग्यो धूपकुंकुमयौवनैः ॥ १४ ॥**

स०—ऊरु च स्तनौ च श्रोणिश्च ऊरुस्तनश्रोणि । पीवारं पीनमूर्स्तनश्रोणि यासां ता एवभूताः प्रमदा विलासिन्यः शीतं हरति नुदंति । पीनत्वेनातिकार्श्यमत्रनिषिध्यते । तथा चाह । प्राग्यधर्माधिकारे त्यजेदतिकृशामिति । किंभूताः । सह मदेन यौवनोद्भूतेन सुरादिपानजेन कामोद्रेककारिणा वा वर्तते समदाः । तथा प्रिया बलुभाः शीतं हरति । किंभूताः उष्णांग्यो धूपकुंकुमयौवनैरगुर्वादिधूपनोष्णांग्यः । तथा कुंकुमानुलेपनेतोष्णांग्यः । तथा यौवनोष्मणा सहजेनोष्णांग्य इति योज्यम् ॥ १४ ॥

प०—प्रमदा नार्यः समदा सह मदेन वर्तमाना मद्ययुक्ताः । प्रिया-चलुभाः । धूपादिभिरुष्णाङ्ग्यः शीतं हरन्ति । ऊरु च स्तनौ च श्रोणी च ताः पीवरा उपचिताः पीना यासां तास्तथाविधाः । ऊरुः-जगनुन ऊर्ध्वं शरीरदेशः । श्रोणी-कटिः । यौवनं-प्रत्यग्रवस्त्वम् ॥ १४ ॥

हे०—शीतापहेतुत्वकथनद्वारा स्नायवां विधत्ते—प्रमदाः स्त्रियः यौवनोत्थं मद्यं च मदे विभ्राणाः ॥ १४ ॥
अंगारतापसंततगर्भभूवेदमचारिणः ।

शीतपारुष्यजनितो न दोषो जातु जायते १५

स०—अंगाराणां तापोऽङ्गारतापस्तेन संतप्तं च तद्गर्भंभूवेदमचारिणः च तत्तत्सिंघरंति नित्यं यस्तस्यांगा-

रतापसंततगर्भभूवेदमचारिणः पुंसो यतः शीतपारुष्यजनितो दोषो दुःखं न जातु कदाचिजायते ततोऽङ्गारतापसंततगर्भभूवेदमचारी स्यादिति भावः ॥ १५ ॥

प०—अङ्गाराणां तापोऽङ्गारतापः तेन सन्तप्तं गर्भभूवेदम तदङ्गारतापसंततगर्भभूवेदम तत्र चरणं शीलनं तस्य जन्तोः शीतपारुष्यजनितः शीतपरुषभावेनोत्पन्नो दोषो जातु कदाचन न जायते उत्पद्यते । गर्भगृहे यत् गृहस्याभ्यन्तरे गृहं, भूमिगृहं यद्भूमिं निरुप्य क्रियत इति ॥ १५ ॥

हे०—शीतापहेतुत्वकथनद्वारा निवातोष्णगृहेषां विधत्ते—अङ्गाराणां तापेन संतप्तं यदेदम, यच्च गर्भवेदमगृहान्तर्वर्तिगृहं, यच्च भूवेदमभूम्यन्तर्वर्तिगृहं तेषु यश्चरति स तथा । शीतेन यत्प्राप्तं तजानितो दोषो जातु कदाचित्तस्य न जायते तस्मात्तानि भजेदित्यर्थविद्वम् ॥ १५ ॥

**अयमेव विधिः कार्यः शिशिरेऽपि विशेषतः ।
तदा हि शीतमधिकं रौक्ष्यं चादानकालजम् १६**

स०—अयमेव हेमंतो विधिः पूर्वोक्तः शिशिरे च विशेषतोऽतिशयेन कार्यः । कुत इत्याह । यस्मात्तस्मिन् काले शीतमधिकं भवति । कालस्वभाव्यात् । तथा आदानकालाज्जातमादानकालजं च रौक्ष्यं भवति । ततो हेतुद्वयाद्विशेषेण हेमंतिको विधिः सैव्यः । हेमंते रसान् स्निग्धान् शीलयेदित्युक्तम् । शिशिरे तानतिशयेन शीलयेत् । एवं सर्वेष्वपि हेमंतिको विधियोजनीयः । आदानकालजमित्यनेनैतद्व्योतयति । आदानकाल एव रौक्ष्यस्य कारणं नाप्यत् । अत एव हेमंते शीतेऽपि रौक्ष्यं नास्त्येवेति । आदानस्य च प्रारंभमात्रवम् । एवं शिशिरस्य संभव इति शिशिरे किंचिदेव रौक्ष्यं वेद्यम् । ननु यथा रौक्ष्यमादानकालजं तथौष्ण्यमपि । तथा चोक्तम् । तस्मिन् ह्यत्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षा इति । एवं चौष्ण्यसद्भावाच्चीत्यस्य हेमंततो हानिः प्राप्ता न त्वाधिक्यम् । कथं तदा हि शीतमधिकमिति । भूमः । रौक्ष्यस्य द्वौहेतुः । एकस्तावद्गवद्विवाकरकरैर्जगतः स्नेहादानम् । द्वितीयस्त्वग्नेः कालः । तदेवं रौक्ष्येणोभयहेतुजेन शिशिरे काले वाताः शीतस्वभावा आदिनाधिकशक्तयो जायंते हेमंतग्यो मारुतेभ्यः । तथावि-

धाश्चेद्भेगादानकालप्राधान्यादप्राप्तबलेन शिशिरे ना-
भिमूयन्ते । अनभिमूलाश्च शीतस्वभावत्वाच्च शीतमेव
वर्धयति । अतो युक्तं शीताधिक्यं शिशिर इति १६ ॥

प०—अथ शिशिरचर्यामाह—अयमेव है—
मन्तिको विधिः शिशिरेऽपि काले विशेषतो-
ऽतिशयेन कार्यः करणीयः । तेन रसान् स्निग्ध-
रसान् हेमन्ते शीलयेदित्युक्तं, शिशिरे तेना-
तिशयेन स्निग्धादीन् शीलयेदेवमन्यदपि च यत्कि-
चित्सेवनीयत्वेनोक्तं तत्तस्मिन् काले अतिशयीकृत्य
सर्वं शीलनीयम् । तदा तस्मिन् काले यस्माद्धेम-
न्तकालादप्याधिकं शीतं भवति । कालस्वभावात्तया
रौक्ष्यं रूक्षत्वम् आदानकालं तदोत्पन्नं किञ्चित्
संभाव्यमिति ॥ १६ ॥

हे०—शिशिरचर्यामाह—अयं हेमन्तोक्तः स्वयुक्त्या
न्यूनाधिकप्रयोगनिषेधार्थमेवशब्दः विशेषतोऽप्यभ्यासेन ।
हे यस्मात्तदा तस्मिन्कालेऽधिकं शीतमादानकालं
रौक्ष्यं च चकाराद्वातकोपबलक्षयौ च । यथोक्तं—खार-
णादिना—“स्वभावशैत्याद्वाश्वाच्च वातकोपाद्बलक्षयत् ।
विधिविधौवास्त्रिगोणः शिशिरे हेमनो मतः ॥” इति ।
वातकोपः सुशुतेनोक्तः—“स वायुः शिशिरे कोपं वात्ये-
कोपचयं कफः ।” इति ॥ १६ ॥

संप्रति वसन्तचर्यां विवक्षुरिदमाह ।

कफश्चित्रो हि शिशिरं वसन्तेऽर्कांशुतापितः ।
इत्वाऽग्निं कुरुते रोगानतस्तत् त्वरया जयेत् १७
तीक्ष्णैर्वेमनस्याचैर्लघुरुक्षैश्च भोजनैः ।
व्यायामोद्धर्तनाद्यतैर्जित्वा श्लेष्माणमुल्लवणम् ॥
स्रातोऽनुल्लितः कर्पूरचन्दनागुरुकुंकुमैः ॥ १८ ॥

स०—यस्मात् शिशिरे मधुरस्निग्धादिनाऽऽहारेण का-
लस्वामाभ्याश्च श्लेष्मा संचितोऽतिशयेन स्थानत्वादति-
कुपितो वसन्ते भ्रतावर्कांशुतापितः रूध्रप्रभाभिर्विलापितो
द्रवस्वरूपत्वाजलमिव विपरीतं जाठराग्निं हत्वा हि
यस्माद्भोगान्विकारान् कुरुते जनयति । अतोऽस्मात्का-
रणत्वं कफं त्वरया शीघ्रमेव जयेत् । दोषानिति
केचित्पठन्ति । अर्कतापित इत्यनेनैव सिद्धं अंशु-
शब्दोऽत्र रस्मीनां घट्टिमानं सूचयति न तथा शीते ।
तत्र हि धूमधूरजोमदा इत्यधिरोगकैर्जयेत् । तीक्ष्णैर्वे-

मननस्यविरैकादिभिरुपक्रमेत् । तथा लघूनि रूक्षाणि
यानि भोजनानि तैश्च । तथा व्यायामश्चोद्धर्तनं
आवातश्च तैश्च कफं जयेदिति । चशब्दो लुप्त-
दिष्टः । ततः कफमुल्लवणमुद्धतं जित्वाऽन्तर्गतातोऽनु-
ल्लितः समालम्ब्य कर्पूरचन्दनागुरुकुंकुमैः ॥ १७ ॥ १८

प०—वसन्तचर्यामाह—हिशब्दो यस्मादर्थे शीत
सामान्याद् द्वावपि शीतस्वभावौ हेमन्तशिशिरं
गृहीतौ बोद्धव्यौ । कफः—श्लेष्मापितः संचितं
यतः शीतकाले शीताख्ये शिशिरे काले च स्निग्धं
पयोगात् । तथा कालजेन शीतेनाधिकेन स्थानी-
भूतोऽपि वसन्तसमयं पुनः प्राप्य रविकरसन्तापे
तापितो विलीनविप्रहतां प्रापितः, उदकमिवादि
प्रतिपक्षो भवत्यस्माज्जाठराग्निं हत्वा निर्बोध्य रोगा-
कुरुते जनयतीत्यतः प्राप्तमात्र एव वसन्ते तत्क
शीघ्रं जलमिव प्रवाहायितुं सेतुभेदादि प्ररूयैस्तै-
क्ष्णैर्वेमनाद्युपक्रमैर्जयेदुपक्रमेत्तीक्ष्णद्रव्यनिष्पादितैः
श्लेष्मप्रतिपक्षे तथा लघुरुक्षैर्भाजनैस्तैस्तत्कफाय
प्रायैर्रैस्तथा व्यायामादिभिः श्लेष्माणमुद्धतमुल्ल-
जित्वा निघात्यानन्तरं स्नातः कर्पूरादिभिरनुल्लिप्त-
स्यात् प्रविश्याङ्गः ॥ १७ ॥ १८ ॥

हे०—अथ वसन्तचर्या—सा च द्वेषा शोथनी शमनी च
तत्र चयपूर्वके प्रकोपे शोथनी, अचयपूर्वके शमनी । तत्र
कृतार्थां पूर्वतुंचर्यायां पूर्वणुत्तान्वितस्य दोषयुत्तरेण च
प्रकोपः स चयपूर्वकः स एवापथ्यजः पूर्वतुंचेवितापथ्य-
जातत्वात्, यस्तु कृतार्थां तस्यां पूर्वणाचितस्योत्तरेण प्रको-
पोऽचयपूर्वकः । स एव पथ्यजः पूर्वतुंचेवितपथ्यजातत्वात्
उक्तं च—“दोषप्रकोपो द्विविधः पथ्यापथ्यनिमित्तजः
तत्रापथ्यनिमित्तो यः स संशोधनमर्हति ॥ पथ्यजः शमन-
यश्च प्राय आगन्तुञ्च यः ।” इति । तत्र संशोधन-
विषये—यस्माच्छिशिरे चितः कफो वसन्ते सूर्यरश्मिभिर-
द्रवीकृतः सन् जलमिव प्रपथनीकत्वात् बहिः हत्वा रोग-
नक्रोति अतस्तत् चितम् अकुपितं कफं वसन्तारम्भे प-
तीक्ष्णद्रव्यहृतैर्वेमनस्यधूमगद्गुषाद्यैः शोषयैर्जयेत् । त-
लघुरुक्षैस्तैस्तत्कफाद्यैः संतजनक्रमेण भोजनैश्च शिशि-
रशब्देन शीतपथ्याणि शिशिरहेमन्तयोर्ग्रहं द्वयोःपि कफ-
चयात् । यदाह—खारणादिः—“हेमन्ते निमित्तः श्लेष्म
शिशिरेऽपि न कुप्यति । आहारैश्चापि सुक्षिणैर्मृशमेयोप-
चीयते ॥” इति । उल्लवणं व्यायामाश्च जित्वा स्नात

कर्पूरावैरनुलिप्तः पुराणयवादीन् भुजान आसवादीन् पिबेत् । प्रकोपे प्रकृतेऽखुल्वणप्रणयमचयपूर्वकं प्रकोपार्थम्, आघातः पद्भ्यां मर्दनं, कफप्रस्तस्याभ्यगनिषेधाद्ब्रूया एव व्यायामाद्यः स्नानशील इति वचनात्प्राप्तिरिति खाने । स्नात इति श्लेष्मकालीनप्रातःस्नाननिषेधार्थं व्यायामादीन्कुलैव स्नायान्न पूर्वमित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥

**पुराणयवगोधूमसौद्रजंगलशूल्यशुक् ।
सहकाररसोन्मिश्रानास्वाद्य प्रिययार्पितान् ।
प्रियास्पसंगसुरभीन् प्रियानेत्रोत्पलांकितान् ।
सौमनस्यकृतो हृद्यान्वयस्यैः सहितः पिबेत् ।
निर्गदानासवारिष्टसीधुमाद्रीकमाधवान् ॥ १९ ॥**

स०—तथा पुराणं च तद्यवगोधूमं च तथा क्षौद्रं माशिकं तथा जंगलं च तच्छूल्यं भट्टिचं च तत्तानि युक्तं पुराणयवगोधूमसौद्रजंगलशूल्यशुक् । शूल्य इति शूलात्पाक इति यः । एवंविधः सन् वयस्यैर्मित्रैः सहित आसवादीन् पिबेत् । किम्भूतान् । निर्गदान् निर्दोषान् । पिबेदिति वक्ष्यमाणेन संबधोऽत्र दीपकत्वात् । आसवो यो द्रव्याण्यासुत्य क्रियते । उक्तं च—“मयाकाराधिकद्रव्यमदि-
राद्यैः कृतस्तु यः । सोऽरिष्टः स्वादासवस्तु द्रव्याण्यासु-
त्य यः कृतः ॥” इति । सीधुरिक्षुरसोद्भवः । मार्दीकं भृद्विकारसोद्भवम् । माधवो मधुना संस्कृतः । किंभूतानासवादीन् । सहकाररसोन्मिश्रान् प्रियया आस्वाद्य किञ्चित्प्रीत्यार्पितान् ढौकितान् । तथा प्रियास्पसंगेन सुरभीन् सुगंधीन् । तथा प्रियानेत्राण्येवोत्पलानि तैरङ्कितान् संजातशोभान् । तथा सौमनस्यकृतश्चित्तप्रसादकृतः । तथा हृद्यान् हृदयाय हितान् ॥ १९ ॥

प०—यवाश्च गोधूमाश्च यवगोधूमाः पुराणाश्च ते यवगोधूमाश्च पुराणयवगोधूमाः । जाङ्गलानां शूल्यं जाङ्गलशूल्यम्, शूले संस्कृतं शूल्यम् । पुराणयवगोधूमाश्च क्षौद्रं च जाङ्गलशूल्यं च ताभिर्यो भुङ्क्ते स आसवादीन् पिबेत् । सहकाररसचूतस्तस्य रसेनोन्मिश्रान् अधिवासितान्स्तथा प्रियया कान्तया-
ऽऽस्वाद्य पीत्वापितान् दत्तान् । तथा प्रियाया आत्यसङ्केने सुखसंश्लेषेण सुप्रभीन् सुगन्धान् । प्रियाया नेत्रे प्रियानेत्रे ते एवोत्पले प्रियानेत्रोत्पले

ताभ्यामङ्कितान् चिह्नितान् पिबेत् । शोभनस्य मनसो भावः सौमनस्यं शोभनचित्तस्य तत् कुर्वन्ति । एतान् सौमनस्यकृत आसवादीन् पिबेत् । तथा हृद्यान् हृदयाद्वाहकारिणः तथा वयस्यैः सहितः सुहृद्भिः सहितस्तान् पिबेत् । निर्गदान् निर्बुक्तो गदात् निर्गतगदान्निर्दोषान्, वर्णगन्धरसरूपसंपन्नानासवादीन् मद्यविशेषान् पिबेत् । आसुत्या ये क्रियन्ते ते आसवाः । निःकाश्यद्रव्याणि ये क्रियन्ते तेऽरिष्टाः । सीधुस्त्विक्षुरसेन तु । सूत्रीकाया इदं मार्दीकम् । माधवं-मधुना कृतम् ॥ १९ ॥

हे०—पुराणत्वं यवगोधूमसौद्राणां, जंगल-मृगादि-
मांसं तस्य शूल्यं-भट्टिचम्, सहकारोऽतिसुराभिराग्नः तस्य रसः तत्फलवृत्तनिर्यासः तेन उन्मिश्रान् अधिवासि-
तान्, प्रियया रसविशेषज्ञानार्थं स्वयमास्वाद्यापितान्, गन्धविशेषज्ञानार्थं संगं गतेन सहजसुरभिणा प्रियामुलेन सुरभीकृतान्, वैमत्यादिज्ञानार्थमवलोकेयन्याः प्रियायां प्रतिविम्बिताभ्यां नेत्राभ्यामुत्पलैश्च साक्षान्निक्षिप्तैरङ्कितान् सौमनस्यकृतः-परिणामेन मनःप्रयातिकरान्, हृद्याना-
स्वादो निर्गदान् निर्दोषान्, अक्षिपैरौषधैः कृतं मद्यमासवाः, कथितैरिष्टैः, इक्षुरसेन सीधुः, द्राक्षास्तेन मार्दीकं, मधुना माधवः ॥ १९ ॥

शृङ्गवेरांडु सारांडु मध्वंडु जलदांडु वा ॥ २० ॥

स०—तथा शृङ्गवेरांडु शृङ्गीकथितजले पिबेत् । तथा सारः असतचंदनादिजस्तेन कथितमंडु पिबेत् । तथा मधुना युक्तमंडु मध्वंडु । जलदेन मुस्ताया च कथितमंडु पिबेत् । वेति समुच्चये ॥ २० ॥

प०—तथा शृङ्गवेरांडु—शृण्ठितोयम् । सारांडुः दाडिमफलसारतोयम्, असनादिसारसंस्कृतं वा जलम् । मध्वंडु—माशिकोदकम् । जलदांडुः सुस्तिरुत्कथितं तोयं वा पिबेत् ॥ २० ॥

हे०—शृङ्गवेरांडु-शृण्ठया कथितं जलम्, असनादिसारः सारांडु, मुस्ताभिर्जलदांडु, मधुमिश्रं जलं मध्वंडु, अनेक-
द्रवविधानं यस्य यस्मात्तस्य तस्तेन सेव्यमित्यर्थः ॥ २० ॥

दक्षिणानिलशीतपु परितो जलवाहिषु ।

अदृष्टनष्टसुयेंषु मणिकुट्टिमकांतिषु ॥

परपृष्ठाविशुष्टेषु कामकमांतभूमिषु ।

विचित्रगुणपट्वक्षेपु काननेषु सुगंधिषु ।

गोष्ठीकथाभिश्चिन्नामिर्मध्याह्नं गमयेत्सुखी ॥ २१ ॥

स०—काननेषूपवनेषु स्थितो मध्याह्नं गमयेदतिवाहयेत् । अहो मथ्यो मध्याह्नः । संख्यावितायेत्यादिज्ञापका-
द्वार्यपरेत्यादिना एकदेशिसमासः । अहोऽह्ण एतेभ्य इत्य-
ह्लादेशः । कथम् । गोष्ठ्यां त्रीडायां कथा गोष्ठीकथास्ता-
भिश्चिन्नाभिः । कमनीयाभिर्व्यवहारसंघिनीमिरित्यर्थः ।
कीदृशः सन् । सुखी रागद्वेषादिरहितः । किंभूतेषु
काननेषु दक्षिणादिकप्रवृत्तैरनिलैः शीतानि तेषु
दक्षिणानिलशीतेषु । तथा परितः समेताञ्जलं नित्यं
वहति यानि तेषु । आभीक्ष्ये णिनिः । तथा कचि-
त्पदेशेऽष्टष्ट ईषदृष्टष्टः कचिदतिघनत्वान्नष्टो न दृश्यते
सूर्यो येषूपवनेषु तान्येवं तेषु । तथा मणीनां वज्रम-
रकतादीनां कुट्टिमामि विशिष्टा भुवस्ताभिः कान्तिः शोभा
येषां तान्येवं तेषु । तथा परपुष्टैः कोकिलैर्विद्युष्टेषु कृत-
शब्देषु तथा कामस्य कर्मज्ञानाः कामकर्मात् सदनव्या-
पाराः । अंतशब्दोऽत्र प्रशंसावचने । यथोद्भूतस्य
वचनम् । वनांतदेवतावेण्य इति । कामकर्मात्तन्निमित्त-
भूमयो येषां वनानां तान्येवं तेषु । विचित्राणि नाना-
रूपाणि पुष्पाणि येषां ते तथाविधा वृक्षा येषां तान्येवं
तेषु । सुष्ठु गंधो येषां तेषु । गंधस्येदित्येतास्मासांतः ।
अस्मिन्नाले कफोपचयदोषमयात् ॥ २१ ॥

प०—काननेषूपवनेषूपविषुः सुखी भूत्वाऽऽसुर उत
वारोगाद्यनुपहतसमा गमयेदतिवाहयेत् । कथं गोष्ठी-
कथाभिश्चिन्नाभिः गोष्ठ्यां गांधर्वमुदङ्गादिभिः कृत्वा
कथाः कान्यकथाः । दक्षिणानिलशीतेषु दक्षिणा
अनुकला वायव्ये येषु । न पांसुशर्करासिकतावाहि-
नस्तेस्तथाविधैरनिलैः शीतानि यानि काननानि
तेषु तथाविधेषु काननेषु । अथवा दक्षिणादि-
प्रवृत्तैरनिलैः शीतेषु तथा परितः समन्तात् जलवा-
हिषु जलवहनशीलेषु । तथा अष्टष्टनष्टसूर्येषु—अष्टष्टः
कचित्पदेशेऽष्टष्टः ईषदृष्टष्टः कचिदतिघनत्वान्नष्टः न
दृष्टः सूर्यो येषु तेषु । तथा मणिकुट्टिमकान्तिषु
मणीनां वज्रमरकतादीनां कुट्टिमामि तः कान्तिः
शोभा येषां तानि मणिकुट्टिमकान्तीनि तेषु । तथा
परपुष्टविद्युष्टेषु—परपुष्टैः कोकिलैः विद्युष्टानि कृत-

शब्दा येषु तानि परपुष्टविद्युष्टानि तेषु । तथा
कामकर्मान्तभूमिषु—कामकर्मान्ताः कामनिमित्तं
भूमयो येषां तानि तेषु । तथा विचित्रगुणपट्वक्षेपु
विचित्राणि पुष्पाणि येषां तादृशा वृक्षा येषु तानि
तेषु । तथा सुगन्धिषु सुगन्धयुक्तेषु । एभिर्लक्ष्णैर्यु-
क्तेषु काननेषु मध्याह्नं गमयेदतिवाहयेत् ॥ २१ ॥

हे०—भोजनानन्तरमुद्यानसेवां विधत्ते—काननेषु मध्याह्नं
गमयेदतिवाहयेत् । सुखी अव्याकुलः सन् गोष्ठ्यो लोक-
वार्ताः, कथाः शास्त्रवार्ताः, जलवाहिषु—जलादाययुक्तेषु, अष्ट-
ष्टसूर्येषु—घनच्छायेषु, अनष्टसूर्येषु—प्रकाशवेषु, मणिमयैर्वज्र-
भूमिभैः कान्तिमयसु, परपुष्टैः कोकिलैर्नादितेषु काम-
कर्ममदनव्यापारमन्तातिवधन्ति स्वसौंदर्येणाचरोत्तरं
वर्द्धयंतीति कामकर्माताः । “ अति बन्धने ” इत्यस्मा-
त्कर्मण्यन् ॥ २१ ॥

गुरुशीतादिवास्वप्रक्षिप्ताम्लमधुरास्त्यजत् ॥ २२ ॥

स०—गुरुशीतादीस्त्यजेत् । ननु लवणमपि क्षेष्माणं
करोति तत्कस्मादिह न निषिद्धम् । अतो ब्रूमः । लवणः
पूर्वं कफमम्लमधुराविव न करोति किं तर्हि निधने
चिरंतनसंचितं स्फुरिरूपं क्षेष्माणं विधत्ते विष्यदित्वात् ।
न च लवणस्य मधुरादेरिव बहुतरस्य प्रयोगः प्रसिद्धः
किंतुहृत्पदैव । तस्मात्लवणस्यात्रानिषेध एव
न्यायः ॥ २२ ॥

प०—अनन्तरं एक त्याज्यमिदमाह—गुरु
गरिष्ठगुणयुक्तम् । शीतं—पर्युषितान्नम् । दिवा
स्वप्नं दिने शयनम् । दिवा इति रात्रिनिषेधार्थम् ।
तथा स्निग्धान्—स्नेहनगुणयुक्तान् । तथा अम्लान्-
अम्लरसान्, दाडिमासलकव्यतिरिक्तान् । तथा यधु-
रान्—गुडादीन् मधुसितादिरहितास्त्यजत् जहान् ।
इति वसन्तः ॥ २२ ॥

हे०—गुरुशीतानिषेधति—अथ ग्रीष्मचर्या—सोपपत्तिकं
पट्टवादीनिषेधति ॥ २२ ॥

अनुना ग्रीष्मचर्यामुपदिदिक्षुराह—

तद्विष्णांशुरातितीक्ष्णांशुर्ग्रीष्मे संक्षिपतीव यत् ॥
प्रत्यहं क्षीयते श्लेष्मा तेन वायुश्च वर्धते ॥ २३ ॥

स०—यद्यस्मात्तीक्ष्णांशुर्ग्रीष्मोऽतितीक्ष्णा अंशवः
करायस्य स एवंभूतः सन् ग्रीष्मे संक्षिपतीव जातस्त्रेहमि-

त्यत्रातुक्तमप्यर्थालम्ब्यते । केचित्तु स्नेहमर्कंऽतितीक्ष्णांशुरिति पठेति । स्नेहस्तेजोवर्ल सारमित्येकोऽर्थः । तं स्नेहमर्कः संक्षिपतीव यत्संबंधः संहरतीव पिबतीव । इवशब्देनैतत्सूचयति-हेतुप्रत्ययपरतंत्रेषु सर्वभावेषु न काश्चित्कचिदनुक्षिप्रैकं संहरति । परमार्थतो बलहानिकृत्वादेवाम् ॥ २३ ॥

प०—ग्रीष्मचर्यामाह—ग्रीष्मकृतौ-उष्णकाले, तीक्ष्णांशुः-तीक्ष्णा अंशवः करा यस्य स तथाविधः रविरतितीक्ष्णांशुरतिकठोरकिरणः सन् यत् संक्षिपति संक्षिपतीव जगत्स्नेहमित्यत्रानुक्तमप्यर्थालम्ब्यते । केचित्तु स्नेहमर्कंऽतितीक्ष्णांशुरिति पठन्ति (ग्रीष्मे^१-ऽतसीपुष्पनिभस्तीक्ष्णांशुरतिदीपितः । ग्रीष्मे कृतौ तीक्ष्णांशुरतिदीपितः अत्यन्तप्रज्वालितो भवति।किंच-शिष्टस्तीक्ष्णांशुः अतसीपुष्पनिभः उमाकुसुमनिभस्तुत्य इत्यर्थः । “दिशो ज्वलन्ति भूमिश्च मारुतो नैर्ऋतोऽसुखः । पवनान्तपसंस्वेदैर्जन्तवो ज्वरिता इव ॥” दिशः प्राच्यादयः च पुनः भूमिः पृथिवी ज्वलन्ति ज्वलित्वा भवन्ति । मारुतः पवनः नैर्ऋतः निर्ऋतसम्बन्धी, असुखो दुःखदो भवति । औष्ण्यात् पवनश्चातपश्च संस्वेदश्च पवनान्तपसंस्वेदास्तैर्जन्तवः प्राणिनः ज्वरिता इव ज्वरयुक्ता इव भवन्ति । “तापात्तुङ्गमातङ्गमहिषः कलुषीकृताः । दिवाकरकराङ्गारनिकरैः क्षिपिताम्भसः॥प्रवृद्धरोधसो नयः” नयः प्रवृद्धरोधसो भवन्ति । प्रवृद्धे उद्धृष्टे रोधसी तीक्ष्णांशुरादित्यस्तदानीं ग्रीष्मे अतितीक्ष्णांशुः संपन्न-प्रकृष्टादानकालस्याभाव्यात् स यस्मात्संक्षिपतीव संहरतीव प्राक्कुरूपितमेव नान्यत् क्रमात्तरं प्रदीतुं न्याय्यम् । एवं भूपः साम्यगुणं जगत्सह संक्षिपतीव ॥ २३ ॥

हे०—यद्यत्माद्ग्रीष्मे तीक्ष्णांशुः सर्वोऽतितीक्ष्णांशुः सन् संक्षिपतीव-संहरतीव, संहारप्रवृत्त इवामाति ॥ २३ ॥ अतोऽस्मिन्पटुकमलव्याप्यद्वामार्कैकरांस्वयेजत् ॥

स०—अतोऽस्मात्कारणादस्मिन् ग्रीष्मकाले पट्वादींस्वयेजत् ॥ २४ ॥

प०—अतोऽस्मिन् काल पट्वादीकान् परिहरेत् बलहानिकृत् । अस्मिन्नित्यनेनैतद्वसयति न हीना-

तिमिश्रयायोगलक्षणे ग्रीष्मे पट्वादीन् परिहरेत् । किं तर्हि यथा स्वलक्षणे पटुलवणं कटुमरीचादि । अम्लं—तक्रचुकादि । व्यायामः-शरीरायासजननं कर्म । अर्ककराः-आदित्यरश्मय इति ॥ २४ ॥

हे०—अतः पट्वादींस्वयेजत् । अस्मिन् अतिक्रमविह्वल्लोके ग्रीष्मे पट्वादीनां क्रमहेतुत्वात् ॥ २४ ॥

किमत्र सेव्यमित्याह—

भजेन्मधुरमेवाक्षं लघु स्निग्धं हिमं द्रवम् २५॥

स०—मधुरमेवान्नं भजेत् । बाहुल्येन सधुरमन्नं सेव्यं न तथाऽन्यरसजातमित्येवकारालम्ब्यते । तथा लघु स्निग्धं हिमं द्रवं चेति । चशब्दो लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः ॥ २५ ॥

प०—अथ तस्मिन्काले किं सेवेतैत्यत्राह-भजेन्मधुरमेव भूयसः । सेवेत नान्यरसाप्राप्तम् । एतद्वर्धमेवकारो-ऽवधारणार्थं कृतः । तथा लघ्वन्नं भजेत् । उभयथापि मात्राप्रकृतिभ्यां यल्लघु स्निग्धं घृतक्षीरादिमिश्रम् । हिमं-शीतलम् द्रवं-द्रवद्रव्यप्रायं न कठिनम् ॥ २५ ॥

हे०—मधुरादितेयां विधत्ते-अन्नं मधुरमेव मधुरकरसमं पानं तु मधुराभ्यादिरसमपि “नित्यं सर्वरसाभ्याम्” इति वचनादसालादिविधानाच्च ॥ २५ ॥

सामान्येन भोजनमुक्त्वा विशेषाणाह—

सुशीततोषसिकांगो लिह्यात्सकूनसर्शकरान् ॥

स०—सकूनं सर्शकरान् लिह्यात् । सुषु शीतं सुशीतं च ततोप्यं च तेन सिकमाण्डतामंगं कापो यस्य स एवंभूतः सन् ॥ २६ ॥

प०—सुशीतेन तोयेन सिकमंगं येन स तथाविधः पुमान् सकूनं-यथाहर्द्रबलुलितान् सर्शकरान् लिह्यादद्यादिति ॥ २६ ॥

हे०—लोकस्य तीव्रताप्रधानत्वाच्छान्तस्य च भोजननिषेधापूर्वं श्रमहरे विषत्ते-स्नानं सक्तव्यं श्रमहाराः ॥ २६ ॥

मयं न पेयं पेयं वा स्वल्पं सुबहुवारि वा २७॥

स०—अस्मिन्काले मयं न पेयम् । पेयं वा स्वल्पमिति । वातश्लेष्मप्रकृतिना वातक्षयार्थमन्यतुर्वृद्धं न पेयं किं तर्हि स्वल्पमेव पातय्यम् । सुबहुवारि वेति पित्तश्लेष्मप्रकृतिना मधोवितेन श्लेष्मप्रतिनिवार्य पित्तप्रतीकारमपी-

च्छता सुबहुवारि तन्मद्यं पेयमित्यत्राक्तोऽप्येवमर्थोद्विष-
यविभागो बोध्यः । अन्यथा निषेधविध्योर्विरोधः
स्यात् ॥ २७ ॥

प०—प्रीप्मकाले मद्यं न पेयं न पातव्यमातदौचित्ये
स्वल्पं पेयम् । सुबहुवारि-जलाढयं वा पेयम् २७ ॥

हे०—मद्यस्य श्रमहरेष्वप्यत्रात्कामतः प्रसक्तं पानं निषेध-
ति-अन्वया श्रमापनुत्तौ सत्यां मद्यं न पेयं तस्मिन्नादिगुणत्वात्,
असत्यां पेयं वा किंतु स्वल्पं स्वल्पेनाप्यसत्यां पूर्णमात्रं, न
पेयं वा किंतु सुबहुवारि-बहुतरोदककृतं पानानुग्रहश्च
मद्यसाधनानामेषु ॥ २७ ॥

उक्तविध्यतिक्रमे दोषमाह-

अन्यथा शोफशैथिल्यदाहमोहान् करोति तत् ॥

स०—तन्मद्यमन्येन प्रकारेण पीतं सत् शोफादीन्
करोति । शोफः श्वयथुः । शैथिल्यमंगानामनेद्युषम् ।
दाहः सर्वांगीणस्तापः । मोहोऽज्ञानं जंतोः ॥ २८ ॥

प०—तन्मद्यमन्यथापीतं बहुपीतं वारिरहितं च पीतं
शोफं-मुखशोषं, शैथिल्यं-शरीरशैथिल्यं, दाहं-सर्वा-
ंगीणं, मोहं वैथिल्यं करोति । मद्यं न पेयमित्यत्र
प्रकृतिः तदा नैकविषया एते पक्षाः, किं तर्हि
भिन्नविषयास्तयः । एवं सति विधिनिषेधौ नैक-
विषयो न विरोधः स्यात् । समप्रकृतिं यावदुद्दिश्य
स्वास्थ्यवृत्तकोऽयमार्त्तवादिविधिः सर्वोऽवश्यं हितः ।
तस्मात्सर्वप्रकृतिना मद्योचितेन यत्किञ्चिन्मद्यं तत्र
पेयं सुतरां पित्तप्रकृतिनापि । यतः प्रायशो मद्यस्य
वातपित्तकर्तृत्वं पित्तमारुतपर्यन्तं प्रायेण हि मदात्यये
मद्योत्थो व्याधिरजयति इत्येतैस्त्रिभिः प्रीप्मकाले मद्यं
न पेयमेव निषेधस्य विषयः । वातश्लेष्मप्रकृतिना
तावन् क्षयार्थमन्यतुर्वन्मद्यं बहु न पेयं किं तर्हि स्व-
ल्पं पेयं तत्साध्यते । तथा पित्तश्लेष्मप्रकृतिना मद्यो-
चितेन श्लेष्मक्षयार्थं पित्तप्रतीकारमपीच्छता मद्यं
सुबहु न पेयम् । इत्येष विधिर्विषयः । अथवा
अवस्थाभिद्वयप्रयमेवः । येनैव तन्मद्यं पेयं यस्मिन्
काले, तेनैव कस्यांचिदवस्थायां स्वल्पं, कचिदव-
स्थायां सुबहुवारि पेयम् ॥ २८ ॥

हे०—उक्तविध्यतिक्रमे दोषमाह—शोफो-मुखशोषः,
तन्मद्यम् ॥ २८ ॥

१ अत्र “शोफशैथिल्य-” इति पाठान्तरम् ।

कुंदेन्दुधवलं शालिमश्रीयाजांगलैः पलैः २९ ।

स०—कुंदः पुष्पविशेषः। इन्दुश्चंद्रः। तयोर्द्विद्वः। कुंदेन्दुव
द्वयलं शुक्लं शालिं जांगलैः पलैर्मसैः सहानीयादयात्
‘क्षुण्णस्मितः स्मृतः शाली रक्तो व्रीहिस्तादृतः’ ॥ २९ ॥

प०—शालिं रक्षादिं कुन्देन्दुधवलं तद्वत् शुक्लमश्री
यात् भक्षयेत् । जाङ्गलैः पलैः जांगलगणोद्दिष्टैर्मसै
सह ॥ २९ ॥

हे०—अत्र विधत्ते—कुन्दः—पुष्पविशेषः कुन्देन्दुमहा
लघुस्निग्धशीतगुणविशिष्टधवलत्वात् । पलैर्मसैः सह शालि
मश्रीयात् ॥ २९ ॥

पिबेद्वसं नातिघ्नं रसालां रागखांडवौ ॥

पानकं पंचसारं वा नवमृद्वाजनस्थितम् ।

मोचचोचंदलैर्युक्तं साम्लं मृन्मयशुक्तिभिः ३०

स०—रसं नातिघ्नं पिबेत् । रसशब्देनादिलोपाख्यस्य
तंत्रयुक्त्या मांसरस उच्यते। तथा रसालां मर्जिकाख्यां पि-
बेत्। तथा रागखांडवौ पानकं च पंचसाराख्यम्। एतेषां न
लक्षणं तंत्रांतर उक्तम्। यथा—“सितामवादिमधुरा रागा
स्तत्राच्छकांतयः । ते साम्लाः खांडवा लेह्याः पेयाश्चांशुक
गालिताः ॥ स्वाद्रम्लपटुकट्वाद्याः प्रलेहास्तत्र खांडवाः
गुडदाडिममांसाद्या रागाश्चांशुकगालिताः ॥ इत्या वृष्य
रुचिकरा ग्राहिणो रागखांडवाः” इति । तथा—“व्राक्षा
मधूकखर्जूकासमर्पः सपरुषकाः । तुल्याहीः कल्पि-
पूतं शीतं कर्पूखासितम् ॥ पानकं पंचसाराख्यं दाहहृ-
ष्यानिवर्तकम् ॥” अन्यत्र चोक्तम् । यथा—“गुडदाडिमा
दियुक्ता विज्ञेया रागखांडवाः । त्रिजातमारिचार्थैस्
संस्कृताः पानकास्तथा ॥” इति। कीदृशं पानकं पिबेदित्याह
नवं च यन्मृद्वाजनं तत्र स्थितम् । तथा मोचं कदली
फलं, चोचं पनसफलं तयोर्दलानि तैर्युक्तम् । तथ

(१) मोचं—कदलीफलं, चोचं—पनसफलमिति सर्वो
इन्द्रा । मोचं—कदलीफलं, चोचं—नारिकेलमिति पदार्थ
चन्द्रिका । मोचं—कदलीफलं, चोचं—नारिकेलमिति
हेमाद्रिः । इति सर्वमसमञ्जसम् , अयोगिकत्वात्। मं
मते तु मोचं—गुडत्वक्, चोचं—तेजपत्रम्, योगिकत्वात् ।
“त्रिजातमारिचार्थैस्तु संस्कृताः पानकास्तथा” इति वच-
नाच्चेति ।

साम्बलम् । तित्तिडीकादियोगात् खाडवरसानुगतम् । केचित्तु क्षीरं धृतपिप्यलीशशिमाक्षिकशर्करोपेतं पंचसारं पानकमित्याहुः । केन विवेदित्याह । मृन्मयशुक्तिभिः ॥ ३० ॥

प०—रसं मांसरसं पिबेत् नातिघनं नातिबहुलम् । रसालं—सितां पिबेत् । तथा रागाखण्डवीं पिबेत् । रागो—द्राक्षादि मधुरद्रव्यकृतो लोहितप्रायः । खाण्डवो—द्राक्षादाडिमादिकृतोऽम्लप्रायः । पानकं वा पिबेत् । तोयमाक्षिकत्रिजातकादिकृतं पंचसारं वा रक्तपित्तचिकित्सोक्तं मन्थं पिबेत् । मृदाजने स्थितं स्थापितम् । “मधुखर्जूरमृद्वीकापरुषकसिताम्भसा। मन्थो वा पञ्चसारणे सधृतयैर्वसकुभिः” इति रक्तपित्तचिकित्सायां श्रोतः । मोचचोचदलेयुक्तं कदलीनालिकेरफलेन सहितं साम्लं दाडिमामलकादिभिरभिक्षं कृतं मृन्मयशुक्तिभिर्मृन्मयैस्तनुकैश्चपकैः ३० ॥

हे०—पानं विषत्ते—रसं—मांसरसं, नातिघनमीपसांद्रं, रसालं—शिरशिरी, मधुराम्ललवणं पानकं—रागः, मधुराम्ललवणकटुकपायकं—खाण्डवः । पञ्चसारं पानकं—मन्थादिभिः पञ्चभिः कृतं, वक्ष्यति हि—“मधुखर्जूरमृद्वीकापरुषकसिताम्भसा । मन्थो वा पञ्चसारणे सधृतैर्लाजसकुभिः” इति । तच्च नवे मृन्मये पात्रे स्थितं मोचं—कदलीफलं, चोचं—नालिकेरं तयोर्दलैः शकलैर्युक्तं दाडिमायैरम्लीकृतं, मृन्मयीभिः शाक्तिभिः पिबेत् ॥ ३० ॥

पाटलावासितं चांभः सकर्पूरं सुशीतलम् ॥ ३१ ॥

स०—पाटलया वासितं सुरभीकृतं तथा सकर्पूरं सुशीतलं चांभः पिबेत् । मृन्मयशुक्तिभिरित्यत्रापि योज्यम् । शुश्रूते चोक्तम्—“परिप्लवया तुल्यास्तथा गुग्गुलुमुस्तकाः । चूर्णिताः शशिनेपिता नवभाजनधूपनम् ॥ कुष्ठमुस्तकसंयुक्तैः प्लव्यशीरवालकैः । मृदिता मूलसु पिष्टैस्तेः खदिरांगारपाचिताः ॥ सहकाररसाभ्यक्तार्थांषकोपलवालकैः । पद्मकुंजककुंदैश्च यथालाभादिवासिताः ॥ श्रेष्ठः सलिलवासोऽयं स्मृतः सर्वतुको बुधैः” ॥ ३१ ॥

प०—तथाभ्यः—पानीयं पिबेत्, तच्च पाटलावासितं—पाटलापुष्पैः सुगन्धीकृतं, सकर्पूरं—कर्पूरादिभिः सहितं सुशीतलं च ॥ ३१ ॥

हे०—तथा अभ्यः पिबेत् । तच्च पाटलापुष्पैरधिवासितं, सकर्पूरं, सुशीतलं च ॥ ३१ ॥

शशांककिरणान् भक्ष्यान् रजन्यां भक्षयन् पिबेत् ससितं माहिषं क्षीरं चंद्रनक्षत्रशीतलम् ॥ ३२ ॥

स०—माहिषं क्षीरं ससितं सशर्करं रजन्यां रात्रौ पिबेत् किंभूतम् । चन्द्रेण नक्षत्रैश्च शीतलम् । रजन्यां रात्रावाकाशे शैत्यार्थं स्थापितमित्यर्थः । किं कुर्वन् पिबेत् । भक्षयन् भक्ष्यान् भुञ्जन् । कीदृशान् । शशांककिरणान् कर्पूरनाडिकाख्यान ॥ ३२ ॥

प०—शशाङ्ककिरणान् भक्ष्यान् कर्पूरनाडिकासितशर्करादिकृतानोचानिकादीन् रजन्यां रात्रौ भक्षयन् खादयन् पिबेन्माहिषं क्षीरं ससितं सशर्करं चन्द्रनक्षत्रशीतलं शशीनः किरणैः शीतलीभूतमिति ३२ ॥

हे०—रात्रिभोजनं विषत्ते—रजन्यां पुनः शशाङ्ककिरणान् भक्ष्यान् भक्षयन् चन्द्रनक्षत्रशीतलं माहिषं क्षीरं पिबेत् । शशांकः कर्पूरः कीर्यते विक्षिप्यते येषु ते शशाङ्ककिरणाः—कर्पूरनाडिकादयः । चन्द्रेण तस्यासंभवे नक्षत्रैर्वा शीतलीकृतं चन्द्रनक्षत्रशीतलम् ॥ ३२ ॥

अभ्रं कषमाहाशालतालरुद्धोष्णरश्मिषु ॥

वनेषु माधवीक्षिष्टद्राक्षास्तबकशालिषु ॥ ३३ ॥

स०—अभ्रमाकाशं कषयितुं लिखेत्स्युत्तयाऽभ्रं कषाः महातश्च शालाश्च तालाश्च महाशालतालाः । अभ्रं कषाश्च ते महाशालतालाश्च तै रूढः स्थगित उष्णरश्मिर्दिनकरौ येषु वनेषु तेषु मण्यन्दिने मण्वाह्नेऽर्कतापार्तः सन् स्वप्याच्छयीत । वनेष्विति । माधव्यो लताविशेषा अतिमुक्तकाख्यास्तासु क्षिष्टा माधवीक्षिष्टाः द्राक्षायास्तबका गुच्छका द्राक्षास्तबकाः । माधवीक्षिष्टाश्च ते द्राक्षास्तबकाश्च तैः शालितुं क्षाधितुं शीलं येषां वनानां तानि माधवीक्षिष्टद्राक्षास्तबकशालीनि तेषु वनेषु ॥ ३३ ॥

प०—वनेषु कायमाने तले मण्यन्दिनेऽर्कतापार्तः पुमान् स्वप्यात् । किंभूतेषु वनेषु । शालाश्च तालाश्च शालतालाः । महातश्च ते शालतालास्तै रूढा उष्णरश्मयो रविदीधितयो येषु वनेषु । माधव्यो लताविशेषास्तबका—गुच्छका लताजालसमूहा इत्यर्थः । माधवीषु क्षिष्टा माधवीक्षिष्टाः द्राक्षायास्तबका द्राक्षास्तबका एकलक्षा पलसंहतिस्तबकशब्देनोच्यते । माधवीक्षिष्टाश्च ते द्राक्षास्तबकाश्च माधवीक्षिष्टद्राक्षास्तबकास्तै शालितुं क्षाध-

यितुं शीलं येषां वनानां तानि तेषु वनेषु
मध्यन्दिनेऽर्कतापार्तः सन् सुप्यात् ॥ ३३ ॥

हे०-स्थानविशेषे निद्रां विषते-अर्चकपाः-अत्युष्माः,
महान्तः-रथुष्माः । माघवीपु-वासन्तीषु संक्रिष्टा लम्प
द्राशस्तवकां यासु शालासु लतापद्मेषु तद्वन्ति यानि
वनानि ॥ ३३ ॥

कस्मिन् स्वप्यादित्याह-

सुगंधिहिमपानीयसिच्यमानपटालिके ।
कायमाने चिते चूतप्रवालफललुंबिभिः ॥ ३४ ॥

स०-कायमाने वेष्वादिनिष्पादिते गृहविशेषेऽकीटशे
सुगंधि च तद्विषं च तलपानीयं च तत्सुगंधिहिमपानीयम् ।
पटानां वज्राणामालिः पंक्तिः पटालिः । सुगंधिहिमपानी-
येनसिच्यमाना पटालिर्धेस्मिन्नसौसुगंधिहिमपानीयसिच्य-
मानपटालिकस्तस्मिन्तथाविधे कायमाने । तथा प्रवालाः
कितलपानि । फलानां लुंबयस्तवकाः । प्रवालाश्च
फललुंबयश्च प्रवालफललुंबयः । चूतानां प्रवालफललुं-
बयस्तामिश्रिते परितो व्यासे ॥ ३४ ॥

प०-कायमाने वेष्वादिनिष्पादिते वेस्मविशेषे
सुगन्धिना कर्पूरादिपरिमललेन हिमेन शीतलेन
वारिणा तोयेन सिच्यमानाऽऽर्द्राक्रियसाणा पटाना-
नालिः पंक्तिरस्य तस्मिन्तथाविधे तथोचिते चूतप्रवा-
लफललुम्बिभिः चूता आन्नाः प्रवालाः प्रवालसदृशा
अभिनवाः पल्लवाः प्रवालाश्च फलानि च चूतस्य प्रवा-
लफलानि चूतप्रवालफलानि तेषां लुम्बाः संघातास्ते
विद्यन्ते येषां ते प्रवालफललुम्बिभिः तैश्चिते सम-
न्ताद्व्यासे कायमाने किं तेषु वनेषु ॥ ३४ ॥

हे०-पटालिकाः-पंक्तिवत्तुल्यवृणादिरचिता मिश्रयः ।
कायमाने-क्षिपिरे प्रवालाः-पल्लवाः, फललुम्बयः-फल-
स्तवकाः ॥ ३४ ॥

ईदृशे कायमाने स्थितो यादृशे शयने शयीत
तन्निरूपयन्त्याह-

कदलीदलकह्लारखण्डकमलोत्पलैः ॥
कलपित्तकोमलैस्तल्पे हसत्कुसुमपल्लवैः ।
मध्यन्दिनेऽर्कतापार्तः स्वप्याद्धारागृहेऽथवा ३५ ॥

स०-तल्ले शयने कल्पिते । कैः । कदलीदलादिभिः ।

कदल्या रंभाया दलानि पत्राणि । कह्लारं सौगंधिकम् ।
खण्डं विसम् । कमलं पद्मम् । उत्पलं कुसुम् । एतेषां
द्वंद्वः तैः कदलीदलादिभिः कोमलैः सुकुमारस्पर्शः
कल्पिते रचिते । किंभूते । कुसुमानि च पल्लवाश्च
कुसुमपल्लवाः । हसत इव कुसुमपल्लवा यत्र तस्मिन्
धारागृहेऽथवा स्वप्यादित्यनुवर्तते । धारागृह-
मविरतममलजलधाराः पतन्ति यत्र ॥ ३५ ॥

प०-तथा कामयमाने एवमेव शय्यां विना स्वप्यान्
उत शय्यायामत आह-कल्पिते तल्पे रचिते शयने । कैः
कदलीदलादिभिः । कोमलैः-सुदुभिः । कदल्या दला
नि कदलीपत्राणि । कह्लारो-गन्धसोमकः, खण्ड-
लानि कोमलान्यभिनवानि विसानि कमलमुत्पलं
नीलोत्पलम्, अन्येष्वपि किंभूते हसन्त इव कुसुमप-
ल्लवाः पुष्पपलाशा यस्मिन् तथाभूते । अथवा हस-
न्ति कुसुमानि किंचित् फलानि पल्लवपर्यन्ते यत्र
तल्पस्य तस्मिन् स्वप्यादिति अथवा धारागृह-
स्वप्यात् ॥ ३५ ॥

हे०-कह्लारं-सन्ध्याविकाशि पविनीपुष्पं, कमलं-दिन-
विकाशि, उत्पलम्-रात्रिविकाशि, खण्डलानि-विसानि, कोम-
लैः शयने, हसत्कुसुमाः-विकसन्मल्लिकादिपुष्पाः । पल्लवाः-
पर्यन्ताः यस्य तत्तथा अथवा धारागृहेषु स्वप्यात् । यत्र
रचनाविशेषेण रचिता जलवीकराः प्रसरन्ति तद्वारि-
यहम् ॥ ३५ ॥

किंभूते---

पुस्तस्त्रीस्तनहस्तास्यप्रवृत्तोशीरवारिणि ॥ ३६ ॥

स०-पुस्तस्त्रीस्तनहस्तास्यैः प्रवृत्तशीरवारि यत्र
तस्मिन् । पुस्तो दार्वादिमय्याः स्त्रियाद्युक्तेरुपादानकारण-
यदस्य तदुच्यते ॥ ३६ ॥

प०-मध्यन्दिनेऽर्कतापततः सन् । पुस्तस्त्रियो दारुम-
न्मध्यस्थासां स्तनहस्तास्यैः प्रवृत्तमागतं धारावारि
यस्मिन् गृहे ॥ ३६ ॥

हे०-पुस्तस्त्रियो-दार्वादिमयाः पुत्रिकाः, तासां स्त-
नादिव्यः प्रवृत्तशीरवारि यन्तोदकं यत्र तत्र ॥ ३६ ॥

निशाकरफराकीर्णं सौषधं निशासु च ॥
आसना ॥ ३७ ॥

स०—निशासु च रात्रिषु सौधपृष्ठे हर्म्यतले आसना स्थितिः । कार्येऽप्यहार्थम् । तत्रासीत्यर्थः । किंभूते सौधपृष्ठे । निशाकरः शीतांशुस्तस्य करा गर्भस्तयस्तैराकीर्णं व्यासे ॥ ३७ ॥

प०—निशासु रात्रिषु सौधपृष्ठे-हर्म्यमूर्ध्नि निशाकरकराकीर्णं चन्द्रमसो रश्मिभिर्व्याप्तिं स्वयान् शयीत । आसना आस्या हर्म्यमस्तके रात्रौ शस्यते ॥ ३७ ॥

हे०—तथा निशासु पुनश्चन्द्ररश्मिव्याप्तिं हर्म्यमस्तके स्वयान् ॥ ३७ ॥

स्वस्थचित्तस्य चंदनार्द्रस्य मालिनः ।
निवृत्तकामतंत्रस्य सुसूक्ष्मतनुवाससः ॥
जलाद्रिस्तालवृन्तानि विस्तृताः पश्चिनीपुटाः ।
उत्क्षेपाश्च मृदूत्क्षेपा जलवर्षिहिमालिनाः ॥
कर्पूरमल्लिका माला हाराः सहारिचंदनाः ।
मनोहरकलालापाः शिशवः सारिकाः शुकाः ॥
मृणालवल्याः कांताः प्रोक्तुलकमलोज्ज्वलाः ।
जंगमा इव पद्मिन्यो हरति दयिताः क्लमम् ३८ ॥

स०—स्वस्थचित्तस्य रागाद्यनुपहतमनसो जलाद्रिः क्लमं हरति । एवं तालवृन्तादयो योज्याः । अंतर्दीपकत्वादस्य । तस्य च कीदृशस्य । चंदनार्द्रस्य चंदनेनानुलितस्य । तथा मालिनः स्रविणः । तथा निवृत्तं कामतंत्रं पुष्पधन्वपरिच्छेदो यस्य । तथा सुष्ठु सूक्ष्मे तनुनीं स्वच्छं वाससी यस्य स एवम् । जलाद्रिः पानीयकृताद्रिः शाटिकाः । तालवृन्तानि मयूरपिच्छादिद्विक्तानि तालवृन्ताकृतीनि व्यजनानि । तथा विस्तृता महताः पश्चिनीपुटा नलिनीपत्राणि वीजनार्थम् । तथोत्क्षेपाः मयूरपिच्छादिद्विक्ता व्यजनविशेषाः । ते च किंभूताः । मृदूत्क्षेपो येषु ते मृदूत्क्षेपाः । जलवर्षी हिमोऽनिलो येषु मृदूत्क्षेपेषु ते जलवर्षिहिमालिनाः । शीतजलाम्बुक्षितैरेतैर्वैतः कार्य इत्यर्थः । कर्पूरेत्यादि । मालाशब्दः प्रत्येकं प्रयुज्यतोऽस्तदिककर्पूरप्रथिता माला महिम्नामालाश्चेत्यर्थः । तथा हारा मुक्तादामानि । किंभूताः—सह हरिचंदनेन सहारिचंदनाः । यच्छेदे लोहितमितसुगंधं सुष्ठु शीतीर्थं च तद्वरिचंदनमुच्यते ।

मनोहरोत्यादि । मनोहरो रम्यः कलो मधुर आलापो येषां ते मनोहरकलालापाः । शिशवो बालकाः । तथा सारिकाः शरायः । शुकाः कीराः । मृणालेत्यादि । मृणालान्यतिकोमलानि त्रिसानि वल्याः । कटकानि यासां ता दयिता योषितः । किंभूताः । कांता रम्याः । तथा प्रोक्तुलकितैः कमलैश्चञ्चलाः शोभिता एवम्—ताश्च । उत्प्रेक्ष्यते । जंगमाः संचारिण्य इव पद्मिन्यः । क्लमं हरतीति योज्यम् । स्वस्थचित्तस्येति प्राधान्यव्यपनार्थं प्रागुपात्तम् । स्वस्थचित्तस्यैव ते जलाद्रिद्वयः क्लमं हरति न तथोपतत्तमनसः । चित्तापत्ता हि सर्वभावानां शुभाशुभवृत्तयः । तथा च स्निग्धमधुरोऽप्याहार उपयुक्तः सुखशय्यादिरपि विहारः सेवितः शोकाविष्टचेतसो न तथा शरीरस्य पुष्टिमादधाति । अत एव शोकः शोषणानामित्यध्यसंग्रहे प्रोक्तम् । तथा रूक्षोऽप्याहारस्तथाविधो विहासश्च सेवितो निर्वृत्तमनसः पुष्टिमेवादधाति न कार्श्यम् । तथाचोक्तम् । निर्वृत्तिः पुष्टिहेतुनामिति । सुष्ठुते च क्लमस्य लक्षणमुक्तम् । योऽनयासश्रमो देहे मृद्वः श्वासवर्जितः । क्लमः स इति विज्ञेयमिद्विधार्थप्रबाधक इति ॥ ३८ ॥

प०—स्वस्थचित्तस्यादुःखचेतसः निवृत्तचेतसः । तथा चन्दनार्द्रस्य चन्दनेनानुलिप्ताङ्गस्य तथा मालिनो मालाविभूषितस्य तथा निवृत्तकामतंत्रस्य विरलानङ्गसङ्गमस्य मैथुनाद्विरतस्य तथा सुसूक्ष्मतनुवाससः—सुष्ठु सूक्ष्माणि तन्नि लघूनि वासांसि वसनानि यस्यस्य सुसूक्ष्मतनुवासास्तस्य तथाविधस्यासनादिता । जलाद्रिद्विका अस्मिन् काले क्लमं ग्लानिं हरन्ति विनाशयन्ति । जलाद्रिः जलछिन्नशाटका जलज्जलवृन्तानि । तालवृन्तानि—तालवृक्षपत्राणि । अथवा वृन्तानि मयूरपिच्छनिष्पादितानि तालवृन्त-सदृशाकृतीनि घर्मापनोदकार्याणि यानि क्रियन्ते तानि तालवृन्तानिमुच्यन्ते । विस्तृता विस्तारिताः पश्चिनीपुटाः नलिनीपत्राणांस्तथोत्क्षेपाः मयूरपिच्छादिद्विक्ताः ते च मृदूत्क्षेपा मृदूत्क्षेपणं सविज्ञासमूर्ध्वनयनं येषाम्ने मृदूत्क्षेपाः । तथा जलवर्षिणो हिमाः शीता अनिला येषां ते जलवर्षिहिमालिनाः । एवंविधा उत्क्षेपाः कर्पूरेणाधिवासिता मल्लिका तस्याः मालाः—कर्पूरम्—

छिकाःमालाः । अथवावशिष्टैव मल्लिका द्वारा-मौक्तिकाभरणानि सह हरिचन्दनेन लोहितचन्दनेन वर्तन्त इति सहारिचन्दनाः । अथवा शिशवो-बालाः मनोहराः-रम्याः कलो मधुर आलापो वचनं येनान्ते मनोहरकलापाः । तथा सारिकाः शुकाश्च पक्षिणः मृणालान्यतिक्रमलान्यभिनवानि विसान्युच्यन्ते तैः कृता आभरणविशेषा यासां ता मृणालवल्याःकान्ता दयिता नार्यः प्रफुल्लैरिति विकसितैः पद्मारुज्ज्वलाः शोभितास्तथा प्रफुल्लकमलोज्ज्वलाः । एवमुत्प्रेक्षन्ते जङ्गमा इव पक्षिन्यः संचारिण्य इव कमलिन्य इति ॥ ३८ ॥

हे०--कूमहृत्त्वकधनद्वारेणासनादीनि विषत्ते-स्वस्थ-चित्तत्वादिनिशिष्टस्य या आसना आस्या सा क्लमं हरति । स्वस्थचित्तस्य-निवृत्तमनसः, मालिनः-मालाभूषितस्य, निवृत्तकामतन्त्रस्य-सुरतविमुखस्य न तु विरलम् । जलाद्रादयो-व्यजनविशेषाः क्लमं हरन्ति । जलाद्रवकमयानि व्यजनानि, तालवृन्तानि-तालपत्रमयानि, उल्लेपाः-नलिकामादिदण्डतादूर्ध्वमधश्चोत्क्षिप्यन्ते, मृदूल्लेपाः-मन्दान्दोलनाः, जलवर्षा हिमानिलो येषां ते । तथा कर्पूरमालादयः-क्लमं हरन्ति, कर्पूरप्रतिभा-मल्लिका, ग्रथिताश्च मालाः, सहारिचन्दना द्वाराः-पीतचन्दनमणिभिः श्रिता शुकावल्याः, मनोहराः-सुन्दराकाराः, मधुरालापाः शिशवः-शुकसारिकाः, मृणालादिधारणाजङ्गमाः पक्षिन्य इव यास्त्रियश्च क्लमं हरन्ति ॥ ३८ ॥

इदानीं वर्षाचर्या निर्दिदिक्षुरिदमाह—

आदानग्लानवपुषामग्निःसन्नोऽपि सीदति ।
वर्षासु दोषैः ॥ ३९ ॥

स०--आदानमुत्तम् । तेनादानाख्येन कालेन ग्लान सङ्क्रमं वपुः शरीरं येषां पुरुषाणां त आदानग्लान-वपुषस्तपोमपचितधातूनामग्निरप्यपचितः सन्नो मंदः सन् पुनर्वर्षासु सीदति हानिं याति । अपिशब्दः पुनरर्थः । अनेकार्थत्वात्निपातानाम् । वर्षास्त्विति नित्य-बहुत्वाद्बहुवचनम् । केन सीदतीत्याह । कालस्वभावा-दोषैर्नातपित्तश्लेष्मभिर्दुष्टैरित्युत्तम-वर्थाद्भूम्यते । यतोऽग्निःसादहेतुत्वमुदृष्टानां तेषां न संभवति । तस्माद्दुष्टै-र्दोषैरग्निः सीदतीत्यर्थोद्भूयते ॥ ३९ ॥

प०--वर्षासु दोषैः शिशिराद्या ग्रीष्मान्ता ऋतवस्त्र आदानकालाः । तेनादानाख्येन कालेन ग्लानमपचित वपुःशरीरं येषां ते आदानग्लानवपुषस्तपोमपचितः सन्नोऽपि पूर्वमेव मन्दः पुनर्वर्षासु दोषैर्नातादिभिः वृषितैः सीदत्यवश्यं सादं याति मंदत्वं गच्छति ॥ ३९ ॥

हे०--अथ वर्षाचर्या-सा च चयपूर्वके प्रकोपे शोभन् अचयपूर्वके शमनी । तत्र सोपपत्तिकमुभयचर्या साधारणं विषत्ते-यत्साधारणं-सर्वदोषहरं, यच्चोष्णस्तेजजनः अग्निदीप्तिकरं, तत्सर्वं वर्षासु भजेत् । केतु सत्सु तेभ्य मिदोषिष्वन्योऽपि दूषितेषु कृतपरस्परं दूषणेषु सत् सर्वेषां दुष्टत्वात्सर्वं साधारणं भजेदित्यर्थः । कथमन्योन्य दूषणम् इत्यनेन प्रकारेण आदानेनावसन्नदेहानामग्निरादेहावयवत्वादचसन्नोऽपि पुनर्दोषैः सीदति-मन्दत्वलक्षणा दुष्टं याति ॥ ३९ ॥

ननु कथं वर्षासु दोषाणां दुष्टत्वं स्यादित्याह—

दुष्यति तैबुलंबावुदंजरे ॥

सतुषारेण मरुता सहसा शीतलेन च ।
भूवाष्पेणाम्लपाकेन मल्लिनेन च वारिणा ४० ।
वह्निनैव च मदेन तेभ्यस्त्वन्योन्यदूषिषु ।
भजेत्साधारणं सर्वमूष्मणस्तेजजनं च यत् ॥ ४१ ॥

स०-ते दोषा दुष्यति । कदा । अंबरे वियत्यंबुलंबावुदंजरेऽनुना लंबा अतिनिर्मलत्वादंबुलंबा ईदृशा अंबुदा मेघ यस्मिन्नेवंविधेऽनेन चविशेषणेनास्यकालस्य स्वरूपमुपलक्षयंत्याचार्याः । यदैवंविधो वर्षाकालः संपद्यते तदैवैते दोषा दुष्यति स्वकर्मण्ययोम्याः संपद्यते न वर्षाकालमात्रेऽनासादितस्वरूपे । तथा सतुषारेण सजलकणेन मरुता पवनेन सहसा ग्रीष्मतापसंतापानंतरमेव शीतदेनाम्यंतरो वायुर्दुष्यति । तथा मुवो वाष्प ऊष्मा भूवाष्प-स्तेन । तथा कालस्वामाव्यादम्लपाकेन वारिणा पित्तं दुष्यति । तथा मल्लिनेन वारिणा क्षतादितनुविष्मूत्रेत्यादिकलुषेण वर्षाजलेन कालस्वामाव्याजातिशयेन मंदत्वं गतेनाग्निना श्लेष्मा दुष्यति । तदैतदेवमस्मिन्काले वात-पित्तश्लेष्माणो युगापत्कालस्वामाव्यादुष्यति । नन्विह त्रयाणामपि दोषाणां कोपोऽनुज्ञायते । वक्ष्यति तु । चय-

एवोपक्षिणप्रभावत्वान्मधु मरुकोपं विधातुमसमर्थम् ।
तस्मान्मधुव्योगो न्याय्य एव ॥ ४२ ॥

प०—शुद्धतनुः शुद्धदेहः वमनादिभिरास्थानपं
निरूहं भजेत् । तथा—जीर्णं धान्यं वर्षापितं रसान्
मांसरसान् कृतान् संस्कृतान् भजेत् । जाङ्गलं
पिशितं मांसं, यूपान्—मुद्रादिकृतान् । मधु—माध्वी-
क्रमारिष्टं—मद्यविशेषं तच्च चिरन्तनं निगदं भजेत् ।
मन्तु वा भजेत्, सौवर्चलाढ्यं सौवर्चलवणसंयु-
क्तम् । तथा पञ्चकोलेनावचूर्णितम् । अथवा कथितं
दिव्यमम्भस्तोयं कौपं वा तोयं कथितं भजेत् ।
अतिदुर्दिने वातवर्षाकुले दिवसे भोजनमाहारजातं
व्यक्तं अम्लवणस्नेहं व्यक्ताः स्फुटाः अम्लवणस्नेहा
यस्मिन् तथोक्तम् । संयुष्कं—शुष्कमायम् । क्षौद्रवत्-
समाक्षिकं लघुमात्रावत् स्वभावतो वा तथाविधं
भोजनं भजेत् । अस्मिन् काले धातवः संक्षुद्यन्ति ।
ततश्च क्षुद्रसंरक्षणा एव उपक्षिणशक्तित्वान्मधुना
वातकोपं कर्तुमसमर्थम् । तथाच ग्रन्थः—“वातलं
वातकोपेऽपि वर्षासु मधु शस्यते” ॥ ४२ ॥

हे०—बोधनीं विषते—शुद्धतनुः कृतविरचनः सत्ता-
स्थापनं—वस्तिकर्मं भजेत्, शमनीं विषते—जीर्णं—पुराणं,
रसान्मांसरसान् कृतान्, पटुकट्वम्लस्नेहयुतान्, पिशितं, मांसं,
यूपान्—धान्यकाधान्, तानपि कृतान्, मधु—मार्दवाकम्,
अरिष्टं—कथितौषधं, मद्यं द्वयमपि चिरन्तनम् । पञ्चकोला-
वचूर्णितं, सौवर्चलवणाढ्यं च । मस्तु दधिमण्डं, दिव्य-
मांतरिक्षं, तच्चातीताग्निनयद्गीतं काचादिपात्रस्थं वर्षासु
ग्रहणनिषेधान्, तदभावे कौपं तच्च शृतम् । उक्तं च
संग्रहे—“दिव्यं कथितकूपोत्थं चौदशं सारसमेव च ।”
वर्षाविशेषे भोजनविशेषमाह “श्रेष्ठच्छन्नेऽङ्गि दुर्दिनम्”
इत्युक्त्यात् । अतिदुर्दिने वातवर्षाकुलेऽहनि । संयुष्कं
कुल्माणादि, क्षौद्रवत्समाक्षिकं, वातलमपि मधुलेदम्लत्वा-
त्कालसाग्धेन न वातप्रत्वाच्च विहितम् । उक्तं हि संग्रहे—
“वातलं वातकोपेऽपि वर्षासु मधु शस्यते” इति ॥ ४२ ॥

अथाऽत्र काले यादृशः पुरुषः स्यात् दर्शयति—

अपादचारी सुरभिः सततं धूपितांबरः ॥

हर्म्यपृष्ठं वसेद्वाष्पशीतशीकरवर्जिते ॥ ४३ ॥

स०—पादान्यां चरति नित्यं पादचारी नैव यः सोऽपा-
दचारी वानवायी स्यात् । तथा सुरभिः शोभनगंधयो-

गात्प्राज्ञानशीलः समुरभिरित्यनेनैवास्त्योक्तत्वात्सुरभिश्चा-
णमतिशयार्थम् । तथा सततमविरतं धूपितेऽम्बरे य-
स एवम् । तथा हर्म्यपृष्ठे धवलगृहतले वसेत् तिष्ठेत्
कीदृशे । वाष्पश्च शीतं च शीकरश्च तैर्वर्जिते ॥ ४३ ॥

प०—तासु वर्षास्वपादचारी स्याद्यथोक्तः रेणुमुख्य-
भिः सुरभिः सुगन्धकायोऽगुरुकूपूरकुंकुमादिभिर्धूपित-
देहः स्यात् । सततं—सर्वकालं, वरागुर्वादिभिर्धूपित-
वासः स्यात् । हर्म्यपृष्ठे गृहमस्तके वाष्पादिवर्जितं
वसेत् । वाष्पमूष्मा, शीकरा—जलकणाः ॥ ४३ ॥

हे०—अपादचारित्वादि विषये—अपादचारी—सत-
हस्त्यादिवाहनगामी, धूपिताम्बरः—अगर्वादिधूपितवस्त्रः
सततमपि विष्वपि संबन्धनीयम् । अतएव स्नानशील-
सुसुराभिरीत्यस्यापौनश्चयम् । स्थानविशेषे वासं विषये
हर्म्यपृष्ठे हर्म्यमस्तके ॥ ४३ ॥

नदीजलोदमंथाहः स्वमायासातपांस्त्यजेत् ४४ ।

स०—तथा नदीजलादीनपंच त्यजेत् । उदकालोडिता-
सक्तवः ससर्पिका उदमंथावाच्या जलावक्षारीसंज्ञाः
तदत्र काले साम्यत्वात्सक्तवस्तकादिसंयोगान्नाप्यंतम-
निष्ठाः । पानीयसंयोगात् वातलाः प्रकृष्टवातले कादे
नामीष्टा एव । मुनिना त्वेवमुक्तम् । उदमंथं दिवास्व-
प्रमवस्यायं नदीजलम् । व्यायाममातपं चैव व्यवार्ध-
त्वात् वर्जयेदिति ॥ ४४ ॥

प०—तत्र वर्षासु नदीनां जलम् । उदमन्थं द्रवेणा-
लोहितान् सक्तून् ससर्पिकान् अहःस्वप्नं—दिवा-
स्वपम् आयासं—व्यायामम् । आतपसादित्वरदमींश्च
त्यजेत् परिहरेत् ॥ ४४ ॥

हे०—नदीजलादीन् निषेधात्—द्रवालोडिताः
सक्तवो मन्थः स एव उदके द्रवे उदमन्थः, आयासो
व्यायामः ॥ ४४ ॥

अधुना शरच्चर्यां विवक्षुराह—

वर्षाशीतोत्तितांगानां सहसैवार्करश्मिभिः ।

तप्तानां संचित वृष्टौ पिप्तं शरादि कुप्यति ॥

तज्जयाय घृतं तित्तं विरेको रक्तमोक्षणम् ४५ ॥

स०—वर्षासु शीतं वर्षाशीतं वर्षाशीतमुचितं सात्त्व्यं
यस्य तदेवंविधमंगं वपुर्धेयां ते वर्षाशीतोत्तितांगा मरा-
स्तेषां सहसैव झटित्वेव शरादि जातामार्करश्मिभिर्भाग-
भाभिस्तप्तानां सतां पिप्तं कुप्यति । किंभूतम् । वृष्टौ

संचितं वर्षासु वृद्धिं गतम् । यत्क्षैवं ततश्च तज्जपाय
तित्तं घृतं कुष्ठचिकित्सितोक्तं योज्यमिति वाक्यशेषः ।
यदि वा तित्तैर्द्रवैः साधितम् । तथा विरेको योज्यः ।
तथा रक्तमोक्षणं च सर्वोपक्रमेभ्यः पित्ते विरेकस्य
ज्यायस्त्वादहं पूर्वमुपन्यासः । तथा ह्याह । विरेचनं
पित्तहरणमिति । ततोऽरक्तमोक्षणं पित्ताधारत्वा-
द्रक्तस्य । विरेचनांगत्वाच्च तज्जपाय घृतं तित्तमिति
वृत्तस्य पूर्वमुपन्यासः न ह्यस्मिन्नेव विरेचनप्राप्तिरस्ति ।
तथा च वक्ष्यति । स्नेहस्नेहावनम्यस्य कुर्यात्संशोधनं तु

यः । दास्य शुष्कविमानाम् शरीरं तस्य दीर्यत इति । तथा
विरेकस्य सुतरक्तस्य च पवनप्रकोपमयम् । कालस्वा-
भ्याच्च पित्तकोपमयम् । तदेतत्परिहर्तुं तथा पुष्ट्यर्थम-
ग्निस्तुक्ष्णार्थं च तित्तघृतोपयोगः कार्यः । इत्यनेन
कार्यकारणत्वेन प्राधान्याच्च तित्तघृतस्य पूर्वमुपन्यासः ।
असमासकरणं च ज्ञापनार्थम् । नैतानि सर्वोपवश्यं
तित्तघृतादीनि तदा कार्याणि । किं तर्हि देशाद्यनुरोधा-
त्कदाचित्पित्तविजयाय तित्तं घृतं कदाचिद्विरेकः
कदाचिद्रक्तमोक्षः कदाचिद् द्वयं कदाचित्सकलान्ये-
वेति । विरेकस्तु पित्तविजयार्थमवश्यं शरदि कार्यः ।
तथा वसते श्लेष्मविजयाय वमनम् । वर्षासु च पवन-
विजयाय वस्तिः । अत एव प्राङ्निर्दिष्टं वसते च
वमनं वर्षासु चास्थापनं शरदि विरेक इति ॥ ४९ ॥

प०—शरत्कर्यामाह—“शरदि व्यौम शुभ्राञ्च कि-
ञ्चित्पङ्काङ्कितं मही । प्रकाशकाशसाहकुसुदाशालि-
शालिनी ॥ विशिष्टतीक्ष्णकिरणो मेघौघविषमाम्राविः ।
बभ्रुवर्णातिविमलाः क्रौञ्चमालाकुला दिशः ॥ कमला-
न्तरसेलीनमीनहंसादिचट्टिवैः । तरंगभङ्गजुङ्गानि
सरांसि विमलानि च ॥” वर्षाशीतोचितार्गानां—प्राद्य-
पि शीतसात्म्यशरीराणां सहस्रैव शटित्येव शरदि
प्राप्तायामर्करभिर्मनुभाभिस्तप्तानां पुंसां वृष्टौ वर्षासु
सञ्चितस्वस्थान्येव वृद्धिं गतं पित्तं कुण्ठयति, स्वश-
क्त्याधिक्येन स्वस्थानात् स्थानान्तरं गत्वोपतापं करो-
त्यसाधुजनवदिति । अतस्तज्जपाय पित्तनिवारणाय
घृतं तित्तं कुष्ठोक्तं प्रयोज्यं, विरेको—विरेचनम् ।
रक्तमोक्षणं—रक्तनिर्हरणं शरादिभिः कार्यम् ॥ ४९ ॥

१ अत्र कोष्ठान्तर्गता एते श्लोकाः कचिन्मूलोऽपि दृश्यन्ते ।

हे०—अथ शरत्कर्या-न्ता च वर्षापूर्वके गोपनी, अच-
यपूर्वके शमनी । तत्र सौपयन्तर्कां शोथनां विषये—वर्षासु
क्षार्धतं पित्तं वार्षिकशीतसात्म्यशरीराणां तृणां शरत्कर-
रदिभिः सहस्रैव तप्तानाममात्रपतारस्यंश्चैव कुण्ठयति ॥
अतस्तस्य पित्तस्य जयाय तित्तं निष्कसं कुष्ठचिकि-
त्सितोक्तं घृतं कुष्ठार्थं योज्यं, ततो विरेचनतया रक्त-
मोक्षणम् ॥ ४९ ॥

तित्तं स्वादु कषायं च क्षुधितोऽन्नं भजेद्दुष्टम् ॥
शालिमुद्गसिताध्नीपटोलमधुशंगमम् ॥ ४९ ॥

स०—क्षुधितोऽन्नं भोजनं निष्कादिगुणयुक्तं भजेत् ।
क्षुधितग्रहणमतिबुद्धितप्रतिपादनार्थम् । अक्षुधितस्य
भोजनाधिकारामावात् । किं तत्तत्कादिगुणयुक्तमित्याह ।
शालित्यादि । शाल्यादीन् सप्त भजेत् ॥ ४९ ॥

प०—क्षुधितो—बुभुक्षितः, अन्नं—तित्तं स्वादुक-
षायं लघु भजेत् । तथा शालिमुद्गान् . सितां—अर्क-
राम्, आसलकं, पटोलशाकं, माक्षिकं . जालुकं च
मांसं भजेत् सेवेत् ॥ ४९ ॥

हे०—शमनी विषयैः—क्षुधितः सप्त निष्कादिभिः लघु ।
शाल्यादिकमन्नं भजेत् । क्षुधितग्रहणमतिबुद्धितस्य भोजनार्थं,
तथाहि—पित्ताधिक्यादसम्यक् क्षुर्यन्ति क्षुधितस्तुष्टिः ।
उक्तं च चरकेण—“पित्तप्रथमं सेव्यं माषया मुष्का-
क्षितैः ॥” इति शाल्यादिग्रहणं तत्तुल्यानभिव तित्तादीनां
प्राप्त्यर्थं, धात्री—आमलकी, सिता शर्करा ॥ ४९ ॥

तप्तं तप्तांशुकिरणैः शीतं शीतांशुरभिभिः ।
समेतादप्यहोरात्रमगस्त्योदयनीविषम् ॥
शुचि हंसोदकं नाम निर्मलं मलजिज्जलम् ।
नाभिर्भ्यदि न वा रूक्षं पानादिष्वमृतोपमम् ४७

स०—समेतात्सर्वतः सर्वप्रामात्रिहृति तप्तं कथितं च
चंद्रकिरणैर्निशि शीतीकृतम् । तथा आगस्त्योदयेन
निर्विषीकृतम् । तथा शुचि पवित्रम् । वर्षासु लघुची-
त्युक्तम् । तच्च हंसोपभोग्यतया हंसवदतिर्मेल्माक्षलो-
दकं नाम तत्रकारैरायुर्वेदशास्त्रे संक्षिप्तम् । तथा निर्मल-
मकलुषम् । तथाऽमलत्वात् पित्तलेप्याग्नौ जयतीति
मलजित् । आगस्त्योदयनीविषपशब्देन विशेषणैतत्प्र-
तिपादयति । तथा यदंतरिक्षप्रभवं सरस्तडागदि-

किमन्यस्मिन्नुत्तरी प्राते पूर्वोत्तरीया सहसैव त्याज्या-
ऽन्या च सेव्या नेत्याह—

ऋत्वोरन्त्यादिसप्ताहाष्टतुसंधिरिति स्मृतः ।

तत्र पूर्वो विधिस्त्याज्यः सेवनीयोऽपरः क्रमात्

स०—ऋत्वोः शिशिरवसंतयोर्ग्रीष्मप्रातृषोरित्यादिक-
योरेत्यश्चादिश्च यौ सप्ताहौ तावत्तुसंधिरिति स्मृत उच्यते।
तत्र सप्ताहद्वयलक्षणे ऋतुसंधौ पूर्वं पूर्वोत्तुसंबन्धी
विधिस्त्याज्यः। अपर एष्यद्वयसंबन्धी सेवनीयः । कथम् ।
क्रमाक्रमेण पादेनापथ्यमन्यस्तमित्यादिना । सप्ताना-
मह्यं समाहारः सप्ताहः । सप्ताहश्च सप्ताहश्च सप्ताहौ ।
“राजाहःसखिभ्यष्ट्व” इति ठक् समासांतः । “नसं-
ख्यादेः समाहारे ” इत्यहोदेशनिषेधः ॥ ५३ ॥

प०—“ऋत्वोरन्त्यादिसप्ताहाष्टतुसंधिरिति स्मृतः”
इत्यादिसंग्रहेऽभिहितमाचार्येण कैश्चिद्दिहानीतमिति
कृत्वा न व्याख्यातं तथाऽन्यान्यपि वाक्यानि बहू-
न्यपि संग्रहोक्तानि भिषग्भिर्ह्रिद् प्रदर्शितानि, तान्यपि
मया न व्याख्यातानि । आगमभ्रंशभायात् । त्वैच
साधारणदेशं समधातुं प्रत्येष्ट नियमः, यदुत्तारि-
मन्तुताविदं सेव्यमिदं न सेव्यम् ॥ ५३ ॥

हे०—पूर्वापरयोर्ऋतुचर्ययोः क्रमेण त्यजनभजने विधत्ते-
क्रमो यथा—पूर्वस्य ऋतोरन्त्याः सप्ताहा, उत्तरस्य च आद्या
सप्ताहा एवं चतुर्दशाहा ऋतुसंधिः स्मृतः। तस्मिन्। ऋतुस-
न्धौ पूर्वोत्तुसंबन्धिविधिः क्रमात् त्याज्यः, उत्तरतुसंबन्धी
क्रमात्सेव्यः ॥ ५३ ॥

ननु किमेवं त्यागः सेवनं च क्रियत इत्याह—

असात्म्यजा हि रोगाःस्युःसहसा त्यागशीलनात्

स०—यत्सहसा त्यागशीलनादसात्म्यादनुचिताजाता
असात्म्यजा रोगाः स्युः । ततः सहसा त्यागशीलनं न
कार्यमिति शेषः ॥ ५४ ॥

इति श्रीभृगुङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टा-
ङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुंदाख्यायां तृतीयोऽध्यायः
संपूर्णः ॥ ३ ॥

प०—आनुपदेशे जाङ्गले वा विषमधातोरन्य धातु
साभ्योत्पादनाय देहदेशानुगुणमन्यतुविहितमनु-

विधानमन्यस्मिन्प्रातृतावनुष्ठेयम् । न यथोक्तं स
सर्वथाऽनुष्ठेयमिति । इयं च चर्या आतीतज्यपेक्ष
“तामालोच्य प्रयुजीत व्याधिकालबलाबलम्” इति
भद्रम् ॥ ५४ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रिकाया
अष्टाङ्गहृदयटीकायामुत्तरार्धोऽध्यायस्तृतीयः । ३

हे०—सहसा हि त्यागशीलने च क्रियमाणे असात्म्य-
रोगाः स्युः। ऋतुसंधेः प्रथमे दिने पूर्वस्याहारस्य त्रयः पाद-
उत्तरत्यैकः, द्वितीये पूर्वं एवाहारः, तृतीये प्रथमवत्, चत्-
पूर्वस्य द्वौ पादौ, उत्तरस्य द्वौ, पंचमषष्ठयोः प्रथमवत्
सप्तमे चतुर्थवत्, अष्टमे पूर्वत्यैक उत्तरस्य त्रयः, नव-
दशमैकादशेषु चतुर्थवत्, द्वादशेऽष्टमवत्, त्रयोद-
शे उत्तराहार एव, चतुर्दशेऽष्टमवत् । अतः परश्च
एवाहारः। अमुं च क्रमं पादेनापथ्यमित्यत्रोपपादयित्वा
सुश्रुततत्त्वहीरात्रे षड्ऋतूनाह—तत्र पूर्वाह्णे वसन्त
लिङ्गं, मध्याह्णे ग्रीष्मस्य, अपराह्णे श्राद्धः, प्रदोषे वार्षि-
शारदमर्द्धरात्रे, प्रत्युषास्य हैमन्तमुल्लक्ष्यते एवमहोरात्रम्
शीतोष्णवर्षद्वयोपचयप्रकोपोपशमौर्जानीयादिति । तत्त-
कस्य दोषत्यैकस्मिन् काले चयप्रकोपशमौर्विबुद्धे चाप-
वार्षिकाणामहोरात्रिकाणां च चयादीनां तथा समावेशा-
यथा—वसन्तस्य पूर्वाह्णे, मध्याह्णे ग्रीष्मस्य । मैवम् आ-
रात्रिकैश्चयामिदिरनवकाशैः सावकाशा वार्षिकैश्चयाद-
वाच्यन्ते । आहोरात्रिकः कफस्य हि प्रधानो, माध्याह्नि-
तस्यावकाशो मध्याह्णे एव, प्रकोपस्तु वार्षिकस्तस्या-
काशाः सायाह्नादयोऽपि तेषामपि वसंतत्वात्। न ग्रीष्मा-
मध्याह्णे माध्याह्निकस्य प्रशमस्यावकाश इति वार्षिकं, ग्री-
तावर्ग्रीष्मत्वादेव प्रशमे सिद्धे वैवर्ध्यं, वर्षासु दोषत्रयदुर्गा-
शरयपि किंचित्प्रकोप इष्टः । “ कुर्वाण्यित्तं च शर-
तस्य चानुबलः कफः” इति वचनात् । हेमन्तशिशिर-
संचयः स्पष्टमेव । एवं चयप्रशमयोरपि वार्षिकं, चयप्रको-
पोस्त्वविरोधः द्वयोर्द्वैद्विरूपत्वात् । यच्च प्रचलितत्वं प्र-
विशेषः । तं प्रति चयहेतोर्ददासीनत्वम् । एवं वातपित्तं
रपि वार्षिकम् । ननु “वयोऽहोरात्रिभुक्तानां तं तैश्चामप्यादि-
क्रमात् ।” इति वाक्ये पित्तकफप्रचलितानां मध्याह्नपूर्वरात्रौ
पररात्रेषु प्रकोप उक्तः । सुश्रुतवाक्ये तु वातचय—वा-
प्रकोप—कफचया उक्ताः इति विरोधः, मैवं, दोषभेदे-
विरोधात् । अथनुल्लक्षणं—संग्रहे—“ धूमधूम्राजोमदाह-
पाराविलमण्डलाः । दिगादित्वा मरुच्छैत्यादुत्तरी रो-
हर्षणः ॥ रोध्रयिर्गुणुभागा लब्धवः कुसुमोष्णबलाः
दृष्टा राजाजमहिषवाजिवायसशूकराः । हिमानीपटलधि-

ब्रा लीनमीनविहङ्गमाः । नद्यः सवाष्पाः सौष्माणः कृपापक्ष
हिमागमे ॥ देहोष्माणो विशान्तोऽन्तःशीते शीतानिलाहताः ॥
जठरे पिण्डतोष्माणं प्रबलं कुर्वतेऽनलम् ॥ विसर्गं बलिनां
प्रायः स्वभावादिरुक्लमम् ॥ बृंहणान्यब्रणानानि योजये-
त्तस्य युक्तये ॥ वसंते दक्षिणो वायुराताम्रकिरणो रविः ।
नयप्रवालत्वकृपयाः पादपाः ककुभो मलाः ॥ किंशुकाशोक-
नुतापदिवनराजिविराजिताः । कोकिलालिकुलालापकलो-
लाहलाः कुलाः ॥ श्रीभेऽतसीपुष्पनिभस्तीक्ष्णांशुर्दवदीपिताः ।
दिशो ज्वलन्ति भूमिश्च मासतो नैर्ऋतोऽसुखः । पवनात्पसं-
स्वेर्देर्जन्तवो ज्वरिता इव । तापात्तुङ्गमातङ्गमहिषैः कण्टी-
कृताः ॥ दिवाकरकराङ्गारनिकरैः क्षपिताभ्रमसः । प्रवृद्ध-
रोधसो नद्यश्छायाहीना महीरुहाः ॥ विशीर्णजीर्णपर्णाश्च
शुष्कक्वलीलताङ्किताः । चर्पासु वारणो वायुः सर्वसम्यग्-
मुद्भवः ॥ भिन्नेन्द्रनीलनीलाभ्रवृन्दमन्दारिणिलं नमः ।
दीर्घिकानवकार्योद्यमस्रोतानपन्क्तयः ॥ वारिधाराभृशघात-
विकशितसरोरुहाः । सरितः सागराकारा भूरव्यक्तजल-
स्थलाः ॥ मन्द्रस्तमितजीमूतशिल्पिदुर्गुरनादिता । इन्द्रगोप-
धनुःखण्डविशुद्धुद्योतदीपिताः ॥ परितः श्यामलनुगा शिल्-
प्रकटुकोञ्जलाशरादि व्योम शुभ्राभ्रं किंचित्पङ्काङ्किता मही।
प्रकाशकाशसाहकुसुमदशालिशालिनी । विश्विसतीक्ष्णकि-
रणो भवौषविमाम्राविः ॥ यशुगणोऽतिविमलाः कौक्षमा-
लकुला दिशः । कमलान्तरसंलीनमीनहंसांसघहनैः ।
तरङ्गमङ्गलुङ्गानि सरांसि विमलानि च ।” इति ।

इति हेमाद्रिटीकायामनुर्बेदरायने ऋतुचर्याप्रकरणं
सामस्येन निरूपितम् ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

स्वस्थवृत्तिप्रवृत्तस्य वेगाधारणशीलस्य च स्वास्थ्यसं-
भवः । अतो वेगाधारणप्रतिषेधेन या रोगानुत्पत्तिस्ताम-
चिकित्साध्याय आरभ्यते—

अथातो रोगानुत्पादनीयाध्यायं व्याख्यास्यामः

स०—व्याख्याऽत्र प्रथमाध्यायवद्बोद्धव्या । रोगाणाम-
नुत्पादोऽनुत्पादनं तस्मै हितो रोगानुत्पादनीयः उपदर्श-
नमिदं निर्देशनाख्यम् । तंत्रयुक्त्या चोत्पन्नरोगोपशम-
प्रदर्शनाद्वेगोपशमनीयोऽपि वातादिरोधोत्थानां रोगा-
णामुपशमस्याप्युपदेशात् । तथा च वक्ष्यति—“अनु-

त्पत्यै समासेन विविधेषु प्रदर्शितः । निजांगुलिकारा
णामुत्पन्नानां च शांतये ॥” इति ॥ १ ॥

प०—प्रस्तुताद्युत्तुचर्याऽध्यायादनन्तरं रोगानुत्पा-
दनीयोऽध्याय आरब्धः । यस्मात् सत्यपि यथायथ
ययोक्तार्तवविध्यनुष्ठाने वेगोदीरणधारणादवब्रं
रोगमेव रोगस्तथाभूतः सम्भवति । यथोक्तार्तव
विध्यनुष्ठानमन्यथा कुर्वते ततोऽस्यारम्भः । रोगाः
कायमनोऽधिष्ठानभेदान् द्विधा व्याख्याताः, तेषाम्
नुत्पादः स यस्मिन्नध्यायेऽस्ति तं व्याख्यास्यामः ।
स्वस्थवृत्ताधिकारश्चायम् । तेन स्वस्थेन सता दिन-
चर्याध्ययोक्तमाचारविधानमनुष्ठेयम् तथैतुचर्याध्या-
योक्तमेवं रोगोत्पादनं परिहरता वातादीनां वेगाना-
नामविधारणमनुष्ठेयं भवति ॥ १ ॥

हे०—अथातो रोगानुत्पादनीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रति-
जानाते । यतः पूर्वयोरध्याययोर्निश्चितकालो विहारो व्या-
ख्यातः । इहानियतकालः, स च पञ्चधा—वेगाधारणं,
वेगोदीरणं, शोधनं, बृंहणं, भूताद्यस्पर्शनं च । तेषां च
हानोत्पादानाम्भ्यां रोगाणामनुत्पादनं प्रागभाष्यव्यं-
सहेतुत्वात् । तत्र धारणोदीरणयोर्हानात्मागमावः
शोधनानुत्पादानादुपभयम् । अतएवायं रोगानुत्पादनहेतु-
त्वाद्भोगानुत्पादनीयः । ननु रोगानुत्पादनीयो यद्ययमध्याय-
स्तदीयधस्केधे प्रणिधीयते तस्य य एव हि हेतवः तान्ये-
वौपधानि, असम्यग्योगसम्यग्योगावेवात्र भेदकौ। किं त्वनु-
त्पत्तेषु व्याधिषु ये विहाराहारा रागतो विधितो वा प्राप्ताः
प्रायः सेव्यंते हेतुस्कंधे विधीयंते। तेषामेव हि प्रमादात्प्रतिकूल-
लदैवाद्या सत्यस्य सम्यग्योगोहेतुत्वं, य उत्पत्तेषु ते भेजज-
स्कंधे तेषामेव ह्यप्रमादादनुकूलदैवाद्या सति सम्यग् योगो
भेजजत्वं, पूर्वयोस्त्तरेषां च प्रणामाध्यायानामनैवाभिप्रायेण
हेतुस्कंधे प्रणिधानमिति सकलमनाकुलं रोगानुत्पादनीयत्वं
च यद्यपि सर्वेषामेवाध्यायानां तथाप्यस्यैव संज्ञाकरणमति-
शय्योक्तनार्थम् ॥ १ ॥

वेगाच्च धारयेद्वातविमृशक्षवटुक्षुधाश्च ।

निद्राकासश्रमश्वासजृम्भाश्चुच्छादितस्ताम् ॥२॥

स०—वातादीनां वेगान् धारयेत् । सर्वत्र द्वंद्वस-
मासः । क्ष्वसिलिका । श्रेण श्वासः श्रमश्वासः ॥ २ ॥

प०—तर्द्धमाह—प्रवृत्तेराभिमुख्येनोपस्थितत्वं वेगः ।
तांश्च वेगान् वातादीनां सम्बन्धिनो न धारयेत् ।
श्रेण जनिताश्वासः श्रमश्वासः । तत्र वातस्य

आधान्यात्तद्वोधजानां रोगानामतिप्रत्यपायभवात्पूर्वं निर्दिष्टः ॥ २ ॥

हे०—तत्र वेगधारणं निषेधति—प्रवृत्त्युत्पत्तत्वं वेगः, वातशब्देनाधोवातश्चोर्ध्ववातश्च, क्षयः—क्षययुः, अमेण आसः श्रमश्वासः, अश्रु—आनन्दजं, शोकजं वा नेत्रोदकम् ॥ २ ॥

वातस्य प्राधान्यात्तद्वोधजानाम् पूर्व निदर्शयन्नाह—

अधोवातस्य रोधेन गुल्मोदावर्तरुक्कृमाः ।
वातमूत्रशक्तुसंगदृष्टयश्रिवधहृद्गदाः ॥ ३ ॥

स०—अधोवातस्य रोधेन गुल्मादयो जायन्ते । ऊर्ध्ववातस्योद्धाररूपस्य रोधात् सुखसाध्या अरुच्यादयः । अत एवाधोवातरोधाये रोगा अतिप्रत्यपायरूपा गुल्मादयोऽत्र ते पूर्वं निर्दिष्टाः । उदावर्तोऽर्शो-निदाने वक्ष्यते । रुक् पीडा । कृमो ग्लानिः । वातमूत्रशक्तुसंगो वातादीनामप्रवृत्तिः । दृष्टेरश्व वधो नाशः । हृद्गदो हृद्गोगः ॥ ३ ॥

प०—पायुद्वारेणधोवातस्य रोधाद्गुल्मादयो जायन्ते । उदावर्तः शकुदादीनामूर्ध्वगमनम् । रुक्-शूलम् । कृमो-ग्लानिः । वातमूत्रशक्ततां सङ्गोऽप्रवृत्तिः दृष्टयग्न्योर्विधो विनाशः । हृद्गदो-हृद्गोगः ॥ ३ ॥

हे०—तत्र निषेधातिक्रमे दोषं दर्शयन् वेगाधरणजान् रोगानाह—तत्राधोवातजान् रोगानाह—रुक्—कोष्ठशूलं, वातादीनां संगः—स्वामाविकप्रवृत्तिरोधः, दुष्टिवधस्तिमिरम्, अग्निवधोऽग्निमांशं, हृद्गदो-हृद्गोगः, अधोवातजानन्तर-मूर्ध्ववातरोधजेषु वाग्येषु शक्तुन्म्वरोधजानां वचनं वातरोधजदुस्त्ययोगक्षेमत्वात् ॥ ३ ॥

स्नेहस्वेदविधित्तर वर्तयो भोजनानि च ।
पानानि वस्तयश्चैवं शस्तं वातानुलोमनम् ॥ ४ ॥

स०—तत्र वातोत्थे विकारे स्नेहः कर्तव्यः, स्वेदः कर्तव्यः । फलवर्तयः कार्याः । वातहराणि भोजनानि कार्याणि । पानानि सुखोष्णोदकपानानि कार्याणि । वस्तयश्च कार्याः । यत्किञ्चिद्वातानुलोमनं चच्छस्तम् ॥ ४ ॥

शकृतः पिंडिकोद्वेष्टप्रतिश्यायशिरोरुजः ।
ऊर्ध्ववायुः परीकर्तो हृदयस्योपरोधनम् ॥
मुखेन विट्प्रवृत्तिश्च पूर्वोक्ताश्चामयाः स्मृत

स०—शकृतो रोधेन पिंडिकोद्वेष्टादयो जाय उद्वेष्टनमिवोद्वेष्टः । पिंडिकयोऽद्वेष्टः पिंडिकोद्वेष्टः । पिंजवाकांडस्य पश्चिमे भागे पिंडाकृति कटिने मां तत्रोद्वेष्टनेनेव सम्वतीत्यर्थः । प्रतिश्यायः पीन चः समुच्चये । न केवलमेत एव यावत्पूर्वोक्ता २ दयश्च स्मृताः ॥ ५ ॥

प०—शकृतः—पुरीषस्य रोधात् पिण्डिकयोर्न भवेत् । पिण्डिकयोर्जीवधयोः पश्चिमे भागे म उच्येते तयोर्द्वेष्टनं परिवर्तनं हस्तादिभिरिव नम् । प्रतिश्यायः—पीनसो मुखगतः । शिरोरुज वेदनाः । तथा मुखेनास्येन विट्प्रवृत्तिः—पुरीष नम् ॥ पूर्वोक्ताश्चामया अधोवातरोधोक्ता गुल्मा स्तेऽपि भवन्ति ॥ ५ ॥

हे०—तत्र विडोर्धजानाह—जकुधायाः पश्चिमे पिण्डिकाकृतिर्मांसपिण्डिका तस्या उद्वेष्टनम् उद्वेष्ट योरिव दुःखं, पूर्वोक्ताः अधोवातरोधजाः ॥ ५ ॥

अंगभंगाश्मरीवस्तिमेद्वंक्षणेवेदनाः ॥
मूत्रस्य रोधात्पूवं च प्रायो रोगाः ॥ ६ ॥

मूत्रस्य रोधादंगभंगादयो जायन्ते । अंगानां स्फोटनमिवांगभंगः । वस्त्यादीनां वेदनया संबंध मेदं शिक्मामूर्ध्वं च प्रायो रोगा अधोवातशक्तुद्वे-स्तेऽपि मूत्रस्य रोधाज्जायन्ते, प्रायोमहणाद्वातादिरो-केचिदेयोत्पद्यन्ते केचिन्नेति बोधयति ॥ ६ ॥

प०—मूत्रस्य रोधादङ्गभङ्गादयो जायन्ते । अ नां भङ्गोऽङ्गभङ्गः । अङ्गानि भज्यन्त इव, मृ इव, वेष्टयन्त इव, कुटयन्त इव । मूत्राश्मरी मूत्रकृन् निदाने वक्ष्यमाणा । वस्त्यादिवेदना रुजा वस्ति त्राधारः । मेदं—लिङ्गम् । वंक्षणापुरुसन्धी केवलमेते रोगा जायन्ते यावत्पूर्वं च रोगाः प्रा वातादिरोधजा गुल्मादयोऽपि मूत्रस्य रोधाज्जायन् प्रायोमहणाच्च सर्वे वातादिरोधजा नोत्पद्यन्

कितर्हि केचित् केचिन्नेति प्रायोमहणं किञ्चिन्मू-
नतामाचष्टे । तथाच आगमः--“प्रायः शब्दो विशेष-
पार्थे किञ्चिन्मूने च दृश्यते” ॥ ६ ॥

हे०--मूत्ररोधजानाह--अङ्गमङ्गो भव्यमानेपिवाङ्गेषु
दुःखं वस्त्यादीनां च वेदनाः पथं रोगाः अधोवात-
विद्भोधाः । ते च प्रायोमहणात् सेवे ॥ ६ ॥

तदौषधम् ।

त्यभ्यगावगाहाश्च स्वेदनं वस्तिकर्म च ॥७॥

स०--तदौषधं तेषां वातादिरोधजानां रोगाणामौषधं
चिकित्सितं भवति । किं तदित्याह--वर्तिर्मदनफल-
दिकृता फलवर्तिसंज्ञा । अभ्यगोऽभ्यञ्जनम् । अवगाहो
वातहरद्रवसाधिते द्रवे द्रोण्यां निहिते पायुदेशस्याव-
स्थापनम् । स्वेदनं स्वेदः । वस्तिकर्म मलप्रवृत्तये वस्ति-
विधौ बक्ष्यमाणम् ॥ ७ ॥

प०--तेषां वातादिवेगत्रयरोधोत्थितानां व्याधीना-
मेकहेल्यैव चिकित्सामाह--तदौषधम् । तेषां वातशङ्क-
न्मूत्ररोधजानां विकाराणामौषधं चिकित्सितं वत्यादि ।
वर्तिर्मदनफलगारधूमलवणादिकृता बक्ष्यमाणा फल-
वर्तिः । अभ्यङ्गस्तैलादिभिर्भक्षणम् । अवगाहो--द्रव्य-
कथितततोयतैलादिपूर्णायां द्रोण्यां निमज्जनम् । स्वेदनं-
बक्ष्यमाणं तापादिभेदेन चतुर्विधम् । वस्तिकर्म--पायु-
द्वारेण कथिततैलद्रव्यादीनां प्रक्षेपः । एतन्निष्कसा-
धारणम् ॥ ७ ॥

हे०--उक्तानां वातादिरोधजानां रोगाणामौषधमाह--
तेषामधोवातविष्णुमूत्ररोधजानामौषधं वर्तिः गुदे प्राणधिया
फलवर्तिसंज्ञा । अवगाहस्तैलादिपूर्णद्रोण्यां निमज्जनम् ॥७॥

पुरीषरोधोत्थेवन्मपसाधारणमुपक्रममाह--

अन्नपानं च विड्भेदि विड्रोधोत्थेषु यक्ष्मसु ।

१ यद्यप्यत्र व्याख्यासुधाकारेण “वस निवासे” इत्यसा-
द्वसन्ति मलमूत्रादयोऽसिधिति विग्रहे “वसेस्तिः” इत्युणादि-
सूत्रेण तिप्रत्यये दन्तोष्ठपादिवर्तितः साधितस्तथापि कौमुद्यां
भवादिवर्गे “यसु स्तम्भे” इत्योष्ठपादिवर्तितत्वात्तः स्तम्भनं
स्तम्भः (धारणमिति यावत्) बल्यन्ते धार्यन्ते मलमूत्रादयो-
ऽनया इति विग्रहे “क्रियां किल” इति सूत्रेण किति इत्यन्ते
ऽनया दष्टिः, श्रूयतेऽनया श्रुतिरिति वदोष्ठपादिवर्तितारिति
प्रयोगोऽपि सार्थायतम् ।

स०--पुरीषवेगाधारणजेषु यक्ष्मसु रोगेषु वि-
पुरीषस्य भेदि भेदकमनयानं यावकमनुवाचमुकोदि-
मौषधम् । चशब्दादपूर्वोक्तं वत्यादि च ॥ ८ ॥

प०--यक्ष्मसु--व्याधिषु, विड्रोधोत्थेषु-विड्भे-
देषुनादिषु विड्भेद्यन्नपानं यावत्--वातपातक-म-
प--कुत्साप-वातनुक-मेधाज-मधुसुर-मन्तु-का-
ञ्जिकादि प्रयुञ्जीत ॥ ८ ॥

हे०--विड्भेद्यजानां विमोहमाह--विड्भेदि-परास्त-
दिकं यक्ष्मसु--रोगेषु, वातारः सामान्यान्महोत्थिताः अन्न-
“ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तर्कः कौण्डिन्याय” इति तत्र
मान्यवाचः त्यात् ॥ ८ ॥

मूत्रजेषु च पाने च प्राग्भक्तं शस्यते घृतम् ।
जीर्णातिकं चोत्तमया मात्रया योजनादयम् ।
अवपीडकमेतच्च संज्ञितं ॥ ९ ॥

स०--मूत्ररोधजेषु पुनः प्राग्भक्तं वक्तव्यमस्ति ।
पाने शस्यते । जीर्णातिकं यत् न शस्यते । यक्ष्मसु
उत्तमया मात्रयाऽहोरात्रजरणलक्षणता । योजनादयं
तत्रावपीडकमुच्यते । योजनयोऽपि योजनायां प्राग्-
क्तस्नेहयोजना जीर्णातिकस्नेहयोजना च । र-
प्राग्भक्तं यत्र घृतपानसमनंतरं भक्तं मुच्यते । जीर्-
णं तिकं यत् ह्यस्तनेऽप्ये जीर्णे घृते प्रयुज्यते । प्रदे-
तरेष्ववपीडकशब्देन योजनादयमेतदस्मिन्नेव वेद्यम्
तथा च वक्ष्यति । रसेः कोणैश्च सर्पिर्मरुपीड-
योजितैः । तथाऽष्टांगवातरे मूत्रोदावर्तचिकित्स-
याम् । अवपीडकसर्पिश्च विशेषान्मूत्रजे गद इति
ननु वेगधारणेन बाहुल्येन महत् एव कोपः । तथा
वक्ष्यति । ततश्च नैकया प्रायः पवनो यमप्रवृत्तये
पवनविजये च तैलं यथा वरं न तथा घृतमन्तरं
लक्ष्यैवावपीडकयोजनमनोचितं न सर्पिषः । अत्रोच्यते
तैलस्य वातजितोऽपि बद्धविद्रक्तालममृत्युभावत्वात्
योष्यं पानम् । तथा च । तैलं स्वरोनिवर्त-
त्यारभ्य यावद्बद्धमिदमिति । स्वयोनिवर्तितुं
श्वाल्पमूत्रत्वम् । तथाच वक्ष्यति । उष्णस्व-
ह्मिसर्शः केश्यो नृत्यस्तिलो गुरुः । अयम्

इति । तदेवं तैलस्य बद्धविदकाल्यमृत्स्वभावतया तदीयोऽवपीडको मृत्रोपोत्थेयु रोगेष्वीषधत्वेन युक्तोऽपि न सर्पिष इव युक्तः ॥ ९ ॥

प०-मृत्रजेषु व्याधिष्वङ्गभङ्गादिषु सर्पिषश्चावपीडकं प्रयुज्यते । अवपीडकशब्देन स्नेहस्योत्तमा मात्रा भण्यते । याऽहोरात्रेण जीर्यते सा च प्राग्भक्तात् जीर्णाऽन्तिका वा । द्वयमप्येतदवपीडकसंज्ञम् ॥ ९ ॥

हे०मूत्रोपजानां विशेषमाह-अवपीडो द्विविधः-हृत्स्वया मात्रया प्राग्भक्तप्रयोगः । उत्तमया अनन्यप्रयोगश्च । उक्तं हि संग्रहे-“मृत्रजेषु तु पाने च प्राग्भक्तं दशयते घृतम् । जीर्णान्तिकं चोत्तमया मात्रया योजनाद्वयम् । अवपीडकमेतच्च संशितं धारणात्पुनः । चकारः सामान्यानुप्रवेशार्थम् ॥ ९ ॥

धारणात्पुनः ॥

उद्गारस्याराविः कपो विबन्धो हृययोरसोः ॥

आध्मानकासहिध्माश्च हिध्मावत्तत्र भेषजम् १०

स०-पुनरपि व्यतिरेकः । उद्गारस्य धारणादरुक्षादयो भवन्ति । उरो वक्षस्तस्यायो हृदयं तयोर्विबन्धोऽतस्तम्भ इव । तत्र तेषु रोगेषु हिध्मावद्वेषजम् । श्वासहिध्माचिकित्सिते हिध्मायाश्चाचिकित्सितं वक्ष्यति ॥ १० ॥

प०-उद्गारस्य रोधादरुच्यादयो जायन्ते । तत्रारुचिरजानभिनन्दनमरोचक इति यावत् । कम्पः-शिरःपाण्यादीनां वेपथुः । हृदयोरसोर्विबन्धो रोधोऽन्तस्तम्भ इव । आध्मानमुदरापूरः । कासहिध्मा यथास्वं वक्ष्यन्ते । तत्र तेष्वरुच्यादिषु व्याधिष्वीषधं चिकित्सितं हिध्मावत् हिध्माचिकित्सावत् । सा च वक्ष्यमाणा हिध्माचिकित्सितेऽप्येव ॥ १० ॥

हे०-उर्ध्ववातरोगजानाह-प्रकृतात्काल्पयन्ते कंपः सर्वाणाम्, हृदयोऽसोर्विबन्धः रज्ज्वादिभिर्बन्धमानयोरिव दुःस्वप्न आध्मानमुदरापूरः । उद्गारोपजानामौषधमाह-हिध्माया-मिव हिध्मावत् ॥ १० ॥

शिरोऽर्ताद्रियदौर्बल्यमन्यास्तंभादितं क्षुतेः ११

स०-क्षुतेः क्षवधोर्वाणोऽश्लिरोऽर्तादियः स्युः । दुर्बलस्य मानो दौर्बल्यम् । गुणवन्नेत्यादिना ष्यञ् । इन्द्रियाणां दर्शनादीनां दौर्बल्यं विषयग्रहणाशक्तित्वमिन्द्रियदौर्बल्यम् ।

ननु च पूरणगुणेत्यादिना समासप्रतिषेधेन भविष्यत् । अत्रोच्यते । य एव गुणशब्दा गुणिनावच्छिन्ना गुणमात्रे वर्तते कदाचिद् गुणित्वं त ए प्रतिषेधस्य विषयाः । यथा पटस्प शुक्रो गुडस्य मधु इत्यादयः । ये तु गुणमात्र एव वर्तन्ते न गुणिनिः समासस्य । यथा पटहशब्दः पुत्रस्पशः कन्यारुद्राक्षारस्त्वन्दनागंध इत्यादयः । तथेन्द्रियदौर्बल्यमित्यादवपि भावप्रत्ययांतस्य सदा व्यतिरेकारणत्वाद् गुणाधिधायित्वमेव । तस्मादेवमादौ तस्यैश्च गुणैः षष्ठी समस्यत इति समासः । तस्यायमर्थः । तेषु गुणेष्वेतिष्ठतीति तत्स्थाः । एतदुक्तं भवति । गुणा एव गुणा वर्तन्ते न द्रव्यात्मनि तैः सह षष्ठी समस्यते शुक्लादिशब्दानां तु कदाचिद्द्रव्यवृत्तित्वात्सामानाधिकरण्यानापि वृत्तिर्दृष्टा । यथा शुक्रः पट इति । गुणसित्वात् वैयधिकरण्येनापि । यथा पटस्य शुक्र इति तदेषां प्रतिषेधविषयत्वम् । पटहशब्दादीनां तु तत्सत्त्वात्समासविषयत्वमिति स्थितम् । नन्वेवं सति बलकायाः शौक्लषमित्यत्रापि पूर्वोक्तान्यायात्समासः प्राप्यात् । अत्रोच्यते भाष्यकारवचनात् भविष्यति । हि गुणवचनग्रहणेनैव कस्मान्न क्रियत इत्युक्त्वाऽप्यथात् । बलाकायाः शौक्लषमित्यत्रापि यथा स्यादिति समासस्यात्राभावः । गदितं वातव्याधिनिदाने ॥ ११

प०-क्षुतेः-क्षवधोर्वाधारणान् शिरोऽर्तादयो वयन्ते । शिरोऽर्तिः-शिरोवेदना । इन्द्रियाणां-चरादीनां दौर्बल्यं-स्वविषयाग्रहणसमर्थता । मन्योः स्तम्भो मन्यास्तम्भः मन्ये द्वेमर्षणी स्मृते । तस्तम्भः-स्तम्भता निश्चलत्वम्, अर्दितं बाधुना वःभूतं मुखस्याधम् ॥ ११ ॥

हे०-क्षवधुरोपजानाह-शिरोऽर्तिः-शिरोव्यथा, इन्द्रियदौर्बल्यं-विषयग्रहणाशक्तिः, अर्दितमकायम्, क्षवयोः ॥ ११ ॥

तीक्ष्णधूमाजनाप्राणानावनाकिर्विलोकनेः । प्रवर्तयेत्क्षुतिं सक्तां स्नेहसेवौ च शीलयेत् ।

स०-क्षुतिं सक्तामप्रवर्तमानां तीक्ष्णधूमादिप्रवर्तयेत् । तीक्ष्णधूमो धूमपानविधौ वक्ष्यते । ती

चांजनमक्षिरोगेषु । तीक्ष्णाप्राणो यन्नासया मरीचा-
दिग्रहणम् । तीक्ष्णं नावनं तस्य विधौ वक्ष्यति ।
कोहश्च स्वेदश्च तौ च शीलयेदप्यसेत् । क्षुतिः क्षुत्तम् ।
सुक्षुते चोक्तम् । प्राणापानौ समौ स्यातां मूर्ध्नि स्रोतः-
पथे स्थितौ । नस्तः प्रवर्तते शब्दः क्षुतं तच्च विनि-
र्दिशेत् ॥ १९ ॥

प०--अत्र क्षुति--क्षवधुं, सक्तामप्रवर्तमानां
तीक्ष्णैर्भूमादिभिः प्रवर्तयेत् । तीक्ष्णो धूमो वक्ष्यमाणो
धूमपानविधौ तीक्ष्णैर्मरीचादिभिर्जनं तीक्ष्णाञ्जनम् ।
तीक्ष्णानामौषधानां नासिकया प्राणं सिंघनं तीक्ष्ण-
प्राणम् । नावनं--नस्यं तथापि तीक्ष्णमेव अर्कविलो-
कनमादित्यस्य वीक्षणम् । तथा तत्र स्नेहस्वेदावपि
कुर्यात् ॥ १९ ॥

हे०--क्षवरोधजनानामौषधमाह--भुत्यवरोधजेष्णवरुद्धा-
याः क्षुतेरतीक्ष्णैर्भूमादिभिः सूर्यविलोकनेन च प्रवर्तनम्
तथा कोहस्वेदौ च शीलयेत् । संग्रहे तु-योज्यं वातघ्नमर्धं च
धृतं चोत्तरभक्तम् ॥ १९ ॥

शोषांगसादबाधिर्यसंमोहभ्रमहृद्द्रादः ।
तृष्णाया निग्रहात्तत्र शीतः सर्वे विधार्हितः १३

स०-तृष्णाया निग्रहान्निरोधाच्छोषादयो भवन्ति । तत्र
तृष्णाया रोधजेषु विकारेषु सर्वे शीतो विधिः स्नाना-
न्नपानादिको हितः ॥ १३ ॥

प०--तृष्णाया निग्रहात्--तृद्दरोधात्, शोषादयो
जायन्ते । शोषो--मुखशोषः । अङ्गस्य खादो-
ऽङ्गसादः--शरीरावसादोऽनुत्साह इति यावत् । बाधिर्यं-
जडत्वं कर्णयोरश्रुतिः । संमोहो--विचेतनत्वम् ।
भ्रमणं--भ्रमः, चक्रोपारुढस्येव चलनम् । हृद्द्रो-
हृद्द्रोगः । तत्र-तेषु व्याधिषु सर्वो विधिः स्नानान्नपा-
नादिकः, शीतो हितः ॥ १३ ॥

हे०--तृद्दोषजानाह--शोषो--मुखशोषः, अङ्गसादोऽङ्ग-
वैकल्यं संमोहो--ज्ञानमावः, भ्रमश्चकारुढस्येव भ्रमणं,
हृद्द्रोहो--हृद्द्रोगः । तृद्दोषजानामौषधमाह--तत्र तृष्णा-
रोधजेषु ॥ १३ ॥

अंगभंगारुचिग्लानिकार्यशूलभ्रमाः क्षुधः ।
तत्र योज्यं लघुस्निग्धमुष्णमल्पं च भोजनम् १४

स०--क्षुध इति । निग्रहादित्यनुवृत्तिः । निग्रहापेक्षया
षष्ठी । एवं निद्राया इत्यत्रापि योज्यम् । क्षुधो बुभु-
क्षाया निग्रहादंगमंगादयः षड् भवन्ति । सामान्येनापि
शूलशब्दान्निर्देशो पक्काशयगतः शूलो गृह्यते । क्षुधे-
निग्रहेणानिवारणः प्रमंजनः कुप्यति । तस्यावस्थानं
पक्काशये । वक्ष्यति हि । पक्काशयकटीत्यारभ्य याव-
त्पक्काधानं विशेषत इति । तत्र क्षुधो निग्रहे भोजनं
लघु स्निग्धमुष्णमल्पं च योज्यम् ॥ १४ ॥

प०--क्षुधो--बुभुक्षाया विधारणादङ्गभङ्गादयो
भवन्ति । अङ्गानां भङ्गोऽङ्गभङ्गः अरुचिररोचकः ।
ग्लानिरप्रहर्षः, कार्श्यं--कृशता, शूलं--रुक्, भ्रमो
भ्रमणमिव । तत्र-तेषु रोगेषु, भोजनं-लघुरक्तशाल्यादि-
भिल्लेषुभिः कृतं योज्यम् । स्निग्धं घृतमांसरसादिभिर्भु-
क्तम् । उष्णं तप्तं सोष्म । अल्पं सितं मात्रावत् ॥ १४ ॥

हे०--क्षुधोषजानाह--ग्लानिः--कृमः, शूलं--कोष्ठशूलं,
क्षुधोषजानामौषधमाह--तत्र क्षुधारोधजेषु ॥ १४ ॥

निद्राया मोहमूर्धाक्षिगौरवाल्स्यजृम्भिकाः ॥
अंगमर्दश्च तत्रेष्टः स्वप्नः संवाहनानि च १५

स०-निद्राया निग्रहान्मोहादयो भवन्ति । तत्र निद्राधि-
मरोधोत्थे विकारे स्वप्न इष्टः । संवाहनानि स्वल्पानि
मर्दनानि च ॥ १५ ॥

प०--निद्रासंघारणात् मोहादयो भवन्ति । मोहो-
वैधित्यम् । मूर्ध्निः शिरसो--ऽश्मिन्नेश्व गौरवं गुरुत्वम् ।
आलस्यमलसता जृम्भिकाः--अङ्गविनामेन सह मुखस्यो-
द्धटनं साङ्गभङ्गम् तथाङ्गमर्दोऽङ्गानि मृद्यन्त इव । तत्र
तेषु रोगेषु स्वप्नः स्वापः इष्टः । तथा संवाहनानि सुखं
कृत्वा कायस्य मर्दनान्निष्ठानि ॥ १५ ॥

हे०-निद्रारोषजानाह--मूर्ध्निः अश्विन्नेश्व गौरवम्, आलस्य-
मनुत्साहः, अङ्गभङ्गोऽङ्गमर्दः । निद्रारोषजानामौषधमाह-
संवाहनं--मुखस्योमर्दनम् ॥ १५ ॥

कासस्य रोधात्तद्दृष्टिः श्वासारुचिहृदामयाः ॥
शोषोहिध्माचकार्योऽत्र कासहा सुतरां विधिः १६

स०-कासस्य कासवेगस्य रोधात्तद्दृष्टिः तस्य कासस्य
वृद्धिराधिक्यं स्यात् । तथा श्वासादयः । तत्र कासचि-
कित्सितोक्तः सुतरामतिशयेन विधिः कार्यः ॥ १६ ॥

प०--कासस्य रोधात्तद्वृद्धिः तस्यैव कासस्याधिक्यं भवेत् । आसारुचिहृदामयाश्च भवन्ति । तथा शोषो राजयक्ष्मा हिष्मा च जायते । तत्र तेषु रोगेषु कासहा--कासघ्नः कासचिकित्साविहितो विधिः सुतरामतिशयेन कार्यः ॥ १६ ॥

हे०--कासरोधजानाह--तद्वृद्धिः--कासवृद्धिः, शोषो--राजयक्ष्मा । कासरोधजानामीषधमाह--अत्र--कासरोधजेषु ॥ १६ ॥

गुल्महृद्रोगसंमोहाः श्रमश्चासाद्विधारितात् ।
हितं विश्रमणं तत्र वातघ्नश्च क्रियाक्रमः ॥ १७ ॥

स०--श्रमेणाध्वव्यायामादिना साहसेन सद्यो जातः श्वासः श्रमश्चासः । तस्माद्विधारिताद्देगरोधाद्गुल्मादयः स्युः । तत्र विश्रमणं हितम् । वातघ्नश्च क्रियाक्रमो हितः ॥ १७ ॥

प०--श्रमश्चासो व्यायामादिभिरासेवितैर्यः सद्य एवोत्पन्नस्तस्मान् श्वासाद्विधारितात् गुल्महृद्रोगसंमोहा जायन्ते । तत्र तेषु रोगेषु विश्रमणं व्यायामादिवर्जनत्वं निरीहत्वं हितम् । तथा वातघ्नः क्रियाक्रमो वातव्याधिनिर्विष्टो हितः ॥ १७ ॥

हे०--श्रमश्चासरोधजानाह--गुल्मेति । श्रमश्चासरोधजानामीषधमाह--हितमिति ॥ १७ ॥

जृम्भायाः क्षववद्रोगाः सर्वश्चानिलजिद्विधिः ॥ १८ ॥

स०--जृम्भाया रोधात् क्षुतिवद्रोगाः । तत्र सर्वा च वातघ्नक्रिया हितेति शेषः । जृम्भा मुखविकासो गात्रविनामः ॥ १८ ॥

प०--जृम्भाया विधारणान् क्षववन् क्षुतिवन् रोगाः शिरोऽर्तीन्द्रियदौर्बल्यादयो जायन्तेतेषु रोगेषु सर्वो विधिरनिलजित् वातघ्नः कार्यः ॥ १८ ॥

हे०--जृम्भारोधजानाह--क्षववन् क्षवयोरिव शिरोऽर्तीदयः । जृम्भारोधजानामीषधमाह--सर्वं इति । प्रकृतत्वाज्जृम्भारोधजानाम् ॥ १८ ॥

पीनसाक्षिशिरोहृद्रङ्गन्यास्तंभारुचिधमाः ।

सगुल्माबाष्पतस्तत्रस्वप्नोमद्यांप्रियाः कथाः ॥ १९ ॥

स०--बाष्पतोऽश्रुणो विधारितात् पीनसादयो भवन्ति । पीनसो नासास्त्रावः । अक्षिशिरोहृद्गं रुजा संबंधः । तशब्द-
श्चायं । गुल्माभ्येत्यर्थः । तत्र स्वमादिका चिकित्सा ॥ १९ ॥

प०--बाष्पतोऽश्रुविधारणान् पीनसादयः स्रु भवन्ति । पीनसो--नासास्तुतिः, अक्षिशिरोहृद्विपीडा । मन्ययोः स्तम्भो मन्यास्तम्भः । अरुच्या व्याख्याताः । तत्र तेषु रोगेषु स्वप्नो निद्रा हिता । माद्वीकादि । प्रियाः कथाः सुखजनकाः धर्मास्त्वन्धिन्यो हिताः ॥ १९ ॥

हे०--बाष्परोधजानाह--अक्षिरोगः, शिरोरोगो, हृद् बाष्पमश्रु । बाष्परोधजानामीषधमाह--तत्र बाष्परोधप्रियाः--मनोहराः ॥ १९ ॥

विसर्पकोटकुष्ठाक्षिकंठपाण्ड्वामयज्वराः ।

सकासश्वासहृत्लासव्यंगश्चथवो वमेः ॥ २० ॥

स०--वमेश्छर्दिषो विधारिताया विसर्पादयः । कोटो लोहितं काठिनं च मंडलम् । अक्षिकंठ्वातमामयेन संबन्धः ॥ २० ॥

प०--वमेश्छर्दिषो विधारणान् विसर्पादयः वदिभिः सह प्रादुर्भवन्ति । विसर्पो निदाने वणः । कोटो--लोहितानि मण्डलानि । कुष्ठं--कारः । अक्षिरोगादयः स्वे स्वेऽध्याये वक्ष्य श्यामलं मण्डलं व्यङ्गम् । वक्तादन्यत्र नीलिहृत्लासो हृदयपरिवर्तनम् । हृदयस्य लघ्य उत्क्लेशः ॥ २० ॥

हे०--वमिरोधजानाह--कोटः--क्षुद्ररोगविशेषः ० मयः कंठ्वामयः, पाण्ड्वामयः, हृत्लासः--हृदयव्यासहितः, सलवणपानीयोद्विरणं व्यंगः--क्षुद्रविशेषः ॥ २० ॥

गंडूषधूमानाहारान् रुक्षं भुक्त्वा तदुदमः
व्यायामः सुतिरस्य शस्तं चात्र विरेच
सक्षारलवणं तैलमभ्यगार्थं च शस्यते ।

स०--तत्र गंडूषादयः शस्ताः । अनाहारोऽभोज एतेषां द्वंद्वः । तथा रुक्षं भुक्त्वा तस्य रुक्षस्योद्गर्दनम् । एवं प्राणो वायुः स्वर्गान् प्रयेति ततो ० माद्यत्र शरतम् । तथा क्षारलवणाभ्यां युक्तं तैल गार्थं शस्यते हितं भवति ॥ २१ ॥

प०--तत्र गण्डूषो-द्रव्यकाथेन मुखपूरणं हितं धूमश्च तक्षिणः । अनाहारो--लंघनम् । तथा रुद्वारं भुक्त्वा तस्यैवोदमः पुनर्वर्तनं हितम् । त

व्यायामः-शरीरायासजननं कर्म । अस्य रक्तस्य श-
रादिभिः स्फुतिः स्त्रावः । तथा विरेचनं चात्र हरीत-
कीमाक्षिकादिभिः शस्तम् । तथाभ्यङ्गे सक्षारलवणं
तैलम् हितं ॥ २१ ॥

हे०-छर्दिरोषजानामौषधमाह-क्षारलवणाभ्यां युक्तं
तैलम्, अनाहार-उपवासः, रुक्षमन्त्रं मुक्त्वा तस्यैवाश्रय
उद्गमः-वमनम्, असखुतिरस्रवावः ॥ २१ ॥

शुक्रात्तत्त्ववर्णं गुह्यवेदना श्वयथुर्वरः ।

हृदयथा मूत्रसंगांगभंगवृद्धचश्मपण्डताः ॥ २२ ॥

स०-शुक्राद्विधारितात्तस्य शुक्रस्य स्त्रवणम् । तथा
गुह्यवेदना पायुवेदना वृषणमूलम् । तथा श्वयथुः
प्रकृतत्वाद् गुह्य एवेति योज्यम् । वृद्धिर्वर्ध्मा अश्मशब्दे-
नाश्मरी कथ्यते । पण्डता स्त्रीगमनाशक्तित्वम् ॥ २२ ॥

प०-शुक्रविधारितात्तस्यैव शुक्रस्य स्त्रवणं निर्ग-
मनं भवेत् । गुह्यवेदना-लिङ्गरुजः । श्वयथुः उ्वरः
स्यात् । हृदि व्यथा हृदि पीडा । मूत्रस्य सङ्गो
मूत्रापवृत्तिः । अङ्गानां भङ्गोऽङ्गभङ्गः । वृद्धि-
वर्ध्म । अश्म-अश्मरी । पण्डता-क्लेश्यं स्त्री-
प्वहर्षः ॥ २२ ॥

हे०-शुक्ररोषजानाह-तत्त्ववर्णः-शुक्रस्त्रावः, गुह्यस्य-मेढ-
स्य वेदना, श्वयथुः-शोफः, वृद्धिमुष्कवृद्धिः अश्म-
अश्मरी, पण्डता-अपत्यजननासामर्थ्यम् ॥ २२ ॥

ताम्रचूडसुराशालिवस्त्रभ्यांगवागहनम् ॥

वस्तिशुद्धिकरैः सिद्धं भजेत्क्षीरं प्रियाः स्त्रियः २३

स०-तत्र ताम्रचूडादिकं भजेत् । तथा वस्तिशुद्धि-
करैः कूष्माण्डादिभिः सिद्धं क्षीरं भजेत् । प्रियाश्च
कांताः प्रियत्वेन हिता इति शेषः । निरनुबन्धेन रमसेन
प्रवर्तते शुक्रम् ॥ २३ ॥

प०-तत्र ताम्रचूडादिकं भजेत् ताम्रचूडः कुक्कुटः ।
सुरा-प्रसन्ना घना वा । शालयो-रक्तावाः ।
वस्तिनिर्मुह्यऽनुवासनोत्तरवास्तिभेदेन त्रिविधः ।
अवगाहो-द्रोण्यां काथादिपूर्णयां निमज्जनम् ।
वस्तिशुद्धिकरैः कूष्माण्डोष्णरक्तवर्णादिभिः सिद्धं
क्षीरं भजेत् । स्त्रियः प्रिया वल्लभा भजेत् ॥ २३ ॥

हे०-शुक्ररोषजानामौषधमाह-ताम्रचूडः कुक्कुटः,

वस्तिवस्तिकर्म । वस्तिशुद्धिकरैर्मूत्राशयशोधनैर्यवक्षार-
दिभिः सिद्धं क्षीरं भजेत् । एवं वेगरोषजा रोगा उक्ताः २३

वेगरोषिनो ये न चिकित्स्यास्तान्दर्शयन्माह-

तृडशूलार्ते त्यजेत् क्षीणं विडुमं वेगरोषिनम् २४

स०-तृड च शूलं च ताम्यामार्तमातिपीडितं तथा
क्षीणं क्षीणदेहं वेगरोषिनं च त्यजेन्न चिकित्सेत् ॥
तथा विशां यो वमति तं च वेगरोषिनं त्यजेत् ॥ २४ ॥

हे०-तृडाशुषुद्रुतस्य वेगरोषिनम् उपक्रमं निषेधति-
क्षीणं-क्षीणधातुं, विडुमं-पुराणवमनम् ॥ २४ ॥

अथ किमेते रोगा वेगोदीरणधारणद्वन्ति नेत्याह-

रोगाः सर्वेऽपि जायंते वेगोदीरणधारणैः ॥ २५ ॥

स०-सर्वेऽपि रोगा जायंते न केवलं पूर्वोक्ता एव ॥
वेगानां पुरीषादिसंवेधिनां यान्युदीरणान्यनागतानां
प्रवर्तनानि तैः । तथा तेषामेवागतानां यानि विधा-
रणान्यनुसर्गलक्षणानि तैः । अत्रैवं युक्तिः । वेगोदीर-
णधारणं नाम वायोः कर्म तस्य क्रियावत्त्वात् । तेन च
वेगोदीरणधारणलक्षणेन स्वकर्मणा स एव वायुः कोप्यते ॥
स कुपितः सर्वानेव विकारान् जनयति । तथा चोक्तम् ॥
शाखागताः कोष्मगताश्च रोगा मर्मोर्ध्वसर्वविषयांगजाश्च ॥
ये सन्ति तेषां ननु काश्चिदन्यो वायोः परं जन्मनि
हेतुरस्ति । विदुर्लक्ष्यमपि तादिमलयानां विश्लेषसंहार-
करः स यस्मादिति ॥ २५ ॥

प०-वेगोदीरणधारणैः सर्वेऽपि रोगाः समस्ता
अपि व्याधयो जायन्ते । न केवलं वेगरोषिणां य-
उक्तास्त एव रोगा जायन्ते । यावत्सर्वेऽत्यन्ते न उद्ग-
रादयः इत्यपरोऽर्थः ॥ २५ ॥

हे०-वेगधारणवत्स्वेरोगहेतुत्वकथनद्वारा वेगोदी-
रणं निषेधति-उक्तानां वेगानामुदीरणैर्धारणैश्च सर्वे-
ऽपि रोगा जायन्ते न पुनः पूर्वोक्ता एव, प्रवृत्ता-
वन्युसृतस्य बलादनुसृष्टीकरणं वेगधारणवत्स्वेरोगहे-
तुत्वादिगोदीरणमपि त्यजेदित्यर्थसिद्धम् ॥ २५ ॥

निर्दिष्टं साधनं तत्र भूयिष्ठं ये तु तान् प्रति ॥
ततश्चानेकधा प्रायः पवनो यत्प्रकुप्यति ॥
अन्नपानौषधं तत्र युंजितातोऽनुलोमनम् ॥ २६ ॥

स०—तत्र तेषु वेगोदीरणधारणोत्थेषु सर्वेषु मध्याये तु भूयिष्ठं बाहुल्येन भवति गुल्मोदावर्तादयस्तान् प्रति वल्लभ्युगत्यादिना साधनं निर्दिष्टं चिकित्सोक्ता । ततश्च वेगोदीरणधारणादनेकधा वायुर्यस्मात्कुप्यति । अतोऽस्माद्धेतोस्तस्यानुलोमनं मार्गयोजकमन्नपानौषधं युंजीत । यद्यपि वेगोदीरणधारणात्सर्वे रोगा जायन्त इत्युक्तम् । तथापि यथा वेगधारणाच्चिरकालमाविनः सप्रत्यया रोगा भवन्ति न तथोदीरणात् । अत एव तन्मकारोऽधोवातस्य रोधेनापि रोगा भवन्ति । शङ्कतो रोधादमी भवन्तीत्युवाच । ननु तदुदीरणादमी रोगा भवन्तीति । प्रायोग्रहणं कचिन् कफादेरपि प्रकोप इति समापादयति । तथा च वमिनिग्रह उक्तम् । विसर्प-कोष्ठकुशाक्षीत्यादि । तत्र गङ्गुषधूमानाहार इत्यादिचिकित्सा । न चैवंरूपो विधिवीयातुपदिश्यते तस्मात्प्रायोग्रहणम् ॥ २६ ॥

प०—ये पुनः व्याधयो भूयिष्ठं बाहुल्येन जायन्ते तान् प्रति साधनं चिकित्सितमिह निर्दिष्टं प्रोक्तम् । ततश्च वेगानामुदीरणात् धारणाच्च प्रायेण-बाहुल्येन पंचनो-वायुरनेकधा-ऽनेकप्रकारं कृत्वा यद्यस्मात् प्रकुप्यति प्रकोपमाधाति, अतोऽस्मात् कारणात्तस्य वायोरन्नपानौषधं वातानुलोमनं वातसाम्यकरं विमार्स्यस्य स्वमार्गयोजकं विबन्धहरं युंजीत ॥ २६ ॥

हे०—सर्वेषां साधनानुक्ती हेतुमाह—सर्वेषां साधने यत्कथं यत्केषांचिद्गुल्मोदावर्तादीनां साधनमुक्तं तत्रायं हेतुः यद्गुल्मादयो बहुलमुत्पद्यन्ते इतरे तु विरलम् । अतस्तसाधनानां सामान्येन साधनमाह—यद्यस्मात्तस्मां वेगोदीरणधारणार्थं पचनः कुप्यत्यनेकधा अनेकव्याधिरूपेण प्रायोग्रहणात्सिक्तकफावपि अतः कारणात्तस्य वायो-रनुलोमनमन्नपानौषधं युंजीत ॥ २६ ॥

यदि वेगरोधाद्रेगा जायन्ते तर्हि लोभादीनामपि नरकादिहेतूनां वेगा न धार्या इति प्राप्ते सतीदमाह—
धारयेत्तु सदा वेगान् हितैषी प्रेत्य चेह च ।
लोभेष्वाद्वेषमात्सर्यरागादीनां जितेन्द्रियः ॥ २७ ॥

१ “जितेन्द्रियं बाहुपत (ह) न्ति रोगाः” इति चरकः । जितेन्द्रियमित्यनेन च रोगहेतुग्रहापरधाऽऽसात्सर्वेन्द्रियावयवजनमिति चक्रपाणिः ।

स०—तुशब्दोऽवधारणे । सदा सर्वकालं लोभेष्वादीनां वेगान् धारयेदेवं हितैषी यः पुरुषः स्वहितमिच्छन् । क । प्रेत्य चेह च परलोके तथेहलोके च । किंभूतः सन् । जितानि दातानां त्रियाणि मनःषट्पानि चक्षुरादीनि विषयाणामनभिलाषुकतया येन स जितेन्द्रियः । जितेन्द्रियशब्देन लोभादिवेगविधारण उपायं दर्शयति । जितेन्द्रिय एवैतान् धारयितुं शक्तो नान्य इत्यर्थः । द्वेषो वैरम् । मात्सर्यं परगुणात्तद्विष्णुत्वम् । रागः प्रीतिः । आदिशब्देनाभिध्यादिपरिग्रहः । प्रेत्येह चेति कर्तव्ये द्विश्वकारकरणं रागादीनां वेगविधारणेन प्रेत्येह वास्मिन् लोके तुल्यकक्षात्वज्ञापनार्थम् । अन्यथा प्रेत्येत्यस्य पूर्वनिर्देशाद्व्यसैषां रागादीनां विधारणं प्रेत्य न तथेहलोके । पश्चात्निर्दिष्टत्वात् ॥ २७ ॥

प०—इमान् पुनर्वेगांल्लोभादीनां जितेन्द्रियो नरं हितैषी हितेषुहितमिच्छुः प्रेत्य चेह च इहलोकपरलोकयोरपि हितैषी सर्वदा सर्वस्मिन् काले धारयेत् लोभोऽन्यस्ये स्पृहा । ईर्ष्याऽक्षमा । द्वेषः प्राणिन द्वेष्टि । मात्सर्यं-मत्सरत्वम् । रागस्यादिविषमिं लापः । आदिग्रहणाद्भवकोषदम्भमदादीनां ग्रहणम् ॥ २७ ॥

हे०—लोभादिवेगधारणं विधत्ते—प्रेत्य परलोके इह इहलोके, लोभो—लोखलत्वम्, ईर्ष्या परीक्षकं सहनं, द्वेषः—परापकारेच्छा, मात्सर्यं क्रोधः, रागो विषयासक्तिः, आदिशब्दाच्छोकादयः, जितेन्द्रियः सन्निद्धि यजयवान् धारयेन्ननु मयादिना मयादिधृतानां रोगांहे तुल्यत्वात् । इति वेगोदीरणधारणम् ॥ २७ ॥

अन्यच्च हितैषी किं कुर्यादित्याह—

यतेत च यथाकालं मलानां शोधनं प्रति ।
अत्यर्थसंचितास्ते हि कुद्धाः स्युर्जीवितच्छिदः

स०—मलानां वातपित्तश्लेष्मपुरीषादीनां यथाका शोधनं प्रति यतेत यत्नं कुर्यात्तयो यस्य मलस्य शोधनकालः स तस्मिन्काले शोधनीय इत्यर्थः । किमर्थं मलाः शोधनं कार्यमित्याह । अत्यर्थेत्यादि । यस्मात्ते मला अत्यर्थसंचिता अतिशयेन स्वस्थाने रुद्धिं गताः कुतोऽप्याहा विहाररूपात् कोपहेतोः कुद्धाः कुपिताः संतः कद चिर्जीवितच्छिदः सुमवेयुः । तस्मात्ते शोधनीयाः

अत्यर्थसंचितग्रहणेनैतद्व्योतयति । यदि ते मला अत्य-
प्रेसंचिताः स्युस्तदैव तेषामन्योपक्रमेभ्यः शोधनाख्य
उपक्रमो ज्यायान् । लघनपाचने तूपक्रममात्रे ॥ २८ ॥

प०—मलानां—वातपित्तश्लेष्मपुरीषादीनां शोधनं
ति—निर्हरणं प्रति यतेत—यत्नं कुर्वीत । यथाका-
शं—कालान्तिकमेण । यस्मात्ते मला अत्यर्थं संचिताः
तत्तिशयेन स्वस्थाने वृद्धिं प्राप्ताः, कदाचित् कोप-
तुमासाद्याहारविहाररूपं यदा क्रुद्धयन्ति तदा
ह्लास्ते मलाः सन्तो जीवितच्छिद्यः स्युः आयुषो
तीरो भवेयुः । ततस्ते शोधनीयाः । एवमत्यर्थसं-
चिंतानां प्रधानोपक्रमः शोधनाख्यो यतः शीघ्रमेव
लोपशयो जायते । चिरेण पुनर्लघनपाचनाभ्यां
पित्तप्रायाणां लघनपाचने प्रधानोपक्रमः । ईपस्त-
श्चतानां लघनमेव प्रधानोपक्रमः । एवं कचित्संशो-
नं प्रधानं कचिच्च लघनपाचनैः, कचिच्च लघनमेव
धानोपक्रमः । यत एवं ततोऽयं ग्रन्थ आरब्धुं
शक्यः ॥ २८ ॥

हे०—शोधनं विधत्ते—मलानां—वातपित्तकफानां, शोध-
नं प्रयत्नं कुर्यात् । हि यस्मात्ते शोधनं विना अत्यर्थं संचि-
तः स्युः ततो जीवितच्छिद्यः यथाकालं यस्य यस्य दोषस्तस्य यस्य
पथनस्य च यो यः कालः तदा तदा तस्य दोषस्य तत्तच्छो-
नं कुर्यात्, अत्यर्थसंचयाद्याथा जीवितच्छिद्यं न स्यात् ।
यत्तं समग्रं—“अथकाष्ठमपाकं कुर्वते तेषुपेक्षिताः ।
यशः सुचिरेणापि भवेज्जद्विषोपगदान् ॥ अतिरधीत्यातिस-
नकुष्ठमेहहतीजसः । होतोरोषाक्षविग्रंशशसश्चयथुपाहुताः ॥
मोहस्तंभजटारकुच्छालसकदण्डकान् । तुतिप्रमीलकाल-
प्रहमसौभगन्दरान् ॥ स्त्रीहृदिप्रविधीतसर्पमदसंस्वासापीन-
ान् । छर्दिगण्डकृमिग्रन्थितन्द्रादुःस्वप्नदरीनम् ॥ कण्ठामया
ध्रुजः प्रणाशो बुद्धिनिद्रयोः तैजोवर्णबलानां च तुप्लतो
हृषीरपि ॥ उचितैरचिताचारैर्यस्मादस्य बहति न । दोषेण
प्रवदना रसे रसवहाः शिराः ॥ वमनादितरे युज्यात्स्य-
स्यैव यथाविधिः ॥” इति । ननु “मिषजः शोधनं प्राहु-
ज्यं स्वस्थेन सर्वदा ॥ पशगस्येव घोरस्य समुदीरणम्” इति
श्रुतादिभिः शोधनं निषिद्धम्, इह च विहितमिति विरो-
धः । नैव विषयभेदात्, द्विविधो—हि स्वस्थः संचितदोषो-
पचितदोषश्च । तत्राद्यो विधिविषयः परः प्रतिषेधस्त्योति ।
नु संचयो वैषम्यं, वैषम्यं च रोगः । निरोगः—स्वस्थः
ति संचितदोषस्य न स्वास्थ्यं भवति,—“चयो वृद्धिः
श्राम्भ्येव प्रहेतो वृद्धिहेतुः । विपरीतगुणच्छा च कोपस्त-

न्मार्गामिता ॥ लिङ्गानां वरुनं स्वभावस्यार्थं रोगसं-
भवे ॥” इति । यत्र चयलक्षणोपस्थानं रोगसंभवत्वं च,
अताएव कोपलक्षणेण संचितम् आचार्येण संचितदोषो-
ऽप्यस्वस्थ इति आप्तिम् ॥ २८ ॥

तदेवैतच्चेतसि कृत्वा दोषाः शोधयितुं ग्रन्थकृदु-
वाच—

दोषाः कदाचित्कुप्यन्ति जिना लघनपाचनैः ।
ये तु संशोधनैः शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः २९ ॥

स०—दोषा वातादयो लघनपाचनैर्जिताः सन्तः प्रकृति
प्रापिताः कदाचित्कुप्यन्ति काये कुप्यन्ति । ये
पुनः संशोधनैः शुद्धास्तेषां न पुनरुद्भव उक्त्याने
भवति ॥ २९ ॥

प०—दोषाः—वातादयो लघनपाचनैर्जिताः सन्तः
कदाचित्—कुत्रचित् कुप्यन्ति—कोपं वान्ति । ये
पुनर्दोषाः संशोधनैर्जिताः सन्तः पुनरुद्भवो न पुनरुद्भवो तेषां
भवेत् । छिन्नमूलत्वात् पुनर्भवेत् न प्रवर्हेति । तस्मा-
लघनपाचनयोः कृत्योरपि संशोधनसुपक्रमः
किमुताकृतयोः । एवं तावद्वर्धनपाचनाविषये संशोध-
नमन्युपक्रमः । संशोधनविषयेऽपि देशकाले बलं
शरीरादीनामपेक्ष्य लघनपाचने निष्प्रत्ययोपात्तयो-
पक्रमः कार्यः ॥ २९ ॥

हे०—शमनाच्छोधनस्य प्राधान्यमाह—लङ्घनमत्रोपवासः,
पाचनस्य पृथगुपादानात् । समुत्तु शमनेषु द्वयोर्बैर्हणं
प्राधान्यात्, प्रधानादि प्राधान्यमुक्तमप्रधानास्तुतारं लभ्यते
इति शोधनम् ॥ २९ ॥

यथाक्रमं यथायोगमत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ।

रसायनानि सिद्धानि वृष्ययोगांश्च कालवित् ३०

स०—कालविधौ वैधः सोऽतः संशोधनपूर्वं रसायनानि
प्रयोजयेत् । कालशब्दो देशबलशरीराहारस्ताम्प्य-
स्य प्रकृतीनामुपलक्षणार्थः । नहि कालमात्रविश्रसाय-
नप्रयोगं सम्प्रविधापयितुं शक्तः । किंभूतानि रसा-
यनानि । सिद्धानि बहुशो दृष्टप्रत्ययानि ब्राह्मसाहिष्ठा-
दीनि । कथं योजयेदित्याह । यथाक्रमं यथायोग-
मित्यनेन रसायनं वाजीकरणोक्तं स्मारयति । तत्रैव

रसायनक्रमः । हरीतकीमामलकं सैन्धवं नागरं वचा-
मित्यारभ्य यावदित्थं संसृतकोष्ठस्य रसायनमुपाचरेत् ।
एतदुक्तं भवति । यथाप्येवं वमनविरेचनास्थापनानु-
वासनानावनैः पंचभिरपि कर्मभिः संसृतोऽर्ध्वाधःसकल-
कायस्तथाप्येष रसायनीयो भूयः शरीरसंस्कारः कर-
णीयस्तत्पूर्वकात्वात् तस्य । अत एव संशुद्धदेहोऽय-
मिति कृत्वा त्रिवृद्ध्यादीन्विरेचनात्मकानुपदिशति ।
तथा वाजीकरणेऽप्याह । अथ स्निग्धविशुद्धानां निरु-
हान्सानुवासनान् । घृततैलरसक्षीरशर्कराक्षौद्रसंयुतान् ।
योगविद्योजयेत्पूर्वं क्षीरमांसरसाशिनम् । ततो वाजीक-
रान् योगानिति । तथा यथायोगं यो यस्य युज्यते
दातुमित्यर्थः । यथेदं रसायनं वातप्रकृतेर्योग्यमिदं
पित्तप्रकृतेरिदं श्लेष्मप्रकृतेरित्यादि । तथाऽमुष्मिन्
देशेऽमुष्मिन् काले वाऽमुष्मिन्वयस्यमुष्मिन् देहे रसा-
यनं योग्यमिदमिति यथायोगार्थः । एवं वृष्ययोगेऽपि
योग्यम् । अत्र च रसायनानि । वातातपिकानि
योजयेत् कुटीप्रावेशकानि । स्वस्थवृत्ताधिकारत्वात्-
द्विधानस्य ॥ २० ॥

प०-अत ऊर्ध्वं संशोधनादनन्तरं यथाक्रमं-क्रमान-
तिक्रमेण पेयादिक्रमं कृत्वा सप्ताहं यावदाबललाभात्
अकृतिभोजनं कृत्वाऽनन्तरं यथायोगं योगानतिक्रमेण
इदं रसायनं वातप्रकृतेरिदं पित्तप्रकृतेरिदं श्लेष्मप्रकृते-
रिति तानि च रसायनानि सिद्धानि-सिद्धार्षिप्रणी-
तानि यथाकथंचित् रसवीर्यविपाकप्रभावैर्द्रव्याण्य-
नुभूय स्वयं बुद्धिमान् वैद्येन परिकल्पितानि । अथवा
सिद्धानि बहुशो दृष्टप्रत्ययानि ब्राह्मवासीष्मच्यवन-
प्राप्त्यादीनि । तथा वृष्ययोगांश्च वाजीकरणयोगांश्च
सिद्धान् कालविद्वेजो योजयेत् कालादीन् यो वेत्ति
तत्कालमात्रम् । तेन कालबलशरीराहारसात्त्वयस-
स्त्वप्रकृतीर्यो वेत्ति ॥ ३० ॥

हे०-अथ बृंहणं, तत्त्रिविधं-रसायनं, वाजीकरणमा-
हारादिप्रयोगश्च । तत्र शुद्धस्य रसायनवाजीकरणे विषये-
यथाक्रमं स्वविद्युत्तत्क्रमानतिक्रमेण यथायोगं प्रकृत्यादियौ-
ग्यतानातिक्रमेण सिद्धानि बहुशो दृष्टफलानि कालविद्वत्सा-
विज्ञाता रसायनादनन्तरं वृष्ययोगांश्च वाजीकरणोक्तान्
योजयेत् ॥ ३० ॥

भेषजक्षपिते पथ्यमाहारैर्वृंहणं =
शालिपष्टिकगोघूमसुद्धमांसघृता
हृद्यदीपनभेषज्यसंयोगाद्बुचिपां
साभ्यंगोद्धर्तनस्नाननिरुहस्रेहव

स०-भेषजेन क्षपिते नरे शोथना
ज्वैर्वृंहणं हितं क्रमान सहसैवाकैरा
दिभिः । किंभूतैः । हृद्यानि च तां
ज्यान्वीषधानि च शृंठीपिप्पल्यादौ
संयोगो मिश्रितस्तस्माद् हृद्यदीपन
पक्तीर्दत्तमिलाषपाकानुत्पादयति
रुचिपक्तीर्दाराहारैर्वृंहणं भेषजक्षपिते
भूतैराहारैः । साभ्यंगेत्यादि ।
इति साभ्यंगादिभिश्चेत्यर्थः । स्नेहव

प०-नरे भेषजक्षपिते वमनादि
बृंहणमाहारै रक्तशाल्यादिभिः
क्रमात् क्रमेण सहसा पथ्यं हितं,
दीपनीयानि तानि भेषज्यान्वीषध
ज्यानि आर्द्रक-पिप्पलि-मरिच-
सैन्धवादीनि तैः संयोगः संपन्न
तस्मात् संयोगाद्ये रुचिपक्तीर्दत्त
व्यन्ति ते तथाविधाः । तत्राभ्यङ्गान्
निरुह आस्थापनं, स्नेहवस्तिरनुव

हे०-शोधनक्षीणस्य बृंहणं विषये
च्छोधनेनातिचयनिवर्हणादतियोगाद्वा
पथ्यं हितं यस्तु शोधनेन क्षपितस्त
कर्तव्यमित्यर्थः । क्रमाद्वलबलानुसारं
संयोगाद्बुचिपक्तीर्दः दीपनीयानां प
वासनं निरुहान्वासावन्न बृंहणौ अ
भेषजग्रहणं सर्वत्र लङ्घनपाचनानि
तद्बृंहणप्राप्त्यर्थम् ॥ ३१ ॥

एवं कृते पुरुषः किं प्राप्नोतीत्य

तथा स लभते शर्म सर्वपावकं
वीर्योद्ध्यवैमल्यं वृषतां दैर्घ्यम्

स०-तथा तेन प्रकारेण पूर्वं शो-
रसायनप्रयोग इत्येवंरूपेण संशु

शर्म स्वास्थ्यं लभते । तथा सर्वेत्यादि । सर्वं च ते पावकाश्च सर्वपावकास्तेषां पाटवं शक्तिं लभते । तत्र भौमाप्याग्नेयवायव्याः पंचोष्माणः सनामसाः पंचमहा-भूताग्नयो वातवज्रपः सप्त त्रयोदशो जाठराग्निरिति ! धीवर्णेत्यादि । धीवर्णयोश्चक्षुरादीन्द्रियाणां च वैमल्यं लभते । तथा वृषतां स्त्रीगमनसामर्थ्यं लभते । तथा दैर्घ्यमायुषो जीवितस्याधिक्यं लभते ॥ ३२ ॥

प०—तथा तेन प्रकारेणानन्तरोक्तेनासेवितेन सत्ता पुमान् शर्म लभेत श्रेयः प्राप्नोति । तथा सर्वेषां पावकानां धात्वमीनां जठराग्नेश्च पाटवं पटुत्वं पचनसामर्थ्यं लभते । एवं त्रयोदशानाममीनां पचनशक्तिरुपलब्धते । तथा धीवर्णेन्द्रियनैर्मल्यं—बुद्धि-वर्णचक्षुरादीनां निर्मलतां लभेत । तथा वृषतां—शुक्र-बाहुल्यात् स्त्रीसंसर्गं सामर्थ्यं लभते । दीर्घमायुषे जीवितस्याधिक्यं लभते ॥ ३२ ॥

हे०—शोधनादिप्रयोगस्य फलमाह—शर्म-सुखं, त्वं पावकाः—जठराग्निभूताग्निधात्वमयः, वृषता--तेजोग्र-मत्वम् इति शोधनबृंहणप्रकरणम् ॥ ३२ ॥

अधुनाऽऽगंतुरोगान्तोपक्रमाभिर्दिशति—

ये भूतविषवाय्वग्निक्षतभंगादिसंभवाः ।

कामक्रोधभयाद्याश्च ते स्युरागंतवो गदाः ३३ ॥

स०—भूतानि च विषं च वायुश्चाग्निश्च क्षतं च भंगाश्चेति द्वंद्वः । त आदिष्वेवामागंतुकरोगहेतूनां त एवं तेभ्यः संभवो येषामागंतुकरोगदानां उवरादीनां ते भूतादिसंभवा आगंतवो रोगाः स्युः । आगंतु-हेतुप्रभवत्वादागंतवो गदा उच्येत इत्यर्थः । न केवलमेत एव गदा रागाद्विषभयाद्याश्चागंतवो गदाः स्युः ॥ ३३ ॥

प०—ते गदाः—रोगा आगन्तवः स्युः, ये भूतसंदर्श-नविषस्पर्शवाताग्निश्लक्ष्णक्षतपाषाणायुक्लभङ्गप्रहारावम-दीदिभ्यो भवेयुस्तथा रागाद्विषभयक्रोधाभर्मलोभाद्या मानसास्तेऽप्यागन्तवो व्याधयः स्युः ॥ ३३ ॥

हे०—अथ भूताद्यस्वर्णनम् तत्र भूतादीनां रोगहेतुत्व-माह—भूतो--ग्रहः, वायुस्त्रिज्ञाभारतादिः, क्षतं--शस्त्रक्षतं, भङ्गः--स्खलनादिहेतुको गात्रभङ्गः, आदिशब्दात् अमा-दयः । आद्यशब्दाच्छोकादयः ॥ ३३ ॥

अधुना एषां चिकित्सा निर्दिशति—

त्यागः प्रज्ञापराधानामिन्द्रियोपशमः स्मृतिः

देशकालात्मविज्ञानं सद्रूपस्थानुवर्तनम् ॥

(अर्थवैविहित्वा शान्तिः प्रतिकूलप्रहारचनम्

भूताद्यस्पर्शनापायां निर्दिष्टश्च पृथक्पृथक्

अनुत्पत्त्यै समासेन विधेरेष प्रदीतः ।

निजागंतुविकाराणामुत्पन्नानां च शान्तये ॥ ३४

स०—प्रज्ञाया अपराधाः अमाकाचरणाणि न त्यागः । तथेन्द्रियाणां चभूरादीनामुपशमो लभ्यते । तस्मिन् उतिप्रवृत्तानां तेषामननशुभरूपे वा विषये प्रवृत्तानां मे मनमलोलुपतत्वर्थः । तथा स्मृतिरुत्ताराधानुस्मरणम् तथा देशेत्यादि । देशादीनां विज्ञानम् । देशो जगत्त्रादिः । कालः शतादिः । आत्मा च ज्ञानप्रवृत्त्यादिः । एषां विज्ञानमवबोधः तथा च सतां वृत्तचरितं सद्रूपं तस्यानुवर्तनमुत्पन्नम् । विज्ञानाभंगेन तूनां च विकाराणामनुत्पत्त्यै रोगान्तामनुत्पत्त्यै समासेन संक्षेपेण विधेरेष त्यागः प्रज्ञापराधनामित्यादि सद्रूपस्थानुवर्तनमित्येवं प्रदीतः सम्यगुक्तः । उत्पन्नानामित्यादि । चः अनुबन्धे न केवलं निजागंतूनां रोगान्तामनुत्पत्त्यै विधिं प्रोक्तः । यावदुत्पन्नानां जातानां च शान्तिविधिः प्रोक्तः ॥ ३४ ॥

प०—प्रज्ञाया अपराधः प्रज्ञापराधः निषिद्धाचरणमसाध्वाचरणमाचार्योर्दिव्यचक्षुर्भूतिः प्रतिपिद्धेष्टवर्ण्येण सेवाविहितेष्टवर्ण्यकारणं भवत्येव प्रज्ञापराधः काः वाङ्मनोभिर्दृष्टाचरणमिति यावत् । तस्य त्यागोऽकारणम् इन्द्रियाणां चक्षुरादीनामनुभूतविषये विषये प्रवृत्तानामुपशमोऽथवा शब्दादिविषयेऽतिप्रवृत्तानां संयमनं स्मृतिः, प्रागनुभूतानामर्थानां स्मरणं सा च शुभाशुभरूपा स्मृत्यव्या नक्तंदिनेत्यादिवाक्येन दिनचर्याध्यायोक्तः । तथा देशकालात्मविज्ञानं—को देश किंचिन्व उत आनूपः साधारणो वेति । अथवा देहदेहः किंवातप्रकृतिरपि पित्तप्रकृतिराहोस्विन् ऋष्यप्रकृतिः । कालविज्ञानं यथा किमयं हेमन्त उत शिशिरा शन्यतमः एष क्षणपिः काल आवश्यकोऽप्युपलब्धते । आत्मविज्ञानं द्विविधं शरीरविज्ञानमेकप्रियं

१ अत्र कोष्ठकान्तर्गतः पाठः केचुचित्सुल्लेख इत्यने ।

मे प्रकृतेरिदं ममोपदिशेत् इदं नोपदिशेत् इत्येवमादि । द्वितीयं ब्रह्मस्वरूपविज्ञानम् । तेन विना रागादीनां रोगाणां नान्यदपहारं कर्तुं समर्थम् । सतां वृत्तं सद्वृत्तं तस्यानुवर्तनमनुष्ठानं निजा विकाराः शारीरा आगन्तव्यो भूताद्यनुपङ्गजास्तेषां विकाराणामेष विधिः समासेन संक्षेपेणानुत्पत्त्यर्थं प्रदर्शित आचार्येण । तथोत्पन्नानां च निजागन्तूनां व्याधीनामेष विधिः शान्तये प्रशान्त्यर्थं प्रदर्शितः । उक्तं च यत्तेत च तथा कालं मलानां शोधनम् ॥ ३४ ॥

हे०--भूताद्यस्पर्शनोपायमाह--कायवाङ्मनोभेदेन त्रिविधस्य कर्मणः असम्भोग्योः प्रज्ञापराधः, इत्युक्तं संग्रहे । तेषां त्यागो वर्जनं, स्मृतिः नक्तदिनानि मे यातीत्युक्तम् । ग्रहाः--सूर्यादयः । प्रज्ञापराधत्यागादिभूतादीनामागन्तूनां हेतुनामस्पर्शने असंबन्धे उपायः । तथा पृथक्पृथक्मृतप्रतिषेधादौ यो निर्दिष्टः सोऽनुपायः । “अथर्वविहिता शान्तिः”--इत्याद्यसंश्लोकमत्र केचित् पठन्ति तदसत् पूर्वश्लोकस्यानन्वितत्वापत्तेः । अध्यायार्थमुपसंहरति--एष वेगधारणनिषेधादिः समासेनेति रोगाणामनुत्पत्तिहेतुत्वेन उत्पन्नशान्तित्वेन च कात्स्न्येन वक्तुमशक्यत्वात् । इत्येवं परं, नन्वत्र समास उत्तरतन्त्रान्तरे व्यास इत्येवं चेत् । पूर्वयोरध्याययोरनारंभः नहि निजागन्तून्योऽन्ये रोगाः संति यदर्थं तदारंभः । मैवं विषयभेदात्, कालार्थकर्मणां हि रोगहेतुत्वम् । तत्र कर्महेतवो रोगानुत्पादनीयस्य विषयः, कालहेतव ऋतुचर्यायाः, अर्थहेतवो दिनचर्यायाः ॥ ३४ ॥

अथ मलानां शोधनकालानाह--

**शीतोद्भवं दोषचर्यं वसंते
विशोधयन् ग्रीष्मजमभ्रकाले ।**

घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक्

प्राप्नोति रोगानृजुजान् जातु ॥ ३५ ॥

स०--शीतशब्देन हेमन्तशिशिराख्यातृ द्वावपि गृह्येते । तत्रोद्भवो जन्म यस्य दोषचयस्यासौ शीतोद्भवो दोषचर्यः । तं वसंते विशोधयन्निर्हन् ग्रीष्मजमभ्रकाले वर्षाकाले दोषचर्यं विशोधयन्तथा वार्षिकं घनात्यये शरदि चाशु यथोक्तं कालमनुल्लंघयन् सम्यग्यथावत्त्रिविधमपि दोषचर्यं विशोधयन्तुजान् रोगान् न जातु कदाचित्प्राप्नोत्यासादपति । वसंते विशोधयन्त्यत्र वसन्तप्रारंभ एव चैत्रे मासि विशोधयन्ति बोध्यम् । प्रत्य-

वायमयात् । तथाहि । ऋतुद्वयसंचितस्य दोषच विशोधनमक्रियमाणं रोगानीकं कुर्यात् । घन वार्षिकमित्यत्रात्यंतघनविनाशे शरत्पक्षिचमे भागे विषयेदिति बोध्यम् । वार्षिको हि दोषचय एकर्तुज । तस्माद्विश्रब्धं कृत्वा साधारणे कार्तिके मासि स शोधयितुं युक्तः । अपि चोपग्रहेमन्तशिशिरका दोषचयो वसंते शोधयितव्यः । तस्मादाश्वयुजे : वार्षिको दोषचयो यदि विशोध्येत तदानीमपि बहुरपे दोषचयः स्यात्कालस्य बहुत्वात् । ग्रीष्मज काल इत्यत्र कालग्रहणेन वर्षाप्रारंभमात्र एवेति बोध्यं तथा च शास्त्रकारो वक्ष्यति । श्रावणे कार्तिके मासि साधारणे क्रमात् । ग्रीष्मवर्षाहिमचितान्वाय्वा नाशु निर्हेत् ॥ ३५ ॥

प०--अत इदमाह-शीतशब्देन हेमन्तशिशिरौ गृह्यमाणं चर्यो दोषचयः । स च शीतोद्भवः शीते उज्जन्म यस्य तं दोषचर्यं वसन्ते विशोधयन् नि तथा ग्रीष्मजं दोषचयमभ्रकाले वर्षाकाले विशेषतया वार्षिकं दोषचर्यं घनात्यये घनापाये विषयन् आशु शीघ्रं सम्यक् कृत्वा शास्त्रादिबिधिना प्रवाहयन् ऋतुजान् दोषान् जातु कदा पुरुषः प्राप्नोत्यासादयति । वसन्ते विशेष इत्यत्र प्रारम्भ एव चैत्रे मासि प्रवाहयन्ति इत्यम् अतिप्रत्यवायमयात् । अस्यर्तुद्वयसंचित दोषचयस्य विशोधनतां प्राप्तस्य कालान्तरं कर्तुमशक्यत्वात् । ग्रीष्मजमभ्रकाल इत्यत्रापि : कालप्रारम्भमात्र एव । नासादितं शीतमाशुते तुषा घनिष्यन्द्भूतवाते, घनात्यये वार्षिकमित्यत्र : नामत्ययोऽत्यन्तघनविनाशो यस्मिन् काले शक्षिमे भाग इति बोद्धव्यं न प्रारब्धमात्रायां शर तथाच ग्रन्थकारेणोक्तं--“श्रावणे कार्तिके चैत्रे साधारणे क्रमात् । ग्रीष्मवर्षाहिमचितान् वाय्वा नाशु निर्हेत् ॥” ३५ ॥

हे०--तत्र ऋतुचर्यायाः कालहेतुविषयत्वं दर्शय वसन्ताभ्रकालप्रनात्ययशब्दैस्तदवयवाश्चैत्रश्रावणकार्तिकभ्यन्ते । वक्ष्यति हि--श्रावणे कार्तिके चैत्रे मासि स रणे क्रमात् । ग्रीष्मवर्षाहिमचितान्वाय्वादीनां नाशु ॥” इति ॥ ३५ ॥

नित्यं हिताहारविहारसेवी
समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः ।
दाता समः सत्यपरः क्षमावा-
नातोपसेवी च भवत्यरोगः ॥ ३६ ॥

स०—नित्यं सदैव हिताहारविहारौ सेवते तच्छीलो
यः स एवभूतो नरः । तथा समीक्ष्यकारी
विशुद्ध्यविधायी । इदं कृत्वेदं सम्पद्यते इदं
च कृत्वैतत्संपद्यत एवं बुद्ध्या शुभं करोत्यशुभं वर्ज-
यति । तथा विषयेषु शब्दादिष्वसक्तोऽलोलुपः ।
तथा दाता त्यागी त्यागवान् । तथा समः सर्वेषु
भूतेषु समचित्तः । तथा सत्यपरोऽवितथवाक् । तथा
क्षमावान् । यः शक्तोऽपि कृतापराधं दंडेनानुरूपेण
न योजयति । तथाऽऽप्तानुपसेवते तच्छीलो यः स
आतोपसेवी चारोगो भवति । न केवलं प्राप्तवि-
ध्यनुष्ठानेनारोगः संपद्यते यावदातोपसेवी चेति चश-
ब्दार्थः । येषां त्रिकालममलं ज्ञानमव्याहतं सदा ।
आत्माः शिष्टाश्च विबुधास्तेषां वाक्यमसंशयमित्यासलक्ष-
णमिति । उपजातिवृत्तम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीभृगाकदत्तपुत्रश्रीमदहणदत्तविरचिताया-
मष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगमुन्दराख्यायां चतुर्थो-
ऽध्यायः ॥ ४ ॥

प०—तथा नरो नित्यमरोगो भवति तथा दर्शय-
न्नाह-एवंविधः पुरुषः अरोगः स्वस्थो भवति । यो
नित्यं सर्वकालं हितौ पथ्यावाहारविहारौ सेवते
तच्छीलो हिताहारविहारसेवी हित आहारो वक्ष्य-
माण उक्तः । ऋतुचर्याविधाने विहारः । कायवाह-
मनसां चेष्टा सायुक्ता दिनचर्याध्याये । तथा
समीक्ष्यकारी यद्यपि करोति तत्तद्विशुद्ध्य हेयोपा-
देयरूपतयेदं कृत्वेदं सम्पद्यते, इदं कृत्वेदं सम्पद्यते एवं
ज्ञात्वा शुभं करोति अशुभं परिहरति । तथा विषयेष्व-
सक्तः—शब्दस्पर्शादिष्वसक्तचेताः । दाता—त्यागी
दानशीलः । समः—सर्वप्राणिषु बन्धुभूतो रागद्वेषा-
दिरहितः । सत्यपरः—सत्यप्रधानः । सत्यप्रतिज्ञोऽवि-
तथवचनः । क्षमावान्—क्षमाशीलः । तथातोपसे-
वी—आप्तानुपसेवते । तच्छीलः । आत्मा—उभयलोक-

विसंवादिनः निष्पीत्युपतापदर्शिन उच्यन्ते ।
मुनिः—“येषां त्रिकालममलं ज्ञानमव्याहतं
आत्माः शिष्टाश्च विबुधास्तेषां वाक्यमसंशयम्
वक्ष्यन्ति तेऽकस्माद्रीरजस्तमसो मृगाः” । न
रोगी भवतीति भद्रम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पञ्चमोऽध्यायः
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने
रोगानुपदनीयोऽध्यायश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

हे०—दिनचर्यायां अर्थहेतुचर्यायां पुनर्नाम-
व्यसक्तः पुमानरोगो भवति अनारोग्येऽपि वाक्येन
रोगात् प्राप्नोति, यो हि नित्यं हिताववाहारविहारौ
समीक्ष्यार्थं करोति, पात्रेभ्यो ददाति, सर्वेषु सामर्थेन
सत्यं भाषते, क्रोधहेतावपि न कुप्यति, आत्माश्च सु-
पसेवते इति । उक्तं च दिनचर्यायां—“न पीडयेद्दि-
नं चैतान्यतिलालयेत्” इति । संग्रहे तु—“अर्थव्यसक्त-
प्रयत्ने कृतादरं नित्यमुपायवन्तु । जितेन्द्रियं सानु-
रोगास्तत्कालयुक्तं यदि नास्ति देवम् ॥ कालोऽनुक्त-
पया मनोज्ञा अर्थाः क्रियाः कर्म सुतामुदनिः ।
विषये विषयाश्च बुद्धिर्बर्मान धीरस्य सदा सु-
इति ॥ ३६ ॥

इति हेमाद्रिट्टिकायामुर्वेदरसायने रोगानुपद-
नीयश्चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

स०—अथ द्रवद्रव्यविज्ञानीयस्तत्पार्थ संवेद्यः
हिताहारविहारसेवीत्युक्तम् । तौ चाहारविहारौ हि-
तौ चर्येयोऽर्थेयौ च नियमितौ तथापि न भवत्यलं ।
हितस्वरूपविज्ञानम् । एवं हि तत्रावदानीत् । गुरु-
दिवास्वप्रसिद्धाभ्यामलभपुरीस्संज्ञेत् । तथा । यन्
लवणक्षौहं संशुष्कं क्षौद्रवल्लु । तथाऽनेतरार्त्तं
ध्याये जगाद । अन्नपानं च विदुर्मेदीति । तौ
वाक्येन न तज्ज्ञायते किं पुनस्तद्गुरु इति किं ल-
क्ष्मिभोष्णं किं शकुद्वेदनमिति । तस्मादाहारद्र-
रूपमतः परं प्रतन्यते । तत्रापि पञ्चवर्गस्वभाव-
व्यक्तव्यत्वात्प्राग्द्रवद्रव्यविज्ञानीयस्वरूपं निर्देष्टुं न
नस्य द्रवस्वभावत्वेन भूयस्त्वादित्याह—

अथातोऽब्रव्यविज्ञानीयमध्यायव्याख्यास्यामः

स०—अपामेवायं स्वामाविको गुणो यत् द्रवत्वम् । अतो यानि कानिचिद् द्रवरूपाणि द्रव्याणि तानि सर्वान्येभ्यमन्येव क्षीरदध्यादीनि तदर्थं द्रवद्रव्यशब्दः सामान्येन सर्वद्रव्यव्यक्तिपरिग्रहार्थः शास्त्रकृता प्रयुक्तः । द्रवाणि च तानि द्रव्याणि च द्रवद्रव्याणि तेषां विज्ञानमवबोधस्तस्मै हितो द्रवद्रव्यविज्ञानीयोऽप्यायस्तं व्याख्यास्यामः प्रथमविध्यामः ॥ १ ॥

प०—पूर्वमुक्तं नित्यं हिताहारविहारसेवी भवत्यरोग इति तौ च हिताहारविहारौ संज्ञामात्रेण निर्दिष्टौ । तत्र विहारस्य व्यायामादिवस्वरूपगुणवर्णनप्रायो निर्देशः कृतो निर्दिश्यते च । आहारस्य पुनः स्वरूपवर्णनं लेशतोऽपि न कृतं तस्येदानीं स्वरूपगुणवर्णनार्थमिदं द्वावध्यायावारभ्येते । तयोरेपि पूर्वं द्रवद्रव्यविज्ञानीय आरभ्यते प्राधान्यात् । द्रवद्रव्याणि तोयक्षीरेक्षुरसतैलमद्यादीनि तेषां विज्ञानं हिताहितत्वेन रसवीर्यविपाकप्रभावादिनावबोधो द्रवद्रव्यविज्ञानं तस्मै हितोऽध्यायः तं व्याख्यास्यामः । तत्र पूर्वं जलगुणनिश्चयस्तस्य सर्वोपयोगित्वान् । तथा चाचार्यवचनम् । “पानं च प्राणिनां प्राणा विश्वमेतच्च तन्मयम् । अतोऽऽयन्तनिषेधेन न कचिद्धारि वर्ज्यते” ॥ १ ॥

हे०—अयेति द्रवद्रव्यविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते—यतः पूर्वैस्त्रिभिरध्यायैर्विहार उक्तः । आहारो वक्तव्यः । स च द्विविधः—द्रवोऽद्रवश्चात्र द्रवेऽस्मिन्नध्याये अत एवायं द्रवद्रव्यविज्ञानीयः । तत्र च पञ्चवर्गाः । वक्ष्यति हि—“तोयक्षीरेक्षुतैलानां वर्गैर्मयस्य च क्रमात्” इति सत्रादीं तोयवर्गः । तत्र तोयं—द्रेधा-दिव्यं भीमं च । दिव्यं—चतुर्धा-धारं, कारं, तीपारं हैमं च धारं द्रेधा गांमं, समुद्रं च ॥ १ ॥

प्राधान्याच्च पानीयस्य प्रागुपदेशः । तथा चाष्टांगसंप्रहेऽन्नपानप्रकर्तणेऽप्यंगीष्ट । अन्नपाने तु सलिलमेव श्रेष्ठम् । सर्वरसयोनित्वात्सर्वभूतसाम्याज्जीवनादिगुणयोगाच्च । तथात्रैवाष्ट्रेष्ट । पानीयं प्राणिनां प्राणा विश्वमेव च तन्मयमित्यादि । तथा चात्रैवाष्ट्र-संप्रहेऽपि तदेव प्रागुपनीतं श्रेष्ठमुदकमासां श्वासतत्तत्-भनकलेदनानामिति बहुगुणत्वाच्चातरिक्षस्थजलस्य प्रागुपन्यासो युक्त इत्याह—

जीवनं तर्पणं हृद्यं ह्लादि बुद्धिप्रबोधनम् । तन्व्यव्यक्तरसं मृष्टं शीतं लघ्वमृतोपमम् ॥ गंगांश्च नभसो अष्टं स्पृष्टं त्वकैन्दुमारुतैः । हिताहितत्वे तदभ्युयो देशकालावपेक्षते ॥ २ ॥

स०—जीवनमोजोविबुद्धिकरणम् । सौम्यधातुवर्धनान्ये । तर्पणं कलमहम् । हृद्यं हृदयाय हितं नतु हृदप्रियं हृद्यमिति व्याख्येयम् । एवं हि व्याख्यायमाने हृद्यानामित्यध्यानां मध्ये तत्पाठो मुनिर्नैवाकारिष्यमात्किंचिद् द्रव्यं कस्यचित्प्रियं भवति न सर्वं स्य । तस्माद्बुद्ध्याय हितं हृद्यमिति बोध्यम् । ह्लादि आह्लादकरम् । तथा बुद्धेः प्रबोधनम् । न्मात्रा यस्मै शेषुषी सा तस्य स्फुटप्रतिभासा तयो द्रवतीत्यर्थः । तनु स्वच्छम् । अव्यक्तरसमनमिष्य इत्यस्यार्थः । मृष्टमित्यात्वादसुखम् । सति हि मृशशर्कराकाचचूर्णवटकादीन्यव्यक्तरसानि नतु कासतार्नीद्रियप्रसादप्रीतिकराणि । तथा । अनुरसबाहुत्वधगपि द्रव्याण्यभयामलकादीन्यव्यक्तरसानि पुनस्तानि तथा मनः प्रीणयति । पानीयस्य च कस्यस्याप्याश्रयवशात्कषायत्वत्वाद्बुद्ध्यादि भवत्येव तथा चाष्टांगसंप्रहेऽपठत् । श्वेते कषायं तत्र कृष्णे तित्तं च पांडुर इत्यादि । मृष्टं शुद्धं न व्याख्येयम् । तथा च मुनिः । शीतं शुचि मृष्टं विमलं लघु षड्गुणम् । प्रकृत्या दिव्यमुदकमि अत्र हि मृष्टविमलयोर्द्वयोक्तवादाने पौनरुक्त्यं स्य तस्मान्मृष्टशब्दोऽत्र मनःप्रीणनार्थः । तथा शीतं वं स्पृशेन च । तथा लघु गुणयुक्तम् । तथा । अमममयथा किलामृतं त्रिदोषप्रवृत्तानुसाम्यकृत्वविषजिवादिगुणैरशेषैर्युक्तं तथैतज्जलमपीत्यर्थः । चोक्तं संप्रहे । स्योद्भूतप्रयुक्तत्वाद्बुधु वातकफापशैत्यजीवनसौम्यत्वेः पित्तरक्तविषादिजिदिति । नभसो अष्टमंतरिक्षात्पतितमात्रं वस्त्रातिगृहीतं गांमः मीहगुणं भवति । तु पुनरर्थः । रविचन्द्रानिलैः संबद्धं सत्पुनः पथ्यापथ्यत्वे देशकालावपेक्षते । विषयः, पात्रमाश्रय इति पर्यायाः । तत्र किमनूजांगे वा तत्पतितं तथा किमसितश्वेताद्यन्यत्वे

देशानुवर्तनम् । तथा शीते किं वोष्णेऽथवा वर्षाख्ये पतितमिति कालानुवर्तनम् । रविचंद्रानिलैरिति समस्तनिर्देशो यदा समतैरैतैः स्पृष्टं नतु व्यस्तैस्तदा हिताहितत्वे देशाद्यपेक्षत इति चोत्तरयति । सद्योवल्गादिगृहीतस्य जलस्य तु न सर्वैरैतैर्योगः संभवतीति चत्प्रायेण हितमेव ॥ २ ॥

प०-गंगासु नभसो भ्रष्टमाकाशाद्वाधितजीवन-भोजोऽभिवृद्धिकरं तर्पणं क्लृप्तं हृदयाय हितं हृद्यं हृदयस्य वा भियं ल्हादि सुखजननं ग्लान्यपनुत् बुद्धेः प्रबोधनं प्रज्ञाविकासजनकं यावती यस्य प्रज्ञा वर्तते तावत्येव तस्य स्फुटप्रतिभासा तद्योगात्सम्पद्यते । नन्वसान्द्रम् । अव्यक्तरसमव्यक्त्यं मधुरादयो रसा जायन्ते यस्मिंस्तदव्यक्तरसं मृष्टं स्वादु शुभं कृत्वा पानार्थमभिलष्यते प्राणिभिरत्यर्थं यथा शीतं शुचि शिवं मृष्टमिति मुनिः पठति । शीतमुभयथापि स्पर्शवीर्याभ्यां लघुगुणयोगाद्गुणः । तथाऽमृतो-पमममृतगुणं सद्गुणकल्पयुक्तम् । एव गुणयुक्तमपि नभसोऽन्तरिक्षाद्भृष्टं पतत् । स्पृष्टं सम्बद्धमर्कन्दु-मातैः आदित्यचन्द्रपवनैः । तदम्बु भूयः पुनरपि हिताहितत्वे पथ्यापथ्यभावे देशकालावपेक्षते देशकालावनुवर्तते । देशकालगुणानामात्मसात् करोति तद्गुणं सम्पद्यते इति यावत् । यस्मिन् भूमिदेशे पतितमानुपाद्यन्ततमे तत्रापि किमप्यिते श्रेताद्यन्यतमे आ काले षडृत्वाख्ये च ॥ २ ॥

हे०-तत्र गाङ्गुणानाह-जीवनं-प्राणधारणं, तर्पणं-वृत्तिजननं, हृद्यं-हृदयस्य भियं तत्प्रसादकरत्वात्, ल्हादि-सुखजनकं, बुद्धिप्रबोधनं-प्रज्ञाविकासजननं, तनु-सर्वेभ्यो विरलम्, अव्यक्तरसं-सर्वदृष्यनभिव्यक्तमधुरादिरस-विशेषं, मृष्टं-जिह्वेन्द्रियप्रियं, शीतं स्पर्शवीर्याभ्यां, लघु शी-मपाकम्, अमृतोपमं-देवानाममृतमिवेदं मनुष्याणां गङ्गां-आकाशगङ्गातीर्थं मेधैरानीति, नभसो भ्रष्टमाकाशा-त्यतितं दिव्यमित्यर्थः । गङ्गाभिन्वति सायद्रस्य व्यावृत्त्यर्थम्, नभसो भ्रष्टमिति भूमिस्थ दिव्यस्य विशेषपान्द्रीमसाह-दिव्यमेव भूस्वन्धान्द्रीममुच्यते । तच्चाकादिभिः स्फुर्यते स्पृष्टं च व्यक्तरसत्वादिदोषपक्षेवन्धाद्विहितत्वे भूयो देश-कालावपेक्षते, भूयोप्राहणं दिव्यस्यापि किंचिद्देशकालावपेक्ष-त्वं चोत्तरयति । देशोपेक्षा यथा-सुपान्त्रस्य हितं दुष्पान्त्रस्थ-महितं, वक्ष्यति हि--“ऐन्द्रमम्बुसुपान्त्रस्थमविवर्षं सदा

पिबेत्” इति । कालोपेक्षा यथा-आतवं-हितमनार्तवम-हितमिति । वक्ष्यति हि-“अनार्तवं हि यद्विव्यमार्तवं प्रथमं च यत्” इति । भूमिं तु भूयस्ततोऽप्यधिकमपेक्षते । तत्र देशोपेक्षा यथा-जांगले हितमहितमनूपे, तत्रापि शुच्यादौ हितमहितमशुच्यादौ तत्रापि कूपादौ हितमहि-तं पल्लवादी । तत्रापि सुपान्त्रे हितमहितं दुष्पान्त्रे, तत्रापि कचिद्देशे हितमहितं कचिदित्यादि । कालोपेक्षा यथा-शरद्वीष्मयोर्हितमहितमन्यदा । तत्रापि दिया हितमहितं रात्रौ । तत्रापि शुक्लस्य मध्ये हितमहितमंतायोरित्यादि दिव्यं सर्वदा सर्वेषां सर्वत्र हितम् ॥ २ ॥

नन्वाकाशात्पततस्तल्लक्षणमंतरेण गांगमिदमिति न ज्ञायत इत्याह-

येनाभिवृष्टममलं शाल्यन्नं राजतस्थितम् ।
अक्लिन्नमविवर्णं च तत्पेयं गांगम् ॥ ३ ॥

स०-येनाम्बुनाऽभिवृष्टमभिसुख्यतः सितं शाल्यन्नं राजतस्थितमक्लिन्नमृष्टेदयुतमविवर्णं च भवति तद्गांगं जलं पेयमित्युपलक्षणाधर्मः । खानावागाहयोरपि तत्पथ्य-मेव । रजतस्य रूपस्य विकारो राजतम् । प्राणिरज-तादिभ्योऽञ् ॥ ३ ॥

प०-येनाभिमृष्टमभिसुख्यतः सितं शाल्यन्नं, तच्च राजते स्थितं रजतस्येदं राजतं रूप्यभाण्डं तत्रस्थं तच्छाल्यन्नम् । अन्यथाऽक्लिन्नमविवर्णं स्यात् तद्गङ्गां विद्यात्तच्च पेयं पातव्यम् ॥ ३ ॥

हे०-गाङ्गं लक्षयति-अभिवृष्टं-धारासंपातेन सितं राजतं-रूप्यमात्रम्, अक्लिन्नं-सिक्कप्रक्षेदरहितम्, अविवर्णं-वर्णान्तररहितं, परीक्षा च सुहृत्तमात्रम् । उक्तं हि सुश्रुतेन-“स यदि सुहृत्तमात्रं स्थितस्तादृश एव भवति तदा गाङ्गं पततीत्येवमन्तव्यम्” इति । पेयं-पानार्हम् ॥ ३ ॥

अन्यथा ।

सामुद्रं तच्च पातव्यं मासादाभ्युजाद्विना ॥४॥

स०-अन्यथा सामुद्रमिति । एतल्लक्षणविपर्ययेण येनाऽम्बु-ना सितं शाल्यन्नं विवर्णं मलिनं क्लिन्नं भवेत्तत्सामुद्रम् ।

(१) अब्र-“अभिमृष्टम्” इति पाठान्तरम् ।

च न पातव्यम् । अत्रापि पाननिषेध उपलक्ष्यार्थः ।
 ानावगाहावपि ह्यनेन न कार्यम् । समुद्रस्य क्षारान्व-
 त्वात्केशनादियोगः । ननु सामुद्रमित्युक्तम् । यतः
 मुद्रश्चन्द्रस्य धूमादिपाठाद्भूमादि^१स्थितिं बुद्ध्वा भवि-
 ष्यमिति केचित् । मैवम् । धूमादिस्पृशेत्त्यत्रैव गणे
 ऽप्येतं समुद्रान्नावि मनुष्ये च बुद्ध् । सामुद्रिकी नौः
 मुद्रिको मनुष्यः । अन्यत्र त्वणेव । सामुद्रं जग-
 ति । तस्मान्नाय्यमेवैतत् । एवं सामुद्रो मणिरि-
 दयो वेषाः । अथ किं सदैव तत्र पातव्यं नेत्याह
 सादित्यादि । आश्वयुजमंतरेणैतत्तत्र पातव्यम् । आँश्व-
 ने तु मासि कालस्वाम्यावात्संपथ्यमेवेति भावः ।
 श्रुतस्वधीते-गंगामाश्वयुजे मासि प्रायो वर्धति
 यदः । तदुपाददीतेत्यादि ॥ ४ ॥

प०—यदि तेनेष्मुना सिक्तं शाल्यन्नम् अन्यथा
न्नं विवर्णं च भवेत्तदा तत्सामुद्रं च जानीयात्
त पातव्यम् । क्षारदिगुणसंपर्कात् । किं सर्वदा
पातव्यमाहोस्विकदाचितेत्यमत आह—मासा-
ध्रयुजाद्विना आव्रययुजं मांसं वर्जयित्वाऽन्यदा
(पातव्यम्) । तदा यस्माद्भवतोऽङ्गस्येत्योदयस्तेन
जलं सरस्वतादिगादिगतमपथ्यमपि पथ्यतां
प्रते ॥ ४ ॥

०- -वामुद्रं लक्षयति-अन्यथा सामुद्रमिति । अन्यथा-
वैषम्योत्पत्तौ सामुद्रपानं निषेधति-
वामुद्रं मासादाभ्युद्गमद्वीतमिति शेषः । उक्तं हि सुश्रुते-
'वामुद्रमप्याभ्युद्गमे मासि गृहीतं गांगवद्भवति' इति
यस्य पानं विषक्ते-ऐन्दवं-दिव्यं, सुपात्रस्य-शुद्धसौवर्णा-
गात्रस्य, उक्तं हि 'संभवे'- 'सातषोढशिलापृष्ठवत्त्रय-
सः शतं जलम् । ईसमृन्मयपात्रस्थमविपन्नं सदा
ते ॥' इति । अविपन्नं-स्वस्थरासदिविकृतिराहितं, सदा
षु कमुद्रु ॥ ४ ॥

द्रमम्बु सुपात्रस्थमविपन्नं सदा पिबेत् ।

भावे च भूयिष्ठमांतरिक्षानुकारि यत् ।

चेपृथ्वसितश्वेते देशेऽर्कपवनाहतम् ॥ ५ ॥

३०-ऐंद्रमांतरिक्षं जलं गांगं सुपात्रस्थं शोभने भाजने
नतादौ स्थितमविपन्नमदुषितमविनष्टं पिबेत् । न

(१) अत्र “भूमिष्ठम्” इति पाठान्तरम् ।

मलिनाशुचि जुगुप्सितपात्रस्थम् । तदभावे तस्यैवस्था-
भावे भूयिष्ठे बाह्यह्येनांतरिक्षमैरं जलं यदनुकरोति
स्वच्छादिगुणैः सदृशे तत्पिबेत् । तदेवाह । शुची-
त्यादि । शुचिश्चासौ पृथक्सितश्वेतश्च तस्मिन् देश-
यज्जलं स्थितम् । तथा । अर्कपवनाभ्यामाहतामासमं-
तालुकांतमीदृशमांतरिक्षानुकारि स्यादिति भावः ॥ ६ ॥

येन्द्रं नामसमम्बु-तोयं, सुपात्रस्थं शोभनपात्रप-
तितमविपन्नमविनष्टगन्धरसवर्णं, सदा-सर्वस्मिन् काले
पिबेत् । तदभावे-तस्यान्तरिक्षजलस्य तोयस्यासंप्राप्ती
भूमिस्थं-भूमौ यस्मिन् तथान्तरिक्षानुकारि आन्तरि-
क्षमम्बु जीवनादिभिर्गुणैरनुकरोति तथा देशे शुचौ-
चोऽथ प्रथौ-विस्तीर्णं तवाऽसिते, -श्चेते कृष्णगौरप्राये
स्थिते तथाऽक्रीपवैराहृतम् आसमन्तादाकान्तं
सेवितं यदम्बु तपिष्येत् । शुचिश्रवासी ध्रुवसितश्च-
तश्च शुचिर्ध्रुवसितश्चेतो देशः ॥ ५ ॥

हे०-भौमपानं विषते-तदभावे-दिव्याभावे, भूमिष्ठं-
मौमम्, आंतरिक्षानुकारि-दिव्यसदृशगुणं, शुच्यादौ देश-
स्थितम्, शुचिर्निर्मलः, पृथुविस्तीर्णः, अस्मितः-कृष्णः,
श्वेतो-धवलः ॥ ५ ॥

इदानीं यावत् शं जलं न पेयं तद्दर्शयति—

न पिबेत्पंकशैवालतृणपर्णाविलास्तृतम् ।

सूर्येन्दुपवनादृष्टमभिवृष्टं घनं गुरु ॥

फेनिलं जंतुमत्तप्तं दंतग्राह्यतिशैत्यतः ॥ ६ ॥

स०—पंकः कर्दमः । शैवालः शैवालम् । तृणं खटः ।
पूर्णं पत्रम् । आविलं चास्तृतं चाविलास्तृतं पंकादि-
मिराविलास्तृतं पंकाद्याविलास्तृतम् । यथा-
संभवमत्र संबंधः । तेन पंकेनाविलं कलुषं शैवालादिमि-
रास्तृतं संछादितमिति बोध्यम् । तथा सूर्येदुपवैरहृष्टमना-
सेवितं न पिबेत् । तथा । अभिवृष्टं तत्कालपातितान्य-
वर्षमिश्रीभूतं कालांतरविश्रातम् । खरनादे चैवमुक्तम् ।
वार्षिकं तदहर्हृष्टं भूमिस्थमहितं जलम् । व्युष्टं त्रिरात्रं
तच्चैव प्रसन्नममृतोपममिति । तथा घनमस्त्वच्छम् ।
तथा गुरु । तथा फेनिलं फेनवत् । तथा जन्तुमत्का-
दयुक्तम् । तथा तप्तमुष्णम् । तथा अतिशैत्यतोऽतिजा-
ड्यादन्तर्ग्राहि दन्तान् गृह्णाति कार्याक्षमान् करोति

च्छीलं न पिबेदिति प्रतिपदं योज्यम् । इयं प्राये
मिष्ठतोषय निषेधः ॥ १ ॥

प०—पङ्कशैवालादिभिराविलमास्तृतं च तोयं च
पिबेत् । तत्र पङ्कः—कदम्बः तेनाविले—कलुषीकृतम् ।
वालः—शैबलो जलमध्ये जायते । तृणानि पर्णा-
नि च प्रसिद्धानि तैरास्तृतं संछादितम् । तथा सूर्य-
पवनादृष्टमादित्यचन्द्रवातैरनासेवितम् । तथाऽ-
वृष्टमाभिमुख्येन सितकमन्येन तोयेन पूरितं तत्र
धैकालस्थितत्वात्तन्वापि सान्द्रं संपन्नम् । तथा
अपि यथा—गुरु जातं, केनिलं—सफेनं, जन्तुमन्-
मेयुक्तं, तप्तमर्कादितापेन संयुक्तं तथातिशीतलत्वेन
एतन्प्राहि तत्र पिबेत् ॥ ६ ॥

हे०—पङ्काविलादेः पानं निषेधति—पङ्कादिभिर्यथा-
वमाविलमास्तृतं च, आविलं—मलिनम्, आस्तृतम्—
छादितं च, अभिवृष्टम् अभिनवं वृष्टं, कालमानं तत्कं
रणादिना—“ वार्षिकं तदहर्बुधं भूमिद्वयमहितं जलम् ।
इतिरात्रं तच्चैव प्रसन्नममृतोपमम् ॥ ” इति । घनं सांद्रम् ।
मत्—कृमिमुष्टं, तप्तं—भूमिद्वयेव यथाशुभिः, अतिशीत्याह-
रादि—दन्तपीडकम् ॥ ६ ॥

अधुना आंतरिक्षं यत्र पेयं तदाह—

नार्तवं च यद्विष्यमार्तवं प्रथमं च यत् ।
तदितंतुविण्मूत्रविषसंश्लेषदूषितम् ॥ ७ ॥

सू०—यद्विष्यं जलमार्तवं न भवति तच्च न पिबेत् । ननु
मेव दिव्यं जलमार्तवम् । कालस्य ऋतुरूपत्वात् ।
तौ च भवमार्तवम् । एवं च न किंचिदनार्तवं संभ-
ति । उच्यते । अनार्तवं न पिबेत् । अर्थादार्तवं
दित्युक्तं भवति तदत्र सामान्योक्तावपि विशिष्टो
पस्य ऋतुबोधो वर्षाखण्डो यस्मिन् काले दिव्यं
पेयस्त्वेनाभ्यनुज्ञायते । यथा वर्षासु दिव्यनादये-
दे । अन्यर्तुमयं त्वनार्तवत्वात् न पेयम् । अत्र च वर्षाख-
ण्डादुर्मासिकोऽभिप्रेतः । अत एवाभ्युज्ये मासि दिव्यं
पेयत्वेनानुज्ञेयम् । अन्यथा ह्यनार्तवत्वादपेयमेव स्यात् ।
विं प्रथमं च यत् । न केवलमनार्तवं न पिबेत् ।
तदार्तवमपि प्रथमं न पिबेत् । कुतो हंतोरित्याह—

छतादित्यादि । छता आदित्येयं ते छतादयः क्षुद्र-
जंतवः प्राणिविशेषास्तेषां तन्तुविण्मूत्रविषाणि तन्तुः
स्रज्जाकारविशेषो जालेख्ये । तेषां छतादितन्तुविण्मूत्र-
विषाणां संश्लेषः संपर्कस्तेन दूषितं यतस्तत्सदात्तवमपि-
न पेयम् । केचित्त्वेवं व्याख्यानयति । आर्तवं प्रथमं
च यत्तत्र पेयं छतादिजंत्वादिदूषितं च न पेयमिति ।
संग्रहे चाध्यागीष्ट । घनवस्त्रपरिखायैः क्षुद्रजंतुमिरक्ष-
णम् । व्यापन्नस्यास्य तपनमान्यकौम्यसंपिडकैः ॥ पूर्ण-
मूलव्रिसप्रंथिमुक्ताकतकशैबलैः । वस्त्रगोमेदकाभ्यां वा
कारयेत्तत्प्रसादनम् ॥ पाटलाकरवीरादिकुनुमैर्घना-
शनमिति ॥ ७ ॥

प०—तथा अनार्तवं च यद्विष्यं तोयं तत्र पिबेत् ।
दिव्यत्वादस्य पेयत्वं प्राप्तं तदनार्तवत्त्वाच्च प्रतिपि-
ध्यते । अनार्तवस्य प्रतिषेधे आर्तवस्य विधिरथान्
पेयत्वेऽभ्यनुज्ञातो भवति । तस्माद्विशिष्टस्यान्त-
रिक्षप्रभवस्य जलस्य पेयतयाऽवश्यममृतुरभिप्रेतः स
च वर्षा वृष्टिकालः यस्मिंस्तत् । नभसः पतितं पेय-
त्वेनाभ्यनुज्ञायते । अन्यर्तुप्रभवं तदनार्तवत्त्वान्न
पिबेत् । किमार्तवं सर्वमेव पिबेदुत आर्तवमपि कि-
ञ्चिन्न पिबेदुत आह—आर्तवं प्रथमं च यत् प्रथमप-
तितं यदनार्तं तत्र पिबेत् । ऋतौ भवमार्तवं न आर्त-
वमनार्तवम् । तेनेदमुक्तं भवति—वर्षाकाले पतितं
पिबेत् तत्तु प्रथमवृष्टमार्तवमपि न पिबेत् । छतादयः
क्षुद्रजन्तवः प्राणिविशेषास्तेषां तन्तुविण्मूत्रविषसं-
श्लेषात् संपर्कात् यदूषितं तोयं तत्र पिबेत् । तन्तु-
शब्देन जाला भण्यते ॥ ७ ॥

हे०—अवृष्टः—वृष्टेरकालः, स चोक्तो ज्योतिःशास्त्रे—
“ अनुराषर्क्षमारभ्य षोडशर्षेणु आस्तरः । यावत्प्रवर्तते
तावदकालः परिकीर्तितः ॥ ” इति । प्रथममगस्त्योदया-
त्प्राक् वृष्टं स च सिंहेऽक इति ज्योतिर्विदः । आर्तवमपि
कुतो न पिबेत् यतो भूतादीनां खेचराणां विषप्राणिनां
तत्त्वादिभिर्यः संश्लेषस्तेन दूषितम् । तंतवस्तस्मिन्निमित्तानि
सूत्राणि, उक्तं च काश्यपेन—“ बलाहकाद्याः समदाः
कोटा छताश्च खेचराः । तद्विशोत्तर्गसंसर्गात् क्रियावन्न
तदा जलम् ॥ ” इति । अयं च दोषः अगस्त्योदयादप्यति,
उक्तं च ज्योतिःशास्त्रे—“ सलिलमगरपात्रयोश्चितं यत्
घनपरिवेष्टितमूर्तिभिर्भुजैः । फणजनविषाग्निं संप्रमुष्टं
भवति शिवं तदगस्त्यदर्शनेन ॥ ” इति । दिव्यालंभे-

भीमं पेयमित्युक्तम् । तस्य ऋष्टौ भेदाः । ययोर्चं संग्रहे—
“ कौप—सारस—ताडग—जौड्यं, प्राक्तयणी, वापी—नदी—
तोयम् । ” इति । तत्पुनः स्मृतमश्वेति । गम्भीराः संकीर्णः
श्ङ्कादिवहः पुरुषकृतो जलाशयः—कूपः, तद्विपरीतं
सरः, पुरुषकृतं सरस्तडागः, स्वयं शीर्णशिलास्थं चुंढिः,
पर्वतनिक्षरः—प्रलवर्णं, भूमिमुद्गिचोद्भूतमजलस्थानमुद्गिदम्,
श्ङ्कादिवहो विस्तीर्णः ससोपानः कूपो—वापी, नदी—
प्रसिद्धा ॥ ७ ॥

इदानीं नदीनिरूपयन्नाह—

पश्चिमोदधिगाः शीघ्रवहा याश्चामलोदकाः ।

पथ्याः समासात्ता नद्यो विपरीतास्त्वतोऽन्यथा ८

स०—नद्यः समासात्संक्षेपतः पथ्या हिताः का इत्याह ।
याः पश्चिममुदधिं समुद्रं गच्छन्तीति पश्चिमोदधिगाः ।
अन्यत्रापि दृश्यत इति डः । तथा शीघ्रवहा वेगवत्यः ।
तथाऽमलोदका निर्मलसलिलाः । एवं त्रिविशेषणवि-
शिष्टाः पथ्याः । अतोऽन्यथा पुनरन्यथा विपरीतलक्ष-
णास्ता विपरीता अपथ्याः ॥ ८ ॥

प०—पश्चिमोदधिगाः—पश्चिमं समुद्रं या नद्यो
गच्छन्ति यान्ति याश्च शीघ्रवहास्त्वरितगमनास्तथा-
ऽमलोदका निर्मलतोयास्ताः समासात्संक्षेपतः पथ्या
हिताः । विपरीतास्त्वतोऽन्यथा । अतः पूर्वोक्ता या
नद्यो विध्यगता याः पश्चिमोदधिगा न भवन्तीतथा-
शीघ्रवहाः नापि निर्मलोदकाः ता विपरीता अपथ्या
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

हे०—तत्र नदीविशेषगुणानाह—अतोऽन्यथाऽपूर्वसमुद्रगाः
दिवहाः मलिनादकाश्च । विपरीता अपथ्याम् ॥ ८ ॥

पलास्फालनाक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकाः ।

हेमवन्मलयोद्भूताः पथ्यास्त एव च स्थिराः ।

मिच्छीपदहृत्कंठशिरोरोगान् प्रकुर्वते ॥ ९ ॥

स०—हिमवांश्च मलयश्च हिमवन्मलयौ ताभ्यामुद्भूताः ।
जाताः पथ्याः किं सर्वा एव नेत्याह । उपलेत्यादि ।
पला नामास्फालनमुपलास्फालनं तेनाक्षेपः क्षोभस्तेन
विच्छेदा विच्छेपा उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदास्तैः खेदितं
पातक्षोभमुदकं यासां ताः खेदितोदका या हिमवन्म-
योद्भूतास्ता एव पथ्याः । यास्त्वेवंभूता न भवति

(१) “समासतो नद्यो” इत्यपि पाठान्तरम् ।

ता अपथ्याः । स्थिरा इति । ता एवाऽवहंथः ।
कृष्णादीन् कुर्वते । हृत् कंठश्च शिरश्च तेषां रं
क्रमयश्च स्त्रीपदं च हृत्कंठशिरोरोगाश्चेति द्वंद्वः । रं
रपि हिमवत्प्रभवानां पथ्यत्वमाह । कृष्णात्रेयस्तु
त्वपथ्यत्वमाह । अत एवायं ग्रंथकारो युक्त्या
द्वयमपि संगिरमाणो विशेषणमुपन्यस्तवानुपलक्षण-
नाक्षेपविच्छेदैः खेदितोदका इति । तेन या एव
भवति ता न पथ्या इति ॥ ९ ॥

प०—उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदाः तैः रवे
श्रमितमुदकं यासां तास्तथाविधाः । हिमवन्म-
पर्वतौ ताभ्यामुद्भूता समुत्पन्ना निर्गता नद्यः प०
हिताः । ता एव स्थिराः ता एव हिमवन्मलयोः
नद्यः स्थिरा मन्दगमनाः कृष्णादीन् प्रकुर्वते ।
पदो—भेदोमांसाश्रितः शोफः पादयोर्विध्यम-
लक्षणः ॥ ९ ॥

हे०—हिमवन्मलयनदीगुणानाह—उपलाः—पाषाणा
प्लास्फालनमभिधातादुच्छलनम्, आक्षेपः स्खलनादि
तो गमनं, विच्छेदो द्वैधीभावः, खेदितं—खेदादवातला
ता एव स्थिराश्चेत् कृष्णादीन्कुर्वते हृत्कंठशिखां रोगा
अयं च विषयमागः परस्परविरुद्धः सुश्रुतचरकवा-
तात्पर्यमूलः । तत्र चरकवाक्यं—“नद्यः पाषाणविच्छिन्नानि
व्यामिहोदकाः । हिमवत्प्रभवाः पथ्याः पुण्या देवर्षि-
विताः ॥ नद्यः पाषाणसिकता बाहिन्यो विमलोदका
मलयप्रभवा याश्च जलं तास्वमृतोपमम् ॥ ” इति
सुश्रुतवाक्यं तु मलयप्रभवाः कृमीन्, हिमवत्प्रभवाः ह
गन्धयुधिशिरोरोगस्त्रीपदगल्गण्डान् कुर्वते इति ॥ ९ ।

प्राच्याऽऽस्यत्यपरांतोत्था दुर्नमानि महेंद्रजाः

उदरस्त्रीपदांतकान् सहाविध्योद्भवाः पुनः ॥

कुष्ठपांडुशिरोरोगान् दोषध्वजः पारियात्रजाः

बलपौरुषकारिण्यः सागरांभस्त्रिदोषकृत् ॥ १० ॥

स०—प्राच्यादिजा नद्यो दुर्नमान्यर्थासि कुर्वते
प्राच्या गौडाः । आवंतयो मालवाः । अपरां-
कौकणाः । महेंद्रजा नद्य उदरादीन् कुर्वते । सहावि-
पर्वतोत्थाश्च पुनः कुष्ठादीन् कुर्वते । पारियात्रे ज
दोषध्वयो भवति ॥ १० ॥

प०--प्राच्या-अवन्तयः अपरान्ताश्च-जनपद-
षाः । तदुत्थास्तदुद्धूता नद्यो दुर्नीमान्यशीसि
र्वते । महेन्द्रनामा पर्वतः तज्जास्तत्प्रभवा नद्यः
तत्तङ्कान् श्रीपदातङ्कान् प्रकुर्वते । आतङ्को-व्या-
च्यते । सह्यविन्ध्यौ-पर्वतौ तज्जन्मानो नद्यः
; पाण्डुरोगं, शिरोरोगं प्रकुर्वते । पारियात्रः-
ः तज्जास्तदुद्धूता नद्यो दोषघ्न्यस्त्रीन् दोषान्
त । बलं, पौरुषं कुर्वते । तथा सागराम्भः-समु-
जलं ग्रीन् दोषान् करोति ॥ १० ॥

१-अवन्तिनदीगुणानाह-उज्जयिन्युपलक्षिताः देशाः अव-
; प्राच्याश्च ते अवन्तयश्च प्राच्यावन्तयः, अपरे पार्श्वगाः
तयः तेषामेता मर्यादापर्वताः । अथवा प्राच्याव-
रा भागाः । तत्र प्राच्याः-गौडाः अवन्तयो-मालवाः
ज्जाः--कौकणा इति । उक्तं हि सुश्रुते-
व्यावृत्त्यपरा अशीत्युपनिवर्त्यति ॥” इति ।
मान्यशीसि । महेन्द्रपर्वतनदीगुणानाह-उदराणि-
दरादीनि । श्रीपदनामकः-श्रीपदव्याधिः ।
वेन्ध्यनदीगुणानाह-सह्यविन्ध्येति । पारियात्रनदीगु-
ह-दोषघ्न्य इति । पौरुषं-वीर्यं “पारियात्रोद्धूता
याश्च विन्ध्यभवास्तथा । शिरोहृद्गोक्रुष्णानां ता
श्रीपदस्य च ॥” इति । चक्रेण पारियात्रजानां
रोगादिकर्तृत्वमुक्तम् । इह तु दोषत्रयहरत्वमिति
धः । मैवं, द्विधाहि पारियात्रजाः-तडागजा दरीजाश्च-
द्याः दोषघ्न्यः, पराः शिरोरोगादिकर्त्र्यः । उक्तं हि
। मित्रेण-“तडागजं दरीजं च तडागाद्यत्सरिजलम् ।
रोग्यकरं नद्या दरीजं दोषलं स्मृतम् ॥” इति । स-
दकगुणानाह-सागराम्भिति ॥ १० ॥

गत्कूपतडागादीन् जांगलानूपशैलतः ११॥

स०-आदिशब्देन संग्रहोक्ता गृह्यते । यथा । कौप-
सताडागचौड्यप्रालवणीद्विदम् । वापीनदीतोयमिति
नः स्मृतमष्टथा । कौपं स्वादु त्रिदोषघ्नं लघु पथ्यं
पर्वदा । क्षारं तु कफवातघ्नं दीपनं पित्तकृत्परम् ।
यबहुलं श्लेष्मपित्तघ्नं वातकुक्ष तत् । तृष्णाघ्नं
सं बल्यं कषायमधुरं लघु । औद्भिदं स्वादु पित्तघ्नं
नं गुरु किंचन । सारं च कटु वाय्वं पित्तघ्नं
वातघ्नम् । लब्धव्यदोषं सुस्वादु नववापीष्ववा-
म् । अनभिष्यंदि नादेयं कटुकं कफपित्तजित् ।
दं वातलं लक्ष्मनवस्थितलाघवम् । सुश्रुते चैषां

लक्षणमुक्तम् । तथा । भूम्युत्खातसमुद्भूतमिन्द्रनील-
समप्रभम् । विमलं मधुरास्वादं कौपं जलमुदाहृतम् ।
नद्याः शैलवराद्वापि स्तमेकांतसंस्थितम् । कुमुदामोज-
संछन्नं वारि सारसमुच्यते । प्रशस्तभूमिभागस्थं नैक-
संवत्सरोषितम् । कषायमधुरास्वादं ताडागं सलिलं
स्मृतम् । स्वयंशीर्णशिलाश्च त्रे नीलोत्पलनिभं
जलम् । लतावितानसंछन्नं बुधैश्चैद्वैयमुच्यते ।
शैलसानुसमुद्भूतं स्पृष्टं वातहिमातपैः । लघु
शीतामलं स्वादु स्मृतं प्रास्रवणं जलम् । विदार्प
भूमिमुद्भूतं महत्या धारया स्रवत् । यज्जलं वेदितव्यं
तदौद्भिदं स्वादु शीतलम् । पाषाणैरिष्टकाभिर्वा
बद्धा स्याथा तु कूपवत् । वापी सा खलु विज्ञेया
स्तसोपानपंक्तिः । नद्यां शैलप्रक्षतायां गोमेदकमणि-
प्रभम् । प्रशस्तभूमिभागस्थं जलं नादेयमुच्यते इति ।
पीषादिद्वित्रिदोषघ्नं विशेषेण क्रमाजलम् । सरस्त-
डगयोः कूपचिह्नयोः प्रस्रवणीद्विदोः । कूपं त्रयोः कूप-
उडयोः सर्वपथ्यं ततः परम् । तदेतान् कूपादीन् जांग-
लानूपशैलान् समाश्रित्य जातान् विधात् । जांगलादि-
देशजान् यथायोगं लघून् गुरुंश्च जानायादित्यर्थः ।
तत्र जांगलदेशे कूपादीनां सतानां बहूदकसंबंधाद्गुरुत्वं
पुत्वं वेद्यम् । आनुरे तु बहूदकसंबंधाद्गुरुत्वं वेद्यम् ।
शैले तूदकाल्पतया लघुतरत्वं वेद्यम् । तथा च संग्रहे
धन्वानूपमहीध्राणां सामीप्याद्गुरुलाघवमिति ॥ ११ ॥

प०-कूपतडागादीन् गुरुलाघवाभ्यां च जाङ्ग-
लानूपशैलतो विधात् । जाङ्गलादीनां गुणेन तत्कूपा-
दिजलं जानीयात् । तथा च मुनिः-“वापीकूपत-
डागादिसरःप्रस्रवणादिषु । आनूपधन्वशैलानां
गुणदोषैर्विभावयेत् ॥” संग्रहेऽयमुक्तम्-तदादिशेत्
“धन्वानूपमहीध्राणां, सामीप्याद्गुरुलाघवम्” । तेनेद-
मुक्तं भवति । जाङ्गलदेशस्थानां कपादीनां लघु-
त्वम्, आनूपस्थानां गुरुत्वं, महेन्द्रसमीपस्थानां
दोषलत्वं, पारियात्रसमीपस्थानां दोषघ्नत्वम् । एवं
सर्वत्र योज्यम् ॥ ११ ॥

ह०-कूपादिगुणानाह-जाङ्गलो-निर्जला भूमिः । अ-
नूपः-सजलः, शैलः-पर्वतः, जांगलस्य समीपाः कूपादयो
लघूदकाः, अनूपस्य गुरुदकाः, शैलस्य लघुतराः, उक्तं

‘हि संग्रहे—“धन्वानूपमहीध्राणां सामीयादुरुलाधवम् ।”
इति । खारणादिना च—“नदीभूयतङ्गादिवाद्यादिषु
विशिष्यते । अतएव गौरवादम्बु शैलधन्वनि लाघवात् ॥”
इति ॥ ११ ॥

इदानीं केषांचिज्जलपाननिषेधमाह—

**नांडु पेयमशक्त्या वा स्वल्पमल्पाग्निगुल्मिभिः ।
पांडुदरातिसाराशोऽग्रहणीदोषशोथिभिः ।**

ऋते शरन्निदाघाभ्यां पिवेत्स्वस्थोऽपि चालपशः

स०—अल्पाऽन्यादिमिरेबु न पेयम् । सर्वथैषां
जलपाननिषेधप्रत्यवायमाशङ्कमान इदमाह । अशक्त्या
वा पिपासामसहिष्णुमिरत्यल्पं स्वल्पं पेयम् । यावन्मात्रेण
म्रत्यवायो न भवति तावदेव पेयमित्यर्थः । अल्पाग्नि-
श्च गुल्मिनश्चेति द्वेदः । पांडुवादीनां सप्तानां द्वेदः ।
तो मत्वर्थीय इनिः । शरन्निदाघाभ्यामंतरेण स्वस्थो-
ऽप्यल्पशः पिवेत् किं पुनरातुरः । संग्रहे त्वेवमुवाच ।
।ममल्पमशक्तौ तु पेयमौषधसंस्कृतम् । पाषाणरूप्य-
क्षेमजाततापाकृतापितम् ॥ पानीयमुष्णं इति वा
दोषघ्ने तृड्डीतिदिति ॥ १२ ॥

प०—अल्पाग्निप्रभृतिभिस्तोयं न पेयं न पात-
त्म् । अशक्त्या तैः पिपासासहिष्णुभिः सात्स्य-
त्कालप्रकृतिशरीरवशात् स्वल्पं पेयम् । शरन्नि-
दाघाभ्याम् ऋते शरद्वर्षौ वर्जयित्वा अन्यस्मि-
न्तौ हेमन्तशिशिरवसन्तवर्षासु स्वस्थोऽपि नरोऽ-
शोऽल्पमल्पं कृत्वोदकं पिवेत् ॥ १२ ॥

हे०—अल्पाग्न्यादीनामम्बुपानं निषेधति—अशक्त्या उ-
विना श्वातुमशक्त्या स्वल्पं च पेयम् । शोथिः
धुः, ऋतुविशेषेण पानं नियच्छति—ऋते-विना स्व-
ऽपि । किंपुनरातुरः, अल्पशः—अल्पमल्पं, शरद्वर्ष-
सु कामतः पिवेदित्यर्थोऽल्पमल्पम् ॥ १२ ॥

स्थूलकृशा भुक्तमध्यातप्रथमांबुपाः ॥ १३ ॥

स०—समाश्च स्थूलाश्च कृशाश्च समस्थूलकृशाः ।
च अंतश्च प्रथमश्च मध्यातप्रथमाः । भक्तस्य मध्या-
ग्नाः भक्तमध्यातप्रथमाःतेषु कालेषु येषु पिबति ते
मध्यातप्रथमांबुपाः, यथाक्रमं समाः स्थूलाः कृशाश्च
ेत्यर्थः । भक्तमर्थेऽपि पीतं धातुसाम्यं समानतां
ते । भक्तां तु पीतमामाशये कफवृद्धिं विदधत्स्थौ-

ल्यमाधत्ते । भक्तादौ च पीतं निर्विघ्नमग्निं तेजःप्रति-
पक्षतयाऽवश्यमवसादयति । मंदोऽग्निश्च सन्मग्नः
पक्तुमशक्तो भवति । आहारस्य च सम्यगपाकाच्च त-
पुष्टिरिति कृशत्वे युक्तिः । तथा च संग्रहे । भक्तस्या-
जलं पीतमग्निसादं कृशांगताम् । अंते करोति स्थूल-
त्वमूर्ध्वमामाशयात्कफम् । मध्ये मध्ये गतं साम-
धातुनां जरणं सुखम् ॥ १३ ॥

प०—समश्च स्थूलश्च कृशाश्चेति समस्थूलकृशाः
मध्यश्चान्तश्च प्रथमश्च ते मध्यान्तप्रथमाः । भुक्तस्य
मध्यान्तप्रथमाः तेष्वम्बु पिवन्ति । ये ते भुक्तम-
ध्यान्तप्रथमांबुपा मनुष्याः । तेनेदमुक्तं भवति
भुक्तमध्याम्बुपो नरः समः समधातुर्भवति । भुक्ता-
न्तेऽम्बुपः—स्थूलः । भुक्तप्रथमांबुपः—कृशो भवति ।
मध्ये पीतमुदकं धातुसाम्यमुत्पादयन् समत्वं करोति
अन्ते पीतमामाशये कफवृद्धिं कुर्वन् स्थूलत्वं
करोति । भुक्तादौ पीतमवश्यं निर्विघ्नं बहिं मन्दी-
करोति । तेजःप्रतिपक्षतया तत आहारमन्दत्वाच्च
सम्यक् पक्त्वं समर्थः । आहारापाकाच्च तदानीं
रसादयो न तथा पोषं गच्छन्ति । तदापोषात्सुमान-
कृशो भवति । तथाच संग्रहे प्रोक्तमाचार्येण—“भुक्त-
स्यादौ जलं पीतमग्निसादं कृशाङ्गताम् । अन्ते
करोति स्थूलत्वमूर्ध्वं चामाशयात्कफम् । मध्ये मध्ये-
ज्ज्ञातां साम्यं धातुनां जरणं सुखम् ॥” इति ॥ १३ ॥

हे०—अवस्थाविशेषेण फलकथनद्वारा पानं नियच्छति-
भुक्तस्य मध्ये अर्द्धाहारे योऽसु पिवेत् समशरीरो भ-
वति, योऽन्ते भोजनानंतरं स स्थूलः, य प्रथमं
भोजनात्स कृशः । अतोऽसुभुक्तमध्ये पेयमित्यर्थसि-
द्धम् ॥ १३ ॥

शीतं मदात्ययलानिमूर्च्छाच्छर्द्धिश्चमम्रमां ॥

तृष्णाण्णदाहपित्तास्रविषाण्यंबु नियच्छति १४

स०—शीतंभु मदात्ययादीन् नियच्छति पराकरोति ।
मदात्ययो मद्योत्थो रोगः । ग्लानिः क्लान्तिः । मूर्च्छा
मोहः । छर्द्धिः श्रमः खेदः । अम्रोऽनवस्थितिः ।
तथा तृष्णादीनि नियच्छति। एवंगुणमप्यामं क्वचिन्नेष्यते ।
तथा चोक्तं संग्रहे । अनवस्थितदोषाग्नेर्गोषिक्षीणबलस्य
च । नाल्पमप्याम मुदकं हितं तद्धि त्रिदोषकृत् ॥ १४ ॥

प०-शीतं तोयं मदात्ययादीन् नियच्छति-निरयति । मदात्ययो-मदोद्भवो व्याधिः । ग्लानिरपयः । मूर्छा-संमोहः । श्रमः-खेदः । श्रमण-श्रमः । कारुण्येव भ्रान्तिः । उष्णोनाहारविहारादिना ह उष्णदाहः । पितार-रक्तपित्तम् । विष-स्थावर-गमभेदेन द्विविधम् । एतानि नियच्छति-नेत ॥ १४ ॥

हे०-शीतोदकगुणानाह-ग्लानिः-श्रमः-खेदः । मा-सुर्यादितापः, दाहः-पित्तादिकृतः, अस् रक्तं नियति-हन्ति । एक एवोदकसामान्यगुणः शीतस्त्वभावाकस्य ॥ १४ ॥

अधुनोष्णानुगुणानाह-

शीते विधिरयं तप्तं त्वजीर्णं शिशिरं त्यजेत् । त्वयोगेन सलिलं तृष्यतोऽपि प्रयोजितम् ॥ तति श्लेष्मपित्तत्वं ज्वरितस्य विशेषतः ।) नं पाचनं कंठ्यं लघ्वृणं वस्तिशोधनम् ॥ माध्मानाऽनिलश्लेष्मसद्यःशुद्धे नवज्वरे । सामपीनसश्वासपार्श्वरुधु च शस्यते ॥ १५ ॥

त०-दीपनादिगुणयुक्तमुष्णानु भवति । वस्तिशब्देन ध्यान्मूत्रं गृह्यते तेन मूत्रशोधनमित्यात्रार्थो बोध्यः । ताऽध्मानादिषु च शस्यते । कासश्च आमश्च पीनश्चासश्च पार्श्वरुक् च तासु च शस्यते । आमोः आहार इत्यर्थः । केचिच्चामपीनस इति पीनसविमामशब्दमाहुः । तैरजीर्ण उष्णानु नोक्तं स्यात् । र्णं चालसकादिरूपे जलमुष्णमिष्यत एव ॥ १५ ॥

०-तोयमुष्णमुष्णीकृतं पक्वं दीपनमग्रेः पाचन-द्रवस्य । कण्ठे साधु कण्ठ्यं स्वयम् । लघुगुणयो-गु । वस्तेः शोधनं वस्तिशोधनम् । वस्तिमूत्रा-तद्दोषावृत्तं विशेषधायति उत वाताख्यान् मूत्रशो-वस्तिशोधनं तद्विषाणमुदकं हिमादिषु विकारेषु ते । हिमादयो वक्ष्यमाणाः । आसं च तत्पीनसं पीनसं तत्र प्रशस्यते । यस्मादीपने पाचनं च निर्दिष्टम् । पाचनेन चावश्यमेवामपक्तिः क्रियत सामर्थ्याच्च शस्यते किंपुनरामे शस्यत । नार्थः ॥ १५ ॥

अत्र कोष्ठकान्तर्गतोऽधिकः पाठ उपलभ्यते ।

हे०-उष्णोदकगुणानाह-कण्ठ्यं-स्वयं, वस्तिमूत्रा-शयः, सद्यःशुद्धिः-तदहःकृतवमनादिः, नवज्वरः-सामज्वरः, आमः-आमाजीर्णं, पार्श्वरुक्-पार्श्वशूलम्, उष्णं कथनोष्णं, सुर्यादितप्तनिषेधात् कथनविषिशोक्तः । संप्रहे-“क्षीणपादत्रिभागार्धदेशशुगुलाघवान् । कथितं फेनर-हितमवेगममलं हितम् ॥ तथा-पाषाणरौच्यमृद्धमजनुपा-त्रकं तापितम् । पानीयमुष्णशीतं वा त्रिदोषघ्नं तुष्टसितुत्” इति ॥ १५ ॥

अधुना कथितशीतलं निर्दिदिक्षुराह-

अनभिष्यंदि लघु च तोयं कथितशीतलम् ॥ १६ ॥

स०-अनभिष्यंदि न श्लेष्मकारिलघुगुणयोगोऽम सोऽस्त्येव । पुनर्लघुत्वकथनमग्निस्फेकारवशादलघुतरव-प्रतिपत्त्यर्थम् । अथवा । आधारवशादकथितममो लघ्वपि यद्गुरु संपन्नं तदपि कथितशीतलं लघु भवति । शीतलत्वादभिष्यंदिस्वं यतोयस्य प्राप्तं तत्कथितशीत-लत्वे चाऽस्य निषिद्धम् । मदात्ययादिहेतृत्वं तु यच्छीतलत्वसामान्यात्तदस्यास्त्येव । न केनचित्निषेद्धं संभाव्यते ॥ १६ ॥

प०-कथितशीतलतोयमनभिष्यंदि न श्लेष्मप्र-कोपि कथितपानीयान् स्वभावाल्लघुगुणयुक्तदादि कथितशीतलमतश्चयेन लघु ॥ १६ ॥

हे०-शुतशीतगुणानाह-अनभिष्यंदि-स्रोतसमस्त्रावि-दोषे-वायौ, श्लेष्मपि च उष्णमेव शीतोक्तं कथि-तशीतलम् ॥ १६ ॥

(संसर्गं पित्तकफयोः सन्निपाते च पूजितम् ।) पित्तयुक्ते हितं दोषे व्युपितं तत्रिदोषकृत् ॥ १७ ॥

स०-पित्तयुक्त इत्येकवचनमविवक्षितमात्रेण वात-पित्तं पित्तश्लेष्मपि सन्निपाते च यत्र पित्तयोगः पित्ताधि-कत्वं दृश्यते तत्रैव कथितशीतलं हितम् । संप्रहोक्तं च कथनलक्षणं संक्षेपाभिप्रायेण नोक्तम् । यथा । क्षीणपादत्रिभागार्ध देशशुगुलाघवान् । कथितं फेनरहितमवेगममलं हितमिति । अस्यार्थः शिष्यव्युत्पत्त्यै दृश्यते । धन्यसाधारणानुरूपे देशेऽत्र क्रमशः क्षपितचतुर्भागात्रिभागार्धसलिलमधिश्रयेत् । जाग-लो हि देशोऽनिलानलभ्यां भूयिष्ठमपि छितस्तेनात्र तोयं लाघवादाशु विबुद्धिं प्राप्नोति । आनुपस्तु भूमिसोम-

१ अत्र कोष्ठकान्तर्गतः पाठोऽधिको दृश्यते ।

गुणबहुलस्तत्र गुरुत्वादिगुणयोगाच्चिरेण विशुद्धिमस्तुते। एवं साधारणो देशश्चिरयः । तथा । ऋतुष्वपि यथा-योगमयमेव क्रमो बोध्यः । सुश्रुतेनोक्तम् । यत्कथ्यमानं निवेगं निष्केन निर्मलं लघु । चतुर्भागावशिष्टं तु ततोयं कफरोगनुत् । तत्पादहीनं पित्तघ्नं हीनमर्धेन वातनु-दिति । संप्रहोक्तमेव ग्रंथमिमं केचिदत्रापि पठति । तत्रा । पानीयं नतु पानीयं पानीयेऽन्यप्रदेशजे । अजीर्णं कथितं चामे पके जीर्णेऽपि नेतरत् । शीते विचिरयं तस्ते ल्वजीर्णे शिशिरं त्यजेत् । अतियोगेन सलिलं तुष्यतोऽपि प्रयोजितम् । प्रयाति श्लेष्मपित्तत्वं ज्वरितस्य विशेषत इति । अन्यप्रदेशजे पानीयेऽजीर्णे पानीयं जलं न पानीयं न पेयम् । एतदुक्तं भवति । पानीये पीते तज्ज्वरणां तयावद्विजातीयं जलं न पेयमिति । अन्यप्रदेशज इति । कोऽर्थः । कौपे पीते ताडागं न पेयम् । ताडागे पीते कौपं न पेयम् । एवं सर्वत्र चित्यम् । तथा आमेषपके जलेऽजीर्णे कथितं च जलं न पेयम् । कथिते पीते जीर्णेऽपि नेतरन्नामं जलं यावन्न मुक्ते तावत्सजातीयमपि न पेयमित्यर्थः । शीते विचिरयम् । कथितशीत एतद्विधानमित्यर्थः । तुरवधारणे । तत्तेऽजीर्णं एव शिशिरं त्यजेत् । जीर्णे तु शीतं पिबे-दित्यर्थः । अतिथोगेनातिबाहुल्येन तुष्यतस्तृष्णावतोऽपि प्रयोजितमुपयुक्तं सर्वस्यापि नस्य श्लेष्मपित्ततां याति । ज्वरितस्य विशेषतो यत आमे नाम्नी बहिष्कृते ज्वरस्यो-त्पत्तिः । आमस्य च पानीयं वर्षकमिति । संक्षेपतया-ल्पोपयोगितात्वाऽवश्यायादिगुणा ग्रंथकृता नोक्ताः । तांश्चाऽत्र शिष्यहिताय ब्रूमः । रूक्षस्तनुरवश्यायः शीतो वातासक्तोपनः । पानतृड्दाहपितासक्तुष्टोरुस्तंभ-मेहजित् । ग्रीष्मे तु सर्वजतूनां सशैनादिषु शस्यते।पि-न्यंबु च पित्तघ्नं कफकृद्धिरसं गुरु । हिमं तु शीतलं रूक्षं दारुणं रूक्षमेव च ॥ कफं न सन्दूषयति न पित्तं न च मास्तम् । तथाऽऽमवर्षप्रलये हिमादल्यां-तरं गुणैः ॥ चराचराणामहितं तुषारं लघ्विनाशनम् । वैकारं लघुं सक्षारं श्लेष्मघ्नं बद्धिदीपनम् ॥ केदारं मधुरं प्रोक्तं विपाके गुरु दोषलम् । तद्वत्पात्वालमुदि-ष्टं विपाके दोषलं तु तत् ॥ अनेकदोषमानुप

वार्यमिष्यंदि गर्हितम् । एभिर्देवैरसंयुक्तं निरवयं तु जांगलम् ॥ पाके विदाहि तुष्णाघ्नं प्रशस्तं प्रीति-वर्धनम् । दीपनं स्वादु शीतं च तोयं साधा-रणं लघु ॥ चंद्रकांतभवं रक्षोविषपित्तज्वरापहम् । रत्नाकरसमुत्थं च सर्वदोषकरं मतमिति ॥ १७ ॥

प०—तच्च दोषे वातश्लेष्मान्यतरपित्तयुक्ते हितम् । संसृष्टे दोषे सन्निपतिते च दोषे हितम् । एवंगुणमन्येतत् कथितशीतलं वारि व्युषितं विशेषेणोत्थि अथवा विगताहोरात्रं यत् तत् त्रिदो-षकृत् त्रीन् दोषान् वातादीन् करोति । कालस्व-भावाद्बहिर्गुणभ्रंशादुत्पत्तिविपाकित्वाच्च ॥ १७ ॥

हे०—पदुषितशुतशीतगुणानाह-तत्कथितशीतलम् १७
नालिकेरोदकं स्निग्धं स्वादु वृष्यं हिमं लघु ।
तृष्णापित्तानिलहरं दीपनं वसितशोधनम् ॥ १८ ॥

स०—नालिकेरांतःस्थितमुदकं स्निग्धं स्वादु वृ-
ह्मं च भवति । एवंभूतमपि प्रभावाल्लघु भवति । तथ
तृष्णादिहरं दीपनं मूत्रशोधनं च भवति ॥ १८ ॥

प०—नालिकेरफलदुदकमेवान्तःस्थं प्राधान्यतं
ग्राह्यं नान्यत् । तथाऽवयवान्तरमिति ज्ञापनार्थम
स्मिन् तोयवर्गस्य निर्देशः कृतः । तच्च नालिकेर
फलस्य मध्यादुदकं स्निग्धस्य गुणयोगात् स्निग्धं
स्वादु मधुरं, वृष्यं—शुक्रवृद्धिकरं, हिमं—शीतवीर्यं
तृष्णापित्तानिलहरं—पिपासापित्तवातघ्नम् । दीपनम
श्रेयस्तेर्मूत्राधारस्य शोधनं शुद्धिकरम् ॥ १८ ॥

हे०—नारिकेरोदकगुणानाह—ईषत्यक्तार्द्रनारिकेलफलं-
तदन्तर्वर्त्तिजलं नारिकेरोदकम् । केचित् सुश्रुताध्यायिनं
गुर्विति पठन्ति गुरुपाकत्वात् । इह तु गुरुलघुपाकद्वैत्या
भावाल्लघ्वित्येव पठनीयं लघुगुणत्वात् ॥ १८ ॥

श्रदानीं युक्त्याऽन्यसंप्रहं निर्दिशति--
वर्षासु दिव्यनादेयं परं तोयं वरावरे ॥ १९ ॥

स०—प्रावृष्यांतरिक्षं जलं परमत्यंतं पथ्यम् । नदी
संभवं त्वपथ्यमिति तोयवर्गः ॥ १९ ॥

प०—वरं चावरं च वरावरे, दिवि भवं दिव्यमातरि
तोयम् । नद्यां भवं नादेयम् । दिव्यं च नादेयं
दिव्यनादेये तोये । तेन वर्षासु दिव्यं परमत्यर्थं वरं

श्रेष्ठम् । नादेयं तोयं वर्षासु परमत्यर्थमवरमश्रु-
मिति तोयवर्गः । इदानीं सर्वक्षराणां सामान्य-
गुणकर्मनिर्देशमाह—‘जीवनादिगुणैर्भुक्तम् ।’ यथाम्बु
गुणवत्तथैव यतः क्षीरमव्यत एवान्येभ्यो वर्गेभ्यः
क्षीरवर्ग एव न्यायात् । किंच घृतादप्यस्य ज्यायस्त्वे
यतः सर्वस्नेहोत्तमस्य घृतस्य क्षीरमेव योनिरिति
तोयवर्गानन्तरं क्षीरवर्गः प्रारभ्यते ॥ १९ ॥

हे०—उदकानां तारतम्यत्वमाह—वर्षाशब्दे । नादेयेनैव
उच्यन्थते, उक्तं हि चरकेण—आन्तरिक्षमुदकानामिति
स्थित्वेन प्रकृष्टतमेतु वर्षासु नादेयमुदकानामित्यप्यत्वेन
नादेयेनैव वर्षागतास्यापि दिव्यस्यायोगिकत्वात् वर्षासिं-
धः । नहि दिव्यं च वर्षासिंधं बरिष्ठं तस्य ग्रहणनिषेधात्,
नापि वर्षासिंधे वरं सर्वदा बरिष्ठत्वात् । खारणादिस्तु
तात्त्विकमवरमाह—गाल्वलं जलमभ्यसामिति । उभयं
सामानम् । संमते तु—‘सूर्योद्भूतप्रमुक्तत्वाल्लघु कृतकफाप-
द्म् । शैत्यं जीवनीमौम्यैः पितरक्तविपार्तिजित् ॥

धेते कषायं तस्वादु कृष्णे तित्तं तु पाण्डुरे । नीले कषा-
यमधुरं देशे लवणमूषरे ॥ सक्षारं कपिले मिश्रं मिश्रं
शाम्बु गुणाधिके । मधुरं लवणमलं तु भवेद् भूमिगुणाधिके ॥
‘जोषिके तित्तकटु कषायं पचनाधिके ॥ दिव्यानुकारि-
व्यक्तारसत्वात् खगुणाधिके । कीटाहिभूतविट्कोत्थनु-
जालोत्कराविलम् ॥ पंकपंकजसौ बालहृष्टपर्णादिसंयुतम् ॥
ऋक्षुयस्त्रिहानपानाभ्यां तृष्णाभ्यानोदरज्वरान् ॥ कासाम्रिसा-
भिष्यन्दकण्डूगण्डादिकानतः ॥ तद्वर्जयेदभावे वा तोय-
यान्यस्य शस्यते । घनबलप्रस्रावैः क्षुद्रजन्तुभिरक्ष-
णम् ॥ व्यापन्नस्यास्य तपनमन्यकायसपिण्डकैः । पर्णामूल-
धेसप्रस्थियुक्ताकतकशैबलैः ॥ वज्रगोमेदकाम्यां वा कार-
त्तत्सादादम् ॥ पाटलाकरवीरादिदुर्कुर्मर्गैर्गन्धनाशनम् ॥
‘नानिधं न च पानीयं पानीयेऽन्यप्रदेशजे । अजीर्णं कथितं
शामे पक्के जीर्णोऽपि नेतरत् ॥ शीते विधिरयं तसे त्वजीर्णं
शेक्षिरं त्यजेत् ॥ पानीयं प्राणिनां प्राणा विश्वमेव हि त-
मयम् ॥ अतोऽत्यन्तनिषेधेऽपि न कचिद्धारि वायैते ।
स्य शोषाङ्गसादाया मृत्तुर्वा स्वादलाभतः ॥ नहि
तोषाद्विना वृत्तिः स्वस्थस्य व्याधितस्तथा । केवलं सौषधं
कं माममुष्णं हितं च तद् ॥ समीक्ष्य मात्रया युक्तममृतं
वेषमन्यथा । अतिदोगेन सलिलं तुष्यतोऽपि प्रयोजितम् ॥
‘याति पित्तश्लेष्मत्वं त्वरितस्य विशेषतः । वर्यैयस्यामृतु-
नेद्रातन्द्राभ्यानाङ्गगीरवम् ॥ कासाम्रिसादहृल्लासप्रसेक-
ासपीनसान् ॥ पाके स्वादु हिमं शीय तदुष्णमपि योजितम् ॥
‘स्वादयोगपानेन लाघवात् विर्योजयेत् । आमविष्टवधयोः

कोष्ठा निष्पिपासोऽप्यपः पिवेत् ॥ यावन्त्यः क्लेदयन्त्यन्न-
मतिक्लेदोऽग्निनाशनः । विषदः कफवाताभ्यां युक्तरमाशय-
वन्धनः ॥ पच्यते क्षिप्रमाहारः कोष्णतोयद्रवीकृतः ॥
‘अनवस्थितदोषामेर्वाधिशीघ्रवल्स्य च ॥ नाल्पमप्यासु-
दकं हितं तद्धि विदोपकृत् ॥ तोये बाह्येगुणग्रहं पक्के-
ऽलं सर्वदोषकृत् ॥ भवेत्पुष्टिपितं तच्च तोये तु करको-
द्भवम् ॥ अतिशैत्यगुरुसैर्धैयसवातैः कफवातकृत् ॥
‘चन्द्रकान्तमव रक्षोविपपित्तज्वरापहम् ॥’ इति । इति
तोयवर्गः ॥ १९ ॥

परिशेषेभ्यो वर्गेभ्यः प्राग्बहुजनोपयोगितोषोपका-
रित्वेनाजन्मसालयेन प्राधान्यात्पयःसंज्ञासामान्यापयस
इव जीवनादिगुणयोगाच्च तोयवर्गादनु क्षीरवर्गः
प्रक्रम्यते । तत्रापि दध्यादीनां मूलकारणत्वात्क्षीरस्य
प्रागुपादानम् । तथा । जीवनीयानां रसायनानां चा-
प्रेसरत्वात् । तथा चाष्टांगसंग्रहे । क्षीरं जीवनी-
यानां क्षीरघृताभ्यासो रसायनानामित्यादि ।

(गठ्यं माहिषमाजं च कारभं शैणमाविकम् ।
‘एभमैकशफं चेति क्षीरमष्टाविधं मतम् ।)
स्वादुपाकरसं श्लिग्धमोजस्यं धातुवर्धनम् ॥
वातपित्तहर्त्रं वृष्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलम् ।
प्रायः पयः ॥ २० ॥

स०—पयः क्षीरं प्रायः स्वादुपाकरसादियुक्तं
भवति । पाकश्च रसश्च पाकरसौ । स्वादु पाकरसौ
यस्य तदेवम् । ओजसे हितमोजस्यम् । धातुं वर्धय-
ति धातुवर्धनम् । वृष्यं शुक्रकरमतिस्रायेनेति बोध्यम् ।
धातुवर्धनत्वादेव शुक्रकरत्वमाश्रय्य सिद्धेः प्रायोग्रहणा-
त्कदाचिच्छीरं नैवं भवति । तथा चोद्गीक्षीरमी-
षदूक्षोष्णालवणं पठ्यते । अजाक्षीरं च लघु । आ-
विकमुष्णमैकशफमुष्णं साम्ललवणं चेति । तस्मा-
त्प्रायोग्रहणं कृतम् । स्वादुपाकरसत्वादेव क्षीरस्य
श्लिग्धवृष्यादयो गुणा लब्धा एव किं पुनरैतैरदि-
ष्टैरिति केचित् तान् ब्रूहे । मधुररसादिकेभ्यो-
ऽपरे श्लिग्धवृष्यादयो गुणा बहुतराः क्षीरस्य विद्यन्ते
इति ज्ञापनायैति श्लिग्धदयो गुणाः पुनरदिष्टाः ।

हामूतानां हि संयोगादिविशेषात्काचिद्रससहचरि-
 १ एव गुणा द्रव्यमभिनविशते ये रसे समाधाय
 ण्यते । यथा मधुर आयुष्यादिगुणाः । अम्ले-
 ष्विदीप्तिकृदादयः । केचिच्च रसमनपेक्षयैव द्रव्ये
 विशते । यथा मधुररसद्रव्ये मकुष्टतंडुलीयादौ
 क्षादयो गुणाः । तथाहि स्निग्धादीनां तत्रोपलभः
 तो मधुररसाश्लिष्टत्वात् । तस्मात्तन्मकुष्टादिद्रव्यं म-
 रससहचरोक्तेन गुणौघेन संयुक्तं वक्तुं युक्तम् ।
 न्यथा तु कृतं षडूरसगुणस्वरूपवर्णनमनर्थमेव
 ण् । तस्मादयमत्र विषयविभागो ज्ञेयः । केचिद्गुणा
 सहचरिता द्रव्ये निवसन्ति । यद्वशात्तद्द्रव्यं रस-
 गानुवर्तते । ईदृशं च विशेषमुद्दिश्य तत्रकृद्भि-
 रुरादिरसानां स्निग्धादिगुणा वर्णिता वेधाः ।
 चेत्तु रसनिरपेक्षा एव द्रव्ये निवसन्ति । अत एव
 द्रव्यं रसगुणानुवर्तते । अस्मिन्सु विषये रसगुण-
 नं नोक्तमेव वेद्यम् । तस्मात्क्षीरस्य स्निग्धादियो-
 त्त्वादुपाकरसत्वे सत्यपि स्निग्धादिगुणवर्णनम् । एवं
 भव्यथा क्षीरस्य स्निग्धादिगुणयोगादधिकाः स्नि-
 ग्धादयो ये गुणास्तेऽस्य संतीत्यवगच्छ । अयमेव च
 वहारोऽन्यत्राऽप्येवंविधे शाल्यादौ द्रव्ये विशेषः ।
 ३ स्वादुः पटुश्च मधुररसलोऽङ्गं पच्यते रस
 ते वक्ष्यते । ततश्च स्वादुरसत्वादेव स्वादुपाकत्वं
 यं तर्कि पाकग्रहणेन । भणामः । शालिपिष्टमयं
 १ गुरुभावाद्विद्वह्यत इत्युक्तं तदेव क्षीरं गुरुगुणयुक्त-
 पे विदाहवस्यायां चिरं न तिष्ठति । प्रागेव स्वा-
 राकतां यातीतीमर्षम् ज्ञापयितुं पाकग्रहणम् । क्षीणां
 हाररस एवापत्यस्रोहात्क्षीराय संययते । तथा
 दास्वाहिः । स्निग्धामपत्यजाद्वर्षाद्रसः स्नेहाय
 ल्यते । स्नेहाद्रसः क्षरत्येवं हृदयात्क्षीरमेत्यत इति ।
 व्यस्य च पूर्वैरमुपादानं सर्वक्षीरभ्यो ज्यायस्वात्तथा
 हिममपि तक्रादि गोरसशब्देन प्रथितमिति ॥ २० ॥

प०— प्रायः पयोऽत्र स्वादुमधुरौ पाकरसयुक्त-
 क्षीणौ यस्य तत्सर्वमविशेषेण क्षीरजातं मधुररसं
 पुरविपाकं च स्निग्धगुणयोगात् स्निग्धम् ।
 राजसो हितमौजस्यम् । ओजोनाम धातूनां सार-

भूतं वक्ष्यमाणलक्षणं तस्यातिवृद्धकारि। धातूनां रसा-
 दीनां वर्धनं वृद्धिजननम्। वातपित्तहरं वातपित्तघ्नम्।
 वृष्यं रेतोवृद्धिकरम्। श्लेष्मलं श्लेष्मकारि। गुरुगुण-
 यागाद्गुरु प्रायो बाहुल्येन। सर्वमेवंविधं पयः तस्य
 कचिदन्यथात्वं दृष्टम्। यथोपश्लिष्टं किंचिद्रक्षोणलवणं
 लघु च । तथाजं लघु । आविकमुष्णवीर्यमेकशयं
 चोष्णवीर्यम् । अत्र च सामान्येनोक्तगुणविपरीतो
 यो विशेषेण गुणयुक्तः स सामान्यगुणस्यापवादो
 विज्ञेयः । अथ चेत्सदृशः स तस्यैवोपबृंहकः ॥ २० ॥

हे०—अथ क्षीरवर्गः। गव्यमिति। तत्र सामान्यगुणानां
 ओजस्यमोजोवर्द्धनम् । स्वादुरसत्वात्स्वादुपाकारिः।
 सिद्धेषु तेषां ग्रहणेन तेभ्यः स्वादुररसेभ्योऽतिशयाश्च धातू-
 नवर्द्धनत्वाच्छुक्रवर्द्धनत्वे सिद्धे वृष्यग्रहणमपि प्रायोगहणात्।
 श्रीक्षीरादावीपलवणत्वाद्यपि ॥ २० ॥

अत्र गव्यं तु जीवनीयं रसायनम् ।
 क्षतक्षीणाहितं मेध्यं वल्यं स्तन्यकरं सरम् ॥
 श्रमभ्रममदालक्ष्मीश्वासकासारार्तिवृद्धयः ।
 जीर्णज्वरं मूत्रकृच्छ्रं रक्तपित्तं च नाशयेत् ॥ २१ ॥

स०—एषु क्षीरेषु मध्ये गव्ये पुनः क्षीरं
 जीवनीयमतिशयेनेति बोद्धव्यम् । जीवनीयमा-
 स्थीजस्यमित्यनेनैव क्षीरसामान्यलक्षणेनोक्तात् ।

(१) “कृष्णया गोमैवेद् दुग्धं वातहारि गुणदिकम् ।
 पीताया हस्ते पित्तं तथा वातहरं भवेत् ॥ श्लेष्मलं गु-
 ष्णकृष्णया रक्तचित्रा च वातहृत् । विषत्वात्वालकत्वायाः पयोः
 दोषलभीरितम् ॥ वक्त्रविष्ण्वस्त्रिदोषघ्नं तर्पणं बलकृत्पयः। जा-
 लानूपश्लेष्ठेषु चरन्तीनां यथोत्तरम् ॥ पयो गुरुतरं स्नेहो यथा-
 हारं प्रवर्तते। स्वल्यान्नभक्षणज्जातं क्षीरं गुरु कफप्रदम् । पटु-
 वर्ष्यं परं वृष्यं सुस्थानां गुणदायकम् । पलास्तृणकार्पागन्धो-
 जातं गुणहितम्” (भा. प्र.) तदुक्तीनां गवां दुग्धं मधुरं च
 रसायनम् । त्रिदोषशमनं चैव इत्याद्या दुर्बलं मतम् । ग-
 र्भायाः समुद्दिष्टं त्रिमासोर्ध्वं च पित्तलम् । क्षारं च मधुरं चैव
 मतं वै शोषकारणम् ॥ प्रथमं च प्रसूताया निःसारं गुणहान्यकम् ।
 नूतनप्रसूतगोर्दुग्धं रूक्षं दाहकं मतम् । रक्तदोषस्य जनकं
 पित्तलं च मतं दुषेः । चिरप्रसूतादुग्धं तु मधुरं दाहकं पटुम्
 (निघण्टुरनकरे) शतं वत्सैकवर्णाया धवलीकृष्णयोरपि ।
 इहवादा माषपर्णाया ऊर्ध्वेऽर्ध्वौ च या भवेत् ॥ तासां गवां हि-
 क्षीरं श्यते वा श्यतेव वा । गव्यं प्रत्युषति क्षीरं गुरु दुष्टमि-
 दुर्बलम् ॥ तस्मादभ्युदिते सूर्ये वासं आभार्यमेव वा। समुत्पा-
 ततो प्राणं तत्पथ्यं दीपनं लघु” (रा. च.)

भोजस्य हि जीवनीयमुच्यते । तथा । भोजःक्षये जीवनीयानामौषधानामुपयोगो निर्दिष्टः । यथा । भोजः क्षीतकोपादिभिरित्युक्तान्तरमुवाच जीवनीयैष्वक्षीररसाद्यस्तत्र भेषजमिति । अत्र च क्षीरं जीवनीयत्वेन गृहीतमपि पुनरुक्तं प्राधान्यत्वापनार्थम् । एषा च मुनिः । प्रवरं जीवनीयानां क्षीरमुक्तं रसानमिति । रसवीर्यविपाकानां श्रेष्ठानां लामोपायो सायनम् । तथा चोक्तम् । लामोपायो हि शस्तानां रसादीनां रसायनमिति । तथा क्षतक्षीणहितम् । णिणाय हितम् । क्षीणः क्षीणधातुः । तथा मेधा रणाशक्तिस्तस्यै हितं मेध्यम् । उगवादिभ्यो यदिति त् । एवं बल्यम् । तथा स्तन्यकरम् । कृत्रो हेतुता-क्रीत्येति हेतौ टः । क्षीणां स्तन्यकरणे हेतुरित्यर्थः । था सरम् । श्रमादींश्चकादश नाशयेत् ॥ २१ ॥

प०-अत्र क्षीरेषु मध्ये यद्रव्यं क्षीरं तज्जीवनीयम् । वीणि क्षीराणि जीवनीयानि । इदं पुनर्गोक्षीर-निशयेन जीवनीयम् । भोजस्य सौम्यधातुवृद्धिकरम् । सायनमिति रसायनं प्राणसंधारणकारणत्वात् । धाचाध्यसङ्गमेहोक्षीरधुताभ्यासो-रसायनम् । “ला-पायो हि शस्तानां रसादीनां रसायनम् ।” क्षत-णेणहितसुरःक्षतयुक्ताय क्षीणाय च हितं पथ्यम् । णेः क्षीणधातुः । मेधायै-बुद्धयै हितं-मेध्यम् । अस्य हितं बल्यम् । स्तन्यकरं स्त्रीणां स्तन्यवृद्धि-रिति । क्षीरधातुत्वात् स्तन्यजनकम् । सरं-सरण-लेम् । भेदि-श्रमादीनां हन्ति । श्रमः-खेदः, श्रमण-सः, मदो बक्ष्यमाणः । आधिस्तु-मनःपीडा ॥ ११ ॥

हे०-गव्यगुणानाह—जीवनीयं-प्राणधारणं, रसायन-रसाधानं, क्षतं-क्षतकासः, क्षीणः-क्षयरोगी, तयोर्हितं यं-मेधाजननं, बल्यं-बलकरम्, अलक्ष्मीलक्ष्मी-वाहेतुः, आधिमेनः पीडा, क्षुत्-अतिबुभुक्षा, तस्या एव गत्वात् ॥ २१ ॥

तमत्यग्न्यनिद्रेभ्यो गरीयो माहिषं हिमम् २२

स०-माहिषा इदं माहिषं क्षीरमत्यग्निभ्योऽग्निदे-श्च हितम् । तथा गरीयो गुरुतरम् । तथा हिमं तवीर्यम् । मुनिर्गृहाह । महिषीणां गुरुतरं गव्या-नीततरं पयः । स्नेहादूनमनिद्राय हितमत्यग्नये च

तदिति । खरनादे चोक्तम् । गव्यं स्नेहोत्तमं क्षीरं गव्याच्च पयसः पयः । यथोत्तरं स्नेहादीनामग्न्यग्ना-गमाहिषम् । जांगलानुपदेशद्वयं चरतां यथोत्तरम् । पयो गुरुतरं वत्सो यथा तानां प्रवर्तनमिति । गुरु-शीततरं गव्यान्माहिषं स्वप्रकं पयः । चतुर्थभाग-स्नेहोत्तं पित्तघ्नं च विशेषत इति । यत्र रजिगुमः पि-द्धसारे व्यथ्यगीष्ट । गव्यान् माहिषं गुरुतरं माहिषं स्व-प्रकृत्यप्य इति । तद् बुद्धेर्धियम् । नन्वेतन्निद्रा-त्वात् ॥ २२ ॥

प०-माहिषं क्षीरमत्यग्निभ्यस्तद्वाऽग्निदेभ्यो तरे-भ्यो हितं पथ्यम् । तच्च गरीयो गुरुतरमत्यग्नेभ्यः क्षीरेभ्यः । हिमं शीतवीर्यमनिशयेन ॥ २२ ॥

हे०-माहिषगुणानाह—अत्यमरपीडाप्रयः, अग्नि-द्रानग्निद्रा, गरीयः—गव्यादुक्तं, सान्नामपयनानामिदं ऽपि हिमस्य हिमसहणमनिशयेन, गरीये-गरीयस्यपीडयन् न कर्मण्यः, गुरुतरं यथानिवाचनार्थः । पित्तं, शीतला-दपि गुरुत्वानिवाचयेत्यमुः कुतः । अत्र चरकमुक्तयो-र्विरोधः । तत्र चरकः—“ माहिषात्तं गुणैः गव्यान्गरी-ततरं पयः । स्नेहादूनमनिद्राणामत्यग्नीनां हितं च तत् ” इति । सुश्रुतः—“ माहिषात्तं मधुरं माहिषं वह्निना-शनम् । निद्राकरं शीततरं गव्यास्त्रिगुणतरं गुरु ॥ ” इति । तत्र चरकोक्तं—गव्यान्माहिषस्य स्नेहोत्तलं दद्यादि-गुणविषयं, माहिषक्षीरजालेहाद्रव्यक्षीरजः स्नेहो दद्यादि-भिर्गुणैरधिक इत्यर्थः । सुश्रुतोक्तं स्नेहाधिकं मात्रावि-षयं यावत्तो गव्यात् क्षीराद्यावान् स्नेहात्तावतो माहिषाद्य ततोऽधिकमित्यर्थः । अतएव खारणादिनोक्तमशब्दः प्रयुक्तः—“ गव्यं स्नेहोत्तमं क्षीरं गव्याच्च पयसः पयः । यथोत्तरं स्नेहादीनामग्न्यग्नागमाहिषम् ॥ ” इति । उर-द्रादीनां यथोत्तरत्वं तु देशावयवक्रमप्रमाणं—“ क्षीराकरा गौर्महिषी अजावी करभी गजौ । हथी कौ चाष्टमी तेषां पुथक्कर्मगुणान् शृणु ॥ ” इति । गव्यं स्नेहोत्तमं, ततो जघन्यं माहिषं, तत आर्जं, तत आविकमिति जघन्यत्वे मानं चोक्तं तेनैव—“ गुरु शीततरं गव्यास्त्रिगुणं माहिषं पयः । चतुर्थभागस्नेहोत्तं पित्तघ्नं च विशेषतः ॥ ” इति । निदर्शनं चेदं तेन माहिषात् छागं चतुर्थभागस्नेहोत्तं, छागा-दीरक्षमिति ॥ २२ ॥

अल्पांशुपानव्यायामकटु तिकाशिनैर्लघु ।
आजशांषज्वरश्वासरक्तपित्तसारजित् २३ ॥

स०—आजं जगलं क्षीरं लघु भवत्यल्पांशुपानादि-
मिहेतुभूतैः । स्वल्पांशुपानादिवं चाजानां स्वभावो-
ज्यासां तु देशात्म्यपेक्षया । यद्येवं स्वभावादेवाल्पां-
शुपानादेर्गन्धमानत्वादेतदुपन्यासो व्यर्थ एव । अत्रोच्यते ।
ज्ञापनार्थमिदम् । ज्ञापयति । यदा अजा अप्यव्यायामा
गुर्वशनादि कुर्युस्तदा तासामप्यन्याथा क्षीरं भवेत् ।
एवं च गवादीनामप्याहारादिवशाद्गुरुलघुत्वं चित्यमिति ।
नेन प्रदोषेऽपराहे यद्गृहीतं पयस्तदपेक्षयौषसम् प्रमाते
यद्गृहीतं तद्गुरु । चेष्टारहितत्वात् । रात्रौ हि प्राणिनां
न कदाचिबेष्टा भवति । अत औषसं गुरु । दिवा च
धावनलूननादिकया चेष्टया प्रादोषं लघु । अनया च
दिशा सर्वमपि चिन्त्यम् । अत एव संप्रहे यदुक्तम् ।
पिण्याकाम्लाशिनीनां तु गुर्वभिष्यन्दि तद्गुरुमिति ।
तदेतेनैवोक्तप्रायस्त्वानिहोक्तम् । शोषेत्यादि । शोषादीनां
द्वन्द्वः । तान् जयतीति किम् । शोषजित् एवं ज्वरजिदि-
त्यादि ॥ २३ ॥

प०—आजं क्षीरमल्पांशुपानादिभिः हेतुभूतै-
र्लघुहेतुकीर्तितनमन्यस्याप्येवंहेतुयुक्ताया जातेः क्षीर-
स्य लघुत्वज्ञापनार्थम् । एतद्विपरीतायाश्च गुरुत्वं
सामर्थ्यलभ्यम् । अजानान्तु स्वल्पांशुपानादिस्व-
भावः, अन्यासां तु देशाद्यपेक्षया एतदाजं शोषादीन्
जयति । शोषो राजयक्ष्मा ॥ २३ ॥

हे०—आजगुणानाह—शोषो—राजयक्ष्मा, अल्पांशुपा-
नादिहेतुपन्यासो निदर्शनार्थः । अजानां तत्स्वभावत्वात् ।
अल्पांशुपानादिषु सन्तु गवादीनां पयो लघु विज्ञेयं, यथा
आजानामित्यर्थः । अर्थाद्विपर्यये गुरु, उक्तं हि संप्रहे—
“पिण्याकाम्लाशिनीनां तु गुर्वभिष्यन्दि तद्गुरुम् । अचेष्टया
च प्रादोषाद्वरीयः स्मृतमीषसम् । व्याख्यातानेन लघिमा
चेष्टावत्प्रकृतिष्वपि । हस्वेषु वाति देहेभ्यो मंसिष्वप्येवमा-
दिशेत् ॥ ” इति ॥ २३ ॥

ईषद्रूक्षोष्णलवणमौष्ट्रकं दीपनं लघु ।

अस्तं वातकफानाहकृमिशोफोदराशेसाम् २४ ॥

स०—औष्ट्रकमुष्ट्राणां क्षीरं लघु । तथा ईषन्मना-

द्रूक्षोष्णं तथा दीपनं भवति । तथा वातादीनां शस्तम्
वातादिषु पथ्यमित्यर्थः । औष्ट्रकमित्युष्ट्रादुजिति लुञ्
प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमित्युष्ट्रीशब्द
दपि ॥ २४ ॥

प०—उष्ट्रमेवौष्ट्रकं क्षीरमीषद्रूक्षोष्णमीषतुण्णम्
पल्लवणम् । दीपनमग्नेः । लघु च । वातकफानाह
कृमिश्वयूदराशसां शस्तं पथ्यम् ॥ २४ ॥

हे०—कारभगुणानाह—अस्तमीषं वातकफप्रत्वेन हेतु
विपरीतत्वादानाहदिप्रत्वे सिद्धेऽप्यनाहदिग्रहणं व्यापि
विपरीतत्वख्यापनार्थम् ॥ २४ ॥

मानुषं वातपित्तासृगभिधाताक्षिरोगजित् ।
तर्पणाश्चोतनैर्नस्यैः ॥ २५ ॥

स०—मानुषीणां क्षीरं वातपित्तासृगभिधाताक्षिरोग-
जिह्वजित् वातश्च पित्तं चासृक् चाभिधातश्चेति द्वन्द्वः
तैरक्षिरोगस्तं जयति यत्तदेवम् । नत्वप्यवहारादिना
तर्पणादीनि स्वे स्वेऽध्याये वक्ष्यमाणानि ॥ २५ ॥

प०—वातश्च पित्तं च असृक् चाभिधातश्च ते वा-
पित्तासृगभिधातास्तैरक्षिरोगास्तान् जयतीति विभ्र-
कार्यः । तेन मानुषं क्षीरं वातपित्तासृगभिधातै-
रुत्पन्नानक्षिरोगान् जयति नाशयति । कथमिह
च्यते । केन तर्पणेनाश्चोतनेन नस्येन च । एता
चास्मिन्नेवंस्थाने वक्ष्यमाणलक्षणानि तर्पणं नेत्रत्र
पूरणं यवमाषमयीं पालीं कृत्वा । आश्चोतनं—शीतं
ण्णमृदुना परिषेकः । नावनं नस्यम् ॥ २५ ॥

हे०—स्त्रैणगुणानाह—तर्पणं—नेत्रपूरणम्, आश्चोतनं
नेत्रसेचनं ताभ्यामाक्षिरोगान् जयति नस्येन शिरोगत
न्यातादींश्च । उक्तं हि चरकेण—“जीवनं बृंहणं सात
जेहनं मानुषं पयः । नावनं रक्तपित्तस्य तर्पणं चाक्षि-
गिणाम् ॥ ” इति ॥ २५ ॥

केन प्रयोगेणेत्याह—

अहयं तूष्णमाविकम् ।

वातव्याधिहरं हिष्माश्वसपित्तकफप्रदम् ॥ २६ ॥

स०—आविकं क्षीरुष्णवीर्यं भवति । तथा अह
हृदयायाहितं भवति तथा वातव्याधिहरम् । त
हिक्कादिप्रदम् । आविकमित्यविशब्दात्सार्थं कप्रत्यय
तात्समेदमित्यण् ॥ २६ ॥

प०—अवेरिदमायिकं, क्षीरमह्वं—हृदयाग्रियम् । साधु वा न भवति । उष्णसृष्णवीर्यं वातव्याधिहरं—वातव्याधिविनाशनम् । हिध्माश्रासापित्तकफप्रदम् ॥ २६ ॥

हे०—आविकगुणानाह—खारणादिस्वाह—“स्वाद्गम्लपाकं क्षिण्णोष्णं गुरुपित्तकफोत्पन्नम् । आविकं बृह्णं क्षीरं हिक्काश्रानिलपहम् ॥” इति । तत्र हिक्काश्रासी कफपित्तजौ करोति, वातजौ हरतीत्यविरोधः । उक्तं हि सुश्रुतेन—“आविकं मधुरं क्षिण्णं गुरुपित्तकफापहम् । पथ्यं केवलवातिषु श्वासे चानिलसंभवः ॥” इति ॥ २६ ॥

हस्तिन्याः स्थैर्येकृत् ॥ २७ ॥

स०—हस्तिन्याः क्षीरं स्थैर्येकृद्वति ॥ २७ ॥

प०—हस्तिन्याः क्षीरं वाढमतिशयेन स्थैर्यकृत् शरीरस्थैर्यं करोति ॥ २७ ॥

हे०—ऐकगुणानाह—हस्तिन्या इति ॥ २७ ॥

वाढमुष्णं त्वैकशफं लघु ।

शाखावातहरं साम्ललवणं जडताकरम् ॥ २८ ॥

स०—एकः शफो नखो यासां बडवादीनां ता एक-शफास्तासामिदमैकशफं क्षीरं वाढमतिशयेनोष्णं भवति । तथा शाखायां बाहूरुप्रभृतिषु यो वातस्तं हरतीति शाखावातहरम् । हरतेरनुद्यमनेऽजित्यच् । तथा साम्ललवणमीषदम्लमीषल्लवणं च । तथा जडताकरमंगजौड्यकरणहेतुः । कुभो हेतित्यादिना हेतौ टः ॥ २८ ॥

प०—एकशफास्त्वेकनखाः । एकः अट्टिभागः शफः खुरो येषां ते एकशफाः तेषां क्षीरम् । एकशफानामिदमैकशफं क्षीरमुष्णवीर्यम् । शाखा—रक्ताद्वयो धातवः, त्वक तत्रस्थं वातं हरन्ति । शाखावातहरं शाखास्थितस्य वातस्य नाशनम् । साम्ललवणं—किञ्चिदम्लं किञ्चिल्लवणं च जडताकरम् । शरीरस्थापदुर्बलं जनयति प्रज्ञामपहरति वा । जडतास्त्वैमित्यमिति केचित् ॥ २८ ॥

हे०—एकशफगुणानाह—उष्णमिति । ऐकशफा आवि-भागखुरबडवागर्दभ्यादयः, शाखा—वाह्यो रोगमार्गः, साम्ललवणमीषदम्लमीषल्लवणं, जडता—प्रज्ञाहीनत्वम् ॥ २८ ॥

(१) एकशफा गर्दभादयः, तासां क्षीरं शाखावातहरं, मुष्णवाढम्ललवणानुस्त्वाच । अतोऽत्र जाड्यकरं प्रज्ञाहीनत्वकरमेव नाज्ञजाड्यकरणहेतुः ।

पयोऽभिष्यन्दि गुर्वमं युक्त्या शृतमत्तोऽन्यथा ॥

स०—आममकथितं पयोऽभिष्यन्दि केचनप्रकोटं

तथा गुरु भवति । अत आमादन्वया विपरितं युक्त्यं शृतं भवति । अनभिष्यन्दि लघु च । पूर्वाभ्यामपेक्षयोच्यते । युक्तियोगं उपायः । खरनादे च क्षीरस्य श्रपणे युक्तिः स्पष्टं कृत्वा निदर्शिता । अत्र तु अतितास्तन्यमाममेव हितं पयः । अर्धेदकं क्षीरमिदमामालघुतरं शृतमिति ॥ २९ ॥

प०—सर्वं पय आमाक्षीधतमभिष्यन्दि केचनप्रकोटं पीत्यनेन स्रोतसां स्नावकारि तथा च गुरु प्रथितं सोमगुणभूयस्त्वान् । युक्त्या शृतं तदेव क्षीरमामाद्विपरीतं नाभिष्यन्दि नचापि गुरु । अनभिष्यन्दि लघु च तत्स्यान् । युक्तियोगः । उपायो यथा—अर्धेदकं क्षीरशिष्टमामालघुतरं शृतमित्यादिना तन्त्रान्तरे भेदितम् ॥ २९ ॥

हे०—अपक्वक्षीरगुणानाह—पय इति । अभिष्यन्दि—स्रोतःस्नायि, केचन व्याकमेव गुणवत्, पयः हि सुशुभेभ्यः—“तदेवोक्तं लघुतरमभिष्यन्दि च जडम् । उपायः यथा—स्त्रियाः स्तन्यमाममेव हि नक्षितम् ॥” इति । पक्वक्षीरगुणानाह—युक्त्येति । अतोऽन्यथापेक्षनमित्यपि लघु च युक्तिरक्ता खारणादिना—“अर्धेदकं क्षीरशिष्टमामालघुतरं शृतम् । स्यान्निरजलं शृतं द्वित्रिचतुरांशशेषितम् ॥ यः शृततमं सारं गुरु बल्यतमं पयः ॥” इति ॥ २९ ॥

भवेद्दरीयोऽतिशृतं धारोष्णममृतोपमम् ॥ ३० ॥

स०—अतिशयेन कथितं कवलभोद्यमिव संजातं गरीयो गुरुतरं भवेत् । खरनादे चोक्तम् । स्यान्निरजलं शृतं द्वित्रिचतुरांशशेषितम् । तथा शृततमं सारं गुबल्यतमं पयः । सुशुते चोक्तम् । शृतशीतं तु पित्तं शृतोष्णं कफवातजित् । स्यजेद्विषणं प्रथितं विषमं विषं पटु । रक्तपित्तप्रशमनो कृष्या संतामिका गुरु रिति । खरनादे चोक्तम् । धारोष्णात् मवशः क्षीरात् शृतं गुरुतरं भवेदिति । धारोष्णममृतोपमं निर्दोषं स्यात् ॥ ३० ॥

प०—अथवा नातिशृतं न स्वल्पशृतमिति युक्तिः अयुक्त्या शृतमत्यग्निसंयोगे गुर्वेव भवति । अतः अयुक्तिश्रपणाभिज्ञेदलश पदोदकः द्वित्रिचतुरांशशेषितमुक्तोत्तरं सारतां याति । तथा च तन्त्रान्तरे-

“न्याजिर्जलं शृतं द्वित्रिचतुरष्टांशेषितम् । यथा शृत-
तमं सारं गुरुत्वत्तमं पयः ॥” तस्मादतिशृतं गरीयो-
ऽति गुरु भवति धारोष्णं-सद्योदुग्धं, पथ्यत्वेनामृतो-
पमममृततुल्यं भवेत् ॥ ३० ॥

हे०—अतिपक्वक्षीरगुणानाह—भवेदिति । गरीयो-
ऽपकादुह । धारोष्णगुणानाह—धारोष्णमिति । धारायामुष्णं
धारोष्णं यस्य मुखमव पात्रम् इति क्षीरवर्गः ॥ ३० ॥

अधुना दधिगुणानिरूपयति—

अम्लपाकरसं ग्राहि गुरुष्णं दधि वातजित् ।
मेदःशुक्रबलश्चेन्मपिचरक्ताग्निशोककृत् ॥
रोचिष्णु शस्तमरुचौ शीतकं मिषमज्वरं ।
पीनसं सूत्रकृच्छ्रं च रुक्षं तु ग्रहणीगदं ॥
नैवाद्याग्निशि नैवोष्णं वसंतोष्णशरत्सु न ।
नामुदसूषं नाक्षौद्रं तन्नाघृतसितोपलम् ॥
न चानामलकं नापि नित्यं नामंदमन्यथा ।
ज्वरासृक्पित्तवीसर्पकुष्ठपांडुभ्रमप्रदम् ॥ ३१ ॥

स०—अम्लौ पाकरसौ यस्य तदेवंभूतं दधि
भवति । तथा ग्राहि स्तंभनम् । तथा चोक्तम् । मेदि
यत्सिद्धितान् भावान् शक्नुवादीन् भिनत्ति तत् । विप-
रीतमतो ग्राहि तच्च स्तंभनमुच्यते इति । तथा गुरुष्णं
वातजिह्व । मेदःआदीनां दंढ्रः । तान् करोति यत्तदेवम् ।
रोचत इति रोचिष्णु । न रोचत एव केवलम् ।
अरोचकमपि व्यावर्तयतीति शस्तमरुचौ । रोचते हि
शृतसूदि न त्वरुचिं जयति । अरुचिघ्नं पटोलपत्रं तन्न
रोचते । तथा ह्यत्रैव पठिष्यति । तिक्तः स्वयमरोचिष्णु-
ररुचिमित्यादि । रोचिष्णुत्वादेवोवाचचव्यंजनपरिवृत्तै-
र्मौसमंडकादिभिरपि सहितस्यापि दध्न्यमिलाष उत्प-
द्यत एव । अतएव चैतदाहारादोऽन्यवहरति । शीतक
इति विषमज्वरविशेषणम् । शीतकारिणं तु वाते
श्लेष्मणि तत्संसर्गं च यद्यपि त्रितये संभवति तथाऽपि
वातजिह्वातज एव विषमज्वरे दधि प्रयोग्यम् । न संसर्गं
वा वातोत्वणं । तथा हि शीतज्वर एवोक्तम् । अमन्य-
नश्चिह्नतान्स्वेदान्स्वेदि भेषजमोजनमिति । पीनसे
शस्तमिति कश्चमविशेषणोक्तम् । यतश्चत्वारः पीनसा

वातपित्तकफसन्निपातजा इति । वक्ष्यते । तत्र द
वाताधिक एव युक्तं न शेषेषु । अत्र संचक्ष्महे ।
पाकाग्नीनसस्योपशान्तिः परिपाककरं च दध्युष्णत्वा
अथवा पूर्ववत्सामान्योक्तावपि यत्र योग्यताऽस्य वा
तेनैतदुपकल्प्यताम् । अनुक्तंष्वपि हि सामान्योपत्र
वस्तुवशाद्विशेषणैव विपरिणमति । तथा ह्यत्रैवोपरि
दुग्धकर्मसु व्यतीतम् । श्रमश्रममदालक्ष्मीश्वासकासा
तदुद्बुधः । जीर्णज्वरं मूत्रकृच्छ्रं रक्तपित्तं च नाशये
तदेतन्न च सर्वेष्वेव कासश्वासकृच्छ्रासपित्तेषु
कार्मुकमिति । तथा ग्रहणीरोगे तद्वृक्षं शस्तम्
अनेन च हेतुना दध्नः प्रकृतिस्थस्य स्निग्धत्वं युक्त्यै
क्तम् । यतो ग्रहण्यां रूक्षमुद्धतसारमुद्दिष्टम् । नि
नैव कदाचिदद्यात् । नैवाद्याग्निशि नैवोष्णमित्येवका
च्चार्यतिकाभिषेधादिवा भुंजितेत्यथादवगम्यते । नैवो
मध्यादितापात्तत्तं तथा वसंतग्रीष्मशरत्सु न भोज्यः
अन्यतमेऽप्यन्यथापि मुद्धस्पादीनामन्यतमेन रहितं
भोज्यम् । तत्र घृतसितोपलयोः समारसेनैतयो
योगेन पथ्यत्वमिच्छति । मुद्धस्पादीनां तु मिश्रीमा
दध्ना जन्यमानस्य दोषस्य प्रतिबंधार्थं कल्प्यते । र
पित्तवत् । यथा समीरणोत्खणेऽन्नपित्ते तित्तिर्यादीन्
मौष्ण्यमुदुंबरादिरसेन प्रतिबन्ध्यते । नित्यमिति । यद्यु
शेते शरीरस्थं तथाऽप्युदकरिणावहत्वाच्च शीलनीयम्
अत एवान्नपानविधावतिदोषशीलत्वादस्य निं
करोति । तथा च वक्ष्यति । किलाटदधिकृच्छिं
त्वादि । नामंदमिति । दुग्धावस्थां व्यतीत्य दध्यवस्थ
मसंप्राप्तमंतरावति मंदकमित्युच्यते । तस्मिन् सत्य
स्नेहे परिणतिविशेषेण कालात्मना श्लोतसामर्थ्यतोपल
क्षतो दोषत्रयकोपोऽपि भवतीत्यतीव वर्जनीयमेव
मंदकनिषेधश्चोपलक्षणार्थः । तेन मद्यादीन्यप्रातरस
नोपयुजितेत्यवगांतव्यम् । अन्यथेत्यादि । प्रशब्द ए
वोत्पत्ति । विविध्रष्टं दधि निषेध्यमाणं प्रकर्षेण ऊ
रासृक्पित्तादीन् प्रददाति । ननु शुक्रकृत्वबलवधेनत्वादी
पनत्वमनुपपन्नम् । शुक्रकृत्वबलवधेनानि हि द्रव्यापि
प्रायेण गुरुणि भवति । अतो दध्यैवेणुणं सत्कथमग्नि
कृत्यात् । अत्राचक्ष्महे । अम्लत्वाद्दुष्णवीर्यत्वाच्च युक्तं

५ । यतो रसविपाकाभ्यामग्लं बीर्णौष्णं च दध्यतो-
 ग्रेष्ठत्वंमस्मिन्नुपपन्नमिति । ननु शुक्रकर्तृत्वं दध्यतो न
 कम् । यतोऽग्लपाकरसं दधीत्यधीतमाचार्येणाम्लश्च
 कनाशानस्तस्माच्छुक्रकृत्वमुक्तम् । अत्राचक्ष्महे ।
 ग्वत्वंबृंहणत्ववातघ्नत्ववत्यैः शुक्रकृत्वमुपपन्नमेव ।
 ग च वक्ष्यति । किंचिद्वसेन कुरुते कर्म पाकेन
 परम् । गुणांतरेण वीर्येण प्रभावेणैव किंचनेति ।
 तजिदित्यनेन नार्थः । यानि खलु द्रव्याणि वत्य-
 श्वगुरुष्णयुक्तानि तानि वातघ्नान्येव दृष्टानि । तस्मा-
 त्त्रिदिति न वाच्यम् । नैवम् । सक्तुमद्यक्षेतापमंदका-
 ऽव्यभिचारात् । तथा हि । सक्तवो वातला वृष्या
 ऽवबलकराश्च । मार्द्वाकादिमद्यं हर्षणत्वादृष्यं वातलं
 तथा च वक्ष्यति । मनसो हर्षणं यच्च तत्सर्वं वृष्यमुच्यते
 । मद्यं च मात्रापीतं हर्षणं भवति । तथा
 ऽ । हर्षमूर्जप्रदं पुष्टिमारोग्यं पौरुषं परम् । यु-
 ऽ पीतं करोत्याशु मयमिति स्वर्गतापश्चोष्णो-
 सन्मासतस्य वृद्धये । तथाच मुनिः । कटुति-
 तेरुक्ष्णशीतलघूनीत्यारम्य यावद्वातातपौ भयं शोको
 र्वातार्शसासमिति । मंदकं च श्लिग्मग्लगुरुगुण-
 मपि त्रिदोषकरम् । तथा च मुनिः । त्रि-
 मंदकमिति । त्रिषु च दोषेष्वंतर्मतः पवन
 चैवं व्यभिचारदर्शनाद्वातजिदित्युक्तम् । क्षी-
 च दध्यात्मना परिणमतेऽतन्मिष्यत्ताम्लमि-
 त्ताम्लव्यल्लक्षणास्तिस्रोऽवस्थाः संपद्यन्ते । तत्र
 वातमनमिष्यत्ताम्लम् । सम्यग्जातमिष्यत्ताम्लम् ।
 जातमत्यम्लम् । तत्र मंदजातं त्रिदोषकृत्वाजि-
 म् । सम्यग्जातस्यैते पूर्वेका गुणाः । किंचि-
 त्ताम्लमत्यम्लस्य । तथा सुजातेऽत्यम्ले च दक्षि-
 णेऽतः । तत्र दक्षिण उपरिभागः सरः । अधो
 । एतद्गुणाश्च लाघविकत्वात्नेहोक्ताः ।
 तना च दक्षिताः । त्रिदोषं मंदकं जातं वातघ्नं
 शुक्रलम् । सरः श्लेष्मानिलप्रस्तु मंडः
 त्रिविशोभनः । श्लेष्मपित्तरक्तकृत्वं चाम्लपाक-
 ण्वीर्यत्वादेवावगम्यते । यत्तु साक्षादेतेषामुपा-
 तत्प्रकारार्थम् । अन्येभ्योऽग्लद्रव्येभ्यो दध्यतेना-

न्यतिशयेन करोतीति । नैवाद्यानिशीत्यादीं ग्रंथे
 नैकस्मिन्नकारे कर्तव्ये यदेतेनानकारकरणं तच्छास्त्र-
 निषिद्धदधिभक्षणानिप्रत्यवायज्ञापनार्थम् । चरकोक्त-
 मंगल्यगुणो नेहोक्तश्चिक्त्वावामनुपयोगितात् । अत
 एव सर्पिरादीनां मंगल्यानामपि चरकेऽपि मंग-
 लत्वं नावादीदिति । मुञ्चते तु दध्यो विशेष-
 गुणा उक्ताः । यथा । दध्याच्च कफपित्तघ्नं लघु
 पाके विषापहम् । दुर्नामधासकासेषु हितमग्रेष्व
 दीपनम् । त्रिपाके मधुरं वृष्यं रक्तपित्तप्रशान्तम् ।
 बलासवर्धनं श्लिग्मं विशेषादपि माहिरम् । विपाके
 कटुकं क्षारमग्लं मेधौष्टकं दधि । वातार्शसि च
 कुष्ठानि कृमीन् हंत्युदराणि च । वातघ्नं कफलक्षिग्मं
 विशेषान च पित्तकृत् । कुर्वाद्भक्त्याभिरां च दधि-
 मस्तु परिश्रुतम् । शूतक्षीराच्च यज्ञातं गुणवदधि त-
 स्मृतम् । वातापित्तहरं कथं धात्वश्लिक्मवर्धनम् ।
 दधि त्वसारं रक्ते तु प्राहि त्रिष्टमि वात-
 लम् । दीपनीवं विशेषेण सकपाथं रजिच-
 प्रदमिति । केवलमपि स्वल्पं कदाचिदधि भुञ्जते-
 त्यर्थादवगम्यते । अन्यथा केवलस्य गुणकथने निष्फल-
 मेव स्यादिति केचिदाहुः ॥ ३१ ॥

प०-इदानीं क्षीरादधि परिणमति, तन्नानेकरूपत-
 याऽतन्मिष्यत्ताम्लमिष्यत्ताम्लमत्यम्लरूपतया चि-
 तयाऽतन्मिष्यत्ताम्लव्यल्लक्षणाया मन्दजातसम्य-
 ग्जातानि जातानि । मुख्यतया परिणमत्येव
 दध्योऽनेकाभ्योऽवस्थाभ्यो जातावर्षं हृदये कृत्वाऽ-
 य ग्रन्थकार आह-अम्लौ पाकरसौ यस्य तदम्लपा-
 करसम् । आहि-शुक्रदादीन् भिन्नान् पिण्डीकरोति ।
 गुरुगुणयोगाद्गुरु उष्णमुष्णवीर्यं वातं जयति वात-
 जिन् । तथा मेदःशुक्रबलादीन् करोति । रोचिष्णु-
 रोचनशीलं साधु रोचते । त्रसप्राप्यन्तेऽभ्यवहरणी-
 यत्वाद्गुरुचौ शस्तं पथ्यम् अन्यथाहारं रोचयति ।
 तथा शीतके-शीतपूर्वके विषमव्वरे सततकादौ
 शस्तम् । तथा पीनसे प्रतिपद्याये शस्तम् । मूत्रकृष्टं
 च शस्तम् । रूक्षन्तु ब्रह्मणीगदे शस्तम् । तच्चोद्धृतसारं
 रतया । क्रमेण यथायथमतिजातत्वादतिशयेन ।
 रूक्षसुद्धृतसारं वा । तदधि निशि रात्रौ नैवा-

यान् न भक्षयेत् । एकान्ते न स्थित्वा चारविरोधान् ।
नैवोष्णमुष्णीकृतमग्न्यादितपात्तमम् । तथा शरद्ग्री-
ष्मवसन्तेषु न चाद्यात् । उष्णशब्देन ग्रीष्मोऽभिधी-
यते । यदा तु भक्षयेत्तदा नासृष्टसूपं-युद्धसूपेन विना
नाद्यात्, क्षौत्रेण विना नाद्यात्, तथा नाद्युतसितो-
पलं धृतशर्कराभ्यां रहितं न भक्षयेन्नाद्यात् । नचा-
नामलकमामलकौर्विना न भक्षयेत् । नच नित्यं
सातत्थेनाद्यात् । नो मन्दं नच मन्दजातमद्यात् ।
यदा मुक्तक्षीरभावं नच जातं तदा मन्दकमिति
भण्यते अन्यथा पूर्वोक्तं विधिं त्यक्त्वा यदि कश्चि-
द्भुङ्क्ते तदा तद्विज्वरादीन् ददाति ॥ ३१ ॥

हे०-दधिगुणानाह ग्राहि-स्तम्भनम् । रोचिष्णु स्वयं
रोचते, अरुचौ शस्तम्, अन्यान्यपि रोचयति, शीतके-
शीतचपरे, विषमज्वरे त्वशीतेऽपि रुक्षदधिगुणानाह-रुक्ष-
मिति । रुक्षमुद्रतस्नेहं ग्रहणीदोषं शस्तम् । दधिभोजनं
नियमयति-उष्णमग्न्यादितमम्, उष्णो-ग्रीष्मः, शितो-
पला-शर्करा, नित्यं-प्रत्यहं, मंदमसम्भ्रमिष्यन्, सर्वता-
दिभ्योऽन्यदा दिना घृताद्यन्यतमोपेतं शीतं सुजातमेका-
द्यान्तरं दधि भुञ्जीतेति सधितार्थः । नियमातिक्रमे
दोषमाह-अन्यथेति ॥ ३१ ॥

तर्कं लघु कषायाम्लं दीपनं कफवातजित् ॥
शोफोदराशोऽग्रहणीदोषभृत्प्रह्लादरुचिः ।
प्लीहगुल्मघृतव्यापहरपङ्कामयान् जयेत् ॥ ३२ ॥

स०-तर्कं लघु कषायाम्लं दीपनं कफवातजिघ-
मवति । तथा शोफादैनिकादश जयेत् । घृतस्यापि
पानाद्व्यापद्रोगो घृतव्यापत् । गरः कृत्रिमो विष-
विशेषः । सुशुते चोक्तम् । नैव तर्कं क्षते दद्यान्नोष्ण-
काले न दुर्बले । न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके ।
श्रितकालेऽस्मिन्नेव च कफोत्प्रेष्यामयेषु च । मार्गे विरोधे
दुष्टे च वायौ तर्कं प्रशस्यते । तथोक्तम् । तत्क्रमानं
कफं कोष्ठे हंति कंठे करोति च । पीनसश्चासक्का-
सादौ सिद्धमेवोपयो जयेदिति । मंदजातं मरुकोपि
रुक्षामिष्यदि दुर्जरम् । अतिजातं भृशाम्लौष्ण्यैर्क्षण्या-

(१) “ त पायजलं भोक्तुमुदधिचर्द्धवारिकम् ।
छिच्छिन्ना सारहीना स्यात्स्वच्छा प्रभुरवारिका ॥ ” इति
निघंटौ । “ गन्धनाविष्टुभृत्तस्नेहमर्द्धादिकं तु यत् ।
नातिसांद्रं तर्कं स्वाद्वम्लं तुवरं रसे ॥ ” इति सुश्रुत
संहितायाम् ।

तिपत्तकरं परम् । दोषप्रमुद्रतस्नेहं स्नेहमपि शो-
फजित् । वातेऽम्लं सैवोपेतं स्वादु पित्ते सशर्करम् । हि
पथं कफे साम्लं व्योषसौर्वर्चलान्वितम् । तत्कालघृत
मंडो दुर्जरातकक्रुचिकेति ॥ ३२ ॥

प०-तत्र दण्डाभिमन्थनाद्भ्रो जातं रुक्षमधं
दधुतस्नेहमपि त्रिविधं लघु । तच्च रसतः कषायाम्लं
दीपनमग्निसंधुक्षकं, कफवातो जयतीति कफवा-
जित् । तथा शोफोदरप्रभृतीन् रोगान् जयेत् । मूः
ग्रहो-मूत्रकृच्छ्रम् । वामपार्श्वशितकोष्ठाङ्गं-प्लीहा
घृतस्य पानादयोगपानाच्चोत्पन्नो रोगो घृतव्याप-
सहः गरः-कृत्रिमं विषम् । पाण्डुवामयः-पाण्डु
रोगः । इति तत्क्रवर्गः ॥ ३२ ॥

हे०-तत्क्रवर्गानाह-मथितं दधितर्कं तद्द्विविधं-सज-
निर्जलं च । सजलं द्विविधं-स्नेहमस्नेहं च । तत्र
स्नेहस्यैते गुणाः । स्नेहस्य गौरवात्किंचिद्भूनाः । नि-
लस्य ततोऽमूनाः । तथाचोक्तं-“मन्थनाद्यस्तुथमूतस्ने-
मर्द्धादिकं च तत् । नातिसांद्रं त्वरं स्वाद्वम्लं तु
रसः ॥” इति । तथा-“दण्डाभिमन्थनाद्भ्रो गुणश्चापि
शोफदात् । अनुद्रुतस्नेहमपि तर्कं शोफहरं लघु ।
इति । कफघ्नत्वे विशेष उक्तः, संग्रहे-“तत्क्रमानं क-
हन्ति कोष्ठे कण्ठे करोति च ॥” इति । मूत्रग्रहो-मू-
कृच्छ्रं, घृतस्यातिपानादुत्पन्नो रोगो घृतव्यापत्, गर
कृत्रिमं विषम् ॥ ३२ ॥

तद्वन्मस्तु सरं स्रोतःशोधि विष्टंभजिलघु ॥ ३३

स०-मस्तु तत्तत्क्रवर्गद्वैविध्यम् । तथा सरं त
स्रोतःशोधि तथा विष्टंभजित् । सुशुते चोक्तम् । तृष्ण
क्षमहरं मस्तु लघु स्रोतोविशोधनम् । अम्लं कषा-
नुरसमवृष्यं कफवातजित् । आह्लादनं प्रीणनं च भि-
त्थाशु मलं च तत् । बलमावहति क्षिप्रं तथा मस्तु
रोचनम् ॥ ३३ ॥

प०-तेन तुल्यं तत्तत्क्रवर्गं गुणैस्तुल्यं मस्तु वि-
द्यम् । सरं-भेदि, स्रोतःशोधि स्रोतांसि शोधय-
तच्छीलम् । विष्टमभं जयतीति विष्टमभजित् विष्टम्
नाशयतीत्यर्थः । तर्कं-लघु, इदं लघु
विज्ञेयम् ॥ ३३ ॥

हे०-मस्तुगुणानाह-सुजातस्य दध्नो द्रवभागे मस्तु
दोषपूर्णानि स्रोतांसि शोधयतीति स्रोतःशोधि, सरं मस्तु

नुलोमनं, विष्टंमजिद्रातामुलोमनं, मेदिनीऽपि कृष्मांडादे-
र्विष्टमिवदशीनाद्ग्राहिणोऽपि नागरस्य विषंधगुरुवदशी-
नादुभयोर्ग्राहणं, तद्वदिति लघुत्वे सिद्धे लघ्वित्याति-
शयायाम् ॥ ३३ ॥

नवनीतं नवं वृष्यं शीतं वर्णबलाग्निकृत् ॥
संग्राहि वातपित्तासृक्क्षयाशोऽर्दितकासजित् ।
चक्षुष्यबलवृद्धानां प्रशस्तं सौकुमार्यकृत् ३४

स०—नवनीतं नवं नवोद्धृतं लघु वृष्यं च तथा
शीतं शीतवीर्यं बलवर्णाग्निकारं तथा संग्राहि वातादि-
जिच्च । संग्रहे चोक्तम् । शीते स्वादु कषायाम्लं नव-
नीतं नवोद्धृतमित्यादि ॥ ३४ ॥

प०—नवनीतं—नवं सद्य उद्बुधृतं, वृष्यं, शीतं शीत-
वीर्यं बलवर्णाग्निं करोतीति बलवर्णाग्निकृत् । संग्रा-
हि—द्रवान् शक्नुवादीन् पिण्डीकरोति । तथा
वातपित्तासृगादीन् जयति । वातासृक्—वातशोणि-
तम् । पित्तासृक्—रक्तपित्तम् । क्षयो—राजयक्ष्मा ।
अर्दित—वायुना वक्त्रिकृते मुखस्यार्थम् ॥ ३४ ॥

हे०—नवनीतगुणानाह—नवं—सद्यप्रकम्, असुप्रकम्,
क्षयो—राजयक्ष्मा, अर्दित एकायाम् ॥ ३४ ॥

क्षीरोद्भवं तु संग्राहि रक्तपित्ताक्षिरोगजित् ३५

स०—क्षीरोद्भवं तु क्षीरादेव जातं मथित्वा तन्-
वनीतं संग्राहि रक्तपित्ताक्षिरोगजिच्च भवति ॥ ३५ ॥

हे०—क्षीरनवनीतगुणानाह—क्षीरोद्भवं क्षीरमथनोद्भवं
सर्पिरत्येवंविधं ज्ञेयम् ॥ ३५ ॥

शस्तं धीस्मृतिमेधाशिवलायुःशुक्रचक्षुषाम् ।
बालवृद्धप्रजाकांतिःसौकुमार्यस्वार्थानाम् ॥
क्षतक्षीणपरीसर्पश्चाग्निग्लपितात्मनाम् ।
वातपित्तविषोन्मादशोषाऽलक्ष्मीज्वरापहम् ॥
स्नेहानामुत्तमं शीतं वयसः स्थापनं पाम् ।
सहस्रवीर्यं विधिभिर्वृतं कर्मसहस्रकृत् ॥ ३६ ॥

स०—धृतं धीप्रभृतीनामग्लपितात्मांतां श-
स्तम् । धीर्वस्तुग्रहणशक्तिः । स्मृतिरतीतविचारशक्तिः ।

प्रजाधिनां शस्तम् । प्रजाऽपत्यं तदर्थानाम् । शुक्रस्य
सफलताकरमित्यर्थः । तथा वातादिग्रम् । तथा स्नेहा-
नां तैलादीनामुत्तमं श्रेष्ठम् । तथा शीतम् । वयसः स्था-
पनं जरया विना वयसः स्थापनमित्यर्थः । सहस्रवीर्यमिति ।
सहस्रशब्दोऽनेकार्थः । अनेकशक्तीत्यर्थः । कथं विधि-
भिर्योगसंस्कारादिभिर्वृतमनेकशक्तिं संपद्यते । येन द्रव्येण
प्रयुज्यते संस्क्रियते वा तच्छक्तिमेवाऽनुसृज्यते । अथवा
तत्संयोगाच्छक्यंतरमन्यदारीहेति । अत एव हेतोः
सहस्रशब्दोऽनेकार्थः । अन्यथा द्रव्याणामानं व्याकथं
दशशतवाची सहस्रशब्द उपपद्यते । अन्ये त्वेवं व्याच-
क्षते । सहस्रशब्दो दशशतसंख्यावाच्येव । सहस्रपाक्यं
हि सर्पिरुक्तं न सहस्रपाक्यापरेण । तत्र चेदं सहस्रपा-
क्यत्वे प्रयोजनम् । पाकसहस्रं यावदस्य संस्कारोऽनुव-
र्तते नातः परम् । अन्यथा सहस्रपाकापरेण किमिति
पाको नोक्तः । तस्मादासहस्रं पाकानां शक्यत्वेन गण्या-
रोहेति पाका न ततः परेण्येति । तथा कर्मसहस्रकृद-
नेकार्थकृत् ॥ ३६ ॥

धीप्रभृतीनां धृतं शस्तं हितम् । ध्याः—बुद्धिः
वस्तुग्रहणशक्तिः । स्मृतिरतीतस्य वस्तुनः स्मरण-
शक्तिः । मेधा—भावानां विवेकजनकप्रज्ञाधारिका ।
अग्निर्जीठरः, बलं—शक्तिरित्यनर्थान्तरम् । आयु-
र्जीवितं प्राणैः संयोगः । चक्षुर्लोचनमेतेषां शस्तं—
हितम् । बाल आपोऽहशवर्षात् षष्टेरुर्ध्वं वद्वः ।
प्रजा—अपत्यानि । कान्तिः—शरीरस्था शोभा ।
सौकुमार्यमकठिनशरीरता । तथा स्वरात् पद् ।
अर्थयन्त्यभिलषन्ति तेषां हितम् । क्षतादिभिर्ग्ल-
पितः—बलान्तः स्वेदित आत्मा येषां ते क्षतादिभिर्ग्ल-
पितात्मानस्तेषां शस्तम् । क्षतमुरःक्षतक्षीणो—धा-
तुक्षययुक्तः । तथा परितः सर्पो परीसर्पः । तथा
वातादीनपहरति यत् । तथा स्नेहानां तैलवसा-
मज्जादीनां मध्ये उत्तमं प्रधानम् । शीतं—शीतवी-
र्यम् । वयसः स्थापनं जरामपहरति तारुण्यं बहु-
कालं स्थापयतीत्यर्थः । परमातिशयेन सहस्रवीर्यं
सहस्रशब्दोऽनेकार्थोऽनेकशक्तीत्यर्थः । विधिभिर्वि-
धानैर्नानाविधैः पाननस्याभ्यङ्गननादिभिर्योग-
नाभिः कर्म सहस्रकृदनेकार्थकृत् । बहुक्रियाका-
रित्वान् ॥ ३६ ॥

हे०—वृत्तगुणानाह—उपदिष्टग्रहणे शक्तिर्धोः, गृहीतस्य विच्छेदेन धारयितुं शक्तिः स्मृतिः, अविच्छेदेन मेधा, प्रसादिभिरार्थिवाद्दः संवश्यते । प्रजा—अपत्यं, क्षतक्षीणः—क्षतकृदापीडितः, परीसर्प—विसर्पः, शस्त्रं—शस्त्रघातः, अग्निरग्निदाहः, तैस्त्रिभिर्ग्लेषितः—पीडितः, आत्मा शरीरं त्रैपां त । तथा—शोषो—राजयक्ष्मा, ज्वरो—जीर्णज्वरः, नवस्थं ज्ञेहानर्हत्वात् । ज्ञेहानां तैलादीनां वरं योजनया कर्म सहस्रकृद्बहुतरकार्यकृतं, यतः सहस्रवीर्यं बहु-तराक्तियुक्तं कैर्विधिभिर्योगिसंस्कारपानाभ्यञ्जानावुवासनादिभिः ॥ ३६ ॥

मदापस्मारमूर्च्छायशिरःकर्णाक्षियानिजान् ।
पुराणं जयति व्याधीन् व्रणशोधनरोपणम् ३७

स०—पुराणमिति च बहुकालं पंचदशादिवर्षस्थितं वृत्तं मदादीन् व्याधीन् जयति । व्रणानां सौथिल्यादीन् शोधयति । तथा व्रणान् रोपयति । संग्रहे चैव मय्येष्ट । व्रणशोधनरोपणम् । पूर्वोक्तांश्चाधिकान्कुर्यादुणांस्तदमृतोपमम् । तद्वच्च घृतमण्डोऽपि रूक्षतीक्ष्णस्तनुस्तु स इति ॥ ३७ ॥

प०—घृतं पुराणमननं बहुकालजातं मदापस्मारमूर्च्छायशिरःकर्णाक्षियानिजान् व्याधीन् जयति । मद्-मूर्च्छायां वक्ष्यमाणौ मदात्ययनिदाने । मृत्युपायोऽपस्मारः स चापि वक्ष्यमाण एव । व्रणान् शोधयतीति व्रणशोधनम् । व्रणानां पिच्छल्यादिकमपहरति । व्रणान् शुद्धान् करोति । व्रणांश्च रोपयतीति व्रणरोपणम् । त्वक्सावर्ण्यं, व्रणस्य शोधनं, रोपणं त्वक्प्रसादस्य निरासः ॥ ३७ ॥

हे०—पुराणवृत्तगुणानाह—मूर्च्छायां—मूर्च्छा, शोधनं—दुष्टव्रणानां, रोपणं—शुद्धानाम्, उक्तं च—“उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितं घृतम् । लाक्षारसनिर्मितं प्रपुराणमतः परम् ॥” इति ॥ ३७ ॥

बल्याः किलाटपीयूषकूर्चिकामारणादयः ।
शुक्निद्राकफकरा विष्टेभिर्गुदोषलाः ॥ ३८ ॥

स०—किलाटादयो बल्यास्तथा शुक्नादिकरास्तथा विष्टेभिर्गुदोषलाश्च स्युः । आदिग्रहणात्तत्रापिड-कक्षीरशक्वाकोर्ग्रहणम् । वह्निनाशकत्वं चैषां बल्यात्वेन शुक्लत्वात् विष्टेभिर्गुदोषलत्वेनाऽवगतमेवेति वह्निनाशना

इति ग्रंथकृता नेह कृतम् । संग्रहे तु स्य कृतमेव । तत्र किलाटोऽस्यक्षीरो बहुना त कृतः । पीयूषः सद्यःप्रवृत्तायाः क्षीरकृतः । कूर्चि दधितकृता किलाटिका । मोरणः क्षीरस किलाटिकापीडन उत्तरापथे प्रसिद्धः ॥ ३८ ॥

प०—किलाटाः क्षीरतक्रादिकिलाटिका अप्येति प्रसिद्धा । एते क्षीरविकारा बल्या बलकर तथा शुक्लं निद्रां कफं च कुर्वन्तीति शुक्लं कफकराः । तथा विष्टेभिर्गुदोषलाश्च । ध्यत्वेन विकारकारिणः । आदिग्रहणाद्यथासम् मन्ये क्षीरविकारा गृह्यन्ते ॥ ३८ ॥

हे०—किलाटादीनां गुणमाह—बल्या तत्रेण बा पाकात्पृथग्भूतं घनद्रवभागं क्षीरं कूर्चिका, सैव पाका क्षीरशक्वाः, तयोर्धनभागः पृथग्भूतः किलाटः, द्रवः मोरणं, प्रवृत्तिदिनमारभ्य यावन्मलिनघनं क्षीरं ताः यूषः, आदिशब्दात्क्षीरशक्तकपिडकौ । उक्तं हि संग्रहे “बल्याः किलाटकूर्चिकातकपिण्डकमोरणाः । सः शकपीयूषा रोचना बह्विदादनाः ॥” इति । घनं बद्धं स्वयं सुतद्रवभागं तत्रं तर्फीपण्डकः । विष्टेभिर्गुदोषलातावरोधिनः, दोषला—आमसंचयकारिणः, शब्देनात्र आमो ग्राह्यः । सदोषशब्दं च शक्तुं द्रवं स वेगावत् इत्यादिबलवत् वातादयः, कफस्य पृथग्ग्रहणात् तन्तरे वातमत्वाच्च । यदाह सुश्रुतः—“बल्यः किलाटः निहृत्पुंस्त्वनिद्राप्रदः स्मृतः । मधुरौ बृंहणौ तद्वत्पीयूषमोरणौ ॥” इति । कूर्चिका मोरणावत्र भवौ ग्राह्यौ । तत्कूर्चिकायास्तन्त्रान्तरे वातलव्यानस्य च लघुत्वात् । यदाह सुश्रुतः—“आ वातला रुक्षा दुर्बला तत्रकूर्चिका । तत्कालस्थं मण्डो दधिकूर्चिकतकजे ॥” इति । कृच्छाङ्कतं तत्रं कूर्चिका ॥ ३८ ॥

गव्ये क्षीरघृते श्रेष्ठं निदिनं चाविसंभवे ॥ ३९

स०—गोसंभवे क्षीरघृते श्रेष्ठे । आविके च नि गहिंते । घृतस्य च क्षीरविकारोपलक्षणार्थत्वाद्दधितः स्वादीनामपि गव्यानां श्रेष्ठत्वमेव वक्ष्यम् । अत एवा भवानां दधितकादीनामप्यस्यमेव वेशं न क्षीरघृतयो अत एव संग्रहे सुस्पष्टं कृतोक्तम् । विद्यादधि दीनां गुणदोषान्यथा पयः । अस्य द्वयमर्थः । घृतात्

पयोगुणान्विधात् । यथाशब्दस्य पदार्थानतिवृत्त्यर्थेऽस्या-
व्ययीभावः । तेनैतदुक्तं भवति । यथा स्वादुपाकरसमि-
धादिना सामान्येन क्षीरगुणा उक्तास्तद्व्यादीनामपि
सामान्येनैव गुणा उक्ताः । विशेषाभिलाषे तु द्रव्या-
दीनां सत्त्वपि सामान्यगुणेषु प्रकृतिभूतं यश्चरि-
तद्रुगुणोच्योऽपि ग्राह्यं इति । खरनादे तूक्तम् । द्रव्या-
दीनां तु तज्जानां सामान्ये गुणकर्मणी । तथा स्वास्वा-
रुपि क्षीराहव्यादीनां विशेषणम् । गम्पमिति गोपयसो-
दिति यत् । बाहुल्येन क्षीरनिर्देशाक्षीरवर्गोऽयम् ।
[विषवनीतादीनां तु तद्विकारभूतत्वादिति क्षीर-
मः ॥ ३९ ॥

प०—गोरिदं गव्यं गोसम्भवम् । क्षीरं च घृतं
च क्षीरघृते, ते च गव्ये श्रेष्ठे प्रधाने भवत इत्यव्या-
यम् । आविके क्षीरघृते निन्दिते अवरे गहिंते
भवतः । इति क्षीरवर्गः ॥ ३९ ॥

हे०—क्षीराणां घृतानां च तारतम्यमाह—गव्याविकयोक्त-
॥धमत्वादितरेषां मध्यमत्वं ज्ञेयम्॥ संग्रहे तु—“विद्यादधि-
तादीनां गुणदोषोऽन्यथा पयः ॥” इति । इति
विवर्गः ॥ ३९ ॥

क्षीरवर्गान्तरमिक्षुवर्ग आरभ्यते । गुणक्रि-
यात्युत्वात् । तथाहीक्षुरपि क्षीरवत्सरगुणस्त्रिवृहणा-
रगुणकर्म—

क्षो रसो गुरुः स्निग्धो बृंहणः कफमृत्रकृत् ।
प्यः शीतोऽल्पपित्तघ्नः स्वादुपाकरसः सरः ४०

म०—इक्षो रसः सरत्वादियुगयुक्तः । तथा कफ-
त्रकृत् । सरः शङ्क्रेदी कथ्यते । तथा गुर्वी सरा च
लंकपेत्युक्तवान्तरमुक्तवान् । पालंक्यावत्सृष्टधेनुः स
संग्रहणात्मक इति चंचुशाकस्य संग्रहणेन गुणेन
रस्यं वाधितमिति । अत्र स्निग्धबृंहणवृत्त्यमधुरादि-
णेन युक्तं च द्रव्यं प्राप्य पवनहंतु दृष्टम् । अतोऽस्या-
क्षुरसस्य मासतजिज्वं वेद्यम् । ग्रंथकृता तु स्पष्टं कृत्वा
। क्तम् । मुक्तं हि समीरणकृत्वमस्य दृष्टम् । तथा संग्रहे
यः शीतः पवनजिह्वुक्तं वातप्रकोपन इति । खरनादे-
युक्तम् । मासताऽऽध्वानजननश्चक्षुष्यो बृंहणो रस
ति ॥ ४० ॥

प०—क्षीरवर्गान्तरमिक्षुवर्ग आरभ्यते गुणक्रि-
यात्युत्वात् । क्षीरं—स्वादुपाकरसं तथैव यत् इक्षु-
रसोऽपि स्वादुपाकरस एव । इक्षोः सम्बन्धी रसः—
सरः, शङ्क्रेदीन् भिनक्ति गुरुश्च । बृंहणो—बृंहणव-
कृत्, शरीरं बृंहयति । कफमृत्रे करोतीति । घृष्यः—
शुक्रकारी । शीतो वीर्येण तथास्त्वपित्तघ्नो रक्तपित्तं
हन्ति । स्वादु मधुरौ पाकरसौ यस्य स स्वादु-
पाकरसः ॥ ४० ॥

हे०—अधिक्षुवर्गः । रश्मिरगुणानाह—इक्षोरिति ।
गुर्वीरियुगल्यद्वातप्रवर्धकम् । उक्तं च संग्रहे—“घृष्यः
शीतः पवनजिह्वुक्तं वातप्रकोपन ॥” इति । “मासता-
ध्वानजननश्चक्षुष्यो भधितो रसः ॥” इति । खरणा-
युक्तं वातलवं भुक्तमावधेयतुल्यमपि यम् ॥ ४० ॥

सोऽग्रे सलवणो दंतर्पाडितः शर्करासमः ॥ ४१ ॥

म०—स च रसोऽत्र इक्षुरपि जातः सलवणः ।
सुशुते चोक्तम्—अतीव मधुरो मूले मध्ये मधुर एव च ।
अप्यं स्वक्षिपु विज्ञेय इक्षुणां लवणो रस रसिपापाधणादिस्-
क्षुण्णस्पर्शोः सद्य एव यो रस उच्यते । यतोऽतो यथोक्तः
गुण वधा नान्यथा पीडितस्येक्षुरसस्य । यद्वदंतादि-
पीडितस्याऽन्यथा शासकृता गुणो निर्दिश्यते दंतर्पाडितः
शर्करासम इति ॥ ४१ ॥

प०—स चेक्षुरपि ग्रान्ते सलवणः—ईषलवणः ।
दन्तेः पीडितो दन्तर्पाडितः स च शर्करासमो-
ऽनुपहृतत्वात् ॥ ४१ ॥

हे०—इक्षुप्रभागगुणमाह—सोम इति । सलवण—ईषल-
वणः, अग्रशब्देनेक्षोस्तत्त्ववर्णां चाधन्यौ भागी, उक्तं हि
खरणादिना—“मध्यकाण्डे सुमाधुर्यमिक्षुमूलाप्रपवसु ।
माधुर्यं सामलवणं विदही तेन याजिकः ॥” इति ।
यथोक्तं सुशुतेन—अतीव मधुरो मूले मध्ये मधुर एव
च । अमोक्षिपु च विशेष इक्षुणां लवणो रसः ॥” इति ।
तत्र मूलशब्देन मध्यमकाण्डानां प्रथमकाण्डानां प्रथमः
काण्डम् । अग्निपु सन्धिपु । दन्तर्पाडितेक्षुरगुणानाह—दन्तर्पी-
डित इति । शर्करासमो दाहप्रत्यादिभिर्गुणैः ॥ ४१ ॥

यात्रिकसन्ध्यगुण एवेत्याह—

मूलाग्रजंतुजगादिपीडनामलसंकरात् ।

किञ्चित्कालं विधृत्या च विकृतिं याति यांत्रिकः ।
विदाही गुरुविष्टं भी तेनासौ ॥ ४२ ॥

स०—मूलं चापं च जंतुजग्धादयश्च मूलाग्रजंतु-
जग्धादयस्तेषां तथाविधानामिक्षणां पीडनं तस्मान्मूलाग्र-
जंतुजग्धादिपीडनात्तथा मलसंकरान्मलमिश्रणात्तथा
किञ्चित्कालं विधृत्या च यांत्रिके रसे स्वल्पकालं विधृति-
र्विलंबश्च दृष्टः । तदेतैः कारणैर्यांत्रिको रसो विकृतिं-
याति स्वभावान्यथात्वं प्राप्नोति । तथा गुरुधिकं गुरुः
संपद्यते । अविदाही विदाही । अविष्टंभी
विष्टंभीत्येवंविधाऽस्य विकृतिः । यांत्रिकस्य च रसस्य
बाहुल्येन लोके मूलादिसहितस्य पीडनात्कालविलं-
बोपलब्धेश्च ग्रंथकृदेवं समवोचत् । अत एव
हेतुनिर्देशोऽत्र कृतो हेत्वभावात्कार्यभावात्प्रतिपत्तिज्ञाप-
नार्थमिति । तेन यदि निपुणभीर्मूलादिरहितः पीड्यते
तदा विकृतिं न यात्येवेत्यर्थः । विदाहीत्यादि । यतो
विकृतिं याति तेन हेतुनाऽसौ यांत्रिको विदाह्यादिगुणः
संपद्यते । विदाही जठराग्निसेयोगाद्यः पाकं गच्छन्मध्य-
मायामेवावस्थायां विदह्यमानः पित्तं कुर्वन्श्चिरकालमवति-
ष्ठते न द्रागेव जरं याति गुरुत्वादथवा वस्तुस्वभा-
वात्त विदाहगुण्युक्तोऽस्य वितन्यते । तस्माद्गुरुत्वा-
भावाद्दिदाही कथितः । तथा चोक्तं धान्वंतरे । शालि-
पिष्टमप्ये सर्वं गुरुत्वादिदृश्यत इति ॥ ४२ ॥

प०—मूलं चापं च जंतुजग्धादीनि च मूलाग्र-
जंतुजग्धादीनि तेषां पीडनं मूलाग्रजंतुजग्धादि-
पीडनं तस्मान्मूलाग्रजंतुजग्धादिपीडनान् तथा मल-
संकरान्—मलमिश्रणान्, तथा किञ्चित्कालं विधृ-
त्या कालविधारणेन यांत्रिको—यन्त्रपीडित इक्षुरसो
विकृतिं याति विकारमापद्यते । विकृतिः—स्वभावा-
न्यथात्वम् । गुरुधिकगुरुः संपद्यते । अविदाही
विदाही अविष्टंभी विष्टंभीत्येवा सा विकृतिः ।
जंतुजग्धः—कृमिभाक्षितः । विदाहोऽस्यास्तीति वि-
दाही । जठराग्निसेयोगाद्यः पाकं गच्छन् मध्यमा-
यामेव पाकावस्थायां विदह्यमानः पित्तं कुर्वन्
श्चिरकालमवतिष्ठते न शीघ्रं जरं याति । गुरुत्वा-
द्भुतवस्तुस्वभावान् स विदाहयुक्तो भावो भण्यत
इत्यागमिकाः ॥ ४२ ॥

हे०—यन्त्रपीडितगुणानाह—जंतुजग्धः कृमिभा-
क्षयः आदिशब्दास्त्वगादयः । मलो—यन्त्रादिलम्बः, पि-
त्कालं विधृत्या—पीडनग्रहणादिकालविलंबेन, हि-
माधुर्यादिन्यूनत्वं, यद्यपि सर्वमत्र पानं विदाहि वि-
वस्थाया अवश्यंभावात्, तथापि यश्चिरकालं विदह्यमान-
मनुभवति तद्विदाहीत्युच्यते । तेन विकृतिं गमने
यान्त्रिकः । हेतुपन्यासाद्धेतव्यत्वेन दोषात्पत्त्यम् ॥ ४२

तत्र पौंड्रकः

शैत्यप्रसादमाधुर्यैर्वैरस्तमनुवांशिकः ॥ ४३

स०—तत्र तेषु रसेषु मध्ये पौंड्रको रसो
सर्वेक्षुरसस्यः श्रेष्ठः । कथं शैत्यादिभिर्हेतुभूतैः
शीतस्य भावः शैत्यम् । गुणवर्णनं
दिना ष्यञ् । प्रसादः प्रसन्नत्वम् । माधुर्यं स्वादु-
तमनुवांशिकः । हीनार्थेऽनुशब्दस्य कर्मप्रवचनी
इति द्वितीया । शैत्यादिभिः पौंड्रकाद्हीनो वा
इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

प०—तत्र तेष्वेव मध्ये पौण्ड्रक इक्षुः श्रे-
प्रसन्नत्वात् माधुर्याच्च वरः श्रेष्ठः । एतान्यस्य
ग्रहानि सम्भवन्ति तमनुवांशिकः हीनः स्वल्पैः ह-
विभिर्गुणैर्युक्त इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

हे०—अथेक्षुविशेषगुणाः । तत्र पौण्ड्रकगुणानाह—पौ-
ष्टेक्षुः, प्रसादो नैर्मल्यम् । वांशिकगुणानाह—तमनु त-
त्पौंड्रकाद्हीनः हीनार्थस्यानोः कर्मप्रवचनीयत्वात् द्वि-
वांशिको नीलेक्षुः ॥ ४३ ॥

शातपर्वकांतारनैपालाद्यास्ततः क्रमात् ।
सक्षाराः सकषायाश्च सोष्णाः किञ्चिद्विदाहि

स०—शातपर्वकादयस्ततो वांशिकाक्रमानु-
त्तरं शैत्यादिभिर्हीनाः । ते च शातपर्वकादय ईष-
रत्वेन युक्ता ईषकषायरसा ईषदुष्णाः, किञ्चिद्वि-
नश्च ॥ ४४ ॥

प०—शातपर्वकादयः इक्षवः क्रमादुत्तरोत्तरं शै-
दिभिर्हीनाः ततस्तस्माद्वांशिकाद्विशोः । तेन वांशि-
द्रुणैः शातपर्वको हीनः । ततोऽपि कान्तारस्ततं
नैपाल इत्यन्येष्वपि योज्यम् । ते सक्षाराः—ईष-
राः सकषाया ईषकषायाः सोष्णाः ईषदुष्णा
तथा किञ्चिद्विदाहिनो विदहनशीलाः ॥ ४४ ॥

हे०—शतपर्वादिगुणानाह—शतपर्वकः—ह्रस्वबहुपर्वा, कान्तारनेपाली स्वनामप्रसिद्धी, आशब्दादीर्घपत्रादयः । ततो वांशिकादुत्तरोत्तरं हीनाः । सक्षाराः—ईषल्लवणाः । अथेक्षुराविकाराः । ते च पञ्च इक्षो रसस्य समलव्यंशार्द्धा-
त्रिमलाः मलाः विकाराः—फाणितगुडमत्स्यण्डीखण्डश-
कैरा इति ॥ ४४ ॥

फाणितं गुडं भिष्यदि चयकृन्मूत्रशोधनम् ४५ ॥

स०—फाणितं क्षुद्रगुडीभूत इक्षुरसो गुरुः। अतिशयेने-
त्यर्थद्विषम् । गुरुत्वमात्रस्येक्षुरसोऽप्युक्तत्वात् । अभि-
ष्यदि तथा चयकृत् त्रिदोषकरं मूत्रशोधनं मूत्रमतिवाह-
यति । तंत्रान्तरे चोक्तम् । रूक्षं मधूकपुण्योत्थं फाणितं
वातपित्तकृत् । कफत्रे मधुरं पाके कषायं बस्तिदूष-
णम् ॥ ४५ ॥

प०—फाणितं—क्षुद्रगुडापरपर्यायं, तद्वत्, तथाभि-
ष्यन्दि, श्लेष्मप्रकोपकारि च यकृन्नो दोषानाचि-
नोति त्रिदोषसंचयकृदित्यर्थः । तथा मूत्रशोधनं मूत्रं
शोधयति निर्मलीकरोति अथवाऽतिवाहयति ॥ ४५ ॥

हे०—तत्र फाणितगुणानाह—चयकृद्विशेषाग्रहाणान्वयणां
दोषाणाम् । गुडश्चतुर्था—वैताचैतपुराणनवभेदेन ॥ ४५ ॥

नातिश्लेष्मकरो धौतः मृष्टमूत्रशकृद्गुडः ॥

प्रभूतकृमिमज्जासङ्गमेदोमांसकफोऽपरः ॥ ४६ ॥

स०—गुडो धौतः संस्कारस्वाभिमिलो नातिश्ले-
ष्मकरः । किञ्चित्कफकर इत्यर्थः । मूत्रं च शकृच्च मूत्र-
शकृत् । सृष्टे बहिः क्षिप्तं मूत्रशकृद्येन स एव गुडः ।
अपर इति धौताद्विशुद्धाद्वयः । समल इति यावत् ।
प्रभूतः कृमिमज्जासङ्गमेदोमांसकफा यस्य स एवम् ।
कारणे कार्षेयपचारादुडोऽप्येवमुक्तः । यथाऽनूपोदकं
पादरोग इति । प्रभूतकृम्यादीन्करोतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

प०—धौतगुडो—निर्मलः पच्यमानोऽपनीतमलः,
नातिश्लेष्मकरः, किञ्चित्श्लेष्मकर इत्यर्थः । तथा
सृष्टमूत्रशकृत्—सृजति—बहिः क्षिपति मूत्रं शकृच्च ।
अपरोऽधौतो—मलिनो गुडो भेदोपचारात् प्रभूतकृमि-
मज्जासङ्गमेदोमांसकफप्रभूतान् कृम्यादीन् करोती-
त्युपचारात्स एवोक्तः ॥ ४६ ॥

हे०—तत्र धौतगुडगुणानाह—सृष्टमूत्रशकृन्मलानुलोमनः।
अधौतगुडगुणानाह—प्रभूतोति ॥ ४६ ॥

हृद्यः पुराणः पथ्यश्च नवः श्लेष्माग्निसादकृत् ४

स०—गुड इत्यनुवर्तते । पुराणो गुडो हृद्यः
हितः । तथा पथ्यः । अंतर्मध्यबहिर्भाग्यं हितः
नवो गुडः श्लेष्माणमग्निसादं करोति ॥ ४७ ॥

प०—पुराणो—बहुवर्षोपितो गुडो हरिप्रियः सा
धुर्वा । तथा पथ्यो हितो दोषाणां धातूनां च
नवो गुडः श्लेष्माणमग्निसादं च करोति ॥ ४७ ॥

हे०—पुराणगुडगुणानाह—हृद्य इति । पथ्यः—स्वस्थ
हितः । नवगुडगुणानाह—नव इति अग्निसादोऽग्निम-
न्यम् ॥ ४७ ॥

वृष्याः क्षतक्षीणहिता रक्तपित्तानिलापहाः ।

मत्स्यण्डिकाखंडसिताः क्रमेण गुणवत्तमाः ४८

स०—मत्स्यण्डिकादयस्त्रयो वृष्यास्तथा क्षीणक्षतहि-
रक्तपित्तानिलापहाश्च तथा क्रमेण गुणवत्तमाः । धौत-
डादपि मत्स्यण्डिका गुणकारी निर्मलतरत्वात् । ततं
ऽपि खंडो गुणवत्तरः । खंडादपि शर्करा गु-
वत्तमा निर्मलतमत्वात् । गुणवत्तमेति गुणवती-
बद्धस्य तमप्रत्यये पुंवद्भावोऽत्र पक्षे च वक्तव्य इ
पुंवद्भावः ॥ ४८ ॥

प०—मत्स्यण्डिका—गुडाभिर्मला, शर्करा—पि
संज्ञया प्रसिद्धा, खण्डस्ततोऽपि निर्मलः, सितश-
रस्मादपि निर्मला, मत्स्यण्डिका च खण्डश्च सित-
कैरा च ता वृष्याः शुकराण्यः । क्षीणेभ्यः क्षते-
हिताः । तथा रक्तपित्तानिलापहाः—रक्तपित्तापहा-
निलापहाश्च ताश्च क्रमेणोत्तरोत्तरं गुणवत्तमा
मत्स्यण्डिका—गुणवती, खण्डो—गुणवत्तरः, सितश-
रगुणवत्तमा ॥ ४८ ॥

हे०—मत्स्यण्डिकादीनां गुणमाह—क्षतक्षीणयोर्हिताः
मेणेति । मत्स्यण्डिकायाः खण्डो गुणवान्, खण्डादपि
उक्तं च सुश्रुतेन—“यथा यथैवं वैमल्यं मधुरत्वं च
तथा । केहगौरवस्थितानि सरत्वं च तथा तथा ॥”
इति ॥ ४८ ॥

तद्गुणा तित्तमधुरा कषाया यासशर्करा ॥ ४९

स०—तद्गुणेति । शर्करासमा यासशर्करा यवास
कैरेति या लोके प्रसिद्धा तित्तमधुरकषायरसाः
केचित्वाचक्षते । दुरालभार सेन या क्रियते ॥ ४९

प०—यासशर्करा लोके यवशर्करेति प्रसिद्धा ।
केचिद्व्रुवन्ति । दुरालभा रसेन सा क्रियत इति ।
सा च तद्गुणाऽनन्तरोक्तमत्स्यण्डिकादिगुणा, तिक्ता,
मधुरा, कषाया च रसतः ॥ ४९ ॥

हे०—यासशर्करागुणमाह—तद्गुणा—मत्स्यण्डिकादि-
सामान्यसदृशगुणा यासशर्करा दुरालभा रसेनेक्षुरसव
स्क्रियते ॥ ४९ ॥

दाहहृद्दृग्दिग्मूर्च्छासृक्पित्तघ्न्यः सर्वशर्कराः ५० ॥

स०—इत्येताश्चास्याश्च दाहादिनाशनाः । ग्रंथांतरे
चोक्तम् । यथा यथाऽऽसां वैभवं मधुरत्वं यथा यथा ।
श्लेहलाघवशैत्यादिसत्त्वं च तथा तथेति ॥ ५० ॥

प०—एता अन्याश्च काश्चन शर्कराः सर्वा दाहा-
घ्नी निघ्नन्ति ॥ ५० ॥

हे०—सामान्यशर्करागुणमाह—सर्वा उक्ता मत्स्यण्डि-
कादयः, अनुक्ताश्च मधुशर्करादयः, मत्स्याण्डिकादौ रक्तपि-
त्तग्रहणमतिशयार्थम् ॥ ५० ॥

अधुना वरावरत्वं निर्धारयति—

शर्करेक्षुविकाराणां फाणितं च वरावरे ॥ ५१ ॥

स०—इक्षुविकाराणां मध्ये शर्करा फाणितं
च क्रमेण वरावरे भवतः । शर्करा श्रेष्ठा फाणित-
मवरम् ॥ ५१ ॥

प०—वरं चावरं च वरावरे श्रेष्ठाश्रेष्ठे । इक्षुवि-
काराणां मध्ये शर्करा वरा श्रेष्ठा, फाणितमवरं
श्रेष्ठम् ॥ ५१ ॥

हे०—इक्षुविकाराणां तारतम्यमाह—इक्षुविकाराणां
मध्ये शर्करा सिताख्या वरा । फाणितमवरम् । इतरे
मध्यामाः ॥ ५१ ॥

शर्करापोनिप्रसेगेन मधुनोऽपि गुणानाह—

चक्षुष्यं छेदि तृदृक्लेष्मविषहिध्मास्रपित्तनुत् ।
मेहकुष्ठकृमिच्छर्दिश्वासकासातिसारनुत् ॥
व्रणशोधनसंधानरोपणं वातलं मधु ।

रूक्षं कषायमधुरं तनुत्या मधुशर्करा ॥ ५२ ॥

स०—मधु चक्षुष्यं हितम् । तथा छेदि । उभय-
थाऽऽश्वेतनव्रणलेपादाबुप्युक्तम् । तथाऽम्यवहारविष-

येऽपि । तैक्षण्याद्यो देहे पिंडितान् भावान् छिनर्ति
विभजति स छेदीति कथ्यते । तथा तृडादिनुत् मेहः
दिजिदिति च । प्रायेणाऽम्यवहारविषय एव । व्रणान्
शोधनं संधानं रोपणं च । शोधनं यत्पूर्वपैच्छित्यादि
प्रेरकम् । संधानं यद् द्वौ व्रणौ चैकीकरोति । रोप-
णं सुप्रसिद्धम् । एतच्च कार्यं बाह्यविषयमेवाऽऽस्य वेद्यम्
तथा वातलमेतच्चास्य बाह्योपयोगेनान्यंतरोपयोगे
च । अन्ते व्यस्तश्रुतत्वात् । चक्षुष्यं छेदीत्यादिना
स्य मधुनः कर्मनिर्देशः । रूक्षं कषायमधुरमित्यने-
नास्य स्वरूपनिर्देशः । लाघवाच्चात्र ग्रंथकारेणैतद्रे-
दादि नोक्तम् । तथा ह्यपमेव तत्रकारः संप्रहे मधुन-
मैदानाख्यत् । तथा । आमरं पैत्तिकं क्षौद्रं माक्षिकं
तद्यथोत्तरम् । तत्र स्यादामरं शुक्लं घृतवर्णं तु पैत्-
तिकम् । क्षौद्रं तु कपिलं विद्यात्तैलामं माक्षिकं मतम्
आमरं तर्पणं स्वादु जिदोषं पैत्तिकं विदुः । वरं च गुर्दं
मिष्येदि क्षौद्रं रूक्षं मनागुरु । माक्षिकं लघ्वपव
मधुरं शस्यते व्रणे । गरीयः स्वादिमिष्येदि नवं जीर्णं
मतोऽन्यथा । मंडः पुराणान्मधुनस्तीक्ष्णो रूक्षो लह-
स्तनुरिति । तथा संप्रहे कटुपाकित्वगुरुत्वशैत्यविष-
यव्यविक्रमोपक्रमत्वयोगवाहित्वादीन् गुणानवोचन्
योगवाहित्वं च विवदन्ते बहुविदः । तत्र केचिदे
समगिरन्ति । यद्वर्षं द्रव्यांतरेण संयुज्यात्मीयं स्वभा-
वित्वा संयुक्तद्रव्यस्वभावमेवावुवर्तते तद्योगवाहीति
नचैतद्युक्तम् । यतो यथेवं योगवाहिता निश्चीय
तदानीं योगवाहित्वोपयोगो निरर्थकः स्यात्
तथाहि । योगवाहित्वमंतरेणापि यत्स्वभावं द्र-
प्राणसीत् तत्स्वभावमेव योगवाहित्वे युक्तमपि
तस्मादसदेतद्योगवाहित्वलक्षणमिति । केचिच्चैवं प्रतिज-
नीति । यद्वर्षं द्रव्यांतरेण युक्तमन्यस्य द्रव्यस्य शक्त-
त्वात्सुपादयति तद्योगवाहीति । तदप्यसम्भवं । यस्मिन्
देवमन्युपगम्यमाने बहूनि द्रव्याणि योगवाहीनि स्युः
तथा च मध्वादेरपि द्रव्यस्य किंचिद्रव्यं सम-
नगुणस्य शक्त्युत्कर्षं कुर्वदेव दृष्टम् । ताक-
मध्वादेरेव योगवाहित्वमुच्यते नापरस्येति
तदेतदपि लक्षणमसच्छ्रुतत्वादलक्षणम् । अपरे त्वेव

माहः । यद्रूपं द्रव्यांतरेण तुल्यगुणेनापि युक्तं सत्त-
द्रूपानुवर्तते स्वं च कार्यं तदविरुद्धं किंचित्करोति
तद्योगवाहि । द्रव्यम् । भृत्यवत् । यथा भृत्यः स्वा-
मिकार्यमव्यजन् स्वकार्यमपि शरीरस्यात्रादिकं स्वाम्य-
विरुद्धं करोति तथैव मधु मदनफलसंयुक्तं वमनकार्यं
करोति नतु वमननिवारणं मधुकार्यम् । एवं मधु हरी-
तकीसंयोगाद्विरेचनकार्यमेव करोति न मधुकार्यं स्तम्भ-
नरूपमिति । ये तत्रैवं प्रतिपन्ना मदनफलादेः शक्त्यु-
त्कर्षस्तथाविधोऽस्ति येन मधुसंबन्धिकार्यमवधूय स्वं
कार्यं करोति ते चैवं चोदयन्तो भवन्तीति वंचनीयाः ।
यतः स्तम्भनद्रव्येणान्येन येन केनचित्संयुक्तस्य सुधा-
क्षीरस्यापि शक्तिः किंचिदपहीयमाना दृष्टा मधुनापि
स्तम्भनस्वभावेनाप्यस्य नापहीयते मनागपि । अतो
मध्वादेरेव योगवाहिनं नान्यस्य । अपि चान्यदा
योगवाहि द्रव्यं त्रिभुतादि मदनफलेन युक्तं सद्भिरेचनं
वमनं चोभयकार्यं कुर्वदृष्टं न केवलं वमनमेव न विरे-
चनमेव तस्मान्मध्वादेरेव योगवाहिव्यमिति स्थितमेतत् ।
ततुल्येति । मधुसमा गुणैर्मधुशर्करा ॥ ५२ ॥

प०—मधु—माक्षिकं, चक्षुर्भ्यां हितं चक्षुष्यम्, छेदि-
छेदनशीलम् । उभयथा आक्षोतने प्रणलेपादावुप-
युक्तम् । तथाऽभ्यवहारेऽपि कफप्रन्थ्यादिनिर्घातं
करोति । वैक्षण्यादेहे पिण्डितान् भावान् छिनत्ति
विभजति । तथा तुडादीनि नुदति नाशयति । तथा
कुष्ठमेहादिकाञ्जयति तथा प्रणान् पूयपैच्छित्या-
दिभ्यः शोधयतीति शोधयम् । सन्धीयतेऽनेनेति
सन्धानं करोति द्वौ प्रणावेकीकरोति । रोपयतीति
रोपणं रूढस्य प्रणस्य त्वकृसावर्ण्यं जनयति । वात-
ल—वातकोपि, रूक्षं च । रसे कषायमधुरम् । ततु-
ल्या मधुशर्करेति तेन माक्षिकेण गुणैस्तुल्या ये
माक्षिकस्य गुणास्ते सर्वे मधुशर्करायां बोद्धव्याः ।
मधुनो जाता शर्करा मधुशर्करा ॥ ५२ ॥

हे०—मधुगुणानाह—परसंहतान् कफादीन् विस्त्रयति
तच्छेदि, शोषनं दुग्धपूयादिनिर्हर्णं, संधानकृतद्विच्छिन्ना-
स्यादि संश्लेषकं, रोपणं क्षीणमांसादिवर्द्धनम् । नन्विह
वातलं सुश्रुतवाक्ये त्रिदोषशमनमिति विरोधः । भैवं
विषयमेवात् । यत्र सुदो वायुः, सुदं मधु, तत्र वातलस्य
अत्र वातचातिभिर्मिश्रं मधुपित्तघैव्यामिश्रो वायुसमयोर्यो-

गवाहित्वात् । सुश्रुतेन हि पित्तश्लेष्माभ्यां पित्तश्ले-
षा त्रिदोषशमनत्वं पठितम् पित्तश्लेष्माभ्यां सुदं वातश्लेष्माभ्यां
वायुं तु मिश्रमेव मधु हन्तीति योतितम् । यत्तु चरकेण
मधुनो गुल्ममुक्तं, सुश्रुतेन लघुत्वं, तत्र गुल्मं सुनि-
लघुत्वं पक्वनेत्रविरोधः । चरको हि गुल्ममुक्तमिति
च्छति । सुश्रुतस्तु पाकावपि । तत्र सविस्मरणं पश्यति
तदुत्तुग्णं, चच्छति तत्तत्तुग्णं, यत्तु च विपक्वं सुदं
श्लेष्माणं करोति तदुत्तुग्णम्, यत्तु च विपक्वं सुदं
करोति तत्तत्तुग्णम् । मधुशर्करागुणानाह—मधुसमा मधु-
सदृशगुणाः, बहिष्पाकाद्याकादाः सत्कारणं तत्तत्तुग्णं
मधुशर्करा ॥ ५२ ॥

उष्णमुष्णार्तमुष्णं च युक्तं चोष्णनिर्हति न ।

स०—तन्मधु उष्णमुपयुक्तं सतिहति मधुस्य
तथोष्णार्तं प्रतप्तं पुरुषं निर्हति । उष्णं च कालं देशं
चोपयुक्तमुष्णैराहारादिभिश्च युक्तं सतिहति ॥ ५३ ॥

प०—तन्मधुपुष्णमुष्णकृतमभ्यादिना माक्षिकं सर्वं
निहन्ति—मारयति । उष्णं कालं देशं च प्रयुक्तं मधु
निहन्ति नरम् । तत्रोष्णैरुष्णकृतैरभ्यादिभिः सन्ध-
मैर्द्रव्यैः सहोपयुक्तं मधु सर्वं निहन्ति ॥ ५३ ॥

हे०—उष्णेन मधुनो विरोधमाह—उष्णं मधु मधुसमा-
त्पित्तम्, उष्णार्तम् उष्णैरातपादिभिः पीडितं नरम्,
उष्णदेशे काले वा प्रयुक्तं मधु उष्णैरुष्णसंश्लेषैः सहो-
पयुक्तं मधु ॥ ५३ ॥

प्रच्छर्दने निरुहं च मधूष्णं न निवार्यते ।

अलब्धपाकमाश्वेव तयोर्यस्मात्प्रवर्तते ॥ ५४ ॥

स०—तत्र मधु प्रच्छर्दने वमने तथा निरुहं च
उष्णं न निवार्यते न निविध्यते । यस्मात्कारणतत्तयोर्बि-
मिनिरुहयोरलब्धपाकमपकमेवाशु निवर्तते अहिमाम-
च्छति । इतीक्षुवर्गः ॥ ५४ ॥

प०—उष्णं प्रच्छर्दने वमने तथा निरुहं—आस्थापने
न निवार्यते । कस्मान् । अलब्धपाकमाश्वेव तयो-
र्यस्मात्प्रवर्तते इति सद्यमेव हेतुरुक्तः । इति
इक्षुवर्गः ॥ ५४ ॥

हे०—उष्णे विरोधस्यापवादमाह—अलब्धपाकमपि
चिरकालस्थितं विरुद्धोपकरीरजीणादिविकारिहेतौत्पद्यते-
वोक्तम् । संग्रहे तु विषयान्वयेन विरुपयुक्तोऽपि यतो

यु कुर्वते ते स्वयं यच्च सविषा भ्रमरादयः—“ गुरुश्च-
 षाण्यन्वाच्छैत्याचार्यं हितं मधु । नाहि कष्टतमं किञ्चित्त-
 क्षीणार्थतो नरम् ॥ उपक्रमविरोधित्वात्सद्यो हन्याद्यथा
 रम् । नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि परं मधु ॥
 प्रयैर्गिरतो युक्तं वृष्यतामनुवर्तते । भ्रामरं पैत्तिकं शीघ्रं
 क्षिकं च यथोत्तरम् ॥ वरं जीर्णं च तेऽप्यन्ये द्वे एव विनि-
 श्येत् ॥ ” इति । इतीक्षुवर्गः ॥ ५४ ॥

सर्पिषोऽनन्तरं स्नेहसामान्यातैलवर्गे वक्तव्ये गुडस्य
 त्वरसवीर्यविपाककमीत्वात् प्रायेण चाहारद्रव्येषु
 यमोज्येष्ठस्यैव तैलेभ्यः सारभोजनादिक्षुवर्गोऽन्तरा
 द्रष्टुः । भूरिमोजनोपयोगितया च मद्यात्प्राक् तैल-
 वक्तव्य इत्याह—

द्वं स्वयोनिवत्तत्र मुख्यं तीक्ष्णं व्यवायि च ।
 दोषकृदचक्षुष्यं सूक्ष्मोष्णं कफकृन्न च ५५

सू०—सर्वं तैलं स्वकारणसमगुणं भवति । यतो
 भिनिर्वृत्तं तत्स्वरूपमेवेत्यर्थः । तत्र तैलेषु मध्ये
 त्रिं तिलोद्भवं यत्तैलं तत्तीक्ष्णं मन्दविपरीतम् । तथा
 त्रयि व्याप्तिशीलम् । तथा त्वदोषकृतपानाभ्या-
 न त्वचं दूषयति । अचक्षुष्यं चक्षुषे हितं न भवति ।
 त्रिं दूक्ष्मलोतोगामि । उष्णमुष्णवीर्यम् । स्वयो-
 वदित्यतिदेशात्कफकृन्नं प्राप्तमित्याह । कफकृन्न च
 कं न करोति । संग्रहेऽप्युक्तम् । मेथ्यस्तिलः स्पर्श-
 णो मेथ्यं तैलं खलो हिमः । तस्यैव श्लेष्मकर्तृत्वं
 तैलस्य खलस्य चेति । पानकस्वायुर्वेदावतारोऽवि-
 णं । विपाके कटुकं तैलं वातघ्नं कफपित्तकृदिति ।
 नु च तैलमिति कथमस्य मुख्यं नाम । यतो यथा
 तैलस्य विकारः स्नेहस्तैलमित्युच्यते । तथैरडादीना-
 णि यो विकारः स्नेहः सोऽपि तैलमित्युच्यते । मुनि-
 ष्याह । अतैलमपि तैलमेव कृत्वोपदेश्यते तैलप्राधा-
 यात्वेहप्राधान्यादिति यावत् । सामानाधिकरण्य-
 प्रयोग एवोपपन्नः । यथा कौसुम्भं तैलमैरडं तैल-
 मिति अत्रोच्यते । तिलस्येदं वस्तु तैलमित्यन्वर्थात्
 तिलोद्भवस्यैव तैलस्य संभवति न कौसुम्भादीनाम् ।
 अपि च । कौसुम्भं तैलमित्यादौ तैलशब्दः कांडा-
 दिव्यवच्छेदपरः संभाव्यते । यथा कौसुम्भं तैलं न

पत्रं कांडं चेति । इदं तैलं तैलमित्यत्र तु सामाना-
 धिकरण्येन यदि तैलशब्दो निर्दिश्यते ततः पूर्वस्मा-
 त्तैलशब्दात्स्नेहाभिधायिनोऽधिकमर्थान्तरं न वक्ति ।
 नन्वत्राऽपि तैलशब्दः कस्मात्कांडादिव्यवच्छेदपरो न
 भवतीति चेत् । वयं ब्रूमः । रुदिरूपत्वात्तैलशब्दस्य
 स्नेहविषय एव तैलशब्दो रूढो न कांडपत्रादिविषये
 तिलस्य हि कांडं पत्रं वा न तैलमित्युच्यते किं तर्हि
 तिलपत्रं तिलकांडमिति । अत एव तैलशब्दोच्चार-
 णस्य समनन्तरं स्नेहविषयैव धीर्जीयते न पत्रकांडा-
 दिविषया । तस्मादस्यैवैतन्मुख्यं नाम युक्तम् । संस्का-
 रानुवाचित्वेन सर्वरोगजिह्वाबास्य मुख्यत्वम् । तथा
 चोक्तम् । संस्कारात्सर्वरोगजिदिति । कुसुम्भादीनां
 तिलशब्दस्य च स्नेहानर्थवान्ये विकारे स्नेहं तैलप्र-
 त्यये सति कुसुम्भतैलमेरण्डतैलं तिलतैलमिति रू-
 भवति ॥ ५५ ॥

प०—भूरितरजनोपयोगात्तैलवर्ग इक्षुवर्गानन्तरमा-
 रभ्यते । तथा वातलं मध्विति निर्दिष्टं, तस्य वातस्य शमन-
 तैलान्नान्यद्द्रव्यान्तरमत आह—स्वयोनित्वा तुल्यं गुणै-
 र्वर्तते इति स्वयोनित्वं यो यस्य योनिराकारः प्रभवो
 यतो यतो यदभिनिर्वृत्तं यद्यदुत्पद्यते तथा योन्य-
 तुल्यगुणं तत्तैलं जानीयात् । तत्स्वरूपमेव तदित्यर्थः
 स्वाकारेण समतुल्यगुणमिति यावत् । तत्र तैलेष्वे-
 रण्ड-सर्षपेङ्गुद-पियाल-वदरतुवरारुष्कर-कुसुम्भ-
 शिंशपागुरु-देवदारु-त्रपुसैर्वाहकाम्पाण्डवातामाक्षे-
 डोमादिजेष्वाकारेषु मध्ये मुख्यं तिलोद्भवं तैलं तीक्ष्ण-
 मन्दगुणविपरीतं तद्व्याप्यत्वात् न विकर्षति, सन्धि-
 बन्धान् विमुञ्चति । व्यवायि-व्याप्तिशीलं यद्दे-
 व्याप्य पाकं याति । तथा च सङ्ग्रहे—“व्यवायि
 देहमखिलं व्याप्य पाकाय कल्पते ॥” त्वदोषकृ-
 त्तुपयुक्तं पानाभ्यासेन त्वचं दूषयति । अथच
 त्वदोषान् कृन्तति-छिनत्ति “कृती छेदने” इत्यस्य
 धातोरयं प्रयोगः । अचक्षुष्यं-चक्षुषोरपथ्यं सूक्ष्म-
 सूक्ष्मलोतःप्रवेशान् । उष्णमुष्णवीर्यं तिलोद्भव-
 त्वात्, श्लेष्मकरत्वमस्य प्राप्तं तन्निवार्यते । कफकृन्नं
 कफं न करोतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

हे०—अथ तैलवर्गः । तत्र तैलगुणानाह—स्वयोनित्व-
 स्वकारणवत् यथा—तिलतैलं—तिलगुणं, सर्षपतैलं सर्षप

गुणमिति । तत्र यानि तैलानि स्वयोनैर्विशिष्टानि तेषां गुणाः । तत्र तिलतैलगुणानाह—मुख्यं तिलतैलं, मुख्यमिति यदता तैलशब्दप्रयोगे तिलतैलं प्राह्यमिति “गौण-मुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः ” इति न्यायात् । यदादी रेहं व्याप्नोति पश्चाज्जीर्यति तद्व्याप्यम् । उष्णगुणस्पर्शम् । उष्णवीर्यत्वम् स्वयोनिवदित्यनेन लब्धम् ॥ ५५ ॥

**कृशानां बृंहणायालं स्थूलानां कर्शनाय च ।
इद्रिविट्कं कुमिन्नं च संस्कारात्सर्वदोषजित् ५६**

स०—कृशानां पुंसां बृंहणाय बृहत्त्वायालं पर्याप्तं स्थूलानां च कर्शनायालम् । ननु कथमेकस्माद्भूतनो वेरुद्धकार्यद्वयं कृशत्वबृंहणत्वरूपं स्यादिति ब्रूमः । ज्ञानां तावत्स्रोतोसि संकोचमायाति संकुचितस्रोतसां न नराणां तैलमन्तरेणाऽन्यानि द्रव्याणि बृंहणगुणयुक्तान्यपि न तथा प्रवेष्टुं समर्थानि भवन्ति । तैलं पुनः कुञ्चितानि स्रोतांसि तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्हृदित्येवं प्रविश्य शोषयति । स्रोतःशुद्धया च शरीरपुष्टिः । तथा वक्ष्यति । स्रोतःसु तत्र शुद्धेयं रसो धातुपैति यः । न तुष्टिर्वैलं वर्णः परं पुष्टिश्च जायत इति । तस्मात्कृशानां बृंहणायालमित्युपपन्नम् । तथा स्थूलानां क्षमस्रोतोगाभिव्हात्सर्वस्रोतःसु तैलं प्रविश्य तीक्ष्णोपादिगुणयोगान्मेदः क्षुपयति तत्क्षपणाच्च कर्शने संपत्तिरिति स्थूलानां कर्शनाय चेत्युक्तं व्यापनार्थम् । यदित्थं तं तीक्ष्णादिगुणयुक्तमन्यदपि तत्कृशानां बृंहणायालं स्थूलानां कर्शनाय चेत्युक्तं व्यापनार्थम् । यदित्थं तं तीक्ष्णादिगुणयुक्तमन्यदपि तत्कृशानां बृंहणायालं स्थूलानां कर्शनाय चेति । बद्धेत्यादि बद्धा विद्रु येन द्रवविद्धम् । कप्तमासांतः । ग्रथितपुरीषमित्यर्थः । इथा कुमिन्नम् । संस्कारादित्यादि । विशिष्टद्रव्यकृत-स्कारमाश्रित्याशेषरोगजित् ॥ ५६ ॥

प०—कृशानां बृंहणायालमिति । इह द्विविधाः ज्ञाः । एके प्रकृतिकृश एव बीजस्वभावाच्चयान्ते । परे रुक्षहारविहारादिना जन्मोत्तरकालभाविनश्च । पां कृशानां संकोचो स्रोतोसि सहसैव संकोचं गच्छति । सङ्कुचितस्रोतसां तैलमुक्त्वा तैलगुणविरीतगुणान्यन्यानि यानि द्रव्याणि मन्त्रादिगुणयु-

क्तानि तानि नान्तःस्रोतः प्रवेष्टुं समर्थानि भवन्ति । यथा तैलं सूक्ष्मव्यवायुविभिर्गुणैः सहसान्तः प्रविशति कृशानां बृंहणायालं भवति । अमुमेवार्थं प्रतिपादयन् ग्रन्थकारः तैलस्य स्नेहादिगुणयुक्तस्य बृंहणत्वे समर्थस्यापि तैलं बृंहणायालमिति कण्ठोक्तमस्य पाठं पठति । प्रकृतिकृशानामपि तथैव तद्वृंहणम् । यद्यपि कुलजा विकारा असाध्या इति निर्दिष्टाः । किंचानुक्तमपि यद्द्रव्यमीदृगुणं तैलात्तैक्ष्ण्यादिगुणयुक्तं तदपि तेषामस्मान् प्रदक्षितोक्तैः कृशत्वनिवारणाय प्रयोज्यमित्यधिकोऽर्थोऽपि ज्ञापितो भवतीत्यागामिका । तथा गुरुस्निग्धवत्यवातघ्नाभिद्रीपनत्वगुणसमान्वितातिलाज्ञातं तत्स्वभावा-नुवृत्तियुक्तं चेत्तस्य घटते, एवं वेहस्य स्थूलकारिणं स्थूलानां कर्षणाय च । स्थूला अपि द्विविधाः । एके प्रकृतिस्थूला बीजस्वभावा ज्ञायन्ते, जन्मान्तरभाविनश्चापरे स्निग्धाभ्यवहारसेवनानां सम्पद्यन्ते । तेषामुभयेषामपि तैलं तीक्ष्णोष्णं सूक्ष्मव्यवायुगुणैश्च स्रोतसां विशुद्धिहेतुस्निग्धरोलेखनमपि गुच्यते । तस्मात् स्थूलानां तैलं कर्शनायायालं संस्कारादिवशाद्वा बद्धविट्कं बद्धपुरीषं बद्धसक्रुत्वापित्वात् पुरीषं वध्नाति । तथा कुमिन्नं हन्तीति कुमिन्नं संस्कारादिवशाद्द्रव्यपाकादिभिः सिद्धं तैलं सर्वान् रोगान् जयति ॥ ५६ ॥

हे०—अलं समर्थं, नन्वेकस्य बृंहणसमर्थकानसमर्थत्वे अनुपपन्नो मैवं; कृशस्य हि स्रोतांसि संकुचितत्वात्सम्यग्रसं न वहन्ति स्थूलस्य तु पूर्णत्वात् । तैलं तु सूक्ष्मव्यवायुवितीक्ष्णोष्णत्वात् स्रोतांसि शोषयति । शुद्धेयु स्रोतस्तु रसः सम्भवन् कृशस्य धातुपुष्टिं विधत्ते-स्थूलस्य धातुसाम्यम् । बद्धविट्कं-बद्धपुरीषं, द्रव्यान्तरसंयोगजनितं गुणान्तरं संस्कारः । नन्वय-“त्वयोपकुदचक्षुष्यं कफक्षत्रं” इति । सुश्रुते तु स्वग्रसदानं चक्षुष्यमानिलवलासक्षयकरमिति विरोधः मैवं, त्वयोपकरस्वमचक्षुष्यत्वं चाम्यवहारे, लक्ष्म्यादानत्वं चक्षुष्यत्वं चाम्यज्ञे, उक्तं हि—“दृष्टिप्रसादपुष्टवायुःस्वमनुत्वस्वदाढ्यैर्हृत्” इति । अनिलवलसक्षयकरत्वं संसर्गविषयम् । उक्तं हि समग्रे-अग्रेयुं सधुदायनिधायितुं तैलं वातस्लेष्मप्रशमनानामिति ॥ ५६ ॥

सतिक्तोष्णमैरंडं तैलं स्वादु सरं गुरु ।
वर्ध्मगुल्मानिलकफानुदरं विषमज्वरम् ॥
रुक्षोफी च कटीगुह्यकोष्ठपृश्नाश्रयौ जयेत् ५७

स०--एरण्डतैलमीपत्तिकं कटु भवति तथा स्वादु मधुरं तथा सरं गुरु च । वर्ध्मेत्यादिष्वर्मादीन् जयेत् । कटीगुहकोष्ठप्रुष्टस्थितौ रुक्शोफौ जयेत् ॥ ५७ ॥

प०--एरण्ड तैलं-सतिकोषणमीपत्तीक्ष्णमीपत्कटुकं च तथा स्वादु-मधुरं, रसतः संभेदि गुरु च । तथा च वर्ध्मादीन् जयेत् वर्ध्मवृद्धिः । विषमज्वरः--सन्ततदिः । रुक् च शोफश्च रुक्शोफौ तौ च कटीगुहकोष्ठप्रुष्टाश्रयौ तत्रस्थौ जयेत् गुहं--लिङ्गम् । कोष्ठमुदरम् ॥ ५७ ॥

हे०--एरण्डतैलगुणानाह--सतिकोषणमीपत्तिकमीप-
त्कटुकं च एरण्डमेरण्डफलोद्भवं, सरं-विरचनं, वर्ध्म-
मुक्तवृद्धिः, रुक्शोफौ--शूलशयथू तौ च कटवा-
दिगतौ ॥ ५७ ॥

तीक्ष्णोष्णं पिच्छलं विस्त्रं रक्तैरंडोद्भवं त्वति ५८

स०--तत्र तीक्ष्णोष्णपिच्छलं विस्त्रं च भवति । लोहितैरंडतैलं त्वतिशयेन तीक्ष्णादियुक्तम् ॥ ५८ ॥

प०--रक्तैरण्डो लोहितैरण्डः तदुद्भवं तैलमतिभृशं तीक्ष्णं तीक्ष्णगुणयुक्तं तथोष्णमुष्णवीर्यं पिच्छल-
मङ्गुलिप्राहि विस्त्रमसगन्धि ॥ ५८ ॥

हे०--रक्तैरण्डतैलगुणानाह--अतिग्रहणादेरण्डोद्भवमपि तीक्ष्णादियुक्तम् ॥ ५८ ॥

कटूष्णं सार्पपं तीक्ष्णं कफशुक्रानिलापहम् ।
लघु पित्तास्रकृत् कोटकुष्ठाशौघ्रणजंतुजित् ५९

स०--सर्पपाणामिदं सार्पपं तैलं कटूष्णं च भवति । तथा तीक्ष्णं कफशुक्रानिलापहं च । अप-
पूर्वाद्धितैरन्येष्वपि द्रव्यत इति डः । तथा च लघु पित्तास्रं च करोति तथा कोठादीन् जयति ॥ ५९ ॥

प०--सार्पपं तैलं, कटु-कटुकरसं, वीर्योष्णं, तीक्ष्णं विकाशि तैक्ष्ण्यात् श्लेष्मादीन् नुदति । तथा कफं शुक्रमनिलं च हन्ति । लघु च पित्तास्रं रक्तपित्तं च करोतीति पित्तास्रकृत् । तथा कोटकुष्ठाशौघ्रं व्रणजन्तून् जयति । कोटः--क्षुद्ररोगे वक्ष्यमाणः । व्रणजन्तवो--व्रणकृमयः ॥ ५९ ॥

हे०--सर्पतैलगुणानाह---पित्तास्रकृत्पित्तकफोपनं, कोटः क्षुद्ररोगविशेषः, जन्तवो बाह्याभ्यन्तराः कृमयः ५९ ॥

आक्षं स्वादु हिमं केश्यं गुरु पित्तानिलाप

स०--अक्षाणां विभीतकानामिदमाक्षं तैलं दिगुणयुक्तं पित्तानिलहृच्च ॥ ६० ॥

प०--अक्षस्येवमाक्षं विभीतकं तैलं, स्वा रं, केशेभ्यो हितं केश्यं गुरु च, पित्ता पित्तवातघ्नम् ॥ ६० ॥

हे०--विभीतकतैलगुणानाह--आक्षमिति । केशाहतम् ॥ ६० ॥

नात्युष्णं निंबजं तित्तं कृमिकुष्ठकफप्र

स०--निंबोद्भवं तैलमतिशयेनोष्णं न भव तित्तं तथा कृमिकुष्ठकफनाशनमतिशयेन ॥ ६१ ॥

प०--निम्बजं तैलं-नात्युष्णं किञ्चिदुष्णं तित्तरसं कृमिपित्तकफान् प्रणुदति नाशयति पित्तकफप्रणुत् ॥ ६१ ॥

हे०--निम्बतैलगुणानाह--नात्युष्णमिति । न ईषदुष्णम् ॥ ६१ ॥

उमाकुसुंभजं चोष्णं त्वग्दोषकफपित्तकृ

स०--अतसीजं कुसुंभजं च तैलमुष्णवीर्यं तथा त्वग्दोषकफपित्तानि करोति ॥ ६२ ॥

प०--उमा--अतसी, कुसुम्भं पद्मोत्तराप तज्जन्म तदुद्भवं तैलमुष्णं वीर्यतः । तथा षकफपित्तानि करोति । त्वग्दोषः--कुष्ठम् ।

हे०--अतसीतैलकुसुम्भतैलगुणानाह--यत्तुक्तं : "विपाके कटु सखारं कौसुम्भं सर्वदोषकृत् ।" इति सत्सर्वदोषविषयं प्रथम्युक्तं तु वायुं हन्येन, यदा णादिः--"कौसुम्भं कटु सखारं वातघ्नं पित्तघ्नम्" इति ॥ ६२ ॥

स्नेहप्रसंगादिदमप्याह---

वसा मज्जा च वातघ्नौ बलपित्तकफप्रदौ
मांसानुगस्वरूपौ च विद्यान्मेदोऽपि तां

स०--वसा तु रूपेण शुद्धमांसस्य स्नेहः धातुः । तौ वातनाशनौ तथा मांसानुगस्वरूप प्राणिनः संबन्धि मांसं तत्सदृशरूपौ । मेदोऽपि वसामज्जासदृशस्वरूपं विद्यात् । संक्षेपतया

तैलवर्ग इहोक्तः । तथा च संग्रहेऽधिकमभ्युक्तम् । दन्तीमूलकरक्षोभ्रकरञ्जारिष्टशिशुजम् । सुवर्चलेगुदी-
पीलुशखिनीनीपसंभवम् । सरलागुदेवाहर्शिशासार-
जम् च । तुवरास्फुरोत्थं च तीक्ष्णं कटुम्लपित्तकटु-
अर्शःकुष्ठकुमिल्लेभ्यश्चमेदोऽनिलापहम् । करंजनिवजे-
तित्ते नाल्युष्णे तत्र निर्दिशेत् । कषायतित्तकटुक-
सारलं व्रणशोधनम् । मृशोष्णतीक्ष्णकटुके तुवरा-
स्फुरोद्भवे । विशेषात्मिकुष्ठे तथोर्ध्वाधोविरंचने ।
अक्षतिसुक्तकाक्षोऽनालिकेरमधूकजम् । त्रपुमेवार्ह-
कूष्माण्डलेष्मातकपियालजम् । वातपित्तहरं वृष्यं
श्लेष्मलं गुरु शीतलम् । पित्तश्लेष्मप्रशमनं श्रीप-
णीकिशुकोद्भवम् । तिलतैलं वरं तेषु कौमुम्भं
न वरं परम् । वसा मज्जा च वातघ्नी बलपित्तकफ-
प्रदौ । मांसानुगस्वरूपौ च विद्यान्मेदोऽपि ताविव ।
शाद्वती शौकरी पाकहंसा कुक्कुटोद्भवा । वसा
श्रेष्ठा स्वर्गेषु कुंभीरमहिषोद्भवा । काकमद्गुवसा तद्व-
त्कारिण्येवा च निर्दिता । शाखादमेदसां छागं हस्तिनं
च वरावरमिति । इति तैलवर्गः ॥ ६३ ॥

प०—स्नेहप्रसङ्गेन वसामज्जामेदसां गुणनिर्देशमाह-
वसा तनुमेदोरूपा कथितमांसस्योपरि गतोऽच्छस्नेह-
भाग इति केचित् । तथा—“शुद्धमांसस्य यः स्नेहः
सा वसा परिकीर्त्यते” इत्यन्ये । मज्जाऽरूध्रोऽन्त-
र्धातुररूध्नां मध्यवर्ती । तौ वातघ्नी वातं नाशयतः ।
बलपित्तकफाश्च तथा । मांसानुगतस्वरूपौ च । यस्य
प्राणिनः सम्बन्धिनौ तौ भवतस्तन्मांससदृशस्वरूपौ
विज्ञेयौ शैत्यौष्ण्यादिभिर्गुणैः । तथाच चरकमुनि-
विनिर्दिशेत् । तेन आङ्गलादिभेदभिन्नाया योनेर्यथास्वं
गुणैस्तज्जा वसामज्जा विनिर्दिशेत् । मेदोऽपि ताविव
वसामज्जयोः सदृशफलं विज्ञेयमिति तैलवर्गः ॥ ६३ ॥

हे०—वसामज्जोर्गुणानाह-वसा-मांसजोहः, मज्जा-पशो-
धातुः, मांसानुगस्वरूपौ यस्य प्राणिनो यौ वसामज्जानी,
तस्य मांसं तौ सदृशगुणौ । मेदोऽनुगमाह-मेदश्चतुर्थो धातुः
ताविव वसामज्जावद्वातघ्नादिगुणकम् । तैलवर्गे स्नेहवसा-
म्यद्वसादीनामुक्तिः । संग्रहे तु—“तैलप्रयोगादजरा निर्वि-
कारा जितेन्द्रियाः । आसन्नतिबला युद्धे दैत्याधिपतयः
पुरा ॥ दन्तीमूलकरक्षोभ्रकरञ्जारिष्टशिशुजम् । सुवर्चलेङ्गु-

दीपिष्ठशखिनीनीपसंभवम् ॥ सरलागुदेवाहर्शिशिपा-
रजम् तु । तुवरास्फुरोत्थं च तीक्ष्णं कटुम्लपित्तकटु-
अर्शःकुष्ठकुमिल्लेभ्यश्चमेदोऽनिलापहम् ॥ करञ्जनि-
वजे तित्ते नाल्युष्णे तत्र निर्दिशेत् ॥ कषायतित्तकटु-
सारलं व्रणशोधनम् । श्लेष्मोष्णे तीक्ष्णकटुनी तुवरास्फुर-
ोद्भवे ॥ विशेषात्मिकुष्ठे तथोर्ध्वाधोविरंचने । अक्षति-
सुक्तकाक्षोऽनालिकेरमधूकजम् ॥ त्रपुसैवार्हकूष्माण्ड-
श्लेष्मातकपियालजम् । वातपित्तहरं केश्यं श्लेष्मलं गु-
शीतलम् ॥ पित्तश्लेष्मप्रशमनं श्रीपर्णाकिशुकोद्भवम्
तिलतैलं वरं तेषु कौमुम्भमवरं परम् ॥ चौद्वकीसीकर-
पाकहंसाः कुक्कुटोद्भवाः । वसाः श्रेष्ठाः स्वर्गेषु कुम्भ-
रमहियोद्भवाः ॥ काकमद्गुवसातद्वत् कारण्डोऽथा-
निन्दिता । शाखादमेदसां छागं हस्तिनं च वरावरम् ॥
इति तैलवर्गः ॥ ६३ ॥

स०—तीक्ष्णोष्णवृक्षमादिगुणसामान्यातैलवर्गोदने-
तरं मधुवर्ग आरभ्यते--

दीपनं रोचनं मधं तीक्ष्णोष्णं तुष्टिपुष्टिदम् ॥
सस्वादुतित्तकटुकमम्लपाकरसरं सरम् ।
सकषायं स्वारोग्यप्रतिभावर्यकृद्गु ॥
नष्टनिद्राऽतिनिद्रेभ्यो हितं पितामहदूषणम् ।
कृशस्थूलहितं रुक्षं सूक्ष्मं स्रोतोविशोधनम् ॥
वातश्लेष्महरं युक्त्या पीतं विषवदन्यथा ॥ ६४ ॥

स०—सर्वं मधं दीपनादिगुणयुक्तम् । तुष्टिश्चि-
परितोषः पुष्टिः शरीरपोषः ते ददाति जनयति यस्-
ष्टिपुष्टिदम् । आतोऽनुपसर्गे कः । तथा इष्यमधुरतित्त-
कटुकम् । तथाऽलौ पाकसौ यस्य तदेवम् । त-
सरम् । तथा सकषायम् । तथा स्वरश्चारोग्यं च प्रति-
च वर्णश्च तान् करोति । ननु सर्वाण्येव द्रव्याण्यां
म्यार्थमुपदिश्यते तस्मादारोग्यकृत्वं सर्वेषामेव द्रव्या-
प्राप्तमिति सर्वस्यैवाऽरोग्यकृत्वं । उच्यते
युक्तमाह भवान् । किंवतिशयकृत्वापनार्थम्
एतन्मध्यमतिशयेनारोग्यकृदित्यर्थः । तथा लघु । त-
नष्टनिद्रेभ्यो नरेभ्योऽतिनिद्रेभ्यश्च हितम् सर्वमेव ।
प्रभावादिति केचित् । अन्ये खेवं मन्थं यथा सुरा-
यन्मधं श्लेष्मादिवर्धनं तन्नष्टनिद्रेभ्यो हितम्, यच्च माष-
दिमधं श्लेष्मादिहन्तृ तच्चऽतिनिद्रेभ्यो हितमिति । त

पितामहदूषणम् । कुशेभ्यः स्थूलेभ्यश्च हितम् सामान्ये-
नाऽपि निर्देशेऽत्रायं विशेषो बोध्यः । किञ्चिन्मद्यं कृशाय
हितं किञ्चित्स्थूलायेति । अथवा तैलोक्तन्यायेन
कृशस्थूलहितत्वं बोध्यम् । तथा रूक्षसूक्ष्मं स्रोतो-
गामि । तथा स्रोतो विशेषयति । तथा वातश्लेष्महरम् ।
युक्त्या पीतं सदेवगुणं मद्यं भवति । युक्तिस्तु मदात्य-
यनिदाने चिकित्सिते च वक्ष्यमाणा । अन्यथाऽयुक्त्या
पीतं सद्भिषतुल्यं भवति ॥ ६४ ॥

१०-मद्यवर्गीस्यारम्भे प्रयोजनं मद्यमारोपयकरं दीप-
नरोचनादिगुणकलापयुक्तत्वात् । तथा तैलस्य कि-
ञ्चित्साधारणगुणसामान्यात्तैलादनन्तरं सर्वमद्यानां
सामान्यगुणवर्णनार्थमाह-सर्वस्य मद्यस्य सामान्येन
गुणवर्णनमेतत् । दीपयतीति दीपनमग्नेर्दीपिकार-
त्वात् । रोचयतीति रोचनं-भक्तादिष्वभिलाषं
जनयति । तोक्ष्णं धातुन विकषति सन्धिबन्धान्
विमुञ्चति । उष्णमुष्णवीर्यम् । तुष्टिश्च पुष्टिश्च तुष्टि-
पुष्टि ते ददाति तुष्टिपुष्टिदम् । तुष्टिश्चित्तपरिपोषः ।
पुष्टिः-शरीरपोषः । सत्त्वाद्युतिक्तकटुकं-किञ्चिन्मधुरं,
किञ्चित्तिक्तं, किञ्चित् कटुकम् । अश्लौ पाकरसौ
यस्य तदभ्लपाकरसं, सरं-भेदि, सकपायं-किञ्चि-
त्कपायसयुक्तं तथा स्वरादीनि करोति । स्वरो-
चाक्पटुत्वम् । आरोग्यं स्वास्थ्यम् । प्रतिभा-प्राग-
ल्भ्यम् । वर्णः कान्तिमत्त्वम् । तच्च लघु । नष्ट निद्रा
तिनिद्रेभ्यो हितम् । यत् श्लेष्मादिघ्नं माषवादिप्रभ-
वाद्वा सर्वं मद्यं हितं, तत्कृशस्थूलहितं पथ्यं
सामान्यनिर्देशात् । किञ्चिन्मद्यं कृशाय हितं, कि-
ञ्चित् स्थूलाय हितम् । न यदेव स्थूलाय हित-
मिति । अथवा आहारादिवशात् संस्कारादिवशात्
द्रव्यप्रभावाद्वा सर्वं मद्यं कृशस्थूलहितं, तथा रूक्षं-
सन्हरहितम् । तथा सूक्ष्मं स्रोतःप्रवेशितया
तथा स्रोतो विशेषयतीति विशेषधनम् ।
श्लेष्मवातमेदोमलैरापूरितानां निर्मलीकरणाद्विमुक्त-
करणाच्च । तच्च युक्त्या पीतम् । वातश्लेष्महरं-वातश्ले-
ष्मघ्नम् । युक्तिः-रोगबलेदशकालादीन् विभज्य तद-
नुरूपं यद्दीयते सा तस्य युक्तिः । तथाच ग्रन्थः-
“ओऽस्य वक्ष्यते योगो यः सुखायैव केवलम् ।”
तथा-बलकालसात्म्यप्रकृतिस्हायामंयवयांसि प्रवि-
भज्य तदनुरूपं यः पिबति ततः पिबत्यमृतं तदेव

मद्यम् । अन्यथाऽयुक्त्या पीतं सद्भिषतुल्यं भवति
अयुक्तिर्हीनमिथ्यातिथानम् । तथाचाऽयसंभ्रमे-म-
क्षेपो धीधृतिस्मृतिहराणाम् ॥ ६४ ॥

हे०-अथ मद्यवर्गः । द्राक्षादिसंघानं मद्यमुच्य
उक्तं हि संग्रहे-“द्राक्षेक्षुमाक्षिकं शालिरुत्तमा म्रं
पञ्चमाः ॥ मयाकरा यवेभ्योऽन्यत्तन्मद्यप्रतिरूपकम् ।
इति । तत्र सामान्यमद्यगुणानाह-तुष्टिः-संतं
पथिर्बलवृद्धिः, शरीरवृद्धिः, कृशहितत्वेन ल
त्वात् स शब्दस्त्रिभिः संबध्यते । प्रतिभा, प्रशानं त्वेव
निद्रां करोति इति चेति विरुद्धम् । मैवं, प्रवृद्धवाते
नष्टनिद्रा भवेत् तस्यामवस्थायां वातघ्नवाग्निद्रां करं
प्रवृद्धश्लेष्मा चातिनिद्राः तस्यामवस्थायां श्लेष्मघ्न
निद्रा इति । कृशस्थूलहितं तैलोक्तन्यायेन युक्त्या ।
मैवंविधं वक्ष्यति च । बलकालदेशसात्म्यप्रकृति सह
मयवयांसि प्राविभज्य तदनुरूपं यः पिबति ततः
त्यमृतमिति ॥ ६४ ॥

गुरु त्रिदोषजननं नवं जीर्णमतोऽन्यथा ॥ ६६

स०-नवं किञ्चिकालातिक्लान्तं तन्मद्यं गुरु नि
करं च भवति । नवमनतीतसंवत्सरमित्येके ।
पुराणं बहुकालातिक्लान्तमतो नवादन्यथा लघु दं
चेत्यर्थः ॥ ६५ ॥

१०-तत्सर्वं मद्यं-नवं गुरुदोषकरं दोषप्र
णमिति यावत् । किञ्चिकालातिक्लान्तं न
अनतीतसंवत्सरमित्येके । जीर्णं-पुराणं वर्णनं
न्योपपन्नं सर्वं मद्यम् । अतः पूर्वोक्तान्मद्यान्वा
स्कादन्यथा विपरीते लघु दोषशमनं च भ
किन्तु पित्तकरं वातश्लेष्मघ्नं चेति
निर्दिष्टम् ॥ ६५ ॥

हे०-नवमद्यगुणानाह-तन्मद्यं नवं तत्कालनिष्पन्नं
त्वदोषजननाभ्यां लघुत्ववातश्लेष्महरत्वे वाच्यते ।
मद्यगुणानाह-जीर्णं-चिरकालनिष्पन्नम् अतोऽन्यथा
विपरीतं लघु वातकफहरं चेत्यर्थः । उक्तं च सुश्रु
“स्फुटस्रोतकरं जीर्णं लघु वातकफाहम्” इति ॥ ६६

पेथं नोष्णोपचारेण न विरिक्तक्षुधातुरैः ।
नात्यर्थतीक्ष्णमृद्गलपसंभारं कण्डूषं न च ॥

स०-तच्च मद्यमुष्णोपचारेण न पेयम् ।
विहाराहारादिक उपचारो यस्य स एवं तेनानि

स्यादि । कृतविरचनेन न पेयं दोषासाध्यादिति भावः । क्षुधातर्जनं न पेयम् । तथाऽतितीक्ष्णमतिमृदु च मधं न पेयम् । अल्पसंभारमिति । यथावता संभारेण लोकप्रसिद्धेन संधीयते सुरादि तत्र तदपेक्षया चाल्पसंभारं न पेयम् । तथा कलुषमस्वच्छं च न पेयम् ॥ ६६ ॥

प०—तच्च मद्यमुष्णोपचारेण—न पेयं न पातव्यम् । उपचारः क्रिया सा चाहारविहाररूपा । उष्णेनाहारेणोष्णे च काले श्रमिणाद्ये उष्णेनातपादिगार्तेन पुरुषेण न पेयम् । तथा विरिक्तेन कृतविरचनेन क्षुधातर्जनेन बुभुक्षितेन न पेयम् । गुल्मोदराशोभ्रद्विणीदोषस्य साऽवस्था यस्यां पानं निवार्यते तथा नालार्थं मृदु मध्यं पेयं तथाऽल्पसंभारम् अल्पेन संभारेण द्राक्षेक्षुप्रभृतिना कृतं वायता लोकप्रसिद्धेन सम्भारेण सन्धीयते तदपेक्षया चाल्पसंभारं तथा कलुषं पांशुशर्करादिभिर्भुज्यं न पेयम् ॥ ६६ ॥

हे०—मद्यपानं नियच्छति—उष्णोपचारेण—उष्णमाहारं यस्मैरन्तापादिकं वा सेवमानेन, विरिक्तैः कृतविरचनैः, क्षुधातुरैरतिक्षुधितैः अल्पं तीक्ष्णमतितीव्रमदम् अत्यर्थं मृदु—मदानुत्पादकम् अल्पसंभारमसम्पूर्णकारणसामग्रीकं, कलुषं मलिनम् ॥ ६६ ॥

अधुना मद्यविशेषानाह—

गुल्मोदराशोभ्रद्विणीशोषहृत् स्नेहनी गुरुः ।
सुराऽनिलघ्नी मेदोऽमृक्स्तन्यमृक्कफावहा ६७ ॥

स०—सुरा गुल्मादिहृद्भवति । तथा स्नेहपतीति स्नेहनी । तथा गुर्वतीतनाशिनी च । तथा मेदश्चासृक् च स्तन्यं च मूत्रं च कफश्च तानावहति ॥ ६७ ॥

प०—सुरा—शालिपिष्टेन कृता तस्या इमे गुणाः । सुरा गुल्मादीन् हरति । शोषो—राजयक्ष्मा । तथा स्नेहयतीति स्नेहनी । गुरुः, अनिलघ्नी—वातशमनी, तथा मेदःप्रभृतीन्पावहति प्रापयति जनयतीत्यर्थः । स्तन्यं—क्षीरं ॥ ६७ ॥

हे०—सुरागुणानाह—शालिपिष्टकृतं मद्यं सुरा स्नेहनी—द्वेहक्षिप्त्यकृत् । मेदःप्रभृतीनावहति करोतीति ॥ ६७ ॥

तद्गुणा वारुणी हृद्या लघुतीक्ष्णा निहन्ति च
शूलकासविम्विषाध्मानपीनसान् ॥ ६८ ॥

स०—एवं वारुणी प्रसन्ना । त एव सुरोक्ता गुयस्याः सा तद्गुणा । सुरासमगुणेत्यर्थः । तथा हृद्या हिता हृद्या । तथा लघुतीक्ष्णा च । शूलादीनि हन्ति च । विषंश्च स्त्रोतसामुपलेपेन दोषादीनामवहनम् जगलमेदकवक्त्रसानां सुतरामनुपयोगिवाद्गुणा नेहोक्तसंग्रहे तुक्ता एव । यथा—जगलः पाचनो ग्राही रूक्षस्तद्वच्च मेदकः । वक्त्रसो हतसारस्वाद्विष्टभी दोषकोपनवारुण्या अधोभागे घनो जगलः । जगलस्याधोभागे मेदकः । पानीयेन मद्यकदकपीडनोत्पन्नवक्त्रतः ॥ ६८ ॥

प०—सुराया अञ्छ उपरिष्ठान्मण्डो वारुणं प्रसन्नैस्तुच्यते । तथा च आगमः—“प्रसन्ना वारुणं हृद्या परिक्षुब्धिरा यथा ॥ कादृश्वरो घनसुतदर्थे जगलः स्मृतः । ” तद्वदधोभागे घनो जगलः सा वारुणी, तद्गुणा पूर्वस्या घनतायाः सुराया गुणास्ते सर्वे प्रसन्नाया अपि विज्ञेयाः । तथा हृद्या हृदयाय हिता । लघ्वी तीक्ष्णा च श्लेष्ममेदःप्रतीनं क्षिपयति निहन्ति विनाशयति । तथा शूलदीन् निहन्ति—विनाशयति । विषंश्च—स्त्रोतसामुपलेपेन दोषादीनामवहनम् ॥ ६८ ॥

हे०—तथा वारुणीगुणानाह—वारुणी श्वेतसुरा, सा च श्वेत्पुनर्नवादिमूलयुक्तेन शालिपिष्टेन क्रियते । तद्गुणा सुरा वृत्त्या । विषंश्चो—वातरोगः । आध्मानमुदरापूरः वारुण्यच्च सुरेति कचित् । तत्र तस्याः कफप्रवृत्ता । उक्तं हि सुश्रुते “प्रसन्ना कफवाताद्योविषवाहनाशिनोः ” इति ॥ ६८ ॥

नातितीव्रमदा लघ्वी पथ्या वैभीतकी सुरा ।
व्रजे पांशुमये कुष्ठे न चात्यर्थं विरुच्यते ॥ ६९ ॥
(विष्टभिन्नी यवसुरा गुर्वीरुक्षा विदोषलौ)

स०—विभीतकानामियं वैभीतकी नातितीव्रो मयस्याः सैवम् । तीव्रमेदं न जनयतीत्यर्थः । लघ्वी पथ्या । व्रजादिषु चात्यर्थमन्यमद्यं विरुच्यते ॥ ६९ ॥

१ अत्र कोष्ठकान्तर्गतः पाठः प्राचीन पुस्तकेषु दृश्यते ।

प०--विभीतकानामियं वैभीतकी सुरा, सा च नातितीव्रमदा नात्यर्थं मन्दं करोति । तथा लघ्वी न गुरुः । पथ्या--दोषघ्नी, तथा ब्रणे, पाण्डुरोगे, कुष्ठे च नात्यर्थं विरुध्यते ॥ ६९ ॥

हे०--वैभीतकीगुणानाह--विभीतकवलकलयुक्तशालिपि-
ष्टकृता वैभीतकी सुरा-नातितीव्रमदा मध्यमदा पथ्या
स्वस्थहिता । यवसुरागुणमाह--यवपिष्टकृतं मयं
यवसुरा ॥ ६९ ॥

यथा द्रव्यगुणोऽरिष्टः सर्वमद्यगुणाधिकः ।
ग्रहणीपाण्डुकुष्ठार्शःशोफशोषोदरज्वरान् ॥
हन्ति गुल्मकृमिप्लीहान् कषायकटुवातलः ७० ॥

स०--अरिष्टोऽपि यैर्द्रव्यैः सिद्धः स तद्गुणाननु-
गच्छति । सर्वैश्च दीपनत्वादिभिर्मद्यगुणैरधिकः। तत्रांतरे
चोक्तम्--मद्याकाराधिकद्रव्यं मदिराद्यात्मकं ततः । यथा-
द्रव्यगुणोऽरिष्टः सर्वमद्यगुणाधिकः इति । ग्रहण्यादि-
कांश्च रोगान् हन्ति । तथा कषायः कटुश्चासौ वातलश्च
स एवम् । लक्षणं चास्य प्रागुक्तम् ॥ ७० ॥

प०--अरिष्टो--द्रव्यसंयोगसंस्कारकायविधिना
कृतः । स च यैर्द्रव्यैर्निष्काष्य संबध्यते आसुत्यया
क्रियते तेषां ये गुणास्तानुपकरोति अनुगच्छति
तद्गुणो भवतीत्यर्थः । सर्वमद्यगुणाधिकः--सर्वैर्दीपना-
द्यैर्मद्यगुणैरधिकः । तथा ग्रहण्यादिकांश्च रोगान्
हन्ति--नाशयति । प्लीहा वामपार्श्ववर्ती । स चरि-
ष्टो रसतः कषायः कटुश्च तथा वातलो
वातकारी च ॥ ७० ॥

हे०--अरिष्टगुणानाह--औषधयुक्तैर्मद्याकरैः कृतं मद्यमा-
सतः । स एव कथितौषधेरिष्टः । यथा-द्रव्यगुण औषधगर्भ-
त्वात् सर्वेषु मद्येवधिकगुणः । शोषो-राजयक्ष्मा । कषाय-
कटुश्चासौ वातलश्च कषायकटुः सन् वातल इत्यर्थः । अग्ला-
दिरसस्तु वातघ्न इत्यर्थः । यथोक्तं सुश्रुतेन--“अरिष्टो
द्रव्यसंयोगसंस्कारादधिको गुणैः । दीपनः कफवा-
तघ्नः सरः पित्तारोघनः ॥” इति ॥ ७० ॥

मार्द्विकं लेखनं हृद्यं नात्युष्णं मधुरं सरम् ।
अल्पपित्ताग्नौ पाण्डुमेहाशःकृमिनाशनम् ७१ ॥

स०--मार्द्विकं द्राक्षासोद्भवं लेखनत्वादियुक्तम् ।
तथाऽल्पौ पित्तानिलौ यस्य तदेवम् । अन्यमद्यापेक्षया-

ऽल्पतरौ करोतीत्यर्थः । तथा पाण्डुवादिनाशनम्
विलिखत्यतितैक्ष्ण्यद्यद्वातूस्तलेखनं मतम् ॥ ७१ ॥

प०--मृद्वीकाया इदं मार्द्विकं--मृद्वीकारसोद्भ-
वमं सर्वदा पेयम् । तच्च लेखनं--विकर्षणम् । अर्था
तैक्ष्ण्यात् श्लेष्मादीनपनुवति । तथा हृद्यं हृदय-
प्रियम् । नात्युष्णं न किञ्चित् तथा रसतो मधुरम्
तथा सरं--भेदि । तथा अल्पपित्तानिलमल्पौ पित्त-
निलौ यस्य तत्तथा । अन्यमद्यापेक्षयाऽल्पौ करोति
तथा पाण्डुमेहाशःकृमिन् नाशयति ॥ ७१ ॥

हे०--मार्द्वीकगुणानाह । मार्द्विकमृदाक्षाकृतं मयं लेख-
नीनमलेखननम् । अल्पपित्तानिलकरम् ॥ ७१ ॥

अस्मादल्पांतरगुणं खार्जूरं वातलं गुरु ॥ ७२

स०--खार्जूरं मद्यमस्मान्मार्द्वीकादल्पांतरगुणम्
अल्पांतराः किञ्चिद्विशेषा गुणा यस्य तदेवम् । त-
वातलं गुरु च । द्राक्षा मद्यं चान्यत्रोक्तम् । यथा
शुष्कद्राक्षाबुसंभूतो विशदो रोचनो हिमः । द्राक्ष
सर्वो मधुसमो बृंहणो भृशदीपन इति ॥ ७२ ॥

शार्करः सुरभिः स्वादुहृद्यो नातिमदो लघुः ७३

स०--शार्करः शर्करासंबन्धी मद्यविशेषः सुरा
सुगंधिभवति । तथा स्वादुश्च हृद्यश्च स्वादुहृद्यः । त-
नातिमदो लघुश्च भवति ॥ ७३ ॥

सृष्टमृत्रशक्रदातो गौडस्तर्पणदीपनः ॥ ७४

स०--गुडसंबन्धी गौडः सृष्टमृत्रत्वादिभिर्गुणैर्युक्तः
तथा तर्पणश्चासौ दीपनश्च तर्पणदीपनः ॥ ७४ ॥

प०--गुडेन कृतो मद्यविशेषो गौडः, स च सृष्टमृत्र-
क्रदातो भवति उस्तृष्टमृत्रपुरीषानलः । तथा तर्पणे
धातुं तर्पयति, दीपनोऽग्निदीपनः ॥ ७४ ॥

हे०--अन्यमद्यापेक्षया गौडगुणानाह--गुडकृतं *
गौडः । सृष्टाः प्रवर्तिताः मृत्रादयो येन स तथा तर्प-
स्त्वितिजनकः ॥ ७४ ॥

वातपित्तकरः सीधुः स्नेहश्लेष्मविकारहा ॥ ७५

स०--सीधुः वातपित्तकरस्तथा स्नेहविकारान् त-
श्लेष्मविकारांश्च हन्ति । ब्रह्मब्रूणवृषेण्वित्त्र चतुर्विधं

नियमस्य प्रायिकत्वात् किम् । सीधुरपकेक्षुरसकृतः
पकेक्षुरसकृतश्च ॥ ७५ ॥

प०—सीधुर्मेषविशेषः । इक्षुरसेन पकापकेन
सम्भवति । तथाचागमः । “सीधुस्त्विक्षुरसेन
तु ।” आगमेन शीतरसपक्वाख्यः क्वथितेन तु
स च वातपित्ते करोति । स्नेहविकारान् श्लेष्म-
विकारांश्च हन्तीति स्नेहविकारहा ॥ ७५ ॥

हे०—सीधुगुणमाह—इक्षुरसकृतं मयं सीधुः । स्नेहविका-
रान् स्नेहव्यापदः श्लेष्मविकारांश्च हन्तीति तथा स च
सीधुर्द्विविधः—शीतरसः पकरसश्च । अपकेनेक्षुरसेन कृतः
शीतरसः, पकेन पकरसः ॥ ७५ ॥

पदःशोफोदराशोऽन्नस्तत्र पकरसो वरः॥७६॥

स०—तत्र सीधोर्मध्ये पकरसो मेदःशोफोदराशांसि
इति । मेदःशोफोदराशोऽन्न इत्यमनुष्यकर्तृके चेति
ःक् ॥ ७६ ॥

प०—तथा मेदःशोफोदराशांसि हन्ति विनाश-
यति । तत्र तयोर्द्वयोर्सीधोर्मध्ये पक्वरसः साधुः
रः श्रेष्ठः ॥ ७६ ॥

हे०—तयोर्मध्ये पकरसः श्रेष्ठः ॥ ७६ ॥

छेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो मेहपीनसकासजित् ७७

स०—मध्वासवो माक्षिकेण संधीयते माधवाख्यो
‘अविशेषश्छेदी तीक्ष्णो मेहादिनाशनश्चाष्टांगसंग्रहे तु
सुरासवादयो गदिताः । तथा चापठत् । सुरासवस्ती-
मदः स्वादुतीक्ष्णोऽनिलापहः । मैरेयो मधुरो वृष्यः
रः संतर्पणो गुरुः । तत्र मधुनैव सुरासंधानेन या-
न्यते तां सुरासवमाहुः ॥ ७७ ॥

प०—मध्वासवो—माक्षिकधातुक्कादिभिः क्रियते
‘धवापरपर्यायः । स च छेदी—मिनत्ति, श्लेष्म-
दःप्रभूर्तीक्ष्णोऽनिलस्तीक्ष्णो विकपन् धातुन् सन्धि-
धान् विमुञ्चति । तथा प्रमेहपीनसकासा-
यति ॥ ७७ ॥

हे०—मध्वासवगुणानाह—मधुकृतं मयं मध्वासवः,
‘सवशब्दो मयमात्रवचनः । छेदी—संहतकफादिवि-
प्री ॥ ७७ ॥

रक्तपित्तकफोत्केदि शुक्तं वातानुलोमनम् ॥
भृशोष्णतीक्ष्णरूक्षाम्लहृद्यं रुचिकरं सरम् ।
दीपनं शिशिरस्पर्शं पाण्डुहृत्कृमिनाशनम्॥७८॥

स०—शुक्तं रक्तपित्तकफान् क्लेदयति । तथा
वातानुलोमनं वातमनुलोमयति मार्गोत्तरेभ्यस्तमानीय
स्वमार्गप्रतिपन्नं करोति तद्वातानुलोमनम् । अतिशये-
नोष्णतीक्ष्णरूक्षाम्लं तथा हृद्यं तथाऽतिशयेन रुचिकरं
तथा दीपनं तथा शिशिरः स्पर्शो यस्य तदेवं तथा
पाण्ड्वादिघ्नम् ॥ ७८ ॥

प०—शुक्तं—शुक्ताख्यं मयमेवगुणं भवति । सर्वं
मयं प्रायेण पंचरसमपि कालान्तरेण यदा तस्य
सन्धितस्य चत्वारो रसा मधुरादयो विनिवर्त्यन्ते ।
अम्ल एकः सुतरामभिवर्धते । तथा शुक्तसंज्ञामासा-
दयति । अतएवाम्लपाकरसमिति सर्वं मयं निर्दिष्टं
शुक्तमाहुः । सर्वं मयं कालान्तरेणात्यर्थमस्त्रीभूतं
शुक्तमुच्यते इत्यागमः । तच्च रक्तपित्तकफोत्केदि
तेषामुत्केदः स्वस्थानान् च्यापनं व्यस्तसमस्तानां
रक्तपित्तकफानामुत्केदं करोति रक्तपित्तकफोत्केदि
तथा वातमनुलोमयति वातानुलोमनम् । अनुलो-
म्यतेऽनेनेति वा । मार्गान्तरेभ्यो वातमानीय स्वमा-
र्गप्रतिपन्नं करोति । वातानुलोमनं वातसात्म्यकरमि-
त्यर्थः । तच्च भृशमत्यर्थं तीक्ष्णमुष्णं रूक्षमम्लं च ।
तथा साधु हृद्यं तथा रुचिं करोतीति रुचिकरं तथा
सरं—भेदि दीपयतीति दीपनमभिसन्धुक्षकम् । तथा
शिशिरस्पर्शं शिशिरः स्पर्शो यस्य तत्तथातथा पाण्डु-
रोगहृत्-पाण्डुरोरंगं हरति तथा कृमिन् नाशय-
तीति कृमिनाशनम् ॥ ७८ ॥

हे०—मयवर्गे संधानसामान्यात् शुक्तादीन्वाह—तत्र
शुक्तगुणानाह—शुक्तं कंदादिसंधानम् । उक्तं हि “कन्दमूलफ-
लादीनि सखेहलवणानि तु । यत्र द्रवेऽभिपूयन्ते तच्छुक्त-
मिति कथ्यते ॥ गुडस्त्विक्षुरसो मयं मार्दीकं च द्रवं
यदा । गुडेषुमयमार्दीकसूक्तानि स्युस्तदा क्रमात् ॥”
इति । यत्तूक्तं वृन्देन—“यन्मस्त्वादिक्षुचौ भाण्डे सगुड-
क्षीद्रकाक्षिकम् । धान्वाशौ विरात्रयं सुक्तं शुक्तं तदु-
च्यते ॥” इति । तच्छुक्ताविशेषलक्षणं रक्तादीन् क्लेदय-
त्यातिव्रीकरोतीति तत्तथा । शिशिरस्पर्शं स्पर्शं शीतं,
‘हृत् दर्शनशक्तिः ॥ ७८ ॥

क्षुमद्यमादौकशुक्तं लघु यथोत्तरम् ॥ ७९ ॥

स०—गुडादिभवं शुक्तं यथोत्तरं लघु यथदुत्तरं लघु । गुडकृताच्छुक्तादिशुक्तं लघु । शुक्तान्मद्यशुक्तं लघु । मद्यशुक्तान्माद्रीकं शुक्तं लघु ते ॥ ७९ ॥

१०—चतुर्णां गुडादीनां सम्बन्धि यन् शुक्तं तत् उत्तरं लघु विज्ञेयम् । यन् यस्योत्तरं यथोत्तरम् । दुत्तरं तत्र लघु तथा गौडशुक्तादिशुक्तं लघु । शुक्तान्मद्यशुक्तं लघु मद्यशुक्तान्माद्री (द्री) क-लघु ॥ ७९ ॥

१०—गुडशुक्तादीनां लघुतरतम्यमाह—यथोत्तरं । गुडशुक्तादिशुक्तं लघु ततो मद्यशुक्तं ततो मा-शुक्तमिति । मद्यं माद्रीकादन्यत् ॥ ७९ ॥

मूलफलाद्यं च तद्विद्यात्तदाऽऽसुतम् ॥ ८० ॥

त०—कदादि तदाऽऽसुतं गुडशुक्तादिसुतं तद्व-त् । तच्छुक्तसमानगुणं जानीयात् । शुक्तेनात्यु-शक्तिना परित्यज्य निजं स्वभावं वशीकृत्याऽऽस-तां नीयत इत्यर्थः । आद्यग्रहणात्काण्डत्वकपत्रादि-हः । तेन काण्डाद्यपि तथैव वेद्यम् ॥ ८० ॥

१०—तत्र तेषु शुक्तेषु आसुतं कन्दमूलफलाद्यं द्वेष्टात् तेन तुल्यं तद्वन् । शुक्तेनात्युष्णवर्षिण्य-प्रसक्तिना कन्द्यादिकमासुतं जानीयादित्यर्थः । देमहणान् स्वकपत्रादीनां परिग्रहः ॥ ८० ॥

हे०—शुक्तवत्कन्दादिगुणानाह—आद्यशब्दाच्च काण्डा-तद्वच्छुक्तवत्त्वं गुणं तदाऽऽसुतं तस्मिन् शुक्ते आ-चिरकालस्थितं कन्दादीनां पृथग्भोगाद्वद्वत्वेऽपि क्लिकवज कथनम् ॥ ८० ॥

अम्लत्वरोचनादिगुणतुल्यत्वादपि शांडाक्या-माह—

डाकी चासुतं चान्यत्कालाम्लं रोचनं लघु ।

स०—मूलकर्तृपत्राकाणि कथितासुतानि काल-कराजिकासु भाविताम्लतीक्ष्णानि शांडाकी-देनोच्यते । सा दक्षविषये प्रसिद्धा । सा चान्यच्चा-स्तम्यासुतं कालेनाम्लमस्लीभूतं नतु स्वयमास्त्यमा-

पाचम् । अनेनैव हेतुना सुतरां तत्संस्कारतामधिकरो-तीति । तच्च रोचनं लघु भवति ॥ ८१ ॥

प०—शाण्डाकी शाखाद्यासुत्य क्रियते सा रो-चनी, लघ्वी च । तथान्यत् कन्दमूलफलादि काले-नाम्लीभूतं रोचनं रुच्यं, लघु च । तेन तदुभयं रोचनं रुचिकरम् ॥ ८१ ॥

हे०—शुक्तेतरसंधानगुणानाह—शाकमुद्रादिवटकसंधानं शाण्डाकी, उक्तं च—“शाण्डाकी कन्दमूलादिमुद्रादिव-टकैः कृता । तथा मूलकच्छेदसंधानं शांडाकी स्याद्द-हुद्रवा ॥” इति । अन्यच्छुक्तशाण्डाकीयामितरत् तच्छ विण्याकादिकृतं कालाम्लं कालेन चिरकालावस्थेनाम्लं, तदुभयं रोचनं लघु च ॥ ८१ ॥

धान्याम्लं भेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तकृत्स्पर्शशीतलम् श्रमक्लमहरं रुच्यं दीपनं वस्तिशूलनुत् ।

शस्तमास्थापने हृद्यं लघुवातकफापहम् ॥ ८२ ॥

(गण्डूषधारणात् हृत्कामलदैर्गन्धशोषजितम्)

स०—धान्याम्लं कांजिकं भेदि तीक्ष्णं तथोष्णवीर्यं तथा पित्तकृत् स्वभावाच्च स्पर्शशीतलम् । व्याध्या-मादिना श्रांतत्वं श्रमः । निर्व्यायामादेवोपश्रांतत्वं क्रमः । तौ हरति । तथा रुच्यं दीपनं च । वस्ति-शूलं च जयति । तथा आस्थापने निरुहे शस्तम् । तथा लघु वातकफापहं च । हस्तेरग्रेष्वपि दृश्यत्वा इति डः । धान्याम्लं तेषुलकण्डनादिकृतं सौवीरकलुषो-दकैर्वितुषैः सतुषैश्च यवैः क्रमाकृतं तद्विद्यात् ॥ ८२ ॥

प०—धान्याम्लं—काञ्जिकं तस्य किञ्चिन्मद्यारि-ष्टासंवादिसामान्यादिह वर्गे निर्देशः । यथा मद्या-नि संभूत्य सम्भारं क्रियन्ते तद्वदेव तदपि किञ्चा-म्लभूयस्त्वेन मद्यवत् स्पर्शशीत्यं तच्च भेदि सरम् । तथा चागमः—“भेदि तत् पिण्डितान् भावान् शकृद्वा-द्यान् भिनत्ति यत् । विपरितमतो प्रादि तच्च स्तम्भ-नमुच्यते ।” तीक्ष्णं श्लेष्मादीन् हिंसरति पित्तं करोतीति पित्तकृत् । स्पर्शेन शीतलं शरीरे बाहिः परिषेकेण दाहमपहरति । व्यायामादिना श्रान्तत्वं श्रमः । निर्व्यायामादेव श्रान्तत्वं कलमः । तौ हर-

ति श्रमकलमहर्म् । रुच्यं रोचनशीलम् । उत्पन्न-
पारोककस्य निर्घातकरत्वात् । दीपनमग्रे । वस्ति-
रुं लुपति प्रेरयति नाशयति वस्तिशूलनुत् । तथा-
स्थापने शस्तं हितम् । आस्थापनं—वातविकारेषु
रुपटकेन द्रवद्रव्याणां क्वाथादीनां गुदे प्रतिनि-
नं तत्तुच वक्ष्यमाणं वस्तिविधौ । हृद्यं—हृदयप्रि-
ः । लघु च वातकफापहं वातकफघ्नम् ॥ ८२ ॥

हे०—काञ्जिकगुणानाह—आम्याम्लं काञ्जिकं, मेदि—सरम्,
स्थापने—निरुद्धे ॥ ८२ ॥

मद्यवतीक्ष्णोष्णादियुक्तवाद्गोमूत्रादिगुणान्याह—

गोऽजाविमहिषीणजाश्वोष्णरोगद्रवम् ।
तलं रूक्षतीक्ष्णोष्णं लवणानुरसं कटु ॥

मेशोफोदरानाहशूलपाण्डुकफानिलान् ।

माऽश्चिविष्विष्वक्कुष्ठार्शांसि जयेल्लघु ८३ ॥

स०—मूत्रं गोऽजादिभवं पित्तलादिगुणयुक्तं तथा
गोऽनुरसः स्वल्पो यस्य तदेवम् । तथा कृम्यादीन्
त् । लघु च । गोमूत्रस्य च पूर्वमुपन्यासात् प्रा-
प्य ज्ञेयम् । समूहे तु विशेषांतरमप्युक्तम् । श्वास-
जहं छागं पूरणाकर्णशूलजित् । दद्यात्क्षये
शस्ते च गजवाजिसमुद्रवम् । हंयुन्मादमपस्मार-
न्मेहं तु रासम् । कषायतित्तमेतेषां हिमश्वासहं
त् । पित्तं तिक्तं कृमिहरं रोचनां कफघातजित् ।
तं पामाहरं मूत्रं मानुषं तु विषापहमिति ॥ ८३ ॥

प०—गोमूत्रादिमूत्रस्याष्टविष्येह निर्देशो मद्यव-
ष्णोष्णगुणभूयस्त्वात्तत्त्वाष्टप्रकारं पित्तलं पित्त-
रि तथा रूक्षं तीक्ष्णमुष्णं च लवणोऽनुरसो यस्य
वणानुरसम् । अनुरसो—रसस्य यः पश्चाद्भवति
ताव्यक्तो व्यक्तो वा किञ्चिदन्ते च । तथाच
यति । तत्र व्यक्तो रसः स्मृतः । अव्यक्तोऽनुरसः
चिदन्ते व्यक्तोऽपि चक्षते । तथा रसतत्त्वकटु-
पादींश्च जयेत् लघु च भवति ॥ ८३ ॥

हे०—मूत्रगुणानाह—माहिषीति स्त्रीलिङ्गनिर्देशो माहि-
तानां स्त्रीणां, गंजादीनां पुंसां मूत्रं ग्राह्यमिति ज्ञापनार्थं
स्य तीक्ष्णोष्णत्वादिसाम्यान्माद्यवर्गे निर्देशः । समूहे
गलः पाचनो ग्राही रूक्षस्तद्वच्च मेचकः । वक्तव्यो
सारत्वादिदंभी दोषकोपनः ॥ कोहली वृहणी गुर्वी

श्लेष्मललु मधुलकः । माद्रीकास्यान्तरगुणं लाजुं वातलं
गुह ॥ शार्करः सुरभिः स्वादुहृद्यो नातिमदो लघुः ।
सुरासवस्तीममदः स्वादुस्तीक्ष्णोऽनिलापहः ॥ भैरवो म-
धुरो हृद्यः सरः संतपणो गुहः । घातुक्यमित्तो जीर्णो रूक्षो
रोचनदीपनः ॥ द्राक्षासवो मधुसमः परमे स तु दीपनः ।
माद्रीकसदृशः प्रोक्तो मृद्रीकेशुरसासवः ॥ समासादा-
सवो हृद्यो वातलः स्वीपधानुगः । दीपने पाचने मेदि
तेषु गोमूत्रमुत्तमम् ॥ आसकासहरं छागं पूरणाकर्-
णशूलजित् । दद्यात्क्षारे कषायं च गजवा-
जिसमुद्रवम् ॥ हंयुन्मादमपस्मारं कृमिन्मेहं
च रासम् । कषायतित्तमेतेषां हिमश्वासहं
शङ्कत् ॥ पित्तं तिक्तं कृमिहरं रोचनाकफघातजित् ।
तिक्तं पामाहरं मूत्रं मानुषं तु विषापहम् ॥ ८३ ॥ इति
मद्यमूत्रवर्गः ॥ ८३ ॥

तोयक्षीरेक्षुतेलानां वर्गमद्यस्य च क्रमात् ।

इति द्रवैकदेशोऽयं यथास्थूलमुदाहृतः ॥ ८४ ॥

स०—इत्यनन्तरोक्तेन प्रकारेण तोयादीनां वर्गः
क्रमानतिक्रमेण द्रवाणामेकदेशो यथास्थूलमधुमदाल्प
उक्तः ॥ ८४ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिता-

यामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगमुन्दरा-

ख्यायां पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

प०—तोयादीनां द्रव्याणां वर्गः—सर्वैः क्रमान्परि-
पाटवायथोद्देशनिर्देशेन एकदेशावयवो लेशो न साक-
ल्येन सकलद्रव्याणां समूह उदाहृतः कथितः, इत्य-
नन्तरोक्तेन प्रकारेण यथास्थूलं स्थूलमनतिक्रम्य
स्थूलदृष्ट्या ह्यनन्ताः सम्भवन्ति । अतो लेशोक्तिः
कृतेति भद्रम् ॥ ८४ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पद्मार्थ-
चन्द्रिकायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने-

द्रवद्रव्याविज्ञानीयोऽध्यायः पञ्चमः ।

हे०—अध्यायार्थमुपसंहरति । एकदेशाग्रहणं द्रव-
द्रव्यव्यक्तानामानन्त्यत्वेन कारत्वेन वक्तुमशक्यत्वात्
यथास्थूलमिति । साकल्येऽवयवीभावः । यावन्त्यः
स्थूलाः प्रसिद्धा व्यक्तव्यस्तावत् सर्वा उक्ता इत्यर्थः ८४ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामुर्वेदरसायने द्रवद्रव्यप्रकरणं
सामस्येन निरुक्तिम् ॥ ५ ॥

पष्ठोऽध्यायः ।

अन्नविधौ प्रकृतेऽल्पवत्प्राप्तत्वं द्रवद्रव्यमभिवा-
यात्वं वक्ति—

अथातोऽन्नस्वरूपविज्ञानीयमध्यायं व्याख्या-
स्यामः ॥ १ ॥

स०—अन्नस्य स्वरूपं स्वभावो रसवीर्यविपाक-
प्रभावगुणकर्मादि तस्य विज्ञानमवगमस्तस्मै हितोऽध्या-
योऽन्नस्वरूपविज्ञानीयस्तं व्याख्यास्यामः । शेषं पूर्ववद्व्या-
ख्येयम् । द्रव्यशब्दश्चाप्रयुक्तोऽप्यर्थस्य गमक इत्यन्तद्र-
व्यस्वरूपविज्ञानीय इति द्रष्टव्यम् । तथाहि पूर्वस्मिन्न-
ध्याये मंदमतिप्रबोधनाय प्रयुक्तो द्रष्टव्यः । आचार्या
हि वैचित्र्येण प्रेरचनानि विदधति । तत्र प्राक् स्वरू-
पशब्दो न निर्दिष्ट इह च द्रव्यशब्दः । अथ चोभय-
मप्रयुक्तमपि गम्भते मध्यलोपाख्यया च । अद्यते यत्त-
दन्नं धान्यमांसादि । धान्यं च द्विधा शूकशिबीमेदेन ।
तत्र प्राधान्यात्शूकधान्यस्य पूर्वमुत्पासः । प्राधान्यं
चास्य भूयस्त्वोपयोगित्वात् । शिबीधान्यस्य तु तद्वर्ण-
जनत्वेन स्वल्पोपयोगित्वात्प्रायेणापथ्यत्वाच्चाऽप्रा-
धान्यम् ॥ १ ॥

प०—अयमस्य सम्बन्धः । आदिकाले भगवान्
लोकान् सिद्ध्युः पूर्वं मथ्यमेवावसृजन् । ततोऽनन्त-
रमन्नं ततः प्रजा एवमतोऽनन्तरमन्नस्वरूपविज्ञा-
नीयोऽध्याय आरभ्यते । अन्नस्वरूपं संस्कृतमसं-
स्कृतं, तस्य रसवीर्यविपाकप्रभावगुणकर्मादि तस्य
विज्ञानमवबोधः तस्मै हितोऽध्यायस्तमन्नं च यद-
द्यते धान्यमांसादि, धान्यं द्विधा-शूकज-शिबीधान्य-
भेदेन । तत्रापि प्राधान्यात् शूकधान्यस्यामे निर्देशः ।
प्राधान्यं च तस्य भूयस्त्वोपयोगितात् ॥ १ ॥

हे०—अथातोऽन्नस्वरूपविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यातुं
प्रतिजानीते—यतः पूर्वोऽध्याये द्रव आहार उक्तः । इह
त्वद्रव इति । सत्त्वशब्दवान्यः, अतएवायमन्नस्वरूप-
विज्ञानीयः । तत्र सप्तवर्गः, वक्ष्यति हि—“ शूकशिभि-
जपक्वन्नमांसशकफलीवर्षैः । वर्गितैरन्नलेखोऽयमुक्तो
निर्लेपोयोगिकः ॥” इति । तत्रादौ शूकधान्यवर्गः । तत्रादौ
शालयः ॥ १ ॥

रक्तो महान् सकलमस्तूर्णकः शकुनाहृतः
सारासुखो दीर्घशूकां रोध्रशूकः सुगन्धकः ।
(पौण्डुकः पुण्डरीकश्च प्रमोदो गौरशालयः ।
जाङ्गलो हव्यवालाक्षः कर्दमः शीतभीरुका ॥
पतंगास्तपनीयाश्च ये चान्ये शालयः शुभाः ।
स्वादुपाकरसाः त्रिगधा वृष्या वृद्धाल्पवर्चसः ।
कषायानुरसाः पथ्या लघवो मूत्रला हिमाः
शूकजेषु ॥ २ ॥

स०—तत्र रक्तशालिमहाशाली सुप्रथितावेव
कलमो मगधादिषु प्रसिद्धः । स एव महान्दुल इति
काश्मीरेषु । तूर्णकश्च तत्रैव आजव इति प्रसिद्धः
शकुनाहृतो यो मगधेषु बुद्धोत्पादकाल उत्तरकुहभ्यो
हंसैरानीतो मृगारिमात्रा विशाखाख्यया वापितो विस्त-
गतः । अत एव शकुनाहृत इत्यन्वर्थोऽस्य संज्ञा । सारा-
सुखः कृष्णशूकः । शुक्लाकारो दीर्घशूकः । रोध्रशूक-
रोध्रपुष्पाकारशूकः । सुगंधको गंधशालिसंज्ञया जालध-
मगधादिषु ख्यातो देवशालिरित्यपरनामा । एवं पतं-
गादयो नानादेशेषु कर्षकादिभ्योऽन्नकार्याः । शूके
जाताः शूकजातेषु मध्ये रक्ताद्यास्तपनीयाता अन्ये
च ये शालयः शुभा रक्तादिसदृशास्ते सर्वे स्वादुपाक-
रसत्वादियुक्ताः । बद्धं प्रथितमयं च वर्णः पुरीषं
कुर्वतीति बद्धाल्पवर्चसस्त एवम् । कारणे कार्योप-
चारादुक्ताः । कषायोऽन्नरसो येषां त एवम् । पथ्याः
स्वभावेनैव हिताः । तथा लघवो मूत्रकारिणः
शीतवीर्याश्च ॥ २ ॥

प०—शिबीधान्यस्य तु स्वादिना तद्व्यञ्जनत्वेन
स्वल्पोपयोगित्वादप्राधान्यमित्याह—अन्येभ्यः शालि-
भ्यो रक्तशाल्यादीनां श्रेष्ठत्वात् प्रथममभिधानम् ।
रक्ताद्यास्तपनीयान्ताः । शालयः । अन्ये च तत्स-
दृशाः शुभाः शालयः । ते सर्वे स्वादुपाकरसाः

१ “रक्तशालिर्वरुणेषु बल्यो नर्ण्यलिदोषजित् ।
चक्षुष्यो मूत्रलः स्वर्ग्यः शूकस्तुङ्गवरापहः ॥ विषवणधा-
सकलसदाहनुद्विष्टिपुष्टिदः । तस्मादल्पान्तरगुणाः शालयो मह
दाव्यः ॥” (भा. प्र.) “रक्तशालिर्निदोषघ्नो चक्षुष्या
भूयरोमहा । महाशालिर्निदोषघ्ना चक्षुष्या बलवर्षिनी ॥”
इति हारीतः ।

२ कोष्ठकान्तर्गतोऽत्राधिकः पाठो दृश्यते ।

मधुरविपाका मधुररसाश्च । स्निग्धास्तथा वृष्याः
शुक्लाः । बद्धं प्रथितमल्पं च वर्चः पुरीषं कुर्वन्ति
ये ते बद्धाल्पवर्चसः । कषायाऽन्नरसो येषां ते
कषायानुरसाः । पथ्या-हितास्तथा लघ्वो लघुगुण-
युक्ताः । भृङ्गा-मूत्रजनकाः । हिमाः क्षीतवीर्याः ।
तत्र तेषु शूकजेषु मध्ये ॥ २ ॥

हे०—तत्र रक्तशाल्यादिगुणानाह—रक्तादयो देशभेदेन
स्वनामप्रसिद्धाः । शुभा निर्दोषाः, बद्धाल्पवर्चसः—बद्धं
पिण्डीकृतम्, अल्पं स्तोकं, वर्चः पुरीषं, वैभ्यस्ते तथा ।
नस्विह शालयो मधुरपाका उक्ताः । सुश्रुतेन—“ मधुरा
वीर्यतः क्षीता लघुपाका बलावहाः । ” इति विरोधः, लघु-
पाकत्वमेव हि कटुपाकत्वं मैघः रसवदविरोधः, पाको रस-
विशेषः । रसाः पुनरेकस्मिन् द्रव्ये बहवोऽनुभूयन्ते ।
रक्तशालिगुणानाह—तत्र तेषु—रक्तशालि मध्ये, रक्तो—रक्त-
शालिः, शूकजेषु ॥ २ ॥

वरस्तत्र रक्तस्तृष्णात्रिदोषहा ॥ ३ ॥

स०—तत्र तेषु महाशालिकलमादिषु मध्ये रक्तो
रक्तशालिसंज्ञो वरस्तृष्णादीन् दोषान्निहति । अल्पं च
प्रागुपादानेनैव वरये लब्धे वरप्रहरणं युक्त्याऽन्यादिसं-
प्रहार्यम् । तथा च । वर्षासु दिव्यानादेये परं तोये
वरावरे इति । तथा गव्ये क्षीरघृते श्रेष्ठे । तथा शर्करा-
रेक्षुविकाराणां फाणितं च वरावरे । वरोऽत्र मुद्गो-
ऽल्पचलः । माषोऽत्र सर्वेष्ववरो यवकः शूकजेषु
चेत्यादीनि वाक्यानि प्रदेशांतरेष्वयमवोचदाचार्यः ॥ ३ ॥

प०—यो रक्तो शालिः स वरः श्रेष्ठः तथा तृष्णा-
न्निहोदोषघ्नश्च ॥ ३ ॥

हे०—वरः तथा च खारणादिः—“ पथ्यत्वे शूकधा-
न्यानां प्रवरा रक्तशालयः । ” इति । अतएव शूकजेषु
शालयो वरा इति । तेषु शालिषु रक्तो वर इति
व्याख्यानमसत् । तृष्णात्रिदोषहा—तृष्णात्रिदोषघ्नश्च ३
महांस्तस्यानुकलमस्तं चाप्यनु ततः परे ॥ ४ ॥

स०—तस्यानु रक्तशालेः पश्चान्महान् शालिवरः ।
तं च महांतमनु कलमः महसंज्ञाकलमः किंचिद्वन
इत्यर्थः । ततोऽनंतरं परेऽन्ये शालयोऽवरा ज्ञेयाः ॥ ४ ॥

प०—तत्र रक्तशालेर्महान् शालिरनु गुणीर्हीनः ।
ततोऽपि महच्छालेः कलमोऽनु गुणीर्हीनः । ततः

परे ततोऽपि कलमात्थे परे तूर्णकादयः ते क्रमेण
पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरोत्तरं गुणीर्हीनतमाः ॥ ४ ॥

हे०—महाशाल्यादीनां गुणानाह—तमनु—रक्तशालेर्हीन
महान्, तं चाप्यनु—कलमो महतो हीनगुणः, परं तूर्ण-
कादयस्तेनैव न्यायेन हीनाः । तेन यो यस्मादुत्तरः स
तस्माद्धीनः । ननु रक्तशाल्यादीनां यथोत्तरमपकर्षं
उच्यते, स च पाठकममपेक्षते, स तु प्रतितं न भिद्यम् ।
तथा—लोहितशालिकदम्बकलमकषाण्डमुगान्धकशकुनाह-
तपुष्पाण्डकपुण्डरीकमहाशालिशीतभीरोरौघपुष्पकर्षीचक्षु-
काञ्चनमहिषशूकहायनमहादूषकप्रभृतयः शालयो—“ मधुरा
वीर्यतः क्षीता लघुपाका बलावहाः । पित्तत्राणानिलकफाः
क्षिग्धा बद्धाल्पवर्चसः ॥ तेषां लोहितकः श्रेष्ठो दीपघ्नः
शूकमूलः । चक्षुष्यो ब्रणकृत्ययो हृद्यो बल्यस्तुतापहः ॥
ग्रन्थो ज्वरहरश्चैव सर्वदोषविपापहः । तस्मादल्पान्तरमुष्णाः
क्रमशः शालयः परे ॥ ” इति सुश्रुतः । रक्तशालि-
र्महाशालिः कलमः शकुनाहृतः । तूर्णको
दीर्घशूकश्च गौरः पाण्डुकलाङ्गलौ ॥ सुगन्धका लोहशालः
सारिवास्याः प्रमोदकाः । पतङ्गास्तपनीयाश्च ये चान्ये
शालयः शुभाः ॥ क्षीता रसे विपाके च मधुराः
स्वल्पमानताः । बद्धाल्पवर्चसः क्षिग्धा बृंहणा मूत्रघ्न-
कलाः ॥ रक्तशालिवरस्तेषां तृष्णात्रिदोषघ्नः । महां-
स्तस्यानुकलमस्तं चाप्यनु ततः परे ॥ ” इति चरकः ।
“ रक्तः स्येनाहृतो गौरः सुगन्धः काञ्चनो महान् । पतङ्गः
कलमः पाण्डुलोहबालः प्रमोदकः ॥ दीर्घनालः क्षीतभीरुः
सारिवः शंसमीकिकः । तूर्णको दीर्घशूकाश्चो व्याङ्गला-
याश्च शालयः ॥ वीतला मधुराः क्षिग्धा ग्राहिणी मांस-
शुक्लाः । वातपित्तहरा बल्याः लघूमृजाः सहायनाः ॥
क्षिग्धाः क्षीतो लघुग्राही तृष्णाघ्नः शूकमूलः । रक्तशालि-
क्षिदोषघ्नः कलमोऽनु महास्ततः ॥ ” इति खारणादिः ।
“ रक्तो महान् सकलमस्तूर्णकः शकुनाहृतः । सारसुखो
दीर्घशूको रौघशूकः सुगन्धकः ॥ पुण्ड्रः पाण्डुः पुण्डरीकः
प्रमोदो गौरसारिवो । लाङ्गला लोहशालश्च कर्हमाः क्षीत-
भीरुकाः ॥ पतङ्गास्तपनीयाश्च ये चान्ये शालयः शुभाः ।
स्वाधुपाकरसाः क्षिग्धा हृद्या बद्धाल्पवर्चसः ॥ कषायानु-
रसाः पथ्या लघवो मूत्रला हिमाः । शूकजेषु वरस्तत्र रक्त-
स्तृष्णात्रिदोषहा ॥ महांस्तमनुकलमस्तं चाप्यनु ततः
परे ॥ ” इत्ययमेव संग्रहे । तस्मात्कोऽत्र क्रमः उच्यते-
ह रक्तशालिश्च देन मुद्गमधुरक्षिग्धसुभिष्टप्रविशदस्थ-
लायतत्वादीनां लोकप्रसिद्धानां खगुणानामपकर्षं उपल-
क्ष्यते, तेषु यथा यथा अपकर्षस्ते तथा तथा हीनाः, उप-

लक्षणानि पुनर्वक्तुर्विश्वामेदादिभानि । यानेव गुणान्शु-
भ्रमवारणादी कलमशब्देनोपलक्षयतः, तामेव चरकवा-
गार्थं महाशालिश्वेन । ननु सम्बन्धं विना नोपलक्षणत्वं,
न च कलमस्य महाशालिर्वा कलमगुणैः । कदाचित्सम्बन्धः
मेव, यदा कलमो महाशालिश्वेन निष्पद्यते तदा तयोस्तु-
तत्त्वगुणत्वात्स्वधेन जादेव महाशालैश्च क्षेत्रज एव कलमो
हीनः, एवमितरेष्वपि वाच्यं, तस्मात्सर्वमेव प्रमाणमुक्तेन
प्रकरणाविरोधात् ॥ ४ ॥

यवका हायनाः पांशुवाष्पनैषधकादयः ।
स्वादूष्णागुरवाःस्निग्धाःपाकेऽम्लाःश्लेष्मपित्तलाः
सृष्टमूत्रपुरीषाश्च पूर्वं पूर्वं च निर्दिताः ॥ ५ ॥

स०—यवकादयः शालिविशेषाः स्वादवः । तथो-
ष्णादिगुणयुक्ताः । तथा सृष्टे मूत्रपुरीषे यैस्ते सृष्टमू-
त्रपुरीषाः । पूर्वं पूर्वं च निर्दिताः तेन यवकाः सर्वे-
भ्योऽपि गृहिताः । तदन्वये किंचित्किञ्चित्कमेण
गृहिता इति विज्ञेयम् । नैषधकादय इत्यत्राऽऽदिशब्देन
च यवकप्रिकादयः शालिविशेषा गुह्यन्ते ॥ ५ ॥

प०—यवकाद्याः शालयः स्वादवो मधुररसाः ।
ताथोष्णवीर्या गुरवश्च, स्निग्धगुणयोगात् स्निग्धा-
स्तथा पाकेऽम्लाः—अम्लं पच्यन्ते । श्लेष्मपित्तलाः
श्लेष्मपित्तजनकाः । सृजन्ति बहिः क्षिपन्ति मूत्र-
पुरीषं ये ते सृष्टमूत्रपुरीषाः । तथा पूर्वं पूर्वं च
निन्दिताः । यो यस्मात् यस्मात्पूर्वः स तस्मात्त-
स्मान्निन्दितः गृहितः तेन नैषधकात् पांशुवाष्पो
निन्यः । पांशुवाष्पाद्धायनः । हायनाद्यवकः । एवं
यवकोऽतिशयेन सर्वेभ्यो निन्यः ॥ ५ ॥

हे०—यवकादिशालिगुणानाह—पांशुवाष्पः—कोरकः, पूर्वं
पूर्वं निर्दिताः यो यस्मात्पूर्वः स तस्माद्धीनः मृदादिविप-
रीतानां गुणानामुत्कृष्टात् ॥ ५ ॥

स्निग्धो ग्राही गुरुः स्वादुस्निग्धोपन्नः स्थिरो हिमः ।
पेषिको ग्रीहिषु श्रेष्ठो गौरश्चासितगौरतः ॥ ६ ॥

(१) “ यो ग्रीहिः पश्चिमाश्रेण पच्यते स तु पष्टिकः ।
पष्टिका मधुराः शीता लघ्वो बद्धवर्चसः ॥ वातपित्तप्रशमनाः
शालिभिः सदृशा गुणैः । पष्टिका प्रवरा तेषां लघ्वी स्निग्धा
त्रिदोषजिह्वा ॥ खाद्री यद्री प्राहिणी च बलदा ज्वरहरिणी ।
रफशालिगुणैस्तुल्यास्ततः खलुगुणाः परे ॥ ” (भा. प्र.)—

स०—ग्रीहिषु मध्ये पष्टिकः श्रेष्ठो रक्तशालिः
शालिषु । तथा स्निग्धादिगुणयुक्तः स्थिरो हिम इति ।
शरीरस्थैर्यं करोति । अवरश्रमग्लानिहरोऽत एव रसा-
यनप्रयोगे ज्वरादौ च तत्र तत्र क्षामवपुषामुपदिष्टः ।
यस्वतु स्थैर्यकरोऽपि नाश्नातो गुह्यतातलत्वादिभिः ।
पष्टिकश्च द्विविधो गौरः कृष्णगौरश्च । अत्राऽसितगौ-
रतो गौरः पष्टिकः श्रेष्ठः ॥ ६ ॥

प०—शरीरस्थैर्यकरणत्वात् तथा श्रमकलमग्लान्य-
पहरणाच्च । अतएव रसायनोपयोगे ज्वरादौ तत्र
तत्र च क्षामवपुषामुपदिष्टः । हिमः शीतवीर्यः । य-
च ग्रीहिषु मध्ये श्रेष्ठो वरः । तस्य च द्विविधः—गौर-
कृष्णभेदात् । तत्र तयोर्मध्यादसितगौराद्ग्रीहगौरः
ग्रीहिः श्रेष्ठः ॥ ६ ॥

हे०—पष्टिकगुणानाह—ग्राही—स्त्वमनः, स्थिरः—स्थिर-
गुणकार्यरूपेण शरीरे चिरकालं तिष्ठतीत्यर्थः । यो ग्रीहिः
पश्चिमाश्रेण पच्यते स पष्टिकः । स चान्येभ्यो ग्रीहि-
उत्तमः स च द्विविधः—गौरः, कृष्णः, कृष्णगौरश्च । तत्रा-
सितगौराद्गौरः श्रेष्ठः, पश्चिमाश्रेण पच्यते हीनः ॥ ६ ॥

ततः क्रमान्महाग्रीहिकृष्णग्रीहिजित्मुखः ।
कुक्कुटाङ्कपालाल्यपारावतकशूकराः ॥
वरकोदालकोज्ज्वालचीनशारददुर्दराः ।
गंधनाः कुरुविंदाश्च गुणैरल्पांतराः स्मृताः ॥ ७ ॥

स०—ततः पष्टिकान्महाग्रीहिकादयः क्रमादगुण-
रल्पांतरा गुणैर्हीनाः ॥ ७ ॥

प०—ततः पष्टिकाद्ग्रीहैर्महाग्रीहिप्रभृतयः कुरुवि-
न्दपर्यन्ताः क्रमादगुणैरल्पांतरा न्यूनतराः स्मृताः ।
एवं महाग्रीहैर्गुणैः कृष्णग्रीहैर्गुणैः । कृष्णग्रीहैर्ग-
तुल्यः । यावत्सर्वेभ्यो ग्रीहिभ्यः कुरुविन्दो गुण-
रल्पांतरः स्मृतः ॥ ७ ॥

“ स्निग्धो वातहरस्त्रिदोषशमनः पुष्यः सदा प्राणिनां श्रेष्ठो ग्री-
हिषु पष्टिकः श्रमहरः कच्छविदोषापहः । गौरश्चासितगौरः
ऽपि नितरां सेव्यः करोत्युच्चैः शुक्रम्बासहरः क्षतक्षयहरः
कासादिदोषापहः ॥ ” (शा. प्रा.)

हे०—महाबीजादीनां गुणानाह—ततः कृष्णवष्टि-
काम्महाबीजादयः क्रमेण गुणैरल्पान्तराः, पष्टिकस्य स-
र्वश्रेष्ठत्वाद्धीनत्वेनास्यान्तरस्त्वै, कृष्णवष्टिकाद्धीनगुणो भहा-
न्नीहिः ततः कृष्णव्रीहिरित्यादि । अत्रापि क्रममेव परि-
हारः पूर्ववत् ॥ ७ ॥

स्वादुरम्लविपाकोऽन्यो व्रीहिः पित्तकरो गुरुः ।
बहुमूत्रपुरीषोष्मा त्रिदोषस्त्वेव पाटलः ॥ ८ ॥

स०—एभ्यः षष्टिकादिभ्योऽन्योऽनुक्तो व्रीहिः
स्वादुर्मधुरतोऽम्लविपाकः । पित्तकरो गुरुर्वहुमूत्र-
पुरीषोष्मा च । पाटलः पाटलाकुसुमाकारः । त्रिदोषत्रिदो-
षकोपनः । त्रिदोषस्त्वेत्यत्रैव शब्दोऽतिशयार्थ्यापनाय ।
अतिशयेन त्रिदोषल एवेत्यर्थः । अतित्रिदोषलत्वेनास्या-
ऽन्यवहारनिषेधं करोति । अत एव च रसादिमत्त्वं न
व्यावादस्य शास्त्रकारः ॥ ८ ॥

प०—अन्योऽनुक्तो व्रीहिः स्वादुर्मधुरो रसः ।
अम्लविपाकोऽम्ले पच्यते । पित्तं करोतीति पित्त-
करः । तथा गुरुः । बहुमूत्रपुरीषोष्मा-प्रभूता मज्ज-
पुरीषोष्माणो विद्यन्ते यस्य स तथोक्तः । कारणे
कार्योपचारः । उष्णशब्देनात्राभिमुख्यते न पित्तं,
यतः पित्तकर इति पूर्वमेव निर्दिष्टः । पाटलो व्रीहि-
स्त्रिदोष एव । अतिशयेन त्रीन् दोषान् कोपयत्येव-
कारकरणाद्बोद्धव्यम् । त्रिदोषलत्वाद्भ्यवहारनिषे-
धेऽप्येवंकृतोऽस्य भवति ॥ ८ ॥

हे०—अथावशिष्टव्रीहिगुणानाह—अन्य उक्तस्य इतरः
ऊष्मा-ओष्णम् । पाटलगुणानाह—त्रयो दोषा यस्मा-
त् त्रिदोषः । एवग्रहणात्सर्वस्यवस्थासु दोषलत्वम् अत-
एवात्रैषां द्रव्याणामवस्थायां गुणान्यत्वं ज्ञेयं, यथा “स-
र्वत्र दोषजित्तं महत्त्वां दोषकृद्गुणे । शालिपिष्ठे गरी-
यस्त्वे गोधूमदपि गच्छति ॥” इत्यादि ॥ ८ ॥

कंगुकोद्रवनीवारश्यामाकादि हिंमं लघु ।
तृणधान्यं पवनकृत्लेखनं कफपित्तहृत् ॥ ९ ॥

स०—कंवादि तृणधान्यं हिंमं लघु च । तथा
मास्तकूटलेखनं च । लेखनं विकर्षणम् । विलिखत्य-
तिरिक्त्याद्यत् धातूस्तलेखनं मतमिति । तथा कफपि-
त्तहृत् । कषायमधुरत्वं पित्तश्लेष्महृत्वेनैतेषामवगतं तद-
द्रव्यविष्मृत्त्वं वातकृत्वात् । तथा चोक्तम् । ततश्चा-

ऽनेकधा प्रायः पवनो यत्प्रकुप्यति । अलपानौषधं
युञ्जीतातोऽनुलोमनमिति । मग्रेते तु स्पष्टं कृतं
गुणा एवमुक्ताः । यथा । कफपित्तहरा रुक्षाः कष-
मधुरा हिमाः । वातला वदविष्मृत्ता लघवो ह्येभ्य-
स्माका इति । श्यामाकादीत्यत्राऽविशब्देन तो
श्यामाकशिविरप्रशक्तिकासृष्टिकांगधेयुकांल्लोहित्या-
ग्रहणम् ॥ ९ ॥

प०—कंवादि तृणधान्यं हिंमं क्षीतवीर्यम्, न
लघु, पवनं वातं करोतीति पवनकृत् । तथा लेख्यः
विकर्षणं, श्लेष्ममेदःप्रभृतीन् कपति । कफपि
हरतीति कफपित्तहृत् । “कङ्गुः प्रियङ्गुर्विले-
कोरदृपस्तु कोद्रवः ।” ॥ ९ ॥

हे०—तृणधान्यगुणानाह—तृणधान्यं-तुच्छधान्यम्, अतएव
सुष्ठुत्वं कुधान्यमित्युक्तं, कङ्गुः-प्रियंगुः, कोद्रवः-कोरदृपक-
नीवारः—प्रासादिका, श्यामाकान्विधयः । तोयश्यामाकं
हस्तिश्यामाक, उष्ट्रश्यामाकश्चेति । आदिशब्दाज्जन्माद्यः
ननु कोरदृपकनीवारश्यामाकस्तत्तत्तुवरकोदालकप्रियंगुसु-
लिकानन्दीमुखीकुर्विदकगधेयुकातोयवर्णीसुष्ठुदकधेयुय-
प्रभृतयः कुधान्यविशेषाः । “उष्णाः कषायमधुरा रुक्षा
कटुविपाकिनः । श्लेष्मन्ना वृडानिष्यन्दा वातविचित्रक-
पनाः ॥” इति वचनात् । सुष्ठुतेनोष्णपित्तलघ्वे “उ-
रु इह तु क्षीतपित्तलघ्वे इति विरोधः, मैवं विपयभेदात्
उष्णत्वं वीषण, कटुपाककफपित्तवदनिष्यन्दलघुलेखनत्वात्
नामुष्णवीर्येषु दर्शनात् । क्षीतत्वं स्वर्धनं, पित्तलघ्वं वा-
संसृष्टपित्तविषयम्, “वातपित्तप्रकोपनाः” इतिवचनात्
पित्तलघ्वं—कफसंसृष्टपित्तलघ्वं, कफपित्तहृदिति वचनात्

भग्नसंधानकृत्तत्र प्रियंगुर्वृहणी गुरुः ॥ १०

स०—तत्र तेषु तृणधान्येषु मध्ये प्रियंगुः कंगुः
भग्नसंधानस्य संधानं करोति । तथा गुरुः । सुष्ठुतेन
क्तम् । रक्ताः पीताश्च कृष्णाश्च श्वेताश्चैव प्रियंगवः
यथोत्तरं प्रधत्ताः स्यू रुक्षाः कफहराः स्मृताः ॥ १०

प०—तत्र तेषु तृणधान्येषु मध्ये प्रियङ्गुर्गुरुप्रस-
ङ्गस्य सन्धानं करोतीति भग्नसंधानकृत् । वृहयतीर्णा
वृहणी गुर्वी च ॥ १० ॥

हे०—कङ्गुगुणानाह—भग्नसंधानकृद्भग्नस्याङ्गस्य संधा-
करोति ॥ १० ॥

कोरद्वयः परं ग्राही स्पर्शशीतो विषापहः ११ ॥

स०—कोरद्वयः कोद्रवोऽन्यथैः सम्राही तथा स्पर्श-
शीतो विषापहश्च ॥ ११ ॥

प०—प्रलेपादौ प्रयुक्तः शीतस्पर्शत्वाद्वाह्यमपहरति
विषमपहन्तीति विषापहः ॥ ११ ॥

हे०—कोद्रवगुणानाह—परमतिशयेन ग्राही, स्पर्श-
शीतश्च । अतिशयवचनार्त्तकम्वादीनां ग्राहित्वं, हिमस्पर्शवि-
पयस्त्वं ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

(उद्दालकस्तु वीथींणो नीवारः श्लेष्मवर्धनः ।
श्यामाकः शोषणो रूक्षो वातलः श्लेष्मपित्तहा ।
रूक्षः शीतो गुरुः स्वादुः सरो विद्धातकृद्यवः ।
वृष्यः स्थैर्यकरो मूत्रमेदः पित्तकफान् जयेत् ।
पीनसश्चासकासोरुस्तंभकंठरगामयान् ॥ १२ ॥

स०—ययो रूक्षादिगुणैर्युक्तो विद्धवातकरो वृष्यः
स्थैर्यकृच्च । तथा मूत्रादीन् जयेत् ॥ १२ ॥

प०—यवो-रूक्षगुणयोगाद्भूक्षः, शीतः-शीतवीर्यः,
सदागुरुः, स्वादुर्मधुरो रसे, सरो-भेदेन, विश वाते
करोतीति विद्धवातकृन्, अतएव विट्क्षये चास्य प्रयोग
उक्तो मुनिना । वृष्यः शुक्रकारी, स्थैर्य करोतीति
स्थैर्यकरः । शरीरदाढर्ष करोतीत्यर्थः । तथा मूत्र-
मेदः प्रभूतीन् जयेत् ॥ १२ ॥

हे०—यवगुणानाह—कण्टामया गलगण्डादयः, त्वगा-
मया कुष्ठादयः ॥ १२ ॥

न्यूनो यवाद्वययवः ॥ १३ ॥

स०—अन्ययवो नाम शूकधान्यविशेषो लोकप्र-
सिद्धः । स यवान्यूतः स्वल्पगुणैर्युक्तः ॥ १३ ॥

प०—यवाकारो नातिपुष्टो यवोऽन्ययव उच्यते ।
स च यवाद्विगुणैर्युतः स च यवाकृतिलोकप्रसिद्ध
एव ॥ १३ ॥

हे०—अनुयवगुणानाह—निःशूको यवोऽनुयवः ॥ १३ ॥

(१) अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठः प्राचीनपुस्तकेषूपलभ्यते ।

(२) यवः कषायो मधुरः सुशीतलः प्रमेहज्वरपित्तकफा-
पहरकः । अशुक्रमण्डस्तु यवो बलप्रदो वृष्यश्च नृणां बहुवीर्य-
पुष्टिदः ॥ (२१.) ३ “अनुयवः” इति पा० ।

रूक्षोणो वंशजो यवः ॥ १४ ॥

स०—वंशोद्भवो वेणुयवो रूक्षोणो भवति ॥ १४ ॥

प०—वंशजातो वंशजो, वंशो वेणुयवफल इत्या-
स्तायान् । स वंशजो यवो रूक्षोणः । तथोष्णः
उष्णवीर्यः ॥ १४ ॥

हे०—वेणुयवगुणानाह—संग्रहे तु—“उष्णाः सरा वेणुयवाः
कषाया वातपित्तलाः ।” इति ॥ १४ ॥

वृष्यः शीतो गुरुः स्निग्धो जीवो वातपित्तहा ।
संधानकारी मधुरो गोधूमः स्थैर्यकृत्सरः १५ ॥

स०—गोधूमो वृष्यादिगुणयुक्तः । जीवन ओजो-
ऽभिवर्धनः । तथा वातपित्तहः संधानकारी ऊरुप्रभृते-
र्मग्नस्य संधानं करोति । तथा स्थैर्यकृत्सरश्च । चरये
स्वन्यथैव गुणयुक्त उक्तः । यथा । स्थैर्यकृत्सकषायश्च
बल्यः श्लेष्मविकारहा । संधानकृद्वातहरो गोधूम
स्वादुशीतल इति ॥ १५ ॥

प०—गोधूमो-वृष्यः स्निग्धमनश्चित्करः, शीत
शीतवीर्यः, गुरुगुणयोगाद्गुरुः । तथा स्निग्धः, जीवन
ओजस्यः, वातपित्ते हन्तीति वातपित्तहा, सन्धान
करोतीति सन्धानकारी, मधुरो-मधुररसः, स्थैर्य
करोतीति स्थैर्यकृत्, सरो-भेदी शक्रदादीन्
भिनन्ति ॥ १५ ॥

हे०—गोधूमगुणानाह—सरोऽनुलोमनः ॥ १५ ॥

पथ्या नंदीमुखी शीता कषायमधुरा लघुः १६ ।

स०—नंदीमुखी पथ्या शरीराय हिता कषायमधु-
रलघुश्च । इति शूकधान्यवर्गः ॥ १६ ॥

प०—नन्दीमुखी-कापानी दीर्घसूक्ष्मा जातिगोधूमस्य
सा पथ्या-पथ्याद्वनपेता, दोषाणां धातूनां च साम्य

(१) “गोधूमः सुमनोऽपि स्यान्नविषः स च कीर्तितः
महोगोधूम इत्याख्यः पश्चादिशास्त्रमागतः ॥ मधूली तु तत्
किमिदं सा मध्यदेशजा । निःशूको दीर्घगोधूमः कश्चि
नंदीमुखाभिधः । गोधूमो मधुरः शीतो वातपित्तहरो गुरुः
कफशुक्रप्रदो बल्यः स्निग्धः सन्धानकृत्सरः ॥ जीवो बृंहण
वर्ण्यो ग्रन्थो रुच्यः स्थिरवक्त्रः । मधूली शीतला स्निग्ध
पित्तप्री मधुरा लघुः ॥ शुक्रला बृंहणी पथ्या तद्वन्नन्दीमुख
स्मृतः ।” (भा. प्र.)

हनुत्वान् हिता । शीत-शीतवीर्या, रसे कषाय,
मधुरा च तथा लघुः लघ्वीति शूकधान्यवर्गः॥१६॥

हे०—नन्दीमुखीगुणानाह—दीर्घवृक्षो गोधूमो नन्दी-
उली, संग्रहे तु—“उद्दालकस्तु वीर्योणो नीवारः श्लेष्म-
र्धनः । शीतवीर्या विशेषेण सिग्धा वृष्या मधूलिका ॥”
ति शूकधान्यवर्गः ॥ १६ ॥

इद्वाढकीमसूरादि शिबीधान्यं विबन्धकृत् ।
तपायं स्वादु संग्राहि कटुपाकं हिमं लघु॥
दःश्लेष्मास्त्रिपित्तेषु हितं लेपोपसेकयोः॥१७॥

स०—अस्मादन्तरं शिबीधान्यवर्गस्य संबन्धप्रयोजनं
गुक्तमेव । शिब्याः कोश्या धान्यं मुद्गादिकं यत्
शिबीधान्यं तद्विबन्धकृत् । केषां विवेचं करोति ।
तमर्थान् स्त्रोतसां नतु पुरीषादीनाम् । तथा च
ग्राहीत्यत्रैव पठति शास्त्रकृत् । संग्राहिलक्षणं च तत्रा-
रे । यथा । मेदि तत्पिडितान् भावान् शकृदाद्यानिभ-
त्ति यत् । विपरीतमतो ग्राहीति । तस्माद्विवेचं स्त्रोत-
मेवेत्याह । तथा कषायं स्वादु कटुपाकं शीतवीर्यं
यु च । मसूरादीत्यत्राऽऽदिशब्देन मकुष्ठचणकादीनां
ऽणम् । तथा मेदआदिषु हितं प्रकृतत्वादभ्यवहारे
श लेपोपसेके चेति । चशब्दोऽत्र लुप्तनिर्दिष्टो
भ्यः । लेपः प्रदेहः । उपसेकः परिषेकः । कषाय-
तरूक्षत्वेन कटुपाकित्वेन च वातकृत्वं शिबीधा-
न्यं शास्त्रकृतोक्तम् । अत एवेदमुपपन्नम् । मुद्गो-
न्त्रल इति । यदि हि शिबीधान्यस्य मारुतकृत्वं
त्वात् तदैतद्वक्तुं युज्यते । तस्माद्वातकृत्वं मस्या-
ति स्थितम् । तस्मिन् च सत्याभ्यानकारित्वमप्युप-
व । अत एव संग्रहेऽस्याभ्यानकारित्वमुक्तम् ।
ादीनां च विशेषास्तत्रैवोक्ताः । यथा । हरितास्ते-
पे वरा मकुष्ठाः कृमिकारिणः । वर्ण्यः परं प्रले-
र्गसूरा ग्राहिणो भृशमिति ॥ १७ ॥

प०—व्यजनार्थं शूकधान्यवर्गादनन्तरं शिबीधान्य-
स्थारम्भः । आढकी-तुम्बरी । आदिग्रहणात् कषा-
यानां परिग्रहः । तन्मुद्गादि शिबिधान्यं स्त्रोतसां
न्धं करोतीति विबन्धकृत् । तथा कषायं, मधुरं
से । संग्राहि-संग्रहणीलं भवति, यद्भिन्नामां

पुरीषादीनां पिण्डितत्वं संहतत्वमुत्पादयति स्तम्भ-
यति । तथा कटुपाकं-कटुकं पच्यते, जाठरेणाग्निना
योगाद्रसान्तरमेति । हिमं-शीतवीर्यं लघु च । मेदः-
श्लेष्मरक्तपित्तेषु लेपावसेकयोः प्रदेहसंचनयोर्हितं
पथ्यम् ॥ १७ ॥

हे०—अथ शिबिधान्यवर्गः । अथ मुद्गादिगुणानाह—
मुद्गो द्विधा—क्षेत्रमुद्गः, वनमुद्गश्च । आढकी, तुम्बरी ।
मसूरो द्विविधः—कृष्णः, पाण्डुश्च । तत्र पाण्डुर्महत्याख्यः
आदिशब्दात्संग्रहोक्ताः । “शिबिजा मुद्गमांशववनमुद्गम-
कुष्ठकाः । मसूरचबलाढक्यश्रणकाश्च पृथग्विधाः ॥”
इति । शिबिभवं धान्यं विबन्धकृद्वातावरोधकृत्, लेपोप-
सेकयोः प्रयुक्तं मेदःप्रभृतिषु हितम्, उपसेको
व्यञ्जनं येन मिश्रीकृत्यैदनादि भुज्यते, स चात्र योग्य-
त्वात् । उक्तं च चरकेण—“पित्तश्लेष्मणि शस्यते घृते-
श्वालेपनेषु च ।” इति ॥ १७ ॥

वरोऽत्र मुद्गोऽल्पचलः कलायैस्सर्वतिवातलः ।
राजमाषोऽनिलकरो रूक्षो बहुशकृद् गुरुः॥१८॥

स०—अत्र एषु च शिबीधान्येषु मध्ये मुद्गः उत्तमः ।
तथा अल्पं चलं पवनं करोतीत्यल्पचलः । तुम्ब-
तिरेके । कलायः पुनरतिशयेन वातलो भवति । राज-
माषो रूक्षो बहु शकृत्करोतीति बहुशकृत् । तथा
गुरुस्तथाऽनिलकरः । ताच्छीले टः । अन्यशिबीधा-
न्याच्चातिवातलोऽयमिति वेद्यमनिलकरग्रहणात् । अ-
न्यथा शिबीधान्यसामान्यलक्षणेन वातमात्रकरणस्य
लब्धत्वादनिलकरग्रहणं न कुर्यात् ॥ १८ ॥

प०—अत्र शिबिधान्येषु मध्ये मुद्गो वरः उत्तमः
तथा अल्पचलः-स्वल्पमारुतः । कडालः पुनर्वातलः,
अतिवरां वातकरः । “सूपानामुत्तमा मुद्गा लघीयांसो-
ऽल्पमारुताः । हरितास्तेष्वपि वरा मकुष्ठाः कृमि-
कारिणः । पित्तास्त्रकृमिजन्मुद्गो लघुः संग्रहणात्मकः ।
व्रण्यः परं प्रलेपायैर्मसूरा ग्राहिणो भृशम् ॥”
अनिलं करोतीत्यनिलकरो राजमाषः । तथा
रूक्षः, बहुशकृत्-प्रभूतपुरीषः अभेदोपचारात् ।
तथा गुरुः ॥ १८ ॥

हे०—मुद्गस्य विशेषमाह—अत्र तेषु शिबिधान्येषु मध्ये
मुद्गो वरः, मुद्गेष्वपि हरिता वरः, “हरितास्तेष्वपि वराः”

१ अत्र “कडाल” इति पाठान्तरम् ।

इति संप्रहवचनात् । अल्पश्लो वायुर्यस्मात् तथा । सुदृश्य
किंचिद्वातलक्ष्यवचनादादक्यादीनां वातलत्वं ज्ञेयम् ।
कलायगुणानाह—कलायो द्विविधः—त्रिपुटो, वर्तुलश्च ।
अतिवातलाः आदक्यादिभ्यः । राजमाषगुणानाह—राज-
माषश्वलः ॥ १८ ॥

उष्णाःकुलस्थाःपाकेऽम्लाःशुक्राश्मश्वत्सपीनसान्
कासार्षःकफवातांश्च घ्नति पित्तास्रदाः परम् १९

स०—कुलस्था उष्णवीर्याः पाकेऽम्लाः । तथा
शुक्रादीन् घ्नति । अस्मादस्मरी वक्ष्यमाणलक्षणा ।
तथा पित्तास्रदा परमतिशयेन रक्तपित्तकराः कषाय-
स्वादुसंप्राहितं शिबीधान्यसामान्यलक्षणैर्वा वैद्यम् ।
दृष्टिनादानत्वं चोष्णवीर्यत्वेन रक्तपित्तकरत्वेन च ।
संप्रहे तु स्पष्टं कृतोक्तम् । कषायस्वादुरूक्षोष्णाः
कुलस्था रक्तपित्ताः । पीनसश्वासकासारोहिकका-
ऽऽनाहकफानिलान् । घ्नति शुक्राश्मरीं शुक्रं दृष्टिं शोफं
तथोदरम् । ग्राहिणो लववस्तीक्ष्णा विपाकेऽम्ला
विदाहिन् इति ॥ १९ ॥

प०—कुलस्थाः उष्णाः—उष्णवीर्याः, पाकेऽम्लाः ।
अम्लं पच्यन्तेऽम्लविपाका इति यावत् । शुक्रेण
जनितोऽस्मा शुक्राश्मरी तां शुक्राश्मरीं घ्नन्ति
विनाशयन्ति तथा परमत्यर्थं पित्तास्रदा रक्तपित्त-
कारिणः ॥ १९ ॥

हे०—कुलस्थगुणानाह—उष्णा इति ॥ १९ ॥

निष्पावो वातपित्तास्रस्तन्यमूत्रकरो गुरुः ।
सरो विदाही दृक्शुक्रकफशोफविषापहः २० ॥

स०—निष्पावो राजशिबीसंज्ञो वातादिकरस्तथा
गुरुः सरो विदाही च । तथा दृगादींश्च हन्ति । संप्र-
होक्तं चाम्लपाकत्वं कषायमधुरत्वं चेह नोक्तम् । यतो-
ऽम्लविपाकित्वं विदाहित्वादेवासोक्तम् । कषायस्वा-
दुत्वं च शिबीधान्यसामान्यगुणकथनेनैव । कृष्णात्रे-
यस्वाह । निष्पावा मधुरा रूक्षाः सकषाया विदा-
हिन् । उदावर्ते प्रशस्यते गुरुवो वातपित्तला
इति ॥ २० ॥

प०—निष्पावो—वातपित्तरक्तस्त्रीस्तन्यमूत्राणि क-
रोति, गुरुश्च । सरो—भेदनशीलः, विदाही—विद्वहति,
गुरुभावाद्विदहते । तथा दृष्टिशुक्रकफं शोफं विषं
च हन्ति ॥ २० ॥

हे०—निष्पावगुणानाह—निष्पावो बलः ॥ २० ॥

माषः स्निग्धो बलश्लेष्ममलपित्तकरः सरः ।
गुरुष्णोऽनिलहा स्वादुःशुक्रवृद्धिविरेककृत् २१

स०—माषः स्निग्धो बलादिकरः । तथा स-
गुरुश्वलः । तथा वातहा स्वादुश्च । तथा शुक्र-
वृद्धिं शुक्रस्यैव विरेकं बहिःप्रेरणं करोति ॥ २१ ॥

प०—माषः—स्निग्धगुणयोगात् स्निग्धः । त-
बलं, श्लेष्माणं, मलं, पित्तं च करोति । तथा स-
भेदी, गुरुश्च । उष्णः—उष्णवीर्यः । अनिलं च ।
हन्तीत्यनिलहा । स्वादुर्मधुरो रसे । तथा शुक्र-
रेतसो बहुत्वं करोति, तस्यैव च शुक्रस्य विरेकं नित्यं
मार्गेण बहिःप्रेरणं करोति ॥ २१ ॥

हे०—माषगुणानाह—शुक्रस्यैव वृद्धिं शुक्रस्यैव वि-
शीघ्रप्रवृत्तिं यः करोति स तथा ॥ २१ ॥

फलानि माषवद्विद्यात्काकांडोलात्मगुप्तयोः २२

स०—काकांडोला चात्मगुप्ता च तयोः फलानि
माषवद्विद्यान्माषसमगुणानि विजानीयात् । काकांडो-
कटमी (काणोणी) आत्मगुप्ता कपिकच्छुः ॥ २२ ॥

प०—काकाण्डोला (अनेनैव नाम्ना प्रसिद्धा
आत्मगुप्ता कपिकच्छुस्तयोः फलानि—सरयानि, म-
वदगुणैः स्निग्धादिभिर्विद्यात् । माषस्य ये गुणा
सर्वे तयोर्भवन्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

हे०—काकांडोलात्मगुप्ताफलगुणानाह काकांडोला-
सूका कपिकच्छुः, आत्मगुप्ता-कपिकच्छुः । “कोशाद्यादि-
मधुरा वातपित्तहरा हिमा” इति ॥ २२ ॥

उष्णस्त्वच्यो हिमः स्पर्शं केश्यो बल्यस्तितलो गु-
अल्पमूत्रः कटुः पाके मेधाऽग्निकफपित्तकृत् २३

स०—तिल उष्णवीर्यः । तथा त्वच्यः । तथा
शीतः । केश्यो बल्यो गुरुश्च । तथाऽल्पमूत्रोऽल्पमूत्र-
पाके कटुः । तथा मेधादीन् करोति । त्वच्य-
के

बन्ध्यां हितार्थ्यप्रत्ययान्ताः । श्लिग्धत्वमनिलघ्वं कषाय-
कटुतिक्तसंघं नानाजातित्वं चेहास्य ग्रन्थकृता
लाघवात्कृतम् । संग्रहे तुक्तमेव । यथा । श्लिग्धोष्ण-
तिक्तकटुकः कषायमधुरस्तिलः । स्वच्यः केश्यो गुरु-
वृष्यः स्पर्शशीतोऽनिलापहः । अल्पमूत्रः कटुः पाके
मेधाऽग्निफपित्तकृत् । कृष्णः प्रशस्तस्तमनु शुक्लस्त-
मनु चारुण इति । अन्ये त्वनया युक्त्या संग्रहोक्तमर्थं
संगृह्यते । श्लिग्धत्वं तावत्तिलस्य तैलेषु मुख्यस्य स्नेहस्य
योनिभूतत्वात्सिद्धम् । कफपित्तकृदिति वचनाच्च साम-
र्थ्यलब्धं वातघ्नत्वम् । कषायस्यादिति शिबीधान्यसा-
मान्यगुणकथनेन कषायस्वादुत्वं लब्धमिति । एतदे-
वोपरीकृत्य संयोजनप्रतिषेधे वक्ष्यति । कल्कं सेरो-
हणं कुर्यात्तिलानां मधुकान्वितम् । श्लिग्धोष्णतिक्तमधुर-
कषायत्वैः स सर्वजिदिति ॥ २३ ॥

प०—तिलः—उष्णवीर्यस्त्वच्यस्त्वचि साधुः ।
हिमः—स्पर्शं शीतः । केश्यः—केशेभ्यो हितः । बलाय
हितो बल्यस्त्वा गुरुः । अल्पं मूत्रं करोतीत्यभे-
दोपचारात् अल्पमूत्रः स एवोच्यते । तथा पाके
कटुः कटुकं विपच्यते, मेधाग्निफपित्तानि करोति ।
मेधा प्रज्ञा ॥ २३ ॥

हे०—तिलगुणानाह—उष्णः—उष्णवीर्यः । स्वच्यस्त्वग्दे-
हहरो बहिः प्रयोगात् । कुष्ठं तत्कार्यपित्तिलो इति भल्ल-
तकैः संज्ञेति संग्रहे कुष्ठकर्तृत्वश्रवणात् । ननु—“तिलो विपाके
मधुरो बलिष्ठः श्लिग्धो व्रणे लेपन एव पथ्यः ।” इति
सुश्रुतेन विपाके मधुरत्वमुक्तमिह तु कटुकत्वमिति विरोधः ।
मैवं, रसवद्विरोधः । स च कृष्णः श्रेष्ठः, उर्ध्वं च
संग्रहे—“कृष्णः प्रशस्तस्तमनु शुक्लस्तमनु चारुणः ।”
इति ॥ २३ ॥

श्लिग्धोमा स्वादुतिक्तोष्णा कफपित्तकरी गुरुः
दृक्शुक्रहृत्कटुः पाके तद्वर्द्धीजं कुसुंभजम् २४

स०—उमाऽतसी श्लिग्धा स्वादादिगुणयुक्तोष्णवीर्या
च । तथा दृष्टिं शुक्रं च हरति कटुपाका च तयोमया
सुखं वर्तते तद्वदुमासमानगुणं कुसुंभजीमित्यर्थः २४ ॥

प०—उमा—अतसी स्निग्धा स्वादुतिक्ता, रसे
उष्णा वीर्यं कफपित्ते करोतीति कफपित्तकरी, गुर्वी

च । तथा दृष्टिं शुक्रं च हरति दृक्शुक्रहृत् ।
कटुकं पच्यते तद्वदनन्तरोत्ततसीवद्गुणैरगु-
बोद्धव्यम् ॥ २४ ॥

हे०—अतसीगुणानाह—उमा—अतसी । ननु—“श्लि-
ग्धा कफवातघ्नी सतिक्ता मधुरातसी ॥” इति । सार-
विता श्लेष्मण्यस्युक्तम्, इह तु श्लेष्मण्यत्वमिति विरो-
धैव, विषयेभेदात् श्लेष्मण्यं दातसंसृष्टविषयं, श्लेष्म-
ण्यं चित्संसृष्टविषयम् । अतएव सुश्रुतेन कफघ्नं नोक्तम्
“उष्णातसी स्वादुरसाऽनिलघ्नी विचोत्तया स्वादुकटु-
विपाके ।” इति । कुसुंभजीजगुणानाह—तद्वदुमावत्
तत्पुनः कफघ्नत्वं, कटुविपाके कटुकः, कफघ्नो विदा
भावादहितः कुसुंभ इति सुश्रुतोपदेशात् । ‘अतिदेश
पदेशो हि बलवान्’ ॥ २४ ॥

मापोऽत्र सर्वेष्ववरो यवकः शूकजेषु च ॥ २५

स०—अत्र शिबीधान्येषु मापोऽश्रेष्ठः । शूक-
शूकधान्येषु यवकोऽश्रेष्ठः ॥ २५ ॥

प०—अत्र शिबीधान्येषु मध्ये मापोऽत्र
श्रेष्ठः ॥ २५ ॥

हे०—मापस्य सर्वधान्यावरत्वमाह—माप इ-
यवकस्य शूकधान्येष्ववरत्वमाह—यवक इति । चक्र
उवरत्वाकषणार्थः ॥ २५ ॥

नवं धान्यमभिष्यंदि लघु संवत्सरोपितम् ।
(लघुवर्षांपितं दग्धभूमिजं स्थलसम्भवम् ।
शीघ्रजन्म तथा सूर्यं निस्तुषं युक्तिर्भजितम्

स०—नवं प्रत्यर्थं धान्यमभिष्यंदिमिमुत्पद्येन स-
यति । ताच्छीत्ये णिति । मालिन्यात्सोतसं सुति
श्लेष्माणं करोतीत्यर्थः । अर्थात्पुराणमनभिष्यंदि
संवत्सरोपितं वर्षातीतं लघु भवति । नवं चाथ
वित्यनुक्तमयुक्तं भवति तन्मातरेऽयुक्तम् । वर्षा
सर्वमनं परित्यजति गौरवम् । ननु त्यजति त-
वीर्यं मुंचत्यतः क्रमादिति । शीघ्रत्वादि । लघु-
नुवर्तते । सूर्यं मुद्रादि यच्छीघ्रजन्म तद्वदुमा भव-
तथा विगततुषं युक्त्या भजितं भूशं लघु भवति

१ अर्थात्सूर्योक्तं पाठः कश्चिदुक्तोक्तं दृश्यते ।

हे त्वेवमुक्तम् । नवं धान्यमभिष्यदि सैक्यं केदारजं ।
।त् । लघु वर्षोषितं दग्धभूमिजं स्थलसंभवमिति ।
शिबीधान्यवर्गः ॥ २६ ॥

प०—शूकधान्यं शिम्बिधान्यं—नवमनतिक्रान्तव-
साभिष्यन्दि, स्रोतसां सावकम् । आभिष्यन्त्येन
द्वनमभिष्यन्दि । तेन नवं धान्यं स्यन्दनशीलं
तेनोष्णमां करोतीति तच्छीलम् । अर्थात्
संवत्सरोपितमनभिष्यन्दि, संवत्सरातिक्रा-
स्यै धान्यं लघु, नवं गुर्वनुक्तमप्यथादुक्तं भवति ।
संवत्सरातिक्रान्ततया केवलं गुरुत्वमेवोपसा-
लघुत्वमुपाशते, न तु वीर्यमपि हीयते ।
तर्हि स्नेहगुणः क्रमेणात्वात्पमपचीयते, न
तस्यान्यदेवावस्थान्तरम् । रौक्ष्यं नामोपचीयते ।
।न्तरेऽप्युक्तम् । “वर्षस्थितं सर्वधान्यं परित्यजति
वम् । न तु त्यजति तद्वीर्यं वीर्यं सुच्चत्यतः
।त् । ” शीघ्रपाकि धान्यं लघु तथा सूच्यं सुपाहि
दि शिम्बिधान्यं—निरुपुषं निःशेषेणापहतक-
कं विगतवक् । तथा युक्तिमजितं भ्रष्टं लघ्विति
विधान्यवर्गः ॥ २६ ॥

हे०—नवधान्यगुणानाह—नवमिति । अभिष्यदि-
।सावि । पुराणधान्यगुणानाह—लघ्विति । संवत्सरोपितं
सर्वमेवोपितं संवत्सरद्वयाधुपितस्य निर्वीर्यत्वात्, यदाह
रणादिः—“वर्षस्थितं सर्वधान्यं परित्यजति गौरवम् ।
त्यजति तद्वीर्यं ततो मुञ्चत्यनुक्रमात् । ” इति शीघ्र-
दिगुणानाह—पुषं हितं सूच्यं शिविधान्यं तथा तद्वल्लघु
।र्यः । शीघ्रमत्यकालेन जन्म—निष्पत्तिर्यस्य तत्तथा
जुपमपनीतवक्, युक्त्या सम्यग्योगेन भजितं द्रवं
।त् स्वेदितं, नवस्याभिष्यदित्वात् । पुराणस्यानभिष्य-
जं पुराणादीनां लघुत्वात्तद्विरतीनां गुरुत्वमप्यासिद्धं,
प्रहेतुः—“हरितास्तेष्वपि बरा मकुष्टाः कुमकारिणः। वण्याः
। प्रलेपान्निमृश्रा माहिणो भृशम् ॥ कुशांब्रशिबीम-
रा वातपित्तहारा हिमा । मधुराः शीतला गुर्व्यं बलघ्न्यो
क्षणात्मिकाः । कोहाडया शीलमिर्मज्या विविधाः शिबि-
।तायः । ” इति । इति शिविधान्यवर्गः ॥ २६ ॥

निर्दिष्टे शूकशिबीधान्ये तपोक्ष संस्कृतयोरुपयोग
।ति कृताजवर्गधारम्यते ॥

मंडपेयाविलेपीनामोदनस्य च लाघवम् ।
पथापूर्वं शिवस्तत्र मंडो वातानुलोमनः ॥

तुङ्गलानिदोषशेषः पाचनो धातुसाम्यकृत् ।
स्रोतोमार्दवकृत्स्वेदी संशुष्यति चानलम् २७॥

स०—मंडादीनां यथापूर्वं लाघवम् । तेनौदनम-
पेक्ष्य लब्धौ विलेपी ततोऽपि पेया पेयातो मंडो
लघुतर इत्यर्थोऽवतिष्ठते । मंडपेयाविलेप्योदनानां
यथापूर्वं लाघवमित्येवं वक्तव्ये यदत्रौदनस्य पृथक्पाठः
स इदं ज्ञापयति । मंडादयो लाजोपादाना वेद्या न तु
तंडुलोपादानाः । तथा च मुनिः । श्रुतः पिप्पलीशुं-
ठीम्यां युक्तो लाजांबुदाडिमैः । मंडः संदीपयत्यग्निं वात्तं
चाप्यनुलोमयेदिति । तदुक्तम् । द्रव्यस्यार्थपलं दत्त्वा
तोयस्य प्रस्थमावपेत् । अर्धशेषं गृहीत्वा तत्कर्षौ द्वौ
दाडिमस्य च । युक्तं तैष्वविश्राहृधान्यकैः शाणमात्रकैः ।
द्विकर्षमात्रैर्लज्जैश्च भूयः संकथितं च तत् । पिप्पली-
जीरकाभ्यां च शाणैकेनावचूर्णितम् । पेयास्त्वेष विधिः
कल्पो दाडिमादिकृतास्वपीति । तथा । सिक्थैर्विर-
हितो मंडः पेया सिक्थसमम्विता । घनसिक्था विलेपी
स्यावगावूर्विरलद्रवेति । अन्ये तु मंडलक्षणं पेयालक्ष-
चान्यथैवेच्छति । तथा तल्लक्षणम् । लाजांबुसैधवकणा-
धान्यनागरदाडिमैः । युक्तो विप्रदितः पूतो मंडः
संस्कृत उच्यते । निद्रव्या प्राकृता पेया तक्रदाडिमत्त-
डुलैरिति । सामान्यपेयायाश्च तक्रदाडिमलांजादिसामि-
ताया गुणनिर्देशोऽयं न तु विशिष्टाया अरचिकित्सा-
दिविहिताया इति द्रष्टव्यम् । विशेषग्रहणात्कर्मांतर-
र्देशाच्च । तत्र तेषु मंडादिषु मध्ये मंडः शिवः । तत्र
वातानुलोमनः तथा तुङ्गलानिदोषशेषं हंतीति तु-
ग्लानिदोषशेषः । अमनुष्यकर्तुं केच्यत्र ठक् । विदि-
तवमनस्य विहितविरचनस्य वा किंचिच्छेपो यो दोष-
स्तस्य भावो दोषशेषता वचनज्ञापकात् कृतवमनविर-
नस्य दोषशेषकरणं तेन च वमनकर्मणि विरेचनकर्म-
वा कर्तव्येऽतियोगमयात्तदोषशेषः कार्यं इत्ययमर्थो
युक्त्या प्रतिपादितः । तथा मंडः पाचनो धातुसाम्य-
करश्च । तथा स्रोतसां मार्दवं करोति तथा स्वेदयतीति
स्वेदी । वह्निं च दीपयति ॥ २७ ॥

प०—निर्दिष्टे शिम्बिशूकं धान्यवर्गं ते चावद-
मन्यादिसंस्कारे संस्कृते एव योज्ये नान्यथा । अस्तः

क्षुशिक्षिबधान्यवर्गादनन्तरं कृतान्नवर्गं आरभ्यते ।
 ण्डादीनां यथापूर्वं क्रमेण लघुत्वं बोद्धव्यम् । यो यः
 वः यथापूर्वं तेनौदनो लघुः । तस्मादपि विलेपी लघ्वी,
 लिप्याश्च पेया लघुतरा ततोऽपि मण्डो लघुतमः ।
 त्र पेयादिभ्यो मण्डस्य प्राधान्यादग्रे निर्देशः ।
 स्य तु प्राधान्यं सर्वेभ्योऽन्नप्रकारेभ्यो वातानुलोम-
 दयो गुणा अस्मिन्नेव विद्यन्ते । पिप्पलीनागरदा-
 मलाजादिकृतोऽन्नप्रकारस्तनीयान्मण्डः । तथा
 रकेऽप्युक्तम्—“भूतः पिप्पलिशुण्ठीभ्यां युक्तो
 जाम्बुदाहिभैः । मण्डः संदीपयत्यग्निं वातं चाप्य-
 क्षेमयेत् ” ततः स्वस्थान्मण्डात्किंचिद्वन्ता पेया
 नो घनतरा विलेपी । तथाचागमः—“सिक्थैधि-
 हेतो मण्डः पेया सिक्थसमन्विता । घनसिक्था
 लेपी स्याद्यवागूर्विरलद्रवा ॥” ओदनो भक्त
 ध्यते । तत्र तेषु पेयादिषु मध्ये मण्डः शिवो
 र्दोषः, स्वास्थ्यकारी अयस्कर इत्यर्थः । वातानुलो-
 नो—वातमनुलोमयति, विमार्गं स्वमार्गं स्थापय-
 त्यर्थः । विस्पष्टं स्पष्टीकरोति । तथा तुट्स्थानि-
 पक्षोपघ्नः—पिपासाकृमदोषोपशेपहन्ता । कृतवमन-
 रेचननिरूहाः कर्तव्याश्चातिथोगमभायादित्यर्थः ।
 च्यति आमाम् दोषान् वापाचनतया वातादीनां
 तादीनां च धातूनां साम्यं करोति धातुसाम्य-
 त् ॥ २७ ॥

हे०—अथ कृतान्नवर्गः । तत्र मण्डादीनां लघुत्वतार-
 यमाह—असिक्थं द्रवं मण्डः, सिक्थं यवागूः सा द्वि-
 धा—अल्पसिक्था पेया, बहुसिक्था विलेपी, अद्रवाणि
 क्यान्योदनः, यथापूर्वम् ओदनद्विलेपी लघुः, ततः
 ॥ ततो मण्ड इति मण्डगुणानाह—शिव आरोग्यप्रदः,
 ननलंघनाशयशिश्रुदोषो दोषशेषः, धातुसाम्यकल्लंघनादि-
 षाडुवैषम्यशाननात् ॥ २७ ॥

तृष्णाग्नानिदौर्बल्यकुक्षिरोगज्वरापहा ।
 लानुलोमनी पथ्या पेयादीपनपाचनी ॥ २८ ॥

स०—क्षुब्ध तृष्णा च ताभ्यां ग्लानिः सा च
 र्वल्यं च कुक्षिरोगश्च ज्वरश्च तानपहति या सैवंभूता
 ॥ दौर्बल्यं काश्यम् । तथा मलान्वातादीननुलोम-
 ते स्वमार्गस्थान् करोति । पथ्या शरीरस्य हिता ।
 या दीपनी पाचनी चेति । पुंवत्कर्मधारयेति
 द्वावः ॥ २८ ॥

प०—पेया—क्षुदादिज्वरपर्यन्तं हन्ति । ग्लानिरप-
 चयः, दौर्बल्यं—शून्यप्राणिता । कुक्षिरोगातीसारप्र-
 हणीदोषशूलगुल्मविद्रव्यादिवातादीननुलोमयति ।
 वातानुलोमनी वातादेः तस्य स्वमार्गस्थापनी ।
 पथ्या—हिता । दीपयत्यग्निमिति दीपनी, पाचयत्याम-
 मिति पाचनी च ॥ २८ ॥

हे०—पेयागुणानाह—कुक्षिरोगः अनीसारः, पथ्या औप-
 धरूपत्वात् ॥ २८ ॥

विलेपी ग्राहिणी हृया तृष्णाग्रा दीपनी हिता ।
 त्रणाक्षिरोगसंशुद्धिं दुर्बलं हृयापायिनाम् ॥ २९ ॥

स०—विलेपी ग्राहिणी हृया तृष्णाग्रा दीपनी
 हिता च । त्रणाक्षिरोगश्च संशुद्धिं दुर्बलं हृयापायिनी
 च तेषां हिता । त्रणाक्षिरोगशब्दौ मन्वर्थाया-
 कारांतौ ॥ २९ ॥

प०—हिता—पथ्या । स्नेहं—घृतादि, तं पिबन्ति च
 ते स्नेहपायिनः तेषां पथ्या ॥ २९ ॥

हे०—विलेपीगुणानाह—त्रणादीनां हिता, संशुद्धिः—
 सम्यक्कृतवमनादिः, यः क्लेशनाशं प्रत्यहं क्लेशं पिबति स
 क्लेशपायी ॥ २९ ॥

सुधौतः प्रसृतः स्विक्तोऽत्यक्तोष्मा चौदनो लघुः
 यश्चाग्नेयौषधकायसाधितो भृष्टतंडुलः ॥

विपरीतो गुरुः क्षीरमांसासाद्यैर्यश्च साधितः ३०

स०—ओदनः सुधु धौतस्तथा प्रसृतो निश्चोतितः
 स्विक्तोऽत्यक्तबाष्पश्च लघुर्भवति । यश्चौदन आग्नेयौषधानां
 चित्रकादीनां कायेन साधितः सोऽतिलघुः । तथा भृष्टस्तं-
 डुला यस्मिन्ओदने सोऽतिलघुतमः । यथोक्तलक्षणादोदना-
 द्विपरीतो योऽसुधौतादिः स गुरुः । क्षीरमांसादिभिर्म-
 दुर्यैश्च साधितः सोऽतिगुरुः ॥ ३० ॥

प०—य ओदनः सुधौतः सुधु प्रक्षालितः तथा
 प्रसृतः—प्रकर्षेण स्नावितः, स्विक्तः—सुसिद्धः । तथा
 ऽत्यक्तोष्माऽपरित्यक्तबाष्पः सन्तमो लघुः । यश्चा,
 प्योदन आग्नेयानां पंचकोलादीनां कायैः साधितः—
 भृष्टैश्च तण्डुलैः भृष्टपकैर्लाजादिभिः सिद्धः स लघुः
 विपरीतो य ओदनः पूर्वोक्ताद्यथोक्तलक्षणान् स
 गुरुः । यो न धौतो, नापि प्रसृतो, न च स्विक्तश्चा-

तश्च, न भूदो, न भ्रमेयौषधकायसाधितश्च स गुरुः । यश्च क्षीरमांसाद्यैः साधितः सोऽपि गुरुः । आदिग्रहणाच्छागवसातैलघृतमज्जाफलमाषतिलमुद्गादिसाधितानां ग्रहणम् ॥ ३० ॥

हे०—ओदनगुणानाह—सुषौतादिविशिष्ट ओदनो लघुः तद्विपरीतः क्षीरादिसाधितश्च गुरुः, सुषौतः—सम्यक् प्रक्षालिततण्डुलः, प्रसृतः—सम्यक् प्रसारितमण्डः, स्विन्नः—सम्यक्पकः, अत्युक्तोष्णः—शीतत्वमप्राप्तः, आग्नेयौषधकायसाधितः, भृष्टतण्डुलः भृष्टतण्डुलैः साधितः । विपरीतः अचौततण्डुलादिः यश्च क्षीरादिनिद्रवस्थाने द्रव्वा साधितः, मांसशब्देनैव मांसरसः, आद्यशब्दाल्लेहादयः, क्षीरादिसाधने उदकं प्रक्षेपमेव । उक्तं च संप्रहे—“क्षीरादिसाधितं द्रव्यं न सम्यक्मुक्तं संभवति” इति । वारिक्याथपूर्वकं क्षीराद्यैस्तदुपदेशानुपदेशं काथयेदिति ॥ ३० ॥

इति द्रव्यक्रियायोगमानाद्यैः सर्वमादिशेत् ३१

स०—इत्यनया दिशा सर्वपैयादिकं पूर्वैर्लिङ्गं वक्ष्यमाणं च भक्ष्यादिकं द्रव्येण क्रियायां संयोगेन मानेन चादिशेत् । तत्र द्रव्यतो यथा । ओदनस्य रक्तशाल्यादिजस्य लाघवम् । यावकादिजस्य तु गौरवम् । क्रियातो यथा । पाकादिसंस्काराश्चर्यामांसस्य लघ्वादिगुणयोगः । अपरस्य स्वल्पथात्वं दृश्यते । तथा चोक्तं तन्त्रांतरे । वृष्यं वातहरं बल्यं पथ्यं शूल्यामिषं लघु । अपथ्यं गुरु विष्टमि मांसं यच्च रसोद्धतमिति । तन्त्रांतरे चोक्तम् । स्विन्नं मांसं गुरु स्तंभिशूलपकं त्रिदोषजिदिति । क्रिया संस्कार इत्यर्थः । योगः संयोगस्तेन यथा । आग्नेयचित्रकाद्यौषधकाद्यैः साधितस्य लाघवम् । मानतो यथा । बहुभिल्लुभिरल्लव्यैश्च गुरुभिर्युक्तैर्लघुष्वे । विपरीतैस्तु विपरीत एव । आदिग्रहणेन देशादिपरिग्रहः । जागलदेशप्रभवतंडुलकृतो लघुः । आनूपदेशतंडुलकृतो गुरुत्वादि बोध्यम् ॥ ३१ ॥

प०—इत्येवमनया दिशा सर्वमनुक्तं कृताभ्रजातं द्रव्यक्रियायोगमानाद्यैरादिशेत् । जानयितुं द्रव्यतो यथाशालिषष्टिकहरिणैणमुद्गादीनि द्रव्याणि प्रकृतिलघूनि क्षीरेक्षुमापानूपमांसादीनि प्रकृतिगुरुणि तेन रक्तशाल्यादिप्रभवस्यैदनस्य, लाघवं, क्षीरेक्ष्वादिप्रभवस्य गौरवम् । करणं क्रियासंस्कारः । स च तोयाभिसंनिकर्षभावनामाज्ञानादिभिरुपजन्यते । तथा

चरकमुनिः । करणं पुनः स्वाभाविकानां द्रव्याणामभिसंस्कारो गुणस्तोयाभिसंनिकर्षशैचमन्यन्देशकालावसासनाभाजनादिभिश्चाभिधीयते । योगः सह संयोग उच्यते । द्रव्यस्य द्रव्यान्तरेण सम्बन्धः । तथा च चरकमुनिः । संयोगस्तु द्वयोर्विहूनां वा द्रव्याणां संहती भावात् सविशेषमारभते यन्नैकशरीरे द्रव्याणि मानं, परिमाणं, कर्षणकुडवप्रस्थादिकं, तच्च मात्रामात्रफलनिश्चयार्थम् । आदिग्रहणाद्देशकालशरीरावयवादीनां परिग्रहः । तथा चाचार्यवचनम् । चरकः शरीरावयवाः स्वभावाद्घातवः क्रियासंस्कारो, मात्रा, चास्मिन्निरिक्षते । तत्र चोद्गाहरणानि तेनैव दत्तानि । वरोऽनूपजलाकाशधन्वधोभक्षसंविधिः । जलजानूपजाश्चैव जलानूपचराश्च ये । गुरुभक्ष्याश्च ये सत्त्वास्ते सर्वे गुरुवन्तस्मृताः । लघुभक्ष्याश्च लघवो धन्वना धन्वचरारिणः । इति । “शरीरावयवाः सक्थिश्चिरस्कन्धाद्यस्तथा । सक्थिमांसाद्गुरुः स्कन्धस्ततः क्रोडस्ततः शिरः ॥ वृषणश्चर्ममैत्रे च श्रोणी वृक्षी यकृद्गुरु । मांसाद्गुरुतरं विद्याद्यथास्वं मध्यमस्थि च ॥” इति शरीरावयवाः । “स्वभावाल्लघवो मुद्गास्तथा लावकपिच्छलाः । स्वभावाद्गुरो माषा बराहमहिषास्तथा ॥” इति स्वभावः । “धातूनां शोणिताद्यानां गुरु विद्याद्यथोत्तरम् ।” इति धातवः । “अलसेभ्यो विशिष्यन्ते लघवो ये बहुक्रियाः ।” इति क्रिया “गौरवं लिङ्गसामान्ये पुंसां स्त्रीणां तु लाघवम्” इति लिङ्गम् । “महाप्रमाणा गुरवः स्वजातौ लघवोऽन्यथा ॥” इति प्रमाणम् । “गुरुणां लाघवं विद्यात्संस्कारात्संविपर्ययम् । ग्रीहेर्लाजा यथा च स्युः सकृन्नां सिद्धपिण्डकाः ।” इति संस्कारः । अल्पादाने गुरुणां च लघूनां चातिभोजने मात्राकारणमुद्दिष्टं द्रव्याणां गुरुलाघवे ॥ गुरुणामल्पमादित्वं लघूनां लुप्तिरिष्यते । मात्रामपेक्षते द्रव्यं मात्रा चार्भिमपेक्षते ॥” इति मात्रा । सर्वमेतच्च चास्मिन्नरीक्ष्यमिति ॥ ३१ ॥

हे०—ओदनप्रसंगादुद्गाहरणं परिभाष्याह—इत्येवमोदनवत् द्रव्यादीनां कारणानां स्वरूपं शाल्ने बुद्ध्या कार्याणां स्वरूपमकथितमपि स्वबुद्ध्या निवर्त्य मंदबुद्धीनां कथयेदित्यर्थः । तत्र कार्यत्वेन परिणतं कारणं द्रव्यं तत्परिणामहेतुः, कतव्यापारः क्रिया, प्रधानद्रव्ये द्रव्यान्तरं

संपर्को योगः, संयोगिनां न्यूनाधिकसमत्वं मानम्, आ-
दिशब्दादिशकालौ । तत्र द्रव्यस्थोत्पत्तिस्थितिपरिणामस्थानं
देशः, उत्पत्त्यादिसमय आमाशयवस्थाश्च कालः । तत्र
द्रव्येणदेशो यथा—रक्तशालीनामोदनः पथ्यो, यवकाना-
मपथ्यः । क्रियया यथा—भृष्टविदलितनिस्तुषीकृतानां
सूप्यानां सूपे लघुरितरेषां गुरुः । योगेन यथा—मरीचा-
दियुक्ता मांसभक्षा लघवः, मरीचाययुक्ता गुरुवः । मानेन
यथा—मिश्रकौदने मुद्गाद्यल्पबहुत्वाभ्यां लघुगुरुत्वे । उत्प-
त्तिदेशेन यथा—दग्धावनिजातानां शालीनामसं लघु,
इतरेषां गुरु । उक्तं हि सुश्रुतेन—“दग्धायामवनी जाताः
शाल्यो लघुपाकिनः।” इति । स्थितिदेशेन यथा—
दुर्भाजनस्थाभिर्द्रोक्षाभिः कृतं पानकं दोषलभितराभिर-
दोषलम्, उक्तं हि—“दुर्भाजनस्था द्राक्षाभ्यां दोषला च
प्रजायते।” इति । परिणामदेशेन यथा—मुन्मये पात्रे
विद्वानां तंडुलानामोदो गुरुः, ताम्रमेव लघुः । उत्पत्ति-
कालेन यथा—आर्द्रवेन द्रव्योदकेन मिद्धमन्नं पथ्यम्,
अनार्तवेनापथ्यम् । स्थितिकालेन यथा—रात्रियुपितेन
शृतवीतेनालोडितमपथ्यमितरेण पथ्यम् । परिणाम-
कालेन यथा—क्षीघ्रजन्मानां सूच्येन कृतः सूपे
लघुश्चिरजन्मानां गुरुः, आमाशयवस्थाकालेन यथा—आमेन
शुष्केन वा मूलकेन कृतो यूवः पथ्यः, जीर्णेनार्द्धेण
वा कृतोऽपथ्यः इत्यादि स्वरुद्धया सर्वमूहम् ॥ ३१ ॥

बृंहणः प्रीणनो वृष्यश्चक्षुष्यो व्रणहा रसः ३२॥

स०—रस इति मांसरसः । आदिशब्दलोपात् ।
स बृंहणादिगुणयुक्तः । कृताकृतस्य च रसस्यायं गुण-
निर्देशो बोध्यः । रसो हि स्नेहशुंठ्यादियुतः कृत इत्यु-
च्यते विपरीतस्वरुद्धतः । तेन कृतस्य तंत्रांतरे विधान-
मप्युक्तम् गुणाश्च । यथा । छागलं सविथजं मांसं
निरस्थि तैत्तिरं तथा । चतुष्पलान्वितं यक्ष्मं कल्पितं
शालितं जले । पिप्पलीपिप्पलीमूलशुंठीचित्रकधा-
यकैः । द्विशणैः संयुते तोये कार्यं सार्धाढकोन्मिते ।
गंसेऽस्मिन् द्विपलं तत्र दाडिमान्कडिताग्निपेत् । तं
रसं मर्दितं पूतं हिगुसैवजरीकैः । युक्तं प्रपृषितं
रथ्यं शुद्धानां शुद्धिकाक्षिणाम् । शुष्यतां व्याधियुक्तानां
व्रणानां वातरोगिणाम् । भग्नविच्छिष्टसंधीनां क्षीणधा-
त्वेन्द्रियौजसामिति । तंत्रांतरे चोक्तम् । रसस्तत्र वरोऽ-
नम्बः शाकुनो बृंहणः सरः । तत्तस्मिन् विष्टेभी

लघुर्वातकफापहः । फलाभ्यां रसोदारं सविश्वाजाजि-
धान्यकम् । क्षिप्तं मांसं हितं बल्यं बृंहणं रोचनं
गुरु । कासमर्दकान्याम्लदाडिमादिरजःकृताः ।
लेहास्तक्रादिजाश्चान्ये योनिवद्गुरुरोचनाः । मातुधानी-
यवासादिपुष्पैर्योऽतिगुणः खलः । फलमूलैर्नानादानां व्यंजनं
पाकतो घनम् । लेहवत्खल इत्यन्ये दोषलाः स्वस्वयोनि-
वत् । तद्भक्ष तिलकल्काम्लप्रायः कांवलिको मतः ।
कटुरः कफजिदग्राही पित्तलो रोचको लघुः मांसादजा-
तिशुंठ्यादिगलितः सोदको लघुः ॥ ३२ ॥

प०—रसो मांसरसः । तथा चागमः—“रसद्रव्य-
विशेषोक्तो ज्ञेयो मांसभवो रसः ।” संग्रहेऽप्युक्त-
म्—पिशितेन रसस्तत्र पूर्वाधानैः खलः फलैः ।
मूलैश्च तिलकल्काम्लप्रायः कांवलिकः स्मृतः । ज्ञेयोः
कृताकृतास्ते तु स्नेहादियुतवर्जिताः । स च रसो
बृंहणो-वृद्धस्वकृत् । प्रीणनो-धातून् प्रीणाति, वृष्यः
शुक्रजननः, चक्षुष्यः—चक्षुषोः पथ्यः, व्रणहा-
व्रणघ्नः ॥ ३२ ॥

हे०—मांसरसगुणानां—प्रीणनः तृतिजनकः, रसो
मांसरसः, उक्तं हि संग्रहे—“विद्यायुषे रसे सुषे शां-
के चैवोत्तरोत्तरम् । गौरवे तनुवांद्वाभस्वावृज्ये पु-
थकपृथक् ॥” इति । संग्रहे—“शुष्यतां व्याधियुक्तानां न-
राणां शुद्धिकाक्षिणाम् । कृदाक्षामक्षतो रस्कक्षीणधात्विन्द्रि-
यीजताम् । दृष्टिश्रवणशुद्धयायुर्वैलवर्णस्वरार्थिनाम् । भगवि-
च्छिष्टसंधीनां व्रणानां वातरोगिणाम् ॥ द्वयः पथ्यः प-
रं वृष्यो बृंहणः प्रीणनो रसः” इति । शुष्यतां वृद्धिं त्यज-
तां, कृशानां स्थूलवं त्यजतां, क्षामाणां बलं त्य-
जताम् ॥ ३२ ॥

मौद्गस्तु पथ्यः संशुद्धव्रणकंठाक्षिरोगिणाम् ३३

स०—मौद्गो रसो यूषो व्रणानां कंठरोगिणां च
पथ्यः । अस्य च संस्कृतस्य विधानमुक्तम् । मुद्गानां द्विपलं
तोये शृतमर्धाढकोन्मिते । पादस्थं मर्दितं पूतं दाडिमस्य
पलेन तु । युक्तं सैवविश्वाह्वाध्यायकैः पादकार्पाकैः ।
कणाजीरकयोश्चूर्णीच्छाणैकैनावर्णितम् । संस्कृतो मुद्ग-
यूषोऽयं पित्तक्षेमहरो गतः । तथा । पटोलपत्रा-
च्छाणार्थं मुद्गानां द्विपलं जले । द्रव्याद्वात्रिंशद्गुणिते
अतश्च दाडिमाप्लवम् । कर्षमामलकानां च क्षिप्वा पु-

नरधिश्चयेत् । पूतं तत्सैधवाधैश्च युक्तमाय्येन योजितम् । पटोलपत्रकाख्योऽयं यूषः पित्तोत्थरोगजित् । निंबपत्रैर्निंबयूषमेवमेव प्रकल्पयेत् । मूलकाच्छुण्डिका स्विन्ना घृतमृष्टा सवान्यका । हिंगुजीरकसंयुक्ता ततो मथितदाडिमे । सैन्धवे विनिक्षिप्य पुनरप्रावधिश्चयेत् । तावद्यावन्मुदभूतं ततश्चयूषणसंयुतम् । सुधूपितं हिंगुवृत्तैश्चातुर्जातावचूर्णितम् । शुण्ठीरसं दीपनीयं वातश्लेष्मामयापहम् । अकृताकृतयूषाच्च रसाच्च जलसाधितात् । स्नेहासिपटुयुक्ताच्च पूर्वः पूर्वो लघुर्मतः । विद्याचूषे रसे स्ये शाके चैवोत्तरोत्तरम् । गौरवं तनुसांघ्रातस्वाद्वेष्वेव पृथक्तया । तथोक्तम् । खलकाम्बलिकौ ह्रद्यौ साधितौ स्त्रौषधानुगौ । पिशितेन रसस्तत्र यूषो धान्यैः खलः फलैः । मूलैश्च तिलकल्काम्लप्रायः कान्मलिकः स्मृतः । ज्ञेयाः कृताकृतास्ते तु स्नेहादियुतवर्जिताः । अल्पमांसादायः स्वच्छा दकलावणिकाः स्मृताः । स्वस्लेन मासेन शृंठयादिभिः स्वल्पैः स्वच्छा ये जित्यन्ते ते दकलावणिका बोध्याः । एवं यूषे यत्र धान्यमस्यं खलादौ वा मूलादीन्यल्पानि तस्याऽपि दकलावणिकत्वं बोध्यम् । तन्नातरे चोक्तम् । अथ गौरसधान्याम्लफलान्मैरमिलतः च यत् । यथोत्तरं लघु हितं संस्कृतासंस्कृतं तथा । प्रभूतास्तमलो यूषः खपाह्वयुतः स्मृतः । खपस्तु रसयूषाभ्यां स्यैर्यादगुरुतरो मतः । तं सरोगो चादनीयाञ्च चात्पाशी कथंचनेति ॥ ३३ ॥

प०—मुद्रानामयं मौद्गो रसः । संशुद्धानां व्रणिनां कण्ठरोगिणां तत्र रोगिणां च पथ्यो हितः ॥ ३३ ॥

हे०—मुद्रयूषगुणानाह—रस इत्यनुवर्तते । मौद्गो रसो मुद्रयूषः यूषो धान्यैरित्युक्त्वात् । संशुद्धादीनां पथ्यो हितः, कंठाक्षिभ्यां रोगिशब्दः संबध्यते ॥ ३३ ॥

वातानुलोमी कौलत्थो गुल्मतूनीप्रतूनीजित् ३४

स०—कौलत्थो यूषो वातमनुलोमयति गुल्मादींश्च जयति । तूनीप्रतूनीरोगौ गुल्मनिदाने वक्ष्यमाणलक्षणौ ॥ ३४ ॥

प०—कौलत्थो रसो—वातानुलोमी वातमनुलोमयति तच्छीलः । तथा गुल्मं तूनीं, प्रतूनीं च जयति ।

तूनीप्रतूनीयोर्लक्षणं गुल्मनिदाने वक्ष्यमाणम् । तन्त्रान्तरेऽयुक्तम्—“अथो या वेदना यान्ती वचोमृशायस्थिताभिनत्तीव गुदोपस्थं सा तूनी नाम नामतः ।” तथा—“गुदोपस्थोत्थिता चैव प्राप्तिश्लेष्मप्रधाविता । वेगैः पकाशयं याति प्रतितूनीति सा स्मृता” ॥ ३४ ॥

हे०—कुल्लययूषगुणानाह—तूनीप्रतूनी गुल्मनिदाने वक्ष्यते ।

तिलपिण्याकविकृतिः शुष्कशार्कं विरुढकम् । शांडाकीवटकं दृग्गं दोषलं गुपनं गुरु ॥ ३५ ॥

स०—तिलस्य विकृतिः पिण्याकस्य च । तथा शुष्कशार्कादि दृष्टिघ्नं विदोषकरं ग्लानिकरं गुरु च । अंकुरित सस्यं विरुढकम् । शांडाक्यपि तन्नादिकां शांडाकीवटकम् ॥ ३५ ॥

प०—तिलानां पिण्याकस्तिलकल्कः । तस्य विकृतिर्विकारो व्यञ्जनत्वेनोपयोगः । शुष्कं च तच्छार्कं च शुष्कशार्कम् । विरुढसंकुरितधान्यम् । शाण्डाक्यां स्थापितं वटकं शाण्डाकीवटकम् । एतत्सर्वं दृष्टिघ्नमचक्षुष्यम् । दोषलं—दोषसञ्चयकारि, त्रिदोषकोपनमिति यावत् । ग्लपनं—ग्लानिकरं, गुरु च । शाण्डाकीवटकमिति वटकसंनिधानात् परिशुष्कमाषादिमद्यः शाण्डाक्यो गृह्यते । पूर्वं पुनरध्याये शाण्डाकी चासुतं चान्यदिति द्रव्याणां प्रक्रान्तत्वादासुतशब्दसंनिधानाच्च मूलकसर्षपादिशार्कादकथितासुतातिकाले राजिकाचूर्णभाविताम्लतीक्ष्णानि शाण्डाकीशब्देनोच्यन्ते ॥ ३५ ॥

हे०—तिलविकृत्यादीनां गुणानाह—तिलविकृतिः—मधुराग्नकादिः । उद्धृततैलस्तिलादिपिण्डः पिण्याकस्तद्विकृतिः पिण्डीवटिकादिदेशीयः । शुष्कं शार्कं—शुष्कवार्ताककञ्जिकादि, विरुढकमङ्कुरितं धान्यं वृत्तान्नप्रस्तावादङ्कुरितधान्यकृतमत्र ग्राह्यम् । येन वटकेन शांडाकी क्रियते तच्छाण्डाकीवटकं—दृग्गं दृष्टिनाशनं, दोषलं विदोषकरम्, ग्लपनं—ग्लानिकरम् ॥ ३५ ॥

रसाला बृंहणी वृष्ट्या स्निग्धा बलया रुचिप्रदा ३६

स०—रसाला करमथितेन मरीचशर्करादियुक्तेन दध्ना कृता उल्लेखिकासंज्ञा बृंहणी देहस्य बृहत्त्वकरी वृष्ट्यादिगुणयुक्ता च ॥ ३६ ॥

प०—रसाला—मार्जिता, हस्तमथितेन त्रिजातकमरीचशर्करादिभिः संयुक्तेन दध्ना पदे सुमार्जितेन

ता, वृंहणी-देहस्य वृंहन्वकरी, वृष्या-शुक्रला,
अग्नेयगुणयोगात् स्निग्धा, बल्या-बलप्रदा, रुचि-
श-रुच्या रुचिकरी ॥ ३६ ॥

हे०--रसालगुणानाह--मरीचशर्करादियुक्तं करमयितं
क्षि-रसाला ॥ ३६ ॥

मधुचूटद्रुमहरं पानकं प्रीणनं गुरु ।

ष्टभि मूत्रलं हृद्यं यथाद्रव्यगुणं च तत् ॥ ३७ ॥

स०--पानकं श्रमादिहरं प्रीणनादिगुणयुक्तम् ।
णनं मनःप्रीतिकरं यथाद्रव्यगुणं च । स्वादुना
गेन च युक्तम् । पर्वटादीनां लघवादिह गुणा नोक्ताः ।
रा । पर्वटा लघवो रुच्या लघ्वीयान् क्षारपर्वटः ।
श वृष्या रुचिकरा गुरुवो रागाणां डवाः । प्रीणना
मत्तुद्धर्दिमदमूर्च्छाश्रमच्छिदः ॥ ३७ ॥

प०--पानकं--जलक्षौद्रत्रिजातकमारिचद्राक्षाखर्जू-
दिकृतमनेकविधं क्षुत्तृक्कलमान् हरति श्रमक्षुत्तृद-
द्रमहरम्, प्रीणयतीति प्रीणनं, संतर्पकं, गुरु च ।
ष्टभि-स्रोतोविष्टम्भकारि, मूत्रलं-मूत्रजनकं, बहु-
त्रं करोति । हृद्यं-हृदयप्रियम् । यथा यथा द्रव्यैः
न्यते त्रिजातकमाक्षिकगुडद्राक्षादिभिस्तेषां ये
णास्ते सर्वे पानकस्य बोद्धव्या इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

हे०--पानकगुणानाह--गुडाम्लिकादिसंस्कृतम् । उद-
दिद्रव्यं पानकं, यथा द्रव्यगुणं यैर्द्रव्यैः क्रियते तद्रूपान-
वर्तते । एतेन सुक्षुतादिभिरुक्तानां द्राक्षादिपानकानां गुणा
क्ताः ॥ ३७ ॥

।जास्तुद्रुद्धर्द्यतीसारमेहमेदःकफच्छिदः ।

।सप्तितोपशमना दीपना लघवो हिमाः ३८ ॥

स०--लाजास्तुडार्दीच्छिदति । कासपित्ते चोपश-
यति । तथा दीपना लघवः शीतवीर्याश्च ॥ ३८ ॥

प०--अग्निदीप्तिः कुर्वन्ति, लघवो-लघुगुणयुक्ताः
हिमाः-शीतवीर्याः ॥ ३८ ॥

हे०--लाजानां गुणानाह--भृष्टानां शालीनां तण्डुला
जाः ॥ ३८ ॥

।युक्ता गुरुवो बल्याः कफविष्टम्भकारिणः ॥ ३९ ॥

स०--हरितधान्यानि निस्तुषभृष्टमुशलहतानि पृथु-
क्षाक्षिपिटसंज्ञा गुरुवादियुक्ताः ॥ ३९ ॥

प०--हरितधान्यानि--निस्तुषभृष्टमुशलहतानि,
पृथक्शब्दवाच्यानि । पृथुका भृष्टतण्डुला इति
केचित् । पृथुकाक्षिपिटो ज्ञेय इति । ते गुरुवः, बल्याः-
बलावहाः, कफविष्टम्भं च कुर्वन्ति कफविष्टम्भका-
रिणस्तच्छीलाः ॥ ३९ ॥

हे०--पृथुकगुणानाह--अशुष्कधान्यानां भृष्टास्तण्डुलाः
पृथुकाः ॥ ३९ ॥

धाना विष्टम्भिनी रूक्षा तर्पणी लेखनी गुरुः ४०

स०--धाना भृष्ट्यवादिविष्टम्भिनी रूक्षादिगु-
णयुक्ता च ॥ ४० ॥

प०--यवाद्या भृष्टा धाना इति संज्ञिताः भरुम-
परपर्याया सा धाना-विष्टम्भिनी स्रोतसां स्तम्भज-
ननी, रूक्षा-रूक्षगुणयुक्ता, तर्पणी-तृदजननी,
लेखनी श्रेष्मादींश्छिन्ति, हिनस्ति, गुर्वी च ॥ ४० ॥

हे०--धानागुणानाह--भृष्ट्यवादिविष्टम्भं धानाः । अन्ये
तु यवानेव भृष्टान् धानाशब्देनाहुः । उल्लम्भार्दींश्च पृथक्
पठति यदाह सूत्रतः--“धानालुभ्यान् लघवः कफमेदोवि-
शोषणाः । इति ।” लघवः पाके लघवगुणकाः स्वमते
गुराल्लघुत्वात् ॥ ४० ॥

सक्तवो लघवः क्षुत्तृद्रुमनेत्रामयग्रगान् ।

घ्नति संतर्पणाः पानात्सद्य एव बलप्रदाः ॥

नोदकांतरिताच्च द्विर्न निशायां न केवलान् ।

न सुप्तान् न द्विजैश्छित्त्वा सक्तूनद्यान्न वा बहून्

स०--सक्तवो लघवः क्षुधादींश्च न्ति । तथोदक-
मिश्रिताः संतर्पणाः सद्य एव बलं कुर्वन्ति । तांश्च
जलेनांतरितान्यवहितान्नाशनीयात् । अन्यभोजनेषु
क्षंतरा पानं विहितं न तथा सक्तुषु कार्यमिति बोध-
यति । तथा न द्विजैर्वा वारी नाद्यात् । न निशायां
राश्याम् । न केवलानुदकादिरहितान् । न सुक्त्वा-
ऽन्यद्भोजनादि । न द्विजैश्छित्त्वा दंतैः करस्थं पिंडं
छित्वेत्यर्थः । बहून् सक्तूनाद्यात् । तंत्रांतरे चोक्तं
रूक्षवातलवं सक्तूनामिह नोक्तम् । लघुत्वादिवैवाग-
त्वात् । ननु रूक्षवातलवं चेदभ्युपगम्यते सक्तूनां ततः
संतर्पणा इत्यनुपपन्नम् । सद्य एव बलप्रदा इत्येतदप्य-
युक्तम् । युक्त्या बाह्यारः परिणमति । स धातुपु-

ष्ट्रै नान्यथा । अत्राक्षरहे । प्रभावोदयमप्येतदु-
क्तम् । सक्तूनां ह्ययमचित्यः प्रत्यक्षशेषः प्रभावो
यपीताः संतः संतर्पयति । स एव च बलं प्रय-
च्छति । वाजीकरणं ह्यपरिणतमेव स्वकार्यं जनयति ।
तथा च मधं परिणतमेव मदे जनयति तस्मात्संतर्प-
णत्वं फलप्रदत्वं चैवामुपपन्नमेव । तत्रांतरे चोक्तम् ।
तुल्याज्यः सक्तुप्राशस्तु वृष्यो भेदी रसायनम् । तृट्छ-
दिश्रमनुमद्यपीततृष्णानिवर्तकः । प्रमेहक्षयकुष्ठानि न
च स्युर्मथपायिनाम् । निचयात्काठिना गुर्वी पिंडी
प्रोक्ता मृदुल्लेखः । सक्तूनां द्रवतायोगाल्लघ्वीयस्यबले-
हिका । लाजसक्तुकृताऽपि स्याद्विलेपी तु
गरियसी ॥ ४१ ॥

प०—सक्तवो—यबाद्युद्धवाः लघवो लघुगुणयुक्ता-
स्तथा क्षुद्रादीन् घ्नन्ति, संतर्पणं कुर्वन्ति ये ते
संतर्पणाः, पानादुदकादिभिरालुताः, सद्य एव त-
त्काल एव बलप्रापकाः । रुक्षत्वात् सक्तवः ससी-
रणकोपना इति चेन्न, प्रभावमधिकृत्य सद्यस्तक्रादिभिः
पतिं संतर्पयन्तीत्युक्तं तदा चिन्त्य इति मुनिराह-
पानमुक्तादीनि सद्यःपुष्टिकवृत्तिं दृष्टान्तीति । यथा-
वाजीकरणानि सद्यःपुष्टिजननानीत्येवं व्यवस्थेत् ।
संग्रहेऽप्युक्तम्—“सक्तवो वातला रुक्षाः पीतास्ते तर्प-
यन्ति तु । नोदकान्तरितास्तत्र द्विजैः निशयां न केव-
लान् । न भुक्त्वा न द्विजैः स्थित्वा सक्तुतद्यान्न
वा बहून् ।” सक्तुनुदकान्तरितान्नाद्यान्न भक्षयेत् ।
उदकेन जलेनान्तरिता व्यवहिताः । आदौ सक्तूनां
भक्षणं, मध्ये जलं, पुनः सक्तुभक्षणं, पुनरुदकमिति ।
अन्तरिताः तोयं पीत्वाऽन्तराऽन्तरा सक्तुन्न भक्ष-
येदित्यर्थः । द्वौ वारौ द्विरुभयकालं सक्तून्नाद्यात् ।
निशयां रात्रिकाले सक्तून्नाद्यात् । अलक्ष्मीप्रवर्त-
नात् । केवलानुदकादिद्रव्यप्रव्यरहितान्नाद्यात् ।
तथान्यद्रुक्तादिकं भुक्त्वा सक्तून्नाद्यात् । द्विजैर्दन्तैः
करस्थां पिण्डीं स्थित्वा सक्तून्नाद्यात् । तथा बहून्
प्रभूतान् सक्तून्नाद्यात् ॥ ४१ ॥

हे०—सक्तुगुणानाह—शृणां नित्युपयवानां नृणं सक्तवः
पीता एव बलप्रदाः, न तु भक्षिताः, लीढा वा सद्य एव
नतुसरकालमित्येवार्थः । संग्रहे तु—“निचयात्का-
ठिना गुर्वी प्रोक्ता पिण्डी लघुर्मुदुः ॥” इति । “सक्तूनां

द्रवतायोगात् लघ्वीयस्यबलेहिका । शष्कुली नोदकादीना-
माख्यातैव च कल्पना । कर्कषुवदरादीनां श्रमक्षुचुटु-
मच्छिदः । सक्तवोऽल्लरसा हृद्या यथा द्रव्यगुणाश्च ते ॥”
इति । सक्तुभक्षणं नियमयति—येषां भोजनमध्ये उदकं
पीयते ते उदकान्तरिताः, द्वौ वारौ द्विः, केवलानुदका-
दिरहितान्, द्विजैश्चिह्ना करास्थां पिण्डीं दन्तैर्विच्छिद्य
भक्षितान्, बहून्तिमात्रान्, उदकांतरितादीनां प्रत्येकं
निषेधकारणत्वात् पृथक् न कारणम् ॥ ४१ ॥

पिण्याको ग्लपनो रुक्षो विष्टभी दृष्टिदूषणः ४२

स०—पिण्याकाख्यो यस्तितादीनां निष्पीडितः
कल्को ग्लपनो ग्लानिकरः । ग्लपन इति ग्लायतेपि-
जैताद् ग्लास्त्वावनुवर्मा चेति मिथ्याङ्गस्वः बाहुलकात्क-
र्तरे त्युट् । तथा विष्टभी दृष्टिविकारकृच्च ॥ ४२ ॥

प०—पिण्याकस्तिलक्षौद्रादीनां निष्पीडितानि-
लानां करकः स ग्लपनोऽङ्गग्लानिं करोति, विष्ट-
भी खोतसामवष्टम्भं करोति, दृष्टिदूषणः—
दृष्टिघ्नः ॥ ४२ ॥

हे०—पिण्याकगुणानाह—उद्धृततैलतैलादिपिण्ड-
पिण्याकः, ग्लपनो ग्लानिकरः, दृष्टिदूषणो दृष्टिरे-
गमदः ॥ ४२ ॥

वेसवारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्धनः ४३ ।

स०—वेसवारो नागरधान्यकाजार्जिहिगुघृतादि-
संस्कृतं कुट्टितं मांसम् । गुरुः स्निग्धो बलवर्धनः शरी-
रोपचयवर्धनश्च ॥ ४३ ॥

प०—वेसवारो नागरधान्यकाजाज्यादि संस्कृत-
पिष्टं मांसं वेसवारशब्दवाच्यम् । तथाचागमः मांस-
स्यात्पलमामिषम्, पिष्टं च वेसवारं स्यादिति
तच्च हिङ्गुगुलवणवृत्ततैलादिभिर्व्याधोगं संस्कृतं च
वेसवारो गुरुस्तथा स्निग्धो, बलोपचयो वर्धयति च
बलोपचयवर्धनः तयोर्वृद्धिकारी । बलं—सामर्थ्यम्
उपचयो—धातूनां पोषः ॥ ४३ ॥

हे०—वेसवारगुणानाह—स्निग्धं पिष्टं हिंमुजीरकादिभि-
मिश्रितं मांसं वेसवारं, उपचयः वृद्धिः ॥ ४३ ॥

मुद्रादिजास्तु गुर्वो यथाद्रव्यगुणानुगाः ४४ ।

स०—मुद्रादिजास्तु वेसवारा ये इडरिकादिभिः
यैः दृक्मन्त्रिणैः क्रियते लोके पूरणशब्देन प्रसि-
त्ते गुरवः प्रकृतिद्रव्यगुणाश्च । आदिशब्देन माषा-
पो गृह्यते । तंत्रांतरे चोक्तम् । सपित्तैलगुणक्षरि-
गोधूमपैष्टिकाः । पूषा विष्टमिनः शीताः पौष्टिका
तलाः खराः । वृष्या बल्याः सरा मापैर्वतप्रा मृदु-
च्छिलाः । यथाऽन्नं गुणवो बल्याः स्थूलाश्च कठि-
नाश्च ये । तैलपकास्तु दृष्टिप्रा गरीयांसो विदाहिनः ।
सारसारलघ्वो लाजैर्लघुतराः स्मृताः । वातपित्त-
ते वृष्यो वृत्तदूरः कफप्रदः । सद्यः प्राणकरो रुच्यो
सिलो रक्तलो गुरुः । लघ्वीयामंडककृतो गरीयान्फ-
पूरितः । मधुरोत्कारिका वृष्या कासारः पिच्छलो
रुः । गुडमस्यंडिकाश्चक्षुरिभ्रुरसमाधिकैः । पूषाः
ऋबलश्लेष्महचिदास्तर्पणाः क्षणात् । नानाद्रव्यैः
मायुक्ताः पक्वामह्विमर्जिताः । निमर्दको गुरुः
ज्ञाधो वृष्यो बलवतां हितः । खारिकेंदुरिकापूरव-
कावटकादयः । विशदा रोचना बल्या गुणः स्युः
ज्योनिवत् । यावकाः पिच्छलः स्निग्धः प्लीहोदाव-
हा गुरुः । मृष्टस्निग्धता वायो लघुः सेव्योऽतिका-
भनाम् । ज्वरोदावर्तमेहानां पथ्यो वातानुलोमनः ।
गोलकं हरितावस्थं शिबिजवाखरं गुरु । मंदजयो
वादिवाद्यभ्योपो बृंहणः सरः । सिद्धसारे चोक्तम् ।
स्युष्णा मंडकाः पथ्याः शीतला गुरवो मता
ति ॥ ४४ ॥

प०—मुद्रादिना वेसवारावयो मुद्रवटकादिभिः
द्रव्यमन्त्रिणैः क्रियन्ते । ते सर्वे गुरवः तथा यथाद्र-
व्यगुणानुगाः प्रकृतिद्रव्यगुणा भवन्तीत्यर्थः । तेन
द्रादिनां ये गुणास्ते तत्कृतानां वेसवारानामपि
द्रव्याः । एषां वेसवारशब्द उपचारेण प्रयुज्यते ।
था मौद्गो रसः, कौलस्यो रसो वा । मुख्यया तु
स्या मांससंस्कृतपु वेसवारशब्दः ॥ ४४ ॥

हे०—मुद्रादिवेसवारगुणानाह—येषु मांसस्थानेषु मुद्रव-
कादयो गृह्यन्ते ते मुद्रादिनाः । यथा द्रव्यगुणमनुगच्छ-

न्ताति यथाद्रव्यगुणानुगाः, यावन्तः प्रकृतिद्रव्यगुणास्ताव-
न्तस्तेषां भवन्तीत्यर्थः । साकस्येऽव्ययीभावः ॥ ४४ ॥

कुकूलकर्परभ्राष्ट्रकंदंगारविपाचिताम् ॥

एकयोर्नोर्लघून्विद्यादपुनानुत्तरोत्तरम् ॥ ४५ ॥

स०—अपूपान् कुकूलादिसिद्धानेकयोर्नानेककारणा-
न्यथोत्तरं लघून्विद्यात् । तेन कुकूलपक्वात् सजाती-
यादपुपाकर्परपक्वो लघुः । कर्परपक्वाच्च भ्राष्ट्रपक्वः ।
भ्राष्ट्रपक्वात्कंदुपक्वः । कंदुपक्वाच्चगारपक्वः । कुकूलं
गोअं गोशकृदादिदूर्घसंतापः । कर्परो ज्वालाततं
कपालम् । भ्राष्ट्रकंदु प्रसिद्धावेव । अंगारा बृहंतः
काष्ठसंभूता इति । इति कृतान्नवर्गः ॥ ४५ ॥

प०—कुकूलादिषु विपाचितान् सिद्धानपूपाने-
कयोर्नानेकशाल्यादिसम्भवानपि सतो यथोत्तरमुत्त-
रमतिक्रम्य लघून् विद्यात् जानीयात् । योनिराकारः,
शालियवगोधूममाषप्रभृतयः । सजातीयपेक्षयैक-
योनिवत् कदाचिच्छालिपिष्टेन क्रियते, कदाचिद्गो-
धूमपिष्टेन कदाचिद्विपाचिष्टेन (चिकसादिना),
कदाचिन्माषप्रभृतिभिः । तेन शालिपिष्टस-
यानपूपान् कुकूलपक्वाल्लघून् विद्यात्, तेभ्योऽपि
कर्पटपक्वान् लघुतरान् विद्यात् । तेभ्यो भ्राष्ट्रपक्वान्
लघुतमान् विद्यात्, यावदङ्गारपक्वान् अत्यर्थं लघुत-
मानेकेनैव रक्तशालिना कृतान् । अथवा गोधूमस्य-
वादीनामन्यतमेन वा । कुकूलं मूढाग्निः बाष्पः,
कंदुः—अङ्गारतप्ता भित्तिः । अङ्गारं—गोशकृदादीनि ।
दग्धानां चूर्णः, प्रसिद्धस्वरूपः । द्रवस्विन्नपिष्टाश-
कृतः पूषः, विपरीतपूषोऽपूप इत्यनेव विशेषः ।
पूषापूपयोरिति कृतान्नवर्गः ॥ ४५ ॥

हे०—पचनपात्रविशेषाहुणविशेषानाह—कुकूलं—धन्नं,
“कुकूलं शंकुभिः कीर्णं शस्त्रे स्थाप्य तुपानले” इति
वचनात् । तेन च मृन्मयमुत्तानं पूषपचनं लक्ष्यते, भ्राष्ट्र-
कारं तदेव न्युज्यं खर्परं, तदेव सच्छिद्रं भ्राष्ट्रं लोहमयं
न्युज्यं कंदुः, अंगारशब्देन अङ्गारपूर्णं पात्रं हसन्तीत्यादि
पिष्टकृतास्तनवो विस्तृता अपूषाः । एकयोर्निगृहणं प्रकृति-
द्रव्यादिविशेषेऽपि पात्रकृतमेवोत्तरोत्तरं लघवमिति ज्ञाप-
नार्थं, यथा यथा अग्निसंनिर्गर्हस्तथा तथा लावणमित्यर्थः ।
संगहे तु—“प्रभूताभ्यन्तरमलो मावस्युः परं स्मृतः ।
खलकां बलिनी हृषी छेदिनी स्वौषधानुगौ ॥” पर्यदा लघवो

६ आ लघीयान् क्षारपर्यटः । हृषा हृष्या रुचिकरा गुरवो
रत्नावाडयाः ॥ मीणना भ्रमनृदृष्टिर्मदमुच्छा-
भ्रमच्छिदः । तुदृष्टाभ्रमनुमन्यः शीतः सद्योबल-
प्रदः ॥ प्रमेदक्षयकुण्डाया न च स्युर्मन्यपायिनाम् । ”
इति कृतावर्गः ॥ ४५ ॥

कृतावर्गानन्तरं मांसशाकवर्गयोस्तद्व्यञ्जनभूत-
योनिर्देशः । तत्रापि प्राधान्यान्मांसवर्गस्य पूर्वं
निर्देशः । प्राधान्यं चाऽस्य भक्तेन सह प्रचुरोपयोगे-
ऽप्यदोषात् । शाकस्य तु बहूपयोगे दोषं वक्ष्यति ।
शाकावराजभूषिष्टमयुष्णलवणं त्यजेदित्यनेन—

हरिणैणकुङ्कुर्गर्गोर्गोकर्मृगमातृकाः ।

शशंशंश्चरारुक्शरभाथा मृगाः स्मृताः ४६ ॥

स०—हरिणादयो दश मृगाः स्मृताः । आदिश-
ब्देन कालपुच्छकपृषतादयः संग्रहेष्ठा गृह्यन्ते ।
कालपुच्छकचारुक्कवरपोतशशोरणाः । श्वदंष्ट्रा-
रामशारभकोहकारकशंभराः । करालकृतमालौ च पृष-
तश्च मृगाः स्मृता इति ॥ ४६ ॥

प०—कृतं तावत् पकमपकमन्नं संस्कृतमुप-
ज्जति, पक्वं तदपि मांसशाकादिभिः कृतेरेव । सह
अन्नस्य च भूयसोपयोगो न तथा मांसादीनाम् ।
मांसाद्यस्तद्व्यञ्जनेनोपयुज्याः । अतोऽनन्तरं
मांसशाकवर्गयोनिर्देशः । प्राधान्यं चास्य भक्तेन
सह भूयसोपयोगोऽपि न दोषाय यथा शाकस्येति ।
हरिणाया शरभावसाना मृगा मृगजातयः । अदि-
ग्रहणेन कालपृषदादिसंग्रहः । ताम्रवर्णो—हरिणः,
कृष्णवर्णः—एणः, कमलद्वितीयनामा । तथा चागमः
“ताम्रोऽत्र हरिणः कृष्णस्त्वेणः कमलसंज्ञितः” ४६ ॥

हे०—अथ मांसवर्गः । मांसमृषा-मृगविष्करप्रमुदावि-
लेक्ष्यप्रसहमहामृगचलचरमन्यभेदेन । तत्र मृगानाह-
हरिणादयो मृगास्तु हरिणस्ताम्रमृगाः, एणः कृष्णवर्णः,
कुङ्कुर्गो लघुचतुरगतिः, कर्क्षो—नीलाण्डः, गोकर्णो—गोक-
र्णसदृशकर्णो रासमाकारः, मृगमातृका लघुधृष्टराः ।
शशयाः—शशो—थिलेक्षयः, शंभरः—विकटवहुविपाणः,
चारुक्श्चास्तनुः, शरभोऽष्टचरणः आद्यशब्दात् पृषतकरा-
लादयः । उक्तं हि संग्रहे—“कालपुच्छकचारुक्कवरपोतश-
शोरणाः । श्वदंष्ट्रारामशारभकोहकारकशंभराः ॥ करालकृ-

तमालौ च पृषतश्च मृगाः स्मृताः ।” इति । विष्किरा-
नाह—पक्षिमध्ये ये विकीर्य भक्षयन्ति ते विष्किराः ४६ ॥

लाववर्तिकवार्तीररक्तवर्मककुक्कुभाः ।

कर्पिजलोपचक्रारुक्चक्रोरकुण्डाहवः ॥

वर्तको वर्तिका चैव तित्तिरिः क्रकरः शिखी ।

ताम्रचूडाख्यवक्रगोनर्दगिरिवर्तिकाः ।

तथा शारपदेद्राभवारटाश्चेति विष्किराः ॥ ४७ ॥

स०—तत्र लावादयो वारटाता एकविंशतिः वि-
कीर्य भक्षणाद्विष्किराः । रक्ते वर्मेनी यस्य स रक्त-
वर्मकः । वर्तको वर्तिकेति जात्येतरं नतु वर्तिका
स्त्री वर्तिका । यथा च बलाका सारिकेति । पुंस्मात्
स्त्रीलिङ्गाववेशात् । शिखी मयूरः । व्रीह्यादिः ॥ ४७ ॥

प०—लावादयो वारटान्ता विष्किरा पक्षिजातयः ।
विकीर्य ये धान्यादिकं भक्षयन्ति ते विष्किराः । वर्ति-
का जात्यन्तरम्, नतु वर्तिकस्य योषित् । तत्र शिखी
मयूरः । ताम्रचूडः—कुक्कुटः । इतिशब्दः प्रकारे ।
एवंप्रकारा अन्येऽपि सन्ति ॥ ४७ ॥

ह०—तत्र लावश्चित्रयोधो, वर्तको वनचटकः, स्नात-
संघातचारी वर्तीर, अल्पकपिञ्जलसदृशः । कर्कुभो द्वि-
विधः—स्थलजो जलजश्च । रक्तवर्मकविशेषणात्स्थ-
जो यथैव, उक्तं हि “नीलच्छविः कृष्णगलः स्वाद्ग्रामाच-
काङ्क्षतिः । कर्कुभः कर्कुभारावः स्थलजो रक्तवर्मकः ॥”
कपिञ्जलो—गौरतित्तिरिः इति “उपचक्रः—श्वचक्रः
कुशचंचुर्भेदाविलः ।” चक्रो—रक्ताक्षः, कुण्डाह्वानील-
ग्रीवो रक्तशिल्पः श्वेतपक्षः, वर्तको वर्तीरादयः, ताम्रह-
वर्तिका, ततोऽप्यस्या तित्तिरिश्चित्रपक्षः, क्रकरः—कु-
शब्दकारी, पीतः, कृष्णगलः, कृष्णचंचुचरणो, रक्तपृष्ठः ।
शिखी—मयूरः, ताम्रचूडाख्यः—कुक्कुटः, बकरः बक-
हृषा, गोनर्दो—गोक्षेडः, गिरिवर्तिका—गिरिका-
वर्तिकाभेदः, शारपदः—कंसदृशश्चाश्चरतिः, ईद्रागः—
कंसदृशो विविधवर्णः, वरटा—हंसदृशः, आद्यशब्दात्
रीटादयः । प्रमुदा इति । प्रमुद्य भक्षयन्तीति
प्रमुदाः तत्र ॥ ४७ ॥

जीविजीविकदात्यृहभृगाहशुक्रसारिकाः ।

लङ्काकोकिलहारीतकपोतचटकादयः ॥

प्रमुदाः ॥ ४८ ॥

स०—जीवजीवकादयः प्रतुदा दश स्मृताः ।
प्रतुद्य तुण्डेनाहत्य शाल्यादेर्मक्षणात्प्रतुदाः । आदि-
शब्देन संप्रहोक्ताः खंजरीटकपारावता गृह्यन्ते ॥४८॥

प०—जीवजीवकादयः चटकान्ताः प्रतुदाः ।
प्रतुद्य च तुण्डेनाहत्य भक्षणात् प्रतुदाः । स्मृताः ।
आदिग्रहणेन शतपत्रलज्जरीटादिपक्षिपरिग्रहः ४८॥

हे०—जीवजीवकः—एकोदरो द्विशिराः, दात्यूहोऽन्ध-
काकः, भृङ्गाहो—भृङ्गराजः कृष्णवर्णचटकसदृशः, शिखा-
वान्, गोमेरकः । शुक्रः कीरः, सारिका—मेधावी, लट्वा-
(सुपुच्छाधोभागः, कोकिलः—वरपुष्टः, हारीतो—हरित-
रीतः, कपोतः—पाण्डुकः, चटकः—कलविङ्कः आदिशब्दा-
खजरीटादयः । उक्तं संग्रहे—“ शतपत्रो भृङ्गराजः
नोयष्टिजीवजीवकः । खजरीटकहारीततुनामदुरशाग्रहाः ॥
लट्वा लट्ठो वट्टा गोक्षेडो डिण्डमाणवाः । जटीकुंभ-
विष्वोहो वट्टकुलिङ्गकाः ॥ सारिकाशुकसर्ज्जस्यविरी-
रीककुयष्टिकाः । मंजुलीयकदात्यूहोपापुत्रप्रियात्मजाः ।
ल्लविङ्कः परभृतः कपोतोऽङ्गारचूडकः । पारावतः पाण-
वक इत्युक्ताः प्रतुदा द्विजाः ॥ ” इति ॥ ४८ ॥

भकगोधाहिश्चाविदाद्या विलेशयाः ॥ ४९ ॥

स०—भेकादयश्चत्वारो विलेशयाः । विले बाहु-
येन शयनाद्विलेशयाः । आदिशब्देन श्वेतस्यामशाल्य-
नादयो गृह्यन्ते ॥ ४९ ॥

प०—भेकादिगोधाश्चाविदाद्या विलेशयाः । विले
मूर्तेर् शेरते इति विलेशयाः । आदिशब्देन शला-
गदिसंग्रहः । भेकोऽत्र मण्डूकः । श्वावित्—साहकः ।
रहिः सर्पः ॥ ४९ ॥

हे०—विलेशयानाह—विले विवरे शेरते निवसंतीति,
विलेशयाः । तेषु भेको—मण्डूकः, गोधा—पंचनखग्राहिणी,
रहिः—सर्पः, श्वाविच्छलाकसदृशरोमा; आद्यशब्दाज-
लादयः । संग्रहे तु—“ श्वेतः श्यामश्चिचष्टः कोलः
गकाकुली मृगः । भेकचिल्लककुचीका गोधाशाल्यक-
ण्डकाः ॥ वृषादिकदलित्वाविकुलाद्या विलेशयाः । ”
इति ॥ ४९ ॥

गोत्रराश्वतरोष्ठाश्वद्रीपिसिंहक्ष्वानराः ।

गार्जरभूषकम्पाघ्नृकवञ्जुरक्षवः ॥

गोपाकजंजुकश्येनचापवांतादवायसाः ।

शशनीभासकुरग्रध्रोलूककुलिङ्गकाः ॥

धूमिका मधुहा चेति प्रमहा मृगपक्षिणः ५० ॥

स०—गवादयः प्रसह्याहत्य भक्षणात्प्रसहाः ।
मृगाश्च पक्षिणश्च मृगपक्षिणः । केचिन्मृगाः केचिन्प-
क्षिण इत्यर्थः । अश्वतरो वेगतरः । अश्वतुरगः ।
वध्रुर्वाहको नकुल इत्यर्थः । लोपाको लोमशः ।
जंबुकः शृगालः । श्येनो गरुडाकृतिः । चापः शिकी-
दिविः । वांतादः श्वा । वायसः काकः । उड्का का-
वारिः । कुलिङ्गकः कृष्णचटकः ॥ ५० ॥

प०—गवाद्यो मधुहावसानाः, मुताश्चैन पक्षिणश्च
ते च प्रसहाः । प्रसह्यापहत्य मानादिकं भक्षयन्नेति
प्रसहात्वेन संज्ञिताः । “ विकीर्य विष्करादिव प्रतुद्य
प्रतुदाः स्मृताः । ” अथावां ज्ञानेऽनंतरः । वेसर
इति प्रसिद्धः । अधः—तुरगः । ह्रीषी—पितृकः ।
सिंहो—मृगेंद्रः । श्वपदो—माजारः । भूषकः—जानुः ।
“ लोपाको लोमशः स्मृतः ” । शृगालो—जम्बुकः ।
वध्रुर्नकुलः । श्येनो—गरुडाकृतिः । चापावः—शिकी-
श्वा । वायसः—काकः । उड्को—यामिनीचरः । कुलिङ्गः—
कृष्णचटकः, कलविङ्गापरपर्यायः । इतिशब्द
आद्यर्थः ॥ ५० ॥

हे०—प्रसहानाह—मृगाणां पक्षिणां मध्ये प्रसह इत्या-
मशयन्ति प्रसहाः । तत्र गौः प्रसिद्धा । श्वरो—गर्भमाः,
अश्वतरोऽस्वायां गर्दमाजातः, उड्कः करमः, अधो—
घोटकः, द्वीपी—चित्रव्याघ्रः, सिंहः केसरि, कर्जं—
लोमशो मर्कटसदृशः, वानरो—मर्कटः, माजारी—
विडालः, भूषक—उड्कः, व्याधो—महाव्याधः, शिकी-
वत्समक्षः, वध्रुश्चभल्लः, वध्रुर्मुसादराः, लोपाको—
लोमशो जंबुकसदृशः, जंबुकः—शृगालः । श्येनः—
शशानकः, चापः—प्रसिद्धः, वान्तादः—श्वा, वायसः—
काकः, शशारिः—शशानी, नामः—धैतयित्यावायः, श्व-
सदृशो, गोपुष्टचारी, कुरः—अरुणः, गीतमशतोः मलय-
ग्राही, गृध्रः—कृष्णः, महान् दूरवशी, उड्को—भूकः,
कुलिङ्गो—गृहचटकः, धूमिका—धूमधारः, मधुहा—मधुधा-
तकः इति शब्दादिवेपकारा अन्येऽपि मृगाश्च, पक्षिणः ।
तत्र जंबुकांता वांतादसहिता मृगाः । इति पक्षिणः ५० ॥

वराहमहिषन्यंकुरुरुरोहितवारणाः ।

सृमरश्चमरः खल्लो गवयश्च महासृगाः ॥ ५१ ॥

स०--वराहादयो दश महाभृगुसंज्ञाः ।
वारणो हस्ती ॥ ५१ ॥

प०--वराहादिगवयान्ता महाभृगाः । चशब्द
आद्यर्थः । वराहः-शुक्रः । महिषो-गवयापरपर्यायः ।
वारणो-हस्ती ॥ ५१ ॥

हे०--महाभृगुनाह-महान्तो भृगाः महाभृगाः । तत्र
वराहः-शुक्रः, महिषोऽश्वसुः, न्यङ्कुः-कुरङ्गसदृशो
विकटबाहुविषाणः, रुक्वैहुविषाणः, शरदि शृंगत्यागी,
रोहितो-लोहितवर्णः, वारणो-हस्ती, चमरो-वनतुरगः,
चमरो-चन्यो गौः, खड्गो-गण्डकः, गवयः कुकुदरहितो
गोसदृशः, चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः ॥ ५१ ॥

हंससारसकादंबवककारंडवप्लवाः ।
बलाकोक्रोशचक्राहमक्रौंचादयोऽपचराः ५२ ॥

स०--हंसादयः क्रौंचांता अप्सु चरणादपचरसंज्ञाः ।
आदिशब्देन रक्तशीर्षकादयो गृह्यन्ते ॥ ५२ ॥

प०--हंसादयः क्रौंचावसानाः-अप्सु चरन्तीत्य-
पचराः वारिचराः । आदिशब्देन रक्तशीर्षपुण्डरी-
काक्षशरारिप्रभृतीनां परिग्रहः । पानेऽप्सु प्लवतीति
प्लवः ॥ ५२ ॥

हे०--जलचरानाह-येऽप्सु जले चरन्ति ते जलचराः ।
तत्र-हंसो-मानसीकाः, सारसो-लक्ष्मणः, कादंबः-कल-
हंसः, वकः-पाण्डुरपक्षः, प्रसिद्धः । कारण्डवः-शुक्रो
हंससदृशः, प्लवो-महान् प्रसेवकगलः, बलाका-विसर्क-
टिका, उत्क्रोशः-कुरङ्गसदृशः, चक्राहः-चक्रवाकः, महु-
जलकावः, क्रौञ्चः-मृक् । आदिशब्दाभ्यासकादयः । उक्तं
च संग्रहे--“काकतुंडधनारावमक्रौञ्चाम्बुकुवकुटाः ।
मृणालकंठचक्राहबलाकारत्तशीर्षकाः ॥ उत्क्रोशः पुण्डरी-
काक्षशरारिमणिगुडिकाः । नंदश्च मल्लिकायाश्च वक्षिणो
जलचारिणः ॥” इति ॥ ५२ ॥

संस्था रोहितपाटीनकूर्मकुंभीरककंटाः ।
शुक्तिशंखोदशंबुकशफरीवर्मिचन्द्रिकाः ।
खलूकीनक्रमकरशिमुमारातिमिंगिलाः ।
राजीचिलिचिमाद्याश्च ॥ ५३ ॥

स०--रोहितकादय एकोनविंशतिर्जलोद्भवा मत्स्य-
संज्ञाः । चशब्दोऽनुक्तकदलकर्पकादिसमुच्चयार्थः ॥ ५३ ॥

प०--रोहिताद्याश्चिलिचिमावसाना मत्स्या जलो
वारिण्याः । आदिशब्दः प्रकारार्थः । एवंप्र-
अन्येऽपि सन्ति । कूर्मः कच्छपः । ककंटाः कुल-
शंबुको वृत्तः । शंखिनः परिकीर्तिताः । अज्ञात-
याणां देशान्तरविचारेभ्योऽवबोधः कार्यं
किञ्चित् कचिद्देशे यतो नास्ति तेन
ज्ञायते, किञ्चित्तु विषयान्तरेषु नामान्तरेण ।
द्रुमिति । तस्मादेषां नामपर्याया देशान्-
तसिद्धाः । किरातकवर्तादिभ्योऽपभ्रंशसंस्क-
ज्ञातव्याः ॥ ५३ ॥

हे०--मत्स्यानाह-जलांतरवासिनो-मत्स्याः । रो-
रकाङ्गः-कृष्णपृष्ठो मत्स्यः, शैवलमोजनः, पाठ-
रूप्योदरः, कृष्णवर्णकः, कण्टकमञ्जरीः, कूर्मः-क-
कुंभीरो-महाजक्रसदृशः, ककंटाः-कुलीरः, शुक्ति-
स्फोटः, शंखः-कम्बुः, उदो-जलविडालः, शंख-
शुद्रशंखः, शफरी-शुद्रमत्स्यः, वर्मिः-सर्पाकारः,
का-गार्धेषु कण्टकवलयितो वल्लुः, खलूकी-मत्स्या
ऽन्तर्वक्त्रो, वहिर्निश्वाससुकुः, नक्षो-लम्बाकारः, मक-
सिंहदंष्ट्रः, शिमुमारः-शिमुमः, तिमिः-शतयोजनवि-
तं गिलतीति तिमिंगिलः, राजी-राजीवो व-
चिलिचिमः-शकलीलोहितनयनः सर्वतो लोहित-
प्रायो भूमिधाती । आद्यशब्दाहोमत्स्यादयः ॥ ५३ ॥

मांसमित्याहुरष्टधा ॥ ५४ ॥

स०--इत्यष्टमिः प्रकारैः शास्त्रकारा
माहः ॥ ५४ ॥

प०--इत्येवमनन्तरोक्तेन प्रकारेण सांसम
ऽष्टमिः प्रकारैराहुः ऋष्यमाचार्याः ॥ ५४ ॥

हे०--उक्तानां वर्गाणां मांसत्वमाह-इत्युक्तेन ।
णाष्टप्रकारं सांसमाहुः ॥ ५४ ॥

योनिष्वजावी व्यामिश्रगोचरत्वादन्येति

स०--योनिषु पूर्वोक्तास्वष्टासु मत्स्ये व्यामिश्र
रत्वाद्यामिश्रविषयत्वादजावी व्यामिश्रेऽजावी छा-
ते अनिश्विते । ते हि जांगलेऽपि देशे वर्तन्ते अ-
नजावी इति ख्रीलिंगनिर्देशोऽत्र विवक्षित-
केचित्चनिश्चिताविति निजगद्गुः । तत्र तिति
धनान्पचारी प्रथितः । तत्कथमसौ हि ७

तिष्ठति । ब्रूमः । तत्त्वभावत्वात् । यद्यप्युभयचरोऽयं
याऽपि जांगलस्वभावत्वाज्जांगलोऽयं भक्षणे । अत्र
क्विरत्वं तिष्ठति निश्चितं निमित्तमस्ति । तस्मादयं
गल एव युक्तः । हरिणादीनां च किरातकैव-
दिभ्यो नानादेशप्रसिद्धा संज्ञा वेद्याः ॥ ५५ ॥

प०--योनित्वेतास्वष्टसु मध्ये अजावी-ल्लगलोर-
वनिश्चितौ निश्चयेन नोक्तौ । तस्मात् व्यामिश्रः
गोचरत्वात् व्यामिश्रो जाङ्गलोऽनूपः । ते हि जाङ्ग-
देशं कदाचिदाश्रयन्ते, कदाचिदानूपमेव एकान्तेन ।
इति तिष्ठतिरपि प्राप्नोति, तस्याप्युभयचारित्वात् ।
या चरकमुनिः--“गुरुणमधुरो नास्ति तत्त्वानूपनि-
वृणान् । तिष्ठतिरः सख्यच्छीर्षं श्रीन्दोषाननि-
त्वणान् ॥” यद्यपि तिष्ठतिरुभयचरस्तथापि निय-
मेव हि तिष्ठतिरिजाङ्गलानूपौ द्वावपि निषेवते ।
इसावेकविषयनिषेवणरतिर्जातुचिह्नवत्यन्यत्र पञ्च
तेषां । अजावी तु कदाचिदेकान्ते धन्वदेशमेव,
दाचिदेकान्ते आनूपदेशमेव, चरत एवं स्वभावत्वा-
ज्गमेषयोः ॥ ५५ ॥

हे०--अजाव्योरनुक्तौ हेतुमाह--अजावी-मृगविशेषौ,
निपु-मृगप्रसहामृगाख्यातौ योनिष्ठनिश्चित इत्यनिर्धा-
तौ व्यामिश्रगोचरत्वात् योनित्रयविषयत्वात्, अजाव्यो-
रसत्वेऽपि मृगादिविशेषो नास्तीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

आद्यान्त्याजांगलानूपा मध्यौ साधारणौ स्मृतौ

स०--आदौ भवा आद्या मृगविकिरप्रतुदाख्या
गलचारित्वाज्जांगलशब्दवाच्या एव । महामृगा-
चरमत्सपाख्या आनूपाः । मध्यौ द्वौ विलेशयप्रस-
ख्यौ साधारणौ । जांगलानूपचारिणावित्यर्थः ।
व्याविति द्विवचननिर्देशमाध्यादाद्यन्तानां वर्गाणां
त्येकं त्रिधात्वमनुमीयते त्रिग्रहणमन्तेरेणापि ॥ ५६ ॥

प०--मध्याविति द्विवचननिर्देशादाद्यन्तास्त्रयस्त्रयो
र्गो भवन्ति । आद्यास्त्रयो वर्गा-मृगविकिर-
तुदा जाङ्गलचारित्वाजाङ्गलशब्दवाच्याः । अन्ये
यो वर्गा-महामृगजलचरमत्स्या आनूपा आनूपे एव
रणानूपशब्दवाच्याः । मध्यौ द्वौ वर्गा-विले-
यप्रसहाख्यौ साधारणौ, साधारणदेशचरणान् ५६

हे०--मांसस्य त्रैविध्यमाह--आद्यास्त्रयो मृगविकिर-
तुदा जाङ्गलाः । अन्त्यास्त्रयो--महामृगजलचरम-

त्स्या--अनूपाः । मध्यौ द्वौ--विलेशयप्रसहौ साधा-
रणौ ॥ ५६ ॥

तत्र बद्धमलाः शीता लघवो जांगला हिताः ।
पिचोत्तरे वातमध्ये सन्निपाते कफानुगे ॥ ५७ ॥

स०--तत्र तेषु जांगलानूपसाधारणेषु मध्ये जांगला
बद्धमला ग्रथितं पुरीषं कुर्वति । शीतवीर्या लघवः ।
सन्निपाते हिताः । किंभूते । पिचोत्तरे पिताधिके ।
तथा वातो मध्यो यस्मिंस्तस्मिन्मध्यममस्ति । तथा
कफानुगे कफोऽनुगोऽबलो हीनो यस्मिंस्तस्मिन् स्व-
ल्पेष्मणि ॥ ५७ ॥

प०--तत्रेति निर्धारणे । तत्र तेषु जाङ्गलानूपसा-
धारणेषु मध्ये, जाङ्गला-बद्धमलाः बद्धपुरीषाः,
शीताः--शीतवीर्याः, लघवश्च, हिताः--पथ्याः । सन्नि-
पाते--पिचोत्तरे-पिताधिके, वातमध्ये-नोक्तृष्टे न हीने
न कफानुगे--कफहीने, पिचोत्तरमधिकं च यस्मि-
स्तथा वातो मध्यो यस्मिन्, कफोऽनुगो यस्मिन्
सन्निपाते तस्मिन् हिताः ॥ ५७ ॥

हे०--जाङ्गलगुणानाह--बद्धमला-बद्धपुरीषाः, सन्नि-
पाते--दोषस्त्रयप्रकोपे हिताः, कफानुगे हीनकफे अत्र
त्रैविधिक्रियेशः ॥ ५७ ॥

दीपनः कटुकः पाके ग्राही रूक्षो हिमः शशः ५८

स०--शशोऽग्निदीपनः पाके कटुको ग्राही रूक्षः
शीतश्च । ग्राहिशीतत्वं चाऽस्य जांगलत्वादेव लब्ध-
मित्यतिशयार्थं पुनरिहोपात्तम् । स्वादुक्पायत्वादिकमे-
षामिह युक्त्योक्तम् । संग्रहे तु स्पष्टं कृत्योक्तम् । यथा ।
तत्र बद्धमला रूक्षा मांसानामुत्तमा हिमाः । कषाय-
स्वादुविशदा लववो जांगला हिताः । ताम्रोऽयं हरिणः
कृष्णस्त्रेणो हृद्यस्त्रिदोषजित् । लघ्वीयान् षड्संस्थासौ
ग्राही रूक्षो हिमः शशः । कटुपाकोऽग्निकृत्पथ्यः सन्नि-
पातेऽनिलवर् इति ॥ ५८ ॥

प०--तेषु जाङ्गलेषु मध्ये शशोऽग्निदीपनोऽग्नि-
वृद्धिकृत् । तथा पाके कटुकः । ग्राही संग्रहणशीलः,
रूक्षश्च । हिमः--शीतवीर्यः ॥ ५८ ॥

हे०--तत्र शशगुणानाह--दीपन इति ॥ ५८ ॥

ईषदुष्णा गुरुस्निग्धा बृंहणा वर्तकादयः ।

तित्तिरिस्तेष्वपि वरो मेधाग्निबलशुक्रकृत् ।

ग्राही वर्ण्योऽनिलोद्विक्तसन्निपातहरः परम् ५९

स०--वर्तकादारम्य यावज्जांगलसमातिस्तावत्सर्वे औष्ण्यगौरवस्निग्धत्वैरपैर्युक्ताः । तेष्वपि मध्ये तित्तिरिः श्रेष्ठो मेधादिकरश्च । तथा संग्रहणो वर्ण्यो वाताधिकसन्निपातहरश्च । स च तित्तिरिर्धन्वनूपो च देशे विचार्यतः स्निग्ध उष्णो गुरुवृंहणश्च । तथा च संग्रहे । ध्वनानूपविचारित्वा स्निग्धोष्णगुरुवृंहण इति ॥ ५९ ॥

प०--जाङ्गलेषु मध्ये वर्तकादयो वर्तकात्प्रभृति यावज्जाङ्गलसमास्तावत् सर्वे ईषदुष्णगुरुस्निग्धाः । उष्णगुरुत्वस्निग्धत्वे किञ्चिद्युक्तास्तथा बृंहणाः बृहत्त्वकारिणः । तेष्वपि वर्तकादिषु मध्ये तित्तिरिर्वरः श्रेष्ठः । तथा मेधाग्निबलशुक्राणि । करोति ग्राही-सङ्ग्रहणशीलः । वर्ण्यः-शरीरवर्णकारी । अनिलो वायुरुद्विक्त उल्बणो यस्मिन् संनिपातः तं तथाविधं संनिपातं हरति परमत्यर्थं कृत्वा ॥ ५९ ॥

हे०--वर्तकादिगुणानाह-ईषदिति । वर्तकादयो वर्तको धातिकेत्यादयो जाङ्गलाः । तित्तिरिगुणानाह-तेषु वर्तकादिषु अनिलोद्विक्तं वाताधिकं संनिपातं दोषत्रयप्रकोपे हरते, संग्रहे तु--“ध्वनानूपविचारित्वास्निग्धोष्णगुरुवृंहण ” इति ॥ ५९ ॥

नातिपथ्यः शिखी पथ्यः श्रोत्रस्वरयोदृशाम् ६०

स०--शिखी वर्ही नातिपथ्यः श्रोत्रादीनां पथ्यो वयसः स्तम्भनकारित्वेन पथ्यः ॥ ६० ॥

प०--शिखी-मयुरो, नातिपथ्यः-नातिहितः, किं ताहिं किञ्चिद्धितः । स एव पथ्यो हितः, श्रोत्रादीनाम् । श्रोत्रयोः पथ्यः श्रुतिजननात् । स्वरस्य पथ्यः, स्वयत्वात् । वयसः पथ्यः, शनिप्रवर्धक्यरक्षणान् । दृष्टेः पथ्यो, दृष्टिप्रसादभावात् ॥ ६० ॥

हे०--मयूरगुणानाह-नातिपथ्य इति । नातिपथ्यः नातिस्वस्थाहितो दोषत्रयकारित्वात्, श्रोत्रादीनां तु पथ्यस्त्वद्विचारित्वात् ॥ ६० ॥

तद्वच्च कुक्कुटो वृष्यः ॥ ६१ ॥

स०--तद्वच्च कुक्कुटो मयूरतुल्यगुणो वृष्यश्च ६१ ।

प०--कुक्कुटस्तद्वत् मयूरवत् । नातिहितो, हितस्तु श्रोत्रादीनाम् । तथा वृष्यः-शुक्रवृद्धिकारी ॥ ६१ ॥

हे०--कुक्कुटगुणानाह-तद्वदिति । तद्वन्मयूरतुल्यगुणः ॥ ६१ ॥

ग्राम्यस्तु श्लेष्मलो गुरुः ॥ ६२ ॥

स०--ग्राम्यः पुनः कुक्कुटः श्लेष्मलो गुरुश्च ६२ ॥

प०--ग्राम्यः पुनः कुक्कुटो जनपदसंनिवेशाचारि श्लेष्मलस्तथा गुरुः ॥ ६२ ॥

हे०--ग्राम्यकुक्कुटगुणानाह-ग्राम्य इति । ग्रामि भवो ग्राम्यः ॥ ६२ ॥

मेधाऽनलकरा हृद्याः क्रकराः सोपचक्रकाः ६३ ॥

स०--क्रकरोपचक्रकाश्च मेधागमि च कुर्वन्ति हृद्याश्च ॥ ६३ ॥

प०--सोपचक्रकाः क्रकराः-मेधां, प्रज्ञासमलमदि च कुर्वन्ति मेधानलकराः । हृद्या-हृदि साधवः ॥ ६३ ॥

हे०--क्रकरोपचक्रयोगुणानाह-मेधानलकरा इति । अनलो वह्निः ॥ ६३ ॥

गुरुः सलवणः काणकपोतः सर्वदोषकृत् ॥ ६४ ॥

स०--काणः कपोतो गुरुरलवणखिदोषकृच्च ६४

प०--काणः कपोतः पक्षी-गुरुः, तथा किञ्चिदलवणः, सर्वान् त्रीन् दोषान् करोति सर्वदोषकृत् ॥ ६४ ॥

हे०--काणकपोतगुणानाह-काणकपोतोऽन्योऽलवणकपोतमेदः ॥ ६४ ॥

चटकाः श्लेष्मलाः स्निग्धा वातघ्नाः शुक्रलाः परम् ॥

स०--चटकाः श्लेष्मलादियुक्ता अतिशयेन शुक्रकृतश्च ॥ ६५ ॥

प०--चटकाः-श्लेष्मलाः कफकराः तथा स्निग्धाः । वातं घ्नन्तीति वातघ्नाः । भृशमत्यर्थं शुक्रला वृष्याः ॥ ६५ ॥

हे०--चटकगुणानाह-चरकसाह-“चटका मधुराः स्निग्धाः कफशुक्रविषर्जनाः । संनिपातहराश्चैव श्मन्ना

१ अत्र भृशमिति पाठान्तरम् ।

रस्तस्य च ॥” इति । तत्र संनिपातस्य संयुक्तदोष-
वचनासंयुक्तानेव शून्य दोषान् घ्नन्ति नत्वसंयुक्तान् ।
तएव शमना मास्तस्य चेत्युक्तं तस्मात् स्लेष्मलत्वं
संयुक्तविषयम् ॥ ६५ ॥

रूष्णास्निग्धमधुरा वर्गाश्चातो यथोत्तरम् ।

अशुक्रकृतो बल्या वातघ्नाः कफपित्ताः ६६

स०--अतोऽनन्तरं विलेशयाद्या वर्गा यथोत्तरं
स्त्वैतोष्णत्वेन स्निग्धत्वेन मधुरत्वेन चाधिकाः । यो
स्मादुत्तरो वर्गः स तस्मादुत्त्वादभिरधिक इत्यर्थः ।
था यथोत्तरमेव मूत्रशुक्रकृतो बल्या वातघ्नाः स्लेष्म-
त्तलाश्च ॥ ६६ ॥

प०--अतो जाङ्गलादनन्तरं ये वर्गा विलेशयाद्याः
अथ यथोत्तरमुत्तरमुत्तरमनतिक्रम्य गुरुवोष्णत्व-
नग्धत्वमधुरत्वैश्चाधिकाः । यो यस्मादुत्तरो वर्गः
तस्माद्वर्गादुत्त्वादभिर्युक्तः । तेन विलेशयेभ्यः
तथाः गुरुत्वादिगुणयुक्ताः । प्रसहेभ्यो महामृगाः,
शमूगेभ्यो विष्कराः, विष्करेभ्यो मत्स्याः । तथा
त्रै, शुक्रं कुर्वन्ति मूत्रशुक्रकृतो यथोत्तरमेव । बल्या-
शबहाः । वातघ्नाः--समीरणनाशनाः । कफपित्ते
र्वन्तीति कफपित्ताः ॥ ६६ ॥

हे०--विलेशयादिवर्गाणां गुणानाह--अत एभ्यो जाङ्ग-
भ्यः परे वर्गा विलेशयादयः यथोत्तरं विलेशयेभ्यः प्रसहा
वादिगुणयुक्ताः ततो महामृगास्ततो जलचरास्ततो
स्या इति ॥ ६६ ॥

एवं वर्गपंचकस्य सामान्यगुणानुक्त्वाऽपवादमाह--
पिता महामृगास्तेषु क्रव्यादाः प्रसहाः पुनः ।
वणानुरसाः पाके कटुका मांसवर्धनाः ॥
जीर्णशिग्रहणीदोषशोषार्तानां परं हिताः ६७॥

स०--तेषु वर्गेषु मध्ये महामृगाः शीतवीर्याः ।
व्यमाममांसं भुञ्जते ये ते क्रव्यादाः । क्रव्यादास्तु ये
सहा मार्जारगृध्रोद्धकादयस्ते लवणानुरसाः पाके
टुका मांसवर्धनाश्चातितराम् । जीर्णप्रभृत्यामयानाम-
शयेन हिताः ॥ ६७ ॥

प०--तेषु पञ्चसु वर्गेषु मध्ये महामृगाः--शीताः
तेवीर्याः। क्रव्यादाः--आममांसभक्षकाः । कव्यं मांस-

मदन्ति भक्षयन्ति ये ते क्रव्यादाः। ते च द्विधा--सृगा,
विहंगाश्च । तत्र केचित् क्रव्यादो न सर्वे । ते च
लवणानुरसाः। लवणोऽनुरसो येषां ते प्रधानरसस्या-
न्ते किञ्चिद्द्वयकोऽप्युपलभ्यते सोऽनुरसः प्रधानरसे-
नाभिभूतत्वादव्यक्त एव तिष्ठति । प्रधानरसविजा-
तीयकार्यकर्तृत्वात्तस्य सङ्कावोऽनुमीयत इत्याहुः ।
तथा पाके कटुकाः कटुकं पच्यन्ते । मांसवर्धनाः-
मांसोपचयकराः । तथा जीर्णशिग्रहणीदोषशो-
षार्तानां नराणां परमतिशयेन हिताः पथ्याः ।
जीर्णार्शः--चिरोत्थोऽर्शः । शोषो--राजयक्ष्मा ॥ ६७॥

हे०--तत्र केषांचिद्विशेषः । तत्र महामृगगुणानाह-
शिता इति । क्रव्यादप्रसहगुणानाह--वानरमुषिककुर्लिंग-
मधुहाव्यतिरिक्ताः द्वीप्यादयो मांसाहारत्वात् क्रव्यादप्र-
सहाः, जीर्णैः कालेन पक्वदोषैरशःप्रभृतिभिरार्तानां हिताः,
शोषो--राजयक्ष्मा । संग्रहे तु--चक्षुष्याः स्रष्टविमूढा मांसलाः
कटुपाकिनः” इति ॥ ६७ ॥

नातिशीतं गुरु स्निग्धं मांसमाजमदोषलम् ।

शरीरधातुसामान्यादनभिष्यंदि बृंहणम् ॥ ६८॥

स०--नातिशब्दोऽप्रेषदर्शः । यदि तु प्रतिषेधनमा-
त्रमपीष्टमविष्यदाचार्यस्य ततो नञ एव केवलस्योपा-
दानमकारिष्यत् । तस्मादीषदर्थ एव विवक्षितः । अत
एवं व्याख्यानयति । अदोषलमिति । अल्पदोषलम् ।
यथाऽनतिदग्धो ग्राम इति । शरीरस्य धातुः शरीर-
धातुः प्रकृतत्वात्पुरुषशरीरस्य मांसाख्यो यो धातु-
स्तस्य सामान्यानुव्यत्वादाजं मांसमनभिष्यंदि बृंहणं च।
गुणकृतं चाऽत्र सामान्यं गृह्यते न द्रव्यकृतम् । द्रव्यकृते
हि सामान्ये गृह्यमाणे तुरगोरगादिमांसमपि पुरुषशरी-
रधातोर्मांसाख्यस्य मांसत्वेन समानं भवतीति तदप्यन-
भिष्यंदि बृंहणं च स्थान केवलमाजं मांसम् । गुणकृते
तु सामान्ये गृहीते शरीरधातुसामान्यादाजमेव मांसम-
नभिष्यंदि बृंहणं चेति वक्तुं युज्यते । मांसप्रहणं चा-
त्रोपलक्षणार्थम् । न केवलमाजं मांसं पुरुषशरीरधातुना
मांसाख्येन तुल्यं यावदन्येऽपि ये छागशरीरगता धात-
वस्तेऽपि मनुष्यशरीरधातुना तुल्यगुणस्तेऽप्यनभिष्यं-
दिनो बृंहणाश्च । अनया भंग्या पुरुषमांसस्याऽप्याचा-
र्येणाऽत्र गुणा उक्ताः । ननु बृंहणं यद्वयं तद्वैमाप्य-

मभिष्यंदि च । अपामेवाऽसाधारणो धर्मः स्रवण-
रूपः । तत्कथमनभिष्यंदीत्युक्तम् । ब्रूमः । द्रव्यप्रभा-
वात् ईदृशोऽयं द्रव्यप्रभावो यद्बृंहणमपि द्रव्यमनभिष्यं-
दीति ॥ ६८ ॥

प०—नातिशब्दौ ईषदर्थे प्रवर्तते । तस्माद्रूप-
मात्रशैत्यादियुक्तम् । मांसमाजं तेन नातिशीतवीर्यं,
नातिगुरु । अदोषलम् अकारोऽयमल्पार्थं यथा
अलोमिकैडिका, अनुदरा कन्येति । तेनपद्दोषल-
मीषदनभिष्यन्तीति मनीषितम् । तस्माद्रूपदो-
षमस्याभिष्यन्दि च । दोषोत्प्लेक्षादुच्छ्रान्तवस्था-
भिष्यन्दः । अनभिष्यन्दि अश्लेष्मलमित्यर्थः ।
तथा शरीरधातुसामान्यात् सर्वाकारमप्यदोषम् ।
यद्रूपा हि देहधातवो मनुष्याणां तादृशा छगली-
यानामप्येते देहधातुतुल्यत्वाच्चात्मांसं न काचिदा-
वायां कुरुते । तेन शक्यते वक्तुं निर्दोषमेवेति,
तेन सामर्थ्याल्लब्धं पुरुषशरीरसकलधातुसाहचर्यम् ।
यादृशा मनुष्याणां शरीरधातवस्तादृशा अजाना-
मित्येतया चोक्त्या मानुषस्यापि मांसस्य स्वभावो
निरूपितो भवति । बृंहणं—पुष्ट्यावहम् ॥ ६८ ॥

हे०—अजामांसगुणमाह—अदोषलं दोषविरुद्धम्, त्रिदोष-
प्रमित्यर्थः । तत्र अविरुद्धार्थः । उक्तं हि खारणादिना-
“अथिदाहानातिस्निग्धं नातिशीतलमाभिषम् । छागं लघु
त्रिदोषप्रमनमभिष्यंदि बृंहणम् ।” इति । शरीते नवत्रिदो-
षप्रदेहधातुसामान्यात् छागलं लघ्विति गुरुत्वलघुत्वयोर्गुण-
त्वपाकत्वाभ्यामाधिरोधः । त्रिदोषप्रमलं वातोत्तरत्रिदोषविषयं
किंचित्पित्तकफकरत्वात्, उक्तं च सुश्रुते—“ नातिशीत-
गुरुस्निग्धो मंदपित्तकफः स्मृतः । छागलस्त्वनमभिष्यन्दी
तेषां पीनसनाशनः ॥” इति । ननु बृंहणस्य दध्यद्विराभि-
ष्यंदिद्व्यदर्शनात् कथं बृंहणमनभिष्यंदीति । अत आह-
शरीरधातुसामान्यात् शरीरमर्थान्मनुष्यस्य धातवो रसा-
दयः तैः सामान्यं सहस्रगुणत्वं, बृंहणं मनुष्यधातवस्त-
द्रूपा एवाजस्य, अतोऽप्यंतसाम्याद्बृंहणमनभिष्यंदि यद्वि
कैश्चित्तुणैः समं कैश्चिद्विपरीतं तद्बृंहणं वाभिष्यंदि च । यथा-
स्थानं घृतं, स्थानघृतप्रक्षेपाद्बर्द्धते न चाभिष्यंदते
तदेवोष्णघृतप्रक्षेपाद्बर्द्धतेऽभिष्यंदते च ॥ ६८ ॥

विपरीतमतो ज्ञेयमाविकं बृंहणं तु तत् ॥ ६९ ॥

स०—अतोऽजमांसाद्विपरीतमाविकं मांसमलुण्णं
स्निग्धं गुरु सप्तदोषमभिष्यंदि चेति बृंहणत्वस्याऽपि विपर्यये

प्राप्ते तदपवादमाह । बृंहणं तु तदिति । तुशब्दोऽवधार
बृंहणमेव तदित्यर्थः ॥ ६९ ॥

प०—अवीनामिदमाविकम् । उरध्वं—मांसम्
अत आजमांसाद्विपरीतं ज्ञेयं बोद्धव्यम् । तेन
मांसं नातिशीतलमिदं त्वतिशीतलम् । तन्नातिगु
इदं त्वतिगुरु । तत्पुनर्नातिस्निग्धम् । तत्तु बृंह
मिदं पुनर्बृंहणमेव । अत्र वैपरीत्यं नास्ति ॥ ६९ ॥

हे०—आविकमांसगुणानाह—विपरीतमिति ।
आजमांसाद्विपरीतमतिशीतगुरु, स्निग्धं, त्रिदोषकरमा
प्यदि च विपरीतत्वात्कर्तव्यं प्राप्त आह—अजाव्योः प्रस
प्रस्तावे गुणकथनमर्निश्रिततत्वेऽपि प्रायः प्रसहत्वापनार्थं
अतएव सुश्रुतेन ग्राम्येण पठितौ—“ अश्वाश्वतरं
खरोध्रुवस्तोरभ्रमेदःपुच्छप्रभृतयो” ग्राम्या इति ग्राम्याश्च
प्रसहपूजाः ॥ ६९ ॥

शुष्कासाश्रमाऽत्यग्निविषमज्वरपीनसान् ॥
कार्श्यं केवलवातांश्च गोमांसं संनियच्छति ७०

स०—गोमांसं शुष्कासादीन्निष्यच्छति ॥ ७०
प०—गोः मांसं गोमांसं—तच्छुष्कासादीन् निष्यच्छा
निवारयति । श्रमः—लेदः । अत्यग्निवैद्यमाणः
विषमज्वरः—संततादिः । पीनसः—प्रतिश्यायः । काशः
कुशत्वम् । केवलवातः—शुद्धवातः ॥ ७० ॥

हे०—गोमांसगुणानाह—शुष्कासाः—कफादिछीवनरा
तः । केवलवातान् शुद्धवातं जानु व्याधीन् बहुवचनाद्वा
शब्देन वातव्याधयो गृह्यन्ते ॥ ७० ॥

उष्णो गरीयान्महिषः स्वमदाब्जबृहत्त्वकृत ७

स०—महिष उष्णो गुरुतरः स्वप्रादींश्च करोति । गु
शब्दादीयसुनि प्रियस्थिरेत्यादिना गरादेशः । दाढ्यमि
वर्णदृढेत्यादिना ष्यञ् ॥ ७१ ॥

प०—महिषः—उष्णवीर्यः, गरीयान्—गुरुतरः । तथा स्वप्
दाढ्यं बृहत्त्वकृतं—निद्रार्थैर्यथस्थूलत्वं करोति
त्यर्थः ॥ ७१ ॥

हे०—महिषगुणानाह—गरीयानन्वेष्यो मांसेभ्यो गुरु
स्वप्नो निद्रा ॥ ७१ ॥

तद्ब्रह्मराहः श्रमहा रुचिशुक्लप्रदः ॥ ७२ ॥

स०—ब्रह्मरुचकरस्तद्ब्रह्ममहिषगुणो ज्ञेय इत्यर्थः । तस
श्रमहा रुचादिप्रदश्च ॥ ७२ ॥

प०—बराहः-शूकरः, तद्वत् महिषवत्, गुणैर्विज्ञेयः ।
त पुनः श्रमहा-श्रमघ्नः । तथा रुचिशुक्रबलानि प्रक-
रणं ददाति रुचिशुक्रबलप्रदः ॥ ७२ ॥

हे०—बराहगुणानाह—तदस्महिषवत्, ननु—“स्वेदनं
हृणं वृष्णं तर्पणं शीतलं गुरु । श्रमानिलहरं क्षिप्रं बाराहं
लवर्द्धनम् ॥” इति सुश्रुतेन शीतत्वमिह तु तद्वद्वचनादु-
पगत्यमिति विरोधः, नचातिदेशिकमुपगत्यमौपदेशिकेन
पीतत्वेन बाध्यत इति बाध्यं, ‘स्वादस्लपाकं क्षिप्रघोषं वातघ्नं
हृणं गुरु । स्वेदनं तर्पणं हृद्यं वस्यं शौकरामिमयम् ॥’
ति खारणादिवचनादुपगत्यस्यासौपदेशिकत्वात् । नैवम्
प्राप्तवस्य स्पर्शविषयत्वात् । स्पर्शोष्णं, शीतवीर्यमायु-
गोदकादिस्वेदनं दृष्टं नतुपगवीर्यमपि स्पर्शशीतं कां-
शकादिहिमं च स्वेदनम् अतो युक्तैवेयं विषय-
प्रवस्था ॥ ७२ ॥

तस्याः परं कफकराः ॥ ७३ ॥

स०—गुरुष्णक्षिप्रमधुरा वर्गाश्चातो यथोत्तरमित्यनेन ।
क्षणेनाऽतिगुरुष्णस्निग्धमधुरत्वमतिशूशुक्रकृष्णमति-
स्थल्वमतिवातघ्नत्वमतिकफपित्तलत्वं च मत्स्यानामुक्तम् ।
रं कफकरा इत्यनेनाऽतः कफरुचिमा मत्स्या इति बोध-
ति । संग्रहे स्पष्टार्थमेवमुक्तम् । कफपित्तकरा मत्स्याः परं
वननाशना इति ॥ ७३ ॥

प०—मत्स्याः-रोहितपाठीनप्रभृतयः, परमतिशयेन
कफराः-श्लेष्मलाः ॥ ७३ ॥

हे०—मत्स्यगुणानाह ॥ ७३ ॥

त्रिलिचीमन्त्रिदोषकृत् ॥ ७४ ॥

स०—चिलिचीमन्त्रो मत्स्यन्त्रिदोषकरः ॥ ७४ ॥

प०—तेषु मत्स्येषु मध्ये चिलिचिमो मत्स्यविशेष-त्रीन्
षाम् वातादीन् करोतीति त्रिदोषकृत् ॥ ७४ ॥

हे०—चिलिचीमगुणानाह—चिलिचीम इति ॥ ७४ ॥

विरोहितगोषैणाः स्वे स्वे वर्गे वराः परम् ७५

स०—लावादयः । स्वस्ववर्गेषु वरतराः । तत्र लावो-
क्तिरेष्वतिश्रेष्ठः । रोहितो मत्स्येषु । स हि प्रतिस्रो-
विचारी । आकाशप्लवनश्च । तथा चोक्तम् ।
तिस्रोतोविचारित्वादाकाशप्लवनेन च । रोहितः

प्रवरस्तेषामिति । गोधा च बिलेशयेषु वरा । एणो
मृगेष्विति ॥ ७५ ॥

प०—लावाद्याः स्वे स्वे आत्माये आत्माये वर्गे गुणे परं
प्रकृष्टं कृत्वा वराः श्रेष्ठाः प्रधाना इत्यर्थः । तेन लावः
पक्षी विष्किरेषु वरः । गोधा बिलेशयेषु, एणो मृगेषु
मध्ये वरः ॥ ७५ ॥

हे०—मांसेषु वरं निर्धारयति—लावेति । लावो-विष्कि-
रेषु वरः, रोहितो—मत्स्येषु वरः, गोधा-बिलेशयेषु, एणो-
मृगेषु परमिति वरेभ्योऽपि वराः । वरास्तु संग्रहे उक्ताः—
“एणः कुरंगो हरिणः शशो लावः कपिञ्जलः । तित्तिरिः
क्रकरो गोधा श्वाविद्वधो मृगाविपः ॥ बर्हिणः सारिका
न्युक्कुर्हो रोहितकच्छपी । वर्मा चाड्याः स्ववर्गेषु प्रवरा-
स्तेष्वपि स्मृताः ॥ लावैणगोधा सिंहश्च निन्दितो
गौः सददुर्गः । ऋक्षः काणः कपोतश्च शेषमुक्तं यथा-
यथम् ॥” इति ॥ ७५ ॥

मांसं सद्योहतं शुद्धं वयःस्थं च भजत् ॥ ७६ ॥

स०—मांसं सद्योहतं भजेत् । सद्योहतस्य मांसं भजदि-
त्यर्थः । तथा शुद्धं स्वास्थ्यादिरहितम् । तथा वयसि
तिष्ठतीति वयःस्थम् । यद्यपि सर्वं मांसं वयःस्थमेव
तथाऽपीह वयःस्थमित्युक्त्या शोभनं तस्य वय इति
गम्यते । तस्माच्चूनः प्राणिनो मांसं भजेत् बालवृद्धयो-
रिति ॥ ७६ ॥

प०—सर्वं मांसं सद्योहतं तत्कालव्यापादितं तथा शुद्धं
विषाद्यनुपहितं वयःस्थं तरुणानां सम्बन्धि न पुन-
र्बालानां वृद्धानां तेषां सदोषत्वात् । तथा च संग्रहे
“गुरुष्वङ्गानि बालानां कषायमधुरं पलम् । वृद्धानां
स्नायुभूयिष्ठमवत्यं गुरु दोषकृत् ॥” इति ॥ ७६ ॥

हे०—मांसभजनं नियच्छति—मांसमिति । सद्योहतं च
तत्कालव्यापादितं मृगादिजं शुद्धमस्यादिरहितं वयःस्थं
तरुणम् एभ्योऽन्यत्र सेव्यमित्यर्थः ॥ ७६ ॥

त्यजेत् ।

मृतं कृशं भृशं मेघं व्याधिवारिविषैर्हतम् ७७ ॥

स०—मृतं स्वयं मृतं न भजेत् । अविज्ञातस्वरूपेण
व्याधिना मृतस्य प्राणिनो यन्मांसं तत्त्यजेदित्यर्थः । कृशं
दुर्बलं न भजेत् । तथा भृशं मेघमतिमेदुरं मांसं

त्यजेत् । तथा व्याधिना निर्ज्ञातस्वरूपेण हतस्य वारिणा विषेण च हतस्य निर्जीवीकृतस्य यन्मांसं तस्यजेत् ।
 संसहे तु हंसादीनां विशेषा उक्ताः । यथा । हंसः
 स्वरकरः पितरक्तजिम्बधुरो हिमः । कुलीरः परमं
 कृष्यो बृंहणः प्रीणनो गुरुः । गोधा नियच्छति
 विषं मृषिकः शुक्रवर्धनः । गुरुष्यङानि बालानां
 कषायमधुरं पलम् । हृद्धानां स्नायुभूयिष्ठमबल्यं गुरु
 दोषलमिति ॥ ७७ ॥

प०--सर्वं मांसं स्वयं मृतं त्यजेत् । तथा कृशं क्षीण-
 धातुस्नायवाक्षिशेषं भृशमत्यर्थं मेघं मेदुरं पलं त्यजेत् ।
 तथा व्याधिना वारिणा विषेण वा हतं मांसं
 त्यजेत् ॥ ७७ ॥

हे०--तस्यैवापि मृतादीन्यपवादितं--त्यजेदिति ।
 मत्स्योहृतमपि केन हतमिति न ज्ञायते तन्मृतं कृशमपुष्टं,
 मृधं, मेघम्, अत्यन्तपुष्टं, व्याधिहृतं स्वरविना हतं,
 वारिहृतं जलमञ्जनादिना, विषहृतं विषदिग्धश्लेष्णे सर्पा-
 दिना वा ॥ ७७ ॥

पुंस्त्रियोः पूर्वपश्चादं गुरुणी गर्भिणी गुरुः ॥
 लघुयोऽपि चतुष्पात्सु विहंगेषु पुनः पुमान् ।
 शिरःस्कंधोरुपृष्ठस्य कट्याः सक्थनोश्च गौरवम् ।
 तथा मपकाशययोर्थापूर्वं विनिर्दिशेत् ।
 शोणितप्रभृतीनां च धातूनामुत्तरोत्तरम् ।
 मांसाद्वरीयो वृषणमेद्रवृषकयकृद्गुदम् ॥ ७८ ॥

स०--पुंस्त्रियोः पूर्वपश्चादं यथासंख्यं गुरुणी । पूर्वं
 च पश्चं च पूर्वपश्चं तयोरेवं । पुंसः पूर्वार्धं गुरु स्त्रियः
 पश्चादं पुंस्त्रियर्थः । गर्भिणी गुरुः गर्भिणीमांसं गुरु ।
 चत्वारः पादा येषां ते चतुष्पादस्तेषु चतुष्पात्सु गवा-
 दिषु मध्ये स्त्री लघुः । चतुष्पादितिसंख्यासु पूर्व-
 स्थेऽन्तलोभः । विहंगेषु द्वित्रेषु तु पुमान् लघुः ।
 शिरःप्रभृतीनां मांसानां यथापूर्वं गुरुत्वं निर्दिशेत् ।
 एष सक्थ्यादिसंख्यः शिरोमांसं गुरुतममित्यवति-
 ष्ठते । आमपकाशययोश्च यथापूर्वं गुरुत्वं निर्देशः ।
 तेन पकाशयादामाशयो गुरुः । रक्तादीनां धातूनां
 यथोत्तरं गुरुत्वं निर्दिशेत् । तेन लोहितान्मांसं
 गुरु मांसाभेद इत्यादि । मांसाद्वरीयो वृषणमेद्र-

वृषकयकृद्गुदमित्यत्राऽयुत्तरोत्तरमित्युत्तरते । तेन मांसा-
 द्गुरुतरो वृषणस्तस्मान्मेद्रो यावत्सर्वं गरिष्ठं गुदं निर्दि-
 शेत् । इति मांसवर्गः ॥ ७८ ॥

प०--सर्वेषां प्राणिनां पुंसां स्त्रीणां च यथासंख्येन पुंसं
 पूर्वार्धं शिरःप्रभृति नाभ्यवसानं गुरु, स्त्रीणां पुनः
 पश्चार्धं नाभेरधोऽगं सर्वगुहागर्भिणीपुनः सर्वा समस्ता
 गुरुः । चतुष्पात्सु चतुश्चरणेषु, हरिणच्छागमेपमहिपा-
 दिषु मध्ये योषित् स्त्री लघुः । विहंगेषु-पक्षिषु, लावहंस-
 मयूरकुक्कुटादिषु मध्ये पुमान् लघुः । शिरःप्रभृती-
 नामङ्गानां-यथापूर्वं-पूर्वमनतिक्रम्य, गौरवं-गुरुत्वं
 विनिर्दिशेत्-जातीयान् । तेन सक्थिमांसात् कटि-
 मांसं गुरु, कटिमांसात् पृष्ठमांसं गुरु । पक्त्वाद्याह-
 रस्य स्थानं पकाशयो, नाभेरधः । आमस्याहारस्य
 स्थानमामाशयो नाभेरध्वम् । तथा च मुनिः-
 “नाभेः स्तनान्तरं जन्तोऽमाशय इति स्मृतः”
 रक्तादीनां पण्णां धातूनामुत्तरोत्तरं गौरवं विनिर्दि-
 शेत् । तेन रक्तान्मांसं गुरु, मांसाभेदः, मेदुसं-
 ऽस्थि, अस्थनो मज्जा, मज्जः शुक्रं गुरुतमम् । मांसा-
 न्-समस्तदेहजात् वृषणादिमांसं गरीयो-गुरुतरम् ।
 अत्र वृषणौ फलकोशापरपर्यायौ । मेद्रं-लिङ्गम् ।
 वृक्-कोष्ठाङ्गम् । यकृतं-कालीयम् । गुदं-पादुः । अत्र
 मांसानां स्त्रीपुंसकृतां विशेष एकयोनितः । भिन्नयो-
 नीनां चोत्सर्गापवादस्थितार्थोपबृंहकवचनविकल्पसं-
 यथायोगं स्वबुद्ध्या परिकल्पनीयम् । इति
 मांसवर्गः ॥ ७८ ॥

हे०--अवयवादिविशेषेण गुरुलाघवमाह-पुंसः पुंस्त्रि-
 म्भ्य मृगादेः शरीरस्य पूर्वार्धं नाभ्यादिशिरोऽन्तं गुरु, स्त्री-
 णां तु पश्चार्धं नाभेरधोभागं गुरु, गर्भिणी तु सर्वैव गुरु-
 रिति । चतुष्पात्सु मध्ये योषित् स्त्री लघुः, विहंगेषु
 पक्षिषु मध्ये पुमान् लघुः, शिरस्कंधोर्गर्भिति । यथापुं-
 मध्ये पृष्ठस्य कट्याः सक्थोरिति, पृष्ठादित्रयस्य यथापुं-
 गौरवं निर्दिशेत् । सक्थिमां कटी गुरुः, कट्याः पृष्ठं
 गुर्भिति । सक्थिशब्देन जंघे ग्राह्ये ऊर्ध्वः पृथग्गृहणात्,
 शिरोवत्यादगौरवमिति । खारणादिना पादयोः शिरस्तुल्य-
 त्ववचनात् चकारात् पादयोश्च गौरवं विद्यात् शिरःस्कन्धो-
 र्गणश्च गौरवं विद्यात् ऊरुभ्यां स्कंधो गुरुः, ताभ्यां शिरां
 गुर्भिति । ऊरुस्कंधशिरः सक्थिकटीपृष्ठानां यथोत्तरं
 गौरवमित्यर्थः । उक्तं च सुश्रुतेन तथा-“सक्थिस्कंध-
 कोष्ठशिरःपादकरकटीपृष्ठचर्मकालेयकयकृदन्वाणीति”

कालेयं वृक्षः तथा मपकासययोः पकाशयादामाशयो गुरु-
रित्यर्थः । शोणितप्रभृतीनामुत्तरोत्तरं शोणितादिभिः शब्दैः
शोणितसारदयो लक्ष्यन्ते, तेन शोणितसारस्य
प्रणिनो मांसात् मांससारस्य मांसं गुरु, ततो
भेदः सारस्य, ततोऽस्थिसारस्य, ततो मज्जसारस्य,
ततः शुक्रसारस्येति । तत्वेवेचेत् त्वकृशब्देऽपि ग्राह्ये
यक्षयति हि—“त्वमक्तादीनि सत्त्वान्तात्त्वग्राण्यष्टौ यथोत्तरम् ।
बलप्रमाणज्ञानार्थं साराण्युक्तानि देहिनाम् ।” इति सत्यं, किंतु
त्वमसारस्यामांसत्वेनानुपयोगात् सत्त्वसारतिर्यक्त्वसंभवाद-
ग्रहणं, रक्तादिधातुनामेव यथोत्तरं गुरुत्वे व्याख्यायमाने
को दोष इति चेत् तत्र, मांसप्रस्तावे तेषामप्रस्तुतत्वात्,
सुश्रुतेऽपि स्थानादिकृतं तु मांसस्य गुरुलाघवमुपदेक्ष्यामः
तद्यथा—“रक्तादिशुक्रान्तेषु धातुपुत्तरोत्तरा गुरवः ”
इत्युक्तम् । तथा चरकः—“ वराः शरीरावयवाः स्वभावे
धातवः क्रियाः । लिङ्गे प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन्
रीक्ष्यते ॥” इति । शरीरावयवादिबद्धातूनां गुरुलाघवेऽनु-
वेनोपादानात्, किंच धातवश्चेद्विचक्षितास्तदा रसादीना-
मेति । नृथादिति मांसाद्वयणादि यथोत्तरं गरीयः, वृ-
षान्मेदं, मेदाद्वृक्षौ, वृक्षाभ्यां यकृत्कालखण्डं, ततो गुदम् ।
तांसादिति । शिरोमांसात् यदाह स्वारणादिः—“सक्थिस्क-
गुदुरः शीर्षं मुष्कौ त्वक् मेहनं कटिः । वृक्षौ यकृद्गुदे च
यादासिपांमेधमेव च ॥ गुरुत्तरोत्तरं विद्याच्छिरोवत्पाद-
गौरवम् ॥” इति । ननु स्वारणादिः त्ववोऽधिकं कथं
गौरवमाह—शिरःपादयोस्तुल्यम् । सुश्रुतस्तु शिरसो-
धिकं पादयोः, कट्या अधिकं त्वचः । तत्किमत्र
माणम् उच्यते, त्वक्चर्मणोरर्थभेदादविरोधः । नहि त्वगे-
र्धर्मं कितर्हि बाह्या त्वक संहतिश्चर्म, शिरः पादमिति
द्वैकत्वे कृत्वा क्रोडाच्छिरोःपादं गुर्विति व्याख्येयम् ।
तु क्रोडाच्छिरस्ततः पादाविति । संप्रहे तु—“ ताम्रोऽत्र
रिणः कुणालेष्णेणो हृद्यलिदोपकृत् । लघीयान्
डूरसश्चासौ ग्राहो रूढो हिमः शयाः ॥ कटुपाको-
मिद्वत्स्थः संनिपातेऽनिलावरे । तद्वत्पावोऽपि रुक्षश्च
तंचिद्रक्षः कपिजलः ॥ पारावताः कपोताश्च तद्वद्वन्याः
पूजिताः । गोधा नियच्छति विषं मूषकः शुक्रवर्द्धनः ॥
सः स्वरकरः पित्ररुजिन्मदुरो हि सः । प्रतिलोतो-
त्पारित्वादाकाशखलेनेन च ॥ रोहितः प्रवरस्तेषां परं
वलिचिमो वरः । अगोचरविचारित्वात्सर्वदोषको हि

१ अत्र त्वगेव चर्मं कितर्हि बाह्यत्वकसंहतिरिति खपुस्तके
यते ।

सः ॥ कुलीरः परमं वृष्ये वृंहणः प्रीणनो गुरुः । गुरुण्य-
ण्डानि बालानां कपायमयुरं पलम् ॥ वृद्धानां कौतुमुचि-
मवत्यं गुरुदोषकम् ॥” इति । इति मांसवर्गः ॥ ७८ ॥
मांसवर्गादनन्तरं शाकवर्गो निगद्यते—

शाकं पाठासर्षां प्रपासुनिपण्यसतीनजम् ॥
त्रिदोषघ्नं लघु ग्राहि सगजश्ववास्तुकम् ७९

म०—पाठादिजं शाकं त्रिदोषघ्नं लघु ग्राहि च
तद्वद्वाजश्वववास्तुकम् ॥ ७९ ॥

प०—मांसवर्गोपदेशादनन्तरं शाकवर्ग-मेव न-
मिति पारिषोप्यात्स्यारम्भः ॥ पाठादिजं शाकं—जीन-
दोषान् हन्तीति त्रिदोषघ्नम् । तथा लघु, ग्राहि—
संयहशीलं तथा सराजश्वकं, वास्तुकं—त्रिदोषघ्नम् ।
पाठा—पापचेलिका । सुनिपण्यं मुहकं, चतुष्पत्र-
श्चाङ्गेरीसदृशः पानीयमध्ये कचिद्भवति । स-
तीनो राजश्वकः, क्षुद्रिदोषघ्नोपरपर्यायः ॥ ७९ ॥

हे०—अथ शाकवर्गः । सेदादिमंसद्रुमीन्द्रियवयव-
शाकम् । तत्र पाठादिगुणानाह—पाठा भवेच्छ, पाठी—
कचूरः, दूषा—कासमयिकाः । कासमयसदृशो, सुनिपण्यः
वतुलचोर्गरीसदृशोऽणः, सतीनो—विणुकपोतः, राज-
श्ववो—तुम्बिका, वास्तुकः—कङ्कवारतुकः । अत्र केपांवि-
द्विरोपः ॥ ७९ ॥

सुनिपण्योऽपि कृद्बृष्यस्तेषु ॥ ८० ॥

स०—तेषु मध्ये सुनिपण्यः स्वस्तिकारलो जलमध्ये
भवति । पत्रैश्चांगेरीतुल्योऽपि कृद्बृष्यः ॥ ८० ॥

प०—शाकेषु मध्ये सुनिपण्योऽपि करोतीत्यभि-
कृत् । तथा वृष्यः—शुक्लः ॥ ८० ॥

हे०—तत्र सुनिपण्यगुणानाह—सुनिपण्य इति ॥ ८० ॥

राजश्वः परम् ।

ग्रहण्यशोविकारघ्नः ॥ ८१ ॥

स०—राजश्वः क्षुद्रोपनो राजशाकादयोऽत्यर्थं
ग्रहण्यशोविकारघ्नः ॥ ८१ ॥

प०—तेषु पाठादिषु मध्ये राजश्ववः परमत्यर्थं
ग्रहण्यशोविकारघ्नं हन्ति ॥ ८१ ॥

हे०—राजश्वगुणानाह—राजश्व इति ॥ ८१ ॥

१ अत्र “कफभृतिप्र” इति पाठान्तरम् । २ “शयन”
इति पाठान्तरम् ।

वचोभेदि तु वास्तुकम् ॥ ८२ ॥

स०—वास्तुकं तु पुनः टक्कवास्तुकाख्यं वचोभेदि
पुरीषस्य भेदनम् ॥ ८२ ॥

प०—वचोभेदि—सरम् ॥ ८२ ॥

हे०—वास्तुकगुणानाह—वचोभेदीति । वचोभेदि
सरम् ॥ ८२ ॥

हंति दोषत्रयं कुष्ठं वृष्या सोष्णा रसायनम् ॥
काकमाची सरा स्वर्या ॥ ८३ ॥

स०—काकमाची त्रिदोषघ्नी कुष्ठनाशनी वृष्या
किंचिदुष्णा सरा भेदिनी स्वरहिता च स्वर्या । स्वा-
स्थ्यसंवाहकत्वेन च रसायनसादृश्याद्रसायनम् ॥ ८३ ॥

प०—काकमाची—दोषत्रयं वातं, पित्तं, क्लेष्माणं
हन्ति । तथा कुष्ठं हन्ति । वृष्या—शुक्लला । सोष्णा-
किञ्चिदुष्णा । रसायनी—आयुर्वृद्धिं करोति । सरा-
भेदिनी । स्वर्यी—कंठया ॥ ८३ ॥

हे०—काकमाचीगुणानाह—काकमाची—कामाता । वचु
सुश्रुतेनोक्तं तित्तां काकमाची—पित्तं वद्धयत्युष्णवीर्यत्वा-
त्सेति । तदत्यर्थं केवलपित्तकरा च ॥ ८३ ॥

चांगेर्यम्लाग्निदीपनी ।
अहृण्यशोऽनिलश्लेष्महितोष्णा ग्राहिणी लघुः

स०—चांगेरी क्षुद्राण्डिकाभ्रमला चाग्निदीपनी ग्रह-
ण्यादिषु हिता । उष्णवीर्या ग्राहिणी लघ्वी च ॥ ८४ ॥

प०—चाङ्गेर्यम्ला—रसे तथाऽरसे तथाऽग्निदीपनी
बाह्वि दीपयति । अहृण्यादीनां हिता । उष्णा वीर्या ।
ग्राहिणी—समग्रहणशीला तथा लघुः ॥ ८४ ॥

हे०—चांगेरीगुणानाह—चांगेरी—अल्पपत्रिका ॥ ८४ ॥

पटोलं सप्तलरिष्टशङ्खैश्चावल्गुजाऽमृताः ।
वेप्राश्च बृहती वासा कुन्तेली तिलपर्णिका ॥
मण्डूकपर्णी कर्कोटकारवेल्कपर्पटाः ।
नाडीकलायं गोजिह्वा वार्ताकं वनतित्तकम् ॥
करीरं कुलकं नदी कुचेला शकुलादनी ।

कटिलं केम्बुर्कं शीतं सकोशातकर्कशम् ॥
तित्तं पाके कटु ग्राहि वातलं कफपित्तजित्

स०—पटोलादीनि कर्कशातान्यष्टाविंशतिः शी-
वीर्याणि तित्तानि पाके कटूनि ग्राहिणि वातला
कफपित्तघ्नानि च । सप्तला सातला । अरिष्टो निम्बः
शङ्खैर्ष्टांगारवल्लिका । अवल्गुजा बाकुची । अमृ-
गुडूची । वेप्रा वंशसदृशस्तस्याग्रम् । वासा वृषः
कुन्तेली सूक्ष्मतिलजातिः । तिलपर्णी बदरकः । मण्डू-
पर्णी (उदरीकानी प्र०) वा ग्राही । कर्कोटकारवेल्क पुः
प्रथित एव । पर्पटः शीतप्रियाख्यः । नाडीकला
सकुलाक्षकः सुवर्चलाभेदः । गोधूमिका तु गोत्रि-
गोजी क्रोष्टुकमूलिका । वनतित्तकं वत्सकः
कुलकं काकतिदुकः । नन्दी जयवृक्षश्च शब्दितः
कुचेला पाठा । शकुलादनी कटुका । कटिलं दीर्घप-
वर्षाभूः । कोशातको घंटोलः । कर्कशं
कपिलकः ॥ ८५ ॥

प०—पटोलादि सकोशातकर्कशान्तं शा-
शीतं-शीतवीर्यं, तित्तं रसे, कटुकं पाके, ग्राहि
शङ्खदादि स्तम्भयति । वातलं—वातजनकम् । कफ
पित्तं जयतीति कफपित्तजित् । पटोलं कुल-
शोक्तम् । सप्तला—सातला । अरिष्टो—निम्बः । शङ्खै-
ष्टा—अङ्गारवल्लिका । अवल्गुज—सोमराजी । अमृत
गुडूची । वेतसापं—वेतसप्रान्तम् । बृहती—सिंहो-
वासा—वृष आटस्वकपर्यायः । कुन्तेला—सूक्ष्मतिल
जातिः । तिलपर्णिका—वाधकः । मण्डूकपर्णी—मण्डूकी
कर्कोटकं—कर्कोडकम् । कारवेल्कं—करलकम् । पर्पटः
शीतप्रियाख्यः । नाडीकलापं—शकुलाख्यः सुवर्च-
लाभेदः । गोजिह्वा—गोजा, क्रोष्टुकमूलापरपर्यायः
वनतित्तको—वत्सकः । कुलकं—काकतिदुकः । नन्दी
जयवृक्षश्च शब्दितः । कुचेला—पाठाभेदः । शकुला-
दनी कटुका । कटिलं—रक्तपुष्पं वर्षाभूः । कोशा-
तकः—पटोलः । कर्कशः—कम्पिलकम् । सामान्यगुण
उक्ताः ॥ ८५ ॥

हे०—पटोलादिगुणानाह—पटोलः—राजीफलः, सप्तला-
सातला, अरिष्टो—निम्बः, शङ्खैर्ष्टा—अंगारवल्लि, अवल्गुजो-
बाकुची, अमृता—गुडूची, वेप्रा—वंशसदृशः तस्याग्रमम-

गः बृहती द्विधा—सिंही, व्याघ्री च । वासा—आटरूपः, तली—चुड्चुसदृशी; दीर्घपत्रा, तिलवर्णिका—बदरकः, डुकपर्णी—ब्राह्मी, कर्कोटं—कर्कोटीफलं, कारवेल्कं—वीफलं, पटो—ज्वरप्रसः, नाडीकलायो—मत्स्याक्षः, जिह्वा—दासिपत्रिका, वार्ताकं—वृताकं, वनतिककं—राततिककम्, करीरं—रूढपत्रं, कुलकं—काकतिडुकं, गी-मेपशुंगी, कुचेल—कुण्णपाठा, शकुलादनी—कटुरोगी, कटिल्ले—रक्तपुनर्नवा, कैवुकं—प्रसिद्धं, कोशातकं—विषमं, कर्कोशं—कंपिल्लम् । पटोलादिकं शीतलिकागुणम् । अत्र पटोलनिवाऽवल्लुजाभूतावेवाग्रकर्कोटकाश्लेषु विवादः । तत्र पटोलफलं प्रति सुश्रुतः—कफपित्तहरं प्रण्यमुणं तित्कमवातलम् । पटोलं कटुकं ५ द्रव्यं रोचनदीपनम् ।” खारणादिः—“सस्नेहोष्णः स्वादु पाके दोषानुलोमनम् । उक्तं तित्कं त्रिदोषघ्नं कं निवपटोलयोः ॥ तथा पटोलनिवं वातघ्नं तित्कमन्यनुलम् ।” तत्र खारणाद्युक्तं त्रिदोषघ्नत्वं ग्राह्यम् अन्यव्यानुपपत्तेः, वाग्भटोक्तस्य हि वातलमित्यस्य सतलाभरन्वयेन सार्थकत्वात् । पटोलस्य कफपित्तहरादिभिः । एव हरिश्चन्द्रजैजिण्टादयश्चोकारा अपहृतव्यक्तव्यतिरेकेण गणगुणा इत्याहुः । सुश्रुतोक्तस्य त्वलशब्दस्य वातप्रत्ययेयार्थः । विरुद्धार्थत्वात्तत्रः । पि वातोदासीनत्व—वातलवयोः सहानवस्थानलक्षणो षोऽस्ति तथाप्यवातलशब्देन वातोदासीनत्वं न ग्राह्यं, न्तरविरोधस्य तदवस्थत्वात् । अथवा अवातलशब्देन ग्रहणभाव उच्यते, स च वातप्रत्ययेऽप्यस्तीत्यविरोधः । एव रसमेदीये वक्ष्यति “तित्कं कटु च भूयिष्ठमद्रव्यं कोपनम् । ऋतेऽमृतापटोलीभ्यां शृटीकुण्णारसोः ।” इति । माधवकरोऽप्याह—“पटोलपत्रं पित्तघ्नं च चास्य कफापहा । फलं त्रिदोषशमनं मूलं तस्य चनम् ॥” इति । उष्णत्वशीतलव्योक्तत्वं ग्राह्यम् । वकाशत्वात् शीतलत्वं, वातलत्वं च सावकाशम् । तु खारणाद्युक्तं त्रिदोषघ्नत्वं फलविषयं सहेहत्वादीनां एव संभवात् पटोलाहाह्वयार्थः । चरकसुश्रुतायुक्तं लवं पत्रविषयम् । अवल्लुजस्य पित्तकरत्वे वातप्रत्येः—खारणादिः—“अवल्लुजः सैवगजः पित्तकृत्कफजित् ।” इति तत्फलविषयं धान्यवर्गे पाठात् । अतः संग्रहे—“अवल्लुजं सैवगजं फलं वातकफप्र-” इति । पित्तघ्नत्वं, वातघ्नत्वं च पत्रविषयम् । तोऽप्याह—“अवल्लुजः कटुः पाके तित्कः पित्त-

कफापहः ।” इति । सुडुल्यास्त्रिदोषघ्नत्वमुष्णत्वं चोक्तम् । संग्रहे—“तिकाभूता त्रिदोषघ्नी ग्राह्येषुष्णा रसायनी । दीपनी ज्वरतृदाहकामलावातरक्तनुत् ॥” इति । तत्र त्रिदोषघ्नत्वोष्णत्वे ग्राह्यं अनवकाशत्वात् । वातलत्वशीतलत्वे तु पटोलवसावकाशो । तथा वेनाघे खारणादिना त्रिदोषघ्नत्वमुक्तं—“चुड्चुर्मंसरिका पाठा वेनाघं मुनिपणकम् । शटीशाकं च संग्राहि दोषत्रयहितं लघु ॥” इति । तत्र त्रिदोषघ्नत्वं ग्राह्यं, हारीतेन वातलस्यापेहितत्वात् । सर्वे तित्कं वातलमवृष्टं चान्यत्र वेनाग्रपटोलादिति सुश्रुतेन अनुक्तत्वाच्च । “आटरूपकवेनाग्रमुडुच्चीनिवपटोः । किराततित्कसहितास्तित्काः पित्तकफापहाः ॥” इति । कर्कोटकारवेल्कयोः सुश्रुतेन वातघ्नत्वमुक्तं—“कफयातहरं तित्कं रोचनं कटुकं लघु । वार्ताकं दीपनं प्रोक्तं जीर्णसक्षारपित्तलम् ॥ तद्वत्कर्कोटकं विद्यात्कारवेल्कमेव च ॥” इति । तत्र वातलत्वं ग्राह्यम्, आतिदेशिकादौपदेशिकस्य श्लीयस्त्वात् । साट्टस्यस्यापि च कतिपयैरपि गुणैश्चरितार्थत्वात्पमानादुपमेयस्य हीनगुणत्वात् । किं च चरकादि-विरुद्धः सुश्रुतपाठो न प्रमाणमित्युक्तं जैजिणेन । विगीतश्चायमतिदेशपाठः । अत्र केषांचिद्विशेषः ॥ ८५ ॥

सामान्यगुणानुक्त्वा केषांचिद्गुणकर्मविशेषमाह—

हृद्यं पटोलं कृमिनुत्सवाहुपाकं रुचिप्रदम् ।
पित्तघ्नं दीपनं भेदि वातघ्नं बृहतीद्वयम् ॥ ८६ ॥

स०—मुनिनाऽप्युक्तम् । पटोलपत्रं पित्तघ्नं बृहती चास्य कफापहा । फलं त्रिदोषशमनं मूलं चास्य विरेचनमिति । बृहतीद्वयं स्थूलबृहती महोदिकाख्या । क्षुद्रबृहती कंटकारिकाख्या । तदेतदुभयं पित्तकरमग्निदीपनं शकुदादीनां भेदनं वातघ्नं च ॥ ८६ ॥

प०—केषांचिद्गुणकर्मविशेषमाह—मुनिनाऽप्युक्तम्—“पटोलपत्रं पित्तघ्नं बृहती चास्य कफापहा । फलं त्रिदोषशमनं मूलं चास्य विरेचनम् ॥” इति । बृहतीद्वयं स्थूलबृहती-महोदिकाख्या, क्षुद्रबृहती-कण्टकारिकाख्या, तदेतदुभयं पित्तकरमग्निदीपनम् । शकुदादीनां भेदनं वातघ्नम् ॥ ८६ ॥

हे०—तत्र पटोलगुणानाह—हृद्यमिति । बृहतीद्वयगुणानाह—पित्तलमिति ॥ ८६ ॥

वृषं तु वमिकासघ्नं रक्तपित्तहरं परम् ॥ ८७ ॥

स०—वृषं छर्दिकासौ हन्ति, रक्तपित्तं चात्यर्थं जयति ॥ ८७ ॥

प०—वृषं छर्दिकासौ हन्ति, रक्तपित्तं चात्यर्थं जयति ॥ ८७ ॥

हे०—वासागुणानाह—वृषमिति ॥ ८७ ॥

कारवेलेलं सकटुकं दीपनं कफजिस्परम् ॥ ८८ ॥

स०—कारवेलेलमीषद्रसे कटुकमग्निदीप्तिकरमति-
श्लेष्मन्तम् ॥ ८८ ॥

प०—कारवेलेलमीषत् रसे कटुकमग्निदीप्तिकर-
मतिश्लेष्मन्तम् ॥ ८८ ॥

हे०—कारवेलेलगुणानाह—कारवेलेलमिति ॥ ८८ ॥

वार्ताकं कटु तिक्तोष्णं मधुरं कफवातजित् ।
सक्षारमग्निजननं हृद्यं रुच्यमपित्तलम् ॥ ८९ ॥

स०—वार्ताकं रसे कटु तिक्तमुष्णवीर्यं मधुरं वातश्लेष्मन्तम् । सह क्षारेण वर्तते सक्षारं किञ्चित्क्षार-
स्त्वयुक्तमग्निजननम् । हृद्यं हृदयाय हितम् । रुच्यं
रुचिकृत् । अपित्तलम् । नञीपदार्थः । किञ्चित्पित्तक-
रमित्यर्थः । तत्र सह क्षारेण वर्तते सक्षारमित्येवं
कथमुक्तम् । यावता क्षारं द्रव्यम् । तथा च प्रायुक्तं
क्षारणादित्यादि । न द्रव्यं द्रव्येण सह वर्तते । तथा
च गुणानामेवाऽयं धर्मो यद्द्रव्याश्रितत्वं नाम । तस्मा-
त्क्षारमित्ययुक्तमिव मन्यामहे । अत्राऽऽक्षमहे । क्षा-
रशब्देनाऽत्र क्षारधर्म उपलक्ष्यते । विस्त्रावणाद्यात्मक-
स्तद्वत्सक्षारमिति द्रव्यमुपदिश्यते । तस्मात्सक्षारमि-
त्युपपन्नम् ॥ ८९ ॥

प०—वार्ताकं—रसे कटु, तिक्तमुष्णवीर्यं, मधुरं,
वातश्लेष्मन्तम् । सह क्षारेण वर्तते सक्षारम् ।
किञ्चिन् क्षारस्त्वयुक्तमग्निजननम् । हृद्यं—हृदयाय
हितम् । रुच्यं—रुचिकृत् । अपित्तलम् । नञ्
इषवर्थः, किञ्चिन् पित्तकरमित्यर्थः । तत्र सह
क्षारेण वर्तते सक्षारमित्येव कथमुक्तम् । यावता
क्षारं द्रव्यं च । तथाच प्रायुक्तं । क्षारणादित्या-
दिना । द्रव्यं द्रव्येण सह वर्तते तथाच गुणा-
नामेवायं धर्मो यद्द्रव्याश्रितत्वं नाम । तस्मात् सक्षार-
मिति युक्तमिव मन्यामहे । अत्राक्षमहे क्षारशब्दे-

नात्र क्षारधर्म उपलक्ष्यते विस्त्रावणाद्यात्मकः
यद्वत् सक्षारमिति द्रव्यं परिदृश्यते । तस्मात् सक्ष-
मित्युपपन्नम् ॥ ८९ ॥

हे०—वार्ताकगुणानाह—वार्ताकमिति । अपित्तं
वालपक्वव्यतिरेकेण यदाह माषवकारः “तद्वाले कफपि
पक्वं सक्षारपित्तलम्” इति । सुश्रुतेऽप्याह—जर्णं सक्ष-
पित्तमिति ॥ ८९ ॥

करीरमाध्मानकरं कषायस्वादुतिक्तकम् ॥ ९० ॥

स०—करीरं गूढपत्राख्यमाध्मानकरं रसे कषाय
धुरतिक्तकम् ॥ ९० ॥

प०—करीरं—गूढपत्राख्यमाध्मानकरम् । रसे कष-
यमधुरतिक्तकम् ॥ ९० ॥

हे०—करीरगुणानाह—करीरमिति ॥ ९० ॥

कोशातकाश्लग्नजौ भेदनावग्रिदीपनौ ॥ ९१ ॥

स०—अनयोश्च पित्तकारित्वं वातकफस्त्वान्वं
वेद्यम् । तथाहि । प्रायेण यद्वृक्षं गुह्यश्चादिद्र-
व्यं तत्पित्तलं वातपित्तकफहरं च दृश्यम् । तथा चाह मुनि-
कफवातनुदवल्लुज इति । तदेवमन्यत्राऽप्यौचित्ये
दोषकरत्वादि कल्पम् । संग्रहे चान्येऽप्युक्ताः
यथा—“सतरूढं कंदकं च चक्षुर्ग्राहि हिमं गुरु
कुमारी जीवलोगिका नलिनी गुचुर्पणिका ॥ स्वा-
रूक्षं सलवणं वातश्लेष्मकरं गुरु । श्यामा शास्मलि
काश्मर्यः फंजी कर्णिकयूथिका ॥ वृक्षादनी क्षीरवृक्ष
त्रिवी तनिकवृक्षिका । रोध्रः शाणः कर्बुदारः सशेलु
वृषमूषिका ॥ भृष्टातकः कोविदारः कमलोपलकिञ्चु-
कम् । पटोलादिगुणं स्वादु कषायं पित्तजिस्परम् ॥
वातपित्तहरा रूढी पर्वणि दीर्घगुणिका । लघु-
रुण्यतरा तित्ता सारबूका च लांगली ॥
वातला कटुतिक्ताम्लभेदिनी तिलवैतसौ । विश्वं राक्ष्सा
बलाशकं वातघ्नमतिसारनुत् ॥ वातं वसादनी हन्या-
त्कफं केडीरचित्रका” इति । मुनिना चान्येऽप्युक्ताः ।
न्यम्रोवेदुंबराऽश्वत्थलक्षपद्मादिपल्लवाः । कषायाः
स्तम्भनाः शीता हिताः पित्तातिसारिणाम् । तथा

१ अत्र “हृद्याः शीताः” इति पाठान्तरम् ।

श्रुते गदितम् । करीरकुसुमं ज्ञेयं कफपित्तहरं लघु ।
आगस्त्यं नातिशीतोष्णं नक्ताधानां प्रशस्यते । चातु-
रकज्वरहरं नस्ययोगेन शीलितम् । राजवृक्षस्य निव-
र शिग्रोः सिंहमुखस्य च ॥ कफपित्तहरं पुष्पं कुष्ठं
टजस्य च । श्रेयसी बिल्वपर्णी च बिल्वपत्रं च
तनुदिति ॥ ९१ ॥

प०--अनयोश्च पित्तकारित्वं, वातकफघ्नत्वं च
यम् । प्रायेण यद्यद्रूक्षं गुडचूयादिद्रव्यं तत्पित्तले,
तत्कफहरं च दृष्टम् । तथाचाह मुनिः--कफवात-
हृत्तृगुज इति । तदेवमन्यत्राप्यौचित्येन दोष-
हृत्त्वादि कल्प्यम् । संग्रहे त्वन्येऽप्युक्ताः । यथा-
सत्तकृते कर्दवं च रूक्षं ग्राहि हिमं गुरु । कुमारी
वलोणिका नलिनी गुचुपर्णिका । स्वादु रूक्षं
उवणं वातश्लेष्मकरं गुरु । इयामाशाल्मलिका-
र्यः फञ्जी कर्णिकयूथिका ॥ वृक्षादनी क्षीरवृक्षा
म्बी तनिकवृक्षका । रोध्रः शाणः कर्बुदारः सशे-
लमूषिका ॥ भल्लातकः कोविदारः कमलोत्पलकिंशु-
रः । पटोलादिगुणं स्वादु कषायं पित्तजित्परम् ॥
तपित्तहरा कंडी पर्वणि पूर्वेपुण्डिका । लघुरुण-
न तित्ता सारवृका च लाङ्गली ॥ वातका कटु-
ताम्लभेदिनी तिलवेतसौ । विश्वं रास्ता बला-
कं वातघ्नमति सारसुतं । वातं वत्सादनी हन्यात्
कंडीरचित्रकौ ॥ इति । मुनिना चान्येऽप्युक्ताः ।
शोधोदुम्बरश्चतुर्द्वक्षपद्मादिपल्लवाः । कषायाः
भना हृद्याः शीताः पित्तातिसारिणाम् । अथ
ते गदितम्--“ करीरकुसुमं ज्ञेयं कफपित्तहरं
। आगस्त्यं नातिशीतोष्णं नक्ताधानां प्रशस्यते ।
तुर्थकज्वरहरं नस्ययोगेन शीलितम् । राजवृक्षस्य
वस्य शिग्रोः सिंहमुखस्य च ॥ कफपित्तहरं पुष्पं
घ्नं कुटजस्य च । श्रेयसी बिल्वपर्णी च बिल्वपत्रं
वातनुत् ॥ इति ॥ ९१ ॥

हे०--कोशातकावल्गुजकवोर्गुणानाह--कोशातका-
॥ ९१ ॥

लीया हिमो रूक्षः स्वादुपाकरसो लघुः ।
पित्तविषास्रघ्नः ॥ ९२ ॥

। अत्र रूक्षत्वमपि पाठान्तरम् । “ दधिपुण्डिका ” इति
न्तरम् ।

स०--तंदुलीयो मंडीरकाख्यः शीतवीर्यो रूक्षः
स्वादुपाकरसो लघुर्मेदादिनाशनश्च ॥ ९२ ॥

प०--तन्दुलीयो मंडीरकाख्यः--शीतवीर्यो,
रूक्षः, स्वादुपाकरसो, लघुः, मेदादिनाशनश्च ॥ ९२ ॥

हे०--तंदुलीयगुणानाह--तंदुलीय इति । तंदुलीयो-
ऽल्पमारिषः ॥ ९२ ॥

मुंजातं वातपित्तजित् ।

स्निग्धं शीतं गुरु स्वादु वृंहणं शुक्रकृत्परम् ॥ ९३ ॥

स०--मुंजातं वातपित्तघ्नं स्निग्धादिगुणयुतमति-
शुक्रकृत् ॥ ९३ ॥

प०--मुंजातं--वातपित्तघ्नं, स्निग्धादिगुणयुतमति-
शुक्रकृत् ॥ ९३ ॥

हे०--मुंजातगुणानाह--मुंजातं कंदविशेषः, काश्मीरे
प्रसिद्धः ॥ ९३ ॥

गुर्वी सरा तु पालेक्या ॥ ९४ ॥

स०--पालक्या गुर्वी तथा सरा शकृदादिभेदिनी ।
तुशब्दः पिच्छिलश्लेष्मलहिमादीनां संग्रहोक्तानां समु-
च्चयार्थः । तथा चोक्तं संग्रहे । पालक्या पिच्छिला
गुर्वी श्लेष्मला भेदिनी हिमेति ॥ ९४ ॥

प०--पालक्या-गुर्वी तथा सरा शकृदादिभ-
जनी । तुशब्दः पिच्छिलश्लेष्मलहिमादीनां संग्रहोक्तानां समु-
च्चयार्थः । तथाचोक्तं संग्रहेऽपि--“पालक्या पिच्छिला
गुर्वी श्लेष्मला भेदिनी हिमा ।” इति ॥ ९४ ॥

हे०--पालक्यागुणानाह--गुर्वीति । ईपल्लोहितचीर-
तपसा वास्तुकसदृशा पालक्या--“ चिल्ली वास्तुकवत्
ज्ञेया पालक्या तंदुलीयवत् । वातकुहदविष्मृता रूक्षा
पित्तकफे हिता ॥ ” इति सुश्रुतेन वदविष्मृता, इह
तु खरेति विरोधः, मैवं आमा वदविष्मृता, पक्वा तु
सरेति विषयभेदात् । यदाह चरकः--सर्वाणि सूयकानी-
त्यादौ पालक्यां पठित्वा शाकं गुरु च रूक्षं च प्रायो-
विष्टम्य जीर्यति । मधुरं शीतवीर्यं च पुरीषस्य च भेद-
नम् ॥ ” इति दुश्रुतेन च पित्तकफहितवत् पित्ताहतकफ-
विषयमिति । “ पालक्या पिच्छिला गुर्वी श्लेष्मला भेदिनी
हिमा ॥ ” इति संग्रहे श्लेष्मलत्ववचनात् ॥ ९४ ॥

१ अत्र “ पालक्या ” इति पाठान्तरम् ।

नंदीमापककेलुटंशंगाटककशेरुकम् ।
कौंचादनं कलोड्यं च रुक्षं प्राहि हिमं गुरु १०४

स०—मृणालादि रुक्षं संग्रहणं शीतवीर्यं गुरु च ।
मृणालं द्वित्रिषं सूक्ष्मं स्थूलं च । तत्र सूक्ष्मं मृणाल-
मितरद्विसम् । शालकं पद्ममूलम् । कुमुदकंदम् ।
कुमुदं शशिप्रियम् । उत्पलकंदकं रक्तो-
त्पलकंदम् । नंदी तुण्डेरिका । माषको वास्तुलः ।
केलुटं हिस्मकसंज्ञमुदुंबरभेदः । शंगाटकं त्रिकोणा-
कृति जलोद्भवं कंदम् । कसेरुकं मागधम् । कौंचा-
दनं तमेदम् । कलोड्यं पद्मवीजम् ॥ १०४ ॥

प०—मृणालादि-रुक्षं, संग्रहणं, शीतवीर्यं गुरु च ।
मृणालं द्वित्रिषं सूक्ष्मं, स्थूलं च । तत्र सूक्ष्मं मृणा-
लमितरद्विसम् । शालकं-पद्ममूलम् । कुमुदकन्दम् ।
कुमुदं-शशिप्रियम् । उत्पलकन्दं-रक्तोत्पलकन्दम् ।
नन्दी-तुण्डेरिका । माषको-वास्तुलः । केलुटं-हिस्म-
कसंज्ञमुदुंबरभेदः । शृङ्गाटकं-त्रिकोणाकृति जलोद्भवं
कन्दम् । कसेरुकं-मागधम् । कौंचादनं-भेदम् । कलो-
ड्यं-पद्मवीजम् ॥ १०४ ॥

हे०—मृणालादिगुणाह—मृणालं-सूक्ष्मं कमलमूलं, विंशं
स्थूलं, शालकं-तमकन्दं, कुमुदोत्पलयोः कन्दस्य पृथग्ग-
हणात् । रक्तं-पद्मं, खेत-कुमुदं, नीलमुत्पलं, नन्दी माषको
वानोरकः, केलुटं-जलोदुम्बरं, शृङ्गाटकालिकोणो जल-
कन्दः, कसेरुकं-लोमशकृणवतुलं सूक्ष्मस्तङ्गाकन्दः ।
कौंचादनं-यैचुलिका, कलोड्यं-पद्मवीजम् ॥ १०४ ॥

कैलवनालिकामार्षकुटिंजरकुतुंबकम् ।
चिल्लीलट्टाकलोणीकाकुट्टकगवेधुकम् ।
जीवंतशुक्वेदगजयवशाकसुवर्चलम् ।
आलुकानि च सर्वाणि तथा सूप्यानि लक्ष्मणम्
स्वाडु रुक्षं सलवणं वातश्लेष्मकरं गुरु ।
शीतलं सृष्टिविषमूत्रं प्रायो विष्टभ्य जीर्यति ।
स्विन्नं निष्पीडितरसं स्नेहाढ्यं नातिदोषलम् १०५

स०—कलवादिकं मधुरं किंचित्त्वर्णं वातश्लेष्मकरं
गुरु च शीतवीर्यं मूत्रं पुरीषं च विसृजति बहिः क्षि-

पति । विष्टभ्योदरप्रदेशे पिंडीभूय जीर्यति परिणमति ।
प्रायोग्रहणं किंचिदेषां मध्ये नैवं स्वरूपमिति ज्ञापना-
र्थम् । कलवं कदम्बः । नालिका दीर्घनालरूपा कलं-
बुसंज्ञा । मार्षो गंधारिका । कुटिंजरं ताम्रमूलकम् ।
कुतुंबको द्रोणपुष्पी । चिल्ली पृथुपत्रं यवशाकं कुमा-
मसंज्ञमालट्टाको गुग्गुलुकः । लोणीका । लोणारः । कुरुटकः
स्थितिवारकः । गवेधुकं तुणधान्यविशेषः । जीवंतो बृहद्वा-
नारम् । शृङ्गुल्लुसुकः । एडगजः प्रपुष्पाटः । यवशाकं
हृद्यपत्रा चिल्ली । सुवर्चला रविमक्ता । आलुकानि
च सर्वाणि नानाविधानि रक्तालुकमधुकालुकादिभेदे-
न । सूप्यानि सुद्वाराजमाषादिपत्राणि । लक्ष्मणं मधु-
यष्टिका । एतच्च सर्वं स्विन्नं निष्पीडितरसमतिबहु-
स्नेहं च नात्यपथ्यम् । सुश्रुते चोक्तम् । संस्कृतं वेसवारेण
सस्नेहं शाकमिष्यते । राजिकासकुम्भकादिसंस्कारं
चानुवर्तते ॥ १०५ ॥

प०—शीतवीर्यं—सृष्टमूत्रपुरीषं च सृजति बहिः
क्षिपति । विष्टभ्योदरप्रदेशे पिण्डीभूय जीर्यति परि-
णमति । प्रायोग्रहणं किंचिदेषां मध्ये नैवं स्वरूप-
मिति ज्ञापनार्थम् । कलम्बं—कदम्बः । नालिका—
दीर्घनालरूपा कलम्बुसंज्ञा । मार्षो—गन्धारिका ।
कुटिंजरं—ताम्रमूलकम् । कुतुम्बको—द्रोणपुष्पी ।
चिल्ली पृथुपत्रं यवशाकं कुमामसंज्ञम् । लट्टाको—
गुग्गुलुः । लोणीका—लोणारः । कुरुटकः—सितपा-
टकः । गवेधुकं—तुणधान्यविशेषः । जीवन्तो—बृह-
द्वाणारम् । शृङ्गुल्लुसुकः । एडगजः—प्रपुष्पाटः ।
यवशाकं—हृद्यपत्रा चिल्ली । सुवर्चला—रविमक्ता ।
आलुकानि च सर्वाणि नानाविधानि रक्तालुकम-
धुकादिभेदेन । सूप्यानि—सुद्वाराजमाषादिपत्राणि ।
लक्ष्मणं—मधुयष्टिका । तत्र सर्वं स्विन्नं निष्पीडित-
रसमतिबहुस्नेहं च नात्यपथ्यम् । सुश्रुतेनोक्तम्—
“संस्कृतं वेसवारेण सस्नेहं शाकमिष्यते । राजि-
कासकुम्भकादिसंस्कारं चानुवर्तते” ॥ १०५ ॥

हे०—कलवादिगुणाह—“कलम्बुनाडिकाकारः शु-
षिरो बहुतोषजः” नालिका तस्मादल्पा, सूक्ष्मा च ।
मार्षः—मंटकः, कुटिंजरः—प्रासिद्धः, कुतुम्बको—द्रोणपुष्पी, चि-
ल्ली—प्रसिद्धा, लट्टाको—गुग्गुलुशाकम्, लोणीका—गोलिकः,
कुरुटकः—स्थितिवारकः, गवेधुका—कशिका, जीवन्तो—रविः—

१ अल “कलम्बुः” इति पाठान्तरम् । २ अत्र “कुरुटकः”
च पाठान्तरम् । ३ “लक्ष्मणम्” इति पाठाः ।

लो माषः, छद्मः-छद्मश्रुकः, एङगजः-प्रपुत्राटः, यव-
कं-चिल्लीसदृशं लघुपत्रं, सुवर्चला-रविमत्ता । सर्वा-
ल्लुकानि पिण्डालकमभ्यालुकहस्त्यालुकादीनि । सूप्यानि
दीनाः । शिब्यः, पत्राणि च । लक्ष्मणा-रक्तविन्दुच्छदा
या इदं लक्ष्मणमूलक्ष्मणं-यदीमधु तस्येदं लक्ष्मणामि-
के । प्रायोग्रहणं प्रपुत्राटादिषु व्यभिचारार्थम् । यदाह
युतः-“कफापहं शाकमुक्तं वरुणप्रपुत्राटयोः । रुधं
[च शीतं च वातपित्तप्रकोपनम् ॥ ” इति । विष्टभ्य
यीति पच्यमानं विष्टभं करोतीत्यर्थः । अतएव पक्वं
[सृष्टिष्मूत्रम् ॥ संमहे तु “चिल्लीनिष्पावलट्वाककु-
कगविधुकाः । यातुका शालकट्याणी निपर्णी पीलुप-
त्रा ॥ कुमारजीवलेणीका यवशाकसुवर्चला । कुकं-
लिनीछद्ममृगधूमं सलक्ष्मणम् । आलुकानि च सर्वाणि
[सूप्यानि रालकाः । जीवन्तकश्चपुपर्णी प्रपुत्राटकु-
कम् ॥ ” इति । कलम्बादीनां संस्करणादिवशाद्विशेष-
इ-पूर्वं स्थितं ततो निष्पीडितरसं ततो यदुना केहेन
धितं सवातिदोषलमिति । दोषलग्नात्कलम्बादीनां
क्षिपित्सत्वमपि ज्ञेयं, वातश्लेष्मकरोक्तिस्त्वतिशया-
[उक्तं च सुश्रुतेन-“स्यादुपाकरसाः शीताः श्लेष्मला
तिपित्ताः । लघ्वानुरसा रुक्षाः सधारा वातलाः
[॥ ” इति ॥ १०५ ॥

उपप्रा तु या चिल्ली सा वास्तुकसमामता १०६

स०-लघुपत्रा या चिल्ली यवशाकविशेषः सा तु
स्तुकसमा गुणैर्मता ॥ १०६ ॥

प०-लघुपत्रा या चिल्ली यवशाकविशेषः । सा
वास्तुकसमा गुणैर्मता ॥ १०६ ॥

हे०-चिल्लीविशेषस्य गुणमाह-लघुपत्रेति ॥ १०६ ॥

कीरीवरणं स्वादु सतिक्तं कफवातजित् १०७

स०-तर्कारिणीका । वरणो मालः । समाहारेण
तोर्द्धः । एतत्स्वादु किञ्चित्तिक्तं कफवात-
च ॥ १०७ ॥

प०-तर्कारिणीका । वरणो-मालः । समाहा-
[रणतोर्द्धः । तत् स्वादु, किञ्चित्तिक्तं, कफ-
[तघ्नं च ॥ १०७ ॥

१ “वर्णम्” इति पाठः ॥

हे०-तर्कारिवरणयेरुणमाह-तर्कारी-अभिन्मयः, वरण
सेतुवृक्षः । यत् सुश्रुतेन वरणस्य वातपित्तप्रकोपणः वृक्ष
तत्संसृष्टविषयम् ॥ १०७ ॥

वर्षाभ्यौ कालशाकं च सक्षारं कटुतिक्तकम् ।
दीपनं भेदनं हंति गरशोफकफानिलान् १०८

स०-वर्षाभ्यौ पुनर्नवे तथा कालशाकं किञ्चि-
[क्षारं रसे च कटुतिक्तं वह्निदीपनं भेदनं गरादींश्च
हरति । कठिल्लो वर्षाभूः स च प्रागुक्तगुणः । तथा च
निर्घटुः । पुनर्नवा विशालश्च कटिल्लः सासिनाडिका ।
वृश्चिकः क्षुद्रवर्षाभूदीर्घपत्रः कटिल्लकः । पुनर्नवा परः
क्षुद्रः सखो मण्डलपत्रकः । श्वेतमूलो वर्षकेतुर्मदा
वर्षामुरुच्यत इति ॥ १०८ ॥

प०-वर्षाभ्यौ पुनर्नवे । तथा कालशाकं-किञ्चि-
[त् क्षारं, रसे च कटुतिक्तं, वह्निदीपनं, भेदनं,
गरादींश्च हन्ति । कठिल्लोऽपि वर्षाभूः स प्रागुक्त-
गुणः । तथाच निर्घटुः । “पुनर्नवा विशालश्च
कटिल्लः सासिनाडिका । वृश्चिकः क्षुद्रवर्षाभूदीर्घपत्रः
कटिल्लकः । पुनर्नवा परः क्षुद्रः सखो मण्डलप-
त्रकः । श्वेतमूलो वर्षकेतुर्मदावर्षामुरुच्यते”
इति ॥ १०८ ॥

हे०-वर्षाभूद्वयस्य, कालशाकस्य च गुणमाह-वर्षाभ्यौ-
हृत्स्वमहत्वी रक्तश्वेतपुनर्नवे, कालशाकं-कालिकाशाकम् ।
अनिलमन्त्रं तु कालशाकं विना तस्य वातलज्वात् । यदाह-
[खारणादिः-“कालशाकं सकरञ्जं कटुकं वातकोपनम् ।
दीपनीयं प्रशस्तं च विषयोफोदराशंसाम् ॥ ”
इति । चरकोऽपि-“लघूष्णं वातलं रुधं कालाख्यं
शाकमुच्यते ॥ ” इति । अतएव माधवकारो वर्षाभ्यु-
[पग्रमाह-“कालशाकं गरश्लेष्मशोषघ्नं दीपनं कटु”
इति, “वर्षाभ्यौ कफवातघ्नी हितौ शोफोदराशंसाम् ॥ ”
इति ॥ १०८ ॥

दीपनाः कफवातघ्नाश्चिरिविल्वान्कुराः सराः १०९

स०-चिरिविल्वः पूतिकरं जस्तस्याङ्कुरा वह्निदी-
पनाः कफवातघ्नाः सराश्च ॥ १०९ ॥

प०-चिरिविल्वः-पूतिकरश्च, तस्याङ्कुराः-
वह्निदीपनाः, कफवातघ्नाः, सराश्च ॥ १०९ ॥

हे०-चिरिविल्वङ्कुरगुणानामाह-चिरिविल्वः
करञ्जः ॥ १०९ ॥

शतावर्षकुरास्तिका वृष्या दोषत्रयापहाः ११० ॥

स०—शतावर्षा अंकुराः प्ररोहास्तिकरसा वृष्याः
शुक्रकृतस्त्रिदोषघ्नाश्च ॥ ११० ॥

प०—शतावर्षकुराः प्ररोहास्तिकरसाः, वृष्याः
शुक्रकृतस्त्रिदोषघ्नाश्च ॥ ११० ॥

ह०—शतावर्षकुरगुणानाह—शतावर्षकुरा
इति ॥ ११० ॥

रुक्षो वंशकरीरस्तु विदाही वातपित्तलः १११ ॥

स०—वंशकरीरो वंशांकुरो रुक्षो विदाही वात-
पित्तकृत् ॥ १११ ॥

प०—वंशकरीरो वंशांकुरो—रुक्षो, विदाही,
वातपित्तकृत् ॥ १११ ॥

हे०—वंशांकुरगुणानाह—रुक्ष इति । वंशो-वेणुः,
करीरौऽङ्कुरः । ननु दोषल इत्युच्यतां, सुश्रुतेन कफकरत्व-
स्योक्तत्वात् “वेणोः करीराः कफघ्ना मधुरा रसपाकताः ।
विदाहिनो वातकराः सकषाया विरुक्षणाः ॥” इति ।
मैवं, अनार्षोऽयं पाठः जैज्जटोत्प्रेक्षितत्वात् । आर्षस्तु
“वेणोः करीराः श्लेष्मघ्नाः कटुकाः” इत्यादि । उक्तं हि
संग्रहे—“वंशकरीरास्तु विदाहिनाः” —“वातपित्तकरा रुक्षाः
कटुपाकाः कफापहाः” इति । माधवकरेणानुक्तं “वात-
पित्तकरा रुक्षाः कटुका रसपाकताः । वेणोः करीराः
श्लेष्मघ्नाः सकषाया विदाहिनाः” इति । यत्तु कंदवर्गे
सौश्रुतीयाः पठन्ति—“वेणोः करीरा गुरवः कफमाकतकोप-
नाः ।” इति तदप्यनार्षं पुनरुक्तत्वात् वंशमूलोङ्कुर-
विषयं च ॥ १११ ॥

पत्तूरो दीपनस्तित्तः प्लीहाशः कफवातजित् ।

स०—पत्तूरो दीपनस्तित्तकरः प्लीहादिजित् ।
पत्तूरो मत्स्याक्षकः ॥ ११२ ॥

प०—पत्तूरो—दीपनस्तित्तकरः, प्लीहादिजित् ।
पत्तूरो मत्स्याक्षकः ॥ ११२ ॥

हे०—पत्तूरगुणानाह—पत्तूरो लोहमारः ॥ ११२ ॥

कुमिकासकफोक्तेदान् कासमर्दो जयेत्सरः ११३

स०—कासमर्दः सरः कृम्यादींश्च नाशयति । उक्तेदः
स्रोतसां मालिन्येनार्द्रत्वम् ॥ ११३ ॥

प०—कासमर्दः—सरः, कृम्यादींश्च नाशयति ।
उक्तेदः—स्रोतसां मालिन्येनार्द्रत्वम् ॥ ११३ ॥

हे०—कासमर्दगुणानाह—उक्तेदः—नलेदाधिक्यम् ११३
रुक्षोष्णमम्लं कौसुमं गुरु पित्तकरं सरम् ११४

स०—कौसुमशाकं रुक्षमुष्णवीर्यमम्लं गुरु पित्त-
कृत्सरं च ॥ ११४ ॥

प०—कौसुमं शाकं—रुक्षमुष्णवीर्यमम्लं, गुरु,
पित्तकृत् सरं च ॥ ११४ ॥

हे०—कौसुमगुणानाह—कौसुमं—कौसुमशाकम् ११४
गुरुष्णं सार्षपं बद्धविण्मूत्रं सर्वदोषकृत् ११५ ॥

स०—सार्षपं शाकं गुरुष्णवीर्यम् । तथा शक्नु-
मूत्रं च बध्नाति । त्रिदोषकृच्च । संग्रहे तु सक्षार-
स्वमस्योक्तम् । तत्पाठो हि । सक्षारमधुरं स्निग्धमुष्णं
च गुरु सार्षपमिति । सुश्रुतेन चोक्तम् । कफानं सार्षपं
शाकमासुरं शाकमेव चेति ॥ ११५ ॥

प०—सार्षपं शाकं—गुरुष्णवीर्यं तथा शक्नुमू-
त्रं च बध्नाति । त्रिदोषकृच्च । संग्रहे तु सक्षारस्वमस्यो-
क्तम् । तत्पाठो हि । “सक्षारमधुरं स्निग्धमुष्णं च
गुरु सार्षपम् ।” इति । सुश्रुतेनोक्तम्—“कफानं
सार्षपं शाकमासुरं शाकमेव च” इति ॥ ११५ ॥

हे०—सार्षपगुणानाह—सार्षपं सर्वपदाकं, संग्रहे तु—
“सक्षारं मधुरं स्निग्धमुष्णं गुरु च सार्षपम् । अतः
कानामवरं बद्धविण्मूत्रं सर्वदोषकृत्” इति ॥ ११५ ॥

यद्बालमव्यक्तसरं किञ्चित्क्षारं सतिक्तकम् ।

तन्मूलकं दोषहरं लघु सोष्णं नियच्छति ।

गुल्मकासक्षयश्चासत्रणनेत्रगलामयान् ॥

स्वराग्निदादौ दावर्तपीनसांश्च ॥ ११६ ॥

स०—यन्मूलकमव्यक्तसमस्कुटस्वादं तथा किञ्चि-
त्क्षारमीषक्षारगुणयुक्तं कार्यतोऽनुमीयमानं तथा
सतिक्तमीषसित्तकं रसनेद्रियस्य किञ्चिद्वेज्ज-
तन्मूलकं दोषाणां हरं दोषहरं नान्यावस्थम् । बा-
लमूलकं दोषहरमित्यनेनास्य विशिष्टा बालावस्था दोष-
हरत्वेन नियम्यते । न सर्वं बालावस्थं दोषहरम् ।

द्व्युपमित्यर्थः । अन्ये तु दोषहरमित्यत्र समासं वातश्लेष्मप्रवमेवास्य प्रतिजानते । यतः किञ्चिद्विषयिवापित्तरत्नमस्यास्येव । किञ्चित्तिक्तरोपेन पित्तकर्तृत्वमप्यव्याहृतं न युक्तम् । वक्ष्यति हि । विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तान्वपोहतीति । एवं मूलकं वातश्लेष्मप्रमेव युक्तं न तु पित्तद्वेषेति ममिप्रायः । एतच्च मूलकं गुल्मादीन्निपच्छति । सांश्वेति चशब्दः समुच्चये । अन्धानप्येवं प्रायशो निपच्छतीति । सुश्रुतस्तु । सर्वदोषहरा लघ्वी कण्ठवा कपोतिकेति यद्वेदांतरं ब्रूते तदप्यत्रैव बालमूलकणैः उद्भूतमिति तंत्रकृतेह पृथङ् नोक्तम् ॥ ११६ ॥

प०—यन्मूलकमन्वत्तरससंयुक्तास्वादं तथा किञ्चिद्विपाकगुणयुक्तं कार्यतोऽनुमीयमानमात्रं तथा सति पिपित्तकं, रसनेन्द्रियस्य किञ्चिदुद्वेजकं तन्मूलकं दोषाणां हरं दोषहरं नाम्नावस्थम् । बालकं दोषहरमित्येवं नवास्य विशेषा बालावस्था हृत्वेन नियम्यते । न सर्वं बालावस्थं दोषहरा त्वीद्व्युपमित्यर्थः । अन्ये तु दोषयोर्हरमित्यत्र असं कृत्वा वातश्लेष्मघ्नत्वमेवास्य प्रतिजानते । किञ्चिदुष्णवीर्यत्वात् पित्तकर्तृत्वमस्यास्येव । किञ्चित्तिक्तरोपेन त्वेन पित्तकर्तृत्वमस्याव्याहृतं युक्तम् । वक्ष्यति हि—“रसं विपाकस्तौ वीर्यं त्वस्तान् व्यपोहति ।” एवं चैतन्मूलकं वातश्लेष्ममेव युक्तं, न तु पित्तद्वेषेति तेषामभिप्रायः । च मूलकं गुल्मादीन् निपच्छति, पीनसांश्वेति त्वः समुच्चये । अन्धानप्येवं प्रायशो रोगादप्यच्छति । सुश्रुतस्तु—“सर्वदोषहरा लघ्वी कण्ठवा कपोतिका ।” इति यद्वेदान्तरमूचे तदप्यत्रैव उल्लेखलक्षणेऽन्तर्भूतम् ॥ ११६ ॥

हे०—अथ मूलकगुणानाह—तत्र बालमूलकगुणानाह—
के—कोमलम् । तस्य तिस्रोऽवस्थाः—प्रथममव्यक्तरसं, ईषलक्षणं, तत ईषत्तिकम् । तदवस्थात्रयेऽपि दोषहरद्विगुणं स्वराभ्योः सादः ॥ ११६ ॥

महत्पुनः ।

। पाके च कटुकमुष्णवीर्यं त्रिदोषकृत् ॥
ईभिष्यंदि च ॥ ११७ ॥

स०—अव्यक्तरसादिलक्षणवस्थां विहाय यावद्व्य-

क्तरसाद्यवस्थं तत्संपद्यते ततोऽनंतरं क्रमेण रसविपाकयोः कटुकमुष्णवीर्यं तन्मूलकं महद्बुद्धं त्रिदोषकृद्गुर्वभिष्यंदि च भवति । बुद्धस्य च मूलकस्यानेका अवस्थाः संभवन्ति । तत्र चास्याद्यावस्थायां किञ्चिद्विदोषकृत्त्वमस्याऽवस्थायामतिशयेन त्रिदोषकृत्त्वं वेद्यम् । संग्रहे त्वस्य स्वादुविपाकत्वमुक्तम् । तत्पाठे । महत्पुनः । लक्षोष्णं कटुकं स्वादु विपाके सर्वदोषकृदिति । तन्नामविषयम् ॥ ११७ ॥

प०—अव्यक्तरसादिलक्षणवस्थां विहाय यावद्व्यक्तरसाद्यवस्थं तत्संपद्यते । ततोऽनन्तरं क्रमेण रसविपाकयोः कटुकमुष्णवीर्यं तन्मूलकं महद्बुद्धं सर्वदोषकृद्गुर्वभिष्यन्दि भवति । बुद्धस्य च मूलकस्यानेकावस्थाः सम्भवन्ति । तत्र चास्याद्यावस्थायां किञ्चिद्विदोषकृत्त्वमस्याऽवस्थायां त्वतिशयेन त्रिदोषकृत्त्वं वेद्यम् । संग्रहे त्वस्य दुर्विपाकत्वमुक्तं तत्पाठे—“महत्पुनः । लक्षोष्णं कटुकं स्वादु विपाके सर्वदोषकृत् ।” इति । तच्चासविषयम् ॥ ११७ ॥

हे०—महद्गुणानाह—महज्जरटे संग्रहे तु स्वादुपाकमुक्तं—“महत्पुनः । लक्षोष्णं कटुकं स्वादु विपाके सर्वदोषकृत् ।” इति । तच्चासविषयं, तथा च स्वारणादिः—“लक्षे विदाहि तीक्ष्णोष्णं कटुकं स्वादु पच्यते । उत्कृष्टे स्तंभिगुर्वांमूलकं भिमलोत्पन्नम् ॥” इति । अधिपकं तु कटुपाकमेव ॥ ११७ ॥

स्निग्धस्विन्नं तदपि वातजित् ॥ ११८ ॥

स०—अपिशब्द एवार्थः । तदेव महन्मूलकं स्निग्धस्विन्नं वातजित् । स्निग्धं च तस्मिन्नं च स्निग्धस्विन्नम् । न त्वस्निग्धस्विन्नमात्रमित्यर्थः ॥ ११८ ॥

प०—अपिशब्द एवार्थः । तदेव महन्मूलकं स्निग्धस्विन्नं वातजित् । स्निग्धं च तत् स्विन्नं स्निग्धस्विन्नम् । नचास्निग्धस्विन्नमात्रमित्यर्थः ॥ ११८ ॥

हे०—स्निग्धसिद्धगुणानाह—स्निग्धं घृतमांसादिभिः साधितं स्निग्धसिद्धं—यदौषलं महदपि स्निग्धसिद्धं वातघ्नं किंपुनर्यदोषघ्नं बालमिद्विपाकाव्याहृतं ॥ ११८ ॥
वातश्लेष्महरं शुष्कं सर्वम् ॥ ११९ ॥

१ अत्र “स्निग्धसिद्धम्” इति पाठान्तरम् ।

स०—सर्वं बालं वृद्धं च मूलकं शुष्कं सद्वात-
श्लेष्महरम् ॥ ११९ ॥

प०—सर्वं बालं, वृद्धं च मूलकं शुष्कं सन् वात-
श्लेष्महरम् ॥ ११९ ॥

हे०—शुष्कगुणानाह—तदपीत्यनुवर्तते । पूर्ववद-
पिप्रबोधार्थः ॥ ११९ ॥

आमं तु दोषलम् ॥ १२० ॥

स०—आमं तु पुनर्मूलकं हरीतकत्वेन यद्वक्ष्यते
तद्दोषलम् । सर्वमित्यत्रापत्रकृतं न संबध्यते । तेना-
दोषलस्य बालस्याप्यामस्य दोषलत्वं न तु वृद्ध-
स्यैवेत्यर्थः । मूलकं नीलकण्ठापरसंज्ञम् ॥ १२० ॥

प०—आमं पुनः मूलकं हरितत्वेन यदुच्यते
तद्दोषलं सर्वमित्यत्रापत्रकृतं न सम्बध्यते । तेना-
दोषलस्यामस्य दोषलत्वं न तु वृद्धस्यैवेत्यर्थः । मूलकं
नीलकण्ठापरसंज्ञम् ॥ १२० ॥

हे०—आमगुणानाह—सर्वं बालं महच्छुष्कार्द्रं च आम-
मनसिपक्वम् ॥ १२० ॥

कटुष्णो वातकफहा पिंडालुः पित्तवर्धनः १२१ ॥

स०—पिंडालुः कटुको रसे वीर्यं चोष्णो वातक-
फघ्नः पित्तकरश्च ॥ १२१ ॥

प०—पिण्डालुः-कटुको रसे, वीर्यं चोष्णो, वातक-
फघ्नः पित्तकरश्च ॥ १२१ ॥

हे०—पिण्डालुगुणानाह—पिण्डालुर्वाहीकंदः स हि
वक्त्रालुवक्ष्यते, उक्तं ह्यायुर्वेदप्रकाशे पण्डितकेशवेन-
“वाराहीकन्दः पिण्डालुस्तथा शवरकन्दकः । प्रोक्तो मूलक-
मूलामो वक्त्रालुस्त्यक्छदस्तथा” इति । पिण्डशब्देन च
आसवाचिना असनं वक्त्रं लक्ष्यते, ननु—“गौणमुख्ययो-
र्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः” इति न्यायातिपिण्डालुशब्दस्य मुख्यम-
र्थे पिण्डालुकं विहाय गौणोऽर्थो वाराहीकंद इति
चेत्तत्र गङ्गायां घोष इत्यादौ मुख्यार्थबाधे
गौणार्थग्रहणात्, अत्र च मुख्यार्थस्य बाधः कट्वा-
दिगुणयोगात् । अत एवाह सुश्रुतः—“पिण्डालुकं
कफफरं गुणं विष्टमि शीतलम् ।” इति ।
गौणस्य तु कट्वादिगुणयोगः उक्तं ह्यायुर्वेदप्रकाशे—
“किट्टिकन्दः कटुः स्वातुरित्तोष्णः कटुपाकयपि । स्वयं

रसायनं वृष्यो बल्यः पित्तविवर्धनः ॥ हन्ति श्लेष्माम-
कुष्ठमेहमूत्रामयकृमीन् ।” इति । सुश्रुतोऽप्याह—
“वराहकन्दः श्लेष्मघ्नः कटुको रसपाकतः । मेढकुष्ठकृ-
मिहरो वृष्यो बल्यो रसायनम् ।” इति । किंच पिंडा-
लुकं चेद्विवक्षितं तदा “आलुकानि च सर्वाणि” इत्यत्र
प्रस्तापे ब्रूयात् । पिण्डालुकमिति च प्रयुज्यते । नहि पिण्डा-
लुके पिण्डालुरिति प्रयोगो मुख्यः, गौणत्वे तु तुल्यः ।
ननु वक्त्रालुश्चेद्विवक्षितस्तर्हि वक्त्रालुरित्येव स्पष्टमुच्यतां
सत्यं, किंत्वेनेविधौरपि लाक्षणिकैर्द्रव्याप्युच्यन्त इति द्योत-
यितुं पिण्डालुरित्युक्तवान् । यथा रोप्रादी कदंबे वाच्ये
कुत्सितांब इति कुत्सितशब्देन हि कुशब्दसमानार्थेन कदा-
देशो लक्ष्यते, असनादावर्जुने वाच्ये श्वेतवाह इत्यादि
“बहुभिः पठ्यमानस्य पाठस्येयं समर्थना । हेमाद्रिणा कृता
किंतु तुण्डालुरिति पठ्यताम् ॥” इति ॥ १२१ ॥

कुठेरशिशुसुरससुखासुरिभूस्त्वणम् ।

फणिज्जार्जकजंजीवरप्रभृति ग्राहि शालनम् ॥

विदाहि कटु रूक्षोष्णं हृद्यं दीपनरोचनम् ।

दृक्शुक्रकृमिहृतीक्ष्णं दोषोत्क्लेशकरं लघु १२२

स०—कुठेरादि शालनं ग्राहि विदाहि कटुकं रस-
पाकयो रूक्षमुष्णवीर्यं हृद्यमग्निदीपनं च । तथा दृगा-
दिहृतीक्ष्णम् । तथा दोषावातादीमुत्क्लेशयति कोप-
यति स्थानाच्चालयति दोषोत्क्लेशकरं लघु च । शाल-
नमवदंशो येन सहायं भोक्तुं युज्यते । कुठेरो वैकुण्ठः ।
शिशुः फलपत्रकः । सुरसः कृष्णतुलसी । सुमुखः
कटुपत्रकः । आसुरी राजिका । भूस्तृणं गुह्यबीज-
कम् । फणिज्जको मरिचकस्तीक्ष्णगन्धः प्रकीर्तितः ।
आर्जकः खरपत्रकः । जंजीरः करपत्रकः । प्रभृति-
शब्देन संप्रोक्ता गृह्यते । धान्यतुंबसालेयवानीशू-
गबेरकाः । पर्णाशो गुंजनोऽजजी कंठीरं जलपि-
प्लयी । फणिज्जार्जकजंजीरं खराश्रा कालमालिकादीन्य-
कः क्ष्वेकृद्दीपिबस्तगन्धादिवद्विधिति । तत्रांतरे
चोक्तम् । कटुतिक्तरसा शीता कफपित्तविनाशिनी ।
विपाके मधुरा लघ्वी तस्करागुलिका स्मृतेति ॥ १२२ ॥

प०—कुठेरादि शालनं ग्राहि, विदाहि, कटुकं
रसपाकयो रूक्षमुष्णवीर्यं हृद्यमग्निदीपनं च । तथा
दृगादिदृक् तीक्ष्णं तथा वातादीन् उत्क्लेशयति ।

कोपयति । स्थानाञ्जलयति दोषोत्प्लेशकरं, लघु च । तथा ह्यगदिहृतु । शालनमवदंशो येन सहास्रं भोक्तुं युज्यते । कुठेरो-वैकुण्ठः । शिशुः-चलपत्रकः । आसुरी-राजिका । भूस्तृणं-गुह्यबीजकम् । “ फणि-ज्जको मरिचकस्तीक्ष्णगन्धः प्रकीर्तितः ।” अर्जकः-खरपत्रकः । जम्बीरः-करपत्रकः । प्रभृतिशब्देन संग्रहोक्ता गुह्यन्ते । “ धान्यतुम्बरुशैलेययवानीशृङ्गवेरकाः । पर्णांशो गुह्यनोऽजाजी गण्डीरं जल्पपिप्ली । फणिज्जजिजकजम्बीरं खराक्षा कालमालिका । दीप्यकः क्ष्वकृद्द्वीपिवस्तगन्धादिवद्ध-विद्धः ॥” इति । तन्त्रान्तरेऽप्युक्तम्-“कटुतिक्तसंश्लेषा कफपित्तविनाशिनी । विपाके मधुरा लघ्वी तत्करांगुलिका स्मृता ॥” इति ॥ १२१ ॥

हे०-हरीतकगुणानाह-कुठेरः-कालमाला, शिशुः-शोभाजनः, सुरसस्तुली, सुमुखः-कुठेरसदृशो वन्यः, आसुरी-राजिका, भूस्तृणं-मालातृणं । फणिज्जः-मरिचकः, अर्जकः-पर्णासः, जम्बीरः-जम्बीरसदृशः, किंचित्तीक्ष्णप्रभृतिग्रहणास्तुस्त्वय्यादयः । उक्तं हि संग्रहे-“ धान्यतुम्बरुशैलेयवानीशृङ्गवेरका । पर्णांशो गुह्यनोऽजाजी गण्डीरं जल्पपिप्ली ॥ फणिज्जजिजकजम्बीरखराक्षाकालमालिका । दीप्यकः क्ष्वको द्वीपी वस्तगन्धादिवद्धविद्धः ॥” इति । शालनं-हरीतकं, यदुपदेशेषु युज्यते येन च व्यञ्जनं वास्यते, उक्तं हि संग्रहे-“ कर्णो हरीतकाख्योऽयमुपदेशेषु युज्यते । वासनो व्यञ्जनानां च हृद्यो रोचनदीपनः ॥” इति । दोषोत्प्लेशकरत्वं चैषामात्रावस्थायामेव फलव्यतिरेकेण च । यदाह चरकः-“शुष्कफणि कफघातघ्नान्येताम्येषां फलानि व ॥” इति । अत्र केवांचिद्विशेषः ॥ १२२ ॥

हिध्मकासश्रमश्वासपार्श्वरुक्पृतिगंधहा ॥
सुरसः ॥ १२३ ॥

स०-सुरसो हिष्मादिघ्नः । पूतिगन्धं दौर्गन्धं सौरभ्योत्पादनाद्व्रति ॥ १२३ ॥

प०-सुरसो-हिध्मादिघ्नः । पूतिगन्धो दौर्गन्धं सौरभ्योत्पादनाद्व्रति ॥ १२३ ॥

हे०-तत्र सुरसगुणानाह-हिध्मोति । पूतिगन्धो-दौर्गन्धम् ॥ १२३ ॥

सुमुखो नातिविदाही गरशोकहा ॥ १२४ ॥

स०-सुमुखः कटुपत्राख्यः किंचिद्विदाही गरशोकौ च हन्ति ॥ १२४ ॥

प०-सुमुखः कटुपत्राख्यः किंचिद्विदाही गरशोकौ च हन्ति ॥ १२४ ॥

हे०-सुमुखगुणानाह-गर-कुचमिकम् ॥ १२४ ॥

आद्रिका तित्तमधुरा मृत्रला न च पित्तकृत् १२५

स०-आद्रिकाऽऽद्रिधानिका तित्तमधुरा मृत्रला पित्तं च न करोति ॥ १२५ ॥

प०-आद्रिकाऽऽद्रिधानिका तित्तमधुरा मृत्रला पित्तं च न करोति ॥ १२५ ॥

हे०-आद्रिकागुणानाह-आद्रिका-कुसुमम्, जलपित्तकृति हरीतकपत्राप्रसिद्धोऽयमपि ॥ १२५ ॥

लघुनां भृशतीक्ष्णोष्णः कटुपाकस्मः १२६

हृद्यः कट्यो गुम्बुक्षयः स्निग्धश्च रोमान्तपोषणः १२७

(भैरवस्थानकृद्गुह्यो रक्तपित्तप्रदपणः १२८)

किलासकृद्गुग्गुमाऽशोभहन्तिमिहकारिण्यसः १२९

सहिध्मपीनसश्वासकासान् हन्त्येवमपि सक्तुम् १३०

स०-लघुनोऽतितीक्ष्णोऽत्युष्णवर्धः कटुपाकस्मः १२६

सरः भेदी हृद्यादिगुणयुक्तश्च किलासादीन् हन्ति रक्तपित्तं च करोति । किलासं श्वित्रम् । कंदरैवायं गुणवीर्यनिर्देशो बोध्यः । पत्रमध्ययोर्मधुरादभूशोष्णत्वानुपपत्तिः । तथा चोक्तं संग्रहे-“ पत्रे सक्षारमधुरो मध्ये मधुरपिच्छलः । तीक्ष्णोष्णो लघुनः कंद इति ॥ १२६ ॥

प०-लघुनोऽतितीक्ष्णोऽत्युष्णवर्धः कटुपाकस्मः १२६

सरः भेदी हृद्यादिगुणयुक्तश्च किलासादीन् हन्ति रक्तपित्तं च करोति । किलासं श्वित्रम् । कंदरैवायं गुणवीर्यनिर्देशो बोध्यः । पत्रमध्ययोर्मधुरादभूशोष्णत्वानुपपत्तिः । तथा चोक्तं संग्रहे-“ पत्रे सक्षारमधुरो मध्ये मधुरपिच्छलः । तीक्ष्णोष्णो लघुनः कंद इति ॥ १२६ ॥

प०-लघुनोऽतितीक्ष्णोऽत्युष्णवर्धः कटुपाकस्मः १२६

सरः भेदी हृद्यादिगुणयुक्तश्च किलासादीन् हन्ति रक्तपित्तं च करोति । किलासं श्वित्रम् । कंदरैवायं गुणवीर्यनिर्देशो बोध्यः । पत्रमध्ययोर्मधुरादभूशोष्णत्वानुपपत्तिः । तथा चोक्तं संग्रहे-“ पत्रे सक्षारमधुरो मध्ये मधुरपिच्छलः । तीक्ष्णोष्णो लघुनः कंद इति ॥ १२६ ॥

प०-लघुनोऽतितीक्ष्णोऽत्युष्णवर्धः कटुपाकस्मः १२६

सरः भेदी हृद्यादिगुणयुक्तश्च किलासादीन् हन्ति रक्तपित्तं च करोति । किलासं श्वित्रम् । कंदरैवायं गुणवीर्यनिर्देशो बोध्यः । पत्रमध्ययोर्मधुरादभूशोष्णत्वानुपपत्तिः । तथा चोक्तं संग्रहे-“ पत्रे सक्षारमधुरो मध्ये मधुरपिच्छलः । तीक्ष्णोष्णो लघुनः कंद इति ॥ १२६ ॥

प०-लघुनोऽतितीक्ष्णोऽत्युष्णवर्धः कटुपाकस्मः १२६

सरः भेदी हृद्यादिगुणयुक्तश्च किलासादीन् हन्ति रक्तपित्तं च करोति । किलासं श्वित्रम् । कंदरैवायं गुणवीर्यनिर्देशो बोध्यः । पत्रमध्ययोर्मधुरादभूशोष्णत्वानुपपत्तिः । तथा चोक्तं संग्रहे-“ पत्रे सक्षारमधुरो मध्ये मधुरपिच्छलः । तीक्ष्णोष्णो लघुनः कंद इति ॥ १२६ ॥

प०-लघुनोऽतितीक्ष्णोऽत्युष्णवर्धः कटुपाकस्मः १२६

सरः भेदी हृद्यादिगुणयुक्तश्च किलासादीन् हन्ति रक्तपित्तं च करोति । किलासं श्वित्रम् । कंदरैवायं गुणवीर्यनिर्देशो बोध्यः । पत्रमध्ययोर्मधुरादभूशोष्णत्वानुपपत्तिः । तथा चोक्तं संग्रहे-“ पत्रे सक्षारमधुरो मध्ये मधुरपिच्छलः । तीक्ष्णोष्णो लघुनः कंद इति ॥ १२६ ॥

प०-लघुनोऽतितीक्ष्णोऽत्युष्णवर्धः कटुपाकस्मः १२६

सरः भेदी हृद्यादिगुणयुक्तश्च किलासादीन् हन्ति रक्तपित्तं च करोति । किलासं श्वित्रम् । कंदरैवायं गुणवीर्यनिर्देशो बोध्यः । पत्रमध्ययोर्मधुरादभूशोष्णत्वानुपपत्तिः । तथा चोक्तं संग्रहे-“ पत्रे सक्षारमधुरो मध्ये मधुरपिच्छलः । तीक्ष्णोष्णो लघुनः कंद इति ॥ १२६ ॥

प०-लघुनोऽतितीक्ष्णोऽत्युष्णवर्धः कटुपाकस्मः १२६

सरः भेदी हृद्यादिगुणयुक्तश्च किलासादीन् हन्ति रक्तपित्तं च करोति । किलासं श्वित्रम् । कंदरैवायं गुणवीर्यनिर्देशो बोध्यः । पत्रमध्ययोर्मधुरादभूशोष्णत्वानुपपत्तिः । तथा चोक्तं संग्रहे-“ पत्रे सक्षारमधुरो मध्ये मधुरपिच्छलः । तीक्ष्णोष्णो लघुनः कंद इति ॥ १२६ ॥

प०-लघुनोऽतितीक्ष्णोऽत्युष्णवर्धः कटुपाकस्मः १२६

सरः भेदी हृद्यादिगुणयुक्तश्च किलासादीन् हन्ति रक्तपित्तं च करोति । किलासं श्वित्रम् । कंदरैवायं गुणवीर्यनिर्देशो बोध्यः । पत्रमध्ययोर्मधुरादभूशोष्णत्वानुपपत्तिः । तथा चोक्तं संग्रहे-“ पत्रे सक्षारमधुरो मध्ये मधुरपिच्छलः । तीक्ष्णोष्णो लघुनः कंद इति ॥ १२६ ॥

तश्चरामधुरो मध्ये मधुरपिच्छिलः । तीक्ष्णोऽणो लघुनः
कंदः” इत्यादि ॥ १२६ ॥

पलांडुस्तद्वृणन्यूनः श्लेष्मलो नाडतिपित्तलः ।
कफवाताशंसां पथ्यः स्वेदोऽभ्यवहृतौ तथा ॥ १२७ ॥

स०—पलांडुर्धवलाक्षकाख्यस्तद्वृणन्यूनस्तस्य रसोनस्य
गुणास्तद्वृणास्तैर्हीनः।लघुनात्किंचिद्हीनगुण इत्यर्थः ।
तथा श्लेष्मलो नातिपित्तं च करोति । नतु लघुनव-
त्कफघ्नोऽतिपित्तकृद्भवः । कफवाताशंसां स्वेदे भक्षणे च
प्रभावात्पथ्यः । तंत्रांतरेऽन्योऽप्युक्तो यथा । स्निग्धो
रुचिष्यः स्थिरधातुकारी बल्योऽथ मेधाकफपुष्टिदश्च ।
स्वादुर्गुरुः शोणितपित्तशस्तः सपिच्छिलः क्षीरपलांडु-
रुक्त इति ॥ १२७ ॥

प०—पलाण्डुर्धवलाक्षकाख्यस्तद्वृणान्यूनः । तस्य
रसोनस्य गुणास्तद्वृणास्तैर्हीनो लघुनात् किंचि-
द्हीनगुण इत्यर्थः । तथा श्लेष्मलो, नातिपित्तं च
करोति नतु लघुनवत् कफघ्नोऽतिपित्तकृद्भवः । कफ-
वाताशंसां सदैव भक्षणे चः प्रभावात् पथ्यः ।
तन्त्रान्तरेऽन्योऽप्युक्तो यथा—“स्निग्धो रुचिष्यः स्थि-
रधातुकारी बल्योऽथ मेधाकफपुष्टिदश्च । स्वादुर्गुरुः
शोणितपित्तशस्तः सपिच्छिलः क्षीरपलाण्डुरुक्तः ॥”
इति ॥ १२७ ॥

हे०—पलांडुगुणानाह—तद्वृणैर्लघुनगुणैर्हीनशक्तिभिर्बुक्कः
संग्रहे तु—“विपाके मधुरस्तु सः । कफं करोति नो पित्तं
कैवल्यनिलनाशनः ॥” इति ॥ १२७ ॥

तीक्ष्णो गृज्जनको ग्राही पित्तिनां हितकृन्न सः ॥

स०—गृज्जनकस्तीक्ष्णो ग्राही पित्तिनाम-
हितश्च ॥ १२८ ॥

प०—गृज्जनकस्तीक्ष्णो ग्राही पित्तिनामहितश्च ॥ १२८
हे०—गृज्जनकगुणानाह—गृज्जनकः पलाण्डुभेदः।उक्तं च
वाप्यचन्द्रेण—“गैन्धाकृतिरसैस्तुत्यो गृज्जनस्तु पलाण्डुना ।
तस्मिन्नाद्यप्रवत्वाद्भिद्यतेऽसौ पलाण्डुतः ॥” इति । स-
च स्वेदे भोजने च प्रयुक्तः कफवातजान्यश्यांसि हन्ति पित्त-
यतां नराणामपथ्यः ॥ १२८ ॥

१ अत्र “ गन्धाकार ” इति खपुस्तके ।

दीपनः सूरणो रुच्यः कफघ्नो विशदो लघुः
विशेषादशंसां पथ्यः ॥ १२९ ॥

स०—सूरणो नाम कंदविशेषो दीपनो रुच्य
श्लेष्मघ्नो विशदो लघुरशंसांमतिपथ्यश्च ॥ १२९ ॥

प०—सूरणो नाम कन्दविशेषो, दीपनो रुच्यः
श्लेष्मघ्नो, विशदो लघुरशंसांमतिपथ्यश्च ॥ १२९ ॥

हे०—सूरणगुणानाह—दीपन इति । विशदो चि-
शदगुणः ॥ १२९ ॥

भूकंदस्वतिदोषलः ॥ १३० ॥

स०—भूकंदः स्फोटारुच्यः प्राबुडुद्भवः प्रसिद्ध एव
स चाल्पर्थं दोषलः ॥ १३० ॥

प०—भूकन्दः स्फोटारुच्यः प्राबुडुद्भवः प्रसिद्ध एव
स चाल्पर्थं दोषलः ॥ १३० ॥

हे०—भूकन्दगुणानाह—भूकन्दो भूस्फोटः ॥ १३०
पत्रे पुष्पे फले नाले कंदे च गुरुता क्रमात् १३

स०—पत्रादीनां यथोत्तरं क्रमादुत्तमम् । तेन एव
शाकमपेक्ष्य पुष्पशाकं गुरु ततः फलशाकं ततः
नालशाकं ततोऽपि कंदशाकमिति । एवं हारीतवे
ष्वपि गुरुत्वं वेद्यम् । बाहुल्येन चैतदुत्तमम्
मूलके हि वैपरीत्यं दृश्यते । तथा हि
मूलकस्य हि कंदे लघुत्वम् । अत एव मुनि-
रप्याह । मूलके तु विपर्यय इति । शाकानां हारी-
तकानां च येषामिह पर्याया नोक्तास्तेषां सदैवैषेभ्योऽव-
गंतव्याः ॥ १३१ ॥

प०—पत्रादीनां यथोत्तरं क्रमादुत्तमम् । ते
पत्रशाकमपेक्ष्य पुष्पशाकं गुरु ततः फलशा-
कं ततोऽपि कन्दशाकमित्यादि । १३
हारीतशाकेऽपि गुरुत्वं बोद्धव्यम् । बाहुल्येन चैत-
त्तम् । मूलके हि वैपरीत्यं दृश्यते । तथाहि मूलकस्य
हि कन्दे लघुत्वम् । अत एव मुनिरप्याह—“मूल-
तु विपर्ययः” इति । शाकानां हारीतकादी-
नां येषामिह पर्याया नोक्तास्तेषां सदैवैषेभ्योऽव-
गंतव्याः ॥ १३१ ॥

हे०—पुष्पादिशाकानां, गौरवतारतम्यमाह—उत्तम
उत्तम अपवादस्तु यथायथं, यथा—मूलके सुशुतेनोक्तं १५

फले च पत्रं तथैव यद्योत्तरं ते लवणः प्रदिष्टा
॥ १३१ ॥

अथ वरावरत्वं निर्धारयति—

॥ शाकेषु जीवन्ती सर्षपास्त्ववराः परम् १३२

स०—शाकेषु मध्ये जीवन्ती वरा । सर्षपाः पुनरवराः ।
॥ शाकवर्गः ॥ १३२ ॥

प०—अथ वरावरत्वं निर्धारयति-शाकेषु मध्ये
वन्ती वरा सर्षपः पुनरवरः । इति शाकवर्गः १३२

हे०—शाकानां तारतम्यमाह—परमित्यन्त्यपि प्रश-
न्ति, जीवन्ती तु प्रशस्ततरा । यदाह सुश्रुतः—“सती-
वारस्तु कश्चिन्नुश्चिल्ली मूलकपोतिका । मण्डूकपर्णी
मन्ती शाकवर्गेषु शस्यते ॥” इति । संग्रहे तु—“श्या-
गलमलिकाश्मयैर्फेजीवापिकर्षुथिकाः । वृश्चादनी-
वृश्चादिवीतुनिकवृश्चकाः ॥ रोध्रः शोणः कर्बुदासः
छट्टैषमृषिका । अल्यतकः कोविदारः कमलोत्पल-
तुकम् ॥ पटोलादिगुणं स्वादु कषायं पित्तजित्परम् ।
मूत्रा सरा फण्डी करीरं स्वादमौरजम् ॥
पित्तहरा मण्डौपर्यणीचचैपुष्पिकाः ।” इति । इति
वर्गः ॥ १३२ ॥

फलानामाहारकाले शाकेभ्योऽलोपयोगित्वाच्छा-
र्गादनन्तरं फलवर्ग उच्यते । खरनादेऽयुक्तम्
वसने फले भुज्यत इति फलवर्गोऽभिधीयत
इह—

॥ फलोत्तमा वृष्या चक्षुष्या मृष्टमूत्रविट् ।
तुपाकरसा स्निग्धा सकषाया हिमा गुरुः ॥
इत्थनिलपित्तास्रतित्तास्पृश्वमदात्ययान् ।
णाकासश्रमश्वासस्वरभेदक्षतक्षयान् १३३ ॥

स०—फलेषूत्तमा फलोत्तमा गोस्तनीपर्याया द्राक्षा
वृष्यादिगुणयुक्ता । सकषाया ईषकषाया । अनि-
रीक्ष्याताम् हन्ति । उदावर्तहरत्वं चरकमुनिना-
॥ उक्तं तच्च स्निग्धत्ववृष्यत्वमृष्टविण्मूत्रवेनेहोक्त-
म् । अस्यासाव द्राक्षाणां गुणहीनत्वं देशाद्यनुरो-
कल्प्यम् ॥ १३३ ॥

१ अत्र “ वृषिकाः । ” इति खपुस्तके ।

प०—फलानामाहारकाले शाकेभ्य उपयोगित्व-
च्छाकर्गादनन्तरं फलवर्ग उच्यते । खरनादेऽयु-
क्तम् । भुक्तावसाने फले भुज्यत इति फलवर्गोऽभि-
धीयत इत्याह-फलेषु उत्तमा फलोत्तमा गोस्तनीपर्या-
या द्राक्षा सा वृष्यादिगुणयुक्ता । सकषाया—ईष-
कषाया । अनिलादीन् क्षयान्तान् हन्ति । उदा-
वर्तहरत्वं चरकमुनिना अस्या उक्तं, तच्च स्निग्ध-
त्ववृष्यत्वमृष्टविण्मूत्रवेनेहोक्तप्रायम् । अभ्यासाच्च
द्राक्षाणां गुणहीनत्वं देशाद्यनुरोधान् कल्प्यम् १३३

हे०—अथ फलवर्गः । नच द्राक्षामुणमाह—उच्ये-
ति विदे फलग्रहणमुत्तमैर्भ्योऽयुक्तमायम् । उत्तमायुक्तमिति
सुश्रुतेन—“दाडिमामलकं द्राक्षा नखरं मधुरमम्बु ।
राजादनं मातुलिङ्गं फलवर्गं प्रशस्यते ॥” इति । पित्त-
स्वत्वं मूलस्य तिकरस्वत्वं वातघ्नत्वं च कोणमालवपिनिरेण
“वातहृत्त्वेऽपि मूत्राकासज्वरं कोणयानहत् ॥” इति
संग्रहवचनात् ॥ १३३ ॥

उद्विक्तपित्ताश्रयति र्शन्दैराश्रयत्वात् दाडिमम् ।
पित्ताविरोधि नात्युष्णममलं वातकफघ्नम् ।
सर्वं हृद्यं लघु स्निग्धं ग्राहि शोचनं दाडिमम् १३४

स०—उद्विक्तमतिरिक्तं पित्तं येषां तांस्तथाविधान्
ग्रीन् दोषान् मधुरं दाडिमं जयति । मधुरस्य पुन-
कथनं प्राधान्यख्यापनार्थम् । पित्तेत्यादि । अमलं
दाडिमं पित्ताविरोधि न पित्तं कुरुते न च पित्तं शम-
यति । अत एवैतद्वातकफापहम्मुक्तम् । सर्वं मधुरममलं
च यदाडिमं तत् हृद्यादिगुणसंयुक्तम् । मुनिना
तूक्तम् । रुक्षामलं दाडिमं यत्तु तपित्तानिलकोपन-
मिति ॥ १३४ ॥

प०—उद्विक्तमतिरिक्तं पित्तं येषां तांस्तथाविधान्
ग्रीन् दोषान् मधुरं दाडिमं जयेत् । मधुरस्य पुन-
कथनं प्राधान्यख्यापनार्थम् । पित्तेत्यादि । अमलं
दाडिमं—पित्ताविरोधि न पित्तं कुरुते, नच पित्तं
शमयति । अतएवैतद्वातकफापहत्वमुक्तम् । सर्वं
मधुरममलं च यदाडिमं तत् हृद्यादिगुणसंयुक्तम् ।
मुनिनोक्तम्—“रुक्षामलं दाडिमं यत्तु तपित्ता-
निलकोपनम् ॥” इति ॥ १३४ ॥

हे०—अथ दाडिमगुणाः । तत्र स्वादुदाडिमगुणानाह-
उत्त्रिकपित्तानिति । अम्लदाडिमगुणानाह—पित्तविरो-
धीति । पित्तोदासीनं, क्षिग्धाम्लरसैः गुणाः—“रुक्षाम्लं दा-
डिमं यत्तु तपित्तानिलकोपनम् । ” इति खार-
णादिनचनात् । स्वाद्वग्लसाधारणगुणानाह—सर्व-
मिति ॥ १३४ ॥

मोचरवर्जूरपनसनालिकेरपरुषकम् ।
आम्राततालकाश्मर्यराजादनमधूकजम् ॥
सौवीरवदरकोष्ठफलमुक्षेष्मातकोद्भवम् ।
वातामामिपुकाक्षोडमुकूलकानिकोचकम् ॥
उरुमाणं प्रियालं च बृंहणं गुरु शीतलम् ।
दाहक्षतक्षयहरं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥
स्वादुपाकरसं स्निग्धं विष्टंभि कफशुक्रकृत् १३५

स०—मोचादिप्रियालान्तं बृंहणत्वादियुक्तम् ।
मोचं कदलीफलम् । नालिकेरं राजफलाख्यम् । परु-
षको मृदुफलः । आम्रातः कपिचूडः । ताल-
फलम् । काश्मर्यं काश्मरीफलम् । राजादनं क्षीरशु-
क्तम् । सौवीरवदरं कर्णिकावदरम् । अंकोष्ठ इति
विवः । फल्गुः काकोदुम्बरिका । स्लेष्मातकं शोष्ठः ।
अभिपुर्कं स्यारटम् । आक्षोडं स्नेहफलाख्यम् । मुकूलकं
दन्तीफलम् । निकोचनं सरलफलम् । उरुमाणं क्षिग्ध-
फलम् । प्रियालं प्रियालकफलम् ॥ १३५ ॥

प०—मोचादिप्रियालान्तं बृंहणत्वादियुक्तम् ।
मोचं कदलीफलम् । नालिकेरं रोमफलाख्यम् ।
परुषको—मृदुफलः । आम्रातः—कपिचूडः । ताल-
स्तलः । काश्मर्यं—काश्मरीफलम् । राजादनं—
क्षीरशुक्तम् । सौवीरवदरं—कर्णिकावदरम् । अङ्को-
ष्ठ इति विवः । फल्गुः—काकोदुम्बरिका । स्लेष्मा-
तकं—शोष्ठः । अभिपुर्कं—स्यारटकम् । आक्षोडं—
स्नेहफलाख्यम् । मुकूलकं—दन्तीफलम् । निको-
चनं—सरलफलम् । उरुमाणं—स्निग्धफलम् । प्रियालं-
सन्नतम् ॥ १३५ ॥

हे०—मोचादिगुणानाह—मोचं—कदलीफलं, पनसं—कं-
टकिफलं, नालिकेरं—व्यंशं, परुषकं—धन्वनसदृशं, मृदु-
त्वादिफलम्, आम्रातः—कपीतना, तालं—तलं, काश्मर्यं—

श्रीपर्णा, राजादनं—कपिशिपुं, मधूको—मधुद्रुमः, मधुकजं
द्विविधम् । यदाह सुश्रुतः—“बृंहणीयमहयं तु मधुकज-
सुमं गुरु । वातपित्तोपशमनं फलं तस्योपदिश्यते ॥ ”
इति । द्विविधमप्यत्र ब्राह्मं गुणभेदात्, तेभ्यो जातं फलं
सौवीरवदरे वदरभेदौ । उक्तं—“हि कर्कण्डवदरं कोष्ठं
सौवीरं सिञ्चतीफलम् ॥ यथोत्तरं महत्स्वादु पञ्चधाच-
दरीफलम् ॥ ” इति । तत्र कोलककैधुनी स्वादुत्वाभावा-
त् पठिते । वक्ष्यति हि तथाम्लं कोलककैध्विति सिञ्चतीफलं
तिक्तकषायत्वात् । अतएव संग्रहे तिदुकादौ पठित्वा
विशेषगुणा उक्ताः—“बृंहणं वातपित्तघ्नं क्षिग्धं सिञ्चितिका-
फलम् ॥ ” इति । ननु “कर्कण्डुकोलवदरमलं पित्तकफा-
पहम् । पक्वं पित्तानिलहरं क्षिग्धं समधुरं सरम् ॥
पुरातनं तृट्टामनं श्रमघ्नं दीपनं लघु ॥ ” इति सुश्रु-
तेन कोलदुल्यं वदरमुक्तमिह सौवीरदुल्यमिति विरोधः ।
मैवं, सुश्रुतेनापि सौवीरदुल्यमुक्तं—“सौवीरवदरं क्षिग्धं
मधुरं वातपित्तजित् ॥ ” इति । सौवीरवदरं चेति
द्वन्द्वकलं पूर्वैश्च तु कोलं च तद्वदरं चेति कर्मधारयान्
विपरीतं तु कृतो न स्यादिति चेन्न, संग्रहे विशेषगु-
णोक्तौ वदरसर्गात्मकमिति वदरग्रहणात् । न च वदर-
शब्देन सौवीरं सौवीरमित्यकरणात् सरत्वाभावाच्च ।
अंकोष्ठलोऽकोष्ठः, फल्गुः काकोदुम्बरिका, स्लेष्मातका-
शोष्ठः । वातामाद्युक्षमाणान्तमुत्तरापथे प्रसिद्धम् । वातामः—
क्षिग्धमधुरमञ्जं फलम्, आक्षोडं—मदनफलसदृशं मधु-
क्षिदुल्लतरेखं, मुकूलकं—दन्तीफलसदृशं, निकोचक-
मंकोलफलसदृशं, प्रियालं—चारफलं, रक्तपित्तप्रसादनं—रक्त-
पित्तयोनिर्मलीकरणम् । अत्र केषांचिद्विशेषः ॥ १३५ ॥

फलं तु पित्तलं तालं सरं काश्मर्यजं हिमम् ।
शङ्कुमूत्रविषवध्नं कैश्यं मेय्यं रसायनम् ॥
वातामाद्युष्णवीर्यं तु कफपित्तकरं सरम् ।
परं वातहरं क्षिग्धमनुष्णं तु प्रियालजम् ॥
प्रियालमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः ।
कोलमज्जा गुणैस्तद्वृष्टवैकासाजिञ्च सा १३६

स०—तालस्येदं तालं फलम् पित्तकारि । काश्म-
र्यजं फलं सरं शीतवीर्यादिगुणयुक्तम् । मधूकवदरयो-
रपि विशेषात्तरुक्तं संग्रहे । मधूकजमहयं तु वदरं
सर्गात्मकमिति । वातामादीनां ग्रहणं गुणविशेषप्र-

दर्शनार्थम् । निर्धारिते तु विशेषे वातामादिकमुष्णवीर्य-
कफपित्तकरं सरमतिशयेन वातघ्नं स्निग्धं च । आदि-
शब्दनामिषुकादीनां ग्रहणम् । प्रियालजातं प्रियालजं
फलमनुष्णवीर्यम् । तुर्विशेषे । विशेषस्तु शीतवीर्यस्व-
मेव । शेषं बृंहणादि सर्वं समानम् । प्रियालमज्जाऽस्थ-
भ्यन्तरं मधुरादिगुणयुक्तम् बदरमज्जा गुणैस्तद्वत्
प्रियालमज्जावत्तुडादिजिह्व । तन्त्रान्तरे चोक्तम् ।
बैभौतको मदकरः कोलानां पित्तनाशनः । तथा
तालखर्जुरादीनां मस्तकमज्जानः स्वादुपाका वृष्याः
शीतवीर्यश्चेति सुश्रुतोऽपठन् ॥ १३६ ॥

प०—तालस्येदं तालफलं पित्तकारि । काश्मर्य-
जं फलं—सरं, शीतवीर्यादिगुणयुक्तम् । मधूकबदर-
योरपि विशेषान्तरमुक्तं संग्रहे—“मधूकजमह्वं तु
बदरं सरणात्मकम् ।” इति । वातामादीनां गुण-
विशेषप्रदर्शनार्थम् । निर्धारणे तु विशेषे वाता-
मादिकमुष्णवीर्यं, कफपित्तकरं, सरमतिशयेन ।
वातघ्नं, स्निग्धं च । आदिशब्देनामिषुकादीनां
ग्रहणम् । प्रियालजातं प्रियालजं फलमनुष्णवीर्यम् ।
तुर्विशेषे । विशेषस्तु शीतवीर्यस्वमेव । शेषं बृंह-
णादिसर्वं समानम् । प्रियालमज्जाऽस्थभ्यन्तरं
मधुरादिगुणयुक्तम् । बदरमज्जागुणैस्तद्वत् । प्रिया-
लमज्जावत् तुडादिजिह्व । तन्त्रान्तरे चोक्तम्—
“बैभौतको मदकरः कोलानां पित्तनाशनः ।”
तथा तालखर्जुरादीनां मस्तकमज्जानः स्वादुपाका
वृष्याः शीतवीर्यश्चेति सुश्रुतोऽपठन् ॥ १३६ ॥

हे०—तत्र तालफलगुणानाह-यन्तु—“फलं स्वादुरसं तेषां
तालजं गुरुपित्तहृत् ॥” इति सुश्रुतेन पित्तहरत्वमुक्तं तत्त्व-
विषयम् । अतएव चरकेण सिद्धानीति विशेषितम् ।
“तालस्थानि सिद्धानि नारिकेलफलानि च । बृंहणस्नि-
ग्धशक्तानि बल्यानि मधुराणि च ॥” इति व्याख्यातं च
बाष्पचन्द्रेण । तालस्थानि—तालफलानि, सिद्धानि—
पक्वानि, मधुरस्निग्धशक्तित्वेन वातपित्तहरत्वं, कफक-
रत्वं च वेद्यमिति । काश्मर्यगुणानाह—काश्मर्यजगिति ।
वातामादिगुणानाह—वातामादिप्रियालान्तं प्रियालगुणानाह-
नञ्च विरुद्धार्थः । उष्णशब्देन वीर्यं, पित्तं च । तेन
शीतलं, पित्तघ्नं च प्रियालजम् । उक्तं च सुश्रुतेन—“वात-
पित्तहरं बृह्यं प्रियालं गुरुशीतलम् ॥” प्रियालमज्जागु-

णानाह-मज्जा-अस्थ्यन्तर्वर्ति शीजम् । कोलमज्जागुण-
कोलेति ॥ १३६ ॥

पकं सुदुर्जरं विल्वं दोषलं प्रतिमाकृतम् ।
दीपनं कफवातघ्नं बालं ब्राह्मभयं हि तत् ।

स०—विल्वं पकं सुदुर्जरं प्रतिमाकृतं च दुर्गन्ध-
तक्रुद्भवति बालमममृगमनुपचिनं विल्वं दीपनं
वातघ्नम् । उभयमामं पक्वं च ग्राहि मन्त्रवर्ग-
संग्रहणम् ॥ १३७ ॥

प०—विल्वं पक्वं—सुदुर्जरं प्रतिमाकृतं च
न्ययानवातक्रुत् भवति । बालमममृगमनुप-
चिल्वं—दीपनं कफवातघ्नम् । उभयमामं, पक्वं
ग्राहि मन्त्रपुराणैः संग्रहणम् ॥ १३७ ॥

हे०—पकविल्वगुणानाह—पक्वमिति । विल्वविल्व-
नाह—दीपनमिति । पक्वबालमात्रमृगगुणानाह—ग्राहं वि-
कपित्यमामं कंठघ्नं दोषलं दोषघ्नाति तु ।

पकं हिष्मावमथुजित्स्वयं ग्राहि विपापदम् ११

स०—आमं कपित्थं कंठं हन्ति । दोषलं विदोषक-
पकं कपित्थं दोषघ्नं हिक्काच्छदिहम् । स्वयंमामं
च कपित्थं ग्राहि विपापदं च । आमकपित्थस्य च
यत्वं कंठघ्नत्वेनैवोदितम् । अमृत्यं चाप्यत्र
पाठादवगतव्यम् । पक्वस्य च मनुष्य-
सिद्धमितीहेतुचोक्तम् । तथा आमकपित्थगुणक-
तथाविधानि कषायान्स्वभावानि विवि-
कपित्थानि सदैवामकपित्थगुणानि वेद्यानि पक्वक-
पित्थगुणकथनेन च तथाविधानि माधुर्यानुविधानि ।
पक्वगुणानि वेद्यानि ॥ १३८ ॥

प०—आमकपित्थं कण्ठं हन्ति, दोषलं—विदो-
कृत् । पक्वं कपित्थं—दोषघ्नं हिक्काच्छदिहम् । स्व-
यंमामपक्वं च कपित्थं ग्राहि विपापदम् । अ-
मकपित्थस्य कषायत्वं कण्ठघ्नत्वेनैवोदितम् । अ-
चाम्लवर्गमथ्यं पाठादवगतम् । पक्वस्य च मनु-
प्रसिद्धमिति तन्नात्मकम् । तथा आमकपित्थ-
कथनेन तथाविधानि कषायान्स्वभावानि वि-
धानि कपित्थानि सदैवामकपित्थगुणानि वेद्यानि
पक्वकपित्थगुणकथनेन च तथाविधानि माधु-
नुविधानि सदा पक्वगुणानि वेद्यानि ॥ १३८ ॥

हे०—अथ आमकपित्तगुणानाह—आमं—वालं, कण्ठजं-स्वरमादकृतं, दोषलं-दोषत्रयकरम् । तत्र पित्तानिलौ कफेन मंगुष्टौ, अमंगुष्टौ च करोति । कफं तु ताम्बां संछ-मेद—“आमं कपित्तमस्वर्यं कफजं ग्राहि वातलम् ॥” इति सुश्रुतेन कफजलस्योक्तत्वात् । नन्वेवं चेत् दोष-शब्देन पित्तानिलावेव गृह्येतां मैवं “कपित्तमामं कण्ठजं कफायाम्लं त्रिदोषकृतं ॥” इति संप्रहे विग्रहणात् । पक्वगुणानाह—दोषघातोति । वमथुः—छर्दिः, संप्रहे तु—“यकं कथं कफायाम्लं स्वादु हिममावमिग्रगुत् । दोषजं स्वादुवारिष्ठरागयुक्तिपु पजितम् ॥” इति । आमपक्व-साधारणगुणानाह—सर्वमिति ॥ १३८ ॥

जांबवं गुरु विष्टम्भी शीतलं भृशवातलम् ।
संप्रादि मूत्रशकृतोरकंठयं कफपित्तनुत् १३९ ॥

स०—जांबवं गुर्वादिगुणयुक्तं मूत्रशक्तौश्च संप्र-हणं कंठाय च हितं न । कफपित्तजिघ्र । जांबवमिति फलार्थं जंबवा वेत्यण् ॥ १३९ ॥

प०—जाम्बवं—गुर्वादिगुणयुक्तं मूत्रशक्तौश्च संप्र-हणं कण्ठाय हितं कफपित्तजिघ्र । जाम्बव-मिति फलार्थं “जम्बवा वा” इत्यण् ॥ १३९ ॥

हे०—जाम्बवगुणानाह—जाम्बवं—जम्बूफलम् ॥ १३९ ॥

आम्रस्य त्र्यवस्थस्याऽप्युपयोगदर्शनात्तथैव गुणा-
नाह—

वातपित्ताम्लकृद्गलं वद्धास्थि कफपित्तकृतम् ।
गुर्वाभ्रं वातजित्पक्वं स्वादुम्लं कफशुककृतम् १४० ॥

स०—वातेत्यादि । आम्रमिति वक्ष्यमाणेन संबधः । आम्रं चूतार्द्रं वालं सदातपित्तकृतम् । वद्धास्थि संजातास्थि कफपित्तकृतम् । पक्वमात्रं गुरु वातजित् । मधुराम्लं कफशुककृतम् । संप्रहे सहकारस्य गुणा उक्ताः । यथा । सहकाररसो हृद्यः सुरभिः क्षिण्वरोचन इति ॥ १४० ॥

प०—आम्रस्य त्र्यवस्थस्याप्युपयोगदर्शनात् तथैव गुणानाह—वातेत्यादि । आम्रमिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । आम्रं चूतार्द्रं वालं सन् वातपित्ता-म्लकृतम् । वद्धास्थि संजातास्थि, कफपित्तकृतम् । पक्वमात्रं—गुरु, वातजित् । मधुराम्लं—कफशुककृतम् ।

सकृद्ग्रेहे सहकारस्य गुणा उक्ताः । यथा—“सहकार-रसो हृद्यः सुरभिः स्निग्धरोचनः ।” इति ॥ १४० ॥

हे०—अथ बालाग्रगुणानाह संप्रहे तु—“वालं कवाय-कटुम्लं रुक्षं वातालापित्तकृतम् ।” इति । वद्धास्थिगु-णानाह—वद्धास्थि—संहतावयवास्थिमध्यावस्थमित्यर्थः । संप्रहे तु—“संपूर्णमात्रमम्लं च रक्तपित्तकफप्रदम् ।” इति । पक्वगुणानाह—संप्रहे तु “स्वादु साम्लं गुम्फ-क्षिण्वं मारुतप्रमपित्तलम् । हृद्यं पर्यागतं श्लेष्ममांस-शुकवलप्रदम् । सहकाररसो हृद्यः सुरभिः क्षिण्वरोचनः ।” इति ॥ १४० ॥

वृक्षाम्लं ग्राहि रुक्षोष्णं वातश्लेष्महरं लघु १४१ ॥

स०—वृक्षाम्लं प्राह्यादिगुणैर्युक्तम् । वातश्लेष्महृ-लघु च । कोशाभ्रं च किंचिदेतस्मान्मन्यूनगुणं ज्ञेयम् । तथा च संप्रहे । वृक्षाम्लं ग्राहि रुक्षोष्णं लघु रोचन-दीपनम् । वातश्लेष्महरं किंचिदूनं कोशाभ्रजं तत् इति ॥ १४१ ॥

प०—वृक्षाम्लं—प्राह्यादिगुणैर्युक्तं, वातश्लेष्महृत्, लघु च । कोशाभ्रं च किंचिदेतस्मान्मन्यूनगुणं ज्ञेयम् । तथा च संप्रहे—“वृक्षाम्लं ग्राहि रुक्षोष्णं लघु रोचनदीपनम् । वातश्लेष्महरं किंचिदूनं कोशा-भ्रजं ततः ।” इति ॥ १४१ ॥

हे०—वृक्षाम्लगुणानाह—वृक्षाम्लं—तित्तिडीकं, पक्व-स्यैवेतं गुणाः । “वातापहं तित्तिडीकमामं पित्तबलसकृत् ।” इति । सुश्रुते तु बालस्य बलास-करत्वमुक्तं, संप्रहे तु—“रोचनं दीपनं किंचिदूनं कोशाभ्रजं ततः ।” इति ॥ १४१ ॥

शम्या गुरुष्णं केशजं रुक्षं पीलु तु पित्तलम् ।
कफवातहरं भेदि प्लीहाशः कृमिगुल्मनुत् ।

सतिक्त्वा स्वादु यत्पीलु नात्युष्णं तत्रिदोषजित् ।
स०—फलपेक्षया षष्ठी । शम्याः फलं गुरु उष्णवीर्यं केशजं रुक्षं च । पीलुफलं च पित्तलं यावद्गुल्मनुत् । सतिक्त्वापित्तं मधुरं च यत्पीलु तत्रात्युष्णं त्रिदोष-जिघ्र ॥ १४२ ॥

हे०—शमीफलगुणानाह—शम्याः फलम् । फलं तु पित्तलमित्यतः फलमनुवर्तते । अथ यत्पीलुफलम् । तत्र

कटुकगुणानाह—अथ कटुकं पीड ग्राह्यं तिक्तमधुरस्य वक्ष्यमाणत्वात्, “कटुपाकरं मेदि तीक्ष्णोष्णं पीड पित्तलम् ।” इति संग्रहवचनाच्च । तिक्तमधुरगुणानाह—सत्तिक्तमिति ॥ १४२ ॥

मातुलुंगस्य त्वङ्मांसकेसराणां पृथगुपयोगदर्शना-
पृथगेव गुणानाह—

त्वत्तिक्तकटुका स्निग्धा मातुलुंगस्य वातजित् ।
वृंहणं मधुरं मांसं वातपित्तहरं गुरु ॥
लघु तत्केसरं कासश्वासहिध्ममदात्ययान् ।
आस्यशोषानिलश्लेष्मपविश्वच्छर्द्यैराचकान् ।
गुल्मोदार्शः शूलानिमदाग्निष्वं च नाशयेत् ॥ १४३ ॥

स०—वीजपूरकस्य त्वत्किता कटुका रसे स्निग्धा वातघ्नी च । चरकेऽप्युक्तम् । गुर्वी त्वगस्य कटुका मारुतस्य च नाशनीति । खरनादस्वाह । त्वङ्मा-
तुलुङ्गाकटुका गुर्वी वातप्रकोपनीति । एतन्मतानुना-
रिणस्त्वत्रैव पाठं पठन्ति । त्वत्तिक्तकटुकास्निग्धा मातुलुङ्गस्य वातकृत्स्विकारप्रश्लेषात् । मांसं केसराद-
र्विवृंहणं मधुरं वातपित्तहृद् गुरु च । तस्य मातुलुङ्गस्य केसरं तत्केसरं लघु । तथा कासादीन्मदाग्निवाता-
नाशयेत् ॥ १४३ ॥

प०—मातुलुङ्गस्य त्वङ्मांसकेसराणां पृथगुपयोग-
दर्शनार्थं पृथगेव गुणानाह—वीजपूरस्य त्वक् तिक्ता कटुका, रसे स्निग्धा, वातघ्नी च । खरनादस्वाह—
“त्वङ्मातुलुङ्गात् कटुका गुर्वी वातप्रकोपिनी ।”
चरकेऽप्युक्तम्—“गुर्वी त्वगस्य कटुका मारुतस्य प्रकोपनी ।” इति । एतन्मतानुसारिणस्त्वत्रैव पाठं पठन्ति । “त्वक् तिक्ता कटुकाऽस्निग्धा मातु-
लुङ्गस्य वातकृत् ।” इत्यकारप्रश्लेषात् । मांसं केसरादवौक् वृंहणं, मधुरं, रुच्यं, वातपित्तहृद्गुरु च । तस्य मातुलुङ्गस्य केसरं तत्केसरं—लघु तथा कासादीन् मन्दाग्निष्वं च नाशयेत् ॥ १४३ ॥

हे०—अथ मातुलुङ्गं त्वं त्वगुणानाह—ननु “त्वक् मातुलुङ्गाकटुका गुर्वी वातप्रकोपणी ।” इति खार-
णादिवचनेन विरोधः । मैवं, सामं वायुं हन्ति, निरामं करोतीति विषयमेवात् विपरीतं कुतो न स्यादिति चेत्
तत्र । “त्वत्तिक्ता दुर्जरा तस्य वातकृमिकफा-

पहा ॥ ” इति सुश्रुतेन श्लेष्मप्रवक्ष्योक्तत्वात् श्लेष्मप्र-
मासध्वं च । मांसगुणानाह—वृंहणमिति । त्वक्के-
सरव्यतिरिक्तोऽवयवो—मांसम् । केसरगुणानाह—
लघ्विति ॥ १४३ ॥

भट्टातकस्य त्वङ्मांसं वृंहणं स्वादु शीतलम् ।
तदस्थ्यग्निममं मध्यं कफवातहरं परम् ॥ १४४ ॥

स०—त्वक् च मांसं च त्वङ्मांसं भट्टातकस्येति
वृंहणं मधुरं शीतलं च । तस्य भट्टातकस्याग्नि-
तदस्थि अग्निममं नीक्षणत्वादग्निस्मोदककर्तृत्वात् ।
अथवाऽग्निश्चित्तस्य गुणदोषकर्तृत्वात् तुल्यं भट्टात-
कास्थीति । तथा मेवायं हितमिति । कफवा-
तघ्नम् ॥ १४४ ॥

प०—त्वक् च मांसं च त्वङ्मांसं भट्टातकस्य-
स्थस्थि वृंहणं, मधुरं, शीतलं च । तस्य भट्टात-
कस्याग्निं तदस्थि अग्निममनीक्षणत्वादिभ्यन्
स्फोटककर्तृत्वात् । अथवाऽग्निश्चित्तस्मोदककर्तृत्वात् गुण-
दोषकर्तृत्वात् तुल्यं भट्टातकास्थीति । तथा मेवायं
हितमिति कफवातघ्नम् ॥ १४४ ॥

हे०—अथ भट्टातकम् । तत् पञ्चमांसगुणानाह—
भट्टातकस्येति । अत्रिष्यव्यतिरिक्तोऽवयवः पुष्पाभ्यस्त्व-
ङ्मांसम् । अग्निगुणमाह—अग्निमममग्निवहात्वाकादि-
करम् ॥ १४४ ॥

स्वाद्रम्लं शीतमुष्णं च द्विधा पालेयं गुरु ।
रुच्यमत्यग्निशमनं रुच्यं मधुरमारुकम् ॥ १४५ ॥

स०—पालेयं रैवतकार्थं द्विधा । कथं द्विप्रका-
रमित्याह । स्वाद्रम्लं च तनु यथासंख्येन शीतमुष्णं
च । तथा द्वयमपि गुरु रुच्यमत्यग्निशमनं च । अथवा
यथासंख्येन संख्येन मधुरं गुर्वत्वग्निनाशनं च । अम्लं
रुच्यमिति । मधुरमारुकं रुच्यं हृद्यं भवति ॥ १४५ ॥

प०—पालेयं रैवतकार्थं द्विधा । कथं द्विधाका-
रमित्याह—स्वादु, अम्लं च । तनु यथासंख्येन
शीतमुष्णं च । तथा द्वयमपि गुरु, रुच्यमत्यग्नि-
शमनं च । अथवा यथासंख्येन सम्बन्धः । मधुरं
गुर्वत्वग्निनाशनं च । अम्लं रुच्यमिति । मधुरमा-
रुकं पक्वं हृद्यं भवति ॥ १४५ ॥

हे०—पालेवतगुणानाह-पालेवतं-तिष्ठुकाकारि। तद् द्वि-
विधं—मधुरमम्लं च । यन्मधुरं तच्छीतं, यदम्लं तदुष्णम्।
उभयमपि गुणादिगुणम् ॥ १४५ ॥

अपकस्यैवैते गुणा वेद्याः । यस्मादाह—

पक्वमाशुजरां याति नात्युष्णं गुरु दोषलम् १४६

स०—पक्वं च द्रागेव परिणामं याति । किञ्चिदु-
ष्णवीर्यं किञ्चिद् गुरु किञ्चिद्दोषलमपथ्यम्। निषण्डावुक्तम्।
आरुक् वीरसेनं च वीरावीरारुक् तथा । विद्याज्जा-
तिविशेषेण तच्चतुर्विधमारुक् ॥ १४६ ॥

प०—अपकस्यैवैते गुणा वेद्याः । यस्मादाह—पक्वं
द्रागेव परिणामं याति । किञ्चिदुष्णवीर्यं किञ्चि-
द्गुरु, किञ्चिद्दोषलमपथ्यम् । निषण्डावुक्तम्—
“आरुक् वीरसेनं च वीरावीरारुक् तथा। विद्याज्जा-
तिविशेषेण तच्चतुर्विधमारुक् ॥ ” ॥ १४६ ॥

हे०—पक्वावतगुणानाह—आरुक्—वीरसेनम्, आशु
जरां याति शीघ्रं पच्यते, नात्युष्णगुरुदोषलमपक्वपिक्वया।
अतएव दोषशब्देन पिच्छश्लेष्माणीं ग्राह्यौ, अपक्वस्य हि
पिच्छश्लेष्मलत्वं वक्ष्यति । तथा च खारणादिः—“नात्युष्णं
गुरु वातघ्नं दृढं नातिपित्तलम् । आरुक् मधुरमायमम्लं
तु कफपित्तलम् ॥ ” इति । आरुक् भव्यमित्येके । तत्र,
“ भव्यं स्वादुक्तपायाम्लं रुध्रं गुर्वास्वयोधनम् । शीतं
ग्राह्यं चिच्छर्दिस्तपित्तकफापहम् ॥ ” इति खारणादिना
पृथक्ग्रहणकथनात् ॥ १४६ ॥

द्राक्षापरुषं चार्द्रमम्लं पित्तकफप्रदम् ।

गुरुष्णवीर्यं वातघ्नं सरं च करमर्दकम् ॥ १४७ ॥

स०—द्राक्षा परुषं करमर्दकं चार्द्रमम्लं पित्तकफप्र-
दमम्लं सत्पित्तश्लेष्मकरं गुरुष्णवीर्यं वातघ्नं सरं चेति ।
करमर्दकं सुषेणमम्लम् ॥ १४७ ॥

प०—द्राक्षा परुषं करमर्दकमार्द्रमम्लं पित्तकफप्र-
दमम्लं सत् पित्तश्लेष्मकरम्, गुरुष्णवीर्यं वातघ्नं,
सरं चेति । करमर्दकं सुषेणमम्लम् ॥ १४७ ॥

हे०—अथ द्राक्षादीनामम्लानां गुणाः । तत्र द्राक्षादि-
त्रयस्यार्द्रस्य गुणमाह—अम्लानि यानि द्राक्षापरुष-
ककरमर्दकानि तान्यार्द्राणि चेतदा पित्तप्रदत्वादिगु-
णानि ॥ १४७ ॥

तथाऽम्लं कोलककैषूलकुचाभ्रातमारुकम् ।

ऐरावतं दन्तशटं सत्तदं मृगलिङ्गिकम् ।

नातिपित्तकरं पक्वं शुष्कं च करमर्दकम् ॥ १४८ ॥

स०—कोलादिकं मृगलिङ्गिकांतं तथा तद्वैद्यस्य
द्राक्षादिवद् गुणैर्ज्ञेयमित्यर्थः । कर्कधूर्हस्ववदरी । लकु-
लिकुचम् । आरुक्स्याम्लकस्यैवैते गुणा ज्ञेयाः । म-
रस्य हि विशेषेण पूर्वमुक्ता एव गुणाः । तथैरावतादि
नात्युष्णं पित्तं करोति । ऐरावतं नागरंगम् । दन्तश-
जंवीरम् । तथा सत्तदं मृगलिङ्गिकं च । तथा करम-
र्दकं पक्वं शुष्कं च नात्यर्थपित्तकरम् ॥ १४८ ॥

प०—कोलादिकं मृगलिङ्गिकान्तं तद्वच्चाम्लद्रा-
क्षादिवत् गुणैर्ज्ञेयमित्यर्थः । कर्कधूर्हस्ववदरी
लकुचं—लिकुचम् । आरुक्स्याम्लस्यैवैते गुणा ज्ञेयाः
मधुरस्य हि विशेषेण पूर्वमुक्ता एव गुणाः । तथै-
रावतादि नात्यर्थं पित्तं करोति । ऐरावतं—नारङ्गम्
दन्तशटं—जम्बीरम् । तथा सत्तदं मृगलिङ्गिकं च
तथा करमर्दकं च पक्वं, शुष्कं च नात्यर्थं पित्त-
करम् ॥ १४८ ॥

हे०—कोलादीनां गुणानाह—अम्लानुद्भूतावम्लग्रह-
मार्द्रनिष्ठस्यपेयं, अम्लं यत्कोलादिकं तराद्रं, शुष्कं
या तथा तद्वत्पित्तप्रदत्वादिगुणमित्यर्थः । कोलककैषुनी-
वदरभेदी, लकुचं—ग्रन्थिफलम्, ऐरावतं—नारंगं मलानं च।
दन्तशटं—जम्बीरं चिच्छाफलं च । तृदं—तृदनं फलाश्लि-
काख्यम् । उक्तं च खारणादिना—“फलाश्लिकैरावतकको-
शामं करमर्दकम् । आप्रातकं दन्तशटमम्लोष्णं रक्तपित्त-
लम् ॥ ” इति । मृगलिङ्गिकं—मृगाविट्सहस्रं कर्पटारुख्यम् ।
द्राक्षादिमृगलिङ्गिकांतस्य पक्वस्य विशेषमाह—पक्वं
द्राक्षादिकमम्लमपि नातिपित्तकरं स्वादुपाकत्वात् । तथाह
माधवकारः—“द्राक्षाकरीरककैषुवदरापायारुकाणि च ।
परुषकानि चाम्लानि कफपित्तकराणि च ॥ स्वादुपा-
कानि यान्येषां तानि पित्तकराणि च ॥ ” इति । यत्तुक्तं
सुश्रुतेन “अत्यम्लं पित्तजननमामं विद्यात्परुषकम् ।
तदेव पक्वं मधुरं वातपित्तनिवर्हणम् ॥ ” तत्पक्ववस्थया-
मधुरपरुषकाविषयम्। यत्तु पक्वमप्यम्लत्वं न जहाति तत्कि-
ञ्चित्पित्तकरमेव एव द्राक्षादिष्वपि यौषधम् । शुष्कस्य कर-
मर्दस्य विशेषगुणमाह—नातिपित्तकरमिति । चकराणानुकुप्यते
शुष्कस्य करमर्दस्य विषयतन्मनुष्यकृत्वा पित्तघ्नत्वे मासे
किञ्चित्पित्तकरत्वं विधीयते ॥ १४८ ॥

दीपनं भेदनं शुष्कमम्लीकाकोलयोः फलम् ।
तृष्णाश्रमह्रमच्छेदि लघ्विष्टं कफवातयोः १४९

स०—अम्लीकाफलं कोलफलं च शुष्कं सदीपनं
भेदनं तृष्णादिनाशनं लघु कफवातयोश्च
पथ्यम् ॥ १४९ ॥

प०—अम्लीकाफलं, कोलफलं च शुष्कं सदी-
पनं, भेदनं, तृष्णादिनाशनं, लघु कफवातयोश्च
पथ्यम् ॥ १४९ ॥

हे०—शुष्काणामम्लिकादीनां गुणमाह—अम्लिका-
चिन्नाफलं, कोलयोगिनिद्रियं च नात्कोलकधुनोग्रहणम् ।
सुश्रुतेन हि द्वयोःपि तुल्यग्रहणत्वमुक्तं, दर्शितं वदर-
प्याख्याने । कफवातयोः रिष्टे कफवातघ्नमित्यर्थः । सराभि-
ति सामान्योक्त्या भेदनत्वे सिद्धे भेदनमिति नियमार्थं
शुष्काण्येवाम्लिकादीनि भेदनानि । अतएव “ग्राह्यमलं
वदरं रुच्यं लघूष्णं मासतापहम् ॥ मधुरं तदुरु किञ्च
शीतं पित्तानिलापहम् ॥” इति । स्वारणादिनोक्तम्
ग्राह्यत्वमशुष्कस्य विषयम् ॥ १४९ ॥

फलानामवरं तत्र लकुचं सर्वदोषकृतम् १५० ॥

स०—फलानां सर्वेषां मध्ये लकुचमप्रधानं त्रिदोष-
करम् । चरकमुनिस्त्वस्य पित्तश्लेष्मकृत्वमेवातुज्ज्ञे ।
तत्पाठे । लकुचं श्लेष्मपित्तकृत् । वातलं कफपित्तघ्नं
विद्यात्कर्पटकीफलम् । मधुराण्यतिपाकानि वातपित्त-
हराणि च । अश्वत्थोद्वरप्रश्न्यग्रोधानां फलानि तु ।
प्राचीनामलके चैव दोषघ्नं सरुहाणि च । इंगुदं तिक्त-
मधुरं स्निग्धोष्णं कफवातजित् । सुश्रुतेनोक्तम् ।
सुगंधि मधुरं स्निग्धं लवलीफलमुच्यते । वृक्षाम्बला-
तरगुणं कोशाश्रफलमुच्यते इति ॥ १५० ॥

प०—फलानां सर्वेषां मध्ये लकुचमप्रधानं, त्रिदो-
षकरं च । चरकमुनिस्त्वस्य पित्तश्लेष्मकृत्वमेवातु-
ज्ज्ञे । तत्पाठे द्विकार्शसां हितः । “वातलं कफपि-
त्तघ्नं विद्यात् कर्पटकीफलम् । मधुराण्यतिपाकानि
वातपित्तहराणि च । अश्वत्थोद्वरप्रश्न्यग्रोधानां
फलानि तु । प्राचीनामलके चैव दोषघ्नं सरुहाणि
च । इंगुदं तिक्तमधुरं स्निग्धोष्णं कफवातजित् ।”
सुश्रुतेनोक्तम्—“सुगन्धि मधुरं स्निग्धं लवलीफ-
लमुच्यते । वृक्षाम्बलांतरगुणं कोशाश्रफलमुच्यते”
इति ॥ १५० ॥

हे०—लकुचगुणानाह—एतच्च सर्वदोषकरवमनम्लस्य
अम्लस्य वातघ्नेषु कोलादिषु पठितत्वात् । संग्रहे तु “मधु-
कजमह्वं तु वदरं सरणात्मकम् । तितुकादमन्तकाशीतफलि-
नी विम्वितोदनम् ॥ टंकाश्वकण्वकुलगारेरुधवधन्यम् ।
श्वेतपाकं कपित्थानि सिद्धती भव्यजाम्बयम् ॥ क्षीरवृक्ष-
फलं बीजं पौष्करं कफपित्तजित् । कणायमधुरं रुक्षं
शीतलं गुरु लेखनम् ॥ विबन्धाध्मानजननं क्षामनं
वातकोपनम् । वृंहणं वातपित्तघ्नं किञ्चं सिद्धितिकाफलम् ॥
भव्यं विषदमल्लं च सामलं तु क्षीरवृक्षजम् । पित्तश्ले-
ष्मघ्नमल्लं च वातघ्नं चाश्वकीफलम् ॥ कणायं रोचनं हृद्यं
वातलं लवलीफलम् । फलं करञ्जं विधंभि पित्तश्लेष्मा-
विरोधि च ॥ नीपं शताश्वकं प्राचीनामलं तृणमूल्यजम् ।
पीडनोऽन्त्यान्तरगुणं सैगुदं खविकंकतम् ॥” इति १५०

संप्रति पादशं फलं शाकं च संपाद्यं तदुपदि-
शनाह—

हिमानिलोष्णदुर्वातव्यालालादिदूषितम् ।
जंतुजुष्टं जले मग्नमभूमिजमनार्तवम् ॥
अन्यधान्ययुतं हीनवीर्यं जीर्णतयाऽपि च ।
धान्यं त्यजेत्तथा शाकं रुक्षसिद्धमकोमलम् ॥
असंजातरसं तद्रक्षुष्कं चान्यत्र मूलकात् ।
प्रायेण फलमप्येवं तथां विल्ववर्जितम् १५१

स०—दूषितशब्दः प्रत्येकं संबध्यते । धान्यं केदा-
रस्थं हिमेन दूषितं त्यजेत् । तथाऽनिलेन प्रवृद्धेन
दूषितं तथा उष्णेनातपादिना दुर्वातेन पुरोवाता-
दिना तथा व्यालानां सर्पादीनां लालया दूषितं त्यजे-
त् । आदिग्रहणेन शवकोथमृगपुरीषादीनां ग्रहणम् ।
तथा जंतुभिः कृम्यादिभिर्जुष्टं सेवितम् । जले मग्नमा-
शिवं बुद्धितम् । अभूमौ विपरीतशुवि जातमभूमि-
जम् । या यस्तोचिता भूमिस्ततोऽन्या विपरीता ।
अनार्तवमप्राप्तसमयम् । यस्मिन्तौ यस्तोऽपत्तिः
प्रसिद्धा ततोऽन्यस्मिन् जातमित्यर्थः । तदुत्क्षणं
रसादीनामपरिपूर्णत्वेन विज्ञेयम् । अन्येन
च विजातीयेन धान्येन संयुतम् । यथा रक्तशाल्वि-
वकेन सह विरुध्यते । तथा सुद्रो माणेन । एवं शूक-
धान्यं विजातीयेन शूकधान्येन । तथा शिबीधान्यं

विधीधान्येन विजातीयेन सह विरुद्धं त्यजेत् । केचिच्छू-
कधान्येन सह विरुद्धमिति वर्णयन्ति । अन्ये तु जीर्णं नवेन
मिश्रितमन्यधान्ययुतमिति ब्रुवते । केदारराते जीर्ण-
तयाऽतिपुराणत्वेन हीनवीर्यं नष्टशक्तिः । एवंविधं धान्यं
त्यजेत् । तथा शाकमपि त्यजेत् । कीदृशम् । रूक्ष-
सिद्धं निःस्नेहसिद्धमित्यर्थः । अथवा रूक्षेण काजिकादिना
सिद्धं रूक्षसिद्धम् अकोमलं जटरेऽसंजातरसमपरि-
पूर्णरसस्वरूपमित्यर्थः । तद्वच्छुष्कं तथैव शुष्कशा-
कमप्यसंजातरसं त्यजेत् । अन्यत्र मूलकात् शुष्कमू-
लकं भजेदेव । प्रायेण फलमप्येवंविधं त्यजेत् । प्रायोप्र-
हणं द्राक्षापरूषकादीनां शुष्काणामपि पथ्यत्वाद्वाऽप्य-
त्वापनार्थम् । तथा आममसंप्राप्तपाकं फलं त्यजेदिति
वर्तते । किं सर्वं नेत्याह । वित्त्वर्जितम् । वित्त्वं त्वाम-
मपि पथ्यत्वाच्च त्यजेदेवेत्यर्थः । इति
फलवर्गाः ॥ १९१ ॥

प०—संप्रति यादृशं फलं शाकं संपाद्यं तदुपधि-
शान्नाह-दूषितशब्दः । प्रत्येकं सम्बन्धेताधान्यं केदारस्थं
हिमेन दूषितं त्यजेत् । तथा अनलेन प्रवृद्धेन दूषितम्
। उष्णेनातयादिना दुर्वातेन पुरोवातादिना । तथा
व्यालादीनां सर्पादीनां लालया दूषितं त्यजेत् । आदिग्रह-
णेन शक्योऽथ मूत्रपुरीपादीनां ग्रहणम् । तथा जन्तुभिः
कृम्यादिभिर्जुष्टं सेवितं जले मग्नमाशिखं बुद्धितम् ।
अभूमौ विपरीतभुवि जातमभूमिजम् । या यस्यो-
चिता भूमिः ततोऽन्या विपरीता । अनार्तवमप्राप्त-
समयम् । यस्मिन्नुतौ यस्योत्पत्तिः प्रसिद्धा ततो-
ऽन्यस्मिन् जातमित्यर्थः । तल्लक्षणं रसादीनामपूर्णत्वे
तद्विज्ञेयम् । अन्येन च विजातीयेन धान्येन
संयुतं केदारराते जीर्णतयाऽतिपुराणत्वेन हीनवीर्यं
नष्टशक्तिः । एवंविधं धान्यं त्यजेत् । तथा शाका-
नि त्यजेत् । कीदृशं रूक्षसिद्धं निःस्नेहसिद्धमि-
त्यर्थः । अथवा रूक्षेण काजिकादिना सिद्धं रूक्ष-
सिद्धम् । अकोमलं जरठम् । असंजातरसमपरि-
पूर्णरसस्वरूपमित्यर्थः । तद्वच्छुष्कं तथैव शुष्कशा-
कमप्यसंजातरसं त्यजेत् । अन्यत्र मूलकात् शुष्क-
मूलकं भजेदेव । प्रायेण फलमप्येवंविधं त्यजेत् ।
प्रायोप्रहणं द्राक्षापरूषकादीनां शुष्काणामपि पथ्य-
त्वाद्वाऽप्यत्वापनार्थम् । तथा आममसंप्राप्तपाकं

फलं त्यजेदिति वर्तते । किं सर्वं नेत्याह-वित्त्वर्जित-
म् । वित्त्वं त्वाममपि पथ्यत्वाच्च त्यजेदित्यर्थः ।
इति फलवर्गाः ॥ १९१ ॥

ह०—एवं धान्यादीनां गुणातुक्त्वा यादृक् त्वान्यं ताह-
गाह-तत्र धान्यमाह-हिमं-तुहिनम्, अनले-दावानलादिः-
उष्णमातपः, दुर्वातः-पुरोवातादिः, व्यालानां सर्पादि-
प्राणिनां लालादयः । आदिशब्देन कोऽथ मूत्रपुरीपादयः ।
तैर्दूषितमुपहतं जन्तुजुष्टं-कृमिसेवितं, जले मग्नं पानीय-
मग्नमञ्जरीकम्, अभूमिजमनुचितक्षेत्रजम् । अनार्तव-
मनुचितकालजम् । अन्यधान्ययुतं-विजातीयेन धान्येन
सहैकक्षेत्रजम्, अतिजीर्णतया बहुवर्षावितत्वेन हीनवीर्यं
नष्टशक्तिः, यत्त्वमावतो हीनवीर्यमतिजीर्णमप्यहीन-
वीर्यम् । तत्र त्याज्यं शाकमाह-तथा हिमदूषितादि-
कम्, अन्यधान्ययुतमित्यत्र धान्यस्थाने शाकशब्द उक्तः-
नीयः । रूक्षसिद्धं-स्नेह विना पक्वम् अकोमलं-जरठम् ।
असंजातरसमत्यन्तकोमलं मूलकादयश्च्युतं च त्यजेन्मू-
लकस्य शुष्कस्यैवं गुणत्वात् । फलमाह-एवमपि धान्यवत् ।
अन्यफलयुतत्वं त्वेककालजत्वेन विश्ववर्जितमामफ-
त्यजेत् वित्त्वर्ज्यैवं गुणत्वात् । अपिशब्दः प्रायेणेत्यस्य
धान्यशाकाभ्यामपि सेव्यत्वार्थः । जन्तुजुष्टस्यायुद्धमन्वराः
फलस्य, जलमग्नस्यापि पक्वनालादेः शाकस्य, अन्यधान्ययु-
तस्यापि कुतुम्भगोधूमादेर्धान्यस्य सेवितत्वदर्शनात् प्राये-
णेत्युक्तम् इति फलवर्गाः ॥ १९२ ॥

फलवर्गादनन्तरं विविधौषधवर्गारम्भः । प्राये-
णास्याऽहारापयोगित्वात्तन्नाऽपि लवणानां पूर्वमुपन्यासो
युक्तः सुतरामुपयोगित्वादित्याह-

विष्यंदि लवणं सर्वं सूक्ष्मं सृष्टमलं विदुः ।
वातघ्नं पाकि तीक्ष्णोष्णं रोचनं कफपित्तकृत् ॥

स०—सर्वं लवणं विष्यंवादिशुणयुक्तं विदुर्जानन्ति
सद्वैद्या इति शेषः । विष्यं दयति तच्छीलं विष्यंदि ।
स्यानस्य कफादिसंवातस्य विहीनविप्रहतामुपादयती-
त्यर्थः । सूक्ष्मं सूक्ष्मस्रोतोनामि । सृष्टं मलं मूत्रपूरी-
पादि येन तत्सृष्टमलम् । तथा वातापहम् । पाकि
अन्नव्रणादीनां पाककारि । तीक्ष्णममृदु मरीचादिवत् ।
उष्णमुष्णवीर्यम् । रोचनं रुचिकृत् । तथा कफ-
पित्तकृत् ॥ १९२ ॥

प०—फलवर्गादनन्तरं विविधोपधवर्गारम्भः । विष्णोः स्याद्वाहोपयोगित्वात्तत्रापि लवणानां पूर्वमु-
न्यासो युक्तः । सुतराद्युपयोगित्वादिह्यह—सर्वं
वर्णं विष्यन्धादिगुणयुक्तं विदुर्जानन्ति । सङ्ख्या-
ति शेषः । विष्यन्द्दयति तच्छीलं विष्यन्दि, स्त्या-
स्य कफादिकस्य धातोर्विलीनविग्रहतामुत्पादय-
त्यर्थः । सूक्ष्मं—स्रोतोगामि । मृष्टं मलं मूत्रपुरी-
दि येन तत्सुष्टमलम् । तथा वातं हन्ति । पाकि-
न्नत्रणादीनां पाककारि । तीक्ष्णममृदु मरिचादि-
त् । उष्णमुष्णवर्धयम् । रोचनं—रुचिकृत् । तथा
कपित्तकृत् । इति सामान्यलक्षणमुक्तम् ॥ १५२ ॥

हे०—अथ औपधवर्गः । औपधस्यापि संस्कारस्वेना-
रोपयोगात् । तत्रादौ लवणम् । तच्चाष्टधा—सैन्धवं, सौवर्चलं,
खं, सामुद्रमौक्षिदं, कृष्णं, रोमकं, पांशुर्न चेति । तत्र लवण-
सामान्यगुणानाह—विष्यन्दि—अभिष्यन्दि, मृदु—मृदुगुणं,
कि—पाचनम् । अथ विशेषगुणः ॥ १५३ ॥

इति सामान्यलक्षणमुक्त्वा विशेषमाह—

अथ तत्र सस्वादु वृष्यं हृद्यं त्रिदोषनुत् ।
ध्वनुष्णं दृशः पथ्यमविदाह्यग्निदीपनम् ॥ १५३ ॥
स०—तत्र तेषु लवणेषु मध्ये सैन्धवं सस्वादु ईष-
ाधुरं वृष्यं हृद्यं त्रिदोषनं तथा किञ्चिदुष्णं दृष्टेः पथ्यं
किञ्चिदाह्यग्निदीपनं च । सामान्यगुणाश्च विष्यन्दिस्सूक्ष्म-
मलत्वरोचनान्यस्य सत्येव ॥ १५३ ॥

प०—विशेषमाह—तत्र तेषु लवणेषु मध्ये सैन्धवं-
स्वादु ईषन्माधुर्यम्, वृष्यं, हृद्यं, त्रिदोषनुत् ।
था किञ्चिदुष्णं, दृष्टेः पथ्यं, किञ्चिदाह्यग्नि-
दीपनं च । सामान्यगुणाश्च विष्यन्दिस्सूक्ष्ममृदु-
लत्वरोचनान्यस्य सत्येव ॥ १५३ ॥

हे०—तत्र सैन्धवगुणानाह—सस्वादु सैन्धवमिति
तद्व्यादिना स्वीतमुक्तम् । तत्कथमनुष्णं मृदुः, द्योतिव-
ते चक्षुष्यत्विचक्षन्त्वादिकार्यकरत्वात् । अवश्यं चैव-
शोक्तत्वं, “सैन्धवं सारसं पाक्यं सौवर्चलमौक्षिदम् ।
पूर्वगुणोत्कृष्टगुणं तेषां यथोत्तरम् ॥ ” इति स्वार-
ादिनैवोपायोक्तत्वात् । सुश्रुतोऽप्याह—सैन्धवसामु-
द्रसौवर्चलरोमकौक्षिदममृदुतानि यथोत्तरगुणानि,
साहस्राणि, कफपित्तकराणि च । यथापूर्वं स्निग्धानि,
शार्दूलानि, सूक्ष्ममूत्रपुरीषाणि चेति । दृशः पथ्यं—चक्षु-
राम् ॥ १५३ ॥

लघु सौवर्चलं हृद्यं सुगन्धुद्वाग्निशोधनम् ।
कटुपाकं विवर्धयन् दीपनीयं रुचिमदम् ॥ १५४ ॥

स०—सौवर्चलं लघु हृदयाय हितं सुगन्धुद्वाग्निशोधन-
दुष्टं सच्छुद्धं करोति । कटुपाकं च । तथा विवर्ध-
यन् तस्य हितं विवर्धयन् । अग्निदीप्तिरुचिकृत् ॥ १५४ ॥

प०—सौवर्चलं—लघु, हृदयाय हितं, सुगन्धि-
द्वाग्निशोधनं, दुष्टं सच्छुद्धं करोति । कटु-
पाकं च । तथा विवर्धयन् स्वात्मानं हितम् । अग्नि-
दीप्तिरुचिकृत् ॥ १५४ ॥

हे०—सौवर्चलगुणानाह—उद्वागशोधनं, सुगन्धुद्वाग्नि-
मनं चेति ॥ १५४ ॥

उध्वार्थः कफवातानुलोमनं दीपनं विदुः ।
विवर्धयन् दीपनं मृदुलगांस्त्वनाशनम् ॥ १५५ ॥

म०—विदुः तदुत्थमपथ कफवातानुलोम-
यति । तथा दीपनं विवर्धयति च ॥ १५५ ॥

प०—विदुः—तदुत्थमपथ कफवातानुलोमयति ।
तथा दीपनं विवर्धयति च ॥ १५५ ॥

हे०—विदुःगुणानाह—उध्वार्थः कफवातानु-
लोमयति, न तु यथार्थं यथेन “उध्वार्थोऽप्युत्तमः
शूलघ्नं दीपनं विदुः ॥ ” इति स्वारणादिपञ्चमात्, “उध्व-
वार्धयन् वातानामानुलोम्यकरं परम् ॥ ” इति चरकपञ्च-
नाच्च । विक्थो मलरोधः, आनाह—आनाशोपरत्वात्, विदुः-
वार्त्तरोधः ॥ १५५ ॥

विपाके स्वादु सामुद्रं गुक् श्लेष्मविवर्धनम् ॥ १५६ ॥

स०—सामुद्रं विपाके मधुरं गुक् कफार्थनं च ॥ १५६ ॥

प०—सामुद्रं—विपाके मधुरं, गुक्, कफवि-
वर्धनं च ॥ १५६ ॥

हे०—सामुद्रगुणानाह—विपाक इति ॥ १५६ ॥

सतिक्तकटुकक्षारं तीक्ष्णमुक्लेदि चोद्दिदम् ॥ १५७ ॥

स०—भूमिमुद्दिश यद्भवति तदौद्दिदं गोपितं कटु-
क्षारं तीक्ष्णमुक्लेदि च दोषोन्विलहकम् ॥ १५७ ॥

प०—भूमिमुद्दिश यद्भवति तदौद्दिदं—निक-
टुकक्षारं, तीक्ष्णमुक्लेदि च दोषोन्विलहकं
च ॥ १५७ ॥

हे०—त्रैलोक्यगुणानाह—सतिक्तेति । भूमिमुद्रिद्योत्प-
सन्ध- क्षारोदकस्य सूक्ष्ममिर्वाहना वा कथ-
नाच्चलवर्णं तदौद्विदम् । उल्लेहि—हेदादिद्वि-
कर्म ॥ १५७ ॥

कृष्णं सौवर्चलगुणा लवणं गंधवर्जिताः १५८ ॥

स०—कृष्णे लवणे सौवर्चलगुणा लघुत्वादयो
गन्धेन वर्जिताः सौगन्ध्यरहितास्ते सति इति शेषः ॥ १५८

प०—कृष्णे कृष्णलवणे सौवर्चलगुणा लघुत्वा-
दयः । गन्धेन वर्जिताः सौगन्ध्यरहितास्त
इति शेषः ॥ १५८ ॥

हे०—कृष्णलवणगुणानाह—कृष्ण इति । अतएव
निर्गन्धं सौवर्चलमानयते ॥ १५८ ॥

रोमकं लघु पांमूत्रं सक्षारं श्लेष्मलं गुरु ॥ १५९ ॥

स०—रोमकं लवणं लघु पांमूत्रं शिरालवणवीथ
क्षारं श्लेष्मलं गुरु च ॥ १५९ ॥

प०—रोमकं लवणं—लघु, पांमूत्रं शिरालवणमी-
पक्षारं, श्लेष्मलं, गुरु च ॥ १५९ ॥

हे०—रोमकगुणानाह—रोमकं क्षारं शिरालवणमी-
पांमूत्रगुणानाह—पांमूत्रं—क्षारमुत्तिकोद्वयम् ॥ १५९ ॥

लवणानां प्रयोगे तु सैन्धवादीन् प्रयोजयेत् १६०

स०—लवणानां प्रयोगे सैन्धवादि कृत्वा प्रयो-
जयेत् । अन्यत्र प्रदेशे लवणानि द्वित्राणि त्रिचतुराण्येव
यत्र युज्यन्ते तत्र सैन्धवादि कृत्वा प्रयोज्यानि । यथा
हिन्वादिचूर्णं द्विषट् इत्युक्तम् । तत्र सैन्धवसौवर्चले
प्रयोज्ये । यत्र त्रयाणां प्रयोगस्तत्र सैन्धवसौवर्चलवि-
डानि । एवमौद्विदादीनां लवणवर्गं पठितानामन्यत्रापि
वेद्यम् । खरनादेनोक्तम्—“ सैन्धवं सारकं पाकं
सौवर्चलमथौद्विदम् । पूर्वं पूर्वं गुणोत्कृष्टमौष्ण्यं चैषां यथो-
त्तरमिति ॥ १६० ॥

प०—लवणानां प्रयोगे सैन्धवमादि कृत्वा प्रयो-
जयेत् । अन्यत्र प्रदेशे लवणानि द्वित्रिचतुराण्येव
प्रयुज्यन्ते । तत्र सैन्धवमादि कृत्वा प्रयोज्यानि ।
यथा हिन्वादिचूर्णं द्विषट्तिरस्युक्तं तत्र सैन्धवसौ-
वर्चलं प्रयोगे योजयेत् । अन्यत्र प्रदेशे लवणानां
यत्र त्रयाणां प्रयोगस्तत्र सैन्धवसौवर्चलविडानि ।

एवमौद्विदादीनां लवणवर्गपठितानामन्यत्रापि
वेद्यम् । खरनादेनोक्तम्—“ सैन्धवं सारकं पाकं
सौवर्चलमथौद्विदम् । पूर्वं पूर्वं गुणोत्कृष्टमौष्ण्यं
तथां यथोत्तरम् ॥ ” इति ॥ १६० ॥

हे०—असंज्ञाच्चिकित्सोपयोगिनां परिभाषामाह—यत्र
लवणानामेकस्यादीनां सैन्धवादिशब्देर्विना प्रयोग उक्तः,
तत्र सैन्धवादि प्रयोजयेत् । सैन्धवादिर्यत्र तत्र
भवतीति क्रियाविशेषणम् । यथा यत्रैकं लवणं तत्र
सैन्धवम् । यत्र द्वे तत्र सैन्धवं—सौवर्चलं । यत्र त्रौ तत्र
सैन्धवं—सौवर्चलविडानीत्यादि । यत्र संख्यां विना
बहुवचनं तत्र पञ्चैव ग्राह्याणि । “ सौवर्चलं सैन्धवं
विडमौद्विदमेव च । सामुद्रेण सहैतानि पञ्च
स्युर्लवणानि च ॥ ” इति चरकवचनात् । यथा
“ चतुर्णां प्रथममलानामुपपन्नं पलत्रयम् । लवणानां च
चत्वारि शर्करायाः पलत्रयम् । तच्चूर्णमुपपन्नान्नरागा-
दिष्ववचारेयत् । कासाजीर्णसिक्चिश्वासहृत्पाण्ड्वामयश्चलनु-
त् ॥ ” इत्यत्र । एतदेव स्पष्टीकृतं—संग्रहे दाडिमकपित्तवृक्षा-
म्लाम्लीकानां प्रथमपञ्चकुडवं लवणपञ्चकुडकम्, उपप-
न्नपलम् ; शर्करापलत्रकं चैकत्र चूर्णितमन्नपात्रे
प्रणीतमजीर्णसिक्चिश्वासकासगुल्मप्लीहमहणीहृत्पाण्डुरोगप्र-
मिति ॥ १६० ॥

**गुल्महृद्गहणीपाण्डुलहानाहगलामयान् ।
श्वासार्शः कफकासांश्च शमयेद्यश्चूकजः ॥ १६१**

स०—यवशूकजो यवक्षारो गुल्मादीन् शमयति १६१
प०—यवशूकजो यवक्षारो गुल्मादीन् शम-
यति ॥ १६१ ॥

हे०—अथ क्षारः । तत्र यवक्षारगुणानाहगुल्मेति १६१

स०—संप्रति स्वर्जिकाक्षारादीनामपि गुणानाह—
क्षारः सर्वश्च परमं तीक्ष्णोष्णः कुमिजिल्लघुः ।
पितासृग्द्रूपणः पाकी छेद्यहृथो विदारणः ॥
अपथ्यः कटुलावण्याच्छुक्रौजः केशचक्षुषाम्

स०—क्षारः सर्वश्च परममतिशयेन तीक्ष्णोष्णः
कुमिजिल्लघुः । पितासृजी दूषयति । पाकी पाककारी ।
छेदी मेदः श्लेष्मादिप्रतिघ्नः आहृथो हृदयाय न हितः ।

विदारणः पक्काडादीनाम् । कटुलावण्याच्छुक्रादीनाम-
श्वयः ॥ १६२ ॥

प०—संप्रति स्वजिकाश्वारादीनामपि गुणानाह-
हारः सर्वश्च परमतिशयेन तीक्ष्णोष्णः, कृमिजि-
ह्वुः । पितासृजी दूषयति । पाकी—पाककरः ।
छेदी—भेदः श्लेष्मादिप्रस्थिघ्नः । अह्वयो—हृदयाय न
हेतः । विदारणः पक्काण्डादीनाम् । कटुलावण्या-
च्छुक्रादीनामपथ्यः ॥ १६२ ॥

हे०—आरसामान्यगुणानाह—परमतिशयेन तीक्ष्णो-
ष्णः, पाकी, पाचनः । छेदी—छेदनः, विदारणः—
लोपादिपाटनः, कटुलवणरसव्याच्छुक्रादीनामपथ्यः १६२

हेगु वातकफानाहशूलघ्नं पित्तकोपनम् ।
हृत्पाकरसं रुच्यं दीपनं पाचनं लघु ॥ १६३

स०—हेगु वातादिघ्नं पित्तकोपनं कट्वादिगुण-
युक्तम् ॥ १६३ ॥

प०—हेगु—वातापहं, पित्तप्रकोपनं, कट्वादिगुण-
युक्तम् ॥ १६३ ॥

हे०—तत्र हिङ्गुगुणानाह—हिंयति ॥ १६३ ॥
तथाया मधुरा पाके रुक्षा विलवणा लघुः ।
पानी पाचनी मेध्या वयसः स्थापनी परा ।
ष्णवीर्या सरोऽऽपुष्या बुद्धीन्द्रियबलप्रदा ।
हृष्टवैषण्यवैस्वयंपुराणविषमज्वरान् ।
शरोऽक्षिपांडुहृद्गोकामलाग्रहणीगदान् ।
शोषशोफातीसारभेदमोहवमिक्रिमीन् ॥
वासकासप्रसेकाश्लीहीहानाहगरोदरम् ॥
वेधं स्तोतसां गुल्ममूर्खस्तंभमरोचकम् ।
रीतकी जयेद्धार्यस्तारंश्च कफवातजान् ॥

स०—हरीतकी कषायः कषायरसा । कषायरस-
वाकटुविपाकत्वं प्राप्तमित्याह । मधुरा पाक इति ।
तथा रुक्षा । विलवणेति वचनं लवणं वर्जयित्वा शोषा-
चरसा अस्याः संतीति वेदयति । तन्वेवं कषायेत्य-
र्थकं यतः पंचषु रसेषु लवणहीनेषु मध्ये कषा-
योऽनुप्रविष्ट एव । अस्येवैतत् । कषायेत्येतदतिश-
ात्पाननाय । कषायो रसोऽस्यां बाहुल्येनाऽस्तीत्यर्थः ।

तथा च मुनिः । हरीतकी पंचरसामुष्णां विलवणा
शिवामिति । तथा लघुः । दीप्यमग्नेः । पाचयामादेः ।
मेध्या मेधायै हिता । वयस इत्यादि । कालकृतां
शरीरावस्था यौवनादिवैयस्तस्य परमतिशयेन स्थापनी
स्थिरीकरणं । उष्णेत्यादित्येवोष्णवीर्यावयवस्य
लवणत्वाद्दीर्घमहणमतिशयेनोष्णवीर्यस्यव्यापनायम् । सरो-
भेदनी । तथाऽऽपुष्ये हिता । बुद्धिः कर्मात्मनोऽपि
प्रज्ञा । इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि तेषां बलं प्रददाति
या मेवम् । कुष्ठारिणं रोगान् जयति । खरसादे-
मभ्यधाति । स्थाप्रमलाभावात्पवनं कटुतिक्ततया कफम् ।
कषायमधुरस्वाद्य इति पित्तं हरीतकी ॥ १६४ ॥

प०—हरीतकी—कषाया कषायरसा । कषायरस-
वान् कटुविपाकत्वं प्राप्तमित्याह—मधुरा पाके इति ।
तथा रुक्षा विलवणेति वचनं लवणं वर्जयित्वा शोषा-
चरसा अस्याः संतीति वेदयति । तन्वेवं कषायेत्य-
र्थकं यतः पंचषु रसेषु लवणहीनेषु मध्ये कषा-
योऽनुप्रविष्ट एव । अस्येवैतत् । कषायेत्येतदतिश-
ात्पाननाय । कषायो रसोऽस्यां बाहुल्येनाऽस्तीत्यर्थः ।
तथा च मुनिः—“हरीतकी पञ्चरसा” इत्यादि । कालकृतां शरीरावस्था यौ-
वनादिवैयः तस्य परमतिशयेन स्थापनी स्थिरी-
करणं । उष्णेत्यादित्येवोष्णवीर्यावयवस्य
लवणत्वाद्दीर्घमहणमतिशयेनोष्णवीर्यस्यव्यापनायम् । सरो-
भेदिनी तथा आनुषे हिता । बुद्धिर्वने-
मानार्थप्राहिणी प्रज्ञा । इन्द्रियाणि—चक्षुरादीनि,
तेषां बलं प्रददाति या मेवम् । कुष्ठारिणं रोगान्
जयति । खरसादे-
मभ्यधाति । स्थाप्रमलाभा-
वात्पवनं कटुतिक्ततया कफम् । कषायमधुरस्वाद्य इति
पित्तं हरीतकी ॥ १६४ ॥

हे०—हरीतकीगुणानाह—कषायेति । कषायरसोऽस्ति-
शायं पित्तवणा स्थाप्रमलाभावात्पवनं । बुद्धिः प्र-
ज्ञायां च बलप्रदा, पुराणज्वरो—जीर्णज्वरः, शोषो—शून्य-
वस्था, मोहो—मूर्छा, स्तोतसां विकथः—मोतारोचः ।
कफवातजानिति । कुष्ठारिणं विशेषणम् । तास्तोलेत्येवो-
मेवं प्रकाराणामनुलोमादिसत्त्वात् । ग्रहणार्थं—“स्थाप्रम-
लाभात्पवनं कटुतिक्ततया कफम् । कषायमधुरस्वाद्य इति
पित्तं हरीतकी ॥” इति । खरणादिना पित्ततप्तम्,

युक्तं तत्किमिति कफवातयोर्ग्रहणं सत्यं; पित्तजानपि व्याधीन् जयेत्कफवातजांस्त्वयतिशयेनोष्णवीर्यत्वात् । खारणादिना हरीतकीलक्षणमयुक्तं, “क्षिप्ताम्भसि निमज्जेया गुणकृत्वा प्रकीर्तिता ।” इति ॥ १६४ ॥

तद्वामलकं शीतमम्लं पित्तकफापहम् ॥१६५

स०—तया हरीतक्या तुल्यं वर्तते इति तृतीयां ताद्वतिः । हरीतकीसमानगुणमामलकमित्यर्थः । विशेषं त्वस्याह । अमयोष्णेदं शीतं शीतवीर्यं तथाऽम्लमम्लरसं पित्तकफघ्नं चेति । कृष्णात्रेयस्त्वामलकं त्रिदोषघ्नं चाख्यत् । यथा । अम्लभावाज्जयेद्वातं पित्तं माधुर्यं शैत्यतः । कफं रूक्षकषायत्वादेवमेव त्रिदोषघ्नत् । सुश्रुतेऽपि त्रिदोषघ्नमुक्तम् । तदप्रन्यो हि । चक्षुष्यं सर्वदोषघ्नं वृष्यमामलकीफलम् । हेति वातं तदम्लत्वापित्तं माधुर्यशैत्यतः । कफं रूक्षकषायत्वात्फलैर्न्योऽप्यधिकं तु तदिति । ॥ १६५ ॥

प०—तया हरीतक्या तुल्यं वर्तते इति तृतीया-न्ताद्वतिः । हरीतकीसमानगुणमामलकमित्यर्थः । विशेषं त्वस्याह । अमयोष्णेदं शीतं शीतवीर्यं तथा-म्लमम्लरसं पित्तघ्नं चेति । कृष्णात्रेयस्त्वामलकं त्रिदोषघ्नं चाख्यत् । तथा—“अम्लभावाज्जयेद्वातं पित्तं माधुर्यशैत्यतः । कफं रूक्षकषायत्वादेवमेव त्रिदोषघ्नत् ।” सुश्रुतेऽपि त्रिदोषघ्नमुक्तम् । तदप्रन्यो हि—“चक्षुष्यं सर्वदोषघ्नं वृष्यमामलकीफलम् । हन्ति वातं तदम्लत्वात् पित्तं माधुर्यशैत्यतः । कफं रूक्षकषायत्वात् फलेभ्योऽभ्यधिकं तु तत्” इति ॥ १६५ ॥

हे०—आमलकगुणानाह—तद्वद्वरीतकीवत् सा तूष्णा कषायोक्त्या, अतिशयेन वातकफघ्नी । इदं तु शीतमम्लोत्कटमतिशयेन पित्तकफघ्नमिति ध्यतिरेकः ॥ १६५ ॥

कटु पाके हिमं केयमक्षमपिञ्च तद्गुणम् १६६

स०—अक्षं विभीतकं पाके कटुकं शीतवीर्यं केशेभ्यो हितम् । तथेषत्तद्गुणं ताभ्यां हरीतकीधात्रीभ्यां समाना गुणा यस्य तत्तद्गुणं किञ्चिदक्षम् । ननु हरीतक्यादीनां स्थूलसूक्ष्मादिभेदेनानियतस्वरूपत्वात्कथं निवोपयोगः क्रियतामिति केचित् । तान् ब्रूमहे । अक्षं

तावदत्र कर्षप्रमाणं ग्राह्यम् । तथा च धन्वन्तरिराख्यत् विभीतकः कर्षफल इत्यादि । अन्वर्था हीर्यं संज्ञा कर्षः कर्षप्रमाणं फलं यस्य स कर्षफल इति । तदेव विभीतकस्य फलं यत्कर्षप्रमाणं तद्ग्राह्यमित्यवतिष्ठते हरीतक्या अपि प्रमाणं नियतमेव । तत्रांतरेऽप्युक्तम् नवा श्लिग्धा घना वृत्ता गुर्वी क्षिप्ता तथाऽम्भसि । निमज्जेया प्रशस्तत्वाद् गुणकृत्वा प्रकीर्तिता । नवादिगुण युक्तत्वं तथैकत्र द्विकर्षता । हरीतक्याः फले यत्र तेनैतच्छ्रेष्ठमुच्यते इति । तदेवं द्विकर्षप्रमाणत्वं हरीतक्या स्थितम् । धात्रीफलस्यापि युक्त्या नियतप्रमाणत्वमेव । तथा चोक्तं तत्रांतरे । अभयैका प्रदातव्या द्वावे तु विभीतकौ । धात्रीफलानि चत्वारि त्रिफलेषु प्रकीर्तितेति । तदेवमामलकानामर्षकर्षप्रमाणत्वमवतिष्ठते तस्मान्नियतप्रमाणत्वं त्रिफलायाः स्थितम् ॥ १६६ ॥

प०—अक्षं विभीतकं-पाके कटुकं, शीतवीर्यं, केशेभ्यो हितम् । तथेषत्तद्गुणं ताभ्यां हरीतकीधात्रीभ्यां समाना गुणा यस्य तत्तद्गुणं किञ्चिदक्षम् । ननु हरीतक्यादीनां स्थूलसूक्ष्मादिभेदेनानियतस्वरूपत्वात् कथमिवोपयोगः क्रियतामिति केचित् । तान् ब्रूमहे । अक्षं तावदत्र कर्षप्रमाणं ग्राह्यम् । तथा च धन्वन्तरिराख्यत् । विभीतकः कर्षफल इत्यादि । अन्वर्था हीर्यं संज्ञा । कर्षः कर्षप्रमाणं फलं यस्य स कर्षफल इति । तदेव विभीतकस्य फलं यत्कर्षप्रमाणं तद्ग्राह्यमित्यवतिष्ठते । हरीतक्या अपि प्रमाणं नियतमेव । तन्नान्तरेऽप्युक्तम् “नवा श्लिग्धा घना वृत्ता गुर्वी क्षिप्ता तथाऽम्भसि । निमज्जेया प्रशस्तत्वाद्गुणकृत्वा प्रकीर्तिता ॥ नवादिगुण युक्तत्वं तथैकत्र द्विकर्षता । हरीतक्याः फले येन तेनैतच्छ्रेष्ठमुच्यते ॥” इति । तदेवं द्विकर्षप्रमाणत्वं हरीतक्याः स्थितम् । धात्रीफलस्यापि युक्त्या नियतप्रमाणत्वमेव । तथा चोक्तं तन्नान्तरे—“अभयैका प्रदातव्या द्वावे तु विभीतकौ । धात्रीफलानि चत्वारि त्रिफलेषु प्रकीर्तिता ॥” इति । तदेवमामलकानामर्षकर्षप्रमाणत्वमवतिष्ठते । तस्मान्नियतप्रमाणत्वं त्रिफलायाः स्थितम् ॥ १६६ ॥

हे०—विभीतकगुणानाह—अक्षं—विभीतकं, तद्गुणमामलकगुणम् । कटु पाक इति । स्वादुपाकत्वापवादः । अहि-

मिति शीतवीर्यत्वनिषेधादुष्णवीर्यत्वस्य प्रतिप्रसवः ।
दिह्यतिशयो निषिध्यते, स चास्तत्त्वस्यैव न पित्तकफा-
द्वत्त्वस्य तस्य तन्त्रान्तरे विधानात्, यथा चाह सुश्रुतः-
भेदं लघु रक्तोष्णं वैरस्य कृमिनाशनम् । चक्षुष्यं
[दुपायार्थं कषायं कफपित्तजित्] ॥ इति स्वारणादिरपि-
कषायमधुरं शीतं लघुपित्तकफापहम् । विभीतकफले तस्मा-
त्त्रफला सार्वभौगिकी ॥ ” इति । स्वादुपाकीति । स्वादु
धुरसं पाकि पाचनम् अतएव स्वारणादिना कषाय-
धुरकृत्तम् । शीतमिति शीतस्पर्शं सुश्रुतेनोष्णत्वस्योक्तत्वात्,
ष्णवीर्येति धैर्यग्रहणाच्च ॥ १६६ ॥

धं रसायनवरा त्रिफलाऽक्ष्यामयापहा ।
पणी त्वग्दह्नेदमैदं मेहकफास्त्रजित् १६७ ॥

स० इयमीदृशी त्रिफला रसायनवरा चक्षुरोगघ्नी
पणी ब्रणानाम् । त्वग्दाः कुष्टादयः । क्लेदो ब्रणा-
नां स्त्रावः । मेदश्चतुर्थो धातुः । मेहः प्रमेहः ।
फः श्लेष्मा । अर्श रक्तम् । तानि जयति या-
वम् ॥ १६७ ॥

प०-इयमीदृशी-रसायनवरा, चक्षुरोगघ्नी, रो-
गी ब्रणानाम् । त्वग्दाः-कुष्टादयः । क्लेदो-
णादीनां स्त्रावः । मेदश्चतुर्थो धातुः । मेहः-
मेहः । कफः-श्लेष्मा । अर्श-रक्तम् । तानि जयति
त सैवम् ॥ १६७ ॥

हे०-हरीतक्यादित्रयस्य मिलितस्य संज्ञां कुर्वन् गुण-
ह-इयं-हरीतक्यामलकविषीतक्राफला फलत्रयी विफलैति
संख्याता, रसायनवरत्वाद्विगुणः च । अक्ष्यामया
त्ररोगाः, त्वग्दाः-कुष्टादयः ॥ १६७ ॥

केसरं चतुर्जातं त्वक्पत्रैलं त्रिजातकम् ॥ १६८

स०-दीपनरोचनमित्येतत्पर्यन्तम् । त्वक् च पत्रं
शेला चेति द्वैकवद्भावः । एतस्य नाम त्रिजातकं
त्रिसुगन्धमिति । एतत्त्रिजातकं केसरयुक्तं चतुर्जातक-
मेत्युच्यते । तच्च पित्तप्रकोपित्वाद्विगुणम् ॥ १६८ ॥

प०-दीपनरोचनमित्येतत्पर्यन्तम् । त्वक्च पत्रं च
शेला चेति द्वैकवद्भावः । एतस्य नाम त्रिजा-
तकं त्रिसुगन्धमिति । एतत् त्रिजातकं केसरयुक्तं च-
तुर्जातकमुच्यते । तच्च पित्तप्रकोपित्वाद्विगुण-
म् ॥ १६८ ॥

हे०-त्वगादिस्त्रयस्य चतुष्टयस्य च संज्ञां कुर्वन् गुण-
साह-त्वक्पत्रैलं त्रिजातकम् । तदेव केसरं चतुर्जात-
कम् । द्वयमपि-पित्तप्रकोपाद्विगुणम् । केचित्तुत्रैर्यस्य-
ठित्योत्तरार्द्धं मरिचं योजयन्ति नयन्तः, किमलायद्
त्रिजातकचतुर्जातकान्नामपि व्यवहारान् ॥ १६८ ॥

पित्तप्रकोपि तीक्ष्णोष्णं रूक्षं शीपनं रोचनम् ।
रसे पाके च कटुकं कफघ्नं मरिचं लघु ॥ १६९ ॥

स०-पित्तकोपि तीक्ष्णादिगुणयुक्तम् रूक्षं शीप-
नं च कटुकं मरिचं कफघ्नं लघु च । कटुकमरिचं रूक्षं
पाकग्रहणमतिशयार्थम् ॥ १६९ ॥

प०-पित्तं प्रकोपयतीति तीक्ष्णादिगुणयुक्तम् रूक्षं
पाके च कटुकं मरिचं कफघ्नं लघु च । कटुकमरि-
चं रूक्षं पाकग्रहणमतिशयार्थम् ॥ १६९ ॥

हे०-पित्तप्रकोपित्वाद्विगुणयोगात्तद्विषयं प्रति निवेदि-
त्वाच्च । नहि तन्त्रान्तरे एतन्मूलकस्य गुणप्रसङ्गः
किंतु अनुकृत्य उक्तः । यथा निविक्रम्याह्विकारो-
“ त्वक्पत्रैलं त्रिसुगन्धमेतत्प्रकोपितं पाकग्रहणार्थम् ।
“ वर्णं विप्रे च नानागुणं ज्ञेयं कटुकं कफघ्नं लघु ॥
“ इति । मरिचचतुर्जातक-यत् “ रोचनं शीपनं वैरस्य
कफघ्नजित् । नात्युष्णं कटुकं तीक्ष्णं मरिचं नाति तिक्त-
म् ॥ ” इति स्वारणादिना नात्युष्णं, नाति तिक्तं
चोक्तम् । तदाद्रावस्याविषयं तस्य स्वादुपाकीत्यात् । उक्तं
च सुश्रुतेन-“ स्वादुपायार्द्रमरिचं गुणं श्लेष्मघ्नमिति
च । ” इति ॥ १६९ ॥

श्लेष्मला स्वादुशीतार्द्रा गुर्वी स्निग्धा च पिप्पली ।
सा शुष्का विपरीतातः स्निग्धा वृष्या रसे कटुः ।
स्वादुपाकाऽनिलश्लेष्मश्वासकासापहा रसा ।
न तामत्युपधुंजीत रसायनविधिं विना १७० ॥

स०-आर्द्राऽशुष्का पिप्पली श्लेष्मला स्वादुरसाऽशी-
वीर्या गुरुः स्निग्धा चासा शुष्का पिप्पल्यत आर्द्रायाः पि-
प्पल्याः सकाशाद्विपरीता शीतविपर्ययेणोष्णा।गुरुविपर्य-
येण लघुः । स्निग्धविपर्ययस्वरं नास्ति स्निग्धैर्युक्तत्वात् ।
तथा वृष्यारसे कटुश्चाकटुस्सत्वाच्च कटुपाकार्थं प्राप्तमि-
त्याह स्वादुपाका । तथा अनिलादीन् हन्ति सारा च एवं-
विधामपि तां पिप्पलीमत्वर्थं न युंजीत रसायनविधिं

विनापिपली वर्धमानादिरसायनविधान एवातिशयेनो-
पयुज्यते ॥ १७० ॥

प०—आर्द्रा पिपली-श्लेष्मला, स्वादुरसा, शीत-
वीर्या, गुरुः, स्निग्धा च । सा पिपली आर्द्रायाः
सकाशाद्विपरीता विपर्ययेनोष्णा गुरुविपर्ययेण
लघुः स्निग्धविपर्ययेण पट्टुश्चा सुस्निग्धेत्युक्तत्वात् ।
तथा वृष्या, रस कटुश्च । कटुरसत्वात् कटुपात्वं
प्राप्तमित्याह-स्वादुपाका तथाऽनिलादर्ना हन्ति ।
सरा वा । एवंविधा तां पिप्प । नात्यर्थं
युञ्जीत रसायनविधिं विना । पिपलीं वर्धमा-
नादिरसायनविधान एवातिशयेनोपयुज्यते ॥ १७० ॥

हे०—आर्द्रापिपलीगुणमाह—श्लेष्मलेति । शुष्क-
पिपलीगुणमाह—सेति । अत आर्द्राया विपरीता—
श्लेष्मशी, उष्णा, लघुश्च । विपरीताद्रुक्षत्वे प्राप्ते स्निग्धेति
नानं तिकादिकेषु प्राप्तेषु । रसे कटुरिति । वैपरीत्यादेव
श्लेष्मप्रत्वे हिन्दे पुनः श्लेष्मग्रहणं नियमार्थम्, अनिल-
श्लेष्मपन्थेय, न पिप्पशी । ननु पित्तप्रवृत्तौ कुत इति
चेत्, कटुका पिपली पित्तं शमयति शीतवीर्यत्वादिति
मुश्रुतवचनम् । मुश्रुतवचनस्य का गतिरिति चेत्, आर्द्रा
पिपली तस्याः कटुकत्वं कुत इति चेत् प्रत्यक्षसिद्धत्वात् ।
स्वादुत्वोक्तिरस्वातिशयायां, मुश्रुतस्याप्यार्द्रावियत्यमभि-
प्रेतम्, यत आह—“तपु गुर्वा स्वादुसीता पिपल्याका
कफावहा । शुष्का कफानिलश्या सा वृष्या पित्तप्रकोपिणी ॥”
इति । उक्तं च माधवकारेण—“ सा पित्तशमनी
पूवं दर्शिता वैपरीयादिना । शास्त्रकारेण निर्दिष्टा सत्यं
पित्तप्रकोपिणी ॥ ” इति । पिपल्या अतिसेवां निषेध-
ति—नेति । चरकाचार्येण स्वकोपतिरुक्ता । अथ खलु
श्रीणि द्रव्याणि नात्युपयुञ्जीताधिकमन्येभ्यो द्रव्येभ्यस्तथ-
था—पिपलीशरीरं लयनमिति । पिपल्या—हि कटुकाः
सख्यो मधुरपिपाका गुर्व्यो नात्यर्थं, स्निग्धोष्णाः प्रहेदिभ्यो
मेरजाभिमतार्थं सत्यः शुभाष्टमकारिण्यो भवन्त्याघातभेदाः
प्रयोगसमसाद्गुणयोपसं चयावृद्धाः सततमुपयुज्यमाना
हि गुरुप्रहेदिभ्यो श्लेष्माणुसङ्केशयन्ति । उष्णापित्तं
न वातप्रशमनायेककल्पन्ते अत्युष्णोष्णभावात्, योग-
वाहित्यः खलु ता भवन्ति । तस्मात्पिपलीनात्युपयुञ्जी-
येति ॥ १७० ॥

नागरं दीपनं वृष्यं ग्राहि हृद्यं विबन्धनुत् ॥

रुच्यं लघु स्वादुपाकं स्निग्धोष्णं कफवातजित्

स०—नागरं शृङ्गवेरं दीपनादिगुणयुक्तम् । ग्राहिं
विद्विषयकृत् तथा हृद्यम् । विबन्धनुत् सोतःशुद्धि-
कृत् ॥ १७१ ॥

प०—नागरं शृङ्गवेरं—दीपनादिगुणयुक्तम् ।
ग्राहि—विबन्धकृत् । तथा हृद्यं, विबन्धनुत्—स्रोतः-
शुद्धिकृत् ॥ १७१ ॥

हे०—शृण्डीगुणानाह-नागरं-शृण्डी, ग्राहिं सलानां विबन्ध-
नकृत् ॥ १७१ ॥

तद्वदार्द्रकमेतच्च त्रयं त्रिकटुकं जयेत् ॥

स्थौल्याभिसदसन्धासकासश्लेष्पदपनिसान् १७२

स०—आर्द्रकं शृण्डीसमानगुणमेव । एतच्च त्रयं
मरिचपिपलीशृण्डीयाख्यं त्रिकटुकसंज्ञं स्थौल्यादीनां
जयेत् ॥ १७२ ॥

प०—आर्द्रकं शृण्डीसमानगुणमेव । एतच्च त्रयं
मरिचपिपलीशृण्डीयाख्यं त्रिकटुकसंज्ञम् । स्थौल्यादीनां
जयति ॥ १७२ ॥

हे०—आर्द्रकगुणानाह—तद्वदनागरवत् । संग्रहे त्वमर्थः ।
विशेष उक्तः—“आर्द्रकाज्जायते शृण्डी संस्कारेण लब्धा-
यसी ॥ ” इति । “ आसं ग्राहितं तर्कं नागरीकृतमा-
त्रेकम् ॥ ” इति मरिचादिवयस्य संज्ञां कुर्वन् गुणानाह-
एतन्मरिचपिपलीनागराख्यं त्रिकटुकसंज्ञं स्थौल्यादीनां
जयेत्, आर्द्रकस्य नागरादिभिन्नत्वमरिचादिभ्यः
शङ्कते ॥ १७२ ॥

चविका पिपलीमूलं मरिचात्पातरं गुणैः १७३

स०—चविका पिपलीमूलं मरिचात् स्तोकाविशेष-
गुणं गुणैर्भवति । कटुरसविपाकं कफघ्नं लघूष्णवीर्यं
चैत्यर्थः । गुणशब्देन रसविपाकादयोऽपि तत्रांत-
राद्ब्रह्मन्ते न तु पारिभाषिका एव गुरुलघ्वादयो व्याप्ति-
न्यायात् ॥ १७३ ॥

प०—चविका पिपलीमूलं—मरिचात् स्तोकाविशे-
षगुणं गुणैर्भवति । कटुरसविपाकं, कफघ्नं, लघूष्ण-
वीर्यं चैत्यर्थः । गुणशब्देन रसविपाकादयोऽपि
तन्त्रान्तराद्ब्रह्मन्ते, न तु पारिभाषिका एव गुरु-
लघ्वादयो व्याप्तिन्यायात् ॥ १७३ ॥

हे०—चव्यपिपलीमूल्योगुणमाह—चविकेति १७३

त्रकोऽग्निसमःपाके शोफार्शःकृमिकुष्ठहा १७४

स०—चित्रको दहनसंज्ञोऽग्निसमः पाकेऽत्यंतोष्णः । तथा शोफादीन् हन्ति ॥ १७४ ॥

प०—चित्रको दहनसंज्ञोऽग्निसमः पाकेऽत्यन्तो-
इत्यर्थः । तथा शोफादीन् हन्ति ॥ १७४ ॥

हे०—चित्रकगुणानाह—पाके पाचनक्रियायामग्निसमो-
त्पन्नामादीन्पचतीत्यर्थः ॥ १७४ ॥

।कोलकमेतच्च मरिचेन विना स्मृतम् ।

मप्लीहादग्नानाहशूलघ्न दीपनं परम् ॥ १७५ ॥

स०—एतच्च पूर्वोक्तं मरिचरहितं पिप्पलीपिप्पली-
चव्यचित्रककुठ्याख्यं पंचकोलसंज्ञं स्मृतं वैद्यके
। तथा गुस्मादिघ्नमतिदीपनं च ॥ १७५ ॥

प०—एतच्च पूर्वोक्तं मरिचरहितं पिप्पली-
मलीमूलचव्यचित्रककुठ्याख्यं पंचकोलसंज्ञं स्मृतं
। के तन्त्रे । तथा गुस्मादिघ्नमतिदीपनं च ॥ १७५ ॥

हे०—पिप्पल्यादिपञ्चकस्य संज्ञां कुर्वन् गुणमाह—एतच्च
रुटुकं, चविकात्रयं च मरिचरहितं पञ्चकोलकसंज्ञं,
मादिघ्नं चाल्यन्तदीपनं च ॥ १७५ ॥

त्वकाश्मर्यतर्कारीपाटलाटुटुकैर्महत् ।

पक्वायतिक्तोष्णं पंचमूलं कफानिलौ १७६

स०—वित्वादीनामुपलक्षणे तृतीया । वित्वादि-
रूपलक्षितं महत्पंचमूलं कफानिलौ जयेत् । तच्च
प्रायतित्करसमुष्णवीर्यं च । वित्त्वं श्रीफलम् ।
श्मर्यं गेभारी । तर्कार्यराणिका । पाटला ताम्रपु-
। टुटुकः स्योनाकः । महद्गुरु बृहदनल्पमिति
र्थाः ॥ १७६ ॥

प०—वित्वादीनामुपलक्षणे तृतीया । वित्वा-
भिरुपलक्षितं महत्पंचमूलं कफानिलौ जयेत् ।
च कपायतित्करसमुष्णवीर्यं च । वित्त्वं श्रीफलम् ।
। श्मर्यं—कुम्भेरी । तर्कारी—अरणिकः । पाटला-
अपुष्पा । टुटुकं—स्योनाकः । महद्गुरु बृहदनल्प-
मिति पर्यायाः ॥ १७६ ॥

हे०—वित्वादिपञ्चकस्य संज्ञां कुर्वन् गुणमाह—वित्वा-
पञ्चकं—महापञ्चमूलार्थं, कपायादिगुणं च । वित्त्वं—

१ अत्र“टुटुक” इति पाठान्तरम् ।

श्रीफलः, काश्मर्यः—श्रीपर्णी, तर्कारी—अग्निसन्ध्यः, पाटला-
वसन्तद्वृत्ती, टिण्डुकः—स्योनाकः ॥ १७६ ॥

ह्रस्वं बृहत्पञ्चमतीद्वयगोक्षुरकैः स्मृतम् ॥

स्वादुपाकरसं नातिशीतोष्णं सर्वदोषजित् १७७

स०—पंचमूलमिति वर्तते । ह्रस्वं कनीयो लघ्वल्प-
मिति पर्यायाः । बृहतीद्वयं क्षुद्रबृहती महाबृहती च ।
अंशुमतीद्वयं शालिपर्णी पृथिनपर्णी च । गोक्षुरको-
भक्षकंठकः । इदं ह्रस्वं पंचमूलं स्वादुपाकरसं नातिशीतं
नात्युष्णं सर्वदोषजित् ॥ १७७ ॥

प०—पञ्चमूलमिति वर्तते । ह्रस्वं—कनीयो लघ्वल्प-
मिति पर्यायाः । बृहतीद्वयं—क्षुद्रबृहती, महाबृहती ।
अंशुपर्णीद्वयं—शालिपर्णी, पृथिपर्णी । गोक्षुरको—
भक्षकंठकः । इदं—ह्रस्वं पञ्चमूलं—स्वादुपाकरसं,
नातिशीतं नात्युष्णं, सर्वदोषजित् ॥ १७७ ॥

हे०—बृहत्यादिपञ्चकस्य संज्ञां कुर्वन् गुणमाह—बृह-
त्यादिपञ्चकं ह्रस्वपञ्चमूलसंज्ञं, स्वादुपाकादिगुणं च । बृह-
तीद्वयं—स्याधी, सिंही च । अंशुमतीद्वयं—शालिपर्णी—पृथ-
पर्णी च । गोक्षुरकंल्लिङ्गकः, नातिशब्दोऽत्र निषेधे, नस्वी-
पदर्थे । शीतोष्णयोरकत्वानवस्थां नादत्तुणाशीतिमि-
त्यर्थः । सुश्रुतस्तु गोक्षुरस्थाने एरण्डं पठति ॥ १७७ ॥

बलापुनर्नवैरंडशूर्पपर्णीद्वयेन तु ।

मध्यमं कफवातघ्नं नातिपित्तकरं सरम् १७८ ॥

स०—एतैः पंचभिर्मध्यमं पंचमूलम् । एतच्च कफ-
वातघ्नं नातिपित्तकरं सरं च ॥ १७८ ॥

प०—पञ्चभिर्मध्यमं पञ्चमूलम् । एतच्च कफवा-
तघ्नं, नातिपित्तकरं, सरं च ॥ १७८ ॥

हे०—बलादिपञ्चकस्य संज्ञां कुर्वन् गुणानाह—बला-
दिपञ्चकं—मध्यमपञ्चमूलार्थं, कफघ्नादिगुणं च । बला—वा-
ट्यालकः, पुनर्नवा—वर्षाभिः, एरण्डः पञ्चाङ्गुलः, शूर्प-
पर्णीद्वयं—सुद्रपर्णी, मावपर्णी च ॥ १७८ ॥

अधुना चतुर्थं पंचमूलमाह—

अभीरुवीराजिवितीजीवकर्मकैः स्मृतम् ।

जीवनाख्यं च चक्षुष्यं वृष्यं पित्तानिलापहम्

स०—अभीरुवीरादिभिः पंचभिर्जीवनाख्यं पंचमूलं
चक्षुष्यादिगुणयुक्तम् ॥ १७९ ॥

प०--अधुना चतुर्थं पञ्चमूलमाह--अभीरुवीरा-
दिभिः पञ्चभिर्जीवनाख्यं पञ्चमूलं चक्षुष्यादि-
गुणयुक्तम् ॥ १७९ ॥

हे०--अभीर्वादिपञ्चकस्य संज्ञां कुर्वन् गुणमाह--अभी-
र्वादिपञ्चकं जीवनपञ्चमूलसंज्ञं, चक्षुष्यादिगुणं च । अभीरुः
शतावरी, वीरा-काकोली, जीवन्ती, जीवकर्मभकाः
स्वनामाप्रसिद्धाः ॥ १७९ ॥

पंचमं पंचमूलमाह--

तृणाख्यं पित्तजिह्वर्भकांसक्षुशरशालिभिः १८०

स०--तृणसंज्ञं पंचमूलं दर्भकांसक्षुशरशालिभिः ।
तत्र पित्तजित् । संग्रहं त्यक्तिकमुक्तम् । यथा । सुवर्णी
वृंहणं स्निग्धं मधुरं रसपाकयोः । विषदोषहरं शीतं
सकषायं रसायनम् । रूप्यं स्निग्धं कषायाम्लं विपाके
मधुरं सरम् । वयसः स्थापनं शीतं लेखनं वातपित्त-
जित् । ताम्रं सतिक्तमधुरं कषायं लेखनं लघु । कटु-
पाकरोसे शीतं रोपणं कफपित्तजित् । कांस्यं कषायानुरसं
विशदं लेखनं सरम् । दृष्टिप्रसादनं रुक्षं तित्कं पित्तकफा-
पहम् । सतिक्तलवणं मेदि पांडुवृक्षकिमेवातनुत् । लेखनं
पित्तलं किञ्चित् त्रुप सीसं च तदगुणम् । चक्षुष्यं कृष्ण-
लोहं तु कषायं स्वादु तिककम् । लेखनं वातलं शीतं
कृमिकृष्टकफप्रणुत् । गात्रशैथिल्यपालित्यपांडुध्वं शोष-
शोफजित् । तद्वत्तीक्ष्णं विशेषेण तद्विकाशि सुदुर्जरम् ।
पद्मरगमहानीलपुष्परागविदूरकाः । सुक्ताविद्रुमवज्रैर्द्रवै-
र्दूर्यस्पटिकादिकम् । मणिरत्नं सरं शीतं कषायं स्वादु
लेखनम् । चक्षुष्यं धारयेत्पाणी पाम्माऽलक्ष्मीविषाप-
हम् । सक्षार उष्णवीर्यश्च काचो दृक्कुदंजनात् । शंखो-
दधिमलौ शीतौ कषायवातिलेखनौ । तुथकं कटुकं
क्षारं कषायविषदं लघुलेखनं मेदि चक्षुष्यं कण्डूकृमिषा-
पहम् । विशदो गैरिकः स्निग्धः कषायमधुरो हिमः ।
कफघ्नी तित्तकटुका मनोहा लेखनी सरा । स्निग्धं
कषायं कटुकं हरितालं विप्रणुत् । कषायमधुरं शीतं
लेखनं स्निग्धमेजनम् । रक्तपित्तविषच्छर्दिहिध्माध्वं दृक्प्र-
सादनम् । सोतोऽजनं वरं तत्र ततः सौवीरकांजनम् ।
कफघ्नं तित्तकटुकं छेदि सोष्णं रसायनम् । सर्वदोष-
प्रशमनं कासमोहक्षयापहम् । कफप्रमुष्णकटुकं शिला-

जतु रसायनम् । तित्कं च छेदनं योगवाहिवात्सवं
गजित् । कषया मधुरा रुक्षा कफघ्नी वंशरोचना ।
तुगाक्षीरी क्षयश्वासकासघ्नी मधुरा हिमा । कास-
कुंभिकाऽजाजी कवरी धान्यतुवर । अन्नगंधहरं
दीपनं कफवातजित् । बाष्पिका कटुतीक्ष्णोष्णा तु-
श्लेष्महरा परम् । तद्वच्च राजिका विघ्नसाधनी रोग-
परम् । शूलाटोपहरो रूप्यो दीप्यकः कोष्ठशूलजित् ।
अह्वयाः सर्षपाः स्निग्धा बाष्पिकावत्प्रकीर्तिताः शान-
ह्यकुष्ठतगरसुरदारहरणवः । एलैलवालुसरत्नम-
घ्ननखचोरकाः । लघूष्णाः कटुकाः पाके कफघ्ना-
निवर्हणाः । सैर्यकारित्तमधुरः स्निग्धोष्णः कफघ्ना-
जित् । वस्तिमूत्रविबन्धनो बृष्यो गोक्षुरको हिमः ।
पाचनं कफपित्तघ्नं तित्कं शीतं विषाह्वयम् । कफ-
तित्तकटुकं मुस्तं संग्राहि पाचनम् । तित्ताऽधृता त्रिदो-
षघ्नी प्राहिण्युष्णा रसायनी । दीपनी ज्वरहृद्वाहकाम-
लावातरक्तनुत् । तित्तरीतौ ज्वरहरी लघू भूमि-
पपटी । निर्वस्तिक्तो हिमः कुष्ठकृमिपित्तकफापहः ।
महानिंबः परं प्राही कषायो रुक्षशीतलः । गुग्गु-
पिच्छिलः रश्मिं विशादोऽभ्यवहारतः । सखादुः सकटु-
स्तित्तः सकषायो रसायनः । ब्रण्यः स्वर्ग्यः कटुः पाक-
रुक्षः सूक्ष्मोऽग्निदीपनः । ह्रैरमेदोऽनिलश्लेष्मगण्डम-
पचीक्रीमन् । पिटिकाग्रंथिशोफांश्च हंत्युष्णः क्षरान-
लघुः । शंखपुष्पी सरा तित्ता मेध्या कृमिषिषापहा ।
कटुतित्तोष्णमधुरा स्निग्धा स्वादुकफापहा । पित्ताम-
विषतृब्हाहकृमिघ्नं गुरु रुक्षणम् । सर्वं सतिक्तं मधुरं
चंदनं शिशिरं परम् । लघु रक्तं तथोशीरं वातघ्नं
पाचनं च तत् । ज्वरतिसाररमथुस्तेपित्तकफापहम् ।
मधुकं रक्तपित्तघ्नं ब्रणशोधनरोपणम् । गुरु स्वादु हिम-
वृष्यं चक्षुष्यं स्वरवर्णकृत् । कटुतित्ते निशे कुष्ठमे-
पित्तकफापहे । प्रलेपाज्यतः कंठं शोफं दुष्टमा-
विधम् । प्रपौंडरीकं चक्षुष्यं शिशिरं ब्रणरोपणम् ।
कषायतित्तमधुरं रक्तपित्तप्रसादनम् । बलात्रयं स्वादु-
वृष्यं स्निग्धं शीतं बलप्रदम् । तत्र नागबला ब्रह्मा-
क्षतक्षीणहिता गुरुः । तांबूलं कटु सक्षारं रूप्यमुष्णं
कफप्रणुत् । मेदि संमोहकृष्णं कषायं स्वादु रोच-

नम् । जातिपत्री कटुकलं कंकोलकलवंगकम् । लघु
वृष्णापहं ह्यं वक्रदोर्मैथ्वाशनम् । सखादुत्तिकस्तृष्णाः
तृपुंरुद्वेदो हिमः । लताकस्तूरिका तद्वन्मुखोप-
रा परम् । कषायमधुरं शीतं पक्वं पित्तकफास्रजिम् ।
द्विद्वकुलपुलाङ्गमुदोललपाटलम् । सचंपकं ततो
यूनं गुणैः कोरंटकिञ्चुकम् । मालतीमल्लिकापुष्पं तित्कं
त्यति मारुतम् । विषपित्तकफान्नागं विद्रुवारं च तद्गु-
णम् । कफघ्नं कैतकं तित्कं शैरीषं विपहारि च ।
तल्लं पुष्पमागस्यं कषायं कफपित्तजिम् । वंशुकं
श्रेष्ठं ग्राहि तद्वदेव च यूथिका । कफघ्नमुष्णवीर्यं
कुंकुमं व्रणशोधनम् । अवलुगुजैडगजं बीजं
तत्कफप्रणुत् । आस्या वर्णश्लेष्ममेदःसौकुमार्यकृ-
न्यथा । अतोऽध्वाऽम्रिलद्वयं कुर्याच्चक्रमणं मुखम् ।
रुतस्यानुलोम्यं च खुदस्तंभश्रमापहम् । अन्वर्थ-
हं पादत्रं बलकृच्छुकलं तथा । वण्यं नेत्रहितं छत्रं
तवर्षातिपापहम् । प्रवातो रौक्ष्यवैवर्धन्यस्तंभकृदाहनु-
मान् । श्रमाग्निमूलाश्च ज्येष्ठप्रवातमततोऽन्यथा ।
भ्रातृसुष्णोऽभिषेदी स्वगदोषाऽशीविषक्रिमीन् ।
नैपातज्वरश्वासामावायुं च कोपयेत् । याम्भोऽसृवात-
हृच्छीतः स्वादुः कषायकः । कषायः पश्चिमो रूक्षो
मूर्धातिविद्वहते । वातकृत्कफपित्तघ्नो मूर्च्छादाहश्रमा-
ः । श्लिघ्नः शीतो लघुः साम्य उत्तरः षडू-
ऽनिलः । ऐशानः कटुरूक्षोष्ण आग्नेयश्चैव मारुतः ।
लो विदाही नैर्ऋत्यो वायव्यरित्त उच्यते । आतपो
तृट्स्वददाहमूर्च्छाविषर्णताः । कुर्यात्पित्तास्रवह्नीश्च
रा स्वेताम्यपोहतीति ॥ १८० ॥

प०-पश्चमं पश्चमूलमाह-तुणसंज्ञं पश्चमूलं दर्भ-
सेसुशालिभिः । तत्र पित्तजिन् । संग्रहोऽप्युक्तम्
॥ “ सुवर्णी बृंहणं स्निग्धं मधुरं रसपाकयोः ।
वदोपहर्तुं शीतं सकषायं रसायनम् ॥ रुच्यं
अथ कषायाम्लं विपाके मधुरं सरम् । वयसः
पानं शीतं लेखनं वातपित्तजिन् ॥ ताम्रं सति-
नधुरं कषायं लेखनं लघु । कटुपाकसं शीतं रोपणं
पित्तजिन् ॥ कांस्यं कषायानुरसं विशदं लेखनं
म् । दृष्टिप्रसादनं हृक्षं तित्कं पित्तकफापहम् ॥
तेत्तलवर्णं भेदि पाण्डुत्वकृष्णमेवातनु ॥ लेखनं

पित्तलं किञ्चिन् व्रुपु सीसं च तद्वृणम् ॥ चतुर्थं
कृष्णलोहं तु कषायं स्वादुत्तिकम् ॥ लेखनं
वातलं शीतं कृमिपित्तकफप्रणु ॥ गावशैथिल्यपा-
लित्यपाण्डुं शोषशोफजिन् । तद्वन्नाश्र्यं विशेषेण
तद्विकाशि मुद्रुजं ॥ पद्मारागमहानीलपुष्पराग-
विद्रुकाः । मुक्ताविद्रुमवज्राण्येड्यस्फटिकादिकम् ॥
मथिरत्नं सरं शीतं कषायं स्वादुलेखनम् । चतुर्थं
धारयेत्पाणौ पाप्माऽच्छर्माविपापहम् ॥ सदाग-
उष्णवीर्यश्च काचो दृष्टिकृत्प्रजापतिः । योग्यं वि-
मलं शीतं कषायावातिलेखनी ॥ तुष्यं कटुकं
श्वारं कषायं विशदं लघु । लेखनं शोषं चतुर्थं
कण्टकमिधिपापहम् ॥ विशर्षा गौरिकाः भिन्न-
कषायमधुरो हिमः । कफघ्नी तिक्तकटुका मनोहा
लेखनी सरा ॥ भिन्ने कषायं कटुकं हरिवातं
विषप्रणु ॥ कषायमधुरं शीतं लेखनं भिन्नमम-
नम् ॥ रक्तपित्तविपण्डित्तिभ्यां रक्तप्रसादनम् । न्य-
तोऽनं वरं तत्र ततः सौवीरकाशतम् ॥ कफघ्नी
तिक्तकटुकं छेदि भेषजं रसायनम् । स्वर्णवर्ण-
मनं कासमोहक्षयापहम् ॥ कफघ्नमुष्णकटुकं शिवा-
जनु रसायनम् । तिक्तं च छेदने योग्यवातपाप-
हरोचना । तुगाक्षीरी श्रयश्वासकफघ्नी मधुरा हिमा ॥
कारवी कुञ्जिकाजारी कवरी धान्यतुन्वतः । अत्र-
गंधहरं रुच्यं दीपनं कफघातजिन् ॥ वापिका कटु-
तीक्ष्णोष्णा कृमिहृन्महरा परम् । तद्वच राजिका
विषसाधनी दीपनी परम् ॥ श्लेष्मादाहरा रुच्यं
दीप्यकः कोष्ठश्लजिन् । अह्वयाः सर्पपाः भिन्ने
वापिकाबल्यकीर्तिताः । शताह्वयप्रभुरगुरु-
हरणः । एल्लवालुसल्लयश्चात्रनरचौरकाः ॥
लघूष्णाः कटुकाः पाके कफघातनिर्घट्टाः । रस-
कस्तिकमधुरः स्निग्धोष्णकफघातजिन् ॥ वल्लिमु-
विबन्धनो वृष्यो गोक्षुरको हिमः । पाचनं कफवि-
तन्नं तित्कं शीतं विपाहयम् ॥ कफघ्नी तिक्तकटुकं रुच्यं
संग्राहि पाचनम् । तिक्ताऽमृता विशेषेण ग्राहि-
ण्युष्णा रसायनी ॥ दीपनी ज्वरकृदाहकामलावानर-
कनु ॥ तिक्तशीतो ज्वरहरा लघु भूनिम्बपर्पटी ॥
निम्बस्तिको हिमः कुष्ठकृमिपित्तकफापहः । महा-
निम्बः परं ग्राही कषायो रूक्षशीतलः ॥ गुग्गुलुः पि-
रुछलः स्पर्शं विशदोऽन्यवहारतः । सखादुः सकटु-
स्तिकः सकषायो रसायनम् ॥ यथैः स्वयैः कटुः पाके

रुक्षः शुभोऽग्निदीपनः । छेदमेदोऽनिलश्रेयसगण्डू-
मेहापचक्रमनः ॥ पिडिकाग्रन्थिशोफांश्च हन्युष्णः
संसनो लघुः । शंखपुष्पी सखा तित्ता मेध्या कृमि-
विपापहा ॥ कुष्ठं तिक्तोष्णसगुरु स्निग्धं स्वादु कफा-
पहम् । पित्तास्रविपट्टदाहकृमिघ्नं गुरु रूक्षगम् ॥
सर्वं सतिक्तमधुरं चन्दनं शिशिरं परम् । लघु रक्तं
तथोशीरवातलं पाचनं च तत् ॥ श्वरातीसारवमधु-
रक्तपित्तकफापहम् । मधुरं रक्तपित्तघ्नं व्रणशोथनरोप-
णम् ॥ गुरु स्वादु हिंसं वृष्यं चक्षुष्यं स्वरवर्धकम् ।
कटुतिक्ते निघ्नं कुष्ठमेहपित्तकफापहे ॥ मूलेपाज-
शतः कण्ठे शोफं दुष्टप्रणं विषम् । प्राणैण्डरीकं चक्षु-
ष्यं शिशिरं व्रणरोपणम् ॥ कषायमधुरं तिक्तं रक्त-
पित्तप्रसाधनम् । वलाग्र्यं स्वादु वृष्यं स्निग्धं
शोतं वलप्रदम् ॥ तत्र नागादिका वलया क्षतक्षीण-
हिता गुरुः । ताम्बूलं कटु सक्षारं कृत्र्यमुष्णं कफ-
प्रणुत् ॥ मेदि संमोहकृन्तु पूर्णं कषायं स्वादु रोच-
नम् । जातिपत्री कटुफले कंकोलकलवङ्गकम् ॥ लघु
तृष्णापहं हृद्यं वक्त्रदौर्गन्ध्यनाशनम् । सुम्बादुस्ति-
क्ततृष्णाघ्नः कर्पूरश्चेद्वेदनो हिमः ॥ लताकस्तुरिका
तद्वन्मुखशोषहरा परम् । कषायमधुरं शीतं पत्रं
पित्तकफास्रनिवृत् ॥ तद्वदकुलपुत्राङ्गुमुदोत्पलपा-
दलम् । सखम्भकं ततो न्यूनं गुणैः कौटङ्किशुकम् ॥
मालतीमल्लिकापुष्पं तिक्तं जयति सारुतम् । विप-
त्तकफाश्रागं सिन्दुवारं च तद्वृणम् ॥ कफघ्नं कैतकं
तिक्तं शैरीषं विषहारि चावातले पुष्पमागस्थं कषायं
कफपित्तजिह्वं । धन्तुकं श्रेष्मलं प्रादि तद्वैव च
सूचिका । कफघ्नमुष्णवीर्यं च कुङ्कुमं व्रणशोधनम् ॥
अवलगुजैडगलजं धीजं वातकफप्रणुत् ॥ आस्या वर्ण-
श्रेष्ममेदःसौकुमार्यकृदन्यथा ॥ अन्योऽध्वाग्निवला-
वृषिं कुयोच्चक्रमणं सुखम् । सारुतस्यानुलोम्यं च
वपुस्तम्भश्रमापहम् ॥ अम्वर्थसंज्ञं पादघ्नं बल-
कृच्छ्रकृत् तथा । वर्ष्यं नेत्रहितं लघ्नं वात-
वधोतपापहम् ॥ प्रवातं रूक्षवैवर्ष्यं साम्भकृद् दाह-
तृदश्रमात् । श्रमाग्निमूर्च्छांश्च जयेदप्रवातमतो-
ऽन्यथा ॥ प्राग्वायुरुष्णोऽभित्यन्दी स्वग्दोषा-
शोविपकुमीन् । स्निग्धवातश्वरश्वाससामवायुं च
कोपयेत् ॥ याम्योऽमुग्धवातकफकृच्छातिः स्वादुः क-
षायकः । कषायः पश्चिमो रूक्षो लघुर्नातिविदहते ॥
वातकृन्तु कफपित्तघ्नो मूर्छादाहश्रमापहः । स्निग्धः

शीतो लघुः साम्य उत्तरः पट्टरसोऽनिलः ॥ ऐशानः
कटुरूक्षोष्ण आप्रेयश्चैव सारुतः । अम्लो विदाही नै-
र्भृत्यो वायव्यस्तित्त उच्यते ॥ आतपो भ्रमचूदश्चै-
व दाहमूर्च्छाविघ्नताः । कुर्यात् पित्तास्रवह्नींश्च
छायात्वितामृष्यपोहतीति ॥ १८० ॥

हे०—दर्भादिपञ्चकस्य संज्ञां कुर्वन् गुणमाह—दर्भादि-
पञ्चकं तृणपञ्चमूलसंज्ञं, पित्तजिह्व । दर्भः—कुशाः, काशेधु-
ग्राहयः स्वनामप्रासिद्धाः । शरो—मुञ्जः, संग्रहे तु—“अज-
शृङ्गा हरिद्रा च विदारीवारिवामृताः । वलयस्य कण्टका-
स्थे तु श्वदंष्ट्रा मोक्षयैकैः ॥ सहिसाकरमदीकैः सर्व-
दोषहरं च तैः । सुवर्णं वृहणं स्निग्धं मधुरं रसपाकयोः ॥
विषदोषहरं शीतं सकषायं रसायनम् । रूक्षं शिष्यं कषा-
याम्लं विपाके मधुरं सरम् ॥ वयसः स्थापनं शीतं
लेखनं वातपित्तजिह्वं । ताम्रं सतिक्तं मधुरं कषायं लेखनं
लघु ॥ कटुपाकरसं शीतं रोपणं कफपित्तजिह्वं । शोथं
कषायानुरसं विशदं लेखनं सरम् ॥ दृष्टिप्रसादनं रुधिरं
तिक्तं पित्तकफापहम् । सतिक्तं लवणं मेदि पाण्डुस्ववृ-
न्मिवातनुत् ॥ लेखनं पित्तलं किञ्चित्पु सति च तदु-
ष्णम् । चक्षुष्यं कृष्णलोहं च कषायं स्वादुतिक्तकम् ॥
लेखनं वातलं शीतं कृमिपित्तकफप्रणुत् । कृष्णलोहं—लो-
हम् । मुक्ताधितुमवज्रेन्द्रवड्वैर्यसैकादिकम् । मणिरत्नं
सरं शीतं कषायं स्वादु लेखनम् ॥ चक्षुष्यं धारणात्तु
पाप्मालशमीविपापहम् । स क्षार उष्णवीर्यंश्च कावो दृष्टि-
कृदञ्जनात् ॥ शोखोदधिमलौ शीतौ कषायवतिलेखनौ ।
तुल्यकं कटु सक्षारं कषायं विशदं लघु ॥ लेखनं मोद-
चक्षुष्यं कण्टकुमि विपापहम् । विशाधो गैरिकः स्निग्धः
कषायो मधुरो हिमः ॥ कफघ्नी कटुका तित्ता मनोहा-
लेखनी सखा । स्निग्धं कषायं कटुकं हृदितालं विपणुत् ॥
कषायं मधुरं शीतं लेखनं स्निग्धमञ्जनम् । रक्तपित्ता-
विपच्छेदीर्हध्मानं दृक्प्रसादनम् ॥ होतोऽञ्जनं वरं ततः
ततः सौवीरकाञ्चनम् । कफघ्नं तिक्तकटुकं लेदि सोष्णर-
साञ्जनम् ॥ सर्वदोषप्रशमनं कासमेहश्लेष्मापहम् । कफप्रमु-
कटुकं शिलाजतु रसायनम् ॥ तिक्तं च छेदनं योगवाहि-
त्वास्वैरोगजित् । कषायमधुरा रूक्षा कासघ्नी वंशरोचना ॥
तृङ्गाक्षीरा क्षयश्वासकासघ्नी मधुरा हिमा । कारव्यौ कुञ्च-
काजौ वयरीधान्यतुवकः ॥ अन्नगन्धहरं रुच्यं दीपनं
कफवातनुत् । कारव्यौ शतपुष्पे द्वे कुञ्जिका कृष्णजीरकम्
वाप्यिका कटुतिक्तोष्णा कृमिलेप्पमहरा परम् । तद्वज्र-
राजिका रुच्या दीपकः कोष्ठशुजित् । अहृथाः सर्वपाः

स्निग्धाः वाय्विकाश्च कीर्तिताः । शताङ्गकुष्ठतगर—
सुरदासहरेणवः ॥ एलैलवालसरलत्वग्रानखचोराकाः ।
लघुणाः कटुकाः पाके कफघातनिवर्हणाः ॥ सैयकस्तिक-
मधुरः स्निग्धोष्णकफघातजित् । यस्तिसृष्विवन्धस्यो दृष्यो
गोधुरको हिमः ॥ पाचनं कफपित्तं तित्कं शीतं विषाप-
हम् । कफघ्नं तित्ककटुकं सुतं संग्राहि पाचनम् ॥ तित्का-
भूता विदोपक्षी ग्राहिष्णुणा रसायनी । दीपना ज्वरतृड्-
दाहकामलाघातकनुत् ॥ तित्कशीतो ज्वरहरी लघुभूनि-
स्वर्णपटी । निम्बस्तिको हिमः कुष्ठकुम्भित्तकफापहः ॥
महानिम्बः परं ग्राही कफायो रुक्षशीतलः । गुग्गुलुः
पिच्छिलः स्पर्शं विघ्नोऽभ्यवहारतः ॥ सस्वादुः सकटु-
स्तित्कः सकफायो रसायनम् । प्रथः स्वर्गः कटुः पाके
रुक्षः सूक्ष्माग्निदीपनः ॥ क्लृदमेदोऽनिलरूग्णगण्डमेहा-
पचिक्रीमन् । पिठिकाग्रान्निघोषोऽंश हन्त्युष्णः संतनो लघुः ॥
शंखगुप्पीम् मरा तित्का मेघ्या कृमिविषापह । कटुतिको-
ष्णमगुनं स्निग्धं नातकफापहम् ॥ पित्तालक्षितृड्दाहहृम-
घ्नं गुरु रुक्षणम् । सर्वं सत्तिलं मधुरं चन्दनं शिथिरं
परम् । लघु रक्तं योक्षीरं घातलं पाचनं च तत् । ज्वरा-
तीसारवमधुरक्तपित्तकफापहम् ॥ मधुकं रक्तपित्तं प्रण-
शोषनरोपणम् । गुरु स्वादु हिमं क्षुप्यं चक्षुष्यं स्वरवर्ण-
कृत् ॥ कटुतिकं विषं कुष्ठमेहपित्तकफापहं । प्रलेपाज्ज्वरतः
कटुशोफं दुष्टवर्णं विषम् ॥ प्रयौडरीकचक्षुष्यं शिथिरं
प्रणरोपणम् । कफायमधुरं तित्कं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥
बलात्रयं स्वादु वृष्यं स्निग्धं शीतं बलप्रदम् । तत्र नागा-
धिकं यस्या श्वतक्षीणहिता गुरुः ॥ ताम्बूलं कटुं सक्षारं
रुच्यसुप्यं कफप्रणुत् ॥ मेदि संमोहकृत्यूर्णं कफायं स्वादु
रोचनम् ॥ जातिपत्री कटुफलं कंकोलकलवैगकम् ॥
लघु तृणापहं हृद्यं वज्रदीर्गन्यानादानम् ॥ सस्वादुतित्क-
तृणाग्रः कफघ्नश्छेदनो हिमः ॥ लताकस्तुरिका तदम्बुल-
क्षोषहरा परम् । कफायमधुरं शीतं पथं पित्तकफास-
जित् ॥ तद्रङ्गकुलपुत्रागकुमोदोत्पलाष्टलम् । सचम्पकं
ततो न्यूनं गुणैः कोरण्डकिंशुकम् ॥ मालतीमल्लिका-
पुष्यं तित्कं जयति मारुतम् । विषपित्तकफागारं सिन्दुवारं
च तद्गुणम् ॥ कफघ्नं केतकं तित्कं शैरीषं विषहारि च ।
घातलं पुष्पमागस्यं कफायं कफपित्तजित् ॥ वन्धुकं श्ले-
ष्मलं ग्राहि तद्रवेच च यूथिका । कफघ्नमुष्णवीर्यं च कुं-
कुमं प्रणशोधनम् ॥ अवलुजैडगजं वीजं वातकफप्रणुत् ।
आस्थवर्णः श्लेष्ममेदःसौकुमार्यकुदन्यथा ॥ अतोऽज्यस्नि-
ग्लाम्पि कुर्याच्छकृमणं सुखम् ॥ मारुतस्यानुलोम्यं च
बुद्धस्तम्भमश्रमापहम् ॥ अन्वर्थसंज्ञं पादत्रं बलदृक् शुक्क-

त्था । यण्यं नेत्रहितं छत्रं वातवर्षातिपावहम् ॥ प्रवारं
रीक्ष्यवैष्यंस्तम्भकृदाहृदुद्भ्रमान् । अग्राहिमूर्च्छाश्च ज्येद-
प्रवातमतोऽन्यथा ॥ प्राग्वायुशोऽभिष्यन्दी स्वदोषाशो-
विपङ्कमीन् । संनिपातज्वरश्चासामस्यार्थं च कोपयेत् ॥
याम्योऽसृग्वातकफकुच्छीतस्वादुकफापकः । कफायः
पश्चिमो रुक्षो लघुर्नाति विदहते ॥ वातकृत्कफपित्तघ्नो
मूर्छादाहश्रमापहः । स्निग्धः शीतो लघुः सात्व्य उत्तरः
पृष्ठो मरुत् ॥ ऐशानः कटुरक्षोष्ण आग्नेयश्चैव मारुतः ।
अग्न्यो विदाही नैर्ऋत्यो वायव्यास्तित्क उच्यते ॥ आत-
पो भ्रमतृड्स्वेददाहमूर्च्छाविवर्णताः । कुर्वीपित्तसबद्धीश्च
छाया त्येतानपोहति ॥ तसः कफायकटुकं ज्योस्तरामधुर-
शीतल । रसादिभैरैरिति भेदजानां दिङ्मात्रमुक्तं न यतो-
ऽस्ति किञ्चित् ॥ अनीषधं द्रव्यमिहावयोषो रूपस्य तेषां वन-
गोचरस्यः । अथ मात्रादिलक्षणम् । शूकरशिञ्जिवकामांश-
शूकरफलीपथिः ॥ सर्वैरस्यैकशोऽयं बुधिसुषुषोगिवान् ॥ निर्दि-
ष्टो रमयीत्यर्थेयथारसं कर्मसाधने । न शक्यं विस्तेरणापि
वृक्तं सर्वं तु सर्वथा ॥ हिताहितत्वेऽप्येकास्तनियमो-
ऽस्मादनिश्चितः । मात्रायोगक्रियोदशकालावस्थादिभेदतः ॥
ततस्ततो यतो दृष्टास्ते ते भावास्तथा तथा मात्रया सेवितं
हन्ति मयं रोगास्तनुद्वज्ज्वान् ॥ निषेव्यमाणं तिलशो
विषसन्धमुतायते । हीनातिमात्रमदानं मरुन्नचयकोप-
नम् ॥ भजतो विषरूपत्वं तुल्योऽपि मधुसर्पिणी । क्षारो-
ऽम्बरसंसंयोगे मधुरो भवति क्षणात् ॥ उत्तुङ्गुष्या-
रितण्डुकेन तित्कता मधुरायते । हिं गुरैरिक्सिन्धुत्वं
गन्धवर्णरसाधिकम् ॥ पृगताम्बूलश्लेष्मो वर्णगन्धरसो-
द्भवः । कोष्ठतो हृत्पवृक्षपित्तं करोत्येव विदाहिभिः ।
कुष्ठे तत्कार्यं पित्तो हन्ति भस्वतकैः सह । गुडः
कर्ताक्षिसादस्य स हिनस्यभावादिभिः ॥ तुष्यस्वमी
समदनं सर्पिरयुषादिरयते । जीवनीयमपि क्षीरं विपले-
धेन मृत्यवे ॥ तुल्ये अपि हतोऽप्येत्वं विषं स्थावर-
जङ्गमे । सक्तवो घातला रुक्षाः पीतास्ते तर्पयन्ति तु ॥
विनापि चापयोगेन मणिमन्वादिर्कायं कृत् । आद्रकाजा-
यते शुण्ठी संस्कारेण लक्ष्मीयसी ॥ लघुभ्योऽपि हि सक्तु-
भ्यो गुरवः शिखरिण्डकाः । षष्ठः क्षुण्णोऽपि द्रुथको रक्त-
शालेल्लोपेर्गुरुः ॥ शालिः पिष्टो गरीयस्वं गोधूमादपि
गच्छति । लघुपित्तहरा लाजा ग्रीहितो गुवपित्तलत् ॥
संग्राहिणो लघोर्मुद्रात्कुत्सापो भेदनो गुरुः । आगं ग्राहि-
तरं तर्कं नागरीकृतमाद्रकम् ॥ गुडात्तोषाच सुतरां
मूत्रलं गुरु पानकम् । गरीयो गुडदक्षुक्तं रसात्ता वाति-
शुक्ला ॥ दण्डाभिमथनाद्यन्यो गुरणश्चातिशोफदात् ।

अनुद्धृतस्नेहमपि तर्कं शोभनं लघु ॥ सर्पिः स्निग्धतरं
हन्ति नार्दितं नवनीतवत् । चक्षुष्योऽपि हि गोधूमस्तै-
लपक्वस्तु दृष्टिः ॥ मूलकं दोषजननं सिद्धन्तु तददोष-
लम् । उष्णं विषीभवत्येव विषधमपि माश्लिकम् ॥ दुर्मा-
जनस्या द्राक्षाग्रा दोषला च प्रजायते ॥ शृङ्गशुष्कघनो
लेपश्चन्दनस्यापि दाहकृत् ॥ स्वगातस्वोष्मणो रोधाच्छी-
तकृत्स्वत्यथा गुरोः । मेध्यास्तिलः स्पर्शशीतो मेध्यं तैलं
खलोऽहिम् ॥ तस्यैव स्नेहप्रकारित्वं न तैलस्य खलस्य च ।
दध्मः श्वयधुकारित्वं न तत्कनवनीतयोः ॥ भूमिसात्म्यं
दधिक्षीरकरीरं मन्वासिषु । क्षीरप्राच्येषु मत्स्यास्तु
तैलपेष्वेकमेव तु ॥ तैलात्म्यं कन्दमूलादि मलये
कौकिल्ये पुनः । पेया मन्थ उदीच्येषु गोधूमेऽनन्तिभूमिषु ।
वाङ्मिकवाहवाश्वीनाः शूलिका यवनाः शकाः । मांसगो-
धूममाद्रीकशङ्खवैश्वानरोचिताः ॥ देहसात्म्यं घृतं क्षीरं
मद्यं मांसं तु कस्यचित् । पेया यूयो रसोऽन्यस्य गोधूमो-
ऽन्यस्य शालयः ॥ ग्रहितैरपि तेषां च तैरेवोपहितं हितम् ।
असपानौषधं दोषमात्राकालापेक्षया ॥ सात्म्यं ह्या-
द्युषलं घृते नातिदोषं च वङ्गपि । खंसनं सत्पयो गव्यं
मवति ग्राहि कस्यचित् ॥ मन्दार्थिर्मवति प्रायः कफ-
वातोत्तरे हिमे । विषधेनापि पयसा देहेऽहेऽर्हते विषम् ॥
स्थूलस्थविरवालादौ वमनादिनिषिध्यते । तत्कामां कफं
कोष्ठे हन्ति कंठे करोति तु ॥ वातहृस्वेऽपि मृष्टिका
खर्जूरं कोष्ठवातकृत् । नातिपथ्यः शिखी पथ्यः श्रोत्रस्वर-
वयोदशाम् ॥ दृष्टे स्पर्शं हिमं द्रव्यं श्रोत्रस्योष्णं तु पृजि-
तम् । पयः स्वादु सरं शीतं विपरीतं ततो दधि ॥
कालेन जायते तस्मात् क्षीरवच्च पुनर्भूतम् । पयो दधि च
वातघ्नमजातं वातलं तु तत् ॥ तर्कं ग्राहि कवायामलम-
न्यमेव तु भेदनम् । घातक्रीणुहृत्तोयानि कारणं मद्यशु-
कयोः ॥ शीते न तु तदाद्यन्ते श्लिग्धामल्लवणा हिताः ।
उदमन्यदिवास्वप्नी श्रीप्मादत्यत्र गर्हितौ ॥ समशोणोप-
मांघा वातादिचय हेतवः ॥ कतुपञ्चव्यो रसेष्वन्यो रुक्शस्ने-
हवल्कलमः ॥ रसायना काफमांघी सद्यः पशुपिता विषम् ।
मूलकं दोषजिह्वालं विपरीतं तु कन्दवत् ॥ ज्वरे पेयाः कपाया-
श्च सर्पिः क्षीरं चिरेनम् ॥ पङ्कटं पङ्कटं युष्ण्याद्वीक्ष्य दोषव-
लाबलेम् ॥ छर्दिहृद्रोगगुल्मातं वमनं च चिकित्सते ।
निषिद्धमपि निर्दिष्टं वास्तिरशंसकुष्ठिनोः ॥ ज्वरे तुल्यदु-
दोषत्वं प्रमेहे तुल्यदूयता । रक्तगुल्मे पुराणत्वे सुखसा-
ध्यः वेहेतवः ॥ आक्षौतनमपि पण्डे शुद्धीतोर्ध्वं दिनत्रयात्
अञ्जनं कवचदोषस्य प्रविशये च नावनम् ॥ नातिप्रबुद्धे

तिमिरे शिरामोक्षो विधीयते । दुष्टाक्षर
भवेऽपीष्टो नाक्षपिते शिराव्यधः ॥ अपथ्यं पथ्यमप्य-
निश्रावां नेत्ररोणिणाम् । अहिताः सक्तवः शुष्का हिता
तु प्रमेहिणः ॥ गुल्मिनः क्षीरदध्यादिदुपुषादियुतं हितम्
वातलं वातकोपेऽपि वर्षासु मधु शस्यते ॥ तदेव म
मद्यस्य विपस्य तु विधान्तरम् । घृतमान्पदेशोत्थं हेम-
च बलाधिकम् ॥ आलस्यगौरवं रूपं वातजेऽपि ज्वरे पुन
स्वेदीयाति शमं दाहः प्रायो लघुनपानजः ॥ दिवास्वप्न
ज्वरां याति शुक्तमन्येवुरथ न । कोष्ठे रुद्धोऽग्निहृद्वायुं
दसाद्योभिरमिश्रित् ॥ दुष्पानं दुर्ज्वरं सर्पिर्दीपनं च पथ्ये
ऽन्यथा । सर्पादिशवकोपेभ्यो वृश्चिकानां समुद्रवः ॥
तैरेव पुनर्दृष्टाः सद्यो जहाति जीवितम् । स्वयमेव विषं तं
तानुननोतिवाधने ॥ सर्वाङ्गव्यापि तेषां च शुक्रवस्तंषि
विषम् । तन्मांसमुपयोगाय मांसवर्गे च पठ्यते ॥ छर्दि
मक्षिकाविट् च मक्षिकैव तु वामयेतुः कपेः लङ्घनसाध्येऽ
कर्तारं ज्वरगुल्मयोः ॥ तुल्योऽपि देशकालादौ लङ्घनं
समं मतम् । सर्वथा दोषजिक्तं ग्रहण्यां दोषकृद्गुणे
पीनसश्वासकासादौ सिद्धमेव प्रशस्यते । हृत्वेतेऽन्ये
बृहवः सूक्ष्मा दुर्लभहेतुकाः ॥ धर्मा विचित्रा भावं
किञ्चित्पेयां निदर्शनम् । दिशानया शेषमपि स्वयं
हेतु बुद्धिमान् । न शास्त्रमात्रशरणो न बानालोचितागमः ॥
इति ॥ १८० ॥

संप्रति सुकग्रहणधारणार्थं संग्रहश्लोकमाह—
शूक्रार्श्वीजपक्वान्नामांसशकाफलौषधैः ।
वर्गितैरन्नलेशोऽप्यमुक्तो नित्योपयोगिकः १८१

स०—शूक्रधान्यादिभिर्धर्मितैर्वर्गितैरयमनस्य ले
एकदेशः स्तोकमात्रो निर्दिष्टः । किभूतः । नित्यो
योगो विद्यते यस्य स नित्योपयोगिकः । सदोपयो
वानित्यर्थः । मात्रायोगक्रियादेशकालादिविशेषाच्चोक्त
नामपि द्रव्याणामन्यथात्वं दृष्टम् । यथा । तिलद
निषेध्यमाणं विषमपि संजायतेऽमृतसमानम् । मह
तंकः सह तिलैस्तत्कार्यपि कुष्ठमुपहंति । संस्कारे
लघुभ्यः सक्तुभ्यः सिद्धिपिडिका गुरवः । मरुतासि
तिसात्म्यं दधिपीलुशमीकरीराणाम् । घृतदुग्धं हेमं
मंदाश्लक्फोत्तरं भवेत्प्रायः । दधिदुग्धं वातघ्नं तदजा
वातकृद्वति । रेचनमपि च क्षीरं गव्यं संप्राहि कस्य

धृज्वति । तस्मादेवमादि स्वबुद्धैवाभ्युहम् ।
।। अन्नकृता तु ग्रन्थगौरवमयास्पष्टं कृत्वा तन्नोक्तम् ।
देशान्तरेषु युक्त्यैव प्रतिपादितमिति ॥ १८१ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टां-
हृदयटीकायां सर्वांगसुन्दराख्यायामन्नस्वरूपादिविज्ञा-
नेषोऽध्यायः षष्ठः ॥

प०--संप्रति सुखग्रहधारणार्थं संग्रहश्लोकमाह-श-
ध्यान्यादिभिर्वर्तितैवर्गीकृतैरयमन्नस्य लेशः एकदेशः
तोकमात्रो निर्दिष्टः । किंभूतः नित्योपयोगो विद्यते
स्य स नित्योपयोगिकः सद्योपयोगवानित्यर्थः ।
।। त्रायोगक्रियादेशकालादिविशेषाच्चोक्तानामपि
व्याणामन्यथात्वं दृष्टम् । यथा--“ तिलशो निपे-
रमाणं विषमपि संजायतेऽमृतसमानम् । भट्टा-
कः सह तिलैस्तत्कार्यपि कुमुदमुपहन्ति ॥ संस्का-
ण लघुभ्यः सक्तुभ्यः सिद्धपिण्डका गुरवः । मरु-
त्सिष्वतिसात्त्यं दधिपीलुशर्मांकीरीरणाम् । घृत-
ध्वं हेमन्ते मन्दाप्रिकफोत्तरं भवेत्प्रायः । दधि-
ध्वं वातघ्नं तदजातं वातकृद्भवति । रेचनमपि च
रं गव्यं संग्राहि कस्यचिद्भवति । तस्मादेवमा-
स्वबुद्धैवाभ्युहम् । शास्त्रकृता तु ग्रन्थगौरवम-
त्तत्त्वं स्पष्टं कृत्वा नोक्तम् । प्रदेशान्तरेषु युक्त्यैव
तेपादितमिति ॥ १८१ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रिकाया-
मष्टाहृदयटीकायां सूत्रस्थानेऽन्नस्वरूपादि-
विज्ञानीषोऽध्यायः षष्ठः ॥ ६ ॥

हे०--अध्यायार्थमुपसंहरति । अन्नशब्देनाहारोपयोगिनि
याणि तेषां लेश एकदेशः । उपयोगमर्हत्यौपयोगिक
१ । नित्यं सर्वकालमौपयोगिको नित्यौपयोगिकः ।
य तु कादाचित्क उपयोगः स नोक्तो ग्रन्थविस्तर-
तात् । वर्गितैवर्गीकृतैः शूकजादिभिः प्रकरणभेदै-
वर्थः ॥ १८१ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामुर्वेदरसायने अन्नज्ञानप्रकरणं
सामस्येन निरूपितम् ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ७.

स०--अन्नपानस्वरूपं शरीरसंधारणार्थं प्रागुक्तम् ।
पथ्यमपि चान्नपानं विषाद्युपहतं रोगाय मृत्यवे वा
संपद्यते । अतस्तद्रक्षणार्थायोऽयमारभ्यते ।

अथातोऽन्नरक्षाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०--अन्नस्य रक्षाऽन्नरक्षा सोपदेश्वा यत्राध्याये
सोऽप्युपचारादनरक्षेत्युच्यते । यथा । शिशुपालवधः
काव्यमिति । शेषं व्याख्यानमत्र पूर्ववत्कार्यम् ॥ १ ॥

प०--अन्नपानस्वरूपं शरीरसंधारणार्थं प्रागुक्तम् ।
पथ्यमपि चान्नपानं विषाद्युपहतं रोगाय मृत्यवे
वा संपद्यते । अतस्तद्रक्षणार्थायोऽयमारभ्यते ।
अन्नस्य रक्षाऽन्नरक्षा सोपदेश्वा यत्राध्याये सोऽप्युप-
चारादन्नरक्षाः प्रोच्यते । यथा शिशुपालवधः काव्य-
मिति । शेषं व्याख्यानमत्र पूर्ववत् कार्यम् ॥ १ ॥

हे०--अथेत्यन्नरक्षाध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते--यतः
पूर्वयोरध्याययोराहार उक्तः । स चारिभ्रतो रोगहेतुर्निति
रक्षा वक्तव्या । सा चारिमन्त्रध्याये धृतदेवायमन्नरक्षामयः ।
रक्षा च विषविरोध्यविषिभेवनशयनसंभोगेभ्यः । ते च राज्ञां
प्रायेण संभवन्ति तेभ्यश्च रक्षा वैशाधीना ॥ १ ॥

राजा राजगृहासन्ने प्राणाचार्यं निवेशयेत् ।
सर्वदा स भवत्येवं सर्वत्र प्रतिजागृष्विः ॥ २ ॥

स०--राजा नृपः प्राणाचार्यं वैद्यं राजगृहासन्ने
निवेशयेदावासयेत् । एवं सति यो गुणः स्यात्तमाह ।
सर्वदेत्यादि । सर्वदा सर्वकालं रात्रौ दिवा वा नृप-
वनसमीपस्थितः स वैद्यः सर्वेभ्योऽन्नपानशयनमात्यादी
प्रतिजागृविदत्तावधानो भवति ।

प०--राजा नृपः प्राणाचार्यं वैद्यं राजगृहा-
सन्ने निवेशयेदावेशयेत् । एवं सति ये गुणाः

१ “ स्तंभावारे च महति राजगेहादन्नन्तरम् । भवेत्स-
न्निहितो वैद्यः सर्वोपकरणान्वितः ॥ तत्रस्थमेतं ध्वजवधश-
ख्यातिसमुच्छिन्नम् । उपसर्पन्यमोहेन विपशत्यामयादिताः ॥
स्वतन्त्रकुशलोऽन्येषु शास्त्रार्थेष्वबहिष्कृतः ॥ वैद्यो ध्वजश्वा-
भाति वृषतद्विषपूजितः ” इति सुश्रुतः ।

मृगानाह—सर्वदेत्यादि । सर्वदा सर्वकाले रात्रौ
त्रिवा नृपभवनसमीपे स्थितः स वैद्यः सर्वत्राज्ञपा-
नशयनमात्म्यादां प्रतिज्ञापूर्विर्दत्तावधानो भवति ॥

हे०—तस्माद्वाचो वैद्यसंनिधिं विधत्ते—प्राणाचार्यं
वैद्यम् एवं सन्निधौ सत्त्वां स वैद्यः सर्वदा सर्वकाले सर्वेषु
कार्येषु प्रतिपद्यति—प्रतिपदायं जागरुणः सम्यगवहितो
भवति ॥ २ ॥

ननु किमेवं कियत इत्याह—

अन्नपानं विपादक्षेत्रिषोपेण महीपतेः ।

योगक्षेमौ तदायत्तौ धर्माश्चा यन्निबन्धनाः ॥ ३ ॥

सू०—महीपतेः संबन्धनपानं विपाद्विपसंस्पर्शाद्विशे-
षेणातिशयेन रक्षेत् । अन्नपानमित्युपलक्षणम् । दाय-
नवस्त्रगंधरत्नगाल्यादीनामपि परिरक्ष्यत्वात् । किमिति
नृपानपानादि विशेषेण रक्षेदित्याह । योगेत्यादि ।
योगोऽन्नवस्त्रादिभिः संबन्धः । क्षेमस्तेषामन्नादीनां चौरा-
चुपद्रवरक्षणम् । द्राव्येत्येतौ तदायत्तौ नृपायत्तौ स्या-
ताम् । क्षेमशब्दोऽर्थैर्वादिः । धर्माश्चा इति । धर्मा-
र्थैकाममोक्षा यन्निबन्धना योगक्षेमनिबन्धनाः ॥ ३ ॥

प०—अनुकिमेवं कियत इत्याह—महीपतेः
सम्बन्धनपानं विपात् विपसंस्पर्शान् विशेषेणाति-
शयेन रक्षेत् । अन्नपानमित्युपलक्षणं, दायनवस्त्र-
गन्धरत्नगाल्यादीनामपि परिरक्ष्यत्वात् । किमि-
ति नृपाज्ञानादिविशेषेण रक्षेदित्याह—योगेत्या-
दि । योगोऽन्नवस्त्रादिभिः सम्बन्धः । क्षेमस्तेषाम-
न्नादीनां चौराचुपद्रवरक्षणमाह । वायेत्येतौ तदायत्तौ
नृपायत्तौ स्याताम् । क्षेमशब्दोऽर्थैर्वादिः । धर्माश्चा
इति । धर्मार्थैकाममोक्षा यन्निबन्धनाः ॥ ३ ॥

हे०—अथ विपरिक्षा, वैद्यश्च विपादन्नपानरक्षां विधत्ते—
स इत्यनुयतेति । विशेषेण अन्यपदार्थम्बः अन्यनररक्षातो
विरोधतो राज्ञः, द्रुतः यतः योगक्षेमौ तदायत्तौ, तस्य
राक्षोऽधीना । अलक्ष्यलभो योगः, लक्ष्यस्य प्रतिपालनं
क्षेम । कीदृशी तौ यन्निबन्धना धर्माश्चा धर्मार्थैकाममोक्षाणः

१ “एकोत्तरं मृत्युशतमथर्वाणः प्रचक्षते । तत्रैक-
कायमोऽस्तु दोषास्त्रयानन्तः स्मृताः दोषागन्तुममृत्युभ्यो
रसन्तः प्रविशारंभौ । रक्षेतां वृषति निव्यं यज्ञद्विजपुरोहितौ ”
इति सुश्रुतः ।

यस्माद्योगक्षेमौ साधनं, तयोश्च राजा ततः सोऽतिशयेन
दिभ्यो रक्षणीयः ॥ ३ ॥

संप्रति विषदुष्टस्य भक्तस्य लक्षणमाह—

ओदनो विषवान् सांद्रो वात्यविस्त्राव्यताः
चिरेण पच्यते पक्वो भवेत्पथुपितोपमः ॥

मयूरकंठतुल्योष्मा मोहमूर्छाप्रसेककृतः ।

हीयते वर्णगंधाद्यैः क्षियते चंद्रकाचितः ॥

सू०—विषवानोदनः सांद्रो विलेप्याकारः

विस्त्रावयितुं शक्यते यतः पृथक्सिक्थो न भवेत्
तथा चिरेण पच्यते बहुना कालेन पाकं याति
च पक्वो निष्पन्नपाकः सद्य एव पथुपितोपमो दि-
तरितोऽतिक्रान्ताहोरात्रः । मयूरकंठेन तुल्य
वाष्पराजिर्नानावर्णः यस्य स तथोक्तः । पथुपित-
इति । यथा पथुपितं भक्तं निरुष्ण स्तब्धं च भव-
तथा विषदूषितं सद्योऽवतारितमपि तादृशमेव भव-
स चोपयुक्तो मोहमूर्छाप्रसेकान्करोति । मोहो
स्यम् । मूर्छा संज्ञाभ्रंशः । प्रसेकः श्लेष्मनिष्ठिव-
हीयते वर्णगंधाद्यैरित्यादिशब्देन रसस्पर्शादिपरिग्र-
प्रक्षिन्नो भवति । सलिलमध्यक्षिततैलविद्रुस-
श्वंदैकैश्च पूर्णो भवति । इति चक्षुरादि
परीक्षा ॥ ४ ॥

प०—संप्रति विषदुष्टस्य भक्तस्य लक्षणम्
विषवानोदनः सान्द्रो विलेप्याकारः नच विर-
यितुं शक्यते । यतः पृथक्सिक्थो न भवेत् ।
चिरेण पच्यते, बहुना कालेन पाकं याति । स
पक्वो निष्पन्नपाकः सद्य एव पथुपितोपमो
सान्तरितोऽतिक्रान्ताहोरात्रः । मयूरकंठेन तु-
ल्यवाष्पराजिर्नानावर्णा यस्य तथोक्तः ।
पितोपम इति । यथा पथुपितं भक्तं—निर-
स्तब्धं च भवति तथा—विषदूषितं सद्योऽवत-
तमपि तादृशमेव भवति । स चोपयुक्तो मो-
हमूर्छाप्रसेकान् करोति । मोहो—वैचिच्यम्
मूर्छा—संज्ञातभ्रंशः । प्रसेकः—श्लेष्मनिष्ठिव-
हीयते गन्धवर्णाद्यैरिति । आदिशब्देन रसस्पर्-
शादिपरिग्रहः । प्रक्षिन्नो भवति । सलिलमध्यदि

तैलविन्दुसदृशैश्चन्द्रकैश्च पूर्णा भवति । इति चक्षु-
रदिभिः परीक्षा ॥ ४ ॥

हे०—अथ सविषाज्जनलक्षणं तत्र ओदनं लक्षयति—
सान्द्र इवाविश्राव्यतां गतिं सद्रवोऽप्यद्रव इव काययितुं न
शक्यते, पक्वः पशुपितोपमो भवेत् । सद्यस्कोऽप्यहोरात्रो-
षितवशिरूपमा स्तब्धश्च स्यात् । मयूरकण्ठतुल्योष्मा—
नीलवाणः, योहादिकर्तृत्वमूपमसंबन्धात् साक्षात्संबन्धदो-
षाणां वक्ष्यमाणत्वात्, रोहो—विचारावाक्तिः, मूर्छातर्भू-
तस्यापि तस्य मूर्छावसानेऽप्यनुवृत्त्यर्थं वृषग्रहणम् ।
आद्यशब्दाद्रसादीनां ग्रहणं क्लियते क्लियो निष्पद्यते, सम्य-
क् अपितोऽपि क्लेदं भवेत्, चन्द्रिकान्मित्रः जलक्षितैतल-
विन्दुसदृशः ॥ ४ ॥

व्यंजनानां परीक्षामाह ।

व्यंजनान्याशु शुष्प्यति ध्यामकायानि तत्र च ।
हीनातिरिक्ता विकृता छाया दृश्येत नैव वा ॥
फेनोर्ध्वराजीसीमंततंतुबुदुदुदुरसंभवः ।
विच्छिन्नविरसा रागाः खंडवाः शाकमामिषम्

स०—व्यंजनानि सुषादीनि दधितक्रदाडिमदि—
संस्कृतान्याशु शीघ्रं शुष्काणि भवन्ति । काथश्च तेषां
ध्यामो मलिनो भवति । तत्र चेति । व्यंजनवत्सु
काथेषु हीनाधिका शिरोविरहादिलक्षणविकारोपेता
चात्सीया छाया प्रतिबिंबं दृश्यते । नैव वा कीदृश्यपि
छाया न दृश्यते । न चेदमरिष्टं सन्निमित्तत्वात् । फेना-
दीनां संभवः । तत्रेति प्रकृतम् । व्यंजनोपलक्षितेषु
सर्वद्रवेष्वेव । विशेषेण पुनर्लवणोत्पन्नद्रवे फेनमाला ।
ऊर्ध्वराजीसंभवं तु रसकादिषु स्वयं दर्शयिष्यति ।
विच्छिन्नविरसा रागा इति । विच्छिन्नो रक्तवर्णः
कचिकचिच्छादरो द्राक्षापानादौ रागो भवति । विरसं
विगतरसं तद्वदति । यथा राग एवं खंडवोऽपि ।
शाकमामिषं च छिन्नं स्थाने स्थाने वृष्टवदिरसं च १ ॥

प०—व्यंजनानां परीक्षामाह—व्यंजनानि
सुषादीनि दधितक्रदाडिमदिसंस्कृतान्याशु शीघ्रं
शुष्काणि भवन्ति । काथश्च तेषां ध्यामो
मलिनो भवति । तत्र चेति । व्यंजनवत्सु
काथेषु हीनाधिका, शिरोविरहादिलक्षणविकारो-
पेता चात्सीया छाया प्रतिबिंबं दृश्यते । नैव वा

कीदृश्यपि छाया न दृश्यते । नचेदमरिष्टं सन्नि-
मित्तलालाफेनादीनां संभवः । तत्रेति प्रकृतम् ।
व्यंजनोपलक्षितेषु सर्वद्रवेष्वेव । विशेषेण पुन-
र्लवणोत्पन्नद्रव्य एव फेनमाला । ऊर्ध्वराजीसंभवं
तु रसकादिषु स्वयं दर्शयिष्यति, विच्छिन्नविरसा
रागा इति । विच्छिन्नो रक्तवर्णः कचिकचि-
च्छादरो द्राक्षापानादौ रागो भवति । विरसं विगत-
रसं तद्वदति । यथा राग एवं खंडवोऽपि शाक-
मामिषं च विच्छिन्नं स्थाने स्थाने वृष्टवदिर-
रसं च ॥ ५ ॥

हे०—व्यंजनानि लक्षयति—व्यंजनानि सुषादीनिद्रा-
व्याशु शुष्प्यन्ति, ध्यामकायानि मलिनद्रवाणि भवन्ति ।
तत्र तेषु काथवत्सु व्यंजनेषु हीनाधिका छाया प्रतिबिंबं
दृश्यते, नैव वा दृश्यते, हीना विमलमालासम्भवा, अनिरि-
क्ता अधिका, विकृता गुणधर्माणापत्त्यकारिता । फेना-
दीनां सम्भवः । ऊर्ध्वराज्य उपरिभागे विषा, नीलको-
विच्छेदः, तन्तुः पित्तवर्णः । अत्र व्यंजनपरीक्षाः सप्त
रसादीनि लक्षयन्ति ॥ ५ ॥

यत्र द्रवे ग्राह्यो राज्ञो संभवति तत्र विशेषेण
दर्शयन्माह—

नीला राज्ञी रंसं ताम्रा क्षीरं दधनि दृश्यते ।
श्यावा पीताऽसिता तत्रे धृतं पानीयसंनिभा ॥
काळी मद्योभसाः क्षौद्रं हरितिलज्जणोपमा ।
पाकः फलानामामानां पकानां परिकोथनम् ॥
द्रव्याणामाद्रुशुष्काणां स्यातां स्थानिविवर्णते ।
सुदूनां कठिनानां च भवेत्स्पर्शविपर्ययः ॥
माल्यस्य स्फुटिताग्रत्वं स्थानिर्गर्थांतराद्भवः ।
ध्याममंडलता वस्त्रं शदनं तंतुपक्षमाणु ॥
धातुमौक्तिकाप्राश्मरकादिषु मलान्तरा ॥
स्रष्टृस्पर्शप्रभाहानिः सप्रभवत्वं तु मुन्यये ॥ ६ ॥

स०—मांसरसं विप्रपूयितं नीलादीनिविमलकामा राज्ञी
दृश्यत इति प्रकृतेन संबधः । पूर्वं पानीऽपि राज्ञी दृश्यत
इति बोध्यम् । क्षीरमध्ये तात्रा तासवर्णः । दधनि दधनि
श्यावा दृश्यते लक्षणे चक्षुषा । राज्ञीति संबधे प्रकृतम् ।
पीताऽसिता तत्र श्यादि । तत्कस्य मध्ये पीताऽसिता
आनीलपीता राज्ञी दृश्यत इति प्रकृतम् । धृतं सलिल-

भा । काली कृष्णा मद्यस्य तोयस्य च विषदूषि-
य । क्षौद्रे हरिदिति । माक्षिकमध्ये हरिता राजी
पते । तैलेऽरुणोपनेषलोहिताकारा । उदाहरणमात्रं
तत् । मस्तुनः कपोताभा । धान्याम्लस्य कृष्णा । द्रवौ-
स्य कपिला । तथा । आमानां फलानां पाकः । पकानां
कोथनं शाटितत्वं भवति । द्रव्याणामार्द्रशुष्काणां
तां स्थानिविवर्णते । यथास्वस्थं योज्यम् । आर्द्राणां
निः । शुष्काणां वैवर्ण्यं श्यावत्वादिलक्षणम् ।
नां कठिनत्वं कठिनानां मृदुत्वम् । अयं स्पर्शवि-
यः । माल्यस्य पुष्पादेः स्फुटितं विशीर्णमग्रं प्रान्तो
तत्स्फुटिताग्रं तद्भावस्तत्त्वम् । म्लान्युद्भवो म्ला-
नः । गंधान्तरोद्भवः स्वगंधनाशः अन्यस्य संभवश्च ।
गंधस्य च तैले संभवः । ध्याममण्डलता वस्त्रे । वस्त्र-
स्तरणप्रावरणादिरूपे ध्यामानि मलिनानि मण्डलानि
वस्त्रस्य तद्भावस्तत्त्वम् । शदनं श्यातः पातः ।
मृ । तंतूनां रोम्णां पक्ष्मणां च पार्श्ववर्तिनां वस्त्र-
चिनामेव । धातुलोहादिः । मौक्तिकं मुक्ता । काष्ठं
। अश्मा पाषाणः । रत्नानि वज्रमरकतादीनि ।
देशब्देन शंखशुक्र्यादिपरिग्रहः । तेषु धात्वादिषु
क्तता पकोपदिभ्यता । स्नेहहानिस्तेषामेव धात्वादीनां
धत्वव्यपगम इत्यर्थः । एवं स्पर्शप्रमाहानी । मृ-
तु मांडे विषदूषिते निष्प्रभे सप्रभवम् ॥ ६ ॥

प०—यत्र द्रवे यादृशी राजी संभवति तां विशेष-
दर्शयन्नाह—मांसरसे विषदूषिते नीलवर्णाकारा
ति दृश्यत इति प्रकृतेन सम्बन्धः । एवं चाग्नेऽपि
ति दृश्यत इति शोच्यं भवति । क्षीरमध्ये ताम्रा ।
तेन श्यावा दृश्यते, लक्ष्यते चक्षुषा श्यावा ।
गिति सर्वत्र प्रकृतम् । पीतासिता तत्र इत्यादि ।
स्य मध्ये आपतिताऽसिता आनीलपतिता । राजी-
प्रत इति प्रकृतम् । घृते सलिलनिभा । काली
णा मद्यस्य तोयस्य च दूषितस्य च । क्षौद्रे हरि-
ते । माक्षिकमध्ये हरिता राजी दृश्यते । तैले-
गोपमा ईषलोहिताकारा । तथा आमानां फलानां
पः पक्वानां परिकोथनं शाटितत्वं भवति ।
गन्धस्य च तैले संभवः । उदाहरणमात्रमेतत् ।
नूनः कपोताभा । धान्याम्लस्य कृष्णा द्रवौष-

धस्य कपिला । द्रव्याणामार्द्रशुष्काणां स्यातां स्था-
तिविवर्णते । यथास्वस्थं योज्यम् । आर्द्राणां स्थानिः ।
शुष्काणां वैवर्ण्यं श्यावत्वादिलक्षणम् । मृदूनां
कठिनत्वं, कठिनानां मृदुत्वम् । अयं स्पर्शविपर्ययः ।
माल्यानां पुष्पाणां स्फुटितं विशीर्णमग्रं प्रान्तो यस्य
तत् स्फुटिताग्रं तस्य भावस्तत्त्वम् । म्लान्युद्भवो
म्लानता । शदनं श्यातः पातः । केषांतन्तुपक्ष्मणां च
रोम्णां वस्त्रसम्बन्धनामेव । गन्धान्तरोद्भवः
स्वगन्धनाशः अन्यसम्भवश्च । ध्याममण्ड-
लता वस्त्रे आस्तरणप्रावरणादिरूपे ध्यामा-
नि शामलानि मण्डलानि यस्य वस्त्रस्य तद्भावस्त-
थोक्तम् । धातुः सुवर्णादिः । मौक्तिकं मुक्ता । काष्ठं
दारु । अश्मा पाषाणः । रत्नानि वज्रमरकतादीनि ।
आदिशब्देन लोहादि । तेषु धात्वादिषु कमलोपदि-
ग्धता, स्नेहहानिः । तेषामेव धात्वादीनां स्निग्धत्व-
व्यपगम इत्यर्थः । एवं स्पर्शप्रमाहान्यौ । मृन्मध्ये
भाण्डे विषदूषिते निष्प्रभे सप्रभवम् ॥ ६ ॥

हे०—मांसादीन् राजीविशेषेण लक्षयति—रसे मांसरसे
नीलवर्णा राजी, क्षीरे ताम्रा, दधिने श्यावा कपिशा, तन्ने
पीताऽसिता, गौरे श्यामा, घृते पानीयसंनिभा उदकवर्णा,
मये, अम्भसि च काली कृष्णा, क्षौद्रे हरित् मरकतवर्णा,
तैले अरुणोपमा, फलानि लक्षयति—अपक्वानां फलानां
पाकः, पकानां परिकोथनं पृतीभावः । आर्द्रशुष्काणि च
लक्षयति—आर्द्राणां द्रव्याणां किंचिच्छुष्कत्वं, शुष्काणां
विवर्णता विकृतवर्णत्वं, मृदुकठिनानि लक्षयति—स्पर्शवि-
पर्ययः—मृदूनां कठिनत्वं कठिनानां मृदुत्वम् । माल्यं लक्षयति-
माल्यस्य पुष्पस्य अग्रभागेषु क्षीर्णत्वं, वस्त्रं लक्षयति-
ध्याममण्डलता मलिनविम्वोष्यति, तन्तूनां पक्ष्माणः
लक्षमायवाः तेषां शदनं श्यातः । धात्वादीन् लक्षयति-
धातवः—सुवर्णादियः, रत्नं—माणिक्यादि आदिशब्देन
शंखशुक्रयादयः । मल कता—मलिनत्वं, स्नेहादीनां च
हानिः शीतादीनां शशीस्य, तेजस्विनां प्रभाषाः । मृन्मध्ये
लक्षयति सप्रभत्वं निष्प्रभस्यापि प्रभात्पत्तिः ॥ ६ ॥

इदानीं यो विष ददाति तस्य लक्षणमाह—

विषदः श्यावशुष्कास्यो विलक्षो वीक्षते दिशः ।
स्वेदेषुधुमांस्त्रस्तो भीतः स्वलति जृम्भते ॥ ७ ॥

१ “ इक्षितहो मनुष्याणां वाक्चक्षुश्मुखवैकृतैः । विषा-
द्विषस्य दातारमेभिलिखेत्तु द्विमान् ॥ न ददात्युत्तरं पृष्ठो
विवक्षन्मोहमेति च । अपार्थं बहु संकीर्णं भाषते चापि

स०—विषं ददातीति विषदो नरः श्यावं शुष्क-
मांसं मुनं यस्याऽसौ श्यावशुष्कास्यः श्यामशुष्कवदनः ।
किं करोति । विलक्षो वीक्षते दिशः । दिश इति समं-
तादित्यर्थः । विलक्ष इति लज्जावान् । वीक्षतेऽवलोक-
यति । किंच सदोषशेकया स्वेदवान्वेषयुमान् । व्रस्तः
शरीरेण जातकम्पवात् । भीतश्चित्तेन सोद्वेगतयोपल-
क्ष्यमाणत्वात् । स्तम्भकुड्यादिभिरात्मानमन्तर्धापयितुमि-
च्छन्नितस्ततो गच्छेत् स्वलितमतिर्भवति तत आह ।
स्वलति । पुनः पुनश्च जूमां करोति तेनाह । जृम्भते ।
उपलक्षणं चेदं तत्कालमाभिविनीनां क्रियाणाम् । तद्यथा
अस्थानहासी । प्रष्टोऽस्मबद्धमुत्तरं ददाति नैव वा वदति ।
निवधुमुल्लस्यगुलीः स्फोटयति । शिरः कण्डूयते । ओष्ठौ
लेहि । भुवं विलिखति । क्रियामु त्वरते । विपरीत-
माचरति । स्वभूमौ च नावतिष्ठते ॥ ७ ॥

प०—इदानीं यो विषं दद्याति तस्य लक्षण-
माह—विषं ददातीति विषदः । श्यावं शुष्कमा-
स्यं मुनं यस्यासौ श्यावशुष्कास्यः श्यावशुष्कवदनः ।
किं करोति विलक्षो वीक्षते दिशः । दिश इति समं-
न्तादित्यर्थः । विलक्ष इति लज्जावान् । वीक्षते
अवलोकयति । किंच स्वदोषशङ्कया स्वेदवान्
वेषयुमान् । व्रस्तः शरीरेण जातकम्पवात् । भीत-
श्चित्तेन सोद्वेगतयोपलक्ष्यमाणत्वात् । स्तम्भकुड्या-
दिभिरात्मानमन्तर्धापितुमिच्छन् । इतस्ततो
गच्छन् स्वलितगतिर्भवति तत आह—स्वलति ।
पुनः पुनश्च जूमां करोति तेनाह—जृम्भते । उपल-
क्षणं चेदं तत्कालमाभिविनीनां क्रियाणाम् । तद्य-
था—अस्थानहासी—प्रष्टोऽस्मबद्धमुत्तरं ददाति,
नैव वा ददाति । निवधुमुल्लस्यगुलीः स्फोटयति ।

—मूढवान् । स्फोटयत्यगुलीर्भूमिकस्माद्विलिखेदुत्सेव । वेषयु-
जोयते तस्य व्रस्तथाग्नौग्न्यमाक्षते ॥ क्षामो विवर्णवक्त्रश्च
नखैः किंचिल्लिखत्यपि । आलपेतासकृद्दीनः करेण च शिरो-
रुहान् । निर्विथासपुद्गरिवीक्षते च पुनः पुनः । वर्तते विपरी-
तमु विपदाया विवेचनतः ॥

केचिद्भयात्पाथिवस्य त्वरिता वा तदाज्ञया । अस्तामपि
संनोऽपि चेष्टां कुर्वन्त मानवाः ॥ तस्मात्परोक्षेण कार्यं
ग्रहणामादिना नैवः ॥” इति कल्पमाने मथनः ।

शिरः कण्डूयते । ओष्ठौ लेहि । भुवं विलिखति ।
क्रियामु त्वरते । विपरीतमाचरति । स्वभूमौ च नाव-
तिष्ठते ॥ ७ ॥

हे०—विषप्रयोकारं लक्षयति—विलक्षश्चल्लेहिः दिशो
वीक्षते इतस्ततोऽवलोकयति, व्रस्त उद्विग्नः, भीतश्चकितः,
विषदलक्षणं तत्प्रयुक्तविषविशेषप्रशार्थम् ॥ ७ ॥

इदानीं सविषस्याग्निप्रक्षेपणादिकमुपदिशन्नाह—

प्राप्याच्चं सविषं त्वग्निरेकावर्तः स्फुटत्यति ।
शिखिकंठामधूमाचिरनर्चिवोऽग्रगंधवान् ॥ ८ ॥

स०—सविषमन्त्रं प्राप्याऽग्निः स्फुटत्यति चटचटा-
यतेऽतिशयेनेत्यर्थः । एकावर्त इति । एक एवावर्तो
यस्य । संहतसर्वज्वालात्वादसौ एकावर्तः । शिखिकंठा-
मधूमाचिः शिखी मयूरस्तस्य कंठ इन्द्रायुधवदनेकवर्ण-
स्तस्येवाभा ययोर्धूमाचिषोस्तं शिखिकंठाभे तादृशे
धूमाचिर्वी यस्याग्रेसौ शिखिकंठामधूमाचिर्निद्रायुधव-
दनेकवर्णधूसज्वाल इति यावत् । अनर्चिवोऽज्वाल इति
वा । उग्रगंधवानिति । कुणपगंधवान् । निदर्शनं
चेदम् । धूमोऽप्यस्य प्रसेकरोमहर्षशिरोवेदनापीनसदृष्ट्या-
कुलता अप्युत्पादयति ॥ ८ ॥

प०—इदानीं सविषस्याग्निप्रक्षेपणादिकमुपदिश-
न्नाह—सविषमन्त्रं प्राप्याग्निः स्फुटति—चटचटायते
अतिशयेनेत्यर्थः । एकावर्त इति । एक एवावर्तो
यस्य संहतसर्वज्वालात्वादसौ एकावर्तः । शिखिक-
ण्डामधूमाचिः । शिखी मयूरः तस्य कंठ इन्द्रायुध-
वदनेकवर्णधूसज्वाल इति यावत् । अनर्चिवो
अज्वाल इति वा । उग्रगंधवानिति कुणपगन्धवान् ।
निदर्शनं चेदम् । धूमोऽप्यस्य प्रसेकरोमहर्षशिरोवे-
दनापीनसदृष्ट्याकुलता अप्युत्पादयति ॥ ८ ॥

हे०—अथाग्निधेपादिना सविषालक्षणं, तत्राग्निप्रक्षेपेण
एकावर्तः वामत एव दक्षिणत एव वा चलितज्वालः
स्फुटत्यतिभस्त्रं चटचटायते, शिखिकंठामधूमाचिः । नील-
धूमो, नीलज्वालश्च । अनर्चिवो अनुत्पन्नज्वालो वा ॥ ८ ॥

क्षेहलवणयोमादप्यग्निरिव स्यादतः पक्षिष्टगौरपि परी-
क्षाप्रकारांतरं दर्शयन्नाह—

म्रियते मक्षिकाः प्राश्य काकः क्षामस्वरो भवेत्
उत्क्रांशति च हृष्टैतच्छकटाद्यहसारिकाः ॥

हंसः प्रस्वलति ग्लानिर्जीविजिवस्य जायते ।
चकोरस्याऽक्षिवैराग्यं क्रीचस्य स्यान्मदोदयः ।
कपोतपरभृक्षचक्रवाका जहत्यसूनु ।
उद्वेगं याति मार्जारः शकृन्मुञ्चति वानरः ।
हृष्येन्मयूरस्तदृष्ट्वा मंदतेजो भवेद्विषम् ।
इत्यन्नं विषवज्ज्ञात्वा त्यजेदेवं प्रयत्नतः ।
यथा तेन विषघोरत्रपि न क्षुद्रजंतवः ॥ ९ ॥

स०—मक्षिकाः सविषेऽने न निलीयन्ते । निली-
नास्तु सद्यो विपद्यन्ते । विषदुष्टाहारान्तु काकः क्षाम-
स्वरो भवेत् । उत्क्रोशंशुचैर्विक्रोशंति दर्शनादेव शुक्-
दात्यूहसारिकाः । विषदर्शनमात्रादेव च हंसगतिः स्ख-
लति । ग्लानिर्जीविजीवस्य जायते । उपलक्षणं चेदम् ।
मरणमपि कस्यचिन्न ग्लानिरेव । जीविजीवकस्य । चको-
रस्याऽक्षिविरक्तता । दृष्ट्वैतदिति सर्वत्र योजनीयम् ।
क्रीचस्य स्यान्मदोदयो मदोत्पत्तिः । कपोतपरभृक्षच-
क्रवाकास्त्यजं त्यक्तुं प्राणान्विजहति अत्यर्थं मरणदुः-
खाभ्याहताः । उद्विजतेऽत्यर्थं मार्जारः । वानरस्तु शकृत्
पुरीषं मुञ्चति उपलक्षणं चेदम् । पृष्ठतोमुखो रोदिति
च । तथा हृष्येन्मयूरस्तदृष्ट्वा । तदिति सविषान्नपरा-
मर्शः । दृष्ट्वेत्पुनर्वर्तमानेऽपि पुनर्दृष्ट्विति वचनं सर्वत्र
मध्ये संप्रत्ययार्थमाद्यन्ताभ्यां गृहीतत्वात् । विषं चास्य
दर्शनादेव मंदतेजस्कं भवति । एवं पूर्वोक्ताभिः परीक्षा-
भिरन्नं भक्तादि विषवद्विषसंस्पृष्टं ज्ञात्वा त्यजेदेतत् ।
कथम् । प्रयत्नतः प्रयत्नेन । तमेव प्रयत्नं दर्शयन्नाह ।
यथा येन प्रकारेण त्यज्यमानेन क्षुद्रजंतवो मक्षिकाद-
योऽपि तेन विषेण न विषघोरन् न नश्येयुस्तथा त्य-
जेत् । क्षुद्रजंतवोऽपि किं पुनर्महान्त इत्यपिशब्दार्थः ॥ ९ ॥

प०—स्नेहलवणयोगादप्यभिरक्षेणं स्यात् अतः
पक्षिमग्नैरपि परीक्षाप्रकारान्तरं दर्शयन्नाह—
मक्षिकाः सविषेणान्नेन भ्रियन्ते । निली-
नास्तु सद्यो विपद्यन्ते । शेषं सुगमम् । एवं पूर्वो-
क्ताभिः परीक्षाभिरन्नं सविषं स्पष्टं ज्ञात्वा प्रयत्न-
तस्त्यजेत् । तमेव त्यागप्रयत्नमाह—यथा तेन सवि-
षेणान्नेन न विषघोरन् न नश्येयुः क्षुद्रजंतवोऽपि,
किंपुनर्महान्त इति सूचनार्थोऽपिशब्दः । विषजुष्टा-

हारान्तु काकः क्षामस्वरो भवेत् । उत्क्रोशे
उच्चैः क्रोशन्ति दर्शनादेव शुक्दात्यूहसारि-
विषदर्शनमात्रादेव च हंसः स्खलति । ग्ल
जीविजीवस्य जायते । उपलक्षणं चेदम् । मरण
कस्यचिन्न ग्लानिः एवं जीविजीवकस्य । चकोर
क्षिविरक्तत्वम् । दृष्ट्वैतदिति सर्वत्र योजनीयम्
क्रीचस्य स्यान्मदोदयो मदोत्पत्तिः । कपोतपर
क्षचक्रवाकास्त्यजन्त्यसूनु प्राणान् विजहति चा
मरणदुःखाभ्याहताः । उद्विजतेऽत्यर्थं मार्जा
वानरस्तु शकृत्-पुरीषं मुञ्चति । उपलक्षणं चे
पृष्ठतो मुखो रोदिति च । तथा हृष्येन्मयूरस्त
तदिति सविषान्नपरा-मर्शः । दृष्ट्वेत्पुनर्वर्तमानं
पुनर्दृष्ट्विति वचनं सर्वत्र मध्ये संप्रत्ययार्थमाद्यन्त
गृहीतत्वात् । विषं चास्य दर्शनादेव मन्दते
भवति । अन्नं भक्तादिविषवत् ज्ञात्वा त्यजेदे
कथं प्रयत्नतः प्रयत्नेन । तमेव प्रयत्नं दर्शयन्
यथा येन प्रकारेण त्यज्यमानेन क्षुद्रजंतवो म
कादयोऽपि तेन विषेण न विषघोरन् न
सुस्तथा त्यजेत् । किंपुनर्महान्त इत्या
ब्दार्थः ॥ ९ ॥

हे०—मक्षिकादिप्राशनेन सविषान्नलक्षणं प्राश्यैत-
पमन्नं भुक्त्वा शुकादिन् दर्शनेन लक्षयति—उत्क्रो
उच्चैः शब्दे कुर्वन्ति, दात्यूहोऽन्धकाकः, एतत्सर्पा
न्नम् अक्षिवैराग्यं न च रागापयमः । कपोतादयः ।
त्यजन्ति, परभृत्कोकिलः, दक्षः कुम्कुटः,
हृष्येद्वर्षं प्राप्नोति, मयूरस्य विषमन्नत्वं दर्शयति—तद्
मयूरावलोकनेन मन्दतेजः अल्पप्रभावम् । सविषान्न
प्रकारं दर्शयति यथा तेन सविषान्नेन क्षुद्रजंतवोऽ
विषघोरन्नं भ्रियेयन् एवं त्यजेत् ॥ ९ ॥

स्पृष्टे तु कंडूदाहोषाज्वरार्तिस्फोटमुत्पद्यः ।
नखरोमच्युतिः शोफः सेकाद्या विषनाशन-
शस्तास्तत्र त्रलेपाश्च सेव्यचन्दनपक्वकैः ।
ससोमवलकतालासिपत्रकुष्ठाभृतातनैः ॥ १

स०—सविषेऽने मुखहस्तादिभिस्तु स्पृष्टे सति
दयः शोफांताः स्युः । ऊषा प्रादेशिको दाहः ।
दाहस्तु दाहः । अर्तिः शूलम् । सुतिरंगस्याऽचैत-
नखरोमच्युतिर्नखशतो रोमशतः । ननु नख

केवलं वातरोगेषु पठितः । विषे च सन्निपातकोप उक्तः । तत्कथमेतदुच्यते । जात्यंतर्भूत एवायं विषनिमित्त इत्यदोषः । तत्र तेषु विषसंस्पर्शजेषु कण्डूदिरोगेषु सेकाद्याः शस्ता यतो विपनाशनाः । प्रलेपाश्च हिताः । कैरित्याह । सेव्यादिभिः ॥ १० ॥

प०—सविषेऽन्ने मुखहस्तादिभिस्तु स्पृष्टे सति कण्डूवाद्यः शोफान्ताः स्युः ऊपा, दाहः सर्वदाहः । अर्तिः शूलम् । सुतिरङ्गस्याचैतन्यम् । नखरोम-
न्युतिर्निखशातो रोमशातः । ननु नखशातः केवलं वातरोगेषु पठितः । विषे च सन्निपातकोप उक्तः । तत्कथमेतदुच्यते । जाल्यन्तरभूत एवायं विषनि-
मित्त इत्यदोषः । तत्र तेषु विषसंस्पर्शजेषु कण्डूवा-
दिरोगेषु सेकाद्याः शस्ता यतो विपनाशनाः । प्रले-
पाश्च हिताः । कैरित्याह—सेव्यादिभिः ॥ १० ॥

हे०—सविषात्रस्योज्ञानोमानाह—अग्निना दहमान-
स्येव दुःखं दाहः, क्षारेणोपा, अर्तिः—शूलं, स्फोटाः
पिट्टिकाः, सुतिः स्पर्शजानम् । कण्डूवादीनामीषधमाह-
शेकः परिस्रंकाः, आयश्चन्द्रादभ्यङ्गावग्राहादयः । विप-
नाशना विपन्ना विपन्ने वक्ष्यमाणाः सेव्यादिभिः
प्रलेपाः । सेव्यमुशीरं, पत्रकः पत्रकाष्टम् ।
रोगमन्त्रकः कट्फूलः, तालीमपत्रं प्रसिद्धम्, अमृता-गुडूची
नतं—तगरम् ॥ १० ॥

लालाजिह्वाप्रयोर्जाड्यमूपा चिमिचिमायनम् ।
दंतहर्षो रसाज्ञत्वं हनुस्तंभश्च वक्रगे ।

सेव्याद्यैस्तत्र गंहपाः सर्वे च विपाजिद्धितम् ११

स०—वक्रगे मुखप्राप्ते लाला भवति । जिह्वाप्रयो-
र्जाड्यं भवति । ऊपादयश्च स्युः । रसाज्ञत्वं जिह्वा
रसे न चेतयत इत्यर्थः । हनोः स्तंभश्च स्यात् । तत्र
सेव्याद्यैः पूर्वोक्तैर्गण्डूपा हिताः । सर्वे चान्यदपि यद्विषं
जयति तद्धितम् ॥ ११ ॥

प०—वक्रगे मुखप्राप्ते लाला भवति । जिह्वाप्रयोर्जा-
ड्यं भवति । ऊपादयश्च स्युः । रसाज्ञत्वं—जिह्वा रसे
न चेतयत इत्यर्थः । हनोः स्तंभश्च स्यात् । तत्र सेव्याद्यैः
पूर्वोक्तैर्गण्डूपा हिताः । सर्वे चान्यदपि यद्विषं
जयति तद्धितम् ॥ ११ ॥

हे०—सविषात्रमक्षणजान् रोगानाह—लालाश्लेष्मन्तु-
खावः, जिह्वाप्रयोर्जाड्यं स्तंभः, ऊपा चिमिचिमायते सर्वत्र

मुखे सर्षपलिप्तस्येव दुःखं चिमिचिमायनम्, दन्त
दंतरोगविशेषः, लालादीनामीषधमाह—सेव्याद्यैः पूर्वोक्तैः
विषजिद्धिततन्त्रोक्तप्रतिशारेण प्रलेपादिकम् ॥ ११ ॥

आमाशयगते स्वेदमूलाध्मानमदन्नमाः ।

रोमहर्षो वमिदीहश्चक्षुर्हृदयरोधनम् ॥

विंदुभिश्चाचर्योऽगानां पकाशयगते पुनः ।

अनेकवर्णं वमति मूत्रयत्यतिसार्धते ॥

तंद्रा कृशत्वं पांडुत्वमुदरं वलसंक्षयः ।

तयोर्वीतविरिक्तस्य हरिद्रे कटभीं गुडम् ॥

सिंदुवारितनिष्पाववाष्पिकाशतपर्विकाः ।

तंडुलीयकमूलानि कुक्कुटांडमवलगुजम् ॥

नावनांजनपानेषु योजयेद्विषशांतये ॥ १२ ॥

स०—विषान्न आमाशयं प्राप्ते स्वेदादयः स्युः
हृदयस्य रोधनं स्तंभः । विंदुभिर्नानावर्णैरगानामाच-
समेताब्धयनम् । पकाशयगते तु विषेऽनेकवर्णं वमति
मूत्रयत्यतिसार्धते । तंद्रादयश्च भवति । तयोरोमह
शयगतयोर्विषयोर्वर्तमानस्य पुंसो यथायोगं वांतवि-
क्तस्य हरिद्रे कटभीत्यादिकमौषधं नावनादिषु यो-
येत् । तत्र मदनफलालाबुकुंभीकोशातकीफलैर्मधु-
कैर्निष्पावांबुयुक्तैर्वमनम् । तस्य स्नेहयित्वा विरेचनम्
पकाशयगते वमितस्यैव नीलिनीफलयुक्तेन घृ-
तिरेचनमेव ॥ १२ ॥

प०—विषान्न आमाशयं प्राप्ते तन्द्रादयश्च भवति
तयोरोमपकाशययोगे तयोर्विषयोर्वर्तमानस्य पुं-
सु यथायोगं वान्तविरिक्तस्य हरिद्रे कटभीत्यादि-
मौषधं नावनादिषु योजयेत् । तत्र मदनफलाला-
कुंभीकोशातकीफलैर्मधुयुक्तैर्वमनम् । तस्य स्ने-
हयित्वा विरेचनम् । पकाशयगते वमितस्यैव नीलि-
नीफलयुक्तेन घृतेन विरेचनमेव ॥ १२ ॥

हे०—सविषात्रमाशयप्राप्तिजान् रोगानाह—चक्षुर्बुद्ध-
रोधनं—नेत्रयोर्मनसश्च क्रियाप्रतिबंधः । विंदुभिरङ्गानाम-
चयः जलविन्दुकाररस्फोटनव्याप्ताज्ञत्वं, सविषात्रपकाश-
प्राप्तिजान् रोगानाह—पांडुत्वं शुक्लत्वम्, उदरमुदराह-
रोगः । आमपकाशयविकारयोरौषधमाह—वातविरि-
त्वेति क्रमाद्यौष्यम्, आमाशयविकारेषु वान्तस्य, पकाश-
यविकारेषु विरिक्तस्य, हरिद्रादीनि नावनादिषु योजयेत्

हरिद्रे हरिद्राद्वयं, कटुभी गिरिकर्णका, सिन्दुवारितो निर्गुण्डो, निम्बो वल्हः, बाथिका हिम्वशी, शतपर्विका वचा, कुक्कुटस्य पक्षिणोऽण्डम्, अत्यगुञ्जं वाक्चो । आहारं विनापि प्रयुक्तस्य विषस्य शान्त्यर्थमयं योगः स्यादिति विवक्षान्तय इत्युक्तम् । **संग्रहे** तु-ईश्वराणां वसुमतां विशेषेण तु भूभुजाम् । प्रायेण मित्रेभ्योऽमित्रा भूयांसो भवन्ति, ततस्तत्प्रयोगात्समासन्नवर्तिनोऽन्नपानादिषु विषं प्रयच्छन्ति, स्त्रियश्च तत्प्रणिधिप्रयुक्ताः सौभाग्यलोभेन । तस्माद्वाजा कुलीनं क्षिप्रमातमास्तिकमार्षे परिग्रहं दक्षं दक्षिणं, निभृतं, सुचिमतुद्रतमनलसमव्यसनमनहंकृतमकोपनमसाहसिकं, वाक्यावबोधकुशलं निष्पातमशङ्के यथाप्रायमायुर्वेदे सुविहितयोगक्षेमं सन्निहितागदादिवैराग्यं, सार्वभौमं च प्राणाचार्यं परिगृह्णीत । तमर्थमात्मन्यां यथाम्नायं संप्रदायानतिक्रमेण कालेनुकालं गुरुमिव शिष्यः पितरमिव पुत्रः पूजयेत् । प्रतिशूलमपि च तद्वचः संप्रतमिति मन्येत । नहि भद्रोऽपि गजपतिर्निर्भरः स्थायनीयो जनस्य । तस्मात्तदायत्तमाहारविहारं प्रति चात्मनः कुर्व्यात्, उपात्तमपि खलु जीवितमुपायवलेन स्वसमवायमधितिष्ठति, अपि च बहुपरिमहा नरपतयः सन्ति चाशुकारिणः शूलसंन्यासादयः प्रतिक्षणं प्रत्यवेक्षणीयावस्थाश्च रोगिणो विशेषेण राजानस्ते हि प्रमादपरिगता दुःखासहिष्णवश्च, स्वयमप्यपथ्यरुचयः, सन्निहिताहितप्रतिवचनप्रावपरिवाराश्च । तस्माद्विषजो राजा राजगृहासन्न एव सन्निवेशनं कारयेत्, तथाहि-स सर्वोपकरणेषु नृपतिशरीरोपयोगिष्वपरोक्षवृत्तिर्भवति । स सम्यक्सम्पन्नमज्ञं सुपरीक्षितं, विशुद्धमग्न्यादिव प्रागुपनीतं, शिखिना दृष्टमभिप्रीक्षितं प्रोक्षणैः गुरोःस्थितो राजानं हस्तवद्वीपधिरजं भोजयेत् । अज्ञानस्य वास्य दुन्दुभीनगदप्रतिलिप्तान् वादयेत् । दन्तकाष्ठप्रयुक्ते विप्रे कूर्चकविशरणम् । औषधं गन्धो रूक्षता जिह्वा दन्तीष्टमांसलोपश्च । तत्र प्रच्छाद्यधातकीपुष्पजान्बास्त्रिहरीतकीचूर्णैः सक्षौद्रेः सप्तच्छदकल्केन वा प्रतिसारणं कुर्यात् । दाडिमकरमदकभयान्नातककोलयदररसक्षौद्रयुक्तं गण्डूषम् । अनेन जिह्वालिखनकवलगण्डूषा व्याख्याताः । अञ्जनप्रयुक्तेऽश्वत्थदेहश्रावगवेदना दृष्टिविप्रमा भवन्त्यान्वयं च । तत्र सर्पिषानां योज्यम् । घृतेन पयसा सप्तकृत्वः पिप्पलीभोजयेत् । ततस्तत्कल्केन सर्पिर्विषव्यं नेत्रतर्पणं कपित्थमेव शृङ्गीमल्लतकानां पुष्पैर्वरणनिर्वासेन चाञ्जनं वृहतीशिरीषवीजपपीण्डरीकनागवलाचूर्णं सप्तकृत्वो मधुना भाषयेत् ।

तच्च क्षोतोऽञ्जनसुवर्णचूर्णयुक्तमञ्जनं नस्यधूमप्रयुक्ते शिरःकफाहावः सेभ्यो वधिरागमनमिन्द्रियवैकृतं च । तत्तिविषाश्वेताकाकमाचीमदयन्तिकाकल्कक्षीरसिद्धं स नस्ये पाने च विदध्यात् । मदन्यन्तिका महिलव अभ्यङ्गप्रयुक्ते त्वग्दाहस्वेदपाकस्फोटावदरणानि । शीतान्बुपरिणिकस्य चन्दनतगरोक्षीरकुष्ठवेणुपत्रिकाम् सोमवल्लीश्वेतापन्नकालीयैकैरनुलेपनम् । वेणुपाथिकाथिका । एतान्येव च सकपित्थरसगोमूत्राणि पानम् । रिकर्णिकाश्वेतामूलप्रियङ्गुसुरारिवामधुकसर्पसुगन्धामृगैव मूलानि शोल्कात्रवापिष्ठानि प्रलेपः । अनेनोद्वतद्वर्णपरिणैकानुलेपनभूषणयानशय्यास्तरणालैकवचरथदुकोपानत्पादपीठा व्याख्याताः । विशेषतस्त्वामरणविकारोऽश्वगन्धापामार्गकिणिहारवदिरशिरीषकल्कैर्गोपितस्यैकैः प्रदेहः । पादपीठकृते स्लेष्मातकसर्पसुगकदको मधुयुक्तः । छत्रप्रयुक्ते स्फोटानां क्षिप्रपावपक्वजाम्बवप्रकाशानां प्रादुर्भावः । तत्र मधुकपाटलाकं करोप्राञ्जनकुष्ठसर्पसुगन्धाखदिरशिरीषकल्कैर्गोपितप्रयुक्तं सर्वगात्रप्रदेहः । अनेन चामरस्यजने व्याख्याते । िऽभ्यङ्गप्रयुक्ते वेदनाप्रथियजनकेशच्यवनं च । तत्र द्यपालिदी तन्दुलियकचूर्णवृत्तपित्तैः सुमावितकृष्णलेपः । गोमयमालतीमूषिकपर्णकल्कोऽन्यतमरसो वाऽधूमो वा स्लेष्मातकत्वक्पाटलाशिरीषमधुकहरिद्राद्वैक्षीरालोष्ठितैः परिषेकः । अनेन शिरःस्थानस्नपनो कङ्कतकनगुण्णीषा व्याख्याताः । कर्णपूरणप्रयुक्ते शूलपाकाः श्रोत्रवैगुण्यं च तत्र बहुपत्रास्त्रसो घृतयुक्तः कर्णपूरणम् । सोमवल्कलरसो वा सुशीतः । लेपप्रयुक्ते सुखस्य स्वावता पन्नकण्टकाश्च भवन्त्येवाश्व विकाराः । तत्र मधुकपस्यस्याम्यजीवफस्जीपुचन्दनैः सघृतैर्लेपो मधुसर्पिणः पानं च । सविष्प्राणाच्छरीरानासावस्था साधुनवता गन्धाशानं च । नन्तरोक्तो विविधोपेदितश्चेति भवति चात्र सापिघटीमूलफलकस्यापितौषधम् । प्रागुदीर्घ्योद्विशोर्गुप्तं ज्यागरमिष्यते ॥ घटादीनि मृत्तुणकाष्ठमयानि । प्रशस्तदिग्देशं बहुवातायनं महत् ॥ महानसं सुविश्राजजनसेवितम् ॥ सदाःस्थापिष्ठितद्वारं कक्षावितानकम् ॥ सुधीतददकुम्भादिपरिशुद्धजलेऽन्धः स्वकर्मकुशला दक्षाः सदास्तत्राप्रमादिनः ॥ वल्हः नखाः पित्र्या राशः कृत्तैरसङ्गताः । तेषामधिपति

कुलजः कुपरीक्षितः ॥ संविभक्तश्च भक्तश्च ह्युच्चैर्वैयवद्या-
नुगः । (संविभक्त उदासीनः) सर्वेऽपि भूभृदास्त्रयाः शस्ताः
शततमीदृशाः ॥ मिथोविग्रहसंघात-रहिता भूयते हिताः ।
तान्येवो गुणयानो मनसा प्रतिजगृयात् ॥ भूभृद्देहो-
पकरणसंरक्षणसमुद्यतः । अथाभ्यमित्रं प्रजतो
जिगीषोर्वैद्यः सुसज्जीपधशस्त्रयन्त्रः । तुंगध्वजाख्यातानि-
वासभूमिमुद्रागतं योधजनं चिकित्सेत् ॥ पन्थानमुदकच्छायां
भक्तं यवतमिन्धनम् । दूषयन्त्ययो यस्मात्तद्विद्याच्छो-
धयेत च ॥ प्रस्थानं वा निवेशं वा नाविशाय प्रयोजयेत् ।
भूवारितुणकाष्टाश्मयान्मार्यावनस्पतीन् ॥ विषेपोपहता
भूमिः क्वचिदग्रेव लक्ष्यते ॥ प्रखानगुणमुल्मादिमू-
तक्षीरसीसृपाः । विशीर्यन्ते खुरनखा दाहकण्डू-
रुजान्निवाः ॥ छर्दिमूर्च्छांज्वरो मोहः शिरोदुःखं
च ज्ञायते । तत्र सौभाग्यानमूलं वल्लीसोमसुशीर-
कम् ॥ मातुलुङ्करसं हिनु पाययेदधिमामया । वल्ली
प्रियङ्गुः । मृत्राण्यजाविहृतिभ्यो मांसानि रुधिराणि
च ॥ सर्वगन्धैः समायोष्य पचेत्पक्वो च निक्षिपेत् ।
सोमराजो मुनेन्द्राख्यां सरलं गन्धनाकुलीम् ॥ वारुणीं
त्रायमाणान् च मोक्षयेन्न तां भुवम् । सुनन्दाख्यां
गोरोचनां वारुण्यं पद्मचारिणीम् ॥ यविषं विसरं तोषं
कन्योषं राजभिक्षिताम् । फेरिलं मुकुटचिच्छिन्नं खगेरनति-
नार्दितम् ॥ मृताकुलितमन्त्रं च स्पष्टात्तच्छोफकण्डुमत् ।
औदनः साधितस्तेन भुक्तमायो विदधते ॥ विदग्धः
पच्यते कृच्छ्रात्पक्वो मूर्च्छाज्वरप्रदः ॥ दर्शयेत्सर्वतो नील-
पीतकटुरलोहितम् ॥ तत्र शिष्टवादिमगदं भूमिदेवो-
दितं पिबेत् । अजय्यां विशालाभ्यां विप्रप्रीमुत्तमार-
णीम् ॥ पणिज्जकः प्रतिविषां दग्ध्या तद्रसं गालयेत् ।
बहुशो गालितं तच्च पाचयेत्तत्र च क्षिपेत् ॥ क्लृप्तित्वा
प्रतीवापं सरलं रजनीद्वयम् । एतामुदीच्यं मज्जिष्ठां
मुनन्दां बाकुचीमपि । पात्यन्ते विन्दवस्तस्माद्यव
तस्मिन्विधीयेत् । पाटलापरिभद्राश्चर्कणदयामाकशिमृकाञ्च ॥
कलशान्तर्गतान् दग्ध्या प्रक्षिपेत्सविषेऽम्भसि । शीते धर्मो
हिमश्चोष्णो मारुतो विपसंयुतः ॥ भ्रममूर्च्छादिकारी च
शिष्टवादिस्तत्र चेप्यते । देवदारुनतानंता मधुकाजाननौ-
रकम् ॥ यन्नकन्दं लतां रोध्रं विकिरेत् श्लक्ष्णचूर्णितम् ।
वृक्षाथेषु पताकासु दूष्येषु सुमहत्सु च ॥ सर्वतश्चूर्ण-
संपर्काच्चिन्विषो जायतेऽनिलः । विहृता भवति च्छाया
पादेषु विपदृषिते ॥ निर्गन्धामतिगंधं वा तत्पुष्पं हृच्छिरो-
रुजम् । कुर्वात्फलपलाशादिकण्डूपाकातिशारकृतं ॥ भूमि-

मुद्दिश्य यत्कोक्तं तत्सर्वं तत्र शस्यते । न च कन्यामविरि-
संस्तुशेदपरीक्षिताम् ॥ विविधान् कुर्वते योगान् कुश-
खल मानवाः । आजन्मविविक्तभोगाकन्या विष्म-
कृता । स्पर्शोच्छ्वासादिभिर्हन्ति तस्यास्त्वेतत्परीक्षण-
तद्वस्तुकेशसंस्पर्शान्मलयते पुष्पपल्लवैः । शय्यायां म-
णैर्वैद्यैर्युक्ताभिः स्नानवारिणि । जन्तुभिर्निदते श्वा-
तामेव दूरतस्थजेत् ॥ नाप्रोक्षितं नाविदितं भिषजा ना-
वेक्षितम् । नाप्राशितं च सदावैः किंचिदाहारयेन्मृगः
धन्यं सर्वार्थिच्छिद्राख्यं पाम्परशोविपाहम् । परं चक्षु-
मायुष्यं शत्रुघ्नं वक्ष्यतेऽञ्जनम् ॥ अथ शुक्लपक्षे पुष्येऽ-
पुष्यपुनर्वसुहस्तचित्राशुगणेशः श्रवणरेवतीशतमिषक-
प्राजापत्योत्तराणामन्यतमेन नक्षत्रेण योगमुपागते भगव-
धषिपती प्रशस्ते सुहृते सिंघुस्रोतःसमुत्थं क्षिप्रं स-
गन्धवर्णच्छेदैर्नीलोत्पलमञ्जनमाहरेत् । तस्याष्टौ भाग-
कनकरजतोऽम्बराणामेकैकोभागस्तत्सर्वं मृषायां प्र-
थिलमङ्गलपूर्वकममिसुपसमाधाय स्वदिरकारधवस्पर्धना
तमदारभितोमयैषां प्रख्यालयेत् । ततश्चाथीवलोकि-
मार्ग्यतारां ब्रह्मदक्षाश्चिद्राद्रित्यसोमवरुणवैश्वानर-
विष्णुजनकमारद्वाजधन्वंतरिसुश्रुतभयस्कन्यासकेधन्य-
वैनतेयानन्यांश्च, यथाविश्रुतदेवताः सुमनोऽक्षतलाजा-
स्तिकसंयावानिस्तपुष्यवसंस्कृतगुह्युतविश्वपायवैरच्यथिल-
बुद्धयैवब्राह्मणांश्च शुक्लवाससो, महतीभिर्दक्षिणाभिः
यित्वा तस्मिन्नाष्टौ तदाञ्जनं ध्मातं ध्मातामवर्त्य धृषव-
गभिषेचयेद्गोशक्रुद्रसमृन्धुतदक्षिशीद्रवसामज्जतैलमखर-
गन्धांश्चशर्करोदकैश्चुरसेषु तथा हरीतक्यामलकयिनी
काश्मर्यमृद्धीकाशृङ्गाटकसेरुकोत्पलनलिनसीगन्धिकमृण-
लिकाक्वाथेषु तथा लवकपिप्पलैणशशाहरिणकुलीर-
तथा मधुकचन्दनकालानुसार्यनन्दपद्मकोशीरमज्जि-
नतागैरिककुङ्कुमोदकेषु । कालानुसार्यं शैलेय-
ततः शुद्धे वासति बद्ध्या द्वादशरात्रमातरेऽपि
वासयेत् । ततश्छायायां विशोष्य स्फटि-
काप्रवालकालानुसार्यप्रतीवापं पुनरपि बलिमंगलम्
महद्वासी कन्याया हृदि पेपयित्वा सुवर्णराजतता-
खशौलद्विदरदनगवलवैडूर्यस्फटिकमेघशृङ्गसनसरान्य-
घटिलयामञ्जनिकायां निधापयेत् । गवलं महिषं शृङ्ग-
अथ पुरनपि पूर्ववत्कृतस्वस्वयनं सावित्र्येण क-
र्तव्यंवेद्विज्जन्मा विषिषत् तदभिसंस्तुयात् । ततो गज-
न्यमारोष्य पाण्डुरच्छत्रचारमवाष्प्यजनैरनुगतं तथा इ-
दुन्दुभिस्वनेर्द्विषातिवरप्रदुर्लक्ष्य देववादभिः पुण्याहं

कृतपुष्पोपहारं वैद्ययज्ञाज्यकयहमनुप्रवेशयेत् । अनंतरं
च तेन विदेहाधिपोपदिष्टेन सर्वार्थेषु सिद्धेनाञ्जनेन यथो-
क्तानामेवाञ्जनमजानन्दव्याणामन्यतमया शलाकया गोवा-
स्त्रणपुर्वकं क्षुचिः सनियमो भूत्वा धारिणीमिमां विद्याम-
धीयानः पूर्वमक्ष दक्षिणमजयेत् । नमश्क्षुःपरिदोषन-
राजाय तथागतायाहते, असम्यक्सुखद्वयं तद्यथा—चक्षुः-
प्रज्ञाचक्षुर्ज्ञानचक्षुर्विज्ञानचक्षुर्विदोषय स्वाहा ततःपरं तामेव
धारणामनुसंस्मरन् सार्यप्रातः प्रत्यहमेतत्परमं पवित्रमारोग्य-
कारमूर्जैरुक्तं सर्वविग्रहरमञ्जनमश्विभ्यामिन्द्रस्य वृषवधाम्यु-
ध्यतस्य प्रावप्रकल्पितम् । तस्मादेतद्ब्राह्मं राजमात्राणां च महीं
विभिरगीषमाणानां ब्राह्मणानां च वेदाध्ययनमन्यद्वा
महच्छास्त्रमवगाहमानानां प्रसन्नमानो भिषक् प्रकल्पये-
दिति, भवन्ति चात्र । “अथ योगाः प्रवक्ष्यन्ते बृहस्प-
तिवृताः शिवाः । यान् सेवमानो नृपतिः शत्रुभ्यो
नैति बध्नन् ॥ बिल्वाढकीयवक्षारपाटलायापिकोपणाः ।
श्रीपण्डितलकायुक्तो निःक्वाथः प्रोक्षणं परम् ॥ आढकी
सौराष्ट्री । सविषं प्रोक्षितं तेन सद्यो भवति निर्विषम् ॥
यवसेधनपानीयवल्गुशब्दास्यसौदनम् । कवचाभरणच्छत्र-
वाल्लव्यजनचेस्म च । शेषुपाटल्यतिविषादिशुभोपापुनर्नवम् ॥
समंगाश्चमूलवल्गुकपित्यं वृषकोणितम् । सहर्दंशठं
तद्वप्रोक्षणं विषनाशनम् ॥ शोणितं कुङ्कुमम् । लाक्षा-
भियङ्गुमञ्जिष्टासमंगालहरेणुकाः । सयष्टयाह्ना मधुयुता
यधुपित्तेन कल्पिताः ॥ निरुधैद्रोविषाणस्थाः सतराजं
नहीतले । ततः कृत्वा मर्णं द्वेष्टा बद्धं हस्तेन धारयेत् ॥
संसृष्टं सविषं तेन सद्यो भवति निर्विषम् । वधुर्नकुलः ।
मनोह्वालशमीपुष्पत्वङ्निशाश्वेतसर्षपाः ॥ कपित्थकुष्ठमञ्जि-
ष्टाः पित्तेन श्लक्ष्णकल्किताः । शुनो गोः कपिलायाश्च तौ-
भ्याख्योऽयं च रोगदः ॥ विषजितपरमं कार्यो मणिरत्र
च पूर्ववत् । मूषिकाजबहा वापि हस्ते बद्धा विषापहा ॥
हरेणुमासा मञ्जिष्टा रजनी मधुकं मधु । अक्षत्सुरसं
लक्षाश्वपित्तं पूर्ववन्मणिः ॥ वादित्राणि पताकाश्च पिष्टैरौषधै-
लेपितैः । भुत्वा दृष्ट्वा तमाप्राय सद्यो भवति निर्विषः ॥
वृषणं पञ्चलवणं मंजिष्टारजनीद्वयम् । सूरभैलं त्रिवृत्तं
पत्रं विदंगानीन्द्रवारुणीम् ॥ मधुकं चेति सखौद्रं गोविषाणे
निधापयेत् । तस्मादुष्णाम्बुना माघां प्राग्मक्तां योजये-
त्तथा ॥ विषं मुक्तं जरां याति निर्विषेऽपि न दोषकृत् ।
जतुसर्जरसोशीरसर्वपापत्रवालकैः ॥ सवेत्लाश्करपुरैः कु-
सुमैरुज्ज्वलस्य च । धूपो वासष्टहे हन्ति विषं स्थावरजङ्ग-
मम् ॥ न तत्र कीटाः सविषा नोन्मुद्रा न सरीसृपाः ।

न कृत्याः कर्मणायाश्च धूपोऽयं यत्र दक्षते । शिखिपि-
बलाकारिश्चसर्वपाश्वरं घृतम् । धूपो विषघ्नः शयनवसना
सनेहगः ॥ विशालव्योषमंजिष्टायष्टीलवणपञ्चकम्
द्विनिशापत्रवेलेला विवृच्छूर्णं समाक्षिप ॥ पूर्वात्त
व्युपणादिं च खानीयेऽभिसि योजयेत् । काथोऽव्याक
कुसुमश्वेतापामार्गसर्षपैः ॥ सदध्याज्यः कृतो नुक्तैः कामा
तानाकुलीयवैः । कलको वा चन्दनक्षीरपलाशद्रुमवल्कलैः ।
मूवैलवाहुरसानाकुलीतुलीयकैः । काथः सर्वोदकार्यैः
काकमाचीयुतैर्हितः ॥ रोचनापत्रनेपालं कुंकुमैरित्थं
वहन् । विषैर्न बाध्यते स्वाच नारीनरदृपप्रियः ॥ चूर्णै-
र्हृद्रामाक्षिकाणिक्कणीकणनिमज्जैः । दिग्घं निर्विषताभिदि
गात्रमित्याह गौतमः ॥ नश्यपानाञ्जनालेपैरुष्ण्यस्तंजि-
वनादिकान् । अगदान् विषजग्वधस्य तीक्ष्णानि वमना-
च ॥ अगदान् विषतन्त्रोक्तान् । पिप्पलीमधुकक्षीद्रशर्कर-
क्षुरसैः सह । विरेचनं क्षिरामोक्षं प्राप्तं विषावर्णं यदि ।
हृदयावरणं कार्यं प्रागेवामित्रमध्यगः । पिबेद्घृततमजेया-
ख्यममृतं चाथ भुक्तयान् ॥ अजेयामृते विषतन्त्रे । सर्पि-
क्षौद्रं दधि क्षीरमन्ततः शीतलं जलम् ॥ अन्ततः पूर्वार्थान्
अतएव पूर्वेषु पूर्वार्थेषु परमिति लभ्यतेसितामधुकपालिन्द्री
कल्कवन्मंसमिष्यते ॥ गोधाहरिणवधूपां सकणाडुडिस्ता-
पैरम् । सनागरं सातिविषं शिखिनः ससितोपलम् ॥
सुशीताः सघृताश्चैषां यथात्वं कल्पिता रसाः । इत्ये-
विषगरादिभ्यो रक्षेद्द्वयो नरेक्षरम् । स्वाचतुच्छेद उच्छेदः
प्रजानां सर्वकर्मणाम् ॥ आत्राक्षैर्यक्षमात्यागान्मानुष्ये-
ऽयमानुषाः । यद्राजः कर्मभिस्त्वस्मादाराभ्योऽसावतीन्द्र-
क्षैः ॥ यत्र साक्षान्पुस्तत्र विज्ञातः प्रविशेद्वि-
पक् । न संमतेऽप्यनुचितं यानस्थानासनं भजेत् ॥
उचितं पुरतो राशस्तिष्ठेद्रात्र्यं च नाक्षिपेत् । अहीनकारु-
राजार्थं स्वाधेप्रियहितैः सह । देशे काले परार्थं च वदे-
द्धर्मार्थसंहितम् । नानुशिष्यादवृच्छन्तं महदेतदि साह-
सम् ॥ नाचरेदाहतेनैनं मूलोच्छेदकरं हि तत् । अनुकुल-
हितं वाच्यमहिताद्वारयेन्मिथः ॥ उदारैः सान्त्वयन्वाक्यै-
र्दोषक्षेत्तदुपेक्षया । तूर्णान् वा प्रतिवाक्ये स्थाद्वर्जयेद्द्वेष्यत-
कथाम् ॥ विपक्षिद्व्यपिचिदो वालिशोऽपि तु भाववित् ।
अतिप्रियोऽपि द्वेष्योऽपि व्याख्या विपरितताम् ॥ निवेद्य
राजः कुर्वीत कार्याणि सुलघूयपि । न पायात्र चिरं
तिष्ठेत्कोशस्थानावरोधयोः ॥ स्वल्पेऽपि दर्शयेत्तुष्टिं लाभेऽनु-
द्वतमानसः । मिथः कथनमन्येन कौलीनं दम्बवादि-
नम् ॥ ब्रह्मादि राशः सदृशं राजकीर्णं च वर्जयेत् । दक्षं

यजु ऋषेणैव तद्वार्यं तुष्टिद्वये ॥ हसितव्ये स्मितं कुर्यात्प्र-
भोरेवावुत्सितः । उच्यमानेऽवलम्ब्येत परममणि मूकताम् ॥
स्वमर्मणि तु वायिर्यं धैर्यमाधुर्यं सौष्टवम् ॥ अत्यायासेन
नात्मानं कुर्यादति समुच्छ्रितम् ॥ पातो यथा हि दुःखाय
नोद्धावः सुलङ्घ्यता । आतन्नसेवा नृपतेः क्रीडाशब्दाहि-
पावकैः ॥ कौशलेनातिमहता धिनीतैः सा निरुद्धते ।
प्राप्य दुष्प्रापमैश्वर्यं बहुमानं च भूपते ॥ यथोपयुज्जीत
चिरं तथा स्यादप्रमादवान् । विदध्यात्परितः शय्यां रक्षा-
मन्धाभिरक्षिताम् ॥ रात्रौ सिद्धार्थकां भूमिमक्षतेरन्वितां
शुचिम् । रक्षाशक्तिं तथोच्छ्रियं सयवाङ्कुरयावकाम् ॥
सदूर्वं पूर्णकलशं सपुष्पफलपल्लवम् । उपहारं च संध्यायां
भुक्त्वा चान्ते निशासु च ॥ एतत्स्वस्थयनं कर्म कर्तव्यं
शुचिनाशुचैः । आयुष्यं पौष्टिकं भूतविषकर्मण्यपामाजित् ॥
संक्षेप एव विषपालनसाधनाय प्रोक्तस्तु बिस्तरविधिः पुन-
रुत्तरेषु । आलोच्य सम्यगखिलं मतिपूर्वकारी युज्जीत तत्प-
रिक्लृप्त्य विकारविह्वम् ॥ इति विषगररक्षो रक्षणोपप-
देशं भजति नरपतिर्वी नित्यमेवाप्रमत्तः । निजपरंरिपु-
वृन्दैरमधृष्टो महात्मा स जनयति जनानां क्षेमयोगी चिरा-
य ॥ ” इति ॥ १२ ॥

विषमुक्ताय दद्याच्च शुद्धायोर्ध्वमधस्तथा ।

सूक्ष्मं ताम्रजः काले सक्षौद्रं हृदिशोषनम् ।
शुद्धे हृदि ततः शाणं हेमचूर्णस्य दापयेत् १३ ॥

स०—विषमुक्ताय पुंस ऊर्ध्वमधश्च शुद्धाय काले
दक्षममतिश्लक्ष्णं ताम्रचूर्णं समाक्षिप्तं दद्यात् । किंभू-
तम् । हृदिशोषनं हृदयं शोषयेदित्यर्थः । विषमुक्ताये-
त्याहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः । काल इत्युपलक्षणम् ।
देशसात्स्याग्न्यादीन्यपेक्षेत्यर्थः । शुद्धे हृदि स्वलिङ्गे
ज्ञाते ततोऽनन्तरं हेमचूर्णस्य शाणं कर्षचतुर्थांशं
दापयेत् ॥ १३ ॥

प०—विषमुक्ताय पुंसे ऊर्ध्वाधश्च शुद्धाय काले
सूक्ष्ममतिश्लक्ष्णं ताम्रचूर्णं समाक्षिप्तं दद्यात् ।
किंभूतं तत् हृदिशोषनं हृदयं शोषयेदित्यर्थः ।
विषमुक्तायेत्याहिताग्न्यादित्वात् परो निपातः । काल
इत्युपलक्षणम् । देशसात्स्याग्न्यादीन् व्यपेक्षेत्यर्थः ।
शुद्धे हृदि स्वलिङ्गे ज्ञाते ततोऽनन्तरं हेमचूर्णस्य
शाणं कर्षचतुर्थांशं दापयेत् ॥ १३ ॥

१ अत्र “पक्वाशयगते” इति पाठान्तरम् ।

हे०—कृतपूर्वकोपचारस्य विश्लेषणमुक्त्या विषमुक्ताय
माह—शुद्धायेति । पुनरपि कृतवन्मनसिरेवनाय ।
आपचकाले संसर्जनक्रमानन्तरमित्यर्थः । हृदिमे-
हद्वयस्थितविषनिर्हरणं ताम्रचूर्णं प्रयोजयेत् ।
शुद्धे हृदि हृदयशुद्धौ नत्यां मार्गे कर्षचतुर्थांशम् ॥ १३ ॥

हेमि दत्ते सति यो गुणः स्यात्तमाह

न सज्जते हेमपाणं पद्मपत्रेऽमृत्वद्रिपम् ।

जायते विपुलं चायुर्गरेऽप्येव धीधः स्मृतः ।

स०—हेम पिवतीति हेमपस्तस्याङ्गे विषं न सज्ज-
कथम् । पद्मपत्रे जलमिव । तस्य च हेमस्य वि-
र्णमायुर्जायते । एष विधिर्गरेऽपि स्मृतो यो विष उक्त-
सज्जत इत्यत्रात्मनेपदं चित्यम् ॥ १४ ॥

प०—हेमि दत्ते सति यो गुणः स्यात्त-
माह—हेम पिवतीति हेमपस्तस्याङ्गे विषं न सज्ज-
ते । कथम् पद्मपत्रे जलमिव । तस्य च हेमस्य वि-
स्तीर्णमायुर्जायते एष विधिर्गरेऽपि स्मृतो यो वि-
उक्तः । सज्जत इत्यत्रात्मनेपदं चित्यम् ॥ १४ ॥

हे०—सुवर्णप्रयोगफलमाह—हेमं पिवतीति हेमपस्तस्य
विषं न सज्जते संगं न गच्छति विपुलं चायुर्जायते । स
इति पाठे संगार्थकपञ्जेरात्मनेपदत्वं चित्यम् । विधौ
विधिं गरे इति दिशति—गरे—कृषिर्भूतं विषं “गीणमुक्त-
योर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः ” इति गरे विषविधिर्गरेप्राप्तत्वाद्वा
देशः ॥ १४ ॥

विरुद्धमपि चाहारं विद्याद्रिपरांमम् ॥ १५

स०—विरुद्धं चाहारं विषगरोपमं विद्यात् । वि-
गरवद्विरुद्धाहारा अपि व्याधिमृत्युहेतव इत्यर्थः । त-
च्चोक्तं संग्रहे । विस्फोटगुल्ममद्विद्रिभिमहत्तमं जो-
लस्मृतिमतीन्द्रियचित्तनाशम् । कुर्याद्विरुद्धमद-
मखपित्तमष्टौ गदांश्च महतो विषवच्च मृत्युमिति ॥ १५ ॥

प०—विरुद्धं चाहारं गरविषोपमं विद्यात् । वि-
गरवद्विरुद्धाहारा अपि व्याधिमृत्युहेतव इत्यर्थः
तथाचोक्तं संग्रहे—“विस्फोटगुल्ममद्विद्रिभिमहत्तमं
जोबलस्मृतिमतीन्द्रियचित्तनाशम् । कुर्याद्विरुद्धमद-
मखपित्तमष्टौ गदांश्च महतो विषवच्च मृत्युम् ॥ १५ ॥

हे०—अथ विरोधाद्विषयान्तराविरोधादस्य दोषहेतुत्वमाह—विरोद्धं संयोगादि विरोधवन्तं कस्यचिद्विरुद्धाहारस्य विषयत्वस्यो नाशनत्वात्कस्यचिद्विरुद्धाकारानाशनत्वद्रो-
गजनकत्वाच्चोपमानद्वयमुक्तम्, उक्तं च संप्रहे—विस्फोट-
गुल्ममदविद्रिष्टाशोभयश्मतेजोयलस्मृतिमर्ताद्रियतेजना-
शान् । कुर्याद्विरुद्धमशनं प्वरमस्तपित्तमष्टौ गदांश्च महतो
विषयवच्च मृत्युः ।” इति । विरोधश्च सप्तधा—संयोगसंस्का-
रमात्रादेशकालावस्थास्वभावभेदात् । संयोगस्त्रिधा—वलव-
दुणानां साम्यद्विषम्यास्ताम्यवैषम्याभ्यां च । एवै नव
भेदाः । ते च सोदाहरणाः संप्रहे दर्शिताः । यत्किनां मिथो
गुणानां विषमतया, समतयाद्युभयथापि संस्कारादिवशा-
दपि भवति निसर्गादपि विरोधः । “ क्षीरं कुलत्थैः पन-
सेन मस्त्यैस्तान् दधिधीन्द्रवृते समांशे । वाभूपरे रात्रिषु
सक्तवश्च तोयान्तरास्ते यवकास्तथा च । ” इति । ते च
वक्ष्यमाणेषु स्वबुद्ध्या विवेचनीयाः ॥ १५ ॥

तदेव विरुद्धभोजनमाह—

आनूपमामिषं माषक्षौद्रक्षीरविरुद्धकैः ।

विरुध्यते सह विसैर्भूलकेन गुडेन वा ॥

विशेषात्पयसा मस्त्या मस्त्येष्वपि चिलीचिमः

स०—आमिषं मांसमानूपं महाभृगुवारिचरवारिश-
याख्यं माषादिभिः सप्तभिः सह विरुध्यते । आनूपे-
ष्वपि मध्ये विशेषादतिशयेन पयसा सह मस्त्या विरु-
ध्यते । यतो मस्त्यक्षीरे स्वादुरसविपाकित्वान्महा-
भिष्यन्दिनी । शीतोष्णयोगाच्च परस्परविरुद्धे । मस्त्ये-
ष्वपि चिलीचियाख्यो मस्त्यः पयसा सहात्यंतविरुद्धः । स
पुनः शकलीरो लोहितार्क्षः सर्वतो लोहितराजिः प्रायो
भूमौ चरति । सोऽत्यभिष्यन्दिनमत्वास्तुरां विरुद्धः ।
एष चाहारोऽनिर्दिष्टविकारकारी यथोक्तान् विस्फोटा-
दीन् करोति । कालांतरेण च चिकित्सां विना प्राणा-
नपि हरति । कश्चिच्च विरुद्धाहारो निर्दिष्टविकारकारी ।
यथोपोदकाऽतिसारायेति ॥ १६ ॥

प०—तदेव विरुद्धभोजनमाह—आमिषं
मांसमानूपं महाभृगुवारिचरवारिशयाख्यं माषादि-
भिः सप्तभिः सह विरुध्यते आनूपेष्वपि मध्ये
विशेषादतिशयेन पयसा सह मस्त्या विरुध्यन्ते।यतो
मस्त्यक्षीरे स्वादुरसविपाकित्वान्महाभिष्यन्दिनी

शीतोष्णयोगाच्च परस्परविरुद्धे मस्त्येष्वपि चिली-
चिमाख्यो मस्त्यः पयसा सहात्यन्तिविरुद्धः । स
पुनः सकुलीरो लोहितार्क्षः सर्वतो लोहितराजि
प्रायो, भूमौ चरति सोऽत्यभिष्यन्दिनमत्वास्तु-
तरां विरुद्धः । एष चाहारोऽनिर्दिष्टविकारकारी
यथोक्तान् विस्फोटादीन् करोति । कालान्तरेण च
चिकित्सां विना प्राणानपि हरति । कश्चिच्च विरु-
द्धाहारो निर्दिष्टविकारकारी । यथा उपोदिका
तिसारायेति ॥ १६ ॥

हे०—तथानूपस्य माषादिभिर्विरोधमाह—विरुद्धकम
ङ्कुरितं धान्यं, माषादिविवेकेनापि विरोधो ज्ञेयः । यदा
खारणादिः—“ गुडमाषतिलक्षीरविरुद्धाविसमूलकैः
ग्राम्यानूपीदमांस्तानमेकेनापि विरुध्यते ॥ ” इति । विरो
धश्चैकध्यमस्यवहारे न तु क्रमेण । यथाह सुश्रुतः—ग्राम्या
नूपीदकपिशितानि मधुगुडतिलपयोमाषमूलकविषविरुद्ध
कैश्च नैकध्यमद्यादिति । उक्तेष्वपि मस्त्यपयसोर्विशेषादि
रोधः, ततोऽपि पयश्चिलीचिमयोः ॥ १६ ॥

विरुद्धमम्लं पयसा सह सर्वं फलं तथा ॥ १७ ॥

स०—अम्लं द्रव्यं पयसा सह सर्वं विरुद्धम् । सर्वं
ग्रहणं द्रवद्रवग्रहणार्थम् । द्रवं कांजिकादि । अद्र-
चुजिकादिकमित्यर्थः । अन्यथा पयसो द्रवसमानजा
तीयत्वात्कांजिकाद्येव द्रवद्रव्यं विरुध्यते न चुजिका
दिकमपि । ननु तृतीयैव सहायो लब्ध एव । यथा
वाराहं श्वाविषा नाद्यादित्यत्र । ततः किं सहशब्देन
सत्यमेतत् । सहग्रहणं तु नियमार्थम् । सहैकध्यम
म्लेनोपयुज्यमानं विरुद्धम् । यदा त्वम्लेन गोरसादिन
क्षीरशाकसंज्ञव्यजनकरणार्थं पयः संस्तिपयते तदा तस्य
द्रव्यांतरत्वापत्तेर्विरोधो नास्ति । तथा दधिक्षीरादिन
वृत्तं पच्यते तत्राऽप्यविरोध एव । द्रव्यांतरत्वात् ।
पूर्वस्यापि सहशब्दस्यैवंप्रायमेव प्रयोजनमप्युह-
मिति । अपि च । क्षीरे मुक्त उत्तरे कालेऽप्यम्लं न
भोज्यमिति प्रतिपादनार्थं च सहग्रहणम् । तथा
चोक्तं संप्रहे । सर्वं चास्यं पयसा सहैकध्यं तदुत्तरं वा
विरुद्धमिति । फलं तथेति । फलमश्वोदादि च पयसा
सह विरुद्धम् । सर्वशब्दः सर्वत्र न संभवनीयो यतो
न सर्वं फलं पयसा सहाभ्यवहत्तुं विरुद्धम् । अपि तु

रदेव । तथा च मुनिः परिसंख्ययैवापठत् । तथा
आत्रातकलकुचकरमर्दमोचदंतशठवदकोशाग्रभग्न-
वकपित्थतित्तिडीकापालेवताक्षोडपनसनालिकेरदा--
मलकान्येवंप्रकाराणि चान्यानीति । तस्मान्न
फलं पयसा सहाभ्यवहर्तुं विरुद्धं किंतु मुन्यु-
॥ १७ ॥

१०--अम्लं द्रव्यं पयसा सह सर्वं विरुद्धम् ।
हणं द्रवाद्रवग्रहणार्थम् । द्रवं कांजिकादि ।
चुक्रिकादिकमित्यर्थः । अन्यथा पयसो द्रव-
नजातीयत्वात् कांजिकाद्येव द्रवद्रव्यं विरुध्येत
चुक्रिकादिकमपि । ननु तृतीययैव सहार्थो
एव । यथा शराहं श्वाविधा नाद्यादित्यत्र ।
किं सहशब्देन सत्यमेतत् । सहग्रहणं तु निय-
म् । सहैकध्यमम्लेनोपयुज्यमानं विरुद्धम् ।
त्वम्लेन गोरसादिना क्षीरशाकसंज्ञव्यञ्जनक-
र्थं पयः संस्क्रियते तदा तस्य द्रव्यान्तरत्वापत्ते-
र्यो नास्ति । तथा दधिक्षीरादिना घृतं पच्यते
यविरोध एव, द्रव्यान्तरत्वात् । पूर्वकस्यापि
तद्वस्यैवंप्रायमेव प्रयोजनमभ्युह्यमिति । अपि
क्षीरे भुक्ते उत्तरे कालेऽप्यम्लं न भोज्यमिति
रादनार्थं च सहग्रहणम् । तथा चोक्तं संप्रहे-
चाम्लं पयसा सहैकध्यं तदुत्तरं वा विरुद्ध-
॥ फलं तथेति । फलमक्षोडादि च पयसा सह
द्रुम् । सर्वशब्दः सर्वत्र न सबन्धनीयो यतो
वै फलं पयसा सहाभ्यवहर्तुं विरुद्धमपि तु
रदेव । तथा च मुनिः परिसंख्ययैवापठत् ।
आत्रात्रातकलकुचकरमर्दमोचदन्तशठवदको-
भग्नजाम्बवकपित्थतित्तिडीकापालेवताक्षोडप-
तालिकेरदादिमलकान्येवंप्रकाराणि चान्या-
॥ तस्मान्न सर्वं फलं पयसा सहाभ्यवहर्तुं विरुद्धं
मुन्युक्तमेव ॥ १७ ॥

१०--अम्लादिभिः पयसो विरोधमाह--सर्वमम्लं द्रव-
च पयसा सह विरुद्धं, सहाभावोऽत्र पयसा
मपि सेवितेनाम्लेन ज्ञेयः । उक्तं हि संप्रहे सर्वं चा-
त्यसैक्यं तत उत्तरं वा विरुद्धम् । तथा सर्वं फलम-
नम्लं च ॥ १७ ॥

कुलत्थवरककङ्कगुल्लमकुष्टकाः ॥ १८ ॥

स०--तद्वदिति । फलवत् कुलिथादयः पयसा सह
विरुद्धाः । वरको व्रीहिभेदः । वरकोदालकेति प्रागुक्तेः ।
वल्लमकुष्टकौ शिबीधान्यविशेषौ । उपलक्षणं चेदम् ।
माघनिष्णावावापि हि विरुद्धौ पयसा सहैति संप्रहे
कथितम् ॥ १८ ॥

प०--तद्वदिति । फलवत्कुलत्थादयः पयसा
सह विरुद्धाः । वरको--व्रीहिभेदः । वरकोदाल-
केति प्रागुक्तेः । वल्लमकुष्टकौ--क्षिम्बिधान्यविशेषौ ।
उपलक्षणं चेदम् । "माघनिष्णावावापि हि विरु-
द्धौ पयसा सह ।" इति संप्रहे कथितम् ॥ १८ ॥

हे०--तद्वत्कुलत्थादयः वरको व्रीहिभेदः, कङ्कगुः
प्रियंगुः, वल्लः निष्णावः, मकुष्टः कलायभेदः । सुश्रुत-
श्चाह--वल्लोफलच्छत्राकवककरीराम्लफलवणकुलत्थपिण्या
कदचित्तलानूपीवकविरोधिगुल्फशाकाजाविकर्मांसमयजा--
म्वचिल्लीचिमगोधामस्त्यवराहमापाश्च नैकध्यमशीयात्
पयसोऽन्ते वेति ॥ १८ ॥

भक्षयित्वा हरितकं मूलकादि पयस्यजेत् ॥ १९ ॥

स०--भक्षयित्वेति । हरितकं मूलकं कुठेरादि
मुक्त्वा पयस्यजेत् पुनः शाकम् मुक्त्वा । मूलकादि-
क्षिम्बस्विन्नं शाकसाधनेन साधितं मुक्त्वा क्षीरं न त्यजेत् ।
एतस्मादेव च ज्ञापकान्मूलकादीनामुभयरूपत्वं वेद्यम् ।
मूलकादीनां यदि शाकत्वप्रसिद्धिरेवाऽभविष्यत् ततो
हरितकं मूलकादि भक्षयित्वेति तत्रकृन्नावक्ष्यत् ।
तस्मान्मूलकस्य हरितकत्वं च ज्ञेयम् । लघुनेन सह क्षीरस्य
प्रयोगो य उक्तः साधयेच्छुद्धशुष्कस्य लघुनेन चतुःप-
लमिति स न विरुद्धः । अम्यादिसंपर्काद् द्रव्यान्त-
रत्वोत्पत्तेः ॥ १९ ॥

प०--भक्षयित्वेति । हरितकं मूलकं कुठेरादि
मुक्त्वा पयस्यजेत् पुनः शाकम् । मूलकादिपय-
स्यजेत् । स्निग्धस्विन्नं शाकसाधनेन साधितं मुक्त्वा
क्षीरं न त्यजेत् । एतस्मादेव च ज्ञापकान्मूलकादी-
नामुभयरूपत्वं वेद्यम् । हरितकत्वं, शाकत्वं च ।
तथा मूलकादीनां यदि शाकत्वप्रसिद्धिरेवाभविष्यत्
ततो हरितकं मूलकादि भक्षयित्वेति तत्रकृन्नाव-
क्ष्यत् । तस्मान्मूलकस्य हरितकत्वं च ज्ञेयम् ।
लघुनेन सह क्षीरस्य प्रयोग उक्तः--"साधयेच्छुद्धः

प०—मध्वादीनि समाशानि तुल्यप्रमाणानि मिथो विरुध्यन्ते । कथम् । द्वे वा त्रीणि चैकत्र वा सर्वाणि । यथा—मधुसर्पिणी, मधुवसे, माक्षिकतैले, माक्षिकोदके । त्रीणि त्रीणि यथा—मधुसर्पिण्येत्येवमादि । ननु यथेवंविधो विरोध उच्यते तत्कथमगस्त्यलेहे कुडवं च प्रथमघृतात् । तैलान् सपिप्पलीचूर्णवन् सिद्धशोते च माक्षिकादिति तैलघृतमधूनां तुल्यांशानां प्रयोगक्रमः । केवलानां मध्वादीनां समाशानामुपयोगो दिवसादिविरोध एव न तु द्रव्यान्तरसंयोगेन । तेषां संयोगसंस्कारादिवशाद्विशिष्टगुणान्तरोत्पत्तिर्दृष्टा । तस्मादगस्त्यलेहादौ द्रव्यान्तरे संयोगादिवशादिविरोध एव ॥ २४ ॥

हे०—मध्वादीनां मिथः संयुक्तानां विरोधमाह—द्विश-
लिश इत्युपलक्षणम्, तेन चतुष्पञ्चशोऽपि ज्ञेयः ।
उक्तं ह्यन्यत्र मधुसर्पिर्वसतैलपानीयानां मामविरुद्धा-
नां द्विविचतुष्पञ्चमिलितानां पञ्चविंशतिर्विरुद्धप्रका-
रा भवन्तीति ॥ २४ ॥

मिन्नांशे अपि मध्वाज्ये दिव्यवार्धनुपानतः ।
मधुपुष्करबीजं च मधुमैरेयशार्करम् ।
मन्थानुपानः क्षैरेयो हारिद्रिः कटुतैलवान् ॥ २५ ॥

स०—मिन्नांशे अपि मध्वाज्ये दिव्यवार्धनुपानतोऽनुपानेन विरुध्यते । तृतीयार्थे तसिप्रत्ययः । अपिशब्दान्न केवलं समांश इत्यर्थः । मधु माक्षिकं पुष्करबीजं चैकत्र विरुध्यते । तथा मधु माक्षिकं मैरेयम्, खजूरासवं शार्करं शार्करया कृतं मयमेकत्रोपयुक्तं विरुध्यते । क्षैरेयः पायसो मन्थानुपानो विरुद्धः । मन्थोऽनुपानं यस्य स एवम् । क्षैरेय इति क्षीराड्डव् । हारिद्रिः कुप्र-
सवः शाकविशेषः सार्पल्लत्राणुकारी पीताभासः कटु-
तैलवान् सर्पतैलमृष्टो विरुद्धः ॥ २५ ॥

प०—मिन्नांशे अपि मध्वाज्ये दिव्यवार्धनुपानेन विरुध्यते । तृतीयार्थे तसिः । अपिशब्दान्न केवलं समांश इत्यर्थः । मधु माक्षिकम्, पुष्करबीजं चैकत्र विरुध्यते । तथा मधु माक्षिकं मैरेयम्, खजूरासवम्, शार्करं शार्करया कृतं मयमेकत्रोपयुक्तं विरुध्यते । क्षैरेयः पायसो मन्थानुपानो विरुद्धः । मन्थोऽनु-
पानं च यस्य स एवम् । क्षैरेय इति “क्षीराड्डव्” ।

हारिद्रिः कुप्रसवः शाकविशेषः सार्पल्लत्राणुकारी पीताभासः कटुतैलवान् सर्पतैलमृष्टो विरुद्धः ॥ २५ ॥

हे०—मध्वाज्ययोर्दिव्यानुपानादिविरोधमाह—मिन्नांशो
इति । अपिशब्दात्समांशो च । मधुपुष्करबीजयोर्विरोध-
माह—मधु—माक्षिकम्, पुष्करबीजं—पद्मबीजम् मध्वादीनां
विरोधमाह—मधु माक्षिकं माद्रीकमित्येवमुक्तं । मैरेयो
धान्यासव इति चन्द्रनन्दनः । खजूरासव इत्येवमुक्तं ।
इदुश्च । मैरेयो धातुकोपुष्पगुडधान्यक्षसहितमिति
माधवकारः । “आसवस्य सुरायाश्च द्वयोरप्येकभाजने ।
सन्धानं तद्विजानीयान्मैरेयसुभयात्मकम् ॥” इति ।
जेजुटो, ब्रह्मदेवश्च । पैठी-गुडातवमधुभिः पैठी मध्वाश्च-
बगुदैर्वा विद्योनिर्मैरेय इति डल्लगः । सर्वमेतत्प्रमाणं
सर्वेषामात्मत्वाच्छक्यमानस्यापि विरोधस्य परिहरणीयत्वाच्च ।
शार्करं शार्कराकृतं मयम् । अत्र चकारमनुबलं पञ्चोत्तरि-
काशाकमनुक्तमपि समुच्चयम्, चतुर्णां योगस्य विरुद्धत्वात् ।
चरकोऽप्याह—पञ्चोत्तरिकाशाकम्, शार्करो मैरेयो मधु च
सहोपयुक्तं वातं चातिप्रकोपयतीति । समुद्देऽन्येवमेवो-
क्तम् । पञ्चोत्तरिकाशाकम्—कुसुमशाकम् । क्षैरेयस्य मन्थानु-
पानादिविरोधमाह—ब्रवालोडिताः सक्तवो—मथः, क्षैरेयः पायसः ।
हारिद्राकटुतैलयोर्विरोधमाह—हारिद्रिः पीतवर्णश्चक्रविशेषः
कंदः, कटुतैलवान् सर्पतैलमृष्टः ॥ २५ ॥

उपोदकाऽतिसाराय तिलकल्केन साधिता २६

स०—उपोदका तिलकल्केन साधिताऽतिसाराय ।
तादर्थ्यं चतुर्थ्यत्र । अर्थो निमित्तम् । तस्मै इदं तदर्थं
तदर्थमेव तादर्थ्यम् । तेनातिसारकरणमित्ययमर्थो
जायते ॥ २६ ॥

प०—उपोदका—तिलकल्केन साधिताऽतिसाराय ।
तादर्थ्यं चतुर्थ्यत्र । अर्थो निमित्तम् । तस्मै इदं
तदर्थम्, तदर्थमेव तादर्थ्यम् । तेनातिसारकरणमि-
त्यर्थो जायते ॥ २६ ॥

हे०—उपोदकायास्तिलकल्कसंस्कारेण विरोधमाह—
उपोदकेति ॥ २६ ॥

बलाका वारुणीयुक्ता कुलमपैश्च विरुध्यते ॥
मृष्टा वराहवसया सैव सद्यो निहन्त्यसुम् २७ ॥

स०—बलाका पक्षिजातिर्बह्व्या प्रसन्नया युक्ता
विरुद्धा । कुलमपैर्नातिखिन्नमुद्रादिभिश्च सह विरुध्यते ।

सैव बलाका वराहवसया भृष्टा सद्यस्तत्क्षणादेव प्राणान् मारयति ॥ २७ ॥

प०—बलाका पक्षिजातिविरुप्या प्रसन्नया युक्ता विरुध्यते । कुलमापैर्नातिस्विन्नमुद्रादिभिश्च सह विरुध्यते । सैव बलाका वराहवसया भृष्टा सद्यस्तत्क्षणादेव । प्राणान् मारयति ॥ २७ ॥

हे०—बलाकाया वामणीयामात्कुलमापयोमाच्च विरोधमाह—बलकेति । अर्द्धस्विन्वा मुद्रादयः कुलमापाः । बलाकाया वराहवसया भर्जनाद्विरोधमाह—भृष्टेति ॥ २७ ॥

तद्वृत्तिरिति पञ्चाब्ध्यगोपालावर्कपञ्जलाः ।
पर्यटनाग्निना सिद्धास्तत्तैलेन विमूर्छिताः २८ ॥

म०—तिर्चित्यादय पर्यटनाग्निना सिद्धास्तत्तैलेनैरन्तैरेन विमूर्छिता बहुशो भृष्टास्तद्वलाकावत्सवो जीवितद्वराः । पञ्चादयो मयूरः ॥ २८ ॥

प०—तिर्चित्यादय पर्यटनाग्निना सिद्धास्तत्तैलेनैरन्तैरेनैरन्तैलेन मूर्छिता बहुशो भृष्टास्तद्वलाकावत् जीवितद्वराः । पञ्चादयो मयूरः ॥ २८ ॥

हे०—तिर्चित्यादीनां मन्त्रकारविशेषाद्विरोधमाह—तद्वृत्तिरिति । पञ्चादयो मयूरः, पञ्चाब्ध्यगो—चौरातिर्चिः । पर्यटना—पर्यटनाग्नौ, तत्तैलेन—पर्यटनाग्नौ, विमूर्छिताः—भृष्टाः, तद्वलाकावत्सवो म्रियन्ति ॥ २८ ॥

हारीतमांसं हारिद्रशूलकप्रोतपाचितम् ॥
हारिद्रवाह्निना सद्यो व्यापादयति जीवितम् २९

म०—हारीतस्य पक्षिविशेषस्य मांसं हारिद्रशूलके प्रोतमासकं च तत्पाचितं च हारिद्राग्निना सद्यो जीवितं भवति ॥ २९ ॥

प०—हारीतस्य पक्षिविशेषस्य मांसं हारिद्रशूलकप्रोतपाचितं हारिद्राग्निना सद्यो जीवितं भवति ॥ २९ ॥

हे०—हारीतस्य संस्कारविशेषाद्विरोधमाह—हारीतः—प्रत्युपधाधिविशेषः, हारिद्रशूलकं—दारुहरिद्राकाष्ठकृतं शूलम्, हारिद्राग्निना—दारुहरिद्राकाष्ठाग्निना ॥ २९ ॥

भस्मपांशुपरिध्वस्तं तदेव च समाक्षिकम् ३० ॥

म०—तदेव हारीतमांसं भस्मपांशुपरिध्वस्तं समाक्षिकं विरुद्धम् । भस्म च पांशुश्च भस्मपांशु भस्मरेण ताभ्यां

परिध्वस्तं धूसरितम् । सिद्धतारे चोक्तम् । न जातु कटुतैलेन भृष्टमद्यादुपोदकम् । त्रिपुण्ड्रकल्पाङ्गः पायसं न समाचरेदिति ॥ ३० ॥

प०—तदेव हारीतमांसं भस्मपांशुपरिध्वस्तं समाक्षिकं विरुद्धम् । भस्म च पांशुश्च भस्मपांशु ताभ्यां परिध्वस्तं ताभ्यां धूसरितम् । सिद्धतारे चोक्तम्—“न जातु कटुतैलेन भृष्टमद्यादुपोदकम् । त्रिपुण्ड्रकल्पाङ्गः पायसं न समाचरेत्” इति ॥ ३० ॥

हे०—हारीतमांसस्य भस्मादिसंयोगाद्विरोधमाह—भस्मना, पांशुना वा परिध्वस्तं सद्यो विरुद्धितम्, मध्वत् हारीतमांसं सद्यो जीवितं व्यापादयति ॥ ३० ॥

द्रव्याणामानृत्यात्प्रतिपदोक्त्याऽशेषविरुद्धसंग्रहः
कर्तुमशक्य इति तत्संग्रहार्थं व्यापि लक्षणमाह—

यत्किञ्चिदोषमुल्लेख्य न हरेत्तत्समासतः ।
विरुद्धं शुद्धिरश्रेष्ठ शमो वा तद्विरोधिभिः ३१ ।

स०—यत्किञ्चिद्विषयानौषध वा दोषमुल्लेख्य स्वस्थानात्संचल्य न हरेद्बहिर्निष्कासयेत् तत्समासतः संक्षेपतो विरुद्धम् । शुद्धिरश्रेष्ठ । अत्र विरुद्धाहारे कृते विकारे शुद्धिर्वमनविरेकादिरुपेष्टा श्रेष्ठा । कुपितदोषसमूहस्य वमनादिभिर्निर्हरणात्तन्निर्हारे चारोग्योत्पत्तिः शमो वेति । न केवलं शुद्धिरिष्टा शमश्चेष्टः । कैः । तेषां वैरोधिकोपितदोषाणां तत्कृतानां वा विस्फोटादीनां विकाराणां विरोधिभिः प्रतिपक्षभूतैरौषधैः ॥ ३१ ॥

प०—द्रव्यापरीतं तत्प्रतिपदोक्त्याऽशेषविरुद्धः सङ्ग्रहः कर्तुमशक्यः इति तत्सङ्ग्रहार्थं व्यापि लक्षणमाह—यत्किञ्चिद्विषयानौषध वा दोषमुल्लेख्य स्वस्थानात् संचल्य न हरेत् न निष्कासयेत् तत्समासतः संक्षेपतो विरुद्धम् । शुद्धिरश्रेष्ठ । अत्र विरुद्धाहारे कृते विकारे शुद्धिर्वमनविरेकादिरुपेष्टा श्रेष्ठा । कुपितदोषसमूहस्य वमनादिभिर्निर्हरणात्तन्निर्हारे चारोग्योत्पत्तिः शमो वेति । न केवलं शुद्धिरिष्टा शमश्चेष्टः । कैः । तेषां वैरोधिकोपितदोषाणां तत्कृतानां वा विस्फोटादीनां विकाराणां विरोधिभिः प्रतिपक्षभूतैरौषधैः ॥ ३१ ॥

हे०—अनुक्तविरोधसंग्रहार्थं विरोधसामान्यलक्षणमाह—यत्किञ्चिद्द्रव्यं दोषमुल्लेखयति न तु निर्हरति, तत्सर्वं विरुद्धं

ममासनः संक्षेपात् । विस्तरतस्तु संयोगादिभेदैरनन्तः श्रो-
धनमप्युक्तोद्वेगयति परं निर्हरित, क्षमनमपि न निर्हरित परं
नोक्तोद्वेगयतीति न तयोर्विक्रमत्वम् । अथ विरुद्धाज्ञपानजानां
व्याधीनां प्रतीकारः । तत्र उत्पन्नानां प्रतीकारमाह-शुद्धिर्वा-
मनविरेचनादिका । अत्र विरुद्धाज्ञेषु व्याधिषु ये तु शुद्धि-
नाहन्ति तेषां शमनं प्रतीकार इष्टः । कैस्तद्विरोधिभि-
स्तस्य विरुद्धाज्ञस्य विरोधिभिः प्रतिपक्षमूत्राहाराविहारौ-
पधैः ॥ ३१ ॥

न च शोधनशमनरूप एवोपक्रमोऽप्रेत्याह—
द्रव्यैस्तेरेव वा पूर्वं शरीरस्याऽभिसंस्कृतिः ३२

सू०—तेरेव वैरोधिकद्विपितदोषप्रतिपक्षभूतैर्द्रव्यैः
पूर्वं प्रथमं या शरीरस्याऽभिसंस्कृतिः सा च विरुद्धाहा-
रकृते विकारे प्रशस्तंति । यथा माक्षिकहरीतक्यादिना
पित्तश्लेष्महरणौषधेन सततशीलनादभिसंस्कृते देहे पित्त-
श्लेष्मकरं विरुद्धमुपयुक्तं सद्रिकर्तुमशक्तम् । एतदुक्तं
भवति । विरुद्धप्रतिपक्षगुणवता द्रव्येण देहस्तथा दाढर्यं
प्राहितो यथा विरुद्धमपि द्रव्यं विकारं कर्तुं
नालम् ॥ ३२ ॥

प०—न च शोधनशमनरूप एव क्रम इत्यत्राह-
तेरेव वैरोधिकद्विपितदोषप्रतिपक्षभूतैर्द्रव्यैः पूर्वं प्रथमं
या शरीरस्याभिसंस्कृतिः सा च विरुद्धाहारे कृते
विकारे प्रशस्तंति । यथा—माक्षिकहरीतक्यादिना
पित्तश्लेष्महरणौषधेन सततशीलनादभिसंस्कृते देहे
पित्तश्लेष्मकरं विरुद्धमुपयुक्तम् । तद्वि कर्तुमशक्यम् ।
एतदुक्तं भवति । विरुद्धप्रतिपक्षगुणवता द्रव्येण
देहस्तथा दाढर्यं प्राहितो यथा विरुद्धमपि द्रव्यविकारं
कर्तुं नालम् ॥ ३२ ॥

हे०—अनुत्पन्नानामुत्पत्तिप्रतिबन्धहेतुप्रतिप्रकारमाह-
तेरेव विरुद्धाज्ञविरोधिभिरेव पूर्वं विरुद्धाज्ञसेवनाद्यागमिसं-
स्कृतिस्तदुत्पन्नमावितत्वं वैरिद्विद्विरेव शरीरस्याभिसंस्कृति-
रिति व्याख्याने सात्त्विकमलं च भोजनमिति वक्ष्यमाणेन
सात्त्वेन पौनरुक्त्यम् ॥ ३२ ॥

व्यायामस्निग्धदीप्ताग्निवयःस्थबलशालिनाम् ।
विरोध्यपि न पीडायै सात्त्विकमलं च भोजनम्

सू०—व्यायामो विद्यते येषामित्यर्शादित्वाद् च ।
वयःस्थास्तरुणाः । बलेन शालितुं क्षाधितुं शीलं येषां

ते बलशालिनः । स्निग्धाः स्निग्धवृष्याहारसात्त्व्याः
व्यायामिनां विरोध्यपि भोजनं न पीडायै न रोगोत्प-
त्तये । एवं स्निग्धादीनां प्रत्येकं संबंधः कार्यः
केचिद्व्यायामीति पठेति । तथा विरुद्धमप्यन्नं यदभ्या-
सात्सात्त्व्यं सात्त्विकभूतं तथा अल्पमात्रया च यद्भोजनं
तच्च विरुद्धमपि न पीडायै इति योज्यम् ॥ ३३ ॥

प०—व्यायामो विद्यते येषाम्, स्निग्धः दीप्तो
ऽभिर्येषाम् । वयःस्थास्तरुणाः । बलेन शालितुं शीलं
येषां ते बलशालिनः । स्निग्धाः वृष्याहारसात्त्व्याः
व्यायामिनां विरोध्यपि भोजनं न पीडायै न रोगो-
त्पत्तये । एवं स्निग्धादीनां प्रत्येकं सम्बन्धः कार्यः
केचिद्व्यायामीति पठन्ति । तथा विरुद्धमप्यन्नं यद-
भ्यासात् सात्त्व्यं सात्त्विकभूतं तथा अल्पमात्रया च
यद्भोजनं तच्च विरुद्धमपि न पीडायै इति
योज्यम् ॥ ३३ ॥

हे०—व्यायामादीनामनुत्पत्तिहेतुत्वमाह—व्यायामिनां
व्यायामनित्याः, स्निग्धाः—स्नेहभावितवरीराः, वयस्था-
स्तरुणाः, बलशालिनः—सहजबलयुक्ताः । सहात्मना भवेत्
सात्त्विकम्—आत्मनः सहायभूतमनुकूलं सुखावहमित्यर्थः
तच्च द्विविधं—कृत्रिममकृत्रिमं च । तत्र यदभ्यासे-
क्रियते तत्कृत्रिमम् । उक्तं च संप्रहे—“अहिताग्न्या
चाप्येषामभ्यासादुपशेते ।” इति । अकृत्रिमं द्विविधं
निरुपाधिकं, सोपाधिकं च । तत्र दोषादिनिरोधं निरु-
पाधिकम् । तदेव सात्त्विकम् । यदाह चरकः—“उपशेते
यदौचित्यादौषसात्त्व्यं तदुच्यते” इति । दोषादिसापेक्षं
सोपाधिकम् । तत्र दोषादिविपरीतगुणत्वमुपाधिः । यदा
स्वारणादिः—“दोषप्रकृतिदेवतैर्द्रव्याधीनां स्वगुणैः पृथक्
विपरीतगुणं सात्त्व्यं तुल्यं वीसात्त्व्यमुच्यते ॥” इति
असात्त्व्यं तु यथाकथं सात्त्व्यविपरीतम् । तत्र कृत्रिम-
चिरपरित्यागेन क्रियते, सोपाधिके दोषादितुल्यगुणत्व-
मुपाधिः । सात्त्व्यासात्त्व्ये एव निरुपाधिके पथ्यापेक्षे
उच्यते । सोपाधिके लौषधानीपेक्षे । तत्र विरुद्धभो-
जनस्य निरुपाधिकासात्त्व्यस्य कृत्रिमत्वेन सोपाधिकत्वेन
वा सात्त्व्यत्वे सति न पीडाकरत्वम् । निरुपाधिकसो-
पाधिककृत्रिमगणामुत्तरीत्तरं बलवत्त्वात् । किमत्र प्रमाण-

१ अत्र “भूतम्” इति खपुस्तके वर्तते ।

२ अत्र “चासात्त्व्यम्” इति खपुस्तके ।

मितचेत् । “ निरुपाधिकालोपाधिकं बलीयः ” इत्यत्र तावत्सम्प्रवृत्तं प्रमाणं—“ दोषादिवैपरीत्येन हर्ते रोगिणीं रुजम् । ऐक्यं दधिदुग्धादियोजना न विरुध्यते ॥ ” इति । ताभ्यामपि कृत्रिमं बलीय इत्यत्र ऋतुचर्योक्तऋतुसन्धिक्रमः । तत्र हि पूर्वतुचर्या उत्तरत्र सम्बन्धात्सोपाधिकमसाम्यत्वम् । पूर्वतुशीलनाच्च कृत्रिमं साम्यत्वम् । उत्तरतुचर्यास्तु तत्सम्बन्धात्सोपाधिकं साम्यत्वम् । पूर्वतुचर्याशीलनाच्च कृत्रिमसाम्यत्वम् । तत्र कृत्रिमाभ्यां सोपाधिकयोर्वाधं मत्वा तस्मिन् स्वर्थमृतुसन्धिक्रम उक्तः । देशकालप्रकृतिदोषव्याधिसाध्यानामुत्तरोत्तरं बलवदुत्तरोत्तरमेवावन्तरंगात्वात् । अल्पं हानिमार्गं, नन्वल्पमप्यल्पा पीडां करोत्येव तत्कथं न पीडयेत्, सत्यं करोत्येव । किंत्वावपत्येनानभिव्यक्तत्वादसद्रूपचर्यते, अनुदरा कन्येतिवत् । असद्रूपमुज्यमाने तु तस्मिन्नभिव्यज्यत एव । विरुद्धमपि साम्यं न वाच्यते किंपुनर्विरुद्धम् अतः साम्यीकरणमाह ॥ ३३ ॥

अथ यद्यप्यमपि साम्यत्वात् प्रातं तर्कितं त्याज्यं न वा । कथं च त्याज्यं कथं च पथ्यं भोज्यमित्याह—
पादेनापथ्यमभ्यस्तं पादपादेन वा त्यजेत् ३४ ॥

स०—अपथ्यमहितमन्नं पानं वा यल्लघनलघ्वनजागरणस्त्रादिकं वा चेष्टितमहितमभ्यस्तं तत्पादेन चतुर्थांशेन त्यजेदहितफलत्वात् । तद्वि शरीरोचितमप्यपथ्यत्वादुदकं दोषाय संपद्यते न गुणाय । यदि तु तदपथ्यमभ्यस्तं तथा साम्नीभूतं यस्मिंश्चतुर्थांशेनाऽपि त्यज्यमाने शरीरबाधा शक्यते वह्निमान्द्याद्वा तदा पादपादेन वा षोडशांशेन त्यजेदिति वाराध्वार्थः ॥ ३४ ॥

प०—यद्यप्यमपि साम्यत्वं प्रातं तर्कितं त्याज्यं न वा । कथं च त्याज्यं कथं च पथ्यं भोज्यमित्याह—अपथ्यमहितमन्नं पानं वा । यल्लघनलघ्वनजागरणस्त्रादिकं वा चेष्टितमहितमभ्यस्तं तत्पादेन चतुर्थांशेन त्यजेदहितफलत्वात् । तद्वि शरीरोचितमपथ्यत्वादुदकं दोषाय संपद्यते न गुणाय । यदि तु तदपथ्यमभ्यस्तं तथा साम्नीभूतं यस्मिंश्चतुर्थांशेनापि त्यज्यमाने शरीरोचितमप्यपथ्यत्वादुदका शक्यते वह्निमान्द्याद्वा

तदा पादपादेन वा षोडशांशेन त्यजेदिति वाराध्वार्थः ॥ ३४ ॥

हे०—तत्र साम्यीकरणे क्रमाह—अभ्यासात्साम्यतां गतं यद्यप्यं तत्पादेन चतुर्थांशेन, पादपादेन वा षोडशांशेन वा त्यजेत् ॥ ३४ ॥

निषेधेन हितं तद्वदेकद्वित्र्यंतरीकृतम् ॥ ३५ ॥

स०—तेन तुल्यं वर्तते तद्वत् । तेनैव क्रमेण पादेन पादपादेन वा हितं निषेधेन शीलयेत् । कथमेतद्वयमप्यपथ्यरूपं त्याज्यं पथ्यं निषेध्यं चेत्याह । ऐक्यादि । एकश्च द्वौ च त्रयश्च तैरंतरीकृतम् । एकद्वित्रिभिरन्यकार्थैर्वधानं कृत्वाऽपथ्यं पादेन पादपादेन वा त्यजेत् । एकद्वित्र्यंतरीकृतमिति क्रियाविशेषणत्वाद्वा नपुंसकलिङ्गावम् । अनुनैतदेव स्पष्टीकृत्योच्यते । अपथ्यात्पाटलव्रीह्यादेरभ्यस्तात्पादमेकं सत्त्वाऽनुचितापथ्याद्रक्तशाल्यादेस्तमेव पादे दत्त्वा चतुष्पात्वं संपाद्य भोज्यम् । एवमनकालमेकमतिवाहयेत् । एवं पादेनापथ्यमभ्यस्तं त्यक्तं भवति । पथ्यं चानुचितं निषेधितं भवति । तथा द्वितीयेऽनकाले सर्वमपथ्यं योजनीयम् । एवमेकेनापथ्यकालेनापथ्यपादोऽतरीकृतः । ततस्तृतीयेऽनुचितादपथ्यात्पादद्वयमपास्थानुचितापथ्यात्पादद्वयमुपयुज्य ततश्चतुर्थं सर्वमपथ्यं भोज्यं पंचमे च । एवमनकालद्वयेन पथ्यपादद्वयसहितमपथ्यपादद्वयमंतरीकृतम् । ततः षष्ठेऽनकाले पादमुचितादपथ्यात्पादत्रयमनुचितापथ्याद्भुक्त्वा सतमाष्टमनवमानकालेषु सर्वमपथ्यं भोज्यम् । एवमनकालत्रयेणापथ्यमंतरीकृतम् । ततो दशमेऽनकाले सर्वं पथ्यं सेवनीयम् । एवं पादपादेनापथ्यमेव क्रमः । स्पष्टार्थं च दिक्प्रदर्शयति । तथा यवकादेः षोडशांशं त्यक्त्वाऽनुचिताच्छाल्यादेः पथ्यात्षोडशांशमेव दत्त्वा चतुष्पात्वं संपाद्य भोज्यम् । एवमपथ्यमभ्यस्तं पादपादेन त्यक्तं भवति पथ्यं चानुचितं निषेधितं भवति । द्वितीयेऽनकाले सर्वमपथ्यं सेव्यम् । एवमेकेनापथ्यषोडशांशोऽतरीकृतः ततस्तृतीयेऽनुचितादपथ्यात्पादपादद्वयमपास्थानुचितापथ्यात्पादपादद्वयं दत्त्वा चतुष्पात्वं संपाद्य

सेव्यम् । ततश्चतुर्थे पञ्चमे वाऽन्नकाले सर्वमपथ्यं भोज्यम् । पथ्यं कालत्रयेण पादपादद्वयमपथ्यस्यान्तरीकृतम् । ततः षष्ठेऽन्नकालेऽनुचितापथ्यात्पादपादत्रयमुचितादपथ्या-
त्पादपादास्त्रयोदशेति भोज्यम् । ततः सप्ता-
ष्टमनवमान्नकालेषु सर्वमपथ्यं भोज्यम् । एवं
कालत्रयेणान्तरीकृताः । ततो दशमेऽन्नकाले पथ्याद-
नुचितात्पादपादाश्चत्वारः । अपथ्यपादपादा द्वादशेति
भोज्यम् । तत एकादशे सर्वमपथ्यं भोज्यम् ।
तत एकैनान्नकालेनान्तरीकृतम् । एवमन्नका-
लद्वयत्रयातिरिक्तं च तावद्योष्यं यावत्पथ्यस्य षोडश-
पादाः सेव्यतया संपद्यन्ते ॥ ३५ ॥

प०-तेन तुल्यं वर्तते तद्वन् । तेनैव क्रमेण
पादेन पादपादेन वा हितं निषेधेत शीलयेत् ।
कथमेतद्द्वयमपथ्यपथ्यरूपं त्याज्यं निषेध्यं वेत्यत
आह-एकेत्यादि । एकश्च द्वौ च त्रयश्च तैरन्तरीकृ-
तम् । एकद्वित्रिभिरन्नकालैर्व्यवधानं कृत्वा अपथ्यं
पादेन पादपादेन वा त्यजेत् । एकद्वित्र्यन्तरीकृत-
मिति क्रियाविशेषणत्वाद्वा नपुंसकलिङ्गत्वम् ।
अधुनेतदेव स्पष्टीकृत्योच्यते । अपथ्यात्पादलघ्नी-
ह्यादिरभ्यस्तान् पादमेकं त्यक्त्वाऽनुचितात्पथ्याद्वा-
क्तशालादेस्तमेव पादं दत्त्वा चतुष्पात्त्वं सम्पाद्य
योज्यम् । एवमन्नकालमेकमतिवाहयेत् । एवं पादे-
नापथ्यमभ्यस्तं त्यक्तं भवति पथ्यं चानुचितं निषे-
धितं भवति । तथा द्वितीयेऽन्नकाले सर्वमपथ्यं
योजनीयम् । एवमेकेनान्नकालेनापथ्यपादोऽन्तरी-
कृतः ततस्तृतीयेऽनुचितादपथ्यात्पादद्वयमपास्या-
नुचितात्पथ्यात्पादद्वयमुपयुज्य ततश्चतुर्थे सर्वमपथ्यं
भोज्यम्, पञ्चमे च । एवमन्नकालद्वयेन पथ्यपादद्वय-
सहितमपथ्यपादद्वयमन्तरीकृतम् । ततः षष्ठेऽन्नकाले
पादमुचितादपथ्यात्पादत्रयमनुचितात्पथ्याद्भुक्त्वा
सप्तमाष्टमनवमान्नकालेषु सर्वमपथ्यं भोज्यम् ।
एवमन्नकालत्रयेणापथ्यमन्तरीकृतम् । ततो दशमेऽन्न-
काले सर्वं पथ्यं सेवनीयम् । एवं पादपादेनापथ्य-
यमेव क्रमः स्पष्टार्थं च दिक् प्रदर्श्यते । तथा यव-
कादोः षोडशांशं त्यक्त्वा अनुचिताच्छालादेः

पथ्यात् षोडशांशमेव दत्त्वा चतुष्पात्त्वं संपाद्य
भोज्यम् । एवमपथ्यमभ्यस्तं पादेन त्यक्तं भवति
पथ्यं चानुचितं निषेधितं भवति । द्वितीयेऽन्नकाले
सर्वमपथ्यम् । एवमेकेनापथ्यषोडशांशोऽन्तरी-
कृतः । ततस्तृतीयेऽनुचितादपथ्यात्पादपादद्वयम-
पास्यानुचितात् पथ्यात्पादपादद्वयं दत्त्वा चतुष्पात्त्वं
संपाद्य सेव्यम् । ततश्चतुर्थे पञ्चमे वाऽन्नकाले सर्वं
मपथ्यं भोज्यम् । एवं कालद्वयेन पादपादद्वयम-
पथ्यस्यान्तरीकृतम् । ततः षष्ठेऽन्नकाले
ऽनुचितात्पथ्यात्पादत्रयमुचितादपथ्यात्पादपादा-
स्त्रयोदशेति भोज्यम् । ततः सप्तमाष्टमनवमान्नकाले
सर्वमपथ्यं भोज्यम् । एवं कालत्रयेणान्तरीकृता
ततो दशमेऽन्नकाले पथ्यादनुचितात्पादपादाश्चत्वारः
अपथ्यपादपादा द्वादशेति भोज्यम् । तत एकाद-
शः सर्वमपथ्यं भोज्यम् । तत एकैनान्नकालेनान्तः
कृतम् । एवमन्नकालद्वयत्रयान्तरितं च तावद्यो-
ष्यम् । यावत्पथ्यस्य षोडशपादाः सेव्यतया
सम्पद्यन्ते ॥ ३५ ॥

हे०-पथ्यं च तद्विज्ञेयं । यावतांशेनापथ्यं त्य-
ज्यतांशेन भजेत् । नित्यसेव्यस्याहारराशेर्दपथ्ये
न्यूनत्वं तत्पथ्येन पूरयेदित्यर्थः । कथं त्यजेत् एकां
व्यन्तरीकृतं यथा भवति एकद्वित्रिभिर्दिवसैरन्तरी-
विज्ञातीयमोजनेन व्यवहितम् । एतदुक्तं भवति
यदा पादेन त्यागः क्रियेत तदा प्रथमेऽह्न्यपथ्यस्य त्रि-
पादाः, पथ्यस्यैकः । द्वितीयेऽह्नि चत्वारोऽपथ्यपथ्यस्य
तृतीये प्रथमवत् अपथ्यस्य पादास्त्रयः, पथ्यस्य ए-
क इत्येकांतरीकरणम् । चतुर्थेऽह्नि द्वौ पादावपथ्यस्य
पञ्चमपथ्योऽस्तृतीयवत् । सप्तमे चतुर्थवत् । इति द्वान्
रीकरणम् । अष्टमे त्वपथ्यस्यैकः, पथ्यस्य त्रयः
नवमदशमेकादशेषु सप्तमवत् । द्वादशेऽष्टमवत् । ३
व्यन्तरीकरणम् । त्रयोदशे चत्वारोऽपि पथ्यस्य । च
र्दशे द्वादशवत् । पञ्चदशे त्रयोदशवत् । इति पुनरेव
न्तरीकरणं द्वान्तरव्यन्तरिकरणं पुनर्नास्ति चतुष-
मपि पादानां पूर्णत्वात् । षोडशांशेषु त्वेकद्वित्र्यं
रीकरणस्य पञ्चकृत्व आह्वितः । तत एकमेकांतरीकरणम्
एवं त्रिपञ्चया दिवसैः षोडशांशाः पूर्यन्ते । अत्र यद्
व्यवधायकविशेषो नोक्तः तथापि पूर्वस्मिन्तरे यद्वावधे
तदेवोत्तरमिदं व्यवधायकं क्रियते तदा न क्रम आह
भवेत् । क्रमश्चात्र प्रधानम् । अन्तरं च दिवसैरेव न भोजं

॥ उक्तं च तत्रांतरे—“अपर्थं सात्त्विकमप्यन्नं चेष्टां
पदशस्त्र्यजेत् । भजेच्च पादशः पथ्यमेकद्वित्रिदिनास्त-
॥” इति । चतुर्भांगषोडशभागयोरधोत्तरकल्पनानिधे-
त्वात्संख्यपट्टसप्तभागदिकल्पनानां न निषेधः । अतस्ता-
वस्थानुसारतः स्वयमूह्याः । यथ्यप्यत्र वाक्ये भट्टार-
रेश्वरादिभिर्वह्वः पक्षा दर्शिताः । तथाप्ययमेव पक्षो
शानित्यस्माभिर्दर्शितः । ज्यायस्त्वं त्वस्व वाक्य-
नैवेनैव प्रतीयमानत्वात् । चतुर्दशाहर्तुबंधिकरणे-
र्गत्स्याभिप्रेतत्वात् ॥ ३५ ॥

एवमेनेन क्रमेणापथ्यदोषास्त्यक्ताः पीडयै न भवति
गुणाश्च सर्वार्थिताः स्थिरतां प्रप्नुवन्तीत्यत आह—
।थ्यमपि हि त्यक्तं शीलितं पथ्यमेव वा ।
भ्यासात्त्वयविकाराय जायते सहसाऽन्यथा ॥

स०—हि यस्मात्सहसा क्रममिममनालोच्चाऽन्यथै-
तन्निधित्तिः क्रमेणापथ्यमपि त्यक्तं सात्त्विकविकाराय
ते पथ्यमेव वा सहसा शीलितमसात्त्विकविकाराय
ते । सात्त्व्यासात्त्व्याभ्यां विकारः सात्त्व्यासात्त्व्य-
त्तारस्तस्मै । कल्पि संपद्यमाने चतुर्थीति
।र्थी ॥ ३६ ॥

१०—एवमेनेन क्रमेणापथ्यदोषास्त्यक्ताः पीडयै न
रन्ति । पथ्यरगुणाः स्वसंवर्धिताः स्थिरत्वं
पुवन्तीत्यत आह—हि यस्मात्सहसा क्रममिममना-
च्यान्यथैवोक्तविध्यतिक्रमेणापथ्यमपि त्यक्तं सा-
र्व विकाराय जायते । पथ्यमेव वा सहसा शीलि-
त्सात्त्व्यविकाराय जायते । सात्त्व्यासात्त्व्याभ्यां
कारः सात्त्व्यासात्त्व्यविकारस्तस्मै । कल्पि
म्वद्यमाने चतुर्थीति चतुर्थी ॥ ३६ ॥

हे०—अक्रमेण सात्त्व्यीकरणे दोषमाह—हि यस्मादन्यथा
त्तक्रमादन्यथाप्रकारेण त्यक्तमपथ्यमपि शीलितं पथ्य-
पि, सहसा विकाराय जायते । कुतः सात्त्व्यासात्त्व्यं यतः
पथ्यं हि सात्त्व्यं, पथ्यं ह्यसात्त्व्यम्, अतस्तथो-
त्तमेण लजनमजने रोगाय भवत इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

क्रमेण त्वपथ्यस्यापथ्यशीलने विधीयमाने गुणाय
तामिति दर्शयति—

क्रमेणापचिता दोषाः क्रमेणोपचिता गुणाः ।
।प्नुवन्ति पुनर्भावमप्रकल्प्या भवन्ति च ॥ ३७ ॥

स०—दोषा अपथ्याभ्यासजाः क्रमेण पूर्वोक्तेना-
पचिताः क्षयं नीताः गुणाश्च पथ्योपयोगजाः क्रमेण
पूर्वोक्तैर्नवोपचिताः वृद्धि नीताः संतः पुरुषाणां यथा-
संख्यमपुनर्भावं यांति दोषाः गुणाश्चाप्रकल्प्याः स्थिरा
भवन्ति ॥ ३७ ॥

प०—क्रमेणापथ्यत्यागपथ्यशीलने विधीयमाने
गुणाय स्यातामिति दर्शयति—दोषा अपथ्याभ्यासजाः
क्रमेण पूर्वोक्तेनापचिताः क्षयं नीता गुणा एव
पथ्योपयोगजाः क्रमेण पूर्वोक्तैर्नवोपचिता वृद्धि
नीताः संतः पुरुषाणां दर्शयति । यथासंख्यमपुन-
र्भावं यान्ति दोषा गुणाश्चाप्रकल्प्याः स्थिरा
भवन्ति ॥ ३७ ॥

हे०—क्रमेण सात्त्व्यीकरणे गुणमाह—गुणो द्विविधः—
दोषापचयो गुणोपचयश्च । तत्र क्रमेणेति सात्त्व्यीकरणक-
मेणैव दोषा अपथ्यीयन्ते, गुणाश्चोपचीयन्ते । दोषाः
क्रमापचिताः संतोऽपुनर्भावं यांति । यथा पुनर्नोत्पद्यन्ते
तथा नश्यन्तीत्यर्थः । गुणास्तु क्रमेणोपचिताः संतो-
ऽप्रकल्प्या भवन्ति । यथा पुनर्न क्षीयन्ते तथा वर्द्धन्
इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

सांप्रतमहिताहारसेवनं सदा त्याज्यमिति सशुक्तिं
दर्शयति—

अत्यंतसन्निधानानां दोषाणां दूषणात्मनाम् ।
अहितैर्दूषणं भूयो न विद्वान् कर्तुमर्हति ॥ ३८ ॥

स०—दोषाणामहितैराहारादिभिर्दूषणं कर्तुं विद्वान्
पण्डितो नार्हति न युज्यते । किं भूतानाम् । अत्यंतम-
तिशयेन संनिधानं निकटत्वं येषां दोषाणां त एव तेषां
दूषणात्मनां दूषणस्वभावानाम् ॥ ३८ ॥

प०—सांप्रतमहिताहारसेवनं सदा त्याज्यमिति
सशुक्तिं दर्शयति—दोषाणामहितैराहारादिभिर्दूषणं कर्तुं
विद्वान् पण्डितो नार्हति न युज्यते । किं भूता-
नाम्, अत्यन्तमतिशयेन सन्निधानं निकटत्वं येषां
दोषाणां त एव तेषां दूषणात्मनां दूषणस्व-
भावानाम् ॥ ३८ ॥

हे०—अपथ्यस्य सात्त्व्यीकरणं निषेधति—यद्यपि सात्त्व्यी
भूतमपथ्यं दोषात्त दूषयति, तथापि यावता कालेन तत्सा-
त्त्व्यीभवति तावन्तं कालं दूषयत्येव । दूषणं च दोषाणाम्

ह्यमपि विद्वानात्महितज्ञः पुमानहितैर्विरुद्धैः कारणभूतैर्न कर्तुमर्हति । कथं भूयः पुनस्ते हि दोषाः प्रागेव वृष्णा-
त्मानो दूयकत्वस्वभावा अख्यंतसंनिधानाश्च दूष्यस्य शरीर-
स्याख्यंतसंनिहिताः, तस्माच्छरीरं रक्षता विरुद्धं न सात्मी-
कर्तव्यम् ॥ ३८ ॥

एतत्प्रसंगेन चेदमाह—

आहारशयनाब्रह्मचर्यैर्युक्त्या प्रयोजितैः ।
शरीरं धार्यते नित्यमागारमिव धारणैः ॥ ३९ ॥

स०—शयनं स्वप्नः अब्रह्मचर्यं स्त्रीणां सेवा आहा-
रादीनां द्रव्यः । एतैर्युक्त्या प्रयोजितैः शरीरं सततं
धार्यते । किमिव कैः । आगारं गृहमिव धारणैः
स्तर्भैर्यथा ॥ ३९ ॥

प०—एतत्प्रसङ्गेन चेदमाह—शयनं—स्वप्नः । अब्रह्म-
चर्यं—स्त्रीणां सेवा । आहारादीनां द्रव्यः । एतै-
र्युक्त्या प्रयोजितैः शरीरं सततं धार्यते । किमिव
कैः । आगारमिव धारणैः स्तर्भैर्यथा ॥ ३९ ॥

हे०—अविधिसेवनादिभ्योऽन्नपाने रक्षेदित्याह—आहारो-
ऽन्नपानसेवा, शयनं निद्रा, अब्रह्मचर्यं संभोगः, तैर्नित्यं
युक्त्या प्रयोजितैः शरीरं धार्यते । धारणैः स्तर्भैरगार-
मिव । युक्तिः शास्त्रोक्तप्रकारः, धारणं चाग्नपानसुखपरिणा-
मद्वारेण ॥ ३९ ॥

आहारो वर्णितस्तत्र तत्र च वक्ष्यते ४० ॥

स०—तत्र तेषु त्रिषु मध्यादाहारो वर्णित ऋतुच-
र्यायां द्रवान्स्वरूपविज्ञानीययोः । तत्र तत्र च शास्त्र-
कारो अवचकिर्त्सादौ च वक्ष्यति ॥ ४० ॥

प०—तत्र तेषु तेषु मध्यादाहारश्चाथ वर्णितः
ऋतुचर्यायां द्रवान्स्वरूपविज्ञानीययोः । तत्र च
शास्त्रकारो अवचकिर्त्सादौ च वक्ष्यति ॥ ४० ॥

हे०—तत्राहारस्तत्र तत्र ऋतुचर्यादौ वर्णितः । वक्ष्यते च
मात्राशितियादौ ॥ ४० ॥

शयनाब्रह्मचर्ययोस्त्वैव विधिं वक्तुकाम आह—

निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः काश्चै बलाबलम् ।
वृषता ह्रीवता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च ४१ ॥

स०—निद्रायत्तं निद्राधीनं सुखमारोग्यं दुःखं

रोगस्तथा पुष्ट्यादि च । न च जीवितमिति संबंधः ।
अजीवितेन योगो भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

प०—शयनब्रह्मचर्ययोस्त्वैव विधिं वक्तुकाम
आह—निद्रायत्तं—निद्राधीनं, सुखमारोग्यं, दुःखं रोगः ।
तथा पुष्ट्यादि च । न च जीवितमिति सम्बन्धः ।
अजीवितेन योगो भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

हे०—अथाविधिशयनादन्नपानरक्षा । तत्र निद्रां स्तौति-
निद्रायत्तं निद्राधीनं, वृषता शुक्रवृद्धिः, ह्रीवता शुक्रक्षयः,
नचेति नञो जीवितेन संबंधः अजीवितं मरणाभि-
त्यर्थः । एकस्या निद्रायाः परस्परविरुद्धसुखदुःखादिहेतु-
त्वात् ॥ ४१ ॥

सांप्रतं दुष्टनिद्रां निर्दिशति—

अकालेऽतिप्रसंगाच्च न च निद्रा निषेविता ।
सुखायुषी पराकुर्यात्कालरात्रिरिवाऽपरा ४२ ॥

स०—अकाले निषेविताऽति च निषेविता न च
निषेविता निद्रा सुखमारोग्यलक्षणमायुश्च जीवितं ते
सुखायुषी पराकुर्यान्नाशयेत् । केव । अपरा कालरा-
त्रिरिव ॥ ४२ ॥

प०—साम्प्रतं दुष्टनिद्रां निर्दिशति—अकाले
निषेविताऽति च निषेविता च, किञ्चिदेव
निषेविता निद्रा सुखमारोग्यलक्षणमायुश्च जीवितं
सुखायुषी पराकुर्यान्नाशयेत् । केव । अपर
कालरात्रिरिव ॥ ४२ ॥

हे०—योगायौपाधिकभेदमाश्रित्य विभागमाह—अकां
सेविता मिथ्यायोगरूपा, अतिप्रसंगात्सेविता अतियोगरूप
न च सेविता हीनयोगरूपा, निषेविता नियतत्वेन सेवि-
तसम्योगरूपा चेति चतुर्धा निद्रा । तत्र पः
चतुर्थी सुखायुषी कुर्यात् । अपरा त्रिविधा अस-
म्यग्योगरूपा—कालरात्रिरिव संहारप्रवृत्तमहाकालं
व सुखायुषी हन्यादित्यर्थः । सुखायुषोराद्येतयोर्महणात्प-
णिनिप्रत्याहारकसुखपुष्टिबलवृषताज्ञानजीवितानि रूढंते
“ कालस्वभावाभयचित्तदेहखेदः कफाग्नितुमोभयश्च
निद्रा विभर्ति प्रथमा शरीरं पाप्मात्मका व्याधि-
निमित्तमन्या । ” इति संप्रहोक्तानां सप्तानां श्वतर-
ध्वंताभावः ॥ ४२ ॥

अथ निद्रागुणप्रसंगेन तत्प्रतिपक्षभूतस्य जागर-
णाऽपि गुणमाह—

ओ जागरणं रूक्षं स्निग्धं प्रस्वपनं दिवा ।
रूक्षमनभिष्यंदि त्वासीनप्रचलायितम् ॥ ४३ ॥

सु०—अपिशब्दावत्र सामर्थ्यलब्धौ बोद्धव्यौ । तेन
वापि जागरणं रूक्षम् । दिवा स्वाप्नेयमत्यर्थं रूक्षं
लेनाहितबलत्वात् । तथा प्रस्वपनं दिवाऽपि
भ्रमम् । रात्रौ तु सौम्यकालेऽतिशयेन स्निग्धमित्य-
येष्टे । अपिशब्दाभ्यामन्तरेण तु रात्रावेव जागरणं
तं दिवा तु स्निग्धमित्यर्थो जायते । व्यवच्छेद्यफ-
वाद्वाक्यानाम् एवं दिवस एव स्निग्धं प्रस्वपनं रात्रौ
रूक्षमिति । नचैतद्युज्यते । ततो दिवा जागरणं सदा
तं नामविष्यत् तत्कथमिदमुपपत्स्यते । बहुमेदःकफाः
युः स्नेहनिव्याश्च नाहनि । विषार्तः कंठरोगी च
जातु निशास्वपीति । येषां क्षपतर्पणमेव हितं
तापतर्पणं तदवश्यं रूक्षम् । तस्मादपतर्पणस्वभावं
जागरणमेव सेव्यम् । तथा । ग्रीष्मे वायुचयादानरौक्ष्य-
यत्नभावतः । दिवा स्वप्नो दितोऽन्यस्मिन् कफ-
तकरो हि सः । मुक्त्वा तु भाष्ययानाध्वमवस्त्रीभार-
मिः । क्रोधशोकभयैः क्लान्तान् श्वासहिभ्मातिसा-
णः वृद्धबालाबलक्षीणक्षततृदृशूलपीडितान् । अजी-
मिहितोन्मत्तान् दिवा स्वप्नोचितानपि । तदेतेषां
र्पणार्हत्वात्संतर्पणमेव हितम् । यच्च संतर्पणं तदवश्यं
भ्रमात्तस्मादेतैः संतर्पणस्वभावमेव सदा प्रस्वपनं सेव्य
एवं च पूर्वमेव च व्याख्यानं युक्तम् । प्रस्वप्रजागरणक्रि-
योद्धव्ययोरपि रूक्षस्निग्धत्वमुपचारादुपपन्नम् । यथा
क्षं द्रव्यं गुग्गुल्वादि कफमेदःप्रभृतीन् सौम्यान्
वान् क्षपयति । तथैव यदा जागरणमपि तत्क्षप-
येत् तदा तद्रूक्षकार्यकरणादरूक्षमपि रूक्षमित्युप-
ति । तथा प्रस्वपनादर्वाक्षकमेदःप्रभृतीनां सौम्यानां
वानां स्वहेतोरुत्पादस्तथा नोपलभ्यते । यथा प्रस्व-
पादनेतरं तस्मात्प्रस्वपनमस्निग्धमपि स्निग्धमित्युपच-
र । प्रचल इवाचरतीति क्यञ्जन्तानिष्ठा । आसी-
पयोपविष्टम् प्रचलायितमासीनप्रचलायितं नतु
अपनं सर्वसर्विकया । येन स्नेहेन हेतुः स्यात् ।

रूक्षकार्यकरणादरूक्षम् । अनभिष्यंदि तु विशेषेण ।
आसीनप्रचलायितं पुनरीदृशूपमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

प०—अथ निद्रागुणप्रसङ्गेन तत्प्रतिपक्षभूतस्य
जागरणस्यापि गुणमाह—अपिशब्दावत्र सामर्थ्य-
लब्धौ बोद्धव्यौ । तेन रात्रावपि जागरणं रूक्षं
दिवा त्वाप्नेयमत्यर्थं रूक्षं कालेनाहितबलत्वात् । तथा
प्रस्वपनं दिवापि स्निग्धमित्यवतिष्ठते । अपिशब्दा-
भ्यामन्तरेण तु रात्रावेव जागरणं रूक्षं, दिवा तु
स्निग्धमित्यर्थो जायते व्यवच्छेद्यफलत्वाद्वाक्या-
नाम् । एवं दिवस एव स्निग्धं स्वपनं रात्रौ रूक्ष-
मिति । नचैतद्युज्यते । ततो दिवा जागरणं सदा
रूक्षं नामविष्यत् । तत्कथमिदमुपपत्स्यते । “बहु-
मेदःकफाः स्वयुः स्नेहनिव्याश्च नाहनि । विषार्तः
कण्ठरोगी च नैव जातु निशास्वपि ॥ ” इति ।
एषां क्षपतर्पणमेव हितं यच्चापतर्पणं तदवश्यं रूक्षम् ।
तस्मादपतर्पणस्वभावं जागरणमेव सेव्यम् । तथा ।
“ग्रीष्मे वातचयादानरौक्ष्यरात्र्यल्पभावतः । दिवा
स्वप्नो हितोऽन्यस्मिन् कफपित्तकरो हि सः । मुक्त्वा
तु भाष्ययानाध्वमवस्त्रीभारकर्मभिः । क्रोधशोक-
भयैः क्लान्ताञ्श्वासहिभ्मातिसारिणः । वृद्धबालब-
लक्षीणाः क्षततृदृशूलपीडितान् । अजीर्णमिहितोन्म-
त्तान् दिवास्वप्नोचितानपि ॥ ” तदेतेषां सन्तर्प-
णार्हत्वात् सन्तर्पणमेव हितम् । यच्च संतर्पणं तद-
वश्यं स्निग्धम् । तस्मादेतैः सन्तर्पणस्वभावमेव
सदा प्रस्वपनं सेव्यम् । एवं च पूर्वमेव व्याख्यानं
युक्तम् । प्रस्वप्रजागरणक्रिययोरुद्धव्ययोरपि रूक्ष-
स्निग्धत्वमुपचारादुपपन्नम् । यथा—रूक्षं द्रव्यं गुग्गु-
ल्वादि—कफमेदःप्रभृतीन् सौम्यान् भावान् क्षपयति
तथैव यदा जागरणमपि तत्क्षपयदृष्टं तदा तद्रूक्षका-
र्यकरणादरूक्षमपि रूक्षमित्युपचर्यते । तथा प्रस्वप्रा-
दर्वाक् कफमेदःप्रभृतीनां सौम्यानां भावानां स्वहेतो-
रुत्पादस्तथा नोपलभ्यते । यथा प्रस्वप्रादनेतरम् तस्मात्
प्रस्वपनमस्निग्धमित्युपचर्यते । प्रचल इवाचरतीति
क्यञ्जन्तानिष्ठा । आसीनस्योपविष्टस्य प्रचलायित-
मासीनप्रचलायितं, नतु प्रस्वपनं सर्वसर्विकया ।
येन स्नेहेन हेतुः स्यात् । रूक्षकार्यकरणादरूक्षम् ।
अनभिष्यंदि तु विशेषेण । आसीनप्रचलायितं पुन-
रीदृशूपमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

हे०—चतुर्विधायाः स्वरूपमाह—रात्री जागरणं काले-
ऽयश्चयनं हीनयोगार्थं तद्वधं वातव्याधिहेतुः । दिवा
प्रत्यपनमकाले शयनम् । तत्कालेऽतिशुश्रूषातियोगा-
ख्यमकाले तुतस्याभिध्यायोगार्थं तदुपयमपि स्निग्धं
कफपित्तव्याधिहेतुः । आसीनप्रचलायितं काले शयनं
सम्भ्योगाख्यम् । तद्व्यासीनप्रचलायितस्य भवति ।
स हि सुलोपविष्टः सन् यदैव चल इवाचरितुमारभते
तदैव स्वापिति, न त्वनुदीर्णां निद्रामुदीरयति नाप्युदीर्णां
धारयति, तच्च न रुद्धं, नापि स्निग्धम् । उक्तं च खारणादिना-
“इन्द्रियातिश्रमाद्रूषो वातलो जागरो निशि । तदाल-
स्यादिवास्वप्नः स्निग्धः पित्तकफोहवणः ॥ आसीनप्रचल-
स्वप्नो निरभिष्यदिवृंहणः । ” इति । “ प्रचलायित ”
इति । प्रचलप्रातिपदिकात्कण्डवादिद्यगन्तादादिकर्मणि नि-
द्रायां रूपम् । अन्ये त्वासीनलप्रचलायितशब्देनोपविष्टस्यैव
शयनमाहुः । ते च दिवैत्यनुवर्त्य दिवैव तत्कार्यमित्याहुः ।
यदाह भेदः—स्वप्नकामो दिवा काममुपविष्टः
शयति वा । प्रसीर्णमस्य जन्तोर्हि श्लेष्मा कोष्ठे प्रव-
र्तते ” इति ॥ ४३ ॥

यदि स्निग्धत्वादभिष्यदी दिवास्वप्नस्तत्किं कदा-
चिदपि नकार्यं इत्याह—

ग्रीष्मे वायुचयादानरौक्ष्याय्यलपभावतः ।
दिवास्वप्नो हितोऽन्यस्मिन्कफपित्तकरौ हि सः ॥
मुक्त्वा तु भाष्ययानाध्वमद्यस्त्रीभारकर्मभिः ।
क्रोधशोकभयैः क्लृप्तान् श्वासहिध्मातिसारिणः ॥
वृद्धबालावलक्षीणक्षततृट्शूलपीडितान् ।
अजीर्णाभिहतोन्मच्चान् दिवास्वप्नोचितानपि ॥
धातुसाम्यं तथा ह्येषां श्लेष्मा चाङ्गानि पुष्यति

स०—ग्रीष्मकाले दिवास्वप्नो हितः । यतस्तस्मि-
न्काले पवनचयो भवति । आदानस्य च परिपुष्टत्वा-
दतिरौक्ष्यं भवति । रात्रयश्च निद्रासमाप्ययोग्या अल्पा
भवति । दिवास्वप्नश्च संतर्पकः । ग्रीष्मादपरस्मिन्
काले कफपित्तकरः सोऽर्च्यत्वादेतुप्रभावस्य । भाष्या-
दिक्लृप्तादीन् मुक्त्वा वर्जयित्वा तेनैतदुक्तं भवति ।
ग्रीष्मादपरस्मिन्नपि काले स्वप्न एषां हित एव । यान-
मश्वादि । क्षतः खड्गादिच्छिन्नः । अभिहतो लघुडा-
दिना । स्वन्तोचिताः शीलितदिवास्वप्नाः । तत्र भाष्या-

दिक्लृप्तानां पवनकोपात्स्वप्नोऽनुज्ञातः । श्वासहिध्मा-
दीनां वेगविस्मरणार्थम् । वृद्धादीनां यथायथं सन्त
पणार्थं वेगविस्मरणार्थं च । अजीर्णानां दिवास्वप्नो-
चितानां च धातुवैषम्यपरिहारार्थं दिवास्वप्नोऽनुमतस्त-
त्रकृता । तथा चोक्तम् । उचितो हि दिवास्वप्नो येषां
नित्यं शरीरिणाम् । वातादयः प्रकुप्यन्ति तेषामस्व-
पतां दिवैति । नन्वजीर्णानां दिवास्वप्नो न युक्तो
दिवास्वप्नस्य कफवृद्धिकरत्वात् । कफवृद्ध्या चाग्निमा-
न्यम् । अग्निमान्धादजीर्णान्नस्याऽपाक इत्ययुक्ततेषां
दिवास्वप्नः । अत्रोच्यते । दिवास्वप्नेनाजीर्णानां
धातुसाम्यं भवति धातुसाम्ये च सति स्वस्थानस्थितै-
र्दोषैरनुपहतो वह्निः पचनक्षमो भवति । कफस्तु वृद्धो-
ऽपि नैतेषामग्निमात्रं विधत्ते । अपित्वंगानां पुष्टिमा-
धाति । अत एवानंतरमेवोवाच शास्त्रकारः । धातु-
साम्यं तथा ह्येषां श्लेष्मा चाङ्गानि पुष्यतीति ॥ ४४ ॥

प०—यदि स्निग्धत्वादभिष्यन्दी दिवास्वप्नः तत्किं
कदाचिदपि न कार्यं इत्याह—ग्रीष्मकाले
दिवास्वप्नो हितः । यतस्तस्मिन् काले पवनस्य
चयो भवति । आदानस्यैव परिपुष्टत्वादतिरौक्ष्यं
भवति । रात्रयश्च निद्रासमाप्ययोग्याः—अल्पा
भवन्ति । दिवास्वप्नश्च संतर्पकः । ग्रीष्मादपरस्मिन्
काले कफपित्तकरः । सोऽर्च्यत्वादेतुप्रभावस्य
भाष्यादिक्लृप्तादीन् मुक्त्वा वर्जयित्वा । तेनैतदुक्तं
भवति । ग्रीष्मादपरस्मिन्नपि काले स्वप्न एषां हित एव
यानमश्वादि । क्षतः खड्गादिभिच्छिन्नः । अभिहतो लघु
डादिनास्वप्नोचिताः शीलितदिवास्वप्नाः तत्र भाष्या
दिक्लृप्तानां पवनकोपात् स्वप्नोऽनुज्ञातः । श्वासहिध्मा
दीनां वेगविस्मरणार्थम् । वृद्धादीनां यथायथं सन्त
पणार्थं वेगविस्मरणार्थं च । अजीर्णानां दिवास्वप्नो-
चितानां च धातुवैषम्यपरिहारार्थं दिवास्वप्नोऽनुम-
तस्तत्रकृता । तथाचोक्तम्—“उचितो हि दिवास्वप्नो
येषां नित्यं शरीरिणाम् । वातादयः प्रकुप्यन्ति तेषाम-
स्वपतां दिवा” इति । नन्वजीर्णानां दिवास्वप्नो न युक्तं
दिवा स्वप्नस्य कफवृद्धिकरत्वात् । कफवृद्ध्या चाग्निमा-
न्यम् । अग्निमान्धादजीर्णान्नस्यापाकः । इत्ययुक्त-
तेषां दिवास्वप्नः । अत्रोच्यते । दिवास्वप्नेनाजीर्णि-
नां धातुसाम्यं भवति । धातुसाम्ये च स्थिते स्वस्थान

ध्वतेदोषैरनुपहतो बहिः पचनक्षमो भवति ।
ऋक्तु बृद्धोऽपि नैतेषामभिमान्यं विषयं अपित्व-
ज्ञानं पुष्टिमादधाति । अतएवानन्तरमेवोवाच
आत्मकारः—“धातुसाम्यं तथाहेषां श्लेष्मा
प्राज्ञानि पुष्यति” इति ॥ ४४ ॥

हे०—दिवास्वप्नस्थान्म्यगोत्वमपवदति—ग्रीष्मे वायु-
यादीनां सद्भावादिवास्वप्नो हितः। आदानग्रहणं शिशिर-
त्साधारम्य प्रतिदिनबृद्ध्यातिशयितस्य रौक्षस्य रात्र्य-
रमावस्य च प्राप्यर्थम्। अन्यथा वायुचयवत्तयोरापि ग्रीष्म-
त्रयेहेतुकयोः प्राप्तिः । तत्र दिवास्वप्नः स्निग्धत्वाद्वायु-
र्यं रौक्षं च हति, मात्रापूर्णाद्रात्र्यल्पत्वकृतं हिनयोगम् ।
तु घातघ्नोऽपि दिवास्वप्नः कफपित्तकरत्वादहितः ।
क्षयति हि—“ प्रयोगः शमयेद्वार्धि योऽन्यमन्यमुदीर-
त् । नासां विवृद्धः शुद्धस्तु शमयेद्यो न क्रोपयेत् ॥”
त आह—अन्यस्मिन्नित्यादि हि यस्मात्स दिवास्वप्नो
ग्रेष्मादप्यस्मिन्नुतौ भाप्यकलांतादीनां शुक्त्वा कफपित्त-
रत्वादहितः । न तु ग्रीष्मे, न च भाप्यकलांतादीनां तत्र
ग्रीष्मे कालस्वभावात् । उक्तं च चरक्रेण—“ग्रीष्मवर्षेषु
गोलेषु दिवास्वप्नप्रच्युतः । श्लेष्मापित्ते दिवास्वप्नस्तस्मा-
त्तु न शस्यते” इति । भाप्यकलांतादीनां तु कुत श्ल्याह-
तवित्यादि । हि यस्मादेषां भाप्यकलांतादीनां तथा तेन प्रका-
ण धातुसाम्यं भवति । समीभूतः श्लेष्मा शिरःकरचरणा-
तिन्यगानि पुष्पाति । घातघ्नो, घातादघ्नो, रसादघ्नश्च ।
।।तुसाम्यहेतुत्वात् कफपित्तकरत्वं कफपित्तवृद्धेः साम्या-
त्त्वात् विकारारम्भकदोषहेतुत्वम् । साम्यं वाग्यापारः,
।।नमथादिगमनम्, अथा पद्धत्या, मयं मयपानं, स्त्री-स्त्री-
भोगः, भारः शिरःस्कन्धादिभिर्गुरुवस्तुवहनं, कर्म काय-
धापारः, धतः शतकाली, अमिहतः शस्त्रप्रहारादिपी-
डितः, दिवास्वप्नोचितः, सात्मीभूतदिवास्वप्नः, अयं
व दिवास्वप्नो मुहूर्तमेव कर्तव्यः । यदाह सुश्रुतः—
‘ प्रतिषिद्धेष्वपि बालवृद्धेत्यादि यावन्मुहूर्तमात्रं स्व-
प्नम् ” इति ॥ ४४ ॥

बहुमेदःकफाः स्वप्नुः स्नेहनित्याश्च नाहनि ।
विपार्तः कंठरोगी च नैव जातु निशास्वपि ४५ ॥

स०—तथा बहुमेदःश्लेष्माणः स्निग्धाहारादिशीलि-
तश्च ग्रीष्मेऽप्यहनि न स्वप्नुः । विपार्तः कंठरोगी च रात्रि-
वपि कदाचिदपि न स्वप्यात् ॥ ४५ ॥

प०—बहुमेदःकफो येषां ते बहुमेदःकफास्ते च

पुनः स्नेहनित्याः नित्यं स्नेहभक्षकाः । अहनि दिने
न स्वप्नुः शयनं न कुर्युः । विपार्तः पुनः कण्ठरोगी
दिवा पुनः रात्रावपि शयनं न कुर्यात् । असा-
म्यत्वात् । रात्रिष्वपि कदाचिदपि न स्वप्यात् ४५

हे०—दिवास्वप्नस्थान्म्यगोत्वम् प्रतिप्रसवति । बहु-
मेदःप्रभृतयो ग्रीष्मेऽपि साम्यत्वेऽपि न दिवा स्वप्नुः। रात्रि-
स्वप्नस्य सम्यग्योगात्वमपवदति जातु कदाचित् ॥ ४५ ॥

अकालशयनान्मोहज्वरस्तैमित्यपीनसाः ।
शिरोरुक्शोफहृल्लासस्त्रोतोरोधाग्निमंदताः ४६ ॥

स०—अकाले शयनं स्वप्नोऽकालशयनं तस्माद-
कालशयनान्मोहादयः स्युः । तैमित्यं गात्राणां
निरुत्साहत्वम् ॥ ४६ ॥

प०—अकाले शयनं स्वप्नः अकालशयनम् ।
तस्मादकालशयनान्मोहादयः स्युः । तैमित्यं गात्रा-
णां निरुत्साहत्वम् ॥ ४६ ॥

हे०—सम्यग्योगजा रोगाः । तत्र मिथ्यायोगातिरोगजान्
रोगानाह—अकालशयनं द्विविधमुक्तं प्राक् । तैमित्यमाद्र-
चर्मावनद्धांगत्वम् । संग्रहे—“कंडूस्कोटपिटिकाः
कासतंद्रागलामयाः । हलीमकाढावमेदशोफारोचकगौरवरम् ॥
विषवेगप्रवृत्तिश्च भवेदहनि निद्रया ॥” इति ॥ ४६ ॥

अत्र च का चिकित्सेत्याह—

तत्रोपवासवमनस्वेदनावनमौषधम् ।
योजयेदति निद्रायां तीक्ष्णं प्रच्छर्दनांजनम् ॥
नावनं लघनं चित्तां व्यवायं शोकभीकुधः ।
एभिरेव च निद्राया नाशः श्लेष्मातिसंक्षयात् ॥

स०—तेष्वकालस्वप्नजेषु रोगेषूपवासाद्यौषधं योज-
येत् । निद्रायाश्च बाहुल्येन रात्रिः कालः । तथा चोक्तम् ।
लोकादिसर्गप्रभवो तमोमूला तमोमयी । बाहुल्यात्त-
मसो रात्रौ निद्रा प्रायेण जायत इति । अतिनिद्रायां
सत्यां तीक्ष्णानि वमनांजनस्यानि योजयेत् । लघनानि
च । एभिरेव च तीक्ष्णवमनादिभिर्निद्राया नाशो
भवति । श्लेष्मालयस्य धातोरतिशयेनापचयात् ॥ ४७ ॥

प०—अत्र च का सा चिकित्सेत्याह—तेष्वकाल-
स्वप्नजेषु रोगेषूपवासाद्यौषधं योजयेत् । निद्रायाश्च
बाहुल्येन रात्रिकालः । तथा चोक्तम्—“लोकादि-

सर्गप्रभवा तमोमूला तमोमयी । बाहुल्यात्तमसो रात्रौ निद्रा प्रायेण जायते ॥” इति । अतिनिद्रायां सन्ध्यां निश्चिन्ता वसनाञ्जननस्यानि योजयेत् । तदुत्पत्तिश्च । एभिरेव तीक्ष्णवमनादिभिर्निद्राया नाशो भवति । श्लेष्मात्यस्य धातोरतिशयेनापचयान् ॥ ४७ ॥

हे०—अकालशयनजानामौषधमाह—तत्रेति । अति-योगस्यौषधमाह—स द्विविधो—योगोदीरणजो निद्राधिक्य-जश्च । तत्राय उक्तो रोगानुत्पादनीये इह द्वितीयः । तस्य हेतुस्तुः संप्रह—“अपचयमानो बाहुल्यात्कोतांस्यावृणुते कष्टः । ततः श्रोतः नु कष्टेषु जायते रात्रौ रात्रवम् ॥ गुरु-नाशश्च चात्यस्यमालस्यादतिनिद्रता ॥” इति । लघनं द्वादशविधम् । वसननायनयोस्तु ग्रहणमतिशयार्थम् । व्यवहारं संभोगम् । शीनयोगस्य हेतुमाह—स द्विविधः—निद्राविधारणजो निद्राविनाशजश्च । तत्राय उक्तो रोगानु-त्पादनीये । इह द्वितीयः । एभिरेव तीक्ष्णवमनादिभिर्निद्राया नाशो भवति । श्लेष्मातिसंक्ष-यादिति हेतुक्रममन्येयामपि श्लेष्मक्षपणानां निद्रानाशहेतु-त्वस्यापनार्थम् ॥ ४७ ॥

संप्रति निद्रानाशजागृत्वाकारानाचष्टे—

निद्रानाशादंगमर्दशिरांगौरववृंभिकाः ।

जाड्यं ग्लानिभ्रमापक्तितंद्रा रोगाश्च वातजाः ॥

स०—निद्रानाशादंगमर्दद्वयो वातोत्थाश्च रोगाः स्तुः ॥ ४८ ॥

प०—संप्रति निद्रानाशजान् विकारानाचष्टे—निद्रानाशादङ्गमर्दद्वयो वातोत्थाश्च रोगाः स्तुः ४८ ॥

हे०—निद्रानाशजान् रोगानाह—जाड्यं ज्ञान-भ्रंशः, अपक्तिराहास्याविपाकः, वातजा रोगाश्चाक्षेपका-दयः ॥ ४८ ॥

यथाकालमतो निद्रा रात्रौ सेवेत सात्म्यतः ।
असात्म्याज्जागरादर्थं प्रातः स्वप्यादमुक्तवान् ॥

स०—यतश्च सम्यक् सेविताया निद्राया असम्यक् सेवितायाश्चानन्तरोक्ता गुणा दोषाः । अतोऽस्माद्धेतोः कालानतिक्रमेण सात्म्यतो यामद्वयं त्रयं वा निशि निद्रां भजेत् । असात्म्याज्जागरादर्थेन स्वप्न इष्यते । किं तर्हि यो यावन्तं कालमुचितं स्वपिति तस्मात्कालादर्थेन

प्रातः स्वप्यात् । अमुक्तवानमुक्ते सति । असात्म्य-ग्रहणेनैतद् द्योतयति । न सर्वस्य रात्रावसुप्तस्य जागरण-कालादर्थेन दिवास्वप्न इष्यते किं तर्हि यो यावन्तं कालमुचितं स्वपिति तस्मात्कालाद्यावन्तं कालं निशि जागृयात्तावतोऽर्थेनासौ प्रातः स्वप्यात् । केचिद्धि स्वल्पनिद्राः स्वभावतो भवन्ति ॥ ४९ ॥

प०—यतश्च सम्यक्सेविताया निद्राया असम्यक्-क्सेवितायाश्च अनन्तरोक्ता गुणा दोषाः, अतो-ऽस्माद्धेतोः कालानतिक्रमेण सात्म्यतो यामद्वयं त्रयं वा निशि निद्रां भजेत् । असात्म्याज्जागरा-दर्थेन स्वप्न इष्यते । किं तर्हि यो यावन्तं काल-मुचितं स्वपिति तस्मात् कालादर्थेन प्रातः स्वप्यात् । अमुक्तवान् अमुक्ते सति । असात्म्यग्रहणेनैतद् द्योतयति । न सर्वस्य रात्रावसुप्तस्य जागरण-कालादर्थेन दिवास्वप्न इष्यते । किं तर्हि यो यावन्तं कालमुचितं स्वपिति तस्मात् कालाद्यावन्तं कालं जागृयात्तावतोऽर्थेनासौ स्वप्यात् । केचिद्धि स्वल्प-निद्राः स्वभावतो भवन्ति ॥ ४९ ॥

हे०—असम्ययोगं निषिध्य सम्ययोगं विषयै—निद्रां रात्रौ सेवेत न दिवा । रात्रावपि यथाकालं प्रवृत्तिकालान-तिक्रमेण यस्य यस्मिन् रात्रिविभागे निद्रा प्रवर्तते स तस्मिन्नेव सेवेत इत्यर्थः । सात्म्यतः यामद्वययामत्रयादि-सात्म्यानुरोधेन । रात्रावतिष्ठितस्य दिवा स्वप्नं विषयै—प्रातः पूर्वाह्णे स्वप्यात् । अमुक्तवानकृतमोजनः, असात्म्या-द्रात्रिजागरणकालादर्थकालं सात्म्यश्चेद्रात्रिजागरस्तदा प्रात-र्भव स्वप्यात् । अर्द्धमित्यसात्म्यजागरणानितदोषनिवर्तक-निद्रापयति कालोपलक्षणम् । अत एवाह स्वाणादिः—“असुप्तानां तथा रात्रौ तन्मात्रस्वप्नं दिवा ॥” इति । भेदोऽपि—“रात्रौ स्वप्यान्न यामांक्षीस्तात्स्वप्याद्धि-र्दिवा नरः । एतदप्याहुरारोग्यं नात्र दोषोऽस्ति कश्चन ॥” इति ॥ ४९ ॥

शीलयेन्मदनिद्रस्तु क्षीरमद्यरसान्दधि ।
अभ्यंगोद्धर्तनस्नानमृष्यकर्णाक्षितर्पणम् ॥
कांताबाहुलताश्लेषो निर्वृतिः कृतकृत्यता ।
मनोऽनुकूला विषयाः कामं निद्रासुखप्रदाः ॥
ब्रह्मचर्यरतेर्ग्राभ्यसुखनिस्पृहचेतसः ।
निद्रा संतोषवृत्तस्य स्वं कालं नातिवर्तते ५० ॥

स०—यो यो मन्दनिद्रः स क्षीरादीन् शीलयेत् । कांताबाहुलताश्लेषादयो निद्रासुखहेतवः । कांताबाहुल-
ताश्लेषप्रहणमाश्लेषमात्रमेव निद्रासुखहेतुर्नतु ग्राम्यधर्मते-
वेति दर्शनार्थम् । अत एवानंतरमाह । ब्रह्मचर्यरते-
निद्रा स्वं कालं नातिवर्तते इति । ब्रह्मचर्यरतस्याऽप्यु-
नुगतो मैथुनाभिलाषो निद्रां नाशयेदित्याह । ग्राम्य-
सुखे निःस्पृहं चेतो यस्य स तस्य । तथा संतोष-
तृप्तस्य ॥ १० ॥

प०—यो मन्दनिद्रः स क्षीरादीन् शीलयेत् । कांताबाहुलताश्लेषादयो निद्रासुखहेतवः । कांता-
बाहुलताश्लेषप्रहणं श्लेषमात्रमेव सुखहेतुः, न तु
ग्राम्यधर्मसेवेति दर्शनार्थम् । अत एवानन्तरमाह—
“ब्रह्मचर्यरतेनिद्रा स्वं कालं नातिवर्तते ।” इति ।
ब्रह्मचर्यरतस्यानुगतो मैथुनाभिलाषो निद्रां नाशये-
दित्याह—ग्राम्यसुखे निःस्पृहं चेतो यस्य स तस्य
तथा सन्तोषतृप्तस्य ॥ ५० ॥

हे०—अथ सन्त्ययोगहेतुः । स त्रिविधः—जघन्यमध्य-
मोत्तममेवात् । तत्र जघन्यमाह—मंदा मृदा स्वकालान-
भिज्ञा निद्रा यस्य स मंदनिद्रः, रसान्मांसरसान्मूर्द्धतर्पणं
मूर्द्धतैलम्, कर्णतर्पणं कर्णपूर्णम्, अक्षितर्पणं प्रसिद्धम् । मध्य-
ममाह—निवृत्तिः सुखम्, कुतकृत्यता पूर्णमनोरथत्वम्, विषयाः
शब्दादयः, कामं मनोरथत्वम् । उत्तममाह—ब्रह्मचर्यरते-
ब्रह्मचर्यासक्तस्य, ग्राम्यसुखं संमोगस्तत्र निःस्पृहं ततो
निवृत्तं चेतो यस्य, संतोषतृप्तस्य यथाखानुष्ठस्य,
स्वं कालं नातिवर्तते उचितकाले आयातीत्यर्थः ॥ ५० ॥

यदा तु ग्राम्यधर्मेण विना न रतिरपत्यार्थिता वा
तदा तदधिकारार्थमुच्यते—

ग्राम्यधर्मे त्यजेत्क्षीरामनुत्तानां रजस्वलाम् ।
अप्रियामप्रियाचारां दुष्टसंकीर्णमेहनाम् ॥
अतिस्थूलकृशां सूतां गर्भिणीमन्ययोषितम् ।
वर्णिनीमन्ययोषिं च गुरुदेवनृपालयम् ॥
चैत्यश्मशानाऽऽयतनचत्वरंबुचतुष्पथम् ।
पर्वाण्यनंगं दिवसं शिरोहृदयताडनम् ॥
अत्याशितोऽवृत्तिः क्षुद्रान् दुःस्थितांगः पिपासितः
बाह्यो वृद्धोऽन्यवेगार्तस्य ज्ञेयो गी च मैथुनम् ५१

स०—ग्राम्यधर्मे क्षीरामनुत्तानां रजस्वलां स्त्रियं
त्यजेदुत्तानां भजेदित्यर्थः । तथा रजस्वलत्वादियुतां
त्यजेत् । दुष्टं व्याधिमलादिभिः संकीर्णं संकुचनमेहनं
योनिर्यस्यास्ताम् । तथा वर्णिनीं ब्रह्मचारिणीम् ।
अन्ययोनिमजामहिष्यादि च त्यजेत् । गुर्वित्यादि-
धर्मनिवर्तने गुरुदेवनृपालयं त्यजेत् । तथा चैत्यादीन्त्य-
जेत् । तेषु स्त्रियं न संगच्छेदित्यर्थः । क्षीरादीनां
पर्याया दिनचर्यायामुक्ताः । अयतनं चत्वरं निग्रह-
स्थानम् पर्वाणि रविनेत्राद्यादीस्त्यजेत् । तेषु कामं न
सेवेत्तस्यर्थः । तथाऽनंगं अंगं जघनम् नांगमंगमंग-
सदृशं जघनकार्यनिवर्तनयोग्यं-मुखादिकमुच्यते । दाक्षि-
णात्या हि मुखेन कुर्वन्ति तत्प्रतिष्ठते । दिवसं च
त्यजेत् । दिने रते न कुर्वन्तित्यर्थः । मूषवक्षो-
ऽभिधां च त्यजेत् । अस्याशितादयः मृतं त्यजेत् । अन्य-
शितोऽतिभुक्तः । अवृत्तिर्दुःस्थिताः । अन्यवेगार्तः पुरो-
षादिवेगातुरः । ननु क्षुद्रान् भृशेगात् उच्यते ।
ततोऽन्यवेगात् स्वयमेव वाऽन्यधर्मस्य लब्धस्त्वान् किं
क्षुद्रानित्यनेन । सत्यमेतत् । अतिशयाधे त्यजेत् ।
यथा क्षुद्रेगात् स्त्रियं गच्छन्नतिशयेन पीडया वाध्यते
न तथाऽन्यवेगात् इति ॥ ५१ ॥

प०—यदा तु ग्राम्यधर्मेण विना न रतिरपत्या-
र्थिता वा तदा तदधिकारार्थमुच्यते । ग्राम्यधर्मे स्त्रीषु-
सयोगविषयेऽनुत्तानां स्त्रियं त्यजेदुत्तानां भजे-
दित्यर्थः । तथा रजस्वलत्वादियुतां त्यजेत् । दुष्टं-
व्याधिमलादिभिः संकीर्णम्, संकुचनं मेहनं योनि-
र्यस्यास्ताम् । तथा वर्णिनीं—ब्रह्मचारिणीम् । अन्य-
योनिमजामहिष्यादि च त्यजेत् । गुर्वित्यादि ।
ग्राम्यधर्मनिवर्तने सति गुरुदेवनृपालयं त्यजेत् ।
तथा चैत्यादीस्त्यजेत् । तेषु स्त्रियं न संगच्छेदित्य-
र्थः । चैत्यादीनां पर्याया दिनचर्यायामुक्ताः ।
अयतनं—दुष्टानां निग्रहस्थानं च पर्वाणि रवि-
सङ्क्रान्त्यादीस्त्यजेत् । तेषु कामं न सेवेत्तस्यर्थः ।
तथा—अङ्गं जघनं नाङ्गमनङ्गम् । अङ्गसदृशं जघन-
कार्यनिवर्तनयोग्यं मुखेन वाऽदिकमुच्यते । दाक्षि-
णात्या हि मुखेन कुर्वन्ति तत्प्रतिष्ठते । दिवसं
च त्यजेत्—दिने रते न कुर्वन्तित्यर्थः । मूषवक्षो-

ऽभिधानं च त्यजेत् । तथा—अत्याशितादयः सुरतं त्यजेयुः । अत्याशितोऽभिमुक्तः । अश्रुतिर्दुर्मनाः । अन्यवेगार्तः—पुरीषादिवेगादुरः। ननु क्षुद्रान् क्षुद्रेगार्त उच्यते । ततोऽन्यवेगार्त इत्यनेनैवास्मार्थस्य लब्धत्वात् किं क्षुद्रानित्यनेन । सत्यमेतत् । अतिशयार्थं त्वेवम् । तथा क्षुद्रेगार्तः स्त्रियं गच्छन्नतिशयेन पीडया बाध्यते न तथाऽन्यवेगार्त इति । दुःस्थितमङ्गं शरीरं यस्य शब्दादिना व्याधिना वा स दुःस्थिताङ्गः । पिपासितस्तृपितः । बाल आपोऽशान्द्राणां, समेतस्त्वृद्धः । अन्यवेगार्तः—मूत्रपुरीषादिवेगैः पीडितः । रोगो—ज्वरादिव्याधयुपद्रुतोऽसमर्थः मैथुनं त्यजेत्। तथा च सङ्ग्रहः—“न चर्त पोडशादृपात्समेतः परतो न च । आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥ अतिबालो ह्यसम्पूर्णसर्वधातुः स्त्रियं व्रजेत् ॥ उपतप्येत सहसा तडागस्थमिवोदकम् । शुष्कं वृक्षं तथा काष्ठं जन्तुदग्धं विजर्जरम् ॥ स्पृष्टमाशु विशीर्येत तथा वृद्धः स्त्रियो व्रजेत् । प्राप्नोति वेगरोधी च वृद्धमेहाद्रमशर्कराः ।” तिमिरादिगदोत्पत्तिः इति ॥ ५१ ॥

हे०—यथाविधिसम्भोगादामरक्षा । तत्र सम्भोगनिषिद्धानाह—ग्राम्यधर्मं सम्भोगे अनुत्तानत्वादिनिषिद्धां नार्तां त्यजेत् । अभियासनभीष्टम्, अभियाचारात्मनिष्ठाचरणां, दुष्टमेहनां—दोषदृष्टितयोरनिं, संकर्णमेहनां संकुचितयोनियु, अतिस्थलमातिकुशां च । सूताम्—असम्पूर्णाध्यक्षमासप्रसूतिम्, अन्ययोपितां—परयोपितां, वर्णिनीं—ब्रह्मचारिणीम्, अन्ययोनिं—विजातीयात्मजमहिष्यादिं, गुर्वाल्यादींश्च त्यजेत् । चैत्यादयो दिनचर्यायां व्याख्याताः । अभ्युज्जलाशयः, आशयतनं वषस्थानं, पर्वाणि—पुण्यकालाः । अन्नं हस्तमुख्यादि, दिवसमपर्वण्यपि, शिरस्तःडनं हृदयताडनं च स्पृष्टवादिनां, दिनचर्यायां सामान्यतो निषिद्धस्यापि देवाख्यादेः पुनर्निषेधः संभोगे भूयस्त्वख्यापनार्थः । अत्याशितादेः संभोगं निषेधति—अत्याशितः अतिवृत्तः, अश्रुतिः अहृष्टः, क्षुद्रान् क्षुधितः, दुःस्थितानां विषमस्थितगात्रः, पिपासितस्तृपितः, अन्यवेगार्तः शुक्लतरंगवर्णीयः, क्षुत्तुर्गेवगन्धेऽपि पृथग्रहणमल्पयोरपि तथैवनिषेधार्थम् ॥ ५१ ॥

संप्रति ऋतुविशेषे नियुवनं नियमयति—
सर्वतः कामतः कामं तृप्तो वाजीकृतां हिमे ।
व्यहाद्वसंतशरदोः पक्षावनिदाघयोः ॥ ५२ ॥

स०—तृप्तो वाजीकरणैः संजातसंतर्पणः स कामतो यथेच्छया हिमे हेमंततौ शिशिरे च का यथेच्छं सेवेत । वाजीकृतामिति संपदादिस्वात्मिपूत इति कोऽधिकरणे च प्रौढ्येत्यादिनाऽधिकरणैः । अधिकरणवाचिनश्चेति षष्ठी । वसंतं शरदि व्यहात् व्यहमतिक्रम्य मैथुनं निषेवेत । वर्षाग्रीष्मयोः पक्षात् कामं भजेत् ॥ ५२ ॥

प०—सम्प्रति ऋतुविशेषेषु नियुवनं नियम्यते—
तृप्तो—वाजीकरणैः संजातसन्तर्पणः स कामतं यथेच्छया हिमे हेमन्ततौ, शिशिरे च कामं यथेच्छं सेवेत । वाजीकृतामिति संपदादिस्वात्मिपूत इति—“कोऽधिकरणे च प्रौढ्य—” इत्यदिनाऽधिकरणे कः । “अधिकरणवाचिनश्च इति षष्ठी । वसन्ते, शरदि च व्यहात् व्यहमतिक्रम्य मैथुनम् । वर्षाग्रीष्मयोः पक्षात् का भजेत् ॥ ५२ ॥

हे०—ऋतुवशात्संभोगं विधत्ते—हिमे—हेमन्तशिशिरं कामं सम्भोगं कामतः स्वेच्छया । वसन्ते शरदि च द्वाहान् द्वाहमन्तरं कृत्वा, वृद्धिनिदाघयोः—पक्षावपक्षमन् कृत्वा, “सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये” इति पञ्चमी “वाजकृतां तृप्त” इति सर्वत्र सम्बध्यते। वाजीकृतां वाजीकरणाकरणे सुहितार्थानामिति षष्ठी । अये च शिथिरुत्तमवतपेक्षः, हीनबलानां तु उक्तो भेदेन—“ऋतावृत्तौ यथाकमैथुनं तु समाचरेत् । वर्षासु नवरात्रात् दशरात्राच्छ्रवाणि ॥ पञ्चाहाच्छीतसमये सप्ताहाच्छिशिरे तथा पञ्चाद्वसन्ते ग्रीष्मे तु मासि मासि समाचरेत् ॥ निवपश्चिमे मासि मैथुनं न समाचरेत् ” इति ॥ ५२ ॥

अमङ्कमोरुदौर्वल्यबलधातिन्द्रियक्षयः ।
अपर्वमरणं च स्यादन्यथा गच्छतः स्त्रियम् ॥

स०—अन्यथोक्तविधेरन्येन प्रकारेण स्त्रियं गच्छतम्रादयः स्युः । अपर्वण्यकाले मरणममरणम् ॥ ५३ ॥

प०—अन्यथोक्तविधेरन्येन प्रकारेण रिगच्छतो भ्रमादयः स्युः । अपर्वण्यकाले मरणमपर्वमरणम् ॥ ५३ ॥

हे०—उक्तविध्यतिक्रमे दोषमाह—अर्धदीर्घत्वं—सविध-
शैथिल्यं, बलादीनां क्षयः, अपर्वमरणमकालमृत्युः, अन्यथा
लिख्यं गच्छतः—उक्तप्रकारादन्वेन प्रकारेण संभोगं भजतः,
रसायुर्वेदे—“भिषगीतरसमाश्रया लिंगे दाहः प्रजायते ।
काश्यं च सर्वगात्रेषु तथ्यतीकार उच्यते ॥ प्रत्यग्वर्तितं
निबध्यैव लिंगचूषणमावहेत् । क्षरणे तस्य संजाते क्षाप-
येच्छीतलङ्घुना ॥ कोलनिर्यासमादाय पायवेत्तं तशर्करम् ।
शालमलीदूर्वयोर्मूलरसं पायसमादायेत् ” इति ॥ ५३ ॥

स्मृतिमेधायुरारोग्यपुष्टीद्रिययशोबलैः ।

अधिका मंदजरसो भवति स्त्रीषु संयताः ५४ ॥

स०—स्त्रीषु संयताः स्त्रीः सम्यक् सेवमानाः
स्मृत्यादिभिरधिका अल्पजराश्च भवति ॥ ५४ ॥

प०—स्त्रीषु संयताः स्त्रीः सम्यक्सेवमानाः
स्मृत्यादिभिरधिका अल्पजराश्च भवन्ति ।
स्मृतिरितिकान्तस्यार्थस्य स्मरणम् । मेधा प्रज्ञा ।
आयुर्जीवितम् । आरोग्यं—स्वास्थ्यम् । पुष्टिः—
शरीरपोषः । इन्द्रियाणि—चक्षुरादीनि । यशः—
कीर्तिः । बलं—शरीरसामर्थ्यम् । तैरधिका भवन्ति ।
तथा मन्दजरसः—स्वल्पपलितो भवति ॥ ५४ ॥

हे०—विध्याचरणे फलमाह—स्त्रीषु संयुता विधिना स्त्रीः
सेवमानाः स्मृत्यादिभिरधिका मंदजरसश्च भवति ।
इन्द्रियं शुक्रं, मंदजरसश्चरस्थायिवीचनाः ॥ ५४ ॥

ज्ञानानुलेपनहिमानिलखंडस्वाद्य—

शीतांबुदुग्धरसयुषसुराप्रसन्नाः ।

सेवेत चानुशयनं विरतै रतस्य

तस्यैवमाशु वपुषः पुनरोति धाम ॥ ५५ ॥

स०—रसांते यथौचित्येन ज्ञानादीन् सेवेत । खण्ड-
स्वाद्यखंडकृतं कणिकेत्यादि । रसो मांसरसः । चानुशय-
नमिति । अनु पश्चाच्च स्वप्नं सेवेत । तस्यैव ज्ञानादि-
सेविनः शरीरस्य एवमस्मिन्कृते धाम तेजो भूय आग-
च्छति । तस्यैव जौ वसंततिलकं गुरुकद्वयं च । ज्ञानांग-
रागव्यजनंदुपादयूषासवक्षीररसान् रसालाम् । भक्षान्
सिताब्धान् सलिलं सुशीतं सेवेत निद्रां च रतां-
ततांत इति ॥ ५५ ॥

प०—रतस्य सुरतक्रियायां विरतौ अवसाने पुमान्
ज्ञानादिकं सेवेत । अनुलेपनमसुराश्वन्दतादिभिः
सुगन्धद्रव्यैः । हिमानिलः शीतवानतः । खण्डस्वा-
द्याः—भक्षविशेषाः । शीताम्बु—शीतलं तोयम् । रसो
मांसरसः । यूपो—धान्यैः कृतः । प्रसन्ना—सुरामण्डः ।
एतत्सर्वमनु पश्चान् सेवेत । तथानुशयनं सेवेत । तस्य
पुंसः एवं कृते सति वपुषः शरीरधाम शुक्रं बलं तेज
आगच्छति । “स्त्रीसेवगांढ्रि सद्यः स्थान् ह्रीयता
बलिनामपि । एवं त्वयाऽप्यन्ये शोभं तेषां शुक्रं च
धाम च ” इति ॥ ५५ ॥

हे०—संभोगावसानमेवमाह—हिमानिलः—हिमरिमा-
सतः, खण्डस्वाद्यं—शर्कराप्रसृतं द्रव्यम्, शीतांबु—शीतांशुकं,
रसो—मांसरसः, प्रसन्ना—अनृतसुग, सयनं—निद्रा, रतस्य
विरतौ अनु समनंतरमेव सेवेत । एवं कृते तस्य रसाङ्गाने-
जसः वपुषो धाम—शरीरं तेजः, पुनरप्यनु शोभमानं ५५

एतत् पूर्वोक्तं हितहितं सर्वं वैश एव वेति तन्मा-
द्वेषे सवथा शरीरं राज्ञां निवेशयितुं दृश्यमाह—

श्रुतचरितसमृद्धे कर्मदक्षे दयालौ

भिषजि निरनुबंधं देहरां निवेशय ।

भवति विपुलतेजःस्वास्थ्यकीर्तिप्रभावः

स्वकुशलफलभोगी भूमिपालश्चिरायुः ॥ ५६ ॥

स०—भिषजि शरीररक्षणं निरनुबंधं निर्विकल्प-
माधाय बहुकालमात्मीयश्रेष्ठफलभोगवान् तथा तेजश्च
स्वास्थ्यं च कीर्तिश्च प्रभावश्च एवं विपुला विस्ती-
र्णास्तेजःस्वास्थ्यकीर्तिप्रभावा यच्च स एवंविधः ।
कीदृशे भिषजि । श्रुतं शास्त्रावबोधः । चरितमाचारः ।
ताभ्यां समृद्धे संपूर्णे । तथा क्रियाचतुरे । तथा कुपालौ ।
वसुमुनिविरतिश्चेन्मालिनी नौ मयी यः ॥ ५६ ॥

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामश्रांगहृदयटीकायां
सर्वांगसुंदराख्यायामनपानरक्षाध्यायः सप्तमः ॥ ७ ॥

प०—भूमिपालो राजा भिषजि वैद्ये श्रुतचरित-
समृद्धे बोधशीलसंपन्ने, कर्मदक्षे, चिकित्साकुशले,
दयालौ, अनुकम्पायुक्ते, निरनुबन्धम्—अनुबन्धविम-
ह्रूपा प्रतिज्ञा चिकित्सा या नां निवार्य,
निरनुबन्धम् देहरां शरीरपालनं निवेशय दत्त्वा
सुविपुलतेजःस्वास्थ्यकीर्तिप्रभावः स्थान् । तथा

कुशलफलभोगी च स्यात् । चिराय विपुलावका-
शाय । चिरायेति चतुर्थ्यन्तप्रतिपादको निपातो
दीर्घकालं व्याचष्टे । तेजश्च स्वास्थ्यं च कीर्तिश्च
प्रभावश्च ते विपुला यस्य स तथाविधः । तत्र तेज-
स्त्विदं, स्वास्थ्यं शरीरपटुता । कीर्तिर्यशः । प्रभावः-
ऐश्वर्यम् । विभव इत्येकोऽर्थः । एते विपुलाः
समृद्धा विस्तीर्णा यस्य स तथाविधः । राजा स्वं
च तत् कुशलं शोभनं पुण्यतमं कर्म श्रेयोरूपं,
तस्य फलमैश्वर्यादिद्योगात् सुखोपयोगात् सद्यो
भुङ्क्ते । स्वकुशलफलभोगी चिराय भवतीति
भद्रम् ॥ ५६ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायामष्टाङ्ग-
हृदयटीकायां सूत्रस्थाने अन्नर-
क्षाध्यायः सप्तमः ॥७॥

हे०—अध्यायार्थमुपसंहरति श्रुतेति । उक्तप्रकारान्न-
क्षादरेण देहरक्षां भिषजि निवेद्य भूमिपालश्चिरायुर्भवाति ।
कीदृशे भिषजि—श्रुतचरितसमृद्धे शास्त्रशास्त्रोक्तानुष्ठानसं-
पन्ने, कर्मदक्षे-उपकारकुशले, दयालौ-कारणिके, निरनु-
वन्धे—निःशङ्के, तेजः—कांतिः, स्वास्थ्यमारोग्यं, कीर्तिर्यशः,
प्रभावः प्रतापः । स्वकुशलफलभोगी—स्वोपाजितपुण्यफलो-
पभोगक्षमः, चिरायुर्दीर्घायुः । संपहे तु—“मनःशरीर-
स्थितिमात्रमेव सेवेद्वयवर्षं नच तत्परः स्यात् । विशुद्ध-
हृद्यो रहसि तत्कामस्तरुणः पुमान् ॥ समस्थितांगः सुरभि-
सुक्तमृचादिरव्ययः । नाऽनाशितो नात्यशितो ब्रह्माणं
तर्पितरुयहम् ॥ नारीं नारीगुणैर्गुणं सहपूर्वगुणं व्रजेत् ।
दृष्टयामुराजः शुक्राणां क्षयं येद्वाश्रयान् गदान् ॥ बायोः
कोपमयमं च गूढः प्राप्नोत्यतोऽन्वथा । उत्तानो वेगरोधी
च वृद्धिमेहामवाकर्तारः ॥ तिमिरादिगदोपचिर्मुद्गाद्याह-
नान्द्रुह्यम् । न चात्राङ्कं पोडशाश्वात्सप्तमतेः परतो न च ॥
आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संभोगे गन्तुमर्हति ।
अतिबालो त्यसंपुण्यसर्वधातुः स्त्रियो व्रजन् ॥ उपतप्येत
सहस्रा तडागमिव काजलम् । शुष्कं रुद्धं यथा काष्ठं
जंतुजगत् विजजरम् ॥ स्पृष्टमाशु विशीर्येत तथा वृद्धः
स्त्रियं व्रजन् । कायस्य तेजः परमं हि शुक्रमाहारखाराद-
पि सारभूतम् ॥ जितामना तत्परिरक्षणीयं ततो वपुः—संत-
तिरयुदार । अपरमौ भेदभेदावस्तदावसुखसंज्ञका ॥
सुखोदकेषु सञ्जेत देहस्यैतदलं हितम् । प्रज्ञापराधोऽस-

१ अत्र “कर्तुमर्हति” इति खपुस्तके ।

२ अत्र “वृद्धां स्त्रियम्” इति युक्तः पाठः ।

स्मार्थसंयोगः कालवैकृतम् ॥ हितेऽपि रतमाहारे योजय-
त्स्मार्थैर्नरम् । नापथ्यसेविनं सद्यः प्रवाधते तदा मलाः ॥
प्रकोपं प्रतिनिघ्नति निम्नैर्दूष्यादिमिर्यथा । नच सर्वापचा-
रोऽपि सर्वदा सर्वदोषकृत् ॥ नहि सर्वाण्यप्यस्यानि तुल्य-
दोषाणि नैव च । सर्वे तुल्यबला दोषान् सर्वाणि वपुषि
च ॥ व्याधिक्षमत्वे शक्तानि यतोऽपथ्यं तदेव तु ।
गच्छत्यपथ्यतमतां तुल्यदूष्यादिवर्द्धितम् ॥ त एव च पुन-
र्दोषा हेतुभिर्वर्द्धिताः । मिथो विरुद्धा बलिनो
दीर्घकालानुवर्तिनः ॥ सर्वे समं प्रकुपिताः प्राप्याल्पमपि
कारणम् । प्राणायतनमाश्रित्य गंभीराः सर्वमार्गाः ।
देहे हितोचिते ते स्पृशिरादप्याशुकारिणः ॥ अहितान्यपि
चात्थेयामभ्यासादुपशेरते । दोषाश्चैवां क्षयं यांति कर्म-
वातात्पादिभिः ।” अथ बह्वनामेकरोगोत्पत्तिः
“ भिन्नाहारवयःसात्म्यप्रकृतीनां समं भवेत् । एकं
विकृतवाय्वादियुगपत्सेवनान्नददः ॥ वातादीनां तु विकृति-
विकृताद्रहुच्चारतः । भौमांतरिक्षदिव्येभ्य उपतात्स्यश्च
जायते ॥ संभवः पुनरेतेषां कर्मणः साधुदायिकात्
दुष्टो बायुरभिष्यंदी स्तिमितोऽसुषुण्णशीतलः ॥ कुंडलं
भैरवरवः पुरुषोऽनातवो बली । अग्नोऽप्यव्याहृतगति
पांशुवायुष्यानिवतः ॥ रसवर्णादिविकृतमपकांतविहंग
मम् । निहितप्रभवं तोयमुपक्षीणजलेक्षयम् ॥ मक्षिका
मूषिकव्यालवहूस्पादप्रदूषितः । देशोऽप्यथास्रबहुलो नष्ट
धर्ममहौषधिः ॥ कालश्च विपरीतानि हर्मान्निर्गो यथा
यथम् । एते दुष्परिहारवादाहितयोक्तरोत्तरम् ॥ तेषामानि
यतं कर्म तस्मिन् काले सुदाराणे । कर्म पञ्चविधं तेषां
योष्यं तद्वद्रसायनम् ॥ शस्यते देहवृत्तिश्च भेषजैः पूर्वं
सुकृतैः । ब्रह्मचर्यं दयादानं सदाचाररतिः शमः
सदसंस्कथा पूजा देवर्षीणां जितामनाम् । देशानामपि
पसानां साधूनां च निषेचणम् ॥ दैवव्यापश्रवं चेष्टं क
जीवितरक्षणम् ॥ हेमन्ताद्विपु कुर्वति स्वं स्वं चाकालिषं
प्यपि ॥ विधिं तच्छीलनं यस्माच्छीतादिर्द्वन्द्वकारितम्
कृतुचर्या हि शीतोष्णवृद्धिदोषप्रतिक्रिया ॥ अतएव
चर्यायां हेमंतादिरेव समे ” अथाकालमृत्युः
“ सर्वप्राणयुतां नित्यमायुर्धुकिमेषते । दैवे पुरुषक
च सितां शस्य बलवलम् ॥ अन्यजन्मकृतं कर्म है
पौरुषमैहिकम् । विद्यासे कर्मणी वेधा श्रेष्ठमध्यावत्सतः
तयोक्तदारयोर्धुकिर्दिवस्य सुसुलस्य च । नियतस्याष्ट
हृद्विपरीतस्य चावरा ॥ मध्यामध्यस्य मिश्रस्य संक
शृणु चापरम् । दैवं पुरुषकारेण कुर्वन् क्षुपहन्त्यते ॥ ६

दैवेन बलिना पौषं कर्म दुर्बलम् । दृष्ट्वा यदेके मन्यन्ते
नियतं मानमायुषः ॥ कर्म किञ्चित्कालिकाले विपाकनि-
यतं भवत् । किञ्चित्कालनियतं प्रत्ययैः प्रतिबोध्यते ॥
एवं च द्विविधो मृत्युः कालाकालविभेदतः । उपदिष्ट-
स्ततश्चैव हिताहिताविधिक्रमः ॥ एकोत्तरं मृत्युशतं ब्रुवते
वेदश्चादिनः । तथैकः कालस्तुक्तः शेषास्वागतवः
स्मृताः ॥ श्वेनाजिरादियोगेन भ्रातृव्यस्य तथा च तैः ।
दैर्घ्यश्रवसलोमार्थैरिहितस्वात्मनो वधः ॥ आयुष्कामस्य
तत्प्राप्तिस्तत्रेष्टयामित्रविंदया । सर्वस्मादेव चात्मानं गोपाये-
दीदृशी स्मृतिः ॥ तथा मरणमुद्दिष्टं सीगतानां चतुर्विधम् ।
विप्रमापरिहारेण जायतेऽनियतायुषाम् ॥ ध्रुवं रोगित्व-
भग्न्येषां मृत्युरेव च पर्वणि । अकाण्डे शङ्कघाताद्यैः प्रत्यक्षो
मृत्युस्तन्यथा ॥ उद्ध्रातचण्डमातंगतुर्गादिसमागमम् ।
अरातिदुष्टघातादिः साहसाहितभोजनम् ॥ घर्जयेदिति न
ब्रूयुर्मुनयो दिव्यचक्षुषः । दैवव्यपाश्रवादार्श्व रसायनविधिं
विना ॥ न वासेऽपि यथाकाममायुषः स्थितिमाननुयुः ।
अहिंसिहगजादिभ्यो विदुषां न भयं भवेत् । मिथ्याप्रा-
कारदुर्गाणि मिथ्यामारणरक्षणम् । आयुष्कामस्य मिथ्यैव
परदारविजर्जनम् ॥ मंत्रदेवतबाहूता नाचक्षीरन्महाहयः ।
विषसुप्तमनुद्वस्य भावामावी तदायुषः । संन्यासरोहिणीका-
दिवस्तस्य सहसा भवेत् । उपेक्षया न मरणं जीवितं वा
चिकित्सया ॥ प्रत्यहं नुसहस्रस्य युद्धेऽन्योन्यमभिग्नतः ।
साधुब्रुतस्य वा तुल्या न भवेदायुषः स्थितिः ॥ नाधुदैर्दि-
पभिद्राया नौषधैरार्तमश्नित्वै । उपक्रमैरभवेदकालमरणं
यदि ॥ घटानामामपक्वानां पालनापरिपालनैः । चिराल्प-
कालवर्तित्वं चित्रस्थानां विदृश्यते ॥ इत्यत्यंतप्रसिद्धेऽपि
सिद्धे सर्वगमैरपि । दृष्टेऽप्यकालमरणे विचिकित्सेत् कथं
पुनः ॥ गुणवद्विपगादीनां संभवे संभवेचु यः । मृत्युस्तं
कालजं प्राहुरितरं तद्विपर्यये ॥ यथा रथो बाह्यमाणां
न्यायेन क्रमशः क्षयम् । यायादात्मवतामायुस्तथान्येषां
विपर्ययः ॥ शुचितैलदशो दीपः कीटवाताद्यपीडितः ।
दीपिमान्वर्तते सम्यक् यथैव ज्वेदसंघयात् ॥ स एवातो
यथा च स्याद्विपरोतो विपर्यये । हिताहितोपचारेण तथैव
पुत्रो ध्रुवम् ॥ सर्वमभ्यस्तविरत्येव शरीरं पालयेद्यतः ।
तदभावे हि भावानां सर्वाभावः शरीरिणाम् ॥ नगरी नग-
रस्येव रथस्येव रथी सदा । स्वघारीरस्य मेधावी कृत्येष्व-
वहितो भवेत् ॥ आहारकल्पनाहेतुर्न स्वभावादीन् विशेषतः ।
समीक्ष्य हितमश्रीयाद्देहो साहारसंभवः ॥ भीलज्जायंत्रगालो-

१ अत्र “ मृत्युरेव त्वपर्वणि ” इति खपुस्तके ।

भर्षणशोकवशगतः । न जातु धारयेद्देशांस्तदि सर्वापदां
पदम् ॥ हितमभ्यस्तयतः पुंसो नाकाले कालर्द्धयुषा । संजा-
यते परामर्शो बलोत्साहेन्द्रियायुषम् ॥ अहितानि च
संत्यज्य दीपमप्याप्नुयादादि । तथा यानुष्यमायानि माधु-
नामात्मयानिति ॥ यच्च रोगममुत्थानं न शक्यमिह केन-
चित् । परिहर्तुं न तस्याप्य शोचितव्यं मनीषिणा ॥ हिता-
हारविहाराणां सदाचारनिषेवणाम् । लोकत्रयव्यपेक्षणां
जीवितं ह्यमृतायते ॥ गुणग्रांथ्यनुत्वे वश्यः कुर्यानां ह्य-
स्तयः । मृदो जीवत्यनथाय दुर्गतिं परिरुहन् ॥ विदु-
पातःशरीरस्थान् नित्यं संनिहितानरिन् । जित्वा यज्जगदि-
वज्यानि चिरं जीवितुमिच्छता ॥ तदप्येव कातयंने वा
तस्मात्कर्मांशुभोदयम् । स्मरन्नावेयचक्रमो न धीमान् कर्तु-
मर्हति ” इति ॥ ५६ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामयुर्वेदरसायने अन्नरक्षाप्रकरणं
सामन्येन निरूपितम् ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ८.

अन्नरक्षाध्यायानन्तरं मात्राशितीयो युक्तः । यतो विधा-
दिभ्यो रक्षितमन्नपानं हीनमात्राभ्यवहृतं जीवितोपधा-
ताय संपद्यते । मात्राभ्यवहृतं प्राणिनां प्राणाय-
अथातो मात्राशितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

स०—अधेत्यानन्तर्यं यथा । अथाऽतो धर्म-
जिज्ञासेति वेदाध्ययनादनन्तरं धर्मो जिज्ञासितव्य
इत्यर्थः । अतः इति प्रस्तुताभिसंबन्धे । अशन-
मशितम् । भावे निष्ठा । मात्रायाऽशितं तस्मै हितो
मात्राशितीयः । शेषं पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ १ ॥

प०—अधेत्यानन्तर्यं । अत इति प्रस्तुताभिसम्ब-
न्धादन्नरक्षाध्यायादनन्तरं मात्राशितयस्यारम्भः ।
यतो गुणवद्व्यपन्नं पानं विपाचनुपट्टतं हीनमात्रम-
भ्यवहृतं जीवितघाताय । तेष्व सम्यक्मात्राभ्यव-
हृतं प्राणिनां प्राणा एव । मात्रा परिमाणम् , अश्न-
नमशितं, मात्रायाऽशितं मात्राशितम् । तस्मै हितो
यो मात्राशितीयः । तं व्याख्यास्यामः । यथावन्मा-
त्रोपदेशान्मात्राशितीयः ॥ १ ॥

हे०—मात्राशितोयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-
शेति । यतः पूर्वंऽध्याये आहारी वर्णितस्तत्र तत्र च
क्ष्यते । इत्युक्तम् । स चासाधारणो यथास्वं
क्तव्यः । असाधारणार्थमयमध्यायः । मात्राशब्देन
भ्यमयोगो लक्ष्यते स चासम्ययोगस्य त्यागान्त-
र्गतिः । स पुनः सप्तधा—संकीर्णानाम्, विरुद्धाशा-
म्, अमात्राशानम्, अजीर्णानाम्, समशानम्, अध्य-
नम्, विषमाशानं चेति । तत्र निषिद्धानां गृहे निषि-
त्वां सृष्टं निषिद्धं चान्नं यत्र भुज्यते तत्संकीर्णानाम्,
अशुभस्रग्गणकीर्णगणिकापाणिकानाम् इत्याद्युक्तम् ।
विरुद्धाशानम्—अहिताशानम्, तच्च विरुद्धमप्याहारमित्यु-
क्तम् । अमात्राशानादीन्व्योच्यन्ते । मात्रावदपि यत्र
नीयति तदजीर्णानाम् । समशानादीन्वैव लक्षयि-
यति ॥ १ ॥

मात्रांशी सर्वकालं स्थान्मात्रा ह्यग्नेः प्रवर्तिका ।
मात्रां द्रव्याण्यपेक्षते गुरुण्यपि लघूण्यपि ॥ २ ॥

१ द्वितीयमिह शास्त्रप्रयोजनं यदातुरव्याधिहरणं,
अथस्वास्थ्यरक्षणं च । यदाह—“ स्वस्थानुरपरायणम् ”
इति । तेनोत्पन्नव्याधिप्रतीकाद्वाराऽऽतुररक्षणं भेषजचतुष्कम-
भिधाय स्वस्थचतुष्कोऽभिधातव्यः । तत्राऽपि स्वास्थ्यपरि-
पालनहेतुषु मात्रावदन्नं प्रधानम् । यदा—प्राणिनां पुन-
र्मूलमाहारो बलवर्णौजसां च । तच्चैह “ मात्रावदन्नं विधी-
यते ” इत्यादौ मात्राशितोय एवाभिधीयते । मात्राशितम-
धिकृत्य कृतोऽध्यायो मात्राशितोयः । यद्यपि “ मात्रांशी ”
इति पदमनुभूयते तथापि “ मात्राशितोयः ” इति संग्रहणेन
कठोच्चारणभेदादर्थपरपठ्यायशब्दनेयं संज्ञा कृता । यथा “स
वेगान्धारणीया ” इत्यादिका संज्ञा । मात्रां मात्रावदन्नमशितुं
भोक्तुं शीलं यस्यासौ मात्रांशी । यदि वा मात्रायाऽशितुं भोक्तुं
शीलं यस्य स तथोक्तः । तत्रेह मात्राऽनपातिपरिमाणम् ।
अंशिरयमिहा विशेषेण स्वाद्यप्रादलेष्टपेयानामभ्यवहारे वर्तते ।
तेन मात्राशितोयादित्युक्तं स्वाद्यलेष्टपेयानां मात्राभ्यवहणं नोप-
निमि यन्नोच्यते, तन्निरस्तं स्यात् । दृष्टव्यामसिः खाद्याभ्य-
वहारे यथा दशमूलहरीतक्यां “ एकान्ततः प्राद्व ततश्च
क्षोद्याच्छक्तिर्निहन्ति भयच्छे प्रहृद्धम् । ” तथा “ क्षीरांशी तं
प्रयोजयेदिति ” इत्यादिवर्णनं अशिरयं सर्वाभ्यवहारे
वर्तते, येनैतद्विवर्णं सामान्यैव कृतम् । आहारमात्रा पुन-
रिति न पुनरशितमात्रा पुनरिति । मात्रां व्याकरोति—आहा-
रेत्यादि । अत्रैवमुक्तं मध्यमं वाऽपेक्षोक्तं मत्वाप्या वा
मात्रा स्यादित्यभिप्रेत्यपेक्षिणी । पुनःशब्दो भेषजादिमात्रां
व्याख्यामात्रां च व्यावर्तयितुम् । तेन न सर्वमात्राऽभिप्रेत्य-
पेक्षिणी । यतो भेषजमात्रा व्याप्यतुल्यता पेक्षिणी वक्तव्या,
व्याप्यमात्रस्य तु दोषक्षयमिच्छाद्युपादानमाद्युत्पादार्पेक्षिणी-

स० सर्वकालं स्वस्थ आतुरो वा मात्रांशी स्यात्

—व्यवस्थापयितव्या । यदि वा पुनःशब्दः पौनपुन्ये, तेनाहा-
रमात्रा पुनः पुनरभिवलमपेक्षत एतदुक्तं स्यात् । यत एकस्मि-
न्पुरुषे एकदा याऽभिवलेन व्यवस्थापिता मात्रा सा न सर्वकालं
स्यात् यत्र ऋतुभेदेन वयोभेदेन च तस्यैवाग्निः कदाचिद्विद्धो
भवति यथा—हेमन्ते यौवने च । कदाचिन्मन्दो भवति यथा
वर्षसु वार्षिक्ये च । तेनाभिवलभेदान्मात्राप्येकरूपा न स्यात्
किन्तु तत्कालमवमात्रिवलमपेक्ष्य पुनः पुनर्मात्रापि भिद्यत
इति । अभिवलपेक्षयमेव विवृणोति—यावद्दीप्तिरिति । याव-
दिति यावत्परिमाणम् । हिशब्दो हेतौ । अस्तेति भोजनतुः ।
अशनं चतुर्विधमपि भोज्यम् । अशितं भुक्तं प्रकृतं वाता-
दीनां रतादीनां च साम्यावस्थाम् । अनुपहृत्य विकारमकृत्यै-
वत्यर्थः । यथाकालमिति निशांशे । तावदिति पूर्वप्रमाणव-
च्छिन्नशमनं प्रत्यवसृजति । द्वितीयम् “ अस्य ” इति ग्रहण-
मन्वत्र प्रतिषेधार्थम् । तेन यत्स्यैव यावत्मात्रा निर्विकारा,
तस्यैव सा सन्तव्या, नान्येषाम् । प्रतिपुरुषमभिवलस्य भिन्न-
त्वात् । यद्यपि चैकस्मिन्नपि पुरुषे कालादिभेदेनाभिवलभेदो
भवति, तथाप्येकपुरुष एकमात्रावयवाभ्यं कियन्तमपि कालं
तस्यैव मात्रया अभिवलभेदेदेवमात्रे सति व्यवहारो भवत्येव ।
मात्राप्रमाणं मात्रेयता, मात्राप्रमाणवत्त्वेन चैह मात्राप्रमाण-
वदिति बोद्धव्यम् । अन्वयात् तावच्छब्देनावच्छिन्नशानवाचिना
मात्राप्रमाणशब्दस्य गुणवाचिनः सामानाधिकरण्यं न स्यात् ।
ननु प्रकृतमनुपहरेति न कर्तव्यं विशेषणं, नद्याहारो यो यथा-
कालं जरां वाति स मात्रावदपादिकारं करोति । करोति तु
द्रव्यस्वभावसंस्कारादिवेदात् । यथा—मन्दकलकुचदयो यथा
कालं जरां गच्छन्तोऽपि दोषजनका भवन्त्येव । न ताव-
तापि तत्र मात्रा दुष्यति, यथा वक्ष्यति त्रिविकुक्षये—“न
च केवलं मात्रावत्त्वादेवाहारफलसौष्टवमावत् शक्यं, प्रक-
त्यादीनामशानमाहारविधिविशेषाद्यतनानांभिन्नफलत्वात्” इति ।
नैव, द्विविधा हि मात्रा रसिमानो वक्ष्यता, सर्वप्रकरणा
परिग्रहरूपा च । तत्र समुदितस्याहारस्य परिमाणं सर्वग्रह-
मधुराम्लादीनामाहारवयवानां प्रत्येकं मात्रया ग्रहणं परि-
ग्रहः । तेन यथाहारसमुदायपरिमाणं समुचितमेव गृह्यते,
आहारावयवानां तु मधुरादीनां स्वभावहितानामप्यथोक्तमा-
नं स्यात्, तत्राहारावयव—मात्रावैषम्याद्वातुवैषम्यं भवत्येव,
अथवाकालं जरागमनं च स्यात् । तदुक्तं प्रकृतमनुपहरेति
विशेषणम् । अन्ये तु व्याख्यानयन्ति । “ अस्य ” इति,
“ असनम् ” इति, “ अशितम् ” इति च पदत्रयं प्रकरणदेव
लभ्यते । तत्पुनः कियते विशेषप्रतिपादनार्थम् । तेन
“ अस्य ” इत्यनेन परोक्षोक्तो कालाऽपि कियते “ अशनम् ”
इत्यनेन च प्रत्यक्षमशनं प्रकृतिकणसंयोगदेशकालादिरुक्तम् ।
उच्यते “ अशितम् ” इत्यनेन च यथाविधि भोजनमुच्यते ।
तदेवं सर्वगुणसंपन्न आहारो मात्राशतुच्यते ॥

परिमिताशी भवेत् । कुतो हेतोः हि यस्मान्मात्राऽग्नेः प्रवर्तिका स्वव्यापारे अग्निप्रवृत्तिश्च देहस्थितिहेतुः । तथा चोक्तम् । अग्निमूलं बलं पुंसां बलमूलं हि जीवितमिति । तस्मान्मात्रायाः प्राधान्यम् । यस्माच्च कारणान्मात्रायाः प्राधान्यं ततो मात्रां द्रव्याण्यपेक्षन्ते गुरुण्यपि लघूनि च । तत्र गुरुणि पिष्टक्षीरद्राक्षाक्षोडेक्षु-माषान्पुमांसादीनि । लघूनि दिव्योदकरक्तशालिषष्टिकमुद्गलावकापिजलैरणशशशंकरादीनि ॥ २ ॥

प०—मात्राशी परिमिताशी नरः सर्वकालं स्वस्थोऽव्यातुरो वा स्यात् । यस्मान्मात्रा चोपयुक्ताऽग्नेः प्रवर्तिका स्वव्यापारे पचनक्रियायाम् । तेन मात्राशी मात्राखादी, मात्रापायी, मात्रालेहीति द्रष्टव्यम् । मात्राया लक्षणमाचार्येणोक्तमेव । मात्रा पुनरग्निबलाहारद्रव्याद्रव्यापेक्षिणी कुक्षेरतिपीडनमाहारेण । हृदयस्यासंरोधः । पार्श्वयोरेपि पाटवम् । अनतिगौरवमुदरस्य । घ्रीणनभिन्निद्रायाणाम् । क्षुत्पिपासोपरतिः । स्थानाशनशयनगमनोच्छ्वासप्रश्वासक्रियासु सुखेन प्रवृत्तिः । सुखेन परिणमनं बलवर्णोपचयश्चेति मात्रालक्षणम् । इतश्च मात्रायाः प्राधान्यम् । यान्यपि लघूनि द्रव्याणि अथवा गुरुणि-क्षीरेक्षुब्रीहिमाषान्पुमांसादीनि । लघूनि-दिव्योदकरक्तशालिषष्टिकमुद्गललावादीनि तान्युभयरूपाण्यपि मात्राप्रमाणमपेक्षन्ते । तदर्धानानि तानि भवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

हे०—तत्र मात्रां विधत्ते—मात्रामश्रातीति मात्राशी । यद्यपि मात्राविशिष्टाचानस्त्वेव कर्मेत्वम्, तथापि प्राधान्यार्थे मात्रायाः कर्मेत्वव्यपदेशः । किमर्थं मात्राशी स्यात्, हि यस्मान्मात्रा अग्नेः प्रवर्तिका पचन्तमाग्निं प्रवर्तयति पाचयतीत्यर्थः । ननु द्रव्याण्यग्निमिधनत्वात्पचयति न मात्रैवत्यत आह—मात्रां द्रव्याण्यपेक्षन्ते । ननु गुरुणि द्रव्याणि दुर्जरत्वान्मात्रामपेक्षन्ताम्, न पुनलघूनीत्यत आह—गुरुण्यपि लघूण्यपि ॥ २ ॥

तत्र गुरुणां का मात्रा का लघूनामित्याह—

गुरुणामर्धसौहित्यं लघूनां नातितृप्तता ।
मात्राप्रमाणं निर्दिष्टं सुखं यावद्विजयीयति ॥३॥

स०—गुरुणां द्रव्याणामर्धसौहित्यमर्धतृप्तिः लघूनां नातितृप्तता नातितृप्तिः किं तर्हि सौहित्यमात्रम् ।

एतन्मात्राप्रमाणं निर्दिष्टम् । मात्रा इत्वा मव्या वृद्धी च तस्याः प्रमाणम् । तत्र प्रमाणं मानम् । एवं चात्र मात्राशब्दस्यापौनद्वयस्य । हि यावत् परिमाणमन्य-वद्धतं सुखमविकृतिं कृत्वा परिणमति । एतद्विपर्ययेण हीनमात्रं भोजनं वर्ज्यं दोषदर्शनात् ॥ ३ ॥

प०—ननु किं सौहित्येन यावदेतानि द्रव्याणि लघूनि गुरुणि नाभ्यवहार्याणि तुल्यरूपतया कृप्याहारगुणानमित्यात्रान्येन, अहोमन्विन गुरुण्यन्यप्रमाणानि लघून्त्यस्य प्रमाणान्यस्य सर्वज्ञाना-विदमाह—गुरुणां गुरुद्रव्याणामर्धसौहित्यमर्धतृप्तिः । लघूनां द्रव्याणां नातितृप्तिः, किं तर्हि सौहित्यं सुहितं तृप्तिरुच्यते । यस्मादुनिलानलगुणबहुलानि लघूनि तुल्यगुणत्वादग्निसन्धुक्षकाणि । अविधिताना चोपयुक्तानि स्वल्पदोषाणि । गुरुणि-पुनः प्रतिबन्ध-सोमसलिलबहुलानि । अन्यसामान्यादङ्गैः प्रतिपक्ष-त्वादग्निमान्द्यकराणि । मात्रायाः परिमाणं मात्राप-रिमाणम्, मात्रापरिमाणं मात्रापरिच्छेदः । तावन्परिमाणं यावद्भ्यवद्धतं सुखमविकृतिं कृत्वा जीर्यति जरां गच्छति । एवं मात्राप्रमाणं निर्दिष्टम् ॥ ३ ॥

हे०—ननु गुरुमिलंनुमिषां तृप्तिरित्युच्यते न तेषां विशेषः इत्यत आह—गुरुणामित्यादि । यावताऽऽहार-राशिनो तृप्तिरुच्यते तावताऽहं सुखत इत्यदिसौहित्यं तावन्मात्रमेव नातितृप्तता । नन्वेवं केन्मात्राया अव्यव-स्थितत्वं न प्राप्नोतीत्यत आह—मात्रेत्यादि । मात्रा-प्रमाणं मात्रालक्षणं यावत्सुखं जीर्यति तावन्मात्राशब्दवा-च्यमित्यर्थः । उक्तं च खारणादिना—“यद्भ्यवद्धतं सम्यक् यथाकालं जरां व्रजेत् । प्रकृत्यविकृतिं कृत्वा तन्मात्रालक्षणं विदुः ।” इति तस्मादुक्तमामर्धसौहित्यं सुखं जीर्यति, लघूनां नातितृप्ततेति नाव्यवस्था ॥ ३ ॥

यथा चाह—

भोजनं हीनमात्रं तु न बलोपचयौजसे ।
सर्वेषां वातरोगाणां हेतुतां च प्रपद्यते ॥ ४ ॥

स०—हीनमात्रं पुनरशनं न बलाय नोपचयाय न चौजसे । सर्वेषां वातरोगाणां कारणतां याति ॥ ४ ॥

प०—भोजनमशनं हीनमात्रं स्वल्पप्रमाणं मुक्तं न बलाय, नोपचयाय नाप्यौजसे भवति । यथा सर्वेषां

वातरोगाणां मारुतानामाभ्यानां नखभेदाद्यानाम-
घ्नीवेवातरोगाणां हेतुतां कारणतां प्रतिपद्यते गच्छ-
तत्स्थिरः ॥ ४ ॥

हे०—अथ अमात्राशये दोषाः । तत्र द्विविधम्—
हीनमात्रमतिमात्रं च । तत्र हीनमात्रदोषानाह—बलं शक्तिः,
उपचयः पुष्टिः, ओजः कान्तिः ॥ ४ ॥

अतिमात्रं पुनः सर्वानाशु दोषान् प्रकोपयेत् ५

स०—अतिमात्रं त्वशनं त्रीनपि दोषान् शीघ्रमेव
प्रकोपयति ॥ ५ ॥

प०—अतिमात्रं प्रभूतं भुक्तमशनं सर्वान् त्रीन्
दोषान्, आशु शीघ्रं प्रकोपयेत् ॥ ५ ॥

हे०—अतिमात्रजान्दोषानाह—अथ प्रसंगादतिमात्रा-
कुपितानां दोषजानां रोगाणां निदानचिकित्सिते कथयति ।
तत्र विद्युच्चिकालसकयोः संप्राप्तिमाह—संपीड्यमानाः संतो
युगपत्कोपिताः स्रोतोरोधात्परस्परसंघट्टनेन त्रयोऽप्येकदैव
कोपं नीताः ॥ ५ ॥

कुपिताश्च त्रयो दोषा अलसकालं विद्युच्चिकालं
वा व्याप्तिं यथा कुर्वति तथा दर्शयति—

पीड्यमाना हि वाताद्या युगपत्तेन कोपिताः ।

आमेनात्रेन दुष्टेन तदेवाविश्य कुर्वते ॥

विष्टंभयतोऽलसकं च्यावयंतो विमूचिकाम् ।

अधरोत्तरमार्गाभ्यां सहसैवाजितात्मनः ॥ ६ ॥

स०—तेनापकेनाहारेण दुष्टेन वाताद्या हि यस्मा-
त्पीड्यमाना विवध्यमाना रुद्धमार्गत्वादत एव युगप-
देककालं सर्व एव कोपितास्तदेव दुष्टमन्नमाविश्याऽलसकं
कुर्वते । किं कुर्वतः । विष्टंभयतस्तदेव दुष्टमन्नं स्रोतःसु
रंधानाः तथाऽधरोत्तरमार्गाभ्यां सहसैवानुचिते देशे
काले च्यावयंत ऊर्ध्वमधश्च निष्कर्षयंतः । अजिता-
त्मनोऽसंयतचेतसः मनुजस्य विभूचिकां कुर्वते ॥ ६ ॥

प०—तेनामेनात्रेनातिभुक्तेन दुष्टेन सत्वा, वाताद्या
वातपित्तकफाख्यः पीड्यमानाः कोपिता रुद्धमा-
र्गत्वाद्युगपदेककालं ते कुपिता विष्टंभयन्तः विष्ट-
म्भं कुर्वन्तः, स्रोतांसी रुन्धाना अलसकमलसाख्यं
व्याप्तिं कुर्वते । किं कृत्वा, तदेवाममन्नमावि-
श्याविश्य तेन सह सम्भूय तथा तदेव दुष्टमन्नमा-

विश्य च्यावयन्तः, ऊर्ध्वमधश्च निष्कर्षयन्तः ‘अध-
रोत्तरमार्गाभ्यां ग्रन्थ्यावयन्तः अन्नमलादिकं बहि-
प्रेरयन्तो विमूचिकां कुर्वते । तस्याजितात्मनः
अशनलुप्तस्य लोलुपस्यासंयतचेतस इति यावत्प्राया-
द्वचनं चात्र—प्रायः प्रज्ञापराधेन रोगग्रामश्च जायते
नृणामशनलुब्धानां विशेषेण विमूचिकाः ॥ “त-
श्चलभ्रमानाहकम्पस्तम्भादयोऽनिलात् । पित्ताज्ज-
रातिसारान्तर्दीहतूट्प्रलयादयः ॥” आनाह उदात्तपूर-
कम्पो वेपथुः । स्तम्भोऽङ्गस्य स्तब्धता । ज्व-
वक्ष्यमाणः । अतिसारो विट्प्रवृत्तिः
अम्बोऽम्बोद्गारः । दाहोऽग्निदग्धवत्
तूट् पिपासा पानादिष्वभिलाषः । प्रलयो मोहश्च
प्रवेशः । छर्दिवैमनम् । अङ्गगुरुता शरीरगौरवम-
वाचः सङ्को वाक्सङ्को वाचोऽप्रवृत्तिः । घ्रीव-
श्लेष्मानिरसनम् । अलसकस्य विमूचिकायाश्चान्न-
धिरूपतया लक्षणमुक्तं संग्रहे ॥ ६ ॥

हे०—केन तेनातिमात्रेणात्रेन । अतिमात्रत्वादेवां
पाककालातिक्रमेऽप्यपकेन, अत एव दुष्टेन विकृतेन त-
वाविश्य तथाविधमेवात्रमग्निधिया एवैवंभूतास्तदन्नं विष्टंभ-
न्तोऽलसकं कुर्वते, च्यावयंतः पुनर्विमूचिकां काम्यां च्य-
यंतः अधउत्तरमार्गाभ्याम्, सहसैव वेगेन, अजितात्म-
णमन्नलोलुपस्यैवालसकाद्युत्पत्तिरिति ज्ञापनार्थम् । उक्तं
सुश्रुतेन—“ न तां परिमिताहारा लभन्ते विदि-
गमाः । मृदास्तामजितात्मानो लभन्ते कल्वयाद्याः ।
इति ॥ ६ ॥

एतदेव सविस्तरमाह—

प्रयाति नोर्ध्वं नाधस्तादाहारो न च पच्यते
आमाशयेऽलसीभूतस्तेन सोऽलसकः स्मृतः ॥

स०—ऊर्ध्वं मुखेनाहारो न प्रयाति न चाप-
द्गुदेन प्रयाति न चाहारः पच्यते आमाशये नामि-
नांतरं जंतोरामाशय इति स्मृतस्तस्मिन्नलसी-
इवालसीभूतः । यथाऽकर्मशीलः पुरुषोऽलस इत्यु-
क्तं तथाऽयमाहारोऽलसीभूतस्तिष्ठति तेन हेतुना
रोगोऽलसकः स्मृतः ॥ ७ ॥

हे०—प्रयातीत्यलसकं निर्वर्ति—यस्मादस्मिन् व्या-
वाहारः आमाशयेऽलसीभूतस्तस्मादसावलस्यतीत्यत-
कः । अलसत्वं निष्क्रियत्वम्, तदेव प्रयातीत्यादिना स्-
कृतम् ॥ ७ ॥

विद्युच्चिकायास्तु निर्वचनमाह—

विविधैर्वेदनोद्गैर्वाद्यादिभृशकोपतः ।

सूचीभिरिव गात्राणि विध्यतीति विमूर्चिका ८

स०—वाय्वादीनां त्रयाणामत्यन्तप्रकोपानानाप्रकारै-
र्वेदनोद्गैर्वाद्यादिभृशकोपतः । पीडोत्पादैर्यस्माद्गात्राणि सूचीभिरिव विध्यति
तस्माद्विद्युच्चिकेत्युच्यते । विविधानां विकाराणां सूचिका
विद्युच्चिका विद्युच्चिकेत्युच्यते ॥ ८ ॥

हे०—विद्युच्चिकां निर्वक्ति—विद्युच्चिकानुल्यत्वाद्बिस्-
चिका तदेव विविधैरित्यादिना स्पष्टीकृतम् ॥ ८ ॥

तत्र शूलभ्रमाऽनाहंकपस्तंभादयोऽनिलात् ।

पिताज्ज्वरातिसारांतर्दहत्प्रलयादयः ॥ ९ ॥

कफाच्छर्द्यगुरुतावाक्संगृहीतनादयः ॥ १०

स०—वातादधिकाच्छूलादयो भवन्ति । आदिशब्दे-
नांगोद्घेष्टनमुखशोषादिपरिग्रहः । पितादृक्काज्ज्वराद्याः
स्युः । प्रलयो मूर्छाप्रायः । आदिशब्देन मदादिप-
रिग्रहः ॥ कफादधिकाच्छर्द्यादयो भवन्ति । आदि-
शब्देन क्षवध्वादीनां ग्रहणम् ॥ ९ ॥ १० ॥

हे०—विद्युच्चिकालक्षणमाह—तत्रेति । विद्युच्चिकायामनिला-
च्छूलादयो भवन्ति । पितात् ज्वरादयः कफाच्छर्द्यादयः । अंत-
र्दहः कोष्ठदाहः, प्रलयो मूर्छा, अंगग्रहणं सर्वांगे गौरवार्थम्,
वाक्संगो वाक्स्खलनम्, ग्रीवने श्लेष्मनिरसनम्, अनिलादि-
ग्रहणमनिलादिकृतसमस्तविकारप्राप्त्यर्थम्, अत एवादि-
शब्दः प्रयुक्तः । शूलादिग्रहणं तु मन्दबुद्धिप्रबोधनार्थम् ।
एतेन वैविध्यशंका व्यपस्ता । सुश्रुतोऽपि मूर्छादीन् भेदा-
नाह—“मूर्छातिसारौ वमयुः पिपासा शूलभ्रमोद्घेष्टनजंभ-
दाहाः । वैवर्ण्यकं वी हृदये रजा च भवन्ति तस्यां
क्षिरसः प्रमेदः” इति ॥ ९ ॥ १० ॥

विशेषाद्दुर्बलस्याऽल्पवह्नेर्गवधारिणः ।

पीडितं मारुतेनान्नं श्लेष्मणा रुद्धमेतरा ॥

अलसं क्षोभितं दोषैः शल्यत्वेनैव संस्थितम् ।

शूलादीन्कुरुते तीव्रांश्छर्द्यतीसारवर्जितान् ॥

सोऽलसः ॥ ११ ॥

१ सूचधातोरक्षोपदेशत्वात् प्रत्यप्रसङ्गः । विद्युच्चिकेति पाठ-
स्तु क्लिय एव ।

स०—दुर्बलत्वादियुक्तस्य यस्मात्तेन विशेषादनं
पीडितमेतराऽऽमाशयमध्य एव श्लेष्मणा रुद्धमलसीभूतं
तथा दोषैः क्षोभितमाकुलितमत एवाऽतिपीडाका-
रित्वाच्छल्यरूपत एव स्थितं तीव्रान् दुःसहान्
शूलादीन् छर्द्यादिवर्जितान् कुरुते । छर्द्यतीसाराम्यां
विद्युच्चिकोक्ता । सोऽलससंज्ञो रोगः । दुर्बलो बलु-
पचितधातुः स न कदाचिदाहारं सोढुं शक्तः ।
अरुपाग्नेश्वाहारं सम्पङ्गनं जतिरिति । यतो वेगधारण-
शीलस्य प्रतिहतो वायुविमर्गः पित्तकफावपि विमर्-
गमौ कुरुत श्येतद्विशेषेण निर्देशः ॥ ११ ॥

प०—विशेषादित्यर्थं दुर्बलस्य पुंसस्तथाऽल्पवह्नेर्म-
न्दाग्नेरवह्मणो वेगधारिणो वातमूत्रपुरीषवेगरो-
धनशीलस्यान्नं मारुतेन वायुना पीडितं तथा श्लेष्म-
णान्तरा मध्ये पीडितं, विबद्धसत्त्वाद्बहिर्मुखी-
भवेत् । अप्रवृत्तिः वर्चसः सम्पाद्य दोषैरलसं कृत्वा
क्षोभितमाकुलीकृतं, दुष्टशल्यत्वेनैव संस्थितं बहु-
विधशूलदाहाङ्गुजादिदुःखसामान्यकरणान् तद्-
शूलादीन् यथोक्तान् वातागुन्नावान्, तीव्रान् सो-
दुमशक्तान्, छर्द्यतीसाराभ्यां वर्जितान् अलसी-
भूतं कुरुते स व्याधिरलस इति भण्यते ॥ ११ ॥

हे०—अलसकलक्षणमाह—यत्रान्नं छर्द्यतीसारवर्जितान्
शूलादीन् विद्युच्चिकोक्तान् कुरुते स व्याधिरलसकः ।
कीदृशमन्नं मारुतेन पीडितम्, अलससंचारेण वायुना आ-
क्रांतम्, आक्रान्तत्वात्पूर्वमधो वा अन्नगच्छदेवातरा मध्य
एव वा श्लेष्मणा रुद्धं निषिद्धनिर्ममम् अत एवालसं निष्क-
यतां गतं ततो दोषैर्वातपित्तकफैः क्षोभितं संचालितम्,
अत एव शल्यत्वेनैव संस्थितं शल्यमिव बाधमानम् । किं सर्व-
पामविशेषेण नेत्याह—विशेषादादित्यादि । दुर्बलत्वादिशि-
ष्टविशेषणानामित्यर्थः ॥ ११ ॥

दंडकालसकं लिलक्षयिषुराह—

अत्यर्थदुष्टास्तु दोषा दुष्टमवद्वक्षाः ।

यांतस्तिर्यक्तुं सर्वा दंडवस्तंभयति चेत् ॥

दंडकालसकं नाम तं त्यजेदाशुकारिणम् ॥ १२ ॥

स०—अतिशयेन दुष्टा दोषास्तथा दुष्टमेन बद्धानि
पूर्णानि खानि स्रोतांसि यैस्ते दुष्टमवद्वक्षाः । तथा
तिथिमगच्छतः तनुं सर्वां शरीरं सकलं दंडवद्यदि

प्राप्तिं प्रसारणाकुञ्चनरहितं कुर्वति तदा दंडकाल-
ो नाम रोगो भवति । तं दंडकालसकं त्यजेन्नोप-
त् । यत आशुकारिणामाशु शीघ्रं स्वकर्म मारणं
तीत्याशुकरि । क्षिप्रं हंतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

प०—दोषा अत्यर्थं दुष्टा अतिमात्रं गताः, दुष्टा-
द्वखाः प्रदुष्टामबद्धखाः वातादयस्तित्यक् यान्तो
ऽन्तः, कदाचित्तनुं शरीरमस्य दण्डवत् लगुड-
स्तम्भयन्ति स्तब्धं तनुं कुर्वन्ति चेद्यादि तदा दण्ड-
ऋसकं नामानं व्याधिसाशुकारिणं शीघ्रकारिण-
ायं त्यजेत् परिहरेत् । शीघ्रं करोतीति शीघ्रका-
शीघ्रं व्यापादयति स एवमुच्यते ॥ १२ ॥

हे०—दंडकालसकं लक्षयति—यत्रालसके दोषाः सर्वा
दंडवत्स्तम्भयन्ति, तमलसकं दंडकालसकसंज्ञम् आशु-
रणं त्यजेत् । कीदृशा दोषाः । अत्यर्थं दुष्टा अतिमा-
न्शीलेन अतिदुष्टा, दुष्टामबद्धखाः चिरं संचयात् दुष्टे-
न कारणभूतेन बद्धानि पुरितानि खानि क्षोतानि
यैस्ते तथा तिर्यग्गच्छन्तः मार्गावरोधास्त्रिर्यङ्मार्गेण
रन्तः ॥ १२ ॥

संप्रत्यमविषं निर्दिशति—

रुद्धाध्यशनाजीर्णशीलिनो विषलक्षणम् ।
मदोषं महाघोरं वर्जयेद्विषसंज्ञकम् ॥
वरूपाशुकारित्वाद्दिरुद्धोपक्रमत्वतः ॥ १३ ॥

१०—विरुद्धं प्रागुक्तं विरुद्धमपीत्यादिना । विद्यादध्यश-
नेत्यादिनाऽध्यशनम् । अजीर्णं च त्रिविधं वक्ष्यति ।
नि शीलितुं शीलं यस्य तस्य पुंसो य आमदोषो
ऋक्षणलालादिलक्षणमुक्तो महाघोरोऽतिकष्टो विषा-
ो यो भवति तं न चिकित्सेत् । कुतः । विषरूपत्वा-
शुकारित्वाद्दिरुद्धोपक्रमत्वाच्च । विषसदृशस्वरूपत्वा-
च्च शीतोपक्रमो युक्त आमे चोष्णोपक्रमो युक्त इति
रुद्धोपक्रमत्वम् ॥ १३ ॥

प०—आमे उष्णा क्रिया कार्या, विषे सा तु
रुद्धयते । शीतसाध्यत्वाद्विषस्य । विषे तु शीता
ध्या हिता, सा त्वामे विरुद्धा आमस्योष्णक्रिया-
नसाध्यत्वात् । तस्मान्महाघोरं प्रलय-
रित्वात् ॥ १३ ॥

हे०—आमविषं लक्षयति—विरुद्धाशनादिशीलिनः
पुरुषस्थोत्पन्नमामदोषमजीर्णसंज्ञं व्याधिं वर्जयेत् । विरुद्धं
पयोमत्स्यादि, अध्यशनं वक्ष्यमाणम् । अजीर्णमजीर्णाशनं
कीदृशमामदोषं विषलक्षणं देहव्यापिविषलक्षणम्, महाघोरं
ताम्रपाडाकरम्, विषसंज्ञं विषाख्यम्, आमोपपदाच्चेवं सञ्ज्ञा ।
उक्तं च चरकेण,—“विरुद्धाध्यशनाजीर्णशनशीलिनः
पुनरामदोषमामविषमाचक्षते” इति । कुतो वर्जयेत् विष-
रूपाशुकारित्वाद्विषरूपत्वाच्छीघ्रकारित्वाच्च । ननु विषमपि
साध्यं दृष्टम्, तत्कुतोऽस्य विषरूपत्वादसाध्यत्वमित्याह—
विरुद्धोपक्रमत्वतः हेतुविपरीतव्याधिविपरीतयोर्विरोधात् ।
हेतुवैत्रांसंश्रवस्तत्तन्निश्चयः उपचारः व्याधिविषरूपस्तत्र
सौम्य उपचार इति विरोधः ॥ १३ ॥

अलसकोपक्रमं निर्दिदिक्षुरिदमाह—

अथाऽमलसीभूतं साध्यं त्वरितमुल्लिखेत् ।
पीत्वा सोप्रापटुफलं वार्युष्णं योजयेत्ततः ॥
स्वेदनं फलवार्तिं च मलवातानुलोमनीम् ।
नाम्यमानानि चांगानि भृशं स्विन्नानि वेष्टयेत् ॥

स०—अथेत्यान्तर्ये । पूर्वोक्तं साध्यासाध्यमवग-
म्याऽन्तरमामं साध्यमदुष्टं संतं त्वरितं द्रागातुर उल्लि-
खेदुद्गमेदित्यर्थः । किंविषमामम् । अलसीभूतम् । अल-
सलक्षणतामगतमुल्लिखेदित्याह । पीत्येयादि । वचाल-
वणमदनफलयुक्तं जलमुष्णं पीत्वा वमेदित्यर्थः । ततो-
ऽन्तरं स्वेदनं योजयेत् । तथा । विपाच्य मूत्राम्लमधूनि
दंतीपिंडीतकृष्णाविडधूमकुष्ठैः । वार्तिं करांगुष्ठनिम-
घृताक्तां गुदे रुजानाहरीं विद्याद्यादित्यादि फलवार्तिं च
मलवातानुलोमनीं योजयेत् । तत्रामदोषं दोषवशादं-
गानि च नाम्यमानानि संकोच्यमानानि संत्यत्यर्थं स्वि-
न्नानि वज्रादिना वेष्टयेत् ॥ १४ ॥

प०—अथात्तिमङ्गले । अलसकादीनां महाव्यधिकत्वात्
यदा साध्यत्वं साध्यत्वेन निर्दिष्टम् । अलसीभूतं
त्वरितं शीघ्रमेवोल्लिखेत् । किं कृत्वा । वार्युष्णं
पीत्वा । तच्च सोप्रापटुफलम् । उष्मा वचा । पटु
विडलवणम् । फलं मदनफलम् । एभिः समेतमुष्णो-
दकं पीत्वा वमेत् । ततो वमनानन्तरमस्यालसका-
दित्य स्वेदनं यथायोगं स्वेदाध्यायोक्तं योजयेत् । तथा-
फलवार्तिं मदनफलाङ्गारधूमलवणगोमूत्रादिभिः कृतां,

पथेन प्रत्युत दोषं करोतीति सूचनार्थमपि चेति
तम् ॥ १६ ॥

प०-अजीर्णां नौषधं पिबेदित्यक्षरयोजना । अजी-
रमस्यास्तीत्यजीर्णां अपरिणताहारः, स तीव्रातिरिपि-
त्यर्थं शूलवानापि, शूलघ्नमौषधं हिङ्गु-त्रिकटु-
ादिकं न पिबेत् । यत आमसन्धोऽनलः आमदो-
दुर्बलोऽग्निः, स आसदोषमौषधमाहारजान् पचुं
लं न समर्थो न शक्त इति यावत् । एवं दोषोपधा-
नानां विप्रभो व्यापद्विशेष आतुरं विस्मृत्यलस-
ति सहसा झटित्यौषधं प्रयुक्तं निहन्त्यादति-
तयेन्मारयेत् ॥ १६ ॥

हे०-आमदोषिणः शमनमौषधं निषेधति-अपिशब्द
प्रथमश्च संबध्यते । तीव्रातिरिपि किंपुनर्मदातिरतिर्वा ।
लक्ष्ममपि किंपुनर्दीपनपाचनादिकं, कुतः यत आमेन
लो मंदीभूतोऽग्निर्दादीनं पचुं नालं न समर्थः ।
ष आम्राजक्षोभितः कफादिः । औषधं-तत्रिवृत्त्यर्थं
युक्तं पाचनादि, अशनं तदेतुभूतमाभासम् । न
हेत्वमौषधादधीनवातिरनर्थवातिरपीत्याह-निहन्त्यादि-
यादि । एतेषां दोषादीनां व्यापत्तिः-पाकामावज-
नेतसंक्षीमः, आतुरं सहसा हन्यात् । अपिचेति प्रत्यु-
तार्थं । रोगशमनार्थमौषधं-रोगं न शमयति, प्रत्युत वर्धय-
तित्यर्थः ॥ १६ ॥

कदौषधं युंजीतेत्याह-

नीर्णाशने तु भैषज्यं युंज्यात् स्तब्धगुरुदरे ।
दोषशेषस्य पाकार्थमग्नेः संधुक्षणाय च ॥ १७ ॥

स०-जीर्णशने यस्य तस्मिन्नौषधं युंज्याद्वैद्यः ।
नीदृशि । स्तब्धमचलं गुरुदरं कोष्ठो यस्य तस्मिन् ।
केमर्थमौषधं युंज्यादित्याह । दोषेत्यादि गतार्थम् ॥ १७ ॥

प०-जीर्णशने स्तब्धगुरुदरे स्तिमितगुरुकोष्ठे,
दोषशेषमौषधं दोषशेषपचनार्थं, वह्नेः सन्धुक्षणार्थं
च युंज्यात् ॥ १७ ॥

हे०-अवस्थाविशेषे औषधं विधत्ते-आमदोषिणो
रदाजीर्णहारत्वं तदा दीपनपाचनमौषधं देयम् । संभिदे-
तु-“सद्यः सम्यग्विशुद्धस्य शाम्यति तदुपद्रवाः । शूले
नेरन्नकोष्ठोऽग्निः कोष्णामिश्चूणितः पिबेत् ॥ हिंमुति-
वेद्याव्योपसौच्यलवचामयाः । अयवा पिप्पलीमूलं त्रिवृता-
रासैन्धवम् । छंटीरनुक्लीरलवणमिप्लमरिचानि च ।

पाठाम्लवेतसक्षारयवानीपौष्कराणि च ॥ द्विरत्तरं हिंमुषचा-
मिक्कुसुमचिकित्ताक्षारविडान्जनीदम् । शूलेद्वानाह
विशुचिकार्थाहद्रोगगुल्मोर्द्धसमीरणम् । मुस्ता-
जमोदपूतकिचवाशुष्णमिधान्यकैः । सवालकशटीवित्तैः

क्वाथं तृप्त्युत्तमं पिबेत् ॥ रास्नाकटुफलप्लवङ्गमावृहतीद-
वजोगकैः । गुग्गुलुतिविषाकुष्ठपत्रव्याघ्रनखांशुदैः । कुप्यञ्चु-
ष्कैः समूषमौ लपोद्वर्तनभूपनम् । सद्गानद्वयुदरमभ्रपिष्टैः
प्रलेपयेत् ॥ दाहहैमवतीकुष्ठशताह्वहिङ्गुसैषवैः । यवचूर्णश्च
सक्षारतकैः कोष्ठार्तिजित्परम् ॥ योजयेत्सैषवातैश्च वर्ति-
र्विष्णुचूर्णमग्ने । दिक्षारजीर्णपिण्याककुष्ठारचक्रचित्रकैः ॥
सद्युक्तसैषवैरतैलं पक्वमम्यंजने हितम् । सुच्छर्दितविरिक्तारय
गात्रायामे सुदारणे ॥ भस्मलतकमधूच्छिद्रजीर्णपिण्याक-

नारगैः । घृततैलं पचेत्सालैस्तच्च खल्लिप्रमुत्तमम् ॥
त्वक्पत्ररास्नागुरुहिमकुष्ठेरम्भ्रपिष्टैः सवचाशताह्वैः । उद्र-
तेनं खल्लिविस्त्विकाशं तैलं विपकं च तदर्थकारि ॥ यः
स्यावदतीघ्ननखोऽयसंशुद्धवर्धितोऽतगतताम्रनेत्रः । क्षामः
स्वरः स्रस्तसमस्तसंभिर्यायात्रोऽसौ पुनरिगमाय ॥ व्योषं
करंजस्य फलं हरिद्रां मूलं समागम्य च मातुङ्गयाः ।

छायाविशुष्कागुटिकाः कृतास्ता हन्त्यर्षिद्वी नयनान्जनेन ॥
शिरीषनकाह्मणिज्जबीजं श्रायंस्वयमाग्रीफलानि वर्तिः ।
वस्तस्य मूत्रेण विद्वच्छक्राग्नी प्रलेपधूमज्जननस्यजैगैः ॥
यामैश्चतुर्भिर्द्वान्यां च भोज्यमैषव्ययोः समे । पाकोऽसौ यु-
क्तयोः प्राक् तु तीक्ष्णे मदे पुनश्चिरात् ॥ सभक्तमौषधं
तस्मान्मदमेरवचारयेत् । पूर्वाह्णे भोजनं सातम्यं लघुदीपन-

वृंहणम् ॥ प्रातराशौ खजीर्णेऽपि सायमाशौ न दुष्यति ।
अजीर्णे सायमाशौ तु प्रातराशौ हि दुष्यति ॥ दिवा
प्रबुध्यतेऽर्केण हृदयं पुंडरीकवत् । तस्मिन्विबुधे कोतांसि
स्कटत्वं याति सर्वथाः ॥ व्यायामाच्च विहारोच्च विशित्तवाच
चेतसः । न ह्रैदस्पृच्छति दिवा तेनास्य धातवः ॥

अह्निशेषमसिक्तमन्यत्वेन न दुष्यति । अविदग्धे-
ष्विव पयः स्वप्नसंमिश्रितं पयः ॥ रात्रौ तु हृदये
म्लाने संवृतेष्वन्येष्वपि । परिक्षिप्तं याति कोष्ठे संवृते देहधा-
तवः ॥ ह्निशेषमन्यदपेक्षेनोत्प्रासितं प्रदुष्यति । विद-
ग्धेष्वेन पयःस्वन्यत्ययस्ततोऽपि वार्धितम् ॥ नैशे तस्मादजीर्णेऽपे

नान्यदुंजीत भोजनम् । उद्गारशुद्धिरसाहो वेगोरसमो
ययोचितः ॥ लघुता सुविपाता च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ।
प्रायः प्रशपराधेन रोगग्रामः प्रजायते ॥ नृणामग्रान्छ-
ध्वानां विशेषेण विद्वच्छिका । दोषोपलीनं यदि लीनमांभं
पित्तोत्पन्नं स्याद्वृणुयान्न वक्षिम् । आयेत दुष्टा तु ततो
बुधुक्षा सा मंदबुद्धीन्विषवर्शति ॥ इति ॥ १७ ॥

कादृशमौषधं योजयमित्याह—

शांतिरामविकाराणां भवति स्वपतर्पणात् ।
त्रिविधं त्रिविधं दोषे तस्मीक्ष्य प्रयोजयेत् १८ ।

स०—तुरधारणे । यस्मादपतर्पणादेवामजातानां विकाराणामालस्यजाड्याक्रिमांधादीनां शांतिरुपशमो भवति तस्मादपतर्पणं योजयेत् । वक्ष्यति हि । मेहाम-
दोषातिस्निग्धेत्यारभ्य यावद्वल्लघेनित्यमिति । तस्माद-
पतर्पणं समीक्ष्य देशकालान्यादीन् पर्यालोच्य त्रिप्र-
कारं त्रिप्रकारे दोषे वैद्यः प्रयोजयेत् ॥ १८ ॥

प०—आमदोषजनितव्याधीनामालस्यजाड्याक्रि-
मान्धादीनां शान्तिरुपशमोऽपतर्पणाद्धनपाचनव-
मनविरेचनरूपाद्भवति जायते । तत्पुनरपतर्पणं
त्रिविधं त्रिप्रकारं, लङ्घनपाचनवमनविरेचनं च
त्रिविधे दोषेऽल्पमध्यभूयसि समीक्ष्यवमनेन प्रका-
रेण मूर्धादिविभागेन दोषान् परीक्ष्य योजयेत् १८ ॥

हे०—उक्तातुक्तामदोषसंग्रहार्थं सामान्यचिकित्सांमाह—
आमविकाराणां सर्वेषामजीर्णाज्वानां व्याधीनाम् अपतर्प-
णाल्लघनात् अपतर्पणं विभजति—समीक्ष्य वलादिकं सन्ध-
ग्भावा विभागं स्पष्टीकरोति ॥ १८ ॥

संप्रयतेदेव यथायोगमाह—

तत्राऽल्पे लघनं पथ्यं मध्ये लघनपाचनम् ॥
प्रभूते शोथनं तद्धि मूलादुन्मूलयेन्मलान् १९ ॥

स०—तत्र तेषु त्रिषु मध्येऽल्पे दोषे लघनमुपवा-
साख्यं पथ्यम् । तेन हनलानिलवृद्धाऽल्पो दोषः शीघ्रं
संशोष्य जीयते । मध्ये दोषे लघनं पाचनं च पथ्यम् ।
अग्निः पचति तस्य पचतो ये विबन्धादयो भवेति
तानिषिष्य पाठवमादधानं पचेति प्रयुक्तं इव तत्
पाच्यतीति पाचनमुच्यते । हेतुमण्जितात्पचेर्बाहुल-
कात्कर्तारं ल्युट् । यदुपयुक्तमनपानौषधमपकानां
सामानां धातूनां पाचने समर्थं तत् पाचनमित्यर्थः ।
प्रभूते शोथनं पथ्यम् । शोथनं तु कायाद्वहिर्दोषा-
नीत्यति । वक्ष्यति हि । यदीरयेद्बहिर्दोषान्पचधा
शोथनं तु तदित्यादि । कुतः । प्रभूत आमदोषे
शोथनं हितमित्याह । तद्वित्यादि । हि यस्मात्तच्छो-

थनं मूलान्मलानाशयेत् । संग्रहेऽप्युक्तम् । बहुदोषाणां
पुनर्दोषावसेचनमेव कार्यं नह्यस्त्राविते पृथ्वलोदकादौ
शास्त्रादिपुष्टिर्भवतीति ॥ १९ ॥

प०—तत्रेति । तस्मिन्निविधे दोषे लङ्घनमप-
तर्पणमल्पे दोषे पथ्यं हितम् । तेन हनलानिल-
वृद्धया वातातपरीतो वाल्पसलिलाशयोऽग्रा दोषः
शोषमापद्यते । मध्ये मध्यवले दोषे लङ्घनमुप-
वासास्तथा पाचनं वचाप्रतिविपादिपथ्यं ताभ्यां
मध्यवलो दोषो वातातपाभ्यां पांशुभस्मावकिरगै-
रिव चानतिसमान् सलिलाशयो मध्यदोषः प्रशो-
षमापद्यते । प्रभूते बहुदोषे प्रबले शोथनं दोषाव-
सेचनं वमनविरेचनादिरूपमपतर्पणं पथ्यम् । तद्धि
यस्माद्गमनादिशोथनं—मलान् कफपित्तशक्नुमृशादी-
नुन्मूलयति छिनत्ति । नह्यविस्त्राविते पृथ्वलो-
दकादौ शास्त्रादिषु पुष्टिर्भवति । तस्मात्सन्तर्पणनि-
मित्तानां नानारोपणतर्पणास्थिशान्तिरपतर्पणनि-
मित्तान्तरेण सन्तर्पणमिति ॥ १९ ॥

हे०—लघनमत्रोपवासाः, लघनपाचनम्, उपवासयुक्तं
पाचनौषधपानं, प्रभूते बहुतरं वमनादि, हि यस्मात्तच्छो-
थनं, मलान्मूलादुन्मूलयेदिति समूलानुच्छिन्नात् मले बलमूलं
च विकारे प्रभूतत्वम् ॥ १९ ॥

एवमन्यानापि व्याधीन् स्वनिदानविपर्ययात् ।
चिकित्सेदनुबंधे तु सति हेतुविपर्ययम् ॥
त्यक्त्वा यथायथं वैद्यो युज्याद्वाधाधिपर्ययम् २०

स०—यथा संतर्पणोत्थ आमदोषो निदानविपर्यया-
च्चिकित्स्यत एवमन्यानापि ज्वरादीन् विकारान् स्वनि-
दानविपर्ययाच्चिकित्सेत् । संतर्पणोत्थोऽपतर्पणेन शी-
तोत्थ उष्णेनेत्यादि । यदि त्वेवमुपक्रममाणो व्याधिरनु-
बध्यते तेनोपशमं न गच्छेत् ततो हेतुविपर्ययं त्यक्त्वा
व्याधिपर्ययं युज्यात् । किंभूतम् । यथायथं यथा-
स्य ज्वरादिव्याधेर्मैष्यं वक्ष्यमाणं तत्प्रयुज्यतेत्यर्थः ।
यथा मुस्तापर्पटकं ज्वरे रजनी प्रमेह इति ॥ २० ॥

प०—तथा निदानविपरीतौषधेन चिकित्सेदुप-
क्रमेत् । स्वं च तन्निदानं च स्वनिदानम् । यथा-
यथमुत्पत्तिकारणम् । तस्य विपर्ययो वैपरीत्यं
यथा सन्तर्पणोच्छेद्यव्याधौ विपर्ययोऽपतर्पणम् अप-

तर्पणोद्वे व्याधौ विपर्ययः सन्तर्पणम् । तथा-
गुरुस्निग्धशीतादिजे व्याधौ लघुरूक्षोष्णादिजे हेतु-
विपरीतं गुरुस्निग्धशीतादिक्रियमाणेऽपि हेतुविप-
र्यये होपस्य बलवद्बुद्धाधेरनुबन्धे स्थिरत्वे सति
हेतुविपर्ययं निदानविपरीतमौषधं त्यक्त्वाऽपास्य
यथायथं यथायोग्यं व्याधिविपरीतमौषधं कुर्यात्
प्रयोजयेत् । यथा मुस्तापर्वटकं ज्वरे यवागवः । प्रमेहे
रजनीयवाग्ने चेत । रक्तपित्ते चोर्ध्वगे विरेचनम-
धोगे वमनम् । तथा व्याधिविपरीतौ द्वौ मूल-
गोपकमौ पञ्च कर्माणि सधूमधूपाञ्जनादीनि ।
तथा विप्लावनीपनाह्लादीनि । यथा पित्तत्वे मुस्ता-
पर्वटयोः, पित्तज्वरोपशमे शक्तता न तथाऽन्य-
श्लेष्म पित्तकृते व्याधौ । यथा हरिद्रायां मेहः ।
श्लेष्मकरत्वेऽपि प्रमेहनिवारणे शक्तता न तथान्य-
रिम्न मेहश्लेष्मप्रभवे व्याधौ । एतच्चोत्तरतन्त्रा-
वसाने विस्तरेण वक्ष्यत्याचार्यः ॥ २० ॥

हे०-तुल्यन्यायत्वप्रसंगादन्वेषामपि व्याधीनां चिकि-
त्सामाह-एवमामविकारवत् अन्यान् ध्वरादीन् यथा-
आमविकाराः संतर्पणैः कृतास्तद्विपरीतेनापतर्पणेन
चिकित्स्यते तथा अन्येऽपि स्वनिदानविपर्ययाधि-
कित्स्याः । आमविकाराणामन्येषां च स्वनिदानविप-
र्ययादनुपशमे चिकित्सामाह-यदि तु हेतुविपर्यये क्रिय-
माणेऽन्यनुबन्धो निवर्तनं व्याधेः तदा हेतुविपर्ययं त्यक्त्वा
व्याधिविपर्ययं वैपक्ष्यं यथायथं युज्यात् । हेतुविपरीतादि-
स्वरूपमुक्तं संग्रहे ॥ २० ॥

न च हेतुव्याधिविपर्यययोरेव चिकित्सायामुपयोग
इति दर्शयन्नाह-

तदर्थकारि वा पके दोषे त्विच्छे च पावके ।
हितमभ्यञ्जनस्नेहपानवस्स्यादि युक्तितः ॥ २१ ॥

स०-तन्निदानव्याधिविपर्ययासाध्यमर्थं रोगोप-
शमलक्षणं कर्तुं शीलं यस्य तत्तदर्थकारि तद्वा युज्यात् ।
यथा मदात्यये मद्यपानमत्तिसारे विरेचनमिति । वाशब्दः
समुच्चयार्थ इति विविधमौषधं निर्दिश्याऽऽमचिकित्सा-
मेवावुत्तरन्नाह । पके दोषे निरामे दीप्ते पावके च
निरामवे दीप्ताश्लिवे च समचित्तमेव हितमभ्यञ्जनादि-
कम् युक्तितो मात्रया यथाऽस्त्रिदादि न भव-
तीति ॥ २१ ॥

प०-तथा मुस्तापर्वटविधिविपर्ययार्थं कर्तुं शीलम्
तदर्थकारि । तयोर्निदानविपरीतव्याधिविपरीतये
रविपरीतं हेतुव्याधिविपर्ययार्थं करोति । तत्र
छदिपि वमनमत्तिसारे विरेचनम् । मदात्य-
मद्यपानम् । तुच्छदग्धेऽग्निप्रतापने शान्तिकं पं
ष्टिकं वा । एतच्च सङ्ग्रहे तुविस्तरमुक्तम्-“उभ-
यार्थकारि पुनर्द्वैवव्यपाश्रयमौषधम् । यथा छ-
छदिः । अत्तिसारेऽनुलोमनम् । मदात्यये मद्यप-
नम् । तुच्छदग्धेऽग्निप्रतपनम् । पित्तेऽन्तर्गृहे विम-
र्गतो वा स्वेदः, कट्वम्ललवणतीक्ष्णोष्णाभ्यवहारः
बहिः प्रवर्तनाय स्वमार्गोपादानाय च । श्लेष्मा
चान्तर्गृहे सव्ये बहिः शीतोपचारस्तत्पीडितस्योप-
गोऽन्तःप्रवेशेन कफविमलनाय” इति । ए-
विधं ह्यविपरीतमेव सद्भेजं हेतुव्याधिविपरी-
मर्थं करोति । तस्य विसृष्टिकालसकार्यस्य वि-
क्तावदोषस्य पक्वे निरामे, दोषे सति लङ्घनार्ता
भिरुपक्रमैः तथा बद्धे पावके दीप्ते चाग्नौ स-
हितमभ्यञ्जनस्नेहपानवस्स्यादियुक्त्या विधिवद्
कालादीनालोच्य, आदिग्रहणाद्भ्रसयन्त्रवाजीक-
णानि गृह्णन्तो वस्तिस्तु त्रिधा निरूहोद्भासतनवस्त्युत्त-
वस्तिविभोनेन समीक्ष्य दोषैवधादीनामवस्थान-
राणि । भिषजा युक्त्या प्रयोज्यमेतत् ॥ २१ ॥

हे०-पक्षदोषाणामामविकाराणां चिकित्सितमाह-उ-
नोपक्रमेण पके दोषे दीप्ते चाग्नौ सत्यामदो-
णामन्यञ्जनादि हितम् । आदिशब्दाद्रात्ययं वा-
करणम् ॥ २१ ॥

अजीर्णं लक्षयितुमाह-

अजीर्णं च कफादामं तत्र शोफोऽक्षिगण्डयोः
सद्यो भुक्त इवोद्गारः प्रसेकोऽक्लेशगौरवम् २२

स०-अग्निप्रतिपक्षत्वेन कफस्याऽजीर्णकरण-
धान्यादग्रे निर्देशः । कफात्सकाशादजीर्णमामसं-
भवति । तत्रामाख्येऽजीर्णेऽक्षिकूपयोर्गण्डयोः शो-
भवति । सद्योभुक्तवद्रातविदाहावस्थ उद्गारः । प्रसे-
प्रसक्तं निष्टीवनम् । उक्लेशो दोषाणां स्थानाच्चलन-
गौरवं गात्राणाम् ॥ २२ ॥

प०-कफात् कफवृद्धादजीर्णोत्पादामसंज्ञां लभते
तत्रः कफाजीर्णे त्विदं लक्षणम् । अक्षिगण्ड-

शोकः-गण्डाक्षिकृदयोः श्वयथुर्भवति । तथोद्धारः सद्योभुक्त इवाद्गन्धः प्रवर्तते । प्रसेको-निष्ठीवनं श्रेष्ठमणः । उत्कलेशो-दोषाणां स्वस्थानाच्छ्रुतिः, कफस्थोर्ध्वगतित्वो । गौरवं-गुरुता ॥ २२ ॥

हे०-मर्हातमामदोषमुत्सवा क्षुद्रमाह तत्र कफज-माह-आमम् आमसंज्ञं, तत्रामे अक्षिणी, गंडे शोफः । जात्यपेक्षमेकवचनम् । सद्यो भुक्त इवोद्धारः चिरभुक्त-स्यापि सद्योभुक्तवदप्राप्तविदाहावस्थ उद्धारः, उत्कलेशो वमनोन्मुखत्वमिव ॥ २२ ॥

विष्टब्धमनिलाच्छूलविवंधाध्मानसादकृत् २३ ॥

स०-अनिलादिष्टब्धं नामाजीर्णं भवति । तच्च शूलादिहृत् ॥ २३ ॥

प०-शूलं-हृत् । विबन्धो-वातमूत्रपुरीषाणाम-प्रवृत्तिः । आध्मानमुदरापूरः । सादोऽङ्गसादः ॥ २३ ॥

हे०-अनिलजमाह-विष्टब्धं-विष्टब्धसंज्ञं, सादः-का-र्याक्षमत्वम् ॥ २३ ॥

पित्ताद्विदग्धं तृप्नोहभ्रमाग्लोद्धारदाहवत् २४ ॥

स०-पित्ताद्विदग्धं नामाऽजीर्णमुत्पद्यते । तच्च तृडा-दियुक्तम् ॥ २४ ॥

प०-पित्तादजीर्णं तद्विदग्धसंज्ञां लभते । तच्च तृप्नोहभ्रमाग्लोद्धारदाहकृत् । मोहो-मूर्च्छा । अग्ल उद्धारोऽग्लकः ॥ २४ ॥

हे०-पित्तजमाह-विदग्धं-विदग्धाख्यम् ॥ २४ ॥

त्रिविधस्यैवाप्य चिकित्सामाह-

लंघनं कार्यमामे तु विष्टब्धे स्वेदनं भृशम् ।
विदग्धे वमनं यद्वा यथावस्थं हितं भवेत् २५ ॥

स०-सुरवचारेण । आमाप्येऽजीर्णं लंघनमेव कार्यं न वमनविरचनादि । विष्टब्धे स्वेदनं भृशं कार्यम् । भृशशब्देनैतद् द्योतयति । पूर्वत्रापि स्वेदनं कार्यमत्र त्वत्यर्थमिति । विदग्धे विदग्धनाम्यजीर्णं वमनं कार्यम् । यद्वा लंघनस्वेदनमनानां यथावस्थं यथादोषोद्रेकं हितं भवेत्तदेव कार्यम् । आमाजीर्णेऽपि स्वेदनवमने विद-ग्धेऽपि लंघनस्वेदने इति ॥ २५ ॥

प०-आमेऽजीर्णे कफोत्सरे लङ्घनमुपवासः कार्यः । विष्टब्धे वातकृतेऽजीर्णे भृशमतिशयेन स्वे-

दनं कार्यम् । विदग्धे पित्तकृतेऽजीर्णे वमनं कार्यम् । यद्वा लङ्घनादित्रयं यथोद्रेकावस्थानातिक्रमेण त्रयाणां त्रितयमपि कार्यम् ॥ २५ ॥

हे०-आमादीनां चिकित्सामाह-भृशमिति । विष्टब्धे योज्यम्, लंघनादिविमानास्वानिश्चयार्थः । यद्वाह-स्वारणादिः-
“विष्टब्धे स्वेदनं वर्यां लघ्नीणां तु शस्यते । विदग्धे वमनं दास्तमुपवासे विरेचनम् ॥” इति । यद्वा अथवा यदयस्थं हितं यस्याजीर्णस्य यस्यामयस्थायां यस्मिन् तस्य तस्यामयस्थायां तत्कार्यमित्यर्थः । विमानानियमस्तु योऽह-व्याभिप्रायेण ॥ २५ ॥

गरीयसो भवेल्लीनादामादेवं विलंबिका ।

कफवातानुबद्धामालिंगा तत्समसाधना २६ ॥

स०-गरीयसः प्रभूतादजीर्णदेवं विलंबिका स्यात् । कीदृशात् । लीनादत्यर्थं श्रोतःसु क्षिप्रं वात् । लीनादिति लीङ् छेषण इत्यस्य कप्रत्यये स्वादय ओदित इत्योदितश्चेति निष्ठानत्वम् । सा च श्लेष्मावायुस्थामनु-बद्धा युक्ता भवति । आमे नाम यदजीर्णं तत्सदृश-लक्षणा । यथा । शोफोऽक्षिगंडयोः । सद्यो भुक्त इवोद्धारः प्रसेकोऽक्षेगौरवमिति । तेनामेन समं तुल्यं साधनं चिकित्सा यस्याः सैवम् । लंघनं कार्यमाम इति ॥ २६ ॥

प०-स्रोतःसुलप्रात् विलंबिका मन्दाजीर्णवि-शेषा जायते । कफवाताभ्यामनुबन्धो यस्या आम-लिङ्गायाः । आमे कफाजीर्णे याति । लिङ्गानि शोफादीनि तानि तस्यास्तथा । तत्समसाधना तस्य समं तुल्यं साधनं चिकित्सितं यस्या एवं लङ्घ-नसाध्या ॥ २६ ॥

हे०-विलंबिकालक्षणमाह-गरीयस इति । विलंबिकाना-माऽजीर्णं भवेत् कस्माल्लीनादामादेवं । आमशब्द आमा-शजीर्णसामान्यवचनः, तस्योत्पन्नस्य निःशेषमनियन्त-ल्लीनत्वम् । एवं पुनः पुनर्लीनत्वाद्गरीयसत्वं, पुनः पुनर-त्पादो दुष्टबुभुक्षायां भोजनात् । सा तुक्ता सम्यहे-“दोषो-पनद्धं यदि लीनमामं पित्तोत्पन्नस्याद्युपवासं बहिम । जायेत दुष्टा तु ततो बुभुक्षा या मंदबुद्धिं विपवन्निहन्ति ॥” इतीत्येवकारेणैतद् द्योतयति । विसृज्यलसाकाशयजीर्णाद्भवतः किंतु तावन्मतेऽपि सद्योऽतिमात्रभोजनादिः, विलंबिका त्व-

जीर्णोद्विधात् । यदाह मुश्रुतः—“अजीर्णमामं विष्टब्धं विदग्धं च मदीरितम् । विसृज्यलसकं । तस्माद्भवेच्चापि विलम्बिका ” इति । सा च कफघातानुवृद्धा तदनुवृत्तेन दीर्घकालीयिल्व-नाद्विलम्बिकेत्युच्यते गरीयस्त्वात् पतने योग्यमप्यामं कफघातानुवृत्त्याज्जिर्णं नापद्यः पतति लीनेमेव चिरमव-तिष्ठेत् इत्यर्थः । तथाच मुश्रुतः—“दुष्टं हि मुक्तं कफमा-नानाम्नां प्रवर्तते नोर्ध्वमथश्च यस्य । विलम्बिकां तां च विव-र्त्तनीयामानन्धने शास्त्रविदः पुराणाः ” इति कफघातानु-वृत्त्यादेवमितरेष्वपि पित्ताखण्ड्यं विदग्धत्वं च लब्धते अन्येन ह्यारब्धमन्येनानुवृत्त्येन, पित्तं च विदग्धादेव प्रवर्तते । तथा च भेदः—“यदा मुक्तं विदग्धं च नोर्ध्वं नाधः प्रवर्तते ॥ तां विलम्बि विगर्हन्ति विपकत्वां विसृजिकाम् ” इति । विपकत्वापिनि पित्तोत्पन्नत्वं बोध्यते, विसृजिका-मिति विसृजिकाविदग्धत्वेन साविप्रातिक्रम्यम् आमलिंगां अजीर्णानुवृत्त्यलक्षणा, विदग्धानुपादानास्त्रयाणामप्यामादीनां विमोक्षिका । तथाच स्वारणादिः—“एतामुक्तानि लिंगानि स्वाभाजीर्णं विनिर्दिशेत् ” इति । एतानि अजीर्णत्रयसंवे-र्षिणि । आमादजीर्णजातमजीर्णामाजीर्णं विलम्बिका सन्तु कफजमामम् यथाक्रमेण वातादिसंनिपातात्मकं वदे-दिति तन्मेव साविप्रातिक्रम्येकत्वात् । तत्समसाधना तेषां त्रयाणामजीर्णानां समं साधारणं साधनं चिकित्सितं यस्याः सा । तथा स्वारणादिः—आमे त्वामप्रशानम् । चरकेऽपि धिमानि विमामस्थानं त्रिविधं धित्वयलसकमेदेन । वंगसे-नेऽपि—“निर्वयिकालसकयोर्वित्तुमुक्तः क्रियाक्रमः ” इति । यत्तु मुश्रुतेन विवर्त्तनीयत्वमुक्तं तत्पत्त्याख्यायोपचरणीयत्वं गतानुवृत्तत्वात् । अतएव “विलम्बिकां तां भृष्टादुःक्षिक-स्त्वाम् ” इति माधवकरः पठति । इयं च विलम्बिका चरका-च्चाधिप्राज्ञसंज्ञयोक्ता । अमेजनादजीर्णातिमोजनाद्विप-मानान् । असामान्यगुहशीतातिरुक्षतेदुष्टभोजनात् ॥ येकवमनसहविभ्रमादप्राधिकरीनात् । देशकालुर्वैषम्या-द्भोगानां च विचाराणात् ॥ दुष्टप्राप्तिः स दुष्टोऽन्नं न तत्प-जति लभ्यति । अपच्यमानं दुष्टत्वं यात्यत्रविपत्तां च तत् ॥ तस्य लिंगमजीर्णस्य विष्टब्धं सदनं क्लमः । शिरोक्कशोफा-मुच्छाश्च भ्रमः शृङ्खलप्रहः ॥ जुंघाममर्दस्तृण्णा च ज्वर-वर्द्धिः प्रमादणम् ॥ अरोचकाविपाकौ च घोरमन्नं विपं च त-त् ॥ पित्तेन सह संसृष्टं दाहवृणामुत्थामयान् । जनयत्य-मप्यपि च पित्तज्जाश्रयपरान् गदान् ॥ यश्मपीनसमेहादीन् कफजान्कफमगतम् । करोति वातसंसृष्टं वातज्जाश्रयान् यद्वन् ॥ पत्ररोगाश्च प्रवश्यं कुशिरोगाञ्चकृदतम् ॥ रसादिभिश्च

संसृष्टं कुर्याद्भोगान् रसादिजान् ॥ इति । यत्तुक्तं जैज्जटेन-इयं विलम्बिका तन्त्रांतरे दंडालसकसंज्ञयोक्तेति । तदसत् भेदादिवचनपर्यालोचनया विलम्बिकाया विदग्धमूलत्वात् दंडालसकस्यालसकभेदत्वेन विष्टब्धमूलत्वात् । आमादजी-र्णलक्षणाधीनलक्षणत्वात्त्रिलंबिकाया इहाभिधानम् ॥ २६ ॥

जीर्णेऽप्याहारे कदाचिदाहारसारो रसोऽजीर्णि-
स्यात् । तल्लक्षणार्थमाह—

अश्रद्धा हृदयया शुद्धेऽप्युद्गारे रसशेषतः ।
शयीत किंचिदेवात्र सर्वश्चानाशितो दिवा ॥
स्वप्यादजीर्णी संजातबुभुक्षोऽद्यान्मितं लघु२५

सं०—रसशेषेऽश्रद्धाऽज्ञानमिलाषः । हृदयया हृदय-
शूलं गौरवं च । शुद्धेऽप्युद्गारेऽन्नसंबंधिनि । तेना-

(१) चरकमावाशितीये । अलसक-दण्डालसकयोर्व्या-
ख्यानम्, न विलम्बिकायाः । मुश्रुते—अलसकविलम्बिकयो-
र्वर्णनं, न दण्डालसकस्य । अत्र हेमाद्रिकृतव्याख्यायां भेदवा-
क्यस्य संग्रहः ॥ “यदा मुक्तं विदग्धं च नोर्ध्वं नाधः प्रवर्तते । तां
विलम्बि विगर्हन्ति विपकत्वां विसृजिकाम् ॥ ” इति । अत्र
हेमाद्रिः—विपकत्वापिनि पित्तोत्पन्नं शोथतोऽमुश्रुतम्—“दुष्टं
तु मुक्तं कफमास्ताभ्यां ” प्रवर्तते नोर्ध्वमथश्च यस्य । विल-
म्बिकां तां भृष्टं दुष्टिक्रियस्यामाकृते शास्त्रविदः पुराणाः ॥ ”
इति । खरजादस्त्वत्र आसाजीर्णजातमजीर्णामाजीर्णं विल-
म्बिका । माधवस्तु मुश्रुतवचनमेव स्वनिदानाख्ये ग्रन्थे
तथैव लिखितवान् । जैज्जटेनोक्तम्, इयं विलम्बिका तन्त्रा-
न्तरे दण्डालसकसंज्ञयोक्तम्, अत्र हेमाद्रिः तदसत्, भेदादि-
वचनपर्यालोचनया विलम्बिकाया विदग्धमूलत्वात् दण्डाल-
सकस्यालसकभेदत्वेन विष्टब्धमूलत्वात् । मधुकोशात्तल्लक्ष-
णयोस्तु अलसके तीव्राः शूलदयो भवन्ति, विलम्बिकायां
शूलदयो न भवन्तीत्येव भेदः इति परस्परविरोधवाक्यै-
रलसकविलम्बिकायोर्भेदे संशयः । ममते तु अलसकभेदेव
विलम्बिका इति । दुष्टं तु मुक्तं कफमास्ताभ्या-
मिलादि मुश्रुतवाक्यात् दोषवृत्तिसामान्यात् । यदुक्तं
भेदवाक्ये विदग्धमूलकं तच्छ्रमात्मकमेव, यतः पित्तेन विदग्धा-
जीर्णं भवति, विदग्धाजीर्णेन तृत्वाधोमार्गनिरोधासम्भवः
पित्तस्य द्रव्यस्तरणत्वादिधर्मत्वात् न विदग्धाजीर्णमूला
विलम्बिका । यच्च शूलदिमात्रभेदः नाधवव्याख्याकाराभ्यां
प्रद्विष्टः तदप्यसत्, यतः भुत्तानां दुष्टं कफमास्ताभ्यामवकृदे-
सति शूलदयोऽप्यवश्यमेव भवति । अत्रालसकभेदेन
विलम्बिका दोषदुष्प्राद्यालसकविलम्बिकयोः सामान्यमेव । परत्र
अलसके शीघ्रकारित्वम् विलम्बिकायां किञ्चिद् विलम्बेन
प्राणाघातः सम्प्राप्तिस्तमेव दोषाणां तातस्तद्व्यवहितेति ॥

जीर्णादर्थान्तरभूत एवायं रसशेषः । अतश्च रसस्य रुचिरादिहेतोः रसस्यैव परिपाक इत्यर्थः । तच्च किं सा-
माह । शयीतेत्यादि । अत्र रसशेषे किंचिदेव स्तो-
कमात्रमेव स्वप्यात् नाजीर्ण इव प्रभूतम् । सर्व-
श्चाऽजीर्ण्यनाशितो दिवा शयीत । आलाचवात् । आशः
यदा चोत्पन्नश्च स्यात्तदा स्तोको लघु चावात् । आशः
कृतो येनाऽऽशितः । न आशितोऽनाशितः अभुक्त-
वानित्यर्थः । नन्वजीर्ण्यभिहतोऽमत्तानित्यनेनैव वाक्ये-
नाऽजीर्णानां दिवास्वतोऽनुज्ञात एव तर्कि पुनस्तेन ।
ब्रूमः । विशेषार्थं वाक्यमिदम् । अभुक्तो दिवा स्वप्या-
दजीर्णीति । तत्र तु सामान्यम् । अशितानशितचित्ता
न कृतेति युक्ता पुनरिहोक्तिः ॥ २७ ॥

प०—अस्मिन् रसशेषे किञ्चित् स्वकालं शयीत
निद्रां कुर्यात् । सर्वश्चाजीर्णो पुमान् आमादिभेदेन
चतुष्पकारेणारब्धोऽनाशितोऽभुक्तः सन् दिवाऽह्नि
स्वप्यात् शयीत । अतः सजातबुभुक्षः उत्पन्नाहा-
राभिलाषोऽयान् भक्षयेत् । मितं परिमितमात्रं
वा यदन्नं लघु स्वरूपं लघुभिश्च शास्त्रादिभिः
कृतम् ॥ २७ ॥

हे०—रसशेषं लक्षयति- अथवा—भोजनानभिलाषः ।
नन्वेतदामादिष्वप्यस्ति तत आह—शुद्धेऽयुद्गरे तेपु पुनर्दु-
ः उद्गारः, रसस्य शेषो रसशेषः रसशब्देन रसहे-
तुभूताहारराशिलक्ष्यते । नहि रसधातोरपक्वस्याजीर्णत्वम् ।
उ ह्यपक्व एव रसशब्देनोच्यते पक्वस्तु रुचिरशब्देन
दृष्टत्वादजीर्णमिति चेत् न, तस्यामत्वात् । वक्ष्यति हि
‘ऊष्मणोऽप्यवलत्वेन धातुमाद्यमपाचितम् । दुष्टमा-
गाशयगते रसमानं प्रचक्षते’ इति । रसशेषस्यो-
पमाह—किंचिदेव मुहूर्तमेव । ननु मुहूर्तमनुमानतः
षडमेव । अजीर्णानामधिकं दिवास्वप्नं विचारयति—स्वप्न-
शेषेश्चायं प्राधान्यात् । उष्णाहुपानाद्यपि कार्यम् । यदाह
शरणादिः—रसशेषे हितः स्वप्नो घर्मांशु लघुभोजनम्”
ति । अजीर्णिनो दिवास्वप्ने विषत्ते—अनाशितः अशुक्त-
ान्, सर्वग्रहणं प्रकृतविद्वत्किञ्चाद्यजीर्णसंग्रहार्थं, शुक्त्वा तु
पथेत्यादिना प्राप्ते दिवा स्वप्ने पुनर्विधानं यथेष्टस्वपना-
म् । अजीर्णिनो भोजनं विषत्ते—संजातबुभुक्षोऽप्युदी-
र्णान्नाभिलाषः, मितग्रहणं लघूनामपि गुरुक्ताद्वैसी-
त्यमप्यर्थम् ॥ २७ ॥

सामान्यमजीर्णलक्षणं सामान्येन ब्रूते—

विवंधोऽतिप्रवृत्तिर्वा ग्लानिर्निरुतमूढता ।
अजीर्णलिंगं सामान्यं विष्टंभो गौरवं भ्रमः २८

स०—विवंधो मूत्रपुरीषशोरप्रवृत्तिलक्षणः । अति-
प्रवृत्तिस्तयोरेव । ग्लानिः शरीरस्य ग्लानता । मारु-
तमूढता वातस्य प्रतिलोमता । विष्टंभः कुक्षेराध्मा-
नम् । गौरवं गुरुगात्रत्वम् । भ्रमो मोहः । एतत्सा-
मान्यमजीर्णलक्षणम् । उक्तं च । सीदत्यं भ्रमो
मोहः कोष्ठे मुह्यति मारुतः । सर्वेषामप्यजीर्णानामविसं-
वादि लक्षणम् ॥ २८ ॥

प०—सामान्यमजीर्णस्य लिङ्गं लक्षणं वातमूत्र-
पुरीषादीनां विवन्धोऽप्रवृत्तिः । अथवातिप्रवृत्तिर्वा ।
वातादीनामुत्सर्गः । ग्लानिरपचयः । वातस्य मूढ-
ताऽगतिः । एतदजीर्णानां चतुर्णामपि सामान्यं
भिह्वम् । विष्टंभः—शकृतः स्तब्धता । गौरवं—गुरुत्वं
देहस्य । भ्रमणं—भ्रमः ॥ २८ ॥

हे०—उक्तानुक्तजीर्णविशेषसंग्रहार्थमजीर्णसामान्यलक्ष-
णमाह—विवंधो—मलानामप्रवृत्तिः, मारुतमूढता—वायो
विमार्गगतिः । विष्टंभो विशेषेण स्तंभो गात्राणाम् ॥ २८ ॥

संप्रतमजीर्णस्याऽन्यान्यपि कारणान्याह—

न चातिमात्रमेवात्रमामदोषाय केवलम् ।
द्विष्टविष्टंभिदधामगुरुकृक्षाहिमाशुचि ।
विदाहि शुष्कमत्यंबुप्लुतं वान्नं न जीर्यति २९ ॥

स०—अतिमात्रमेव शुक्तमन्नं न केवलमामदोषाय
किं तर्हि द्विष्टादि चान्नं न जीर्यति । द्विष्टमप्रियम् । विष्टं-
भि कुक्ष्याध्मानकारि । हिममति शीतम् । अशुच्युच्छि-
ष्टं केशादिदूषितं च । एतद्वाचित्यप्रभावात्वादांमदो-
षहेतुः । विदाहि प्रागुक्तम् । शुष्कमन्नमत्राप्यम् । अर्पबु-
धतमतिजलेन प्लावितम् ॥ २९ ॥

प०—न चातिमात्रमेवात्रमुपशुक्तमामं दूषयति ।
यावद्द्विष्टमन्नमन्निप्रेतम् । विष्टंभि स्रोतोविबन्धकारि ।
दग्धमतिक्रान्तपाकम् । आमं—हीनपक्वम् । गुरु-
दुर्जरम् । रुक्षं—निःस्नेहम् । हिमं—शीतम् । अशु-
च्यशुद्धम् । विदाहि—वहनशीलम् । शुष्कं—कठिन-

प्रायम् । अत्यम्बुप्लुतमेवंविधं चात्रं न जीर्यति केवलमासदोषाय जायते ॥ २९ ॥

हे०—अजीर्णाशनमाह—न केवलमतिमात्रमेवाश्रमासदोषाय । किं तर्हि द्विष्टादिकमप्यन्नं न जीर्यस्यामदोषाय भवति । द्विष्टमग्रियं, विष्टंभि—वातावरोधकारि, दग्धमतिपक्वम्, अशुचि—मलिनं, शुष्कं, नीरसम्, अत्यम्बुप्लुतमत्यम्बुपानात् ॥ २९ ॥

उपतप्तेन भुक्तं च शोकक्रोधक्षुदादिभिः ॥ ३० ॥

स०—चः समुच्चये । न केवलं द्विष्टाद्यन्नं भुक्तं न जीर्यति यावता शोकादिभिश्चोपतप्तेन भुक्तं न जीर्यति । शोक इष्टविपत्त्यादिना मनोदौस्थ्यम् । क्रोधो रोषः । क्षुद्र बुभुक्षा । तदुपतप्तत्वं कालातिक्रमत्वात् । आदिशब्देन लोभमयादिपरिग्रहः ॥ ३० ॥

प०—यच्चोपतप्तेन शोकादिभिः पाण्डितेन भुक्तमशितं तदप्यामदोषाय । शोकेन—शुचा, क्रोधेन कोपेन, क्षुधा बुभुक्षया चेति सन्तप्तेनेति ॥ ३० ॥

हे०—शोकादिभिरुपतप्तेन भुक्तं, क्षुद्रबुभुक्षा तदुपतप्तत्वं कालातिक्रमात् । आदिशब्दात् द्वेगादयः ॥ ३० ॥

संप्रत्यपरमप्यक्षमाशोभकरमाह—

मिश्रं पथ्यमपथ्यं च भुक्तं समशनं मतम् ।

विद्यादध्यशनं भूयो भुक्तस्योपरि भोजनम् ॥
अकाले बहु चारुणं वा भुक्तं तु विषमाशनम् ॥
ग्रीष्मप्येतानि मृत्युं वा घोरान्वाधीन्सृजति वा

स०—पथ्यं शाल्यादि । अपथ्यं यवकादि । तन्मिश्रमेकीकृत्य भुक्तं समशनमभिमतमस्मिन्वैद्यकतन्त्रे । विद्यादित्यादि । भुक्तस्याप्यवहतस्योपरि यद्भोजनं तदध्यशनं जानीयात् । नन्वेवं प्रातराशे कृते यः सायमाशस्तस्याप्यध्यशनं प्रसज्यते । अध्यशनं च विवर्ज्यमेव यतोऽन्तरमेव पठिष्यति । ग्रीष्मप्येतानि मृत्युं वेत्यादि । वैद्यकतंत्रेषु च नराणां द्विराहार उपदिष्टः । भगवान् व्यासोऽप्यवोचत् । सायंप्रातर्मनुष्याणां भोजनं विधिनिर्मितमिति । तस्मादध्यशनस्यैवं तदसमीचीनं लक्षणम् । अत्र संचक्ष्महे । प्राग्भुक्तस्योपरि समनंतरमेव बद्धावविभक्तं यदशनं तदेवाध्यशनं नान्यत् । अतएव सुश्रुतो

ब्रूते । प्राग्भुक्ते त्वविभक्तेऽग्नौ द्विरन्नं न समाचरेदिति तस्मात् प्रातराशे कृते सत्यग्नौ विभक्ते यः सायमास न परिहार्योऽपि तु कार्य एव । गुणावहत्वात् प्रातरे प्रतिपादयितुं संप्रहेऽप्यग्रीष्टप्रातराशे त्वजीर्णोऽपि सा माशो न दुष्यति । अजीर्णं सायमाशे तु प्रातराशो दुष्यति । दिवा प्रबोध्यतेऽर्केण हृदयं पुंडरीकवत् । स्मिन्विबुद्धे स्रोतांसि स्फुटव्यं यांति सर्वशः । व्यायामश्च विचारश्च विक्षितत्वाच्च चेतसः । न ह्रैदमुपाचरति दिवा तेनास्य धातवः । अह्निनेष्वन्यामासक्तमन्यरे न दुष्यति । अविदग्धेष्विव पयःस्वन्यसंमिश्रितं पयः रात्रौ तु हृदये म्लाने संवृतेष्वपनेषु च । परिह्रैदं यां कोष्ठे संवृते देहधातवः । ह्रिन्नेष्वन्यदपक्वेषु तेष्वसि प्रदुष्यति । विदग्धेषु पयःस्वन्यत्ययस्ततेष्विवार्पितमनैशे तस्मादजीर्णोऽग्ने नान्यद्भुज्जीत भोजनमिति । अशब्दोऽत्रोपरिशब्दार्थः । यथा प्रासादमधिरोहति । काले बहु चारुणं वा भुक्तं त्वशनं विषमाशनसंबन्धं विद्याकः पुनः कालो भोजनस्येति चेत् ब्रूमः । प्रसृष्टे ण्मूत्र-इत्यादिनाऽऽहारकालं वक्ष्यति तद्विपरीत्येनाकावेद्यः । ग्रीष्मप्येतानि समशनाप्यशनविषमाशनानामृत्युं वा सृजति जनयति । घोरान् व्याधीन्गुल्मदीन् वा ॥ ३१ ॥

प०—पथ्यापथ्यं हिताहितमेकीकृत्य भुक्तं भक्षिसमशनमाचार्याणां मतम् । भूयो भुक्तस्य वृत्तस्यः क्षितस्याहारस्य यदुपरि भोजनं तदध्यशनं विद्याकालेऽप्राप्ति कालातीते वा यदुक्तं प्रभूतसम्यक् । हीनमात्रं यदुक्तं तद्विषमाशनं विद्यात् । समशनप्यशनं—विषमाशनानि ग्रीष्मप्येतानि—मरणं मृत्योराग्न रोगान् जनयन्ति ॥ ३१ ॥

हे०—समशनं लक्षयति—पथ्यं शाल्यादि, अपथ्यं यवकादि । तद्व्यं मिश्रीकृत्य भुक्तं समशनाख्यम् । यत्तु केवलमपथ्यं तां रुद्धाख्यम् । अध्यशनं लक्षयति—भुक्तस्योपरि पुनर्भोजनमप्यशनस्य, भुक्तस्य प्रागप्यवहतस्यान्नस्य पाकाभावादास्य एव स्थितस्योपरि ऊर्ध्वमन्यदन्नमाधीयते यत्तदुपरि भोजनं पूर्वाशये भुक्तमित्यर्थः । तथा च चरकः “पूर्वाशये तु पुनर्भुक्तमध्यशनं मतम्” इति सुश्रुतोऽपि

—“अजीर्णं भुज्यते वस्तु तदध्यशनमुच्यते ” इति ।
कथं भूयो बाहुल्येन तेन कश्चिदन्नशेषे भुक्तमपि नाध्यश-
नम् । यथा—“प्रातराशे त्वजीर्णेऽपि सायमाशो न दुष्यति”
इति । तथा अन्यस्मिन् “सुदुर्बुद्धरजीर्णेऽपि भोज्यान्वस्योप-
कल्पयेत् ” इति । नन्वेतदप्रातःकालाशनत्वाद्विषमाशनं
विषमाशनादभिन्नं मैवं, जीर्णं पूर्वाह्ने यदप्रातःकालं तद्विष-
माशनम्, अध्यशनं त्वजीर्णं इति भेदः । ननु प्रसूष्टे
विष्मन् इत्यादिना जीर्णान्नत्वस्यैव कालत्वं वक्ष्यति । तत्क-
थमप्रातःकालत्वं मैवं, यो हि यदा प्रत्यहं भुंक्ते स तस्य
भोजनकालः । प्रसूष्टविष्मादिकं तु तस्यैव विशेषेण
तद्विशिष्टस्यैव तस्य कालत्वार्थम् तस्मात्प्रसूष्टविष्मन्त्वा-
दिविशिष्टे स्वकाले भोजनं कालभोजनम् । प्राप्तेऽपि स्व-
कालपूर्वाचरस्याजीर्णत्वादनुरूपेण अपि तेष्वप्राप्तिं स्वकाले
भोजनं विषमाशनम्, अवश्यं चैतदभ्युपगंतव्यम् । अन्यथा
हि “हस्तने जीर्णं एवाग्ने लेहोऽच्छः शुद्धयेद्बहुः शमनः
शुद्धतोऽनन्नो मध्यमात्रश्च शस्यते ” इति कालभेदो न
स्यात् । विषमाशनं लक्षयति—अकाले भुक्तं विषमाशनं
तद्विषमप्रातःकालमतीतकाले च । अमात्राशनमप्यकाले
भुक्तं विषमाशनमेवेत्याह—ननु चालं चेति । तस्मात्काले
यदमात्रया भुज्यते तदमात्राशनं, यत्काकाले मात्रया अमात्रया
वा तद्विषमाशनम् । समशनादीनां दोषमाह—एतानि सम-
शनविषमाशनाध्यशनादि—अनियतायुषां मृत्युं, नियतायुषां
घोरान् व्याधीन् सृजति ॥ ३१ ॥

काले सात्स्यं शुचि हितं स्निग्धोष्णं लघु तन्मनाः ।
षड्सं मधुरप्रायं नातिद्रुतविलंबितम् ॥
स्नातः क्षुद्रान् विविक्तस्थो धौतपादकराननः ।
तर्पयित्वा पितृन्देवानातिथीन्बालकान्गुरुन् ॥
प्रत्येक्यश्च तिरश्चोऽपि प्रतिपन्नप्रग्रहान् ।
समीक्ष्य सम्यगात्मानमनन्दन्नशुबन् द्रवम् ॥
इष्टमिष्टैः सहाश्रीयाच्छुचिभक्तजनाहृतम् ३२ ॥

स०—काले वक्ष्यमाणे । तन्मनाः भोजनगतचित्तः
स्नातः बुभुक्षितः । विविक्तस्थो एकांतस्थितः । तथा प्रक्षा-
लितचरणहस्तमुखः । अनिद्रन् भोजनमगर्हमाणः । अन्न-
वन्नभाषमाणः । इष्टं मनोरञ्जितं भोजनम् । तथा द्रवं द्र-
वप्रायम् । इष्टैः प्रियैः सहाश्रीयात् । क्षुद्रान् । अन्नं च
प्रशंसायां मतुप । उत्पन्नप्रशस्तबुभुक्षः । तेन किंचिदपि
यदा दुष्टबुभुक्षा स्यात्तदा नाद्यादित्यर्थः । दुष्टबुभुक्षा-

या लक्षणम् । दोषोपनन्दं यदि लीनमामं पित्तोद्धतस्या-
वृणुयान्न वह्निम् । जायेत दुष्टा तु तदा बुभुक्षा सा मे-
दबुद्धीन् विषवन्निहतीति । किंभूतं भोजनम् । सात्स्य-
म् । तच्च सात्स्यं द्विधा । एकं स्वल्पकालाभ्यस्तं सुखा-
वहम् । अन्यच्च जन्मनः प्रमृतिं सहात्मनाभ्यस्तं सुखावहं
च । एतदेवैकं सात्स्यमुच्यते । तथा शुचि अनुच्छिष्टं
केदाद्यनुपहतं च हितं पथ्यम् । स्निग्धं च तदुष्णं च
स्निग्धोष्णम् । तथा लघु लघुप्रायं न तु लघ्वेव । अत
एवेदमुपपन्नम् । षड्सं मधुरप्रायमिति मधुररसो हि गुरुः ।
तथा च वक्ष्यति । कटोः कषायस्तस्माच्च मधुरः परमं
गुरुः । तद्यदि लघ्वेव स्यान्मधुरप्रायमिति न घटते ।
तस्मात्क्षुद्रप्रायमिति व्याख्येयम् । कथमद्यात् । आह ।
नातिद्रुतविलंबितम् । किं कृत्वा । पित्रादींस्तर्पयित्वा ।
तथा तिरश्चोऽप्यश्ववृषादीन् प्रतिपन्नप्रग्रहान् कृतवा-
सस्वीकारान् प्रत्येक्य यथा ममेदं सात्स्यमिति नित्यमप्रमत्तः
सन् पर्यालोच्य । खरनादेनोक्तम् । अतिद्रवाशी त्वा-
हारगुणदोषान्न विदति । उन्मुह्यत्यल्पमन्नाति च्छेदेन्द्रा-
न्नवस्थितः । विलंबितं तु संजानो न तृप्तिमधिगच्छति ।
स्वादु बह्वपि शीतत्वाद्याति भक्तमह्यथात्नम् । जल्यतो
हसतश्चापि भुञ्जानस्याऽप्यचेतसः । त एव दोषा संत-
व्या ये विलंबितभोजन इत्यादि ॥ ३२ ॥

प०—काले भोजनमश्रीयात् भक्षयेत् । कालः
प्रसूष्टे विष्मन्ने इत्यादिना वक्ष्यमाणः । अतीतकाले
भुक्तं तद्वातविष्टवधं कृच्छ्राद्विपच्यते । कर्षन्नरुचिं य-
दाहारजातं समानम्य तत्तुं प्रवर्तयति विषमांश्च
समीकरोति एतत्समस्ततोऽस्निग्धोष्णं लघु चान्नं
बह्विषुदीर्यं कोष्ठे परिशोधयति, धातुन्विशुकरुते, क्षिप्रं
जयते । अनिलमनुलोभयति । तथा स्निग्धं दृढी-
करोति । इन्द्रियाण्युपचिनोति । औजसं बलमभि-
वर्धयति । वर्षप्रसादमभिनिरवर्तयति । लघु च पुनः
स्वभावादिभिन्नमप्रपीडयन् । दोषान् व्यथयन्
परिणाममेति । विपन्नमपि चाल्पदोषं भवति ।
उष्णं च पुनर्नयति रुचिन् । शोषयति श्लेष्मा-
णम् । अन्यमनसः सतो द्रुतं भुञ्जानस्य जल्पतो
हसतो वा भवेदुल्लेहनमवसादनं भोजनस्याप्रतिष्ठा-
नं, गुणदोषविभाजनं च । षड्सं मधुराम्लवणति-

क्तदुक्तपायसयुक्तं मधुरप्रायं सन्मधुरभूयिष्ठं विलम्बितं भुञ्जानो न तृप्तिमधिगच्छति । बहु च भुक्ते शीतीभवति चात्रजातं विषममपक्वं च भवति । स्नातः—कृतस्नातः । क्षुद्रान्—दुसुक्षया युक्तः । विविक्तस्थो—बहुभिर्जनैरपरिवृतः । धौतानि पादौ चरणौ, पाणी हस्तौ, आननं मुखं येन । पितृन् तर्पयित्वा सन्तर्प्य । तथा देवानतीर्थानभ्यागतान् बालान् गुरुंश्च तर्पयित्वा । तिरश्चः गोप्रभृतीन् तर्पयित्वा । प्रतिपन्नपरिग्रहान् इष्टैः प्रियैः सह शुचिभक्तैः शुद्धातुकूलैः पुरुषैराहृतमुपहितं साधितं दत्तं वा यद्राजनं तद्वृञ्जते ॥ ३२ ॥

ह०—अथ भोजनसम्बन्धयोगः । तत्र सम्यग्योगप्रकारमात्र—काले “ प्रष्टव्यमूत्र ” इत्यादिना वक्ष्यमाणे, शुचि निर्मलं, हितमित्यहितस्याभ्यासासाम्यस्य साम्यमिति, हितस्याप्यनभ्यासासात्म्यस्य निवृत्त्यर्थम् । तन्मनाः भोजनैकदत्तचित्तः, मधुरप्रायं पृष्ठसत्वेऽप्यधिकमधुरसं, नातिदृढविलंबितमिति क्रियाविशेषणम् । विविक्तस्थो विजनस्थः, पित्रादींस्तर्पयित्वा, प्रतिपन्नपरिग्रहान् पाल्यत्वेन स्वीकृत्वा, तिरश्चोऽपि पुनर्मनुष्यान् प्रत्यक्षेण तेषामाहारचिन्तां विधाय, आत्मानं समीक्ष्य प्रकृतिं विचार्य, अग्निं दत्तं भोज्यमकुलसन्, अवृण्वन् कृतमौनः, द्रवं द्रवबहुलम्, इष्टं प्रियम्, इष्टैः सह प्रियजनैः सह, शुचिभक्तजनान् हृतं शुचयो बाह्यान्तःशौचयुक्ता भक्ता अनुरक्ता ये जनास्तैराहृतमानातम् ॥ ३२ ॥

भोजनं तृणकेशादिजुष्टमुष्णीकृतं पुनः ।
शाकावरान्नभूयिष्ठमत्युष्णलवणं त्यजेत् ॥ ३३ ॥

स०—तृणादिजुष्टं भोजनं त्यजेत् । आदिशब्देन मक्षिकादिपरिग्रहः । तथा भूय उष्णीकृतम् । तथा शाकबहुलम् । तथाऽवरान्नं माषादि तद्भूयिष्ठम् । तथाऽत्युष्णमतिलवणं च त्यजेत् ॥ ३३ ॥

प०—तृणकेशादिजुष्टमासेवितं शीतं सत्पुनरुष्णीकृतं शाकानि पाठाशूकानि अवरान्नानि माषमसूरचणकानि तद्भूयिष्ठं तत्प्रधानं भोजनं त्यजेत् । तथाऽत्युष्णलवणं च त्यजेत् ॥ ३३ ॥

ह०—तृणजुष्टादिभोजनमपवदति—तत्रानिदमिति ग्रहणात्तृणकेशमक्षिकादिजुष्टस्य निन्दितस्यापि प्राप्तिः ।

उष्णग्रहणात्पुनरुष्णीकृतात्युष्णयोः । इष्टग्रहणाच्छाकबहुलस्य सपवहुलस्य च । पृष्ठसत्त्वग्रहणादतिलवणं च ॥ ३३ ॥

किलाटदधिकूचीकाक्षारशुक्ताममूलकम् ।
कृशशुष्कवराहाविगोमत्स्यमहिषामिषम् ॥
मापनिष्पावशालुकविसपिष्टविरूढकम् ।
शुष्कशाकानि यवकान्पाणितं च न शीलयेत् ॥

स०—तथा किलाटादीन् शीलयेन्नाभ्यसेत् । कादाचिक्तोऽभ्यवहार एषां निषिध्यते । मुनिनाः नाभ्यसेद्भैरवादिति यथा हेतुरुपन्यस्तस्तथेह नोक्तम् युक्तत्वात् । तथा हि एषामनभ्यवहारो यदि गुरुत्वमेहेतुः स्यात् ततो यवादीनामपि बहुतराणां द्रव्याण् शीलनमयुक्तं स्यात् । तस्मादेषामशीलनेऽन्यदपि कारणं चित्यं न तु गुरुत्वमात्रमेव । यथा किलाटकूचीकायोर्दोषलवं द्रवस्तु ज्वरादिकर्तृत्वं तथा स्रोतोलेपस्रोतोलेपत्वाच्चानेकरोगेहेतुत्वम् । क्षारस्य पुंस्त्वहानि कृत्वम् । शुक्तस्य दृष्टिहननत्वादि । तस्मादेषामपथ्यत्वाच्छीलननिषेधो बोध्यः ॥ ३४ ॥

प०—किलाटादिपाणितपर्यन्तं न शीलयेत् नाभ्यसेत् । शीलयेदित्यनेन पादेन गमयति । एष किलाटादीनामभ्यासेनाभ्यवहारो निषिध्यते, न पुन कादाचिक्तोऽभ्यवहार एषाम् । किलाटादिगोक्षीरकृताः कूर्चिकाप्रभृतयः । क्षारो यवक्षारप्रभृतिशुष्कं सर्वमद्यममूलम् । आममूलकं वृद्धवालकं च आमिषमिति कृशादिभिः सम्बध्यते । आमिषं मांसकृशं त्वगस्थिशेषम् । बल्लूरं नीरसम् । अविर्मषः । गवादिः प्रसिद्धः । निष्पावः शिम्बिधान्वविशेषः । पाणितं क्षुद्रपुडवत्वात् ॥ ३४ ॥

ह०—साम्यत्वादिप्रसक्तं किलाटाद्यभ्यासमपवदति—आममिति मूलकस्य विशेषणं कृशादीन्नामिषस्य, न शीलयेन्नित्यं भजेत् । यदा तत्सेवनं विना स्थातुमशक्तिः यदा वा तत्साध्यरोगोत्पत्तिस्तदा भजेदित्यर्थः ॥ ३४ ॥

शीलयेच्छालिगोधूमयवषष्टिकजांगलम् ।
पथ्यामलकमृद्रीकापटोलीमुदशर्कराः ॥

तद्विवोदकक्षीरक्षौद्राडिमसैधवम् ।
त्रेफलां मधुसर्पिर्भ्यां निशि नेत्रबलाय च ३५ ॥

स०—शाल्यादीन् शीलयेत् । मधुसर्पिर्भ्यां सह
त्रेफलां च रात्रौ नेत्रबलाय शीलयेत् ॥ ३५ ॥

प०—रक्तशाल्यादिकं शीलयेत् सततमभ्यसेत् ।
तङ्गलं मांसमित्यत्रादिपदलोपः । पथ्या—हरीतकी ।
टोली—पटोलशाकम् । दिव्यौदकमान्तरिक्षं तोयम् ।
यदि रात्रौ माक्षिकवृत्तभ्यां त्रिफलां शीलये-
त्त्यनुवर्तते ॥ ३५ ॥

हे०—साल्यादीन्नुदाहरति—जांगलं—हरिणादिमांसं,
पथ्या—हरीतकी, मृद्वीका—द्राक्षा । प्रसंगाश्रित्यसेव्य-
पिषधमाह—निशि स्वप्नकाले, नेत्रबलाय चक्षुरिन्द्रियदा-
याय ॥ ३५ ॥

वास्थ्यानुवृत्तिकृद्यच्च रोगोच्छेदकरं च यत् ३६

स०—न केवलं शाल्यादीनेव शीलयेत् । यच्च द्रव्यं
वास्थ्यानुवृत्तिं करोत्यनुवर्तयविश्यादिप्र युक्तमन्नपाना-
दिकम् । तथा रोगोच्छेदकरं यत्किरातत्तिककादि-
व्यं तच्च शीलयेत् ॥ ३६ ॥

प०—यथानुक्तं द्रव्यजातं स्वास्थ्यानुवृत्तिः स्वास्थ्यं
नानुवर्तते । स्वास्थ्यानुवर्तनं करोति । स्वास्थ्यं
ढीकरोति । यथापि रोगाणां छेदकरं विघातकादि-
प्राधीनां तदपि शीलयेत् ॥ ३६ ॥

हे०—यचीपध रसायनादिकं—स्वास्थ्यमनुवर्तयति,
भोवत्तिवीजं चोच्छिन्नाति तदपि यथाकालं भजेत् । उक्तं
। चरकणे—“तच्च नित्यं प्रयुज्जीत स्वास्थ्यं येनानुव-
र्तते ॥ अजातानां विकाराणामनुवृत्तिकरं च
त्”इति ॥ ३६ ॥

वेसेक्षुमोचचोचाभ्रमोदकोत्कारिकादिकम् ।
यद्याद्रव्यं गुरु लिग्धं स्वादु मंदं स्थिरं पुरः ॥
वेपरीतमतश्चांतं मध्येऽम्ललवणोत्कटम् ॥ ३७ ॥

स०—विसादिद्रव्यं गुवादिगुणयुक्तं पुरः पूर्वम-
गात् । मोदको लड्डुकः । उत्कारिका लण्डिका ।
स्तोऽस्माच्च विपरीतं लघुरुक्षतीक्ष्णकटुरसप्रायमंते
भोजनस्य सेवेत । मध्ये चाम्लवणोत्कटम् । खरनादे

चोक्तम् । कटुं लवणमम्लं वा पूर्वमाहारमाहरेत्
आहारो मधुरो हृष्ये गुरु विष्टम्य जीयेति । तदेतदे-
शसाल्यादिवशात्प्रमाणयितव्यम् ॥ ३७ ॥

प०—पूर्वमग्रे विसादिकमगात्—भक्षयेत् । चोचं
ज्वक्ष्यं नालिकेरं मोचन्तु कदलीफलम् । उत्का-
रिका—भक्ष्यभेदः । स्वादु—मधुरं, मन्दमतश्चिणं,
स्थिरं—दाढर्यावहम् । अतः पूर्वोक्तविपरीतं लघु-
रुक्षकटुतीक्ष्णचलद्रव्यं कटुतिक्तकषायं भोजन-
स्यान्ते भक्षयेत् । मध्ये भोजनस्याम्ललवणोत्कटं
द्रव्यमगात् ॥ ३७ ॥

हे०—भोज्यक्रममाह—गुवादिगुणं विसादिभोज्यद्रव्यं
पुरः पूर्वमगात् । मोचं—कदलीफलं, चोचं—नालिकेरं, पनसं
वा, मोदको—लड्डुकः, उत्कारिका पुपुलिका; आदिशब्दा-
दिङ्गुरिकादयः । अतो विपरीतं लघ्वादिगुणं कपित्वादिक्कौ-
टुवरदिकमन्ते अगात् । अम्ललवणोत्कटं शुक्तादिकं
मध्येऽगात् । यत्तुक्तं खारणादिना—“कटुं लवणमम्लं वा
पूर्वमाहारमाहरेत् । आहारो मधुरो हृष्ये गुरु विष्टम्य
जीयेति” इति तन्मंदाग्निविषयम् । तदन्ने-
जगस्य दीपनपूर्वत्वात् । तथा चोक्तं संग्रहे यथाग्नि-
सालस्यं तु प्राग्द्रवमुपशुक्तं चाक्षीयात् प्रागेव तु गुरु स्वादु
लिग्धं, मध्येऽम्ललवणमन्ते रुक्षद्रवमितररसयुक्तं च । तत्र
मंदाग्निः द्रव्येणैव सद्युत्तेजितोष्मणोऽन्यद्रव्ययुक्तं रास्यकृ-
पाकमुपैति ॥ ३७ ॥

अन्नेन कुक्षेर्द्रावंशौ पनैनैकं प्रपूरयेत् ।
आश्रयं पवनादीनां चतुर्थमवशेषयेत् ॥ ३८ ॥

स०—कुक्षेर्जठरस्यान्नेन द्वौ भागौ प्रपूरयेत् । पानेन
जलादिना एकमंशं प्रपूरयेत् । चतुर्थमंशं पवनादीना-
माश्रयमवशेषयेत् त्वन्नेन पानेन वा प्रपूरयेत् । अत्र
त्वंशकपवना परिकल्पनेनैव युज्यते नत्वंगुलमानादिना
मुश्रुते चाभिहितम् । प्रक्षालयेदङ्गिरास्यं मुंजानश्च मुहु-
मुहुः । विशुद्धे रसने तस्मै रोचतेऽन्नमपूर्ववत् । रसना
विद्यते यस्य मुखस्य तद्रसनं तस्मिन् रसने विशुद्धे
रोचतेऽन्नमपूर्ववत् ॥ ३८ ॥

प०—अन्नेन भोजनेनोदरस्य द्वावंशौ द्वौ भागौ
प्रपूरयेत् । पानेन पानीयादिना कुक्षौवेकं भागं
प्रपूरयेत् । पवनादीनामाश्रयं स्थानं चतुर्थं कुक्षा-

यवशेषेण स्थापयेत् । न सर्वविषयोऽयं नियमः
हितमिति केचुचिन् । तथाच ग्रन्थः—“मन्दाग्निबल-
योगेयु नृपेश्वरमुखात्मसु ॥ योग्यः क्रमोऽयं सततं
न जानलवलेपु च ” ॥ ३८ ॥

हे०—अन्नपानयोर्विभागमाह—कुक्षिसुदरं चतुर्धा
विभज्य हावेन्नायवेनाद्रवेण पूरयेत् । तृतीयमंशं पानेन
द्रवेण पूरयेत् । चतुर्थमंशं पवनादिसुखसंचारार्थमवशेषेण
केनापि पूरयेत् । एतदेव च सौहित्यमानम् अतएवाहसौ-
हित्यमतिवृत्ता च ज्ञेया ॥ ३८ ॥

अनुपानं हिमं वारि यवगोधूमयोर्हितम् ।
दग्निं मद्यं विषं क्षौद्रे कोष्णे पिष्टमेषेयु तु ॥
शाकमुद्गादिविकृतौ मस्तुतक्राम्लकांजिकम् ।
सुरा कृशानां पुष्ट्यर्थं स्थूलानां तु मधूदकम् ॥
शोषं मांसरसो मद्यं मांसं स्वल्पे च पावके ।
व्याधौपघ्नाध्वभाष्यस्त्रीलघ्वनातपकर्मभिः ॥
क्षीणे वृद्धं च बालं च पयः पथ्यं यथाऽमृतम् ॥

स०—यवगोधूमयोर्मुक्तयोस्तु पश्चात्पानं शीतं
जलं हितम् । तथा दग्निं मद्यं विषं क्षौद्रे च हिमं
जलमनुपाने हितम् । पिष्टमेषेयु कोष्णे जलं हितम् ।
शाकमुद्गादिविकृतौ च मस्तादिकमनुपानं हितम् ।
कृशानां पुंसां सुरा पुष्ट्यर्थं हिता । स्थूलानां पुनः
कर्शनाय मधूदकं हितम् । शोषे क्षये मांसरसो हितः
पुष्टिकारिः स्यात् । मांसं भुक्ते मद्यमनुपानं हितम् ।
स्वल्पे च पावके मद्यमेवानुपानम् । व्याध्यादिभिः क्षीणे
क्षपिते पयो दुग्धं पथ्यं हितम् । इह प्रकृतेऽपि पथ्य-
ग्रहणं पथ्यतरत्वापन्नार्थम् । यथाऽमृतमित्यनेनैतद्व्यति-
पादयति । यथाऽमृतं बलवर्णैः कात्यायुरादिजनकं
तथेदमपीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

प०—अनुपानं भोजनं कृत्वा कार्यं तदर्थमाह-
अनुपानं सलिलमेव श्रेष्ठं सर्वरसानां योनित्वात् ।
सर्धभूतसात्म्यत्वात् । जीवनादिषु गुणयोगाच्च हितं
शीतलं यवगोधूमयोः । चानुपानं हितम् । क्षीणानां
नराणां पुष्ट्यर्थं धातुवृद्धये सुरापानं हितम् । का-
श्यर्थं मधूदकं माक्षिकमिश्रितं तोयं हितम् । शोषे
मांसरसो, शोषे राजयक्ष्माणि मांसरसोऽनुपानं

हितम् । मद्ये मांसेष्वल्पे च पावके मांसेषु भुक्तेषु
मद्यमनुपानं हितम् । तथास्वे पावके मन्दाग्नी म-
द्यानुपानं हितम् । व्याध्यादिभिः क्षीणे नरे, बाले,
वृद्धे, पयः क्षीरमनुपानं हितं पथ्यम् । यथाऽमृतं
शोधनकलापकर्तृत्वाद्दमृतमिव ॥ ३९ ॥

हे०—अथानुपानम् । तेन ह्यसम्यग्योगोऽपि सम्यग्योगात्
याति । यदाह खारणादिः—“कार्मं दोषवदप्यन्नमार्गं वा
निषेवितम् । अल्पदोषमदोषं वाप्यनुपानेन जीर्यति” इति
अनुपश्चात्पीयतस्त्वनुपानम्, एतच्च बाहुल्यामिप्रायेण ।
तद्धि मध्येऽप्यादावापि पीयते । यदाह सुश्रुतः “तदादौ
कर्पयेत्सीतं स्थापयेन्मध्यसेवितम् । पश्चात्सीतं वृंहयति
तस्माद्रीक्ष्य प्रयोजयेत् ॥ निरामयानां चैतनु शुक्रमध्ये प्रश-
स्यते” इति च । कस्तर्हि पानानुपानयोर्भेदः । यदनियतकालं
श्चिब्रशालीयते तत्पानम् । यन्नियतकालं विधिब्रशाली-
यते तदनुपानम् । तत्रादाबनुपानविभागः । तत्र यवादिषु
शीतोदकमाह-पिष्टमेषेयु तु ईषदुष्णोदकमाह-यचु सुश्रु-
तेनोक्तम्—“शीतोदकं माक्षिकस्य पिष्टान्नस्य च सर्वशः ।
दधिपायसमद्यार्तिं विषदुष्टे तथैव च” इति । तद्विदा-
हिपिष्टान्नविषयम् । उक्तं च संग्रहे-तच्छीतं दधिमधु-
यवगोधूममेषेयु सर्वेषु च विदाहिषु च शरद्रीष्म-
योक्षेति ॥ शाकादिषु मस्तावाह-शाकं पाठादि, मुद्गादि
सूयं तस्य विकृतिर्वटकादिका, विकृतिग्रहणं रसाध्यन्त्य
एव मस्तादिप्राप्त्यर्थम्, अविकृते तु सूपादौ सुश्रुते-
नोक्तं—“पयो मांसरसो वापि शाकमुद्गादिभोजने”
इति मस्तादिषु यस्य यस्वात्ममिष्टं वा तस्य तथो-
ज्यमेकस्यैव तत्कार्यकरत्वात् न मिश्रितकृतप्रयोगः । अत एव
स्पष्टमुक्तं संग्रहे—“धान्याम्लं मस्तु तर्कं वा शाकावराज्ञे-
षु” इति । कृशानां सुरामाह-कृशानां शीतोदकापुचितेष्वन्ने-
षु सुरेवानुपानमनवकाशत्वात् । पुष्ट्यर्थं नतु रोगनिवृत्त्यर्थं,
यस्तु कृशो रोगातिस्तस्य रोगानुरूपमनुपानं, स्थूलानां तु
मधूदकमिति मधुमिश्रमुदकं मधूदकम्, शोषं पूर्ववत् । शोषे
मांसरसमाह-शोषे शुष्यति देहे, यदाह खारणादिः—“कृश-
क्षीणमयोन्मुक्तपुष्टिर्बर्णबलार्थिनाम् । मद्यक्षीश्रमनित्यानां शु-
ष्यतां च रसो हितम्” इति । मांसाशिनां, मंदाग्नीनां च मद्य-
माह-मद्यं मांसं स्वल्पे च पावक इति तच्च मद्योचितानामेव
यदाह सुश्रुतः—“मद्यं मद्योचितानां तु सर्वमांसेषु पुजितम् ।
अमद्यपानामुदकं फलाम्लं वा प्रशस्यते” इति । व्याध्यादि-
क्षीणादीनां क्षीरमाह—लघ्वनम् उपपातः, कर्म चेष्टा ॥ ३९ ॥

।परीतं यदन्नस्य गुणैः स्यादविरोधि च ॥

।नुपानं समासेन सर्वदा तत्प्रशस्यते ॥ ४० ॥

स०--अन्नस्य भक्तवटकादेर्धद्विपरीतं गुणैस्तदनु-
नं सदा प्रशस्यते । यथा स्निग्धस्य रूक्षं रूक्षस्य
गन्धं शीतस्योष्णमुष्णस्य शीतम् । मधुरस्याम्लमम्ल-
मधुरमित्यादि । नन्वेवसुरीक्रियमाणे क्षीरस्य क्षैरे-
देर्वा चुक्रादीनामम्लानामनुपानं प्राप्तमित्याह ।
परीतगुणमपि यदविरोधि तदेवानुपानं सदा
तम् ॥ ४० ॥

।०-समासेनानुपानमाह-अन्नस्य भक्तापूपसूपादेर्या-
परीतं तदनुपानं समासेन संक्षेपेण सर्वदा सर्व-
मन् काले तत्प्रशस्यते यरूपाप्यविरोधितद्यथा-स्नि-
ग्धस्य रूक्षं, रूक्षस्य स्निग्धम् । शीतस्योष्णमुष्णस्य
शीतम् । मधुरस्याम्लमम्लस्य मधुरम् । मधुरस्य
दुर्गन्धं, कटुकस्य मधुरमाप्यं सति क्षैरेयादीनां क्षीर-
काराणामम्लकाञ्चिकाण्यनुपानं प्राप्तगुणमनुपरी-
वात्तदर्थमविरोधीतिपदं निर्दिष्टम् । काञ्चिका-
यद्वल्लं तन् क्षैरेयादीनां गुणैर्विपरीतं भवति
न्तु तद्विरुद्धमम्लं पयसा सहेत्यालोकात् ॥ ४० ॥

हे०-अनुकानुपानविभागोपायमाह-यत् द्रव्यं यस्यान्नस्य
तेः कृत्वा विपरीतं न च तेन सह विरुध्येत तत्तस्यानुपानं
।।सेन सामान्येन, विशेषतस्तु सात्मायि पयालोचनया
यमल्लम् । अनुपानस्य नित्यसेव्यत्वमाह-तदनुपानम् ४०

अनुपानस्य किं कर्मेत्याह--

नुपानं करोत्यूर्जां तृप्तिं व्याप्तिं दृढांगनाम् ॥
नसंघातशैथिल्यविकृतिजरणानि च ॥ ४१ ॥

स०--अनुपानमूर्जादीन्करोति । ऊर्जा मनःप्रवर्धः ।
तेः प्रीणनं शरीरं द्विषस्य क्षामताविपरीतोऽत्र गुणः ।
।। व्याप्तिः द्रवस्य हि गमनं न कठिनस्य । दृढा-
ंगस्थिरशरीरत्वम् । तथाऽन्नसंघातस्य शैथिल्यम् ।
कृतिर्विकृदनम् । जरणं परिणामः । एतानि च
तेति ॥ ४१ ॥

प०-साम्प्रतमनुपानगुणानाह-अनुपानमूर्जा क-
ति । तदेवात्र विकलेदयति । जरणं सुखपारि-
।।मतामुपाजयति ॥ ४१ ॥

हे०--अनुपानस्य फलमाह-ऊर्जा-बलं, तृप्तिं शैथिल्यं,
व्याप्तिमन्नस्य सर्वस्रोतोऽनुशरणम् । अन्नसंघातशैथिल्यादी-
नि । शैथिल्यं काठिन्यनिवृत्तिः, विकृतिः शुष्कत्वनिवृत्तिः,
जरणं पाकः ॥ ४१ ॥

एवं गुणमप्यूर्ध्वजन्वादिषु न हितमित्याह--

नोर्ध्वजन्तुगदश्वासकासोरक्षतपीनसे ॥
गीतभाष्यप्रसंगे च स्वरभेदे च तद्वितम् ४२ ॥

स०--ऊर्ध्वं जन्तु ऊर्ध्वजन्तुस्त्वस्मिन्ने गदास्तेषु
तदनुपानं न हितम् । तथा श्वासादिषु न हितम् ।
गीतभाष्योः प्रकर्षेण संगः सातत्येन सम्बन्धस्त-
स्मिन् । तथा स्वरभेदे स्वरसादे न तद्वितम् । ऊर्ध्व-
जन्तुगदादीनां ह्यनुपानं प्रदृष्यामाशयमुरःकण्ठस्थि-
तमाहारजं स्नेहमासायाऽभिष्यन्दाऽम्रिसादच्छर्वादीनाम-
यान्विदध्यात् ॥ ४२ ॥

प०-तदनुपानमूर्ध्वजन्तुविकारादिषु न हितम् ।
जन्तोरूर्ध्वं ऊर्ध्वजन्तुः-वक्षोऽसयोः सन्धिः । तथा चा-
गमः । शिरोधरा जन्तुः कन्धरा परिकीर्तिता ।
गीतभाष्योः प्रसङ्गः । प्रकृतिरभ्यसनं यत्र तत्र न
हितम् । तेषां हि प्रदृष्यामाशयोरःकण्ठस्थितमाहा-
रजं स्नेहमासायाभिष्यन्दाऽम्रिसादच्छर्वादीनामयान्
विदध्यात् ॥ ४२ ॥

हे०-ऊर्ध्वजन्तुगदादावनुपानं निषेधति-वक्षःस्कन्धयोः स्वसं-
धी जन्तुणी तयोरूर्ध्वमूर्ध्वजन्तु कंठादिकपालांतम्, तत्र गदा
ऊर्ध्वजन्तुगदाः कासोत्पत्तेः प्रागपि निषेधार्थमुरःक्षतग्रहणम्,
गीतभाष्योः प्रसंगो-गायनाध्ययनाद्यश्वासः ॥ ४२ ॥

संप्रति येषां पानमेव न शस्यते तानाह--

प्रक्लिद्धहं महाक्षिगलरोगग्रणातुराः ।
पानं त्यजेयुः ॥ ४३ ॥

स०-प्रक्लिद्धो देहो येषां विसर्पाद्यातीनां ते
पानं त्यजेयुः । मेहादीनां रोगातुरश्चन्देन प्रत्येकं
सम्बन्धः । मेहो रोगाद्यातुराः पानं द्रवरूपं त्यजेयुर्न
केवलमन्नस्योपरि यदनुपानम् । खरनादे चोक्तम् ।
मेही प्लीही व्रणी कृष्टी पांडुर्जठरपीनसी । शोषाति-
सारी मन्दाग्निः पानीयं मन्दमाचरेत् । नोर्वागव-

नाविष्टे वाग्व्यायामहते न च । क्षतोरसि श्वासका-
सहिकावम्यदिते न च । निरले चोर्ध्वरीगे च न
पेयं वारि शीतलमिति ॥ ४३ ॥

प०—प्रकर्षेण क्लिन्नो देहो वपुर्येषां कुष्ठादिभि-
स्तेषां मेहः तेनातुराः । तथा नेत्रगलत्रणातुराः ये ते
सर्वे पानं त्यजेयुः ॥ ४३ ॥

हे०—प्रक्लिन्नदेहादीनां पानमात्रं निषेधाति—प्रक्लिन्नदेहः
क्लृदबहुल्क्षरीरः, मेहादिभिरातुराः ॥ ४३ ॥

**सर्वश्च भाष्याध्वशयनं त्यजेत् ।
पीत्वा भुक्त्वाऽऽतपं वद्धिं यानं प्लवनवाहनम् ॥**

स०—चशब्दो लुप्तनिर्दिष्टोऽत्र । सर्वोपि पुरुषः
पीत्वा भुक्त्वा च भाष्यादित्यजेत् । तथाऽऽतपादीन्
पञ्च त्यजेदित्यत्राऽयनुवृत्त्या योष्यम् । यानं रथादि ।
प्लवनं तरणम् । वाहनमस्वादि ॥ ४४ ॥

प०—सर्वश्च पुरुषः स्वस्थ आतुरो वा पीत्वा पानं
कृत्वा भाष्याध्वशयनं पाठमार्गगमनंस्वपनं तत्काल-
मेव त्यजेत् । भोजनं कृत्वाऽऽतपादिकं त्यजेत् ।
आतपकर्म सन्तापं, वह्निमग्निमश्वादिगमनम् । प्लवनं
कृपाशुल्लंघनम् । वाहनं भारादेर्देशादेशान्तरे नयनं
त्यजेत् । सङ्गुणमप्यमात्रं मात्रोपयुक्तमकाले शरीरो-
पघाताय यतः सम्पद्यते ॥ ४४ ॥

हे०—पानानंतरं भाष्यादि निषेधाति—सर्वोऽनिषिद्धपानो
निषिद्धपानो वा निषिद्धपानस्यापि प्रमादादवस्थादिवशात्पान-
प्रसक्तिः । भोजनानंतरमातपादि निषेधाति—यानं पद्मयां
गमनं, वाहनमश्वादिभिः, प्लवनं प्रतरणं, गमनं तु पदशतादू-
र्ध्वं निषिद्धम् । यदाह सूत्रतः—“ततः पदशतं गत्वा वामपा-
श्वेन संविशेत्” इति ॥ ४४ ॥

काले सात्त्वमित्युक्तम् । भोजनस्य तु कः काल
इत्याह—

**प्रसृष्टे विष्मृते हृदि सुविमले दोषे स्वपथगे ।
विशुद्धे चोद्वारे क्षुद्रपगमने वातेऽनुसरति ॥
तथाऽप्राबुद्धिक्ते विशदकरणे देहे च सुलघौ ।
प्रयुज्जीताहारं विधिनियमितः कालः स हि मतः**

स०—आहारं विविना पूर्वोक्तिन काले सात्त्व्यं
शुचि हितमित्यादिना नियमितं प्रयुज्जीत अदनीया-

दित्यर्थः । कदा । मूत्रपुरीषे प्रकर्षेण सृष्टे सति ।
न किञ्चिदेव त्यक्त इति प्रशब्देन शोचयति । तथा
हृदये सुष्ठु विमले रसशेषकृतगौरवादिरहिते । तथा
दोषे वातादौ स्वपथगे स्वमार्गगे । अजीर्णे ह्याहा-
रेऽनशेषेण रुद्धगतयो वातादयः स्वस्थानं न लभे-
न् । सुजीर्णे तु स्वस्थानस्थाः स्युः । उद्वारे विशुद्धे
चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । स्रोतोमुखेषु च विशुद्धे-
ष्वित्यर्थः । क्षुद्रपगमन उपगतायां क्षुधि । वाते-
ऽनुसरत्यनुलोमं गच्छति । तथाऽग्नौ कायाप्राबुद्धिक्ते
पाकक्षमे । तथा देहे षट्त्रिंशे सुष्ठु लघौ च ।
कालः स हि मतः । हिशब्द एवार्थः । स एव कालो
भोजनस्य दृष्टो न त्वतोऽप्यूर्ध्वम् । स हातिकालः ।
तत्र भुक्तमन्नं वातविष्टब्धं कृच्छ्राद्विपच्यते । तथा
चोक्तं तन्त्रान्तरे । अतीतकालं भुज्जानो वायुनोपहते-
ऽनले । कृच्छ्राद्विपच्यते भुक्तं द्वितीयं न च काक्षति ।
कुक्षावाधानमाटोपसादांश्च कुरुतेऽधिकमिति । तस्मा-
त्पूर्वोक्तकाले भोजनमद्यादिति । यमौ न्तौ तः सस्या-
द्रसरविविरामा धीरल्लिता ॥ ४५ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिता-
यामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुन्दराख्यायां
मात्राशित्तियोऽध्यायोऽष्टमः ॥ ८ ॥

प०—अहारकालमाह—प्रसृष्टे त्यक्ते विष्मृते सति
हृदि सुविमले विशुद्धे, दोषे वातादिके स्वपथगे
स्वस्थानस्थे, क्षुद्रपगमने जातायां बुभुक्षयां, वातेऽ-
नुसरति मारुतस्थानुलोम्येऽप्राबुद्धिक्ते उदीर्णे, विश-
दकरणे स्वकार्यकरणपटाचिन्द्रियात्मके देहे शरीरे,
सुलघौ लघुतासमायुक्ते सत्याहारं प्रयुज्जीत । विधि-
विधानं तेन नियमितं नियमेन प्रोक्तं, हि यस्मादर्थं
यस्मात् स काल आचार्याणां मतोऽभिप्रेत
इति भद्रम् ॥ ४५ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायामष्टाङ्गहृद-
यटीकायां पदार्थचन्द्रिकायां सूत्रस्थाने
मात्राशित्तियोऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

हे०—भोजनकालमाह—प्रसृष्टे प्रवृत्ते, सुविमले
अतिप्रसृष्टे, स्वपथगे स्वमार्गागमिनि, विशुद्धे माधुर्य-
दिरहिते, क्षुद्रपगमने बुभुक्षोत्पत्तौ, अनुसरति अनु-

कूलं प्रवर्तमाने दोषे स्वपथं हृत्यनेनैव वातानुलोभ्ये
लब्धे वातेऽनुसरतीति वातानुलोभ्यस्य प्राधान्यार्थः ।
उद्विक्ते अतिदीप्ते, विषादकरणे निर्मलद्वित्रये, सुलघ्वी
लघ्वीयसि, विधिः शालोको नियमः तेन नियमितं
निषिद्धकामचारम् । ननु यो यदा भुंक्ते स तस्य
भोजनकालः किमनेनेत्यत आह—काल इत्यादि ।
हि यस्मात्स तथाविधः प्रष्टव्यिष्णुव्रत्वादिविशिष्टो भोजन-
कालो मतः आचार्याणाम् । न केवलः तस्मात्प्रष्टव्यिष्णु-
व्रत्वादिविशिष्टो स्वकाले भुंजीतेति । अथ भोजनप्रक्रिया ।
संग्रहे तु विधिविहितमन्त्रपानमिष्टं द्रव्यार्थमायतनमापु-
बुवते । तदायत्तानि क्षोजस्तेजोवाहिविद्रियबलपुष्टिद्विप्रति-
भारोग्यादीनि । तर्धना चांतरस्येः स्थितिः अस्मिन्मूलं च
देहधारणमिति । अथात्मवान् स्वभावसंयोगसंस्कारमात्रा-
देशकालोपयोगव्यवस्थाः सप्ताहारकल्पनाविधेयाणां स्वा-
स्थास्वास्थ्यफलानां हेतुभूताः समीक्ष्य हितमेवानुरूप्यते ।
तत्र स्वभावतो दिव्योदकस्तु शालिपट्टिकमुद्गैणलावादयो
लघवः । क्षीरेक्षुमीहिमापातुपामिपादयो गुरुव इति । ते
स्वल्पवि संयोगादिविशेषैरन्यथात्वं प्रतिपद्यन्ते । तत्र
संयोगो नाम द्वयोर्धनूनां वा संहतीभावः स विशेषमारभेत
यथैकैको द्रव्याणि । संस्कारस्तु—तोयामिसंनिकर्षशीच-
मंथनदेशकालमावनदिभिरुपजन्त्यते । मात्रा—पुनः
पिंडपरिमाणतः समुदायेन प्रतिद्रव्यापेक्षया चाहारराशिः ।
देशो—द्रव्यस्योपयोक्तुश्रेयवस्थानं, तत्र पुनरुपयोक्ता
स्वस्थातुरत्यतः प्रकृतिमेतत्तत्र परीक्ष्यः । कालस्तु—ऋतु-
व्याध्वपेक्षो जीर्णाजीर्णलक्षणश्च । अजीर्णं हि पूर्वस्याहार-
स्वापीरगती रस उत्तरेणोपसृज्यमानः सर्वान् दोषान् प्रको-
पयत्याशु जीर्णं तु स्वस्थानस्थेषु दोषेषु वातानुलोभ्ये
सृष्टेः वातमृत्पृथिव्येणेषु विष्टुदेपुद्गारद्वयस्त्रोतोमुखेषु
विषादकरणे लघुनि शरीरेऽमातुदीर्घं जातार्थां बुमुक्षावाम-
भ्यवृत्तमन्त्रमप्रदूषयन् दोषानातुर्वैलग्यनानभिवर्द्धयति ।
केवलमयमेव कालो भोजनस्य अतीतकाले पुनस्तद्वातावि-
ष्टवं कृत्वादिपच्यते । कर्षयन्नश्चि च पुनरुपहति । उप-
योगव्यवस्था—नास्त्रातो, न दिग्वासा, नैकदलभृङ्ग, न
मलिनवसनो, नाहुवा, नाजपित्वा, नानिरुच्यदेवताभ्यो,
न पितृभ्यो, नादत्वान्नमग्नये, न गुरुभ्यो, नातिथिभ्यो,
नाभ्यागतेभ्यो, न श्रवयः—श्रपचेभ्यः । प्रत्यक्षेय चाश्वि-
तोषांतिरातानपि तिरश्चः परिगृहीतात्, प्रशस्तदेशकालोप-
करणयुक्तः, स्वर्गभूषितः, सुगंधिरद्रवाणिपादः, सुविशु-
द्धनदोऽभिमतसहायः, केशमाक्षिकाद्यष्टमनिधमनिदितं,

पुनर्नोणीकृतं, नात्युष्णमनुपदग्धं, सुसिद्धमलो नासात्स्य,
नाविदितं, नाधिदितागमं, नातिप्रमे, नातिसाधं, नाकाशे,
नातपे, नांधकारे, नाधो ब्रह्मस्य, न शय्यास्थो, नोन्नरस्यप्रदे-
क्षिनीं, न पात्रे भिजे, न स्रवते, न मल्लिने, न भावदू-
षिते, न चासनस्थिते, न हस्तस्थे, न हस्ते । प्राङ्मुखः
सुमनाः शुचिभक्तानुधितानुकूलजनोपहितं हितमन्नमश्री-
यात् । न पशुषितमन्यत्र मांसोपदेक्षशुष्कशाकफलमध्वेभ्यः,
नाद्योपमन्यत्र दधिमधुवृतसलिलसकुशुकपायसेभ्यः । अपि
च सिग्धं लघूष्णमविलीयितमनातिद्वैतमजल्पब्रह्मसंस्तव्यमनाः
समीक्ष्य सम्यगात्मानं सिग्धलघूष्णानि हि बह्निमौर्धसुदीर-
वंति कोष्ठे परिशोधयन्ति । धातुन्न विकुर्वन्ते, क्षिप्रं जीर्ण्य-
निलमनुलोभयन्ति । तथा सिग्धं दटीकरोतीन्द्रियाभ्युपचि-
नोति, क्षीरमपचिनोति, जरसं बलमभिवर्द्धयति, वर्णप्रसा-
दमभिनियतयति । लघु च पुनः स्वभावादिरिन्नमप्रति-
पीडयद्दोषानव्यर्थं परिणाममेति, विप्रमपि चाल्पदोषं
भवति । उष्णं च पुनर्नयति रुचिमुपशोषयति श्लेष्माणं,
विल्विवत् तु भुञ्जानो न तृप्तिमभिगच्छति । बहु भुंक्ते
शीतीभवति चास्रजातं विपमपाचकं च भवति । अतिदुर्त-
तु भुञ्जानस्य जल्पतो हस्तोऽप्यमनघो वा भवेत्तुल्लेहम
वसदनं भोजनस्य प्रतिष्ठानं, गुणदोषाविभाजनं च । समीक्ष्य
सम्यगात्मानमिति ममेदं सात्त्विकसात्त्विकमिति वा नित्यम-
प्रसक्तः प्रत्यवेक्षेत । तत्र सात्त्व्यं नाम सहात्मना
भवति अतस्तदौचित्यादुपशेत इत्येकं, सात्त्व्यं विप-
रीतमनुपशयादसात्त्व्यम् । अन्ये पुनः प्रकृतिवर्धोदेशातुर्दो-
षव्याधिवशेन सात्त्व्यं बहुविधमिच्छति ते ह्युपशयमात्रम-
गच्छित्य विपरीतगुणमनुपचारेण सात्त्व्यमाचक्षते । तुल्य-
गुणं चानुशयादसात्त्व्यं, सात्त्व्यं तु प्रवराप्रवरमध्यविभागेन
त्रिविधम् । तत्र सर्वरसं प्रवरम्, एकरसमवरं, मध्यमं तु
मध्यममेव । तेषु प्रवरं सेमदोषयोपदिशतीतरवमपि
क्रमेणासात्त्व्यमपि वाहितं पादशो विवर्जयेदित्युक्तं प्राक् ।
तत्र यदाहारजातं समानधातुननुवर्तयति, विपमार्थं समी-
करोति, तत्समासतो हितं विपरीतमहितम् । तत्पुनर्मात्रा-
योगादिवैचित्र्यादानियतमपि यथोपदेशं यथाभूविष्टं च
शील्येत्परिहरेच्च । भुञ्जानस्तु पेयाभ्युत्तरसात्त्व्यजनानि
राजतेषु पात्रेषु निदध्यात् । परिशुक्लप्रदिहान्युष्णं च पयः
सौवर्णेषु । खलकट्टरकान्त्यलिकान् कार्त्तयेषु । रागखाद्यव-
सद्विज्ञानं वज्रवैद्यैर्विज्ञेपु । वृत्तमायते पयः मुशीतं ताम्र-
मये । पानीयं पानकानि च मुद्गेसमष्टिककाचमयेषु ।
ओदनं च विस्तोर्धं मनोरमे स्थले । अन्यथा हि वर्णवर्ध-

रसात्म्यत्वादहितं स्यात् । दक्षिणपार्श्वं भक्ष्यं स्थापयेत् । सव्ये
पदे लेखं मुखोद्ग्रेणपिडीं च । मध्ये भोज्यमिति । यथा-
मिखात्म्यं तु प्राग्बद्धपुष्ट्युक्तं चाक्षीयात् । प्रागेव गुरु,
स्वादु, क्षिण्यं च मध्येऽम्लवणम्, अंते रुक्षं द्रवमितर-
समुक्तं च । तत्र मंदमिद्रवोष्णेन समुत्तेजितोष्मणोऽन्यद-
नुपयुक्तं नभ्यक्पाकमेति अनुपानं तु सलिलमेव श्रेष्ठं सर्वर-
सोर्निस्वात्सर्वरससाम्यत्वाजीवनादिगुणयोगाच्च । तच्छीतं
प्रथिमपुगोन्नमवपिष्ठमयेषु सर्वेषु च विदाहिषु शरद्द्रीप्म-
नोक्ष । उष्णं पिष्टमेष्वन्येषु दुर्जरेषु हेमन्ते च द्रवद्रव्य-
विज्ञानीषं च्छेते । शीरं शालिपाटिकयोःपवासाऽध्वमाध्य-
न्वीव्यामक्लिशवाल्सरैः । मांसरसः शोपादिषु, वाते
पुष्पानि च । पित्ते शर्करोदकम् । त्रिफलोदकं सञ्जीव-
नं । पायश्चाक्षिगलरोगेषु, मस्तेव वा दक्षिण कूर्चिका-
कित्तादयोश्च । मधं मांसेषु फलम्लमंषु यौ । आसवांश्च
विषान् । विमयः प्रयोजयेत् । विषोपतस्तु मध्यासवग्रा-
म्येषु, तीक्ष्णान् फलसवान् वन्येषु, न्यग्रोधादिफलसवान्
विकिरेषु, अर्द्धशेखरीपकापित्थासवान् विल्लेक्षयेषु,
दिग्बहतेषु च अम्लफलसवान्, प्रसहेषु कासेक्षुपन्नबीज-
शृंगारकसेकमुद्रकीकामदिरासवान्, क्षौद्रयुक्तं वा शीतमुद-
कमुदीर्यद्रा महामृगेणैवोदकेषु च, सुरां प्रतुदेषु । तेषां हि
प्रदुष्यामाद्यमुरस्कंठस्थितमाहारजं केहमासाय तदभिष्यं-
दाभिसदच्छादीनामयान् विदध्यात् । तेषां निषिद्धानुपा-
नाभ्याम् । ततः पाणिगतमममस्येनापनीय दन्तांतरस्थं च शनैः
शोषनेन लेपनं पक्षेहापनोदमाचांतौऽनुव्यग्रगलितांबुपरिणि-
कनेत्रस्थांबुलङ्कृतवदनवैद्यो धूमपानादिहृत्तौर्ध्वकफवेगाः
पदशतमात्रं गत्वा वायुपार्श्वेन संविशेत् । द्रवोत्तरभोजन-
स्तु मुखदार्ढ्यां नातिसेवेत् । आहारपरिणामकराः—पुन-
रुष्मा, वायुः, कृदः, कोष्ठः, कालः, समयोगश्च । तत्रोष्मा
पचति, वायुरपकर्षति, वलेदः शैथिल्यमापादयति, कोष्ठो
मादेवं जनयति, कालः सर्ववपुर्व्याप्तिमभिवर्तयति, सम-
योगसंस्थेयं परिणामधातुसात्म्यकरः—संपद्यते । समयोगश्च
पुनः कारणानुचितो हितश्च देहसंस्कारोऽभ्यवहारश्चेष्टाशय-
नं, सौमनस्यं च । परिणामतत्त्वाहारगुणाः शरीरजगुण-
भावमापद्येते यथासमविरुद्धाः विरुद्धास्तु विहिताश्च विरो-
धिभिर्विदन्तुः शरीरमिति भवेति चात्र—“कुक्कुलाष्टष्टयुक्तान्
सुपिष्टकृततंदुलान् । न जातु भुक्तवान्यान्मात्रयाऽथासु-
कंक्षितः । शाकावराक्षकदुग्धकफायलवणोक्तम् । त्यजे-
देकरसागात्म्यं गुरु शुष्कं च भोजनम् ॥ वक्ष्यते यजिदानादौ

१ अत्र “वालवृद्धेषु” इति सप्तुत्तके ।

सर्वदोषप्रकोपणम् । अत्यभिष्यंदि विष्टमि विदाहि हिम
रुक्षणम् ॥ त्यागाद्विषमेहेतूनां समानां चोपसेवनात्
विषमा नानुवर्धन्ते जायते धातवः समाः ॥ सदान्मल
लारोप्यनृपेश्वरसुखात्मसु । योग्यः क्रमोऽयं सततं नाव
श्यमितरेषु तु ॥ करोति रुक्षं बलवर्णनाशं त्वप्रक्षतां वा
तशङ्काक्षिरोधम् । क्षिण्यं त्वतिश्रेष्ठमन्यप्रसेकहृद्गौरवाल
स्थ क्वचित्प्रणाशान् ॥ अस्तुष्णमभ्रं मददाहतृष्णावलप्रणाद
भ्रमरक्तपित्तम् । शीतं तु सौदासचिवाङ्गिनाशहृल्लासविष्टभन
रोमहर्षान् । अतिरिचरं मूत्रशङ्काद्विषमचूतिमव्याप्तिमशीघ्रं
क्तिम् । अतिद्रवं पीनसमेहकासरस्यदानकरोत्यभिवलं
हति ॥ अतिमधुरमनलशमनं भुक्तमसात्म्यं न पुष्ट्ये वपुषः
अतिलवणमचक्षुष्यं तीक्ष्णाऽन्यलं जरा साक्षान् ॥ शं
विधिमवलंब्य योऽन्नपानं यलमिव विग्रहवत्सदोषयुक्तं
तनुमपि तनुजां रजामवाप्य व्रजति नरः स समाशतर
पारम् ” इति ॥ ४५ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने मात्राशीतिप्रकरणं
सामस्येन निरूपितम् ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ९.

पूर्वमन्नपानादिद्रव्यैकदेशः प्रायोपयोगवान्निर्दिष्ट
स्तस्य चाहारविधेर्मात्रा चोपदिष्टा । संप्रति द्रव्यरस
वीथिविपाकादयो वाच्याः । अन्नपानं हि रसवीथिविपा
कादि परीक्ष्य प्रयोक्तव्यं नान्यथा । तस्मान्मात्राशितौ
याध्यायादनन्तरं द्रव्यादिविज्ञानीय आरभ्यते ।

अथातो द्रव्यादिविज्ञानीयमध्यायं

व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स ०—द्रव्यमादिर्येषां ते द्रव्यादयः । आदिशब्देन
रसवीथ्यादिपरिग्रहः । द्रव्यादीनां विज्ञानमवगमस्तर्ह
हितः । शेषं पूर्ववत् ॥ २ ॥

प ०—अथेत्यानन्तर्येण अत इतिप्रस्तुताभिसम्बन्धे प्रस्तु
तान्मात्राशितौयादनन्तरं द्रव्यादिविज्ञानीयमध्याय
व्याख्यास्यामः । द्रव्यमादिर्येषां ते, आदिग्रहणेन
रसवीथिविपाकानां ग्रहणम् । तेषां विज्ञानमवबोधः
तस्मै हितोऽध्यायः तं वर्णयति व्याख्यास्यामः
यस्मादितदन्नपानं द्रव्यरसवीथिविपाकादिभिः परीक्ष्य

१ अत्र “कासारुचि-” इति सप्तुत्तके ।

प्रयोजनं नान्यथेति । तत्र द्रव्यं रसादिभ्यः पूर्वम् । प्राधान्यादग्रे निर्देशः ॥ १ ॥

हे०—द्रव्यादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-
अथेति । यतः पूर्वैरध्यायैश्चतुर्भिराहार उक्तः स चानन्त-
विशेषत्वात्तावता शतुमशक्यः, अतोऽशेषसंग्रहार्थं द्रव्यरस-
गुणवीर्यविकाकप्रभावाः सामान्यतो वाच्याः । ते चास्मिन्नध्याये
अतएवायं द्रव्यादिविज्ञानीयः ॥ १ ॥

तत्र द्रव्यस्य रसादिभ्यः प्राङ्निर्देशः प्राधान्यात् ।
प्राधान्यं च स्वयमेव ग्रंथकृतप्रतिपादयन्नाह—

द्रव्यमेव रसादीनां श्रेष्ठं ते हि तदाश्रयाः ॥२॥

स०—रसादीनामिति निर्धारणे पट्टी । रसवीर्यो-
दीनां मध्ये द्रव्यमेव प्रधानम् । ते रसादयो हि यस्मा-
त्तदाश्रयास्तदेव द्रव्यमाश्रयो येषां त एवम् । अत
एव केवला रसादयो नोपलभ्यन्ते । तस्मात् द्रव्यं
प्रधानम् ॥ २ ॥

प०—द्रव्यमेव रसवीर्यादीनां मध्ये श्रेष्ठं प्रधानम् ।
यस्मात्ते रसादयः तदाश्रया द्रव्याधाराः रसादीनाम्
केवलानां समर्थत्वात् ॥ २ ॥

हे०—तत्र द्रव्यस्य प्राधान्यमाह—रसादिभ्यो द्रव्यमेव
प्रधानं यस्मात्ते रसादयस्तदाश्रयाः द्रव्याधिष्ठानाः । एते-
नैव रसाद्याश्रये द्रव्यमिति । प्राधान्यकथनं द्रव्यशाने
तात्पर्यार्थम् । उक्तं च संग्रहे—“यस्माद् दृष्टो यवः स्वादुर्गु-
रग्न्यानिलप्रदः । दीपनं शीतमप्याज्यं वसोष्णा वाऽप्यदी-
पनी ॥ कटुपाकोऽपि पित्तघ्नो मुष्टो मापस्तु पित्तलः ।
स्वादुपाकोऽपि च यकृत्स्निगोध्णं गुरु फणितम् ॥ रसे
स्वादौ यथा चैतत्तथान्येष्वपि दृश्यते । वातघ्नं कफपित्तम-
मलमप्यक्षकीफलम् ॥ कुर्वते दधि गुर्वेव वह्निं पालेवतं
न तु । कपित्थं दाहिमं चासलं । ग्राहिं नामलकीफलम् ॥
कप्राया ग्राहिणी शीता घातकी न हरीतकी । अग्रधानाः
पृथक्तरस्माद्रसाद्याः संश्रितास्तु ते ॥ प्रभावश्च यतो द्रव्ये द्रव्यं
श्रेष्ठमतो मतम् ” इति ॥ २ ॥

पंचभूतात्मकं तत्तु ॥ ३ ॥

स०—तुरङ्गधारणे । यत्तदोश्च नित्यसम्बन्धादि-
येतदनुक्तमन्यथाऽल्लभ्यते । तेनायमर्थः । यद्रसादीना-
शाश्रयभूतं कार्यं द्रव्यं हरीतक्यादि स्थावरं छागादि

जगमं तत्पञ्चभूतात्मकम् । तत्र यत्कारणद्रव्यमाका-
शादि तस्य हि पंचभूतात्मकत्वे सत्याकाशादीनां
पृथक्त्वेनात्मलाभो न स्यात् । ततश्चेदमाकाशं नाम
महाभूतमिदं पृथ्वी नाम महाभूतमिति गदितुं न
पार्येत । सर्वस्य पंचमहाभूतात्मकत्वात् । न च यत्का-
रणं तत्कदाचित्कार्यं स्यात् । तस्मात्कार्यद्रव्यस्यैव
पंचमहाभूतात्मकत्वं न कारणद्रव्यस्याऽऽकाशादेः ।
मुनिस्तु । खादीन्यात्मा मनः कालो दिशश्च द्रव्यसं-
ग्रह इति । न च वा द्रव्यमुक्त्वा तल्लक्षणं व्यधीत ।
यथा यन्नाऽश्रिताः कर्मगुणाः कारणं समवायि यत्तत्तद्र-
व्यमिति । अस्यार्थः यत्र कर्म परिसंपदलक्षणं संयो-
गवियोगकारणं समवेतश्च गुणः यत्र शब्दादयो
गुर्वादयो वा बुद्धिबपुरादयो वा समवेताः । यच्च
कारणं समवायि तद्रव्यमुच्यते । समवायीति । यत्का-
रणमपृथग्भवति तत्समवायिकारणं यथा तन्तवः पटस्य ।
एवमेतानि च कर्मगुणाश्रित्वसमवायिकारणत्वानि
यद्यपि सर्वाणि सर्वस्मिन् द्रव्ये न विद्यन्ते तथाऽपि
यद्यत्र सम्भवति तत्र तेन तस्य द्रव्यस्य द्रव्यत्वं
कल्प्यम् । तद्यथा । मनसः कर्मगुणाश्र-
यित्वेन वाष्वादीनां तु कर्मगुणाश्रयित्वेन समवा-
यिकारणत्वेन च । नन्वाकाशादीनि कारणद्रव्या-
णीति कथमुक्तम् । यावताऽकाशास्य द्रव्यत्वमेव नास्ती-
ति केचित्तान्नूमहे । जलधेरिव प्रत्यक्षेणैवाऽस्य नील-
रूपतोपलब्धेरस्तित्वं सिद्धम् । तथा कवयोऽपि नील-
त्वमेवाऽस्य वर्णयन्ति । तथा कर्णादस्य । विपुल-
पुलिना दृष्टा नद्यो वहंत्यतिनिर्मलाः कमलसुमनो वायु-
प्राणिं विलंबति मांसलः । नवजलधरश्चायावासादि-
वाचिरनिर्गतो वहति शशभृतीलक्षिणे नभस्यवदातता-
मिति । तथा च बाणस्य धावति शशिनि नमसीति ।
तदेतद्द्रव्ययति । तथा हि दूरान् भ्रंतिमग्रेणैव नील-
रूपत्वमस्योपलभ्यते । यथागिरेर्विविधवर्णस्याऽपि दूरा-
नीलत्वप्रतीतिः । यत्कवीनीं वर्णनं तस्मादलसेन
निष्प्रमाणकमेव संभाव्यते । तथा च ते नभसः शुक्लत्वं
वर्णयन्ति । न च शुक्लत्वमेतत्स्योपपद्यते निराकरत्वात् ।

गम्यन्त नीलकण्ठं नभसः । ननु दर्शनवैचित्र्यादस्य रूपवत्त्वमुपपन्नम् । यथा पुरुषः शरादि ऋजुतां दिदृक्षुरेकं चक्षुर्नमीत्यादयः चोन्मील्य तामुपलभते ननु नयनयुग्मेन । तद्वत्सन्निकृष्टे गगनरूपस्यानादाने विप्रकृष्टे तु स्यादिति । न चैतद्युक्तम् । यतो रूपवत्त्वेऽप्युपगम्यमाने स्पर्शवत्त्वमस्य प्रसज्येत । रूपस्य स्पर्शेन नित्यसंबन्धम् । स्पर्शवत्त्वे सत्याकाशत्वमेव न स्यात् । अतो न रूपवद्ब्रह्मोम् । अन्यं त्वेवं मन्यते । पवनवदकाशस्यावस्थाऽस्तु यथा किल पवनः स्पर्शवान् । न च तस्मिन् रूपं संभवति । तथैवाकाशो न रूपवान् च स्पर्शवानिति । तदिदमनवगतपदार्थस्वरूपाणां विलपनम् । ततो यत्र रूपं तत्राऽवश्यं स्पर्शो न तु यत्र स्पर्शस्तत्राऽवश्यं रूपम् । तस्मान्न नभो रूपवान् च सन् । अत्रोच्यते । परमार्थदर्शिमिदुपादायोत्पत्तिः कथ्यते तदस्ति । यथा पृथिव्यादि । उक्तं च । अक्षरात् खं ततो वायुस्तस्मात्तिजस्ततो जलम् । उदकात् पृथिवी जाता भूतानामेष संभव इति । तस्मादाकाशं द्रव्यमस्ति । अपि च । आकाशमुपादाय गतिवृद्धिप्रसवादिविशेषोपलब्धेरकाशस्याऽस्तित्वम् । यथा रूपोपलब्धिविशेषसंभवानुमितं चक्षुः । अपि च । आकाशाभावे लोकमन्यं जगतः स्यात् । तथा शब्दास्त्वस्य गुणस्यान्यथाऽनुपपत्त्यास्याकाशमिति । ननु वायुनास्त्वयः । तत्स्वरूपम्राहकप्रमाणाभावात् । स्पर्शोपलब्धेरवायोरस्तित्वमुच्यते इति चेत् तदपि न युज्यते । अनुभूतौ चोः खाद्यायुरिति । गगनस्य च स्पर्शाभावाद्वायोः स्पर्शवत्त्वं कारणगुणपूर्वकत्वात्कार्यस्य । नैतदस्ति । कार्यस्योभयामकत्वदर्शनात् । कारणगुणपूर्वकं कार्यं दृष्टमकारणगुणपूर्वकं च दृष्टम् । तत्र कारणगुणपूर्वकं तावदथा । तनुधेतत्वपूर्वकं पदे श्वेतत्वम् । अकारणगुणपूर्वकं च दृष्टं यथा । हरिद्राक्षारसंयोगाद्रक्तता । तस्मादस्पर्शाद्राकाशादुत्पन्नो वायुः स्यादेव स्पर्शवान् । नन्वेवमप्यग्निजपृथिवीष्वपि स्पर्शविशेषसंभवत्तस्मादस्यादिसमवाय एव वायुर्व्यवहियते न तद्व्यतिरिक्तो वायुरस्ति । अत्रोच्यते सत्यमनलादीनामपि स्पर्शोऽस्ति

किंतु विलक्षण एवासौ । तथा हि । तेजसस्पर्शो रूपैकार्थसमवायी । अपां स्पर्शो रूपरसाभ्यां समवेतः । पृथिव्या रूपरसांघसमवेतः यस्तु वायोः स्पर्शः स पत्रचलनशाखाभेजनादिकर्मसमवायी स नैषामन्यादीनां दृष्टानां नाप्यदृष्टानामात्मादिकालादीनाम् । गुणाश्च सर्वे द्रव्याश्च वत्त्वादस्तित्वमनुमीयते । तथा पवनस्य तत्कर्मोपदेशादस्तित्वम् । यस्य तत्त्वदर्शिभिः कर्मोपदिश्यते तदस्ति यथा कफादिबद्धातस्य च कर्मोपदिष्टम् । यथ संख्यासव्यधस्वापेत्यादि । तस्मादस्ति वायुर्द्रव्यमिति । अग्निर्द्रव्यं नास्ति इत्थनन्यतिरेकेणानुपलब्धेः अत्रोच्यते । तत्त्वदर्शिमिरेद्रव्योत्पत्तिहेतुत्वेनोपदेशादस्तित्वम् । तथा चेहैव वक्ष्यति । आग्नेयं दाहमावर्णप्रकाशपवनारमकमिति । ननु युक्तश्चतुर्णां भूतानां सावयवत्वात् द्रव्येष्वेकैर्षाऽपकर्षसंनिवेशः । कचिद्रव्ये कस्यचिद्भूतस्य प्रमाणतः प्रभावतश्चावयवानां मुक्तैर्षाऽपकर्षसद्भावादाकाशस्य तु निरवयवत्ववृक्षमत्वादेकत्वाच्चोक्तैर्षाऽपकर्षसंनिवेशो न युक्तः । युक्तमाभवान् किंतु सावयवानामेव द्रव्याणां येऽवयवा कचित्पाषाणादौ संहता अवतिष्ठन्ते । येन तत्र द्रव्यं काठिन्यस्य प्रकर्षो भवति तत्र चाऽऽकाशमपकृष्यते अनिविडावयवे तु सन्निवेश आकाशः प्रकृष्यते तदेवमनया युक्त्याऽऽकाशस्याऽपि न्यूनाधिकभा उपपन्नः ॥ ३ ॥

प०—तत्पुनः द्रव्यं यदेतत्कार्यं द्रव्यं स्थावरं जङ्गमादि तत्पञ्चभूतात्मकम् । पञ्चभिर्भूतैरारब्धं धरण्याम् । कारणं द्रव्यमाकाशादि । आकाशादेः कारणं द्रव्यस्य पञ्चभूतात्मकत्वे पृथक् स्वात्मलाभाभावान् । ततश्चेदमाकाशं नाम महाभूतं यावदिदं पृथिवी नाम महाभूतमित्येतद्वक्तुं न युज्यते । भूतानां पृथिव्यादीनां पञ्चमहाभूतात्मकत्वात् । किंच नच यत् कारणं तदेव च कार्यमिति वक्तुं शोभते । स्वात्मानि कर्तृत्वविरोधान् । तस्मात्कार्यद्रव्यस्य स्थावरजङ्गमादेः पञ्चमहाभूतात्मकत्वेन पुनः

कारणद्रव्यस्याकाशादेः । अतएव तत्त्वतः स्वदेशकृ-
तप्रत्यवमर्शे सर्वमवाचकं निर्दिष्टम् । तस्मात् पञ्च-
भूतात्मकं नैकधादिकमेव पञ्चानामुपलब्धेस्तत्र तस्य
यद्द्रव्यगुणोत्खणं तत्पार्थिवम् । रसगुणोत्खणं तदा-
प्यम् । यद्रूपगुणोत्खणं तत्तैजसम् । स्पर्शगुणोत्कर्षो
वायव्यस्य शब्दगुणोत्कर्षेणाकाश इति । यत्तदोश्च
नित्याभिसम्बन्धान् । यदित्येतत्पदमनिर्दिष्टमपि
निर्दिष्टम् ॥ ३ ॥

हे०—द्रव्यभेदानाह—पञ्च संख्याकानि भूतान्येव
आत्मानो यस्य तत्तथा । पार्थिवादिभेदात्पञ्चधेत्यर्थः ।
कार्यकारणयोरभेदोपचाराद्भूतशब्देन भौतिकमुच्यते द्रव्य-
भेदमुच्यते । द्रव्योत्पत्तिमाह—तत् द्रव्यम् ॥ ३ ॥

अथ केन महाभूतेन कथं कृत्वाऽऽरब्धं द्रव्य-
मेत्याह—

क्षमाधिष्ठाय जायते ॥ ४ ॥

स०—पृथ्वीमाधारीकृत्योपचते ॥ ४ ॥

प०—भूमिमाधारीकृत्य जायते ॥ ४ ॥

हे०—क्षमाधिष्ठाय जायते मृदमिव वटः । उपादान-
गणं पृथ्वीत्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं पृथिव्याख्येन भूतेनाऽऽधारत्वेनोपकृत्य तेन
दारब्धं द्रव्यमित्युच्यते । यथा—

ब्रुयोन्याग्निपवननभसां समवायतः ।

निर्वृत्तिर्विशेषश्च व्यपदेशस्तु भूयसा ॥ ५ ॥

स०—अम्बु सलिलं योनिः कारणं यस्य तदं-
रोनि द्रव्यम् । एवं जलं नाम महाभूतं रसवत्त्वा-
नितयोपकृत्य तेन तदारब्धमित्युच्यते । मुनिना-
युक्तम् । रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्यमापः क्षिति-
या । निर्वृत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः खादयन्त्यः ।
शिषां द्रव्यादीनामाश्रयकर्मणोर्भेदक्षित्यः । तथा-
पवननभसां समवायादपृथग्भावात्तस्य द्रव्यस्य
वृत्तिर्निष्पत्तिः । तथा तस्य द्रव्यस्य यो विशेष इद-
दिदमन्यद्द्रव्यमित्येवंरूपो नानास्वभावः सोऽप्यग्नि-
नभसां समवायात् । एवमग्निपवननभोभिः समवा-
यणत्वेनोपकृत्य तैरेतद्द्रव्यमारब्धमित्युच्यते । एवं
सर्वं कार्यद्रव्यं पञ्चमहाभूतात्मकं पञ्चमिर्महाभूतैर-

रब्धत्वात् । ननु यदि पञ्चमहाभूतात्मकं द्रव्यं तत्क-
थमुच्यते पार्थिवमिदं द्रव्यमिदमाप्यमित्याह । व्यपदे-
शस्तु भूयसेति । यत्र द्रव्ये यद्भूतं भूयिष्ठमधिकृतं
तेन तस्य व्यपदेशः संज्ञा भवति । यथा पृथिव्याधि-
क्योत्पादितं द्रव्यं पार्थिवम् । एवमप्यं तैजसं च
वैद्यम् । तदेवं सर्वं द्रव्यं पञ्चभूतात्मकं स्थितम् ॥ ५ ॥

प०—एवं पृथिव्याख्येन महाभूतेनाधारतया यत्
कृत्यते न तदारब्धमित्युच्यते । अम्बुयोनि अम्बु
सलिलं योनिरुपत्तौ कारणं यस्य तदम्बुयोनि द्रव्यम् ।
एवं रसवत्त्वाद्योनितयोपकृत्य तेन तदारब्धमित्यु-
च्यते । तन्निर्वृत्तिर्विशेषश्च । तस्य निर्वृत्तिः निष्प-
त्तिर्घटनारचनारमिका सा तन्निर्वृत्तिस्तेजोवाय्वाका-
शानां समवायाद्यद्भूते समवायेनोपकार्योपकारक-
भावेन ते । यथाग्निः पक्वत्वेनोपकारको वा । वायु-
श्चलत्वेन । नभोऽवकाशदानेन । केचलाप्यस्य निर्वृ-
त्तिरग्निपवननभसां समवायात् । यद्येवं सर्वं द्रव्यं
पञ्चमहाभूतारब्धं तत्कथमिदं पार्थिवमिदमाप्यमि-
ति व्यपदेश इत्यत आह—यत्र द्रव्ये त्वेषां कारणभू-
तानामपि भूयस्त्वेनोपलम्भान् तैरेव व्यपदेशः संज्ञा ।
पृथिव्यधिकतया जनितं पार्थिवम् । एवं सर्वं द्रव्यं
पञ्चभूतात्मकम् ॥ ५ ॥

हे०—अंबु उदकं योनिर्विपरिणामकारणं यस्य तदंबु-
योनि । यथा घटे निष्पाद्ये मृदः पिंडीमावादी । अन्या-
दीनां संबंधात्तन्निर्वृत्तिः संपूर्णवियवत्वम् । काठिन्यक्रिया-
वकाशादिदानेन विशेषः परस्परं सोऽपि तत एव । तथा
पिंडीभूतान्मृदो मणिकरकरारादिभेदाः । सर्वेषां पञ्च-
भूतात्मकत्वाद्भेदे प्राप्ते भेदे हेतुमाह—व्यपदेशः—इदं
पार्थिवमिदमाप्यम् इत्यादि भेदेन व्यवहारः । स
भूयसाप्यधिकेन भूतेन यत्र यस्याधिक्यं तस्य तेन व्यप-
देशः ॥ ५ ॥

तस्मान्नैकरसं द्रव्यं भूतसंघातसंभवात् ॥ ६ ॥

स०—तस्माद् भूतसंघातसंभवात् कारणाद्रव्यं नैकरस-
मपि त्वनैकरसम् । एवं द्रव्यवद्रसस्याऽपि भूतसंघातसंभ-
वत्वमूत एव प्रतिद्रव्यं मधुरादिरसस्य नानात्वादोपलं-
भः । तथा च । द्राक्षाऽक्षौक्षरीक्षुक्षौद्रगोजाक्षीरक्षुक्तादौ
द्रव्ये सत्यपि माधुर्यं परोऽपर आस्वाद उपलभ्यते ।

पञ्चमस्यानामपि मातुल्यं धान्याम्लादीनां द्रव्याणां
नामान्वादोऽस्त्वैव । एवं लवणादीनाम् । अपि चैषां
प्रश्लादीनामनेकरसत्वमास्वादविशेषादनुमीयमानं भूयसा
रसोऽन्यतरनामिभवं कृत्वा व्यपदिश्यते । इदं मधुरमिद-
मम्लाद्यन्यतमं महाभूतवत् । यथा सर्वं द्रव्यं पञ्चमहा-
भूतात्मकं भूयसा महाभूतेनान्यमहाभूतामिभवं कृत्वा तेन
व्यपदिश्यते पार्थिवमिदमाप्यमिदमिति । ननु द्रव्यनि-
र्णये कृते पञ्चभौतिकं द्रव्यं यदेव प्रतिज्ञातं तदेव तस्मा-
दित्यादिना निगमश्रेयसाऽतिवाहयितुं युक्तं न पुनर-
प्रस्तुतमनेकरसत्वम् । तस्माद्द्रव्यं प्रथमं कर्तुं न्यायः
तस्मादधिकभूतं जं द्रव्यं भूतसंघातसंभवादिति । अत्रो-
च्यते । पण्यमपि रसानां योनिरुदकं ततश्चैकस्यैव
महाभूतस्योदकसंज्ञस्य रसकारणत्वं प्राप्तं नान्येषां
नीरसत्वादिति कृत्वा न भूतसंभवत्वं रसस्यैवेति विधा-
माशं कामारनिर्गुभूतसंघातसंभवत्वं रसस्य चैकैकैव
प्रयोजनं । तस्मान्नैकरसं द्रव्यं भूतसंघातसंभवादिति
जगद् । मुनिश्चात एव रसस्य भूतसंघातसंभवत्वं
स्पष्टं कृत्वोवाच । यथा । रसानार्थो रसस्तस्य द्रव्य-
भापः क्षितिस्तथा । निर्वृत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः
स्वादयन्त्रयः । इत्येवं भूतसंघातो रसानां द्रव्याश्रिता-
नामपि संभवकारणम् । एतच्च रसमेदीये सविस्तरं
व्याख्यास्यामः ॥ ६ ॥

प०-यस्मान् भूतसङ्घातसम्भवात् द्रव्यस्यापेक्षि-
जन्म तस्मात्कारणात् द्रव्यमेकरसं न भवति
बहुरसमित्यर्थः । इदं तु पुनरत्र निवेदनीयम् । यदे-
कस्यैव रसकारणत्वं नान्येषां महाभूतानां नीरस-
त्वान् । कारणानुविधानाच्च कारणं भाव्यम् । यत-
स्तस्माद्भूतसङ्घातसम्भवादित्येनैतद्द्रव्यं करोति ।
यथा । नानागुणद्रव्यं यत्तत्तेन रसस्य सम्भवः ।
यथान्येन गुणद्रव्याश्रितानां कारणभूतद्रव्योत्कर्षेण
पुनर्मधुरादिभिरभिव्यक्तिर्द्रव्येण निष्पाद्यते । तथाच
वक्ष्यति रसभेदीयस्थाने--“द्रव्योत्कर्षणैः क्रमाद्भूतैर्मधुरा-
दिरसोद्भवः । रसाद्यभिव्यक्तिः” इति यावत् । एवं
सर्वो रसो भूतसङ्घातजो भूयसाऽभिव्यक्तेन रसेनेदं
मधुरं द्रव्यं न सिद्धेन अम्लाद्यन्यतमद्रव्यमिति स्थि-
तम् । न पुनस्तत्र मधुरद्रव्येऽम्लाद्योऽन्यतस्तच्छ-

कस्याऽतिविद्यन्ते । तथाम्लाद्यन्यतमे मधुरादयः यथा
शक्तोऽन्योन्यत्वाद्व्यवयोस्तथान्ये त्यक्तरसाः अन-
भिव्यक्तपङ्कसा इति यावत् । अत एव नैकरसत्वात्
प्रतिव्यक्तं द्राष्टेक्ष्वादी मधुरे द्रव्येऽन्योन्यमधुरा-
स्वाद उपलभ्यते । इत्येवं मध्वादीनां व्याख्येयम् ।
यथा भूतसङ्घातो द्रव्यस्य निष्पत्तौ कारणं तथैव
रसस्य मधुरादेः । सर्वो रसो भूतसङ्घातजो भूय-
साऽभिव्यक्तेन रसेन व्यपदिश्यते ॥ ६ ॥

हे०-सर्वेषां द्रव्याणां सर्वधर्मत्वमाह--तस्मात्सर्वभू-
तारम्भकत्वात्सर्वमापि द्रव्यं नैकरसं सर्वधर्ममित्यर्थः । रस
शब्दोऽत्र धर्ममात्रोपलक्षणम् । सर्वभूतारब्धव्येऽप्येकरस-
को दोष इत्याद्यं कथाह--रसानामपि भूतसमुदायादुत्पत्तेः
वक्ष्यति हि--“द्रव्योत्कर्षणैः क्रमाद्भूतैर्मधुरादिरसोद्भवः ।
सति च कारणे कार्येणावश्यं भाव्यं तुल्यन्यायत्वं
प्रसंगात् ॥ ६ ॥

**नैकदोषास्ततो रोगास्तत्र व्यक्तो रसः स्मृतः
अव्यक्तोऽनुरसः किञ्चिदंतं व्यक्तोऽपि चेद्यते**

स०-द्रव्यमनेकरसं ततस्तस्मात्कारणादेकदो-
रोगा ज्वरादयो न भवन्त्यपि त्वनेकदोषा इत्यर्थः
अत्रापि व्यपदेशस्तु भूयसेत्यव्याहार्यम् । ते त्रिदोषा-
देऽपि ज्वरे वाताधिके वातज्वरे एवं पित्तज्वरे श्ले-
श्मज्वरे इत्येवंरूपो व्यपदेश उपपन्नः । ननु यदि र-
ज्वरे संनिपातजस्तात्किमिति वक्ष्यत्ययं संनिपात-
इति । ब्रूमहे । समविषमरूपं शब्दयुत्कर्षमाश्रित्य
दोषा वर्तन्ते स संनिपातज्वरे इति तत्रकृता पुर-
स्तिष्ठेण प्रतिपादयिष्यते । अथ को रसोऽनुरसो वेत्या-
तश्रेयादि । तत्र तस्मिन् द्रव्ये यो व्यक्तः स्फुट इ-
लभ्यते स रसः स्मृतस्तत्रकृद्धिः । यश्चाव्यक्तोऽस्फुट-
तिमासो रसनेन्द्रियेणोपलभ्यते सोऽनुरसः । ही-
र्थोऽत्रानुशब्दोऽल्परस इत्यर्थः । नैतावदेवानुरसल-
णमित्याह । किञ्चिदित्यादि । मुखश्चित्तस्य हरीतक-
देर्द्रव्यस्य रसनेन्द्रियेण किञ्चिदंतं व्यक्तोऽप्युपल-
यः सोऽनुरस इष्यते मुनिभिरिति वाक्यशेषः
अंत इत्यनेनैवं तद्द्रव्ययति अंतोऽवसाने न त-
वा पानमात्रे वा न च मध्ये । तयोर्हि रसस्यै-

लंभः । अनुशब्दस्यात्र पञ्चादर्शत्वम् । पश्चात् स्फुटोऽपि किंचिच्च उपलभ्यते सोऽप्यनुरस इत्यर्थः ॥ ७ ॥

प०—दोषा वातादयः । ते च रसाश्रयाः । रसाश्च द्रव्याश्रयाः पञ्चभूतात्मकत्वात् । अनेकरसद्रव्येण तदुपयोगाच्च प्रकुप्यन्ति तैः प्रकुपितै रोगा भवन्ति । तस्मान्नैकदोषा रोगा इति त्रिविधा इत्यर्थः । अत्रापि भूयसा व्यपदेश इत्यध्याहार्यम् । अयं वातज्वरो पित्तज्वर इत्येवैरूपम् । अथ कोऽयं रसोऽनुरसो वेत्याह—तत्र स्मृत्या भौतिके सर्वे-रसाधारद्रव्ये यो रसो मधुरादिवर्त्यक्तो निर्धारितरूप उपलभ्यते स रसः स्मृतः । मधुर एवायमम्ल एवायमिति । अनुरसोऽव्यक्तः । यो भुज्यमानश्चामलकादिर्जिह्वायां स्फुटत्वेन न लभ्यते सोऽनुरसः । अन्ते चाशने किञ्चिन्मनाक् रस इति व्यक्तोऽपिष्यते ॥ ७ ॥

हे०—सर्वेषां रोगाणां सर्वदोषजत्वमाह—रोगा नैक-दोषाः, सर्वेऽपि रोगाः सर्वदोषोद्भवाः । कुतः तत एव होताः, रोगाणामपि भूतसंघातस्य च त्रिषु दोषेषु विभक्तत्वात् । यथोक्तं संह्रदे वाय्वाकाशाभ्यां वायुरामेयं पित्तम्, अंभःपृथिवीभ्यां श्लेष्मेति । भूतसंघाते विना न दोषसंघातस्तद्विना न रोगोत्पत्तिरिति । अतः सर्वे रोगा-स्त्रिदोषजाः । केचित्तु सर्वद्रव्याणां सर्वरसत्वेन सर्वदो-पसामान्यात्सर्वदोषकोपनत्वं ततो रोगा नैकदोषा इति व्याचक्षते, तदस्य सामान्यवद्वैपरीत्यस्यापि सत्त्वात् । सामान्यं प्रयोजकमिति चेत् न, दोषघ्नद्रव्यभेदाभाव-प्रसंगात् । वैपरीत्यमपि क्वचित् प्रयोजकमिति चेन्न, सर्वदोषकोपनत्वनिर्गमव्याघातात् । सर्वदोषकोपनानां नियम इति चेत् न, द्वेकदोषकोपनद्रव्याभावप्रसंगात् । बाहुल्येनैव व्यपदेश इति चेत् न, द्विदोषकोपनैकदामन-द्विदामनैककोपनद्रव्याभावप्रसंगात् । सिद्धांतेऽपि सर्वेषां सर्वधर्मत्वस्वीकारात् दोषघ्नादिविभाग इति चेत् न, तस्य तस्य धर्मस्य तत्र तत्र प्रयोजकत्वात् । तथाच वक्ष्यति “किंचिद्रसेन कुक्ते कर्म पाकेन चापरम्” इति इत्यादि । तस्मात्पूर्वमेव व्याख्यातम्, सर्वेषां सर्वधर्मत्वादविशेषप्राप्तौ तन्निरासार्थं धर्मतारतम्यमाह—तत्र द्रव्ये कश्चिद्धर्मः सद्यो व्यक्तः, कश्चिदव्यक्तः, कश्चिदपिष्टाक्तः, कश्चिदंते व्यक्तः । तत्राद्यो रसाख्य इतरे त्रयोऽनुरसाख्यः ॥ ७ ॥

स०—ननु मधुरादयो रसा गुर्वादियुक्ता कथं वक्तुं पायैते । यतो मधुरादयो रसा गुणा गुर्वादयश्च । न च गुणानां मधुरादीनां गुर्वादियुगा-धारत्वमुपपन्नम् । तथा च वैशेषिकाः । निर्गुणा गुणा इति तस्मिन्पदानुयोग इदमाह—

गुर्वादयो गुणा द्रव्ये पृथिव्यादौ रसाश्रये ।

रसेषु व्यपदिश्यन्ते साहचर्योपचारतः ॥ ८ ॥

स०—पृथिव्यादौ पृथिव्यादिमहाभूतारब्धे द्रव्ये रसाश्रये गुर्वादयो गुणाः परमार्थत आश्रिता ननु रसेषु मधुरादिषु । यत् रसेषु व्यपदिश्यते तत् साह-चर्योपचारतः । सह चरतीति सहचरस्तस्य भावः साहचर्यम् । यस्मिन्नेव गुडादौ द्रव्ये मधुरो रस आश्रि-तस्तस्मिन्नपि गुरुगुण आश्रित इति मधुरससगुरुगुणयोः सहचरभावः । साहचर्येण तुल्याश्रयत्वेनोपचारः साह-चर्योपचारस्तस्मात्साहचर्योपचारतो गुर्वादयो गुणा रसेषु मधुरादिषु व्यपदिश्यन्ते । यथा गुरुमधुरो रसो लघुगुरु इत्यादि । न पुनः परमार्थतो रसेषु गुर्वा-दयः संति । अस्ति च साहचर्येण व्यपदेशः । यथा घृतसहचरेण घृतस्थेनाग्निना दग्धो घृतदग्ध इत्युच्यते ॥ ८ ॥

प०—ननु कथं मधुरादयो रसा गुरुलाघवादियु-गयुक्ता वक्तुं युज्यते । तस्मान्मधुरादयो रसा गुणा एव गुर्वादयस्तथैव गुणाः । न च गुणादीनां गुर्वा-दीनां मधुरादयो गुणा आरब्धत्वेन वक्तुं युक्ताः । यस्मान्निर्गुणा गुणा इति वैशेषिका अत उच्यते— रसाश्रये द्रव्ये पृथिव्यादौ परमार्थतो गुर्वादयो गुणा आश्रिताः पुनर्मधुरादिरसेषु यद्युपदिश्यन्ते मधुरादयो गुर्वादियुगयुक्ता इति । कस्मात् साहच-र्योपचारतः । कोऽर्थः । यस्मिन्नेव द्रव्ये मधुरो रस आश्रितस्तस्मिन्नपि द्रव्ये गुरुरपि गुण आश्रित इति कार्यादनुमीयते । अन्यथाप्रायो मधुररसगुरुगु-णयोः सहचरितत्वम् । सहचरतीति सहचरस्तस्य भावः साहचर्यम् । उपचरणमुपचारोऽन्यधर्मप्राप-णम् । साहचर्येणोपचारात् । गुर्वादयो गुणा रसेषु मधुरादिषु व्यपदिश्यन्ते न पुनः परमार्थतः तेषु रसेषु गुर्वादयो गुणा विद्यन्ते ॥ ८ ॥

हे०—गुर्वादीनां रसाश्रयत्वाद्द्रव्यस्यासर्वधर्मत्वे प्राप्ते
रिहरमाह—गुर्वादयो गुणा द्रव्य एव न रसेषु । यस्तु
धुरो गुहरम्भो लघुरित्यादि व्यपदेशः स साहचर्योप-
रतः । एकस्मिन्नाश्रये द्वयोरवस्थानं साहचर्यम् । साह-
र्यमेव कुत इत्याह—रसाश्रय इति । द्रव्यं हि गुर्वा-
दीनामिव रसानामप्याश्रयः । अत एकाश्रयत्वात्साहचर्यं
न उपचारः—अविद्यमानस्याप्याश्रयाश्रयिभावस्यारोपः ८ ॥

त्र द्रव्यं गुरु स्थूलं स्थिरगंधगुणोल्बणम् ।
थिर्वं गौरवस्थैर्यसंघातोपचयावहम् ॥ ९ ॥

स०—तत्र तेषु पार्थिवादिषु पंचसु द्रव्येषु मध्ये
थिर्वं द्रव्यं गुर्वादिगुणोल्बणम् । उल्बणशब्देनैतद्
तयति पार्थिवे द्रव्येऽप्येऽपि गुणाः संति । सर्व-
व्याणां पांचभौतिकत्वात् गुर्वादयस्तत्रोक्तताः ।
वमाप्यादिषु सर्वे योग्यम् । तथा गौरवाद्यावहं गुरु-
ादित्यर्थः ॥ ९ ॥

प०—स्थैर्यं-शरीरवादर्यं, सङ्घातो-निविडाव-
वत्वम्, उपचयो धातूनां वृद्धिः ॥ ९ ॥

हे०—ननु किमेतत् रसाद्यतिरिक्तं द्रव्यं नामेत्यत
साह-पृथिव्यादौ पृथिव्यादिशब्दाभिलम्ब्य द्रव्यमित्यर्थः ।
य द्रव्यमेवाल्लक्षयति । तत्र पार्थिवं लक्षयति—गुर्वादि-
णोल्बणं, गौरवादिकरं च पार्थिवं द्रव्यं, संघातः
गठित्वं, उपचयः स्थैर्यं, गुणशब्दो धर्मवाची, उल्ब-
णग्रहणं सर्वेषां सर्वधर्मत्वात् ॥ ९ ॥

वशीतगुरुस्निग्धमंदसांद्रसोल्बणम् ।

राप्यं स्नेहनविष्यंदक्लृप्तमह्लादवर्धकृत् ॥ १० ॥

स०—आप्यं द्रव्यं द्रवादिगुणोल्बणं स्नेहना-
इकृत् ॥ १० ॥

प०—आप्यं द्रव्यं—गुरु गुरुगुणयुक्तं, शीतं शीत-
र्यं, द्रवरूपं, स्निग्धं रूक्षविपरीतं, मन्दमतीक्ष्णं,
सगुणोल्बणम् इत्यादिगुणयुक्तम् ॥ १० ॥

हे०—आप्यं लक्षयति—द्रवादिगुणोल्बणं, स्नेहनादि-
रं च द्रव्यमाप्यम् । द्रवसांद्रयोः परस्परविपरीतयोरेत्या-
वसानान्यादाप्यत्वम् । विष्यंदः क्षोतः स्वायं,
हादस्तृप्तिः ॥ १० ॥

रूक्षतीक्ष्णोष्णविशदसूक्ष्मरूपगुणोल्बणम् ।
आग्नेयं दाहभावर्यप्रकाशपचनात्मकम् ॥ ११ ॥

स०—आग्नेयं द्रव्यं रूक्षादिगुणोल्बणं दाहा-
दिकरम् ॥ ११ ॥

प०—रूक्षादिगुणयुक्तमाग्नेयं द्रव्यम् । तच्च रूप-
गुणोल्बणम् अभ्यवहृतं दाहादिकरम् । भा दीप्तिम-
त्वम्, वर्णश्च । प्रकाश आलोकः । पचनं
पाकोऽन्नस्य ॥ ११ ॥

हे०—आग्नेयं लक्षयति—रूक्षादिगुणोल्बणं, दाहादि-
रं च द्रव्यमाग्नेयम् । भाः कांतिः, वर्णो गौरादिः, प्रकाश
आलोकः, पचनं पाकः, तदात्मकत्वं कार्यकारणयोरभे-
दोपचारात् ॥ ११ ॥

वायव्यं रूक्षविशदं लघुस्पर्शगुणोल्बणम् ।
रौक्ष्यलाघववैशद्यविचारगलानिकारकम् ॥ १२ ॥

स०—वायव्यं रौक्ष्यादिगुणं रौक्ष्यलाघवा-
दिकरं च ॥ १२ ॥

प०—वायव्यं द्रव्यं रूक्षादिगुणैर्युक्तं स्पर्शगुणो-
ल्बणम् स्पर्शबहुलं तच्च रूक्षतालघुतानैर्मन्योपचय-
भ्रमणानि करोतीत्युपयुक्तम् ।

हे०—वायव्यं लक्षयति—रौक्ष्यादिगुणोल्बणं, रौक्ष्यादि-
करं च द्रव्यं वायव्यं, विचारो विविधा चेष्टा ॥ १२ ॥

नाभसं सूक्ष्मविशदलघुशब्दगुणोल्बणम् ।

सौषिर्यलाघवकरम् ॥ १३ ॥

स०—नाभसं द्रव्यं सूक्ष्मादिगुणोल्बणं सौषिर्य-
दिकरं च ॥ १३ ॥

प०—आकाशात्मकं द्रव्यं रौक्ष्यादिभिर्गुणैर्युक्तम् ।
शब्दगुणोल्बणं शब्दबहुलान् तच्चोपयुक्तम् । देहे
सौषिर्यं लुपिरत्वं रक्तत्वं रक्ततां करोति तथा लाघ-
वं लघुत्वम् । ननु वाय्वाकाशयोरमूर्तत्वात् कथं
तदात्मकं द्रव्यमनुमानेनोपलभ्यते । नैष दोषः ।
यत्र रौक्ष्यसौषिर्यं कर्मणि भूयस्त्वेन दृश्यते वाय्वा-
काशात्मकमित्युपचारः क्रियते । तथा श्रद्धाशीलस-
त्यत्यागादिकर्मं हृद्वा सत्यरूपे देवत्वोपचारः
क्रियत इति ।

हे०—नामसं लक्षयति—सूक्ष्मादिगुणोत्कटं, सौषिर्वादि-
[च द्रव्यं नामसम् । सौषिर्वा संरक्षत्वम् ॥ १३ ॥

जगद्येवमनौषधम् ।

किंचिद्विद्यते द्रव्यं वशान्नानार्थयोगयोः १४

स०—एवमनेन पंचमहाभूतारब्धेन गुर्वादिगुणयो-
[द्रव्याणां जगति भुवनेऽस्मिन्ननौषधभूतं न
चिद् द्रव्यमस्यपि तु सर्वमेव द्रव्यं यत्सिक्तापां-
दिकं तदौषधं चिकित्सितम् । वशान्नानार्थयोगयोः ।
[श्च योगश्चाथयोगौ । अर्थः प्रयोजनम् । योगो
क्तः । यथाऽनया युक्त्यौषधमिदं योजितमस्य रोग-
विजयाय स्यादनया चास्य रोगस्येति । नानाविधौ
[र्थयोगौ तयोर्वैशात्सामर्थ्यात्सर्वमपि द्रव्यमौषधम् ।
प्रतीकारहेतुत्वात् ॥ १४ ॥

प०—एवमनेन महाभूतारब्धेन गुर्वादिगुणयोगेन
[धाणां जगति संसारेऽस्मिन् नानौषधसम्भूतं
[श्चिद्द्रव्यमुपलभ्यते । किं तर्हि सर्वमेवौषधं, वशा-
[नार्थयोगयोः अर्थः प्रयोजनं निमित्तं, योगो युक्ति-
[नानाविधौ कृत्वैवमेव यावर्थयोगौ तौ नाना-
[योगौ तयोरेतयोर्थयोगयोर्वैशात् सामर्थ्यात्,
किञ्चिद्द्रव्यमौषधं व्याधिप्रतीकारत्वात् । यथो-
[धयोदोषहरणं भावं कर्तुमर्थः प्रयोजनं संपाद-
[मूर्ध्वदोषहरणे त्वमिपवनोत्कटं, यद् द्रव्यं तत्तत्र
[ण समर्थम् । वायोः प्रवहनत्वात् । ऊर्ध्वं ज्वलन-
[च । अग्नेरेवमूर्ध्वदोषहरणवशात् यदग्निपवनो-
[क्तं द्रव्यं तत्रौषधम् । अथो दोषहरणसमर्थमौषधं
[श्च सम्पादयितुं पृथिव्युदकभूयिष्ठम् । एवं तिसि-
[क्षात् कुत्रचित् किञ्चिद्द्रव्यमौषधं न सर्वं सर्वत्र ।
[योगवशात् किञ्चिद्द्रव्यं कुत्रचिदौषधं नैकया
[या योजितं द्रव्यं सर्वत्र तथैवौषधम् । किं तर्हि
[युक्त्या योजितं कस्मिन् विकारे द्रव्यमौषधं
[पि च कारिमज्जेव । यथा मदनद्रव्यमनेन
[नानाविधोपेणान्यविकारमपनुदत्यन्येनान्यमिति
[न सर्वं । तस्माद्योगवशात्सर्वं द्रव्यमौषधम् १४॥

हे०—द्रव्यमात्रस्यौषधत्वमाह—एवमुक्तप्रकारेण तस्य
[द्रव्यस्य तत्तदुपयोगाज्जगति न किंचिद्द्रव्यम्, अनौ-
[विद्यते, सर्वमेव द्रव्यमौषधं कुतः नानार्थयोगवशात् ।
[प्रयोजनं, योगो योजना, नानाविधावर्थयोगौ तयोः

एतदुक्तं भवति । यदेकस्मिन्नर्थे नोपयुज्यते, तदेकान्यार्थम-
[न्युपयुज्यते । यदेकेन योगेन नोपयुज्यते, तदेकान्ये-
[नोपयुज्यते । यथा अत्यंताऽनुपयुक्ता आपश्च विंदुशः
[श्वासकासादौ । यथा अत्यंतपथ्यो माष इंदुरीकृतः स नय-
[नीतोऽर्द्धितादौ । औषधद्वैविध्यम् ॥ १४ ॥

अथ किं द्रव्यं किंभूतोत्कटं भवतीत्याह—

द्रव्यमूर्ध्वगमं तत्र प्रायोऽग्निपवनोत्करम् ॥ १५ ॥

अधोगामि च भूयिष्ठं भूमितोयगुणाधिकम् ॥

स०—ऊर्ध्वं गच्छतीत्यूर्ध्वगम् । खप्रकरणं गमे-
[रनुपसंख्यानमिति खः । प्रायो बाहुल्येनोर्ध्वं द्रव्यम-
[ग्निपवनाधिकं भवति । यथा मदनकलादि भूयिष्ठं
[प्रायेण । तथा चाऽग्निमतीरोत्कटस्याऽप्यधोगा-
[मित्वं दृष्टम् । यथा हरीतक्यादेः । अचित्यप्रभाज-
[त्वात्तथा सर्पे विषमयत्वेऽपि तत्प्रमाणेर्विषप्रत्वम् ।
[भूमितोयोल्लेखं द्रव्यमधोगामि भवति यथा चिह्नतादि ।
[यत्तु व्याप्तिश्रात्मकं तुल्यकालमूलाधोदोषहरणं तदिह
[ग्रन्थगौरवमयानोक्तमपि मिश्रीभूतोत्कटं द्रव्यं व्याप्ति-
[श्रात्मकमिति सामर्थ्यलब्ध एवायमर्थः ॥ १५ ॥

प०—तत्र तेषु द्रव्येषु मध्ये ऊर्ध्वगममूर्ध्वगं द्रव्यं
[वमनकारि । प्रायेण बाहुल्येनाग्निपवनोत्कटम-
[ग्निमारुतोत्कटम् । तयोर्हि लाघवमूर्ध्वगतित्वाच्चा-
[भेदेषुमारुतस्य । द्रव्यमधोगाम्यधोभागं विरेचनरूपं
[यत्तद्भूमिगुणाधिकम् । भूम्युदकगुणोत्कटम् । तयोर्हि
[पृथिव्या गुरुत्वाग्निमगत्वाच्च तोयस्येति ॥ १५ ॥

हे०—पंचविधे द्रव्ये विभजति । द्विविधमौषधं—शोधनं,
[शमनं च । शोधनं द्विविधम्—ऊर्ध्वभागमधोभागं च ।
[तत्राग्निपवनोत्कटमूर्ध्वभागं, भूमितोयगुणमधोभागं पारि-
[शोष्यादाकाशोत्कटं शमनम् । तथा च सुश्रुतः—आकाश-
[गुणभूयिष्ठं शमनमिति । गमनं गमः ऊर्ध्वगमोऽस्या-
[स्तीति ऊर्ध्वं गमम् । प्राय इति भूयिष्ठमिति च व्य-
[भिचारार्थम् । यथा—चित्रकवदग्निपवनोत्कटाद्यामपि
[दंत्यां विरेचनत्वं, मूत्रिकावद्भूमितोयगुणाधिकस्यापि मधु-
[कस्य वमनत्वम् । संग्रेहे तु व्याप्तिश्रात्मकमुभयतोभागं,
[शमनं तु दोषविपरीतगुणमुक्तं प्राक् । तत्संकरे च यतो
[बाहुल्येन । तत्संकरे गुणसंकरे, येषां गुणानां बाहुल्यं
[नैर्निर्णयः । तथा अनिलात्मकं ग्राहि, अनलात्मकं दीप-

मभ्यात्मकं, उभयात्मकं लेखनं, भूम्युदकात्मकं बृंह-
णमिति ॥ १५ ॥

इति द्रव्यं रसान्भेदरूपोत्तरत्रापेक्ष्यते ॥ १६ ॥

स०—इति परिसमाप्ती । द्रव्यं प्रति यद्वक्तव्यं
नतिष्पन्नमित्यर्थः । एवं द्रव्ये निर्दिष्टे रसा निर्देष्टुं युक्ता
इत्याह । रसानित्यादि । बहुवक्तव्यत्वादुत्तरत्रान्तरे-
ऽप्याये रसान् भेदस्त्रिषष्टिसंख्यावच्छिन्नैरपेक्ष्यते तन्त्र-
कृतं ॥ १६ ॥

प०—इतिशब्दः परिसमाप्त्यर्थः । द्रव्यं सद्व्य-
क्तिवेशापरिसमाप्तव्यम् । द्रव्यं प्रति यत्किञ्चिद्व-
क्तव्यं तत्सर्वं निष्पन्नमित्यर्थः । व्यामिश्रात्मकं तु
द्रव्यं तुल्यकालमुर्ध्वाधोदेशहरणं यत्तदिहान्यतन्त्र-
तिर्दिष्टम् । व्यामिश्रभूतोत्कटं व्यामिश्रतात्मकम् ।
सामर्थ्याहभ्यत्वान् ग्रन्थगौरवपरिजिहीर्षया नेह
निर्विष्टम् । यदूर्ध्वगाम्यधोगाम्युभयगामि च यद्रुद्रव्यं
तद्भूतवैषम्यकारणमिति बोद्धव्यम् । उत्कटशब्दनि-
र्देशच्छोधनद्रव्यस्यैवमात्मकत्वात् । शमनं यद्रुद्रव्यं
तत्सामान्यकारणान्न दोषोद्धनम् । दोषोदीरणं
प्रत्युत विषमदोषशर्माकरणमात्रायाच सङ्ग्रहः व्याभि-
श्रकमुभयतो भागं शमन्तु विपरीतगुणयुक्तं प्राक् ।
तत्सङ्ग्रे तु यतो बाहुल्येन तथानिलात्मकं प्राहि
अनलात्मकं शीपनपाचनम् । उभयात्मकं लेखनम् ।
भूम्युदकात्मकं बृंहणम् । एवं द्रव्यं निर्दिश्य तदा-
श्रिता ये रसा मधुरादयस्तानाह—त्रिषष्टिसंख्याव-
च्छिन्नरसभेदं रसानुत्तरत्र रसभेदव्येऽप्याये उपदे-
क्ष्यते । शास्त्रकारो बहुवक्तव्यत्वात् कथयिष्यति १६

हे०—प्रकरणार्थमुपसंहरति—इति परिसमाप्ती । क्रम-
प्राप्तरसस्नानमिधाने हेतुमाह—उत्तरत्र उत्तरस्मिन्नप्याये
उपदेक्ष्यते कथ्यते । यतोऽसौ बहुभिर्भेदैर्विशिष्टः, बहुमे-
दत्वेन बहुवक्तव्यत्वात् पृथगाध्यायकरणमित्यर्थः ॥ १६ ॥

अथ वीर्यस्य विपाकादिभ्यः प्राधान्यात्तच्चार्था
प्रसौति—

वीर्यं पुनर्वदत्येके गुरुस्निग्धहिमं मृदु ।

लघुसूक्ष्माणतीक्ष्णं च तदेवं मतमष्टधा ॥ १७ ॥

स०—द्रव्यमुक्तम् । वीर्यं पुनर्गुर्वादीनष्टौ गुणान्
द्रव्याश्रितानिति समाचक्षते । तस्मादेवमनेन प्रकारेण
वीर्यमष्टधाऽष्टप्रकारं गुर्वादीनां मतम् ॥ १७ ॥

प०—सम्प्रति वीर्यं वर्त्तनीयमारभ्यते—वीर्यस्य
सर्वत्राप्रातिहतगतित्वात् यस्मात्किञ्चिद्रुद्रव्ये गुण-
जातं वर्तते तत्सर्वं वीर्यसंज्ञमुच्यते । अन्ये
केचिदाचार्या वीर्यमष्टधा वदन्ति कथयन्ति ।
गुर्वादिगुणेभ्यो यदन्यत्तस्मादेवमनेन प्रकारेण
वीर्यमष्टधाऽष्टभिः प्रकारैर्बोध्यार्थमाणम् । अन्येन
प्रकारेणान्यसंख्यावच्छिन्नम् ॥ १७ ॥

हे०—अथ वीर्यं परमतं दर्शयति—एके स्वारणादि-
प्रभृतयः । गुर्वादीन् गुणान् वीर्यं च वदन्ति । एवं च
तदष्टधा संमतम् । सुश्रुतस्य गुरुलघु विहाय विशद
पिच्छिलौ पठति । केचिदष्टविधमाहुः—उष्णं, शीतं, क्षिणं
रूक्षं, विशदं, पिच्छलं, मृदु, तीक्ष्णं चेति ॥ १७ ॥

चरकस्वाह वीर्यं तथेन या क्रियते क्रिया ।
नावीर्यं कुरुते किंचित्सर्वा वीर्यकृताहि सा १८

स०—चरकाचार्यः पुनरेवं वक्ति । येन स्वभावे
या क्रिया क्रियते यत्कर्म निष्पाद्यते तद्वीर्यम्
तदेव यावत् किंचिद्गुणजातं द्रव्ये स्थितं तत्सर्वं वीर्यं
मेव सर्वं वीर्यं करोति । अत एवाह । नावीर्यमि-
त्यादि । यन्न वीर्यं तन्न किंचित्करोति न काचिद-
प्यर्थक्रियां निष्पादयति । प्रतिनियतशक्तिपरिष्वक्त-
त्वात्सर्वभावानाम् । अत एवाह । सर्वेत्यादि । हिशब्दं
यस्मादर्थे । यस्मात्सर्वा क्रिया वीर्यकृता वीर्येण जनित-
ततो यन्न वीर्यं तन्न किंचित्कुरुते ॥ १८ ॥

प०—चरकमुनिः पुनः वीर्यमाह—पठतिस्रस्य ये
कारणतापन्नेन क्रियते निष्पाद्यते । वस्तुजाते तस्य
वीर्यवस्तुजाते कर्ता तत्तस्य वीर्यवस्तुजातस्य वीर्यं
मेवं मतं चरकमुनिराह । वीर्यं तु क्रियते येन
क्रिया ततो वाक्यादेव । प्रभाषो वीर्यं द्रव्यस्य विपा-
को वीर्यम् । रसो वीर्यं तथा येन केचिद्गुणा द्रव्या-
श्रिता गुर्वादयस्तत्सर्वं तस्य वीर्यसंज्ञा । अतः प्रभा-
वमुल्लङ्घ्य वीर्यमालम्बवान् वीर्यम् ॥ १८ ॥

हे०—चरकमतं दर्शयति—येन क्रियते तद्वीर्यं, द्रव्य-
कर्तृके कर्मणि कारणभूतमित्यर्थः । कतिविधं तदित्यपेक्षा

यामाह—या क्रियेति। या क्रिया-येन क्रियते तस्यां तद्वीर्यं, यावत्त्यः क्रियास्तावति वीर्याणीत्यर्थः । कुत इत्याह—तावीर्यमिति । अवीर्यं द्रव्यं न किञ्चित्कुरुते वीर्यं विना कर्तृत्वं नास्तीत्यर्थः । कुत इत्याह—हिं यस्मात्सा क्रिया सर्वापि वीर्यकृता ॥ १८ ॥

गुर्वादिष्वेव वीर्याख्या तेनान्वर्थेति वर्ण्यते ।

समग्रगुणसारेषु शक्त्युत्कर्षविवर्तिषु ।

व्यवहाराय मुख्यत्वाद्बहुप्रग्रहणादपि ॥ १९ ॥

यतो वीर्यस्यैव करणसामर्थ्यं तेन कारणेन गुर्वादिष्वेवाष्टानु वीर्याख्याऽन्वर्थाऽनुगतार्थेति भण्यते । एवकारोऽवधारणार्थः । गुर्वादिष्वेव वीर्यसंज्ञा न तु रसविपाकप्रभावेषु । किभूतेषु गुर्वादिषु । समग्रेत्यादि । समग्राश्च ते गुणाश्च तेषु साराश्विरकालवस्थितयो गुर्वादय एव । तथा च जाठराग्निस्त्रयोमेनाऽपि न मधुरादिरसत्वभावमेते जहति । सतैः सुस्थिर इति ध्वनि सारशब्दः । तथाऽन्येभ्यो मंदसत्त्वादिभ्यो रसादिभ्यो वा गुणेभ्यो वा गुर्वादयः शक्त्युत्कर्षविवर्तिनः । शक्तेः सामर्थ्यस्योत्कर्ष आधिक्यम् । विशेषेण वर्तो विशेषेण भवन्म् । शक्त्युत्कर्षस्य विवर्तः स विद्यते येषां त एवम् । किञ्च । गुर्वादीनां गुणानां व्यवहाराय व्यवहारार्थम् मुख्यत्वादन्त्येभ्यो गुणेभ्यो गुर्वादयः प्रधानभूता इत्यर्थः । तथा च गुर्वादयो गुणा द्रव्ये पृथिव्यादौ रस्रांश इत्युक्तं न मधुरादयो गुणा इति । तस्माद् गुर्वादीनां गुणानां व्यवहारमुख्यत्वं रसादिभ्यः । तथा बहुप्रग्रहणाद्बहुप्रग्रहणाद्ग्रहणाच्च बहवो द्रव्यरसादयो गुर्वादिभिर्गृहीता भवन्ति । तथा चायुर्वेदशास्त्रेषु रसादिभ्यो गुर्वादीनामग्रे ग्रहणं दृष्टम् । यथा वातादिदोषगुणनिरूपणाय गुर्वादीनामेव पूर्वं ग्रहणं न रसादीनाम् । तथा च तत्र रूक्षो लघुरित्याचार्याऽपटव्यादिलक्षणे । एवं गुर्वादीनामेव ग्रहणाद्गुर्वादिष्वेव वीर्याख्याऽन्वर्थाऽनुगतार्थेति भण्यते ॥ १९ ॥

प०—प्रत्याचार्याणां सत्यमेकै आचार्याः अष्टौ गुणान् गुर्वादीन् वीर्यं वदन्ति । तेषां विशिष्टश-

क्तिता वीर्यमित्याभिप्रेतेन वीर्यमात्राश्रयेण, न केवलं गुर्वादय एवाष्टौ गुणा, वीर्यं यावत् यत्किञ्चित् नृणजातं द्रव्याश्रितं तत्सर्वं वीर्यमिति प्राप्तम् । तस्माद्ये च विशिष्टशक्तियुक्ता अष्टौ गुर्वादयो गुणस्ते वीर्यसंज्ञाभासादयन्ति । तस्मादेवमष्टा वीर्यं द्रव्यस्य तत् ज्ञेयम् । यद्योगात् क्रियते क्रिया । एवं चरकमुनिमतेन यद्द्रव्ये गुणजातादि वर्तते तत्सर्वं तस्य वीर्यम् । वीर्यरहितं यद्भस्जुजातं तन्न किञ्चित्कुरुते कामपि क्रियां न सम्पादयति । हि-शब्दो यस्मादर्थः । यस्मात् सर्वा क्रिया वीर्यकृता वीर्येण क्रियते । यद्येवं सर्वा क्रिया कृता तत् किमर्थमष्टावेव गुणा गुर्वादयो वीर्यमिति, नान्ये गुणा रसादयो वीर्यम् । तैरपि हिताः क्रियाः क्रियन्ते अत आह तेनाचार्येणः चरकमुनिना गुर्वादिष्वेवाष्टसु अतिप्रकृष्टशक्तियुक्तेषु अशेषोऽग्रगुणभूतेषु वीर्याख्या संज्ञा वीर्यसंज्ञा अन्वर्थो अनुगतार्थो सम्बद्धा लोकप्रसिद्धा इत्येवं वर्ण्यते कथ्यते । समग्राणां गुणानां सारा उत्कृष्टाः समग्रगुणसाराः तेषु, शक्तेरुत्कर्षः शक्त्याधिक्यं प्रकृष्टशक्तिता, विशेषेण वर्तनं विवर्तः, शक्त्युत्कर्षस्य विवर्तः शक्त्युत्कर्षविवर्तः, स विद्यते येषां ते शक्त्युत्कर्षविवर्तिनस्तेषु, व्यवहारो लौकिकः समाचारः शास्त्रीयश्च तत्र मुख्यत्वमेवम् । तथा लोक एवं वदन् दृश्यते । इदं गुरु, इदं लघु, इदमेव गुणम् । तथा शास्त्रे पटोः कपायसास्त्राच्च मधुरः परमं गुरुत्वमेवं गुर्वादीनां व्यवहाराय मुख्यत्वम् । अन्यच्च । रसादिभ्यो गुणेभ्यस्ते बहवो बहुत्वं तेषां विद्यते, न रसादीनां तथा ग्रहणत्वम् । रसादिभ्यो गुणेभ्यस्ते अग्रे गृहीतास्तथा दोषाणां कफादीनां गुणनिरूपणं यथायथं गुर्वादयो गुणास्तेषां निर्दिष्टाः । “स्निग्धः शीतो गुरुः कफः” इति मधुरो न निर्दिष्टः । “पित्तं सत्त्वं हतीक्ष्णोष्णं लघु” इति निर्दिष्टं नान्त्वमिति ॥ १९ ॥

हे०—नन्वेवं रसादीनामपि वीर्यत्वप्रसंग इत्याह—गुर्वादिष्विति । तेन चरकेण गुर्वादिष्वेव वीर्याख्या वर्ण्यते । कुतः अन्वर्थेति कृत्वा इतिशब्दो हेतौ । यतस्तेषु क्रियमाणा वीर्यसंज्ञा अन्वर्थमेव दर्शयति—समग्रेत्यादि । करणं हि वीर्यं, कारणं च साधकतमं, साधक-तमत्वं च गुर्वादीनामेव । शक्त्युत्कर्षविवर्तनादुत्कृष्टशक्ति-त्वात्, व्यवहाराय मुख्यत्वाल्लोके शास्त्रे च मुख्यत्वेन

स्वयद्विषयमागन्त्यात्, बह्वग्रहणाद्बहुगुणगणनायां प्रथम-
ग्रहणात् । विपाकेऽपि स्थिरत्वस्य, प्रभावे शक्त्युत्कर्षस्य,
मृदुकण्डिनादाद्यपि व्यवहारसुखत्वस्य रसेष्वपि बह्वग्रह-
णस्य दर्शनाच्चतुर्णामुपादानम् ॥ १९ ॥

अतश्च विपरीतत्वात्संभवत्यपि नैव सा ।
विवक्ष्यते रसाद्येषु वीर्यं गुर्वादीयो ह्यतः ॥ २० ॥

स०—अतोऽस्माच्च कारणकदंबकाद्विपरीतत्वाद्दे-
प्रतीत्येन स्थितत्वाच्च रसादयो वीर्यम् । तथाहि ।
रसस्य सारत्वं नास्ति । जाठरानलसंयोगवशेन
रसांतरोत्पत्तेः । गुर्वादीनां तु जाठराग्निसंयोगवशेनाऽपि
नान्दथाभावः । तथा न रसस्य शक्त्युत्कर्षविवर्तित्वम् ।
यतो रसस्य गुर्वाद्याहितशक्तेरेव स्वकर्मणि सामर्थ्यम् ।
व्यवहायय यथा गुर्वादिर्मुखत्वं यथा बह्वग्रहणं तथा
प्राग्दर्शितम् । प्रभावः सर्वातिशायी द्रव्यस्वभावस्तस्य
च क्रियानिर्वर्तनसामान्ये सत्यपि वीर्यसंज्ञा पूर्वोक्ताज्जे-
तोर्न वर्तते । एवं विपाककर्मणोरपि चित्तम् । तस्मा-
द्रसाद्येषु संभवत्यपि विषयानामाऽप्यसद्रूपेव सा वीर्यसंज्ञा
न विवक्ष्यते नोदरीक्रियते । आदौ भव आद्यः । दिगा-
दित्वाद्यत् । रस आद्यो येषां प्रभावादीनां त एवं
तेषु । वीर्यमित्यादि । हिशब्दो यस्मादर्थः । यत एवं
सा वीर्यसंज्ञा संभवत्यपि रसादिषु वैपरीत्याच्च विवक्ष्य-
तेऽतो गुर्वादय एव वीर्यं न रसादयः ॥ २० ॥

प०—अतो अस्मादिह निर्दिष्टाद्धेतोः समग्रगुण-
सारादेर्यो विपरीतभावो रसादित्वं तस्माद्विपरी-
तत्वाद्रसाद्येषु रसविपाकगुणान्तरेषु संहाराय गुर्वा-
दीनां यत एवमतो गुर्वादय एव वीर्यं न रसादयः ।
सत्यपि क्रियानिर्वर्तनसामान्ये रसविपाकगुणान्त-
राणां न वीर्यतया परामर्शः ॥ २० ॥

हे०—एतच्च रसादिषु नास्तीति दर्शयति—अतश्चेति ।
सा वीर्याख्या रसादिषु संभवत्यपि विषयानापि न विव-
क्ष्यते, अनुदरा कन्धेतिवत् । क्रियानिर्वर्तनसामान्यात्सत्यपि
वीर्यत्वे रसादयो वीर्यत्वेन न व्यवहित्यंत इत्यर्थः । कुतः
अतो हेतुचतुष्टयात् विपरीतत्वात् । सिद्धमर्थमपवदति—
हि स्फुटमतः कारणाद्गुर्वादय एव वीर्यं, गुर्वादीनामस्मानां
योगरूढा वीर्यसंज्ञेति भावः ॥ २० ॥

उष्णं शीतं द्विषेवाऽन्ये वीर्यमाचक्षतेऽपि च

स०—अन्य आचार्या उष्णं शीतमिति द्वि-
षे वीर्यमाचक्षते । एवकारोऽवधारणार्थः । द्विषेव
नाष्टवेति । अपिचेति निपातसमुदायो युक्तिसमु-
तेऽपि सयुक्तिकमेवाहुरित्यर्थः ॥ २१ ॥

प०—उष्णं च शीतं चोष्णशीतमिति द्विविध
आचार्या वीर्यमाचक्षते । एवकारोऽत्रावधारणा
द्विप्रकारं वीर्यमुष्णं च शीतं च । क्रियते येन किं
द्रव्येण तदेव तस्य सर्वस्य वीर्यस्यान्तर्भूतत्वात् ।

हे०—पूर्वमताऽवतिरोषान्मतान्तरं दर्शयति—अन्ये
तादयः उष्णं शीतं चेति द्विविधमेव वीर्यमाचक्षते य
उक्तमतस्योपपत्तिमाह—अपि च न केवलं मतमात्र
युक्तं चेदं पूर्वस्मान्मतादित्यपि चेत्यस्यार्थः ॥ २१ ॥

तामेव युक्तिं दर्शयन्माह—

नानात्मकमपि द्रव्यमग्नीषोमौ महाबलौ ।

व्यक्ताव्यक्तं जगदिव नातिक्रामति जातुचि

स०—नानास्वभावमपि द्रव्यं स्थावरजंगमाद्यच्-
चेतनमग्नीषोमौ महाबलावुत्कृष्टशक्ती न जातु कद
दतिक्रामति नोल्हंध्य वर्तते । अवश्यं हि द्रव्यं हि
दाम्रेयं किंचित्स्तौम्यम् । अतः किंचिद्द्रव्यमुष्णं
किंचिच्छीतवीर्यम् । तथा च मुनिः । न मत्स्या-
सा सहाभ्यवहार्याः । उभयं ह्येतन्मधुरं मधुरा
शीतोष्णत्वाद्विरुद्धवीर्यं विरुद्धवीर्यत्वाच्छोणितप्रद-
येति । अत्र दृष्टतमाह । व्यक्ताव्यक्तमित्यादि ।
चाव्यक्तं च व्यक्ताव्यक्तं नानात्मकमपि जगत्त्रै-
कर्तुं यथा व्यक्तं चाव्यक्तं च नातिक्रामति तथा
मग्नीषोमावित्यर्थः । व्यक्तं स्थूलं दृश्यमित-
सांख्यानां तु महदादि व्यक्तमव्यक्तं प्रधानं पुरुषश्च ॥

प०—अत्रोपपत्तिमाह—नानात्मकमनेकस्व
मपि यदेतज्जगति द्रव्यं तदेवाम्नीषोमौ महाब-
लौत्कृष्टशक्ती, नातिक्रामति न तावुल्लङ्घ्य वर्तते
स्मकत्वात् । कथं तावमग्नीषोमौ नानात्मकं द्र-
व्यं नातिक्रामत्युपसंहारणार्थमिदमाह—यथा नाना
मपि जगद्व्यक्ताव्यक्तं प्रसविधार्मं नातिक्राम

तेनैतन्नानात्मकं स्थावरं जङ्गमादिरूपतया व्यवस्थितं
तावन्नीपोर्मौ नातिक्रामति । एवं किञ्चिद्द्रव्यमाग्नेयं
किञ्चिच्च शीतवीर्यमिति ॥ २२ ॥

हे०—नानात्मकमपि शुधिव्याघनेकारणमपि द्रव्य-
मग्नीपोर्मौ जातुचित्कदाचिदपि नातिक्रामति, तयोर्व्ये-
शे वतंते किञ्चिदामेयत्वादुष्णं, किञ्चित्सीम्यत्वाच्छीतमिति
द्विधैव गतिरित्यर्थः । कुतः यतस्ती महाबलौ, अतएव
सर्वान् गुणान् गुर्वादयोऽभिभवेति । गुर्वादीन्युष्ण-
शीती अत्र दृष्टान्तामाह—यथा विश्वं कर्तुं व्यक्ताव्यक्ताख्य
भेदद्वयं नातिक्रामति ॥ २२ ॥

तत्रोष्णं भ्रमतृङ्गलानिस्वेददाहाशुपाकिताः ।
शमं च वातकफयोः करोति शिशिरं पुनः ।
ह्लादनं जीवनं स्तंभं प्रसादं रक्तपित्तयोः ॥ २३ ॥

स०—तत्र तयोरुष्णशीतयोर्मध्य उष्णमुष्णवीर्यं
भ्रमादीन् करोति । आशुपाकितां शीघ्रपाकित्वम् ।
शिशिरं शीतवीर्यं तु ह्लादनादीन्करोति ॥ २३ ॥

प०—तयोरुष्णमाह—तत्र तयोरुष्णशीतवीर्ययो-
र्मध्ये यदुष्णवीर्यं तद्वसादीन् करोति । आशुपा-
किता-शीघ्रं पचनमग्नस्य । वातकफयोः शमं शान्तिं
करोति । करोतीत्यनुवर्तते । द्रव्यं शिशिरं शीतवीर्यम् ।
ह्लादनं ह्लादयति सुखयतीति ह्लादनम् । जीवय-
ञ्जो बर्धयतीति जीवनम् । स्तम्भयतीति स्तम्भ-
म् ॥ २३ ॥

हे०—उष्णं लक्षयति—आशुपाकिता शीघ्रपाकः । शीतं
क्षयति—यत् ह्लादनादीन् करोति तच्छीतवीर्यं, ह्लादनं
भर्तृत्वं, जीवनं—मूर्च्छाभिन्नयनादिभिः प्राणधारणं, स्तंभनं-
वैराग्यनयनं, रक्तपित्तयोः—प्रसादं निर्मलत्वम् ॥ २३ ॥

धीरादन्तरं विपाकं लक्षयति—

त्राठरेणाऽग्निना योगाद्यदुदेति रसांतरम् ।
रसानां परिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः ॥

स०—जाठरेणौदर्येणाऽग्निना योगात् संश्लेषाद्यदसा-
नां परिणामान्ते जरणनिष्ठाकाले रसांतरं रसविशेष उत्प-
त्ते स विपाक इति स्मृतो मुनिभिः कथितः ॥ २४ ॥

प०—विपाकलक्षणमाह—जाठरेणौदर्येणाग्निना व
ह्निना येगात् संश्लेषात् यदुदेति यदुद्गच्छति रसान्-
तरमन्यरसता । रसानां मधुरादीनां परिणामान्ते
पाककर्मनिष्ठायां भोजनस्य मधुराम्लकटुकान्वया-
स्ववसाने यो जायते स विपाक इति स्मृतो मुनिभिः ।
यथा मधुरस्य मधुरो विशिष्टः स विपाकः कथितः
शास्त्रविद्भिः ॥ २४ ॥

हे०—अथ विपाकः । तत्र विपाकं लक्षयति—यो रस
उत्पद्यते स विपाकः । ये तु परिणामाद्यग्रेव उत्पद्यते इति
तेषां रसत्वमेव ॥ २४ ॥

स्वादुः पटुश्च मधुरमम्लोऽम्लं पच्यते रसः ।
तिक्तोषणकपायाणां विपाकः प्रायशः कटुः २५

(१) अत्र रसानां परिणामा मधुराम्लकटुरूपाण्योऽव-
स्थापाकाः षडसत्त्वैवाग्नस्यमाशयादिस्थानसंबन्धमाहिता
जायन्ते, ते च चरके ग्रहणीचिकित्सिते “अमस्य शुफामात्र-
स्य षडसस्य प्रपाकतः” इत्यादिनोक्ता अनुसन्धेयाः तेषाम-
न्तेऽवसाने पुनर्जाठराग्निसंयोगे सति यद्रसान्तरं रसविशेष
उदेति स विपाक इत्यर्थः । इह केचिदाचक्षते—प्रतिरसं पाकः-
अम्लोऽम्लस्य, मधुरो मधुरस्य, लवणो लवणस्य, कटुक
कटुकस्य, तिक्तस्तिक्तस्य, कफायः कफायस्येति षडेव
विपाकाः, किमत्र प्रमाणमिति चेत्, उच्यते, यथा—शीतमति-
पच्यमानमपि मधुरमेव स्यात्, यथा वा शालिव्यादय उसां
प्रह्लाः फलिताश्च शाल्यादिसरूपा एव भवन्ति तथा मधुराद-
योऽपि निष्ठापाकेऽपि मधुरादिसरूपा एव भवितुमर्हन्तीति ।
उक्तं च—“उसाः षट्क्रमापाया बाह्यप्रकाशं षड्गताः । यान्ति
नान्यत्वमित्येवं पाकः प्रतिरसं भवेत्” इति । अन्ये तु द्रवते-
रसा द्विविधा बलवन्तोऽबलवन्तश्च, बलवत्त्वं च व्यक्तात्वेन
मात्राबाहुल्येन वा, अबलवत्त्वं पुनरेतद्विषमव्ययेन, तत्राप्यतया-
ऽबलवन्तो रसा बलवतां वशमायान्तीति, तेन निष्ठापाके बल-
वता रसेन दुर्बलरसाभिभवान् रसप्रतिनियमेन मधुरस्य मधुर
एव पाकोऽम्लस्य चाम्लं एवेत्यादि, प्रतिनियमाभावाच्चा-
वस्थितः पाक इति । अनियतवपक्षेऽपि षड्कालमेव, कदा-
चित् कस्यचित् संभवादिति । उक्तं च—“बह्वोऽभिभवन्त्य-
त्पान् बहिर्मिथीकृता रसाः । तेनाभिहितमेवेकं पाकमाहुर्म-
नीषिणः” इति । अन्ये तु बातादिभ्यो दोषेभ्य एव त्रीन्या-
कानिच्छन्ति—कफात् वातकफाच्च मधुरः, कफपित्तादम्लः, वातात्
पित्तात् वातपित्ताच्च कटुक इति । तदुक्तम्—“कफात् वात-
कफात् स्वादुरम्लः पित्तकफोद्भूतः । दोषेभ्योऽनिलात् पित्तात्
वातपित्तात् कटुर्मतः” इति । तदेतन्मतत्रयं प्रमाणद्वयान्वा-
दुपेक्षणीयमेव । किंच प्रतिरसं रससदृशः पाकस्तथा बलव-

स०-स्वादुर्मधुरो गुडादिः पटुर्लवणः सैध्वादार्मि-
धुरः कृत्वा पच्यते रस इति संबन्धः । मधुरमिति

स्वराधीनता च पाकस्य रसद्वारा प्रतिपाद्यमानकार्यणैव लभ्यते, तेनैतत् पक्षद्वयमपि न निष्ठापाके चिन्तनीयं, रसरूपानिरूपणे-
नैवोक्तार्यत्वात् । दोषावस्थाजन्यश्च पाक उपपादकहेत्वभा-
वादागमश्चैव प्रेक्षावद्भिरुपेक्षणं इति । चरकेण तु प्रथ-
म एव विपाका अङ्गीकृताः कटुश्चर्मलपुष्पेदेन । अतस्तद्वचनमुप-
न्यस्यते-“कटुतिक्तकषाययोर्गो विपाकः प्रायशः कटुः । अम्लो-
ऽम्लं पच्यते स्वादुर्मधुरं लवणस्तथा” इति प्रायश इति वचनात्,
विप्याली कुलस्थादीनां रसानुगुणपाकतां दर्शयति । पाक-
स्तु तेजःसंयोगरूपो रसेषु न संभवतीति कटुवादिशब्दैस्तदा-
धारमव्ययमुच्यते । एतेन यत्किञ्चिदुच्यते-अवस्थापाकाव-
सानि-पटुसखैवावस्थ कटुरसस्येव तदानीं तिक्कादिरसानाम-
भावासौपा विपाको नोपपद्यत इति तदप्यपास्तं, तिक्कादिरसा-
नासमावेष्टेऽपि तदाश्रयव्यवस्थ विषयमानत्वादि । वस्तुतस्तु
अवस्थापाकत्रयेण तदासमाशयादिस्थानमहिम्ना मधुराम्ल-
कटुरसा उद्भूताः परे क्रियन्ते, ननु सर्वथा प्राकृतसामिभवाः ।
अन्वयाऽवस्थापाकेन प्राकृतानां मधुरादिरसानां सर्वथा अप्रा-
कृतत्वे तेषां कफादिजनकत्वाभिधानं निरवकाशं स्यादिति ।
ननु चरकैः अत्रैव शुचमात्रस्य पटुसस्य प्रपाकतः इत्यादिना
वर्णनामेव रसानामविशेषावस्थापाकवशात् कफादिजनकव-
शुक्तं, ततश्चात्र रसविशेषाणामेव दोषविशेषजनकत्वमुक्तं तथा
“कटुतिक्तकषाययोः विपाकः प्रायशः कटुः”
-इत्यादिना च यो विपाक उक्तस्तत् सर्वं विरुध्यते, अवस्था-
पाकेनैव बोधितत्वादिति । नैव न तदवस्थापाकोऽयं रसरूपमात्रं
निष्ठापाकं वाधते, किंवावस्थायां स्वकार्यं करोति, तेन रसा-
दयोऽपि स्वकार्यं कुर्वन्ति, अवस्थापाकोऽपि स्वार्थं कार्यं
करोति, यथा-मधुरतिक्कायनेकरते उपयुक्ते मधुरोऽपि स्वका-
र्यं करोति; तिक्कादयश्च स्वकार्यं कुर्वन्ति, अयं तु विशेषो
यदि मधुराख्यस्यावस्थापाकस्य मधुरादयः श्लेष्मजनका रसा
अशुष्का भवन्ति । तदा स वतुश्लेष्माणं जनयति । यदा तु
जिह्वरीतकटुकादिपिच्छीहो भवति, तदा स्तोकमात्रं कफं
जनयति । एवं पित्तजनकावस्थापाकेऽपि बाध्यम् । “कटुति-
क्तकषायानाम्” इत्यादिनोक्तं निष्ठापाको रसमलविवेकसम-
कलोः भिन्नकाल एवावस्थापाकेः सममिति न विरोधः । स च
भिन्नकालोऽवस्थापाकाजन्यदोषानुगुणतया अननुगुणतया
वाऽवस्थापाकाहितदोषाणां वर्धनं क्षणं वा करोतीति निष्ठा-
पाकभिधानं शालं प्रयोजनवदेव । अन्ये तु ब्रुवन्ते न ताव-
त्पटुसखैवमात्रं सामान्येनावस्थापाकेऽपि कफोत्पत्तिः किन्तु
पुष्पस्य एवमै-मधुरो य आहारांशः स उद्भूतः स कफं जन-
यति, तथा पित्तोष्णकोपको आहारांशस्तस्माद्विदाहव-
स्थायोऽनुत्पादकस्त्वस्य पित्तोत्पत्त्यै, एवं वायुरपि वायुजन-

क्रियाविशेषणत्वात्पुंसकलिंगम् । स्वादुः स्वादुवि-
पाको लवणोऽपि स्वादुविपाक इत्यर्थः । अम्लो रसं

काहारांशात् कटुतावस्थायां भवतीति । एवञ्च न संगतम्-अत्र
स्य शुचिमात्रस्य इत्यादि ग्रन्थविरोधात्, यतोऽत्र पटुसखैवाव-
स्थ सामान्येनावस्थापाकत्वं कफादिजनकत्वं दर्शितं, ननु कफ-
विदाहारांशस्येति । यदि पुनः पटुसाहारांशो यः श्लेष्म-
जनको भागः स एव स्थानमिदमेवोद्भूतः सन्, सर्वसमादा-
मवस्थापाकसमये मधुरीकृत्य कफं जनयितुमुच्यते, तत्र
ऽनुमतमेव । अन्ये साधुः-यत्र नास्यसामिगोमामाधुमायव-
स्थितं भवति, किन्तु कफादिस्थापेषु मनुष्याणां स्वभावादि
मधुरादयो रसास्तिष्ठन्ति, ते चात्र स्वसमावेष्टे नोत्पा-
दन्तु जनयन्ति । उक्तं हि तन्मान्तरं-“पुण्ये हृदयादु-
रगाः कंठे व्यवस्थिताः ॥ ततः संवर्धन्ते श्लेष्मा जरीरक्त-
वर्धनाः । नाभिहृदयमध्ये हि रसावम्लो व्यवस्थितः ॥ स्वम-
वेन मनुष्याणां तत्र पित्तं विवर्धते । अप्यो नाभ्यास्तु श्लेष्म-
कटुकोऽवस्थितो रगः ॥ प्रायः श्रेष्ठमात्रस्य प्राणिनां वर्ध-
नितलः । तस्माद्विषाफेनप्रतिषेधो रगानां नात्र संशयः” इति
एवञ्च तन्मान्तरं-श्लेष्मापित्तजनकमधुराम्लरसाद्युपानाविक्रम-
रसामिप्रायेण वर्णनायम् । ते च कफादिगता रसा अस्मात्
मन्यन्त्याशयपाकसदृकारितत्वाऽनुमता भवेति । तस्मात्
शोक्तमेव एवार्थो न्याय्य इति । अत्र च विपाकाद्यो रसं
न रसोन्निरूपयामास, किन्तु तत्कार्यणैर्गोपनीयते, यथा क
रसाया उष्णवर्णव्याया अपि शुष्कता गृह्यते न मधु-
पाकोऽनुमीर्यते । तथा लवणस्य गृह्यविमूत्रत्वेन मधुरः पा-
उनीर्यते, तथा तिक्तकषाययोर्बद्धविमूत्रत्वेन कटुपाक उ-
च्यत इति । ननु लवणस्य मधुरपाकिके पित्तरक्तादिकर्तृ-
नुपपन्नं, तथा तिक्तकषाययोः कटुपाकिके च पित्तहन्तृ-
मनुपपन्नम् । नैव सत्यं लवणस्य मधुरपाकिके तत्र लव-
उष्णवर्णो यदस्ति तेन तस्य पित्तरक्तादिकर्तृत्व-
किन्तु तत्र पित्तरक्तकरणलक्षणे कार्यं वापिनोऽपि य
विमूत्रादिलक्षणेन लक्ष्यत एव, तथा तिक्तकषाययोर्
कटुविपाको बलवता क्षीतवर्धेण वापितत्वात् पित्तजनक-
वद्धविमूत्रतायु लक्ष्यत एव । एतेन युक्त्येन-लवणार्थ-
विपाको यदि रसवर्णवर्मां वापितः तत्कार्यकरो न स्यात्
तत् किं तेनोपदेशेनेति तस्मिन् भवति, यतोऽम्लस्य च
विमूत्रतादि तत्कार्यमिति । अन्ये स्वेतद्वैपमयात् लवणस्त
इत्यत्र तथाशब्देन विप्रकृतमम्लमाहृत्य लवणोऽ-
पच्यत इति व्याख्यानयन्ति । तत्र “कटुवादीनां कटुविपाक-
अम्लोऽम्लस्य, शोषयोर्मधुरः” इति जनुकर्मविरोधात् । न
त्र एव विपाकाः कफं भवन्ति, तिक्कादयोऽपि कुतो न र-
रिति वाच्यम्, भूतस्वभावस्यापार्थक्यमुच्यते । ननु र-
रसविपरीतः पाको यथा-लवणस्य मधुरः, तिक्तकषा-

रधिकोजिकादिस्मलं पच्यतेऽम्लविपाको भवति तित्को-
णकपायाणां प्रायशः कटुर्विपाको भवति । प्रायशो-

बोध कटुः, स उच्चतां, यस्तु समानगुणो मधुरस्य मधुरः,
अम्लस्याम्लः, कटुकस्य कटुकः, तत्कथनेन किं प्रयोजनं,
यतो रसयुग्मेयं तत्र विपाकगुणोऽपि ह्रास्यते । नैव,
श्रवणादिवद्विसदृशरसान्तरोत्पादशङ्काविरासार्थं तत्रासु-
गोऽपि विपाको वक्तव्य एव । तथा यत्र समानगुणो
येषां कस्तत्र बलवत्कार्यं भवति, विपर्यये तु दुर्बलमिति
यम् । सुश्रुतेन द्विविध एव विपाकोऽङ्गीकृतः मधुरः कटुक-
चेति, द्वैविध्ये च भूतानां गुणलघवेन द्वैविध्यमेव हेतुः,
तुल्यं तेनैव—“तत्र पृथिव्यस्तेजोवाय्वाकाशानां द्वैविध्यं भवति
णसधर्म्यात्, गुरुता लघुता च, तत्र पृथिव्यापथ्यं गुरुः,
पेषाणि लघुनि, तस्माद्द्वैविध एव विपाको भवति—इति ।
प्रापि सुश्रुतमते यद्यप्यम्ललग्नौ मधुरविपाकौ तथाऽपि
योर्वानहरत्वे सृष्टविष्णुभूतयोश्च मधुरकार्यकरावे, न पुनः
पेहहरत्वे, तथा तित्ककषाययोः कटुविपाकयोरपि वात-
तृत्वे बद्धविष्णुभूतयोश्च कटुककार्यकरावे, न पुनः पित्त-
तृत्वे, अचिन्त्यत्वात्, प्रभावस्य । एतदेवोक्तं माधवेनापि—
स्वाद्वादीनां स्वादुपाकः सुध्रताचार्यसंमतः । तत्कथं पित्त-
नानौ स्यातामम्लपदं रसौ । कटुपाकौ कथं पित्तनाशनौ
‘पित्तखरौ’ इति । सिद्धान्तेऽपि—“अम्लपदशोः कलं विद्यात्
शुदुपाकः कटुः पुनः । कषायतित्कयोरित्यं सुश्रुताचार्य-
मतः” इति । ननु “पञ्चभूतात्मके देहे आहारः पाच्यमौ-
षकः” इति पक्वः पञ्चाभा सम्बन्धं स्वानुगुणानभिबर्धयेत् ”
त्यनेन पञ्चाभाऽपि विपाकात्तेनैवोक्तः, तत्कथं न विरोध इति-
त्, नैवं उपाधिभेदेन विरोधाभावात्, तत्र हि भूतभेद-
बलमन्य पञ्चाभावम्, अत्र तु लाघवगौरवरूपं भूतगुणद्वै-
व्यमाश्रित्य द्वैविध्यमुक्तमिति न विरोधः, यथा पञ्चभूता-
ः कलेऽपि द्रव्याणां सौम्यामेकत्वाद्द्वैविध्यमिति । यत्पुनः
सुश्रुतेनाम्लपाको न मन्यते तच्चरकमतानुयायिनां न सहन्ते,
तोऽम्लपाकतयैव श्रीहिङ्गुलथादीनां पित्तकर्तृत्वमुप-
पद्यते । अध मन्यते—श्रीधादेरुष्णवीर्येन तत्र पित्तकर्तृत्वं
दसत्, मधुररसस्य ग्रीहेतुस्मते मधुरविपाकस्योष्णवीर्यता-
मापि सत्यां न पित्तकर्तृत्वमुपपद्यते रसविपाकाभ्यामेकस्य
वीर्यस्य वाचनीयत्वात्, किंचाम्लपाकत्वात् श्रीधादेः पित्त-
म्लगुणमुपपद्यते, यदि तूष्णवीर्यताकृते स्यात्, तदा कटु-
णभूयिष्ठं पित्तं स्यात्, दृश्यते च श्रीहिमस्रगणदम्बोद्वारादिना-
म्लगुणभूयिष्ठतैवेति, किंच पृथिवीसोमगुणातिरेकान्म-
रः पाको भवति, वाय्वग्न्याकाशातिरेकाच्च कटुर्भवति,
ति पक्षे यदा व्यामिश्रगुणातिरेको भवति, तदा सोमा-
यात्मकस्याम्लस्योत्पादः कथं प्रतिक्षेपणीयः । अथवा तन्त्र-
हारयोः किमनयोरनेन वचनमात्रविरोधेन कर्तव्यं, यतो

ग्रहणं सर्वत्राऽपि योजनीयम् । तेन ग्रीहिस्थो मधुरो
रसोऽम्लं पच्यत इत्युपपन्नम् । तथा चोक्तम् । स्वादु-
रम्लविपाकोऽप्यो ग्रीहिरिति । तथा हरितक्या भूय-
स्त्वेन यः कषायो रसः स मधुरमेव पच्यते । तथा
कटुको रसः शुंठ्याद्रकपिप्ल्यादिस्थो मधुरं पच्यते ।
तथा चोक्तम् । कषाया मधुरा पाक इति । तथा ।
नागरं दीपनं वृष्यं ग्राहि हृद्यं विवंधनुत् । रुष्यं लघु
स्वादुपाकमिति । तद्व्याद्रकमपीति । तथा । अम्लला
स्वादुशीताद्रंस्याम्य यावत्स्वादुपाकेति । अत्र केचि-
दाहुः । तित्ककषाययोरेव कटुविपाकतया पित्तकर्तृत्व-
मापद्यत इति । तदेतदसत् । शीतवीर्यत्वेनैतयोः पित्त-
हेतुत्वात् । वीर्यं हि रसविपाकौ विजयते । वक्ष्यति
हि । रसं विपाकस्तौ वीर्यमिति ॥ २५ ॥

प०—अत आह—तित्कोणकपायाणां प्रायशः
कटुर्विपाकः । प्रायोग्रहणेन कचिद्वयभित्तरं दर्श-
यति । ग्रीहिस्थो मधुरो रसोऽम्लं पच्यते । तथा
स्वादुरम्लविपाकोऽप्यो ग्रीहिः पित्तकरो गुरुस्त्वेवं
गुणव्याद्रकपिप्ल्यादिपृथ्व्याहार्यमातथा च सक्तग्रहः-
यत्स्वादुग्रीहिरम्लत्वं न चाम्लत्वमम्लमपि दाडिमम् ।
याति तैलं च कटुतां कटुकापि न पिप्ली ।
एवं ग्रीहिर्मधुरोऽप्यम्लं पच्यते न चाम्लमपि । तैलं
मधुरमपि कटुकं पच्यते, कटुकापि पिप्ली मधुरं
पच्यते । इत्येवं दर्शनार्थं प्रायोग्रहणं कृतम् ॥ २५ ॥

हे०—विपाकत्रैविध्यमाह—स्वादुर्लवणश्च मधुरं पच्यते । पको
मधुरत्वं याति । मधुरम् इति क्रियाविशेषणम् । पच्यत इति
कर्मकर्तृतात्मनेपदम् । एवमग्लो रसोऽम्लं पच्यते । तित्का-
दीनां त्रयाणां कटुको विपाकः । मधुररसस्यापि ग्रीहेर्विपाक-
ऽम्लत्वाद्भ्रवणस्यापि सौवर्चलस्य कटुविपाकत्वात् अम्लति-
त्कोपणानामपि दाडिमपटोलपिप्लीनां मधुरत्वाकषाय-
स्यापि कुल्लस्याम्लत्वात्प्रायश इत्युक्तं मतान्तरसंग्राह्यं
च तत्र द्वौ विपाकाविति । सुश्रुतः—“द्रव्येषु पच्यमानेषु
येष्वंशुपृथिवीगुणाः । निवर्ततेऽधिकास्तत्र पाको मधुर
इत्यते ॥ तेजोऽनिलाकाशगुणाः पच्यमानेषु येषु तु ।

यदम्लपाकं चरको ब्रूते तत् सुश्रुतेन बोधोष्णमिति कत्वा
समाधीयते, अनेन न कश्चिद्रव्यगुणे विरोधः, यत् सुश्रुते-
ऽम्लपाकनिरासायैव दूषणमुच्यते—“पित्तं हि विदग्धमम्ल-
तामुपैति”—इत्यादिना तदननुपपत्त्यादेव निस्तमिति ।

नवर्ततेऽविकास्तत्र पाकः कटुक इष्यते ॥” पराशरस्तु तत्तत्कपाययोर्मधुरपाकात्वाकात्मनो रसानाम् अम्लोऽम्लं स्यते, कटुकः कटुकं, चत्वारोऽन्ये मधुरं, संसृष्टरसास्तु संसृष्टम्, कटातीक्तकपायाणां कटुको येषां विपाक इति श्रुः । तेषां पित्तविघाते तित्तकपायौ कथं भवत इति । षोडा पाकस्तु संग्रहे निरस्तः—“यथा रसं जगुः पाकान् दृ केचित्तदसांप्रतम् । यत्स्वादुबीहिरम्लत्वं न चाम्लमपि ऽहिमम् ॥ याति तैलं च कटुतां कटुकापि न पिप्पली । था रसत्वे पाकानां न स्यादेवं विपर्ययः ॥” इति ॥२५॥
**सैरसौ तुल्यफलस्तत्र द्रव्यं शुभाशुभम् ।
 किंचिद्वसेन कुरुते कर्म पाकेन वाऽपरम् ॥**
गुणांतरेण वीर्येण प्रभावेणैव किंचन ॥ २६ ॥

सू०—रसैर्जिह्वावैषयिकैर्मधुराम्लकटुकैर्विपाककालो-
 लभ्यो मधुराम्लकटुकलक्षणो यो रसो भवत्यसौ
 तुल्यफलः । तुल्यं सदृशं फलं यस्य स तुल्यफलः ।
 तदुक्तं भवति । अम्यवहृतस्य मधुररसस्य जाठराग्नि-
 योगवशाद्यद्रसांतरं फलतया निष्पन्नं तद्रसैः सदृशम् ।
 लघुद्रव्येनैतद्वृत्तिपादयति । फलोपममेव वृष्यादिलक्ष-
 णार्थसदृशं न तु कुसुमोपमं देहाह्लादनादिलक्षण-
 त्वमिति । एवमम्लादीनामपि व्याख्येयम् । तत्रेत्या-
 दं । तेषु रसवीर्यविपाकादिषु मध्ये द्रव्यं किंचिच्छु-
 भाशुभं सदसत्कर्म रसेन कुरुते । यथा । मधु कषाय-
 सत्वेन पित्तं शमयति । किंचिद्विपाकेन । यथा ।
 देव मधु कटुविपाकतया कफं हंति । किंचन द्रव्यं
 गुणांतरेणाऽन्योन्यगुणविकृतात्वाद्रसविपाकतो यः गुणा-
 रो गुर्वादित्तेन । यथा । अम्लं कांजिकं कफं शम-
 ति । रौक्ष्यात् । किंचन वीर्येण । यथा कषायतित्तं
 हृत्पंचमूलं वातं जयति नतु पित्तमुष्णवीर्यत्वात् ।
 किंचन द्रव्यं प्रभावेणैव शुभाशुभं कर्म कुरुते । यथा ।
 रम्लोष्णा मुरा क्षीरं वर्धयति ॥ २६ ॥

प०—असौ विपाकाख्यो रसो रसै रसनायैर्जिह्वा-
 शेषैकैर्मधुराम्लकटुकलक्षणैस्तुल्यफलस्तस्योति ।
 एवमास्वाद्यमानस्य मधुरस्य रसस्य देहाह्लादनादि
 स्कार्यं फलोपमं तत्तस्य मधुरेण रसेन तुल्यमेव ।
 मधुराम्लकटुकानां गुणास्ते विज्ञेयाः । ये मधुरा-
 म्लकटुकानां रसानां रसमेवीयेऽध्याये प्रोच्यन्ते

कर्माणि मधुरो रसः । आजन्मसात्म्यात् कुरुते
 धातुनां प्रवरं बलमित्यादिकम् । तत्रेति निर्धारणे ।
 तत्र रसवीर्यविपाके गुणप्रभावेषु मध्ये यद् द्रव्यं
 किंचिच्छुभाशुभं सदसत् कर्म रसेन कुरुते । अपरं
 शुभाशुभं कर्म वीर्येण । अपरं शुभाशुभं कर्म प्रभा-
 वेण कुरुते । तथा शुभाशुभं कर्म विपाकेन कुरुते ।
 किंचिद्गुणान्तर्येण कुरुते । तच्च सङ्ग्रहे सुविस्तरं
 कृत्वा व्याख्यातम् । यथा मदिरा—मधुरं श्लेष्माणं
 शमयति तथा तैलं कटुपाकतयैव बद्धविष्णमत्रम् ।
 अम्लकाजिकं कफं जनयति रूक्षोष्णत्वात् । कपित्थं
 तु रौक्ष्यात् कफं जयति, पित्तं च शीतवीर्यत्वात् ।
 आमलकं-शीतवीर्यत्वात् स्वादुपाकतया पित्तं जयति
 कफं रौक्ष्याह्लादवाच्च । शैत्यरौक्ष्यलाघवैस्तु न वातम् ।
 लवणं सैन्धवं स्वादुपाकतया पित्तं जयति लाघवात्,
 कफं कटुकात् । शुण्ठी स्नेहोष्णा स्वादुपाकैव वातं
 क्षययति । पिप्पली च लशुनो स्नेहोष्ण्यगौरवैः,
 पलाण्डश्च स्नेहगौरवाभ्यां जयति श्लेष्माणम् ।
 कषायतित्तं महत्पञ्चमूलं वातं जयति, नतु पित्तमुष्ण-
 वीर्यत्वात् । कषायस्य कुलस्योष्णपाकतयौचित्येन
 तन्निर्देशदर्शनमात्रमुक्तम् ॥ २६ ॥

हे०—त्रयाणां पाकानां लक्षणान्याह—असौ त्रिविधो विपाकः
 यथास्वं रसैर्मधुराम्लकटुकैस्तुल्यफलस्तुल्यकार्यो ज्ञेयः ।
 मधुरस्य रसस्य कार्यं दृष्ट्वा मधुरपाको लक्षणीयः ।
 एवमम्लस्याम्लः, कटुकस्य कटुकः । द्रव्यादीनां पृथक्
 प्रयोजकत्वमाह—गुणांतरेण रसाद्वयतिरिक्तेन गुर्वादिना
 गुणेन, एतदेव रसादीनामपि गुणत्वं ज्ञापयति । तेन
 ‘पलांडुस्तद्गुणैर्न्यून’ इत्यादिप्रयोगो उपपन्नः । प्रभावेणा-
 त्मनैव द्रव्यस्यात्मा प्रभावः । तथाच सुश्रुतः—“तद्द्रव्य-
 मात्मना किंचिक्किंचिद्वीर्येण सेवितम् । किंचिद्रसविपाका-
 भ्यां दोषं हंति करोति च ॥” इति । शुभं दोषशमनं कर्म,
 अशुभं दोषकोपनं, किंचिदपरं किंचनेति त्रयं कर्तृकर्म-
 विशेषणम् । यदा बहूनि द्रव्याणि एकमेव कर्म कुर्वन्ति तदा
 कर्तृविशेषणं, यदैकमेव द्रव्यं बहूनि कर्माणि तदा कर्म
 विशेषणम् । एतच्चोदाहृतं संग्रहे—तत्र यन्मधुरं रसविपा-
 कयोः शीतवीर्यं च द्रव्यं, यच्चांम्लं तथोरुष्णवीर्यं च । यद्वा—
 कटुकं तेषां यथास्वं रसादिभ्यः प्रायोगुणान् दोषकोपनत्वं
 शमनत्वं च विधात् । तद्यथा—क्षीरमदिरामरिचादीनां
 रसादिंकरे त्वन्यथात्सम् । यथा मधु मधुरं श्लेष्माणं
 शमयति कटुविपाकितया सकषायत्वाद्गीर्याच्च, वातं

जनयति शीतवीर्यत्वाच्च । तथा यवोऽपि आनूपादकपि-
शेतं पित्तं करोत्युष्णवीर्यत्वात् । तथा तैलं कटुविपाकि-
त्वा च विपाकत एव यद्विष्णुन्मृत् । अम्लं कांजिकं कफं
जयति तीक्ष्णोष्णत्वात् । शैत्यरौक्ष्यलाघवस्तु न वातम् ।
ज्वर्णं सैधवं स्वादुपाकतया पित्तं जयति, लाघवात्कफम् ।
गुटुकां शुटीं क्षेहीण्यस्वादुपाकतया वातं जयति, पिप्पली
। लघुनोऽपि क्षेहीण्यगौरवैः पलांडुश्च स तु क्षेहगौर-
वभ्यां जनयति श्लेष्माणम् । बृहत् च मूलकं स्वादुपाकतया-
त्तान्ति व्याघ्रीविशालाकारगुरुष्णुष्णवीर्यत्वात्पित्तं जनयति ।
पित्तं तु रौक्ष्यात्कफं, पित्तं च शीतवीर्यत्वात् । आमलकं
सं शीतवीर्यत्वात्, स्वादुपाकतया च, कफं रौक्ष्यात्लाघ-
वा । कपायतिकं पंचमहामूलं वातं जयति रूक्षोष्णत्वात् ।
तु पित्तमुष्णवीर्यत्वात् । कपायाः कुरुत्थाश्चाम्लपाकतया
ति एतन्निदर्शनमात्रमुक्तमिति ॥ २६ ॥

ननु गुरुष्णाम्लमधुरादिगुणानां रसादीनां विरोधः ।
त्रेधां कार्यनिष्पत्तौ समशक्तित्वं न वेत्याशंका-
निर्यथाह—

यद्द्रव्यं रसादीनां बलवत्त्वेन वर्तते ।

भिभूयैतरास्तत्कारणत्वं प्रपद्यते ॥ २७ ॥

स०—रसादीनां रसवीर्यविपाकप्रभावानां मध्ये
रसादिबस्तु रसो वीर्यं वा विपाको वा प्रभावो वा
प्रवत्त्वेन बलिष्ठतया द्रव्यं वर्ततेऽवतिष्ठते तत्तद्वस्तु-
तमितरानबलिष्ठानभिभूय विकलीकृत्य कारणत्वं
यते । कर्मकरणं कारणतामासादयतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

प०—यद्यद्रसादि वस्तुजातं रसादीनां रसवीर्यवि-
प्रभाववाणामन्यतमात्वं बलवत्त्वेन द्रव्ये वर्तते ।
विधिष्ठितं यावत्तिष्ठति तदेव वस्तुजातमभिभूयैत-
त्परमन्यदबलतमं पराजित्य कारणत्वं प्रपद्यते ।
दि साधुकतमतामासादयति रसेनेदं कृतम्, पाके-
कृतम्, गुणान्तरेणेदं कृतं, वीर्येनेदं कृतं यावत्प्र-
णेदं कृतम् । अस्यैवार्थस्येदमाहरणार्थं संग्रहोक्तं
अस्मिह प्रदर्शितम् । कुत एवं ज्ञातं तदेव वस्तु-
ं रसाद्यन्यतमं द्रव्येऽवतिष्ठमाने रसादिवस्तु-
ं बलवद्बलवदप्युभयमेतत्तदास्मीयमास्मीयं यथा-
कर्म कुर्वत् कारणतामागच्छतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

हे०—सत्त्वपि सर्वेष्वेकस्यैव प्रयोजकत्वे हेतुमाह—
नत्वेन बलाधिक्येन । बलं च द्विविधं—कृत्रिममकृत्रिमं

च । मात्राधिक्येन सहायसंपत्त्या च कृतं कृत्रिमं, स्वाभाविक-
मकृत्रिमम् ॥ २७ ॥

अत इदमाह—

विरुद्धगुणसंयोगे भूयसाऽल्पं हि जीयते २८ ॥

स०—हि यास्मद्विरुद्धगुणसंयोगे संहतीभावे सति
यदल्पं वस्तु तद् भूयसा बलवता जीयतेऽभिभूयते ।
गुणशब्देन चात्र रसादयो गृह्यन्ते न पारिभाषिका गुर्वा-
दयोऽप्युक्तत्वात् । विरुद्धगुणसंयोग इत्यत्र विरुद्धगुण-
संयोगेऽप्युक्तत्वात् । विरुद्धगुणसंयोग इति ।
नहि गुणानां संयोगो वस्तुं गुज्यते किं तर्हि द्रव्या-
णाम् । तथा च मुनिः । संयोगस्तु द्वयोर्बहुनां वा
संहतीभावः । विरोधश्च द्विविधः । स्वरूपतः कार्य-
तश्च । स्वरूपतो विरोधो गुरुलघ्वोः शीतोष्णयोश्च ।
कार्यतो यथा । वायौ जेतव्येऽरूक्षोष्णद्रव्यसंयोगोप-
योगः । अत्र हि यो गुणानां विरोधः स कार्येण ।
तत्र यदल्पं वस्तुजातं तद् भूयसा वस्तुजातेनाऽभिभू-
यते । तत्र यथा क्षीरं शीतवीर्यमपि मधुररसहेतुकस्ते-
हगौरवादिभिः साहाय्यबाहुल्याद्वातशमनाख्यं कार्यं
करोति न पुनः स्वकार्यं वातप्रकोपाख्यम् ॥ २८ ॥

यत्र तु द्रव्ये रसादीनामुत्कर्षसंभवः परस्परं साम्यं
तत्र कस्य कार्यकारणत्वमित्याह—

रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तान्यपोहति ।

बलसाम्ये रसादीनामिति नैसर्गिकं बलम् २९

स०—रसं मधुरादिषु द्विविधं विपाकः कर्ता व्यपो-
हति कार्यकरणे कुंठयति । यथा मधुरो मधुनि रसः
कटुना विपाकेनाभिभूयते । अत एव पवनशमनाख्यं
कार्यं मधुररसहेतुकं न करोत्यपि तु वातप्रकोपनाख्यं
कटुविपाकहेतुकमेव करोति । तौ रसविपाकौ वीर्यं
कर्तृभूतमपोहति । यथा महिषामिषोऽस्थितौ मधुररस-
विपाकावज्ज्वलीर्यख्यं कर्तृ अभिभवति । अत एव
तन्मांसं पित्तादिदूषणम् । अन्यथा स्वादुरसविपाकित्वा-
त्पित्तशामकमेव स्यात् । प्रभावस्तु श्रौतपि रसादीन्
विजयते । यथा । अम्लरसविपाकोष्णवीर्या च सुग

क्षीरं जयति । इतीदृशं रसादीनां नैसर्गिकं बलं स्वाभाविकी शक्तिः । एतदुक्तं भवति । रसं समबलमपि विपाको व्यपोहति । रसविपाकौ च समबलावपि वीर्यं स्वभावाद्रपोहति । एतानि च समबलान्यपि प्रभावो व्यपोहतीति ॥ २९ ॥

हे०—तत्र स्वाभाविकं बलमाह—रसमिति । तौ रसविपाकौ, तानि रसविपाकवीर्याणि अपोहति जयति । बलसाम्ये कृत्रिमबलनुत्पत्त्ये यत्र रसविपाकयोस्तुल्यमात्रत्वे तुल्यसहायत्वे च तत्र रसाद्विपाको शक्तीं मात्रासहाय्यैषाम्ये तु यो मायाधिकः सहायाधिको वा स वलीत्यर्थः । एवं वीर्यादिभ्योपि वाच्यम् । संग्रहे तु—“ विरुद्धा अपि ज्ञान्योन्यं रसाद्याः कार्यसाधने । नावश्यं स्तुर्विधाताय गुणदोषा मिथो यथा ॥ रसवीर्यप्रभृतयो भूतोत्कर्षापकर्षतः । एकरूपा विरुद्धा वा द्रव्यं समविशेरते ॥ माधुर्यैरौषधैर्विच्छिन्न्यस्नेहगीरवमंदताः । सह बृहत्या स्थिताः क्षीरे नक्षानुपैदकामिषे ॥ गुणा द्रव्येषु ये चोक्तास्त एव तनुदोषयोः । स्थितिबुद्धिक्षयास्तस्मात्तेषां हि द्रव्यहेतुकाः ॥ रसं विद्याभिप्रायेण तेनाधिबलनेन च । वीर्यं विपाकं द्रव्याणां कर्मणः परिनिधया ॥ मधुरस्फुटनिर्दिष्टघृततैलमुडादिषु । गुणाः शब्दादिभेदेन रसपट्टकं न युज्यते ॥ अस्तु भेदादसंख्यत्वंमैक्यं वा स्वातुल्यक्षणात् । भूतोत्कर्षापकर्षणं भेदो योऽस्येन कथ्यते ॥ संकीर्णैर्वास्फुले चासौ तुल्यत्वाच्च विवक्ष्यते । गुवादीनां विधेरेऽपि स्वजातेरनतिक्रमात् ॥ संख्याभेदो यथा नारित रसानामपि सत्कमः । दृष्टं मुखोपलेपादि यत्सर्वेषु घृतादिषु ॥ न च तद्वाडिमाद्येषु पडेषातो रसाः स्मृताः । आनंत्वेकत्वयोश्च स्यान्न विचित्रार्थतंत्रणम् ॥ गुवाद्या वीर्यमुच्यते शक्तिमंतोऽन्यथा गुणाः । पट्टसामर्थ्यहीनत्वाद्गुणा एवेतरे गुणाः ” इति ॥ २९ ॥

ननु द्रव्यरसविपाकवीर्याणि कर्मानुमानेन यथा स्वरूपाण्येवावगच्छामः । प्रभावस्य तु न ज्ञायते कीदृशं कर्मैत्यत आह—

रसादिसाम्यं यत्कर्म विशिष्टं तत्प्रभावजम् ।

स०—द्वयोर्द्रव्ययो रसादीनां रसवीर्यविपाकानां साम्ये सति यदेकं द्रव्यमन्यत्कर्म कुरुतेऽन्यत्पुनरन्यदिशिष्टं कर्म तत् प्रभावजं प्रभावाज्जातमिति ज्ञेयम् । अयमस्य द्रव्यस्य प्रभाव इति विशिष्टकर्मकरणाभिधी-

यत इत्यर्थः । ननु प्रभावः क उच्यत इति । ब्रूमः रसवीर्यविपाकादिगुणातिशायी द्रव्यस्य स्वभावो यः प्रभावः । उक्तं च रसवीर्यविपाकादिगुणातिशयवाच्यं लम् । द्रव्यस्वभावो निर्दिष्टो यः प्रभावः स कीर्य इति ॥ ३० ॥

प०—इदं निदर्शनार्थमाह—यस्य द्रव्यस्य प्रभा द्वयोर्द्रव्ययो रसवीर्यविपाकानां साम्ये तत्रैकं द्रव्यमन्यत् कर्म करोति । तत्पुनरन्यदेव । तेन प्रवस्य प्रभावतः । तेन प्रभावत्वं जायते । एवं प्रावस्तु यः प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रक्षणे धर्म आत्मरूपभावं प्रत्यसाध्यासम्भवरूप एवाव्यभिचारी प्रभावः न पदार्थान्तरो भावः पदपदार्थातिरिक्तः ॥ ३० ॥

हे०—अथ प्रभावः । प्रभावं लक्षयति—द्वयोर्द्रव्ययो र दिशाम्ये सत्यप्येकस्य यद्विशिष्टं कर्म दृश्यते तत्प्रभावजं तत्र यो द्रव्यधर्मो हेतुः स प्रभाव इत्यर्थः ॥ ३० ॥

अत्र निदर्शनार्थमाह—

देती रसाद्यैस्तुल्याऽपि चित्रकस्य विरेचनी मधुकस्य च मृद्रीका घृतं क्षीरस्य दीपनम् ।

स०—चित्रकस्य रसवीर्यविपाकैस्तुल्यापि देती र दिभ्योऽतिशायिद्रव्यस्वभावयोगाद्विरेचनी न चिश्चित्रकत्वात् । मधुकस्य च मृद्रीका तुल्याऽपि र दिभ्योऽतिशायिद्रव्यस्वभावयोगान्मृद्रीका विरेचनी मधुकम् । घृतं क्षीरस्य रसादिमिस्तुल्याऽपि घृतं दीपनं पुनः क्षीरम् । अन्ये त्वेवं प्रभावलक्षणं प्रतिपन्नाः प्रवस्तु स्वसंज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तलक्षणो यो धर्मस्त्वतलाप्रत्ययप्रतीतिसमिगम्यः स प्रभावः । तंत्रांतरे चोक्तवस्तुनां यः स्वसंज्ञायाः । प्रवृत्तौ कारणे स्मृतः । सलादिप्रबोध्यश्च प्रभाव इति कीर्तितः । एवं च तं त्वाहत्या विरेचनकारिस्त्वं प्रभावः । चित्रकस्य चिक्त्वाद्विरेचनकारित्वं प्रभावः । एवं मृद्रीकात्वादीकाया विरेचनकारित्वं प्रभावः । इत्यादि सकलपथेषु बोध्यम् ॥ ३१ ॥

प०—एवं दन्ती रसाद्यै रसवीर्यविपाकैस्तुल्या समानाऽपि चित्रकस्य ये रसवीर्यविपाकास्त एवः वीर्यविपाका दन्त्या अपि । दन्ती पुनर्दन्तीत्वा रेचयति न चित्रकश्चित्रकत्वात् । मधुकस्य मृद्व

वीर्यविपाकैः समानाऽपि मृद्रीका विरेचयति
तिकात्वात् । न मधुको मधुकत्वात् । घृतं क्षीरं
वीर्यविपाकैः समानमपि घृतं दीपनं घृतत्वात् ।
रत्नान् क्षीरम् । इत्येवं सर्वतः प्रभावत्वा-
ति यावत् ॥ ३१ ॥

हे०-प्रभावमुदाहरति--रसाद्य उक्ताश्चरकेण "कटुकः
क्रः पाके वीर्योष्णवित्रको मतः । तद्वर्तते प्रभावात्
चयति सा नरम्" इति । मधुकमृद्रीकयोः क्षीरघृतयोश्च
रसपाकत्वेन शीतवीर्यत्वेन च साम्येऽपि मृद्रीकैव
चनी न मधुकम्, घृतमेव दीपनं न क्षीरम् । संमहे
यद"युदाहृतम्--" कटुपाकरतस्त्रिभुगुलैः कफघात-
रालशुनो वातकफघ्नस्तु तैरेव यद्वृणैः॥ मिथो विरुद्धान्
। दीन् लोहिताया जर्धति यत् । कुर्वति यवकायाश्च
। भावविजृम्भितम् ॥ शिरीषादिद्विपादिदं स्वप्नायं
। दुद्वये । मणिमंथ्रौपीनीं च यत्कर्म विविधात्मकम् ॥
। पाकपुंजन्मरक्षाधुवशादिकम् । दर्शनादौरपि
। यश्चिच्छीत चागदः ॥ विरेचयति यद्वृणयाद्यु शुक्रं
ति वा । ऊर्वाधोभाषिकं यथा द्रव्यं यच्छमनादिकम् ॥
। तादिप्राप्यं तत्तच्च यत्पचंचेन वर्णितम् । तच्च प्रभा-
। र्शनीमो चिन्त्यः स उच्यते ॥ रसेन वीर्येण गुणैश्च
। द्रव्यं विपाकेन च यद्विद्वद्भ्याम् । सद्योऽन्यथा
। हुक्ते प्रभावाद्धेतोरतस्तत्र न गोचरोऽस्ति" इति ॥ ३१ ॥
सामान्यविशेषाभ्यां यतः सकलं व्याप्तमनो ग्रंथकार
माह-

ते सामान्यतः कर्म द्रव्यादीनां पुनश्च तत् ।
चित्रप्रत्ययारब्धद्रव्यभेदेन भिद्यते ॥ ३२ ॥

स०--इति प्रकारे । अनेन प्रकारेण द्रव्यर-
तीर्षादीनां सामान्येन कर्म व्याख्यातं न विशेषेण ।
। महाभूतै रसवीर्यादयो द्रव्याश्रिता आरब्धा-
रेव तथाभूतैस्तदाश्रयमपि द्रव्यम् । अतः सामा-
तः कर्म द्रव्यादीनां युक्तं संप्राप्तं विशिष्टं कर्म
तेद्रव्यं वक्तुमिदमाह । पुनश्च तदिति । तत्सामा-
। त्तं कर्म द्रव्यरसादीनां संबंधि पुनर्भिद्यते विशि-
ते । केनेत्याह । विचित्रेत्यादि । विचित्राश्च ते
यथाश्च विचित्रप्रत्ययाः । नानाकारसंनिवेशविशेषयु-
नि महाभूतानि प्रतिसत्त्वं प्राक्तनशुभाशुभकर्मप्रे-
तो विचित्रो महाभूतपरिणाम इत्यर्थः । विचित्रप्रत्य-

यारब्धे च तद्द्रव्यं च तस्य भेदो विशेषस्तेन विचि-
त्रप्रत्ययारब्धद्रव्यभेदेन तत्सामान्योक्तं कर्म द्रव्या-
दीनां भिद्यते । द्रव्याश्रितत्वादसादीनामपि यत्कर्म
तदपि द्रव्यभेदेन भिद्यते न तु सर्वमपि देशकालादि-
वशाद्विचित्रप्रत्ययारब्धम् । परस्परवैलक्षण्याद्द्रव्यणाम् ।
परस्परवैलक्षणे चैषां विचित्रप्रत्ययारब्धत्वमेव कार-
णम् । यद्वशादन्यदिदं द्रव्यमिति रूपरसविपाकादि-
भिन्नुपपद्यते तथा प्रतिभासते च तत्किंनु विचित्र-
प्रत्ययारब्धद्रव्यभेदेन भिद्यत इति । अत्राचक्ष्महे ।
सत्यमेतत् किंतु विशिष्टद्रव्यस्य संप्रहर्षं विचित्रप्र-
त्ययारब्धमिति विशेषणं शास्त्रकृता कृतम् । यस्य
भेदेन द्रव्ये रसवीर्यादीनां यत्सामान्योक्तं कर्म तद्वि-
द्यते । यस्मिन् द्रव्ये रसादीनामन्यानि महाभूता-
न्यारम्भकाणि द्रव्यस्य चारंभकाण्यपराणि च तद्द्रव्यं
विचित्रप्रत्ययारब्धम् तदेवं द्रव्याणां द्वैविध्यम् । यतः
कानिचिद्द्रव्याणि यैरेव महाभूतैर्यथाविधौ रसाद्य
आरब्धास्तैरेव तथाविधैर्महाभूतैस्तदाश्रयण्यपि द्रव्या-
प्यारब्धानि । तानि रसादिसमानप्रत्ययारब्धान्युच्यन्ते ।
तानि च यथायथं तत्कर्म रसाद्यनुगुणं सामान्याकु-
र्वते । यथा क्षीरेक्षुशर्करादीनि । कानिचित्पुनस्त-
दाश्रितरसादिसमारम्भकमहाभूतान्यन्यानि तदाश्रयद्र-
व्यारम्भकाण्यन्यानि च महाभूतानि । तैरारब्धानि
तानि विचित्रप्रत्ययारब्धानि द्रव्याणि । एतदुक्तं
भवति । रसादीनामारम्भकाण्यन्यथाभूतानि महाभू-
तानि नोभयत्रैकरूपाणीति । तानि च यथायथं रसा-
द्यनुगुणं कर्म न कुर्वति भिन्नत्वाद्धेतुभावात् । तथाहि ।
रसादीनामारंभेऽन्यो हेतुरन्यश्च तदाश्रयद्रव्यारम्भ
इति यथा मङ्गल्यवमत्स्यसिंहादीनि । एतानि यथारसं
वीर्यविपाककर्म न कुर्वति । विचित्रप्रत्ययारब्धत्वात् ।
इत्थं यानि रसादिसमानप्रत्ययारब्धानि द्रव्याणि च
बहून्पि तेषां रसोपदेशेन रसकर्म निर्देष्टुं शक्यते ।
अत एव हेतोः षण्णां रसानां योऽनुगुणनिर्देशस्तस्य
सार्थकत्वम् । रसोपदेशमन्तरेण हि बहुतराणां समान-
रूपाणां द्रव्याणां क्षीरेक्ष्वादीनां कर्म वक्तुं सुखेन

शक्यते । यानि तु विचित्रप्रत्ययारब्धानि द्रव्याणि तेषां प्रतिद्रव्यं कर्मोपदेशं विना यथायथं कर्म वक्तुं न शक्यते ॥ ३२ ॥

५०-सामान्यविशेषाभ्यां तावत्सकलं व्याप्तं यतोऽतः शास्त्रकृदिदमाह-इतिशब्दः परिसमाप्ति-वचनः प्रकारार्थो वा । परिसमाप्तरतावत्प्रसवीर्य-विपाकप्रभावाणां सामान्यतः कर्म न विशेषतः तद्वारम्भकमहाभूतसामान्यात् । समानप्रत्ययत्वात् । समानकरणत्वादिति यावत् । अनेन प्रकारेण चेतिशब्दस्यार्थः । अनेन प्रकारेण वा द्रव्यादीनां सामान्यतः व्याख्यानं न विशेषेण । यैरेव यथा-भूतैरेतैर्महाभूतै रसवीर्यद्वयो द्रव्याश्रिता आरब्धा-स्तैरेव तथाभूतैस्तदाश्रयमपि द्रव्यप्रारब्धमिति सामान्यतः कर्म द्रव्यादीनां व्याख्याय विशेषभेदेनैव तेषां प्रतिद्रव्यमन्यत्कर्म विशिष्टं दर्शयितुमाह-तत्सामान्योक्तं कर्म द्रव्यरसादीनां भिद्यते विशि-ष्यते, नानात्वेन सम्पद्यते, द्रव्याश्रितत्वात् । रसादीनामपि यत्कर्म तदपि द्रव्यभेदेन भिद्यते नानाप्रकारमेव भवति । एवं द्विविधानि द्रव्याणि कानिचिद्रसस्वारम्भकसमानप्रत्ययारब्धानि कानि-चिद्रसस्वारम्भकप्रत्ययेभ्योऽन्यप्रत्ययारब्धानि वि-चित्रप्रत्ययानि ॥ ३२ ॥

हे०-अध्यायार्थमुपसंहरति-द्रव्यादीनां प्रभावांतानां सामान्योक्तं कर्मापवादति पुनश्च तदिति । तत्सामान्योक्तं कर्म भिद्यते विशिष्यते, अन्यथा क्रियत इत्यर्थः । केन विचित्रप्रत्ययारब्धद्रव्यभेदेन । विचित्राः परस्परविलक्षणाः प्रत्ययाः कारणमृता महाभूतसंघातास्तैरारब्धं यद् द्रव्यं तस्य भेदो द्रव्यैतरविशिष्टत्वे तेन । पार्थिवायत्तांतरसामान्यभेदस्य पूर्वमुक्तत्वात्पुनस्तदित्युक्तम् । एतदुक्तं भवति क्वचिद्रव्ये बाह्येव भूतसंघातो द्रव्यस्वारम्भकः तादृगेव रसादीनां तत्समानप्रत्ययारब्धं तत्सामान्यगुणान्नातिक्रामति । क्वचिदस्यादभूतसंघातो द्रव्यस्वारम्भकोऽन्यादग्र-सादिद्रव्यस्यादृक् गुणस्येत्यादि तद्विचित्रप्रत्ययारब्धं तत्सामान्यगुणानतिक्रामति । तदर्थं द्रव्यद्रव्यान्नस्वरूपे विज्ञानीयारम्भः ॥ ३२ ॥

एतदुदाहरणार्थं ग्रन्थकृदाह-

स्वादुर्गुरुश्च गोधूमो वातजिह्वातकृच्छवः ।

उष्णामत्स्याः पयः शीतं कटुः तिहो न शूकरः

स०-स्वादुरसोपेतो गुरुगुणयुक्तश्च गोधूमो रसोपदिष्टं यद्वातजिह्वं कर्म तत्करोति । समानप्र-रब्धत्वात् । यवस्तु स्वादुरसोपेतो गुरुगुणयुक्तश्च रसोपदिष्टं यद्वातजिह्वं कर्म तन्न करोत्यपि तु कृत्वमेव करोति । विचित्रप्रत्ययारब्धत्वात् । स्वादुरसोपेतो गुरुगुणोपेतश्च न मधुररसोपदिष्टं वीर्यं किं तर्ह्युष्णवीर्यो विचित्रप्रत्ययारब्धत्वात् । च स्वादुरसोपेतं गुरुगुणयुक्तं च मधुररसोपदिष्टं वीर्यं समानप्रत्ययारब्धत्वात् । स्वादुरसयुक्तो गुरुयुक्तश्च तिहो न यथारसं मधुरविपाकः किं तर्हि व विपाके विचित्रप्रत्ययारब्धत्वात् । शूकरो मधुयुक्तो गुरुगुणोपेतश्च यथारसं मधुरविपाक एव स प्रत्ययारब्धत्वात् । एवं यानि समानप्रत्ययारब्धद्रव्याणि तेषां रसोपदेशेनैव गुणा निर्दिष्टा भवं तथा च मुनिः । शीतं वीर्येण यद्द्रव्यं मधुरं रसपाकतयोरम्लं यदुष्णं च यद्योष्णं कटुकं तयोः । रसेन तथा निर्दिश्यो गुणसंग्रहः । वीर्यतो विपरिपाकतश्चोपदेक्ष्यते । यथा पयो यथा सर्पिर्यथा चव्यचित्रकौ । एवमादीनि चान्यानि निर्दिशेः भिषगिति । ब्राह्मणेन च रसादिसमानप्रत्ययान्येव द्रव्याणीति चेतसि कृत्वा चान्योऽवोचत् । य गुर्वादयो गुणा द्रव्ये पृथिव्यादौ रसाश्रये । रसेषु दिश्यते साहचर्योपचारत इति । अतएव बहुतराणि द्रव्याणि रसादिसमानप्रत्ययारब्धान्यतो पदेशव्यापया तानि निर्देष्टुं शक्यंते नान्यथा । त्रप्रत्ययारब्धानि पुनः कतिपयान्येव द्रव्याणि प्रतिद्रव्यमेवोपदिश्यते । मुनिनाऽप्ययमर्थो युक्त्यैव यथा । मधुरं किंचिदुष्णं स्यात्कषायं तित्तमेव यथा महत्पंचमूलं तथा चानूपमामिषम् । लवणं नोष्णमम्लमामलकं तथा । अर्कागुरुगुहूचीनां ति चोष्णमुच्चते । किंचिदम्लरसं ग्राहि किं मिनन्ति च । यथा कपित्थं संग्राहि भेदि चा यथा । पिप्पली नागरं वृष्यं कटुं चावृष्यमुच्चते । व स्तंभः शीतः सोऽभयास्वन्था मतः । तत्साद्र

न न सर्वं द्रव्यमादिशेदिति । ये च रससंयोगा-
ऽयमाणास्ते रसादिसमानप्रत्ययारब्धैर्मधुराम्ललवण-
क्तकटुकपायरूपैर्मिथः कल्पनीयाः । न तु विचित्रप्र-
पारब्धैर्मधुराम्ललवणतित्तकटुकपायरूपैः । यस्मात्ते-
त्यथाशास्त्रनिरूपिता रसवैयविपाकादयो विधत्ते ।
चेन्नप्रत्ययारब्धत्वात् । अयं रससंयोगभेद एवं-
गोऽयमेवं गुणत्वाच्चासुम्निष्ये योज्य एतस्मिन्वि-
चाऽपमिति निर्देष्टुं न शक्यते । अनिर्ज्ञातस्वरूप-
त् नहि विचित्रप्रत्ययारब्धैर्यं रससंयोगाः कियते
। स्वरूपं कथमनवारयितुं शक्यते । अपिच । समा-
त्ययारब्धैर्यं संयोगाः कल्प्यन्ते तेषां संयोगिनां वीर्यतो
विरोधः शीतोष्णलक्षणः स न दोषाय । ये तु
चेन्नप्रत्ययारब्धैः संयोगाः कल्प्यन्ते तेषां संयोगिनां
शीतोष्णलक्षणैर्विरोधः स दोषायेति वेद्यम् । अन्यथा
लापानकादीनामनेकद्रव्यकृतानामनभ्यवहार एव
नुयात् । तथा त्रयस्त्रिंशद्गुणां ये वक्ष्यमाणास्तेषु
गौगिकं तज्ज्यात् । गौगिकं त्वनुक्तमपि युज्यादिति
क्ष्यते तत्र रसादिसमानप्रत्ययारब्धमेव योज्यं न
चेन्नप्रत्ययारब्धम् । तस्य रसवैयविपाकानां निश्च-
कर्तुमशक्यत्वात् । तस्मादित्यादि । यत एवं
चेन्नप्रत्ययारब्धं विचित्ररूपं तस्माद्रसोपदेशेन न
द्रव्यमादिशेदपि तु रसादिसमानप्रत्ययारब्धं द्रव्य-
रसोपदेशेन निर्दिशेदिति ॥ ३३ ॥

ति श्रीभृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांग-
टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥
१०-एतदुदाहरणार्थमाह-समानप्रत्ययारब्धत्वात् ।
। स्वादुरसोपेतो गुरुगुणोपेतश्च । यवो न
रसोपदिष्टं वातजित्वं करोति विचित्रप्र-
पारब्धत्वात् । प्रत्युत वातं करोति । मस्त्या मधुरा
विचित्रप्रत्ययारब्धत्वात् उष्णा उष्णवीर्या, न तु
।। क्षीरं पुनर्विचित्रप्रत्ययारब्धत्वाच्छीतम् ।
तिर्यविपाकानां क्रमादुदाहरणानि सव्यभिचा-
। प्रदर्शितानीति भद्रम् ॥ ३३ ॥
।ति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रि-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सत्रस्थाने द्रव्या-
दिविज्ञानीयो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

हे०--द्रव्यभेदमुदाहरति-स्वादुरिति । यवगोधूमयोर्म-
त्ययसोः सिंहशूकरयोः स्वादुत्वगुरुत्वाभ्यां तुल्यत्वेऽपि
यवमस्त्यसिंहानां विचित्रप्रत्ययारब्धत्वाद्वातप्रभावलोप-
वीर्यत्वकटुविपाकित्वानि स्वादुत्वगुरुत्वविपरीतानि । गोधूम-
पयःशूकराणां तु समानप्रत्ययारब्धत्वाद्वातप्रत्ययप्रभावत्वदी-
तवीर्यत्वमधुरपाकत्वानि स्वादुत्वगुरुत्वयोराविपरीतानि ।
वातजित्ववातकृत्वाभ्यां तत्कारणभूतौ प्रभावौ लक्ष्यन्ते ३३ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामासुर्वदरसायनं द्रव्यादीनां
प्रकरणं सामस्येन निरूपितम् ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

पूर्वस्मिन्नध्याये रसान् भेदैरुत्तरत्रोपदेश्यत इत्यु-
क्तमस्तान् रसभेदान्वक्तुं रसभेदीयाध्यायं कृते-

अथाऽतो रसभेदीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०--रसानां भेदो रसभेदस्तस्मै हितो रसभेदीयस्त-
मध्यायं व्याख्यास्यामः कथयिष्यामः । रसनार्थो रस
इति मुनिः । तथाऽप्योनिरणामेव रसवचनान् ।
तथा च मुनिः । आपो हि रसवत्य इति । अपां
चाव्युत्तरसत्वात्प्रतिव्यक्त्यन्यादृशो रसानां महाभूत-
वैलक्षण्यज आस्वाद आस्वाद्यते । तथा च मधुररसा-
विष्टितानां क्षीप्राक्षेक्षुशर्करादीनां प्रतिव्यक्त्यन्या-
दृशो मधुररसास्वाद उपलभ्यते । न त्वेकरूपः । एव-
मग्लानामारनालकोलाग्लिकादीनामपि प्रतिद्रव्यमने-
करूप आस्वादविशेष उपलभ्यते न त्वेक एव ॥ १ ॥

प०--द्रव्यादिविज्ञानीयादन्तरं रसभेदीयाध्याय
आरब्धः द्रव्याश्रितत्वाद्भेदादीनाम् । तथा चागमः-
“द्रव्यमेव रसादीनां श्रेष्ठं ते हि तदाश्रयाः”
इति द्रव्यं विना रसानामुपलम्भाभावः । अतः पूर्वं
द्रव्यमुक्तम्, तदनु रसादीनां नामधेयादुपदेशः कर्तु-
मारभ्यते । रसानां भेदो रसभेदः तस्मै हितो रस-
भेदीयः रसभेदीयश्चासावध्यायस्तं व्याख्यास्यामः ।
रसः खल्वाद्यः प्राक् व्यक्तश्च, षड्वरसत्वाकालस्य
तु महाभूतगुणानां तु नातिरेकविशेषान् । संसृष्टो विष-
विदग्धः षोढा पृथग् विपरिणतिमधुरादिभेदेन । तदे-
तदाप्यग्रहणं कुर्वन् ज्ञापयत्युदकविकार एव रसः
पृथिव्याद्यस्तु तत्सहकारिणः ॥ १ ॥

हे०—रसभेदीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते अथेति ।
यतः पूर्वेऽध्याये रसो भेदैरुत्तरत्रयोपदेक्ष्यत इत्युक्तम् । अतः
पुनर्यथा रसभेदीयः ॥ १ ॥
पूर्वं च प्रत्यपादि षडेव रसा इति तानेव
लक्षयति—

क्षमांभोऽग्निक्षमांभुतेजःखवाद्यवग्न्य-
निलगोऽनिलैः ।

द्वयोल्बणैः क्रमाद्भूतैर्मधुरादिरसोद्भवः ॥ २ ॥

स०—पृथिव्यादिभिर्महाभूतैर्द्वयोल्बणैर्व्यधिकैः क्रमा-
त्परिपाद्या यथासंख्यमित्यर्थः । मधुरादीनां षण्णां
रसानामुद्भवोऽग्निनिवृत्तिर्भवति । द्वयमुल्बणं येषु भूतेषु
तानि द्वयोल्बणानि तैः । द्वयोल्बणशब्दोपादानाच्च
द्रव्यवद्रसस्याऽपि पाञ्चभौतिकत्वमिति प्रतिपादयति ।
कतमप्युनर्भूतद्वयं कतमस्मिन् रसेऽधिकमारम्भकं स्या-
दिति यथासंख्येन दर्शयन्नाह । क्षमांभोऽग्निक्षमांभुतेजः-
खवाद्यवग्न्यनिलगोऽनिलैः । भूमिजलाभ्यामधिकाभ्यां
मधुरः । क्षमाग्निभ्यामम्लः । अंबग्निभ्यां लवणः ।
खवायुभ्यां तिक्तकः । अग्निवायुभ्यां कटुः । क्षमानि-
लाभ्यां कषायः । ननु भूमितोयाधिक्यान्मधुर एव-
मंबुजाध्याधिक्यादन्यो भूम्याकाशाधिक्यादन्य इत्ये-
वमादिरसविकल्पैरसंख्येयरसप्रसंगः प्राप्नोति । अत्रो-
च्यते । स्वभावाददोषः । एषां भूम्याकाशादीनामीदृशः
स्वभावो यत्केनचिदेव भूताधिक्येन व्यवस्थितानि
भूम्यादीनि रसांतरोत्पादनसमर्थानि भवेति न
सर्वेणेति ॥ २ ॥

प०—रसस्योपादानं निदर्शयन्नाह—मधुरादीनां
षण्णां रसानामुद्भवो जन्मनिवृत्तिर्भवति । भूतद्वय-
मुल्बणं येषु भूतेषु तानि भूतद्वयोल्बणानि तैः क्रमेण
यथासंख्यमित्यर्थः । कतमप्युनर्भूतद्वयं कतमस्मिन्
रसे आरम्भकं भवतीति यथासंख्यं दर्शयन्नाह—
क्षमाम्भ इति । भूतद्वयोल्बणैर्भूतैर्मधुरस्य रसस्योद्भव
इति । अग्निक्षमा इति । अग्निभूम्युत्कटैरम्लस्य । अम्बु-
तेज इति । जलतेजोऽधिकैर्लवणस्य । खवाश्विति । वायु-
तेजोऽधिकैः कटुकस्या गोऽनिलेति । भूमिवातोत्कटैः
कषायस्य । उल्बणग्रहणात्सर्वेषां सर्वत्र रसहेतुत्वं

सूचयति । समुदायस्य जनकत्वात् खण्डशः
निवृत्तिरिति । किन्तु यद्यत्र तत्र विशिष्टरसान्तरं
रभ्यते । एतेन चोल्बणत्वेन विधानान्मधुरो
सर्वजनितोऽपि भूमितोयोत्कट इत्युच्यते ।
क्षेपेणैव योज्यम् ॥ २ ॥

हे०—तत्र रसानामुत्पत्तिमाह—पृथिव्युदकाभ्यामुल्ब-
मधुररसस्योत्पत्तिः, तेजःपृथिवीभ्यामम्लस्य, उदकते-
लवणस्य, वाय्वाकाशाभ्यां तिक्तस्य, तेजोवायुभ्यां कटु-
वायुपृथिवीभ्यां कषायस्य ॥ २ ॥

ननु स्वलक्षणं विनाऽनुक्तो रसविशेषः कथं
तामिति लक्षणार्थमाह—

तेषां विद्याद्रसं स्वादुं या वक्रमनुलिपति
आस्वाद्यमानो देहस्य ह्लादानोऽक्षप्रसादनः
प्रियः पिपीलिकादीनाम् ॥ ३ ॥

स०—तेषां रसानां मध्ये आस्वाद्यमानो वक्रा-
पति सुखोपदेहं जनयति । तथा देहस्याह्लादनः
सकः । तथाऽक्षानामिन्द्रियाणां प्रसादनः प्र-
कृत् । तथा पिपीलिकादीनां प्रियः । तं मधुरं
यात् । पिपीलिकादीनां प्रिय एतेनैव दर्शयति ।
हादिपु मृगजन्मोदये पिपीलिकोपसर्पणान्माधुर्यं
कृत्वा मधुमेहत्वादि ज्ञायते । आस्वाद्यमान इत्यु-
च्यते ॥ ३ ॥

प०—इदानीं स्वाद्व्यादीनामुत्पत्तिं प्रतिपाद्य
कर्म च निर्दिशन्नाह—तेषां षण्णां रसानां मध्ये
मधुरं रसं विद्यान् । य आस्वाद्यमानो जिह्वा-
नीयमानो वक्रमनुमुलिपति । आस्थोपदेह-
यति । शरीरस्याह्लादनः सुखावहः । अक्ष-
निद्रियाणां प्रसादनः । पिपीलिकादीनां प्रियः
लिकापदपदादीनामिष्टतमः ॥ ३ ॥

हे०—अथ रसलक्षणम् । तत्र मधुरः
उपलिपति पिपीलिकारुपादिराहचर्यान् । देहस्य
प्रियतमत्वात्सर्वशरीराय, अक्षप्रसादन इन्द्रियैर्मध्य
आदिशब्दात्पदपादयः ॥ ३ ॥

अम्लः क्षालयते सु-
हर्षणो रमदन्तानामक्षिभ्रुवनिर्कोचनः ॥

स०—अस्लो रस आस्वाद्यमानो मुखं क्षालयते सावयति । तथा रोमदन्तानां हर्षणः । हृषु अलीके । अलीककारी । उद्वेजक इत्यर्थः । तथाऽक्षिभुवनिकोचनः । अक्षिणी च भ्रुवी चाक्षिभुवम् अचतुरादिद्वये निपातितम् ॥ ४ ॥

प०—अस्लो रस आस्वाद्यमानो मुखं क्षालयति सावयति । रोमदन्तानां हर्षणः । “हृष अलीके” अलीककारी उद्वेजक इत्यर्थः । अक्षिभुवनिकोचनः अक्षिभुवै सङ्गोचयति ॥ ४ ॥

हे०—अस्लं लक्षयति—क्षालयते प्रक्षालयते, रोमहर्षणः रोमांचकृत्, दंतहर्षणो दंतकार्याधमत्वकृत्, अक्षिभुवनि-कोचनः अक्षोर्भुवोश्च निकोचकः ॥ ४ ॥

लवणः स्पंदयत्यास्यं कपोलगलदाहकृत् ॥५॥

स०—लवणो रसो मुखं स्पंदयति । तथा कपो-लयोर्मले च दाहं करोति । अन्नस्य रोचन इतीहाति-प्रसिद्धस्वान्नोक्तम् । संग्रहे तु स्पष्टार्थमुक्तम् । यथा । कण्ठकपोलं विदहत्यन्नं प्ररोचयतीति ॥ ५ ॥

प०—लवणो रस आस्वाद्यमानः मुखं स्पन्दयति । कपोलगलं विदहति कपोलगलदाहकृत् ॥ ५ ॥

हे०—लवणं लक्षयति—लवण इति ॥ ५ ॥
तिक्तो विशदयत्यास्यं रसनं प्रतिहंति च ॥६॥

स०—तिक्तो मुखं विशदयतीति । तच्च अपैच्छि-त्ययुक्तं करोति । रसनेन्द्रियं च प्रतिहंति । अन्यरस-प्रहणशक्तिं नाशयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

प०—तिक्तो रस आस्वाद्यमानः आस्यं वदन् विशदयति निर्मलं करोति । वैशद्यं पिच्छलाशनः । रसनं जिह्वां वागिन्द्रियं प्रतिहन्ति अन्यरसप्रहण-शक्तिं नाशयति । स्वकर्माणि शक्त्युपचातं तस्यो-पजनयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

हे०—तिक्तं लक्षयति—विशदयति—अपैच्छित्यं करोति, रसनां प्रतिहंति, जिह्वां कुण्ठति ॥ ६ ॥

उद्वेजयति जिह्वाग्रं कुर्वैश्चिमिचिमां कटुः ।
स्वावयत्यक्षिनासास्यं कपोलौ दहतीव च ॥७॥

स०—कटुरास्वाद्यमानो जिह्वाग्रमुद्वेजयति । सोद्वेगं करोति । चिमिचिमां कुर्वन् दहनज्वालासंस्पर्शादि-वाऽध्यादि सावयति । गण्डौ च दहतीव ॥ ७ ॥

प०—कटुको रस आस्वाद्यमानो जिह्वाग्रं दुःयति । चिमिचिमां सर्पपकल्लिप्तमिव कुर्वन्नक्षि-सास्यं नेत्रप्राणमुखं सावयति । कपोलौ गण्डौ तीव्रं च ॥ ७ ॥

हे०—कटुकं लक्षयति—अग्रग्रहणं संवंधमात्र एव जकत्वं चिमिचिमां सर्पपल्लिप्त इव दुःखानुभवम् ॥ ७

कषायो जडयेज्जिह्वां कंठस्रोतोविबंधकृत् ॥

स०—कषायो जिह्वां जडयति रसादिक्रियाणां मं करोति । तथा कण्ठस्य स्रोतांसि शिराविंशधासं विबन्धं करोति । श्वासादीनामयथाप्रवृत्तिमिव दुः इत्यर्थः ॥ ८ ॥

प०—कषायो रस आस्वाद्यमानो जिह्वां जड जडां कुर्यात् । जाड्यमयथावद्रसज्ञानसंवेदनं भ्रंश कण्ठस्रोतो विवधनातीति विबन्धकृत् ॥ ८ ॥

हे०—कषायं लक्षयति—जडयेस्तत्तमेन कंठसंयां स्रोतसां विबंधमवरोधं करोति ॥ ८ ॥

रसानामिति रूपाणि कर्माणि ॥ ९ ॥

स०—इति परिसमाप्तौ । रसानां मधुरा लक्षणानि समाप्तानि सम्प्रति तेषां कर्म य प्रदर्शयन्नाह । कर्माणीति । वक्ष्यमाणानितीति व शेषः ॥ ९ ॥

प०—रसानां लक्षणमुक्त्वोपसंहरति—रसानां नेनैवंप्रकाराणि रूपाणि लक्षणानि ज्ञेयानि वक्ष्यमाणानि कर्माणीति ॥ ९ ॥

हे०—प्रकरणार्थमुपसंहरति—रसानामिति । रसल प्रकरणानंतरं रसकर्मप्रकरणमुच्यते—कर्माणीति ॥

अथ को रसः किं कर्म करोतीत्यत आह—

मधुरो रस आजन्मसात्म्यात्कुरुते धातूनां प्रबलं बलं बालवृद्धक्षतक्षीणवर्णकेशेन्द्रियौजसाम् ॥
प्रशस्तो बृंहणः कंठ्यः स्तन्यसंधानकृदुरुः आयुष्यो जीवनः स्निग्धः पित्तानिलविषाऽकुरुतेऽस्त्युपयोगेन स मेदःकफजान् गदान् स्थौल्याग्निसादसंन्यासमेहगंडार्बुदादिकान्

स०-मधुरो रसो धातूनां बलं प्रवर्धं कुरुते ।
बलं निजं तद्वृद्धं जनयतीत्यर्थः । कुतः आजन्मसा-
म्प्राजन्मप्रभृतिं देहस्य सात्त्व्यादित्यर्थः । बालभाव
एव हि क्षीरादिना पुरुषस्य वृत्तिः । तथा बालादीनां
प्रशस्तो हित ओजसोऽधिकवर्धनत्वात्प्रशस्तः । ओ-
जस्तु तेजो धातूनां शुक्रांतानां परमित्योजोलक्षणं
वक्ष्यति । तथा वृंहणः कंठवश्च । स्तन्यं क्षीरं संधानं
श्रेयस्ते करोतीति स्तन्यसंधानकृत् । तथाऽऽयुष्यादि-
गुणः । नन्वायुष्यजीवनयोरैकार्थ्यत्वादेकतरोपादानमेव
कृत्तम् । मैवम् । एतयोर्भिन्नार्थत्वात् । तथाहि ।
आयुष्यः स उच्यते । योऽपरिमितायुषो हितोऽधिका-
गो हितत्वात् । तथा च मुनिः । तेनाऽऽयुरमितं
म इति । यत्त्वायुषो नियतरूपस्य तामेव मर्यादाम-
वज्ञानि स जीवयतीति जीवन उच्यते । तदनयोः
ए एव भेदः । तथा जीवनमोजस्यमित्यभिन्नार्थी
स्वेतपोर्द्वयोरेपीह यदुपादानं तदोजसो द्विविधाया
पि वृद्धेः कारकोऽपमिति प्रतिपादयितुम् । तथा च
पुरो रसो रुचिरादिक्रमेणौजसो वृद्धिकरः सगान्या-
शेषाच्च । यथा क्षीरं धातुवर्धनसुक्तं वृष्यं च । तत्र धातु-
नस्वेनैव वृष्यत्वस्योक्तत्वाद्वृष्यशब्दोपादानं यत्तद-
ति वृष्यरूपाण्यात्मगुणादीनि तेभ्यः सकाशाद्विशे-
षाश्वेव वृद्धिकरमिति द्योतयितुं कृतमिति । कुरुते
।दि । मधुरो रसोऽयुष्ययोगेनाऽतिसेवया भेदः श्ले-
ष्माल्योगान्करोति । कांस्तानित्वाह । स्थौल्या-
त्तान् ॥ १० ॥

न०-मधुरो रस उपयुक्तः कुरुते आजन्मसा-
त् जन्मप्रभृति सात्त्व्यान् धातूनां रसादीनां
बलं वर्धं कुरुते प्रकृष्टतया शक्त्या
बलं जनयेत् । स च बालानां वृद्धानां क्षत-
ानां वर्णस्य केशानामिन्द्रियाणामोजसश्च
सो हितः । वृंहयतीति वृंहणः । कण्ठे स्वरे
। कण्ठ्यः स्वयः । स्तन्यकृत् स्तन्यं क्षीरं सन्धी-
त्रणास्थिभ्रम्रानामेकीकरणम् । आयुषि-हित-
यम् । जीवतमोजस्यं स्तिग्धगुणयोगात् ।
धः पिप्पानिलं हन्ति विषं च हन्ति । स

चायुष्ययोगेनोपयुष्यमानो भेदः श्लेष्मजान् भेदः-
श्लेष्मोद्भवान् व्याधीन् स्थौल्यादिकान् कुरुते ।
संन्यासो भवत्येव वक्ष्यमाणः ॥ १० ॥

हे०-मधुररसस्य कर्माह-आजन्मसात्त्व्यात्कुरुते निद-
पाधिकसात्त्व्यादित्यर्थः । प्रवर्धयितररसकृतेभ्यो बलेभ्यः ।
बलं देहधारणसामर्थ्यं, बालादीनां प्रशस्तो हितः । स्तन्यं
क्षीरं, संधानं भ्रम्रानां श्लेष्म, आयुष्यः आयुर्वृद्धिकरः,
जीवनः मूर्च्छाहरः । अतिमात्रवीलितस्य मधुरस्य कर्माह-
स्थौल्यादयो भेदः श्लेष्मजानामुपकरणं, संन्यासो भवत्येव-
निदाने वक्ष्यमाणः ॥ १० ॥

अम्लोऽग्निदीप्तिवृद्धिर्गन्धो हृद्यः पाचनरोचनः ।
उष्णवीर्यो हिमस्पशः प्रीणनो भेदनो लघुः ॥
करोति कफपित्तास्त्रं मूढवातानुलोमनः ।
सोऽस्यभ्यस्तस्तनोः कुर्याच्छैथिल्यं तिमिरं भ्रमम्
कंदुषांडुस्ववीसर्पशोफविस्फाटतृडज्वरान् ॥ ११ ॥

स०-अम्लो रसोऽग्निदीप्तिवृद्धिः । तथा
कफपित्तास्त्रं करोति । मूढमननुलोमं वातमनुलोम-
यतीति मूढवातानुलोमनः । सोऽम्लो रसोऽतिसेवितो
देहशैथिल्यं तिमिरादींश्च कुर्यात् ॥ ११ ॥

प०-अम्लो रस उपयुक्तोऽग्निदीप्तिवृद्धिः स्तिग्धश्च ।
हृद्यो-हृदयप्रियः । पाचयतीति पाचनः उष्णवीर्यः ।
हिमस्पशः स्पर्शं शीतः । प्रीणयतीति प्रीणनः ।
हृदयतीति क्लेदनः । लघुः पित्तकफास्त्रं करोति ।
मूढं बद्धमार्गं वातमनुलोमयति मूढवातानुलोमनः ।
अभ्यस्तः सेवितः । तनोर्वैहृद्यं शैथिल्यं जनयति ।
कण्डूवादींश्च गदान् कुर्यात् ॥ ११ ॥

हे०-अम्लस्य कर्माण्याह-हृद्यो हृदयप्रियः, रोचनो
जिह्वायाः अतिप्रयुक्तस्वाग्लस्य कर्माण्याह-स इति । पांडुरोऽयं
पांडुरोगः ॥ ११ ॥

लवणः स्तंभसंधातवंधविध्मापनोऽग्निवृद्धिः ।
स्नेहनः स्वेदनस्तीक्ष्णो रोचनश्छेदभेदकृत् ॥
सोऽतियुक्तोऽक्षपवनं खलति पलितं वलिम् ॥
तृडकुष्ठविषवीसर्पान् जनयेत्क्षपयेद्भलम् ॥ १२ ॥

स०-लवणो रसः स्तंभादिविध्मापनो बलिकृत्वा-
दियुतश्च । सोऽस्यभ्यस्तो वातरक्तादीन् जनयेत् ।
बलं प्राणं क्षपयेत् ॥ १२ ॥

प०—लवणो रस उपयुक्तः स्तम्भविध्मापनः । सङ्घातविध्मापनः बन्धविध्मापनश्च । स्तम्भः शङ्कु-
दादीनां सङ्घातोऽन्नादीनां बन्धः । स्रोतसां तद्वि-
ध्मापनः । अग्निं करोतीत्यग्निं कृत् । स्नेहयतीति स्ने-
हनः । स्वेदयतीति स्वेदनः । तीक्ष्णो मन्दः । रोच-
यतीति रोचनः । छेदं द्विधाकरणं च करोति । स
चात्युपयोगेन वातरक्तादीन् करोति । खलतिः
स्खलनम्, पलितं श्वेतरोमत्वम्, बलित्वं त्वक्-
सङ्कोचं, वृषाकुष्ठादीन् जनयेत् । बलं क्षपयेत् ॥ १२ ॥

हे०—लवणस्य कर्माण्याह—स्तम्भादीनां विध्मापनो
नाशनः । स्तम्भो निष्क्रियत्वं, संघातः काठिन्यं, बंधः
स्रोतोरोधः, छेदो बलधर्मासादेः, भेदः पक्वशोफादेः,
अत्युपयुक्तस्य लवणस्य कर्माण्याह—अस्त्रापनं वातशोणितं,
खलतिपलितं कपालरोगी, बलिः शैथिल्यकृत् त्वक्संकोचः,
विषजननं विपातिवृद्धिः ॥ १२ ॥

तिक्तः स्वयमरोचिष्णुररुचिं कृमिबुद्धिष्वपि ।
कुष्ठमूर्च्छाज्वरोक्लेशदाहपित्तकफान् जयेत् ।
क्लेशमेदोवसामज्जशकृन्मृत्रोपशोषणः ।
लघुमध्यो हिमो रूक्षः स्तन्यकंठविशोधनः ।
धातुक्षयाऽनैलव्याधीनतियोगात्करोति सः ॥ १३ ॥

स०—तिक्तो रसः स्वयं मुखस्थाऽरोचनशीलोऽरु-
ध्यादीन् जयेत् । अरुचिराहारद्रव्यविषयेऽनमिलाषः ।
क्लेशादीनामुपशोषणः । तथा लब्धादिगुणयुक्तः ।
ओऽतिसंवेतो धातुक्षयादीन् कुरुते ॥ १३ ॥

प०—तिक्तः—मेध्यः प्रज्ञानजनकः हिमः शीतवर्धः ।
तन्यं कण्ठं च शोधयति । सोऽतियोगादतीव
तेजराद्धातूनां रसादीनां क्षयं वातव्याधीन् वातरो-
गांश्च करोति ॥ १३ ॥

हे०—तिक्तस्य कर्माह—तिक्त इति स्वयम्—अरोचिष्णुः
यथा न रोचते अन्यस्य त्वरुचिं जयेत्, कृम्यादींश्च ।
ज्दानामुपशोषणः, स्तन्यशोधनः स्तन्यदुग्धिहरः, कंठ-
विशोधनः कंठरोधहरः, अत्युपयुक्तस्य तिरस्य कर्माण्याह—
धातुक्षयमिति । चक्षुष्याधीन् वातव्याधीन् ॥ १३ ॥

हठुर्गलामयोर्दृक्कुष्ठालसकशोफजित् ।
ग्रावासादनः स्नेहमेदःक्लेशोपशोषणः ।

दीपनः पाचनो रुच्यः शोथनोऽन्नस्य शोषणः
छिनत्ति बंधान् स्रोतांसि विवृणोति कफापहः
कुरुते सोऽतियोगेन वृष्णां शुक्लबलक्षयम् ।
मूर्च्छामाकुञ्चनं कंफं कटिपृष्ठादिषु व्यथाम् ॥ १४ ॥

स०—कटुर्गलामयादीन् जयति । व्रणस्याऽवसा-
दनो रोहणः स्नेहादिविशोषणो दीपनत्वादिगुणयुक्तश्च
अन्नं शोषयति विदहति । अन्नशोषणत्वाच्छिनत्ति
बन्धान् । स्रोतांसि विवृणोति प्रसारयति । कफघ्नश्च ।
सोऽतितिनिषेधितस्तृष्णादीन् करोति ॥ १४ ॥

प०—कटुको रसो गलामयादीन् हन्ति जयति ।
गलामयान् गलरोगान् । उरोऽभिध्यन्त्यः उदरदः ।
केवांचिच्छीतवेषधुः । अन्ये पुनराहुः—“शीतपात्नी-
यसंस्पृशीच्छीतकाले विशेषतः । सरागकण्डूशो-
फश्च उदरदः सकफोद्भवः ॥” अलसक आमविकारः ।
शोधयतीति शोधनः । अन्नस्य शोषणः अन्नं शोष-
यति हिनस्ति । बन्धान् छिनत्ति । तैक्षण्यान् सन्धि-
बन्धानां शैथिल्यं करोति । स्रोतांसि विवृणोति
विकाशयति । कफापहः श्लेष्माणं क्षपयति ।
सोऽतियोगेन निषेधितः वृष्णां मूर्च्छा मोहमाकुञ्चनं
सङ्कोचनं कटिपृष्ठादिषु व्यथां तीव्रां शूलदिकां
कुरुते । आदिग्रहणाद्वस्तिपादपाश्र्वभ्रमृतिष्वापि
ग्रहणम् ॥ १४ ॥

हे०—कटुकस्य कर्माण्याह—कटुरिति । उदरद्विधा ।
स चोक्त आयुर्वेदप्रकाशे—“उदरदं उक्तो वक्षोऽभिध्यं-
दोऽप्यैः शीतवेषधुः । शीतांबुस्वर्जः शोफो रागकण्डू-
युतः परैः” इति । अलसकः आमविकारः, व्रणावसादनः
व्रणोत्तेजहरः, स्नेहादीनामुपशोषणः नाशनः । अवस्य
अदनीयत्वं नाशयति । छिनत्ति बंधान् संधीन् । स्रोतांसि
विवृणोति प्रसारयति । अत्युपयुक्तस्य कटुकस्य कर्माण्याह-
शुक्लबलयोः क्षयः, आकुञ्चनं शिरादिसंकोचः ॥ १४ ॥

कषायः पित्तकफहा गुरुरस्त्रविशोधनः ।
पीडनो रोपणः शीतः क्लेशमेदोविशोषणः ।
आमसंस्तम्भनो ग्राही रूक्षोऽतित्वक्प्रसादनः ।
करोति शीलितः सोऽतिविष्टाध्मानहटुजः ।
तृट्कार्श्यपौरुषध्रंशान्नोतोरोधमलग्रहान् ॥ १५ ॥

स०—कषायः पित्तकफघ्नो गुरुत्वादियुतोऽतिशयेन त्वक्प्रसादनश्च । सोऽत्युपयुक्तो विष्टम्भादीन्करोति ॥ १९ ॥

प०—कषायो रसः पित्तकफघ्ना गुरुश्च । अस्मिन् रक्ते शोधयति । पीडनः पिटिकादीन् पीडयति । रोपणः घ्नानाम् । शीतः शीतवीर्यः । छेदमेदसी शोधयति । आमं संस्तम्भयति । ग्राही पुरीषं बध्नाति । अतिरूक्षश्च । त्वक्प्रसादनः त्वक्स्वर्णकारी त्वच्यः । सोऽतिशीलितोऽतिविष्टम्भादीन् करोति पौरुषभ्रंशः शुक्रोपघातः मलग्रहो विष्मूत्रसङ्ग्रहः ॥ १५ ॥

हे०—कषायस्य कर्माण्याह—अस्माविशोधनो रक्तदुग्धिरः, पीडनो घ्नानामाचूषणः, आमसंस्तम्भनः आमदोषाणां पाकप्रतिबंधकरः, ग्राही—स्तम्भनः, अतित्वक्प्रसादनस्त्वचमतिनिर्मलं करोति । अत्युपयुक्तस्य कषायस्य कर्माण्याह—करोतीति । पौरुषभ्रंशः शुक्रहानिः ॥ १५ ॥

अथ मधुरादिस्कन्धाभिर्दिशति—

घृतहेमगुडाक्षोडमोचचोचपरूषकम् ।
अभीरुवीरापनसराजादनबलात्रयम् ॥
मेदे चतस्रः पाणिन्यो जीवन्ती जीवकर्षभौ ।
मधूकं मधुकं बिंबी विदारी श्रावणीयुगम् ॥
क्षीरशुक्ला तुगाक्षीरी क्षीरिण्यौ काश्मरी संह ।
क्षीरेक्षुगोक्षुरक्षौद्राक्षादिर्मधुरो गणः ॥ १६ ॥

स०—हेम कांचनम् । राजादनं चापप्रियम् । बलात्रयं बलाऽतिबलानागबलेति । मेदा महामेदेति मेदाद्वयम् । चतस्र इति । शालिपर्णी पृश्निपर्णी सुद्वर्णी माषपर्णी च । मधूकं मधूकपुष्पम् । मधुकं मधुयष्टी । बिंबी गोल्हा । श्रावणीयुगं श्रावणी महाश्रावणी च । क्षीरिणी कांचनक्षीरी । काश्मरी गंगारी । सहे महासहा क्षुद्रसहा च । आदिशब्देन नृपचमूलं मेदोमज्जतैलं मधुरदाडिमपुष्करबीजशृंगाटकाधान्याधदंष्ट्रामृणालकशेरुकांसिचतिकाखजूरीतालमस्तकादीनि गृह्यन्ते ॥ १६ ॥

प०—मधुरादिगणानाह—घृतादिर्द्राक्षारपर्यन्तो गणो मधुरो मधुरद्रव्यस्कन्ध इत्यर्थः । सत्र हेम सुवर्णम् ।

मोचं—कदलीफलम् । चोचं—नालिकेरम् । अभीरु शतावरी । वीरा—काकोली । राजादनं—चापप्रिय बलात्रयं—बलाऽतिबला नामबला । मेदा—महामेदे चतस्रः पाणिन्यः—शालिपर्णी, पृश्निपर्णी, सुद्वर्ण माषपर्णी । मधूकपुष्पं मधूकं मधुयष्टी । बिम्ब विदारी—क्षीरविदारी । श्रावणीयुगं—श्रावणी, म श्रावणी । क्षीरशुक्ला—तवक्षीरी । तुगाक्षी वंशरोचना । क्षीरिणी । सहे छे—क्षुद्रसहा, म सहा ॥ १६ ॥

हे०—अथ रसकंथाः । तत्र मधुरस्कंधमाह—घृतमगुडेति । हेम सुवर्णम्, अर्गमः जनान्वरी, वीरा कोली, राजादनश्चाराः, नद्यात्रयं बलातिबला नाम च । मेदे—मेदा, महामेदा च । चतस्रः पाणिन्यः—शालिपर्णी, पृश्निपर्णी, सुद्वर्णी, माषपर्णी । श्रावणीयुगं श्राव महाश्रावणी । श्रावणी मेद्री, क्षीरशुक्ला क्षीरविद तुगाक्षीरी वंशरोचना, क्षीरिणी क्षीरकाकोली, दुग्धि च । काश्मरी गंगारी, सहे—तरुणीद्वयम्, आदिशब्द खजूरतैलमेदोमज्जसिंचितिकापियालखजूरतीतालमस्तकमलकीमधूलिकाऽऽत्मगुताच्छत्रातिच्छत्राप्रोक्तपर्यंगथाणालिकापुष्करबीजशृंगाटककसेरुकप्रपीडरीकतकानि पंचमूलं च संग्रहोक्तानि ॥ १६ ॥

इदानीमस्लस्कन्धमाह—

अस्लो धात्रीफलामल्लीकामातुलुगाम्लवंतस्य दाडिमं रजतं तक्रं चुक्रं पालेवतं दधि ।
आम्रमाम्रातक्रं भव्यं कपित्थं करमर्दकम् ॥ १७ ॥

स०—धात्रीफलमामलकम् । रजतं रौप्यम् । शुक्तम् । उपलक्ष्यं चैदम् । संग्रहोक्तान्यन्यान् कोशाखलकुचकुलकोलवर्देरावतप्राचीनामलकमधान्याम्लादीनिहैव बोधयति ॥ १७ ॥

प०—अस्लादिगणानाह—धात्र्यादिकरमर्दपर्यन्तं अस्लो गणोऽस्लद्रव्यस्कन्धः । धात्रीफलमामलकम् । अम्लीका—आविली, चुक्रिका च । मातुलुङ्गं बीजपूरम् । रजतं—रौप्यम् । तत्र दधित् । चुक्रं—शुक्ते । पालेवतं—चोचा, दाडिमल्लवेतसः, आम्रशृङ्खलः सहकारः, कपित्थम्, र्दकमर्दकम् (करोदा) ॥ १७ ॥

हे०—अम्लस्कंधमाह—अम्लिका—चिंचा, रजतं रूप्यं, चुकं शुक्रम् । संग्रहे तु कौशाम्बुक्षाम्लकुवल्लकुचपालिवेतदंशठध्वधन्वनकोल्यदरऐरावतप्राचीनामलकतिलकंटकमस्तुधान्याम्लमद्यानीति ॥ १७ ॥

अथ लवणस्कन्धमाह—

वरं सौवर्चलं कृष्णं विडं सामुद्रमौद्गिदम् ।
रोमकं पांमुजं शीसं क्षारश्च लवणो गणः १८॥

स०—वरं सैधवं लवणश्रेष्ठत्वात् । क्षारः स्वर्जिकादिः ॥ १८ ॥

प०—वरादिवक्षारपर्यन्तो लवणो गणः । वरं सैधवं लवणम् । सौवर्चलं—रुचकम् । कृष्णं काललवणम् । विडं कृत्रिमं ज्ञेयम् । पृथिवीभवमौद्गिदम् । शीसं नागम् । क्षाराश्च स्वर्जिकासान्जक्षारयवक्षारप्रभृतयः ॥ १८ ॥

हे०—लवणस्कंधमाह—वरं सैधवं, कृष्णं कृष्णलवणं, शीसं धातुभेदः ॥ १८ ॥

तिक्तारुच्यं वक्ति—

तिक्तः पटोली त्रायती वालकोशीरचंदनम् ।
भूनिर्वनिवकटुकातगरागुरुवस्सकम् ॥
नक्तमालद्विरजनीमुस्तर्ध्वाटरुषकम् ।
पाठापामार्गाकांस्यायोगुडूचीधन्वयासकम् ॥
पंचमूलं महद्वाड्यौ विशालाऽतिविषा वचा १९

स०—नक्तमालः करंजः । कांस्थं लोहभेदः । अथो लोहम् ॥ १९ ॥

प०—पटोलादिवचापर्यन्तस्तित्तो गणः । भूनिर्वः किरातः, तिक्तः । नक्तमालः—करंजः । द्विरजनी—हरिद्रा, पिण्डहरिद्रा । आटरुषकः—वासकः । पाठा—मदनफलम् । कांस्थं लोहभेदः । अयः कृष्णलोहम् । धन्वयासो—यवासकः । महत् पञ्चमूलम् । विल्वकाशमयैत्यादि । व्याड्यौ बृहती कण्टकारिकेति ॥ १९ ॥

हे०—तिक्तस्कंधमाह—वत्सकः कटुजः, नक्तमालः करंजः, द्विरजनी हरिद्रादयः, कांस्यायसी धातुविषौषी, धन्वयासको दुरालभा, महत्पञ्चमूलं विल्ववादि, व्याड्यौ

१ “कोशाम्ल” इति खस्तुके वर्तते ।

धुद्रा, बृहती च । विशाला इंद्रवाणी । संग्रहे तु नलदकृतमालमुषवीज्योतिष्मतीवर्णाऽजशृंगीत्रायमाणाकटुकाकिराततित्तकरवीरविकंताककाकमाचैर्वैजयंतीवैतसप्तपर्णमुमनःसोमबल्कमदनफलानि पटोलादिशाकवर्ग इति ॥ १९ ॥

कटुस्कन्धमाह—

कटुको हिं गुमरिचकुमिजित्यंचकोलकम् ।
कुठेराद्या हरितकाः पित्तं मृत्रमरुष्करम् २० ॥

स०—पित्तं मृत्रं छागादीनाम् । उपलक्षणं चेदम् । अन्यानि संग्रहोक्तानि च मनःशिलासर्पपकुट्टादीनि बोध्यानि ॥ २० ॥

प०—हिङ्गुवादिरुष्करपर्यन्तोऽयं गणः कटुस्कन्धः । कुमिजित् विडंगम् । पञ्चकोलं “पिपलीपिपलीमूलचव्यचित्रकनागरेः” कुठेराद्या हरितकाः कुठेरप्रभृतयो हरितकवर्गपठिताः कुठेरशिमुवुरसा इत्यादयः । पित्तं प्राणिनां मृगपक्षिप्रभृतीनां सम्बन्धि । मृत्रं गोधाभिमाहिनीनां सम्बन्धि अष्टविधमरुष्करं भल्लातकम् ॥ २० ॥

हे०—कटुस्कंधमाह—कुमिजिद्विडंगम् । कुठेरादिमुमुरसेत्यादिवर्गोक्ताः हरितकाः । मांसाशिनां प्रसिद्धो मृगाद्यवयवभेदः पित्तम् । अरुष्कारो भल्लातकम् । संग्रहे तु तेजोवतीहस्तपिपलीमूलकसर्पपल्लवपुण्ड्रकरंजमनःशिलाऽऽलदेवदारुकुष्ठैलासुरसचोरकरोणुका इति ॥ २० ॥

काषायस्कन्धमाह—

वर्गः कषायः पथ्याश्वं शिरीषः खदिरो मधु ।
कदंबोदुंबरं मुक्ताप्रवालांजनगैरिकम् ।

वालं कपित्थं खर्जूरं विसपञ्चोत्पलादि च २१ ॥

स०—आदिशब्देन ग्रिथंयुरोन्नकट्टंगादीनि गृह्यन्ते ११

प०—पथ्यादिरुषलपर्यन्तो वर्गोऽयं कषायः । द्रव्यस्कन्धः । पथ्या—हरीतकी । अश्वं—विभीतकम् । मधु—माक्षिकम् । उदुम्बरं—कुमिफलम् । मुक्ता—मुक्ताफलम् । प्रवालं—विटुमम् । अजंनं—क्षोतोऽजन्तम् । गैरिकं—सुवर्णगैरिकम् । वालं कपित्थं खर्जूरम्—आमं कपित्थम्, तरुणखर्जूरम् ॥ २१ ॥

हे०—काषायस्कंधमाह—पथ्या हरीतकी, अश्वो विभीतकः, मुक्ता मुक्ताफलं, प्रवालं विटुमम् । बालमिति कपित्थखर्जूरं

रयोर्विरेणम् । तन्मते तु विधेस्त्वनंतारोऽध्रकट्वेगकटफल-
धन्यमन्यवर्माशुफलभातकीपुष्पपद्मापद्मनागकेसरकुमुद-
सुगन्धिमुक्तकैलासकलध्वजकविकेतजम्ब्याम्रास्थश्वेत्यमोचर
संसारंभोग्योममलकसत्पर्णस्यंदनासनसलहकीशालतालपिपा-
लित्तवायुकरपिपैलर्षाजिगिणीवदरीकदरारिमेदकाशकसेरुव-
झाभमंनकाशोर्काशपापलाशमीशानशंलनाभिमेपशृंगीव-
कणमकुलकसत्तमूजाशुनाजकण्यवरणकमुणालप्रभृतीति । मधु-
रमकेधोक्त आदिशब्दोऽभ्यादिरुक्केऽप्यनुवर्तते । तेन अनु-
क्ताभ्यपि स्वयमुच्यन्ति ॥ २१ ॥

इदानीमेषां गुणनिरूपणं करोति—

**मधुरं श्लेष्मलं प्रायो जीर्णाच्छालियवाहते ।
सुप्ताद्वाभूमतः क्षौद्रास्तिताया जांगलामिपात् २२**

स०—प्रायेण मधुरं द्रव्यं कफकृद्रवति शाल्यादी-
नुराणान् वर्जयित्वा । प्रायोप्रहणं तैलमकुष्टादीनां
व्यभिचारदर्शनात् । एवमुत्तरत्रापि प्रायोप्रहणस्य प्रयो-
जनं चेद्यम् ॥ २२ ॥

प०—सिताया जाङ्गलामिपान् मधुरं यद्यद् द्र-
व्यादि पुनं ससर्वं प्रायो बाहुल्येन श्लेष्मलं कफ-
कोत्पि । पुराणशालियवसुद्रोऽभूमश्रौद्रशर्कराजाङ्ग-
लमांसादित्वेनानि वर्जयित्वा, अन्यतमं मधुरं
श्लेष्मलम् ॥ २३ ॥

हे०—यय समान्योक्तस्यसमाववादः । तत्र मधुर-
स्याह—जीर्णशाल्यादिभ्यं ऋते विना मधुरं श्लेष्मलं, जी-
र्णादिभिः शाल्यादीनां अनुषां विशेषणम् । जीर्णोत्सवसरो-
त्तिताय । मित्ता मर्करा, प्रायोप्रहणात् जीर्णशाल्यादीनां
वर्जनात्तरोऽप्यनुषावत् तैलादीनामप्यश्लेष्मलत्वात् । एवमभ्या-
दियथापि वाच्यम् ॥ २२ ॥

**प्रायोऽमलं पित्तजननं दाडिमामलकाहते ।
अपथ्यं लवणं प्रायश्चक्षुषोऽप्यत्र संधवात् २३ ॥**

स०—अमलं द्रव्यं प्रायः पित्तकृदाडिमामलके हित्वा ।
लवणं द्रव्यं प्रायश्चक्षुषोऽप्यत्र सैन्धवं वर्जयित्वा ॥ २३ ॥

प०—तद्वर्जयित्वाऽन्यदमलं पित्तकारि प्रायो बाहु-
ल्येन सर्वं लवणद्रव्यमचक्षुष्यं चक्षुषोऽपथ्यम् ।
सैन्धवादन्यत्र सैन्धवं लवणं वर्जयित्वा । तस्माद-
वर्णं सैन्धवं चक्षुष्यमित्यर्थादुक्तम् ॥ २३ ॥

हे०—अमलस्यापवादमाह—प्रायोऽमलमिति । लवण-
स्यापवादमाह—अपथ्यमिति ॥ २३ ॥

**तिक्तं कटु च भूयिष्ठमवृष्यं वातकोपनम् ।
ऋतेऽमृतापटोलीभ्यां शृंठीकृष्णारसोनतः २४**

स०—तिक्तं द्रव्यं कटु च प्रायेणावृष्यं वातकृ
गुड्यादीन् हित्वा ॥ २४ ॥

प०—तिक्तं द्रव्यं तथा कटुकं च सर्वं भूयि
बाहुल्येन अवृष्यं न शुक्रकारि । वातकोपनं वा
कोपि ऋतेऽन्यत्रामृतापटोलीभ्याम् । तद्वत्सिक्ता
द्रव्याणां मध्ये द्रव्यद्वयं वर्जयित्वा, कटुकं पुन
शृंठीकृष्णारसोनतः ऋते तानि त्रीणि द्रव्या
वर्जयित्वा, अन्यद् द्रव्यमपथ्यं वातकोपनम् । ते
पथ्यसु न वृष्यत्वं वातव्रत्वं नास्ति । अमृता-गुडूची
कृष्णा-पिप्पली । रसोनो-लशुनः ॥ २४ ॥

हे०—तिक्तकटुकयोःपवादः । अमृतापटोलीभ्यं
विना तिक्तमवृष्यं वातलं च । तद्वत् शृंथादीन् वि-
कटुकम् ॥ २४ ॥

कषायं प्रायशः शीतं स्तम्भनं चाऽभ्यामृते २५

स०—कषायं द्रव्यं प्रायेण शीतवीर्यं स्तम्भ
च भवति हरीतकीं वर्जयित्वा ॥ २५ ॥

प०—कषायं द्रव्यं शीतवीर्यं सर्वं प्रायशो भूयि
शीतं शीतवीर्यं स्तम्भनं च शक्नुवादि स्तम्भयति
अभ्यां विना-हरीतकीं वर्जयित्वा । सा पुनरु
णवीर्यां सरा च ॥ २५ ॥

हे०—कषायस्यापवादमाह—कषायमिति । अभ्या
हरीतकी ॥ २५ ॥

**रसाः कटुमल्लवणा वीर्येणोष्णा यथोत्तरम् ।
तिक्तः कषायो मधुरस्तद्वदेव च शीतलः २६ ॥**

स०—कटुमल्लवणा रसा यथोत्तरमुष्णवीर्याः । कटु
रुष्णः । अम्ल उष्णतरः । लवण उष्णतमः । एवम-
त्तरत्रापि यथोत्तरत्वं योज्यम् । तिक्तादयश्च तद्वदेव
यथोत्तरं शीतवीर्याः । तेन तिक्तः शीतवीर्यः
कषायः शीतवीर्यतरः । मधुरः शीतवीर्यतम इति
स्थितम् ॥ २६ ॥

प०—कटुमल्लवणा रसा उत्तरमतिक्रम्य यथोत्तर-
मुष्णा उष्णवीर्याः । कटुक उष्णः । अम्ल उष्णतरः ।
लवण उष्णतमः । तिक्तकषायमधुरा रसास्तद्वदेव यथो-

त्तरमेव शीतलाः शीतवीर्याः। तिक्तः शीतः। कषायः
शीततरः। मधुरः शीततमः ॥ २६ ॥

हे०—अथ रसानां गुणतारतम्यं, तत्र वीर्यतारतम्यमाह-
रुद्रको रस उष्णवीर्ययुतोऽम्लस्ततोऽपि लवणः। तिक्तो रसः
शीतवीर्यस्ततः कषायस्ततोऽपि मधुरः। तद्वदेवेति। वीर्येण
यथोत्तरं च ॥ २६ ॥

तेक्तः कटुः कषायश्च रुक्षा वद्धमलास्तथा २७

स०—तिक्तकटुकषाया रुक्षा विष्टमलतश्च। तथेति।
यथोत्तरमित्यर्थः ॥ २७ ॥

प०—तिक्तकटुकषायरसा रुक्षाः, वद्धमला वद्ध-
प्रीवास्तथेति यथाचरमेव। तिक्तो, रुक्षो, वद्धम-
लश्च। कटुको रुक्षतरः, वद्धमलतरः। कषायो रुक्ष-
मो, वद्धमलतमश्च ॥ २७ ॥

हे०—तिक्तो रुक्षो वद्धमलश्च। ततः कटुस्ततोऽपि
प्रायः ॥ २७ ॥

द्विबलमधुराः स्निग्धाः सृष्टविष्णुमूत्रमाकृताः २८

स०—पट्टादयः स्निग्धा निःसारितविष्णुमूत्रवाताश्च।
यथेन्द्राऽपि वर्तते ॥ २८ ॥

प०—पटुर्लवणो रसः। लवणाम्लमधुरा रसा
सृष्टविष्णुमूत्राः। सृजन्ति बहिःक्षिपन्ति विष्णुमूत्रमाकृ-
तां शक्नुमूत्रवातान्। यथोत्तरमेवात्र वर्तते। लवणः
स्निग्धः सृष्टविष्णुमूत्रमाकृतश्च। अम्लः स्निग्धतरः, सृष्ट-
विष्णुमूत्रमाकृततरः। मधुरो। स्निग्धतमः, सृष्टविष्णुमूत्र-
माकृततमश्च ॥ २८ ॥

हे०—लवणः स्निग्धः, सृष्टमलश्च ततोऽम्लस्ततोऽपि
मधुरः ॥ २८ ॥

दोः कषायस्तस्माच्च मधुरः परमं गुरुः २९॥

स०—लवणात्कषायो गुरुतरः। कषायान्मधुरः
रमं गुरुः। अतिशयेन गुरुरित्यर्थः ॥ २९ ॥

प०—पटोर्लवणात् कषायो रसो गुरुः। तस्मात्क-
षायान्मधुरो रसः परमतिशयेन गुरुः ॥ २९ ॥

हे०—लवणो गुरुस्ततः कषायस्ततोऽपि मधुरः ॥ २९ ॥

धुरम्लः कटुस्तस्मात्तस्मादपि च तिक्तः ३०

स०—अम्लो लघुस्तस्मादम्लान् कटुर्लघुतरस्तस्मा-
त् कटोस्तिक्तो लघुतमः ॥ ३० ॥

प०—लवणादम्लमधुरौ कार्यौ स्यातां यथाक्रमम्।
यथोत्तरानुबन्धस्य पाकशान्तिप्रसिद्धयोः प्राक् तिक्तो

मधुरः पश्चात् कषायोऽन्ते विधीयते। तैः पित्तं
शममभ्येति। पकाच्छीकृतः पिण्डितः कटुकः प्राकृत-
स्तिककषायोऽन्ते विधीयते। तैः श्लेष्मा शममभ्येति।
पकाच्छीकृतः पिण्डितः। अम्लो रसो लघुस्तस्माद-
म्लान् कटुको रसो लघुः। कटुकादपि तिक्तरसो
लघुः ॥ ३० ॥

हे०—अम्लो लघुस्ततोऽपि कटुकस्ततोऽपि तिक्तः। अत्रापि
प्राय इत्यनुवर्तते। तेनाम्लस्यायामलकस्य शीतवीर्यत्वमि-
त्यादि स्वयमूहम् अतएव मधुराम्ललवणाः स्निग्धा गुरुवश्च।
कटुतिक्तकषायरुक्षा लघवश्चेति सुश्रुतेः। तस्मात्तस्य गुरुत्वं,
कषायस्य लघुत्वमनुपपन्नम् ॥ ३० ॥

इदानीं रसानामाधाराद्वारेण संयोगान् कल्पनां च
विमज्जनाह—

संयोगाः सप्तपंचाशत्कल्पना तु त्रिषष्टिधा ॥

रसानां यौगिकत्वेन यथास्थूलं विभज्यते ३१ ॥

स०—वक्ष्यमाणया रीत्या रसानां योगाः सप्तपंचा-
शद्विभज्यन्ते इति वचनविपरिणामेन संबन्धः। कल्पना
पुनरेषां त्रिषष्टिधा विभज्यते कथं कृत्वा कल्पना विभ-
ज्यते। यथास्थूलं स्थूलानतिक्रमेण व्यक्तरसास्वादालु-
रूपतया न पुनर्यथासूक्ष्मम्। तथाहि। रसानुरसकल्प-
नया तदतमयोर्वैशाच्च रसानां कल्पना क्रियमाणाऽऽनं-
त्यमुपैति। तस्माद्यथास्थूलं रसानां कल्पना त्रिषष्टिधा
विभज्यते। तथा यौगिकत्वेन शरीरोपयोम्य-
त्वेन ॥ ३१ ॥

प०—रसानां भेदाः—साधारणद्रव्याणां संयोगाः

सप्तपञ्चाशत् वक्ष्यमाणतया रीत्या विभज्यन्ते।
पृथक् क्रियन्ते भिद्यन्ते। कल्पना तु त्रिषष्टिधा।
विभज्यत इति सम्बन्धः। कथं कृत्वा रसानां
कल्पनाः त्रिषष्टिधा विभज्यन्ते। यथास्थूलम्।
स्थूलमपेक्ष्य स्थूलानतिक्रमेण व्यक्तरसास्वादालुभ-
रूपतया न पुनर्यथासूक्ष्मं कृत्वा रसानुरससत्तारतम्या-
दिभेदेन रसभेदा इति यावत् ॥ ३१ ॥

हे०—रसानां संयोगकल्पनयोर्विभागं प्रतिजानीते-
रसानां संयोगाः सप्तपंचाशद्वर्तन्ते। कल्पना तु त्रिषष्टि-
धा भवति। तदुभयमपि विभज्यते विभागिन कथ्यते। कथं
यथास्थूलं सूक्ष्माणां संयोगानां रसानुरसभेदानन्तत्वात्।
केन हेतुना विभज्यते। यौगिकत्वेन। यतस्तदुभयं यौगिकं

क्षेपिचाराणादिपुण्याभि, अतो विमज्ज्यते संयोगान्
विमज्जति ॥ ३१ ॥

इदानीं रससंयोगानां व्याख्यानं विभक्तिकामाह—
एकैकहीनास्तापंच पंच यांति रसा द्विके ।
त्रिके स्वादुर्दशाम्लः षट् त्रीन्पटुस्तित्त एककम् ।
चतुष्केषु दश स्वादुश्चतुरोऽम्लः पटुः सकृत् ।
पंचकेष्वेकमेवाभ्यो मधुरः पंच सेवते ।
द्रव्यमेकं षडास्वादमसंयुक्ताश्च षड्भाः ३२ ॥

स०—द्विके परिमाणे रसाधारद्रव्यसंबन्धिनि संयोगे
पंच रसा मधुराम्ललवणतित्तकटुकास्तान् पंचाम्लल-
वणतित्तकटुकषायान् यांति संयुज्यते । किंभूतानेकै-
केन हीना विनाहृता एकैकहीनास्तान् । येनैकेन युक्ता-
ः तद्वियुक्तानित्यर्थः । अत्र पंचानां रसानां पर्यायेण प्रत्येक-
कैकहीनानां च शक्तिमत्त्वेनैककर्तृत्वेन च संबंधो वेद्यः ।
अत एव चतुर्द्विके पंचदशप्रकाराविति यद्वक्ष्यति तदुप-
पन्नम् । एवं मधुरोऽम्लादीनाम्लो लवणादीन् लवण-
स्तैक्तादीस्तित्तः कटुकषायौ कटुकषायौ यातीति
स्थितम् । द्विक इति द्वौ परिमाणमस्य संयोगस्य ।
संख्यायाः संज्ञेत्यादिपरिमाणानुवृत्तेः परिमाणार्थं
संख्यायाः अतिशदंतायाः कानिति कन् । एवं त्रिका-
दिषु वक्ष्यमाणेषु लक्षणं योज्यम् । द्विरसद्रव्यसंयोगे
पंचदश भेदा भवन्ति । यथा मधुरोऽम्लः याति १ मधुरो
लवणं २ मधुरस्तित्तं ३ मधुरः कटुकं ४ मधुरः
कषायम् ५ । अम्लो लवणं याति १ अम्लस्तित्तम् २
अम्लः कटुकम् ३ अम्लः कषायम् ४ । लवणस्तित्तं
१ लवणः कटुकं २ लवणः कषायम् ३ । तित्तः
कटुकं १ तित्तः कषायम् २ । कटुः कषायमिति १ ।
अत्र च मधुरस्य गन्तृत्वमेव न गम्यत्वं हीनत्वयो-
गाऽभावात् । कषायस्य गम्यत्वमेव न गन्तृत्वमन्य-
त्वात् । एवं द्विरसंयोगे पंचदश । त्रिके त्रिरसाधार-
द्रव्यसम्बन्धिनि संयोगे स्वादुर्मधुरो दश संयोगान्
याति । यथा । मधुरोऽम्ललवणं १ मधुरोऽम्लतित्तकं
२ मधुरोऽम्लकटुकं ३ मधुरोऽम्लकषायम् ४ । स
एव मधुरोऽम्लत्यागेन तत्स्थाने लवणयुक्तस्तिकादि-

भिन्निभिः क्रमेणाऽन्वितस्त्रीन् संयोगान् याति ।
मधुरलवणतित्तकः १ मधुरलवणकटुकः २ मधुर-
लवणकषायः ३ । स एव लवणत्यागेन तत्स्थाने
तित्तयुक्तः कटुकषायाम्नां क्रमेणान्वितो द्वौ संयोगौ
याति । मधुरतित्तकटुकः १ मधुरतित्तकषायः २ । स
एव तित्तत्यागेन तत्स्थाने कटुकांन्वित एकं संयोगं
याति । मधुरकटुकषायः १ । एवं मधुरो दशसंयो-
गान् याति । अम्ल इत्यादि । त्रिक इति वर्तते ।
अम्लः षट् संयोगान् याति । यथा । अम्ललवण-
तित्तः १ अम्ललवणकटुकः २ अम्ललवणकषायः ३ ।
स एवाऽम्लो लवणत्यागेन तत्स्थाने तित्तान्वितः कटु-
कषायाम्नां क्रमेण युक्तो द्वौ संयोगौ याति । अम्ल-
तित्तकटुकः १ अम्लतित्तकषायः २ । एवं तित्त-
त्यागेनैकं संयोगं याति । अम्लकटुकषायः १ । इत्यम्लः
षट् । त्रीन् पटुरिति लवणस्तित्तयुक्तः कटुकषायाम्नां
क्रमेणाऽन्वितो द्वौ संयोगौ याति । लवणतित्तकटुकः
१ लवणतित्तकषायः २ । स एव तित्तत्यागेनैकं
याति । लवणकटुकषायः १ । एवं लवणस्त्रीन् संयो-
गान् याति । तित्त एकमेव संयोगं याति । तित्तक-
टुकषायः १ । एवं त्रिकसंयोगे विंशतिः । चतुष्के-
ष्वित्यादि । चतुष्करसंयोगेषु स्वादुर्दश संयोगान्
याति । तत्र मधुरः साम्लो लवणादिभिः षट् संयो-
गान् याति । यथा । मधुराम्ललवणतित्तः १ मधुरा-
म्ललवणकटुकः २ मधुराम्ललवणकषायः ३ मधुराम्ल-
तित्तकटुकः ४ मधुराम्लतित्तकषायः ५ मधुराम्लक-
टुकषायः ६ । स एव मधुरोऽम्लत्यागेन तत्स्थाने लव-
णान्वितस्त्रीन् संयोगान् याति । मधुरलवणतित्तक-
टुकः १ मधुरलवणतित्तकषायः २ मधुरलवणकटु-
कषायः ३ । स एव लवणत्यागेन तत्स्थाने तित्ता-
न्वित एकं संयोगं याति । मधुरतित्तकटुकषायः १ ।
एवं चतुष्केषु मधुरो दश संयोगान् याति ।
चतुरोऽम्ल इत्यादि । चतुष्क इति वर्तते ।
अम्लः सलवणस्तिकादिभिस्त्रीन् संयोगान् याति ।
अम्ललवणतित्तकटुकः १ अम्ललवणतित्तकषायः २

अम्ललवणकटुककषायः ३ । स एव लवणत्यागेन तत्स्थाने तिक्तान्वित एकं संयोगं याति । अम्लतिक्तकटुककषायः १ । एवं चतुष्केष्वम्लश्चतुरः । पटुः सकृत् । पटुलवणः सत्वेदं भेदं याति । लवणतिक्तकटुकषायः १ । एवं चतुष्केषु पंचदश संयोगभेदाः । पंचकेष्वेकमेवाम्ल इति । पंचकेष्वम्लो रस एकमेव भेदं याति । अम्ललवणतिक्तकटुकषायः १ । मधुरः पंच सेवते । मधुरो रसः पंच संयोगान् सेवते । अम्लत्यागान्मधुरलवणतिक्तकटुकषायः १ लवणत्यागान्मधुराम्लतिक्तकटुकषायः २ तिक्तत्यागान्मधुराम्ललवणकटुकषायः ३ कटुकत्यागान्मधुराम्ललवणतिक्तकषायः ४ कषायत्यागान्मधुराम्ललवणतिक्तकटुकं इति ५ । पच्येन च सुखस्त्वै रसभेदान् शृणुष्व मे । मधुरोऽम्लेन पटुना तिक्तेन कटुकेन च । १ । कषायेण पृथक् सार्धमम्लः सुलवणेन च । तिक्तेन कटुना सार्धं कषायेण पृथक् सह । २ । पटुस्तिक्तेन कटुना कषायेण पृथक् सह । तिक्तसु कटुना सार्धं कषायेण पृथक् तथा । ३ । कटुकसु कषायेण द्विसंयोग इति स्मृताः । दश पंच च भेदास्तु संख्याता विंशतिखिके । ४ । मधुराम्लौ तु पटुना तिक्तेन कटुना तथा । कषायेण तथा सार्धं तथा स्वादुपटु पृथक् । ५ । तिक्तेन कटुकेनाऽपि कषायेण तथा सह । स्वादुतिक्तौ तु कटुना कषायेण पृथक् सह । ६ । स्वादुषणौ कषायेण स्वादोरेवं दश खिके । भेदाः स्युरम्ललवणौ तिक्तेन कटुना पृथक् । ७ । कषायेण तथा सार्धमम्लतिक्तौ पृथक् सह । कटुकेन कषायेण तथाऽम्लकटुकौ सह । ८ । कषायेणेति षट् प्रोक्ता भेदा अम्लस्य तु खिके । पटुतिक्तौ तु कटुना कषायेण पृथक् सह । ९ । पटुषणौ कषायेण भेदा इति पटोह्वयः । तिक्तोषणौ कषायेण तिक्तस्यैव सकृत्स्मृतः । १० । खिके भेदा इति प्रोक्ताश्चतुष्के दश पंच च । स्वाद्वम्ललवणं सार्धं तिक्तेन कटुकेन च । ११ । पृथक्कषायेण तथा मधुराम्लौ सतिक्तौ । कटुकेन तु संयुक्तौ कषायेण पृथक् तथा । १२ । स्वाद्वम्लकटुकाः सार्धं कषायेणेति षट् स्मृताः । सप्तमश्चाऽत्र मधुरो लवणो-

षणतिक्तकैः । १३ । भेदोऽष्टमो मतः स्वादुकटुतिक्तकषायकैः । नवमस्तत्र मधुरः पटुषणकषायकैः । १४ । दशमोऽत्र भवेत्स्वादुतिक्तोषणकषायकैः । दश भेदा भवेत्येवं मधुरेण चतुष्के । १५ । कटुतिक्तम्ललवणौ भेद एकश्चतुष्के । द्वितीयस्त्वम्ललवणकषायकटुकैः स्मृतः । १६ । तृतीयोऽत्र भवेदम्लपटुतिक्तकषायकैः । चतुर्थोऽत्र भवेदम्लतिक्तोषणकषायकैः । १७ । एवमम्लेन भेदाः स्युश्चत्वारोऽत्र चतुष्के । पटुनैकोऽत्र लवणतिक्तोषणकषायकैः । १८ । एवं पंचदश संख्याताश्चतुर्हरससंख्यया । षड् भेदान् पंचके प्राहुस्ताम्रव्यामि विभागशः । १९ । एको भेदोऽम्ललवणतिक्तोषणकषायकैः । द्वितीयः स्वादुलवणतिक्तोषणकषायकैः । २० । तृतीयस्त्वम्लमधुरतिक्तोषणकषायकैः । चतुर्थस्त्वम्लमधुरपटुषणकषायकैः । २१ । पंचमस्त्वम्लमधु-पटुतिक्तकषायकैः । षष्ठो भेदोऽम्लमधुरलवणोषणतिक्तकः । २२ । षड् भेदा इति निर्दिष्टाः पंचके प्रविभागशः । भेदाः स्वाद्वम्ललवणतिक्तोषणकषायकैः । २३ । एक एव षड्सेन पृथक्केन तु षट् स्मृताः । स्वादुम्लोऽथ लवणस्तिक्तश्च कटुकस्तथा । २४ । कषाय इति भेदाः स्युः सर्वतोऽत्र त्रिषष्टिधा । क्षीरं सुरा बिडं निबन्धव्या पञ्च रसाश्रयम् । २५ । द्रव्यं स्वादु रसादीनां वर्णां विधिं यथाक्रमम् । द्रव्यं द्रव्यान्तरेणैव योजयेद्दि रसादिषु । २६ । धात्रीफलं शर्करया लवणेनाऽद्रकं तथा । एवमादीनि द्रव्याणि योजयेद्विषयुत्तमः । २७ । कानिचिद् द्विरसादीनि द्रव्याणि स्युः स्वभावतः । यक्षेणः षड्सः कृष्णो यथा पंचरसाऽभ्या । २८ । मयं पंचरसं यद्वत्तिलो यद्वत्तूरसः । एण्डतैल त्रिसं साक्षिकं द्विरसं यथा । २९ । घृतमेकं स्वादुरसं मधुरादिविभागतः । दिङ्मात्रादुदितोदयं शेषं मूलां मनीषिणा । ३० । ॥ ३१ ॥

प०—तानेव संयोगानाह द्विकादिरससंयोगभेदेन-
द्वाभ्यां द्वाभ्यां रसाभ्यां संयोगः द्विकः तस्मिन् द्विके संयोगे रसा धारणद्रव्यसम्बन्धिनो ते पञ्चदश रसा एकैकेन हीना विभागकृतेन मधुरेण हीना अम्लादयः । लवणेन हीनास्तिकादयः । तिक्तेन

होती कटुकपायी । कटुकेन हीनः कपायः । एवमे-
कैकहीनाः पञ्चरसाः मधुरादयो गन्तारस्तद्यथा—
(१) मधुराम्लः, (२) मधुरलवणः, (३) मधुरति-
क्तकः, (४) मधुरकटुकः, (५) मधुरकपायः इत्येवं
मधुरः पञ्चभेदान् । मधुरसपेक्ष्याम्लस्तावन् द्विके
एकैकहीनाः सन्तः चतुरो भेदान् याति । तद्यथा—
(१) अम्ललवणः, (२) अम्लतिक्तः, (३) अम्लकटुकः,
(४) अम्लकपायः इत्येवमम्लः चतुरो भेदान् याति ।
लवणो द्विके अम्लपेक्ष्यैकैकहीनस्त्रीन् भेदान् याति ।
तद्यथा—(१) लवणतिक्तः, (२) लवणकटुकः, (३)
लवणकपायः । त्रिकौ द्विके लवणपेक्ष्यैकैकहीनौ
हौ भवन्तौ याति । तद्यथा—(१) तिक्तकटुकः, (२)
तिक्तकपायः इति । कटुको द्विके तिक्तपेक्ष्यैक एक
भेदं याति कटुकपाय इति । एवमेते द्विके पञ्चदश
भेदा भवन्ति । त्रिके रसभेदे मधुरो दशभेदान् याति ।
तद्यथा—(१) मधुराम्ललवणः, (२) मधुराम्लतिक्तः,
(३) मधुराम्लकटुकः, (४) मधुराम्लकपायः, (५)
मधुरलवणतिक्तः, (६) मधुरलवणकटुकः, (७) मधु-
रलवणकपायः, (८) मधुरतिक्तकटुकः, (९) मधुरति-
क्तकपायः, (१०) मधुरकटुककपायः एवं दश ।
अम्लः पडिति । अम्लो रसस्त्रिके पञ्चभेदान् याति ।
तद्यथा—(१) अम्ललवणतिक्तः, (२) अम्ललवण-
कटुकः, (३) अम्ललवणकपायः, (४) अम्लकटुतिक्तः,
(५) अम्लकटुकपायः, (६) अम्लकटुकपायः एवं
पञ्चभेदाः । त्रीन् पटुरिति । लवणोरसस्त्रीन् भेदान्
याति । तद्यथा—(१) लवणतिक्तकटुकः, (२) लवण-
तिक्तकपायः, (३) लवणकटुकपायः एवं त्रयो भेदाः ।
तिक्त एकमिति । तिक्तो रस एकं भेदं यातीति तिक्त-
कटुकपाय इति । एवं त्रिके विशतिभेदा भवन्ति ।
चतुष्केषु चतुष्कभेदेषु दश भेदान् याति । स्वादु-
मधुरः । तद्यथा—(१) मधुराम्ललवणतिक्तः, (२)
मधुराम्ललवणकटुकः, (३) मधुराम्ललवणकपायः,
(४) मधुराम्लकटुतिक्तः, (५) मधुराम्लकटुक-
पायः, (६) मधुराम्लतिक्तकपायः, (७) मधुरा-
म्ललवणकटुतिक्तः, (८) मधुरलवणतिक्तकपायः,
(९) मधुरलवणकटुकपायः, (१०) मधुरकटु-
तिक्तकपायः एवं दश भेदाः । चतुरोऽम्ल इति ।
अम्लो रसश्चतुष्केषु चतुरो भेदान् याति । तद्यथा
(१) अम्ललवणति कटुकः, (२) अम्ललवणति-

क्तकपायः, (३) अम्ललवणकटुकपायः, (४)
अम्लतिक्तकटुकपायः एवं चतुष्कभेदाः पञ्चदश ।
पञ्चकभेदेष्वम्लो रस एकं भेदं सेवते । तद्यथा—
(१) अम्ललवणकटुतिक्तः, (२) मधुराम्ललवण-
कटुकपायः, (३) मधुराम्ललवणतिक्तकः, (४)
मधुराम्लतिक्तकटुकपायः, (५) मधुरलवणतिक्त-
कटुकपायः । षडास्वादं षड्रसभेदमेकं याति । मधु-
राम्ललवणकटुतिक्तकपायः इत्येको भेदः । एवं सप्त-
पञ्चाशन् संयोगाः । असंयुक्ता द्वित्र्यादिसंयोगहीनाः
केवला एव षड्भाः षड्भेदाः भवन्ति । मधुर-अम्ल-
लवण-तिक्त-कटु-कपायाः ते कल्पनयाऽनुपयुज्यन्त
इति तैः सह कल्पनान्नेहविधौ त्रिषष्टिषा भवन्तीति ।
यथोक्तं—रसभेदैकैकद्व्याभ्यां चतुःषष्टिविचारणाः ।
स्नेहस्याद्याभिभूतत्वाद्दल्पत्वाच्च क्रमात् स्मृताः ॥३२॥
हे०-द्विके क्रियमाणे रसा एकैकहीनाः कार्याः ते च तान्
संयोगान् पञ्चदश याति । त्रिके क्रियमाणे स्वादुर्दशसंयो-
गान् याति । अम्लः षट् लवणस्त्रीन् तिक्त एकम् । चतुष्के
क्रियमाणे षडास्वादं द्रव्यमेकं भेदं सेवते । तद्यथा—
मधुराम्लौ, मधुरलवणौ, मधुरतिक्तौ, मधुरकटुकौ, मधुर-
कपायौ, अम्ललवणौ, अम्लतिक्तौ, अम्लकटुकौ, अम्लक-
पायौ, लवणतिक्तौ, लवणकटुकौ, लवणकपायौ, तिक्तक-
टुकौ, तिक्तकपायौ, मधुराम्ललवणाः, मधुराम्लतिक्ताः,
मधुराम्लकटुकाः, मधुराम्लकपायाः, मधुरलवणातिक्ताः,
मधुरलवणकटुकाः, मधुरलवणकपायाः, मधुरतिक्तकटुकाः,
मधुरतिक्तकपायाः, मधुरकटुकपायाः, अम्ललवणतिक्ताः,
अम्ललवणकटुकाः, अम्ललवणकपायाः, अम्लतिक्तकटुकाः,
अम्लतिक्तकपायाः, अम्लकटुकपायाः, लवणतिक्तकटुकाः,
लवणतिक्तकपायाः, लवणकटुकपायाः, तिक्तकटुकपायाः,
मधुराम्ललवणतिक्ताः, मधुराम्ललवणकटुकाः, मधुराम्लल-
वणकपायाः, मधुराम्लतिक्तकटुकाः, मधुराम्लतिक्तकपायाः,
मधुराम्लकटुकपायाः, मधुरलवणतिक्तकटुकाः, मधुरल-
वणतिक्तकपायाः, मधुरलवणकटुकपायाः, मधुरतिक्तकटु-
कपायाः, अम्ललवणतिक्तकटुकाः, अम्ललवणतिक्तकपायाः,
लवणति-
क्तकटुकपायाः, अम्ललवणतिक्तोषणकपायाः, लवणतिक्त-
कटुकाः, मधुराम्ललवणतिक्तकपायाः, मधुराम्ललवणक-
टुकपायाः, मधुराम्लतिक्तकटुकपायाः, मधुरलवणतिक्त-
कटुकपायाः, अम्ललवणतिक्तकटुकपायाः, एकं द्रव्यं
षडास्वादं मधुराम्ललवणतिक्तकटुकपायाः । ननु एता-

वेतश्चेदसभेदास्तत्कथमुक्तं षड्भासा इत्याह—असंयुक्ता-
श्वेति ॥ ३२ ॥

संप्रति एकैकहीनानित्यादिना ग्रंथेन ये रसानां
भेदाः शास्त्रकृतोक्तास्तानेव संक्षेपेण प्रकटयितुमाह-

षट् पञ्चकाः षट् च पृथग्रसाः स्यु-

श्चतुर्विक्रौ पञ्चदशप्रकारौ ।

भेदास्त्रिका विंशतिरकमेव

द्रव्यं षडास्वादमिति त्रिषष्टिः ॥ ३३ ॥

स०—पञ्चकरसानां योगाः षट्संख्याः । पञ्चकैश्वकमे-
वाग्लो मधुरः पञ्च सेवत इति षट् च पृथग्रसा असं-
युक्ताश्च षड्भासा इति । चतुरित्यादि । चतुष्कभेदः
पञ्चदशप्रकारः । द्विकभेदश्च पञ्चदशप्रकारः । चतु-
ष्केषु दश स्वादुश्चतुरोऽम्लः पटुः सकृत् । एवं पञ्च-
दश प्रकाराः । एकैकहीनास्तान् पञ्च पञ्च याति रसा
द्विके इति वचनात् । भेदा इत्यादि त्रिकास्त्रिभेदमिना
भेदा विंशतिः । त्रिके स्वादुर्वशास्त्रः षट् त्रीन् पटुस्त्रिक
एकमिति विंशतिः । एकमेव द्रव्यं षडास्वादम् ।
इतीत्यं रसानां भेदास्त्रिषष्टिः ॥ ३३ ॥

प०—भेदानां सुखस्मरणार्थं श्लोकमाह—पञ्चकर-
सानां कियन्तः संयोगा इति षट् पञ्चकेऽप्येकमेवा-
ग्लो मधुरः पञ्चकमेव । एवं षट्पञ्चकाः संयोगाः
भेदतः षट् पृथग्रसाः स्युः । असंयुक्ताः स्वभावत
एव मधुराम्ललवणतिक्तकटुककाषया इत्येव षड्भेदाः
भवेयुः । चतुर्विक्रौ पञ्चदशप्रकारौ चतुष्कभेदः
पञ्चदशप्रकारः । एवं द्विकः पञ्चदश भेदाः । एवं
रसानां त्रिशङ्खेदा भवेयुः । चतुष्केषु दश स्वादुः
चतुरोऽम्लः पटुः सकृत् । एवं पञ्चदशभेदः । एकै-
कहीनास्ते पञ्चदश याति । रसा द्विके भेदभिन्ना-
नामेवं त्रिके विंशतिस्त्रिकभेदभिन्नानां विंशतिभेदा
भवेयुः । त्रिके स्वादुर्वशास्त्रः षट् त्रीन् पटुस्त्रिक
एकम् । एवं विंशतिः । एकमेव द्रव्यं षडास्वाद-
मिति रसानां भेदास्त्रिषष्टिः—सप्तपञ्चाशत् संख्या-
वच्छिन्नैः कृत्रिमकल्पितैः संयोगैः सह व्याख्याताः ।
एवं त्रिषष्टिधा रसानां कल्पना व्याख्याता ।
संयोगिककल्पनात्रिषष्टिविधैव स्यात् । सूक्ष्मं

सूक्ष्मं परिकल्पनं येषां तथा तारतम्यपरिकल्पना-
वशतः ॥ ३३ ॥

हे०—मित्रः कल्पनां विषयजित् । पञ्चकाः पञ्चरस-
योगभेदाः पट् । पृथग्रसभेदाः । पटुसप्तकाः पञ्च-
दश, द्विकाश्च पञ्चदश । त्रिका विंशतिः । षडास्वादं
द्रव्यमेको भेदः इत्येवं त्रिशष्टिरसानामेवाः ॥ ३३ ॥

यथास्थूलं चैषा त्रिषष्टिर्वा कल्पना स्यात् । संप्रति
यथासूक्ष्मं प्रदर्शयितुमाह—

ते रसानुसृतो रसभेदा-

स्तारतम्यपरिकल्पनया च ।

संभवेति गणनां समतीता

दोषभेषजवशादुपयोज्याः ॥ ३४ ॥

स०—ते रसभेदास्त्रिषष्टिरूपा रसो रसवशेन
तथाऽनुसृतोऽनुसृतवशेन तथा तारतम्यपरिकल्पनाऽपि
मधुरोऽयं मधुरतरोऽयं मधुरतम इत्येवंकथा या तथा
च गणनां समतीताः संख्यामतिक्रान्ताः संभवेति । दो-
षेत्यादि । दोषा वातादयो भेषजानि कर्तव्यकारिणि ।
दोषाश्च भेषजानि च दोषभेषजानि तेषां कर्तोऽनुसृतः
सामर्थ्यं वा तस्मादनुसृताऽसभेदा उपयोज्याः च दोष-
मनपेक्ष्य भेषजं वाऽनपेक्ष्य । एवमेवोपयोज्या इत्यर्थः ।
तथा च मुनिः । कजिदेको रसः कल्पः संयुक्ताश्च
रसाः कचिद् । दोषोषादादीन् संक्षिप्य भिषजा सिद्धि-
मिच्छतेति । दोषभेषजवशादित्युपलक्षणार्थम् । देशा-
दिवशादपि देशादीन्वीक्ष्य रसभेदा उपयोज्याः । यथा
पवने जेतव्ये मधुराम्लौ लवण इति । स्वागता रस-
भोगीर्मुक्ता इति ॥ ३४ ॥

इति श्रीभृङ्गाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तचिरविनायक-
ष्टांगहृदयटीकायां सर्वगामुन्दरारुपाणां रस-

भेदीवारूपो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

प०—तथा रसानुसृतप्रवेशानां संख्येयत्वमेवां
प्रदर्शितुमिवमाह—ते त्रिषष्टिरूपाः संख्याभेदा गणनां
समतीता बहुत्वाद्गणयितुमशक्याः सम्भवन्ति निष्प-
द्यन्ते । कथमित्याह—रसानुसृतः । व्यक्तो रसः,
अव्यक्तोऽनुसृतः किञ्चिद्व्यक्तोऽपि चैक्ष्यते, ताभ्यां
रसानुसृताभ्यां यस्मान्मधुरस्याम्लादयोऽनुसृताः
अम्लस्य मधुरादयः । तथा मधुरस्याम्ललवणादयः

इमेवमादि न केवलं ते इति सामान्यशब्दमित्येषां
परानर्हेऽपि सप्रपञ्चाज्ञातामेव कल्पनाः सम्भव्येयुः ।
रसानुरसभेदादसंख्येयत्वं यावत् तावत्केवलानामपि
च तारतम्यस्य भेदादसंख्येयता केन वार्यते । अतए-
वान्तरमाह—तारतम्यपरिकल्पनया च । तारतम्य-
भेदान् संयुक्तानां केवलानां रसभेदानां तद्यथा—मधुरं
मधुरतरं मधुरतममीपन्मधुरतममेवमन्येषु योज्यम् ।
ते रसभेदा दोषभेषजवशादुपयोज्याः । दोषा
घातादयः, भेषजं हरीतक्यादि, दोषभेषजानां वश-
स्तमादोषभेषजवशादनुरोधान् सामर्थ्याद्वा ते
परिक्षेप प्रयोज्याः । न यथाकथंचिदित्यर्थः ।
दोषभेषजग्रहणं बोद्धव्यमिति भद्रम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीचन्द्रतन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रि-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने रस-
भेदीयाध्यायो दशमः ॥ १० ॥

हे०—उक्तभेदानामवांतरभेदानां त्वं दर्शयति—ते रस-
भेदाः रसानुरसकल्पनया, तारतम्यकल्पनया च गणनां
समतताः संभवन्ति । यथा—मधुराम्लस्य द्रव्यस्य मधुर-
रसत्वे, अम्लस्यानुरसत्वे, क्वचिदम्लस्य रसत्वे, मधुरस्या-
नुरसत्वे बहुभेदत्वमित्यादि । तथा—मधुरस्य मधुरतरत्वं
मधुरतमत्वं चेत्यादि तारतम्यं, सर्वेषां रसभेदानां यौगि-
कत्वं दर्शयति—दोषवशाद्वेषजवशाद्वा सर्वेऽपि रसा उप-
योज्या औपयोगिका भवन्ति । दोषवशाद्यथा—केवलजाया-
धम्यः, पित्तनुके, अम्लतिसृक्, श्लेष्मसुक्ते अम्लकटुका-
विनादि । भेषजवशाद्यथा—विरचनमीपधमेकरसत्वादहृद्यं
द्विरसविरसादिकार्यम् । संश्ले तु रसः खलवाप्यः प्रागव्य-
क्तश्च स पृथक्कृतत्वात्कालस्य महाभूतगुणानामूनातिरिक्त-
विशेषेण संसृष्टो विषमं विदग्धः पोढा घृथपिवपरिणमते
मधुरादिभेदेन । अथ यः शिशिरपवनधरणिधरविविधवन-
गहननदीतडागपल्लवलोदपानकमलकुसुमदङ्कुलवाकीर्णोरम्या-
स्त्रिरस्त्रिगुभूमिर्नृरिहरितनुषोऽतिदूरविस्तृतप्रतानप्रवालोप-
संक्षरपादपः सारपसरीरपल्लगवहुलः श्लेष्मपित्तप्रायो गुर्वो-
पधिस्रुदीपद्रवालरोमापकीञ्चराद्यामयोपद्रुतजनपदः सो-
ऽनूपः मधुरसयोगिनः । यस्तु विषमविपुलसिक्तास्थलवहु-
लोऽतिदूरपगाढविरससालिलः कठिनक्लेशसह्यारोगसारी-
दीर्घायुप्राप्त्योजनपदोऽनूपविपरीतश्च स जागलः कटुकर-
सयोगिनः । अतएव चानूपसाधारणो, जागलसाधारण-

श्रोति विकल्पः । तयोराद्यो लवणाम्लयोनिरितरश्वेतरीयो
रिति ॥ ३४ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामधुर्वेदरसायने रसभेदप्रकरणं
सामस्येन निरूपितम् ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

रसभेदीयादनन्तरं दोषादिविज्ञानीय आरभ्यते ।
यतो दोषभेषजवशादुपयोज्या इत्युक्तमत ईदृक्स्वरू-
पास्ते दोषा इति ज्ञापनार्थमध्यायोऽयमुच्यते—

अथाऽतो दोषादिविज्ञानीयमध्यायं
व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०—दोषा आदयो येषां ते दोषादयस्तेषां
विज्ञानं प्राकृतेन वैकृतेन च स्वरूपेणोपगमस्तैर्
हितो यस्तमध्यायं व्याख्यास्यामः । आदिशब्देन
घातवो मलाश्च संगृह्यन्ते । तत्स्वरूपोपगमेन च त एव
दोषाः सम्यग्ज्ञाता भवन्ति । घातूनां मलानां च दोषा
धारभूतत्वात् ॥ १ ॥

प०—अतोऽनन्तरं दोषादिविज्ञानीयाध्याय आ-
रब्धः । यस्मादुक्तं पवनरसानां भेदास्त्रिषष्टि-
भेदभिन्नास्तेषु दोषभेषजवशादुपयोज्या इत्येवं दोष-
वशादुपयोज्या न यथाकथञ्चित् । अथ तेषां
यथास्वं कर्मानुमानतो यथा ज्ञायते तज्ज्ञानार्थम-
स्यैवाध्यायस्यारम्भः । अत्र दोषा निराधाराः कश्च
ज्ञायन्ते अतस्तेषामाधारा ये घातवो, मलाश्च तेऽपि
ज्ञातव्या न केवलं दोषास्तस्मादोषादिविज्ञानीयम-
ध्यायमित्येवमध्यवस्येत् । दोषादीनां विज्ञानं दोषा-
दिविज्ञानं तस्मै हितोऽध्यायस्तं व्याख्यास्याम
प्रथयिष्यामः ॥ १ ॥

हे०—हेतुस्कंधानन्तरं लक्षणस्कंधमारभते । तत्र दोषा
दिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते—अथेति
दोषादिविज्ञानीयमध्यायं प्रतिजानीते—अथेति
रोगलक्षणं, वैषम्यज्ञानं च साम्यज्ञानीयमध्यायं । अत आर्द्र
साम्यज्ञानम् ॥ १ ॥

१ इतरयोः—तिक्तकषाययोः ।

दोषधातुमला मूलं सदा देहस्य तं चलः ।
उत्साहोच्छ्वासनिश्वासचेष्टाविप्रवर्तनैः ॥
सम्यग्गत्या च धातुनामक्षाणां पाटवेन च ।
अनुगृह्णात्यविकृतः पित्तं पक्त्यूष्मदर्शनैः ॥
क्षुचृङ्खलचिप्रभामेधाधीशैर्येतनुमादवैः ।
श्लेष्मा स्थिरत्वस्निग्धत्वसंधिवंधक्षमादिभिः २॥

स०—दोषा वातादयो धातवो रसादयो मला
पूत्रादयस्ते देहस्य मूलमिव मूलम् । यथा वृक्षस्य स्कं-
धशाखादियुक्तस्य मूलं प्रधानं तदारब्धत्वात्तथा देह-
स्य दोषधातुमलाः । तं च देहं चलो वायुरुत्साहादि-
भिरनुगृह्णात्युपकुस्ते । उत्साहः सर्वचेष्टासंयोगः ।
उच्छ्वास ऊर्ध्वं श्वसनं श्वासमुक्तिः । निश्वासः श्वासस्य
शरीरान्तःप्रवेशनम् । चेष्टनं चेष्टा बाह्यायमनोव्या-
पारः । वेगानां प्रवर्तनं वातविष्णुप्रादीनां बहिर्निरस-
नम् । एतैश्च मासुतो देहमनुगृह्णाति । पित्तं पक्त्या-
दिभिरनुगृह्णाति । पक्तिः पाकः । ऊष्मा औष्ण्यम् ।
दर्शनं दृष्टिः । मेधा बुद्धिर्विशेषः । धीः प्रज्ञा । शौर्यं
पौरुषम् । तनुमादवै शरीरमृदुत्वम् । श्लेष्मा स्थिरत्वा-
दिभिरनुगृह्णाति । क्षमा क्षांतिः ॥ २ ॥

प०—दोषाश्च धातवश्च मलाश्च ते दोषधातु-
मलाः । सदा सर्वकालं देहस्य मूलमिव मूलं प्रधानं
कारणमित्यर्थः । तं देहं चलो वायुरनुगृह्णात्य-
विकृतः समवस्थितः सन्नुत्साहादिभिः । उत्साह
उद्योगः । संधचेष्टासु उच्छ्वास ऊर्ध्वश्वसनं, श्वास-
मुक्तिः । निःश्वासः श्वासस्य निरोधोऽन्तःप्रवे-
शनम् । चेष्टनं चेष्टा कायबाह्यमनोव्यापारः । वेगानां
प्रवर्तनं वातविष्णुप्रादीनां बहिः प्रवर्तनं, निरसनम् ।
सम्यग्गत्या च धातूनां धातुशब्देन रसादिधातवो
गृह्यन्ते । पित्तश्लेष्माणौ च तेषां साम्येनावस्थानां
सम्यग्गतिः । तत्र साम्यावस्थाने तेषां वायुरेवावि-
कृतः कारणं यस्मात्स विश्लेषसंहारक इति । अक्षा-
णामिन्द्रियाणां चक्षुरादीनां पाटवेन स्वविषयग्रहण-
स्फुटत्वेन तं देहं पित्तमविकृतं पक्त्यादिभिरनुगृह्णाति
उपकारं करोति । पक्तिः पाकः । ऊष्मा तेजः । दर्शनं
रूपग्रहणशक्तिः । क्षुब्धोक्तुमिच्छा । वृद् पिपासा ।
रुचिरज्जाभिलाषः प्रियोपभोगता । प्रभा प्रसादः

कान्तिमत्त्वम् । मेधा धारणावती प्रज्ञा । वीर्यबुद्धिः ।
शौर्यं चेतसोऽवधृम्भः । वृत्तिर्धैर्यम् । तनोः शरीर-
स्य मादवं मृदुत्वम् । श्लेष्माऽविकृतः स्थिरत्वादि-
भिस्तं देहमनुगृह्णाति । स्थिरत्वं दृढता । स्निग्धत्वं
सस्नेहता । अङ्गस्य सन्धानं, बन्धः पर्वसंश्लेषः ।
क्षमा शान्तिः ॥ २ ॥

हे०—तत्र साम्यफलमाह—दोषा वातादयः, धातवो
रसादयः, मलाः पुरीषादयः, मूलं कारणं, सदा सर्वासु
जन्मायवस्थासु समा इति प्रकरणात्लभ्यते । वायोः साम्यं
लक्षयति—तं च देहं चलो वायुः, उत्साहोऽप्यवसायः,
उच्छ्वासः श्वासनिर्गमः, निश्वासः श्वासप्रवेष्टा, चेष्टा गमना-
दिक्रिया, वेगप्रवर्तनं विष्णूचादिप्रवृत्तिः, धातूनां सम्यग्गतिः
मार्गेणाहतविलंबितसंचारः, अक्षाणां पाटवम् इन्द्रियाणां
विषयग्रहणसामर्थ्यम्, अनुगृह्णाति उपकरोति । अविकृतः
समः । पित्तसाम्यं लक्षयति—पक्तिः पाकः, ऊष्मा
औष्ण्यं, दर्शनं चाक्षुषं ज्ञानं, क्षुद्रयुधा, वृद् पिपासा,
रुचिः प्रीतिः, प्रभा कान्तिः, मेधा ज्ञानधारणं, धीर्ज्ञानं,
शौर्यं बलं, तनुत्वमस्थूलत्वं, मादवं सौकुमार्यम् । श्लेष्मणः
साम्यं लक्षयति—स्थिरत्वं दृढतात्वं, स्निग्धत्वं स्नेहाक्तत्वं
मिव, संधिवंधः सुक्लिष्टसंधिवंधः, क्षमा सहिष्णुत्वम्, आदि-
शब्दादलौक्यादयः, तमनुगृह्णात्यविकृत इति वाक्यद्वयेऽनु-
वर्तते ॥ २ ॥

इदानीं धातूनां कर्माण्याह—

प्रीणनं जीवनं लेपः स्नेहो धारणपूरणे ।

गर्भोत्पादश्च धातूनां श्रेष्ठं कर्म क्रमात्सुतम् ३॥

स०—प्रीणनादीनि कर्माणि रसादीनां क्रमात्क्रमेण
श्रेष्ठानि स्पृतानि । मुनिभिरिति शेषः । संग्रहोक्तानि
मध्यमान्यपराणि कर्माण्येषां संश्लेषः । यथा रसस्य दृष्टि-
रक्तपुष्ट्यादिकं कर्म । रक्तस्य च वर्णप्रसादो मांसपोष-
णम् । मांसस्य बलं मेदः पुष्टी च । मेदसः स्वेददाढ्यार्थं
स्थिरपुष्टयश्च । अस्थनो मज्जपोषणम् । मज्जो बलमस्थिपू-
रणं शुक्रपुष्टिश्च । शुक्रस्य हर्षो बलं च । एतैर्धातु-
देहमनुगृह्णातीत्यर्थः । प्रीणनमाप्यायनम् । रसो हि
सम्यग्भव्यहरणतः स्त्रोतासि संग्रहविशेषद्वयप्रसादा
भिनिर्वर्तयन्मनसः प्रीतिमादधाति । जीवनमोजोवृद्धिकं
रक्तकर्म । लेप उपदेहो मांसस्य कर्म । तदुपलक्षान्य

स्वर्गनि चेष्टा क्षमते । तेहो नेत्रादिषु स्निग्धता मेदसः कर्म । धारणमूर्खधारणमस्थिकर्म । पूरणं स्नेहनास्त्रा मञ्जः कर्म । शुक्रस्य गर्भोत्पत्तिः श्रेष्ठं कर्मेति योग्यम् ॥ ३ ॥

प०-धातूनां रसादीनां सत्त्वानां प्रीणनादि सप्त-विधं कर्म क्रमात्परिपाटया श्रेष्ठं प्रधानं स्मृतमुक्तमा-चार्यैः । प्रीणनं-तर्पणं, हृद्यथाश्वासनं, रसस्य श्रेष्ठं कर्म । जीवनं-प्राणधारणं रक्तस्य, लेपोऽस्थनां च मांसस्य । स्नेहो-नेत्रत्वविशं मेदसः । देहोर्ध्व-धारणमस्त्रः । अन्यथाऽस्थनामभावाद्देहमांसं पिण्डी-भूतं स्यात् । पूरणमस्त्रां मञ्जः । गर्भोत्पादो गर्भजन्य-शुक्रस्य प्रधानं कर्म ॥ ३ ॥

हे०-धातूनां साम्यं लक्षयति-प्रीणनं तृतिरविकृतस्य रसस्य श्रेष्ठं कर्म, जीवनं प्राणधारणं रक्तस्य, लेपो भित्ते-मूर्त्तिकथेव मांसस्य, स्नेहः स्निग्धत्वं मेदसः, धारणमवल-वनमस्त्रां, पूरणमस्थिपूरणं मञ्जः, गर्भोत्पादः शुक्र-स्य, श्रेष्ठग्रहणादुत्तरधातुपुष्ट्यादीन्यपारणापि संतीति ज्ञाप-यति ॥ ३ ॥

इदानीं मलानां कर्माण्याह-

**अवष्टम्भः पुरीषस्य सूत्रस्य क्लेदवाहनम् ।
स्वेदस्य क्लेदविधुतिः ॥ ४ ॥**

स०-अवष्टम्भो देहधारणशक्तिः श्रेष्ठं कर्म पुरीषस्य स्मृतम् । सूत्रस्य क्लेदवाहनं श्रेष्ठं कर्म । मूत्रं क्लेदं निर्वा-हयति । स्वेदस्य क्लेदविधारणं श्रेष्ठं कर्म । क्लेदाभावे हि नैव देहस्य मय्यमवक् । स्वेदस्य कचरोमधार-णमपि ॥ ४ ॥

प०-अवष्टम्भः शरीरस्य धारणं प्रधानं कर्म पुरीषस्य शक्तम् । क्लेदवाहनमक्लेदस्य बाहिः क्षेपणं प्रधानं कर्म सूत्रस्य । केशविधुती रोमधारणं श्रेष्ठं कर्म स्वेदस्य ॥ ४ ॥

हे०-पुरीषसाम्यं लक्षयति-अवष्टम्भो धारणम् । सूत्रस्य साम्यं लक्षयति-क्लेदवाहनं क्लेदस्य बाहि-र्निर्गमनम् । स्वेदसाम्यं लक्षयति-केशविधुती रोमगम-नलक्षणं, श्रेष्ठं कर्मेति वायव्यत्रयेऽनुवर्तते । देन

अत्र “केशविधुतिः” इति पाठः ।

अनिलानलधारणवस्तिपूरणक्लेदधारणादीन्यपि कर्माणि शेषानि ॥ ४ ॥

वृद्धस्तु कुरुतेऽनिलः ।

**काश्यकाण्योष्णकामित्वकपाऽनाहश्चकृद्वाहान
वलनिर्द्वेन्द्रियभ्रंशप्रलपभ्रमदीनताः ॥ ५ ॥**

१ सू०-प्रपीडयति च शरीरम् । प्र-टी.-स वायुः आप्यायनं प्रकोपनभासाद्य शरी-देशश्च प्रपीडयति । तत्रान्यन्तरस्तु प्रकृतिः नाना विधैर्विकारैः शरीरं पीडयति, बलवर्णसुखादुषाद्युषाद्युपा-यति, सर्वेन्द्रियणि, सर्वेन्द्रियाधीनोपधातयति, पर्वण संकोचः, अस्त्रां मञ्जः, रोमहर्षः, प्रलपः, पाणिपृष्ठशि रोमहर्षः, एकाग्रग्रहः, सर्वांगग्रहः, खान्यं, पाङ्गुल्यं, कुब्जत-च करोति । शोषोऽज्ञानां च करोति तथा गर्भशुक्ररजो नाशश्च करोति, विकृतिमापादयति, भयशोकमोहद्वन्द्यादी-जनयति । एवं हेत्वादीभिः स्थानसंस्थानविशेषैश्च नानाविधा-रोगाद्युपादयति । यथा-“आध्मानस्तम्भोऽप्यस्कुटनविमथ-नक्षोभकम्प्रप्रतोदाः । कण्ठध्वंसाऽऽसादौ ध्रमक-विलपन-क-सञ्चलमभेदाः । पारुष्यं कर्णनादो विषयपरिणति भ्रंशदृष्टि-मोहाः । विस्मन्दोद्धट्टानि रूपापमशयनं ताडनं पीडा-च । नामोद्यमौ विषादो भ्रमपतितपनं जृम्भणं रोमहर्षं विक्षेपाक्षेप-शोषग्रहण-शुभिरताच्छेदनं वेष्टनं च । वर्णः दया-वोऽरुणो वा तुडपि च महती स्वापविक्षेपसंगो विचारक-मण्यभूति प्रकृतिमरुतः स्यात्कषायो रसश्च” अत्र प्राण प्रकृतिः ह्रिक, प्रतिश्याय, कास, क्षास, स्वरभेदादिकाः गदान् करोति । उदानः प्रकृतिः-ऊर्ध्वजन्तुगतान् मन्या-स्तम्भादींश्च करोति । समानः प्रकृतिः-गुल्माभिसंज्ञाति-सारप्रवृत्तीन् जनयति । व्यानस्तु-सर्वदेहगान् व्याधीन् जन-यति । अपानस्तु वस्ति-मेहन-गुश्राश्रितान् कृच्छ्राऽमरीभ-गन्दराशोर्वांश्च करोति । व्यानापानी प्रकृति-शुक्ररोगा-प्रमेहौश्च कुहते ।

आमाशये प्रकृतिः छादि-पाक्षोदरहृत्तम्भ-तोदादिकान् पिपासा-मोह-मूर्च्छादिकांश्च करोति पक्वाशये प्रकृतिः अन्नकृजन-शूलनाभौ वेदना-त्रिकवेदना-मूत्रपुरीषविक्षयादींश्च करोति । श्रोत्रादिषु कुण्डः श्रित्यव-धम् । त्वचि प्रकृतिः-बैबन्ध, स्फुरणं, रौक्थं, सुप्तिं, तोदं त्वग्भेदश्च । रक्तगः प्रकृतिः-व्रणान् रक्तविकारांश्च । शिरा-गतः-शिराकुम्भनपूरणादीनि । लायुगतः प्रकृतिः-स्तम्भ-कम्पी, शूलमाक्षेपकाश्च । एवं यत्र प्रकृतिः गच्छति वायुः तत्र स्तम्भनाक्षेपणस्वापशूलादीनि भवन्तीति । “दाहस-न्तापमूर्च्छां सुवीची पित्तसमन्विते । शैत्य-शोफ-गुक्ष्वाभि-तस्मिन्नेव किंवाकृते” एवं हेतुस्थानादि सम्यग्विचार्य वात-

[०-वृद्धः पुनर्वायुः कार्यदीन् करोति । बला-
अंशेन संबन्धः । बलस्य तु प्राणोपघातो अंशः ।
।स्तु नाशो अंशः ॥ ९ ॥

०-अनिलो वातो वृद्धः प्रकुपितः कार्यदीन् ।
। कार्यं कृशत्वम्, क्षीणरक्तदितः । कार्यं
। र्णता । उष्णकामित्वमुष्णामिलापित्वम् । कम्पो
। आनाह उदरापूरः । शक्रदग्रहः पुरीषबन्धः ।
। नां अशो विघातः । प्रलपनं बल्लवद्धमाषणम् ।
। भ्रमोऽनवस्थानं कायस्य । दीनता वैभ्यं
॥ ५ ॥

-अथ वैभ्यशानम् । तत्र पञ्चधा वक्ष्यति-
। नं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा । संप्राप्तिश्चेति
। रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् ” इति । तत्रादौ रूपं
। रंगत्वात् । पूर्वरूपं तु रूपमेवाव्यक्तं वक्ष्यति हि-
। गमव्यक्तमल्पत्वाद्वाधीनां तथयथयम् । तदेव
। यातं रूपमित्यभिधीयते ॥ ” इति । वैभ्यं च
-वृद्धिश्चयभेदात् । तत्रादौ वृद्धिलक्षणम् । तत्र
। ह-कार्यं कृशत्वं, कार्यं कुष्णत्वम्, उष्ण-
। त्मुष्णामिलापः, कम्पो वेपथुः, आनाहः आन-
॥, शक्रदग्रहः पुरीषबन्धः, बलादीनां अंशो
। प्रलोपोऽसंबद्धप्रलयः, भ्रमश्चाकल्यस्थेयः, दीनता
॥ ५ ॥

। मूत्रनेत्रत्वकक्षुत्तृद्धाहऽल्पनिद्रताः ।

[॥ ६ ॥

। त्रिमासि कल्पनीयमिति वातव्याधेर्निदानोपदेशः ।
। ग्रन्थे प्रकुपितो वातः सागराणामुत्थीजनम्, सरसामुद्र-
। भूमेराकम्पनम्, अम्बुदानामाधमनम्, ऋतुनाभ व्या-
।, जनपदभ्रंशम्, युगान्तकराणां मेघसूर्यानिलावाह
। करोति ।

(१) सू०-तत्प्रकोप एव पित्तव्याधिः । प्र-
। पित्तप्रकोप एव व्याधिः ।, यद्यपि
। एषेण वायुरेव व्याधिं करोति यथा चोक्तं सुश्रुते-
। विकृतवात एव रोगसमूहजनकः “पित्तं पंगुकफः पंगुः
। मलधातवः । वायुना यत्र नीयन्ते तत्र वर्धते मेघवत्”
। लकारणैः कुपितं पित्तं वातानुबलप्राप्तोऽपि वातभि-
। कान् पित्तव्याधीन् जनयति । यथा “विस्फोटाम्लकधू-
। लपनं स्वेदबुतिर्मुच्छ्रितं, दौर्गत्यं दर्शनं मदो विस-
। कोऽरतिस्तुडग्रमः । ऊष्माऽतृप्तिस्तमःप्रवेशदहनं
। तिका रसाः, वर्णः पतितहरिद्रता ध्वजितता कर्माणि

स०-पित्तस्य विडादिमिस्त्वंगैः संबन्धः । ततः
। क्षुदादिभिर्द्वस्ततस्तत्प्रत्ययः । पित्तं पित्तविण्मूत्रादीन्
। करोति ॥ ६ ॥

प०-पित्तं वृद्धं पीतं शक्रदादिकं करोति । पीताः
। पीतवर्णाः शक्रन्मूत्रचक्षुस्त्वचः । बुभुक्षापिपासादाह-
। मन्दनिद्रताश्च कुरुते ॥ ६ ॥

हे०-पित्तस्याह—पीतविण्मूत्रेति । विण्मूत्रनेत्र-
। त्वचां पीतत्वं, क्षुत्तृषाविह तीक्ष्णं श्रेयः, समयोः साम्य-
। लक्षणत्वात् । दाहः संतापः, अल्पनिद्रता निद्राल्प-
। त्वम् ॥ ६ ॥

श्लेष्माऽग्निसदनप्रसेकालस्यगौरवम् ।
। शैत्यशैत्यश्लेष्मांगत्वं श्वासकासातिनिद्रताः ॥ ७ ॥

स०-श्लेष्मा वृद्धोऽग्निसादादीन् करोति । शैत्यं
। गात्रशुक्रता । शैत्यमंगानां शिशिरत्वम् ॥ ७ ॥

प०-श्लेष्मा वृद्धोऽग्निसादादीन् करोति । अग्नेः
। सादोऽग्निनाशः प्रसेकः श्लेष्मानिरसनम् । गौरवं
। गुस्तोऽङ्गस्य । शैत्यं शुक्लवर्णता । शैत्यमङ्गानां
। शीतता । श्रथाङ्गत्वं शैथिल्यं देहस्य ॥ ७ ॥

हे०-श्लेष्मण आह—अग्निसदनमग्निमांशं, प्रसेको
। लाखावाहः, आलस्यमनुत्साहः, गौरवं दुर्बलगतत्वं,
। शैत्यं शुक्लत्वं, शैत्यं शीतस्पर्शत्वं, श्रथांगत्वमवयव-
। शैथिल्यं, श्वासकासी रोगी, अतिनिद्रता निद्राधिक्यम् ॥ ७ ॥

रसोऽपि श्लेष्मवद्रक्तं विसर्पपीहविद्रधीन् ।

कुष्ठवातास्रपित्तास्रगुल्मोपकुशकामलाः ।

पित्तस्य वै ॥” अत्र प्रकृतिस्य कटुरसं, विदग्धमम्लरसं निरामं
। तिकरसं जानीयात् । तथाच ऊष्मा पित्तादौ नास्ति ।
। एवं पित्तं वृद्धं मत्वा रेचयेत् इत्यादिवाक्यैः तर्थात् सतत्र
। एव पित्तव्याधिरिति पित्तव्याधिनिदानम् ।

(१) सू०-एव एव रुजाकरः । प्र. टी.-
। स कफप्रकोप एव रुजाकरः । तस्य कफस्य
। प्रकुपिताऽवस्था एव व्याधिरिति । तत्प्रकुपितस्य
। कर्माणि । “तृप्तिस्तुन्द्रा मुहता स्तैमिलं कठिनता मलाऽधि-
। क्यम् । स्नेहाऽपक्वपुलेपाः शैलं कण्डूप्रसेकव । चिरकूर्तत्वं
। शोयो निद्राधिक्यं रसो पटुस्वाद । वर्णचेताऽजसता कर्माणि
। कफस्य जानीयात्” ।

एवं प्रकुपितस्य श्लेष्मणः देशकालस्थानविशेषैः रोग-
। विशेषं बलाऽबलं च प्रकल्पयेत् ।

०२गंमांसिनाशसंसाहृक्त्वधेनमृशताः ॥ ८ ॥

स०--रसः श्लेष्मवत् । रसोऽपि वृद्धोऽसितादादीन् करोति । रक्तं वृद्धं विसर्पयतीन् रोगान् करोति । वाताश्लं वातशोणितं, पित्ताश्लं रक्तपित्तम् । उपकुशो नाम दन्तजोचरत्वेन वषयमाणलक्षणम् ॥ ८ ॥

प०--रसो वृद्धः श्लेष्मवत् श्लेष्मणः तुल्यमसितादाशानिनिद्रतान्तम् । रक्तं वृद्धं विसर्पयतीन् रोगान् करोति । वाताश्लं वातशोणितं, पित्ताश्लं रक्तपित्तम् । उपकुशो नाम यो दन्तमांसेषु रक्तपित्तमांसं भवेत् कामलाश्च । व्यङ्गं श्याममण्डलं संमोहो वैचि-
त्यम् । रक्तानि त्वङ्मनेनमृशाणि करोति ॥ ८ ॥

हे०--रसस्याह--रसोऽपि श्लेष्मवदिति । श्लेष्मवद-
मिमासादीन् करोति । अपिशब्दोऽन्यानप्यतिदेशान्
मुच्यते तेन रक्तं पित्तवत्, मांसं श्लेष्मवत् । रक्तस्याह-
योग्यमांसं ध्वंशिता रोगाः । तत्रोपकुशो दन्तमांसजरो-
गः । व्यङ्गं ध्रुवोपश्लेषः, संमोहो मूर्छा, त्वङ्मनेनमृशाणां रक्त-
त्वम् ॥ ८ ॥

मांसं गंडावर्तुदग्रंथिगंडोरुदरवृद्धताः ।
कंठादिष्वपिमांसं च ॥ ९ ॥

स०--मांसं वृद्धं गंडादीन् रोगान् करोति । गंड-
शब्देन गंडमाला गलगंडश्च गृहीती । आद्यंतलो-
पान् । इतरश्च गंडो गंडमांसम् । गंडौ चावुदं च
ग्रंथिश्च गंडावर्तुदग्रंथयः । गंडौ च ऊरु चोदरं च तेषां
वृद्धता । ततो वृद्धः । ताः करोति । वृद्धता वृद्धत्वम् ।
कंठादिष्वधिकं मांसं च करोति । आदिशब्देन तावु-
जिह्वादिपरिग्रहः ॥ ९ ॥

प०--मांसं वृद्धं गण्डादीन् करोति । गण्डावर्तुदोदर-
वृद्धताः स्थूलत्वमुपचय इति यावत् । कण्ठादिषु
गलतावुजिह्वादिष्वपिमांसं मांसस्योपरि मांसम् ॥ ९ ॥

हे०--मांसस्याह--गण्डादयो रोगाः । गंडो गल-
गंडादिः, गंडयोर्गुर्वोरुदरं च । वृद्धता स्थूल्यं, कंठा-
दिगंडावुजिह्वादिष्वपिमांसं मांसस्योपरि मांसम् ॥ ९ ॥

तद्वन्मेदस्तथा श्रमम् ।
अल्पेऽपि चेष्टिते श्वासं स्फिक्स्तनोदरलंबनम् ।

स०--मेदोऽपि वृद्धगंडादीन् करोति । तथाऽल्पेऽपि

चेष्टिते श्वासं करोति श्वासं च । तथा स्फिजोः स्तनयो-
रुदरस्य च लंबनं करोति ॥ १० ॥

प०--मेदो वृद्धं तद्वन्मांसवृद्धिवत् गण्डादीन् करोति
तथा श्रमम् । अल्पेऽपि चेष्टिते आयासं श्वासं
स्फिक्स्तनोदराणां च लम्बनं स्थूलत्वाल्लम्बमान-
त्वम् ॥ १० ॥

हे०--मेदस आह--तद्वन्मांसवत् । तथा अल्पेऽपि
चेष्टिते श्वासशाली, स्फिगादीनां लंबनं, स्फिजौ कदि-
प्रोथौ ॥ १० ॥

अस्थ्यध्यस्थ्यविदंतांश्च ॥ ११ ॥

स०--अस्थि वृद्धमध्यस्थ्यविदंतांश्च करोति ॥ ११ ॥

प०--अस्थिवृद्धमध्यस्थि । अस्थं उपरि अधि-
दन्तानामुपरि दन्तान् करोति ॥ ११ ॥

हे०--अस्थ आह--अध्यस्थि अधिकमस्थि, अधिदंता
अधिका दंताः ॥ ११ ॥

मज्जा नेत्रांगगौरवम् ।
पर्वसु स्थूलमूलानि कुर्मात्कुच्छ्राण्यरूपि च १२ ।

स०--मज्जा वृद्धो नेत्रांगरोगानां च गौरवं कुर्यात् ।
कुरुत इति प्रकृते कुर्यादित्युक्तं स्पष्टार्थम् । पर्वस्व-
गुल्यादिसंधिषु स्थूलानि मूलानि येषां तानि अरूपि
पिटिकाविशेषान् कुर्यात् । कीदृशानि । स्थूलमूलानि
कुच्छ्राणि कुच्छ्राण्यरूपि ॥ १२ ॥

प०--मज्जावृद्धो नेत्राङ्गगौरवं-लोचनशरीरगौरवं
कुर्यात् । पर्वसु पर्वस्थानेषु स्थूलमूलानि कुर्यात् ।
कुच्छ्राण्यरूपि च । स्थूलं वृद्धादिवन्तान्मूलं येषां
तान्यरूपि गण्डादीन् ॥ १२ ॥

हे०--मज्जा आह--अंगगौरवेणैवाको नेत्रगौरवं नेत्र-
ग्रहणमातिशयार्थम् । पर्वसु संधिषु स्थूलमूलानि-
मूलप्रदेशे स्थूलानि, कुच्छ्राणि कृच्छ्राध्यानि, अरूपि
प्रणान् ॥ १२ ॥

अतिस्त्रीकामतां वृद्धं शुक्रं शुक्राश्मरीमपि १३ ॥

स०--शुक्रं वृद्धमतिस्त्रीकामतां कुर्यात् । शुक्रा-
श्मरी च । अपिशब्दाद्वल्लेहाद्यपि ॥ १३ ॥

प०--शुक्रं वृद्धमत्यर्थं प्रमदाभिखावं कुर्यात् ।
शुक्रजनितामश्मरीं कुर्यात् ॥ १३ ॥

हे०—शक्रस्याह—अतिक्रीकामता—पुनः पुनः स्त्रीषु सं-
गेच्छा, छुत्तासमीरोगः ॥ १३ ॥

कुक्षावाध्मानमाटोपं गौरवं वेदनां शकृत् ॥ १४ ॥

स०—शक्रपुरीषं वृद्धं कुक्षावाध्मानादीन् कुर्यात् ।
कुर्यादिति संभावनायां लिङ् । आध्मानमानाहः ।
आटोपोंऽत्रकूजनम् ॥ १४ ॥

प०—शक्रपुरीषं वृद्धं कुक्षाबुदरे आध्मानमुदरा-
पूरमाटोपमन्त्रकूजनं गौरवं, गुरुत्वं, वेदनां रुजं च
कुर्यात् ॥ १४ ॥

हे०—शक्रत आह—कुक्षाबुदरे आध्मानादीनि । आध्मानं
वतेनोदरपूरणम्, आटोपो गुडगुडाशब्दः, गौरवं दुर्बलत्वं,
वेदना शूलं, शक्रपुरीषम् ॥ १४ ॥

मूत्रं तु वस्तिनिस्तोदं कृतेऽप्यकृतसंज्ञताम् १५ ॥

स०—मूत्रं वृद्धं वस्तिनिस्तोदं वस्तिव्यथा कुर्यात् ।
तथा कृतेऽपि मूत्रेऽकृतसंज्ञतामकृताभासत्वमेव कुर्यात् ॥

प०—मूत्रं वृद्धं वस्तिनिस्तोदं वस्तेर्मूत्राधारस्य
निस्तोदं व्यथा तथा कृते प्रवाहिते मूत्रेऽकृतसंज्ञता-
भासित्यक्तचेतस्त्वं कुर्यात् । पुनः पुनरागमनात् कृत-
मिव मन्यते ॥ १५ ॥

हे०—मूत्रस्याह—वस्तिनिस्तोदो वस्तिदेशे व्यथा, कृत-
मपि मूत्रोत्सर्गमकृतमिव मन्यते ॥ १५ ॥

स्वेदोऽतिस्वेददौर्गन्ध्यकंठः ॥ १६ ॥

स०—स्वेदो वृद्धोऽतिस्वेदादीन् कुर्यात् ॥ १६ ॥

प०—स्वेदो वृद्धोऽतिस्वेदादीन् कुरुते । दौर्गन्ध्यं
दुष्टगन्धताम् । कायस्य कण्ठः कण्ठ्यतम् ॥ १६ ॥

हे०—स्वेदस्याह—अतिस्वेदः स्वेदाधिक्यं, दौर्गन्ध्यं दुर्ग-
न्धता, कंठः कण्ठः ॥ १६ ॥

एवं च लक्षयेत् ।

दूषिकादीनपि मलान् बाहुल्यगुरुतादिभिः १७ ॥

स०—अनेन प्रकारेण दूषिकादीनपि मलान् लक्ष-
येदनुमन्यात् । दूषिकाऽक्षिमलः । आदिशब्दाद् प्रा-
णकर्णनासामलादीनां ग्रहणम् । कथं लक्षयेदित्याह ।
बाहुल्येत्यादि । मलबाहुल्येन तत्स्थानगौरवेण च ।
आदिग्रहणात्कण्ठकेदादयो गृह्येते ॥ १७ ॥

प०—दूषिकाऽक्षिमलम् । आदिग्रहणान् क-
दिमला गृह्यन्ते । तान् दूषिकादीन् मलान् वृद्ध
बाहुल्यदिभिलक्षयेत् जानीयात् । बाहुल्येन भू-
स्त्वेन गुरुतया मलायतनानाम् । तथा आदिग्र-
णान् कण्ठकलेदादयो गृह्यन्ते ॥ १७ ॥

हे०—दूषिकादीनाह—दूषिका नेत्रमलः, आदिशब्द-
स्कर्णमलादयः । एवमिति । यथा—स्वाधिक्यस्याह
गौरवादिभिः पुरीषादयो वृद्धा लक्ष्यन्ते । आदिशब्दात्
शयव्यथादयः ॥ १७ ॥

वृद्धानां वातादीनां लिङ्गान्यभिधाय क्षीणानां वा
दीनां लिङ्गान्याह—

लिङ्गं क्षीणेऽनिलेऽगस्य सादोऽल्पं भापितेहि
संज्ञामोहस्तथा श्लेष्मवृद्धयुक्तामयसंभवः १८

स०—अनिले क्षीणे स्वप्नमाणापचिते । वायं
सर्वक्षये देह एव न स्यात् । कस्य तु लिङ्गं स्या-
त् किं पुनस्तत्क्षीणमित्याह । अंगस्येत्यादि । अंगस्य स-
क्रियास्वसामर्थ्यम् । ईहितं चेष्टितं कायिकं क-
भापितं चेहितं च । अत्यवचनताऽल्पचेष्टितत्वं
स्यात् । तथा संज्ञामोहः संविदोऽभावः । तथा श्लेष्म-
य उक्ता अग्निसादप्रसेकादप्यस्तेषामा यानां सं-
भवति ॥ १८ ॥

प०—क्षीणानां लक्षणमाह—क्षीणे वायौ ।
चिह्नमिदं लक्षयेत् । अङ्गस्यावसादो देहस्यानुत्स-
रूपं भापितं स्वल्पवचनता, ईहितमपि चे-
कायिकं कर्म तदप्यल्पम् संज्ञामोहः संविदभा-
तथा श्लेष्मवृद्धयुक्तामयसंभवः—अग्निसदनादीन्
मर्यानां व्याधीनामुद्भवः ॥ १८ ॥

हे०—अथ क्षयलक्षणम् । तत्र वायोराह—
रागदः श्रान्तत्वमिव । भापितेहितमर्त्यं भापितं वायिकं
ईहितं कायिकं, संज्ञा बुद्धिरास्या मोहो विवेचनाय-
श्लेष्मवृद्धयुक्तामयाः अग्निसदनादयः ॥ १८ ॥

पिते मंदोऽनलः शीतं प्रभाहानिः ॥ १९

स०—पिते क्षीणे लिङ्गमेतत् । अग्निमंदः शीतः ।
हानिश्च स्यात् ॥ १९ ॥

प०—पिते क्षीणे मन्दोऽनलोऽग्निरपदुः ।
शीतलत्वं कायस्य । प्रभायाः कान्तैर्हानिः ॥

हे०—रौक्षसमाह—मांसोऽनयोऽभिर्मांसं, शीतं हिमस्पदं निव
वृक्षम्, अमहाग्निः कानिनाशः ॥ १९ ॥

कफे भ्रमः ।

श्लेष्माशयानां शून्यत्वं हृद्रवश्लथसंघिताः २० ॥

स०—कफे क्षीणे भ्रमो भवति । तथा श्लेष्माश-
यानां शून्यत्वम् । श्लेष्माशया उरःशिरः-
संस्थायाः ॥ २० ॥

प०—कफे क्षीणे लिङ्गं भ्रमो वेदमनसोरवस्था-
याम् । श्लेष्माशयानां कफस्थानानां नासिकादीनां
उन्मथने रिक्तता । हृद्रवोऽनुकंपयेव पीडा हृद-
स्य, कथमेधिता संधिदीपित्वम् ॥ २० ॥

हे०—रौक्षसमाह—भ्रमश्चाकारवस्येव । श्लेष्माशयानामुर-
ग्वर्माणां शून्यत्वं रिक्तत्वं, हृद्रवोऽनुकंपयेव पीडा हृद-
स्य, कथमेधिता संधिदीपित्वम् ॥ २० ॥

व शैथन्यं भ्रमः शोषो ग्लानिः शब्दासहिष्णुता ।

म०—रसे क्षीणे रौक्ष्यादयः स्युः ॥ २१ ॥

प०—रसे क्षीणे सति लिङ्गं रौक्ष्यं रूक्षता ।
तस्य भ्रमः भेदः । शोषो मुखशोषः । ग्लानि-
पचयः । शब्दासहिष्णुता वचनासहत्वम् ॥ २१ ॥

हे०—रसस्याह—रौक्ष्यं रूक्षभावः, भ्रमः श्रान्तत्वं,
शि मुखशोषो, ग्लानिः क्षमः, शब्दासहिष्णुता शब्द-
क्षणक्षयः ॥ २१ ॥

तेऽस्मदीशशिरप्रीतिशिराशैथिल्यरूक्षताः २२

म०—रसे क्षीणेऽग्लान्याभिलाषादयः स्युः ॥ २२ ॥

प०—रसे क्षीणे लिङ्गमन्वलीतोयोः प्रतिराशि-
पः । शिराणां शैथिल्यं रूक्षता त्वचि ॥ २२ ॥

हे०—रसस्याह—अन्वलीतोयोः भिलाषः, शिराणां शैथिल्यं,
रूक्षा शरीरस्य ॥ २२ ॥

मिऽक्षग्लानिर्गंडस्फिक्कशुष्कतासंधिवेदनाः ।

स०—रसे क्षीणेऽग्लानिः । गंडगोः स्फिक्कोश्च
प्राणम् । संघीनां वेदनाः स्युः । स्फुटन्तीव संघय
पर्वः ॥ २३ ॥

प०—गण्डाक्षिशुष्कतासंधिवेदनाः स्फुटन्तीव
पर्वः ॥ २३ ॥

हे०—मांसस्याह—अक्षग्लानिरिन्द्रियदीर्घत्वं, गंडगोः
स्फिक्कोश्च शुष्कता, संघीनां व्यथा ॥ २३ ॥

मेदसि स्वपनं कटथाः स्त्रीहो वृद्धिः कृशांगता ।

स०—मेदसि क्षीणे कटथाः स्वापः प्लीहवृद्धिः
कृशांगत्वं च ॥ २४ ॥

प०—मेदसि क्षीणे लिङ्गं कटथाः श्रोण्याः स्वपनं
स्वापो, विचेतनत्वम् । प्लीहो वृद्धिरुपचयः ॥ २४ ॥

हे०—मेदस आह—कटथाः स्वपनं स्वशोषत्वं, प्लीहो
वृद्धिरितरेषामंगानां कार्द्वयम् ॥ २४ ॥

अस्थन्यस्थितोदः शदनं दंतकेशनखादिषु २५ ॥

स०—अस्थि क्षीणेऽस्थ्नां तोदो भवति । शदनं
शातः । पात इत्यर्थः । केषाम् । दंतादीनाम् ॥ २५ ॥

प०—अस्थि क्षीणे लक्षणमस्थनामेव तोदो
व्यथा । सदनं पतनं दन्तानाम् ॥ २५ ॥

हे०—अस्थि आह—अस्थितोदोऽस्थ्नां व्यथा, दंतादीनां
शदनं शातः, आदिशब्दाप्रोमादयः ॥ २५ ॥

अस्थ्नां मज्जनि सौषिष्यं भ्रमस्तिमिरदर्शनम् २६

स०—मज्जनि क्षीणेऽस्थ्नां सौषिष्यं भ्रमादिश्च ॥ २६ ॥

प०—मज्जनि क्षीणेऽस्थ्नां सौषिष्यं शून्यता । भ्रमः ।
तिमिरदर्शनं तमसोऽवलोकनम् ॥ २६ ॥

हे०—मज्ज आह—अस्थ्नां सौषिष्यं संप्रत्वं, भ्रमश्च ।
क्राधिरूढस्येव, तिमिरदर्शनं सर्वस्यैव वस्तुनस्तमोरूपत्वेन
भासः ॥ २६ ॥

शुके चिरात् प्रसिच्येत शुक्रं शोणितमेव वा ।

तोदोऽस्त्यर्थं वृषणयोर्मेढूं धूमायतीव च ॥ २७ ॥

स०—शुके क्षीणे शुक्रं चिरात् प्रसिच्येत रक्तं वा ।
प्रसिच्येतेति कर्मकर्तार । वृषणयोर्तिशयेन तोदो व्यथा
स्यात् । मेढूं शिशं धूमायतीव च । लोहितदेराकृति-
गणत्वात् किप् । अकृत्सर्वेत्यादिना दीर्घः ॥ २७ ॥

प०—शुक्रं रेतश्चिराद्बहुकालेन सिच्येत । शोणितं
रक्तमेव वा प्रसिच्येत । अत्यर्थमतिशयेन तोदो
व्यथा फलकोशयोर्मेढूं लिङ्गं धूमायति धूममिव
मुञ्चति ॥ २७ ॥

हे०—शुक्रस्याह—शुक्रं संभोगे चिरान्मुच्येत । शोणितमेव
वा प्रसिच्येत क्वचेत् । वृषणयोस्त्यर्थं व्यथा, मेढूं

धृमयति । लोहितादिक्यपन्तात्परस्मैपदम् ॥ २७ ॥

पुरीषे वायुरंत्राणि सशब्दो वेष्टयन्निव ।

कुक्षौ भ्रमति यात्यूर्ध्वं हृत्पार्श्वे पीडयन् भृशम् ॥

स०—पुरीषे क्षीणे वायुः कुक्षौ भ्रमति । अंत्राणि वेष्टयन्निव शब्दं जनयन्त्यायूर्ध्वम् । किं कुर्वन् । हृत्पार्श्वे भृशं पीडयन् ॥ २८ ॥

प०—पुरीषे क्षीणे लिङ्गं वायुः सशब्दो वेष्टयन्निवान्त्राणि कुक्षौ भ्रमति । तथा हृत्पार्श्वे पीडयन् ताडयन् भृशमत्यर्थम् ॥ २८ ॥

हे०—पुरीषस्याह—अंत्राणि वेष्टयन्निव सशब्दो वायुः कुक्षि भ्रमति, कदाचित् हृदयपार्श्वे पीडयन्त्यर्थं याति ॥ २८ ॥

मूत्रेऽल्पं मूत्रयेत्कृच्छ्राद्विवर्णं सास्त्रमेव वा २९ ॥

स०—मूत्रे क्षीणेऽल्पं मूत्रयेत्कृच्छ्राद्विवर्णं रक्तसहि-
तमेव वा ॥ २९ ॥

प०—मूत्रे क्षीणे लिङ्गं मूत्रमल्पं विवर्णं विकृ-
तवर्णं, सास्त्रं सरक्तं, कृच्छ्रात् दुःखेन मूत्रयेत्
लज्जेन् ॥ २९ ॥

हे०—मूत्रस्याह—अल्पं मूत्रं कृच्छ्रान्मूत्रयेत् तच्च विवर्णं रक्तमिश्रवर्णं रक्तमिश्रमेव वा, एवकारेण रक्तवर्णोभासत्वं व्यावर्तते । अतएव विवर्णशब्देन तल्लभ्यते ॥ २९ ॥

स्वेदे रोमच्युतिः स्तब्धरोमता स्फुटनं त्वचः ३०

स०—स्वेदे क्षीणे रोम्णां च्युतिः शब्दो रोम्णां च स्तब्धत्वम् । त्वचश्चर्मणः स्फुटनं दरणम् ॥ ३० ॥

प०—स्वेदे क्षीणे लिङ्गं रोम्णां च्युतिः, रोमकृपाणां सत्त्वता, परिस्फुटनं त्वचः दरणम् ॥ ३० ॥

हे०—स्वेदस्याह—केषांचिद्गोम्णां च्युतिः, केषां चित्त-
व्यता, त्वचः स्फुटनं विदारणम् ॥ ३० ॥

इदानीं प्राणादिसलानामपि सामान्येन क्षयलि-
पमाह—

मलानामतिसूक्ष्माणां दुर्लक्ष्यं लक्षयेत् क्षयम् ।

स्वमलायनसंशोषतोदशून्यत्वलाघवेः ॥ ३१ ॥

स०—दक्षमाणां शुष्काल्पानां दूषिकादीनां दुःखेन बोद्धुं शक्यं दुर्लक्ष्यं क्षयं लक्षयेज्जानीयात् । कैः ।

१ स धूम इव भवति ।

मलानां स्थानानि मलायनानि स्थानि च तानि मलायनानि च स्वमलायनानि तेषां संशोषतोदशून्यत्वलाघवानि स्वमलायनसंशोषतोदशून्यत्वलाघवानि तैः ॥ ३१ ॥

प०—मलादीनां दूषिकादीनां क्षयं दुर्लक्ष्यं स्वम-
लायतनसंशोषादिभिर्लक्षयेन् जानीयात् । स्थानि च तानि मलायतनानि चक्षुरादिमृशानि तेषां संशोषादिभिर्दुर्लक्ष्यं लक्षयेन् । मलायनसंशोषादिवै ।
जनेन दुःखेनावबोधो दुर्लक्षः ॥ ३१ ॥

हे०—दूषिकादीनामाह—प्रतिशून्यानामत्यल्पानां क्षय-
सूक्ष्मत्वादेव दुर्लक्ष्यं, मलायनं मलतारो मलादिमृश-
संशोषादयः ॥ ३१ ॥

एवं व्यासेन दोषधातुमलानां वृद्धिश्च विविधा
समासतोऽभिधातुमिरमाह—

दोषादीनां यथास्वं च विद्याद्विधिव्या भिषक् ।
क्षयेण विपरीतानां गुणानां वर्धनेन च ॥

वृद्धिं मलानां संशोषाच्च क्षयं व्याडिमिधिवर्तनैः ३२

स०—दोषधातुमलानां वृद्धिश्च दोषादीनां यथास्वं

कथम् । यथास्वं दोषादीनां गुणानां विपरीता ये गुणास्तेषां गुणानां क्षयेण वर्धनेन च देशमनेन दोषा-
दीनां वृद्धिं क्षयं च विद्यात् । यथा वायोऽगुणा सत्त्व-
लघुशीतादयस्तेषां विपरीताः क्षिप्तगुणस्यादयस्तेषां

क्षिप्वादीनां देहे यदा वृद्धिरस्यते तदा वायोः क्षयो ज्ञेयः । यदा तु तेषां क्षिप्वादीनां देहे क्षयो दृश्यते तदा वायोर्वृद्धिं विद्यात् । एवं स्वबुद्ध्या

विकल्प्य मलानां धातूनां च वायव्य । मलानामि-
त्यादि न केवलं मलानां पूर्वोक्तेन प्रकारेण वृद्धिर्वा

ज्ञेयौ यावदमुनाऽपि वक्ष्यमाणेन लक्षणैः तेषां वृद्धि-
क्षयो ज्ञेयौ । एवं स्वबुद्ध्या विकल्प्य मलानां संशो-

षाद्विनिःसरणलक्षणाच्च वृद्धिं विद्यात् । तेषामेव मला-
नामतिसिगादिति प्रवर्तनाच्च विद्यात् ॥ ३२ ॥

प०—एवं विस्तरतो दोषधातुमलानां वृद्धिक्षयो
व्याख्याय समासत आह—दोषादीनां दोषधातुमला-
नां वृद्धिक्षयो विद्यान् जानीयात् । कथं विप-

रीतानां गुणानां यथास्वं क्षयेण वृद्धिं जानीयात् ।

तथा विपरीतानां गुणानां यथास्वं वर्धनेन क्षयं जानीयात् । दोषादिगुणेश्च ये विपरीतगुणा यथा वातस्य स्निग्धाद्यो विपरीताः, पित्तस्य शीतादयः, श्लेष्मणो रूक्षादयः । तेषां विपरीतानां गुणानां क्षयेणोपचये वृद्धिं लक्षयेत् । तेषामेव विपरीतानां गुणानां वर्धनेनाधिक्येन क्षयमपचयं लक्षयेत् । मलानां मूत्रपुरीषादीनां सङ्गादप्रवर्तनाद्वृद्धिं लक्षयेत् । अतिविसर्गादतिप्रवर्तनात् क्षयं जानीयात् । न केवलं पूर्वोक्तलक्षणेन, यावदमुनाप्युभावपि मलानां वृद्धिक्षयौ पीडाकरी । तत्रापि य एषां क्षयः स वृद्धितोऽप्यतिशयेन पीडाकरतरः ॥ ३२ ॥

ह०—निदानमाह—विपरीतानां गुणानां क्षयेण निदानेन, दोषादीनां वृद्धिं वर्धनेन, क्षयं जानीयात् । तौ च रूक्षादीनां गुणानां बहुत्वाम्ब्यां क्रमाद्भवतः । तत्र क्षयेणोपचयं विकारं वायोवृद्धिरिति व्यवस्येत् । वर्धनेनोत्पन्नः त्रय इति एव पित्तादिष्वपि । तथा मलानामतिसिंघातिनादोषादीनां वृद्धिं विद्यात् । अतिविसर्गात् क्षयम् । त्रातिसिंघो यथाकालमशोधनादेरविधारणाद्विषमकाहार-विहारशीलनाच्च । अतिविसर्गात्तिस्रोधनाद्विगोदीरणा-खंसनाहारविहारशीलनाच्च क्षयवृद्धयोः पीडाकरत्वे ताराम्यमाह—दोषादीनां वृद्धिर्देहस्य पीडनी ॥ ३२ ॥

मलोचितत्वाद्देहस्य क्षयो वृद्धेस्तु पीडनः ॥ ३३ ॥

स०—द्रावपि मलानां वृद्धिक्षयौ पीडाकरी देहस्य तत्रापि य एषां क्षयः स वृद्धितोऽप्यतिशयेन पीडाकरः । अनौचित्यात् । देहिनां हि प्रायो मलक्षयोऽनुचितोऽनम्यस्तौ वृद्धिस्तुचितौवेति न तथा पीडां हरोति ॥ ३३ ॥

प०—देहस्य शरीरस्य मलोचितत्वान्मलसात्म्य-मावान्मलानां वृद्धेरधिक्यात् क्षयो न्यूनतापचयः पीडाकरतरः । दोषादीनामाधाराधेयभावात् ॥ ३३ ॥

हे०—क्षयस्तु ततोऽपि देहपीडनः कुतः मलोचितत्वात् । देहो हि मलबलसात्म्यः सात्म्यं च बह्वपि नाति-याधते । वक्ष्यति—“सात्म्यं ह्याशुबलं धत्ते नातिदोषं च बहुपि ” इति । मलशब्देन दोषधातुमलानां ग्रहणम् । वक्ष्यति हि—विट्श्लेष्मपित्तादिमलशायानां विशेषसंहारकरः स यस्मादिति ॥ ३३ ॥

अथ दोषादीनामाश्रयाश्रयिमानां वर्धयति—

तत्रास्थनि स्थिता वायुः पित्तं तु स्वेदरक्तयोः श्लेष्मा शेषेषु तेनैवामाश्रयाश्रयिणां मिथः ॥ यदेकस्य तदन्यस्य वर्धनक्षपणौपधम । अस्थिमारुतयोर्नैव प्रायो वृद्धिर्हि तर्पणात् ॥ श्लेष्मणाऽनुगता तस्मात् संक्षयस्तद्विपर्ययात् । वायुनाऽनुगतोऽस्माच्च वृद्धिक्षयसमुद्भवान् । विकारान् साधयेच्छीघ्रं क्रमाद्व्यनवृंहणेः ३४ ॥

स०—तत्र तेषु वातादिषु मध्येऽग्नि वायुः स्थित आश्रितः । पित्तं तु स्वेदरक्तयोः स्थितम् । श्लेष्मा शेषेषु रसा-मांसमेदोमज्जशुक्रगुणेषु पित्तम् स्थितः । यतश्चैवमाश्रयाश्रयिभवावो दोषधातूनां तेन हेतुनाऽऽश्रयाश्रयिणां मिथः परस्परं यदेकस्याऽश्रयस्य वर्धने तत्तदाश्रयिणोऽपि वर्धनेन यदाश्रयस्य क्षपणं तदाश्रयिणोऽपि क्षपणम् । नन्वेवमेवाऽऽप्तो वाताश्रयस्य यद्वर्धने तदाश्रयिणोऽपि वर्धनेन यदस्य क्षपणं तदपि वातस्य क्षपणं प्राप्तोर्न-त्यत आह । अस्थिमारुतयोर्नैव तर्पणक्षपणौपधम । संभवतीत्यभ्याहार्यम् । हि यस्मात् प्रायो वाह्येन या वृद्धिर्वर्धनेन दोषधातूनां सा तर्पणात् वृंहणाद्भवति प्रायो-प्रहणं वायुपरिहारार्थम् । सा च श्लेष्मणाऽनुगता-ऽनुबद्धा यत एव या वृद्धिः संतर्पणात्तस्माद्वैतोयं एषां दोषादीनां क्षयः स प्रायो शूथिष्ठमपतर्पणात्तत्त्वन्नरूपाद्भवति । स च संक्षयो वायुनाऽनुगताः । एवं यदस्थो वर्धनमौषधं तन् सिग्गमधुरादि वृंहणरूपं वातस्य क्षपणम् । यच्च वातस्य वर्धनमौषधं तद्वृद्धित्वात्तर्पणं लेघनरूपमग्निः क्षपणम् । तदर्थ-मेतदुक्तम् । यत एव वृद्धेः संतर्पणरूपस्य क्षयस्याऽपतर्प-णरूपत्वमतो वृद्धिक्षयसंभवान् विकारान् दोषधातूनां संवेदिनः क्रमाद्व्यनवृंहणैः साधयेदुपक्रमेत् । कथम् । शीघ्रम् । चित्रोस्थिता हि ते वृद्धिक्लिप्त्याः स्मृत्यः । वृद्धयुथान् विकारान् लब्धैः क्षयोयान् वृंहणैरिति क्रमार्थः ॥ ३४ ॥

प०—के दोषाः कस्मिन्नाधारे आश्रिता इत्याह—
तत्र तेषु वातादिषु मध्येऽस्थनि वायुः स्थितः
आश्रितः स्वेदरक्तयोः पित्तं स्थितम् । श्लेष्मा श्लेषेण
रसमेदोमज्जशुक्रपुरीषमूत्रादिषु स्थिता आश्रिताः ।
यैनेव रूपेण ते आश्रयाश्रयिभावेन दोषधातूनां
तेन तेन हेतुनैवासाश्रयाश्रयिणां मिथः परस्परं
यदेकस्य वर्धनं तदन्यस्यापि वर्धनं, यदेकस्य
क्षयणं तदन्यस्यापि क्षयणमौषधम् । यदाश्रयस्य
वर्धनं तदाश्रयिणोऽपि वर्धनम् । यदाश्रयस्य क्षयणं
तदाश्रयिणोऽपि क्षयणम् । एवं चेदस्थनो वाताश्रय-
स्य वर्धनमौषधं तदाश्रयिणोऽपि वातस्य वर्द्धनं
यदस्थनः क्षयणं तदपि वातस्य क्षयणं प्राप्नोति ।
तत्रेदमाह हिशब्दो यस्माद्धे । यस्मान् प्रायो या
वृद्धिर्वर्धनं दोषधातूनामेषां सा तर्पणाद् बृंहणाज्जा-
यते । सा च श्लेष्मानुगतः । प्रायोऽग्रहणमत्र व्य-
थित्वाचारदर्शनार्थम् । यत एव या वृद्धिः सा तर्पणान्
तस्माद्धेतोर्धः संक्षयः एषां दोषधातूनामाश्रयाश्र-
यिरूपाणां स प्रायोऽपतर्पणालङ्घनपरपर्यायनाम्नो
जायते । एवं यदश्रो वर्धनमौषधं तत् स्निग्धमधुरादि
बृंहणरूपं वातस्य क्षयणम् । यद्वातस्य वर्धनमौषधं
रूक्षतिकाद्यपतर्पणं लङ्घनरूपमस्थनः क्षयणं तद-
र्थमेतदुक्तमस्थिमाहतयोर्नैवेति बाहुल्यं चाङ्गीकृत्य
शास्त्रकार इदमाह—यत एवरूपता वृद्धेस्तर्पणरूप-
त्वमपतर्पणरूपत्वं च संक्षयस्यातो वृद्धिक्षयसमु-
द्भवान् विकारान् दोषधातूनां सम्बन्धिनः क्रमा-
लङ्घनबृंहणैः साधयेत् चिकित्सेन् । व्याधुस्थान्
विकारान् लङ्घनैरपतर्पणैः, क्षयोस्थान् बृंहणैः स-
न्तर्पणैः ॥ ३४ ॥

हे०—दूषणाणां वृद्धिहेतुत्वादिशानार्थं दोषदूषयोरश्र-
याश्रयिभावमाह—तत्र तेषु दोषादिषु मध्ये श्लेषेण रसमा-
रमेदोमज्जशुक्रपुरीषादिषु । आश्रयाश्रयिभावस्य फल-
माह—तेन आश्रयाश्रयिभावेन हेतुना एषां दोषादीनामाश्र-
याश्रयिणामाचारधेयभावेन हेतुना स्थितानां यदेकस्य
वर्द्धनं क्षयणौषधं तदेवान्यस्य कथं मिथः परस्परं यदाश्र-
यस्य तदाश्रयिणः यदाश्रयिणस्तदाश्रयस्येत्यर्थः । वर्द्धनं
वृद्धिहेतुः, क्षयणं क्षयहेतुः, औषधं वैषम्यनिवर्तकं साम्य-
हेतुरित्यर्थः । अपवादेमाह—अस्थिमास्तयोराश्रयाश्र-
यावेऽप्येवं न श्रेयम् । यदायोर्विवर्धनं रुक्षादि तदस्थनः
क्षयणं, यदस्थनो विवर्धनं क्षिग्धादि तद्वामोः क्षयणम् ।

औषधवृद्धौ लघनमौषधं, वायुवृद्धौ बृंहणम्, अस्थिधये
बृंहणमौषधं, वातक्षये लघनम् । अथोपशब्दं विवक्षु-
कित्सामाह—चिकित्सेव हि प्रयुज्यमाना उपशब्द उच्यते ।
वक्ष्यति हि “ हेतुव्याधिधिपर्यस्तविपर्यस्तार्थकाणिणम् ।
औषधभाविहाराणामुपयोगं सुखावहम् ॥ विद्यादुपशब्दं
व्याधेः स हि सात्त्व्यमिति स्मृतः ” इति । चिकित्सा च
द्विविधा—बृंहणलघनभेदात् । तत्र बृंहणलघने विभजति—
वृद्धिजान् विकारान् लघनेन साधयेत् । क्षयजान् बृंहणेन,
कुतोऽयं विभागः । हि यस्माद्धिस्तिर्यगाद्बृंहणाद्ववति ।
सा च श्लेष्मणानुगता यत्र यत्र वृद्धिस्तत्र तत्र श्लेष्मपित्तादि-
बृद्धावपि श्लेष्मानुगमोऽस्तीत्यर्थः । तस्मात्सर्वेषु वृद्धि-
विकारेषु लघनमौषधं हेतुधिपरीतत्वात्, श्लेष्मानुगमनेन
व्याधिधिपरीतत्वाच्च । तथा संक्षयस्तद्विपर्ययात्तर्पणविपर्य-
याल्लघनान्ववति । स च वायुनानुगतः यत्र यत्र क्षयस्तत्र
तत्र वायुः । कफादिक्षयेऽपि वायोरनुगमोऽस्तीत्यर्थः ।
तस्मात्सर्वेषु क्षयविकारेषु बृंहणमौषधं, हेतुधिपरीतत्वाद्वा-
तानुगमेन व्याधिधिपरीतत्वाच्च ॥ ३४ ॥

नन्वेवं वातवृद्धयुस्थान् विकारान् लघनैस्तत्क्षयो-
स्थान् बृंहणैरिति स्यादत इदमाह—

वायोरन्यत्र तज्जास्तु तैरेवोत्क्रममोजितैः ३५ ॥

स०—वायुं हित्वा वृद्धयुस्थान् विकारान् लघनैः
क्षयोस्थान् बृंहणैः साधयेत् । अथ तज्जान् वायुसंभ-
वान् विकारान् पुनस्तैरेव लघनबृंहणैरुत्क्रममोजितैरु-
पक्रमेत् यथा निर्दिष्टक्रमाद्विपरीतः क्रमः उत्क्रमः ।
यथा वातवृद्धयुस्थान् विकारान् बृंहणैस्तत्क्षयोस्थान्
लघनैरिति ॥ ३५ ॥

प०—एवं सति वायोरैरेवरूपतोपक्रमस्य प्राप्नोति ।
वातवृद्धयुस्थान् विकारान् लघनैः क्षयोस्थान्
बृंहणैरित्याशङ्क्याह—वायुं वर्जयित्वा तज्जान् पुन-
विकारान् तैरेव लङ्घनबृंहणैरुत्क्रममोजितैश्चिकि-
त्सेन् उत्क्रमस्य यथा निर्दिष्टक्रममुल्लङ्घ्य अन्यथाकृत्वा
वातवृद्धयुस्थान् आमयान् बृंहणैः सन्तर्पणैः भक्ष-
णोत्थांश्च लङ्घनैरपतर्पणैः ॥ ३५ ॥

हे०—एतन्न सर्वं वायोरन्यत्र । वायुवृद्धौ न तर्पणं हेतुः,
न लघनमौषधमित्यर्थः । तर्हि तत्र चिकित्सा—तज्जानि-
त्यादि । वायुवृद्धिक्षयजान् । वृद्धिजान्बृंहणेन साधयेत् ।
क्षयजान् लघनैरुत्क्रममोजना । वातवृद्धिलघनान् क्षयो-

द्वेषादिभिर्य एवं वेद्यम् । प्रायोपग्रहणाद्यभिचारोऽपि यथा—
“उपेक्ष्यनसाध्वेऽपि कर्तरी पवारगुह्ययोः । तुल्येऽपि
देशकालादौ स्थेनं न सर्वे मतम् ” इत्यादि ॥ ३५ ॥

दोषाणां विशेषचिकित्सेह नोक्ता । दोषोपक्रमणीये
वक्ष्यमाणत्वात् । रसचिकित्सा च रसोऽपि श्लेष्मवदि-
त्युक्तं न ह पुनर्निर्दिष्टाऽतो रसादीनां चिकित्साप्राह—
विशेषाद्रक्तवृद्ध्युत्थान् रक्तस्रुतिविरचनैः ।
मांसवृद्धिभवान् रोगान् शस्त्रक्षाराग्निकर्मभिः ॥
स्थौल्यकार्श्यापचारेण मेदोजानस्थिसंक्षयात् ।
जातान् क्षीरवृत्तैस्तत्संयुतैर्वैरितभित्तथा ॥
विड्वृद्धिजानतीसारक्रियया विट्क्षयोद्भवान् ।
मेघाजमध्यकुलमापयवमापद्वयादिभिः ॥
मूत्रवृद्धिक्षयोऽर्थांश्च महकृच्छ्रचिकित्सया ।
व्यायामाऽभ्यञ्जनस्वेदमथैः स्वेदक्षयोद्भवान् ३६

स०—वृद्धिक्षयोपक्रमे एवं स्थितेऽपि विशेषेण
रक्तवृद्ध्युत्थान् रक्तस्रुतिविरचनैरुपक्रमेत । मांसवृद्धि-
जान् शस्त्रक्षाराग्निकर्मभिः । स्थौल्यकार्श्यापचारेण
मेदोवृद्धिक्षयाभ्यां जातान् । मेदोजानिति मध्यमप-
दलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । मेदोवृद्धिजान् स्थौल्योपचारेण
द्विविधोपक्रमणीयोक्तया स्थौल्यचिकित्सया । मेद-
क्षयजान् कार्श्यापचारेणोपाचरेत् । अस्थिक्षयजान्
क्षीरवृत्तैरित्तत्संयुतैर्वैरितभित्तथा तथारूपैरित्तत्सं-
युतैरित्यर्थः । ननु यानि वातकृति द्रव्याणि तान्य-
स्थिक्षयोद्भवविकाराणां वृद्धिकरणानीति तद्व्योपयो-
गोऽत्र न युक्तस्तिक्तस्य वातकृत्वात् । उच्यते । यद्व्यं
क्षिब्धं शोषणं खरखस्युत्पादयति तदग्धो वर्धनं युक्तं
खरखसभावादस्मात् । न चैवंविधमेकं द्रव्यमरितं यत्
क्षिब्धं शोषणं च । तस्मात् क्षीरवृत्तैस्तत्संयुतैर्वैरित-
भिश्च तित्तत्संयुतैश्चेत्युपादिष्टम् । क्षीरवृत्तस्य तित्तयु-
क्तस्य खरखसभावत्वात् । विड्वृद्धिजान् पुरीषवृद्धिजा-
नतीसारचिकित्सया साधयेत् । विट्क्षयोद्भवान् मेघा-
जमध्यादिभिः साधयेत् । मेघ उरजः । अजः श्लगः ।
सयोर्मध्यमंतराधिः । कुलमापोऽर्धस्त्रिगो माषादिर्हिंशु-
घृतादिसंयुतः । माषद्वयं माषो राजमाषश्च । आदि-

शब्देन काकाडोलात्मगुतादीनां ग्रहणम् । मूत्रवृद्ध्युत्थान्
मेहचिकित्सया मूत्रक्षयोऽथान् मूत्रकृच्छ्रचिकित्सया ।
स्वेदक्षयजान् व्याधीन् व्यायामादिभिः साधयेत् ॥ ३६ ॥

प०—विशेषादतिशयं कृत्वा रक्तवृद्धिजान् विका-
रान् रक्तस्रुत्या रक्तनिर्हरणेन विरेचनैः काथ-
विरेचनैश्चिकित्सेत् । मांसवृद्धिजान् व्याधीन्
शस्त्रकर्मोद्विभिरुपाचरेत् । मेदोजान् रोगान् वृद्ध्यु-
त्थान् स्थौल्योपचारेण द्विविधोपक्रमणीयोक्तनो-
पक्रमेण चिकित्सेत् । मेदःक्षयोऽथान् कार्श्याप-
चारेण कृशस्य चिकित्सया द्विविधोपक्रमणीयो-
क्तया चिकित्सेत् । अस्थिसंक्षयादुत्पन्नान् व्या-
धीन् तित्तत्संयुतैर्वृत्तक्षीरैश्चोपाचरेत् तथा वस्तिभि-
रुपाचरेत् । शकृद्वृद्धिजान् विकारान् अतीसार-
क्रियया अतीसारसाधननोपक्रमेत् । शकृदक्षय-
जान् विकारान् मेघाजमध्यादिभिरुपाचरेत् ।
मेघाजयोर्मध्यमन्त्रादि, कुलमापः खिन्नानि सस्या-
नि, माषद्वयं—माषो, राजमाषश्च । आदिग्रहणान्
वारतुकात्मगुतापटोलादीनां परिग्रहः । मूत्रवृद्धि-
जान् विकारान् प्रमेहचिकित्सया चिकित्सेत् ।
मूत्रक्षयोऽथान् व्याधीन् मूत्रकृच्छ्रचिकित्सया उप-
क्रमेत् । स्वेदक्षयजान् विकारान् व्यायामादिभि-
रुपाचरेत् ॥ ३६ ॥

हे०—अथ केषांचिद्विशेषः । तत्र रक्तवृद्धिजानाह—
रक्तस्रुतिः शिराव्यधादिः । मांसवृद्धिजानाह—मांसवृ-
द्धिः । मेदोजानाह—मेदोवृद्धिजान् । स्थौल्योपचारेण
द्विविधोपक्रमणीयाभ्याम्योक्तनोः । मेदःक्षयजान् कार्श्यापचा-
रेण । अस्थिक्षयजानाह—तथेति । तित्तत्संयुतैः । तथा च
खारणादिः—“पञ्चकर्मणि सर्वाणि सतिक्ता बस्तयस्तथा ।
पयः” इति । न चैवं तित्तत्संयुतैरिति वस्तीनामेव
विशेषणं वक्तुं युक्तम्, “वस्तयः क्षीरसर्पिणि तित्तकोपहि-
ताश्च ये” इति चरकवचनान् । विड्वृद्धिजानाह—अती-
सारक्रियया अतीसारचिकित्सेन । विट्क्षयजानाह—
मेघाजयोर्मध्यमन्तराधिः, माषद्वयं—माषो, राजमाषश्च ।
आदिशब्दात्मस्यमांसादयः । मूत्रवृद्धिक्षयजानाह—मूत्रवृद्धि-
जान् प्रमेहचिकित्सया, मूत्रक्षयजान् कृच्छ्रचिकित्सया, स्वेद-
क्षयजानाह—व्यायामेति ॥ ३६ ॥

स्वस्थानस्थस्य कायाग्निरंशा धातुषु संस्थिताः ।
तेषां सादातिदीप्तिभ्यां धातुवृद्धिक्षयोद्भवः ३७ ॥

स०-स्वस्थानं कायाग्रेः पकामाशययोर्मध्यम् ।
यथा वक्ष्यति । पित्तं पंचात्मकं तत्तु पकामाशयमध्यगमि-
त्वादि यावत्पाचकं नाम तत् स्मृतमिति । तत्र पकामाशय-
मध्ये तिष्ठतीति स्वस्थानस्थतास्यैवंविधस्य कायाग्रेर्जाठ-
रानलस्यांशो भागा धातुषु रसादिषु संश्रितास्तेषामन्य-
शानां सादेन मांचेन धातूनां वृद्धद्युद्धवस्तेषामंशानाम-
तिदीप्त्याऽतितीक्ष्णत्वाद्धातुक्षयोद्भवः ॥ ३७ ॥

प०-स्वस्थानस्थस्य स्वाशयस्थस्यामपकाशयस-
ध्यस्थस्य कायाग्रेर्जाठरानलस्य ये अंशा भागा
धातुषु रसादिषु संश्रिताः स्थिताः तेषामन्यंशानां
सादेनानुस्वणतया धातूनां वृद्धद्युद्धवः तेषामेवांशा-
नामतिदीप्त्या प्रचलत्वेन धातूनां क्षयोद्भवः ॥ ३७ ॥

हे०-धातुजानामुपक्रमांतरमाह-स्वस्थानस्थस्य ग्रहणी-
स्थस्य कायाग्रेरनूपकम्, अंशाः क्षुद्राणि रूपांतराणि,
धातुषु धात्वाशयेषु सर्वधात्वमय इत्यर्थः । तेषां सादेन
मांचेन धातुवृद्धद्युद्धवः, अतिदीप्त्या धातुक्षयश्च ।
धातुवृद्धौ मांशोपक्रमः, धातुक्षये तैश्चोपक्रमः कार्य
इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

पूर्वो धातुः परं कुर्याद्वृद्धः क्षीणश्च तद्विधम् ३८

स०-पूर्वो रसाख्यो धातुर्वृद्धो भूत्वा परं रसाख्यं
धातुं वृद्धं कुर्यात् पूर्वश्च क्षीणो धातुः परं धातुं तद्विधं
क्षीणमेव कुर्यात् ॥ ३८ ॥

प०-पूर्वो रसाख्यो धातुः वृद्धो भूत्वा अपरं
रसाख्यं धातुं वृद्धं कुर्यात् । पूर्वश्च क्षीणो धातु-
रसाख्यः परं रसाख्यं धातुं क्षीणमेतद्विधमेव
कुर्यात् ॥ ३८ ॥

हे०-तथा पूर्वो धातुर्वृद्धः परं वृद्धं कुर्यात्, क्षीणः क्षीणम् ।
परं धातुर्वृद्धौ पूर्वस्य क्षयः कार्यः क्षये वृद्धिरित्यर्थः । इत्यु-
पशयप्रकरणम् ॥ ३८ ॥

दोषा दुष्टा रसैर्धातून् दूषयंत्युभये मलान् ।
अथो द्वे सप्त शिरसि खानि स्वेदवह्नानि च ।
मला मलायनानि स्युर्यथास्वं तेष्पतो गदाः ३९

स०-दोषा दुष्टा रसैर्भुरादिभिर्मिथ्यायोगातिवो-
गसेवितैः कुपिता धातून् दूषयति । उभये दोषा
धातवश्च मलान् दूषयति । मला मलायनानि दूषय-

तीति संवेधः । तथा च मुनिः । मलायनानि वाधयन्ते
दुष्टैर्मन्त्राधिकैर्मलैरिति । कानि मलायनानीत्याह । अथो
द्वे गुदमेढ्राख्ये । सप्त शिरसि खानि द्वे अक्षिणी द्वौ
कर्णौ द्वौ नासापुटावायव्यं चेति । तथा स्वेदवह्नानि रोम-
कूपाख्यानि छिद्राणि सर्वशरीरगतानि मलायनानि स्युः ।
अतो दूषणात्कारणान् तेषु मलायनेषु दुष्टेषु यथास्व
गदाः स्युः । यो यस्य स्वो यथास्वम् ॥ ३९ ॥

प०-धातुमलायनानां दूषणक्रमं रसोपनिषदां
चाह-दोषा धातवोषो दुष्टाः स्वेदवह्नाः कुपिता
धातून् रसादीन् दूषयन्ति । उभये ते दोषा
धातवो दुष्टा मलान् भृशं दूषयन्ति । ते च मला
दुष्टा मलायनानि मलमार्गान् दूषयन्ति । कि-
यन्ति तांति मलायनानीत्यत आह-अथो द्वे मला-
यनानि गुदौ मेहौ च । शिरसि सप्त मलायनानि ।
द्वे अक्षिणी, द्वौ कर्णौ, श्रोतस्यो द्वे धातुवायव्यौ,
कण्ठश्रोत एकम् । खानि छिद्राणि । तथा स्वेदव-
ह्नानि सकलदेहगतानि रोमकूपाख्यानि भानि
सर्वोपनिषि मलायनानि दुष्टा मला दूषयन्ति । अत-
स्तेषु धातुमलायनेषु यथास्वं यो यस्मा अपरस्यः
आत्मीयरूपतया स्थितस्तेषु यथास्वं गदा यथास्वः
स्युः भवेयुः । धातुदोषैर्दुष्टैर्मलायनेषु मलैर्दुष्टैर्य-
थायर्थं व्याधयो भवेयुः ॥ ३९ ॥

हे०-वृद्धिक्षयविकारसंश्रानिमाह-रसैर्भातुरादिभिर्दुष्टा
दोषा धातून् दूषयन्ति । रसग्रहणं धीर्धातूनामुपशरणम् ।
उभये दोषधातवो मलान् दूषयन्ति । मला मलायनानि
श्रोतांसि दूषयन्ति, कानि पुनस्तानि । अथो द्वे भृशं,
गुदश्च । सप्त शिरसि-कर्णौ, नेत्रे, नासिके, श्रोत्रे च ।
स्वेदवह्नानि खानि रोमकूपाः, तेषामन्यंश-पाचकमण्डलिनः
अतो दुष्टेरन्तरं तेषु दुष्टेषु दोषधातुमलमार्गानि गदाः
स्युः । कथं यथास्वं स्वस्थधानातिविकारेण रसाय-
विभागाः उक्तः । संग्रहे तु-“वक्ष्यन्ते धातुमलायन विदग्धे
वातरोगिके । पित्तं त्वचि स्थितं कुपितिरुपक्रमम-
रिकाः ॥ रक्ते विसर्पं दाहं च मांसं मांसावकोपनम् ।
सदाहान्मेदसि ग्रन्थीन् स्वेदातृद्वमन्तं मूत्रम् ॥ अक्षिभ-
दाहं भृशं मज्जि हारिद्रतत्त्वेनैवताम् । पुतिपीडावभासं
च छकं शुक्रममश्रितम् ॥ शिरागतं कोपनतां प्रलयं
क्षायुगं वृषम् । कोष्ठां मंदतृद्वहान् व्यापिनोऽप्युप-

यमणः ॥ श्लेष्मा त्वचि स्थितः कुर्यात्स्वं श्वेतावभास-
ताम् ॥ पाण्डुवामं शोणितगोमांससंस्थोऽबुदपची ॥
आर्द्रचमविनद्धाभगावतां चातिगौरवम् ॥ मेदोऽगस्थूलतां
मेहमस्तां स्तव्यत्वमस्थिगः ॥ मज्जगः शुक्लनेत्रत्वं शुक्-
लस्थः शुक्लसं वयम् । विबन्धं गौरवं चाति शिरास्थः
स्तव्यगत्रताम् ॥ स्नायुगः संधिशूलत्वं कोष्ठगो जठरो-
न्नतिम् । अरोचकाविपाकौ च तांस्तांश्च कफजान् गदा-
न् ॥ विष्मूत्रयोः स्वाश्रययोस्तत्र तत्रोपदेस्यते । उपता-
पोपवातो च स्वाश्रयैर्द्विगमैर्मलैः ॥ इति ॥ ३९ ॥

दोषधातुमलानां समविषमाऽवस्था गदिता । ओजो
निरूपयन्नाह—

ओजस्तु तेजो धातूनां शुक्रांतानां परं स्मृतम् ।
हृदयस्थमपि व्यापि देहस्थितिनिबन्धनम् ॥
स्निग्धं सोमात्मकं शुद्धमीषल्लोहितपीतकम् ।
यन्नाशे नियतं नाशो यस्मिंस्तिष्ठति तिष्ठति ।
निष्पद्यते यतो भावा विविधा देहसंश्रयाः ४० ॥

स०—रसादीनां धातूनां शुक्रांतानां यत्परं तेज-
स्तदोऽजः स्मृतम् । तथा हृदयस्थमपि व्यापि । सकल-
शरीरव्यापि । यतस्तस्य षड्विदुक्तस्य विशेषेण हृदयं
स्थानम् । तथा देहस्य स्थितिर्देहस्थितस्तस्या निबन्धनं
जीविताधिष्ठानमित्यर्थः । अन्ये त्वाहुः परशब्देनैतद्
द्योतयति । अन्यदप्योजोऽस्ति न तद्भातूनां शुक्रां-
तानां तेजः श्लेष्माख्यमिति । तथा चोक्तं संग्रहे । मृदु
सोमात्मकं शुद्धं रक्तमीषत्सर्पातकमित्यादि । यन्नाशे
यस्यौजसो नाशोऽभावे नियतं निश्चितं प्राणिनोऽभावः ।
यस्मिन्नोजसि तिष्ठति विद्यमाने तिष्ठति प्राणिनि देहीति
शेषः । यतो यस्माच्च भावाः पदार्था निष्पद्यन्ते जायन्ते
विविधा अनेकप्रकाराः । तथा देहः संश्रयो येषां
ते देहसंश्रयाः । लक्षणमोजसो मुनिनाऽन्यथापि ।
हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं स्निग्धमीषत्सर्पातकम् । ओजः
शरीरे संख्यातं तन्नाशो ना निश्चयतीत्यादि ॥ ४० ॥

प०—एवं दोषधातुमलान् स्वकर्मादिषु दर्शनेन
व्याख्याय देहस्य, दोषधातुमलमूलस्याधुना यत्प्र-
धानं मूलं देहस्य येनासीद् देहः क्षीणो न दोषधा-

तुमलेषु सत्स्वपि क्षीयते जीवितेन सहान्यथा रे
वृद्धेन वर्धते सह जीवितेनापि तद्व्याख्यायते—धातु
रसादीनां शुक्रांतानां परं तेजः प्रकृष्टं ध
प्रधानं सारमोजः स्मृतमुक्तमाचार्यैः । तथा ह
यस्थमपि सकलशरीरव्यापि तद्विविधमुक्तम्
षड्विन्दुपारिमाणम्, प्रास्तृतिकं च । तस्य सकलशरी
व्यापिनः षड्विन्दुकस्य शुद्धरक्तसदृशस्य किञ्चित्
पीतवर्णस्य विशेषेण हृदयं स्थानम्, तच्च देहस्थितिर्नि-
बन्धनं देहस्य स्थितिर्देहस्थितिः तस्या निबन्धनं रा-
णम् । तेन देहस्थितिर्निबन्धयते नियम्यते । अन्यथ
यन्नाशोऽभावे नियतं निश्चितं नाशो भवति तथ
यस्मिन्नोजसि तिष्ठति विद्यमाने सति पुमांस्तिष्ठ
जीवतीति यावत् । तथा निष्पद्यन्ते जायन्ते य
यस्माद्भावाः पदार्थाः अनेकप्रकाराः देहसंश्रय
शरीरान्नयः देहः संश्रय आश्रयो येषां ते देहसंश्र-
विविधाः पदार्था यतो निष्पद्यन्ते तदोऽजः । तथा
सङ्ग्रहे—“तेजो यत्सर्वभूतानामोजस्तत्परमुच्यते
मृदु सोमात्मकं शुद्धं रक्तमीषत्सर्पातकम् । यस्मा
मादौ गर्भस्य यत्तद्गर्भरसाद्रसः । संवर्तमानं हृद
समाश्रयति यत्पुत्रा । पच्छरीररसः स्नेहप्रायो य
प्रतिष्ठितः । यस्य नाशाच्च नाशोऽस्ति प्रीणिता ये
देहिनः । हृदयस्थमपि व्यापि तत्परं ज
वितास्पदम्” ॥ ४० ॥

हे०—अथौजोविशानं तस्यापि मलत्वात् । वक्ष्य
हि—“कफः पित्तं मलाः खेषु प्रस्वेदो मलोम च
क्षेहोऽक्षित्वङ्गनिशामोजो धातूनां क्रमशो मलाः ॥” यदु-
संग्रहे—शुक्रस्य सार ओजोऽत्यंतशुद्धतया चास्मि
मलत्वाभावः । “स्वामिभिः पच्यमानेषु मलः षट्
रसादिषु ॥ न शुक्रे पच्यमानेऽपि हेमनीवाक्षये मलाः ।
इति तंत्रांतरे । अन्ये पुनस्त एव तस्य नेच्छंति पात्र
मिति तन्नरशरीरचरशुक्रविषयम् । यत्तु संभोगादंगनाग
भांशयगतमात्रेनैकलोलीभूतं जीवाधिष्ठितं शुक्रं तस्य पाक
द्रसादिबन्मलसारी स्तः । तत्र मल ओजः सारो गर्भः
वक्ष्यति हि—“रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदस्ततोऽस्ति
च । अरक्षो मज्जा ततः शुक्रं शुक्राद्गर्भः प्रजायते”
इति । मलत्वं च गर्भापेक्षया, रसाद्यपेक्षया तु सारत्वमेव
अत एवाह चरकः—“यत्सारमादौ गर्भस्य यच्च गर्भ
रसाद्रसः । संवर्तमानं हृदयं समाविशति यत्पुत्रा ॥ य
शरीरे रसः क्षेहः प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः” इति । न चैव

भोजोऽनेकत्वं शक्यं, यदेव हि शुक्रमलरूपमोजस्तदेव गर्भे हृदयमनुप्रविष्टमर्थादुक्तप्रमाणमातृवानुविद्धत्वादीषद्र-
क्तपीतं जीवशोणितमुच्यते । उक्तं च तन्त्रान्तरे—“प्राणा-
श्रयस्त्वौजसोऽष्टौ विंदवो हृदयाभिताः” इति । तथा
चरकोऽपि—“हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीषत्सपीतकम् ।
ओजः शरीरे व्याख्यातं तन्नाशानिम्रयते नरः ।” इति ।
तदेवाहाररसेन समानगुणत्वादाप्यायितमर्धाञ्जलिपरिमाणं
सर्वदेहव्यापि रसात्मकमुच्यते । तद्वक्ष्यति—“दशमूलजि-
रा हृत्स्थतास्ताः सर्वं सर्वतोवपुः । रसात्मकं बहल्योजस्त-
त्विषद्धं हि चेष्टितम् ” इति । स्वार्णादिरप्याह—“रसया-
तोः परं धाम पच्यमानात्मसीदति । सौम्यस्वभावं रक्ताग्नि-
यत्तदोजः प्रकीर्तितम् ” इति । तदेव सर्वान् धातुननु-
प्रविष्टं तेषां प्रभावातिशयमाधानं तत्तेज उच्यते । यदा-
ह सुश्रुतः—रसादीनां शुक्रांतानां धातूनां तत्परं तेजस्तदो-
जस्तद्वल्लभितुमुच्यते । तदेव पुनः पुनः पाकाश्चामीकर-
मिवापेतोपाधिमलमलं तं शुक्रसार इत्युच्यते । तस्माच्छुक्र-
मलरूपं मूलभूतमेवौज इति स्थितम् । युक्तं चरकेण—
“प्राकृतस्तु बलं श्रेष्ठमा विकृतो मल उच्यते” इति ।
तदोजो हेतुत्वादोजत्वम्, आयुर्वृत्तमितिवत् । एतेनैव
तदुपपन्नं “धातूनां तेजसि रसे तथा जीवितशोणिते ॥
श्रेष्ठमग्निं प्राकृते वैश्वरोजःशब्दः प्रकीर्तितः ” इति ।
ओजसो मलत्वेऽपि पृथक्त्वेन प्राधान्यख्यापनार्थम् ।
प्राधान्यहेतुमाह—ओजः पुनः परं प्रधानं स्मृतं तद्धि शुक्रा-
तानां धातूनां परं तेजः । शुक्रांतानां ग्रहणं सर्व-
धातुप्राप्त्यर्थम् । तथा हृदयस्थं न केवलं तत्स्थं
व्याप्यपि देशस्थितिविषयम् । देहस्य स्थितयो
नानावस्थास्तासां निबंधनं कारणम् । कारणत्वमेव
विष्णुपीति—यन्नाश इत्यादि ॥ ४० ॥

ओजः क्षीयेत कोपशुद्धयानशोकश्रमादिभिः ।
बिभेति दुर्बलोऽभीक्ष्णं ध्यायति व्यथितेन्द्रियः ॥
विच्छायो दुर्मेना रूक्षो भवेत्क्षामश्च तत्क्षये ।
जीवनीयौषधक्षीरसाद्यास्तत्र भेजजम् ॥ ४१ ॥

सू०—ओजः कोपादिभिः क्षीयेत । तत्क्षये बिभेति
दुर्बल इत्यादिलक्षणम् । जीवनीयौषधाद्यास्तत्र भेजजम्

जीवनीयौषधानि जीवित्यादीनि दश जीवनसंज्ञानि
तथाऽन्यानि यानि मधुराणि द्रव्याणि । क्षीर-
जीवनीयत्वेनैव ग्रहणे सिद्धे पृथग्भावेऽतिशयार्थोऽति-
शयेनात्र क्षीरमौषधमिति । रसो मांसरसः । आदि-
ग्रहणेन काकांशोऽमृगानां वृत्तादिपरिग्रहः ॥ ४१ ॥

प०—ओजः कोपादिभिः क्षीयते । कोपः क्रोधः ।
शुद्धीव वुमुक्षा । ध्यानमनेकाविषं चिन्तनम् ।
शोकश्चित्तदुःखम् । श्रमः शरीरायासः । आदिग्रह-
णादयत्रासादीनां ग्रहणम् । तत्क्षये ओजसः क्षये
सति नरो विभेति अकस्मात्सम्भवः स्यात् । तथा
दुर्बलोऽल्पसामर्थ्यः । अभीक्ष्णमर्थं ध्यायति
चिन्तापरः स्यात् । व्यथितेन्द्रियः व्यथितानि
दुःखितानि अशक्तानि सर्वाणान्द्रियाणि यस्य ।
दुश्छायो दुष्टकान्तिः । दुर्मेनाः दुःखितचेताः ।
रूक्षस्वगादिषु कोहरहितः । क्षामः क्षीणधातु-
प्रायः । तत्रैजःक्षये भेजजमर्थं जीवनी-
काकोल्यादीनि जीवनीयान्यौषधानि । तथा क्षीरम्,
रसो मांसरसः । आदिग्रहणादन्यान्यपि वृण्वीयाणि
द्राक्षाप्रभृतीनि मधुरगणनिर्दिष्टानि तान्यपि भेज-
जम् । क्षीरस्यापि जीवनीयत्वाज्जीवनीयौषधार्थं
सिद्धम् । तस्य पृथक्पाटोऽतिशयज्ञापनार्थम् । अति-
शयेन क्षीरं तत्र भेजजम् ॥ ४१ ॥

त्यादि । शुद्धमिति शुद्धम्, रक्तमांसादिनि किञ्चिद्रक्तम्,
सपीतकमिति ईषत्पीतकम्, तेन शुद्धवर्णमोजः, रक्तपीतं
तु वर्णवशादानुगतौ किंवा ईषदिलक्ष्यप्रमाणम्, तेन अष्ट-
विन्दुकमोज इति दर्शयति । यदुक्तं तन्त्रान्तरे—“प्राणाश्र-
यस्त्वौजसोऽष्टौ विन्दवो हृदयाभिताः” इति । एतच्चाष्ट-
विन्दुकं परमोजो ज्ञेयम्, अर्धाञ्जलिपरिमाणं तु यदोजस्तदप्र-
धानम् । यच्छरीरे वक्ष्यति । तावच्चैव श्रेष्ठम ओजसत्वं
प्रमाणमिल्लेन । तस्माद्विधिभिर्हीजः अतएवार्थं दयम-
हामृष्ये वक्ष्यति । “तत्परस्त्वौजसः स्थानम्” इति ।
परस्य श्रेष्ठत्वाविन्दुकस्थेत्थः । इह न क्षयलक्षणमार्थ-
लिमानस्यैव ज्ञेयम्, अष्टविन्दुकस्य स्वययवनाद्येऽपि सवु-
भवेत्तीति “हृदि” इत्यादिना ग्रंथेन दर्शयति । एतच्चैजः
सर्वधातुसमुदायरूपम्, तेन सप्तधातुवैवावरुहमिति नाष्ट-
सधातुवादिप्रसक्तिः, अतएव सुश्रुतेनाप्युक्तम्, “रसादीनां
शुक्रान्तानां तत्परं तेजस्तत्स्वलोजः” इति । अन्यथाप्युक्तम्—
“अमरैः फलपुष्पेभ्यो यथा संक्षिप्यते मधु । तद्वदोजः शरी-
रभ्यो गुणैः संक्षिप्यते वृणम्” इति । “प्रयमे जायते” इत्यादि-
पाठस्तु नातिप्रसिद्धः । इति चक्रपाणिः ।

१ “हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीषत्सपीतकम् ।
ओजः शरीरे संख्यातं तन्नाशाना विनश्यति ॥ प्रथमे जायते
ओजः शरीरेऽसिञ्चरीणिगम् । सर्पिर्बर्णं मधुरसं लाज-
गन्धिं प्रजायते ॥” ओजसो दुर्बलत्वेन लक्षणमाह—द्वदी-

हृ०—क्षयहेतूनाह—क्षुब्धबुद्ध्या, ध्यानां चिन्ता । आदि-
शब्दाद्ब्रह्मोत्पासकदुर्भोजनादयः । ओजाक्षयं लक्षयति-
विभेति त्रस्यति, दुर्बलं हीनबलं भवति, अमीक्षणं पुनःपुनरकस्मात्, ध्यायति चिन्तयति,
व्यथितेन्द्रियः हृदयादिषु स्थानेषु व्यथयान् ।
तथा बुद्ध्यायो मलिनकातिः, दुर्गमना निस्साहः, रुक्षो
निस्त्रोहांगः, क्षामः कृशांगः । क्षयौषधमेत्या वृद्धिहेतूनाह-
जीवनीयानि जीवन्त्यादीनि, रक्षो मांसरसः । आदिश-
ब्देन शर्करादयः ॥ ४१ ॥

ओजोविवृद्धौ देहस्य तुष्टिपुष्टिबलोदयः ॥ ४२ ॥

स०—ओजोविवृद्धौ सत्यां देहस्य तुष्टिः प्रवर्धः पुष्टि-
वृद्धिर्वैलं सामर्थ्यमेवामुदयः सम्यग्वृद्धिर्भवति ॥ ४२ ॥

हे०—ओजोवृद्धिं लक्षयति—तुष्टिः सन्तोषः, पुष्टिः
स्पर्धायं, बलोदयः शक्त्युत्कर्षः, ओजोवृद्धेस्तुष्ट्यादिहेतु-
त्वात् वातादिषु वृद्धिचक्रकारकारित्वे, यदा त्वोजो व्यापयते
स्वस्थानाद्विस्त्रंसते वा तदा वातादिवृद्धिकारकारित्वम्, तथा
चाह सुश्रुतः—“ त्रयो दोषा बलस्थोक्ता व्यापद्विस्त्रं-
नक्षयाः ” इति । बलमोजः ॥ ४२ ॥

इदानीं संक्षेपेण वृद्धिक्षयभेदं कथयन्नाह—

यदन्नं द्वेष्टि यदपि प्रार्थयेताविरोधि तु ।
तत्तत्पञ्चन समभ्रंश्च तौ तौ वृद्धिक्षयौ जयेत् ॥

स०—यदन्नं पुरुषो द्वेष्टि नाभिनन्दति यदप्यन्नं
प्रार्थयेत तत्तदन्नं द्विष्टं त्यजन् परिहरन्निष्ठमन्नं समभ्रन्
भक्षयन् दोषाणां संबन्धिनौ वृद्धिक्षयौ तौ तौ यौ यस्य
दोषस्यास्मीयौ वृद्धिक्षयौ तौ तौ जयेतांनु किमविशे-
षेणैतत्प्रार्थितमभ्रन् दोषक्षयं जयेन्नेत्याह । अविरोधि ।
तुल्यवधारणे । अविरोध्येव तत्तत्ताविधमन्नमभ्रन् दोषाणां
क्षयं जयेत् तु विरोध्यन्नमभ्रन् ॥ ४३ ॥

प०—वृद्धिक्षययोः संक्षेपत औषधमाह—यदन्नम-
भ्यवहार्थं पुरुषो द्वेष्टि नाभिलषति, यदप्यन्नं प्रार्थयेता-
भिलषेत्तदन्नं प्रार्थितं समभ्रन् भुञ्जानो यौ यौ
वृद्धिक्षयौ तौ तौ जयेत् । यदि तत्तदन्नमविरोधि
भवेत् न विरुद्धं स्यात् त्यजन् समभ्रंश्च ॥ ४३ ॥

हे०—वृद्धिक्षयौ ज्ञात्वा यदनुष्ठेयं तत्संक्षेपादाह—यदन्नं
द्वेष्टि तत्तत्पञ्चन तौ तौ वृद्धिक्षयौ जयेत् । तथा यद्य-

व्याथयते तत्तत्समभ्रंस्तौ तौ वृद्धिक्षयौ जयेत् ।
तत्सर्वं नेत्याह—अविरोधि तु यत्प्राथयते तत्तद्विरो-
अपथ्यं न भवति तत्तत्समभ्रनीयादित्यर्थः । तच्छब्देः
वीप्साकरणात् वच्छब्देऽपि वीप्सा श्रेया । नच य-
श्च्युपचारास्यानुचितत्वमाशङ्कनीयम् ॥ ४३ ॥

ननु द्वेष्याजल्पानेष्टमक्षणेन कुतो हेतोर्दोषा
वृद्धिक्षयौ जयेदित्याह—

कुर्वते हि रुचिं दोषा विपरीतसमानयोः ।
वृद्धाः क्षीणाश्च भूयिष्ठं लक्षयंत्यनुधास्तु न ४

स०—यस्मादोषा वातादयो विपरीतसमानयोः सौ
कुर्वते । किंभूताः संतः । वृद्धाः । क्षीणाश्च यथ
क्रमम् । वृद्धाः प्रमाणाधिकाः संतः स्वगुणैभ्यो यद्विपरं
तगुणमन्नं तद्विषयां रुचिं प्रीतिमुत्पादयन्ति । भूयि-
वाहुत्येन । क्षीणाः संतो यत्समानगुणमाहारजातं ते-
वधेनहेतुस्तद्विषयां प्रीतिमुत्पादयन्ति । यथा वातो वृ-
क्षिग्धाम्लमधुरमन्नमभिलषति । पित्तं वृद्धं शीतमधुर-
क्षतितकषायमन्नमभिलषति । श्लेष्मा वृद्धो रूक्षाम्ल-
कटुतिक्तमन्नमभिलषति । वातः क्षीणो रूक्षकषाया-
न्नमभिलषति । पित्तं क्षीणमम्ललवणकटुकमन्नमभिल-
षति । श्लेष्मा क्षीणः क्षिग्धमधुराम्ललवणमन्नमभिलषति
भूयिष्ठमित्यनेन प्रायिकत्वमस्या व्यवस्था दर्शयति
तेन दोषगतित्वैविचयादन्यथाऽपि कचिद्भवति । यथ
कथञ्चिन्नरस्य वातोऽपि क्षीणः क्षिग्धमधुराद्यन्नमभिल-
षति पित्तमपि वृद्धमम्ललवणाद्यन्नमभिलषति श्लेष्माऽपि
वृद्धो मधुराम्लाद्यन्नमभिलषतीति व्यभिचारात् । अ-
एवाऽनुधा न लक्षयन्ति न विदन्ति यथा किमयं दोष
क्षीण उत वृद्ध इति ॥ ४४ ॥

प०—हिशब्दो यस्मादर्थः । यस्मादोषा वातादयो
रुचिं विपरीतसमानयोः कुर्वते । किंभूताः सन्तो
वृद्धाः, क्षीणाश्च । यथाक्रमं वृद्धाः सन्तः स्वगुणैभ्यो
यद्विपरीतगुणमन्नं तद्विषयां रुचिं प्रीतिमुत्पादयन्ति ।
वाहुत्येन क्षीणाः सन्तो यत्समानगुणमाहारजातं
तद्विषयमभिलषन् जनयन्ति । यथा वातो वृद्धः
स्निग्धाम्लमधुरेण्यन्नेषु प्रीतिं कुरुते । पित्तं वृद्धं

शीतमधुरादिकेषु । श्लेष्मा वृद्धो रूक्षकटुकादिषु । वायुः क्षीणः स्निग्धलवणादिषु । पित्तं क्षीणमम्लादिषु । श्लेष्मा क्षीणः स्निग्धमधुरादिष्वहाराजातेषु प्रीतिं कुरुते । वस्तुस्वाभाव्यात् । एतच्च दोषस्वरूप-मबुधा अल्पप्रज्ञा भिषजो न लक्षयन्ति तद्विषयं तेषां ज्ञानं न जायत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

हे०—हि यस्माद्वृद्धा दोषाः विपरीते र्विं कुर्वते क्षीणाः समाने । चकाराद्वृद्धा दोषाः समाने द्वेषं कुर्वते, क्षीणास्तु विपरीत इत्यपि ज्ञेयम् । अयमर्थः—यदा वायो-वृद्धिस्तदा तद्विपरीतानां क्षिग्धादिगुणानां र्विस्तस्मान्मानानां रूक्षादिगुणानां र्विस्तद्विपरीतानां स्निग्धादिगुणानां द्वेष उत्पद्यते । अत इष्टसेवनादनिष्टस्यागाद्वायोः क्षयं जयेत् । एवं पित्तादिष्वपि वाच्यम् । दोषशब्दो दोषधातुमलानामुपलक्षणं भूयिष्ठं प्रायेण । कदाचिदत्य-थापि र्विद्वेषौ भवतः । यथा वक्ष्यति सामे वार्यो कटु-रूक्षामिलेषेण तद्विधोषप्रशमेन चेति । एवं सत्यप्येता-दृशीं स्थितिमबुधा न लक्षयन्ति । एतेन बुद्धिमता भिषजा परीक्षायामुपचारः कर्तव्यः, मन्दबुद्धिना तु यथोपदेश-मित्युक्तं भवति । उक्तं च संग्रहे—“यथोक्तानुसरणेमेव श्रेयो मन्दबुद्धेः” इति ॥ ४४ ॥

नचानेनैव लक्षणेन वृद्धाः क्षीणाश्च दोषा लक्षणी-याः किं तर्हीन्यदपि लक्षणमस्तीत्याह—

यथाबलं यथास्वं च दोषा वृद्धा वितन्वते ।

रूपाणि जहति क्षीणाः समाः स्वं कर्म कुर्वते ४५

स०—बलानतिक्रमेण यथास्वं च यद्यदात्मीयं यथास्वं रूपाणि गुणकर्मलक्षणानि दोषा वृद्धा वितन्वते विस्तारयन्ति । क्षीणाश्च बलानतिक्रमेण यथास्वं रूपा-णि जहति त्यजन्ति । यथा वायुर्वृद्धो रूक्षरौत्यपाहृण-संतव्यासादीनि विस्तारयति । क्षीणस्तु वायुः पूर्वो-क्तानि रूक्षादीनि जहात्यत एव न व्यजयति । अथ समा दोषाः किं विदधतीत्याह । समा इत्यादि । यदा न वृद्धा न च क्षीणाः समा दोषाः स्वप्रमाणस्थास्तदा स्वं कर्मत्साहोच्छ्वासादिकं यथोक्तं कुर्वते । तल्लक्ष-णात्ते लक्षणीयाः ॥ ४५ ॥

प०—अन्यत्संक्षेपतो लक्षणान्तरमाह—यथाबलं बलानतिक्रमेणोक्तप्रमथ्यास्पतया यथास्वं यद्यदा-

त्मीयं वातस्य रौक्ष्यादिकम्, पित्तस्योष्ण्यादिकम्, श्लेष्मणः स्निग्ध्यादिकं यदपि लक्षणे यथास्वं तानि लक्षणानि वृद्धाः सन्तो दोषा वितन्वते विस्तार-यन्ति प्रथयन्ति । तदेवं क्षीणा यथाबलं क्षयस्यात्य-मध्यभूयस्त्वेन यथास्वं च रूक्षोष्णस्निग्धादिभा-वेन तानि रूपाणि चिद्विधं च दोषा जहति त्य-जन्ति । यदा न वृद्धा तानि अविश्रान्ते दोषाः स्वप्रमाणस्थास्तदा केन तद्विषयेन लक्षणीयाः समाः सन्तः स्वं कर्म यथोक्तं तेषां दोषाद्विस्तारवर्धयो-त्साहोच्छ्वासादिकम् स्थिरमिति स्मरन्त्येव तद्विषये न कुर्वन्ते जनयन्ति । तल्लक्षणानि समा अविश्रान्ता लक्षणीयाः । क्षीणा ये दोषास्ते ह्येह्य न र्विचिन्तामनुपाद-यन्ति, अप्रकुपितत्वात्, क्षीणमस्तिनादिकेचि-त्करत्वाच्च ॥ ४५ ॥

हे०—उक्तयो र्विचिन्तयोरपि र्विचिन्ता—यदा दोषा रूपाणि रौक्ष्यादीनि वितन्वन्ति विविधं पश्यन्ति । तान्येव क्षीणा जहन्ति ननुपानि प्रशमयन्ति । यथा-बलम् अतिवृद्धाः अधिकानि, यथाबलं अधिकतराणि, वृद्धतमाः अधिकतराणीत्यर्थः । एवं विपरीते यथास्वं वायुः रौक्ष्यादीनि, पित्तस्योष्ण्यादीनि, श्लेष्मा स्नेहादी-नीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति यो यो गुणः शरीरे अधिकं भवति तस्य तस्य द्वेष उत्पद्यते, यो यो हीनस्तस्य तस्य र्विचिः । वार्यो च वृद्धे रूक्षादयः शरीरे अधिका भवन्ति ततस्तेषां द्वेषः, क्षीणैस्तस्य हीना अगम्यन्ते तेषां र्विचि एवं पित्तादिरूपाणि । समेषु पुनर्विपरीतयो र्विचिद्वेषं नोत्पद्यते इत्याह—समाः स्वमिति । स्वशब्देन जाति-व्योदेशकालानुरूपं शरीरे कर्मोत्पत्ते, न शरीरकर्म तस्य यथास्वशब्देनैव लब्धत्वात् । तस्माज्जात्यदिवशाच्च यथा र्विचिद्वेषौ तस्य तस्मैवानुवर्तयन्ति समा दोषा नान्यथ कुर्वतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

तदेवं वृद्धक्षीणसमा दोषा भवाः । क्षीणा दोषा क्षीणत्वादेवाकिंचित्करत्वात्कदाचिप्रीडां नोत्पादयन्ते चेति विचिन्त्याऽऽरभ्यततो वैधाः क्षीणदोषवर्धनार्थं कदा चिदनादरं कुर्यात्स्याह—

य एवं देहस्य समा विवृद्धं
न एव दोषा विपमा वधाय ।

यस्मादतस्ते हितचर्यैव
क्षयाद्विद्वद्वैरिव रक्षणीयाः ॥ ४६ ॥

स०—य एव दोषाः समाः संतो देहस्य विवृ-
द्धै वर्धनाय भवेति त एव दोषा विपमाः स्वप्रमाणा-
दधिका हीना वा संतो वधाय देहविनाशाय स्युः ।
यस्मादेवं ततस्ते दोषा हितचर्यैव क्षयाद्भीनत्वादक्ष-
णीयाः । कुत इव । विवृद्धेरिव । यथा विवृद्धेर्विशेषेण
वर्धनात्ते रक्ष्यन्ते तथा क्षयादपि रक्षणीया इति । उप-
जातिवृत्तम् ॥ ४६ ॥

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टा-
ङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्याया दोषादि-
ज्ञानीयो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

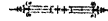
प०—इत्येवं मनसि कृत्वा भिषजः क्षीणदोष-
वर्धनार्थं कदाचिदन्नं नातिस्पृहयन्तीत्येतदाशङ्क्य
आत्मकार इदमाह—य एव दोषाः समाः सन्तो
[हस्य शरीरस्य विवृद्धयै विवृद्धयर्थं सम्पद्यन्ते, ते
वप्रमाणस्था देहवर्धनहेतवो भवन्ति । एत एव
दोषा विपमाः स्वप्रमाणादधिका हीना वा वधाय
वेनाशाय हेहस्य शरीरस्य सम्पद्यन्ते । यत एव समा
दोषा देहवर्धनहेतवो विपमा देहनाशनहेतवो जा-
न्ते अतस्ते दोषा हितचर्यैव हीनत्वादपि रक्षणीयाः
[लनीयाः] कुत इव विवृद्धेरिव । यथा विवृद्धेस्ते रक्षणी-
याः । कथं सा भवत्येषा विवृद्धिर्विशेषेण वर्धनं प्रक-
रं तथा क्षयतोऽपि ते रक्षणीया इति भद्रम् ॥ ४६ ॥

इति चन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रिका-
यामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने दोष-
विज्ञानीयोऽध्याय एकादशः ॥ ११ ॥

हे०—दोषवैषम्यानुत्पादने हेतुं विचिन्ते-हितचर्यया यथा-
मासाहारविहारभ्यां चरते गतिमक्षणार्थत्वात् । एवञ्चान्देन
[तचर्यया अयोगः, अहितचर्यायाश्च योगो व्यव-
च्छद्यते ॥ ४६ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामाखुर्वेदरसायने दोषादिचयप्रकरणं
सामस्येन निरूपितम् ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

दोषादिविज्ञानीयादन्तरं दोषभेदीयाध्यायारम्भो
यतो दोषभेदमन्तरेण दोषविज्ञानं सम्यङ्मुक्तं स्यात् ।
पूर्वस्मिन्धाध्याये बहुवक्तव्यत्वादोषभेदो नोक्त इत्याह—

अथाऽतो दोषभेदीयाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०—दोषाणां भेदो दोषभेदः । स्थाननामविभागा-
दिमिसमै हितो दोषभेदीयः शेषं पूर्ववत् ॥ १ ॥

प०—पूर्वमुक्तं दोषविज्ञानं येन दोषाः पृथक्त्वेन
जायन्ते । अतो दोषभेदं विना निरवशेषं दोषवि-
ज्ञानं नोक्तं भवति । अतो दोषादिविज्ञानीयाध्यायाद्-
नन्तरं दोषभेदीयोऽध्याय आरभ्यते । दोषाणां
भेदो दोषभेदः । स्थानानामविभागादिभिः प्रकार-
विश्रिता तस्मै हितो दोषभेदीयः ॥ १ ॥

हे०—अथातो दोषभेदीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रति-
जानीते—यतः पूर्वोऽध्याये दोषविषयमुक्तं, तत्र दोषभेदा-
द्बहु मित्यने दोषभेदज्ञानार्थमगम्यायः । अताएवायं दोष-
भेदीयः ॥ १ ॥

पकाशयकटीसक्थिश्चोत्राऽस्थि स्पर्शनेन्द्रियम् ।
स्थानं वातस्य तत्राऽपि पकाधानं विशेषतः ॥

स०—पकाशयादि वातस्य स्थानं तत्राऽपि षड्वि-
धस्थाने विशेषेण पक्कमार्थयते स्थाप्यतेऽस्मिन्निति पका-
धानं पकाशयः । अत एव वाते वस्तेशपक्कमः प्रधान
उक्तः । मूलापकर्षणात्सकलशरीररूपापिखेऽपि येषा-
मिदं विशेषणोक्तम् । तथा च प्रागुक्तम् । ते व्याधि-
नोऽपि हन्ताभ्योरिति । विचित्रगतिस्त्वाध्यायं नक्षयमाण-
प्राणादिभेदेन पृथक् स्थानकर्मनिर्देशः ॥ २ ॥

प०—तत्र तावच्छरीरे स्थानविभागं वातादीनां
निरूपयन्नाह—पकाशयप्रभृति वातस्थानम् । तत्र
पकाशयो नाभेरधः । कटिः श्रोणिः । सक्थ्यूरुः ।
ओत्रं कर्णः । स्पर्शनेन्द्रियं त्वक् । तत्रापि तेज्ज्वि-
स्थानेषु विशेषेण पकाधानं स्थानं वातस्य । पक्कम-
धीयतेऽस्मिन्निति कृत्वा ॥ २ ॥

हे०—तद्भेदश्च स्थानकर्मावस्थानहेत्वाकृतिसाधनसंयो-
गभेदाद्भवति । तत्र स्थानतो यथा—पक्वाशयस्थो वायुः
कटिस्थोऽयम् । कर्मतो यथा—श्रोत्रोन्मूलसप्रवर्तकोऽयं विष्णु-
प्रवर्तकोऽयम् । अवस्थातो यथा—चित्तोऽयं प्रकुपितोऽयम् ।
हेतुतो यथा—सिन्ध्यायोगप्रकुपितोऽयम्, अतिवोगप्रकुपि-
तोऽयम् । आकृतितो यथा—संसलक्षणोऽयमसंसलक्षणोऽ-
यम् । साधनतो यथा—स्निग्धोपशयोऽयम् । योगतो यथा—
पित्तयुक्तोऽयं श्लेष्मयुक्तोऽयमिति । एवं पित्तादिष्वपि
तत्रादी स्थानतो भेदः । स्थानं द्विधा—सामान्यं, विशिष्टं
च । तत्रादौ सामान्यम् । तत्र बायोः स्थानमाह—पक्वाशयो
नाभेरधः पक्वाशस्य स्थानं कटिश्रोणिताम्रियवक्षणादि,
अंगुष्ठांतम् । श्रोत्रेन्द्रियं कर्णः । स्पर्शनेन्द्रियं त्वक् ।
तत्र तेषु स्थानेषु मध्ये पक्वाधानं पक्वाशयो विशेषत
इति ॥ २ ॥

नाभिरामाशयः स्वेदो लसीका रुधिरं रसः ।
दृक् स्पर्शनं च पित्तस्य नाभिरत्र विशेषतः ॥

स०—पित्तस्य नाम्नादीनि स्थानानि । लसीका
जलसदृशी । दृक् चक्षुः । स्पर्शनं त्वक् । ननु स्पर्श-
नेन्द्रियं बायोः स्थानमुदितं तदेव कथं पित्तस्यापि
स्यात् । ब्रूमः । वातसखित्वाद्भेदः वातसखो ह्यग्निः ।
पित्तं च बहिरिति वचनात् । तस्मादुभयोरप्येतदुक्तं
स्थानम् । विशेषत इति अत्रैषु स्थानेषु मध्ये पित्तस्य
विशेषणं नाभिः स्थानम् ॥ ३ ॥

प०—रसग्रहणे रसाधारं हृदयमुपलभ्यते । यतो
रसः सौम्यः । अन्यबोक्तम् । साधकं हृद्गतं
पित्तमुक्तम् । दृक्स्पर्शनं च पित्तस्य नाभिरत्र विशेष-
तः । नाभिप्रभृति पित्तस्य स्थानम् । आमाशयो
नाभेरुर्ध्वम् । त्वगन्तरे यदुदकं तल्लसीकाशब्दवा-
च्यम् । त्वचि विद्युष्टायामुदकप्रायो वा यः स्रावो
दृश्यते । रुधिरं रक्तम् । रस आद्यो धातुः । दृक्
चक्षुरिन्द्रियम् । स्पर्शनं स्पर्शनेन्द्रियम् । तच्च वात-
स्यापि स्थानं निर्विष्टं, पित्तस्यापि तदेव स्थानम् ।
वातसखत्वाद्भेदोऽत्रैषु स्थानेषु नाभिः प्रधानं
स्थानं पित्तस्य ॥ ३ ॥

हे०—पित्तस्याह—आमाशयो नाभेरुर्ध्वम् अपक्वा-
स्थानं, लसीकाद्रसमलो जलप्रायस्त्वगाश्रयः, दृक् चक्षुः,

स्पर्शनं त्वक् । अथ एषु स्थानेषु मध्ये नाभिर्विशेषत
स्थानम् ॥ ३ ॥

उरःकंठशिरःक्लोमपर्वाण्यामाशयो रसः ।

भेदो घ्राणं च जिह्वा च कफस्य सुतंगमुरः ॥

स०—कफस्योरःप्रभृतीनि जिह्वादिनि स्थानानि ।
सुतरां सुषुप्तं स्थानमुरो वक्षः ॥ ४ ॥

प०—कफस्योरःप्रभृतिस्थानम् । उरोरो वक्षः ।
कण्ठो गलः । शिरा मूर्ध्ना । क्लोम—क्लोमेषु शिराभ्यो
शरीरे वक्ष्यमाणम् । पक्षाणि सन्निवृत्तानि । आ-
माशयो नाभेरुर्ध्वम् । घ्राणं नासिका । जिह्वा
रसनेन्द्रियम् । अत्रोरो वक्षः सुतरामतिशयेन
स्थानं कफस्य ॥ ४ ॥

हे०—कफस्याह—उरो वक्षः, शीम—उदरस्थोमूलं,
हृदक्षिणतो मांसमंथिः, पक्षाणि सन्धयः, घ्राणं नासा, एषु
मध्ये उरो विशेषतः स्थानम् ॥ ४ ॥

अथ प्रायेकमेतेषां दोषाणां विविक्तस्थानाश्रयेण
क्रियाभेदाख्यं च पञ्च भेदानाह—

प्राणादिभेदात्पंचात्मा वायुः ॥ ५ ॥

स०—वायुदेव एव चलनस्वभावः सन् प्राणा-
दिभिः प्राणोदानस्थानसमानापायैर्नाद्विद्विधात्पंचात्मा

१ स च द्विविधः, आभ्यन्तरो वायव्यः । तत्राभ्य-
न्तरो यन्त्रतन्त्रधरः प्रत्यन्दनोद्ग्रहणसूरणविवेकधारणलक्षणो
वायुः प्राणोदानसमानस्थानापानात्मा, “ प्राणो वायुर्वसति
हृदयेऽपानंसंज्ञो गुदे वै नाभेध्वकं भ्रमति परितो जीवभूतः
समानः । कण्ठस्थाने चलति पवनो वोऽह्नि तत्राग्नदानः
सर्वांगेषु प्रसरति मरुद्भ्यः स्थानसंज्ञो निताप्तम् ॥ ” प्राणो नाम
वायुः अगमन्तः प्रवेशयति प्राणवायवस्त्यते । उदानेन
भाषितगीतादिविशेषोऽभिवर्तते । नमस्तुतु आनपञ्चवा-
यचरो बह्विसंयोगादयं पाचयति तस्मात् विशिष्यो विनिर्दिष्टः ।
अपानस्तु शङ्खमूत्रयुक्तमूर्तवार्दवाभ्यः निपति समये ।
व्यानो वायुः कृत्स्नेदहचरो रसासंयहमोजतः स्वेदासृक्वावग-
प्रसारणकुबलविनमोत्रमनतिव्यगमनानि करोति । प्रवर्त-
कवेष्टानामुच्चावचानां नियन्ता प्रणेता च मनसः, सर्व-
न्द्रियाणामुद्योतकः, सर्वेन्द्रियार्थानामभिबोद्धा, सर्वशरीराहु-
व्यूहकरः, शरीरस्य सन्धानकरः, प्रवर्तको बाधः, स्वशरी-
रदयोः प्रकृतिः, श्रोत्रस्थानेनयोरुल्मू, हृत्पित्ताहयोर्बिम्बः,
समीरोऽग्नेः, दोषसंशोषणः, क्षेप्ता बहिर्मलानाम्, स्थूल-
श्लोत्ससां भेता, गर्भोऽऽकृतीनां कर्ता, अनुवृत्ति-
प्रवयवभूत आपुषः, शरीरे सर्वकार्यसाधककहातिषः ।

पंचस्वभावः । येषैकोऽपि देवदत्तो यां यां क्रियां करोति तदनुस्वरूपेण संज्ञां लावकपाचकादिकां लभते तद्वद्वातादयः ॥ १ ॥

प०—एक एव वायुश्चलनधर्मा प्राणादिभेदात् विशेषात् प्राणोदानसमानव्यानाऽपानाख्यात् पञ्चस्वभावः सत्पथते स्थानक्रियाभेदात् ॥ ५ ॥

हे०—अथ विशिष्टस्थानं, कर्म च । सामान्यकर्मणः उत्साहादेः पूर्वाभ्यामे निर्दिष्टत्वात् । तत्र वायोर्विशेषमाह—प्राणाऽपानोदानव्यानसमानाः पञ्चात्मा पञ्च-विशेषः ॥ ५ ॥

प्राणोऽत्र मूर्धगः ।

उरःकंठचरो बुद्धिहृदयैर्द्रियचित्तधृक् ।
श्रीवतक्षवधृद्गारनिःश्वासान्नप्रवेशकृत् ॥ ६ ॥

स०—अत्र एषु मध्ये प्राणो वायुर्धूमगः शिरसि स्थित उरः कंठं च चरति । तथा बुद्ध्यादीनां धारकस्तथा श्रीवनादिक्रियः । श्रीवंतं मुखसावोद्धारः । श्रीवतमिति छिन्नेरुति छित्तिविव्योर्दीर्घक्षेति पृषोदरादिपाठादीर्थः ॥ ६ ॥

प०—तत्रैतेषु पञ्चसु मध्ये प्राणो वायुः मूर्धगः शिरस्यवस्थितः उरःकण्ठचरः । तथा बुद्ध्यादिधारकः बुद्ध्यादीन् धारयति श्रीवनादीन् करोति श्रीवनादिकृत् श्रीवंतं मुखेन श्लेष्मनिरसनम् । निश्वासेऽन्तःप्रवेशनं श्वासस्य ॥ ६ ॥

हे०—प्राणस्य स्थानकर्माण्याह—प्राणस्य मूर्धवस्थितिस्थानं, बुद्ध्यादिधारणम् ; श्रीवनादिकरणं च कर्म । हृदयं मनोऽधिष्ठानं, चित्तं मनः, इंद्रियाणि चक्षुरादीनि ६

-वायस्य च वायोः प्रकृतिभूतस्य लोके चरतः इमानि कर्माणि भवन्ति । तथा धरणी धारणम्, ज्वलनो-ज्वालनम्, आदित्यचन्द्रनक्षत्रग्रहगणानां सन्तानगतिविधानम्, सृष्टिश्च मेघाणाम्, अपां विसर्गः, क्षोतसां तैप्रवर्तनम्, पुष्पफला-नाम्नाभिनिर्वातनम्, उद्भिज्जानासुप्तेदनम्, ऋतूनां प्रवि-वाजवः, धातूनां च प्रविभागमानसंस्थानव्यक्तिः, बीजाभि-संस्कारः, शस्यादिवर्द्धनम्, प्रजापालनम्, विकासनम्बैः कारिकाणामन्येषां च भावानाम् ।

उरःस्थानमुदानस्य नासानाभिगलांश्चरेत् ।
वाक्प्रवृत्तिप्रयत्नोर्जावलवर्णस्मृतिक्रियः ॥ ७

स०—उदानस्य प्रधानमुरः स्थानं नासादींश्च चरति वाक्प्रवृत्त्यादिक्रियः । प्रयत्नः कार्येषु पदार्थग्रहणं दिव्यमः ॥ ७ ॥

प०—उदानस्य वायोहरो वक्षःस्थानम्, नासां तयं चरति । वाक्प्रवृत्त्यादिक्रियः । प्रयत्नकमुद्यमः । ऊर्जा कान्तिमत्त्वम् । बलं सामर्थ्यं वर्णं गौरवादिभेदभिन्नम् । स्मृतिरतिशान्तस्यर्थस्य स्मरणम् ॥ ७ ॥

हे०—उदानस्य स्थानकर्माण्याह—उदानस्योरोऽवशिष्टस्थानं, नासादिविचरणस्थानम्, वाक्प्रवृत्त्यादिकं कर्म प्रयत्न उत्साहः, ऊर्जा प्राणनम् ॥ ७ ॥

व्यानो हृदि स्थितः कृत्स्नदेहचारी महाजवः
गत्यपक्षेपणोत्क्षेपनिमेषोन्मेषणादिकाः ॥

प्रायः सर्वाः क्रियास्तस्मिन् प्रतिबद्धाः शरीरिण

स०—व्यानो हृदये स्थितः प्राधान्येन कृत्स्ने रस्मिन् शरीरे चरति । तथा महाजवः शीघ्रगतिः प्रणाद्यपेक्षया । तथा गत्यादिकाः क्रियाः प्रायः रदेहिनां तस्मिन्व्याने प्रतिबद्धास्तदायत्ताः । गतिरुपक्रमणम् । अपक्षेपणमंगस्याधोवनयनम् । उत्क्षेपोऽधोवनयनम् । निमेषोऽक्षोर्निमीलनम् । उन्मेषोऽधोवनयनम् । आदिग्रहणं जंभणान्नास्वादनिश्चानादिपरिग्रहः ॥ ८ ॥

प०—व्यानो हृदयवस्थितः कृत्स्नं हृदयवस्थितः, वृत्तिरिववशेषं देहं चरति कृत्स्नदेहचारी, महाजवो म बलः, शीघ्रतरंगतिः । गत्याद्यश्च क्रियाः सर्वाः शरीराणि प्राणिनां सम्बन्धिन्यः प्रायेण बाहुल्येन तान् व्यानाख्ये प्रतिबद्धास्तदायत्ताः । गतिर्दृष्टान्तमनम् । अपक्षेपणमङ्गस्याधोवनयनम् । उत्क्षेपः ऊप्रेरणम् । निमेषः अक्षोर्वर्त्तमानं पिधानम् । उन्मेषस्तस्यैव विकाशः ॥ ८ ॥

हे०—व्यानस्याह—व्यानस्य हृदयमवस्थितिः रश्च सर्वशरीरविचरणस्थानम् । गत्यादयः सकलाः क्रियाः अपक्षेपणमंगस्याधोवनयनम्, उत्क्षेपणमूर्ध्वन

तस्मिन्प्रतिवद्धाः तेनैव निष्पाद्याः, महाजवः प्राणादिभ्यो वेगवान् ॥ ८ ॥

समानोऽग्निस्मीपस्थः कोष्ठे चरति सर्वतः ।
अन्नं गृह्णाति पचति विवेचयति मुञ्चति ॥ ९ ॥

स०—समानो वायुरग्निस्मीपस्थ इति सामान्यो-
क्तावपि प्राधान्यात्पाचकोऽग्निर्गृह्यते । अत एवाह ।
कोष्ठे चरतीति । सर्वत इत्याद्यादिवात् सर्वस्मिन्
कोष्ठे चरति स चान्नं गृह्णात्यपक्वमाशये धारयती-
त्यर्थः । पचत्यग्निसंधुक्षणोद्भक्तकार इव । विवेचयति
संहतमन्नं पाकाय विभजते । मुञ्चति शकृन्मूत्रादि-
रूपमथः ॥ ९ ॥

प०—समानो वायुरग्निस्मीपे स्थितस्तत्र तिष्ठति
कोष्ठे पक्वमाशयपर्याये, सर्वतः समन्ताच्चरति भ्र-
मति । अन्नमाहारं गृह्णाति अवलम्बते । तथा पच-
ति पाकं नयति, विवेचयति पृथक्करोति, मुञ्च-
त्यथो नयति ॥ ९ ॥

हे०—समानस्याह—समानस्याग्निस्मीपमवस्थितिस्थानं,
सर्वकोष्ठविचरणस्थानम्, अन्नस्य ग्रहणं गृहीत्वा पचनं
पक्त्वा सारकिष्टविवेचनं विविच्य किट्टावमोचनं च कर्म ।
अग्निस्मीपम् अस्मिन्स्थानस्य ग्रहण्याख्यस्य अग्न्यनवरुद्धोऽ-
वकाशः ॥ ९ ॥

अपानोऽपानगः श्रोणिवस्तिमेदोरुगोचरः ।
शुक्रार्तवशक्नुमृगर्भनिष्क्रमणक्रियः ॥ १० ॥

स०—अपानो वायुरपानं प्राधान्येनाश्रितः श्रोण्या-
दिचरः शुक्रादिनिष्क्रमणक्रियः । इति वातमेदाः
पंच ॥ १० ॥

प०—अपानो वायुरपानगः कटया अधः स्थितः ।
तथा श्रोण्यादिप्रदेशचरः । श्रोणिः कटिः । मेहं लिं-
गम् । शुक्रार्तवादीनि—चंक्रमणं क्रिया । निष्क्रमणं
बाहिः—प्रेरणम् ॥ १० ॥

हे०—अपानस्याह—अपानस्यापानं गुदमवस्थितिरस्थानं,
श्रोण्यादिविचरणस्थानं, शुक्रादिनिष्क्रमणं कर्म । वस्तिमूर्त्ता-
श्रयः, मेहं मूत्रमार्गः, गोचरो विचरणविषयः ॥ १० ॥

पंच पित्तमेदानाह—

पित्तं पंचात्मकं तत्र पक्वमाशयमध्यगम् ।
पंचभूतात्मकत्वेऽपि यत्तेजसगुणोदयात् ।
त्यक्तद्रवत्वं पाकादिकर्मणाऽनलशब्दितम् ।

१—“तप सन्तपे” इति सन्तापार्थकतपधातोरित्युप्रलये
तकारस्य द्वित्वे वर्णविपर्यये त च कृते पित्तमिति रूपं
सिद्धम् । तच्च पित्तं शरीरे पाचकालोचकप्राजकरजकसाधकमे
दात् पचथा शरीरं पालयत्यधिकृतः । यथा—“स्वाशये पाचकं
पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितात् । आज्ञकं कान्तिदं यत्तु लेपा-
भ्यङ्गादि पाचकम् ॥ रजकं तु यकृतवर्गान्द्रोस्तद्वशं शोणितं
ब्रजेत् । आलोचकसुमी नेत्रे रूपदर्शनकारि तत् ॥ साधकं
हृदये तिष्ठन्मेधाप्रज्ञाकरं च तत् ॥” अत्र चरकः—“अग्निरेव
शरीरे पित्तान्तर्गतकुपिताऽकुपितः शुभाशुभानि करोति”
सुश्रुतस्तु पित्तव्यतिरेकान्नान्योऽग्निरुपलभ्यते आग्नेयत्वात् ।
पित्ते दहनपचनादिषु अभिवर्तमानेऽग्निबहुपचारः क्रियते ।
क्षीणे ह्यग्निगुणे तत्समानद्रव्योपयोगात् अतिवृद्धे शीतक्षी-
योपयोगात् आगमाच्च । ननु यदि पित्तान्न्योऽग्नेदः तर्हि
कथं घृतं पित्तप्रशमनमग्निदीपनम्, अजापयोमत्स्यादयश्च
पित्तघ्नं कुर्वन्ति न चाग्निदीपिकाः दिवात्सप्रद्वं । पित्तम-
कोपनोऽप्यग्निशमनः, तथेदमपि कथं स्यात् विषमो वातेन,
तीक्ष्णः पित्तैर्न, मन्दः श्लेष्मणैर्न । समदोषः समातिवेषा-
दिकमपि कथं स्यात् । तत्रोच्यते—नैव दोषः, येनायमग्निः
परमार्थतः पित्तादग्नि एव सुश्रुतादितिरंगीकृतः । परं च
“क्रोधशोकभ्रमकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः । पित्तं च केशान्
पचति पलितं तेन जायते” अत्र शरीरोष्मा अग्निः पित्ताद्भिन्न
एवोक्तः, तथा च “द्रवं स्निग्धमधोर्गं च पित्तं बन्धुरतोऽ-
न्यथा” अत्र समाधीयते पक्वपित्तान्तर्गतजठराग्निपाचके
वर्जिशब्दः तच्च पक्वमाशयमध्यस्थं चतुर्विधमन्नपानं
पचति, विवेचयति च दोषरसमूत्रपुरीषाणि । तत्रस्थमेव
चात्सराकस्या शेषाणां पित्तस्थानानां शरीरस्य चाऽग्नि-
कर्मणाऽगुह्यं करोति तस्मिन् पित्ते पाचकोऽग्निरिति संज्ञा ।
यत्तु यकृतवर्गान्द्रोः पित्तम् सरसस्य रागकृदुष्कम्, तस्मिन् रज-
कोऽग्निरिति संज्ञा । यच्च हृदयस्यः सोऽग्निप्रा-
थितमनोरथसाधनकरः तस्मिन् साधकोऽग्निरिति संज्ञा
यच्च त्वचि सोऽम्बुगपरिषेकावगाहावलेपनादीनां पक्व
छायानाश प्रकाशकः तस्मिन् आज्ञकोऽग्निरिति संज्ञा
अत्र चिकित्सोपयोगिपित्तलक्षणाणि “ पित्तगुणं
द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्तरम् । कट्टिचक्ररं द्वेयं विदग्धं
चाऽम्बुतां ब्रजेदिति” । नीलं सामाकस्यायाम्, पीतं निरा-
मावस्थायां, कटुरसं प्रकृतिस्थम्, विदग्धं विरुद्धाकौपयम्
पुनरम्बरसं विदग्धार्ज्यासिंदधमम्बलसं वा भवति, विदग्धं
पित्तम् अम्लपित्तोरगमिति केचिच्च ॥

पचत्यन्नं विभजते सारकिटौ पृथक् तथा ।
तत्रस्थमेव पित्तानां शेषाणामप्यनुग्रहम् ।
करोति बलदानेन पाचकं नाम तस्मृतम् ॥ १॥

स०—तत्र तेषु पंचसु मध्ये पक्वमाशययोर्मध्यस्थं तथा पंचभूतात्मकत्वेऽपि सति यत्तैजसगुणोदयादाप्रेय-
गुणोत्कर्षाक्षपितसोमगुणत्वेन त्यक्तद्रवत्वं संजातका-
टिभ्यं तथा सहकारिकारणैः पाचनक्रियां प्रति सव्यापा-
रैर्वात्वादिभिरनुग्रहादुपकारात्पाकदाहादिक्रियाऽनलश-
ब्दितमग्निशब्दवाच्यं यपित्तं तत्पाचकमुच्यते । तच्चानं
पचति । सारकिटौ पृथग् विभजति विभागीकरोति ।
किंशब्दस्य लोकाश्रयत्वात्लिङ्गस्येति पुंस्त्वम् । तत्रस्थ-
मेव पक्वमाशयमध्यागमेव शेषाणां रंजकादीनां धातु-
स्थानां चानुग्रहमुपकारं करोति । बलदानेन सामर्थ्या-
धानेन स्वस्थानस्थमेव तेषूपकुलत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

प०—पित्तं पञ्चात्मकम् । पाचकरञ्जकसाधका-
लोचकभ्राजकत्वभेदः पञ्चप्रकारं पित्तम्-
तत्र तेषु पञ्चसु मध्ये पाचनं नाम पित्तं पक्वा-
माशययोर्मध्ये स्थितम् । तच्च पञ्चभूतात्मकत्वेऽपि
सति यद्यस्मात्तैजसगुणोदयादाप्रेयगुणोत्कर्षात्, त्य-
क्तद्रवत्वं क्षपितसोमगुणं क्षपितसोमगुणत्वाच्च त्यक्त-
द्रवस्वभावं, पाकादिकमेणा पचनदहनक्रिययानलश-
ब्दितं लब्धगम्यभिधानमन्नमाहारं पचति । चतुर्विधं
तथाऽऽहारस्य पक्षस्य सारकिटौ विभजति पृथक्-
करोति । तत्रस्थमेव पक्वमाशयमध्यस्थमेव शेषाणां
पित्तानां चतुर्णां रंजकादीनामनुग्रहमुपकारं बलदा-
नेन सामर्थ्यात्पदानेन करोति सम्पादयति तत्पाचकं
नाम पित्तम् ॥ ११ ॥

हे०—पित्तविशेषानाह—पित्तमिति । पाचकरञ्जकसाध-
कालोचकभ्राजकमेधास्रपञ्चधा पित्तम् । पाचकस्य स्थान-
कर्मोष्णाह—पाचकस्य पक्वमाशयमध्ये ग्रहण्याख्यं स्थानम् ।
अन्नस्य पचनं पाकः, सारकिट्विभागो, रंजकादित्तु-
ष्ट्यानुग्रहश्च कर्म । कीदृशं तत् यत्पञ्चभूतात्मकत्वे
सत्यापि तेजोभूतगुणाधिक्यात्यक्तद्रवत्वम् । तथा पाका-
दीनामसिकादीनां करणादनलसंशयोक्तम् । एतेन पाच-
कापेक्षया अग्निपित्तयोरेभेदः रंजकापेक्षया भेद इति ।
नैतिद्वयं व्यवस्थापितम् । तत्रस्थं स्वस्थानस्थम् ॥ ११ ॥

१ मतद्वयमित्यर्थः ।

आमाशयाश्रयं पित्तं रंजकं रसरंजनात् ॥ १२

स०—यच्चाऽऽमाशयस्थं पित्तं तद्रसाख्यधातो रं-
नाद्रागनिष्पादनाद्रंजकमुच्यते ॥ १२ ॥

प०—आमाशयाश्रयमाशयस्थं रंजकं न
पित्तं रसाख्यस्य धातो रक्तभावापत्तौ रंजनाद्वागा-
ष्पादनात् रंजनशब्देनोच्यते ॥ १२ ॥

हे०—रंजकस्याह—रंजकस्यामाशयः स्थानं, रसरं-
जकं ॥ १२ ॥

बुद्धिमेधाऽभिमानाद्यैरभिप्रेतार्थसाधनात् ।
साधकं हृद्गतं पित्तं ॥ १३ ॥

स०—यत्तु हृद्गतं हृदयस्थं पित्तं तदबुद्ध्यादि
करणभूतैरभिप्रेतस्याऽर्थस्य बाह्यग्रहणस्मरणादिरूपे-
साधनात् साधकमुच्यते । वर्तमानकाले या मनोऽर्थसं-
यस्य निश्चयं कर्तुं तदर्थीयवसायोपारूढा सा बुद्धि-
बुद्धिविशेषो मेधा ॥ १३ ॥

प०—हृद्गतं हृदयस्थं पित्तं साधकं नाम बुद्धि-
दिभिः करणभूतैरभिप्रेतमभिलषितमर्थं बाह्यग्रह-
स्मरणादिरूपेण साधयति तत्साधकम् । बुद्धिमेधश्च
परस्परं विशेषो बोद्धव्यः । वर्तमानकाले यो मनस-
ऽर्थसंशय उत्पद्यते तस्यार्थसंशयस्य निश्चयं करोति
अयमेवार्थो नान्य इति सा बुद्धिः । बुद्धि-
विशेषो मेधा ॥ १३ ॥

हे०—साधकस्याह—साधकस्य हृदयं स्थानं, बुद्धि-
दिद्वारेण अभीष्टार्थसाधनं कर्म, अभिमानोऽहंकारः ।

रूपालोचनतः स्मृतम्
हृदस्थमालोचकं ॥ १४ ॥

स०—दृष्टिस्थं पित्तं रूपालोचनादतस्तारका-
स्थितं तदायत्तरूपग्रहणशक्तित्वादालोचकमुच्यते ॥ १४

प०—दृष्टिस्थं पित्तमालोचकं नाम रूपस्यालोच-
दर्शनात् तारस्यान्तः स्थितमालोचकं रूपप्रदर्श-
यस्मात्तदायत्तं रूपग्रहणम् ॥ १४ ॥

हे०—आलोचकस्याह—आलोचकस्य दृष्टिः स्था-
रूपालोकनं कर्म ॥ १४ ॥

त्वक्स्थं भ्राजकं भ्राजनात्त्वचः ॥ १५

स०—त्वचो आजनादीपनाद् आजकं नाम
पितम् । एतच्च पित्तमभ्यंगलेपपरिषेकादीन् पाच-
यति ॥ १५ ॥

प०—त्वक्स्थं पित्तं भ्राजकं नाम त्वक्त्वचो भ्राज-
नादीभिस्त्वरणं भ्राजकशब्देनोच्यते । तद्भ्राजकम-
भ्यङ्गादीन् पाचयति । तद्वृषपकं द्रव्यं स्वं कर्म
करोतीति ॥ १५ ॥

हे०—भ्राजकस्याह—भ्राजकस्य स्वस्थानं, त्वचो
भ्राजनं प्रकाशनं कर्म । संग्रहे तु तदभ्यंगपरिषेकालेपदी-
न्पाचयतीत्युक्तम् ॥ १५ ॥

श्लेष्मा तु पंचधा ॥ १६ ॥

स०—श्लेष्मा तु पंचधा, श्लेष्माऽपि पंच-
प्रकारः ॥ १६ ॥

प०—अवलम्बकश्लेदकवोधकतर्पकश्लेपकत्वभेदान्
पञ्चप्रकारः ॥ १६ ॥

हे०—श्लेष्मविशेषानाह—अवलम्बक-श्लेदक-वोधक-तर्प-
क-श्लेपकभेदात्पञ्चधा श्लेष्मा ॥ १६ ॥

१ स०—श्लेष्मो मूलस्तः गुरुर्मन्दः शीतः
स्निग्धः स्थिरश्च कफः ॥ ९ ॥ प्र. टी.—अत्र कफः—
श्लेष्मः श्वेतोऽपरपथः, मूलस्तो सुषमानोऽङ्गुलिग्राही, गुरु-
र्गुरुत्ववानलघुः मन्दः तीक्ष्णविपरीतधिरकारी, शीतः शीत-
त्वस्माववानलघुः, स्निग्धश्चिक्णः, स्थिरोऽचलः, लिप्तस्व-
भावो वा । अत्र श्लेष्म आलिप्तने धातोर्मैनिन् प्रत्यये गुणे
च कृते श्लेष्मेति रूपं जातम् । श्लेष्मा तमोगुणप्रधानः मधु-
रश्च । विदग्धस्तु लघ्वणतां ब्रजेत् । श्लेष्माऽपि श्लेदन-अव-
लम्बन-रसान-स्नेहन-विश्लेषण इति पञ्चधा विभज्य देहं
पालयति । यथा—आमाशयेऽह हृदये कण्ठे शिरसि सन्निधौ
स्थानेष्वेव मनुष्याणां श्लेष्मा तिष्ठत्यनुकृतात् । श्लेदनः
श्लेदीयन्नमात्मभावस्याऽपरार्ण्येति अनुग्रहाति च श्लेष्मस्था-
नानुदककर्मणा । रसयुक्तामवीर्येण हृदयस्याऽवलम्बनम्
त्रिकस्तन्धारणं वापि विदधात्यवलम्बनः । उभावपि ततः
सौम्यौ तिष्ठतश्चातिक्रम्यतः । यतो रसान्विजानीतो रसाना-
रसनौ समौ । स्नेहनः स्नेहदानेन समस्तेन्द्रियतर्पणः ।
श्लेष्मणः सर्वतन्धीनां संश्लेषं विदधात्यसौ । चकारात्
श्लेष्मा श्वेतः सुदुश्चिरादिगुणयुक्तः । प्रकृतिस्थो मधुररसः,
प्रदुष्टो लवणरसः ॥

तदेव पंचप्रकारत्वमाह—

उरःस्थः स त्रिकस्य स्ववीर्यतः
हृदयस्यान्ववीर्योच्च तत्स्थ एवांशुकर्मणा ॥
कफधानां च शेषाणां यत्करोत्यवलम्बनम् ।
अतोऽवलम्बकः श्लेष्मा ॥ १७ ॥

स०—स श्लेष्मा उरसि त्रिधातुयुक्तमन्त्रिकस्य
पृष्ठाधाराद्यस्य स्वप्रभावाश्रमात्प्रचल्यते करोति स्व-
मणि तस्य सामर्थ्यमुपादयति । हृदयस्यान्ववीर्योच्चत-
णाम्यवहतादन्नाद्रसरूपतापरिणताद्वलम्बनं करोति
करोति । चशब्दात्स्ववीर्येणाऽपि हृदयस्यावलम्ब-
करोति । किञ्चत्ववीर्यादतिशयेन यथावलम्बनं हृदय-
करोति । न तथा स्ववीर्यतः यतोऽलम्बनः पूर्वं हृदि स्थित-
कृत्वा ततो व्यानव्युत्थितः सर्वं शरीरं याति तन्मा-
दिशेषेण हृदयस्याऽन्ववीर्यादवलम्बनं युक्तम् । आमाशो-
ऽपि हृदये मनसः स्थानमोजसमिति मन्त्रः च । तस्मात्
शीचवो रक्तपद्माकारमयोमुखम् । योमिहो य-
पश्यति तन्मग्नं ज्योतिः समाहिततः । एते एव सन्ध-
तां यातः स तत्रैवाऽवतिष्ठते । ततो व्यानेन विवि-
कृत्स्नं देहं प्रपश्यते । तथा तत्स्थ एवोःस्थ एव
श्लेष्मा शेषाणां कफस्थानानामनुकर्मणा श्लेदकश्लेप-
लक्षणेन जलव्यापारेणाऽवलम्बनं करोत्यतोऽस्मादर्थ-
त्तामेतोरवलम्बकः श्लेष्मेत्युच्यते ॥ १७ ॥

प०—स तु श्लेष्मोरस्थः त्रिकस्य वाहप्रभावाभ्यंग-
स्ववीर्यतः स्वशक्त्या स्वचलेन यन्माद्वलम्ब-
करोति स्वकार्यसामर्थ्यमुत्पादयति यत्प्रधानोत्पाद-
नेन तमुपकरोति । तथा हृदयस्याभ्यवहतादन्नाद्रस-
रूपतया परिणताद्ग्लानावलम्बनं करोति त-
वत्स्थ एवोःस्थ एवांशुकर्मणा । क्रियया तर्पण-
णादिलक्षण्या अन्येषां चतुर्णां कफधानां क-
फस्थानानामवलम्बनं करोति । अतोऽस्माद्वेतोऽर्थ-
मिदिष्टाद्वलम्बकः श्लेष्मेत्युच्यते ॥ १७ ॥

हे०—अवलम्बकस्य स्थानकर्माध्याह—अवलम्बक-
उरः स्थानं, त्रिकावलम्बनं कर्म । त्रिकस्य पृष्ठाधारा-
स्ववीर्यत आत्मप्रभावेनावलम्बनं करोति, हृदयस्यान्ववीर्य-
वकारात्स्ववीर्याच्च । हृदयावलम्बनेऽन्ववीर्यं महदां
अन्नरससहितेनोति सुश्रुतवचनात् । तस्य एव शेषा-

कण्ठादीनाम् । कफधाम्नासंयुक्तमणा जलव्यापारेण क्लेद-
नतर्पणरूपादिना अवलम्बनं करोति । केचिन्नु बाहुग्रीवा-
स्थिभयसंघातं विक्रमाहुः । तदसत्, विक्रमशब्दः पृष्ठवंशा-
धार एव रुदत्वात् । रुदिन्नु योगाद्वलीयसी आस-
नत्वे चाप्रयोजकत्वं दवीयसामपि कफधाम्नामवलम्बे-
नोक्तेः ॥ १७ ॥

यस्त्वामाशयसंस्थितः॥

क्लेदकः सोऽन्नसंघातक्लेदनात् ॥ १८ ॥

स०-स पुनः श्लेष्मा आमाशये स्थितः स क्लेदक
इत्युच्यते । कुतः । अन्नसंघातक्लेदनाकारणात् ॥ १८ ॥

प०-स एव श्लेष्मा य आमाशयसंस्थितः क्लेदकः
स आमाशयस्थोऽन्नसंघातस्याहारराशेः क्लेदना-
द्विविधजिजननात् क्लेदकसंज्ञकः ॥ १८ ॥

हे०-क्लेदस्याह-क्लेदकस्यामाशयः स्थानम् । अन्नसंघात-
क्लेदनं कर्म ॥ १८ ॥

रसबोधनात् ।

बोधको रसनास्थायी ॥ १९ ॥

स०-रसनास्थायी जिह्वास्थो बोधक इत्युच्यते
रसबोधनात् कारणात् ॥ १९ ॥

प०-बोधको रसनास्थायी जिह्वासंस्थितः श्लेष्मा
सम्यक् स्फुटं कृत्वा रसस्य बोधनात् ज्ञानात्
बोधकसंज्ञकः ॥ १९ ॥

हे०-बोधकस्याह-बोधकस्य रसना जिह्वेन्द्रियं स्थानं,
रसबोधनं कर्म ॥ १९ ॥

शिरःसंस्थोऽक्षतर्पणात् ॥

तर्पकः ॥ २० ॥

स०-शिरःस्थोऽक्षतर्पणात्तर्पकः । शिरःस्थतर्पक
इत्युच्यते । अक्षतर्पणाद्देतोः ॥ २० ॥

प०-शिरस्थः श्लेष्मा अक्षाणामिन्द्रियाणां तर्पणात्
प्रीणनात् तर्पकसंज्ञकः ॥ २० ॥

हे०-तर्पकस्याह-तर्पकस्य शिरः स्थानम्, इन्द्रियतर्पणं
कर्म ॥ २० ॥

संधिसंश्लेषाच्छ्लेषकः संधिषु स्थितः २१ ॥

स०-संधिषु स्थितः श्लेष्मा श्लेषक इत्युच्यते ।
संधिसंश्लेषाद् कारणात् ॥ २१ ॥

प०-सन्धिषु स्थितः सन्धिषु पर्वसु सिं-
श्लेष्मा-अस्थिसन्धिषुसंश्लेषात् श्लेषकसंज्ञः ॥ २१ ॥

हे०-श्लेषकस्याह-श्लेषकस्य सन्धयः स्थानम्, सं-
श्लेषणं कर्म ॥ २१ ॥

एवं दोषाणां स्थानान्युक्तवोपसंहरन्नाह-

इति प्रायेण दोषाणां स्थानान्यविकृतात्मना
व्यापिनामपि जानीयात्कर्माणि च पृथक्पृथक्

स०-बाहुल्येन दोषाणामविकृतात्मनामप्रच्युत
भावानामित्युक्तप्रकाराणि स्थानानि व्यापिनामपि स
शरीरचराणामपि ज्ञेयानि । तथा कर्माणि पृथक्पृ-
थकेन कृत्वा जानीयाद्वैद्यः ॥ २२ ॥

प०-एवं दोषाणां स्थानानि कर्माणि च वि-
गेनाख्यायोपसंहरन्नाह-इत्येवमन्तरोक्तेन प्रक-
बाहुल्येन भूयसा दोषाणां वातादीनामविकृतात्
मविकृतस्वभावानां यथाशास्त्रं स्वप्रमाणस्थित-
समस्वभावानां व्यापिनामपि कृच्छ्रदेहचारिणां
स्थानानि जानीयात् विद्यात् । तथा न केवलं स्था-
नि यावत्कर्माणि चैषां जानीयात्, पृथक्
प्रत्येकं कृत्वा ॥ २२ ॥

हे०-प्रकरणार्थमुपसंहरति-प्रायेण बाहुल्येन
सर्वशरीरव्यापिनस्तथाप्यतिशयेन एषु स्थानेषु ति-
त्यर्थः । अविकृतात्मनामप्रच्युतस्वभावानां, विकृतात्-
मनां स्थाननियमः । इति स्थानकर्मप्रकरणम् ।
वस्था । सा च द्वेषा-राम्यं, वैषम्यं च । वैषम्यं द्वेषा-
वृद्धिश्च । वृद्धिर्द्वेषा-चयप्रकोपभेदेन । चयप्रकोपक्षय-
भेदाद्वैतलोऽवस्थाः । तत्र क्षयसाम्ये प्रशमनशब्दे
निष्पाद्यमानस्य प्रशमनस्य क्षयरूपत्वात् निष्पाद्य-
रूपत्वात् । प्रशमनेतृत्वात् प्रमादादित्योरे पुनः क्ष-
त्वात्, क्षयहेतूनामपि प्रशमनेतृत्वाच्च । तत्र च
निदानम् ॥ २२ ॥

विकृतिरेषां वृद्धिः क्षयश्च । वृद्धिरपि
धा चयप्रकोपभेदेन । दोषादिविज्ञानीये सा
वृद्धिक्षयलक्षणमुक्तम् । संप्रति चयकोपरूपवृद्धि-
संक्षेपेण सचयन्नाह-

उष्णेन युक्ता रूक्षाद्या वायोः कुर्वति संच-
शीतेन कौपमुष्णेन शमं स्निग्धादयो गुण-

स०—उष्णेन गुणेन विरुद्धेनोपहिता रूक्षादयः प्रथमाध्यायोक्ताः षड्वातगुणा वायोश्च यं कुर्वन्ति न कोपमुष्णस्य विरुद्धत्वात् । त एव रूक्षादयः शीतगुणोपहितास्तत्सदृशत्वाद्वायोः कोपं कुर्वन्ति । उष्णेन युक्ताः स्निग्धादयो गुणा वायोः शमं कुर्वन्ति विपरीतत्वात् ॥ २३ ॥

प०—यदपि प्रत्येकं वातादि पञ्चधा भिन्नं ततो रूक्षसस्तेहस्तिगन्धस्व यथास्वं लक्षणं न जहात्यतः समानैर्गुणैर्द्रव्याश्रितैस्तेषां दोषाणां चयप्रकोपौ प्राप्नोतेषां यथास्वं विपरीतैर्गुणैर्द्रव्याश्रितैः शमः प्राप्नोति न काचिदपेक्षान्त्या सम्भाव्यते “बुद्धिः समानैः सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः” इत्यादिवाक्य्य ग्रन्थकार इदमाह—रूक्षाद्या गुणाः रूक्षलघुशीतखरसूक्ष्मचला उष्णेन गुणेन वातगुणप्रतिपक्षेण युक्ता वायोः सञ्चयं कुर्वन्ति । यद्यपि वायुगुणसामान्यमात्रा रूक्षादयो वातस्य चयहेतवो वृद्धिहेतवः प्राप्ताः तथापि न केवलाः किन्तु उष्णेन गुणेन वातप्रतिपक्षेण युक्तास्ते रूक्षादयो वातस्य चयं कुर्वन्ति । त एव रूक्षाद्या गुणा वातसमानाः शीतेन गुणेन युक्ताः समानत्वाद्वायोः कोपं कुर्वन्ति । स्निग्धादयो गुणाः स्निग्धगुरुरूक्षगुरुरूक्षगुरुसूक्ष्मस्थिरा उष्णेन गुणेन युक्ताः वायोः प्रशमं कुर्वन्ति ॥ २३ ॥

हे०—तत्र वायोराह—उष्णेन गुणेन युक्ता रूक्षादयो वायोश्च यं कुर्वन्ति । त एव शीतेन युक्ताः प्रकोपम् । उष्णेन युक्ताः स्निग्धादयः शमं कुर्वन्ते ॥ २३ ॥

शीतेन युक्तास्तीक्ष्णाद्याश्च यं पित्तस्य कुर्वन्ते । उष्णेन कोपं मंदाद्याः शमं शीतोपसंहिताः २४ ॥

स०—एवं पित्तस्य शीतेन गुणेन युक्तास्तीक्ष्णादयो गुणाश्च यं कुर्वन्ति । एवं तीक्ष्णादयो गुणा उष्णेन सहिताः कोपं कुर्वन्ति । मंदादयो गुणाः शीतगुणयुक्ताः शमं कुर्वन्ति विपरीतत्वात् ॥ २४ ॥

प०—त एव तीक्ष्णाः शमं, शीतोपसंहितास्तीक्ष्णाद्या गुणास्तीक्ष्णलघुविस्तरसद्रवाः पित्तगुणसमानाः शीतेन गुणेन पित्तप्रतिपक्षेण युक्ताः पित्तस्य चयं कुर्वन्ते । त एव तीक्ष्णादयो गुणाः पित्तसमाना उष्णेन गुणेन पित्तगुणसमानेन युक्ताः कोपं कुर्वन्ते । मंदाद्या गुणाः मन्दगुरुरूक्षस्थिरसान्द्राः पित्तगुणप्रतिपक्षेण युक्ताः शमं कुर्वन्ते ॥ २४ ॥

हे०—पित्तस्याह—शीतेन गुणेन युक्तास्तीक्ष्णाद्याः पित्तस्य चयं कुर्वन्ते । त एव उष्णेन युक्ताः कोपम् । शीतेन युक्ताः मंदाद्याः शमं कुर्वन्ते ॥ २४ ॥

शीतेन युक्ताः स्निग्धाद्याः कुर्वन्ते श्लेष्मणश्च यम उष्णेन कोपं तैरेव गुणा रूक्षादयः शमम् २५

स०—शीतगुणोपहिताः स्निग्धादयः श्लेष्मणश्च यं कुर्वन्ति । उष्णेन युक्तास्त एव स्निग्धादयः श्लेष्मणश्च कोपं कुर्वन्ति । तैरेवोष्णेन युक्ता रूक्षादयः श्लेष्मणश्च शमं कुर्वन्ति । कफस्य हि शीतगुणोपहिताः स्निग्धादिगुणयुक्तेन स्थानत्वाच्च यः शमः । विरुद्धोष्णेन विलयनात्कोपः । स एवोष्णेन यदा रूक्षादियुक्तो भवति तदा विपरीतत्वाच्छ्लेष्मणो भवति ॥ २५ ॥

प०—स्निग्धाद्या गुणाः स्निग्धगुणाः स्निग्धगुरुमन्दरूक्षस्थिराः श्लेष्मगुणसमानाः शीतेन गुणेन श्लेष्मगुणसमानेनापि युक्ताः कफस्य चयं कुर्वन्ते । श्लेष्मणस्तु स्निग्धादयो गुणेन गुणसामान्यमात्रादिव किञ्चिदपेक्षयैव चयं कुर्वन्तीति तस्मिन् शीतगुणाधिक्यमपेक्षते नाधिकेन शीतेन गुणेन युक्ताः स्निग्धाद्याः श्लेष्मणश्च यं कुर्वन्तीति यतः स्निग्धाद्याः श्लेष्मगुणान्सोढुतुमभिप्रेतानां संख्येया ये केनान गुणाः स्निग्धादयस्तन्मध्ये चावश्यं शीतो गुणः पश्यते तस्मात् प्रयोजनं शीते गुणा इत्यर्थं युक्ता इत्येवं निर्देशेन एवं पित्तको तीक्ष्णादय उष्णेन युक्ता व्याख्येयाः । श्लेष्मणः स्त्यानत्वाच्च यं भवं भवन्ति त एव स्निग्धादयः श्लेष्मगुणसमाना उष्णेन गुणेन श्लेष्मप्रतिपक्षेण युक्ताः कफस्य विलयनद्वारेण कोपं कुर्वन्ति, रूक्षादयो गुणा रूक्षलघु तीक्ष्णखरचलाः श्लेष्मगुणप्रतिपक्षान्तर्भावोपेक्षेण श्लेष्मप्रतिपक्षेण युक्ताः शमं कुर्वन्ते । तैरेव वस्तुतस्त्यदि रूक्षादयः केवला एव वातगुणसामान्यमात्राद्वातस्याधिक्यं कुर्वन्ति तदानीं ते वातगुणा प्रतिपक्षभावा उष्णाद्याद्वातस्य कोपदर्शो कर्तुं रूक्षादयः संपन्ना भवन्ति नच यदशगुणगुणप्रतिपक्षशक्तयः पुनः हीनशक्तित्वादेन वातस्य च यदशगुणमुत्पादयन्ति, न कोपदर्शामप्येव हेतोः पित्तस्य तीक्ष्णादयः केवलाः शीतगुणेन तत्पक्षेण विना कोपदर्शं कर्तुं सम्भाव्यन्ते नच यदशं पूर्णपूर्वोक्तान्यायात् । श्लेष्मणः पुनः स्निग्धाद्या गुणा स्तद्रूपसमाना अपि सन्तोऽधिकेन शीतेन गुणेन युक्त

त्वान् श्लेष्मणः स्थानरूपतामुत्पादयन्तश्चयावस्थाने-
वास्य कुर्वन्ति न कोपावस्थाम् । उष्णेन गुणेन पुन-
स्तस्मत्पक्षेणापि युक्ताः स्निग्धादयोऽस्य श्लेष्मणो
विलीनविग्रहतामुत्पादयन्तः कोपदशां कर्तुं समर्थाः
सम्पद्यन्ते न चयावस्थाम् । विलीनविग्र-
हत्वान् ॥ २५ ॥

हे०—कफस्याह—दीर्घेन युक्ताः स्निग्धाद्याः कफस्य
चयं कुर्वन्ते । उष्णेन कोपं, तेन उष्णेन सहिता रुक्षा-
दयो गुणाः शमं कुर्वन्ते ॥ २५ ॥

इदानीं चयादीनां लक्षणान्याह—

चयां वृद्धिः स्वधाम्न्येव प्रदेष्टो वृद्धिहेतुषु ।
विपरीतगुणेच्छा च ॥ २६ ॥

स०—स्वधाम्न्यात्मीये स्थाने दोषस्य या वृद्धिः स
चय उच्यते । चित्तस्य दोषस्य लिङ्गमाह । यदा हि
वातश्चित्तो भवति तदा रुक्षादिषु तद्गुणसमानेषु प्रदेष्टः
स्यात् । तद्विपरीतगुणेषु स्निग्धादिष्वभिलाषः स्यात् । एवं
कफपित्तयोश्चित्तयोर्व्याख्या । ननु प्रदेष्टो वृद्धिहेतुष्वि-
त्येकमेव लक्षणं दोषचयसत्त्वानुमापकं कर्तुं न्याय्यम् ।
यदि वा विपरीतगुणेच्छा चेत्येतत् । किं द्वयोस्पा-
दानेन । अत्रोच्यते । कदाचिदचित्तोऽपि दोषो
वाताख्यः स्वप्रमाणस्थः क्षीणो वा यस्य स वातवृ-
द्धिहेतुस् रुक्षादीन् द्रष्टव्यं तु तानिच्छति । साम्य-
वशात् । यथा गर्भिणी स्त्री दोहदवशात् । तदेवं व्य-
भिचारदर्शनात् प्रदेष्टो वृद्धिहेतुषु विपरीतगुणेच्छा
चेति द्वयमपि कर्तव्यम् । तेन यदा तुल्यकालं मनु-
जस्य वातसमानगुणेषु तद्वृद्धिहेतुषु च प्रदेष्टो जायते
वातगुणप्रतिपक्षेषु तत्क्षपणहेतुषु चाभिलाषस्तदा
सम्यक् निश्चीयते वातस्पोषचित्तिरिति द्वयमप्येत-
दुक्तम् ॥ २६ ॥

प०—एवं वातादीनां चयकोपौ यथायथं यथागुणै-
र्जायेते तथोपदिश्य इदानीमनयोश्चयप्रकोपयोस्तुल्य-
रूपभ्रान्तिमपनेतुं ग्रन्थकारः स्वलक्षणमभिधातु-
भिदमाह—या वृद्धिर्दोषाणां स्वधाम्निः आतन्वीयस्थाने
स तेषां चयः । एवं चयो वृद्धिः स्वधाम्न्येवेत्यनेन चयः
परिभाष्यते । प्रदेष्टो वृद्धिहेतुष्विति । अनेन तत्कार्यं
प्रदर्शयते । तथा विपरीतगुणेच्छा चेत्यनेनाप्येवम् ।

यदा वातश्चित्तो भवति तदा रुक्षादीनां तद्गुणस-
नानां प्रदेष्टो जायते । तद्विपरीतगुणानां स्निग्धा-
नां चाभिलाषितोऽस्योचितस्य मत्स्यानुमीयते । तं
दमुक्तं भवति । स्वधाम्न्यात्मीयदोषस्य स्थाने
वृद्धिः स चयः । चीयमानस्य दोषस्य वृद्धिहे-
तिद्वेषो जायते । तद्विपरीतगुणेष्वौषधादिषु ॥ २६

हे०—अथ चयादिलक्षणम् । तत्र चयं लक्ष-
ति—दोषस्य वृद्धिश्चयः सा च प्रथमं स्वधाम्-
भवति, यावानेवाशयः संचारवता दोषेण व्याप्तस्-
वानेव निःसंचारेण व्याप्यते । स च संहितरूपत्वात्
चयारब्धः । यदा सर्व एवाशयो व्याप्यते तदा वृद्धि-
हेतुषु समानगुणेषु प्रदेष्ट उत्पद्यते, प्रकोपप्रारंभरूपत्वात्
पाख्यः । ततः परस्याशयं प्रविशति तदाविपरीतगुणे-
चकारात्समानगुणे द्वेषश्च । सप्रसररूपत्वात्पराख्यः ॥ २७

कोपस्तुन्मार्गागमित
लिङ्गानां दर्शनं स्वेषामस्वास्थ्यं रोगसंभवः
(स्वस्थानस्थस्य समता विकाराणामसंभवः)

स०—उन्मार्गागमिता स्वस्थानं त्यक्त्वा दोष-
यस्पुनर्मीर्गांतरगमनं स कोपः । कोपस्य लिङ्गमाह
लिङ्गानां स्वेषां यथायथं दर्शनमुद्भवो वातादीनां कु-
तानां यानि लिङ्गानि दोषादिविज्ञानीयेऽभिहिता
वातव्याधिनिदाने च वक्ष्यन्ते तेषां दर्शनमुपलब्धिः ॥ २८

प०—कोपः पुनः वृद्धिरेवाधिक्यम् । दोषस्य स्वस्थ-
नान् स्थानान्तरगमने स्वधामपरित्यागं कृत्वा मा-
न्तरगामिता । कोपस्तुन्मार्गागमितेत्यनेन कोपः पूर्ण-
भाव्यते । अन्यथा वृद्धिमात्रसामान्याच्चयकोपयोरे-
रूपतैवापद्यते । चयः स्वधाम्न्येव दोषस्य या वृद्धि-
वृद्धिविशेषश्चयहेतुः । सामग्री तत्सामग्र्यन्तर-
स्वधामपरित्यागं कृत्वा दोषाणां मार्गान्तरगामिता
कोप इत्युच्यते । तथाच पूर्वमेव प्रतिपादितमुष्णे
युक्ता रुक्षाद्या इत्यनेन । अस्यैव चयहेतुरन्य ए-
कोपहेतुरकम्यमेतद्विज्ञानां दर्शनम् । स्वेषां यथ-
यथं दोषलक्षणानामुद्भवस्तथा स्वास्थ्यमृत्पित्तरोग-
च्छायासामान्येन देहमनोभूतत्वम् । तथा रोगस-
म्भव इत्यनेन तत्कार्यमुक्तं तत्सत्त्वानुमापकम् । ए-
नैकैकस्मादपि केवलाश्रितं दोषकोप उन्मा-
शक्यते, यतो व्यभिचारान्न सर्वो दोषः स्वप्रमाणा

इधिकस्थ उन्मार्गागामिरोगश्चोत्पादको येन रोगस-
म्भवेन तस्य दोषस्य कोप उन्मीयते यतः स्वप्रसा-
गाद्धीनोऽपि दोषो बलवता अन्येन दोषेणाभिभूतः
ऽवमार्गं परित्यज्योन्मार्गागामित्वसामान्यं यथास्वं
रोगमपि कुरुते । तस्माद्वक्ष्यत्रयमेतदोषकोपपरि-
णामार्थं बोद्धव्यमित्यलमधिकाक्षेपेण । स्वस्थानस्थस्य
समताविकाराणामसम्भवः स शम इति सङ्ग्रहोक्तो-
ऽत्र पाठो विज्ञेयः । स्वस्थानस्थस्य समता साम्यं
त शमः । तथा विकाराणां व्याधीनामसम्भवो व्याधयो
न प्रादुर्भवन्ति तेन लक्षणेन शमोऽनुमीयते ॥ २७ ॥

हे०—कोपं लक्षयति—उन्मार्गागामिता स्वमार्गा-
न्त्येन सार्गेण गमनं कोपः । तत्र प्रथमं स्थानिनमभि-
न्य अन्यस्थानव्याप्तिः तदा स्वेयां लिङ्गानां रीत्यादीनां
दर्शनं सममतादन्यस्थानाश्रयणात्स्थानसंश्रयाख्यः । ततो
वेकुर्वाणो ज्वरादिरूपेणाभिव्यज्यते तदा अस्वास्थ्यं प्रकु-
र्यन्यथास्वं सारोग्यरूपेण अभिव्यक्तत्वाद्वाक्यस्याख्यः ।
ततस्तमेव रोगमवस्थानराण्यनुभवजनुवन्धाति तदा
रोगमभवः । संततमवनं दीर्घकालानुवर्तनमिति यावत् ।
आऽवस्थामेदरुपत्वात् भेदाख्यः । एताश्च पञ्चवस्थाः
पुत्रुतेन स्पष्टमुक्ताः “ संचयं च प्रकोपं च प्रसरं स्थान-
विश्रमम् । व्यर्कं मेदं च यो वेति स संवेद्भिन्नमुत्तमः ”
तत्प्रयोजनं च “ संचयेऽपहृता दोषा लभन्ते नोत्तरा गतीः ।
ते तुत्तरासु गतिषु भवन्ति बलवन्तराः ” इति । प्रशमं
उक्षयति—स्वस्थानस्थं समत्वमधिकृतित्वं चेति मिलितं शम-
लक्षणम् । रसवर्णाद्यन्यं विकारः ॥ २७ ॥

चयप्रकोपप्रशमा वायोऽग्नौष्मादिषु त्रिषु ।
वर्षादिषु तु पित्तस्य श्लेष्मणः शिशिरादिषु २८ ॥

स०—ग्रीष्मादिषु त्रिषु कालेषु ग्रीष्मवर्षाशरत्सु
वातस्य चयप्रकोपप्रशमा भवन्ति । तथा वर्षादिषु
त्रिषु वर्षाशरद्धमेतेषु पित्तस्य चयप्रकोपप्रशमा भवन्ति ।
तथा शिशिरादिषु त्रिषु शिशिरवसंतग्रीष्मेषु श्लेष्मण-
श्चयप्रकोपप्रशमा भवन्ति ॥ २८ ॥

प०—दोषसंश्रयदोषकोपयोर्लक्षणमभिधायेदानीं
वातादीनां यस्मिन् काले चयप्रकोपोपशमा भव-
न्ति तं कालं दर्शयितुमाह—कालेषु यथाक्रमं चय-
प्रकोपोपशमा भवन्ति । तत्र ग्रीष्मे वायोऽश्रयः ।

वर्षासु प्रकोपः । शरदि प्रशमः । वर्षादिषु त्रि-
कालेषु पित्तस्य चयप्रकोपोपशमा भवन्ति । वर्षा-
चयः । शरदि प्रकोपः । हेमन्ते प्रशमः । शिशि-
रादिषु त्रिषु कालेषु श्लेष्मणश्चयप्रकोपोपशमा भ-
वन्ति । तत्र शिशिरे श्लेष्मणश्चयः । वसन्तं
प्रकोपः । ग्रीष्मे प्रशमः ॥ २८ ॥

हे०—चयादीनां कालमाह—वायोऽग्नौष्मे चयः, वर्षा-
प्रकोपः, शरदि प्रशमः । पित्तस्य वर्षासु चयः, शरदि
प्रकोपः, हेमन्ते प्रशमः । कफस्य शिशिरे चयः, वसंतं
प्रकोपः, ग्रीष्मे प्रशमः ॥ २८ ॥

ननु मरुतो ग्रीष्मे चयो न युक्तो यतस्तस्मिन्काले
लघुरूक्षा ओषधयो भवन्ति । तथा वर्षासु पित्तचयं
न युक्तो जलानामौषधीनां चाग्लपाकत्वात् । तत्र
श्लेष्मणः शिशिरे चयो न युक्तस्तदा ह्याप ओषधयश्च
क्षिप्वा भवन्ति कालश्च शीत इति कोप एवोपपन्न-
इत्यस्मिन् पथनयोग इदमाह—

चीयते लघुरूक्षाभिरौषधीभिः समीरणः ।
तद्विधस्तद्विधे देहे कालस्यौष्ण्यान्न कुप्यति ।
अद्विरम्लविपाकाभिरौषधीभिश्च तादृशम् ।
पित्तं याति चयं कोपं न तु कालस्य शैत्यतः
चीयते स्निग्धशीताभिरुदकौषधीभिः कफः ।
तुल्येऽपि काले देहे च स्कन्धान्न प्रकुप्यति २९

स०—ग्रीष्मकाले वातो लघुरूक्षाभिरौषधीभिर्दे-
हादानकालस्वामाव्यात्तद्विधे लघुरूक्षाः समीरण इति
समानगुणत्वात्पवनस्य कोपः प्राप्तः स निश्चि-
यां कालस्यौष्ण्यादित्यनेन । एवं पित्तस्य वर्षासु कोप
ननु कालस्य शैत्यत इत्यनेन निश्चिद्यते ॥ २९ ॥

प०—ननु ग्रीष्मे वायोऽश्रयानुपपत्तिः । कोप
प्राप्तः । यतस्तस्मिन् काले लघुरूक्षकालस्वामा
व्याद्भूयसौषध्यः सन्पद्यन्ते । तथा वर्षासु पित्तचया
नुपपत्तिः । अपामग्लपाकत्वात् । तथौषध्यश्चाग्ल-
पाकाः । अतः पित्तस्य प्रकोपः प्राप्तः । तथा कफ-
शिशिरे आपः स्निग्धास्तथौषध्यश्च स्निग्धा एव
कालश्च शीतः । तस्मिन् काले तस्य कोपः प्राप्तः
न चयोऽत्राह—ग्रीष्मे समीरणो वायुश्चीयते लघु-

प्रशान्तिर्पथ्याभिः । तथा देहे च । तथैव लघुरुक्षे
कालसामान्यात्सम्पन्ने समीरणस्तथाविधोऽपि
लघुरुक्ष एव वातसमानगुणत्वाद्वायोः कोपः प्राप्तः
न तस्य निषिध्यते कालस्यौष्ण्यादित्यनेन । वर्षा-
वद्विरविपाकाभिस्तथोपधीभिरम्लविपाकाभिस्तादृ-
शं तद्रूपमेव पित्तमम्लं चयं याति । न पुनः कोपं
याति कालस्य वर्षास्यस्य शैत्यात् । एवं तस्य
पेत्तस्य तेन शीतेन कोपो निषिध्यते ऽप्यगुणप्र-
तेष्वभावेन । शिशिरे कफश्चीयते, स्निग्धशीताभि-
र्पथ्याभिरुद्गैश्च स्निग्धशीतैः कफोऽपि स्निग्धः
शीतकालेऽपि स्निग्धशीतदेहे शरीरे चपि स्निग्ध-
शीतकालस्वभावात् कोपं न याति स्त्यानत्वात् ।
तृणम् । कफश्च शिशिरे सर्वसामान्याद् द्वितीयव-
त्स्वान्क्रान्तत्वाद्पि सर्वदा कोप एव प्राप्तः सस्त्या-
नत्वादित्यनेनास्य निषिध्यते ॥ २९ ॥

हे०—कालनियमे युक्तिमाह—ग्रीष्म आहारस्य देहस्य
। लघुरुक्षये करोति ताभ्यां लघुरुक्षो वायुश्चीयते, न तु
। अयति उष्णेन प्रतिवद्धत्वात् । वर्षाकाल आहारस्याम्ल-
शकत्वं करोति तेनाम्लविपाकं पित्तं चीयते, नतु कुप्यति
पित्तेन वृत्तवत् भूमीतत्वात् ॥ २९ ॥

ति कालस्वभावांश्च ॥ ३० ॥

स०—इति पूर्वोक्तोऽयं वाय्वादिव्यादिः कालस्य
भावः ॥ ३० ॥

प०—वर्ण्यत इति वाक्यशेषः । य एते चया-
न्त्यौ ग्रीष्मादिवृत्तास्ते कालस्वभावमाश्रित्य वर्णि-
ताः । तथा चोक्तम् “समयोगेऽपि धर्माद्यां वातादि-
व्यहेतवः” किं काल एव दोषाणां चयादिहेतुः ।
ततोऽन्येऽपि विद्यन्ते ॥ ३० ॥

हे०—कालादाहारादीनां बलवत्तामाह ॥ ३० ॥

आहारादिवशात्पुनः ।
चयादीन्यांति सद्योऽपि दोषाः कालेऽपि वा नतु ३१

स०—आहारादिवशादन्नपानसामर्थ्यात्पुनर्दोषाः
सद्योऽपि तत्क्षणादेव कालमनपेक्ष्यैव चयादींश्चयप्रकोप-
प्रशमान् याति । तस्मादेव आहारादिवशात् यथास्वं
चयादिकालेऽपि वा दोषा न तु चयादीन् याति ।
सामाकालादाहारादीनां प्राधान्यमित्यर्थः । आहारादी-

वत्वाऽऽदिशब्देन रसायनवाजीकरणवमनविरचनादयो
गृह्यते ॥ ३१ ॥

प०—अतः प्राह—आहारादिवशादन्नपानसामर्थ्या-
दादिग्रहणाद्वमनाद्विरचनावास्थापनाद्विभ्रमाद्व्याप-
त्सामर्थ्याद्दोषा वाताद्यश्चयप्रकोपप्रशमान् यान्ति
सद्यो तत्क्षणादेव चयादिकालमनपेक्ष्यैव तस्मादेव
आहारादिवशाद्यथास्वं चयादिदोषकाले वा । ननु
दोषचयादीन् यान्ति तस्मात्कालतो ह्याहारादी-
नां प्राधान्यात् ॥ ३१ ॥

हे०—आदिशब्देन विहारो, देशश्च । सद्योऽपि स्वकालं
विनापि यांति स्वकालेऽपि न यांति ॥ ३१ ॥

एवं दोषाणां चयादीन् प्रदर्श्य व्यासिनिवृत्तिवैचित्र्यं
कोपजं दर्शयितुमाह—

व्याप्नोति सहसा देहमापादतलमस्तकम् ।

निवर्तते तु कुपितो मलोऽल्पाल्पं जलीघवत् ॥

स०—मलः कुपितः सहसा शीघ्रमेवापादतल-
मस्तकं व्याप्नोति । पादतलादास्य यावन्मस्तकमि-
त्यर्थः । निवर्तते पुनरल्पाल्पं स्तोकं स्तोकमिति ।
यथा गिरिनद्यादीनां जलधूरः समविषमं सहसैव व्या-
प्नोति । निवर्तते तु स्तोकं स्तोकमिति ॥ ३२ ॥

प०—मलो वातकफाख्यो मलिनीकरणान्मलसंज्ञः
प्रकुपितः प्रदुष्टो देहं शरीरम् आपादतलमस्तकं कूर्त्स्नं
सहसा झटिति व्याप्नोति आक्रमति । स एव मलः
पुनस्तस्मात् शरीराभिवर्तते चिकित्सया शमं याति ।
अल्पाल्पं शनैः शनैः कृत्वा । क इव यथा जलस्यौ-
घः समूहः सेतुं भित्त्वा सहसा व्याप्नोति । स चौघः
पुनः शनैः शनैः तस्मात् स्थानाभिवर्तते निर्याति ।
तद्दोषा अपि । एवमवश्यं दोषाः कुपिताः
सर्वे विकारं कुर्वते ॥ ३२ ॥

हे०—प्रकोपप्रशमयोः क्षिप्रचिरनिष्पाद्यत्वमाह—सहसा
वेगेन, मलो दोषः, अल्पाल्पं चिरेण जलीघवनदीपूरवत् ।
स हि वेगेन वर्द्धते, चिरेण हसति ॥ ३२ ॥

ननु प्रतिरोधं भिदानलक्षणचिकित्सितमानस्यद्वा-
कुंमशक्यं तस्माद्विदल कश्चिदन्न तथा यत्नं कुर्यादि-
त्याशंक्याह—

नानारूपैरसंख्येयैर्विकारैः कुपिता मलाः ।
तापयति तनुं तस्मात्तदेवाकृतिसाधनम् ।
शक्यं नैकैकशो वक्तुमताः सामान्यमुच्यते ३३ ॥

स०—यत्तदोर्नित्यसंबन्धाद्यस्मादिति लभ्यते । यस्मान्नानारूपैरनेकप्रकारैरसंख्येयैर्गणनां समतीतिर्विकारै-
र्ज्वरैर्मला वातपित्तलेष्माणः कुपितास्तनुं देहं तापयति
दुःखयति तस्मात्तदेवाकृतिसाधनं शक्यं नैकैकशो
वक्तुमयमस्य विकारस्य हेतुरियमाकृतिरिदं लक्षणमिद-
मस्य साधनं चिकित्सितमिति एकैकशः वक्तुं न शक्य-
मतः सामान्यमुच्यते ॥ ३३ ॥

प०—चोदितानां सर्वेषां विकाराणां प्रतिविका-
राणां निदानलक्षणचिकित्सितमानन्त्याद्वक्तुमशक्य-
मतस्तदर्थेन कश्चिद्वक्तुमशक्यत्वान् यत्नमातिष्ठदे-
वमाशंक्येदमाह—मला वातादयः कुपिताः प्रदुष्टाः
तनुं शरीरं विकारैर्व्याधिभिर्नानारूपैर्विधिलक्षणै-
रसंख्येयैः संख्यामतीतैस्तापयन्ति । तस्मात्कारणान्
तेषां विकाराणां हेतवः कारणानि तथा कृतयो
लक्षणानि साधनं चिकित्सितमेकैकशः प्रतिविकारं
वक्तुं न शक्यम् । इमेऽस्य विकारस्य हेतवः । तथा
लक्षणान्यमूनि चिकित्सितमिदमतः सामान्य-
मुच्यते ॥ ३३ ॥

हे०—अथ हेतुः । तद्विदोषाणां निरूपयितुमशक्यत्वा-
त्सामान्यं वाच्यं तदेवाह—विकाराणामसंख्यत्वं, प्रतिविकारं
च रूपाणाम् अतस्तदेवादिप्रकृतविकारं वक्तुमशक्यं,
साधारणं तुच्यते । तत्र दोषहेतुरेषां साधारणो रोगहेतुः ३३

अत्रैव हेतुतत्माह—

दोषा एव हि सर्वेषां रोगाणामेकारणम् ।
यथा पक्षी परिपतन् सर्वतः सर्वमप्यहः ॥
छायाप्रत्येति नास्तीयां यथा वा कृत्स्नमप्यहः ।
विकरजातं विविधं श्रीन् गुणान्नातिवर्तते ॥
तथा स्वधातुवैषम्यनिमित्तमपि सर्वदा ।
विकरजातं श्रीन्दोषान् ॥ ३४ ॥

स०—सर्वेषां रोगाणां यस्मादोषा एवैकारणम् ।
एकं प्रधानं च तत्कारणं निमित्तमेकारणम् । यदि
वा सर्वेषां रोगाणां दोषा एकं तुल्यं कारणं समानं

कारणमित्यर्थः । एवमदोषवधारणे । दोषा ए
कारणं नाऽपरं किञ्चिद्वस्तुजातम् । अत्र दृष्टान्तामाह
पक्षी प्राचिकादियथा सर्वतः समन्तात्परिपतन् अम-
सर्वमप्यहः सकलमपि दिवसमास्मीयां छायां नाऽप्ये-
नाऽतिवर्तते । तथा विना क्षणमप्यसौ नोऽप्यह-
इत्यर्थः । तथाऽन्यदपि निदर्शनमाह । यथा वेत्यादि-
यथा वा कृत्स्नं निरवशेषमेतद्विकारजातं स्थावरजं-
गमादिभेदभिन्नं जरायुजाण्डजादिभेदभिन्नं वा विविधं
नानाप्रकारं श्रीन् गुणान् सन्धारजानामसंख्यानां प्रतिव-
र्तते नात्येति । त्रिभिरेतैर्विहितं न जानुचिद्वर्तते
त्यर्थः । तथा स्वधात्व्यादि । धातवो दोषधातु-
मलाः शरीरधारणसामान्यान् तेषां वैषम्यं स्वलक्षण-
तोऽन्यथात्वं स्वधातुवैषम्यं निमित्तं यथा तद्विकारजातं
श्रीन् दोषान्नाऽतिवर्तते । त्रिदोषरहितं न संभवती-
त्यर्थः । धातुवैषम्यं च प्रनिरोगमन्यादृशवाद्याना-
विषम्यं । यत्तु येन धातुवैषम्येण जन्यते तत्तस्य स्वं
स्वीयं भवति । येषां तु रोगाणां वैषम्यादि निमित्तं
न तेषु तथा दोषानुबन्धः । आगंतुकत्वान् । आगंतु-
कनिजयोर्बिषमैव भेदः । यदागंतुकेषु प्रथमं रोगोद्भूति
पश्चादोषानुबन्धो निजेषु प्रारब्धोऽनुबन्ध इति । ये च
व्याचक्षते । स्वे च ते धातवश्च तेषां वैषम्यमिति
तेषां नायमर्थः प्रतिपादितः स्यात् । स्वग्रहणं चाऽति-
रिच्यते । यतः शरीरांतरावस्थायिनो दोषा व्रतादय
शरीरांतरे रोगं जनयितुं नालम् । तस्मात्पूर्वमेव
व्याख्यानं श्रेयः ॥ ३४ ॥

प०—सामान्यं यद्वधापि यद्वचनं तदेवाख्यायते—
सर्वेषां रोगाणामेकं च तुल्यं कारणमेकारणम् ।
समानकारणमित्यर्थः । एवकारोऽवधारणार्थः । त
एव रोगकारणं नान्यत् किञ्चिद्वस्तुजातम् । आ-
सन्नत्वात् । अस्यार्थस्योदाहरणं प्रदर्शयितुमाह—
यथा पक्षी इत्येनादिः सर्वतः परिपतन् समन्ता-
दृच्छन् सर्वमप्यहः सकलं दिनमास्मीयां छायां
नात्येति नातिवर्तते । तथा विना क्षणमप्यसौ
न दृश्यते । किंचान्यदप्यमुल्लेखार्थस्य निदर्शनम-
प्याह—यथा वा कृत्स्नमप्यहः सकलमेतज्जगद्विका-
रजातं जरायुजाण्डजादिभेदभिन्नं स्थावरजङ्गमादिभेद-

भिन्नं वा नानावस्तुजातं ग्रीन् गुणान् सत्त्वरज-
स्तमोऽपान्नातिवर्तते नातिक्रामति । त्रिभिर्गुणैर्न
कदाचिदपि युक्तं भवति । सर्वकालं विकारजातं
रोगान्त्र्यं यस्तु ग्रीन् दोषान् नातिवर्तते । न कदा-
चिन् त्रिभिरेतैर्युक्तं संभवति । धातुनां वातादीनां
शरीरधारणस्वभावानामप्येषां यद्वैषम्यं तदपि
रोगकारणम् । दोषमलरूपाणामेषां विनापि वैषम्यं
रोगकारणत्वादिति । धातुशब्दोऽप्यत्र विशेषणार्थं
उपात्तः । स्वं च तद्धातुवैषम्यं तत्त्वधातुवैषम्यम् ।
निमित्तं कारणम् । यस्य विकारजातस्य ग्रीन्
दोषान्नातिवर्तते ॥ ३४ ॥

हे०—तत्र युक्तिमाह—दोषा एव कारणं दोषाः कारण-
मेवेत्येवैकशब्दान्नामुच्यते । अत्रार्थे दृष्टान्तद्वयम् । यथा—
पक्षी देशमेवेऽपि छायासंबन्धं न त्यजति । तथा विकारो
दोषसंबन्धम् । यथा च महदादिदृष्टियन्त्रं कार्यं गुणसंबन्धं
न त्यजति, किं दोषणमेव दोषसंबन्धं त्यजति नेत्याह—
स्वधातुवैषम्यनिमित्तमपि यो धातुर्यस्य रोगस्याधिष्ठानत्वे-
नोक्तः स तस्य स्वधातुः तस्य वैषम्यं क्षयो वृद्धिर्विकृतत्व-
सुन्मार्गत्वं वा तन्निमित्तं यस्य तत्तथा । रसजादीनामपि
दोषैर्विना नोत्पत्तिः ॥ ३४ ॥

तेषां कोपे तु कारणम् ।
अर्थैरसाम्यैः संयोगः कालः कर्म च दुष्कृतम् ।
हीनातिमिथ्यायोगेन भिद्यते तत्पुनस्त्रिधा ३५ ॥

स०—तेषां वातादीनां कोपे कारणमसाम्यैरनुचि-
तैरर्थैः शब्दस्पर्शरूपरसगंधाख्यैः श्रोत्रत्वक्चक्षूरसन-
प्राणाख्यानामिन्द्रियाणां यः संयोगस्तथा कालः शीतो-
ष्णवर्षलक्षणो दृष्टस्था कर्म चैहिकमन्यजन्मजं च यद्
दुष्कृतमशुभमेतत्त्रयं दोषाणां कोपे हेतुः । तुशब्दः
समुच्चये । न केवलं रूक्षादयो वातादीनां कोपकारणं
यावदसाम्यैर्द्रियार्थसंयोगादिरपि । एतच्च पूर्वोक्तं दोष-
कोपकारणमसाम्यैर्द्रियार्थसंयोगादिभेदेन त्रिधा भिन्नम-
पि पुनर्भूयन्निधा त्रिप्रकारमपि भिद्यते । कथम् । हीन-
मिथ्यातियोगेन ॥ ३५ ॥

प०—प्राग्देहिकं कर्मेहिकं च यदशुभं त्रिविधं
कायबाह्यमनोभेदेन कृतं तत्सर्वं वातादीनां प्रदुष्टौ
निमित्तम् । यदेतद्वातादीनां त्रिविधेन रूपेण कारणं

पूर्वमेव भिन्नमपि तत्पुनस्त्रिधा भिद्यते हीन
मिथ्यातियोगेनेत्यर्थः । तदेव त्रिप्रकारं भूयोऽपि
भिद्यते ॥ ३५ ॥

हे०—दोषकोपहेतुमाह—स च त्रिविधः—असाम्य
विषयसेवा, दुष्कालो, दुष्कर्म चेति । सोऽपि प्रत्ये
त्रिविधः—हीनयोगोऽतियोगो, मिथ्यायोगश्चेति ॥ ३५

तानेव हीनमिथ्यातियोगान्दर्शयति ।

हीनोऽर्थेनेन्द्रियस्याऽल्पः संयोगः स्वेन नैव वा
अतियोगोऽतिसंयोगः सूक्ष्ममासुरभैरवम् ॥
अत्यासन्नाऽतिदूरस्थं विप्रियं विकृतादि च ।
यदक्षणा वीक्ष्यते रूपं मिथ्यायोगः स दारुणः
एवमत्युच्चपूत्यादीनिन्द्रियाथान् यथायथम् ॥
विद्यात् ॥ ३६ ॥

स०—अर्थेन शब्दादिना स्वेनेन्द्रियस्य श्रोत्रादिर्हि
नोऽल्पो यः संयोगः स हीनयोगः । नैव वेति
अथवा सर्वसर्विकया तेनार्थेन न संयोगः सोऽपि ही-
नयोगः तस्यैवेन्द्रियस्य स्वेनार्थेन योऽतिसंयोगोऽतिसेव
लक्षणः स तस्य स्वेनार्थेनातियोगः । यच्च सूक्ष्-
मासुरभैरवमित्यादि यदक्षणा वीक्ष्यते नयनेनालोक्य
स तस्य चक्षुर्निद्रियस्य स्वेनार्थेन मिथ्यायोगः । एव-
नया दिशा सूक्ष्ममासुरभैरवम् । अत्यासन्नादि
दूरस्थं विप्रियं विकृतादि च । यदक्षणा वीक्ष्य-
रूपं मिथ्यायोगः स दारुणः । तिमिरादि
तुल्लात् । एवमनया चक्षुषो रीत्याऽन्यानापीन्द्रियाथ
यथास्वमिन्द्रियाणामत्युच्चपूत्यादीन् मिथ्यायोगरूपानि
धातु । यदाऽत्युच्चपरषष्ठविनाशभीषणघनिष्टशब्-
दश्रोत्रेन्द्रियेण गृह्यते तदा श्रोत्रेन्द्रियस्य स्वेनार्थे
शब्दाख्येन मिथ्यायोगः । यदा पूतिविघ्नघनि
गंधो घ्राणेन्द्रियेण गृह्यते तदा घ्राणेन्द्रिय-
स्वेनार्थेन गंधाख्येन मिथ्यायोगः । यदा स्नान
नुलेपनादीनां शीतोष्णादीनां च स्पृश्यानां
क्रमसेवनेन स्पर्शः स्पर्शेन्द्रियेण गृह्यते तदा स्पर्श-
द्रियस्य स्वेनार्थेन स्पर्शाख्येन मिथ्यायोगः । तथा र-
नेन्द्रियेण यो रसोऽपरिपाटया युज्यते । तथाऽप्यथ

द्रव्यनिविष्टो यो रसो रसनेन्द्रियेण गृह्यते स तस्य रस-
नेन्द्रियस्य स्वेन रसाख्येनाऽर्थेन मिथ्यायोगः ॥ ३६ ॥

प०—योऽर्थेन शब्दादिना श्रोत्रादिरिन्द्रियसंयोगः
स तस्य तेनार्थेन हीनयोगः । अतियोगोऽतिसं-
सर्गः अतियोगस्तस्यैवेन्द्रियस्येत्वेवं स्वेनार्थेनाति-
संसर्गोऽतिश्लेषोऽतिसवालक्षणः । स तस्यार्थेनाति-
संयोगः । मिथ्यायोगो यः सूक्ष्मभासुरादिरूपं
दर्शनेन्द्रियेण वीक्ष्यते दृश्यते। स तस्य चक्षुरिन्द्रियस्य
स्वेनार्थेन मिथ्यायोगः । एवमत्युच्चपूत्यादीनेवम-
नया दिशा निर्दिष्टयाऽन्यान्यपि इन्द्रियाण्यपि इन्द्रि-
यार्थान् यथास्वं यथात्सीयमिन्द्रियाणामत्युच्च-
पूत्यादीन् मिथ्यायोगरूपान् विद्यात् जानीयात् ।
यदात्युच्चपरुषेष्टविनाशादिरितिष्टः शब्दः श्रोत्रे-
न्द्रियेण गृह्यते तदा तस्यैव स्वेनार्थेन शब्दाख्येन
मिथ्यायोगः । यदा पूतिद्विष्टामेध्यक्लिन्नादिर-
निष्टो गन्धो घ्राणेन्द्रियेण गृह्यते तदा तस्यैव स्वेना-
र्थेन गन्धाख्येन मिथ्यायोगः । आदिप्रहणादल-
न्तलवणादीन् जिह्वेन्द्रियार्थस्तथेत्यर्थः । शीतो-
ष्णकठिनादीन् स्पर्शेन्द्रियार्थान् स्वेनार्थेन मिथ्या-
योगः । प्रदर्शितोऽर्थऽसत्त्वयेन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे
यः संयोगः स दोषाणां कोपकारणम् । चरक-
मुनिना स्पष्टं कृत्वा सर्वमेतदुक्तम् । तथा चाह ।
तत्रापि प्रभाववतां दृश्यानामतिमात्रं दर्शनमति-
योगः । सर्वथाऽदर्शनमयोगः । सूक्ष्मातिक्लिष्ट-
प्रकृष्टरौद्रभैरवद्विष्टबीभत्सविकृतवित्रासनादिरूपद-
र्शने मिथ्यायोगः । तथाऽतिमात्रसन्नितपटहः कुष्ठ-
दीनां शब्दानामतिमात्रश्रवणमतियोगः । सर्वश्च
श्रवणमयोगः । परुषेष्टेष्टविनाशविघातप्रधर्षणोद्दी-
पणादिश्रवणं मिथ्यायोगः । तथाऽतितीक्ष्णोप्रा-
मिष्यन्दिनां गन्धानामतिमात्रघ्राणमतियोगः ।
सर्वश्च घ्राणमयोगः । स्नानादीनां पूतिद्विष्टामेध्य-
क्लिन्नविषवमनकुणपगन्धादिघ्राणं मिथ्यायोगः ।
तथा रसानामत्यादातममतियोगः । अनादानम-
योगः । मिथ्यायोगो रसवज्ज्येष्वाहारविधिशि-
षायतनेषूपदिश्यते । तथातिमात्रं शीतोष्णादीनां
सृश्यानां स्नानाभ्यङ्गोत्सादनादीनां वात्युपसेव-
नमतियोगः । सर्वशश्चातुपसेवनमयोगः । स्नाना-
दीनां शीतोष्णादीनां च स्पर्शानामनानुपूत्यो-
पसेवनमभिघातभूताशुचिसंस्पर्शादियश्च मिथ्या-
योगः ॥ ३६ ॥

हे०—तत्र असात्म्यविषयसेवायास्त्वैविध्यं लक्षयति—
इन्द्रियस्य चक्षुरादेः स्वेनार्थेन रूपादिना अल्पः संयोगो
नैव वा योगो हीनयोगः । विषयोत्कंठायाः अनिष्टचिह्नि-
नत्वमित्यर्थः । उत्कंठानिष्ठुतावपि सेवनमतियोगः,
सूक्ष्मादिरूपसेवा, अत्युच्चादिशब्दसेवा, पूत्यादिगंधसेवा,
अत्यम्लादिरससेवा, अतिशीतादिरूपशसेवा च;
मिथ्यायोगः । भासुरमतिदीप्तं, भैरवं भयंकरं, विप्रियं
द्विष्टम् ॥ ३६ ॥

कालस्तु शीतोष्णवर्षभेदात्रिधा मतः ।
स हीनो हीनशीतादिरतियोगोऽतिलक्षणः ॥
मिथ्यायोगस्तु निर्दिष्टो विपरीतस्वलक्षणः ३७॥

स०—कालः पुनः शीतोष्णवर्षभेदेन त्रिधा त्रिप्र-
कारो मतो मुनीनाम् । तत्र हेमंतशिशिरलक्षणः
शीतः । उष्णो वसंतग्रीष्मलक्षणः । प्रावृद्धलक्ष्णो
वर्षाख्यः स च कालो हीनशीतादिहीनयोगलक्षणः ।
अतियोगोऽतिमात्रयोगलक्षणः । विपरीतं स्वं शीतो-
ष्णवर्षाख्यं लक्षणं यस्य कालस्य स विपरीतस्वल-
क्षणो मिथ्यायोगः । गुणगुणितोरेमोदोपचारात् काल
एवमुच्यते । तत्र यथा हेमंतं शीतस्यात्यल्पं हीनो
योगस्तस्मिन्नेव हेमंतेऽतिशैत्यमतियोगस्तस्मिन्नेव हेमंत
औष्ण्यं मिथ्यायोगः । उपलक्षणं चेदम् । एवं शर-
द्रुसंतयोरपि यन्मंदवर्षेणात्वं स्वलक्षणं तद्यदा हीन-
तरं स्यात् सोऽपि हीनयोगः एवमतियोगायोगयोरपि
योज्यम् ॥ ३७ ॥

प०—तथा कालः शीतोष्णादिभेदेन त्रिधा
त्रिप्रकारः । तत्र शीतो हेमन्तशिशिराख्यः ।
उष्णो ग्रीष्माख्यः । वर्षालक्षणो वर्षाख्यः । तस्य
योगातियोगमिथ्यायोगान् दर्शयितुमाह—एवं शीतो-
ष्णवर्षादिहेमन्तग्रीष्मवर्षाख्यानां लक्षणं यावन्मात्रं
पुरा दृष्टं ततो हीनतरं दृश्यते स एष कालस्य
योगोऽल्पो योग इत्युच्यते । अतियोगोऽतिल-
क्षणः । अति यदस्य त्रिविधस्य लक्षणमस्य
सतोऽतिमात्रमुपलभ्यते सोऽतियोगः । मिथ्या-
योगः पुनः स्वलक्षणविपरीतः । यथा
हेमंते उष्णो, ग्रीष्मे शीतम् । वर्षास्ववर्षणम् ।
अत्रापि चरकमुनिः पठति । शीतोष्णवर्षालक्षणः

पुनर्हेतुमयोपमवर्णाः संवत्सरस्य कालः । तत्रातिमा-
त्रमवलक्षणकालोऽतियोगो, हीनस्थलक्षणः कालो-
ऽयोगो, यथास्थलक्षणविपर्ययतलक्षणस्तु कालो मिथ्या-
योगः कालः ॥ ३७ ॥

हे०—दुर्गकालस्य त्रैविध्यं लक्षयति—शीतोष्णवर्षभेदा-
न्विपर्ययस्य कालस्य शीतादीनामल्पत्वं हीनयोगः । आधि-
वयनातियोगः, वैपर्ययं मिथ्यायोगः ॥ ३७ ॥

कायवाक्चित्तभेदेन कर्माऽपि विभजेद्विधा ।
कायादिकर्मणां हीना प्रवृत्तिर्हीनसंज्ञिका ॥
अतियोगोऽतिवृत्तिस्तु वेगोदीरणधारणश्च ।
विपमार्गक्रियारंभपतनस्थलनादिकम् ॥
भाषणं सामिभुक्तस्य रागद्वेषभयादि च ।
कर्मप्राणातिपातादि दशधा यच्च निदिष्टम् ॥
मिथ्यायोगः समस्तोऽसाविह चासुप्त वा कृतम् ।

म०—यथा कालत्रिधा निरूपितस्तथा कर्मापि
कायवाक्चित्तभेदेन त्रिप्रकारं विभजेत् । तथा काय-
कर्मणस्तथा वाक्कर्मणस्तथा चित्तकर्मणो हीना या
प्रवृत्तिः स हीनसंज्ञको योगः । अतिप्रवृत्तिस्त्वति-
योगः । कायादिकर्मणो मिथ्यायोगमधिकृत्याह । वेगो-
दीरणधारणमित्यारभ्य यावत्पतनस्थलनादिकं यदेतत्
कायिकं कर्म तस्य कर्मण एवरूपस्य या वृत्तिः स
कायकर्मणो मिथ्यायोगः । विपमार्गैः क्रिया कर्म विष-
मार्गं उभयलोकविरुद्धः विषमपतनं विषमस्थलनम् ।
आदिशब्देन विषमगमनादीनां ग्रहणम् । सामिभु-
क्तस्याऽर्धमुक्तस्य यद्वाष्पजं जलपनमेवरूपा या प्रवृत्तिः
स वाक्कर्मणो मिथ्यायोगः । रागद्वेषभयादि यदेतन्मा-
नसं कर्म तस्य कर्मण एवरूपा या प्रवृत्तिः स चित्त-
कर्मणो मिथ्यायोगः । तथा दिनचर्याध्यायोक्तं यत्प्रा-
णातिपातादि दशधा दशप्रकारं कर्म निदिष्टमशुभं
निर्दिष्टं हिंसास्तेयैवादिना ग्रहेन तच्च यथायथं काय-
वाक्चित्तकर्मणां मिथ्यायोगः । समस्तोऽसाविह
चासुप्त कृतमस्मिन् लोके कृतमन्यत्र वा लोके कृतमा-
चरितं सर्व एव मिथ्यायोगः ॥ ३८ ॥

प०—पुनः परिणाम उच्यते । कर्माख्यं रोगनिदानं
त्रिधा विभजेत्, कायवाक्चित्तभेदेन शरीरवाङ्मनो-

विशेषेण त्रिविधं विभागं नयेत् । तत्र कायकर्म गम-
नादि । वाक्कर्मोऽयथानादि । चित्तकर्म चिन्तनादि । का-
यकर्मणस्तथा वाक्कर्मणस्तथा गमनकर्मणश्च यथायथं
स्वविषये या हीना प्रवृत्तिः स तस्य हीनयोगः ।
कायवाङ्मनसां कर्मणो याऽतिवृत्तिरतिप्रवर्तनं सोऽ-
तियोगः । मिथ्यायोगस्तु वेगोदीरणधारणमित्यार-
भ्य यावत् पतनस्थलनादिकं यत्कर्म तस्य कर्मण
एवरूपस्य या प्रवृत्तिः सा कायकर्मणो मिथ्यायोगः ।
वेगानामुदीरणमनस्तुमुखीभूतानामभिमुखीकरणम् ।
विषमाङ्गमित्यत्र विषमशब्दः प्रत्येकं योज्यः ।
आदिशब्देन गमनादिपरिग्रहः । भाषणं सामिभुक्त-
स्य अर्धमुक्तस्य यदेतद्वाक्कर्म तस्य कर्मण एवरूप-
स्य या प्रवृत्तिः सा वाक्कर्मणो मिथ्यायोगः । अत्र
भाषणसुक्चैर्भाषणं बोद्धव्यं न भाषणमात्रम् । राग-
द्वेषभयादि च यदेतन्मनःकर्म तस्य कर्मण एवरूप-
स्य या प्रवृत्तिः सा मनसः कर्मणो मिथ्यायोगः ।
तथा दिनचर्याध्याये उक्तं कर्म प्राणातिपातान्तादि
दशधा यन्निन्दितं पूर्वं निर्दिष्टं हिंसास्तेयान्यकामे-
त्यादिना ग्रन्थेन तस्य वा यथाकायवाक्कर्मणो
मिथ्यायोगः । समस्तोऽसाविह चाऽसुप्त वा कृतम् ।
इहास्मिन्जन्मानि कृतमसुप्त वाऽन्यत्रास्मिन् जन्मानि कृतं
तत्सर्वं मिथ्यायोग इति बोद्धव्यम् । अत्रापि चरक-
मुनिना सविस्तरमुक्तम् । अत्र कर्म वाङ्मनःशरीरप्र-
वृत्तिरयोगः वेगविधारणोदीरणविषमस्थलनगमन-
पतनाङ्गप्रणिधानस्वप्नद्रूपणप्रहारावनर्दप्रापणोपरोध-
संक्षेपानादि शरीरे मिथ्यायोगः । सूचकानृतकाल-
कलहविप्रियावन्धूपचारपरपुरुषवचनादिर्बाहुमि-
थ्यायोगः । भयशोकमोहलोभक्रोधमानेर्ष्यादिभि-
ध्यादृशनादिमानसो मिथ्यायोगः । सङ्गहेन चा-
तियोगो योगवर्ज्यं कर्म वाङ्मनःशरीरसहितमनु-
पदिष्टं यत्तच्च मिथ्यायोगं विद्यादिति ॥ ३८ ॥

हे०—दुर्कर्मस्य त्रैविध्यं लक्षयति—कायिकवाचिकमन-
सभेदात्त्रिविधस्य कर्मणाः प्रवृत्तेरल्पत्वं हीनयोगः, आधिवय-
मतियोगः, वेगोदीरणादिरूपत्वं मिथ्यायोगः, धारणं
वेगधारणं, विषमैर्दुश्चित्तैरङ्गी क्रियायाश्चेष्टाया आरम्भः,
सामिभुक्तस्य भाषणम् अर्धमोजने गमनित्यागः । प्राणा-
तिपातादिहिंसादिहिंस्रस्तैयान्यथाकाममित्यादिना दिन-
चर्यायाभुक्तम् । इहास्मिन् जन्मानि, असुप्त प्राग्जन्मानि ।
संग्रहे तु त एते अतियोगादयः सामान्यतोऽनुपशयल-

लक्षणाः । सर्वो वा प्रज्ञापराध एवायं यदेवामविसर्जनम् ।
अथ कर्मकालाः पुनः सम्यग्भोगेनोपशयादूषिष्ठं स्वास्थ्य-
हेतवः, तथापि रसवर्णा विषया यथायथमिन्द्रियं बाधन्ते,
अनुगृह्णाति च विशेषास्तु सर्वदेहम् । अपि च सर्वमा-
वानां भावाभावां नांतरेण योगातियोगादीन् व्यव-
स्येत । सर्वेषां पुनर्विकाराणां निदानं दोषदूष्यविशेषेभ्यो
मावाभावविशेषा भवति । यदा ह्येते त्रयो निदानादि-
विशेषा नान्योन्यमनुवर्णाति, ईषद्दानुवर्धन्यवला वा न
तदामिनिवर्तते व्याधयश्चिराद्वाभिनवर्तते न वा भवत्य-
सम्यग्लिंगा वा विपर्ययेण तु विपरीताः । तथान्यः
प्रधान एव रोगोऽन्यस्य प्रधानस्य हेतुर्भवति । यथा-
ज्वरस्तु पित्तस्य, पित्तं वा ज्वरस्थ, तौ श्वासस्य, प्लीहा
जठरस्य, ते क्षययोः, अर्शाति गुल्मोदरातीसारग्रहणीनां
प्रतिश्यायः कासज्वरयोः, तौ क्षयस्य, क्षयः शोथस्य ।
एकश्चापचारी निमित्तमेकस्य व्याधेः, बहूनां च तथा
वहवः । तद्वदेकं लिंगम् एकमेव प्रथमेऽभ्युपायस्तथा स
एवान्यस्य प्रकोपे तस्मान्नानवहितः सम्यगागमादिभिः
परीक्षेत । तत्रागमतो-रोगमेकैकम्, एवं प्रकोपनमेवंयोनि-
मेत्मात्मानमेवमविष्टानमेवं वेदनमेवं शब्दरूपगन्धस्पर्श-
रसमेवपूर्वरूपमेवमुपद्रवमेवं वृद्धिस्थानक्षयाध्वितमुदकमेवं-
विधेयं नामानम् । तस्मिन्निमित्तं प्रतीकारस्य प्रवृत्तिरथवा निवृ-
त्तिः । प्रत्यक्षतत्त्वाहुरस्य यथास्वमिन्द्रियैर्गन्धस्थानप्रमा-
णोपचयच्छायाविष्मृच्छर्दितादिकमन्त्रकूजनमंगुल्यादितं-
धिरस्फुटनं, देहे शक्नुद्वज्रादिगन्धं, शीतोष्णस्तम्भस्यंदश-
क्षयाखरसंस्पर्शं च प्रकृतिविकृतियुक्तम् । आस्थिरसं तु प्रथेन-
तथा सुच्छर्ददुःश्लक्ष्णं मृदुक्कूरफोष्टत्वं त्वनदरौनमभि-
प्रायं जन्मामयप्रवृत्तिनक्षत्रं द्विष्टेष्टमुखदुःखानि । तथा
वयः प्रत्यक्षेण अनुमानतस्तु यूकापसर्पणेन शरीरवैरस्यं,
मक्षिकोपसर्पणेन माधुर्यं तथा आग्निं जरणशक्त्या, वलं
व्यायामशक्त्या गूढलिंगं, व्याधिमुपशान्त्युपशयतः, दोषप्र-
माणमपचारविशेषेण आलुपः, क्षयं रिष्टः, प्रकृतिसत्त्वसार-
सात्त्विकान्यनुशीलनेनेति । भवति चात्र-“ज्ञानबुद्धिप्रदी-
पेन यो नाविशति योगवित् । आवुरस्यांतरात्मानं न
स रोगाश्चित्सति ॥ द्वाविमौ व्याधितौ व्याधिरुप-
रस्याप्रकाशकौ । तयथैको गुकव्याधिः सत्त्वदेहबलाश्र-
यात् ॥ लघुव्याधिबदामाति लघुव्याधिरस्ततोऽन्यथा । ना-
ह्यावयवमात्रेण तयोर्मुह्यति बालिषाः ॥ ततोऽल्पमल्प-
वीर्यं वा विपरीतं ततोऽन्यथा । पथं विपर्यये युज्जन्
प्राणान् मुष्णाति रोगिणाम् ॥ ज्ञानाज्ञेन नाहि ज्ञानं कृत्स्ने
ज्ञेये प्रवर्तते । बुभुक्षते भिषक् तस्मात्तत्त्वं तन्वानुशी-

लनात् ॥ अभियुक्तस्तु सततं सर्वमालोच्य सर्वथा । :
जातु स्वलति प्राज्ञो विषमेऽपि क्रियायथे ॥ आगन्तु
रन्ध्रेति निजं विकारं निजस्तथागन्तुमितिप्रयुक्तम्
तत्रानुबन्धं प्रकृतिं च सम्यक् ज्ञात्वा ततः कर्म समार-
भेत ॥ इति ॥ ३८ ॥

निदानमेतद्दोषाणां कुपितास्तेन नैकधा ।
कुर्वति विविधान्वाथीन्द्रास्त्राकोष्ठास्थिसंधिषु ॥

स०—निदानमेतद्दोषाणां कोपे इति वाक्यशेषः ।
कुपितास्तेन निदानेन नैकधा अनेकप्रकारेण व्याधीन्
विविधान् नानाप्रकारान् कुर्वति । कुपिता दोषा इति
विभक्तिविपरिणामेन संबधः । क व्याधीन् कुर्वतीत्याह ।
शाखाश्च कोष्ठश्चाऽस्थीनि च संवयश्च तेषु ॥ ३९ ॥

प०—एतद्विधं त्रिविधकल्पं दोषाणां निदानं
प्रकोपकारणमातेन निदानेन ते दोषाः प्रकुपिताः प्र-
दुष्टाः नैकधा बहुधा नैकप्रकारेण व्याधीन् विविधान्
अनेकप्रकारान् कुर्वन्ति उत्पादयन्ति । क शाखास्तु
तथा कोष्ठे अस्थिषु मर्मसंधिषु ॥ ३९ ॥

हे०—दोषहेतुमुपसंहरति निदानमिति । दोषहेतो रोग-
हेतुत्वमाह—तेन निदानेन नैकधा विविधानिति हेत्वानं-
त्याह—दोषानन्तं तस्माद्रोगानन्तं दोषा एव कारणमित्युक्तं,
तन्निर्वाहार्थमाह—शाखादीनामाधारत्वं न कारणत्वम् ३९ ॥

शाखेति किमुच्यत इत्याह—

शाखा रक्तादयस्त्वक् च बाह्यरोगायनं हि तत् ।
तदाश्रया मध्वयंगंडालज्यर्बुदादयः ॥
बहिर्भागाश्च दुर्नामगुल्मशोफादयो गदाः ४० ॥

स०—शाखा रक्तादयः षड्यातवस्त्वक् चैतद्बाह्यं
रोगायनं बाह्यानां रोगाणामयनं स्थानम् । हिशब्दो
यस्मादर्थोयस्माद्बाह्यानां रोगाणामयनमतस्तदाश्रया मध-
वंगादयो रोगा बहिर्भागा उच्यते । आदिशब्देन विसर्प-
विद्रविष्लीहकुष्ठदयो गृह्यते । दुर्नामित्यादि । बहिर्भा-
गाश्चेत्यत्र चशब्दो भिन्नक्रमः शोफादय इत्यस्मादन्तरं
द्रष्टव्यः । दुर्नामगुल्मशोफादयश्च बहिर्भागा
इत्यर्थः ॥ ४० ॥

५०--तत्र शाखा रक्तादयो धातवस्त्वक्पर्यन्ता
उच्यन्ते । तत्र बाह्यानां रोगाणामयनं स्थानम् ।
हिशब्देन यस्मादर्थः । यस्माद्बाह्यानां रोगाणां शाखा
रक्तादयो धातवः अयनं स्थानमतस्तदाश्रया मण-
व्यङ्गादयो रोगा भवन्ति । तथा बहिर्भागा दुर्ना-
मादयः शाखासु जायन्ते ॥ ४० ॥

हे०-तत्र शाखां व्याचष्टे-रक्तादयो धातवस्त्वक् च
शाखा । सा च बाह्यरोगायते, बहिर्भागां रोगाणां ते च
रोगा ममादयः । मणव्यंयौ क्षुद्ररोगेषु, गंडालजीमुखरोगेषु
बहिर्भागा इति । दुर्नामादीनां विशेषणमंतर्भागनिवृ-
त्त्यभेदम् ॥ ४० ॥

अंतः कोष्ठो महास्रोत आमपकाशयास्त्रयः ।
तत्स्थानाश्छद्यतीसारकासश्चासोदरज्वराः ।
अंतर्भागां च शोफाशां गुल्मबीसर्पविद्राधि ४१ ॥

म०-कोष्ठः कथ्यते अंतः स महास्रोत आम-
पकाशयाश्रयः । तत्स्थाना अंतर्भागाश्रयाश्छद्यतीदयो
रोगाः । न केवलास्त एव छद्यतीदयोऽतर्भागाश्रया
यावच्छोफाशां गुल्मबीसर्पविद्राध्यंतर्भागां च शोफा-
दीनां विद्रध्यंतानां समाहारद्वन्द्वनिर्देशः ॥ ४१ ॥

५०-कोष्ठे पुनरुच्यतेऽतस्तथा महास्रोत आमप-
काश्रयश्च । अन्तर्भागाश्च शोफादयो जायन्ते । एवं
शोफादीनां द्वैविध्यम् । बहिर्भागान्तरभाग-
भेदान् ॥ ४१ ॥

हे०-कोष्ठे व्याचष्टे-अंतःकोष्ठो महास्रोतः महाविष-
रम्, सामाश्रयो यथासमं तिष्ठति, पकाशयो यत्र पक्वं
तत्स्थानाः कोष्ठाश्रिताः । अंतर्भागमिति । शोफादीनां
विशेषणं बहिर्भागनिवृत्त्यर्थं, समाहारद्वन्द्वत्वादेकत्वनपुं-
सकत्वे ॥ ४१ ॥

इदानीं मध्यमं रोगमार्गं वक्ति-

शिरोहृदयवस्त्र्यादिममण्यस्थनां च संधयः ।
तन्निबद्धाः शिरास्त्रायुकंडराद्याश्च मध्यमाः ॥
रोगमार्गास्थितास्तत्र यक्ष्मपक्षवधार्दिताः ।
मूर्धादिरोगाः संध्यस्थित्रिकशूलप्रहादयः ४२ ॥

स०-शिरोहृदयादीनि मध्यमो रोगमार्गः । अस्त्र
च संधय इत्येवं निर्देशेनैवं बोधयति । नाऽत्र द्वयं विविधि
तमस्थीनि च संधयश्चेति किं तर्हीत्सं संबन्धिनः संध
इति । संधयो ह्यन्येऽपि संति । तथा च वक्ष्यति मांसास्थि
स्त्रायुधमनीशिरासंधिसमागम इति । तन्निबद्धास्तेष्वस्थि
निबद्धाः संलग्ना इत्यर्थः । शिराः स्त्रायवः कंडर
श्चादयो येषां धमनीकुर्चादीनां ते । च शब्दात्पूर्वोक्ताश्च
तत्र मध्यमे रोगमार्गे यक्ष्मादयो गदास्त्रिकशूलप्रहाद्येताः
मूर्धादीत्यत्राऽदिशब्देन हृदयवस्त्र्यादिपरिग्रहः । संध
स्थित्रिके शूलानि सन्ध्यस्थित्रिके ग्रहा इति योज्यम्
आदिशब्देन पक्षग्रहादयो वातविकारा गुह्यंते
यक्ष्मणोऽत्र मर्मास्थिसन्ध्यस्थिघ्नानत्वात्पूर्वं निर्देशः
वक्ष्यति हि । तैस्त्दीर्णोऽनिलः पित्तं कफं चोदीर्य सर्वत
शरीरसंधीनानिष्य तान् शिराश्च प्रपीडयन्नित्यादि ॥ ४२

५०-मर्माणि सर्वाण्युच्यन्ते । तानि शिरोहृदय
वस्त्रिस्रभृतीनि । सन्ध्योऽस्थानां सन्ध्यस्थिनः नान्
सन्ध्यः । यतो बहवः सन्ध्यो विद्यन्ते । मांसास्थि
स्त्रायुधमनीशिरासान्धिसमागमः । इत्यतो ग्रन्थ
ज्जायन्ते । तेषु निबद्धास्तन्निबद्धाः । तेषु मर्माः
तथास्थिसन्ध्यषु शिराद्या निबद्धा आश्रिता इति
स च मर्मास्थिसन्ध्याख्यो मध्यमो रोगमार्गो विधेय
तत्र तेषु मर्मास्थिसन्ध्यषु मध्यमरोगमार्गसंज्ञिते
यक्ष्मादयो रोगाः स्थिताः । तथा मूर्धादिरोग
सन्ध्यस्थित्रिकशूलप्रहादयश्च ॥ ४२ ॥

हे०-अस्थिसंधीन् व्याचष्टे-मर्माणि मर्मनिबद्ध
शिरादयश्चास्थिसंधयः । तेन मध्यमो रोगमार्गः तद
श्रिता यक्ष्मादयः । यक्ष्मा राजयक्ष्मा, पक्षवधः एकांग
रोगः, अर्दित एकाग्रामः, ग्रहः स्तब्धत्व, संध्यस्थिः
केष्वेव ॥ ४२ ॥

इदानीं वायोः कर्माण्याह-

स्त्रसंव्यासव्यधस्वापसादरुक्तादभेदनम्
संगांगभंगसकोचवर्तहर्षणतर्षणम् ॥
कंपपाकण्यसौविर्शोषस्पर्दनवेष्टनम् ।
स्तंभः कषायरसतावर्णः श्यावोऽरुणोऽपि वा ।
कर्माणि वायोः ॥ ४३ ॥

स०—संसेतो हन्वादिसेधेर्भ्रशः । व्यसनं व्यासो
वैक्षेपणमंगप्रत्यंगादेर्यथाऽऽक्षेपकादिषु । व्यधस्ताड-
मिव मुद्रादिना । स्वापः स्तुतिः कर्मण्यचैतन्यम् ।
।दनं सादोऽङ्गानां क्रियास्वसामर्थ्यम् । रुक् सतते
ल्लम् । तोदो विच्छिन्नं शूलम् । भेदनं भेदो विदा-
णमिवांगस्य । संगो मूत्रपुरीषादेः स्वाशयेभ्योऽनि-
।ारो वाक्संगादिश्च अंगानां जघोरुप्रभृतीनां मंग इव
।गस्वूर्णनमिवांगमंगः । संकोचनं संकोचः शिरादी-
।म् । वर्तनं वर्तः पुरीषादीनां पिंडीकरणम् । हर्षण
।ग्यामूर्ध्वभावः । तर्पणं तर्पस्तुद् । तथा कपोऽतिवे-
।नम् । पारुष्यम् । पारुष्यम् सौम्यमस्मात् ।
।पोषः शोषणम् । स्पंदनं हि किञ्चिच्चलनम् । वेष्टनं
।थनमिवांगस्य । स्तंभो बाहूरुजंवादीनामाकुंचनाद्य-
।वः । कषायरसता कषायारत्वादत्वम् । वर्णः द्या-
।रेरुणोऽपि वा । इयवारुणौ वर्णावित्यर्थः । एतानि
।योः कर्माणि ॥ ४३ ॥

प०—वायोः शुकुपितस्य संसादीनि कर्माणि
।वन्ति । तत्र संसादः पतनमिव नेत्रादेर्वस्तुतः ।
।यासो विशेषेणासनं श्लेषणम् । व्यधः विदारण-
।मेवाङ्गस्य ताडनमिव मुद्रादिना वा । स्वापो विचे-
।नत्वमङ्गस्य । सादोऽङ्गावसादो निरुत्साहतो
।तिनिरोध एवाङ्गादेः । रुक्—प्रबन्धप्रवृद्धमध्याः,
।छन्नं शूलम् । तोदो व्युच्छिन्नशूलप्रादुर्भावः ।
।दनं विदारणमिवाङ्गस्य । सङ्गः शङ्कतो निश्च-
।श्यम् । अङ्गानां भङ्ग इवाङ्गभङ्गः । सङ्को-
।चोऽल्पीकरणम् । वर्तयतीति वर्तः।णुशो भिन्ना-
।ं पिण्डीकरणमिव । हर्षणं रोमाणाम्, दन्ताना-
।ङ्गानां च । तर्पणं तृणा । कम्पश्चलनमंगस्य ।
।ारुष्यं खरस्पर्शता । सौम्यमन्तःशून्यम् ।
।पोषोऽङ्गस्य शोषणम् । स्पन्दनं किञ्चिच्चलनम् ।
।ष्टनं ग्रन्थनमिवाङ्गस्य । स्तम्भः स्तब्धताङ्गाव-
।वानाम् । कषायरसता कषायरसत्वम् । रसा-
।तरेऽपि कषायग्रहः । इयावो इयामलो मलिनो
।र्णः । तथाऽरुणो रोहितप्रायो वर्णः ॥ ४३ ॥

हे०—अथाकृतिः । तत्र वातरोगाणां लक्षणमाह—
।मः—क्षैथिल्यं, व्यासः—असंकोच्यत्वं, व्यधः—सूची-

विद्वस्येव व्यथा, स्वापः स्पर्शाज्ञानं, सादः त्वकाय
।धमत्वं, रुक् शूलं, तोदः तोजेणैव व्यथा, भेद
।भियमानस्येव व्यथा, संगः अवरोधः, अंग उन्मार्गम-
।नम्, अंगेरीत्यर्थत्वात् । मंगो वक्रता, संकोचोऽप्रसार्यत्वं
।वर्तः पिण्डितत्वं, हर्षणं कंटकितत्वं, तर्पणं पिपासा, कप
।श्चलनं, पारुष्यं रुक्षत्वं, सौम्यं सरप्रत्वं, शोषः शुष्कत्वं
।स्पंदनं स्फुरणं, वेष्टनं वलनं, स्तंभः निष्क्रियत्वं, कषाय
।रसता—रसांतरेऽपि कषायग्रहणं, इयावः कपिशः, अय
।इषव्रक्तः, खंसादीनि कुपितवायोः कर्माणि ॥ ४३ ॥

अथ पित्तस्याह—

पित्तस्य दाहरागोष्मपाकिताः
।स्वेदः क्लेदः स्तुतिः कोथः सदनं मूर्च्छनं मदः
।कटुकाम्लौ रसौ वर्णः पांडुरारुणवर्जितः ॥ ४४ ॥

स०—दाहादीनि पित्तस्य कर्माणि । सर्वांगीण
।स्तापो दाहः । रागो लौहित्यम् । ऊष्मा औष्ण्यम्
।पाकिता पाककर्तृत्वमजीर्णेष्वने च । स्वेदनं स्वेदः क्लेद
।शोणितादिषु विकारः । स्तुतिः स्नावः । कोथः क्लेदस्या
।तिशयेऽस्याऽविच्छिन्नत्वम् । सदनं सादः । मूर्च्छः
।भ्रमः । मदो वक्ष्यमाणो रोगविशेषः । रसास्वादं
।कटुकाम्लौ । कर्णः पांडुरारुणान्यामन्यः । शुक्लोहित
।वर्णेनिषेधेन तच्छेषानावर्णसंभवः सूच्यते ॥ ४४ ॥

प०—पित्तस्य दुष्टस्य दाहादीनि कर्माणि भवन्ति
।यः सर्वाङ्गभवस्तीव्रश्च दाहः स सामान्यदाहशब्दः
।वाच्यः । रागो लौहित्यमङ्गादेः । ऊष्मा—सन्तापो-
।ऽज्ञानामवयवानाम् । पाकोऽन्नपाकोऽङ्गैकदेशः
।नाम् । स्वेदः विवन्नता आर्द्रभावो देहस्य । स्तुतिः
।स्नावः, कोथः पूत्यादीनां कोथपूतिभावः । सदनं
।विशरणं गात्रावयवानां शातनम् । मूर्च्छनं मोहो
।विचेतनत्वम् । भेदो व्याधिः मदात्ययनिदाने
।वक्ष्यमाणः । रसौ द्वौ कटुकश्चांलश्च मुख्यस्यै
।भवेताम् । वर्णः शरीरे पाण्डुरारुण्यवर्जितोऽन्यः सर्वो
।नीलपीतभेदमिश्र उपलभ्यते ॥ ४४ ॥

हे०—पित्तरोगाणां लक्षणमाह—दाहः संतापः, रागं
।रंजनं वर्णांतरोपमर्दनं स्ववर्णपादनम्, ऊष्मा उष्णत्वं
।पाकिता पक्वत्वं, स्वेदो घर्मः, क्लेदो मलाद्वत्वं, स्तुति
।स्नावः, कोथः कुथितत्वं, सदनं सादः, मूर्च्छनं मोहः

सो मयादिभिर्न च नृणां, कष्टुक्षित्तः, “ कपाय-
सिक्तमधुरं घातादिषु मुनं कमात् ” इति वचनात् ॥४४॥

श्लेष्मकर्मण्यह—

श्लेष्मणः स्नेहकाटिन्यकंदूशीतत्वगौरवम् ।
बंधोपलपस्तेमित्यशोफापत्तयतिनिद्रताः ।
वर्णः श्वेतो रसो स्वादुलवणौ चिरकारिता ।
इत्यशोफामयव्यापि यदुक्तं दोषलक्षणम् ।
दर्शनाथैरवहितस्तत्सम्पुण्डलक्षयेत् ।
व्याध्यवस्थाविभागज्ञः पश्यन्नातान् प्रतिक्षणम् ।

स०—कफस्य स्नेहादीनि कर्माणि । स्नेहः
स्निग्ध्यम् । काटिन्यमपटुत्वम् । कंदूः खर्जुः । शीतत्वं
शीतसद्भावः । गौरवं गुरुत्वम् । बंधः स्रोतसाम् ।
अस्थ्यादीनामुपलेपः । स्तेमित्यं गात्राणामपटुत्वम् ।
काये वर्णः शुक्लः । रसौ च मधुरपटुः । चिरकारिता
कार्यादौ विश्रब्धत्वम् । ननु वायोर्मूर्तत्वाद्गौरवसोप-
लब्धिरनुपपन्ना । अमूर्तस्य हि वर्णरसौ दूरोत्सारितौ ।
नैतदस्ति । न हि सर्वाणि कार्याणि कारणसदृशान्येव
भवन्ति । यथा चेन्द्रियेभ्यो जडेभ्यो बुद्धेरजडाया उत्प-
त्तिर्दृष्टा । तस्मात्कारणसदृशानि कार्याणीति प्राथि-
क्यमेतत् । अचिंत्यत्वाच्च द्रव्यप्रभावस्य वायोः सकाशात्
कपायरसता श्यावात्पणवणोत्पत्तिश्चाऽन्वयव्यतिरेक-
सिद्धा कथमिव निवार्यताम् । इत्येवं दोषाणां कर्मा-
ण्युपदिष्टानि । तद्विकाराश्च संग्रह उक्ताः । तथा च
तदग्र्यः । अशीतिर्वातजा रोगाश्चत्वारिंशच्च पित्तजाः ।
विंशतिः श्लेष्मजाश्चैव स्थूला नानात्वजा मताः ।
नखमेदः पादशूलं सुतिश्रोत्रो विपादिका । खुडो
गुल्फप्रहो जानुविच्छेपो जानुकुंचनम् । पिंडिकोद्वेष्टनं
सादश्चोर्वोः स्तंभश्च गृध्रती । पांगुल्यं अंशशूलं च
गुदे स्तंभस्तु मेहने । मुष्काक्षेपः श्रोणिमेदो बंधणा-
नाह एव च । उदावतोऽथ विद्मेदः पार्श्वपृष्ठत्रिक-
प्रहाः । खंजवामनकुब्जत्वं हृद्बोदरवेष्टकौ । हन्योहो-
वक्षनिस्तोदः शोरोद्वातो तथोरसः । बाहुशोषो हनु-
प्रीवामन्यास्तंभोष्ठभेदनम् । दंतमेदोऽथ शैथिल्यं
कंदूश्चोऽथ वा प्रहः । कपायास्त्यत्वमूक्तत्वे मुखशोषो

रसाज्ञता । प्राणानाहोऽज्ञता गंधे शब्दे
तथा । वायिर्यं कर्णशूलं च वर्त्मस्तंभ-
तिमिरं चाऽक्षिशूलं च भ्रूयुदासोऽथ नेत्रयोः
शंखमेदौ च केशभ्रूस्फुटनं तथा । शिरो
जृम्भा प्रलापो वेपथुभ्रमः । एकागव्याधिराय
घातोऽपतंत्रकः । दंडकः स्वप्ननाशश्च ग्लानि-
रुक्षता । विषादश्चाऽनवस्थानमरुणश्यामवर्ण-
शीतिः समाख्याता रोगा वातसमुद्भवाः ।
विदाहश्च प्लोषोऽथ दन्तुर्दवः । अत्यूष्मा
हश्च स्वेदोऽत्यम्लकधूमकौ । रक्तदोऽगमगंध-
वयवशातनम् । त्वड्मांसदरणं मांसहृदश्चर्मेद-
रक्तविस्फोटकः कोठः पित्तासृप्रक्तमंडले ।
कामला कक्षा गात्रे हरितपीतता । पुत्तिं
तृष्णा लोहगंधास्यता तथा । जीवादानमवृत्ति-
शस्तमसस्तथा । गलास्यगुदमेढ्राक्षिपाको
तता । नखाक्षिमूत्रशक्ता च वारिंशस्तु ।
स्तेमित्यं गौरवं तृप्तिरालस्यमतिनिद्रता । तंद्र
माधुर्यं प्रलेपो हृदयस्य च । सादः कंठप्रलेपश्च
द्विरणमेव च । मलाधिक्यमतिस्थौल्यं वमनं
यम् । उदरं गलगंडश्च शैत्यं श्वेतावमासता ।
नखनेत्राणां शुक्लता च कफामयाः । यथास्थूलं हि
प्रसंख्यानमिदं स्मृतमिति । हृदादौ शूलवद्वाहो
दाहः स कीर्तितः । पाणिपादांसमूलेषु संतापो
धस्तु यः । अग्न्यर्चिषव निःस्वेदो विदाहः स हि
ओषः सर्वांगिकस्तीव्रो दाहः स्वेदारतिप्रदः
श्वक्षुरादिभ्यस्तीव्र ऊष्मा प्रवर्तते । मुखं
दन्तश्चालोद्विगणमम्लकः । धूमायनं शिरोघ्राण-
लुपु धूमकः । प्रमीलकस्तु स्तेमित्यं गुस्ताऽगार-
वम् । आहारानभिलाषस्तु तृप्तिः स्याद्विषय-
निद्रार्तस्येव तंद्रा स्याच्छ्लेष्वाः प्रथितनामकाः ।
कर्माण्युपदिश्य निर्देशप्रयोजनमधिकृत्याह । इति
दोषाणां लक्षणं दोषलक्षणं यथायथं लिङ्गम्
पूर्वोक्तेन प्रकारेण यदोषलक्षणमुक्तं तद्दर्शनाद्यैः स-
लक्षयेत् जानीयात् । वैद्य इति शेषः । द-
रित्यादिशब्देन स्पष्टनप्रश्नौ गृह्येते । किमुक्तं दे-

। अशेषाश्च त आमायाश्चोषामया तान् सर्वानाम-
व्याप्नोति तदशेषामयव्यापि । किंभूतो वैद्यः ।
हितो दत्तावधानः । तथा व्याध्यवस्थाविभागज्ञः ।
वेरवस्थाः कालकृता दशास्तासां विभागः पृथक्त्वं
मन्यस्य व्याधेरवस्थेयमन्यावस्थेयवस्थामेदाद्योपक्र-
मः । तथा ह्येकस्यैव ज्वरस्य नवस्याऽन्य उपक्रमो
।स्याऽन्यस्तदेव विभागं यो जानाति स व्याध्यवस्था-
गज्ञः । तथाऽऽर्तान् व्याधितान् प्रतिक्षणं मुहूर्तं
पश्यन्नालोकयन् ॥ ४९ ॥

१०-श्लेष्मणो दुष्टस्य स्नेहकाठिन्यादीनि
णिधि भवन्ति । अत्र स्नेहः स्निग्धता
दिषु । काठिन्यं कठिनत्वमङ्गावयवानाम् ।
त्वं शीतता । अङ्गश्च गौरवं गुरुत्वम् । धातू-
बन्धः स्रोतसामावृत्तिः । उपलेप इवोपलेपः ।
मणः प्रवेहो मुखकण्ठादीनां शरीरावयवानाम् ।
मत्वं त्रिपथेऽप्यनुचरता । प्रमीलकमित्यन्यैः पठि-
। शोकः श्वश्रुः । अपक्तिरन्यपाठवम् । शरी-
र्णः शुक्लः श्वेतः । रसो द्वौ स्वादुलवणौ मुखे
तः । चिरकारिता व्याधेश्चिरेण निवृत्तिः । मर-
वाचिरेण करोति । इतिशब्दः परिसमाप्तिवचनः ।
।रार्थं चापरिसमाप्तौ । दोषाणां यथास्वं चिह्नं
दोषा लक्ष्यन्ते । किंभूतम् । यदशेषामयव्यापि
लामयव्यापि शीलं यस्य तत्तथा । दोषलक्षणमेत-
कमशेषामयव्यापि तदोषलक्षणं दर्शनाद्यैर्दर्शन-
ेनप्रश्नैरवहितो यत्नपरो दत्तावधानो नान्य-
। वैद्यः सम्यगुपलक्षयेज्जानीयात् । तत्र दर्शनेन
स्थानप्रमाणोपचयच्छायातिगमूत्रच्छायादिकमुप-
येत् । आदिग्रहणात् श्रोत्रेणान्द्रकूजनमङ्गुल्या-
न्धिगफुटनं लक्षयेत् । प्राणेन देहशक्नुव्रणति-
रं लक्षयेत् । स्पर्शेन शीतोष्णस्तव्यस्पर्शलक्षण-
स्पर्शाश्च लक्षयेत् । अस्य रसं प्रश्नेन लक्षयेत् ।
। सुच्छन्ददुच्छन्दत्वं मृदुक्रूरकोष्ठतां स्वप्रदर्शन-
प्रायं जन्मामये प्रवृत्तिनक्षत्रादिष्टेष्टसुखदुःखा-
चेति निवर्शनमात्रमेतद्विज्ञेयम् । तथाऽनुसाने-
पे लक्षयेत् । यूकापसर्पणेन शरीरवैरस्यं, मक्षि-
मपणेन मायुर्यं तथाभ्रैजरेणशक्त्या बलं व्याया-
कत्या गूढलिङ्गव्याधिसुपशयानुपशयतः दोष-

प्रमाणमपचारं विशेषेणानुःक्षयं रिष्टैः प्रकृतिस्तत्त्वसार-
साम्यबलान्यनुशीलनेनेति । तथाचोक्तं चरकमुनिना-
“ज्ञाननुद्धिप्रदीपेन यो नाविशति योगविन् । आतु-
रस्यान्तरात्मानं न स रोगांश्चिकित्सति” किमेवमेव
यः कश्चिद्वैद्यः सततं लक्षयेत् न सर्वः कश्चित् किं-
हि यः व्याधेरवस्थाकालकृतास्तास्तादृशास्तासां वि-
भागः पृथक्त्वं यथेयमन्यस्य व्याधेरवस्थेयमन्येयव-
स्थामेदाद्योपक्रमभेदः । येनैकस्यैव ज्वरस्यान्याव-
स्थान्य उपक्रमो जीर्णस्थान्यस्तं विभागं यो जानाति
स व्याध्यवस्थाविभागज्ञः । पश्यन्नवलोकयन् प्रति-
क्षणं प्रत्यवसरं पुनरनवरतमेव यावत् । एवं वैद्यो
व्याध्यवस्थाविभागज्ञः तथा व्याधितान् प्रति-
क्षणं पश्यति ॥ ४९ ॥

हे०-श्लेष्मरोगाणां लक्षणमाह-स्नेहः स्निग्धं, बन्धः
संश्लेषः, उपलेपो लिप्तत्वं, स्तैमित्यमालस्यं, शोफः श्वश्रुः,
अपक्तिरपाकः, चिरकारिता चिरेण रोगवृद्धिः । संमेहे
तु अथ कुपिता वातादयो नानाविधैर्विकारैः शरीरमुपताप-
यन्ति । विकृततामास्तु वायोरस्तीतिर्विकाराः । चत्वारिंश-
त्पित्तस्य । विंशतिः श्लेष्मणः । तत्र वातविकारास्तथा-
नखभेदो, विपादिका, पादशूलं, पादघ्नः, सुप्तपादता,
वातखुब्धता, गुल्फग्रहः, पिंडिकोद्वेहनं, गृध्री, जातुभेदो
जातुविक्षेपः, ऊहसादः, उरस्तंभः, पंगुत्वं, गुदघ्नो, गु-
दातिवृषणाश्लेषो, भेदस्तंभो, वंशणानाहः, श्रोणीभेदो,
विड्भेदः, उदावर्तः, खंजत्वं, कुञ्जत्वं, वामनत्वं, विक-
ग्रहः, वृष्टग्रहः, पार्श्ववसर्दनम्, उदरावेधो, हृन्मोहो,
हृद्द्रवो, वक्षउद्वर्धो, वक्षउपरोधः, वक्षस्तोदो, बाहुभोगो,
श्रीवास्तम्भो, मंथास्तम्भः, कण्ठध्वंसो, हनुताडनम्,
ओष्ठभेदो, दन्तभेदो, दन्तेशैथिल्यं, मूकत्वं, वाक्संगः,
प्रलापः, कपांचारयता, सुखशोषो, रसाज्ञत्वं, गन्धाज्ञत्वं,
प्राणनाशः, कर्णशूलम् अशब्दश्रुतिः, उच्चैश्श्रुतिर्वाीघर्यं,
वर्त्मस्तम्भो वर्त्मसंकोचः, तिमिरम् अक्षिशूलमक्षिव्युदा-
सो, भ्रूव्युदासः, श्लक्ष्मभेदो, ललाटभेदः, ज्विरोरक्, केश-
भूमिस्फुटनम्, अर्दितमेकाग्ररोगः, पंचवधः, आक्षेपको,
दण्डकः, श्रमो, भ्रमो, वेपथुर्भ्रमः, ग्लानिर्विषादोऽति-
प्रलापो, रौक्ष्यं, पारुष्यं, द्यावारुणवभातत्वमस्वप्नोऽ-
नवस्थितता च । पित्तविकाराः-पुनरोधः, श्लेष्मो, द्रवो
द्वयश्रुः, विदाहः, सदाहस्त्वदाहोऽतदाहः, धूमकोऽलस्य,
ऊष्माधिक्यमातिस्वेदोऽग्नौषोऽग्नौषवयवशरणं, शोणित-
क्लेदो, मांसहृदस्त्वमांसदरणं, चर्मदरणं, रक्तकोटो,

रक्तद्विस्त्रोदो, रक्तमण्डलानि, रक्तपित्तं, हरितत्वं, हारि-
द्रव्यं, नीलिकाशा, कामला, तिलाक्षयता लोहितगन्धा-
रयता, पुनिसुखत्वं, तुगधिक्षयमनुतिरास्वपाकोऽधिपाकः,
पाशुपाको, भेदूपाको, जीवादानं, तमःप्रवेशो, हरित-
हारिद्रनेत्रमृशकृत्स्वं च । श्लेष्मविकारास्तु—तुतिस्तत्रा
निद्राधिक्यं, स्तैमित्यं, गुरुगात्रता, आलस्यं, मुखमाधुर्यं
प्रमेकः, श्लेष्मोद्गिरणं, मलाधिक्यं, बलासो, हृदये लेपः,
कंठलेपो, धमनीप्रतिचयो, गलगण्डोऽतिस्त्रैल्यं, शीता-
ग्निम्, उदरदः, श्वेतावभासता, श्वेतनेत्रमृशकृत्स्वं च । तत्र
सर्वोगीणस्तीव्रो दाहः स्वेदारतिमानोपः, प्रादोशिकः,
स्वेदरहितः अर्घ्यमिषिव दाहः प्लेपः, मुखोष्ठतालुषु
दाहो दधः, चक्षुरादीर्धप्रियेषु दाहो दधुः, पाणिपादा-
सन्नेषु विविधः सन्तापो विदाहः, कोष्ठदाहोऽतर्दाहः
श्रोत्रस्यान्तर्मांसग्रहात् । शिरोप्रविम्राणकण्ठतालुधूमा-
यनं धूमकः, सान्तर्दाहहृदयश्लेऽश्लेऽह्वारोऽल्लः,
शोणितस्य कृष्णता, दीर्घम्यतनुत्वादिकलेदो, मांसस्य, तु
कृष्णता, दीर्गान्धे च । दाहत्वकृत्संहतिशर्म कोष्ठगौ-
रवादाहाराऽऽवृह्यति । अन्ये पुनराहुः—अज्ञानमि-
नन्दनाक्षुत्तारिव तुतिरोचकः निद्रातर्त्तयेव विषयाग्रहणं
तद्रा, स्तैमित्यं तु प्रमीलकः, इत्यन्ये पठितम् । उपले-
प इव उपलेपः, तदतिशयः, प्रतिचयोऽतिपूर्णम्, अमेरति-
मन्दता शैल्यम्, उरोऽभिष्यन्द उदरदः । केषां चिच्छी-
तवेषधुः उदरदः अन्ये पुनराहुः—“श्रीतपानीयसंस्पर्शा-
च्छीतकाले विशेषतः । सरागण्डूः शोफः स्यादुदरदः
सकफोद्भवः” इति । महाविकारास्तु यथा स्वयमेवो-
पदिश्यन्ते, धुद्रविकाराः पुनर्येदेवां गमाविशन्ति तदुप-
पद्मेव नाम लभन्ते । यथा—नखशैबललाटभेदाः स्यान्तर्दा-
हकण्ठहृदयोपलेपादयः । तेषां हि तथैव स्वरूपमुपदिष्टं
भवतीति । लक्षणज्ञाने सावधानेन भवितव्यमाह—दर्शनस्व-
र्शनप्रश्नैरवस्थाविभागशः यथा—आमज्वरो जीर्णज्वरः
पच्यमानज्वर इति ॥ ४५ ॥

किमिति पुनः पुनर्याधितर्दर्शनं क्रियत इत्याह—
अभ्यासात्प्राप्यते दृष्टिः कर्मसिद्धप्रकाशिनी ।
रत्नादिसदसज्ज्ञानं न शास्त्रादेव जायते ४६ ॥

स०—अभ्यासान्मुहूर्तद्विचिस्तिरकर्मणि प्रवर्त-
नादृष्टिर्दर्शनं चिकित्साविज्ञानं जायते न केवलाधि-

कित्साशास्त्रावगमात् । किंभूता दृष्टिः । कर्मणि सिद्धि-
स्तां प्रकाशयितुं शीलं यस्याः सा कर्मसिद्धिप्रकाशिनी ।
अत्र दृष्टान्तमाह । रत्नादीत्यादि । आदिशब्देन सुवर्ण-
हिरण्यादीनां ग्रहणम् । तेषां यत्सदसज्ज्ञानमिदं शोभ-
नमिदं न शोभनमित्यवगमस्तत्र शास्त्रादेव जायते
कित्सीभ्यासाच्च । एवकारोऽवधारणार्थः । न शास्त्राव-
बोधान् च केवलादभ्यासादित्येवकारेण बोधयति ।
किल यथा रत्नपरीक्षा तच्छास्त्रावबोधदर्शनाभ्यां सम्प-
्रजायते तथैव चिकित्साशास्त्रावबोधानित्यं नित्यमातुर-
दर्शनाच्चाऽवगम्यत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

प०—तस्य कर्मण्यभ्यासो जायते जायत एव
तमाह—अभ्यासात् पुनः पुनः चिकित्साकर्मनिवर्त-
नात् दृष्टिः दर्शनं चिकित्साविज्ञानं जायते न केव-
लाचिकित्साशास्त्रावबोधात् किंभूता दृष्टिः कर्मसिद्धि-
प्रकाशिनी । कर्मणः सिद्धिस्तस्या दीपिका प्रका-
शिनी । तथा निदर्शनम् । रत्नादीनां मरकतप्रभृ-
तीनां यदेतत् सदसज्ज्ञानमिदं शोभनं रत्नमिदं
नेत्यस्यार्थस्य योऽवबोधस्तस्याभ्यासः प्रबोधनकार-
णमायद्यप्यत्र परीक्षाशास्त्रं विद्यते तथापि न तदवबो-
धमात्रात् केवलादभ्यासं विना बहुशो रत्नदर्शनं
विनैव निश्चय उत्पद्यते । इदं रत्नमिदं नेति । एवं
यः चिकित्साशास्त्रमवबुध्यते तस्याभ्यस्तकर्मा-
वेद्यः स व्याधिप्रशमान् कुर्वन् प्राणिनां प्राणानां
दाता न केवलात् शास्त्रावबोधोत्कर्षात् अभ्यासर-
हितात्रापि केवलादभ्यासात् शास्त्रावबोधरहितात् ।
अत एवकारोऽवधारणार्थो न शास्त्रादेव जायत
इति कृतम् ॥ ४६ ॥

हे०—लक्षणदर्शनाभ्यासो लक्षणज्ञाने सहकारीत्याह ४६

दृष्टापचारजः कश्चित्कश्चित्पूर्वापराधजः ।
तत्संकराद्भवत्यन्यो व्याधिरेवं त्रिधा स्मृतः ४७ ॥

स०—दृष्टश्चासावपचारश्च तस्माज्जातो दृष्टापचारजः ।
अपचारो व्याधिहेतुः । ऐहिकलौकिकाद्याधिकारणा-
ज्जातो दृष्टापचारजः । कश्चिदात्मकतात्पूर्वापराधादु-
भक्तमाख्याजातः पूर्वापराधजः । अपरः कश्चित्संकरा-
द्भवति । तयोः संकरस्तत्संकारो मिश्रत्वं तस्मात् । न
केवलात्पूर्वापराधाच्च च केवलाद्दृष्टापराधादपि तु द्वयोः

संसाग्जात इत्यर्थः । एवमनेन प्रकारेण व्याधिखिधा
त्रिप्रकारः स्मृतः ॥ ४७ ॥

प०—दृष्टश्चासवपचारो दृष्टापचारः । व्याधि-
कारणमपचार इत्युच्यते । इह लौकिकाद्व्याधि-
कारणाज्जातो व्याधिः दृष्टापचारजः । तथा कश्चित्
पूर्वापराधजः आत्मकृतात् पूर्वापराधाच्च यो जातः
सोऽन्यस्तृतीयः सम्भवति । एवं त्रिधा त्रिप्रकारो
व्याधिर्योद्धव्यः ॥ ४७ ॥

हे०—व्याधिभेदानाह—दृष्टकर्मजः, अदृष्टकर्मजः, दृष्टा-
दृष्टकर्मज इति त्रिविधो व्याधिः ॥ ४७ ॥

अथ त्रिप्रकारव्याधिलक्षणार्थमाह—

यथानिदानं दोषोत्थः कर्मजो हेतुभिर्विना ।
महारंभोऽल्पके हेतावातंको दोषकर्मजः ॥ ४८ ॥

स०—यथानिदानं दोषोत्थ इति । यस्य दोषस्य
वातादिलघुरूक्षादि निदानं तेन कुपिता दोषास्तेभ्य
उत्थितो व्याधिः स दोषोत्थो ज्ञेयः । यो दृष्टापचारज
इत्युक्त इत्यर्थः । हेतुमिर्वातादिनिदानैर्लघुरूक्षादिभि-
र्विना यो भवति स कर्मजः । यस्यल्पे निदाने सेविते
महारंभः स्यात् स कर्मदोषजो रोगो ज्ञेयः । महानारंभो
यस्य सः । पूर्वैरूपैर्पूर्वैरुत्थित इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

प०—तेषां यथाक्रमं लक्षणमधिकृत्याह—य एव
दृष्टापचारजो वातपित्तश्लेष्मसमुत्थः स यथानिदान-
नदोषोक्तो बोद्धव्यः । निदानानतिक्रमेण यस्य
दोषस्य कोपे यन्नदानमुक्तं तन्नदानमेव नान्यत्
असौ व्याधिस्तदोष एव जायते नान्यदोषः स
दृष्टापचारजः । इत्येवं व्याधिर्निश्चेतव्यः । अन्य-
था यथानिदानं विनावश्यं येन यन केनचिद्दोषेण
जातः कर्मण एव नूतं व्याधिरिति व्यवस्थेत्तं
यथानिदानं दोषेण नोत्पन्नत्वान् । यो व्याधिरूपके
हेतावासेविते सति महारंभो दृश्यते स यथा-
निदानं दोषोत्पन्नोऽप्यावच्छो दोषकमेत एव नूनमि-
ति निश्चयान् ॥ ४८ ॥

हे०—त्रयाणां लक्षणमाह—यथानिदानं स्वहेतुनातिक्रमेण
दोषोत्थो दृष्टजः, हेतुमिर्विना जातः कर्मजोऽदृष्टजः,
हेतुविपरीतशीलनात् पूर्वापराधजः । अल्पहेतौ महारंभ-
स्तीव्ररंभो दोषकर्मजः, दोषक्षोभपूर्वकत्वात् दृष्टजस्य

दोषजत्वं, तद्विपरीतत्वाददृष्टजस्य कर्मजत्वम् । वक्ष्या-
मिह ते चराः केवलाः पूर्वं व्याप्यन्तेऽनन्तरं मलैरिति ४८ ।

अथ त्रिविधस्याऽपि व्याधेक्षितसामाह—

विपक्षशीलनापूर्वः कर्मजः कर्मसंक्षयात् ।
गच्छत्युभयजन्मा तु दोषकर्मक्षयात्क्षयम् ४९ ॥

स०—विपक्षशीलनापूर्वं इति । पूर्वः पूर्वमुक्तो य
केवलं दोषजो व्याधिः स विपक्षशीलनात् यथोक्तविप-
क्षादिसेवनात्क्षयं याति । कर्मजो रोगः कर्मसंक्षयात्क्षयं
याति । उभयजन्मा दोषकर्मोत्थो दोषकर्मणोरुभयोरपि
क्षयात्क्षयं याति ॥ ४९ ॥

प०—साम्प्रतमस्य त्रिविधस्य चिकित्साह—पूर्वं
पठितत्वात् पूर्वं यः केवलदोषजो यथोक्तवातादि-
प्रतिपक्षासेवनाद्गच्छति क्षयमित्यक्षरयोजनात् ।
कर्मजः कर्मसंक्षयादेव क्षयं गच्छति । उभय-
जन्मा पुनर्दोषकर्मसमुत्थित आतङ्कस्तयोर्दोषकर्मणोः
क्षयाद्विनाशान् क्षयं गच्छति ॥ ४९ ॥

हे०—विपक्षशीलनात् ॥ ४९ ॥

व्याधीनां त्रैविध्यमाख्याय द्वैविध्यं दर्शयितुमाह—

द्विधा स्वपरतंत्रत्वाद्वाधयः ॥ ५० ॥

स०—स्वतंत्रश्च परतंत्रश्च स्वतंत्रपरतंत्रौ तयोर्भावं
स्वतंत्रपरतंत्रत्वं तस्मादेतौ द्विधा व्याधयः । एके स्व-
तंत्रा अन्ये परतंत्रा इत्यर्थः ॥ ५० ॥

प०—एवं तावद्व्याधीनां त्रैविध्यं दर्शयित्वा पुन-
रपि द्विविधभेदमधिकृत्याह—भवन्तीति वाक्यशेषः
व्याधयो द्विधा—स्वतंत्रपरतंत्रस्वप्रकाराभ्याम् ।
तत्र स्वतंत्राः स्वप्रधानाः स्वबंधना इत्येकोऽर्थः
परतंत्रा अन्यपरिवारा अप्राधान्या अनुबन्धाख्य
इत्यनर्थान्तरम् ॥ ५० ॥

हे०—त्रयाणां द्व्यर्थद्वैविध्यमाह—द्विधा इति ॥ ५० ॥

अस्याः पुनर्द्विधा ॥ ५१ ॥

स०—अंते भवा अस्याः परतंत्रास्ते पुनर्भूय

द्विधा ॥ ५१ ॥

प०—अन्याः परतंत्रा अन्ते निर्दिष्टास्तत्र भव
अन्याः । अन्यपरिवारास्ते पुनर्द्विधा द्विप्रकाराः ५१ ॥

तदेव द्वैविध्यं दर्शयितुमाह—

पूर्वजाः पूर्वरूपाख्या जाताः पश्चादुपद्रवाः ५२ ।

स०—पूर्वं जाताः पूर्वजाः । अन्येष्वपि दृश्यत इति डः । पूर्वजाः पूर्वरूपसंज्ञा रोगाः । ये च पश्चाज्जाता गदास्ते व्याधीनामुपद्रवा इत्थं ते द्विविधाः ॥ ५२ ॥

प०—एके पूर्वं जायन्ते अपरे पश्चाज्जायन्ते । ये पूर्वजाः पुरोगामिनस्ते पूर्वरूपाख्या व्याधयो व्याधीनामुच्यन्ते । ये पश्चाज्जाता अनुगामिनो व्याध्यस्ते व्याधीनामुपद्रवसंज्ञाः ॥ ५२ ॥

हे०—तौ स्वतन्त्रात्पूर्वं पश्चात्क्रमेण जायेते ॥ ५२ ॥

संप्रति स्वतंत्रं लक्षयति—

यथास्वजन्मोपशयाः स्वतंत्राः स्पष्टलक्षणाः ५३

स०—जन्म चोपशयश्च जन्मोपशयौ । जन्मोत्पत्तयशयः सुखानुबन्धः । यो यः स्वं यथास्वम् । यस्य ज्वरादेर्योवात्मयी शास्त्रनिर्दिष्टौ तौ यथास्वशब्देन सूच्येते । यथास्वं जन्मोपशयौ येषां ते यथास्वजन्मोपशया व्याधयः स्वतंत्रा उच्येते । चिकित्साशुक्लाघव-प्रतिपत्त्यर्थं च स्वतंत्रादिसंज्ञाकरणम् । सग्रहणाद्येऽन्यजन्मनि जायेतेऽन्यस्य च व्याधयेत उपशयः सुखानुबन्धस्तत एतत्परिवारस्याऽपि । ते तु न स्वतंत्राः । तथा चोक्तम् । पूर्वरूपरूपादिक्रमेण ज्वरादाद्युपशये तत्परिवारा ये श्वासादय उच्यन्ते तदुपशये चोपशरेते न ते स्वतंत्राः । ज्वरादय एव मूलव्याधिरूपत्वात्स्वतंत्रा इत्युच्यन्ते इति ॥ ५३ ॥

प०—स्फुटाकृतयो मूलव्याधयस्ते यथास्वजन्मोपशयाः यथास्वसमुत्थाना यथास्वोपशयाश्च यथास्वं जन्म तथोपशयोऽपि सुखानुबन्धो येषान्ते यथास्वजन्मोपशयाः तथा स्पष्टलक्षणाश्च स्पष्टं स्फुटं व्यक्तं लक्षणं यथास्वं येषान्ते स्पष्टलक्षणाः स्वतन्त्राः स्वाधीनजन्मोपशयलक्षणत्वादुच्यन्ते ॥ ५३ ॥

हे०—यस्य स्वेन हेतुना जन्म स्वेनोपशयः स्पष्टं च क्षिप्तं च स्वतंत्रः ॥ ५३ ॥

विपरीतास्ततोऽन्ये तु ॥ ५४ ॥

स०—स्वतंत्रान्यो रोगेभ्यो येऽन्ये परतंत्राः पूर्व-रूपाख्यास्तथोपद्रवसंज्ञाश्च ते विपरीता विपरीतस्वरूपा न यथास्वजन्मोपशया न च स्पष्टलक्षणाः ५४ ।

प०—अन्ये ये पूर्वरूपाख्यास्तथोपद्रवसंज्ञाश्च व्याधयस्ते ततः स्वतन्त्रेभ्यो व्याधिभ्यो विपरीता विपरीतस्वरूपा न यथा स्वजन्मोपशयस्पष्टलक्षणाः पराधीनत्वात्परतन्त्रा उच्यन्ते ॥ ५४ ॥

एवं व्याधीनां स्वतंत्रपरतंत्रत्वं प्रतिपाद्य दोषाण प्रतिपादयन्नाह—

विद्याद्वयं मलानपि ॥ ५५ ॥

स०—न केवलं रोगान् स्वतंत्रपरतंत्रभेदेन विधाद्वये यावन्मलग्न् दोषानपि वातादीनि स्वतंत्रपरतंत्रभेदे जानीयात् ॥ ५५ ॥

प०—किं व्याधय एव स्वतन्त्रपरतन्त्रभेदमिहा यथास्वलक्षणे मानेनोद्दिष्टेन ज्ञातव्या उक्तान्येऽप्यत आह—न केवलं व्याधीनि च स्वतन्त्रपरतन्त्रभेदे जानीयाथावन्मलानपि वातपित्तश्लेष्मणः ॥ ५५ ॥

हे०—व्याधिवदोषानपि स्वतंत्रपरतंत्रान्वियात् ॥ ५५ ॥
तौल्लक्षयेदवहितो विकुर्वाणान् प्रतिज्वरम् ५६

स०—तान् वातपित्तकफान् यथास्वजन्मोपशयलक्षणावच्छिन्नस्वरूपान् प्रतिज्वरं प्रतिविकारं विकुर्वाणान् विकृतिं कोपं गच्छतो जानीयात् वैश इति शेषः कीदृक् । अवहितो दत्तचित्तः ॥ ५६ ॥

प०—तान् लक्षयेत् जानीयात् । भिन्नस्वर्गं यथास्वजन्मोपशयलक्षणावच्छिन्नस्वरूपान् स्वतन्त्राणां व्याधीनां यथास्वजन्मलक्षणानुसंगेण भेदजा हिना सुखानुबन्धस्तल्लक्षणार्थमूकत्वाऽतः स गतस्योपशयः ॥ ५६ ॥

हे०—तांश्च प्रतिरोगं लक्षयेत् । कोऽयं स्वतंत्रः कः परतंत्रः इति ॥ ५६ ॥

एवं स्वतंत्राणां व्याधीनां यथास्वोपशय एव भेदजमुक्तम् । परतंत्राणां व्याधीनां कः प्रशमोपाय इत्याह—

तेषां प्रधानप्रशमे प्रशमोऽशाम्यतस्तथा ।

पश्चाच्चिकित्सेतूर्णं वा बलवंतमुपद्रवम् ॥ ५७ ॥

स०—तेषां परतन्त्राणां रोगानामप्रधानानां प्रधान-
प्रशमे स्वतन्त्रव्याधिप्रशमे शमो भवति । न तु तेषां
पृथगुपक्रमो विधेय इत्यर्थः । अशाम्यतस्तथा शमम-
गच्छतः परतन्त्रान् व्याधीन् दोषान् वा तथा तेन
प्रकारेण प्रधानचिकित्साक्षणेन पश्चात् प्रधानचिकि-
त्सात् उत्तरकालं चिकित्सेत् । अचिकित्स्यमानो ह्यसा-
ध्यतां यायात् । तूर्णं वेति । उपद्रवश्चेद्वलवान् स्वा-
च्छा तमेवोपद्रवं तूर्णमेव चिकित्सेत् पश्चात् ॥ ५७ ॥

प०—परतन्त्राणां व्याधीनां कः प्रशमोपाय
इत्याह—तेषां परतन्त्राणां व्याधीनां प्रधानप्रशमे
स्वतन्त्रव्याधिसान्धै प्रशमो जायते न पृथक्-चिकि-
त्सायाः । कदाचित् प्रधानव्याध्युपक्रमेऽप्यप्रधानाना-
मस्वतन्त्राणामुपशमो जायते तदा परतन्त्रान्नापि व्या-
धीन् शाम्यतः पश्चाच्चिकित्सेदेव नोपेक्ष्यस्ते
साध्याशङ्क्यत्वात् । यत एते स्वतन्त्रव्याध्युप-
शमेन प्रशान्ताः । उत वा परतन्त्रो व्याधिरुप-
द्रवो बलवान् भवेत्तदा तं व्याधियुपद्रवसंज्ञं बल-
वन्तं तूर्णमेव शमिप्रमेवादावेव चिकित्सेत् पश्चा-
दित्यर्थः ॥ ५७ ॥

हे०—तेषां परतन्त्राणां स्वतन्त्रप्रशमे प्रशमः तथा स्वत-
न्त्रोपशमेन येन शाम्यति तान् पश्चात्स्वोपशमेन चिकित्सेत् ।
यस्तु बलवानुपद्रवस्तं तूर्णं प्रागेव चिकित्सेत् ॥ ५७ ॥

ननु कुतोऽप्रधानं शीघ्रं चिकित्सेदित्याह—

व्याधिक्लिष्टशरीरस्य पीडाकरतरौ हि सः ५८ ।

स०—हि यस्माद्व्याधिक्लिष्टशरीरस्य पुंसः सोऽति-
शयेन पीडाकरः । प्रागुत्पन्नोऽपि रोगः पीडाकरः ।
उपद्रवश्च पश्चात्प्राप्तमानो व्याधिक्लिष्टशरीरस्योत्प-
न्नत्वात्पीडाकरतरः । तदयमर्थः । परतन्त्रो व्याधि-
हीनबलः प्रधानोपक्रमेणैवोपशाम्यति । यस्तु परतन्त्रः
पश्चादुपक्रमेणोऽपि स्वतन्त्रव्याध्युपक्रमेण शमं न याति
तं पश्चादुपक्रमेत् । यस्तु बलवान् परतन्त्रस्तमादावेव
चिकित्सेदतिपीडाकरत्वात् ॥ ५८ ॥

प०—हि यस्मादर्थे । यस्माद्व्याधिक्लिष्टशरी-
रस्य रोगक्षयितव्यस्य पुंसः स उपद्रवोऽतिशये-
पीडाकरतरः आदावुत्पन्नो व्याधिरुपद्रवः पश्चादु-
त्पद्यमानो व्याधिः क्लिष्टशरीरस्योत्पन्नत्वात् पीडा-
करतरः प्रमेहपिडिकावन् । एवं परतन्त्रो व्या-
धिरप्रधानो हीनबलः स्वतन्त्रव्याध्युपक्रमे प्रशमं
याति । बलवान् पुनः स्वतन्त्रो व्याधिः पश्चादुत्पद्य-
मान उपद्रवरूपः सन् स्वतन्त्रव्याध्युपक्रमे प्रशमं
याति सोपक्रमं विना बलवत्त्वात् ॥ ५८ ॥

हे०—स हि स्वतन्त्रेण हि पीडितस्य नरस्य स्वतन्त्रा-
दतिपीडकः । संप्रेहे तु सप्तविधाः खलु रोगा भवति ।
सह-गर्भ-जात-पीडा-काल-प्रभाव-स्वभावजाः । ते तु
पृथग्विधाः । तत्र सहजाः शुक्रार्तवदोषान्वयाः । कुष्ठार्शमे-
हादयः, पितृजा मातृजाश्च । गर्भजा जनन्यपचाराल्कीकृत्य-
पांगुल्यपैगल्यकिलासदोष रसजाः, मातृदौहृदविमानजाश्च ।
जातजाः स्वापचारात् संतर्पणजाः, अपतर्पणजाश्च । पीडा-
कृताः क्षतभंगप्रहारक्रोधशोकभयादयः, शारीरा, मानसा-
श्च । कालजाः शीतादिकृता ज्वरादयः, ज्वरपञ्चजा, अम-
स्करणरक्षणजाश्च । प्रभावजा दिग्गुरुलक्षणसाध्यायर्षणादि-
कृताः ज्वरादयः, पिशाचादयश्च । स्वभावजाः क्षुरिपिपाता-
ज्वरादयः कालजा, अकालजाश्च । त एते सामस्तः पुन-
र्द्विविधा भवति । प्रत्युपक्रमजाः, पूर्वकर्मजाश्च । तत्र
रोगोत्पत्तिं प्रत्युत्पन्नं कर्म यदनेनैव शरीरेण दृढमदृढं चोप-
दिश्यासौपदिष्टप्रतिपिद्वानामनुष्ठानमनुष्ठानं वा । जन्मा-
तरातीतेन तु पूर्वं तत्पुनर्देवास्त्वसुक्तं नियतानिबतमेदेन
प्राक् तस्माद्दृष्टदेतवः प्रत्युत्पन्नकर्मजाः, विपरीता दैवज-
न्मानः । अल्पनिदाना महावज्ज्योभयामकाः । तत्र यथास्वं
प्रतिपक्षशीलनात् पूर्वेषां रोगाणामुपशमः । सत्येव विवक्ष-
शीले निर्दिष्टकर्मक्षयार्हविक्रानां, दोषकर्मक्षयदान्येयाम् ।
अन्ये पुनः प्रत्युत्पन्नं कर्म परकृतमपि वर्णयति । तच्च
पराभिसंस्कारमाचक्षते । एवं चाहुः—यदि स्वयं कृतादेव
कर्मणः कार्यनिर्वृतिः स्यात्त ह्यं पुण्यांतरकृतात् किमिति
विद्वानपि पराचरितयोपकाराकारणयोः सुखदुःखानुरोधा-
सोपरोपौ प्रतिकर्तव्यचित्तं वा प्रतिपश्यते । एवमेते व्याधयो
द्विविधाः संतत्त्रिविधा जायते । ततश्च दोषवन्तो भूयः सप्त-
विधाः सकलोऽपि चायं रोगसमूहः प्रतीकारवान् आयुर्वेद-
विहितमुपदेशमपेक्षते । यस्माद्विपतहेतुकोऽप्यामयः सम्प-
न्निभपगादेशानुष्ठानादुपात्ताद्युपः संस्कारपरिक्षये सख्यवेदतां
प्रतिपश्यते । अनुपक्रम्यमाणस्तु सर्व एव प्रायशो भनक्य-
कांडे । स्वयमपि च दैवानिदानालक्ष्यतया वा निवर्त-

मानः दोषशुण्यसमुद्भित्तिव्योपात्तमादाशुतरमपक्विलक्ष्य
वापनलक्षितः । अनियतफलदायि तु वैचे हिताभ्यासरतस्या-
वकाशमेव न लभते व्याधिः । तस्मात् कस्यांचिदवस्था-
ध्यातव्यमात्रं हिताहितयोस्तुल्यदर्शी स्यात् । त्रिविधाश्च
पुनर्व्याधयो मृदुमध्यातिमात्रभेदेन । तत्राप्यलक्षणा मृदवो,
मध्यलक्षणा मध्याः, संपूर्णलक्षणास्त्वतिमात्राः । ते पुनः
सुखसाध्यादिविशेषेण चतुर्धा प्रागुपदिष्टाः । सुबहुव्योऽपि
च मिश्रमाना व्याधयो निजागंतुतां न व्यभिचरंति । तत्र
निजास्त्रिदोषोत्थाः तेषु पूर्वं वातादयो वैषम्यमापद्यन्ते ततो
व्यथाभिनिर्वर्तते । वायुहेतुजा आगतवः तेषु व्यथा पूर्वमुप-
जायते ततो दोषवैषम्यं दोषवैषम्येणैव च बहुरूपा रगतु-
व्यस्यते, प्रशस्यते च । एवं च कृत्वा न दोषव्यतिरेकेण
रोगानुबन्धः, केवलं पार्ष्णीपर्यं विशेषः । तस्मादेकाकारा
एव रोगास्तथा रुक्साभाव्यादसंख्या भेदा वा प्रत्येकं समु-
त्थानसंख्यानवर्णनमवेदनाप्रभावोपक्रमविशेषाद्यथास्थूलं
यथास्वमेवोपदेश्यते । असंख्येयत्वाच्च दोषल्लिखैरेव दोषानु-
पक्रमं च विमोचेदिति ॥ ५८ ॥

ननु येषां विकाराणां नामग्राहं चिकित्सा नोक्ता
तेषां नामाकुशलो वैद्यः किं चिकित्सेन्नेत्याशङ्क्याह—
विकारनामाकुशलो न जिह्वायात्कदाचन ।
न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवा स्थितिः ।

स०—विकारा रोगास्तेषां नामानि तेष्वकुशलो
वैद्यो न जातुचिज्जिह्वायात् रोगसंज्ञाऽनभिज्ञोऽहमिति
लज्जां न कुर्यात् । चिकित्सामेव विदध्यादित्यर्थः ।
कुतो हेतोरित्याह । नहीत्यादि । यस्मात्सर्वविकाराणां
नामतः संज्ञातो ध्रुवा निश्चिता स्थितिः स्थानं
नास्ति ॥ ५९ ॥

प०—एवं दोषलक्षणेपु व्यापदशेषामयव्यापि-
सर्वविकाराभ्यामतः शूद्रमाहिकयाऽप्युक्तम् । तथाच
नाम च विना ये विकारा दृश्यन्ते तानापि चिकि-
त्सेन् । यतो दोषं विना विकारासम्भवः विकारना-
माकुशलो—व्याधिसंज्ञानभिज्ञो वैद्यो न जिह्वायात्
न लज्जां गच्छेत् । अहं विकाराणां संज्ञास्त्वनभिज्ञः
यस्मात् सर्वविकाराणां कृत्स्नानां व्याधीनां नामतः
संज्ञातो ध्रुवा निश्चिता स्थितिरवस्थानं
विद्यते ॥ ५९ ॥

हे०—शालेऽनुक्तं स्वयमूहनीयमित्याह—यो
वातजादिवं जानाति नाम न जानाति शालेः
संकीर्णत्वाद्वा स न जिह्वायात्लज्जां न कुर्यात्
नामाधीना सर्वत्र चिकित्सा वातजादिज्ञानं हि
त्सायां प्रधानं कारणम् । अथ साधनम् । साधन
लक्षणज्ञानाधीनम् ॥ ५९ ॥

ननु कुतोऽश्लेषरोगाणां नामतो नास्ति
रित्याशङ्क्याह—

स एव कुपितो दोषः समुत्थानविशेषतः
स्थानान्तराणि च प्राप्य विकारान् कुरुते ।

स०—यस्मात्स एक एव दोषो वाताच्च
समुत्थानविशेषतो हेतुभेदात् तथा स्थानान्तरा
स्थानं हिवा प्राणि स्थानानि प्राप्य गत्वा हि
बहूननन्तान् कुरुते । तथा चोक्तं तंत्रांतरे । योऽ
संधीनाविशति तेन जंभा ज्वरश्चोपजायते ।
माशयमभ्युपैति तेन रोगा भवंत्युरस्यरोचकश्च
कंठमभिप्रपद्यते कंठस्ततो ग्रंशतो स्वरश्चाऽवसी
यः प्राणवहानि स्रोतांस्यनेति श्वासः प्रति-
तेनोपजायत इति ॥ ६० ॥

प०—यस्मादिक एव दोषो वाताद्यन्यतमः २
पितः प्रदुष्टः समुत्थानविशेषात् निदानभेद
स्थानान्तराण्यन्यस्थानानि तानि प्राप्य स
परित्यज्य परकीयानि तानि तानि स्थान
क्रम्य गत्वा विकारान् व्याधीन् बहून् सं
कुरुते जनयति ॥ ६० ॥

हे०—तत्र लक्षणस्य दुर्बोधत्वमाह—स एव २
लक्षितो बहून् विकारान् कुरुते येऽन्यत्र न दृष्ट
व्यौ हेतू समुत्थानविशेषात्कुपितत्वं, स्थानान्तरप्राप्तिश्च
मौनविशेषोऽन्यत्रादृष्टं समुत्थानम् ॥ ६० ॥

तस्माद्विकारप्रकृतीरधिष्ठानान्तराणि च ।
बुद्ध्वा हेतुविशेषांश्च शीघ्रं कुर्यादुपक्रमम् ।

स०—विकारस्य ज्वरादेः प्रकृतय उपादान
णानि वातादिदोषास्ता विकारप्रकृती रोगहेतु
षान् बुद्ध्वा ज्ञात्वा तथाऽधिष्ठानान्तराणि स्थानविदे

बुद्ध्वा तथा हेतुविशेषानधिष्ठाननिदानमेदांश्च बुद्ध्वा यथा किमयं कृपितः पवनो रूक्षेण हेतुना लघुना शीतेन चेत्यादि ज्ञात्वा शरीरमेवोपक्रमं चिकित्सां कुर्यान्न तु विकारानभिज्ञ इति न चिकित्सेत् ॥ ६१ ॥

प०—यत् एवं व्याधेरसंख्यानतो विकारप्रभृतीन् व्याधिहेतून् वातादीन् विकारानुपक्रमं कुर्यात् । विकारानभिज्ञत्वादिकारान्नोपक्रमेत् । यद्यपि हेतुप्रकृत्योन्यर्थान्तरत्वं तथापि स्वालक्ष्यमनयोः प्रवृत्तिनिमित्तमवश्यं भिन्नं बोद्धव्यम् । प्रकर्षेण यथा क्रियते विकारः सा तस्य प्रकृतिः वातादयः । रूक्षादियत्तेषां कोपकारणम् । स हेतुर्न तद्रूक्षाधिकारस्य प्रकृतिरुच्यते । विप्रकृष्टकारणत्वात् ॥ ६१ ॥

हे०—तस्माद्विकारादिश्रितयशानपूर्वक उपक्रमः कार्यः स च शीघ्रम् अवस्थांतरोत्पत्तिमयात् । प्रकृतिः स्वभावोऽसाधारणं चिह्नम् ॥ ६१ ॥

ननु बुद्ध्वाऽपि विकारप्रकृत्यादित्रयमुपक्रमं कुर्वतः कदाचित्सिद्धिमाप्नुवतो दृश्यन्ते भिषजः कदाचिन्नेति तदत्र संशयस्खलिते कर्मणि कथं नियुज्यते वैद्य इति कथमुक्तं शीघ्रं कुर्यादुपक्रममित्याशङ्क्याह—

दृष्यं देशं बलं कालमनलं प्रकृतिं वयः ।
सत्त्वं सात्त्वं तथाऽङ्गारमवस्थाश्च पृथग्विधाः ॥
सूक्ष्ममूक्ष्माः समीक्ष्यैषां दोषौषधानिरूपणे ।
यो वर्तते चिकित्सायां न स स्खलति जातुचित् ।

स०—दोषौषधानिरूपणे सति दूष्यादीन् दश समीक्ष्य सम्यग्विलोक्य यश्चिकित्सायां वर्तते यत्नं करोति स वैद्यो न कदाचित् स्खलति नाऽपराधी स्यात् । दोषो वातादिः । औषधं हरीतक्यादि । तयोर्निरूपणं पर्यालोचनं तस्मिन् दोषौषधानिरूपणे । दूष्यादीनां समस्तानामुपादानं सर्वेषामेवावगमे चिकित्साकरणं प्रति यत्नातिशयोक्तनार्थं न पुनरेषां द्वौ वा त्रीन् वा चतुरः पंच वा समीक्ष्य किंतर्हि सर्वानेतान् सम्यगवलुप्येति । अथ दूष्यादीनेव समीक्ष्य नेत्याह । अवस्थाश्च पृथग्विधाः । एषामेव दूष्यादीनामवस्थाः सूक्ष्मसूक्ष्मा अतिशयेन सूक्ष्मास्ताश्च यथावद् बुद्ध्वेति ॥ ६२ ॥

प०—तत् किमेतावन्मात्रानुष्ठानान् वैद्य उपक्रमं कुर्वन्नापराधवान् भवतीत्यतः किञ्चिदन्यत्पक्षवेक्ष्यं तान्याह—असमासकरणद्वय्यादीन् पृथक् स्वतन्त्रान् समस्तान् समीक्ष्य यथावत् बुद्ध्वा तथा तेषामपि दूष्यादीनां तास्ताः सूक्ष्मसूक्ष्मा अतिशयेन सूक्ष्मा दुर्लक्षा अवस्थाः समीक्ष्य दोषौषधानां निरूपणे पर्यालोचने निश्चयीकरणे सति यो वर्तते तिष्ठति चिकित्सायां यत्नं करोति स वैद्यो न कदाचित् तत्र चिकित्सायामौपध्रयोऽपि स्खलति नापराधवान् भवति । दृष्टमर्थं सम्पादयतीत्यर्थः । तद्विषये तस्य विषये तस्य विपत्तिर्न भवेत् । तत्र दूष्या धातवो मलाश्च । देशो भूमिः । देशो देहदेशश्च । स च जाङ्गलान्त्पसाधारणमेदभिन्नः । बलं त्रिविधं सहजं, कालकृतं, युक्तिकृतं च । कालत्रिविधः—शीतोष्णवर्षालक्षणः । अग्निश्चतुर्विधः । समः, विषमः, तीक्ष्णः, मन्दश्च । प्रकृतयः सप्त दोषैः पृथग्द्वन्द्वसमेवैतः । वयस्त्रिविधम्—बालमध्यवृहत्त्वेन । सत्त्वं त्रिविधं—सात्त्विकराजसतामसमेवैतं । सात्त्वं त्रिविधम्—प्रवरावरमव्यवभिगेन । आहारो द्विधा—हिताहितत्वमेवैतं । तान् दश परीक्ष्य परीक्ष्य तथैषामेव च दशानां सूक्ष्मसूक्ष्मदुर्लक्षतमा अवस्थाश्च बुद्ध्वा न कदाचित् चिकित्सायां स्खलति । यस्मात्ता अवस्था अनालोचिता भिषज आतुरं हन्युः ।

हे०—दूष्याद्येकादशकज्ञाने सत्त्वप्यव्यभिचायुपक्रम इत्याह—दूष्यो धातुर्मलश्च, देशो भूमिर्देशश्च, बलं सामर्थ्यं, कालः पूर्वाह्णादिः, प्रकृतिर्वातप्रकृत्यादिः, वयो बाल्यादिः, सत्त्वं मनः, सात्त्वं देशसात्त्वादि, आहारो मधुरादिः, अवस्था रूपेष्वन्तरं रूपं, सूक्ष्मसूक्ष्मा अति-सूक्ष्माः । एषां रोगाणां दोषौषधानिरूपणे दोषस्यौषधस्य च विचारेण ॥ ६२ ॥

न च दूष्याद्येव परीक्ष्य किंतर्हि व्याधिरपि गुरुलघुत्वेन परीक्ष्य एवेत्याह—

गुर्वल्पव्याधिः संस्थानं सत्त्वदेहबलवालात् ।
दृश्यतेऽप्यन्यथाकारं तस्मिन्नवहितो भवेत् ६३ ॥

स०—गुरुश्चाऽल्पश्च गुर्वल्पौ गुर्वल्पौ च तौ व्याधी च गुर्वल्पव्याधी तयोः संस्थानमाकृतिः । अपिशब्दो भिन्नक्रमे । तद्गुर्वल्पव्याधिः संस्थानमन्यथाकारमपि दृश्यते विपरीतमपि लक्ष्यते । अपिशब्दात्किञ्चिदुर्वल्पव्याधि-

संस्थानं यथातत्त्वं दृश्यते कचिन्नेति व्याधिलक्षणस्य
गणकत्वाभावः प्रसज्येत । ततश्च रोगं निदानप्राप्त्युप-
लक्षणोपशयातिभिरिति दृष्टेत्तस्मादपिशब्दोऽत्र गुर्वल्प-
संस्थानस्य यथातत्त्वदर्शनं कचिद्भवत्येवेति सूचनार्थं
कृतः । कुतो हेतोरित्याह । सत्त्वेत्यादि । सत्त्वं धैर्यम् ।
देहो महदल्पस्थूलकृशादिः । सत्त्वं च देहश्च सत्त्वदेहौ ।
बलं चाबलं च बलाबले । तस्मात्सत्त्वदेहबलाबलाद्धेतो-
गुर्वल्पव्याधिसंस्थानेऽवहितो भवेत् । अधिकसत्त्वे तथो-
क्तप्रदेहबले च गुरुर्महानपि व्याधिरूपन्नोऽल्पसंस्थानो
हीनबल इव लक्ष्यते । सत्त्वदेहबलयोरुक्तत्वात् ।
तथा हीनसत्त्वे हीनदेहबले चोत्पन्नो लघुरपि महानिव
लक्ष्यते हीनसत्त्वदेहबलात् तस्मादस्मिन्यव्याधिसंस्थानेऽर्थे
दत्तावधानेन भाव्यम् ॥ ६३ ॥

प०—गुर्वल्पयोर्व्याधयोः संस्थानं तदुर्वल्पव्याधि-
संस्थानलक्षणमन्यथाकारं यस्माद्दृश्यते विपरीतं
लक्ष्यते । कुतः सत्त्वदेहबलाबलान् सत्त्वदेहयो-
र्बलाबले तस्मात्तस्मिन् गुर्वल्पव्याधिसंस्थानेऽवहितः
सम्बन्धदत्तावधानो भवेत् । उक्तप्रसत्त्वे तथोक्त-
प्रदेहबलोऽत्र गुरुर्महान् बलवानपि व्याधिरूपन्नः
स्वल्पबल इव लक्ष्यते । सत्त्वदेहयोरुक्तत्वात्तथा
लघुव्याधिरपि हीनसत्त्वे तथा हीनदेहबले चोत्पन्नौ
महानिव दृश्यते । हीनसत्त्वदेहबलान् सर्वस्य देहब-
लाद्गुर्वल्पव्याधिसंस्थानमन्यथाकारं दृश्यते न यथा-
तत्त्वाकारम् । अपिशब्दात् सर्वदा गुर्वल्पव्याधिसं-
स्थानं यथातत्त्वं दृश्यते कदाचिन्न यथातत्त्वं
दृश्यते । अन्यथा तस्य व्याधिसंस्थानस्य व्याधि-
गमत्वात्ततोऽतः प्रसज्येत तत्प्रसक्तैश्चानुपादेयत्वम् ।
अनुपादेयत्वाद्गोनिदानप्राप्त्युपलक्षणोपशयातिभिरि-
त्यत्रास्य निदेशकरणं तदुच्यते । तस्माच्च तस्य
पञ्चदिनादिभिः सहितेऽस्मिन् व्याधिसंस्थानेऽर्थे
विहितो भवेत् ॥ ६३ ॥

हे०—ततोऽपि सत्त्वदेहयोर्बलं तात्पर्येण परीक्ष्यमित्याह-
संस्थानं लक्षणं, अन्यथाकारं गुरोरल्पत्वम् । अल्पस्यापि
गुर्वल्पम् ॥ ६३ ॥

गुरुं लघुमिति व्याधिं कल्पयन्तु भिषग्भुवः ।
अल्पदोषाकलनया पथ्ये विप्रतिपद्यते ६४ ॥

स०—भिषग्भुव इत्यादि । यश्च भिषग्भुवः ।
वैद्यः स व्याधिसंस्थानमात्रवलोकनाद् गुरुं
लघुमिति कल्पयन्निश्चिन्वन्नल्पदोषाकलनया हीन-
पनिश्चयेन पथ्ये विप्रतिपद्यते । चिकित्सिते
गच्छति । गुरुव्याधावल्यव्याधियोर्यं भेषजं द-
एवं लघुव्याधिं गुरुमिति कल्पयन् बहुदोषाव-
पथ्ये विप्रतिपद्यते भिषग्भुवत्वात् । अन्यत्रापि नृ-
कुत्सितत्वमेव प्रसिद्धम् । यथाह मनुः । जाति-
पजीवी स्यात् कामं वा ब्राह्मणभुवः । धर्मप्रवक्ता
तु शूद्रः कथंचनेति । केचित् भिषग्भुवमिति
भिषग्वैद्यो गुरुं लघुमिति व्याधिं कल्पयन् ध्रुवं ।
पथ्ये विप्रतिपद्यत इति च व्याचक्षते ॥ ६४ ॥

प०—यश्च भिषग्भुवः कुत्सितो वैद्यः
संस्थानमात्रदर्शनात् गुरुं व्याधिं लघुमिव क-
निश्चयीकुर्वन् अल्पदोषाकल्पनया हीनप्रमा-
निश्चयेन पथ्ये विप्रतिपद्यते चिकित्सिते मोहः ।
गुरुव्याधौलघुव्याधियोर्यमौषधं वृद्धालेखमनया
लघुव्याधिं गुरुमिव कल्पयन् बहुदोषाकलनया
विप्रतिपद्यते । लघुव्याधौ गुरुव्याधियोर्य-
वृद्धाति ॥ ६४ ॥

हे०—अनवहितत्वे दोषमाह—अल्पोऽयं दो-
षगणनया विप्रतिपद्यते विपरीतं जानाति ॥ ६४ ॥

यस्मादेवम्—

ततोऽल्पमल्पवीर्यं वा गुरुव्याधौ प्रयोजि-
उदीरयेत्तरां रोगान् संशोधनमयोगतः ६५

स०—ततोऽल्पमल्पमात्रमल्पवीर्यं वाऽनु-
क्तं वा भेषजं गुरुव्याधौ प्रयोजितं दत्तं सं-
रोगानुदीरयेत्तरामातिशयेनोत्केशयेत् । कुतः अ-
हीनयोगात् । अयोगो हि हीनयोग उच्यते ।
पुत्रकार्यकरणदपुत्र इत्युच्यते ॥ ६५ ॥

प०—यत एवं ततोऽल्पमात्रयाऽल्पमल्पवीर्यं
दोषाकल्पनया गुरुव्याधौ प्रबले रोगे प्र-
वृत्तमौषधमुदीरयेत्तदा रोगमतिशयेनोत्केशयेत्
धनमयोगतो हीनयोगात् ॥ ६५ ॥

हे०—विपर्ययज्ञाने दोषमाह—अयोगतः हीनयोगेन ६५

लोभनं त्वत्तियोगेन विपरीतं विपर्यये ।

क्षुण्णयान्न मलानेव केवलं वपुरस्यति ६६ ॥

स०—विपर्यये च लघुव्याधौ विपरीतं शोधनं तु योजितं कस्माद्विपरीतमस्त्वधीर्यात् संशोधनादतिमात्र-
कृष्टवीर्यं च बहुदोषाकलनयाऽतियोगेन प्रयोजितं न
बलं मलान् क्षुण्णयात् क्षपयेथावद्वपुरस्यति शरीरमपि
हस्यात् । अत्र च संशोधनं यद् दृष्टातवेनोपन्यस्तं तद-
योगातियोगाभ्यां रोगिशरीरक्षपणकृदिति निर्वर्तय-
तेति । खरनादेनाऽप्युक्तम् । अल्पमुक्तेऽशयेदोषे बहु
प्राणाग्निहेति च । तस्मान्निरूप्य भिषजा देयं युक्तं
श्रेष्ठमिति । तथा ज्वररुग्मादीनां च तत्प्रतीकारार्थं
दीपते भेषजं तत्रापि महारमेऽल्पमल्पवीर्यं चोपयं न
यमित्यस्मादेव दृष्टातीभूतादर्शद्वयगतव्यम् ॥ ६६ ॥

प०—शोधनं त्वत्तियोगेन । बहुदोषाकलनया
प्रपर्यये लघुव्याधिविपरीतं संशोधनं प्रयोजितम् ।
कस्माद्विपरीतम् । प्रकृत्याल्पावस्थावीर्यादतिमात्रमु-
कृष्टवीर्यं च शोधनं प्रयोजितमतिवियोगेन मलान्
शुण्णयान् हिंस्यात् । वपुरस्यति क्षुण्णयाच्छरीरम-
यतिशयेन हिंस्यात् । एतन्निदर्शनाज्ज्वरादौ विका-
शेषजमल्पं बहु बालपवीर्यमुकृष्टवीर्यं वा
गम्यम् ॥ ६६ ॥

हे०—विपरीतमतिमात्रमतिवीर्यं वा विपर्यये लघुव्याधौ
पुरस्यतिशयेन क्षयं नयेन्न दोषानेव ॥ ६६ ॥

प्रतोऽभियुक्तः सततं सर्वमालोच्य सर्वथा ।

तथा युंजीत भैषज्यमारोग्याय यथा ध्रुवम् ६७ ॥

स०—यस्माच्चैवं रोगाणां दुर्विक्षेया गतिरतोऽस्मा-
द्रेतोः सततमभियुक्तः सदाऽऽस्युर्वेदपाठावबोधानुष्ठान-
रौ वैद्यः सर्वं द्रव्यादिवस्तुजातमालोच्य सर्वथा सर्वेण
प्रकारेणाऽऽस्युर्वेदानुसारिण्या स्वमनीषया तद्विद्यसंभा-
षातः संभवया च तथा कर्मान्यास्तोऽपि निपुणं निरू-
प्य तथा तेन प्रकारेण दोषदूष्यदेशानुगुणेन भैषज्यं
युंजीत भेषजं युंज्यात् । यथाऽऽस्तोम्याय ध्रुवं येन
प्रकारेणाऽऽस्तोम्याथैववक्ष्यं स्यात् ॥ ६७ ॥

प०—यत एवंप्रकाराणां दुःशक्यविज्ञानग-
तिरतोऽस्मान् कारणात् अभियुक्तः प्राज्ञो निपुणः
सततं सर्वकालं सर्वमालोच्य द्रव्यादिवस्तुजातं
सर्वथा सर्वेण प्रकारेणायुर्वेदानुसारिण्या स्वबुद्ध्या
तद्विदा सम्भाषणाच्च निपुणं विस्मृत्य यथा युंजीत
भैषज्यं तेन प्रकारेण दोषदूष्यदेशानुगुणेन
कल्पेन यथा येन प्रकारेण तदीपधनुमुपयुक्तमात्रमा-
रोग्याय सम्पद्यते स्वाध्यायोपजायते ॥ ६७ ॥

हे०—अशेषविशेषरीक्षावामत्वादनः कामं शक्यम्—
अत इति । अथ संयोगः ॥ ६७ ॥

पूर्वमुक्तं दोषा एव हि सर्वेषां रोगाणामेककारणम-
तस्तानेव दोषान् वृद्धिक्षयविभेदानाह—

वक्ष्यतेऽतः परं दोषा वृद्धिक्षयविभेदतः ॥ ६८ ॥

स०—वृद्धिश्च क्षयश्च वृद्धिक्षयौ तयोर्विभेदो वृद्धि-
क्षयविभेदः विविधो भेदो विभेदस्तस्माद्वृद्धिक्षयविभेदतः
अतोऽनन्तरं दोषा वातादयो वक्ष्यन्ते भगिन्यन्ते ॥ ६८ ॥

प०—पूर्वमुक्तं दोषा एव हि सर्वेषां रोगाणामेक
कारणम् । इत्यतस्ते दोषाः परमनन्तरं द्रव्यादिवच्यन्ते
वक्ष्यन्त इत्यत आह—ते दोषाः परमनन्तरं वक्ष्यन्ते ।
कथं वृद्धिक्षयविभेदतः । वृद्धिश्च क्षयश्च तयोर्विभेदो
विशेषेण भेदः तस्माद्वृद्धिक्षयविभेदतः ॥ ६८ ॥

हे०—तस्य विपश्चिभेदाः । तानाह—दोषा दोषभेदाः,
विभेदः तारतम्यं, तत्साम्ये नास्ति, वृद्धौ क्षये चास्ति
वृद्धिक्षयवत्साम्यं च भेदे कारणम् ॥ ६८ ॥

पृथक् त्रीन् विद्धि संसर्गस्त्रिधा तत्र तु तालवद९
(संसर्गः सन्निपातश्च तद्विद्विषयकोपतः)

स०—पृथग्यस्तान् स्वप्रमाणान्निष्ठान् त्रीन् दोषान्
रोगहेतून् विद्वद्बुद्धेः । वातो वृद्धः पित्तं वृद्धं लेप्पमा
वृद्धः एवं त्रयो दोषाः । संसर्गमदानुना वक्ति ।
संसर्गस्त्रिधा त्रिप्रकारः । तत्र संसर्गे नव दोषभेदान्स्व-
प्रमाणान्निष्ठान् विद्वद्व्येतदनुवृत्तिकृतेन संवधेन सर्वत्र
योज्यम् ॥ ६९ ॥

प०—त्रीनेव समतावृद्ध्या पृथक् एकशः तान्
दोषान् स्वप्रमाणान्निष्ठान् विद्वद्बुद्धिना त्रीन् विद्वि जा-

नीहि । वातो वृद्धः, पित्तं वृद्धं, श्लेष्मा वृद्धः एवं त्रीन् दोषभेदान् जानीहि इति संसर्गः संनिपातश्च ग्राकू परिभाषितः । संसर्गस्त्रिधा भवति । वातपित्तं, वातकफं, पित्तकफं चेति । तत्र संसर्गं त्रिधा कल्पिते नव दोषभेदाननुप्रमाणाधिकभावेन त्रीनेव समया वृद्धया विद्वीत्येतत् सर्वत्रानुवर्तनीयम् । कथं त्रीनेव तावत् संसर्गदोषभेदान् ॥ ६९ ॥

हे०—तत्र वृद्धिसाम्याभ्यां द्वादश । तत्र पृथक् त्रीन् विद्विः पृथक्प्रत्येकं वृद्धया, पञ्चविंशतिरित्युपचारात् । पारि-
शेष्यात् द्विधाः साम्येन । यथा—वायुवृद्धः पित्तकफौ समौ, पित्तं वृद्धं वातकफौ समौ, कफो वृद्धः वायुपित्ते समे । संसर्गं त्रिधा विद्विः वायुपित्ते, वायुकफौ, पित्तकफौ इति । तत्र संयोगे तान् संयोगान्नव विद्विः ॥ ६९ ॥

कथं नव भेदा इत्याह—

त्रीनेव समया वृद्धया षडैकस्याऽतिशयेन ॥

स०—समया वृद्धया त्रीनेवाऽन्यूनानाधिकान् संसर्ग-
दोषभेदान् । एको वातपित्ताभ्यामधिकाभ्यां द्वितीयो
वातकफाभ्यामधिकाभ्यां तृतीयः पित्तश्लेष्माभ्यामधि-
काभ्यामिति । संसर्गोत्थयोर्दोषयोरैकस्य दोषस्याऽति-
शयेनैकतया वृद्धया षट् संसर्गदोषभेदान् विद्विः ।
अतिशयोऽतिशयनम् । अतिशयेन तमविष्टनाविति
निपातनादीर्घः । दोषद्वयवृद्धेऽश्लिष्यमानत्वादपरदोष-
चिन्ता नास्त्यत्र । वातो वृद्धः पित्तं वृद्धतरम् । पित्तं वृद्धं
वातो वृद्धतरः । कफो वृद्धः पित्तं वृद्धतरम् । पित्तं वृद्धं
कफो वृद्धतरः । कफो वृद्धो वातो वृद्धतरः । वातो
वृद्धः कफो वृद्धतरः । एवं षट् संसर्गभेदान्
विद्विः ॥ ७० ॥

प०—समयाऽधिकः वृद्धया एकोऽधिकः
वातपित्तसंसर्गभेदः, द्वितीयोऽधिकः वातकफसं-
सर्गभेदः, तृतीयोऽधिकः पित्तश्लेष्मसंसर्गभेदः ।
एवं त्रीन् संसर्गभेदान् जानीहि । अनयोः संसर्ग-
स्थयोर्दोषयोरैकस्य दोषस्यातिशयेन एकया वृद्धया
षट्संसर्गभेदान् विद्विः । (१) वातो वृद्धः पित्तं
वृद्धतरं, (२) पित्तं वृद्धं वातो वृद्धतरः, (३)
वातो वृद्धः कफो वृद्धतरः, (४) कफो वृद्धः वातो
वृद्धतरः, (५) कफो वृद्धः पित्तं वृद्धतरम्,

(६) पित्तं वृद्धं कफो वृद्धतरः । एवं संसर्ग-
दोषभेदाः ॥ ७० ॥

हे०—तत्र त्रीन् समया वृद्धया षड्विधाः । यथा—वायुपित्ते
कफः समः, वायुकफौ वृद्धौ पित्तं समं, पित्तकफौ
वायुः समः । एकस्यातिशयेन षट् । यथा—वायोः
वृद्धं कफः समः, पित्तावायुवृद्धः कफः समः, व
कफो वृद्धः पित्तं समं, कफावायुवृद्धः पित्तं समं, पि-
त्तकफो वृद्धः वायुः समः, कफापित्तं वृद्धं वायुः समः
द्वादश ॥ ७० ॥

त्रयोदश समस्तेषु ॥ ७१ ॥

स०—समस्तेषु सन्निपतितेषु त्रिष्वपि दोषेषु वृ-
त्रयोदश दोषभेदान् विद्विः ॥ ७१ ॥

प०—दोषेषु त्रिषु सन्निपातेषु त्रयोदश सन्नि-
पेदान् विद्विः । कथं कृत्वा ॥ ७१ ॥

हे०—वृद्धेभ्येव समस्तेषु त्रयोदशसंयोगान् विदि-
कथमित्याह—

षड् द्व्येकातिशयेन तु ॥ ७१ ॥

स०—द्वावेकश्च द्व्येकास्तेषां द्व्येकेषामतिशयोः
कत्वं तेन द्व्येकातिशयेन । ततो द्व्यातिशयेन
भेदाः । तथा एकस्याऽतिशयेन त्रय इति षट् भेद
यथा कफो वृद्धो वातपित्तमधिकवृद्धम् । पित्तं
वातकफावतिवृद्धौ । वातो वृद्धः पित्तकफावतिवृ-
द्धः पित्तकफौ वृद्धौ वातोऽतिवृद्धः । वातकफौ वृद्धौ
मतिवृद्धम् । वातपित्ते वृद्धे कफोऽतिवृद्धः । इति
भेदान् द्व्येकातिशयेन सन्निपाते विद्विः ॥ ७२ ॥

प०—द्वौ च एकश्च द्व्येकास्तेषामतिशयो द्वे
तिशयोऽधिकसंयोगः तद्वृद्धेकातिशयसंयोगदोष-
स्यातिशयेन । (१) वातो वृद्धः पित्तश्लेष्म
वतिशयेनात्यन्तवृद्धौ, (२) पित्तं वृद्धं वातश्ले-
ष्मावतिशयेन वृद्धौ, (३) कफो वृद्धो वातपि-
तिशयेन वृद्धौ, (४) वातपित्ते वृद्धे कफोऽति-
शयेन, (५) पित्तश्लेष्माणौ वृद्धौ वातोऽतिश-
(६) वातश्लेष्माणौ वृद्धौ पित्तमतिशयेन एवं ष
निपातभेदान् द्व्येकातिशयेन जानीहि ॥ ७२ ॥

हे०—तत्रैकस्माद्ब्रह्मोद्बुद्धयोक्तीन् । यथा—वायोः पित्त-
कफौ बृद्धौ, पित्ताक्तफवायू, कफाद्वायुपित्ते । द्वाभ्यामेक-
स्मिन् बृद्धे त्रीन् । यथा वायुपित्ताभ्यां कफो बृद्धः,
वायुकफाभ्यां पित्तं बृद्धं, पित्तकफाभ्यां वायुर्बृद्धः ७२ ॥

एकं तुल्याधिकैः ॥ ७३ ॥

स०—तुल्यं कृत्वा समं कृत्वा बृद्धैर्दोषैरेकं सन्निपा-
तमेकमेदं विद्धि ॥ ७३ ॥

प०—एकं सन्निपातभेदं तुल्याधिकैर्दोषैर्जानीहि ।
तुल्यं कृत्वा समं कृत्वा आधिक्यं येषां तैस्तुल्याधि-
कैरेकं सन्निपातदोषभेदं जानीहि ॥ ७३ ॥

हे०—तुल्याधिकैरेकम् । यथा—वायुपित्तकफा बृद्धाः ७३

षट् च तारतम्यविकल्पनात् ॥ ७४ ॥

स०—तरतमयोर्भावस्तारतम्यम् । कस्य तारत-
म्यम् । प्रकृतत्वात्सन्निपातस्थदोषाणाम् । तारतम्यस्य
विकल्पनं भेदस्तारतम्यविकल्पनं तस्मात्सन्निपातस्थ-
दोषाणां बृद्धिरूपाणां षड्भेदान् विद्धि । यथा वातो
बृद्धः पित्तं बृद्धतरं कफो बृद्धतमः । वातो बृद्धः कफो
बृद्धतरः पित्तं बृद्धतमम् । पित्तं बृद्धं कफो बृद्धतरो
वातो बृद्धतमः । पित्तं बृद्धं वातो बृद्धतरः कफो बृद्ध-
तमः । कफो बृद्धो वातो बृद्धतरः पित्तं बृद्धतमम् ।
कफो बृद्धः पित्तं बृद्धतरं वातो बृद्धतमः । एतेषां च
लक्षणं मुनिरभ्यगीष्ट । तथा च ग्रंथः । सन्निपातज-
रसोर्ध्वं त्रयोदशविधस्य हि । प्राक् सूत्रितस्य वक्ष्यामि
लक्षणं वै पृथक्पृथक् । अमः पिपासा दाहश्च गौरवं
शिरसोऽतिरूक् । वातपित्तोत्थयो विद्याहिंगं मंदकफो
ज्वरे । शैथ्यं कातोऽरुचिस्तं द्रा पिपासा दाहलब्धया ।
वातश्रेष्ठोत्थयो विद्याहिंगं पित्तज्वरे चिदुः । छर्दिः
शैथ्यं सुद्धाहस्तृष्णा मोहोऽस्थिवेदना । मंदवातोऽभ्य-
वस्यति लिङ्गं पित्तकफोत्थयो । संध्यस्थिरसः शूलं प्र-
लापो गौरवं अमः वातोत्थयो स्याद् द्युतो तृष्णा कंठा-
स्पृशकता । रक्तविष्मृता दाहः स्वेदस्तुब्धलसंक्षयः ।
मूर्छा चेति त्रिदोषे स्थाहिंगं पित्ते गरीयसि । आल-
स्याऽरुचिह्लासादाहश्चरित्तमैः । कफोत्थं सन्नि-
पातं तं द्राकासेन चादिशेत् । समं दोषैस्त्रिभिर्बुद्धैः

सन्निपातस्य लक्षणम् । सुद्धाहो मुहुः शीतं कर्णक्षे-
डनपार्थरूक् । मोहश्छर्दिर्दिवा निद्रा रात्रौ जागरणं
तथा । प्रतिश्या छर्दिरालस्यं तंद्रास्त्वन्निद्रावमम् ।
हीनवाते पित्तमध्ये चिद्धं श्लेष्माधिके मतम् । हारि-
द्रमूत्रनेत्रत्वग्दाहस्तृष्णा अमोऽरुचिः । हीनवाते मध्य-
कफे लिङ्गं पित्ताधिके मतम् । शिरोरुवेपथुः श्वासः
प्रलापस्त्वरोचकौ । हीनपित्ते मध्यकफे लिङ्गं वाता-
धिके मतम् । शीतकं गौरवं तंद्रा प्रलापोऽस्थिशिरोऽ-
तिरूक् । हीनपित्ते वातमध्ये लिङ्गं श्लेष्माधिके विदुः ।
वचोभेदोऽग्निदौर्बल्यं तृष्णा दाहोऽरुचिभ्रमः । कफ-
हीने वातमध्ये लिङ्गं पित्ताधिके मतम् । श्वासः कांसः
प्रतिश्यायो मुखशोषोऽतिपार्थरूक् । कफहीने पित्त-
मध्ये लिङ्गं वाताधिके स्मृतमिति ॥ ७४ ॥

प०—तरतमयोर्भावस्तारतम्यम् । तच्च तारतम्यं
प्रकृतत्वात् सन्निपातदोषाणां तारतम्यस्य विकल्पनं
भेदस्तारतम्यस्य कल्पनम् । तस्मान् तारतम्यावक-
ल्पनात् सन्निपातस्थदोषाणां बृद्धिरूपाणां षड्भेदाद्य
विद्धि (१) वातो बृद्धः, पित्तं बृद्धतरं, कफो बृद्ध-
तमः (२) वातो बृद्धः, कफो बृद्धतरः, पित्तं बृद्ध-
तमम् (३) पित्तं बृद्धं, कफो बृद्धतरो, वातो बृद्ध-
तमः (४) पित्तं बृद्धं, वातो बृद्धतरः, कफो बृद्ध-
तमः (५) कफो बृद्धः, वातो बृद्धतरः, पित्तं
बृद्धतमम् (६) कफो बृद्धः, पित्तं बृद्धतरं,
वातो बृद्धतमः ॥ ७४ ॥

हे०—तारतम्यविकल्पात्षट् । यथा—वायुपित्तकफा-
बृद्धा बृद्धतरा बृद्धतमाः । एवं वायुपित्तकफानि, पित्त-
कफवायवः, पित्तवायुकफाः, कफवायुपित्तानि, कफपित्त-
वायव एवं त्रयोदश ॥ ७४ ॥

पंचविंशतिमित्येवं बृद्धैः ॥ ७५ ॥

स०—एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण पंचविंशतिसंख्यान्
दोषभेदान् बृद्धैर्दोषैर्विद्धि ॥ ७५ ॥

प०—बृद्धैर्दोषैर्दोषभेदान् विद्धि । एवमनेन प्रका-
रेण यथानिर्दिष्टेन पञ्चविंशतिसंख्यावच्छिन्नान्
दोषभेदान् विद्धि जानीहि ॥ ७५ ॥

हे०—एवं बृद्धौ पंचविंशतिं विद्धि ॥ ७५ ॥

क्षीणैश्च तावतः ॥ ७६ ॥

स०—क्षीणैः क्षयावस्थैर्दोषैस्तावतस्तत्परिमाणान्यं-
चर्विशतिसंख्याकान् दोषभेदान् विद्धि । यथा वृद्धैः पृथक्
त्रीन् दोषभेदान् तथा क्षीणैः । पृथक् त्रीनित्यादि-
ग्रन्थे वृद्धिशब्दस्थाने क्षीणशब्दो निपात्यः । तद्यथा ।
वातः क्षीणः पित्तं क्षीणं कफः क्षीणः । तदेवं
संसर्गे नव दोषभेदान् विद्धि । कथम् । त्रीन्वैव सम-
क्षीणत्वेन क्षीणवातपित्तसंसर्गः । क्षीणपित्तकफसंसर्गः ।
क्षीणवातकफसंसर्गः । षडेकस्यातिशयेन । अतिशा-
यनेऽन्यदोषापेक्षया क्षीणत्वातिरंके । वातः क्षीणः पित्तं
क्षीणतरम् । पित्तं क्षीणं वातः क्षीणतरः । वातः क्षीणः
कफः क्षीणतरः । कफः क्षीणो वातः क्षीणतरः
कफः क्षीणः पित्तं क्षीणतरम् । पित्तं क्षीणं कफः
क्षीणतरः । एवं षड् दोषभेदान् विद्धि । त्रयोदश समस्तोषु
सन्निपतितेषु क्षीणेषु दोषेषु दोषभेदांस्त्रयोदश विद्धि ।
कथम् । षड् द्व्येकातिशये न तु । दोषद्वयस्याऽतिशये-
नाऽतिक्षीणत्वेन तथा दोषैकस्याऽतिक्षीणत्वेन पर्यायतः
षट् क्षीणसंनिपातैर्दोषभेदान् विद्धि । यथा वातः क्षीणः
पित्तकफावतिक्षीणौ । पित्तं क्षीणं वातकफावतिक्षीणौ ।
कफः क्षीणः पित्तवातावतिक्षीणौ । वातपित्तं क्षीणं
कफोऽतिक्षीणः । पित्तकफौ क्षीणौ वातोऽतिक्षीणः ।
वातकफौ क्षीणौ पित्तमतिक्षीणम् । एकं तुल्यक्षीणै-
र्भेदं विद्धि । षट् तारतम्यविकल्पनात् । कफः क्षीणः
पित्तं क्षीणतरं वातः क्षीणतमः । वातः क्षीणः कफः
क्षीणतरः पित्तं क्षीणतमम् । पित्तं क्षीणं कफः क्षीण-
तरो वातः क्षीणतमः । कफः क्षीणो वातः क्षीणतरः
पित्तं क्षीणतमम् । वातः क्षीणः पित्तं क्षीणतरं कफः
क्षीणतमः । पित्तं क्षीणं वातः क्षीणतरः कफः क्षीण-
तमः । एवं पञ्चविंशतिदोषभेदान् क्षीणै-
र्दोषैर्विद्धि ॥ ७६ ॥

प०—दोषैः क्षीणैः क्षयावस्थैस्तावतस्तावत्सङ्ख्या-
परिमाणान् पञ्चविंशतिसङ्ख्यावाच्छिन्नानेव दोषभे-
दान् जानीहि । पृथक् त्रीन् दोषभेदान् क्षीणैर्दोषैः
वातः क्षीणः, पित्तं क्षीणम्, कफः क्षीणः । एवं त्रीन्

दोषभेदान् विद्धि । क्षीणैरपि दोषैष्य एव संसर्गः
एवं त्रीन् दोषभेदान् । षडेकस्यातिशयेन अतिश-
यनमन्यदोषापेक्षया क्षीणताधिक्यम् (१) वा
क्षीणः, पित्तं क्षीणतरं, (२) पित्तं क्षीणं, वा
क्षीणतरः, (३) वातः क्षीणः, कफः क्षीणतमः
(४) कफः क्षीणः, वातः क्षीणतरः (५) क-
क्षीणः, पित्तं क्षीणतरम्, (६) पित्तं क्षीणं, क-
क्षीणतरः । एवं षट् क्षीणदोषसंसर्गभेदान् वि-
जानीहि । त्रयोदश समस्तोषु क्षीणेषु दोषेषु त्रयं
दश दोषभेदान् विद्धि कथं, षड्द्व्येकातिशये न
दोषद्वयस्यातिशयेनात्यन्तक्षीणतया तथा दोषैकस्य
तिशयेनात्यन्तक्षीणतया पर्यायतः षट् क्षीणदो-
सन्निपातदोषान् विद्धि (१) वातः क्षीणः, पि-
त्तश्लेष्माणवातिशयेन क्षीणौ, (२) पित्तं क्षीणम्
वातश्लेष्माणवातिशयेन, (३) कफः क्षीणः वा
पित्तावतिशयेन, (४) वातपित्तं क्षीणं कफं
ऽतिशयेन, (५) पित्तश्लेष्माणौ क्षीणौ
वातोऽतिशयेन, (६) वातश्लेष्माणौ क्षीणौ पित्त-
मतिशयेन । “वातपित्तकफाः क्षीणाः षट् तारतम्य-
विकल्पनात् ” दोषभेदान् विद्धि । (१) वा-
क्षीणः, पित्तं क्षीणतरं, कफः क्षीणतमः, (२) पि-
क्षीणं, वातः क्षीणतरः, कफः क्षीणतमः, (३)
कफः क्षीणः, पित्तं क्षीणतरं, वायुः क्षीणतमः (४)
वातः क्षीणः, कफः क्षीणतरः, पित्तं क्षीणतमः
(५) पित्तं क्षीणं, कफः क्षीणतरो, वायुः क्षी-
तमः, (६) कफः क्षीणः, वायुः क्षीणतरः, पित्तं क्षी-
तमम् । एवं पञ्चविंशतिक्षीणैर्दोषभेदान् विद्धि
एवं पृथक् त्रीन् वृद्ध्यादिग्रन्थे वृद्धिशब्दमपार-
तत्प्रदेशे क्षीणशब्दं शिष्टत्वा क्षीणदोषभेदान् पृथ-
त्रीन् विद्धव्यादिग्रन्थः ॥ ७६ ॥

हे०—क्षीणैश्च तावतो विद्धि । वृद्धशब्दस्थाने क्षीणशब्द-
प्रयोगात्ते ज्ञेयाः ॥ ७६ ॥

एकैकवृद्धिसमताक्षयैः षट् ते ॥ ७७ ॥

स०—ते सन्निपातस्थदोषास्त्रयः षोढा भवंति
कथमित्याह । वृद्धिश्च समता च क्षयश्च वृद्धिसमताक्षयाः

एकैकस्य वाताद्यन्यतमस्य वृद्धिसमताक्षया एकैकवृद्धि-
समताक्षयास्तैरेकैकवृद्धिसमताक्षयैः षट् । यथा । वातो
वृद्धः पित्तं समं कफः क्षीणः । पित्तं वृद्धं वातः समः
कफः क्षीणः । कफो वृद्धः पित्तं समं वातः क्षीणः ।
कफो वृद्धो वातः समः पित्तं क्षीणम् । वातो वृद्धः
कफः समः पित्तं क्षीणम् । पित्तं वृद्धं कफः समो वातः
क्षीणः । एवमेकैकवृद्धिसमताक्षयैः षट् ॥ ७७ ॥

प०—समता च क्षयश्च वृद्धिः षट्भेद इति ते दोष-
भेदा अनया वक्ष्यमाणया दोषभेदसंज्ञया दोषाः सम्प-
द्यन्ते । षट् वृद्धिश्च समता च क्षयश्च वृद्धिसमताक्षयाः
एकैकस्य वातादेरन्यतमस्य वृद्धिसमताक्षयाः तैरेकै-
कस्य वृद्धिसमताक्षयैः । (१) वातो वृद्धः, पित्तं
समं, कफः क्षीणः (२) पित्तं वृद्धं, वातः समः,
कफः क्षीणः (३) कफो वृद्धः, पित्तं समं, वातः
क्षीणः (४) वातो वृद्धः, कफः समः, पित्तं
क्षीणम् (५) पित्तं वृद्धं, वातः समः, कफः क्षीणः
(६) कफो वृद्धः, वातः समः, पित्तं क्षीणम् । एव-
मेकैकवृद्धिसमताक्षयैः षट् ॥ ७७ ॥

हे०—वृद्धिक्षयसाम्यैः षट् । वृद्धवृद्धतरवृद्धतमस्थाने
वृद्धक्षीणसमयोगात्ते ज्ञेयाः । तेषां लक्षणमुक्तं संग्रहे—
“ रोगावस्थानु युगपद्वृद्धिसाम्यक्षयानुगम् । षट्कं हि
कुर्वोषतरं विकारैरिति दृश्यते ॥ प्रकृतिस्थं यदा पित्तं
वृद्धो वायुः कफक्षये । स्थानादादाय गात्रेषु तत्र तत्र
वितर्पति ॥ तदा भेदश्च दाहश्च तत्र तत्रानवस्थितिः । गात्र-
देशे तथा स्थानां बलहानिपदिश्रमी ॥ प्रकृतिस्थं कफं
क्षीणे पित्ते वायुर्यदा बली । कुक्षौ कुर्वात्तदा शूलं सदै-
त्यस्तंभगौरवम् ॥ प्रकृतिस्थं यदा वातं पित्तं वृद्धं कफक्षये ।
संचण्डितं तदा दाहः शूलं चास्योपजायते । प्रकृतिस्थं कफं
वृद्धं पित्तं वातक्षये यदा । संनिरुध्यात्तदा कुर्वात्संतद्रागौरवं
ज्वरम् ॥ प्रकृतिस्थं यदा वायुं क्षीणे पित्ते कफोऽधिकः ।
संनिरुध्यात्तदा कुर्वाच्छीतकं गौरवं रजम् । शीतलं
शीतपूर्वं ज्वरम् । प्रकृतिस्थं यदा पित्तं वृद्ध-
श्लेष्मानिलक्षये । संनिरुध्यात्तदा कुर्वाग्निदाग्नित्वं शिरोग्रहम् ।
निद्रातंद्रोपलेपांश्च हृद्रोगं गात्रगौरवम् । शीबनं पित्तकफ-
योर्नखादीनां च पीतता ॥ ये दोषवृद्धिक्षययोर्विकाराः
कीर्तिताः पृथक् । श्लेषेष्वपि तु तानेव कल्पयेत्तथायथम् ”
इति ॥ ७७ ॥

पुनश्च षट्

एकक्षयद्वंद्वद्वया साविपर्यययाऽपि ते ।
भेदा द्विपष्टिनिर्दिष्टाः ॥ ७८ ॥

स०—एकस्य क्षय एकक्षयः । द्वंद्वस्य वृद्धिद्वंद्वद्वि-
एकक्षयसंहिता द्वंद्वद्विरेकक्षयद्वंद्वद्विस्तया । किंभूतया
सविपर्ययया सहविपर्ययेण क्षयस्थेन वर्तते तथा । एक-
क्षयद्वंद्वद्वया पुनरेव षट् दोषभेदाः । वातः क्षीण
पित्तकफौ वृद्धौ । पित्तं क्षीणं वातकफौ वृद्धौ । कफः
क्षीणो वातपित्ते वृद्धे । एवमेकक्षयद्वंद्वद्वया त्रयो
भेदाः । सविपर्ययया च द्वया त्रयो दोषभेदाः ।
द्वंद्वक्षयैकदोषद्वया द्वंद्वक्षयसंहितैकदोषवृद्धिस्तया
यथा । वातपित्ते क्षीणे श्लेष्मा वृद्धः । वात-
कफौ क्षीणौ पित्ते वृद्धम् । पित्तकफौ क्षीणौ वातो वृद्धः
इति सविपर्ययया द्वया त्रयो दोषभेदाः । एवं सति
पातभेदाः । द्विरुपया वृद्धया षट्भेदे । एवमेवगात्रानु-
दोषाणां भेदा द्विपष्टिनिर्दिष्टाः ॥ ७८ ॥

प०—ते दोषाः षट् । एकस्य क्षयः एकक्षयः
द्वंद्वस्य वृद्धिः द्वंद्वद्विद्विः । तथा सविपर्ययया सहवि-
पर्ययेण वर्तते इति सा सविपर्ययैकक्षयद्वंद्वद्विस्तय
एकक्षयद्वंद्वद्वया षट् । (१) वातः क्षीणः
पित्तश्लेष्मानौ वृद्धौ, (२) पित्तं क्षीणं, वातश्ले-
ष्मानौ वृद्धौ, (३) कफः क्षीणः वातपित्ते वृद्धे
एवमुभयरूपया वृद्धया षट् दोषभेदान् । द्वंद्वक्षयै-
कदोषवृद्धया द्वंद्वक्षयसंहितैकदोषवृद्धिस्तया (१)
वातपित्ते क्षीणे कफो वृद्धः (२) वातकफौ क्षीणं
पित्तं वृद्धम्, (३) पित्तकफौ क्षीणौ वातो वृद्ध
एवमुभयरूपया षट् दोषभेदाः । एवं द्विपष्टिर्दोष-
भेदाः द्विपष्टिसंख्यानिर्दिष्टाः कथिताः ॥ ७८ ॥

हे०—एकक्षयद्विद्विभ्यां त्रयः । यथा—वायुः क्षीण
पित्तकफौ वृद्धौ, पित्तं क्षीणं कफवायु वृद्धौ, कफ
क्षीणो वायुपित्ते वृद्धे । द्विद्वैकवृद्धिभ्यां त्रयः । यथा-
वायुपित्ते क्षीणे कफो वृद्धः, पित्तकफौ क्षीणौ वायुवृद्धः
कफवायु क्षीणौ पित्तं वृद्धम् । एवं द्विपष्टिर्भेदाः । वायु
पित्तकफाः समा इति ॥ ७८ ॥

त्रिषष्टः स्वास्थ्यकारणम् ७९

सू०—त्रिषष्टीनां पूरणो यो दोषभेदः स स्वास्थ्य-
कारणमारोग्यहेतुर्धातुसाम्यात् । अत्र हि स्वप्रमाणस्था
वातपित्तकफाः । ये च दोषभेदा द्विषष्टिस्ते च रोगकार-
णमित्यर्थादुक्तं भवति । अत्र च रोगहेतुत्वे दोषवैषम्यं
कारणम् । त्रिषष्ट इति तस्य पूरणे ङडिति ङद् ७९ ॥

प०—स्वास्थ्यकारणम् भेदस्त्रिषष्टितमः । त्रय एव
वातपित्तकफाः समानवृद्धयापि क्षीणास्तत् स्वास्थ्य-
स्यारोग्यस्य कारणं हेतुरिति ॥ ७९ ॥

हे०—त्रिषष्टो भेदः स्वास्थ्यकारणम् ॥ ७९ ॥

अधुना रसादिभेदादान्त्यं दोषभेदानां दर्शयन्नाह—

संसर्गाद्वसरुचिरादिभिस्तथैषां
दोषास्तु क्षयसमताविवृद्धिभेदैः ।

आनन्त्यं तरतमयोगतश्च यातात्
जानीयादवहितमानसो यथास्वम् ॥ ८० ॥

स०—न केवलं द्विषष्टिभेदभिन्नान् दोषान् जानी-
यात् । आनन्त्यं च गतान्विधात् । कथमानन्त्यमित्याह ।
एषां दोषभेदानां यथास्वं रसादिभिः संयोगात् । तथै-
षामेव क्षयादिभेदैस्तरतमयोगाच्चाऽऽनन्त्यं गतान्विधात् ।
तत्र दिङ्मात्रं शिष्यव्युत्पत्तये प्रदर्श्यते । तत्र रसे वात-
पित्तकफानां पृथक् त्रयो भेदा भवन्ति पृथक् त्रीन्
विद्वदीत्यनुसारेण । संसर्गस्त्रिधा । तत्र तु तान् रसमे-
वाऽधिकृत्य नव विद्धि । कथम् । पूर्ववत् । त्रीनेव
समया वृद्ध्या षडेकस्याऽतिशयेन । एवं पूर्वोक्तेन न्या-
येन रसमधिकृत्य संसर्गं योजयित्वा संनिपाते योज-
नीयाः । यथा त्रयोदश समस्तेषु । कथम् । षड्विधैका-
तिशयेन तु । एकं तुल्याधिकैः षट् च तारतम्यविक-
ल्पनादिति समानं पूर्वेण । रसाख्यं स्थानं केवलमधि-
कम् । पंचविंशतितमित्येवं वृद्धैः क्षीणैश्च तावतो रसम-
धिकृत्य भेदान् विद्धि । इत्येवं रुचिरमांसादिभिर्योज्यम् ।
एकैकापह्नासेनत्येवं द्विषष्टिभेदभिन्नानां दोषाणां रसा-
दिभिः सप्तभिः संयोगाच्चत्वारिंशद-

धिकानि स्युः । शकृदादिसंसर्गाक्षीणतमादि
चित्यमाना दोषा आनन्त्यं यांतीति । रसभेदे दं
चाऽगते वैयस्य हेतुलक्षणोपक्रमेण मोहो न भव
तथा च मुनिः । यः स्याद्वसविकल्पज्ञः स्याच्च
विकल्पवित् । न स मुहैदिकाराणां हेतुर्लिङ्गो
ष्विति । औजौगस्त्रिदशमवा प्रहर्षिणी स्यात् ॥ ८८

इति श्रीभृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तचिरचिताय
मष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्षागमुद्राख्यायां
दोषभेदीयो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥

प०—एषां दोषादिभेदानां रसादिभिः सं-
त्तथा क्षयसमताविवृद्धिभेदैः यथैषां तरतम-
तश्च यथास्वमानन्त्यं यातान् प्राप्तान् दोषां
चेता लक्षयेत् । तत्र रसे वातपित्तकफानां
भेदाश्चतस्रो भेदा भवन्ति । पृथक् त्रीन् विद्वदील-
रेण । संसर्गस्त्रिधा रसे वातादीनां द्विसुत्र
दोषान् रसमेवाधिकृत्य नव विद्धि पूर्ववत् र-
सर्वमूखम् । न चैवमत्राशङ्कनीयम् । यथा वात-
श्लेष्माणोऽपि विरुद्धगुणाः सन्तोऽप्यथात्मलो-
भ्यन्तरस्य हिंसाद्यशुभकर्मावशाद्विकृतिस-
संनिपातं जनयन्ति । नच परस्परसुषमाय भव
स्वाभाव्यान् सहजातत्वात् सान्त्वयभूतत्वात् ।
भूतानीव परस्परभिभवे कार्यभारभन्ते ।
रसादि यथोक्तम् । क्षमाणोऽभिरित्याद्यनु-
मेतादिति भद्रम् ॥ ८० ॥

इति श्री चन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थच-
न्द्रिकायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्र-
स्थाने दोषभेदाध्यायो द्वादशः ॥

हे०—एते भेदा रसादिभिर्दूष्यैः प्रत्येकं संस-
र्गं भवन्ति । तथा एषां दूषणां क्षयादिभेदैः
संसर्गात्ततोऽपि बहवः । एवमानन्त्यं यातान् दोषान्
मानसो जानीयाद्यथास्वं स्वेन लक्षणेन ॥ ८० ॥

इति हेमाद्रिटीकायामुत्तरेदरायने दोषप्रकरणं
स्येन निरूपितम् ॥ १२ ॥

कालयोगानां संख्यापञ्चाशत् अधिका वस्तयो वस्तिनियम इत्यन्तः रितग्वा इत्यन्तो रक्षाः । तथा—प्राक् स्नेह एकः पञ्चान्ते द्वादशास्थापनानि च । सान्वासनानि क्रमैव वस्तयस्त्रिंशदीरिताः । कालः पञ्चदशे कोऽत्र प्राक्स्नेहास्ते त्रयः स्मृताः । षट् पञ्च-वस्त्यन्तरिता योगाष्टौ वस्तयोऽत्र तु ॥ त्रयो निरुहाः स्नेहाश्च स्नेहावाद्यन्तयोरुभौ ” सुखशीलताशोकादि मनोऽविशोभकरता वर्जितदृष्टिपयसे-वासौख्या निरन्तरमनेकयोनयः स्थावरजङ्गमभेदभि-न्नास्ते च दीपनैः पाचनैरौषधैः सह सिद्धा अने-का योनिराकारो येषां ते अनेकयोनयः, तस्य च वायोः कुपितस्य सर्वेभ्य उपक्रमेभ्यः विशेषादत्यर्थं मद्यापिशितरस उपक्रमः मेध्यं पिशितं बल्यं मांसं तद्रसस्तथा तैलमनेनैवानुवासनेन ॥ २ ॥

हे०—तत्र वातौषधमाह—लेहः शोथनादिः, स्वेदः ता-पादिः, शोथनं वमनादि । तच्च मृदु—धीनयोगेन कृतम् । वेष्टनं—ब्रलितवस्त्रादिना संमत्ताद्वंधनं, त्रासनमकस्मान्द्रयो-त्पादनं, सेकः सेचनं, वस्तयो निरुहाः, वस्तिनियमो-ऽनुवासनं, तस्य वस्तितानियतत्वात् । सुखशीलता सुखा-भ्यासः । लेहास्तैलादयः । तिलतैलातसीतैलमोघुतमहिषी-धृतादिभेदादनैकयोनयः । दीपनार्थं मेध्यं भेदुरयपिशितं मांसं तस्य रसस्तिलतैलमनुवासनं चेति एतत्त्रितयं विशेषे-णौषधम् ॥ २ ॥

पित्तस्योपक्रमं वक्ति—

पित्तस्य सर्पिषः पानं स्वादुशीतैर्विरचनम् ।
स्वादुतिक्तकषायाणि भोजनान्यौषधानि च ॥
सुगंधशीतहृद्यानां गंधानामुपसेवनम् ।
कंठे गुणानां हाराणां मणीनामुरसा धृतिः ॥
कर्पूरचंदनोशीरैरनुलेपः क्षणे क्षणे ।
प्रदोषश्चंद्रमाः सौधं हारि गीतं हिमोऽनिलः ॥
अयंत्रणसु(खं) मित्रं पुत्रः संदिग्धसुगंधवाक् ।
छंदानुवर्तिनो दाराः प्रियाः शीलविभूषिताः ॥
शीतांबुधारागर्भाणि गृहाण्युद्यानदीपिकाः ।
सुतीर्थविपुलस्वच्छसलिलाशयसैकते ॥
सांभोजजलतीरांते कायमाने द्रुमाकुले ।
सौम्या भावाः पथःसर्पिर्विरैकश्च विशेषतः ॥ ३ ॥

सू०—उपक्रम इति वर्तते । सर्पिषः पानमि पित्तस्य प्रकुपितस्योपक्रमः । तथा हाराणां मुक्त कंठे गुणसंज्ञानां वक्षसा धृतिर्धारणम् । मणीनां कतचंद्रकांतपद्मरागादीनाम् । तथा कर्पूरादिभिः क्षणमनुलेपनम् । तथा प्रदोषादिः पित्तस्योपक्रमं वर्तते । प्रदोषो रात्रिमुखम् । सुधाया इदं धवलगृहम् । हारि रम्यं गीतं गानम् । तथा मयंत्रणमुखं न विद्यते यंत्रणा यस्मिन्तथाविधं यस्मिन्तथाविधं मित्रम् । तथा संदिग्धाऽव्यक्ता र्ऽप्रौढा वाग् गीर्थस्य स एवंविधः पुत्रः । दाराः रात्रि वल्गुभाः सुशीलाश्च । तथा छंदानुवर्तिनो नुगुणकारिणः । शीतांबुधारा गर्भेऽभ्यंतरे येषां विधानि गृहाणि । तथोद्यानमुपवनम् । तथा दीपि गृहपुष्करिण्यः । तथा सौम्या भावाः पित्तस्योपक्रमं स्थितस्य । सुतीर्थविपुलस्वच्छसलिलाशयसैकं कायमानस्तृणगृहं तस्मिन् । शोभनं तीर्थं यस्य र सुतीर्थश्चासौ पिततविमलजलाशयश्च सुतीर्थवि-स्वच्छसलिलाशयस्तस्य समीपे सैकतं तस्मिन् । सि अस्मिन्देशे संतीति सिकताकार्कराम्यां चेल्यन् । हार्थं ठादुर्निवारः स्यात् । कीटशे कायमाने सां सपथं जलं यस्मिन्तीरांते स एवं सांभोजजलस्ती यस्मिन् कायमाने तस्मिन् तथा द्रुमैश्चैराकुले व्य विशेषेण तु पयो धृतं विरैकश्चोपक्रमः ॥ १ ॥

प०—पित्तस्य प्रकुपितस्य सर्पिषः पानमि-लपक्रमः । तथा स्वादुशीतैर्मधुरशीतवीर्यैरौषधैर्वि-नमधोदोषहरणमुपक्रमः । तथा भोजनान्यः हाराणि स्वादुतिक्तकषायाण्युपक्रमः । तथो-नि स्वादुतिक्तकषायाण्येवोपक्रमः । तथा सुग शीतहृद्यानां मृदुसुरिशीतलानां गन्धानां गन्-व्याणां चन्द्रनादीनामुपसेवनं पित्तस्योपक्रमं तथा कंठे गुणानां हाराणामाभरणद्रव्यप्रकार हाटकादिमयानामुरसा धृतिर्धारणम् । तेषां मौ कानां हाराणामुरसा धृतिः । तथा मणीनां वै-पद्मरागचन्द्रकान्तानामुरसा धृतिः पित्तस्योपक्रमं तथा कर्पूरचन्दनौषधैः क्षणे क्षणेऽनुलेपनं पित्त-पक्रमः । तथा प्रदोषः रात्रिप्राग्भातः । चन्द्र

सोमः । सुधया निष्पादितं गृहम् । हारि मनो-
हारि, रम्यं गीतं, हिमोऽनिलः शीतो वायुः पित्त-
स्योपक्रमः । तथा मित्रमयस्त्रणसुखं हृदयाह्लादकारि
समानवेषचरितम् । पुत्रः सन्दिग्धमुग्धवाक् सन्दि-
ग्धमुग्धानभिरुष्टाऽप्रौढा वाक् यस्य स तथाविधः ।
तथा दारा गृहिण्यञ्छन्दानुवर्तिन्यः । चित्तानुकूलाः
प्रिया बह्वभाः पित्तस्योपक्रमः । गृहाणि शीतान्मुधा-
रागर्भाणि, उद्यानानि दीर्घिकाः पुष्करिण्यः पित्त-
स्योपक्रमः । तथा कायमानं वेष्वादिनिष्पादितं
गृहं विशेषद्रुमाकुलसुतीर्थविपुलस्वच्छसलिलाशयसै-
कते साम्भोजजलतीरास्ते स्थाने कृते पित्तस्योपक्रमः ।
तथा भोजनान्यभ्यवहार्याणि । सोपानपङ्क्तिस्तीर्थ-
शब्देन भण्यते । शोभनानि च तीर्थानि विपुलं च
तत् स्वच्छं च तत् सलिलं तस्याशयं स्थानं तस्य
सैकतं तटं तत्र कायमानं द्रुमैराकुलं द्रुमाकुलं सहा-
भ्योर्जैर्वर्तते यज्जलं तीरान्तं यस्मिंस्तत्तथाविधं
सैकतं तथा सौम्या भावादेहमनसोराह्लादाद्यैः सत्यका-
रिण्येऽपि तस्योपक्रमः । विशेषतः पयःसर्पिर्विरक्तः
सर्वेभ्य उपक्रमेभ्यः प्रधानतम उपक्रमः ॥ ३ ॥

हे०—पित्तस्यौपधमाह—सुगंधिवादिगृहानां द्रव्याणां
चंदनादीनां ये गंधास्तेषाम् उपसेवनं, कंठे गुणानां
कंठावलेखिनां हाराणां मुक्तावलीनां ये मणयस्तेषामुरसा
धृतिः । उद्गीरं वीरणं, प्रदोषध्वं विनापि, अयंत्रणमुलं
यन्मुखेन नियंत्रणां न करोति बुद्ध्या तु करोति, मुग्धा
मृदुला, उद्यानदीर्घिका व्रीडावनवापी, सुतीर्थः सुगम-
प्रवेशमार्गः विपुलः स्वच्छश्चयः सलिलाशयस्तस्य सैकते
सिकतामयप्रदेशे साम्भोजजलतीरास्तीराजलशययोः संधि-
र्यस्मिन्सैकते तत्तथा कायमानं तृणादिरचिततारारं, सौम्या
भावा मनःप्रसादनाः पदार्थाः पयःसर्पिर्विरक्तश्चेति
चतुष्टयं विशेषादीपधम् ॥ ३ ॥

अधुना श्लेष्मण उपक्रममाह—

श्लेष्मणो विधिना युक्तं तीक्ष्णं वमनरेचनम् ।
अन्नं रूक्षाऽल्पतीक्ष्णोष्णं कटुतिक्तकषायकम् ॥
दीर्घकालस्थितं मद्यं रतिप्रीतिः प्रजागरः ।
अनेकरूपो व्यायामश्चिता रुक्कं विमर्दनम् ॥
विशेषद्रुमं यूपः क्षौद्रं मेदोन्नमौषधम् ।
धूमोपवासंगृह्णा निःसुखत्वं सुखाय च ॥४॥

स०—विधिना शास्त्रोक्तेन युक्तं तीक्ष्णं वमनविरे-
कस्योपक्रमः । तथाऽन्नं रूक्षादिगुणयुक्तम् । तथा ।
पुराणम् । रतिप्रीतिप्रजागरः । रमणं रतिस्तथाः प्री-
सुखम् । तथा प्रजागरोऽतिजागरणं तथाऽनेकरु-
व्यायामो नियुद्धधनुराकर्षणादिकः । विशेषेण तु वा
यूषो माक्षिकं तथा मेदोन्नं यदीषधं तच्च धूमादयश्च
तथा निःसुखत्वं सुखामावो दुःखरूपत्वम् । वामदेह
नःकर्मणो दुःखदस्याऽनुष्ठानाद्यदसुखमुत्पद्यते त
श्लेष्मणो वृद्धस्य विकारकरणहेतोः स्वशाम्नात्सु-
जायते ॥ ४ ॥

प०—श्लेष्मणो निचितस्य तथा वृद्धस्य विकार-
रणसमर्थस्य वमनाद्युपक्रमः । तत्र वमनमूर्ध्वदो-
हरणम् । तच्च विधिना यथाशास्त्रोदितेन वि-
नेन युक्तं योजितं, तच्च तीक्ष्णद्रव्यनिष्पादितम्
तथा रेचनं तीक्ष्णं श्लेष्मण उपक्रमः । तथान्नं
रूक्षमल्पं तीक्ष्णं कटु तिक्तकषायं च । तथा
दीर्घकालस्थितं श्लेष्मण उपक्रमः । रतिहेतुः
वेषाकृपा तत्तद्व्यापारः रमणं रतिः स्त्रीसेवा त-
रतेः प्रीतिः सुखं तस्यां रतौ सुखेन सेवन
प्रजागरो निद्राक्षयः श्लेष्मण उपक्रमः । तथा
रूपो नानारूपो व्यायामो शरीरायासजननं
वा । नियुद्धं धनुराकर्षणादिभिः श्लेष्मण उपक्रम
तथा चिन्तनं चिन्ता भावानां स्मरणम् ।
रूक्षं रूक्षप्रायं विमर्दनं श्लेष्मण उपक्रमः ।
नादीनि सर्वेभ्य उपक्रमेभ्यः श्लेष्मणः प्रधान
क्रमः । तत्र यूषो धान्यैः कृतः । क्षौद्रं माक्षिकं
मेदोन्नमौषधं गुग्गुलुवादि । धूमो वक्ष्यमाणलक्ष-
उपवासो लघनम् । गण्डूषो मुखपूरः । निः-
सुखं सुखामावो दुःखरूपता, वामदेहमनःकर्म-
त्यन्तानुष्ठानाद्यदुत्पद्यते सहनत्वं तद्धिःसुखत्वं
त्वप्रतिषेधः श्लेष्मण उपक्रमः, सुखाय सु-
सम्पद्यन्ते ॥ ४ ॥

हे०—श्लेष्मौपधमाह—विधिना युक्तं तीक्ष्णं शो-
ष तीक्ष्णेन शोषनेन व्यापदोऽसंभवात् । अतएव मृदुमा-
वातापित्तशोषनयोक्तिकः । रतिप्रीतिः—रत्यां संभोगो
न तु रतिः । वमनाद्यष्टकं विशेषादीषधं सुखाय सु-
धनाय धर्मोय, यतिःसुखत्वं दुःखानुभवः नाऽधर्मो-
रोगहेतुत्वात् ॥ ४ ॥

इदानीं संसर्गोपक्रमं वक्ति—

उपक्रमः पृथग्दोषान् यांऽयमुद्दिश्य कीर्तितः ।
संसर्गसन्निपातेषु ते यथास्वं विकल्पयेत् ॥ ५ ॥

स०—युक् प्रत्येकं दोषान्वातादिनुद्दिश्याऽऽश्रित्य य उपक्रमः कीर्तित उक्तः संसर्गसन्निपातेषु च तमुपक्रमं यथास्वं विकल्पयेत् । प्रवृद्धदोषानुसारेण निरूप्य प्रयुज्यतेत्यर्थः । यथा वातपित्तसंसर्गे वातपित्तोपक्रमौ मिश्रौ । वातकफसंसर्गे वातकफोपक्रममाख्यादि एवं सन्निपातेऽपि निरूप्योपक्रमः प्रयोज्यः ॥ ५ ॥

प०—योऽयमुपक्रमः पृथग्दोषानुद्दिश्य कीर्तितस्तमेवोपक्रमं संसर्गेषु तथा सन्निपाते च यथास्वं यथायथं कल्पयेत् । यथा वातपित्तसंसर्गे वातपित्तोपक्रमो विकल्पयेत् । पित्तश्लेष्मसंसर्गे पित्तकफोपक्रमो विकल्पयेत् । एवं सन्निपातेष्वप्युपक्रमत्रयं युगपद्यथायोग्यं विकल्पयेत् ॥ ५ ॥

हे०—संसर्गसन्निपातभेदानामौपचमाह—यथास्वं स्वम् आत्मीयं विशेषमनतिक्रम्य विकल्पयेत् । यथा वातपित्तसंसर्गो वातपित्तोपक्रमेण निरूप्यते । तस्मिन्नेव वाताधिके वातीपधाधिक्यं, पित्ताधिक्ये पित्तीपधाधिक्यम् । एवमन्यत्रापि ॥ ५ ॥

संसर्गे भूयोऽप्युपक्रममाह—

ऋष्मः प्रायो मरुत्पित्ते वासंतः कफमारुते ।
मरुतो योगवाहित्वात्कफपित्ते तु शारदः ॥ ६ ॥

स०—उपक्रम इति वर्तते । वातपित्तसंसर्गे ऋष्म-
र्तुचर्चाविहित उपक्रमः प्रायेण योज्यः । यथाऽतोऽस्मिन् पटुकट्टम्लव्यायामार्ककरांस्त्यजेत् । भजेन्मधुरमेवान्मिथ्यादि सर्वं त्याज्यं सेव्यं च । कफमारुतसंसर्गे वसन्तर्तुभवस्तीक्ष्णैर्विमननस्याधैरित्यादिरुपक्रमो योज्यः । प्रायेणेत्यत्रापि योज्यम् । ननु ऋष्मेऽत्यंतशीतसेवोक्ता वसंते च तीक्ष्णं वमननस्यायुक्तमेतच्च द्वयमप्येकातेन पवनहेतुः । तत्कथमुक्तं ऋष्मः प्रायो मरुत्पित्ते वासंतः कफमारुत इत्याशंक्याह । मरुतो योगवाहित्वात् । अत्राशं भवः । यदा किल वायुः पित्तेन युज्यते तदा दाहादिक्रान् । पित्ते सप्ते सति दाहादिकं

कर्तुं मरुत्सामर्थ्यमपि च ऋष्मे शीतमेव सेव्यत इ नियमः । किं तर्हि स्निग्धाद्यपि तस्मान्मरुत्पित्ते विधिर्युक्तः । वसंते च कफयोगात् कफविका भवति योगवाहित्वादतो वासंतस्तीक्ष्णो वम-
दिन्याय्यः । एवं पित्तेन सह स्थितस्य वायोः चिकित्सा कफेन सह स्थितस्य वायोः कफनि स्वभाववशादिति भावः । कफपित्तसंसर्गे तु शारद-
स्तुचर्चाविहित उपक्रमः । सन्निपाते क उपक्रम वर्षर्तुचर्चाविहितः । प्रावृषि हि दोषत्रयकोप ए एवाह । भजेत्साधारणं सर्वमित्यादि ॥ ६ ॥

प०—पुनरस्मिन्विधिसंसर्गे सुखेनोपक्रमं धार्थमिति निदर्शयन्नाह—मरुत्पित्ते वाता संसर्गे ऋष्मो विधिः ऋष्मर्तुचर्चाध्यायोक्तः शीतः प्रयोज्यः । तथा कफमारुते संसर्गे व वसन्तचर्चोक्तो विधी रूक्षोष्णप्रायो यो ननु ऋष्मे शीतप्रायो विधिरुक्त वसन्ते रूक्षप्रायः तत्कथं वायोः समानगुण क्रमो युज्यते शीतरूक्षत्वाद्वातस्य तत आह-
रुतो योगवाहित्वादिति । यस्माद्वायुर्योगवाही संयुज्यते तेनैवैकयोगक्षमो भवतीत्यर्थः । त ग्रन्थः—“योगवाहः परं वातः संयोगादुभयार्थं दाहकृत्तेजसा युक्तः शीतकृत् सोमसंश्रयान् एवं यथास्वलक्षणविषये योगवाहित्वं दृष्टं चिकित्सायामपि योगसमानतत्वं युज्यते तेन पित्तेन सह स्थितस्य पित्तचिकित्सा प्रयोज्या यं हित्वाद्धेतोः । तथा कफेन सह स्थितस्य क चिकित्सा शारदः शारच्चर्चाविहितो विधिः कफपित्तसंसर्गे योज्यः ॥ ६ ॥

हे०—संसर्गभेदानामौपधांतरमाह—मरुत्पित्ते ऋष्म उपचारः कार्यः । कफमारुते वासंतः शारदस्य कफपित्तसन्निपातयोक्तोऽतिदेशः, ऋष्मस्य त्वाद्वासंतस्य कफपित्तसन्निपातयोक्तस्तत्राह—मरुतो हित्वादिति योगं संबंधं बहति निर्वहति द्वितीयस्यानु नेति योगवाही । तेन पित्तयुक्तस्य वायोः । नोपधातिः, कफयुक्तस्य कफस्येन । प्रायोग्रहणादनु दाश्यागोऽपि ॥ ६ ॥

संप्रत्युपक्रमस्य कालं वक्ति—

चैव एव जयेद्दोषं कुपितं त्वविरोधयन् ।
सर्वकोपे बलीयांसं शेषदोषाविरोधतः ॥ ७ ॥

स०—चयकाल एव दोषं वातादिं जयेत् । तथा
ल्लिखन्मूलत्वान्न विकुर्वीत । न कोपकालं प्रतीक्षेतेति
सूचनार्थ एवशब्दः । कथं जयेदित्याह । कुपितं
दोषमविरोधयन् । सर्वदोषकोपे केवलं बलवत्तरं दोषं
जयेत् । कथम् । शेषदोषाविरोधेन ॥ ७ ॥

प०—साम्प्रतमुपक्रमकालमाह—दोषे वातपित्तक-
फाख्ये चय एव चयावस्थायामेव जयेत् चिकित्से-
त् न प्रकोपकालं प्रतीक्षेत । यदा चयकाल उपेक्षितः
संस्तदा तं दोषं कुपितमकुपितेनाविरोधयन् चिकि-
त्सेत् । तैनेतदुक्तं भवति । कुपितस्तथा जेतव्यो
यथा तद्विपरीतैराहारादिसद्दृशत्वाद्दोषान्तरं न
कुप्यतीति । यदा सर्वे दोषा युगपरकुपितास्तदा
गरीयांसमधिकबलं कुपितबलं दोषं जयेत् । शेषयोः
स्वल्पकुपितयोर्विरोधेन साम्येन कुपितानां तु
बलीयान् वायुस्त्वाम्ये पुनर्यो यस्मादधिकः प्रदु-
ष्टबुद्धया दृढवर्ते बलीयांसं शेषदोषाविरोधेनैव
जयेत् । एतत्प्रपञ्चसङ्ग्रहे ग्रन्थकारेणोक्तम्—“क्रमा-
न्मरुपित्तकफाः सर्वत्र सदृशे बले । वातादीनयथा-

१ स०—चय एवाद्विरोधयन्वा ।

प्र. टी.—अथवा चये चयकाले एवोपचीयमानं पञ्चा-
ऽऽहारादिभिरुपक्रमेत् । यथा-ग्रीष्मे कटूवस्त्रलवणानि वज्रयेत्,
लघुस्निग्धमुखुराणि द्रव्याणि शीतं द्रव्यं सेवेत् । यथा—प्रादुर्भि
वातप्रकोपे न भवेदिति । वर्षासु जीर्णधान्यसधुरलघुस्नि-
ग्धानि च द्रव्याणि श्यतोशीतं जलं च सेवेत् । यथा—पित्तसंच-
यो न भवेद्वातप्रकोपोऽपि न भवेत् । एवं हेमन्तेऽप्यविरो-
धयन् छुण्डयादिस्तुक्कानि द्रव्याण्युपसेवेत् । येन च प्रकोप
एव न भवेदिति ॥

स०—संसर्गसन्निपातेषु च बलवत्तरम् ।

प्र. टी.—संसर्गे द्विदोषचये सन्निपाते त्रिदोषचये च मि-
तोपक्रमः सम्मिलितचिकित्सा उपक्रमेत । अथवा बलव-
त्तरं दोषं पूर्वं जयेत् । यथा वातकफसंसर्गे वातककोप-
क्रमः । वातपित्तसंसर्गे वातपित्तोपक्रमः । पित्तकफ-
संसर्गे पित्तकफोपक्रमः । एवं वातापित्ते त्रैमिको विधिः
प्रयोज्यः । वातकफे वसन्तोक्तः । कफपित्ते शारद्रीयः । एवं
संसर्गे, सन्निपाते च वा बलवत्तरं पूर्वमुपक्रमेत ॥

पूर्वं यतः स्वाभाविकं बलम् । ऊचे पराशरो ह्यर्थ-
समुमेव प्रमाणयन् । यथोपन्यासतः प्रातमादौ दोष-
भिपग्जितम् ॥ नेत्रभङ्गेन दृष्टो हि समं सैन्यपरा-
जयः । स्थानतः केचिदिच्छन्ति प्राक्तावच्छ्लेषमणो
वधम् ॥ शिरस्युरसि कण्ठे च प्रलिप्तेन रुचिः कुतः ।
तदभावे कथं भोज्यमानद्रव्यावधारणम् ॥ असत्यभ्य-
वहारे च कुतो दोषविनिग्रहः । तस्मादादौ कफो
घात्यः कायद्वारागतो हि सः ॥ मध्यस्थश्च यतः
पित्तमाशुकारि विचिन्त्यते । अतो वातसखस्यास्य
कुर्यात्तदनु निग्रहम् ॥ अतएव च पित्तादिकफान्तो-
ऽन्यैः कुतः स्मृतः । सुश्रुतस्य न सर्वत्र मतमेतद्र-
वीमि तु ॥ जयेज्वरातिसारे च क्रमात् पित्तकफा-
निलान् । प्रायेण तापास्तथा ज्वरतेजो विशिष्यते ॥
विशद्य सरता पित्तात्तथा च मृदुकोष्ठता । तस्य
चानुबलं श्लेष्मा गौरवापक्तिजाडवकृत् ॥ वायुश्च
वर्धतेऽवश्यं यत्स्नेहस्वेद्योः क्षये । ज्वरातिसारयो-
स्तस्मादेष दोषजये क्रमः ॥ कफपित्तानिलानन्ये क्रमा-
दाद्भुस्तयोरपि यस्मादामाशयोत्प्लेक्षा भूयिष्ठे तत्समु-
द्भवः ॥ क्रमेणायेन तत्रापि प्रबुद्धान् स्वाशये स्थि-
तान् । स्वाशयेषु प्रबुद्धानां स्थित्वैव ह्याशुकारिता ॥
विज्ञाय कर्मभिः स्वैः स्वैर्दोषोद्रेका यथाबलम् ।
भेषजं योजयेत्तत्र तत्र कुयोजनं तु क्रमम् ॥ ७ ॥

हे०—औषधकालमाह—चय एव दोषं जयेन्न कोपं प्रती-
क्षेत । अथ कथं चिचयातिक्रमकुपितं दोषं जयेत् पुनर-
विरोधयन् जयेत् । कुपितो द्विविधः प्रकृतिसममवेतो
विकृतिविषमसमवेतश्च । तत्र प्रथमे दोषस्वरूपतुल्यरोग-
स्वरूपं, द्वितीयं विपरीतम् । यथा कफज्वरे कफविपरीत-
मुष्णत्वं तत्र ज्वरस्वरूपस्य कफप्रकोपस्य विरोधित्वात्त्रास्यु-
ष्णमीषधं कार्यम् । वक्ष्यति च—“ऊष्मा पित्तादेते
नास्ति ज्वरो नात्यूपमणा विना । तस्मात्पित्तविषद्वानि
त्यजेत्सिन्धुचिकेऽधिकम् ॥ ” इति सर्वेषां युगपत्कोपे यो
बलीयान् तं जयेच्छेयं दोषमविरोधयन् । संप्रहकारत्वाह
“ क्रमान्मरुपित्तकफान् सर्वत्र सदृशे बले । वातादीनां
यथापूर्वं यतः स्वाभाविकं बलम् ॥ ऊचे पराशरोऽयमर्थसमु-
मेव प्रमाणयन् । यथोपन्यासतः प्रातमादौ दोषे भिप-
ग्जितम् ॥ नेतुमेगेन दृष्टो हि समं सैन्यमानाजयः ।
स्थानतः केचिदिच्छन्ति प्राक्तावत् श्लेषमणो वधम् ॥ शिर-
स्युरसि कण्ठे च प्रलिप्तेऽव रुचिः कुतः । तदभावे कथं
भोज्यपानद्रव्यावधारणम् ॥ असत्यभ्यवहारे च कुतो

दोषस्य विग्रहः । तस्मादादौ कफो ज्ञेयः कायद्वारगलो हि सः ॥ गन्धस्थायि यतः पित्तमाशुकारि च चित्यते । अतो घातसखस्यास्य कुर्वीततदनु विग्रहम् ॥ अत एव च पितादिः । कफान्तोऽन्यैः क्रमः स्मृतः । सुश्रुतश्च न सर्वत्र मतमेतद्वर्तते तु ॥ जयेज्वरेऽतिसारे च क्रमात्पित्तकफानिलात् ॥ प्रायेण तापात्मतया ज्वरे पित्तं विशिष्यते ॥ विशेषात्सार्यते पित्तात्तथा च मृदुकोष्ठता । तस्य चानुबलः श्लेष्मा गौरवापक्तिजाड्यकृत् । वायुश्च वर्धतेऽवश्यं यत्क्षे- हस्य तयोः क्षये ॥ ज्वरातिवारयोक्तस्मादेव दोषजये क्रमः ॥ कफपित्तानिलादन्ये क्रमादाहुस्तथोरपि ॥ यस्मादमाशयोक्तेषाद्विडं तत्समुद्भवः ॥ क्रमेणायेन तत्रापि प्रवृद्धान् खाशये स्थिताम् । खाशयेषु प्रवृद्धानां स्थितिवं छाशुकारिता ॥ विज्ञाय कर्मभिः स्त्रैः स्त्रैर्दोषोद्रेकं यथानलम् ॥ भेषजं योजयेत्तत्र तंवीकुर्वीततु क्रमम् ” इति ॥ ७ ॥

हुतो हेतोरित्याह—

प्रयोगः शमयेद्वापि योऽन्यमन्यमुदीरयेत् । नाऽसौ विशुद्धः शुद्धस्तु शमयेद्यो न कोपयेत् ॥

स०—प्रयोगो व्याधिं शमयेदन्यमन्यं व्याधिसुदीरयेत्प्रकोपयेनाऽसौ विशुद्धो न श्रेष्ठ इत्यर्थः । स तु विशुद्धः प्रयोगो यः शमयेद्वाधिं न कोपयेत् । तस्मादन्यं व्याधिमविरोधयन् व्याधिं जयेत् ॥ ८ ॥

प०—एवं भतान्तराण्युपमत्तान्याचार्येण—औषधा- हारादियोजनारूपो यः प्रयोग एकं व्याधिं शमयेदन्यं द्वितीयमुदीरयेत् । असौ प्रयोगो न विशुद्धो न श्रेष्ठो यस्तं शमयेदन्यं न च कोपयेत् । स शुद्धः शोभनकारणत्वात् ॥ ८ ॥

हे०—तथाशुद्धप्रयोगो हेयः, शुद्ध उपादेयः तस्मात्तयो- लक्षणमाह—दोषाणां परस्परं न शम इत्युक्तं संग्रहे— “शुद्धं मलमलं जेतुं नाल्पभावाद्दुमापि । दोषादोषात्मक- त्वाच्च न साम्येऽपि परस्परम् ॥ शीतस्निग्धाच्छलवणकट्वादि- गुणतुल्यता । दुष्टा मिथश्च दोषेषु नातोऽन्योन्यं जयति ते ॥ आरंभकं विरोधोऽपि मिथो यद्बहुणवयम् । विश्वस्य दृष्टं युगपद् व्याधेर्दोषत्रयं तथा ” इति ॥ ८ ॥

अथ कथं दोषाः कोष्ठाच्छाखास्थिमर्मसु यांतीत्याह—

व्यायामादूष्मणस्तैक्ष्ण्यादहिताचरणादपि ।

कोष्ठाच्छाखास्थिमर्माणि द्रुतत्वान्मारुतस्य : दोषा यांति ॥ ९ ॥

स०—कोष्ठादुदराच्छाखास्थिमर्माणि दोषा यां- कृत इति हेतुचतुष्टयमाह । व्यायामादिभिः शाखा- मर्माणि दोषा यांति । तत्र व्यायामोपजातश्रमस्य प्रपन्नः पवनो व्यायामकृतक्षोभश्रमोष्मादिभिः प्रशि- चले च दोषं स्वास्पदाच्यावयित्वा पंथाकुलं शाखा क्षिपति । तथाऽन्यातपादिसंवेधिन ऊष्मणस्तैक्ष्ण्या क्षणेन हृष्मणा विलायितां दोषास्तैरेव चोष विवृतेषु स्रोतोमुखेषु सन्तु शाखादीन् यांति । अ- त्यादि । अहितेन सेवितेन दोषाः स्वप्रमाणादतिरि- मानाः कोष्ठमापूर्य वार्षिका इव जलौघा निम्नोन्नता शाखास्थिमर्माणि प्रपद्यंते । अपिः समुच्चये । द्रुत- दित्यादि । द्रुतत्वाच्छीघ्रवाहिवान्मारुतस्य कोष्ठाच्छा- स्थिमर्माणि दोषा यांति ॥ ९ ॥

प०—कोष्ठादामपकाशयापरपर्यायाच्छाखास्थि- मर्माणि व्यायामादिभिः दोषा यान्ति । शा- रक्ताद्यो घातवः त्वक् अस्थीन्यस्थिसन्धयः मम शिरोहृदयप्रभृतीनि । शरीरायासजननं व्याप- उच्यते । ऊष्मणोऽग्नेस्तैक्ष्ण्यात् प्रबलत्वात् अ- ताचरणादपथ्यसेवनात्तथा मारुतस्य वातस्य : त्वान् प्रकोपाच्छाखादीनि दोषा यान्ति ॥ ९ ॥

हे०—अथ स्थानभेदोपक्रमः । तत्र दोषाणां स्थानां प्रातिप्रकारमाह—व्यायामादिभिश्चतुर्भिः कोष्ठस्था दे- शास्त्राख्यं वह्निर्मांसं यांति, मध्यं वा अस्थिमर्माख्यम् । शाखास्था अस्थिमर्मस्था वा ॥ ९ ॥

शाखादिभ्यः कथं दोषाः कोष्ठे यांतीत्याह—

तथा तेभ्यः स्रोतोमुखविशोधना वृद्ध्याभिष्यंदनात्पाकात्कोष्ठे वायोश्च निग्रहा-

स०—स्रोतसां मुखानि तेषां विशोधनं वि- तस्माद्दोषाः कोष्ठे यांति । तथा वृद्ध्यादिभिः । इ- स्वप्रमाणातिरेकः । वृद्धा हि दोषाः स्वानि स्रोताः पूर्य कोष्ठे यांति । अभिष्यंदनं च नास्तितापादितिक्षणे-

दिसंलेषादेवाऽपि तु क्षीराक्षमिष्यदिभोजनादपि । एवं पाकात् । पाचनादिभिः पका दोषाः क्वचिदनासज्जतः कोष्ठे यांति । किंच । वायोश्च निग्रहात् । चराब्दान् केवलं पूर्वैभ्यो हेतुभ्यो यावद्वाच्यप्रेरणान्चेत्यर्थः ॥ १० ॥

प०—तथा तेभ्यः शाखास्थिसमर्थैः कोष्ठे शरीरमध्ये पुनर्दोषा यान्ति । स्रोतसां यानि मुखानि तेषां शोधनाद्विशुद्धेस्तथा वृद्धयाधिक्येन प्रचलत्वेन तथाभिप्यन्वान्नाल्लनाल्लवणक्षीराभिप्यन्दिद्रव्याभ्यवहारान् पाकान्निरामतया पचनाविभिः कोष्ठे यान्तीति सम्बन्धः तथा वायोर्विक्षेपसंहारकस्य निग्रहान् प्रशमात् ॥ १० ॥

हे०—स्रोतोमुखशुद्ध्यादिभिः । पञ्चमिहंतुभिः कोष्ठं यांति । अभिष्यन्दनं—द्रवीभावः ॥ १० ॥

कोष्ठस्था दोषाः किं कुर्युरित्याह—

तत्रस्थाश्च विलंबेरन् भूयो हेतुप्रतीक्षिणः ॥ ११ ॥

स०—तत्रस्थाः कोष्ठस्थाश्च दोषा विलंबेरन् रोगानुत्पादयेयुर्यस्याते भूयो हेतुप्रतीक्षिणः । निमित्तकारण-हेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनाद्वेत्ती प्रथमा । भूयो हेतुप्रतीक्षित्वादित्यर्थः । वृद्धोऽपि हि दोषः कोष्ठे शाखादौ वा मार्गांतरे गतो हीनशक्तित्वात् रोगोत्पादनसमर्थो भवति ॥ ११ ॥

प०—तत्रस्थाः कोष्ठस्थानस्था दोषा विलंबेरन् न रोगान् कुर्वीरन् । सहकारणवैकल्याद्यद्वा रोगोत्पादनक्षमा न भवन्ति विकारकारणकरणान्तरापेक्षिणो भूयो बहुनिमित्तमपेक्षन्ते तच्छीलाः ११ ॥

हे०—एवं दोषाः कोष्ठस्थाः किं कुर्युरित्याह—यावत्स्यान्तारगमने हेतुं न लभंते, लब्धे तु हेतौ पुनः स्थानांतरं यांतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

यद्येवं किं कदाचिदप्यन्यस्थानगता दोषा हीनशक्तित्वात् रोगान् कुर्युरित्याह—

ते कालादिबलं लब्ध्वा कुप्यंत्यन्याश्रयेष्वपि ।

स०—ते दोषाः कालदेशदृष्यप्रकृत्यपत्त्यादेः समानगुणाद्वलं लब्ध्वा कुप्यंति । विकारमुत्पादयंतीत्यर्थः । कुत्र स्थान इत्याह । अन्याश्रयेष्वपि कोष्ठश्रयाः

शाखादिर्मस्वपि । शाखामर्माश्रिताः कोष्ठेष्वपीत्यर्थः । न केवलं स्वस्थानस्था एव कुप्यंतीति सूचनार्थोऽपि-शब्दः ॥ १२ ॥

प०—ते दोषाः कालदृष्यदेशप्रकृतीनां बलं सामर्थ्यं लब्ध्वा प्राप्य कुप्यन्ति । अन्याश्रयेष्वपि पराश्रयेष्वपि ॥ १२ ॥

हे०—स्वस्थाने परस्थाने वा विलंबमानादोषाः स्वैः स्वैः प्रकोपणैः प्रकुप्यंतीत्याह—ते कालादिवलं लब्ध्वा कुप्यंत्यन्याश्रयेष्वपीति ॥ १२ ॥

इदानीं परस्थानगतानां दोषाणां विकल्पेन चिकित्सासुपदिशन्नाह—

तत्राऽन्यस्थानसंस्थेषु तदीयामवलेषु तु ॥ १३ ॥

स०—तत्र तेषु वातादिष्वन्यस्थानसंस्थेषु । अन्यस्थानमन्यस्थानं तत्र संतिष्ठतेऽन्यस्थानसंस्थास्तेषु परस्थानगतेषु तदीयां स्थानिदोषसंबन्धिनीमेव चिकित्सां कुर्यान् स्वकीयान् । तस्य परस्थानदोषस्यैव तदीया ताम् । किंभूतेषु दोषेषु । अवलेषु । तुल्यधारणे । अवलेष्वेव न बलवत्सु । बलवत्सु हि स्वामेव चिकित्सां वक्ष्यति ॥ १३ ॥

प०—तत्र तेषु दोषेषु प्रकुपितेष्वन्यस्थानसंस्थेषु तदीयां कुर्यादिति सम्बन्धः । तत्रेति निर्धारणे । तेषु दोषेष्वन्यस्थानसंस्थेषु तदीयामन्यस्थानसम्बन्धिनीं चिकित्सां कुर्यात् । आगन्तुकदोषसम्बन्धिनीं तदित्यनेन सर्वान्मान्ऽन्यस्थानं परामृश्यते । तात्स्थानाच्च तत्सवामी दोषोऽन्यस्थानसंस्थेष्वित्यत्र यदेतद्वृद्धवचनं तत्पर्यायं तोऽन्यस्थाने सन्तिष्ठमानत्वात्तदपक्षमन्यथा द्वयोरेकस्य वा दोषस्थान्यस्थानसंस्थानं सम्भवति । तत्रयाणां स्थानान्तराभावाद्यतः तयो दोषाः स्थानान्येतेषां व्रीण्येव न चतुर्थकं पदार्थान्यस्थानसंस्थानं तेषां सम्भवति तस्मात्पर्यायतः सन्तिष्ठमानत्वात्तेषां बहुवचनमत्र बोद्धव्यमित्येषोऽर्थः । अन्यस्थानं तत्र सन्तिष्ठत इत्यन्यस्थानसंस्थानुपाकेषु च तदेवात् आह—अवलेषु हीनबले दोषेष्वन्यस्थानसंस्थेषु तदीयामन्यस्थानदोषसम्बन्धिनीं चिकित्सां कुर्यान् सर्वेषु बलवत्सु हीनबलेष्वपि । तुल्यध्वोऽवधारणे । तदीयामन्यस्थानसं

स्वस्थिनीमेव नागान्तुदोषसम्बन्धिनीं बलवत्सु पुन-
नान्यस्थानसंस्थेषु किं कुर्यात् ॥ १३ ॥

हे०—आगतोदोषस्य हीनबलस्य स्थानिनश्चिकित्सा
कार्येत्याह—तदीयां यस्य स्थाने कुपितसस्य चिकि-
त्साम् ॥ १३ ॥

अत एवाह—

कुर्याच्चिकित्सां स्वामेव बलेनान्याभिभाविषु १४

स०—बलेनास्मीया शक्त्याऽन्याभिभाविवन्वस्था-
निदोषमभिमवितुं शीलं येषां तेऽन्याभिभाविनः ।
स्थानिदोषं पराम्य तत्र ये संतिष्ठत इत्यर्थः । तेषु
स्वामेव चिकित्सां कुर्यादित्यर्थः । किमेव एव नियमो यद-
न्यस्थानगतेष्वबलेष्वागन्तुषु स्थानिदोषसंबन्धिनीं चिकि-
त्सां कुर्यात् । बलवत्सु पुनरागंतुसंबन्धिनीं चिकित्सां
कुर्यात् ॥ १४ ॥

प०—इत्यत आह—स्वामेव बलेनान्याभिभाविवु
स्वामेवास्मीयामेवान्यस्थानसंस्थेषु चिकित्सां कुर्यान्न
तदीयमन्यस्थानसम्बन्धिनीम् । किंभूतेषु बलेन स्वश-
क्त्यान्यदोषमभिमवितुं शीलं येषां तेऽन्याभिभा-
विनो दोषा अन्यस्थानसंस्थानेष्वन्याभिभवतशीले-
ष्विति ॥ १४ ॥

हे०—आगतोरपि प्रबलस्य स्वचिकित्सैव कार्येत्याह—
स्वामेव बलेनान्याभिभाविविति ॥ १४ ॥

अथ पक्षांतरेऽपि कुत्रचित्त्वचिद्विद्यत इत्यत
आह—

आगंतुं शर्मयद्दोषं स्थानिनं प्रतिकृत्य वा १५ ॥

स०—स्थानिनं दोषं प्रतिकृत्य यथाऽसौ स्थानि-
दोष आगंतुदोषचिकित्सानिर्वर्तनान्न विकारं कुर्यात्तथा
तस्य पूर्वं प्रतीकारं कृत्वा पश्चात् स्वैरेवोपक्रमैरबलिन-
मन्यागंतुं दोषं शमयेच्चिकित्सेत् । न केवलमन्यस्थान-
संस्थेष्वगंतुवबलेषु स्थानिदोषचिकित्सां कुर्याद्वावदागं-
तुदोषचिकित्सामपि कुर्यादित्यर्थः । अथाऽसौ स्थानि-
दोष आगंतुदोषेण बलवत्त्वादभिभूयते ततोऽस्य विका-
रकरणं प्रत्यसमर्थत्वात्तत्प्रतीकारमकृत्यैव चागंतुं
शमयेदिति वाशब्दार्थः । अन्यस्थानसंस्थेष्विति बहु-

वचननिर्देशः पर्यायेण दोषाणां स्थितत्वं
द्वारेकस्य वाऽन्यस्थानस्थितत्वं संभवति न
नाम् ॥ १५ ॥

प०—किमेव एव नियमोऽथ पक्षान्तरं
दन्यमत्र विद्यत इत्याह—स्थानिनो दोषान् ।
यथायथं दोषोपक्रमणीयोक्तैरुपक्रमैर्वाऽऽग-
मयेत् । अबलवन्तमपि तस्याबलवत् ७
दोषस्य चिकित्सा कार्येति अबलवदागन्तु
षथ एवं विकल्पवतागन्तुषु यतः स्वामेव नि
कुर्यादित्येवं नियमस्तस्मादन्यस्थानसंस्थेष्वबले
यान्यस्थानदोषचिकित्सा कार्या । अन्यस्य
दोषान् प्रतिकृत्यागन्तुदोषचिकित्सा कार्या
वत्सु पुनर्दोषेषु अन्यस्थानसंस्थेषु सर्वेद
चिकित्सा कार्या । बलवत्सु पुनर्दोषेषु अ
नसंस्थेषु सर्वेदास्मीयैव चिकित्सा कार्येति ।
इत्यत्रापि यद्बहुवचनं तत्पर्यायत एव दोषा
बहुषाख्या तदा ॥ १५ ॥

हे०—आगंतुस्थानिनोरुत्पन्नबलयोः क्रमेण
कार्येत्याह—स्थानिनं प्रतिकृत्य आगंतुं श-
आगंतुं प्रतिकृत्य स्थानिनं शमयेत् । प्रतिकृत्य
कृत्वा ॥ १५ ॥

तिर्यग्गतेषु दोषेषु यत्कार्यं तदाह—

**प्रायस्तिर्यग्गता दोषाः क्लेशयन्त्यातुरांश्चि
कुर्यान्न तेषु त्वरया देहाग्निबलविक्रिया**

स०—तिर्यग्गता दोषाः प्रायो बाहुल्येन
श्चिरं क्लेशयंति पीडयंति । तेषु तिर्यग्गतेषु
त्वरया शीघ्रमेव क्रियां चिकित्सां न कुर्याद्वैद्य इ
कीदृशो वैद्यो देहाग्निबलभिन्नः ॥ १६ ॥

प०—इदानीं तिर्यग्गतेषु दोषेष्वपरं चि
कल्पं दर्शयन्त्याह—प्रायो बाहुल्येन तिर्यग्ग-
ग्विमिश्रिता दोषा वाताद्यः क्लेशयन्ति
न्यातुरान् रोगिणः चिरं बहुकालं तेषु
तिर्यग्गतेषु त्वरया देहाग्निबलविक्रियैः
चिकित्सां कुर्यात् ॥ १६ ॥

हे०—तिर्यग्गताः शोथनमार्गं परित्यज्य स्थित
र्वाहिवां शोषयितुमशक्यत्वाच्चिरं क्लेशयंति । अ
त्वरया चिकित्सां कुर्यात् । देहमग्निबलं विचार्य श
दित्यर्थः । तान् तिर्यग्गतान् शमयेत् ॥ १६ ॥

कथं तेषामुपक्रमः कार्य इत्याह--

मयेत्तान् प्रयोगेण सुखं वा कोष्ठमानयेत् ।

स०--तांस्तिर्यग्गतान् दोषान् प्रयोगेण शास्त्रविहि-
न शमयेत् । सुखं वेति । यथा वा देहपीडा न
वति तथा क्रमेण कोष्ठमानयेद्बुद्ध्याऽभिष्यन्दनादित्या-
देना ॥ १७ ॥

प०--किं तर्हि तान् दोषान् प्रयोगेण युक्त्या शम-
यन् शमं नयेत् ॥ १७ ॥

हे०--अथवा सुखमकलेनेन लेहस्वेदादिप्रयोगेण कोष्ठ-
मानयेत् ॥ १७ ॥

ज्ञात्वा कोष्ठप्रपन्नांश्च यथाऽऽसन्नं विनिर्हरेत् १८

स०--ज्ञात्वेत्यादि । कोष्ठगतांश्चावगत्य यथाऽऽसन्नं
विनिर्हरेत् । यो यस्यासन्नो मार्गो गुदं मुखं प्राणं
वा तेनैव यथाऽऽसन्नं वमनविरेचनादिना निष्कासये-
दित्यर्थः ॥ १८ ॥

प०--ज्ञात्वा बुद्ध्या । कोष्ठप्रपन्नान् शरीरे सम्य-
ग्गतान् दोषांस्तिर्यगेन्यथासन्नं यो य आसन्नो मार्गो
प्राणमुख्यादिस्तेन मार्गेन वमनादिभिर्विनिर्हरेत् वहि-
र्निष्कासयेत् ॥ १८ ॥

हे०--तत ऊर्ध्वम् अथवायुर्निर्हरेत् । अल्पत्वबहुत्वाभ्यां
विकल्पव्यवस्था विचार्य ॥ १८ ॥

संप्रति साममल्लिङ्गमाह--

स्रोतरोधबलश्रृङ्गीरवानिलमूढताः ।

आलस्यापक्तिनिष्ठीवमलसंगारुचिक्लमाः ।

लिङ्गं मलानां सामानां निरामाणां विपर्ययः १९

स०--स्रोतसां रोधः । बलस्य श्रृङ्गो हानिर्बलश्रृङ्गः ।
गौरवं गुरुत्वम् । अनिलस्य वायोर्मुढता सम्यगसंचारः ।
आलस्यं तंद्रा । अपक्तिराहारस्याऽपाकः । निष्ठीवो
मुखलावः । मलस्य पुरीषादेः संगोऽप्रवृत्तिः ।
अरुचिरन्नानमिलाषः । क्लमो ग्लानिः इत्येतत्सामानां
मलानां लिङ्गं लक्षणम् । निरामाणां विपर्ययोऽस्माद्वैप-
रीत्यम् ॥ १९ ॥

प०--स्रोतरोधादिलिङ्गं लक्षणं भवति । तत्र
स्रोतसो रोधः ऊर्ध्वाधो दोषाप्रवृत्तिः । बलस्य
श्रृङ्गो विधातः । गौरवसंगस्य । अनिलस्य मूढता
स्पष्टताऽगतिः । आलस्यमनुत्साहः । अपक्तिरपच-
नमाहारस्य । निष्ठीवो श्लेष्मणो निरसनम् । मला-
नां मूत्रपुरीषादीनां संगोऽप्रवृत्तिः । अरुचिरन्नविद्वेषः ।
क्लमोऽपचयः । एतत्सर्वं लिङ्गं मलानामामानां
विधातुं । निरामाणां पुनर्विपर्ययोऽन्यथाभावः ।
प्रकृतादनन्तरोक्ताल्लक्षणान्तेन स्रोतःशुद्धिर्बलप्रादु-
र्भावो लघुत्वं मारुतस्यानुलोम्यमन्नपाकः । कफ-
स्यानुद्विगणम् । मलप्रवृत्तिराहारमिलाष उत्साह-
श्चेति ॥ १९ ॥

हे०--अथ सामदोषोपक्रमः । तत्र सामलक्षणमाह--
स्रोतरोधेति । निरामलक्षणमाह--निरामाणांमिति ।
विपर्ययः--स्रोतःशुद्ध्यादिरूपः ॥ १९ ॥

संप्रति आमसंभवमाह--

ऊष्मणोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितम् ।

दुष्टमाभाशयगतं रसमामं प्रचक्षते ॥ २० ॥

स०--ऊष्मणोऽप्रेरत्यबलत्वेन दौर्बल्येनाद्यं प्रथम-
धातुं रसं रसाख्यमपाचितमाद्यं प्रचक्षते वदत्याचार्यो
इति शेषः । किंभूतं रसम् । आमाशयगतम् ।
तथा दुष्टं वाताद्यनुशयितम् । रसग्रहणं पव-
नस्य निरासार्थम् । अन्यथा आद्यो धातुर्वाताख्य
इत्याशङ्क्येत । वातादीनामपि हि धारणाद्वासुसंज्ञाऽ-
स्येव ॥ २० ॥

प०--निरामाणां लक्षणं पुनरामयुक्ता मला
वातादयः सामा इत्युच्यन्ते तदर्थमाह--आद्यं धातुं
महारसाख्यं जाठरस्योष्मणोऽबलत्वेन हेतुनाऽधा-
चितमपचयं वातादिदोषानुशयितमामाशयस्थं दुष्टं
बिभृत् रसमाममिलेके वदन्ति प्रचक्षते ॥ २० ॥

हे०--आमलक्षणमाह--ऊष्मणो रसग्नौ धातुं न दोषं
मलं वा । आद्यं न रसादिकं, रसं न रसत्वात्पच्युतं रक्त-
त्वमप्राप्तम् ॥ २० ॥

अन्ये दोषेभ्य एवातितुष्टेभ्योऽन्योन्यमूर्धनात् ।
कोद्वेगेभ्यो विषस्येव वदत्यामस्य संभवम् २१ ॥

स०—अन्येऽपरे आचार्या दोषेभ्य एव वातादिभ्यो-
तिदुष्टेभ्योऽन्योन्यमूर्छनात् । परस्परमिश्रीभावादामस्य
सम्भवं कथयति । केभ्यः कस्मेव । यथा कोद्र-
वेभ्यो विषस्य सम्भवं कथयति तथा दोषेभ्य आमस्य
सम्भवं ॥ २१ ॥

प०—अन्ये पुनराचार्या अन्यथाऽऽमस्य सम्भवं
वदन्ति । दोषेभ्यो वातादिभ्य एवातिदुष्टेभ्यः प्राग-
ल्यर्थं निश्चितेभ्य उत्तरकालं विदग्धेनाहारेणान्योन्यं
परस्परं मूर्छनात्मिश्रीभावात्तेन तदामस्य सम्भवं
कथयन्ति । यथा कोद्रवाख्येभ्यो धान्येभ्यो देवा-
कालाद्यपेक्षया विषसम्भवं वर्णयति । तेनैतदुक्तं
भवति । यथा कोद्रवा एव विषं सम्पद्यन्ते एवं दोषा
अपि अतिदुष्टेन स्वेनैव भावेनामाः सम्पद्यन्ते २१ ॥

हे०—मतांतरेणामलक्षणमाह—अन्योऽन्यमूर्छनात् परस्पर-
मेकलोलीभावात् ॥ २१ ॥

आमेन तेन संपृक्ता दोषा दूष्याश्च दूषिताः ।
सामा इत्युपदिश्यते ये च रोगास्तदुद्भवाः २२ ॥

स०—तेन पूर्वोक्तलक्षणेनामेन संपृक्ताः संयुक्ता
दोषा दूष्याश्च रसादयः । कीदृशाः । दूषितास्तैरेव
वातादिभिः । सहामेन सामा इत्युपदिश्यते तत्र तत्र
प्रदेशे तंत्रे भण्यते । ये च रोगा ज्वरादयस्तदुद्भवा
वातादिदोषसमुत्थास्तेनामेन युक्ताः सामा इत्युच्यते ।
यथेहैव । अजीर्ण इव शूलश्च सामे तीव्ररुजि ज्वरे इति ।
आमलक्षणं चैवं पठति । द्रवं गुर्वेकवर्णं हेतुः सर्व-
रोगाणां स्निग्धं पिच्छिलमामं तंतुमदनुबद्धशूलं दुर्गंधी-
त्यादि । समानां च वातादीनां संग्रहे पृथग्लक्षणमु-
क्तम् । यथा । वायुरामान्वयः सार्तिराप्मानकृदसंचरः ।
दुर्गंधमसितं पित्तं कटुकं बहलं गुरु । आविलस्तनुमा-
नस्थानः प्रलेपी पिच्छिलः कफः । विपर्यये तु पक्वत्वं
तथा तादृशं समेचकम् । पीतं च पित्तमच्छं च क्लेमाऽच्छः
पिंडितोऽथवा । विशदश्च सफेनश्च धवलो मधुरो रस
इति ॥ २२ ॥

प०—अतएव वातादिभ्यः सकाशादामस्यार्था-
न्तरतामवगमयन्नाह—आमेन तेन यथोक्तलक्षणेन
दोषा वातादयः संपृक्ता मिश्रीभावं प्राप्ताः । तथा

दूष्याश्च । रसासृक्सांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राख्या
मिश्रितार्थप्रकृताः । कीदृशास्ते दूषिताः प्रवृत्तत्वाद्
दुष्टत्वां नीताः सन्तः सहामेन सामा इत्युपदि-
श्यन्ते । तथा ये च रोगास्तदुद्भवाः सामेभ्यो
दोषेभ्यः तथा प्रदूषितेभ्यो धातुभ्यो मलेभ्यश्च
उत्पन्नाः सामा इत्युपदिश्यन्ते अभ्यन्ते ॥ २२ ॥

हे०—सामत्वं व्याचष्टे—“ वायुः सामो विवंधांसि साद-
स्तंभान्नकृजनेः । वेदनाशोफनिस्तोदैः क्रमोऽङ्गानि
पीडयन् ॥ विचरेत्युगपन्नापि गृह्णाति कुपितो भृशम् ।
क्लोधाद्यैर्द्विदिमायाति सूर्यमेधोदये निशि ॥ निरामो विषादो
रूक्षो निर्विबंभोऽप्यवेदनः । विपरीतगुणैः शार्तिं स्निग्धै-
र्याति विशेषतः ॥ दुर्गंधं हरितं श्यावं पित्तमच्छं घनं गुरु ।
अम्लीकाकंठहृद्वाहकरं सामं विनिर्दिशेत् ॥ आताम्रपीत-
मत्युष्णं रसे कटुकमस्तिरम् । पक्वं विगंधि विशेष्यं राचि-
बह्विन्नप्रदम् ॥ आविलस्तंतुलः स्थानः कंठदेशेऽवतिष्ठते ।
सामो वलासो दुर्गंधः क्षुद्रद्वारविघातकृतः ॥ फेनवाग्नि-
ष्ठितः पांडुर्निःसारो गंध एव च । पक्वः स एव विशेष-
श्छेदवान् वक्त्रशुद्धिदः ॥ ” सामैर्देहिधांतुमिमैश्च जनिता
दोषा अपि सामा उच्यते ॥ २२ ॥

सामा अपि दोषा यादृशा न निर्हायास्तादृशान्
दर्शयति—

सर्वदेहप्रविसृतान् सामान् दोषान्न निर्हरेत् ।
लीनान् धातुष्वनुक्लिष्टान् फलादामाद्रसानिव ।
आश्रयस्य हि नाशाय ते स्युर्दुर्निर्हरत्वं २३ ॥

स०—सामान् दोषान् वातादीन् सर्वस्मिन्नेह प्रवि-
सृतान् व्याताशेषकालान् धातुषु रसाद्येषु लीनान्
क्लिष्टाननुक्लिष्टान् स्वस्थानादचलितान् न निर्हरेद्रमना-
दिभिर्न शोधयेत् । कुतः । दुर्निर्हरत्वादुदुःखेन निर्हर्तुं
शक्यत्वात् । ते हि निर्हिंयमाणो आश्रयस्य शरीरा-
ख्यस्य नाशाय स्युः । यावत्तु सर्वदेहप्रविसृता न
भवन्ति यथा भुक्तानंतरं ज्वरोत्पत्तौ नवातिसारे च
तथा वमनेन हरीतक्या च यथायोगं निर्हरोऽनुज्ञात
एव ग्रन्थकृता । अत्र दृष्टान्तमाह । फलादित्यादि ।
आमादपक्वाफलादाम्रादे रसो निर्हिंयमाणो दुर्निर्ह-
रत्वादाश्रयस्य फलस्य यथा नाशाय भवत्येवं दोषा
अपि ॥ २३ ॥

प०-ते पुनः किं निर्हर्तव्या आहोस्विन्न ईर्त्तव्या इत्येतत् आह-दोषान् सामानामसंपृक्तान् दिहप्रविस्तृतान् आपादमस्तकं व्याप्य स्थितान् तान् सूक्ष्मशिरास्त्रायुमर्मान्तरानुसन्ध्यन्तरानुष्ठान् धातुषु रसाद्येषु विलम्बान् क्रिष्टान् स्त्याभूताननुक्लिष्टान् स्वाशयादचलितान् वमनाभेन निर्हरेन्नापकर्षेत् । महात्ययत्वाच्च तेषाम् । देव दृष्टान्तेनाह-फलादामाद्रसानिवेति । इव दो यथार्थं । यथा फलान्मातुलिङ्गामलकद्राक्षा-मादपकाद्रस आह्रियमाणः फलस्यैव विनाशायति नच शक्यते सर्वो रसो निःसारयितुम् । तापकालत्वात् । अतएवोदाहरणसूचितमर्थं प्रक-ज्राह यस्मात्ते सामा दोषा अनुक्लिष्टाः सर्वदेह-वेष्टा धातुषु लीना ह्रियमाणा आश्रयस्य शरी-रस्य विनाशाय स्युर्भवेयुः । तुर्निर्हर्त्वाद्धेतोः खेन निर्हर्तुं शक्यमानत्वेन क्लेशेनार्षं च साश-नुं शक्यते ॥ २३ ॥

हे०-सामेषु दोषेषु अवस्थाविशेषेण शोधनं निषे-तं—व्याप्तदेहान् धातुलीनान् अनुक्लिष्टान् सामान् शोधयेत् । ते हि दुःखसाध्यत्वादाश्रयस्य नाशायः ॥ २३ ॥

तर्हीदृशे दोषे किं कार्यमित्याह--

चनैर्दीपनैः स्नेहैस्तान् स्वेदैश्च परिष्कृतान् ।
धयेत् शोधनैः काले यथासन्नं यथाबलम् ॥

स०-तांस्तथाविधान् दोषान् पाचनैर्ज्वराद्यव्या-क्तैः । दीपनैरिति पाचनानां स्नेहानां च विशेषणं यदीपवत् । अग्निदीपितकृद्भिः पाचनैः स्नेहैश्च रिष्कृतान् परिकल्पितान् कृतसंस्कारान् यथा-न्नं यथाबलं च कृत्वा यथोक्ते काले शोधनै-र्यैः शोधयेत् । यथासन्नमिति । यस्य दोषस्या-न्नो यो मार्गस्तेनैव तं निर्हरेत् । यथाबल-मिति । यस्य यावद्बलमातुरस्योत्तमं मध्यममवमं वा ज्ञात्वा मृदुना मध्येन तीक्ष्णेन वा शोधनेन शोधये-त्यर्थः ॥ २४ ॥

प०-तेषां किं भेषजमिति दर्शयन्नाह-दोषपच-नात्, पाचनस्य निर्वचनम् । तस्मात्तांस्तथाविधान्

दोषान् स्नेहैः स्वेदैश्च वक्ष्यमाणाननुक्लिष्टान् पाच-नादिभिः क्रमेण परिष्कृतान् यथासन्नं यथाबलं काले योग्ये शोधनैः शोधनद्रव्यैः शोधने निर्हरेत् । यथासन्नमिति यस्य दोषस्यासन्नो मार्गस्तेनैव निर्हरेत् । यथाभाशयस्थान् वमनेन निर्हरेत् । पक्वा-शयस्थान् वस्तिभिः, शिरोगतान् नस्यैयथाबलमतिप्र-कृष्टबलांस्तीक्ष्णमार्त्राधिकैरौषधैर्निर्हरेत् । मध्यबला-न्मध्यैरल्पबलान् मृदुभिरिति यथोक्ते काले शोधन-द्रव्यैः शोधयेत् ॥ २४ ॥

हे०-तानेव शोधनयोग्यान् कृत्वा शोधयेदित्याह-- परिष्कृतान् शोधनयोग्यतां नीतान् । तत्र पाचनैः पक्वत्वं, दीपनैर्धातुभ्यः पृथक्त्वं, स्नेहैः क्लिप्तत्वं, स्वेदैः कोष्ठगतत्वम् ॥ २४ ॥

कस्य को मार्ग आसन्न इत्याह--

हंत्याशु युक्तं वक्त्रेण द्रव्यमामाशयान्मलान् ।
प्राणेन चोर्ध्वजन्तूत्थान् पक्वाधानाद्देवं च २५ ॥

स०-द्रव्यं वक्त्रेण युक्तं पीतमामाशयादाशु मलान् हति । प्राणेन तु पीतमूर्ध्वजन्तूत्थान्मलानां हति । गुदेन युक्तं पक्वाधानात् पक्वाशयादाशु मलान् हति ॥ २५ ॥

प०-वक्त्रेणात्येन प्रयुक्तं द्रव्यमौषधमामाशयान् दोषान् मलान् हन्तीति । शीघ्रं प्राणेन नासया युक्तं द्रव्यमूर्ध्वजन्तूत्थान् मलान् आशु हन्ति । गुदेन पायुना युक्तं द्रव्यं पक्वाधानस्थानपक्वाशयस्थान् मलानां शीघ्रं हन्ति । यथानुक्लिष्टा दोषा सामा न वाहयितव्या एवं स्वयं वहन्तोऽपि सामा दोषा रक्तपित्तादिसारादिषु प्रथमतः सङ्ग्रहेण निवाह-यितव्याः ॥ २५ ॥

हे०-यथासन्नत्वं व्याचष्टे—आमाशयादामाश-यमभिव्याप्य पक्वाधानात्पक्वाशयमभिव्याप्य “ त्य-ब्लोपे पञ्चमी ” जन्तूत्थान् जन्तु रक्तधर्माः तस्योर्ध्वम्, ऊर्ध्वजन्तु ॥ २५ ॥

इदानीं यादृशा आमा न धार्यास्तादृशान् दर्शयति-

उक्लिष्टानध ऊर्ध्वं वा न चामान्वहतः स्वयम् ।
धारयेदौषधैर्दोषान् विधृतास्ते हि रोगदाः २६ ॥

स०—अथ ऊर्ध्वं वोह्लिष्टानामान् स्वयं बहतो यत्नं विनैव प्रवृत्तानौषधैः स्तम्भनैर्न धारयेत् । कुत इत्याह । हि यस्मात्ते दोषा विवृता रोगदा उवरादि-कारिणः ॥ २६ ॥

प०—अनेन रोगकारणका यादृशा न धार्यास्ता-नाह—उत्थिलष्टान् बहिर्मुखीभूतान् दोषान् निर्ग-माभिमुखान् स्थानेभ्यः प्रविचलितान् सामान् सतः अधोमार्गेण गुदमेद्वारख्येन तथोर्ध्वमार्गेण मुख-नासिकाख्येन स्वयं बहतः यत्नं विनैव प्रवृत्तास्ता-न्निर्गच्छत । औषधैस्तम्भनरूपैर्न धारयेत् न स्तम्भ-येत् । यस्मात्ते सामदोषाः स्वयं बहन्तो विवृताः सन्तो रोगदा व्याधिहेतवो भवन्ति ॥ २६ ॥

हे०—स्वयं प्रवृत्तान् सामान् न स्तम्भयेदित्याह ॥ २६ ॥

तेषु तु यत्कार्यं तदाह—

प्रवृत्तान् प्रागतो दोषानुपेक्षेत हिताशिनः ।

विबद्धान् पाचनैस्तैस्तैः पाचयन्निर्हरेत् वा ॥

स०—अतोऽस्माद्विगतोः प्रवृत्तान् प्राक् प्रारम्भकाले दोषान् हितभोजिन उपेक्षेत संग्रहेणेन न धारयेत् । विबद्धानौषधप्रवृत्तान् तैस्तैर्यथोक्तैः पाचनैः पाचयेत् पाकं नयेन्निर्हरेद्वा ॥ २७ ॥

प०—अतो हेतोः प्राक् पूर्वं प्रवृत्तान् दोषानु-पेक्षेत न स्तम्भयेत् कस्य हिताशिनी इत्युक्तं हितभो-जिनः पुंसः दोषाद्यनुरूपेण हितं पथ्यमश्नाति यः तस्य हितभुजः पथ्यसेविन इत्यर्थः । तत्र स्तम्भ-नमौषधं न प्रयोज्यं पाचनं दीपनं शमनं वात्र भेष-जम् । अथवा विबद्धान् सामान् दोषान् ईषत्प्र-वृत्तास्तैस्तैः पाचनैर्यथायोग्यं पाचयेत् । निरामतां कुर्वन्निर्हरेत् “तथा चय एव जयेद्योषान् प्रकोपं न प्रतीयेत्” इति ॥ २७ ॥

हि०—स्वयं—प्रवृत्तेष्वामेषूपेक्षैव भेषजमिद्व्याह—प्राक् प्रथमं यावत् बलहानिः । स्वयं प्रवृत्तेषु सविबन्धेषु पाचनं निर्हरणं वा कार्यमित्याह—पुर्ववद्विकल्पव्यवस्था । अयौषधकालः । तत्रौषधं द्विविधं—शोधनं, शमनं चेति ॥ २७ ॥

अथ क्रः शोधनकाल इत्याह—

श्रावणे कार्तिके चैत्रे मासि साधारणे क्रमात् ।

ग्रीष्मवर्षाहिमचित्तान् वाय्वादीनाञ्च निर्हरेत् ॥

स०—क्रमाद्यथाक्रमं ग्रीष्मचित्तं वायुं श्रावणे निर्ह-रेत् । वर्षाचित्तं पित्तं शरदि निर्हरेत् । हेमन्तशिशिर-चित्तं कर्क वसन्ते निर्हरेत् । एते हि साधारणाः का-लाः । अत एतेषु शोधनं युक्तम् ॥ २८ ॥

प०—दोषाणां शोधनकालमाह—ग्रीष्मादिषु त्रिषु कालेषु चित्तान् सञ्चयं प्राप्तान् श्रावणे कार्तिके चैत्रे साधारणे काले निर्हरेत् शोधयेत् । ग्रीष्मे चित्तं वातं श्रावणे साधारणे काले निर्हरेत् शोधयेत् । तथा वर्षाचित्तं पित्तं कार्तिके साधारणे निर्हरेत् । हिम-चित्तं कर्क चैत्रे साधारणे काले निर्हरेत् ॥ २८ ॥

हे०—तत्र स्वस्थस्य शोधनकालमाह—साधारणे वृष्टिशी-तोष्णातिशयराहिते हेतुगर्भं चेदं विशेषणम् ॥ २८ ॥

ननु ग्रीष्मादिष्वेव कस्माद्वातादयो न शोध्यन्त इत्याह—

अत्युष्णवर्षशीता हि ग्रीष्मवर्षाहिमागमाः ।

संघौ साधारणे तेषां दुष्टान्दोषान्विशोधयेत् २९ ॥

स०—यतो ग्रीष्मादयोऽत्युष्णादियुक्तास्तेषामत्यु-ष्णवर्षशीतानां ग्रीष्मवर्षाहिमागमानां साधारणे संघौ शीतोष्णवर्षसमभावे काले दोषान् वातादिन्दुष्टान्वि-कृतान्विशोधयेद्विनिर्हरेत् । संघौ हि साम्यमतः शोधनं प्रति न ते कालाः । तथा हि । ग्रीष्मे तावदादान-म्लानं खरत्तरविकिरणतप्तं पिपासाकृमाथाकुलमतिप्र-विलीनदोषमतिशिथिलं शरीरं भवति । औषधं पुनर-तिखरदिवाकरकरनिर्भरतापादुष्णतीक्ष्णतां यातमतियो-गाय संपद्यते । प्राट्पि घनघनौषधसङ्घादिते सर्वतो जगत्पवसन्नोऽग्निर्भवति । आदानदुर्बलं च शरीरं भवति । औषधयश्च जलदजलद्रावितमूला अल्पवीर्याः संपद्यन्ते । भूबाष्पसयोगाच्चोषधीनां विदग्धत्वम् । अतो मध्यतां गता अयोगायैव । शीतकाले चाऽतिशीतोपहत-त्वाच्छरीरमतिवातविष्टम्भमतिस्निग्धगुरुदोषं भवति । शीतोपहतत्वाच्चोष्णस्वभावमन्यौषधं संशोधनायोपयुक्तं मंदवीर्यतां प्राप्तमयोगायैव कल्पते । तस्माद्युक्तमुक्तमत्युष्ण-वर्षशीतत्वाद्ग्रीष्मादिषु स्वस्थस्य शोधनमयुक्तम् ॥ २९ ॥

प०—यस्माद्ग्रीष्मवर्षा हिमागमा अत्युष्णवर्ष-
शीताः क्रमात् । तत्रात्युष्णो ग्रीष्माख्यः कालः
अतिवृष्टियुक्तो वर्षाख्यः । अतिशीतयुक्तः शिशि-
राख्यः । सन्धौ साधारणे तेषु दुष्टान् दोषान् विशो-
धयेत् । तेषामत्युष्णशीतवर्षाण् ग्रीष्मवर्षाहिमाग-
मानां साधारणे सन्धौ शीतोष्णवर्षसमस्वभावे काले
दोषान् वातादीन् दुष्टान् विकृतान् विशोधयेत् विनि-
हरेत् । सन्धौ हि साम्यम् ॥ २९ ॥

हे०—संघिनियमेनार्थतव्याधौ शोधनं निषेधितं—
उष्णवृष्ट्योर्द्विशीतयोः शीतोष्णयोश्चापगमोद्गमावस्था-
संघिः ॥ २९ ॥

नन्वातुरस्य संशोधनसाध्यस्याऽयमेव संशोधन-
कालो नेत्याह—

स्वस्थवृत्तमभिप्रेत्य व्याधौ व्याधिवशेन तु ३० ॥

स०—स्वस्थावस्थमधिकृत्याऽयं संशोधनकाल उक्तः ।
व्याधौ चात्यधिके व्याध्यनुरोधेन शोधनकालः ॥ ३० ॥

प०—स्वस्थवृत्तं स्वस्थवृत्ताधिकार आत्ययिकत्वा-
त्तस्य विधेः साध्योऽप्यसाध्यानां गच्छत्युपेक्षितः ।
आत्ययिके पुनः समुत्पन्नव्याधिवशेन रोगानु-
कूल्येन ॥ ३० ॥

हे०—स्वस्थवृत्तमभिप्रेत्य स्वस्थोपचाराभिप्रायेण स्वस्थ-
स्यापि रोगानुत्पत्तये शोधनमुचितम् ॥ ३० ॥

यदि हेमतादावतिशीतोष्णादौ काले व्याधिः संशो-
धनसाध्यः संभवेत्तदा कथं संशोधनं कार्यमित्याह—

कृत्वा शीतोष्णवृष्टीनां प्रतीकारं यथायथम् ।
प्रयोजयेत्क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत् ॥

स०—शीतोष्णवृष्टीनां प्रतीकारं कृत्रिमक्रतुगुणं
यथायथमुपाय संशोधनादिलक्षणं क्रियां प्रयोजयेत् ।
कृत्रिमगुणोपधानं च यथा । हेमते गर्भगृहादि । ग्रीष्मे
धारागृहादिनि । क्रियाकालं न हापयेत्सात्क्रामयेदा-
त्ययिकस्य व्याधेः प्राणहारित्वात् ॥ ३१ ॥

प०—शीतोष्णवृष्टीनां प्रतीकारं प्रतिपन्नं कृत्रि-
मगुणोपधानेन सर्वगुणविपरिते संयोगसंस्का-
रप्रमाणिकल्पैश्चाप्याधौषधमेवावहितोऽवधारये-

दिति यथायथं यथास्वं शीतत्योष्णं तथोष्ण-
शीतं प्राप्तं, क्रियां व्याधिवशेन योग्यां विकल्प-
न हापयेत् न तस्याः कालान्तिक्कमं कुर्यात् ॥ ३१ ॥

हे०—व्याधितस्य शोधनकालमाह—व्याधितस्य
यदैव व्याधिकस्ययत्ने तदैव प्राप्तम् अवसरावधानात्प्राप्त-
समम् ॥ ३१ ॥

संप्रत्यौषधकालान् दर्शयन्नाह—

युज्यादनन्तमन्नादौ मध्येऽते क्वलान्ते ।
प्राप्ते प्राप्ते मुहुः सान्ने नामुद्रं निद्रां चापधम् ।

स०—दर्शित औषधस्य कालः । अन्तर्मर्ष-
तदुच्यते यदुपयुज्य तस्मिन्परिणते भुज्यते । अन्नादौ
तदुच्यते यदुपयुज्य समन्तरमाहारोपधौषधौ क्रियायते
मध्ये इति । अन्त्याहारस्य मध्ये यदैषधं भुज्यते
अन्तेऽवसाने । क्वलान्ते इति । क्वलान्तेऽन्तर्मर्ष-
मध्ये न तु ग्रानमिश्रितं क्वलार्थः । ग्रानं ग्रानं इति
यदप्राप्तसंप्लुक्तं भुज्यते । मुहुः इति । पुनः पुनर्नृते-
वा यदैषधं भुज्यते । सान्ने इति । समानेनापि
यदैषधं भुज्यते । नामुद्रं तदुच्यते । यदाहार-
प्राक् पश्चाच्च प्रयुज्यते । तेन हि समुद्रपुटसुखलोपरौ
नौषधद्वयेनाहारो मध्ये क्रियते समुद्रः संपुटकः । निद्रां
यच्छयनवेलायां भुज्यते ॥ ३२ ॥

प०—औषधं दशमु कालेषु युज्यादन्नादीवच्य
दिषु । तत्रानन्तं क्वलमौषधं यदुपयुज्यते तदुच्यते
अन्नादौ भुक्तत्पूर्वं यदनन्तरं भुक्तं मध्ये भुक्तं यद
हारस्य मध्ये, अन्यत्वे भुक्तादनन्तरं क्वलान्ते च
प्राप्तस्य मध्ये यदप्राप्तसंप्लुक्तं प्राप्ते प्राप्ते यदप्राप्तस्य
प्राप्तस्योर्मध्ये मुहुः मुहुः पुनः पुनर्नृते च
यदभुक्ते वा सान्ने यदन्तेन सन् सान्ने यदप्राप्तस्य
समालोडितं समुद्रः यदादावन्ते च भक्तस्य निद्रा
प्रदोषे यदैषधं युज्यते ॥ ३२ ॥

हे०—शमनीपचकालमाह—यथाहारं जीर्णं भोजनं
जीर्णं आहारस्तदनन्तरम्, उपभक्तं नाम । यत्नं
एवौषधे आहारस्तदन्नादौ प्राप्तं नाम । यथाहारं
भोजनं पश्चाच्छय आहारस्तन्माधनं नाम । यद्वह
एवाहारे भोजनं तदैवे औषधं नाम । यत्नं प्रतिपन्नं

ग्रासासंप्लुक्तमौषधं तत्कवलांतरे ग्रासांतरं नाम । यत्र प्रति-
ग्रासं ग्रासे संवृक्तमौषधं तद्व्यासे ग्रासे सग्रासं नाम । यत्र
शुक्तस्याशुक्तस्य वा पुनः पुनरौषधं तन्मुहुर्नाम । यदाहा-
रेण सह साधितं मिश्रीकृतं चौषधं तत्साधनं नाम ।
यन्नादौ भेषजं ततोऽनंतरमेवाहारः ततोऽनंतरमेव पुन-
र्भेषजं तत्सामुद्रं नाम । सामुद्रः संपुटः । यद्वात्रौ स्वप्न-
काले भेषजं तन्निशि नैद्यं नाम । एवं दश औषध-
कालाः ॥ ३२ ॥

अधुना विषयविमारेण यस्मिन् व्याधौ यदुपयु-
ज्यते तद्वर्शयति—

कफोद्रेके गंदेऽनन्नं बलिनो रोगरोगिणोः ।
अन्नादौ विगुणेऽपाने समाने मध्यं दृष्यते ॥
व्यानेऽंते प्रातराशस्य सायमाशस्य तृत्तरे ।
ग्रासग्रासांतयोः प्राणे प्रदुष्टे मातरिश्वनि ॥
मुहुर्मुहुर्विषच्छर्दिहिध्मातृद्व्यासकासिषु ।
योऽयं समोऽयं भेषज्यं भोज्यैश्चित्रैररोचके ३३

स०—कफोद्रेके रोगे निरन्नमौषधं योज्यम् । कयो-
रित्याह । बलिनोरित्यादि । बलवति रोगे तत्केवल-
मन्नादिरहितमौषधम् । तद्वयनमतिवीर्यं भवति । बल-
वांश्च यदि रोगी तदोपयुज्यति नतु दुर्बले । दुर्बलस्य
त्वन्नसहितं न ग्लानिकरं भवति । अन्नादाविति ।
अपानाख्ये वायौ विगुणे कुपिते सत्यौषधं भुक्त्वा
समनंतरमेवाहार इष्यत इत्यर्थः । समाने वायौ विगुणे
मध्ये भक्तस्यौषधमिष्यते । व्यानाख्ये विगुणे प्रातराशस्य
पूर्वाह्णभुक्तस्यांतोऽवसाने भेषजमिष्यते । सायमित्यादि ।
उत्तरे व्यानापेक्षयोदानाख्येन मरुति विगुणे सायमाश-
स्याऽपराह्णभुक्तस्य त्वंते भेषजमिष्यते । प्राणाख्ये मात-
रिश्वनि वाते प्रदुष्टे विकृते ग्रासग्रासांतयोर्भेषजमिष्यते ।
ग्रासश्च ग्रासांतश्च तयोस्तेन ग्राससंप्लुक्तमौषधं ग्रासयो-
र्मध्ये भेषजमित्यवतिष्ठते । मुहुर्मुहुर्भुक्ते यदभुक्ते वा
भेषजं तत्तु विषादिषु योज्यम् । अरोचकेऽरुचौ
सह भोज्यैर्भेषज्यं योज्यम् । क्रीडाशैर्भोज्यैश्चित्रैरने-
कविधैः ॥ ३३ ॥

प०—कफोद्रेकभुक्ते व्याधौ साम्यावस्थायामन-
तिशान्तायां बलिनोर्बलवतो रोगरोगिणोः साध्या-

तुरयोऽनन्नं भक्तहितमौषधं युज्यते । अपानाख्ये
मातरिश्वनि कुपिते विगुणे अन्नादौ भोजनपूर्वं
भेषजमिष्यते । समानाख्ये मास्ते विगुणे भोज-
नमध्ये भेषजमिष्यते । भोज्यस्यार्धभुक्तस्य मध्ये
भेषजमुपयुज्य शेषमन्नं युज्यते । व्याने वाते प्रदुष्टे
प्रातराशस्य पूर्वाह्णे भुक्तस्याहारस्यान्तेऽवसाने भेष-
जमिष्यते । सायमाशस्य सायंभुक्तस्यान्नस्यान्ते
उत्तरे उदानाख्ये विकृते वायौ भेषजमिष्यते ।
प्राणे मातरिश्वनि वायौ प्रदुष्टे प्रकुपिते पित्ते ग्रासे
तथा ग्रासान्ते भेषजमिष्यते । ग्रासे यद्ग्रास-
संप्लुक्तं ग्रासांतं यद्ग्रासयोर्मध्ये मुहुर्मुहुर्विषच्छर्दि-
हिध्मातृद्व्यासकासिषु मुहुर्मुहुः क्षणे क्षणे भुक्ते
यद्भुक्ते वा विषे छर्दिषु हिध्मासु वृण्णामु श्वासिषु
भेषजमिष्यते । अरोचके भेषज्यमौषधं योज्यं देयम् ।
समोऽयं भोजनसंप्लुक्तं भोज्यैश्चित्रैरनेकविधैः
सह ॥ ३३ ॥

हे०—अनन्नस्य विषयमाह—अहस्तुतीयो भागः श्लेष्म-
कालस्तदर्थं कफोद्रेकस्तस्मिन् गते तदनंतरमेव प्राग्भक्तस्य
विषयमाह—अन्नादाविति । मध्ये भक्तस्य विषयमाह—
समान इति । अशोभक्तस्य विषयमाह—व्याने विगुणे
प्रातर्भोजनस्यांतं भेषजम् । उत्तरे उदाने विगुणे सायं
भोजनस्यांतं । ग्रासग्रासांतयोर्विषयमाह—ग्रासग्रासांतयो-
रिति । मुहुरौषधस्य विषयमाह—मुहुर्मुहुरिति वीण्यया
क्रियासंकरस्त्विष्टः न क्रियासंकरो हित इत्यस्य बाधः ।
सान्नस्य विषयमाह—योज्यमिति ॥ ३३ ॥

कम्पाक्षेपकहिध्मासु सामुद्रं लघुभोजनाम् ३४॥

स०—सामुद्रं नाम यदादावन्ते चाहारस्य भुज्यते
तत्कपादिषु प्रशस्यत इति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । के-
षाम् लघ्वन्नाशिनाम् ॥ ३४ ॥

प०—सामुद्रमौषधं तदुच्यते यदाहारस्य पूर्वं पश्चा-
च्छोपयुज्यते।येनाहारः सामुद्रकाभ्यन्तरं इव चोर्ध्वा-
धश्चौषधेन पिहितोऽवतिष्ठते।तच्च कम्पादिषु व्या-
धिषु लघुभोजिनां स्वल्पभुक्तहारणां भोज्यम्॥३४॥

हे०—सामुद्रस्य विषयमाह—कंपाक्षेपकेति ॥ ३४ ॥

ऊर्ध्वजञ्चुविकारेषु स्वप्नकाले प्रशस्यते ॥ ३५॥

स०—ऊर्ध्वजत्रुविकारेण शयनवेलायामौषधं प्रशस्यत इति ॥ ३५ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचि-
तायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुन्द-
राख्यायां दोषोपक्रमणीयो नाम
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

प०—जत्रोरुर्ध्वविकारा नेत्रकर्णमुखान्दिविकारा-
स्तेषु स्वप्नकाले निशायां शयनवेलायां भैषज्यं प्रश-
स्यते प्रकर्षणेभ्यत इति भद्रम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रि-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने दोषो-
पक्रमणीयाध्यायस्योद्देशः ॥ १३ ॥

हे०—नैशौपचस्य विषयमाह—ऊर्ध्वजत्रुविति ॥ संप्रहे-
तु एकादशौपचकाला उक्ताः । अंतर्मर्कं यत्पूर्वाह्णे भुक्ते
जीर्णं मध्याह्णे भैषजमुपयुज्यते तस्मिन् जीर्णं पुनरपराह्णे
भोजनम् । एतेन रात्रिर्व्याख्याता । तदीताभेनानिजेष्वाभ-
येष्विति । तथा तत्रायकाले नृपितः पीतांतुरजीर्णो क्षुधितः
क्षामश्च भैषजं कर्जयेत् । शेषेण चाह्वयसात्सम्यगिति ।
तीक्ष्णोष्णोग्रमं भूरिमावं चेति भवति चात्र “ रोगमादौ
परीक्षेत ततोऽन्तरमौपचम् । ततः कर्म भिषक् पश्चाज्ज्ञा-
नपूर्वं समाचरेत् ॥ निर्वृत्तोऽपि पुनर्व्याधिः स्वल्पेनायाति
हेतुना । देहे मार्गीकृते दोषैः शेषः सूक्ष्म इवानलः ॥
तस्मात्समनुवध्नीयात् प्रयोगेणानपादिना । सिद्धानामपि
योगानां पूर्वेणां दार्ढ्यमावहन् । सातत्यास्वाद्रमावाच-
पथ्यं द्वेष्ट्यत्वमागतम् । कल्पनाविधिभिस्तैस्तैः भियत्वं
गमयेत्पुनः ॥ मनसोऽन्यकल्पेन नृषिर्लज्जो रुचिर्बलम् ।
सुलोपयोगिता च स्याद् व्याधेश्चातः परिधयः ॥ लौस्या-
दौपक्षयाद्वाधैर्धैर्यमेण च या रुचिः । तामु पथ्योपचाराज्ञो
योगेनान्यं प्रकल्पयेत् ॥ सप्ताहेन गुणालाभे युक्तिमत्त्वां
प्रयोजयेत् । पूर्वस्यां शांतत्वेगावां न क्रियासंकरो हितः ॥
गुणे चाल्पे तु तामेव विशेषोत्कर्षलब्धये । भैषजं नृपतेर्ह-
यमल्पमल्पत्ययं शुचिः ॥ शुद्धागमं बहुगुणं बहुकृत्वः
प्रयोजितम् । अतन्यकार्याऽवहितस्तन्मंत्रिगुरुसंमतः ॥
आस्थादितं परिचरिः स्वयं चातुप्रयोजयेत् । उचितो यस्य
यो देशस्ततं तस्यौषधं हितम् । देशोऽन्यत्रापि वसतस्तत्तु-
त्यगुणजम् वा । वीर्यवद्भाविनं साम्यक् स्वरतै रसवल्लघु ॥
रसगंधादिसंपन्नं काले जीर्णं च मायवा । एकप्रमनसा युक्तं

भैषज्यममृतायते ॥ भैषजमवचारयन् प्रागेव तावदातुरं
परीक्षेत । कस्मिन्नयं देशे जातः संवृद्धो वा तस्मिन् देशे
मनुष्याणामिदमाहारजातमिदं विहारजातमेतावद्वलमेवविधं
सत्त्वमिदं सात्म्यमियं शक्तिरिमे व्यापथो हितमिदमाहित-
मिदमिति । प्रायोग्रहणेन केन वा निदानविशेषेणास्य
कुपितो दोषो दोषस्यैकस्यापि बहवः प्रज्ञोपहेतवः ।
तस्माच्चायास्वलक्षणैः कर्मभिश्च बुद्ध्यापि दोषमेवमवगमयेत् ।
तद्यथा—किमाहारेण कुपितो वायुः किं विहारेण । तथा-
रुक्षेण लघुना क्षिप्रिण ६ साहसेन वेगरोधेन मयेन
शोकेन वेति । ततश्च तत्प्रतिपक्षमेवौषधं प्रयुज्यमानमातु
सिद्धये संपद्यते । तत्र मधुराम्ललवणा रसाः कटुतिक्त-
कषयाश्चेतरेतरप्रतिपक्षाः तदनंतरं चोपलक्ष्येत मृदुमध्या-
तिमात्रविकल्पनया कथं निदानमासेवितमेकरूपस्यापि
हि हेतोर्मृदादिविमारगेन पृथक् समवेतानां दोषाणाम्
अंशांशवलिकल्पविशेष इति व्याधेयैलायविशेषः । तत्र
नैकदोषात्मकेषु व्याधिषु अनेकारसेषु च भैषजेषु दोषरस-
प्रभावमेकैकशोऽभिसमीक्ष्य व्याधिभैषजप्रभावतत्त्वं व्यव-
स्येत । नत्वेवं सर्वत्र । नहि विद्वत्समसमवेतानां
परस्परौषधहीनानामुपहेतानां वात्यंश्च विकल्पनैर्विकल्पि-
तानाम् अवयवप्रमावातुमानेन समुदायप्रभावतत्त्वमध्य-
सितुं शक्यम् । तथाविधे हि समुदाये समुदायप्रभावमेवा-
पलभ्य व्याधौषधप्रभावतत्त्वमवगच्छेत् । तथा कस्य
धामाधिष्ठाय व्याधिरयमवस्थित इति निरूपयेत् । प्रविशतो
हि दोषः स्वक्रीयमेव स्थानम् । तं कायाधितिष्ठन् पूर्वार्धानं
वा दुस्तरो भवति । ततः स्थानविशेषेण भैषजविशेषः
परीक्षितव्यः । ततश्चौषधमालोचयेत् । कस्यायमौषधस्य
व्याधिरातुरो वा योग्यः कियतो वा । दोषानुरूपो हि
भैषज्यवैयर्थ्यप्रमाणविकल्पो व्याधित्याधित्यलापेक्षो भवति ।
सहसातिव्यवहानि संशोधनाच्चौषधानालान्येयवाद्यव्यान्तसै-
म्यानि अतिमात्राणि तथा चाग्निशारस्रक्कर्माभ्युपसत्त्व-
मातुरमल्पवल्न वा निपातयेयुः । संशमनानि तु व्याधि-
बलादधिकानि तमुपशमय्य व्याधिं व्याधिप्रापितदेशे शोध-
मन्यमावहति । शरीरबलादधिकाननुपशमय्य व्याधिं
व्याधिप्रापिते देशे ग्लानिमूल्यामदमोहबलक्षयमान् आग्नि
बलादधिकानि ग्लानिमग्निसादं च । अपि च अतिस्थूलो
ऽतिकृशोऽतिदुर्बलो दुष्टमांशोपितस्तत्स्थं गावयवोऽप्यापि
स्वस्याह्वारोऽपचितः साररहितो व्याधिबलमेव तावदसमर्थ
सौहृदं किं पुनस्तथाविधो व्याधिवलमेव तावदसमर्थ
बादकैरप्येदुदुलैरुत्तरोत्तरं गुणभिराग्निशोषाचरत्

पथैर्विशेषादधलास्ता ह्यनवर्धितस्तुदुर्विह्वलहृदयाः प्रायः
ह्युमाराः परं संस्तभ्याश्च । ततो विशेषेण शिवावः । तथा
प्रति बलवद्वायुतुरे अल्पबलमस्य वा भेषजमार्कचि-
रं भूय एव दोषमुल्लेख्य व्याधिसुदीरयेत् । योग्यमपि
पथमेवं परीक्षित । इदमेवं सर्वविषाकमेवंगुणमेवं-
प्रमेवकमेवं प्रभावमस्मिन्देशे जातमस्मिन्नुत्तायेवं गृही-
त्वा विहितमेवं निषिद्धमेवं संस्कृतमेवं संयुक्तमेवंयुक्तमनया
प्रयैवविषयस्य पुरुषस्यैवविषये काले एतावतं दोषमपकर्ष-
यामयति । अन्यदपि वा चैवंविधं भेषजमभूतचान्येन
विशेषेण प्रयुक्तमिदमपकारोत्क्षमाणि हि दोषैषधृष्यदे-
हालबलाऽनलाहारसालस्यसंस्वप्रकृतिवयसामवस्थांतराणि
न्यनालोचितानि निहन्तुरातुरम् । आलोच्यमानान्यपि तु
पुल्लुब्धिमपि चिकित्सकमाकुलीकुर्युः, किंपुनरल्पबुद्धिम् ।
आदभक्षिणः शास्त्रार्थकमानुशीलेन संस्कृवीत प्रज्ञाम् ।
पि च संति व्याधयो ये शास्त्रे उत्सर्गोपवादैरुपक्रमं
तेनिर्दिष्टाः । तत्र प्रत्येव दोषादिगुलाधयेन सम्य-
क्वर्तयेत् अन्यतरनिष्ठायाम् । कालश्च चिकित्सायो-
रतामापादयति । स तु क्षणलघुमुहूर्तादिमेदेनानुरागस्थ-
 । च द्विषोक्तः प्राक् तत्र शीतोष्णवर्षलक्षणा ऋतवृत्तयो
मंतरीभ्रमवर्षाख्यास्तेषामंतरे शोधनार्थं साधारणा वसंतप्रा-
दृशरदाख्यास्त्रयो विकल्पन्ते । तत्र शोधनं प्रति फाल्गु-
चैत्रौ वसंतः । आपादश्रावणौ प्राष्टः । कार्तिकमार्ग-
शौर्षौ वसंतः । प्रागपि च शीतोष्णवर्षलक्षणविधेः
गलस्तत्र शीतोष्णयोश्चांतरेण साधारणौ वसंतजलदात्यौ ।
तोष्मवर्षाकालयोस्तु प्रारंभो वृष्टेः प्रावृष्टिर्हि विकल्प्यते ।
तु साधारणेष्वहःसु वमनादीनां प्रवृत्तिर्निवृत्तिरतिरेण्ययो-
गातियोगभयासाधारणा हि मंदशीतोष्णवर्षतया सुख-
वात् भवति अविकल्पकाः शरीरौषधानाम् । विपरीता-
स्तेवतरे । तथा हि शीतकालेऽतिमात्रशीतोपहतत्वाच्छरी-
रमत्यर्थं शीतवाताविष्टव्यमतिस्त्वधगुरुदोषं युक्त्यप्राश्रयं,
उच्चावजयश्च । तत्र दैवव्यप्राश्रयं—शीतोष्णहृतत्वा-
मंदवीर्यतां गतमयोगाय जायते । शरीरं च वातप्रायोपद्र-
वाय । तद्वद्वर्षासिपि समंतादतिधनेन धनसंचोत्तनावतते
नभस्सुपकद्धतेजःप्रसरेषु दिनकफरेषु जलदपटल्लाव-
नोद्गमकर्मदायां भूमावत्यर्थोपक्लिन्नमवसानलबलमुद्रिक्त-
मलबलमादानदुर्बलं शरीरं भवति । औषधग्रामस्तु जलदो-
द्रप्रतप्तसुकृधारवापातसंभृतांनुनिबहोपल्लापितंमूलजालसा-
रविष्टयो बह्लकोमलपल्लवोपचितस्केधशास्त्रः पुनरिव
शाल्लतामुपगतोऽल्पवीर्यो भवति । अपरिसंस्थिततया च
क्षेमिमलप्रायभिरम्लविषाकाभिः खगमृगसरीसृपादिसाव-
वातमूत्रपूरीषसंस्त्राभिरग्निः सलिलसीकरानुविद्धक्षिशिरप-

वनसंप्रवृत्तेन च धाराधरधरोष्मणा कोमलत्वाद्परिणतस्यास्य
सुतरां विदाहो जन्मते । ततश्चापथ्यतामुपगतो ध्रुवमयोगाया
प्रथमं संगृहीतमपि चौषधं तोषयतोऽयानुगतमाकृतोपहते
जयतीति श्रीभे पुनरादानोपहतत्वात् शरीरमुण्णल्ल-
वातातपाध्मानप्रतिस्विन्नमतिशिथिलमतिप्रविलीनदोषं न-
वति । भेषजं पुनरनुणमपि तपनतरुणतरकरनिपातानु-
णवीर्यतामुपगतमतिथोगावोपकल्पते । शरीरं च भ्रम-
पिपासोपद्रवाय तस्मात्साधारणेष्वेव तदंतरालेषु वमना-
दीनि योजयेत् । नात्यधिकं व्याधौ, आत्यधिकं तु
कृत्रिमगुणोपधानेन यथर्तुगुणविपरीतेन संयोगसंस्कारं
प्रमाणविकल्पैश्चोपपादौषधमवहितोऽवचारयेत् । आतुराव-
स्थास्तु तु कालाकालसंज्ञा । तद्यथा—अस्यामवस्थायामस्यौ-
षधस्य कालोऽकालो वा । नह्यस्यातीतकालौषधं योगिकं
भवति । औषधमेवाश्च संप्रहेद दक्षिताः । द्विविधमौषधम्
ऊर्जस्करं, रोगघ्नं च उभयमपि चोभयात्मकं बाहुल्येन तु
निर्देशः । तत्रोर्जस्करं द्विविधं—रसायनं, वाजीकरणं च ।
रोगघ्नमपि द्विविधं—रोगप्रशमनमपुनर्भवकरम् । पुनश्च द्वि-
विधं—द्रव्यमद्रव्यं च । तत्र द्रव्यं त्रिविधं—भौममौद्भिदं
जंगमं चेति । तेषु वक्ष्यमाणं हेमादिहृल्लवांतं प्रायेण
भौमम् । औद्भिदं पुनर्वैतस्तिवानस्पत्यवीरिदोषधिभे-
देन चतुर्विधं भवति । तत्र फाल्गो वनस्पत्यः फलवन्तः
अपुष्पाः न्यषोधोऽुम्भराश्चत्थल्लादायः । वानस्पत्य
फलपुष्पादयः । वल्लिगुलं वीरुत् (शाल्लिपर्णं वृक्षिपर्णं
विदारी चेति वीरुधः) फलपाकांता ओषधिरिति
जंगमोद्भवन्तु मधुवृतादिजंगममित्वाहुः । अद्रव्यं पुनरु-
पवासानिलातपच्छायासन्त्रसत्त्वदानमथैत्वासनक्षोभणहर्ष-
णभस्तेनस्थानजागरणसंवाहनादि । तथा त्रिविधं औषधः
दैवव्यप्राश्रयं—युक्त्यप्राश्रयं, सत्त्वावजयश्च । तत्र दै-
व्यप्राश्रयं—मन्त्रौषधमणिमंगलवस्तुपुहारयमनियमप्रायश्चि-
तोपवासास्वस्थयवनप्रणिपातगमनादि । युक्त्यप्राश्रयम्
आहारौषधयोजना । सत्त्वावजयः—पुनरहितादात्म-
निग्रहः । पुनरपि च त्रिविधम्—अपकर्षणं, प्रकृतिविधा-
निदानत्यागश्च । ते पुनरपकर्षणादयो द्विविधाः बाह्याभ्यन्त-
रमेदेन । तत्र बाह्यमपकर्षणं ग्रन्थ्युद्दोषोपपक्षकमिहात्य
दिषु शाल्लहस्तयन्त्रादिभिः । आभ्यन्तरं—यमनविरेचननादिभि
प्रकृतिविधानं—संशमनम् । तत्र बाह्यमभ्यन्तरेवप्रदेह-
रिषिकोमन्दनायम् । आभ्यन्तरं यदन्तः प्रविश्य विशं
मयन् दोषान् शमयति । निदानत्यागो—यथादं
शीतोष्णादानव्यायामादिवर्जनं, स्निग्धश्लेष्माभ्यवहारश्च
ततः शाल्लादिसाध्ये भेषजमुपक्रमते नतु भेषजसा

दि । पुनरपि च त्रिविधं—हेतुविपरीतं, व्याधिविप-
मुभयार्थकारि च । तत्र हेतुरपि मुखलिङ्गशीतादिजे
नै लघुरुक्तोणादि । तथेतरस्मिन्निति । व्याधिविपरीतं
मूलोपक्रमौ लघनबुद्धेण पञ्चक्रमणि धूमांजनादीनि ।
। विम्लापनोपनाहपाठनादीनि । यच्च दोषदामनहेतु-
सत्यपि ज्वरे विशेषतो हितं सुस्तपपठकं यवागृह ।
हे—रजनी यवात्तं चेत । रक्तपित्तं चोर्ध्वगे विरेचन-
तो वमनम् । उभयार्थकारि-पुनर्द्वयव्यापाश्रयमौप-
। यथा-छर्द्या छर्दनम्, अतीसारोऽतुलोमनं, मदात्यये
पानं, तुच्छदग्धेऽग्निप्रतापनं, पित्तोऽतपूढे विमारीगे वा
दः । कटुवम्ललवणतीक्ष्णोष्णाम्भयवहारश्च वहिः प्रवर्त-
य स्वमागोपादनाय च श्लेष्मणि चान्तरुद्धि स्तब्धेन
शीतोपचारः तत्प्रीडितस्वोष्मांतःप्रवेशेन कफं विधा-
ति । एवंविधं ह्यविपरीतमेव सन्नेषजं हेतुविपरीतार्थं
रोति । अनौपधं पुनर्द्विविधं-वाधनमनुवाधनं च । तत्र
यः प्राणहरं वाधनं, कार्शतरेणानुवाधनमिति ॥ ३५ ॥
इति हेमाद्रिटीकायामातुर्वेदरसायने दोषोपक्रमणी-
यस्तु सामस्येन निरूपितः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

दोषोपक्रमणीयादनंतरं द्विविधोपक्रमणीयारभेऽयं
त्रयः । पूर्वं सामान्येनोपक्रमो दोषोपक्रमणी-
येऽभिहितः । अत्र तूपक्रमस्य विशेषोपक्रमविशेष
उच्यत इत्याह—

अथाऽतो द्विविधोपक्रमणीयमध्यायं व्या-
ख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०—द्विविधं द्विप्रकारं च तदुपक्रमणं च
द्विविधोपक्रमणं तस्मै हितो द्विविधोपक्रमणीयः ।
दोषं पूर्ववत् ॥ १ ॥

प०—दोषाणां वातादीनां स्नेहाद्यनेकप्रकार उप-
क्रम उक्तः । स चानेकप्रकारोऽपि सन्तर्पणापतर्प-
णरूपद्वैरूप्यं नातिवर्तते । अतो द्विविधोपक्रम-
णीयोऽध्याय आरब्धः । द्विविधं च तदुपक्रमणं तस्मै
हितो योऽध्यायः यत्रैवद्विधोपक्रमणीयं निर्णायते
स द्विविधोपक्रमणीयोऽध्यायस्तं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

हे०—अथातो द्विविधोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्या-
प्रतिजानीते—अथेति । यतः पूर्वाध्याये दोषाणामुपक्रम
उक्तस्तस्येदानीं भेदा वाच्याः । तत्र द्वौ भेदौ मुख्यौ ।
अतएवायं द्विविधोपक्रमणीयः ॥ १ ॥

उपक्रमश्च समासतो द्विविधः । तंत्रांतरपठिता-
नां चतुर्णामुपक्रमाणामत्रैवांतर्भावत् । अतएव सहतु-
कमुपदिशन्नाह—

उपक्रमस्यैस्य हि द्वित्वाद्विधैर्वापक्रमां मतः ॥ २ ॥

स०—हि यस्मादुपक्रमस्य चिक्त्वित्यस्य द्वित्वा-
द्धेतोरुपक्रमो द्विधैव मत इष्टः । एवशादोऽवधारणे
परमतं क्षिपति ॥ २ ॥

प०—द्वैविध्येनोक्तिसमुपदिशन्नाह—यस्मादुपक्रमस्य
व्याधेरथवा तद्वतः पुरुषस्य द्वित्वं सन्तर्पणसाध्य-

१ स०—सन्तर्पणापतर्पणाभ्यामुपक्रमः ॥

प्र. टी. —दोषाणां वातादीनां, धातूनां रसादीनां च क्षयं
वृद्धिर्वा रजाकरः व्याप्यवस्था इति प्रथमाऽध्याये प्रतिपादि-
तम् । अत्रोच्यते क्षीणं दोषं, क्षीणं धातुं वा सन्तर्पणं विव-
र्द्धनेन समतां नयेत्, साम्यावस्थां प्रापयेत् । वृद्धं दोषं, धातुं
वा अपतर्पणेन हासनेन उपक्रमेत् साम्यावस्थां प्रापयेदिति ।
सन्तर्पणपर्यायो बृंहणम्, अपतर्पणपर्यायो लघनम् । “ बृंहणं
यत् बृहत्वाय लघनं लाघवाय यत् ” इति ॥

तत्र क्षीणं वातं रुक्षैः विवर्द्धयेत् । क्षीणं पित्तम्
उष्णैः, क्षीणं कफं स्नेहाद्यैर्विवर्द्धयेत् । क्षीणं रसं रसैः,
दुग्धादिभिश्च वर्द्धयेत् । रक्तं रक्तवर्द्धनैर्विवर्द्धयेदित्यादि ।
अत्र क्रमः पूर्वो धातुवृद्धेः परं वर्द्धयति, क्षीणः क्षपयतीति ॥

वृद्धं वातं स्नेहाद्यैः स्निग्धवस्तिभिश्च समं कुर्यात् ।
वृद्धं पित्तं विरेचनेन, शीतलद्रव्यैश्चोपक्रमेत् । वृद्धं कफं रुक्षो-
ष्णैः, वमनादिभिश्च जयेदिति । एवं वृद्धं रसं लघनेन,
कषणद्रव्यैश्च । वृद्धं रक्तं रक्तमोक्षणं, कर्षणद्रव्यैश्च जयेदिति ।

अपतर्पणं द्विधा-शोधनं, शमनं च । तत्र शोधनं यद्वा-
पान् बहिर्नयेत् । यथा—निरुहणं, वमनं, कायविरेचनं,
शिरोविरेचनं, रक्तमोक्षणं, खेदनञ्च ॥ शमनं तु समीकरणं,
यच्च न निष्कासयति न चोदीरयति किन्तु स्वप्रमाणानीना-
धिकमावस्थितान् समीकरोति स्वप्रमाणस्थान् विदधति तच्छ-
मनम् ॥

सम्यगलंघिते । विमलेन्द्रियता, लाघवं, रुचिः सम्भ-
रूमलादिविर्गमः, क्षुधितप्रासादश्च, उरसाह्वः । सम्भृष्टहिते
बलं, पुष्टिः, तस्मात्प्राप्तयसंक्षयश्च । अतः मातृबृह्यायेति ।
हासयेत् किन्तु साम्यावस्थां प्रापयेदिति भावः ॥

तर्पणसाध्यत्वं वा न तृतीयो राश्यन्तरः
वति । तस्मादुपक्रमस्य द्वित्वात् द्विवैवो-
न्मतः । द्विवैव चिकित्सा—एकः सन्तर्पण-
उपक्रमो द्वितीयोऽपतर्पणरूपः । उपक्रमश्चि-
त् क्रियाक्रम इत्यनर्थान्तरम् । चरकाचार्य-
तानामन्येषां चतुर्णामुपक्रमाणां लङ्घनादिना-
न्तर्भावः । एवकारोऽत्रावधारणार्थः ॥ २ ॥

०—उपक्रममेदानीह—उपक्रमस्येति । उपक्रमस्य
त्वात् सामनिरामभेदेन ॥ २ ॥

तथै द्विवैव्याह—

संतर्पणस्तत्र द्वितीयश्चापतर्पणः ।
गो लघनश्चेति तत्पर्यायाबुदाहृतौ ॥
गं यद्बृहत्त्वाय लघनं लाघवाय यत् ।
य ॥ ३ ॥

स०—तत्र तयोर्द्वयोरुपक्रमयोरैकः संतर्पणरूप
त्तो द्वितीयश्चापतर्पणरूप उपक्रमः बृंहणं लघनं
तयोः संतर्पणाऽपतर्पणयोः पर्यायाबुदाहृतौ । देह-
बृंहणं तदुच्यते यदेहस्य बृहत्त्वाय भवति ।
न तदुच्यते यदेहस्य लाघवाय लाघवोत्पाद-
नं भवति ॥ ३ ॥

प०—अतएवाह—तत्र तयोर्द्वयोरुपक्रमयोरैकः
तर्पणरूप उपक्रमो द्वितीयोऽपतर्पणरूपः । तयोः
तर्पणापतर्पणयोर्यथासंख्येन बृंहणलङ्घनशब्दौ
शान्तराबुदाहृतावागमविद्विस्तयोरर्थान्तरौ कथि-
त्यर्थः । बृंहणं तदुच्यते यदेहस्य शरीरस्य
त्वाय स्थूलिकरणाय सम्पद्यते । यथा मांसक्षी-
त्वादि । लङ्घनं तदुच्यते यदेहस्य लाघवाय
तुवोत्पादनाय सम्पद्यते ॥ ३ ॥

हे०—बृंहणलघनयोर्लक्षणमाह—बृंहणमिति । यदेहस्य
हत्वाय स्थौल्याय तद्बृंहणं, यल्लाघवाय काश्याय
लघनम् ॥ ३ ॥

भवतः प्रायो भौमापमितरञ्च ते ॥ ४ ॥

स०—संतर्पणापतर्पणे भौमापमितरञ्च भवतः । भूमे-
दं भौमम् । अपामिदमापम् । भौमयुक्तमापं संतर्प-

णम् । इतरङ्गौमापादन्यदग्निवाय्वाकाशात्मकमपतर्प-
णम् । प्रायोऽग्रहणात्किञ्चिद्भौममपतर्पणम् । यथा
यवमक्षरमुद्यतं डलीयादि । तथाऽग्निपवनोत्कटस्याऽपि
शुष्ठीपिप्पल्यादेर्वृष्यत्वेन संतर्पणकार्यदर्शनाच्च ॥ ४ ॥

प०—किंभूतात्मके अत आह—ते बृंहणलङ्घने भवतः
भौमापमितरञ्च । भूमेरिदं भौमम् । अपामिदमापम् ।
भौमं चापं च भौमापम् । तेनैतदुक्तं भवति । भौमापं
द्रव्यं बृंहणम् । तत्स्वभावात्तयोर्लङ्घनमितरत्
अन्यत् । कुतः प्रस्तावात् कृतत्वाद्भौमापादभौमाप-
मग्निवाय्वाकाशात्मकम् । प्रायोऽग्रहणादतिशयेन
बृंहणं भौमापमतिशयेन लङ्घनं चेत्तदग्निवाय्वाका-
शात्मकम् । ननु बृंहणेऽग्निवाय्वाकाशात्मकं न
विद्यते लङ्घने भौमापत्वे पञ्चमहामूतारब्धत्वाद्द्र-
व्यस्य । क्वचिद्द्रव्यमिचारादस्योः ॥ ४ ॥

हे०—लघनंबृंहणे उदाहरति—भवत इति । भौम-
मार्थं च द्रव्यं बृंहणम् । इतराग्रेयं वायव्यं नाभसं च
लघनमिति विभागो द्वे भवतः ॥ ४ ॥

अधुना स्नेहनादेश्चतुर्विधस्योपक्रमस्य संतर्पणा-
ऽपतर्पणयोरैवांतर्भावं दर्शयन्नाह—

स्नेहनं रूक्षणं कर्म स्वेदनं स्तंभनं च यत् ।
भूतानां तदपि द्वैध्याद्द्वितयं नाऽतिवर्तते ॥५॥

स०—स्नेहनादि यच्चतुर्विधं कर्म तदपि द्वितयं संत-
र्पणापतर्पणरूपं नाऽतिवर्तते नाऽतिक्रामति । कुतो
हेतोर्स्याह । भूतानां संतर्पणापतर्पणरूपाद्वैध्या-
द्द्विप्रकारकत्वात् ॥ ५ ॥

प०—बहूपक्रमवादिनं प्रतिदुमुच्यते । अनयो-
र्द्वयोः स्नेहनादि यदेतच्चतुर्विधं तदनयोः कर्म ।
ननु सन्तर्पणापतर्पणवत् स्नेहादयश्चत्वारोऽर्थान्तर-
रम् । एतच्चतुर्विधं यत्कर्म तदपि द्वितयसन्तर्प-
णापतर्पणरूपं नातिवर्तते नातिक्रामति । भूतानां
सन्तर्पणापतर्पणस्वभावद्वैविध्यात् द्विप्रकारकत्वात् ।
तथाग्नीषोमात्मकरूपद्वैविध्याद्द्वितयं बृंहणलङ्घनाख्यं
नातिवर्तते न स्नेहनस्तम्भने । सौम्यत्वाद् बृंहणवर्गे-
ऽपि । ततः रूक्षस्वेदने वाग्रेयत्वालङ्घने पततः ।
भूतानां प्राधिध्यादनां सन्तर्पणापतर्पणरूपत्वात् ॥५॥

हे०—जेहादीनाम् उपक्रमाणां बृंहणे, रूक्षादीनां च लघनेऽतोर्भावमाह—**लोहं रूक्षणमिति ।** भूतानां द्वैधातुहिरूक्षणादिकद्रव्यकारणानां पृथिव्यादीनां बृंहणलघनस्वद्वैध्याव्यभिचारात् ॥ ५ ॥

इदानीं प्रत्येकं तयोर्भेदानाह—

शोधनं शमनं चेति द्विधा तत्राऽपि लघनमुद् ॥

स०—तत्र च तयोः संतर्पणापतर्पणयोर्बृंहणलघनापरपयययोर्मध्याद्यलघनमतर्पणं तद् द्विधा । कथमित्याह । शोधनं शमनं चेति । इति हेत्वर्थः । यतः शोधनं शमनं च ततो द्विधेत्यर्थः ॥ ६ ॥

प०—इदानीं प्रत्येकं तयोर्भेदानाह—तत्रेति निर्धारणे । तत्र तयोः सन्तर्पणापतर्पणयोः बृंहणलघनापरपयययोर्मध्याद्यलघनमतर्पणं तद्विधा—शोधनशमनभेदेन । इतिशब्दः समाप्तौ । नातो विकल्पनमस्तीतिप्रकारो बानेन प्रकारेण द्वादशधा लघनशोधनस्य स्वरूपकथनार्थम् ॥ ६ ॥

हे०—लघनभेदानाह—शोधनमिति ॥ ६ ॥

इदानीं शोधनस्य लक्षणं प्रभेदं चाऽधिकृत्याह—

यदीरयेद्बहिर्दोषान्पञ्चधा शोधनं च तत् ॥ ७ ॥

स०—यदौषधं दोषान् वातादीनन्तःस्थितान् बहिरीरयेत् क्षिपेत्च्छोधनम् । तच्च पञ्चधा पञ्चविधम् ॥ ७ ॥

प०—तथा भेदकथनार्थमिदमाह—यदौषधं बहिर्दोषान् अन्तःशरीरस्थानोरीरयेत् प्रेरयेत् विद्यात्च्छोधनम् । तत्तच्च पञ्चधा पञ्चप्रकारं निरूहादिभेदेन ॥ ७ ॥

हे०—शोधनस्य लक्षणं भेदांश्चाह—यदीरयेदिति ॥ ७ ॥

तदेव पञ्चविधत्वमाह—

निरूहो वमनं कायशिरोरेकोऽस्त्रविस्तृतिः ॥ ८ ॥

स०—निरूहो वस्तिस्तथा वमनं तथा कायविरेकः शिरोविरेकश्च तथाऽस्त्रविस्तृति रक्तस्रावश्चेति पञ्चधा शोधनम् । सर्वशरीरस्य शिरःप्रभृतेरयो मलनिर्हरणं यस्त कायविरेकशब्देनोच्यते । यत्तु केवलं शिरःसंज्ञकस्य शरीरवयवस्य प्राणोर्ध्वमलनिर्हरणं स शिरोविरेकः ॥ ८ ॥

प०—तत्र निरूहत्वात्स्थापनं गुदप्रणिवेयमौषधं क्वाथरस्नेहादि । वमनं दोषाणामूर्ध्वहरणम् । कायशिरोरेको दोषाणामधोहरणं केवलस्य कायैकदेशस्य शिरःसंज्ञकस्य यन्नासयोर्ध्वमलनिर्हरणं स शिरोविरेकः । कायत्वेऽपि सति अस्त्रस्य रक्तस्य शिरादिभिर्निर्हरणमस्त्रविस्तृतिः ॥ ८ ॥

हे०—यदौषान् बहिर्निष्कासयेत्च्छोधनं तत्तु निरूहादिभेदात्पञ्चधा कायरेको विरेचनं, शिरोरेको नस्यम् ॥ ८ ॥

संप्रति शमनाख्यस्य लक्षणं प्रभेदं चाधिकृत्याह—

न शोधयति यदौषान् समानादीरयत्यपि ।

समीकरोति विषमान् शमनं तच्च सप्तधा ॥

पाचनं दीपनं क्षुत्तृड्वायामातपमाहताः ॥ ९ ॥

स०—यदौषधं दोषान् वातादीन् शोधयति नांतःस्थितान्बहिर्निष्कासयति तथा समान् स्वप्रमाणस्थानोदीरयति नोल्लेशयति विषमांश्च स्वप्रमाणाद्रीनाधिकमावावस्थितान् समीकरोति स्वप्रमाणस्थान् विदधाति तच्छमनमुच्यते । तच्च सतथा सतप्रकारं पाचनादिभेदेन । पाचयतीति पाचनम् । पचतोऽग्नेः पक्तुं शक्तिमधिकां यदुत्पादयति तद्द्रव्यं क्रिया वा पाचनमुच्यते । यथा लघनं किराततिकाख्यं मुस्तादि वा । दीपनं यथा घृतादि । तत्रांतरे च दीपनपाचनयोर्लक्षणमुक्तम् । क्षारपाणिनाऽप्युक्तम् । पाचनं पाचयेदौषान् सामान् शमनमेव तु । दीपनं ब्रूमिष्ठानाम् कदाचित्पाचयेत् वा । यथा । यदग्निष्ठपचन्नाम दीपनं तद्यथा घृतम् । पाचनं तदिपर्यस्तं यथा वक्ष्यामि लक्षणमिति । क्षुत्तृड्वाभ्यां क्षुत्तृणानिग्राहविहगृहीतौ ॥ ९ ॥

प०—इदानीं शमनस्य स्वलक्षणं तथा भेदं व्याख्यातुमिदमाह—यद्द्रव्यं वातादीन् शोधयत्यन्तःस्थितान् नहि बहिर्निक्षिपति तथा समानस्वप्रमाणस्थितान् नोदीरयति नोल्लेशयति न स्वस्थानात्क्यावयति तथा विषमान् स्वप्रमाणाद्रीनाधिकमावेन स्थितान् समीकरोति स्वप्रमाणस्थान् संपादयति तद्द्रव्यं शमनमित्युच्यते । शमनं सप्तधा सप्तभिः प्रकारैः पाचनत्वादिभेदेनेति । तत्र पाचयतीति पाचनम् । पच

तोऽग्नेः पाकक्रियामनिर्वर्तयतः पचनशक्तिम-
न्याधिकां तस्य यदुत्पादयति द्रव्यक्रियावत् ।
पाचनं यथा किरातातिकादिलघनं वा । दीप्यते-
ऽग्नेनेति दीपनम् । यथा त्रिकटुकपञ्चकोलादि थद-
भिवर्धनत्वाद्भक्तः पक्तिमग्नेः कुर्वतस्तस्य शक्युपवृ-
हकं सम्पद्यते तद्दीपनमित्युच्यते । क्षारपाणिना-
प्युक्तम् । “पाचनं पाचयेद्दोषान् शसाच्छलमनमेव तु ।
दीपनं ह्यभिकृत्वाऽमं कदाचित्पाचयेन्न वा” ॥ ९ ॥

हे०-शमनस्य लक्षणभेदांश्चाह—न शोधयतीति ।
यद्दोषान् न शोधयति वह्निनिष्कासयति, समानीकृता-
द्योदीरयति न विकृतिं नयति, विषमाम् विकृतान् समी-
करोति प्रकृतिं नयति तच्छलनम् । तच्च पाचनादि-
भेदात्सप्तधा । पाचनमिति । क्षुद्रज्वर्जनं, रुद्ध उदकव-
र्जनम् ॥ ९ ॥

पाचनादीनां दोषशमनत्वमुक्तं तच्च वाते वातपित्ते
च न संभवतीत्याह—

बृंहणं शमनं त्वेव वायोः पित्तानिलस्य च १०॥

स०—तुशब्दो विशेषः । विशेषस्तु लघनापेक्षया ।
शोधनं शमनं चेति द्विधा लघनमुक्तम् । बृंहणमपि
शोधनं भवति दुग्धादिद्रव्यं शोधनस्वभावद्रव्यत्वात् ।
तेन तथाविधेन द्रव्येण केवलस्य वातस्य पित्तयुक्तस्य
वा कोप आशङ्क्यते । यथा लघनशोधनद्रव्येण हरी-
तक्यादिना ततो बृंहणस्य विशेषणार्थस्तुशब्दः कृतः ।
बृंहणं यतः शोधनं मरुतः केवलस्य पित्तसहितस्य वा
शमनं नतु लघनशोधनवकोपनम् । एवकारोऽवधार-
णार्थः । बृंहणं यच्छोधनरूपं शोधनं वातस्य पित्त-
युक्तस्य वा शमनमेव न कोपनं जातुचिदित्यर्थः ।
लघनं तृणयरूपमपि वातस्य वातपित्तयोर्वा कोप-
नमेव ॥ १० ॥

प०—इदानीं बृंहणमुच्यते—तुशब्दो विशेषः ।
विशेषे लघनापेक्षया लघनादग्नेन तु शब्देन विशि-
ष्यते । बृंहणमपि शोधनं भवति । क्षीराद्वृद्ध-
शोधनस्य चापतर्पणात्मकत्वात् । ततः केवलस्य
वायोः पित्तसहितस्य वा कोपः प्राप्तो यथा लघना-
कल्लोघनाद्वृद्धेण पथ्यादिना बृंहणस्य तुशब्दो

विशेषणार्थ उपपत्तः । बृंहणं यच्छोधनं शमनं
तद्वायोः केवलस्य तथा पित्तसहितस्य शमनमेव
लघनशोधनवमनमेवं लघनाद् बृंहणं विशेषितं भ-
ति । एवं बृंहणमेव शमनमेव सर्वदा वायोः केवल
तथा पित्तसहितस्य । एवकारोऽवधारणार्थः । वा-
रेव केवलस्य तथा पित्तसहितस्यास्यैव न तु वे-
लस्य पित्तस्य नापि केवलस्य वातस्यापि पित्त-
वातसहितस्य वातपित्तसन्निपातस्य बृंहणं श-
भवति ॥ १० ॥

हे०—शोधनशमनव्यतिरिक्तस्यौषधस्याभावाद्बृ-
लघनभेदत्वाद्वृंहणस्यानौषधत्वे प्राप्ते बृंहणं शमनं
त्याह—बृंहणं शमनं त्विति छद्मस्य पित्तसंलुप्तवाये
पमस्य समीकरणाच्छमनम् ॥ १० ॥

इदानीं ये बृंह्यास्तानाह—

बृंहयेद्वाधिभैषज्यमद्यस्त्रीशोककशितान् ।
भाराध्वोरःक्षतक्षीणरूक्षदुर्बलान् ।

गर्भिणीसूतिकाबालवृद्धान् ग्रीष्मेऽपरानपि ।

स०—कशितशब्दस्य व्याध्यादिभिः ३
संबन्धः । व्याधिकशितान् बृंहयेदेवं शेषेष्वपि योज-
भारादिभिः क्षीणस्य प्रत्येकं संबन्धः । भारक्षी
बृंहयेत् । एवं शेषेषु । रूक्षादीन् बृंहये
ग्रीष्मेऽपरानप्यन्यथानुक्तानपि बृंहयेत् ।
च ग्रीष्मेऽपि सर्वानपि बृंहयेदिति विशेषेण तु व्या-
शितादीन् ॥ ११ ॥

प०—इत्येवं बृंहणस्य यो दोषो विषयस्त-
द्वारेण शमनमपि तद्विषयमेवास्य नियम्येदा-
ये बृंह्यास्तान् सूचयन्नाह—कर्षितशब्दः ।
संसार्यः । तेन व्याधिकर्षितान् भैषज्यका-
मद्यकर्षितान् शोककर्षितान्, स्त्रीकर्षिताश्च बृंह-
तथा भारनित्यानुरःक्षतान् क्षीणान् रूक्षान्
लान् तथा गर्भिणीसूतिकाः प्रसूताः बालान् ।
बृंहयेत् । नित्यं ग्रीष्मे परानप्यन्यानि
स्वस्थानातुरांश्च सर्वान् बृंहयेत् । तथाऽस्मिन्
अतिशयेन व्याधिकर्षितादीन् बृंहयेत् ॥ ११ ॥

हे०—बृंहणविषयमाह—बृंहयेदित्यादि । ग्रीष्म-
नपि स्वस्थानपि ॥ ११ ॥

कैवृहयेदित्याह—

मांसक्षीरसितासर्पिर्मधुरस्निग्धवस्तिभिः ।
स्वप्नशय्यासुखाऽभ्यङ्गस्नाननिवृत्तिहर्षणैः १२ ॥

स०—मांसादिभिर्वृहयेत् । मधुरस्निग्धैर्वस्तिभिर्न तु
रुक्षतीक्ष्णैस्तेषामपतपणस्वभावत्वात् । स्वप्नो निद्रा ।
शय्यासुखं खट्वाजनितं शर्म । निवृत्तिश्चित्तस्याऽनाकु-
लत्वम् ॥ १२ ॥

प०—कैरित्याह—मांसादिभिः समनन्तरोक्तान् पुरुषान्
वृहयेत् । तत्र मांसमद्यप्रकारं प्रायुषदिष्टम् । क्षीरमपि
तथैव । सिता शर्करा सर्पिर्वृत्तं मधुराश्च स्निग्धाश्च
ते वस्तयः । स्वप्नसुखं शय्यासुखमपि खट्वाज-
नितम् । अभ्यङ्गस्नानमभ्यङ्गः, निवृत्तिः प्रीति-
श्रेतसः । हर्षणं हर्षो मनसो हृष्टता ॥ १२ ॥

हे०—वृंहणान्याह—मांसक्षीरेत्यादि । मधुरस्निग्धैर्वस्तिभिः
शय्यासुखं—निद्रां विना शयनेऽवस्थानं, निवृत्तिः—सन्तोषः,
हर्षणमानन्दः ॥ १२ ॥

मेहामदोषाऽतिस्निग्धज्वरोरुस्तंभकुष्ठिनः ।
विसर्पविद्रधिष्टीहशिरःकटाक्षिरोगिणः ।
स्थूलाश्च लघयेन्नित्यं शिशिरे त्वपरानपि १३ ॥

स०—मेहादीनामिनिर्मल्वर्षायः । मेहिप्रभृतीन् लघ-
येत् । शिशिरे पुनरन्यान्यपरानपि व्याधितानां ग्रह-
णम् । स्वस्थानां तु शिशिरे हेमंतविधिविशेषणोक्त एव ।
शिशिरशब्दः शीतमात्रोपलक्षणार्थः । तेन हेमन्तेऽपि लघ-
येदित्यर्थः उपलभ्यते ॥ १३ ॥

प०—इदानीं लब्धयान्निर्दिशति—मेहामदोषातिस्नि-
ग्धादीन् नित्यं सर्वकालं लघयेत् । शिशिरे निर्दि-
ष्टान् वातविकारिणोऽपि वृंहान् लघयेत् । श्लेष्म-
चयभयात् सम्पूर्णबलत्वाच्च । अपरानित्यनेन
व्याधितानां ग्रहणम् । अन्यथा स्वास्थ्यवृत्ते शिशिरे
हेमन्तोक्तो विधिरुक्तः ॥ १३ ॥

हे०—लघवनस्य विषयमाह—मेहामदोषेत्यादि । आम-
दोषोऽजीर्णम् ॥ १३ ॥

पूर्वमुक्तं लघवं द्विधा । शोधनं शमनं चेति । तत्र शोध-
नविषयं निरूपयन्नाह—

तत्र शोधनैः स्थौल्यबलपित्तकफाऽधिकाः ।
आमदोषज्वरच्छर्दितीसारहृदामयैः ॥
विबन्धगौरवोद्गारहृत्तासादिभिरातुरान् ।
मध्यस्थौल्यादिकान् प्रायः पूर्वं पाचनदीपनैः ॥
एभिरेवाऽऽमयैरार्तान् हीनस्थौल्यबलादिकान्
क्षुचृष्णानिग्रहदोषैस्त्वार्तान्मध्यबलैर्दृढान् ।
समीरणात्तपाऽऽधत्तैः किमुताऽल्पबलैर्नरान् १४ ॥

स०—लघयेदिति वर्तते । तत्र तेषु लघनीयेषु मन्
शोधनाख्यैर्लघनैः स्थौल्याद्यधिकान् तथाऽऽमदोषा-
दिभिरार्तान् लघयेत् । तथा मध्यस्थौल्यबलपित्तकफा-
नेभिरेवाऽऽमदोषज्वरादिभिर्गौरवोद्गारातुरान् प्रायः
पु पाचनदीपनैर्लघनमेदैर्लघयेत् । प्रायोग्रहणं देशकाला-
पेक्षया नियमस्याऽसर्वविषयत्वज्ञापनार्थम् । हीनस्थ-
त्यबलादिकान् सतः क्षुचृष्णानिग्रहैर्बुभुक्षापिपासावे-
विधारणाख्यैर्लघनविशेषैर्लघयेत् । दोषैर्वीर्यपित्तकफै-
र्यबलैरार्तान् तथा दृढान् शक्तान् समीरण-
दिभिल्लघयेत् । आयासो व्यायामः । कि-
किपुनरल्पबलैर्दोषैरार्तान् समीरणादिभिल्लघयेत्
सुतरां तु हीनबलैरार्तान् समीरणादिभिरेव लं-
दित्यर्थः ॥ १४ ॥

प०—शोधनीयान् दर्शयन्नाह—तत्र लघनी-
मध्यान् स्थौल्यबलपित्तकफाधिकारात्तरान् सं-
धनैश्चमनादिभिः पञ्चभिल्लघनप्रकारैर्यथायोग्यं लं-
येत् । आतुरान् नरान् मध्यस्थौल्यादिकान्
प्रायो बाहुल्येन पूर्वमादौ दीपनपाचनैर्लघनप्र-
रैर्लघयेत् । आदिग्रहणान् । अत्र चलपित्तकफ-
ग्रहणम् । पूर्वं प्रथमं दीपनपाचनैर्यथाहं लं-
प्रायोग्रहणं दोषबलाद्यपेक्षया नियमस्यासर्वप्र-
नार्थम् । एभिरेवानन्तरोक्तैरामदोषज्वरादिभिरा-
रार्तान् पीडितान् हीनादिकात्तरान् स्थौल्यकफा-
बलान् सतः क्षुचृष्णानिग्रहैः बुभुक्षापिपासावे-
रणैर्लघनप्रकारैर्लघयेदित्यर्थः । हीनाः स-
स्थौल्यबलपित्तकफा येषां ते तथा दोषैर्वा-
भिर्मध्यबलैर्नोत्कृष्टबलैरार्तान् पीडितानार्तान् ।
समर्थान् नाशक्तान् समीरणात्तपायासैर्लघ-
इत्येव स्थितो नियमः । अमी य ते वृद्धाः अ-

ते पुनर्लब्धाः । बृंह्येपु लघनमुपक्रमः । लघ्येपु न । बृंहणीयत्वात् । बृंहणं ततश्च ज्वरादिरोगाणामुपशमं किं बृंहणीयस्य पुंसो लघनसाध्यामयातस्य लघनमुपक्रमः प्रवर्त्यस्वथ बृंहणीयत्वात् ॥ १४ ॥

हे०—लघनभेदस्य शोधनस्य विषयमाह—तत्र संशोधनैरिति । अधिकस्थौल्यादीन् लघनीयान् संशोधनैर्लघयेत् । पाचनदीपनयोर्विषयमाह—आमदोषेति । विबन्धगौरवेति । मध्यस्थौल्यादिकानि । आमदोषादिभिरातान् पथ्यस्थौल्यादिकान् पूर्वं पाचनदीपनैर्लघयेत् । पश्चाच्छोधनैः । क्षुत्तृषोर्विषयमाह—एभिरेवेति । क्षुत्पृष्णानिग्रहैरिति । एभिरामदोषादिभिः व्यायामात्मपारुतानां विषयमाह—दोषैस्त्वातीनि । समीरणेति । मध्यबलैर्दोषैरातान् समीरणादिलघयेत् । किंपुनरल्पबलैर्दोषैरातान् सुतरां हीनबलैरातान् लघयेदेवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

न बृंहयेलघनीयान् ॥ १५ ॥

स०—लघनीयान् लघनार्हान् मेहामदोषादीन् बृंहयेत् ॥ १५ ॥

प०—बृंहणीयस्थलं लघनमित्यस्मिन् संशये इदमाह—लघनीयान् कदाचिद् बृंहयेत् । बृंहणसाध्यामयातानप्यतिप्रत्यवायभयात् ॥ १५ ॥

हे०—लघनीयेषु पुरुषेषु बृंहणसाध्यरोगोत्पत्तौ बृंहणे प्राप्ते निषेधमाह—न बृंहयेदिति ॥ १५ ॥

तर्हि बृंह्यस्य वातलादेर्यदा ज्वरादिव्याधिलघनसाध्यो जायते तदा किं लघनं कार्यमुत बृंहणमित्यत्र संशय इत्याह—

बृंह्यास्तु मृदु लघयेत् ।

युत्तया वा देशकालादिवलतस्तानुपाचरेत् १६

स०—ये पुनर्बृंह्यास्तान् लघनसाध्यामयातान् मृदु कृत्वा लघयेत् । मृदुना लघनप्रकारेणाऽपतर्पयेदित्यर्थः । युत्तया वा प्रयोगेण संतर्पणाऽपतर्पणव्यामिश्रलक्षणेन देशकालादीनां बलतोऽसुरोधेन तानुपाचरेदुपक्रमेत् । नैव लघयेदित्यर्थः । आदिग्रहणेन सत्त्वसाध्यादिग्रहणम् ॥ १६ ॥

प०—ये पुनर्बृंह्यास्तान् पुनर्लघनसाध्यामयातान् मृदु कृत्वा मृदुना लघनप्रकारेण लघयेदुपतर्पयेत् ।

अन्यथा हि प्रत्यवायभयं सम्भाव्यते । यथा बृंहणाद्धीनमात्रातिमात्राभ्यवहारवदितस्तस्याथेयं ज्ञापनार्थमतदुक्तम् । न बृंहयेत्लघनीयानेषु सर्वदानियमः । बृंह्यान् बृंहणयोग्यान् युक्त्या प्रयोगदेशकालादिवलतस्तान् बृंह्यान् लघनसाध्यामयातान् उपक्रमेत् । आदिग्रहणात् हृष्यादिवलतोऽपि तानुपाचरेत् । एवं बृंह्यस्तु मृदु लघयेत् । कदाचित्प्रयोगेण सन्तर्पणापतर्पणलक्षणेनोपक्रमेणोपाचरेत् ॥ १६ ॥

हे०—बृंहणीयेषु पुरुषेषु लघनसाध्यरोगोत्पत्तौ स्वल्पं लघनं कार्यमित्याह—बृंह्यामिति । देशादिबन्धेन स्वल्पानुपाचरोदित्याह—युक्त्या वेति । तान् लघ्यान् बृंह्यांश्च १६

बृंहितलघितयोः किं लक्षणमित्याह—

बृंहिते स्याद्वलं पुष्टिस्तत्साध्यामयसंक्षयः ॥ १७ ॥

स०—बृंहिते सति बलं पुष्टिश्च स्यात् । तथा बृंहणसाध्या य आमयास्तेषां संक्षयो विनाशो भवेत् ॥ १७ ॥

प०—बृंहिते सति किं लक्षणं भवत्याह—बृंहिते पुंसि सति बलं सामर्थ्यं पुष्टिः पोषो रसादीनि । तथा तत्साध्यामयसंक्षयः स्यात् । तदिति बृंहणं परामुश्यते । बृंहणसाध्या ये रोगास्तेषां विनाशो भवेत् । बृंहणेन ये साध्यन्ते आमयास्तेषां तत्साध्यानामामयानां व्याधीनां सम्यक्क्षयो विनाशो भवेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

हे०—अथ बृंहितलघितलक्षणमाह—तत्र बृंहितस्य लक्षणमाह—बृंहिते स्यादिति ॥ १७ ॥

संप्रति लघितलक्षणमाह—

विमलेंद्रियता सर्गो मलानां लाघवं रुचिः ।
क्षुत्तृदसहोदयः शुद्धहृदयोद्गारकंठता ।
व्याधिमार्षवसुत्साहस्तेद्रानाशश्च लघितो ॥ १८ ॥

स०—विमलेंद्रियतादिसंद्रानाशश्चेत्यंतो ग्रंथं लघितलक्षणम् । विमलेंद्रियता करणपाठवम् । क्षुत्तृषं सहेकालमुदयः । शुद्धहृदयेति । हृदयं चोद्गारकंठश्च हृदयोद्गारकंठं शुद्धं च तद्दुदयोद्गारकंठं च तत्

भावः शुद्धहृदयोद्धारकंठता । विमलेंद्रियतादीनां पदानामकृतसमासानामेव समस्तानां निदेशो दोषदेशाद्य-
नुरोधेनैकस्य द्वयोस्त्रिचतुराणां बहुतराणां सर्वेषां च
लघितलक्षणत्वद्योतनार्थः । अन्यथा सर्वेषां लक्षणाना-
मुत्पत्तौ लघितलक्षणत्वं भवेत् त्वेकस्य द्वयोर्बहुनां
चोत्पत्तौ लघितलक्षणत्वं स्यात् । मुनिरप्यनेनैव हेतु-
नाऽसमासेनैव लक्षणं व्यवहत् । तथा । वातमूत्र-
पुरीषाणां विसर्गं गात्रलाघवे । हृदयोद्धारकंठस्य
शुद्धौ तंद्राकृमे गते । स्वेदे जाते रुचौ चैव क्षुत्पि-
पासासहोदये । कृतं लघनमादेशं निर्व्यथे चांतराम-
नीति ॥ १८ ॥

प०—लङ्घिते पुंसि किं लक्षणमुच्यते तत्
आह—लङ्घिते नरे सति विमलेन्द्रियता पट्विन्द्रि-
यता । सर्गः प्रवृत्तिर्मलानां मूत्रपुरीषादीनाम् । लघु-
त्वं कायस्य । रुचिरन्नाभिलाषः । क्षुत्तृपोर्बुभुक्षुपि-
पांसंयोः सहैककालमेवोदय उद्भवः । शुद्धहृदयं, मुहुता ।
उत्साहः कार्यं प्रत्युद्योगः । तन्द्राया नाशः स्याद्भवत् ।
निद्रैव जाग्रतस्तन्द्रा ॥ १८ ॥

हे० लघितस्य लक्षणमाह—विमलेंद्रियतेति । सर्गो
मलानां प्रवृत्तिः । क्षुत्तृडिति । व्याधिमादेवमिति ॥ १८ ॥

अनपेक्षितमात्रादिसेविते कुरुतस्तु ते ।
अतिस्थौल्याऽतिकाश्यादीन्वक्ष्यन्ते ते च
सौषधाः ॥ १९ ॥

स०—ते बृंहणलघनेषु अनपेक्षितमात्रादिसेविते अति-
स्थौल्याऽतिकाश्यादीन् कुरुतः । अनपेक्षिताश्च ते
मात्रादयश्चाऽनपेक्षितमात्रादयस्तैः सेविते । मात्राद्यनपे-
क्षया कृते इत्यर्थः । ते चाऽतिस्थौल्याऽतिका-
श्यादयः सौषधाः समेष्टया वक्ष्यन्ते पुरस्ताद्गणि-
ष्यन्ते ॥ १९ ॥

प०—तयोरेवातिमात्रक्रियाया दोषमाह—ते बृह-
णलङ्घने अनेपेक्षितमात्रादिसेविते अधिकमात्रासे-
विते यथासंख्येनातिस्थौल्यादीन् अतिकाश्यादींश्च
कुरुतः । बृंहणं मात्रादेशकालादीनपेक्ष्य वा सेवि-
तमतिस्थौल्यादीन् करोति तथा लङ्घनमेवातिसे-
वितमनपेक्षितमात्रादिकाश्यादीन् करोति । ते चा-

तिस्थौल्यादीनां चयान्यौषधानि तान्यपि
वक्ष्यन्ते ॥ १९ ॥

हे०—अतिबृंहितातिलघितयोर्लक्षणमाह—अनपेक्षिते-
त्यादि । अतिस्थौल्येति । मात्रादेशकालादीननपेक्षयति-
सीधत् बृंहणमतिस्थौल्यादीन्कुरुते, लघनं स्वतिकाश्यादीन् ।
के तेऽतिस्थौल्यादयोऽतिकाश्यादयश्चेत्यत आह—वक्ष्यन्ते
ते श्वेति ॥ १९ ॥

अथाऽतिबृंहितलघितयोः किं लक्षणमिथाह—

रूपं तैरेव च ज्ञेयमतिबृंहितलघिते ॥ २० ॥

स०—अतिबृंहितातिलघितयोरेकवद्भावः । अति
बृंहितेऽतिलघिते च तैरेवाऽतिस्थौल्यादिभिस्तथाऽतिका-
श्यादिभिश्च रूपं बृंहणलघनाऽतिप्रयोगलक्षणं ज्ञेयम् । च
शब्दः समुच्चये ॥ २० ॥

प०—तथा रूपं लघणं तैरेवातिस्थौल्यादिभिर्ग-
तिकाश्यादिभिश्च यथासंख्येनातिबृंहितेऽतिलघि-
सति विज्ञेयम् ॥ २० ॥

हे०—अतिस्थौल्यादीनां कार्यत्वात्कथं लक्षणत्वमित्यत
आह—रूपं तैरेवेति । यत्र कार्यैकसमधिगम्यं कारणं त
कारणमेव लक्षणमित्यर्थः ॥ २० ॥

तानेवाऽतिस्थौल्यादीनाह—

अतिस्थौल्यापचीमेहज्वरोदरभगंदरान् ।
काससंन्यासकृच्छ्रमकुष्ठादीनतिदारुणान् २१

स०—अतिस्थौल्यादीनतिबृंहितं कर्तुं कुरुते इत्य-
पात्तेनाऽपि प्रकृतत्वादत्र कर्तृपदेन क्रियापदेन च सं-
कार्यः । अत एव तदपेक्षयाऽतिस्थौल्यादीनां द्वितीय-
अथवा योग्यतयैवाऽनुपात्तेनाऽपि क्रियादीनां सं-
भवत्येव । मुकविलक्षणस्यैवस्थितत्वात् । तथा
भगवतो व्यासस्य । यश्च निम्नं परशुना य
मधुसर्पिषा । यश्चैनं गंधमात्येन सर्वस्य कटुरेव ।
अत्र हि छेदसेकालंकारक्रिया अपेक्ष्य निम्ना
द्वितीयाऽर्थसंबंधश्च ॥ २१ ॥

प०—तानपि बृंहितदोषान् सौषधाना
बृंहणमतिसेवितं तन् स्थौल्यादीन् कुष्ठादिपर्य-
करोति । अतिस्थौल्यस्य लक्षणमुक्तं चरकमु-

“ मेदोमांसातिवृद्धत्वाद्द्विस्त्रिगुदरस्तनः । अयथो-
न्मचयोत्साहो नरोऽतिस्थूल उच्यते । ” अतिस्थूलस्य
भावोऽतिस्थौल्यम् । अपची गण्डमाला ॥ २१ ॥

हे०—अतिस्थौल्यादीनाह—अतिस्थौल्यापचीति ।
काससंन्यासेति । अतिवृंहणं कुर्यादित्यध्याहारः ॥ २१ ॥

अथैषां स्थौल्यादीनामुपक्रममाह—

तत्र मेदोऽनिलश्लेष्मनाशनं सर्वमिष्यत ॥ २२ ॥

स०—तेष्वतिस्थौल्यादिषु मेदोऽनिलश्लेष्मनाशनं
सर्वमन्नपानौषधमिष्यते ॥ २२ ॥

प०—मेहाद्या वक्ष्यमाणत्वेवामौषधमाह—तच्चैतेषु
स्थौल्यादिषु सर्वमाहारविहारजातं मेदोऽनिलश्ले-
ष्मनाशनमिष्यते ॥ २२ ॥

हे०—अतिस्थौल्यादीनामौषधमाह—सत्रेति ॥ २२ ॥

किं तदिति ब्रूते—

कुलत्थजूर्णस्यामाकयवमुद्रमधूदकम् ।
मस्तुदंडाहतारिष्टचिन्ताशोधनजागरम् ॥
मधुना त्रिफला लिह्याद्बुद्धीमभयां घनम् ।
रसांजनस्य महतः पंचमूलस्य गुग्गुलोः ॥
शिलाजतुप्रयोगश्च साग्निमंथरसो हितः ।
विडंगं नागरं क्षारः काललोहरजो मधु ।
यवामलकचूर्णं च योगोऽतिस्थौल्यदोषजित् २३

स०—कुलत्थादिकं स्थूलायेष्यते । जूर्णस्तुषान्य-
विशेषो दक्षिणापथे जोंवलक इति प्रसिद्धः । दंडाहतं
मथितम् । त्रिफलादीनामन्यतमं मधुना लिह्यात् । तथा
रसांजनादेश्च प्रयोगोऽग्निमंथरसतहितो हितोऽतिस्थू-
लावेति प्रकृतेन योज्यम् । विडंगादियोगः सर्वसमभा-
गोऽतिस्थौल्यदोषजित् ॥ २३ ॥

प०—कुलत्थजूर्णस्यामाकं यवमाहारार्थम् । मुद्रं
व्यञ्जनार्थम् । मधूदकं मस्तु तक्कारिष्टं पानार्थम् ।
चिन्ता जागरणं विहारार्थं, शोधनं मेदःकफादि-
शुद्ध्यर्थम् । तेष्वतिस्थौल्यादिषु पुंसस्त्रिफलां मधुना
माक्षिकेण लिह्यात् । अथवा गुग्गुर्चां मधुना लिह्यात् ।

अभयां हरीतकीं वा मधुना लिह्यात् । घनं
मुस्तं वा मधुना लिह्यात् । तेषामतिस्थौल्यादीनां
रसांजनस्य प्रयोगो हितः । पंचमूलस्य विस्वाद्-
महतः तथा गुग्गुलोः प्रयोगो हितः । शिलाहृदयस्य
शिलाजतुनः साग्निमन्थो रसो हितः । तेषामतिस्थौ-
ल्यादीनामाग्निमन्थोऽग्निमथनस्तर्कारी वैजयन्तिका ।
अयं विडंगादियोगो मधुना च लीडोऽति-
स्थूलदोषं जयति । विडंगं विडङ्गसारं, नागरं
शुण्ठी, क्षारो यवक्षारः, काललोहरजः शस्त्रचूर्णम् ।
मधु माक्षिकम् । यवाः प्रसिद्धाः ॥ २३ ॥

हे०—कुलत्थेति । जूर्णो यावनालः, मधूकजं मधुभि-
न्युदकम् । दंडाहतं तक्रम् । त्रिफलादींश्चतुरो योगानाह—
मधुना त्रिफलामिति । रसांजनादींश्चतुरो योगानाह—
रसांजनस्येति । शिलाजतुप्रयोगश्चेति । साग्निमंथरस
इति । चतुर्भिः संवध्यते । अग्निमंथस्तर्कारी तत्स्वरसः ।
विडंगादियोगमाह—विडंगमिति । यवामलकचूर्णमिति ।
क्षारो यवक्षारः, काललोहरजो लोहचूर्णम् ॥ २३ ॥

व्योषकद्वीवराशिमुविडंगाऽतिविषास्थिराः ।
हिंसुसौवर्चलाजाजीयवानीधान्यचित्रकाः ॥
निशो बृहत्थौ हपुषा पाठा मूलं च केंबुकात् ।
एषां चूर्णं मधु घृतं तैलं च सदृशांशकम् ॥
सक्तुभिः षोडशगुणैर्युक्तं पीतं निहति तत् ।
अतिस्थौल्यादिकान्तर्वारंगानन्यांश्च
तद्विधान् ॥

हृद्रांगकामलाश्वित्रांशकासगलग्रहान् ।
बुद्धिमेषास्मृतिकरं सन्नस्याग्नेश्च दीपनम् ॥ २४ ॥

स०—व्योषादीनि द्रव्याणि चतुर्विंशतिः । परस्परं
समभागानीत्येको भागः । तत्समो मधुनो द्वितीयो भागः
घृतस्य तृतीयस्तैलस्य चतुर्थः । एषां सर्वेषां मिश्रीमूलाः
षोडशगुणा यवसक्तवः । तदेतत्पीतमतिस्थौल्यादि-
कान् पूर्वोक्तान् सर्वान् रोगान्निहति । अन्यां
तथाविधान् रोगान् बृंहणोत्थानित्यर्थः । तथा हृद्रां-
दीन् निहति । तथा बुद्ध्यादिकम् । सन्नस्य मंदस्-
ऽग्नेदीपनं च ॥ २४ ॥

प०—अतः व्योषादीन्मौषधानि चतुर्विंशा
उक्ताणि । एषां समस्तानां चूर्णं मधु घृतं तैलं

सदृशशक्तं तेन चूर्णस्थैकौ भागो माक्षिकस्य तृती-
यो वृत्तस्य तैलस्य च चतुर्थे भागश्चूर्णाद्यपेक्षया
यवसक्तूनां षोडश भागाः । तेनैवमुक्तं भवति ।
व्योषादीनां चूर्णपलं माक्षिकपलं घृतपलं तैलपलं
यवसक्तूनां पलानि षोडश । व्योषपिप्पलीशुण्ठीमरि-
चाख्यम् । कट्वी कटुका । बरा त्रिफला । शिग्रु
शोभाञ्जनम् । स्थिरा शालिपर्णी । सौवर्चलं
लवणम् । अजाजी जीरकम् । धान्यकं धनाफलम् ।
निशे हरिद्रे द्वे । केम्बुकान्मूलं केम्बुमूलं तत्समस्तं
भेषजपटलं यथाहं द्रवालोडितं पीतमतिस्थौल्यादीन्
रोगान् हन्ति । अन्यांश्च तद्विधानं बृंहणेनोत्पन्नान्
रोगान् हन्ति । हृद्भोगादींश्च हन्ति । बुद्धिमेधास्मृ-
तिकरं तद्ववेत् । सन्नस्य मन्दाग्नेः सन्दीपनं
संशुद्धकं स्यात् ॥ २४ ॥

हे०—व्योषादियोगमाह—व्योष इति । हिंस्रसौवर्च-
लेति । निशे इति । एषामिति । सक्तुमिरिति ।
अतिस्थौल्यादिकानिति । हृद्भोगकामलेति । बुद्धिमे-
धास्मृतिकरमिति । केंबुकान्मूलं, केंबुकं स्वनामप्रसि-
द्धम् । षोडशगुणैश्चूर्णापेक्षया पीतं शीतोदकेन । संप्रहे-
तु—“गुवादिद्विद्विंसीनश्लेष्मनिश्रोऽञ्जजो रसः । आम एव
शुधीकुर्वन् धातुस्थीत्यमुपानयेत् ॥ अतिस्थौल्यादितिधु-
त्तृस्वेदश्चासातिनिद्रताः । आवासाक्षमताजाड्यमल्पाशुर्ब-
लवेगताः ॥ दौर्गन्ध्यगद्वदत्वे च भवेन्मेदोऽतिपुष्टता । सोत-
स्सु मेदोऽक्षेष्वा वायुः कोष्ठे विशेषतः ॥ चरन् प्रज्वलवत्यग्निं
क्षुत्तुडोऽस्तु ततोऽधिकम् । स्थूलं कोटरवद्बुद्धौ दहतोऽन्य-
निलौ च तौ ॥ स्वेदवाहिशिरोमूलमाग्राभिर्धनादपि ।
मेदुरः श्लेष्मयोगाच्च भवति स्वेदमूरिता ॥ कोष्ठ एव
विषकेऽस्य संरुद्धस्तोतरो रसे । सर्वत्रालक्ष्यवृत्तित्वाद्यायो
मेदः प्रचीयते ॥ तच्छेपो विरसोऽन्यत्वाञ्जलं रक्तादिपुष्टये ।
तुल्येऽपि रक्तादिचये प्राक् चितं चीयतेतराम् ॥ मेदसो
नासमत्वेन धातुर्ना विदधाति तत् । श्वासादीनचिराय-
न्मान् ज्वरोदरमगंदरान् ॥ मेहोऽरस्तंमपिठिकाविप्रधि-
प्रयतीन् गदान् । अयथोपचयोत्साहश्चलस्फिग्दरस्तनः ॥
अतिस्थूलः स्मृतो योज्यं तच्चात्रं मास्तापहम् । मदनं
त्रिफलमुस्तारिष्ठसप्ताहवत्त्वकम् ॥ सपाठास्वर्धं पीतमति-
बृंहणरोगजित् ॥ तद्वद्रस्तकश्याकदेवदारुनिशाद्ययम् ॥
समुस्तपाठाखदिरत्रिफलानिंबगोक्षुरम् । मन्दादीनि वा लेप-
त्सानादिष्वपि योजयेत् ॥ हिंगुमेदकव्योषकुष्ठकौंचारिथ-
गोक्षुरम् । एलातृपकपङ्कगंधाखराक्षौपलमेदकम् ॥

तत्रेण दधिमेंडेन पीतं कौलरसेन वा । मूत्रकुण्डं कुमीन्
मेहान् स्थूलतां च व्यपोहति ॥ कुमिन्त्रिफलातैल-
सक्तुचूर्णदीपनैः । लोहोदकाखुतो मंथः शस्तो बृंहण-
रोगिणाम् । योज्यं तथा यथाव्याधि स्वेदाक्षुस्ववणा-
दपि ॥ २४ ॥

सांप्रतमतिव्यनोत्थान् रोगान् सौषधादीनाह—

अतिकाश्र्यं भ्रमः कासस्तृष्णाधिक्यमरौचकः ।
स्नेहाऽग्निनिद्राहृदश्रोत्रशुक्रौजःशुत्स्वरक्षयः ।
वस्तिहृन्मूर्धजंघोरश्रिकपाश्वरुजा ज्वरः ।
प्रलापोऽधोऽनिलोग्लानिश्छर्दिः पर्वोस्थिभेदनम्
विण्मूत्रादिग्रहाद्याश्च जायंतेऽतिविलंघनात् ॥ २५ ॥

स०—अतिकाश्र्यादयोऽतिविलंघनाजायंते । स्नेहा-
दीनां क्षयशब्देन समासः । वस्त्यादीनां च रुजा-
शब्देन । मूत्रादिग्रहाद्याश्चेत्याद्यशब्देन नानाविधानां
वातरोगाणां ग्रहणम् ॥ २५ ॥

प०—विशेषलक्षणात्सातातनुपद्रवानाह—अतिल-
क्षणादत्यर्थं विशेषेण कृतालक्षणात् कार्यादयो
जायन्ते । तत्रातिकाश्र्यमतिकृशत्वम् । क्षीणधातु-
त्वम् । भ्रमणं भ्रमः । चक्रोरुहृदस्थेव भ्रान्तिः ।
तृष्णाया आधिक्यमतिरुद्धं । स्नेहादीनामष्टानां
क्षयशब्देन सम्बन्धः । तेन स्नेहक्षयोऽप्रिक्षयो
यावत् स्वरक्षय इति । वस्त्यादीनां सप्तानां रुजा-
शब्देन सम्बन्धः । तेन वस्तिरुजा हृदुजा यावत्पार्श्व-
रुजा चेति । प्रलापोऽसम्बद्धभाषणम् । ऊर्ध्वानिल
ऊर्ध्ववातः । ग्लानिरपचयः । छर्दिर्वमनमन्नादेः
पर्वणां तथास्थानं भेदनं विदारणमिव । वचो मूत्र
ग्रहाश्चेत्यत्रादिग्रहणेन नानाविधानां रोगाणां वात
जानां ग्रहणम् ॥ २५ ॥

हे०—अतिकाश्र्यादीनाह—स्नेहादीनां नवानां क्षयः
स्नेहः स्निग्धत्वम् । वस्त्यादीनां सप्तादीनां रुजा ॥ २५ ॥

यद्यपि कार्याख्योऽयं महान्दोषस्तथापि स्थं
ल्यमपेक्ष्य वर एवेति प्रतिपादयन्नाह—

काश्र्यमेव वरं स्थौल्यात् ॥ २६ ॥

स०—अत्र चातिकाश्र्यमेव वरमतिस्थौल्यादि
वेद्यम् । न कार्श्यमात्रं स्थौल्यमात्रं वा । यस्मादतिर

लातिकृशावेव लघनवृंहणाभ्यामुपक्रम्यावत्र विवक्षितौ
न स्थूलकृशौ सामान्येन ॥ २६ ॥

प०—यद्यप्ययं काश्याख्यो महान् रोगस्तथाप्य-
तिस्थौल्यात् काश्यमेव वरम् । अत्र काश्यमेव वरं
स्थौल्यादिति । तत्रातिकाश्यमेव वरं स्थौल्यादिति
बोद्धव्यम् । न काश्यमात्रं स्थौल्यमात्रान् । यतोऽ-
तिस्थूललातिकृशावेव लङ्घनवृंहणाभ्यामुपक्रम्यावत्र
विवक्षितौ न स्थूलकृशौ सामान्येन काश्यमेव
वरं स्थौल्यादत्रोपपत्तिः ॥ २६ ॥

हे०—स्थौल्यात्काश्यस्य सुखसाध्यत्वमाह—काश्यमे-
वेति ॥ २६ ॥

काश्यमेव स्थौल्यादरं कुत इत्याह—

नहि स्थूलस्य भेषजम् ।
वृंहणं लघनं नालमतिमेदोऽग्निवातजित् ॥ २७ ॥

स०—यस्मात् स्थूलस्य भेषजं वृंहणं नालं न समर्थं
न च लघनं समर्थम् । यस्मात्स्थूलस्य भेषजमतिमे-
दोऽग्निवातजित् । यन्मेदःक्षपणं तदग्निनाशकृद्धात-
ह्व न । स्थूलस्य हि वृंहणेन मेदोऽतितरानुपचीयते
लघनेन मेदःक्षपणं भवति किंत्वग्निपवनावस्योपचीयते ।
तस्माद् वृंहणं मांसक्षीरादि यच्च लघनं कोद्रवश्यामाकादि
तत्पूर्वस्मादेतौः स्थूलस्य न भेषजम् ॥ २७ ॥

प०—अतिस्थूलस्यापि भेषजं मेदसोऽग्नेर्वीर्योश्च
नाशनम् । यत्तत्साधु तथाविधं चातिमेदोऽग्निवातजि-
द्वेषजमतिस्थूलस्य वृंहणं नालं न पर्याप्तम् । यस्मान्न
स्थूलस्य सन्तर्पणं भेषजं पर्याप्तम् । स्थौल्यनिवारणाय
न चाप्यपतर्पणं यस्माद् वृंहणं मांसादि तदस्य मेदोऽ-
भेवर्धयति सन्तर्पणस्वभावत्वात् । तस्मात्तदुक्तं भवति ।
प्रद्युतिस्थूलाय वृंहणं दीयते तेनाग्निमेदसी वृद्धिं
गच्छतः । वातश्चापचयमप्यथ लङ्घनं क्रियते ।
तेन मेदसोऽपचयो भवति नतु वायव्योऽग्नेर्विघात-
हत्यतो युक्तमुक्तमिति मेदोऽग्निवातजिन्न वृंहणम्
मलं नापि लङ्घनं स्थूलस्य यन्मेदःक्षपणं वातजि-
मिजित्तस्य पथम् ॥ २८ ॥

हे०—स्थौल्यस्य कृच्छ्रावप्यत्ये हेतुमाह—लघनं वृंहणं
स्थूलस्य भेषजं, यतस्तस्यातिमेदोऽग्निवातजिद्वेषजं

नालं समर्थः । लघनमतिमेदोजित् भवति । नास्य
ग्निवातजिद्वयति । वृंहणमग्निवातजिद्वयति न त्वतिमेदो
जित् ॥ २७ ॥

मधुरस्निग्धसौहित्यैर्यस्तौख्येन विनश्यति ।
क्रशिमा स्थविमाऽत्यंतविपरीतनिषेवणैः २८ ।

स०—यतो यस्मात्क्रशिमा मधुरस्निग्धतृप्तिभि
सौख्येनानायासेन नश्यति शाम्यति तस्मात्काश्यं स्थौ-
ल्याद्वरम् । यतश्च स्थविमा स्थूलत्वमत्यंतविपरीतनि-
षेवणैः शाम्यति । अत्यंतविपरीतानां निषेवणान्यत्यंत-
विपरीतनिषेवणानि तैस्तित्तकटुकषायप्रपेरत्वनानौषध-
सेवनेनः शाम्यतीत्यर्थः । स्थूलकृशयोश्च यदि वृंहण-
साध्यस्तुल्यो व्याधिः स्यात्ततः स्थूलस्योपक्रमविरोधात्तत्र
सुखेन न शाम्यति । यथा कृशस्य लघनसाध्यो विस्-
चिकादियदि चैतयोः स्यात् सोऽपि कृशस्य सुखेनोप-
शाम्यति । स्थूलस्य विरुद्धोपक्रमत्वादुत्पन्नेन शाम्यति
यथा ह्यत्र प्रवानोपक्रमः स्वेदः स च तावन्न घटते ।
न स्वेदयेदतिस्थूलमिति निषेधान् । अर्थेन लेपयति
तदा । स्रोतःसु मेदोर्गुणं वायुः कोष्ठं निशेपतः । चरन्
प्रज्वलयत्यग्निं क्षुत्तृपी सतततोऽधिकम् । स्थूलं कोटर-
वृद्धौ दहतोऽन्यनिर्लौ च तौ । इत्यादिना यावद्वा-
तसंकेन वनवृद्धिना वनस्येनाऽस्य महती व्यापदुत्प-
द्यते । अथ वृंहणोपक्रमः क्रियते तदाऽऽमदोषो वर्धते ।
कृशस्य त्वविरुद्धोपक्रमत्वादिमुच्यते । सुखेनोपक्रम्य-
तस्मात्काश्यमेव स्थौल्याद्वरम् । क्रशिमिति कृशशब्दा-
वृथ्वादिपाठादिमनिच् । रक्ततो हलादेरिति रेफादेशः ।
स्थविमेति दृढादेराकृतिगणत्वादिमनिजिनि केचिन् ।
तस्मिन् स्थविमेति स्थूलदुरिति यणादिपरम् लोपः ।
क्रकासस्य च गुणः ॥ २८ ॥

प०—कृशस्य भावः क्रशिमा । स्थूलस्य भावः
स्थविमा । पृथ्वादिपाठादिमनिच् । स्थूलस्य
यन्मेदसस्तथायमपरः काश्यमवश्यं हेतुः । क्रशिमा
कृशत्वम् । मधुरादिभिः यस्मादनायासेन शान्येन
तन्स्थौल्यात् क्रशिमैव ज्यायान् स्थूलत्वं यस्मान्
स्थविमा स्थूलत्वं काश्यसाधनोपायादत्यन्तं विपरी-
तनिषेवितेन शान्यति । अन्येन विपरीतानि च

तानि निषेवणानि तैस्तिक्तकटुकषायैः रुक्षैरन्नपानौ-
पधैः सेवितैः स्थूलद्वं नश्यति मेदःक्षपणहेतुभिः ।
ननु सौम्येन मधुरस्निग्धानामन्नपानानां सौहित्येन
तृप्त्या वृद्धिहेतुत्वात्तेषां स्थूलकृशयोश्च तस्य व्याधि-
वृंहणसाध्य एवोत्पन्नः । स्थूलस्योपक्रमविरोधात्
स व्याधिर्नोपशमं याति स एव कृशस्य सुखेनो-
पशमं गच्छति । स्थूलस्य विरुद्धोपक्रमत्वाच्चिरैषैवे-
त्येवं कार्यमेव श्रेष्ठम् ॥ २८ ॥

हे०—कार्यैस्थौल्ययोर्वरावरत्वे हेत्वंतरमाह—मधुरस्नि-
ग्धानां सौहित्यं तुतिरभ्यासाथं बहुवचनम् । कशिमा-कार्यं,
स्थितिमा—स्थौल्यम् । स चायं तविपरीतानिषेवणनश्यति ।
अत्यंतविपरीतानि अम्लतिरुक्षादीनि अतिदुःखम् ॥ २८ ॥

अथ कृशे कीदृशं भेषजमित्याह—

योजयेद् बृंहणं तत्र सर्वं पानान्नभेषजम् ॥ २९ ॥

स०—तत्र कृशे बृंहणं सर्वं पानाद्यौषधं योग्यम् २९

प०—तस्य कीदृशमौषधमित्याह—तत्र कृशे पुंसि
गानान्नभेषजं शालिपष्टिकमांसक्षीरक्षुरसजीवनीय-
वृंहणीयवस्तुजातं सर्वं बृंहणं योजयेत् ॥ २९ ॥

हे०—कार्यैस्थौल्यमहाह—योजयेदिति ॥ २९ ॥

अचित्तया हर्षणेन ध्रुवं संतर्पणेन च ।

ःवप्रप्रसंगाच्च कृशो वराह इव पुष्यति ॥ ३० ॥

स०—अचित्तया चेतसाः शोककार्याद्यनाकुलत्वेन
तथा हर्षणेन चित्तस्य तुष्टया तथा संतर्पणेनाहार-
वैशेषादिना बृंहणेन तथा स्वप्नप्रसंगादतिनिद्रासंवेनेन
दृशः पुष्यति सर्वोपचित्तधातुः संपद्यते । क इव ।
वराहः शूकरो यथा । अन्येष्वप्यत्र पुष्टिहेतुभ्यः कृश-
वेष्ये स्वप्न एव प्रधान इति च दर्शयितुं वराहो
ऽष्टांत्वेनोपन्यस्तो ग्रंथकृता । तथाहि । वराहस्य
वृद्धमंतरेण न कश्चित्तावाविधोऽप्यवहारदिरूपलभ्यते ।
यथाऽसौ पुष्टोऽस्मिदुरो दृश्यते । अतिस्थूलाऽतिकृ-
शयोश्च मुनिना लक्षणमभ्यधापि । मेदोमांसातिवृद्ध-
वाचलस्फिगुदरस्तनः । अयोधोपचयोस्ताहो नरोऽति-
स्थूल उच्यते । तथा । शुष्करिफगुदरप्रीवो धमनीजा-
म्रसंततः । त्वमस्थिरशोऽतिकृशः स्थूलपर्वो नरो मत-
ति ॥ ३० ॥

प०—अचित्तया निःशोकतया अथवा किञ्चि-
दपि कार्यजातं मनसा अपयौलोचनेन हर्षणेन
निर्वृत्त्यान्तःसन्तर्पणेन तथात्यन्तस्वप्नसेवनेन सर्व-
धातुपचितः संपद्यते । यथा वराहः स्वप्नप्रसङ्गस्य
कृशविषयेऽन्येभ्यः पुष्टिहेतुभ्यः प्राधान्यं प्रदर्शयन्
वराहोदाहरणेन दत्त एवमचित्तनहर्षणादिंसंतर्पण-
स्वप्नप्रसङ्गैः कृशः पुष्यति । सर्वधातुपचितः
संपद्यते ॥ ३० ॥

हे०—अचित्तादिबुद्ध्यर्थं कार्यस्य परमौषधमित्याह—
अचित्तयेति । हर्षणेन प्रियदर्शनादिना संतर्पणेन सौहित्येन
स्वप्नप्रसंगादिद्रव्यासात् ॥ ३० ॥

नहि मांससमं किंचिदन्यदेहवृद्धत्वकृत् ।

मांसादमांसं मांसेन संभृतत्वाद्विशेषतः ॥ ३१ ॥

स०—मांसेन सममपरं देहवृद्धत्वकरं न च विद्यते ।
सर्वबृंहणत्वकरेभ्यो मांसमतिबृंहणमित्यर्थः । विशेषेण
मांसादमांसं देहस्य बृंहणत्वकृत् । कुत इत्याह ।
मांसेन संभृतत्वात् । पुष्टत्वात् ॥ ३१ ॥

प०—यतोऽस्याहारो न कश्चित्तावाविधोऽप्यव-
हियमाणो दृश्यते । येनासौ पुष्टो भेदुरः सम्प-
द्यते । मांसेन समं तुल्यमन्यत्र किञ्चिदाहारजातं
देहस्य बृहत्त्वकृत्सम्भवति । यस्मादतो मांसादी-
नामाभिषमुजां सिंहादिनां प्राणिनां सम्बन्धि
यन्मांसं तन्मुगादिमांसेन सम्भृतत्वात् शरीरपोषणात्
विशेषतो बृहत्त्वकृदिति सम्बन्धः ॥ ३१ ॥

हे०—कार्ये प्रधानतरमौषधमाह—नह्रियादि । कार्यस्य
प्रधानतरमौषधमाह—मांसादेत्यादि । मांसादानं
मांससेविनां मांसेन संभृतत्वात् पुष्टत्वात् विशेषतो
देहकृत् इत्यनुवंगः । संग्रहे तु—अतिकार्यैनानायास-
सर्वशीतोष्णतृष्टदुःखः । तृप्तिव्याप्योपचमदान् सहते-
ऽल्पबलत्वतः ॥ आसकाचक्षयस्त्रीहृत्सुमोऽर्शोवह्निम-
दता । कृशं प्रायश्च बाधते रक्तपित्तानिलमयाः ॥
शुष्करिफगुदरप्रीवः स्थूलपर्वो धिराततः । उच्यतेऽतिकृ-
शस्तत्र प्रागुक्तो बृंहणो विधिः ॥ अश्वगंधाविदायां हृष्या-
श्रौषधयो हिताः । लघ्वनोत्थेषु रोगेषु विशेषेष्वनुकल्पयेत् ॥
यत्तदात्वे समर्थः स्यादन्वाभ्यासेन पुष्टये । सद्यः क्षीणो
ज्यतः सद्यो बृंहणेनोपचयेत् ॥ चिरं क्रमेण च क्षीणस्तद-
भ्यासेन तत्र च । बृंहणं देहमात्रमिमलादीन् वीक्ष्य

योजयेत् ॥ क्रमान्मांसरसांस्तद्वत्कलावाणिकल्लिधुन् ।
वेसवैरिः कृतैस्तद्वज्रांगलैश्च कृताकृतान् ॥ रसांस्तथा च
क्षीरादींस्तर्पणास्तर्पणान्नुनः । युञ्ज्यात्कृद्धानां ज्वरिणां
काशिनां मूत्रकृच्छ्रिणाम् ॥ तृष्यतामृद्ध्वंवातानां मूढमास्त-
वचंसाम् । समकुण्ठासितातैलक्षीघ्राज्यो हि स तर्पणः ॥
मंथस्तद्वत्सिताक्षीघ्नमदिरासकुमोजितः । फाणितं सक्तवः
सर्पिर्दधिमांडोऽम्लकांजिकम् ॥ तर्पणं मूत्रकृच्छ्रममुदावर्तहरं
परम् ॥ मंथः खर्जूरमृद्रीकावृक्षाभ्लाग्लकदाडिमैः ॥
परुषकैः सामलकैः सयस्तृष्णातिरोगजित् । स्वादुरभ्लश्च
बलकृत् सखेहो रुक्ष एव च ॥ सद्यः संतर्पणो मंथः स्थैर्य-
वर्णवल्प्रदः ॥ इति ॥ ३१ ॥

एवं विस्तरेण स्थूलकृशयोरुपक्रममुक्त्वा समा-
सेनाह—

गुरु चाऽतर्पणं स्थूले विपरीतं हितं कृशे ॥ ३२ ॥

स०—यद्वदुः तथापतर्पणं तत्समासेन स्थूलाय
हितं माक्षिकशाखकादि । एतद्धि रौक्ष्यान्मेदः क्षप-
यति । गौरवाच्च शीघ्रं जरं न गच्छति । यदतो
विपरीतं लघु संतर्पणं च तदतिकृशाय हितं शालिष-
ष्ठिकैर्णेयमांसलावकापिजलाविकम् । अतिकृशस्य ह्यग्नि-
रपि कृशो भवति । तस्माद्यदि तस्य गुर्वन्नपा-
नौषधमुपयुज्यते । ततोऽग्निसादोऽस्य जायते ।
अथाऽस्य लघु अपतर्पणमुपयुज्यते तद्वयः
कार्श्यमेवाऽस्यापद्यते । तस्माल्लघु संतर्पणं च
यत्तत्कृशाय हितम् । गुरु चेत्यत्र चशब्दाल्लघु च यद-
पतर्पणं श्यामाककोरदुषादिकं तथाऽन्यदपि दन्त
गुरु नच लघु मेदोघ्नं जागरव्यवायव्यायामचिंतादिकं
तच्च स्थूले हितं गमयति ॥ ३२ ॥

प०—संक्षेपेण स्थूलकृशयोरुपक्रममाह—स्थूले नरे
गुरावपतर्पणं हितम् । यथा माक्षिकशृंगाटकविस-
शाखकादिरूक्षत्वान्मेदःक्षणहेतुः, गुरुत्वाच्छीघ्रं
जरं न याति । लघ्वपतर्पणं स्थूले हितं कुलस्थ-
श्यामाकाद्यतो विपरीतं लघु तथा सन्तर्पणं च तद-
तिकृशे पथ्यम् । शालिषष्ठिकैर्णेयशशादि यस्मा-
दतिकृशस्यापि अतिकृशोऽग्निं कुर्वन् अन्नपानौ-
षधमग्निनाऽऽदाय यथापि बृंहणं तद्वयः कृशत्वाय
सम्पद्यते ॥ ३२ ॥

हे०—स्थौल्यकार्ययोः संक्षेपादौषधमाह—गुरु चातर्पण-
मित्यादि । गुरुत्वे सति यदपतर्पणं तत्स्थूले हितं, लघुत्वे
सति यत्संतर्पणं तत्कृशे हितम् ॥ ३२ ॥

यवगोधूममुभयोस्तद्योग्याहितकल्पनम् ॥ ३३ ॥

स०—उभयोः स्थूलकृशयोर्यवगोधूमं हितम् ।
किंभूतं यवगोधूममित्याह—तद्योग्येत्यादि । तयोः
स्थूलकृशयोर्योग्या उचिताऽऽहिता कृता कल्पना
संयोगसंस्कारादिनोपयोगोपायो वा यस्मिन् यवं गोधूमे
तदेवं यवाः स्थूले हिताः गोधूमाः कृशे इत्यर्थः ।
हितयोगे चतुर्थी वक्तव्येत्यस्य प्रायिकत्वात् स्थूले
हितमित्यत्र न चतुर्थी । अन्येऽपि ह्येवं प्रयोगा इत्यन्ते ।
यथा रुद्रतस्य । सामाजाधीमतां हितमिति । तथाऽ-
स्यैव । विलेपी प्राहिणी ह्यथा तृष्णाघ्नी दीपनी
हिता । व्रणाऽक्षिरोगसंशुद्भुतदुर्बलस्नेहपायिना-
मिति ॥ ३३ ॥

प०—तयोः स्थूलकृशयोः तद्योग्योचिता तद्योग्या
हिता कृता संयोगसंस्कारादिभिः कल्पनोपयोगो-
पायौ यस्मिन्तत् । तैवेतदुक्तं भवति । यदा स्थूलाय
यवगोधूमं दीयते तदा स्थूलयोग्ययैवापतर्पणरूपया
कल्पनया यदा तु तदेव यवगोधूमं कृशाय दीयते
तदा कृशयोग्ययैवापतर्पणोपक्रमयोः संयोगतरतम-
भावभिन्नत्वेन प्राप्तास्तत्कथं द्विविधोपक्रम उच्यत
इति प्रत्यभियुक्तो ग्रन्थकारः ॥ ३३ ॥

हे०—यवाश्च गोधूमाश्च यवगोधूमं तदुभयोः कृशस्थू-
लयोः क्रमेण हितम् । तच्च तदुचितकृतकल्पनम् । यथा-
स्थूले तैलतक्रादिसिद्धा भक्ष्याः, कृशे धृत्वीरादिसिद्धाः ।
संग्रहे तु—“स्थौल्यकार्यप्रकृत्यापि स्यातां तत्राप्ययं विधिः ।
सततव्याधिततया योज्यो सदा विभज्य च ॥ मात्रादियुक्तो
सेवेत यस्तु बृंहणलभ्ये । समधात्वग्निदेहोऽवी सिंहसं-
हननो भवेत् ॥ दहोद्विषयलत्वाच्च न दहैरभिभूयते ॥” इति ।
स्नेहनं रूक्षणं कर्मत्यादिना सर्वोपक्रमाणां पृथक्त्वे उपक्रम-
द्वयंऽतर्भाव उक्तः ॥ ३३ ॥

ननु चाऽतीतारज्वरगुल्मादीनामनेकरूपवादान्ता
एवोपक्रमाः प्रास्तास्तत्कथमुपक्रमस्य हि द्वित्वाद्विधैवो-
पक्रमो मत इत्यह—

दोषगत्याऽतिरिच्यते प्राहिभेद्यादिभेदतः ।

उपक्रमा न ते द्वित्वाद्भिन्ना अपि गदा इव ॥

स०—दोषाणां पृथग्रूपाणां संसर्गसन्निपाततत्तमभेदे-
नाऽऽन्तर्गते यातानां या गतिस्तथा तेषामेव स्थानवृद्धिक्ष-
यलक्षणाया गतिस्तिर्यग्पूर्वाधोलक्षणा या गतिस्तथा शा-
खाकोष्ठास्थितिलक्षणा च या गतिस्तथाऽतिरिच्यन्ते व-
हवो भवंत्युपक्रमाः । कथमित्याह । प्राहिमेद्यादिभेदतः ।
प्राही च भेदी च प्राहिमेदिनौ तावादी येषां रोगानुरोधा-
नानाविधानामुपक्रमाणां ते प्राहिमेद्यादयस्तेषां भेदो
विशेषो प्राहिमेद्यादिभेदस्तस्मात् । यद्यप्यतिरिच्यन्तेऽन्ताः
संपद्यन्ते तथाऽपि द्वित्वास्तर्पणाऽपतर्पणरूपान् तेषां
तिरिच्यन्ते । संतर्पणरूपत्वमपतर्पणरूपत्वं वा वर्जयित्वा न
तेषामुपक्रमाणां रूपांतरं संभवतीत्यर्थः । कथमिव
नाऽतिरिच्यन्ते इत्याह । भिन्ना अपि गदा इव । यथा
वातादिदोषवशान्नानाविधा अपि उवरादयो बृंहणलघन-
साध्यत्वं सामत्वं निरामित्वं वा नातिवर्तते तथोपक्रमा
अपीति ॥ ३४ ॥

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिता-
यामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां
द्विविधोपक्रमणीयो नाम चतुर्दशो-
ऽध्यायः ॥ १४ ॥

प०—अतएव तदाह—दोषाणां क्षयस्थानवृद्धयू-
र्ध्वार्धस्तिर्यग्रूपादिलक्षणायाऽगत्या अतिरिच्यमाना
अप्यनन्ता भवन्तोऽपि नतु द्वित्वं तेषांतिरिच्यन्त
उपक्रमाः । तथा प्राहिमेद्यादिभेदतोऽप्यसंग्राह्योप-
क्रमोऽयं भेदी अयं प्राही अयं प्राहितरोऽयं प्राहि-
तमो भेदितरोऽयं भेदितमोऽयं ग्रहणात् स्निग्धरू-
क्षादयः । कथमिव ते अनन्ता भिन्ना अपि ये गदा
इव यथा भिन्ना दोषादिवशादपि गदा व्याधयो
उवरादय उपक्रमस्य द्वैक्यत्वात् सन्तर्पणापतर्पण-
साध्यत्वलक्षणान्नातिरिच्यन्ते । कदाचित् सन्त-
र्पणसाध्यास्ते भवन्ति कदाचिदपतर्पणसाध्याः न
तद्व्यतिरिक्तरूपान्तरसाध्या इति भद्रम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रि-
कायामष्टांगहृदयटीकायां सूत्रस्थाने द्विवि-
धोपक्रमणीयोऽध्यायश्चतुर्दशः ॥ १४ ॥

हे०—३४तानां तेषां पृथक्त्वमेव कृतं शब्दाह—दोषग-
त्येति । दोषगत्या दोषशरणत्वेन यथा यथा दोषा विश्वे
तथा तथोपक्रमा भिद्यन्ते । यथा अनिप्रवृत्ते छाही, अप्र-
वृत्ते च भेदी, दाहे जीनः, क्षीने तुष्ण शब्दादि । पृथ-
क्त्वं हेतुश्चेत्पृथक्त्वमेवास्तु तेषां—तेषां तं द्वित्वादिदिति
द्वित्वात्तातिरिच्यन्ते । बृंहणत्वं लघनत्वं वा सामास्यं
त्यजति । यथानानाविधा अपि यथाः सामस्यं, निरा-
मत्वम् ॥ ३४ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामनुवर्द्धमायमे उपक्रमप्रक-
रणं सामस्येन निरूपितम् ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

द्विविधोपक्रमणीयाध्यायद्वन्द्वं शोधनादिगण-
संग्रहाध्यायरंभः । यतो दोषोपक्रमणीये द्विविधोपक्र-
मणीये च नानाविधा उपक्रमा अभिहितान्ते च मदन
मधुकादिभेषजाश्रया अतस्तानि शोधनानुपयोगी
सर्वोपक्रमाधिकाराणि संज्ञितृक्षुस्वत्त्वमिममरंभे—

अथास्तः शोधनादिगणसंग्रहमध्यायं
व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०—शोधनं शोधनरूपो द्रव्यगण आदिर्दोषां
एवम् । आदिशब्देन वातहरादिगणपरिग्रहः । ते
संग्रहो यस्मिन्नध्याये स शोधनादिगणसंग्रहस्तं शो-
नादिगणसंग्रहसंज्ञमध्यायं व्याख्यास्यामः । ग-
सङ्ग्रहः । विज्ञितानां पदार्थानामेकत्र राशीकर
संग्रहः । तत्र शोधनागणस्य सर्वदोषविजयत्वेन प्रा-
प्त्यपूर्वमुपन्यासः ॥ १ ॥

प०—अथातः शोधनादिगणसंग्रहमध्यायं व्य-
ख्यास्यामः । यथेह नानारूपेऽप्युपक्रमे सति द्वै-
क्यान्तिक्रमस्तथा भेषजस्यापि नानारूपस्य स
शोधनशमनमेवेन द्वैक्यान्तिक्रम इत्यतो द्विवि-
धोपक्रमादनुन्तरं शोधनादिगणसंग्रहोऽध्याय आ-
व्यः । विज्ञितानां पदानामेकत्र राशीकरणं प्रथ-
मसङ्ग्रहः । शोधनरूपो द्रव्यगण आदिर्दोषां गणा-
ते शोधनादिगणाः सङ्गतास्तेषां सङ्ग्रहस्तं वा
विप्यामः ॥ १ ॥

हे०—अथातः शोधनादिगणायामध्यायं व्याख्यातुं
प्रतिजानीते—अथेति । शोधनादिद्वयगणः ॥ १ ॥

शोधने च चतुर्विधम् । वमनविरचनास्थापन-
शिरोविरेचनद्रव्यभेदेन । तत्रापि वमनस्योपधामणं
तावत्पूर्वं वक्ति—

मदनमधुकलं वानिविंबीविशाला
त्रपुसकुटजमूर्वादिवदालीकृमिघ्नम् ।
विदुलदहनचित्राः कोशवत्यौ करंजः
कणलवणवचैलासर्पपाश्लर्दनानि ॥२॥

स०—मदनं रावः मधुकं मधुयष्टिका । लंबा तुंबी
दीर्घतिकाऽलसुसंज्ञा । निंबः पितुमन्दः बिंबी गोह्ला
ओश्रोपमकलसंज्ञा । विशाला इंद्रवाक्णी । त्रपुसं तित्तरपु-
सं वेद्यम् । तस्य वमने योग्यत्वात् । कुटजं वत्सकम् ।
मूर्वा पीठपर्णा । देवदाली घंघरा । कृमिघ्नं विडम् ।
विदुलो जलवेतसः । दहनश्चित्रकः । चित्रा मृषिकपर्णी ।
कोशवत्यौ धंतालिकेका धामागवो द्वितीया राजको-
शातकी । करंजो नक्तमालम् । कणाः पिप्पली ।
लवणं सैन्धवं । वचा गोलोमी । एला रुटिः ।
सर्पपो रक्षोघ्नः । एतानि मदनानीति छर्दनानि छर्दि-
कृन्ति छर्दिकाराणि । अत्र मदनविशालात्रपुसकुटज-
विडंगैलासर्पपाणां फलानि वमनकृति । मधुकविदुल-
चित्रकदंतीवचानां तु मूलानि । रोध्रमुवर्णक्षीरीकं-
पिल्लानां त्वको रचनाः । शेषाणां फलपत्रपुष्पाणीति ।
त्रमुनिविरतिश्चेन्मालिनी नौ मयी यः ॥ २ ॥

प०—शोधनपञ्चकमाल्यस्य वमनादिभेदभिन्न-
त्योत्तरोत्तरप्रधानस्य प्राधान्यादुपधे वमनस्य तावदौ-
पधगणं प्रधानं व्याख्यातुमिदमाह—मदनादीनि
द्रव्याणि छर्दनानि वमनोपयोगीनि । मदनं मदन-
कलम् । मधुकं मधुयष्टिका । लम्बा कटुका । निम्बः,
बिम्बी गोह्ला रक्तकलापरपर्याया । त्रपुसं कटुकम् ।
कुटजः वत्सकः । मूर्वा मधुरसा । देवदाली
जीमूतकः । कृमिघ्नं विडम् । विदुलो वेतसः ।
दहनश्चित्रकः । चित्रा द्रवन्ती । कोशवत्यौ के-
राजकोशातकी एका, कटुकोशातकी द्वितीया ।
करंजः पूतिकरञ्जः । कणा पिप्पली । एला
सूक्ष्मेला सर्पपाः श्वेतसर्पपाः ॥ २ ॥

हे०—तत्र वमनगणमाह—मदनमधुकलंकेत्यादि । मदनं गालः,
मधुकं यष्टीमधु, लंबा कटुतुंबी, निंबः—पितुमन्दः, बिंबी—
कटुतुंडिकेरी, विशाला—इंद्रवाक्णी, त्रपुसं—कटुवाल्क्यं, कुट-
जं—वत्सकः, मूर्वा—मधुरसा, देवदाली—जीमूतकः, कृमि-
घ्नं—विडम्, विदुलो—वेतसः, दहनः—चित्रकः, चित्रा—चि-
त्काङ्का, कटुपटोलाफलं, पत्रकं च, कोशवत्यौ—कटु-
कोशातकी, राजकोशातकी, करंजो—नक्तमालः, कणा-
पिप्पली, लवणं—सैन्धवं, वचा—उष्णा, एला—रुटिः, सर्प-
पो—रक्षोघ्नः, छर्दनानीति बहुवचनगुणवहुत्वाय तेन
वमनादिद्रव्याणां यस्य कस्यचित्पिचक्षुत्कपंचकादेः
प्रयोजकत्वम् । उक्तं च सुश्रुतेन—“समस्तवर्गमर्थं वा
यथा लाभमयापि वा । प्रयुज्यते भिषक् प्राज्ञो यथाहिंसेषु
कर्मसु ॥” इति । उपलक्षणं चेदम् । अतएव **संग्रह-**
कारोऽधिकमधीते । मदनजीमूतेश्वाकुकोशातकीद्वयफल-
पुष्पपत्त्राणि । कुटजकरंजत्रपुससर्पपिप्पलीविडंगैलाप्रत्यक्-
पुष्पीहेरगुग्गुध्रीकाकुस्तुवरीप्रपुष्पाद्यानां फलानि शारदानि ।
वस्तिरपणकोविदारकहुंदाकछुलाविदुरविधीवीजवीजकश्चे-
ताशणपुष्पीसदापुष्पीवचाचित्राचित्रकमूर्वावीजकैद्ववाक्णीसुप-
वीचतुरंगुल्फावुकुटकापाटापाटलीशङ्खेदामधुकमूर्वासप-
र्णसोमवल्कद्विपशियुसुमनस्सौमनस्यायवानीहृश्वीवपुननवा-
महासहस्रद्रासहेक्षुसहाकाण्डेशुकुंडकतकपिप्पलीमूलकदं-
वाचिकानलदेशीह्रीवैरमूलानि शाल्मलीशालुकामद्रपण्यै-
रावण्युपीदकौहालकधन्वनरसांजनराजनादनापवित्राणांपञ्चगा
दिकापिच्छाः प्रियंगुपुण्यः तालीतपत्रं हरिद्राहृगंधेरकंदी
मधुकदाहहरिद्रासारौ तगरगुग्गुचमिधुकफाणितक्षीरश्चार-
लवणाणि चेति वमनोपयोगीनीति ॥ २ ॥

निकुम्भकुम्भत्रिफलागवाक्षी-
रनुकूशंखिनीनीलिनीतिल्वकानि ।

शम्याकर्कपिलकहमदुग्धा

दुग्धं च मूत्रं च विरेचनानि ॥ ३ ॥

स०—निकुम्भो दंती । कुम्भस्त्रिवृत् । त्रिफला वरा । गवाक्षी
विशाला द्वितीयेंद्रवाक्णी । अनुग्धा शंखिनीयवतिका ।
नीलिनी नीलपुष्पा भारवाहीसंज्ञा । तिल्वको रोध्रः ।
शम्याकः कर्णिकारः । कपिलको रंजनकः । हेमदुग्धा
कनकक्षीरी । दुग्धं क्षीरम् । मूत्रं प्रसिद्धम् । निकुम्भा-
दीन्येतानि विरेचनानि । उपजातिवृत्तम् ॥ ३ ॥

प०—निकुम्भादीनि द्रव्याणि विरेचनानि ।
निकुम्भो दन्ती । कुम्भस्त्रिवृत् । गवाक्षी विशाला ।

स्तुक् सुधाशंखिनी शङ्खकुसुमा । नीलिनी नीलपुष्पा ।
तिल्वको रोध्रः । शम्याक आरन्ध्रवधः । कम्पि-
हको रञ्जनकः । हेमदुग्धा स्वर्णक्षीरी । दुग्धं क्षीर-
म् । गोमूत्रं गोजलम् ॥ ३ ॥

हे०—विरचनगणमाह—निर्कुम्भकुम्भेति । निर्कुम्भो-
दंती, कुम्भिवृत्, त्रिफला प्रसिद्धा । गवाक्षी—क्षेतपुष्पे-
न्द्रवारुणी, स्तुक्—स्तुही, शंखिनी—कालांजनीसदृशा क्षेत-
पुष्पा, नीलिनी—कालांजनिका, तिल्वको—रोध्रः, शम्याक
आरन्ध्रवधः, कम्पिल्लो—रत्नांगः, हेमदुग्धा—हेमावती कंकु-
ष्ठप्रकृतिः । संग्रहे त्वधिकमुक्तम् । त्रिवृच्छयामादं-
तीद्रव्यं त्वस्विनीसप्तलाऽजगंधाऽजसृंगीवचागवाक्षीशृङ्गाल-
शीधुवर्णक्षीरीचित्रकफिणिहृस्वपंचमूलवृक्षीवपुननवापलं-
कपाशाकमूलानि, तिलकशम्याकम्पिल्लकपाटलीत्वचः,
त्रिफलापीडप्रियालवहुलवदरककुकादमर्यपरूपकद्राक्षाद्यं-
स्विनीह्रिताक्षीरकोदकीयीविडंगपुगपंचांगुलफलानि, चतुरं-
गुलफलपत्राणि, पृतीकत्वक्फलपत्राणि, महावृक्षसप्तपर्ण-
ज्योतिष्मतीक्षीराणि, क्षीरमस्तुमयथायाम्लभूषाणि चेति
विरचनोपयोगिनी । कोशातकीदेवदालीसप्तलाकारवेष्टिका-
श्वदंष्ट्राकक्षीरमुणोदकं चेत्युभयात्मकानीति ॥ ३ ॥

मदनकुटजकुष्ठदेवदाली—

मधुकवचादशमूलदारुस्राः ।

यवमिसिकृतवधनं कुलत्थो

मधु लवणं त्रिवृता निरुहणानि ॥ ४ ॥

स०—मदनं मदनफलम् । कुटजं वत्सवक् ।
कुष्ठं गदनाम । दारु देवदारुः । रास्ना युत्तरसा ।
मिसिः शतपुष्पा । कृतवधनं धामार्गवः ।
निरुहणानि निरुहणसाधनानि । भवति जगति
नौ ततः परौ यौ नजस्तैजैरगैश्च पुष्पिताम्ना ॥ ४ ॥

प०—मदनादीनि निरुहणान्यास्थापनद्रव्याणि ।
कुटजो वत्सकः । देवदाली खनी जम्बूतापरपर्याया-
या । मधुकं मधुपट्टी । ह्रस्वं महत्पञ्चमूलं
दशमूलमुमे स्मृते । दारु देवदारुः । मिसिः शत-
पुष्पा । कृतवधनं कटुकोशातकी । मधु माक्षि-
कम् । लवणं सैन्धवादि । त्रिवृत् कटरणा-
परपर्यायः ॥ ४ ॥

हे०—निरुहणमाह मदनेत्यादि । कुष्ठं—पाकलं, दश-
मूलं—बृहत्, ह्रस्वपंचमूलं, दारु—देवदारुः रास्ना प्रसि-

द्धा । यवः—तीक्ष्णशूलकः, मिसिः—शतपुष्पा, कृतवधनं-
कटुकोशातकी, कुलत्थः—शिबीधाम्यविशेषः, मधु-
माक्षिकम् । संग्रहे त्वधिकमुक्तं बालिपु तेषु त्ववस्थांतरेषु
यान्दुपयुज्यते द्रव्याणि तान्यसंस्थेयन्वालोपदिश्यन्ते ।
रसस्कंधेभ्य एव यथादोषं यथावस्थं विमज्जन्तव्यं प्रदी-
जयेत् । मदनकुटजजीमूतकेश्वाकुकोशातकीवृषवपुम-
सिद्धार्थकशताह्वाफलानि, यत्तादृशमूलैर्द्वित्रिभ्यश्च द्राग-
यष्टयाह्मकुष्ठरास्नापुननवाकमृणमूलानि, सरस्वदेवदाली-
पुषाहिगुरसांजनव्योपपत्रैलामृतायवकालकुलत्थवक्त्राशुल-
गमस्तुधान्वाग्लमृत्तनैर्हृक्षीरश्रीद्राणि चेति ॥ ४ ॥

वेष्टाऽपामार्गव्योपदार्वासुराला

बीजं शैरीपं बाहृतं शैप्रयं च ।

सारो माधुकः सैधवं ताक्ष्यशैलं

बुटचो पृथ्वीका शोधयन्त्युत्तमांगस्य ५ ॥

स०—वेष्टो विडंगः । अपामार्गः प्रत्यक्पुष्पी
व्योषं त्रिकटुकम् । दार्वा पीतद्रुः । सुराला श्रमसं-
रसः । शिरीषबीजं शैरीपम् । बृहत्या बीजं बाहृतम्
शिप्रोः बीजं शैप्रवम् । सारो माधुको मधुपुष्पसारः
सैधवं सिन्धुत्वम् । ताक्ष्यशैलं शुष्करसांजनम्
बुटचौ सूक्ष्मैला स्थूलैला च । पृथ्वीका हिंगुपत्रा
एतान्युत्तमांगं शोधयति । मूत्रेविरचनानीत्यर्थः ।
यौ पंचाधैर्वैश्वदेवीति नाम्ना ॥ ५ ॥

प०—वेष्टादीनि द्रव्याणि उत्तमाङ्गं शिरः शोष-
यन्ति । वेष्टं विडङ्गम् । अपामार्गः प्रत्यक्पुष्पम्
व्योषं व्यूषणम् । पिप्पली मरिचं शुण्ठी त्रयमे
विमिश्रितम् । दार्वा दारुहरिद्रा । सुराला मूलक्षप
शिरीषस्य बीजं शैरीपम् । बृहत्या बीजं बाहृतम्
शिमुबीजं शैप्रवम् । सारो माधुको मधुकसारः
उत्सिल्लं मधुकपुष्पम् । ताक्ष्यशैलं शुष्करसांजनम्
बुटचौ एलाद्वयं—सूक्ष्मैला, पत्रैला च । पृथ्वीका
स्थूलजीरकः ॥ ५ ॥

हे०—नावनगणमाह—वेष्टलापामार्गांति । सुराला—श्रे-
सर्जरसः, शिरीषबृहतीशिमुनी बीजं मधुकस्य सार
ताक्ष्यशैलं—रसांजनं, बुटचौ—एलाद्वयं, पृथ्वीका—नामपि
संग्रहेत्वाधिकमुक्तम्—अपामार्गाविडंगसारचपिप्पलीशि-
रीपविस्वाजाजमोदावाताकीपृथ्वीकैलाहरंशुफलानि, तार
सतमालताकीरीहरीतकवर्गपत्राणि, सर्पपलपत्राणि, वि

लत्वचः, हरिद्रामूलकलघुनतगरकंदपत्राणि, अतिविपा-
रदः, कुष्ठवचाभाङ्गीश्वेताकण्ठिनागदंतीज्योतिष्मती-
वाक्षीवयस्थावृश्चिकालीविंशत्करंजमूलानि, अर्का-
कंपुष्पफलमूलानि, रोध्रमदनसप्तपर्णनिंबपीलुबीजानि,
रसामातुल्यगलवंगपुष्पाणि, अगुरुसुरदारुसरलशालकी-
रंगप्यशनरसांजनहिंमुलाक्षानिर्यासाः, सालतालमधुकदा-
सारतेजस्विनीमेषशृंगीवरांगेंगुदीबृहतीद्वयत्वचः, राजा-
नमरुजा क्षौद्रं लवणानि मयानि, गावादिशङ्खमूत्रपि-
पानि । एवंविधानि चेंद्रियोपशमनीयान्यन्यान्यपि ।
या स्नेहं क्षीरं रक्तं मांसरसो धान्यरसस्तोयमिति शिरो-
रेचनोपयोगीनि । मधुकपक्वकंजिष्ठाराविवायुस्तपन्नाग-
भागेशैरलावालुकसुपर्णवन्तमालपत्रशुक्वीकाहरेणुलाशा-
पुष्पाशलकीशर्करामदनकमरुचकन्यग्रोषौदुंबराश्वत्थ-
रोध्रावकपद्मोत्पलानि सर्वगंधद्रव्याणि च कुष्ठतगरवर्ज्यानि
योगिकभूमोपयोगीनि । अगुरुगुग्गुलुशालकीक्षैलेयनल-
झीवेरहरेणुशीरमुस्तथ्यामकरांगकश्रीवेष्टकस्यौण्येयकपारि-
श्वयचैलवालुककुंदरुसर्जरसयष्टयाह्नफलसारक्षेहमधुच्छिद्र-
त्वफलमजतिलययमाणकुंकुमैरिमैदोमपजवसासर्पाणि वा
हिकभूमोपयोगीनि । शिरोविरेकद्रव्याणि गंधद्रव्याणि
तीक्ष्णानि । मनोहा हरितालं चैति तीक्ष्णे भूमोपयो-
नि ॥ ५ ॥

द्रदारु नतं कुष्ठं दशमूलं बलाद्वयम् ।
एतुं वीरतरादिश्च विदार्थादिश्च नाशयेत् ॥ ६ ॥

स०—भद्रदारु द्रुतिकलिमम् । नतं तगरम् । कुष्ठं
दः । दशमूलं द्विपंचमूलम् । बलाद्वयं बलाऽतिबला च ।
तानि भद्रदार्वादीनि तथा वक्ष्यमाणो वीरतरादि-
दार्थादिश्च गणो वायुं नाशयति ॥ ६ ॥

प०—भद्रदार्वादीनि द्रव्याणि वायुं घ्नन्ति । भद्र-
रु देवदारु । नतं तगरम् । बलाद्वयं—बलाऽतिब-
ः । वीरतरादिर्वैष्यमाणो गणः तथा विदार्थादिश्च ।
तै च वातघ्नी वर्गौ ॥ ६ ॥

हे०—वातघ्नगणमाह—भद्रदारु—देवदारु, नतं—तगरं,
वीरतरादिर्विदार्थादिवैष्यमाणौ गणौ तयोर्वाणि पुनरुक्तानि
द्रव्याणि योजनीयानि । संग्रहे तु—भद्रदारुकुष्ठलवणतगरव-
प्रतिबलातंगलकच्छुरावाहीककुबेराश्विवत्सादन्यकार्क-
केशुककतकमार्गीकापीसीवृश्चिकालीधनूरप्रभृतानि विदार्था-

दिगणो वीरतरादिद्रव्याण्यवर्ज्यानि पट् पंचमूलानि चैति
वातशमनानि ॥ ६ ॥

दूर्वाजंता निंबवासाऽऽत्मगुता
गुद्राज्भीरुः शीतपाकी प्रियंगुः ।
न्यग्रोधादिः पञ्चकादिः स्थिरे द्वे
पद्मं वन्यं सारिवादिश्च पित्तम् ॥ ७ ॥

स०—दूर्वा शाद्वलम् । अनंता यवासः । निंबः
प्रसिद्धः । वासा आठरूपकः । आत्मगुता कपि-
कच्छूः । गुद्रा पदएरकः । अभीरुः शतावरी । शीत-
पाकी शिल्बिका काकण्तिकाभेदः । प्रियंगुः स्यामा ।
एष दूर्वादिगणस्तथा वक्ष्यमाणो न्यग्रोधादिस्तथा
पञ्चकादिगणस्तथा शालिपर्णीष्टुश्निपर्णौ तथा पद्मं
जलजं वन्यं कुटनंतं सारिवादिश्च गणः । एते पित्तं
नाशयति । स्तौ तो मौ चेच्छालिनी वेद-
लकैः ॥ ७ ॥

प०—दूर्वादीनि पित्तं घ्नन्ति । दूर्वा शाद्वला ।
अनन्ता यवासकः । वासा वासकः । आत्मगुता
कपिकच्छूः । अभीरुः शतावरी । शीतपाकी शिल्ब-
ण्डिका । प्रियंगुः गन्धप्रियंगुः । न्यग्रोधादिपञ्चका-
दिसारिवादिगणा वक्ष्यमाणाः । स्थिरे द्वे शालि-
पर्णीष्टुश्निपर्णौ । पद्मं कमलम् । वन्यं कुटनंतं
परिपेलवापरपर्यायम् ॥ ७ ॥

हे०—पित्तघ्नगणमाह—अनन्ता—दुरालभा, गुद्रा—एरका,
शीतपाकी—गुंजा, स्थिरे द्वे शालिपर्णी, मापपर्णी च । वन्यं
क्षुद्रमुस्तान्यग्रोधादिपञ्चकादिसारिवादि वक्ष्यमाणा गणाः ।
अत्रापि पुनरुक्तानि द्विगुणानि ॥ ७ ॥

आरग्वधादिरर्कादिर्मुष्ककाद्योसनादिकः ।
सुरसादिः समुस्तादिर्वैस्सकादिर्वैलसजित् ॥ ८ ॥

स०—आरग्वधाद्यादयो गणाः ससैते बलासं श्लेष्माणं
जयन्ति ॥ ८ ॥

प०—बलासः कफः । एते सर्वे गणा बलासं
कफं घ्नन्ति ॥ ८ ॥

हे०—संग्रहे तु—दूर्वाजंतामोचरसमंजिष्ठारिपेलवकाला-
यलीयककदलीकदलीपत्रस्थात्मगुमानालिकेरुखरुंरद्रावि-

विदारिखलानागलानागपुष्पाशतावरीशीतपत्रयौदनपाकीवृ-
णसूयौशुमतीद्वयारिष्टकारूपकैकटप्रियंगुषातकीधवधन्वन-
स्येदनखदिरकदरिप्रियालताललालसर्जितनिशाध्वर्णगुंजावा-
नीरपक्वापक्वपक्वाशीजगुणलकुमुदमलिनसौगंधिकपुंडरीक--
शतपत्रोद्गोवालकृद्धिविरोलसकाकोत्पलकाशादृक्शृंगायकसे-
रुककौन्नादनप्रभृतीनि शीतवीर्याणि । सा-
रिवादिः पद्मकविदः पटोलादिन्यग्रोधादिद्विहरो महाक-
पायस्तृणपञ्चमूलं चेति पिच्छाशमानि । श्लेष्मप्रगणमाह-
एतं सप्तगणा वक्ष्यमाणाः अत्रापि पुनरुक्तानि द्विगुणानि
संग्रहे तु—शीताशिवशतपुष्पासल्लसुरदाहराक्षिगुदीसा-
तलसुमनःकाकादिनीलांगलीहस्तिकण्ठपुञ्जातकलमञ्ज-
कप्रभृतीनि आरग्वधादिरसनादिरक्कादिः सुरसादिमुष्क-
कादिवैसकादिमुस्तादिः शीतशो महाकपायो कलीकट-
कपञ्चमूलं चेति श्लेष्मप्रशमनानीति ॥ ८ ॥

**जीवन्ती काकोली भेद द्वे मुद्रमापपण्यौ च ।
ऋषभकजीवकमधुकं चेति गणोजीवनीयाख्यः ९**

सू०—जीवत्यादिगणो जीवनीयसङ्गः । उदाहरणमत्र
चेदम् । धीमता स्वादुशीतस्निग्धादीन् जीवत्यादिषु
साधारणगुणानालोच्य क्षीरिक्षुद्राक्षःश्लोडविदार्यादिषु
तद्गुणेषु जीवनीयादित्वमवधारयितुं युक्तमिति ।
जीवन्ती जीववर्धना । काकोली द्वे एका काकोली
कवडीसङ्गा । अन्या क्षीरकालोली पयसिनीसङ्गा ।
द्वे मेदे एका मेदा मणिच्छिद्रसङ्गा । अन्या महामेदा
वृक्षसहासङ्गा । मुद्रपण्यादीनां प्रागुक्तानि नामानि ।
द्वयन्तातरादिगुणभिः सोदधिलैः सप्तभिर्गणैर्युग्मा । आ-
र्योर्धे नाद्रायुजि जः पटोऽयं नल्लुकौ वा ॥ ९ ॥

प०—जीवन्त्याद्यो गणोऽयं जीवनीयनामा तथा
मधुकापरपर्यायः । जीवन्ती जीवनी । काकोली
द्वे—काकोली क्षीरकाकोली च । मेदे द्वे—मेदा महामेदा
च । मुद्रमापपण्यौ द्वे—मुद्रपर्णी मापपर्णी च । ऋषभ-
को विषाणी । जीवकः कृचेशीर्षापरपर्यायः । मधुकं
मधुयष्टी ॥ ९ ॥

हे०—अथ महाकपायाः । तत्र जीवनीयगणमाह—
संग्रहे तु—आनंत्यादीपषामागमयानां चानन्ता एव

कपायाः । ये तु सुतरामुपयोगवन्तः प्रकर्षवर्तिनो वाते
जीवनीयादिंसंज्ञाः । प्रत्येकं दशकपायसंयोगात्पञ्चच-
त्वारिंशन्महाकपाया वक्ष्यन्ते । तत्प्रतिपत्त्यर्थमेव मन्दबु-
द्धीनामुदाहरणमात्रदर्शनार्थम् । श्वयं हि शुद्धिमग्निः
स्वादुस्निग्धशीतादीन् जीवन्त्यादिषु साधारणान् गुणाना-
लोच्य क्षीरेक्षुद्राक्षोडविदारिकन्दादिष्वपि तद्गुणेषु
जीवनीयादित्वमवधारयितुं यथोक्तानुसरणमेव श्रेयो मंद-
बुद्धेरिति । व्यस्ताश्च ते चत्वारिंशच्छतानि पञ्चाशदधि-
कानि तदभिधानान्येव । यद्यपि च तानि तान्येव द्रव्या-
णीति द्रव्यसंकरः कपयेषु तथापि न संज्ञाविरोधः ।
एकस्यापि बहुकायनिवर्तनात् । तत्र लवणवर्ज्याः पञ्च-
रसाः कल्पनायां कपाया इत्युच्यन्ते तथोक्तिव्यात् । लवणे
तु निर्व्यसादिकल्पनानामसम्भवः । पृथगुपयोगोपकार-
रहिततत्त्वाच्च नैरर्थक्यमिति । भवन्ति चात्र जीवन्तीकाको-
ली द्वे भेदे मुद्रमापपण्यौ च । ऋषभकजीवकसहित-
चेति गणो जीवनीयाख्यः ॥ वाट्यावलपयस्याकाकोल्या
विशुभवाजिमन्धे च । क्षीरिणी राजश्वकं भारद्वाजं
च वृंहणीयोऽयम् ॥ वाट्या अतिबलापयस्या ऋष्यगन्धा
विदारी क्षीरविदारी, क्षीरिणी श्रीर्णी, राजश्वक
दुग्धिका, भारद्वाजी वनकापीसी । हेमवती चिरविल-
मुस्ता कुष्ठं वचा हृदिष्टे च । चित्रककटुकातिविषावर्गोऽ
लेखनीयाख्यः ॥ हेमवती श्वेतवचा । अर्कैरण्डौ चित्राचि-
त्रचिरविल्वशीतलीनीसरलाः । हेमक्षीरी कटुका वह्निमु-
भेदनीयानि ॥ चित्रा दन्ती, सरला विवृत, वह्निमु-
लांगली । मधुमधुकपर्णी कटुफलरोप्राप्रियंगुषावुक्यः
अंबष्ठक्रीसमंगामोचरसश्चेति सन्धानम् ॥ अम्बष्ठ-
मोचिका । हिमुरीचाम्बष्ठेतसदीप्यकमल्लतकासि-
संयोगात् । वर्गः सपञ्चकोलो निर्दिष्टो दीपनीयोऽयम्
पेद्रघतिरसा पयस्या ऋष्यप्रोक्ता स्थिरावलाऽतिबला
इति वल्यो दशकोऽयं हयगन्धा रोहिणी ऋषभी ॥ ऐ-
श्वर्यारुणी, अतिरसा मृत्वा, ऋष्यप्रोक्ता शताव-
रोहिणी श्रीपर्णी, ऋषभी कपिकच्छुः । चन्दनगुण-
स्यासितालतामधुकपपर्णीक्षीरम् । वर्ण्यौ गणोऽयमुदि-
माङ्गिष्ठसारिवासहिता ॥ तुंगं किञ्जल्कं, सिता श्वेतदू-
लता धियंगुः । हंसपदीबृहतीवृद्धीकासारिवैशुमत्यानि
कैऽयमधुककुण्ठाः संधिदर्यः कण्ठजननानि ॥ कै-
कटफलः । वृक्षाम्लवदरदादिमकुबलाभ्राज्जालकुचकः

दम् । हृत्वं समतुल्यं विद्धि तथा साम्लवेतसं वर्गम् ॥
 कुबलं कोलम् । नागरचक्रिकाचित्रकविडंगमूर्त्तामृतावचा-
 सुस्ताः । सहृपिपल्लीपटोलास्तिस्रोऽयं गणः प्रथितः ॥
 कुटजफलविल्वचित्रकमहौपधम्रतिविवाचचविकाः । धन्व-
 यवासं पथ्या दाहरिद्रगणोऽर्वाभिः ॥ खदिरामल-
 काश्फरनिशाभयासतपर्णकरवीराः । कुष्ठप्राश्नतुरंगुलवि-
 डंगजातीप्रवालाश्च ॥ नलदकृतमालचन्दनसर्पपवननिम्ब-
 कुटजमुक्कानि । कण्ठं दाहरिद्रासनकमालानि निम्नन्ति ॥
 अक्षौवमरिचंशुकविडंगकांठीरकिणिहिनिरुडयः । प्रति-
 कृमीन्ध्रवद्रुहाण्युष्यंस्तथा न चिरात् ॥ अक्षौवः
 शिशुः, कांठीर उमकीटः । मंजिष्टाश्लेष्मातकरजनीसुध-
 शशिरीषपालिधः । सैलाश्चन्दनकतकाः ससिंदुवारा
 वेपं प्रैति ॥ सुवहा गन्धनाकुली, पालिंदी त्रिवृता ।
 तालिकुशाकाशपक्षिकसीरणदभैक्षुवाशिकेक्षणाम् । तद्वर्तु-
 र्लोकटयोर्मूलमलं स्तन्यजननाय ॥ इक्षुवालिका-
 इस्वेष्टुः । पाठानागरसुरतत्त्वनामृतासायैवेद्रवया मू-
 र्त्तिः । कटुका किराततिक्तं वर्गोऽयं स्तन्यशुद्धिकरः ॥
 र्दाकाकोलाद्वयवृक्षरहाजीवकपभकुर्लिंगाः । शुक्रजननो-
 णोऽयं सहजटिलासुसुपणीति । कुर्लिंगा कर्कटशृङ्गी,
 टिला उचदा, कुष्ठैलवालकटफलकांडेक्षुससुद्रफेन-
 तोशीरः । वसुकेक्षुरकैः शुक्रं शुष्येत्सकदम्बानिर्वासिः ॥
 कांडेष्टुः काशः, वसुकैक्षुरकः, इक्षुरकः कोकिलाश्च ।
 त्रिंशत्काकोलीद्वयमधुपर्णीमधुशुक्रजीवकविदार्यः । स्नेहोपगाः
 मेदाजीवन्तीशालिपर्णिकाः ॥ सौर्माजनपुनर्नववृक्षीव-
 ल्लस्थमापन्नदराणि । स्वेदोपगानि विद्यात्सयवतिलार्का-
 ण्युक्ताणि ॥ लाजाम्लवदरदाडिमपक्षिकमातुलंगसेव्यानि ।
 श्व्यापन्नपल्लवानि च वमिनिग्रहाण्य मृत्का च ॥ नागर-
 न्वयवासकवालकपट्टकचन्दनगुडश्चयः । भूनिवघनपटो-
 र्गिक्तुस्त्वयस्त्वं प्रैति । वृहतीद्वयवृक्षरहापुष्करमूला-
 यकाणामर्थेयः । हिष्मां निम्नन्ति शरीरदुरालभा वद-
 शीजं च ॥ इयामानन्ता पक्वा कट्वेयः पक्वकेशरं रोध्रम् ।
 तातकीकुसुमसमेगासोचरसाम्रासिधिविडुग्रहणम् ॥ इयामा
 प्रमृगः, अनन्ता धन्वयासकः, पक्वा पक्वचारीणि । जम्बू-
 ल्लकी मधुकं नीलोत्पलकच्छुरातिलाः श्याहम् । मृष्टा
 र्मृत्पयस्या सशालमली विट्विरजनानि ॥ कच्छुरा
 न्वयवासकः, श्याहः श्रुवेष्टकः । जम्वाओदुम्बरवटकपीत-
 लक्ष्मीपलासमन्तम् । मल्लतकदोमवटकं मूत्रसंग्रहणाय
 निर्दिष्टम् ॥ कमलनलिनकुसुमदमशुकसौगन्धिकधातकलित-
 सुमम् । मूर्धं नयति विरोधं सौपल्लवतपत्रपुण्डरीकं

च । मधुकधातकीलताकुसुमेभ्योऽप्यानि पद्यानि । लता
 प्रियंगुः, कमलं विषणं, नलिनं रक्तं, शतपत्रं नीलं,
 पुण्डरीकं श्वेतं, तानि दिवा विकसन्ति । कुसुदं श्वेतम्,
 उत्पलं नीलं, ते राशौ । सौगन्धिकं सन्ध्यायाम् । वृष्टादनी
 श्वर्द्धादभैकटलोहितकुवास्तुककुशाकाशः । मूर्धं विरेच-
 येयुरीद्रा पाषाणभेदश्च ॥ द्राक्षामलकपुनर्नववृक्षीवदुरालभा-
 भयाकुणाः । कातं प्रैति सशृंगी तामलकी कण्टकारी
 च ॥ चण्डाम्लवेतसशरीतामलकीसुरसर्हिगुजीवत्यः । पुष्कर-
 मूलैलगुरुवर्गोऽयं श्वासशमनाय ॥ द्राक्षापीडुरूपकमंजि-
 ष्टासिरीवामृतापाठाः । त्रिफला चैति गणोऽयं च्वरसशम-
 नाय निर्दिष्टः । दाडिमफल्गुवरूपकप्रियालवयवपक्षिकेक्षु-
 वदराणि । श्रमनाशनानि विद्याद्वद्राक्षाश्चर्जुरसहितानि ॥
 पक्वकालोजीशरं मधुकोत्पलसारिवासितोदीच्यम् । काश्म-
 र्यफलचन्दनमेघ गणो दाहहा विनिर्दिष्टः ॥ नतनागारगुरुव-
 चाधात्यकभूतीकापिप्लीव्याम्रः । शीतं शमयेत्यचिरा-
 न्छयोनाकः सभिन्मन्यश्च ॥ भूतीकं कटुतणुम् । तितुक्-
 पियालशीजकसप्रच्छदखादिरकदरवदराणि । अहिमारवा-
 निकर्णी ककुमक्षोददंशमनानि ॥ काकोल्येलासेवं निदि-
 त्तिके शालिशुक्रिपर्णौ च । प्रत्येकमर्गमाचिराब्धेनमधु-
 कोदयूक्तं च ॥ दीप्यकमरिचाजाजीकण्ठीरं साजगंधमथ
 शूलम् । शमयति सपञ्चकोलं शोफं दशमूलमायं च ॥
 मधुमधुकलाजैरिक्कफलिनीमोचरसमृत्कपालानि । संस्था-
 पयति रुधिरं रुधिरं च सदाकर्मारोध्रम् ॥ मृत्कपालं
 कर्परं, रुधिरं कुंडुमम् । शालैलावालुककटुफलोमोचरसाधौ-
 कपक्वकशिरीषम् । स्थापयति वेदनमथ सहनिम्बकद-
 म्बविटुलं च । विटुलो वेतसः । कैडर्यहिगुसोरकगलंक-
 पाशोकरोहिणीवयःस्थाः । पुत्यरिमेदोऽजटिला गोलोमी-
 वचाश्च संशदाः ॥ पलंकपा गुग्गुलुः, अशोकरोहिणी
 कटुका, वयःस्था हरीतकी, पुत्यरिमेदो दुर्गन्धोऽहि-
 मारकः, जटिला मांसी, गोलोमी दुर्वा । ऐंद्री दुर्वाऽ-
 मोघा विष्कसेनाऽव्यथा शिवाऽरिष्टा । ब्राह्मी सवाटव-
 पुष्पी शतबीजं स्थापयेद्रमम् ॥ अमोघा पाटला, विष्क-
 सेना बाराही, अव्यथा ब्रह्मचारीणि, शिवा आमलकी,
 अरिष्टा नागवला, वाटयपुष्पी अतिवला, शतबीजं शता-
 वरी, अमृता पथ्या, धात्री जीवन्ती, श्रेयसी स्थिरा
 युक्ता मंडूकपर्णतिरसा स्थापयति पुनर्नवा च वयः ।
 श्रेयसी पाठा, युक्ता राक्षा । शति नानाविधव्याधि-
 विषातार्थमुदाहृताः । योगा रेणादुरस्वशात्कल्पयेत्तान्
 यथायथामिति ॥ ९ ॥

विदारिपंचगुलवृश्चिकाली—

वृश्चिवंदेवाह्वयशूर्पपर्यः ।

कंठूकरी जीवनह्रस्वसंज्ञे

द्वे पंचके गोपसुता त्रिपादी ॥

विदार्यादिरयं हृद्यो बृंहणो वातपित्ता ।

शोषगुल्मांगमर्दोर्ध्वश्वासकासहरो गणः १० ॥

स०—विदारी वृष्यकंटा । पंचगुल एरंडः । वृश्चिकाल्यु-
ष्ट्रधूमको मेघशृंगी । वृश्चिवः क्षुद्रवर्षाभूः । देवाह्वयः
सुरदारः । देवाह्वयेति पाठे एका सहदेवा
द्वितीया विश्वदेवा चेति देवाह्वयम् । शूर्पपर्णी मुद्र-
पर्णी तथा मापपर्णी च । कंठूकरी कपिकच्छूः ।
जीवनेत्यादि । अभीरुवीराजीवन्तीजीवकर्षभकैः स्मृतम् ।
जीवनाख्यमिति जीवनसंज्ञं पंचमूलम् । बृहती कंटका-
रिका । शालिपर्णी घृष्टिपर्णी गोलुरकमिति ह्रस्वसंज्ञं
पंचमूलम् । गोपसुता सारिवा । त्रिपादी हंसपादी
कीटमारिकाख्या । उपजातिवृत्तम् । एष विदार्यादि-
गणो बृंहणो वातपित्तादः शोषादिहरश्च ॥ १० ॥

प०—विदार्यादिरयं वर्गो हृद्यो हृद्यप्रियः । बृंहणो
बृंहस्वकृत् । तथा वातपित्तहृत्, शोकादिहरश्च ।
विदारी क्षीरविदारी । पञ्चांगुल परण्डः । वृश्चि-
काल्युष्ट्रामकः । वृश्चिवः पुनर्नवा । देवाह्वयः
सहदेवा द्वितीया विश्वदेवा नागबलापरपर्याया ।
शूर्पपर्णी द्वे मुद्रपर्णीमापपर्णी च । कण्टूकरी कपि-
कच्छूः । जीवनीह्रस्वसंज्ञिके द्वे पञ्चके जीवनाख्यं
यत्पञ्चमूलम् । अभीरुवीराजीवन्तीजीवकर्षभकद्रव्य-
निष्पादितं ह्रस्वं पञ्चमूलम् । बृहतीकण्टकारिका-
शालिपर्णीघृष्टिपर्णीगोलुरकद्रव्यनिष्पादितम् । गो-
पसुता सारिवा । त्रिपादी हंसपादी कीटमारि-
परपर्याया ॥ १० ॥

हे०—अथ विदार्यादिप्रभृतयः । तत्र विदार्या-
दिगणमाह—वृश्चिकाली वृश्चिकपत्न्या, वृश्चिवः पुनर्नवा, देवा-
ह्वयं सहदेवा विश्वदेवा च, शूर्पपर्णी मुद्रपर्णी मापपर्णी
च, कंठूकरी कपिकच्छूः, जीवनं ह्रस्वं च पंचमूलं
प्रागुक्तम् । गोपसुता सारिवा, त्रिपादी हंसपादी । अयं
विदार्यादिगणो हृद्यत्वादिगुणः । शोषो राजवश्मा, ऊर्ध्वं
उदावर्तः ॥ १० ॥

सारिवांशीरकाश्मर्यमधूकशिशिरद्वयम् ।

यष्टी परूपकं हेति दाहपित्ताऽमृतदृग्ज्वरान् ११

स०—सारिवोष्णवर्दी । उशीरं वीरनला काश्मर्यः
सर्वतोमद्रा । मधूको गुडपुष्पकः । शिशिराश्रमेकं जितं
चंदनं मलयजसंज्ञमन्यद्रक्तचंदनमहम् । यष्टी शोषक-
संज्ञा । परूपको मृदुफलम् । सारिवादिनाऽमृत-
दीन् हेति ॥ ११ ॥

प०—सारिवादिरयं वर्गो सारिवादिनामिह ।
काश्मर्यं काश्मरी । मधूकं मधूकपुष्पम् । शिशिर-
द्वयं श्वेतचन्दनं रक्तचन्दनं च । यष्टी मधुपुष्पी ।
परूपको मृदुफलपर्यायः ॥ ११ ॥

हे०—सारिवादिगणमाह—शिशिरद्वयं—श्वेतचन्दनं-
रक्तं ॥ ११ ॥

पञ्चकपुंड्रौ वृद्धितुगद्वयः

शृंग्यमृता दश जीवनसंज्ञाः ।

स्तन्यकरा प्रेन्तीरणपित्तं

प्रीणनजीवनबृंहणवृद्ध्याः ॥ १२ ॥

स०—पञ्चकं हेमपक्वम् । पुंड्रः प्रपौंडरीकम् । वृद्धिः
श्रावणी । तुगा तुगाक्षीरी । कृमिमेहाश्रावणी । शृंगी
कुलीरशृंगी । अमृता छिन्नकहा, दश जीवनसंज्ञा
जीवित्यादिगणोक्ताः एते पञ्चकादयः स्तन्यहेतवः ।
तथा वातरिक्तं प्रेन्ति । तथा प्रीणनादियुक्ताः ।
अष्टाभ्यो भाद्वौ योज्या उपचित्रा ॥ १२ ॥

प०—पञ्चकाद्या औषधयः स्तन्यकराः । अनन्यं
स्त्रीक्षीरं कुर्वन्ति । ईरणपित्तं वातरिक्तं प्रेन्ति ।
प्रीणयन्तीति प्रीणनाऽबृंहयन्तीति बृंहणाः । जीवय-
न्तीति जीवनाः । वृद्ध्या रेतोवृद्धिकराः । पञ्चको
हेमपक्वापरपर्यायः । पुंड्रः प्रपौंडरीकम् । वृद्धिः
श्रावणी । तुगा वेशरोचना । क्लिप्तिमुष्टिः । शृंगी कर्क-
टशृङ्गी । अमृता गुडूची । दश जीवनसंज्ञा जी-
वनीकाकोल्याद्याः प्रागुक्ताः ॥ १२ ॥

हे०—पञ्चकादिगणमाह—पुंड्रः प्रपौंडरीकः, तुगा वेशरो-
चना, शृंगी कर्कटशृङ्गी, अमृता गुडूची, जीवनसंज्ञा दश
जीवनीयो गणः । ईरणो वायुः ॥ १२ ॥

परुषकं वरा द्राक्षा कटफलं कतकाफलम् ।
राजाहं दाडिमं शाकं तृणमृन्मयवातजित् १३ ॥

स०—परुषको मृदुफलो बध्नच्छदः । वरा श्रेष्ठा ।
द्राक्षा मधुफला । कटफलं रोहिणी सोमबल्कः । कत-
काफलं वारिप्रसादनम् । राजाहं कर्णिकारम् । दाडिमं
शुकेष्टम् । शाकं खरच्छदं वृक्षविशेषः । परुषकादिरेष
तृणमयादिजित् ॥ १३ ॥

प०—परुषकादिगणः तृणमृन्नरोगवातान् जय-
ति । वरा त्रिफला । द्राक्षा गोस्तनी । कटफलं
सोमबल्कलः । कतकाफलं काष्ठं वारिप्रसादनपर-
पर्यायः । राजाहं राजादनम् । दाडिमं शुकेष्टम् । शाकं
वरदारं खरपत्रम् ॥ १३ ॥

हे०—परुषादिगणमाह—वरा त्रिफला, राजाहं राजादनं,
शाकं शाकवृक्षफलम् ॥ १३ ॥

अंजनं फलिनी मांसी पद्मोत्पलरसांजनम् ।
सेलामधुकनागाहं विषांतदाहपित्तनुत् ॥ १४ ॥

स०—अंजनं द्विधा । एकं क्षोतोऽंजनं यासुनसंज्ञमपरं
सौवीरांजनं नेत्रभूषणाख्यम् । फलिनी प्रियंगुः । मांसी
कुण्णजटा । पद्मं पुष्करम् । उत्पलं शशिप्रियम् । रसां-
जनं ताक्ष्यशैलम् । एला बहुला प्रसिद्धा । मधुकं
मधुयष्टी । नागाहं नागकेसरम् । एषोऽजनादिविषा-
दिति ॥ १४ ॥

प०—अञ्जनादिवर्गो विषान्तदाहपित्तान्नुदति ।
अञ्जनं द्विधा—क्षोतोऽंजनं सौवीरं च । फलिनी ग-
न्धप्रियंगुः । मांसी नलदम् । पद्मामरविन्दम् ।
उत्पलं द्विधा—नीलं रक्तं च । रसाञ्जनं ताक्ष्यशै-
लम् । एला सूक्ष्मैला । मधुकं नागाहं नाग-
केसरम् ॥ १४ ॥

हे०—अञ्जनादिगणमाह—अंजनं क्षोतोऽंजनं, निला
सूक्ष्मैला, संशब्द ईषद्वाची, नागाहं नागकेसरम् ॥ १४ ॥

पटोलकटुरोहिणीचंदनं

मधुस्रवगुडूचिपाठान्वितम् ।

निर्हति कफपित्तकुष्ठज्वरान्

विषं वमिमरोचकं कामलाम् ॥ १५ ॥

स०—पटोलं पांडुफलम् । कटुरोहिणी कटुकी ।
गंधसारम् । मधुस्रवा मध्वी मुरंगी । गुडूची
रुहा । पाठाऽवष्टा । पतैर्द्विगैर्युक्तमेतत् पटोल
कफादीन् हति । मात्रासमकं नवमोलोमतम् ॥ १

प०—पटोलादिरयं वर्गः कफपित्तप्रभृतीन् ह
कटुरोहिणी कटुका । मधुस्रवा मूर्वा ॥ १५ ॥
हे०—पटोलादिगणमाह—मधुस्रवा मूर्वा ॥ १५ ॥

गुडूचीपद्मकारिष्ठधानका रक्तचंदनम् ।
पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहतृष्णाघ्नमाश्रितम् १

स०—गुडूची छिन्नोद्भवा । पद्मको मगधवनः । ३
निंबः । धानका धान्याकम् । रक्तचंदनं रक्तकाष्ठम्
गुडूच्यादिः पित्तादीन् हति ॥ १६ ॥

प०—गुडूच्यादिवर्गोऽयं पित्तश्लेष्मादीन् ह
अग्निं च करोति । अरिष्टो निम्बः । धानका ध-
म् । रक्तचन्दनं लेहितचन्दनम् ॥ १६ ॥

हे०—गुडूच्यादिगणमाह—अरिष्टो निंबः ॥ १६

आरग्वधेन्द्रयवपाटलिकाकतिक्ता—

निंबाऽमृतामधुरासामुववृक्षपाठाः ।

भूर्निंबसैर्यकपटोलकरंजयुग्मं

सप्तच्छदाशिसुषवीफलबाणघांटाः ।

आरग्वधादिर्जयति छर्दिकुष्ठविषज्व-
कफं कंडू प्रमेहं च दुष्टव्रणविशोभन

स०—आरग्वधः शम्याकः । इन्द्रयवाः कलिः
पाटलिर्वसंतद्वती । काकतिक्ता शार्ङ्गैश्चा । निंबः
मद्रकः । अमृता गुडूची । मधुरसा मूर्वा । सु-
विककतः कटकावृक्षः कटकाधिकेति प्रसि-
पाठाऽवष्टा । भूर्निंबः कैरातः । सैर्यकः सह-
पटोलं कर्कशच्छदम् । करंजयुग्ममेकः पूतिका
श्विरिवित्वाख्योऽपरो नक्तमालाख्यः । सप्तच्छदोऽ-
च्छदः । अग्निश्वित्रकः । सुषवी कार्श्या पान्ति-
अजशृंगी । फलं मदनफलम् । बाणः सहचरः ।
घ्राविशेषः । अयमारग्वधादिच्छर्द्यादिक्लिहेति । वरं
लकावृक्षम् ॥ १७ ॥

प०—आरम्भधादिवर्गोऽयं छर्दिप्रभृतीन् मेहपर्य-
न्तान् जयति हन्ति । तथा दुष्टप्रणानां शोधनः ।
आरम्भधः शम्भ्याकः । इन्द्रयवाः कुटजफलाणि ।
पाटली कृष्णघृतका । कतिका शाह्वेष्टा । अमृता
गुह्वरी । मधुरसा सुवी । सुवद्रुशो विकङ्कतः । भू-
निम्बः किरातः । सैर्यकः सहचरः । करञ्जयुग्मं
करञ्जद्वयम् । एकः पूतिकरञ्जः चिरविल्व-
परपर्यायः । द्वितीयो नक्तमालपरपर्यायः ।
सप्तच्छदः सप्तपर्णः । अग्निश्वित्रकः । सुषवी तोय-
वली । बृहद्वली तथा फला । फलं मदनफलम् ।
बाणः सहचरो नीलपुष्पः । घोंटा गोपघोंटा
वदरी ॥ १७ ॥

हे०—आरम्भधादिगणमाह—काकतिका करंजिका,
सुवावृक्षो विकंकतः, सैर्यकः सहचरः, सुषवी कार-
वेलकं, फलं मदनफलं, बाणो नीलसहचरः, घोंटा
वदरी ॥ १७ ॥

असनतिनिशभूर्जश्वेतवाहप्रकीर्याः
खदिरकदरभेंडीशिशपामेषशृङ्गयः ।
त्रिहिमतलपलाशा जोंगकः शाकशालौ
कमुकधवकुलिङ्गच्छागकर्णाश्वकर्णाः ॥
असनादिविजयते श्वित्रकुष्ठकफकिमीन् ।
पांडुरांगं प्रमंह च मेदोदोषनिवर्हणः ॥ १८ ॥

स०—असनः पीतशालाख्यः । तिनिशः स्यन्दन-
मंजः । भूर्जो बहुपुटाख्यः । श्वेतवाहोऽर्जुनः । प्रकीर्यः
पूतिकरञ्जः । खदिरो गायत्री । कदरः खदिराकृतिः
श्वेतसारः । भेंडी शिरीषः । शिशपा मंडलपत्रिका ।
मेषशृङ्गयशृङ्गी । त्रिहिमं चंदनत्रयं मलयजरक्तचंदन-
दारुह्रिद्विभेदेन । तलस्तालः । पलाशः किंशुकः ।
जोंगकोऽगुरुसंज्ञः । शाकं वरदारः । शालो रसनिर्वा-
साख्यः । कमुकं पूगम् । धवः शकटाख्यः । कलिगं
शक्यवाः छागकर्णो वस्तकर्णः । अश्वकर्णः कुशिकः ।
मालिनीवृत्तम् । अयमसनादिः श्वित्रादीन् विजयते
शमयति । विजयत इति विपराभ्यां जेरित्यात्मनेपदम् ।
तथा मेदोदोष निवर्हति परकरोति ॥ १८ ॥

प०—असनादिगणोऽयं श्वित्रप्रभृतीन् मेहावसा-
नान् विजयते विनाशयति मेदोदोषाणां स्थौल्यादीनां

निवर्हणो हन्ता । असनः पीतशालः । तिनिशः
स्यन्दनः । भूर्जो मृदुवृक्षः । श्वेतवाहोऽर्जुनः ।
प्रकीर्यः पूतिकरञ्जः । खदिरो गायत्री । कदरः
खदिराकृतिः श्यामसारः । भिण्डी शिरीषः ।
शिशपा कृष्णसारा । मेषशृङ्गी वस्तशृङ्गी । हिमं
चन्दनत्रयम् । श्वेतं, रक्तं, पातं च । तलो वृष्ण-
विशेषः ध्वजापरपर्यायः । पलाशः किंशुकः ।
जोंगको गुरुपर्यायः । शाकः शरच्छदः । शालः
शीतलो वृष्णविशेषः । कमुकं पूगम् । कलिङ्ग इन्द्र-
यवः । छागकर्णो वस्तकर्णः । अश्वकर्णः कुशिकः
कापरपर्यायः ॥ १८ ॥

हे०—असनादिगणमाह—श्वेतवाहोऽर्जुनः, प्रकीर्यः पूति-
करञ्जः, कदरः श्वेतखदिरा, भेंडी शिरीष, त्रिहिमं चं-
दनत्रयं, तलस्तालवृक्षः, जोंगकः अगुरुः, कमुकः पूगः,
कलिङ्ग इन्द्रयवः ॥ १८ ॥

वरणसैर्यकयुग्मशतावरी
दहनमोरटविल्वविपाणिकाः ।
द्विवृहतीद्विकरंजयाद्वयं
बहलपल्लवदर्भरजाकराः ॥

वरणादिः कर्फं मेदो मंदाग्निव्यं नियच्छति ।
अधोवातं शिरःशूलं गुल्मं चातः सविद्रधिम् ॥

स०—वरणो रुमालः । सैर्यकयुग्मं सहचरद्वयमेकं
रक्तपुष्पः कुरवकाख्योऽन्यः पीतपुष्पः कुरंटाख्यः
शतावरी वरा । दहनो वह्निः । मोरटो मूर्वा । विल्वः
पूतिवातः । विपाणिकाऽजशृङ्गी । द्विवृहत्यौ कंटक
रिकामोटिकाऽख्ये । करंजयुग्मं प्रागुक्तम् । तर्का
हरीतकी चेति जयाद्वयम् । बहलपल्लवः शोभाजनः
दर्भाः कुशाः । रजाकरो हितालः । द्रुतविलंबितमा
नमौ भरो । वरणादिरयं कफादीन् हन्ति ॥ १९ ॥

प०—वरणादिरयं वर्यः कफादीन्तन्त्रविद्रधिपरं
न्ताग्निवच्छति निवारयति । आहववातो मेदस
द्रुतो वायुः । वरणस्तमालः । सैर्यकद्वयं सहच-
रद्वयं पीतरक्तमेदभिन्नम् । दहनश्वित्रकः । मोर-
टो शीरमोरटः । विल्वः शलाटवृक्षः । विपाणि-
जशृङ्गी । द्वे बृहत्स्यौ कण्टकारिका, बृहती च
करञ्जद्वयमेकः पूतिकरञ्जो द्वितीयो नक्तमालः

जयाद्वयं तर्कगिह्वरम् । बहलपल्लवः शिशुशोभा-
वतापययत्नः । दर्भः कुशः । रुजाकर-
न्वातमलः ॥ १९ ॥

हे०—वन्नादिगणमाह—मोरटः क्षीरपूर्वा, विपाणिका
मेषांशो, जयाद्वयं तर्कगिह्वरं, बहलपल्लवः शिशुः ।
आवृत्तानाम् ऊर्ध्वतमम्, आन्तरं गुल्मं विदधति च ॥ १९ ॥

**ऊषकस्तुत्यर्कं हिंशु कासीसद्वयसैधवम् ।
शिलाजतु कृच्छ्राश्मगुल्ममेदःकफापहम् २० ॥**

म०—ऊषको वृषकः कलुर इति प्रसिद्धः ।
स्तुत्यर्कं कापूरं किट्वापरसंज्ञम् । हिंशु रामठम् । कासी-
सद्वयमेकं पांशुघातुसंज्ञमपरं पुष्पकासीसाख्यम् ।
सैधवं माणिमन्धम् । शिलाजतु शिलाजम् । ऊषका-
दिरयं मृत्रकृच्छ्रादीनपहति ॥ २० ॥

प०—ऊषकादिगणोऽयं कृच्छ्राश्माविघ्नः । कृच्छ्रं
मृत्रकृच्छ्रम् । अश्म अश्मरी । ऊषको वृक्षकः ।
स्तुत्यर्कं द्विधा—कपूरं, मायूरीयं च । कासीसद्वय-
मेकं पांशुकासीसं, द्वितीयं पुष्पकासीसम् । सैधवं
लवणोत्तमम् । शिलाजतु शिलानिर्वासः ॥ २० ॥

हे०—ऊषकादिगणमाह—ऊषकः—क्षारघृत्तिका, कृच्छ्रं
मृत्रकृच्छ्रम् ॥ २० ॥

वेष्टतराणिकवृक्षवृषाश्मभेद-
गोकण्टकेतकटसहाचरबाणकाशाः ।

वृक्षादनीनलकुशद्वयगुण्डगुंदा
भल्लूकमोरटकुण्डकरंभपार्थाः ॥

वर्गो वीरतराद्योऽयं हन्ति वातकृत्तान् गदान् ।
अश्मरीशर्करामृत्रकृच्छ्राघातरुजाहरः ॥ २१ ॥

हन्तरो वीरतर उराराख्यः । अरणिक्कोऽग्निमेधः ।
एक ईश्वरमल्लिका । वृष आवृक्षकः । अश्मभेदः
पाषाणभेदः । गोकण्टको गोक्षुरकः । शकटा सूक्ष्मप-
त्रेका दीर्घलोहितयष्टिका काष्ठविशेषः । सहाचरः
सहचरः । बाणो नीलपुष्पसैधवः । काशः श्वेतचाम-
रकः । वृक्षादनीनलकुशद्वयगुण्डगुंदा
कुशद्वयं स्थूलसूक्ष्मभेदेन दर्भद्वयम् । गुण्डो वृत्तगुण्डम् ।
मृत्रकृच्छ्रामरसंज्ञः । गुंदा पदपरकः । भल्लूकः श्योनाकः ।

मोरटः क्षीरमोरटः । कुण्डः सितिवारकः । करंभ
उत्तमारणिः । पार्था सुवर्चला । वसंततिलकावृत्तम् ।
एष वीरतरादिवर्गो गणो वातजान् रोगान् हन्ति
तथाऽश्मर्यादिहरः ॥ २१ ॥

प०—वीरतरादिरयं वर्गो वातकृत्तान् वातजनि-
तान् व्याधीन् हन्ति । अश्मर्यादिहरश्च । अश्मरी
वायुनाऽणुशो भिन्ना शर्करेत्युच्यते । मृत्रकृच्छ्राणि-
मृत्राघातनिदानोक्तः । वेष्टन्तरो वीरतरः । अरणि-
क्कोऽग्निमन्धः । वृक्षः स्थूलपुष्पः ईश्वरमल्लिका ।
अश्मभेदः पाषाणभेदः । गोकण्टको गोक्षुरकः ।
शकटः सूक्ष्मपत्रः । सहाचरः सहचरः । बाणो
द्वितीयः सहचरः । काशः श्वेतचामरः । वृक्षादनी-
नलकुशः कामवृक्षः । नलो नडोऽन्तः सुधिरः ।
कुशद्वयं दर्भद्वयम् । स्थूलसूक्ष्मभेदान् । गुण्डगुण्डः
शृङ्गवेरो भूमूलकः । गुंदा गुण्डमूलिका । भल्लूकः
श्योनाकः । मोरटो सुरङ्गी । कुण्डः सितिवारकः ।
करंभ उत्तमारणी कर्कशापरपर्यायः । कपोतवर्का
पार्थिवरीविभुक्ता सुवर्चला ॥ २१ ॥

हे०—वीरतरादिगणमाह—अरणिक्कः तर्कारी, वृक्षो
वृक्षपुष्पः, शकटः ईश्वरः, वृक्षादनीनलकुशः, भल्लूकः शिङ्गुकः,
करंभो उत्तमारणी, पार्था आदित्यमत्ता ॥ २१ ॥

रोध्रशावरकरोध्रपलाशा

जिगिणीसरलकटफलयुक्ताः ।

कुस्तितांबकदलीगतशोकाः

सैलवाङ्गपरिपेलवमोचाः ॥

एष रोध्रादिको नाम मेदःकफहरो गणः ।

योनिदोषहरः स्तंभी वर्ण्यो विषविनाशनः २२ ॥

स०—रोध्रस्तित्वकः । शावरकरोध्रोऽक्षिमेषजा-
परसंज्ञः । पलाशः शटी । जिगिणी जिजिणी कृष्ण-
शाल्मली । सरल देवदाशः । कटफलं कुसुमारोहिणी ।
युक्ता राक्षा गिरिकर्णिकेत्यन्ये । कुस्तितांबः कदंबः । कदली
रंभा । गतशोकोऽशोकः । एलवाङ्ग ऐलेयम् । परि-
पेलवं कुटजटं गोपालदमनकाख्यम् । मोचा शङ्खी ।
स्वागतावृत्तम् । अयं रोध्रादिको गणो मेदःकफा-
पहो योनिदोषघ्नश्च । तथा स्तंभी दोषाणां शङ्खदा-
देश्च । तथा वर्णाय हितो विषघ्नश्च ॥ २२ ॥

प०—एष रोध्रादिको नाम भेदः कफहरो गणः
योनिरुदोपहरः स्तम्भी वर्ण्यो विषविनाशनः । अयं
रोध्रादिगणो भेदः कफघ्नः योनिरोगान् हन्ति ।
स्तम्भी स्तम्भनशीलः झट्टदादीन् स्तम्भयति ।
वर्ण्यो वर्णाय हितः । विषस्य नाशनः एकः पट्टिका-
रोध्रः, द्वितीयः शावरकरोध्रः । पलाशः किञ्चुकः ।
किंकिणी गुडमन्थरी । सरलक्ष्मीडारसंयुक्ता रास्ता ।
कुत्सितांबः कदम्बः । कदली वृत्तपुष्पा रम्भापर-
पर्याया । गतशोको वीतशोकः । एलवालुकं हरि-
वालुकमैल्यापरपर्यायम् । परिपेलवः कुट्टनदं
वितुन्नकापरपर्यायः । मोचा शल्लकी ॥ २२ ॥

हे०—रोध्रादिगणमाह—शावरकरोध्रः श्वेतरोध्रः, किंकिणी
मादकी, युक्ता रास्ता, कुत्सितांबः कदम्बः, गतशोकः
अशोकः, परिपेलवः क्षुद्रमुस्ता । मोचा सल्लकम् ॥ २२ ॥

अर्कालर्को नागदंती विशल्या
भार्गी राज्ञा वृश्चिकाली प्रकीर्या ।
प्रत्यक्पुष्पी पीततैलौदकीर्या
श्वेतायुग्मं तापसानां च वृक्षः ॥
अयमर्कादिको वर्गः कफमेदोविषापहः ।
कृमिकुष्ठप्रशमनो विशेषाद्व्रणशोधनः ॥ २३ ॥

स०—अर्कः सदापुष्पी । अलर्को मंदारकाष्ठ्यः
श्वेतकुसुमः । नागदंती पर्वपुष्पिका । विशल्या लांगली ।
भार्गी फंजी । राज्ञा रस्या । वृश्चिकाल्युष्ट्रधूमकः ।
प्रकीर्या करंजकः । प्रत्यक्पुष्पी अपामार्गी । पीत-
तैला काकादनी । उदकीर्या करंजकः । श्वेतायुग्म-
मेका किण्विहंसंज्ञाऽन्या महाश्वेता पालिंदीसंज्ञा ।
तापसानां वृक्ष इंगुदी । शालिनीवृत्तम् । एषोऽर्को-
द्विवर्गः कफादित्रोटिशयेन व्रणशोधनः ॥ २३ ॥

प०—अर्कादिकोऽयं वर्गः कफमेदोविषघ्नः ।
कृमिकुष्ठानि च प्रशमयति । विशेषादतिशयेन
व्रणानां शोधनः शुद्धिकरः । अर्कः सदापुष्पी रूपि-
कापरपर्यायः । अलर्को विकिरणः श्वेतपुष्पः ।
नागदन्ती श्वेतवण्टा । विशल्या लाङ्गली । भार्जी
भुङ्गा । वृश्चिकाल्युष्ट्रधूमिका सर्पदंष्ट्रिकापरपर्याया ।
प्रकीर्या करंजः । प्रत्यक्पुष्पाऽपामार्गी । पीततै-

ला काकादनी । उदकीर्या करंजकः । सल्लकाल्य-
परपर्यायः । श्वेतायुग्ममेका श्वेता पालिंदी, द्वि-
तीया श्वेता कटभी कुम्भादीन्या महाश्वेता । वेष्या
कर्कटकी स्मृता । इंगुदस्तापसवृक्षः ॥ २३ ॥

हे०—अर्कादिगणमाह—अलर्को विकिरणः, अपामार्गी पर्व-
पुष्पी, प्रत्यक्पुष्पी अपामार्गी, पीतमेकः श्वेतपुष्पी, उद-
कीर्या पीतकरंजः, श्वेतायुग्मं किंकिणी, कदली भूषापरपर्यायः
वृक्षः इंगुदः ॥ २३ ॥

सुरसयुगफणिजं कालमात्रं विदुमः
खरबुखवृषकणीकदफलं कासमनः ।
क्षवकमरसिभार्गी कामुका काकमाची
कुलहलविषमुष्ट्री भूस्त्रुणा भूतकेरी ॥
सुरसादिगणः श्लेष्ममंदः कृमिनिपूदनः ।
प्रतिशयायाऽरुचिश्वासकापघ्नो व्रणशोधनः ॥ २४ ॥

स०—सुरसयुगं सुरसीयं मरसिभार्गमेव ।
फणिजो मरिचकः । कालमात्रा कुम्भाजकः । कुम्भ-
भेदः । विडंगं वेष्टम् । खरबुखो मरुक्षकः । खरपत्री ।
मृषिकर्णी । कदफलं सोमवृक्षकम् । कासमनः कासघ्नः
क्षवकः क्षुद्धिवोधनः । सरसी तुवरपत्रिका । भार्गी
अंगारवल्ली । कामुका रक्तमंजरी । अतिमुक्तः
इत्यन्ये । काकमाची गुडफला । कुलहलो मूत्रवृक्षो
ऽलंबुसान्वयः । विषमुष्टिः कुचिला । महानिषक रसिकः ।
भूस्त्रुणं गुह्यबीजमनिच्छन्नालम् । भूतकेरी मारिचि-
चारा । मालिनीवृत्तम् । सुरसादिरयं गणः श्लेष्म-
दिघ्नः प्रतिशयायादिहरो व्रणशुद्धिकृत् ॥ २४ ॥

प०—अयं सुरसादिगणः श्लेष्ममंदः कृमिनां नाश-
यति । तथा प्रतिशयायादिघ्नः व्रणां च शोधयति व्रण-
शोधनः । सुरसयुगं सुरसवनं मौरकुम्भमर्दः ।
फणिजको मरिचकः । कालमाला कुम्भाजकः ।
विडङ्गं कृमिघ्नम् । खरबुखो मरुक्षकः खरपत्रीकः ।
वृषपणीं आलुपर्णीकासमर्दो राजक्षवकः पीतपुष्पाः
क्षवकः क्षुद्धिवोधनः । सरसी कपिलपत्रिका । कामुको
नदीकान्तोऽतिमुक्तः । काकमाची काकमात्रा ।
कुलहलोऽलंबुसा भूक्ष्मः । विषमुष्टिः केशमुष्टिः ।
भूस्त्रुणो गुह्यबीजकः । भूतकेरी पुत्रंजरी ॥ २४ ॥

हे०—सुरसादिगणमाह—सुरसयुगं—श्वेतकृष्णे तुलस्यौ ।
फणिज्जो मरिचकः, कालमाला अर्जकः, खरबुखो मरुचकः
वृषकर्णो वृषकर्णो, श्वकः क्षुतकारी, सुरवी कपित्थपर्णी,
कासुकः प्राचीबलः, कुलहलो मुंडी, भूस्तृणो भूतिकवृणं,
भूतकेशी निगुंडी ॥ २४ ॥

**मुष्ककस्तुग्वराद्वीपपलाशधर्वशिशाः ।
गुल्ममेहाश्मरीपांडुमेदोऽर्शःकफशुक्रजित् २५ ॥**

स०—मुष्कको मोक्षकः । सुक् गुडा उग्रकांडः ।
वरादीनां प्रोक्तानि नामानि । मुष्ककादिरेष गुल्मा-
दिजित् ॥ २५ ॥

प०—मुष्ककादिगणोऽयं गुल्मादीन् शुक्रपर्वता-
ञ्जयति । मुष्कको मोक्षः । सुक् सुधा । वरा त्रि-
फला । द्वीपिश्वित्रकः । पलाशो श्वक्षतरुः । धवो
वृद्धतरुः । शिशापा मण्डलपत्रा ॥ २५ ॥

हे०—मुष्ककादिगणमाह—मुष्कको मोक्षकः, द्वीपी
चित्रकः ॥ २५ ॥

**वत्सकमूर्वाभार्गो
कटुका मरिचं घुणप्रिया च गंडीरम् ।
एला पाठाऽजाजी
कट्वंगफलाजमोदसिद्धार्थवचाः ॥
जीरकहिगुविडंगं पशुगंधा पंचकोलकं हेति ।
चलकफमेदःपीनसगुल्मज्वरशूलदुर्नाम्नः २६ ॥**

स०—वत्सको वनतित्तकः । मूर्वा मधुरसा । मरि-
चपूषणम् । घुणप्रियाऽतिविषा । गंडीरं स्नुही । एला
वेला । पाठा प्राचीना । अजाजी जीरकः । कट्वंगफ-
लमरलुकफलम् । केचित्तु कट्वंगं टुटुकं फलं राठ-
मिस्याहुः । अजमोदो दीप्यकः । सिद्धार्थो गौरसरपः ।
वचादीनामुक्तानि नामानि । गुर्वताष्टपदनभागार्था-
पूर्वसदृशकलद्वितया । आर्यैरार्यागतिगीता संगीतगीतवि-
धौ । पशुगंधा अजगंधा मकरंतराख्या । पंचकोलकं
प्रागुक्तम् । वत्सकादयश्चलादीन् प्रेति । आर्या ॥ २६ ॥

प०—वत्सकादिगणः पठितः चलकफादीन् दुर्ना-
मपर्वन्तान् हन्ति । वत्सकः कुटजः । घुणप्रिया
अतिविषा । गण्डीरं कण्डीरः । कट्वङ्गोऽरलुकः ।

विषमुष्टिः महानिम्बः । फलं मदनफलम् । अजमे
दीप्यकः । सिद्धार्थः गौरसरपः । वचा पटुग्रन्थ
जीरकमजाजी । पशुगन्धः पूतिमयूरकः । पञ्च
लः—“पिप्पलीपिप्पलीमूलचट्यचित्रकनागैः” २

हे०—वत्सकादिगणमाह—गुणप्रिया अनिप्रिया, मे-
स्तुही, कट्वङ्गः टुटुकः, फलं मदनफलं, पशुगंधा अजग-
न्धो वायुः ॥ २६ ॥

**वचाजलददेवाह्नागराऽतिविषाऽभयाः ।
हरिद्राद्वययष्ट्याह्मकलशीकुटजोद्भवाः ॥
वचाहरिद्रादिगणावामातीसारनाशना ।
मेदःकफाद्वपनस्तन्यदोपनिबर्हणौ ॥ २७ ॥**

स०—वचा गोलोमी । जलदोऽलुधरः । मे-
किलिमम् । नागरं विश्वम् । अतिविषा मंगुरा । अ-
हरीतकी । हरिद्राद्वयं पिंडा एका पंचपचा दा-
ज्ञान्या । यष्ट्याह्मं क्लीतिका । कलशी पृश्निपर्णी ।
जोद्भवा इन्द्रयवाः । एतौ वचादिहरिद्रादिगणावाम-
तीसारघ्नौ मेदःकफादिहरौ च ॥ २७ ॥

प०—एतौ गणौ वचाहरिद्रात्मकावामातीसारौ प-
यतः । मेदःकफादीश्च निहन्तः । आह्वयपवनो मे-
वृत्तो वायुः । स्तन्यदोषः स्त्रीश्रीरगंधाः प्रकटं गु-
देवाह्मं देवदाकः । नागरं शुण्ठी । अभया हरि-
हरिद्राद्वयं दारुहरिद्रा पिण्डहरिद्रा यष्ट्याह्मं
यष्टी । कलशी पृश्निपर्णी । कुटजो
इन्द्रयवाः ॥ २७ ॥

हे०—वचाहरिद्रादिगणावाह—कलशी गुणप्रिया, कु-
द्भव इन्द्रयवः, आह्वयपवनः ऊरुस्तंभः ॥ २७ ॥

**प्रियंगुपुष्पांजनयुग्मपद्मा-
पद्माद्रजोयोजनवल्गुचनेता ।
मानुद्रुमो मौचरमः समंगा
पुत्रागशतिं मदनियहंतुः ॥
अंबध्र मधुकं नमस्करी
नंदीवृक्षपलाशकच्छुराः ।
गंधं धातकिचिल्वेपेशिकं
कट्वंगः कमलोद्भवं रजः ॥**

गणौ प्रियं ग्वंबध्वादी पकातीसारनाशनौ ।
संधानीयौ हितौ पित्ते व्रणानामपि रोपणौ २८ ॥

स०—प्रियंगुः श्यामा । पुष्पांजनं रीतिपुष्पम् ।
युग्मेत्यत्राऽनुवृत्तिवृत्तेन संबन्धेनाऽजनमिति संबध्यते ।
तेनाऽजनयुग्मं स्रोतोऽजनमेकमन्यस्तौवीरमित्यर्थोऽव-
तिष्ठते । पद्मा पद्मचारिणी । पद्मात् कमलाद्रजः
केसरम् । योजनवल्ली मंजिष्ठा । अनन्ता यवासकः ।
मानद्रुमः शाल्मली । मोचरसः शाल्मलीनिर्यासः ।
समंगा नमस्कारी रक्तमूलाख्या । पुन्नागस्तुगो रक्तके-
सराख्यः । शीतं चंदनम् । मदनीयहेतुर्धातुकी । उप-
जातिवृत्तम् अंबध्वा मयूरशिखाख्यामधुकं मधुपटिका ।
नमस्कारी समंगा । नंदीवृक्षः प्ररोही । पलाशः
प्रसिद्धः । कच्छुरा फणिहारी धन्व्यवासकाख्यः ।
विल्वपेशिका विल्वमञ्जा । कटुंगः स्थोनाकः । कम-
लोद्भव रजः पद्मरेणुः । एतौ प्रियं ग्वंबध्वादिगणौ पका-
तीसारनाशनौ संधानीयौ हितौ पित्ते व्रणरोपणौ च ।
अष्टाभ्योऽथो गुराणुपचित्रा ॥ २८ ॥

प०—द्वाविधौ गणौ प्रियङ्गुग्वंबध्वादी पकातीसार-
नाशनौ । तथा सन्धानीयौ व्रणानामपि रोपणस्य च
तथा पण्ये हितौ पथ्यौ । तथा व्रणानामपि रोपणे
रोपणाविषये हितौ । प्रियंगुग्वंबध्वादिगणौ पुष्पम् ।
अञ्जनयुग्ममञ्जनद्वयम् । स्रोतोऽञ्जनसौवीरभे-
दाभिन्नम् । पद्मा पद्मचारिणी । पद्माद्रजः पद्म-
किञ्चलः । योजनवल्ली मंजिष्ठा । अनन्ता दीर्घ-
मूलध्व । समुद्रान्तो यवासकः । मानद्रुमः शा-
ल्मली । मोचरसः शाल्मल्या निर्यासः । “निर्यासो
यस्तु शाल्मल्याः समोचरससंज्ञकः” इत्याम्नायात् ।
समङ्गा नमस्कारी रक्तमूला च । पुन्नागो रक्तकेसरः ।
शीतं चंदनम्, मदहेतुर्धातुकी । अम्बध्वा बहुमूलिका ।
नमस्कारी समङ्गा । नंदीवृक्षो जयवृक्षः । कच्छुरा
फणिहारी च । सुक्ष्मपत्रा मरुद्भवा । विल्वपेशिका
विल्वमञ्जा । कट्वङ्गोऽरलुकः । कमलोद्भव रजः
पद्मकेसरः ॥ २८ ॥

हे०—प्रियं ग्वंबध्वादिगणावाह—पुष्पांजनयुग्मं—स्रोतोजनं
रसांजनं च, पद्मा भाङ्गी, पद्माद्रजः पद्मकेसरं, योजन-
वल्ली मंजिष्ठा, अनन्ता दुरालभा, सारद्रुमः शाल्मली,

मोचरसस्तनिर्यासः, समंगा लज्जिका, पुन्नाग पुन्नाग,
शीतं चंदनं, मदनीयहेतुर्धातुकी, अंबध्वा मयूरशिखा, नम-
स्कारी लज्जिका, विल्वपेशिका शुष्कविल्वपेशिका । संधानी-
या संधानजननी ॥ २८ ॥

मुस्तावचाऽग्निदिग्निशाद्वितिका-

भल्लातपाठात्रिफलाविषाख्याः ।

कुष्ठं रुटी हैमवती च योनि-

स्तन्यामयत्रामलपाचनाश्च ॥ २९ ॥

स०—मुस्ता गांगेयी । तिकाद्वयमेका कटुकाऽन्या
काकतिका । विषाख्या शुष्ककंदा । हैमवती श्वेतवचा ।
एते योन्यामयत्राः स्तन्यामयत्रा मलपाचनाश्च । तौ
जगौ गुरुश्चैद्रवतीद्रवत्रा ॥ २९ ॥

प०—मुस्ताद्या वर्गीकृतास्तन्यामयत्राः स्त्रीक्षीर-
व्याधिनाशनाः । मलादीनां वातादीनां शकृदादीनां
च सामानां पाचनाः । अग्निश्चित्रकः । द्वे निशे
हरिद्राद्वयम् । द्वे कटुके एका कटुका द्वितीया काक-
तिका । हैमवती च ॥ २९ ॥

हे०—मुस्तादिगणमाह—द्वितिका—कटुका करंजिका च,
हैमवती श्वेतवचा ॥ २९ ॥

न्यग्रोधापिप्पलसदाफलरोध्रयुग्मं

जंबूद्वयाऽऽनुकपातनसोमवल्काः ।

प्लक्षान्नवंजुलपियालपलाशनंदी-

कोलीकदंबविरलामधुकं मधूकम् ॥

न्यग्रोधादिर्गणो ग्रण्यः संग्राही भग्नसाधनः ।
मेदःपित्तास्रतृड्दाहयोनिरोगनिवर्हणः ३० ॥

स०—न्यग्रोधो बटवृक्षः । पिप्पलोऽध्वलः । सदा-
फल उदुंबरः । जंबूद्वयमेका राजजंबूवृहत्फलाऽन्या
हृस्वफला काकजंबू । अर्जुनः पार्थः । कर्पीतनः
कापिचूडो वानीराख्यः । सोमवल्कः सितसारः खदिरः ।
प्लक्षः शृंगीप्लक्षकाख्यः । आन्नश्चूतः वंजुलो वेतसः ।
प्रियालो द्राक्षासरप्रियः खरस्कंधाख्यः । नंदी जय-
वृक्षः । कोली बदरी । विरला तितुकी । मधुकं
यष्टिः । मधुकं मधूकपुष्पम् । न्यग्रोधादिर्यं संग्रहणा-
दिगुणयुक्तः । नसंततिलकम् ॥ ३० ॥

प०-गणोऽयं न्यग्रोधादिर्ज्ञेयो व्रणाय हितः संग्रहण
शीलः संक्रमाही भग्नम् सन्धयति भग्नसाधनः भेदः-
पित्तादिनिवर्हणः । न्यग्रोधो वटः । पिण्डलोऽश्वत्थः ।
सदाफल उदुम्बरः । जम्बूद्वयमेका राजजम्बूवृक्ष-
ला, द्वितीया काकजम्बूः ह्रस्वफला । अर्जुनः ककु-
भः । कपीतनो वानीरः कपिचूडः । सोमवल्कः कटु-
फलः । प्लक्षो गर्दभाण्डः । वज्जुलो वेतसः । प्रियालः
खदिरस्कन्धः । पलाशः किंशुको वातपोदः । नन्दी-
वृक्षो राजवृक्षः । कोली बदरी । विरला दीर्घतल्ली
तिन्दुकीत्यपरे । मधुकं मधुयष्टी । मधुकं
मधुकपुष्पम् ॥ ३० ॥

हे०-न्यग्रोधादिगणमाह—सदाफल उदुम्बरः, जम्बू-
यं—जम्बू राजजम्बू, कपीतनः पारीसापिण्डः, सोमवल्कः
ऋतुफलः, प्रियालश्चारः, नन्दी नन्दीवृक्षः, कोली बदरी,
विरला तिन्दुकी, भग्नसाधनो भग्नसाधनकृत् ॥ ३० ॥

एलायुग्मतुरुष्ककुष्ठफलिनीमांसीजलध्यामकं
पृष्ठाचौरकचोचपत्रतगरस्थौणयजातीरसाः ।
पृक्तिव्याघ्रनखोऽमराहमगुरुः श्रीवासकं कुंकुमं
वडागुग्गुलदेवधूपस्वपुराः पुत्रागनागाह्वयम् ॥
एलादीको वातकफौ विषं च विनियच्छति ।
पणिसादनः कंडूषितिकाकोठनाशनः ३१ ॥

स०-एलायुग्मं सूक्ष्मैला स्थूलैला चातुरुष्कः कृत्रिमो
न्यासविशेषः । कुष्ठं गदः । फलिनी गंधप्रियंगुः ।
मांसी नलदम् । जलं हीबेरम् । ध्यामकं दवदग्ध-
म् । पृष्ठा देवी । चौरको ग्रंथिपर्णी । चोचं त्वक् ।
पत्रं गंधपत्रम् । तगरं चक्रम् । स्थौणयं तैलपीतकम् ।
जातीरसो बोलः । शुक्तिर्नखः । व्याघ्रनखः समुद्रजः ।
मराहं देवदारुः । अगुरुः प्रसिद्धः । श्रीवासः
तीक्ष्णकाश्यः । कुंकुमं बाह्विकम् । चंडा कोपना ।
गुग्गुलः पुरः । देवधूपः सर्जरसः । खपुरः कुंदुरुकः ।
प्रागो रक्तकेसरः । नागाह्वयं नागकेसरम् । एलादि-
यं वातादीन् हति । तथा वर्णप्रसन्नवकृत् कंडूदि-
व ॥ म्त्वी ज्वा तौ गुरुकं च सूर्यतुरगैः शार्दूलविक्री-
डतम् ॥ ३१ ॥

प०-एलादिकोऽयं वर्णो वातकफविषान् विनि-
नति । तथा वर्णस्य प्रसादनः कण्डूवादिनाशनश्च ।

एलायुग्मं सूक्ष्मैला, स्थूलैला च । तुरुष्कः कृत्रिमः
पिण्याकापरपर्यायः । फलिनी गन्धप्रियंगुः । जलं
वालकम् । ध्यामकं देवदग्धकम् । पृष्ठा देवी । लता
सती । चौरको ग्रंथिवर्णः । चोचं त्वक् । पत्रं
चन्दनं गन्धपत्रापरपर्यायम् । तगरं चक्रम् । स्थौ-
णयं तैलपीतकम् । जातीरसो रसोबलः । शुक्तिः कर-
रुहः । व्याघ्र नखः समुद्रजः । अमराहो देवदारुः ।
श्रीवासः श्रीवेष्टकः । कुंकुमं बाह्विकम् । चण्डा
पिशुना । गुग्गुलुः महिषाख्यः । देवधूपः सर्जरसः ।
खपुरः कुन्दरुः । पुत्रागो रक्तकेसरः । नागाह्वं
नागकेसरम् ॥ ३१ ॥

हे०-एलादिगणमाह—तुरुष्कः सिद्धकः, ध्यामकं
रोहिणं, चौरको ग्रंथिपर्णी, चोचं त्वचम्, पत्रं पत्रकं,
जातीरसो बोलः, शुक्तिर्नखः, व्याघ्रनखस्तद्देवः, श्रीवासः
सरलनिर्यातः, देवधूपो रालः, खपुरः सल्लकीनिर्यातः,
नागाह्वं नागकेसरम् ॥ ३१ ॥

श्यामादीतीक्ष्णतीक्ष्णमुककुटरणी-

शंखिनीचर्मसाहा-

स्वर्णक्षीरीगवाक्षीशिशिररजनक-

छिन्नरोहाकरंजाः ।

वस्तांत्री व्याधिघातो बहलबहुरस-

स्तीक्ष्णवृक्षात् फलानि

श्यामाद्यो हंति गुल्मं विषमरुचिकफौ

हृदुजं सूत्रकृच्छ्रम् ॥ ३२ ॥

स०-श्यामा मालविका त्रिवृत् मसूरविदनाख्या
दीतीक्ष्णकश्चिराख्यः । द्रवती उदुत्कर्णिका ।
कसुकः पट्टिकाप्रोत्रः । कुटरणी शुष्का त्रिवृत् । शंखिनी
यवतिक्ता । चर्मसाहा सातला । बादीत्यन्ये ।
स्वर्णक्षीरी पीतधतूः । गवाक्षी गवादीनी स्थाणु-
कर्णी संज्ञा । द्वैधराणीत्यन्ये । शिशूरी अया-
मार्गाः । रजनकः कपिल्लकः । छिन्नरोहाऽमृत-
वल्ली । करंजः कैटव्यः । वस्तांत्री वृषाया । व्याधि-
घातः कृतमालः । बहलबहुरस इक्षुः । तीक्ष्णवृक्षात्
पीलोः फलानि । श्यामादिरेष गुल्मादीन् हति । औ
औ याश्च त्रयः स्युः स्वसुप्तिरुगैः स्रग्धरा
स्याद्विरामैः ॥ ३२ ॥

प०—इयामाद्योऽयं वर्गो गुल्मादीन् हन्ति। इयामा पालिन्दी त्रिवृता। दन्ती मुकुलकः। त्रिवन्त्युद्वरकर्णिका। क्रमुकः रोधः। क्रमुकीमल्पपरे। कुडरणी त्रिवृत्। शङ्खिनीति कुल्यविषयवतिकाक्षिपीडकः। सातला समला चर्मकाहा वर्तकी स्मृता। अन्येषां सातला ब्राह्मी ब्रह्मसोमा तु समला। स्वर्णक्षीरी तित्कदुग्धिका। गवाक्षी विशाला। शिखरिसुधारजनकः कम्पिलकः। छिन्नरुहा गुडूची। करञ्जः प्रतिकरञ्जः। वस्तान्त्री विषगन्वा। व्यामेषा परियकः स्मृतः। “घनभूरिरसस्विष्वर्गुडमूलोऽसिपत्रकः। रूक्षगवृक्षः सणः पीलुः प्रोक्तोऽन्यः स्वादुक्तस्तथा” ॥ ३२ ॥

हे०—इयामादिगणमाह—इयामा कृष्णमूल, त्रिवृत् द्रव्यं, चीरितपत्रा दन्ती, क्रमुकः पूगः, कुडरणा—अरुणमूल विडुत्, चर्मसाहा ससला, शिखरीः अपामार्गः, रजनकः कम्पिलः, छिन्नरोहा गुडूची, वस्तान्त्री वृद्धदारुकः, व्याविवातः आरग्वधः, गहलरतः इक्षुः, तीक्ष्णवृक्षः पीलुः तस्य फलानि ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशदिति प्रोक्ता वर्गास्तेषु त्वलाभतः। युज्यात्तद्विषमन्यञ्च द्रव्यं जह्यादयौगिकम् ३३ ॥

स०—इति प्रकारे। त्रयस्त्रिंशदिति वर्गाः कथिताः। अत्र संख्योपादानमेषां प्राधान्यरूपापनार्थम्। अन्येऽप्येवं प्रकाराः संत्येते तु प्रधाना इत्यर्थः। सुखग्रहणार्थं वा संख्यावचने कृतम्। एतेषु त्रयस्त्रिंशत्सु वर्गेष्वलाभतोऽलामे सति तद्विषं रसवीर्यपाकैस्तुल्यं द्रव्यमन्यदनुक्तमपि युज्यात्। नचैतावदत्र विषेयमित्याह। जह्यादयौगिकम्। न केवलमेषु वर्गेषु तद्व्यालामे यथालाभमन्यत्तद्विषं द्रव्यं युज्याद्यावदयौगिकं यत्तु द्रव्यं तच्च त्यजेत्। दोषरोगादुराद्यपेक्षया पुरुषस्याऽस्मिन् काले वयसि वा यो गणः समस्तत्वाभ्यामयशमनाय च वारयितुं युक्तः। एकस्य द्रव्यस्याऽलामे द्वयोर्विहूनां वा तत्प्रकारमेकमपरं द्रव्यं द्वे वा बहूनि वा द्रव्याणि संयोज्य प्रयोज्यः। एवं न समस्तद्रव्यापेक्षा कर्तेति। यथा च सुश्रुतः। “समीक्ष्य दोषभेदांश्च गणान् भिन्नान् प्रयोजयेत्। पृथङ्मिश्रान् समस्तांश्च गणान् वा व्यस्तसंहतानिति।” त्रयस्त्रिंशदिति त्रेख्यपञ्चेति त्रय-

संदेशः। यौगिकमिति योगाय प्रभवतीत्यर्थं योगा-
पञ्चेति ठञ् ॥ ३३ ॥

प०—इतिशब्दः परिसमाप्यर्थः प्रकारार्थो वा। परिसमाप्ताख्यार्थस्त्रिंशद्गर्गः। अथानेन प्रकारेण त्रयस्त्रिंशद्गर्गान् येन प्रकारान्तरेण पुनरानन्द्यं वर्गाणां दोषभेदादीन् समीक्ष्य तद्यौगिकं मन्ये तत्तदनुक्तमपि गणमध्ये विदध्यात्। यद्यद्यौगिकं मन्ये तत्तदनुक्तमप्यपकर्षेण तथा गणसम्यन्येन गणनेकन वा परस्परमिश्रयित्वा युक्त्यादेवं वर्गणामानुक्त्यम्। एवं त्रयस्त्रिंशत् ये वर्गा निर्दिष्टास्तेषु वर्गेष्वलाभतो युक्त्यात्। तद्विषमन्यञ्च कोऽर्थः। उक्तद्रव्यालामे यथालाभमन्यद्द्रव्यं तद्विषमन्यं वर्जयित्वा रसवीर्यपाकैस्तुल्यं श्रियेत्। किमतावदवात्र कर्तव्यतया निर्दिष्टमुतान्यदपि किञ्चित्तत्र कर्तव्यमतोऽनन्तरमिदमाह—जह्यादयौगिकं द्रव्यं योगार्हं न भवति जह्यान् त्यजेत्। अर्थादयौगिकम्। योगार्हं दोषाद्यपेक्षया सम्भाव्यते तद्विदध्यात्। एवं स्थिते दोषाद्यपेक्षया समस्तवर्गस्तत्साध्यव्याधिप्रशमनाय देयः। कदाचित् समस्तद्रव्यालामे न देयः। कदाचिदेकं द्रव्यं द्वे वा बहूनि वा यावन्ति सम्भवन्ति द्वित्राणि पञ्चपाणि वा तासि दातुं युज्यन्ते न समस्तवर्गद्रव्यापेक्षाऽत्र कार्येति। अलामे सतीति सप्तमर्थे तस्य ॥ ३३ ॥

हे०—उपसंहरति—एते गणा गणनया च न तदनुकग्राह्याः। किं तर्हि ऊहापोहयोग्याम् इत्याह—देशतः कालतो वा कस्यचिद् द्रव्यस्यालामे तत्सदृशगुणमन्यदनुक्तमपि यौगिकं युज्यात्। उक्तमप्यौपधमयौगिकं जह्यात्। देशकालाद्यवस्थापेक्षया उचितं यौगिकम्, अनुचितमयौगिकं यथालाभप्रयोगोऽपि सुश्रुतेनोक्तः—“समस्तवर्गमदं वा यथालाभमयापि वा। प्रयुज्यते भिन्नः प्राज्ञो यथोद्दिष्टेषु कर्मसु ॥” इति ॥ ३३ ॥

एते वर्गा दोषद्रव्याद्यपेक्ष्य
कल्ककाथमेहेलेहदियुक्ताः।
पाने नस्येऽन्वासनेऽवर्धिवर्वा
लेपाभ्यर्गैर्घ्नैति रोगान् सुकृच्छान् ३४ ॥

स०—एते पूर्वोक्ता वर्गा दोषद्रव्यवयोबलादीन्
पेक्ष्य कल्कादियुक्ताः सुकृच्छान् रोगानामयान् घ्नैति।

युक्ता इत्यत्राऽन्तर्भावितव्यर्थो युजिः । ततः कल्पा-
दिषु धेयेन योजिता इत्यर्थोऽवतिष्ठते । आदिशब्देन
फाटशीतकषायदिपरिग्रहः । कथमेते धेतीति प्रकारं
युक्त्याऽऽह । पाने इत्यादि । पानायुपयोगे सति ।
लेपाभ्यगैरेति बहुवचनेन लेपाभ्यगस्नानादिभिश्चेति
शेषम् । मालिनीवृत्तम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटी-
कायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां पञ्चदशोऽ-
ध्यायः ॥ १९ ॥

५०-विकृतिः पतितस्य तन्त्रान्तरेऽयुक्तम् । “समीक्ष्य
शेषमेदं च गणानिष्टान् प्रयोजयेत् । पृथङ्मिश्रात्
नस्तं च नान्तर्व्यस्तात्र संहिताम् ॥” इति भद्रम् ३४

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रि-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने
शोधनादिगणसंग्रहाध्यायः
पञ्चदशः ॥ १५ ॥

हे०—एते वर्णाः सर्वकल्पयोग्याश्चेत्याह—दोषायपक्षेया
ल्कादीनामन्यत्वेन कलेन, पानादीनामन्यत्वेनांतः-
योगेण, लेपादीनामन्यत्वेन बहिःप्रयोगेण, वा बुःसा-
नानिप रोगान् धेति । अथाऽयसंग्रहः । संग्रहे—श्रेष्ठमुद-
माश्रासनस्तंभनक्षेदानां, वायुः प्राणसंश्रादानहेतुनाम्,
मिरामस्तंभशीतशूलद्वेष्टकप्रशमनानां, स्नानं सुरा च
महाराणां, क्षीरं जीवनीयानां, मांसं बृहणीयानां, रसः
पानीयानां, लवणमसद्रव्यरुचिकराणाम्, अम्लं दृथानां,
कुंडो बन्धानां, तैलं वातश्लेष्मप्रशमनानां, सर्पि-
तपित्तप्रशमनानां, सेहो मार्दवकराणां, व्यायामः स्थैर्य-
राणां, धारः पुंस्त्वोपधातिनाम्, आमकपित्तकमक-
धानाम्, आविकं सर्पिर्दृष्टानां, माहिषं क्षीरं स्वप्न-
ननानां, मण्डकं दधि अभिष्यन्दकराणाम्, इक्षुमूल-
ननानां, यवाः पुरीषजननानां, जयवं वातजननानां,
लथ्योऽप्लपित्तजननानां, माषाः शङ्खरूडोविक्षीरं च
प्लवित्तजननानां, दुरालभा पित्तश्लेष्मोपशमनानाम्,
पवासो ज्वरहराणां, वृषो रक्तपित्तप्रशमनानां, कण्टका-
का काशघ्नानां, लाक्षा सद्यः क्षतघ्नानां, नागबलाम्बासः
यक्षतघ्नानां, पुटकरमूलं हिककाशकासपार्थशूलरुचि-
राणां, अजापयः शोषघ्नस्तन्यकररक्तसंग्रहणप्रशमनानां
दूधलोष्ठप्रसादच्छर्दिदृष्टान्तिगोपाशमनानाम्, अरुक्कर-

श्चित्रकमूलं च शुक्रार्शःप्रशमनानां, कुटजो रक्तार्शःप्रश-
मनानां, लाजाच्छर्दिघ्नानां, यावशूकः संतनीयपाचनीयाशो-
घ्नानां, तक्राम्बासोऽशोःश्वयशुग्रहणीदोषवृत्तव्यापमशमनानां,
कव्यान्मांसरसाम्बासोऽशोःशोषग्रहणीदोषघ्नानां, सुस्तं
संग्रहणीयदीपनीयपाचनीयानाम्, अतिविषा पाचनीयसं-
ग्रहणीयसर्वदोषहराणां, विल्वं संग्रहणीयदीपनीयवातकफ-
प्रशमनानां, गन्धप्रियंगुः शोणितपित्तातिवेगप्रशमनीयानाम्,
उदीर्च्यं निर्वापणदीपनीयच्छर्द्यतीसारहराणां, कट्वयं संग्र-
हणीयदीपनीयानां, कुटजत्वक् श्लेष्मपित्तरक्तसंग्रहणीयो-
पशोषणीयानाम्, उत्पलकुसुमदुर्किजल्कोऽनन्ता च संग्रह-
णीयरक्तपित्तप्रशमनानां, काशमर्याफलं रक्तसंग्रहणीयरक्त-
पित्तप्रशमनानां, पुद्गिनपर्णी रक्तसंग्रहणीयदीपनीयपाचनीय-
वातहरवृष्याणां, शालिपर्णी वृष्यसर्वदोषहराणां, बला
संग्रहणीयबल्यवातहराणां, पिप्पलीमूलं दीपनीयपाचनी-
यानाहराणां, चित्रकमूलं दीपनीयगुदशोफशूलहराणां,
गोक्षुरको मूत्रकुच्छानिलहराणां, हरिद्रा प्रमेहहराणां,
रक्तावसेको विद्रविषीसर्पपिटिकागण्डमालामहराणाम्,
एरण्डतैलाम्बासो वर्धर्मगुल्मशूलहराणां, लघुनो गुल्मा-
निलहराणां, हिंगुनिर्वासो दीपनीयच्छेदनीयानुलोमिक-
वातकफप्रशमनीयानाम्, अम्लवेतसो भेदनीयदीपनीयानु-
लोमिकवातश्लेष्महराणाम्, उक्षीक्षीरसुदरश्वयशुघ्नानाम्,
अयोरजः पांडुरोगघ्नानां, खदिरः कुष्ठघ्नानां, विडंगं कुमि-
घ्नानां, राक्षा वातहराणाम्, एरण्डमूलं वृष्यवातहराणां
गुग्गुलुर्मंदोऽनिलहराणाम्, अमृता संग्रहणीयदीपनीयवा-
तश्लेष्मशोणितविवन्धप्रशमनानां, मदनफलं वसनास्था-
पनानुवासनोपयोगिनां, त्रिवृत्सुखविरेचनीयानां, सुक्कप-
यस्तीक्ष्णविरेचनानां, प्रत्यक्षपुष्पी शिरोविरेचनानां,
त्रिफला तिप्तिरघ्नानां, त्रिफलगुग्गुलुघ्नानां, शिरीषो
विषघ्नानाम्, आमलकं वयःस्थापनानां, हरीतकी पथ्यानां,
क्षीरघृताभ्यासो रसायनानां, समधृतसक्तुप्राशाम्बासो
वृष्योदावर्तहराणां, संकस्यो नकरोत्थ वृष्याणां, दौर्मन-
स्यमवृष्याणां, तेलगपट्टव्यासो दन्तबलरुचिकराणां,
चन्दनोदुम्बरं निर्वापणालेपनानां, राक्षाऽगुक्कणी शीतापन-
यनप्रलेपानां, लामजकोशीरे त्वग्दोषदाहस्वेदापनयनप्रले-
पनानां, कुडं वातहराम्यगोपनाहोपयोगिनां, मधुकं चक्षु-
ष्यकेश्यकंठयबलविरजनयरोपणीयानाम्, अजीर्णाशनं
ग्रहणीवृष्याणां, विरुद्धवीर्याशनं निंदितव्याधिकराणां,
गुरुभोजनं दुर्विपाकानाम्, अतिमात्राशनमामोदोहेतूनां,
यथान्वयम्वहारीऽमिससन्धुक्षणां, यथासात्म्यसाहारावि-

हारी सेव्यानाम्, एकासनशयनभोजनं सुखपरिणामकराणां, विषमाशनमप्रिवैषम्यकराणां, काले भोजनमारोग्यकराणां, वेगधारणमनारोग्यकराणां, तृप्तिराहारगुणानाम्, अनशनमाद्युषो ह्वासकराणां, प्रमिताशनं गवेधुकासं च कर्षनीयानाम्, उद्दालकासं रूक्षणीयानां, मधुं सौमनस्यजननानां, मधुक्षेपो धीधृतिस्मृतिवृत्तराणां, स्त्रीष्वीत-प्रसंगः शोषद्वाराणां, शुक्रवेगनिग्रहः पांड्यकराणां, पादाभ्यामुद्वर्तनमग्नश्रद्धाजननानां, मिथ्यायोगो व्याधिसु-खानां, रजस्वलागमनमलक्ष्मीसुखानां, ब्रह्मचर्यमायुष्या-णां, परदारगमनमनायुष्याणाम्, अथथाप्राणसारम्भः प्राणोपरोधिनां, विषादो रोगवर्द्धनानां, हर्षः प्रीणनानां, श्लोकः शोषणानां, निर्वृतिः पुष्टिकराणां, पुष्टिः स्वप्नक-राणां, स्वप्नस्तन्द्राकराणां, सौख्यं निर्वृतिहेतुनां, सर्व-रसाभ्यासो बलकराणाम्, एकरसाभ्यासो दौर्बल्यारो-चकान्यतमदोषप्रकोपकराणां, गर्भशल्यमहायाणाम्, अजी-र्णशुद्धायाणां, बाल्ये, मृदुभेजजाहायाणां, वृद्धो या-प्यानां, गर्भिणी तक्षिणीवषय्यामवर्जनीयानां, सीमनस्यं गर्भधारणानां, सन्निपातो दुःश्चि-कित्स्यानाम् आमविषमचिकित्सानां, ज्वरः शीघ्ररोगाणां, कुष्ठं दीर्घरोगाणां, राजयक्ष्मा रोधसमूहानां, प्रमेहोऽनुप-गिणां, जलकैसोऽनुशस्त्राणां, अस्तिर्ययाणां, हिमवानपिध-भूमीनां, सीम औपधीनां, मरुभूमिरोग्यदेशानाम्, आनूपभूमिरहितदेशानां, निर्देशकारित्वमातुरगुणानाम्, अनिर्देशकारित्वं रिष्टानां, भिषक्चिकित्सांगानां, सिद्धिर्वै-द्यगुणानां, नास्तिको वर्ज्यानां, लौत्यं क्लेशकराणाम्, आत्मवक्तोपकारिणां, शास्त्रसहितस्तर्काः साधकानां, दुष्ट-कर्मता निःसंशयकराणाम्, असमर्थता भयकराणां, सद्विद्यासंभाषा बुद्धिवर्धनानाम्, आचार्यः शास्त्राधिगमहे-तुनाम्, आयुर्वेदोऽमृतानां, सवनमनुष्ठेयानां, सर्वसं-न्यासः सुखानामिति । तत्रोदकाग्निमृद्भूल्लोष्टप्रसादतका-भ्यासस्कावसेकैर्ब्रह्मैवास्मासौक्ष्मीरमदनफलमथाक्षेपैर-साम्यासगर्भिणीनामेकैकस्मात्समुदायाच्च निर्धारणं, पुष्कर-मूलादीनां तु समुदायादेवेति । भवति चात्र “अग्र्याणां शतमुद्दिष्टं पञ्चपञ्चाशदुत्तरम् । अलमेतद्विजानीयादितहि-तविनिश्चये ॥” इति ॥ ३४ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने गणस्य संग्रहं नाम
नामस्त्येन निरूपितम् ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

शोधनादिगणसंग्रहोऽध्यायादनंतरं स्नेहाध्यायारंभः ।
यतः शोधनं स्नेहस्येदावन्तरेण न संभवति । वक्ष्यति
हि स्नेहस्येदावनभ्यस्येत्यादि । तस्मात्स्नेहस्येदाध्याययो-
रारंभो युक्त इत्याह—

अथाऽतः स्नेहविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

स०—स्नेहस्य सर्पिरादेर्विधिः स्नेहविधिस्तं व्याख्या-
स्यामः । शेषं पूर्ववद्योज्यम् ॥ १ ॥

प०—शोधनादिगणसंग्रहोऽध्यायादनन्तरमयं स्ने-
हनाध्याय आरब्धः । यतः शोधनवमनादिकम-
न्तरा स्नेहस्वेदौ न कर्तव्यौ । प्रत्युपायभयादिति ।
स्नेहः सर्पिमज्जादि तस्य विधिर्विधानं कल्पना
यस्मिन्नध्यायं विहितः स स्नेहविधिस्तं व्या-
ख्यास्यामः ॥ १ ॥

हे०—अथातः स्नेहविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजा-
नीते—यतः पूर्वोऽध्याये भेषजान्मुक्तानि तेषां प्रयोगो
वक्तव्यः । स च स्नेहस्वेदनशोधनास्थापननाशनभूमगं-
द्वाश्वेतनतर्पणादिभेदादनेकधा । चिकित्साकलिकायां
तु—“प्राक् पाचनं स्नेहविधिस्ततश्च स्वेदस्ततः स्वादमनं
विरेकः । निरुहणान्वासनवस्तिर्कर्म नश्यं क्रमश्चेति भिष-
ग्बराणाम् ॥ रास्नापटोलपिबुमंदपयोभिरादौ भूम्यादरूप-
कफलत्रयवारिभिर्वा । पकामदोषवपुषस्तदनन्तरं हि स्नेहो
हितः सुरभिवासककट्फलादिः ॥” इति । रास्नाकाथादित्रयं,
शुंठीकाथादित्रयं वा वातादित्रये क्रमात्पाचनं तत्र स्नेहो-
ऽस्मिन्नध्याये अतएवायं स्नेहविधिः ॥ १ ॥

गुरुशीतसरान्निगधमंदसूक्ष्मसुदृढवम् ।
औषधं स्नेहनं प्रायो विपरीतं विरुक्षणम् ॥२॥

स०—गुर्वादिगुणयुक्तं यद्व्यं तत् स्नेहनं भवति ।
विपरीतमतो यल्लघूणस्थिररूक्षतांश्चणस्थूलकठिनसांद्र-
गुणोपेतं तद्विरुक्षणम् । प्रायोऽग्रहणं विरुक्षणे स्नेहने
च योज्यम् । तथा च लघ्वि सर्पाणं तैलं छागं च दुग्धं
तथा विष्किरप्रतुदमुगास्यं वर्गत्रयं स्नेहनं भवति ।
तथोष्णमपि मत्स्यमहिषमांसं स्नेहनं भवति । एवं रूक्ष-
णेऽपि वैद्यम् । तथा च यवो गुरुशीतसरान्निगध-
क्तोऽपि विरुक्षणस्तथा राजमाषोऽपि । स्नेहने प्रक-

तेऽपि विरूक्षणेऽप्यसौऽन्वयव्यतिरेकेण सुतरां स्नेहस्य तारतम्यप्रतिपादनार्थः ॥ २ ॥

५०—अनेन सामान्यनिर्देशेन स्नेहनरूक्षणयोर्द्रव्ययोरलक्षणं संक्षेपतः शेषयोरुक्तं शास्त्रकृता यत्किञ्चिद्द्रव्यं गुणादिगुणयुक्तं तत् स्नेहनम् । तद्रुणाविपर्यययुक्तं लघूष्णस्थिररूक्षतीक्ष्णस्थूलकठिनसान्द्रगुणोपेतं तत् विरूक्षणम् । प्रायोग्रहणमुभयत्रापि बोद्धव्यम् । स्नेहनं रूक्षणं च । तच्च व्यभिचारदर्शनार्थम् । यथाजं क्षीरं लघ्वपि स्नेहनम् । तथा तैलमुष्णमपि स्नेहनम् । तथा राजमाषो गुरुगुणयुक्तोऽपि रूक्षणः ॥ २ ॥

हे०—तत्र स्नेहनं द्रव्यमाह—शुरूक्षीतेति । रूक्षणमाह—विपरीतमिति । तस्मात्स्नेहनाद्रुवादिगुणात् विपरीतं लघ्वादिगुणम् ॥ २ ॥

सर्पिमज्जा वसा तैलं स्नेहेषु प्रवरं मतम् ।
तत्राऽपि चोत्तमं सर्पिः संस्कारस्याऽनुवर्तनात् ३

स०—स्नेहेषु क्षीरान्पाऽमिषादिषु मध्ये सर्पिरादयश्चत्वारः स्नेहाः प्रकर्षेण वराः । आशु स्वकार्यकरणात् । तत्रापि च तेष्वपि चतुर्षु मध्ये सर्पिरुत्तमं संस्कारस्याऽनुवर्तनात् । ननु यदि संस्कारमनुसृज्यते सर्पिस्तदानीं मरिचचित्रकादिद्रव्यादिभिः संस्कृतस्य घृतस्य शैत्यादिगुणविपर्यासः प्राप्तः । न चेदं दृष्टम् । यदस्य शैत्यादयो गुणा विनश्यत्सौष्ण्यादयश्चोत्पद्यन्ते इति । अत्रोच्यते । अनुशब्दोऽत्र सहार्थः । अनेकार्थत्वाभिप्रायानाम् । तेनात्रयमर्थः । सर्पिषो गुणाः संस्कारगुणैः सह वर्तन्ते नतु तैलादीनाम् । तैलवसामज्जानो हि संस्कारवशात् स्वगुणांस्त्यजन्ति । अत्र चोदाहरणं चंदनाद्यं तैलम् । अतो द्रव्यगुणांतरेन निभूतगुणत्वासर्पिष इतरेषां तैलादीनां द्रव्यैरनिभूतगुणत्वादुत्तमत्वम् । अत एव च वातपित्तज्वरादिषु विकारेषु घृतसाम्येषु भेषजं तैलं नेष्टमनिष्टसंपादनात् । तैलसाम्येषु तु विकारेषु तदुपशान्त्यर्थं तथाविधद्रव्यसंस्कृतं घृतमपीष्टम् । तद्धि न तथाऽनिष्टहेतुः । तस्मात्सर्वस्नेहेभ्यः सर्पिरेवोत्तमम् । संस्कारस्याऽनुवर्तनादिति न्यायात् व्याख्येयम् । माधुर्यादिहेतोश्च ॥ ३ ॥

५०—तत्रापि तेष्वपि चतुर्षु मध्ये सर्पिरुत्तमं घृतं श्रेष्ठम् । संस्कारोऽनुवृत्तौ येन द्रव्येण । संस्रियते तमनुवर्तते । एवं सर्पिषः सर्वस्नेहोत्तमं न तैलस्य समानोऽपि हेतौ । सर्पिर्लघूष्णगुणैर्द्रव्यं संस्कृतमपि गुह्यच्यादिभिः स्वं शैत्यमजहत् संस्कारकद्रव्यगुणाननुवर्तते । तथा तैलं शीतगुणैश्चन्द्रविभिः संस्कृतं सर्वसर्विकया घृतवदात्मायमौऽपरित्यजति । यत्परित्यागाद्रुक्तपित्तविसर्पादौ विकदीयते । यथा घृतं तथा न वसाप्रभृतिरुक्तपित्तादौ विकारप्रशमनार्थमिति ॥ ३ ॥

हे०—स्नेहनतरमाह—सर्पिरिति । स्नेहनतरमाह—संस्कारस्यानुवर्तनात् यथा शीतेः संस्कृतं शीततामः उष्णेः संस्कृतमुष्णतां भजति इत्यादि । संग्रहे तु—“माधुर्यादिविदाहिक्वाञ्जन्माद्येव च शीलनात्” इति ॥ ३

पित्तघ्नस्ते यथापूर्वमितरघ्ना यथोत्तरम् ॥ ४

स०—यो यः पूर्वं यथापूर्वं यो य उत्तरो यथोत्तममिति यथासादृश्य इत्यवगम्यमात्रावः । उत्तरमपेक्ष्य पूर्वं चापेक्ष्योत्तरः । तेन चतुर्णां स्नेहानां यथाविहितानां सर्पिरादीनां त्रय एव स्नेहा वसामज्जसर्पिःमज्जयथापूर्वत्वेन संबध्यन्ते नतु तैलादयः स्नेहस्तस्य पूर्वंत्वाभावात् । न ह्यन्योऽस्मात्कश्चिद्दुत्तरोऽस्ति यदपेक्ष्य पूर्वत्वमात्मन आसादयत्तस्मान्नास्ति पूर्वत्वसंबन्धस्तैलस्य । तथा चतुर्णां स्नेहानां त्रय एव स्नेहा मज्जावसा तैलाख्या यथोत्तरत्वेनाऽमिसंबध्यन्ते न सर्पिःसंज्ञकः स्ने उत्तरत्वाभावात् । न अन्यः कश्चिदस्य पूर्वं विद्यते यदपेक्ष्यैवोत्तरत्वमात्मन आसादयतीत्युक्तम् । तदेवं यथापूर्वपित्तघ्नं वसामज्जसर्पिषां सामान्येनोक्तम् । विश्लेषेण च वसा पित्तघ्नी मज्जा पित्तघ्नतरः सर्पिः पित्तघ्नतममित्यर्थः । इतरघ्ना इति । इतरौ वातकर्कषपित्तापेक्षया तौ घ्नन्ति पराकुर्वतीतीतरघ्नाः । यथोत्तमं त्रयः स्नेहा मज्जवसातैलाख्या वातश्लेष्मघ्नाः । तेन मज्जा वातश्लेष्मघ्नो वसा वातश्लेष्मघ्नतरा तैलं वातश्लेष्मघ्नतममिति प्रकृतम् । अन्ये त्वेवं व्याचक्षते । श्लेष्मणि स्नेहनिषेधादितरघ्ना इति सामान्योक्तावपि वातघ्ना इति गम्यते । अथवा द्रव्यांतरसंस्कृतसर्पिराद्यपेक्षया कफस्याऽपीतरशब्देन ग्रहणमिति ॥ ४ ॥

प०—यो यः पूर्वस्नेहो यथापूर्वम् । यो य उत्तरः स्नेहो यथोत्तरम् । उत्तरमपेक्ष्य पूर्वः पूर्व चापेक्ष्योत्तरः । ततश्चतुर्णां स्नेहानां निर्दिष्टानां सर्पि-रादीनां त्रय एव स्नेहा वसामज्जासर्पिःसंज्ञकाः यथापूर्वकत्वे चाभिसम्बध्यन्ते । तैलाख्यः स्नेह-पूर्वत्वाभावान् नह्यन्त्यः कश्चिदुत्तरो विद्यते । यदपेक्षयैव पूर्वत्वमात्मन आसादयति । तथा चतुर्णां स्नेहानां त्रय एव स्नेहा वसामज्जातैलाख्याः यथोत्तरत्वं नाभिसम्बध्यन्ते । न सर्पिःसंज्ञकः स्नेह उत्तरत्वाभावाद्ब्रह्मस्य कश्चित्पूर्वो विद्यते । यदपेक्ष-यैव उत्तरत्वमात्मन आसादयति । एवं पूर्वं पित्त-प्रत्वं वसामज्जासर्पिषि पित्तत्राणि । वसा पित्तघ्नी । यथोत्तरं त्रयः स्नेहा मज्जावसातैलानि । मज्जा वातश्लेष्मघ्नः । वसा वातश्लेष्मघ्नतरातैलं वातश्लेष्म-घ्नतममिति भट्टश्रीवर्धमानोक्तः सारोद्धारः ॥ ४ ॥

हे०—सर्पिरादीनां स्नेहप्रयोगे दोषविशेषेण तारतम्यज्ञा-नमाह पित्तघ्ना इति ॥ ४ ॥

धृतात्तैलं गुरु वसा तैलान्मज्जा ततोऽपि च ५ ॥
स०—धृतादगुरुणः सकाशात्तैलं गुरु गुरुतर-मित्यर्थः । वसा तु तैलाद्गुस्तरा ततोऽप्यतिशयेन मज्जा गुरुतमः ॥ ५ ॥

प०—धृतात्तैलं गुरुतरं भवति । तैलाद्वसा गुर्वी । वसाया अपि मज्जा गुरुः ॥ ५ ॥

हे०—तैलाद्वसा ततो मज्जा ततः सर्पिः पित्तघ्नं, सर्पियो मज्जा ततो वसा ततस्तैलं वातघ्नं, कफघ्नं च । केहनयाथे पित्तोरोऽपि तैलस्याभ्यगुशार्थं पित्तघ्नत्वमुक्तम् । एवमन्यत्र सर्पिरादीनां गुरुत्वं तारतम्यमाह—धृतादिति ॥ ५ ॥

इदानीं यमकखेहखिव्रतखेहो महाखेह इति तत्रतत्रो-च्यते न च ते ज्ञायत इत्याह—

द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्तैर्यमकखिवृत्तो महान् ६ ॥

स०—द्वाभ्यां खेहाभ्यां यमको नाम्ना खेहः । यथा सर्पिर्वसाम्यां, सर्पिस्तैलाम्यां, सर्पिर्मज्जाम्यामित्यादि । एवं त्रिभिः खेहैखिव्रतश्चतुर्भिर्महाखेह उच्यत इति शेषः ॥ ६ ॥

प०—स्नेहानां संज्ञासंज्ञिसम्बन्धं प्रतिपादयन्नाह—द्वाभ्यां स्नेहाभ्यां यमकः । त्रिभिः स्नेहैखिव्रतः । चतुर्भिः स्नेहैर्महान् ॥ ६ ॥

हे०—यमकादिसंज्ञात्रयमाह—तैर्गुरुल्योक्तकर्मैः, ते वृत्तैलाम्यां यमकः, वृत्तैलवसाभिखिव्रतः यमैर्महान् संग्रहे तु—“ खेहात्रयादधिकीरं मांसास्थि फलदारु च इति ॥ ६ ॥

संप्रति खेहानिरूपयति—

स्वेद्यसंशोध्यमद्यस्त्रीव्यायामासक्तचित्तकाः ।
बृद्धबालाऽबलकुशा रक्षाः क्षीणान्तरतसः ॥
वातार्तस्यंदतिमिरदारुणप्रतिबोधिनः ।
खेहाः ॥ ७ ॥

स०—स्वेद्यादयः खेहाः खेहार्हाः । न बाखेहित स्वेद्य इत्यर्थः । एवं योऽपि शोभ्यः सोऽपि पूर्वं खेहाः स्वेदार्हाः स्वेहाः । अर्हार्थे कृत्यप्रत्ययोऽत्र प्यः । ए संशोध्यः शोषनार्हाः । मद्यासक्तस्त्रीसक्तन्यायामसक्ता तथा येऽपि चित्तकास्तथा बृद्धा बाला अवला अल वला इत्यर्थः । तथा कुशा रक्षाः क्षीणरुधिर क्षीणशुक्राश्च । वातार्ता वातपीडिताः । आर्तशब्द स्यंदादिषु प्रत्येकस्मिन् योज्यः । स्यंदोऽभिधेदस्ति मिरोऽक्षिरोगः । दारुणप्रतिबोधिनः कुच्छ्रोन्मीलि इत्यर्थः । एते स्नेहाः स्नेहार्हाः ॥ ७ ॥

प०—स्वेद्यादयः स्नेहाः स्वेदनार्हाः । स्वेद्याः शो-
नार्हाः संशोध्यः । तथा मद्यस्त्रीव्यायामेष्वासक्ताः
तथा चिन्तकाः । क्षीणसंज्ञं रक्तं रेतः शुक्लं येषां ।
तथा वातार्ता वातपीडिताः । तथा स्यन्दतिभि-
रनेत्ररोगदारुणप्रतिबोधिनः स्नेहाः । दारुणः प्रति-
बोधः कुच्छ्रुदुन्मेषणं येषां ते दारुणप्रतिबोधिनः ॥

हे०—स्नेहनीयानाह—स्वेद्यः कर्तव्यस्वेदः, संशोध्य कर्तव्यबोधनः, मद्यादिषु विप्लासक्तः, चित्तकः चिन्तापर स्यंदो नेत्रकोषः, दारुणप्रतिबोधः कुच्छ्रोन्मीलः ॥ ७ ॥

न त्वतिमंदाऽग्नित्तीक्ष्णाग्निस्थूलदुर्बलाः ।
ऊरुस्तंभाऽतिसाराऽऽमगलरोगगरादैः ॥
मूर्च्छाच्छर्द्यरुचिच्छेष्मत्तृष्णाभयैश्च पीडिताः ।
अपप्रसूता युक्ते च नस्ये बस्तौ विरेचने ॥ ८ ॥

स०—अतिमंदाभ्यादयो न स्नेहाः । अति शब्दो यावदुदुर्बलेषु प्रत्येकं योज्यः । तेनाऽतिदुर्बल

न स्नेहा इत्यर्थः । अत एवाल्पबलाः स्नेहा नन्व-
तिदुर्बला इति न पूर्वापरविरोधः । अतितीक्ष्णाग्नेः स्नेह-
नादत्यग्निवृद्धिः । अतिस्थूलस्य चाऽग्निमेदसोर्बुद्धिः ।
अतिदुर्बलस्य च जरणाशक्तेः स्नेहस्य व्यापत् ।
ऊरुस्तमादिमिथ्यावन्मथेन च पीडिता न स्नेहाः ।
अत्र शोधनप्रसंगे तु स्नेहनं विना शोधनं न कार्य-
मिति यावत् । अपप्रसृता क्षुतगर्मा न स्नेहेति लिंग-
वचनविपरिणामः । प्रयुक्ते च नस्यादिकर्मणि सर्वं
एव न स्नेहाः ॥ ८ ॥

प०—अतिमन्दान्यादयो नतु स्नेहा इति
सम्बन्धः । तीक्ष्णाग्नेः स्नेहनादत्यग्निवृद्धिः । स्थूल-
स्याग्निमेदसो बुद्धिः । दुर्बलस्याजरणशक्तिः । ऊरु-
स्तम्भादीनां पीडितशब्देन सम्बन्धः । तेनोक्त-
म्भपीडितः अतिसारेण पीडितः आमपीडितो याव-
न्मद्यपीडित इति । अत्र शोधनप्रसङ्गेऽप्यस्नेहनं
विधिना न शोधनमिति यावत् । अपप्रसृता न
स्नेहेति विपरिणामः । अपप्रसृता अकालप्रसृता ।
अपरिपूर्णेमासप्रसूतेति यावत् । तथा नस्यादिकर्मत्रि-
त्ये युक्ते सत्यदोषसाम्ये स्नेहो न योज्यः ॥ ८ ॥

हे०—अस्नेहनीयानाह—अवलस्य स्नेहात्वमति-
दुर्बलस्यास्नेहात्वमित्यविरोधः । अपप्रसृता अयथावत्प्रसृता ८

सांप्रतं चतुर्णां स्नेहानां मध्ये यो येभ्यो हितस्तं
दर्शयन्नाह—

तत्र धीस्मृतिमधाऽग्निकांक्षिणां शस्यंत वृतम् ९

स०—तत्र तेषु स्नेहेषु मध्ये धीस्मृत्याद्यभिलाषिणां
धृतं शस्यते यावदग्निकांक्षिणाम् । अन्ये तु मेधादि-
कांक्षिणामिति पठंति । आदिशब्देन स्वरायुर्व-
णादिपरिग्रहः ॥ ९ ॥

प०—तत्र तेषु स्नेहेषु मध्ये धीप्रभृतिकांक्षिणाम-
भिलाषिणां पुंसां स्नेहप्रसङ्गे सति धृतं स्नेहः शस्यते ।
तस्य तथा शक्तत्वात् । धीर्बुद्धिः । मेधा प्रज्ञा ।
ग्रन्थस्य ग्रहणे शक्तिरुक्ता । स्मृतिः पूर्वानुसूतस्मर-
णम् । आदिग्रहणेन स्वरायुर्वणादिपरिग्रहः ॥ ९ ॥

हे०—धृतस्य विषयमाह—आदिशब्दाद्बहुतरुणोक्ता अग्न्या-
दयः ॥ ९ ॥

ग्रंथिनाडीकृमिश्लेष्ममेदोमारुतोगिषु ।
तैलं लाघवदाढ्याधिक्क्रांष्टेषु देहिषु ॥ १

स०—तैलं ग्रंथ्यादिगिषु शस्यते । लाघवदा
धिषु क्रूरकोष्ठेषु प्राणिषु च शस्यते ॥ १० ॥

प०—ग्रन्थ्यादिषु तथा श्लेष्ममेदोमारुतं
पुरुषेषु तथा शरीरलाघवदृढत्वाधिषु तथा कृ-
ष्टेषु देहिषु शरीरिषु तैलं शस्यत
सम्बन्धः ॥ १० ॥

हे०—तैलस्य विषयमाह ॥ १० ॥

वातातपाऽध्वभारस्त्रीव्यायामक्षीणधातुषु ।
रूक्षक्लेशक्षमाऽत्यग्निवाताधृततथेषु च ॥
शेषी ॥ ११ ॥

स०—वातादीनां क्षीणधातुना प्रत्येकं संके-
वातक्षीणधातुषु, एवमतपक्षीणधातुध्वित्यादि ।
धृततैलान्यामुक्ताभ्यामन्यौ वसामज्जानौ शस्ये
तथा रूक्षेषु क्लेशसहेषु । अत्यग्निषु, बलवदग्निषु
द्रष्टव्यम् । अन्यथाऽत्यग्निषु स्नेहनिषेधात्पूर्वापरवि-
स्यात् । अथवा । अत्यग्निष्वपि वसामज्जानावतु
अपवादवाक्यत्वादस्येति व्याख्येयम् । वातेनाऽऽ-
पथानदिहद्रास्या येषां तेषु च शस्येते शेषी ॥ ११ ॥

प०—वातातपादिभिः क्षीणा धातवो येषां
तेषु नरेषु तथा रूक्षादिषु च रोगी स्नेही वस-
ज्जानौ शस्येते । क्लेशक्षमशब्देन क्लेशक्षम-
सर्पिस्सैलं प्रयोजयन् । अत्यग्निरतितीक्ष्णाग्निः सं-
प्रतिषेधे वसामज्जत्वापवादवाक्यम् । वाताधृतप-
वातरूक्षस्रोतःसु मज्जानौ ॥ ११ ॥

हे०—वसामज्जान्विषयमाह—वातादिभिः पञ्चभिः अ-
धातुषु वाताधृतपथो मास्तावच्छेद्येताः, शेषी वस-
ज्जानौ ॥ ११ ॥

वसायास्त्वन्वदपि विशेषांतरमाह—

वसा तु संध्यास्थिमर्मकोष्ठरुजासु च
तथा दग्धाऽऽहतप्रष्टयानिकर्णशिरोरुजि ॥ १२

स०—उविशेषः । चः समुच्चये रुजाशब्दः प्रत्ये-
संबध्यते । संधिरुजास्त्वस्थिरुजास्त्वित्यादिषु । त

दग्धरुज्याहतस्त्रि तथा अष्टयोनिरुजित्येव संबंधः कार्यः ॥ १२ ॥

प०—वसा पुनः सन्ध्यस्थिरुजास्वपीष्टा । तथा दग्धादिषु रुजासु वसा शस्यते इति सम्बन्धः ॥ १२ ॥

हे०—वसाया विषयांतरमाह—दग्धोऽग्निना, आहतो दण्डादिना, भ्रष्टयोनिः ॥ १२ ॥

इदानीं कस्मिन्काले कस्यस्नेहस्योपयोगः शस्त इति दर्शयन्माह—

तैलं प्रावृषि वर्षाति सर्पिरन्यौ तु माधवे १३ ॥

स०—तैलं प्रावृषि शस्यत इति संबंधः । एवमुत्तराऽपि योजनीयम् । स्वस्थस्य स्नेहार्थं सर्वत्रैव स्नेहस्य प्रसंगे नियमोऽयं कियते । तैलं प्रावृष्येव वर्षाति एव सर्पिर्विसामज्जानौ माधवे एवेति ॥ १३ ॥

प०—इदानीं कस्मिन् काले कस्य स्नेहस्योपयोगः शस्त इति निर्णयमाह—वृष्टेः प्रारम्भः प्रावृषिति कल्प्यते । तस्यां प्रावृषि श्रावणाख्ये मासे शोषनप्रसंगे स्नेहार्थं शस्तो स्वस्थवस्थस्य संशोधविषये एव ग्रन्थ आरब्धः । स्वस्थस्य यथोक्तार्तवविध्यनुष्ठाने सत्यपि दोषसञ्चयः कालकृतः सम्भाव्यते । अन्तरं दोषकोपः । दोषकोपाच्च रोगप्रादुर्भावस्तदर्थं शोषनमायुर्वेदतत्त्वज्ञैः प्रतिगन्त्रं कर्तव्यत्वेन निर्दिष्टम् । यथा शीतोद्भवं दोषचयं वसन्ते विशोधयन् इत्यनेनतुविधानेन शोषभूतस्थितेन ग्रन्थेन संशोधनं च स्नेहस्वेदपूर्वकं कर्तव्यं नान्यथा । तथा शीतोद्भवं दोषचयं वसन्ते प्रवाहयन् पूर्वं स्नेहस्वेदावश्यकं कर्तव्यं । तत्र सर्वस्य पूर्वमुपयोगः प्राप्तः । स्नेहसामान्यान् नियम्यते । वसामज्जानाविव स्नेहार्थं प्रयोज्यो नान्यः स्नेहः । तथा ग्रीष्मर्जं दोषचयं वर्षाकाले प्रवाहयन् पूर्वं स्नेहस्वेदौ कर्तव्यौ । तत्र यथैव तैलं नियम्यते तथा घनात्यये वार्षिकं दोषचयं प्रवाहयन् पूर्वं स्नेहस्वेदौ कर्तव्यौ । अत्र च तथैव स्नेहस्य सर्वस्य स्नेहार्थसम्भ्यसनं प्राप्तं स्नेहनसामान्यात्तन्निश्चयते । सर्पिष एवाभ्यसनमित्येव स्वस्थविषये नियमः । अस्वस्थविषये नियमः पुनः संशोधनसाध्याभ्यस्यत्वेन तैलोचितेन कदाचिदुचितेनापि प्रावृषि संशोधनात्

पूर्वं तैलमेव स्नेहार्थमभ्यसनीयम् । नान्यः स्नेहः । एवमन्यदपि स्वयमूहम् ॥ १३ ॥

हे०—स्नेहानां कालविभागमाह—प्रावृषि तैलं, वर्षाति शरदि सर्पिः, माधवे वसन्ते, शेषौ ॥ १३ ॥

ननु वर्षासु तैलं वर्षाति सर्पिर्विसामज्जानौ माधवे इति योऽयं नियमः स किंचिदपेक्ष्य वर्तते आहोस्विद-नपेक्ष्येत्यस्मिन् पर्यनुयोग इदमाह—

ऋतौ साधारणे स्नेहः शस्तोऽग्नि विमले रवौ १४

स०—साधारणे ऋतौ श्रावणादौ संशोधनात् पूर्वं स्नेहार्थं स्नेहस्तैलादिकः शस्तः । तथाऽग्नि वासरे । न निशि । तथा विमले रवौ जलदनीहारादिनाऽनाच्छादिते खरांशौ । स्नेह इति सामान्यशब्दप्रयोगात्सर्वः स्नेहः सर्पिरादिशत्रुत्पकारो गृह्यते ॥ १४ ॥

प०—प्रावृषि यदेतत् तैलं तथा वर्षान्ते सर्पिवे-सामज्जानौ माधवे एवेत्येवंरूपो नियमः स किञ्चिदपेक्ष्यत तदर्थमिदमाह—ऋतौ साधारणे नात्युष्ण-शीते मध्यावस्थे ततो यथायथं तैलादयः संशोधनात् पूर्वं स्नेहार्थमुपयोऽयाः । तथाऽग्नि दिवसे न निशायां तथा विमले रवौ निर्मले भास्वति नात्र संछादिते । एवमेतेषु कालेषु प्रावृडादिप्रातर्विदोषसञ्चयस्य निहतौ सर्वो विधिनिर्दिष्टः । प्रावृडादि-वर्ष्ये पुनरन्यस्मिन् काले व्याधिवशात्स्वरायामुप-जाते संशोधनस्य कर्तव्यत्वे प्राप्तेऽन्यकर्तव्यत्वं प्राप्तम् । यतः मृत्रशोधनात्पूर्वं स्नेहार्थं स्नेहनि-यमात्रं कश्चित्स्नेह उपयोक्तुं शक्यते ॥ १४ ॥

हे०—यो यस्मिन्कालावुक्तः स तस्य साधारणमग्रे निर्मले रवौ निश्रे दिवसे शस्तः, साधारणे श्रावणचैत्रकार्ति-केषु ॥ १४ ॥

तैलं त्वरायां शीतेऽपि ॥ १५ ॥

स०—त्वरायां सत्यां व्याधिक्रियां प्रति प्राप्ते काले स्नेहयोग्यतायां सत्यां शीते हेमंतशिशिराख्ये काले तैलं संशोधनात्पूर्वं स्नेहार्थं शस्तं नान्यस्नेहः । अपि-शब्दान् केवलं वर्षास्ववर्षासु च शस्तमित्यर्थः ॥ १५ ॥

प०—स्नेहनपूर्वं संशोधनं कुर्यान्नान्यथेत्याशङ्क्य इदमाह—त्वरायामुपजातायां व्याधिक्रियाप्राप्ते काले

संशोधनसाध्यत्वाद्वाधेयं संशोधनं क्रियते हेम-
न्तशिरीशस्थे तदा तैलमेव संशोधनात्पूर्वं स्नेह-
नार्थं देयम् । अपिशब्दात् केवलं प्रावृष्येव तैलं
देयम् इत्येव नियमः ॥ १५ ॥

हे०—आधिवशादकालेऽपि स्नेहनं कार्यमित्याह—
त्वरायामात्यधिकं कार्यं शीतेऽपि स्नेहनं कार्यं तच्च
तैलम् ॥ १५ ॥

सर्वस्य स्नेहस्याऽह्युपयोगाद्वात्रावप्रयोगः प्राप्त
इत्याह—

धर्मोऽपि च घृतं निशि
निश्येव पित्ते पवने संसर्गे पित्तवत्स्यपि १६ ॥

स०—न केवलं शरदि घृतं प्रयुज्यते यावद्धर्मोऽपि
निश्युपयुज्यते । नच धर्म एव निश्युपयुज्यते याव-
त्पित्ते कुपिते पित्तजे वा विकारे तथा पवने कुपिते
तज्जे वा विकारे स्नेहसाध्ये धर्मे घृतं निश्युपयुज्यते
न दिवा न च तैलं वसामज्जानौ वा । तथा पित्त-
वति पित्ताधिके संसर्गे वातपित्ताद्ये श्लेष्मपित्ताख्ये
कुपिते तज्जे वा विकारे स्नेहसाध्ये धर्मे घृतं निश्युप-
युज्यते । पित्ते पवने इत्येतद्दोषविकारोभयोपलक्षणार्थं
देयम् । पित्तवतीति भूमि मनुष्य ॥ १६ ॥

प०—तथैव त्वरायां सत्यां यदा ग्रीष्मे संशोधनं
क्रियते तदा घृतमेव संशोधनात् पूर्वं देयम् । अपि-
शब्दात् केवलं वर्षास्ते सर्पिर्वावदस्मिन् कृतौ सर्वस्य
स्नेहस्य दिवापयोगः प्राप्तः स निशीत्यनेन निपि-
यते । न केवलं घृतं धर्मे निशि उपयुज्यते स्नेहनार्थं
संशोधनात्पूर्वमित्येव नियमः यावदयमपि नियमः ।
पित्ते कुपिते तज्जे च विकारे तथा पवने कुपिते तज्जे
च विकारे स्नेहसाध्ये तदुपशान्त्यर्थं घृतमेव संस्कृ-
तमसंस्कृतं वा नित्यमुपयुज्यते न दिवा न तैलं
वसामज्जानौ वा । तथा संसर्गे पित्तवत्यपि
द्विविधेऽपि संसर्गे पित्ताधिके वातपित्ताख्ये पित्त-
श्लेष्माख्ये कुपिते तथामृते विकारे तज्जे स्नेह-
साध्ये तदुपशान्त्यर्थं घृतमेव संस्कृतमसंस्कृतं वा
निश्युपयुज्यते न तैलं वसामज्जानौ नैवाहनि
पित्तेऽपि वसने इत्येव दोषविकारोभयलक्षणार्थं
बोद्धव्यम् ॥ १६ ॥

हे०—ग्रीष्मेऽपि घृतेन तच्च निशि पित्तादिषु हि
स्नेहनस्यापवादमाह ॥ १६ ॥

निश्यन्यथा वातकफाद्रोगाः स्युः पित्ततां दिव

स०—अन्यथोक्तप्रकारादपरेण प्रकारेण यथा शरी-
काले निशि घृतोपयोगाद्वातकफाद्वैतो रोगा भवेयुः
तथा दिवा धर्मे काले तैलोपयोगापित्ततः पित्ताद्रो-
गस्युः । वसामज्जोत्पन्नस्थितस्वरूपत्वान्नोष्णक-
नाऽपि शीतकाले त्वरायां सत्यामुपयोगस्तत्रकां
दर्शितः । तथा चोक्तम् । यथासत्त्वं तु शैत्योष्णे वस-
मज्जोस्तु निर्दिशेदिति ॥ १७ ॥

प०—अयमर्थः । घृततैलयोरेधानिर्दिष्टोपयोग-
कालनियमाद्यत इतरोपयोगकालस्तयोरिति वस-
मज्जोस्तु शीते काले नाप्युष्णे काले त्वरायामुपज-
तायामित्यर्थः । तत्र यस्तैलोपयोगो दिवा सोऽन्-
थान्येन प्रकारेण । एवं शीतकाले निशि घृतं
पयोगाद्वातकफाद्रोगा भवेयुः । तथा धर्मे का-
दिवा तैलोपयोगात् पित्ततो रोगा भवेयुरिति वस-
मज्जोस्तु न शीते काले नाप्युष्णे काले त्वराय-
समुपजातायां संशोधनात् पूर्वं स्नेहनार्थमुपयोग-
ग्रन्थकृता प्रदर्शितो निश्चितशीतोष्णगुणत्वान्नातं
शीतगुणो वस्तुं युज्येत नाप्युष्णगुणः स्वस्वरूप-
पराधीनस्वरूपत्वान् । तथाचेह तौ मांसस्य रूपान्-
गस्वरूपाविति पठ्यते । तथाचागमेऽपि । “यथासत्-
तुशैत्योष्णे वसामज्जोर्विनिर्दिशेत् ” इति ॥ १७ ॥

हे०—दिवारात्रिनियमस्याग्रे दोषमाह—येषां दिव-
स्नेहनमुक्तं तेषां निशि करणे वातकफजाः रोगा-
स्तुः ॥ १७ ॥

कथं स्नेह उपयोज्य इत्याह—

युक्त्याऽवचारयेत्स्नेहं भक्ष्याद्यन्नेन वस्तिभिः ।
नस्याभ्यञ्जनगंडूषपूर्वकर्णाक्षितर्पणैः ॥ १८ ॥

स०—युक्तियोगं उपायलक्षणः । युक्त्या मांसा-
कालक्रियाभूमिदेहदोषवभावया स्नेहं सर्पिरादिकम्
वचारयेदुपयुज्यते । केन सहेत्याह । भक्ष्याद्यन्नेन
आदिशब्देन भोज्यलक्षणेयस्य त्रिविधस्याऽप्यन्तर्य ग्रह-
णम् । तथा वस्तिभिर्सेनाभ्यञ्जनेन गंडूषेण च स्नेह-

विचारयेत् । मूर्धदिनां तर्पणशब्देन प्रत्येकं संबंधः ।
न मूर्धतर्पणेन शिरोवस्त्राद्येन तथा कर्णतर्पणेन
तर्णाङ्गणाद्येन तथाऽक्षितर्पणेन तर्पणपुटपाकविष्कु-
त्तन । भक्ष्यं शशाङ्ककिरणादि तेन भक्ष्येण
ह । आदिग्रहणादोदनादयो मुन्युक्ता गृह्यन्ते । तथा
मुनिः । ओदनश्च विलेपी च रसो मांसं पयो
धि । यवाग्रः खपशाके च दूधः कांवलिकः खलः॥
तत्तस्तिरपिष्टं च मयं लाजस्तथैव च । भक्ष्यमन्य-
तं बस्तिस्तथैवोत्तरवस्तप इत्यादि । बस्तिमिरिति
तुवचननिर्देशो बस्तित्रयग्रहणार्थः । तेन निरु-
तेऽन्वासने बस्तिरुत्तर इति ॥ १८ ॥

प०—एवं स्नेहस्य यथायथमुपयोगकालं नियम्ये-
त्तानि यथासौ स्नेह उपयुज्यते तदशेषयितुमिदमाह-
क्तिर्योगो उपयोगो मात्रादिलक्षणः । युक्त्या
आत्राकालक्रियाभूमिदेहदोषस्वरूपया स्नेहमुपचार-
तुपयुजीत । कथं केन सहोपसेवनरहितो भक्ष्यः
शङ्काकिरणादिस्तेन भक्ष्याद्यन्नेन च । तथा बस्ति-
मक्षिभिः निरुहोऽन्वासने बस्तिरुत्तर इति ॥ १८ ॥

हे०—येषां निधि स्नेहममुक्तं तेषां दिवा करणे पित्त-
ताः स्युः । स्नेहदानप्रकारमाह—युक्त्याऽपचारयेत्केहं
यात् भक्ष्यादिभिरक्षैः संयोज्य वस्त्रादिप्रयोगेण च १८
सभेदैककत्वाभ्यां चतुःषष्टिविचारणः ।
नहस्याऽन्याभिभूतत्वादल्पत्वाच्च क्रमाः स्मृताः॥

स०—रसभेदैककत्वं च ताम्यां रसभेदैकक-
ताभ्यां स्नेहस्याऽपचार्यमाणस्य चतुःषष्टिविचारणा

(१) अथ “काथ विचारणाः” इति प्रश्नस्योत्तरमाह-
सैरित्यादि । ओदनादिविचारणास्तु च विचारणाः सर्ष-
पिः स्नेहो रसैर्मधुरादिभिः षड्भिः समाख्यासयोगिभिरुप-
देतः । उपाधिमान् सन् त्रिषष्टिधा संख्याः प्राप्नोति ।
नवलोऽनुपहितैकैक इत्येवमेवा स्नेहानां चतुष्षष्टिः प्रविचा-
णा, ओक्तुर्व्याधिपुरुषान्जावताः शिषया प्रयोज्या भवेत् ।
इति स्वच्छपेयो न विचारणा तथापि प्रथमकल्पविचारणा
त्वसीति चतुष्षष्टिरुक्ता इति गङ्गाधरः ॥

चक्रपाणिस्तु प्रकारान्तरेण विचारणाभेदमाह-
सैश्चेत्यादि । समासो रसानामन्योन्यमेलकः, व्यासोऽमे-
शकः, समाख्यासवद्विः षड्भूमी रसैरोदनादिगतैरुपहितो
वृकः सन् स्नेहस्त्रिषष्टिसंख्यां प्राप्नोति, एकश्च केवल इय-

मवेति । रसभेदेनैकैकहीनैत्यादिप्रश्ननिर्दिष्टेन त्रिष-
ष्टिसंख्यावच्छिन्नेन सहोपयुक्तस्य स्नेहस्य तथैकक-
त्वेनाऽसहायेन केवलेन स्नेहेन सहाऽस्य चतुःषष्टि-
र्विचारणाः स्नेहप्रयोगकल्पना या एता भक्ष्याद्यन्नेन
तथा रसभेदेन मूर्धकर्णाक्षितर्पणेन च या एताः क्रमा-
व्याक्रमं निर्दिष्टास्ताः कल्पनाः स्नेहस्याऽन्याभिभूत-
त्वादन्येन भक्ष्यादिना बहुना तथा रसभेदेन सहो-
पयुक्तस्याभिभूतत्वात्तत्वाल्पत्वादलोपयोगित्वान्मूर्धा-
ऽक्षितर्पणादौ पानद्रवप्रभूतस्येवावधारयितुमशक्य-
त्वाच्च विचारणाः स्मृताः । आयुर्वेदस्य कर्तुमि-
रिति शेषः ॥ १९ ॥

प०—रसभेदेनैकैकहीनैत्यादिप्रश्ननिर्दिष्टेन त्रिष-
ष्टिसंख्यावच्छिन्नेन सहोपयोगस्य स्नेहस्य तथैकक-
त्वेपयोगेनासहायेन केवलेन स्नेहेन सतास्य स्नेहस्य
चतुःषष्टिर्विचारणा भवन्ति । किं कारणमेताः
प्रतिविचारणा उच्यन्ते इति युक्तिव्यमाह—स्नेहस्या-
ल्पत्वादलोपयोगित्वात्तत्वाभिमूर्तत्वाद्नेन भक्ष्या-
दिना बहुना तथा रसभेदेनापि तथा विविधेन सहा-
पयुक्तस्य स्नेहस्याभिभवः क्रियते । तान्मास्तस्य
विचारणा उच्यन्ते ॥ १९ ॥

हे०—उक्तानां प्रकाराणां संज्ञामाह—उक्तप्रकारः
स्नेहो विचारणासंज्ञः स च चतुःषष्टिधा । तत्र भक्ष्या-
द्यन्नेन युक्तोऽस्य सधुरादिरसभेदैरपिष्टिभेदत्वात्त्रिष-

च्छपेयं वर्जयित्वाऽभ्यञ्जनादि-प्रयोज्यः, त्रिषष्टी रसमेवा
आग्नेयभद्रकाप्पीये “स्वाङ्गम्लादिभिर्योगम्” इत्यादि-
वाक्ये वक्ष्यमाणो बोद्धव्यः, एवं स्नेहानां रसयुक्तानां चतु-
ष्षष्टिः प्रविचारणाः स्युः, चतुःषष्टिरिति स्नेहानामित्यनेन
सम्प्रवृत्ते, तेन, प्रविचारणेत्येकवचनमुपपन्नं स्यात् । न
सर्वविचारणा सर्वत्र कर्तव्या, किन्तु, साम्यार्थव्यापिदेप-
पुरुषान् परीक्ष्य या यत्र युज्यते तत्र सा कर्तव्येत्याह—ओक्त-
र्षित्यादि । ओक्तोऽन्यासः । पुरुषग्रहणेन कस्मिन् देशेऽप्ये
पुरुषो वर्तते इति परीक्षया देशोऽन्यवद्भो बोद्धव्यः, वयो-
वलयप्रवृत्तयश्च बोद्धव्याः ॥

श्रीमद्भद्रकृष्णः चक्रभद्रकाप्पीयाभ्यां योक्त-
रसमेवालुसारेण, सुश्रुतरसभेदविकल्पात्सारेण वास्तव्यम-
दस्यस्थानस्य रसभेदीयनामके दशमेऽध्याये सर्वाङ्गमुच्य-
तायां स्पष्टीकृतवानिति ॥

ष्टिषा । स चायैः संयोगद्वयैः अभिभूतत्वादल्पवीर्यः, यस्यादिप्रयुक्तत्वं केवलत्वादिकथा स चात्यमात्रत्वादल्प-
वीर्यः, अल्पवीर्यत्वादिविषयोऽपि विचारणासंशः तच्छक्त-
विचारणविषयत्वात् ॥ १९ ॥

**यथोक्तहृत्वभावाच्च नाच्छपेयो विचारणा ।
स्नेहस्य कल्पः स श्रेष्ठः स्नेहकर्माशुसाधनात् ॥**

स०—स्नेहस्य विचारणासंज्ञात्वे यथानिर्दिष्टो हेतु-
स्तस्य यथोक्तस्य हेतोरभावादविद्यमानहेतुत्वाद्योऽच्छ-
पेयः स्नेहः केवल एव न सा विचारणा केवलोपयो-
गित्वाद्वहूपयोगित्वाच्चेत्यर्थः । नन्विह केवलः स्नेहो न
विचारणेत्युच्यते । प्राक्केवलस्यैव स्नेहस्य बह्व्युप-
योगो विचारणेत्यम्यथापि तदेतत्पूर्वपरव्याहृतमिव
मन्यामहे । नैतदस्ति अच्छपेय इत्यस्य ह्ययमर्थः ।
अच्छः केवलो यः स्नेहः पीयते सा विचारणा न
भवति । मूर्षादितर्पणादिना तु केवलस्य स्नेहस्य य
उपयोगः सा च विचारणेत्यसोऽच्छपेयाख्यः कल्पः
प्रयोगः स्नेहस्य श्रेष्ठः प्रशस्यतमः । कुत इत्याह ।
स्नेहकर्माशुसाधनात् स्नेहकर्माणां तर्पणमार्गवादीनां
शीघ्रं संपादनात् ॥ २० ॥

प०—अतएवाच्छपेयस्य शुद्धपेयस्य विचारणत्वं तदेवं
दर्शयन्नाह—यथोक्तहृत्वभावाद्यथानिर्दिष्टहेतोरभावा-
दविद्यमानत्वाद्वहूपयोगित्वाच्चात एव स्नेहस्य कल्पः
प्रयोगः स चेष्टविचारणातः प्रशस्यतमः किं कार-
णम् । स्नेहव्यापारशीघ्रोत्पादनात्स्नेहसाध्यामयप्रश-
मनोत्पादनादिति यावत् ॥ २० ॥

हे०—अच्छपेयमाह—यस्तु केवलः पीयते स उद्धृतश-
क्तित्वाच्च विचारणासंशः । अच्छः केवलः । अच्छपेयस्य
श्रेष्ठत्वमाह—कल्पः प्रयोगः अच्छपेयः ॥ २० ॥

अधुना स्नेहस्य त्रिविधमात्रालक्षणमधिकृत्याह—

**द्राभ्यां चतुर्भिरद्राभिर्यमैर्जीर्यति याः क्रमात् ।
ह्रस्वमध्योत्तमा मात्रास्तास्ताभ्यश्च हसीयसीम् ।
कल्पयद्दीक्ष्य द्रोषादीन् प्रागेव तु हसीयसीम् ॥**

स०—द्राभ्यां यामाभ्यां या स्नेहस्य मात्रा प्रयुक्ता
जठरानलज्वशजरां याति सा तस्य ह्रस्वा मात्रा ।

चतुर्भिर्यमैर्यां जीर्यति सा तस्य मध्यमा मात्रा । अष्ट-
भिर्यमैर्यां जीर्यति सोत्तमा मात्रा । क्रमाद्यथाक्रमं ते
ह्रस्वमध्योत्तमा मात्रास्तास्त्यश्च तिसृभ्यो मात्राभ्यो
हसीयसीमतिशयेन ह्रस्वां कल्पयेत् । वैषा इति शेषः ।
ह्रस्वमध्योत्तमा इति निर्देशे ङयापोरित्यादिना ह्रस्वः ।
ह्रस्वा मात्रा यामद्वयजरणलक्षणा ततोऽप्यर्वाङ्गालेन या
जरां याति सा हसीयसीति । द्रोषादीन् दोषमेषजदेशका-
लवलशरीराऽऽहारसत्त्वसात्म्यप्रकृतीर्वीक्ष्याकल्प्य प्राक्
पूर्वमेवाऽज्ञातकोष्ठे पुरुष उत्तममात्राविषये हसीयसीं
कल्पयेत् । ततो ह्रस्वामनेतरं मध्यमामनेतरमुत्तमाम् ।
एवं मध्यममात्राविषये हसीयसीं ह्रस्वमात्राविषयेऽपि
हसीयसीं प्राकल्पयेत् । अतिप्रत्यवायभयात् । एवका-
रोऽवधारणे । तुशब्दो यथोत्तरमिति क्रमनिर्देशार्थः ।
संग्रहेऽप्युक्तम् । अज्ञातकोष्ठे हि बद्धः कुप्यांजीवित-
संशयमिति इयं ह्रस्वेयं ह्रस्वा इयमनयोःतिशयेन
ह्रस्वा हसीयसीतीत्यनुत् स्थूलद्वेष्ट्यादिना लोपः ।
अन्यैस्तु पलद्वयपलचतुष्टयपलषट्कसंख्यावच्छिन्ना मात्रा
उक्ताः । न चैतद्युज्यते । यतो जठरानलशक्तिमन-
पेक्ष्य स्नेहमात्रा प्रयुज्यमानाऽनर्थयैव । अतोऽस्माभिः
पलद्वयादिसंख्याऽवच्छिन्ना नोक्ता । मुनेरपि नैतन्म-
तम् । तदग्रन्थो हि । अहोरात्रमहः कृत्स्नमर्धाहं च
प्रतीक्ष्यते । प्रधाना मध्यमा ह्रस्वा स्नेहमात्रा जरां
प्रतीति ॥ २१ ॥

प०—यस्य चाच्छपेयस्य स्नेहोपयोगमात्रा ह्रस्वमध्यो-
त्तमाख्या जठरानलजरणकालानुमीयमानाः प्रसाध-
यितुमिदमाह—तस्य च स्नेहस्य ह्रस्वमध्योत्तमा मात्रा
जठरानलजरणकालानुमीयमानास्तिष्ठो भवन्ति ।
द्राभ्यां यामाभ्यां स्नेहमात्रा जीर्यते । सा ह्रस्वा-
याश्चतुर्भिर्यमैर्जीर्यति । सा मध्यायास्त्वष्ट्रभिर्यमै-
र्जीर्यति सोत्तमा यामोऽत्र प्रहरः । ताभ्यो मात्राभ्यो
या हसीयस्यतिशयेन ह्रस्वा साप्युत्तमा श्रेष्ठा । सर्वत्र
प्रयोगार्हत्वाच्च शब्देनोत्तमेत्येतेकवचनान्तम् ।
हसीयस्या विशेषणार्थो मतोऽनुकृष्यते । हसीयसी
हि सा मात्रा सा ह्रस्वमात्रा विषयेष्वप्रयुज्यमाना
निरपाया तथा मध्यममात्राविषये यथोत्तममात्रा—

विषयेऽपि प्रयुज्यमाना निरपायैवात आह—प्रागेव प्रथमेव सर्वत्र हसीयसीं मात्रां कल्पयेत् दोषदे-
शकालादीन् बुद्ध्वा वीक्ष्यातेनैतदुक्तं भवति । दोष-
दूषाद्यानुगुण्येन हसीयसीमपि चतुर्थीं कल्पयेत् ।
यस्मादज्ञातकोष्ठे पुरुषे बहुस्नेहसुपयुक्तोऽसंहतत्वात्
कदाचिज्जीवितसंशयं कुर्यात् ॥२१॥

हे०—अच्छपेयस्य मात्रात्रयमाह—द्राभ्यामिति ।
अच्छपेयस्य चतुर्थीं मात्रामाह—दोषान् वीक्ष्य ताभ्योऽपि
हसीयसीं यामपरिणामिनीं मात्रां परिकल्पयेत् । हसीय-
सीमेव प्रथमं योजयेदित्याह—तत्र हेतुवक्तुः । संग्रहे तु-
“अज्ञातकोष्ठे हि बहिः कुर्याज्जीवितसंशयम्” इति
मात्राणां विषयश्लोकः । “तत्र दुर्बलमंदाभिवाल्लुद्धसु-
क्ष्माभक्तैः । अपथ्यरिक्तकोष्ठैश्च ज्वरातीसारकाशिभिः ॥
हस्ता पेया सुखा सा हि परिहारेऽनुवर्तते । चिराच्च वक्ष्या
न रुजे व्यापन्नापि प्रकल्पते ॥ मेहाहःपिडिका-
कुष्ठवातशोणितपीडितैः । मध्यमा मृदुकोष्ठैश्च स्नेहनी
स्यालुखेन सा ॥ न बलक्षपणीमर्दविभ्रंशाशुद्धयेऽप्यलम् ।
नहामेदानलबलक्षुचूटक्रेशशहिणुभिः ॥ गुल्मोदावर्तवी-
रसर्पदंशाभिपीडितैः । उन्मत्तैर्मृगकृच्छ्रैश्च महती शीम-
मेव सा ॥ सर्वमार्गानुसारेण जयेद्वाधीनं सुयोजिता”
इति ॥ २१ ॥

अधुना शोधनशामनबृंहणमेदात्रिविधस्य स्नेहस्य
कालमात्रालक्षणमधिकृत्याह—

ह्यस्तने जीर्ण एवात्रे स्नेहोऽच्छः शुद्धये बहुः २२

स०—ह्यस्तनेऽन आहारे जीर्ण एव जीर्णमात्र एव
न त्वन्मिलाषे सति शुद्धये शोधनार्थं बहुस्तमया
मात्रया स्नेहोऽच्छः केवलः पेयत्वेन शस्यते । संजात-
बुभुक्षेण तु पीतो जाठरानलस्य दीप्तत्वाच्छोधनकार्य-
मकुर्वानस्तथोगमतां चाऽनुत्पादयन्नाश्वेव जरासुपैति ।
धमनमपि बुभुक्षितस्य न संपद्यते कफाऽपचितेः पूर्वो-
क्तास्तेतोः । तस्माद्युक्तमुक्तं ह्यस्तने जीर्ण एवात्र
इति ॥ २२ ॥

प०—इदानीं तिसृणां स्नेहमात्राणामुपयोगकालमु-
ल्लभयोगविषयं विभजन्नाह—ह्यस्तनेऽत्रे जीर्णमात्र एव
तत्काल एव न जातायां बुभुक्षायां शोधनार्थं बहु-
स्नेहः पेयत्वेनेष्टः केवलः शस्यते । अत एवकारोऽ-
त्रावधारणार्थः कृतः । ह्यस्तने जीर्ण एवात्रे इति
प्रधाना स्नेहमात्रा पेयत्वेन शस्यते । न जातायां

बुभुक्षायां यत आश्वेव जरां याति संशोधनमकुर्व
न्ननेदीप्तत्वात् । तथाचोक्तम् । “रूक्षश्चल्लिलहृत्को
ष्ठव्यायामशालिनाम् । दीप्तादीनां च भेषज्यमविर-
च्यैव जीयते” इति ॥ २२ ॥

हे०—शोधनस्याच्छपेयस्य कालं मात्रां चाह—त्राण ए
जरणसमन्तरमेव क्षुपितत्वस्य शामनकालत्वात् । शुद्धं
शुद्धयर्थं शुष्यर्थत्वं च स्नेहजनधारणेन साक्षात् । अतएवा
तादर्थ्यं चतुर्थीशामनबृंहणी तु स्वयं साधनत्वाच्छमनबृंहण
शब्दाभ्यामुक्तौ । स्वयं शोधनस्य तु स्नेहस्य विरेचनोक्तौ
मात्रा बहुवृत्तममात्रः । स्नेहे तु—“माते सलक्षणं सां
पित्ते केवलमिष्यते । वैद्यो दद्याद्बहुकफे सारधिककृकानि
तम् ॥” इति ॥ २२ ॥

शमनः क्षुद्रतोऽनन्तो मध्यमात्रश्च शस्यते ॥ २३

स०—शमनो यो रोगस्य शमनायोपयुज्यते स्ने
स क्षुद्रतो जातबुभुक्षस्य शस्यते जातायां बुभुक्षायां
जीर्णमात्र एवान्ते शोधन इव शमनः स्नेहो
त्र तत्रस्थं दोषं कुपितं सर्वशरीरव्यापितत्वात् शमयति
यदि पुनर्जीर्णमात्र एवान्ते स्नेहोऽयमबुभुक्षितं
बोपयुज्यते तदानीं शोतयां कफाद्युपदेष्टा
वर्तनात्तत्संपृक्तोऽसौ स्नेहो न सर्वं शरीरं व्याप
अव्याप्तुर्वशं न दोषं शमयेत् । तस्मात्क्षुद्रत ए
शस्यते । स च मध्यममात्रयाऽनन्तः केवल एव
भक्ष्यादिविचारणारहितः । अच्छ एव पेय इत्यर्थे
अत्र चोत्तमया मात्रया स्नेहपानादिनानंतरं पथ्यं कार्यं
पुनः स्नेहप्रयोगः पुनरप्यस्मिन्नह्नि पथ्यं कार्यं
मध्यममात्रया स्नेहपाने तु लघुभोजिने न दाममात्रेऽ
काक्षा भवति । तदा च स्नेहोपदोगे रात्रारंभे रात्रि
मार्थं गते वा रसकोदनप्रायं भोजनं भोज्यं मात्रा
ग्रंथकारो हि शमने स्वल्पभोजनमेवाऽनुजज्ञे । वक्ष
हि । उपचारस्तु शमने कार्यः स्नेहे विरिक्तवर्दि
सुशुते चोक्तम् । परिष्विद्याऽद्रिहणाभिर्जीर्णस्नेहं
परम् । यस्मात् पाययेदुष्णामांशिनामल्पतेजुलाम् ।
यूषो रसो वा स्याददुक्तः सौरभायुतः । कृतो वा
ल्पसर्पिष्को विलेपी वा विवीर्यत इति ॥ २३ ॥
प०—इदानीं शमनस्नेहमाह—शमनः स्नेहः क्षु
बुभुक्षितस्य पुनः शस्यते । नच मध्यमात्रो म

मया मायया चतुर्भिर्धर्मैर्जायमानयाऽनञ्जोऽन्नर-
क्षितः केवल एव शस्यते । अन्नमहणमुपलक्षणा-
धर्मं नाम्नोऽन किञ्चिन्मिश्रित इति यावन् ॥ २३ ॥

हे०—शमनस्याच्छेपयस्य कालं भाषां चाह—शम-
नोऽत्र संवपरहितः । यावत्स्नेहो जीर्यति तावत्त भोक्तव्य-
मित्यर्थः ॥ २३ ॥

बृंहणो रसमद्याद्यैः सभक्तोऽल्पः ॥ २४ ॥

स०—बृंहणः स्नेहो रसमद्याद्यैः सह शस्यते । रस-
शपविशेषोक्तौ ज्ञेयो मांसमनो रस इति तत्रात्रोक्तया
रसशब्देन मांसमनोऽत्र बोध्यः । आद्यशब्देन क्षीर-
वृंशर्द्रैश्चरूपस्य ग्रहणम् । तथा सह भक्तनौदनेनाऽसौ
वर्तते इति समक्तः शस्यते । एष च स्नेहो हृत्सीयसी-
तोऽपि मात्रातोऽल्पः ॥ २४ ॥

प०—बृंहणं स्नेहमाह—बृंहणः स्नेहो रसमद्याद्यैः
सह शस्यते । रसो मांसरसः । आदिग्रहणाद्भक्ष्यस्य-
पादीनां परिग्रहः । स च भक्तः सहभक्तेनाग्नेन
वर्तते । यद्यपि चात्रादिग्रहणादन्नं मध्येऽन्तर्भूतं
आयुत्तरार्धं पुनः समक्त इति निर्दि-
ष्टम् । यथा यौ स्नेहोवेतौ संशोभनशमनसंज्ञकौ
तद्भक्ष्यं निर्दिष्टौ न तौ समुक्तावुभावपि अन्नकालस्या-
पासितस्यापि कर्तुं नावसरः किमुत दिवा शमन-
यापि स्नेहस्य मध्यमात्रोपयोजनात् । कृत्स्नेन
देवसेन जरणान् सार्यंप्रातर्निरूपितयोरन्नकालयोः
कर्तुं नावसरः । तस्मादन्नतः सभक्तो भक्तशब्देना-
ग्नकाल उपलक्षित इत्येवोऽर्थः । स चाल्पोपचारे-
णावचारितो मात्रयाऽल्पो हितः ॥ २४ ॥

हे०—बृंहणस्य कालं मात्रां चाह—रसमद्याद्यैर्ध्या-
नं यथासाध्यं मिश्रितः एष विचाराण्यः सभक्तः ।
शमनस्यादौ, मध्ये, अंते वा पीतः अल्पोऽल्पमात्रः ॥ २४ ॥

हितः स च ।

ालवृद्धिपिपासार्तस्नेहद्विपद्यशीलिषु ॥

रीक्षेह नित्यमदाग्रिमुखितक्लेशभीरुषु ।

दुःकोष्ठाऽल्पदोषेषु काले चोष्णे कृशेषु च २५

स०—स च स्नेहो बालादिषु हितः । बालादीना-
मन्तरेणरुद्धः । पिपासार्तास्तृपीडिताः । स्नेहद्विषो ये

स्वभावैर्नैव स्नेहं द्विपति । स्त्रीस्नेहोऽनित्यशब्देन
संबन्धः । स्त्रीनित्येषु स्नेहनित्येषु चेत्यर्थः । काले
चोष्णे ग्रीष्मादौ कुरोषु मरेषु च हितः ॥ २५ ॥

प०—स च बालवृद्धादिषु पिपासार्तास्तृपाकान्ताः
स्नेहद्विषो ये स्नेहं द्विपन्ति स्नेहं येषामपीति मयशी-
लिनो मयनित्याः स्नेहनित्याश्च ये स्त्रियं स्नेहं च
नित्यमभ्यस्यन्ति । मन्दाग्निर्मेन्दुबहिः । सुखिताः
सुकुमाराः निर्दुःखाः । क्लेशे भीर्भयं येषान्ते क्लेश-
भीरवः मृदुकोष्ठाः । सुखविरेच्याः अल्पदोषा अनुक्क-
ष्टघातवः । उष्णकालो ग्रीष्माख्यः । कृशाः क्षीण-
घातवः । तेषु सर्वेषु बृंहणः स्नेहो हितः ॥ २५ ॥

हे०—बृंहणस्य विषयमाह—स्नेहद्विद् स्नेहोराचकी,
स्नेहनित्यः स्नेहशीली, सुखितः सुखी ॥ २५ ॥

स चोपयुक्तः किं करोतीत्याह—

प्राङ्मध्योत्तरभक्तोऽसावधोमध्योर्ध्वदेहजान् ।
व्याधीञ्जयेद्भलं कुर्यादंगानां च यथाक्रमम् २६

स०—प्राक् च मध्यं चोत्तरं च तत् प्राङ्मध्यो-
त्तरं भक्तं यस्मिन्स्नेहे स प्राङ्मध्योत्तरभक्तः । तेनाऽय-
मर्थः । भक्तस्याऽदातुपयुक्तोऽसौ स्नेहोऽधोदेहजान् व्या-
धीन् जयेत् । मध्य उपयुक्तो मध्यदेहजान् भक्तस्यो-
पर्युपयुक्त ऊर्ध्वदेहजानिति यथाक्रमम् । तथाऽगानां
शरीरावयवानामधोमध्योर्ध्वसंज्ञकानां बलं कुर्यात् । इदं
चोक्तम् । मारुतेऽभ्यधिके सर्पिः सऽत्रा सलवणं हितम् ।
केवलं चाधिके पिते कफे सन्धूषणं तथेति ॥ २६ ॥

प०—असावल्पः स्नेहो बृंहणाख्यो भक्तस्यान्नस्य
प्रागुपयुक्तोऽधोदेहजान् व्याधीन् जयेत् । मध्य उप-
युक्तो मध्यजान् भक्तस्योपर्युक्तः ऊर्ध्वजान् व्याधीन्
जयेत् । यथाक्रमं च क्रमानतिक्रमेणाधोमध्योर्ध्वदेह-
संज्ञकानां बलं कुर्यात् । न तस्य भक्तस्य प्रागुपयुक्तोऽ-
धोदेहजानामङ्गावयवानां कटधादीनां बलं कुर्यात् ।
मध्ये भक्तस्योपर्युक्तः शरीरमध्यसंज्ञकानां वक्षउदरा-
दीनां बलं कुर्यात् । भक्तस्योपरिप्रयुक्त ऊर्ध्वजान्धु-
संज्ञकानां शिरःप्रभृतीनां बलं कुर्यात् ॥ २६ ॥

हे०—बृंहणस्यैव प्राग्भक्तादिभेदेन विषयमाह—प्राङ्म-
ध्येति ॥ २६ ॥

वार्युष्णमच्छेऽपि पिवेत् स्नेहं तत्सुखपक्तये ।
आस्योपलेपशुद्धये च तौ वरारुष्करं न तु ॥
जीर्णाऽजीर्णविशंकायां पुनरुष्णोदकं पिवेत् ।
तेनोद्गारविशुद्धिः स्यात्ततश्च लघुता रुचिः २७

स०—अच्छे पेये स्नेह उत्तममध्यमहृत्स्मात्रोपयो-
जितेऽनु पश्चादुष्णं वारि पिवेत् । किमर्थम् । तत्पुण्य-
पक्तये तस्य स्नेहस्य सुखपक्तिः सुखेन पाकस्तदर्थम् ।
तथाऽऽस्योपलेपशुद्धये स्नेहलितस्य सुखस्य शुद्धिनिमि-
त्तम् । तुवरतैले भृष्टातकतैले वाऽच्छे पेयेऽप्युष्णोदकं न
पिवेत् । तयोरेषुष्णवर्धित्वादिति भावः । तुवरस्याऽयं
विकारः स्नेहस्तौवरस्तस्य विकार इत्यर्थः । एवमारु-
ष्करे च । चिरपीते च स्नेहे जीर्णाऽजीर्णं प्रति संशये
सति भूयोऽप्युष्णं जलं पिवेत् । अनुपानापेक्षं पुनर्ग्रहणं
न वीर्यायम् । तेनोष्णोदकपानेनोद्गारस्य विशुद्धिर्भ-
वेत् । ततश्च जीर्णाऽजीर्णशंकातोऽधिकमंगलावकं
रुचिश्च स्नेहस्य पातुः स्यात् । संग्रहेऽप्यन्यदप्युक्तम् ।
यथा । ततो गुरुप्रावरणो निवर्तते शयने स्थितः । जर-
णांतं प्रतीक्षेत तृष्यन्नुष्णाऽव्यवारिपः । शिरोरुभ्रमनि-
ष्टीवमूर्च्छादाहाऽरुचिक्रमैः । जानीयाद्भेजं जीर्णजीर्णं
तच्छक्तिलाघवात् । अनुलोमानिलस्वास्थ्यश्रुतुष्णोद्गार-
शुद्धिमिरिति ॥ २७ ॥

प०—इदानीं स्नेहस्यानुपानविधिं दर्शयन्नाह—
स्नेहोपलेपताम्ये मुखे यस्य तदानीं जायते तच्छु-
द्धयर्थं किं सर्वस्याच्छस्य रसस्य वार्युष्णमनुपिवेत्
तूतं कस्यचिदुष्णं वारिपेयमत आह—न पिबेदित्य-
र्थः । तुवरस्यायं विकारः स्नेहस्तौवरः तस्मिन्
पिवेत् । अरुष्करस्य भृष्टातकस्य विकारः स्नेह आरु-
ष्करः तस्मिन् पिवेत् । अत्युष्णवीर्यस्वाचक्षोः । उष्णो
ह्युष्णीरिति विरुध्यत इति वचनात्—अच्छे स्नेह
उपयुक्ते जीर्णाजीर्णविशंकायां परिणतसन्देहे परिणतो
वा स्नेह उपयुक्त उत नेत्येवंविधायां शङ्कायां पुनर-
जीर्णविशंकायां पुनरुष्णोदकं पिवेत् । तेनोष्णोदके-
नोपयुक्तेन सता तस्योद्गारविशुद्धिः स्याद्भवेत् । ततश्च
तस्योद्गारविशुद्धौ शरीरस्य लघुता लघुत्वं स्याद्भवेत् ।
तथा रुचिरञ्जेलिलापः स्यात् ॥ २७ ॥

हे०—अच्छपेयस्यानुपानमाह—वार्युष्णमिति । तुव-
रभृष्टातकभेदयोः उष्णोपचारं निवेधति । उक्तं हि संग्रहे—

“ उष्णोपचारः स्नेहे स्वातुष्णोऽप्युष्णीर्विदध्यते ” इति
यथाकालमजीरयति स्नेहे पुनरुष्णोदकपानमाह—जीर्ण-
जीर्णमिति । तस्य फलमाह—तेनोद्गारविशुद्धिरिति
जीर्णाजीर्णलक्षणमुक्तं संग्रहे—“ ततो गुरुप्रावरणो नि-
शयने स्थितः । जरणांतं प्रतीक्षेत तृष्यन्नुष्णाऽव्यवारिपः
शिरोरुभ्रमनिष्टीवमूर्च्छासादाः रुचिक्रमैः । जानीयाद्भे-
जं जीर्णजीर्णं तद्वन्ति लाघवात् ॥ अनुलोमानिलस्वास्थ्यश्रु-
त्तुष्णोद्गारशुद्धिभिः ” इति ॥ २७ ॥

भोज्योऽन्नं मात्रया पास्यश्चः पिबन् पीतवान्
द्रवोष्णमनभिष्यन्दि नाऽतिस्निग्धमसंकरम्
उष्णोदकोपचारी स्याद्ब्रह्मचारी क्षपाशयः ।
न वेगरोधी व्यायामक्रोधशोकहिमातपान् ॥
प्रवातयानयानाध्वभाष्याभ्यासनसंस्थितः ।
नीचात्युच्चोपधानाहः स्वप्नधूमरजांसि च ॥
यान्यहानि पिबेत्तानि तावन्त्यन्यापि त्यजेत्
सर्वकर्मस्वयं प्राथो व्याधिक्षीणेषु च क्रमः २८

स०—भोज्यो भोजयितव्यो नरः । किं स
अन्नम् । कीदृशम् । द्रवोष्णम् । अत्र चोभ-
समासः । द्रवेण मुद्रव्यादिना सहोष्णमन्नं द्रवोष्णः
तथा केवलं द्रवं च तदुष्णं च द्रवोष्णं पेया
केवलमेवेति । तथाऽनभिष्यन्दि न कफकृत् ।
नाऽतिस्निग्धमसंकीर्णमित्यर्थः । तथाऽसंकरमसंकरं
मपत्येनामिश्रितमित्यर्थः । कः पुरुषः किं कुर्वन्कीदृश
मात्रया भोजयितव्य इत्याह । श्वः स्नेहं पास्यन्पातु
च्छन् । तथा तस्मिन्नेव दिने स्नेहं पिबन् । तथा पं
वानपि यः स्नेहम् । अपिः समुच्चये । ननु मात्राशीर
कालं स्यादिति प्रागुक्तमेव तत्किमिह पुनर्मात्राग्रहणे
भूमः । मात्राशब्दस्तत्र प्रमाणार्थः इह स्वल्पार्थं
तेनायमर्थः । यावदन्नमस्य सम्यग्यथाकालं परिण
तावतोऽप्यन्नादनेन स्वल्पं भोजयमिति । तथा
स्नेहस्य पाता उष्णोदकोपचारी स्यात् । उष्णोदक
चरितुं सेधितुं शीलमस्य स एवम् । तथा ब्रह्म
ललासंगरहितः । क्षपाशयः शय्यधिकरणे शेतैरितु
क्षपाशय इत्यनेन दिवास्वप्नस्य रात्रिजागरस्य च नि

स्नेहं पिबति यावत्त्यहानि तावत्त्यन्याप्य स्नेहपान-
रहितानि व्यायामादीस्त्यजेत् । सर्वकर्मसु वमनविरे-
चनादिष्वयुष्णोदकोपचारीत्यादिक्रमो विधिरित्यर्थः ।
व्याधिक्षिणेषु च प्राधोऽयमेव विधिः । अत्राऽप्यतीसा-
रादिष्वहःस्वप्रादीनामनुज्ञानात्प्रायोग्रहणम् ॥ २८ ॥

प०-भोज्यो भोजयितव्यः पुरुषः किं तदन्नं किंभूतं
ब्रह्ममुष्णं चानभिष्यन्दि नच श्लेष्मकारि नातिस्नि-
ग्धमीपन् रित्मन्धमसङ्करमसंकीर्णं तापध्यमिश्रम् ।
अथवा सङ्करणम् । नानाजातीयानुभावात्कः पुरुषः
किं कुर्वन् श्लोऽन्यस्मिन्नहनि स्नेहं पाश्वन् तथा त-
स्मिन्नेवाहनि स्नेहं पिबन्पुमान् उष्णोदकोपचारी
स्यात् । उपचरणमुपचारः । उष्णोदकोपचारी
ब्रह्मचारी स्त्रीषु सङ्गविनिवृत्तिशीलः । श्रृपासु
रात्रिषु शयति इति श्रृपाशयः । वेगान् न रुणद्धि त-
च्छीलो न वेगरोधी व्यायाम आदि येषां तानि व्या-
यामादीनि धूमरजःपर्यन्तानि वर्जयेत् । तत्र व्याया-
मः शरीरायासजननं कर्म नैकविधम् । क्रोधः कोपः
शोको दुःखरूपचिन्ता । हिंसं शीतमातपो धर्मः ।
प्रकर्षणं वातो यस्मिन् देशे स प्रवातः यानैरश्वादिभि-
र्यानि गमनम् । अथवा पादौर्तैर्भीरुगमनम् । भाष्य-
मध्ययनं ग्रन्थपाठाभ्यसनम् । अभ्यसने संस्थि-
तिमेकत्र चिरमवस्थानम् । उपधीयते षपधानं शय्यायां
शिरस आधारभूतं यत्तदुच्यते तत्र नीचात्युन्नतमध-
रोन्नतं त्यजेत् । अहःस्वप्नो दिवास्वप्नः धूमः प्रसिद्धः ।
रजो धूलिः । तत्सर्वं स्नेहे क्रियमाणे यान्यहानि याव-
न्ति दिनानि पुमान् स्नेहं पिबन् तानि तावन्त्येवाहा-
नि अन्यानि तत्सर्वं त्यजेत् । अयं क्रमोऽनन्तरोक्त
उष्णोदकोपचारादिसर्वकर्मसु स्नेहश्चेद्वमनादिष्वभि-
क्षारपर्यन्तेषु तथा व्याधिक्षिणेषु कार्यं इति सम्बन्धः ।
न केवलं स्नेहविषय एव ॥ २८ ॥

हे०-स्नेहप्रयोगे भोजननियममाह-भोज्य इति ।
भोज्यो भोजयितव्यः मात्रया अल्पमात्रेण श्वः पाश्वन् स्नेह-
पानात्पृथेदिने पिवन् यावन्ति दिनानि स्नेहं पिबति तावन्ति
पीतवान् समाप्तं स्नेहपाने तावन्त्येव दिनानि । अंसंकरं
नानाजातीयमश्वादिंसंकररहितं, स्नेहप्रयोगे विहारनियम-
माह-उष्णोदकोपचारीति । उपचारः ज्ञानपानादिः
व्यायामादीस्त्यजेत् । यानमश्वादिना गमनं, संस्थितिरुद्ध्व-
तयाऽवस्थानं, नीचमत्युच्चं वा यदुपधानमुच्छीर्षकम् । स्नेह-

नोक्तमुष्णोपचारादिनियमं स्नेहनादिषु व्याधिक्षिणेषु चा
दिशति-सर्वकर्मस्विति ॥ २८ ॥

उपचारस्तु शमने कार्यः स्नेहे विरिक्तवत् २९

स०-तुर्व्यतिरेके । शमने स्नेहे तूपयुक्ते उपच
भोजनादिविधिविरिक्तवत्कार्यः । यथा विरिक्ते पेयादि
क्रमस्तथाऽस्मिन्नापीत्यर्थः ॥ २९ ॥

प०-शमने स्नेहयुक्ते उपचारो भोजनादिक्रमो वि
रिक्तस्यैव कार्यः । विरिक्तस्यैव यदुक्तं पेयादिकं तस्स
स्तं शमने स्नेहे क्रियमाणे जीर्णस्नेहस्य पुनः कार्यः

हे०-शमनं स्नेहे विरिक्तोपचारमितिदिशति-उपच
इति । विरिक्तवत्पेयादिक्रमेण । संग्रहे तु स्नेहपानस्य पृ
गमुक्तं, “स्नेहस्य पानात्पूर्वं च दातव्यं मृदुमेपजम्
उत्तेजनं हुताशस्य कोष्ठलाघवकारि च ” इति ॥ २९ ॥

**व्यहमच्छं मृदौ कोष्ठे क्रूरे सप्तदिनं पिबेत् ।
सम्यक्स्निग्धोऽथवा यावदतः सात्मीभवेत्परम्**

स०-मृदौ कोष्ठे सति पुरुषस्त्रिदिनमच्छं स
पिबेत् । क्रूरकोष्ठे सप्ताहम् । मध्यकोष्ठस्तु षड्रात्रम्
मध्यकोष्ठस्त्वत एव लक्षणादधिगम्यते । मृदुकोष्ठे
स्नेहगो दोषः संग्रहे कथितः । यथा । चत्वार्यहा
पंच वा स्नेहं पिबेदिति । यदि च व्येहणे सम्यक्कुहि
ग्वलक्षणं न स्यात्ततश्चतुष्पंचरात्रमपि स्नेहं पिबेत्
मध्यकोष्ठस्तु षड्रात्रं पिबेदित्याह । सम्यक्स्निग्धोऽथ
यावदित्यादि । अथवा नैष नियमः सम्यक्स्निग्धल
णोत्पत्तिरेव नियमोऽतः सप्ताहादप्यूर्ध्वमच्छस्नेहः पे
यावत्स्निग्धलक्षणं स्यात् । अतः परं स्नेहः सात्मी
भवेत् सात्मीभूते च स्नेहे यो दोषः स संग्रहे कथित
यथा । सात्मीभूतो हि कुरुते न मलानामुदीरणम्
अतियोगेन वा व्याधीन् यथाऽभो ह्यतियोजनादिति
यदि तु सप्ताहेनाऽपि स्नेहलक्षणं नोत्पद्यते त
दिनमेकं विश्रमय पुनः स्नेहो योज्य इति सद्देयाः ॥

प०-मृदौ कोष्ठे नरः स्नेहमच्छं व्यहं त्रीणि दिन
नि पिबेत् । क्रूरे कोष्ठे स्नेहमच्छं सप्तदिनं सप्तरात्रं पि
बेत् । अथवा नैष नियमस्तयोः किंताहं सम्यक्स्निग्ध-

यावत् पुमान् भवेत् तावत् पिबेत् । सम्यक्स्निग्धस्य लक्षणोत्पत्तिरेव नियमः । यावता कालेन सम्यक्स्निग्धत्वलक्षणानि जायन्ते तावन्तं कालं पिबेदित्यर्थः । अतः परं सम्यक्स्निग्धलक्षणोत्पत्तेरन्तरमच्छं स्नेहः प्रयुक्तः सात्सीभवेन्न शोषनकार्यं करोतीत्यर्थः ॥३०॥

हे०—अच्छपेयस्य पानावधिमाह—मृदौ कोष्ठे विदिनं, क्रूरे सप्तादिनं यावदा स्निग्धलक्षणोत्पत्तिर्मृदौ क्रूरे च । अवस्थतिक्रमे दोषमाह—सात्सीभूतस्य दोषत्वमुक्तं संग्रहे—“सात्सीभूतो हि क्रूरते न मलानामुदीरणम् । अतिवैरोगेन वा व्याधीन् यथाब्बोद्योति योजनान् ॥ विहस्य सेतुं मृत्कोष्ठान् खवति क्षपयन्मृदम् ॥ स्नेहोऽप्यग्निं तथा हत्वा खवति क्षपयन्तुम् ” इति ॥ ३० ॥

वातानुलोम्यं दीप्तोऽग्निर्वचः स्निग्धमसंहतम् । स्नेहोद्वेगः क्रुमः सम्यक् स्निग्धे रुक्षे विपर्ययः । अतिस्निग्धे तु पांडुत्वं घ्राणवक्रगुदस्त्रावाः ३१ ॥

स०—सम्यक्स्निग्धे पुरुषे तु वातानुलोम्यादि क्लमांतं लक्षणं भवति । वचः शकृत् स्निग्धं तथाऽसंहतं शिथिलम् । रुक्षेऽस्निग्धे विपर्ययो वैपरीत्यम् । अतिस्निग्धे तु स्नेहस्याऽतियोजनात्पुनः पाण्डुत्वादयो भवति । स्रवशब्दस्य घ्राणादिभिः प्रत्येकं संवेधः ॥ ३१ ॥

प०—सम्यक्स्निग्धे पुंसि वातस्यानुलोम्यमनुलोमता भवति । तथा दीप्तोऽग्निः प्रबुद्धो बन्धिर्भवेत् । तथा वचः पुरीषं स्निग्धं स्यान्न तु रुक्षम् । तथाऽसंहतं शिथिलप्रायं तथा तस्य स्नेहोपसेविनः स्नेहोद्वेगः स्नेहविषये प्रदेवः स्यात् । तथा क्लमो ग्लानिः । तत्सर्वं सम्यक्स्निग्धलक्षणं भवति । रुक्षे स्निग्धः विपर्ययः विपरीतता । अस्मादुक्लक्षणाद्विपर्ययः भवेत्तेन वातस्यानुलोमता मन्दोऽग्निर्वचो रुक्षं संहतं च स्नेहाभिलाषो भवेत् । ग्लानिश्च न स्यात् । अतिस्निग्धे पुंसि सति पाण्डुत्वं घ्राणस्त्रावो वक्रस्त्रावो गुदस्त्रावश्च भवति ॥ ३१ ॥

हे०—सम्यक्स्निग्धलक्षणमाह—मृदुस्निग्धं गता लाघवं विमलद्रियता चेत्यधिकं संग्रहे । अस्निग्धलक्षणमाह—रुक्ष इति । विपर्ययो वातप्रातिलोभ्यादिः । अतिस्निग्धलक्षणमाह—अतिस्निग्ध इति । पांडुत्वं पांडुरोगः । संग्रहे तु “गुददाहारविच्छर्दिमूच्छातृणाग्रवाहिकाः । शुष्कोद्धारभ्रमश्वासकासाः स्नेहातिशेवनात् ” ॥ ३१ ॥

अमात्रयाऽहितो काले मिथ्याहारविहारतः । स्नेहः करोति शोफाश्वस्तन्द्रास्तंभसंज्ञताः । कंडूकुष्ठज्वरोत्केंद्रशूलोऽऽनाहभ्रमादिकान् ३२

स०—अमात्रः पीतः स्नेहः सर्पिरादिः शोफार्दान् करोति । आदिशब्देन तु बलक्षयजाड्यवामप्रादादयः संप्रहोक्ता गृह्यन्ते । अहितो यो यस्य प्रतिपिन्नः स्नेहः । तथाऽकाले श्रीमार्दी पूर्णं प्रतिपिन्नं । तथा मिथ्याऽऽहारतो द्रवोष्णमित्यादिविपर्ययेण । तथा मिथ्याविहारत उष्णोदकोपचारी स्यादित्यादिविपर्ययेण ३२ ॥

प०—सर्वश्च स्नेहोऽमात्रयाऽहितो यस्याः पथ्यस्तथाऽकालप्रयुक्तस्तथा मिथ्याहारविहाराभ्यां यतोऽप्युक्तः स शोफार्दान् करोति । मायाभिन्नाः हीनमध्योत्तमाः । तामिर्योपदृष्ट्यावपेश्रयैव प्रयुक्तः सोऽमात्रायुक्तोऽहितः । यथा श्रेयमधिकारं धृतं पथ्यं विकारं तैलम् । अकालं प्रयोक्तव्यं । यथा हेमन्ते निशि शीपे दिवा तैलमाहारं भांश्चाश्रम् । मात्रयास्यमित्यनेनोक्तः । तस्या मिथ्यावैपरीत्येन यदोपयोगं करोति उष्णोदकोपचारी स्यादित्यादिविहारस्तस्य मिथ्याकरणमन्यथासेवा ॥ ३२ ॥

हे०—मिथ्यास्निग्धलक्षणमाह—अमात्रयेति । अहितोऽनुचितः । संग्रहे तु—“जठरोद्वेगद्विष्यजाड्यामस्तंभवाग्नाहान् । तस्तान्स्वदोषहेतुत्वात् पांडुर्दशान्धिराद्यो जान् ” इति ॥ ३२ ॥

क्षुत्तृष्णां ह्रस्वनस्वेदरुक्षपानावभेजम् । तक्रारिष्टं खलोहालयवश्यामाककोद्रवाः ॥ पिप्पलीत्रिफलाक्षौद्रपथ्यागोमूत्रगुग्गुलु । यथास्वं प्रतिरोगं च स्नेहव्यापदि साधनम् ३३ ॥

स०—स्नेहव्यापदि स्नेहविधिविश्रेण सति क्षुत्तृष्णादि साधनं चिकित्सा । क्षुत्तृष्णानिग्रहौ क्षुत्तृष्णाशब्देनाऽप्युक्तौ । उल्लेखनं वमनम् । रुक्षशब्दस्य पानादिभिर्बिभ्रियोगः । तक्राणि चारिष्टश्रेयसं समासः । खलो व्यंजनविशेषः प्रागुक्तः । उडालः शाल्विशेषः । यथास्वं दोषानुगुणेन प्रतिरोगं यथास्मिन् रोगे स्वेऽप्यप्य उक्तं तदपि साधनम् ॥ ३३ ॥

प०—स्नेहव्यापदि सत्यां स्नेहविभ्रंशे रोगोद्भूतो
क्षुत्पणादिप्राधानं चिकित्सितम् । अत्र क्षुद् बुभुक्ष
भोजननिवृत्तिः । तृष्णा पिपासा पाननिग्रहः ।
उद्वेगं वमनं, रुक्षं पानं, रुक्षमन्नं, रुक्षं भेषजं
च । तत्रमुदक्षित् । अरिष्टं मद्यविशेषः । मूलेः
फलं कृतो व्यञ्जनविशेषः । खल उहालः शालि-
विशेषः । श्यामाकस्तृणधान्यविशेषः । कोद्रवाः
कोरदृत्याः । पिप्पल्यादीनि द्रव्यविशेषाणि पृथक्
प्रयोक्तव्यानि । रोगं रोगं प्रति प्रतियोगं यथास्वं
भेषजं रोगस्यास्तीयं तत्तत्र देयम् ॥ ३३ ॥

हे०—अतिस्निग्धमिध्यास्निग्धयोश्चिकित्सितमाह—उल्ले-
खनं वमनं, रुक्षं पानादिष्वयम्, उहालो वनकोद्रवः,
प्रतियोगं यथास्वं च यस्मिन् रोगे यदुक्तं तदपि कुर्यात् ३३

स्नेहव्यापसाधनस्य विरुक्षणसमावत्वात्प्रसंगेन
विरुक्षणस्य सम्यक्कृताऽतिकृतलक्षणमाह—

विरुक्षणं लघनवत्कृताऽतिकृतलक्षणम् ॥ ३४ ॥

स०—विरुक्षणे सम्यगुत्पन्ने तथाऽन्यथोत्पन्ने च लघ-
नवत् कृतातिकृतलक्षणं ज्ञेयम् । कृतं चाऽतिकृतं च कृता-
तिकृतं तयोर्लक्षणं कृतातिकृतलक्षणम् । कृतशब्देन
सम्यक्कृतमुच्यते । विरुक्षणाऽतियोगलक्षणं तु स्नेहाऽति-
योगलक्षणैवोक्तम् । तत्र सम्यक्कृतस्य लघनस्य
यल्लक्षणं विमलं द्रियतादि तदेव विरुक्षणे कृते लक्षणं
बोध्यम् । तथाऽतिकृते विरुक्षणेऽतिलंघितस्य लक्षणं
काश्यादिकं वेद्यम् ॥ ३४ ॥

प०—विरुक्षणे लङ्घने च कृतातिकृतलक्षणं
कृतं चाऽतिकृतं च तन् कृतातिकृतं तच्च लक्षणं
कृतातिकृतलक्षणम् । विरुक्षणे सम्यगुत्पन्ने तथात्य-
थोत्पन्ने च लङ्घनवत्लक्षणं बोद्धव्यम् । यथा
सम्यक्कृतस्य लङ्घनस्य यल्लक्षणं तथातिलङ्घ-
नस्य यल्लक्षणं तत्सम्यक् विरुक्षणेस्तथातिविरुक्षणे
कृते बोद्धव्यम् ॥ ३४ ॥

हे०—स्नेहव्यापयुक्तविरुक्षणस्य सम्यग्भोगातिरिक्तलक्ष-
णमाह—लघनवत्सम्यग्भोगे विमलं द्रियतेत्यादि, अतिरिक्तं
अतिरिक्तमित्यादि । कृतं सम्यग्भोगः, अतिकृतमतिरिक्तः
संग्रहे तु—“ स्नेहेन पैत्तिकशाम्रियंदा लीकणतरीकृतः ।
स्नेहमाशु जपो नीत्वा पुनरुक्तोऽन्वितश्चरन् ॥ उदीर्ये-

त्सोपसर्गां पिपासामस्य चाधिकाम् । सार्वस्यजेद्यद्युदकं
न पिबेदाशु शीतलम् ॥ शीतसेकावगाहान्वा तत्तृष्णापी-
डितो भजेत् ॥ स्नेहाग्निना दहमानः स्वविशेषेण
पन्नगः ॥ अजीर्णवल्गव्यां तु शीतोर्द्विहाच्छिरामुखम् ।
छर्दयेत्तदशांती च पीत्वा शीतोदकं पुनः ॥ रुक्षाश्चमुल्लि-
खेद्भुक्त्वा तादृश्यां तु कफानिले । सप्रदोषश्च निःशोषं स्नेह-
मुष्णांभुनोद्वमन् ॥ ततो दोषादिवलतः पूर्वोक्तं च विधिं
श्रेयत् । न सर्पिः केवलं पित्ते देयं सामे विशेषतः ॥ सर्वं
ह्यनुरजेद्देहं हत्वा संज्ञां च मारयेत् ” इति ॥ ३४ ॥

स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसमुक्त्वं स्वेदमाचरेत् ।

स्निग्धरस्यहं स्थितः कुर्याद्विरक्तं वमनं पुनः ॥

एकाहं दिनमन्यच्च कफमुत्क्लेष्य तत्करैः ३५ ॥

स०—स्निग्धश्चाऽतौ द्रवोष्णधन्वोत्थरसश्च तं मुंक्तं
यः स स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसमुक्त्वं धन्वोत्थरसो जाग-
लदेशमांससमुद्भूतो रसः । मांसरसस्य स्वभावत एव
स्निग्धद्रवत्वात्स्निग्धद्रवग्रहणमधिकयोगायेति वेद्यम् ।
उष्णमुभयथा वीर्यतोऽग्निसेयोगाच्च । एवंभूतः पुरुषः
पूर्वं स्निग्धोऽन्तरं स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसमुक्त्वं स्वेद-
माचरन् दिनत्रयं स्थितः सन् विरेकं कुर्यात् । वमनं
पुनरिति । यदा तु स्नेहादनंतरं वमनमवोपयुक्तं तदै-
काहमनेनैव प्रकारेण स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसमुक्त्वं
स्वेदमाचरन् स्थितोऽन्यच्च दिनं द्वितीयमहः कफमु-
त्क्लेष्य स्थानात् प्रच्याव्याऽवस्थितो वमनं कुर्यात् ।
केनोत्क्लेष्य तत्करैः कफकरणहेतुमिर्माषक्षीरमस्य-
गुडादिभिः । तत्क्षीरित्यादि कृञो हेत्वादिना
हेतौ टः ॥ ३५ ॥

प०—स्निग्धश्चातौ द्रवोष्णो धन्वोत्थो रसस्तं
स्निग्धद्रवोष्णजाङ्गलदेशमांससमुद्भूतं रसं यो मुक्त्वं
स स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसमुक्त्वं स्वेदमाचरन्
एकाहं स्थित आसीनः त्र्यहं त्रीणि दिनानि स्नि-
ग्धसमनन्तरं चतुर्थेऽह्नि वमनं विरेकं च कुर्यात्
आचरेत् । पूर्वं स्निग्धोऽन्तरं स्निग्धद्रवोष्णध-
न्वोत्थरसमुक्त्वं स्वेदमाचरन् एकाहः स्थितोऽन्यच्च
दिनं द्वितीयमहः कफमुत्क्लेष्य प्रच्याव्य कफस्य
समुत्क्लेष्य कृत्वा । केन तत्करैः तत्फलं कुर्वन्तीति
तत्करैः कफकरैः क्षीरमांसमत्स्यादिभिः ॥ ३५ ॥

हे०—स्निग्धस्य समनंतरमेव स्वेदः कार्य इत्याह—
स्निग्धः पुरुषोऽनंतरमेव स्वेदमाचरेत् । स्वेदे च क्रिय-
माणे स्निग्धघ्नोष्णमग्नं जांगलमांसरसं च भुञ्जीत ।
स्निग्धस्य त्रिदिनं विश्रांतस्य विरेचनं कार्यमित्याह—अथहं
स्थितः कुर्याद्विरेकमिति । स्निग्धस्य अथहं विश्रांतस्य
वमनं कार्यमित्याह—स्निग्ध एकाहं विश्रांतो द्वितीये दिने
कफकूरैः कफमुल्लेख्य तृतीये वमनं कुर्यात् ॥ ३५ ॥

मांसला मेदुरा भूरिश्लेष्माणो विषमाग्रयः ।
स्नेहोचितश्च ये स्नेह्यास्तान् पूर्वं रुक्षयेत्ततः ।
संस्नेह्य शोधयेदेवं स्नेहव्यापन्न जायते ॥ ३६ ॥

स०—मांसलत्वादियुक्ताः पुरुषा ये शोथत्वेन
स्नेहयितुममीष्टास्तान् पूर्वं प्रथमं रुक्षयेत् । ततो रुक्ष-
यित्वानंतरं संस्नेह्य शोधयेत् । किमेवं स्यादित्याह ।
एवं स्नेहव्यापन्न जायते । मांसला उपचितमांसाः ।
मेदुरा मेदस्विनः ॥ ३६ ॥

प०—मांसलाः पीवराः । मेदुराः मेदसा परि-
सृष्टाः । भूरिश्लेष्माणो बहुलफाः । विषमाग्रयः
विषमानलाः । स्नेहोचिताः स्नेहाभ्यासनिःश्लः ।
ये च स्नेहाः स्नेहनीयास्तान् स्नेहनीयान् पूर्वं प्रथ-
ममादौ रुक्षणद्रव्यै रुक्षयेत् । ततोऽनन्तरं रुक्ष-
यित्वा पश्चात् संस्नेह्य शोधयेत् । एवं सत्येषां मांस-
लादीनां स्नेहव्यापन्न जायते ॥ ३६ ॥

हे०—मांसलादीनां विरुक्षणपूर्वकं स्नेहनं कार्यमित्याह—
स्नेहोचिताः स्नेहसात्म्याः ॥ ३६ ॥

अलं मलानीरयितुं स्नेहश्चासात्म्यतां गतः ३७ ॥

स०—न केवलं स्नेहव्यापदेवं न स्यात् । यावत्
स्नेहोऽसात्म्यतां गतः सन् मलान् बातादीन् पुरीषादी-
श्चेरयितुं प्रेरयितुमलं पर्याप्तः ॥ ३७ ॥

प०—तथा रुक्षाणां मांसलादीनां सतां स्नेहः
प्रयुक्तोऽसात्म्यत्वाम्मलानीरयितुं शोधयितुमलं पर्या-
प्तो भवति ॥ ३७ ॥

हे०—पूर्वस्नेहापनयने युक्तिमाह—स्निग्धस्य स्नेहसात्म्य-
त्वादुल्लेखनमित्यर्थः । अतएवाभ्यन्तरे स्नेहनस्य पाचनपूर्व-
कत्वं युक्तं पाचनं हि रुक्षणमेव ॥ ३७ ॥

बालवृद्धादिषु स्नेहपरिहारासहिष्णुषु ।

योगानिमाननुदेगान् सद्यःस्नेहान् प्रयोजयेत् ३८

स०—बालादिषु तथा यः स्नेहविषयः परिहार
शीतोदकादिस्तदसहिष्णुष्वक्षमेषु सद्यःस्नेहाव्यापनानुदे-
गानुदेजकानेतान् योगान् प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥

प०—बालवृद्धादिषु स्नेहनीयेषु पूर्वं वृंहणस्नेहः
विषयपठितेषु स्नेहपरिहारासहिष्णुषु तत्सुस्नेहे प्रयु-
ज्यमाने वज्र्यं यत्परिहाराय तत्परिहर्तुं न शक्नुवन्ति ।
तेषु तथाभूतेषु स्नेहनाथमिमान् योगान् सद्यः
स्नेहान् प्राज्यमांसलादीन् प्रयोजयेत् कथं
सलवणान् ॥ ३८ ॥

हे०—बालादिषु सद्यःस्नेहनं कार्यमित्याह—इमान् वज्र्य-
माणान् अनुदेगान् सुखसेव्यान् ॥ ३८ ॥

कांस्तानित्याह—

प्राज्यमांसरसास्तेषु पेया वा स्नेहभर्जिता ।

तिलचूर्णीश्च सस्नेहफाणितः कुशरा तथा ॥

क्षीरपेया घृताब्जोष्णा दध्नी वा सगुडः सरः

पेया च पंचप्रसृता स्नेहैस्तंडुलपंचमैः ।

सप्तैते स्नेहनाः सद्यःस्नेहाश्च लवणोल्बणाः ३९ ॥

स०—तेषु बालादिषु प्राज्यमांसरसाः प्रभूतमा-
सानामेव रसास्तथा स्नेहभर्जिता पेया तथा तिलचूर्णं
पललाख्यः स स्नेहफाणितः सर्पिरादिना युक्तः क्षुद्र
गुडेन च युक्तस्तथा क्षैरेयी वा पेया सर्पिष्मल्युष्ण
च दधिसरो वा सगुडः । पेया च पंचप्रसृता
द्वे पले प्रसृतं विदुः पंच प्रसृतानि यस्यां सा पंचप्र
सृता । केषां पंच प्रसृतानीति युक्त्याह । स्नेहैस्तं
डुलपंचमैरिति । सर्पिस्तैलं वसा मज्जेति चतुषु
स्नेहानां चत्वारि प्रसृतानि तंडुलाश्च प्रसृतमित्यर्थः
एते सप्त पूर्वोक्ताः सद्यः क्षीत्र स्नेहना निष्परिहाराश्च
न केवलमेत एव स्नेहना इत्याह । स्नेहा
लवणोल्बणाः सर्पिरादयो लवणाब्जाश्च सद्य
स्नेहनाः ॥ ३९ ॥

प०—तेषु बालवृद्धादिषु परिहारासहिष्णुषु प्राज्य
मांसरसादयः सप्तैते योगाः सद्यःस्नेहना भवन्ति

प्राच्यं प्रभूतं मांसं तस्माद्रस इत्येको योगः ।
अथवा प्रभूतेन स्नेहेन भजिता भृष्टेति द्वितीयः ।
तथा तिलानां चूर्णः सरनेहः सफाणित इति तृती-
यः स्नेहोऽत्र गुडादिः । फाणितः क्षुद्रगुडः । तथा
क्रशरा तन्दुलादिकृता विलेप्याकारा तथैव सरनेहा
सफाणितेति चतुर्थः । अथवा क्षीरपेया क्षैरेयी
धृताद्या सर्पिष्मती तथाणा चेति पञ्चमः । अथ
दध्नः सरो दध्नुत्तरः सगुड इति षष्ठः । अथवा
पेया पञ्चप्रस्तुताख्या स्नेहैश्चतुर्भिः सर्पिस्तैलवसाम-
ज्जभिः प्रस्तुताः तैः द्विपलीनैस्तन्दुलपञ्चमैः
पञ्चमेन तण्डुलेन तावता प्रस्तुतपरिणामेन कृतेति
सप्तमः । एते योगाः सद्यः स्नेहाः निष्परिहाराश्च ।
तथा स्नेहाश्चत्वारः सर्पिस्तैलवसामजाख्याः लवणो-
लवणाः लवणाढवाः सद्यःस्नेहानाः शरीरं स्नेहयन्ति
यत्से सद्यःस्नेहनाः ॥ ३९ ॥

हे०—सद्यःस्नेहान् सप्तयोगानाह—प्राच्यमांसाः प्रभूत-
मांसा अत्योदकसिद्धा रसा इत्येकः । तेषु मांसरसेषु सिद्धा
स्नेहभृष्टा पेयेति द्वितीयः । स्नेहफाणिताभ्यां युक्तस्तिलचूर्ण
इति तृतीयः । साम्यामेव युक्ता क्रशरेति चतुर्थः ।
उष्णा धृताद्या क्षीरपेयेति पञ्चमः । सगुदो दधिसर इति
षष्ठः । धृततैलवसामज्जतुलैः प्रत्येकं प्रस्तुतप्रमाणैः कृता
पेयेति सप्तमः । अष्टमं सद्यःस्नेहनाह—सद्यःस्नेहा
श्चेति ॥ ३९ ॥

कस्मादित्याह—

तद्वचमिष्यं चरुक्षं च सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ४०

स०—यस्मात्प्रवणमभिष्येदि स्रोतसां स्नावकमरुक्ष-
त्वादिरुणयुक्तं सूक्ष्मं सूक्ष्मस्रोतोपामि व्यवायि देह-
मखिलं व्याप्य पाकाय कल्पते ॥ ४० ॥

प०—तद्वचनं यस्माद्विष्यन्दि स्रवणशीलं श्लेष्म-
कारि तथा रूक्षमस्नेहं सूक्ष्मं स्रोतःप्रवेशि । उष्ण-
मुष्णवर्धयम् । व्यवायि सकलशरीरं व्याप्य पाकाय
कल्पते तदा स्नेहलवणोत्वणाः सद्यःस्नेहना
भवन्ति ॥ ४० ॥

हे०—लवणसंयोगात् कथं सद्यःस्नेहनत्वमित्यत आह—
तल्लवणं हि यस्माद्विष्येदि स्रोतोलीनमलोक्ष्णानम् अरुक्षं
स्नेहाविपरीतं, सूक्ष्मं सूक्ष्मस्रोतःसंचारि, उष्णं स्नेहविला-
यनं, व्यवायि विचरणशीलम् । संयुक्ते तु—“प्रभूतमांस-
निष्काथान् जंगलानुपजान् रसान् । स्नेहमुष्टेषु वातेषु

दवागूं नातिसंहिताम् ॥ तिलकाविलकं भूरि स्नेहं सर्पिष्म
तीमपि । पेयां सुखोष्णां क्षैरेयीं पाथे वा ससिताभ्युते ।
सर्पिलवणयुक्तं वा सत्रोदुग्धं तथा पयः । पायसं साधयि-
च बहुस्नेहसमायुतम् ॥ तैलक्षुंठीगुडचुरां जीर्णमांसरसा-
शिनः । स्नेहं चैकं मुराच्छेद दध्नो वा सगुडं सरम् ।
वसां वराहजां सर्पिः पिप्पलीं लवणं तिलान् पिप्पलीं लव-
स्नेहाश्चतुरो दधिमस्तकम् ॥ दध्ना सिद्धं व्योषगर्भं धात्री
ब्राशारसे घृतम् । यवकोलकुलरथां बुक्षारक्षीरसुरादधि ।
घृतं च सिद्धं तुल्यांशं सद्यःस्नेहनमुत्तमम् । सिद्धांश्च चतुर
स्नेहान् बदरत्रिफलारवैः ॥ योनिशुक्रामयहरान् सद्यःस्नेहान्
प्रयोजयेत् ॥ इति ॥ ४० ॥

गुडान्पाऽऽमिषक्षीरतिलमाषसुरादधि ।

कुष्ठशोफप्रमेहेषु स्नेहार्थं न प्रकल्पयेत् ॥ ४१ ॥

स०—कुष्ठादिषु स्नेहयोग्यत्वे सति गुडादि स्नेहना-
न प्रकल्पयेत् योजयेत् ॥ ४१ ॥

प०—न प्रकल्पयेत् न प्रयोजयेत् ॥ ४१ ॥

हे०—कुष्ठादिषु गुडादीनि स्नेहानि निषेधति—गुडा-
नूपेति ॥ ४१ ॥

तर्हि ते कथं स्नेहा इत्याह—

त्रिफलापिप्पलीपथ्यागुग्गुलवादिविपाचितान् ।
स्नेहान्यथास्वमेतेषां योजयेद्विकारिणः ४२ ॥

स०—एतेषां कुष्ठादीनां यथास्वमभ्यायेषु पथ्यत्वे-
नाऽभिहितैस्त्रिफलादिभिः पाचितान् साधितानविका-
रिणः स्नेहान् योजयेत् । कुष्ठादीनां संवर्धी यो
विकारस्तद्वताम् । तेन कुष्ठिनां शोफिनां मेहिनामित्य-
र्थोऽवतिष्ठते ॥ ४२ ॥

प०—केन तर्हि स्नेहयेदित्याह—एतेषामनन्तरो-
क्तानां कुष्ठादीनां स्नेहास्त्रिफलापिप्पलीपथ्यागु-
ग्गुलवादिविपाचितान् विकारिणो यथास्वं योज-
येत् ॥ ४२ ॥

हे०—कुष्ठादिषु उचितानि स्नेहान्याह—त्रिफले-
त्यादि । एतेषां कुष्ठशोथप्रमेहानाम् । अविकारिण इति
हेतुगर्भं विशेषणम् ॥ ४२ ॥

क्षीणानां त्वामयैरग्निदेहसंयुक्तक्षमान् ॥ ४३ ॥

स०—आमयैर्वायिभिः क्षीणानां पुंसामग्निदेहसंयु-
क्तक्षमान् स्नेहान् योजयेत् । अग्निश्च देहश्चाऽग्नि-

देहौ । संधुक्षणाश्च क्षमाश्च संधुक्षणक्षमास्तान् । यथा-
संख्येनाऽत्र संबन्धः । अग्नेः संधुक्षणास्तद्दीपकाः देहस्य
क्षमाः पुष्ट्यावहाः । अत्र चाऽयं भावः । किल
व्याधिभिः क्षीणानां वहिरपि क्षीणो भवति । अत-
स्तेषां न केवलं ये पुष्ट्यावहाः कुतः ते वह्निमाद्य-
भावहति । अथवा वह्निसंधुक्षणा न पुष्ट्यावहाः स्नेहा
उपपेक्षुं युक्ताः । किं तर्ह्येवमपकारिण एव योक्तुं
युक्ता इति ॥ ४३ ॥

प०—आमयैव्याधिभिः क्षीणानामग्निसन्धुक्षण-
क्षमास्तान् दीपकान् देहस्य सन्धुक्षणक्षमान् योग्यान्
पुष्ट्यावहान् ॥ ४३ ॥

हे०—व्याधिक्षीणानामुचितानि स्नेहान्याह—क्षीणाना-
मिति । अभिदेहयोः संधुक्षणे अभिवर्द्धने क्षमान् दीपनान्
वृद्धान् ॥ ४३ ॥

दीप्तांतराग्निः परिशुद्धकोष्ठः

प्रत्यग्रधातुर्वलवर्णयुक्तः ।

दृढेन्द्रियो मंदजरः शतायुः

स्नेहोपसेवी पुरुषः प्रदिष्टः ॥ ४४ ॥

स०—यः पुमानमीक्ष्येन स्नेहमुपसेवते स दीप्ता-
तराऽग्नित्वादिगुणयुक्तो भवतीति प्रदिष्टः । सदैवैरिति
शेषः । उपजातिर्वृत्तम् ॥ ४४ ॥

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटी-
कायां सर्वांगसुंदराख्यायां षोडशो-

ऽध्यायः ॥ १६ ॥

प०—दीप्तः समिद्धोऽग्निः जठरानलो यस्य स
दीप्तान्तराग्निः । परिशुद्धो निर्दोषः कोष्ठ उदरं
यस्य स परिशुद्धकोष्ठः । प्रत्यग्रा अभिनवारत-
रुणा धातवो रसादयो यस्य स प्रत्यग्रधातुः । बल-
वर्णाभ्यां युक्तो बलवर्णयुक्तः । दृढानि स्वकार्यकर-
णक्षमाणि इन्द्रियाणि यस्य च । मन्दा स्वल्पा जरा
पलितानि यस्य स मन्दजरः । शतमायुर्यस्य स
शतायुः स तथाविधः पुरुषः स्नेहोपसेवी मुनिभिः
कथितः प्रदिष्टः ॥ ४४ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थच-

न्द्रिकायामष्टांगहृदयटीकायां सूत्र-

स्थाने स्नेहनविधिरध्यायः

षोडशः ॥ १६ ॥

हे०—स्नेहशालिनस्य फलमाह—दीप्तांतराग्निरिति ।
प्रत्यग्रधातुर्नूतनधातुः ॥ ४४ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामयुर्वेदखायने स्नेहपानप्रकरणं
सामस्येन निरूपितम् ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

शोथनप्रसंगेन स्नेहोपयोगः स्निग्धं च देहे दोषाणां
मार्दवीकरणाय स्वेदस्य प्रसंगोऽनन्तस्वरिज्ञानार्थोऽप्य-
मध्याय आरम्भते—

अथास्तः स्वेदविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः १

स०—अथाऽत इति । स्वेदने स्वेदस्तस्य विधिर्वि-
धानं व्याख्यास्यामः । शेषं पूर्ववत् ॥ १ ॥

प०—त्रयीयिष्यामः प्रायेण स्नेहपूर्वः स्वेदो विधा-
तव्यः । तथाच मुनिः “स्वेदसाध्याः प्रशान्त्यन्ति
तदा यातकफात्मकाः” । स्नेहपूर्वं श्रुतः स्वेदेनेति
स्वेदस्य विधिर्विधानमितिकर्तव्यतारूपोऽध्यायः ॥ १ ॥

हे०—अथेतिक्रमप्राप्तं स्वेदविधिमध्याये व्याख्यातुं प्रति-
जानीते ॥ १ ॥

स्वेदस्य चातुर्विध्यामाह—

स्वेदस्तापोपनाहोष्मद्रवभेदाच्चतुर्विधः ॥ २ ॥

स०—स्वेदश्चतुर्विधस्तापादिभेदात् ॥ २ ॥

प०—तत्र स्वेदस्य पूर्वं भेदमधिकृत्याह—ताप-
श्चोपनाहश्चोष्मा च द्रवश्चेति द्वन्द्वः । तेन तापा-
दिभेदेन चतुर्विधश्चतुष्पकारः । अग्निस्वेदो भवति ॥

हे०—स्वेदभेदानाह—स्वेद इति ॥ २ ॥

तत्र तापादीनेव लक्षयितुमाचष्टे—

तापोऽग्निस्तप्तवसनफालहस्ततलादिभिः ॥ ३ ॥

स०—तापः स्वेदोऽग्निस्तप्तेन वसनेन तथा फाले-
नाऽयोमयेनाऽग्निना तप्तेन तथा हस्ततलेनाऽपि आदि-
प्रहणादारुवालाकावटिकाकांस्थपात्रादयो गृह्यन्ते ॥ ३ ॥

प०—तत्र तापः स्वेदोऽग्नितापतप्तैविसनादिभिः ।
वसनं वस्त्रमूर्णादिमयम् । फालं शस्त्रमयम् । हस्त-
तलं पाणितलम् । आदिप्रहणाद्वटिकाकांस्थभाजना-
दीनां परिग्रहः ॥ ३ ॥

हे०—नापय लक्षणमाह—अमिततैर्वल्वादिभिः कियते
यः स्वेदः संतापः आदिशब्दाः कांस्त्यबाहुकापटिकासाध-
प्रथमः ॥ ३ ॥

उपनाहो वचाकिण्वशताद्वादेवदारुभिः ।
धान्यैः समस्तैर्गन्धैश्च रास्त्रिर्दण्डमिषैः ॥
उद्रिक्तलवणैः स्नेहचुक्रतक्रपयः प्लुतैः ।
केवले पवने श्लेष्मसंसृष्टे सुरसादिभिः ।
पित्तेन पद्मकाद्यैस्तु सालवणाख्यैः पुनःपुनः ४ ।

स०—किण्वं सुराप्रकृतिः । धान्यैरिति सामान्यो-
क्तावपि तिलाजतसीमाषादीनि योग्यत्वाद्यान्युष्णवी-
र्याणि स्निग्धानि वा तानि प्रायेण प्रयोज्यानीति ।
समस्तग्रहणं गन्धैरेव युज्यते । अत एव संग्रहेऽवदत् ।
सर्वगंधानीति । गन्धैर्गन्धद्रव्यैः कुष्ठगुस्तागरसुरसादि-
भिस्तथा रास्नादिभिः । किण्वैः पूजैः उद्रिक्तल-
वणैर्लवणाद्यैः । तथा स्नेहश्च चुक्रं च तक्रं च पयश्च
तैः प्लुतरालोडितैः । चुक्रमश्लम् । तक्रस्य चुक्रत्वा-
देव ग्रहणे सिद्धे तक्रग्रहणमतिशयाय । अतिशयेन
सालवणाख्ये स्वेदे तक्रं प्रयोज्यमिति । केवले पवने
वचादिभिरुपनाहः स्वेदः कार्यः । श्लेष्मसंसृष्टे पवने
सुरसादिभिः सुरसयुगादिना गणेन । पित्तेन संसृष्टे
पवने पद्मकाद्यैः पद्मकपुङ्गावित्यादिभिः । पित्तेन संसृष्टे
पवन इत्यत्र किंचिदेव पित्तेन संसृष्टे पवने पद्मकादि-
भिरुपनाहः कार्य इत्यादि योज्यं नाऽधिकेन पित्तेन
युक्ते पवने नाऽपि तुल्येन पित्तेन युक्ते पवन इति ।
एवं कुक्त् । प्रैष्मः प्रायो मरुतिपित्ते विधिः कार्य
इति । प्रैष्मश्च विधिः प्रायेण सर्वः शीतस्तत्र स्वेदो दूरो-
त्सारित एव । तस्मात् किंचिदिपित्तेन संसृष्टे पवने पद्म-
काद्यैरुपनाहः कार्य इति वेद्यम् । एते च त्रय उपनाहाः
केवले वायौ तथा कफयुक्ते पित्तयुक्ते च क्रमेण
योज्याः । एते च सालवणाभिधाना स्वेदा इत्याह । साल-
णाख्यैरिति । पुनः पुनरिति । असंक्रुतैः स्वेदयोजना
कार्येत्यर्थः । निरपायो हि यथाऽयं सालवणापर-
संज्ञ उपनाहाख्यः स्वेदो न तथाऽपरे स्वेदा इति ।
उपनाहो बध्यते चर्मपट्टादिनेत्यन्वर्थं नामाऽस्थोपनाह
इति । साल्वण इत्यस्य च तत्रांतरे प्रसिद्धं नाम । तथा च

धन्वंतरिः—काकोल्यादिः स वातघ्नः सर्वाश्लद्रव्य
संयुतः । सानूपोदकमांसस्तु सर्वस्नेहसमन्वितः । सुखो
ष्णः स्पष्टलवणः साल्वणः परिकीर्तित इति । उद्रि-
क्तलवणैः स्नेहचुक्रतक्रपयः प्लुतैरिति त्रिष्वपि स्वेदे
योज्यम् ॥ ४ ॥

प०—उपनाहः स्वेदो वचाकिण्वादिभिः । प्लुतै
प्रगाढैरालोडितैस्तथोद्रिक्तलवणैः लवणप्रसूतैः
केवले पवने दधानान्तरणासंसृष्टे वायौ पद्मकाद्यै
पद्मकपुण्ड्रकादिभिर्गणैर्लवणाद्यैः स्नेहचुक्रतक्र-
पयः प्लुतैरिति च त्रिष्वपि योज्यमित्यागमिकाः ।
पित्तसंसृष्टे तु लवणस्य तैलस्नेहस्य चापकर्षः कार्यः ।
अल्पत्वं बोद्धादयौगिकमित्याश्रयान् । एते च
त्रय उपनाहाः क्रमेण योज्यास्तेन सालवणाभिधा-
नास्तैः पुनः पुनः बहुशः स्वेदः कार्यः । पुनः
पुनरित्यनेनास्य निरपायित्वं शोद्ययति । अन्यत्रा-
युक्त् । “काकोल्यादिः सवातघ्नः सर्वाश्लद्रव्य-
संयुतः । सानूपमांसः सुस्निग्धः सर्वस्नेहसमन्वितः
सुखोष्णः स्पष्टलवणः साल्वणः परिकीर्तितः” इति ।
उपनहनमुपनाहो बन्धनमित्यर्थः ॥ ४ ॥

हे०—उपनाहस्य लक्षणमाह—वचादिभिर्गन्धैः स्वेदः
कियते स उपनाहः किण्वं—सुराजिकपयःस्थितद्रव्यं,
गन्धैः—कुष्ठादिगन्धद्रव्यैः, परंजटा—एरंडमूलम्, आमिषं
मांसम्, उद्रिक्तलवणैः सैधवायुलकैः स्नेहादिभिः प्लुतै-
रालोडितैः चुक्रं सुक्रं, पयः क्षीरम्, एषः स्वेदः केवले
पवने एव एष श्लेष्मसंसृष्टपवने सुरसादिवर्गेण सह कार्यः ।
पित्तेन संसृष्टे पवने पद्मकादिवर्गेण सह कार्यः । सालवणाख्यैः
साल्वण इत्याख्या उपनाहस्य । येभ्यः पद्मकादिभ्यस्तैः
पद्मकादियुक्त उपनाहः सालवणाख्यः । उक्तं च सुश्रुतेन
“काकोल्यादिः सवातघ्नः सर्वाश्लद्रव्यसंयुतः । सानूप-
मांसः सुस्निग्धः सर्वः स्नेहसमन्वितः । सुखोष्णः स्पष्ट-
लवणः साल्वणः परिकीर्तितः । तेनोपनाहं कुर्वति सर्वदा
वातरोगिणाम्” इति । तद्व्याख्यानं च—“काकोल्यादि-
गणो ग्रामो नाह्वर्गकंसंज्ञितः । वातघ्नो भद्रदावादिवर्गो-
ऽग्लो दाडिमादिकः ॥ सर्वस्नेहश्चतुःस्नेहो लवणं सैध-
वादिकम् । अश्लादिभिश्च संस्कार्यः काकोल्यादिवर्गं त्रिभिः”
इति ॥ पद्मकादिवरेण तन्मते काकोल्यादिः स चोपनाहः पुनः
पुनः कार्यः । उपनाहो बंधनम् ॥ ४ ॥

वेधात्मकश्चाऽयं स्वेद इति वेधात्मकस्वेदोपाय-
सूतांश्चर्मपट्टादीनाह—

स्नेग्धोष्णवीर्यैर्मृदुभिश्चर्मपट्टैरपूतिभिः ।

अलाभे वातजिपत्रकौशेयाऽऽविककशाटकैः ।

रात्रौ बद्धं दिवा मुचेन्मुचेद्रात्रौ दिवाकृतम् ५॥

स०—चर्मपट्टैर्वहसुपनद्धमंगं रात्रौ दिवा मुचेत् ।
कंभूतैः । स्निग्धोष्णवीर्यैस्तथाऽपूतिभिरदुग्धैः ।
गुपरिकर्मितत्वात् । अलाभे चर्मपट्टादीनामभावे वात-
जैपत्रैरंजजादिभिस्तथा कौशेयादिभिः । कौशेयं
तंकावादिवस्त्रविशेषः । आविकं कंबलम् । तैर्वद्धं
रात्रौ दिवा मुचेत् । दिवा बद्धं रात्रौ मुचेद्रात्रौ
भोक्तव्यम् ॥ ५ ॥

प०—अतो बहुशः प्रदिष्टः स्निग्धोष्णवीर्यैर्मृदुरो-
मापूतिश्चर्मपट्टैरलाभे तदभावे सति घनवातहरपत्र-
कौशेयाविकपट्टैर्वहसुपनद्धमित्यर्थः । अङ्गभंगं रात्रौ
निशायां कृतं दिवा मुचेद्विद्वारपरिहार्यार्थं दिवाकृतं
दिवा बद्धं रात्रौ मुचेत् । देशकालवशेन कचिद् द्वि-
प्राण्यहानि धारयितव्योऽङ्गभङ्गादौ । किं सुरसा-
प्रकृतिः, शताह्वा शतपुष्पा, धान्यानि शूकशिन्वि-
धान्यपठितानि । गन्धद्रव्याणि कुष्ठमांसीतगरम-
भूतीनि । एरण्डजटा एरण्डमूलम् । आमिषं मांसं
वैसवारीकृतम् । स्नेहास्तैलादयः । चुक्रं शुक्ल-
तर्कं कालसेयम् । पयः क्षीरम् ॥ ५ ॥

हे०—बन्धनविधिं चाह—स्निग्धोष्णवीर्यैरिति । अलाभे
चर्मालाभे वातजिपत्राणि एरण्डादिपत्राणि ॥ ५ ॥

ऊष्मा तृत्कारिकालोष्कपालोपलपांसुभिः ।

पत्रभंगेन धान्येन करीपसिकतातुषैः ॥

अनेकोपायसंततैः प्रयोज्यो देशकालतः ॥६॥

स०—ऊष्मोष्णवायुः । ऊष्माख्यः स्वेद उत्कारिका-
दिभिः प्रयोज्यः । तत्र यवमाषैरंडवीजातसिकुसुमबीजा-
दिभिः पिष्टुखिन्नैरुपसिकाकृतिर्यः स्वेदनोपायः सा उत्का-
रिका । लोष्टं मृत्पिंडः । कपालं कर्परम् । उपलः
पाषाणः । पांसुधूलिः । तथा पत्रभंगेन छदसमूहेन ।
तथा धान्येन । करीषो गवादिशूकचूर्णम् । सिकता
बालुका तुषो धान्यत्वक् । एतैरुत्कारिकादिभिस्तुषैः

स्वेदो विधातव्यः । किंभूतैः । अनेके च त उपायास्तैः
संततोष्णीकृता य उत्कारिकादयस्तैरनेकोपायसंततैः ।
कथं प्रयोज्य इत्याह । देशकालतः । त्वच्छ्लो-
पंचमी चेयम् । तेन देशकालावपेक्ष्य उपलक्षण
चेदम् । तेन दोषदूष्यादीनपेक्ष्य स्वेदोऽयं प्रयोज्यः ।
लोष्टकपालपाषाणानिष्वर्णान्स्तेन देशेन गृहीत्वा स्वेदो-
षावपेक्षयाऽम्भस्यस्ये धान्याग्नेऽनुक्तार्द्धा वा निमज्जयेत् ।
तदुद्धृतवाष्पैः स्वेदः शयनस्थस्य कार्यः । अथवा
गवादिशूकता पिंडीकृतेनोष्णेन स्वेदः स च पिष्टुभ्य-
संज्ञः । अथवैरंडादिद्रव्ययुक्तानि यवार्दीनि पात्राणि
साम्बकादीनि गृहीत्वा पिहितमुख्यां मुषायां तन्म-
गुपस्वेद्य निवाते गृहे शयनस्थे किञ्चित् प्रमत्तयाऽ-
विककौशेयवातहरपत्रान्यतमेतरप्रच्छेदे गिरवाजिन-
प्रावारादिष्ववलम्ब्य स्वेदयेत् । अथवा पूर्ववत्स्वेद-
द्रव्याणि कुंभ्यामुत्काशं तस्मिन्लोपिष्टो घनवस्त्रप्रा-
वृत ऊष्माणं गृहीत्वा । एष संस्कारस्वेदः । एष-
मनेकोपायसंततत्वं दोषदूष्यावपेक्षया निगद्य स्वेदो
योज्यः ॥ ६ ॥

प०—ऊष्माख्यः स्वेदः उत्कारिकादिभिः प्रयोज्यः ।
यवमाषैरण्डतिलादिभिः । स्निग्धः पुपुलिकाकृति-
भिर्यः स्वेदनोपायः स उत्कारिकास्वेदो भण्यते ।
लोष्टकपालपाषाणानिष्वर्णानि कृत्वाऽम्भस्यस्ये वा
निमज्जयेत् । तैराद्राज्ज्वलनेन वेष्टितैः स्वेद-
येत् । पांशुना पत्रभङ्गेन धान्येन च तथा गवां
करीषैः सिकतादिभिः सुखैश्चान्मैः कश्चित् वेद्येन वेष्टितैः
स्वेदयेत् । अनेकोपायसंततैरिति कुम्भीनाडीय-
टाद्यादिभिरुपायैः सन्ततैरुत्कारिकादिभिस्तुष्माख्यः
स्वेदो देशतः कालश्च योज्यः । देशतः शरीर-
देशो भूमिदेशश्च । कालो मूर्ततादिलक्षणः । आनुष-
वस्थालक्षणश्च । तद्वशात्तत्सामर्थ्यादस्य स्वेदस्य
प्रयोगः कार्यः । शरीरदेशतो यथा—आमाशयगतो
वायावित्यादि । तथाऽस्पवङ्गलक्षणयोरिति । भूमि-
देशतो यथा—आनूपं स्वेदस्य योग्यं न तथा जाङ्गलम्
कालतो यथा—हेमन्तेऽन्योन्यस्वेदयोग्यता न तत्र
ग्रीष्मे । श्रवस्थातो यथा— । पित्त-
संसृष्टे वायौ कश्चियोगः कश्चिन् श्लेष्मसंसृष्टे कश्चि
वृषले वाते पत्रभङ्गे धान्येनेति पत्राणामङ्गभञ्ज

क्षोदनमामर्दनमङ्गभङ्गो यरय धान्यस्य तत्पत्रभङ्ग-
धान्यम् । करीषो गवां शकुन् । सिकता
वालुका ॥ ६ ॥

हे०—उष्णस्वेदस्य लक्षणमाह—उत्कारिकादिभिः
सोष्मभिः कंवलदिष्वेष्टैर्यः स्वेदः क्रियते स ऊष्मस्वेदः ।
उत्कारिका रोटिका, पत्रभंगेन खंडशः कृतैः पत्रैः धान्येन
गोधूमादिना । संग्रहे तु ऊष्मभेदः पुनरष्टधा भिद्यते
पिंडः, संस्तरो, नाडी, घनाश्मा, कुंभी, कूपः, कुटी,
जयंताकश्च । तत्र कपालपाणलोलोलोहपिंडानमिवर्णान्
संदर्शेन गृहीत्वांमस्वस्ते वा निमज्जयेत् । तैराद्राधिक-
बलेण वेष्टितैः श्लेष्ममेदोभूयिष्ठं स रुजमगं ग्रंथिमद्रा स्वेद-
येत् । पार्श्वसिकतगवादिकरीपतुषधान्यबुसापुलाकपल्लैर्वा-
ऽम्ब्लोकाधितैः पूर्ववेष्टितैर्गवादिशकुतार्णेण पिंडीकृतेनोप-
नाहद्रव्योत्कारिकाकुसारापायसपिंडैर्वा वातरोमिधित्वा पिंड-
स्वेदः । स एव च संकराख्यः । यथाहस्वेदद्रव्याणि
पिहितमुखाधामूपायां सम्यगुपस्त्रेण निवातशरणशयनस्थे
कलिजे प्रस्तायाधिककौशेयवातहृत्पत्रान्यतमोत्तरप्रच्छेदरीर-
वाजिनप्रावारादिष्वचच्छन्नं स्वेदयेदिति संस्तरस्वेदः । पूर्व-
वदेतोषेयोलामुखेनाधुलां नाडीमूलच्छिद्रप्रमाणपार्श्वच्छि-
द्रमभिसंघातोपलिप्य च पार्श्वच्छिद्रस्थया नाड्या शरीरेपी-
कावंशदलकलिजकरंजपत्रान्यतमकृतया गजाग्रहस्तसंस्थान-
या ध्यामदीर्घयाऽध्यर्द्धध्यामदीर्घया वा स्वायामचतुर्भागा-
ष्टभागापरिणाहमूलाग्रस्रोतसा सर्वतोवातहृत्पत्रमसंबृत्तच्छि-
द्रया द्वित्रित्वा विनमितया सुखोपविष्टस्य स्वम्यक्तप्रावृत्तेऽग्रे
वायुमुपरेत् । वाय्वो ह्यनुजगामी विहतचंडवैगस्त्वचमवि-
दहन् सुखं स्वेदयतीति नाडीस्वेदः । पुरुषावायामात्रमधिकं
वा घनं सर्मं तुल्यं च शिथ्यतलं भूभेदं वातहरदारुदीप्तेना-
हिना सर्वतस्तापयित्वा अग्रिमपोह्योदकागम्यादिभिर-
भ्युक्ष्य यथोक्तप्रच्छेदं संस्तरावस्वेदयेदिति घनाहमस्वेदः ।
पूर्ववत्स्वेदद्रव्याणि कुंभ्यां समुक्ताध्यापित्वापविष्ट-
स्त्वदूष्माणं गृहीयात् । भूमौ वा तां निखाय तदूर्ध्वमासनं
शयनं वा नातिघनप्रच्छदं परितः प्रलम्बमानकुक्षकम्बल-
गोणकाग्निधाय तत्रस्थारयोष्माणं गृह्यतः स्थाह्यामग्निध-
र्माणंयोरुपानुपलब्धं शर्ममिमज्जयेदिति कुम्भीरस्वेदः ।
शयनस्थाधो विस्तारदिगुणखाते कूपे वातहरदारुकरि-
पान्यतरपुण्ड्रस्थं विगतभूमे स्वास्तीरशयनस्थं स्वेदये-
दिति कूपस्वेदः । कुटीं नालुक्चित्रितारं वृत्तामच्छिद्रामु-
पनाहद्रव्यकरकधनमादिष्वकुट्यां सर्वतो विधुमयदीप्त-

खदिरांगारपूर्णहसंतिकासमूहपरिततां विधाय तन्मध्ये
शाय्यां तत्रस्थं स्वेदयेदिति कुटीस्वेदः । जयंताकस्वेद-
अज्ञाययत्नाच्च लिख्यते ॥ ६ ॥

अथ द्रवस्वेदमाह—

शिथुवरिणकैरंडकारंजसुरसारंकात् ।
शिरीषवासार्वांशार्कमालतीदीर्घवृत्ततः ॥
पत्रभंगैर्वेचाद्यैश्च मांसैश्चानूपवारिजैः ।
दशमूलेन च पृथक् सहितैर्वा यथामलम् ॥
स्नेहवद्विः सुराशुक्तवारिकीरादिसाधितैः ।
कुंभीर्गलंतीर्नाडीर्वा पूरयित्वा रुजादितम् ।
वाससाच्छादितं गात्रं त्रिगंधं सिंचेद्यथामुखम् ॥

स०—शिथ्वादिजैः पत्रसमूहेस्तथा वचाद्यैर्वचादि
गणोक्तैस्तथा मांसैरनूपजैर्जलजैश्च दशमूलेन च पृथग्
व्यस्तैर्द्वित्रादिभिः सहितैः समस्तैर्वा यथामलं स्नेहवद्वि-
दोषहरघृताद्यन्यतमस्नेहयुक्तैर्यथादोषं सुराशुक्तवारिकी-
रादिसाधितैः कुंभीः स्थालीः पूरयित्वा तथा गलंतीर्गं-
रीश्च वंशादिमयीर्नाडीर्वा पूरयित्वा रुजादितं पीडातं
गात्रमगं वाससाच्छादितं तथा स्निग्धं सद्यथामुखं सुख
स्पर्शं कदाचिदत्युष्णं कदाचिदीदृष्टुणं दोषपीडावशात्
सिंचेदिति ॥ ७ ॥

प०—शिथोरारभ्य यावदीर्घवृत्तमपीधम् । त-
स्मादौषधगणान् पत्रभङ्गैः पत्रक्षौदैः पत्राणां भङ्गाः
पत्रभङ्गाः । संशुष्णानि पत्राणि तैस्तथा वचाद्यैः
पूर्वोक्तैरुपनाहस्वेदपठितैः वचाकिण्वसिताह्वादिभि-
स्तथा मांसैश्चानूपवारिजैः । रोहीतपाठीनकूर्मभृ-
तिभिर्मल्लैस्तथा दशमूलेन यथादोषं पृथक्सहितैर्वा
पृथक्कृत्यैर्वा सहितैः समस्तैः मिश्रैर्वा यथामलं
मलानतिक्रमेण दोषानुसारैरेणितं यावत् । स्नेहव-
द्विधिममानस्नेहोऽत्रापि यथामलमिति योज्यम् ।
योग्यः स्नेहो योग्यस्नेहो वृताद्यन्यतमस्तेन युक्तै-
स्तथा यथामलं सुरादिभिः साधितैस्तत्कथितैरैतैः
सर्वैः कुम्भीस्थालीर्गलन्तीर्गारिका वा धान्यापर-
पयीयाः । नाडी उद्धतारिष्टः भाण्डं पूरयित्वा
रुजादितं शूलाद्याकान्तं गात्रमङ्गं वाससाच्छादितं
वस्त्रावच्छिन्नं स्निग्धं वातहरस्निग्धसिद्धस्नेहा-

भ्यक्तं सिध्वेत्परिषेचयेत् । यथासुखं यथासुख-
स्पर्शं कदाचिदीषदुष्णं कदाचिदुष्णतरं जलाधार-
विशेषा गलन्त्यो या अनवरतं धारया जलादि
खनन्ति ता गलन्त्यो भण्यन्ते । द्रवस्वेदस्तु
द्विविधः । परिषेकोऽवगाहश्च तत्र परिषेक उक्तः ॥७॥

हे०—द्रवस्वेदमाह—शिशुवीरणेति । वीरणकः कट-
ककरञ्जः । दीर्घवृत्तश्छिद्रकः, शिष्टवादीनां पत्रमगैः वचाद्यै-
रुपनाहोक्तैः द्रवस्वेदो द्विविधः—परिषेकोऽवगाहश्च ॥७॥

परिषेकस्वेदमाख्यायाऽवगाहस्वेदं द्रवभेदमाह—

तैरेव वा द्रवैः पूर्णं कुण्डं सर्वांगेऽनिले ।

अवगाह्याऽऽतुरस्तिष्ठेदशः कृच्छ्रादिरक्षु च ॥८॥

स०—तैरेव पूर्वोक्तैः स्वेदद्रवैः पूर्णं कुण्डं भृशमव-
गाह्य प्रविश्याऽऽतुरो रोगी तिष्ठेत् । कीदृशे दोषे
इत्याह । सर्वांगेऽनिले सर्वशरीरव्यापिनि वायौ
तथाऽऽशैः प्रभृतिरोगकष्टपीडासु । आदिग्रहणेन हस्त-
पादपीडासु वा । कुण्डग्रहणमुपलक्षणार्थम् । तेन
कूपकुटी स्वेदी च वैद्यैः । संग्रहे उक्तम् । शयनस्याऽ-
धोविस्तारद्विगुणखाते कूपे वातहरदारुकीषाचान्यतर-
पूर्णदधे विगतधूमे स्वास्तीरुशयनस्थं स्वेदयेदिति कूप-
स्वेदः । कुटीं नाऽयुक्त्वविस्तारं वृत्तामच्छिद्रमुपनाह-
द्रव्यकल्कचनप्रदिग्गुण्डधानं सर्वतो विभूमप्रदीप्तखदि-
रांगारपूर्णहसंतिकासमूहपरिवृतां विषाय तन्मध्यस्थित-
शय्यास्थं स्वेदयेदिति कुटीस्वेदः । पद्मोत्पलादिभिः
सक्तुपिण्डवाऽऽऽच्छाद्य चक्षुषी । शीतैर्मुक्तावलीपत्र-
मुकुलोत्पलमाजैः । मुहुः करैश्च सजलैः स्विचतो
हृदयं स्पृशेदिति ॥ ८ ॥

प०—अवगाहस्तु कथ्यते तैरेव पूर्वोक्तैर्द्रवैः परि-
षेककायैः पूर्णं कुण्डमवगाह्यानुप्रविश्यातुरं हृदया-
दीन् रक्षंस्तिष्ठेत् । सर्वाङ्गोऽनिले इति ।
सकलशरीरव्यापिनि सति कुण्डग्रहणमुपलक्षणमा-
त्रम् । तेन कटाहं द्रोण्यां द्रवपूर्णायामप्यवगाह-
येत्तथैकाङ्गोरोगेऽवशः कृच्छ्रादिरक्षु च दोषावपेक्षया-
ऽवगाहयेत् ॥ ८ ॥

हे०—तत्र परिषेकमुक्त्वाऽवगाहमाह—तैरेव पूर्वोक्तैः
स्वेदद्रवैः पूर्णं कुण्डं भृशमवगाह्य प्रविश्य रोगी तिष्ठेत् ।

कदेत्याह—सर्वशरीरव्यापिनि वायौ तथा अशैः—प्रभृति-
रोगपीडासु आदिग्रहणेन हस्तपादपीडासु कुण्डग्रहणमुप-
लक्षणार्थं तेन कूपकुटी स्वेदी च वैद्यैः ॥ ८ ॥

निवातैस्तत्सर्वहिःस्निग्धो जीर्णान्नः स्वेदमाचरेत् ९

स०—अपगतवति देशे स्वेदमाचरेत् । किंभूतः ।
अंतः स्नेहपानेन बहिश्चाऽभ्यादिना स्निग्धः । तथा

(१) “सह्यः प्रस्तरो नाडी परिषेकोऽवगाहनम् ।
जेन्ताकोऽदमघनः कर्पूः कुटीभूः कुम्भिकश्च ॥ कूपो
होलाक इत्येते स्वेदयन्ति प्रयोदश । तान्यथावप्रव-
क्ष्यामि सर्वोन्वायुर्वशाः” इति । नञ् बह्वन्तरितैरन्ता-
न्तरितैर्वा पिण्डैर्वयोक्तैरुपसेदनं संकरस्वेद इति विद्यात् ।
शुकशर्माधान्यपुलाकानां वेमवागाऽऽव्यसकृदारोकार्कादीनां
वा प्रस्तरे कीदृशवाविकोत्तरप्रच्छदे पद्मोत्पलैस्त्वकार्कपत्र-
प्रच्छदे वा स्वान्यक्तसर्वांगशय शयानस्थोपरि स्वेदनं
प्रस्तारस्वेद इति विद्यात् । स्वेदनद्रव्याणां पुनर्मूलकपत्रभृता-
दीनां मृगशकुनपिशितारः पदाशैः नाशुष्यास्त्वभावानां वा
यथाहैर्मन्मलवणं क्लेशपरीहितानां मृगश्रीरादीनां वा कुन्त्यां
वाप्यमनुद्रमन्यामुक्त्वितानां नाड्या शोथीकावसादलकरजार्ज-
पत्रान्यतमकृतया गजाप्रहस्तसंस्थानया व्यामर्दार्थं वा
व्यामर्दार्थं वा व्यामर्चनोपायममूलापर्यारणाह्ये-
तसा सर्वतोवातहरपत्रसंश्लिष्टया द्विर्निर्वा विनामिनया
वातहरसिद्धेहान्यक्तगादौ वाप्यमुपहरेत् । बाप्ये क्षान्द-
गर्भा विहृतचण्डवेगस्त्वचमविदहन् मुष्णं स्वेदयतीति नाडी
स्वेदः । वातिकोत्तरवातिकानां पुनर्मूलादीनामुक्त्वापिः सुरोग्यं
कुम्भावापुलिकाः प्रनाडीवो पुरथिवा यथाहसिद्धेहान्य-
क्तगादौ बलावच्छन्नं परिषेचयेदिति परिषेकः ।

वातहरो कायधरैर्तलवृत्तपिशितरयोग्यसलिलकोष्ठ
कावगाह्ये यथोक्त एवावगाहः ॥

अथ जेन्ताकं चिकीर्षुर्भूमिं परीक्षेत्—तत्र पूर्वस्यां दिशुत्तर-
स्यां वा गुणवति प्रयाते भूमिभागे कुण्डमुक्तिके मुष्णं मुक्तिके व
परीवापुष्करिण्यादीनां जलाशयानामन्यतमस्य कुण्डे दिशि
पश्चिमे वा सूपतीर्थं सममुपिमक्तभूमिभागे सातार्थं याऽत्री
हपक्रम्योदकाप्राङ्मुष्णमुदङ्मुष्णं वाभिमुत्तरीयं कूटाग
कासेत् । उत्तरेविस्तारतः परमस्त्रीः पीडय, समन्ता
मुत्तं मुक्तसम्पन्नमनेकवातायनम्, अस्य कूटागारस्थान
समन्ततो भित्तिमरत्तिविस्तारोत्सेधो पिण्डां कारयेदाकपाडा
मये चास्य कूटागारस्य चतुष्किकुमात्रपुरुषप्रमाणं चन्द्र
कुन्दसंस्थानं बहुमूलाच्छिद्रमगारकोटकस्तम्भं सपिथ
कायेत् । तं च खादिराणांसावकपर्णादीनां वा काष्ठानां प
थित्वा प्रदीपयेत् । स यदा जानीयाः साधुद्रव्या

जीर्णान्ध येन शस्तनमवं जीर्णम् । धामाजीर्णाद्याक्रांते
नरं वज्रदिव्या तेन रवेदाहेण नरेण रवेद आचरणीयः ।

काष्ठानि गतधूमनि अचततं च वैवलमग्निना तदग्निगृहं
स्वेदयोर्येन चोपमया युक्तामिति तत्रैवं पुरुषं वातहराभ्यक्त-
गात्रं वस्त्रावच्छेदं प्रवेशयेत्, प्रवेशयथैनमनुशिष्यात्—
सौम्य ! प्रविश कफयागारोग्याय चेति, प्रविश्य चैनां
पिण्डिकाभिहृष्ट पाश्चात्पर्याश्वान् यथासुखं शयीथाः,
न च त्वया स्वेदमूर्च्छांपरीतेनाऽपि सता पिण्डिकेया विमो-
क्त्याऽऽप्राणोच्छ्वासात् प्रत्यमानो ह्यतः पिण्डिकाकाशात्
द्वारमनधिगच्छन् स्वेदमूर्च्छांपरीततया सद्यः प्राणान् जह्याः,
तस्मात् पिण्डिकागैर्ना न कश्चन मुन्धेथाः, त्वं यदा
जानीथाः विगताभिष्वन्द्यमात्मानं सम्यक्प्रयुतस्वेदपिच्छं
सर्वशरीरोविमुक्तं लघुभूतमपगतविष्वन्धस्तम्भयुत्तिवेदनमिति,
ततस्ततोऽपिण्डिकामनुसरन् द्वारं प्रपद्येथाः, निष्कम्य च न
तहसा चक्षुषोः परिपालनायं शीतोदकमुपयुजेथाः, अपगत-
सन्तापकमस्तु सुहृतांसुखोष्णेन वारिणा यथान्यायं परिबि-
क्षोऽस्मीथाः, इति जैन्ताकः स्वेदः ।

“ शयानस्य प्रमाणेन घनमस्मसयीं शिलाम् ।
तापयित्वा मास्तत्रैर्दोहभिः संप्रदीपिताः ॥ व्यपोज्य सर्वान-
ज्ञानं प्रोक्ष्य चैषोष्णवारिणा । तां शिलामथ कुर्वति कौशे-
याविक्रान्तराम् ॥ तस्यां स्वम्यक्तसर्वाः स्वप्नं स्थिति
ना मुच्यते ॥ कौरवाजिनकौशेयप्रावाराधैः सुखं यतः ॥ इत्यु-
क्तोऽस्मपनस्वेदः कर्षस्थानविभागवित् । दीर्घैरधुनैरंगैस्तां
कर्तुं प्रयत्नतः ॥ तस्यामुपरि शय्यायां स्वप्नं स्थिति ना
मुखम् । अनरमुसंधिस्तारां हुताकारामलोचनाम् ॥ घन-
मिति कुटीं कृत्वा कुष्टाधैः संप्रोक्षयेत् । कुटीमध्ये भिषक्
कन्यां स्वास्तीर्णां चोपकरयेत् ॥ प्राधाराजिनकौशेयकुप-
कम्पलगोलकैः । हस्तिन्तकाभिरंगारपुष्पांस्तारां च सर्वशः ।
परिदार्थं तामरिहेदम्यक्तः स्थिते सुखम् । य एवास्मपन-
स्वेदविधिर्भूमी स एव तु ॥ प्रशस्ततायां निवातायां समा-
यामुपदिश्यते । कुम्भां वातहरकायपूजां भूमौ निखानयेत् ।
अर्द्धमात्रं जिगामं वा शयनं तत्र चोपरि । स्थापयेदासनं
वापि नातिसान्द्रपरिच्छदम् ॥ अथ कुम्भ्यां सुसन्तप्तान्
प्रक्षिपेदयसो गुडान् । पाषाणाधोष्मणा तेन तत्स्थः स्थिति
ना सुखम् ॥ सुसंयुतांगः स्वम्यक्तः ज्यैष्ठेयनिलनाभैः । कृपं
शयनविस्तारं त्रिगुणं चापि वेष्टतः । देशे निवाते शस्ते च
कुर्वादनः सुमाजितम् । हस्त्यश्वयोखरोष्णायां करिदैर्द्वयपू-
रितः ॥ स्ववच्छ्रयः सुसंतीर्णोऽभ्यक्तः स्थिति ना सुखम् ।
धीतीकां तु करीपाणां यथोक्तानां प्रदीपयेत् ॥ शयनान्तः
प्रमाणेन शय्यामुपरि तत्र च । सुदग्धायां विधूमायां यथो-
क्तामुपकृयेत् ॥ स्ववच्छ्रयः स्वपैस्तत्राभ्यक्तः स्थिति ना
सुखम् । होलाकस्वेद इत्येव सुसामोको महर्षिणा । इति
त्रयोदशविधः स्वेदोऽभिगुणसंश्रयः ॥” इति चरकः ।

आमाजीर्णाद्याक्रांते तु पुरुषेणाऽजीर्णोऽने च ।
स्वेद आचरणीयः ॥ ९ ॥

प०—निवाते प्रदेशेऽन्तर्बहिः स्निग्धः पुम
जीर्णान्नः परिणतभोजनः सन् स्वेदमाचरेत्
कुर्यात् ॥ ९ ॥

हे०—स्वेदविधिमाह—निवाते इति ॥ ९ ॥

कीदृशं स्वेदमाचरेदित्याह—

व्याधिव्याधितदेशतुवशान्मध्यवरावरम् ॥ १० ॥

स०—व्याध्यपेक्षया व्याधितापेक्षया देशापेक्षः
ऋत्वपेक्षया धात्वपेक्षया च यथाविध एव मध्य
मुक्तं हीनं वा स्वेदमाचरेत् ॥ १० ॥

प०—तं च स्वेदं व्याध्यादिवशान्मध्यवराव
व्याधिवशात्तावत् । व्याधिः पुनर्मध्योऽस्तिमात्रं
मृदुञ्चेति भवति । व्याधित आतुरस्तस्यापि र
ध्यात्कृष्टावरबलादिकं सम्भाव्यते । देशश्चान्
जाङ्गलः साधारणश्च । ततो देशश्च शिरःस्कन्धे
दरजङ्घादिकः । ऋतुश्चोष्णशीतसाधारणभेदाभिन्नः
तद्वशात्तदनुरोधेन ॥ १० ॥

हे०—व्याध्यादिवशान्मध्यमात्रमुत्तमान्नामधममात्रम् १
कफातो रूक्षणं रूक्षो रूक्षस्निग्धं कफानिले ११

स०—कफातः कफप्रस्तो रूक्षः सन्ततर्बहिरस्निग्धं
रूक्षणं न च स्निग्धं स्वेदमाचरेत् । अथ श्लेष्मवातं
रूक्षस्निग्धं केनचिदंगेन रूक्षं केनचिदंगेन
स्निग्धमेवंविध स्वेदमाचरेत् ॥ ११ ॥

प०—कफातः कफप्रस्तः पुरुषो रूक्षस्वेदमाच-
रेत् न स्निग्धम् । तथा रूक्षः पुनर्न पुनरन्यस्वेद-
वत्पूर्वं स्नेहनः । स्निग्धकफानिले रूक्षस्निग्धं सा-
धारणरूपं स्वेदमाचरेत् ॥ ११ ॥

हे०—कफस्वेदविधेशमाह—कफातं—इति । कफानिले
विशेषमाह—रूक्षः पुरुषः, स्निग्धः स्वेदनम् ॥ ११ ॥

आमाशयगते वायौ कफे पकाशयाश्रिते ॥
रूक्षपूर्वं तथा ज्येष्ठपूर्वं स्थानानुरोधतः ॥ १२ ॥

स०—आमाशयगते वात आदौ रूक्षः स्वेदः
कार्यः पश्चात्स्निग्धः । तथा पकाशयगते कफ आदौ
स्निग्धः स्वेदः पश्चाद्रूक्ष इत्यर्थः । कुत एवं नियम इत्याह ।

स्थानानुरोधतः स्थानवशात् । वायुर्वतः आमाशय आगंतुः स्थानं च तत् श्लेष्मणस्तद्वशात्तत्रादौ रूक्ष एव स्वेदो योग्यः पश्चात् स्निग्ध इति । कफश्च पकाशय आगंतुः । स्थानं च तद्वायोरतः पूर्वं स्निग्धः स्वेदः पश्चाद्रूक्ष इति पूर्वोक्त एव न्यायो न्याय्यः । तथा चोक्तम् । तत्राऽन्यस्थानसंस्थेषु तदीयामिति । तथा । आगंतुं शमयेदोषं स्थानिनं प्रतिकृत्य वेति तस्मात्पूर्वं रूक्षेण स्थानिनं कफं प्रतिकृत्य पश्चादागंतुकस्य वायोः शमनं स्निग्धस्वेदाख्यं प्रयोग्यमिति । ननु वायोऽपि शमयेदोषं कोपोऽनुपपन्नः । यतो मरुदुच्चादिगुणयुक्तः । आमाशयस्तु गुरुदुत्वादिभिर्युक्तः । अतः शम एवोपपन्न इति चेत् । एतदयुक्तम् । बलिनो हान्याश्रयस्थस्यापि कोपो युक्तः । मार्गरोधाच्च वायोऽपि शमयेदोषं प्रकोपः संभवतीति । तथाच वक्ष्यति । प्रायोऽनिलो रुद्रागतिः कुण्डल्यामाशये गत इति । तथा चोक्तम् । ते कालादिवर्षं लब्ध्वा कुण्डल्याश्रयेष्वपितीति ॥ १२ ॥

प०—तथा कफे पकाशयस्थिते स्नेहपूर्वं स्वेदमाचरेत् ॥ १२ ॥

हे०—स्थानभेदेन विशेषमाह—रूक्षपूर्वं प्रथमं रूक्षं ततः स्निग्धं, स्नेहपूर्वं प्रथमं स्निग्धं ततो रूक्षं, स्थानानुरोधतः स्थानप्रतीकारपूर्वकमागन्तुप्रतीकारस्योक्तत्वात् ॥ १२ ॥

अख्यं वंक्षणयोः स्वरूपं दृष्टुमुष्कदृश्येन वा १३

स०—वंक्षणयोरल्पमेवेति योग्यम् । दृशोर्मुष्कयोर्हृदि चाऽऽयत्यम् । न वेति । अथवा दृगादिषु स्वेदं नाचरेदेव ॥ १३ ॥

प०—वक्ष्यमाणयोः शरीरैकदेशयोः रूक्षमूलाश्रययोरल्पं स्तोत्रं स्वेदमाचरेत् । दृष्टुमुष्कदृश्ये चक्षुर्धृष्टुमुष्कदृश्ये स्वरूपमात्यन्ताल्पतरं स्वेदमाचरेत् । न वा नैव तस्मिन् स्थाने स्वेदं योजयेत् ॥ १३ ॥

हे०—अवयवभेदेन विशेषमाह—वंक्षणयोरल्पं स्वेदमाचरेत् । दृगादिष्वल्पत्वं नैव वा । संग्रहे तु—“पक्षोत्पलादिभिः सक्तुपिण्ड्यावाऽऽच्छाद्य चक्षुषी । शीतैर्मृत्कावलीपक्वकुमुदोत्पलमाजनैः ॥ मुहुः करैश्च सजलैः स्विचतो हृदयं स्पृशेत्” इति ॥ १३ ॥

शीतशूलक्षये स्विन्नो जातोगानां च मार्दवे ।
स्याच्छनैर्मृदितः स्नातस्ततः स्नेहविधिं भजेत् १४

स०—शीतशूलयोः क्षये सेव्यते सम्पानानां पाणिपादादीनां च मृदुये जाते स्विन्नो नरः स्यात् । स च स्निग्धः शनैर्मृदितो मंदमर्दितांगः स्नात उष्णोदकेनानंतरं स्नेहोक्तविधिमुष्णोदकोपचारी स्वादित्यादिकं भजेदिति ॥ १४ ॥

प०—सम्यक् स्विन्नो नरः स्यात् । शीतशूलयोः क्षये विनाशे सति तदाज्ञानां शरीरावरणवानां मार्दवे मृदुये समुपपन्ने जाते सति शनैर्मृदितः स्नातः आर्द्रो मृदितः पश्चात् स्नातः । शनैर्मृदं कृत्वा मृदितो मार्दितांगः मुहूर्त्तस्नानोऽनन्तरं स्नेहोक्तमाचाराहारविधिं विधानं शालयेत् परिहरेत् । क्षिण्यद्रवोऽप्यन्यात्वरसमुक्तस्वेदमाचरेदिति शीलयेत् । तथाष्णोदकोपचारी स्वादित्यादिकं परिहार्यं परिहरेत् ॥ १४ ॥

हे०—सम्यक्स्विन्नलक्षणमाह—शीतशूलोऽति शीतशूलयोर्निवृत्तावंगमार्दवे च स्विन्नः स्यात् । दिवसस्य कुण्डलमाह—शनैर्मृदितो यथाकृत्यं कृतमर्दनः । स्नेहविधिं स्नेहोक्तोत्पादविहारनियमम् ॥ १४ ॥

स्वेदस्य सम्पन्नश्लेषणवृत्ताऽतिरोगलक्षणमाह—

पित्ताऽन्नकोपतृणमृच्छास्वरांगसदनध्रमाः ।

संधिपीडाज्वरश्चावरक्तमंडलदर्शनम् ॥

स्वेदाऽतियोगाच्छर्दिश्च तत्र स्तंभनमौषधम् ।

विषक्षाराऽग्न्यतीसारच्छर्दिमोहातुरं च ॥ १५ ॥

स०—स्वेदस्याऽतियोगाद्रक्तपित्तकोपादयो भवेति छर्दिश्च । मूर्छा मोहः । स्वरांगयोः सदनं संश्लेषः । भ्रमोऽज्ञानम् । श्वावाति च रक्तानि च श्वावरक्तानि । तत्र तेषु स्तंभनमौषधं कार्मम् । तथा विषाद्यातुरेष्वपि स्तंभनमौषधं न्यायमित्यर्थः ॥ १५ ॥

प०—स्वेदस्यातियोगान् अतिसेवनान् पित्ताक्षकोपादयो जायन्ते । मूर्छा मोहः । स्वरक्तं ज्ञस्य च सदनमवसाः । भ्रमोऽतद्विज्ञानम् । रन्धीनां पीडा सन्धिपीडा । पर्वरुजा । श्वावरक्तानां च मण्डलानां च दर्शनमुद्रमः । छर्दिर्बलिनः तत्र स्वेदातियोगजानेतु रक्तपित्तप्रकोपादिषु स्तंभननि-

वोपणमौषधं चिकित्सितं योज्यम् । प्रासङ्गिकीं तत्र युक्तिमाश्रित्य विपादिषु स्तम्भनमौषधं यथास्वं विपे विपस्तम्भनं ज्वरे ज्वरस्तम्भनमप्रावृत्तिदाहनि-
वोपणमतीसारं पक्षस्तम्भनं छर्द्या छर्दिन्न मोहो
संज्ञाप्रदम् ॥ १५ ॥

हे०—अतिस्निग्धलक्षणमाह—पित्तास्रोति । आतिस्निग्ध-
स्यार्थमाह—तत्र स्तम्भनमिति । प्रसंगाद्विपादिष्वपि
स्तम्भनमौषधमाह—विधेयं । क्षारारूपादुरः क्षारामि-
दस्यः मोहादुरो मूर्छावान् ॥ १५ ॥

स्वेदनं गुरु तीक्ष्णोष्णं प्रायः स्तम्भनमन्यथा १६

स०—गुरु यद्द्रव्यं तीक्ष्णमुष्णं च तद्वाङ्मयेन
स्वेदनं भवति । प्रायोग्रहणात् भयशोकादिकमगुर्वपि
गृह्यते । अन्यथाऽतो वैपरीत्येन स्तम्भनं भवति ॥ १६ ॥

प०—स्वेदनस्तम्भनयोः स्वेदान्नेन लक्षणं
करोति । यद्गुरु तीक्ष्णमुष्णं च तत्सर्वं स्वेदन-
द्रवम् । प्रायोग्रहणं कश्चिद्वयमिचारदर्शनार्थम् ।
अतोऽन्यथा विपर्ययेण लघु मन्दं शीतं च
स्तम्भनम् ॥ १६ ॥

हे०—स्वेदनं द्रव्यमाह स्वेदनमिति । स्तम्भनमाह—
स्तम्भनमिति ॥ १६ ॥

द्रवस्थिरसरस्निग्धरूक्षसूक्ष्मं च भेषजम् ।

स्वेदनं स्तम्भनं शूलक्ष्णं रूक्षसूक्ष्मसरद्रवम् ॥ १७ ॥

स०—द्रवादिगुणयुक्तं यत्तद् द्रव्यं स्वेदनं भवति ।
तथा शूलक्ष्णादियुक्तं तत् स्तम्भनं भवति ॥ १७ ॥

प०—तथा द्रवादिगुणं भेषजं स्वेदनसूक्ष्मतादियुक्तं
च स्तम्भनम् ॥ १७ ॥

अधुना रसतः स्तम्भनं निर्दिशामाह—

प्रायस्तित्ते कषायं च मधुरं च समासतः ॥ १८ ॥

स०—प्रायः समासतः संक्षेपेण तित्ते कषायं च
मधुरं च स्तम्भनं भवति ॥ १८ ॥

प०—यत्किञ्चित्मधुरं तित्ते कषायं तत्तत्स्तम्भनं
समासतः । चरकाचार्येणानयोलेक्षणं कृतम् ।
“स्तम्भगौरवशीतघ्नं स्तम्भनं स्वेदकारकम् । स्तम्भ-
नं स्तम्भयति यद्भूतिमन्तं चलं द्रवम्” ॥ १८ ॥

हे०—अन्यथा लघुमन्दशीतं तित्कादिरसं च ॥ १८ ॥

स्तम्भितस्य लक्षणमाह—

स्तम्भितः स्याद्बले लब्धे यथोक्तामयसंक्षयात् ।

स०—बले लब्धे जाते सति यथोक्तानां रोगाणां
च संक्षयास्तस्मिन्तो नरः स्यात् ॥ १९ ॥

प०—स्नायुसङ्कोचादिभिरिति स्तम्भितं नर-
मादिशेत् ॥ १९ ॥

हे०—स्तम्भितलक्षणमाह—स्तम्भित इति । यथोक्ताः
पित्ताश्लकोपादयो विषादयश्च ॥ १९ ॥

अतिस्तम्भितं लक्षयति—

**स्तम्भत्वक्स्नायुसंकोचकपहद्वाग्बन्धुग्रहैः ।
पादोष्ठत्वक्कैः इयविरितिस्तम्भितमादिशेत् २० ॥**

स०—त्वक् च स्नायुश्च तयोः संकोचः । हृदया-
दीनां ग्रहेण संबन्धः । ततः स्तम्भादीनां द्रव्यः । स्तम्भादि-
भिस्तथा इयवैः पादादिभिरितिस्तम्भितं कथयेत् ॥ २० ॥

प०—स्तम्भोऽस्य त्वक्स्नायूनां सङ्कोचः
संक्षेपः । त्वक्स्नायो वेपथुः । हृद्वाग्बन्धुनां स्तोतो-
विष्टम्भः । पादोष्ठत्वक्कैषु इयावता इयामवर्णता ।
एतैर्लिङ्गैरितिस्तम्भितं जानीयात् ॥ २० ॥

हे०—अतिस्तम्भितलक्षणमाह—स्तम्भत्वगिति—हृदय-
वचोहन्तां ग्रहः ॥ २० ॥

न स्वेदयेदतिस्थूलरूक्षदुर्बलमूर्छितान् ।

स्तम्भनीयक्षतक्षीणक्षाममद्यकारिणः ॥

तिमिरोदरवीसर्पकुष्ठशोषाब्धरोगिणः ।

पीतदुग्धदधिक्षेहमधून्कृतविरचनान् ॥

अष्टदग्धगुदग्लानिक्रोधशोकभयावितान् ।

क्षुनृणाकामलापाण्डुमेहिनः पित्तीक्ष्णितान् ।

गर्भिणीं पुष्पितां सूतां मृदुचाऽत्ययिके गदे २१

स०—अतिस्थूलादीनां स्वेदयेत् । अतिस्थूलस्य
स्वेदेन मेदोविलयनादत्यंतं शरीरक्षोभः स्यात् ।
रूक्षादीनां च काष्ठीयमिति । आदर्यरोगो वातरक्तम् ।
अष्टदग्धगुदोऽतीसारक्षाराम्नादिभिः । ग्लान्यादीनाम-
न्वितेन संबन्धः । क्षुदादीनां मेहांतानां द्रव्यः । क्षुद्रतः
स्वेदादत्यंतं देहग्लानिः । कामलापाण्डुमतोः स्वेदेन

पित्तवृद्ध्या रोगवृद्धिः । पित्तप्रधानस्य स्वेदाद्रोगवृद्धिः । गर्भिण्याः स्वेदेन गर्भव्यापत् । पुष्पिताया स्तातिप्रवृत्तिः । सूतायाः कार्श्यम् । मृदु चेति । यदैषामतिस्थूलादीनामात्यंतिको व्याधिर्विसूचिकादिः स्यात्तदैते मृदु स्वेदयितव्याः ॥ २१ ॥

प०—स्थूलरूक्षादीन् सूतिकापर्यन्तान् न स्वेदयेत् । दुर्बलाः अबलाः । मूर्छिता मोहिताः । स्तम्भनीयाः स्तम्भनाह्वाः । ये स्तम्भनीयत्वेनोक्ता मद्यविकारिणो मद्यालस्यव्याध्यातुराः आढयोरोगिणो वातशोणितिनः । पीतानि दुग्धादीनि यैस्ते न स्वेद्याः । मधुमाक्षिकं च प्रविज्ञेयं तस्य प्रथक्वचनान् । कृतं विरेचनं यैस्तथा भ्रष्टगुदाः पतितगुदा दग्धगुदाश्च क्षाराग्निना । ग्लान्यर्दिताः क्रोधादिताः शोकादिताः यावद्भ्यादितास्तावन्न स्वेदयेत् । आत्ययिके गदे पुनर्विपुचिकादौ मृदु कृत्वा स्वल्पं कृत्वाऽतिस्थूलादीन् सूतिकांस्तान् स्वेदयेत् ॥ २१ ॥

हे०—स्थूलादीनां स्वेदेन निषेधति—न स्वेदयेदिति । स्तम्भनीया विवादयः । क्षत उरःश्वती, क्षीणः—क्षयरोगी, क्षामः—कृशा, शोषो—मुखशोषादिः, आढयोरोगो—वातरक्तं, भ्रष्टगुदो—दग्धगुदश्च । पुष्पिता—ऋतुमती, गदे अस्वेद्यानपि मृदु स्वेदयेत्तथाप्यनुपशमे तीव्रं वा स्वेदयेदित्याह—मृष्टिति ॥ २१ ॥

श्वासकासप्रतिश्यायहिष्माध्मानविबांधिषु ।
स्वरभेदाऽनिलव्याधिश्छेष्माणमस्तंभगौरवे ॥
अंगमर्दकटीपार्श्वपृष्ठकुक्षिहनुग्रहे ।
महत्त्वं मुष्कयोः खल्यमायामे वातकंठके ॥
मूत्रकृच्छ्राबुद्धयधिशुक्राघाताब्जमारुते ।
स्वेदं यथायथं कुर्यात्तदौषधविभागतः ॥ २२ ॥

स०—श्वासादिमत्सु यथास्वं स्वेदं कुर्यात् । कचित्तापं क्वचिदुपनाहं क्वचिदूष्माणं क्वचिद्व्रवमिति । कथम् । तेष्वौषधानि तदौषधानि तेषां विभागो यथास्वमुपयोगस्तेन तदौषधविभागेन स्वेदं कुर्यात् । खल्वी तीव्ररुजान्वितेति वातव्याधौ वक्ष्यते । आयामवातकंठकौ च आढयमारुत ऊरुस्तंभः ॥ २२ ॥

प०—श्वासकासादिष्वाढयमारुतपर्यन्तेषु यथायथं यथास्वं स्वेदं कुर्यात् । कचित्तापं क्वचिदुपनाहं क्वचिदूष्माणं क्वचिद्व्रवमिति यथायथमुक्तेष्वध्यायेषु वक्ष्यमाणेषु तदौषधविभागतः तेषामौषधानि तदौषधानि तद्विभागेनैतदुक्तं भवति । यदा श्वासे स्वेदो युज्यते तदा श्वासोक्तैरौषधैः स्वेदो योग्यः । एवं कासादीनामपि स्वैरेवौषधैर्वाच्यम् । मुष्कयोर्वृषणयोर्महत्त्वे स्थूलत्वे खल्वयामस्यामे वातकण्ठके । क इति वातव्याधिनिदाने च वक्ष्यमाणः । शुक्राघातः शुक्ररोधः । आढयमारुतो भेदसाधुतो मारुतः ॥ २२ ॥

हे०—स्वेदसाध्यान् रोगानाह—श्वासकासेति । मुष्कयोर्महत्त्वे वृद्धिरोगे खल्वयाम हस्तपादावमोटने आयामे बाह्यायामादौ । संग्रहे तु “स्वरभेदानिलव्याधिपक्षाघातापतानके । वेपथुक्षयधुस्वापस्तंभजृभामगौरवे ॥ कर्णमन्याशिरःकोष्ठजंघापादोरुक्षु च ” इति । स्विन्नस्य कृत्यमुक्तं संग्रहे “स्विन्नोऽन्नं पथ्यमश्रीयाद्दोषरागागुरोधतः । तदहः स्विन्नसर्वांगो व्यायामं सुतरां त्यजेत् ” इति ॥ २२ ॥

स्वेदो हितस्त्वनाग्नेयो वाते भेदः कफावृते २३ ॥

स०—भेदः कफाभ्यां पवन आवृते सत्यनाग्नेयः स्वेदो हितः ॥ २३ ॥

प०—भेदः कफावृते वातेऽनाग्नेयः स्वेदो हितः २३ ॥

हे०—अनाग्नेयस्वेदस्य विषयमाह—स्वेद इति ॥ २३ ॥

कोऽसावनाग्नेय इत्याह—

निवातं गृहमायासो गुरुप्रावरणं भयम् ।
उपनाहाह्वक्रोधभूरिपानं क्षुधातपः ॥ २४ ॥

स०—निवातगृहादयोऽनाग्नेयाः स्वेदाः । आयासो व्यायामः । गुरुप्रावरणं रत्नकादि । भयं खड्गहस्तराजपुरुषदर्शनादिना । उपनाहोऽप्यनाग्नेयः स्वेदः । उपनाहस्य द्वैविध्यात् । तत्रोपनाहो वचाकिण्वेत्यादिराग्नेयः । तत्तापोऽग्नितप्तवसनेत्यनुवृत्तेः । अनाग्नेयस्य स्निग्धोष्णवीर्यैर्दुग्धैश्चर्मपट्टैरित्यादिकः । आहवः समरः । भूरिपाः बहुमद्यपानम् ॥ २४ ॥

प०—निवातं गृहं मन्दिरम् । आयासः शरीरस्य । गुरुप्रावरणं बहुभारिकं वस्त्रं तथा भय

तथोपनाहः प्राक् वर्णितः । आहवो बाहुयुद्धादिकम् । क्रोधोऽमर्षः । भूरिपानं बहुपदःपानम् । क्षुत् क्षुमिग्रहः । आतपोऽक्रूरश्लोभां सम्बन्धी ॥ २४ ॥

हे०—अनामिस्रस्वेदस्य भेदानाह—निवातमिति । निवातपहादयो दधभेदाः ॥ उपनाहो वचादिभिरनघिततैः कृतः । आहवः संग्रामः, भूरिपानं बहुमद्यपानं, स्वेदस्य फलं संग्रहे—“अग्नेर्दीर्घं मार्दवं त्वनप्रसादं भक्तश्रद्धां श्रोतसां निर्मलत्वम् । कुयोस्स्वेदो जाड्यतन्त्रापहारं स्तब्धान् सन्धिश्लेष्टनयान् च्वाऽस्य” इति ॥ २४ ॥

स्नेहक्लिन्नाः कोष्ठगा धातुगा वा श्रोतोलीना ये च शाखाऽस्थितस्थाः ।

दोषाः स्वेदैस्ते द्रवीकृत्य कोष्ठं

नीताः सम्यक् शुद्धिभिर्निर्हियन्ते ॥ २५ ॥

स०—ते दोषाः सम्यक् सुष्ठु शुद्धिभिर्गमनविरचन-
रक्षणभिर्निर्हियन्ते निष्कास्यन्ते । के दोषा इत्याह ।
स्नेहक्लिन्ना ये तथा कोष्ठगा धातुस्थाश्च श्रोतोलीना-
तथा शाखास्थिषु च स्थिताः । किंभूताः । स्वेदैर्द्रवी-
ज्य कोष्ठं नीता उदरं प्रापिता इति ॥ २५ ॥

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-

टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सप्त-

दशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

प०—ये दोषा वातादयः कोष्ठे महाश्रोतसि
स्थेताः धातुषु वातरक्तादिषु गतास्तेभ्यः स्थाने
त्वा ये श्रोतःसु लीनास्तथा ये शाखास्थिषु
ग्राह्यदिनलकासु स्थितारते सर्वेऽनन्तरोक्तप्रकारवि-
हेतुन स्नेहेन क्लिन्नाः श्रुतियोग्यत्वमापादितास्ततो
योक्तैः स्वेदैश्चातुर्भिर्न्यायार्थं द्रवीकृत्य शाखादिभ्यः
कोष्ठं नीताः ततः कोष्ठाद्वक्ष्यमाणादिभिः शुद्धि-
भिर्निहियन्ते बहिर्निष्कास्यन्ते । शाखास्थिश्रग्रहणं
स्थेषु दोषेषु त्यक्त्वा स्वेदयोग्यताप्रतिपत्त्यर्थम् ।
त्वा धातुना ये च वृद्धाः कोष्ठाद्धातुषु गताः
। शाखास्थिगाः धातुष्ववस्थिताः कोषं याताः । अत्र-
प्रश्रिग्रहणं प्राधान्यात् । तस्मादन्येन स्वेदस्य
। पाणां द्रवीकृत्य कोष्ठानचरणं प्रयोजनमिति
। इत् ॥ २५ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रि-

कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्याने

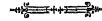
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

हे०—स्वेदनस्य शोधनागत्यमाह—अस्थिशब्देन
मध्यभागे लक्ष्यते । धातुगानां श्रोतोलीनानां पुनरुपादानं
स्वेदैकसाध्यतापार्थं, मार्गत्रयकथनेन हितेऽयुक्ताः २५ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामयुर्वेदरसायने स्वेदप्रकरणं

नाम सामस्येन निरूपितम् ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

शुद्धिभिर्निर्हियत इत्युक्तं कास्ताः शुद्धय इति शुद्धयर्थं
वमनविरचनाधिकारः—

अथाऽतो वमनविरचनविधिमध्यायं व्याख्या-
स्यामः ॥ १ ॥

स०—अथाऽत इत्यादि । वमनं च विरेचनं च
तयोर्विधिः । शेषं पूर्ववत् ॥ १ ॥

प०—स्वेदविध्यध्यायादनन्तरं वमनविरचनवि-
धिरध्याय आरभ्यते । उक्तमिदमनन्तरं स्नेहविलग्नाः
स्वेदैर्द्रवीकृत्य दोषाः सम्यक्शुद्धिभिर्निहियन्ते इति
शुद्धस्वरूपं दर्शयन्नाह—वमनतमूर्ध्वदोषहरणम् । विरे-
चनमधोदोषहरणम् । तयोर्विधिर्विधानं यस्मिन्
स्मर्यते ब्रह्माद्यैः स वमनविरचनविधिस्तं व्याख्या-
स्यामः ॥ १ ॥

हे०—अथेति क्रमप्राप्तं वमनविरचनविधिमध्यायं
व्याख्यातुं प्रतिजानीते—वमनविरचनयोर्लक्षणमुक्तं संग्रहे—
दोषहरणमूर्ध्वभागं वमनाख्यम्, अधोभागं विरेच-
नाख्यम् उभयं वा मलविरचनाद्विरेचनमित्युच्यते । तयो-
र्णतोऽप्यनुक्रममवधारितविकारान्मयीषधानि स्ववीर्येण हृदय-
मुपेत्य सौक्ष्म्याद्वावायित्वा च वमनरजसुषु स्नेहेन मृदु-
तैः शरीरे स्वेदोष्णमाद्र्द्रास्वाच्छाण्डेण स्थूलगुहोतोभ्यः
सकलमपि दोषसंघातमौष्ण्यात्पुनर्विष्यदचति । तैश्च-
द्विकाशित्वाच्च विच्छिन्दन्ति । स विष्यन्दविच्छिन्नो दोष-
संघातः परिशुलतहोक्तमाजनस्य श्वोदकाजिरसजलतु-
श्रवणभावादामाशयमागम्योदानप्रणालोऽग्निबाह्यात्मकत्वा-
दूर्ध्वभागप्रभावाच्चौषधस्योर्थं प्रवर्तते । सलिलवृथिव्यात्मक-
त्वादधोभागप्रभावाच्चौषधस्याधः उभयतश्चोभयगुणत्वाद्दु-
भयभागप्रभावाच्चिति ॥ १ ॥

तत्र वमनविधिमाह—

कफे विदध्याद्दमनं संयोगे वा कफोत्पन्ने ।

तद्विरेचनं पित्ते ॥ २ ॥

स०—श्लेष्मणि वमनं कुर्यात् । अत्र पूर्वं वमन-
कथनं विरेच्यते संदकफस्तु सम्यगिति प्रतिपादनार्थम् ।
संयोगे च कफादिके वमनं कुर्यात् । पित्ते विरेचनं
तद्वन् यथा कफे कफाधिके वा संयोगे च वमनं तथैव
पित्ते पित्ताऽधिके वा संयोगे विरेचनं कुर्यादिति
तद्वच्छब्दस्यार्थः ॥ २ ॥

प०—केवले कफे वमनं विदध्यान् कुर्यात् ।
अथवा संयोगे संसर्गे कफोत्वणे कफप्रधाने श्लेष्म-
पित्ताख्ये च वमनं विदध्यात् । तद्वन् विरेचनं
पित्तं इति । तेन तुल्यं तद्वन् । तेन कफेन
तुल्यम् । यथा केवले कफे वमनं कफोत्वणे
संयोगे वा वमनं तथैव केवले पित्ते विरेचनं विद-
ध्यात् । संयोगे च पित्तोत्वणेऽपि पित्तश्लेष्माख्ये
पित्तमारुताख्ये विरेचनं विदध्यात् ॥ २ ॥

हे०—वमनविरेचनयोः सामान्यतो विषयमाह—कफे
इति । तद्वत्पित्तोत्वणे वा संयोगे ॥ २ ॥

विशेषेण तु वामयेत् ।

नवज्वरातिसारायःपित्तासृग्जायक्षिपणः ।

कुष्ठमेष्टाऽपचीमृशिक्षीपदोन्मादकासिनः ।

श्वसहृल्लासवीसर्पस्तन्यदोषोर्ध्वरोगिणः ॥ ३ ॥

स०—विशेषेण पुनर्नवज्वराऽतिसारादीन्ूर्ध्वरोग-
पर्यन्तान्वामयेत् ॥ ३ ॥

प०—नवज्वरादीन् ऊर्ध्वरोगपर्यन्तान् विशेषे-
णतिशयेन वामयेत् । तेन हि परमेते क्षयमु-
पयान्ति । सल्लिलापगमेन निष्पन्नशाल्यादिवन् ।
तत्र नवज्वरः प्रथमोत्पन्नज्वरः । अधः पित्ता-
स्त्रमधोरकपित्तम् । अपची गण्डमाला ।
श्रीपदः पादरोगः । नवज्वरादयो विद्यन्ते येषां ते
तथोक्ताः ॥ ३ ॥

हे०—वमनस्य विशेषतो विषयमाह—विशेषेणेति ।
ऊर्ध्वरोगा जन्ूर्ध्वरोगाः । संग्रहे तु विषयीतदष्टादिग्धविद-
विद्वद्वाजीर्णासविषूचिकालसकाविपाकारोचकार्द्विदमेदोग-
दापस्मारपाण्डुरोगा दोषभेदीयोक्ताश्च श्लेष्मव्याधय इत्य-
धिका युक्तिश्च एते हि परं वमनेन नाशमुपयाति सल्लि-
लोपगमादिनिष्पन्नशास्त्रादिवदिति ॥ ३ ॥

अवस्था गर्भिणी रुक्लः क्षुधितो नित्यदुःखितः
बालवृद्धकृशस्थूलहृद्रोगिणश्चतुर्वयः ॥

प्रसक्तवमयुष्टीहतिमिगक्रिमिकोऽग्निः ।

उर्ध्वप्रवृत्तवायवस्रदक्षस्तिहस्तस्त्रयः ॥

मूत्राघात्युदरी गुल्मी दुर्दमाऽऽश्रिग्रन्थमः ।

उदावर्तभ्रमाऽष्टीलापाश्वरुग्वास्तरोभिणः ॥ ४ ॥

स०—गर्भिण्यादयो वातरोगान्ताः प्रसक्ताः ।
अशांसि विद्यन्ते यस्य सोऽर्थाः । प्रशोषादिभ्यश्चे-
त्यञ् । न गर्भिण्या वमनादुन्मेषात्प्रमंशश्च ।
क्षुधितस्य च वायुना क्षपितशरीरस्यावृद्धश्चः स्यात् ।
बालादीनामोषधयश्चाक्षमादुलोपरोधः स्यात् । तदो-
गादीनां हृदयोपरोधः । प्रसक्तच्छत्रेणानामुदावर्तो वायु-
रश्रिष्य प्राणानपि ह्रियात् । प्रसक्तवमऽपि रोगो-
द्भ्रमश्चिह्नः ॥ ४ ॥

प०—गर्भिण्यादयोऽप्यन्वा न भवन्त्यपि । न हृदये
त्वेपां हेतव उक्ताः । तत्र गर्भिण्या कषायदान-
गर्भभ्रंशश्च बालरोगोग्राधिः स्यात् । मुकुमारस्य
हृदयविकर्षणादूर्ध्वमथो वा भवति प्रवृत्तिः ।
अन्यकार्येभ्यःप्रयोधं न प्रवर्तते कुष्ठेण वा भव-
र्तनमयोगदोषान् कुर्यात् । रुक्लश्च वायुगुणमद-
रुक्लाशनधियस्य वायुना क्षपितदेशस्यान् वल-
क्षयः स्यात् । तथाविदीमात्रेरेदिमलेन भाराध्वनि-
स्यानाभावासेन वा भुक्तास्य क्षयस्य भूयः क्षय-
णवृक्षातिप्रवृत्तिः । शोणारीसारसैवपचयामभ्रान्वा-
द्वलोपरोधः स्यात् । अतः क्षयस्य च ।
प्रसक्तच्छादिरुर्ध्वरक्तपित्तोत्पन्नाः सृक्श्रिष्य प्राणान
हरेन् । रक्तं क्षतिप्रदमेव । उर्ध्वमाल-
स्थापितानुवासितानामूर्ध्वं पातयिष्यदुतिः । सेतु-
कोष्ठस्य दुष्टवर्दनस्याविमात्रप्रवाहणे तद्वन् कोष्ठ-
समुक्तदैर्घ्यैर्विषयस्तम्भजाड्यैर्विचिताति मरणं वा
हृद्रोगिणां हृदयोपरोधः । उद्वृत्तवृत्तिगिरातीनां
मर्दिताभिश्च यथास्थमास्रवृत्तिरुत्थरणं वा । कुमि
कोष्ठस्यापानेनाधःपूर्ववमनमिति हैः कुमिभिरतिवह
त्वादोषातिःसारेण हृदयमतिकर्षणः छदिपोऽति
प्रवृत्तिः स्यात् ॥ ४ ॥

हृ०—अवभ्यानाह—अवभ्या इति । प्रसक्तवमशुद्ध-
वायुदधनान् । कृमिकोष्ठे कृमिबहुलकोष्ठः, उर्ध्वप्रवृत्तो
वायुरक्षं च यस्य । विपादिभ्य ऋते विपपानादौ तु गर्भि-
प्यादयोऽपि वम्याः। विरुद्धाभ्यवहार आनुगमामिभं मापेत्या-
युक्तः। संग्रहे तु तत्र गर्भिण्या गर्भव्यापदामगर्भश्लाघा दाह-
गयोगप्राप्तिः स्यात्। सुकुमारस्य हृदयविकर्षणादूर्ध्वमधो वा
रुधिरप्रवृत्तिः । अन्यकार्यव्यग्रस्थीपथं न प्रवर्तते कृच्छ्रेण
वा प्रवर्तमानमयोगाहोपान् कुर्वात् । रुक्षस्य वायुरगप्र-
हणं रुक्षाशनप्रायस्य वायुना क्षपितदोषस्वादलक्षयः स्यात् ।
तथातिदीमाग्निराग्निलेन भाराश्वकर्मनित्यपानह्वान्तानां
प्रयासेन क्षतस्य भूयः क्षणप्रादुक्तातिप्रवृत्तिः । क्षीणादी-
नार्मीपथवलाक्षमत्वाद्देहवलोपरोधोऽन्तः क्षतमयं च । प्रस-
क्तच्छर्दुर्ध्वरक्तीपत्तयोहदानमुखिभ्य प्राणान् हरेत् । रक्तं
चाति प्रवर्तयेत् । ऊर्ध्ववातास्थापितायुवासितानामूर्ध्ववा-
तादिप्रवृत्तिः । संवृतकोष्ठस्य दुःखदंस्य चातिमात्रप्रवाह-
णादन्तः कोष्ठे समुत्क्रिष्टैर्द्विर्वितर्पस्तम्भजाड्यवैचित्र्यानि
मरणं वा । हृदोमिणो हृदयोपरोधः उदावर्तादिमिरातानां
मर्दितादिमिश्र यथास्त्रमायवृद्धिरंगं वा कृमिकोष्ठस्या-
स्थापनेनाहः पूर्वमनिहृतैः कृमिभिर्निषिद्धं बहुत्वादशेषानिः-
सर्पणेन हृदयमतिकर्पद्भिच्छर्दोपेऽतिप्रवृत्तिः स्यादिति ।
उदावर्तादयोऽतु हतस्वरादयः ॥ ४ ॥

किं सर्वदैव गर्भिण्यादयोऽवभ्या उत कस्यांचिद-
वस्थायां वम्या इत्याह—

ऋते विपगराजीर्णविरुद्धाऽभ्यवहारतः ॥ ५ ॥

स०—विपाद्यभ्यवहारमतेरेण । विषाद्यभ्यवहारे तु
वम्याते एव ॥ ५ ॥

प०—किं सर्वदैव गर्भिण्यादयो वम्या उत कस्यां-
चिदवस्थायां वम्या इत्याह—ऋतेऽन्यत्रविपगराजी-
र्णविरुद्धाभ्यवहारेभ्यः शीतरक्तकार्त्तिकादेषाम् । तेन
विपगराजीर्णविरुद्धभक्षणं वर्जयित्वाऽन्यत्र नियमो
गर्भिण्यादीनाम् । तेन मृदुवमनं तत्र प्रयो-
ज्यमिति ॥ ५ ॥

प्रसक्तवमयोः पूर्वं प्रायेणागज्वरोऽपि च ।

धूमर्तिः कर्मभिर्वर्ज्याः सर्वैरेव स्वजीर्णिनः ॥ ६ ॥

स०—प्रसक्तवमयोः पूर्वस्थिता एकादशातुरा दुर्ब-
लांतास्तथाऽऽगज्वरिणश्च ते सर्वे धूमर्तिः कर्मभिर्वर्ज्या
न केवलं वमनैव । धूमग्रहणं गंडूषादिकर्मणोऽपि

परिहारार्थम् । प्रायोग्रहणमष्टमासाया गर्भिण्या
निरुहान् वज्या इति सूचनार्थं तथा सद्योशुक्तस्य
ज्वरितस्य सतो वमनानुज्ञानार्थम् । तु पुनरजीर्णिनः
पुरुषा वमनादिमिर्गंडूषादिभिश्च वज्याः । सद्योऽजी-
र्णिनां हि वमनमनुज्ञातमेव ॥ ६ ॥

प०—अत्र प्रसक्तवमयोः प्रसक्तच्छर्दिवः पुंसो
ये पूर्वं आतुरा अवस्यत्वेन निर्दिष्टाः गर्भिण्या-
दयो दुर्बलपर्यन्तारते सर्वकर्मभिर्धूमान्तैर्वैद्यमा-
णैर्वैज्याः परिहर्तव्याः । न केवलमेतैर्धूमान्तैर्वैज्याः
यावत् ज्वरोऽपि च धूमान्तैः कर्मभिः वज्याः ।
नवज्वरस्यामदोषः स्तम्भभयादिति । अजीर्णिनः
पुनः सर्वैरेव कर्मभिर्वैरेकवस्तिनस्यधूमगण्डूषा-
श्रोतनाञ्जनतर्पणपुटपाकान्तैर्वैमनवर्गैर्वैज्या आम-
दोषभयात् ॥ ६ ॥

हृ०—प्रसंगाद्गर्भिण्यादिष्वेकादशसु नवज्वरे च विरेच-
नवस्तिनस्यधूमाक्षिपति—प्रसक्तवमश्रीरिति । अजी-
र्णिनां सर्वाणि कर्माणि निषेधति—सर्वैर्विरेचनार्थैर्गण्डूषा-
तैश्च वमनं तु विशेषतो विधानात्कर्तव्यं, संग्रहे तु अजी-
र्णां तु सर्वैरेव वमनवर्गैरामदोषभयान्नवज्वरश्च दोषस्तम्भ-
भयादिति ॥ ६ ॥

विरेकसाध्या गुल्माशोर्विस्फोटव्यङ्गकामलाः ।

जीर्णज्वरोदरग्रच्छर्दौहृहलीमकाः ॥

विद्विधित्तिमिरं काचः स्यंदः पकाशयव्यथा ।

योनिशुकाशया रोगाः कोष्ठगाःकृमयो व्रणाः ॥

वातास्तमूर्ध्वर्गं रक्तं मृत्रापातः शकुद्रहः ।

वम्याश्च कुष्ठमेहाद्याः ॥ ७ ॥

स०—विरेकेण साध्या उपक्रम्या गुल्मादयः शकु-
द्रुग्रहपर्यन्ताः । पकाशये व्यथा पकाशयव्यथा । वम्या-
श्चेति चः समुच्चये । ये च कुष्ठया ऊर्ध्वरोगपर्यन्ता
वमनार्हा उक्तास्ते च विरेच्याः ॥ ७ ॥

प०—गुल्मादयः शकुद्रुग्रहपर्यन्ता विरेकसाध्याः
विरेचनसाध्यास्तथा वम्या वमनार्हाः । कुष्ठमे-
हाद्या ऊर्ध्वरोगपर्यन्ता विरेकसाध्या विरेचन-
साध्याः । तेन तत्र हलीमकः पाण्डुरो गो वक्ष्यमाणः ।
एते हि परं विरेचनेन नाशमुपयान्ति । अन्य-
पनयेनाभिग्रहतापवत् ॥ ७ ॥

हे०-विरेचने विशेषतो भयमाह-विरेकसाध्या इति । संग्रहे तु भगन्द्राक्षपाकक्षारामिदग्धशिरःशूलोदावर्ता दोषभेदीयोक्ताश्च पित्तव्याघ्रय इत्यधिकं युक्तिश्च । एते हि परं विरेचनेन नाशमुपायव्यग्न्यपनयनेनाग्निः गृह्यतापवदिति ॥ ७ ॥

न तु रेच्यो नवज्वरी ।

अल्पाऽग्न्यधोगापित्तास्त्रक्षतपायवतिसारिणः ।

सशल्यास्थापितकूरकोष्ठाऽतिस्निग्धशोषिणः ८

स०-न तु रेच्य इति । तुरध्वारणे । नवज्वरी नैव रेच्यः तस्य हि विरेचनमपक्वान् दोषान् निर्हरेत्तत्तत्कोपायैव स्यात् । यस्मादीनां त्ववस्थावशान्मृदुविरेच्यत्वमनुज्ञातमेव तथाऽपि चाऽऽभ्यन्तगुरुताशूलस्तैमित्यकारिणीत्यादिनाऽतीसारस्याऽपि मृदुविरेचनमनुज्ञातं नैवं नवज्वरस्य स्वल्पविरेच्यत्वं कदाऽपि । अल्पाऽग्न्यादयः शोष्येता न विरेच्यः । तत्राऽल्पाग्निश्चलवाग्नेषजवेगं न सहते । अधोगात्कृत्वाऽतिसारिणावतिप्रवृत्त्या हन्यात् । क्षतपायोः प्राणापहारकारिणी रक्त्स्यात् । सशल्यस्य क्षते वायुराश्रितो जीवितं हन्यात् । आस्थापितस्य भेषजवेगासहनाद्बलोपरोधः स्यात् । कूरकोष्ठस्यौषधाक्षेतोर्दोषा ह्यप्रवर्तमाना हृदयशूलपर्वमेदाऽऽनाहच्छर्दिमूर्च्छाकृमान् जनयित्वा प्राणान् हन्युः अतिस्निग्धस्याऽतियोगाय स्यात् । शोषिणः क्षीणधातुतया मलबलत्वं तदभावाद्देहविनाशनं स्यादिति ॥ ८ ॥

प०-नवज्वरादयः शोषपर्यन्ता अविरिच्यः । शोषोऽत्र राजयक्ष्मा । तत्र नवज्वरस्थापक्वान् दोषान् निर्हरेत् वातमेव प्रकोपयेत् । अतीसार्यधोगात्कृत्वाऽतिसारिणावतिप्रवृत्त्या हन्यात् । क्षतगुदस्य गुदेऽपानोपरोधकरी रुजं जनयेत् । लङ्घिताद्यो भेषजवेगं न सहेरन् । राजयक्ष्मातस्य क्षीणधातुतया स्वल्पबलत्वेन तदभावाद्देहविनाशः स्यात् । मदात्ययार्तस्य मद्यक्षीणं देहे वायुप्राणोपरोधो य आत्मा तस्य पुरीषाशये निश्चितो वायुः विसर्पेन सहसाऽतिप्रवरमाध्मानं मरणं वा जनयेत् । सशल्याभिहतयोः क्षते वायुराश्रितः जीवितं हिंस्यात् । अतिस्निग्धस्यातियोगो भवेत् । कूरकोष्ठस्यौषधोद्धता दोषा ह्यप्रवर्तमानादाहशूलपर्वमेदानाहच्छर्दि-

मूर्ध्वकृमान् जनयित्वा प्राणान्निहन्त्युः । गमिण्यादीनां पूर्वोक्तो दोषः स्यात् ॥ ८ ॥

हे०-अविरिच्यानाह-नतु रेच्य इति । क्षतपायुः क्षतगुदः, सशल्योऽगुदः सशल्यः, आस्थापितः कुतनिरुहः, शोषी राजयक्ष्मी । संग्रहे तु तत्र नवज्वरस्य विषयान् दोषान् न निर्हरेत् वातमेव प्रकोपयेत् । अतिसार्यधोगात्कृत्वाऽतिसारिणावतिप्रवृत्त्या हन्यात् । क्षतगुदस्य गुदे प्राणोपरोधकरी रुजं जनयेत् । लङ्घिताद्यो भेषजवेगं न सहेरन् । राजयक्ष्मातस्य क्षीणधातुतया स्वल्पबलत्वेन तदभावाद्देहविनाशः स्यात् । मदात्ययार्तस्य मद्यक्षीणं देहे वायुः विसर्पेन सहसा तीव्रतरमाध्मानं मरणं वा जनयेत् । सशल्याभिहतयोः क्षते वायुराश्रितः जीवितं हिंस्यात् । अतिस्निग्धस्यातियोगो भवेत् । कूरकोष्ठस्यौषधोद्धता दोषा ह्यप्रवर्तमाना हृदयशूलपर्वमेदानाहच्छर्दिमूर्च्छाकृमान् जनयित्वा प्राणान् हन्युः । गमिण्यादीनां पूर्वोक्तो दोषः स्यादिति पूर्वोक्तो वमनोक्तः ॥ ८ ॥

अथ साधारणं काले स्निग्धस्निग्धं यथाविधि । श्याम्यमुक्लिष्टकफं मस्यमापितलादिभिः ॥ निशां सुप्तं सुजीर्णाच्चं पूर्वाह्ने कृतमेगलम् । निरन्नमीषस्निग्धं वा पेयया पीतमपिपयम् ॥ वृद्धबालाबलहीनभारुन् रोगानुगन्तवः । आकंठं पायितान्मर्द्यं क्षीरमिक्षुरगं रसम् ॥ यथाविकारविहितो मधुर्ययमन्युताम् । काष्ठं विभज्य भेषज्यमात्रां मंत्रभिर्मन्त्रिताम् ॥ ब्रह्मदक्षाश्विरेन्द्रप्रभृच्चंद्राकांशिनलाऽनलाः । ऋषयः सौषधिग्रामा भूतसेवाश्च पातु वः ॥ रसायनमिवर्षाणामस्यगणामिवाऽमृतम् । सुधेवात्तमनागानां भेषज्यमिदमस्तु ते ॥ अन्नमो भगवते भेषज्यगुणं वैद्यप्रभमत्राय । तथागतायाऽहंते मस्यकुम्भबुद्धाय । तथावा । अंभेषज्यं भेषज्यं महाभेषज्यं समुद्रत स्वाहा । प्राङ्मुखं पाययेत् ॥ ९ ॥

स०-एतत् पूर्वाह्ने तथाविकारमस्यगणामिवाऽनन्त साधारणं श्रावणादौ काले यथाविधि सहस्यद्वयायो दितेन क्रमेण स्निग्धस्निग्धमातुरं भेषज्यमात्रं प्राङ्मुखं

खं पाययेदिति वक्ष्यमाणेन संबंधः । श्रोत्रम्यं प्रातर्व-
मनार्हम् । वन्यमित्यर्हेकृत्यतुचश्चेत्यर्थे वोरतुपधादिति
यत् । उल्लिष्टः स्थानावलितः कफो यस्य तस्युल्लि-
ष्टकफम् । कैः । मत्स्यादिभिः । अंतर्भावितप्यर्थोऽत्र ।
उल्लेखितकफमित्यर्थः । तथा रात्रिं सुतम् । काला-
ध्वनोरिति द्वितीया । अत एव सकलनिशास्वापोऽत्र
लक्ष्यते । सुषु जीर्णमन्नमाहरो यस्य तम् । कदा पाय-
येत् । प्रातः काले । किंभूतम् । कृतं मंगलं स्वस्यय-
नादि यस्य तम् । कृतमंगलमित्युपलक्षणार्थम् । कृत-
देवद्विजाभिपुरुषद्वान्नचनमपीति द्रष्टव्यम् । तथा निरन्न-
मकृताहारमातुरवशात् किंचित्क्षिण्यम् । कथमित्याह ।
पेयया पीतसर्पिणम् । वृद्धेत्यादि । अथ असौ वृद्धो
वा बालो वा दुर्बलो वा स्त्रीवाः खेदासहिष्णुर्वा भवति
मीर्त्वा कातरो भवति । तदा रोगानुरोधादाकंठमति-
मात्रं मद्यक्षीरादिकं पाययेत्तदनंतरं भैषज्यमात्रां पाय-
येत् । संग्रहेऽप्युक्तम् । मीरुकुशबालसुकुमारखाद्योषा-
नुरोधेनाऽऽकंठं पीतयूषेक्षुरसक्षीरमांसरसमद्युषोदक-
यवागूमंडान्यतममिति किंभूतां मात्राम् । यथाविकार-
विहितां रोगानुसारेण साधितां तथा मधुसैन्धवाभ्यां
युताम् । किं कृत्वा । कोष्ठं मृदुमध्यकूरलक्षणं विभज्य
विचार्य । श्लेष्माधिक्येन मृदुत्वं श्लेष्ममध्यत्वेन मध्यत्वं
श्लेष्महीनत्वेन कूरत्वमिति मानं कोष्ठस्य बोध्यम् । तथा
चोक्तम् । श्लेष्मोत्तरं छर्दयते हृदुःखमिति । भैषज्यमात्रां
किंभूताम् । मंत्राभिर्मन्त्रिताम् । तानेव मंत्रानाह ।
ब्रह्मेत्यादिर्मन्त्रेण ॥ ९ ॥

प०—अथेति मङ्गलार्थे । साधारणे काले श्रावणे
कार्तिके चैत्रे मासि सन्यक्रुश्रिगन्धस्विन्नं पुरुषं
यथाविध्यनतिक्रमेण श्रोऽन्यस्मिन्नहनि अवश्यं
छर्दयितव्यमेकरात्रस्नेहादुपरतं भैषज्यमात्रां प्राङ्मु-
खमातुरमुदङ्मुखं वा वैद्य इत्येवमभिमन्य पायये-
दित्यक्षरयोजना । कीदृशं श्रोत्रम्यमुल्लिष्टकफम् ।
उल्लिष्टः कफो यस्य । स्वस्थानात् प्रख्यावितश्लेष्मा ।
कैः मांसमाषतिलादिभिः । आदिग्रहणात् क्षीर-
दधितिलपलशालिभिर्भोज्यविशेषैः । निशासुप्तं
रात्रौ सुखसुप्तं सुजीर्णं सुषुपरिणताहारम् । पूर्वोद्दे
अह्नः पूर्वं भागे कृतमश्नात् कृतमनुष्ठितं मङ्गलं

शुभसूचकं यस्य । यथा निरन्नमकृताहार
स्निग्धं वा किञ्चित्स्नेहितं पेयया वा ।
पिपं घृतमात्रां पीतवन्तं तथाच बालादीन्
नुरोधेन कण्ठं यावत् सौहित्यं कृत्वा म
पायितान् । तथा विकारविहितां यथा
स्तितां मधुसैन्धवाभ्यां मिश्रितां संयुतां
विभज्य मृदुमध्यकूरभेदेन मृदुकोष्ठे मृद्वी
मात्रां मध्ये मध्यां क्रूरे तीक्ष्णां महतीं मन्
रक्षितां ब्राह्मणप्रयुक्ताशीर्भिर्मन्त्रितां तथा ।
क्षाश्रिन्यादिभिर्मन्त्रैः । ब्रह्मा च दक्षश्चा
च रुद्रश्चेन्द्रश्च भूश्चन्द्रश्चाक्षानिलश्चानलश्च
ब्रह्माद्यनिलान्ताः पान्तु रक्षन्तु । तथा न केव
यावद्दृष्यो मुनयः सौषधप्रामाः सहोषधिभिर्
वर्तन्ते ये तथाभूतसङ्गाः असुरगन्धर्वैर्कन्नप्रभृ
इदं च भैषज्यमस्तु भवतु ते तव किंच
यनमिव ऋषीणां यथर्षीणां च्यवनप्रभृतीनां
यनम् । तथाऽमराणां देवानां यथामृतम् ।
माश्च नागानामनन्तवासुकिकुलिकप्रभृतयः ।
सर्वेषां नागानां सुधा सुलभा । सुधा अमृ
प्राङ्मुखमातुरं पाययेत् ॥ ९ ॥

हे०—वमनविधिमाह—अथेति । कृतस्नेहनादिव
प्राङ्मुखं भैषज्यमात्रां पाययेदित्यन्वयः । श्रोत्रम्यार्थः
वमनदिनात्पूर्वदिने उल्लिष्टकफम् । सन्यक्स्निग्ध
रन्नम्, ईषस्नेहश्चेत् पेयया पीतसर्पिणम् । वृद्धादि
तमश्चेद्रोगानुसारेण मवादिष्वन्यतममाकंठं पायितान् ।
त्यादिस्वाहातेन मन्त्रेणाभिर्मन्त्रितमयं चौषधपानवि
शेषपरिहारेण सर्वेष्ववधेनु श्रेयः । संग्रहे तु स्न
लितं हृग्विणमहतवाससं देवताभिर्दिगुरुष्वर्द्धवैधाना
कृतहोमयलिमंगलप्रायश्चित्तस्वस्तिवाचनं जानुसमसं
सोपधानापाशत्रासनोपविष्टं पीतकमूषतुषोदकय
डान्यतमं नक्षत्रतिथिकरणमृदूतौदये ग्रहस्ते इति ॥

पीतं मृदूतमनुपालयेत् ।

तन्मनाः ॥ १० ॥

स०—भैषज्यमात्रां पीतं संतमातुरं मृदूतं त
वमिगतचित्तोऽनुपालयेत् प्रतीक्षेत ॥ १० ॥

प०—पीते सत्यौषधे तन्मनाः तद्रतमानसोः
नाडिकाद्वयमनुपालयेत् अपेक्षेत ॥ १० ॥

हे०-पानानन्तरं विधिमाह-पीत इति । तन्मना वमनै-
रिचितः ॥ १० ॥

जातहृल्लासप्रसेकश्छर्दयेत्ततः ।
अंगुलिभ्यामनायस्तो नालेन मृदुनाऽथवा ॥
गलताल्वरुजन्वेगानप्रवृत्तान् प्रवर्तयन् ।
प्रवर्तयन् प्रवृत्तांश्च जानुतुल्यासने स्थितः ११ ॥

स०-ततोऽनन्तरं संजातहृल्लासप्रसेकः सन्
छर्दयेत् । हृल्लासो हृदुपरोधः । प्रसेको निष्ठीवनम् ।
कथं वमेत् । अंगुलिभ्यां द्वाभ्याम् । यद्वा कोमलेन
सुवर्चलैरङ्गादिजन नालेन मृदुना वमेत् । कीदृशः
अनायस्तोऽनायासेनेत्यर्थः । अपरं गलताल्वपीडयन्
तथाऽप्रवृत्तान् वेगान् प्रेरयन् प्रवृत्तांश्च प्रवर्तयन् ।
जानुप्रमाणे पीठे स्थितः ॥ ११ ॥

प०-जातहृल्लासः सन् स्वेदप्रादुर्भावेन दोष-
प्रविलयमापाद्यमानं रोमहर्षणेन यतः स्थानेभ्यः
प्रविचलितेभ्यः प्रविचलितं कुक्ष्याध्मानेन कुक्षि-
मनुवृत्तं क्रमाद् हृदयोपरोधं हृल्लासप्रसेकोर्ध्वम-
भिसुखीकृतं बुद्ध्वा ततो मुहूर्तमनुपालनादूर्ध्वं छर्द-
येत् । जातौ हृल्लासप्रसेकौ यस्य स प्रसक्तं निष्ठी-
वनं प्रसेककथनं छर्दयेत् । अङ्गुलिभ्यां द्वाभ्या-
मनायस्तो नातिसततव्यायामो नालेन नीलोत्पला-
दिप्रभवेन गलताल्वरुजन् अविमृश्यन्न बाधयेत् ।
तथा वेगान्नाप्रवृत्ताननागतानुदीरयन् प्रवृत्तानाग-
तान् प्रवर्तयन् पुरुषो जानुतुल्यासने स्थितः सन्
वमेत् ॥ ११ ॥

हे०-प्रवृत्तवमनस्य कृत्यमाह-जातहृल्लासेति । अंगु-
लीभ्यां संहताभ्यां मृदुना नालेन प्रवृत्तान् सविबधान् प्रव-
र्तयन् नल्वतिप्रवृत्तान् प्रवर्तयन् छर्दयेदित्यन्वयः । अना-
यासत आयासरहितः पृष्ठे च प्रतिलोमतास्त्रिकादारम्योर्ध्वं
प्रपीडयेत् । संग्रहे तु स यदा जानीयात्स्वेदप्रादुर्भावेन
दोषं प्रविलयमापद्यमानं रोमहर्षणं च स्थानेभ्यो विच-
लितं कुक्ष्याध्मानेन कुक्षिमनुवृत्तं क्रमात् । हृदयोप-
रोधहृल्लासास्यसंश्रवणौर्ध्वमभिसुखीभूतम् । अथ
समुपस्थापितानेकप्रतिप्राहो विवृतोष्ठतालुकंठो नातिमहता
व्यायामेन वेगानुदीरयन्वमेत् ॥ ११ ॥

उभे पार्श्वे ललाटं च वमनश्चास्य धारयेत् ।
प्रपीडयेत्तथा नाभिं पृष्ठं च प्रतिलोमतः १२ ॥

स०-अपरमस्य नरस्य वमनं कुर्वतो द्वे पार्श्वे
ललाटं च धारयेत् । परिचारक इति शेषः । प्रति-
लोमतोऽसन्मार्गेण ॥ १२ ॥

प०-अस्यानुरस्य वमत उभे पार्श्वे ललाटं
धारयेत् । तथा नाभिं प्रपीडयेत् प्रतिलोमत्वाच्च
पृष्ठमनुमर्दयेत् । ऊर्ध्वमुखैः करैः ॥ १२ ॥

हे०-नास्तुन्नतो नात्यवनतः पार्श्वान्नतो वा तत्राप्यु-
न्नतस्य पृष्ठहृदयपीडा भवति । अत्यवनतस्य शिरः-
कोष्ठपीडा, पार्श्वान्नतस्य पार्श्वकोष्ठहृदयोर्ध्वजनुपीडेति १२ ॥

कफे तीक्ष्णोष्णकटुकैः पित्ते स्वादुहिमैरिति ।
वमेत् स्निग्धाम्ललवणैः संसृष्टे मरुता कफे ।
पित्तस्य दर्शनं यावच्छेदो वा श्लेष्मणो भवेत् १३

स०-कफे तीक्ष्णोष्णकटुकैर्द्रव्यैर्वमेत् । पित्ते स्वादुही-
तैर्द्रव्यैर्वमेत् । स्निग्धाम्ललवणैर्वायुयुक्तं कफे वमेत् ।
कियंतं कालं वमदित्याह । यावत् पित्तस्य दर्शनं
कफातो वा तावद्वमेत् ॥ १३ ॥

प०-इत्येवं कफे तीक्ष्णोष्णकटुकैरौषधैर्वमेत्
छर्दयेत् । तथा पित्ते पित्तयुक्ते कफे स्वादुहि-
मैर्मधुरैः शीतवीर्यैर्द्रव्यैर्वमेत् । मरुता संसृष्टे
वायुना संसृष्टे कफे स्निग्धाम्ललवणैर्द्रव्यैर्वमेत् ।
तावद्वमेद् यावत् पित्तस्य दर्शनं यावच्छेदो वा
श्लेष्मणः कफस्य वा छेदः ॥ १३ ॥

हे०-दोषभेदेन वमनद्रव्यभेदमाह-कफे इति । इति
उक्तौन प्रकारेण । वमनाविधिमाह-पित्तस्येति ॥ १३ ॥

हीनवेगः कणाधात्रीसिद्धार्थलवणोदकैः ॥
वमत्युनः पुनः ॥ १४ ॥

स०-हीनवेगो नरः कणाधात्रीसिद्धार्थलवणोदकै-
रसकृद्वमेत् ॥ १४ ॥

प०-हीनवेगोऽल्पवेगः पुमान् पिप्पल्यामलक-
सर्षपकल्लवणोदकैः पुनः पुनर्भूयो भूयो वमेत्
छर्दयेत् ॥ १४ ॥

हे०-हीनवेगस्वीषघांतरमाह-हीनवेग इति । पिप्प-
ल्यादिमिश्रमुदकं पुनः पुनः पीत्वा वमेत् । संग्रहे ॥

प्रवृत्तवमनामष्टिगुणद्वयेन वा विश्रम्यामात्मवीम-
न्मनुष्योदयोपनि वमनाम निवर्ध्यात् । विपरीतानि विरे-
चनामिति ॥ १४ ॥

तत्र वेगानामप्रवर्तनम् ।

प्रवृत्तिः सविबंधा वा केवलस्यौषधस्य वा ॥

अयोगस्तेन निष्टीवर्कहूकोटञ्जरादयः ॥ १५ ॥

स०-तत्र तेषु सस्ययोगाऽतियोगयोगेषु मध्या-
हेगानामप्रवर्तनमसावयोगः । सविबंधा च या
प्रवृत्तिः सोऽप्ययोगः । केवलस्य दोषादिरहितस्यौ-
षधस्य या प्रवृत्तिः सोऽप्ययोगः । तेनाऽयोगेन निष्टी-
वनादयः स्युः ॥ १५ ॥

प०-तत्र वमनं वेगानामप्रवर्तनम् । वेगजातं
किञ्चित्प्रत्यागच्छति । अथवा सविबन्धा प्रवृत्तिः ।
केवलस्य शुद्धस्य भेषजस्यौषधस्य प्रवृत्तिदोषेण
विना केवलसौषधं प्रत्यागच्छति । अयमयोगो
वमनस्य । तेनायोगेन निष्टीवनादयो जायन्ते ।
निष्टीवः श्रेष्मप्रसेकः । आदिग्रहणादरोचकगौ-
रवानाहस्फोटादलस्यशूलप्रतिश्रयायरोमहर्षादयोऽपि
भवन्ति ॥ १५ ॥

हे०-हीनयोगलक्षणमाह-तत्रेति । हीनयोगजात्रोगा-
माह-तेनेति । आदिशब्दादरोचकगौरवाध्मानस्फोटादलस्य
शूलप्रतिश्रयायरोमहर्षशोफादयः ॥ १५ ॥

निर्विबंधं प्रवर्तते कफपित्ताऽनिलाः क्रमात् ।

सम्यग्योगे ॥ १६ ॥

स०-सम्यग्योगे कफपित्ताऽनिलाः क्रमेण निर्विबंधं
निसंगं प्रवर्तते ॥ १६ ॥

प०-सम्यग्योगलक्षणं पुनर्निर्विबन्धं निःसङ्गं
कृत्वा प्रवर्तन्ते कफादयः । क्रमात् पूर्वैकफो निर्वि-
बन्धेन प्रवर्तते । ततः पित्तं ततो वायुः क्रमेण ।
तथा नातिमहती व्यथा मनःप्रसादादयो जायन्ते ॥ १६ ॥

हे०-सम्यग्योगलक्षणमाह-निर्विबंधमिति । नातिम-
हती व्यथा स्वयं चावस्थानं ततश्च स्वस्थता मनःप्रसादः
स्वयस्त्रिगुणिररोचकादिवैपरीत्यं चेति ॥ १६ ॥

अतियोगे तु फेनचंद्रकरक्तवत् ।

वमितं क्षामता दाहः कंठशोषस्तमो भ्रमः ।

योगा वाय्वामया मृत्युर्जाविशोणितनिर्गमात् ॥

स०-अतियोगे पुनः फेनचंद्रकरक्तवद्वमितं भव
फेनश्च चंद्रकश्च रक्तं च तानि विद्येते यस्य व
तस्य तदेवम् । तथा क्षामतादयो भवति । ।
स्तिमिरदर्शनं दाह्याश्च वातरोगास्तथा मृत्युर्मर्वा
जीवाख्यस्य शोणितस्य निर्गमाक्षिप्तासात् ॥ १७ ॥

प०-अतियोगे पुनर्वमितस्य वमितं छर्दितं फेन
चंद्रकरक्तवद्भवति । फेनचंद्रकरक्तानि विह-
यस्य वमितस्य तत्फेनचंद्रकरक्तवद्वमितम् । त
क्षामता क्षामत्वं भवति । तथा दाहः सर्वाङ्गीण
कण्ठशोषः तमोमोहः । घोरा वाय्वामयाः अ
तर्कणशूलवाक्सङ्गजिह्वाप्रवेशनिर्गमाक्षिव्यावृत्तहृद्
संहननविसंज्ञतानिद्रालस्यादयः । अथवा जीवः
णितप्रवृत्त्या मरणम् । जीवाख्यस्य रक्तस्य लक्ष-
वक्ष्यमाणं वमनव्यापदि ॥ १७ ॥

हे०-अतियोगलक्षणमाह-अतियोग इति । फेना
युक्तं वमितं, चंद्रिकामयूरपिच्छेपिव तमः अज्ञान
भ्रमश्चापिखलुदस्येव । जीवशोणितम् ओजः । संग्रहो
स्वरक्षयमोहोन्मादमूर्च्छाधिरोचःशूलताहृदयभूमायनगात्रशु-
सुतिवृणोष्वाभिलोकप्रकोपकर्णशूलादितवाकृत्संगहनुसंहनन
जिह्वाप्रवेशनिर्गमाक्षिव्यावृत्तिविसंज्ञतानिद्रालस्यमिहानयं
भवन्तीति ॥ १७ ॥

सम्यग्योगेन वमितं क्षणमात्रास्य पाययेत् ।
धूमत्रयस्यान्यतमं स्नेहाचारमथाऽऽदिशेत् ॥ १८ ॥

स०-सम्यग्योगेन वमिते सति सुहृत्मात्र
शीतवातादिना धूमत्रयस्य स्निग्धमध्यतीक्ष्णाख्यस्य
ऽन्यतममेकं पाययेद्द्वैधः । अथाऽनन्तरं स्नेहाचारमुष्ण-
दकोपचारी स्यादित्यादिकमादिशेत् ॥ १८ ॥

प०-सम्यग्योगेन वमिते सति पुंसि सुधीतपापा
पादमुखे क्षणं सुहृत्मात्रास्य विश्रम्य व्यञ्जनादि
सप्राणं कृत्वाऽनन्तरं धूमत्रयस्य धूमविधौ वक्ष्यसा-
स्य तीक्ष्णशुद्धमध्यमेदभिन्नस्यान्यतमं सामर्थ्यं
यथायोग्यं तीक्ष्णशुद्धमध्यं पाययेत् । अथानन्-
स्नेहाचारः सुखोष्णोदकोपचारी स्यादित्यादिकमपि
शेत् कथयेत् ॥ १८ ॥

हे०-सम्यग्वातस्योपचारमाह-सम्यग्योगेनेति । धु-
त्रयस्य स्निग्धमध्यतीक्ष्णभेदात् । संग्रहे तु सुखिः

धितपाणिपादमुखं धूमं पीत्वा पुनरुपसृष्टोदकं संमानित-
सुरभिर्तांबूलं निर्वातगारशय्यास्थितमिति ॥ १८ ॥

ततः सार्यं प्रभाते वा शुद्धात् ज्ञातः सुखांबुजा।
शुंजानो रक्तशाल्यन्नं भजेत्पेयादिकं क्रमम् १९॥
(पुराणरक्तशालीनामस्नेहलवणोपणम् ।
शुंजानोऽन्नमुपेक्षेत पेयादिकमिमं क्रमात् ॥)

स०—तदूर्ध्वं सायमपराह्णे प्रभाते पूर्वाह्णे वा बुस-
क्षित उष्णोदकेन स्नातो रक्तशाल्यन्नं शुंजानः पेया-
दिकं क्रमं भजेत् ॥ १९ ॥

प०—ततोऽनन्तरं कृतवसनः सन् सार्यदिवस-
परिणामेऽथवा द्वितीयेऽहनि प्रभाते प्रत्युषसि वस-
न्नेन स्वस्थानप्रच्युतदोषस्य रवस्थानस्थापनार्थं
शुद्धात् उत्पन्नबुभुक्षः स्नातः सुखोदकपरिपिक्तो
रक्तशाल्यन्नं शुंजानः पेयादिकं क्रममेवं वक्ष्यमाणं
भजेत् सेवेत । न केवलं पेयादिवृत्तिरेव सौख्याय
थावत्पुराणानां रक्तशालितन्दुलानां सुस्निग्धमन्न-
मस्नेहलवणकटुकं वा द्रवप्रायमुष्णोदकानुपानं
सार्यं प्रातरुपयुज्याधिवलमपेक्ष्य क्षुधं च विधिम-
मुमनुसरेत् ॥ १९ ॥

हे०—सम्भवातः पेयादिक्रमेण शुंजीतेत्याह—तत
इति । दीताभिश्चेत्सार्यं, संदाभिश्चेत्परदिने, प्रातः पेयादिकं
क्रमं भजेत् । पेयादिक्रमेण रक्तशाल्यन्नं शुंजीत ॥ १९ ॥

तमेव पेयादिकं क्रममाह—

पेयां विलेपीमकृतं कृतं च
यूपं रसं त्रीनुभयं तथैकम् ।
क्रमेण सेवेत नरोऽन्नकालान्
प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः ॥ २० ॥

स०—प्रधाना च मध्या चाऽवरा च प्रधानमध्या-
वराः । प्रधानमध्यावरश्च ताः शुद्धयश्च ताभिः
शुद्धो नरः क्रमेण यथासंख्यं पेयां त्रीनन्नकालान् द्वाव-
न्नकालावेकमन्नकालं भजेदिति । विलेप्यादिवर्ष्येवं
योज्यम् । एतदेव स्पष्टीकृत्योच्यते । यथा । प्रधा-

नशुद्धया शुद्धो नरो द्वावन्नकालावेकमन्नं दिने द्विती-
येऽह्न्येककालं च पेयां भजेदिति । द्वितीयेऽह्न्येक-
मन्नकालं विलेपीं तृतीये चामेन द्वावन्नकालौ विले-
पीमेव । चतुर्थे दिवसे अकृतं शुटीजनपात्रमे-
स्कृतमन्नं कृतं शुटीजनपात्रिनमकृतं दूतं च
द्वावन्नकालौ भजेत् । एवं पंचमेऽह्नि प्रथमे-
ऽन्नकाले च । चः समुच्चये । ततः विमध्य तावद्दू-
म्यते । एवं कालत्रये कृतं रसं विभज्य भोजयेत् ।
सप्तमे दिने प्रकृतिभोजने क्रमेण सेवेत । एवं मध्यास्यं
मध्याह्न्यशुद्धिमुद्रस्याऽवरशुद्धिशुद्धस्य च योजना कार्या ।
मुनिस्त्वाह । अर्थेन सायाह्न्यपरे चाऽह्नि मुषोदक-
परिपिक्तं पुराणानां लोहितशालितन्दुलानां मध्याह्न्यन्नां
मंडपूर्वा मुखोष्णां यवार्णं पायदेदधिसलमभिममोक्ष्य ।
एवं द्वितीये तृतीये वालऽकारि । चतुर्थे तु तथापि-
श्रानामेव शालितन्दुलानां मुषिकां विपरीमुष्णोदक-
द्वितीयामस्नेहलवणामप्यस्नेहलवणां वा भोजयेत् ।
एवं पंचमे षष्ठे चाऽन्नकाले । सप्तमे त्वन्नकाले तथा-
विधानामेव शालीनां डिःप्रसृतं मुषिकमोदरमुष्णो-
दकानुपानं तनुना तनुस्नेहलवणोपपन्नं मुद्रदूषेण
भोजयेत् । एवमष्टमे नवमे चाऽन्नकाले । दशमे
त्वनकाले लावकपिंजलादीनामन्यतमस्य मांसस्य रसेन
दकलावणिकेन नाऽतिसारवता भोजयेदुष्णोदकानु-
पानम् । एवमेकादशे द्वादशे चाऽन्नकाले । अत-
र्ज्वमन्नगुणान् क्रमेणोपशुंजानः सप्ताहात्प्रभृति
भोजनमगाच्छेदिति । त्रीनिति कालाच्चनोत्स्येतसं
योगे द्वितीया ॥ २० ॥

प०—मण्डतः किञ्चिन् घना पेया ततो विलेपं
घनसिक्का । अकृतो यूपः शुण्डिपिण्डिदाडिमा
जाजिहिङ्गवादिभिर्विना कृतः केवलमुद्गादिकवाथ
शुण्डधादियुक्तः स एव मुद्गादिकवाथकृतो यूपः
रसो मांसरसः । वचनं चात्र “सिक्काविरहितं
मण्डः पेया सिक्कसमन्विता । घनसिक्का विले-
पी स्याद्यवागूर्विरलद्रवा । पिशितेन रसस्तत्र यूपं
धान्यैः समन्विता । मूलैश्च तिलकल्कान्मप्राय
काम्बलिकः स्मृतः॥ हेयाः कृताः कृतास्ते तु स्नेहादि
युतवर्जिताः ।” तान् पेयादीनां च प्रकारान् क्रमं

प्रादेशानुदेशिनां यथासंख्यमनतिक्रम्य त्रीनुभयं तथैकमेव कृत्वा न्नकालादीन् प्रधानसंस्थावरशुद्धि-
शुद्धः पुमान् संवेत । प्रधाना च मध्या चावरा च प्रधानमध्यावराः । ताश्च ताः सिद्धयस्तथाभूता-
भिः शुद्धिभिः शुद्धः पुरुषस्त्रीन् अन्नकालान् प्रत्येकं पेयादिकं रसायनं संवेत । पेयादीन् त्रीण्येव रसादीन् मध्यशुद्धया शुद्ध उभयं द्वौ द्वावन्नकालं प्रत्येकं पेयादिप्रकारं रसायनं संवेत । तथावर-
शुद्धया शुद्ध एकमेकमन्नकालं प्रत्येकं रसपर्यन्तं संवेत । तत्र प्रथमेऽहनि सायं पुनर्विलेपीं दिनान्ते पेयापुपुञ्जीत । द्वितीयदिवसे द्वावन्नकालौ पेया-
मुपसंवेत । एवं त्रीनन्नकालान् विलेप्युपयुक्ता भवति । चतुर्थेऽहनि सायमेकमन्नकालमकृतयूपं संवेत । पञ्चमेऽहि द्वावन्नकालावकृतयूपमेव । स एवमकृतो यूपस्त्रीन् अन्नकालानुपयुक्तो भवति । पष्ठे दिवसे द्वावन्नकालौ कृतयूपं संवेत । सप्तमे प्रा-
तरेकान्नकालकृतेन यूपेण स्यात् । एवं कृतयूपस्त्री-
नन्नकालानुपयुक्तो भवति । सप्तमे सायमेकमन्न-
कालं मांसरसमुपयुञ्जीत । अष्टमे द्वावन्नकालौ मांस-
रसं संवेत । एवं मांसरसं त्रीनन्नकालानुपयु-
ञ्जीत । तथा मध्यशुद्धया शुद्धावन्नकालौ पेयादिकं संवेत । प्रथमेऽहनि सायं पेया द्वितीयेऽहि प्रातः पेया एवं तृतीयेऽहनि प्रातर्विलेपीः सायमकृतो यूपः । चतुर्थेऽहनि प्रातरकृतो यूपः सायं कृतयूपः । तृतीये-
ऽहनि प्रातः कृतो यूपः सायं मांसरसस्ततोऽनन्तरं सर्वान् त्रीन् प्रकृतिभोजनः स्यात् ॥ २० ॥

हे०-पेयादिक्रममाह-पेयामिति । उत्तमशुद्धया शुद्धः पेयादिकालांस्त्रीनन्नकालान् संजीत । मध्यशुद्धया शुद्धो द्वौ द्वौ, अवरशुद्धया शुद्ध एकैकम्, अकृतः स्नेहादिभिरसंस्कृतो यूपः कृतः संस्कृतः ॥ २० ॥

अधुना पेयादिक्रमस्य फलं वक्ति-

यथाऽणुरग्निस्तृणगोमयाद्यैः
संधुक्ष्यमाणो भवति क्रमेण ।
महान् स्थिरः सर्वपचस्तथैव
शुद्धस्य पेयादिभिरंतराग्निः ॥ २१ ॥

स०-यथा बाह्योऽग्निरणुरल्पस्तृणगोमयकाष्ठदला-
दिभिः संधुक्ष्यमाण उर्ध्वपमानो महान् स्थिरः सर्व-

पचो भवति । सर्वपच इति पचैरजंतस्य सर्वशब्द सह षष्ठीसमासः । तेनैव प्रकारेण पेयादिभिः शुद्धस्योर्ध्वोऽग्निर्महाम् स्थिरः सर्वपचश्च भवति । एनादेऽयुक्तम् । विरेके वमने श्रेष्ठं पेयादीं त्रिक्रमः । त्रिशो द्विशो मध्यमे स्यादेकशस्तु कन्यसीति ॥ २१ ॥

प०-शुद्धत्वं पेयादिभिः किं क्रमेणोत्पद्यते तथेमाह-बाह्योऽग्निर्नरन्धनः अणुः सूक्ष्मः स्वल्पः स तृणगोमयाद्यैः सन्धुक्ष्यमाणः उर्ध्वप्यमानः क्रमेण सहसा महान् भवति । तथा स्थिरः स्थाणुः सम्पद्यते । तथा सर्व एव सर्वं च गुर्वाद्यन्नजातं पशक्तोति । तथा शुद्धस्यान्तरजाठराग्निः शोधनं नाणुः सम्पन्नः क्रमेण पेयादिभिः सन्धुक्ष्यमाणमहान् पचः स्थिरश्च सम्पद्यते ॥ २१ ॥

हे०-पेयादिक्रमस्य फलमाह-यथाणुरिति ॥ २१

जघन्यमध्यप्रवरे तु वेगा-

श्चत्वार इष्टा वमने षडष्टौ ।

दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके

प्रस्थस्तथा स्याद्विचतुर्गुणश्च ॥ २२

स०-जघन्यं च मध्यं च प्रवरं च तस्मिन्वम क्रमेण वेगाश्चत्वारः षडष्टेष्टास्तत्रकृतामिति शेषः । वेगा दशैव द्वित्रिगुणा जघन्यमध्यप्रवरे विरेके क्रमेण भवन्ति । तथेति समुच्चये । न केवलं वेगानां माप्रस्थश्च विचतुर्गुणो मानं स्यादिति तथाशब्दस्याऽर्थः त्रीण्येतान्युपजातिवृत्तानि ॥ २२ ॥

प०-तत्र न ज्ञायते कास्तास्तिन्नः शुद्धयस्तदर्थमाह--जघन्यमध्यप्रवरे वमने यथाक्रमं वेगाश्चत्वारः षडष्टाविष्टाः । आयुर्वेदस्मृतौ नामभिः प्रेताः । सम्पन्न इति यावत् । तत्र जघन्ये वमने चत्वारो वेगा इष्टाः । मध्यवमने षड् वेगाः । प्रवरे वमनेऽष्टौ वेगाः । त एव वेगा दशद्वित्रिगुणा विरेके जघन्यमध्यप्रवरे यथाक्रमं तेषामेव मुनीनामिष्टाः । तत्र विरेके जघन्ये वेगा दशेष्टाः । मध्यविरेके क्रमा-
द्वित्रिगुणा दशविंशतिवेगाः । प्रवरे तु त्रिगुणा दशत्रिंशद्वेगाः इष्टा इति वमनविरेचनयोर्वेगासं-

ख्यया प्रवरमध्यावरत्वं प्रस्थादिमानपरिच्छेदेन प्रवरावरमध्यत्वमाह-जघन्यमध्यप्रवरे विरेके यथा-
क्रमेण प्रस्थः स एव द्विगुणः स एव चतुर्गुणः स्या-
दिति सम्बन्धः । प्रस्थो जघन्ये विरेके मध्ये द्वौ
प्रवरे चत्वारः प्रस्थाः ॥ २२ ॥

हे०--त्रिविधस्य वमनस्य वेगमानमाह-जघन्येति ।
त्रिविधस्य विरेकस्य वेगमानमाह-दशैवेति । द्विगुणा वि-
शतिः, त्रिगुणास्त्रिंशत् । त्रिविधस्य विरेकस्य तुल्यमान-
माह-प्रस्थ इति । प्रस्थोऽत्र न द्वात्रिंशत्फलः । “वमने च
विरेके च तथा शोणितमेकाक्षणे । सार्द्धत्रयोदशफलं प्रस्थ-
माहुर्मनीषिणः” इति वचनात् । एकः प्रस्थः, द्वौ
प्रस्थौ, चत्वारः प्रस्था इति त्रीणि मानानि ॥ २२ ॥

पित्तावसानं वमनं विरेका-
दर्धं कफांतं च विरेकमाहुः ॥ २३ ॥

स०--पित्तांतं वमनं वर्धति । विरेकादर्धं वमनं कथ-
यति विरेचनं कफांतमाहुः ॥ २३ ॥

प०--अन्ये पुनराचार्याः पित्तावसानमुक्त्वै-
वमनमाहुः । पित्तं वमनान्ते यस्य तत् पित्तावसानं
वमनं विरेकान् प्रस्थादुत्पन्नपरिच्छिन्नाद्रमममर्ध-
माहुः । तेन जघन्ये वमने प्रस्थस्यार्धे मध्ये प्रस्थः
प्रवरे द्वौ प्रस्थाविति । तथा कफान्तविरेकमाहुः
कफपर्यन्तं प्रधानं विरेकमाहुराचार्याः ॥ २३ ॥

हे०--त्रिविधस्यापि वमनस्य पित्तावसानत्वमेव सम्य-
क्त्वमित्याह-पित्तावसानमिति । त्रिविधस्य वमनस्य
तुल्यमानमाह-विरेकादर्धमिति । अर्द्धम् अर्धप्रस्थः,
प्रस्थः, प्रस्थद्वयं चेति त्रिविधस्यापि विरेकस्य कफाव-
सानत्वमेव सम्यक्त्वमाह-कफान्तमिति ॥ २३ ॥

द्विज्ञानं सविट्कानपनीय वेगान्
मेयं विरेके वमने तु पीतम् ॥ २४ ॥

स०--द्वे वा त्रयो वा द्वित्राः । संख्ययाऽव्य-
येति बहुव्रीहिः । बहुव्रीहौ संख्येये ऽजिति वा समा-
सांतः । सह विशा पुरीषेण वर्तते इति सविट्को
विट्त्वान् वेगान् सविट्कानपनीय गणनयाऽनया रुद्ध-
विरेके मेयं मातव्यम् । वमने पुनः पीतं यदौषधं तद-
पनीय मेयम् । इंद्रवज्रावृत्तम् ॥ २४ ॥

प०--द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । के ते वेगाः । सह
विशा पुरीषेण वर्तन्ते इति सविट्काः । तान्
वेगानपनीय त्यक्त्वा मेयं मातव्यं प्रमाणीकर्त-
व्यम् । विरेके विरेकविपणं वा विरेकसंख्या
निर्दिष्टास्ततः संख्यायास्तानपात्य गणनायामपा-
रुद्धं कृत्वा यदन्यद्वस्तुजातं तद्व्यतिरिक्ता वेगवशा-
द्बुद्धमार्गतः प्रवर्तन्ते तदेवानन्तरं मेयं प्रस्थाद्यन्मा-
नेन च तथा वमने च वमनविपये वमनार्धमौषधं
द्रव्येण पानीयादिनाऽऽलोडय चर्यान्तं मुखतो
वेगैरपि प्रवर्तमानं तद्यथानिर्दिष्टाया वमन-
वेगसंख्याया अपनीय वमनगणनायामनुपाहृतं
कृत्वा यद्यद्वस्तुजातं वेगवशाद्यनुसृतं प्रवर्तते ।
तदेवानन्तरं मेयं मातव्यं परिच्छेदव्यम् ॥ २४ ॥

हे०--वेगमानं तुल्यमानं च वेगमानमाह-द्वित्रा-
निति । वमने तु वमनार्धं यत्पीतं तदपनीयमेयम् ॥ २४ ॥

अर्थेन वामितं भूयः स्नेहस्वेदापपादितम् ।
श्लेष्मकाले गते ज्ञात्वा कोष्ठं सम्यग्विरेचयेत् २५

स०--एतं नरं वामितं भूयः पुनरपि स्नेहस्वेदा-
भ्यामुपपादितमन्तरं सम्यग्विरेचयेत् । कदा । श्लेष्मणः
कालः संविभागप्रहरस्तस्मिन् गते सति । किं कृत्वा ।
कोष्ठं मुदुमध्यकूरलक्षणं ज्ञात्वाऽवमस्य ॥ २५ ॥

प०--अथेति मङ्गलार्थमानन्तर्यार्थे वा । अथा-
नन्तरमेतं पुरुषं वामितं वमितवन्तं भूयः पुन-
रेव स्नेहस्वेदाभ्यामुपपादितं संस्कृतं सुखोपितं पूर्वो-
क्तेन विधिना गते पीते श्लेष्मकाले निरस्त्रं कोष्ठं
ज्ञात्वा भोज्यमस्याप्यवाहियावन्मात्रां वमयित्वा
विरेचयेत् ॥ २५ ॥

हे०--विरेचनविधिमाह-अर्थेन । स्नेहस्वेदान्तां पुन-
रनुपपादितं शोधनयोग्यतां नीतं विरेचयेद्विरेचनीयपदं
दद्यात् । संग्रहे तु नत्वकृतवमनमन्यवतिष्ठककोष्ठात् ।
अकृतवमनस्य हि श्लेष्मणोपहतमौषधम् ऊर्ध्वं प्रवर्तते ।
उदासि चावकृद्धमवतिष्ठते ततो नालं विरेचनार्थं । सम्प्रति-
रिक्तस्यापि बाधःस्त्रस्तः श्लेष्मा शरीरोऽद्यपि बाधः
मापादयति प्रवाहिकां वा नालेन दोषोऽतिक्रम्यकोष्ठस्य बाध्या-
त्मकत्वात् । श्लेष्मकालेऽत्यकृतवमनोको दोषः श्लेष्मणान्
गारविणं च कृत्वा क्षीणे श्लेष्मण्यपराद्धे शरीरे वा विरे-

नयेत् मेनासावृत्तमात्रं तुल्यं छर्दि च पुनस्तज्जनयति ।
अविशक्तस्य शोभनकाष्ठं च यमने योज्यं तथोच्यं सुलेन
निष्कण्ठादेति ॥ २५ ॥

बहुपित्तो मृदुः काष्ठः क्षीरेणापि विरेच्यते २६

स०—यो बहुपित्तः कोष्ठः स मृदुर्भवति ।
स च क्षीरेणापि विरेच्यते । अपिशब्दादास्व-
धादिभिरपि ॥ २६ ॥

प०—अत्र बहुपित्तो मृदुकोष्ठः स विरेच्यते
क्षीरेणापि । क्षीरं चात्रोपलक्षणमात्रम् । तेनेष्टु-
रसतन्मन्तुगुडकुशरासर्पनिवमयोष्णोदकपिण्ड-
आपूगफलादिभिर्विरेच्यते ॥ २६ ॥

हे०—मृदुकोष्ठस्य लक्षणमाह—बहुपित्त इति । संप्रहे
उ रभुरसाम्भ्यासकमस्तुगुडकुशरासर्पनिवमयोष्णोदकपिण्ड-
द्राआपूगफलादिभिरिति ॥ २६ ॥

प्रभूतमारुतः क्रूरः कुच्छाच्छचामादिकैरपि २७

स०—प्रभूतमारुतः क्रूरः कोष्ठो भवति । स
कुच्छेष्टेण कथंचिदपि श्यामादिकैर्विरेच्यते । आदिश-
ब्देन व्रतं तिसुधादीनां ग्रहणम् । अपिशब्दादास्वधा-
दिना विरेच्यते ॥ २७ ॥

प०—प्रभूतमारुतः बहुवातः क्रूरकोष्ठः स तुर्वि-
रेच्यः । सतिष्टुष्टिफलातिस्त्वकनीलिनीफलादिभिरपि
कुच्छादुदुःखेन विरेच्यते ॥ २७ ॥

हे०—क्रूरकोष्ठस्य लक्षणमाह—प्रभूतमारुतेति । आदि-
शब्दादिभिरपि फलातिस्त्वकनीलिनीफलादयः । संप्रहे तु बहु-
शोभा समकोष्य कोष्ठः स साधारणः । ये च स्निग्धत्व-
च्छवासेन प्रायसन्निवृत्ततत्तदिति ॥ २७ ॥

**कपायमधुरैः पित्ते विरेकः कटुकैः कफः ।
स्निग्धोष्णलवणैर्वैर्यौ ॥ २८ ॥**

स०—कपायमधुरैरारव्यादिभिः पित्ते विरेकः ।
कटुकैः कफे विरेकः । स्निग्धाम्ललवणैरुडतैलादिभिः
कफो विरेकः कार्यः ॥ २८ ॥

प०—तत्र कपायमधुरैर्द्रव्यैः पित्ते पित्तविषये
विरेको विरेचनं शस्यते इति वाक्यशेषः । कटु-

कैर्द्रव्यैः कफे पित्तसंसृष्टे विरेकः शस्यते । स्निग्धं
ष्णलवणद्रव्यैर्वैर्यौ पित्तसंसृष्टे विरेकः शस्यते ॥ २८ ॥

हे०—दोषभेदेन विरेचनमाह—कपायमधुरैरिति
संप्रहे तु पीतमात्र एव चोषधे छर्दिविघाताय शीत
मुना मुखमस्य सहसा सिंचेत् । ततश्चोष्णोदकेन सोऽन्त
मुखं विशोष्याद्विस्तुरभिमुन्मातुलुंगजंवीरसुमनःसौगन्धिक
दीनि हृद्यगन्धान्युपजिघ्रेत् । निवातसुलशय्यास्थितश्चार्ध
बन्धार्धमल्पाम्बुष्णोदकमनुकण्ठयस्तन्मना वेगात्त धा
यक्षीरयमाणश्चासाद्यासनेषु प्रतिप्राक्ष्येव शीतस्पर्शविरेच्यते
यथा च यमने स्वेदप्रसेकौषधकफपित्ताग्निः कमे
प्रवर्तन्ते । तथा विरेचने वातमूत्रपुरिशपित्तकफाः । पुन-
श्चान्ते वायुः दोषाणां हि देहे तथा सन्निवेशान्मागैर्वैपर
त्याच्च शोधनयोरिति ॥ २८ ॥

अप्रवृत्तौ तु पायथैतु

उष्णांशु स्वेदयेदस्य पाणितापेन चोदरम् २९

स०—विरेकाप्रवृत्तावुष्णांशु पायथैर्द्रव्यैः । अर
चाऽऽतुस्य पाणितापेन जठरं स्वेदयेत् ॥ २९ ॥

प०—शोधनयोरप्रवृत्तौ सत्यां भेषजोत्तेजनार्थं
ष्णोदकं पाययेत् । तथास्य पुंसः पाणितापैश्च
दरं जठरं स्वेदयेत् ॥ २९ ॥

हे०—विरेचनाप्रवृत्तौ प्रवर्तनोपायमाह—अप्रवृत्त-
विति ॥ २९ ॥

**उत्थानेऽल्पे दिने तस्मिन्भुक्त्वाऽन्येष्टुः पुनः
पिबेत् ॥ ३० ॥**

स०—तस्मिन् विरेकस्य दिनेऽस्य उत्थाने स्तो
कायां प्रवृत्तौ सत्यां भुक्त्वाऽन्नमन्येष्टुस्यस्मिन् दि-
पुनर्विरेचनौषधं पिबेदातुरः ॥ ३० ॥

प०—उत्थानमवरकरभूमौ मलविसर्गार्थमवतर
णम् । उत्थानेऽल्पदोषेऽस्य प्रवृत्तावल्पायां तदह
र्भुक्त्वा तस्मिन् दिने भोजनं कृत्वाऽन्येष्टुस्यस्मिन्
ब्रह्मणि पुनरौषधं विरेकार्थं पिबेत् ॥ ३० ॥

हे०—उपायेनाप्रवृत्तौ किं कृत्वीमत्यत आह—उत्थान-
इति । उत्थाने वर्तने अल्पे सति तस्मिन् दिने भुक्त्वा
द्वितीयदिने पुनर्विरेचनम् ॥ ३० ॥

अदहस्नेहकोष्ठस्तु पिवेद्वर्ध्वं दशाहतः ।
भूयोऽप्युपस्कृततनुः स्नेहस्वेदैर्विरेचनम् ॥
यौगिकं सम्यगालोच्य स्मरन्पूर्वमतिक्रमम् ३१ ॥

स०—दहस्नेहः कोष्ठो यस्य स दहस्नेहकोष्ठः ।
न दहस्नेहकोष्ठोऽदहस्नेहकोष्ठः स भूयोऽपि स्नेह-
स्वेदैः संस्कृतशरीरो दशाहाद्वर्ध्वं यौगिकं विरेचनं
पिवेत् । यथावन्निरूप्य पूर्वमनुक्रमं भैषज्यमात्रां मंत्रा-
मिमंत्रितामित्यादिकं तथाऽप्रवृत्तौ तु पाययेत् ।
उष्णांशु स्वेदयेदस्य पाणितापेनेत्यादिकं च तथापि
अतिक्रमं स्मरन् पिवेदिति ॥ ३१ ॥

प०—यौगीकं योगार्हं दृष्यादिकमालोच्यादह-
स्नेहकोष्ठो यः स दशाहाद्वर्ध्वं भूयोऽपि स्नेह-
स्वेदैः संस्कृतवेदः सन् तथा पूर्वमतिक्रमं स्मरन् पूर्वा-
योगकारणं चिन्तयन् अवहितो विरेचनं पिवेत् ३१

हे०—यस्तु निवृत्तस्नेहत्वाच्च विरिच्यते स पुनः क्षिप्यः
स्त्रियो दशाहाद्वर्ध्वं विरेचनं पिवेत् । पूर्वमतिक्रमं प्रथमं
विरेचने सामग्रीवैकल्यं स्मरन्सम्यगालोच्य यद्योऽर्थं त्याज्य-
त्पुनर्द्वयं न प्रथममेव । संग्रहे तु ह्रीमयलोभैश्च वेगाघात-
शीलाः प्रायश्चास्त्रियो राजसमीपस्या वणिजश्च भवति ।
तरसादेते वेगधारणात्मवृद्धवातत्वात्सदातुरा दुर्विरेच्याश्च ।
तान् सुस्निग्धान् शोषयेदन्वानपि चाकालनिर्हारविहारान-
तर्क्षणां सदातुरत्वादत्योऽप्यामयो दुःसाध्यो भवतीति ३१ ॥
हृत्कुक्ष्यशुद्धिरुचिरुत्कृष्टः श्लेष्मपित्तयोः ॥
कंडूविदाहः पिटिका पीनसो वातविड्ग्रहः ।
अयोगलक्षणम् ॥ ३२ ॥

स०—अयोगलक्षणं हृत्कुक्ष्यशुद्धिरित्यादिकम् ३२ ॥

प०—विरेचनस्यायोगलक्षणमसम्यगयोगलक्षणं हृद-
यस्य तथा कुक्षेरशुद्धिरनिर्मलत्वम् । अरुचिर-
न्नाश्रद्धा । तथा श्लेष्मपित्तयोरुत्कृष्टः प्रच्यावः ।
विदाहो विविधसन्तापः । पिटिका अङ्गावयवेषु ।
पीनसः प्रतिश्थायः । तथा वातनिग्रहो वात-
पुरीषयोः सङ्गः ॥ ३२ ॥

हे०—विरेचने हीनयोगलक्षणमाह—हृत्कुक्षीति ।
संग्रहे तु आत्मानप्रसेकच्छर्दिभ्रमगौरवाभिसादतन्द्रास्ते-
मिष्यमूत्रसंगा इति ॥ ३२ ॥

योगो वैपरीत्यं यथादितात् ३३ ॥

स०—यथोक्तावैपरीत्यं हृत्कुक्षिशुद्धिरित्यादिको
योगो योगलक्षणम् ॥ ३३ ॥

प०—योगः सम्यगयोगः । विरेकस्य वैपरीत्ये विप-
र्यसे सति यथादिताद्यथोक्तलक्षणान् हृत्कुक्ष्यशुद्ध्या-
दिकावैपरीत्ये हृत्कुक्षिशुद्धिरित्यादि भवति ॥ ३३ ॥

हे०—सम्यगयोगलक्षणमाह—योग इति । वैपरीत्ये
हृत्कुक्षिशुद्धिरुच्चादी ॥ ३३ ॥

विट्पित्तकफवातपु निःसृतेषु क्रमात्स्ववेत् ।
निःश्लेष्मपित्तमुदकं श्वेतं कृष्णं सलोहितम् ।
मांसधावनतुल्यं वा भेदः शकलाममेव वा ।
गुदनिःसरणं तृष्णा भ्रमो नेत्रप्रवेशनम् ।
भवंत्यतिविरिक्तस्य तथाऽतिवमनामयाः ३४ ॥

स०—अतिविरिक्तस्य विट्पित्तकफवातेषु क्रमातिः-
सृतेषु जलं श्वेत् । किंभूतम् । निःश्लेष्मपित्तं तथा
श्वेतं कृष्णं सलोहितं पीतरक्तमथवा मांसधावनतदश-
मथवा भेदः शकलामं लवेत् । तथा गुदनिःसरणादयो-
ऽतिवमनामयाश्च क्षामतादयो भवति ॥ ३४ ॥

प०—अतिविरिक्तस्य पुरुषस्य पते उपद्रवा
भवन्ति । विडादिषु निःसृतेषु निर्गतेषु सत्सु
क्रमात् क्रमेण सर्वे निर्गच्छेत् । उदकं पानी-
यरूपम् । मलं केवलम् । निःश्लेष्मपित्तं दोष-
रहितम् । तथा श्वेतं शुक्लं कृष्णं मणीवर्णं
सलोहितं सरक्तं मांसधावनोपमम् । तथा भेदः
खण्डाभं भेदः शकलवर्णम् । तदा गुदनिःसरणं
पायुनिर्गमनं तथा तृष्णा पिपासा । नेत्रप्रवेशनं
नयनयोरन्तर्गमनमेतेऽतिविरिक्तस्य भवन्ति । पूर्वो
कक्षामतादाहकण्ठरोगतमोभ्रमाः मृत्युपर्यन्ताः ३४

हे०—अतिवोगलक्षणमाह—विदपित्तेति । अतिवम-
नादयः क्षामतादय इति । संग्रहे तु परिकर्षिका हृदयो
द्वेष्टनं पिपीलिकासञ्चार इवांग इति ॥ ३४ ॥

सम्यग्विरिक्तमेनं च वमनोक्तेन योजयेत् ।
धूमवर्ज्येन विधिना ॥ ३५ ॥

स०—एनं च नरं सम्यग्विरिक्तं वमनविहिते
विधिना विषूमेनोपादयेत् ॥ ३५ ॥

प०—एवं पुरुषं विरिक्तं सम्प्रयोगेन यथोक्त-
लक्षणं विरिक्तं वमनोक्तेन विधिना विधानेन
धूमवर्धनं धूमरहितं योजयेदुपपाद्येत् । अत्रे-
यान् विशेषः । धूमपानवर्जनीयमन्यत्पूर्वोक्तं सर्व-
मेव कार्यम् ॥ ३५ ॥

हे०—सम्प्रगिरिक्तस्य सम्यग्वातविधिमतिदिशति—
सम्यगिति ॥ ३५ ॥

ततो वमितवानिव ।

क्रमेणाऽन्नानि भुञ्जानो भजेरप्रकृतिभोजनम् ३६

स०—ततोऽन्तरं क्रमेण पूर्वोक्तेन रक्तशाल्यशस-
हेतोऽप्यादीन्यान्यशसन् प्रकृतिभोजनं भजेत् ॥ ३६ ॥

प०—ततोऽनन्तरं वमितवानिव यथा चान्तस्तद्व-
तैव क्रमेण परिपाटयाऽन्नानि भुञ्जानः पश्चात्
ऽकृतिभोजनं स्वस्थाधिकारविहितं भोजयेत् ॥ ३६ ॥

हे०—पेयादिक्रमानन्तरं प्रकृतिभोजनमपि क्रमेण कुर्या-
दित्याह—तत इति । क्रमेण पादेनापथ्यमित्याद्युक्तेन वमि-
त्वानिवेति दृष्टान्तवलेन वमितेऽप्यर्थं क्रमो ज्ञेयः ॥ ३६ ॥

इद्वह्निमसंशुद्धमक्षामं दोषदुर्बलम् ।

अदृष्टजीर्णलिङ्गं च लंघयेत्पीतभेषजम् ॥ ३७ ॥

स०—पीतभेषजं मंदबहुपादीन् पंच लंघयेत् । अदृष्ट-
जीर्णलिङ्गं पीतभेषजस्य यस्येति योज्यम् ॥ ३७ ॥

प०—पीतभेषजं नरं पीतौषधं मन्दबहुं मन्दा-
प्रमनिर्हृतदोषमनुत्पन्नसम्यग्वाविशुद्धिलक्षणमक्षामं
ऽपि दुर्गन्धहृतबलमदृष्टजीर्णलिङ्गं न दृष्टं जीर्णमीष-
लक्षणोपपत्तेः ॥ ३७ ॥

हे०—मन्दबहुपादिभिः शोषनदिने उपवासः कार्य-
त्याह—मन्दबहुमिति । असंशुद्धं हीनयोगिनम् अक्षामं
ऽदिकृतकार्यरहितं दोषदुर्बलं दोषदृढया क्षीणबलम्,
अदृष्टजीर्णलिङ्गं जीर्णोपलक्षणरहितं तानि च “अनुलोमो-
निलः स्वस्थं सुसुप्तानुमनस्कता । लघुत्वमिन्द्रियोद्धार-
ऽदिजीर्णोपपादकः ॥ क्रमो दाहोऽणसदनं भ्रमो मूर्छा
शरीरवृत्ता । अरुचिर्वल्लानिश्च सावशोर्षीषपाकृतिः” इत्यतो
पानि ॥ ३७ ॥

एवं लंघिते यो गुणो भवति तमाह—

अहस्वेर्दोषात्क्लेशसंगैरिति न बाध्यते ३८ ॥

स०—उत्कलेशाश्च संग्राशोत्कलेशसंगाः । स्नेहश्च
स्वेदश्चौषधं च तानि तेषामुत्कलेशसंगाः स्नेहस्वेदौष-
धोत्कलेशसंगारैः इत्येवं लंघिते सति मंदगम्यादिर्नि-
बाध्यते ॥ ३८ ॥

प०—एतावता हि स्नेहादिभिरुत्कलेशैः प्रच्युति-
दोषाणां तथा स्वेदनात्कलेशस्तदौषधैरुत्कलेशः ।
एषामुत्कलेशानां सङ्गेन प्रवृत्तिभिस्तैः संगैर्न बाध्यते ।
लङ्घने कृते सति ॥ ३८ ॥

हे०—लंघनस्य फलमाह—स्नेहस्वेदेति । स्नेहस्वेदौ-
षधैर्जाता ये दोषोत्कलेशास्तेषां निहृतशेषाणां संयोगाः
लोकसां स्युस्तैः ॥ ३८ ॥

संशोधनाऽस्त्रविस्त्रावस्नेहयोजनलंघनैः ।

यास्यभिर्मंदतां तस्मात्क्रमं पेयादिमाचरेत् ३९ ।

स०—संशोधनादिभिर्वतोऽग्निर्मन्दतां याल्यतो हेतोः
पेयादि क्रममाचरेत् । संशोधनं सम्यक्शुद्धिः । अस्त्रवि-
स्त्रावो रक्तशुद्धिः । स्नेहयोजनं स्नेहयोगः । ननु शुद्धया-
ग्निमांशमिहोच्यते । वक्ष्यति च । बुद्धिप्रसादमित्यादिना
ज्वलनस्य दीप्तिं संशोधनं करोतीति । तदिमे वचसी
परस्परं व्याहृतः । अत्रोच्यते । कालमेवाद् दोष-
संशोधने क्रियमाणेऽग्निमांशं भवति । कृते च संशोधने
पेयादिक्रममासेवमानस्याग्निदीप्तिरिति न कश्चिदत्र
व्याघातः ॥ ३९ ॥

प०—संशोधनादिभिर्मन्दतां मांशमग्निर्याति ।
तस्मात् पेयादिकं क्रममाचरेत् सेवेत । संशो-
धने वमनविरचने । अत्रस्य विस्त्रावो रक्तनिर्ह-
रणम् । स्नेहयोजना स्नेहप्रयुक्तिः । लङ्घनमुप-
वासः । तथा चागमे “लङ्घनस्य विशेषोक्तवु-
पवासो विधीयते” इति ॥ ३९ ॥

हे०—पेयादिक्रमे बुक्तिमाह—संशोधनेति । स्नेहयो-
जनं शमनस्नेहप्रयोगः, लंघनमुपवासः ॥ ३९ ॥

सुताल्पपित्तलेष्माणं मद्यपं वातपैत्तिकम् ।

पेयां न पाययेत्तेषां तर्पणादिक्रमो हितः ४० ॥

स०—सुताल्पपित्तलेष्माणमिति । सुतौ पतिता-
वत्यौ पित्तलेष्माणौ यस्य तं तथा मद्यो यो नरस्तं

मद्यपि तथा वातपैतिकमेतांस्त्रीन्येषां न पाययेत् ।
तर्ह्येषां किं कार्यमित्याह । प्रथमेऽनकाले लाजस्तनो
द्वितीयेऽनकाले जीर्णशालोदनं तृतीये यांसरसौदन-
मित्येष तर्पणादिक्रमस्तेषां हितः ॥ ४० ॥

प०—पित्तं च श्लेष्मा च पित्तश्लेष्माणौ ।
श्रुतौ निर्गतावल्पी पित्तश्लेष्माणौ यस्य तम् सुता-
ल्पपित्तश्लेष्माणम् । तथा मद्यं पिबति योऽति-
शयेन तं मद्यम् । तथा वातपित्तं प्रत्याकृत्या
ज्ञानं पेयां न पाययेत् । तेषां त्रयाणां तर्पणा-
दिक्रमो हितः । प्रथममन्नकाले तर्पणं लाजस-
क्रुभिः कृतं योज्यम् । पेयास्थाने तर्पणा इत्यर्थः ४० ॥

हे०—सुतादिषु पेयां निषेधति—सुताल्पपित्तेति ।
नेपिद्विपेयानां पेयास्थाने गन्थो योज्य इत्याह—तेषा-
मेति ॥ ४० ॥

ननु विरेचनस्येव वमनस्य कस्मात्पाको न
प्रीक्ष्यत इत्याह—

मपक्वं वमनं दोषान् पच्यमानं विरेचनम् ।
नेहैरद्वमनस्याऽतः पाकं न प्रतिपालयेत् ॥ ४१ ॥

स०—वमनमपक्वं सदोषानिर्हरेत् । विरेचनं तु पच्य-
मानं दोषानिर्हरेत् । अतो वमनस्य पाको न प्रति-
पल्यते ॥ ४१ ॥

प०—वमनं प्रयुक्तमपक्वं सत् दोषानिर्हरेदिति
बन्धः । विरेचनं पुनर्दत्तं पच्यमानं पाकादीन्
च्छन् दोषान् निर्हरेत् । अतः कारणाद्वमनस्य
प्राज्ञं न प्रतीक्षेत । मुहूर्तमात्रे यदि नागच्छे-
दा क्षिप्रतरमानयेत् । ऊर्ध्वाधारेचनं प्रयुक्तं
परीत्येन जायते । “यदा तदा छर्दयतः सिञ्च-
ण्णेन वारिणा । पादौ शीतेन चोर्ध्वाङ्गं विप-
रितं विपर्यये ” ऊर्ध्वरेचनं वमनप्रयुक्तं यदा
नाचित् कारणेन वैपरीत्येन विरेचनतया जायते
दाऽधोविरेचनं यदा कुतश्चिन्निमित्ताद्वैपरीत्येन
मनस्त्वेन जायते तदा विरेचनवैपरीत्याच्छर्दयत-
ण्णेन वारिणा पादौ सिञ्चेत् । शीतेन चोर्ध्वाङ्गं
सिञ्चेत् । यदा वमनविपरीत्यविरेकस्तदा विरि-
र्यते । अतः पूर्वविपरीतं कार्यम् । पादौ शीतो-
क्तेन सिञ्चेदुष्णोदकेनोर्ध्वाङ्गमित्यर्थ इति सङ्ग-
ममन्त्रान्तीति कैश्चित् ॥ ४१ ॥

हे०—वमनविरेचनयोः स्वकार्यप्रतीक्षावचिमाह—अपक्व-
मिति । अर्थात् विरेचनस्य पाकं प्रतिपालयेत् ॥ ४१ ॥

दुर्बलो बहुदोषश्च दोषपाकेन यः स्वयम् ।
विरिच्यते भेदनीयैर्भोज्यैस्तमुपपादयेत् ॥ ४२ ॥

स०—दुर्बलो बहुदोषश्च दोषपाकेन हेतुना स्वय-
मौषधमन्तरेण यो विरिच्यते मिश्रते तं नरं भेदनीयैर्भो-
ज्यैर्मक्ष्यैर्योजयेत् ॥ ४२ ॥

प०—दौर्बल्यादियुक्तो दोषपाकेन यः स्वयं विरि-
च्यते न तस्मै विरेचनमौषधं देयम् ॥ ४२ ॥

हे०—दुर्बलत्वादिविशिष्टस्वाहारीरेव शोष्य इत्याह—
दुर्बल इति । भेदनीयैर्वैषकारादिभिः, संग्रहे तु “ऊर्ध्वा-
धारेचनं युक्तं वैपरीत्येन जायते । यदा तदा छर्दयतः
सिञ्चेदुष्णेन वारिणा ॥ पादौ शीतेन चोर्ध्वाङ्गं विपरीतं
विरिचने” इति ॥ ४२ ॥

दुर्बलः शोषितः पुर्वमल्पदोषः कुशो नरः ।
अपरिज्ञातकोष्ठश्च पिबन्मृद्वल्पमौषधम् ॥
वरं तदसकृत्पीतमन्यथा संशयावहम् ।
हरेद्ब्रूश्चलान्दोषानल्पानल्पान् पुनः पुनः ४३ ॥

स०—दुर्बलादयः पिबेयुः । किमित्याह मृद्वल्पमिति ।
यस्माद्विरेचनौषधं पुनः पुनः पीतं वरम् । अन्यथा
बहु तीक्ष्णं चौषधं पीतं संशयावहं प्राणसंवेदाकारि ।
तथा पुनः पुनः प्रयुक्तमौषधं ब्रूश्चलान् दोषानल्पान-
ल्पान् हरेत् एवं बलहानि विना दोषनिर्हारः कृतः
स्यात् ॥ ४३ ॥

प०—दुर्बलः सन् पूर्वं शोषितः तथाऽल्पदोष-
स्तथा कुशस्तथा मृद्वदिभेदेनापरिज्ञातकोष्ठः स
मृद्वल्पमौषधं प्रयोजयेत् । नापेक्षया नैकवारं पीतं
नन्वन्यथा सकृत्संशयावहं पीतं वरमित्योगभयात् ।
दुर्बलस्य च तान् दोषान् बहून् प्रभूतान् अल्पमल्पं
स्तोकं स्तोकं कृत्वा मृदुद्रव्यैर्हरेत् ॥ ४३ ॥

हे०—दुर्बलादीनां पञ्चानां मृद्वल्पं चौषधं देयमित्याह—
दुर्बल इति । यद्यपि मृद्वल्पं न शोषयेत् तथापि तदेवाप्त-
कृत्येन न तु बहुतीक्ष्णं जीवितसंशयात् । बहुप्रचलित-
दोषस्यापि दुर्बलस्य मृद्वल्पमेव शोषनमित्याह—हरे-
दिति । अल्पप्रचलितदोषस्य दुर्बलस्य वमनमेवेत्यत आह—
अल्पानिति ॥ ४३ ॥

दुर्बलस्य मृदुद्रव्यैरल्पान् संशमयेत् तान् ।
केशयति चिरं ते हि हन्युर्धनमनिर्हताः ॥४४॥

स०-नुरवधारणे । दुर्बलस्य नरस्य मृदुद्रव्यै-
निर्हरेदल्पानेव तान् दोषान् सम्यक् शमयेत् । ते तु
दोषा अनिर्हताश्चिरमेतमातुरं केशयति हन्युर्वा
मारयेयुः ॥ ४४ ॥

प०-पुनः पुनः भूयः तांस्तु दुर्बलस्य चलात्
दोषान् अल्पान् सतो निर्हृतानेव शमनैः शमयेत् ।
येन ते दोषा बहुप्रचलिता एवमातुर एवमनि-
र्हताः सन्तश्चैनं व्याधितं क्लेशयन्ति हन्युरेव ॥४४॥

हे०-यदुप्रचलितदोषस्य शमने बाधकमाह-क्लेशयंतीति ।
संग्रहे तु मृदुतीक्ष्णयोर्लक्षणमुक्तं, “ सुखं क्षिप्रं महावेगम-
नन्तं यत्प्रयतेति । नातिम्लानिकरं नाति दृढं पाथी च
क्रूरम् ॥ अंतराशयगं किलबं कृत्स्नं दोषं निरस्यति ।
विरचनं निरुद्धं वा तत्तीक्ष्णमिति निर्दिशेत् ॥ जटामिकी-
ट्टरसृष्टं देवकाल्पान्म्वितम् ॥ नवं मात्राधिकं किंचित्
तुल्यवीर्यैः सुभाषितम् । स्नेहस्वेदोपपन्नस्य तीक्ष्णत्वं याति
भेदजम् ॥ अतो विपर्यये मन्दं मंदता च प्रपद्यते ॥ तीव्रो
सन्धो मृदुव्याधिः सर्वमध्यापलक्षणः । बलापेक्षं हितं
तेषु तीक्ष्णमध्यममृदुकमात् ॥ अप्रवर्त्य मलान् द्रव्यं रासी-
भूतं हि जीर्यति । यमनं वा विरेकं वा तस्मात्साम्यं
न योजयेत् ॥ विभ्रंशो विपक्वसाम्ययोगो यस्मात्सूतोपमः ।
कालेऽवश्यं प्रयोक्तव्यं तस्माद्यत्नेन तत्पिबेत् ॥” इति ४४

मंदार्द्रं क्रूरकोष्ठं च सक्षारलवणैर्धृतैः ।
समुक्षितार्द्रां विजितकफजातं च शोषयेत् ४५ ॥

स०-मंदार्द्रं क्रूरकोष्ठं च नरं सह क्षारलवणान्यां
वर्तते यानि धृतानि तैर्यथासंख्यमुदीपितानलं विजित-
कफजातं च शोषयेत् ॥ ४५ ॥

प०-तथा मन्दार्द्रं मन्दवह्निं नरं शोधनप्रसङ्गे
सति क्षौरधृतैर्यथाशक्तैः समुक्षितार्द्रां शोषयेत् ।
तथा क्रूरकोष्ठं सक्षारलवणैर्धृतैर्विजितकफजातं
शोषयेत् ॥ ४५ ॥

हे०-मंदार्द्रक्रूरकोष्ठयोः शोषने पूर्वागमाह-मंदार्द्र-
मिति ॥ ४५ ॥

रूक्षबह्वनिलक्रूरकोष्ठव्यायामशीलिनाम् ।
दीप्ताग्नीनां च भेषज्यमविरिच्यैव जीर्यति ॥
तेभ्यो वर्तितं पुरा दद्यात्ततः स्निग्धं विरेचनम् ।
शकृन्निर्हस्य वा किंचित्तीक्ष्णाभिः फलवर्तिभिः ॥

स०-रूक्षादीनां भेषज्यमविरिच्यैव विरेचनमकृ-
त्वैव परिणतिमिति । तेभ्यो रूक्षादिभ्यः पूर्वं वर्तितं
दद्यादनन्तरमेरुतैलविदुघृतादिकं विरेचनं योजयेत् ।
अथवा फलवर्तिभिस्तीक्ष्णाभिः पुरीषं किंचिदल्पं
निर्हस्य निःसार्य स्निग्धं विरेचनं दद्यात् ॥ ४६ ॥

प०-रूक्षादियुक्तानां पुंसां तथा दीप्ताग्नीनां
भेषजं विरेचनमौषधमविरिच्यैव विरेचनमकृत्वैव
अतस्तेभ्यो नरेभ्यः पुरा वर्तितं दत्त्वा ततोऽनन्तरं
नीलिनीघृतादिकं दद्यात् । अथवा तीक्ष्णाभिः
फलवर्तिभिः शकृत् पुरीषं स्तोकं निर्हस्य विरेचनं
दद्यात् । यस्मात् फलवर्तिभिर्विरेचयेत् ॥ ४६ ॥

हे०-रूक्षाणां पंचानां विरेचयंतीत्याह-रूक्षेति ।
कथं विरेच्या इत्यत आह-तेभ्य इति । वर्तितं निर-
हम् ॥ ४६ ॥

किमिति बस्तिनाऽथवा तीक्ष्णाभिः फलवर्तिभिश्च
किंचिच्छकृन्निर्हारः क्रियत इत्याह-

प्रवृत्तं हि मलं स्निग्धं विरेको निर्हरेत्सुखम् ४७

स०-यस्मान्मलं प्रवृत्तं संतं किंचिपतितं स्निग्धो
विरेकः सुखं मलप्रेरणेन निर्हरेत् ॥ ४७ ॥

प०-बस्तिना वा प्रवृत्तं निर्गतं मलं पुरीषादिकं
स्निग्धो विरेकः सुखं विहरेत् ॥ ४७ ॥

विषाभिघातपिटिकाकुष्ठशोथविसर्पिणः ।

कामलापांडुमेहातिस्रातिस्निग्धान् विरेचयेत् ४८ ।

स०-नातिशब्दोऽपेक्षदर्शं । नातिशीतगुप्तमित्यत्र
यथा । विषाघातानीषस्निग्धान् विरेचयेत् ॥ ४८ ॥

प०-विषाभिघातादिभिर्महान्नैरातानातुरान् ना-
तिस्निग्धान् सामर्थ्यादीवस्तिग्धान् कृत्वा यथा-
यथं योग्यैर्विरेचनौषधैः प्रायेण रूक्षैर्विशो-
धयेत् ॥ ४८ ॥

हे०-विषादिषु नवसु रूक्षास्निग्धस्य शोधनमित्याह-
विषाभिघातेति । अभिघातः शूलघातादिः ॥ ४८ ॥

सर्वान्तेहविरैकैश्च रुक्षैस्तु स्नेहभाविताम् ४९

स०—सर्वानीषत्तिनधान् विषाघातीदीन् स्नेह-
विरैकैः शोधयेत् । स्नेहभाविताश्च पुरुषान् रुक्षैर्वि-
रैकैः शोधयेत् ॥ ४९ ॥

प०—सर्वान् विषाभिधान् पिटिकाभ्यो वातिरि-
क्तान् अन्यान् स्नेहविरैकैः स्नेहविरैकौषधैरेरण्ड-
तैलप्रभृतिभिः अथवा स्नेहमिश्रैर्विरैकौषधैरथवा
स्नेहसाधितैर्विरैकौषधैः साधयेत् । किंभूतान्
स्नेहविरैकैः शोधयेत् । अनन्तरस्नेहभाविताम्
दोषान् रुक्षभाविताम् चिरकालं रुक्षसंवर्धितं
देहमिति यावत् । रुक्षैः पुनर्विरैकौषधैस्त्रिवृत्प्रभृति-
मिरथवा स्नेहभाविताम् नराश्रिरकालं स्नेहनद्रव्यसं-
वर्धितदेहानिति ॥ ४९ ॥

हे०—सर्वेषां विरेचनानां स्नेहविरैचनं देयमित्याह—
सर्वानिति । स्नेहभावितानां रुक्षं विरेचनमित्याह—रुक्षै-
रिति ॥ ४९ ॥

कर्मणां वमनादीनां पुनरप्यन्तरेऽन्तरे ।

स्नेहस्वेदौ प्रयुजीत स्नेहमन्ते बलाय च ॥ ५० ॥

स०—वमनादीनां कर्मणामन्तरेऽन्तरे मध्ये मध्ये
पुनरपि भूयः स्नेहस्वेदौ प्रयुजीत । अन्ते च कर्मणां
बलाय शरीरस्य बलाधानार्थं स्नेहं प्रयुजीत । तदे-
षोऽर्थो बोद्धव्यः । आदौ स्नेहस्वेदौ ततो वमनं पुनः
स्नेहस्वेदौ ततो विरेचनं पुनः स्नेहस्वेदौ ततोऽनुवासनं
पुनः स्नेहस्वेदौ ततो निरुहवस्तिरिति ॥ ५० ॥

प०—वमनादीनां कर्मणां क्रियमाणानामन्तरे
मध्ये स्नेहस्वेदौ प्रयुज्जीत । वमनं कृत्वा स्नेहस्वेदौ
प्रयुज्जीत । ततोऽनन्तरं विरेचनं कुर्यात् । विरेचना-
दनन्तरं स्नेहस्वेदौ प्रयुज्जीत । ततोऽनन्तरं स्नेह-
स्वेदौ ततोऽनुवासनं प्रयुज्जीत । ततोऽनन्तरं नि-
रुहं कुर्यात् । ततः स्नेहस्वेदौ ततोऽनन्तरमनु-
वासनं प्रयुज्जीत । ततः स्नेहस्वेदौ आशिरोवि-
रेचनं ततः शिरोविरेचनान्ते स्नेहमेव केवलं
प्रयुज्जीत । बलाय वमनादिभिर्यद्वलं हानं तस्यो-
त्पादनाथम् ॥ ५० ॥

हे०—प्रतिकर्म स्नेहस्वेदौ कार्यौ इत्याह—कर्मणा-
मिति । सर्वकर्माते पुनः स्नेहनं कार्यमित्याह—स्नेह-
मिति ॥ ५० ॥

किमित्येवं विधीयत इत्याह—

मलो हि देहादुत्कृष्टस्य ह्रियते वाससो यथा ।
स्नेहस्वेदेस्तथात्कृष्टस्य ह्रियते शोधनैर्मलः ॥ ५१ ॥

स०—मलो हि देहादुत्कृष्टस्य पतनोन्मुखीकृत्य शोध-
नैर्विरेचनादिमिह्रियते । कथमिव वाससो वस्त्राद्यथा
स्नेहस्वेदेः ॥ ५१ ॥

प०—यस्मात्समलादेहान्मलानेकलोलीभूतानुत्कले-
श्य प्रवृद्धेहानादनन्तरं स मलो देहाद्बहिर्गता शो-
धने ह्रियते निःसार्यते एवं देहो रक्षितो भवति ।
हुत इव मलो ह्रियते । वाससो वस्त्रात् समला-
द्यथा तथा स्नेहस्तथा स्वेदेर्मलोत्कलेशनोपायैर्मल-
मुक्तिः स्यादनन्तरं मलोऽद्विह्रियते ॥ ५१ ॥

हे०—स्नेहनस्वेदान्मयासे युक्तिमाह—मल इति । स्निग्ध-
स्विन्नान् वस्त्रादिवदुत्कृष्टो मलो ह्रियते ॥ ५१ ॥

स्नेहस्वेदान्मयासे दोषमाह—

स्नेहस्वेदावनभ्यस्य कुर्यात्संशोधनं तु यः ।

दारु शुष्कमिवाऽऽनामं शरीरं तस्य दीर्यते ५२ ।

स०—यो नरः स्नेहस्वेदावनभ्यस्याऽशीलयित्वा
शोधनं कुर्यात्तस्य शरीरं दीर्यते । कथमिव । आनामे
आनमने काष्ठं शुष्कं यथा दीर्यते ॥ ५२ ॥

प०—यः स्नेहस्वेदौ प्रथममनभ्यस्याकृत्वा संशो-
धनं वमनविरैकादिकं कुर्यात् तस्य जन्तोः शरीरं
दीर्यते । यथा शुष्कं दारुकाष्ठमानामे कुञ्जताभा-
वकरणे भज्यते ॥ ५२ ॥

हे०—स्नेहस्वेदान्मयासे युक्तिमाह—स्नेहस्वेदाविति ५२
सांप्रतं संशुद्धेः फलमाह—

बुद्धिप्रसादं बलमिन्द्रियाणां
धातुस्थिरत्वं ज्वलनस्य दीप्तिम् ।

चिराच्च पाकं वयसः करोति
संशोधनं सम्यगुपास्यमानम् ॥ ५३ ॥

स०—यौवनादेः पाकः परिणाम इति । उपजाति-
र्हृतस्य ॥ ५३ ॥

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदय-

टीकायां सर्वांगसुंदराख्यायामष्टा-

दशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

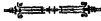
प०-संशोधनं शिरोविरेचनपर्यन्तं सस्यग्य-
थाविधि साधु कृत्वोपास्यमानं बुद्धेः प्रज्ञायाः
प्रसादं स्फुटत्वं तथैवेन्द्रियाणां चक्षुरादीनां बलं
स्वे स्वे विषये सामर्थ्यं तथा धातूनां रसादीनां
स्थिरत्वं दार्ढ्यं तथा अजलनस्य पावकस्य दीप्ति-
समिद्धत्वं तथा वयसः शरीरपरिणामस्य चिरा-
द्बहुकाले वृद्धत्वं करोतीति सर्वत्र संशोधनीय-
मिति भद्रम् ॥ ५३ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनाविरचितायां पदार्थचन्द्रि-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने-
ऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

हे०-स्वस्थबोधनस्य फलमाह-बुद्धिप्रसादमिति ।
वयसः पाकं जरायु ॥ ५३ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामष्टोर्ध्वदरसायने बांतिरेकप्रकरणं
सामर्थ्येन निरूपितम् ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

मलहरणार्थं पूर्वाध्याय उक्तः । बस्तिनाऽपि
मला निर्द्ध्यत इति वमनविरेचनविधेरन्तरं बस्तिविधे-
रुपदेशो युक्त इत्याह-

अथाऽतो बस्तिविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

स०-अथाऽत इति। बस्तिना दीयते इति बस्ति-
स्तस्य विधिः शेषं पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ १ ॥

प०-अस्यारम्भे प्रयोजनं वमनं कफजयायोप-
दिष्टं विरेचनं पित्तजयाय । प्रकृतत्वाद्वायुः प्रसक्तः ।
अतस्तत्परिजयार्थमध्यायारम्भः । बस्तेविधि-
वस्तिविधेः । विधानमतिकर्तव्यरूपस्तमध्यायं
व्याख्यास्यामः वर्णयिष्यामः ॥ १ ॥

हे०-क्रमप्राप्तं बस्तिविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानेते
अर्थेति ॥ १ ॥

वातोत्बन्धेषु दोषेषु वाते वा बस्तिरिष्यते ।

उपक्रमाणां सर्वेषां सोऽग्रणीस्त्रिविधश्च सः ।

निरुहोऽनुवासनो बस्तिरुत्तरः ॥ २ ॥

स०-वात उत्बन्धोऽधिको येषां दोषाणां तेषु
बस्तिरिष्यते । आचार्यैरिति शेषः । तत्र वातपित्ते

वातछेदमप्यथवा केवले वायौ बस्तिरिष्यते । उप-
चिकित्सानां सर्वेषां स बस्तिरग्रणीः प्रधानतमः ।
त्रिप्रकारः । तदेव त्रैविध्यमाह । निरुहोऽनु-
बस्तिरुत्तर इति यदा तूत्तरेण मार्गेण मेढ्रादिना
इत्युत्तरबस्तिः ॥ २ ॥

प०-बस्तिना दीयते बस्तिर्वा पूर्वमन्वे
बस्तिः सर्वदोषेषु वातोत्बन्धेषु वातप्रधानेषु ऽपि
बस्तिरिष्यते । केवले वाते प्रकुपिते स पक्षे
तथाच स्नेहबस्तिरनुवासनपर्यायोऽपिष्यते
चोपक्रमाणां वातचिकित्सानां सर्वेषां समग्रा-
ग्रणीः प्रधानतमः । शीघ्रं मुखस्य वृंहणादिकारित-
स तु बस्तिस्त्रिविधः । आस्थापनमनुवासनः
रवस्तिश्च निरुहणम् । निरुहणे निःशेषेण ह
दोषाणां निर्हरणो निरुहः । अनेकार्थत्वाद्
नाम् । निरुहोत्प्लष्टाः स्वस्थानप्रच्युता
येनानुपश्चात् क्रियन्ते तद्वदनुवासनम् । अ-
गमार्गादिरुत्तरो मार्गो मेढ्राख्यस्तेन तस्मिन् वा
प्रणीयते स उत्तरबस्तिः । तथाचार्येणोक्तं
तद्वयःस्थापनादोपस्थापनाद्वाऽऽस्थापनमित्युच्यते
शरीरोद्ग्राहणाद्वा निर्हरणाद्विन्ध्यप्रभाववत्वादिभिर-
हासम्भावान्निरुह इति । अत्रास्थापनादोप-
स्तिग्वबस्तिर्भवति । तेषां नामभिरेवंस्वर-
मेवाख्यातम् । अनुवासनं यथाहौषधिरि-
स्नेहनार्थं स्नेहः । यतश्चानुवसन्नपि न दुष्यति
अनुवासनमपि वा दीयते इत्यनुवासनम् । उ-
रबस्तिरपि स्नेहानुवासनवच्छोधनः निरुहवदपि
केचिदाहुः । स निरुहादुत्तरमुत्तरेण वा मार्गे
दीयते इत्युत्तरबस्तिः ॥ २ ॥

हे०-वस्तेर्विषयमाह-बस्तिना दीयते बस्तिं वा पू-
मन्वेत्यतो बस्तिरित्युक्तं संग्रहे । वस्तेः सर्वोपक्रमश्चेष्ट-
माह-उपक्रमाणांमिति । संग्रहे तु शीघ्रं मुखवृंहणा-
कारित्वाद्विकृतानिलोच्छेदित्वाच्च सुखत्वादेव च बस्तिर्वा-
वृद्धकृशस्थूलक्षीणधात्विद्विषेयुः क्षीणं चानिलोपचर्गाद-
जासु कृच्छ्रप्रजासु चोपदिश्यते । तथा अग्निवत्त्वर्णमेध
स्वरसुःसुखप्रदो वयःस्थापनः पंगुरग्नमग्नस्तब्धसंकुच-
तानिलाभ्यातशूलारोचकोदावर्तपरिकर्तिकादिषु हित इति
बस्तिर्मेदनाह-त्रिविध इति । संग्रहे तु तत्रास्थाप-
दोषद्व्याद्यनुसारेण नानाव्यसंयोगादिनिर्द्ध्यतम् । तत्

भेदाः । उल्लेखानं शोधनं शमनं लेखनं बृंहणं वाजीकरणं पिच्छाप्रस्तिमाधुतैलिकमित्यादयः । माधुतैलिकस्य पर्यायाः यापनो युक्तयो दोषहरः सिद्धवस्तिरिति । तेषां नामाधिरै च स्वरूपमाख्यातं तदयःस्थापनादोषास्थापनाद्वा आस्थापनमित्युच्यते । शरीररोहणादोषनिर्हरणादचित्यप्रभावतया वा अस्मिन्ब्रूहासंभवान्निरुह इति । अनुवासनं यथाहौषधसिद्धः स्नेहनाथं स्नेहः । स्नेहविधौ स चतुर्दशभिः । तस्य भेदो मात्रावस्ति । स पेयस्नेहहृत्स्वमात्रातुल्यः सेव्यः सदान् माधुतैलिकवत् । बालवृद्धाश्चमारयानव्यायामाचिंताक्षीनित्यस्त्रीनृपेश्वरसुकुमारबुधैलानिलभत्राल्पमिभिर्निष्पारहारतया सुखे बल्यो वर्ण्यः सूक्ष्मलो दोषमन्त्र । तथापि तौ नाजीर्णयोग्यौ । न च दिवास्वप्नस्तयोः सेव्यः । यत्तश्चास्ती अनुवसनमपि न दुष्यत्यनुवासनमपि वा दीयते इत्यनुवासनम् । वासनं भोजनम् । उत्तरवस्तिरपि स्नेहोऽनुवासनवच्छोषनो निरुहवदपि च केचिदाहुः । स निरुहादुत्तरसुत्तरं वा मार्गेण दीयत इत्युत्तरवस्तिरिति ॥ २ ॥

तेन साधयेत् ।

गुल्माऽऽनाहखड्गिहशुद्धतीसारशूलिनः ।
जीर्णज्वरप्रतिश्यायशुक्राऽनिलमलग्रहान् ।
वर्ध्माऽश्मरीरजोनाशान्दरुणांश्चाऽनिलमयान्

स०-तेनेत्यनेन निरुहः पराश्रयते । कथमिति चेत् ।
ब्रूमः । अनास्थाप्याश्चेत्यधीयते । तत्र के निरुह्या इत्यपि । ते संत्यत्राऽनिरुह्याः पुनरिमे प्रतिवक्तुं युज्यते । अपि च । आस्थाप्या एव चान्वास्या इति पठति के आस्थाप्या इति न गम्येत यदीह निरुहो न पराश्रयते । तस्मात्तेनेत्यनेन निरुहस्य ग्रहणं न्याय्यम् । तेन निरुहेण गुल्मादीनां जीर्णज्वरादीन् कृच्छ्रान् वातरोगांश्चोपक्रमेत् । गुल्मादीनां शूलातानां द्वेद्व इति कार्यः । शुक्रादीनां ग्रहेण संबंधः । शुक्रग्रहो रेतोवैवधः । अनिलग्रहो वायोरोसंचारः । रजोनाशः स्त्रियाः पुष्पनाशः ॥ ३ ॥

प०-तेन निरुहेण गुल्मादीनानिलपर्यन्तान् साधयेत् चिकित्सेत् । आनाहः कोष्ठपूरः । खुडं वातशोणितम् । शुद्धातीसार आमातीसारः । जीर्णज्वरः पुराणज्वरः । प्रतिश्यायः पीनसः । शुक्रानिलमलानां ग्रहः सङ्गः । रजोनाशः आर्तवादर्श-

नम् । दारुणाश्च कृच्छ्राध्या अनिलमया वातव्याधयः ॥ ३ ॥

हे०-निरुहस्य विशेषतो विषयमाह-तेनेति । निरुहादिषु त्रिष्वपि प्रकृतेषु प्रधानत्वात्निरुहस्य परामर्शः । आस्थाप्या एव चेत्यनुवादाच्च । खुडं वातरक्तं, शुद्धातीसारो निरामातीसारः रजोनाशस्त्रीणां पुष्पनाशः, संप्रहे तु हृदयकुक्षिगार्श्वग्रहपर्वामितापपार्श्वयोनिशूलांगमुत्तिशोषकं-पगीरवातिलाधर्वात्रकूजनशर्कराशुक्रावस्तवत्यनाशरजःश्रयोन्मादतोषकमिलकोष्ठविषमाशिसाब्दान्त्योपग्रहोत्थानादय इति ॥ ३ ॥

अनास्थाप्यास्वतिस्त्रिग्नः क्षतोरस्को भृशं कुशः
आमातिसारी वमिमान् संशुद्धो दत्तनावनः ॥
कासश्चासप्रमेहाशोर्हिध्माध्मानाल्पवर्चसः ।
शूनपायुः कृताहारी बद्धचिह्नो दंकोदरी ।
कुष्ठी च मधुमेही च मासान् सप्त च गर्भिणी ४

स०-अतिस्त्रिग्न्यादयः सप्तमासगार्भ्यन्ता अनास्थाप्या अनिरुह्याः । वमिमान् प्रसक्तच्छादैः । बद्धा-देरुदरेण संबंधः । तत इतिमैवर्थायः । यद्वाऽतिसारेण आस्थाप्या इत्यनेनाऽऽमातिसारेणोऽनास्थाप्यत्वे लब्धे पुनर्वचनमतिप्रमाथित्वेनाऽऽमातिसारेणः कथंचित्प्यनास्थाप्या इति । तत्राऽतिस्त्रिग्नस्य दोषानुत्पत्तेश्च निरुहः श्वयधुमुदरं च जनयेत् । क्षतोरस्कृशयोः क्षोभव्यापनं शरीरमाधु पीडयेत् । आमातिसारेणो दोषस्य सम्यगनिबर्हणादेहस्य शामत्वादतिपीडां कुर्यात् । प्रसक्तच्छादिषो दोषोत्पत्तेशो निरुहमूर्ध्वं नयेत् । कृतवमनविरेकयोः सुरितं देहं क्षतं क्षार इव दहेत् । कृतनस्यस्य विवृतोर्ध्वसोतस्तया विमंशं कुर्यात् । कासश्चासदीनामुत्प्लिष्टदोषत्वात्निरुह उर्ध्वं व्रजेत् । अर्शःप्रमृतीनां भृशतरमाध्मानान्मुख्या स्यात् । अल्पवर्चस्कादीनां स्तंभजाड्यादीनावहेत् । गर्भिण्याः पूर्वोक्ता एव दोषाः ॥ ४ ॥

प०-अनास्थाप्या अतिस्त्रिग्न्यादयः । गर्भिणी चाप्रवृत्ताष्टमासपर्यन्ता । भृशं कुशोऽतिकृशः । आमातिसारेण युक्तः । वमिमान् छदियुक्तः । संशुद्धः कृतवमनविरेकः । दत्तनस्यः प्रसक्तनावनः । शून-

पायुर्गुदशोफयुक्तः । कृताहारो भुक्तभोजनः । अथ
बद्धोदरी छिद्रोदकोदरी । मधुमेही मधुमेहार्तः ।
तत्रातिस्निग्धः उल्लिष्टदोषः यो दोषोऽनुक्लेद्यो-
दरं मूर्छां क्षयथुं वा निरूहो जनयति । क्षतो-
रस्कस्यातिकृशस्य क्षोभव्यापन्नं शरीरमाशु पीडयेत् ।
कृतवमनविरिकयोः सुरिक्तदेहं क्षतं क्षार इव दहेत् ।
कृतनस्यस्य विभ्रंशं भृशं विवृतोर्ध्वस्रोतस्तया
कुर्यात् । प्रसक्तच्छर्द्यादीनां वायुनिरूहमूर्ध्व
नयेत् । अर्शःस्त्रावृतमार्गत्वादनागच्छन् वस्तिः
प्राणान्निहिंस्यात् । बद्धोदराद्याध्मातानां भृशतर-
माध्मान्मृत्युः । अलसकर्तादीनां चामदोषः ।
अरोचकादीनां यथास्वमासयवृद्धिः । गर्भिण्याः
पूर्वोक्तदोषः ॥ ४ ॥

हे०—निरूहं निषेधात्—अनास्थाप्या इति । बद्धोद-
राद्य उदराविशेषाः । समेहे तु तत्रातिस्निग्धोऽल्लिष्टदो-
षयोदोषानुक्लेद्योदरं मूर्छां क्षयथुं वा निरूहो जनयेत् ।
क्षतोरस्कस्यापि कृशस्य च क्षोभव्यापन्नं शरीरमाशु पीड-
येत् । अनिरन्नस्य वक्ष्यते । कृतवमनविरिकयोस्तु रिक्तं
देहक्षतं क्षार इव दहेत् । स्नेहवस्तिस्तु सख्योऽग्निमवसाय
श्लेष्मामवाय स्यात् । कृतनस्यस्यास्य विभ्रंशं भृशविवृतो-
र्ध्वस्रोतस्तया कुर्यात् । अनुवासने तु दोषोक्लेक्षणं प्रसक्त-
च्छर्दिनिष्ठीकाकाशश्चासहिष्मातानां वायुनिरूहमूर्ध्व
नयेत् । अर्शस्यावृतमार्गत्वादनागच्छन् वस्तिः प्राणान्
हिंस्यात् । स्नेहः पुनरर्शस्यभिष्यंश्चाप्यानाय स्यात् ।
बद्धोदराद्याध्मानानां भृशतरमाध्मान्मृत्युः अलसकविपु-
चिकामातिसारातानां चामदोषात् । अरोचकाद्याभिगुद-
शोफकुष्ठमधुमेहार्तानां यथास्वमासयवृद्धिः । गर्भिण्याः
पूर्वोक्तो दोष इति पूर्वोक्तो वमनोक्तः ॥ ४ ॥

आस्थाप्या एव चान्वास्या विशेषादतिवह्नयः ।
रूक्षाः केवलवातातीः ॥ ५ ॥

स०—य एवाऽऽस्थाप्यास्त एवानुवास्याः । आङ्-
पूर्वोत्तिष्ठतेजिज्जातदनुपूर्वाक्ष वसतेरर्हर्थे प्यत् । विशेषे-
णातिवह्नयादयोऽनुवास्याः ॥ ५ ॥

प०—य एवास्थाप्यास्त एवानुवास्याः । तथा
रूक्षा अतिदीप्तामयः । केवलवातातीश्च । विशेषे-
षेण एते हि परमनुवासनेनाप्यायन्ते । मूलसे-
केन वृक्षवत् ॥ ५ ॥

हे०—अनुवासनस्य विशेषात् । नाप्यमाह—आ-
स्था । आस्थाप्या गुप्तामयः । अतिवह्नयादि
निरुद्धमुत्तारकस्य प्राधान्यमाह—विशेषादिति ॥

नानुवास्यास्त ए
येऽनास्थाप्यास्तथा पाण्डुकामलामेहपीनस
निरन्नप्रीहविड्भेदिगुरुकाष्ठकर्फादराः ।
अभिष्यंदिकृशस्थूलकृमिकाप्राव्यमारुता
पीते विषं गरऽपच्यं श्लीपदी गलगण्डवा-

स०—त एनेति । य एवाऽनास्थाप्या अ-
वास्ते चाऽपि नानुवास्यान् तथा पाण्डुमादयो ना
नार्हाः । एतेषां हि दोषानुक्लेष्य स्नेहवस्तिरुद-
येत् । निरुद्धस्याऽनुवासानात् स्नेहविवर्धितः । तथा
खरनादन । अनुक्तदन्तश्च तथा स्नेहवर्धिता
इति । श्लीहादीनां स्तोमजाडवादीनामहेत् । कृमि
स्याऽनुवासनार्णमनिर्दितः कृमिमिरित बहुला
निररणेन हृदयमतिकर्पद्विस्तरदेयेयुः । आढ
तस्य सम्यग्दोषनिर्हणोदादमवृद्धिः । पीते नि-
च नानुवास्या इति योग्यम् । अपच्यं न कं
श्लीपदीतीनिगलगण्डवानिति मनुष्य । अपच
नानुवास्या इति । स्नेहे चोक्तम् । अग्नौ वि-
ष्टस्य प्रयुक्तसनुवासानम् । गरऽपच्यमूर्ध्वः हि
प्रपद्यते । तेन वायोर्जयो न स्यादातवामन्यति
कायांसिमाशु नाशश्च विशेषादतिवर्धितानां स्नेहः
ऽऽतिताहारस्कं स्वामाशयेऽनिलम् । पक्वार्थेहेति
स्थद्वयवते चाक्षपाकतः । निरुद्धश्च सर्पश्च त-
मेगाधुभावपि । तावन्नपृच्छितौ तीक्ष्णायामोऽन्नेन
गतौ । उर्ध्वं वा शङ्कता सार्धं संस्थितौ कोष्ठ ए-
समलाहारविष्टयो हरेतामाशु जीवितम् ।
एवानुवास्योऽस्मान् निरुद्धोऽनुक्तानिति ॥

प०—त एव नानुवास्या ये नास्थाप्याः
रूक्षा ये । तथा पाण्डुरोग्यादयः कामलायन्त-
पीनसश्च प्रतिश्रयायः । निरन्नोऽनुक्तभक्तः ।
स्थूलोऽतिस्थूलः । आढयमारुता भेदसाधुनो
अपच्यं गण्डमाला । गलगण्डवान् गलगण्डरोग-

हे०-अनास्थाप्यादीनां पांडुवादीनां चानुवासन निषेधति-नानुवास्या इति । अनास्थाप्या अतिस्निग्धा-
दयः । निरसोऽकृताहारः, विड्भेदी क्षिथिलमलः,
गुरुकोष्ठ आहारं विनाप्याहारपूर्णं इव कोष्ठो यस्य,
अभिषंधी नेत्रकोपी । संग्रहे तु तत्रातिस्निग्धादीनां
यथास्वमुक्ताः पृथग्दोषाः । अपि च “अनुके रिक्तकोष्ठस्य
प्रयुक्तमनुवासनम् । सरदूरंगसूक्ष्मलैः क्षिप्रमूर्ध्वं प्रपद्यते ॥
तेन वायोर्जयो न स्याद्वातधामन्यतिष्ठता । कार्यामिराद्य
नाशस्तु विधेयादतिवर्तिता ॥ स्नेहः सद्योऽशिताहाररुहे
त्वामात्रयेऽनिलम् । पक्वस्य हृति पक्वस्यदध्यवने चान्नप्रा-
कतः ॥ निरुद्धश्च समीक्ष्य तीक्ष्णवेगादुभावापि । तावन्न
मूर्छिती तीक्ष्णपक्षोऽनेन सहागती ॥ ऊर्ध्वं वा शकृता
सादं संस्थिती कोष्ठ एव वा । समलहारविड्वन्धी हरेता-
माद्य जीवितम् ॥ भुक्तवाग्नौ वास्योऽस्मान्न निरुद्धोऽत्र
भुक्तवान्” पाण्डुरोगातीदीनां दोषानुल्लेख्य स्नेहवस्तिरुदरं
जनयेत् । प्रतिख्यायादिमतां भूय एव दोषं विवर्तयेत् ।
इति ॥ ६ ॥

निरुहान्वासनयोर्वैषम्य लक्षणमाह-

तयोस्तु नेत्रं हेमादिधातुदार्बस्थिवंयुजम् ।

गोपुच्छाकारमच्छिद्रं श्लक्ष्णं गुलिकासुरवम् ७

स०-तयोर्निरुहान्वासनयोर्नेत्रं भवति । नीयते
प्राप्यते स्नेहकल्काद्यपानमिति नेत्रम् । नेत्रेति नेः
घ्नूप्रत्ययः । किभूतं नेत्रम् । हेमादीति । आदि-
शब्दः प्रकारे । तेन रूपवरीतिकायस्कास्यत्रपुसीसादयो
गृह्यते । दारु शिशपादिकाष्टम् । अस्थि गजादेः ।
वेणुर्वृशः । एतेषां द्वयः । एभ्यो जातं तयोर्निरुहा-
न्वासनयोर्नेत्रं भवति । किभूतम् । गोपुच्छाकारम् ।
गोपुच्छ इवाऽकारो यस्य तत् । तथाऽच्छिद्रं निर्विवरम् ।
तथा श्लक्ष्णं कोमलं तथाऽप्यूष्ववक्रम् । गुलिकास-
द्वशमतीक्ष्णं मुखं यस्य तदेवम् ॥ ७ ॥

प०-तयोरास्थापनानुवासनयोर्नेत्रमेवविधं कर्त-
व्यम् । तच्च हेमादिजम् । हेमादिधातवः सुवर्ण-
रूपयत्रपुसीसताम्राणि । तथा गोपुच्छाकृति ।
अच्छिद्रमन्नग्रम् । श्लक्ष्णमपहृषम् । कालु अवक्रम् ।
अङ्गुलिकासुखमतीक्ष्णाग्रम् ॥ ७ ॥

हे०-निरुहान्वासनयन्त्रस्य लक्षणमाह-तयोरिति ।
गोपुच्छाकारं गोपुच्छवत् कमदृशं हुतं च । गुलिकासुखं

गुलिकावदतिरहितं मुखं यस्य । संग्रहे तु माण्ड्याद्यभ्रंभ-
वनललादिरकदरतिनिशानिदुकादिद्वारसारमयमुष्णकर्कश-
मिति ॥ ७ ॥

अथाऽस्य प्रमाणमाह-

ऊनंऽन्दे पंच पृणंऽस्मिन्नासमभ्योऽंगुलानि पट् ।

सप्तमे सप्त तान्यर्थां द्वादशं पोडशं नव ।

द्वादशैव परं विंशत् ॥ ८ ॥

स०-अपूर्णं वर्षं नेत्रम् पंचांगुलानि । आतुरांगु-
लप्रमाणमिति गम्यते । दृश्येण चेत्येतदप्युक्तं गम्यते ।
वक्ष्यति हि । स्वांगुलेन सप्तं मूत्रं स्थौल्येनेति । आस-
तस्यः सप्तवर्षाणि मर्यादीकृत्य पटंगुलानि प्रमाणम् ।
आङ्ग मर्यादायां नाभिविधौ । तेन पटुर्न द्वादशं पट-
गुलानि नेत्रम् । अन्यथा सप्तवर्षस्यापि षडेति
प्राप्नोति । वक्ष्यति तु सप्तमे सप्तमि । एवं च पूर्वा-
परं व्याहृतं स्यात् । तस्मान्मर्यादायामाहित्यवेहि । सप्तमे
वर्षं सप्तांगुलानि द्वादशे वत्सरे तान्मंगुलान्यष्टौ नेत्रम् ।
द्वादशानां पूरण इति तस्य पूरणे षडिति षट् । एवं
षोडश इत्यत्र । षोडशसंवत्सरे नवांगुलानि नेत्रम् ।
विंशद्वत्सरात् तस्मादूर्ध्वमेकविंशप्रभृतिवर्षेषु द्वादशां-
गुलानि नेत्रम् । नातोऽप्यधिकानीत्येवशब्दार्थः ।
विंशतिशब्दात्पूरणे षडिति विंशतेडिति तिलोपा-
द्विशब्दः ॥ ८ ॥

प०-हीनसंवत्सरे बाले पञ्चाङ्गुलं नेत्रं कुर्यात् ।
पूर्णेऽस्मिन्ऽन्दे द्वितृतीयादिकं वर्षं इति यावन् ।
सप्तभ्योऽन्देभ्यस्तावन् पटङ्गुलानि नेत्रम् । आङ्-
मर्यादायां नाभिविधौ । तेन पट्चाङ्गुलिना पटङ्गु-
लिना नेत्रं सप्तमेऽन्दे पूर्णसप्ताङ्गुलानि नेत्रं तान्य-
ष्टावङ्गुलानि द्वादशेऽन्दे पूर्णं नेत्रं विंशत्यन्द-
त्परमनन्तरं द्वादशैवाङ्गुलानि नेत्रं कुर्यात् ॥ ८ ॥

हे०-यन्त्रप्रमाणमाह-ऊन इति । प्रथमे वर्षे पंचां-
गुलं यन्त्रं, द्वितीयादिषु पञ्चसु पटङ्गुलं, सप्तमे सप्तांगुलं,
द्वादशेऽष्टांगुलं, षोडशे नवांगुलं, विंशतीषु द्वादशां-
गुलम् ॥ ८ ॥

वाक्ष्य वर्षांतरेषु च ।

वयोबलशरीराणि प्रमाणमभिवर्धयेत् ॥ ९ ॥

स०-वर्षांतरेष्वंतरालावच्छिन्नेषु वर्षेषु नवमदशा-
मादिषु वीक्ष्य पर्यालोच्य नेत्रस्य प्रमाणमभिवर्धयेत् ।
चशब्दो भिन्नक्रमः । न केवलं वर्षांतरेषु प्रमाणमभिव-
र्धयेत् । यावद्वयोबलादीनि निरूप्य प्रमाणं चाऽभिव-
र्धयेत् ॥ ९ ॥

प०-वर्षान्तरेषु संवत्सरमध्येषु वयोबलशरीरा-
णि ज्ञात्वा नेत्रस्य प्रमाणमभिवर्धयेत् । वृद्धिं
नयेत् । षोडशेऽब्दे वा पूर्णे नवाङ्गुलानि नेत्रम् ।
यावदेकोनविंशोऽब्दः । विंशेऽब्दे द्वादशाङ्गुलानि नेत्रम्
विंशतोऽब्दात्परमनन्तरं द्वादशैवाङ्गुलानि नेत्रं
कुर्यात् । ऊत्तेऽब्दे पञ्चाङ्गुलानि नेत्रप्रमाणम् ।
पूर्णऽस्मिन्नब्दे यावद्वर्षाणि तावत् षडङ्गुलं नेत्र-
प्रमाणमुक्तम् । अत्रान्तरे मध्ये तद्वयो वीक्ष्य
बुद्ध्या तथा शरीरं वीक्ष्य ततो यद्विच्छिदन्तराले
वयस्तथावलं शरीरमेवं नेत्रमपि वर्धयेत् । एवमन्येषु
वर्षान्तरेषु व्याख्येयम् ॥ ९ ॥

हे०-वर्षान्तरेषु वयःप्रवृत्तीन्वीक्ष्य युक्त्या प्रमाणं
वर्धयेत् । अष्टमे सपादसप्ताङ्गुलं, नवमे सार्धसप्ताङ्गुलमि-
त्यादि ॥ ९ ॥

स्वाङ्गुष्ठेन समं मूले स्थौल्येनाग्रे कनिष्ठया १० ॥

स०-स्थौल्येन परिणाहेन स्वाङ्गुष्ठेन तुल्यं मूले
नेत्रं तथाऽग्रे प्रांतस्तस्मिन् कनिष्ठयाऽगुल्या समं नेत्रं
स्यात् । खरनादेऽप्युक्तम् । वस्तिनेत्रमृजु छक्ष्णं सदृशं
गुलिकामुखम् । भवेद्गोपुच्छसंस्थानं सुप्रवाहं त्रिकर्णिक-
कम् । या त्रिभागप्रणयने मर्यादा कर्णिका भवेत् । द्वे
कर्णिके चोपरिष्टादस्त्राधारेऽथवान्तरे । स्वाङ्गुष्ठकपरी-
णाहं मूले नेत्रस्य शस्यते । मध्यं त्वनामिकातुल्यमग्रे
तुल्यकनिष्ठिकम् । स्नेनाङ्गुलिप्रमाणेन दैर्घ्यं स्याद्वादशा-
ङ्गुलम् । कर्कषु प्रवहच्छिद्रं श्रेष्ठमन्यथावयः । विंश-
द्वादशषड्वर्षे द्वादशाष्टषडङ्गुलम् । कर्कषुकसतीनाम्र-
मुखं छिद्रवहमित्यादि । सुनिर्धवोचन् । षड्द्वादशा-
ष्टाङ्गुलसंमितानि षड्विंशतिद्वादशवर्षजानाम् । स्युर्मह-
स्कर्कषुकसतीनावाहिच्छिद्राण्यपिहितानि चैव । यथा
वयोऽगुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां मूलप्रयोः स्यात् परिणाह
इति ॥ १० ॥

प०-मूले मूलविषये नेत्रं स्वाङ्गुष्ठेन सममा-
राङ्गुष्ठप्रमाणतुल्यं कार्यम् । अग्रे अग्रविषये सु-
नेत्रमातुरकनिष्ठया समं कार्यम् ॥ १० ॥

हे०-यन्त्रस्थौल्यमाह-स्वाङ्गुष्ठेनेति । स्वाङ्गुष्ठेन य-
द्विष्य यन्त्रप्रमाणं तस्याङ्गुष्ठेन तस्वैव कनिष्ठिकया ।
अग्रे इत्युभयत्र योज्यम् । अङ्गुष्ठमूलवर्धनमूलं कनिष्ठप्रव-
त्राग्रं स्थूलमित्यर्थः । मध्यं त्वामुपवर्ध्यां स्थूलम् ॥ १० ॥

अधुना त्रिद्वारेण नेत्रस्थौल्यप्रमाणमधिकं दर्शयन्नाह

**पूर्णाऽब्देऽङ्गुलमादाय तदर्धाऽर्धप्रवर्धितम् ।
त्र्यङ्गुलं परमं छिद्रं मूलेऽग्रे वहते तु यत् ।
मुद्रं मापं कलायं च क्लिन्नं कर्कषुकं क्रमात् ११**

स०-वर्षे पूर्णे सत्थङ्गुलमादाय स्वाङ्गुलात्प्र-
क्रमेण त्र्यङ्गुलं छिद्रं मूले नेत्रस्य भवति । किं
छिद्रम् । अर्धस्याऽर्धमर्धार्धम् । तस्याऽगुलस्यार्ध-
तेन प्रवर्धितम् । तत्र प्रथमे वर्षेऽङ्गुलमात्रं छिद्रं या-
द्वर्षाणि षट् । सप्तमे वर्षे सपादमङ्गुलं यावदेकाद-
शवर्षाणि । द्वादशे वर्षे सार्धमङ्गुलं यावत्षोडशवर्षाणि
षोडशे वर्षे पादोनमङ्गुलद्वयम् । सप्तदशे वर्षेऽगुलद्वयम्
अष्टादशे वर्षे सपादमङ्गुलद्वयम् । एकोनविंशति-
सार्धमङ्गुलद्वयम् । विंशतिवर्षस्य पादोनमङ्गुलत्रयम्
एकविंशतिवर्षस्य त्र्यङ्गुलं छिद्रमिति क्रमो वेद्यः । पर-
मित्यनेनैतद्वमयति । परममुत्कर्षमाश्रित्येदं मूलच्छिद्रम्
मध्यं तु यत्तच्छिद्रं स्वाङ्गुष्ठेनेत्यनेनोक्तम् । ऊनवर्ष-
स्वर्धाङ्गुलं छिद्रमेतदपेक्षया कल्प्यम् । अग्रे तु छि-
तद्वद्वति यन्मुद्रादि वहति । तत्र वार्धक्यस्य मुद्रवा-
यावत्षड्वर्षम् । सप्तवर्षस्य माववाहि यावदेकादशोऽब्दः
द्वादशवर्षस्य कलायवाहि षोडशवर्षस्य क्लिन्नकलायवा-
एकविंशतिवर्षस्य कर्कषुवाहीति क्रमाद्वयः प्रमाणम्
ऊनवर्षस्य च न मुद्रादिवाहि कल्प्यम् । अग्रच्छिद्र-
मात्रं चैतदग्रे कनिष्ठयेत्यत्राऽपि संगच्छत एव । दैर्घ्यं
प्रमाणं चाऽत्र पक्षे पूर्वमेव योज्यम् । स्वाङ्गुष्ठेन स
मूले स्थौल्येनेत्यनेन छिद्रप्रमाणं स्वमत्या भिषजा प्र-
वर्धयेत् । तथा त्र्यङ्गुलं परमं छिद्रमित्यत्र स्थौल्यप्रमा-
नस्वधियैव निरूप्यम् । तत्रकृता तु ग्रंथगौरवभयादुक्त-
प्रायत्वाच्चेह नोक्तम् ॥ ११ ॥

प०—क्रमेण च यथा देया उद्दिष्टनेत्रप्रमाण-
परिपाटीमतिक्रमेति यावत् । पूर्णाब्दे नतु हीने
संवत्सरे संवत्सरेऽङ्गुलमादाय गृहीत्वा तदधी-
प्रवर्धितं तावच्छिद्रं कार्यमिति यावत् । अङ्गुलं
छिद्रं सम्पद्यते तच्च परमं प्रकृष्टं छिद्रं न ततोऽ-
भ्यधिकं कार्यम् । वर्षाद्वन्द्वेऽङ्गुलादप्युत्त-
रं छिद्रं कार्यमिति । अर्धं चार्धं चार्धार्धं
तस्याधीनं तद्विदोनाङ्गुलं परामृशति । तेना-
ङ्गुलस्याधीनार्धेन प्रवर्धितं वृद्धिं प्राप्तं वा तथा-
वत् त्र्यङ्गुलं परमं छिद्रं मूलेन सम्पद्यते । अग्र-
मुखं यथाक्रमं पूर्णोऽब्दे मुद्रमादाय यथावद्यथाछिद्रं
कर्मण्युत्तिष्ठितकफले बहते तावत्तद्वर्धनीयम् । पर-
पब्दोऽत्रापि वर्तयति न यत्कर्कणधुवादि क्रमादस्य
तत्परमं न ततोऽभ्यधिकं कार्यम् । एवं पूर्णोऽब्दे मुद्र-
च्छिद्रं मुद्रवाहि यावत् षष्ठोऽब्दः । सप्तमे माष-
वाहि यावदेकादशोऽब्दः । द्वादशे कलायवाहि
तावत्पञ्चदशोऽब्दः । षोडशे तु किलन्नकलाय-
वाहि यावदेकोनविंशोऽब्दः । विंशतेरुर्ध्वं कर्क-
धुवाहि यावत्पूर्णप्रमाणम् ॥ ११ ॥

हे०—यन्त्रच्छिद्रप्रमाणमाह—पूर्णोऽब्दे इति । षड्गुलस्य
न्त्रस्य मूलच्छिद्रमङ्गुलप्रमाणं, सप्ताङ्गुलस्य सार्द्धाङ्गु-
लम्, अष्टाङ्गुलस्य द्व्यङ्गुलं, नवाङ्गुलस्य सार्द्धद्व्यङ्गुलं, द्वाद-
शङ्गुलस्य त्र्यङ्गुलं, षड्गुलस्याष्टच्छिद्रं मुद्रवाहि, सप्ताङ्गु-
लस्य माषवाहि, अष्टाङ्गुलस्य कलायवाहि, नवाङ्गुलस्य
इजकलायवाहि, द्वादशङ्गुलस्य हस्त्ववरवाहि । अङ्गुल-
ानं तु छिद्रस्य वृत्तपरिधौ ज्ञेयं, षड्गुलस्य मूले अर्द्धा-
लम् अग्रे वनमुद्रवाहीति सम्प्रहोक्तं ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

लच्छिद्रप्रमाणेन प्राप्ते घटितकर्णिकम् ।
स्यामि पिटितं मूले यथास्वं द्यङ्गुलांतरम् ।
र्णिकाद्वितयं नेत्रे कुर्यात् ॥ १२ ॥

स०—मूले यच्छिद्रमुक्तं तत्प्रमाणेन प्राप्ते घटिता
मादिता कर्णिका छत्राकारा गुदाधिकांतःप्रवेशरो-
नी यस्मिंस्तदेवम् । तथा वर्त्या दशादिकृतया प्राप्ते
हितं स्थगितम् । मूले यथास्वं मूलवर्षादिकस्य तदङ्गु-
प्रमाणेन द्व्यङ्गुलांतरं कर्णिकायुगलं मूलप्रदेशे नेत्रे
दधीत वस्तिपुटयोजनार्थम् ॥ १२ ॥

प०—प्राप्तेऽपि यथायथं पूर्णच्छिद्रप्रमाणेन घटिता
निष्पादिता कर्णिका यम् । वर्त्यापि पिटितम्
इति । तच्च नेत्रं वर्त्यापि पिटितं कुर्यात् । कर्णा-
समस्या वर्त्या पिटितं म्थगितं यानागन्तःप्रवेश-
परिहारार्थं मूले यथास्वं द्व्यङ्गुलान्तं कर्णिका-
द्वितयं नेत्रे कुर्यात् ॥ १२ ॥

हे०—यन्त्रस्य प्रांतकर्णिकासामान्यतः—मूलच्छिद्र-
प्रमाणेनेति । मूलच्छिद्रप्रमाणेन प्राप्ते परिक्लृप्तं तन्त्री-
मात्रं कर्णिकां घटयेत् । यन्त्राच्छिद्रं वर्त्या रिचय-
मिवाह—वर्त्येति । सम्प्रेह तु कर्णिकान्तप्रतिषेधकृत्यान्तर्ग-
तामपिधानधनचैलवर्त्येत्युक्तं, यन्त्रमुत्तरं यत्कर्णिकाप्रत्यये
अङ्गुलमन्तरं कर्णिकमिवाह—मूल इति । यथास्वं यद्विषय
यन्त्रं तदङ्गुलः ॥ १२ ॥

अत एवाह—

तत्र च योजयेत् ।

अजाविमहिपादीनां वस्ति सुमुदितं दृढम् ॥
कपायरक्तं निश्छिद्रप्रग्रियंगधशिरं तनुम् ।
ग्रथितं साधु सूत्रेण सुखसंस्थाप्यभेजजम् १३ ॥

स०—तत्रेवादि । तस्मिन् कर्णिकाद्वितयेऽजादीनां
वस्ति योजयेत् । आदिशब्देन गोहरिणवराहमहिपाणां
ग्रहणम् । अजादीनामित्येवं निर्देशोऽप्यविमहिग्रहणे
लब्धे साक्षादेतयोर्ग्रहणमन्यज्यो वस्ति य एतद्वस्ते-
योभ्यतरत्वप्रतिपादनार्थम् । किंभूतं वस्तिम् । सुमुदितं
सस्नेहं मुहुः सुषु मदितं तथा दृढं तथा कपायेण हरी-
तक्यादिना रक्तं तथा छिद्रं च ग्रथितं गंधध शिराश्च
ताः निर्गता न सन्ति यस्य तन्निश्छिद्रप्रग्रियंगधशिरम् ।
तथा तनुं न स्थूलं तथा साधु सम्यक् सूत्रेण ग्रथितं
बद्धं तथा सुखेनाङ्कच्छ्रेण संस्थापनीयमीत्यं यत्र
तदेवम् ॥ १३ ॥

प०—वस्तियोजनार्थं तत्र च योजयेत् । तत्र
कर्णिकाद्वितयमध्येऽजादीनां वस्ति सुमुदितं तथा
दृढमपरिस्फुटनशीलं कपायरक्तं नान्यद्वर्णान्तरं
निश्छिद्रं छिद्ररहितं निर्गन्धं गन्धरहितं निग्रन्थि
ग्रन्थिरहितं तथा शिरारहितं स्थूलतया साधु सम्यक्
सूत्रेण ग्रथितं बद्धं तथा सुखेन संस्थाप्य भेजजमी-
पथं यस्मिन् तत्तथाविधं प्राप्य प्रयोजयेत् ॥ १३ ॥

हे०—कर्णिकाद्वये वस्तिवन्धनमाह—सत्रेति । आदिशब्देन गोहरिणवराहादयः । वस्तिवृद्धाधारचर्मपेशी, सुन्दितं स्नेहसुद्धाभ्यां, कपायसं कपायसैर्द्रव्यैर्दत्तारामं, निश्छिद्रप्रस्थिगन्धशिरं छिद्रादिचतुष्टयरहितं, तनुं सूक्ष्मं साधु ग्रथितं बद्ध्वा परिवर्त्य पुनर्बद्धं सुखं संस्थाप्य यथोक्तप्रमाणमौषधमसंकोचने यथा माति तथा प्रमाणम् १३ वस्त्यभावेऽकपादं वा न्यसेद्वातोऽथवा घनम् ॥

स०—वस्तेरभावे सत्यंकपादं छागैणाद्यवयवविशेषं वा न्यसेत्सेत्रे योजयेत् । अथवा बलं घनं न्यसेत् ॥ १४ ॥

प०—वस्त्यभावे वस्त्यलभेऽकपादं वस्त्रपादं वा तत्र नेत्रे न्यसेद्योजयेत् । अथवा वासो वस्त्रं वा घनं विज्वरं योजयेत् ॥ १४ ॥

हे०—अंकपादम् ऊरुचर्म, वासो घनं स्वतो मधुच्छिद्येन च । संप्रदे तु न्युज्जं विवृताननं निवेश्य बस्ति कर्णिकयोर्द्वेदेन सूत्रेण घनं समं च बद्ध्वा परिवर्त्य पुनश्चाप्यर्द्धस्ति मुखबंधनार्थं सूत्रपुनिषावात्तुगुप्तं निषापयेदिति ॥ १४ ॥

निरूहमात्रा प्रथमे प्रकुंचो वस्तरात्परम् ।

प्रकुंचवृद्धिः प्रत्यब्दं यावत्पट्प्रसृतास्ततः ॥

प्रसृतं वर्षेयद्धर्षं द्वादशाष्टादशस्य च ।

आसप्ततेरिदं मानं दशैव प्रसृताः परम् ॥ १५ ॥

स०—निरूहस्य मात्रा प्रथमे वर्षे कपायस्नेहसहितस्य प्रकुंचः पलप्रमाणम् । घण्मासादौ स्वेतदनुसारणार्थपलादि कल्प्यम् । वर्षात्परं प्रकुञ्चवृद्धिः प्रतिवत्सरं कार्या यावत्पट् प्रसृता द्वादश पलानि । तत ऊर्ध्वं प्रसृतं वर्षयेत् । प्रत्यब्दमित्यनुवर्तते । ततो द्वादशवर्षस्यैव द्वादश पलानि । अनन्तरं त्रयोदशवर्षादिषु प्रतिवर्षं पलद्वयं निरूहमात्रायां वर्षयितव्यं क्रमेणैव यावत्सप्तदशवर्षाणि । अष्टादशवर्षस्य तु द्वादश प्रसृताश्चतुर्विंशतिपलानि । इदं मानं प्रमाणं सप्ततिवर्षाणि यावत् । परं सप्तैरूर्ध्वं दशैव प्रसृता मानं नाऽधिकम् ॥ १५ ॥

प०—प्रथमे वत्सरेऽब्दे निरूहप्रमाणं प्रकुञ्चपर्यायः । एवं प्रधानमात्रानिरूहस्योने संवत्सरे

प्रकुञ्चादूनं निरूहप्रमाणम् । अनन्तरं प्रत्येकवृद्धिः प्रतिवत्सरं यावत् पट् प्रसृता द्वादशपलानि द्वादशवर्षस्य ततः पट्सप्तमपरिणाशिरूहादूर्ध्वमनन्तरं प्रतिवर्षं प्रसृतं वर्षं पलद्वयं यावत्सप्तदशोऽब्दः । अष्टादशवर्षस्य ! द्वादशप्रसृताश्चतुर्विंशतिपलानि एतस्मिन्निरूहमासप्ततैः सप्ततिवर्षाणि यावत् । परं सप्तैरनन्तरं दशैव प्रसृताः विंशतिः पलानि । द्वे प्रसृतिं विदुरिति । एवकारोऽवधारणार्थं सप्ततैः परं दशैव प्रसृताः न ततोऽधिकाः ॥ १५ ॥

हे०—निरूहौषधमात्रमाह—निरूहमात्रेति ।

वर्षे पलं, ततः आद्यादशापलवृद्धिः, ततः आद्याद्विपलवृद्धिः । एवमष्टादशे वर्षे चतुर्विंशतिपलानि स्युतान्येवासप्ततितमान्, ततो विंशतिपलानि । संप्रान्ये पुनर्द्वादशप्रसृतस्याप्यष्टाविच्छतीति ॥ १५ ॥

एवं सांवत्सरिकादारभ्य यावद्वर्षशक्तिस्तां रुहमात्रामभिधायानुवासनमात्रमधिकृत्याह—

यथायथं निरूहस्य पादो मात्राऽनुवासने १

स०—यथायथं यथास्वं वार्षिकरूपैकविंशतिरादेर्वा निरूहस्य पादश्चतुर्भागो मात्राऽनुवासनेऽनुनविषये मात्रा यस्य पलं निरूहस्तस्य कर्षप्रमाणं वासनमित्यर्थः । एवं सर्वत्र कल्पम् ॥ १६ ॥

प०—अनुवासने स्नेहवस्तौ यथायथं यः निरूहपादः चतुर्थभागः । तस्मिन् मात्रा वत्सरे निरूहमात्रापलम् । तथा मात्रातः चतुर्थांशः कर्षः स्नेहवस्तौ मात्रा द्वाद्विपलानि मात्रा । तत्र चतुर्थांशः पलानि । तथाष्टादशेऽब्दे चतुर्विंशतिपलानि तत्र चतुर्थांशः पलानि पट् । एवं योज्यम् ॥ १६ ॥

हे०—अनुवासनौषधमात्रमाह—यथायथमिति यथायथं पले कर्षः पलद्वये कर्षद्वयमित्यादि । तु यथास्वमास्थायनमात्रा पादहीना माधुतैलिके ज्येति ॥ १६ ॥

आस्थाप्य स्नेहितं स्विन्नं शुद्धं लब्धवलं !
अन्वासानार्हं विज्ञाय पूर्वमेवानुवासयेत् ।

शीते वसन्ते च दिवा रात्रौ केचित्ततोऽन्यदा ।
अभ्यक्तस्नातमुचितात्पादहीनं हितं लघु ॥
अस्निग्धरूक्षमशितं सानुपानं द्रवादि च ।
कृतचक्रमणं मुक्तविष्मूत्रं शयने सुखे ॥
नास्युच्छ्रिते न चोच्छ्रीषं संविष्टं वामपार्श्वतः ।
संकोच्य दक्षिणं सक्थि प्रसार्य च ततोऽपरम् १७

स०—आस्थाप्य निरुहणार्हं स्निग्धं तथा स्निग्धं
तथा शुद्धमूर्ध्यस्तथा भूयोऽपि लब्धवत् तथाऽनु-
वासनयोग्यं विदिषा पूर्वमेव निरुह्यादनुवासयेत् ।
शीते हेमन्तशिशिरयोर्ऋतुस्तथा वसन्ते दिवाऽनुवास-
येत् । केचिदाचार्या अन्यदा शीताद्वसन्ताब्दाऽन्यस्मिन्
ग्रीष्मप्राश्रदृशरादयो ऋतौ रात्रावनुवासयेत् । केचि-
दिति भिन्नक्रमस्ततोऽन्यदेयतोऽन्तरं द्रष्टव्यः । इति
केचिदाहुरिति वाक्यशेषः । धान्वन्तरास्तु सर्वथैव रात्रा-
वनुवासनं नैच्छति । धान्वन्तरिमतमधिकृत्य संग्रहेऽधि-
जगो । न रात्रौ प्रणयेद्वर्तितं दोषोक्तेषो हि राज्ञिजः ।
स्नेहो वीर्ययुतः कुर्यादाध्मानं गौरवं ज्वरमिति । तदेवं
तद्देशांतरादिदृशात् प्रमाणयितव्यम् । किंभूतं नरम् ।
अभ्यक्तस्नातं पूर्वमभ्यक्तः पश्चात्स्नातः । पूर्वकालेति
समासः । उचिताद्यद्वेने भोजनमभ्यस्तं तस्माच्चतुर्थ-
भागहीनमशितं तथा हितं लघुगुणयुक्तं तथा किंचिद-
स्निग्धरूक्षं तथा सानुपानं द्रवादि च । आदि-
शब्देन द्रवोष्णमनभिष्यंदाद्यादि विशिष्टं मुक्तवन्तमिति
गमयति । उक्तं च संग्रहे । अतिस्निग्धाशिनो ह्युम-
यमार्गात् स्नेहो मदमूर्च्छाऽमिसादह्लासादीन् जन-
यति । रूक्षाशिनो विष्टं बलवर्णहानिं च । अल्प-
मात्रद्रवाशिनोऽविस्मृष्टविष्मूत्रस्य चान्नाद्युतेन तदावरणा-
द्व्यापदमिति । किंभूतम् । कृतचक्रमणं तथा त्यक्तमूत्र-
पुरीषं तथा शयने सुखावहे संविष्टं स्थितम् । किंभूतो
नास्युच्छ्रिते नाजयुक्तं न चोच्छ्रीषं त्यक्तोच्छ्रीषं ।
कथं संविष्टम् । वामपार्श्वतो वामपार्श्वेन । संकोच्य
दक्षिणं सक्थि वामसक्थन् उपरीति वृद्धवैद्याः । ततो
दक्षिणसक्थोऽपरं वामं सक्थि प्रसार्य । संग्रहे चोक्तम् ।
शयने नास्युच्छ्रिते स्वास्तु ईषदुन्नतपाददेशे वाम-
पार्श्वेन प्राक्शिरसं संवेशयेदिति ॥ १७ ॥

प०—आस्थापनीय आस्थाप्यः आस्थापनयोग्यः ।
तमास्थाप्यं स्नेहितं स्विन्नमादौ स्नेहितं
पश्चात्स्नेहितं पश्चात्तथा शुद्धं वमनविरचनाभ्यां
लब्धवत् प्राप्तवत्तमनुवासनयोग्यं पुरुषं विज्ञाय
ततः पूर्वमेव कृतास्थापनमनुवासयेत् । शीते
काले शीतसामान्याद्धेभन्ते शिशिरे तयो-
स्तथा वसन्ते दिवाऽनुवासयेत् । ततोऽन्यदाऽ-
न्यस्मिन् काले वर्षाशरद्वृष्मीष्माख्ये रात्रावनुवा-
सयेत् । इति केचिदाचार्याः । आदावभ्यर्कं
पश्चात् स्नातमातुरमुचितादभ्यस्तात्पादहीनं चतुर्भा-
गान्यूनमस्निग्धरूक्षसाधारणम् । अशितं मुक्तवन्तं
सानुपानं तथा द्रवादि द्रवपूर्वं तथा कृतचक्र-
मणं मुक्तविष्मूत्रमुत्सृष्टशक्नुमलं निवाते वैद्यमनि
शयने नास्युच्छ्रिते नचोच्छ्रीषं ईषदुन्नतपाददेशे
वा वामपार्श्वेन संनिविष्टं शुक्लप्राक्शिरसं दक्षिणं
सक्थि सङ्कोच्य परं वामं सक्थि प्रसार्यैवंविधं
संस्थाप्यास्थाप्य ॥ १७ ॥

हे०—निरुहस्यानुवासनमाह—आस्थाप्यमिति । कुत-
स्नेहादिकमास्थाप्यमनुवासनयोग्यत्वे सति पूर्वमनुवासयेत् ।
अनुवासनकालमाह—शीत इति । शीते वसन्ते ततोऽन्यदा
च दिवा अनुवासयेत् । केचित्ततोऽन्यदा रात्राभिति
वदन्ति । संग्रहे तु अवश्यं वा दोषादीन् अन्यथा स्नेहो-
कामयप्रादुर्भावः । धान्वन्तरीयाः पुनः प्राहुः—“ न
रात्रौ प्रणयेद्वर्तितं दोषोक्तेषो हि राज्ञिजः । स्नेहवीर्ययुतः
कुर्यादाध्मानं गौरवं ज्वरम् ॥ अह्नि स्थानस्थिते दोषे
वह्निं चान्नरसान्विते । स्फुटकोतोमुखं देहं स्नेहो यः
परिसर्पति ॥ अल्पपित्तकफं रुक्षं भृशं वातरुजादितम् ।
शुक्लं जीर्णान्नं कामं रात्रावनुवासयेत् ॥ ” केवलानि-
लतिपीडितं त्वशुद्धमन्यनिरुपितवेलमथनुवासयेदात्ययि-
कत्वादि । अनुवासनीयस्य पूर्वकर्तव्यमाह—अभ्यर्केति ।
उचिताभ्यर्कभोजनात्पादहीनमशितं द्रवादिद्रवपूर्वं न
चोच्छ्रीषं उच्छ्रीषकं विना ॥ १७ ॥

अथाऽस्य नेत्रं प्रणयेत्स्निग्धे स्निग्धमुखं शुदे ।
उच्छ्रास्य बस्तेर्वदने वद्रे हस्तमकंपयन् ॥
पृष्ठवंशं प्रति ततो नाऽतिदुर्तविलिखितम् ।
नाऽतिविग्नं न वा मंदं सकृदेव प्रपीडयेत् १८ ॥

स०—अस्यैवंभूतावस्थस्यातुरस्य गुदे स्निग्धे कृते
बस्तेर्वदनं उच्छ्रासवातं निःसार्य वद्रे सति नाऽति-

शीघ्रं नाडविलिखितं नाडविवेगं न वा मन्दं तथा पृष्ठ-
वंशाम्बुमुखमेकारमेव नेत्रं स्निग्धप्राप्तं प्रपीडयेत् ।
कथं प्रपीडयेत् हस्तमकंपयन् । अतिद्रुतादिपीडनयोगो
वस्तिव्यापदि वक्ष्यमाणाः ॥ १८ ॥

प०—अथानन्तरमस्य पुंसो नेत्रं प्रणयेद्विद-
ध्यात् । स्नेहाभ्यक्तमुखं कृत्वा गुदे पायौ
स्निग्धे स्नेहाभ्यक्ते तत् उच्छ्वास्य वायुं निःसार्य तस्य
वस्तेर्वेदने मुखे बद्धे सूत्रेण ग्रथिते सति हस्तम-
कंपयन् अचालयन् पृष्ठवंशं प्रति तदम्बुमुखं
प्रक्षिपेत् । ततोऽनन्तरं नासिवेगं कृत्वा न वा
मन्दं कृत्वा शनैःशनैरिति यावत् सकृदेकवारं
तु पुनः ॥ १८ ॥

हे०—अनुवासने वैद्यकृत्यमाह—अथेति । अस्यानुरस्य गुदे
वस्तिमुच्छ्वास्य मृदुकरस्पर्शेन वियतमासत् कृत्वा पृष्ठवंशं
प्रति पृष्ठवंशाश्रयेण प्रणयेत् । ततोऽनन्तरमम्बुमुखं प्रणयेत् ।
नासिद्रुतविलिखितमिति । पीडनारंभविषयं नासिवेगं न वा
मन्दमिति पीडनाविषयम् ॥ १८ ॥

सावशेषं च कुर्वीत वायुः शेषे हि तिष्ठति १९ ॥

स०—सावशेषं च स्नेहं कुर्वीत । कुतो हेतो-
रित्याह । यस्मात् शेषे स्नेहे वायुस्तिष्ठति ॥ १९ ॥

प०—सावशेषं वस्तिं कुर्वीत न सर्वसर्विकया
पीडयेत् । यस्मादौषधशेषे वायुस्तिष्ठति ॥ १९ ॥

हे०—शेषे औषधशेषे ॥ १९ ॥

दत्ते तूत्तानदेहस्य पाणिना ताडयंस्स्फिजौ ।
तत्पार्थिणभ्यां तथा शय्यां पादतश्चरिस्त्रिस्तपत् ॥

स०—दत्ते च स्नेहे सत्युत्तानगात्रस्य तु तस्य
स्फिजौ हस्तेनाहन्यात् । तथा तेनैव प्रकारेण तत्पा-
र्थिण्यां स्फिजौ ताडयेत् । शय्यां खट्वां पादतश्चरणदे-
शास्त्रीन्वारानुक्षिपेत् तु मूर्धतः ॥ २० ॥

प०—दत्ते वस्तौ तस्योत्तानदेहस्य सतो दत्त-
निरुद्धणस्य पाणिना हस्तेन स्फिजौ ताडयेत् । तत्पा-
र्थिण्यां स्फिज्जावाघातयेत् । तथा शय्यां शय-
नपादप्रदेशात् त्रीन्वीन् वारानुक्षिपेत् ऊर्ध्वं
नयेत् ॥ २० ॥

हे०—दत्ते औषधशेषे वैद्यः स्वपाणिना स्फिजौ ना-
हन् आनुष्णाणिभ्यां नतः पादतः अन्तर्गतादिभिः ।
पाणौ स्वपाणिना आहन्नात्रिस्त्रिंशत्पाणिनाऽनारिपु-
र्णैर्वा योज्यम् ॥ २० ॥

ततः प्रसारितांगस्य सोपधानस्य पार्थिणके
आहन्यान्मुष्टिनांगं च स्नेहेनाभ्यज्य मर्दयेत्
वेदनार्तमिति स्नेहो नहि शीघ्रं निवर्तते ।
योज्यः शीघ्रं निवृत्तऽन्यः स्नेहोऽस्तिष्ठन्नकार्यकृ-

स०—ततः शरणोक्तेपादान्तरे प्रसारिताङ्गस्य
दत्तमर्दुतस्य पार्थिणके पाण्यौ मुष्ट्या अह्यात् ।
शरीरं च स्नेहेन तैलादिनाऽभ्यज्य मर्दयेत् । वि-
क्रियत इत्याह । अंगं वेदनार्तं पीडातुरमिति हेतु-
स्मादाद्यु स्नेहो न निवर्तते । शीघ्रमपयाते च
सत्यपारः स्नेहो देयः । कर्मादेने निर्णयित इत्या-
स्नेहश्च शरीराभ्यर्तरेऽतिष्ठन्नैव कार्यकृत्य स्नेहेन रा-
इत्यर्थः ॥ २१ ॥

प०—ततोऽनन्तरमातुरस्य प्रसारिताङ्गस्य स
स्तथा सोपधानस्य सतः मुष्टिना पार्थे आहन्य
ताडयेत् । तथाङ्गं शरीरावयवे वेदनार्तं कर्मादे-
स्नेहेन तैलादिनाऽभ्यज्य प्रक्षयित्वा मर्दयेत्
इत्यनेन प्रकारेण यस्मान् स्नेहवस्तिरनुवासनात्
न शीघ्रं त्यजितं निवर्तते नित्यानि । शीघ्रं निर्ग-
तस्मिन् वस्ती अन्यो द्वितीयो वस्तिर्नोत्तरे
प्रदेयः । यस्मान् स्नेहोऽतिष्ठन्नातुरस्य वातजस्य
दिकार्यकृत्य भवति ॥ २१ ॥

हे०—ततो वेदनार्तसंगे मर्दयेत् । संप्रहेत् तु वमना-
धिकतरं कुतसंगालमधानाद्रहस्तमार्शकनीयपरिवारं नित्यं
वेद्यमिति प्रतते ध्येने । स्वास्तुते शैषदुस्तपाददेशे प्राय-
शिरसं निवेशयेत् । अतिविग्नादिना ह्यनुपयमार्शसंस्पर्श-
स्नेहो मदमूर्च्छादिमसादहृल्लसान् जनयति । रुधादिभि-
विष्टमं बलवर्णहानिं च । अल्पमात्रवद्वान्नो विष्टप्रविष्णु-
वस्य चास्त्रावृते न तदावरणाद्यापदम् । निरमर्शन-
वतो विदाहाम्बुमुखमक्तस्य ज्वरं कुर्वीत्, यतश्च वायव्या
श्वाश्रयाणि बद्धिग्रहणीगुदवलीमुखानि तानि तत्पार्थि-
यिना निस्त्रानि भवन्ति । अतस्तदीयधमस्यवर्तितं प्राप्नोति
प्रवेशनिर्गमाविति । संविष्टं चैनमुत्तुक्षितदेहं स्ववाहृपधान

प्रसारितवामसन्धिमार्गकुचितेतरं तस्योपरि प्रसारितदक्षिण-
बाहुं कारयेत् । पूर्वमेव तु वैद्यो वत्यां तु पिहितप्रच्छिद्रं
नेत्रं भाजनस्योपरि कृत्वा दक्षिणपादांगुष्ठांशुभ्यां कर्णि-
कायामुपरि द्वाशिष्पीड्याविवन्धाय शताह्वासीन्धवचूर्णाव-
चूर्णितं प्रागेव नेत्रस्य स्पर्शात्सुखदमिमंजितं यथाहं
यथाहौपधाविषकं सुखोष्णं वस्ती स्नेहमासिच्यावलीकोच्छ्र-
वासं निःसारितवातबुद्बुदमौषधान्ते सूत्रेण द्विस्त्रिंशत् वस्ति-
मुखमावेष्टय दक्षिणपाणी नेत्रमुपधाय तिष्ठेत् । ततो वाम-
हस्तप्रदेशिन्याऽभ्यक्तप्रवेशप्रदेशमपनीतवलिमुत्तानवामह-
स्तांगुष्ठोदरपिहितान् मध्यमाप्रदेशिन्सुपुण्ड्रीतकर्णिकमुज्ज-
नुसुखमेकमना लाघवेन नेत्रमाकर्णिकं प्रवेशयेत् । आहुरोऽपि
तदनुलोममवलम्ब्यते । ततश्च वैद्यो वस्तिमुखं दक्षिणहस्तां-
गुष्ठप्रदेशिनीभ्यामनुचक्षेत्रमचालयन् हस्तद्वयेनोत्तानेनैक-
ग्रहणेनैव प्रपीडयेत् । अन्यथा हि व्यापदो भवति । अन्ये
तु त्रिंशन्नात्रापीडनकालमाहुः । न च वस्ती दीयमाने श्व-
कासहासजुंभास्पंदनान्याचरेत् । विष्मृष्टानिलवेगे तु नेत्रमा-
कुप्य वेगान्ते शेषं प्रणयेत् । तथा पाण्यंगुलिपादतलपि-
डिकाः सरजं चांगं स्नेहेन प्रतिलोममाकृष्टमात्रं शनैर्मृ-
द्रीयदिति । वैद्यकृत्यस्य फलमाह—इति स्नेह इति ।
समनुगच्छति च समन्तात्सरा इत्यधिकं संग्रहे । प्रमादा-
च्छीघ्रनिवृत्तौ पुनस्तदेवानुवासनं कार्यमित्याह—योज्य
इति । शीघ्रनिवृत्तिर्विना मलेन चेत् ॥ २१ ॥

दीप्ताग्निं स्वागतस्नेहं सायाह्ने भोजयेत् २२ ॥

स०—दीप्ताग्निं तु पुरुषं निवृत्तस्नेहं संतं लघु-
मात्रया स्वभावतश्चाशयेत् ॥ २२ ॥

प०—दीप्ताग्निं नरमागतस्नेहं निर्गतस्नेहं सायाह्ने
दिवसान्ते लब्ध्वन्नं भोजयेत् ॥ २२ ॥

हे०—मन्दाग्निमनागतस्नेहं च सायं न भोजयेदिति त-
नरियमेनाह—दीप्ताग्निमिति । संग्रहे तु नैव चानागतस्ने-
हमपि द्वितीये अहनि न च तमनुवासयेदिति ॥ २२ ॥

निवृत्तिकालः परमस्त्रयो यामास्ततः परम् ।

अहोरात्रमुपेक्षत परतः फलवर्तिभिः ।

तीक्ष्णैर्वा वस्तिभिः कुर्याद्यत्र स्नेहनिवृत्तये ३ ॥

स०—स्नेहस्य त्रयः प्रहराः परो निवृत्तिकालः ।
ततः प्रहरत्रयात् परतो रात्रिदिवमुपेक्षत । न तदा-
कृष्ट्यै यत्नं कुर्यात् । परतोऽहोरात्रात्फलवर्तिभिरर्श-

श्चिकित्सितोक्तभिरथवा तीक्ष्णैर्वस्तिभिरर्शैर्वस्तिभि-
स्नेहागमनाथं यतेत ॥ २३ ॥

प०—निवृत्तिकालः चतुरागमनकालः परमः
प्रकृष्टस्त्रयो यामाः प्रहरत्रयं यावत् । ततः पर-
ततोऽनन्तरमनागच्छन्तं स्नेहमहोरात्रमहोरात्रासु-
पेक्षेत तत्रोपेक्षां कुर्यात् । ततस्तस्याव्यभिचरमानं
सर्वतः फलवर्तिभिः स्नेहस्य निर्गमनाय यत्नं
कुर्यात् । यद्यः तीक्ष्णैर्वा वस्तिभिर्व्यवस्थानयेत् ॥ २३ ॥

हे०—अनुवासनस्य निवृत्तिकालः—निवृत्तिकालः
इति । निवृत्तिकालेऽर्शुनिवृत्तौ किञ्चित्कालमपि भवति—
तत इति । उपेक्षाकालेऽर्शुनिवृत्तौ प्रमादात्माह—परम
इति । तीक्ष्णैर्लवणारनालप्रायैः ॥ २३ ॥

अतिरीक्ष्यादनागच्छन्नं चेत्ताड्यादिनापकृतं ।
उपेक्षतेव हि ततोऽध्युपेतश्च निशां पिबेत् ।
प्रातर्नागरधान्याम्बः कोष्णं कवलमेव वा २४ ॥

स०—अतिरीक्ष्यादनागच्छन्नं स्नेहो वा ताड्या-
दिनापकृतं विषयं तत्रोपेक्षतेव न निष्का-
सने यतेतस्यर्थः । ततो निशां रात्रिमध्यमः यामा
प्रातः प्रभाते शृङ्गाधान्यां कटुष्वं पिबेत् । केवल-
मेव वा नागरधान्याकरहितं कोष्णं जले पिवेत् ॥ २४ ॥

प०—ततोऽनन्तरमध्युपितः सुखोपितो निशां
रात्रिं प्रातः प्रभाते नागरधान्याम्बः शृङ्गाधा-
न्यक्वथितं तोयं कोष्णं किञ्चिदुष्णं पिबेत् । केव-
लमेव वा तोयं क्वथितं स्नेहशेषजण्या वात-
कफोपशान्तये च ॥ २४ ॥

हे०—प्रतीकारस्यापवादमाह—अतिरीक्ष्यादिति ।
निवृत्तकेश्यानिवृत्तस्नेहस्य च स्नेहोपपत्त्यर्थमप्यमाह—
अध्युपित इति । केवलमेव कोष्णमभ्यं इति । संग्रहे तु
सुखोष्णोपितं चैवं तथा कृतविरचनास्वापनान्ध्यागमः प्रातः
शृङ्गाधान्यकाथमितरदोष्णमुदकं स्नेहशेषजण्या वातक-
फोपशान्तये च पाययेत् । ततोऽनन्तरं यक्षोक्तमन्नमा-
यात् । न चानुवासितं येषां पाययेत् । सा हि तस्नेहको-
ष्ठमेवमिष्यन्त्यतीति ॥ २४ ॥

अन्वासयेत्तृतीयंऽग्निं पंचमं वा पुनश्च तम् ।
यथा वा ज्वेहपक्तिः स्यादतोऽत्युल्वणमारुतानां
व्यायामनित्यान् दीप्ताग्नीन् रुक्षांश्च प्रतिवासरम्

स०-तमातुरं भूयस्तृतीये दिवसे पंचमे वाऽनु-
वासयेत् । अथवा यथा स्नेहपाको भवेदित्यन्यपेक्षया
सप्तरात्रेऽधिके न्यूने वा त्रिरात्रे वा यथायोग्यमनुवासयेत् ।
अतोऽस्मादेव हेतोरधिकपवनान्ध्यायामशीलानत्यग्नि-
दीप्तान् रक्षांश्च पुरुषान् प्रत्यहमनुवासयेत् ॥ २५ ॥

प०-पुनश्च तृतीयेऽह्नि अनुवासयेत् । यथा
स्नेहस्य यथापक्तिः । यावता कालेन स्नेहपाकः
स्यात् । तैनेतदुक्तं भवति । प्रत्यहमनुवासयेत् ।
अतएव कारणादुत्पन्नमारुतान् प्रखरवातविकारा-
तींस्तथा ध्यायामनित्यान् ध्यायामं कुर्वतः तथा
दीप्ताग्नीन् रक्षांश्च नरान् प्रत्यहमनुवासयेत् ॥ २५ ॥

हे०-पुनरनुवासनस्य कालमाह—अनुवासयेदिति ।
स्नेहपाकानुसारिण सप्तमादिदिनेषु वा उत्पन्नवातादीन्
प्रतिदिनमनुवासयेदित्याह—अत इति ॥ २५ ॥

इति स्नेहैस्त्रिचतुरैः स्निग्धे स्रोतोविशुद्धये ।
निरूहं शोधनं शुभ्यादस्निग्धे स्नेहं तनोः २६

स०-इति पूर्वोक्तं प्रकारेण स्नेहैस्त्रिचतुरैर्वै
स्निग्धे सति स्रोतोविशोधनार्थं निरूहं शोधनं प्रयो-
जयेत् । अस्निग्धे सति तनोः शरीरस्य स्नेहनं प्रयो-
जयेत् । त्रयो वा चत्वारो वा त्रिचतुराः । संख्यया-
ध्ययेति समासः । चतुरोऽङ्गकरणे ऽप्युपायानुपपत्त्या-
नमित्यच् समासात् ॥ २६ ॥

प०-इत्येवममुना क्रमेण दोषाद्यनुसारतः त्रिच-
तुरैः स्निग्धैः स्नेहवरितभिरुपस्निग्धैः पश्चात्स्रो-
तोविशुद्धये तासां विशुद्धयर्थं निरूहमारुतपनं
शोधनं शमनं दद्यात् योजयेत् । वाताधिक्यात् ।
अस्निग्धे नरे स्नेहमारुतपनमनन्तरं ततः शरी-
रस्य दद्यात् ॥ २६ ॥

हे०-अनुवासनानन्तरं निरूहमाह—इति स्नेहैरिति ।
स्नेहैरनुवासनैः निषिद्धानुवासनस्थानुवासनं विनैव निरू-
हमाह—अस्निग्ध इति । स्नेहनः सन् यः शोधनो निरू-
हस्तं शुभ्यात् ॥ २६ ॥

पंचमेऽथ तृतीये वा दिवसे साधकं शुभे ।
मध्याह्ने किंचिदावृत्ते प्रयुक्ते बलिमंगले ॥
अभ्यक्तस्वेदितोत्सृष्टमलं नाऽतिबुभुक्षितम् ।

अवेक्ष्यै पुरुषं दोषभेषजादीनि चादरात् ।
वर्स्ति प्रकल्पयेद्द्वैद्यस्तद्विधैर्बहुभिः सह ॥ २७

स०-अथानुवासनानन्तरं तृतीये पंचमे वा वा
मध्याह्ने किंचिदावृत्तेऽस्तिक्ताति तथा बलिमंगले विं
सति पुरुषं कृतान्ध्यायवेदितं त्यक्तमलं किंचिद् बुभुक्षि
तथा प्रकृत्यादिभिर्ज्ञात्वा दोषादीन् विदित्वा । आ
शब्देन साध्यबलादिपरिग्रहः । इत्येवं सर्वमधि
वैधौ वर्स्ति प्रकल्पयेत् । ननु दूष्यं देशमित्यादि
सर्वमुक्तमेवैतत्कामनेनेति । ब्रूमः । निरूहम्
सापायं पश्यताचार्यं जैतदुक्तम् । दूष्यदेशादि मा
यनेनाऽऽलोचनीयमिति प्रतिपादनार्थं निरूहम्
प्रथममित्यादि सर्वमालोच्यम् । कथं प्रकल्पयेदित्य
तद्विधैर्वैद्यकशास्त्रैर्बहुभिः सह सार्धम् ॥ २७ ॥

प०-अथ स्नेहवस्तेरनन्तरं पञ्चमे दिवसे तृत्
वा दिवसे साधके प्रशस्ततिथिकरणमुहूर्तना
शुभे पुण्येऽह्नि किञ्चिदावृत्ते सपरिवृत्ते मध्
दिनमध्यमे भागे प्रयुक्ते कृतबलिमङ्गले उपह
माङ्गस्ये स्वस्थयनरादिके सति निरूहवरितं
ल्पयेत् । तद्विधैर्वैस्तिविधानाविद्धिः बहुभिः
तैः सहालोच्य तथा पुरुषमवेक्ष्य ज्ञात्वा । विं
तम् । अभ्यक्तस्वेदितोत्सृष्टमल्पमभ्यक्तस्वेदितं
शक्नुमूत्रम् । नातिबुभुक्षितं नातिक्षुधाक्रान्तम्
नातिदोषभेषजादीनि चादरात् अतिशयात् प्रय
नाद्यवर्स्ति प्रकल्पयेत् ॥ २७ ॥

हे०-निरूहविधिमाह—पञ्चम इति । अन्यानुवा
दिनात्तृतीये पंचमे वा साधके ज्योतिःशालाके
अशीचादिरहिते अवेक्ष्य ज्ञात्वा तद्विधैर्वैस्तिकुशलैः
तु आर्यवलोकितं नाथमार्या तारामात्ममुखं धातारम्
नातिद्रमात्रेण सतीन् काश्यपिविदेहप्रभृतानश्वेशा
तन्त्रकारान् दीपगन्धपुष्पफलबलिधूपैर्यज्ञ इव प्रकृति
भागान् कृत्वा ओषधीर्वृद्धवैद्यान् द्विजार्तांश्च
तद्विधसहितो दोषौषधादिबलेन यथाहंमुपकल्पयेद्
मिति ॥ २७ ॥

अथ निरूहकल्पनामाह—

काथर्येद्विंशतिपलं द्रव्यस्याऽष्टौ फलानि च ।

स०—द्रव्यस्य बस्तिकल्पोक्तस्य निरूहकल्पनार्थं विंशतिफलानि तथाऽष्टौ फलानि मदनफलानि सामान्य-परिभाषया षोडशगुणं जलं दत्त्वा काथयेत् । चतुर्भा-गावशेषश्च ग्राह्यः ॥ २८ ॥

प०—विंशतिफलानि क्वाथयेत् श्रपयेत् द्रव्यस्य दशमूलादेवैस्तिकल्पनाय बक्ष्यमाणस्य तथाष्टौ मदन-फलानि काथयेत् । अष्टौ मदनफलानि पलमात्रं भव-त्येवमेकविंशतिफलानि द्रव्यस्य षोडशगुणेनाम्भसा-ऽभ्यासिच्य तावत्काथयेत् । यावच्चतुर्भागावशिष्टतया स काथः पलानां चतुरशीतिः सम्पद्यते ॥ २८ ॥

हे०—निरूहद्रव्याणां । मात्रमाह—क्वाथयेदिति । यत्र काथ्यस्य विंशतिफलानि तत्राष्टौ मदनानि इत्येवपरम्, एतन्न काथयामपरं प्रकुञ्चादिनिरूहैष्वसम्भवात् ॥ २८ ॥

ततः काथाच्चतुर्थींशं स्नेहं वाते प्रकल्पयेत् ।
पित्ते स्वस्थे च षष्ठांशमष्टमांशं कफाधिके २९ ॥

स०—तस्मादेवंकृतात् काथाच्चतुर्थींशं स्नेहं वाते प्रकल्प-येत् । द्वादशप्रसृतो हि निरूहः । तत्र स्नेहं षट्पलिकं कल्पयेदित्यर्थः । पित्तेऽधिके स्वस्थे च पुरुषे षष्ठांशं स्नेहं चतुष्पलिकं प्रकल्पयेदिति प्रकृतम् । कफेऽधिके स्नेहमष्टमांशं त्रिपलिकं प्रकल्पयेत् । सर्वत्र च वातपित्तकफेष्वधिकेषु स्वस्थवृत्तेष्वष्टमं भागं त्रीणि पलानि कल्कस्य प्रयोजयेदिति प्रकृतम् । ननु स्वस्थस्य दोषचालनं प्रतिषिद्धं तत्रांतर्यैः । तदुग्रंथो हि । यो हि संचालयेत्सुतं वने सिंहं करादिभिः । स दोषां-श्चालयेत् स्वस्थान् प्रच्छेदंनविरंचनैरिति । तस्मात् स्वस्थे निरूहस्य कल्पना न युक्तेति । तदेतदसत् । यस्मात् प्रागभिहितम् । शीतोद्भवं दोषचयं वसंति विशोधयन् ग्रीष्मजमग्रकाले । वनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक् प्राप्नोति रोगाद्यनुज्ञानं जाविति । तस्मादा-चार्यवचनाज्ज्ञायते स्वस्थवृत्तेरपि शुद्धिविधानं संमत-मिति तत्रकृतस्तीत्रांतरीयं मतं त्वसदेव शिष्टव्यवहार-विरुद्धत्वात् ॥ २९ ॥

प०—ततस्तस्मात्काथान् स्नेहचतुर्थींशेन वात-विषयेऽनु पश्चात्कल्पयेत् । पित्ते पित्तविषये ततः क्वाथान् प्राङ्निर्विष्टपरिमाणान् षष्ठांशस्नेहं चतुर्विंशतिफलानि कल्पयेत् । तथा स्वस्थे स्वस्थवि-षये षष्ठांशमेव कल्पयेत् । कफे कफविषये ततः क्वाथादष्टांशं स्नेहसार्धोनि दशफलानि कल्पयेत् २९

हे०—क्वाथात्मकानिरूहान् द्वादशप्रसृताचतुर्थींशं प्रसृ-तत्रयसंमितं स्नेहं कल्पयेत् । ततः क्वाथात्तान्ते काथय-पत्नीयं " ह्यच्छोपः " पंचमी ॥ २९ ॥

सर्वत्र चाऽष्टमं भागं कल्काद्भवति वा यथा ।
नाऽत्यच्छसांद्रता वस्तेः ॥ ३० ॥

स०—सर्वत्र वाते पित्ते कफे च कल्कान् पित्त-द्रव्यादष्टमं भागं त्रीणि पलानि कल्पयेत् । भवति वेत्यादि । यथा नाऽत्यच्छसांद्रता वस्तेः । यथा वा बस्तिरत्यच्छोऽतिसांद्रता वा घ्नो न भवति तथा कल्कः कल्पयितव्यः ॥ ३० ॥

प०—सर्वत्र चाष्टमांशं कल्काद्भवति । यथा सर्वत्र वाते तथा पित्ते स्वस्थवृत्ते कफे च घ्नोः क्वाथादष्टमांशः कल्कस्य देयः । सार्धोनि दश-फलानि भवन्ति वा यथात्यच्छसान्द्रता वस्ते-रिति । अतो न सर्वत्राष्टमो भागः क्वाथादेयः । किंतु हि यावता कल्कभागो न वस्तेनात्यच्छता नाति-तनुत्वं नातिसान्द्रता नातिघनत्वं भवति ताव-त्कल्पभागे देयः ॥ ३० ॥

हे०—एवं कल्कादष्टमं सार्धप्रसृतम् ॥ ३० ॥

पलमात्रं गुडस्य च ।

मधुपट्टादिशेषं च युक्त्या ॥ ३१ ॥

स०—पलमात्रं गुडस्य चेति पित्ते तदधिकं नेति ज्ञापनार्थं मात्रग्रहणम् । मधुपट्टादिशेषं च युक्त्या प्रकल्पयेत् । तत्रेयं युक्तिः । मान्त्रिकस्य पलमात्रं सैधवस्य च कर्षः । तथा कचिधवक्षारस्य कर्षः । आदि-ग्रहणान्मांसससुरासवमृक्षीरकांजिकानां ग्रहणम् ३१ ॥

प०—सर्वत्र वाते पित्ते स्वस्थे कफे च गुडस्य पलमात्रं नातोऽधिकम् । नूतमात्रं वा । युक्त्या कल्पयेद्विषयान्यनुवर्तनीयम् । तथा सर्वत्र चेति युक्तियोग इति कर्तव्यतोपायः । तथा युक्त्या

मधुपट्टादिमाक्षिकलवणादि यथेच्छमनिर्वृष्टपरि-
माणं निरूहाङ्गात्तत्सर्वं सर्वत्र कल्पयेत् । आदिग्रहणा-
द्यदन्यन्मस्वारजालक्षीरगोमूत्रप्रभृतिभिः निरूहाङ्गं
तद्गुह्यते ॥ ३१ ॥

हे०—गुडस्य पलमात्रं, युक्त्या मधुप्रसृतद्वयसंयुतं,
पट्टसैधवमक्षसंमितम्, आदिशब्दान्मांसरसक्षीरगोमूत्रकां-
जिकमदनफलानि । उक्तं हि सुश्रुतेन—“क्षौद्रं मृत्रं
फलं क्षीरमग्लं मांसरसं तथा । युक्त्या प्रदणयेद्धीमान्
निरूहे कल्पना खियम्” इति । तत्र चतुर्णां द्रवाणां प्रसृत-
द्वयं, मदनं त्वेकं, पारिशेष्याल्लवायस्य प्रसृतचतुष्टयम्,
एवं द्वादशप्रसृतत्वम् । उक्तं हि सुश्रुतेन “दत्त्वादीं सैधव-
स्यासं मधुनः प्रसृतद्वयम् । विनमम्य ततो दद्यात्स्ने-
हस्य प्रसृतत्रयम् ॥ एकीभूतं ततः स्नेहे कल्कस्य प्रसृतं
क्षिपेत् । संमूर्छिते कपायं तु चतुःप्रसृतसंमितम् ॥ वित-
रेच्च तदावापमन्ते द्विप्रसृतोन्मितम् । एवं प्रकल्पितो
वसितर्हीदशप्रसृतो भवेत्” इति । यत्र कल्कस्य प्रसृतमानं
तद्वधाति वा यथा नात्यच्छान्द्रावस्तेरित्यभिप्रायेण ।
येच्चावापस्य प्रसृतद्वयमानं तदुद्धपलकल्कपलयोगात् इति ।
वाताधिके पित्ते तु स्नेहशून्यता मधुदुग्धभ्यां पूरणीया ।
कफे तु मधुनैव । उक्तं हि वृन्देन “मधुस्नेहसकला-
ख्यकषायावापतः क्रमात् । श्रीणि पट्टके दश श्रीणि कफे
चापि निरूहणम्” इति ॥ ३१ ॥

सर्वं तदेकतः ।

उष्णाबुक्कुम्भीवाष्पेण तप्तं खजसमाहृतम् ।
प्रक्षिप्य वस्तौ प्रणयेत्पायौ नात्युष्णशीतलम् ।
नाऽतिस्निग्धं न वा रूक्षं नाऽतितीक्ष्णं न वा मृदु ।
नात्यच्छसांद्रं नोनाऽतिमात्रं नाऽपटु नाऽति च
लवणं तद्वदम्लं च ॥ ३२ ॥

स०—तदेतत्सर्वमौषधमेकत एकस्मिन् कृत्वा भेष-
जपाकान्तिप्रातिपरिहारार्थमुष्णाबु कुम्भीवाष्पेण तप्तं
खजेन दर्प्या हननकाष्ठेन समाहृतमालोडितं तथा ब्रह्म-
दक्षेत्यादिना चाऽभिमन्त्रितं वस्तौ प्रक्षिप्य पायौ गुदे
प्रणयेत् । नात्युष्णं नाऽतिशीतलं नाऽतिस्निग्धं
न वा रूक्षं नाऽतितीक्ष्णं न वा मृदु नाऽ-
त्यच्छं नातिसांद्रं नाऽतिवर्णं नोनामात्रं न चाऽति-
मात्रं नाऽपटु नातिलवणं तद्वदम्लं चेत्यादिना

नाऽत्यम्लम् । अतिशब्दप्रयोगाद्वा मध्य-
गुणमः ॥ ३२ ॥

प०—एतत्सर्वं समप्रमुष्णाभ्युक्तुम्भीवाष्पेण
कृत्वा तथा खजेन मन्थनाकृतिना म-
कृत्वा विलोडय वस्तौ प्रक्षिप्य महिर्पां
न्धनि पायौ गुदे प्रणयेत् प्रणिदध्यात् । त-
जातं वस्त्यर्थं परिकल्पितम् । नात्युष्णं नाति
तथा नातिस्निग्धं नातिरूक्षं नातितीक्ष्णं स
मृदादिदानेन । नातिमृदु भूरिक्षीरानि
नात्यच्छं नातितनु नातिसान्द्र । तथा नाति
तथा नोनामात्रं नातिमात्रं नातिदीर्घमात्रं
पटु लवणरहितमीपलवणं वा तदम्लं च ।
कप्रभृतिनाम्लेन रहितं तथा नात्युष्णं च

हे०—मिलितानां निरूहद्रव्याणां संस्कारमा-
मिति । खजो मध्यनदण्डः, तद्वज्रानम्लं न
संग्रहे तु तत्र वाष्पानुमात्रतापार्दीपपस्य निद-
भवति । खजप्रमथनात्कायस्नेहादयः सान्यक्
सम्भवेन योगमारभन्ते । अन्यथा पुनः च
नामुद्वेगोऽन्यतमोऽन्यतमं यथास्वं दीपमीय
अत्युष्णादीनां तु दृक्कल्यापदः साधनां
सिद्धिपुत्तरकालमुपदेश्यते । अपि च “
प्रणीते नहि याति धारा गुदे वणः स्वाभाविते तु
दत्तः शनैर्नाशनमेति वस्तिः कटं प्रघातेन विप्रीडित-
स्तंभं विषत्तेऽतिमृदुर्हिमश्च ततोऽभ्यन्तीर्णो अगदाह
क्षिग्धोऽतिजाड्यं पवनं तु रूक्षस्तत्कल्पमात्रालवण-
गम् ॥ करोति माघाभ्यधिकाविर्यायं धामं तु गांड्रः
ण चेद्वि । दाहातिवारी लवणोऽतिक्वयत्तिस्मात्सुयुक्तं
दद्यात्” इति ॥ ३२ ॥

सोप्राप्तमन्यमतमभिधत्ते—

पेटंत्यन्ये तु ताद्विद-
मात्रां त्रिपलिकां कुर्यात्संहमाक्षिकयाः पृ-
कर्पां माणिमंथस्य स्वस्थे कल्कपलद्वयम्
सर्वद्रवाणां शेषाणां पलानि दश कल्पये-
माक्षिकं लवणं स्रंहं कल्कं काथमिति क्रम-
आवपेत निरूहाणामप संयोजने विधिः ॥

स०—पठंतीत्यादि । तद्धिदो वस्तिविद एवं पठंति । यथा । मात्रां त्रिपलिकां कुर्यादित्यादि । संप्रति निरूहावयवानां माक्षिकादीनां संयोजनविधिमाह । माक्षिकमित्यादि । माक्षिकादि क्रमादावपेत् । कुंडके माक्षिकं प्रथमं प्रक्षिप्य मर्दयेत् । ततस्तत्रैव लवणं क्षिप्त्वा मेलयेत् । ततो लवणं मर्दयित्वा मिश्रयेत् । एवं खेहं ततोऽनु कल्कं ततः काश्चमित्यनेन क्रमेण मिश्रयेदित्यर्थः । एवं योजितानि द्रव्याणि समरसतां याति । समरसमावेन निरूहस्य सम्यग्योगो भवति । निरूहाणां संयोजने मिश्रण एष विधिरेतद्विधानम् ॥ ३३ ॥

प०—अन्ये पुनराचार्याः वस्तिविधानविदः अन्यथा वस्तिकल्पनां विचिन्त्याचक्षते । स्नेहस्य तैलवेस्तथा माक्षिकस्य त्रीणि माणिमन्थस्य सैन्धवलवणस्य कर्षाणि शानद्वयं स्वस्थे स्वस्थविषये आहुः । तथा कल्कपलद्वयं कल्कस्य द्वे पले सर्वद्रवाणां क्वाथादीनां दश पलानि कल्पयेत् । एते छष्टादशैव पलानि वस्तेर्मानमिच्छन्ति । माक्षिकादिद्रव्यं क्रमान् क्रमेण वा यस्संयोजयेत् । प्रथमं माक्षिकमावपेत् । ततो लवणं ततः कल्कं ततः स्नेहं तथा काश्चमावपेत् । तस्मादेष निरूहाणां संयोजने एकत्रकरणे विधिरुक्तो मुनिभिः ॥ ३३ ॥

हे०—मतांतरेण स्वस्थविषयं मानमाह—वर्द्धतीति । अयं नवप्रस्तुतो निरूहः । निरूहद्रव्याणां मेलनक्रममाह—माक्षिकमिति । अथौलंबाधानंतरं श्रीराधावापाः ॥ ३३ ॥
उत्तानो दत्तमात्रे तु निरूहे तन्मना भवेत् ।
कृतोपधानः संजातवेगश्चोत्कटकः सृजेत् ३४ ॥

स०—निरूहे दत्तमात्रे उत्तानः संस्तन्मना निरूहवेगे दत्तावधानस्तथा कृतोपधानः संतिष्ठेत् । समुद्रतवेगश्चोत्कटकः संस्थजेद्वेगमिति शेषः ॥ ३४ ॥

प०—उत्तानः संकृत्कृतोपधानः दत्तमात्रे निरूहे सति न किञ्चिदतिक्रान्तकाले निरूहवीर्येण देहव्याप्तये तन्मना निरूहमना भवेत् । निरूह एष यो मे प्रणीतः स इयता कालेन प्रत्यागच्छतीत्येवं मनसि कृत्वेति यावत् । तस्मादन्तर्जात एष प्रत्यागमागमिषुक्तो निरूह उत्कटको भूत्वा निरूहवेगमुत्सृजेन्मुञ्चेत् ॥ ३४ ॥

हे०—दत्ते निरूहे रोगिणः कृप्यमाह—उत्तान इति । उत्तानत्वं निरूहवीर्येण देहव्याप्तये ॥ ३४ ॥

आगतौ परमः कालो मुहूर्तो मृत्यवे परम् ।
तत्राऽनुलोमिकं स्नेहक्षारमृत्राऽम्लकान्पतम् ॥
त्वरितं स्निग्धतीक्ष्णाण्यं वस्तिमन्यं प्रपीडयेत् ।
विदध्यात्फलवर्ति वा स्वेदनात्रासनादि च ३५ ॥

स०—आगतौ प्रत्यागमने कालः परमो मुहूर्तः । अपरस्तास्मान्मुहूर्तादन्यो विदध्यागमननाको मुहूर्ते मरणाय । तत्र तस्मान्मुहूर्तात्परमनागतनिरूहस्य त्वरितमपरं वस्ति निरूहं प्रपीडयेदिति संबंधः । किंभूते निरूहम् । आनुलोमिकमनुलोमकम् । स्नेहस्तथा क्षारो धवक्षारादित्यथा मूत्रं गोमूत्रमम्लं तत्रकांजिकादिभिः कपित्थं निरूहितम् । तथा स्निग्धं च तीक्ष्णमुष्णं च । स्नेहयोगादेव स्निग्धत्वं सिद्धं स्निग्धप्रशणं निरूहाणामस्निग्धतरवप्रतिपादनार्थम् । आनुलोमिकमित्यभ्यासादित्वाङ् । अथवा फलवर्ति विदध्यात् । फलेन मदनफलेन युक्ता वर्तिः सा चांश्विकिरिमिते बक्ष्यमाणा । स्वेदनोत्रासनादि चास्वेदनं स्वेदः । उत्तासनं खट्वहस्तयोश्चरशनादिना । कुपितरूपक्षड्गव्यग्रोप्रवाहदृशनादिनाऽऽकुलं कुर्यात् ॥ ३५ ॥

प०—तस्य निरूहस्यागतौ प्रत्यागमने परमः कालः उत्कृष्टो मुहूर्तो द्विनालिकालक्षणः । परं मुहूर्तानन्तरमनागच्छन्निरूहो मृत्यवे मरणाय सम्पद्यते । तत्रागतवस्तौ त्वरितमेवाश्चेवान्यं वस्ति स्निग्धतीक्ष्णाण्यं तथानुलोमिकं स्नेहक्षारमृत्राऽमुकलिकं त्वरितं स्निग्धतीक्ष्णाण्यं वस्तिमन्यं प्रपीडयेत् प्रणिदध्यात् । प्रत्यागमनोक्ते फलवर्ति वा प्रणयेत् त्वरितं कृत्वाशु यथा मदनफलेन निष्पादिता वर्तिः फलवर्तिः ॥ ३५ ॥

हे०—निरूहनिवृत्तिकालमाह—आगताविति । मुहूर्तो घटिकाद्वयम् । अनिवृत्तौ प्रतीकारमाह—तत्रानुलोमिकं स्नेहेति । आनुलोमिकः स्नेह एरण्डतैलादिः श्यामादिभिरुदो वा ॥ ३५ ॥

स्वयमेव निवृत्ते तु द्वितीयो वस्तिरिष्यते ।
तृतीयोऽपि चतुर्थोऽपि यावद्वा सुनिरूढता ३६ ॥

स०—फलवर्त्याद्यायां विमपि निवृत्ते निरुहे सति द्वितीयो निरुह इष्यते । यन्निविशेषण तु निरुहे निवृत्ते सति नाऽन्यं बर्हि प्रपीडयेदित्युक्तं भवति । तृतीयोऽपीत्यपि समुच्चये । एवं चतुर्थोऽपीति । यावद्विती । पंचमादयोऽपि वस्तयो देवा यावत्सम्यङ्निरुहत्वं स्यात् ॥ ३६ ॥

प०—स्वयमेव निवृत्ते तस्मिन् एकस्मिन् वस्तौ प्रणतिं प्रत्यागते द्वितीयो वस्तिर्दातुमिष्यते । तृतीयोऽपि चतुर्थोऽपि दातुमिष्यते । अथवा सुनिरुहता यावत्स्यान्नात्र संख्यानियमः । एतावन्त एव वस्तयो दातुमिष्यन्ते किं तर्हि बहवोऽपि वस्तयो देवा इति सम्यङ्निरुहलक्षणोत्पादनार्थम् ॥ ३६ ॥

हे०—स्वयं निवृत्तावसम्यग्योगात्पुनः पुनर्दानमाह—स्वयमेवेति ॥ ३६ ॥

कानि पुनः सम्यङ्निरुहलिंगानित्याह—
विरिक्तवच्च योगादीन्विधात् ॥ ३७ ॥

स०—निरुहे विरिक्त इव योगादीन् विधात् । तत्र चोक्तम् । हृकुक्षिशुद्धिरित्याख्य यावद्भवत्यतिविरिक्तस्य तथाऽतिवमनामया इति ॥ ३७ ॥

प०—अत्र निरुहे विरिक्तवत् । तद्यथा विरिक्तस्य यांगातिर्योगा भवन्ति तथा तद्वद्वापि निरुहस्य यथोक्तं हृकुक्षिशुद्धिरित्याख्ययोगलक्षणम् ३७ ॥

हे०—सम्यग्योगादिलक्षणमाह—विरिक्तवादिति ॥ ३७ ॥

योगे तु भोजयेत् ।
कोष्णेन वारिणा स्नातं तनु धन्वरसौदनम् ३८ ॥

स०—योगे तु निरुहस्य सम्यग्योगे सति सुखोष्णजलस्नातं संतं भोजयेत् । किम् । धन्वरसो जांगलरसश्चोदनश्च तद्वन्वरसौदनम् । किंभूतं धन्वरसौदनम् । तनु अघनम् । ननु यूषक्षीररसैः क्रमादिति वक्ष्यति तत्कथमिहेदमभ्युपपद्यते । ब्रूमः । वातविकारशमनार्थं हि निरुहः प्रायेण्यते । तस्मिन् रसकौदनमेव पथ्यं श्रेयः । अग्रे च दोषाऽपेक्षया पथ्यं विशेषेणैवोपदेक्ष्यतेऽतो नाऽत्र किंचिदनुपपन्नम् ।

ननु दोषनिर्हरणं वमनविरेकाभ्यां द्रवादेव क्रियते । पेयादिक्रमो युक्तस्तथेहाऽपि युक्तः स्यात् । नैः विरेकवमनाभ्यां हि वह्निस्थानमाच्छाद्यते तेनाऽग्निं भवति । निरुहस्तु नामैरुर्ध्वमगच्छन्नेव दोषानि करोति । तेन नाऽत्राग्निमांघापतिः । तस्मान् पेयादिक्रमः । अपि च वातविकारविषयत्वाच्च रसनप्रायमेव पथ्यं युक्तम् ॥ ३८ ॥

प०—योगे सम्यग्योगे समुत्पन्ने नरं किञ्चिन्नेन पानीयेन स्नानम् । तनुना स्वल्पेन जांरसेनौदनं भोजयेत् ॥ ३८ ॥

हे०—सम्यग्योगे स्नानं भोजनं चाह—योग इति तनुना अच्छेन धन्वरसेन जांगलरसेन मिश्रमौदनम् ॥ ३८ ॥

विकारा ये निरुहस्य भवन्ति प्रचलैर्मलैः ।
ते सुखोष्णांशुसितस्य यांति भुक्तवतः शम

स०—प्रकर्षेण चैलैर्दोषैर्विकारा भवन्ति कोष्णसलिलस्नातस्य कृतभोजनस्य सतः शमं गच्छेत् अत एव तत्कार्यमिति भावः ॥ ३९ ॥

प०—विकारा व्याधयो ये निरुहस्य पुंसः प्रचलैर्मलैः स्वस्थानात् प्रच्युतैः वातादिभिर्भवन्ति जांर विकाराः सुखोष्णांशुजातस्य स्नानस्य तथा भुक्तवतः कृतभोजनस्य शमं यांति ॥ ३९ ॥

हे०—स्नानभोजनयोः फलमाह—विकारा इति ॥ ३९ ॥

अथ वातादितं भूयः सद्य एवाऽनुवासयेत् ४०

स०—अथ निरुहादनंतरं वातपीडितं पुरुषं एव तस्मिन्नेव दिनेऽनुवासयेत् ॥ ४० ॥

प०—अथाशितमनन्तरं वातादितं वातार्तमा भूयः पुनः सद्य एव तत्काल एवाऽनुवासयेत् यथ सञ्चितस्तेहेन ॥ ४० ॥

हे०—वातादितस्य निरुहदिन एवाऽनुवासनमा अयेति । संग्रहे तु ततः पुनर्वातार्तमातुरं बृंहणीयः वा तद्विधमशितानन्तरं सद्यं वा पुनरल्पलघुशितं यथा मनिलादिषु दशमूलादिसाधितेन तैलेनानुवासयेदिति ४०

सम्यग्धीनाऽतियोगाश्च तस्य स्युः स्नेहीतव

स०—तस्याऽनुवासनस्य स्नेहपानस्येव सम्यग्गादयः स्युः । स्नेहपीतस्येव स्नेहीतवत् । पृथगादिति ॥ ४१ ॥

प०—तस्यानुवासनस्य सम्यग्योगस्तथा हीनयोगस्तथाऽतियोगः स्नेहरीतवस्यात् । “वातानुलोम्यं दीप्तोऽभिर्वैचैःस्निग्धमसंहतम् । स्नेहोद्वेगः क्लमः सम्यक्स्निग्धे रूक्षे विपर्ययः ॥ अतिस्निग्धे तु पाण्डुत्वे प्राणवक्त्रगुदश्रवाः ।” तस्य ते सम्यग्हीनातियोगा भवेयुः ॥ ४१ ॥

हे०—अनुवासनस्य सम्यग्योगादिलक्षणमाह—सम्यग्हीना इति ॥ ४१ ॥

तत्र वातानुलोम्यमित्यादि प्राणवक्त्रगुदश्रवा इत्युक्तं स्नेहपानसम्यग्योगातियोगलक्षणम् । अन्यदनुवासनस्य सम्यग्योगलक्षणमाह—

किंचित्कालं स्थितो यश्च सपुरीषो निवर्तते । साऽनुलोमाऽनिलः स्नेहस्तत्सिद्धमनुवासनम् ४२

स०—चशब्दः पूर्वोक्तं सम्यग्योगलक्षणं समुच्चिनोति । किंचिदल्पमात्रं कालं कोष्ठाम्यन्तरे स्थितः सन् सविट्कः सानुगुणपवनो निवर्तते निःसरति यः स एवंभूतः स्नेहस्तत्सिद्धमभिमतकार्यनुवासनम् । उक्तं च व्यस्तं समस्तं चेदं सिद्धानुवासनलक्षणम् ॥ ४२ ॥

प०—स्निग्धं सम्यग्योगमुक्तम् ॥ ४२ ॥

हे०—प्रयोगानुसिजन्यसम्यग्योगलक्षणमुक्त्वा प्रतियोगमाह—किंचित्कालमिति ॥ ४२ ॥

एकं व्रीन् वा बलसं तु स्नेहवस्तीन् प्रकल्पयेत् । पञ्च वा सप्त वा पित्ते नवैकादश वाऽनिले । पुनस्ततोऽप्ययुग्मांस्तु पुनरास्थापनं ततः ४३ ॥

स०—स्नेहवस्तीन्नुवासनानि एकं व्रीन्वा छेद्मन्विकारे प्रकल्पयेत् । कार्यं कारणोपचारादेवमुक्तम् । एवमग्रेऽपि चिन्त्यम् । पित्ते पञ्च स्नेहवस्तीन्थवा सप्त दद्यात् । नव एकादश वा वायौ दद्यात् । ततः पुनरयुग्मान् स्नेहवस्तीन् दद्यात् । ततः पुनरप्यास्थापनं दद्यात् । अयुग्मवचनं स्नेहबाहुव्येनाऽयं व्यवहारो युक्त इति प्रतिपादयितुम् । वातात्तस्य तु युग्मा अपि

देवा एव । तथाचाऽपुनैवाऽन्यथापि व्यापामनिर्यादीताग्नीन् रूक्षाश्च प्रतिवासरमिति ॥ ४३ ॥

प०—बलासके एकं स्नेहवस्तीन् व्रीन् वा स्नेहवस्तीन् प्रकल्पयेत् प्रयोजयेत् । पित्ते पित्तविषये पञ्च वा सप्त वा स्नेहवस्तीन् प्रकल्पयेत् । अनुग्मानिति सर्वत्र सम्बध्यते । पित्ते वाते च व्यथेकादधिकानप्येकमेव तत्र द्वितीयचतुर्थपञ्चाष्टमादयोऽयुग्माः । एकतृतीयपञ्चमनन्यैकादशादयोऽयुग्माः । अनुवासनादनन्तरं सम्यग्योगे उपरि पुनरास्थापनं प्रकल्पयेत् ॥ ४३ ॥

हे०—अनुवासनावृत्तौ दोषभेदेन संख्याविधमाह—एकमिति । पुनः पुनरावृत्तावप्येव संख्याविधमाह—पुनरिति । अयुग्मान् विषमसंख्यानं तत्रावृत्तिपूर्वो मध्ये मध्ये निरुहः कार्य इत्याह—पुनरावृत्तावनमिति ॥ ४३ ॥

कफपित्ताऽनिलेष्वन्नं यूपक्षररसैः कमात् ४४ ॥

स०—कृतास्थापनस्य च पञ्च छेदपित्तपवनैश्च यथासंख्यं यूषादिभिः सहानुपमोक्तव्यम् ॥ ४४ ॥

प०—कफे कफविषयेऽन्नं भोजनं यूपेण सह प्रकल्पयेत् । पित्ते पित्तविषयेऽन्नं क्षीरेण सह प्रयोजयेत् । ततो वातविषयेऽन्नं मांसरसेन सह प्रयोजयेत् ॥ ४४ ॥

हे०—आवृत्तौ क्रियमाणानां दोषभेदेन प्रत्यहं भोजनमाह—कफपित्तेति ॥ ४४ ॥

वातघ्नौषधानिःकाथस्त्रिवृत्सैधवैर्युतः ।

वस्तिरेकोऽनिले स्निग्धः स्वादुम्लोष्णरसावितः

स०—वस्तिनिरुहोऽनिले वातविषये वातघ्नौषधानि दशमूलादीनि तेषां निःकाथो यवकादिभिः त्रिवृत्सैधवैर्युतस्तथा स्निग्धो मधुराम्लोष्णरसयुक्तपवने हितः ॥ ४५ ॥

प०—अनिले वातविषये एको वस्तिः स्मृतः । वातघ्नौषधानि दशमूलादीनि तेषां क्वाथः त्रिवृत्सैधवैर्युतः । तथा स्निग्धः स्वादुम्लश्च ॥ ४५ ॥

हे०—वाते निरुहं प्रति विशेषमाह—वातघ्नौ । वातघ्नौषधं भद्रदावीदि एक इति पुराणेष्वपि न तु प्रयोगोपेक्षया ॥ ४५ ॥

न्यग्रोधादिगणकाथौ पत्रकादिसितायुतौ ।
पित्ते स्वादुहिमौ साज्यक्षीरेश्वरसमाक्षिकौ ४६ ॥

स०—पित्ते मधुरशिशिरौ सधृतदुग्धेश्वरसमधू द्वौ
वस्ती हितौ ॥ ४६ ॥

प०—पित्ते पित्तविषये द्वौ वस्ती स्मृतौ न्यग्रो-
धादिवर्गस्य क्वाथेन पद्माकादिगणशर्करया कल्पेन
युतौ तथा मधुरशीतौ तथा घृतक्षीरेश्वरसमा-
क्षिकैर्युक्तौ ॥ ४६ ॥

हे०—पित्ते निरूहं प्रति विद्योपमाह—न्यग्रोधादीति ।
द्वित्वं पूर्ववत् ॥ ४६ ॥

आरग्वधादिनिःक्वाथवत्सकादियुतास्त्रयः ।

रूक्षाःसक्षौद्रगोमृशस्तीक्ष्णोष्णकटुकाः कफे ४७

स०—तथाऽऽस्रघर्षेन्द्रयवेत्यादिकषायवत्सकमूर्वेत्या-
दिकषायाम्नां युक्ता रूक्षा माक्षिकगोमृशाम्नां सहि-
तास्तीक्ष्णादिगुणयुक्तास्त्रयो वस्तयः कफे हिताः ॥ ४७ ॥

प०—कफविषये वस्तयः स्मृताः आरग्वधादिव-
र्गस्य क्वाथेन वत्सकादिगणस्य कल्केन युक्ता माक्षि-
कगोमृशाम्नां संयुताः तीक्ष्णा उष्णाः कटुकाश्च ४७

हे०—कफे निरूहं प्रति विद्योपमाह—आरग्वधादीति ।
द्वित्वं पूर्ववत् ॥ ४७ ॥

त्रयश्च सन्निपातेऽपि दोषान्प्रति यतः क्रमात् ४८

स०—सन्निपाते त्रय एव वस्तयो हिताः । यस्मा-
देते त्रीन् दोषान् क्रमेण पराकुर्वन्ति ॥ ४८ ॥

प०—सन्निपाते सन्निपातविषयेऽपि त्रय एव
वस्तयः पूर्वोक्ताः वातपित्तकफनिर्दिष्टाः स्मृताः ।
यतो यस्मात्ते वस्तयः क्रमात् क्रमेण वातपित्तक-
फान् दोषान् प्रन्ति विनाशयन्ति । तत्रैको वस्ति-
र्दत्तो वातं हन्ति । तत्रैको वस्तिर्दत्तो पित्तं हन्ति ।
द्वितीयः पित्तं तृतीयः कफम् ॥ ४८ ॥

हे०—संसर्गं सन्निपाते शीघ्रेण पुटानीत्यत आह—त्रय-
श्चेति । वातपित्ते तु उक्तन्यायादेव द्वौ ॥ ४८ ॥

त्रिभ्यः परं वस्तिमतो नैच्छत्यन्ये चिकित्सकाः ।
नहि दोषश्चतुर्थोऽस्ति पुनर्दीयेत यं प्रति ४९ ॥

स०—अत एव हेतोःत्रिभ्यो वस्तिभ्यः परमपरे विषजो
निरूहं नैच्छति । यतस्त्रयो दोषास्त्रिभिर्वस्तिभिर्नि-

वर्तिता एव चतुर्थो दोषो न विद्यते यं ल-
भ्यश्चतुर्थः पुटको दीयते ॥ ४९ ॥

प०—त्रय एव वस्तयो यथासंख्येन तेषां
स्वयश्चतुर्थो दोषो नास्ति यं प्रति दीयेत वस्ति
हे०—उक्तनियमस्य मतांतरस्याभाह—त्रिभ्यः ।
अतः यतः क्रमाद्दोषान्प्रति । ननु रक्तं चतुर्थो दोषोऽ-
स्ति—नहीति । रक्तस्य दूष्यत्वात् दीयते विष्यो न्य-
तः कार्येति ॥ ४९ ॥

उत्केशानं शुद्धिकरं दोषाणां शमनं क्रमात्
त्रिधैवं कल्पयेद्द्विस्तिमित्यन्येऽपि प्रचक्षन्ताः ।

स०—अन्ये वेद्यास्तृतीयो वस्तिर्दोषाणाम् । उ-
त्तुङ्गिकरं शमनं क्रमादित्यनया युक्त्या वति
कल्पयेदिति जगदुः ॥ ५० ॥

प०—अन्ये आचार्यास्त्रिधैव त्रिविधमपि ।
प्रकल्पयेदित्येवमाहुः । एकं वस्तिमुत्क-
दोषाणां कल्पयेत् द्वितीयं वस्तिं दोषाणां ३
करं तृतीयं दोषाणां शमनं क्रमात् परिपाट-
तत्र दोषानुक्लेशयतीत्युत्केशनः । दोष
शुद्धिं करोतीति शुद्धिकरः । दोषान् श-
तीति शमनः ॥ ५० ॥

हे०—मतांतरमाह—उत्केशनमिति ॥ ५० ॥

तत्र किं क्रियतामित्याह—

दोषोपधादिवलतः सर्वमतं त्र्यमाणयेत् ५१

स०—तदत्र दोषभेषजमात्म्यादिवशात्सर्वमप्य-
त्र्यमाणीकार्यम् ॥ ५१ ॥

प०—एतदाचार्योक्तमन्यथा वस्तिदानं प्रति य-
त्सर्वं त्र्यमाणयेत् । त्र्यमाणं कार्यं न तु केषां
दाचार्याणां केषांचिन्नेति । किं ताहं सर्वमे-
त्र्यमाणम् । कथम् । दोषोपधादिवलतः दोष-
धादिवलादिग्रहणात् । देशकालबलशरीराहार-
स्यसत्त्वप्रकृतिबलात्तद्वशात् सामर्थ्यात् ॥ ५१ ॥

हे०—मतयोर्विषयव्यवस्थामाह—दोषोपधादीति । दो-
षिक्ये औषधमृदुत्वे बलाधिक्ये च पुटानिष्ये विषयं न्य-
त्वमित्यर्थः ॥ ५१ ॥

अथ पूर्वमतानुमाहि स्वमतमाह—

सम्यङ्निरूढलिङ्गं तु नाऽसंभाव्य निवर्तयेत् ५२

स०—सम्यङ्निरूढलिङ्गं स्वसंभाव्याऽसंपाद्य न निवर्तयेत् । वस्तिदानं कारयेदेवेति ॥ ५२ ॥

प०—सर्वत्राशये षट्कृतो ग्रन्थो बोद्धव्यो येऽप्याचार्या अन्यथा वस्तिदानं व्याचक्षते येऽप्यन्यथा तेषां सर्वेषां वर्तयेत् । तेन तावन्निरूद्धादयो यावत्सम्यङ्निरूढलिङ्गोत्पत्तिर्जायते इत्येतदुपलक्षणाधेम् । सम्यक्त्वासितलिङ्गमप्यसम्भाव्यानुवासनादाय न निवर्तयेत् । तावदनुवासनं देयम् यावत्सम्यगनुवासितलिङ्गोत्पत्तिर्जायते । यदेतदुपलक्षणम् । सम्यगनुवासितस्यापि यतोऽनन्तरमिदमाह—सङ्ग्रहे तन्त्रकारः ॥ ५२ ॥

हे०—स्वमतमाह—सम्यगिति । यावद्भिः सम्यग्योगस्तावन्ति पुटानि कुर्यादित्यर्थः ॥ ५२ ॥

इदानीं कर्मकालयोगाख्यानं वस्तिविशेषानाह—

प्राक्स्नेह एकः पंचान्तं द्वादशाऽस्थापनानि च ।
सान्वासनानि कर्मैव वस्तयस्त्रिंशदीरिताः ५३

स०—प्राक् पूर्वमेकः स्नेहवस्तिः । अन्तेऽवसाने पंच स्नेहाः तथा निरूद्धा द्वादश सहानुवासनाः । एवं त्रिंशद्वस्तयः कर्मैति गदिताः ॥ ५३ ॥

प०—द्वितीयचतुर्थपञ्चषष्ठमदशमद्वादशचतुर्दशषोडशाष्टादशविंशद्वाविंशचतुर्विंशसंज्ञकानि दशद्वादशैवास्थापनानि तृतीयपञ्चमसप्तमनवमैकादशैकोनविंशैकविंशत्रयोविंशपञ्चविंशाख्यानीत्येतेन विधानेन त्रिंशद्वस्तयः कर्म ॥ ५३ ॥

हे०—कर्मवस्त्याख्यं प्रयोगमाह—प्राक्स्नेह इति ५३ कालः पंचदशैकोऽप्राक् स्नेहोऽन्ते त्रयस्तथा । षट् पंचवरस्यन्तरिताः ॥ ५४ ॥

स०—पंचदश वस्तयः काल उच्यते । कथमुच्यते एकः पूर्वस्नेहस्तथाऽन्ते त्रयः स्नेहास्तथा षट् स्नेहाः पंचभिर्वस्तिभिरन्तरिता इति ॥ ५४ ॥

प०—इति कालः पंचदशवस्तयः । कथं स प्राक् प्रथम एकः स्नेहोऽन्ते च त्रयः स्नेहाः त्रयोदशचतुर्दशपञ्चदशाख्याः । तथाच षट् स्नेहाः । द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमदशमद्वादशाख्याः । किमुक्ताः । पञ्चभिः स्नेहवस्तिभिः तृतीयपञ्च-

मसप्तमनवमैकादशाख्यैरन्तरिताख्या आस्थापयति पञ्चदशवस्तयः कालः ॥ ५४ ॥

हे०—कालवस्त्याख्यं प्रयोगमाह—पञ्चाल इति । पंच वस्त्यन्तरिताः षट् स्नेहाः ॥ ५४ ॥

योगोऽष्टौ वस्तयाऽत्र नु ।

त्रयो निरूद्धाः स्नेहाश्च स्नेहावाद्यन्तयोऽर्धौ ५

स०—योगोऽष्टौ वस्तयः । कथमिति । त्रय निरूद्धास्त्रिणि चानुवासनानि तथोऽष्टौर्धौ स्नेहवस्ती इति ॥ ५५ ॥

प०—योगोऽष्टौ वस्तयः । कथं तत्र च यो आदावन्ते चोर्धौ प्रथमाष्टमाख्यौ । स्नेहो त्रय निरूद्धाः द्वितीयचतुर्थषष्ठाख्याः तथोऽष्टौ वस्तयः योऽष्टौ ॥ ५५ ॥

हे०—योगवस्त्याख्यं प्रयोगमाह—योगोऽष्टौर्धौर्धौ स्नेहवस्ति निरूद्धं वा नैकमेवाऽन्तिशीलयेत् । उत्कृष्टाग्निवर्धौ स्नेहान्निरूद्धान्मरुतो भयम् ५

स०—स्नेहवस्तिमथवा निरूद्धमैकमेव केवलमि शयेन न शीलयेत् । यतः स्नेहादग्निमेवतादृशं शाऽग्निमाद्ये जायते । निरूद्धादग्निमेवतादृशवनाद जायते ॥ ५६ ॥

प०—एवं निरूद्धात्पूर्वमनुवासनम् । ततोऽनुव सन्तमिति निरन्तरं कृत्वा निरूद्धमैकमेवाभिह लयेत् । नचानुवासनमैकमेवाभिशीलयेत् । अन्तमभ्यसेत् । यस्मात् स्नेहवस्तेरनुवासनादग्नि शीलितानुक्लेशो दोषाणामविद्यमानः प्रकोपाभ सस्तथाऽग्निवर्धोऽग्निमान् जायते । तथा निरूद्धाग्निशीलितान्मरुतो वाताद्भयं जायते । प्रको जायत इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

हे०—प्रयोगनियमे उक्तिमाह—स्नेहवस्तिमिति प्रयोगातिक्रमे दोषमाह—उत्कृष्टाग्निवर्धविति ॥ ५६ तस्मान्निरूद्धः स्नेहाः स्यान्निरूद्धश्चाऽनुवासित

स०—तस्मात्कारणान्निरूद्धो नरः स्नेहनाहः स्या अनुवासितश्च पुरुषो निरूद्धाणां भवेत् ॥ ५७ ॥

प०—तस्मान्निरूद्धो यः पुमान् स स्नेहो भवेत् तस्य स्नेहवस्तिर्देयः । यस्यानुवासनं दत्तं ता

निरुहः प्रदातव्यो दोषोत्कृष्टशाम्रिबधपरिहारार्थम् ।
एवमनया युक्त्याऽनेनोपक्रमेण स्नेहवस्तिमनु-
वासनं कृत्वा ॥ ५७ ॥

हे०—प्रयोगांतरकल्पनार्थं नियमतात्पर्यमाह—तस्मा-
दिति ॥ ५७ ॥

स्नेहशोधनयुक्त्यैवं वस्तिकर्म त्रिदोषजित् ५८

स०—एवं पूर्वोक्त्या स्नेहशोधनयुक्त्या वस्ति-
कर्म सेवितं त्रीनु दोषान् जयति ॥ ५८ ॥

प०—स्नेहनार्थं ततोऽनन्तरं निरुहो दीयते शोध-
नार्थं तदेतद्वस्तिकर्म त्रिदोषजिद्ववति नान्यथेति ५८

हे०—प्रयोगनियमस्य फलमाह—स्नेहशोधनेति ।
किमधस्य शोधनं, शुद्धस्य स्नेहनं, किमधस्य पुनः शोधन-
मित्यादियुक्तिः । संग्रहे तु “अष्टादशाष्टादशकान् वस्तीनां
यो निधेयते । विधिना वा यथोक्तेन स भवेदजरोऽरुजः ॥
सहस्रायुः श्रुतधरो वीतपाप्माऽमरप्रभः । वाजिस्पर्धो नाग-
यलः स्थिरबुद्धीप्रियायलः” इति ॥ ५८ ॥

अधुना मात्रावस्तिं लक्षयति—

**ह्रस्वया स्नेहपानस्य मात्रया योजितः समः ।
मात्रावस्तिः स्मृतः स्नेहः ॥ ५९ ॥**

स०—ह्रस्वया यामद्वयजरणलक्षणया स्नेहमात्रया
समस्तुल्यो योजितः स्नेहो मात्रावस्तिसंज्ञः स्मृतः सदैव-
वैरिति शेषः । अन्यैश्चान्यथा स्नेहमात्रोक्ता । यथा ।
षट्पला तु भवेज्ज्येष्ठा त्रिपला मध्यमा भवेत् । कनी-
यस्पर्धर्षपला त्रिधा मात्रातुवासना इति ॥ ५९ ॥

प०—मात्रावस्तिमाह—स्नेहस्याच्छस्य या ह्रस्वा
मात्रा निर्दिष्टा यामद्वयजरणलक्षणा तथा मात्रया
समस्तुल्यो यः स्नेहवस्तिर्योजितो दत्तः स मात्रा-
वस्तिरूपो वस्तिरुच्यते ॥ ५९ ॥

हे०—मात्रावस्तिमाह—ह्रस्वया यामद्वय-
परिणामिन्या ॥ ५९ ॥

शीलनीयः सदा च सः ।

बालवृद्धाध्वभारस्त्रीव्यापामासक्तचित्तवैः ॥

वातभग्नबलाल्पाभिन्नुपेश्वरसुखात्मभिः ।

दोषघ्नो निष्परीहारो बल्यः सृष्टमलः सुखः ६० ॥

स०—स च मात्रावस्तिर्वाचादिभिः सतत
शीलयितव्यः । स च शीलितो दोषापहस्तथा नि-
रीहरोऽनियंत्रणो बल्यः हितो निर्गतपुरीषादि
सुखकारी स्यात् ॥ ६० ॥

प०—स च मात्रावस्तिः सदा सर्वकालं निरन्-
कृत्वा शीलनीयोऽभ्यसनीयो बालवृद्धादिभिः
च शीलितः सुखहेतुत्वादारोग्यं कुर्यादथवा बाल-
दीनामपि दातुं युज्यते । ततोऽसौ सुखस्त-
दोषघ्नो वातशमनो वाताधिकौ पित्तश्लेष्माणव-
हन्ति विनाशयतीति दोषघ्नः । तत्रास्त्री निष्पा-
हारः उष्णोदकोपचारी स्यादित्यादिग्रन्थनिर्दिष्टः
यन्त्रणया रहितोऽतएव बालादीनां सुखस्तथा बल-
बलाय हितः । तथा सृष्टमलः सृष्टो मलः पुरीषार-
थेन प्रणीतेन सम्पद्यते इत्यसौ सृष्टमलः ॥ ६० ॥

हे०—मात्रवस्तेर्विषयमाह—शीलनीय इति । अध्वार्हा
ष्वासक्तः, चिंतकः चिंतावान् । मात्रावस्तेः फलमाह—दोष-
घ्न इति । सुखो व्यापन्नहितः ॥ ६० ॥

**वस्ती रोगेषु नारीणां योनिगर्भाशयेषु च ।
द्वित्रास्थापनशुद्धेभ्यो विदध्याद्वस्तिमुत्तरम् ६**

स०—वस्तिस्थाने रोगेषु नराणामित्यर्थाह—लुभ्यते
नारीणां योनिगर्भाशयेषु च द्वाभ्यां त्रिभिर्वाऽऽस्थापनै-
शुद्धेभ्यस्तेभ्यो नरेभ्यः स्त्रीभ्यश्चोत्तरवस्तिं दद्यात् ।
वा त्रीणि वा द्वित्राणि च तान्यास्थापनानि च द्वित्रा-
स्थापनानि तैः शुद्धा द्वित्रास्थापनशुद्धाः । पुमान्नि-
येत्येकशेषः । गुदादुत्तरेण मार्गेण दीयत इत्युक्तं
वस्तिः ॥ ६१ ॥

प०—उत्तरवस्तिमाह—वस्तिर्मूत्राधारः शरीरावय-
वस्तत्र ये रोगा मूत्रकृच्छ्रप्रभृतयस्तेषु सस्तु सर्वेष-
कोपुत्रपुंसकानामुत्तरवस्तिं विदध्यात् प्रणयेन्
नारीणां पुनर्न केवलं वस्तावेव रोगोपुत्तरवस्तिं
विदध्यात् । यच्छब्दाद्यावद्योनिगर्भाशयस्तेषु विका-
रेषुत्तरवस्तिं विदध्यात् ॥ ६१ ॥

हे०—उत्तरवस्तेर्विशेषतो विषयमाह—वस्ताविति
वस्ती, मूत्राशये नराणां, नारीणां तु वस्ती योनी गर्भाशये
च ॥ ६१ ॥

अथ नेत्रस्य परिमाणमाह—

आतुराङ्गुलमानेन तन्नेत्रं द्वादशाङ्गुलम् ।
वृत्तं गोपुच्छवन्मूलमध्ययोः कृतकर्णिकम् ॥
सिद्धार्थकप्रवेशाग्रं श्लक्ष्णं हेमादिसंभवम् ।
कुन्दाश्वमारमुनेन पुष्पवृन्तोपमं दृढम् ॥ ६२ ॥

स०—तन्नेत्रमुत्तरवर्तितयंत्रकमातुराङ्गुलप्रमाणेन द्वादशाङ्गुलं दैर्घ्येणेत्यर्थोदेव प्रतीयते । पुरुषाणामेवैतदिति वेद्यम् । स्त्रीणां हि वक्ष्यति । नेत्रं दशाङ्गुलं मुद्गप्रवेशमिति । तच्च वृत्तं वर्तुलं गोपुच्छाकृति तथा मूले मध्ये चोत्पादितकर्णिकं तथा सिद्धार्थकः प्रविशाल-मिति सिद्धार्थकप्रवेशं तादृशमग्रं प्रातो यस्य नेत्रस्य तत् सिद्धार्थकप्रवेशाग्रं तथा श्लक्ष्णमतिकोमलं तथा हेमादिजम् । आदिशब्देन धात्वादयः प्रागुक्ता गृह्यन्ते । कुन्दकरवीरजाती पुष्पवृन्तसदृशं दृढं च । अश्वमारः करवीरः ॥ ६२ ॥

प०—तस्य नेत्रम् । तद्विलेनेन वस्तिः परामृश्यते आतुराङ्गुलमानेन द्वादशाङ्गुलप्रमाणम् । तथा वर्तुलं वृत्तं गोपुच्छवत् क्रमेणाग्रे सूक्ष्मं तथा मूले मध्ये च कृता कर्णिका यत्र मध्ये वा सातिमात्रातः प्रवेशादीनि द्वितीये मूले वस्तिनिबन्धना स्यात् । सिद्धार्थकप्रवेशोऽमे सुखे यस्य तेन सर्षपप्रमाणं बहिःस्रोतः छिद्रं कार्यम् । श्लक्ष्णमपुरुषम् । हेमादिधातुसम्भवं वस्तिनेत्रवत् तथा कुन्दादीनां पुष्पाणि तत्तेन तुल्यम् । अश्वमारवृन्तं करवीरवृन्तं पुष्पफलदायो ये वानस्पत्यादिषु निबन्धाश्चावतिष्ठन्ते तथा तेभ्योऽप्यानीयन्ते तद्वन्तमतएव तन्नेत्रं पुष्पनेत्रमित्युच्यते ॥ ६२ ॥

हे०—उत्तरवस्तेर्नेत्रमाह—आतुराङ्गुलेति ॥ ६२ ॥

तस्य वस्तिर्ध्रुवदुर्धर्मात्रा शुक्तिविकल्प्य वा ६३ ॥

स०—तथा तस्य नेत्रस्य वस्तिर्ध्रुवदुर्धर्मात्रा इति शेषः । मात्रा शुक्तिः कर्षद्वयम् । शुक्तिः स्नेहस्येति शेषः । विकल्प्य वा बलवयः सत्त्वदेहसात्मादि निरूप्य वा मात्रा कार्येत्यर्थः ॥ ६३ ॥

प०—तस्योत्तरवस्तेर्वस्तिरजादीनां सम्बन्धी वस्तिर्ध्रुवदुर्धर्मात्राः । मुदुरकठिनः । लघुः स्वल्पः । तस्य मात्रास्नेहनाय प्रमाणं परं शुक्तिर्ध्रुवदुर्धर्मात्रा

कल्प्य वा कल्पयित्वा वा दोषादीन् तेन शुक्ते-रप्यस्या मात्रा कल्पनीया मात्रा विकाराय ॥ ६३ ॥

हे०—उत्तरवस्ती वस्तिमाह—तस्येति । उत्तरवस्तेर्मात्रामाह—मात्रा शुक्तिरिति । शुक्तिर्ध्रुवदुर्धर्मात्रा-वपेक्षया न्यूनमधिकं वा ॥ ६३ ॥

अथ स्नाताशितस्यास्य स्नेहवस्तिविधानतः ।
ऋजोः सुखोपविष्टस्य पीठे जानुसमे मृदौ ॥
हृष्टे मेद्रे स्थिते चर्जौ शनैः स्नाताविशुद्धय ।
सूक्ष्मां शलाकां प्रणयेत्तया शुद्धेऽभ्युसेवनीम् ॥
आमेहनातं नेत्रं च निष्कपं गुदवत्ततः ।
पीडितेऽतर्गते स्नेहे स्नेहवस्तिक्रमो हितः ६४ ॥

स०—अथेति मंगले । अस्य रोगिणो निरुह-वत्कृतमङ्गलस्य तथा पूर्वं स्नातस्य पश्चादशितस्य । कथमशितस्य । स्नेहवस्तिविधानतः । तृतीयाधे तसिः । स्नेहवस्ती यादृश आहारी विहितस्तेन कृत-भोजनस्येत्यर्थः । तथर्जोः स्पष्टं स्थितस्य तथा सुखेना-सीनस्य । क । पीठ आसने । किमृते । जानुसमे । तथा मुद्रावकठिने च । प्रहृष्टे सत्त्वस्य तथा चर्जौ स्पष्टं कृत्वा स्थिते सति शनैर् त्वस्या सूक्ष्मां शलाकां प्रण-येत् । स्थूलायां तत्र क्षतकरणात् । तथा शलाकया शुद्धे मेद्रे सत्यनुसेवनीं सेवनीमनुलक्ष्य आमेदांतं नेत्रं प्रणयेत् । षडङ्गुलं प्रायेण प्रवेशयेदित्यर्थः । कथम् । गुद इव निष्कपम् । ततो निष्कपं स्थापना-दनन्तरं पीडिते पुटके स्नेहे चाऽतःप्रविष्टे सत्यनुवात-नक्रमो हितः । पाणिना ताडयेत् स्फिक्नी तस्य पाणि-भ्यामित्यादिकः ॥ ६४ ॥

प०—अथानन्तरं स्नाताशितस्य पुंसो मेद्रे लिङ्गे पूर्वं सूक्ष्मशलाकां प्रणयेत् तदनन्तरं नेत्रं पूर्वं स्नातस्य पश्चादशितस्य । भोजितस्य कथं स्नेहव-स्तिविधानेन पूर्वनिर्दिष्टेनाभ्यक्तस्नातमित्यादिना ग्रन्थविहितेन तथा ऋजोः स्पष्टस्य सुखोपविष्टस्य सतः सुखेनासीतस्य पीठ आसने जानुसमे जानु-तुल्ये मुद्रावकठिने स्थितस्य हृष्टे मेद्रे सत्त्व-ऽभ्युस्थिते कृते सति तथा चर्जौ कृत्वा स्पष्टं कृत्वा सूक्ष्मां शलाकां शनैर्मन्दं मन्दं कृत्वा न श्वादिभ्येव प्रणयेत् विदध्यात् । मूत्रविशुद्धये मूत्रस्रोतोनिर्म-

लक्षकरणाया तथा शलाकया शुद्धे मेद्रे खोतसि
नेत्रं प्रणयेत् । अनुसेवनी सेवनीसमीपे तदनु-
वासनेनेति यावत् । अमेहनान्तं यावन्मेहनपर्यन्तं
निष्कम्पं कृत्वा हस्तमकम्पयन्गुदवत् यथा गुदे
नेत्रं प्रणयेत्येहापि च तत्पूर्वं पीडिते प्रक्षिप्ते क्षेपा-
दन्तर्गतस्नेहे प्रवर्तिते स्नेहवस्तेर्यः क्रमः उपचारः स
तत्र हितः । वस्तेर्यः क्रमः । पार्थिके आह्वन्यान्मुष्टिना
तथाङ्गं चेदं तं स्नेहेनाभ्यज्य मर्दयेत् । आगते स्नेहे
दीर्घाग्निं सायाह्ने भोजयेत् । उच्यतेऽथ क्रमः ॥ ६४ ॥

हे ०—उत्तरवस्तेर्विधिमाह—अथेति । यथा शलाकया
शुद्धखोतसि मेद्रे सेवन्मुसारेण नेत्रं प्रणयेत् । ततः स्नेहे
पीडिते तु गते निवृत्ते च अनुवासनोक्तः क्रमः कार्यः ।
संग्रहे तु—“ मालतीपुष्पवृत्ताग्रपरिणाहं घनमृदुम् ”
इत्यधिकम् ॥ ६४ ॥

वस्तीननेन विधिना दद्यात्त्रांश्चतुरोऽपि वा ।
अनुवासनवच्छेषं सर्वमेवाऽस्त्व चिन्तयेत् ६५ ॥

स ०—त्रींश्चतुरो वा वस्तीननेन विधानेन दद्यात् ।
शेषे विधिपरिहारादि सम्यग्दत्तव्यापदादिकमस्योत्तरवस्ते-
रनुवासनस्येव दापयेत् । यदुक्तं खरनादेन । यथाशेषं
प्रवेश्यऽथ स्नेहस्यार्घपलं नयेत् । प्रत्यागते द्वितीयं
वा तृतीयं वा प्रदापयेत् । च चेदनुवसेत्तत्र स्यात्किमेयं
विशेषतः । पिपल्यास्वधांगारधूमवत्सकसैधवैः । मूत्राऽ-
म्लपिष्टैर्गुलिकाः सर्वपा माषसन्निभाः । छायासु
शुष्कास्ताः शिरसे दद्यात्सर्वपसन्निभाः । पूर्वं मापोपमाः
पश्चात्तामिः स्नेहं समानयेत् । स्नेहे प्रत्यागते च
स्यादानुवासनिको विधिरिति ॥ ६५ ॥

प ०—अनेन यथोद्दिष्टेन विधिनोत्तरवस्तींस्त्री-
श्चतुरो वा दद्यात् योजयेत् । अनुवासनेन तुल्यं
सर्वमेव सम्यग्योगहानातियोगादि तथान्यदपि
यत्किञ्चिन्मध्यमेध्वं तद्व्यापदौषधं चास्य चिन्त-
येच्छयेत् । जानीयात् ॥ ६५ ॥

हे ०—उत्तरवस्यावृत्तौ संख्यामाह—वस्तीनिति । उत्तर-
वस्तावनुक्तमौषधकल्पनाधिकममुवासनवत्कार्यमित्याह—
अनुवासनवदिति ॥ ६५ ॥

एवं पुरुषाणामुत्तरवस्तिविधानमुक्त्वा स्त्रीणां वक्ति-
स्त्रीणामार्तवकाले तु योनिर्गृह्यात्पावृत्तेः ।

विदधीत तदा तस्मादनुत्तावपि चात्यये
योनिविभ्रंशशूलेषु योनिव्यापदसृग्दरे ॥

स ०—ललनानामुत्तुकाल एवाऽर्तवकाल
द्वादशनिशा इत्यादिनोक्तस्तत्र कर्तौ योनिः कर्ता
वस्तिस्वभावं स्नेहं गृह्णाति । कुतः अपावृत्तेरपा-
कारणात् । अन्यदा तु संवृतत्वाच्च स्नेहमादत्ते म
तस्माद्वेतोस्तदा ऋतुकाले विदधीत । प्रकृतत्वा
वस्तिम् । आर्याधिके व्याधायवृत्तावपि विदध-
तमेवात्यये दर्शयति । योनीत्यादि । योनि
उत्तरे वक्ष्यमाणाः । योनिशूलो योनिक्वा तेषु
योनिव्यापदौ तथाऽसृग्दरं रक्तपिण्डं योनिमुत्पेना
स्त्रीणामसृग्दरमुच्यते । एतेषु रोगेषुत्तरवस्तिमात्र
त्वादनुत्तावपि दद्यात् ॥ ६६ ॥

प ०—स्त्रीणामार्तवकाले उत्तरवस्ति विदध-
प्रायेणार्तवदर्शनात् प्रभृति यावत् द्वादश-
स्तावदुत्तुकालः । तत्कालमध्ये तासां वस्ति
येत् कुर्यात् । ततस्तस्मिन् काले स्त्रीणां
स्नेह उत्तरवस्तिना दीयते तं योनिर्गृह्यात्पाव-
कुतोऽपावृत्तेर्हेतोः । यस्मात्तस्मिन् काले यं
सा शुक्रं नान्तः प्रयच्छति । अनुत्तावपि चा
तत्साध्यामये चानृतौ विकारप्रादुर्भावे सति
तावनातेन काले वस्तिमुत्तरं विदधीत । यो
विभ्रंशादिके योनिविभ्रंशः स्थानात्पतनं तस्मि
तथा योनेः स्थूले तथा योनिव्यापदि यो
व्यापत्तस्यामनेकविधायां योनिव्यापदि तथा
न्दरे योनिरोगे योनिनो नानाप्रकारस्त्रुतिः । दी
कालानुपङ्गवतीनां स्त्रीणां प्रवर्तते स असृग्दरः ॥ ६६ ॥

हे ०—स्त्रीणामुत्तरवस्ति कालमाह—स्त्रीणामिति । यो
व्यापधमिति शेषः । अपावृत्तेर्विदधत्वात् । आर्याधिके
व्याधायवृत्तावपि विदधीत । स्त्रीणां रोगभेदेन यन्त्रं
मार्गभेदं चाह—योनिविभ्रंशेति । योनिविभ्रंशादिषु
अथाऽत्र नेत्रस्य प्रमाणमाह—

नेत्रं दशांगुलं मुद्रप्रवेशं चतुरंगुलम् ।
अपत्यमार्गं योज्यं स्याद् द्व्यंगुलं मूत्रवर्त्मनि
मूत्रकृच्छ्रविकारेषु बालानां त्वकर्मगुलम् ६७

स ०—दशांगुलप्रमाणं दैर्घ्येण तत्तथा मुद्रः प्रवि-
शत्यस्मिन्निति मुद्रप्रवेशं तदिवाग्रं प्रवेशाग्रमिति

वेद्यमंतलोपाख्यया तंत्रयुक्त्या । वृत्तगोपुच्छाकारादि शेषं
पूर्वोक्तमत्र वेद्यम् । पुष्पवृत्तोपमत्वं त्वत्र न युज्यते ।
यतो मूत्रस्रोतःपरीणाहं यत्तद्विधातव्यं पुरुषे स्त्रियां
चैवंप्रकारम् । यदुक्तं मुनिना । पुष्पनेत्रप्रमाणं तु
प्रमदानां दशांगुलम् । मूत्रस्रोतःपरीणाहमिति । तत्र
चतुरंगुलं यावत् प्रवेक्ष्यम् । चतुरंगुला चोर्ध्वकर्णिका
कार्या । अधिकप्रवेशनिवारणार्थं ननु मेहननेत्र इव मध्यम-
कर्णिकेति । अयमर्थोऽत्र साक्षान्नोपात्तो गम्यमानत्वात् ।
अत एतत्प्रवेशप्रमाणमाह । चतुरंगुलमपत्यमार्गे
योज्यं स्यादिति । अपत्यमार्गं इत्यनेन स्त्री गर्भग्रहण-
प्रसवादिसमर्थी सूच्यते । एवं विधायाः स्त्रियाश्चतुरं-
गुलं प्रवेशयितव्यमिति । मूत्रवर्त्मनि द्यंगुलं योज्यम् ।
या स्त्री सुरतव्यवहारगर्भग्रहणायोग्या अथवा बाला
या अप्रौढा तस्या योनिर्मूत्रस्यैव केवलं मार्गस्तस्या
नेत्रं द्यंगुलं प्रवेक्ष्यम् । अत ऊर्ध्वं तु प्रवेशात्तासां मांस-
क्षतिः स्यात् । केतु रोगेष्टु । मूत्रकृच्छ्रविकारेष्टु ।
बालानां तु स्त्रीणामेकगुलं प्रवेक्ष्यम् ॥ ६७ ॥

प०—सर्वासां स्त्रीणां गर्भग्रहणयोग्यानां बालानां च
नेत्रं सामान्येन दशाङ्गुलं कार्यमित्यध्याहार्यम् ।
यथा मुद्रः प्रविशति वह्न्यनुप्रत्यप्रस्रोतसि तस्य
तन्मुद्रप्रवेशं तच्च नेत्रं चतुरङ्गुलम् । अपत्य-
मार्गे गर्भनिष्क्रमणवर्त्मनि प्रयोज्यं स्यात् ।
मूत्रस्रोतस्यतो नाधिकः । तथा द्यङ्गुलं मूत्र-
वर्त्मनि मूत्रमार्गे प्रयोज्यं स्यात् इत्यत्राप्यनुव-
र्तनीयम् । क प्रयोज्यम् । मूत्रकृच्छ्रव्याधिष्व-
बालानां स्त्रीणामतिसूक्ष्माणाम् । ततो नेत्रा-
दशाङ्गुलं मूत्रकृच्छ्रविकारेष्टु मूत्रवर्त्मनि प्रयोज्यं
स्यात् । तत्र स्रोतसि तत्प्रवेशयेत् ॥ ६७ ॥

हे०—दशांगुलं मुद्रवाहि छिद्रं नेत्रं कृत्वाऽपत्यमार्गे
चतुरंगुलं प्रवेशयेत् । मूत्रकृच्छ्रेष्टु तु मूत्रमार्गे द्यंगुलं प्रवे-
शयेत् । बालानां तु स्त्रीणामेकगुलं मूत्रमार्गे प्रवेशयेत् ।
प्रवेशावधौ कर्णिका कार्येत्यर्थसिद्धम् ॥ ६७ ॥

प्रकुंचो मध्यमा मात्रा बालानां शुक्तिरेव तु ।

स०—स्त्रीणामुत्तरवस्ती स्नेहस्य प्रकुंचो मध्यमा
मात्रा नोत्तमा कनिष्ठा वा । बालानां तु शुक्तिरेव मध्यमा
मात्रा स्नेहस्य ॥ ६८ ॥

प०—स्त्रीणामुत्तरवस्तेर्मध्यमा मात्रा पञ्चपली ।
बालानां सूक्ष्माणाम् स्त्रीणां मध्यमा मात्रा शुक्ति-
रध्वपलम् । अप्राप्तव्यवहारा कन्या बालाभि-
प्रेता ॥ ६८ ॥

हे०—स्त्रीणामुत्तरवस्ती माधमाह—प्रकुञ्च इति ॥ ६८ ॥

अधुनोत्तरवस्यवस्थानं त्रिविधाया अपि स्त्रिया
वदति—

उत्तानायाः श्यानायाः सम्यक्संकोच्यसक्थिनी
ऊर्ध्वजान्वास्त्रिचतुरानहोरात्रेण योजयेत् ।

वस्तींस्त्रिरात्रमेवं च स्नेहमात्रां विवर्धयेत् ६९ ॥

स०—उत्तानाया न त्वावाङ्मुखायाः पार्थिवस्थिताया
वा । श्यानाया न त्वास्तीनायास्तथोर्ध्वजान्वा वस्ती-
त्रिचतुरानहोरात्रेण योजयेत् । किं कृत्वा । सक्थिनी
संकोच्य । अनुवास्ते त्वेक एवाहोरात्रेण योज्य इत्यस्य
भेदः । वस्तिदानं कार्यं न त्वाऽनुवासनवत्त्यहे पंचमे
वाऽहनीति । किं कुर्वन् । स्नेहमात्रां यथास्वमर्थक्य-
कार्षिदक्रमेण वर्धयेत् ॥ ६९ ॥

प०—तस्याः स्त्रिया उत्तानाया उत्तानं कृत्वा
स्थितायास्तथा सम्यक् कृत्वा सक्थिनी सङ्कोच्या-
धस्तस्या अहोरात्रेण त्रिचतुरावृत्तः उत्तरवस्तीन्
योजयेत् दद्यात् । एवं द्वितीयवृत्तीययोः क्रमेण
यथाहं प्रत्यहमेव मात्रां विवर्धयेत् ॥ ६९ ॥

हे०—स्त्रीणामुत्तरवस्तिविधिमाह—उत्तानाया इति ।
स्त्रीणामुत्तरवस्तावाङ्मुक्तिक्रममाह—त्रिरात्रमिति । एवं प्रथ-
मदिनवत् वस्तीन्योजयेत् । स्नेहमात्रां च दिने दिने च
वर्धयेत् ॥ ६९ ॥

व्यहमेव च विश्रम्य प्रणिदध्यापुनस्यहम् ७०

स०—व्यहमेव च विश्रम्य त्रीणि दिनानि विलंब्य
च पुनः पूर्वोक्तैरेव प्रकारेण प्रणिदध्यात् प्रकुर्वीत ।
एष एव च न्यायो मेढ्रेऽपि योज्यः । तज्जातीयत्वादस्या-
र्थस्य । अत एवांतोऽप्यमुपदिष्ट उभयसंबंधार्थम् ॥ ७० ॥

प०—ततश्चयहं विश्रम्य पुनरनेन विधानेन व्यहं
दद्यात् ॥ ७० ॥

हे०—ततस्त्रिदिनं विश्रम्य पुनस्त्रिदिनं योजयेत् ॥ ७० ॥

युक्त्योक्तमेवाऽमुमर्थं संक्षेपेण संग्राह्य पुनराह—

पक्षाद्विरेको वमिते ततः पक्षाचिरूहणम् ।

सद्यो निरूढश्चाऽन्वाप्त्यः सप्तरात्राद्विरेचितः ७१

स०—उत्तमशुद्ध्या शुद्धे वमिते पक्षादनन्तरं विरेकः कार्यः । यस्माद्यवरया शुद्ध्या शुद्धे तु वमिते पेयादिक्रमेण सप्ताहात् प्रकृतिभोजनापत्तिः । सप्ताहेनैकांतराऽनुवासनदानेन क्षिण्यस्य विरेक इति पक्षेणैव युज्यते । ततोऽनन्तरं पक्षात्परतो निरुहो यतः कृतविरेकस्य सप्ताहात् प्रकृतिभोजनापत्तौ स्नेहार्थमनुवासनेनैकांतरितेन क्षिण्यस्य निरुहो युज्यत इति पक्षेणैव युक्तः । निरुहश्च सद्य एवाऽनुवात्यः । तथा च प्रागभ्याधि । अथ वातार्दितं भूयः सद्य एवानुवासयेदिति विरेचितः सप्तरात्रादूर्ध्वमनुवास्यो यतः सप्ताहेन प्रकृतिभोजनापत्तिस्ततः स्नेहार्थमनुवासनं युक्तम् ॥ ७१ ॥

प०—वमिते पुंस्ति सति पक्षादनन्तरं विरेकः कार्यः । ततो विरेकादूर्ध्वं पक्षाग्निरुहः कार्यः । निरुहश्च पुमान् सद्य एवानुवास्यो भवेत् । विरेचितः सन् सप्तरात्रादनुवात्यः स्यात् । विरेकनिरुहयोर्मध्येऽनुवात्य इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

हे०—वमनादीनामन्तरमाह—पक्षादिति । निरुहानुवासनयोर्मौजनेनैवान्तरम् अनुवासनानिरुहयोस्तु पक्षमेऽथ सूतीये वा दिवस इति प्रागुक्तं शुद्धाशुद्धसंपर्कऽव्यशुद्धमेव ॥ ७१ ॥

ननु दोषाणां धातूनां च स्नेहस्वेदाभ्यामेकलोलीभावान् कथं वस्तिर्दोषानेह निर्हरेन् धातूनिन्येतच्चोद्यं दृष्टान्तद्वारेण परिनिर्हर्तुं रिदमाह—

यथा कुसुमादियुतात्तोयाद्रागं हरेत्पटः ।

तथा द्रवीकृताहेहाद्रस्तिर्निर्हरेत् मलान् ॥ ७२ ॥

स०—कुसुममुकुमादियुताज्जलायथा पटो वासो रागं हरेद् गृहीयान् कुसुमादिकं तथैव द्रवीकृतात्कायादोषधातूनामेकलोलीभावेऽपि वस्तिर्दोषान्निर्हरेन् धातून् ॥

प०—यथा कुसुम्भादिना प्रयुक्तात्तोयात्पटो रागं गृह्णाति मलं त्यजति तथा देहाद्रस्तिः स्नेहादिद्रवीकृतान् दोषान् हरत्यदुष्टान् देहं एव योजयति ७२ ॥

हे०—वस्तिर्निर्हरेदित्याह—यथा कुसुम्भादिति । द्रवीकृतात् स्नेहादिद्रावितदोषधातुमलान् ॥ ७२ ॥

अधुना वायोः स्वरूपं प्रथयन् वस्तिं श्लाघयन्नाह—

शाखागतः कोष्ठमात्रश्च रोगा

मर्मोर्ध्वसर्वावयवाङ्गजाश्च ।

ये सन्ति तेषां ननु कश्चिदन्यो
वायोः परं जन्मनि हेतुरस्ति ॥ ७३ ॥

स०—सक्थिनी द्वे द्वौ बाहू इति शाखास्तासु गतस्तत् उत्पन्नाः । एवं कोष्ठो महास्रोतस्तत्र गताः को गताः । तथा मर्माणि च ऊर्ध्वं च सर्वे चाऽवयवाश्च मर्मोर्ध्वसर्वावयवास्तेषामङ्गं तत्र जाता मर्मोर्ध्वसर्वावयवाङ्गाः । तत्र मर्माणि मर्मविभागे वक्ष्यन्ते ऊर्ध्वशब्देनोर्ध्वजनु गृह्यते । तत्र जाता ऊर्ध्वाङ्गमुखरोगादयः । सर्वाङ्गा ज्वरादयः । अवयवश्चित्रादयश्च ये रोगा विद्यन्ते तेषां जन्मन्युत्पन्नावायोरपरः कश्चिदपि हेतुर्नास्ति । कथम् परमतिशयेन । किञ्चिन्मात्रेणाऽनुबलभावेन पित्तश्लेष्मावपि हेतू भवत एव । यथा पामादद्वादीनामथवाऽवयवग्रहणेनैवोर्ध्वग्रहणे लब्ध ऊर्ध्वग्रहणं प्राधान्यख्यापनार्थम् । यथा ब्राह्मणा आयाताः वसिष्ठोऽप्यायात इति । तदेवाधिकृत्य वक्ष्यमाणाः पं विषयः सकलमेवोत्तरे च तत्र प्रधानं तस्मात्प्रधान ऊर्ध्वाङ्गाः ॥ ७३ ॥

प०—शाखारक्ताद्यो धातवस्त्वकूपर्वन्ताः । तश्चाह्लादयः शरीरावयवाः । ऊर्ध्वं च सर्वावयव ऊर्ध्वसर्वावयवाः । ऊर्ध्वसर्वावयवाश्चाङ्गानि । ऊर्ध्वसर्वावयवाङ्गानि मर्माणि चोर्ध्वसर्वावयवाङ्गानि तेषु जाता मर्मोर्ध्वसर्वावयवाङ्गा ये रोगा सन्ति तेषां सर्वेषां रोगाणां समुत्पत्तौ वायोरप्यवर्जयित्वा द्वितीयो नान्योऽपि तेषां हेतुरस्ति नान्यत्कारणं विद्यते इत्यर्थः ॥ ७३ ॥

हे०—वस्तेः सर्वोत्तमत्वे युक्तिमाह—शाखागत इति ॥ ७३ ॥

ननु कुतो हेतोर्मस्त एतेषु कारणत्वमित्याह—

विट्श्लेष्मपित्तादिमलच्चयानां

विक्षेपसंहारकरः स यस्मात् ।

तस्याऽतिवृद्धस्य शमाय नान्य-

द्वस्तेर्विना भेषजमस्ति किञ्चित् ॥ ७४ ॥

स०—विट् च श्लेष्मा च पित्तं च विट्श्लेष्मपित्तानि तान्यादियेषाम् । आदिशब्देन मूलस्वेदादि-

परिग्रहः । त एव शरीरमलिनीकरणान्मलास्तेषामा-
चयाः संचयास्तेषां स वायुर्ध्माद्विक्षेपसंहारकरः ।
विक्षेपश्च संहारश्च विक्षेपसंहारौ तौ करोतीति कृञो
हेतुताच्छील्येत्यादिना हेतौ टः । विक्षेपसंहारकरण-
हेतुरित्यर्थः । तस्य क्रियावत्त्वात् । वायुश्च शेषदोषा-
भ्यां न कदाचिद्विक्षिप्यते संह्रियते वा । तयोर्नि-
ष्क्रियत्वात् । तस्य च वायोः प्रवृद्धस्य शमनार्थं
वस्तिस्तरणोऽपरं भेषजं नास्ति । स्नेहस्वेदादिकं
तु विद्यमानमपि न तथा समर्थमित्यगम्यत्वादविद्य-
मानमुच्यते ॥ ७४ ॥

प०—कुत एतत्तदर्थमाह—विद् च श्रेष्ठा च
पितं च तान्याद्विधैषां ते विज्ञादयः । शरीरगता
भागा रसादयः । त एव शरीरमलिनीकरणान्मलाः
तेषां मूत्रदूषिकाप्रभृतीनामुच्यथाः ये सञ्चयाः
तेषां विक्षेपकरः संहारकरश्च । विविधं क्षेपणं
विक्षेपः धरणम् । राशिस्थितानामितश्चेतश्च करणं
संहारः । इतश्चेतश्च गतानामेकत्र राशिकरणं करो-
तीति विक्षेपसंहारकरः स यस्माद्वायुस्तस्य तेषां
विक्षेपकरो वायुरिति वृद्धस्यात्यर्थं कुपितस्य शमाय
ज्ञान्तये वस्तेष्विना भेषजसौषधमपरं न किञ्चिद्वि-
द्यते । स्नेहस्वेदादिकमन्यद्विद्यमानमसमर्थं स्यात् ७४ ॥

हे०—सर्वेषां रोगाणां वायुरेव कारणं यस्मात्पित्तले-
धमणोरपि इतरमलवत् एव क्षोभकः ॥ ७४ ॥

तस्माच्चिकित्सार्थं इति प्रदिष्टः

कृत्स्ना चिकित्साऽपि च वस्तिरंकैः ।

तथा निजागंतुविकारकारि-

रक्तौषधत्वेन शिराव्यधोऽपि ॥ ७५ ॥

स०—तस्मादोषप्रधानस्य पवतस्य शमनार्थात्कार-
णाद्वस्तिचिकित्सार्थं इति कथितः । एकैश्चाऽचार्यैर्नि-
वशोऽपि चिकित्सा वस्तिः प्रदिष्टा । ननु चतुर्णां
भिषजादीनामित्यादिलक्षणां चिकित्सा तत्कथं तस्या
भागकल्पना कर्तुं युज्यते । न च सर्वा चिकित्सा वस्ति-
रेति वक्तुं शक्यते । शेषचिकित्साशास्त्रविस्तरस्यान-
र्थक्यप्रसंगात् । तस्मादेतदुक्तमिवाऽऽभाति । अत्रो-
च्यते । तथाऽपि वायुविकारा अशीतिरुक्ताः । पित्त-

क्षेपविकाराश्च षष्टिरुक्ताः । तत्र वातविकाराणां प्रधा-
नोपक्रमो वस्तिस्तस्माच्चिकित्सायां वस्तिः कार्यद्वारे-
णोक्तः । अथवा मारुतं वित्तरश्चमविदसहितं वस्तिः
समूलमेवापकर्षतीत्युक्त्वा स्वर्गो चिकित्सा कार्यद्वारैकै-
रुपदिष्टः । अन्यत्राऽपि चैवं द्वाभौ निदर्शित आचार्यैः ।
तथाच मुनिः । वार्गह कामोप्युक्तानि विमरविनि-
वृत्तये । एकतस्तानि सर्वाणि रक्तमोक्षणमेवम इति ।
चिकित्सार्थमित्यर्थं तु पाठो न युक्त एव । अर्ध-
शब्दस्य हि समविभाग एव ननुमकत्वम् । तन्नाऽत्र
समप्रविभागो गम्यते तस्मान्चतुस्रकत्वमत्रान्यायम् ।
तथेत्यादि । न केवलं वस्तिर्वायुविकाराव्यधोऽपि चिकि-
त्सार्थः सर्वा वा चिकित्संस्तुपदिष्टा । कुतः ।
निजेत्यादिना । निजा आत्मादिममूला आगतवो
विषवद्वायुदिसमुत्थाः । निजाश्चाऽगतवश्च ते च ते
विकाराश्च निजागंतुविकारास्ताम्यक्तुं शीलमस्य
तन्निजागंतुविकारकारि तच्च वस्तिः च निजागंतु-
विकारकारिरक्तं तस्यौषधत्वेन । तत्र विक्षेपविक्षिप्यप्र-
तिरोगविशेषोपशमकरणाच्चिकित्सार्थः शिराव्यध उप-
दिष्टः । तथाऽपरेऽपि ये रोगाः शितोष्णक्षिप्यकक्षौ-
रुपक्रमैरनुपशान्तास्तेऽपि शिराव्यधसाध्याः । अत एव
सर्वाऽपि चिकित्सा शिराव्यध उक्त इति ॥ ७५ ॥

इति श्रीधृगाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविचितायामष्टागह-
दयटीकायां सर्वागंतुदराख्यायामेकोनविंशोऽध्यायः १९ ।

प०—यत एवंगुणो वस्तिस्तस्मात्तेन प्रकारेण
वस्तिचिकित्सार्थं साधनमिति प्रदिष्टमित्युक्तम् ।
कृत्स्ना चिकित्साऽपि च वस्तिरंकैः । यतः स
पित्तकफमूत्रादिकं सर्वमेव विकृतं मूलादुद्धरति
तस्मात्तमधिकृत्य कृत्स्नाऽपि चिकित्सा वस्तिना
साध्यत इत्यर्थः । अतोऽपरे आचार्या आधुर्वै-
द्विदः कृत्स्ना सकलापि चिकित्सा वस्तिना
साध्यत इत्यर्थः । तथा वस्तिचिकित्सार्थमिति केचित् ।
प्रतिपन्नाः निजाश्चागन्तवश्चेति विकारा निजाग-
गन्तुविकारास्तान्करोतीति तच्छीलं रक्तं निजा-
गन्तुविकारकारिरक्तं तस्यौषधत्वेन प्रशमनं तस्य
भाबो निजागन्तुविकारकारिरक्तौषधत्वेन शिरा-
व्यधश्च चिकित्सार्थं कूरम्ना वा चिकित्सा ।

अपिशब्दः समुच्चयार्थः । न केवलं वस्तिश्चिकित्सार्थ-
मथवा सकलापि चिकित्सेति भद्रम् ॥ ७५ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्र-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

हे०—तस्य चातिवृद्धस्य वस्तिरेवौषधं तस्मादसौ
चिकित्सार्थमुक्तः । अप्रधानस्यापि इत्युक्तं पित्रादेः पृथक्
चिकित्सां भव्या तैः । एके तु तदामयानां कृत्वापि चिकि-
त्सावस्तिरिति त्याहुः । शिराव्यधोऽपि वस्तिरुच्यते इत्याह-
तथेति । निजानामागतानां च यत्कारणं रक्तं तदी-
पवस्थात्तिराराव्यधोऽपि वस्तिवत् ॥ ७५ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामधुर्वेदसायने वस्तिकर्म-
प्रकरणं सामस्येन निरूपितम् ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ।

पञ्चकर्मोक्तिप्रस्तावे वमनविरैकान्वासननिरूहानु-
क्त्वा नस्यविधिमाह—

अथाऽतो नस्यविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

ऊर्ध्वजन्तुविकारेषु विशेषान्नस्यमिष्यते ॥ १ ॥

स०—जन्तु वक्षोऽस्योः सन्धिः । जन्तुण ऊर्ध्वमूर्ध्वजन्तु-
मयूरव्यंसकादिवात्समासः । तत्र विकारा ऊर्ध्वजन्तुवि-
कारास्तेष्वर्ध्वजन्तुविकारेषु शिरोरोगादिषु विषये वमनशि-
राव्यधादयोऽपीष्यन्त एव । विशेषेण तु नस्यमिष्यते ।
नासायां भयं नस्यम् । तत्र भव इति यत् । नासि-
कायाः पक्व इति नसादेशः ॥ १ ॥

प०—अस्यारम्भेऽयं सम्बन्धः । यस्माद्वमनादयः
कायतोऽन्तःस्थिताश्च मलान् यथा निर्हरन्ति तथा-
पनयन्नस्यं नासायां प्रणीतमौषधं तथैव मलानन्तः
शरीराद्गृह्णीर्हरति । दोषनिर्हरणानि वमनादीनि
चत्वारि कर्माणि नस्याख्यं पञ्चमं कर्म शुद्धस्य
कार्यकमुत वा कायचिकित्सासूत्रं पूर्वमुक्तं सर्वा-
ङ्गव्यापित्वात् शालाक्यतन्त्रमिदानीं सूचयत्य-
ध्यायैः ॥ १ ॥

हे०—अथेति । नस्यविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजा-
नोति । नस्याविषयमाह—ऊर्ध्वजन्तुविकारः । विशेषादिति-

वचनवितरेष्वपि संप्रहे तु नासया प्रणीयमा
नस्यं नावनं नस्यकर्म इति च संज्ञां लभते ॥ १ ॥

ननु किमिति नस्यमेतेषु रोगेषु विशेषेणैष्टमि
नासा हि शिरसो द्वारं तेन तद्व्याप्यं हन्ति

स०—यस्माद् प्राणं शिरोद्वारं तेन द्वारेण
गाटकप्रातमूर्ध्वं नेत्रकण्ठादिशिरामुखानुप्रवेशेन
व्याप्य तान्विकारान् हन्ति ॥ २ ॥

प०—नासया प्रणीतमौषधं श्रोत्रशृ-
प्राप्य मूर्धानं नेत्रश्रोत्रकण्ठादिशिरामुखां
मुखादिषीकामिवास्त्वात्तमूर्ध्वजन्तुगतां वैकारि-
पामाशुदोषसंहतिमुत्तमाङ्गस्यापकर्षति ।
जन्तुगतां विकारान् विशेषान्नस्यमुत्तमाङ्ग-
स्येति । जन्तुवक्षोऽस्योः सन्धिः ॥ २ ॥

हे०—नासा हि शिरसो द्वारं तत्र निर्गम्य
स्रोतःशृंगाटकं प्राप्य व्याप्य मूर्धानं नेत्रश्रोत्रकण्ठा-
मुखानि च, मुंजादिषीकामिवास्त्वात्तमूर्ध्वजन्तुगतां
कीमक्षोपामाशुदोषसंहतिमुत्तमाङ्गादपकर्षतीति ॥ २ ॥
विरचनं बृंहणं च शमनं च त्रिधाऽपि तत्

स०—तत्र नस्यं विरेचनबृंहणशमनादिभेदेन
स्यात् ॥ ३ ॥

प०—तत् त्रिधा । विरेचनं बृंहणं शमनं च
हे०—विरेचनं बृंहणं शमनं चेति ।
नस्यम् ॥ ३ ॥

तत्र पूर्वं विरेचनारूपस्योपयोगमाह—

विरेचनं शिरःशूलजाडचस्यदगलामये ।
शोफण्डकृमिग्रंथिकुष्ठाऽपस्मारपीनसं ॥ ४ ॥

स०—शिरःशूलदिषु विरेचनं नस्यमिष्यते ।
सारो यथप्यूष्वजन्तुस्थितो न भवति तथाऽपि ।
ननस्येन शाम्यतीति तदुपादानम् । उपलक्षणं चे-
कफप्रकोपास्यधैरस्यगंधाज्ञानादिष्वपि विरे-
हितम् ॥ ४ ॥

प०—विरेचनं नस्यं शिरःशूलदिषु योऽ-
विरेचनं शिरोविरेचनम् । जाडयमपटु-
स्यन्दो नेत्रविकारः । कृमयो मूर्धाङ्गः ।
पीनसः प्रतिज्ञायः ॥ ४ ॥

हे०—तत्र विरेचनस्य विषयमाह—विरेचनमिति । जाड्यं शिरसः, स्पन्दो नेत्रकोपः, संप्रहे तु उपदेहकङ्क-स्तम्भस्त्रावप्रसेकवैरस्यारोचकस्वभेदगन्धाश्चानुदककण्ड्व-कोटादिषु श्लेष्मजेष्वाति ॥ ४ ॥

बृंहणं वातजे शूले सूर्यावर्ते स्वरक्ष्यं ।
नासाऽस्यशोषे वाक्सगे कृच्छ्रबोधेऽवबाहुके ॥ ५ ॥

स०—वातोद्भवशूलानिषु बृंहणं नस्यं हितम् । सूर्यावर्तः शिरोरोगविशेषः । कृच्छ्रबोधः कृच्छ्रोन्मील-नम् । अवबाहुको वातव्याधिविशेषः ॥ ५ ॥

प०—बृंहणं नस्यं वातजे शूले तथा सूर्यावर्ते तथा स्वरक्ष्ये तथा नासायामस्ये च शोषे वाक्-सङ्गे वाक्प्रवृत्तौ कृच्छ्रबोधे चक्षुरोगेऽवबाहुके वात-व्याधौ योज्यम् ॥ ५ ॥

हे०—बृंहणनस्यस्य विषयमाह—बृंहणमिति । संप्रहे तु अर्धावभेदककुमिशिरोरोगाक्षिसंकोचस्पन्दनस्तिमिरद-न्तकर्णशूलनादभन्यारोगापतानकानिद्रानाशादिष्वनिलोत्थे-ष्वाति ॥ ५ ॥

शमनं नीलिकाव्यंगकेशदोषाक्षिराजिषु ॥ ६ ॥

स०—नीलिकादिषु शमनं नस्यं हितम् । नीलि-काव्यंगौ क्षुद्ररोगेषु वक्ष्यमाणौ । केशदोषः केशशातः ॥ ६ ॥

प०—शमनं नस्यं तर्नीलिकादिषूत्तरतन्त्रे वक्ष्य-माणेषु विकारेषु योज्यमिति ॥ ६ ॥

हे०—शमननस्यस्य विषयमाह—शमनमिति । अक्षि-राज्यश्वक्षुभि रेखाकाराः शिराः । संप्रहे तु अकालवली-पलितखलतिदास्यकरकृत्पिप्तादिष्वाति ॥ ६ ॥

यथास्वं यौगिकैः स्नेहैर्यथास्वं च प्रसाधितैः ।
कल्ककाथादिभिश्चायं मधुपद्वास्वैरपि ॥ ७ ॥

स०—ये ये स्नेहा यथास्वं तैः । किंभूतैः । यौगि-कैर्योगाहैः सर्षपतैलादिभिर्न तु घृतादिभिः । तथा यथा-स्वं मरीचशुण्ठादिभिः प्रसाधितैः संस्कृतैः । तथा कल्ककाथस्वरसादिभिश्च यथास्वं कफघ्नैर्गिरिकर्णिका-दिजैराद्यं विरेचनार्थं नस्यं भवति । न केवलमेतैर्यौव-न्माक्षिकादिभिश्च । पटुः सैधवादिः । आसको मद्यविशेषः ॥ ७ ॥

प०—आद्यं विरेचननस्यं प्रथमनिर्दिष्टव्यायामास्व-यथास्मायं यौगिकैर्योगाहैस्तैर्दणैः सर्षपतैलप्रभृति-भिस्तथा यथायथं प्रसाधितैः शिरोविरेचनद्रव्यै-स्तथा कल्ककाथादिभिः शिरोविरेचनद्रव्याणां सम्बन्धिभिः ॥ ७ ॥

हे०—विरेचननस्यद्रव्याण्यमाह—यथास्वमिति । यथास्वं यौ यस्योचितः स्नेहस्तत्र यथास्व यत्तस्योचितम् । सौम्यं तेन साधितैः स्नेहैः कफैः कृच्छ्रान्मादिभिश्च आद्यं विरेचनं, पटु सैधवादि । संप्रहे तु नस्यं मरीच-कृच्छ्रसुक्ष्मारेषु स्नेहः शान्तरोगान्तिदास्यकरकृत्पिप्तादिभि-विकारकुमिशिरोरोगाक्षिरस्पन्दनस्तिमिरकृच्छ्रविषान्माक्षिका-प्यन्दसर्पदष्टविसंशेषु शोषाः शोषे च नस्यं देयं शिर-कारिणि च चूर्णः । स हि नासायामतिव्यक्तस्य भव-तीति ॥ ७ ॥

बृंहणं धन्वमांसोत्थरसाम्भक्ष्यपुर्गेरपि ।
शमनं योज्येत्यूषैः क्षीरेण च जलेन च ॥ ८ ॥

स०—बृंहणं नस्यं धन्वोत्थमांसोद्भवस्यः स्यात् । तथाऽसृजा रक्तेन धन्वोत्थेनैव । तथा यद्युन्निर्वातवि-शेषैः । अपिशब्दादयैरपि पूर्वोक्तैः स्नेहैर्नीक्षैर्बृंहणं भवति । शमनं नस्यं पूर्वोक्तैर्नीक्षैः स्नेहैश्चातिविस्तृत्य मांसरसादिभिर्योजयेत् । तथा क्षीरेण जलेन चैव । सुशु-तस्तु स्पष्टतस्ववाच । तच्च नस्यं देयं वाताभिभूते शिरसि दन्तकेशदन्तप्रभृतादराण्यकर्णशूलकर्णक्ष्वेदतिमिरस्वर-पघातनासारोगास्यशोषापवाहुकाऽकालज्वरलीपलितप्रा-दुर्मावदारुणप्रबोधेषु वातपित्तकेषु चायं सुखरोगेषु वातपित्तहरद्रव्यसिद्धेन स्नेहेनैव । शिरोविरेचनं श्लेष्म-णाऽभिव्याप्ततालुकंशिरसामरोगचक्षुरोगास्वशूलदी-नसाऽर्धावभेदककुमितिद्रव्याऽप्यसामान्यद्वानेवस्येषु चोर्जजुगमतेषु कफजेषु विकारेषु शिरोविरेचनद्रव्यै-स्तद्धिने वा स्नेहेनैव । तथा सम्बन्धिषु शिरसि सर्ष-पैर्यं विरेचयेत् । अवर्षावस्तु शिरोविरेचनवद-भिष्यंदसर्पदष्टविसंशेष्यो दशाक्षिराविचनद्रव्याणाम-न्यतममवपीडयाऽपिष्य चेतोविकारकुमिविषाभि-पन्नानां चूर्णं प्रघमेत् । शर्कराक्षुरसक्षीरघृतमांस-रसानामन्यतमं क्षीणानां शोणितपित्ते च विदध्यात् ।

केशदुर्बलमूर्च्छां सुकुमारस्य योजिताम् । श्रुताः स्नेहाः
शिरःशुद्धे कल्कस्तेभ्यो यथा हित इति ॥ ८ ॥

प०—तथा मांसरसेन तथासृजा रक्तेन खपुर्नैर्नि-
र्वासयोजयेत् । अपिशब्दाद्यथास्वं यौगिकैरपि
स्नेहैः स्निग्धैर्मधुरद्रव्यैर्नस्यं योजयेत् । शमनं
नस्यं पूर्वं पूर्वनिर्दिष्टैर्यथास्वं यौगिकैः स्नेहैः
तथा भेषजस्वरसादिभिर्योजयेत् । तथा क्षीरेण
सलिलेन वा योजयेत् ॥ ८ ॥

हे०—वृंहणनस्यस्य द्रव्याण्याह—वृंहणमिति । असृ-
मुषिरं, खपुरो निर्वातो मोचरसादिः, अपि-
शब्दाद् वृंहणद्रव्यसाधितः स्नेहादिभिश्च । शमने नस्यस्य
द्रव्याण्याह—शमनमिति । पूर्वैर्धन्वमांसरसादिभिः शम-
नीषधसाधितस्नेहादिभिश्च ॥ ८ ॥

अधुनाऽन्यानापि नस्यविशेषानाह—

मर्शश्च प्रतिमर्शश्च द्विधा स्नेहोऽत्र मात्रया ।
कल्काद्यैरवपीडस्तु तीक्ष्णैर्मूर्धविरेचनः ॥ ९ ॥

स०—एषु नस्यभेदेषु मध्ये मर्शाख्यः प्रति-
मर्शाख्यश्चेति स्नेहो द्विधा भेदद्वयेन भवति ।
कथम् । मात्रया मात्राभेदेन ननु वस्तुभेदेन ।
तुरवधारणे भिन्नक्रमः । कल्काद्यैरेवाऽवपीडो न
स्नेहेन । स चाऽवपीडस्तीक्ष्णैः शुंठयादिभिः कल्ककाथ-
रसाद्यैर्न घृदुभिः । मूर्धविरेचनाख्यं नामांतरमस्य ।
अतीक्ष्णैस्तु शमनसंज्ञमेव ॥ ९ ॥

प०—अत्र नस्यविधौ त्रिविधः स्नेहोऽस्य विधौ
स्नेहोऽत्र द्विप्रकारो मात्राभेदात् । मर्शस्तथा प्रतिम-
र्शश्च । कल्ककाथस्वरसादिभिर्निष्पादितो यो नि-
ष्पीडय पिचुना दीयते सोऽवपीडसंज्ञकः । कल्की-
कृतादीषधावर्धपीडितः हुतो रसोऽवपीडित इत्यप-
रेणोऽवपीडः । तीक्ष्णैः कल्ककाथादिभिर्वृत्तो
मूर्धविरेचनसंज्ञो भवति ॥ ९ ॥

हे०—मर्शादीन्यंच नस्यभेदानाह—मर्शश्चेति । मर्शप्र-
तिमर्शौ स्नेहस्य बहुत्वात्पक्वतौ भेदौ । अवपीडशिराविर-
चनौ कल्कादिनस्यस्य घृदुत्वतीक्ष्णत्वकृती भेदौ ॥ ९ ॥

विरेचनस्य प्रकारांतरमाह—

ध्मानं विरेचनश्चूर्णो ॥ १० ॥

स०—चूर्णो मरीचादिभिः कृतो विरेचदो बा
निरसनो ध्मानं प्रध्मानाख्यं नस्यं स्यात् । कथं
प्रणियमानः ॥ १० ॥

प०—विरेचनद्रव्यैर्निष्पादितश्चूर्णो ध्मानं
पनसंज्ञं भवति ॥ १० ॥

हे०—विरेचनचूर्णकृतं नस्यं ध्मानं प्रधमनाख्यं
पंच ॥ १० ॥

कथं पुनरसौ नासायां ध्मापयितव्य इत्याह—

युंज्यात्तं मुखवायुना
षडंगुलद्विमुखया नाड्या भेषजगर्भया ।
स हि भूरितरं दोषं चूर्णत्वादपकर्षति ॥

स०—युंज्यात्तं चूर्णं मुखवायुना फ्रुक्ता
प्रवेशयेत् । कथम् । नाड्या कारणभूतया । किं
षडंगुलानि यस्याः सा षडंगुला । द्वे मुखे यस्य
द्विमुखा । षडंगुला चाऽसौ द्विमुखा च ष
द्विमुखा तथा । तथा भेषजगर्भया त्रिकट्वादिचु
तया । स हि चूर्णो भूरितरं बहुतरं दोषं चूर्णं
पकर्षति निहरति । यथा कल्ककाथादयः ।
स्माद्विरेचनाख्योऽयमित्यर्थः ॥ ११ ॥

प०—तं चूर्णं मुखवायुना फ्रुक्त्व नासायां प्रा-
नाड्या द्विमुखया षडंगुलया तथा भेषजग-
र्भे मुखे यस्याः सा द्विमुखा । भेषजं गर्भे
यस्याः सा भेषजगर्भी तथा भेषजगर्भया । स
ध्मानाख्यो नस्यविशेषश्चूर्णाद्भूरितरं दोषं
ख्यमपकर्षति च अपसारयति ॥ ११ ॥

हे०—प्रधमनविधिमाह—युंज्यादिति । प्रधमनस्य
दोषहरत्वे युक्तिमाह—संहीति । चूर्णं हि द्रव्यमाहितं
दोषापकर्षणं मर्शादिमानहानार्थम् ॥ ११ ॥

अधुना मर्शस्नेहस्य परिमाणमधिकृत्याह—

प्रदेशिन्यंगुलीपर्वद्वयान्मप्रसमुद्धृतात् ।
यावत्पतत्यसौ विंदुर्दशाष्टौ पट् क्रमेण ते
मर्शस्योत्कृष्टमध्योनामात्रास्ता एव च क्रमं
विंदुद्वयोनाः कल्कादेः ॥ १२ ॥

स०—प्रदेशिन्यंगुलसमीपजंगुली तस्याः
तस्मात् । किंभूतात् । पूर्वं मर्शं पश्चात्स्यं

तस्मान्मग्नसमुद्धृतात् तर्जनीपवेद्वयाद्यावत्परिमाणं
पतत्यसौ बिन्दुरुच्यत इति शेषः । ते बिन्दवो
यथासंख्यं मशैस्य दशोक्छा मात्रा । अष्टौ मध्यमा
मात्रा । षट् कनिष्ठा मात्रा । ता एव
क्रमान्मात्रा बिन्दुद्वयेनोनाः कल्कस्वरसादेः । तेनाष्टौ
बिन्दव उत्तमा मात्रा षण्मध्यमा चत्वारः कनिष्ठेत्यवति-
ष्ठते । यावदिति यत्परिमाणमस्येति यत्तदेतेभ्यः परि-
माणे वतुप् । आ सर्वनाम्न इत्याकारादेशः ॥ १२ ॥

प०—प्रदेशिन्यङ्गुलसमीपे या अङ्गुली तस्याः
पर्वद्वये तस्मात् प्रदेशिन्यङ्गुलीपर्वद्वयादादौ मग्नान्
पश्चात्समुद्धृतात् स्नेहादिद्रवद्रव्यबुडितौ क्षिप्ताद्या-
वत्पतति । असौ बिन्दुरित्युच्यते । ये बिन्दवो
यथाक्रमं दशप्रधाना मात्रा मध्यमा । अष्टौ
बिन्दवः षट्बिन्दवः ऊना मात्रा । एतावन्मात्र-
योक्छुद्रमध्यानक्रमेण बिन्दुद्वयेनोना बिन्दुद्वयही-
नात्सद्यःकल्कादेः क्वाथसरसनादेभ्यं बोद्धव्यम् ।
तेनाष्टौ बिन्दव उत्कृष्टा मात्रा, षट् बिन्दवो
मध्यमा मात्रा, चत्वारो बिन्दवो हीनाः कल्कादेः १२
हे०—विदुमानमाह—प्रदेशिनीति । यावत्पतति
तावद्बिन्दुः न प्रथमपतितमेव । मशैस्य मात्रात्रयमाह—
दशाष्टाविति । ते बिन्दवः । अवपीडशिरोविरेचनयो-
र्मात्रात्रयमाह—ता एवेति । बिन्दुद्वयोना अष्टषट्चतु-
र्विदुकाः ॥ १२ ॥

अधुना येषां नस्यमयुक्तं तानाह—

योजयेन्न तु नावनम् ।

तोयमद्यगरस्नेहपीतानां पातुमिच्छताम् ॥

भुक्तभक्तशिरःस्नातस्नातुकामस्तुतासृजाम् ।

नवपीनसवेगार्तसृतिकाश्वासकासिनाम् ॥

शुद्धानां दत्तवस्तीनां तथाऽनातैवदुर्दिने ।

अन्यत्राऽत्ययिकाद्वाधेः ॥ १३ ॥

स०—तोयादि पीतं यैस्तेषाम् । आहिताग्न्या-
दित्वात्परनिपातः । तथा पातुमिच्छतां नावनं नस्यं
नैव योजयेत् । तोयादिपीतानां पातुमिच्छतां च प्रयो-
जितं नस्यं नासास्यदोषदेहतिमिरशिरोरोगान् कुर्यात् ।
भुक्तभक्तस्य च दोषा ऊर्ध्वकोतोऽस्याहृत्य छर्दिश्वासका-
सप्रतिश्यायान् जनयेयुः । शिरःस्नातस्य शिरोऽक्षि-

कर्णशूलकंटरोगपीनसहनुमन्यास्तंभादितिशिरःकापान् ।
स्नातुकामस्य च मूर्ध्नि स्तिमितो दोषो जाड्या-
रुचिपीनसान् । सुतरक्तस्य च क्षामनामरुचि-
मग्निसदनं च । नवप्रतिश्यायस्य कोनोगेधाद् दृष्ट-
प्रतिश्यायकुम्भिकं हृविचर्चिकारोगान् । मृत्तिमोक्षारिनादि-
वेगार्तानां भृशतरं वेगविधारणजान् विकारान् । मृत्ति-
कायाः सुतरक्तदोगान् । श्वासकामिनोर्धर्मापिबिन्दुमि ।
शुद्धानां कृतवमनविरेचनानां श्वासकासस्वरूपिग्रहानि-
शिरोगौरवकुम्भिकं दूदोगान् । दत्तवस्तीनां विषमस्ना-
स्तयाऽतिव्याप्या श्वासकासार्दन् । तथाऽनातैवदु-
र्दिनेऽपि सहसैव शैत्याच्छिरोरुवेपथुस्तैमित्यतालुनेय-
कं दूपाकमन्यास्तंभकंटरोगप्रतिश्यायारुचिकाः । एषु च
नस्यदोगेषु जातेषु यथास्वमायतनं दोषोऽपेक्षं चाऽ-
वेक्ष्य स्नेहस्नेदशिरोविरेकवक्त्रोपसेकनीक्षणावपीडधूम-
गोदृषादीनि यथास्वं कुर्यात् । संग्रहे चोक्तम् । गर्भि-
ण्या भक्तद्वेषज्वरमूर्च्छाऽर्धावमेदकाः स्युः । अस्य च
व्यागं विकलेंद्रियमुन्मादापस्मारयुक्तं वा स्थान् । विरे-
केण तु गर्भिणी रुक्षे नस्यकर्मणि वर्षांशुकोर्ध्वार-
पिकच्छुभिः शृतं पयः पिवेत् । बलाविदार्यतुमर्षा-
मेदाभिर्वैभिरैव च शृतं हविर्वीतहरसिद्धश्च स्नेह
शिरोबस्ती कर्णपूरणे च योज्यः । सर्वं च वृंहणमन-
पानमिति । तोयपीतादिषु सदैव किं न योजयामि
त्याह । अन्यत्रेत्यादि । आत्ययिके व्याघ्रौ नस्यं
योज्यमेव ॥ १३ ॥

प०—नावनं नस्यं न योजयेत् न दद्यात्
तोयमद्यगरस्नेहपीतानां दत्तवस्तिपर्यन्तानामनार्तं
वदुर्दिने वर्षाकालं विमुच्य योऽन्यकालस्तस्मिन्
दुर्दिनं शीतवातवर्षान्तरालदिनम् । तदुनातैव
दुर्दिनं किमेषां सर्वेषां तत्प्रयोजयेदित्याशङ्क्येद्
माह—आत्ययिकाद्वधाधेरन्यत्रात्ययिकव्याधिं यज-
यित्वा न योजयेदिति बोद्धव्यम् । आत्ययिकं
पुनर्व्याधौ तोयमद्यगरपीतानामपि योजयेद्
नस्यम् ॥ १३ ॥

हे०—पीततोयादीनां नस्यं निषेधितं—योजयेदिति
पातुमिच्छतां तोयादीन्येव । भुक्तभक्तो भुक्तवान्, नवपी-
नसः अपक्वपीनसः, वेगार्त उत्पन्नविष्णुदादिवेगः, अना-

तंवदुर्दिने अवार्थिकाग्रे, आत्यविकाद्वयाधेरन्यत्र निषेधः ।
संग्रहे तु तत्र भुक्तभक्तस्य नस्येनेरितो दोषः ऊर्ध्वानि
क्षोतास्यावर्त्य छर्द्दश्वासकासप्रतिश्यायान् जनयेत् । स्नेहा-
दिपीतपातुकामानामशिनोसास्यस्यदोषदेहतिमिरशिरोग-
दान्, शिरःस्नातस्य शिरोऽक्षिणशूलकंठरोगपीनसहनु-
मन्यास्तंभार्दितशिरःकंपान्, स्नातकामस्य मूर्द्धस्तैमित्य-
जाड्याहचिपीनसान्, स्मृतरक्तस्य क्षामतामरुचिमग्निसादं
च, मूत्रितोच्चारितयोर्भ्रूवतरं वेगधारणजान् विकारान्,
अभिहृतस्य तीव्रतरां रुजं, कृतवमनादीनां श्वासकासस्वरं-
द्रियहानिशिरोरोगगीरवकंङ्कमिदोषान्, गर्भिण्या भक्तद्वे-
पञ्चमूर्च्छांषावमेदकाः स्युः । अपरं च व्यंगविकलं-
द्रियमुन्मादापस्मारयुक्तं वा । वृत्तिकायाः स्मृतरक्तोक्तान्
दोषान्, नवप्रतिश्यायस्य क्षोतीरोधाद् दुष्टप्रतिश्यायकेश-
घातकृमिकंङ्कविचर्चिकाः, श्वासकासिनोर्वातवृद्धिः ।
अकालदुर्दिने सहस्रं शिर्याच्छिरोवन्धेषुस्तीमित्यतालुनेत्र-
कंङ्कपाकमन्यास्तंभकंठरोगप्रतिश्यायारुणिकाः । तेषु यथा-
स्वमायतनं दोषोद्रेकं चापेक्ष्य स्नेहस्वेदशिरोवक्त्रलेपसेक-
तांश्चावपीड्यधुमगंडूवादीनाचरेत् । विशेषेण तु गर्भिणी
रुक्ते नस्यकर्मणि वर्षाभूकाकोलीकपिकच्छ्रमिः शृतं पयः
पिबेत् । बलाविदार्यश्रमतीमेदाभिर्वा । एभिरेव च शृतं
हविर्वातहरं सिद्धश्च स्नेहः शिरोवस्ती कर्णपुरणे च योज्यः ।
सर्वं च वृंहणमन्त्रपानं भुक्तभक्तादिष्वपि चात्यधिकव्या-
ध्यातुरमपेक्षेतेति ॥ १३ ॥

सांप्रतं यत्र काले यत्र च दोषे नस्यं प्रयोज्यं
तद्देशानार्थमाह—

अथ नस्यं प्रयोजयेत् ।

प्रातः श्लेष्मणि मध्याह्ने पित्ते सार्यनिशोश्चले ॥

स०—श्लेष्मरोगे प्रातर्नस्यं प्रयोजयेत् । पित्त-
रोगेषु मध्याह्ने । वातेऽपराह्णे रात्रौ च । कारणे
कार्योपचारात्कफरोगः श्लेष्मशब्देनोक्तः । तेन श्लेष्म-
रोगादिषु प्रातर्नस्यं योज्यम् । संग्रहे विशेषः । लाला-
स्त्रावसुत्तिप्रलापदंतकटकटायनक्रथनकृच्छ्रोन्मीलनपूति-
मुखकर्णनादतृष्णादितिशिरोरोगश्वासकासोन्निद्रेषु राज्ञा-
विति ॥ १४ ॥

प०—अथशब्दोऽत्र मङ्गलाभिधायी बोद्धव्यः ।
प्रातः श्लेष्मणि कफजाते विकारे प्रत्यूषसि श्लेष्म-
काले नस्यं योजयेत् । पित्ते कुपिते वातादुष्ये

वा विकारे मध्याह्ने पित्तवेलायां नस्यं योजयेत् ।
सायमपराह्णे निशि च रात्रौ वायौ कुपिते तदुष्ये
विकारे नस्यं योजयेत् ॥ १४ ॥

हे०—विरेचननस्यस्य कालमाह—अथेति । चले वायौ
संग्रहे तु लालास्त्रावसुत्तिप्रलापदंतकटकटायनक्रथनकृच्छ्रो-
न्मीलनपूतिमुखकर्णनादतृष्णादितिशिरोरोगश्वासोन्निद्रेषु रा-
त्राविति ॥ १४ ॥

स्वस्थवृत्ते तु पूर्वाह्णे शरत्कालवसंतयोः ।

शीते मध्यदिने ग्रीष्मे सायं वर्षासु सातपे ॥

स०—तुरवधारणे । स्वस्थवृत्ते शरदि वसंते च
पूर्वाह्णे एव नस्यं योज्यम् । शीते हेमंतशिशिरलक्षणे
मध्याह्ने । ग्रीष्मे सायमपराह्णे । वर्षासु सातपे दृश्यमाने
रवौ वासरे प्रयोजयेत् ॥ १५ ॥

प०—स्वस्थवृत्ते स्वस्थवृत्ताधिके विकारे नस्यं
योजयेत् पूर्वाह्णे अह्नः पूर्वभागे । कदा शरत्काले
वसन्ते च । स्वस्थवृत्ते शीतकाले शीतसामान्या-
च्छिशिरे हेमन्ते च मध्यन्दिने नस्यं योजयेत् ।
तथा ग्रीष्मे काले सायमपराह्णे स्वस्थवृत्ते नस्यं
योजयेत् । केषाम् । वर्षासु सातपे दिवसे नस्यं
योजयेत् । स्वस्थवृत्त एव ॥ १५ ॥

हे०—स्वस्थं चतुर्भेदेन पूर्वाह्णादिषु सातप इति
वर्षासु यदेवातपरस्तदैव । संग्रहे तु पञ्चकर्माण्याचरतो
वस्तिकमोत्तरकालमेवेति ॥ १५ ॥

अधुना दोषापेक्षया नस्यकालनियममाह—

वाताभिभूते शिरसि हिष्मायामपतानके ।

मन्यास्तंभे स्वरभ्रंशे सार्यप्रातर्दिनेदिने ।

एकाहान्तरमन्यत्र सप्ताहं च तदाचरेत् ॥ १६ ॥

स०—वाताभिभूतमूर्धादिषु स्वरभ्रंशादिषु सायंप्रातः
पूर्वाह्णाऽपराह्णयोः प्रतिदिनं च नैकाहान्तरम् ।
अन्यत्र वाताभिभूतमूर्धादिष्वोऽन्यस्मिन् रोगे एकाहान्तरं
सप्ताहं च नस्यमाचरेत् । सप्ताहादूर्ध्वं नस्यं न विदध्या-
दित्यर्थः ॥ १६ ॥

प०—वाताभिभूते वाताक्रान्ते शिरसि मस्तके
तथा हिष्मायां रोगे तथाऽपतानकाख्ये वातव्याधौ
तथा मन्यास्तम्भे स्वरभ्रंशे स्वरविकृती सायं प्रातः

पूर्वाह्णापराह्णयोर्दिनेदिने प्रतिदिनं नस्यं योजयेत् । अन्यत्र वातादिभूतशिरसीत्यादिवर्जं न प्रतिदिनं नस्यं योजयेत् ॥ १६ ॥

हे०—वाताभिभूतशिरस्कादिषु पञ्चसु प्रत्यहं प्रातः सायं च । अन्येषु तु रोगेष्वेकाहान्तरं स्वे स्वे क्षौपकाले । नस्यावृत्तेरवधिमाह—सप्ताहमिति । तत्रस्थं संप्रहे तु पञ्च सप्त नव वा दिनानि दद्यादासभ्यगोगादिति ॥ १६ ॥

इदानीं यादृशस्य पुरुषस्य यथास्थितस्य नस्यं देयं तदाह—

**स्निग्धस्निग्धोत्तमांगस्य प्राक्कृतावश्यकस्य च ।
निवातशयनस्थस्य जत्रूर्ध्वं स्वेदयेत् पुनः १७ ॥**

स०—पूर्वं स्निग्धं पश्चात्स्निग्धमुत्तमांगं शिरो यस्य तस्य तथा प्राक् पूर्वं कृतमावश्यकमवश्यकरणीयमुच्चा-
रमूत्रोत्सर्गदन्तधावनादिकं येन स प्राक्कृतावश्यकस्तस्य
तथा निवातस्थाने शयनं यत्तत्र स्थितस्य सतो भूयो
जत्रूर्ध्वं स्वेदयेत् ॥ १७ ॥

प०—अथ नस्याहस्य पुंसः पूर्वं स्निग्धं पश्चात्
स्विन्नमुत्तमाङ्गं शिरो यस्य तस्य । तथा नस्ययोज-
नात्पूर्वं कृतमावश्यकं पुरीषाद्युत्सर्गलक्षणं येन तस्य
तथा स्वास्तीर्णनिवातशयनस्थस्य जत्रुण ऊर्ध्वं तस्य
स्वेदयेत् ॥ १७ ॥

हे०—नस्यविधिमाह—स्निग्धस्विन्नेति ॥ १७ ॥

अथोत्तमानर्जुदेहस्य पाणिपादे प्रसारिते ।
किंचिदुन्नतपादस्य किंचिन्मूर्धनि नामिते ॥
नासापुटे पिधायैकं पर्यायेण निषेचयेत् ।
उष्णाभ्युत्तं भैषज्यं प्रनाड्या पिबुनाऽथवा १८

स०—अथाऽनन्तरमुत्तमानस्य स्थितशरीरस्य सतो
हस्तचरणे प्रसारिते तथा किंचिदुन्नतचरणस्य किंचि-
च्छिरसि नामिते सति नासापुटमेकं पिधाय स्थग-
यित्वा पर्यायेण ननु युगपद्भैषज्यं निषेचयेत् । कीदृश-
मुष्णाभ्युत्तमुष्णोदकोष्णीकृतम् । केन परिषेचयेत् ।
प्रनाड्याऽथवा पिबुना कार्पासादिमयेन ॥ १८ ॥

प०—अथ स्वेदानन्तरमुत्तमानर्जुदेहस्य स्पष्टं कृत्वा
स्थितस्याकुटिलशरीरस्य पाणिपादे प्रसारिते सति ।

पाणी च पादौ च पाणिपादम् । तस्मिन् प्रसारिते
सति नस्यं योजयेत् । तथा किञ्चिदुन्नतपादस्य
न परं खट्वादिकं तथा कर्तव्यं येनोन्नतौ पादौ सम्य-
येते । एवं किञ्चिन्मूर्धनि नामिते सति नाम्नापुटमे-
कं पिधाय स्थगयित्वा द्वितीये पुटे नस्यप्रयुक्तं ना-
सापुटे स्थिते तस्मिन्नस्यं योजयेत् । पुनर्नाभिकं
नस्यं निषेचयेत् । नासापुटे पिधाय निषेकनस्ये
नासापुटे नस्यं निषेचयेत् । एवं पर्यायेण नस्यं नि-
षेचयेत् । प्रणाल्या नाडीयन्त्रगायत्र्या पिबुना कार्पा-
सादिमयेन ॥ १८ ॥

हे०—आवश्यकदन्तधावनादि पर्यायेण न प्रसारणा-
सापुटद्वये प्रनाड्या प्रणालिकया ॥ १८ ॥

दत्ते पादतलस्कंधहस्तकर्णादि मर्दयेत् १९ ॥

स०—दत्ते नस्ये सति पादतलस्कंधहस्तकर्णादि
मर्दयेत् । आदिशब्देन प्रीवाललाटादिपरिग्रहः ।
सुशुप्ते चाऽभ्यधायि । वज्रावच्छादितेनैव यमहस्त-
प्रदेशिन्योन्नामितनासिकाप्रायं विभुद्धमेतसि दक्षिण-
हस्तेन ब्रह्ममुष्णाभ्युत्तं रजतादिशुक्तीनामन्तमभ्यन्त-
वच्छिन्नधारमांसिचेदिति ॥ १९ ॥

प०—भैषज्ये दत्ते पादतलस्कंधहस्तकर्णादि
मर्दयेत् । पादतलादीं संवाहनं कुर्यात् ॥ १९ ॥

शनैरुच्छिद्य निष्ठीवेत्पार्श्वयोरुभयोस्ततः ।

स०—ततो मर्दानन्तरं शनैरुच्छिद्य पार्श्वयोरुभयो-
र्निष्ठीवेत् अनभ्यवहरन् । कफसहितमभ्यवहन्तमभिम-
सादयेदोषं च संवर्धयेत् । एकाग्रनिष्ठीवने न सतीः
शिरा भेषजेन सम्यगभ्याष्यते ॥ २० ॥

प०—अनन्तरं शनैः शनैरुच्छिद्योर्ध्वं भैषज्यं
नीत्वा निष्ठीवेत् । श्लेष्मासिद्धान्तं युष्माकुभयोः
पार्श्वयोरनन्तरं दक्षिणनासापुटप्रणीतौपधां वासधा-
र्ध्वं निष्ठीवेत् ॥ २० ॥

हे०—उच्छिद्य नासायां क्षास्य ऊर्ध्वं नीत्वा उभयोः
पार्श्वयोर्निष्ठीवेत् यावज्जेषजयः ॥ २० ॥

आभेषजक्षयादेवं द्विर्वा नस्यमाचरन्त २१ ॥

स०—एवमेव क्रमेणाऽऽभेषजक्षयाद् द्विर्वा नस्यं
कुर्यात् । ननु नस्यमात्रा सकृदेव प्रक्षेतव्या इति नाम्ना

चौषधं न देयम् । तद्वि दोषानुक्लेष्यानिर्हृद्गौरवार-
चिकासप्रसेकपीनसच्छर्दिक्कंठरोगान् कुर्यात् । अधि-
कमतियोगादोषान् कुर्यात् । सकृदेव सर्वं दत्तमुच्छिद्य-
मानं शिरोरोगप्रतिश्यायप्राणकलेदानुच्छ्वासोपरोधं च
कुर्यात् । अत्युष्णं दाहपाकज्वररक्तागमूर्च्छाश्रमान् । अति-
शीतं हीनदोषानेव । अत्युन्नतशिरसोऽसम्यक्प्रतिपद्यमानं
तानेव हीनदोषान् । अस्यवनतशिरसो दूरगमनान्मूर्च्छा-
जाल्यज्वरान् । संकुचितगात्रस्य सम्यग्धमनीरप्राप्नुवद्दो-
षोक्लेशं कुर्यात् ॥ २१ ॥

प०—एवमनया रीत्या द्वौ वारौ त्रीन् वारान्
अधोनस्यमाचरेत् ॥ २१ ॥

हे०—नस्ये पुटसंख्यामाह—एवमिति ॥ २१ ॥

यदि च नस्ये दीयमाने भेषजवेगादसात्म्येन संजात-
मूर्च्छायां प्रतीकारमाह—

मूर्च्छायां शीततोयेन सिंचेत्परिहरन् शिरः २२ ।

स०—मूर्च्छायां सत्यां शीतजलेन मूर्ध्वर्जं सिंचेत् ।
संग्रहेऽप्युक्तम् । नच नस्ये निषिच्यमाने कोपहासव्या-
हारस्येदोच्छिदनाभ्याचरेत् । तथाहि शिरोरूक्प्रतिश्या-
यकासतिमिरखलितपलितव्यंगतिलकालकसुखदूषकानां
संभव इति ॥ २२ ॥

प०—नस्ये दीयमाने मूर्च्छायासुपजातायां भेष-
जवेगादशात्म्यतया वा शिरः परिहरन् शिरो-
वर्जयेन् शीततोयेन शीतात्मभा सिञ्चेत् परि-
वेचयेत् ॥ २२ ॥

हे०—नस्यमूर्च्छायां प्रतीकारमाह—मूर्च्छाया-
मिति ॥ २२ ॥

ज्ञेहं विरेचनस्यांते दद्यादोषाद्यपेक्षया ॥ २३ ॥

स०—विरेचनस्यावसाने देशदोषसाल्प्याद्यपेक्षया
स्नेहमनुसंन्यसेत् । तत्रांतरे चोक्तम् । अथ नस्याहं
नरमव्याहृतवेगं धौतांतर्बहिर्मुखमवस्थितशिरसं प्रायोगि-
कभूपमानविशुद्धस्रोतसं स्वास्तीर्णनिवातशयनस्थमुत्तान-
शीर्षमीषदुन्नतपादं प्रसारितचरणं च जन्तुर्वै पाणितापेन
पुनः पुनः स्वेदयेदिति ॥ २३ ॥

प०—वैरेचनिके नस्यस्यान्ते च सति स्नेहे न
दद्यात् न रूक्षम् । तच्च दोषाद्यपेक्षया ज्ञात्वा दो-
दीन् यौगिकं तैलाद्यन्यतमं योजयेत् ॥ २३ ॥

हे०—विरेचनस्यानन्तरं तीक्ष्णत्वदोषप रिहारार्थं क्षौ-
नस्यमंगत्वेनाह—ज्ञेहमिति ॥ २३ ॥

नस्यांते वाक्शतं तिष्ठेदुत्तानः ॥ २४ ॥

स०—नस्यावसाने वाक्शतं मात्राशतमुत्तानो नि-
मासेवमानसिष्ठेत् ॥ २४ ॥

प०—प्रपातनस्ये पुमान् उत्तानो वाक्श-
मात्राशतं तिष्ठेत् ॥ २४ ॥

हे०—निवृत्तनस्यस्योत्तानशयनमाह—नस्यान्तं इ-
वाक्शतं गुर्वक्षरोच्चारणपर्याप्तं कालम् ॥ २४ ॥

धारयेत्ततः

धूमं पीत्वा कवोष्णांबुकवलान् कंठशुद्धये २५

स०—ततो वाक्शतावस्थानादनंतरं रमीषदुष्ण-
कवलान् धारयेत् । किमर्थम् । कंठशुद्धये उत्ति-
ष्ठदोषशतये । किं कृत्वा । धूमं विरेचनान्य-
यथायोगं पीत्वा ततोऽस्य स्नेहोक्तिविधामाचार-
दिशेत् ॥ २५ ॥

प०—ततोऽनन्तरं गौरिकधूमं पीत्वा किञ्चि-
ण्णमम्बुकवलान् कण्ठशुद्धये धारयेत् ॥ २५ ॥

हे०—उत्तानशयनानन्तरं धूमगण्णवावाह—धारयेवि
संग्रहे तु अथ नस्याहं नरमव्याहृतवेगं धौतांतर्बहि-
नातिशुद्धितं प्रायोगिकधूमपानविशुद्धस्रोतसं ततः क-
रजतताम्राद्यन्यतममुक्तिस्थितं प्रदेशेष्वध्विभागं वामहर-
गुष्ठकनिष्ठिकाग्रमाकृष्य नयनप्रच्छादनं चतुर्गुणं ह-
मध्यमं वा नासाग्रमुन्नम्य प्रदेशेन्यनाभिकाभ्यां च
नासापुटं पर्यायेण पिषाथितस्मिन्नपि दक्षिणहस्तेन ह-
डया धिनुना वा अनवच्छिन्नधारमासिद्धेत् । नच हं
धिकं सकृदेव सर्वमत्युष्णधीतमत्युन्नतान्ताशिराक्षि र-
चितगात्रीयं वा देशं, तत्र हीनं दोषमुच्छेदयानिर्ह-
रवाचिकासप्रसेकपीनसच्छर्दिक्कंठरोगान् कुर्यात् । अ-
कमतियोगादोषान्, सकृदेव सर्वमुच्छेदयानिर्हाराशिरोगप्रति-
यन्नाग्लेदानुच्छ्वासोपरोधं च । अत्युष्णं दाहपाकज्वर-
रगमशिरोदग्दृष्टिदौर्बल्यमूर्च्छाश्रमान् । आतिशीतं—हीनः

पान् अत्युन्नतशिरसोऽपि सम्यक्छिरोऽप्रतिपद्यमानं तानेव।
अत्युन्नतशिरसोऽसितदूरगमनान्मुखो जाड्यकण्डूदाहज्व-
रान्, संकुचितगात्रस्य सम्यक्धमनीत्यानुवहोपोक्तेः
वेदनां स्तम्भं वा । न च नस्ये निषिच्यमाने कोपहारा-
व्याहारस्पन्दनोच्छिन्दनान्वाचरेत् । तथाहि शिरोरक्तप्रति-
शयायकासतिमिरखलतिपलितव्यंगितलकालकमुलद्रुपकाणां
सम्भवः । अनभ्यवहरंश्च वामदक्षिणपार्श्वयोरीपधं निष्ठी-
वेत् । सकर्फं हि तदभ्यवहृतमभिमवसादयेद्दोषं च संच-
र्द्धयेत् । एकपार्श्वनिष्ठीवनेन सर्वाः शिराः भेषजेन सम्य-
ग्व्याप्यन्ते । पुनःपुनश्चैनं स्वेदयेत् । अथास्य स्नेहोक्तमा-
चारमादिशेदतिद्वयपानं च वज्रयेदिति ॥ २५ ॥

सम्यक्स्निग्धे सुखोच्छ्वासस्वप्नबोधक्षपाटवम् ।

स०—सम्यक्स्निग्धे शिरसि सुखोच्छ्वासादयः
स्युः । संग्रहे चोक्तम् । सम्यक्स्निग्धे मूर्ध्नि विरिक्ते
वा सुखोच्छ्वाससिःश्वाससुखसुप्तबोधक्षिपाटवानि
स्युः ॥ २६ ॥

प०—तत्र सम्यक्स्निग्धे मूर्ध्नि सुखेनोच्छ्वा-
सनपूर्व श्वासप्रवृत्तिः । तथा सुखेन स्वप्रतया
प्रबोधो निद्राया निवृत्तिः सुखेन वा । अक्षपाट-
वमिन्द्रियाणां विशुद्धिः ॥ २६ ॥

हे०—स्नेहनस्यस्य सम्यग्योगमाह—सम्यक्स्निग्ध
इति । स्वप्रबोधी सुखेन स्नेहनस्यस्य ॥ २६ ॥

रूक्षेऽक्षिस्तब्धता शोषो नासास्ये मूर्धश्शून्यता ।

स०—रूक्षे तु शिरस्यक्षिस्तब्धता तथा नासाया-
मास्ये च शोषो मूर्धश्शून्यता च स्यात् ॥ २७ ॥

प०—रूक्षे शिरसि स्नेहनस्यायोगे सति अक्ष्णोः
स्तब्धता स्तब्धत्वं जायते । नासायां तथास्ये सुखे
शोषः । मूर्ध्नि शून्यता रिक्तत्वम् ॥ २७ ॥

हे०—हीनयोगमाह—रूक्ष इति ॥ २७ ॥

स्निग्धेऽतिकंठ्यगुरुता प्रसेकारुचिपीनसाः २८ ।

स०—अतिस्निग्धे कंठ्यादयः स्युः ॥ २८ ॥

प०—अतिस्निग्धे मूर्ध्नि स्नेहनस्यातियोगे अत्यर्थं
कण्डूर्जायते । तथा गुरुता गुरुत्वं शिरसि तथा
प्रसेकः श्लेष्मणो निरसनम् । अरुचिरन्नानभि-
नन्दिता । पीनसः प्रतिश्यायः ॥ २८ ॥

हे०—स्नेहनस्यस्यातियोगमाह—स्निग्ध इति ॥ २८ ॥

सुविरिक्तेऽक्षिलघुता स्वरवक्त्रविगुह्यः ॥ २९ ॥

स०—सुविरिक्ते सम्यग्विरिक्तेऽक्षिलघुतादयः स्युः २९

प०—सुविरिक्ते सम्यग्विरिक्ते मूर्धम्यक्षिलघुता
लाघवम् । वक्त्रस्वरयोर्विशुद्धिः स्फुटत्वम् ॥ २९ ॥

हे०—विरचननस्यस्य सम्यग्योगमाह—सुविरिक्तः
इति ॥ २९ ॥

दुर्विरिक्ते गदोद्रेकः क्षामताऽतिविगंचिने ३० ॥

स०—दुर्विरिक्ते गदोद्रेको रोगस्याऽतिव्यतिरे-
चिते क्षामता कृशता स्यात् ॥ ३० ॥

प०—दुर्विरिक्ते तस्मिन् शिरसि गदयोद्रेकः
व्याधिविवृद्धिरयोगे सति जायते । अतिविग-
ंचिते सति क्षामता शिरसो ज्ञायते । विरचनस्य
नस्यस्यातियोगे सति ॥ ३० ॥

हे०—विरचननस्यस्य हीनयोगमाह—दुर्विरिक्तः इति ।
विरचननस्यस्यातियोगमाह—क्षामतेति ॥ ३० ॥

अधुना प्रतिमर्शस्य विषयं सूचयितुमाह—

प्रतिमर्शः क्षतक्षामबालवृद्धसुखानामसु ।

प्रयोज्योऽकालवर्षेऽपि ॥ ३१ ॥

स०—प्रतिमर्शः क्षतादिषु प्रयोज्यः । अकालवर्ष-
णेऽपि कार्यः ॥ ३१ ॥

प०—प्रतिमर्शो नस्यविशेषः क्षतक्षामादिषु
प्रयोज्यः । तथाऽकालवर्षेऽकालदुर्दिनेऽपि क्ष-
तक्षतप्रभृतिक्षामो रूक्षान्नप्राप्त्यो रिक्तः । काल
आपोऽशवर्षात् । वृद्धः समस्तरूपधम् । सुखानाम्
सुमनाः ॥ ३१ ॥

हे०—प्रतिमर्शस्य विषयमाह—प्रतिमर्श इति । अत्र
लघ्वेऽपि अनातवदुर्विनेऽपि संग्रहे तु तथाप्रत्यययोगे
भीरविति ॥ ३१ ॥

न त्विष्टो दुष्टपीनमे

मद्यपीतेऽवलश्रात्रे कृमिदूषितमूर्धनि ॥

उत्कृष्टात्किष्टदोषे च ॥ ३२ ॥

स०—दुष्टपीनसे तु न प्रयोज्यः । दुष्टपीनसो नास
रोगेषु वक्ष्यमाणः । तथा मद्यपीने तथाऽवलश्रात्रे

रुद्धश्रवणमां तथा कृमिभिर्दूषितो मूर्धा यस्य तस्मिन्
कृमिर्पाडितश्चिरसि तथोत्कृष्टो वृद्धिं गतस्तथोत्कृष्टः
प्रचलो दोषो यस्य तस्मिंश्च प्रतिमर्शो न योज्यः ३२॥

प०—नस्त्विष्टो नाभिप्रेतः । दुष्टपीनसे दुष्टप्र-
तिश्रयाये मद्यपीते तस्मिन्नेव काले घनकाले पीतं
येन तथाऽवले श्रोत्रे हीनं बलं श्रोत्रविषये यस्य
तथा कृमिभिर्दूषितो मूर्धा यस्य तस्मिन्नेष्टः ।
तथोत्कृष्टदोषे उत्कृष्टदोषे बहुदोषे, उत्कृष्टदोषे
प्रच्युतदोषे नेष्टः ॥ ३२ ॥

हे०—अभिदुष्टपीनसादीनां प्रतिमर्शं निषेधति—न
स्त्विष्ट इति । अवलश्रोत्रे शब्दश्रवणासमर्थं उत्कृष्टदोषे
उत्कृष्टदोषे च ॥ ३२ ॥

केन प्रकारेण न योज्य इत्याह—

हीनमात्रतया हि सः ॥ ३३ ॥

स०—हि यस्मात् हीनमात्रतया हीना मात्रा यस्य
स हीनमात्रस्तस्य भावो हीनमात्रता तया यस्मादसौ
प्रयुज्यते । एषां चोदीर्णदोषत्वात् तावता दोषोत्कृष्ट एव
भवति न शमः ॥ ३३ ॥

प०—तस्माद्धीनमात्रतया हीनमात्रत्वाद्यतोऽसौ
मन्दात् प्रभृति मन्दो हीनमात्रो न प्रयोज्यः ।
तद्विषये तस्यासामर्थ्यात् ॥ ३३ ॥

हे०—हीनमानतया युक्तः स दोषनिर्हरणासमर्थत्वादे-
तेषु न योज्य इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

निशाहर्षुक्तवांताहःस्वभाध्वश्रमरेतसाम् ।
शिरोऽभ्यंजनगण्डपस्रवाजानवर्चसाम् ।
दंतकाष्ठस्य हासस्य योज्योऽन्तेऽसौ द्विविदुक्तः ।

स०—असौ प्रतिमर्शो द्विविदुक्तो निशादीनां पंच-
दशानां कालानामंते प्रयोज्यः ॥ ३४ ॥

प०—प्रतिमर्शस्यैते पञ्चदश कालाः । स प्रति-
मर्शो निशामुक्तादीनान्ते योज्यः । अस्य प्रति-
मर्शो द्विविदुक्तः विन्दुद्वयप्रमाणः ॥ ३४ ॥

हे०—प्रतिमर्शस्य पञ्चदशकालानाह—निशाहरिति ।
अहःस्वप्नो दिवास्वप्नः, श्रमो व्यायामः, प्रस्नावो मूत्रं,
द्विविदुक्तो विन्दुद्वयमात्रः विन्दुवां येन चोत्कृष्टो नाउ-
त्कृष्टस्य जायते “निष्ठुयते यत्र वा लोहो न साक्षादुपलभ्यते”
इति ॥ ३४ ॥

पंचसु स्रोतसां शुद्धिः कृमनाशश्चिषु क्रम-
दृग्वलं पंचसु ततो दंतदार्ढ्यं मरुच्छमः ३

स०—तत्र निशाहर्षुक्तवांताहःस्वभाध्वेषु
कालेषु प्रतिमर्शं प्रयुक्ते स्रोतसां शुद्धिर्भवति ।
क्रमेणैव पठितेष्वध्वश्रममैथुनानां त्रयाणामंते प्रा-
दत्ते सति श्रमनाशः स्यात् । उपलक्षणं चेदम् ।
प्रसादशिरोलाघवे अपि भवतः । एवं शिरोऽभ्यंजन-
पंचस्वंते प्रतिमर्शं योजिते सति दृष्टेर्बलं स्यात् । त-
नंतरं दंतकाष्ठहासयोरंते यथासंख्येन द्विजदृढत्वं
शमश्च स्यात् ॥ ३५ ॥

प०—स पञ्चस्वाद्येष्वन्ते प्रयुक्तः स्रोतसां
करोति । निशान्ते दिवसान्ते भुक्तान्ते वान्तान्ते
स्वप्नान्ते स्रोतोविशुद्धिर्जायते । अध्वनः श्र-
मुक्त्यागान्ते कृमनाशः स्यात् । दृग्वलं पञ्चरि-
अभ्यङ्गान्तेऽध्वनान्ते विडन्ते मूत्रान्ते गण्ड-
दृग्वलं दृष्टिप्रसादः । दन्तधावनान्ते दन्तदार्ढ्यं
हास्यान्ते मरुच्छमो वातशान्तिः ॥ ३५ ॥

हे०—उक्तकालानां फलमाह—पंचस्त्रिति । पंचसु
शांतादिषु स्रोतःशुद्धिः। चिषु अध्वश्रमरेतोऽन्तेषु कृमन-
पञ्चसु शिरोऽभ्यंजनादिषु दृग्वलं, दंतधावनान्तेषु दंतद-
हास्यान्ते वातोपशमः ॥ ३५ ॥

अधुनाऽजनस्य धूमादीनां च पुरुषविशेषे ि
करोति—

न नस्यमूनसप्ताब्दे नाऽतीताऽशीतिवत्सरे ।
न चोनाऽष्टादशे धूमः कवलो नोनपंचमे ।
न शुद्धिरुनदशमे न चातिक्वांतसतौ ॥३॥

स०—ऊनसप्तवर्षं नस्यं न योज्यम् । तथाऽति-
ताशीतिवर्षं च नस्यं न प्रयोज्यम् । अपूर्णाऽष्ट-
वर्षं धूमो न प्रयोज्यः । कवलोऽपूर्णपंचवत्सरे
प्रयोज्यः । ऊनदशमवर्षं शुद्धिर्वमनविरकादिका न ऽ-
ज्या । तथा अतीतसप्ततिवर्षं शुद्धिर्न योज्या ॥३॥

प०—न नस्यमूनसप्ताब्दे हीनसप्तवर्षमन्-
योज्यम् । तथातीताशीतिवत्सरे नस्यं न योज्य
अतीताक्रान्तवत्सराणां वर्षाणामशीतिवत्स्य ता-
न्नरे नस्यं न शस्तम् । न चोनाष्टादशे नरे ।

शस्तः । ऊनपञ्चके कवलोन शस्तः । न शुद्धिरू-
नदशम इति । ऊनदशमे वर्षे न शुद्धिः शस्ता ।
इत्येष प्रतिषेधो विरेकविषय एव बोद्धव्यो न वम-
नविषयः । प्रायः क्षीरघृताशिवात् बालानां श्लेष्म-
जा गदाः । सर्वव्याधिषु शस्यन्त इति वचनात् ३६ ॥

हे०—वयोविशेषेण नस्यधूमकवलशोधनानि निषिध्यन्ति—
न नस्येति ॥ ३६ ॥

आजन्ममरणं शस्तः प्रतिमर्शस्तु वस्तिवत् ।
मर्शवच्च गुणान् कुर्यात्स हि नित्योपसेवनात् ।
न चाऽत्र यंत्रणा नाऽपि व्यापङ्गयो मर्शवद्भयम् ।

स०—प्रतिमर्शः पुनर्बस्तिरिव शस्तो हितः ।
कथम् । आजन्ममरणं जन्ममरणं चावधि कृत्वा प्रति-
मर्शो हित इत्यर्थः । स च प्रतिमर्शो नित्योपसेवनात्
संततमभ्यस्यमानो मर्श इव गुणान् सुखोच्छ्वासादीन्
कुर्यात् । अत्र च प्रतिमर्शं यंत्रणोष्णोदकोपचारी स्यादि-
त्यादिका नास्ति । न च व्यापङ्गयोऽक्षितभ्यता शोष
इत्यादियो भयं मर्श इव अस्तीति । मर्श इव मर्श-
वत् । सप्तम्येताद्वतिः ॥ ३७ ॥

प०—आजन्मप्रभृत्युत्पन्नवर्षे बाले यावज्जन्माव-
सानं तावत्प्रतिमर्शः शस्तो हितः । वस्तिवत् । यथा
वस्तिराजन्ममरणं हितः तद्वत्प्रतिमर्शोऽपि । अत्र
च प्रतिमर्शोऽस्य नस्ये मर्शवन्न यन्त्रणा स्नेहविधा-
नोक्ता आचारसेवा नापि मर्शवत् । प्रतिमर्शदाने
व्यापङ्गयो भयम् । यथा मर्शदानाद्व्यापङ्गयो भयं
नैव तथा न प्रतिमर्शात् ॥ ३७ ॥

हे०—प्रतिमर्शस्य सुखसेव्यत्वमाह—आजन्मेति ॥ ३७ ॥

तैलमेव च नस्यार्थं नित्याभ्यासेन शस्यते ।
शिरसः श्लेष्मधामत्वात्स्नेहाः स्वस्थस्य नेतरे ॥

स०—तैलमेव नित्याभ्यासेन प्रतिमर्शन्यायेन
नस्यार्थं श्रेष्ठं भवति । कुतो हेतोर्मूर्ध्नः कफस्थानत्वात्
न चापरे स्नेहास्तेषां श्लेष्मलत्वादिति भावः ॥ ३८ ॥

प०—स्वस्थवृत्ते तैलमेव नस्यारहस्य शस्यते । ननु
स्वस्थस्येतरे स्नेहा घृतादयः ॥ ३८ ॥

हे०—नस्ये तैलमेवोचितमित्याह—तैलमेवेति ॥ ३८ ॥

आशुकृच्चिरकारिष्वं गुणोन्मत्तपक्वता ।
मर्शो च प्रतिमर्शो च विशेषो न भयं यदि ॥
को मर्शं सपरिहारं सापदं च भजेन्नतः ।
अच्छपानविकारार्थं कुटीवातातपस्थिर्मा ।
अन्वासमात्रावस्ती च तद्धदेव च निर्दिशेत् ॥

स०—आशुकारी मर्शश्चिरकारी तु प्रतिमर्शो गुणो-
त्कर्षव्युक्तो मर्शो गुणापक्वतामिव सद्यः प्रतिमर्श-
इत्यनवोभेदः । यदि च मर्शं प्रतिमर्शं च विशेषो न
स्यात्तदा मर्शं सपरिहारं सप्यापदं च को न भवेत्
न कश्चिद्विदित्यर्थः । प्रतिमर्शविशेषवदच्छपानविकारा-
रथ्यौ स्नेहौ शीघ्रकारिवादिना विशेषेण निर्दिशेत्
तथा कुटीप्रवेशस्थित्या यद्रसायनमुपयुक्तं यत्
तपाद्यपरिहारस्थित्या रसायने क्रियते तेन च अ-
तथैव विशेषेण निर्दिशेत् । तत्राजन्ममरणं मरणमरण-
तावत्प्येवं चिरकारिशीघ्रकारिवादिगुणोन्मत्तपक्वता ३९

प०—इत्युक्तं सङ्ग्रहे । सप्तकर्त्रा मर्शो कश्चि-
दानीतमिति तस्याप्यत्र व्याख्या क्रियते । मर्शप्रति-
मर्शयोरेदि विशेषोऽयं न स्यात् तस्मात्पुनः सपरिहार-
सापदं च मर्शमातुरस्य वदेत् न प्रतिमर्शम् । न
विशेषोऽनयोऽरित्याह—आशुकृच्च तत्र चिरकारि-
गुणानामुत्कर्षोपकर्षता यथासंख्येन मर्शप्रतिमर्श-
योरेयस्मादस्ति । तत्र मर्शः स्नेहादिकार्यमा-
करोति । तथा गुणानामुत्कर्षोऽस्यैव । प्रतिमर्श-
पुनः स्नेहादिकार्यं चिरेण संपादयति । त-
गुणानां वास्य न्यूनता । एवं विशेषमाश्रित्य मर्श-
सपरिहारोऽपि तथा व्यापङ्गयोऽपि निर्दिष्टः
एवं प्रसङ्गेनान्यत्राप्युच्यते । अच्छपानः स्ने-
हव्यापङ्गुक्तः । तथा सपरिहारो विचारणाख्यः
पुनः स्नेहो निष्परिहारो नित्योपसः । नचाप-
पायः पुनरुक्तः । आशु कार्यकरणान् तथा गुण-
नामुत्कर्षात् तथा कुटीस्थित्या कुटीप्रवेशेन रस-
यनस्योपसेवा तथा वातातपस्थितिः । वातातप-
विधानेन रसायनस्य सेवा एवं तयोरेदि विशेषो
स्यात् को वदेत् कुटीस्थितं सापदं सपरिहारम्
यावता कुटीस्थितेराशुकारिष्वं गुणोन्मत्तपक्वता
तपस्थितेचिरकारित्वम् । तथा गुणानामपक्वता
इत्येवं विशेषो अन्वासमात्रावस्ती तेन तुल्यं यो

निर्दिशेत् कथयेत् । येनान्वासनवस्तेर्गुणोत्कर्षोऽस्ति
धातुकारित्वम् । मात्रावस्तेर्गुणानामपकर्षश्चिर-
रिता च । एवमनयोविशेषमन्विष्यान्वासनवरितः
रिहादः सापत्कोऽप्युक्तो न मात्रावरितः । एवं
अफलत्वादनयोरिति ॥ ३९ ॥

इदानीमणुतैलं निर्दिदिक्षुराह-

वंतीजलेदेवदारुजलद्वक्सेव्यगोपीहिमं
वींस्वङ्गमधुकण्डुवागुरुवरापुंड्राहविल्वोत्पलम् ।
वन्यो सुरभिः स्थिरे कृमिहरं पत्रं वृष्टिं रेणुकं
जलकं कमलाह्वयं शतगुणं दिव्येभ्योऽभिसि काथ-

तैलाद्रसं दशगुणं परिशेष्य तेन
तैलं पचेच्च सलिलेन दशैव वारान् ।
पाके क्षिपेच्च दशमे सममाजदुग्धं
नस्यं महागुणमुशंत्यणुतैलमेतत् ४० ॥

स०-जीवंतीत्यादि । जीवंत्यादीनि द्रव्याणि
ये जले काथयेत् । गोपी सारिवा । प्लवं गोपाल-
नाख्यम् । पुंड्राहं पौण्डरीकम् । धावन्यौ कंटकारि-
महोटिकाख्ये । सुरभिः सल्लकी । स्थिरे शालिपर्णी-
रसपर्णी । कृमिहरं विडंगम् । अत्र तैलसमानि
याणि आह्वानिती वैद्यव्यवहारः । आकाशादेः पटा-
भिर्गृहीतं जलं दिव्यमुच्यते । तत्तैलाच्छतगुणं
शिला तावत्काथयेत् । यावद्दशगुणो रसस्तैला-
त् । तेन क्वाथेन च तैलं दशवारान्पचेत् ।
मे च पाके तैलसममाजक्षीरं क्षिपेत् । ततः
ः पचेत् । इति तत्तैलं महागुणमणुतैलसंबं कथयंति ।
गुप्त तैलमणुतैलम् । अणुनीन्द्रियस्रोतांसि प्रविश-
त्यर्थः ॥ ४० ॥

प०-अणुतैलं निर्दिदिक्षुराह-जलदं सुस्ता, सेव्य-
क्षीरं, गोपी सारिवा, हिमं चन्दनम् । दार्वी-
कं दारुहरिद्रात्वकं । मधुकं मधुघटी । प्लवं
रेपेलम् । वरा शतावरी । पुण्ड्राहं पुण्डरी-
म् । उत्पलं नीलोत्पलम् । धावन्यौ द्वे कण्ट-
री बृहती च । सुरभिः गन्धसुरा । स्थिरे
शालिपर्णी, पृथिनपर्णी च । कृमिहरं विडङ्गम् ।
त्रं गन्धपत्रम् । वृष्टिः सूक्ष्मला । हरेणुरणुका

किञ्जलकं कमलात्पद्मकेसरम् । एतानि द्रव्याणि
शतगुणे दिव्येऽभ्यसि अंतरिक्षसलिले क्वाथयेत्
तावत् । यावत्तैलाद्रसः क्वाथो दशगुणः परि-
शिष्टः सम्पद्यते । एवं तैलतो रसं क्वाथं दश-
गुणं परिशेष्यान्तरं तेन सलिलेन क्वाथेन तैलतो
दशगुणेनावशिष्टेन तैलं पचेत् । दशवारान् ।
दशपर्यायान् न्यूनाधिकान् । तत एवकारोऽत्राव-
धारणार्थः कृतः । तैलपाकनिवृत्तिस्तथा कर्तव्या
यथा तेन क्वाथेन दशपाकं तत्तैलं सम्पद्यते
क्वाथः सलिलपाकैर्दशभिः पृथक् पृथक् तैलं विप-
चेदीदृशं । यावद्दशमे पाके सममाजदुग्धं क्षिपे-
त्तेन समं तुल्यभागः । जीवंतीत्यादीनां द्रव्याण
समभागानां पलानि द्वात्रिंशत् । पानीयपलानं
द्वात्रिंशच्छतानां क्वाथावशिष्टपलानां त्रीणि
शतानि विंशत्यधिकानि । तस्य क्वाथस्य दश-
मांशेन द्वात्रिंशत्पलपरिमाणेन तिलतैलस्य द्वात्रिं-
शत्पलानि साधयेत् । दशमे जातपाके तैलतुल्य
द्वात्रिंशत्पलानि अजाक्षीरस्य दशान् । एतच्च
नस्यं तैलं महागुणं भूरिबलावहं सुनय उग्रनि
कथयन्ति । अणूनां स्रोतसां शिरोभागात्तमान्तः
प्रवेशसामर्थ्यात् । एतत्तैलमणुतैलं सिद्धार्थं नाम ४०

हे०-नस्यतैलेषु श्रेष्ठत्वाद्गुणतैलमाह-जीवंतीति । जी-
त्यादीनि शतगुणे जले निःकाश्य जीवंत्याद्यपेक्षेय दश-
गुणं रसं परिशेष्य तैलात्तेनेति तैलाद्दशगुणेन सलिलेन
दशवारं तैलं पचेत् । अर्थोऽत्रातिवारं तैलसमाः क्वाथः
दशमे तु पाके तैलसममाजदुग्धे क्वाथं नावशिष्टं क्षिपेत्
सेव्यमुक्षीरं, प्लवं क्षुद्रमुस्तं, धावन्यौ बृहतीद्वयं, सुरभिः राज्ञा
स्थिरे शालिपर्णीपृथिनपर्णी, कमलात्किञ्जलकं पद्मकेसरम्
अत्र जीवंत्यादीनामेव कलकः । “यतः क्वाथस्ततः कलकः
केवलक्वाथमापितः ” इति वचनात् । कलकं निम्ब पा-
इत्यपरे । संग्रहे तु अणुतैलविधानं र्माजगुणमधुकप्रसौध-
रीकजीवकर्षमकाकोलीद्वयपयस्यासारिवानेतानीलोत्पलं ज-
नराळाविडंगतंडुलमधुपर्णीश्रावणीमेदकाकनासारलक्ष्मीस-
मद्रदाकचंदनैः सुपिष्टैरष्टगुणं पटुगुणेन पयसा तैलं विपचे-
त् । घृतं वा फिचोद्वेणु दोषेणु । अथवा चंदनागुणपत्रादीनां
स्वङ्गमधुकबलैलाद्वयपयोत्पलपत्राकेशरप्रसौधरीकविट्गोक्षी-
रह्रीवैरवलात्वङ्मुस्तसारिवानृहतीद्वयं श्रमतीद्वयजीवन्तीदे-
वदारुसुरभिश्शतावरीः शतगुणे दिव्येभ्योऽभिसि दशभागाद्य
शिष्टं काथयेत् । ततस्तस्य क्वाथस्य दशमांशेन समां

तैलं साधयेत् । दशमे चात्र पाके तैलतुल्यमाजमपि पयो दद्यात् । एतदप्युतैलं पूर्वस्माद्विशेषेणेत्रिययाद्विकरं केस्यं त्वच्यं कण्ठ्यं ग्रीणनं बृंहणं दोषत्रयसं चेति तन्वा- तरात् । “ नस्यं विदध्याद्बुधनागरं वा ससैधवां माग- धिका मथोवा । प्राणास्यमन्याहनुयाहुपाश्वशिरोक्षिकण्डश्रव- णामयेषु ” इति ॥ ४० ॥

घनोन्नतप्रसन्नत्वक्स्कंधग्रीवाऽऽस्यवक्षसः ।

दृढेन्द्रियास्त्व(स्त)पलिता भवेयुर्नस्यशीलिनः ४१

स०-नस्यशीलिनो निबिडोन्नतरमणीयत्वगादयः स्युः । त्वक् च स्कंधश्च ग्रीवा चाऽस्यं च वक्षश्च एतेषां समाहारः त्वक्स्कंधग्रीवास्यवक्षः । घनोन्नत- प्रसन्नं त्वक्स्कंधग्रीवास्यवक्षो येषां ते घनोन्नतप्रसन्न- त्वक्स्कंधग्रीवास्यवक्षसः । तथा पुष्टेन्द्रियाः पलितवार्ज- ताश्च भवेयुः ॥ ४१ ॥

इति श्रीभृगुकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचि-

तायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुन्द-

राख्यायां विशेषाध्यायः ॥ २० ॥

प०-त्वक्च स्कंधश्च ग्रीवा चास्यं च वक्षश्च त्वक्स्कंधग्रीवास्यवक्षः, प्राण्यङ्गत्वादिकवद्भावः । घनं चोन्नतं च घनोन्नतम् । घनोन्नतप्रसन्नं त्वक्स्कंधग्रीवास्यवक्षो येषां ते तथाविधाः । दृढा- नीन्द्रियाणि विषयसामर्थ्याति बल्लुरादीनि येषां ते दृढेन्द्रियाः । अस्तानि पलितानि येषां तेऽस्तप- लिताः नस्यशीलिनो नरा भवेयुः भवन्तीति भद्रम् ॥ ४१ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रिकाया-

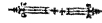
मष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने

विशेषाध्यायः ॥ २० ॥

हे०-नस्यशीलनस्य फलमाह-घनोन्नतेति । घन- त्वच उन्नतस्कंधग्रीवास्यवक्षसः इति यथायोगं सम्बन्धः ॥ ४१ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामासुर्वेदरसायने नस्यकर्म- प्रकरणं सामस्येन निरूपितम् ॥ २० ॥

एकविंशतितमोऽध्यायः ।

ऊर्ध्वाङ्गविक्रिसाप्रसङ्गात्प्रमानाविधि विनिर्दिष्टमाह-

अथाऽतो धूमपानविधिर्मध्यायः व्याख्यास्यामः ।

जन्तुध्वं कफवातोत्पत्तिकाराणामज्जन्मेन ।

उच्छेदाय च जातानां पिबेद्धूमं सदात्मवान् १

स०-आत्मवान् सुमतिमान्तरात्किञ्चो जन्तुः ऊर्ध्वं छेदमवातोद्भवानां विकाराणां रोगाणामज्जन्मेन- नुत्पत्यै तथोत्पन्नानामुच्छेदाय विनाशाय सदा धूमं पिबेत् ॥ १ ॥

प०-अत्यारम्भेऽयं स्वस्वध्वः । अस्मान्मध्यायसं- स्तरं धूमं पीत्वा कवलान् धारयेन् इत्युक्ते प्राक्प्रमस्य विधिविधानमितिकर्तव्यतास्योऽध्यायस्यं स्पष्टमा- स्यामः । जन्तुध्वं कफोत्थानां विकाराणां वातोत्थानां च तथा कफवातोत्थानासज्जन्मेनऽनुत्पत्त्यै तथा जातानामुत्पन्नानां छेदाय विधाताय सदा सदा- कालमात्मवान् पुरुषो धूमं पिबेत् ॥ १ ॥

हे०-अथेति । धूमपानाविधिर्मध्यायं व्याख्यातुं प्रोक्त- नीते । तत्र धूमस्य सामान्यतो विषयमाह-जन्तुध्वं मिति ॥ १ ॥

स्निग्धो मध्यः स तीक्ष्णश्च वातवातकफं कफं योज्यः ॥ २ ॥

स०-स च धूमः स्निग्धमध्यतीक्ष्णभेदेन त्रिधा यथाक्रमे वाते स्निग्धो वातकफः मध्यः कफः तीक्ष्णो योज्यः ॥ २ ॥

प०-स धूमस्त्रिविधः । स्निग्धमध्यतीक्ष्णभे- देन । तत्र स्निग्ध ईषत्कफसहिते वाते योज्यः । मध्यो वातकफः । तीक्ष्णः कफे योज्य इति सर्वत्रा- नुवर्तनीयम् । तत्र स्निग्धो बृंहणो मुदुरिति पर्यायः । मध्यमः शमनं प्रायोगिक इति पर्यायः । तीक्ष्णः शोधनविवरेचन इति पर्यायः ॥ २ ॥

हे०-धूमभेदानाह-स्निग्धो मध्य इति । संप्रभे- तु तत्र शमनः प्रायोगिको मध्यम इति पर्यायः । बृंहणं शोध्यो मुदुरिति । शोधनो विवरेचनस्तथा इति यथेति तथा काशघ्नो यामनो प्राणपुनर्ध्वस्यस्यैवदत्तपरम्

स्निग्धादीनां विषयमाह—वाते वातकफ इति । योज्य इति क्रमेणेति शेषः ॥ २ ॥

न रक्तपित्तातिविरिक्तोदरमहिषु ।

तिमिरोध्वांसिलाऽऽध्मानरोहिणीदत्तवस्तिषु ॥

मत्स्यमद्यदधिकीरक्षौद्रस्नेहविपाशिषु ।

शिरस्यभिहते पांडुरोगे जागरिते निशि ॥३॥

स०—रक्तपित्तात्यादिषु धूमो नावचारणीयः । ननु वाते वातकफे कफे च धूमस्योक्तत्वात्पित्तातीं प्रातिरेव नास्ति तत्किं प्रतिषेधेन । ब्रूमः । वातप्रकृतेर्वातपित्तातीं सत्यां काश्चिद्विषयवाशो भ्रांत्या प्रकृत्यनुरूपोपक्रम-चिकीर्षया धूमं योजयेत्तन्निषेधार्थमिदमुक्तम् । अथवा पित्तातीं प्रकृतेर्वातश्लेष्मव्याध्यात्यपचौ धूमो न योज्य इति प्रतिपादनार्थमिदं गदितम् । अशिश्नब्दो मत्स्यादिषु विषातेषु प्रत्येकं योज्यः । अत्र च यथासंभवं पानं मयादेरशनं च मत्स्यादेरशनशब्देनेहोच्यते । चतुर्विध-ष्वाहारेष्वशनशब्देनास्येव व्यवहारः । यथा मात्राशी सर्वकालं स्यादिति । केचित्तु यवागूपायिन्यपि धूमपानं नेच्छति ॥ ३ ॥

प०—न धूमः पित्तरक्तातिविरिक्तादिषु न योज्यः । पित्तरक्ताभ्यामार्तिः पीडा यस्य । विरिक्तः कृतविरेचनः । ऊर्ध्वानिल ऊर्ध्ववातरोगी । रोहिणी गलरोगः । मत्स्यादीन्यशितानि येन । तथा शिरस्यभिहते तथा पाण्डुरोगे तथा निशि रात्रौ जागरिते सति धूमो न योज्यः ॥ ३ ॥

हे०—पित्तातीदीनां धूमं निषेधाति-न रक्तपित्तातीति ३ रक्तपित्ताद्यवधार्यतृणमूर्छामदमाहकृत् । धूमोऽकालेऽतिपीतो वा ॥ ४ ॥

स०—मूर्च्छा संज्ञानाशः । मोहश्चित्तनाशः । सुह-वैचित्त्य इति पाठात् । आन्ध्यावधार्यग्रहणमुत्तमांगरोगो-पलक्षणार्थम् । तेन संप्रहोक्तमर्दितमपि गृह्यते । धूमो-ऽकाले पूर्वोक्ते रक्तपित्ताद्यादीं पीतो रक्तं पित्तादीन् कुर्यात् । अप्रतिषिद्धेऽपि काले क्षुतादावतिशयेन पीतो रक्तादिकृत् ॥ ४ ॥

प०—धूमस्त्रिविधो विपरीतोऽस्तिमात्रश्च पीतो रक्तपित्तं, तथान्ध्र्यं, बाधिर्यं—श्रोत्रेन्द्रियस्य शुति-

विघातरूपं, विपासां तथा मूर्च्छां मदं भो करोति ॥ ४ ॥

हे०—धूमस्याकालपाने अतिपाने दोषमाह—रक्तांध्र्येति ॥ ४ ॥

तत्र शीतो विधिर्हितः ॥

स०—तत्र रक्तपित्ताद्यातीं विधिरूपक्रमोः सपिःपाननस्यलेपपरिषेकादिः शीतो विधिर्हितः

प०—तत्र रक्तपित्तादिषु समुपजातेषु विधिः कपायनस्यमुखलेपाञ्जनं परिषेकदिको हितः ॥ ५ ॥

हे०—उक्तदोषस्य प्रतीकारमाह—तत्र शीतसंप्रहे तु एषां विभ्रमज्वरशिरोऽभितापं त्रियोपघातपपाकधूमायनछादं मूर्च्छारक्तपित्तादीतानि मृत्युं न जनयेदतिमात्रशान्ध्यामपि । तत्र वातकफान्यत्र पित्तमुपलक्ष्य यथास्वं सपिःकपायपाननस्यास्यलेप-रिषेकानस्निग्धरुक्षशीतान् प्रयुञ्जीत । एतेन सर्वे घातप्रतीकारा व्याख्याताः । विशेषस्तु रात्रेऽस्ती धूमे तीव्रतरा वेदना भवत्यूपाध्माननेत्रागथासनसांगस्वरसादाभ्रकाः । तत्र धृतक्षीरेक्षुरसद्राश-पयोमस्तद्विधरेव वसनं कटुतिक्तैरपि च नर-इति ॥ ५ ॥

इदानीं त्रयाणां धूमानां प्रथमकालं दशयन्ना-श्रुतजुंभितविण्मृत्रस्त्रीसंवाशस्त्रकर्मणाम् । हासस्य दंतकाष्ठस्य धूममते पिवेन्मृदु-कालेष्वेषु निशाऽऽहारनावनाति च मध्य-निद्रानस्यांजनस्नानच्छर्दिताति विरेचनम्

स०—क्षुतादीनामग्रानामते मृदुं स्नेहना पिवेत् । एषु क्षुतादिषु कालेषु निशाहारनावनां मध्यमं धूमं पिवेत् । मध्यममिति मध्याह्न इति विरेचनाख्यं धूमं निद्रादीनामते पिवेत् । नायोरेकार्थयोरीहोपादानान्नस्यक्रमेण धूमं पिवेदिति कृता प्रतिपादितम् । तेन स्निग्धनस्याति स्निग्ध-रपर्यायं धूमं पिवेत् । आचार्योपदेशाच्च क्षुता स्निग्धं धूमं पिवेत् । मध्याह्नस्याति मध्यमं धूमं कालेष्विति बहुवचनाच्च क्षुतादीनामग्रानामते

मध्यमं धूमं पिबेत् । एवं निद्रानस्याति विरेचनं धूमं पिबेत् । कालेष्विति वचनादिशाशब्दोऽत्र विरेचन-
पर्यायः ॥ ६ ॥

प०—छुतादीनामन्ते मृदुं स्निग्धं धूमं पिबेत् ।
अन्तशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । एषु कालेषु
प्रागुक्तेषु छुतादिषु शब्दकर्मावसानेषु मृदुधूमपा-
ननिर्दिष्टेषु मध्यमं धूमं पिबेत् । तथा निशान्ते
आहारान्ते नावचान्ते च मध्यमं धूमं पिबेत् । निद्रा-
दिकानां पञ्चानामन्ते विरेचनं तीक्ष्णं धूमं
पिबेत् ॥ ६ ॥

हे०—स्निग्धधूमस्याद्यौ कालानाह—छुतजृम्भितेति ।
मध्यधूमस्यैकादशकालानाह—कालेष्विति । तीक्ष्णधूमस्य
पञ्चकालानाह—निर्द्रितेति ॥ ६ ॥

सांप्रतमत्र नेत्रस्वरूपमाह—

वस्तिनेत्रसमद्रव्यं त्रिकोशं कारयेदह्नु ।
मूलाग्रेऽंगुष्ठकोलास्थिप्रवेशं धूमनेत्रकम् ॥ ७ ॥

स०—वस्तौ नेत्रं वस्तिनेत्रं वस्तिनेत्रेण समं वस्ति-
नेत्रतुल्यं द्रव्यं धातुदार्ढ्यस्थिवेगजं यस्य धूमनेत्रस्य
तद्वस्तिनेत्रसमद्रव्यं धूमनेत्रं शिथिलना कारयेद्विषक् ।
किंभूतं नेत्रम् । त्रयः कोशाः पूर्वाणि यस्य तत्त्रिकोशम् ।
ऋजु न वक्रम् । तथा मूलं चाऽग्रे च तस्मिन्पथा-
संख्यमंगुष्ठबद्धास्थिप्रवेशम् । अंगुष्ठश्च कोलास्थि-
चेति समाहारद्वन्द्वः । तत्प्रविशत्यस्मिन्नि पदरजविशेति
वञ्ज ॥ ७ ॥

प०—मूलं चाग्रं च मूलाग्रं तस्मिन् मूलाग्रे यथा-
क्रममङ्गुष्ठसंशुष्ककोलास्थिप्रवेशो यस्य तत्तथा-
विधम् । मूलं स्वाङ्गुष्ठं प्रविशति । अग्रे मुखे
कोलास्थिबद्धास्थि प्रविशति यस्य ॥ ७ ॥

हे०—धूमनेत्रमाह—वस्तिनेत्रेति । वस्तिनेत्रसमद्रव्यं
हेमादिघाटितं त्रिकोशं यथापूर्वोक्तप्रविगम्य त्रिकोशं तीक्ष्णा-
दिभेदेन ॥ ७ ॥

द्वैत्येण प्रमाणमिदानीं तीक्ष्णादिकत्रिविधधूमनेत्र-
स्याऽऽह—

तीक्ष्णस्नेहनमध्येषु ग्रीणि चत्वारि पञ्च च ।
अंगुलानां क्रमात्पातुः प्रमाणेनाऽष्टकानि तत् ॥

स०—यथासंख्ये दैत्येण तीक्ष्णस्य ग्रीण्यष्टकानि
चतुर्विंशतिरंगुलानि स्युः । स्नेहने च धूमे चत्वारिंश-
कानि द्वाविंशदंगुलानि स्युः । मध्ये च धूमे पञ्चाष्ट-
कानि चत्वारिंशदंगुलानि स्युः । सर्वनिर्द्रव्यं मध्यमं
दैर्घ्यं च नेत्रस्यैव कृतम् । एवं हि नेत्रमप्राप्तानां
न बाधको धूमः स्यात् । तथा च सुनिः । तुरगि-
निर्गीतः पूर्वच्छित्तो नाडीतत्कृतः । नेत्रं बाधते धूम
इति ॥ ८ ॥

प०—परं तदुभयेन पातुः पुरुषस्याङ्गु-
लप्रमाणेन तीक्ष्णस्नेहनमध्येषु धूमेषु क्रमम्
ग्रीणि चत्वारि पञ्च चाङ्गुलानामष्टकानि
कुर्यात् । तेन तीक्ष्णधूमे पातुरङ्गुलप्रमा-
णेन ग्रीण्यष्टकानि चतुर्विंशदङ्गुलानि नेत्रं
कुर्यात् । तथा स्नेहनधूमे चत्वारि अष्टकानि द्वाविं-
शदङ्गुलानि नेत्रं कुर्यात् । मध्ये धूमे पञ्चाष्ट-
कानि चत्वारिंशदङ्गुलानि धूमनेत्रं कुर्यात् ॥ ८ ॥

हे०—धूमनेत्रस्य प्रमाणमाह—तीक्ष्णस्नेहनेति धूमयो-
गुलानि चतुर्विंशतितीक्ष्णनेत्रं, द्वाविंशदङ्गुलानि चत्वारि
स्नेहनमध्येनेत्रम्, शिथिलनेत्रं चत्वारि मध्यमधूम-
नेत्रस्य पूर्वच्छेदादुद्धृतुं तनुतया च शनैः शिथिलनेत्राभवं
भवतीति । तथा कासने वमने च दंशाङ्गुलं, वज्रभूतना
र्थमष्टाङ्गुलं, कलावपरिमण्डलं कुलस्थितोऽस्ति । कासना
दिषु नेत्राभावे नलवैशैरण्यादीनामन्यतमां नाडीं धेयते
दिति ॥ ८ ॥

कीदृशः सन् धूमं पिबेदित्याह—

ऋजूपविष्टस्तच्चेता विवृतास्यास्त्रिपर्ययम् ।
पिधाय च्छिद्रमेकैकं धूमं नासिकया पिबेत् १

स०—ऋजु स्पष्टमुपविष्ट आसीनः । तथा तच्चे-
धूमपानगतचित्तः तथा प्रसारितमुखः तथा नेत्रगत
दृष्टिरित्यादि द्रष्टव्यम् । कथं पिबेत् । त्रिपर्य-
याक्षेपविसर्गावपनैस्त्रिपर्ययैः । तथा छिद्रमेकै-
पिधाय प्रकृतत्वान्नासिकाया एव । तदेकै-
सन्नासिकया पिबेत् । एकैकमित्येकं बहुव्रीहिविधिं
द्वित्वसुब्लोपौ । तेनाऽयमर्थः । एकं नामासुते पिब
याऽपरेण नासासुतेनाऽऽकृष्य धूमं पिबेत् । अ-
नासासुते पिधाय तदपरेणाऽऽकृष्य तथैव पिबेत्
त्यर्थः ॥ ९ ॥

५०-ऋजुः स्पष्टं कृत्वोपविष्टस्तच्चेतास्तन्मनाः, विवृततास्यः प्रसारितमुखः पुमान् तथा त्रयः पर्याया वारा यस्यासौ त्रिपर्यायस्तं त्रिपर्यायं पिधाय स्थगयित्वा नासायाः सम्बन्धि छिद्रमेकैकं पर्यायेण धूमं नासिकया पिबेत् । एवं पर्यायतया एकैकेन नासापुटेन त्रीन् वारान् धूमं पिबेत् ॥ ९ ॥

हे०-धूमपानविधिमाह-ऋजुपविष्ट इति । त्रिपर्यायं त्रिपरिवर्तं वारं पिधाय दक्षिणेन पिबेत् । दक्षिणं पिधाय वामेन पिबेदित्येकः परिवर्तः । संप्रहे तु प्राकृतोच्छ्वासनिःश्वासा नेत्राग्रनिविष्टदृष्टिरिति ॥ ९ ॥

प्राक् पिबेन्नासयोऽच्छिष्टे दोषे प्राणशिरोगते ।
उत्कलेशनार्थं वक्त्रेण विपरीतं तु कण्ठगे ॥ १० ॥

स०-नासागते शिरोगते वा दोष उत्कलिते स्वस्थानाच्चलिते सति प्राक् पूर्वं नासया पिबेत् । अनुक्लिष्टे दोष उत्कलेशनार्थं वक्त्रेण प्राक् पिबेत् पश्चात्नासिकया । कंठरोधदोषोत्कलेशनार्थं प्राङ्नासिकया पिबेत् पश्चाद्वक्त्रेणेति विपरीतम् ॥ १० ॥

५०-दोषे धूमसाध्ये प्राणशिरोगते नासाशिरःस्थिते उत्कलिते स्वयं प्रच्युते प्राक् पूर्वं नासिकया धूमं पिबेत् । पश्चाद्वक्त्रेण पिबेत् । अनुक्लिष्टे पुनर्दोषे प्राणशिरोगते तदुत्कलेशनार्थं प्राक् वक्त्रेण पिबेत् । पश्चात्नासिकया । कण्ठगे दोषे विपरीतं कृत्वा धूमं पिबेत् । कण्ठगे दोषे उत्कलिते स्वयं प्रच्युते प्राक् पूर्वं मुखेन धूमं पिबेत् । पश्चात्नासया । अनुक्लिष्टे पुनः कण्ठगे दोषे उत्कलेशनार्थं प्राक् नासया धूमं पिबेत् । पश्चाद्वक्त्रेण ॥ १० ॥

हे०-दोषस्थानावस्थामेवेन धूमपाने विशेषमाह-प्राक् पिबेदिति । प्राणशिरोगते दोषे स्वयमुत्कलिते शोधानार्थं यो धूमस्तं पूर्वं नासिकया पिबेत् । पश्चाद्वक्त्रेण तस्मिन्नेवानुक्लिष्टे उत्कलेशनार्थं यो धूमः तं पूर्वं वक्त्रेण पिबेत् । पश्चात्नासिकया । कण्ठगे त्रिक्लिष्टे प्राग्निष्केण पश्चात्नासिकया । अनुक्लिष्टे प्राङ्नासिकया पश्चाद्वक्त्रेण ॥ १० ॥
मुखेनैव वमेद् धूमं नासया दृग्विघातकृत् ॥ ११ ॥

स०-नासायाऽऽस्येन वा पीतं धूमं वक्त्रेणैवोत्सृजेत् । ननु प्राणेनैव कस्मान्न मुच्येतस्याह । नासयेत्यादि । प्राणेनोत्सृज्यमानो धूमो दृष्टिविघाततिमिरादीन् करोति । तस्मान्मुखेनैवोत्सृजेत् ॥ ११ ॥

५०-नासया पीतं धूमं तथा मुखेन पीतः यमपि मुखेनैवोद्गमेत्, न नासया दृग्नि तमयात् ॥ ११ ॥

हे०-धूमोद्गमेन नियममाह-मुखेनैवेति । नासो दोषमाह-नासयेति ॥ ११ ॥

आक्षेपमोक्षैः पातव्यो धूमस्तु त्रिखिभिर्निर्वा

स०-आक्षेपमोक्षैरादानविसर्गैस्त्रिभिर्निर्वा रान् धूमः पातव्यः । त्रिरिति द्वित्रिचतुर्थ्यः सुच्

५०-त्रीन् वारान् कृत्वा त्रिभिर्निर्वाहोक्षेपम सम्पद्यते इति ॥ १२ ॥

हे०-धूमपानावधिमाह-आक्षेपमोक्षैरिति । त्रिभिर्निर्वा । त्रिषु पानेषु प्रत्येकं त्रय आक्षेपमोक्षा अहः पिबेत्सकृत् त्रिगन्धं द्विमध्यं शोषनं पर त्रिश्चतुर्वा ॥ १३ ॥

स०-अहः सकृदेकवारं त्रिगन्धं धूमं पिबे मध्यमं धूमं द्वौ वारौ पिबेत् । अह इत्यत्राऽप्यनुक्तं तीक्ष्णं धूमं त्रीन् वारांश्चतुरो वा दिवसस्य पिबे अह इति कृत्वोऽप्यत्रोपयोगे कालोऽधिकरण इति षष्ठी

५०-स्निग्धं धूममहः सकलस्य दिवसस्य स्वीकृतिविषये सकृदेकवारं पिबेत् । तथा मध्यं सकलस्य दिवसस्य तथा स्वीकृतिविषये द्विः वारौ पिबेत् । तथा तीक्ष्णं धूमं यथास्वे विषयेऽहः सकलस्य त्रीन् वारान् चतुरो वारान् पिबेत् ॥ १३ ॥

हे०-स्निग्धादिभेदेनावृत्तिमाह-अह इति । सकृत् अहोरात्रमध्ये एकवारं त्रिगन्धं पिबेत् । द्वि मध्यम् ॥ १३ ॥

मुदौ तत्र द्रव्याण्यगुरुगुग्गुलु सुस्तस्थौण्यश्लेयनलदोशरिवालकम् ॥
वराङ्गकौतीमधुकाविल्वमज्जलवाल्कलम् ।
श्रीवेष्टकं सर्जरसो ध्यामकं मदनं प्लवम् ॥
शलकी कुङ्कुमं माषा यवाः कुन्दुरकं तिलाः
स्नेहः फलानां साराणां मेदोमज्जावसावृतम् ॥

स०-तत्र तेषु त्रिषु धूमेषु मध्यान्मदौ प्रायोगिक धूमे-द्रव्याण्यगुरुप्रभृतीनि । प्लवो गोपालमदनकः ।

इति । फलानामक्षोडनालिकेरादीनां स्नेहः तथा साराणां खदिरासनादीनां च स्नेहः । मधुकमदनयोरेक-
योनित्वादुक्तस्योपयोगो मदनस्याऽत्र विरुद्ध इति
केचित् । तच्चाऽयुक्तम् । द्रव्यांतरत्वान्मदनस्य पिण्या-
कादिवत्तिलादेः । घृतं चाऽत्र गव्यमेव प्राधानं मुख्यत्वात् ।
उक्तं हि । गव्ये क्षीरघृते श्रेष्ठ इति ॥ १४ ॥

प०—तत्र तेषु धूमेषु मध्ये मृदोर्धूमनस्यास-
नादिद्रव्याणि अगुर्वोदीनि घृतपथेन्तानि । स्थोणयं
तिलपीतकम् । शैलेयं शिलाहृदस्थभवं तथा
नलदं गन्धमांसी च । वराङ्गं त्वक् । कौन्ती हरेणुः ।
मधुकं मधुयष्टिका । वित्त्वमज्जा वित्त्वपेक्षिका ।
एलवालुकं हरिवालकम् । श्रीवेष्टकः श्रीवासकः ।
पीडाश्रावः सर्जरसो देवधूपोऽपरपर्यायः । ध्याम-
कं देवदग्धकम् । मदनमिच्छकं, प्लवं बल्यं, शल्लकी
सुभी, कुंकुमं काश्मीरम् । मापाः शिम्बीधा-
न्यम् । स्नेहफलानामक्षोडोरुमानप्रभृतीनां तथा
सरलागुहेदेवदारुशिंशपादीनां साराणां स्नेहः ।
तथा मेदो मज्जा वसा घृतं च ॥ १४ ॥

हे०—त्रिवारं चतुर्वारं वा तीक्ष्णं किञ्चधूमस्य द्रव्या-
प्याह—मृदाविति । नलदं मांसी, वराङ्गं त्वक्, ध्यामकं
कटुतृणं, मदनं मधुच्छिष्टं, कुन्दुरकः शल्लकीनियासः,
फलानां स्नेह एरंडतैलादिसाराणां स्नेहः, देवदारुः
तैलादिः ॥ १४ ॥

शमने शल्लकी लाक्षा पृथ्वीका कमलोत्पलम् ।
न्यग्रोधोदुंबरास्थप्लक्षरोध्रत्वचः सिता ॥
यष्टीमधुः सुवर्णत्वक् पद्मकं रक्तयष्टिका ।
गंधाश्चाकुष्ठतगराः ॥ १५ ॥

स०—शमने धूमे शल्लक्यादीनि गंधद्रव्याणि
कुष्ठतगरवर्ज्यानि ॥ १५ ॥

प०—शमने धूपने शल्लकीलाक्षादीनि द्रव्याणि ।
शल्लकी सुरभी, कमलगुत्पलं निलोत्पलम् । न्यग्रो-
धादीनां पञ्चानां दृक्षाणां त्वक् । सिता शर्करा ।
यष्टी मधुयष्टी । सुवर्णं नागकेसरम् । पद्मकं हेमप-
द्मकम् । रक्तयष्टिका मञ्जिष्ठा । कुष्ठतगरवर्जिता
गन्धाः न विद्यन्ते कुष्ठतगरा येषां गन्धानां तेऽकुष्ठ-
तगरास्तद्द्रविताः सर्वे गन्धाः ॥ १५ ॥

हे०—मध्यमधूमस्य द्रव्याप्याह—शमन इति । शिंश-
पाशर्करा, सुवर्णत्वक् आरव्यधः, रक्तयष्टिका मञ्जिष्ठा ॥ १५ ॥

तीक्ष्णे ज्योतिष्मती निशा ।
दशमूलमनोद्वालं लाक्षाश्वेताफलत्रयम् ।
गंधद्रव्याणि तीक्ष्णानि गणां मूर्धविरेचनः ॥ १६ ॥

स०—तीक्ष्णे विरेचनास्य धूमे ज्योतिष्मतादीनि
गंधद्रव्याणि च तीक्ष्णानि कुष्ठतगरादीनि गणाश्च
शोधनादिगणसंप्रहोक्तो वेत्यानामनोदवाहिको मूर्ध-
विरेचनः ॥ १६ ॥

प०—तीक्ष्णे धूमे द्रव्याणि ज्योतिष्मताप्रभृतीनां
ज्योतिष्मती कङ्कगुनिका परापनाऽपरपपाया ।
निशा पिण्डहरित्रा । दशमूलं पञ्चमूलं ॥ १ । शम-
नोद्वाला मनःशिला । अलं हरितालम् । लाक्षा शर्करा
फलत्रयं त्रिफला । सर्वाणि गन्धद्रव्याणि तीक्ष्णानि
कुष्ठादीनि । तथा गणा मूर्धविरेचनो वेत्यानामनो-
दवाहिको मूर्धविरेचनः ॥ १६ ॥

हे०—तीक्ष्णधूमस्य द्रव्याप्याह—तीक्ष्ण इति । शिंश-
पाशर्करा, श्वेता किण्वी, मीश्यानि गन्धद्रव्याणि मूर्ध-
लादीनि । मूर्धविरेचनां गणः वेत्यानामनोदवाहिको मूर्ध-
विरेचनः ॥ १६ ॥

संप्रति धूमवर्तिविधानं माह—

जले स्थितामहोरात्रमिपीकां द्वादशांगुलाम्
पिष्टैर्धूमौषधैरवं पंचकृत्वः प्रलेपयत् ।
वर्तिरंगुष्ठवत्स्थूला यवमध्या यथा भवत् ।
छायाशुष्कां विगर्भी तां स्नेहाभ्यक्तां यथायथ
धूमनेत्रापितां पातुमस्मिच्छृङ्गां प्रयोजयेत् ॥ १७ ॥

स०—रात्रिदिवं सलिले उषितां दैर्घ्येण द्वादश
गुलामिपीकां दर्भमूलतृणं पंचकृत्वः पंचवारां धूमोर्ध-
रौषधैः पिष्टैः प्रकर्णेण लेपयेत् । यथाऽङ्गुष्ठवत्
यवमध्या वर्तिः स्यात् । एतदकृतिविधानं च वि-
धेऽपि नेत्रके वर्तिः मुखप्रवेशार्थम् । तामिपीकां छाया-
विशुष्कां विगतगर्भासपनीतेपीकां तथा स्नेहेन पु-
दिना यथास्वधूम्यक्तां तथा धूमनेत्रम् अरंगुष्ठवत्
छिद्रे तत्रापितां तथाऽस्मिच्छृङ्गां मंगारप्रदीपां प-
पानार्थं प्रयोजयेत् ॥ १७ ॥

प०—इपीकां दर्भसूत्रं जलेऽहोरात्रं स्थितं कृत्वा द्वादशाङ्गुलां द्वादशाङ्गुलदीर्घां पिष्टैर्धूसौपधैः पूर्वोक्तैः पञ्चकृत्वैः अक्षमात्रेण कल्केन पिष्टां छाया-शुष्कां कृत्वा प्रलेपयेत् । वर्तितरङ्गुणैकस्थूला यव-मध्या भवेत् । यथा यवमध्या यवाकारमध्या यथा स्यान् । एवंभूतां पातुं पानाय प्रयोजयेत् ॥ १७ ॥

हे०—धूमपानार्थं धूमवीक्षमाह-जले स्थितामिति । इपीकां काशशलाकां, धूमौषधैर्योक्तैरगुनीदिभिः पञ्चभि-
ल्लैरङ्गुष्ठस्थूला यवमध्या यथा भवेत्तथा विशोष्य विशोष्य प्रलेपयेत् । धूमवत्सो धूमपानप्रकारमाह-छाया-शुष्कामिति । विग्रहमपनीलपीकां यथायथं मृदुमाच्यतीक्ष्णैः सेहैरस्यकां संग्रहेत् लिपीकाग्रमध्यां नानागुणैः लेपयेत् । प्रनिल्यं चाक्षमात्रं खण्डयामित्युक्तम् ॥ १७ ॥

अधुनाऽपरमपि धूमप्रकारमाह-

शरावसंपुटच्छिद्रे नाडीं न्यस्य दशाङ्गुलाम् ।
अष्टाङ्गुलां वा वक्त्रेण कासवान् धूममापिबेत् ॥

स०—शरावयोः संपुटे सुमं तस्य छिद्रे नाडीं दशाङ्गुलामष्टाङ्गुलप्रमाणां वा निक्षिप्य कासी धूम-मापिबेत् । तदयमत्रार्थः । अपगतधूमस्वदिरबदिरा-दिदारुस्थिरांगारप्रखरपूर्णशरावे कासहरचूर्णं सस्नेहं गुलिकां वा न्यस्य मध्यकृतच्छिद्रशरावेण पिधाय नाडीमष्टाङ्गुलां दशाङ्गुलं वा निवेश्य कासवान् कासी वक्त्रेण मुखेन धूमं पिबेदिति ॥ १८ ॥

प०—शरावयोः सम्पुटे संश्लेषेणावनतं शरावद्वयं तस्य छिद्रे शरावसम्पुटच्छिद्रे तस्मिन् छिद्रे नाडीं न्यस्य दशाङ्गुलामष्टाङ्गुलां वा वेण्वादिमयीं वक्त्रेण मुखेन कासवान् नरो धूममापिबेत् । तेन कासघ्नं चूर्णं कङ्गुणिकायानि धूमद्रव्याणि तेषां चूर्णं प्रस्थिराङ्गारपूर्णं सुसंस्थितं शरावे प्रक्षिप्या-न्येन तु प्रवृत्तच्छिद्रेण शरावेण पिधाय च उरसि नेत्रमुखैवैव धूमं पिबेत् । उदरप्राप्तं तं च मुखेनैवोद्धमेत् । प्रशान्ते च धूमे पुनः क्षिपेत् पिबेद्वा । दोषशुद्धेश्चाङ्गलापवाद्य ॥ १८ ॥

हे०—कासिनां धूमपाने विशेषमाह-शरावसंपुटेति । शरावसंपुटः संग्रहोक्तः । चूर्णं गुलिकां वा निर्धूमदीप्तस्थि-रांगारपूर्णं सुस्थितं शरावे प्रक्षिप्यानेन बुध्नुवृत्तच्छिद्रेण शरा-वेण पिधायेति ॥ १८ ॥

कासः श्वासः पीनसो विस्वरत्वं
पूतिर्गंधः पांडुता केशदोषः ।
कर्णास्थानाक्षिप्त्वावर्कं द्युतिं जाड्यं
तंद्रा हिध्मा धूमपं न स्पृशंति ॥

स० कासादयो धूमपं न स्पृशंति । धूमं पा-
संभवंतीति भावः । तत्र पूतिर्गंध आस्यनासयोः ।
मुखस्य । केशस्य दोषाः सितपिंजरत्वादयः ।
चाऽस्य चाऽक्षिणी च कर्णाऽऽस्थाक्षि । स्नायश्च
श्चाऽतिश्च जाड्यं च स्नायकद्वृत्तिजाड्यम् ।
दिपु प्रत्येकं स्नायादिचतुष्टयं योजयमिति । श-
वृत्तम् ॥ १९ ॥

इति श्रीभृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिताय
गहदयटीकायां सर्वगुंसुंदराख्यायामेकविंश-
तितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

प०—कासश्वासादयो धूमपानानन्तरं न
न्ति । पीनसः प्रतिश्यायः । विस्वरत्वं
र्यम् । पूतिर्गण्णादिदीर्घान्धम् । आस्ये
पाण्डुत्वम् । मुखस्य केशानां दोषाः पालिल-
रत्नपतनादि । कर्णादीनां स्नायादिभिः सम्-
तन्द्रा निद्रातस्येव विषयाग्रहणमिति भद्रम्

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदांश-
चन्द्रिकायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्र-
स्थाने एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

हे०—धूमशीलनस्य फलमाह-कास इति । सं-
धूमो हि शिरोऽक्षिकर्णशूलामिथ्यंदर्शितवाद्वापिमे-
घैरस्यप्रसेकपूतिघ्राणमुखरोगादेतद्गुलद्वैर्बन्ध्यास्चिह्न-
हर्कमिषश्चवधश्चबुनाशवाहुन्यातिनिद्राकथनादिज-
वातकफव्याधिषु प्रथमनाथ प्रयुज्यते । तथा शिरःक-
मनोबृंहणप्रसादनाय च शीतद्रव्यनिवृत्तोऽपि त्वक्षि-
दुण्णतया पित्तरक्तविशुद्ध इति ॥ १९ ॥

इति हेमाद्रियटीकायामसुर्वेदरसायने धूमपानप्र-
सामस्येन निरूपितम् ॥ २१ ॥

द्वाविंशतितमोऽध्यायः ।

इदानीं द्वाविंशाध्यायारम्भप्रस्तावो गंडूषादिविधा-
प्रदर्शनार्थमित्याह—

अथास्तौ गंडूषादिविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः

स०—गंडूषादयो विधीयन्ते यस्मिन्निति गंडूषादि-
विधेः । आदिशब्देन कवलादिपरिग्रहः ॥ १ ॥

प०—अस्यारम्भे प्रयोजनमुक्तम् । नस्यान्ते
आधूमः पातव्यः । अनन्तरं धारयेत् गण्डूषोष्णा-
नुकवलान् इति । गण्डूषो मुखपूरः स आदिर्येषान्ते
गण्डूषादयः । तेषां विधिविधानमितिकर्तव्यत्वात्-
रोऽध्यायस्तं व्याख्यास्यामः । आदिग्रहणान् प्रति-
सारणमुखालेपमूर्धेतैलकर्णपूरणानि गृह्यन्ते ॥ १ ॥

हे०—अथेति । गंडूषादिविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रति-
जानीते । गंडूषादीनि गंडूषकवलप्रतिसारणमुखालेपमूर्धेतैल-
कर्णपूरणानि ॥ १ ॥

**चतुष्प्रकारो गंडूषः स्निग्धः शमनशोधनौ ।
रोपणश्च ॥ २ ॥**

स०—चत्वारः प्रकारा भेदा यस्य स चतुष्प्रकारो
गंडूषः स्निग्धादिभेदेन ॥ २ ॥

प०—गण्डूषश्चतुर्विधो भवति । स्निग्धः, शमनः,
शोधनो, रोपणश्च । शमनः स्तम्भनः प्रसादनो
निर्वापण इति पर्यायाः ॥ २ ॥

हे०—गंडूषभेदानाह—चतुष्प्रकारेति ॥ २ ॥

**अथस्तत्र त्रिषु योज्याश्चलादिषु ।
अंत्यो व्रणघ्नः ॥ ३ ॥**

स०—तत्र तेषु गंडूषेषु मध्याद्यथासंख्यं पवनपित्त-
श्लेष्मसु त्रयः स्निग्धादयो गंडूषा योज्याः । तत्र
वाते स्निग्धो गंडूषः । पित्ते शमनः । कफे शोधन
इत्यर्थः । अंत्यो रोपणाख्यो व्रणघ्नो व्रणसाधन उप-
युज्यते ॥ ३ ॥

प०—तत्र तेषु चतुर्षु गण्डूषेषु मध्यात् त्रय
आद्या गण्डूषाः वातपित्तकफामयेषु क्रमेण योज्याः ।

स्निग्धो गण्डूषो वाते शमनः पित्ते शोधनः कफे ।
अन्ते पठितत्वादन्यः चतुर्थो रोपणाख्यो गण्डूषो
व्रणघ्नः व्रणसाधनः सुखस्थान् व्रणान् हन्ति ॥ ३ ॥

हे०—गंडूषाणां भेदेन विषयमाह—त्रय इति ।
अंत्यो व्रणघ्न इति । अंत्यो रोपणः, व्रणघ्नो मुखरोगघ्नः ॥

इदानीमेषां लक्षणं निर्वक्ति—

**स्निग्धोऽत्र स्वाद्मलपटुसाधितैः ।
स्नेहैः ॥ ४ ॥**

स०—अत्रैषु गंडूषेषु मध्ये स्निग्धो मधुरादिसाधितैः
स्नेहैर्भवति ॥ ४ ॥

प०—स्नेहैः क्वथितैः कल्कितैर्वा साधितो
योज्यः ॥ ४ ॥

हे०—स्निग्धस्य द्रव्याण्याह—स्निग्धोऽत्रेति ॥ ४ ॥

संशमनस्तित्तकपायमधुरौषधैः ॥ ५ ॥

स०—शमनस्तित्तकदिमिरौषधैः । पटोलादृष्टिज-
व्वाग्रमधुककाथशर्करोदकक्षौद्रादिभिः स्यात् ॥ ५ ॥

प०—संशमनो गण्डूषस्तित्तकपायमधुरौषधैः
कथितैः कल्कितैर्वा योज्यः ॥ ५ ॥

हे०—शमनस्य द्रव्याण्याह ॥ ५ ॥

शोधनस्तित्तकट्वम्लपटूणैः ॥ ६ ॥

स०—शोधनो गण्डूषस्तित्तकट्वम्लादिमिरौषधैर्भ-
वति ॥ ६ ॥

प०—शोधनो गण्डूषस्तित्तकट्वम्लवणोष्णरौषधैः
कल्कितैः क्वाथीकृतैर्वा योज्यः ॥ ६ ॥

हे०—संशमने शोधनस्य द्रव्याण्याह—शोधन इति ॥ ६ ॥

रोपणः पुनः ।

कषायतित्तकैः ॥ ७ ॥

स०—रोपणस्तु गण्डूषः कषायतित्तकैः स्यात् ॥ ७ ॥

प०—रोपणो गण्डूषः कषायतित्तकरौषधैः कल्कितै-
र्वा योज्यः ॥ ७ ॥

हे०—रोपणस्य द्रव्याण्याह—रोपण इति ॥ ७ ॥

ननु द्रव्याणां शुष्कत्वाद्गण्डूषानुपपत्तिरिति चेत्तत्राह—

तत्र स्नेहः क्षीरं मधुदकम् ।

शुक्तं मद्यं रसो मूत्रं धान्याम्लं च यथायथम् ।

कल्कैर्युक्तं विपक्वं वा यथास्पर्शं प्रयोजयेत् ८ ।

स०—तत्र तेषु पूर्वोक्तेषु गण्डूषेषु मध्ये स्नेहादिकं कल्कैर्यथायथं युक्तं विपक्वं वा यथास्पर्शं शीतमुष्णं वा प्रयोजयेत् ॥ ८ ॥

प०—चतुर्विधस्त्वं गण्डूषस्यैतत् सामान्येनोक्तम् । तत्र स्नेहः रसो मांसरसः क्षीरं च स्नेहेन गण्डूषे । मधुदकं क्षीरं घृतं च शमनगण्डूषे । शुक्तं मद्यं धान्याम्लं मूत्रं च शोधने गण्डूषे । धान्याम्लं मूत्रं च रोपणे गण्डूषे यथायथं यथास्त्वं पूर्वोक्तैरौषधैः कल्कैः कल्कैर्युक्तम् । अथवा काथ-कल्केन विपक्वं यथास्पर्शं स्पर्शानतिक्रमेण योजयेत् । तत्रोष्णं वाते शीतं पिप्ते अत्युष्णं कफे योजयेत् ॥ ८ ॥

हे०—गण्डूषार्थं द्रव्याण्याह—तत्रेति । स्नेहादीनि नव योग्यतांसुरेण यथास्त्वं कल्कैः संयोज्य विपाच्य वा शीताभ्युष्णानि वा प्रयोजयेत् । उक्तं च संग्रहे तत्र स्वाद्वाम्ल-लवणोष्णैरौषधैः सिद्धो युक्तो वा नात्युष्णः स्नेहो मांस-रसस्तिलकल्कोदकं क्षीरं वा स्नेहिकः, तिक्तकषायमधुर-शीतः पटोलादिद्विजन्वाप्रपल्लवोत्पलमधुककवायसितोदक-क्षौद्रक्षीरेक्षुरसच्युतादिभिः शमनः । कटुमल्लवणोष्णैः क्षिरो-विरेचनादिद्रव्यैः शुक्तमद्यधान्याम्लमूत्रान्यतमकल्कताले-हितैः शोधन इति ॥ ८ ॥

दन्तहर्षं दन्तचालं मुखरोगं च वातिकं ।

सुखोष्णमथवा शीतं तिलकल्कोदकं हितम् ९ ॥

स०—दन्तहर्षादौ क्लोष्णमथवा शीतं दोषवशात् तिलकल्कोदकं हितम् ॥ ९ ॥

प०—तिलकल्केन मिश्रितमुदकं तिलकल्कोद-कम् । तच्च यथास्पर्शं सुखोष्णमथवा शीतं हिंसं दन्तहर्षं दन्तचालं दन्तरोगे वक्ष्यमाणे हितम् । तथा मुखरोगे वक्त्ररोगे वातिके वातो-द्भवे हितम् ॥ ९ ॥

हे०—दन्तहर्षादौ गण्डूषमाह—दन्तहर्ष इति ॥ ९ ॥

गण्डूषधारणे नित्यं तैलं मांसरसोऽथवा ॥ १०

स०—गण्डूषधारणे नित्यं तैलं मांसरसो हितः ॥ १० ॥

प०—सङ्ग्रहोक्तिः । नित्यं सर्वदा स्वस्थः गण्डूषधारणे गण्डूषार्थं हितं तैलं मांसर-सोऽथवा हितः ॥ १० ॥

हे०—स्वस्थे गण्डूषमाह—नित्यमिति ॥ १० ॥

ऊषादाहान्विते पाके क्षते वाऽऽगंतुसंभवे । विषक्षाराऽग्निदग्धे च सर्पिर्गण्डूषे पयोऽथवा ११

स०—ऊषादियुक्ते पाके क्षते वाऽऽगंतुजे विषे क्षाराग्निभ्यां दग्धे च सर्पिर्गण्डूषे हितं क्षीरं वा

प०—पाके मुखस्योषादाहान्विते ताभ्यां युक्ते क्षते मुखव्रणे आगन्तुसंभवे तथा विषे विष मुखे तथा क्षाराग्निभ्यां दग्धे गण्डूषार्थं सर्पिः वा धार्यम् ॥ ११ ॥

हे०—ऊषादाहसुखपाकादौ गण्डूषमाह—ऊषाद-न्वित इति । ऊषाक्षारेणेव दाहोऽग्निनेव पाकादयो एव ॥ ११ ॥

वैशद्यं जनयत्यास्ये संदधाति मुखव्रणान् दाहवृष्णाप्रशमनं मधुगण्डूषधारणम् ॥ १२

स०—माक्षिकगण्डूषधारणं मुखे वैशद्यं जनय-पैच्छिल्यम् । मुखव्रणांश्च संदधाति तथा दाहं तृ-शमयति ॥ १२ ॥

प०—मधु माक्षिकं गण्डूषधारणादास्ये मुखं नैर्मल्यं जनयति । तथा मुखे स्थितान् दाहं संदधाति संश्लेषं जनयति तथा मुखे दाहं च नाशयतीति दाहवृष्णाप्रशमनम् ॥ १२ ॥

हे०—मुखपैच्छिल्यादौ गण्डूषमाह—वैशद्यमिति ॥ धान्याम्लमास्यवैरस्यमलदौर्गन्धनाशनम्

धान्याम्लं गण्डूष उपयुक्तं वदनवैरस्यं तथा दौर्गन्धं चाऽपनयति ॥ १३ ॥

प०—धान्याम्लं काश्चित् गण्डूषधारणा मुखवैरस्यं विरसायतां मलं मलोपदेहं दौ-र्गन्धतां च नाशयति ॥ १३ ॥

हे०—मुखवैरस्यादौ गण्डूषमाह—धान्याम्लेति ॥१३॥
तदेवाऽलवणं शीतं मुखशोषहरं परम् ॥ १४ ॥

स०—तदेव काजिकमलवणं शीतं परमतिशयेना-
स्यशोषहरम् ॥ १४ ॥

प०—तदेव धान्याम्लमलवणं किञ्चिद्वर्णं शीतं
नोष्णं परमतिशयेन मुखशोषहरमास्यशोषं
नाशयेत् ॥ १४ ॥

हे०—मुखशोषे गण्डूषमाह—तदेवेति । तद्वान्याम्लम्
अथोत्प्लव्यं च लवणोष्णम् ॥ १४ ॥

आशु क्षारांबुगण्डूषो भिनत्ति श्लेष्मणश्चयम् १५

स०—क्षारेण स्वर्जिकादिना युक्तं जलं कफस्य
चयमाशु भिनत्ति ॥ १५ ॥

प०—क्षाराम्बु क्षारनिश्चातनं ततः गण्डूषधार-
णान् श्लेष्मणः कफस्य चयं सञ्चयमाशु शीघ्रं
भिनत्ति विदारयति ॥ १५ ॥

हे०—श्लेष्मसंचये गण्डूषमाह—आशु क्षारांश्चिवि ।
क्षारांबु क्षारालानोदकम् ॥ १५ ॥

सुखोष्णोदकगण्डूषैर्जायते वक्रलाघयम् ॥ १६ ॥

स०—कोष्णपानीयगण्डूषैर्वेदनलाघवं संपद्यते १६ ॥

प०—सुखोष्णोदकेन ये गण्डूषास्तैर्घोरितैर्वक्त्र-
स्यास्यस्य लाघवं लघुत्वं वातश्लेष्मत्वाज्जायते ॥ १६ ॥

हे०—मुखगौरवे गण्डूषमाह—सुखोष्णोदकेति ॥ १६ ॥

निवाते सातपे स्विन्नमृदितस्कंधकंधरः ।
गण्डूषमपिबन् किंचिदुन्नतास्यो विधारयेत् १७ ॥

स०—वातरहिते रज्जालोके स्थाने । स्कंधौ च
कंधरा च स्कंधकंधरम् । पूर्वं स्विन्नं पश्चान्मृदितं स्कंध-
कंधरं यस्य स एवम् । तथा गण्डूषमपिबेत्तथा किंचि-
दुन्नतं मुखं यस्य स एवंविधः सन् गण्डूषं धारयेत् १७ ॥

प०—निवाते विगलितमारुते सातपेऽग्न्यार्का-
तपसंयुक्ते पुमान् स्विन्नमृदितस्कंधकंधरः किञ्चि-
दुन्नतास्योऽपिबन्नभयहरन् गण्डूषं धारयेत् ॥ १७ ॥

हे०—गण्डूषविधिमाह—निवात इति । संग्रहे तु सुखो-
पविष्टस्तनामाः स्विन्नमृदितगलकपोलललाटदेशौ वरम्-

ध्यावरं क्रमाद्वक्त्रार्धभागवि-
कलकं वा कोलप्रमाणं, कफस्य तु प्रमाणं क्रमो-
कंठं च संचारयेत् । अयमेव करोमोदुपयोविधिः ।
पुनश्चास्य स्वेदमर्दनाभ्याचरेत् । धूम्रमृदुलकम् अस्म-
प्रतिपद्यत इति ॥ १७ ॥

कियंतं कालमिष्याह—

कफपूर्णस्यता यावत्स्ववद्द्राणाक्षताऽथवा ।

असंचार्यो मुखे पूर्णं गण्डूषः कवलोऽन्यथा ॥ १८ ॥

स०—कफेन पूर्णं कफपूर्णमास्यं यस्य स कफ-
र्णास्थस्तस्य भावः कफपूर्णस्यता यावद्वेत् । अथवा
स्ववत् प्राणाक्षि यस्य स स्ववद्द्राणाक्षः । यद्ग्राही
सकथ्यक्ष्योरिति षच् । तस्य भावः स्ववद्द्राणाक्षता
यावत्स्यात्तावद्द्राणान् धारयेत् । एवं गण्डूषः पच सन्
धारयित्वा यावत्स्वास्थ्यं स्यात् । मुखे पूर्णं सति
यः संचारयितुमशक्यः स्यात् स गण्डूष उच्यते ।
अन्यथा च संचारयितुं शक्यते मुक्तोऽपूर्णं यः स कवल
उच्यते ॥ १८ ॥

प०—यावत्कफपूर्णस्यता स्ववद्द्राणाक्षता ।
अथवा स्कन्धश्च कन्धरा च स्कन्धकन्धरं यस्य
कन्धरा ग्रीवा, प्रथमं स्विन्नं पश्चान्मृदितं स्कन्ध-
कन्धरं यस्य । किञ्चिदुन्नतितमास्यं मुखं येन
स तथाविधः । कफेन पूर्णमास्यं यस्य तस्य भावः
कफपूर्णस्यता श्लेष्मपरिपूर्णकपोलता । स्ववद्द्रा-
णाक्षि यस्य तस्य भावः स्ववद्द्राणा क्षतास्ववद्द्रा-
सिकानेत्रत्वम् । एवं पञ्चसप्तवारान् गण्डूषान्
धारयेत् । यावद्वा सन्ध्यक् भुमपीतलिङ्गात्पत्ति-
स्तस्य स्वास्थ्येन योगमुपलक्ष्येत् । गण्डूषधारण-
मिति सङ्ग्रहोक्तिस्तेषां यथास्यं प्रतिकुर्वेत् मुखे वक्त्रे
वक्त्रायः स्नेहक्षीरादिभिः पूर्णं सत्यसंध्यायां गण्डूष
उच्यते । अन्यथा पुनः कवलकवापारिभिः
किञ्चित्पूर्णं मुखे गलकपोले पर्ययेण सत्वाद्यं
कवल इति । अयमेव कवलगण्डूषयोर्विधेयः ॥ १८ ॥

हे०—गण्डूषधारणविधिमाह—कफपूर्णस्यतेति । संग्रहे
भेजजस्तपहतिः कफेन एवं व्रीणं पच सन् वा गण्डूषमा
धारयेत् । यावद्वा सन्ध्यक् भुमपीतलिङ्गात्पत्तिः तस्य
स्वास्थेन योगं, जाड्यरसाज्जानासुनिषसेकोर्लैरयोगः,
मखशोषपाकलुमाहचदृश्यस्वस्वरसादकर्णगौरिति योग

मुपलब्धयेत् । तेषां यथास्वं प्रतिक्रियांति । गंडूपकवलयोर्भेदमाह—असंचार्य इति । अपूर्णे किंचिद्गुणे संग्रहे तथैवोक्तत्वात् कवलोऽन्यथा कंठे च संचार्यः ॥ १८ ॥

मन्याशिरःकर्णमुखाक्षिरोगाः

प्रसेककंठामयवक्रशोषाः ।

हृल्लासतंद्रारुचिपीनसाश्र

साध्या विशेषात्कवलग्रहेण ॥ १९ ॥

स०—मन्यादीनां रोगेण संबधः । प्रसेकादीनां ह्रद्धः । आमयशब्दस्य कंठेण संबधो विविधकंठरोगसूचनार्थः । मन्यारोगादयो विशेषेण कवलधारणेन साम्याश्चिकित्स्याः ॥ १९ ॥

प०—कवलग्रहणं गण्डूपभेदेन मन्याशिरःकर्णादिरोगविशेषादत्यर्थं साध्याः । तेन साधयितुं शक्यन्ते । मन्ये द्वे मर्मणी स्मृते । प्रसेकः श्लेष्मान्नि रसनम् । कण्ठामया गलरोगाः । वक्रशोषः आस्यशोषः ॥ १९ ॥

हे०—कवलस्य विषयमाह—मन्याशिर इति ॥ १९ ॥

कल्को रसक्रिया चूर्णास्त्रिविधं प्रतिसारणम् २०

स०—कल्कादिभेदेन प्रतिसारणं त्रिधा स्यात् । कल्को जलादिपिष्टः । माक्षिकादिना यद्वर्तकीक्रियते द्रव्यं सा रसक्रिया । चूर्णं प्रथितमं ॥ २० ॥

प०—त्रिविधं त्रिप्रकारं प्रतिसारणं प्रयुज्यात् । कफरोगे गण्डूपविहितौषधैस्त्रिविधं त्रिप्रकारं प्रतिसारणं कल्करसक्रियाचूर्णभेदेन । कल्को द्रवद्रव्यैः पिष्टचूर्णैर्भण्यते । तथा चागमः । कल्कः पिष्टो द्रवाप्लुत इति । रसक्रियायाः क्वाथकल्केन कथितैरौषधैः सान्द्राभूतैर्लेहेन रसक्रियोच्यते । चूर्णः शुष्क एव पिष्टः ॥ २० ॥

हे०—प्रतिसारणमाह—कल्को रसेति । रसक्रिया अवलेहः ॥ २० ॥

युज्यात्तत् कफरोगेषु गंडूपविहितौषधैः ॥ २१ ॥

स०—तत्प्रतिसारणं श्लेष्मरोगेषु गंडूपौक्तैरौषधैर्विज्यम् । सामान्योक्तावपि कफरोगविषयत्वात् शोघनगंडूपौक्तैरिति वैद्यम् ॥ २१ ॥

प०—तत् त्रिविधमपि कफरोगेष्वभिप्रेत्य न्धगलशुण्डादिषु युज्यात् । गण्डूपविहितगण्डूपौदितैर्द्रव्यैः ॥ २१ ॥

हे०—अथ प्रतिसारणविषयद्रव्याणि चाह—युष्कगंडूपाविहितः शोघनगंडूपौक्तैः प्रतिसारणमंगुल्या संग्रहे तु तदभिर्षदाभिर्मथगलशुण्डिकादिषु प्रयोज्यम् । अतिप्रसारणादूपाशोषदाहकलेदशोषादतीति ॥ २१ ॥

मुखालेपस्त्रिधा दोषविपहा वणकृच्च सः ।

स०—मुखालेपस्त्रिप्रकारो दोषघ्नो विषघ्नो करश्च ॥ २२ ॥

प०—मुखालेपस्त्रिधा त्रिप्रकारः । दोषहपित्तश्लेष्मघ्नः । विपहा विपघ्नः । वणकृद्वर्ण्यः नसारी सः ॥ २२ ॥

हे०—मुखालेपभेदानाह—मुखालेप इति दोषघ्नो, वर्ण्यश्चेति त्रिधा ॥ २२ ॥

उष्णो वातकफं शस्तः शोषप्वत्यर्थशीतलः

स०—स च मुखालेपो वातश्लेष्मण्युष्णो शोषेषु पित्ते वातपित्ते विषे च शिशिरो हितः । त्रिप्रमाणः ॥ २३ ॥

प०—स मुखालेपः उष्णो वातकफे तद्विषये वातकफ इति व्यस्ये समस्ते चेति विज्ञेयः वातकफे चोष्णः वाते कफे संसृष्टेऽस्युष्णः । शोषेषु पित्तघ्नविपघ्नकरणेष्वत्यर्थशीतलो मुखशस्तः ॥ २३ ॥

हे०—वातकफघ्नानुष्णो कार्यावित्याह—उष्णो वा इति । पित्तघ्नविपघ्नवर्ण्यः शीतोः कार्या इत्याह—शोषो हीनमध्योत्तमभेदेन ॥ २३ ॥

कथमित्याह—

त्रिप्रमाणश्चतुर्भागत्रिभागार्धाङ्गुलान्नतिः ॥

स०—चतुर्भागत्रिभागार्धाङ्गुलान्नतिः । रुतसंघः ॥ २४ ॥

प०—स मुखालेपस्त्रिप्रमाणः । त्रिविधं प्रमाणं च चतुर्भागश्च त्रिभागश्चाथ च तान्यङ्गुलस्य णोवतिरुत्सेधो यस्य स तथाविधः । एवमङ्गुल

गोतोत्सेधः कनीयान् । मुखालेपोऽङ्गुलित्रिभागो-
त्रेधो मध्यमः । अर्धोऽङ्गुलोत्सेधः प्रकृष्टो मुख-
ालः ॥ २४ ॥

हे०—मुखालेपप्रमाणमाह—त्रिप्रमाण इति ॥ २४ ॥

शुष्कस्य स्थितिस्तस्य शुष्को दूषयति च्छविम्
मार्द्रयित्वाऽपनयेत्तदंतेऽभ्यंगमाचरेत् ॥ २५ ॥

स०—तस्य मुखालेपस्याऽशुष्कस्य स्थितिः। शुष्क-
मु मुखालेपश्छविं त्वचं दूषयति । मुखालेपमार्द्रयि-
त्वाऽपसारयेत् । तस्याति तस्मिन्नपनीतेऽभ्यंगं कुर्यात् ॥ २५ ॥

प०—तस्य मुखालेपस्य सतः स्थितिः स्थानम् ।
च शुष्क्यन्तुपेक्षितव्य इत्यर्थः । यस्माच्छुष्कः सन्
त्वं दूषयति । तं शुष्कं मुखालेपमार्द्रयित्वाऽपन-
त् । आर्द्रं कृत्वा पश्चादपनयेत् निवारयेत् । तदन्ते
ालेपान्तेऽभ्यङ्गं घृतादिभिराचरेत् कुर्यात् ॥ २५ ॥

हे०—मुखालेपावधिमाह—अशुष्कस्येति । मुखालेपाप-
यनमाह—तमार्द्रयित्वेति ॥ २५ ॥

वर्जयेद्दिवस्वप्नभाष्याऽग्न्यातपशुक्लुषः २६ ।

स०—मुखालेपी दिवास्वप्नादीन् वर्जयेत् । अह-
म्रादिसेवनात् कंठ्वक्त्रकूशोफपीनसदृष्ट्युपघातादिमयं
गत् ॥ २६ ॥

प०—मुखालेपे दिवास्वप्नं तथा भाष्यमध्ययना-
हकमग्न्यातपं वह्निसन्तापं शुचं शोकं क्रोधं कोपं च
वर्जयेत् त्यजेत् ॥ २६ ॥

हे०—मुखालेपवर्ज्यान्माह—विवर्जयेदिति । शुक्
लोकः ॥ २६ ॥

। योज्यः पीनसेऽजीर्णं दत्तनस्ये हनुग्रहे ।
प्ररोचके जागरिते ॥ २७ ॥

स०—पीनसादौ मुखालेपो न योज्यः ॥ २७ ॥

प०—स मुखालेपः पीनसादिषु न योज्यो न दात-
यः । पीनसे प्रतिदशाये अजीर्णपरिणते ह्यस्तनाग्ने
त्तनस्ये दत्तं नस्यं यस्य तस्मिन् । हनुग्रहे वात-
याधौ अरोचके अरुचौ जागरिते रात्रावसुप्ते न
योज्यः ॥ २७ ॥

हे०—पीनसादौ मुखालेपं निषेधति—न योज्य
इति ॥ २७ ॥

स च ईति सुयोजितः ।
अकालपलितव्यंगवर्लतिमिर्गनीलिकाः ॥ २८ ॥

स०—स च मुखालेपः सुयोजितो विभिन्ना मेभिन्नो-
ऽकालपलितादीन् पराकरोति ॥ २८ ॥

प०—स मुखालेपः सुयोजितः सम्मूलाप्रयुक्तः।
कालपलितादीन् व्याधीन् हन्ति । अकालपलितं
वयस्थस्य या जरा । अकाले वयस्यः अकाले त्वयस्य-
ङ्कोचाः । तिमिरं नेत्ररोगः । नीलिका नील-
च्छाया ॥ २८ ॥

हे०—मुखालेपस्य फलमाह—स चेति । नीलिका
लिङ्गनाद्योपद्रवः ॥ २८ ॥

कोलमज्जा वृषान्मूलं शावरं गौरमर्षपाः ।
सिंहामूलं तिलाः कृष्णा दावींत्वङ्निस्तुपा यवाः
दर्भमूलहिमोशीरशिरीषमिशितं दुलाः ।
कुमुदात्पलकङ्कहारदूर्वमधुकचंदनम् ॥
कालीयकतिलोशीरमांसीतगरपन्नकम् ।
तालीसगुद्राण्डाङ्गयष्टीकाशनतामुरुः ।
इत्यर्धाधोदित्वा लेपा हेमंतादिषु षट् स्मृताः २९

स०—कोलमज्जादयोऽर्धश्लोकोक्ताः पशुमुखालेपा
इत्येवं षट्सु हेमंतादिषु ऋतुषु स्मृताः । मुनींद्रैरिति
शेषः । तत्र बदरमज्जादयो हेमंते । व्याघ्रादयः
शिशिरे । दर्भमूलदयो वंते । कुमुदादयो ग्रीष्मे ।
कालीयकादयः प्रावृषि । तालीसादयः शरदि ॥ २९ ॥

प०—कोलमज्जेत्यादि । पश्चाद्विहितं तदर्थमाह-
इत्यनेनानन्तरौक्तेन प्रकरणार्थोचिता अधश्चकित
समापिता अर्धश्लोकविहिता । मुखालेपा हेमन्त-
शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरदाख्येषु ऋतुषु पदसंख्याः
क्रमाद्यथासङ्ख्येन स्मृता उक्ता मुनिना । कोल-
मज्जा बदरमज्जा । वृषान्मूलं वासामूलम् । शावरं
क्षेत्रोद्भूतः । गौरमर्षपाः क्षेत्रमर्षपाः । सिंहामूलं
बृहतीमूलम् । तिलाः कृष्णतिला ननु क्षेत्राः ।
अरुणा वा । दावींत्वक् दारुहरिद्रात्वक् । निस्तुपा
विगततुषा यवाः । दर्भमूलं कुशमूलम् । हिमं

श्वेतचन्दनम् । मिशिः सितपुष्पा । तन्दुलाः शालि-
तन्दुलाः । उत्पलं नीलोत्पलम् । कल्हारी गन्धसो-
मकः । दूर्वा शाबला । मधुकं मधुयष्टी । तालीसं
तालीसपत्रम् । गुन्ना गुच्छमूलिका । पुण्ड्रकं पुण्ड-
रीकम् । यष्टी मधुयष्टिका । सा श्वेतचामरपर्याया ।
नतं तगरम् । अगुरुः जोंङ्गकापरपर्याया ॥ २९ ॥

हे०—वर्ण्यमुखालेपस्य तु भेदेन द्रव्याप्याह—कोल-
मञ्जेति । शारवं लोध्रं, तन्दुलाः शालीनां, कालीयकं
पीतचन्दनम् ॥ २९ ॥

मुखालेपनशीलानां दृढं भवति दर्शनम् ।

वदनं चाऽपरिम्लानं श्लक्ष्णं तामरसोपमम् ३० ॥

स०—मुखालेपाभ्यासवतां नराणां दर्शनं दृष्टिर्दृढं
स्यात् । मुखं च विकसितमिव तथा कोमलं पद्मवत्स्यं
च जायते ॥ ३० ॥

प०—मुखालेपनशीलानां नराणां दृढं स्थिरदर्शनं
दृष्टिर्भवति । वदनं मुखमपरिम्लानमनष्टकान्तिश्ल-
क्ष्णमपरुषम् । तामरसोपमं पद्मकान्तितुल्यम् ॥ ३० ॥

हे०—वर्ण्यमुखालेपशीलनस्य फलमाह—मुखालेपन-
मिति ॥ ३० ॥

अभ्यंगसंकेतपिचवो वस्तिश्चाति चतुर्विधम् ।
मूर्धतैलम् ॥ ३१ ॥

स०—अभ्यंगादिभेदात् चतुर्धा शिरसि तैलं
स्यात् ॥ ३१ ॥

प०—मूर्धतैलं तच्चतुष्प्रकारमभ्यङ्गादिभेदेन ।
तत्राभ्यङ्गादयः प्रसिद्धाः लोके । अभ्यङ्गोऽत्र अश्र-
णम् । सेकः परिषेकः । पिचुः कार्पासकृतो
वटकाकृतः । स्नेहयुक्तो मूर्धनि धृतो वस्तिः
शिरोवस्तिरिहैव वक्ष्यमाणः ॥ ३१ ॥

हे०—मूर्धतैलभेदानाह—अभ्यंगेति ॥ ३१ ॥

बहुगुणं तद्विद्यादुत्तरोत्तरम् ॥ ३२ ॥

स०—तद्योत्तरोत्तरं बहुगुणं विद्यात् । अभ्यंगात्
सेको बहुगुणस्ततोऽपि पिचुस्तस्मादपि वस्तिरिति
क्रमेण ॥ ३२ ॥

प०—तच्च मूर्धतैलमुत्तरोत्तरं बहुगुणं विद्यात् ।
तत्राभ्यङ्गो गुणवान् । तस्मादपि परिषेको बहु-

गुणः । तस्मात् पिचुर्गुणवत्तरः । सर्वेषां
वस्तिर्गुणवत्तरः । मूर्धतैलमित्युपलक्षणमात्रं
मूर्धघृतमपि बहुगुणमुत्तरोत्तरं विद्यात् ॥ ३२ ॥

हे०—अभ्यङ्गादीनां तारतम्यमाह—बहुगुणमि

तत्राभ्यंगः प्रयोक्तव्यो रौक्ष्यकंडूमलादिषु

स०—तत्र तेषु मध्ये रौक्ष्यादिष्वभ्यंगः कार्यः

प०—तत्र तेष्वभ्यङ्गादिषु मध्यादभ्यङ्गः रौ-
दिषु प्रयोक्तव्यः ॥ ३३ ॥

हे०—अभ्यङ्गस्य विषयमाह—तत्राभ्यंग इति ॥

अरुंषिकाशिरस्ताददाहपाकघ्रणेपु तु ॥

परिषेकः ॥ ३४ ॥

स०—अरुंषिकादिषु परिषेकः ॥ ३४ ॥

प०—परिषेकः स्नेहोऽरुंषिकादिषु प्रयोक्त-
अरुंषिका शिरोरोगः ॥ ३४ ॥

हे०—सेकस्य विषयमाह—अरुंषिकेति ॥ ३४ ॥

पिचुः केशशतात्स्फुटनधु-
नेत्रस्तंभे च ॥ ३५ ॥

स०—केशशतादिषु पिचुः प्रयोक्तव्यः ॥ ३५ ॥

प०—पिच्छादिपिचुः केशशतादिषु प्रयो-
तथा नेत्रस्तंभे अर्दितायां च ॥ ३५ ॥

हे०—पिचोर्विषयमाह—पिचुरिति । श्वातः
धूपनं धूमोद्गम इव पिचुः स्नेहाद्रपिचुधारणम् ॥ ३५ ॥

वस्तिस्तु प्रमुह्यर्दितजागं
नासाऽऽस्यशोषे तिमिरे शिरोरोगे च दारु

स०—वस्तिः पुनः प्रमुह्यदादौ योज्यः ॥ ३६ ॥

हे०—वस्तेर्विषयमाह—वस्तिरिति । प्रमुषिः स्थ-
जागरो निद्रानाशः ॥ ३६ ॥

विधिस्तस्य निष्पणस्य पीठे जानुसमे मृदं
शुद्धाक्तस्विन्नदेहस्य दिनांते गव्यमाहिषम्
द्वादशांगुलविस्तीर्णं चर्मपट्टं शिरःसमम् ।
आकर्णबंधनस्थानं ललाटे वस्त्रवेष्टिते ।
चैलवेणिकया बद्ध्वा माषकल्केन लेपयेत्

स०—तस्य शिरोवस्तेर्विधानमुच्यते । नि-
स्पोषविष्टस्य नरस्य । क्व । पीठे जानुतुल्ये तथा

न कटिने । किंभूतस्य । शुद्धो वमनादिनाऽक्त-
स्तेलादिना स्विन्नः स्वेदेन देहो यस्य तस्य शुद्धाक्त-
स्तिनदेहस्य । कदा । दिनांतेऽपराह्णे विभावया वा ।
चर्मपट्टं गव्यं माहिषं वा तथा द्वादशांगुलविस्तीर्णं
तथा शिरस्तुल्यं तथाऽकर्णं कर्णं यावद्वधनस्थानं
यस्य तदेवंविधं चर्मपट्टं चैलवेणिकया संयम्य माष-
फलकेन लेपयेत् । कथम् । ललाटे वज्रवेष्टिते । संप्रहे-
तुक्तम् । अथ शुद्धतनोः साधं रात्रौ वा निवातस्थस्य
स्वभ्यक्तस्त्रिचस्य सोपाश्रयासनोपविष्टस्य केशाति-
श्लक्ष्णं त्र्यंगुलं माषपिष्टेन सूक्ष्मेण सवाः सुखांबुना
मृदितेनोभयतः प्रदिग्धं वज्रपट्टं बध्नीयात् । तत-
स्तपोपरि संधाय बस्तिं बस्तिमूलं च दृढमवलीकं समं
चैलवेणिकया बद्ध्वा पुनर्मर्षपिष्टेनापरिस्त्रावि कृत्वा
यथाव्याधिदोषदूष्यहितं सिद्धमन्यतमं स्नेहं सुखोष्णमा-
सेचयेदिति ॥ ३७ ॥

प०—तस्य शिरोवस्तेर्विधिर्विधानमितिकर्तव्यता
निषण्णस्य पुंसः शिरोवस्तिर्द्वयः । स चाश्रयस्य
पीठे आसने जानुसमे जानुतुल्ये तथा मृदावक-
ठिने पूर्वं शुद्धः पश्चाद्व्यक्तः स्विन्नश्च देहो यस्या-
सौ शुद्धाक्तस्विन्नदेहः तस्य दिनान्ते अह्नः परि-
णामे सायं गव्यं माहिषं वा चर्मपट्टं द्वादशाङ्गु-
लविस्तीर्णं द्वादशाङ्गुलप्रमाणविस्तारं शिरःसमं
शिरःप्रमाणं कर्णसमीपबन्धनस्थानं यस्य तत्तथा-
भूतं ललाटे बद्ध्वा वज्रवेष्टिते वज्रणे वेष्टितं यस्य
तस्मिन् तथाभूते सति चर्मपट्टं चैलवेणिकया बद्ध्वा
पुनर्मर्षकरुकेन माषपिष्टेन लेपयेदपरिस्त्रावं
कुर्यात् ॥ ३७ ॥

हे०—दारुणे तीक्ष्णे शिरोवस्तिविधिमाह-विधिस्तस्येति ।
ललाटशब्देन केशरहितः प्रदेशः तस्मिन् वज्रवेष्टिते आक-
र्ण कर्णादौ न वेष्टयेदित्यर्थः । आवन्धनस्थानं यावति
प्रदेशे वस्तेर्वन्धनं तावन्तं प्रदेशं तस्मिन् वज्रवेष्टिते
आकर्ण कर्णादौ न वेष्टयेदित्यर्थः । आवन्धनस्थानं
यावति प्रदेशे वस्तेर्वन्धनं तावन्तं प्रदेशं वेष्टयेत् ॥ ३७ ॥

ततो यथाव्याधि शृतं स्नेहं कोष्णं निषेचयेत् ।
ऊर्ध्वं केशसुबो यावद् द्वांगुलम् ॥ ३८ ॥

स०—तत एवं कृते सति व्याधिवशेन यत्र स्नेहं
कोष्णमपरिच्छिन्नेणाऽऽसेचयेत् । केशान् संसृज्यात्
द्वयंगुलं यावत् ॥ ३८ ॥

प०—ततोऽनन्तरं शिरसि चर्मपट्टं यत्ने यथा-
व्याधि व्याध्वनतिक्रमेण शून्यं पश्ये स्नेहं यत्तु वि-
धमपि निषेचयेत् । कोष्णं किञ्चित्पुष्पं केशान् संसृज्य
यावद् द्वांगुलं भवेत् तावत्स्नेहं निषेचयेत् ॥ ३८ ॥

हे०—ऊर्ध्वं शिरःसमं शिरःपरिधिमित्यर्थः । द्वा-
नवव्यमाद्युभयतो मायकरुकेन लेपयेत् । ऊर्ध्वं वि स्नेहं
केशान्ते श्लक्ष्णं त्र्यंगुलं सुसंयमेन माषपिष्टेन सवाः सुखा-
ंबुनादितेनोभयतः प्रदिग्धं वज्रपट्टं बध्नीयादिति ॥ ३८ ॥

स च स्नेहः कियत्कालं धार्य दृश्यात्—

धार्यश्च नमः ।

आवक्रनासिकोक्तेर्दात् ॥ ३९ ॥

स०—तं च स्नेहं यावद्वक्रनासिकाभ्यां यथावत्
धारयेत् ॥ ३९ ॥

प०—तं च स्नेहं तावदारयेत् । आवक्रनासिकाभ्यां
स्फलेद्वा यावन्मुखासिकाभ्यामुत्तिजायते ॥ ३९ ॥

हे०—वस्तिधारणावधिमाह—धारयेदिति ॥ ३९ ॥

दशाष्टौ षट् चलादिषु ।

मात्रासहस्राणि ॥ ४० ॥

स०—चल आदिर्येषां ते चलादयस्तेषु यथामेस्य
दशाष्टौ षट् मात्रासहस्राणि यावत्स्नेहं धारयेत् । अने
दशमात्रासहस्राणि पित्तेऽष्टौ मात्रासहस्राणि कफे प-
न्मात्रासहस्राणीत्यर्थः ॥ ४० ॥

प०—तं च स्नेहं वातजेषु विकारेषु दशमात्रा-
सहस्राणि धारयेत् । पित्तजेऽष्टौ सहस्राणि कफजेषु
रोगेषु षट्सहस्राणि ॥ ४० ॥

अरुजे त्वंकम् ॥ ४१ ॥

स०—अरुजे तु स्वस्थवृत्त एका मात्रासहस्रं धा-
रयेत् ॥ ४१ ॥

प०—अरुजे स्वस्थकर्मणि सहस्रं मात्रायां
धारयेत् ॥ ४१ ॥

हे०—अरुजे त्वेकं मायासहस्रं मात्रामानं हेतुसमी-
क्यैतत्त्वर्गमपि निवर्तते ॥ ४१ ॥

स्कन्धादि मर्दयेत् ।

मुक्तस्नेहस्य ॥ ४२ ॥

स०—मुक्तस्नेहस्याऽपनीतशिरोवस्तेः स्कन्धशिरो-
प्रीवादि मर्दयेत् । स्नेहवस्तिहिं स्नेहशब्देनाऽत्र गृह्यते ।
तत उष्णोदकोपचारी स्यादित्यादिकमाचरेत् तत्र ह्य-
योचत् । सर्वकर्मस्वयं प्रायो व्याधिक्षीणेषु च क्रम
इति ॥ ४२ ॥

प०—ततोऽनन्तरं मुक्तस्नेहस्यापनीतस्नेहस्य ४२ ॥

हे०—यस्यन्ते कृत्यमाह—स्कन्धादीति ॥ ४२ ॥

परमं सप्ताहं तस्य सेवनम् ॥ ४३ ॥

स०—तस्य च स्नेहवस्तेः परमं सेवनं सप्त दिनानि ।
तस्माद्विषयं च सप्त वाऽहानि कार्यः शिरोवस्तिरित्यव-
तिष्ठते ॥ ४३ ॥

प०—सप्ताहं सप्त दिनानि सेवनं धारणम् ॥ ४३ ॥

हे०—यस्य हृदयवधिमाह—परममिति । संग्रहे तु
उष्णोदकोपचारी च यथाहं भोजयेत् । स्नेहोक्तं चास्या-
चारमादिशेत् । एवं जीणि पञ्च सप्त वा दिनानि योजयेत् ।
इति । तथा सापाश्रयं पीठं सार्धं रात्रिर्वा पीठकालः वेदनो-
पशमो वाऽवधिरिति ॥ ४३ ॥

धारयेत्पूर्णं कर्णं कर्णमूलं विमर्दयेत् ।

रुजः स्यान्मार्दवं यावन्मात्राशतमवेदने ॥ ४४ ॥

स०—कर्णरूपेण धारयेत् । किं कुर्वन् । कर्णमूलं
विमर्दयेत् । कियत्कालं यावत्पीडाया मार्दवं भवेत् ।
स्वस्थयति तु मात्राशतं यावद्विभूयात् ॥ ४४ ॥

प०—कर्णं सहजे पूर्णं स्नेहं धारयेत् । कर्ण-
मूलं विमर्दयेत् । कर्णं निकटं परिमर्दयेत् । यावद्भुजः
पीडाया मार्दवं भूयता स्यात् भवेत् । अवेदने स्वस्थ-
वृत्ते कर्णं मात्राशतं धारयेत् ॥ ४४ ॥

हे०—कर्णपुरेण विधिं मानं चाह—धारयेदिति ॥ ४४ ॥

अथ मात्रायाः किं प्रमाणमिच्छाह—

यावत्पर्येति हस्ताग्रं दक्षिणं जानुमंडलम् ।

निमेषोन्मेषकालेन समं मात्रा तु सा स्मृता ४५

स०—दक्षिणं हस्ताग्रं कर्तुं जानुमंडलं दक्षिणं
पर्येति परिवर्तते । दक्षिणशब्दोऽत्र काकाक्षिगोलक-

न्यायेन द्वयेनाऽपि युज्यते । कियत्कालेनेत्याह
निमेषोन्मेषकालेन समं न तु विश्रम्य सा मात्रा स्मृत-
मुनिमिरिति शेषः ॥ ४५ ॥

प०—यावता कालेन हस्ताग्रं करप्रापितं दक्षि-
मण्डलं जानुनः पर्येति परितः समन्तादेति आग-
च्छति । अक्षणोन्मेषोन्मेषकालेन समं तुल-
निमेषोन्मेषणे नेत्रयोर्विकाससङ्कोचने तेन काले
समा तुल्या मात्रा मुनिभिः स्मृता ॥ ४५ ॥

हे०—मात्रालक्षणमाह—यावदिति ॥ ४५ ॥

कचसदनसितस्वर्पिजरत्वं

परिफुटनं शिरसः समीरोगान् ।

जयति जनयतां द्रियप्रसादं

स्वरहनुमूर्धबलं च मूर्धतैलम् ॥ ४६ ॥

स०—कचानां सदनदिभिः संबन्धः । परिफुट-
कचानामेव प्रकृतत्वात् । शिरसो मरुदामयाश्च हंति
इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां प्रसादं जनयति । तथा स्वर-
दिबलं च मूर्धतैलं जनयति ॥ ४६ ॥

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिताया-
मष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुदराख्यायां
द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २२ ॥

प०—कचसदनं तथा सितस्वं केशानां तथा
पिञ्जरत्वं कपिशत्वं तथा परिफुटनं शिरसः मूर्ध-
समीरोगान् वातव्याधीन् जयत्युपशमयति
तथेन्द्रियाणां चक्षुरादीनां प्रसादं स्वविषयमहण-
सामर्थ्यं तथा स्वरस्य हन्वोः शिरसो बलमुपजन-
यतीति भद्रम् ॥ ४६ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थच-
न्द्रिकायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने
गण्डूषविध्यध्यायो द्वाविंशः ॥ २२ ॥

हे०—मूर्धतैलशीलनस्य फलमाह—कचसदनेति ॥ ४६ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामनुषेदरसायने गण्डूषादिप्र-

करणं सामस्येन निरूपितम् ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

त्रयोविंशाध्यायारम्भे जन्मरोगप्रस्तावालोचने
आश्रोतनविधानप्रदर्शनार्थमित्याह—

अथाऽत आश्रोतनाजनविधिमध्यायं
व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०—आश्रोतनं चाऽजनं च तयोर्विधिर्यस्मिन्
ध्याये स एवम् । शेषं पूर्ववत् ॥ १ ॥

प०—अस्थारम्भेऽयं सम्बन्धः । यस्मादनन्तरमुक्तं
जनयतीन्द्रियप्रसादमूर्धेतैलमिति सर्वेषां चेन्द्रियाणां
प्रधानमिन्द्रियं चक्षुरतश्चक्षुषः परिरक्षार्थमध्यायस्या-
रम्भः आश्चर्योत्पत्ते तत्समन्तात् सार्यते येनाक्षि तथा-
ऽश्चयेत्सचेयेत् । तदाश्रोतनमञ्जनं तस्य विधिविधान-
मतिकर्तव्यतारूपोऽध्यायस्तं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

हे०—अथेत्याश्रोतनाजनविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रति-
जानीते ॥ १ ॥

सर्वेषामक्षिरोगाणामादावाश्रोतनं हितम् ।
रुक्तोदकं दूधघर्षाश्वदाहरोगनिवहणम् ॥ २ ॥

स०—सकलानामपि नयनामयानां प्रथममाश्रोतनं
परिवक्तो हितम् । यतस्तदाश्रोतनमुपयुक्तं रुजादिघ्नं
स्यात् । संग्रहे चोक्तम् । अव्यक्तेष्वेवगुणमेव पक्ष-
परिहरेणाऽक्षिकोशालेपनं तच्च बिडालकसंज्ञकमिति २

प०—सर्वेषां समग्राणामक्षिरोगाणामादौ प्रथमत
एवाश्रोतनं हितम् । तच्च रुक्तोदादिनिवहणं
रुगव्युच्छिन्नं शूलं तोदो व्यथा नानारूपा ।
कण्डूः कण्डूयनम् । अक्षिपुटयोः परस्परं हक्करः
श्लेपो घर्षः अश्वदाहाख्यः । रागो लोहितत्वम् ।
एतेषामाश्रोतनं निवहणं प्रथममम् ॥ २ ॥

हे०—आश्रोतनस्य विषयमाह—सर्वेषामिति । संग्रहे
तु नानाद्रव्यकल्पनया च रागाशुष्वर्षस्वदाहतोदभेदशोफ-
द्वयम् । अव्यक्तेष्वेवगुणमेव पक्षपरिहरेणाक्षिकोशालेपनं
तच्च पुनर्बिडालसंज्ञं तयोरकालो राविः कालस्तु सर्वमहर्दि-
नोत्पात्तिरिति ॥ २ ॥

दृष्ट्वा वाते कफे कोष्णे तच्छीतं रक्तपित्तयोः ।

स०—तदाश्रोतनं मलयुग्मम् । कफं किञ्चिद-
युग्मम् । रक्ते पित्ते च शीतं शितम् ॥ ३ ॥

प०—तदाश्रोतनम् उष्णं वातं धानाविषये दाम्भ्यम् ।
कफे कफविषये कोष्णे किञ्चिदुष्णमाश्रोतनं रक्ते
तथा पित्ते तद्विषये शीतमाश्रोतनं शितम् ॥ ३ ॥

हे०—आश्रोतनस्य दोषभेदनाशकत्वात् किञ्चिदुष्णं

संप्रत्याश्रोतनस्य विधिमाह

निवातस्थस्य वामेन पाणिनोन्मील्य लोचनम् ।
शुक्त्या प्रलेचयान्येन पित्तुवर्त्या कर्नीनिके ।
दश द्वादश वा विन्दन् द्वयगुलादवसेचयेत् ।
ततः प्रमृज्य मृदुना चैलेन कफवातयोः ।
अन्येन कोष्णपानीयच्छुतेन स्वेदयेत् मृदु ॥ ४ ॥

स०—निवातस्थानस्थितस्याऽऽशुक्त्या वामेन
पाणिनोन्मील्य लोचनमप्यग्रेण भाजने निवातस्थ-
दक्षिणकरेण पित्तुवर्त्या शुक्त्या प्रलेचय दश द्वादश
वा विन्दन् द्वयगुलान्नातिनिकटाक्षिदुग्मम् कर्नीनिके
ऽवसेचयेत् । ततः शन । अन्तरं कोमेनैव कफपित्ते
प्रमृज्य शोधयित्वाऽन्येन शोधनावैलेन कोष्णपानीय-
नाऽक्षि मृदु स्वेदयेत्वातिशयेन । कर्तव्यविधयोः । वाम
कफयोः । न तु पित्तरक्तयोरित्यर्थः ॥ ४ ॥

प०—निवातस्थपुंसः कर्नीनिके नामासंज्ञे अथ
वयवे दश द्वादश वा विन्दन् अवसेचयेत् । अवसेच-
वामेन सव्येन पाणिना हस्तेनोन्मील्य विधुतं कृत्वा
लोचनं चक्षुर्विकारस्यान्येन दक्षिणेन पाणिन
पित्तुवर्त्या प्रलेचय्या शुक्तौ भाजनविशेषं मित्तम्
द्वयगुलादूर्ध्वं सेचयेत् । अन्यथा विन्दुवर्तिक
रागादयो जायन्ते ततोऽक्षिसेचनानन्तरं मृदुना
चैलेन बलेणाक्षि प्रमृज्य संशोध्यान्तरापरि-
मृदुना चैलेन कोष्णपानीयच्छुतेनाक्षि सुपु द्वय
स्वेदयेत् । कफवातविषये न पित्तविषये का
रक्ते तयोः परिशोधनमात्रं कार्यं न स्वेदः ॥ ४ ॥

हे०—आश्रोतनविधिमाह—निवातस्थश्रोतनं । तस्य
दक्षिणेन हस्तेन । शुक्तौ प्रलेचय्या शुक्तिरुद्राक्षममाद-
या कर्नीनिके नासासंज्ञेनेषान्ते तद्वर्त्यगुलात् भेदयाम्य-
ह्यगुलमन्तरं कृत्वा संग्रहे तु एवमस्य न विदुर्नामसि
तादनाद्रागादयो जायन्ते शन । आश्रोतनमन्तरं कृत्वा

माह—तत शक्ति । प्रमाज्जनं सर्वत्र कफवातयोस्त्वन्येन
कैलेन स्वेदनम् ॥ ४ ॥

अत्युष्णतीक्ष्णं रुग्णगृह्णनाशयाऽक्षिसेचनम् ।
अतिशीतं तु कुरुते निस्तोदस्तंभवेदनाः ॥
कषायवर्त्मतां वर्षं कृच्छ्रादुन्मेषणं बहु ।
विकारवृद्धिमत्यल्पं संरंभमपरिस्तुतम् ॥ ५ ॥

स०—अत्यर्थमुष्णमतितीक्ष्णं चाऽऽश्रोतनं रुजे
रागाय दृग्निनाशाय च स्यात् । अतिशीतं त्वक्षिसेचनं
निस्तोदादीन् विधत्ते । निस्तोदः स्रव्येव व्ययः ।
स्तंभोऽक्ष्णः स्तंभनमिव । वेदना शूलम् । कषायवर्त्म-
त्वं कुरुते । वर्षो वर्त्मनः परस्परं संश्लेषः । बह्वतिमा-
त्रमाश्रोतनं कृच्छ्रेणोन्मेषणं विधत्ते । अत्यल्पमक्षिसेचनं
विकारवृद्धिं कुरुते अपरिस्तुतमक्षिसेचनं संरंभं नेत्रक्षोभं
विधत्ते ॥ ५ ॥

प०—अत्युष्णतीक्ष्णमक्षिसेचनमाश्रोतनं कृतं रुजे
रुगर्थं सम्पद्यते रागार्थं च । तथा दृङ्मनाशाय
दृष्टिविधातार्थं च । तथाऽतिशीतमक्षिसेचनं निस्तो-
दादीन् । निस्तोदो रुक्विशेषः । निःशेषं कृत्वा
रुजा तोदनम् । विकारस्य व्याधेर्वृद्धिमाधिक्यं
कुरुते न विकारशान्तिः । अपरिस्तुतमपरिस्तुत-
मक्षिसेचनम् ॥ ५ ॥

हे०—अत्युष्णतीक्ष्णस्याश्रोतनस्य दोषमाह—अत्युष्णोति ।
अतिशीतस्य दोषमाह—अतिशीतमिति । अतिमात्रस्य
दोषमाह—कषायवर्त्मवतामिति । कषायवर्त्मतां रुक्षवर्त्म-
त्वम् । अत्यल्पस्य दोषमाह—विकारवृद्धिमिति । नेत्राद-
गिरिभुतस्य दोषमाह—संरंभमिति । संरंभं शोफादिप्रादु-
र्भावम् ॥ ५ ॥

कया रीत्या नेत्रे प्रयुक्तमौषधं दोषानपनयतीत्याह—
गत्वा संधिशिरोघ्राणमुखस्रोतांसि भेषजम् ।
ऊर्ध्वगान्नयने न्यस्तमपवर्तयते मलान् ॥ ६ ॥

स०—संस्थादीनां द्वन्द्वः । ततः स्रोतःशब्देन
पृष्टीतमासः । संधिशब्देनेहाक्षिशोशसंबन्धिनः संधयो
गृह्यते । तेनाक्षिशोशसंबन्धिस्रोतांसि शिरोघ्राण-
मुखस्रोतांसि गत्वा नयने क्षिप्तमौषधमूर्ध्वगान्मलानप-
वर्तयते ॥ ६ ॥

प०—संस्थादीनां द्वन्द्वः । सन्धिशिरोघ्राणमुखं
तस्य स्रोतांसि सन्धिशिरोघ्राणमुखस्रोतांसि तानि
गत्वा अथ नयने नेत्रे न्यस्तं प्रणीतं भेषज-
मौषधमाश्रोतनमूर्ध्वगान् ऊर्ध्वप्रस्तुतान् मलान्
अपवर्तयते । प्रत्यावृत्तरूपान् विहितस्मरणाक्ष्माम्
सम्पादयति ॥ ६ ॥

हे०—आश्रोतनस्य फलमाह—रात्रेति । नेत्रे न्यस्तमौषधं
संस्थादीन् गत्वा जन्तुर्ध्वगान् रोगान् हन्ति ॥ ६ ॥

अथाऽजनं शुद्धतनोर्नंत्रमात्राश्रये मले ।
पक्वलिङ्गेऽल्पशोफातिकण्डूपैच्छिलस्यलक्षिते ॥
मन्दवर्षाश्वुरोगेऽक्षिणं प्रयोज्यं घनदूषिके ।
आर्तं पित्तकफासृग्भिर्मारुतेन विशेषतः ॥ ७ ॥

स०—अथाश्रोतनान्यदंजनं प्रयोज्यम् । कीदृश-
स्याऽऽतुरस्य । शुद्धा तनुर्थस्य सतस्य । मले नेत्रमात्राश्रये
न त्वधिकशरीरव्यापिनि । तथा पक्वलिङ्गे । पक्वलिङ्गता
कथं वेद्येति विशेषणद्वारेणाऽऽह । अल्पशोफेनातिकण्डू-
वा पैच्छिलस्येन च लक्षितेऽस्वाते पक्वलिङ्गे सति ।
कीदृशेऽक्षिणं । मंदा अल्पा वर्षा अश्वुरोगा यस्य
तस्मिन् । तथा घना दूषिका नेत्रमलो यस्मिन्नयने
तस्मिन् । एतदपि पक्वलिङ्गमेव । पित्तेन कफेन
रक्तेन चाऽऽतुरे । मारुतेन चाऽऽतुरे विशेषेणाजनं
प्रयोज्यम् ॥ ७ ॥

प०—अथाश्रोतनानन्तरं शुद्धतनोः शुद्धशरीरस्य
नेत्रमात्राश्रयो निकेतो यस्य मलस्य तस्मिन् तथा-
भूते पक्वलिङ्गे समुत्पन्ने नेत्राजनं प्रयोज्यम् ।
तस्मिन् पक्वलिङ्गे नालयेन शोफेन तथाऽतिकण्डूवा
तथाऽतिपैच्छिलस्येन लक्षिते ज्ञाते सिन्धयोक्तौ सति
तथा मन्दवर्षाश्वुरोगे सति मन्दा अल्पा वर्षादयो
यस्मिन्नक्षिणं । तथा घना दूषिकाऽक्षिमलो यस्मिन्
अक्षिणं तस्मिन् तथाविधाजनं प्रयोज्यम् । आर्तं
आतुरे पीडितेऽक्षिणं पित्तेन कफेनासृजा रक्तेन
तथा मारुतेन वायुना विशेषतः आर्तेन नेत्रे
प्रयोज्यम् ॥ ७ ॥

हे०—अजनस्य विषयमाह—अथेति । शोफाद्यहस्य-
लक्षिते पक्वलिङ्गणे सति तथा वर्षाद्यहस्ये दूषिकाघना-
त्वे च ॥ ७ ॥

लेखनं रोपणं दृष्टिप्रसादनमिति त्रिधा ।
अंजनम् ॥ ८ ॥

स०—अंजनं च लेखनादिभेदेन त्रिभेदम् ।
लिख्यते शस्त्रेणैव शुक्रार्मादीति लेखनम् । रोप्यते
संरोधतेऽनेनाऽभिष्यंदादीति रोपणम् । प्रसा-
द्यते निर्मलीक्रियतेऽनेनेति प्रसादनम् । दृष्टेः
प्रसादनं दृष्टिप्रसादनम् । संग्रहोक्तस्य स्नेहनस्य अंज-
नस्य रोपणदृष्टिप्रसादनयोरेवातर्कतत्वात् तदिह पृथक्
नोक्तम् ॥ ८ ॥

प०—तत् त्रिधा त्रिप्रकारमखनम् । एकं
लेखनं द्वितीयं रोपणं तृतीयं दृष्टिप्रसादनम् ।
दृष्टेः प्रसादनं दृष्टिप्रसादनम् । लिख्यतेऽनेन
शस्त्रेण चर्मादिरोगजातमिति लेखनम् । 'लि-
खत्यतिष्ठेद्व्याघ्रद्वारं स्वलेखनं मतम्' । संरोप्यते
संरोधते तद्वोपणम् । प्रसाद्यते निर्मलीक्रियते येन
तत्प्रसादनम् ॥ ८ ॥

हे०—अखनस्य भेदानाह—लेखनमिति । संग्रहे तु
न दोषेभ्योदयेन चानिहते दोषे तत्र हि दोषोत्प्रेक्षणं
रामादिबुद्धिशुक्रप्राकृतिमिरोपयति ॥ ८ ॥

लेखनं तत्र कषायाम्लपटूषणैः ॥ ९ ॥

स०—तत्र तेषु त्रिष्वजनेषु मध्याह्नेखनमंजनं कषा-
यादिभिर्द्रव्यैः शुक्रार्मादिषु प्रयोज्यम् ॥ ९ ॥

प०—तत्र तेषु लेखनादिषु मध्याह्नेखनमखनं
कषायादिभिश्चतुर्भि रसैः शुक्रार्मादिषु योज्यम् ।
पटु लवणमूषणं कटुद्रव्यम् ॥ ९ ॥

हे०—लेखनस्य द्रव्याध्याह—लेखनमिति ॥ ९ ॥

रोपणं तिक्तकैर्द्रव्यैः ॥ १० ॥

स०—रोपणमंजनं तिक्तकैर्द्रव्यैः स्यात् । तिक्तप्रहण-
मुपलक्षणार्थं संग्रहोक्तस्य । तेन कषायद्रव्यैः संस्नेहै रोप-
णमंजनं वेद्यम् ॥ १० ॥

प०—रोपणमखनं तिक्तद्रव्यैरभिष्यन्दादिषु
योज्यम् ॥ १० ॥

हे०—रोपणद्रव्याध्याह—रोपणमिति ॥ १० ॥

स्वादुशीतैः प्रसादनम् ॥ ११ ॥

स०—स्वादुशीतैर्द्रव्यैः प्रसादनमेव प्रसादनमंज-
नम् । स्वादुशीतद्रव्यैश्च श्लेष्मांजनं संस्नेतं च शुभं
प्रयुज्यमानं प्रत्यंजनसंज्ञां लभते ॥ ११ ॥

प०—प्रसादनमखनं स्वादुशीतैरुपहृतायां द्रव्या
स्वस्थवृत्तेश्च योज्यम् ॥ ११ ॥

हे०—दृष्टिप्रसादनस्य द्रव्याध्याह—स्वादुशीतैरिति ॥ ११
दशांगुला तनुर्मध्ये शलाका मुकुलानना ।
प्रशस्ता लेखनं ताम्नी रोपणं काललोहजा ।
अंगुली च सुवर्णोत्था रूप्यजा च प्रसादने ॥ १२ ॥

स०—दशांगुला राजमापस्थूला शलाका प्रसादने ।
मध्ये तनुस्तथा मुकुलकारे आनने मुखे द्वे अपि यस्याः
सा मुकुलानना । लेखनेऽजने ताम्नी शलाका प्रसा-
द्यते । रोपणं काललोहोत्था कृष्णशलाका । अंगुली
च हस्तावयवविशेषो रोपण एव शस्तः । एतं प्रसाद-
नेऽजने सुवर्णोत्था कनकोद्भवा रजतोद्भवा च शलाका
प्रशस्ता ॥ १२ ॥

प०—शलाका दशाङ्गुलपरिमाणे तथा तनु-
र्मध्ये मध्यप्रदेशात् सुस्मा मुकुलानना द्वयोर्मुकुल-
योर्मुकुलकारा । सा शलाका लेखनेऽजने
ताम्रा ताम्रोद्भवा शस्ता । रोपणेऽजने काललोहजा
कृष्णलोहोद्भवा शलाका तथाऽङ्गुलीकरस्याया रोप-
णाखनेन च शस्ता । प्रसादनेऽजने च सुवर्णोत्था
कनकमयी तथा रूप्यजा रजतकृता शलाका
प्रशस्ता ॥ १२ ॥

हे०—शलाकामाह—दशांगुलेति । लेखनशलाकामाह—
लेखने ताम्नीति । रोपणशलाकामाह—रोपणं शति । प्रसादने
शलाकामाह—सुवर्णोत्थेति ॥ १२ ॥

अंजनकल्पना त्रिप्रकारा स्यात् कथमिदमाह—

पिंडो रसक्रिया चूर्णस्त्रिष्वैवांजनकल्पना ।
गुरौ मध्ये लघौ दोषे ताः क्रमेण प्रयोज्यन्ते ॥

स०—पिंडादिभेदेन त्रिप्रकारांजनकल्पना स्यात् ।
पिंडादयो बहुदोषादिषु क्रमेण प्रयोज्याः । गुरौ
दोषे पिंडः प्रयोज्यो मध्ये दोषे रसक्रिया लघुदोषे चूर्णं
हृत्पर्यः ॥ १३ ॥

प०—अञ्जनकल्पना त्रिवैव त्रिप्रकारिव । पिण्ड-
स्तथा रसक्रिया चूर्णश्च । तत्र द्रवालुलितचूर्णां
वर्तितः पिण्डशब्दवाच्यः । रसक्रिया द्रव्यकवाभा-
द्वनीभूताद्या क्रियते । गुष्कपिष्टं द्रव्यं चूर्णशब्द-
वाच्यम् । यथा पूर्वं तेन वलिनस्तस्मान् गुरो प्रचले
व्याधौ पिण्डमश्नन् प्रयोजयेत् । मध्यवले व्याधौ
रसक्रियां प्रयोजयेत् । लघावचले व्याधौ चूर्णं प्रयो-
जयेत् ॥ १३ ॥

हे०—अञ्जनकल्पनाभेदानाह—पिण्ड इति पिण्डां गुष्टिका,
रसक्रिया अवलेहः । कल्पनात्रयस्य विषयत्रयमाह—गुरो मध्यं
इति ॥ १३ ॥

हरेणुमात्रं पिण्डस्य वेष्टमात्रा रसक्रिया ।

तीक्ष्णस्य द्विगुणं तस्य मृदुनः ॥ १४ ॥

स०—तीक्ष्णद्रव्यकृतस्य पिण्डस्य हरेणुमात्रं प्रमाणं
कथयति । मृदुद्रव्यकृतस्य पिण्डस्य तद् द्विगुणं हरेणु-
मात्रं वदति । रसक्रियाया विष्टं प्रमाणमाहुः ॥ १४ ॥

हे०—तीक्ष्णयोः पिण्डरसक्रियायोर्मात्रमाह—द्विगुणमात्रं ।
तस्य हरेणुद्रव्यं रसक्रियाया बलद्रव्यम् ॥ १४ ॥

चूर्णितस्य च ।

हे शलाकं तु तीक्ष्णस्य तिस्रः स्थुरितरस्य च १५

स०—चूर्णं तीक्ष्णं द्विगुणं शलाकां मृदो द्विगुणं
शलाकामभिदधुः । तत्रांतरे चोक्तम् । लेहनामञ्जनं
ताम्ररजतकांस्याद्यन्यतमेषु धार्यम् । रोपणं मुनण-
वटशंखान्यतमेषु । प्रसादने स्फटिकप्रक्षचंदनान्यतमेषु
धार्यम् । एवं ह्यञ्जनमव्यापन्नगुणं भवति । वर्तयिष-
णार्थं शिला निम्नमव्याडनुद्गारिणी पंचांगुलायता
त्र्यंगुलविस्तारेति ॥ १५ ॥

हे०—तीक्ष्णस्य चूर्णस्य मात्रामाह—चूर्णितस्योति । मृदो-
श्चूर्णस्य मात्रामाह—तिस्र इति ॥ १५ ॥

निशि स्वप्ने न मध्याह्ने म्लानं नोष्णगभस्तिभिः ।

अक्षिरोगाय दोषाः स्युर्वर्धितात्पीडितद्रुताः ।

प्रातः सायं च तच्छाल्ये व्यञ्जंस्तौऽजयत्सदा ।

स०—निशि रात्रव्रजं न प्रयोज्यम् । तथा
स्वप्ने स्वप्नकालेऽजं न प्रयोज्यम् । तथा मध्यदिनेऽ-

जं न प्रयोज्यम् । न च म्लानं लोचनेऽ-
ज्यम् । केन म्लाने । उष्णाग्निदीप्तिभिः
कालेऽजं न प्रयुञ्जत दोषा तुभिर्नितान्
नमस्तत्वादुर्लभाऽस्तास्तथा द्रुताः कालस्थोष
गता अक्षिरोगाय स्युस्तस्मादेव कालेऽजं न
ज्यम् । यतः पूर्वाह्ण कालेऽजं नित्यं दो-
षान्निहं अपराहं च तच्छाल्यं तस्मादक्षिरोग-
गताभ्यं स्वौ सदैव नेत्रमञ्जयेत् ॥ १६ ॥

प०—निशि रात्रौ स्वप्नेन निद्रा
वर्धिता वृद्धिर्नितान्मध्याह्ने पाने
नोत्पीडिता ऊर्ध्वं प्रेस्तामन्मध्याह्ने
स्तिभिरादित्यरश्मिभिर्दुताः क्षुब्धिता दोषा
अक्षिरोगाय स्युर्भवेयुः । अतोऽस्मात्कार-
प्रत्यूपसि तच्छाल्यं निशि संवर्धितानां दो-
षगतायां जयेत् । तथा सायं दिनान्ते पा-
नमस्तिभिरुत्पीडितद्रुतानां दोषाणां प्र-
जयेत् ॥ १६ ॥

हे०—अञ्जनस्य कालमाह—निशीति । रा-
त्रिर्निशा दोषा अक्षिरोगाय स्युः अतः प्रातः
मध्याह्ने पानाश्चाग्नामूर्त्तिदुताः पूर्वरोध्यां
अक्षिरोगाय स्युः । अतः सायं जयेत् ॥ १६ ॥

वर्द्धयन्त्ये तु न दिवा प्रयोज्यं तीक्ष्णं
विरकदुर्बलं चक्षुरादित्यं प्राप्य सीदति

स०—अन्ये त्वाच्चाप्यं पुं मन्यते । तं
दिवा न प्रयोज्यम् । कस्मादित्याह । यस्मात्
प्राप्य सीदति । किंभूतम् । विरेकदुर्बलम् ।
अनेन विरचितत्वात् । तस्मादिवसे तीक्ष्ण-
प्रयोज्यम् ॥ १७ ॥

प०—अन्ये पुनराचार्या एवमाहुः । ती-
क्ष्णं दिवा न प्रयोज्यम् । यस्माद्विरकण तीक्ष्ण-
निवर्तते । दिनचले चक्षुर्नत्रमादित्यं रविं प्र-
सीदति । दिनयाचि सम्पद्यते ॥ १७ ॥

हे०—तीक्ष्णाञ्जनस्य दिवा निषिद्धमाह—वर्द्धय-
निषेधे युक्तिमाह—विरकदुर्बलमिति ॥ १७ ॥

अत एवाऽऽह—

स्वप्नेन रात्रौ कालस्य सौम्यत्वेन च ।
शीतसात्म्या दृग्गोत्रे स्थिरतां लभते ।

स०—यस्मात्स्वमेन रात्रौ तर्पिताः तथा कालस्य रात्र्यस्य सौम्यत्वेन तर्पिता दृष्टिः पुनः स्थैर्यं तेति तीक्ष्णांजनक्षोभितापि । कीदृशदृष्टिः । आग्ने-
त्युक्तदभूतसंभवा । तथा शीतसात्मा । तस्माद्रा-
जनं प्रयोज्यम् । आग्नेयीति सर्वत्राग्निकलिभ्यां
क्तव्य इति ठक् । शीतं साम्यं यस्याः । पैत्तिक-
स्येव ॥ १८ ॥

प०—त एव आचार्या रात्रौ तीक्ष्णमञ्जनं प्रयो-
मेत्याहुः । यतः स्वप्नेन निद्रया सौम्यंस्वभाव-
ः तथा कालस्य सौम्यत्वेनाप्यायकत्वेन तर्पिता
ययिता कृति नीता शीतसात्मात् हिमस्व-
त्वात् दृग् दृष्टिराग्नेयी अग्न्युक्तदभूतसम्भवा
ः स्थिरतां लभते दृढतां प्राप्नोति ॥ १८ ॥

हे०—तीक्ष्णस्य रात्रिप्रयोगे युक्तिमाह—स्वप्नेनेति ।
स्वावदग्नेयत्वास्तंतापपीडिता । अतएव शीतसात्मा
च तीक्ष्णांजनेनातिशंसता रात्रौ स्वप्नेन सौम्येन कालेन
तंसंतापा पुनः स्थिरतां लभते कफोद्रेके लेखनसाध्ये
तेने ॥ १८ ॥

तदन्यमतमव्यापकमिति दुष्यन्नाह—

युद्विक्ते बलासे तु लेखनीयेऽथवा गदे ।
ममद्वचपि नात्युष्णे तीक्ष्णमक्षिण प्रयोजयेत् ॥

स०—अत्युष्ण्टे कफेऽथवा लेखनाहं शुक्रार्मादौ
दिनेऽपि नात्युष्णे तीक्ष्णमंजनं प्रयोजयेत् । काम-
गतमेतत् । कालस्यायौष्ण्यादंजनस्य तैक्ष्ण्याच्चा-
ययोगेन दृष्ट्युपधातः स्यात् ॥ १९ ॥

प०—किमेतत्सर्वदेव निशि भेषजं प्रयोज्यं न दिवा
आह—कदाचिदत्युद्विक्ते प्रबले बलासे श्रेष्ठाख्ये
ये तथा लेखनीये परासनीये वा गदे शुक्र-
रर्मादौ काममभ्यनुगमङ्गीकृतमहवपि तीक्ष्णम-
नं तत्साध्यदोषविषये प्रयोजयेत् ॥ १९ ॥

हे०—दिवापि तीक्ष्णं योज्यमित्याह—अत्युद्विक्ते
॥ १९ ॥

अत एवाह—

श्मनो जन्म लोहस्य तत एव च तीक्ष्णता ।
पधातोऽपि तेनैव तथा नेत्रस्य तेजसः २० ॥

स०—पाषाणाच्छस्त्रस्योत्पत्तिस्तस्मादेव चाऽश्मनः
छक्ष्णतादियोगात्तीक्ष्णता । उपधातोऽपि कुठत्वादिकस्ते-
नैव पाषाणेन न केवलं तैक्ष्ण्यम् । तथा तेनैवाश्मशस्त्र-
न्यायेन नेत्रस्य तेजसोऽग्नेरश्मस्थानीयाज्जन्म रविस्त्रि-
तेजसः सकाशात्तीक्ष्णता दर्शनपटुत्वमत्युष्णेन तु तेन
तस्योपधातः । तस्माच्चदन्ये गदति सामान्येनैव दिवा-
ऽजनं न प्रयोज्यमिति तदसदेव ॥ २० ॥

प०—तच्च नात्युष्णे दिने आग्नेयत्वाच्चक्षुष-
स्तथा तीक्ष्णाञ्जनमप्याग्नेयं तस्योष्णे दिने समान-
त्वोक्तो विरोधस्तदर्थमाह—अश्मनः पाषाणाहो-
हस्य शस्त्रस्य जन्मोद्भवम् । साध्यस्य तीक्ष्णता
धारातीक्ष्णत्वम् । साध्यस्य तत एवाश्मन एव
तस्य जायते योऽपि तस्य लोहस्योपधातो विनाशः ।
अथ सर्वसर्विकया भङ्गस्तत एव जान्यथा । तद्वृ-
त्तस्य नेत्रस्य चक्षुषो दृष्टेर्दर्शनस्य तेजस एव
जन्मः । तत एव तीक्ष्णत्वम् । दूरे दर्शनश-
क्तित एवोपधातः किञ्चिदर्शनं सर्वसर्विकया-
ऽदर्शनम् ॥ २० ॥

हे०—तेजसस्य तेजःसहकृतस्य च नेत्रस्य कथं तेजसो-
पधात इत्यत आह—अश्मन इति ॥ २० ॥

न रात्रावपि शीतेति नेत्रे तीक्ष्णांजनं हितम् ।
दोषमस्त्रावयस्तंभकंङ्कजाड्यादिकारि तत् २१ ॥

स०—अपि च रात्रावपि नेत्रे कफाधिक्येनातिशीते
कङ्कपैच्छिल्याद्यनुमिति तीक्ष्णमंजनं प्रयोज्यम् । यतो
निशि तीक्ष्णमंजनमुपयुक्तं कालस्य सौम्यत्वादोषस्रवणे-
ऽभ्योगेनस्त्रावयदंजनं कङ्कजाड्यादिकृतं स्यात् न शम-
कारि । तस्माच्छीतसात्मा दग्माग्नेयी स्थिरतां लभते
पुनरित्येतदप्यसत् । तस्माद्युर्वोक्तमेवाऽनवयम् ॥ २१ ॥

प०—रात्रावप्यतिशीते काले तीक्ष्णमञ्जनं न
हितम् । यस्मिन् काले तीक्ष्णमञ्जनं तीक्ष्णमपि
प्रयुक्तं कङ्कजाड्यादिकारि सम्पद्यते । आदिग्रहणा-
च्छोषपैच्छिल्यरुक् तोदनादिकारि तद्वदति ॥ २१ ॥

हे०—रात्रावप्यतिशीते तीक्ष्णांजनं निषेधितं—न रात्रा-
विति । शीतप्रयोगे दोषमाह—दोषमिति ॥ २१ ॥

नाञ्जयेद्भीतवमितविरिक्ताऽशितवेगितं ।
 क्रुद्धज्वरितातांशिशिरोरुकशोकजागरे ॥
 अहंष्टेऽर्कं शिरःस्नातं पीतयौधूममद्ययाः ।
 अजीर्णेऽग्न्यर्कसंतप्तं दिवा सुप्ते पिपासितं २२

स०—भीतादीनामक्षिणी वैद्यो नाञ्जयेत् । अक्षि-
 तोऽत्र सद्योमुक्तो वैद्यः । सद्योमुक्तस्य नरस्य नयने
 नाञ्जयेदित्यर्थः । तांते सूक्ष्ममाधुरादिदर्शनादभिधात-
 त्वाच्च ग्लानेऽक्षिणी यस्य स एव तस्मिन् । अह-
 ष्टेऽर्कं जलदच्छन्नत्वात् । तथा शिरःस्नातादिषु ॥ २२ ॥

प०—भीते सति पुंसि नाञ्जयेत् । तथा वसिते
 कृतवसने कृतविरचने तथा स्नाते तथा पीतयौधूम-
 मद्ययास्तथा जीर्णे परिणतास्ते अग्न्यर्कसन्तप्ते अग्निना
 तापिते तथाऽऽदित्यतापिते दिवासुप्ते अग्निं निद्रां
 भजति पिपासिते तृपिते च नाञ्जयेदिति प्रत्येकं
 योज्यम् ॥ २२ ॥

हे०—भीतादीनामञ्जनं निषेधति--नाञ्जयेदिति । संप्रदे-
 तु एष्ट्यञ्जनादुपयोग्यः संस्माश्रुवेदनाविक्तलोपासामदूर्ध्वका-
 निस्तोदक्रुच्छन्नीलनक्षत्रयुक्तवतिरादीनाञ्जनयेत् ।
 तांते ॥ उष्णादिना ग्लानमक्षि ॥ २२ ॥

सांप्रतं यादृशमञ्जनं न योजयेत् तदर्थवति--

अतितीक्ष्णमृदुस्तोक्तवह्च्छलघनकर्कशम् ।
 अत्यर्थशीतलं तप्तमञ्जनं नावचारयेत् ॥ २३ ॥

स०—अतिशब्दस्य तीक्ष्णादिभिर्धनतैः संबन्धः ।
 अत्यर्थशीतलमित्येतस्मादत्यर्थशब्दस्तप्तमित्यत्राऽनुवृत्ति-
 कृतेन संबन्धेन योग्यः । अतितीक्ष्णादिगुणमञ्जनं न प्रयो-
 जयेत् । तत्रांतरे चाऽञ्जनविधिरुक्तः । सुप्तोपनिष्ठस्या-
 ऽऽतुरस्य वृषविष्टो वैद्यो वामांगुष्ठेनोत्तरं कर्मांक्षिभ्य
 कृष्णभागसंशोचः कनीतिकादपांगं यावदेज्जनं नये-
 दिति ॥ २३ ॥

प०—अतितीक्ष्णादिकमञ्जनं नावचारयेत् न
 प्रयोजयेदति । तीक्ष्णं कटुवम्ललवणैः कृतमसिमृदु
 मधुरैरेव कृतं स्तोकमल्पमात्रं बहु प्रभूतमच्छं तत्
 घनं सान्द्रं कर्कशं परुषं तथात्यर्थशीतलं तप्तमुष्णं
 चाञ्जनं नावचारयेत् न योजयेत् ॥ २३ ॥

हे०—अतितीक्ष्णादिकमञ्जनमञ्जनं निषेधति--अ-
 तीक्ष्णमिति ॥ २३ ॥

अथाऽनुन्मीलयन् दृष्टिमतः संचारयेच्छनेः ।
 अञ्जिते वर्त्मनी किं चिन्नालयेच्छैवमंजनम् ।
 तीक्ष्णं व्याप्नोति सहसा न चोन्मेषनिमेषणम्
 निष्पीडनं च वर्त्मभ्यां क्षालनं वा समाचरेत्

स०—अक्षयवमंजनतस्त्वक्षयमंजयेत् नेत्रेऽञ्जिते स
 दृष्टिमौलिकमनुन्मीलयन्मध्ये शर्नैः शर्नैः संचारयेत्
 कथम् । वर्त्मनी चालयेत् । एवमंजनं नेत्रं व्याप्नोत्य
 प्रतिसर्जितं । न च सहसा निव्यतिक्रमेणोन्मेषनिमे
 कुर्यात् । चशब्दोऽवधारणं । नेत्रं समाचरेदित्यर्थः
 वर्त्मभ्यां च निष्पीडनं न समाचरेत् । वाशब्दोऽवधा
 क्षालनं च नेत्रं कुर्यात् ॥ २४ ॥

प०—अथानन्तरम् अन्तर्प्रवेशार्थं दृष्टिं तारय-
 न्तरभ्यन्तरे शर्नैः शर्नैः संचारयेत् । मन्दं स
 कृत्वेति यावत् । उन्मीलयेन्नैवमनुद्गाटयंश्च
 अञ्जिते सति नेत्रज्वरमिति किञ्चिदपि चालयेत्
 एव सति तीक्ष्णमञ्जनं व्याप्नोति । नच सह
 शब्दित्यश्नदानान् । अन्तर्मुखमुन्मेषनिमेषां कर्तुं
 नच सहसा वर्त्मभ्यां निष्पीडनं न सहसाश्च
 क्षालनं कारयेत् ॥ २४ ॥

हे०—अञ्जानान्तरं कृत्यमाह—अथेति । अञ्जिते
 दृष्टिमनुन्मीलयन् अंतरेऽनसंचारयेत् । वर्त्मनी च किं
 चालयेत् । उक्तकृत्यस्य फलमाह—एवमंजनं ती
 व्याप्नोति सहसेति मृदुशर्नैर्व्याप्नोतीत्यर्थमर्थमर्थम् । अं-
 तर्मुखसंनिपादि निषेधति--न चेति ॥ २४ ॥

अपेतौषधसंरम्भं निर्वृतं नयनं यदा ।
 व्याधिदोषतुल्ययोग्याभिरद्भिः प्रक्षालयेत्तदा ॥ २५ ॥

स०—अपेतौषधात् औषधसंरम्भो मेघजश्वं
 यस्मान्नेत्रात्तदेवमपेतौषधसंरम्भम् । अत एव निर्वृता
 तदुःखात्तुल्यं यदा लोचने स्थातदा व्याध्यादयो
 र्जलैः प्रक्षालयेत् । तत्र व्याधिरभिधेदादिः । दं
 वातादिः । कतुवसंतादिः ॥ २५ ॥

प०—प्रयुक्तादन्तरमस्यामवस्थायां क्षालनं
 समाचरेत् । औषधस्य संरम्भः औषधसंर-

अपेतोऽपगतः प्रयुक्तभेषजोऽपहितः येन यस्मिन्
वेति तदपेतौषधसंस्पर्शं नयनमत एव निवृत्तं स्वस्थं
यदा सम्पन्नं तदा तस्मिन् काले व्याधियोग्या-
भिर्दोषयोग्याभिर्कृतुयोग्याभिरग्निः पानीयैः शीतो-
ष्णमध्यमस्वभावादिभिरग्निः प्रक्षालयेत् ॥ २५ ॥

हे०—क्षालनकालमाह—अपेतौषधेति ॥ २५ ॥

दक्षिणांगुष्ठकेनाऽक्षि ततो वामं सवाससा ।
ऊर्ध्ववर्त्मनि संगृह्य शोध्यं वामेन चेतरेत् २६ ॥

स०—ततो नयनप्रक्षालनादनन्तरं दक्षिणांगुष्ठेन
सवस्त्रेण वामं नयनमूर्ध्ववर्त्मनि सम्यगादाय शोधनी-
यम् । वामेनांगुष्ठेन सवाससेतरेत् दक्षिणमूर्ध्ववर्त्मनि
संगृह्य शोध्यम् ॥ २६ ॥

प०—ततः प्रक्षालनादनन्तरं दक्षिणाङ्गुष्ठकेन
सवस्त्रेण वामं चक्षुरुर्ध्ववर्त्मनि गृहीत्वा सङ्गु-
ह्यावष्टभ्य तद्विषयग्रहणं कृत्वा शोध्यं परिमार्ज-
नीयम् । वामाङ्गुष्ठकेन सवस्त्रेणेतरेत् दक्षिण-
मक्षि ऊर्ध्ववर्त्मनि गृहीत्वा शोध्यं परिमार्ज-
नीयम् ॥ २६ ॥

हे०—क्षालनानन्तरं शोधनमाह—सवस्त्रेण दक्षिणांगुष्ठेन
वर्त्म संशोध्यम्, वामेन दक्षिणम् ॥ २६ ॥

किमिति शोध्यमित्याह—

वर्त्मप्राप्ताजनाद्दोषो रोगान्कुर्यादतोऽन्यथा २७ ॥

स०—अतोऽन्यथाऽशोध्यमाने वर्त्मनि प्राप्ते च
तदजने वर्त्मप्राप्ताजने तस्माद्दोषो रोगान् कुर्यात् । तस्मात्तच्छोध्यं नयनम् ॥ २७ ॥

प०—वर्त्मनोरञ्जनदानानन्तरं संशोधनाकर-
णाद्दोषो वर्त्मनि प्रसृतो रोगान् कुर्यात् । तस्मा-
दञ्जनादनन्तरं वर्त्मनोः शोधनं क्षालनं च
कार्यम् ॥ २७ ॥

हे०—क्षालनशोधनाकरणे दोषमाह—वर्त्मप्राप्त इति २७

कण्डूजाडयेज्जनं तीक्ष्णं धूमं वा योजयेत् पुनः ।

स०—कण्डूश्च जाडयं चेति समाहारद्वन्द्वः ।
तस्मिन् सति तीक्ष्णमंजनं योजयेत् । अथवा
तीक्ष्णं धूमं योजयेत् ॥ २८ ॥

प०—अञ्जिते सति कण्डूजाडये सन्तुष्टे सौष्ठ-
मञ्जनं धूमं वा योजयेत् ॥ २८ ॥

हे०—अंजनात्मस्योगमयोः कण्डूजाडयोः प्रक्षाल-
नाह—कण्डूजाडय इति ॥ २८ ॥

तीक्ष्णांजनाऽभितप्तं तु पुनः प्रत्यंजनं हितम्

स०—पुनस्तीक्ष्णनांजनेनाऽभितप्तं चोक्तं ।
प्रत्यंजनं चोक्तं हितमिति ॥ २९ ॥

इति श्रीधृगादत्तपुत्रश्रीमद्वज्रवदनचरित्रा-

यामष्टांगहृदयटीकायां सप्तोऽध्यायः-

स्वायां त्रयोविंशतीत्याह ॥ २९ ॥

प०—तीक्ष्णाञ्जनाभितप्ते तु पुनः नये सत्त्व-
शमनार्थं हिमं तच्छीतलं चूर्णाञ्जने प्रयेज्जनं
तच्च प्रत्यञ्जनसंज्ञां लभन्त इति भट्टम् ॥ २९ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनचरित्रितायां यदादिचरित्र-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां प्रोक्तं-
ञ्जनविधयश्चायस्त्रयोविंशः ॥ २९ ॥

हे०—तीक्ष्णांजनातिवेगेन प्रतीकृतमाह—तीक्ष्णांजने
प्रत्यंजनमित्यस्यंजनसंज्ञा ॥ २९ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामासुषेद्विराजने सर्वांजनधर्म-
सामस्येन निरूपितम् ॥ २९ ॥

चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ।

अस्मादनन्तरं चतुर्विंशाध्यायारंभ आक्षो-
जनाभ्यां हि नयनस्य प्रायो दीर्घत्वमतस्तयो-
रुपयोगो युक्त इत्याह—

अथाऽतस्तर्पणपुटपाकविधिर्मध्यायं
व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०—तर्पणं च पुटपाकश्च तर्पणपुटपाकौ
विधिस्तम् । शेषं पूर्वमेव ॥ १ ॥

प०—अस्थारम्भेऽयं सम्प्रत्यः । उक्तं तं
भित्तये हिमं प्रत्यञ्जनं योजयेदिति तर्पणमात्रं य-
त्क्रियते तस्यायेन तथाविधेऽङ्गि विधीर-
तर्पणं च पुटपाकश्च तर्पणपुटपाकौ तयोर्वि-
स्मिन्नध्याये विधीयते तस्यध्यायं व्याख्यास्याम

हे०--अथातस्तर्पणपुटपाकविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रति-
जानीते ॥ १ ॥

नयने ताम्रयति स्तब्धे शुष्के रूक्षेऽभिधातिते ।
वातपित्तातुरे जिह्वे शीर्णेपक्ष्माविलेक्षणे ॥
कृच्छ्रोन्मीलशिरार्हर्षशिरोत्पाततमोऽनुनैः ।
स्यन्दमथान्यतोवातवातपर्यायशुष्कैः ॥
आतुरे शातरागाक्षुशूलसंभद्रषिके ।
निवाते तर्पणं योज्यं शुद्धयोर्धूर्वकाययोः ।
काले साधारणे प्रातः सायं चोत्तानशायिनः २ ॥

स०--चक्षुषि स्थायति सति तथा स्तब्धादिगुणे
तर्पणं कार्यम् । तथा शीर्णे पक्ष्मणी यस्य तदेवम् ।
आविलमस्पष्टमीक्षणं दर्शने यस्य तदेवम् ।
शीर्णेपक्ष्म च तदाविलेक्षणं च तस्मिन् । तथा कृच्छ्रो-
न्मीलादयोऽक्षिरोगेषु वक्ष्यते । कृच्छ्रोन्मीलश्च शिरा-
हर्षश्च शिरोत्पातश्च तमश्चाऽऽनुनश्च तैरातुरे । तथा
स्यन्दश्च मथश्चान्यतोवातश्च वातपर्यायश्च शुष्कत्वं च
तैरातुरे । तथा नस्याऽनेहं । यतो वक्ष्यति । तर्पणं
पुटपाकं च नस्यानेहं न योजयेत् । तथा शांताः शमं
गता रागाश्चुशूलसंभद्रषिका यस्मिन्नयमे तस्मिन् ।
कीदृशि स्थाने । निवाते विगताऽनिले । उपलक्षणं
चेदम् । विगतातपरजोधूमादिका इत्यपि द्रष्टव्यम् ।
कीदृशयोर्मस्तकदेहयोः । शुद्धयोर्वथायोगं वमनविरेच-
ननयैः कृतशुद्धयोरित्यर्थः । कीदृशे काले । साधारणे
वसंतादिके । कदा । सायं प्रातर्का दोषदूष्याद्यपेक्षया ।
कीदृशस्याऽऽतुरस्य । उत्तानशायिन इति । शयनस्थ-
स्योत्तानस्येत्यर्थः ॥ २ ॥

प०--ताम्रयति नयनेऽक्षिणं तर्पणं योज्यम् ।
स्तब्धे निश्चले शुष्के रूक्षे स्नेहशुणरहिते अभि-
धातिते सञ्जाताभिधाते वातपित्ताभ्यामातुरे पी-
डिते जिह्वे वातवशात् कुटिलतां प्राप्ते शीर्णानि
पक्ष्माणि वर्त्मलोमानि यस्मिन् तथाविधलक्षणे
अध्रसञ्छादितस्मिन्नेक्षणं दर्शनमालोको यस्य तदा-
विलेक्षणं तस्मिन्नाविलेक्षणे नयने तथा कृच्छ्रोन्मी-
लितादिभिरातुरे व्याधिते तथा शान्ता रागादयो
यस्मिन् काले साधारणे उष्णे शीते शरद्वसन्तमध्ये

तस्मिन्नापि काले प्रातः प्रत्युपसि सायं दिना
वा । उत्तानशायिनः सतः पुंसस्तर्प-
णं योज्यम् ॥ २ ॥

हे०--तर्पणस्य विषयं देशं कालं चाह--नयन इति
ताम्रयति अवलोकनासमर्थं जिह्वे वक्त्रे आविलेक्षणे अर-
प्रदर्शने । कृच्छ्रोन्मीलादिभिर्दशाभिर्यापिभिरातुरे निवृ-
त्तादिपञ्चके नेत्रे तर्पणं योज्यं, तथा निवाते न
नस्यादौ कृते । प्रातः सायं वा योज्यं तर्पणविधमाह-
उत्तानशायिन इति ॥ २ ॥

यवमाषमयी पालीं नेत्रकोशाद्वाहृदिः समाम
क्षुगुलोच्चां दृढां कृत्वा यथास्वं सिद्धमावपेत्
सर्पिर्निमीलिते नेत्रे तत्तान्बुभ्रविलापितम् ।
नक्तान्ध्यादितिमिरकृच्छ्रवोधादिके वसाम् ।
आपक्ष्माप्रातः ॥ ३ ॥

स०--यवैर्मिश्रा माषा यवमाषास्ते प्रकृ-
यस्यां सा यवमाषमयी ताम् । तादृशीं पा
नेत्रकोशाद्वाहृत उभयपार्श्वयोः समामनिधोत्र
कृत्वा यथायोगं दोषदूष्याद्युत्तरोधात्पक्वं धृतं निमं
लितेऽनुमीलिते लोचने क्षिपेत् । अथ पालं
उच्छ्रयमाह । द्रवगुलोच्चां द्रवगुलोच्छ्रायवतीम् । तां
दृढां निविडाम् । यथा स्नेहो न प्रसवेदित्यर्थः
कीदृशं सर्पिः । तस्मिन् जलेन प्रकर्षेण विलापि
द्रवीकृतम् । रात्र्याध्यादिषु वसां यथास्वीपधस्ति
तथैव विलापितामावपेत् । कथम् । आपक्ष्माप्रा-
पक्ष्माप्राणि यावन्निमन्नानि तावत्सर्पिरादिरा-
पेदिति ॥ ३ ॥

प०--यवमयी माषमयी वा पालीं स्नेहाधा-
कृत्वा सर्पिरावपेत् इति सम्बन्धः । तां च पालं
नेत्रकोशात्रेन्द्राद्वाहृदिः कृत्वा समां नेत्रसमं
तावद्द्रवगुलोच्चां द्रवगुलोच्छ्रायां तथा दृढं
स्थिरापरपर्यायरूपां कृत्वाऽऽनुन्तरं तस्यां पालं
यथास्वं यथाव्याधौपधसिद्धं पक्वं मीलिते नेत्रे
ऽनुद्धादितेऽक्षिणं तस्मान्बुभ्रवात्र विलापितं विली-
सर्पिरावपेत् निषिञ्चेत् । नक्तान्ध्यादिभिरातुं
नेत्रे यथास्वमौपधसिद्धां वसामवसेचयेत् । तस्मान्बु

प्रविलापितामापक्ष्माग्राद्यावन्निमग्नानि अक्षिपक्ष्माणि
भ्रूलोमानि च तावन्निषेचयेत् ॥ ३ ॥

हे ०—ततां बुधविलापितम्, उष्णांबुक्रुन्मीवाप्येण द्रवीकृतं,
नक्तांभ्यादिषु तु सर्पिस्थाने वसामावपेत् । आपक्षमाश्रत
पक्षमाग्रमज्जनं यावत् । **संभहे** तु अथ दिवसस्याष्टमे मासं
गते शेषे वा निर्वातावपरजोभूमे कृतनीलधीतान्तरजव-
निके वेश्मनि जीर्णभक्तस्य सुखशयनगतस्योत्तानस्य सुमु-
दितमापिपिष्टकलेन नेत्रकोशादह्रिद्वर्गुलोच्छ्वायावाधारी
परिदंभलावसंवाधौ समावपरिह्लाषिणी कृत्वा तत्रोन्नी-
तपक्षमावलिनां निमीलिते नेत्रे यथाह्रिद्विषपरिवन्धं क्षीरं सर्पि-
र्मण्डं वा संचयेत् । यावन्निसमाप्तिपक्षमापि भ्रूरोमाणि
चेति ॥ ३ ॥

अथोन्मेषं शनकैस्तस्य कुर्वतः ।

मात्रां विगणयेत्तत्र वर्त्मसंधिसितासिते ॥

दृष्टौ च क्रमशो व्याधौ शतं त्रीणि च पंच च ।
शतानि सप्त चाष्टौ च दश मंथे दशाऽनिले
पित्ते षट् स्वस्थवृत्ते च बलासे पंच धारयेत् ४ ॥

सू०—अथ धृताचावपनादनंतरं शनैःशनैर्हन्मीलनं
विदधतस्तस्याऽऽसुरस्य मात्राः पूर्वोक्ता विगणयेत् ।
तत्र तेषु वर्त्मादिके व्याधौ सर्पिषि क्षिते शतसंख्यादी-
र्मात्रा विगणयेत् क्रमेण । तत्र वर्त्मरोगे सात्राशतम् ।
संक्षिप्तोमे त्रीणि शतानि । सितरोगे पंच शतानि ।
असितरोगे सप्त शतानि । दृष्टिरोगेऽष्टौ शतानि चार-
येदिति । क्रमशो यथासंख्येन । मंथ्राख्ये रोगे दश
शतानि । वातरोगे दशैव शतानि । पित्तरोगे षट्
शतानि । स्वस्थदृष्टे च षट् शतानि । कर्के पंच
शतानि धारयेत् ॥ ४ ॥

प०-अथ निषेकादनन्तरमुत्तमं नेत्रविकाशं
शनकैः शनैः शनैः मन्दं मन्दं कृत्वा कुर्वत आच-
रतस्तस्य पुंसो मात्रां विगणयेत् मात्राणां संख्यां
कुर्यात् । तत्र वर्गव्याधौ शतं मात्राणां धारयेत् ।
सन्धिव्याधौ त्रीणि शतानि । सितभागे व्याधौ
शुक्लजे पञ्च शतानि । कृष्णभागे व्याधौ
सप्त शतानि । दृष्टिजे व्याधौ अष्ट शतानि ।
मन्थे व्याधौ दश शतानि । वाते वातविषये
दशैव शतानि । पित्ते पित्तविषये षट् शतानि ।

स्वस्थवृत्ते पंडेव मात्राशतानि बलासे कफे च पञ्च-
मात्राशतानि धारयेदिति सर्वत्र सम्भवत्यनेन ॥ ४ ॥

हे०-तर्पणधारणावधिमाह-अर्थोक्त । तर्पणरोगोऽप्युदात्तं
संधिरोगे त्रीणि दातानि, सितरोगे पंच, क्षमित्यर्थः । सप्त,
दृष्टिरोगेऽष्टौ ॥ ४ ॥

कृत्वाऽपि ततो द्वारं स्नेहं पात्रं तु गालयत् ।

पिवेच्च धूमं नेक्षेत व्योम रूपं च भास्वरम् ॥ ५ ॥

स०—यथोक्तमात्राधारणादनन्तरमागमिको बाल्या
द्वारं कुत्वा स्नेहं भाजने निक्षिपेत् । ततः सप्तविंशत्य-
क्षिकोशं प्रमुच्य स्नेहेतरकफोपशान्तये । पुनः च
पिबेत् केवलं तर्पणं कुर्वान् । प्रक्षालितनिगमं स्वेन
मात्रया भोजयेत् । न दिवसे तथा रात्रौ न पर्येष्टा-
स्वरं रूपं च । उपलक्षणं चेदम् । प्रसक्तमग्निः न
पर्येत् ॥ ९ ॥

पञ्च-साधनायामभ्यासः पितृभ्योऽर्पितः । तत्रैव तत्प्राप्तं य-
ज्ञिकं तस्मिन्नालयेत् ॥ अत्राह आचार्यः । शाल-
क्या इहान् कुर्यादिति कुर्यादिति वाच्यं निगा-
लयेत् ॥ ततोऽनन्तरं स्वर्गोद्भूतकोषोपधान्यैश्च
धूमं पिबेत् ॥ तथा सहस्रं व्योम आकाशं त्रेक्ष्य
तथा हृदयमपि आलम्ब्य न्यस्तिकं भवेत् ॥ १ ॥

हे-तुपिपानन्तरं कृत्यमाह-कृत्येति ॥ २ ॥
इत्थं प्रतिदिनं वायौ पिते त्वेकांतरं कफे ।
स्वस्थे च अन्तरं दद्यादावृत्तिरिति याजयेत् ॥ ६ ॥

स ०—इत्थमनेन क्रमेण पवने प्रत्यक्षं तर्पणं दद्यात्
पितृ पुनरेकांतरं तर्पणं दद्यात् । क्रमेः स्वस्य च द्विदि
नांतरं योजयेत् । इत्येवं याज्ञवल्क्यनम्य स्तुतिः स्यात्
वत्तर्पणं योज्यम् ॥ ६ ॥

प०—इत्यमलेन प्राकृतिकविपिनतः प्रकरणं प्रति
 दिनिं प्रतिदिनस्य वायौ वायुविषये आरोग्यमाश्रयिष्ये
 तर्पणं दद्यात् । अनेनैव प्रकारेण पिबेत् सितविषं
 त्वेकान्तरयकदिनमन्तरिक्षल तर्पणं योजयन् ।
 कफे कफविषये तथा स्वस्थे स्वस्थयुक्तविषये द्व
 नन्तरं द्वौ दिवसावन्तरालो तर्पणं दद्यात् । आतु
 रिति सर्वत्र योजनीयम् ॥ ६ ॥

हे०—वातादिभेदेन तर्पणावृत्तिमाह—इत्यमिति । आ
त्तावधिमाह—आत्मैरेगिति ॥ ६ ॥

तुतस्य किं लक्षणमित्याह—

प्रकाशक्षमता स्वास्थ्यं विशदं लघु लोचनम् ।
तृप्ते विपर्ययोऽन्तर्मतेतृप्ते श्लेष्मजा रुजः ७ ॥

स०—प्रकाशक्षमत्वादिकं तुतस्य सम्यक्कर्तव्यं लक्षणम् । प्रकाशक्षमता प्रभाभास्वरादिरूपसहस्रम् । अतृप्ते वैपरीत्यं पूर्वनिर्दिष्टम् । अतितृप्ते सति कफोद्वाहाः कंठपैच्छित्यादिका रुजः स्युः ॥ ७ ॥

प०—सम्यक् तृप्तेऽक्षिण प्रकाशक्षमता आलोकसहेष्णुता नेत्रस्य जायते तथा स्वास्थ्यमदृषितत्वं तथा सम्यक्तृपणात् स्वमेव लोचनं विशदं निर्मलं तैमिल्यादिदोषवर्जितं तथा लघु च अतृप्ते पुनर्हीनतृप्ते नेत्रे । अतः सम्यक् तृपणलक्षणाद्विपर्ययो भवेत् । प्रकाशक्षमता नेत्रस्य न स्यात् । तथा स्वास्थ्यं यावद्बधुत्वमपि न भवेत् । अतितृप्ते तुनश्चक्षुषि श्लेष्मजाः श्लेष्मोत्था रुजः पीडा जायन्ते ॥ ७ ॥

हे०—तुतलक्षणमाह—प्रकाशक्षमतेति । अतुतलक्षणमाह—विपर्यय इति । अतितुतलक्षणमाह—तुत इति ७ ॥

ब्रेहपीता तनुरिव क्वांता दृष्टिर्हि सीदति ।

तर्पणानंतरं तस्माद्ब्रबलाधानकारिणम् ।

पुटपाकं प्रयुजीत पूर्वोक्तेष्वेव यक्ष्मसु ॥ ८ ॥

स०—स्नेहपीता दृष्टिः क्वांता तनुरिव यतोऽसीदति तस्मात्कारणात्तर्पणानंतरं पुटपाकं प्रयुजीत । तीदृशम् । दशोर्बलं दृग्बलं तस्याऽऽधानं प्रबन्धेन वृत्तितत्करोति तं दृग्बलाधानकारिणम् । हेतोर्द्वितीया । ब्रबलाधानकारित्वात् प्रयुजीतित्यर्थः । पूर्वोक्तेष्वेव तर्पणोक्तेष्वामयेषु ॥ ८ ॥

प०—तर्पणे प्रयुक्तेऽक्षि सीदति अवसादं याति । यथा तनुः स्नेहपीता क्लान्ता सीदति अत्यबला सम्पद्यते तथा तर्पणेन दृष्टिः । तस्मात् कारणात्तर्पणदानादुत्तरकालं पुटपाकमक्ष्णोर्विदध्यात् । दृग्बलाधानकारिणम् । दशोर्बलं तस्याधानं प्रबन्धेन वृत्तिस्तत्करोतीति दृग्बलाधानकारिणं यक्ष्मसु व्याधिषु पूर्वोक्तेष्वेव कृच्छ्रोन्मीलनादिषु पुटपाकं प्रयुजीत दद्यात् ॥ ८ ॥

हे०—पुटपाकस्य विषयमाह—स्नेहपीतेति । स्नेहपीतस्नेहा, पूर्वोक्तेषु यक्ष्मसु रेणेषु ॥ ८ ॥

स वाते स्नेहनः श्लेष्मसहिते लेखनो हितः ।
दृग्दीर्घैर्वैल्येऽनिले पिप्ते रक्ते स्वस्थे प्रसादनः ९

स०—स च पुटपाको वाते स्नेहनो हितः । कसहिते मारुते लेखनो हितः । दृष्टिदीर्घैर्वैल्येऽपि प्रसादनो हितः ॥ ९ ॥

प०—स च वाते प्रकुपिते स्नेहनः प्रयोज्यः तथा श्लेष्मसहिते वाते लेखनो हितः । दृग्दीर्घैर्वैल्ये हीनायां दृशि अनिले तथा पिप्ते तारक्ते स्वस्थविषये च प्रसादनः पुटपाकः प्रयोज्यः

हे०—पुटपाकस्य त्रिविध्यं विषयमाह—स वा इति ॥ ९ ॥

इदानीमेषां पुटपाकानां कल्पनामाह—

भूशयप्रसहान्प्रेमोदोमज्जावसामिपैः ।

स्नेहनं पयसा पिष्टैर्जीवनीयैश्च कल्पयेत् ॥ १०

स०—भूशया विलेशया भेकगोधायाः प्रसहा गोम्वरादयः अनूपा महामृगवारिचरवारिशयाः तेषां मेदोमज्जावसमिषाणि तैस्तथा जीवनीयैर्जीवनीयैः काकोल्यादिभिः क्षीरपिष्टैः स्नेहनं पुटपाकं कल्पयेद्द्वयैः ॥ १० ॥

प०—अत्र भूशया विलेशया भेकगोधादयः प्रसहा गोम्वरादयः । आनूपा हंससागरसादय एषां मेदस्तथा मज्जा तथा वसा तथाभिर्मांसैः पयसा क्षीरेण पिष्टैः तथा जीवनीयैर्जीवनीयैः क्षीरपिष्टैरेव स्नेहनं पुटपाकं कल्पयेत् ॥ १० ॥

हे०—स्नेहनस्य द्रव्याण्यह—भूशयैः । भूशया विलेशयाः ॥ १० ॥

मृगपक्षियकृन्मांसमुक्तायस्ताम्रसंधैः ।

स्रोतोऽंशंस्वफेनालैर्लेखनं मस्तुकलिपतैः ११ ।

स०—मृगा हरिणायाः पक्षिणो विष्किरप्रतुदा स्तोषां यकृन्मांसानि तैः । तथा मुक्तादिभिर्मस्तुकानि तैर्लेखनं पुटपाकं कल्पयेद्द्वयैः । प्रसहानां मृगपक्षिण

स्नेहने पुटपाक उपयुक्तत्वाज्जगला एव मृगपक्षिणोऽत्र प्राद्याः ॥ ११ ॥

प०—मृगा हरिणादयः । पक्षिणो लावाद्यः । एषां यकृत् कालीयकं मांसमामिषं तथा मुक्ताफलानि अयःशङ्खचूर्णं तथा तान्नं सैन्धवं लवणं स्रोतोजमञ्जनं तथा शंखं फेनं समुद्रफेनम् । अलं हरितालम् । एतैर्मस्तुकत्कितैर्मस्तुप्रपिष्टैल्लेखनं पुटपाकं प्रकल्पयेत् ॥ ११ ॥

हे०—लेखनस्य द्रव्याण्याह—मृगपक्षीति । पक्षिणो विधिक्रमस्तुदाः ॥ ११ ॥

मृगपक्षियकृमज्जावसांश्च हृदयामिषैः ।

मधुरैः सधृतैः स्तन्यक्षीरपिष्टैः प्रसादनम् ॥ १२ ॥

स०—मृगपक्ष्यादीनां यकृन्मज्जावसांश्च हृदयामिषाणि तैः । तथा मधुरैर्मधुरवर्गैकैर्वृत्तान्वितैः स्तन्यक्षीरपिष्टैः प्रसादनं पुटपाकं कल्पयेद्द्वयैः । अत्र स्तन्यं क्षिया एव ॥ १२ ॥

प०—मृगाः पक्षिणश्च प्रायुक्ताः । तेषां यकृदादिकं प्राद्यम् । तैस्तथा मधुरैर्भेषजैर्जीवनीयैः सधृतैः स्तन्यक्षीरेण स्त्रीस्तन्यपयसा पिष्टैः कल्कीकृतैः प्रसादनं पुटपाकं प्रकल्पयेत् ॥ १२ ॥

हे०—प्रसादनस्य द्रव्याण्याह—मृगपक्षियकृदिति । मधुरैर्जीवनीयैः ॥ १२ ॥

अधुना पुटपाकस्य कल्पनामाह—

विल्वमात्रं पृथक्पिण्डं मांसभेषजकल्कयोः ।

उरुबूकवटांऽभोजपत्रैः स्नेहादिषु क्रमात् ॥

वेष्टयित्वा मृदा लिप्तं धवधन्वनगोमयैः ।

पचेत्पट्टीसैरग्न्याभं पक्वं निष्पीडय तद्रसम् ।

नेत्रे तर्पणवद्युज्यात् ॥ १३ ॥

स०—मांसं च भेषजकल्कश्च तयोः पृथक् । विल्वफलमात्रं पिण्डमेरुदादिपत्रैर्वेष्टयित्वा कृष्णमृत्तिका लिप्तं वृद्धवैद्यग्वहारात् ऋगुलोत्सेधं मृत्तिका लेपं कृत्वा क्रमेण धवादीभिर्नैः प्रदत्तैः पचेत् । तत्र स्नेहने पुटपाक एरुण्डपत्रैर्वेष्टनं धवकाष्ठैः प्रदीपनम् । लेखने वटपत्रैर्वेष्टनं धन्वनकाष्ठैः प्रदीपनम् । प्रसादने जलजपत्रैर्वेष्टनं गोमयैर्धनेन प्रदीपनमिति क्रमार्थः । अग्न्यामिति । अग्निवर्णं सत् पक्वं ज्ञात्वाऽपनीतपत्रं विधाय नाससा निष्पीडय तद्रसं नयने तर्पणमिव युज्यात् ॥ १३ ॥

प०—विल्वमात्रं पलप्रमाणं पृथग्व्यस्तं मांसस्य वेशवारीकृतस्य पिण्डं तथा तन्मात्रस्यैव भेषजकल्कस्य पिण्डं तदेकत्र संमुख्य मिश्रयित्वा एकत्र कृत्वा तं पिण्डं पचेदुरुबूकपत्रैः स्नेहनं पुटपाकं वेष्टयित्वा तथा लेखनपुटपाकपिण्डं वटपत्रैस्तथा प्रसादनपुटपाकपिण्डं पद्मपत्रैर्वेष्टयित्वाऽनन्तरं मृदा लिप्तं कृत्वा ततो धवधन्वनगोमयैः यथाकालं प्रकर्षज्वलितैः पिण्डं पचेत् । यावदग्न्याभं सम्पद्यते । एवं पक्वं ज्ञात्वा तद्रसं निष्पीडय नेत्रे युज्यात् । तर्पणेन तुल्यं तर्पणवत् । यथा तर्पणं नेत्रे युज्यते यवमाधमयीं पालीं कृत्वा तद्वत्पुटपाकपिण्डाद्रसं निपिष्येत् । पक्षमाप्रतर्पणवदुन्मेषं मन्दं मन्दं कृत्वा ॥ १३ ॥

हे०—पुटपाकसाधनमाह—विल्वमात्रमिति । मांसपिण्डमौषधिपिण्डं च पृथक् विल्वमात्रमेकीकृतं स्नेहनादिष्वेरेडादिपत्रैः क्रमाद्वेष्टितं कुशमुञ्जमृत्तान्यतमेन वद्धं ततो ऋगुलोत्सेधेन मृत्तिलं धवादीभिर्नैः पचेत् । संध्यं तु धवधन्वनमधूकन्यग्रैश्चक्रमर्याराजान्जुननकमालावटलीनामन्यतमैः काष्ठैः शकृता वा गोमहिपयोः पचेदिति । पुटपाकविधिमाह—अग्न्याभमिति । तं पिण्डमाग्न्यग्न्येन पक्वं ज्ञात्वा निष्पीडय रसं तर्पणवद्युज्यात् ॥ १३ ॥

शतं द्वे त्रीणि धारयेत् ।

लेखनस्नेहनात्येषु ॥ १४ ॥

स०—लेखनादिषु शतादीनि धारयेत् । तत्र लेखने शतं मात्राणां धारयेत् । स्नेहने द्वे शते । अन्ये प्रसादने त्रीणि शतानि धारयेत् ॥ १४ ॥

प०—लेखनपुटपाके मात्राशतं धारयेत् । स्नेहने द्वे शते धारयेत् । अन्ये प्रसादने त्रीणि शतानि मात्राया धारयेत् ॥ १४ ॥

हे०—पुटपाकधारणविधिमाह—शतमिति । अन्यः प्रसादनः ॥ १४ ॥

पूर्वौ कोष्णौ हिमोऽपरः ॥ १५ ॥

स०—पूर्वौ स्नेहनलेखनौ कोष्णौ योज्यौ । हिमोऽपरः प्रसादनाख्यः ॥ १५ ॥

प०—पूर्वौ पूर्वनिर्दिष्टौ लेखनस्नेहौ कोष्णौ किञ्चिदुष्णौ नेत्रे प्रयोज्यौ । अपराऽन्यस्तृतीयः प्रसादनः सहिमः शीतो योज्यः ॥ १५ ॥

हे०—पुटपाकानामुष्णशीतभेदमाह—कोष्णाविति १५ ॥

धूमर्पोऽस्ति तयोरेव ॥ १६ ॥

स०—तयोराद्ययोः पुटपाकयोरेतं धूमपः स्यात् । स्नेहेरितकफोपशान्त्यै न तु प्रसादनांत इत्येव-
शब्दार्थः ॥ १६ ॥

प०—तयोरेव लेखनस्नेहनयोरन्तेऽवसाने धूमपो
नरः स्यात् ॥ १६ ॥

हे०—लेखनस्नेहनयोरनन्तरकृत्यमाह—धूमप इति १६ ॥

योगास्तत्र च तृप्तिवत् ॥ १७ ॥

स०—तत्र तेषु च पुटपाकेषु योगास्तर्पण इव
स्युः । तृप्तिवदिति सत्सम्यताइति । योगा इति बहु-
वचननिर्देशात् सम्यग्योगायोगातियोगा गृह्यते ॥ १७ ॥

प०—तृतीये प्रसादनाख्ये तत्र च पुटपाके
योगाः सम्यग्योगाहीनातियोगास्तृप्तिवद्बोद्धव्याः ।
तृप्त्यातुल्यास्तृप्तिवत् । तर्पणेन समा इति यावत् ।
प्रकाशक्षमतादिना लक्षणैः समाना विज्ञेयाः ।
श्लेष्मजा रुज इत्येवैपर्यन्ताः ॥ १७ ॥

हे०—पुटपाकस्य सम्यग्योगादिलक्षणमाह—योगा
इति ॥ १७ ॥

तर्पणं पुटपाकं च नस्यानर्हं न योजयेत् ॥ १८ ॥

स०—तर्पणपुटपाकौ नस्यायोग्ये न योजयेत् ।
नस्यानर्हाः योजयेन्तु नावनमित्याशुक्ताः ॥ १८ ॥

प०—उभयमप्येतत्तर्पणं तथा पुटपाकं नस्या-
नर्हं नस्यदानायोग्ये पुंसि न योजयेत् ॥ १८ ॥

हे०—निषिद्धनस्यानां तर्पणपुटपाकौ निषेधति—तर्प-
णमिति ॥ १८ ॥

यावत्पहानि युंजीत द्विस्ततो हितभागभवेत् १९ ॥

स०—यावन्मात्राणि दिनानि तर्पणपुटपाकौ कुर्वीत
तावत्पहानि ततो द्विगुणानि च दिनानि हितसेवी
स्यात् ॥ १९ ॥

प०—उभयमप्येतत्तर्पणं पुटपाकं यावत्पहानि
यत्संख्यातानि दिनानि युंजीत तेभ्यो दिनेभ्यो
द्विद्विगुणं कालं हितभाक् भवेत् पथ्यसेवी
स्वात् ॥ १९ ॥

हे०—तर्पणपुटपाकयोराचारमाह—य
तु तथा पकातिसारेऽपि पुटपाकस्यायमे
भवतिचात्र “खेकैऽजने तर्पणे च पुटपाकं
जायन्ते विधिभिर्भ्रंशाद्यथास्वं तान् प्रमाषां
मालतीमल्लिकापुष्पैर्वेद्धाक्षो निर्वो

स०—कृततर्पणपुटपाको मालत्
सन् विमावरीं वसेत् । मालती सुमना
वार्षिका ॥ २० ॥

प०—मालतीसुमनोमल्लिकाद्विपुटा
द्वाक्षः पुमान् निशां रात्रिं निवसे

सर्वात्मना नेत्रबलाय यत्नं
कुर्वीत नस्यांजनतर्पणाद्यैः
दृष्टिश्च नष्टा विविधं जगत्
तमोमयं जायत एकरूपम्

स०—सर्वेण प्रकारेण नेत्रबलाय
नस्यादिभिर्यत्नं कुर्वीत । दृष्टिश्चेति
यतो दृष्टिर्दिना न स्यात्ततो जगद्विविध
मेघकाररूपमेकलक्षणं संपद्यत इति । उप-
इति श्रीभृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्त
मष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुंदरा
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४

प०—सर्वात्मना सर्वप्रकारं यत्न
लाय चक्षुषो रक्षणार्थं यत्नमुद्योगं ।
कैर्नस्यादिभिः । नस्याञ्जनपुटपाक
रादिभिः । यस्माद्दृष्टिर्नष्टा दर्श
विविधं नानारूपं जगदिदं तमोमयं
जायते सम्पद्यते एकरूपं पृथग्भाव
रान्धकाररूपं प्रकाशरहितं संजायत इ
इति श्रिचिन्मन्त्रनन्दनविरचितार्था प
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूः
तर्पणपुटपाकाध्यायश्चतु
विंशतितमः ॥ २४ ॥

हे०—नेत्ररक्षणे यत्नः कार्य इत्याह—
दृष्टिश्चेति । चरद्दृष्टेर्दर्थे ॥ २१ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामाष्टवैदर्शयने ६
रणं सामस्येन निरूपितम् ॥ :

पंचविंशतितमोऽध्यायः ।

अथेदानीं पंचविंशोऽध्यायारंभो यंत्रप्रविधानप्रदर्श-
नार्थः । यतो बस्तिनस्यांजनक्षारादीनि यंत्राश्रयाण्ये-
वेत्याह—

अथाऽतो यंत्रविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः॥ १॥

स०—यंत्रस्य विधिर्यंत्रविधिः शेषं पूर्ववत् । अशो-
भगंदरादिषु निरुज्जेऽग्रे यम्यते नियम्यते शस्त्रक्षाराम्नि-
कमेति यंत्रम् ॥ १ ॥

प०—अस्यारम्भे त्वदं प्रयोजनम् । वस्त्यादीनाम-
ञ्जनपर्यन्तानां यन्त्रमुक्तम् ॥ १ ॥

हे०—अथातो यन्त्रविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजा-
नति ॥ १ ॥

एतदेव स्पष्टयन्नाह—

नानाविधानां शल्यानां नानादेशप्रवाधिनाम् ।
आहर्तुमभ्युपायो यस्तद्यंत्रं यच्च दर्शने ।
अशोभगंदरादीनां शस्त्रक्षाराऽभियोजने ।
शेषांगपरिरक्षायां तथा वस्त्यादिकर्मणि ।
घटिकालाबुझुंगं च जांबवोष्ठादिकानि च॥ २॥

स०—अनेकप्रकाराणि यानि शल्यानि शल्यवेणुपा-
षाणादिरूपाणि विविधेषु शरीरप्रदेशेषु निविशन्ते तेषा-
माहरण आक्रष्टुं योऽभ्युपायस्तद्यंत्रमुच्यते इति शेषः ।
तथाऽशोभगंदरनाडीघ्रणादीनां शस्त्रादियोजने सति
शेषस्य विकृजांगस्य परिरक्षायां रक्षानिमित्तम् । स्वस्थ-
स्याऽंगस्य शल्यव्याधा निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । तथा बस्तिन-
स्यादिकर्मणि य उपायस्तच्च यंत्रम् । तथा घटिकादि च यंत्रं
पिचुना रक्ताद्याकर्षणाय च । जांबवोष्ठसंदंशादीनि च
यंत्राणि ॥ २ ॥

प०—आहरणार्थं च यदुपयुज्यते तन्नानाविध-
मध्याये व्याख्यातुकाम इदमाह—अतः शरीरबाध-
कानि शल्यानि चैषां नानाविधानामनेकप्रका-
राणां शल्यानां नानासंस्थानां तथा नानादिहप्रदे-
शेषु व्याधीनां विनिर्दिष्टानामनेकप्रकाराणां देह-
कोषोपपातकारिणां य आहर्तुमाक्रष्टुं देहदेशान्तः-

स्थितानां बाह्यनिष्क्रमणोपायस्तद्यन्त्रमुच्यते । न
केवलमेतद्यावच्छल्यस्य दर्शनेऽवलोकने चार्शो-
भगन्दरप्रभृतीनां विकाराणाम् । तथा शस्त्रक्षारा-
भियोजने शस्त्रादिकर्मणि तथा शेषांगपरिरक्षा-
यामशोभगन्दरप्रभृतिविकाराणां क्रान्ते शस्त्रक्षारा-
दिकर्म योज्यं वर्जयित्वा यदन्यदङ्गं विकारिजु-
ष्टं तस्य रक्षार्थं तथा वस्तिदानादौ कर्मणि यन् सा-
धनं तथा घटिकालाबुझुंगं तथा जाम्बवोष्ठादि-
कानि च वस्तुजातानि तत्सर्वं यन्त्रं जाम्बवोष्ठा-
क्षुरे द्रवकः यम्यते बध्यतेऽवष्टभ्यते आहर्तुं शल्या-
दि तेन यद्यन्त्रम् ॥ २ ॥

हे०—यन्त्रलक्षणमाह—नानाविधानामिति । शल्या-
हरणे य उपायः, यश्चाशःप्रवृत्तिदर्शने यश्च शस्त्रादिभेदे-
यस्मिमीपांगरक्षणे यश्च वस्त्यादिप्रणयने यश्च घटिकादिरा-
जुषणादौ तत्तन्त्रम् । एवंविध उपायविशेषो यन्त्रमि-
त्यर्थः ॥ २ ॥

यंत्राणां किं रूपं किं कार्यमित्याह—

अनेकरूपकार्याणि यंत्राणि विविधान्यतः ।
विकल्प्य कल्पयेदं बुद्ध्या ॥ ३ ॥

स०—रूपाणि च कार्याणि च रूपकार्याणि ।
अनेकानि विचित्राणि रूपकार्याणि येषां तानि नाना-
प्रकाराणि । तत्र रूपं कंकमुखस्तिकाद्याकारखम् ।
कार्यमस्यादिलक्षणशल्यहर्णादिकम् । यत्तत्त्वं नानावि-
धत्वं यंत्राणामतस्तानि बुद्ध्या विकल्प्य कार्यानुरोधावक-
ल्पयेत् ॥ ३ ॥

प०—अनेकानि रूपकार्याणि येषां तानि नाना-
कृतीनि तानि कर्माणि च स्वस्थानुरोपकरणानि
तथा विविधान्यनेकप्रकाराणि कर्मवशात्तदुद्धया
विकल्प्य स्वबुद्धयोपेक्षया निरूपितानि कल्पयेत्
कुर्यात् ॥ ३ ॥

हे०—यन्त्रविशेषाणामनन्तत्वादुद्धया कल्पयन्माह—
अनेकरूपकार्याणि । निदर्शनार्थं कांश्चिन्वदिश्या-
न्वक्तुमाह—यथास्थूलमिति । स्वस्तिकसंदंशातालनाडी-
शलाकानुयन्त्रभेदात्तोदा यंत्राणि ॥ ३ ॥

ननु यंत्राणां दिङ्मात्रेऽप्यनभिज्ञः कथमिव कल्पनां
कतौ पारयेदित्याह—

यथास्थूलं तु वक्ष्यते ॥ ४ ॥

स०—यानि यानि स्थूलानि यथास्थूलम् । यथाऽऽसादृश्ये
इत्यप्यस्मीभावः । यथास्थूलयंत्रकल्पेन व्युत्पन्नमतिः
शेषाणामपि यंत्राणामुत्पादने विकल्पं कर्तुं समर्थो भव-
त्येवेति भावः ॥ ४ ॥

प०—यथास्थूलं स्थूलानतिक्रमेण वक्ष्यते । तेषा-
मसयानामियत्तथाऽवधारणाशक्यत्वात् ॥ ४ ॥

अथ यंत्राण्याह—

तुल्यानि कंकसिंहरक्षकादिमृगपक्षिणाम् ।
मुखैर्मुखानि यंत्राणां कुर्यात्तत्संज्ञकानि च ॥
अष्टादशांगुलानामान्यापसानि च भूरिशः ।
मसूराकारपर्यंतैः कंठे बद्धानि कीलकैः ॥
विद्यात्स्वस्तिकयंत्राणि मूलेऽङ्कुशनतानि च ।
तैर्दंडैरस्थिसंलग्नशल्याहरणमिष्यते ॥ ५ ॥

स०—येन पार्थेन शल्यमुद्ध्रियते तत्रांत्राणां मुखं
वेद्यम् । कंकादीनां पक्षिमृगादीनां मुखैस्तुल्यानि यंत्राणां
मुखानि कुर्यात् । आदिशब्देन गृहहरिणादिपरिग्रहः ।
तानि तत्संज्ञकानि । च एवार्थे । तानि यंत्राणि तन्ना-
मान्येव । यथा कंकमुखं सिंहमुखमित्यादि । स्वस्तिका-
ख्यानि यंत्राणि विद्यात् । कीटशानि । अष्टादशांगुल-
दैर्घ्याणि भूरिशो बाहुल्येनापसानि शस्त्रमयानि ।
दंतादिमयानामपि क्वचिर्दर्शनाद् भूरिश इत्युक्तम् ।
तथा कंठप्रदेशे कीलकैर्बद्धानि । कीटशैः कीलकैः
मसूराकाराः पर्यंता येषां तैः । यत्र प्रदेशे यंत्राणां हस्तग्रह-
स्तत्र तन्मूलम् । तत्रांऽङ्कुशवन्नतानि परिणतानि । तैः
केवमुखादिभिरस्थिसंलग्नशल्यस्य काण्डफलादेराहरणमा-
कर्षणमिष्यते ॥ ५ ॥

प०—काकसिंहादीनां मृगपक्षिणां सम्बन्धिभि-
र्मुखैर्बद्धैर्मुखानि तुल्यानि सदृशानि यंत्राणां
कुर्यात् । तानि तत्संज्ञकानि तन्नामधेयानि विज्ञेयानि
यादृङ्मुखं संज्ञया भवति । तथा कङ्कमुखं काकमुखम् ।
तानि चाष्टादशाङ्गुलदीर्घाणि भूयसा बाहुल्येनाप-
सानि शस्त्रमयानि । मसूराकारा मसूरसदृशाः पर्य-
न्ताः येषां तैस्तथाभूतैः कीलकैः कण्ठे मुखाद्-
धःप्रदेशे बद्धानि तानि स्वस्तिकसंज्ञानि यंत्राणि
विशान् जानीयान् । तथा मूले मूलविषये हस्त-

ग्रहणप्रदेशेऽङ्कुशवन्नतानि कुटिलानि कुर्या-
तैः स्वस्तिकाख्यैर्दंडैर्यन्त्रैः अभङ्गुरैरस्थिसंलग्नैः
स्थिसंलग्नं यच्छल्यं तस्याहरणमिष्यते ॥ ५ ॥

हे०—तत्र स्वस्तिकानाह—तुल्यानीति
तत्संज्ञकानि कंकमुखसिंहमुखादिनामानि आय-
दैर्घ्यं, भूरिश इति वचनाद्वावीदृक्तान्यपि
कंठे मुखाकारसम्पादकशकलद्वयसन्धानस्थाने
धारणस्थाने । स्वस्तिकानां कार्यमाह—तैर्दंडैरिति
संदंष्ट्राश्चत्वारः । तत्र कीलयद्वात्रकीलमुक्तमौ ॥ ५ ॥

कीलबद्धविमुक्तमौ संदंष्टौ षोडशांगुलौ ।
त्वक्शिरान्नायुपिशितलग्नशल्यापकर्षणौ ॥ ६

स०—कीलेन मसूराकारातेन बद्धं विमुक्तमंत्रं ।
ययोस्तौ कीलबद्धविमुक्तमौ संदंष्टौ भवतः । कीटशैः
षोडशांगुलप्रमाणौ । क उपयोग एतयोः स्वादित्या-
खगित्यादि । त्वगादीनां द्वंद्वः । त्वक्शिरान्नायु-
पिशितलग्नं च तच्छल्यं च तस्याऽपकर्षण आहरणे ताव-
द्युज्यते ॥ ६ ॥

प०—द्वौ संदंष्टौ कायौ । तयोरेकः कीलः
बद्धाप्रदेशः संनिबन्धनद्वितीयो विमुक्ताप्रदेशः
कीलकेनाबन्धमुखाभिबन्धनः तौ षोडशाङ्गु-
लौ भवतः । द्वौ द्वौ च त्वगादिषु लग्नं गतं शर-
यंत्यात्तथापकर्षणयोद्धरणार्थमुपदिश्यते ॥ ६ ॥

हे०—संदंष्टानाह—कीलबद्धेति ॥ ६ ॥

षडंगुलोज्ज्यो हरणे सूक्ष्मशल्योपपक्ष्मणाम् ७

स०—षोडशांगुलसंदंष्टादन्यः संदंष्टः सूक्ष्मशल्यान-
नासारोमादीनां हरण आकर्षणे तथोपपक्ष्मणां वर्तम-
भवानामाहरणे युज्यते ॥ ७ ॥

प०—अन्योऽपरः संदंष्टः षडङ्गुलं दीर्घः विमु-
क्ताप्र एव । स च सूक्ष्मशल्यानामाक्षिप्रणयगतान-
तथोपपक्ष्मणां हरण आहर्तुमिष्यते । पक्ष्मसमीपे
जन्मोत्तरजातानि रोमाण्युपपक्ष्मशब्देनोच्यन्ते ॥ ७ ॥

हे०—षडंगुलं सन्दंष्टमाह—षडंगुल इति । उपप-
क्ष्मणां नेत्रेष्वन्तरपक्ष्मणाम् ॥ ७ ॥

मुचुण्डी सूक्ष्मदंतर्जुमूले रुचकभूषणा ।

गंभीरव्रणमांसानामर्मणः शेषितस्य च ॥ ८ ॥

स०—स च मुचुण्डीसंज्ञः । किंभूता मुचुण्डी । सूक्ष्मा दंता यस्याः सा सूक्ष्मदंता तथर्जुवका न च तंदंशवद्वका बद्धा द्विबाहुरित्यर्थः । तथा मूले हस्त-प्रहणस्थाने रुचकमंगुलीयरूपं भूषणं यस्याः सा रुचकभूषणा । रुचकपीडनेन सा कर्म करोतीत्यर्थः । गंभीरश्चासौ व्रणश्च गंभीरव्रणस्तस्मिन् मांसाति तस्याधिमांसमेतद्विषय आहरणे । अर्मणश्च शेषितस्य छिन्नशेषस्याऽऽहरणे मुचुण्डी ॥ ८ ॥

प०—सूक्ष्मा दन्ता यस्याः सा सूक्ष्मदन्ता । ऋजुर कुटिला द्विजमुक्तासा च षडङ्गुला अनिर्दिष्टप्रमाणत्वात् । सा च मूले हस्तप्रहणप्रदेशे रुचकभूषणा रुचकभूषणनद्धारुचकोवलयवलयपीडनार्थं कृतो वलयो यस्याः सा मुदीनामतः । सा गम्भीरव्रणाधिकारमांसात्ताहरणे तथाक्षिण वर्त्तनः शेषितस्याहरणे योज्या । इति संदंशयन्त्राणि व्याख्यातानि ॥ ८ ॥

हे०—मुचुण्डयास्यं सन्दंशमाह—मुचुण्डीति । सूक्ष्मदन्ता सूक्ष्माया, ऋजुरवका, रुचकभूषणा मूले मुद्रिका-बद्धा, गम्भीरेषु व्रणेषु यानि मांसानि यानि च नेत्रेषु छिन्नशेषाण्यमाणि तेषां हरणे ॥ ८ ॥

हे द्वादशांगुले मस्त्यतालवद् द्व्येकतालके । तालयंत्रे स्मृते कर्णनाडीशल्यापहारिणी ॥ ९ ॥

स०—हे तालयंत्रे भवतः । किंप्रमाणे द्वादशांगुले संस्थानमाह । मस्त्यतालवन्मीनगलतालवत् द्वितालके द्वयोः पार्श्वयोर्मस्त्यमुखसदृशमपरमेकतालकमेकपार्श्वे मस्त्यमुखाकारमेवं द्वितीये । ते द्वे तालयंत्रे स्याताम् । कर्णेत्यादि । कर्णनाडीशल्यमपहरतः कर्णनाडीशल्या-पहारिणी ॥ ९ ॥

प०—हे तालयन्त्रे मुनिना स्मृते । द्वादशाङ्गुले परिमाणे । मस्त्यताललेन तुल्यं मस्त्यतालवत् । मस्त्यगलतालसदृशे इति यावत् । मस्त्यतालवद् द्वे चैकं च तालकं मस्त्यगलद्वितालतुल्यं द्वितीयं मस्त्य-गलतालत्वेकतुल्यम् । ते च द्वे कर्णनाडयोः स्थितस्य शल्यस्यापहारिणी ॥ ९ ॥

१ “मुचुण्डी” इति पाठाः ।

हे०—तालयन्त्रद्वयमाह—हे द्वादशांगुल इति । मस्त्य-तालो मस्त्यगलतालः ॥ ९ ॥

नाडीयंत्राणि शुषिराण्येकानेकमुखानि च ।

स्त्रोतोगतानां शल्यानामामयानां च दर्शने ॥

क्रियाणां सुकरत्वाय कुर्यादाचूषणाय च ।

तद्विस्तारपरीणाहर्द्व्यं स्त्रोतोऽनुरोधतः ॥ १० ॥

स०—नाडीयंत्राणि वस्तिनेत्रादिवत् शुषिराणि स्युः । एकं चाऽनेकं चैकानेकं मुखं येषां तानि च कानिचिदेक-मुखान्येकद्वाराणि कानिचिदनेकमुखान्येकद्वाराणि । एतत्कर्माचष्टे । स्त्रोत इत्यादि तानि च कर्णादिस्रोतो-गतानां शल्यानां दर्शननिमित्तं विदधीत । तथा कंठा-दिस्रोतोगतानां रोगाणां दर्शने दर्शननिमित्तं विदधीत । तथा क्रियाणां शल्यक्षाराक्षिप्रक्षालनौषधप्रणिधानादीनां सुकरत्वार्थम् । तथा विषदिग्भागादीनामाचूषणाय विद-धीत । तद्विस्तारेत्यादि । तेषां नाडीयंत्राणां विस्तार-रश्च परीणाहश्च द्वैर्द्व्यं च तानि स्त्रोतोवशाद्भ-वंति । यथाऽनुवासनोत्तरवस्तिनस्पनादिकादिषु निर्दिष्टम् ॥ १० ॥

प०—तत्रस्थं शल्यं ताभ्यां नाडीयन्त्राण्याह—एकं चानेकं च एकानेकम् । एकानेकं मुखं येषां तानि नाडीयन्त्राणि शुषिराण्यन्तःशून्यानि अनेकप्रयो-जनानि । स्त्रोतोगतानां कण्ठप्रभृतिस्त्रोतःस्थिताना-मामयानां व्याधीनां च दर्शने दर्शनार्थं तथाहर-णार्थं च । तथा क्रियाणां शल्याहरणशल्यक्षाराग्न्या-दीनां सुकरत्वाय सौकर्यार्थं तथा दुष्टवक्त्राणामा-कर्षणार्थं च । विस्तारश्च परीणाहश्च द्वैर्द्व्यं च तेषां समाहारः विस्तारपरिणाहर्द्व्यं स्त्रोतोऽनुरोधव-शान् । स्त्रोतोऽनुरोधेन यथायोगं कुर्यात् । पार्श्व-परपार्श्वभ्यां परिमाणेन विस्तारो ज्ञेयः । परि-निष्ठप्रमाणपरिच्छेदः परिणाहः पूर्वोक्तान् यद्वै-र्द्व्यमुच्चैस्त्वम् ॥ १० ॥

हे०—नाडीयन्त्राण्याह—नाडीयन्त्राणीति । विस्तारो विवरस्य, परीणाहः स्थूलं तन्मन्त्रम् ॥ १० ॥

द्वादशांगुलार्धनाहांतः कंठशल्यवालोकेन ।

नाडी ॥ ११ ॥

स०—कठे शल्यं कंठशल्यम् । कंठाभ्यन्तरशल्य-
वलोकनार्थं दशांगुला नाड्यधेनाहा पंचांगुलपरि-
णाहा ॥ ११ ॥

प०—नाडी कार्येति सम्बन्धः । दशाङ्गुल-
दीर्घा नाडी । अतोऽर्धनाहा पञ्चाङ्गुलपरिणाहा
अवलोकयतेऽनयेत्यवलोकिनी । कण्ठप्रतिप्रश्ल्य-
दर्शनार्थम् ॥ ११ ॥

हे०—कण्ठान्तः शल्यावलोकिनी नाडीमाह—दशांगु-
लेति । अर्धनाहा पञ्चांगुलस्थाल्या, चतुष्कर्णवारंग-
संग्रहणी नाडीमाह—नाडीति ॥ ११ ॥

पंचमुखच्छिद्रा चतुष्कर्णस्य संग्रहे ।
वारंगस्य द्विकर्णस्य त्रिच्छिद्रा तत्प्रमाणतः ॥ १२ ॥

स०—पंचमुखानि छिद्राणि यस्याः सा चतु-
ष्कर्णस्य वारंगस्य संग्रहे संग्रहणनिमित्तमिदं
यंत्रम् । चत्वारः कर्णा यस्य वारंगस्येति समासः ।
तत्र शरादिदंडप्रवेशः शिखाकारः कीलको वारंग
उच्यते । द्विकर्णवारंगस्य संग्रहार्थं त्रिच्छिद्रा नाडी
स्थात् । त्रीणि छिद्राणि यस्याः सा त्रिच्छिद्रा ।
छिद्रशब्दस्योपलक्षणार्थत्वाभिमुख्येतेतदपि द्रष्टव्यम् ।
तस्य वारंगस्य प्रमाणं तत्प्रमाणं तस्माद्वारंगप्रमाण-
स्तदनुसारेण नाडीप्रमाणं ज्ञेयम् ॥ १२ ॥

प०—अन्या नाडी पञ्चमुखे छिद्राणि यस्याः
सा तथाविधा कार्या । चतुष्कर्णस्य वारङ्गस्य
सङ्ग्रहनिमित्तं कण्ठादीनां दण्डादावन्तःप्रवेशार्थम् ।
कीलकशिखाकारो वारङ्गः । तथा द्विकर्णस्य
वारङ्गस्य सङ्ग्रहार्थं त्रिच्छिद्रमुखा नाडी कर्तव्या ।
तत्प्रमाणतो वारङ्गकर्णप्रमाणेन ॥ १२ ॥

हे०—पञ्चमुखच्छिद्रा मुखे छिद्रपञ्चकयुता । द्विकर्णसंग्र-
हणी नाडीमाह—द्विकर्णस्येति । तत्प्रमाणतः संग्राह-
प्रमाणेन एतच्च नाडीद्वये छिद्रमानम् ॥ १२ ॥

वारंगकर्णसंस्थानाऽऽनाहदैर्घ्यानुरोधतः ।
नाडीरेवंविधाश्चाऽन्या द्रष्टुं शल्यानि कारयेत् ॥

स०—वारंगकर्णस्य संस्थानं चाऽऽनाहश्च दैर्घ्यं
च तान्येव वारंगकर्णसंस्थानानाहदैर्घ्याणि तोषामनु-
रोधस्तस्मादेवंप्रकारा अन्या अपि नाडीः शल्यानि
क्षरीरोतर्गतानि द्रष्टुं कारयेत् ॥ १३ ॥

प०—वारङ्गस्य कर्णस्थानमाह—विस्तारप-
दैर्घ्याणि तोषामनुरोधादशयोरागन्धेन तुल्य
नाडी कार्या । अन्या नाडीरन्तःशल्यासु
मुखादत्र शल्यानि द्रष्टुं शल्यदर्शनार्थं कारयेत् ।

हे०—अन्यापि नाडीरन्तःशल्याः—वारंग-
संस्थानमाकृतिः, आनाहः स्वीकृत्य ॥ १३ ॥

पञ्चकर्णिकया मूर्ध्नि सदृशी द्वादशांगुला
चतुर्थसुपिरा नाडी शल्यनिर्घातिनी मत

स०—मूर्ध्नि मूर्धभागं पञ्चकर्णिकया जल-
कया सदृशी । कियत्प्रमाणा । द्वादशां-
तथा चतुर्थेक्षतुर्भागः सुपिरो यस्याः । अंगु-
रेति यावत् । सा नाडी शल्यनिर्घातिनी
मुनीनानिति शेषः ॥ १४ ॥

प०—निश्चलशल्यस्याहरणार्थं पञ्चकर्णिकय-
कर्णिकाकारत्वेन मूर्ध्नि शीर्षे सदृशी तुल्या
शाङ्गुलप्रमाणा चतुर्थसुपिरा दीर्घा चतुर्थी
सुपिरो यस्याकयङ्गुलमुपेरिति यावत् । सा श-
निर्घातिनी मता ॥ १४ ॥

हे०—शल्यनिर्घातिनी नाडीमाह—पञ्चकर्णिकः
चतुर्थसुपिरा चङ्गुलदीर्घिविरा ॥ १४ ॥

अशोषित्रं दर्शयितुमाह—

अर्शसां गोस्तनाकारं यंत्रकं चतुरंगुलम् ।
नाहं पंचांगुलं पुंसां प्रमदानां पङ्गुलम्
द्विच्छिद्रं दर्शनं व्याधेर्गच्छिद्रं तु कर्मणि
मध्यंऽस्य त्र्यंगुलं छिद्रमंगुलोदरविस्तृतम्
अर्धांगुलोच्छिद्रतोद्गच्छकर्णिकं तु तद्गन्धतः

स०—अर्शसां संवधि यंत्रकं गोस्तनाकृति-
रंगुलं मानतो दैर्घ्येण स्यात् । यंत्रकमित्याह
स्यात् । नाहं परिणाहे च पंचांगुलम् ।
चांगुलदर्शनेन यंत्रेण नेष्टव्यं तत्प्रमाणं स्वीत-
त्यर्थः । पुंसामेव पंचांगुलं नाहं स्यात् । स
परिणाहे तु पङ्गुलं यंत्रकं स्यात् । स
वत एव तासां गुदस्य महत्त्वम् । व्याधेः
द्विच्छिद्रमुपयपार्थं द्विच्छिद्रे यंत्रकम् । कर्मणि
क्षारायवचारण एकच्छिद्रं यंत्रकम् । अस्य ये

मध्ये त्र्यंगुलं छिद्रमंगुलमध्यतुल्यविस्तारं तथा तद्वर्धतोऽर्धगुलोच्छ्रिता उद्धृता कर्णिका यस्य तदेवम् ॥ १५ ॥

प०—गोस्तनाकारं गोस्तनसदृशं संस्थानं यत्तदर्शसां कार्यम् । तच्च यन्त्रकं चतुरङ्गुलं चतुरङ्गुलायतं तच्च पञ्चाङ्गुलानाहम् पुंसाम् । तथा पञ्चगुलपरिणाहं प्रमदानां स्त्रीणां द्विच्छिद्रं दर्शने दर्शनाथमशोऽव्याधी तथैकच्छिद्रं तदेवैकपार्श्वोन्वितम् । अशोऽव्याधी कर्मणि शस्त्रक्षाराम्बादियोजनं तथा द्विसुखे दर्शनं छिद्रेण शस्त्रक्षाराम्बान्नतिक्रमश्चैकच्छिद्रेण । अस्य यन्त्रस्य मध्ये छिद्रं त्र्यङ्गुलायतमङ्गुलगोदरविस्तारं दैर्घ्याच्च त्र्यङ्गुलं विस्तारतोऽङ्गुलगोदरविस्तृतं तस्य छिद्रस्योर्ध्वं तदूर्ध्वं तस्मादूर्ध्वोत्तदुपरिष्ठात्तयन्त्रमर्धगुलोच्छ्रितोद्धृतककर्णिकं कार्यम् । तथाङ्गुलमवशिष्टं तस्यादावर्धगुलं वर्ज्यमुपरि तथार्धगुलमेवं चावस्थितः अर्धगुलोच्छ्रितोन्नतोद्धृता परिवर्तुला कर्णिका कार्या ॥ १५ ॥

हे०—अशोऽव्याध्याख्यां नाडीमाह—अर्शसामिति । चतुरंगुलं दैर्घ्यं परिणाहे तु पुंसं पञ्चांगुलं व्याधेर्दर्शने द्विच्छिद्रं, धारार्थोऽयोजनं तु शयांगपरिरक्षायामेकच्छिद्रम् । द्विच्छिद्रस्य तु द्वयोः पार्श्वयोः छिद्रम्, एकच्छिद्रस्यैकस्मिन् पार्श्वे । तच्च त्र्यंगुलदैर्घ्यमंगुलगोदरविस्तारं मध्ये कार्यम् । छिद्रादूर्ध्वभागे मूले अर्धगुलमेच्छ्राया बहिः कुक्षितामा कर्णिका कार्या ॥ १५ ॥

शम्याख्यं तादृगच्छिद्रं यंत्रमर्शःप्रपीडनम् १६ ॥

स०—शम्याख्यं शमीसंज्ञं तृतीयं यंत्रकं तादृगु गोस्तनाकारमित्यादिलक्षणलक्षितयंत्रसदृशं स्यात् । अत्र विशेषमाह । अच्छिद्रमित्यादि । अत्र यंत्रे छिद्रं न विधेयमित्यर्थः । इदं च यंत्रमर्शःप्रपीडनं स्यात् ॥ १६ ॥

प०—शम्याख्यं यन्त्रं तादृगर्शो यन्त्रवत् तत्समानाकृतिं तच्चच्छिद्रं पार्श्वच्छिद्ररहितम् । अशोऽव्याधिपीडनार्थम् ॥ १६ ॥

हे०—तृतीयमर्शःपीडनं शम्याख्यं यन्त्रमाह—शम्याख्यमिति । तादृगु गोस्तनाकारादिलक्षणम्, अच्छिद्रं पार्श्वच्छिद्ररहितम् ॥ १६ ॥

सर्वथाऽपनयेदोष्टं छिद्रादूर्ध्वं भगंदरे ॥ १७ ॥

स०—सर्वथा भगंदरे भगंदरस्यैव ओष्ठमपनयेत् । कुतः प्रभृति । छिद्रादूर्ध्वम् । उपरिष्ठादूर्ध्वगुलमपकर्षदित्यर्थः । कर्णिका तु कावैव ॥ १७ ॥

प०—सर्वथा सर्वप्रकारेण छिद्रादूर्ध्वमोष्टं कर्णिकामुपनयेत् । तथा विना तद्यन्त्रं कुर्यात् । भगन्दरे भगन्दरनिमित्ते तत्कर्मणि एतावान् विशेषोऽर्शोऽयन्त्रकाङ्गन्दरयन्त्रके तत्कर्णिकापनयनम् ॥ १७ ॥

हे०—भगन्दरयन्त्राख्यां नाडीमाह—सर्वथेति । अशोऽव्यन्त्रमेवापनीतोष्टं भगन्दरयन्त्रम्, मुखच्छिद्रस्य पार्श्वभाग ओष्ठः ॥ १७ ॥

प्राणाबुद्दार्शसमेकच्छिद्रा नाड्यंगुलद्वया । प्रदेशिनीपरीणाहा स्याद्भगंदरयंत्रवत् ॥ १८ ॥

स०—प्राणाबुदे प्राणार्शसि चैकच्छिद्रा नाडी दैर्घ्यगुलद्वयप्रमाणा तथा प्रदेशिनीतुल्यः परीणाहो यस्याः सैवम् । सा च भगंदरयंत्रतुल्या स्यात् । अपनी-तौष्ट्यर्थः ॥ १८ ॥

प०—अन्या नाडी एकच्छिद्रा तथाङ्गुलद्वयप्रमाणा तथा प्रदेशिनी तर्जनी तत्समानपरीणाहा प्राणाबुदानां प्राणार्शसां विषये कार्या । भगन्दरयन्त्रवत् ॥ १८ ॥

हे०—प्राणाशोऽबुदयंत्राख्यां नाडीमाह—प्राणाबुदेति ॥ १८ ॥

अंगुलित्राणकं दांतं वार्क्षं वा चतुरंगुलम् । द्विच्छिद्रं गोस्तनाकारं तद्वक्त्रविवृतौ सुखम् १९

स०—अंगुलित्राणकं दांतं वार्क्षं वा चतुरंगुलम् । अंगुलित्राणकस्य यंत्रं दांतमयं काष्ठमयं वा चतुरंगुलप्रमाणमर्शसां यंत्रसदृशं द्विच्छिद्रं गोस्तनाकृतिं स्यात् । तच्च वक्त्रस्य विवृतौ प्रसारणे । अंगुलैर्दांतभ्यो रक्षणार्थत्वादंगुलित्राणमिति नाम ॥ १९ ॥

प०—अङ्गुलयास्त्राणकं रक्षकं दातं वक्षसादिभ्योऽङ्गुलित्राणकम् । दन्तस्येदं दातं दन्तमयम् वृक्षस्येदं वार्क्षम् । तच्चचतुरङ्गुलदैर्घ्यं द्विच्छिद्रमूर्ध्वाधश्छिद्रयुक्तम् । तथा गोस्तनाकृतिं तद्वक्त्रविवृतौ मुखविकासे सुखं दृढेन सूत्रेण मणिबन्धं प्रतिबन्धं युक्तव्यात् ॥ १९ ॥

हे०—अंगुलीत्राणाख्यं नाडीयन्त्रमाह—अंगुलित्रा-
णकमिति । वक्त्रविकाशनायै प्रवेशितामंगुलीं स्थतीत्यं-
गुलित्राणकम् ॥ १९ ॥

योनिव्रणक्षणे मध्ये सुषिरं षोडशांगुलम् ।

मुद्रावद्धं चतुर्भिर्भोजमुकुलाननम् ।

चतुःशलाकमाकांते मूले तद्विकसेन्मुखे ॥ २० ॥

स०—योनिव्रणमीक्षतेऽनेन तथोनिव्रणक्षणे यंत्र-
कम् । मध्ये मध्यमार्गे सुषिरम् । तथा दैर्घ्येण
षोडशांगुलम् । तथा मुद्रिकयोर्मिकया संचारिण्या
बद्धं युक्तम् । तथा चत्वारो भित्ताः पत्राणि यस्य
तच्चतुर्भिर्भोजम् । मूले शलाकाकमणान्मुखे निकसेन्
प्रसरेत् ॥ २० ॥

प०—योनिव्रणः योनिव्रणस्तस्यैक्षणं योनिव्रण-
दर्शनं यन्त्रम् । ईदृश्यते दृश्यतेऽनेनेतीक्ष्णम् ।
मध्ये सुषिरं शून्यं तथा षोडशाङ्गुलद्विधं मुद्रया
बद्धं चतुर्भिर्चतुष्कोणं चतुःशलाकं चतुष्काण्डं
संचारिण्या मुद्रयोर्ध्वं बद्धं तथाभोजमुकुलवद-
विकासितमाननं मुखं यस्य । तथा चतस्रः शलाका
यस्य । अस्मोजमुत्पलकुमुदपद्मानि मूले हस्तप्र-
हणप्रदेशे तद्वदाक्रान्ते पोडितं मुखे मुखप्रदेशे तथा
विकासं गच्छेत् ॥ २० ॥

हे०—योनिव्रणे क्षणाख्यां नाडीमाह—योनिव्रणक्षणे-
मिति चतुर्भिर्चतुःशलाकम् ॥ २० ॥

येनै नाडीव्रणाभ्यंगशालनाय षडंगुलं ।

वस्तियंत्राकृती मूले मुखेऽंगुष्ठकलायम् ।

अग्रतोऽकार्णिके मूले निबद्धमुदुचर्मणी २१ ॥

स०—येनै द्वे षडंगुले भवतः । किमर्थम् । अभ्यं-
गश्च क्षालने चाऽभ्यंगशालने तदर्थमुपयुज्यते ।
आवरणमाकृत् । संपदादिस्वात् विवृत् । वस्तियंत्रस्य
आकृती आकारौ ययोस्ते वस्तियंत्राकृती वृत्तगोपुच्छा-
कारे । तथा यथासंख्यं मूले मुखेऽंगुष्ठकलायमे मूल-
ऽंगुष्ठतुल्यच्छिद्रे मुखे कलायसमच्छिद्रे । अग्रतोऽकार्णिके
कार्णिकारहित इति वस्तियंत्राद्विशेषः । मूले तु कार्णिके
द्वेऽपि पुटकयोजनाहं कार्य एवेत्यप्रहणम् । मूले मूलदेशे
निबद्धं योजितं मुदु चर्म वस्तिपुटकाकारं ययोस्ते
निबद्धमुदुचर्मणी ॥ २१ ॥

प०—हे यन्त्रे कार्यं षडङ्गुलायने नाडी
अभ्यङ्गायै तदा क्षालनाय च । वस्तियन्त्र-
संस्थाने ययोस्ते वस्तियन्त्राकारं । मूले
च तस्मिन् मूलमुखे । यथासंख्यमङ्गुष्ठ-
परिमाणे । ये छिद्रे ययोर्मूलऽङ्गुष्ठप्रभंवेशः
मुखे तस्मिन् अङ्गुष्ठप्रकलायमे । अग्रतो मु-
र्णिके कार्णिकारहिते । मूले मूलविषये विवृद्धे
मेणा वस्तिपुटके स्नेहक्षालनोपधायायै
तथाभूते हे यन्त्रे ॥ २१ ॥

हे०—नाडीव्रणाभ्यंगजनना दीप्यशालनायै न
माह—यन्त्रे एव । मूलेऽंगुष्ठप्रभंवेशच्छिद्रे अंगुष्ठ-
च्छिद्रे अग्रतोऽकार्णिकेऽकार्णिकारहिते । वस्ति-
कृती इति नाडीविशेषणं, यन्त्रविशेषणं च नुप्रमं
द्विद्वारा नलिका पिच्छनलिका वादकोदरे

स०—उदकोदरे जलसातणार्थं नलिका
रोमयमुन्नी स्यात् । अथवा पिच्छनलिका मयू-
ज्यर्थः ॥ २२ ॥

प०—नाडी द्विद्वारोभयद्वारा नलिका, ।
नलिका वा मयूरादिपिच्छनलिका वा
कोदरे जलविद्रावणार्थं द्वे द्वारे मुखे यस्याः
मुखेति यावत् ॥ २२ ॥

हे०—ज्येदर्यंवाक्यां नाडीमाह—द्विद्वारो
नलिका यस्यादिनाडी पिच्छनलिका यच्चपिच्छन-
धूमवस्त्यादिद्वयव्राणि निर्दिष्टानि यथायथम्

स०—यथायथव्राणि यथायथं यथायथं धूम-
वस्त्यायैयुक्तानि ॥ २३ ॥

प०—यथायथं यथायथं धूमविधौ धूमयन्त्रं
विधौ वस्तियन्त्रम् । आदिप्रहणान् प्रथममङ्ग-
द्विरुद्धमणिप्रभृतीनां ग्रहणम् । तानि नाडीयन्त्र-
स्वे स्वेऽभ्याये निर्दिष्टानि ॥ २३ ॥

हे०—धूमयन्त्राया नाडीय उक्ता इत्याह—धूमव-
दीति ॥ २३ ॥

अंगुलायं भवेच्छृंगं नृपणं षादशांगुलम्
अत्र सिद्धार्थकच्छिद्रे सुनद्धं चूचुकाकृति

स०—शृंगं अंगुलमुयं दृष्टत्वात्निषरत्वात्तुदृष्ट-
न्यादिस्त्वृषणे चूषणनिमित्तमष्टादशांगुलं स्यात् । अ

शेति घाएन इत्यादिनाऽऽकारादेशः । तथाऽग्रे प्रांते
विषप्रमाणच्छिद्रम् । यः प्रदेशश्चूषणाय शरीरे योज्यते
तदप्रम् । तथा मुष्टु नद्धं सम्यग्बद्धम् । चूचुकस्य
श्रीकुचाप्रस्याऽऽकृतिराकारो यस्य तदेवम् ॥ २४ ॥

प०—त्र्यङ्गुलास्यं त्र्यङ्गुलप्रवेशमुखं तच्च चू-
णे वुष्टवातविपरक्ताम्बुदुष्टस्तन्यादीनामाचूषणा-
रम् । तथाष्टाङ्गुलायतम् । अथवा दशाङ्गु-
लायतम् । अग्रे प्रान्ते चूषणीयप्रदेशे सिद्धार्थक-
च्छिद्रं सर्पपादिल्लिद्रम् । तथा सुबद्धं शोभनं
हृत्वा तनुना चर्षणा बद्धं तथा चूचुकाकृति चूचु-
हसदृशं स्त्रीकुचाप्रसदृशमिति यावत् ॥ २४ ॥

हे०—शृङ्गाख्यां नाडीमाह—त्र्यङ्गुलास्यमिति ।
तृणै रक्तायाकृषिणे अष्टादशाङ्गुलं दशाङ्गुलं वा । संप्रहे
द्विदशाङ्गुलमायुक्तं शृंगं तु मध्यदीर्घमष्टादशदशाङ्गु-
लायतमिति ॥ २४ ॥

स्याद्वादशाङ्गुलोऽलाबुर्नहे त्वष्टादशाङ्गुलः ।
चतुस्त्र्यङ्गुलवृत्तास्यो दीप्तोऽन्तःश्लेष्मरक्तहृत् २५

स०—अलाबुस्तुं द्विदशाङ्गुलो दैर्घ्येण स्यात् ।
परिणालेऽष्टादशाङ्गुलः । चत्वारि वा त्रीणि वाङ्गुलानि
यस्य तच्चतुर्ध्वङ्गुलं तत्तादृशं वृत्तं वर्तुलं मुखं यस्य
स एवम् । तयोऽन्तर्मध्ये दीप्तो ज्वलितः पितुर्भूर्जा-
दिगर्भ इत्यर्थः । स र्दृशो दृष्टकफरक्तहृः स्यात् २५

प०—अलाबुः द्विदशाङ्गुलदीर्घो भवेत् । नाहे
परिणालेऽष्टादशाङ्गुलप्रमाणः । चत्वारि वा त्री-
ण्यङ्गुलानि वृत्तं वर्तुलमास्यं मुखं यस्य । एवं
त्र्यङ्गुलवृत्तमुच्छिन्नं मुखं कार्यं चतुरङ्गुलमु-
च्छिन्नवृत्तमुखं वा । तथा दीप्तोऽन्तः प्रज्वलितः
परिवेष्टितकुशधन्वपितुर्गर्भं श्लेष्मरक्तहृत् श्लेष्मणो
दुष्टरक्तस्य चूषणार्थम् । तेन श्लेष्मरक्तं ह्रियते ॥ २५ ॥

हे०—तुम्भाख्यां नाडीमाह—स्याद्वादशाङ्गुलः । चतुर्गु-
लास्यस्य त्र्यङ्गुलास्यो वा अन्तर्दीप्तः प्रदीप्तवृणलघ-
पितुना ॥ २५ ॥

तद्वद् घटी हिता गुल्मविलयोन्नमने च सा २६

स०—तद्वत्तेनालाबुना तुल्यदैर्घ्यानाहादिस्तुल्य-
कार्याकारा च घटी स्यात् । सा च गुल्मस्य विलय
उन्नमने च हिता न केवलं कफरक्तहृदिति चार्थः ॥ २६ ॥

प०—तेनालाबुना तुल्य तद्वद् घटी द्विदशाङ्गु-
लदीर्घा दशाङ्गुलपरिणाहा परिवेष्टितप्रदीप्तकुश-
भूर्जादिगर्भा त्र्यङ्गुलास्यो चतुरङ्गुला वा सा
च हिता योग्या गुल्मविलयोन्नमने विलापने
विलय उन्नमन उन्नमनं तत्र हिता । चशब्दात् पूर्वो-
क्तालाबुर्कर्मणि श्लेष्मरक्ते हिता ॥ २६ ॥

हे०—घटिकाख्यां नाडीमाह—तद्वद् घटीति । तद्वद्-
लाबुसदृशी गुल्मविलयने गुल्मोन्नमने चकारात् श्लेष्म-
रक्तावचूषणे च ॥ २६ ॥

शलाकाख्यानि यंत्राणि नानाकर्माकृतीनि च ।
यथायोगप्रमाणानि ॥ २७ ॥

स०—शलाकासंज्ञानि यंत्राणि विविधकर्माणि
विविधकाराणि यथायोगप्रमाणानि स्युः ॥ २७ ॥

प०—शलाकासंज्ञकानि यन्त्राणि नानाकर्माणि
तथा नानाकृतीनि च विविधक्रियाणि विविधसं-
स्थानानि च योगो नातिक्रमेण स्वस्वविषये
योग्यतावशेन प्रमाणानि दैर्घ्यपरीणाहादीनि येषां
तानि तथाभूतानि ॥ २७ ॥

हे०—शलाकायन्त्राण्याह—शलाकाख्यानीति २७ ॥
तेषामेषणकर्मणी ।

उभे गण्डपदमुखे ॥ २८ ॥

स०—तेषां मध्य उभे गण्डपदतुल्यास्य एषण-
कर्मणी ॥ २८ ॥

प०—तेषां शलाकायन्त्राणां मध्ये उभे द्वे शलाके
गण्डपदमुखे गण्डपदमिव मुखं यथोक्ते । एषण-
कर्मणि प्रणनाडीमार्गान्वेषणे कर्म यथोः । वृष्टि-
शमनानन्तरमेव दीर्घाकृतयः कीटाविशेषाः गण्ड-
पदाः भूमिलतापरपर्यायाः । अलसाश्च ॥ २८ ॥

हे०—एषिण्वी शलाके आह—तेषामिति । एषणम-
वलोकनम् ॥ २८ ॥

स्रोतोभ्यः शल्यहारिणी ।

मसूरदलवक्त्रे द्वे स्यातामष्टनवाङ्गुले ॥ २९ ॥

स०—तथा स्रोतोभ्यः शल्यहारिणी शलाकायंत्रे
भवतः । किंभूते । मसूरेत्यादि । मसूरदलमिव वक्त्रं
यथोक्ते मसूरदलमुखे द्वे शलाकेऽष्टाङ्गुले नवाङ्गुले वा
स्याताम् ॥ २९ ॥

प०—तथान्ये द्वे शलाकायन्त्रे मसूरद्वलवक्त्रे ।
मसूरार्धमिव मुखं ययोस्ते स्यातां भवेताम् । चतुः-
स्रोतोगतशल्याहरणार्थे । शल्यं हरत इति शल्य-
हारिणी । प्रमाणतोऽष्टनवाङ्गुले । एकाऽष्टाङ्गुला
द्वितीया नवाङ्गुला ॥ २९ ॥

हे०—शल्यहारिणी शलाकि आह—स्रोतोभ्य
इति ॥ २९ ॥

शंकवः पट् ॥ ३० ॥

स०—शंकवः षट् स्युः ॥ ३० ॥

प०—शङ्खः षडिति । पट् शङ्खो भवन्तीति
वाक्यशेषः ॥ ३० ॥

हे०—शङ्खकाख्याः शलाका गणयति—शंकव इति ३०

उभौ तेषां षोडशद्वादशाङ्गुलौ ।
व्यूहनेऽहिफणावकौ ॥ ३१ ॥

स०—तेषां मध्ये द्वौ षोडशाङ्गुलौ द्वादशाङ्गुलौ
वा भवतः । व्यूहने व्यूहनकर्माणौ सर्पफणामुखौ ॥ ३१ ॥

प०—तथा शङ्खकुनामुभौ द्वौ षोडशद्वादशा-
ङ्गुलप्रमाणौ । एकः षोडशाङ्गुलो द्वितीयो द्वाद-
शाङ्गुलः । व्यूहने क्षारादिरचनायामहिफणाव-
कौ । सर्पफणाकारं वक्त्रं मुखं ययोः सर्पफणासु-
खाविति यावत् ॥ ३१ ॥

हे०—व्यूहनौ शंक आह—उभाविति । व्यूहनं यथा-
स्थानं विन्यासः ॥ ३१ ॥

द्वौ दशद्वादशाङ्गुलौ ।
चालने शरपुंखास्यौ ॥ ३२ ॥

स०—द्वौ शंक दशाङ्गुलौ द्वादशाङ्गुलौ वा भवतः ।
चालने काण्डवाज इव मुखं ययोस्तौ शरपुंखास्यौ
भवतः ॥ ३२ ॥

प०—अन्यौ द्वौ शङ्ख चालने शल्यचालननि-
मित्तौ स्याताम् । एको द्वादशाङ्गुलः । द्वितीयो
द्वादशाङ्गुलः । तौ च शरपुङ्खवाकारमुखौ ॥ ३२ ॥

हे०—चालनौ शंक आह—द्वाविति ॥ ३२ ॥

आहार्यं वडिशक्रुती ॥ ३३ ॥

स०—आहार्यं आकर्षणे वडिशक्रुती ॥ ३३ ॥

प०—अन्यौ द्वौ शङ्ख आहार्य आहार्यकर्मा
शल्यस्याहरणनिमित्तम् ॥ ३३ ॥

हे०—आहारणी शंक आह—आहार्यं वडिशक्रुती
वडिशं मत्स्वयेषमम् ॥ ३३ ॥

पट्शंकुनाख्याय गर्भशंकुमाह—

नतोऽग्रे शंकुना तुल्यो गर्भशंकुरिति स्मृतः ।
अष्टाङ्गुलायतस्तनमृदगर्भं हरेत् स्त्रियाः ॥ ३४ ॥

स०—नतोऽग्रेऽप्रतोभागं तथा शंकुना स
कीलकाकारोऽष्टाङ्गुलरूपिः स गर्भशंकुरिति स्मृतः
मुनिभिरिति शेषः । तनं शंकुना मृदगर्भमनिसरं
हरेत् ॥ ३४ ॥

प०—नतोऽग्रे अग्रप्रदेशे नतः अवनतः कुटिल
शङ्खकुना तुल्यः सदृशः गर्भशङ्खुरितिसंज्ञितः
स चाष्टाङ्गुलायतोऽष्टाङ्गुलप्रमाणः । तेन शङ्खुन
मृदगर्भं काष्ठकुडयतुल्यं मृतशरीरगर्भं गभिष्य
स्त्रियो हरेत् ॥ ३४ ॥

हे०—तप्तं गर्भशंकुमाह—नतोऽग्र इति । नतो वक्र
शंकुना तुल्यः कीलकाकारः ॥ ३४ ॥

अश्मर्याहरणे सर्पफणावद्वक्रमग्रतः ॥ ३५ ॥

स०—अश्मर्याकर्षणे सर्पफणावदग्रे वक्त्रं स्यात्
सर्पफणाख्यमेधेत्यग्रम् ॥ ३५ ॥

प०—अश्मर्याहरणार्थं सर्पफणावत् सर्पफणातुल्य-
मग्रतो मुखतो वक्रं कुटिलम् ॥ ३५ ॥

हे०—अश्मर्याहरणे शलाकायन्त्रमाह—अश्मर्याहरण
इति ॥ ३५ ॥

शरपुंखमुखं दंतपातनं चतुरङ्गुलम् ॥ ३६ ॥

स०—शरपुंखमुखाख्यं चतुरङ्गुलं दंतपातनं
स्यात् । अनेन हि दंताश्चलनः पात्यते कृपादि-
भक्षिता वा ॥ ३६ ॥

प०—शरपुंखमिव मुखं यस्य तच्छरपुङ्खमुखं तत्र
दन्तपातनं दन्तनिघातनं चतुरङ्गुलदीर्घं मुखं
स्थूलवृचप्रान्नम् ॥ ३६ ॥

हे०—दन्तपातनशलाकायन्त्रमाह—शरपुंखमुखमिति ३६
कार्पासविहितांष्णीयाः शलाकाः पट् प्रमार्जने ।

स०—प्रमार्जने क्षालने क्षारकदादेः षट् शलाकाः
युः । किंभूताः । कार्पासेन विहितमुष्णीषं शिरो-
घ्ननिव यासां तास्तथोक्ताः ॥ ३७ ॥

प०—षट् शलाकाः कार्याः कार्पासेन विहिताः
हृतः उष्णीषः शीर्षाच्छादनं यासां तास्तथा-
वेधप्रमाणेन व्रणक्लेदनक्षारादिषु शोभनक्रि-
यायाम् ॥ ३७ ॥

हे०—प्रमार्जनीः शलाका गणयति--कार्पासविहितेति।
उष्णीषं शिरोवेष्टनम् ॥ ३७ ॥

पायावासन्नदूरार्थे द्वे दशद्वादशांगुले ॥ ३८ ॥

स०—पायावासन्नदूरार्थे दशद्वादशांगुले द्वे भवतः।
दशद्वादशांगुला दूरार्थे आसन्नार्थे दशांगुला इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

प०—पायौ गुदे क्लेशादि परिमार्ज्यमासन्नदूरार्थे
आसन्नार्थे निकटवर्तिनि प्रमार्जने तथा दूरार्थे
विप्रकृष्टपरिमाजने यथासंख्यं च दशद्वादशाङ्गुले च
शलाके कार्यं ॥ ३८ ॥

हे०—पायुप्रमार्जन्यौ शलाके आह--पायाविति ३८ ॥

द्वे षट्सतांगुले त्राणे द्वे कर्णेऽष्टनवांगुले ॥ ३९ ॥

स०—त्राणे षट्सतांगुले द्वे भवतः । आसन्न-
दूरार्थेऽत्राप्यनुवर्तते । तथैव कर्णेऽष्टनवांगुले
भवतः ॥ ३९ ॥

प०—तथा त्राणे नासिकायां प्रमार्जननिमित्त-
मासन्नदूरार्थे षट् सप्ताङ्गुले द्वे कार्यं । तथा द्वे
कर्णे कर्णत्राणे क्लेशद्वारादिपरिमाजननिमित्तमास-
न्नदूरार्थे अष्टनवाङ्गुले कार्यं इत्युक्तं षण्णां शलाकानां
प्रविभागानाम् ॥ ३९ ॥

हे०—त्राणप्रमार्जन्यौ शलाके आह--द्वे षडिति । कर्ण-
प्रमार्जन्यौ शलाके आह--द्वे कर्णे इति ॥ ३९ ॥

कर्णशोधनमश्वत्थपत्रप्राप्तं सुवाननम् ॥ ४० ॥

स०—कर्णशोधनार्थं यंत्रमश्वत्थपत्रस्यैव प्राप्ते
यस्य तत्तथा । तथा सुवत्येवाननं यस्य तदेवम् ॥ ४० ॥

प०—कर्णमलापहमश्वत्थवृक्षपत्रप्राप्तं तथा सुवाननं
सुवसुखं यन्त्रं कार्यम् ॥ ४० ॥

हे०—कर्णशोधनं शलाकाजम्बवामाह--कर्णशोधनमिति।
वृषस्य पलस्यापनयनं, मार्जनं कठिनस्य शोधनम् ॥ ४० ॥

शलाकाजम्बवोष्ठानां क्षारेऽमौ च पृथक् त्रयम् ।
युज्यात् स्थूलाणुदीर्घाणाम् ॥ ४१ ॥

स०—शलाकाश्च जांबवोष्ठानि च तेषां पृथक् त्रयं
क्षारे क्षारपातनेऽभिदाहकरणे च युज्यात् । किंभू-
तानां शलाकाजम्बवोष्ठानाम् । स्थूलाश्चाणवश्च
दीर्घाश्च तेषाम् । तत्र शलाकास्तिस्रो जांबवोष्ठानि
च त्रीणि क्षारे तथा दाहने एवं द्वादशैतानि शलाका-
स्यानि यंत्राणीति ॥ ४१ ॥

प०—शलाकाश्च जाम्बवोष्ठाश्च शलाकाजाम्ब-
वोष्ठाः । जाम्बवोष्ठक्षारो रोदवीक्षारो येन गृह्यते
तेषां शलाकाजाम्बवोष्ठानां स्थूलसूक्ष्मदीर्घाणां द्वाद-
शद्वादशाङ्गुलप्रमाणानां क्रमात् द्व्यङ्गुलादीर्घाङ्गुल-
प्रमाणानां पृथक् त्रयं कार्यम् । एवं क्षारकर्मणि
शलाकानां त्रयं तथा जाम्बवोष्ठानां त्रयं तदभि-
कर्मणि पृथक् त्रयं स्थूलसूक्ष्मभेदभिन्नं प्रयु-
ज्यात् ॥ ४१ ॥

हे०—क्षाराभिप्रयेगार्थं तिस्रः शलाकात्रीणि च जांब-
वोष्ठान्याह--शलाके इति । स्थूलं च अणुं च स्थूलाणु
च दीर्घं च स्थूलाणुदीर्घाणित्येकत्रयेण निर्देशः । अणु
सूक्ष्मं ह्रस्वं च, तेन स्थूलदीर्घं सूक्ष्मह्रस्वं मध्यं चेति
त्रिविधं शलाकायन्त्रं जांबवोष्ठं च जम्बुफलवदोष्ठं यस्य
तज्जांबवोष्ठं शलाकाविशेष एव । संग्रहेऽयुक्तं क्षाराभिक-
र्मार्थं जांबवोष्ठानि द्वादशाङ्गुलानि क्रमाद् द्वाङ्गुलाङ्गु-
लफलानि । शलाकाश्च स्थूलसूक्ष्मदीर्घह्रस्वमध्या इति ४१ ॥

शलाकामंत्रवर्धनि ।

मध्योर्ध्ववृत्तदंडां च मूले चायेंदुसंनिभाम् ४२ ॥

स०—अंत्रवर्धन्यंत्रद्वौ शलाका युज्यात् ।
कटिरीम् । मध्यार्ध्वं वृत्तो दंडो यस्यास्ताम् । तथा
मूले मूलमागेऽयेंदुसंनिभामर्धचंद्राकाराम् ॥ ४२ ॥

प०—शलाकामंत्रवर्धन्यंत्रद्वौ व्याधिविशेषे
युज्यात् । तन्मूले मूलविषये अयेंदुसंनिभम-
र्धचन्द्रवक्त्रं मध्ये मध्यस्थाने ऊर्ध्वनिगतो वर्तुलो
दण्डो यस्यास्तां शलाकां । मध्योर्ध्ववृत्तदंडां
युज्यात् ॥ ४२ ॥

हे०—अंत्रद्वौ दाहार्थं शलाकामाह--शलाकामिति ।
मूले ग्रहणस्थाने मध्योर्ध्ववृत्तदंडम्, अर्धचन्द्राकृतिं शलाकां
विधाय तन्मध्ये ऊर्ध्वो वृत्तो दंडः कार्यः ॥ ४२ ॥

कोलास्थिदलतुल्यास्या नासाशौर्बुददाहकृत् ।

स०—बदरास्थिखंडसमं मुखं यस्याः सा कोला-
स्थिदलतुल्यास्या । सा नासाशुः नासाशुदंष्ट्रं च
दाहं करोति ॥ ४३ ॥

प०—बदरास्थ्यर्धसदृशवक्त्रा शलाका सा नासायां
ग्रान्यशौर्बुदानी तेषां दाहं करोति ॥ ४३ ॥

हे०—नासाशौर्बुददाहार्थं शलाकामाह—कोलास्थि-
दलेति ॥ ४३ ॥

अष्टांगुला निम्नमुखास्तिस्रः क्षारौषधक्रमे ।

कनीनीमध्यमानामीनखमानसमैर्मुखैः ॥ ४४ ॥

स०—क्षारौषधक्रमे तिस्रः शलाका निम्नमुखा
अष्टांगुलाः स्युः कीदृश्यः। कनीनी च मध्यमा चाऽनामी
च तासां नखास्तेषां प्रमाणं तेन मानेन समैस्तुल्यैर्मु-
खैरुपलक्षिताः स्युः ॥ ४४ ॥

प०—तिस्रः शलाका अष्टाङ्गुलदीर्घा निम्नमुख्यो
द्व्यर्धकारा अवनतवक्त्राः क्षारक्रमे क्षारयोजने
तथौषधक्रमे विषादिलेपयोजने कनीनिकामध्यमा-
नामिकाङ्गुलीनखानां मानेन समैर्मुखैर्निम्नमु-
खास्ताः कार्याः ॥ ४४ ॥

हे०—द्व्यर्धव्यास्तिस्रः शलाका आह—अष्टांगुला
इति ॥ ४४ ॥

स्वंस्वमुक्तानि यंत्राणि मेढ्रशुद्धचंचनादिषु ॥ ४५

स०—मेढ्रादिषु विषय उत्तरबस्त्यादिषु स्वंस्वं
यथास्वं यंत्राणि गदितानि । आदिशब्देन नावना-
दिपरिग्रहः ॥ ४५ ॥

प०—स्वं स्वमात्मीयं प्रकरणमुद्दिश्य मेढ्रशुद्धया-
दिषु शलाकायन्त्राण्युक्तानि उपदिष्टानि ॥ ४५ ॥

हे०—मेढ्रशोचनाद्याः शलाकास्तत्र तत्रोक्ता इत्याह-
स्वं स्वमुक्तानीति ॥ ४५ ॥

अनुयंत्राण्ययस्कांतरज्जुवस्त्राश्ममुद्राः ।

वध्रात्रिजिह्वावालाश्च शाखानखमुखदिजाः ॥

कालः पाकः करः पादौ भयं हर्षश्च तत्क्रियाः ।
उपायवित्प्रविभजेदालोच्य निपुणं धिया ॥ ४६ ॥

स०—अयस्कांतादीन्येकोनविंशत्यनुयंत्राणि कल्प-
येत् । स्वल्पयंत्राण्यकरणानि । तेषां क्रियास्तत्क्रिया

निर्घातनादिका बुद्ध्या निपुणमालोच्य प्रविभजे
निर्घातनादिकर्मणि प्रविभज्य युज्यादित्यर्थः ॥

प०—यन्त्रसदृशकार्यसम्पादनान् अयन्त्राण्य-
न्यपि तानि अयस्कांतप्रभृतीनि अनुयन्त्राण्य-
न्यन्ते । अयस्कांतो मणिविशेषः । गजजुः मुख-
कृता । वस्त्रं वासः । अश्मा पाषाणः ।
स्थूलह्रस्वं काष्ठम् । वध्राश्चर्ममयम् । अन्-
प्राणिनां सम्बन्धीनि । जिह्वा रसना । व-
केशाः । अश्वस्तुरङ्गः । शाखा वृक्षस्य । नखः नख-
मुखमास्यम् । दिजा दन्ताः । कालो मुहूर्ताद-
क्षितः । पाकः पक्वत्वम् । करः हस्तः । प-
रणः । भयं साधवसम् । हर्षो मनस्तुष्टिः ।
तत्क्रियाः तेषां क्रियाकर्माणि व्यापारविधिर-
स्तास्तत्क्रिया भजेदिति सम्बन्धः । यन्त्रक-
सम्पादयत्युपायविद् वैद्यः । विभजेन् वि-
नयेत् । तान्यनुयन्त्राणि यस्य यत्र योग्यता
तत्र योजयेत् । धिया बुद्ध्या निपुणं क्रि-
लोक्य वीक्ष्य विमृश्य योजयेत् । तथाच स-
ऽप्युक्तमाचार्येण । “एतानि देहे सर्वस्मिन्दे-
वयवेऽपि वा । सन्धी कोष्ठे धमन्यां च यथ-
प्रयोजयेत्” ॥ ४६ ॥

हे०—अनुयन्त्राण्याह—अनुयन्त्राणीति । अ-
तादीन्येकोनविंशतिरनुयन्त्राणि संग्रहे तु—“एतानि
सर्वस्मिन् देहस्यावयवेऽपि वा । सन्धी कोष्ठे धम-
न्यायामोमे प्रयोजयेत्” इति । अनुयन्त्रकर्माणि र-
क्षानीत्यत आह—तत्क्रिया इति ॥ ४६ ॥

तान्येव यंत्राणां कर्माण्याह—

निर्घातनोन्मथनपूरणमार्गशुद्धि-

संव्यूहनाहरणबंधनपीडनानि ।

आचूषणाभ्रमननामनचालभंग-

व्यावर्तनजुंकरणानि च यंत्रकर्म ॥

स०—निर्घातनादि यंत्ररूप कर्म । निर्घातनं
परिपातनम् । उन्मथनमुन्मूलनम् एवमन्यदपि वि-
चः समुच्चये । तेन प्रक्षालनादीनि समुन्मथयेत् ॥

प०—निर्घातनं निर्घातः आहतनम् । वि-
यत्यनेनेति निर्घातनम् । उन्मथयतेऽनेनेत्
नम् । पूर्यतेऽनेनेति पूरणम् । मार्गणां रु-

तथा नाडीनां प्याद्यशुद्धानां शुद्धिः मार्गशुद्धिः ।
व्यूहं रचनाविशेषः । क्षारादीनामाहरणमाकर्षणं
शल्यादीनाम् । बध्यते भग्राधनेनेति बन्धनं पी-
डयतेऽनेनेति पीडनम् । आचूष्यतेऽनेनेत्याचूषणं
विषरकादीनाम् । उन्नम्यते उल्लिख्यतेऽनेनेत्युन्न-
मनम् । नाम्यते वराङ्गाद्यनेनेति नामनम् । चलनं चालः
निश्चलश्च कम्पोत्पादः । भङ्ग एकस्य वस्तुनोऽपरस्य
वस्तुन उत्पादनं तद्वज्रकरणमिति ॥ ४७ ॥

हे०—यन्त्रकर्माणि गणयति—निर्घातनेति । संग्रहे
तु विवरणविकरणाविक्षिब्धेक्षणदारणप्रक्षालनप्रधमनाजनप्र-
मार्जनानि नवाधिकानीति ॥ ४७ ॥

निवर्तते साधवगाहते च
ग्राह्यं गृहीत्वोद्धरते च यस्मात् ।
यंत्रेष्वतः कंकमुखं प्रधानं
स्थानेषु सर्वेष्वधिकारि यच्च ॥ ४८ ॥

स०—निवर्तनादिभिश्चतुर्भिः कारणैर्यंत्रेषु मध्ये
कंकमुखं श्रेष्ठमिति यस्माच्च सर्वेषु प्रदेशेष्वधिकार्यधि-
क्रियते इति । वसंततिलकोपजाती वृत्ते ॥ ४८ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपञ्चश्रीमदरुणदत्तविरचिताया-

मष्टांगद्वयटीकायां सर्वांगसुदराख्यायां

यंत्रविषयध्यायः पञ्चविंशः ॥ २५ ॥

प०—सर्वयन्त्राणां कर्म यन्त्रेष्वतः कङ्कमुखं प्रधानं
स्थानं स्थानेषु सर्वेष्वधिकारि तच्च यस्मात्तद्वि-
वर्तते परिभ्रमति तथा ग्राह्यम् । शल्यं साधु कृत्वा-
ऽवगाहते गृह्णाति गृहीत्वा च तच्छल्यमुद्धरति ।
छत्पाटयति स्थानेषु सर्वेषु सर्वशरीरात्रेषु शरीरा-
वयवेषु शल्याहरणादिव्यापारेष्वाधिकारि शल्याहर-
णविषये सुखकारि । अतः कारणात् एतेषु पूर्वो-
क्तेषु मध्ये कङ्कमुखं नाम यद्यन्त्रं श्रेष्ठतमम् ।
अन्यानि यन्त्राण्येकदेशविषयाणि स्वल्पकर्मकराणि
असुखकराणि ॥ ४८ ॥

इति श्रीचन्द्रसन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्र-
कायामष्टाङ्गद्वयटीकायां सूत्रस्थाने
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

हे०—यन्त्रेषु कंकमुखस्य प्राधान्यमाह—निवर्तते
इति । संग्रहे तु ह्रस्वदीर्घनूलतनुवक्त्रविषमग्राह्याहंशि-
थिलतेत्यष्टौ यंत्रदोषा इति ॥ ४८ ॥

इति हेमाद्रीटीकायामासुर्वेदरसायने यन्त्रप्रकरणं
नाम सामस्येन निरूपितम् ॥ २५ ॥

पट्टिशोऽध्यायः ।

अथेदानीं पट्टिशोऽध्यायारम्भः शस्त्रस्वरूपविज्ञानार्थः ।

अथाऽतः शस्त्रविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
पट्टिशतिः सुकर्मरिघटितानि यथाविधि ॥
शस्त्राणि रोमवाहीनि बाहुल्येनांगुलानि पट् ।
सुरूपाणि सुधाराणि सुग्रहाणि च कारयेत् ॥
अकरालानि सुध्मातसुतीक्ष्णार्वातेऽप्यसि ।
समाहितसुखाग्राणि नीलांभोजच्छवीनि च ॥
नामानुगतरूपाणि सदा सन्निहितानि च ।
स्वोन्मानार्थंचतुर्थांशफालान्येकैकशोऽपि च ।
प्रायो द्वित्राणि युंजीत तानि स्थानविशेषतः १

स०—बाहुल्येन शस्त्राणि पटंगुलानि भवन्ति ।
तथा षड्विंशतिसंख्यानि । तथा सुकर्मरैः कर्मकुशलै-
र्नरैर्यथाविधि सम्यङ्निष्पादितानि तथा रोमवाहीनि
लोमशतनसमर्थानि तथा सुरूपाणि शोभनाकाराणि ।
तथा सुधाराणि शोभनवाराणि । तथा मुखेन गृह्णाते
सुखग्रहाणि च कारयेत् । क्व अप्यसि । कीदृशे
सुष्ठु ध्मातं सुतीक्ष्णं तथाऽऽवर्तितं च यदयः तीक्ष्णं
तस्मिन् । कीदृशानि च शस्त्राणि । अकरालानि
सुदर्शनानि । समाहितं सुष्ठु कृतं मुखाग्रं फलं येष
तानि समाहितसुखाग्राणि । तथा नीलोत्पल्यु
तीनि । तथा नामानुगतं रूपं येषां तान्यन्वर्थं
नामानित्यर्थः । तथा सर्वकालं सन्निहितानि समीप
स्थानि । स्वं च तदुन्मानं च स्वोन्मानमासीयं प्रमा-
तस्मात्सकाशादर्धं तस्य चतुर्थांशोऽष्टभागांशुलपट्क
सप्तमांशद्वयसहितं यवदशकं तत्परिमाणं फलं ये
तान्येवम् । अपि चेति समुच्चये । एवंविधानि शस्त्र
प्येकैकशः स्थानविशेषाद्द्वित्राणि प्रयुंजीत । एकैक
इत्येकं बहुव्रीहिवदिति द्वित्वमुल्लोपो । ततः शस-
त्ययः ॥ १ ॥

प०—अस्यारम्भे प्रयोजनं यन्त्राणि प्रायः शस्त्र
मयानि कार्याणि तद्वच्छास्त्रप्यतोऽस्यारम्भः
षड्विंशतिः शस्त्राणि कारयेदिति सम्बन्धः

सुकर्मरैः कियानिपुणैरभिज्ञैरयस्कारैर्घटितानि निष्पादितानि । यथाविधि विध्यनतिक्रमेण रोम-
वाहीनि । रोमाणि वहन्तीति रोमवाहनं रोम-
कल्पनं छेदने कर्म कर्तुं येषां तानि । तथा
बाहुह्येन भूयसा षडङ्गुलदीर्घाणि । सुरुपाणि
स्वाकृतीनि तथा सुधाराणि शोभनधाराणि तथा
शोभनग्रहणप्रदेशानि तथाऽकरालान्यदन्तुराणि
अविषमधाराणि । सुध्मातं च सुतीक्ष्णं चाति-
वर्तितं यच्छृङ्खं तस्मिन् तथाभूतेऽयसि तीक्ष्ण-
लोहे घटितानि । आवर्तितमयोधनेनाहत्य पिण्डी-
कृतं सन्यगाहितं कृतं सुध्मात्रं येषां तानि नामा-
नुगतरूपाणि श्रीह्लाकारवक्त्रत्वात् श्रीहिवक्त्रं शङ्खं
जैयम् । सर्वदा सर्वकालं संनिहितानि विद्य-
भानानि । तथा स्वोन्मात्सादात्मीयादूर्ध्वमाना-
दैर्ध्वादीशकलानि चतुर्थाशकलानि । अन्या-
नि प्रायः पक्कैकं कृत्वा तानि शस्त्राणि द्वित्राणि
कार्याणि तानि च शस्त्राणि स्थानविशेषात् प्रयोक्त-
व्यानि व्यतिष्वशात् प्रयोज्यानीत्यर्थः ॥ १ ॥

हे०—शस्त्रविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-अथेति ।
शस्त्राणां सामान्यलक्षणमाह—पञ्चविंशतिरिति । सुक-
र्मरैः उत्तमलोहकरैः, रोमवाहीनि रोमच्छेदिनि, अक-
रालानि आर्जववन्ति, अयसि लोहे घटितानि । तृतीयार्थे
सप्तमी । समाहितं सम्यक् घटितं सुध्मात्रं फलं येषां
तानि । स्वोन्मानस्याङ्गुलषट्कस्यार्धचतुर्थोऽंशः अष्टमो
भागः सप्तमांशद्वयसहितं यवदशकं तत्परिमाणं फलं येषां
तानि, एकैकशो द्वित्राणि प्रत्येकं द्वे त्रीणि वा कारयेत् ।
पञ्चविंशतेरुपयोगमाह—युंजीतेति ॥ १ ॥

मंडलाग्रं फले तेषां तर्जन्यतर्नखाकृति ।

लेखने छेदने योज्यं पोथकीशुंडिकादिषु ॥ २ ॥

स०—तेषां शस्त्राणां मध्ये मंडलाग्रं नाम शस्त्रम् ।
कीदृशम् । फलोद्देशे तर्जण्या अंतर्नखस्तर्जन्यत-
र्नखस्तस्येवाकृतिर्विषय तदेवम् । क्वैतद्योज्यमित्याह ।
लेखने छेदने पोथक्यादिषु योज्यम् । आदिशब्देन
वर्त्मरीमादयो गृह्यन्ते ॥ २ ॥

प०—तेषां शस्त्राणां मध्ये मंडलाग्रं शस्त्रं फले
फलविषये तर्जन्यन्तर्नखेन तुल्याकृति कार्यम् ।
तच्च पोथक्यादिषु लेखने लेखननिमित्तं तथा छेदने
छेदननिमित्तं योज्यम् ॥ २ ॥

हे०—मण्डलाग्रं शस्त्रमाह—मण्डलाग्रमिति । शुण्डकी
गलशुण्डिका ॥ २ ॥

वृद्धिपत्रं क्षुराकारं छेदभेदनपाटने ।
ऋज्वग्रमुन्नते शोफे गम्भीरे च तदन्यथा ।
नताग्रं पृष्ठतो ॥ ३ ॥

स०—वृद्धिपत्रं नाम शस्त्रं क्षुराकारं स्यात् । तच्च
छेदनादिषु योज्यमिति प्रकृतम् । फलपरिमाणं तूक्त-
मेव । कीदृक् । ऋजु स्पष्टमग्रं यस्य तदृज्वग्रं तदु-
न्नते शोफे स्यात् । गम्भीरे तु शोफे तद्वृद्धिपत्र-
मन्यथा कथमन्यथेत्याह । नतेत्यादि । पृष्ठदेशे
नताग्रं यस्य तन्नताग्रं भवतीति ॥ ३ ॥

प०—वृद्धिपत्रं शस्त्रं क्षुराकारं क्षुरसदृशं तच्च
छेदने द्विधाकरणे भेदने विदारणे तथा पाटने
मेदोग्रन्थीनामुत्पाटने तच्च ऋज्वग्रं स्पष्टग्रान्तमु-
न्नते च शोफे गम्भीरे च तदेव ऋज्वग्रमन्य-
थान्येन प्रकारेण वैपरीत्ये सति पृष्ठतो दीर्घं तथा
नताग्रम् अनवधारम् ॥ ३ ॥

हे०—वृद्धिपत्रमाह—वृद्धिपत्रमिति । उन्नते गम्भीरे
च शोफे ऋज्वग्रम्, अन्यथाभूते शोफे पृष्ठतो नताग्रम् ३

दीर्घह्रस्वक्रे यथाशयम् ।

उत्पलाध्यर्षधाराख्ये छेदने भेदने ॥ ४ ॥

स०—उत्पलं चाऽध्यर्षधारं च ते आख्ये ययोस्त
उत्पलाध्यर्षधाराख्ये शस्त्रे यथाक्रमं दीर्घह्रस्वक्रे
भवतः । उत्पलपत्रं दीर्घमुखमध्यर्षधारं तु ह्रस्वक्रे-
मित्यर्थः । तच्छेदने तथा भेदने च योज्यम् ॥ ४ ॥

प०—ह्रस्ववक्त्रं लघुमुखं समे शोफेनोन्नते-
नापि गम्भीरे कार्यम् । यथाशयमाशयानति-
क्रमेण शरीरस्थानानुरोधेनेति यावत् । उत्पलं शस्त्रं
तथाऽध्यर्षधारं शस्त्रं ते द्वे शस्त्रे भेदने विदारणे
छेदने द्विधाकरणे योज्ये ॥ ४ ॥

हे०—स्थानवशेन दीर्घमुखं ह्रस्वमुखं च । उत्पलप-
त्रमध्यर्षधारं चेति शस्त्रद्वयमाह—उत्पल्लेति । एते
नामानुगतरूपे ॥ ४ ॥

तथा ।

सर्पास्यं घ्राणकर्णांशं छेदनेऽर्धाङ्गुलं फले ॥ ५ ॥

स०—सर्पवक्त्रं नाम शङ्खं नामानुगताकारं प्राणा-
शैष्ठ्येदेन कर्णाशैष्ठ्येदेन च योज्यम् । तथेति समु-
च्चये । भेदनेऽपि योज्यम् । तत्र फलेऽर्धाङ्गुलं
भवति ॥ ५ ॥

प०—सर्पास्यं शङ्खं फले फलविषयेऽर्धाङ्गु-
लप्रमाणम् । तच्च प्राणे कर्णयोरर्शःसु छेदने
योज्यम् ॥ ५ ॥

हे०—सर्पवक्त्रमाह—सर्पास्यमिति ॥ ५ ॥

गतेरन्वेषणे श्लक्ष्णा गङ्गुपदमुखैषणी ॥ ६ ॥

स०—एषणी नाम शङ्खं गतेर्रिणानामन्वेषणे
योज्यम् । कीदृशी । श्लक्ष्णा कोमलस्पर्शा । तथा
गङ्गुपदमुखमिव मुखं यस्याः सा गङ्गुपदमुखा ॥ ६ ॥

प०—एष्यते समन्ततो गतेर्मार्गं ज्ञातुं यया
सैषिणी । गतेर्दूरगमनाय नाड्या अन्वेषणे च
गतौ विज्ञाने तद्विषये योज्यम् । सा च श्लक्ष्णा
अपरुषा गङ्गुपदमुखा भूमिलतावक्त्रा ॥ ६ ॥

हे०—अन्वेषणार्थमेषणीमाह—गतेरिति । गतेर्नाडी-
ग्रन्थस्य ॥ ६ ॥

द्वितीयामेषणीमाह—

भेदनार्थेऽपरा सूचीमुखा मूलनिविष्टा ।
वेतसं व्यधने ॥ ७ ॥

स०—अपरैषणी भेदनार्थं सूचीमुखा स्यात् ।
मूले निविष्टे कृते खं छिद्रं यस्याः सा मूलनिवि-
ष्टा । वेतसं वेतसपत्राकारं शङ्खं षडेगुलं पूर्वे-
त्तफलं तच्च व्यधने योज्यम् ॥ ७ ॥

प०—अन्याऽपरा द्वितीयैषणी भेदनार्था भेदन-
निमित्तं सूचीमुखा तीक्ष्णमुखा तथा मूले निविष्टे
छिद्रं यस्याः सा तथाविधा । वेतसं वेतसपत्राकारं
शङ्खं व्यधने कार्यम् ॥ ७ ॥

हे०—भेदनार्थामेषणीमाह—भेदनार्थं इति । भेदनत्वं
क्षाराक्तसूत्रवेशनेन वेतसशङ्खमाह—वेतसमिति ॥ ७ ॥

स्त्राव्ये शरार्यास्यं त्रिकूर्चके ॥ ८ ॥

स०—शरारिराटिः पक्षिविशेषः । शरार्यास्यं
नाम शङ्खं त्रिकूर्चके च स्त्राव्ये योज्यम् ॥ ८ ॥

प०—स्त्राव्ये व्याधौ अस्त्रसुतिसाध्वे व्याधौ
शरार्यास्यं तथा त्रिकूर्चकमिति शङ्खे द्वे कार्ये ॥ ८ ॥

हे०—शरारिमुखं त्रिकूर्चकं चेति शङ्खद्वयमाह—स्त्राव्य
इति । स्त्राव्ये स्थाने शरारिः पक्षिविशेषः ॥ ८ ॥

कुशाटा वदने स्त्राव्ये द्वाङ्गुलं स्यात्तयोः फलम् ९

स०—कुशाटा नाम शङ्खं वदने स्त्राव्ये योज्यम् ।
तयोः शरारिकुशाटयोः फलं द्वाङ्गुलप्रमाणं स्यात् ९ ॥

प०—वदने स्त्राव्ये तयोः फलम् । कुशवदनं
तथा आटावदनं ते द्वे स्त्राव्ये रोगे कार्ये तेनैकं
शङ्खं कुशवदनं द्वितीयमाटावदनं तयोर्द्वयङ्गु-
लपरिमाणं फलं स्यात् ॥ ९ ॥

हे०—कुशपत्रमाटामुखं चेति शङ्खद्वयमाह—कुशा-
टेति । आटा पक्षिविशेषः ॥ ९ ॥

तद्वदंतर्मुखं तस्य फलमध्यर्धमङ्गुलम् ॥ १० ॥

स०—अंतर्मुखं नाम शङ्खं तद्वत्कुशाटातुल्यम् ।
तस्याऽंतर्मुखस्य फलमध्यर्धमङ्गुलं स्यात् ॥ १० ॥

प०—ताभ्यां तुल्यं तद्वत् । अन्तर्मुखं नाम शङ्खं
पूर्ववत् स्त्राव्ये कर्मणि योज्यम् । तस्यान्तर्मु-
खस्य फलमध्यर्धमङ्गुलमधिकमर्धं यस्याङ्गु-
लस्य ॥ १० ॥

हे०—अन्तर्मुखमाह—तद्वदिति । तद्वत्स्त्राव्ये ॥ १० ॥

अर्थचंद्राननं चैतत्तथाऽध्यर्धाङ्गुलं फले ।
ब्रीहिवक्त्रं प्रयोज्यं च तच्छिरोदरयोर्व्यधे ॥ ११ ॥

स०—तथा कुशाटातुल्यं तदप्यर्धचंद्रास्यसंघं
शङ्खम् । चः समुच्चये भिन्नक्रमे । ब्रीहिवक्त्रमप्यध्यर्धा-
ङ्गुलफलं स्यात् । तत्र शिराव्यध उदरव्यधे च
योज्यम् ॥ ११ ॥

प०—एतच्चाधर्धचन्द्राननमर्धचन्द्रमुखम् । ब्रीहि
मुखं शङ्खं फले फलविषये तथैवाध्यर्धमङ्गुलं ब्रीह्या
कारमुखं तत्र शिराव्यधे तयोर्द्वयव्यधे तन्निमित्तं
प्रयोज्यम् ॥ ११ ॥

हे०—ब्रीहिसुखमाह—तथेति ॥ ११ ॥

पृथुः कुटारी गोदंतसदृशापीगुलानना ।
तयोर्ध्वेदंडया विध्येदुपर्यस्थानां स्थितां क्षिराम् ।

स०—कुठारी नाम शङ्खं पृथुर्विस्तीर्णसंस्थानदंढा तथा गोदेतसदृशमर्वाङ्गुलमाननं यस्याः सैवम् । तथा कुठारिकयोर्वदंढया सत्या शिरामस्त्रामुपरि स्थितां विध्येत् ॥ १२ ॥

प०—कुठारी पृथुर्विस्तीर्णा पृथुदण्डा गोदन्ताकारा तथाऽर्द्धाङ्गुलाननाऽर्धाङ्गुलफला तथा कुठार्याऽस्त्रामुपरि पृष्ठे स्थितां शिरां विध्येत् । ऊर्ध्वः दण्डो यस्यास्तथाविधा । अधोमुख्या शिरां विध्येत् ॥ १२ ॥

हे०—कुठारीमाह—पृथुरिति । कुठार्याः फलमाह—तथेति ॥ १२ ॥

ताम्री शलाका द्विमुखी मुखे कुरुवकाकृतिः ।
लिङ्गनाशं तथा विध्येत् ॥ १३ ॥

स०—ताम्रमयी शलाका द्विमुखा स्यात् । स च मुखे कुरुवकाकृतिः रक्तसहचरपुष्पमुकुलाकारा । तथा शलाकया लिङ्गनाशं कफोत्थपटलसंज्ञं विध्येत् ॥ १३ ॥

प०—लिङ्गनाशव्यधार्थं ताम्री ताम्रमयी शलाका द्विमुखोभयतोमुखा कुरुवकाकृतिः कुरुवकमुकुलाया तथा लिङ्गनाशं पटलं विध्येत् ॥ १३ ॥

हे०—शलाकामाह—ताम्रीति । कुरुवकं कुरंदकमुकुलम् ॥ १३ ॥

कुर्यादङ्गुलिशस्त्रकम् ।
मुद्रिकानिर्गतमुखं फले त्वर्थागुलायतम् ॥
योगतो वृद्धिपत्रेण मंडलाग्रेण वा समम् ।
तत्प्रदेशिन्यग्रपर्वप्रमाणार्पणमुद्रिकम् ।
मूत्रबद्धं गलस्रोतोरोगच्छेदनेभेदने ॥ १४ ॥

स०—अङ्गुलिशस्त्रं कुर्यात् । कीदृशम् । मुद्रिकाया ऊर्मिकाया निर्गतं निष्क्रान्तं मुखं यस्य तन्मुद्रिकानिर्गतमुखम् । फले तु तस्मिन्मुखेऽर्धाङ्गुलदीर्घं योगतः संस्थानेन वृद्धिपत्रेण मंडलाग्रेण वा तुल्यम् । कियत्प्रमाणाऽस्य मुद्रिका कार्येत्याह । तत्प्रदेशिन्यग्रेत्यादि । तस्य वैद्यस्य वा प्रदेशिनी तस्या यदग्रं पर्वं तस्य यत्प्रमाणं तेनाप्येत इति तत्प्र-

देशिन्यग्रपर्वप्रमाणार्पणी मुद्रिका यस्मिन्तद्विषकन्यग्रपर्वप्रमाणार्पणमुद्रिकम् । तथा सत्रेण बद्धं १ बद्धम् । सूत्रेण बद्ध्वा मणिबंधे योज्यमित्यर्थं गलस्रोतोरोगाणां छेदने च तद्योज्यम् ॥ १४ ॥

प०—अङ्गुलिशस्त्रमेवंलक्षणं कुर्यात् । मुद्रिक आस्यसम्बन्धिन्या निर्गतं निष्क्रान्तं मुखं यस्य । तथा फले मुखविषयेऽर्धाङ्गुलायतमङ्गुलदीर्घम् । योगतः शस्त्रकर्मयोग्यतया आङ्गुलिपत्रेण समं तुल्यम् । मण्डलाग्रेण वा तुल्यं तच्च प्रदेशिनीप्रथमपर्वपरिमाणा प्रवेशार्हमुद्रियस्मिन्तत् । अर्प्यते अस्यतेऽन्विष्यतेऽङ्गुलच्छास्त्रं तत्तथाविधं कुर्यात् । तच्च दृढं स व्यङ्गुलिबद्धं मणिबन्धस्थाने बन्धनीयम् । तद् स्रोतोरोगाणां छेदने द्विषकरणे तथा भेदने विरणे योज्यम् ॥ १४ ॥

हे०—अङ्गुलिशस्त्रकमाह—कुर्यादिति । मुद्रिकार्णितमुखं कंठस्थमुद्रिकं योगतः स्थानरोगयोग्यतानुसंविक्तम् ॥ १४ ॥

ग्रहणं शुंडिकामार्दवदंशं सुनताननम् ॥ १५

स०—वडिशं नाम शङ्खं शुंडिकामार्दवप्रहेण योज्य आदिशब्देन पतिजिह्वादेर्ग्रहणम् । कीदृशं तत् सुनतमंकुशवदानतमाननं मुखं यस्य तदेवम् ॥ १५

प०—शुण्डिकामार्दवानां ग्रहणे ग्रहणनिर्वडिशं कार्यम् । सुनताननमतिशयेनानतमुखम् १५

हे०—वडिशमाह—ग्रहण इति ॥ १५ ॥

छेदेऽस्थनां करपत्रं तु खरधारं दशाङ्गुलम् ।
विस्तारे द्वाङ्गुलं सूक्ष्मदंतं सुत्तरबन्धनम् ॥ १६

स०—करपत्रं नाम शङ्खं खरधारं तथा दशगुलं दैर्घ्येण । द्वाङ्गुलं विस्तारेण । सूक्ष्मा दंतस्य तत्सूक्ष्मदंतम् । तथा । तत्सूक्ष्मदंतं प्रणम् । शोभने तत्सूक्ष्मदंते यस्य तत्सूक्ष्मदंतम् अभिधानकोशे यद्यपि तत्सूक्ष्मदंतमित्यभ्यधा तथाऽपि मुष्टिमात्रसेहोपलक्षणार्थत्वात्मुष्टावच्युपपन्नमेव ॥ १६ ॥

प०--अस्थानं छेदे छेदनार्थं करपत्रं नाम शस्त्रं कार्यम् । तच्च खरधारं दशाङ्गुलदीर्घं द्वयङ्गुलविस्तारं सूक्ष्मदन्तं सुत्सरुवन्धनं शोभनः स्तरु-हस्तग्रहणप्रदेशो यस्य तत् । शोभनमुष्टिवन्धनमिति यावत् ॥ १६ ॥

हे०--करपत्रमाह--छेदेऽस्त्रमिति । सुष्ठु त्सरुवन्धनं ग्रहणार्थं यस्य ॥ १६ ॥

स्त्रायुसूत्रकचच्छेदे कर्तरी कर्तरीनिभा ॥ १७ ॥

कर्तरी नाम शस्त्रं कर्तरीसदृशं स्त्रायादिच्छेदे योज्यम् ॥ १७ ॥

प०--कर्तरी नाम शस्त्रं व्रणस्त्रायुसूत्रकेशानां छेदने छेदनार्थम् । सा च कर्तरीतुल्या त्रिभागपाशा परिशिष्टधारा ॥ १७ ॥

हे०--कर्तरीमाह--स्त्रायुसूत्रेति ॥ १७ ॥

वक्रजुधारे दिमुखं नखशस्त्रं नवाङ्गुलम् । सूक्ष्मशल्पोद्धृतिच्छेदभेदप्रच्छन्नलेखने ॥ १८ ॥

स०--नखशस्त्रं नखच्छेदकं प्रसिद्धम् । तच्च वक्रा ऋजुश्च धारा यस्य तदेवम् । तस्यैकं मुखं वक्रमन्यद्वज्जु स्पष्टम् । तथा नवाङ्गुलं नवाङ्गुलप्रमाणं नतु षडङ्गुलम् । एतच्च सूक्ष्मशल्पस्य कंटकादेरुद्धरणौ नखच्छेदने भेदने च योज्यम् ॥ १८ ॥

प०--शस्त्रं नखशस्त्रं वक्रजुधारे द्वे मुखे यस्यैवमेकमुखं वक्रधारमस्पष्टधारे द्वितीयमुजुधारमकुटिलधारम् तच्च नवाङ्गुलदीर्घं तच्च सूक्ष्माणां शल्यानामुद्धृती तथा छेदे भेदे प्रच्छन्नलेखने च योज्यम् ॥ १८ ॥

हे०--नखशस्त्रमाह--वक्रजुधारेति । नवाङ्गुलं नतु षडङ्गुलं, नखच्छेदनकं प्रसिद्धं वक्रजुधारम्, एकस्मिन्मुखे वक्रा धारा अन्यस्मिन् ऋजुः ॥ १८ ॥

अधुना दंतलेखनशस्त्रमाह--

एकधारं चतुष्कोणं प्रवद्धाकृति चैकतः । दंतलेखनकं तेन शोधयेदंतशर्कराम् ॥ १९ ॥

स०--एकधारमेकस्मिन् प्रदेशे तथा चतुष्कोणं तथा एकत एकस्मिन्देशे प्रवद्धा आकृतिर्यस्य तदंतलेखनकम् । तेन दंतशर्करां शोधयेत् ॥ १९ ॥

प०--दन्तलेखनकं नाम शस्त्रमेकधारम् । एक रूपा धारा यस्य दन्तशर्कराशोधने । अन्ये त्रयः कोणा नाम तथा चतुष्कोणं चतुरस्रं तथा प्रवद्धा आकृतिः संस्थानं यस्य । एकतः एकस्मात्प्रदेशात् हस्तग्रहणप्रदेशात् । तेन शस्त्रेण दन्तशर्कराः शोधयेत् लेखयेत् ॥ १९ ॥

हे०--दन्तलेखनमाह--एकधारमिति । प्रवद्धवद्वेष्टितवदाकृतिर्यस्य तत्प्रवद्धाकृतिः ॥ १९ ॥

अधुना सूचीशस्त्रमाह--

वृत्ता गूढदृढाः पाशे तिस्रः सूच्योऽत्र सीवने । मांसलानां प्रदेशानां त्र्यस्त्रा त्र्यङ्गुलमायता ॥ अल्पमांसाऽस्थिसंधिस्थव्रणानां त्र्यङ्गुलायता । ब्रीहिवक्त्रा धनुर्वक्त्रा पक्वमाशयमर्मसु । सा सार्धत्र्यङ्गुला ॥ २० ॥

स०--अत्र एषु शस्त्रेषु मध्ये सीवने सीवनविषये तिस्रः सूच्यः स्युः । किंभूताः । वृत्ता वर्तुलाः । पाशे गूढास्तथा दृढाः सारवात् । आसां च प्रत्येकं संस्थानविशेषेण विशेषोपयोगमाह । मांसलानां बहुमांसानां शरीरप्रदेशानां त्र्यस्त्रा मुखे सूची स्यात् । संग्रहेऽप्युच्यते । त्र्यस्त्राप्रति । त्र्यस्त्रेति चित्यम् । तथा त्र्यङ्गुलमायता त्र्यङ्गुलदीर्घस्यैः । वृत्तत्वं दृढपाशत्वं चोक्तमेव सामान्यलक्षणम् । अल्पमांसानां व्रणानां संध्यस्थितंश्रितानां च त्र्यङ्गुलमायता दीर्घा । वृत्तमुखत्वं चाऽस्याः सामान्योक्तम् । तृतीयामाह ब्रीहीत्यादि । ब्रीहिमुखा चापवत् कुटिला । दैर्घ्येण द्वे अंगुले सार्धे स्यात् । सा च पक्वमाशय आमाशये मर्मसु च व्रणानां सीवने योग्या ॥ २० ॥

प०--वृत्ता वर्तुला तथा पाशे सूत्रप्रवेशप्रदेशे गूढदृढास्तिस्रः सूच्यः कार्याः । अत्र सीवने अत्रासां मध्यात् मांसलानामवकाशानां व्रणानां सीवने त्र्यस्त्रा त्रिकोणा त्र्यङ्गुलमायता त्र्यङ्गुलदीर्घा । द्वितीया सूची व्रणानामस्थिसन्धिगतानां तथाऽस्थिस्थानामल्पमांसानां च सीवने द्व्यङ्गुलायता द्व्यङ्गुलदीर्घा कार्या । सा सार्धद्व्यङ्गुला तृतीया सूची । ब्रीहिवक्त्रा ब्रीहाकारमुखा तथा धनुर्वक्त्रा धनुर्वत् कुटिला तथा सार्धद्व्यङ्गुलदीर्घा सा

च सीवने पक्वाशयस्थानां व्रणानामाशयस्थानां
मर्मसु स्थितानां च योग्या ॥ २० ॥

हे०—सूचीनयमाह—वृत्ता इति । पाशो छिद्रस्थाने
गूढा दृढाश्च तत्र व्यंगुलां सूचीमाह—मांसलानामिति ।
व्यंगुलां सूचीमाह—अल्पमांसेति । साद्व्यंगुलां सूची-
माह—प्रीहिबक्त्रेति ॥ २० ॥

अधुना कूर्चं लिलक्षयिपुराह—

सर्ववृत्तास्ताश्चतुरंगुलाः ।

कूर्चां वृत्तैकपीठस्थाः सप्ताष्टौ वा सुबन्धनाः ।
संयोज्यां नीलिकाव्यंगकेशशातनकुट्टने ॥ २१ ॥

स०—ताः सूचयः सर्वतो वर्तुला दैर्घ्येण चतुरं-
गुलाः कूर्च इत्युच्यते । किमूताः वृत्त एकस्मिन्
पीठे संस्थिताः । तथा सप्तसंख्या अष्टौ वा ।
तथा शोभनं बंधनं यासां ताः । सुबन्धनाः ।
अत एवेदं शब्दं सूचीकूर्चसंज्ञमिति । तथा चाऽर्श-
श्चिकित्सिते जगाद । अशौभ्यो जलजाशब्द-
सूचीकूर्चैरित्यादि । स च बद्धसप्ताष्टसूचिकः कूर्चो
नीलिकादिषु लेपे कुट्टनविषये च योग्यः । उपलक्षण-
त्वाच्चाऽस्य श्वित्रेद्रलुतादिष्वपि योग्यः ॥ २१ ॥

प०—सर्वतो वृत्ता वर्तुलाः सर्ववृत्तास्तथा चतुर-
ङ्गुलायताः । तथा वृत्ते तु एकस्मिन् पीठे स्थिताः
तत्र प्रतिष्ठिताः सम्यक् समाष्टौ वा तथा शोभन-
बन्धनाः सुष्ठु निबद्धा इत्यर्थः । एतच्छब्दं सूचीनां
कर्च उच्यते । स च योग्यो नीलिकादिषु रोगेषु
तथा कुट्टने कुट्टनविषये योजनीयः ॥ २१ ॥

हे०—कूर्चमाह—सर्ववृत्ता इति । सर्ववृत्ताः पाश-
हितास्ताः सूचयः वृत्ते एकस्मिन् पीठे निष्ठाताः ॥ २१ ॥

अर्धांगुलमुखैर्वृत्तैरष्टाभिः कंटकैः खजः ।
पाणिभ्यां मध्यमानेन व्राणात्तेन हरेदसृक् ॥ २२ ॥

स०—अष्टाभिः कंटकैः खज उच्यते । कीदृशीः ।
अर्धांगुलप्रमाणं मुखं येषां तैर्धांगुलमुखैः । तथा
वर्तुलैः । तेन खजेन हस्ताभ्यां विलोडयमानेन नासि-
कातोऽस्त्रं हरेत् ॥ २२ ॥

प०—पाणिभ्यां हस्ताभ्यां मध्यमार्त्तनं तेन व्रा-
णात्तासिकाया असृक् रक्तं हरेन्निरहरेत् ॥ २२ ॥

हे०—खजमाह—अर्द्धांगुलेति ॥ २२ ॥

व्यधने कर्णपालीनां यूथिका सुकुलानना २३ ॥

स०—कर्णपालीनां व्यधने यूथिका नाम शब्दं
स्यात् । कीदृशी । सुकुलानना ॥ २३ ॥

प०—व्यधनं भेदनं कर्णपालीनां यूथिका नाम
शब्दम् । यूथिका कीदृशी सुकुलस्येव आननं मुखं
यस्याः सा सुकुलानना ॥ २३ ॥

हे०—कर्णव्यधनमाह—व्यधनमिति ॥ २३ ॥

आराऽर्धांगुलवृत्तास्या तत्प्रवेशा तथोर्ध्वतः ।

चतुरस्रा तथा विध्येच्छोर्षं पकामसंशये ॥

कर्णपालीं च बहुलाम् ॥ २४ ॥

स०—अर्धांगुलप्रमाणं वृत्तं मुखं यस्याः साऽर्धा-
ंगुलवृत्तास्या । तथा स एवार्धांगुलप्रमाणः प्रवेशो यस्याः
सा तत्प्रवेशा । तथोर्ध्वत इति । वृत्तार्धांगुलादुपरिष्ठा-
तैव चार्धांगुलप्रमाणैव चतुरस्रा स्यात् । सा आरा-
नाम शब्दम् । तथा आरया शोफं विध्येत् । कदा
पकामसंशये किमयं पकः शोफ उताम इति संदेहे ।
बहुलां च कर्णपालीं तथा विध्येत् ॥ २४ ॥

प०—आरानाम शब्दमर्धांगुलप्रमाणं वृत्तं परि-
वर्तुलमास्यं मुखं यस्याः सा तथाभूता । तत्प्र-
वेशा तावत्प्रवेशा तत्परिमाणप्रवेशेति यावत् ।
तथोर्ध्वतश्चतुरस्रा अर्धांगुलादूर्ध्वं चतुरस्रा न
वृत्ता । तयाऽऽरया शोफं विध्येत् । पकामसं-
शये सति किमयं शोफः पको नबेत्यस्यां संशिता
संशये सति आरया शोफं विध्येत् ॥ २४ ॥

हे०—आरामाह—आरेति । तत्प्रवेशादूर्धांगुलप्रवेशात्,
ऊर्ध्वतः वृत्तान्मुखादूर्ध्वं चतुरस्रा, पकामसंशयं पकाभा-
मसन्देहे, बहुलां घनाम् ॥ २४ ॥

बहुलायाश्च शस्यते ।

सूची त्रिभागसुषिरा व्यंगुला कर्णवैधनी २५ ॥

स०—बहुलाया अतिमांसलायाः कर्णपाल्याश्च
सूची शस्यते न केवलमारा । कीदृशी सूची । त्रिभागः
प्रांतभागात्सुषिरौ यस्याः सैवम् । तथा व्यंगुलादैर्घ्येण ।
सा च कर्णवैधनी स्यात् ॥ २५ ॥

५०—अतिमांसलयाः कर्णपाल्याश्च सूची शस्यते ।
सा च त्रिभागसुषिरा त्रिभागप्रमाणा कृतच्छिद्रा
त्र्यङ्गुलदीर्घा त्र्यङ्गुलप्रमाणा कर्णवेधिनी कर्ण-
वेधने सुक्त्वा नासी सीवने प्रयोज्या ॥ २५ ॥

हे०—बहुलकर्णपालिव्यधनार्थं सूचीमाह—बहुलायाश्च
शस्यत इति ॥ २५ ॥

जलौकःक्षारदहनकाचोपलनखादयः ।
अलौहान्यनुशस्त्राणि तान्येवं च विकल्पयेत् ।
अपराण्यपि यन्त्रादीन्युपयोगं च यौगिकम् २६

स०—जलौकःप्रभृतीन्यनुशस्त्राणि रक्तस्त्रावादि-
कार्यकराणात् । तानि चाऽलौहानि लोहवर्जितानि ।
आदिशब्देनायस्कांतशाकशेफालिकापत्रादीनां ग्रहणम् ।
एवंचोक्तेन न्यायेनाऽन्यान्यपि यन्त्रादीनि विकल्पयेत् ।
आदिशब्देन शस्त्राणां ग्रहणम् । उपयोगं च यौगिकं
साधुतरं बुद्ध्या निरूपयेत् ॥ २६ ॥

५०—जलौकःक्षारादयोऽनुशस्त्राणि । आदिग्र-
हणात् कुरुविन्दशाकशेफालिकादिखरपत्रसमु-
द्रफलशुष्कगोमयादीनि । तान्यलौहानि स्वबुद्ध्या
चैवं विकल्पयेत् । वक्ष्यमाणयाऽनया रीत्या
तथाऽवराण्यन्यानि विविधानि यन्त्रादीनि तत्का-
र्याणि चोपकल्पयेत् । तद्योपयोगं च यौगिकं
च परिकल्पयेत् ॥ २६ ॥

हे०—अनुशस्त्राण्यह—जलौक इति । उक्तम्यः शस्त्र-
ग्रन्थेभ्योऽन्यान्यपि स्वबुद्ध्या कल्प्यानीत्याह—तान्येवमिति ।
तानि शस्त्रानुशस्त्राणि यन्त्रादीनि यन्त्रानुयन्त्राणि तेषां
योग्यमुपयोगं विकल्पयेत् ॥ २६ ॥

उत्पाटचपाटयसीव्यैष्यलेख्यप्रच्छन्नकुट्टनम् ।
छेद्यं भेद्यं व्यधो मथो ग्रहो दाहश्च तत्क्रियाः ॥

स०—उत्पाटपाटीनि तत्क्रियास्तेषां षड्विंशति-
शस्त्राणां क्रियाः कर्माणि तत्क्रियाः । तानि षड्विंशति-
शस्त्राणि संग्रहोक्तानि । तद्यथा । दंतलेखनमंडलप्र-
वृद्धिपत्रोत्तरशरारिमुखत्रिकूर्चकुठारिकात्रीहिमुखशलाका-
वेतसपत्राकारकण्वधनद्वीकूर्चखड्गजैषणीवडिशानखशस्त्रा-
णीति । उत्पाट्यमूर्ध्वनयनं तत्र नखशस्त्रं योज्यम् ।
पाटने वृद्धिपत्रादि । सेवने वक्ष्यः । लेखने मंडल-

प्रादिः । कुट्टने कूर्चः । छेदने करपत्रादि । भेदने
एषणी कूर्चमुखा । व्यधने वेतसादि । मथने खजः ।
ग्रहे संदंशः । दाहे शलाकादिरिति ॥ २७ ॥

५०—उत्पाटचपाटयेत्यादि यद्येकं निर्विष्टं दाह-
पर्यन्तं तत्क्रियाः शस्त्राणां कर्माणि ॥ २७ ॥

हे०—शस्त्रकर्माणि गणयति—उत्पाटयेति । उत्पाट्य-
मुत्पाटनं भावे यत्प्रत्ययः । एवं पाटयादिषु सव्यं सेव-
नम् ॥ २७ ॥

शस्त्रदोषानाह—

कुंठस्वदतनुस्थूलह्रस्वदीर्घस्वक्रताः ।
शस्त्राणां खरधारस्वमष्टौ दोषाः प्रकीर्तितः २८ ॥

स०—स्वष्टम् ॥ २८ ॥

हे०—शस्त्रदोषानाह—कुण्ठस्वष्टेति । ते च दोषा
अन्यत्र करयन्त्रात् ॥ २८ ॥

अधुना शस्त्राणां ग्रहणविधिं दर्शयति—

छेदभेदनलेख्यार्थं शस्त्रं वृत्तफलांतरे ।
तर्जनीमध्यमांगुष्ठैर्गृहीत्यास्तुसमाहितः ॥ २९ ॥

स०—छेदभेदनलेख्यार्थं तर्जनीमध्यमांगुष्ठैर्मालितैः
शस्त्रं वृत्तफलांतरे वृत्तफलमध्यभागे गृहीत्यात् । कीदृक् ।
सुसमाहितस्तद्वृत्तमनाः ॥ २९ ॥

५०—छेदनार्थं शस्त्रं तथा भेदनार्थं तथा लेख-
नार्थं च यत् प्रयोजनं च । तद्वृत्तफलांतरे
गृहीत्यात् । वृत्तं च फलं च वृत्तफले तयोऽन्तरे
तर्जिस्तन्मध्ये छेदार्थं शस्त्रं गृहीत्यात् । तच्च
प्रदेशिनीमध्यमाङ्गुष्ठैर्न समस्तेन हस्तेन सुस-
माहितं कृत्वा ॥ २९ ॥

हे०—शस्त्रधारणविधिमाह—छेदभेदेनेति । छेदनादि-
कर्माणि वृत्तफलयोर्मध्ये तर्जनीदिभिर्मालितैः शस्त्रं गृही-
यात् ॥ २९ ॥

विस्त्रावणानि वृत्ताप्रे तर्जन्यंगुष्ठकेन च ॥ ३० ॥

स०—विस्त्रावणकार्याणि शरायास्यादीनि शस्त्राणि
वृत्ताप्रे तर्जन्यंगुष्ठाम्यां गृहीयात् ॥ ३० ॥

५०—विस्त्रावणानि विस्त्रावणप्रयोजनानि श-
स्त्राणि वृत्ताप्रे वृत्तपर्यन्ते प्रदेशिन्यङ्गुष्ठकाभ्यां
गृहीत्यात् ॥ ३० ॥

हे०--विस्तारणे तु तर्जन्गुग्राभ्यां घृत्ताणि गृहीयात् ३०
तलप्रच्छन्नवृत्ताग्रं ग्राह्यं ग्रीहिमुखं मुखे ३१ ॥

म०--गृहीयादित्यनुवर्तते । तलशब्देन पाणि-
तलमच्यते । आदिलोपाख्यया तंत्रयुक्त्या । तलेन

प्रच्छन्नं वृत्ताग्रं यस्य तद्ग्रीहिमुखं मुखे गृहीयात् ३१
प०--ग्रीहिमुखं शङ्खं मुखे मुखप्रदेशे ग्राह्यम् ।
तलेन हस्ततलेन प्रच्छन्नं प्रच्छादितं घृत्ताग्रं हस्त-

प्रहणस्थानं यस्य तत्तथाविधम् ॥ ३१ ॥
हे०--ग्रीहिमुखं तु पाणितलेन वृत्ताग्रं प्रच्छाद्य मुखे
ग्राह्यम् ॥ ३१ ॥

मूलेष्वाहरणार्थं तु क्रियासौकर्यतोऽपरम् ३२ ॥

स०--दोषं शङ्खं क्रियासौकर्यतो गृहीयात् । सुक-
रस्य भावः सौकर्यम् । यथा सुकरा पाटनादिका
क्रिया स्यात्तथा गृहीतेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

प०--मूलेषु मूलप्रदेशेषु आहरणार्थानि शङ्खाणि
प्राज्ञाणि तथा यन्त्राण्यपि । अपरमन्यं शङ्खं शयं
यथावृत्तं क्रियासौकर्येण ग्रहीतव्यम् । तथा
तद्ग्राह्याः क्रियाः सुखेन साधयितुं सम्पद्यन्ते ॥ ३२ ॥

हे०--आहरणे तु शङ्खं मूले ग्राह्यं, पादस्योपरि मध्ये
लघुसन्दर्शः कर्तरी च । येषु तु कर्मसु यत्र गृहीते क्रिया-
सौकर्यं तत्र ग्राह्यम् ॥ ३२ ॥

शङ्खकोशमाचष्टे—

स्मान्नवांगुलविस्तारः सुधनो द्वादशांगुलः ।

क्षीमपत्रोणकौशेयदुकूलमृदुचर्मजः ॥

विन्यस्तपाशः सुस्यूतः सांदरोणास्थिशङ्खकः ।

शलाकापिहितस्यश्च शङ्खकोशः सुसंचयः ३३

स०--नवांगुलविस्तारः शङ्खकोशः स्यात् । तथा
सुधु धनो निविडः । तथा द्वादशांगुलप्रमाणो देय्येण ।

तथा क्षीमादिजः । तथा विन्यस्तः कृतः पाशो यस्य
त विन्यस्तपाशः । तथा सुधु स्यूतः । तथा सांत-

राणि सव्ययानान्यूर्णास्थानि शङ्खाणि यस्मिन् स
सांतरोणास्थशङ्खकः । तथा शलाकया पिहितं स्थगि-

तमार्द्रं यस्य स एवम् । तथा शोभनः संचयो यस्य
शङ्खकोशस्य स सुसंचयः । नापितमांडिकावत् ।

तंत्रान्तरे चोक्तम् । निशानी तु शङ्खाणां कृत्वा शैलैका
मापमुद्रप्रमेत्यादि ॥ ३३ ॥

प०--शङ्खकोशः स्याद्भवेत् । नवाङ्गुलवि-
स्तारः पार्श्वोपरपार्श्वोभ्यां तथा सुधु कृत्वा धन-
स्तथा देव्याद्द्वादशाङ्गुलः । पत्रोणः पट्टविशेषो
धौतकौशेयापरपर्यायः । कौशेयः कोशात्संभूतः
पट्टविशेष एव दुकूलः क्षीमादिभ्यो जातः । तथा
मृदुचर्मभिर्विहितस्तदा विन्यस्तपाशः विविधं
कृत्वा अतिशयेन न्यस्ता क्षिप्ता पाशा यस्य
तथा सुस्यूतस्तथा सान्तराणि व्यवहितानि पृथ-
गवस्थितानि ऊर्णास्थानि शङ्खाणि यस्मिन् स तथा-
न्विधः । तथा शलाकया सूच्या पिहितं संवृतमार्यं
मुखं यस्य । शङ्खाणां कोशः शङ्खस्थानं स च
सुसंचयः शोभनः संचयो यः शङ्खानाम् ॥ ३३ ॥

हे०--शङ्खस्य स्थापनार्थं शङ्खकोशमाह-स्यादिति । संग्रहे
तु हस्त एव चात्र प्रधानतस्तदवहितत्वाद्यंत्रशङ्खानाम् ।
तत्र धारेण पाथितं शरशल्पास्थिच्छेदेनेषु, उदकेन मांस-
छेदने, तलेन पाटनभेदेषु शिराव्यघ्नान्युच्छेदेनेषु प्रयु-
जीत । धारा पुनश्छेदनानामासुरी, व्यधनानां विज्ञान-
पानां च कैशिकी, निशानी तु तेषां श्लक्ष्णा शिलिका-
मायमुद्रप्रमा, धारा संस्थापनं च शास्त्रमलीफलकम् ।
अथ योग्याः । नवाधिकृतशङ्खेऽयुक्तयोग्याऽभ्यासः सुव-
हुषो वाष्पदृष्टकर्मा शङ्खकर्मणि प्रवर्तते । शिरास्त्रासुम-
मादिव्याप्तत्वादेहस्य । तस्मात्सरोमचर्मपुष्पफलाभुत्रपु-
सोदकपंकपूर्णदृष्टितस्तिवध्नमांघ्रपेशिकोत्पलनालादिवु य-
थाहंमाहरणादियोग्यां कुर्यात् । तथा घटपार्श्वोत्तस्थ-
भोमिः परिपूर्णं नेत्रेण वस्तिपीडनयोग्याम् । अपि च
युक्तकारी भिषक् सुभूतः पुरुषं स मूर्ध्निगात्रविविहतमदीर्घ-
व्याधिपीडितं निष्कृष्टात्रमवहत्यामापगार्वां मुञ्चवत्वज्वेष्टितं
पंजरस्थमप्रकाशं देशे कोषयेत् । सम्यक् प्रकुथितं चोदृ-
त्वायतदेहं कृत्वोशीर्येणुकूचांदीनानामन्यतमेन शनैः शनैर-
वधृष्य त्वगादीन् सवांनेषु बाह्याभ्यन्तरानङ्गसिरास्त्राया-
दीनववधानाचार्योपदर्शितेनागमेन क्षुधया च लक्षयेत् ।
“ इति शाल्मेण यदुदृष्टं दृष्टं प्रत्यक्षतश्च यत् । समागतं
तदुभयं भूयो ज्ञानं विवर्धयेत् ” इति ॥ ३३ ॥

सुकुमारवाला नाम स विज्ञावणार्थं जलौकसो निर्दि-
क्षुराह—

जेलौकसस्तु सुखिनां रक्तस्त्रावाय योजयेत् ३४ ॥

(१) जलमासां आयुरिति जलायुकाः, जलमासामोक
इति जलौकसः । तासां यवनपाण्ड्यसत्त्वयौतनादीनि
क्षेत्राणि, तेषु महाक्षरीरा बलवत्यः श्रोत्रपाथिन्यो महाक्षना-

स०—सुखिनां सुखोचितानां रक्तलावणार्थं जलौ-
कसो योजयेत् । ताश्च द्विप्रकाराः । सविषा निर्वि-
षाश्च । तत्र सविषाणां सापायत्वात् एव तावत्ल-
क्षयति ॥ ३४ ॥

प०—जले ओको निवासो यासां ता जलौकसः
सुखिनां नृणां रक्तलावार्थं योजयेत् । सुखिनामि-
त्युपलक्षणमात्रम् । तेन बालस्थविरनारीभीरुणा-
मपि योजयेत् ॥ ३४ ॥

हे०—जलौकसां विषयमाह—जलौकस इति ॥ ३४ ॥

दुष्टांबुमत्स्यभेकादिशवकोथमलोद्भवाः ।
रक्ताः श्वेता भृशं कृष्णाश्चपलाःस्थूलपिच्छलाः
इन्द्रायुधविचित्रोर्ध्वराजयो रोमशाश्च ताः ।
सविषा वर्जयेत् ॥ ३५ ॥

स०—दुष्टांबुद्भवा जलौकसः सविषा इति वर्ज-
येत् । तथा मत्स्यभेकसर्पादिशवकोथोद्भवास्तथा तेषा-
मेव मत्स्यादीनां ये मलमूत्रपुरीषादयस्तदुद्भवाश्च
सविषा इति वर्जयेत् । सविषाणां लक्षणमाह । रक्ता
इत्यादि । यावद्वेगमशांतास्ताः सविषा यतस्ता वर्जयेता
न योजयेत् ॥ ३५ ॥

प०—दुष्टांबुद्भवाः मत्स्यादीनां मृतशरीरक्ले-
दमलोद्भवा यास्ता रक्ता लोहिताकाराः । श्वेताः
शुक्लाः । कृष्णाः भृशमत्यर्थं कृष्णाः कृष्णवर्णाः ।
चपलागमनशीलास्तथा स्थूला बृहत्कायाः । पिच्छि-
ला अविशदास्तथा इन्द्रायुधवद्विचित्रा नानाजातयो
नीललोहितमाजिष्ठभेदभिन्नाः । ऊर्ध्वमुपरिष्ठाद्राजयो
लेखा यासां तास्तथाविधाः । रोमशाः रोमयु-
क्ताश्च ताः सर्वाः सविषा वर्जयेत् रक्तसूत्यर्थं
न पातयेत् ॥ ३५ ॥

हे०—वर्ज्यां जलौकस आह—दुष्टां विवति । दुष्टां-
मत्स्यादिशवकोथमलेषु च जाताः ॥ ३५ ॥

—निर्विषाश्च विशेषेण भवन्ति । अथैनां नवे महति घटे सर-
स्तवागोदकपट्टमावाप्य निदध्यात् । भक्ष्यार्थं वासामुपहरे-
च्छेदं बल्लरमौदकाश्च कन्दार्चूर्णाकृत्य, क्षप्यार्थं तुणमौद-
कानि च पत्राणि त्र्यहस्त्यहावाभ्योऽभ्यञ्जलं भक्ष्यं च
दद्यात्, सप्तरात्रात् सप्तरात्राच्च घटमभ्यं संक्रामयेत् ॥

ताभिः कंठूपाकज्वरभ्रमाः ।

विषपित्तास्रनुत्कार्यं तत्र ॥ ३६ ॥

स०—ताभिर्हि योजिताभिः कंठूपादयः स्युः । उप-
लक्षणं चेदम् । दाहशोषमूर्च्छादयोऽपि स्युः । तासु
मोहाद्योजितासु विषादिजित् कार्यम् ॥ ३६ ॥

प०—यतस्ताभिः कण्डूदयो जायन्ते । तत्र तेषु
कण्डूवादिपूतपत्रेषु विषपित्तास्रानुत् साधनं कार्यम् ।
विषं च पित्तं चास्रं च तन्मुदति प्रेरयति नाशयति
यत्तद्विषपित्तास्रानुत् ॥ ३६ ॥

हे०—वर्ज्याप्रयोगे दोषमाह—ताभिरिति । वर्ज्यादोषे
चिकित्सामाह—विषपित्तास्राजिविति ॥ ३६ ॥

शुद्धांबुजाः पुनः ।

निर्विषाः शैवलइयावा वृत्ता नीलोर्ध्वराजयः ॥
कषायपृष्ठास्तन्मयः किंचित्स्वीतोदराश्च याः ३७

स०—जलौकस इति वर्तते । शुद्धजलोद्भवाः सौगन्धि-
कोत्पलकमलविपुलसलिलशैवाञ्जना जलौकसो निर्वि-
षाः स्युः । आसां च लक्षणमाह । शैवलेत्यादि ।
शैवलमिव इयावास्तथा वृत्तास्तथा नीलोर्ध्वराजयस्तथा
कषायं म्यप्रोधादिवल्कलसदृशवर्णं पृष्ठं यासां ता एवम् ।
तथा तनुशरीराः किंचित्स्वीतवर्णजठराश्च निर्विषा
व्याः ॥ ३७ ॥

प०—शुद्धांबुसम्भवाः पद्मोपलसौगन्धिक-
विपुलसलिलविपुलविमलसलिलसम्भूताः । शैवलवत्
इयावा शैवलवर्णाः । तथा वृत्ता वर्तुला नीला
नीलवर्णाः । ऊर्ध्वमुपारे राजयो रेखा यासां
ताः । तथा कषायपृष्ठाः कषायवर्णपृष्ठाः । तन्-
म्यङ्गानि यासां तास्तन्मयः । किञ्चिदोष-
त्वात् पीतवर्णमुदरं यासां ताः सर्वा निर्विषाः ३७ ॥

हे०—ग्राह्या जलौकस आह—शुद्धांबुजा इति ॥ ३७ ॥

ता अप्यसम्यग्भवनमाप्यततं च निपातनात् ।
सीदतीः सलिलं प्राप्य रक्तमत्ता इति त्यजेत् ॥

स०—सुनिर्विषा अपि जलौकसो रक्तमत्ता इति
त्यजेत् । न केवलं सविषा इति प्रतिपादनार्थोऽपि
शब्दः । रक्तमत्तावे हेतुत्रयमाह । असम्भवनमात् ।
दुष्टरक्तमप्येति शेषः । प्रततं च लागनात् दुष्टरक्तापा-
दित्वेन रक्तमत्ताश्च ताः स्युः । ताश्च कथं लक्ष्यन्त

एषाह । नदीतीरस्यादि । जले प्राप्य तोप-
प्रमाणमासाद्य मीदंतीतिशब्देप्रमाना इति ज्ञात्वा
त्यजेत् ॥ ३८ ॥

प०—ता अपि निर्विषा अपि दुष्टशोणिताः अस-
म्यग्वसनान् तथा प्रततं संततं कृत्वा निपातनान्
पातनान् सलिलं प्राप्यासाद्य सलिलमध्ये पतिताः
सीदन्ति निमज्जन्ति रक्तपातमत्ता ज्ञात्वा
त्यजेत् ॥ ३८ ॥

हे०—प्राप्तास्वपि मत्ता वर्णा इत्याह ता इति । प्रततं
निपातनान् अविश्रमस्य प्रयोगात् सीदन्तीः अममत्यजन्ती
रक्तमत्ता इति रक्तमत्तात्वादेतोः ॥ ३८ ॥

अथेतरानिशाकलकयुक्तैर्भसि परिप्लुताः ।
अवतिशोमे तके वा पुनश्चाश्रयिता जले ॥
लागयेद् धृतमुत्सागशस्त्ररक्तनिपातनैः ।
पिबन्तीरुन्नतस्कंधाश्छादयेत्सुदुवाससा ॥ ३९ ॥

स०—अथ परीक्षातोऽनंतरमितरा लागयेत् ।
किंभूताः । हरिद्राकलकयुक्तजले परिप्लुताः काजिके
तके वा परिप्लुताः पुनश्च जले समाश्रयिताः सत्व्य-
भूते जले प्रवनाहीः सोत्साहाः सतीर्थोजयेत् । अल-
गतीः कथं लागयेदित्याह । वृतेत्यादि धृतादिपा-
तनैस्ता योजयेत् । पातनशब्दः प्रत्येकं योजयः ।
शस्त्रेणाऽने रक्तं मोक्षयित्वा वा ता योजयेत् । ताश्च
पिबन्तीः सूक्ष्मवाससाऽऽच्छादयेत् । एवं हि तासां
मज्जिकाद्यनुपद्रवात् सम्यग्योजना स्यात् । अथ
किमेताः पिबन्त्युत नेति कथं ज्ञायत इत्यत्र विशेष-
णद्वारेण हेतुमाह । उन्नतस्कंधा इति । उन्नतः
स्कंधो यासां ता एवम् । उन्नतस्कंधत्वेन तासां
पानं ज्ञायत इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

प०—ता जलौकसः उन्नतस्कन्धाः अत्युन्नतस्क-
न्धप्रदेशाः पिबन्तीः पानं कुर्वन्तीः सुदुना अकठिनेन
वाससा वस्त्रेण छादयेत् आवृणुयात् ॥ ३९ ॥

हे०—जलौकसां प्रयोगमाह—अथेतरैः । इतरा अव-
ज्ञाः । अवतिशोमे काजिके । धृताद्यन्यतमेन प्रदेशमभ्यज्य
वस्त्रेण वा पच्छाद्य लागयेत् ॥ ३९ ॥

ननु शुद्धरक्तदुष्टरक्तयोरेकलोलीभूतत्वाच्छुद्धरक्तभा-
त्वाकर्षणाजलौका दोषाय स्यादित्यत आह—

संपृक्ताद्दुष्टशुद्धास्त्रजलौका दुष्टशोणितम् ।
आदत्ते प्रथमं हंसः क्षीरं क्षीरोदकादिव ४० ॥

स०—दुष्टशुद्धास्त्रांमिलितादपि दुष्टरक्तं जलौकाः पूर्व-
मादत्ते न शुद्धं देहधातुस्थमिति दृष्टान्तेन दर्शयति ।
हंस इत्यादि । हंसो यथा क्षीरजलांमिश्रितात्प्रा-
ग्दुग्धमादत्ते न तु जलं तथा जलौकाः प्रागशुद्धं
रक्तमादत्ते पश्चादितरदिति न्याय्यमेतत् ॥ ४० ॥

प०—सम्पृक्तांमिश्रितादेकीभूताद्दुष्टाद्दुष्टास्त्रान्
शुद्धात् शुद्धरक्ताद्यदशुद्धं रक्तं तज्जलौकाः प्रथम-
मादत्ते गृह्णाति पिबति । क इव । यथा हंसो
मिश्रीभूतात् क्षीरोदकात् क्षीरमादत्ते ननु तोयं
तद्वत् ॥ ४० ॥

हे०—दुष्टशुद्धसम्पर्कं जलौकाः प्रथमं दुष्टं पिबन्ती-
त्याह—सम्पृक्तादिति ॥ ४० ॥

दंशस्य तोदे कंडू वा मोक्षयेद्दामयेच्च ताम् ।

स०—दंशस्य तोदे सति कंडू वा सत्यां मोक्ष-
येत् । शुद्धरक्तरक्षार्थमित्योगमयाह । तामित्येकव-
चननिर्देशादेकैकां मोक्षयेत् न तु सर्वाः सकृदेवेति
गमयति । अथ पानलौल्यादंशं न त्यजेत्ततो हरि-
द्राचूर्णं लवणचूर्णं वा आनने दत्त्वा मोक्षयेत् ।
मोक्षितां च जलौकसं वामयेत् ॥ ४१ ॥

प०—जलौका दंशस्य तोदे व्यथायां सत्याम-
थवा कण्डूवां समुपजातायां शुद्धरक्तरक्षार्थं वा जलौ-
कसो मोक्षयेत् अपनयेत् । ततो मोक्षयित्वा पीत-
रक्तां तां वामयेत् ॥ ४१ ॥

हे०—जलौकसां मोक्षणकालमाह—दंशस्येति । मोक्षि-
तातां कृत्यमाह—वामयेदिति ॥ ४१ ॥

वमनविधानमाह—

पटुतैलाक्तवदनां श्लक्ष्णकंडनरुक्षिताम् ॥ ४२ ॥

स०—सैवंवयुतेन तैलेन रुक्षितास्यां तथा सूक्ष्मेण
तंडुलकंडनेन रुक्षितामवकीर्णी वामयेत् । तंडुलशब्द-
स्यास्र लोपो ज्ञेयस्तंत्रयुक्त्या ॥ ४२ ॥

प०—लवणतैलाभ्यामाक्तवदनां रुक्षितमुखां तथा
श्लेष्मेनापरुषेण कण्डनेन तन्दुलकण्डनेन रुक्षिता-
मुपदिग्धगात्रां पुच्छादामुखमनुलोमं शनैः पीडयेत्
सम्यग्वाप्तयेत् ॥ ४२ ॥

हे०—कण्डनं तुषाः ॥ ४२ ॥

रक्षन् रक्तमदाद्भूयः सप्ताहं तां न पातयेत् ४३ ॥

स०—ताः कृतवमना जलौकसो रक्तमदाद्रक्षन् पुनः
सप्ताहं न योजयेत् ॥ ४३ ॥

प०—रक्तमदाद्रक्षन् पालयन् वैद्यो भूयः पुनः
सप्ताहं सप्तरात्रे तां जलौकसं न पातयेत् न
लागयेत् ॥ ४३ ॥

हे०—सप्ताहादवागं जलौकसां पुनः प्रयोगं निषेधति-
रक्षन्ति ॥ ४३ ॥

पूर्ववत् पटुता दाढ्यं सम्यग्वाते जलौकसाम् ४४ ॥

स०—जलौकसां सम्यग्वाते सति पूर्ववदलगताना-
मिव पटुतादि भवति ॥ ४४ ॥

प०—पूर्ववत् पटुता चतुरता स्वास्थ्यं तथा
दाढ्यं दृढता जलौकसां सम्यग्वाते सति
जायते ॥ ४४ ॥

हे०—जलौकसां सम्यग्वातेनलक्षणमाह—पूर्ववदिति ४४
क्लमोऽतियोगान्मुत्युर्वा ॥ ४५ ॥

स०—अतियोगाद्वमनस्य क्लमो मुत्युर्वा स्यात् ४५ ॥

प०—अतियोगात् रक्तस्यातिवमनान्तासां क्लमो
ग्लानिरथवा मरणं जायते ॥ ४५ ॥

हे०—अतिवाते लक्षणमाह—क्लम इति ॥ ४५ ॥

दुर्वीतं स्तब्धता मदः ॥ ४६ ॥

स०—दुर्वीतं सति स्तब्धता मदश्च स्यात् ॥ ४६ ॥

प०—दुर्वीते योगे तासां स्तब्धता निश्चलत्वं
तथा मदः सलिलं प्राप्यावसदनं भवति ॥ ४६ ॥

हे०—दुर्वीते लक्षणमाह—दुर्वीत इति ॥ ४६ ॥

अभ्यत्राऽन्यत्र ताःस्थाप्या घटे मृत्स्नां बुगर्भिणि।
लालादिकोथनाशार्थं सविषाःस्युस्तदन्वयात् ४७

स०—ताश्चाऽन्यस्मिन्नन्यस्मिन्घटे ग्रहात्पंचाहाद्वा
स्थाप्याः । किंभूते । मृत्स्नापुक्तेन जलेन गर्भिणि तद्युक्त

इत्यर्थः । प्रशस्ता मृत्मृत्स्ना । सखौ प्रशंसायामिति
सप्रत्ययः । अनेकभाजनस्थापने कोऽर्थ इत्याह ।
लालादिकोथनाशार्थम् । आदिशब्देन मूत्रपुरीषादिपरि-
ग्रहः । लालादीनां जलौकसा संबंधः । कोथः कुथि-
तत्वं क्षिप्ता तन्नाशाय । तदन्वयाह्वालादियोगात्ताः
सविषाः स्युः ॥ ४७ ॥

प०—प्रशस्ता शुभा योग्या मृत्मृत्स्ना मृत्स्नाया-
मम्बु च मृत्साम्बु तद्वर्धते वस्ते यस्य घटस्य स
मृत्स्नामम्बुगर्भो घटः । तस्मिंस्तथाभूतेऽन्यत्रान्यत्र
घटे ता जलौकसः स्थाप्याः स्थापनीयाः । लाला-
दीनां कोथः क्षिप्ता तन्नाशार्थं तन्निमित्तमन्यत्रा-
न्यत्र स्थाप्याः । यस्मात्तदन्वयाह्वालादियोगात्ता
जलौकसः सविषाः स्युर्भवेयुः । अतोऽन्यत्र घटे
ताः स्थाप्याः ॥ ४७ ॥

हे०—जलौकसां पालनविधिमाह—अन्यत्रेति ॥ ४७ ॥

अशुद्धौ स्त्रावयेदंशान् हरिद्रागुडमाक्षिकैः ४८ ॥

स०—अशुद्धावशुद्धलिंगानुमिते रक्ते सति दंशान्
हरिद्रादिभिः स्त्रावयेत् ॥ ४८ ॥

प०—रक्ताशुद्धौ सत्यां जलौकोदंशान् व्रणान्
किञ्चित् घटयेत् हरिद्रागुडमाक्षिकैः स्त्रावयेन्नि-
र्वाहयेत् ॥ ४८ ॥

हे०—दंशापरिहारे स्त्रावणौघमाह—अशुद्धाविति ४८
शतधौताज्यपिचवस्ततो लेपाश्च शीतलाः ४९ ॥

स०—अनंतरं शतधौतघृतसंपृक्ताः पिचवो योज्या
इति शेषः । शतशब्दोऽनेकपर्यायो बहुकृत्वो धौतेत्यर्थः ।
तथा शिशिरा लेपा यष्टीचंदनोश्शिरादयो योज्याः ।
दंशस्थितचलितरक्तप्रसादनायेति भावः ॥ ४९ ॥

प०—सुते रक्ते शतधौतघृतयुक्ता दंशदेशे पिच-
वस्तथा लेपाः शीताश्च हिताः ॥ ४९ ॥

हे०—दंशस्त्रावानन्तरं कृत्यमाह—शतधौतेति ॥ ४९ ॥
दुष्टरक्तापगमनात्सद्यो रागरुजां शमः ॥ ५० ॥

स०—दुष्टरक्तस्यापगमनादिः सरणात्सद्यो रागरुजा-
दिशमः स्यात् । उपलक्षणं चेदम् । श्वयथुशैथिल्यदाह-
शमोऽपि भवत्येव ॥ ५० ॥

प०-दुष्टस्य रक्तस्यापगमाग्निर्वाहणात् सद्य-
स्तत्क्षणादेव रागरुजोपशम उपजायते । रागो लोहि-
तत्वं रुजा पोष्टा तथोरुपशमो निपद्यते ॥ ५० ॥

हे०-हावफलमाह-दुष्टरक्तेति ॥ ५० ॥

अशुद्धं चलितं स्थानास्थितं रक्तं ब्रणाशये ।
अम्लीभक्षेः पयुषितं तस्मात्तस्त्रावयेत्पुनः ॥ ५१ ॥

स०-अशुद्धं रक्तं स्वाशयाच्चलितं ब्रणस्थाने स्थितं
पयुषितं तद्वयम्भीभवेद्यतस्तस्मात्तद्रक्तं भूयः स्त्रावयेत् ५१

प०-अशुद्धं रक्तस्थानात् प्रच्युतं ब्रणाशये
दशस्थाने स्थितं व्यम्भीभावाद् दुष्टतां गच्छेत् ।
पयुषितं रात्रिमध्युषितं तस्मात्तद्रक्तं पुनः स्त्रावयेत्
निर्हरेत् ॥ ५१ ॥

हे०-द्वितीयेऽह्नि पुनः स्त्रावमाह-अशुद्धमिति अम्ली-
भवेत् पाकोन्मुखं भवेत् ॥ ५१ ॥

युञ्ज्यान्नालुबुघटिका रक्ते पित्तेन दूषिते ।
तासामनलसंयोगात् ॥ ५२ ॥

स०-रक्ते पित्तेन दूषिते सत्यलुबुघटिका न लाग-
येत् । तासामलानां घटिकानां चाऽभिसंयोगात्पित्तरक्त-
कोपोत्पत्तेरिति भावः ॥ ५२ ॥

प०-रक्तपित्तेन दूषिते दुष्टेऽलुबुघटिकाश्च रक्त-
पित्तनिर्हरणार्थं न युञ्ज्यान्न योजयेत् । यतस्ता-
सामलुबुघटिकानामभिसंयोगोऽग्निना संश्लेषः ।
तस्मादभिसंयोगात् कारणात् रक्तयोतेः पित्तस्य
समानगुणत्वाद्विरोधः ॥ ५२ ॥

हे०-अलुबुघटिकयोर्विवयमाह-युञ्ज्यादिति ॥ ५२ ॥

युञ्ज्याच्च कफवायुना ॥ ५३ ॥

स०-तास्तु कफवायुना दुष्टेऽसृजि युञ्ज्यात् ५३ ॥

प०-कफवाताभ्यां दुष्टे रुधिरं अलुबुघटिकां
युञ्ज्यात् । एवं न तत्र विरोधः कश्चित् । तयोः
प्रतिपक्षतयाऽभिसंयोगश्च ॥ ५३ ॥

हे०-अलुबुघटिकयोर्विवयमाह-युञ्ज्यादिति ॥ ५३ ॥

कफेन दुष्टं रुधिरं न शृंगेण विनिर्हरेत् ।
स्कन्नत्वाद् ॥ ५४ ॥

स०-कफेन दुष्टं रक्तं सृग्मैर्नकर्षेत् । स्कन्नत्वा-
त्स्थानत्वाद्देतोः । शृंगस्य चाऽभिसंयोगाभावेन कफवि-
लयेन सामर्थ्यमावात् ॥ ५४ ॥

प०-रुधिरं शोणितं कफेन श्लेष्मणा दुष्टं
दूषितं शृङ्गेण न निर्हरेत् नोत्कर्षेत् । स्कन्नत्वात्
स्थानीभूतत्वात् कफदुष्टरक्तस्य ॥ ५४ ॥

हे०-शृङ्गस्याविवयमाह-कफेनेति ॥ ५४ ॥

वातपित्ताभ्यां दुष्टं शृंगेण निर्हरेत् ॥ ५५ ॥

स०-वातपित्ताभ्यां तु दुष्टं रुधिरं शृंगेण निर्ह-
रेत् ॥ ५५ ॥

प०-यत्पुनः शोणितं वातपित्ताभ्यां दुष्टं दूषितं
तन्निर्हरेत् शृङ्गेण ॥ ५५ ॥

हे०-शृङ्गस्य विवयमाह-वातपित्ताभ्यामिति ॥ ५५ ॥

गात्रं बद्धोपरि दृढं रज्ज्वा पट्टेन वा समम् ।
स्त्रायुसंध्यस्थिमर्माणि त्यजन् प्रच्छानमाचरेत् ॥
अधादेशप्रविसृतैः पदैरुपरिगामिभिः ।
न गाढघनतिर्यग्भिर्न पदे पदमाचरन् ॥
प्रच्छानेनैकदेशस्थं ग्रथितं जलजन्मभिः ।
हरेच्छृंगादिभिः सुप्तमसृग्ग्यापि शिराऽव्यधैः ५६

स०-गात्रं रज्ज्वा पट्टेन वा दृढं बद्धोपरि प्रच्छान-
नियदेशस्य तथा स्त्रायादि परिहरन् प्रच्छानं कुर्यात् ।
कथम् । अधोदेशात्प्रवृत्तैः पदैरुपरिगामिभिर्दृढं प्रसा-
रिभिः । किंभूतैः पदैः । न गाढेन खरेन निरतैरेन
च तिर्यग्भिस्तिरश्चनैः तथा पदे पदं नाचरन् पदस्थो-
परि पदमकुर्वन्त्यर्थः । एकदेशस्थितं रक्तं प्रच्छानेना-
कर्षेत् । ग्रथितं जलजन्मनिर्हरेत् । ग्रथितं ग्रन्थ्यवुदा-
दिषु रक्तं जलौकानिर्हरेत् । शृंगादिभिः सुप्तं निश्चेत-
नसंस्थानं प्रसृज्यादिविकारि शृंगादिनिर्हरेत् । व्यापि
शिराव्यधैः । व्यापि सर्वशरीरस्य लोहितं शिराव्यधेना-
ऽऽकर्षेत् ॥ ५६ ॥

प०-गात्रं शरीरावयवं बद्ध्वा बद्धं कृत्वा
प्रच्छानप्रदेशे उपर्युर्ध्वं समं कृत्वा तथा दृढं न
श्लथं रज्ज्वा पट्टेन वा अनन्तरं प्रच्छानमाचरेत् ।
स्त्रायादि परिवर्जयन् क्रमात् पदैः शस्त्रपदैर्यो-
देशगतैः तथोर्ध्वगामिभिः प्रसरणशीलैस्तथा न
गाढैर्नान्तनिर्गुह्यैर्न धनैर्ननिरन्तरपतितैर्न तिर्यग्भिर्न
तिर्यग्गतैः । तथा न पदे शस्त्राभिघाते पदं द्वितीयं
शस्त्राभिघातं तस्मिन्नेव पदे आचरन् शस्त्रपातं

कुर्वन् प्रच्छानमाचरेत् । एकदेशस्थं रक्तं प्रच्छा-
नेन निर्हरेत् । तथा ग्रन्थितं रक्तं ग्रन्थिरूपं
जलजन्माभिः जलौकोभिर्निर्हरेत् । तथा सुप्त-
सृग् रक्तं शुक्लादिभिः शृङ्गालुघटिकाभिर्व्या-
धार्षं हरेत् । सुप्तमिव सुप्तमचेतनकारि व्यापि
यद्रक्तं सकलं शरीरं व्याप्नोति तच्छूलं तत् शिरा-
व्यधैर्हरेदिति सम्बन्धः ॥ ५६ ॥

हे०--प्रच्छानविधिमाह--नात्रमिति । पदैः शल्लकृतैः
अधोदेशप्रवित्तैरधस्तादाकृष्टशलैः अधोदेशमारभ्य ऊर्ध्व-
मूर्ध्वं क्रियमाणीः । प्रच्छानस्य विषयमाह--प्रच्छानेनेति ।
जलौकसां विषयमाह--ग्रन्थितमिति । ग्रन्थितं ग्रन्थीभूतम् ।
शृङ्गालुघटिकानां विषयमाह--शृङ्गादिभिरिति । सुप्त-
मशातस्वप्नम् । शिराव्यधस्य विषयमाह--व्यापीति ।
व्यापि सर्वदेहस्थम् ॥ ५६ ॥

प्रच्छानं पिंडिते वा स्यात् ॥ ५७ ॥

स०--पिंडिते रक्ते प्रच्छानं वा स्यात् ॥ ५७ ॥

प०--पिण्डिते रक्तेऽसृजि सङ्घटिते प्रस्थानं
स्थान् भवेद्योग्यमिति वाक्यशेषः ॥ ५७ ॥

हे०--प्रच्छानस्थस्य विषयांतरमाह--प्रच्छान-
मिति ॥ ५७ ॥

अवगाढे जलौकसः ॥ ५८ ॥

स०--अवगाढे रक्ते जलौकसः स्युः ॥ ५८ ॥

प०--तथाऽवगाढेऽन्तर्निगृहे रक्ते जलौकसो रक्त-
निर्हरणोपायः स्यात् ॥ ५८ ॥

हे०--जलौकसां विषयान्तरमाह--अवगाढ इति ५८ ॥

स्वस्थेऽलाबुघटीशृंगम ॥ ५९ ॥

स०--स्वस्थ उत्ताने रक्तेऽलाबुघटीशृंगमि
स्युः ॥ ५९ ॥

प०--स्वस्थे पुनरुद्धरेद्रक्तमलाबुघटीशृङ्गमुपायभूतं
स्यात् ॥ ५९ ॥

हे०--अवगाढे गभीरे अलाब्धादीनां विषयांतरमाह--
स्वस्थ इति ॥ ५९ ॥

शिरैव व्यापकेऽसृजि ॥ ६० ॥

स०--सर्वशरीरव्यापके रक्ते शिरैव । शिरायां मत-
विकस्यो नास्त्येवेत्येवशब्दार्थः ॥ ६० ॥

प०--व्यापके सकलदेहप्रवित्ते शिरैवोपायः ६०

हे०--शिराव्यधस्य नियतत्वमाह--शिरैवेति ॥ ६० ॥

वातादिधाम वा शृङ्गजलौकोऽलाबुभिः क्रमात्

स०--अथवा वातादिस्थानस्थितं रक्तं यथाक्रमं
शृङ्गादिभिर्हरेत् ॥ ६१ ॥

प०--वाताद्ययो दोषा धामावस्थानान्तरं यस्य
रक्तस्य तद्वातादिधाम । तद्रक्तं क्रमाद्यथासंख्येन
क्रमादिभिरसृङ्गनिर्हरणोपायैर्निर्हरेत् । तेन वात-
धामरक्तं पित्तधाम जलौकोभिः श्लेष्मधामालाबुना
निर्हरेत् ॥ ६१ ॥

हे०--शृङ्गालीनां विषयान्तराण्यह--वातादीति ६१ ॥

सुतासृजः प्रदेहाद्यैः शीतैः स्याद्वायुकोपतः ॥

सतोदकंडूशोफस्तं सर्पिषोष्णेन सेचयेत् ६२ ॥

स०--सुतरक्तस्य नरस्य शीतलैः प्रलेपादिभिस्तो-
दकंडूयुतः शोफो वा स्यात् । तं सर्पिषोष्णेन सेचयेत्
तं तादृशं शोफं घृतेनोष्णेन सेचयेदिति ॥ ६२ ॥

इति श्रीभृङ्गाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तचिरचिताया-
मशृङ्गाहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां
षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

प०--सुतं निर्गतमसृग् रक्तं यस्य तस्य सुता-
सृजः पुंसः शीतैः प्रदेहाद्यैरालेपपरिसेकप्रभृति-
भिर्यो वातकोपतः वायुप्रकोपात् शोफः स्याद्दे-
वेत् तं शोफं सर्पिषा घृतेनोष्णेन सेचयेत् । सह
तोदकण्डूभ्यां यो वर्तते शोफस्तं तथाविधं सिञ्च-
दिति भद्रम् ॥ ६२ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रि-
कायामष्टाहृदयटीकायां सूत्रस्थाने
षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

हे०--सुतरक्तस्य शीतोपचारातिशये दोषमाह--
सुतासृज इति । उक्तदोषे प्रतीकारमाह--तमिति ।
संग्रहे तु सर्वासां च परं प्रमाणमष्टादशंगुलानि । तत्र
चतुर्ध्वचपडंगुलानुलु योजयेत् । गजवाजिज्वपराः ताः
सुकुमारास्तनुत्वचोऽप्यशिरस्का बृहदधरकायाश्च स्त्रियो
विपरीताः पुमांसाश्चंद्राकृतिपुरोबुचाश्च । तत्र बहुदोषेषु
चिरोत्थितेषु चामथेषु पुमांसो योजयितव्याः । स्त्रियो
विपरीतेषु जलौकसश्चाद्रैचर्माद्युपायैर्गृहीत्वा सुरभिपंकग-

मेषं नवे घटे स्थापयेत् । शृङ्गाटककसेरुकशालकशैवाल-
मृणालबल्लूरमृत्खापुष्करबीजचूर्णं स्वादुशीतं स्वस्थं च
तैयमजपानार्थं ताम्यो दद्यात् । लालादिकोषपरीहारार्थ-
श्च च व्यहृत्पुष्पाहृत्पूर्वमजपानमपनीयान्यदद्यात् । पञ्चाहाह
द्विष एव घटान्तरे ताः सञ्चारयेदिति ॥ ६२ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामयुर्वेदरसायने शस्त्रप्रकरणं
नाम सामस्येन निरूपितम् ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अनेतराऽतीताध्याये शृङ्गादीन् लोहितावसेचनोपा-
लुप्त्वा प्रच्छन्नैर्नैकदेशस्थेयादिना वाक्येन तेषां विषयो
ज्ञैतः । सिराव्यधस्य तु बहुवक्तव्यत्वात्पृथगव्यायो युक्त
याह—

थाऽतःसिराव्यधविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः

स०—सरस्यामी रक्तमिति सिरास्तासां व्यधस्तस्य
धित्तमध्यायं व्याख्यास्यामः । शेषं पूर्ववत् ॥ १ ॥

प०—अस्यारम्भेऽयं सम्बन्धः । अस्यव्यापि-
राव्यधे हरेदिति प्रागुक्तमतोऽस्यारम्भः । व्य-
धं व्यधः शिराणां व्यधः शिराव्यधः । तस्य
धिरितिकर्तव्यता तमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

हे०—शिराव्यधविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-
ति । तत्र संग्रहे तु बहो वि रक्तावसेचनोपायाः
भिहिताः तेषामन्येषां च विरेकादीनामुपक्रमणां
पथेष्वामयेषु शिराव्यधः प्रधानम् । अमुना हि ते
ज्ञाः शोषमायाति केदारसेतुभेदेन शल्यादय इव तथ
' शिराव्यधश्चिकित्सार्थं सम्पूर्णं वा चिकित्सितम् ।
तन्ने स्मृतो यद्वदस्तिःकायचिकित्सितम् ॥ यथा रक्त-
घ्नानं विकाराणां विकारिणम् । अन्यं न हि तथा दूष्यं
रं प्रथमं ततः ॥' तन्नाम्बु शारीरमाहारभूतं रसाख्य-
कृतमविकृतेन तेजसा रजितं रक्तमाहुरिति ॥ १ ॥

रं लवणं किंचिदशीतोष्णमसंहतम् ।

द्रुगोपहेमाविशश्लोहितलोहितम् ।

हेतं प्रथदेच्छुद्धं तनोस्तेनैव च स्थितिः २ ॥

प०—लोहितं मधुराणं तथा किंचिल्लवणं तथाऽ-
ष्णम् । नञ्जीवदर्थे । ईषच्छीतमीषदुष्णमसंहतं

द्रवं शुद्धं स्यात् । संप्रति वर्णेन शुद्धलोहितलक्षणमाह
पथेऽस्यादि । इंद्रगोपः सुगनक्षत्रोत्पन्नः । कीटकाविशेषः ।
हेमं कनकम् । अविर्मेषः शशस्तयोर्लोहितशब्देन
रक्तवाचिना संबंधः । पद्मादीनां द्वंद्वः पद्मैन्द्रगोपहेमाविश-
श्लोहितमिव लोहितं रक्तवर्णं यद्रक्तं तच्छुद्धं स्यात् ।
तच्च तनोः शरीरस्य प्रभव उपपत्तिहेतुः । तेनैव रक्तेन
च तनोः स्थितिः प्रबंधाविच्छेदलक्षणा । अनेकदृष्टां
तोषादानं च शुद्धरक्तस्याऽनेकवर्णदर्शनात् ॥ २ ॥

प०—शुद्धरक्तं मधुररसं तथा किञ्चिदीषल्लवणं
तथा अशीतोष्णमशीतं नात्युष्णं साधारणं नृसि-
ह रूपवत् उभयगुणस्वभावं सौम्याग्नेयप्रकृत्या ।
ततः असंहतं द्रवं रक्तं पद्मादिवर्णवर्णम् । पद्मं
कमलम् । इंद्रगोपः खद्योतः । हेमं सुवर्णम् ।
अविरुध्नः । शशो तेनैव नाम्ना प्रसिद्धः सुग-
विशेषः । अविश्र शशश्चाविशशम् । तस्य लोहितं
रक्तं तद्वल्लोहितं वर्णतः । यल्लोहितं रक्तं तदेव
लोहितं, प्रभवः तनोः शरीरस्य । प्रभवत्यस्मा-
दिति प्रभवः । तेनैव लोहितेन तनोः स्थितिः
स्यात् । अवस्थानं स्थितिः । तेन शरीरस्यानु-
वर्तनं सम्पद्यते इति ॥ २ ॥

हे०—शुद्धरक्तस्य लक्षणमाह—मधुरमिति । अशंहतं
शुद्धरक्तस्यारोम्भहेतुत्वमाह—तनोरिति । संग्रहे तु तथा
दूष्यं दोषमिति केचित् । उभयात्मकमन्ये । तच्चैवाविष-
मेव विधिवदाहारविहारभ्यासाद्विशुद्धं वल्लवणं लुप्तानुषां
येनिरिति ॥ २ ॥

तत्पित्तश्लेष्मलैः प्रायो दूष्यते ॥ ३ ॥

स०—तच्च रक्तं बाहुल्येन पित्तश्लेष्मलैर्दूष्यते ।
पित्तलैः क्षारोष्णतीक्ष्णदिभिः । श्लेष्मलैर्माषतिलादिभिः ।
तथा पुराकृतादौवादपि । शरत्कालस्वमावात्कदाचिद्वा-
तलैर्दूष्यत इति प्रायोगहणम् ॥ ३ ॥

प०—तल्लोहितं रक्तं प्रायो भूयसा श्लेष्मलैराहा-
रविहारौषधैर्दूष्यते दुष्टतां नीयते । प्रायोऽग्रहणात्
कदाचिद्वातलैरपि दूष्यते । पित्तश्लेष्मलैरित्यत्र संवा-
तमिति गृहीतैः पित्तलैः पित्तश्लेष्मलैरिति ॥ ३ ॥

हे०—रक्तस्य दुष्टिकारणमाह—तत्पित्तश्लेष्मलैरिति ॥

कुरुते ततः ।

विसर्पविद्वधिद्विहगुल्माऽग्निमदनज्वरान् ॥
मुखनेत्रशिरोरोगमदृष्टलवणास्यताः ।
कुष्ठवाताऽसृपित्तस्रक्द्रुमोद्गिरणभ्रमान् ॥
शीतोष्णस्निग्धरूक्षाधैरुपक्रांताश्च ये गदाः ।
सम्यक्साध्याय न सिध्यति तं हि रक्तप्रकोपजाः ४

स०—ततो दूषणाकारणाद्विसर्पादीन् भ्रमांताङ्क-
कते । तथा शीतोष्णादिभिरुपक्रांताश्च ये गदाः सम्य-
क्चिकित्तिताः साध्याः अपि रोगा ये न सिध्यति ते
च रक्तप्रकोपजाः । न केवलं विसर्पिदय इति चार्थः ।
आदिशब्देन स्तम्भेदनादिपरिग्रहः ॥ ४ ॥

प०—ततोऽनन्तरं दुष्टं रक्तं विसर्पादीन् विका-
रान् कुरुते । अग्निमदनममिसादः । मुखदीनां
रोगाणां यच्छब्देन सम्बन्धः । वाताह्नं वातशोणितं
रक्ताह्नं रक्तपित्तम् । शीतोष्णैः स्निग्धरूक्षैः गुरु-
लघुभिर्मन्दतीक्ष्णैरुपक्रमैः सम्यक्निवर्तितैर्यथाशास्त्रं
प्रयुक्तैः वातश्लेष्मस्रग्धाधिलक्षणाभासाः साध्याः सा-
ध्यलक्षणोपेतत्वात् साधयितुं शक्या न सिध्यन्ति
नोपशमं यान्ति ते च रक्तप्रकोपजा इति बोद्धव्याः ।
न केवलं विसर्पिदयः पूर्वं निर्दिष्टाः ॥ ४ ॥

हे०—दुष्टरक्तस्य कार्यमाह—कुरुते इति । दुष्टरक्तस्य
कार्यसामान्यलक्षणमाह—शीतोष्णेति । चकारद्वयकर-
णादुक्तोपेयुक्तौ चेदं लक्षणं ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

तेषु स्त्रावयितुं रक्तमुद्रिकं व्यधयेत्सिराम् ॥ ५ ॥

स०—तेषु विसर्पादिषु रोगेषु रक्तमुल्लङ्घनं स्त्रावयितुं
सिरां व्यधयेत् । अदंतवाट्चरं वृद्धेरभावः ॥ ५ ॥

प०—तेषु विसर्पादिषु रक्तमुद्रिकमुल्लङ्घनं स्त्राव-
यितुं रक्तनिर्हरणाय शिरां व्यधयेत् ॥ ५ ॥

हे०—दुष्टरक्तकार्यस्य प्रतीकारमाह—तेष्विति ॥ ५ ॥

न तृणपौडशाऽतीतसप्तत्यब्दसुतासृजाम् ।
अस्निग्धास्वेदितान्यर्थस्वेदितानिलरोगिणाम् ॥
गर्भिणीसुतिकाजीर्णपित्तास्रश्वासकासिनाम् ।
अतीसारोदरच्छर्दिपांडुसर्वाङ्गशोफिनाम् ॥
श्लेहपीते प्रयुक्तेषु तथा पंचसु कर्मसु ।

नार्यत्रितां सिरां विध्येन्न तिर्यङ्नाप्यनुत्थिताम्
नातिशीतोष्णवाताभ्रवन्त्यत्रात्ययिकाद्वादत् ६

स०—ऊनपौडशवर्षादीनां सिरां न व्यधयेत् ।
श्लेहपीते पीतश्लेह इत्यर्थः । आहिताभ्यादित्वात् पर-
निपातः । तथा पंचसु वमनादिषु कर्मसु विहितेषु सस्तु
सिरां न व्यधयेत् । तथाऽप्यत्रितामबद्धां सिरां न व्यध-
येत् । न तिर्यङ् न चानुत्थितां नातिशीते नात्युष्णे
नातिवाते न च मेघोदये सिरां व्यधयेत् । आत्ययि-
काद्रोहिणीविषादिकादन्यत्र न व्यधयेत् । आत्ययिके तु
रोगे शीतोष्णवृष्टीनां यथायथं प्रतीकारं विधाया सिरां
मोक्षयेदेव ॥ ६ ॥

प०—ऊनाः पौडश अब्दा वर्षा येषामूनयो-
दशः । अतीताः सप्तत्यब्दा येषां तेषां तसप्तत्य-
ब्दाः । सुतसृज् पूर्वं शस्त्राभिघातादिना येषां
ते सुतासृजः । तेषां शिरां न विध्येत् । तथाऽ-
स्निग्धानामस्वेदितानामत्यर्थं स्वेदितानामनिलरो-
गिणां तथा गर्भिण्याः सुतिकायाः अजीर्णिनो
रक्तपित्तिनां श्वासिनां कासिनां च तथातीसा-
रिणामुदरिणां छर्दितानां पाण्डुरोगिणां सर्वाङ्ग-
शोफिनां च श्लेहः पीतो यने तस्मिन् पुंसि तथा
पंचसु कर्मसु तत्कालप्रणीतेषु वमनविरचननिरु-
हणानुवासनशिरोविरचनाख्येषु अयन्त्रयित्वा शिरां
न विध्येत् । तथा तिर्यक् कृत्वा तथाऽनुच्छिन्नां
नो शिरां विध्येत् । तथाऽतिशीतोष्णवाताभ्रेषु
दिनेषु आत्ययिकं शिराव्यधसाध्यं व्याधिं वर्ज-
यित्वा । नैष विरोधः आत्ययिके व्याधौ ॥ ६ ॥

हे०—ऊनपौडशाब्दादीनां शिराव्यधं निषेधित-
न तूनेति । पञ्चकर्मसु वमनविरचननिरुहणानुवासन-
स्येषु वमनादीं श्लेहपाने यावत्तत्कृतदोषक्षयमनिवृत्ति-
स्तावन्निषेधः । अर्यत्रितामस्ततव्यस्यमाणवैत्रणां, तिर्यक्ति-
र्यगाताम्, अनुत्थिताम् अप्रकर्षां, संग्रहे तु तत्र श्लेह-
पीतादिषु सम्यग्विद्धा अपि शिरां न खल्वत्यतिखर्वति वा
सम्यक् स्निग्धस्निग्धस्य पुनर्द्वीभूता दोषाः शोधाः शोणित-
मनुप्रविष्टाः सम्यक् प्रच्यवन्ते न खल्वे निषेधो विषसंसृष्टो-
पसर्गात्ययिकव्याधिष्विति ॥ ६ ॥

शिरानेत्रविकारेषु ललाट्यां मोक्षयेत्सिराम् ।

अपान्यामुपनास्यां वा ॥ ७ ॥

१ अपाङ्गवा उपनास्यां वा इति पाठा० ।

स०—शिरोनयनविकारेषु ललाटयोः सिरां मोक्षयेत् ।
ललाटे भवा ललाट्या । शरीरावयवाद्यत् । एवमप्रेऽप्य-
गमे भवां नासिकासमीपे भवां वा ॥ ७ ॥

प०—ललाटे भवा ललाटया एवमपाङ्गया
नासासमीपोद्भवा उपनास्या भवेत् । ताः
सर्वाः शिराः शिरोविकारेषु नेत्रविकारेषु च मोक्ष-
येत् मुञ्चेत् ॥ ७ ॥

हे०—शिरोरोगे नेत्ररोगे च वेध्यां शिरामाह—शिरो-
नेत्रविकारेष्विति । ललाटे भवा ललाटया “शरीराव-
यवाद्यत्” इति यत् । एवमपाङ्गया उपनास्याः कर्णनि-
कामवाः ॥ ७ ॥

कर्णरोगेषु कर्णजाम् ॥ ८ ॥

स०—कर्णामयेषु कर्णजां कर्णसमीपमवां सिरां
विधेत् ॥ ८ ॥

प०—कर्णव्याधिषु कर्णसमीपस्थां शिरां मुञ्चेत् ८

हे०—कर्णरोगेषु शिरा आह—कर्णरोगेष्विति ॥ ८ ॥

नासारोगेषु नासाग्रे स्थिताम् ॥ ९ ॥

स०—नासामयेषु नासाग्रे स्थितां विधेत् ॥ ९ ॥

प०—नासारोगेषु नासाव्याधिषु नासाग्रस्थितां
नासाग्रान्तस्थितां शिरां विधेत् ॥ ९ ॥

हे०—नासारोगेषु शिरा आह—नासारोगेष्विति ॥ ९ ॥

नासाललाटयोः ।

पीनसे ॥ १० ॥

स०—पीनसे प्रतिश्याये नासाललाटयोः स्थितां
सिरां विधेत् ॥ १० ॥

प०—पीनसे प्रतिश्याये कदाचिन्नासास्थां कदा-
चिद्दलाटस्थां कदाचिदुभयस्थितामपि शिरां
विधेत् ॥ १० ॥

हे०—पीनसे शिरा आह—नासेति ॥ १० ॥

मुखरोगेषु जिह्वौष्ठहनुतालुगाः ॥ ११ ॥

स०—मुखरोगेषु जिह्वादिगाः सिरा विधेत् ११ ॥

प०—मुखरोगेषु मुखविकारेषु जिह्वाश्रितास्तथो-
ष्ठास्तथा हनुगास्तालुगा वा तत्रस्थाः शिरा
विधेत् ॥ ११ ॥

हे०—मुखरोगेषु शिरा आह—मुखरोगेष्विति
जन्तुर्ध्वं ग्रथिषु श्रीवाकर्णशंखशिराःश्रिताः ।

स०—जन्तुर्ध्वं श्रोतोऽस्योः सक्पूर्वा ये च
श्रोताश्रिताः सिरा विधेत् ॥ ११ ॥

प०—जन्तुण ऊर्ध्वं ये ग्रन्थयस्तस्य ग्रन्थिषु
श्रिताः शङ्खाश्रिताः शिराश्रिताः शिरां वि-

हे०—जन्तुर्ध्वं श्रोतोऽस्य शिरा आह—जन्तुर्ध्वं शिरो-
उरोऽपाङ्गललाटस्था उन्मादं ॥ १३ ॥

स०—उन्माद उरस्था अपाङ्गस्था ललाटस्था
विधेत् ॥ १३ ॥

प०—उन्मादव्याधायस्वस्था ललाटस्थाश्च
विधेत् ॥ १३ ॥

हे०—उन्मादे शिरा आह—उरोऽपाङ्गोति ॥ १३

ऽपस्मृताः ।

हनुसंधां समस्ते वा शिरां भ्रूमध्यगामिनीः ।

स०—अपस्मारे हनुसंधौ स्थितां शिरां वि-
समस्ते सवस्मिन् वा हनौ शिरां विधेत् ।

भ्रूमध्यगामिनीं भ्रूमध्यस्थां पाडास्यौ च
वाशब्दोऽजानुसंग्योऽयः ॥ १४ ॥

प०—अपस्मृतावपस्मारे हनुसन्धिमध्यगाः
विधेत् । समस्ते वास्मिन् शिराव्यधसा

प्राङ्निर्दिष्टे सकलशिरोनेत्रादिके भ्रूमध्यग
या शिरा तां विधेत् । हनुसंधौ भ्रूमध्य-
गन्तुं शीलं यामां तास्तथाविधाः ॥ १४ ॥

हे०—अपस्मारे शिरा आह—अपस्मृताविति ।
शिरोरोयादिषु सामान्यतः शिरा आह—समस्तं शिरां

विद्वर्धौ पार्श्वशूले च पार्श्वकक्षास्तनांतरं १

स०—विद्वर्धौ पार्श्वशूले च पार्श्वस्थाः कक्ष-
नांतरस्थाश्च सिरा विधेत् ॥ १५ ॥

प०—विद्वर्धौ विकारे तथा पार्श्वशूले वा
क्षास्तनान्तरस्थाः शिरा व्यधेत् ॥ १५ ॥

हे०—विद्वर्धौ पार्श्वशूले शिरा आह—वि-
विति ॥ १५ ॥

तृतीयकैऽसयोर्मध्ये ॥ १६ ॥

स०—तृतीयके ज्वरेऽसयोर्मध्ये स्कंधसंधौ स्थितां सिरां विध्येत् ॥ १६ ॥

प०—तृतीयके ज्वरेऽसयोर्मध्येऽन्तरे कण्ठ-सन्धिधिरामध्यगां सुच्छेत् ॥ १६ ॥

हे०—तृतीयकज्वरे शिरा आह—तृतीयक इति ॥ १६ ॥

स्कंधस्याधश्चतुर्थके ॥ १७ ॥

स०—चतुर्थके ज्वरे स्कंधस्याधोगतां सिरां विध्येत् ॥ १७ ॥

प०—चतुर्थके ज्वरे स्कन्धस्याधःस्थितानामन्य-तरपार्श्वश्रयाः शिरा विध्येत् ॥ १७ ॥

हे०—चतुर्थकज्वरे शिरा आह—स्कन्धस्थिति ॥ १७ ॥

प्रवाहिकायां शूलिन्यां श्रोणितोऽङ्गुले स्थिताम् ।

स०—प्रवाहिकायां शूलयुक्तायां श्रोणितः कठया द्व्यङ्गुले स्थितां सिरां विध्येत् ॥ १८ ॥

प०—प्रवाहिकायामतीसारे उपद्रवभूतायां विसृ-च्यपरसंज्ञायां सशूलायां श्रोण्याः समन्ताद्द्व्यङ्गुले स्थितां शिरां मोक्षयेत् ॥ १८ ॥

हे०—सशूलप्रवाहिकायां शिरा आह—प्रवाहिति ॥ १८ ॥

शुक्रमेढामये मेढ्रे ॥ १९ ॥

स०—शुक्ररोगे मेढूरोगे च मेढूस्थितां सिरां विध्येत् ॥ १९ ॥

प०—शुक्रमये शुक्रव्यापदि मेढ्रामये निवृत्तोपदं-शविके मेढ्रे लिङ्गे स्थितां शिरां व्यधयेत् ॥ १९ ॥

हे०—शुक्ररोगे मेढूरोगे चाह—शुक्र इति ॥ १९ ॥

ऊरुगां गलगण्डयोः ॥ २० ॥

स०—गलगण्डयोश्चोर्मयोरुत्थां सिरां विध्येत् २० ॥

प०—गलगण्डयोरुत्पन्ने व्याधौ ऊरुमूलसंस्थितां शिरां विध्येत् ॥ २० ॥

हे०—गलगण्डगण्डमालयोः शिरा आह—ऊरुगा-मिति । द्विवचनसामर्थ्याद्गण्डमालाग्रहणम् ॥ २० ॥

गृध्रस्यां जानुनोऽधस्ताद्दूर्ध्वं वा चतुरङ्गुले ११ ॥

स०—गृध्रस्यां जानुनोऽधस्ताच्चतुरङ्गुल ऊर्ध्वं वा जानुनश्चतुरङ्गुले स्थितां सिरां विध्येत् ॥ ११ ॥

प०—गृध्रस्यां वातव्याधौ जानुनोः जानुसन्धे-रधस्तात् अध ऊर्ध्वमुपरि वा चतुरङ्गुले शिरां व्यधयेत् ॥ ११ ॥

हे०—गृध्रस्यां शिरा आह—गृध्रस्यामिति ॥ ११ ॥

इन्द्रवस्तेरधोऽपच्यां द्व्यङ्गुले ॥ २२ ॥

स०—अपचीसंज्ञे रोग इन्द्रवस्तेरधो द्व्यङ्गुले सिरां विध्येत् । इन्द्रवस्तिजघांतरे वक्ष्यमाणः ॥ २२ ॥

प०—अपच्यां गण्डमालायां मिद्रवस्तेर्वेक्षणाध-स्तात् द्व्यङ्गुले शिरां मोक्षयेत् ॥ २२ ॥

हे०—अपच्यां शिरा आह—इन्द्रवस्तेरिति । इन्द्रव-स्तिजघामध्ये मर्म ॥ २२ ॥

चतुरङ्गुले ।

ऊर्ध्वं गुल्फस्य सकथ्यतां तथाक्रोष्टुकशीर्षके २३

स०—सक्थिपीडायां गुल्फस्योर्ध्वं चतुरङ्गुले विध्येत् । ऊरुर्ध्वगवातरोगविशेषे गुल्फस्योर्ध्वं चतुरङ्गुले विध्येत् ।

प०—सकथ्यतां सक्थ्यमूलं सक्थिपीडायां तथा क्रोष्टुकशीर्षके वातव्याधौ गुल्मस्योपरि चतुरङ्गुले शिरां विध्येत् ॥ २३ ॥

हे०—सक्थिमूलं क्रोष्टुकशीर्षके च शिरा आह—चतुरङ्गुल इति ॥ २३ ॥

पाददाहे खुडे हर्षे विपायां वातकण्ठके ।

चिप्पे च द्यङ्गुले विध्येदुपरि क्षिप्रमर्मणः २४ ॥

स०—पाददाहादियु क्षिप्रमर्मण उपरि द्व्यङ्गुले विध्येत् ॥ २४ ॥

प०—पाददाहे वातव्याधौ खुडे वातशोणिते वातहर्षे विपायां विपादिकायां वातकण्ठके वात-व्याधौ चिप्पेऽङ्गुलरोगे क्षत्ररोगापरपर्याये एतेषु पादरोगेषु क्षिप्रमर्मणि उपरिष्टाद् द्व्यङ्गुले शिरां विध्येत् ॥ २४ ॥

हे०—पाददाहादियु पट्टु शिरा आह—पाददाह इति । हर्षे पादहर्षे । चिप्पे नखरोगे क्षिप्रमङ्गुलिमध्ये मर्म संग्रहे तु एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्याता । विशेष-

गतस्तु वामबाह्वन्धेतरो बाहुमध्ये स्त्रीहोदरे एवमेव च
दिग्गन्तव्यं । उक्तद्वन्द्वे तथा वामबाह्वोरप्यादिश-
नोति ॥ २४ ॥

गृध्रस्यामिव विश्वाच्याम् ॥ २५ ॥

स०—विश्वाच्यां गृध्रस्यामिव सिरां विध्येत् । गृध्रस्यां
जानुनोऽधस्तादिति ॥ २५ ॥

प०—शिरां विध्येत् गृध्रस्यामिव जानुनोऽधस्ता-
त्त्वतुच्छगुले ॥ २५ ॥

हे०—विश्वाच्यां शिरा आह—गृध्रस्यामिव । संग्रहे
उ बाहुशोषवाहकयोरेक इति ॥ २५ ॥

यथोक्तानामदर्शने ।

मर्महीने यथासन्ने देशेऽन्यां व्यधयेत् सिराम् २६

स०—यथोक्तानां सिराणामदर्शने सति मर्मवर्जिते
यथासन्ने स्थाने व्याधिवशादपरां विध्येत् ॥ २६ ॥

प०—यथोक्तानां शिराणामदृश्यमानानामासा-
मदर्शनेऽदृश्यत्वेऽतिप्रवृद्धेन व्याधिनाऽऽतुरस्य स्व-
रायां समुपजातायां मर्महीने मर्मरहिते यथासन्न-
देशे यो यो व्याधिरासन्नो देशस्तरिमन् व्यध-
येत् । अपरा अन्या उक्ताऽनुक्ता अपि शिरा
व्यधयेत् ॥ २६ ॥

हे०—यथोक्तशिराणामदर्शने शिरांतरमाह—यथोक्ता-
नामिति ॥ २६ ॥

अथ स्निग्धतनुः सज्जसर्वोपकरणो बली ।

कृतस्वस्थयनः स्निग्धरसान्नप्रतिभोजितः ॥

अग्निपातपस्विन्नो जानुन्वासनसंस्थितः ।

मृदुपट्टाक्तेशोतो जानुस्थापितकूर्परः ॥

मुष्टिभ्यां वल्गुगर्भाभ्यां मन्ये गाढं निपीडयेत् ।

दंतप्रपीडनोत्कासगंडाध्मानानि चाचरेत् २७ ॥

स०—अथेत्यान्तर्त्ये । स्निग्धा तनुर्यस्य स

स्निग्धतनुः । तथा सज्जानि प्रगुणान्युपकरणानि

स्त्रपीडाऽनपदकस्नेहगौरिकादीनि यस्य स सज्जो-

क्तः । तथा बली पुष्टः । तथा कृतं

स्वस्थयनं वृत्तिमालहोमादिकं यस्य स कृतस्व-

स्थयनः । तथा स्निग्धरसयुक्तेनाऽग्नेन प्रतिभोजितः ।

यथाऽग्निपातपश्चात्तत्पश्चात् ताम्यां स्निग्धः । तथा जानु-

तुल्यमुच्चमासनं तत्र संस्थितः समुपविष्टः । तथा

मृदुना मुखहस्तेन वल्गुपट्टेनात्तो गृहीतो बद्धः केशान्तो

यस्य स एवम् । तथा जानुनि स्थापितं कूर्परं येन स

एवम् । तथा मुष्टिभ्यां वल्गुगर्भाभ्यां मन्येऽतिशयेन

पीडयेत् । तथा दंतप्रपीडनाद्याचरेत् ॥ २७ ॥

प०—अथशब्दो मङ्गलार्थं विज्ञेयः । स्निग्धा तनु-

र्यस्य पुंसः स स्निग्धतनुः । सज्जानि संनि-

हितानि सर्वाणि समस्तानि शिराव्यधधिकीर्षाका-

लयोग्यानि उपकरणानि यस्य । तथा बली यः

स प्राणो न दुर्बलः । कृतस्वस्थयनश्च ब्राह्मण-

प्रयुक्ताभिराशीभिस्तथा स्निग्धेन मांसरसेन सहान्नं

प्रतिभोजितः । वमनादेः कर्मणामङ्गत्वेन पूर्वं

पश्चाद्वा यद्भोजनं भुज्यते तत्प्रतिभोजनशब्दवा-

च्यम् । तथाऽग्निपातपाकैताभ्यां स्निग्धः । तथा

जानुवदुच्छ्रिते आसने स्थितः । तस्य मृदुना पट्टेन

वल्गुखण्डेनात्तो गृहीतः बद्धः केशान्तो यस्य ।

तथा जानुनोः स्थापिते निहिते कूर्परे येन स

तथाविधमुष्टिभ्यामात्मीयाभ्यां वल्गुगर्भाभ्यां मन्ये

द्वे ग्रीवाश्रिते मर्मणी गाढं दृढं कृत्वातुरो यथास्वं

निपीडयेत् । तथा दन्तानां निपीडनमुक्तम् ।

उत्कसनमूर्ध्वकसनम् । गण्डयोरध्मानं पूर्णं

चाचरेत् ॥ २७ ॥

हे०—शिराव्यधिविधिमाह—अथेति । अल्पं स्निग्धं

रसानं स्निग्धरसान्नप्रतिभुक् “सुप्रतिना मावार्थे” इत्यव्य-

यीभावः । संग्रहे तु व्याधिवल्लासत्माद्यपेक्ष्य स्निग्धं

जांगल्यसं यवामूं वा पाययित्वा मुहूर्तमात्रमाश्रासितं

पूर्वाह्णेऽपराह्णे वेति । कंठोर्ध्वशिराणां यन्त्रणमाह—मृदुप-

ट्टाचेति । पट्टो बल्लादिसंज्ञम् ॥ २७ ॥

पृष्ठतो यंत्रयेच्चैनं वल्गुमावेष्टयन्नरः ।

कंधरायां परिक्षिप्य न्यस्यांतर्मातर्जनीम् ।

एषोऽंतर्मुखवर्जनां सिराणां यंत्रणे विधिः २८ ॥

स०—एतं चातुरं पृष्ठदेशे वसनमावेष्टयन्नरो यंत्र-

येत् । कथम् । कंधरायां ग्रीवायां वल्गुं परिक्षिप्य

तथाऽंतर्मध्ये वामतर्जनीं न्यस्य । सिराणां यंत्रण एव

विधिरेतद्विधानम् । किंभूतानाम् । अंतर्मुखवर्जना-

नाम् ॥ २८ ॥

प०—एवमातुरः पुरुषः पृष्ठतो यन्त्रायतवल्गुमा-

वेष्टयन् परिवर्तयन् कंधरायां कृकान्द्रिकायां परि-

तविदष्टप्रजिह्वस्तस्याधः प्रकृतत्वाजिह्वाया एवाधस्तात्-
दाश्रयां जिह्वाधःस्थां शिरां विधेत् । तदित्यनेन
जिह्वाधः परामृश्यते । जिह्वाध आश्रयो यस्याः शिरा-
यास्ताम् ॥ ३३ ॥

प०—अभियुक्तेनोन्नमितमुपरि ताडुदंशे विततं
दष्टं विशेषेण दष्टं दन्तैरमं जिह्वाया येन तस्यो-
न्नमितविदष्टजिह्वाप्रस्थाधो जिह्वायास्तदाश्रयां जिह्वा-
श्रयां शिरां विधेत् ॥ ३३ ॥

हे०—जिह्वाधःशिराव्यधनमाह—अभ्युन्नतेति ॥ ३३ ॥

येन्रयेस्तनयोर्ऊर्ध्वं ग्रीवाश्रितशिराव्यधे ॥ ३४ ॥

स०—ग्रीवाश्रितानां शिराणां व्यधो ग्रीवाश्रितसि-
राव्यधस्तस्मिन्स्तनयोर्ऊर्ध्वं येन्रयेद्रासता वेष्टयेत् ॥ ३४ ॥

प०—यन्त्रयेदिति । स्तनयोर्ऊर्ध्वमुपरि नरं यन्त्रयेत्
वक्षेण वेष्टयेत् ग्रीवाश्रितशिरा विधेत् ॥ ३४ ॥

हे०—ग्रीवाशिराणां यन्त्रणमाह—यन्त्रयेदिति ॥ ३४ ॥

पाषाणगर्भहस्तस्य जानुस्थे प्रसृतं भुजे ।
कुक्षेराभ्यः सृदिते विध्येद्वद्धोर्ध्वपट्टके ॥ ३५ ॥

स०—पाषाणगर्भो हस्तौ यस्य तस्य नरस्य भुजे
जानुस्थे जानुष्वेव स्थिते प्रसृते प्रसारिते । भुज इति
वचनमर्तव्यम् । द्वावपि हि भुजौ गृह्यते । कुक्षेरारव्य
यावद्ग्रीवा तावन्सृदिते मण्डिते । कस्मिन् । ग्रीवा-
श्रितसिराव्यधाहोऽग्रे । यथा बद्ध ऊर्ध्वं पट्टको यस्मि-
स्तस्मिन् विधेत् । प्रकृतत्वासिरागम् ॥ ३५ ॥

प०—ग्रीवाशिरासु व्यधनानामितं पाषाणगर्भहस्तस्य
पाषाणगर्भो हस्तौ यस्य तथाविधस्य जानुस्थे
बाहौ प्रसृते प्रसारिते अनाकुञ्चिते शिरां विधेत् ।
तथा कुक्षेरारभ्य सृदिते मण्डिते तस्मिन् भुजे बद्धं
ऊर्ध्वं पट्टको यस्य तस्मिन् तथाविधे शिरां
विधेत् ॥ ३५ ॥

हे०—भुजशिराणां यन्त्रणमाह—पाषाणगर्भेति ३५ ॥

विध्येद्वस्तशिरां बाहावनाकुञ्चितकूर्परे ।
बद्धा सुखोपविष्टस्य मुष्टिमगुष्ठगभिणीम् ।
ऊर्ध्वं वेध्यप्रदेशाच्च पट्टिकां चतुरंगुलं ॥ ३६ ॥

स०—हस्तसिरां विधेत् । कथम् ।
कुञ्चितकूर्परे । अनाकुञ्चितः प्रसारितः क-
बाहोस्तस्मिन् । तथा सुखोपविष्टस्य सुखा
तथा मुष्टिं बद्ध्वा । किंभूताम् । अंगुष्ठेन भा-
ग्राभिणीम् । गृह्णांगुष्ठं मुष्टिं बद्ध्वेत्यर्थः । र-
स्थानादुपरि चतुरंगुलपरिममाणे स्थाने पट्टिक-
विधेत् ॥ ३६ ॥

प०—हस्तशिरां विधेत् । कथम् । वा
अनाकुञ्चितकूर्परे मुष्टिं बद्ध्वाऽङ्गुलिभिरभि-
गुष्ठं कृत्वाऽङ्गुलिभिर्नथा सुखोपविष्ट-
तथा व्यधनीयदेशस्योपरि चतुरङ्गुल-
प्रोते बद्ध्वा हस्तशिरां विधेत् ॥ ३६ ॥

हे०—हस्तशिराणां यन्त्रणमाह—विध्येद्वि-
विध्येदालंबमानस्य बाहुभ्यां पार्श्वयोः ।

स०—बाहुभ्यामालंबमानस्याऽङ्गुल-
भ्यामासजतः पार्श्वयोः शिरां विधेत् ॥ ३७ ॥

हे०—पार्श्वशिराणां यन्त्रणमाह—विध्येद्वि-
प्रहृष्टं मेहनं ॥ ३८ ॥

स०—प्रहृष्टं स्तब्धं मेहं तदाश्रितं शिरां वि-
प०—स्निग्धं प्रहृष्टं उन्नमिने स्तब्धशिरां वि-
हे०—स्तब्धशिराणां यन्त्रणमाह—प्रहृष्टं मेहनं ।

जेषासिरां जानुन्यकुञ्चितं ॥

स०—जानुन्यकुञ्चितं सष्टं स्थिते सति जेषा-
विधेत् ॥ ३९ ॥

प०—जङ्घाशिरां विधेत् । सष्टं जानुनि
प्रसारिते सति ॥ ३९ ॥

हे०—जेषाशिराणां यन्त्रणमाह—जङ्घाशिराणि

पादे तु सुस्थितेऽप्रस्ता जानुमध्यान्पीडितं

गाढं कराभ्यामामगुल्फं चरणं तस्य चोर्षा

द्वितीयं कुञ्चितं किञ्चिदास्ते हस्तवचनतः ।

बद्धा विध्येत्सिरागम् ॥ ४० ॥

स०—सुखं कृत्वा सुस्थितेश्च स्थिते पादे

पादसिरां विधेत् । तथा जानुमध्यान्पादागुल्फं

यावत् कराभ्यां गाढं कृत्वा पीडिते सति तस्य चरण-
स्योपर्युपरिष्ठाद्वितीये चरणे ईषसंकुचिते। तथा आरुढे
तत्काले सति ततो हस्तवद्वेधस्थानादुपरि चतुरङ्गुले
पट्टकं बद्ध्वा शिरां विधयेत् ॥ ४० ॥

प०—पादशिरां विधयेत्। पादे सुस्थिते स्थापिते
सति जानुसन्धेरधस्तात् कराभ्यां गाढमत्यर्थं
कृत्वानिपीडिते चरणे पादेऽङ्गुल्यां यावत् तस्य
पादस्यापरि प्रष्टे द्वितीये चरणे पादे कुञ्चिते
किञ्चिन्सङ्कोचिते किञ्चिदारुढे ईषस्यथापिते हस्त-
वद्बद्ध्वा वेधप्रदेशस्योपरि चतुरङ्गुले पूर्ववत्
पट्टिकां बद्ध्वा शिरां विधयेत् ॥ ४० ॥

हे०—पादशिराणां यंत्रणमाह—पाद इति। हस्तवद्वेध-
प्रदेशादूर्ध्वं चतुरङ्गुले पट्टिकां बद्ध्वा ॥ ४० ॥

इत्थमनुकेष्वापि कल्पयेत्।
तेषु तेषु प्रदेशेषु तत्तद्यंत्रमुपाययित् ॥ ४१ ॥

स०—इत्थमनेन प्रकारेण यंत्रलक्षणोद्देशेनानुक्त-
मपि यंत्रं तत्तद्देशे माहात्म्यात् क्रियासौकर्यार्थं तेषु तेषु
शरीरावयवेषु स्वबुद्ध्या तत्तद्यंत्रं यथायोगं कल्पयेदुपा-
यज्ञो वैद्यः ॥ ४१ ॥

प०—इत्थमनेन प्रकारेण ग्रन्थानुकेष्वापि तेषु
प्रदेशेषु तत्तदनुक्तमपि बुद्ध्या कल्पयेत् यन्त्रमुपा-
यविद्वेद्यः ॥ ४१ ॥

हे०—अनुक्तशिराणां यंत्रणमाह—इत्थमिति ॥ ४१ ॥

मांसले निक्षिपेद्देशं ब्रीह्यास्यं ब्रीहिमात्रकम्।
यवार्धमस्थानामुपरि शिरां विधयन् कुठारिकां ॥

स०—मांसले शरीरावयवे ब्रीहिमुखं शस्त्रं ब्रीहि-
प्रमाणं निक्षिपेत्। अस्थामुपरि यवार्धमात्रं कुठारि-
कां निक्षिपेत्। किं कुर्वन्। शिरां विधयन् ॥ ४२ ॥

प०—मांसले ब्रीह्यवकाशे ब्रीह्यास्यं शस्त्रं ब्रीहि-
मात्रकं ब्रीहिप्रमाणं शिरां विधयन् वैद्यो निक्षि-
पेत्। अस्थानामुपरि यवार्धं यवार्धप्रमाणं शिरां
विधयन् शस्त्रमाशु पातयेत् ॥ ४२ ॥

हे०—ब्रीहिमुखस्य निखननमाह—मांसल इति।
कुठारिकाया निखननमाह—यवार्धमिति ॥ ४२ ॥

सम्यग्विद्धे स्वेच्छायां यंत्रं मुक्ते तु न स्वेत् ४

स०—सम्यग्विद्धे सति धारां स्वेत्। यंत्रं च मु-
सति न स्वेत् ॥ ४३ ॥

प०—सम्यग्विद्धे वेधे कृते सति धारां स्वेत्
तथा यन्त्रे मुक्ते सति न स्वेत् रक्तस्य व्य-
हार्यम्। तथाच सम्प्रहे एकप्रकाभिहता धाराः
स्वेदेकमुहूर्तं रुद्ध्वा तिष्ठेच्च सा सम्यक् वि-
दुः ॥ ४३ ॥

हे०—सम्यग्विदलक्षणमाह—सम्यग्विद इति ॥ ४३ ॥

अल्पकालं बहत्पर्यं दुर्बिद्धा तैलचूर्णैः।
सशब्दमतिविद्धा तु स्वेदुःखेन धार्यते ॥ ४४ ॥

स०—अल्पं विद्धा सती सिरा रक्तो कालं बह-
दुर्बिद्धाऽसम्यग्विद्धा तु सिरा सशब्दं स्वेत्। दुः-
खच्छेण धार्यते ॥ ४४ ॥

प०—दुर्बिद्धा शिराऽल्पकालं बहति धारया
च रक्तं बहति। तैलचूर्णैः प्रयुक्तैः शिरामुद्वे-
गतिविद्धा शिरा शब्दं कृत्वा धारया रक्तं स्वेत्
रक्तं दुःखं कृत्वा धार्यते वध्यते ॥ ४४ ॥

हे०—दुर्बिद्धालक्षणमाह—अल्पकालमिति। र-
चूर्णैः तैलतुयारासेन। अतिविद्धालक्षणमाह—स-
वदमिति ॥ ४४ ॥

भीमूर्छायंत्रशैथिल्यकुंठशब्दातिवृत्तयः।
क्षामस्ववेगितास्वेदा रक्तस्याऽद्भुतिहेतवः ४

“सम्यगगत्वा यदा रक्तं स्वयमेवावतिष्ठते। शुद्धं
विजानीयात्सम्यग्विवाचितं च यत् ॥” इदानीं सम्य-
गस्य सुविशुद्धस्य चैकेनैव वाक्येन लक्षणं वक्तुमाह—स-
गित्यादि। गत्या निःसृत्य यदा सम्यग्रक्तं रक्तत्वं यो
भवति तदा शुद्धं विजानीयात्, सम्यग्विवाचितपक्षे त्व-
त्सर्वः। सम्यगगत्वेति। सम्यक् प्रवर्तनं कृत्वा, यदा
रूपिरे स्वयमेवावतिष्ठते अवस्थितिं करोति, तदा सम्य-
गवाचितं च तदर्थं विजानीयात्। चकारोर्णतल्लक्षणद्वयं च
अन्धे तु सम्यगगत्वेत्यादिश्लोकस्य व्याख्यानमन्यथा
सार्धश्लोकेन व्याख्यानयन्ति, “नचातिवेगं नावग-
मत्वा विनिःसृतम्। विद्याय दुष्टतां स्वेन रूपेण
तिष्ठते ॥ प्रयत्नमनवैश्चारुक् तदा शुद्धं विनिर्दिश्यं ॥”
निबन्धसंग्रहे।

प०—वाताच्छयावारुणादियुक्तं सम्भवति । श्यावं श्याववर्णम् । अरुणं लोहितवर्णम् । रुक्षमस्निग्धम् । वेगस्यापि वेगेन निर्याति । अच्छं तनु फेनिलम् ॥ ५१ ॥

हे०—वातदुष्टरक्तस्य लक्षणमाह—वातादिति ॥ ५१ ॥

पित्तात्पीतासिते विस्मस्कंघौष्ण्यास्तचंद्रकम् ।

स०—पित्तात् पीतादिलक्षणमस्त्रं स्यात् । अस्कं-
शस्यानमुष्णत्वात्सचंद्रकं च ॥ ५२ ॥

प०—पित्तात् पीतासितमसृक् पीतं कृष्णं वा ।
विस्त्रं विगन्धम् । उष्णोदकमस्कन्दि न स्थानतां
याति । सचान्द्रिकं मयूरपिच्छवर्णम् ॥ ५२ ॥

हे०—पित्तदुष्टरक्तस्य लक्षणमाह—पित्तादिति । औ-
ष्ण्यादस्कन्दि घनीभावरहितम् ॥ ५२ ॥

कफात् स्निग्धमसृक्पाण्डु तंतुमरिपिच्छलं धनम् ॥

स०—कफात् स्निग्धादिलक्षणमसृक् स्यात् ॥ ५३ ॥

प०—कफादसृक् स्निग्धं, पाण्डु पाण्डुवर्णं, तंतुमत्
तंतुयुक्तम् । पिच्छलं विशदविपरीतम् । धनं
सांद्रम् ॥ ५३ ॥

हे०—कफदुष्टरक्तस्य लक्षणमाह—कफादिति ॥ ५३ ॥

संसृष्टलिङ्गं संसर्गात् ॥ ५४ ॥

स०—संसर्गादोषाणां संसृष्टलिङ्गं रक्तं स्यात् ५४ ॥

प०—संसर्गादोषद्वयात् संसृष्टलिङ्गं मिश्रलक्षण-
मसृक् भवति । द्विदोषलिङ्गमिति यावत् ॥ ५४ ॥

हे०—द्वन्द्वदुष्टरक्तस्य लक्षणमाह—संसृष्टलिङ्ग-
मिति ॥ ५४ ॥

त्रिदोषं मलिनाविलम् ॥ ५५ ॥

स०—त्रिदोषं रक्तं मलिनं कलुषं तथाऽऽविलं
धनं च । एतच्च दोषत्रयसंसर्गलक्षणादधिकं लक्षणं
मंतव्यम् । नचैतावदेव त्रिदोषलक्षणं मंतव्यम् ॥ ५५ ॥

प०—दोषत्रयसंसृष्टं यत्रक्तं तन्मलिनमनिर्मलं
तथाऽऽविलं कलुषं भवति ॥ ५५ ॥

हे०—त्रिदोषदुष्टरक्तस्य लक्षणमाह—त्रिदोषमिति ।
मलिनं नीलम् । आविलं कलुषम् । संप्रहं तु कषाय-
रसं लोहगन्धि शीतं च रक्तं च वातात् । गृहधूमांज-

नोदककृष्णं हरितं मत्स्यगंधिकद्वन्ध्वान्मक्षिकानिष्ठं गोमू-
त्राभं च पित्तात् । क्रोविशरपुष्पगैरिकोदकपाण्डुदीप्तं
स्कीर्णमग्न्यावसादिलक्षणरसं वसामेधि च कफात् ।
कांस्यनीलं दुर्गंधि च सक्षिपातादिति ॥ ५५ ॥

अशुद्धौ बलिनोऽप्यस्त्रं न प्रस्थात्वावयेत्परम् ।

स०—अशुद्धमस्त्रं बलिनोऽपि किं पुनरवलिनः
प्रस्थात्परमधिकं न स्थायेत् ॥ ५६ ॥

प०—बलिनः पुनः अशुद्धौ सत्यां प्रस्थादधि-
कमस्त्रं रक्तं न स्थायेत् न हरेत् ॥ ५६ ॥

हे०—स्त्रावप्रमाणमाह—अशुद्धादिति । किं पुनः
शुद्धौ बलिनोऽपि किंपुनरवलिनस्य प्रस्थोऽद्वैतयोदशफलः ५६

कस्मादित्याह—

अतिसुतौ हि मृत्युः स्यादावृणा वा चलामयाः ॥

स०—अतिस्रावे हि रक्तस्य मृत्युर्मेवेत् अथवा
वातरोगाश्च कृच्छ्राः स्युः ॥ ५७ ॥

प०—यस्मादतिसुतौ अत्यर्थनिर्हारेण रक्तस्य
मृत्युर्मरणं स्याद्भवेत् । अथवा दारुणकृच्छ्रा असाध्या-
श्चलामया वातरोगाः स्युः ॥ ५७ ॥

तत्राऽभ्यंगरसक्षीररक्तपानानि भेषजम् ॥ ५८ ॥

स०—तत्र रक्तातिशुतावभ्यंगादीनि भेषजम् ५८

प०—तत्रातिसुतौ रक्तस्याभ्यङ्गे घृतादिभिर्भेषजं
सक्षीरपानं तथा हृदिग्राजोरश्रादीनां शिरां वद्व्या
रुधिरपानं भेषजमत्र ॥ ५८ ॥

हे०—अतिस्रावे भेषजमाह—तत्रेति ॥ ५८ ॥

सुते रक्ते शनैर्यत्रमपनीय हिमांशुना ।

प्रक्षाल्य तैलघ्नोताक्तं बंधनीयं शिरामुखम् ॥ ५९ ॥

स०—सुते रक्ते सति यत्र शनैर्विमुच्य मंदं मंदमप-
नीय शिरामुखं शीतोदकेन प्रक्षाल्य तैलघ्नोताक्तं
सद्वंधनीयम् ॥ ५९ ॥

प०—सुते रक्ते निर्गते शोणिते शनैर्मन्दं कृत्वा
यन्त्रमपनीय निवार्य हिमांशुना शीतपानीयेन
प्रक्षाल्य रक्तमपनीय शिरामुखं तैलघ्नोताक्तं तैल-
युक्तेन शीतेनावगृहीतं कृत्वा पश्चाद्बन्धनीयं बन्धनेन
योजनीयम् ॥ ५९ ॥

हे०—सुतरक्तस्थानं रक्तमामाह—सुत इति । प्रोते
वम्बलं दुग् ॥ ५९ ॥

अशुद्धं स्त्रावयेद्भूयः सायमह्यपरेऽपि वा ॥ ६० ॥

स०—अशुद्धं वातादिदुष्टरिक्तक्षणाद्दुष्टं स्त्रावा
भूयः पुनः स्त्रावयेत् । कदा सायमपराह्णे तस्मिन्
दिवसे । अथवाऽपरेऽह्नि द्वितीये दिवसे ॥ ६० ॥

प०—अशुद्धौ सत्यां रक्तस्य भूयः पुनरपि साय-
मपराह्णे स्त्रावयेत् । अपरे वाह्नि द्वितीयस्मिन् दिवसे
स्त्रावयेत् ॥ ६० ॥

हे०—यथमस्त्रावेनासम्यक्शुद्धौ पुनः स्त्रावकालमाह—
अशुद्धमिति ॥ ६० ॥

स्नेहोपस्कृतदेहस्य पक्षाद्वा भृशदूषितम् ॥ ६१ ॥

स०—अथवा स्नेहोपस्कृतो भावितो देहो यस्य
तथाविधस्य भृशं दूषितमतिशयेन दुष्टं रक्तं पक्षादूर्ध्वं
पुनः स्त्रावयेत् । एवमशुद्धं रक्तं यथायोगं सायमह्य-
परे पक्षादूर्ध्वं वा प्रस्थपरिमाणेन स्त्रावयेत् ततोऽ-
धिकमिति रक्तसुतो ब्रूमः । प्रस्थपरिमाणं च तत्रांतरे
गदितम् । वमने च विरेके च रक्तातीसारयोरेपि ।
सार्धत्रोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिण इति ॥ ६१ ॥

प०—स्नेहेनोपस्कृतस्य देहस्य संगकृतशरीरस्य
पुरुः भृशदूषितमर्थं दुष्टं रक्तं पक्षादूर्ध्वमनन्तरं
पुनः स्त्रावयेत् ॥ ६१ ॥

हे०—भृशदूषितं तु पुनः स्नेहयित्वा पक्षास्त्राव-
येत् ॥ ६१ ॥

किञ्चिच्छेषं दुष्टरक्तं स्थापयेदुत सर्वं स्त्रावयेदिति
संज्ञापनोदार्थमिदमाह—

किञ्चिद्दि शेषे दुष्टास्त्रे नैव रोगोऽतिवर्तते ।
सशेषमप्यतो धार्यं न चातिस्त्रुतिमाचरेत् ॥ ६२ ॥

स०—यस्मात्किञ्चिच्छेषे दुष्टे रक्ते नैव रोगो दुष्ट-
रक्तोद्भवो व्याधिरतिवर्तते क्रियापथमतिक्रम्य मार्गा-
तरमसौ नासादयति । अतो दुष्टमपि रक्तं सशेषं
धार्यम् । न दुष्टरक्तस्याऽतिस्त्रुतिमाचरेत् प्राणायतन-

त्वात् । सुश्रुतोऽप्यध्यागिष्ट—रक्तं संशेषदोषं तु कुर्यादपि
विचक्षणः । नचातिप्रसृतं कुर्याच्छेषं संशमनैर्जये-
दिति ॥ ६२ ॥

प०—हि यस्मादर्थे । यस्मात् किञ्चिच्छेषे दुष्टारं
नैव रोगो दुष्टरक्तोद्भवो व्याधिरतिवर्तते । क्रिया
पथमतिक्रम्य मार्गान्तरमसौ नासादयत्यतो दुष्ट
मपि रक्तं संशेषं न स्यात् स्त्रुतिमाचरेत् । तेनै-
तदपि स्त्रुतं न कुर्यात् । प्राणायतनत्वात् । तथा-
सुश्रुतः । “रक्तं संशेषदोषं तु कुर्यादपि विचक्षणः
नचातिप्रसृतं कुर्याच्छेषं संशमनैर्जयेत् ॥ संशेषदुष्टर-
धिरं न व्याधिरभिवर्तते । तस्मात्संशेषं स्थातव्यं न
हि कुर्यादतिक्रियाम्” ॥ ६२ ॥

हे०—दुष्टेऽप्यनेनैव क्रमेण स्त्रुतिः कार्या न त्वतिस्त्रु-
तिरित्याह—किञ्चिदिति । अतिवर्तते बाधते ॥ ६२ ॥

अथ किञ्चिच्छेषं रक्तमुपेक्षणीयमुत प्रतिक्रिया
कापि कार्येत्याह—

हरेच्छृंगादिभिः शेषम् ॥ ६३ ॥

स०—सुतशेषं दुष्टरक्तं शृंगतुंबवटिकादिभिर्हरेन् तु
सिरया ॥ ६३ ॥

प०—सुतशेषं दुष्टं रुधिरं हरेत् स्त्रावयेत् ।
शृङ्गादिभिः शृङ्गतुम्बजलौकप्रभृतिभिः ॥ ६३ ॥

हे०—शिराव्यधेऽतिस्त्रुतिशंकायां शृङ्गादिभिर्हरोदित्याह—
हरेदिति ॥ ६३ ॥

प्रसादमथवा नयेत् ।

शीतोपचारपित्तास्रक्रियाशुद्धिविशेषणैः ॥

दुष्टं रक्तमनुद्विक्तमेवमेव प्रसादयेत् ॥ ६४ ॥

स०—अथवा शीतोपचारेण पित्तास्रक्रियाया
शुद्धया वमनविरचनादिरूपया विशेषणेन लवणरूपेण
तद् दुष्टं रक्तमनुद्विक्तमेव प्रसादयेत्कृष्णत्वं परित्यज्य
तस्य प्रसन्नत्वमभ्युपपादयेत् तु केवलं सुतशेषं रुधिरं
शीतोपचारेण प्रसादयेत् । यावदनुद्विक्तमप्रवृद्धं दुष्टं
रुधिरमेवमनेनैव शीतोपचारादिना प्रसादं नयेत् तु
तर्जिहरेण सिराव्यधादिना यतनीयमनुद्विक्तरक्तमिहैर-
णस्य सापायत्वात् ॥ ६४ ॥

प०—अथवा शीतोपचारेण शीतप्रसेकप्रदेहा-
दिना पितास्रक्रियया रक्तपित्तचिकित्साया स्नि-
ग्धमधुरानुपानेन भेषजादिकया शुद्धया व्रमन-
धरेकरूपया विशेषणैरुपवासैः प्रसादं नयेत्
प्रस्कन्नत्वमापादयेत् । दुष्टरक्तमनुद्रिक्तमेव प्रसा-
दयेत् । अनुद्रिक्तमप्रवृद्धं दुष्टरुधिरमेवमेव शीतो-
पचारादिना प्रसादमानयेत् । न तद्रक्तनिर्हरणो-
पायैः शिराव्यधादिभिर्निर्हरेत् ॥ ६४ ॥

हे०—शृङ्गादिभिरप्यतिस्तुतिशोकायां क्षमयेदित्याह—
प्रसादमिति । पितास्रक्रिया रक्तपित्तचिकित्सा । अकृत-
शिराव्यवस्थायेतदेव रक्तप्रसादनमित्याह—दुष्टं रक्त-
मिति । अनुद्रिक्तम् उद्रेकभावात्तावायोग्यम् ॥ ६४ ॥

रक्ते त्वतिष्ठति क्षिप्रं स्तम्भनीमाचरेक्रियाम् ६५ ॥

स०—रक्ते त्वतिष्ठति स्थितिमलभमाने त्वरितमेव
स्तम्भनीं क्रियां वक्ष्यमाणां कुर्यात् रक्तस्य प्राणायत-
नत्वात् ॥ ६५ ॥

प०—अतिष्ठति रक्ते सति स्थितिमलभमाने क्षिप्रं
शीघ्रं स्तम्भनीं क्रियां स्तम्भनजननीं चिकित्साभा-
चरेत् कुर्यात् ॥ ६५ ॥

हे०—अतिलोपे स्तम्भनमाह—रक्त इति ॥ ६५ ॥

तदेतस्स्तम्भनविशेषमाह—

रोध्रप्रियंगुपतंगमाषयष्ट्याह्नगैरिकैः ।

मुक्तपालांजनक्षौमवर्षाक्षीरिवगंकुरैः ॥

विचूर्णयेद् ब्रणमुखं पञ्चकादिहिमं पिबेत् ।

तामेव वा सिरां विध्येद्वधादस्मादनंतरम् ।

सिरामुखं च त्वरितं दहेत्तप्तशलाकया ॥ ६६ ॥

स०—रोध्रादिभिः सिराव्रणमुखं विचूर्णयेत् । पञ्च-
कादिहिमं शीतकषायं पिबेत् । तामेव प्राग्निद्धां
सिरां तस्मात् प्राण्यधादनंतरमव्यवहितं विध्येत् ।
अथवा सिराद्वारं क्षिप्रं कृत्वाऽग्निनोपतप्तया शलाकया
दहेत् ॥ ६६ ॥

प०—रोध्रादिभिश्चूर्णितैः ब्रणमुखं विचूर्णयेत् ।
पञ्चकादिगणहिमं शीतं कषायं पिबेत् । स्तम्भनाया
रोध्रः पट्टिकारोध्रः । प्रियंगुगन्धप्रियंगुः । पतङ्गः
पट्टरङ्गः । माषाः शिम्बिधान्यम् । यष्ट्याह्नं मधु-

यष्टी । अञ्जनं रसाञ्जनम् । क्षीरबुध्वाणां थटादीनां
त्वचोऽङ्कुरादिश्च । शिरामुखं वा त्वरितं दहेत् ।
तच्छलाकया तामेव वा सिरां प्राग्निद्धां तस्मात्ततः
प्राकृत्यधादनंतरमव्यवहितं विध्येत् । सर्वथात्राव-
तिष्ठमाने शिराद्वारं त्वरितं कृत्वा अग्निना व्रतत-
या शलाकया दहेत् संकोचयितुं शिराम् ॥ ६६ ॥

हे०—स्तम्भनविशेषमाह—रोध्रप्रियंगुनिवति । मुक्तपाल
खर्परं, क्षौममपी वल्गभरम् विचूर्णयेत् चूर्णं विभेदेत्
पञ्चकादिहिमं पञ्चकादिगणस्य शीतकषायं, समग्रे तु अति
ष्ठति तु रक्ते शिरामुखं धातुचूर्णैरवचूर्णयितुं गुरुयुग्मेण पीडयेत्
शाल्मल्युपोदकापिण्डं पिच्छां वा व्रणमुखे दृष्ट्वा गाढं बन्धी
यात् । मधुच्छिष्टप्रलितं वा पट्टकं शीताम्बुना व
सिञ्चेत् । शीतमधुरकपायात्रापानैः शकप्रदेहप्रधातवेक्ष्म
भिर्वा स्कन्दनायोपचरेत् । पञ्चकादिनवार्थं शकैराम्
मधुरं क्षीरमिक्षुरसमेणहरिणजोरभ्रमहिषवराहाणामन्यत
मस्य वा सिरां विद्ध्या रुधिरमामं घृतमृष्टं वा पाः
दद्यात् । तनैव वा दर्भपादमुदितेनानुवासयेत् । रिनमधे
यूरसैर्भोजयेत् । सर्वथा चानवतिष्ठमाने पाचनाय क्षा
दद्यात् । न च क्षणमनुपेक्षेत । क्षीणरक्तस्य हि वायुर्म
मार्ग्युपगृह्य मूर्छां संज्ञानाशिरःकंपन्नमन्यस्तम्भापतानव
हनुध्रेषाहिम्नापाण्डुत्वयाभियं धातुक्षयासेपकादिं करोति र
रणं वा । “प्राणाः प्राणभृतां रक्तं तत्क्षयात्क्षीयेत नरः
वर्द्धते वानिलस्तस्माद्वाक्स्या बृंहणमाचरेत् ॥” दुर्त्यधारि
व्यधकुट्टिततिर्वन्वधादेर्व्यधदोषो द्रव्यापदो याः स्युस्त
यथास्वं साधयेदिति ॥ ६६ ॥

रक्तस्य स्तवपादानंतरं यद्विधेयं तदाह—

उन्मार्गगा यंत्रनिपीडनेन

स्वस्थानमायाति पुनर्न यावत् ।

दोषाः प्रदुष्टा रुधिरं प्रपन्ना-

स्तावद्विताहारविहारभावकस्यात् ॥ ६७

स०—यंत्रनिपीडनेनोन्मार्गगाः स्वमार्गमुल्लं
मार्गातिरसमाश्रयणेनोपपद्ये प्रतिपन्ना दोषाः
किंभूताः । प्रदुष्टाः । तथाविधं रक्तं प्राप्ताः पुनर्यो
त्स्वाश्रयं न प्रतिपद्येते तावद्विताहारविहारभाक् स्यात्
तावाहारविहारौ भजेत् । भजो ण्विरिति ण्विः
इंद्रवज्रा वृत्तम् ॥ ६७ ॥

प०—यन्मार्गानिर्णयनेन दोषा वातपित्तश्लेष्माणो
य उन्मार्गायाः स्वमार्गमुद्दश्य मार्गान्तरसमाश्रये-
णान्यथा रुधिरं प्रतिपन्नस्ते पुनः यावत् स्वस्थानं
नयन्ति न प्रतिपद्यन्ते तावद्विताहारविहारो भवेत् ।
ज्ञायवाङ्मनसां चष्टाविहार इति संज्ञिताः ॥ ६७ ॥

हे०—सूत्ररक्तस्य पथनियमकालावधिमाह—उन्मार्ग-
मिति ॥ ६७ ॥

नात्युष्णशीतं लघु दीपनीयं
रक्तेऽपनीते हितमन्नपानम् ।
तदा शरीरं ह्यनवस्थितास्त्र-
मग्निर्विंशपादिति रक्षणीयः ॥ ६८ ॥

प०—रक्तं नावितेऽन्नपानं नात्युष्णशीतं हितम् ।
अत्युष्णे ह्यन्नपानं रक्तं प्रदूषयेत् । अतिशीते त्वग्निं
प्रदूषयेत् । तथा लघु स्वभावतो मात्रादिना च । दीप-
नीयं संस्कारादिना । कुत एवमन्नपानं हितमित्याह ।
अमात्समिन् काले शरीरमनवस्थितं चलितवृत्ति
संशय शरीरस्य तदेवंभूतं भवति । तच्चाऽसूक्ष्-
मरिक्ताऽऽधरो रक्तस्य च पित्तं पित्तस्य च बद्धिः ।
इत्येव च वदन्ति । पित्तं बद्धिरिति । तस्माद्विशेषेण
हृत्मा एनेन बद्धिनोऽत्युष्णशीतादिनाऽऽहारविहारेण
हितव्यः ॥ ६८ ॥

प०—रक्तेऽपनीते निहते स्वावितेऽन्नपानं नात्यु-
ष्णं नानिशीतं हितम् । अत्युष्णं ह्यन्नपानं रक्तं प्रदू-
षयेत् । शीतं त्वग्निं सादयेत् । तथा लघु सर्वथा
अमाद्यनस्कारमात्रादिभिः तथा दीपनीयमग्निस्-
त्पक्षः यस्मात्समिन् काले शरीरमनवस्थितं रक्तं
लितवृत्तिशोणितं स्यात् । तच्च पित्तस्याश्रयः ।
तं च बद्धिरतोऽस्मात्कारणान् विशेषात्कारणा-
भरत्सेन प्रकारेण रक्षणीयः पालनीयः ॥ ६८ ॥

हे०—पथमाह—नात्युष्णशीतमिति । उक्ते पथे
रुमाह—तदा शरीरमिति । इति अतो हेतोः ॥ ६८ ॥

कुतसिराव्ययम् पुनरस्य लक्षणमन्तरेणोन्मार्गमा-
ह । दोषाणां स्वस्थानप्रतिपत्तौ कालो नावगम्यते ।
न किञ्चिदुत्पन्नः पुरुषो लक्षणं विना ज्ञायत इति
य परिज्ञानार्थमाह—

प्रसन्नवर्णेन्द्रियार्मान्द्रियार्था-
निच्छंतमव्याहतपक्त्ववेगम् ।
सुखान्वितं पुष्टिबलोपपन्नं
विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥ ६९ ॥

स०—वर्णश्चेन्द्रियाणि च वर्णेन्द्रियाणि प्रसन्नानि
वर्णेन्द्रियाणि यस्य तं प्रसन्नवर्णेन्द्रियम् । तथेन्द्रियार्थान्
शब्दादीन् स्वभावामिप्रेतानिच्छंतममिलधंतम् । तथा
पक्त्ववेगः सामर्थ्यम् । अव्याहतोऽनभिभूतः पक्त्ववेगो
यस्य तमव्याहतपक्त्ववेगमविनष्टपचनवेगम् । तथा
सुखान्वितमारोग्ययुक्तं प्रकृतिमापन्नम् । पुष्टिबलान्वयं
युक्तम् । एवंविधं विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्तीति शरीरस्य
लक्षणमुक्तम् । मधुरं लवणमित्यादिना तु रक्तस्यैव
विशुद्धिलक्षणमभिहितमिति । उपजातिर्वृत्तम् ॥ ६९ ॥

इति श्रीमृगाक्षदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिताया-
मष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां
सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

प०—पुरुषमेवंविधं विशुद्धरक्तं मुनयो वदन्ति
कथयन्ति । वर्णश्चेन्द्रियाणि च तानि प्रसन्नानि
निर्मलानि यस्य तं तथाविधम् । तथेन्द्रियार्थान्
शब्दादीन् स्वभावामिप्रेतान् इच्छन्तममिलपन्तम् ।
पक्त्वशब्देन जाठरोऽग्निरुच्यते । शक्तिः साम-
र्थ्यम् । अव्याहतोऽनभिभूतः पक्त्ववेगो यस्य
तं तथाभूतम् । तथा सुखान्वितमारोग्यान्वित-
प्रकृतियुक्तम् । तथा पुष्टिबलं च पुष्टिबलं तेनो-
पपन्नं युक्तम् । एवं पुरुषं विशुद्धरक्तं वदन्तीति
शरीरलक्षणमुक्तम् । मधुरं लवणमित्यादिना तु
रक्तस्यैव विशुद्धिलक्षणमभिहितम् । इति भद्रम् ॥ ६९ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रि-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने
शिराव्यधविष्यध्यायः
सप्तविंशः ॥ २७ ॥

हे०—विशुद्धरक्तस्य लक्षणमाह—प्रसन्नवर्णेति । पक्त्वा
अग्निः वेगो विण्मूत्रादिप्रवृत्तिः ॥ ६९ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने शिराव्यधप्रक-
रणं सामस्येन निरूपितम् ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

शिराव्यवविधेरन्तरं शल्याहरणविधिरारभ्यते—

**अथास्तः शल्याहरणविधिमध्यायं
व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥**

स०—यतः शिराव्यधाऽध्याये शल्यरूपस्य रक्तस्य सकलकायव्यापिनः शिराव्यधोपायेन निर्हरणमुक्तमिदानीं प्रादेशिकस्य लोहादेः शल्यस्य प्रतिदेशस्थितस्य लक्षणं निर्हरणोपायादिश्चाऽस्मिन्ध्याये शल्याहरणविधौ निर्दिश्यत इत्याह ॥ १ ॥

प०—अस्थारम्भे प्रयोजनम् । दुष्टं रक्तं शल्यभूतं ततस्तस्य निर्हरणमुक्तं शिराव्यधोपायेन ॥ १ ॥

हे०—शल्यहरणविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-अथेति ॥ १ ॥

वक्रजुतिर्यगूर्वाधः शल्यानां पंचधा गतिः ॥ २ ॥

स०—वक्रादिभेदभिन्ना शल्यानां पंचप्रकारा गतिर्गमनम् । कदाचिच्छल्यानि वक्रं कृत्वा तिर्यगोर्ध्वं वाऽधो वा गच्छेति । कदाचिदु कुत्वा । एवमुभयथा तिर्यगूर्वाधोभेदगमनाच्छल्यानां पंचधा गतिः ॥ २ ॥

प०—देहे शल्यस्य पुनर्निर्हरणमुच्यते । वक्रादिभेदभिन्ना पंचप्रकारा शल्यानां गतिर्निर्गमनम् । त्रिधा गतिः शल्यानामूर्ध्वमधस्तिर्यक् च । सा पुनः प्रत्येकमृजुवक्रभेदेन द्विधा ॥ २ ॥

हे०—शल्यगतिभिदानाह—वक्रजिवीति । । संप्रहे तु त्रिधा गतिः शल्यानामूर्ध्वमधस्तिर्यक् च । सा पुनः प्रत्येकमृजुवक्रभेदेन द्विविधेति ॥ २ ॥

सशल्यः कथं वेद्य इत्याह—

ध्यामं शोफं रुजावंतं स्रवंतं शोणितं मुहुः ।

अभ्युदतं बुद्बुदवत्पिटिकोपचितं व्रणम् ।

मृदुमांसं विजानीयादंतःशल्यं समासतः ॥ ३ ॥

स०—एवंविधं व्रणमंतःशल्यं विजानीयात् । समासतः संक्षेपेण ध्यामं श्यामवर्णम् । तथा शोफं शोफाच्च-

तम् । रुजावंतम् । तथा मुहुः शोणितं स्रवंतम् । तथा अभ्युदतमाभिमुख्येनोच्छ्रितमुदतम् । तथा बुद्बुदे तुल्यं वर्तते बुद्बुदवत् । तथा पिटिकेरुपचितं व्याधम् । तथा मृदुमांसं कोमलमांसम् ॥ ३ ॥

प०—पिटिकोपचितं पिटिकाभिरुपाचनम् । मृदुमांसमकठिनपिशितम् । अन्तःशल्यं जानीय लक्ष्येत् । समासतः संक्षेपतः ॥ ३ ॥

हे०—अन्तःशल्यस्य लक्षणमाह—ध्याममिति ॥ ३

इति सामान्येनांतःस्थितस्य शल्यस्य लक्षणमुक्तं त्वगादिगतस्य लक्षणमाह—

**विशेषाच्चगते शल्यं विवर्णः कठिनायतः ।
शोफो भवति ॥ ४ ॥**

स०—सामान्यलक्षणं पूर्वात्म्येन शल्यस्य सधं विवर्णः । विशेषेण पुनस्त्वगांतः शल्ये शोफो विवर्णस्त्वगांतो दीर्घश्च स्यात् ॥ ४ ॥

प०—विशेषादुच्यते त्वगांतं रक्तस्य वा विवर्णः शोफो भवति । तथा कठिनः कठिन्मुक्तः । आयतो दीर्घः ॥ ४ ॥

हे०—त्वगांतशल्यस्य लक्षणमाह—विशेषादिति विशेषादिति वचनात्सामान्यलक्षणमप्यत्र शेषम् ॥ ४

**मांसस्थे चोपः शोफो विवर्धते ।
पीडनाक्षमता पाकः शल्यमागो न रोहति ॥ ५**

स०—मांसगते शल्ये चोपः स्यात् । सर्वांगीणस्तं प्रोहरतिमान् दाहश्चोप उच्यते । तथा शोफो विवर्धते तथा पीडनस्याऽक्षमत्वं पाकश्च । शल्यमार्गश्च रोहं याति ॥ ५ ॥

प०—शोफश्चातिविबुद्धिं याति ॥ ५ ॥

हे०—मांसगतस्य लक्षणमाह—मांसस्थ इति । न आजूपणेनेव व्यथा ॥ ५ ॥

पेश्यंतरगते मांसमासवच्छ्रयथुं विना ॥ ६ ।

स०—पेशीमध्यगते मांसगतेन तुल्यं लक्षणं श्ववर्जित्वा । मांसवयवविशेषो दीर्घत्वाकृतिः पेशीव्यते ॥ ६ ॥

प०—पेदयन्तरगते मांसप्राप्तवत् लक्षणं भवति श्वयधुं विना श्वयधुं वर्जयित्वा । पञ्च पेदी-
शतानि वक्ष्यति । शरीरे पेदीशब्देन कठिनो
मांसवयवविशेषो दीर्घत्वाकृतिर्भवेति ॥ ६ ॥

हे०—पेदीगतस्य लक्षणमाह—पेदयन्तरगत इति ६ ॥

आक्षेपः स्नायुजालस्य संरम्भस्तम्भवेदनाः ।
स्नायुगे दुर्हरं चैतत् ॥ ७ ॥

स०—स्नायुगे शल्ये स्नायुजालस्याऽऽक्षेपाद्याः स्युः ।
माक्षेप आकर्षणम् । संरम्भः क्षोभः । स्तम्भः स्तब्धता ।
वेदना शूलम् । तच्च स्नायुगे शल्ये दुःखेन निर्हेतुं
न क्यते ॥ ७ ॥

प०—स्नायुगे शल्ये स्नायुजालस्याक्षेपणं भवति ।
या संरम्भः क्षोभश्चोप्रा रुक् । स्तम्भः स्तब्धता ।
वेदना रुक् । एतच्छल्यं दुःखेन निर्हेतुं शक्यते ७ ॥

हे०—स्नायुगतस्य लक्षणमाह—आक्षेप इति । एतस्त्वा-
गतमन्त्रेभ्यो दुर्हरं च ॥ ७ ॥

सिराध्मानं सिराश्रिते ॥ ८ ॥

स०—सिराश्रिते शल्ये सिराणामानाहः स्यात् ॥ ८ ॥

प०—शिरागते शल्ये शिराणामाध्मानमापूरः
न ॥ ८ ॥

हे०—शिरागतस्य लक्षणमाह—शिराध्मानमिति ।
ध्मानं शिराणां वायुपूर्णत्वम् ॥ ८ ॥

कर्मगुणहानिः स्यात्स्रोतसां स्रोतसि स्थिते ९

स०—स्रोतोगते शल्ये स्रोतसां स्वकर्मगुणयोर्हानिः
[। यथा कंठस्रोतसि स्थिते शल्ये पानाम्बुवहरणस्य
यो जायते । गुणोऽपि यस्तस्याऽप्रदुष्टत्वादिलक्षणः
यस्य हीयत इति । एवमन्येषां स्वकर्मगुणहानि-
येया । अवाक्त्वं चेति योज्यम् ॥ ९ ॥

०—स्रोतोगतं शल्ये स्रोतसां स्वकर्मगुणयो-
ः स्याद्भवेत् । स्रोतसां त्रयोदशानां प्राण-
लान्भोऽन्नवाहिनां स्वे कर्मणि तथा गुणे
नैघातः स्यात् ॥ ९ ॥

०—स्रोतोगतस्य लक्षणमाह—स्वकर्मणि । स्वकर्म
नां यथावद्वहनं, स्वगुणो मार्दवादिः ॥ ९ ॥

धमनिस्थेऽनिलो रक्तं फेनयुक्तमुदीरयेत् ।
निर्घाति शब्दवान् स्याच्च हल्लासः सांगवेदनः ।

स०—धमनिस्थे शल्ये वायुल्लोहितं सफेनं प्रेरयेत् ।
तथा सशब्दो मरुनिर्याति । हल्लासश्चांगपीडायुक्तः
स्यात् ॥ १० ॥

प०—धमनीस्थे शल्येऽनिलो वायुः रक्तमन्त्र-
स्थितं फेनिलमुदीरयेत् । स वनिनिलो ब्रणाल्लि-
र्याति गच्छति सति शब्दवान् सशब्दः तथा हल्लासः
स्यात् अङ्गपीडायुक्तः ॥ १० ॥

हे०—धमनीगतशल्यलक्षणमाह—धमनीस्थ इति १० ॥
संघर्षो बलवानस्थिसंधिप्राप्तेऽस्थिपूर्णता ११ ॥

स०—अस्थिसंधिप्राप्ते शल्ये बलवान् संघर्षः क्षोभः
स्यात् । तथाऽस्थिपूर्णता च जायते ॥ ११ ॥

प०—अस्थिसन्धिगतं शल्येऽस्थिपूर्णता तथा बल-
वान् संघर्षः संरम्भः संक्षोभः ॥ ११ ॥

हे०—अस्थिसन्धिगतशल्यलक्षणमाह—संघर्ष इति ।
बलवान्संघर्षः दुःसहसंघटनम् ॥ ११ ॥

नैकरूपा रुजोऽस्थिस्थे शोकः ॥ १२ ॥

स०—अस्थिस्थे शल्येऽनेकाकारा नानाविधा रुजो
भग्लगणमृदितपीडितावनुज्ञायाः स्युः शोकश्च ॥ १२ ॥

प०—अस्थिगते शल्ये नैकरूपा विविधा रुजा
वेदनाः । उग्रमृदितमथितवर्तितपीडितावनुज्ञाया
भवन्ति तथा शोकाश्च ॥ १२ ॥

हे०—अस्थिगतस्य लक्षणमाह—नैकरूपा इति १२ ॥

तद्वच्च संधिगे ।

चेष्टानिवृत्तिश्च भवेत् ॥ १३ ॥

स०—संधिगते शल्ये तद्वदेवाऽस्थिस्थशल्येन तुल्यं
लक्षणं संधिस्थशल्यक्रांतावयवस्य । तथा चेष्टाया
व्यापारस्य निवृत्तिरपरमथ स्यात् । पूर्वमस्थिसंधिग-
तस्य शल्यस्य लक्षणमुक्तम् । अधुनाऽनस्थिशरीर-
संधिगतशल्यस्य लक्षणम् । अन्यो हि शरीरसंधिः ।
तथा च राज्यक्षमनिदाने वक्ष्यति । शरीरसंधीनावि-
श्लेषेति ॥ १३ ॥

प०—सन्धिगते शब्दे तद्वदस्थिवलक्षणं भवति ।
तथा चेष्टानिबृत्तिः क्रियोपरोधः । व्यापारोपज
इति यावत् ॥ १३ ॥

हे०—सन्धिगतस्य लक्षणमाह—तद्वदिति ॥ १३ ॥

आटोपः कोष्ठसंश्रिते ।

आनाहोऽन्नशक्नुमूत्रदर्शनं च व्रणानने ।
विद्यान्मर्मगतं शल्यं मर्मविद्वोपलक्षणैः ॥ १४ ॥

स०—कोष्ठमुदरमाश्रिते शल्य आटोपः क्षोभस्तथा-
ऽऽनाहो जठराध्मानम् । तथा व्रणमुखेऽन्नशक्नुमूत्रदर्शनं
स्यात् । मर्मस्थं शल्यं मर्मविद्वोपलक्षणैर्विद्यात् । मर्मवि-
द्वस्य च लक्षणं संप्रहे कथितम् । यथा । देहप्रसुतिरुक्ता
संमोहः शीतकामता । स्वेदो मूर्च्छा वमिः श्वासो मर्मवि-
द्वस्य लक्षणमिति ॥ १४ ॥

प०—कोष्ठगते शल्ये आटोपः अन्नकूजनं गुड-
गुडाशब्दः स्यात् । आनाह उदराध्मानम् ।
तथाऽन्नशक्नुमूत्रदर्शनं शल्यव्रणमुखे भवति ।
मर्मगतं शल्यं मर्मविद्वद्वलक्षणैर्विद्याज्जानीयात् ।
मर्मविभागे शरीरे मर्मविद्वदस्य यानि लक्षणान्युक्तानि
तैश्चिह्नैर्लक्षयेत् ॥ १४ ॥

हे०—कोष्ठगतस्य लक्षणमाह—आटोप इति । मर्म-
गतस्य लक्षणमाह—विद्यादिति । उपलक्षणं त्वत्र विद्वेऽन्न-
मसकुलाच इत्यादिना शारीरके वक्ष्यते ॥ १४ ॥

अथास्वं च परिस्रावैस्त्वगादिषु विभावयेत् १५ ॥

स०—न केवलं सामान्यलक्षणेन जठराध्माना-
दिना तथा त्वगादिस्थशल्यविशेषलक्षणेन त्वगादिस्थं
शल्यं लक्षयेत् यावद्यथास्वं परिस्रावैस्तत्त्वरूपैर्विभाव-
येत् ॥ १५ ॥

प०—त्वगादिषु सन्धिगतपर्यन्तेषु न केवलं
पूर्वाकैः लक्षणैः शल्यानि लक्षयेत् । यावद्यथा-
यथं चोपविष्टैः परिस्रावैः शल्यान्युपलक्षयेत् ॥ १५ ॥

हे०—त्वगादिनां लावलो लक्षणमाह—यथास्वमिति ।
यत्र यदाश्रितं ब्रवं तत्र तत्स्वमिति । यथा त्वगते लक्षि-
काशिरादिगते रक्तम् आस्थिगते मज्जेत्यादि ॥ १५ ॥

रुह्यते शुद्धदेहानामनुलोमस्थितं तु तत् ॥ १६ ॥

स०—तत्प्राङ्निर्दिष्टं शल्यं रुह्यते रोहं याति ।
चिन्तूतानां पुंसाम् । वमनविरचनादिभिः शुद्धदेहानाम् ।
रुह्यत इति कर्मकर्तरीति केचित् । तत्र न युक्तम् । यतः
कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्ता कर्मवद्भवति ।
न कर्मस्थभावकानां न च कर्तृस्थक्रियाणामित्युक्तम् ।
रुह्यत कर्तृस्थक्रियः । तस्माद्रोहतीति रुह् । रुडिवाचरतीति
कृदंतोऽयम् । रुडभासो ह्ययं न तु सम्यग्रूढः । तथाच
वक्ष्यति । दोषकोपेत्यादि । तस्मादस्य रुडभासत्वादेया
व्युत्पत्तिर्युक्ता ॥ १६ ॥

प०—शुद्धदेहानां नराणां तच्छल्यमनुलोमसंनि-
विष्टं रुह्यते रोहति ॥ १६ ॥

हे०—अन्तःशल्योऽपि स्वगुणैर्नैव रुडव्रणो भवतीत्याह—
रुह्यत इति । रुह्यते स्वयमेव कर्मकर्तृत्वमनेपदं तच्छल्यं
शल्येन शल्यक्षतं लक्ष्यते तस्यैव रोपणाहंत्वात् ॥ १६ ॥

दोषकोपाऽभिघातादिकोभाद्भूयोऽपि बाधते १७

स०—यतस्तच्छल्यमसम्पृष्टत्वाद् भूयोऽपि बाधते ।
प्राक्कृतबाधमपि पीडां जनयति । कुतो हेतोरित्याह ।
दोषकोपश्चादभिघातश्च तावादी येषां कर्मणां धावनलघ-
नादिशीलानां त एवं तैः क्षोभः संरमस्तस्माद्दोषकोपक्षो-
भादभिघातादिकोभाद्बाधते ॥ १७ ॥

प०—रूढमपि भूयः पुनरपि दोषप्रकोपाभि-
घाते व्यायामक्षोभैश्च प्रचलितं बाधते प्रकोप-
मायाति ॥ १७ ॥

हे०—अन्तःशल्यं रूढमपि पुनर्बाधत इत्याह—दोष-
कोपेति । अथ नष्टशल्यज्ञानोपायः ॥ १७ ॥

त्वगादिनष्टे शल्ये मिथ्यारूढत्वाददृश्यतां प्राप्ते सति
परिज्ञानार्थमिदमाह—

त्वङ्मण्डले यत्र तत्र स्थुरभ्यंगस्वेदमर्दने ।
रागरुग्माहसंरम्भा यत्र चाज्यं विलपिते ।
आशु शुष्यति लेपो वा तत्स्थानं शल्यवद्भवेत् ।

स०—तत्र तेषु त्वङ्मण्डलादिषु शल्येषु मयेषु त्वङ्मण्ड-
ले यत्र प्रदेशे स्यात्तत्स्थानेऽभ्यंगादिभिर्लौहित्यशूलदाह-
क्षोभाः स्युः । यत्र वा स्थाने घृतं स्यात्तं योजितं विली-

यते तस्मान्न शल्यवत् सत्यं वदेत् । अथवा लेपश्चंद-
नादिना दत्तो यत्राश्वेव शुष्यति तत्स्थानं त्वग्देशं शल्य-
पजानंयात् ॥ १८ ॥

५०-त्वचि शल्ये नष्टेऽदर्शितं प्राप्तं यत्र यस्मि-
नशरीरप्रदेशेऽभ्यङ्गादिभिस्त्वचि प्रयुक्तैः रागरुग्दा-
हसंरम्भलैर्हित्यवेदनादाहक्षोभाः स्युः भवेयुः ।
तत्स्थानं शल्यवज्जानीयात् । तत्र चाज्यं घृतं
मद्यानं शीतं निहितं विलीयते यत्र वा लेप आशु
शुष्यति तत्र शल्यमादिशेत् ॥ १८ ॥

हे०-नत्र त्वक्नष्टस्योपायमाह-त्वक्नष्ट इति ॥ १८ ॥

मांसप्रनष्टं संशुद्ध्या कर्शनाच्छ्रयतां गतम् ।
क्षोभाद्रागादिभिः शल्यं लक्षयेत् ॥ १९ ॥

म०-मांसप्रनष्टमदृश्यतां प्राप्ते संशुद्ध्या वमनविरे-
चनादिकया यत्कर्शनं कृशत्वं तस्मात् श्रयतां शिथि-
लत्वं प्राप्ते क्षोभादनेकप्रकाराद्वेदनारूपात्तथा रागादिभि-
लक्षयेत् ॥ १९ ॥

५०-मांसप्रनष्टमदृश्यतां प्राप्ते संशुद्ध्या वमन-
विरेचनादिरूपया सेवितया यत् कर्शितं स्यात् ।
कर्शनाच्छ्रयतां गतं शिथिलीभूतं क्षोभात्संरम्भा-
द्रागादिभिः रागरुग्दाहसंरम्भैः तत्र शल्यं लक्षयेत् ॥ १९ ॥

हे०-मांसनष्टस्योपायमाह-मांसप्रेति । शोधनेन
कर्शने जाते शिथिलस्य शल्यस्य क्षोभाद्रागादयस्तत्र शल्यं
पेश्यादिषु त्रिषु ॥ १९ ॥

तद्वदेव च ।

पेश्यस्थिसंधिकोष्ठेषु ॥ २० ॥

म०-नेन मांसप्रनष्टेन तुल्यं वर्तते । यथा
शुद्ध्या कर्शनात् श्रयतां गतं क्षोभाद्रागादिभिर्लक्षये-
दिति ॥ २० ॥

५०-नेन मांसप्रनष्टेन तुल्यं तद्वत् यथा संशुद्ध्या
कृशतां गतं क्षोभाद्रागादिभिः पेश्यादिषु शल्यं
लक्षयेत् ॥ २० ॥

हे०-नष्टस्योपायमाह-तद्वदिति ॥ २० ॥

नष्टमस्थिषु लक्षयेत् ।

अस्थानामभ्यजनस्वेदबंधपीडनमदनैः ।
प्रसाराणाकुंचनतः संधिनष्टं तथाऽस्थिवत् ॥ २१ ॥

स०-अस्थिषु नष्टं शल्यमस्थामभ्यजनस्वे-
पीडनमदनैः प्रसाराणाऽऽकुंचनतो लक्षयेत् ।
शल्यमस्थिनष्टवलक्षयेत् ॥ २१ ॥

५०-अस्थि अदृश्यतां गतं शल्यमस्थ-
जनादिभिरुत्पन्नैः शल्यं लक्षयेत् । स
शल्ये प्रसाराणाकुंचनाभ्यामुपचयः संरम्भ
मवगच्छेत् । तथाऽस्थिवत् अभ्यजनस्वेदन
पीडनमदनैरुपचरन् संरम्भादि जानीयात् ॥

हे०-अस्थिनष्टस्योपायमाह-अस्थिष्विति ।
द्रागादिभिरित्यनुवर्तते । संधिनष्टस्योपायमाह-प्रसा-
रास्थिवत् अभ्यजनादिभिश्च ॥ २१ ॥

नष्टे स्नायुशिरास्रोतोधमनीष्वसमे पथि ।
अश्वयुक्तं रथं खंडचक्रमारोप्य रोगिणम्
शीघ्रं नयेत्ततस्तस्य संरम्भाच्छल्यमादिशेत्

स०-स्नायुशिरास्रोतोधमनीषु नष्टं शल्यं
पथि विषमे मार्गेरथमारोप्य रोगिणं शल्यवतं
नयेदाश्वेव देशान्तरं प्रापयेत् । किंभूतं रथम् ।
चक्रं यस्य स खंडचक्रस्तं खंडचक्रम् । ततस्तस्य
संरम्भात् क्षोभाच्छल्यमादिशेत् ॥ २१ ॥

५०-स्नाय्वादिषु नष्टे शल्येऽदर्शितं गते
पथि विषमेऽध्वनि निज्ञोक्ते मार्गे रथखण्डच-
क्रेयुक्तमारोप्यातुरं शीघ्रं नयेत् आश्वेव वा
देशान्तरं प्रापयेत् । ततस्तस्य संरम्भाद्रागादि
शल्यमादिशेत् ॥ २२ ॥

हे०-स्नाय्वादिषु चतुर्षु नष्टस्योपायमाह-नष्टं ।
असमे पथि उच्चनीचे मार्गे ॥ २२ ॥

मर्मनष्टं पृथक्कोक्तं तेषां मांसादिसंश्रयात् ॥ २३ ॥

स०-मर्मनष्टं शल्यं पृथक्नानिहितम् ।
तेषां मर्मणां मांसादौ एव प्राङ्निर्दिष्टौ यतः संश्र-
न तु पृथङ्मर्माणि विद्यन्ते । तथा च संग्रहे । म-
प्रनष्टेऽप्यनन्यभावान्मांसादिभ्यो मर्मणासुक्तं परीक्ष-
भवतीति ॥ २३ ॥

५०-मर्मनष्टं मर्मस्वेददृश्यतां यातं शल्यं पृथ-
क्कोक्तम् । निर्दिष्टमनन्यभावान्मांसादिभ्यस्तै-

मर्मणां मांसाद्य एव प्राङ्निर्दिष्टाः । संश्रय आ-
श्रयः । न पृथक्मांसादिभ्यो मर्माणि विद्यन्ते ॥२३॥

हे०—मर्मनष्टस्योपायानुक्तं हेतुमाह—मर्मनष्टमिति ।
तेषां मर्मणां मांसादिगतत्वात् मांसादिनष्टकथनेनैवोक्त-
त्वात् ॥ २३ ॥

एवं विशेषेण नष्टशल्यलक्षणमुक्त्वा सामान्येन नष्ट-
शल्यं लक्षयितुमाह—

सामान्येन सशल्यं तु क्षोभिण्या क्रियया सरुक् ।

स०—सामान्येन सशल्यं तु क्षोभिण्या क्रियया
संरभोत्पादकेन कर्मणा श्वसनप्राणायामादिकेन यत्सर-
म्बस्थानं तत्सशल्यं जानीयात् ॥ २४ ॥

प०—सामान्येन सामान्यलक्षणेनामुना सशल्यं
शरीरप्रदेशं विद्यमानान्तःशल्यं क्षोभिण्या क्रिय-
योच्छिद्रतहस्तिस्कन्धाश्वत्थुमारोहणहतयानलं धनप्लव-
नधनुर्व्यायामैः जृम्भोद्गारकासश्ववधुश्वसनहसनप्रा-
णायामैः सरुवेदनायुक्तः स्यात् तत्र शल्य-
मादिशेत् ॥ २४ ॥

हे०—नष्टस्य सामान्यलक्षणमाह—सामान्येति ॥२४॥

वृत्तं पृथु चतुष्कोणं त्रिपुटं च समासतः ।

अदृश्यशल्यसंस्थानं व्रणाकृत्या विभावयेत् २५॥

स०—वृत्तं वर्तुलम् । पृथु पार्श्वार्धाभ्यां यत्परिच्छिद्यते ।
चतुष्कोणं चतुरस्रम् । त्रिपुटं त्र्यस्रम् । समासतः
संक्षेपेणादृश्यस्थानुपलब्धस्य शल्यस्य संस्थानमाकृतिं
व्रणाकृत्या व्रणसंस्थानेन विभावयेद्विद्यात् ॥ २५ ॥

प०—वृत्तं वर्तुलं पृथु पार्श्वपरपार्श्वार्धाभ्यां यत्परि-
च्छिद्यते । चतुष्कोणं चतुरस्रम् । त्रिपुटं त्र्यस्रम् ।
समासतः संक्षेपतः अदृश्यं संस्थानमाकृतिं व्रणा-
कृत्या व्रणस्थानेन विभावयेद्विद्येत्येत् ॥ २५ ॥

हे०—अदृश्यस्य शल्यस्याकृतिर्मृणाकृत्या शेषेत्याह—
वृत्तमिति । वृत्तं कोणरहितं, पृथु द्विकोणं, त्रिपुटं त्रिकोणं
संस्थानमाकृतिः ॥ २५ ॥

अधुनैषामाकर्षणोपायं निरूपयन्नाह—

तेषामाहरणोपायौ प्रतिलोमानुलोमकौ ॥२६॥

स०—तेषामदृश्यानां शल्यानामाकर्षणोपायौ द्वौ
प्रतिलोमानुलोमकौ । प्रतिलोमः शरीरांतःप्रवेशानुप-
र्ययः । अनुलोमः शरीरांतःप्रवेशानुगतः ॥ २६ ॥

प०—तेषां सर्वशल्यानां महत्तामाहरणे द्वावोपा-
यौ प्रतिलोमोऽनुलोमश्च ॥ २६ ॥

हे०—शल्याहरणोपायभेदःनाह—तेषामिति । यत्र लोम-
प्रतिकूलमाहरणं स प्रतिलोमः, यवानुकूलं सोऽनुलोमः २६

प्रतिलोमानुलोमयोर्विनिर्हरणविषयमाह—

अर्वाचीनपराचीने निर्हरतद्विपर्ययात् ॥ २७ ॥

स०—तयोः प्रतिलोमानुलोमयोर्विपर्ययस्तद्विपर्य-
यस्तस्माद्विपर्ययादर्वाचीनपराचीने निर्हरतु । प्रतिलोम-
दर्वाचीनमानयेदनुलोमे पराचीनमानयेदित्यर्थः ॥ २७ ॥

प०—तयोर्विपर्ययस्तद्विपर्ययः । तस्मादर्वाची-
नपराचीने शल्ये द्वे निर्हरतु । तेन प्रतिलोममर्वा-
चीनमानयेदनुलोमं पराचीनम् । अर्वाचीनमधो-
गतशल्यम् । पराचीनमूर्ध्वगतं शल्यम् । एवं परस्पर-
प्रतीकारे तयोर्निर्हरणं कार्यम् ॥ २७ ॥

हे०—तयोर्विषयमाह—अर्वाचीनेति । अर्वाचीनमधो-
गतं तद्विपर्ययादूर्ध्वं निर्हरतु । पराचीनमूर्ध्वगतं तद्विपर्य-
यादधो निर्हरतु । ऊर्ध्वनिर्हरणं प्रतिलोमम्, अधोऽनुलो-
मम् । उक्तं च संग्रहे प्रतिलोममर्वाचीनमानयेत्, अनु-
लोमं पराचीनमिति ॥ २७ ॥

सुखाहार्यं यतश्छित्त्वा ततस्तिर्यग्गतं हरेत् २८॥

स०—तिर्यग्गतं शल्यं यतो यस्माद्देहदेशाच्छित्त्वा
विच्छेद्य सुखाहार्यं संपद्यते सुखेनाहर्तुं शक्यते ततस्त-
स्माद्देहदेशाच्छित्त्वोद्धरेत् । छित्त्वेत्यत्र यद्यपि कर्म किञ्चित्
निर्दिष्टं तथाऽपि त्वङ्मांसादीनां योग्यत्वान्नामेव
कर्मत्वं बोध्यम् । मांसादि छित्त्वोद्धरेदित्यर्थः ॥२८॥

प०—तिर्यग्गतं शल्यं यतो यस्माद्देहदेशाच्छित्त्वा
विच्छेद्य सुखाहार्यं संपद्यते सुखेनाहर्तुं शक्यते तत-
स्तस्माद्देहदेशात् छित्त्वा मांसादीन् समुद्धरेत् ॥२८॥

हे०—तिर्यग्गतं त्ववस्थामेवेनोभयोर्विषय इत्याह—
सुखाहार्यमिति । तिर्यग्गतं येनोपायेन सुखाहार्यं तेन
हरेत् । प्रवेशपार्श्वदन्त्येन पार्श्वेन यदा सुखाहार्यं तदा
छित्त्वा शस्त्रेण द्वारं कृत्वा हरेत् ॥ २८ ॥

शल्यं न निर्घात्यसुरःकक्षावंक्षणपार्श्वगम् ।

प्रतिलोममनुत्तुंडं छेद्यं पृथुमुखं च यत् ॥२९॥

स०—अत्यमुगेतमुरस्थं कथास्थं द्विपणं
पार्थस्थं न निर्वार्थं तत्र निर्वार्तनीयम् । तथा प्रवि-
लोममनुलोमगतं तथानुनुष्ठं बाधं बुद्बुदकोशेन
तथा अयं शत्यं न निर्वार्थमदायम् । तथा पृथग्मं
विस्तीर्णाने च न निर्वार्तनीयम् ॥ २९ ॥

प०-शत्यमुरोगात् वक्षःस्थं तथा कक्षास्थं
पार्श्वं प्रत्यङ्मान्तगस्थं न निधत्स्यं न निरिरेत् ।
तथा प्रतिलोमं नाक्ष्योमागतं तथानुगुणं वापि
बुद्बुदवज्रोन्नतं छेद्यं छेदनीयमुभं तथा पशुमुभं
विमृष्टीमास्थं न निरिरेत् ॥ २५ ॥

इत्युक्तं—उद्योगादिषु सर्वेषु निष्ठायां निष्ठायां—
 शल्यमिति । यथाद्योगादिषु सर्वेषु निष्ठायां निष्ठायां—
 इत्युक्तं ॥ २९ ॥

न च सर्वमेव शक्यमाहर्षयिष्यमिष्याह

नैवाहरेद्विशल्यघ्नं नष्टं वा निरुपद्रवम् ॥ ३० ॥

स०-विशालं देविनि विशालाग्रम् । नासजितं
यावत्सशालः । शालापात्रे तु क्षिपेत् तदाश्लेषेत् ।
विशालाग्रं प्राणहृदयान् । एतत्सर्वम् च मां
विमाम् सृष्टे कृता वक्ष्यामि । सृष्टे त्वेति तावत्सशालः ।
नष्टमृष्टशालां प्राणं च यावत्सशालः तज्जितं तमेवमिति
नाश्रुत् । प्रत्यक्षयमस्तु ॥ ३० ॥

प०-विश्वं तस्मिन् विशाल्यं समग्रं प्रतिष्ठं
समग्रं प्रतिष्ठं नष्टं वा अदर्शनात् निरूपयन्
शोफेवेदनापाकरहितं शल्यं निर्हरेत् ॥ ३० ॥

हे०—अनादरणाय शत्रुपसाह—नैवाहरेदिनि । निश-
व्यन्नम् इत्येषः स्वपत्नी वीणि निशान्ततानीत्युक्तम् तन्म-
स्थितम् ॥ ३० ॥

अथाऽऽहरेत्करप्राप्यं करेणैव ॥ ३१ ॥

स०-करप्राप्यं हस्तप्राप्यं शल्यं कर्णैवाऽऽहरेत्ता-
परेण कंकर्षुवादिना ॥ ३१ ॥

प०-अथेति मङ्गलार्थः । करप्राप्य करेणैव
हस्तेनैवाहरेण आकर्षेत् ॥ ३१ ॥

[illegible]

इतत्पुनः

दृश्यं मित्रादिमकरवर्भिकर्कटकाननैः ॥ ३२ ॥

स० - अयमकारप्रापे नृ मलं दलं निदामुत्तमि
मिवैगदयेत् ॥ ३५ ॥

पठ-स्तुतुं पुनः यत् कष्टप्राप्त्यं न भवति
 दृश्यं च तच्छब्दं मिताद्यानर्तः मिताद्यादिभिः
 गतेषु ॥ ३९ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥

अदृश्यं व्रणमंस्थानाद्गदीनं, शक्यते यतः ।

पंकभृंगाहकुम्भशशीवायसाननः ॥ ३३ ॥

म० अ०२३३३ यतः शब्दं ब्रजस्य संस्थानात्
 कच्छस्य नक्षत्रमुत्तरीर्ध्रिष्येति शक्यते यत्कालवत्तत्वं
 भवेत् । यतःतेनित्यसंयमानोऽव्ययः ॥ २७ ॥

५८-अदृश्यं ज्ञानं प्रणम्यस्थानान् प्रधातुं
यतो यस्मान्छरीरप्रदेशान् यदीदं ज्ञानयते तस्म
अरिप्रदेशान् कञ्चुकादिमुपैर्यन्त्रैरपश्येत् ॥ ५८

इत्युक्तं ननु साधव्यभिचारिणोऽपि ॥ ३५ ॥
उच्यते । तत्राह ननु च ॥ ३६ ॥

भेदशाब्दभ्यां त्वगादिस्थम् ॥ ३४ ॥

सूत्र-अकारिण्ये शब्दे संज्ञायां निर्दिष्टे
आदिमहत्यात्तद्विग्रहायमांसादीनां महत्त्वम् ॥३॥

पञ्च-पञ्चादिभ्यं अन्त्यं संदेशवन्ताभ्यां ताभ्यां
मातृभ्यः । आदिप्रत्ययेन मांसादीनां परिग्रहः ।

दीर्घं चतुर्दशम्युपनिषत्तानं ॥ २४ ॥

तात्प्राभ्यां शपिरं हरेत् ॥ ३८

स०-गुणिं वक्ष्ये व्यादिभ्य तच्चान्न
हरेन्न मंदशाव्याम् ॥ ३५ ॥

प०—मुषिरं यच्छब्दं व्यगादिभ्यं तच्चाटय
भ्यामाहरेत् ॥ ३५ ॥

॥ ५॥—तत्त्वज्ञानायै ॥ तत्त्वज्ञानायै ॥ तत्त्वज्ञानायै ॥
सुखिनि ॥ ५॥ ॥ ५॥ ॥ ५॥ ॥

अधिरस्थं तु नलकैः ॥ ३६ ॥

स०—अधिरस्थं पुनः शल्यं नलकैर्नाडीयन्त्रैराकर्षेत् ॥ ३६ ॥

प०—अधिरप्रदेशस्थं शल्यं नलकैर्नाडीयन्त्रैर्हरेत् ॥ ३६ ॥

हे०—नाडीयन्त्राहार्यं शल्यमाह—अधिरस्थमिति ३६ ॥

शेषं शेषैर्यथायथम् ॥ ३७ ॥

स०—शेषं शल्यं शेषैर्यन्त्रैर्यथायोगमाहरेत् ॥ ३७ ॥

प०—शेषं शल्यं यदशक्यं शेषैर्यन्त्रैरिहानुगतैरिहानुकैः शिलादिभिर्हरेत् । यथायथं यथास्वम् । यत्र यद्योग्यं तेन तदाहरणं कुर्यात् ॥ ३७ ॥

हे०—शेषयन्त्राहार्यं शल्यमाह—शेषमिति ॥ ३७ ॥

शस्त्रेण वा विशस्यादौ ततो निर्लोहितं व्रणम् ।
कृत्वा धृतेन संस्वेद्य बद्ध्वाऽऽचारिकमादिशेत् ॥

स०—शस्त्रेण वा पूर्वं विशस्य मांसादींश्छित्त्वा ततोऽनन्तरमपनीतरक्तं व्रणं विधाय सर्पिषा स्वेदयित्वा वस्त्रपट्टादिना सर्पिषु बद्ध्वा आचारिकं स्नेहविश्रुक्तमुष्णोदकोपचारी स्वादित्यादिकमादिशेत् कथयेत् ॥ ३८ ॥

प०—तथाप्यशक्यमाहर्तुं शल्यं शस्त्रेण पूर्वं विशस्य मांसादीन् छित्त्वाऽनन्तरमाहरेत् । ततोऽनन्तरं निर्हृतशल्यं शरीरदेशं निर्लोहितं कृत्वा धृतेन व्रणं संस्वेद्य स्वेदयित्वा बद्ध्वाऽनन्तरमाचारिकं स्नेहोक्तमाचारविधिमादिशेत् । उपदिशेत्कथयेत् ॥ ३८ ॥

हे०—विशस्य विदार्य निर्लोहितं सुतरकम् आचारिकमाहारविहारादिनियमम् ॥ ३८ ॥

सिरास्त्रायुविलग्नं तु चालयित्वा शलाकया ३९

स०—सिरास्त्रायुविलग्नं पुनः शल्यं शलाकया चालयित्वा शिथिलीकृत्याहरेत् ॥ ३९ ॥

प०—सिरास्त्रायुविलग्नं शल्यं शलाकया अघ्रेण चालयित्वाऽभिमोच्यमाहरेत् ॥ ३९ ॥

हे०—सिरास्त्रायुविलग्नमिति ॥ ३९ ॥

हृदयं संस्थितं शल्यं त्रसितस्य हिमांशुना ।
ततः स्थानांतरं प्राप्तमाहरेत्तद्यथायथम् ॥ ४०

स०—हृदये यदाश्रितं शल्यं तच्छीतजलेन त्रसितस्थानांतरगतं ज्ञात्वा यथायथं यथास्वं विशिष्टं निर्हरेत् ॥ ४० ॥

प०—शीतजलेन तन्नासनात् स्थानान्तरस्थानं प्राप्तं गतं ज्ञात्वाहरेत् । यथायथं यथायोग्यैरिति यावत् ॥ ४० ॥

हे०—हृदयलवणस्य शल्यस्योपायमाह—हृदयं यथायथं स्थानानुरूपेण यंत्रेण ॥ ४० ॥

यथामार्गं दुराकर्षमन्यतोऽप्येवमाहरेत् ॥ ४१

स०—अन्यतोऽप्यन्यदेशस्थमपि शल्यं दुरदृष्टेनाक्रष्टुं शक्यते तत्स्वमार्गं नयेत् तदेवमेवाहरेत् यथा हृदयस्थं शल्यं स्थानांतरं प्राप्तं निर्हरेत् यथामार्गं मार्गानतिक्रमेणाग्न्यदेशस्थमपि शल्यमप्यायम् ॥ ४१ ॥

प०—यथामार्गं येन मार्गेण प्रविष्टं तच्च दुराकर्षं दुराहारमन्यतोऽप्येवमनवरुद्धमार्गं यित्वाऽऽहरेत् ॥ ४१ ॥

हे०—यथामार्गं मार्गावरूपेण शोधनेन दुराकर्षं यादाक्रष्टुमशक्यं हृदयोपायमन्यतादिशति—अहति ॥ ४१ ॥

अस्थिदृष्टे नरं पद्भ्यां पीडयित्वा विनिहरेत्

स०—अस्थिदृष्टेऽस्मि दृष्टे स्पष्टे सति शल्ये बलवतं पद्भ्यां पीडयित्वा आक्रम्य तच्छल्यं विनिस्थिनष्ट इति वा पाठः ॥ ४२ ॥

प०—अस्थि दृष्टं येन शल्येन तस्मिन्नरं शल्यवन्तं पद्भ्यां पादाभ्यां पीडयित्वाऽऽक्रम्य शल्यं यन्त्रेण निर्हरेत् अपकर्षेत् ॥ ४२ ॥

हे०—अस्थिमज्जस्योपायमाह—अस्थिदृष्ट इति ।

इत्यशक्ये सुबलिभिः सुगृहीतस्य किकरैः

स०—शल्यशक्येऽनेनाऽपि प्रकारेणाक्रष्टुं शल्ये किकरैरुत्थैर्महाबलैः सुगृहीतस्य सुधृतं नरस्य शल्यं येषां कंकुमादिना निर्हरेत् ॥ ४३

प०—इत्यनेन प्रकारेणाशक्ये शल्ये आक्रमु
मुबलिर्बलवद्भिः सुगृहीतस्य सुपटु बद्धस्य
पुंसः किङ्करेराज्ञाकारिभिर्मूत्रैराकर्षेत् यन्त्रेण
आहयित्वा ॥ ४३ ॥

हे०—पूर्वापाशक्यस्योपायांतरमाह—इत्यशक्य
इति । सुगृहीतस्य सुशल्ये अंगे सम्यक् धृतस्य ॥ ४३ ॥

तथाऽप्यशक्ये वारंगं वक्त्रीकृत्य धनुर्ज्यया ।
मुबद्धं वक्रकटकं वक्त्रीयात्सुसमाहितः ॥
सुसंयतस्य पंचांग्या वाजिनः कशयाऽथ तम् ।
ताडयेदिति मूर्धानं वेगेनोन्नमयन् यथा ॥
उद्धरेच्छल्यम् ॥ ४४ ॥

स०—तथाप्यशक्य एवमपि शल्य आहर्तुमशक्ये
वारंगं शस्त्रादिमयस्य शल्यस्य शिखाकारं तद्वक्त्रीकृत्य
कुटिलतां प्राप्य ततो धनुर्ज्यया स्राग्वादिमय्या
सुबद्धं कृत्वाऽनंतरं वाजिनोऽश्वस्य वक्रकटके वक्त्रीया-
द्वेयः । किंभूतः । सुसमाहितस्तद्गतमनाः । किंभूतस्य
वाजिनः । सुसंयतस्य सुपटु शोभनं कृत्वा बद्धस्य । कथं
सुसंयतस्य । पंचांग्या पंचानामेगानां चतुर्णां पादानां
मुखसहितानां समाहारः पंचांगी वेषविशेषस्तथा पंचांग्या
बद्धस्यानंतरं वाजिनं कशया चर्मबध्नी इत्येवं ताडयेत् ।
यथा स वाजी मूर्धानमुन्नमयन्तुक्षिपन् वेगेन बलेना-
ऽऽक्तांश्या शल्यमुद्धरेत् ॥ ४४ ॥

प०—तथाप्याहर्तुमशक्ये शल्ये वारङ्गं शल्यघ्नं
वक्त्रीकृत्य प्रयुज्य कुटिलतां नीत्वा धनुर्ज्यया धनु-
र्गेण एकतो बद्धमन्यतो वाजिनोऽश्वस्य वक्र-
कटके वक्त्रीयात् वैद्यः सुसमाहितो यत्नपरः ।
सुसंयतस्याचपलस्य पञ्चाङ्ग्या बद्धस्य पञ्चाना-
ङ्गानां समाहारः पञ्चाङ्गी बन्धविशेषः तथा सुसं-
यतस्य बद्धस्यानंतरं वाजिनं कशया ताडयेत्
न्यान् । यथोन्नमयन् मूर्धानं वेगेन बलेन संरम्भे-
नाक्तांश्या तच्छल्यमुद्धरेदाहरेत् ॥ ४४ ॥

हे०—एवमप्यशक्यस्योपायमाह—तथापीति । वारंगः
श्लमस्तके शिखाकारोऽवयवः, पंचांगी चतुर्षु चरेणेषु
षे च बन्धविशेषः । तं वाजिनम् इति शब्दस्तथार्थः । शिर-
स्त्रिपन् वेगेन यथा शल्यमुद्धरेत् तथा ताडयेत् ॥ ४४ ॥

एवं वा शाखायां कल्पयेत्तरोः ॥ ४५ ॥

स०—अथवैवमनेन प्रकारेण वारंगं वक्रतां नीत्वा
धनुर्ज्यया सुबद्धं संपाद्य सुसमाहितो भिषग्वक्षस्य
शाखायामनमय्य धनुर्ज्यया सुबद्धं तस्यां वक्त्रीयाच्छल्य-
कर्षणार्थम् । अत्र च या शाखा किंकरहस्तादिमु-
क्तमात्रोर्ध्वमुन्नमय्य मनाक् शल्यमुद्धरति तादृशी कल्प-
नीया ॥ ४५ ॥

प०—एवमनेन प्रकारेण शाखायां कल्पयेत् वृक्षस्य
रुह्या धनुर्ज्यया पूर्ववद्धत्वा वारङ्गमेकतोऽन्यतो
वृक्षशाखां शल्यमुद्धरेत् ॥ ४५ ॥

हे०—पूर्वापायासंभवे उपायांतरमाह—एवमिति ॥ ४५ ॥

बद्धा दुर्बलवारंगं कुशाभिः शल्यमाहरेत् ४६ ॥

स०—दुर्बलं तनु वारंगं यस्य शल्यस्य तच्छल्यं
कुशाभिर्विंशादिकं विनामिबद्धा शल्यमाहरेत् ॥ ४६ ॥

प०—दुर्बलं तनु स्वल्पं वारङ्गं यस्य शल्यस्य
तदुर्बलवारङ्गं शल्यं कुशाभिश्चाभिर्विंशादिकं विना-
मिबद्धत्वाऽऽहरेदाकर्षेत् ॥ ४६ ॥

हे०—दुर्बलवारंगस्योपायमाह—बद्ध्वेति । कुशाभिः कंवि-
क्राभिः ॥ ४६ ॥

श्वयथुस्तवारंगं शोफमुत्पीड्य युक्तिः ॥ ४७ ॥

स०—श्वयथुना प्रस्तमाच्छादितं वारंगं यस्य शल्यस्य
तच्छल्यमाहरेत् । कथम् । युक्तितो यथा युज्यते तथा
शोफमुत्पीड्योर्ध्वं पीडयित्वा ॥ ४७ ॥

प०—श्वयथुना प्रस्तः छादितो वारङ्गो यस्य तच्छ-
ल्यं युक्तिः श्वयथुमुत्पीडयित्वाहरेत् ॥ ४७ ॥

हे०—शोफाप्रस्तवारंगस्योपायमाह—श्वयथ्विति ४७ ॥

मुद्राहतया नाडया निर्वात्योत्तुडितं हरेत् ।

स०—उत्तुडितं शल्यं बुद्धबुद्धदमिसुखीभूतं नाड्या
निर्वात्य चालयित्वा हरेत् । किंभूतया । मुद्राहृतया
मुद्राग्रहणमुपलक्षणार्थम् । पाषाणादिभिरप्याहतयो-
त्तुडितमाहरेदिति वेद्यम् ॥ ४८ ॥

प०—शल्यमुत्तुडितं नाड्या यन्त्रेण मुद्राहृताह-
तया निर्वातितयाऽऽहरेत् ॥ ४८ ॥

हे०—द्योफोलीडनेन वारंगमुद्राद्य उचुडितस्योपाय-
माह—सुद्वरेति ॥ ४८ ॥

तैरेव चाऽऽनयेन्मार्गमार्गोचुडितं तु यत् ४९ ॥

स०—तैरेव सुद्वरादिमिराहतैरमार्गोचुडितमार्गो-
चुडितं मार्गमानयेत् प्रापयेत् ॥ ४९ ॥

प०—तैरेव सुद्वरेणैव विचात्य शल्यं मार्ग-
मानयेत् । पश्चाद्यथामार्गं नीत्वा हरेत् ॥ ४९ ॥

हे०—तैरेव नाडीं विना सुद्वरेणैव निर्धात्य आमार्गोचु-
डितस्योपायमाह—नयेदिति । तत्तु श यं मार्गं नयेत् ।
मार्गनयनपूर्वकमाहरेत् ॥ ४९ ॥

मृदित्वा कर्णानां कर्णं नाड्यास्येन निगृह्य वा ।

स०—कर्णः कर्णौ वा विद्येते येषां ते कर्णौ
भट्टादयस्तेषां कर्णं मृदित्वा भक्त्वा शल्यं निहरेत् ।
अथवा नाड्यास्येन नाडीमुखेन निगृह्य निहरेत् ।
नाडी पंचमुखच्छिद्रेत्येवमादिप्रथमनिर्दिष्टैर्नाडीयत्रैर्निहरे-
दित्यर्थः ॥ ५० ॥

प०—कर्णानां कर्णवतां शल्यानां मृदित्वा
संश्लुष्य शिथिलतां नीत्वा शल्यं नाड्यास्येन
नाडीयन्त्रेण यथास्वं वंशादिना निगृह्यावष्टभ्य
निहरेत् ॥ ५० ॥

हे०—निर्घातनेनैव कर्णयुक्तस्योपायमाह—मृदित्वेति ।
निर्गमप्रतिबंधकः शल्यावयवः कर्णकारत्वात्कर्णः तं मृदित्वा
संश्लोदनेन शिथिलीकृत्य अथवा नाड्यास्येन नाडीयन्त्रमुखेन
निगृह्य निष्पीडनेनैकीकृत्य ॥ ५० ॥

अयस्कांतेन निष्कर्णं विवृतास्यमृजुस्थितम् ५१ ॥

स०—अयस्कांतेन लोहाकर्षकमणिविशेषेण निष्कर्णं
शल्यं तथा विवृतमुखम् कजुस्पष्टं कृत्वाऽवस्थितं निह-
रेत् ॥ ५१ ॥

प०—निष्कर्णमकर्णं वा शल्यं विवृतास्यमनल्प-
व्रणमुखमृजुस्थितमनुलोमगतमयस्कांतेन मणिविशे-
षेणाहरेत् ॥ ५१ ॥

हे०—निष्कर्णस्योपायमाह—अयस्कांतेनेति । अय-
स्कांते लोहाकर्षणपाषाणः । विवृतास्यमृजुस्थितामिति ।
निष्कर्णस्य विशेषणम् ॥ ५१ ॥

पक्काशयगतं शल्यं विरेकेण विनिहरेत् ॥ ५२ ॥

स०—पक्काशये स्थितं शल्यं विरेचनेविशेषेण
निहरेत् ॥ ५२ ॥

प०—पक्काधाने स्थितं शल्यभूतमन्नादि विरेकेण
निहरेत् ॥ ५२ ॥

हे०—पक्काशयगतस्योपायमाह—पक्काशयगतमिति ५२

दुष्टवातविपस्तन्यरक्ततायादिचूर्णैः ॥ ५३ ॥

स०—दुष्टवातादीनि चूर्णैर्निहरेत् । चूर्णैरिति
बहुवचननिर्देशाच्छृंगादिभिरिति बोध्यम् ॥ ५३ ॥

हे०—दुष्टवातादीनामुपायमाह—दुष्टवातेति । चूर्णैः
शृंगादिभिः ॥ ५३ ॥

कंठस्रोतोगतं शल्यं सूत्रं कंठं प्रवेशयत् ।

विसरेनात्ते ततः शल्यं विसं सूत्रं समं हरेत् ॥ ५४ ॥

स०—कंठस्रोतःस्थं शल्यं सूत्रं कार्पासादिजं विसरेन
कंठं प्रवेशयेत् । विससलसं सूत्रं कृत्वा शल्यनिहरणाय
प्रवेशयेदित्यर्थः । आत्ते गृहीते शल्यं विससलसं-
ऽनंतरं शल्यं विससूत्रं समं तुल्यकालमाहरेत् ॥ ५४ ॥

प०—कंठस्रोतोगतं तत्रस्थं शल्यं सूत्रं कार्पासा-
दिमयं कण्ठे प्रवेशयेत् । विसासकं विलसं विसरेन
सह सूत्रं कृत्वा ततोऽनन्तरमात्ते गृहीते विसरेन
शल्यं विससूत्रेण समं तुल्यकालमाहरेत् ॥ ५४ ॥

हे०—कंठगतस्योपायमाह—कंठस्रोतं शति । विसरेन
मृगालेन आत्ते गृहीते ॥ ५४ ॥

नाड्याऽग्नितापितां क्षिप्वा शलाकामप्स्यिरी-
कृताम् ।

आनयंजातुषं कंठात् ॥ ५५ ॥

स०—जातुषं शल्यं कंठस्रोतःप्रविष्टं तज्जातुषं शल्यं
कंठादानयेत् । कथमित्याह । शलाकां कंठे क्षिप्वा ।
कथम् । नाड्या नाडीयन्त्रेण प्रक्षिप्य कंठादाहरिहरणा-
र्थम् । कीदृशीं शलाकाम् । अग्निः स्थिराकृतां निर्वा-
पणद्वारेण । तां तथाविधां शलाकां कृत्वा नाड्यैव
जातुषं शल्यं कंठादानवैदाकर्षयेत् । जातुषमित्यत्र त्रुप-
जतुनोः घुगित्यण् घुगागमश्च ॥ ५५ ॥

५०—कण्ठस्रोतःप्रविष्टं जतुमयं शल्यं कण्ठादा-
नयेदक्षिपेत् । नाड्या नाडीयन्त्रेण शलाकाम-
म्रितापितां प्रक्षिप्य कण्ठदाहपरिहारार्थमथ तां गृही-
तशल्यामस्थिरिकृतां शीताभिरग्निः परिषिक्त्य
स्थिरीभूतामाहरेत् ॥ ५५ ॥

हे०—जातुपस्यांपायमाह—नाड्याप्रीति । अम्रिता-
पितां शलाकां नाड्या कंठे क्षिप्त्वा ततोऽस्थिरिकृतामपां
पानेन स्थिरीकृतां शल्यसंख्यां कृत्वा जातुपं लाक्षामयं शल्यं
कण्ठादानयेत् ॥ ५५ ॥

जतुदिग्धामजातुषम् ॥ ५६ ॥

स०—अजातुपं दास्येष्वदिमयं शल्यं कण्ठस्रोतः-
स्थितं जतुदिग्धां लाक्षालितां शलाकामम्रितापितां
नाड्या क्षिप्त्वा पूर्ववदपहरेत् । जतुदिग्धामित्युपलक्ष-
णार्थम् । सिक्वादिदिग्धामपि । यथा शलाकया हर्तुं
प्रयुज्यते तथा कृत्वेति घेयम् ॥ ५६ ॥

५०—जतुदिग्धं जातुपमजातुपं शल्यमेवं प्रतप्तं
जातुप्रतप्तं शलाकां नाड्या कृत्वा स्थिरीभूता-
मानयेत् ॥ ५६ ॥

हे०—अजातुपस्योपायमाह—जतुदिग्धामिति । जतुदिग्धां
लाक्षालितां शलाकां पूर्ववच्छल्यसंख्यां कृत्वा जातुषादन्य-
च्छल्यमाहरेत् ॥ ५६ ॥

केशोदुकेन पीतेन द्रवैः कटकमाक्षिपेत् ।

सहसा सूत्रवद्धेन वमतः ॥ ५७ ॥

स०—कटकं मत्स्यादिकमांससंगेन भुक्तं कण्ठस्रो-
तसि स्थितं द्रवैः पानीयादिभिः सह पीतेन । केशो-
दुकेनाऽऽक्षिपेत् । केशानां समूहः केशोदुकं तेन ।
किंभूतेन केशोदुकेन । सूत्रवद्धेन सूत्रप्रथितेन । वमतो
वमनमाचरतः । कटकमेकदेशसक्तसूत्रे सहसैवा-
ऽऽक्षिपेत् । एवं च वमनद्रव्यसंस्कृतैर्द्रवैः केशोदुकं
पातयामित्यवतिष्ठते ॥ ५७ ॥

५०—केशानां समूहः पिण्डः केशोदुकस्तेन
पीतेन द्रवैः पानीयादिभिः कण्ठकं वातकण्ठकम-
न्यद्वारा स्वस्थिशल्यं कण्ठस्रोतःस्थितमाक्षिपेत्
आकर्षेत् सहसैव । तेन सूत्रवद्धेन सतावृत्तैः पीतेन
वमतश्च पुंसः ॥ ५७ ॥

हे०—मत्स्यादिकटकस्योपायमाह—केशोदुकेनेति
सूत्रवद्धेन केशोदुकेन केशपुंजेन द्रवैः सह पीतेन वम
सहसा कटकमाहरेत् ॥ ५७ ॥

तेन चंतरत् ॥ ५८ ॥

स०—तेन कटकनेतरत् केशोदुकं प्रमादपीत
माहरेत् । क्षतकंश्च त्रिफलां मधुघृतसितोपेतामनुवं
लिखात् । सुशुते चोक्तम् । अस्थिशल्यमन्यद्वा ति-
कंठासक्तमवेक्ष्य केशोदुकं दृष्टैकसूत्रवद्धं द्रवमक्तोपहि
पाययेदाकंठाच्च पूर्णकोष्ठं वामयेद्वमतश्च शल्यैकदेश-
सक्तं जाल्वा सूत्रे सहसा त्वाक्षिपेत् । मृदुना वा दं-
धावनकूर्चकेनापहरेत् प्रणुदेद्वेति ॥ ५८ ॥

हे०—केशोदुकस्योपायमाह—तेनेति । तेन कटकेन द्र-
व सह पीतेन इतरकेशोदुकमाहरेत् ॥ ५८ ॥

अशक्यं मुखनासाभ्यामाहर्तुं परतो नुदेत् ५९

स०—मुखनासागतं शल्यं मुखनासाभ्यामाकर्ष-
य शक्यमाहर्तुं यन्न शक्यते तत्परतो नुदेत्प्रकृतत्वान्
खात् परतो नासायाश्च परतः । तस्माद्येन केनचिदुप-
येन कोष्ठं नयेदिति गम्यते ॥ ५९ ॥

५०—मुखनासाभ्यामाहर्तुमाकण्डं यन्न शक्य
तत्परतो नुदेत् प्रेरयेत् । अन्तं नयेदित्यर्थः ॥ ५९ ॥

हे०—ऊर्ध्वमाहर्तुमशक्यस्योपायमाह—अशक्यमिति
परतो नुदेत्कोष्ठं नयेत् ॥ ५९ ॥

अपानस्कंधघाताभ्यां ग्रासशल्यं प्रवेशयेत् ६

स०—ग्रासः शल्यनिव ग्रासशल्यं कंठासक्तमंत
कोष्ठांतं नयेत् । कथम् । अपां पानमपानं तेन
तथा स्कंधघातेन । स्कंधस्य मुष्टिपादिना हननं स्कंध-
घातः ॥ ६० ॥

५०—शल्यकार्यकरणात् कण्ठासक्तो ग्रासः कबल
तथाविधं ग्रासशल्यमन्तःकोष्ठाल्यमभ्युपानेन तथा
स्कंधस्य मुष्टिघातेन प्रवेशयेत् ॥ ६० ॥

हे०—ग्रासशल्यस्योपायमाह—अपानेति । अपानं
मुदकपानम् ॥ ६० ॥

सूक्ष्माक्षिप्रणशल्यानि क्षौमवालजलैर्हरेत् ॥ ६१ ॥

स०—अक्षिणी च व्रणश्च तत्र शल्यान्यक्षिप्रण-
शल्यानि सूक्ष्माणि च तान्यक्षिप्रणशल्यानि च सूक्ष्मा-
क्षिप्रणशल्यानि तानि क्षौमादिभिर्निहरेत् । योग्यता-
वशात् कदाचित् क्षौमेन कौशेयेन कदाचिद्वालेन
कदाचिज्जलेन च निहरेत् ॥ ६१ ॥

प०—सूक्ष्माण्यक्षिप्रणशल्यानि क्षौमादिभिस्त्रि-
भिर्निहरेत् अपानयेत् । क्षौमं दुकूलम् । वालाः
केशाः ॥ ६१ ॥

हे०—सूक्ष्माणामक्षिगतानां व्रणगतानां चोपायमाह—
सूक्ष्माक्षीति ॥ ६१ ॥

नदीतडागादिपतितस्याऽकस्मान्नस्यावश्यं यज्जल-
मन्तरे प्रविशेत्तज्जलं शल्यवदन्तःस्थितं निर्हायमिति तदु-
पायं दर्शयितुमाह—

अपां पूर्णं विधुनुयादवाक्शिरसमायतम् ।
वामयेद्वाऽऽमुखं भस्मराशौ वा निखनेन्नरम् ६२ ॥

स०—अपां पूर्णं नरं विधुनुयात् । किंभूतम् । अवाक्-
शिरसमवभाषः शिरो मूर्धौ यस्य तम् । तथा आयतं
दीर्घं कृत्वा । तथा तं नरं वामयेद्बैद्यः । अथवा आमुखे
मुखं यावद्भस्मराशौ न्यसेत् । तथोक्तम् । उदक-
पूर्णस्य चक्राधारोपणेनोदकनिःसारः कार्य इति ॥ ६२ ॥

प०—अपां पूर्णं नरं विधुनुयात् विधुन्वीति ।
अवाक्शिरसमवभाक् अधः शिरो यस्य तं तथाभूतं
यथायतं दीर्घं कृत्वा तं वामयेत् । वा पर इत्यर्थः ।
अथवा भस्मराशौ निखनेवासुखमामुखात्प्र-
क्षिपेत् ॥ ६२ ॥

हे०—सर्वांगगतस्योदकशल्यस्योपायमाह—अपां पूर्णमि-
ति । विधुनुयात्कम्पयेत् वामयेच्च वामनद्रव्यैः । अथवा मुखप-
र्यन्तं भस्मराशौ निखनेत् ॥ ६२ ॥

कर्णेऽम्बुपूर्णं हस्तेन मथित्वा तैलवारिणी ।
क्षिपेदधोमुखं कर्णं हन्याद्वा चूपयेत वा ॥ ६३ ॥

स०—कर्णेऽम्बुना पूर्णं सति तैलवारिणी क्षिपेत् ।
किं कृत्वा । हस्तेन मथित्वा विलोडय । तथाऽधोमुखं
कर्णं हन्याद्वा । अथवा चूपयेच्छृङ्गादिभिः ॥ ६३ ॥

प०—जलपूर्णं कर्णं तैलवारिणी क्षिपेत् । हस्तेन
मथित्वा विलोडयैकतामापाय । तथाऽधोमुखं कर्णं
पार्श्वविनतं कृत्वा हस्तेन हन्यात् । ताडया वा
चूपयेदिति ॥ ६३ ॥

हे०—कर्णगतस्योदकशल्यस्योपायमाह—कर्णेऽम्बुना ।
आनूपयेत् शृङ्गादिभिः ॥ ६३ ॥

कीटे स्नातो गते कर्णे पूरयत्त्वणानुना ।
शुक्तेन वा सुखोष्णेन मृतं हेदहरो विधिः ॥ ६४ ॥

स०—कीटे पिपीलिकाशतपञ्चादीं स्नानेन
तोदगौरववेदनादिभिरनुमते कर्णं लवणानुना पूरयेत् ।
अथवा शुक्तेन पूरयेत् । किंभूतेन । सुखोष्णेन । मृते
पुनस्तस्मिन् कीटे हेदहरो विधिः कार्यः ॥ ६४ ॥

प०—कीटे शतपाद्यादीं कर्णस्नातःप्रविष्टे कर्णं
लवणाम्बुना पूरयेत् । शुक्तेन वा पूरयेत् । सुखो-
ष्णेन तथा लवणाम्बुनापि सुखोष्णेन पूरयेत् ।
तत्रैव मृते कीटे क्लेदहरो विधिः कार्यः । कर्ण-
स्नावो रक्तपूतिवाहोक्तश्च ॥ ६४ ॥

हे०—कर्णगतस्य कीटशल्यस्योपायमाह—कीटे शत ।
लवणाम्बुना लवणयुक्तैर्नानुना ॥ ६४ ॥

जातुर्षं हेमरूप्यादिधातुजं च चिगस्थितम् ।
ऊष्मणा प्रायशः शल्यं देहेन विलीयते ६५ ॥

स०—जातुपादिशल्यं देहेनोष्मणा चिगं स्थितं
प्रायशो विलीयते ॥ ६५ ॥

प०—हेमरूप्यादिधातुजं शल्यं चिगस्थितं प्रायशो
बाहुल्येन विलीयते विलीनं सम्पश्यते ॥ ६५ ॥

हे०—जातुपादिशल्यं देहोष्मणेन चिगस्थितं
जातुपमिति । विलीयते विनश्यति ॥ ६५ ॥

मुद्रेणदारुशृङ्गास्थिदन्तबालोपलानि च ।
शल्यानि न विशीर्यते शरीरे मृन्मयानि वा ॥
विषाणवेण्वस्तालदारुशल्यं चिरादपि ।
प्रायो निर्भुज्यते तद्धि पचत्याशु पलासृजीद ६६

स०—मुद्रेणदारुदिशल्यं देहोष्मणा न विलीयते ।
उपलशब्दस्य नपुंसकत्वं चिन्त्यम् । विषाणादिशल्यं
प्रायो देहेनोष्मणा न विलीयते । अपि

निर्मुञ्चते पृथग्भवति । चिरादपि न पच्यते । कुत
इत्याह । तद्यस्माद्विषाणादिशल्यं शीघ्रमेव पलासृजी
पचति । अतो मांसरक्तपाकाद्देहजेन चोष्मणा
प्राप्तो निर्मुञ्चते ॥ ६६ ॥

प०—युद्धेणुदावादीनि शल्यानि देहजेनोष्मणा न
विलीयन्ते न विलयं यान्ति । विषाणशल्यं वेणु-
शल्यमयश्शल्यं चिरस्थितं प्रायशो बाहुल्येन देह-
जेनोष्मणा निर्मुञ्च्यते कुटिलतां नीयते । तद्विषा-
णादिमयं शल्यं पलासृजी मांसरक्ते पचति पाकं
नयति ॥ ६६ ॥

हे०—युदादिशल्यं देहोष्मणा न विलीयत इत्याह—
विषाणेति । एतेन युदादिशल्यं चिराद्विलीयत इत्युक्तं
नर्तते । विषाणवेण्वोरुमयशोपादानं विलयनाविलयनद-
र्शनार्थम् । विलयनाभावे हेतुमाह—प्राय इति । निर्मुञ्च्यते
क्रीमिभवति तन् अविलयनं शल्यं कुटिलिभावकृतेन
ओष्मण यो मांसरक्तपाकस्तेन बहिरेव निर्याति नतु विलि-
यत इत्यर्थः । प्रायोग्रहणं कृत्तं हेतुं विनाप्यविलयनं
प्रशयेत् ॥ ६६ ॥

शल्यं मांसावगाढं च स देशो न विदह्यते ।
ततस्तं मर्दनस्वेदशुद्धिकर्षणवृंहणैः ॥
तीक्ष्णोपनाहपापान्नघनशस्त्रपदाङ्कनैः ।
पाचयित्वा हरेच्छल्यं पाटनैषणभेदनैः ॥ ६७ ॥

स०—मांसावगाढं मांसातर्निगूढं शल्ये सति यदि
स देशो न विदह्यते पच्यते । यत्र तु तिष्ठति शल्यं ततस्तं
मर्दनं स्वेदनं वा कदाचित् शुद्धया वमनादिकया कदा-
चित्कर्षणेन कदाचिद्बृंहणेन कदाचित्तीक्ष्णोपनाहेन क-
दाचित्तीक्ष्णान्नपानेन । तीक्ष्णशब्दस्य प्रत्येकं संबंधः ।
कदाचिद्घनशस्त्रपदाङ्कनैः । शस्त्रस्य पदानि । घनानि
संहतानि च तानि शस्त्रपदानि च तेषामङ्कनं लक्षणं तैः
मर्दनादिभिरेकेन द्वाभ्यां सर्वैर्वा यथाक्रमं पूर्वं शल्यं पाच-
यित्वा ततः पाटनैर्विणभेदनैर्हरेत् ॥ ६७ ॥

प०—मांसावगाढं मांसनिगूढं शल्ये स चेच्छ-
रात्राययो न विदह्यते न पच्यते तत्र तिष्ठति शल्यं
मर्दनादिभिर्हणैः पाचयित्वा शल्यमाहरेत् । सर्व-

नेन हस्तोन्मथितेन तथा स्वेदनोपनाहादिना शु-
वमनविरेचनादिकया कर्शनेन कार्थोत्पत्त्या
लङ्घनादिना बृंहणेन बृहत्स्वकारिणा मांसाद्यु-
गक्रमेण तीक्ष्णोपनाहेन तीक्ष्णद्रव्यबन्धनेन
पानेनाग्नेन च तीक्ष्णेना शस्त्रस्य पदानि शस्त्रप-
घनानि संनिहितानि तेषामङ्कनं लक्षणं तैर्म-
दिभिः पूर्वशल्यं पाचयित्वा पाटनेनान्वेषणेन
नेन चाहरेत् ॥ ६७ ॥

हे०—विदाहोपायमाह—शल्य इति ॥ ६७ ॥

शल्यप्रदेशयंत्राणामवेक्ष्य बहुरूपताम् ।
तैस्तैरुपायैर्मतिमान् शल्यं विद्यात्तथाऽऽहरेत्

स०—शल्यानि धातुविषाणवेण्वादिजानि ।

शास्त्रवृत्तासादयः । यंत्राणि स्वस्तिकादीनि । तेषां
रूपतामवेक्ष्य नानाकारतां ज्ञात्वा तैस्तैरुपायैस्त-
त्तैर्विज्ञानसाधनैः कारणैर्मतिमान् मिषकू जार्न
शल्यं तथाऽऽकर्षेदिति । संग्रहे चोक्तम् । ग्रणे ऽ
प्रतिषु नातिस्पर्शासहिष्णुषु । अल्पे शोफे च तापे
निःशल्यमिति निर्दिशेदिति शल्याहरणविधिः ॥ ६८

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिताया
मष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्याया-
मष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

प०—शल्यानि विषाणखण्डादीनि । प्रदेशा-
ङ्गमांसादयः । यन्त्राणि स्वस्तिकयन्त्रादीनि ।
बहुरूपतामवेक्ष्य ज्ञात्वा तैस्तैरुपायैरुक्तानुक्तैर्विज्ञ-
साधनहेतुभिर्मतिमान् बुद्धिमान् शल्यं विद्यात्
नीयात् । तथाऽऽहरेत्तैस्तैरुपायैरिति भद्रम्
इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रि-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने शल्या-
हरणविधेरष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

हे०—शल्ये अनुकूलसंग्राहार्थमुपायमाह—शल्यप्र-
शेति ॥ ६८ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामष्टाङ्गहृदयटीकायां शल्योद्धृतिप्रक-
खामस्येन निरूपिताम् ॥ २८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अस्मादनतरं शस्त्रकर्मविध्यध्यायः प्रस्तूयते ।
यत्तोऽनन्तरातीत्यध्याये शस्त्रेण वा विशस्यादावित्युक्त-
मतस्तत्सर्वैव शस्त्रकर्मणो विधानं वक्तुं युक्तमित्याह—

अथाऽतः शस्त्रकर्मविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः।

सू०-शस्त्रस्य कर्म शस्त्रकर्म शस्त्रावधारणाय क्रिया
तस्य विधिरितिकर्तव्यता शस्त्रकर्मविधिस्तम् । शेषं
पूर्ववत् ॥ १ ॥

प०-अस्यारम्भेऽयं सम्बन्धः । शस्त्रेण विकर्षणं
कृत्वा किञ्चिच्छल्मसादहरणीयमित्यतोऽस्यारम्भः ।
शस्त्रस्य कर्म शस्त्रकर्म शस्त्रावचरणा क्रिया तस्य
विधिरितिकर्तव्यता तमध्यायं व्याख्यास्यामः॥१॥

हे०-शस्त्रकर्मविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-
अथेति ॥ १ ॥

—अथ ग्रंथारंभे निर्देष्टुं युक्तस्याऽपि शस्त्र-
विधेः पश्चाद्यद्यं शस्त्रकर्मविधिस्ततः शस्त्रकर्मग्रंथ
एवाऽऽदी निर्देष्टुं युक्तः प्राक् शस्त्रकर्मणश्चेत् भोजयेद-
न्मातुरमित्यादि न तु व्रणः संजायते प्राय इत्यादि
तत्रोच्यते । शस्त्रकर्मविधेः पूर्वं विषयो निर्देष्टुं युक्तो
यः शस्त्रकर्मविधेरुपाय इत्यस्यैव पूर्वमुपन्यासो युक्तः
इत्याह—

व्रणः संजायते प्रायः पाकाच्छ्रयथुपूर्वकात् ।
तमेवोपचरेत्तस्माद्रक्षणपाकं प्रयत्नतः ।
सुशीतलेपसेकास्त्रमोक्षसंशोधनादिभिः ॥ २ ॥

स०—प्रायो व्रणः पाक्तात्संजायते । किंभूतात् ।
 श्वयथुः पूर्वे यस्य पाकस्य स श्वयथुर्व्रतकस्मात् ।
 श्वयथुपाकमन्तरेणाऽपि शस्त्राथभिघाताद्ब्रणो जायत
 इति प्रायोऽग्रहणम् । यस्माच्छ्वयथुर्व्रतकात्पाक्ताद्
 ब्रणः संजायतेऽतस्तमेव श्वयथुमुपाक्नेदुपक्रमेत् । किं
 कुर्वन् । पाकं प्रपत्नेन रक्षन् । कथम् । सुखीतले-
 पादिभिः । सुखीताभ्यां स्पर्शतो वीर्यतश्च लेपसेकान्यां

तथाऽस्त्वमोक्षणेन तथा संशोधनेन व्रमनेन विरेच-
नेन वा । आदिग्रहणात्कषायपानवृत्तपानार्दानां ग्रह-
णम् ॥ २ ॥

प०-प्रायो भूयिष्ठं कृत्वा पाकादत्रणो जायते ।
 श्वयधुपूर्वकात् श्वयधुः पूर्वं यस्य पाकस्य तस्मात्-
 तथाविधात् पाकादत्रणो जायते । ततस्तेमेव
 श्वयधुमेवोपचरेत् उपक्रमेत् । पाकं रश्नन् यथा
 पाकोऽस्य श्वयधोर्न जायते प्रयत्नतो नाहवह्या
 कृतस्यो वा भूत्वा । कथं शीतलंश्चन्द्रनादिभिः
 कृतस्यथा सेकैः परिचैकैः शीतैरेव तथास्मोक्षणेन
 रुधिरिनिर्हरेणेन संशोथैर्वैवसतविरचनादिभिः यथा
 समुपलक्ष्य वातादीन् पाकभयादुपचरेत् ॥ २ ॥

है—शस्त्रकर्मविषयस्य व्रणस्योत्पत्तिमाह—व्रण इति।
व्रणस्योत्पत्तिप्रतिबन्धमाह—तमेवेति। तमेव श्वश्रुमेव
शस्त्रकर्मणि भेषजविधानं भेषजसाध्ये शस्त्रकर्मं विधातव्य-
मिति ज्ञापनार्थम्। उक्तं हि संग्रहे द्विविधेऽपि हि द्या-
घातुपायपेक्षे निज आगतां वा भेषजविषयमतीते शस्त्र-
कर्मं प्रयुज्यत इति ॥ २ ॥

तस्य च शोफस्याऽऽमपच्यमानपाकाख्या अवस्था-
स्तिस्त्रो भवन्तीत्याह—

शोफोऽल्पोल्पोऽष्णरूक्षसामः सर्वाः कठिनः
स्थिरः ॥ ३ ॥

स०—आमो यः शोफः सः प्रमाणतोऽल्पस्तथा-
 ऽप्येणस्तथाऽल्परहात्यशूलस्तथा सर्वणस्त्वक्समान-
 वर्णस्तथा कठिनो न मृदुः पक्वतत्त्वा स्थिरो न पक्व-
 वच्चलः । स आमः साम इति सोऽचि लोपे चत्वा-
 दपूर्णमिति सुलोपः ॥ ३ ॥

५०-आमशोपोऽल्पो भवति । तथाल्पोष्मा-
 ऽल्पसंतापस्तथाऽल्परुक् अल्पपीडः । सर्वर्णस्व-
 क्समानवर्णः । कठिनो न मृदुः स्थिरोऽचलः ॥३॥

हे०-अपक्वस्य श्वयथोर्लक्षणमाह—शोफ इति
आम अपक्वः, ऊष्मा औष्ण्यं, रुक् शूलं, स्थिरः शनैः
वर्धमानः ॥ ३ ॥

पच्यमानो विवर्णस्तु रागी वस्तिरिवाततः ।
स्फुटतीव सनिस्तोदः सांगमर्दविजृम्भिकः ॥
संरंभारुचिदाहोषातृड्ज्वरानिद्रतान्वितः ।
स्त्यानं विष्णुदयत्याज्यं व्रणवस्पर्शनासहः ॥

स०-सञ्चोः पञ्चमानो विवर्णो न त्वक्समानवर्णः ।
तथा रागी लोहितवर्णः । तथा बस्तिरिवाततस्तब्धो
वातपूर्णतित्वत् । छागादीनां सूत्राधारो बस्तिरिखु-
प्यो । तथा स्फुटतीव सनिस्तोदः सह निस्तोदेन
वर्तते सनिस्तोदः । नियतप्रबन्धप्रवृत्ता रुक् निस्तो-
दो भेदो विच्छिन्ना तु शूलमित्युच्यते । संगेत्यादि ।
अगानां मर्दः क्षोभः सहागमर्दविजृम्भिकाभ्यां
वर्तते नागमर्दविजृम्भिकः । तथा संरम्भादि-
भिर्भुजः । अन्वितशब्देन प्रत्येकं संरम्भादीनां संबन्धः ।
संरम्भो वान्विषयातीतानां स्वसंवेद्यानामनेकरूपाणां
नागमर्दान्वितविजृम्भितच्छन्ददशनादीनां रज्ज्वां प्रादुर्भावः ।
सर्वाङ्गीणस्तीव्रो दाहः । अरतिमान् दाह उषा उच्यते ।
तथा न पच्यमानो घृतं स्थानमुपयुक्तं विलीनयति ।
तथा रग्दोषं न सहते व्रणवत् ॥ ४ ॥

प०-पच्यमानः शोफो विवर्णो न त्वचः समान-
वर्णः । तथा रागी लोहितवर्णः । बस्तिरिवाततः
स्तब्धो वातपूर्णतित्वत् । तथा स्फुटतीव ताम्यत
इव । सनिस्तोदः सुचीभिस्तुद्यत इव । प्रतोद-
भेदेन तुल्या रुक् निस्तोदः । तथा सहाङ्गम-
र्देन विजृम्भिकया च वर्तते । अङ्गाद्वा मर्दः
अङ्गमर्दः क्षोभ इव तथा संरम्भादिभिर्भुजैः ।
अन्वितशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । संरम्भो
वान्विषयातीतानां स्वसंवेद्यानां वेदनानामनेकरू-
पाणां प्रादुर्भावः । अरुचिरन्नानभितन्दिता ।
दाहः सर्वाङ्गीणस्तीव्रो दाहः । स एवारतिमान् उषा
उच्यते । तद् पिपासा । उज्ज्वला निद्राविनाशः ।
एतेरभ्येतो भवति । तथाऽऽज्यं घृतं स्थानं विष्य-
न्दयाति विलीनं करोति । व्रणवत्परीक्षेणं न
सहते ॥ ४ ॥

हे०-पच्यमानस्य शोफस्य लक्षणमाह—पच्यमान
इति । विषयेश्वग्वर्णविपरितवर्णः । रागी रंजितशक्तिमान्
अपिपच्यं दणार्तरं नयतीत्यर्थः । स्फुटति विशिष्टावयवत्वं
प्रजाति । संरम्भो क्षातिरिति वृद्धिः ॥ ४ ॥

पक्वेऽल्पवेगता म्लानिः पाण्डुता वलिसंभवः ।
नामोऽन्तेपूत्रमित्येवे कङ्कशोफादिमार्दवम् ।

स्पृष्टे पूयस्य संचारो भवेद्भ्रस्ताविवाभसः ॥५॥

स०-पक्वे सत्यल्पवेगता भवति नतु संरम्भः
तथा म्लानिम्लीनत्वम् । तथा पाण्डुत्वम् । वली
चोद्भवः । तथाऽन्तेपू पर्यन्तेषु नामो निन्नत्वं म
उन्नतिः । नामोऽन्तेष्वित्युक्त्यैव मध्य उन्नतत्वं लब्ध-
मेव पुनरुन्नतित्वग्रहणं त्वतिशयाथैवम् । तेनोत्त-
रगम्यते । तथा कङ्कवादिमृदुत्वं स्यात् । तथा स
तस्मिन् सति पूयस्य संचारो भवति । वस्तोरेत-
स्थितस्य यथाऽभसः संचारः ॥ ५ ॥

प०-पक्वे तस्मिन् श्रयथावल्पवेगता वेगित्वे सं-
म्भादर्शनम् । तथा म्लानिः प्रम्लानता । न
पाण्डुता पाण्डुवर्णत्वम् । वलिसंभवो वलि
तथा नामोऽन्तेषु पर्यन्तेषु नामो निन्नत्वम्
मध्ये मध्यप्रदेशे उन्नतिरुन्नतता उच्चैस्त्वम् । त
कङ्कशोफादीनां मार्दवमल्पता । स्पृष्टे पृथ-
संचारो भवेद्भ्रस्ताविवाभस उदकस्य भवति ॥

हे०-पक्वस्य शोफस्य लक्षणमाह—पक्व इति
अल्पवेगता उपद्रवाल्पत्वं, कङ्कशोफादयो लक्षणानि
उपद्रवात्स्वगमर्दादयः ॥ ५ ॥

शूलं नतं अनिलादाहः पित्ताच्छोफः कफोदया-
रागो रक्ताच्च पाकः स्यादतो दोषैः सशोणितैः

स०-अनिलं विना शूलं न भवति । पित्तम-
रेण दाहो न स्यात् । कफोदयादिना शोफो न स्यात्
शोफः कफादिति वक्तव्य उदयग्रहणं विशेषयितु-
र्थम् । रक्ताहते रक्तं विना रागस्य लौहित्यस्य संभ-
न । तेन कफाधिकैः सर्वेदोषैः शोणितसहितैः श्रयः
पाकः स्यादिति गम्यते ॥ ६ ॥

प०-अनिलादृते वाते विना तस्मिन् पाके
शूलस्योत्पत्तिः । पित्ताहते पित्तं विना न दाहः
जन्म । कफोदयादृते कफोदयं विना
शोफस्य प्रादुर्भावः । रक्तादृते रक्तं विना रागस्य
लौहित्यस्यासम्भवः । अतोऽस्माद्धेतोर्दोषैर्वातपित्त-
श्लेष्मरक्तशोणितसहितैः श्रयश्चुः स्यात् ॥ ६ ॥

हे०-रक्तदोषत्रयकार्यत्वं पाकस्याह—शूलमिति ॥ ६ ॥
पाकेऽतिवृत्ते सुषिरस्तनुत्वदोषभक्षितः ।
वलीभिराचितः ज्ञावः क्षीर्यमाणतनूरुहः ॥ ७ ॥

स०--पाके चातिवृत्तेऽतिक्रांते सुषिरोऽतस्थः शोफदेशः संपद्यते । तथा तनुस्वगस्मिन् स तनुत्वक् । तथा दोषभक्षितः । दोषशब्देनेह पृथु उच्यते । तेन भक्षितत्वात्सुषिरत्वं तनुत्वक्त्वं चाऽस्य । तथा वली-भिराचितो व्यातः । तथा श्यामवर्णः । तथा शीथि-माणतनूरुहः पतद्रोमा ॥ ७ ॥

प०--पाकेऽतिवृत्तेऽतिक्रान्ते शोफः सुषिरः शून्यः संपद्यते । तथा तनुत्वक् तन्वी त्वक् यस्मिन्नसौ तनुत्वक् । दोषभक्षितः पृथुखादितोऽतएव सुषिर-तनुत्वक्त्वम् । वलीभिस्त्वक्सङ्कोचैराचितो व्यातः । श्यावः कृष्णवर्णः । तथा शीथिमाणानि तनूरुहाणि रोमाणि यस्याः ॥ ७ ॥

हे०--अतिपक्वस्य शोफस्य लक्षणमाह--पाक इति । अतिवृत्ते प्रमाणमतिक्रांते सुषिरः शून्योदरः, तनुत्वक् विरलत्वक्, दोषभक्षितः पृथुभक्षितमांसादिः, तनूरुहं रोम ॥ ७ ॥

कफजेषु तु शोफेषु गंभीरं पाकमेत्यस्युक् । पक्ववर्णिं ततोऽस्पष्टं यत्र स्याच्छीतशोफता ॥ त्वक्सावर्ण्यं रुजोऽल्पत्वं घनस्पर्शत्वमश्मवत् । रक्तपाकमिति ब्रूयात् प्राज्ञो मुक्तसंशयः ॥८॥

स०--यद्यपि त्रिमिरेव दोषैः शोणितान्वितैः पाको जायते तथाऽपि कफजेष्वित्युक्तेरधिकतरकफेष्विति गम्यते । कफजेष्विति बह्वचननिर्देशाद्देहदेशबहुत्वा-द्येषु देहदेशेषु कफो जायते तेषु कफजेषु शोफेषु गंभीरं दुर्लक्ष्यमतिशयेनांतर्निगुत्वाद्दस्युक् पाकमेति । अत एव पक्वलिङ्गं पक्वत्वमस्पष्टं दुर्लक्ष्यं स्यात् । यत्र शीत-गुणयोगाच्छीतशक्तौ शोफश्च तस्य भावः शीतशो-फता । तथा त्वक्समानवर्णत्वम् । तथा रुजः स्तोक्तम् । तथा घनस्पर्शत्वं निबिडस्पर्शता स्यादश्म-वत् । हस्तादिना स्पृष्टे पाषाणतुल्यः स्पर्श उपलभ्यते । तं तथाभूतं श्वयथुपाकं रक्तपाकमित्येवं प्राज्ञो धीमान् ब्रूयात् तु शोफं पक्वमिति कथयेत् । कथम् । मुक्तसंशयः शोणितपाको नाऽत्र शोफ इत्येवं वदे-दित्यर्थः ॥ ८ ॥

प०--कफजेत्यादि । कफजेषु पुनः शोफेषु गंभीरगतिस्त्वादुर्लक्ष्यपाकमस्युक्तमेत्यानञ्छति । पक्वलिङ्गं पक्वत्वमप्यत्र तत्रास्पष्टं दुर्लक्ष्यं भवति । यत्र यस्मिन् शीतशोफता शीतस्पर्शश्चयुक्तम् । तथा त्वक्सावर्ण्यं त्वक्समानवर्णता । रुजोऽल्पत्वं वेदनाल्पता । घनस्पर्शता भवेदश्मवत्त्वं तथा-भूतं रक्तपाकमित्येवं ब्रूयात् कथयेत् न तत्र मोहं गच्छेत्प्राज्ञः । कोविदो बुद्धिमान् मुक्तसंशयोऽप-गतसंशयः ॥ ८ ॥

हे०--रक्तपाकस्य लक्षणमाह--कफजेति । गंभीरं वदस्युक् पाकमेति न मांसं ततस्तस्मादपि पक्ववर्णिं स्पष्टं नीत्ययते, तेन यत्र शीतशोफत्वादि तं रक्तपाकं ब्रूयात् ॥ ८ ॥

अल्पसत्त्वेऽबले बाले पाके चाऽन्यथमुद्धते । दारणं मर्मसंध्यादिस्थितं चाऽन्यत्र पाटनम् ९.

स०--अल्पसत्त्वे सति तथा दुर्बले तथा बाल एतेषु जाते श्वयथौ तथा पाकाद्वात्यथमुद्धतेऽतिक्रांते च श्वयथौ दारणं कार्यं व्रणप्रतिषेधार्थं दारणद्रव्यैः यथा गुग्गुल्वतसिगोदन्तस्वर्णक्षीरीकपोतविट् । क्षारौष-धानि क्षाराश्च पक्वशोफविदारणमिति न केवलमल्पसत्त्व इत्यादिके श्वयथौ दारणं कार्यं यावन्मर्मसंध्यादिस्थि-तेऽपि । पाटनं शस्त्रेण । अन्यत्रेति दारणविषया-निर्दिष्टे स्थाने शस्त्रेण पाटनं कार्यम् ॥ ९ ॥

प०--अल्पसत्त्वे स्तोकचित्ते नरे सति तथाऽबले दुर्बले शस्त्राक्षमे हीनबले पुंसि तथा बाले ऊन-पोडशब्दं पाकाद्वात्यथमुद्धतेऽतिक्रांते तथा मर्म-सन्ध्यादिस्थितेऽथ यथा तीक्ष्णोष्णद्रव्यैर्वारणं कुर्वीत । तथाचोत्तरतन्त्रे निर्दिष्टम्--“गुग्गुल्वतसिगोद-न्तस्वर्णक्षीरीकपोतविट् । क्षारौषधानि क्षाराश्च पक्वशोफविदारणम्” इति । अन्यत्रेतस्मिन् पाट-नमथ शस्त्रेण कार्यमिति वाक्यशेषः ॥ ९ ॥

हे०--अथ पाटनम् । तत्र दारणपाटनयोर्विषयभे-दमाह--अल्पसत्त्व इति । सत्त्वं मानसं बले, पातं चात्यर्थमुद्धते अतिपके शोफे मर्मसंध्यादिष्वनवचार्यं शस्त्रे ष्वंगेषु स्थिते च दारणम्, अन्यत्र पाटनम् । दारणं क्षारा-दिना द्वारकरणं, पाटनं शस्त्रेण ॥ ९ ॥

आमच्छेदे सिरास्त्रायुव्यापदोऽसृगतिस्तुतिः ।
रुजोऽतिवृद्धिर्दरणं विसर्पो वा क्षतोद्भवः ॥१०॥

स०—आमस्य शोफस्य शङ्खेण छेदे सति सिरा-
स्त्रायुव्यापदो भवेति । तथाऽसृजोऽतिस्त्रामः स्यात् ।
तथा रुजाया अतिवृद्धिस्तथा विदरणं विसर्पो वा
क्षतोत्थः स्यात् ॥ १० ॥

प०—आमच्छेदे आमपाटने सति शिरास्त्रायां
व्यापदो विधातस्तथाऽसृजो लोहितस्यातिप्रवृत्तिः ।
रुजोऽतिवृद्धिर्वेदनानामभिवर्धनम् । दरणं त्वगादी-
नामवद्वारणम् । क्षतोद्भवो वा विसर्पः स्यात् ॥१०॥

हे०—शिरानाशादिदोषादामो न च्छेद्य इत्यर्थः ॥१०॥

तिष्ठन्नतः पुनः पुनः सिरास्त्रायवसृगामिषाम् ।
विवृद्धा दहति क्षिप्रं तृणालपमिवानलः ॥११॥

स०—अंतरंतरे तु पुनस्तिष्ठन् सन् सिरादीन्
दहति । कः कमिव । अनलस्तृणालपमिव ॥११॥

प०—पाकेऽतिक्रान्तेऽप्रपाटिते च शोफे प्रोऽन्त-
स्तिष्ठन् विवृद्धः सन् शिरादीन् दहति । यथाऽनलो-
ऽग्निवृद्धस्तृणालपं दहति ॥ ११ ॥

हे०—पक्वस्य छेदने दोषमाह—तिष्ठन्निति । तृणालपं
तृणगुरुमम् ॥ ११ ॥

यश्चिन्त्यममज्ञानाद्यश्च पक्वमुपेक्षते ।
श्वपचाविव विज्ञेयौ तावनिश्चितकारिणौ ॥१२॥

स०—यः पुरुषोऽज्ञानान्मोहादामं छिनत्ति । योऽपि
पक्वमुपेक्षते न पाठयति । तौ नरौ श्वपचतुल्यावातुर-
व्यापादनात् । तद्व्यापादनं तु कुतो विपत्तं इत्याह ।
अनिश्चितकारिणावसमीक्ष्यविधायिनौ यतः ॥ १२ ॥

प०—यो वैद्यः आमं शोफं छिनत्ति विदारयति
अज्ञानादबोधान्मोहात् । यश्चापरो वैद्यः पक्वं
शोफमुपेक्षते तत्रोपेक्षां कुरुते अज्ञानादेव तौ
ज्ञापयि श्वपचवद्विज्ञेयौ अनिश्चितकारिणौ अनिरु-
पितकरणशीलौ ॥ १२ ॥

१ अत्र “तृणालपम्” “तृणोच्चयम्” इति पाठभेदौ वर्तते ।

हे०—आमपक्वक्षणानभिज्ञं निंदति—यश्चित्
चेति ॥ १२ ॥

प्राक्शस्त्रकर्मणश्चंद्रं भोजयेदन्नमातुरम् ।
पानपं पाययेन्मद्यं तीक्ष्णं यो वेदनाक्षमः ।
न मूर्छत्यन्नसंयोगान्मत्तः शस्त्रं न बुध्यते ॥१३॥

स०—शस्त्रकर्मणः प्राक् पूर्वमातुरमिष्टमन्नं यद् वा
ऽपथ्यमपि तद्वलाधानार्थं भोजयेत् । तथा यो वेद-
नाक्षमः शस्त्रव्यथामसहिष्णुस्तातुरं मद्योचितं ती-
क्ष्णं मद्यं पाययेत् । एवं सति यस्यात्तदाह-
मूर्छत्यन्नसंयोगादन्नोपयोगान् मुह्यति । तीक्ष्णमद्यपान-
मत्तः सन् शस्त्रं न्यस्तमग्रे न बुध्यते । न चेतयते
तत्कदर्थनया न कंपत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

प०—शस्त्रकर्मणः प्राक् पूर्वं नैव तावच्छस्त्रव्य-
थयते यावत्पथ्यसमातुरं रोगिणमन्नमाहारमिष्ट-
मिष्टं बललाभार्थं भोजयेत् । तथा पानपं च
मद्यं पाययेत् तीक्ष्णं न मृदु । यो वेदनाक्षमः शस्त्र-
व्यथामसहिष्णुरातुरः संयोगादन्नश्लेषान्न मूर्छ-
न मोहं याति । तीक्ष्णमद्यपानान्मत्तः शस्त्रं न्यस्त-
मग्रेषु न बुध्यते तत्कदर्थनक्षम एव ॥ १३ ॥

हे०—शस्त्रकर्मणः पूर्वं भोजनमाह—प्राक्शस्त्रकर्म-
इति । तीक्ष्णमद्यपानमाह—पानपमिति । यो वेदनाक्ष-
मश्च शस्त्रव्यथां सोढुमशक्तो मद्यपः तस्य मद्यपानम्, अन्यत्र
भोजनमेव ॥ १३ ॥

अन्यत्र मृदुगर्भाश्ममुखरोगोदरातुरात् ॥१४॥

स०—अश्मशब्देनाश्मरी गृह्यते । मृदुगर्भादिभि-
आतुरस्तं वर्जयित्वेष्टभोजनं मद्यपानं च कारयित-
व्यम् ॥ १४ ॥

प०—अन्यत्रशब्दो वर्जनार्थः । मृदुगर्भादिभिर-
तुरं वर्जयित्वा । मृदुगर्भो मृतगर्भः । अश्मशब्दे-
नाश्ममुपलक्ष्यते । मुखरोगा आस्यविकाराः । उद-
रजठरविकाराः ॥ १४ ॥

हे०—मृदुगर्भादीं भोजने मद्यपाने निषेधति—अन्य-
त्रेति ॥ १४ ॥

आहूतोपकरणं वैद्यः प्राङ्मुखमातुरम् ।
संमुखो यंत्रयित्वाऽऽगु न्यस्यन्मर्मादि वर्जयन् ॥
अनुलोमं मुनिशितं शस्त्रमापूयदर्शनात् ।
सकृदेवाऽऽहरेत्तच्च ॥ १५ ॥

स०—अथशब्देन मंगलवाचिना संप्रहोक्तमर्थं सूचयति। यथा सुमुहूर्ते च दध्यक्षतान्नपानरुक्मरत्नाञ्चितविप्रं प्रणतेष्टदेवतमित्यादि आहूतं ढौकितं समीपानीतमुपकरणं तत्कालयोग्यं यंत्रशस्त्राग्निजं ववौष्टपिचुल्लोतस्नेहमधुकल्कादिकं यस्य तमातुरं प्राङ्मुखं पूर्वोभिमुखं वैद्यः संमुखः प्रत्यङ्मुखो यंत्रयित्वा शस्त्रमागु न विलेखितं न्यस्येति निक्षिपेत् । मर्मादि वर्जयन् मर्मसिरासंध्यादीन् परिहरन् । तथाऽनुलोमं कृत्वा नं प्रातिलोभ्येन । किभूतं शस्त्रम् । मुनिशितमतितीक्ष्णम् । तच्च शस्त्रमापूयदर्शनादाहरेत् त्वयि च तत्रैव स्थाप्यम् । तच्च सकृदेव न बहून् वारान्यस्येत् ॥ १५ ॥

प०—अथेति मङ्गलार्थः । आहूतमानीतं तत्कालयोग्यमुपकरणं यस्य । यंत्रशब्दान् क्षारजास्त्वबोष्टपिचुल्लोतपत्रसूत्रचर्मपट्टमधुस्नेहकायकलकसेकोदकुम्भशीतोष्णोदककटाहव्यञ्जनादित्रणोपयोगिसर्वोपकरणमातुरं प्राङ्मुखं सम्मुखो वैद्यो यन्त्रयित्वा शस्त्रमागु शीघ्रमेव न्यस्येत् निक्षिपेत् । मर्मादि वर्जयन् मर्मशिरास्नायुसन्ध्यस्थिधमनीं परिहरन् अनुलोमं कृत्वा शस्त्रं मुनिशितं तीक्ष्णमापूयदर्शनात् पूयदर्शनं यावत् सकृदेव एकवारमाहरेत् आकर्षेत् ॥ १५ ॥

ह०—शस्त्रकविविधिमाह—अथेति । संप्रहं तु अधोपहृतयन्त्रशस्त्रक्षारभिजाभ्यबोष्टपिचुल्लोतपट्टसूत्रचर्मपट्टमधुस्नेहकायकलकसेकोदकुम्भशीतोष्णोदककटाहव्यञ्जनादित्रणोपयोगिसर्वोपकरणमास्तुतश्चयनीयमुपस्थितस्थिरक्षोहवलयदलवलयकपुरुषमिश्रेऽहनि शुभे मुहूर्ते च दध्यक्षतान्नपानरुक्मरत्नाञ्चितविप्रं प्रणतेष्टदेवतमुत्तुवन्तमातुरं प्राङ्मुखमुपवेद्य संवेद्य वा यंत्रयित्वा प्रत्यङ्मुखो वैद्यो मर्मशिरास्नायुसंध्यस्थिधमनीं परिहरन् अनुलोमं शस्त्रं निदध्यादिति । निखातशस्त्रस्वाहरणविधिमाह—सकृदेवेति । सकृदेकवारमाहरेत्तान्तरा मुञ्चेदित्यर्थः ॥ १५ ॥

पाके तु सुमहत्पि ।
पाटयेद् द्व्यङ्गुलं सम्यग्द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलांतरम् ।
एषित्वा सम्यगेषित्वा परितः सुनिरूपितम् ।
अंगुलीनालवालैर्वा यथादेशं यथाशयम् ॥
यतो गतां गतिं विद्यादुत्सङ्गो यत्र यत्र च
तत्र तत्र व्रणं कुर्यात्सुविभक्तं निराशयम् ।
आयतं च विशालं च यथ दोषो न तिष्ठति ॥ १६ ॥

स०—पाके तु सुमहत्पि पाटयेत् द्व्यङ्गुलं द्व्यङ्गुलपरिमाणं व्रणं सम्यक्कुर्यान्नाधिकम् । द्व्यङ्गुलेत्यां अंगुलद्वयमथवाऽंगुलत्रयमंतरीकृत्य पुनरन्यं व्रणं कुर्यात्वासन्नम् । तथैषित्वा सम्यगेषित्वा परितः समंतत्सुनिरूपितं सुपर्यलोचितम् । न केवलमेषित्वा यवदंगुल्या नालेन पद्मोत्पलादिजेन वालैर्वा वराहार्वा संबन्धिमिरन्वेष्य यथादेशं यथाशयं व्रणं कुर्यात् तं च प्रदेशं दर्शयितुमाह—यतो यस्मिन्प्रदेगतां दूरयातां गतिं नाडीं जानीयात्सि प्रदेशं व्रणं कुर्यात् । यत्र यत्र श्वयधुप्रदे उत्संगमुत्कर्ति विद्यात्तत्र तत्र प्रदेशं व्रणं कुर्यात् किभूतं व्रणम् । सुष्ठु विभक्तौ पार्श्वोपरपार्श्वोदिविम यस्य तं तथाविधम् । तथा निराशयम् । न वि आशयः पूयादेर्दोषस्य स्थानं यस्य तथाभूतं निराः कुर्यात् तथाऽऽयतं दीविम् । तथा विशालं विस्तं कुर्यात् । एवं कृते सति दोषः पूयाह्यो न तिष्ठति संस्थानं लभते ॥ १६ ॥

प०—सुमहत्पाके द्व्यङ्गुलं शस्त्रपदमुक्तं त्र्यङ्गुलान्तरं चातिसमीक्ष्य त्र्यङ्गुलं पाटयेत् । द्व्यङ्गुलं परिमाणपरमाणं कुर्यात् । द्व्यङ्गुलं त्वय त्र्यङ्गुलं वा पुनरन्यव्रणं कुर्यात् । एषित्वा परितः सम्यगेषित्वा सुनिरूपितं मुनिशितं कृत्वा । अङ्गुल्यादिभिरेषित्वा यथादेशं शरीरदेशानतिक्रम्य यथाशयमाशयानतिक्रमेण विवृते प्रदेशे च प्रदेशिन्येषित्वा नातिविवृते गम्भिरमांसले चैषि विपरीते शिरीषादिनालेनातिसंवृतमुकरवालैरेषित्वा व्रणं कुर्यात्। यतो यस्मात् शरीरप्रदेशात् यति शरीरप्रदेशे गतां दूरयातां गतिं नाडीं विद्यात् नीयात् तस्मिन् प्रदेशे व्रणं कुर्यात् । यत्र यत्र

श्वयधुप्रदेशे उत्सङ्ग उन्नतिर्दृश्यते तत्र तत्र शरीर-
प्रदेशे त्रणं कुर्वीत । सुविभक्तः पार्श्वद्विविभागो
यस्य सम्यक् जायतेऽसौ सुविभक्तः न तथाभूतं
तथा निराशयं न विद्यत आशयः पूयादेर्दोषस्य
स्थानं यस्य तम् । तथाऽऽयतं दीर्घं विशालं विमती-
र्णमेवंलक्षणे त्रणे सति दोषः पूयास्यो न तिष्ठति
न स्थितिं वप्नोति ॥ १६ ॥

हे०—पाठनप्रमाणमाह—पाक इति । बहुषु पाठनेषु
हगुलं त्र्यगुलं चान्तरे कार्पेमापाठनस्थानमाह—अपिस्वेदा
एषिष्ठा विभाग उक्तः संसृष्टे निवृत्ते प्रदेशे तामप्रदेशि-
न्वीपिता नातिवृत्ते गेभीरं मांसले वैपिष्ठा तिसरेण
करीरादिनालेन अतिसंवृते शकस्वालेनेति । देशः जय-
रावथयः आशयो वणसंस्थानं, गतिर्नोर्ध्विणः, उत्तमः
पूयस्वलनस्थानं, निम्नोर्ध्वं मांसादिदेशादिति; आशय
उत्सङ्गः ॥ १६ ॥

शौर्धमाशुक्रिया तीक्ष्णं शस्त्रमस्वेदवपथुः ।
असंमोहश्च वैद्यस्य शस्त्रकर्मणि शस्यते ॥ १७ ॥

स०—धैर्यस्य शस्त्रकर्मणि पाठनादौ शौर्धवं शस्यते ।
तथा आशुक्रिया चतुर्हस्तता । तथा तीक्ष्णं शस्त्रम् ।
तथा स्वेदश्च वेपथुश्च न विद्यमानो नौ यस्य स पूयम् ।
स्वेदाभावः केषामानर्थक्यार्थः । असंमोहस्तत्कालोक्ति-
कार्यकरणे सम्यक्प्रवृत्तिः । तनु शौर्ध्वं वैद्यस्य उत्तम-
हस्युत्कृष्टेन स्वेदकेषामावः प्रत्यपादि । तथा च स्वे-
दवपथुं मरिचैव संभवतो न मुरस्येयनश्चक्रमस्वेदवपथु-
रिति । अत्राक्षमहे । सत्यमेवैतौ मीरुगुणौ किन्तु-
ष्णकालत्रयात् प्रकृतिकशास्त्रं यस्य स्वेदो वेपथुश्च
भवतस्तत्प्राप्त्यर्थमेतदुक्तम् । संसृष्टस्य हि वैद्यस्य
शस्त्रकर्म कर्तुमुद्यतस्य शस्त्रग्रहणमेव न तथा
संपद्यते तद्वत्संकोचस्यापि । तस्मात्तत्प्राप्त्यर्थो
युक्तः ॥ १७ ॥

प०—शौर्ध्वीदिकं शस्त्रकर्मणि क्रियमाणं धैर्यस्य
शस्यते हृष्यते । शौर्ध्वं शूरता धैर्यम् । आशुक्रिया
चतुर्हस्तता शक्तिं शस्त्रकर्मकरणम् । तीक्ष्णं शस्त्रं
मुनिशितं सुधारम् । स्वेदो देहादुद्वेगम् । स्पृशान्
वेपथुः कम्पः । संमोहो वैचित्र्यम् ॥ १७ ॥

हे०—पाठनीयकृतकामकीर्तना—जीर्णमिति ॥ १५

तिर्यक्छिद्याहलाटधृदंतवेष्टकजनुर्धन ।
कुक्षिकक्षात्रिकुट्टाश्रकपाटगलवक्षणे ॥ १८

स०—ललाटोर्ध्वदेशेषु तिर्यक्छेदः कार्यः । कु-
नेष्टको देवः त्रिष्टिका देवावरः मुखे ॥ १८ ॥

प०—तिर्यक् छिन्त्यात छेदे कुर्यात् । दन्तवेष्ट-
कजनुर्धनपाटिका दन्ताधार उत्तमः । जनुर्धनः । क-
कुट्टः । वक्षःक्षणमुरुमुखम् ॥ १८ ॥

हे०—अन्वयार्थं तिर्यक्छेदनाह—तिर्यगिति ॥ १८
अन्यत्र छेदनातिर्यक् मिसाम्नायुधिपाठनम् १९

स०—अन्यत्र प्रदेशे तिर्यक्छेदनात् तन्निर्माणं शक्य-
त व्यापारः स्थानम् ॥ १९ ॥

प०—अन्यत्राग्निन प्रदेशे तिर्यक्छेदनात् तिर्य-
कां स्थाप्यं च विधातव्यमप्यतनो नर्तनम् ॥ १९ ॥

हे०—प्रदेशकत्वं तिर्यक्छेदने तिर्यक्येति—अन्यत्रेति

शस्त्रञ्चचारिते वारिमः शीतान्मोमश्च रोमिणाम्
आश्रास्य परिनेऽगुल्या परिर्णीतव त्रणं ततः
शाल्याग्न्या कषायेण श्रोतान्मोमोऽपनीय च ।
गुग्गुल्वगुग्गुसिद्धार्थिदिगुग्गुमेरमान्वितैः ।
वृषथेष्पटुपटुधैर्यानिचपर्वतपटुधैः ॥ २० ॥

स०—शस्त्रञ्चचारिते वारिमो वारं नतं वारमन्तं शस्त्रं
निर्माणसंग्रहणः । शस्त्रो जातोऽतोऽपि तत्रावर्तमानस्य
शीतान्मोमः पारिषदादिगुग्गुमाजान्पाटनस्य क-
षायः समतलेषुमुखा परिर्णीतवृषादीपनिहा
तयाऽन्तर कषायेण कषुवत्प्राप्त्यर्थमेव शाल्याग्न्या
ततः । श्रोतान् कषायान्तां वक्षःक्षेत्रं । तद्वत्प्राप्त्य-
र्थान्नीयादन्तं तिर्यक्छेदनात् । तस्य गुग्गुल्वगुग्गुसिद्धार्थिदिगुग्गु-
मेरमान्वितैः । किन्तुः । पुनर्धैर्यः । वृषाकण्ठाद-
इत्यतिरिक्तं शौक्यार्थः । समदे शौक्यम् । गुग्गुल्वगु-
ग्गुमेर शयनाग्न्यादि द्विद्वो वृषादिभिः ॥ २० ॥

प०—शस्त्रञ्चचारितेऽगुल्यं रोमिणामानुरसाग्नौ
वारिमन्त्रकालोक्तिनाभिमन्त्राभिर्गुग्गुः । परिषदादि-
नादिनानन्तरं परिणः समन्तान् अक्षगुल्या पाति

पीडय पीडयित्वा पूयादिदोषपरिहाराय ततोऽन-
न्तरं कषायेण यथायोगं यथादोषमुचितेन क्षाल-
यित्वा प्रक्षाल्यानन्तरं श्लोतेन कार्पासादिमयेन
वस्त्रेण चापनीय जलाकतां ब्रणादपसार्यानन्तरं
धूपयेत् । गुग्गुलुवादिभिर्धूपैस्त्रिभुवनान्तैर्धृतप्लुतै-
र्बहुलेरिति ॥ २० ॥

हे०—पादनानन्तरं कर्तव्यमाह—शस्त्र इति । सर्जरसो
रसालः, पङ्कथा वचा ॥ २० ॥

तिलकल्काज्यमधुभिर्गन्धैश्च भेषजेन च ।

दिग्धां वर्ति ततो दद्यात्तैरेवाऽऽच्छादयेच्च तम् ॥

स०—ततोऽनन्तरं वर्ति कार्पासादिमयीं ब्रणांतः
प्रवेशयेद्वैद्यः । किंभूताम् । दिग्धाम् । कैः तिलकल्का-
ज्यमधुभिः । वातव्रणे तिलपिष्टदिग्धां पित्तव्रणे
घृतदिग्धां कफव्रणे मधुदिग्धाम् । केचित्तु सर्वैरेव
तैर्युगपदिग्धामित्याहुः । नच केवलं तिलादिभिर्गन्ध-
भास्वं यद्यस्य दोषस्य स्वं भेषजं तेन च दिग्धाम् ।
तैरेव तिलकल्कादिभिर्ब्रणांतःप्रविष्टां तां वर्तिमाच्छा-
दयेत्स्थगयेत् ॥ २१ ॥

प०—ततोऽनन्तरं व्रणे वृत्तिकेशिकापरसंज्ञां
सूक्ष्मां कार्पासादिवस्त्रमयीं ब्रणान्तःप्रवेशयोग्यां
दद्यात् । दिग्धामनुलिप्तं यथादोषमौषधकल्केन
तथा तिलकल्काज्यमधुभिस्तैरेव तिलकल्कादिभिस्तां
वर्ति ब्रणान्तःप्रविष्टां छादयेत् पूरयेत् । न केवलं
तैस्तं छादयेद्यावत् ॥ २१ ॥

हे०—यथास्वं यस्मिन् व्रणे यद्वैषम्यमुक्तं तेन चशब्दः
समुच्चये । दिग्धां लिप्तां वर्तिर्तिलैर्गन्धैः तं व्रणम् ॥ २१ ॥

घृताक्तैः सक्तुभिश्चोर्ध्वम् ॥ २२ ॥

स०—ऊर्ध्वं तदुपरिष्ठाद्घृतयुक्तैः सक्तुमिराच्छादयेत् ।
संग्रहे चोक्तम् । नातिभृष्टवसक्तुभिर्घृताक्तैर्मौजनांतै-
ऽम्भसा दक्षिणांगुलिभिः सुमुदितैरेवच्छायेति ॥ २२ ॥

प०—घृताक्तैर्भिन्नतैर्मौजनान्तेऽम्भसा दक्षिणाङ्-
गुलिभिः सुमुदितैः सक्तुभिश्छादयेत् ॥ २२ ॥

हे०—ऊर्ध्वं पूर्वलेपस्य घृताक्तसक्तुलेपः । संग्रहे तु
नातिभृष्टवसक्तुभिर्घृताक्तैर्मौजनान्तेऽम्भसा दक्षिणां-
गुलिभिः सुमुदितैरिति ॥ २२ ॥

घनां कवलिकां ततः ।

निधाय युक्त्या बध्नीयात्पट्टेन सुसमाहितम् ।
पार्श्वे सव्येऽपसव्ये वा नाऽधस्तान्नैव चोपरि २३

स०—ततो ब्रणांतःप्रविष्टवर्तिच्छादनानन्तरं कव-
लिकां बहुवस्त्रखण्डपुटनिर्वर्तितां निधाय संस्थाप्य पट्टेन
निविडवस्त्रखण्डेन प्रकृतत्वाद् व्रणं बध्नीयात् । कथम् ।
युक्त्या दोषकालानुगुणया । अत एव संग्रहे जगाद् ।
वातश्लेष्मोद्भवांस्तत्र द्विविधां वेष्टयेद्ब्रणान् । सङ्क-
देव परिक्षिप्य पित्तरक्ताभिघातजान् । तथोक्तम् ।
शस्त्रक्षतरुजायां तु प्रततायां यष्टामयुक्तसर्पिषोणेन
व्रणं सिञ्चेत् । उदङ्मादपो गृहीत्या प्रोक्षन् परित
इति । कथं बध्नीयात् । सुसमाहितं कृत्वा च न हेलया ।
वामपार्श्वे दक्षिणपार्श्वे वाऽयस्ताव न बध्नीयान्नैव
चोर्ध्वं बध्नीयात् ॥ २३ ॥

प०—ऊर्ध्वं घनां कवलिकां बहुवस्त्रपुटवर्तितां
निधाय स्थापयित्वा दत्त्वा युक्तार्दान् व्रीक्ष्य पट्टेन
खण्डेन वस्त्रेण खण्डेन मुदुना व्रणं बध्नीयात् ।
सुसमाहितं कृत्वा नाविद्वसन् कुचितं मुदुं पुटुं
निवेश्य पार्श्वे मध्ये वामपार्श्वे अपसव्ये दक्षिणे
पार्श्वेनाधस्ताद्ब्रणस्य बध्नीयात् ॥ २३ ॥

हे०—कवलिकां यन्त्रखण्डमयीं पार्श्वे पट्टेन घनवस्त्र-
खण्डेन सुसमाहितं पुटुं सखिपिष्टं यथा भवति तथा
पार्श्वे बध्नीयात् ग्रंथिं बध्नीयात् । संग्रहे—“वातश्लेष्मो-
द्भवांस्तत्र द्विविधां वेष्टयेद्ब्रणान् । सङ्कदेव परिक्षिप्य
पित्तरक्ताभिघातजान् ॥” गन्धजतन्मज्जायां तु प्रततायां
तु यष्टिमधुकसर्पिषोणेन व्रणं सिञ्चेत् इति ॥ २३ ॥

शुचिसूक्ष्मदृढाः पट्टाः कवल्यः सविकेशिकाः ।
धूपिता मृदवः श्लक्ष्णा निर्वलीका व्रणं हिताः ॥

स०—तथा शुचयः सूक्ष्मसूत्रा दृढाश्च पट्टा हिताः ।
तथा कवलिकाः सविकेशिकाश्च व्रणे हिताः ।
किंभूताः धूपितास्तथा मृदवस्तथा श्लक्ष्णास्तथा वली-
रहिताः ॥ २४ ॥

प०—पट्टाः कवल्यः विकेशिकाश्च शुचयः शुद्धाः
सूक्ष्मास्तनवः दृढा अभङ्गशूरास्तथा धूपिता गुग्गु-
ल्वादिभिः । मृदवः कोमलाः श्लक्ष्णा अपरुषाः

ग्रन्थरहिताः निर्वलीका बलीभिर्वर्जिताः ब्रणे
हिता भवन्ति ॥ २४ ॥

हे०—पट्टकवलिकां विकेशिकानां विशेषमाह—शुचि
मूर्ध्मति । विकेशिका वर्तिः ॥ २४ ॥

कुर्वताऽनन्तरं तस्य रक्षां रक्षोनिषिद्धये ।
वलिं चापहरेत्तभ्यः ॥ २५ ॥

स०—अनन्तरं रोगिणः कृतशस्त्रकर्मणो ब्रणे
रक्षां कुर्यात् । किमर्थम् । रक्षोनिषिद्धये पिशिता-
शनराक्षसादिनिषेधाय । तेष्वश्च रक्षोभ्यो बलिमुपहरे-
त्त्याह ॥ २५ ॥

प०—तस्य कृतशस्त्रस्य कर्मणोऽनन्तरं रक्षां
कुर्वत । रक्षोनिषिद्धये रक्षोऽभिभवन्ननिषेधार्थं
तभ्यो रक्षोभ्यो बलिमुपहारं यथाद्योग्यमुपहरेत्
दद्यात् ॥ २५ ॥

हे०—रक्षामाह—कुर्वतीति । उदकुम्भाच्चापो गृही-
त्वा मोक्षयेत् परितो यावकार्यपणसपर्यादिभिरस्य रक्षां
कुर्यादिति । बलिमाह—बलिमिति ॥ २५ ॥

सदा मूर्ध्नाऽवधारयेत् ।

लक्ष्मीं गुहामतिगुहां जटिलां ब्रह्मचारिणीम् ।
वचां छत्रामतिच्छत्रां दूर्वां सिद्धार्थकानपि २६

स०—सर्वकालं चौषधीर्मूर्ध्ना धारयेत् । ता एवाह
लक्ष्मीमित्यादि । लक्ष्मीं पद्मचारिणीम् । गुहां वृश्नि-
पर्णीम् । अतिगुहां शालिपर्णीम् । जटिलां मांसीम् ।
ब्रह्मचारिणीं ब्रह्मपट्टिकां । वचां वचाप्रगंधाम् । छत्रां
शतपुष्पाम् । अतिच्छत्रां विपाणिकाम् ॥ २६ ॥

प०—सदा सर्वकालमौषधीरिमा मूर्ध्ना शिरसा
धारयेत् । लक्ष्मीः शमी । गुहा वृश्निपर्णी । अति-
गुहा शालिपर्णी । जटिला मांसी । ब्रह्मचारिणी
ब्रह्मपट्टिका । छत्रा शतपुष्पिका । अतिच्छत्रा विषा-
णिका । दूर्वां शाद्वलम् । सिद्धार्थकाः सर्षपाः ॥ २६ ॥

हे०—जौषधीविधारणमाह—सदेति । लक्ष्मीं शमीं,
गुहेति । गुहे—शालिपर्णीवृश्निपर्ण्यौ, जटिलां मांसीं,
ब्रह्मचारिणीं ब्राह्मीं, छत्रातिच्छत्रे शतपुष्पद्वयम् ॥ २६ ॥

ततः स्नेहदिनहोक्तं तस्याचारं समादिशेत् २७ ॥

स०—ततोऽनन्तरं तस्य ब्रणिन आचारमादिशेत्
कतमम् स्नेहदिनेहोक्तम् स्नेहस्य दिनं स्नेहदिनं स्नेहपा-
नोपलक्षितमहस्तब्रह्मा चेष्टा तस्यामुक्तं स्नेहपानविध्यु-
पदिष्टमुष्णोदकोपचारी स्यादित्यादिकम् ॥ २७ ॥

प०—ततोऽनन्तरं तस्य ब्रणिनः आचारमादि-
शेत् कथयेत् । स्नेहदिनेहोक्तं स्नेहपानविध्यु-
क्तमुष्णोदकोपचारादिलक्षणदिनेनोक्तं दिनचर्या-
ध्यायोक्तम् ॥ २७ ॥

हे०—आहारविहारनियममाह—तत इति स्नेहदिनेहोक्तं
स्नेहपानविधिदिनचर्याक्तम् ॥ २७ ॥

दिवास्वप्नो ब्रणे कङ्करागरुक्षोफपूयकृत् २८ ॥

स०—दिवास्वप्नो ब्रणे कंठादिकृत् । तस्माद्
ब्रणिनाऽहःस्वप्नो न सेव्यः ॥ २८ ॥

प०—दिवास्वप्नो ब्रणे कङ्करागरुक्षोफपूयान्
करोति ॥ २८ ॥

हे०—दिवास्वप्नं विशेषतो निषेधति—दिवास्वप्न-
इति ॥ २८ ॥

स्त्रीणां तु स्मृतिसंस्पर्शदर्शनैश्चलितस्रुते ।
शुके व्यवायजान् दोषानसंसर्गेऽप्यवाप्नुयात् ॥

स०—स्त्रीणां तु स्मृतिसंस्पर्शदर्शनैः पूर्वं स्वस्था-
नाबलितं पश्चात्स्रुतं तस्मिंश्चलितस्रुते शुके सत्यसं-
सर्गेऽपि तासामसंबन्धेऽपि मैथुनमंतरेणापि व्यवायजा-
मैथुनोत्थान् दोषानवाप्नुयात् । तस्मात्स्त्रीस्मरण-
संस्पर्शदर्शनादि वर्जनीयमित्यर्थः ॥ २९ ॥

प०—असंसर्गेऽपि स्त्रीभिः स्त्रीणां स्मृत्यादिनैव
शुकस्य चलितस्रुतत्वादेव व्यवायजान् मैथुनो-
द्भवान् रोगान् प्राप्नुयात् । पूर्वं स्थानाबलितं पश्चात्
स्रुतं तस्मिन् तथाभूते शुके सति व्यवायजान्
दोषान् संसर्गे सम्बन्धेऽपि तासां मिथुनभावं
विना तज्जान् दोषान् अवाप्नुयात् ॥ २९ ॥

हे०—स्त्रीसङ्गं निषेधति—स्त्रीणामिति ॥ २९ ॥

भोजनं तु यथासाम्यं यवगोधूमपष्टिकाः ।
मसूरमुद्गदुवरीजोर्वतीस्रुनिषण्णकाः ॥

वालमूलकवार्तिकतडुलीयकवास्तुकम् ।
कारवेष्टकककौटपटोलकटुकफालम् ॥
सैधवं दाडिमं धात्री घृतं तप्तहिमं जलम् ।
जीर्णशाल्योदनं स्निग्धमल्पमुष्णं द्रवोत्तरम् ।
भुञ्जानो जांगलैर्मसैः शीघ्रं व्रणमपोहति ३० ॥

स०—भोजनं तु यथासात्म्यं यद्यस्य सात्म्यं
यवादि । तथा जीवत्यादिशाकं च तथा सैधवादिकम् ।
पुराणशालिमत् स्निग्धं सखेहं तथाऽल्पं जांगलैर्मसैः
सह भुञ्जान उष्णोदकोत्तरं यथा भवत्येवं व्रणी शीघ्रं
व्रणमपोहति ॥ ३० ॥

प०—आतुरो यथासात्म्यं भोजनं भुञ्जानः
शीघ्रमाशु व्रणमपोहत्युत्तरति त्यजति स्वस्थो भव-
तीत्यर्थः । यवादयोऽन्नाद्यैः मसुरमुद्गादयो यूपार्थं,
तुवयीढकीजीवन्तीसुमिषण्णकादि शाकार्थं, दाडि-
मामालकसैन्धवबलवर्णं संस्काराय, तप्तं हिमं जलं
कथितं तोयं पानीयम् । जीर्णशाल्योदनं समती-
तशालिभक्तम् ॥ ३० ॥

हे०—भोजनमाह—भोजनमिति । कटुकफलं कटु-
रोहिणीफलम् । भोजनविशेषमाह—जीर्णशाल्योदन-
मिति ॥ ३० ॥

अशितं मात्रया काले पथ्यं याति जरां सुखम्
अजीर्णं त्वनिलादीनां विभ्रमो बलवान् भवेत् ।
ततः क्षोफरुजापाकदाहानाहानवाप्नुयात् ३१ ॥

स०—मात्रया काले सुक्तं पथ्यं सुखेन जरां याति
तस्मात् पथ्यं मात्रया काले भोक्तव्यम् । अजीर्णं तु
कथंचिन्न कार्यम् । यतोऽजीर्णाद्वातादीनां बलवान्
विभ्रमः क्षोभः स्यात् । तस्मात्क्षोभाच्छोफादीन्
प्राप्नुयात् ॥ ३१ ॥

प०—सम्यगशितं सुक्तं मात्रया योग्यया काले
यथोचिते पथ्यं हितं जरां पाकं च करोति ।
अजीर्णादिपरिणतहारादनिलादीनां दोषाणां विभ्र-
मः क्षोभो बलवान् प्रकृष्टशक्तिर्भवेत् स्यात् । ततो
विभ्रमाच्छोफादीनामुपवादातुरः ॥ ३१ ॥

हे०—विषमशानं सममशनं च निषेधति—अशित-
मिति । अश्वशनं निषेधति—अजीर्णं इति ॥ ३१ ॥

नवधान्यं तिलान्माषान्मद्यं मांसं स्वजांगलम् ।
क्षीरेक्षुविकृतीरम्लं लवणं कटुकं त्यजेत् ॥
यच्चाऽन्यदपि विष्टेभि विदाहि गुरु शीतलम् ।
वर्गोऽयं नवधान्यादिर्व्रणिनः सर्वदोषकृत् ३२ ॥

स०—नवधान्यादि त्यजेत् यतोऽयं नवधान्यादि-
वर्गो व्रणिनः सर्वान् दोषान् करोति । संग्रहे चोक्तम् ।
नवधान्यं विष्टेभि माषकलायकुलस्थनिष्पावशिबीशीतां-
बुमयेक्षुक्षीरपिष्टतिलविकृतितुष्कशाकपिशितहरितका-
म्ललवणकटुकक्षारानूपामिषाणि वर्जयेदिति । शीतलं
शीतांवादि ॥ ३२ ॥

प०—अयं नवधान्यादिवर्गोऽनन्तरोक्तो व्रणिनः
पुंसः सर्वदोषकृत् त्रिदोषकारी भूरिदोषकृत्त्वाद-
िकारी वा भवति ॥ ३२ ॥

हे०—नवधान्यादिवर्गमाह—नवधान्यमिति । संग्रहे तु
नवधान्यं माषकलायकुलस्थनिष्पावशिबीशीतानुमयेक्षु-
क्षीरपिष्टतिलविकृतितुष्कशाकपिशितहरितकाम्ललवणकटुकक्षी-
रामिषाणि वर्जयेदिति नवधान्यादेरप्यश्वमाह वर्ग इति ३२
मद्यं तीक्ष्णोष्णरूक्षाम्लाशु व्यापादयेद्ब्रणम् ।

स०—मद्यं तीक्ष्णोष्णादिगुणं ब्रणव्रणं व्यापाद-
येत् । तस्मान्मद्यमिदं वर्ज्यं नापरम् । तथा च
तन्त्रांतरे । सस्नेहं मधुरप्रायं नातितीक्ष्णमकर्कशम्
तनु यत्सुखपेयं च मर्दिकेषु तदुत्तममित्युक्तम् ।
तस्मान्माद्रीकादिप्रायं रोप्तासवादिकं वा यम्यं तस्मा-
त्त्यत्वात्किंचिपेयमेव ॥ ३३ ॥

प०—नवधान्यादिवर्गं मद्यस्य वर्जनीत्येवं यम्यं
पुनर्निर्दिशति तदतिशयज्ञापनार्थं मद्यस्य । नवधा-
न्यादीनि व्रणं व्यापादयन्ति अभ्यवहतानि, मद्यं
पुनस्तीक्ष्णोष्णरूक्षाम्लत्वानुत्तमभावादप्येव यथा
व्रणं व्यापादयेत्तथैवान्यानि ध्यान्यानि । अथवा विशि-
ष्टमेव मद्यं तीक्ष्णोष्णरूक्षाम्लं यत्तदेवाशु व्यापा-
दयेत् व्रणं नत्वन्यत्सस्नेहादिगुणयुक्तम् । तथाच
तन्त्रान्तरे—“ सस्नेहं मधुरं प्रायं नातितीक्ष्णमकर्क-
शम् । तनु यत् सुखपेयं च मर्दिकेषु तदुत्तमम् ”
इति पठति तस्मान्मद्यं सात्म्याय प्राणिने सस्ने-

हादिगुणयुक्तं तत्कदाचित् किञ्चिद्वत् न तथा न
व्रणस्यापत्तये सम्पद्यते यथैतत्सीष्णोष्णादिगुणयुक्त-
मिति ज्ञापनार्थम् ॥ ३३ ॥

हे०—मधुसूत ततोऽध्यात्ममाह—मधुमिति ॥ ३३ ॥

वालोशीरिश्च बीज्यत न चैनं परिघट्टयेत् ।
न तुदेन च कङ्कयञ्चेष्टमानश्च पालयेत् ॥
स्निग्धवृद्धद्विजातीनां कथाः शृण्वन्मनःप्रियाः ।
आशावान्याधिमांक्षाय क्षिप्रं व्रणमपोहति ३४

स०—वालोशीरिश्चैनं व्रणं बीजयेत् । न चैनं
परिघट्टयेत् । तथा न व्यथयेत् । नापि कङ्कयेत् ।
व्यापारं च कुर्वन् व्रणिनं पालयेद्व्येष्टम् । तथा स्निग्धा-
दीनां कथाश्चित्तप्रिया आकर्षयन् रोगमुक्तये विहि-
ताशोऽह्वाय व्रणमपोहति ॥ ३४ ॥

प०—वाल्लरुशीरिश्चैनं व्रणं बीजयेत् नचैनं व्रणं
परिघट्टयेत् घर्षयेत् । न तुदेन ताडयेत् तथा न
कण्डूयेन्नखादिभिः । चेष्टमानः व्यापारं कुर्वन्
क्रियामु व्रणं पालयेत् रक्षेत् । स्निग्धवृद्धानां द्विजा-
तीनां ब्राह्मणानां मनःप्रियाः कथाः शृण्वन् व्याधि-
मोक्षाय चाशावान् क्षिप्रं शीघ्रं व्रणमपोहति ॥ ३४ ॥

हे०—व्रणशृण्वणमाह—वालोशीरैरिति । वाल्लेश्वरैः
उशीरैर्विरणव्यजनैः ॥ ३४ ॥

तृतीयेऽह्नि पुनः कुर्याद्ब्रणकर्म च पूर्ववत् ।
प्रक्षालनादि दिवसे द्वितीये नाचरेत्तथा ।
तीव्रव्यथया विग्रथितश्चिरात्संरोहति व्रणः ॥ ३५ ॥

स०—तृतीये दिवसे पुनरपि प्रक्षालनादि कर्म
पूर्ववत् पूर्वेण व्रणकर्मणा तुल्यं कुर्यात् । द्वितीये तु
दिवसे प्रक्षालनादि नाचरेत् किमप्याह—तथा तेन
प्रकारेण व्रणस्तीव्रव्यथः संपद्यते । तथा विग्रथितः स
प्रदेशो बहुभिर्प्रेथिभिर्मुक्तः स्यात् । तथा चिराच्चरेण
संरोहं याति रुद्धः संपद्यते ॥ ३५ ॥

प०—पूर्वेण व्रणकर्मणा तुल्यं पूर्ववत् तृतीये
दिवसे पुनः व्रणकर्मप्रक्षालनं कुर्यात् । पूर्वोक्तेन
यथानिर्दिष्टेन व्रणक्रियां कुर्यात् । द्वितीये दिवसे

मांक्षणात् प्रक्षालनादिकर्मचिरणान्च व्रणः तडि
व्यथः तीव्ररुक् सम्पद्यते । तथा विग्रथितो बहु
भिर्प्रेथिभिर्मुक्तः चिराच्चरेण कालेन संरोहं
रुद्धः सम्पद्यते ॥ ३५ ॥

हे०—तृतीये दिवसे प्रक्षालनमाह—तृतीयेऽह्नीति
तृतीये दिवसे प्रक्षालनादिकं निषेधाति—दिवस इति
निषेधातिक्रमे दोषमाह—तथेति । विग्रथितो विषमसं
स्थानः ॥ ३५ ॥

स्निग्धां रक्षां शृथां गाढां दुर्न्यस्तां च विके-
शिकाम्

व्रणे न दद्यात्कल्कं च ॥ ३६ ॥

स०—व्रणे वणास्ये आधारे स्निग्धादिगुणयुक्त
विकेशिकां व्रणांतःप्रवेशयोग्यां वर्ति न दद्यात् । शृथ
शिथिलां गाढां निबिडां दुर्न्यस्तां विषमन्यस्ताम्
अत्र चातिशब्दोऽर्थवशाद्ब्रह्ममानो बोध्यत एव । संप्रष्टे
स्पष्टं कृत्वोवाच । अतिसह्यारुद्ध इति । कल्कमप्यति-
स्निग्धादिगुणयुक्तं व्रणे न योजयेत् । पिष्टमौषधं द्रवा-
प्लुतं कल्क इत्युच्यते ॥ ३६ ॥

प०—विषमन्यस्तां व्रणेन दद्यात् । तथा कल्क-
मौषधमतिस्निग्धमतिरुक्षमतिशृथमतिगाढमतिशृ-
क्ष्णं दुर्न्यस्तं वा न दद्यात् ॥ ३६ ॥

हे०—स्निग्धादिविकेशिकां कल्कं च निषेधाति—स्नि-
ग्धामिति ॥ ३६ ॥

किमिति स्निग्धादिगुणयुक्तां विकेशिकां कल्कं वा
न दद्यादित्याह—

स्नेहाक्लेदो विवर्धते ॥ ३७ ॥

स०—यतः स्नेहात् क्लेदवृद्धिः ॥ ३७ ॥

प०—स्नेहादतिस्नेहाद्ब्रणस्य क्लेदो विवर्धते ३७ ॥

हे०—निषेधातिक्रमे दोषमाह—स्नेहादिति ॥ ३७ ॥

मांसच्छेदोऽतिरुग्यैश्च्युदाहरणं शोणितागमः ।

शृथातिगाढदुर्न्यासैर्व्रणवर्त्मावधर्षणम् ॥ ३८ ॥

स०—अतिरुक्षत्वाच्च मांसच्छेदोऽतिव्यथा दरुणम् ।

तथा विशेषाद्वक्तव्यवत् । शृथादिगुणयुक्तेन च
व्रणमार्गास्याऽवधर्षणं स्यात् ॥ ३८ ॥

प०—रौक्ष्यान्मांसच्छेदो भवेत् । तथाऽतिरुक्
निवेदना दग्धं स्फुटनं त्वचः, शोणितारमो
क्ष्यं प्रादुर्भावो भवति । अथतया अत्रिगाढतया
न्यायेन च विकेशिकोपयकन्कयोर्गणेषु वन्मावि-
ण्णजातार्धर्षणं सम्पन्नं ॥ ३८ ॥

हे०—रौक्ष्याभावात् गोपाः ॥ ३८ ॥

विकेशिका व्रणे कस्माद्विपत इत्याह—

प्रतिमांसं सोसंगं सर्गति पूयगर्भिणम् ।
णं विशोभ्येच्छीघ्रं स्थिता ह्यंतर्विकेशिका ॥

म०—विकेशिका घणान्तरे स्थिता पूयादियुक्तं
णं विशोभ्येतस्तस्माद् व्रणोऽसौ योज्या । उत्संग
तनः । पूयादिभक्षितामांसादिप्रदेशः शून्यो देहस्य
तत्त्वत्वेन । पूयश्चासौ गर्भश्च न विद्यते यस्य स
गर्भात् तम् ॥ ३९ ॥

प०—सह प्रतिमां सोसंगं वर्तते इति सप्रतिमां-
व्रणः । तथा सहोत्सङ्गेनोत्त्रया वर्तते इति सो-
रुद्रः पूयश्चतर्मासादिप्रदेशः शून्यो देहस्य दूरे
तो गतिशब्दवाच्यः । पूयो गर्भं यस्यास्यसौ-
यगर्भा तथापि विकेशिकान्तः तथा शीघ्रमाश्वेव
पश्यति यस्मादतः सा व्रणे योज्या ॥ ३९ ॥

हे०—विकेशिकाया गुणमाह—सप्रतिमांसमिति ३९॥

पल्लं तु पाटितं शोफं पाचनैः समुपाचरेत् ।
गोजनैरुपनादैश्च नातिव्रणविरोधिभिः ॥ ४० ॥

म०—यद्देहं निदग्धम् अपक्वं व्रणं पक्वमितिज्ञाना-
पाटितम् । तथापि नः अथवापाचनैरुपनादैस्तथाविधैश्चो-
नादैः सात्वणानिषादिकर्तव्यैरुपाचरेत् । न च सर्व-
त्राविशेषाचरेत्तद्विरुद्धाह । नातीत्यादि । न व्रणा-
तिशयोक्तिरिति ध्यायन्मुपाचनान्यम्लकटुकतीक्ष्णोष्णल-
घुप्रायाणि द्रव्याणि तैश्चैवप्रायाणि भोजनानि तैरुप-
नादैरिति तु किञ्चिच्च व्रणविरोधिनि यानि तैरुचि-
त्पक्वमेदिनि बोध्यम् । नातिशब्दप्रयोगात् ॥ ४० ॥

प०—व्यमलं शोफं पक्वापकस्यं ज्ञाते पक्वापक-
रक्षणतामविमुच्य कदाचिच्छलेन पाटितं शोफं
पाचनैः सम्यगुपाचरेन् उपक्रमेन । लवणास्लकटु-

रक्षोष्णप्रायैर्लंपादौ प्रयुक्तैस्तथा भोजनैराहारैः पाच-
नैरेव तथोपनादैः सात्वणाभिधानैस्तैश्च व्रणादति-
विरोधिभिः । किञ्चिद्गुणविरोधिभिर्नौपधैरुपाचरे-
देव पाचनार्थम् ॥ ४० ॥

हे०—अपक्वपाटने चिकित्सामाह—व्यमलं तु पाटि-
तमिति । व्यमले विदग्धं तत्र हि रक्तं विगताम्बरसं भवति
इति पाटनविधिः ॥ ४० ॥

सद्यः सद्योव्रणान् सीव्येद्विवृतानभिघातजान् ।
भेदोर्जाह्लिखितान्यथीन्ह्रस्वाः पालीश्च कर्णयोः॥
शिरोऽक्षिकृटनासोष्ठगण्डकर्णोरुबाहुषु ।
ग्रीवाललाटमुष्कस्फिड्मूढूपायूदरादिषु ।
गम्भीरेषु प्रदेशेषु मांसलेष्वचलेषु च ॥ ४१ ॥

म०—सद्योव्रणानभिघातजान् विस्तीर्णमुखान् सद्य-
स्तत्क्षणादेव सीव्येत् । संकुचितवदनासु ते न सीव्याः ।
अभिघाताज्जम् येषां ते । सद्योव्रणानित्यभिघातजेष्वपि
चिरकालस्थितेषु नायं विधिरिति शोतयति । भेदो-
जान् ग्रन्थीनालिरुप सञ्जा सीव्येत् ॥ ४१ ॥

प०—सद्यस्तत्क्षणादेव सद्योव्रणान् अभिघात-
जान् शस्त्राद्यभिघातोत्थान् विवृतान् विस्तीर्णीस्तथा
भेदोजान् भेदः समुत्थान् भिन्नलिखितान् ग्रन्थी-
स्तथा कर्णयोः ह्रस्वा अल्पाः पालीः सीव्येत् ।
शिरोऽक्षिकृटादिषु स्थितान् सीव्येत् । शिरसि अक्ष-
कृतयोर्नासायामोष्ठयोः कपालयोः कर्णयोर्लुब्धोर्बा-
ह्वोर्ग्रीवादिषु तथा गम्भीरेषु प्रदेशेषु प्रभूतमांसेषु
अचलेषु स्थानेषु व्रणान् सीव्येत् ॥ ४१ ॥

हे०—अथ सीवनविधिः । तत्र सीवनस्य विषयमाह—
सद्य इति । सद्यः व्रणार्तिदिने, सद्योव्रणान् शोफसाकादि-
पूर्वस्वरहितान् तेषामभिघातजत्वाद्यभिचारेष्वपि तदुपात्त-
दोषसंसर्गस्युदासार्थम् । लिखितान् लेखनोद्धृतमेदसः
कर्णपालीश्च लिखिताः लेखनोद्धृतह्रस्वचेतुदुष्टावयवाः
शिरःप्रभृतयो ये गम्भीरा मांसला अचलाश्च प्रदेशस्तेषु
स्थितान् व्रणान् ॥ ४१ ॥

न तु वक्षणकक्षादावलपमांसचले व्रणान् ।
वायुनिर्वाहिणः श्लेष्मगर्भाङ्गागविषाग्निजान् ॥

शिवोऽयं शिवो योगविद्ययाऽन्नाद्यान्नायुः
 संशेषं कार्पाशादिमयेन तथा तन्वाद्यैरसनाश्मत्क
 मुक्तान्मृतां चित्ता संश्लेषेन । ज्ञानान् हरे विप्र
 कृते संश्लेषेन । तथा भासते निकटे संश्लेषेन
 मूलकल्पे मोक्षे ज्ञानप्रपञ्चे तथा चतुःशत
 गीतेन ॥ ४३ ॥

[illegible]

सांन्यायत्वा ततश्चातं व्रणे मधुघृतद्वयेः ।
अंजनसोमजमपीफालिनीशङ्खीफलेः ।
मरोध्रमधुर्कादिभ्ये युञ्ज्याद्गन्धादि पुर्यवत् ॥४४॥

सू०—नरः श्री-नामः नवरमानरे आचार्यिक्या समा-

शरणं शीतलपुष्पलोकजगदनिर्वन्तारमुत्तमिषं त्रणे
 र्गम्य । पैः । जगत्वादिति । किमुतैः । मय्युत्तम्यां
 दुर्गतयेति । पुनरेवेति । मुक्त्या । पुनरिष्य-
 न्नादिति । पर्योदयेन क्रमेण । नृपे । जगत्प्राज्ञत्वादि
 कर्मशक्त्या च । योदयेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

पञ्चतन्त्रोक्तान्तरं शीघ्रतात्पर्यतः आहुरं मानव-
विन्या समवायम्यातन्तरं त्रेण दिव्ये दिव्ये जञ्ज-
नानिभिर्दुतायुधैर्महापुत्रयुक्तरत्नान्तरं वन्यानादिभिः
कन्यनकायाप्रद्वान्तरम्यादिभिः पूर्ववत् युज्यन्तात्
योजयेत् । पूर्ववत् नान्वं पूर्ववत् ॥ २२ ॥

१८—नीलकण्ठः—कनकमाध—सान्त्वयिष्येति ।
 चतुर्न—सौम्योदतनं, फलंती प्रियसुः, पुनर्वत् पादम-
 न्ता ॥ ४४ ॥

ब्रणो निःशोणितोष्ट्रो यः किञ्चिद्वायलिरस्य तम्
संजातरुधिरं स्याद्व्येत्मेधानं ह्यस्य शोणितम् ॥

म०—अविद्यमानशोणितौष्टो वः स्यात्तमेवभूतं
 व्रणं निनिर्देयमाश्रेयं संव्रणावच्छिद्य ततः संजा-
 तहरिणं सत्तं शीत्येदं निवेमेव । अस्मादस्य व्रणस्य
 संधानं शोणितमेव ॥ ५९ ॥

प०—व्रणो निःशोणितः यः तं व्रणं किञ्चिदेवा-
लेख्य ज्ञेयेण श्रुतयित्वा सञ्जातकथिरमुपजात-
णितं सीव्येत । यस्मादस्य व्रणस्य सन्धानं
हेपकं शोणितमिव ॥ ४५ ॥

हे०—युष्मकं वणमाह कुशा सीव्येदित्याह—व्रण इति ।
शोणिता जोषा अपनोषप्रदेशा यस्य स तथा ।
न सीवनविधिः ॥ ४५ ॥

धनानि तु देशादीन् वीक्ष्य युञ्जीत तेषु च ।

म०—अप्येतं व्रण एमिरिति बन्धनान्याविकाजिगा-
नि तेषु व्रणेषु देशकालास्मादीन् वीक्ष्य निरूप्य
श्रयोभामाविकाव्ययतमं युज्यात् ॥ ४६ ॥

प०—अप्येतं एमिरिति बन्धनानि तानि देशा-
नि वीक्ष्य वृद्धया युञ्जीत ॥ ४६ ॥

हे०—न च बन्धनमाधनान्याह—बन्धनानांति ॥ ४६ ॥

तेषां च बन्धनानां सारूप्यमाह—

माविकाजिनकौशेयमुष्णं क्षौमं तु शीतलम् ।
शीतोष्णं तूलसंतानकार्पासस्त्रायुवल्कजम् ॥
आश्रयस्त्रयुसीसानि व्रणे मंदःकफाधिकं ।
रगे च युञ्ज्यात्फलकं चर्मवल्ककुशादि च ४७ ॥

स०—आभिरंताविकस्तस्यैवमाविकम् । अनेः क-
ति कस्तस्येदमित्यण् । अजिनं चर्म । कोशास्संभूतं
कौशेयम् । कोशादुद्धतिरिति वृत् । आविकादिकं बन्ध-
नत्रयमुष्णार्थम् । क्षौमं तु वेपने शीतलं शीतवीर्यम् ।
तूलसंतानादिजं शीतोष्णमुष्णस्वभावम् । तूलं शाल्म-
क्रादिजं तमय वेपनाः संजातः पुत्ररूपता तेन निष्पादि-
तम् । मंदःकफाधिकं व्रणं तापादीनि लेखनार्थं युज्यात-
मेव ह्यादि । न केवलं तापादीनि मंदःकफाधिके
व्रणे युज्यातामशब्दानानि मेमोऽपि युज्यात् । न च
केवलं मेमो तापादीनि युज्यातामफलकादि च युज्यात-
कुशाश्वदेन वंशादिकविकोचने ॥ ४७ ॥

प०—अवेपिदमाविकं कम्बलम् । अजिनं चर्म ।
कौशेयं पत्राणामेवद्वन्धनत्रयमुष्णवीर्यं, क्षौमं दुकूलं,
शीतलं शीतवीर्यम् । तूलमन्तानादिजं शीतोष्ण-
मुष्मद्यस्वभावं, कार्पाससंस्त्रावजन्यं वल्कजं बन्धनं

कार्पाससदृशं वृक्षेभ्यो यदुत्पद्यते तत्तुलशब्द-
वाच्यम् । तस्य सन्तानं सन्ततेः सूत्ररूपतया
निष्पादितं कार्पासं वर्कं चावजं चावष्टुद्वलकज-
मशनाश्मान्तकमूवीतसीप्रभृतीनां वल्कलैर्मुहुत्क-
रिभिः कृतम् । मंदःकफादिके व्रणे बन्धनानि ताश्चा-
यस्त्रयुसीसानि योजयेत् । भङ्गेऽस्थिभङ्गे बन्ध-
नानि फलकादीनि युञ्जीत । फलकः काष्ठमयो
वलयकारचर्मोजिनं वल्कं च वल्कत्वककुशावेशा-
दिकविका नतु दर्भाः ॥ ४७ ॥

हे०—सन्तानं तंतुः, फलकं काष्ठपट्टिका, कुशा वेणुद-
लम् ॥ ४७ ॥

अधुना बंधप्रकारानिदिशति—

स्वनामानुगताकारा बंधास्तु दश पंच च ।
काशस्वस्तिकमुत्तलीचीनदामानुवेष्टितम् ॥
खट्वाविबंधस्थगिकावितानोत्संगोफणाः ।
यमकं मंडलारख्यं च पंचांगी चेति योजयेत् ।
यो यत्र मुनिविष्टः स्यात्ते तेषां तत्र बुद्धिमान् ।

१ तत्र कौशमङ्गुग्राह्यलिपर्वसु विद्वद्भ्यात्, दाम
संवाधेऽङ्गे, सन्धिर्कूर्चकभूतनान्तरतलकणेषु स्वास्तिकम्, अनु-
वेष्टितं तु शाखासु, श्रीवामेद्वयोः प्रतोर्ला, वृत्तेऽङ्गे मण्डलम्,
अङ्गुग्राह्यलिमेद्वयोः स्थानिकां, यमलव्रणयोर्धमकं, हनु-
शङ्खगण्डेषु खट्वा, अपाङ्गयोर्धीनं, पृष्ठोदरोरःसु विबन्धं,
मूर्धनि वितानं, चिबुकनासोष्ठासवस्तिषु गोफणां, जघन उर्ध्वं
पञ्चाङ्गीमिति, यो वा यस्मिन् शरीरप्रदेशे मुनिविष्टो भवति तं
तस्मिन् विद्वद्भ्यात् इति सुसुतः । बन्धविषयमाह—तत्रेत्यादि ।
तत्रेति चतुर्दशबन्धेषु मध्ये । पञ्चशब्दोऽङ्गुग्राह्यलिभिः सह
संबन्धते । दाम संवाधेऽङ्गे संकेतेऽङ्गे । सन्धिर्कूर्चकभूतनान्तर-
रेति क्षिप्रमोर्परिच्छादभवतः कूर्चकः, पादाङ्गुग्राह्यलिभ्योर्मध्ये
क्षिप्रमिति मर्म, भूतनान्तरमिलनस्वरवदः प्रत्येकं संबन्धते,
तलमिह हस्तपादतलम्, अनुवेष्टितं तु शाखास्त्विति शाखासु
सन्धिबाहुषु । बाहुषाचोदरोरःपृष्ठपट्टादिकम् वृत्तमङ्गम् । अङ्गु-
ग्राह्यलिमेद्वयोर्धमकं अग्रशब्दोऽङ्गुग्राह्यलिभिः सह प्रत्येकं
संबन्धते । हनुशङ्खगण्डेष्विति हनुमुखसंधिः, शङ्खो भूक
र्णयोस्तर्, गण्डो मल्लः, अपाङ्गयोर्धीनमिति अपाङ्गयोर्धमना
न्तरप्रदेशयोः । हृदयोर्ध्वं स्तनयोर्मध्ये श्रीवामूलदधस्तादुः
मूर्धा मस्तकम् । चिबुकनासोष्ठासवस्तिषु गोफणमिति चिबु-
कमोष्ठाधो मांसास्थिपिण्डका, अंसो बाहुशिरः, वस्तिर्मृश
शयः । उक्तं देशनियमं प्रयोजनप्रदेशेन व्यभिचारवशाह—यं
वेत्यादि । मुनिविष्टः शोभनाकारः । इति निबन्धसंग्रहे

स०—वक्षणादिस्थितानां व्रणानां गंभीरादिप्रवेश-
त्वात्सीवनं प्राप्तं तन्निश्चित्यते । मांसलेखे स्थिरेषु च
व्रणान् सीव्येदित्युक्त्यैवाऽल्पमांसं चले स्थाने व्रणान्
सीव्येदित्यर्थं लब्धेऽल्पमांसांश्चलांश्च व्रणान् सीव्ये-
दिति वचनमतिशयार्थम् । जातुचिदभिधातजान्वित्तान-
प्येवंविधान् व्रणान् सीव्येदिति गमयति । तथा वायुं
निर्वहति निःश्वसति तान् वायुनिर्वाहिणो न सीव्येत् ।
तथा शल्यं गर्भे येषां तान् शल्यगर्भास्तथा क्षारवि-
षाग्निभ्यो जातान् व्रणान् सीव्येत् ॥ ४२ ॥

प०—वक्षणादौ शरीरावयवे स्थितान् व्रणान्
न सीव्येत् । तथा अल्पमांसप्रदेशे अवले शरीरे
स्थितान् व्रणान् न सीव्येत् । तथा वायुनिर्वा-
हिणो व्रणान् तथा शल्यगर्भानन्तःशल्यगर्भं क्षार-
विषाग्निजान् तत्कृतान् सीव्येत् ॥ ४२ ॥

हे०—सीवनाधिपयमाह—नत्त्विति । वायुनिर्वाहिणः
वायुनिर्गमद्वारभूतान् ॥ ४२ ॥

सीवनात्पूर्वं यत्क्रियते तदर्थयति—

सीव्येच्चलास्थिशुष्कास्त्रतृणरोमापनीय तु ।
प्रलंबि मांसं विच्छिन्नं निवेश्य स्वनिवेशने ॥
संध्यस्थयवस्थिते रक्ते स्नाय्वा सूत्रेण वल्कलैः ।
सीव्येच्च दूरे नासन्ने गृह्णन्नाऽल्पं न वा बहु ॥ ४३ ॥

स०—स्थानाबलितमस्थपनीय निरस्य तथा शुष्क-
रक्तं तृणानि रोमानि चाऽपास्य तथा शस्त्रादिना प्रक-
र्षेण लंबि व्रणे यद्विद्यते मांसं तत्स्वनिवेशने आत्मीये
स्थाने निवेश्य संस्थाप्य संध्यस्थि स्वे स्थाने संस्थाप्य
स्थिते रक्तेऽक्षवद्रूपत्वं प्राप्ते सति व्रणं
सीव्येत् । केन । स्नाय्वादिना तथा वल्कलैः ।
वल्कलान्यश्मत्तकादित्वगुद्भवानि तैः कथं सीव्येत् ।
न दूरे न विप्रकृष्टे न चासन्ने नाऽतिनिकटे
गृह्णन्नाल्पं व्रणांश्च नच बहु गृह्णन् ॥ ४३ ॥

प०—चलं प्रस्थानात्प्रचलितमस्थयाद्यपोह्यापास्य
हस्तादिना तथा प्रलम्बि यन्मांसं विच्छिन्नं शस्त्रा-
दिना ततस्तन्निवेशने आत्मीये स्थाने निवेश्य
स्थापयित्वा तथा सन्ध्यस्थि स्थास्थाने संस्थाप्य

स्थिते रक्ते रुद्धे स्रोतसि यथाह स्नाय्वा स्नायुना
सूत्रेण कार्पासादियेन तथा वल्कलैरसनाश्मन्तक-
मूर्वातसीनां त्वचा सीव्येत् । व्रणान् दूरे विप्र-
कृष्टे सीव्येत् । तथा नासन्ने निकटे सीव्येत् ।
गृह्णन्नल्पं स्तोकं व्रणप्रदेशं तथा बहु गृह्णन्
सीव्येत् ॥ ४३ ॥

हे०—सीवनस्य विधिमाह—सीव्येदिति । चलं
यदस्थि शुष्कं यदसृक् तदपनीय तृणानि रोमानि च
सन्धिगतमस्थि च स्वनिवेशने निवेश्य स्थिते स्नाय्वाचिहृते
वल्कलविशेष उक्तः संग्रहे “ शणाश्मत्तकमूर्वातसीनां
वा वल्कलैरिति । ” तथा सीवनविकल्पास्तु समासेन
चत्वारः । शोषणिकातुजसवनीविलितकं राजग्रंथिवन्धनं
तेषां नामभिरेवाकृतिविभागः प्रहारवशाच्चोपयोगः ४३ ॥

सांत्वयित्वा ततश्चातं व्रणे मधुघृतद्रुतैः ।

अंजनक्षौभमजमषीफलिनीशुल्कीफलैः ।

सरोध्रमधुकैर्दिग्धं युञ्ज्याद्दन्धादि पूर्ववत् ॥ ४४ ॥

स०—ततः सीवनादनंतरमातुरं सांत्वयित्वा समा-
स्वास्य शीतांबुस्पर्शव्यजनादिभिरन्तरतमुक्तैर्लिप्तं व्रणे
सति । कैः । अंजनादिभिः । किंभूतैः । मधुघृताभ्यां
द्रुतैरालोडितैः । पूर्ववद्धादि युञ्ज्यात् । तृतीया-
न्तादतिः । पूर्वोद्दिष्टेन कर्मणा तुल्यं कषायक्षालनादि
कवल्किादिकं च योजयेदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

प०—ततोऽनन्तरं सीवनात्परतः आतुरं सान्त्व-
यित्वा समाश्वास्यानन्तरं व्रणे दिग्धे लेपिते अज-
नादिभिर्धृतमधुद्रवैर्मधुघृतयुक्तैरन्तरं बन्धनादिभिः
बन्धनकषायप्रक्षालनधूमादिभिः पूर्ववत् युञ्ज्यात्
योजयेत् । पूर्वेण तुल्यं पूर्ववत् ॥ ४४ ॥

हे०—सीवनानन्तरं कर्तव्यमाह—सान्त्वयित्वेति ।
अज्जनं खोतोऽज्जनं, फलिनी धिर्यगुः, पूर्ववत् पाटन-
वत् ॥ ४४ ॥

व्रणो निःशोणितौघो यः किंचिदेवावलिरुय तम्
संजातरुधिरं सीव्येत्संधानं ह्यस्य शोणितम् ॥

स०—अविद्यमानशोणितौघो यः स्यात्तमेवभूतं
व्रणं किंचिदेवेवभूतामेव शस्त्रेणावलिरुय ततः संजा-
तरुधिरं संतं सीव्येन्न त्वेवमेव । यस्मादस्य व्रणस्य
संधानं शोणितमेव ॥ ४५ ॥

प०—व्रणो निःशोणितः यः तं व्रणं किञ्चिदेवा-
वल्लिख्य ग्रहेण श्रतश्चिन्वा स आनरुधिरमुपजात-
शोणितं सीच्येत । यस्मादस्य व्रणस्य सन्धानं
संश्लेषकं शोणितमेव ॥ ४९ ॥

हे०—एतत् व्रणमात्रं कुशा मीर्षाद्विनाश-व्रण इति ।
निःशोणितो ओष्ठा यधनीयप्रदेशश्च यस्य स तथा ।
इति सीधनविधिः ॥ ४९ ॥

बंधनानि तु देशादीन् वीक्ष्य युञ्जीत तेषु च ।

स०—यद्यन्ते व्रण एवमिति बंधनान्याधिकाग्निना-
दाति तेषु व्रणेषु देशकालसाध्यादीन् वीक्ष्य निरूप्य
यथायोगमाधिकार्यतमं युञ्जीत ॥ ४९ ॥

प०—यद्यन्ते एभिर्गति बन्धनानि तानि देशा-
दीन् वीक्ष्य बुद्ध्या युञ्जीत ॥ ४९ ॥

हे०—तेषु बन्धनसाधनान्ताः—बन्धनानि ॥ ४९ ॥

तेषां च बंधनानां संख्यामाह—

आविकाजिनकौशयमुष्णं क्षौमं तु शीतलम् ।
शीतोष्णं तुलसंतानकार्पासस्त्रायुवल्कजम् ॥
ताम्रायस्त्रपुर्मसिनि व्रणे मद्दकफाधिके ।
भगे च युञ्ज्यात्फलकं चर्मवल्कुकुशुदि च ॥ ४९ ॥

स०—आमेतां निःकलायैरुपायिकम् । अनेः क-
श्चि कस्तस्यैरुमिष्य । अजिने चर्म । कौशात्यैर्भूतं
कौशेयम् । कौशादुद्विजि हनु । आनिफादिकं बन्ध-
नस्यमुष्णं क्षौमं । क्षौमं तु यजने शीतलं शीतोष्णम् ।
तुलसन्तानादिनि शोणितमुष्णमध्यामम् । तुले आन-
लादि तं तस्य कलाः कलाः यज्जहता तेन निपादि-
तम् । मेदकफाधिके व्रणे ताम्रादीनि फल्गुताये युञ्जीत
येम ह्यादि । न केवलं ताम्रादीनि मेदकफाधिके
व्रणे युञ्जीत सत्वबन्धनानि संश्लेष्य युञ्जीत । न च
केवलं येन ताम्रादीनि युञ्जीतास्य फल्गुताये च युञ्जीत
कुशाद्विनेन ताम्रादीनिकौशेयम् ॥ ४९ ॥

प०—अक्षौरुमायिकं कम्बलम् । अजिने चर्म ।
कौशेयं पद्मोष्णमेतदुष्णत्रयमुष्णवीर्यं, क्षौमं दुकलं,
शीतलं शीतवीर्यम् । तुलसन्तानादिनि शीतोष्ण-
सुभयस्यभावे. कार्पाससंस्त्रावजन्यं वल्कजं बन्धनं

कार्पाससदृशं वृक्षेभ्यो यदुपगते तत्तुलशब्द-
वान्वयम् । तस्य सन्तानं सन्ततेः सूत्ररूपतया
निष्पादितं कार्पासं वल्कं स्त्रावजं स्त्राववृद्धलकल-
मशनाशमान्तकमूर्वातसीप्रभृतीनां वल्कलैर्दृष्टव-
भिः कृतम् । मेदकफाधिके व्रणे बन्धनानि ताम्रा-
यस्त्रपुर्मसिनि योजयेत् । भङ्गेऽस्थिभङ्गे बन्ध-
नानि फलकादीनि युञ्जीत । फलकः काष्ठमयो
बलयाकारचर्मोजिनं वल्कं च वल्कत्वक्कुशविशा-
दिकविका नतु दर्भाः ॥ ४९ ॥

हे०—सन्तानं तंतुः, फलकं काष्ठपट्टका, कुशा वेणुद-
लम् ॥ ४९ ॥

अधुना बंधप्रकारानिदिशति—

स्वनमानुगताकारा बंधास्तु दश पंच च ।
काशश्चस्तिक्तमुत्तौलीचीनदामानुवेष्टितम् ॥
खट्वाविबंधस्थगिकावितानां संलग्नाः पणाः ।
यमकं मंडलाख्यं च पंचांगी चेति योजयेत् ।
यो यत्र सुनिविष्टः स्यात्ते तेषां तत्र बुद्धिमान् ।

१ तत्र कौशमाहुग्राह्यलिख्यं विदध्यात्, दाम
स्वापऽज्ञान्यकचकस्तानान्तकणौ स्तितम्, अनु-
वेष्टितं तु शाखाय, शोवायैः प्रतोली, वृत्तेऽज्ञा मण्डलम्,
अनुग्राह्यलिख्येषु स्थितिको, यमलवणयोधेयकं, हनु-
अद्वयमण्डेषु खट्वाय, अपातयोधेयं, प्रोदरेऽसु विवन्धं,
गुर्धनि वितानं, चितुकनारीप्रोदरेऽसु गोफणां, जघ्ना ऊर्ध्वं
पवादीमिति, यो वा यस्मिन् शरीरप्रदेशे सुनिविष्टो गवाति तं
तस्मिन् विदध्यात् इति सुश्रुतं बन्धविषयमाह—तत्रेत्यादि ।
नन्विता ननुद्वयवन्धेषु गये । पूर्वशब्दोऽनुग्राह्यलिखिः सह
गन्धनम् । दाम स्वापऽज्ञा संकेतऽज्ञा । गन्धकृन्तकस्तानान्त-
कौ क्षिप्रमोर्षाग्राह्यवतः कुन्तकं, पदाग्रग्राह्यमोर्षेयं
क्षिप्रमिति मर्मं, सूतानान्तर्गम्यन्तश्चक्षुः प्रायेकं, संकथं,
तन्धमिह हस्तपादतन्धम्, अनेवेष्टितं तु शाखास्ति शाखाय
गन्धिकाहुम् । चाहुताधेयैरुग्राह्यतन्धम् इत्यतः । अनु-
ग्राह्यमोर्षाग्राह्यवतः अथकदाऽज्ञाग्राह्यविः सह प्रायेकं
गन्धनम् । अनुग्राह्यमोर्षाग्राह्यं हनुसंश्लेषः, अद्वयो धुक-
णयोन्मत्तं, मण्डो मण्डः, अपादयोधेयमिति अपाजयोधेय-
न्यप्रदेशयोः । हनुवोधे स्तनयोधेयो शोवायामुद्वयस्तदुदः ।
गुर्धो गन्धनम् । चितुकनारीप्रोदरेऽसु गोफणमिति चितु-
कनारीप्रोदरेऽसु गोफणादि, अतो चाहुतिः, वस्तिमूत्रा-
वयः । उक्तं देशानियमं प्रयोजनवशेन ध्वनिवारयवह—यो
वेत्यादि । सुनिविष्टः शोभनकारः । इति निबन्धसंग्रहे ।

स०—स्व च तन्नाम च स्वनाम तेनानुगतोऽनुवद
आकारः संस्थानविशेषो येषां ते पंचदश बंधा वक्ष्य-
माणाः । तुशब्दोऽवधारणार्थः । पंचदशैवेति न
न्यूनाः । कोशादयः पंचांग्येतास्तेषां बंधानां मध्ये यो
बंधविशेषो यत्र यस्मिन्देहदेशे सुनिविष्टो भवेत्तं बंधं
कोशादिकं तत्र तस्मिन्देहदेशे योजयेत् । तत्र कोशोऽगु-
लीपर्वसु चर्मादिकृतः । स्वस्तिकं संधिकूर्चभ्रूस्तनांतर-
कक्षाक्षिकपोलकर्णेषु । मुत्तलीं ग्रीवामेढूयोः । चीन-
मपांगयोः । दाम संधिविक्षणादौ । अनुवेष्टितं शाखासु ।
खट्वा हनुसंधिगण्डेषु । विवग्ममुदरोरुष्टेषु । स्थगिकां-
गुष्टांगुलीमेढांमृगहृदिषु । वितानं मूर्धादौ पृथुलांगे ।
उत्संगमंगविशेषं लंबिनि बाह्यादौ । गोफणः नासौष्ट-
चिबुकसन्धिषु । यमकं यमलवणयोः । मंडलं वृत्तंमो-
पचांगी जत्रूर्ध्वमिति योजना कार्या ॥ ४८ ॥

प०—स्वनाम्नाऽनुगतो ज्ञातः आकारः संस्थान-
विशेषो येषां ते तथाविधा दश पञ्च च बन्धाः
कोशस्वस्तिकादयः पञ्चांग्यन्तास्ताम् बन्धान् विनि-
योजयेत् । तत्र कोशोऽङ्गुलिपर्वसु योज्यः ।
स च केशाकारो महादेवादीं दृश्यते । स्वस्तिकः
स्वस्तिकाकृतिश्चतुरस्रः सन्धिकूर्चभ्रूस्तनान्तरकक्षाक-
पोलकर्णेषु योज्यः । मुत्तली—नृणादिविरचितः फला-
बाधार इव सा कृकाटिकामेढूयोर्योग्या
कपालकावन्धयत् । चीनः—स्तोकविस्तीर्णायता
पट्टिका सा चापाङ्गयोर्योग्या । दाम—दामाकृति-
बन्धसम्बन्धेऽङ्गे योज्यम् । अनुवेष्टितं—यदीर्घं
कृत्वा वेष्टनं तच्च शाखासु योज्यम् । खट्वा—चतु-
र्बाहुपट्टकं तच्च हनुशङ्खगण्डेषु योज्यम् । विव-
ग्मो—विशेषण सम्बन्धः स चोदरोरुष्टेषु योज्यः ।
स्थगिका—ताम्वूलकोश इव सा चाङ्गुष्टाष्टाङ्गुलि-
मेढांमृगहृदिषु योज्या । वितानमिव वितानं
यक्षोपपत्तौपनिवारणार्थं परिदीयते तच्च मूर्धादौ
पृथुलाङ्गे योज्यम् । उत्सङ्गमवकादौ कण्ठाव-
लम्बनं तच्च विलम्बिशरीरावयवे योज्यम् । गोफ-
णः—कृपीबलानां पक्षिनिवारणाय बोधेत्प्रापाण-
धारणं, तच्च नासौष्टचिबुकसन्धिषु योज्यम् ।
पञ्चाङ्गी यस्मिन्देह चत्वारो बाहव एका चोर्ध्व-
पथिका सा च जत्रूर्ध्वं प्रयोज्या । तेषां बन्धानां मध्ये

यो बन्धविशेषो यत्र यस्मिन् देहदेशे सुनिविष्टो
भवेत्तं बन्धं कोशादिकं तत्र तस्मिन् देशे योज-
येत् कुर्वात बध्नीयात् ॥ ४८ ॥

हे०—बन्धानाह—स्वनामेति । संग्रहे तु तत्र कोशम-
गुलिषु पर्वसु विदध्यात् । दाम संवाधे, उत्संगं विलंबिनि,
स्वस्तिकं सन्धिकूर्चभ्रूस्तनांतरकक्षाक्षिकपोलकर्णेषु,
अनुवेष्टितं शाखासु, मुत्तलीं ग्रीवामेढूयोः, मंडलं
वृत्तंमो, स्थगिकांमृगहृदिमेढांमृगहृदिषु, यमकं
यमलवणयोः, खट्वां हनुशङ्खगण्डेषु, चीनमपांगसंवाधोः,
विवग्ममुदरोरुष्टेषु, वितानं मूर्धादौ पृथुलांगे, गोफणं
नासौष्टचिबुकसन्धिषु, पञ्चाङ्गीं जत्रूर्ध्वं, न तु वणस्यो-
परि कुर्वाद्ग्रथं न वा बाधकरो यथा स्यात् । “बन्ध-
स्त्विष्टोऽनिले दुष्टे दृष्टे भ्रमव्रणेण च । तत्रात्ययो दिधा
बन्धः सव्यदक्षिणभेदतः ॥ त्रिविधस्त्वैव सर्वत्र गाढः श-
थसमस्ततः । कफपित्ते वनो गाढः पित्ते रक्ते तनुः शथः ॥
वातपित्ते समो बन्धः कफपित्तव्रणेण च” ॥ ४८ ॥

संप्रत्येषां बंधानां गाढशिथिलादिवन्धवं देशाद्यनुरो-
धानिरूपयति—

बध्नीयाद्गाढमूर्स्फिकक्षार्धक्षणापूर्ध्वसु ॥ ४९ ॥

स०—ऊरुस्फिगादिषु देशेषु गाढं बध्नीयात् ।
श्लथम् ॥ ४९ ॥

प०—ऊरुस्फिगादिषु शरीरदेशेषु गाढं बध्नी-
यात्तु बन्धनशिथिलम् ॥ ४९ ॥

हे०—प्रदेशविशेषेण बन्धविशेषमाह—बध्नीयादिति ।
ऊर्वादिषु गाढम् ॥ ४९ ॥

शाखावदनकणोरःपृष्ठपार्श्वगोदोरं ।

समं मेहनमुष्के च ॥ ५० ॥

स०—शाखावदनादिषु समं बध्नीयात् । चश्चाद्वान्मेहने
मुष्कयोश्च सममेव ॥ ५० ॥

प०—शाखादिके शरीरदेशे समं बन्धनं बध्नी-
यात् । तथा मेहने लिङ्गे मुष्कयोर्वृषणयोश्च समं
बन्धं योजयेत् ॥ ५० ॥

हे०—शाखादिषु समम् ॥ ५० ॥

नेत्रे संधिषु च श्लथम् ॥ ५१ ॥

स०—नेत्रे नयने तथा संधिषु शिथिलं बध्नी-
यात् ॥ ५१ ॥

प०—नेत्रं तयते तथा सन्धिषु शिथिलं बन्धं
जयेत् ॥ ५१ ॥

हे०—नेत्रादी लक्षणम् ॥ ५१ ॥

ध्यायाच्छिथिलस्थाने वातश्लेष्माद्भवे समम् ।
गढमेव समस्थाने भृशं गाढं तदाश्रये ॥ ५२ ॥

स०—यत्र शिथिलस्थाने शिथिलो बन्ध उपदिष्टस्तत्र
माने यौ व्रणौ वातश्लेष्मोद्भवौ तौ समं कृत्वा बध्नी-
त्य गाढं न शिथिलम् । यत्र स्थाने समो बन्ध उप-
दिष्टस्तत्र स्थाने वातश्लेष्मोद्भवौ व्रणौ गाढमेव बध्नी-
त्य । भृशमित्यादि तदित्यनेन गाढाशयः परामुश्यते ।
गढमेवोद्दिष्टे स्थाने वातश्लेष्मोद्भवौ व्रणौ भृशं सुतरां
गढं बध्नीत्याम् ॥ ५२ ॥

प०—शिथिले स्थानेऽङ्गोः सम्बन्धनि सम्ब-
धयु च वातश्लेष्मोद्भवौ व्रणौ समं बध्नीयान् ।
समस्थाने तु श्वाभ्यादी वातश्लेष्मोद्भवौ व्रणौ गाढ-
मेव बध्नीयान् । तदाशयं गाढस्थाने ऋरुफिगादी
नश्लेष्मोद्भवौ व्रणौ ॥ ५२ ॥

ते वसन्ते च तथा मोक्षणीर्या ज्यहात्यहात् ।

स०—तौ वातश्लेष्मोद्भवौ व्रणौ इति हेमंतशि-
रास्ये काण्डे वसन्ते च ज्यहात्यहात्त्रिद्विनमंतरा कृत्य
क्षण्यौ मोक्षितव्यौ इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

प०—शितकाले हेमन्ते शिशिरास्ये तथा वसन्ते
सहादन्तनरं मोक्षयेत् मुच्येत् ॥ ५३ ॥

हे०—वसन्तमाश्रयम् ॥ ५३ ॥

पित्तस्तोत्रयोर्वेधा गाढस्थाने समो मतः ।
मस्थाने श्रुत्या नैव शिथिलस्याशयं तथा ५४ ॥

स०—पित्तस्तोत्रयोर्वेधबन्धस्थाने समो वेधो गतो
शिथिलः । समस्थाने समो वेधो यत्रोपदिष्टः
पित्तवदनादी तत्रस्थयोः पित्तस्तोत्रयोर्वेधयोः
शिथिलो वेधः कार्यः । शिथिलस्य वेधस्याऽऽशयं यत्र
शिथिलो वेधः कार्य इत्युक्तं तत्रनैव वेधः कार्य इत्येव-
मोऽन्तराशयार्थः कृतः ॥ ५४ ॥

प०—पित्तस्तोत्रयोर्वेधयोर्वेध बन्धः कार्यः ५४ ॥

सायंप्रातस्तयोर्मोक्षं ग्रीष्मे शरदि चेष्ट्यन्तं ५५ ॥

स०—तयोः पित्तस्तोत्रयोः सायं प्रातर्द्वौ कालौ मोक्ष
इत्येत । ग्रीष्मे शरदि चाऽन्यदोषोत्थव्रणस्याऽपि
सायंप्रातर्मोक्षं इत्येत ॥ ५५ ॥

प०—तयोः पित्तस्तोत्रयोर्वेधयोः सायं प्रातः द्वौ
कालौ मोक्षौ ग्रीष्मे इत्येत शरदि शरत्काले ॥ ५५ ॥

हे०—सायंप्रातर्मोक्षणं च सर्वेषु प्रातस्त्येकाहंतरमो-
क्षस्यतीव्रशेषेणापवादः ॥ ५५ ॥

नतु वेधेन विना व्रणो धार्य इत्याह—

अबद्धो देशमशकशीतवातादिपीडितः ।
दुष्टीर्भवेच्चिरं चाऽत्र न तिष्ठेत्स्नेहभेषजम् ।
कृच्छ्रेण शुद्धिं रूढिं वा याति रूढो विवर्णताम् ५६

स०—अबद्धो व्रणो देशादिभिः पीडितो व्यथित-
स्तथा आदिशब्दाद्ब्रजोभूमादिभिर्व्यथितोऽदुष्टोऽपि व्रणो
दुर्गमवति । अत्र च व्रणं व्रणमंतरेण व्रणतः स्नेह
उपयोजितो भेषजं वा योजितं चिरं न तिष्ठेत् । वेधं
च विना सम्यगुपचर्यमाणोऽपि व्रणः कष्टेन शुद्धिं याति
रूढिं च कृच्छ्रेण याति । रूढोऽपि सम्बिर्णतां याति न
शरीरवर्णतानित्यवेधनादोषाः ॥ ५६ ॥

प०—अबद्धोऽवध्यमानो व्रणो देशादिभिः पीडितः
तत्सम्पर्काद्विविधोपद्रवो भवेत् दुष्टतामुपैति ।
तथात्र व्रणे बन्धं विना स्नेहो दत्तश्चिरं चिरकालं
न तिष्ठति । भेषजमपि दत्तमचिरान् शुष्यति पतति
वा । तथा सम्यगुपक्रान्तो व्रणः कृच्छ्रेण शुद्धिं
याति रूढिं वा कृच्छ्रेण याति । तदा रूढोऽपि कदा-
चिद्विवर्णतां वेधवर्णं याति गच्छति ॥ ५६ ॥

हे०—वेधकारणे दीपनाह—अबद्ध इति ॥ ५६ ॥

इदानीं वेधनाद् गुणानाह—

बद्धस्तु चूर्णितो भग्नाविच्छिष्टः पातितोऽपि वा ।
छिन्नन्नायुसिराऽप्यायु सुखं संरोहीत व्रणः ।
उत्थानशयनाद्यासु सर्वहामु न पीडयेत् ॥ ५७ ॥

म०—नुरवधारणे । बद्ध एव व्रणो बंधनमाहात्म्या-
चूर्णानोऽस्थिसमाश्रितो व्रणस्तथा भग्नोऽस्थिसमाश्रित
एव व्रणस्तथा विदिलष्टः संविस्थानादन्यस्थानगतो
व्रणो नेत्रादिस्तथा पाटितः सर्वदेशस्थितोऽपि तथा
छिन्नस्नायुसिरोऽप्याशु व्रणः सुखं सम्यग्रोहति तथो-
त्थानशयनाद्यासु सर्वास्वीहासु चेष्टासु न पीडयेत् व्यथ-
येत् ॥ ५७ ॥

प०—चूर्णितः पिष्टो बद्धोऽथवा भग्नो विदिलष्टः
स्थानाच्छ्रुतः पाटितो विदारितः छिन्नस्नायुशि-
रो व्रणः सुखं कृत्वा आशु शीघ्रं संरोहति रुद्धिमा-
याति । तथा सर्वेहासु सर्वासु चेष्टासु उत्थानशयना-
दिरूपामु न पीडयेत् ॥ ५७ ॥

उद्धृतौष्ठः समुत्सन्नो विषमः कठिनोऽतिरूक् ।
समो मृदुररूक् शीघ्रं व्रणः शुध्यति रोहति ५८

स०—ऊर्ध्वं वृत्तौ वर्तुलावोष्ठौ यस्य स उद्धृतौष्ठो
न समः । तथा समुत्सन्नः समंतादुत्सन्न उन्नतो
यो व्रणो न समः । तथा विषम उद्धृतौष्ठसमुत्स-
न्नाभ्यां व्यतिरिक्तो विषमसंस्थानः । तथा कठिनो
यो व्रणो न मृदुः । तथाऽतिरूको व्रणः । स सर्व
उद्धृतौष्ठादिपंचप्रकारोऽपि बंधमाहात्म्यादशुभरूपतां
हित्वा व्रणः शीघ्रं शुद्धिं याति रोहति । नमृदुचौष्ठ-
समुत्सन्नावपि विषमशब्देनैव ग्रहीष्येते किमेताभ्यामु-
पात्ताभ्याम् । अस्यैवैतत् किंवनयोः पृथङ्निर्देशेना-
ऽतिदुश्चिद्विस्तृतत्वं गमयति ॥ ५८ ॥

प०—ऊर्ध्वं वृत्तौ वर्तुलावोष्ठौ यस्य तथाविधः
तथा समन्तादुत्सन्न उन्नतो व्रणस्तथा विषमो निम्नो
नम्रः कठिनो न मृदुस्तथातिरूक् वेदनायुक्तस्तथा-
विधो व्रणः समो मृदुररूक् स्यात् । तथा शीघ्रं
शुध्यति शुद्धिमायाति । रोहतीति रोहं
याति ॥ ५८ ॥

हे०—ऊर्ध्वतः ऊर्ध्वं चलिताः ओष्ठप्रांतो यस्य सः, समु-
त्सन्नो शिबुद्धमांसः, विषमः किंचिदुच्चः कचिन्नीचः । स
त्रिधापि समो भवति । तद्दोषत्यागात्कठिनो मृदुर्भवति ।
अतिरूक् रजाहीनो भवति, अशुद्धः शुध्यति, अरूढो
रोहति ॥ ५८ ॥

स्थिराणामल्पमांसानां रौक्ष्यादनुपरोहताम्
प्रच्छाद्यमौषधं पत्रैर्यथादोषं यथर्तु च ॥
अजीर्णतरुणाच्छिद्रैः समंतात्सुनिवेशितैः ।
धौतैरककेशैः क्षीरिभूर्जाजुनकदंबजैः ॥ ५९

स०—स्थिराणां व्रणादीनां दीर्घकालानुर्वी
तथाऽल्पमांसानामनुपचितपल्लानामत एव हेतोस्त
रौक्ष्यादनुपरोहतां रुद्धिमाच्छतामौषधं कल्कस्नेहा
यदुपयुज्यते तत्पत्रैः क्षीरिभूर्जाजुनकदंबजैः प्रक्ष-
स्थगितव्यं यथादोषं दोषानतिक्रमेण ऋत्वनतिक्र-
च तद्दशाद्यथायोगम् । यथा वातव्रणे शीत
स्निग्धोष्णैः पित्तव्रणे धर्मकाले शीतस्वभावैः कफ
उष्णकाले रूक्षोष्णप्रायैः । एवं साधारणेऽपि व
मिश्रदोषे च कल्पनीयम् । किंभूतैः पत्रैः । अजी
न्यजर्जराणि तरुणानि प्रत्यप्राप्यच्छिद्राणि छिद्र
तानि तैरजीर्णतरुणाच्छिद्रैः । तथा समंतात्सुनि-
शितैः । तथा धौतैर्जलादिना निर्मलकृतैः । तः
ऽककेशैरककेशैः ॥ ५९ ॥

प०—स्थिराणां व्रणानां दीर्घकालानुषङ्गवता
ल्पमांसानां क्षीणमांसानां रौक्ष्यात्कारणादनुपरोह-
रुद्धिमप्राप्तवतां यदेषामौषधं कल्कस्नेहादिभेद
व्रणोपशमाय युज्यते अवचार्यते तत्पत्रैः क्षीर-
श्वादिजैः प्रच्छाद्यं यथादोषं दोषानुरूपैः दोषा-
तिक्रमेण दोषयोग्यतावशेन तथा यथर्तु ऋत्वनति-
क्रमेण ऋत्वनुरूपैः पत्रैर्यथायथं योग्यैः वातव्र-
णीतकाले स्निग्धोष्णैः पित्तव्रणे तथोष्णकाले शीत
स्वभावैः रूक्षोष्णप्रायैरनर
दिशाऽन्यत्रापि योज्यम् । अजीर्णैर्जर्जरैः तरुणै
प्रत्यप्रैरच्छिद्रैः छिद्ररहितैः तथा समन्तात् सर्वत
सुनिवेशितैः शोभनं कृत्वा स्थापितैः धौतैर्निर्मलै
प्रक्षालितैः अककेशैरककेशैः ॥ ५९ ॥

हे०—व्रणविशेषैर्लेपस्य पत्राच्छादनमाह—स्थिराणां
मिति । यथादोषं शीते दोषे उष्णैः, उष्णे शीतैः एवं यथ
अजीर्णैः तरुणैर्दृक्त्वबालत्वरहितैः क्षीरिणोऽथवाद्यः ५९

कुष्ठिनामग्निदग्धानां पिटिकाभमुमेदिनाम् ।
कर्णिकाश्चोदुरविषे क्षारदग्धा विषाम्बिताः ॥

न मांसपाके च वर्ध्यायादगुदपाके च दारुणे ।
शीर्यमाणाः ससृग्दाहाः शोफावस्थाविसर्पिणः ॥

स०—कुम्भार्दीनां ये व्रणास्ते न बन्धनीयाः ।
तथोदरस्य याः कर्णिकाः कोटस्यास्ताश्च न बन्धनी-
यान् । तथा श्वासस्थो ये व्रणास्ते न बन्धनीयाः ।
तथा मांसपाके व्रणाम्नाया दारुणे च गुदपाके व्रणास्ते
न बन्धनीयाः । मांसपाक इति मांसस्य पचि सुद्ध-
योग्यलक्षणः । तथा शीर्यमाणाः शब्दानावस्था भज-
मानाः । तथा ससृग्दाहास्तथा शोफावस्था अनेका-
नस्था भजन्तीऽपि ये शोफावस्थावस्थितास्तथा
विसर्पिणो विसर्पावस्थास्थिता ये व्रणास्ते च
न बन्धनीयाः ॥ ६० ॥

प०—कुम्भानां नराणां ये व्रणास्ते न बन्धनीयाः
न बन्धयितव्यास्तथा मधुमेहिनां पुंसां पिटिका न
बन्धयितव्याः । उन्दुरुविषे मूषकविषे याः पिटिकास्ता
न बन्धनीयाः । तथा श्वासस्थो व्रणा विपान्विता
विषयुक्ता व्रणास्तथा मांसपाके व्रणा गुदपाके चा-
विदारुणा ये व्रणाम्नाया शीर्यमाणाः सद्गतावस्थां
भजमानाः ससृग्दाहाश्च शोफावस्थाश्च तथा विस-
र्पिणो ये व्रणास्ते सर्वे न बन्धनीयाः ॥ ६० ॥

हे०—व्रणविशेषे बन्धनं निषेधति—कुम्भिनामिति ।
तत्र व्रणाश्चोदश । तत्र मधुमेहिनां पिटिकाः । उन्दुरु-
विषे कर्णिकाः । मूषकविषे तथा मूषककर्णिकाकारमांसशुद्धयः,
विसर्पि इत्यन्तः ॥ ६० ॥

इदानीं ससृग्माणां व्रणानां चिकित्सासाह—

अरक्षया व्रणे यस्मिन् मक्षिका निक्षिपेत्कृमीन्
तं भक्षयेत् कुर्वन्त रजाशोफान्मसम्भवान् ॥ ६१ ॥

स०—अरक्षयाऽपालनेन यस्मिन् व्रणे मक्षिका
कृमीनिक्षिपेत् । तं तत्रस्थाः कृमयो व्रणं भक्षयेतो
रजादीन् कुर्वन्ति ॥ ६१ ॥

प०—अरक्षया अपालनेन सर्वत्रिभन् व्रणे मक्षि-
का कृमीनिक्षिपेत् । कृमयः सूत्रस्थाः व्रणं भक्षयन्तः
अन्तः रजादीन् कुर्वन्ति जनयन्ति ॥ ६१ ॥

हे०—अथकुम्भमक्षिकाकारमाह—अरक्षयेति ॥ ६१ ॥

सुरसादि प्रयुज्जीत तत्र धावनपूरणे ।
सप्तपर्णकन्जार्कनिबराजादनत्त्वचः ॥
गोमूत्रकल्कितो लेपः सेकः क्षारांबुना हि
प्रच्छाद्य मांसपेक्षया वा व्रणं तानाशु निर्हे-

स०—तत्र तस्मिन् व्रणे सुरसादिगणं धावने
च तस्मिन् प्रयुज्जीत । धावने च पूरणे च तस्मिन्
तथा तस्मिन् व्रणे सप्तपर्णादीनां त्वचो गोमूत्रकल्क-
पिष्टलेपो हितः । तथा क्षारांबुना सेको हितः
अथवा मांसपेक्षया व्रणं प्रच्छाद्य पिपाय तान् ।
नाना निर्हेत् ॥ ६२ ॥

प०—तत्र व्रणे कुम्भियुक्ते व्रणे सुरसादि
धावने प्रक्षालने पूरणे तदाच्छादने तस्मिन्
जीत । सप्तपर्णादीनां त्वचो गोमूत्रकल्कितः ।
व्रणे तस्मिन् लेपः प्रयोज्यः । तथा सेकः परि-
तस्मिन् व्रणे क्षारांबुना क्षारनिश्चोततो येन ।
शस्तः । तं व्रणं मांसपेक्षया प्रच्छाद्य छादयि-
व्रणप्रमाणसंस्थानमांसपिण्डेन स्थगयित्वा कृमी-
शीघ्रमेव निर्हेत् अपनयेत् ॥ ६२ ॥

हे०—व्रणे कृमीणामपेक्षमाह—सुरसादीति । सु-
विगणकायेन धावने, ज्वर्णेन पूरणे, राजादनेः राज-
मांसपेक्षया मांसगर्भया पेक्षया तान् कृमीन् मांसले-
पेक्षिप्राविष्टान् ॥ ६२ ॥

न चैनं त्वरमाणोऽतः सदोषमुपरोहयेत् ।
सोऽल्पेनाप्यपचारेण भूयो विकुरुते यतः ॥ ६३ ॥

स०—नचैनं व्रणमंतः सदोषं त्वरमाणो वैद्य
रोहयेत् । कस्मादित्याह । स इत्यादि । यतो य-
त्सोऽतः स्थितदोषो व्रणो रूढोऽपि भूयः पुनस्त-
नाऽप्यपचारेण विकुरुते यति ॥ ६३ ॥

प०—नचैनं व्रणमन्तः सदोषं पूयायाह्वान्तं
माणो वैद्य उपरोहयेत् रूढं कुर्यात् । रोपण-
र्यस्मात्सोऽन्तःस्थिताहोषो व्रणे रूढो
पुनः विकुरुते विकुरुते यति । विकार-
सम्पद्यते ॥ ६३ ॥

हे०—अथकुम्भस्य रोपणं निषेधति—न चैनमिति

रूढेऽप्यजीर्णव्यायामव्यवायादीन् विवर्जयेत् ।
हर्षं क्रोधं भयं वापि यावदास्थैर्यसंभवात् ।
आदरेणानुवर्त्योऽयं मासान्पट् सप्त वा विधिः ॥

स०—रूढेऽपि सत्यजीर्णादीन् विवर्जयेत् । अय-
मजीर्णव्यायामादिपरिवर्जनलक्षणो विधिः षट् सप्त वा
मासानादरेण रक्षणीयः ॥ ६४ ॥

प०—रूढेऽपि ब्रणे अजीर्णव्यवायादीन् परिहा-
र्यान् आतुरो विवर्जयेत् परिहरेत् । अजीर्णवर्ज-
नादिपरिहार्योऽयं विधिरादरेणानुवर्त्ये प्रयत्नेनानु-
ष्ठेयः मासान् पट् सप्त वा ॥ ६४ ॥

हे०—रूढव्रणस्य सप्तमासावधिमाह—रूढ इति । आदि-
शब्दात् क्रोधकोपभयादयः ॥ ६४ ॥

उत्पद्यमानासु च तासु तासु
वार्तासु दोषादिबलानुसारी ।
तैस्तैरुपायैः प्रयतश्चिकित्से-
वाल्लोचयन् विस्तरमुत्तरोक्तम् ॥ ६५ ॥

स०—तासु तासु वार्तास्वस्थासन्निर्दिष्टस्वरूपा-
भिधानाख्यमानासु जायमानासु तैस्तैरुपायैः
साधनैश्चिकित्सेद्वैद्यः । यथा मक्षिकाभिः कृमिनिक्षे-
पाङ्कमिप्राबल्ये जाते चिकित्सा विहिता । किंभूतो
वैद्यः । दोषादिबलानुसारी दोषादीनां बलं दोषा-
दिबलम् । आदिग्रहणादेशकालादयो गृह्यन्ते । तदनु-
सरयेवंविधो यो वैद्यः । तथा प्रयतो यत्नपरः । तथो-
त्तर उत्तरतरे ब्रणमेगविधान उक्तं निर्दिष्टं
विस्तरमालोचयन् निरूपयन् तु यदृच्छयेति भावः ।
इंद्रवज्रा वृत्तम् ॥ ६५ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमद्गुणदत्तविरचिताया-
मष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गमुद्रारख्याया-
मेकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

प०—उत्पद्यमानासु जायमानासु तासु तासु
वार्तासु अनिर्दिष्टरूपाभिधानासु । दोषादिबला-
नुसारी वैद्यः तैस्तैरुपायैः साधनैश्चिकित्सेतैः प्रय-
त्नपरश्चिकित्सेत् । आलोचयन् विकल्पान् विस्त-

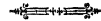
रमुत्तरतन्त्रमाश्रित्योक्तं ब्रह्मणा परामृश्य चिकित्सेश्च
यदृच्छयेति भद्रम् ॥ ६५ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचिन्द्र-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

हे०—अनुक्तं स्वयम्बूहनीयमित्याह—उत्पद्यमानास्त्विति ।
वार्तासु अवस्थासु उत्तरोक्तमुत्तरस्थानोक्तम् ॥ ६५ ॥

इति हेमाद्रिकायामनुवैदरसायने शल्यकर्मप्रकरणं
सामस्थेन निरूपितम् ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ।

अतोऽनन्तरं क्षाराग्निकर्मविधिरारभ्यते यथैव हि
शस्त्रेण पाटनादीनि कृत्वा तत्साध्य आमय उपक्रम्यते
तथैव क्षाराग्निभ्यामित्याह—

अथाऽतः क्षाराग्निकर्मविधिमध्यायं
व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०—क्षारश्चाऽग्निश्च क्षाराग्नी तयोः कर्म क्षारा
ग्निकर्म तस्य विधिः । शोषं पूर्ववत् । क्षारस्य बाह्या
भ्यंतरोपयोगित्वेन पूर्वमुपन्यासः ॥ १ ॥

प०—अस्यारम्भेऽयं सम्बन्धः । यथाशस्त्रच्छे-
दनभेदनादीनि कर्माणि करोति तथैवाग्निक्षारं
स्वविषयप्रयुक्तौ कुरुतः ॥ १ ॥

हे०—क्षाराग्निकर्मविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीरं
अथेति । तत्रादौ क्षारकर्मविधिः ॥ १ ॥

सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां क्षारः श्रेष्ठो बहूनि यत् ।
छेद्यभेद्यादिकर्माणि कुरुते विषमेष्वपि ॥
दुःखावचार्यशस्त्रेषु तेन सिद्धिमयास्तु च ।
अतिकृच्छ्रेषु रोगेषु यच्च पानेऽपि युज्यते ॥२॥

स०—सर्वाणि च तानि शस्त्राण्यनुशस्त्राणि च तानं
तेषां सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां मध्ये क्षारः श्रेष्ठो ज्याय
कृतोऽस्य श्रेष्ठतेत्याह—

यद्यस्माद्ब्रह्मनि लेखमेवादीनि कर्माण्यसौ करोति ।
आदिशब्देन लेखनपाठनादिपरिग्रहः । विष-
मेष्वपि देहदेशेषु । दुःखावचार्यशस्त्रेषु नासाशोर्जु-
दादिषु । दुःखेनावचारयितुं शक्यं शस्त्रं येषु तेषु ।
अपिशब्दास्त्वमेव देहेषु युज्यते । तेन च शस्त्रेण
सिद्धिमयात्ससिध्यत्सु दुष्टव्रणेषु बहुशः प्रकोपिषु ।
किंभूतेष्वतिकृच्छ्रेष्वतिदुःखसाध्येषु । दुष्टव्रणेषु रोगे-
ष्वसौ क्षारो युज्यते योग्यः संपद्यते ततोऽपि हेतोः
क्षारः श्रेष्ठः । यवेति । यस्माच्च क्षारः पानविषयेऽपि
युज्यते शरीरांतःस्थितरोगशाल्यैः । अपिशब्दाद्वाद्येऽपि
बाह्यरोगस्थितिशाल्यैः लेपे स युज्यते ॥ २ ॥

प०-शस्त्राणि मण्डलाप्राणि अनुशस्त्राणि जलौकः-
प्रभृतीनि तेषां मध्ये क्षारः श्रेष्ठो ज्यायान्कुतोऽस्य
श्रेष्ठता । यस्माद्ब्रह्मनि कर्माणि लेखमेवादीनि
कुरुते विषमेषु सम्बन्धानवकाशजेषु दुःखावचा-
रणीयशस्त्रेषु नासाशुदादिषु तेन शस्त्रेण सिद्धि-
मयात्सु न सिद्धयत्सु दुष्टव्रणेषु बहुशः प्रकोपिषु
तथातिकृच्छ्रेषु रोगेषु शूलानाहाश्मरीशर्करादिषु
यद्यस्मान् पानेऽपि युज्यते ॥ २ ॥

हे०-तत्र क्षारप्रशंसा सर्वशस्त्रेति । संप्रहे तु क्षारो
हि नातोवचिसमवायनिवृत्तेः स सर्वरसाधिष्ठानं, कटुलवण-
रसभूविष्वक्तीक्ष्णो दहनः पाचनोऽवदारणो विलेपनः शोष-
नारोपणः कृम्यात्ममेदोविषापहः सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां च
वरिष्ठेन भेदेन पाटनलेखनकरणात् । यतः संवाधावका-
शजेषु दुःखावचारणीयशस्त्रेषु नासाशोर्जुदादिषु शस्त्रेण
चातिष्यत्सु दुष्टव्रणेषु बहुशः प्रकोपिषु प्रयुज्यते स द्विधा
बाह्यांतःपरिमार्जनभेदेन ॥ २ ॥

अधुना क्षारस्य पेयलवणविषयविभागं दर्शयति-
स पेयोऽशोऽग्निसादाश्मगुल्मोदग्ररादिषु ॥ ३ ॥

स०-स क्षारः अशोःसु विषये पेयः । तथाऽग्नि-
सादे तथाऽश्मर्यां गुल्मादिषु च । आदिग्रहणादानाह-
शूलादिषु च ॥ ३ ॥

प०-स क्षारः पेयः पातव्योऽशोस्तु तथाऽग्नि-
सादेऽश्मर्यां गुल्मे तथोदरे ॥ ३ ॥

हे०-अंतःपरिमार्जनस्य विषयमाह-स पेय इति ।
संप्रहे तु स यथा स्वयमेवोपदेश्यते ॥ ३ ॥

योज्यः साक्षान्मपश्चित्रवाद्याशीःकुष्ठमुषिषु ।
भगदगावर्जुदंथिकुट्टनाडीव्रणादिषु ॥ ४ ॥

स०-स क्षारो योज्यः साक्षान्मपश्चित्रवाद्या-
आदिग्रहणान्चर्मकीलानवमैतिलकादिपरिग्रहः ॥ ४ ॥

प०-स क्षारो योज्यः साक्षान्मपश्चित्रवाद्या-
लेपेन मपश्चित्रादिषु आदिग्रहणादन्येष्वसु क्त-
तत्साध्येषु रागेषु ॥ ४ ॥

हे०-वहिः परिमार्जनस्य विषयमाह-योज्य इति ॥ ४ ॥

न तुभयोऽपि योक्तव्यः पित्र रक्तं बलेऽबलं ।
ज्वरेऽतिसारे हन्मूर्धरांगं पांड्यामयऽरुचौ ॥
तिमिरे कृतसंशुद्धौ श्वयथौ सर्वगात्रंगं ।
भीरुगर्भिण्यृतुमतीप्रोद्वृत्तफलयोनिषु ॥
अजीर्णोऽंघ्रे शिशौ वृद्धे धननीसंधिमर्मसु ।
तरुणास्थिरसिरास्त्रायुसेवनीगलनाभिषु ॥
देशोऽल्पमार्से वृषणमेदूस्त्रातोतनखांतरे ।
वर्मरोगाद्वतेऽक्षणांश्च शीतवर्षाण्णदुर्दानं ॥ ५ ॥

१ सुश्रुतस्तु-अथ नैते क्षारकृत्याः-तद्यथा-दुर्बल-
बालस्थविरभीरुसर्वाज्ञशयोदिरक्तपित्तसिर्गभृत्सुतमप्रग्रहः-
ज्वरिप्रमेहिरुक्षतक्षीणतृणामूर्च्छोपहृतक्रीडापत्रतोद्वृत्तफलयो-
नयः ॥

अत्र निबन्धकारः-अतः क्षारस्य द्विविधस्यापि वि-
प्रतिषेधस्तानाह-अथ नैते क्षारकृत्या इति । एषु च यथादोष-
केषुचित् प्रतिसारणीयक्षारनिषेधः, केषुचित् पानीयनिषेधः
केषुचिदभयनिषेधः । सर्वाज्ञशतोदराति सर्वाज्ञशानां च उद-
तत्सर्व क्षारनिषेधः, क्षत उरःक्षतसेन शीणः, तृणामूर्च्छोप-
हृति उपहृतशब्दस्तृणामूर्च्छोभ्यां सह प्रत्येकं संयज्यते, क्षी-
क्षीणशुक्रः, अशुक्रस्य पुनः क्षारधिकार एव नास्ति, उद्धृत
पवृत्तफलयोनय इति उद्धृतापवृत्तशब्दां फलयोनिभ्यां स
प्रत्येकं संबध्यते, फलमण्डं, योनिर्गर्भाशयः, उद्धृत-
स्थानादूर्ध्वगतपाण्डः, अपवृत्तफलः स्थानात् खस्ताण्डः, उद्धृत-
योनिः, स्थानादूर्ध्वगतयोनिः, अपवृत्तयोनिः स्थानात् स्फ-
योनिः, अन्ये तु फलयोनिशब्देन समुदिनेन गर्भाशयमा-
क्षते, तत्रायमर्थः-उद्धृतफलयोनिः स्थानादूर्ध्वगतगर्भाश-
अपवृत्तफलयोनिः स्थानात्खस्तागर्भाशयार्थः । अपरे तु फ-
शब्दं रजसि वर्तयन्ति, कुतः गर्भस्य फलसाधनत्वात्,
यस्य योनिः सकाशात् फलं रज उद्धृतमूर्ध्वगतम्, अपवृत्तमा-
गतं सा उद्धृतापवृत्तफलयोनिः ॥

स०—पानलेपनमेवेन द्विविधोऽपि क्षारः पिचादौ न योक्तव्यः । बले बलवति । अवले बलहीने । ज्वरे । अतिसारे । हृद्रोगे । मूर्धरोगे । पांडूमाये पांडु-रोगे । अरुचावरोचके । कृतसंशुद्धौ कृतवमनविरेके । श्वयथौ सर्वगात्रगे सर्वाङ्गोच्छ्रान्ते । तथा भीरौ । गर्भि-प्याम् । ऋतुमत्याम् । प्रोदृत्तफलयोर्निर्वक्ष्यमाणा उत्त-रतन्त्रे गुह्यरोगज्ञाने । प्रकर्षेणोदृत्तं फलं रजोरूपं यस्या योनेः सा प्रोदृत्तफलयोनिः । रज एव फले भर्माख्यफलसाधनोपायत्वात् । प्रोदृत्तफलयोनेलक्ष-णमुक्तं यथा—वेगोदावर्तनाद्योनिं प्रपीडयति मातुः । स फेनिलं रजः कृच्छ्रादुदाहृतं विमुञ्चति । इयं व्यापदुदाहृतेत्यादि । शिशौ बाले । वृद्धे गतवयसि । तथा धमन्यादिषु शरीरदेशेषु । देशेऽल्पमांसे स्वल्प-पिहिते । तथा वृषणादिषु शरीरदेशेषु । तथाक्षणे-र्नैत्रयोर्वर्त्मरोगं वर्जयित्वाऽन्यत्र क्षारो न प्रयोज्यः । वर्त्मरोगे तु क्षारो योज्य एव । शीतवर्षोष्णद्विदिने न च योज्यः । शीतवर्षोष्णाहानि हेमन्तशिशिरप्राह-ङ्ग्रीष्माः । दुर्दिनं मेवाद्याकुलदिवसम् । एषु क्षारो न योज्यः ॥ ५ ॥

प०—उभयोऽपि क्षारो बहिःपरिमाज्जने न योज्यः । पानलेपनयोर्न देयः । पित्ते पित्त-विकारे रक्ते रक्तविकारे चले वायौ वातरोगे तथाऽवले दुर्बले आतुरे अतिसारे तथा हृद्रोगे पाण्डूवामये पाण्डुरोगे अरुचावरोचकातुरे कृतसं-शुद्धौ कृतवमनविरेके च तथा श्वयथौ सर्वगात्रगे सर्वोद्गोच्छ्रान्ते तथा भीरुगर्भिण्यास्तुमत्याम् । प्रोदृ-त्तफलयोनिषु वक्ष्यमाणात्तरतन्त्रे गुह्यरोगविज्ञा-नीये शिशौ बाले वृद्धे गतवयसि तथा धम-न्यादिषु शरीरदेशेषु नाभ्यन्तेषु देशेषु अल्पमांसे स्वल्पपिहिते तथा वृषणादिषु तथाक्षणेर्नैत्रयोः वर्त्मरोगादृते वर्त्मरोगं वर्जयित्वाऽन्यत्र क्षारो योज्यः । वर्त्मरोगेषु तु क्षारो योज्य एव । तथा शीतोष्णवर्षाद्विदिने न च योज्यः ॥ ५ ॥

हे०—द्वयोरपि क्षारयोर्निर्घमाह—नस्त्विति । चले वाते, अवले दुर्बले, प्रोदृत्ता संस्थानविपर्ययं प्राप्ता फलमोनिगर्भा-शयो यस्याः सा तथा । तरुणास्थि नासावस्थि ॥ ५ ॥

अधुना क्षारक्रियामाह—

कालमुष्ककशम्याककदलीपारिभद्रकान् ।
अश्वकर्णमहावृक्षपलाशास्फोतवृक्षकान् ॥
इन्द्रवृक्षार्कपूतीकनक्तमालाश्वमारकान् ।
काकजंवामपामार्गमग्निमथाग्निमित्वकान् ॥
साद्रान् समूलशाखादीन् खंडशःपरिकल्पितान्
कोशातकीश्वतस्त्रश्च शूकनालं यवस्य च ॥
निवाते निचयीकृत्य पृथक्तानि शिलातले ।
प्रक्षिप्य मुष्ककचये सुधाश्मनि च दीपयेत् ॥
ततस्तिलानां कुंतालैर्दग्ध्वाऽग्नौ विगते पृथक् ।
कृत्वा सुधाश्मनां भस्म द्रोणं वितरभस्मनः ॥
मुष्ककोत्तरमादाय प्रत्येकं जलभूजयोः ।
गालयेदर्धभारेण महता वाससा च तत् ॥
यावत्पिच्छलरक्ताच्छस्तीक्ष्णोजातस्तदा च तम्
गृहीत्वा क्षारनिष्यंदं पचेच्छीघ्रां विघट्टयन् ॥
पच्यमाने ततस्तस्मिंस्ताः सुधाभस्मशर्कराः ।
शुक्तिक्षारपंकशंखनाभीश्चाऽऽयसभाजने ॥
कृत्वाऽग्निवर्णान्बहुशः क्षाराख्ये कुडवोन्मिते ।
निर्वाप्य पिष्ट्वा तैनेव प्रतीवापं विनिक्षिपेत् ॥
श्लक्ष्णं शकृदक्षशिखिगुध्रकंककपोतजम् ।
चतुष्पात्पक्षिपित्तालमनोहालवणानि च ॥
परितः सुतरां चाऽतो दुर्व्यां तमवघट्टयेत् ।
सवाष्पैश्च यदोत्तिष्ठेद्बुद्धैर्दलैर्हवद्धनः ॥
अवतार्य ततः शीतो यवराशावयोमये ।
स्थाप्योऽयं मध्यमः क्षारो ॥ ६ ॥

स०—कालमुष्कको मोक्षः । अश्वकर्णः कुशिकः । महावृक्षः स्तुही । आस्फोतो गिरिकर्णिका । वृक्षको नंदी-वृक्षः । इन्द्रवृक्षः कुटजः । पूतीकः प्रतीकरजः । नक्तमालः

१ अत्र बले बलवतीत्यरुणद्वयस्याख्याने चिरस्थम्, हेमाद्रिपदार्थवन्निद्रकयोः “बले” इत्यस्य स्थाने “बले” इति पाठदर्शनात् ।

१ वृक्षको नन्दीवृक्षः, इन्द्रवृक्षः । कुटजः, इत्यरुण-द्वयः । परस्व वृक्षकः कुटजः, इन्द्रवृक्षोऽर्जुनः, इति हेमा-द्रिणा—यदुक्तं तत्सत्यम् यौगिकत्वात् ।

कारजः । अस्वमारः करवीरः । कालमुष्ककादीन्
गुलादिसंहितान् खण्डेखंडं कल्पितान् परस्वादिना
छिन्नान् । तथा कोशातकीश्रुतको यवस्य च शूको
नालो द्रव इव यो भवति तांश्च निवाते देशे शिला-
तले शिलापृष्ठे पृथङ्मुष्ककादीनिचयीकृत्य मुखकचये
च मुधास्मानि मुधाशर्कराः प्रक्षिप्य दीपयेज्ज्वाल-
येत् । कैः । तिलानां कुन्तलैः पल्लैः कांडैः ।
मुधास्मानि चेति नृपसकलं चित्यम् । पृथग्दीपनं
चैषामचित्यप्रभावम् । एवं तानि दग्ध्वाऽनंतरमग्नौ
विगते मुधास्मानो भस्म द्रोणं पृथक्कृत्वा व्यस्तं संस्था-
प्येतरमस्मनः शम्भाकादिद्रव्यमस्मनो द्रोणमादाय गृही-
त्वा । किंभूतं द्रोणम् । मुष्ककः उत्तरोऽधिको यस्य
तमादाय जलमूत्रयोः प्रत्येकमर्धसारेण तद्वस्म माल-
येत् । कथं मालयेत् । महता विसर्पिणं वाससा ।
कियन्तं कालम् । यावत् क्षारनिष्यन्दः क्षारस्त्रावः
पिच्छिलस्तत्तन्मत्वा तांश्चो जातः संपन्नस्तदा
तस्मिन्काले तं क्षारनिष्यन्दं गृहीत्वा लीळां स्नेहपाक-
विधिना पचेत् । किं कुर्वेत् । दग्धं कुड्मलोन्मिता विष-
द्वयसंयोज्यते । नतोऽनन्तरं तांश्चक्षारनिष्यन्दं पच्य-
मानं ताः स्थापिताः मुधाभस्मशर्करा या मुष्कक-
मध्ये प्रक्षिप्य दग्धास्तथा शुक्तीः प्राणिविशेषास्थीनि
तथा क्षारसकं प्रत्येकं मयिक्तमन्त्रे तथा शम्भनाभी-
श्चादिशोणं कृत्वा क्षारोत्थं क्षारनिष्यन्दं पलायकादि-
माणं कथितनाशोश्च आपरमात्रेण तीक्ष्णलोहपात्रेण
बहुन वारानिष्यन्दं योजनीकृत्य तैरेव क्षारनिष्यन्देन
अपि पिष्ट्वा तस्मिन्कालेन क्षारनिष्यन्दं प्रतीपातं
विनिर्वापेत् । कुड्मलोन्मितां पक्ष्णाणि दीपते
य प्रतीपातं पचयेत् । न न केवलमेव एतत्प्रतीपातयेत्
क्षेमको वा तद्वशादीनामपि शकुन् शक्यं कृत्वा निनि-
क्षिपेत् । यथाः कुक्कुटाः । शिवाः मयूरः । शुभः
श्वेतः । कवकलोकोटी पक्षिणी । तथा चतुर्पदा
नमस्तीना तथा पात्राणां पिने तथा अस्मनोऽग्राह-
णानि च । अथ शम्भनाभम् । मनोदा मनःशिला ।
कथं यैवमादि । एतानि पक्ष्णानि कृत्वा प्रतीपातं

विनिक्षिपेत् । अथ प्रतीपातानन्तरं परितः समंता-
दव्याज्ज्वलयेत् । सवापैरित्यादि । यदा यस्मिन् काले
स क्षारनिष्यन्दः सवापैः सोष्मभिर्बुद्धैर्वनो लेह इवो-
त्तिष्ठद्ब्रूच्छेत् । यदा सान्द्रतया पच्यमानः सन् लेह-
तुल्यो दर्बीप्रलेपी स्यादित्यर्थः । तदा तस्मिन् काले-
ऽवतार्याऽयोमये लोहमांडे स्थितो यवराशौ स्थाप्यः ।
किं कृत्वा । अवतार्यं चुडीतः । तथा शीतः सन् ।
अयं मध्यमः क्षारः ॥ ६ ॥

५०-कालमुष्ककादीन् खण्डशः परिकल्पितान्
शम्भेण छिन्नान् कृत्वा निवाते देशे शिलातले शिला-
पृष्ठे निचयीकृत्य राशीकृत्य तथा कोशातकीश्रुत-
मस्तथा शकुनाले यवस्य शिलातले निचयीकृत्य
पृथक् तथा मुष्ककनिचये मुधास्मानि मुधाशर्कराः
प्रक्षिप्य तिलानां कुन्तलैस्तिलकाण्डैर्हीयेत् प्रज्वा-
लयेत् । दग्धानि तानि द्रव्याणि दग्ध्वाग्नौ
विगते क्षान्ते सति पृथक् मुधाशर्कराभस्म कृत्वा
व्यस्तं संस्थाप्येतरमस्मनः सर्वक्षारस्य द्रोणं मुष्क-
कात्तरमधिकमुष्ककं तन् भस्म यस्य तत्तथावि-
धमितरत्तस्मात्तनं शम्भाकादिभस्मानि समभागानि
मुष्ककभस्मतो द्विगुणभागं प्रहीतव्यम् । जलमू-
त्रयोः प्रत्येकमर्धसारेण मालयेत् । गवादिमूत्र-
पलसहस्रेण चालोडय महता वाससा वस्त्रेण माल-
येत् परिष्ठावयेत् । कियन्तं कालं मालयेत् । यावत्
क्षारनिष्यन्दः क्षारास्त्रावः पिच्छिलो रक्तोऽच्छस्ती-
क्ष्णश्च जातः सम्पन्नस्तावत्तदा तस्मिन् काले तं
क्षारनिष्यन्दं गृहीत्वा तद्वस्मनो विसर्जयेत् ।
लीळां ताक्षस्यं स्नेहपाकविधिना तथा विषद्वयम्
स्वजेनाथद्वयम् पचेत् । तस्मिन् क्षारनिष्यन्दे
पच्यमाने नतोऽनन्तरं ततः मुधाभस्म शर्कराया
मुष्कमध्ये प्रक्षिप्य दग्धा तथा शुक्तीः प्राणिविशेषाः
समुद्रोन्मिताः तथा क्षीरवर्णी क्षीरपश्मिकापरपरीयं
शङ्खनाभीलपरपरीयं सर्वमशिवर्णं कृत्वा
क्षारोत्थं क्षारनिष्यन्दं कुड्मलोन्मिता पलायक-
परिमाणे आयत्ते भाजने तीक्ष्णलोहपात्रे बहुशो
बहुन वारान् प्रक्षिप्य तैरेव क्षारनिष्यन्देन तां
पक्ष्णाः द्वापि पिष्ट्वा तस्मिन् क्षारनिष्यन्दे प्रती-
पातं कर्त्तुं निक्षिपेत् दद्यात् । न केवलं ता एव
प्रतीपातं क्षिपेत् । यावद्वशादीनामपि शकुन्

क्षिपेत् । श्लक्ष्णपिटं कृत्वा । दक्षः कुक्कुटः । शिखी मयूरः । गुग्गुः श्येनः । कङ्ककपातकौ पक्षिणी । चतुष्पदां पक्षिणां पित्तं तथा अलं हरितालं, मनोह्रा मनःशिला, लवणानि सैन्धवानि परितः सुतरां चातो दर्व्या तदवषट्ठयेत् । प्रतीवापादनन्तरं परितः समन्तात् दर्व्या खजेन तन्क्षारनिष्यन्दमवषट्ठयेत् । यदा यस्मिन् काले स क्षारनिष्यन्दः सबाष्पेषुदवैरुत्तिष्ठेत् सान्द्रतया च घनः सन् लेहेन तुल्यो दर्वीप्रलेपः स्यात्तदा तस्मिन् कालेऽवतार्यायोमये घटे शान्ते यवराशौ निधापयेत् निक्षिपेत् सुगुप्ते स्थापयेत् । अयं मध्यमः क्षारः ॥ ६ ॥

हे०—बहिःपरिमाणस्तथा दहनविधिमाह—कालमुष्क-
केति । संग्रहे तु अथ बहिःपरिमाणंस्त्रिविधो मध्यो
मृदुस्तीक्ष्णश्च तस्य पाकविधिः । शरादि शुचिरुपोषितः
शुक्रवासाः प्रशस्तेऽहनि प्रशस्तप्रदेशजातं मध्यमवयसमनुप-
हृतं महातं कालं पुष्कलं सुरापल्लसुमनोऽक्षतादिभिश्चतु-
र्दिशं बलिं दत्त्वा प्रदक्षिणं चाभ्यर्च्यैनमधवासयेत् ।
“ देवतेभ्यो नमस्तेभ्यो निवसंतीहऽप्ये श्रिताः । गंतुमर्हति
यं क्रुद्धस्त्यक्त्वेन वा समर्पयन् ॥ भेषजार्थं ग्रहीष्यामि
सर्वप्राणभूतामिमम् । बृद्धं न लोभान क्रोधाद् ब्राह्मणार्थं
विशेषतः ” इति । अथापरेषुस्तथ यद्युक्तं वैकृतं वा
किञ्चिदपश्येत्ततो गुग्गुमात्रमारुहे सवितरं ब्राह्मणाणाञ्च-
यित्वा तं पादपं पृथगनुचराग्रं वा पातयेत् एतं च पारि-
भद्रकादिषु । कालमुष्ककः—कृष्णो मोक्षकः, महावृक्षकः—
स्तुही, आस्फोटः—कोविदारः, वृक्षजः—कुटजः, इंद्र-
वृक्षोऽड्डेनः, परिकल्पितान् छिन्नान्, चतस्रः श्वेदो धामा-
नवः पटोली देवदाली चेति । निचयीकृत्य पुंजीकृत्य,
पृथक् प्रत्येकं तेषु पुंजेषु गन्धे यः कालमुष्कपुंजः तत्र
सुधारमानि प्रक्षिपेत् । सुधाप्रसादादिघवलीकरणद्रव्यं तेभ्यो
द्रव्येभ्यो जायते तानि सुधारमानि ततः सर्वान् पुंजां-
स्तिलानां कुंतलैर्दपयेत् । समूलनालः शुष्कतिलः कुन्तलं
दीपनं वह्निना प्रचालनम् । गालनविधिमाह—दग्ध्वेति ।
दग्ध्वा भस्मीकृत्य अग्नौ विनष्टे शान्ते सति सुधारमानां
भस्म पृथक्कृत्वा इतरद्रव्यभस्मनो द्रोणं मुष्ककभस्मना
उत्तरं सम्पादतो नीतं श्यामाकादीनां समानां चत्वार
आढकाः । मुष्ककस्यैक आढक इत्यर्थः । जलस्थार्ध-
भारो मूत्रस्थार्धभार इत्युभयोर्भारिणालोढ्य महता वल्लेज
गालयेत् । पुनः पुनस्तेनैव परिखावेणालोढ्य यावत्किञ्चिद

रक्तः अञ्छस्तीक्ष्णश्च परिखायो भवति । पाकविधिमाह-
तदेति । तदा तं क्षारनिष्यन्दे गृहीत्वा क्षारं पक्त्वं
लीलां लोहपात्रे पचेत् । ता वा मुष्ककभस्मनः पृथक्
कृतास्ताः क्षीरपका पट्टिका शैलानाभिः शंसस्याधर्त
बहुशः बहून् वारान् त्रीणि तापनानि त्रीणि निर्वापणा
नित्यर्थः । पेपणस्य क्षारोदकस्य मानोक्त्या पेश्यमान
मनुक्तमपि कल्प्यम्, दक्षादीनां पक्षिणां शङ्खपुरीषं
चतुष्पदां पक्षिणां च पित्तम्, अलं हरितालं, दक्षविष्टा
दिकं श्लक्ष्णं चूर्णं कृत्वा निक्षिपेत् । आवापानन्तरं सुत-
परितो दर्व्याऽविषट्ठयेत् । लेहवदनः लेह इव सांघ्र
अयोमये लोहपात्रे विनिक्षिप्य यवराशिमध्ये स्थाप्यः अ-
मध्यमक्षारो मृदुतीक्ष्णयोर्वैश्वमाणत्वात् ॥ ६ ॥

न तु पिष्ट्वा क्षिपेन्मृदौ

निर्वाप्यापनयेत् ॥ ७ ॥

स०—मृदौ क्षारे सुधादीनि निर्वाप्य तस्मिन्
निष्यन्दे प्रक्षिप्यैवापनयेद्विसर्जयेन्न तु पिष्ट्वा विनिक्षि-
पेत् ॥ ७ ॥

प०—न मृदौ नापि तीक्ष्णे निर्वाप्यापनं कृतं
न तु पिष्ट्वा निक्षिपेत् ॥ ७ ॥

हे०—मृदुतीक्ष्णक्षारो विशेषमाह—न तु पिष्ट्वेति
मृदौ क्षारे मध्यमवत्सर्व आबोपेत् । विशेषतः निर्वाप-
पनयेन्न तु पिष्ट्वा क्षिपेत् । निर्वापणद्रवमेव श्रियोदित्यर्थ
दक्षविष्टादिकं च क्षिपेत् ॥ ७ ॥

तीक्ष्णे पूर्ववत् प्रतिवापनम् ॥

तथा लंगलिकादेतिचित्रकातिविषावचाः ।
स्वार्जिकाकनकक्षीरहिंस्रपूतीकपल्लवाः ॥
तालपत्री बिडं चेति सस्तरात्रात्परं तु सः ।
योज्यः ॥ ८ ॥

स०—तीक्ष्णं क्षारे पूर्ववन्मध्यमक्षारतुल्यं प्रतिवा-
निर्वाप्य पिष्ट्वा विनिक्षिपेदिति । नचैतावदेव
प्रतिवापनमित्याह । तथेत्यादि लंगलिकादीनि नि-
र्पयतामि च तत्र प्रतिवापं विनिक्षिपेत् । सस्तरात्रात्
मनंतरं स क्षारो योज्यः ॥ ८ ॥

प०—मध्यमक्षारतुल्यरूपं प्रतीवापं निर्वाप्य ।
लंगलिकादीनि विडपयन्तानि श्लक्ष्णानि ।

प्रेषणम् । प्रतीकपल्लवाः प्रतीकप्रवालाः । स त्रिवि-
डासि श्वारः समरात्रान् परमूर्ध्वं योज्यः
योक्तव्यः ॥ ८ ॥

हे०—तीक्ष्णोऽपि सर्वं मध्यमवत् लंगलिकाद्यावापो-
षिकं प्रतीकपल्लवाः करजपत्राणि । कालपत्री मुद्रायां स
त्रिविधोऽपि श्वारः समरात्रात्परं योज्यः । समरात्रं यव-
सां स्थाप्य इत्यर्थः ॥ ८ ॥

इति श्वारत्रिविध्यमुक्त्वा विषयं निर्दिदिक्षुराह—

तीक्ष्णोऽनिलश्लेष्ममेदोजेष्वर्बुदादिषु ॥९॥

स०—तीक्ष्णः श्वारो वातश्लेष्ममेदःसमुल्लेखवर्बुदा-
देषु योज्यः । महत्त्वेन योज्यः । मध्येषु श्वारांतर-
धानम् । आदिप्रहणादन्येष्वपि तत्साध्येषु रोगेष्वप्य-
गारो योज्यः ॥ ९ ॥

प०—तीक्ष्णः श्वारोऽर्बुदादिषु अनिलश्लेष्ममेदो-
जेषु योज्यः ॥ ९ ॥

हे०—आरभ्य निपयजयामः—तीक्ष्ण इति । तत्र
प्रत्यक्षमेदोजेषु आरभ्यायेषु तीक्ष्णो योज्यः ॥९॥

मध्वेष्वेव च मध्यः ॥ १० ॥

स०—एष्वेवाऽनिलकर्ममेदोजेषु विकारैर्बुदा-
दिषु मध्येषु नोत्क्राष्टेषु नाऽपि हीनेषु मध्यः श्वारो
योज्यः ॥ १० ॥

प०—मध्येष्वेव च मध्यः मध्यमः श्वारः । एष्वे-
वादिषु मध्येषु नातिप्रमुदेषु योज्यः ॥ १० ॥

हे०—मध्यं सर्वेषु योज्यः ॥ १० ॥

अन्यः पितामरमुदजन्मसु ॥११॥

स०—अन्यो मृदुः श्वारः पितामरमुल्लेखवर्बुदा-
दिषु न तीक्ष्णमन्वी आरौ ॥ ११ ॥

प०—अन्यो मृदुः श्वारः मुदजन्मसु पितामर-
समुल्लेषु योज्यः ॥ ११ ॥

हे०—पितामरजन्मसु श्वारमेषु मृदुः । तथा मुद-
जन्मसु श्वारसु कर्मसाधनोपैति ॥ ११ ॥

बलार्थं क्षीणपानीयं क्षात्रं पुनरावपत् ॥१२॥

स०—तस्मिन् श्वारे क्षीणपानीये घनीभूते श्वारे
बलाधानार्थं पुनर्भूयः क्षात्रं श्वारं श्वारविभ्रुते जलमाव-
पेदयात् ॥ १२ ॥

प०—तस्मिन् श्वारे क्षीणपानीये घनीभूते
सति बलार्थं शक्त्युपबृंहणाय क्षाराम्बु क्षारनिश्चो-
तजलं पुनरावपेत् भूयः क्षिपेत् ॥ १२ ॥

हे०—क्षीणपानीये श्वारे अन्यत्क्षाराम्बु निक्षिपेत् १२ ॥
अधुना क्षारगुणानाह—

**नातितीक्ष्णो मृदुःश्लक्ष्णःपिच्छिलःशीघ्रगःसितः
शिखरी सुखनिर्वाण्यो न विष्यन्दी न चातिरुक्
क्षारो दशगुणः शस्त्रतेजसोरपि कर्मकृत् ॥१३॥**

स०—श्वारे नातितीक्ष्णादयो दश गुणा भवन्ति ।
शीघ्रं गच्छति प्रसरत्याद्यु व्याप्नोतीति शीघ्रगः ।
शिखरी शिखरमुपरिष्ठात्पीठिकोत्थानं तद्वान् । सुखेन
काञ्जिकादिना निर्वाप्यते शीतीक्रियते सुखनिर्वाण्यः ।
विष्यदोऽस्यास्तीति विष्यदीं क्षुतिमान् न विष्यदीं
न क्षुतिमान् । न चातिरुक् न चातिमान् । नाति-
तीक्ष्णादयो दश गुणा यस्य स दशगुणः श्वारः । संस्रहे
चाऽस्य देशेव दोषा गदिताः । तथा । अत्युष्णोऽति-
शीतोऽतितीक्ष्णोऽतिमृदुरतितनुरतिवर्णोऽतिपिच्छलो
विसर्पा हीनौषधो हीनपाकश्चेति । शस्त्रे यत्कर्म छेदन-
पाटनलेखनादि तथा तेजसो बह्वेपरि यत्कर्म तत्साध्य-
व्याधुपशमलक्षणं तत्करोति ॥ १३ ॥

प०—श्वारे नातितीक्ष्णादयो दश गुणा भवन्ति ।
नात्यर्थतीक्ष्णः नातिमृदुः वारितः नातिश्लक्ष्णः
ममृणः नातिपिच्छिलः सान्द्रश्चरः तथा शीघ्रं
गच्छति प्रसरति आशु प्राप्नोति शीघ्रगः । शि-
खरी उपरिः पीठाकारवान् । सितः श्वेतः । सुखेन
काञ्जिकादिना निर्वाप्यते शीतीक्रियते सुखनि-
र्वाण्यः सुखनिर्वाण्यः । विष्यन्दीऽस्यास्तीति
विष्यन्दी न क्षुतियुक्तः । शस्त्रतेजसोरपि कर्म-
कृत् शस्त्रस्य यत्कर्म छेदनपाटनलेखनादि तत्क-
रोति । तथा तेजसो बह्वेपरि यत्कर्म तत्साध्यव्याधि-
प्रशमानस्य तदपि करोति ॥ १३ ॥

हे०—क्षारगुणानाह—नातितीक्ष्णो मृदुरिति ।
शीघ्रगः शीघ्रज्वापी, सितः श्वेतः, शिखरं चिरसंस्थस्य
द्रव्यस्योपरि पिष्टिका तद्वान् शिखरी, मुखेन निर्वाप्यः
शीततां नेयः न विष्यन्दी क्लेदं नोत्पादयति, यच्छस्त्रे-
णाग्निना च कार्यं तत्क्षारः करोति ॥ १३ ॥

अधुना त्वंतरालुभवाक्षरेण क्षारस्य गुणानिर्दिशति—

आचूषन्निव संरभाद्वात्रमापीडयन्निव ।
सर्वतोऽनुसरन् दोषान्मूलयति मूलतः ।
कर्म कृत्वा गतरुजः स्वयमेवोपशाम्यति ॥ १४ ॥

स०—संरभात्क्षोभाद्वात्रमाचूषन्निव तथाऽऽपीड-
यन्निव तथा सर्वतः सर्वस्मिन्ननुसरन् गच्छन् दोषान्
शस्त्रसाध्यान् मूलतः उन्मूलयत्युद्धरति । तथा कर्म स्वीयं
दाहादिकं कृत्वा गतरुजः पुरुषस्य स्वयमेव यत्नं
विनैवोपशाम्यति ॥ १४ ॥

प०—संरम्भात्क्षोभात् क्षणान्तात् गात्रसाचूष-
न्निव तथा पीडयन्निव सर्वतः सर्वस्मिन् अनुसरन्-
गच्छन् दोषांस्तत्साध्यान्मूलतो मूलादुन्मूलयति
उद्धरति स्वकीयशक्त्या । तथा कर्मापि दाहादिकं
कृत्वा गतरुजो निवृत्तपीडः स्वयमेवात्मनैवो-
पशाम्यति ॥ १४ ॥

हे०—आचूषन् अन्तर्गतं रसमाकर्षयन् आपीडयन्
संकोचयन् संरम्भाद्वेगेन । संग्रहे तु दद्यात् क्षारगुणा दृश्य
च दोषाः । तथा—अत्युष्णोऽतिशीतोऽतितीक्ष्णो-
ऽतिमृदुरिततनुरतिधनोऽतिपिच्छलोऽतिविषर्पा हीनौषधो
हीनपाकश्चेतीति । अथ क्षारप्रयोगविधिः । तत्र संग्रहे
तत्र क्षारकर्मण्युपहरेत् पिचुवर्तिशालाकादव्यञ्जलिकघृतम-
धुशक्त्युच्चैदकमस्तुक्षारोदकशीतप्रदेहशयनासनदीनि ।
अथ क्षाराहंस्वोपविष्टस्य संविष्टस्य वा परिचारकोपगृ-
हीतस्येति ॥ १४ ॥

क्षारसाध्ये गदे छिन्ने लिखिते स्नावितेऽथवा ।
क्षारं शलाकया दत्त्वा द्योतप्रावृत्तदेहया ।
मात्राशतमुपेक्षेत् ॥ १५ ॥

स०—क्षारसाध्ये व्याधवार्शोऽर्जुदादौ छिन्ने द्विधा-
कृते लिखिते शस्त्रेण विषुष्टे स्नाविते प्रच्छाद्य निर्हृत-
शोणिते कर्मणि कृते क्षारो योज्यो नाकृते च्छेदादा-

विति क्षारस्य विषयो दर्शितः । क्षारं शलाकया दत्त्वा
मात्राशतमुपेक्षेत् न काञ्जिकादिना निर्वापणं कार्य-
मित्यर्थः । किंभूतया शलाकया । प्लोतेन चैलखंडेन
प्रावृत्तः स्थगितो देहः परिग्रहो यस्याः ॥ १५ ॥

प०—क्षारसाध्ये गदे व्याधौ छिन्ने द्विधा कृते
लिखिते शस्त्रेण विषुष्टे स्नाविते प्रच्छाद्य निर्हृतशो-
णिते द्योतप्रावृत्तदेहया वस्त्रखण्डगुणितशलाकया
क्षारं दत्त्वा निपात्य ततो मात्राशतमुपेक्षेत् ॥ १५ ॥

हे०—प्रयोगमाह—क्षारसाध्य इति ॥ १५ ॥

तत्रार्शः स्वाधुतानमन् ।
हस्तेन यंत्रं कुर्वीत ॥ १६ ॥

स०—तत्र क्षारसाध्येवर्शःसु क्षारपातं कृत्वा
मात्राशतं यावत्तावद्धस्तेन यंत्रमाधुतानं छादि-
तमुखं कुर्यात् ॥ १६ ॥

प०—तत्र क्षारसाध्येवर्शःसु क्षारं दत्त्वा स्वह-
स्तेनावुतानं पिहितमुखं यन्त्रं कुर्वीत मात्राशतमेव
धारयेत् ॥ १६ ॥

हे०—अर्शःसु विशेषमाह—तत्रार्शःस्वाति । हस्तेना-
धुतानं पाणिना मुखे पिहितम् ॥ १६ ॥

वर्त्मरोगेषु वर्त्मनी ।
निर्मुञ्ज्य पिचुनाच्छाद्य कृष्णभागं विनिक्षिपेत् ।
पद्मपत्रतनुः क्षारलेपो प्राणार्जुंदेषु च ॥ १७ ॥

स०—क्षारसाध्ये वर्त्मरोगेषु वर्त्मनी निर्मुञ्ज्य
कुटिलीकृत्य ततः क्षारस्पर्शपरिहाराय पिचुना
कार्पासादिमयेन कृष्णभागं तारकप्रदेशमाच्छाद्य
क्षारं विनिक्षिपेत् । तत्र च पद्मपत्रप्रमाणः क्षारलेपो
देवो न गुदाशीःस्त्व घनः । पद्मपत्रतनुरित्युपमानादि
सामान्यवचनैरिति समासः । प्राणार्जुंदेषु च पद्मपत्रतनु
क्षारलेपः ॥ १७ ॥

प०—वर्त्मरोगेषु वर्त्मव्याधिषु वर्त्मनी निर्मुञ्ज्य
कुटिलीकृत्य परिवर्त्य पिचुना कार्पासादिमयेन
कृष्णभागं तारकप्रदेशं प्रच्छाद्य क्षारं विनिक्षिपे
प्राणार्जुंदेषु पद्मपत्रतनुः पद्मप्रमाणः क्षारलेपो देह
नतु घनः ॥ १७ ॥

हे०-वर्त्मरोगेषु विशेषमाह-वर्त्मरोगेष्विति ।
वर्त्मनी निर्मुञ्च पिबुनाऽऽच्छाद्य कृष्णभागं विनिश्चिपेत् ।
प्राणार्जुदेयु विशेषमाह-प्राणार्जुदेयुर्विति ॥ १७ ॥

कथं तत्र लेपो देयस्तत्राह-

प्रत्यादित्यं निषण्णस्य समुन्नम्याग्रनासिकाम् ।
मात्रा विधायः पंचाशत् ॥ १८ ॥

स०-प्राणजेष्वर्जुदेयु प्रत्यादित्यं रविसेमुखं निषण्ण-
स्य संस्थितस्य तथाऽग्रे नासिकाऽग्रनासिका तामु-
न्नम्योत्क्षिप्य । कियंतं कालं लेपो धार्य इत्याह । मात्राः
पंचाशद्विधायः । वर्त्मसु चाल्पतरा मात्राः । स्थानस्य
मुकुमारत्वात् ॥ १८ ॥

प०-प्राणजेष्वर्जुदेयु प्रत्यादित्यमादित्याभिमुखं
निषण्णस्योपविष्टस्य तस्य अग्रनासिकां समुन्नम्यो-
न्नम्य पञ्चाशन्मात्राः क्षारलेपो विधेयः ॥ १८ ॥

हे०-अग्रनासिकां नासाग्रम् ॥ १८ ॥

तद्वदशंसि कर्णेजं ॥ १९ ॥

स०-कर्णेजंशंसि तद्वत्तेन प्राणार्जुदेन तुल्यं स
एव पञ्चमन्नतनुः क्षारलेपस्ता एव पंचाशन्मात्रा धार्यः १९

प०-कर्णेजंशंसि तद्वत्पञ्चाशन्मात्रा धार्यः क्षार-
लेपो विधेयः ॥ १९ ॥

हे०-कर्णांशु विशेषमाह-तद्वदशंसीति । तद्व-
त्तासार्वदत्त ॥ १९ ॥

क्षारं प्रमार्जनेनानु परिमृज्याऽवगम्य च ।
सुदग्धं घृतमध्वक्तं तत्पयोमस्तुकांजिकैः ।
निर्वापयेत्ततः सार्ज्यैः स्वादुशुतैः प्रदेहयेत् २० ॥

स०-अनु पश्चात् क्षारलेपदाननियमितात्कालाद-
न्तरं क्षारं प्रमार्जनेन चैलादिना परिमृज्य शोधयित्वा
सुदग्धं क्षारस्थानमर्शोऽर्जुदाधधिष्ठानमवगम्य सम्यग्दाह-
लक्षणेन ज्ञात्वा तत्क्षारदग्धस्थानं घृतमधुलेपितं कृत्वा
पयःप्रभृतिभिः सार्ज्यैः सन्धृतैर्लेपयेत् ॥ २० ॥

प०-अनु पश्चात् क्षारं प्रमार्जनेन शलाकया
व्रणं परिमृज्य शोधयित्वा सुदिग्धं परिगम्य
बुद्ध्वा घृतमध्वक्तं सर्पिर्मधुपुक्तं पयोमस्तुकांजि-
केन निर्वापयेत् तत्र दौत्यमुत्पादयेत् ॥ २० ॥

हे०-क्षारप्रयोगानन्तरं क्रियामाह-क्षारमिति ।
सुदग्धमवगम्य सम्यग्दग्धं ज्ञात्वा पयोमस्तुकांजिकाम्
विकल्पः ॥ २० ॥

अभिष्यन्दीनि भोज्यानि भोज्यानि क्लृप्ताय च ।

स०-अभिष्यन्दीनि क्षतिरूपरुष्टमकारोणि भोज्या-
न्यन्नपानानि माषदध्यादीनि भोज्यानि मक्षयितव्यानि ।
किमर्थम् । क्लृप्ताय क्षारदग्धस्थानविशरणाय । यतः
क्षारदग्धं क्षितं सन्धृतयेत् ॥ २१ ॥

प०-अभिष्यन्दीनि क्लृप्तकर्तृणि भोज्यान्नपा-
नानि अवश्यं भोज्यानि क्लृप्ताय क्लृप्तायैव २१
यदि च स्थिरमूलत्वात्क्षारदग्धं न शीर्यति ।

धान्याम्लवीजयष्ट्याहतिर्लालेपयन्ततः ।
तिलकल्कः समधुको घृताक्ता व्रणरोपणः २२ ॥

स०-यदि च क्षारदग्धमभिष्यन्दीनिमोक्षैर्युक्तैः
स्थिरमूलत्वादृढमूलत्वाद्भोगाधिष्ठानं न शीर्यति ततो
धान्याम्लस्य बीजमवधविशेषफलेन तथा मधुकलिला-
भ्यामालेपयेत् । तिलकल्को मधुयष्टिभुक्तो घृतान्वितो
व्रणस्य रोपणः ॥ २२ ॥

प०-रोगवित् स्थानं लेपयेत् प्रदिह्यात् ।
धान्याम्लस्य कांजिकस्य बीजमवधयोऽर्शभागा-
श्रितः सुराजगल इव तस्य बीजसंज्ञा । तिलकल्को
द्रवपिष्टः तिलः समधुको मधुयष्ट्या युक्तो घृता-
न्वितः व्रणे क्षारक्षते रोपणः स्थान ॥ २२ ॥

हे०-सुदग्धेऽवशीर्णं कृत्यमाह-यदीति । धान्या-
म्लबीजं तल्लयितं कांजिकद्रवम् । समग्रं तु मुक्कंक्षीरी-
युक्तैर्वा चिह्नद्विडंगसारवद्विषां तिलालेपयेत् । भावती-
वृषाकोटनिवारकोतपदोलीकरवीरपत्रकायो वा व्रणप्रधा-
लनम् । एवमेव च कल्ककापे सिद्धं सर्वत्रैले वा रोपणं
नागपुष्पमज्जिष्ठाचन्दनतिलपर्णिकासु वा यथाव्याधि दीरं
च व्रणवदुपक्रमेतेति ॥ २२ ॥

पक्कजं वसितं सन्नं सम्यग्दग्धम् ॥ २३ ॥

स०-पक्कजं बूफलवदसितं कृष्णं तथा सन्नं निम्नं
सम्यग्दग्धं स्थानं विधात् ॥ २३ ॥

प०-पक्कं जम्बूसितफलवदसितं पक्कजान्धव-
सङ्काशं सन्निभं सम्यग्दग्धं भवति ॥ २३ ॥

हे०—नारदप्रवचनमाह—पञ्चवज्रमिव । । पञ्चवज्रं
ह्रस्वमिति श्वासां सर्वं निवत् ॥ २३ ॥

विपर्ययः ।

ताम्रतातोदकद्वन्द्वद्वन्द्वमम् ॥ २४ ॥

स०—विपर्यये । पञ्चवज्रं तन्मताद्विद्वद्भ्यामिव
श्वा तावतातोदकद्वन्द्वममकथयन् । ओषधिरप्यतोदक-
मन्दैरेव स्थानं निवत् ॥ २४ ॥

प०—विपर्यये । मस्यग्मूलक्षणाद्विपर्यये । सानं
तत्र पञ्चवज्रमप्युक्तमित्यं भवति । नाप्यवसन्ने क्षार-
स्य तत्र दृष्टमिति चेत् । तथा तावतातोदक-
द्वन्द्वमपि दृष्टमिति जानीयम् ॥ २४ ॥

हे०—द्वन्द्वमकथनमाह—विपर्ययः । । विपर्यये
ताम्रोदकमिव ह्रस्वमपि च तावतातोदकमिव ॥ २४ ॥

ते पुनर्देहेतुः ॥ २५ ॥

स०—ते तथामूलं ज्ञात्वा पुनर्देहेतुः भूयस्तत्र क्षारं
मात्रेणैवैवम् ॥ २५ ॥

प०—ते वयमप्यपि पुनर्देहेतुः भूयस्तत्र क्षारं
पातयेत् ॥ २५ ॥

हे०—पुनर्देहेतुमाह—ते पुनरिति ॥ २५ ॥

अतिदग्धं स्रवेद्वक्तं मूर्च्छादाहज्वरादयः ॥ २६ ॥

स०—अतिदग्धं यत्नं रक्तं स्रवेत् । तथा मूर्च्छादयो
ज्वरपित्तादिराग्न्यादिरप्यशोषोपशोषोपायव्योडपि २६ ॥

प०—अतिदग्धं व्याध्याश्रये शरीरमेवे रक्तं स्रवेत् ।
मूर्च्छादयश्च जायन्ते । आदिस्राग्नाच्छ्रोपरागशो-
फपक्विसर्पोदयो गृणन्ते ॥ २६ ॥

हे०—अतिदग्धमकथनमाह—अतिदग्धं इति ॥ २६ ॥

गुदे विशेषाद्विभ्रुवसंरोधोऽतिप्रवर्तनम् ।

पुंस्रवोपघातो मृत्युर्वा गुदस्य जातनाद्भ्रुवम् २७

स०—गुदेऽतिदग्धे । विशेषेण विभ्रुवोः संरोध-
स्तथा तयोरेवातिप्रवर्तने कदाचिद्वर्तनं । विशेषाद्व्या-
ख्योक्ता रक्तस्रावाद्योऽपि । तथा पुंस्रवोपघातः अकृता-
याक्तातागमनासामर्थ्यम् । अथवा गुदस्य जातनाद्विदा-
रणादिश्रयेन मृत्युर्मनन् ॥ २७ ॥

प०—विशेषादिति चेत् । विभ्रुवोः संरोधः स्यात् ।
तयोरेवातिप्रवर्तनम् । पुंस्रवोपघातः अकृतायात्
स्वीयम-तागमनार्थम् । अथवा गुदस्य जातनात्
वायोविशरणान् । एवं निमित्तं मृत्युर्मनं वा
भवेत् ॥ २७ ॥

हे०—गुदातिदग्धमकथनमाह—गुद इति ॥ २७ ॥

नामायां नासिकायेशदग्नाकुंचनोद्भवः ।

भवेच्च विपयाज्ञानम् ॥ २८ ॥

स०—नामायां क्षारानिदग्धनां नासिकायेश-
दग्नाकुंचनोद्भवः इत्यन्तथा । विपयाज्ञानं नासिकायेशं च
मनन् ॥ २८ ॥

प०—नामायामिति क्षारदग्नायां नासिकायेशदग्-
नाकुंचनोद्भवः क्षारणामङ्गकोचयोः रुद्रमः विपया-
ज्ञानं गन्धम्याज्ञानं भवेत् ॥ २८ ॥

हे०—नामायामिति दग्धमकथनमाह—नामायामिति ॥ २८ ॥

तदच्छ्रोत्रादिकेष्वपि ॥ २९ ॥

स०—तदनेन क्षारानिदग्धेन नासिकादिपयाज्ञानेन
तुल्यं क्षारानिदग्धेषु श्रोत्रादिषु श्रोत्रचक्षुर्मनसु स्थानेषु
विपयाज्ञानं स्यात् ॥ २९ ॥

प०—तेन तुल्यं तद्वत् । क्षारानिदग्धनासिका-
वदिपयाज्ञानतुल्यं क्षारानिदग्धेषु श्रोत्रादिषु स्थानेषु
स्वविपयाज्ञानं भवेत् । श्रोत्रं त्वक् चक्षुर्ष-
जित्वा च ॥ २९ ॥

हे०—नामायामपि । नासिकायेशं तदग्धमनं ज्ञेयम् ॥ २९ ॥

विशेषाद्व संकोऽम्हिलेपो मधुघृतं तिलाः ।

वातपित्तहरा चैष्टा सर्वेव शिशिरा क्रिया ॥

अम्लो हि शीतः स्पर्शेन क्षारस्तेनोपमंहितः ।

यात्याशु स्वादुतां तस्मादम्लेनिर्वापयेत्तराम् ३०

स०—तस्मिन्निदग्धनायामे । विशेषेणार्थैः कोज्जिता
दिभिः केतो दिवा । मधुघृतनिद्राश्चैव वष्टः । तथ
सर्वे च शिशिरा क्रिया वातपित्तहरेष्टा । संको-
चोक्तम् । पाययेत्तानि योगेऽनन्ते शीघ्रं मृदुलं दधि
मृदुलं वा दधिरं किं वा यस्मिन्नेत्यमिति । तस्मा
केतोः क्षारदग्धमर्थैः कोज्जितादिभिर्निर्वापयेत्तराम्

यस्मादम्लः शीतः स्पर्शनं । तेन चास्लेन श्वार उप-
संहितो युक्त आसवे कटुकलवणभूयिष्ठतां त्यक्त्वा
स्वादुतां याति । तराग्रहणमतिशयेनाम्लैर्निर्वापयेत् देश-
सात्म्यानुगोधाकदाचिक्कीरादिभिरपीति गमयति । इति
श्वारविधिः ॥ ३० ॥

प०—यथासंस्पर्शतः शीतं तेनाम्लेनोपसंहितः
श्वारयुक्तः सन् आशु शीघ्रं कटुकलवणभूयिष्ठतां
त्यक्त्वा स्वादुतां माधुर्यं याति गच्छति । तस्मा-
दम्लैः काष्ठीकादिभिर्निर्वापयेत्ताराम् । संश्रयेदति-
शयेन मधुरः पयःप्रभृतिभिः । तथाच सङ्ग्रहे ।
“श्वारोऽम्लरससंयोगे मधुरीभवति क्षणात्” इति ३०

हे०—अतिदग्धे प्रतीकारमाह—विशेषादिति । विद्ये-
पग्रहणात्युक्तवन्निर्यापणम्, उक्तं च संग्रहे—तमतिवृत्त-
माशु पूर्वोक्तैरेव निर्वापणैः पुनः पुनर्निर्वापयेत् । अतश्च
दाहमातिप्रमाणं न सकृदेव दहेदिति । तथा “ज्वराति-
सारत्पमोर्मुखाद्वेदनार्तिभिः । कश्च दहत्यग्निरिव शरीरं
श्वारविभ्रमः । पाययेतात्तियोगेऽत्र तं शीघ्रं सवृत्तं दधि
सगुहं वा दधिसरं तैलं वा सतितोपलम् ॥ धात्रीफलक-
पित्थाम्लदाडिमस्वरसे धृतम् । द्विगुणे साधितं पानसकैः
श्वारविसर्गम् ॥ दाडिमासलकाप्रातःकपित्थकरमर्दकान् ।
आम्राच्च मातुलंगाच्च रसे मृद्वग्नाना पचेत् ॥ ततोऽति-
वृत्तक्षाराय दद्यान्मात्रां यथावलम् । श्वारो निवर्तते तेन
प्रसादं त्यक्च गच्छति ॥ क्षोणितातिप्रवृत्तौ च बाह्यातः
शिशिरो विधिः ” इति ॥ इति श्वारविधिः ॥ ३० ॥

अग्निर्कर्मविधिमाह—

अग्निः क्षारादपि श्रेष्ठस्तद्गन्धानामसंभवात् ।
भेषजक्षारशस्त्रैश्च न सिद्धानां प्रसाधनात् ॥ ३१ ॥

स०—क्षारादप्यग्नेः प्रशस्यतरत्वं । कुतः । तेना-
ग्निना दग्धानां रोगाणामर्शः प्रभृतीनामसंभवात् । भूयो-
ऽग्निदग्धो रोगः प्ररोहं न याति । मूलादुन्मूलादित्यर्थः ।
भेषजक्षारशस्त्रैश्च ये रोगा न शान्तास्तेषां प्रसाधनाज्ज-
लनो ज्ञायान् ॥ ३१ ॥

प०—क्षारादप्यग्निः श्रेष्ठो ज्ञायान् गरीयान् ।
तद्गन्धानां रोगाणामर्शः प्रभृतीनामसंभवात् पुनर-
नुपपत्तेः । तथा भेषजादिभिरसिद्धानां व्याधीनां
प्रसाधनात्समादिसिद्धेः ॥ ३१ ॥

हे०—अथाग्निर्कर्मविधिः तत्राग्निप्रशंशमाह—
अग्निरिति ॥ ३१ ॥

तच्च मासे सिरास्त्रायुसंध्यस्थिषु स युज्यते ॥ ३२ ॥

स०—सोऽग्निदाहस्त्वगादिषु युज्यते ॥ ३२ ॥

प०—स चाग्निस्त्वगादिषु दाहाय योज्यते ॥ ३२ ॥

हे०—अग्निभेदान् पडाह—त्वचीति ॥ ३२ ॥

मर्षागम्लानि मूर्धातिर्मथकालतिलादिषु ।

त्वग्दाहो वर्तितोदंतसूर्यकांतशरादिभिः ॥ ३३ ॥

स०—तत्र मर्षादिषु रोगेषु त्वग्दाहः कार्यो वर्त्या-
दिभिः । वर्तिः पित्तवर्तिः । आदिग्रहणादन्येभ्योपि
क्षुद्ररोगाभ्यायोक्तेषु त्वग्दाहो योज्यः । शरादिभिरित्या-
दिग्रहणादन्यैरपि देशांतरप्रसिद्धैस्त्वग्दाहः कार्यः ॥ ३३ ॥

प०—तत्र त्वग्दाहो मर्षादिषु गोदन्तादिभि-
र्योज्यः । तिलकास्तिलकालकान् मर्षान् तानि च
चोन्नतान् मषेभ्यश्चोन्नततरांश्चर्मकीलान् सितसिता-
नित्येतदुत्तरतन्त्रालक्षयेत् ॥ ३३ ॥

हे०—त्वग्दाहविषयमाह—मर्षागेति । संग्रहे तु
सहस्रतन्त्रप्रमथयदगामिभ्येदाधिमेथीशरोभृशंसललाटस-
जार्तिषु यथास्वमभिष्यंदादिषु तु भृशंसललाटदेवोप्यति ।
त्वग्दाहसाधनान्याह—वर्तितोदंतैति । वर्तिर्गुग्गुल्वादिकृता,
गोदंतो गवां दंतः, सूर्यकांतः रफटिकः, आदिशब्दादि-
प्लव्यशाशकृच्छलाकादयः ॥ ३३ ॥

अशोर्भांगदरग्रंथिनाडीदृष्टघ्नादिषु ।

मांसदाहो मधुस्नेहजंषाघ्नगुडादिभिः ॥ ३४ ॥

स०—अर्शःप्रभृतिषु रोगेषु मधुस्नेहादिभिर्मांसदाहः
कार्यः । आदिग्रहेणार्शुदग्गडमादनो गुह्यते । तत्र
कदाचिन्मधुना कदाचित्पृथक्स्नेहैः कदाचिज्जंबोवैठेन ।
जंबोवैठः शलाकाविशेषो यंत्रविधावुक्तो येन श्वारो
दीयते कदाचिद्गुडेन कदाचिदेवंप्रायेणाग्न्यानेपि देश-
विशेषप्रसिद्धेन ॥ ३४ ॥

(१) तत्र रोगाधिष्ठानभेदेनाग्निकर्मं चतुर्धा भिद्यते ।
तत्पथा-चल्यविदुरेखाप्रतिसारणानि दहनविशेषाः इति
सुश्रुतः ।

“व्याधिप्रदेशवशाद्गुल्याद्वैचंस्त्वस्तिच्छाद्यद्विदुरेखाप्राति-
सारणिकत्वेः” इति बृहत्पा० ।

प०—अर्शःप्रभृतिषु सधुस्नेहादिभिर्मसदाहः ।
स्नेहा वृतादयः । जम्बवौष्ठं यन्त्रम् । एतैः पृथक्
वृथक् दाहकार्यम् ॥ ३४ ॥

हे०—मांसदाहविषयमाह—अर्श इति । आदिशब्दाद-
दुर्दग्धगंडमालाश्रीपदांशवृद्धयवगाढपुलसीकमणादयः ।
मांसदाहसाधनान्याह—सधुस्नेहेति । आदिशब्दात् सूची-
शलाकामधूच्छिष्टताम्रायोष्यकांस्यादयः ॥ ३४ ॥

श्लिष्टवर्त्मन्यसृक्सावनील्यसम्पग्व्यधादिषु ।
सिरादिदाहसैरेव ॥ ३५ ॥

स०—तैरेव श्लिष्टवर्त्मादिषु सिरादाहः कार्यः । तैरेव
सधुस्नेहादिभिः ॥ ३५ ॥

हे०—शिरादिदाहविषयमाह—श्लिष्टवर्त्मेतीति ।
आदिशब्दाच्छिराश्लिष्टाशुसंस्थिच्छेददंतनाड्युपपक्षमकल-
णादयः । शिरादाहसाधनान्याह—सैरेवेति । तैर्मांस-
दाहोक्तैः ॥ ३५ ॥

न दहेक्षारवारितान् ।
अंतःशल्यासृजो भिन्नकोष्ठान् भूरिव्रणानुत्तरान् ॥
स०—क्षारवारितान् दहेत् । न केवलं येषु क्षारो
वारितस्तान् दहेत्तथादंतःशल्यं तथातलोहितं येषां
तान् ॥ ३६ ॥

हे०—अग्निदाहं निषेधति—न दहेदिति । अंतःशल्या
अंतरस्थज्वरः । संप्रेहे तु उष्णेऽथ काले आत्ययिके तु धातौ
कृतेणप्रतीकारस्य पिच्छिलमजमशितवतोऽभिकर्मं कुर्या-
दिति । तथा—अथ दाहाहमातुरं कृतस्वस्थयनमुपहृतं
सर्वापकरणं प्राक्शिरःसंघिष्टमासावलंबितं कृत्वा वैद्यो
निर्मुसबृहत्स्थिरदोस्तखादिरवादाश्यामौरयोषधनप्रकरणे
भक्षानिलाध्मातिर्व्यजनेन चोर्वनिर्गच्छज्वालतया आपादि-
तापाद्यमानभासुराभिग्नैर्जांबवौष्ठादिभिर्वाग्निप्रदेशवाद्बल-
धार्धचंद्रस्वस्तिकाष्टापदविंदुरेखाप्रतिशारणविकल्पैर्दुर्दग्धहि-
तोपहिताभिर्वाग्निभरद्भिश्चातुरमाश्रासयन दहेदसम्पग्वदाह-
श्लिप्तोपसृतेः । उच्छ्वूनसुपिरप्रदेशे शल्यदंतनाडीसुकुंतुदुष्टग्रणेषु
तु खेदमधूच्छिष्टयुग्मैः पूरयित्वा दहेदिति ॥ ३६ ॥

सुदग्धं घृतमध्वकं स्निग्धशीतैः प्रदेहयेत् ॥ ३७ ॥

स०—सुदग्धमग्निना रोगाधिष्ठानं ज्ञात्वा घृतमधु-
भ्यामभ्यक्तं कृत्वा स्निग्धशीतैर्मधुपट्टिशालिमूलादिभिः
प्रलेपयेत् ॥ ३७ ॥

हे०—दाहानंतरं कृत्यमाह—सुदग्धमिति ॥ ३७ ॥
तस्य लिंगं स्थितं रक्ते शब्दबलसिकान्वितम् ।
पक्तालकपोताभं सुरोहं नातिवेदनम् ॥ ३८ ॥

स०—तस्येत्यनेन सुदग्धं स्थानं परामृश्यते । तस्य
सुदग्धस्य स्थानस्य लिंगं लक्षणं स्थितं रक्ते दह्यमानाव-
स्थाप्रवृत्तासृजि निवृत्ते सति शब्दबलदुर्दग्धदशदवत् स्थानं
भवेत् । तथा लसिकान्वितम् । लसिका कुशशस्त्रा-
दिविक्षते प्रथमं या दृश्यते जललवाकृतिः । तथा पक्-
तालसदृशम् । सुत्वेन रोहति सुरोहम् । तथा नातिवे-
दनं नातितीव्रम् ॥ ३८ ॥

हे०—सुदग्धलक्षणमाह—तस्येति । तालं तालफलं, कपोतः
पक्षी, संप्रेहे तु सशब्दमिति मांसदग्धे कृष्णोन्नतमणत्वं
स्थितं च रक्ते सलसीका कृतिः शिरादग्धे कृष्णाणककेश-
स्थिरमणतालाध्वादिदग्धे इति ॥ ३८ ॥

प्रमाददग्धवत्सर्वं दुर्दग्धात्यर्थदग्धयोः ॥ ३९ ॥

स०—दुर्दग्धात्यर्थदग्धयोः प्रमाददग्धेन तुल्यं सर्वं
लक्षणं बोध्यम् ॥ ३९ ॥

हे०—दुर्दग्धातिदग्धयोर्लक्षणमाह—प्रमाददग्धव-
दिति ॥ ३९ ॥

न च लक्षणमंतरैणैतत्सम्यग्ज्ञायत इति तल्लक्षणार्थं
भेदांतरदर्शनार्थमाह—

चतुर्था तत्तु तुल्येन सह ॥ ४० ॥

स०—तत्प्रमाददग्धं चतुष्प्रकारम् । कथम् ।
तुल्येन तुल्यदग्धलक्षणेन सह । अविमृश्यदग्धं हि कदा-
चित्सम्यग्दग्धलक्षणं कदाचिदुर्दग्धलक्षणं कदाचिदिति-
दग्धलक्षणं कदाचिच्च तुल्यदग्धलक्षणं स्यात् ॥ ४० ॥

प०—भेदान्तरदर्शनार्थमाह—तत्प्रमाददग्धं चतु-
ष्प्रकारम् । कथं तुल्येन तु दग्धलक्षणेन सह ।
अविमृश्य दग्धं हि कदाचित्सम्यक् दग्धलक्षणं
कदाचिदुर्दग्धलक्षणं कदाचिच्च तुल्यदग्धलक्षणं
स्यात् ॥ ४० ॥

हे०—प्रमाददग्धभेदानाह—चतुर्धेतुतुल्यं दुर्दग्धमति-
दग्धं सुदग्धं चेति ॥ ४० ॥

तुल्यस्य लक्षणम् ।

त्वग्विवर्णोऽप्येतदस्यर्थं न च स्फोटसमुद्भवः ४१

स०—तुल्यस्य तुल्यदग्धस्य लक्षणमिति कार्यं कारण-
मुक्तम् । त्वग्विवर्णा सत्यस्यर्थमुच्यते रुच्यते
न च स्फोटानां समुद्भूतिरिति तुल्यदग्धस्थानस्य लक्षणम् ।
यत्किञ्चिन्मात्रमेवाग्निना स्पृष्टं तंतुल्यदग्धमित्युच्यते ४१

प०—तुल्यस्य तुल्यदग्धलक्षणमिति कार्यं कार-
णोपचारादेवमुक्तम् । त्वग्विवर्णा सत्यस्यर्थमुच्यते
रुच्यते न च स्फोटानां समुत्पत्तिरिति । तुल्य-
दग्धस्थानस्य लक्षणं यत्किञ्चिन्मात्रमेवाग्निना स्पृष्टं
तंतुल्यदग्धमित्युच्यते मुष्टमिति सुश्रुतस्य ॥ ४१ ॥

हे०—चतुर्थं तुल्यलक्षणमाह—तुल्यस्येति ॥ ४१ ॥

सस्फोटदाहतीव्रोऽर्धं दुर्दग्धम् ॥ ४२ ॥

स०—यत्र प्रदेशे स्फोटानामुद्भवे दाहयुक्ता तीव्रा
उषा जायते तद्दुर्दग्धं रोगाधिष्ठानं विद्यात् ॥ ४२ ॥

प०—यत्र प्रदेशे स्फोटोद्भवः दाहयुक्ता तीव्रोषा
जायते तद्दुर्दग्धं रोगाधिष्ठानं विद्यात् ॥ ४२ ॥

हे०—दुर्दग्धलक्षणमाह—सस्फोटोति । उषासर्वपलित-
स्येव व्यथा ॥ ४२ ॥

अतिदाहतः ।

मांसलम्बनसंकांचदाहभूपनवेदनाः ।

सिरादिनाशस्तृष्णसूर्जाव्रणगर्भीर्यमुत्थवः ४३ ॥

स०—अतिदाहाद्भोगाधिष्ठानस्य मांसलम्बनादयः स्युः ।
संकोचः सिरादीनाम् । भूपनं भूमनिर्गमनमिव भवनम् ।
वेदना रुजा । सिरादीनां नाशो व्यापद् । व्रणगर्भीर्यं
गंभीरव्रणता । मृत्पुर्मरणं च । सम्यग्दग्धलिङ्गं तूक्तमेव
तस्य लिङ्गं स्थिते रक्त इत्यादिना तस्मात्तत्पुनर्निर्दिष्टम् ॥ ४३ ॥

प०—अतिदाहाद्भोगाधिष्ठानस्य मांसलम्बनादयः
स्युः । सम्यग्दग्धलिङ्गं तूक्तमेव । तस्य लिङ्गे स्थिते
रक्त इत्यादिना तस्मात्तत्पुनर्निर्दिष्टम् ॥ ४३ ॥

हे०—अतिदग्धलक्षणमाह—अतिदाहत इति । भूपनं
भूमयानं सुदग्धस्य लक्षणमुक्तं प्राक् संग्रहे तु कोहदाहस्तु
क्रष्टवो भवति स हि कोहस्य सूक्ष्ममार्गात्तुषारत्वाद्दूरमत-
प्राविशतीति ॥ ४३ ॥

अधुना चतुर्विधस्यास्य चिकित्सितमाह—

तुल्यस्याऽग्निप्रतपनं कार्यमुष्णं च भेषजम् ।

स्थानेऽस्त्रे वेदनात्यर्थं विलीने मंदता रुजः ४४ ॥

स०—तुल्यदग्धस्याऽग्निना प्रतपनं कार्यम् । तथोष्णं
भेषजमौषधम् । रक्तस्य विलयनार्थमेतत् । यतो हि तुल्य-
दग्धे त्ववश्यं स्थानमसृग्भवतीति युक्त्या प्रतिपादयन्नाह—
लोहिते स्थाने सत्यतिशयेन रुग्भवति विलीने रक्ते
पीडाया मंदता मंदत्वं भवति । अतो हि तुल्यदग्धेऽग्नि-
प्रतपनं योज्यम् ॥ ४४ ॥

प०—अधुना चतुर्विधस्यास्य चिकित्सितमाह—
तुल्यदग्धस्याग्निना प्रतपनं कार्यम् । तथोष्णं भेष-
जमौषधम् । रक्तस्य विलयनार्थमेतत् । यतो
हि तुल्यदग्धेऽवश्यं स्थानमसृग्भवतीति युक्त्या
प्रतिपादयन्नाह—लोहिते स्थाने सत्यतिशयेन रुग्भवति ।
विलीने रक्ते पीडाया मन्दत्वं भवति । अतो हि
तुल्यदग्धेऽग्निप्रतपनं योज्यम् ॥ ४४ ॥

हे०—तुल्यस्यौषधमाह—तुल्यस्येति । संग्रहे तु—
“स्थाने रक्ते हिमैर्नोष्मा निष्कामति यतो यहिः । वेदन
वर्द्धते तेन रुधिरं च विदह्यते ॥ उष्णं निष्कामयन्कुयार्द्र-
ष्माणं मंदतां रुजः ” इति ॥ ४४ ॥

दुर्दग्धे शीतमुष्णं च युज्यादादौ ततो हिमम् ४५

स०—शीतमुष्णं च पर्यायेणौषधं तत्रादौ प्रथ-
मं भेषजं युज्यात् ॥ ४५ ॥

प०—दुर्दग्धे शीतमुष्णं पर्यायेणौषधम् । तत्रां
प्रथमं हिमं भेषजं युज्यात् ॥ ४५ ॥

हे०—दुर्दग्धस्यौषधमाह—दुर्दग्ध इति ॥ ४५ ॥

सम्यग्दग्धे तुगाक्षीरिष्ठश्चंदनैरिक्तैः ।
लिंपेत्साज्यामृतैरुधैः पित्तविद्रधिषक्तिकया ४६

स०—सम्यग्दग्धे तवक्षीर्यादिमिलेपयेत् । किंभूतै
साज्यामृतैर्धृतगुडच्युक्तैः । आदावित्यत्राऽपि योज्यम्
आदौ तैलेपयेद्दूर्ध्वमनंतरं पित्तविद्रधिषक्तिकया कारे
शेषः ॥ ४६ ॥

प०—सम्यग्दग्धे तवक्षीर्यादिमिलेपयेत्
किंभूतैः । साज्यामृतैः धृतगुडच्युक्तैः । आदा

लत्रापि योजयम् । आदावेतैलेपयेत् ऊर्ध्वमन-
न्तरं पित्तविद्रधिबन्तु क्रिया कार्येति शेषः ॥४६॥

हे०—सम्यग्दग्धोपधमाह—सम्यग्दग्ध इति ॥ ४६ ॥

अतिदग्धं द्रुतं कुर्यात्सर्वं पित्तविसर्पवत् ॥४७॥

स०—अतिदग्धे द्रुतं शीघ्रमेव सर्वं बहिरन्तश्च भेषजं
पित्तविसर्पं इव कुर्यात् ॥ ४७ ॥

प०—अतिदग्धे द्रुतं शीघ्रमेव सर्वं बहिरन्तश्च
भेषजं पित्तविसर्पं इव कुर्यात् ॥ ४७ ॥

हे०—अतिदग्धस्योपधमाह—अतिदग्ध इति । द्रुतं
शीघ्रम् ॥ ४७ ॥

स्नेहदग्धे भृशतरं रुक्षं तत्र तु योजयेत् ॥४८॥

स०—स्नेहदग्धेऽतितरां रुक्षं योजयेत् । भृशतरं
रुक्षं चाऽत्र भेषजं तत्र तु योजयेत् । तुशब्दान् केवलं
भृशतरप्रहणाच्च बाहुल्येन रुक्षं प्रलेपादि तत्र योजयेत्
किन्तु देहदेशादिसाम्यवशात्स्निग्धमपि यथावस्थं यथा-
वयोजयेत् ॥ ४८ ॥

प०—स्नेहदग्धेऽतितरां रुक्षं योजयेत् । भृशतरं
प्रहणाच्च बाहुल्येन रुक्षम् । देहदेशादिसाम्यव-
शात् स्निग्धमपि यथावस्थं यथावयोजयेत् ॥४८॥

हे०—स्नेहदग्धस्योपधमाह—स्नेहदग्ध इति । भृशतरम-
त्यर्थं तु शब्दान् केवलं भृशतरं रुक्षं प्रलेपादिपूर्वकमपि
यथावस्थं योजयेत् ॥ ४८ ॥

समाप्यते स्थानमिदं हृदयस्य रहस्यवत् ॥४९॥

स०—वक्तव्यं यद्वस्तु तस्य सर्वस्यैवोक्तत्वादिदं
स्थानं समाप्यते निष्पाद्यते । किंभूतं स्थानम् । रहस्य-
वत् रहस्यमत्यर्थं गुह्यरूपं तदस्याऽस्ति तद्रहस्यवत् ।
कस्य स्थानम् । हृदयस्य । हृदयमिव हृदयम् । हृदय-
शब्देनाष्टाङ्गहृदयमुपलक्ष्यते यथा सत्यमामा भाषेति ४९.

प०—वक्तव्यं यद्वस्तु तस्य सर्वस्यैवोक्तत्वादिदं
स्थानं समाप्यते निष्पाद्यते । किंभूतं स्थानम् ।

रहस्यवत् । रहस्यमत्यर्थं गुह्यरूपं तदस्यास्तीति
तद्रहस्यवत् । कस्य स्थानं हृदयस्य । हृदयश-
ब्देनाष्टाङ्गहृदयमुपलक्ष्यते । यथा सत्यमामा
भाषेति ॥ ४९ ॥

हे०—यत्रस्थानमुपसंहरति—समाप्यते इति ॥ ४९ ॥

कुत एतत्स्थानं रहस्यवदित्याह—

अत्रार्थाः सूत्रिताः सूक्ष्माः प्रतन्यन्ते हि सर्वतः ५०
इति वैद्यपतिसिंहगुप्तमुनुवाग्भट्टाविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां प्रथमं सूत्र-
स्थानं संपूर्णम् ।

स०—यस्मादत्र स्थानेऽर्थाः सूत्रिताः सूचिताः
सूचनमात्रेणोक्ताः । किंभूताः । सूक्ष्मास्तीक्ष्णतरमतिग-
मधिगम्याः यतस्ते एवार्थाः सर्वस्मिन्तत्रे प्रतन्यन्ते विस्तार-
यन्ते । अस्मादिदं स्थानं तन्त्रसंबन्धिनामन्यस्थानानां रह-
स्यवदित्युक्तमिति ॥ ५० ॥

इति श्रीभृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचि-
तायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वांगमुदरा-
ख्यायां क्षाराग्निकर्मविधिखिंशत्त-
मोऽध्यायः ॥ २० ॥

प०—कुत एतत्स्थानं रहस्यवदित्याह—अत्रेति ।
यस्मादत्र स्थानेऽर्थाः सूत्रिताः सूचिताः । किंभूताः
सूक्ष्मास्तीक्ष्णतरमतिसमधिगम्याः । यतः अस्मिन्त-
न्त्रे प्रतन्यन्ते विस्तारयन्ते तस्मादिदं स्थानं
तत्र सम्बन्धिनामन्यस्थानानां रहस्यवदित्युक्तं
भवति ॥ ५० ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रि-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने
त्रिशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

हे०—कस्मादेतद्रहस्यवदित्यत आह—अत्रार्था इति ५०
इति हेमाद्रिटीकायामुनुवदरसायने क्षाराग्निप्रकरणं
तु सामन्येन निरूपितम् ॥ ३० ॥

समाप्तमिदं सूत्रस्थानम् ।